

३१९

पदपाठसहिता

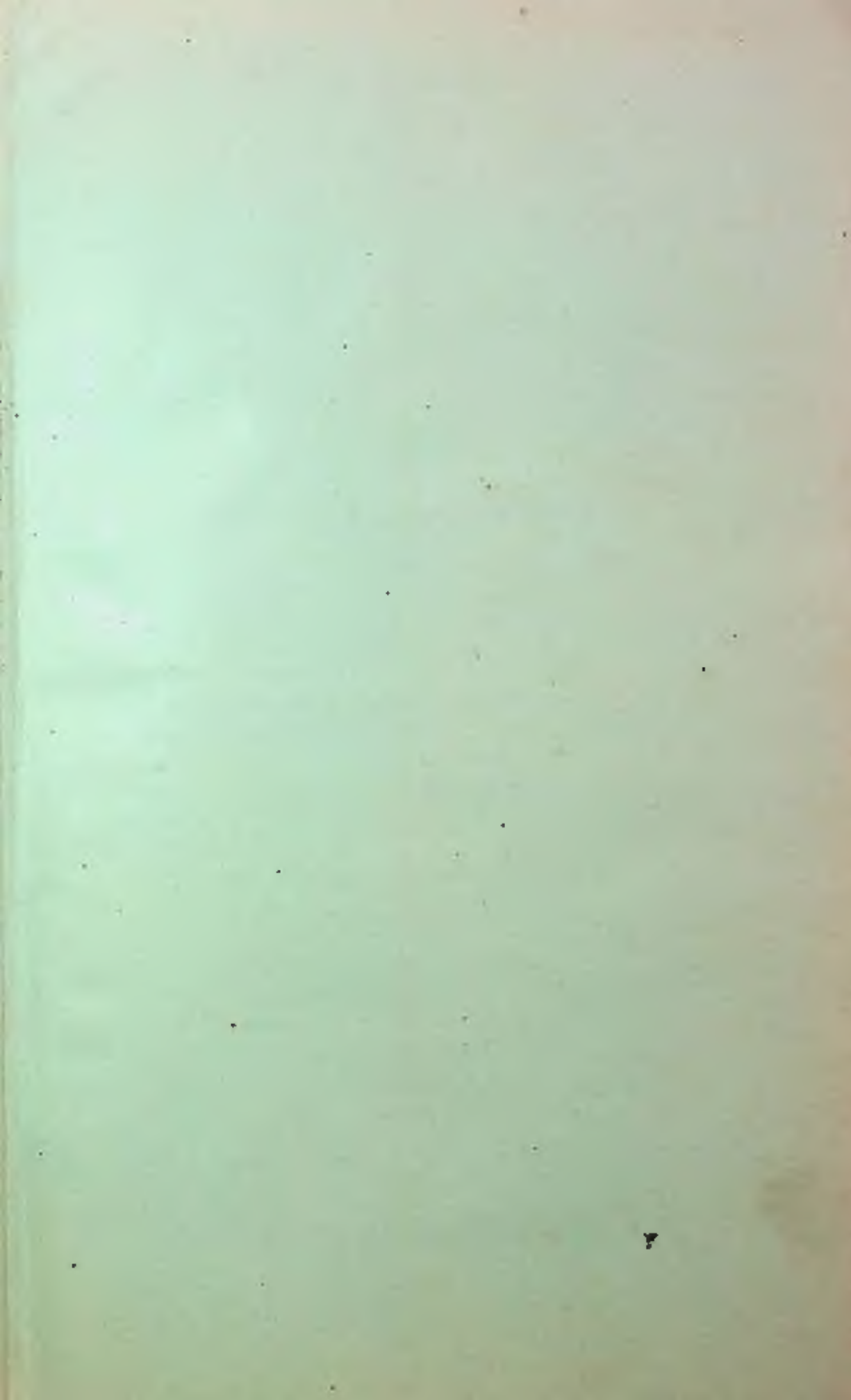
ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलित
सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

३५

पदपाठसंहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलित

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

प्रथमोऽष्टकः

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

प्रकाशक

चौखम्बा विद्याभवन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)

पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001

दूरभाष : 2420404

ई-मेल : cvbhawan@yahoo.co.in

पुनर्मुद्रित संस्करण २००७

१-२ भाग (सम्पूर्ण)

मूल्य : ३५००.००

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस

4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)

गली नं. 21-ए, अंसारी रोड

दरियागंज, नई दिल्ली 110002

दूरभाष : 23286537

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर

पो. बा. नं. 2113

दिल्ली 110007

दूरभाष : 23856391

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन

पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001

दूरभाष : 2335263

THE
VIDYABHAWAN PRACHYAVIDYA GRANTHAMALA
35

ṚG-VEDA-SAMHITĀ

Together with
PADAPĀṬHA
&
SĀYAṆABHĀṢYA

Hindi Translation
by
Pt. Ram Govind Trivedi

FIRST AṢṬAKA

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
VARANASI

Publishers :

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

(Oriental Publishers & Distributors)

Chowk (Behind Bank of Baroda Building)

Post Box No. 1069

Varanasi 221001

Tel. : 2420404

E-mail : cvbhawan@yahoo.co.in

© All rights reserved

Edition : 2007

Price : 3500.00

Also can be had from :

CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE

4697/2, Ground Floor

Gali No. 21-A, Ansari Road

Daryaganj, New Delhi 110002

Tel. : 23286537

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN

38 U.A. Bungalow Road, Jawahar Nagar

Post Box No. 2113

Delhi 110007

Tel. : 23856391

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN

K. 37/117, Gopal Mandir Lane

Post Box No. 1129

Varanasi 221001

ऋक्संहिता

सभाष्या, पदपाठसंहिताच.

उपोद्घातप्रकरणम्

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे । वनत्वाकृतक-
त्पाःस्पुस्तंनमामिगजाननम् ॥ १ ॥ यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेश्योऽस्वितंजगत् । निर्ममेतमहंवन्दे
विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥ यत्कटाक्षेणतद्रूपदधदुक्कमहीपतिः । आदिशन्माधवाचार्यवेदार्थस्य
प्रकाशने ॥ ३ ॥ येषुर्वोचरमीमांसेतेव्याख्यायातिसङ्गुहात् । कृपालुर्माधवाचार्यवेदार्थवक्तुमुद्यतः
॥ ४ ॥ आध्वर्यवस्ययज्ञेषुमाधान्याङ्गाकृतःपुरा । यजुर्वेदोयहौत्रार्थमृग्वेदोव्याकरिष्यते ॥ ५ ॥ एव-
स्मिन्यधमाध्यायःश्रोतव्यःसम्प्रदायतः । व्युत्पन्नस्तावतासर्वबोद्धुंशक्नोतिबुद्धिमान् ॥ ६ ॥ अत्र
केचिदाहुः—ऋग्वेदस्यप्राथम्येनसर्वत्राज्ञातत्वात् अश्वगार्हपत्यपूर्वमिति न्यायेनाश्वगार्हपत्यत्वात् तद्वा-
ख्यानमादौयुक्तम् प्राथम्यंचपुरुषसूक्तेविस्पष्टम्—तस्माद्यज्ञात्सर्वहृतकचःसामानिजज्ञिरे । छन्दां-
सिजज्ञिरेतस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति । सहस्रशीर्षापुरुषइत्युक्तत्वात् परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्पू-
जनीयात्सर्वहुतःसर्वैर्हूयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्रतत्रहूयन्ते तथापिपरमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपे-
णावस्थानादविरोधः । तथाचमन्त्रवर्णः—इन्द्रमिश्रंवरुणमग्निमादुरथोदिव्यःसमुपगोंगरुत्मान् ।

१ सप्राहनृपतिराजन्सायणार्योममानुजः । सर्ववेत्त्येषवेदानां व्याख्यातृत्वेनियुज्यताम् ४
इत्युक्तोमाधवाचार्यवीरबुक्कमहीपतिः । अश्वगार्हपत्याचार्यवेदार्थस्यप्रकाशने इत्यधिकमेक
स्मिन्पुस्तके । २ ऋक्संहिता अष्टमाष्टकः (८) चतुर्थाध्यायः (४) अष्टादशोवर्गः
(१८) । ३ ऋक्संहितायांअष्टमाष्टके चतुर्थाध्यायस्यसप्तदशोवर्गे (८. ४. १७.) ।
४ ऋ. सं. २. ३. २२. ।

एकंसद्विषाचहुधावदन्त्यभिषयममातरिभानमाहुरिति । वाजसनेयिनश्चामनन्ति—तद्यदिदमाहुरमुं
 यजामुंयजेत्येकैकंदेवमेतस्यैवसाविसृष्टिरेषउसेवसर्वदेवाइति । तस्मात्सर्वैरपिपरमेश्वरएवहूयते
 नकेवलमृचांपाठमाधम्येनाभ्यर्हितत्वम् किन्तु यज्ञाद्वदाढ्यहेतुत्वादपि तथाचतैत्तिरीयाआमन-
 न्ति—यद्वैयज्ञस्यसाभ्रायजुषाक्रियतेशिथिलंतद्यदृचातदृढमिति । तथाचसर्वदेवगतानिब्राह्मणानि-
 स्वाभिहितेऽर्थेविश्वासदाढ्याय तदेतदृचाभ्युक्तमित्युच्यमेवोदाहरन्ति।मन्त्रकाण्डेष्वपियजुर्वेदगतेषु
 तत्रतत्राभ्युज्यामयोग्याम्रचोवहवआभ्राताः । साभ्रांतुसर्वेषामृगाभितत्वंप्रसिद्धम् । आथर्वणि-
 कैरपि स्वकीयसंहितायामृचएवबाहुल्येनाधीयन्ते अतोऽन्यैःसर्वैर्वेदैरादृतत्वात् अभ्यर्हितत्वम् ।
 छन्दोगास्तुप्राथम्येनसनत्कुमारंप्रति नारदवाक्यमेवमामनन्ति—ऋग्वेदंभगवोऽध्येमियजुर्वेदंसा-
 मवेदमाथर्वणंचेति । मुण्डकोपनिषद्यप्येवमाजायते—ऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोऽथर्वणइति । ता-
 पनीयोपनिषद्यपिमन्त्रराजपादेषुकमेणाध्ययनमेवमामनन्ति— ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारोवेदाः
 साक्षाःसरास्ताश्चत्वारःपादाप्रवन्तीति । एवंसर्वत्रोदाहरणीयम् तस्मात् ऋग्वेदस्याभ्यर्हितस्या-
 दौव्याख्यानमुचितमिति । तान्यत्येतदुच्यते—अस्त्वेवंसर्ववेदाध्ययनतत्पारायणंब्रह्मयज्ञजपादौ
 ऋग्वेदस्यैवप्राथम्यम् अर्थज्ञानस्यतु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात् तत्रतुयजुर्वेदस्यैवप्रधानत्वात् तस्मात्स्या-
 नमेवादौयुक्तम् । तत्प्राधान्यंचकाचिद्गोवाह—ऋचांत्वःपोषमास्तेषुपुष्पावशायचत्वोगायतिश-
 करीषु । ब्रह्मावोवदतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वइति । एतस्यामृचस्तात्पर्यनिरुक्त-
 कारोयास्कःसंक्षिप्यदर्शयति—इत्युक्तिकर्मणांविनियोगमाचष्टेइति पुनरपिसएवमथमंपादंविनृणो-
 ति—ऋचाभेकःपोषमास्तेषुपुष्पावहोतर्गचर्चनीति । अस्यायमर्थः—त्वशब्दएकशब्दपर्यायोहोतृवि-
 शेषणम् होतृनामकएककृत्विग्यज्ञकालेस्वकीयवेदगतानामृचांपुष्टिकुर्वन्नास्ते भिन्नप्रदेशेष्वाम्ना-
 तानामृचांसंधमेकवत्सम्पाद्येतावदिदंशस्त्वमिविकुर्विकरोति सेयंपुष्टिः । अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्द-
 आचष्टे अभ्यर्चतेप्रशस्यतेऽनयादेवविशेषःक्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषोवेत्युक्ताव्युत्पत्तेरि-
 ति । अथद्वितीयंपादंविनृणोति—गायत्रमेकोगायतिशकरीषूदातागायत्रंगायतेःस्तुतिकर्मणःशक्त-
 र्थमृचःशक्नोतेस्तद्यदाभिर्बृधमशक्यन्तुतच्छकरीणांशकरीत्वमिति विज्ञायतइति । अस्यायमर्थः—
 उद्गातृनामकएककृत्विग्यायत्रशब्दाभिधेयंस्तोत्रंशकरीशब्दाभिधेयास्त्वृषुगायति धातूनामने-
 कार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनोगायतिधातोरुत्पन्नोगायत्रशब्दः शकरीशब्दस्तुशक्नोतिधातोरुत्प-
 न्नः बृधंशत्रुहन्तृशक्नोत्याभिर्कृग्निरित्येवाव्युत्पत्तिःकस्मिन्निग्राहणेविज्ञायतेइति । अथतृतीयं
 पादंविनृणोति—ब्रह्मैकोजातेजातेविद्यावदतिब्रह्मासर्वविदिति । अस्यायमर्थः—ब्रह्मनामकएकक-

१ तैत्तिरीयसंहिताभाष्यकाण्डेष्वममपाठकेदशमेनुवाके (१. ५. १०) । २ ऋ. सं.
 ८-३. २४. । ३ नि० १. ८. । ४ नि० १. ८ ।

नामक एकप्रत्ययभातेभातेतदातदोत्पत्तेप्रस्तुतेप्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुशासदिति । अक्षरपः प्रणेज्यामी
त्येवं सम्बोधितः सन् ओम्प्रणयेत्यनुजानाति सचक्ष्मावेदप्रयोक्तृसर्वकर्मोभिज्ञः तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा
तत्तदनुशातुं सति प्रमादे स माचातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं छन्दोगात्माननन्ति—एष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वा-
क्चवर्तनीतयोरन्यतरां मनसा संस्करोति न ह्यवाचा होता ध्वर्युरुद्धातान्यतरामिति । कृत्स्नो यज्ञः प्रमादराहि-
त्याय मनसा सन्यगनुसन्धेयः वाचा च वेदप्रयोक्तृमन्त्राः पठनीयाः तत्र होत्रादयश्च योमिच्छित्वा वाग्रूपं यज्ञ-
मार्गं संस्कुर्वन्ति । अस्मात्त्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति । अय-
च्चतुर्थपादां विवृणोति—यज्ञस्य मात्राविमर्शोऽत उत्पद्यते । एको ध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युनक्त्यध्वरस्य नेतेति ।
अस्यायमर्थः—अध्वर्युनामक एकप्रत्ययस्य यज्ञस्य मात्रास्वरूपं विमर्शयितुं विशेषेण निष्पादयति मीयते निर्मीयते-
इति मात्राः स्वरूपं तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नामनिर्वचनादवगम्यते अध्वर्युरित्यत्र छान्दस्याप्रक्रियया द्रुतम-
कारं पुनः प्रक्षिप्याध्वर्युरिति नाम सन्पादनीयम् अध्वर्युन क्लीप्तव्यवहार्यः अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थ इति ।
एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वधोतकं निर्वचनं यास्को दर्शयति—यश्चामननात् छन्दांसि छाद-
नात् स्तोमः स्तवनात् यजुर्यजेतेति । एवं सत्यध्वर्युसम्बन्धि नियजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तद-
पेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावचयवावितरेण वेदद्वयेन पूर्यते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्याने युक्तम्
तत्तत्तत्साम्नामृगाश्रितत्वात् उभयोर्मध्ये प्रथमतः व्याख्याने युक्तमित्युक्ते दृष्टव्यं व्याख्यायते । अनु-
वेद एव तावत्तास्ति कुतस्तत्रैकं तत्र विशेषश्च वेदः तथा हि—कोयं वेदो नाम न हितं ब्रह्मक्षेत्रं प्रमाणं चास्ति
न च तदुभयव्यतिरेकेण किञ्चिद्वस्तु प्राप्स्यति । छक्षणप्रमाणान्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां मतम् प्रत्य-
क्षानुमानोपमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वन्ति मोवेद इति तच्छक्षणमिति चेत् न मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः स-
व्यवच्छेदसम्बन्धपरोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तात्त्विकपि सद्भावात् अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणा-
ददोष इति चेत् न वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् शरीरधारिणी वपुरुषनिर्मितत्वाभावादपौरु-
षेयत्वमिति चेत् न सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादि श्रुतिभिरीश्वरस्यापिशरीरित्वात् कर्मफलरूपशरीरधारिणी व-
निर्मितत्वाभावात् प्रेणा पौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् न जीवविशेषैरभिवाच्यादित्येवैदानां भ्रुत्पादितत्वात्
ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादिति श्रुतेः । ईश्वरस्यान्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं
ब्रह्मव्यम् । मन्त्राक्षणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत् न ईदृशो मन्त्र ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोरप्यनिर्णी-
तत्वात् । तस्मात्तास्ति किञ्चिद्वेदस्य लक्षणम् नापितत्सद्भावे प्रमाणं पश्यामः ऋग्वेदं मगवोऽप्येव नियजुर्वेदं-
सामवेदं मार्कण्डेयचतुर्थमित्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् न तस्यापि वाक्यस्य वेदान्तःपातित्वेनास्याश्रयत्वप्रस-

ज्ञात् नवल्लुनिपुणोपिस्वस्कंधमारोढुं प्रमथेदिति । वेदेष्वद्विजातीनां निःश्रेयसकरः परित्यादिस्मृतिवाक्य-
प्रमाणमितित्त्वे न तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् । प्रत्यक्षादिकं शङ्कितुमप्ययोग्यम् । वेद-
विषयातुलोकप्रसिद्धिः सर्वमनीनापि नीलं न भइत्यादिवद्भ्रान्ता । तस्माच्छ्रृणुप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भा-
वो नाङ्गीकर्तुं शक्यत इति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—मन्त्रब्राह्मणसमकल्पतावदुल्लक्षणम् अतएवापस्त-
म्बो यज्ञपरिभाषायामेवमाह—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति । तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्ठाच्छिण्व्यते अपौरु-
षेयवाक्यत्वमिदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीय विष्यति प्रमाणान्धविषयोक्तश्रुति-
स्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावेदृष्टव्यानि यथा षट्पद्यादिद्रव्याणां स्वप्रकाशकत्वाभावेऽपि सूर्य-
न्द्रादीनां स्वप्रकाशकत्वमविरुद्धम् तथामनुज्यादीनां स्वस्कन्धारोहासंभवेऽप्यकुष्ठितशक्तेर्वेदस्यैतत्स्व-
स्तुप्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अतएव संप्रदायविदोऽकुष्ठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति—चो-
दनाहिमूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मेन्यवहितं निप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थशक्तोत्पन्नगमयितुमिति । तथासति
वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलायालोकप्रसिद्धेऽप्रामाण्यं दुर्वारम् तस्माच्छ्रृणुप्रमाणसिद्धेर्वेदो न केनापि-
चार्वाकादिनाऽपोढुं शक्य इति स्थितम् । कु अस्तुनामवेदार्ह्यः कश्चित्पदार्थः तथापि नासौ व्याख्यान-
मईक्षी तत्र प्रामाण्येनानुपयुक्तत्वात् नहि वेदः प्रमाणम् तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात् तथाहि सभ्यगानुभ-
वसाधनं प्रमाणमितिकेचिल्लक्षणमाहुः अपरे त्वनविगतार्थगन्तुं प्रमाणमित्याचक्षते न चैतदुभयं वेदे संभवति
मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदः तत्र मन्त्राः केचिदबोधकाः अर्थैकस्य तद्भ्रष्टाश्चिरिन्त्येको मन्त्रः । यादोस्मि-
न्वायितमपस्ययाविददित्यन्यः । सूर्येवेजर्मेरीतुर्कीरीतुस्त्यग्रः । एवं आपान्तैर्मन्युस्तृपलप्रमर्मेत्यादय
उदाहार्याः । नह्येतैर्मन्त्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबुध्यते एतेष्वनुभवपयदानास्ति तदा तत्सभ्यत्वं तदी-
यसाधनत्वं च दूरापेतम् । अर्थः स्विदासी ३ दुपरिस्विदासी १ दिति मन्त्रस्य बोधकत्वेऽपि स्थाणुर्वा
पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत्सन्दिग्धार्थबोधकत्वाज्जास्ति प्रामाण्यम् । ओषेधेऽन्त्येनैरिति सन्तोदर्मविषयः । स्व-
चित्तैर्मनैर्हिंसीरिति स्तुरविषयः । श्रृणोतग्रावाण इति पाषाणविषयः । एतेष्वचेतनानां दर्भसुरपाषाणानां चेत-
नवत्सम्बोधनं ग्रह्यते ततो द्वौ चन्द्रमसाविति वाक्यवा द्विपरीतार्थबोधकत्वाद् प्रामाण्यम् एक एव रुद्रो न द्विती-
योऽवतस्ये । सहस्रान्मिहसहस्रशो ये रुद्रा अधिमुम्यामित्येतयोस्तु मन्त्रयोर्भावज्जीवमहं मौनीति वाक्यवद्वा-
चातबोधकत्वाद् अप्रामाण्यम् आर्षेऽनुदित्विति मन्त्रोऽयममानस्यक्षौरकाले जलेन शिरसः क्लेदनं व्रूते ।

१ याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचाराध्यायेऽश्लो. (४०) । २ आपस्तंबसूत्रे प्रथमाध्याये । ३ शाब-
रभाष्ये चोदनालक्षणो धर्म इति सू० । १ । २ । ४ ऋ० सं. १. ४. ८. । ५ ऋ० सं. ४. २. २४ । ६ ऋ० सं.
८. १. २. । ७ ऋ० सं. ८. ४. १४. । ८ ऋ० सं. ८. ७. १७ । ९ तैत्तिरीयसं. प्र. कां. द्वि. प्रपा. प्रथमा
ब्रुवाके (१-१-१-) । १० तै. सं. १-१. ११. ११ । ११ तै. सं. ४-१-११. । १२ तै. सं. १-२-१. ।

शुभिकेशिरश्चरोहशोभयस्तीमुत्तममेतिमञ्चोविवाहकाळे मङ्गलाचरणार्थपुष्पनिर्मितायाः शुभिकायावर-
वध्नोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते । तयोश्चमञ्चयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादित्वात् अनधिगतार्थगन्तृत्वं नास्ति
तस्मान्मञ्चभागो न प्रमाणम् । अत्रोच्यते—अन्धगादिमञ्चानामर्थोयास्केन निरुक्तग्रन्थेऽवबोधितः तत्प-
रिचयरहितानामवधो न मञ्चानां दोषमावहति । अतएवात्र लौकिकन्यायमुदाहरन्ति—नैषस्थानोरपराधो-
यदेन मन्धोन पश्यति पुरुषा पराधः स यवतीति । अथः स्विदासीदिति मञ्चमन्त्रसन्देहबोधनाय प्रवृत्तः किं तर्हि म-
गत्कारणस्य परवस्तुनोतिगभीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः तदर्थमेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोधत्वमवः स्वि-
दित्यनयावचोमङ्गलोपन्यस्यति स एवामिप्राय उपरितनेषु कोर्भद्राधेदेत्यादिमञ्चेषु स्पष्टीकृतः । ओव-
ध्यादिमञ्चेष्वपि चेतना एव तत्तदभिमानि देवतास्तेन तेन नाम्ना सन्बोध्यन्ते ताश्च देवतामगवता बादरायणे-
नोभिमानिव्यपदेशस्त्विति सूत्रे सूत्रिताः । एकस्यापिरुद्रस्य स्वमाहिंसासहस्रमूर्तिस्वीकारात् नास्ति पर-
स्परव्याघातः । मलादिद्रव्येण शिरःक्लेदनादेर्लोकप्रसिद्धत्वेऽपि तदभिमानि देवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात्
तद्विषयत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वम् ततो लक्षणसद्भावादस्ति मञ्चभागस्य प्रामाण्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य म्हा-
वान्जैमिनिर्मञ्चाविकरणे मञ्चानां विवक्षितार्थत्वमसूत्रयत् तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः
तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—तैर्धर्मशास्त्रादिति १ यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मञ्चः स एवामिधेयो यस्य शास्त्रस्य-
ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थं शास्त्रम् तस्माच्छास्त्राद्विवक्षितार्थो मञ्च इत्यवगम्यते तथाहि उरुप्रय-
स्वेति मञ्चेण पुरोडाशप्रथममभिधीयते पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते तथा सति मञ्चेणै-
व प्रतीतत्वात् तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणवाक्यमनर्थकं स्यात् मञ्चस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनिर्धोगबोधना-
य ब्राह्मणमुपयुक्तम् तस्मान्मञ्चा उच्चारणेनैवानुष्ठानमुपकुर्वन्ति । न नूच्चारणार्थत्वे सत्यहङ्प्रयोजनं परिक-
ल्प्येत अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत तस्माद्ब्राह्मणस्यानुवादत्वमप्युपेत्यापि मञ्चस्याभिधानार्थत्वेमेवे-
त्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—यन्मन्त्रमियमादिति २ अग्निर्मूर्धादिवः ककुदित्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति
मञ्चेनियमपलभ्यते अर्थप्रत्यायनं तु मूर्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठेऽपि वक्तव्येव तस्माद्विद्यतपाठक्रमसाफ-
श्याय उच्चारणमेव मञ्चप्रयोजनम् । ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मञ्चपाठोऽर्थबोधनार्थ एवेत्या-
शङ्क्य तत्र दोषान्तरं सूत्रयति—बुद्धशस्त्रादिति ३ अग्नीदमीन्विहरेति प्रथममञ्चः प्रयोगकाले पठ्यते तच्चा-
ग्निविहरणादिकर्मोग्नीध्रेणाध्ययनकालेऽप्यवकर्तव्यत्वेन बुद्धम् तस्य च बुद्धस्यार्थस्य पुनर्मञ्चोच्चारणेन शा-
सनमनर्थकम् न हि सोपानत्केपादेः पुनरप्युपानहं प्रतिमुञ्चन्ति । ननु बुद्धस्यार्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरि-

१ बौधायनसूत्रे । २ ऋ० सं० ८.७.१७. । ३ ब्रह्मसूत्रतृतीया ० । ४ जैमिनिसूत्रे
प्रथमाध्याये । ५ तै. सं० १. १.८.१९. ऋ० सं० १.३.१९. । ७ तै० सं० १.३.१ ।

हारायमन्त्रेणस्मारणमस्त्वित्याशंक्यान्यंदोषं सूत्रयति—अविद्यमानवचनादिति ४ ऋत्वारिष्टज्ञात्रयोऽ-
 स्यपावाद्देशीर्षेसप्तहस्तासोऽस्येतिमन्त्रआज्ञायते नखलुचतुःशृङ्गत्वाद्युपेतं किञ्चिदशसाधनं विधत्ते यन्म-
 न्नपोठेनानुस्मर्यते । नन्वीदृशी काचिद्देवतास्यादित्याशङ्क्यान्यंदोषं सूत्रयति—अचेतनेऽर्थबन्धनादिति
 ५ ओषधेऽत्रायस्त्वेनं शृणोतग्रावाणइत्यादावचेतनेद्रव्येचेतनोचितं रक्षणश्रवणाद्यर्थबन्धाति सधायुक्तः
 नन्वभिमानिज्यपदेशइतिवैयासिकशास्त्रेऽनुव्रितत्वात् ओषध्याद्यभिमानिचेतनदेवताप्रविदक्यतामित्याश-
 ङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—अर्थविप्रतिषेधादिति ६ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति मन्त्रआज्ञायते । यदे-
 षधौस्तदेवान्तरिक्षमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः एकएव रुद्रः सहस्राणिसहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमप्युदाहर्त-
 व्यम् । ननु त्वमेव माता च पिता त्वमेवेत्यादिवदन्तरिक्षादिरूपत्वेनादितिः स्तूयते एवमेकस्यापिरुद्रस्यैव
 गसामर्ध्याद्बहुहस्त्वस्वीकारोऽस्तु ततो नार्थविप्रतिषेधइत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—स्वाध्यायवदवचना-
 दिति ७ पूर्णिकानामकाचिद्योषिदवघातं करोति तत्समीपे माणवकः स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचिदवघात-
 मन्ममधीते न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति प्रतिमुसलप्रहारंतस्य मन्त्रस्यापठ्यमानत्वात् अक्षरग्र-
 हणायैव तं मन्त्रमन्यांश्च मन्त्रानभ्यस्यति तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमभ्योयया पूर्णिकां प्रतिस्वार्थ-
 नब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति । ननु तत्र माणवकस्यार्थविवक्षानास्ति पूर्णिकाप्यवघा-
 द्मुमक्षमा कर्मणित्वव्ययोरर्थविवक्षा विद्यते ओषधसंभवतीत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—अविज्ञेयमिति
 ८ केषां चिन्मन्त्राणां अर्थो विज्ञातुं शक्यते तद्यथा अन्यक्सातइन्द्रः ऋष्टिरस्मे इत्येको मन्त्रः । सुष्ये-
 वज्रमेरीतुर्फरीतु इत्यपरो मन्त्रः । ननु ईदृशमन्त्रार्थबोधायैव निगमनिषण्डुनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानी-
 त्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यमिति ९ किन्तेऽकृष्वन्ती कीकटो ध्वति-
 मन्त्रे कीकटो नाम मनपद आस्तातः । तथानैवाशास्त्रं नाम नगरं प्रमगन्दोरा मेत्येते अर्थोऽनि-
 त्या आस्ताताः । तथा सति प्राक् प्रमगन्दाश्चायं मन्त्रो भूतपूर्व इति गम्यते । तदेवमेतैस्तदर्थ-
 शास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति किन्तु चारणादहृष्टार्थोऽवेति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्त-
 सूत्रमिति—अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति १० दृशब्देन मन्त्राणामहृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति क्रियाकारक-
 संबन्धेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोके वेदयोरविशिष्टः । तथा सति यया लोकेऽर्थप्रत्यायनायैव वाक्यमुच्चा-
 र्यते तथा वैदिके यागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यम् मन्त्रेण प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठातुं शक्यते नत्वप्रकाशितः तस्मा-
 न्नमोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनम् । ननु अग्निरेसितारिरसीत्यारम्यत्रैष्टुमेनत्वाच्छन्दसाव-

१ ऋ० सं० १.८.१० । २ ऋ० सं० १.१.१६ । ३ ऋ० सं० ३.३.२१ ।
 ४ किन्तेऽकृष्वन्तीति मन्त्रे एव । ५ तै० सं० ४.१.१ ।

वृत्तिमन्त्राज्ञातः तेनैवमन्त्रेणप्रतीतेष्वध्यादाने पुनर्ब्राह्मणेनतां चतुर्भिरभिर्मादसे इतिविधीयते । तदेतद्विधानंत्पक्षेव्यर्थस्यात् इत्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—गुणकर्मणपुनःश्रुतिरिति ११ मन्त्रेणप्रतीतस्यै-
वार्थस्यब्राह्मणेयत्पुनःअवर्णतदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते एतस्यविधानस्याभावे

१ तै० सं० ५. १. १. तैत्तिरीयशाखायांसंहिताकतिपयब्राह्मणभागमिश्रिता ब्राह्मणम-
पिकतिपयमंत्रभागमिश्रितं तत्सारस्वतपाठानुसारेणेतिज्ञातव्यम् । अमिश्रितपाठस्तुसंहिताब्राह्मणयोः-
सत्याप्रादुर्गृह्योक्तकांडानुक्रमानुसारेणोद्भवः । तदुक्तंसांस्काररत्नमालायाम्कांडानांसांकीर्णत्वेनयथाकांड-
मिदंरुमध्ययनासंभवात्कांडानुक्रमणिकायांसारस्वतपाठस्याप्यम्यनुज्ञातत्वात् सारस्वतपाठेनैवेदानीमध्यय-
नमस्ति सारस्वतकयाचेतिहासपुराणादौप्रसिद्धा साकांडनिरूपणावसरेसांस्काररत्नमालायामुपन्यस्ता-
यथाब्रह्मसमाम्यादुर्वासाःसामगायत्रास । संखलुतेजसाकूर्तदृष्टासभामप्येसरस्वत्यस्मयत् । ततःकुद्धो-
मुनिःसरस्वतींशशाप मर्त्येयोनौप्रजायस्वेति । ततस्तदेवीप्रसादयामास भगवन्विप्रगृहेप्रजयेयमिति ।
ततःसमुनिस्तथेत्युक्त्वाजगाम । ततोदेव्यात्रेयगृहेजायत । ततोवेदविदमर्तारंप्राप्यविधानिधिपुत्रं कृतो-
पनयनंपितासारस्वतंवेदमध्यापयामासयथावृद्धक्रमेण ॥ ततस्तं बाल्यवादस्यमेवसंपिताताडयामासपृष्ठे-
णुदलेन । ततःसरोदीत् सापितंरुद्रपुत्रमालिङ्ग्यातिदुःखिताबभूव । अश्रुपूर्णतंबागीशानिर्वार्यचपुनः
ततःसाक्षितयामासयस्याःकस्याःसुतो नहि । प्राप्यमां शाक्यतेबाळेममप्राणप्रियःसुतः । ततश्चतुःषष्टि-
कलाः सर्वंवेदान्सांगान्त्रकविद्यापर्यन्तान्सारस्वतायसरस्वत्युपादिशत् । क्षुत्पिपासानिर्वर्त्यबाहुधारणंचोपा-
दिशत् । ततःसंपूर्णविषोसौकुर्येवैवसन्मुनिः । तपस्तेपेमहाभागोदेवैरपिसुदुष्करम् ॥ ततःकालेनमह-
ताडनावृष्टिरभूत्किल । कुरुक्षेत्रेसारस्वतंरुद्रंपुष्टंमंतर्बाहुधार्यमाणंमृषिददृशुः । तमृचुर्मुनयःसर्वेशा-
कंदेहीतिनःप्रभो । अलंशाकेनभोविप्रायदिशाकंभवेदुषि । सारस्वतोमुनिःप्राहतेम्योदेहीतिचंडिकाम् ।
सुतशकंप्रदास्यामिदिशाकेनतेबाळं । शाकंमरीतिमुनिनप्रसज्जाकारिषेतदा । शाकाहारस्ततःसर्वेभुनयः
कृतजीविताः । बुर्मिक्षेविनिवृत्तेप्यध्ययनंनास्मरंस्तदा । अन्योन्यमभिजगमुस्तच्चरन्तो नकंचन । ततो-
विस्मृतस्वेदास्तेबभूवुर्मुनयोभृशम् । ततोऽतिदुःखितेषुमुनिषुनारदेनोक्तम् । सारस्वतंकृतसर्ववेदाध्ययनंगत्वा
अध्ययनंकुरुष्वमिति । ततस्तैसारस्वतंप्रार्थयामासुः । अध्यापनंकुरुष्वमगवन्निति । ततःसारस्वतः
प्रार्थितश्चतुःषष्टिमुनिगणसहस्रेभ्यश्चतुःषष्टिसहस्रवेदानध्यापयामास । ततस्तान्वेदांस्तच्छास्त्रिनःसाकस्ये-
नाधीतवंतः । तैत्तिरीयशास्त्रिनस्तु साकस्येनाध्ययनंरुद्रासर्ववेदविलक्षणांतैत्तिरीयशाखांरुद्रान्योन्यमूचुः
अहो अतीवविस्मयोस्माकंसर्वविलक्षणांशास्त्रमध्यापयतिस्मास्मान्मृद्वान्कृत्वानिर्मिताम् ततःसर्वेतैत्तिरीय-
शास्त्रिनःसंभूयसारस्वतमूचुः नार्थवेदस्वयाध्यापितःसर्ववेदविलक्षणत्वादिति । ततःसारस्वतःसर्वान्नेष्टा-
न्मुनीन्प्राहवचःयद्ययनंभवेदेदःप्रतिज्ञांतु करोम्यहम् । अग्निप्रवेशनंकुर्यामवंतोवाचमीरिताम् । तमूचुर्मुनयः-
अथैवचनयस्वयोदितम् । यदिवेदक्रमंविप्रप्रतिज्ञांकुर्महेवयम् । ततःसारस्वतेनसंहिताःसर्वेभुनयःतत्रतत्र-

चतुर्णामन्त्राणामध्येनकेनाप्येकेनाग्निरादीयेत । ननु इममगृष्णन्शनामृतस्येत्यश्वामिधानीमादत्त-
इत्यत्रमन्त्रसामर्थ्यदेवप्राप्तस्यरशनादानस्यपुनर्वाष्पणवाक्यंविनियोजकमाज्ञायते तदेतत्त्वन्मतेव्यर्थमि-
त्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति-परिसंख्येति १२ गर्दमाभिधानीनादत्तइतिनिषेधःपरिसंख्या तदर्थमिदंवाष्पण-
वाक्यम् । ननुपरिसंख्यायांप्रयोदोषाःप्राप्नुयुः आदत्तइतिशब्दः रशनादानलक्षणंस्वार्थजह्यात् तन्निषे-
धलक्षणःपरार्थोऽस्यशब्दस्यकल्प्येत रशनात्वसामान्येनचप्राप्तंगर्दमरशनायाआदानंवाध्येतेतित्रयोदोषाः।
मैवं गर्दमरशनायाअप्राप्तत्वात् तथाहि त्वत्पक्षेप्रकरणपाठान्ययानुपपत्त्यामन्त्रेणानेनादानंकुर्यादिति
वाक्यंपरिकल्प्यते तेनचवाक्येनमन्त्रादानयोःसम्बन्धेसिद्धेति पञ्चात्किंविषयमादानमितिबीक्षायांछि-
न्नाद्रशनामात्रस्यादानमुपेत्यगर्दमरशनायाःप्राप्तिर्बलवत्या साचविलम्ब्यते इत्यश्वामिधानीमितिप्रत्यक्षे-
णवाक्येनमन्त्रादानयोःसम्बन्धेसतिछिन्नाद्रशनामात्रेप्राप्तमादानमश्वामिधानीमितिश्रुत्याविशेषेव्यवस्थाप्यते
ततोमन्त्रस्यनिराकाङ्क्षत्वात् गर्दमरशनायाअप्राप्तत्वाज्जास्तिप्राप्तबाधः अतएवनिषेधार्थोनकल्प्यते
विध्यर्थमन्त्रज्यते तत्रकुतोदोषत्रयम् ईदृशमप्राप्तिरूपमेवगर्दमरशनायानिवारणमभिप्रेत्यपरिसंख्ये-
तिसूत्रितम् । ननु उत्सृज्यस्वेतिप्रययतीतिर्वाष्पणवैयर्थ्यतदवस्यमेवेत्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति-अर्थवादो
वेति १३ वाशब्दोवैयर्थ्यं वारयति अस्त्यत्रार्थवादः यज्ञपतिमेवतत्प्रययतीति तेनार्थवादेनसंबन्धाय
वाष्पणेविधिःपठ्यते । ननु प्रययतीत्यनेनैवविधिशब्देनप्रयनमनूययज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेनस्तोत-
व्यंतदेवतुप्रयनंकुतःप्राप्तमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति-मन्त्रामिधानादिति १४ अन्वयुःपुरोडाशमुद्दिश्य
मन्त्रेप्रयस्येत्येवमभिधत्ते तस्मादभिधानादन्वयुर्कर्तृकंप्रयनंप्राप्तम् यथाछोकेयःकुर्वितिब्रूतेसकारयत्येव
तथात्रापिप्रयस्वेतिब्रूतेसप्रयस्येव यदुक्तम् अग्निर्मूर्धोदिवइतिपाठक्रमनियमाद् अदृष्टार्योःपइति
तत्रोत्तरंसूत्रयति-अक्रिद्वंरमिति १५ परंद्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धम् नहिवयंपाठक्रम-
नियमाददृष्टनिवारयामः किंतहिमन्त्रोच्चारणेनजायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वात् त्र्येपेक्षितव्यमि-

मुनीन्गत्वानिर्णेतुंनशक्नुमइतितैरुक्तामन्त्राणंजगृह्यथाययंप्रतिष्ठानिवेदिता । ब्रह्मापिमुनिसारस्वतामाह-
सत्यंप्रतिष्ठातंसत्रभवतासारस्वतेन सारस्वतोवेदपाठःसारस्वतोक्तक्रमेणैवाध्येतव्यः अन्यथाध्ययनफलंन-
स्तीति तत्तद्वतरान्मुनीन्प्राह सत्यंनपाठक्रमेणार्थानुष्ठानक्रमोभवतीति तस्मात्सर्वोर्जितं नामिप्रवेशनंकर्तव्य-
मितितीहासः ।

१ तै० सं० ४.१.२. इममगृष्णन्शनामृतस्येत्यादिचतुर्थकाण्डेप्रथमाध्यायेद्वितीयानुवाके-
मन्त्रः पठितःतस्यैवइममगृष्णन्शनामृतस्येत्यश्वामिधानीमादत्तेइतिपंचमकाण्डेप्रथमप्रपाठकेद्वितीयानुवाके-
ब्राह्मणम् । २ तै० ब्रा० ३. २. ८. ।

त्येतावदेवम् । ननुप्रोक्षणीरासादयेतिमन्त्रोनुद्धमेवार्थशास्ति तदयुक्तम् सोपानत्कस्यपादस्योपानद-
न्तरासंभवादित्युक्तमिति चेत् तस्यपरिहारं सूत्रयति—सम्प्रैषकर्मणोयर्हानुपलभ्यः संस्कारत्वादिति ११
सम्प्रैषकर्मणो गृह्णत्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते बुद्धस्याप्यर्थस्य मन्त्रेणैवानुस्मरणे सति नियमात् दृष्टलक्षणस्य
संस्कारस्य सद्भावात् । यच्चोक्तम् चत्वारिंशद्वेति मन्त्रोऽस्तमेवार्थमभिधत्तइति तस्योत्तरं सूत्रयति—
अभिधानेऽर्थवादइति १७ असतोऽर्थस्याभिधायकेवाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्दृष्टव्या तद्यथा चत्वारो
होत्रव्यर्थ्युद्धातृव्रक्षाणोऽस्य कर्मणः शृङ्गाणि प्रातः सवनादयस्त्रयः पादाः पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे गाय-
त्र्यादीनि सप्तछन्दांसि हस्ताः ऋषेदादिभिस्त्रिभिर्वैद्वेक्षेवाबन्धनं कामान्वर्षतीति वृषभः रोरवीतिस्तो-
त्राखादिशब्दान् पुनः पुनः करोति महोदेवः सोयंप्रौढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानां विवेशेति । मनुष्या एवात्रा-
धिकारिणः । लोकेऽप्येव गौणप्रयोगाद्व्यन्यन्ते चक्रवाकस्तनी ईसदन्ताव-त्री काशवस्त्रा शौक्लकेशिनीत्ये-
वं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एवमोषधेत्रायस्व शृणोतप्रावाण इत्याद्यचेतनसम्बोधनानिस्तुतिपरत्वेन योजनी-
यानि यस्मिन् च पनेऽंशे धिरपित्रायतेतत्र वपनकर्ता शायतइति किमुक्तञ्चम् । तथा प्रावाणोऽपि प्रातरनुवा-
कं शृण्वन्ति किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यादि मन्त्राणामभिप्रायः । योऽप्यदिति धीरदिति रन्तरिक्षमिति विप्रति-
षेधोक्तः तस्योत्तरं सूत्रयति—गुणादविप्रतिषेधः स्यादिति १८ यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातेत्यत्र गौण-
प्रयोगादविरोधः तद्वत् । एवमेकरुद्रदेवत्येकर्मण्येको रुद्रः शतरुद्रदेवत्ये शतरुद्रा इत्यविरोधः । यदप्यु-
क्तम् स्वाध्यायमधीयानो मणवकः पूर्णिकाया अवहतिं न प्रकाशयितुमिच्छति । तत्रोत्तरं सूत्रयति—विद्या-
वपनसंज्ञेनापिति १९ वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनंतदयज्ञसंयोगादुपपद्यते नहि पूर्णिकाया
अवधातो यज्ञसंयुक्तः नापि मणवको यज्ञमनुतिष्ठति अतो यज्ञानुपकारात् तत्रार्थविवक्षा । यदप्युक्तम्
अग्न्यक्सातइन्द्रं सृण्वेवजर्मरीतुर्करीतू इत्यादौ अर्थस्य ज्ञानुपपत्त्या आस्येवार्थइति तत्रोत्तरं सूत्रयति—
सतः परमविज्ञानमिति २० विद्यमान एवार्थः प्रमादाच्च स्यादिभिर्ने ज्ञायते तेषां निगमनिरुक्तव्याकरणवशे-
न धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः तद्यथा अर्मरीतुर्करीतू इत्येवमादीन्यश्विनो रभिधानानि तेषु हि द्विवचना-
न्तत्वं लक्ष्यते आश्विनं चेदसूक्तम् अश्विनोः काममप्राइति दर्शनात् एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे—
अर्मरीमर्तारावित्यर्थः तुर्करीतूस्तारावित्यर्थइति एवमन्यक्सातइत्यादावप्युक्तं । यदप्युक्तम्
प्रमगन्धाद्यनित्यार्थसंयोगान्मन्त्रस्यानादित्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं सूत्रयति—उक्तमनित्यसंयोगइति २१
प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे सोयमनित्यसंयोगोऽप्युक्तः परिहृतः तथाहि तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेय-

१ तै० ब्रा० ३. १. ९. । २ ऋ० सं. ३. ८. १०. । ३ सृण्वेवजर्मरी इति मन्त्रो-
यस्मिन् सूक्ते वर्तते तत् (ऋ० सं० ८. १. ९.) । ४ नि० १३. ९. ।

त्वं वक्तुं काठकं काठपकमित्यादिपुरुषसंबन्धमिधानं हेतुः कृत्या नित्यदर्शनाच्चेति हेत्वन्तरं सूत्रितम् । तस्या-
यमर्थः—बबरः प्रावाहणिर कामयतेत्यमित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात् ततः पूर्वमसत्त्वात्पौरुषेयो वेद इति
तस्योत्तरमेवं सूत्रितम्—परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति । तस्यैवमर्थः—यत्काठं कादिसमाख्यानंतत्प्रवचननि-
मित्तम् यत्तु परं बबराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः
किन्तु बबर इति शब्दानुकृतिः तथा सति बबर इति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते स च प्रावाहणिः प्रकर्षेण बह-
नशीलः । एवमन्यत्राप्युहनीयम् । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवात् विवक्षितार्थो मन्त्राः स्वार्थप्रकाशना-
यैव प्रयोक्तव्याः । नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं संभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते न त्वेतदुपोद्ध-
तकं किंचित्प्रौढं तच्चिन्तयाम इत्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—छिन्नोपदेशश्च तदर्थवदिति २२ आग्नेय्याग्नीध्रमु-
पतिष्ठेत् इति श्रूयते । तस्यायमर्थः—अग्निदेवतायस्याश्वः सेयमाग्नेयी तथाग्नीध्रस्यानमुपतिष्ठेत् इति
अत्राप्युपस्थानमुपदिशद्वाक्षणं अग्नेन येत्यनयोपतिष्ठेत् इति मन्त्रप्रतीकं पठित्वानोपदिशति किंत्वाग्नेयीत्व-
छिन्नेनोपदिशति । यदा तस्यामृच्यग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्याश्वोऽग्निदेवता भवति तथा सत्याग्ने-
र्येति देवता वाचित्वद्विद्वान्तनिर्देश उपपद्यते तस्मादयमुपदेशस्तन्मन्त्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति अतो
विवक्षितार्थत्वात् अर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मन्त्रोच्चारणम् । तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे छिन्नान्तरं सूत्रयति—
उच्यते २३ प्रकृतावाभ्यातस्य मन्त्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वात् तदुचितपदान्तरस्य प्रक्षेपेण पाठ उहः । तद्यथा
अन्वेन मातामन्यतामनुपितानुभ्रातेति प्राकृतपशुविषयो मन्त्रपाठः तस्य च मन्त्रस्य विकृतौ पशुद्वये सति
अन्वेनौ मातामन्यतामित्यूहः पशुबहुत्वे सति अन्वेनान्मातामन्यतामित्यूहः कर्तव्यः । एतन्मन्त्रव्याख्यान-
रूपं ब्राह्मणमेव मास्त्रायतेन मातावर्षतेन पितेति । तत्रेदं चिन्तनीयम् । किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते आहोस्वि-
च्छब्दवृद्धिरिति । एकवचनान्तस्य मातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनान्तत्वेन वा मातर इति बहुवचनान्त-
त्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । तत्र न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधुं शक्यते बाल्यकौमार्यौवनादिवयोनुसारेण तद्वृ-
द्धेः प्रत्यक्षत्वात् अतः शब्दवृद्धिर्निषेध एव परिशिष्यते मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेण वृद्धिर्निषेधात्
इतरस्यैनमिति शब्दस्यार्पणुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति तत्र यथार्थेन विवक्ष्येत तदा पशुद्वित्वे द्विवचनम् प-
शुबहुत्वे बहुवचनं च कथं ह्येत तस्माद्विवक्षितार्थो मन्त्राः । तस्मिन्नेवार्थे छिन्नान्तरं सूत्रयति—किमिशब्दस्येति
२४ मन्त्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते सैव मास्त्रायते-शतंहिमाः शतं वर्षाणि जी-
व्याः स्मेत्येवैतदाहेति । तत्र शतंहिमा इत्येतद्व्याख्येयमन्त्रस्य प्रतीकम् अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानम्
मन्त्रस्य विवक्षितार्थत्वे तु किमप्यतात्पर्यमन्त्रे व्याख्यायते तस्माद्विवक्षितार्थो मन्त्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रका-

[illegible]

१ आपस्तम्बधर्मसूत्रे । २ ऐतरेयब्राह्मणप्रथमपञ्चिकायाः प्रथमखण्डे १. १. । ३. ऐतरेयोपनिषदि प्रथमाध्याये । ४ तै० सं० १. ४. १. । ५ तै० सं० १. ४. १. । ६ ऐ० ब्रा० २. २३. । ७ तै. ब्रा. १-१. ८. । ८ ऐ. ब्रा. ५-२१. । ९ तै. ब्रा. २-१-२. । १० तै. ब्रा. २-१-२ । ११ ऐ० आरण्यके ।

यम् गृहस्थाग्नेनिषिद्धमपिराजमोजनमाग्नेमान्तरेषुप्रामाणिकम् तद्वत् । अनेनन्यायेनसर्वत्रपरस्पर-
विरुद्धौविधिविवेधौपुरुषभेदेनव्यवस्थापनीयौ यथामन्त्रेषुपाठभेदःशास्त्राभेदेनव्यवस्थितत्वात् । तैत्तिरीयाः-
वायवस्थोपायवस्थेतिमन्त्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तुपायवस्थेत्येनंभागंनामनन्ति । प्रत्युतशतपथब्राह्मणे
समागोनूयानिराकृतः तथासूक्त्वाकमन्त्रेशास्त्रान्तरपाठनिराकृत्यपाठान्तरं तैत्तिरीयाआमनन्ति यद्ब्रूया-
त्सुपावसानाचस्वव्यवसानाचेतिप्रमायुक्तोयजमानः स्याद् इतिनिराकरणंसूत्रचरणाचस्वविचरणाचेत्येव
ब्रूयादितिपाठान्तरोपदेशः । तत्रानुष्ठातृपुरुषभेदेनव्यवस्था तद्विधिवुद्ब्रूया । षोडशिमहणादिदूषणंतु
अश्रुतमीमांसावृत्तान्तस्यतवैवशोभते पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादेषोडशिनोमहणामहण-
विकल्पोनिर्णीतः द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादेकास्त्रान्तरमाविफलसिद्धार्थमपूर्वनिर्णीतम् तद्वदुत्तर-
मीमांसायांप्रथमाध्यायस्यचतुर्थपादेकारणत्वेनचाकाशादिषुयथाव्यपदिष्टोक्तेरित्यस्मिन्सूत्रेभगत्कारणेप-
रमात्मनिश्रुतिविप्रतिपत्तिर्निराकृता द्वितीयस्याध्यायस्यप्रथमपादेआरम्भणाविकरणेत्वस्रपदेशाचेति
चेत् नधर्मान्तरेणवाक्यशेषादितिसूत्रेतैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्यनष्ट्यपरत्वम् किन्त्वव्यक्ता-
वस्थामस्त्वमितिनिर्णीतम् तथा जैमिनिस्रोदनासूत्रेविधिवाक्यधर्मप्रमाणमितिप्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रेतत्प्रा-
माण्यंमर्मयामास । व्यासोपिशास्त्रयोनित्वादितिसूत्रेवेदान्तानांब्रह्मणिप्रामाण्यंप्रतिज्ञाय तत्तुसमन्वया-
दिसूत्रैःसमर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्यतवपूर्वोक्तस्थानेएवंविधन्यायोदुष्परिहरः । अतोविधिभागस्य-
प्रामाण्यंशुस्थितम् । अर्थवादभागस्यप्रामाण्यंमहताप्रयत्नेनजैमिनिःसमर्थयामास । तत्सूत्राणिन्यास्या-
स्यन्ते । तत्रपूर्वेष्वसूत्रयति—आज्ञायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमज्ञवर्णानां तस्मादनित्यमुच्यतेइति १ आ-
ज्ञायस्यसर्वस्यक्रियाप्रतिपादनायप्रवृत्तत्वात् अक्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानांनास्तिकश्चिद्विधक्षितः
स्वार्थः । तेचार्थवादाएवमाज्ञायन्ते—सोरोदीधैदोदीचद्रुद्रस्यरुद्रत्वम् । सर्व्यात्मनोवपामुदकिस्वदत् ।
देवोवैदेवयजनमव्यवसायदिशोनप्रामानमिति । यस्मादोदशस्यवाक्यस्यविवक्षितोऽर्थःकश्चिदपिनास्ति
तस्मादिदंवाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वंनास्ति । तथापिधर्मावबोधनलक्षणस्य
नित्यकार्यस्याभावात् अनित्यैःकाव्याख्यापैःसमानत्वादप्रमाणमित्यर्थः । ननुदाहृतानामर्थवादानाम-
नुष्ठेयधर्मप्रामाण्याभावेऽपिस्वार्थेप्राप्तमप्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेनस्वतःप्रामाण्यस्यापवादितुमशक्यत्वाद्
इत्याशंक्यान्येषुकेषुचिदर्थवादेषुमानान्तरविरोधदर्शनादप्राप्येसतितद्वृष्टान्तेनसर्वेषामप्यर्थवादानामप्रा-
माण्यमित्यभिप्रेत्यसूत्रयति—शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति २ शास्त्रविरोधोदृष्टविरोधःशास्त्रदृष्टविरोधइति

१ जैमिनिसूत्रेप्रथमाध्यायस्यद्वितीयपादेएतदादिअष्टादशसूत्राणि । २ तै. सं. १.५.१. ।

३ तै. सं. २-१-१. । ४ तै. सं. ३-१-१. ।

त्रिविधो विरोधोऽर्थवादेषूपलभ्यते । तथाहि । स्तेनं मनो नृतवादिनीवागित्यत्र श्रूयमाणं मानसं चौर्यं वाचिकम-
नृतवदनं च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धम् । तस्माद्भूमएवाग्नेर्दिवाददशेनाग्निस्तस्मादाग्नेरेवाग्नेर्न चंददशेन भूम इत्य-
त्र दृष्टविरोधः । तथानचैतद्विद्योवयं ब्राह्मणावास्मोऽब्राह्मणावेत्यत्रापि त्रत्यस्य विरोधः । कोहितद्वेदयदमु-
ष्मिं लोके स्तिवानवेत्यत्र शास्त्रदृष्टेन विरोधः । स्मर्गकामोयनेतेत्यादिशास्त्रे ह्यामुष्मि कं फलं हश्यते । तस्मा-
द्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यम् । ननु सोरोदीदित्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात् स्तेनं मन इत्यादीनां च विरो-
धात् अप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति-
तथा फलमावादिति ३ यथा भानान्तरविरुद्धमर्थवादैरुक्तम् तथा फलमप्यविद्यमानमेवैतैरुच्यते । तथाहि ।
गर्गत्रिरात्रं प्रकृत्य श्रूयते—शोभतेस्यमुखं य एवं वेदेति दर्शपूर्णमासयोर्वेदामिभर्शनं प्रकृत्य श्रूयते—आस्य-
प्रजायां वामीमाधते य एवं वेदेति न च य एवं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे । ननु वैहिकफलवाक्यानां विसंवादा-
दप्रामाण्येऽपि आमुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—अन्मानर्थक्यादिति ४
एवं हि श्रूयते पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति पशुबन्ध्यानी सर्वो लोका भिजयति तरति मृत्युं तरति
पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यन्ते य उच्येन मेवं वेदेति । तत्रास्यावेयगतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्ते-
रन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनानि अनर्थकानि स्युः । तथानिरूप्य पशुबन्धानुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयात्
ज्योतिष्टोमादीनामनर्थक्यम् । अज्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदेनैव ब्रह्महत्यादितरणात् तदनुष्ठानं च न्यर्थ-
स्यात् । तस्मादामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यम् । ननु भामूफलवाक्यानां प्रामाण्यम् तथापि निषेध-
वाक्येषु विरोधानुपलम्भाद् अस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—अमाभिप्रतिषेधादिति ५ नष्टधि-
व्यामग्निश्चेतन्योनान्तरिक्षेन देवीत्यत्रान्तरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधमागित्वं नास्ति तत्र च यनप्रसङ्गस्यैवा-
भावात् । भामूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यम् वचरः प्रावाहजिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तान्ताभिधाया-
नां विरोधानुपलम्भाद् अस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—अनित्यसंयोगादिति ६ वचरादिस्व-
रूपेणानित्येनार्थसंयोगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात् कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेयत्वं प्रसज्येत ।
किंच हुना । सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तं सूत्रयति—विधिना त्वेकवाक्यत्वात्
स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ७ तु शब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति वायुर्वैष्णोपिष्ठेत्येवमादीनामर्थवादानां
वायव्यश्चेतमात्रमेतेत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वाद् अस्ति धर्मो प्रामाण्यम् । न च विधिवाक्यस्यार्थ-
वादनेरपेक्षेण पदान्वयसम्पूर्तेस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयम् । ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिभा-
कांक्षतां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते । ननु अर्थवादानां-

प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात् किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशङ्क्याह—तुल्यं चक्षुःप्रदायिकमिति ८
 अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसम्प्रदायादध्ययनं यत्तत्सं प्रदायिकम् । तच्च विधीनामर्थवादानां च समा-
 नम् । तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठेन भवति । ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेऽप्यनुपपत्तिरुक्तेऽप्या-
 शङ्क्याह—अप्राप्ताचानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यते इति ९ तच्च-
 वार्तिके त्वेतत्सूत्रमध्याइत्यत्रिधा व्याख्यातम्—अप्राप्ताचानुपपत्तिम् अप्राप्ताचानुपपत्तिः अप्राप्तचानुपपत्ति-
 मिति । स्तेनं मनइत्यादौ शास्त्रविरोधाच्चानुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्य-
 माने शास्त्रविरोधः स्यात् । नचात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते किन्तु स्तेयशब्दार्थ उच्यते । नच स्ते-
 यशब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावाद् अयमर्थवाद उपपन्न एव । ननु
 स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरित्युक्तम् तदसत् वैयधिकरण्यात् वेतसंशाखया चावकाशमिदं विवर्त्तयामासौ वैष्णा-
 न्ता इत्यत्र वेतसावके विधीयते आपन्नस्तूयन्ते इति वैयधिकरण्यमित्याशङ्क्याह—गुणवादस्त्विति १०
 तु शब्दे वैयधिकरण्यदोषं वारयति । गुणवादोऽत्र विवक्षितः । यथा लोके काश्मीराभिमानो देवदत्तः काश्मी-
 रदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते एवमत्रापि अज्योनाते वेतसावके अप्सु स्तुतास्तु ते एव स्तुते भवतः
 शान्ताभ्योऽज्योनातत्वात् वेतसावके स्वयमपि शान्ते सत्पौयनमानस्थानि हंशमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य
 वादोऽत्र मिश्रितः । सोरोदीदित्यत्रापरिजतस्य पतिताश्रुरूपत्वात् रजतदाने गृहेऽपि रोदनप्रसङ्गात् बार्हि-
 पिरजतं न देयं मितितन्निषेधेन विधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वम् तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र वि-
 वक्षितः तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते । यद्यपरिजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यन्तमसत् । तथा-
 पियथोक्तरीत्या विधेः स्तुतिः सम्पद्यते । यैः प्रजाकामः पशुकामः स्यात् सप्तं प्राजापत्यमजंतूपरमाद्यभेदे-
 त्यर्थं विधिः प्रजापतिवपोत्सेदेन स्तूयते । यस्मात्प्रजापतिः स्ववपामप्युत्सिद्याग्नौ प्रहस्यततो जातंतूपरमज-
 मात्मार्यमाद्यभ्यप्रजाः पशून् च लब्धवान् । तस्मात्प्रजाविसेपादकोर्यंतूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः ।
 ओदित्यः प्रायणीयश्चरित्येषां विधिर्दिशोर्नैर्प्राजानभित्यनेन दिव्यो हेन स्तूयते यथेयमदिति देवतादिव्यो ह-
 मप्यपनीयदिव्येशेषं ज्ञापयति तथा बहुविधकर्मसमुदायरूपे सोमयागे अनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति कि-
 मुपक्तव्यमित्येवमदिति देवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्सेदो देवयजनाध्यवसानमात्रेण-
 दिव्यो हध्येत्युभयमस्तुवाभावात् सर्वेषां पितृस्तुतिपरत्वमभ्युपगतवतामस्माकं न किञ्चिद्विधीयते । शिखातेवर्धतेव-

त्सगुह्यार्थं अद्वयापि केत्यादावविद्यमानेनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् । अपूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधदर्शये-
 तुं यदुदाहृतं स्तेनं मनो नृतवादिनीवागिति तत्रोत्तरं सूत्रयति—रूपात्त्रायादिति ११ हिरण्यहस्ते भवत्पथगु-
 ष्ठातीत्येतं विधिं स्तोत्रमयमर्थवाद उच्यते । यथा लोकेपि किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्त-
 पूजां स्तोत्रमेवौदासीन्यमृषावुपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुम् एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं
 मनसः स्तेनरूपत्वं वाचो नृतवादित्वं चोपन्यस्यते तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरू-
 पा एव मनोपांतिं प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः प्रायेण वागनृतं न च्छीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः हस्तस्तु न प्रच्छन्नः
 नाप्यनृतबहुलः अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते । यदपि दृष्टविरोधाच्चूम एवाग्नेर्देवादहशो-
 इत्यादिकमुदाहृतम् । तत्रोत्तरं सूत्रयति—दूरभूयस्त्वादिति १२ अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं-
 जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति एतौ विधीस्तोत्रं सोऽर्थवादः यस्मादग्निर्देवानदहस्यते
 तस्मात्सूर्यमत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः यस्माद्वात्रावर्चिरेव दहस्यते तस्मादग्निमत्रोरात्रौ प्रयोक्तव्यः सूर्यमत्र अ-
 दिवा इत्येवं तयोर्मन्त्रयोः स्तुतिः घृमाचिरेव दर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । मूयसि हि दूरे पर्वता-
 ग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यन्ते किंतु तृणसादृश्येन तेषां दर्शनाभास एव तद्वदत्रापि । यदप्यन्यदृष्टविरोधा-
 यैवोदाहृतम् न चैतद्विद्योवयं ब्राह्मणावास्मोऽब्राह्मणावेति तत्रोत्तरं सूत्रयति—ऊय पराधात्कर्तुं श्वपुत्रदर्शना-
 दिति १३ प्रवरे प्रणिगमाणे ब्रूयाद्देवाः पितर इत्यस्य विधेस्तावकोऽयमर्थवादः यदियजमानो देवाः पितर इ-
 त्यादिमन्त्रेण प्रवरमनुमन्त्रयेत् तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो मवेदित्यनुमन्त्रस्य स्तुतिः । न चैतद्विद्य इत्येतद-
 ज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते यत्र स्त्रिया अपराधो भवति । तत्र कर्तुं कृत्वा दधितुं जारस्यापि पुत्रोदश्य-
 ते । अतः फल्युपपत्त्योरुभयोः पुत्रदर्शनात् स्वकीयं जन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानम् । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात्
 नास्ति तत्र दृष्टविरोधः न हितत्र दहस्यमानं स्वब्राह्मण्यमपवदितुं न चैतद्विद्य इत्युपन्यस्तम् । यदपि शास्त्रीयद-
 र्शनविरोधा योदाहृतम् कोहितद्वेदयद्यमुष्मिं लोकेऽस्ति बानवेति तत्रोत्तरं सूत्रयति—आकालिकेप्सेति १४
 दिक्वतीकाशान्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः तस्य शेषोऽयं कोहितद्वेदेति घृमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्य-
 क्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकम् । अकाले भवमाकालिकम् विप्रकृष्टकालि-
 कं न त्विदानीं तनमित्यर्थः तस्येप्सा तस्य प्राप्तुमिच्छा सा च कोहितद्वेदेत्यनिश्चयोपन्यासे कारणम् यथा-
 भाविकालीनः पौत्रप्रपौत्रादिवृत्तान्तो निश्चेतुं शक्यते तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनिति गुणयोगादिनिश्चयो-
 पन्यासः घृमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वाच्चिद्विश्रित इत्यभिप्रायः । यदप्यन्यदृष्टविरोधा योदाहृतम् शोपतेऽ-

स्यमुख्यएवंवेदेति तत्रोत्तरं सूत्रयति—विद्याप्रशंसेति १५ सोऽयंगर्गत्रिरात्रविधेः शेषः तद्विषयं वेदनम-
 पिमुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठानमितिस्तूयते यथाकर्णोपरणादिनामुखंशोभितंभवति एवंवेदितुरुत्सा-
 हेनविकसितं वदनं शोशितमिवशिष्यैरुद्धीक्ष्यते अतःशोभासादृश्यगुणयोगाच्छोभतइत्युच्यते । यदपि
 अन्यद्विरोधाद्योदाहृतम् आस्यप्रजायांवाजीजायते यएवंवेदेति सोऽपिविद्वानुमन्त्रणविधेः शेषः । अत्रापि
 कैमुतिकन्यायेनस्तुतिः पूर्ववद्योजनीया वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षयास्वयमपि विद्वान्भवति । ततः प्रतिग्रहेणानं
 प्राप्नोति तस्मादीदृशगुणमभिप्रेत्यवाजीजायतइत्युक्तम् । यदप्यन्यानर्थक्यायोदाहृतम् पूर्णाहुत्यासर्वा-
 न्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति—सर्वत्वमाधिकारिकमिति १६ पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्यविधेः शेषो-
 ऽयम् सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात् प्रशस्तेयमाहुतिरितिस्तूयते यथा सर्वे ब्राह्मणामोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं
 स्वगृहागतब्राह्मणविषयम् एवं पूर्णाहुत्याकर्मसाङ्गत्वम् यत्फलं तस्मिन् अधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव
 सर्वत्वं द्रष्टव्यम् पूर्णाहुतेरभावे सत्याधानरूपं कर्माङ्गविफलं भवति तच्च वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयते इत्येकः
 कामः तस्मिन्समाहिते सति आहवनीयाद्यग्नयोभिहोत्रादिकर्मसु योन्यामवन्तीत्ययमन्यः कामः तैश्चकर्मभि-
 स्तत्फलं प्राप्यते इति कामान्तरम् ईदृशी सर्वकामावाप्तिराहुत्यन्तरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतानाम किञ्च-
 ङ्छिन्नम् न सत्त्वे तावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्वानिरस्ति । ननु पूर्णाहुतेरङ्गस्वभावात् तदीयफलश्रुतेरर्थ-
 वादत्वेन स्तावत्त्वमभवत् द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वाद् फलश्रुतिरर्थवाद इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् पशुब-
 न्धवाक्यस्य तु कर्मविषयकत्वात् सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वाद् अन्यानर्थक्यं दुर्बोरमित्याशङ्क्योत्तरं-
 सूत्रयति—फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकोक्तपरिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति १७ पृथिव्यन्तरि-
 क्षुद्रलोकेऽप्यन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबन्धकर्मणानिष्पद्यते तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मान्तरेण प-
 रिमाणाधिक्यं सारत्वं वा संपद्यते ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं लोकवदित्युक्तार्थे ह्यहान्तः—य-
 थालोके निष्केण सारी परिमितान्नीहीनविश्रीयनिष्कान्तरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा
 निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलम् तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मान्तरेण द्रष्टव्यम् ।
 ब्रह्माहत्याया अपि मानस्याः स्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणम् कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यानर्थ-
 क्यम् । योऽपि नान्तरिक्षेन दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेधजडादृतः तथा ववरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोगजडा-
 दृतः तत्रोभयत्रोत्तरं सूत्रयति—अन्त्ययोर्यथोक्तमिति १८ अन्त्ययोरनयो रुदाहरणयोस्तत्परं पूर्वोक्तमेव द्र-
 ष्टव्यम् । अन्तरिक्षादौ च यननिन्दारूपोऽर्थवादो हिरण्यनिधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः शेषः । अतोऽत्रस्तुत्यर्थेन
 विधीनां स्फुरित्युक्तमेवोत्तरम् । अन्तरिक्षे च यनप्रसक्त्यभावात् तज्जिदानित्यानुवादोऽस्तु तेनापि विधिः
 स्तोतुं शक्यते नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोऽपि पृथ्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् । ववरः प्रावाहणिरकामयते-

त्यत्रापि बरनामकः कश्चिदिति पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः किन्तु बरन्पनि युक्तः प्रकर्षणवहनशीले-
 वायुर्व्यवहारदशायां नित्यएवार्थो विवक्षित इत्येतदुत्तरप्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे प्रोक्तम् ॥ तस्मात्सं-
 ज्ञावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यम् । तत्र सङ्ग्रहश्लोकाः—वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवाद-
 स्यमानता । न विवेचे स्ति धर्मैर्किं किं वा सौ तत्र विद्यते ? । विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपेक्षा परिहृयात् ।
 आस्येकवाक्यता धर्मप्रामाण्यसंभवेत्कृतः २ । विध्यर्थवादोऽस्माकां प्रोक्तास्त्यपुरुषार्थयोः । तेनैकवा-
 क्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ३ इति । तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां भवविध्यर्थवादमार्गानामप्रामाण्ये-
 कारणाभावात् बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीकाराच्च कुरुक्ष्मस्यापि वेदस्य प्रामाण्यांसेदम् ।
 नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रकृष्य कदाचन्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन-
 भेदिनिःसूत्रमामास—वेदांश्चैकैः सन्निकर्षं पुरुषाण्येति १ । एकेवादिनो वेदान्प्रतिसन्निकर्षमन्यन्ते काष्ठी-
 दासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादिग्रन्थानाम् । समुच्चयार्थश्चकारः तेषां तद्वद्वान्ततया समुच्चयन्ते यथा रघुवं-
 शादय इदानीं तानां स्तथा वेदा अपि न तु वेदावनादयः अतएव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते वैयासिकमा-
 रतं वास्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौपुर्ब-
 तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदासाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वात् वेदाः पौरुषेयः । ननु नित्यानामेव सतां-
 वेदानामुपाध्यायवत्संज्ञा यथा प्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्यास्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति—अनित्य-
 दर्शनाच्चैति २ । अनित्या न नमरणवन्तो बरादयो वेदार्थे भूयन्ते बरः प्रावाहणिर कामयत कुंसुरुविन्द-
 धौ ह्यककिरकमयतेति । तथा सति बरादिभ्यः पूर्वममावाव नित्यावेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं
 वाक्यत्वात् काष्ठीदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः । सिद्धान्तं सूत्रयति—उक्तं सुशब्द-
 पूर्वत्वमिति ३ । सुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमभावेति-
 प्राचीनैरेव सूत्रैरुक्तम् औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इत्यस्मिन्सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वे-
 दानां तददर्पानां तदुभयसंबन्धानां अनित्यत्वं प्रतिज्ञाद्योत्तरान्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणान्यामुपपादित-
 त्वात् । काठिकां कठायाख्यायिकायागातिरित्याशङ्क्य सम्प्रदायप्रवर्तनात्सेयमुपपद्यते इत्युत्तरं सूत्रय-
 ति—आख्याप्रवृत्त्यादिति ४ । अस्मिन्माख्यायिकायागातिः ततः परं बराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य-
 किमुत्तरमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—परं भूतिसामान्यमात्रमिति ५ । यत्परं बरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव
 न तु मनुष्यो बरनामकोऽप्रविवक्षितः बरन्पनि युक्तस्य प्रवहणस्वभावस्य वायोरप्रवक्तुं शक्यत्वात् । ननु वे-
 देकविदेवं भूयते वनस्तयः सत्रमासत—सर्पाः सत्रमासतेति—तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात् सर्पाणां-

चेतनत्वेपिविद्यारहितत्वात् नतदनुष्ठानं संभवति अतो मरंद्वोगायातिमद्रकाणीत्याद्युष्मसयास्त्रा-
 क्यसदृशत्वात् केनचित्कृतो वेद इत्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वादिति
 १ । यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केन किंपुरुषेण क्रियेत तदानीं कृतं तत्स्विन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वेन ज्योतिष्टोम-
 स्यविनियोगो न स्यात् साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् भूयते तु विनियोगः ज्योतिष्टोमेव-
 स्वर्गकामो यजेतेति न चैतदुन्मत्तवाक्यसदृशं लौकिकविधेवाक्यपद्माव्यकरणेति कर्तव्यत्वात् रूपैश्चिभिर्गो-
 र्वेतायायावनाया अवगमात् लोके हि ब्राह्मणान्मो न येदिति विधौ किं केन कथमित्याकाङ्क्षायां तृप्तिमुदि-
 द्यौदनेन द्रव्येण शाकसूपादिपरिवेषणप्रकारेणेति यथोच्यते ज्योतिष्टोमविधेवावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन-
 द्रव्येण दीक्षणीयाद्यङ्गोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति । वनस्पत्यादिसत्रवाक्य-
 मपिन तत्सदृशम् तस्य सत्रकर्मणे ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् यत्परो हि शब्दः सशब्दार्थ इति न्यायविद्-
 आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वाद् अनुष्ठानेतात्पर्यम् । वनस्पत्यादिसत्रवाक्यस्यार्थ-
 वादत्वात् प्रशंसायां तात्पर्यम् । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते अचेतना अभिधांसोऽपि सत्रमनु-
 स्थितवन्तः किंपुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सत्रस्तुतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्रनुप-
 लब्धेन पराहृतिं समुचिनोति । तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम् । अत्रैतौ संग्रहः श्लोकौ—पौरुषेयं न वा वेद-
 वाक्यं स्यात्पौरुषेयता । काठकादिसमारूपानां वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् १ । समारूपानं प्रवचनान्ना-
 क्यत्वं तु पराह तम् । तत्कर्त्रनुपलब्धेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता २ । ननु भगवता वा दरायणेन वेदस्य ब्रह्म-
 कार्यत्वं सूत्रितम्—शास्त्रयोनित्वादिति । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्मसंज्ञा मिति सूत्रार्थः ।
 वाच्यम् । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्यव्यवहारवशा-
 यामाकाशादिविहितत्वं वा दरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितम्—अतएव चानित्यत्वमिति । श्रुतिस्मृती-
 च स्र भवतः—बोचा विरूपनित्ययेति श्रुतिः । अनादिनिधना विद्या वा गुत्सृष्टा स्वयम्भुवेति स्मृतिः ।
 तस्मात्कर्तृदोषशङ्कायां अनुदयान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धम् । अनुमन्त्रब्राह्म-
 णात्मकत्वं वेदस्य न युक्तम् तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । वैष्ण्वम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपक्षे-
 पप्रमाणमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारभ्यति—अहेनुभियमन्मन्त्र इति मन्त्रस्य लक्ष-
 णम् । नास्मिन्ति वास्यनास्त्येतदव्याप्त्या देववारणात् १ । याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जि-
 तम् । तेनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्यते २ । आधान इदमाधायते—अहेनुभियमन्मन्त्रे गोपायेति ।
 सत्रमन्त्रस्य लक्षणं नास्ति अभ्यास्यति व्याप्त्योर्कारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्यु-

१ जरद्वयः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारिस्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां-
 लुनुनस्पकोर्यः । २ तै. सं. २.६.११ । ३ तै. ब्रा. १.२.१ ।

केवलसन्तापकपिञ्जलाकाकपतेइत्यस्यमन्त्रस्यविचित्रत्वादव्याप्तिः । मन्त्रहेतुर्मात्रइत्युक्तेश्चाक्षनेत्यति-
व्याप्तिः । एवमक्षिप्तान्त्रोभयउत्तमपुरुषान्तोभयइत्यादिलक्षणानांपरस्परमन्त्रातिरिक्तित्वेत् । मैवम् ।
प्राश्निकसमाख्यामस्यनिर्दोषलक्षणत्वात् तत्रसमाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनामन्त्रत्वमयति उत्तम-
मन्त्रत्वाद्ययोऽनुष्ठानस्मारकाः अग्निमीळेपुरोहितमित्यादयःस्तुतिरूपाः इष्टेत्वेत्मादयस्तत्त्वान्ताः अग्न-
यायाहिवीहयइत्यादयभामन्त्रोपेताः अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयःत्रैवरूपाः अर्धःस्त्रिदासीदुपरिस्त्रिदा-
सीदित्यादयोविचाररूपाः अन्वेअन्वात्यन्धिकेनमानयतिकम्बनेत्यादयः परिदेवनरूपाः पृच्छामि-
त्वापरमन्तंपृथिव्याइत्यादयःप्रश्नरूपाः वेदिमोहःपरमन्तंपृथिव्याइत्यादयउत्तररूपाः । एवमन्यदप्युक्त-
हार्थम् । ईदृशेष्वन्तविजातीयेषुसमाख्यानमन्तरेणान्यःकश्चिदनुगतोद्यमोस्ति यस्म्यलक्षणत्व-
मुच्येत । लक्षणस्यचोपयोगःपूर्वाचार्यैर्दक्षितः—कषयोऽपिपदार्थानांनान्तंयान्तिपृथक्त्वशः १ । लक्षणेन-
तुसिद्धानामन्तंयान्तिविपश्चित्इति । तस्मादभियुक्तानामन्त्रोऽयमितिसमाख्यानंलक्षणम् । अथवा-
चिकरणमारचयति—नास्त्येताद्वाक्षणेन्यत्रलक्षणंविधत्तेषा । नास्तीयन्तोवेदभागाइतिकुस्तेरभावतः
१ । मन्त्रमन्त्राक्षणेचेतिद्वौभागौतेनमन्त्रतः । अन्यद्वाक्षणमित्येतद्भेदद्वाक्षणलक्षणम् २ । चातुर्मास्येध्विद-
माभायते—एतद्वाक्षणाभ्येषपञ्चदशीः—तीति । तत्रद्वाक्षणस्यलक्षणंनस्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानव-
धारणेनद्वाक्षणभागेष्वन्यमागेषुचलक्षणस्यान्यस्यतिन्यास्योःशोधयितुमशक्यत्वात् पूर्वोक्तोमन्त्रमाग-
एकः भागान्तराणिचकानिचित्पूर्वेकदाहर्तुसंगृहीतानि—हेतुनिर्वचनंनिन्द्याप्रशंसासंशयोकिंचिः । पर-
क्रियापुराकृत्योन्यवधारणकल्पनेति १ । तेनह्यमन्त्रित्यतइतिहेतुः । तेहभोवधित्वमितिनिर्वचनम् । अमे-
हंयावैमाणाइतिनिन्दा । वायुर्देवेभिश्चादेवतेतिप्रशंसा । तत्राचिकित्सर्जुंहवानी१माहौवा१मितिसंशयः ।
यमेमानेनसंमितौदुम्बरीम्वतीतिविधिः । माषानेषमह्यंपचतीतिपरकृतिः । पुरोवाक्षणाअपैधुरिति पुरा-
कहरः । र्थोवतोऽध्वान्प्रतिगृहीयात्तावतोवारुणांश्चतुष्कपाकाभिर्वेपदितिविशेषावधारणकल्पना । एवमन्य-
दप्युदाहार्यम् । नचहेत्वादीनामन्यतमद्वाक्षणमितिलक्षणम् । मन्त्रेष्वपिहेत्वाविसद्भावात् । इन्द्रोवा-
मुञ्चोन्तिहीतिहेतुः । उदौनिधुर्महीरितितस्मादुदकमुच्यतइतिनिर्वचनम् । मोषमन्त्रं विन्दतेअप्रचेता-

१ तै. सं. १.१.८ । २ तै. मा. १.१.२ । ३ तै. सं. १.१.१ । ४ तै. मा.
२.८.९ । ५ तै. सं. ७.४.१८ । ६ तै. सं. ७.४.१७ । ७ तै. सं. ७.४.१७. इयं-
वेदिःपरोमन्तःपृथिव्याःइत्यपिपाठः । ८ तै. मा. १.७.१ । ९ तै. सं. १.१.२ । १० तै. सं.
१.१.८ । ११ तै. मा. १.१.२ । १२ तै. सं. १.१.१० । १३ तै. सं. १.१.७ ।
१४ तै. सं. २. ३. १२ । १५ तै. सं. १. १. ३ । १६ तै. सं. १. ६. १ ।
१७ तै. सं. ८. ६. १३ ।

इतिनिन्दा । अग्निर्मूर्धादिवइतिप्रशंसा । अर्धःस्विदाक्षी १दुपारेस्विदाक्षी २वितिसंधायः । वसन्तायक-
 पिज्जानाळभतइतिविधिः । सहस्रमयुतादददितिपरकृतिः । यज्ञेनयज्ञमयन्तदेवाइति पुराकल्पः ।
 इतिकरणबहुसंवाक्षणमितिचेत् । न । इत्यददाइत्ययमयाइत्ययचइतिवाक्षणोगायेदित्यस्मिन्वाक्षणेन-
 गातयेममेतिव्यासेः । इत्याहेत्यनेनवाक्षणेनोपनिबद्धंवाक्षणमितिचेत् । रामोविद्यममंभहीत्याह
 योवारेक्षाःशुचिरस्मीत्याह इत्यनयोर्मयोरितिव्यासेः । आरुणायिकारूपं वाक्षणमितिचेत् । यमयमी-
 संवादसूक्तादावितिव्यासेः । तस्मान्नास्तिवाक्षणस्यलक्षणमितिप्राप्ते मूमः—मन्त्रवाक्षणरूपौद्वाधेयवेद-
 भागावित्यङ्गीकारात् । मन्त्रलक्षणस्यपूर्वममहितत्वाद् अवशिष्टोवेदभागोवाक्षणमित्येतल्लक्षणंमवि-
 श्यति । तदेतल्लक्षणद्वयंनैमिनिःसूत्रयामास—तद्योदकेषुमन्त्राख्या-शेषेवाक्षणशब्दइति । तस्मिन्वेदैकेषु-
 विदमिधायकेषुवाक्येषुमन्त्रइतिसमाख्यासम्प्रदायविद्विर्न्यवहियसे मन्त्रानधीमहइतिमन्त्रव्यतिरिक्त-
 भागेतुवाक्षणशब्दस्तैर्व्यवहृतइत्यर्थः । ननुब्रह्मयज्ञप्रकरणेमन्त्रवाक्षणव्यतिरिक्ताइतिहासादथोभाग-
 मन्त्रायन्ते यद्वाक्षणानीतिहासपुराणानिकल्पान्गायानाराज्ञंसीरिति । मैत्रम् । विप्रपरिभ्रानकन्यायेन-
 वाक्षणाद्यवान्तरभेदानामेवेतिहासादीनांपृथगभिधानात् । देवाधुराःसंयत्ताआसक्तित्यादयइतिहासाः । ईदं-
 वाजमेनैवकिञ्चनासीदित्यादिकंजगतःप्रागवस्थासुपक्रम्यसर्गप्रतिपादकंवाक्यजातंपुराणम् । कल्पस्त्वाक-
 णकेतुकथयनप्रकरणेसमास्नायतेइतिमन्त्राःकल्पः । अतउर्ध्वयदिवलिहरेदितिअग्निचयनेयमगाथाभिः
 परिगायतीतिविहितामन्त्रविशेषागाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिकाऋचोनाराज्ञैर्व्यः । तस्मान्मन्त्रवा-
 क्षणव्यतिरिक्तभागामावात् मन्त्रवाक्षणस्वरूपस्यचक्षितत्वात् उभयात्मकत्वंवेदस्यसुस्थितम् ।
 मन्त्रवान्तरविशेषश्चतस्मिन्नेवपादेइत्थंविचारितः—नर्त्तामयजुषांलक्ष्मसाङ्कुर्यादितिशब्दिते । पादस्य
 गीतिःप्रलिष्टपाठइत्यस्त्यसङ्करः । इदमास्नायते—अहेतुध्रियंमन्त्रमेगोपाय यमृषयसौविदाविदुः-
 ऋचःसामानियजूर्वाति । ग्रीन्वेदान्विदन्तीतित्रिविदः त्रिविदांसम्भन्विनोच्येतारसौविदाः तेचयंमन्त्र-
 भागमृगादिरूपेणत्रिविधमाहुः तंगोपायेतियोजना । तत्रत्रिविधानामृक्शामयजुषांन्यवस्थितंल-
 क्षणंनास्ति । कुतः । सांकर्यस्यदुष्परिहरत्वात् अध्यापकप्रासिद्धेषुऋग्वेदादिपुपाठितोमन्त्रइतिहिक्क्षणं

- १ ऋ. सं. १. १. १९ । २ ऋ. सं. ८. १७ । ३ ऋ. सं. ८. ४. १९ ।
 ४ ऋ. सं. ९. ४. ८ । ५ ऋ. सं. ९. ७. ८ । ६ ओ. चित्सखायमित्यादिचतुर्दशर्चसूक्तंयम-
 यमीसंवादरूपम् । ऋ. सं. ७. १. १ । ७ तै. आरण्यकेद्वितीयाध्याये । ८ तै. ब्रा. २. १. ९ ।
 ९ योस्यकौष्ठयजगतःपार्थिवस्यैकइदंशीइत्याद्यायमगाथाः अरण्यकाण्डेसितृमेधप्रपाठकेसमास्नाताः ।
 १० इदंजनाउपप्लुतइत्यादपस्तिष्ठः कुतापेउक्ताः । ११ तै. ब्रा. १. १. १ ।

वक्तव्यम् । तच्च संकीर्णम् । देवीर्वधितोऽप्युनात्वाच्छिद्रेणपवित्रेणवस्रोःसूर्यस्यरादिमभिरित्मयंमन्त्रोयजु-
र्वेदेसम्प्रतिपन्नयजुषांमन्त्रेषुपठितः । नचतस्ययजुषमस्ति । तद्वाङ्मणेसावित्र्येत्पृक्त्वेनमवद्वतत्वात् ।
एतत्सामगायत्रास्तइतिप्रतिज्ञायकिञ्चित्सामयजुर्वेदेगीतम् अक्षितमस्यच्युतसिप्राणसंक्षितमसीति-
श्रीभिरजुंसिप्राणवेदेसमाज्ञातानि यथागीर्णमानस्यसाज्ञाश्रयमृताऋचः सामवेदेसमाज्ञाताः । तस्मा-
न्नास्तिछण्डणमितिचेन । यावादीनामसंकीर्णछण्डणत्वात् पादेनार्धर्चेनचोपेतावृत्तबद्धमन्त्राऋचः गीति-
रूपाऋचःसाध्यानि वृत्तगीतिवर्जितत्वेनप्रक्षिप्तपठितामन्त्रायजुंषीत्युक्ते न कापिसंकरः । तदेत-
योविध्यंमैमिनिनसूत्रप्रयोगेनक्षितम्-तेषामृच्यार्धवशेनपादव्यवस्था गीतिषुसाधारण्या शोषेयजुः-
षाब्दइति । एतमेवमन्त्रान्तरविशेषमुपजीव्यवेदानामृगवेदोयजुर्वेदःसामवेदइतिवैविध्यंसम्भजम् । तेषां-
व्यवेदानांसर्वेषामन्यतमस्यवाच्यप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेनकर्तव्यम् । तथाचयाज्ञवल्क्यैःस्मरति-वे-
दानधीत्यवेदौषावेदवापियथाक्रममिति । ऋग्वेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्तएववेदोध्येतव्य-
इत्यभिप्रेत्यस्याध्यायोध्येतव्यइतिस्वशाब्दमाज्ञातः । तच्चाध्ययनंनकाम्यं किन्तु नित्यम् । अतएव-
पुरुषार्थानुशासनेसूत्रितम्-वेदस्माध्ययनंनित्यमन्यथनेपास्तदिति । पातित्यंनैवमाज्ञायते-अपहतपा-
प्यास्वाध्यायोदेशपवित्रंवापतसंयोजुस्तुमन्यमागोवाचिपवत्यभागोनाके । तदेषाम्युक्ता-योस्तित्यामस-
धिविदंस्तत्त्वाधनतस्ववाच्यपिमागोअस्ति । यदीशृणोत्यलकंशृणोतिनहिप्रवेदसुकृतस्यपन्थामिति । त-
स्मात्स्वाध्यायोध्येतव्यइति अध्येतारंपुरुषंतदीवप्रयासाभिज्ञानेनसंक्षिप्तप्राप्त्यतीतिसिधिविद्वेदः । बहु-
श्रयप्रवाससाध्यक्रतुकृत्स्याध्ययनमात्रेणसम्पादनंतत्पावनम् । तदप्याज्ञायते यंयज्ञेतुमपीतेतेननेह-
स्यक्रतुनेष्टंभवत्यग्नेर्वायोरादित्यस्यसायुज्यंगच्छतीति । यद्यप्येतद्वस्यज्ञस्याध्यायककम् । तथापिग्रह-
णार्थाध्ययनमन्तरेण ब्रह्मयज्ञासंभवात् तदीयककमपिसम्भयते ईदृशंसंक्षिपिदंवेदरूपंसंसायंयःपुमान-
ध्ययनमकृत्वा परित्यजति तस्मवाच्यपिभाग्यंनास्ति कळेभाग्यंनास्तीतिकिमुवक्तव्यम् सकल-
देवताणां धर्मस्यपरममहातत्त्वस्यचप्रतिपादकंवेदमनुचार्यपरनिन्दानृतककहहेतुंश्रौकिर्कीर्वातीसर्ववोचा-
रयतः स्पष्टपयवाचिमाग्याभावः । अतएवाज्ञायते-नानुध्यायान्बहुच्छ्रद्धान्वाचोविष्ठापनंहितविति ।
यद्यप्यसौकान्यंनटकंशृणोति । तथापिनिरर्थकमेवतच्छ्रवणम् । तेनसुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः ।
स्मृतिरपि-योऽनैवीत्यद्विजोवेदानन्यत्रकुस्तेभ्रमम् । सजीवधेवश्रद्धवमाशुगच्छति शान्वयइति ।

१ तै. सं. १. १. १ । २ तै. आ. सप्तमाध्याये । ३ यक्षवल्क्यैःस्मरतीत्युक्तेपिसंप्रतीदं-
वचनमनुस्मृतवेवोपलभ्यते (म. स्मृ. अ. १ श्रौ. २) नयावल्क्यस्मृतौ । ४ तै. आ. द्वितीयाध्याये ।
५ अ. सं. ८. २. १४ । ६ तै. आ. द्वितीयाध्याये । ७ मनुस्मृतौ द्वितीयाध्याये श्रौ. ११८ ।

इदमन्यान्वपि न हनिष्यन्त्यबोदाहर्तव्यानि । नन्वभीतेवेदेष्व्यादध्ययनविषयज्ञानं ज्ञानेति पश्चाद-
 ध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्यामयइति चेत् । बावम् । अतएव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृकाच्चापमेव प्रवृ-
 त्तियुक्तिर्मात्रककाव्ययनस्य महता प्रयासेन सम्पादयन्ति । न तान्तरानुसारिणस्तु प्रकाशात्वादसौध्ययन-
 स्मृतो वसन्त्यादयः विविधज्ञानवत्प्रादिभ्योऽध्ययनविधिज्ञानं वर्जयन्ति । यद्यप्यध्यापनविधिप्रयुक्तिः
 यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः सर्वथाप्युपनीतैरन्येतद्व्यपेक्षवेदः । तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमस्मिन् प्रवृत्तत्वं
 च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितम्—तानि सूत्राणि तद्वृत्तिबोदाहरामः । अथ च सन्त्यह्येन सन्त्यह्येन सन्त्यह्येन सन्त्यह्येन
 यति—अदृष्टार्थत्वमिति विहितत्वाविति १ । दृष्टफलसाधने भोजनदौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टा-
 र्थमवगन्तव्यम् । अदृष्टविशेषेण न्युतइति चेत् तत्राह—पूतकुल्यायतिदेशः स्वर्गकल्पनेवेति १ । तत्रायह-
 मपाध्ययनार्थे वादं नित्याध्ययनेति दिश्यत इत्यप्युक्तकुल्यादिकरात्रिसंन्यायेन कल्पत्वेन कल्पनीयम् । ये त्व-
 र्थे वादातिदेशेनेच्छन्ति तैर्विधिमन्योयेन स्वर्गः कल्पनीयः । दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्तयोः सम्भवे क-
 मदृष्टकल्पनेत्यत आह—अयुक्ते संस्कारप्राप्तीति १ । संस्कृतस्याध्यायस्य कल्पितकृतौ विनियोगादर्शना-
 त्प्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वात्चेत्यर्थः । स्वाध्यायप्राप्तिरर्पप्रमितिश्चेत्तु तया पुरुषार्थे इत्याशङ्क्या विघ्ननिर्दरादि-
 कार्या विनियुक्तमप्यवदध्ययनात्तया विनियुक्तानां योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्राप्ताप्यभित्याह—अ-
 न्याहं कर्मस्मापकमिति ४ । अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविदिताध्ययनस्यैवाहमिति कृत्वा स्वार्थे प्र-
 यागमित्याह—अध्ययनवाक्यमनवाहमिति ५ । नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्याध्यायगतफलमा-
 वाद् अध्येतव्यइति कर्मवाचीत्यप्रत्ययो विरुध्यते इत्यत आह—सक्तुं कर्मकरणपरिणामइति ६ । सक्तुं शुद्धो-
 तीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान् सक्तुं पुद्गलस्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां मस्मीं गूताना-
 सक्तुं नाम न्यत्र विनियोगाभावात् कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुं भिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः एवमत्रावि-
 कमेगतयोः संस्कारप्राप्तेरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः । इदानीं दृष्टफले स-
 त्यदृष्टफलकल्पनकल्पमिति सिद्धान्तयति—दृष्टे तु नादृष्टमिति ७ । किंतु दृष्टफलमिति तदाह—दृष्टप्राप्तिसंस्कारा-
 विति ८ । अस्मिन् प्राप्तेः परंपरापुरुषार्थत्वमाह प्राप्त्यर्थे बोधइति ९ । जायतइति शेषः । न च भोजनादिवदन्य-
 थन्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् । अववातादिवाजियमादृष्टाथविध्युपपत्तेरित्याह—विधि-

१ यत्र विधिवान्ये फलं न भूयते तत्रार्थवादवाक्योक्तफलमिति दिश्यते इत्यर्थे वादातिदेशः । अयमेव रात्रि-
 सत्रस्याप्यस्य विषयः । २ यत्रार्थवादवाक्येऽपि फलं न भूयते तत्र स्वर्गः कल्प्यते यथा विश्वजिति (तत्र हि-
 विधिवान्येऽर्थे वादवाक्ये वा फलं न भूयते तस्मात्तत्र प्रकृतावुक्तं साधारणं स्वर्गफलं कल्प्यते) । अयमेव विश्व-
 जित्यापः ।

निष्पत्त्यादिति १० । वक्तृसंसंस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादौ नात् न संस्कार इति तत्राह-संस्कारविधिः
 क्रतुव्ययनविधिद्वयोपादानादिति ११ । क्रतुविधयो विषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियु-
 ज्ञते । अध्ययनविधिश्चिह्नितपाठादिव्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति । अत उभयोपादा-
 नात्तत्सिद्धिः । ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः सचनस्वाध्यायगतः तज्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थम्-
 ताध्ययनोपरस्तायायावनायावपूर्वाभिधानात् । ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमितितत्राह-तव्यः कर्म-
 गादृष्टवाचीति १२ । अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तव्यप्रत्ययं प्रतिप्र-
 कृत्यर्थोदप्ययनादपि प्रत्यासक्तत्वात् स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति अपूर्वस्य चात्त्वर्थमन्यत्वनिय-
 पेऽपि तदुपरस्तवानियमादिति भावः । यच्चोक्तमन्याङ्गनार्थप्रमापकमित्यदृष्टान्तरं तदस्ति । यतो मन्त्राणां
 स्वतच्चादृष्टशेषाणां तत्त्वयुज्यते इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं तस्य च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थाव-
 बोधे फलेति फलान्तरकल्पनायोगात् प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं ननु मतिचन्वकमित्याह-स्वतच्चाद-
 र्ष्टशेषत्वात् स्वतच्चेति प्रमाप्रतिबध्यत इति १३ । सक्तुन्यायेन कर्मकारकमाधान्ये परित्यक्ते स्वतच्चादृष्टमेवात्रा-
 पित्यादित्यत आह-यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुभ्यामिति १४ । सक्तुपुगत्यभावात् श्रुतं परित्यज्याश्रुत-
 कल्पयतां नाम नेहत्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः । इत्थमध्ययनविधेरदृष्टार्थसंप्रसाधार्यावबोधपर्यन्तानि-
 राकर्तुं पूर्ववक्ष्यति-वैजमर्धे निर्णयमर्हं गुरुविधेः पुमर्थो वसामादिति १ । सर्वश्रवणेः पुरुषार्थपर्यवसायिस्व-
 नियमादत्रापि पुरुषार्थमूलकं कथं दर्शयति निषधमध्ययनविधिप्रबुद्धं मर्हं गुरुमन्येते । ननु संस्कृतव्ययनादावु-
 त्सिंहिताद्वार्धनिषधयो नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य तथासतितत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिषधहेतुं विचार-
 कल्पयिष्यतीत्याह-सविचारमाक्षेपेदिति २ । ननु स्वविधेयतदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र
 नियमः तथासत्येतादृशं कथमत्राध्ययनविधिराक्षेप्यतीत्यत आह-अविधेयानुपकार्योपेक्षोवचतावृत्ति-
 यदिति ३ । ग्रीहीनवहन्तीत्यत्रावधातमात्रं विधेयं ननु तदावृत्तिः तस्या अघात्पर्यत्वात् नापि साविधेयोप-
 कारिणी अन्तरेणावृत्तिसङ्कशुद्धावधातमात्रादवधातसिद्धेः । तथापि तच्छुद्धिनिश्चितिकसिद्धये साविधि-
 रावृत्तियद्वधाविधेयं तद्वत्प्रकृतेष्ववगन्तव्यम् । ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपेक्षयाक्रेणाद्यङ्-
 गसहितवेदाध्यायिनस्तदुद्यमसद्भावात् प्रतिन्यर्थविचारविधिर्न कल्पयेदित्याशङ्क्यार्थगतविरोधपरिहारा-
 योपेक्षित एव विचार इत्याह-साङ्गाध्ययनात्तद्भावे विचारोऽर्थविरोधापनुदिति ४ । विचारोऽस्ति-मात्रे-
 स्तु गवादिधन्तुमर्पत्वादि विस्तदन्त इति ५ । यथा कलभूतस्य क्षीरद्विहेतवोगवाद्योऽपि पुरुषैर्यत्र तत्र

फलवदर्थोपबोधेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वाद् अथ्ययनविधिरक्षरप्राप्तेरवसानोपगन्तव्यः । नन्वक्षर-
प्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थोपबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्वोध्यमुच्यते पुरुषार्थत्वात् बोधान्तपक्षविधिः किंनस्यादि-
त्यत आह—फलवद्वोधान्तत्वे अध्ययनाकास्त्र्यमिति १ । नोपस्यद्विफलं कर्मानुष्ठानं तथासति यस्या-
न्नाशनादर्थस्मिन्बृहस्पतिसंवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमाश्रय्य न स्यात् नतुराजसूयादिवान्याज्ययनं
तत्र प्रवृत्त्यादि फलमावात् । स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह—कृत्स्नप्राप्तिर्मेवार्थेति ७ । नद्यावोपकल्पेऽर्थोपबो-
धपक्षे सिध्येदिति शङ्कनीयम् प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्याभावात् औक्तिकसंवाक्यानामन्तरेणैव विधि-
बोधकत्वदर्शनादित्याह—ओकवजैर्नो बोध इति ८ । ननु नोपस्य विधेः फलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं श-
क्यत्वात् सुलभोपिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्रातिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उपनीताष्टवर्षाश्रमोऽधिकारी सुल-
भपक्षेति परिहारं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति—सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यमात्राभावाच्चोरिति ९ ।
नोपस्य अग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्याध्ययनात् प्राक्सन्ध्योपासनादिवत्पित्राद्युपदेशस्तद्व्यमानेऽस्ति ह्युपादे-
व सोऽर्थोपबोधो न काम्यः अमाने कामयितुमशक्यः ज्ञातएव विषये कामना नियमात् । ननु सामान्यसोऽज्ञाते-
विशेषतो नुमुत्सासंभवति यद्वा विशेषतोऽपि पित्राद्युपदेशाद्वगते सत्यौपदेशिकज्ञानस्य प्राप्ताप्यविधे-
र्याप्युपबोधकामनायुक्तैवेत्याशङ्क्यैवमप्यर्थोपबोधमुद्दिश्य अध्ययनविधानं मसम्भवतीत्याह—उद्देशायोगा-
दिति १० । अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां न्तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशः संभवति अनन्तत्वात्सा-
मान्याकारेणोद्देशे सामान्यमेव विधिवत् फलं स्यात् क्रतुज्ञानविशेषः ततो नोद्देशो युक्तः । नन्वर्थोपबोधमुद्दिश्यो-
पारणामावेवेदस्य स्वार्थेतात्पर्येन स्यादित्याशङ्क्य उपक्रमादिस्मिन्नाम्यतात्पर्येणोद्देशाद्वक्यादेव सिद्धयती-
त्याह—तात्पर्येणोद्देशादिति ११ । तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोपारणं लोकेत्यर्थस्यादिति चेत् । पुरुषसम्बन्ध-
कृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वादित्याह—उद्दिश्योपारणं दोषघ्नं लोक इति १२ । नन्वध्ययनविधेर्दो-
धान्तत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तते प्रयोमकामावादित्याशङ्क्याह—विचारउत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत-
इति १३ । क्रतुबोधविषयः साङ्गवेदाध्ययनादापाततः प्रतिपत्ताः विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञान-
मन्तरेणानुष्ठापयितुमशक्यं ननु तस्तर्णिर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति । अथ विधिरनुसाक्षादेव व्यापार-
विधते । एवं च सति अथ विधेः स्वविधेयप्रयोमकत्वं क्रतुविधीनां च विधेयोपकारिप्रयोमकत्वमित्युपपद्यते-
तराम् । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यन्तत्वात् क्रतुनुष्ठानस्यापि तत्र-
युक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत । नन्वध्ययनविधेः त्रिगणिकमात्रं प्रतिनित्यत्वात् तत्र प्रयुक्तौ विचारस्यापि तद्व-
ध्येत नान्येति चेत्—क्रतुविचारस्य त्रैवर्गिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धेः । किंवा व्यापारस्य तत्रा-

द्योऽस्मन्मतेऽपि सप्तम इत्याह—अतो नित्यः कतुविचारस्तैर्वर्णिकमात्रस्येति १४ यतोऽंकरमेव प्र-
 वायभ्रवणात् कतवस्तैर्वर्णिकानां नित्यादत इत्यर्थः । द्वितीयोऽनिष्ठ इत्याह—असविचारः पुनः
 परमईसस्येवेति १५ नित्यो नुषङ्ग इति नमूकरीत्याभ्ययनस्यास्य ह्यज्ञानात् त्वेऽर्थ-
 ज्ञानमविहितं स्यात् मैवम् वाक्यान्तरेण तद्विधानात् आसंज्ञेन निष्कारणो धर्मः पदद्वये-
 वेदोभ्येयो ज्ञेयश्चेति तद्विधिः तद्विनिष्कारणशब्देनाभ्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निब्राम्यते अर्थज्ञाने
 पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शास्त्रान्तरयत्वं निरुक्तकारो यास्क एव मुदा जहार—अथापि ज्ञानप्रशंसा भव-
 त्पज्ञाननिन्दारम् स्थाणुरयं भारद्वाजः किञ्चाभूदधीत्यवेदनविज्ञानाति योऽर्थः । योऽर्थः स इत्यस्य क-
 लं भद्रमभ्युतेनाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा । यद्ब्रूहीतमविज्ञानं निगदेनैव राज्यते । अमश्याविष-
 शुष्कैर्धनतत्त्वलविका हि चिदिति । अस्मिन्मन्त्रद्वये योऽर्थः स इत्यनेनैवार्थेन वेदार्थज्ञानं प्रश-
 स्यते इतरेणाभ्ययने ज्ञानराहित्यं निन्द्यते यो वेदार्थज्ञानाविसोऽयमिह लोके सकलं ज्ञेयः प्राप्नो-
 वि तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति प्रुतः स्वर्गं प्राप्नोति तदेतदेहिकमा मुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीयाम-
 षोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायि आसंज्ञेन च स्पष्टीचक्रुः—तदेवोभ्युक्तः ये अर्वाङ्मुतावापुराणे वे-
 दं विद्वान् स मभितो वेदन्त्यादित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अग्निद्वितीयं तृतीयं च हस्तमिति । यावर्त्तीर्दे-
 वेवतास्याः सर्वा विद विदि आसंज्ञेन वसन्ति तस्मात् आसंज्ञेनो वेदविदो विदे विदेम वस्तुर्वासां लोकी-
 र्थं वेदेषा एव देवताः प्रीणादीति । वेदं विद्वानर्थान्निज्ञः पुरुषः सच द्विविधः अर्वाचीनकाले समुत्प-
 न्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुरालः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो ब्रह्मासादिश्च तत्रैव मुमय-
 विधं विद्वांसं विद्यामदधनं मदकुलमदोपेताः पण्डितं मन्याये पुरुषा अभितो विद्यादिबुद्धयन्ति ते सर्वे-
 प्यादित्यमेव मथं दूषयन्ति आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निदूषयन्ति तदुक्त्यापेक्षया तृतीयं हंसं दूष-
 यन्ति इन्ति सदा गच्छतीति हंसो वायुः अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद आर्वाणाम्—अग्नेर्वायोरादित्यस्व-
 स्यायुर्जगच्छतीति । न केवलमेतदेव तावत् किन्तु सर्वा अपि देवता वेदविविधसन्ति आसंज्ञान्वेद-
 विदो ह्येवास्त्वेषा प्रतिदिनं नमस्तुर्वात् नतु तस्मिन्विद्यमानमपि दोषं कीर्तयेत् एवं सति तत्र मन्त्रार्थ-
 भूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदास्मर्यमाणतया तदीयहृदये वस्थिता अयं नमस्तुर्वातो नमस्ति नचै-
 तदभ्ययनस्यैव फलमिति शङ्कनीयम् विद्वांसमिवाज्ञातत्वात् अम्यथापेक्षमधीयानमित्याकायेष ।
 तस्मात्सर्वदेवतामुक्त्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि ज्ञेयः प्रादिरुपपद्यते कस्तुभेव प्री-
 त्वार्थं न विज्ञानाविसोऽयं पुमान् भारमेव हरति भारयति स्थाणुरिति ह्यहान्यः छिन्नशतं शुष्कं ह-
 क्षमूलं स्थाणुरावेनोप्यते सच मयेन्धनार्थमेवोपयुज्यते नतु पुण्यफलार्थम् तथा केवलपाठक-

१ नि० १. १८. । २ तै० आ० द्वितीयाध्याये. । ३ तै० आ० द्वितीयाध्याये. ।

स्पृष्टात्यत्वं न भवतीत्येतावदेव न त्वनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति किञ्चेत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्द्यो-
 त्यते लोकेपि पाठकस्य यावती धनादिपूजाततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते किञ्च यद्वेदवाक्यमाचार्या-
 इहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनरुच्चार्यते तत्कदाचिदपि न ज्वलति स्वार्थे न प्रकाशयति य-
 यागिरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् तथा सति तस्मात्वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात्
 अलौकिकपुरुषार्थोपायवेत्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनम् । तथा चोक्तम्—अत्यक्षेणानुमित्यावायस्तूपा-
 योननुद्धयते । एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्देवस्य वेदेति १ अतो मुख्यवेदत्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः ।
 किञ्चात्र यास्केन काचिदन्याप्यगुदाहता—उत त्वः पश्यन्मददर्शवाचमुत त्वः शृण्वन्नशृणोत्येनाम् ।
 उतो त्वस्मै तन्वं विससे जायेव पत्य उशती सुवासा इति । तत्र पूर्वार्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति—अप्येकः
 पश्यन् पश्यति वाचमपि च शृण्वन्नशृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमिति । अस्यायमर्थः—यः पुमान-
 र्थेन वेत्ति तं प्रति पूर्वार्धेन मन्त्रोन्नेते एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्य-
 ति एकवचनबहुवचनादिविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुं मशक्यत्वात् वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप-
 षावयित्वा एवैनं भूर्तिगमयति । औदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपषावयति त एवैनं भूर्तिगमयन्तीत्यादाव-
 म्युत्पन्नः कर्धपाठं निधिन्यात् अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहि-
 त्यादेन विदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति यावतोऽन्वयति गृहीयात्तावतो वारुणां श्रुतुष्कपालाच्चिर्व-
 पेदिति । अत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिग्रहीतुरिष्टिः प्रतीयते मीमांसार्थां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतम् ।
 तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति । तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति—अप्येकस्मै तन्वं विसस-
 ति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानयावाचा इति । अस्यायमर्थः—अपिशब्दपर्या-
 यजतो शब्दः स च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्यायात्र प्रयुक्तः निपातानामनेकार्थत्वात् यः पुमान्व्याक-
 रणाद्यङ्गैः स्वशब्दार्थमीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयार्थानुं विससे स्व-
 मित्यादिकं पदव्याख्यानं ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यं व्याख्यानम् वेदार्थप्रकाशनक्षमं सम्यग्ज्ञान-
 मनया तृतीयपादरूपया वाचाम आहेति । चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति—उपमोत्तमया वाचा-
 जायेव पत्ये कामयमाना सुवासाः ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथास-
 एनां पश्यति शृणोतीत्यर्थं प्रशंसति । अस्यायमर्थः—उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपा-
 दार्थस्योपमोच्यते उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति यद्यप्यह्नि गृहकृत्यवेलायां मलिनवासा-
 स्वयापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति तत्र हेतुः कामयमाना ऋतुकालेष्विति यथासतिरे-
 नां जायासा कल्पेनादरयुक्तः पश्यति किञ्च तपो कमर्थं हितबुद्ध्या शृणोति तथाऽयं चतुर्दशविधा-

१ ऋ. सं. ८. २. २३. । २ नि० १. १९. । ३ तै. सं. २. १. १. । ४ तै. सं.
 २. ३. १. । ५ तै. सं. २. ३. १२. । ६ नि० १. १९. । ७ नि० १. १९. ।

स्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति वेदोक्तं च धर्ममक्षरूपमर्थहितबुद्ध्या स्वीकरोति सेयमुक्तवेदार्थाभिज्ञस्य पश्यति पुनरप्युक्तान्तरं यास्क उदाजहार—तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय—उक्तत्वं सत्त्वे स्थिरपीतमाहुर्नैर्हन्विन्त्यपि वाजिनेषु । अथेन्वाचरति माययैष वाचं शुश्रुवा—अफलागपुष्पामिति । अयमर्थः पूर्वोदाहृताया उक्तत्वः पश्यन्तित्यादिका पात्रचोऽनन्तरमेवाज्ञाताकाचिद्वक्तस्य पूर्वोक्तमक्षस्यार्थस्य भूयसे निर्वचनाय सम्यग्यते तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति कथमिति चेत्तदुच्यते—अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सत्त्वे स्थित्वा स्यैर्येण वेदोक्तार्थावृत्तपानयुक्तमाहुः अभिज्ञाः कथयन्ति सत्त्वे विदं सत्त्वाय मिति मञ्चे वेदस्य सत्त्वित्वमुदाहृतम् यद्वा स्वर्गलोके वेदानां सत्त्वे स्थित्वा अतिशयेन पीतामृतमाहुः वाचा-मिना ईश्वराः सन्नास्य गल्भावा वाजिनाः तेषु मध्येन वेदार्थं कुशलं चोदयितुं हन्विन्ति न के-पि प्राप्नुवन्ति तेन सह विवदितुं समर्थत्वाद् यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहिता वाचं शुश्रुवा-न्भवति पूर्वकाण्डोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पम् उत्तरकाण्डोक्तस्य ब्रह्मज्ञानं फलम् यथा लोके पुष्पफलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादि धर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति त-मेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विधिदिषन्ति यज्ञेन दानेन वपसानाशकेनेति श्रुतेः । यथा च फलं तद्विहेतु-स्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः यत्पूर्णा नैकबोधः तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति श्रुतेः । वादरापुष्पफलरहितवेदपाठकः स एव पुमानधेन्वा मायया सह चरति न वप्रसूतिकाक्षीरस्य दो-ग्भीगौः प्रीतिहेतुत्वादि नोतीति न्युत्पत्त्या धेनु रित्युच्यते पाठमात्रपरं प्रतिवेदरूपा वाक् धर्मब्रह्मज्ञा-नरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनुः अतएवा सौमायाकपटरूपा ऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसदृशमोक्षरूपा वा-तयामाया साहचर्यपरमपुरुषार्थनलभत इत्यर्थः । इत्यं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिन्दोदाहरण-स्य प्रपञ्चितत्वाद् यच्च स्तुयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरस्युपगन्तव्यः । किञ्च नक्षत्रेष्टिकाण्डे प्रतीष्टिफलवाक्यं यागतद्वेदनयोः समानमेवाज्जायते—यथा हवा अग्निर्देवानाज-न्मादः एवं हवा एव मनुष्याणां भवति य एतेन हविषायजते यच्चैनं देवं वेदेति । अतो यागवत्फलाय स्ववेदमपि विधीयते अनेन न्यायेन सर्वेऽपि ब्राह्मणे पुवेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननु विद्याप्रशंसेति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूत्रितमिति चेत् अस्तु नाम विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वाद् दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य चातिपावे सति मायश्चिच्छरूपा वैश्वानरोऽर्ष्टि विधातुं विद्यमा-मेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते—शुभगार्ग्यं हिलोकाय दर्शपूर्णमासा विज्येते इति । एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञा-नफलवाक्यस्य स्वार्थोऽपि तात्पर्यदर्शयितुमुदाहृतम्—इच्छाम्येवार्थवादत्वं च सोऽन्यपरत्वतः । य-

धावस्त्वभिधापित्वाचत्वभूतार्थवावता १ इत्येतेस्वर्गलोकायदर्शादर्शौयथातथा । नत्वभूतार्थ-
 वादत्वापपञ्चोकाभुतिर्यथेति २ नचवेदनमात्रेणफलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् फ-
 लभूयस्त्वेनपरिहृतत्वात् उदाहृतं चात्रजैमिमिसूत्रम्—फलस्यकर्मनिष्पत्तेस्तेषांलोकवत्परिमाणदः
 सारवोदाफलविशेषःस्यादिति एतच्चास्माभिः वरंतिब्रह्महत्यापोऽश्वमेधेनयजते यजचैनमेवंवेदे-
 त्सुदाहरणेनव्याख्यातम् । छन्दोगाश्वमेधेनानुष्ठानाद्विद्यासहितेनुष्ठानेफलातिशयमाभनन्ति-ते-
 मोमौकुरुतोयश्चैतदेवंवेदयश्चनवेदनानातुविद्याचाविद्याचयदेवविद्ययाकरोतिअद्वयोपनिषदा-
 देववीर्यवत्तरंभवतीति । यद्यप्यन्नावबद्धोपास्तिरत्रविद्याशब्देनविवक्षिता तथापिन्यायःसर्वास्व-
 पिविद्यास्तुसमानः । कुपस्त्वैवावतीवेदनेभक्तिरितिचेत् कुतोवातवैषोऽत्रप्रवेशः । प्रशंसात्वस्माभि-
 र्भूयसीदर्शिता निन्दांतुनकाप्युपलभामहे किन्तुकर्मजन्यमपूर्वयथामरणादूर्ध्वजीवेनसहगच्छति
 तथाविद्याजन्यमप्यपूर्वगच्छति । तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्व-
 प्रज्ञाचेति तस्यादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापिबिहितत्वात् अर्थज्ञानावबेदोव्याख्यातव्यः विषय-
 मयोजनसम्बन्धाधिक्यरिज्ञानमन्तरेणभोतुमवृत्त्यभावात् विषयादयोनिरूप्यन्ते—व्याख्यान-
 स्यव्याख्येयोवेदोविषयः तदर्थज्ञानंमयोजनम् व्याख्यानव्याख्येयभावःसम्बन्धः ज्ञानार्थी
 चाधिकारी । यद्यप्येतावत्सिद्धम् तथापिवेदस्यविषयाद्यभावेव्याख्यानस्यापिपस्मविषयादि-
 कंनस्यात् अतोवेदस्यचतुष्टयमुच्यते—वेदपूर्वोत्तरकाण्डयोःक्रमेणधर्मब्रह्मणीविषयः तयोरम-
 न्यलभ्यत्वात् तथाचपुरुषार्थानुशासनेस्तत्रितम्—धर्मब्रह्मणीवेदैकवेद्येति । जैमिनीवेषद्वितीय-
 सूत्रेभेदेनैवधर्मप्रमाणम् षोडशाप्रमाणमेवेतिनियमद्वयंसंप्रदायविभिन्नरिहितम् षोडशैवेत्यु-
 नर्धमुपपन्नद्विचतुष्टयसूत्रेप्रत्यक्षविषयत्वंकर्मस्वनिराकृतम् प्रत्यक्षमनिमित्तंविद्यमानोपलम्भ-
 मत्वादिति अनुष्ठानापूर्वमुत्पत्त्यभावात्स्यधर्मस्वपूर्वमविद्यमानत्वात् प्रत्यक्षयोग्यतास्ति उत्तर-
 काण्डेऽपिरुद्रादितद्विद्याभेन्दिमैरैवगम्यते अवपवादमवितिसर्वैरभिधीयते लिङ्गरहित्याचा-
 नुपानविषयत्वव्यतिष्ठति सुस्तदुत्तेषमार्धमयोर्लिङ्गमितिचेत् वादम् अयमपिलिङ्गलिङ्गिजा-
 नोवेत्तैवैवगम्यते तद्यथाद्वैतधर्मप्रमाणम् त्रैयसिकस्यतृतीयसूत्रस्यद्वितीयवर्णकेब्रह्मणःसि-
 ष्यस्तुनोऽपिशास्त्रैकविषयत्वंभाष्यकृद्विव्याख्यातम्—शास्त्रादेवप्रमाणाज्जगतोजन्मापिकरणं
 तस्यिगम्यवस्तुमिमांशुः । श्रुतिश्चभवति—नविदविन्मनुतेतंबृहन्तमिति । ततोपपत्तिःपूर्वा-
 न्तरैरेतनुदीरितम् रूपलिङ्गद्विरहित्यासास्यमानान्तरयोग्यतेति तस्मादनन्यलभ्यत्वात् अ-
 स्तिधर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वम् तदुभयज्ञानविषयसाक्षात्प्रयोजनम् तत्रतस्यज्ञानस्यसमद्वीपावस्तु-
 मतीराजासौगच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वंशङ्कनीयम् धर्ममयुकस्यपुरुषार्थस्य

स्तूयमानत्वात् धर्मोविश्वस्यजगतःप्रतिष्ठाश्लोकेधर्मिष्ठं प्रजाउपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदति धर्मे
सर्वमर्षिष्ठितम् तस्माद्धर्मपरमं वदन्तीति उद्गण्डस्यराज्ञोनियामकत्वात् विवदमानयोः पुरुषयोर्म-
ध्ये दुर्बलस्यापिराजसाहाय्यवज्यहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः तथा च वाजसनेयिनः सृष्टिप्रकरणे
समाभनन्ति—तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्स अस्य स्रजं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबली-
यान्बलीयांसमाशंसते धर्मेण यथैवराज्ञैवमिति । ब्रह्मविदामोतिपरं । ब्रह्मवेदमसैव भवति । तरति-
शोकमात्मविदित्यादिभूतिषु ब्रह्मज्ञानमयुक्तः पुरुषार्थः प्रसिद्धः तदुभयज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी स-
चैव वैर्णिकः पुरुषः । श्रीशूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाभ्ययनराहित्यात् वेदेधि-
कारः प्रतीतिः धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखेनोत्पाद्यते तस्माच्चैव वैर्णिकपुरुषाणां विदमुखेनार्थज्ञानेऽ-
धिकारः । तन्मन्त्रस्तु वेदस्य धर्मज्ञानासाहप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः तदीयज्ञानेन सहजं न्यजन-
कभावः वैर्णिकपुरुषैः सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबन्धचतुष्टयमवगत्य समा-
हितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्तन्ताम् ॥ अतिगम्भीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि
षडङ्गानि प्रवृत्तानि अतएव ते नाम परविद्यारूपत्वं मुण्डकोपनिषदाथर्वणिका आभनन्ति—देविद्येवे-
दितव्ये इति ह स्मय ब्रह्मविदो वदन्ति पराचैवापराच तत्रापराक्रमेदो यजुर्वेदः सामवेदो यर्वेदः शिक्षा-
कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा ययातदक्षरमधिगम्यत इति साधनभूत धर्म-
ज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसंहितानां कर्मकाण्डानामपरविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूत ब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उप-
निषदां परविद्यात्वम् । वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यशोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा च तैत्तिरीया उपनिष-
दारम्भे समाभनन्ति—श्रीक्षां व्याख्यास्यामः वर्णः स्वरः मात्राबलं सामसन्तानः इत्युक्तः श्रीक्षा-
ध्याय इति । वर्णोऽकारादिः सत्राङ्गभूत शिक्षाग्रन्थे स्पष्टमुदीरितः । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सं-
भवतो मवाः । प्रारुते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयं भूवेत्यादिना । स्वरउदात्तादिः सोऽपि तत्रोक्तः—
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय इति । मात्रा ह्रस्वादिः सापि तत्रोक्ता—ह्रस्वो दीर्घः भुत इति का-
लतो नियमावचीति । बलं स्थानमयलौ तत्र अष्टौ स्थानानि वर्णानामित्यादिना स्थानमुक्तम् । अ-
चोऽस्पृष्टायणस्त्वीषदित्यादिना मयलउक्तः । सामराब्देन साम्यमुक्तम् अतिद्वुतातिविलम्बितगी-
त्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणसाम्यम् । गीवीशीर्षीशिरःकम्पीत्यादिना-
उपांशुदृष्टं स्वरितमित्यादिना च दोषाजकाः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिना गुणाजकाः । स-
न्धानः संहिता बाँयबायाहीत्यत्रावादेशः । इन्द्राग्नी आगतमित्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणे

१ तै० आ० दशमप्रपाठके । २ तै० आ० अष्टमप्रपाठके । ३ तै० आ० साम-
प्रपाठके । ४ 'शंभुमते मताः, अयमेव प्रचुरः पाठः । ५ ऋ. सं० १. १. १. । ६ ऋ० सं०
१. १. १०. ।

ऽभिहितत्वाद् शिक्षायामुपेक्षितम् शिक्षमाणवर्णादिवैकल्येबाधस्तत्रोदाहृतः—मन्त्रोद्गीतः
स्वस्तोषर्णतोषामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह । सवाग्वज्जोयजमानंहिनस्ति यथेन्द्रशत्रुःस्वरतो-
ऽपराधादिति । इन्द्रशत्रुर्वधस्वेत्यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रस्य शत्रुर्घातक इत्यस्मिन्निवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमा-
सेसमासस्येति सूत्रेण तत्पुरुषत्वाद् अन्तोदात्तेन प्रवितव्यम् आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः तथा-
सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वात् इन्द्रोदात्तकोयस्येत्यर्थः सम्पन्नः तस्मात्स्वरवर्णाद्यप-
राधपरिहाराय शिक्षाग्रन्थोपेक्षितः । कल्पस्त्वाम्बलायनापस्तम्बबौधायनादिसूत्रम् कल्प्यते सम-
र्थ्यते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः नन्वाश्वलायनः किं मन्त्रकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मणमनु-
सृत्य । नाद्यः दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वव्याख्यास्याम इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वाद् न ह्यग्निमीळ इत्यादयो-
मन्त्रादर्शपूर्णमासयोः कचिद्विनियुक्ताः । न द्वितीयः आग्निवैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व-
पन्ति दीक्षणीयायामित्येवं दीक्षणीयेष्टेर्ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वाद् । अत्रोच्यते—मन्त्रकाण्डो ब्रह्मयज्ञा-
दिप्रक्रमेण प्रवृत्तोन तु यागानुष्ठानक्रमेण ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः यत्स्वाध्यायमधीर्यैतिका मध्यमं च
यजुःसामवातद्वस्यज्ञ इति सोयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळ इत्यान्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा सर्वाङ्ग-
चः सर्वाण्यङ्गं च सर्वाणि सामानि वाचस्वो मे पारिष्ठवंशं सतीति विधीयन्ते तथा श्विने संपत्य-
माने सूर्यो नोदियादपि सर्वांश्चाशतपीरनुब्रूयादिति विधीयते तथारिच्यैतद्ववा एष मे वरिच्यते यो-
धाजयति प्रतियायुह्याति याजयित्वा प्रतियुह्यवानश्विः स्वाध्यायं वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपं
वेदपारायणं विहितम् । इत्यादिषु कृत्स्नमन्त्रकाण्डविनियोगेषु सम्यग्दायपारम्पर्यागत ए-
व क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिष्ठित्वाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्या-
श्वलायनो दर्शयति अतो मन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । इषेतोर्जेत्यादिमन्त्रास्तु
कृत्वनुष्ठानक्रमेणैवाभ्राता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिमणिप्रवृत्ताः । आभ्रातत्वादेव ज-
पादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता तथापि तस्यादृष्टेर्दर्शपूर्णमासवि-
कृतिस्त्वेन तदपेक्षत्वाद् आश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तम् अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनि-
योगेन कृत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति तर्हि प्रयोर्वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोग-
माश्वलायनो ब्रवीतु नमः प्रवक्त्र इत्यादयस्त्वनाम्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते इति चेद् नायं दोषः शा-
स्त्रान्तर्गतमाभ्रातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य च गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वाद् सर्व-
शास्त्राप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः तस्माच्छिक्षेव कल्पोपेक्षितः । व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युप-
वेशेन प्रवक्ष्य रूपतदर्थं निश्चयायोपयुज्यते तथा चैन्द्रवायव्यमहर्ब्राह्मणे समाम्नायते—आग्नेयपराव्यव्या-

१ ऐ० ब्रा० १: १. २ तै. आ० द्वितीयप्रपाठके. ३ तै० आ० द्वितीयप्रपाठके. ४ ऋ. सं. ३. १: २८. ५ समाभ्रातस्येत्यपि पाठः. ६ तै. सं. ६. ४. ७.

कृतावदत्तेदेवाइन्द्रमनुवन्निमान्नोवाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणैमहं चैवैष वायवे च सह गृह्णाता इति
तस्मादेन्द्रवायवः सह गृह्णते तामिन्द्रोऽभ्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् तस्मादियं व्याकृता वा गृह्यते इ-
ति अग्निमीळे पुरोहितमित्रादिवाक्पूर्वस्मिन्काले पराची समुद्रादिभ्यो निवदेकात्मिका सती अव्या-
कृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिभ्योऽन्यसंघरहितासीत् तदानीं देवैः प्रा-
थित इन्द्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमसग्रहणरूपेण वरेण तुष्टस्तामस्वणां वाचं भ्ये विच्छि-
द्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत् तस्मादियं वागिदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्याकृता स-
र्वैः पठ्यत इत्यर्थः तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिनावार्तिके दर्शितः । रक्षोहागमल-
प्यसंदेहाः प्रयोजनमिति । एतानिरक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना स्प-
ष्टीकृतानि रक्षार्थं वेदानामभ्येयं व्याकरणम् लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्भवेदान्परिपाठयिष्यति
वेदार्थं चाभ्यवस्यति ऊहः स्वत्वपिन सर्वैर्लिङ्गैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमन्त्रानि गदिताः ते चावश्यं य-
ज्ञाङ्गत्वेन यथायथं विपरिणमयितव्याः ताभ्यै व्याकरणः शक्नोति विपरिणमयितुम् तस्मादभ्येयं
व्याकरणम् आगमः स्वत्वपिब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो भ्ये यो ज्ञेयश्च प्रधानं च षट्स्वप्नेषु
व्याकरणम् प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति । लब्धार्थं चाभ्येयं व्याकरणम् बृहस्पतिरिन्द्राय दि-
व्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदविहितानां शब्दानां शब्दपारामर्शप्रोवाचनान्तं जगाम बृहस्पतिश्च वक्ता इन्द्रा-
भ्येतादिव्यं वर्षसहस्रमभ्ययनकालः अन्तं च न जगाम । अद्यतु पुनर्यदि परमायुर्भवति सदर्शशतं जी-
वति तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः कुतस्तरां प्रयोगेण । असन्देहार्थं चाभ्येयं व्याकरण-
म् याज्ञिकाः पठन्ति—स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनद्वाहीमालभेवेति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृष-
तियस्याः सा स्थूलपृषती किं वा स्थूला चासौ पृषती स्थूलपृषतीति तानां व्याकरणः स्वरतोऽभ्य-
वस्यति । यदि समासान्तोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिरिति । इ-
मानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । ते सुराः दुष्टः शब्दः यदधीतं यस्तु प्रयुक्ते अविद्वांसो वि-
भक्तिं कुर्वन्ति योवा इमां चत्वारि उत्तवः सक्तुमिव सारस्वतीं दशम्यां पुत्रस्य मुदेवो अतिवह-
ण ॥ ते सुराः ते सुराहेलयोहेलय इति कुर्वन्तः परावभूवुः तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवैनापभाषितवै
म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः म्लेच्छाभाभूमेत्यभ्येयं व्याकरणम् । दुष्टः शब्दः दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्ण-
तो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वा ग्वजो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो पराचादिति दुष्टा-
ङ्गान्दान्मायुं ह्महीत्यभ्येयं व्याकरणम् । यदधीतं यद्वृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शन्यते । अ-
पभाषिवश्चुष्कैधोनतज्ज्वलतिकर्हि विद् । अविज्ञातार्थकं माध्यमीज्महीत्यभ्येयं व्याकरणम् । य-
स्तु प्रयुक्ते । यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषेण शब्दान्प्रयावद्व्यवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति अयं परब्रह्म-

योगविदुष्यतिचापशब्दैः । कः वाग्योगविदेव योहिशब्दाजानातिअपशब्दानप्यसौजानाति
 यथैवशब्दज्ञानेधर्मएवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मःप्राप्नोति अथवाभूयानधर्मःप्राप्नोति भूयांसो-
 तपशब्दाअस्तीयांसःशब्दाएकैकस्यहिराब्दस्यबहवोपभ्रंशायथागौरित्येतस्यशब्दस्यगावीगो-
 षीगोपोतलिकेत्येवमादयः । अथयःअवाग्योगविद अज्ञानंतस्यशरणम् विषमउप-
 न्यासः नात्यन्ताज्ञानंशरणंभवितुमर्हति योसजानन्नाज्ञाणंहन्यात् घृतांवापिबेत् सोऽपिमन्ये
 पतितःस्यात् एवंसार्हिकः अवाग्योगविदेव अथयः वाग्योगविद ज्ञानंतस्मशरणं । अविद्वांसः
 अविद्वांसःप्रत्यभिवादेनाभोयेनधुतिविदुः । कामंतेषुतुविप्रोप्यस्त्रीष्विवायमहंवदेदिति । स्त्रीव-
 न्नाभूमेत्यभ्येयंव्याकरणं विभक्तिंकुर्वन्ति याज्ञिकाःपठन्ति प्रयाजाःसविभक्तिकाःकर्तव्याइति
 मन्त्रान्तरेणव्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याःकर्तुम् तस्मादभ्येयंव्याकरणम् । योवाइमां
 योवाइमांपदशःस्वरशोवर्णशोऽक्षरशोवावाचंविदधाति सआर्त्विजीनोभवति आर्त्विजीनाः
 स्यामेत्यभ्येयंव्याकरणम् । चत्वारिशुद्धा चत्वारिशुद्धात्रयोअस्यपादादेशीर्षेसप्तहस्तासो-
 अस्थ । विधानजोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्याआविवेश । चत्वारिशुद्धा चत्वारिपदजावानि
 नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च त्रयोअस्यपादाः त्रयःकाठाः देशीर्षेष्टपस्तिङ्भ्य सप्तहस्तासःसप्तवि-
 भक्तयः विधावजः विषुस्थानेषुवजः उरसिकण्ठेशिरसि वृषभोदर्वणात्कामानारोरोरवीति रौतिः
 शब्दकर्मा महोदेवोमर्त्याआविवेश महोदेवेननस्तादात्म्यंयथास्यादित्यभ्येयंव्याकरणम् । अथ-
 वा चत्वारि चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिदिदुर्बासणायेमनीषिणः । गुहात्रीणिनिहितानिद्वय-
 न्तितुरीयंवाचोमनुष्यावदन्ति येमनीषिणः मनसर्षेणिमनीषिणःगुहायांत्रीणिनिहितानिद्वय-
 न्ति नचेष्टन्ते ननिमिषन्तितुरीयंवाचोमनुष्यावदन्ति तुरीयंहवाएतद्वाचोयन्मनुष्येषुवर्तते । उतत्वं
 पश्यन्नददर्शवाचमुतत्वःशृण्वन्नशृणोत्येनाम् । उतोत्वस्मैतत्त्वं १ विससेजायेवपत्यउशतीसुवा-
 साः । अपिस्त्वैकःपश्यन्नपिनपश्यति शृण्वन्नपिनशृणोत्येनां विद्वांसमाहार्धत्वस्मैअन्यस्मैतत्त्वं
 विससेतनुंविवृणुते जायेवपत्यउशतीसुवासाःयथाजायापत्येकामयमानासुवासाःस्वमात्मानंवि-
 वृणुते एवंवाक्विदेस्वमात्मानंविवृणुते वाक्स्वंनोविवृणुयादित्यभ्येयंव्याकरणम् । सक्तुमिदति-
 सजनापुनन्तोयत्रधीरामनसावाचमकृत । अत्रासस्वायःसख्यानिजानतेभद्रैर्षालक्ष्मीर्निहिताधिवा-
 चि सक्तुःसचतेर्दुर्धावोभवतिकसतेर्वास्याद्विपरीतस्यविकसितोभवति तितउपरिपवनंभवति त-
 तवद्वातुज्वद्वाधीराःप्रज्ञावन्तोभ्यानवन्तोमनसाप्रज्ञानेनवाचमकृत वाचमलुपत सख्यानिंसंजान-
 ते कएवदुर्गमोमार्गः एकगम्योवाग्विषयः केपुनस्ते वैयाकरणाः कुतएतत् मन्त्राद्येर्षालक्ष्मीर्निहि-

वाधिवाचि एषांवाचिभद्रालक्ष्मीर्निहिताभवति सारस्वती आहिताग्निरपशब्दंयुञ्जानः प्राय-
श्चित्तीयांसारस्वतीमिष्टिर्निर्वेदितिप्रायश्चित्तीयामाभूमेत्यभ्येयं व्याकरणम् । दशम्यांपुत्रस्य द-
शम्यांपुत्रस्यजातस्यनामविदध्यात् घोषवदाद्यन्तरंतस्थमभिनिष्ठानान्तंअक्षरंचतुरक्षरंवाकृतंता-
मकुर्यात् नवदितान्तमिति नचान्तरेणव्याकरणंकृतस्तद्धितावाशक्याविज्ञातुम् तस्मादभ्ये-
यंव्याकरणम् । स्रुदेवोअसि स्रुदेवोअसिवरुणयस्यतेसप्तसिन्धवः । अनुक्षरन्तिकाकुदंसूर्य
सुषिरामिव । सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयः ककुवजिह्वासास्मिन्विद्यतेइतिकाकुदंतासु कर्मिःसूर्यः
स्थूणालोहमतिमेति एवंसिद्धेशब्दार्थसम्बन्धइत्यादिवार्तिकोक्तान्यत्रापियोजनान्यनुसन्वेया-
नि । अद्यनिरुक्तप्रयोजनमुच्यते—अर्थावबोधेनिरपेक्षतयापदजातंयत्रोक्तंनिरुक्तम् गौः ग्मा
ग्मा इमा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवःवाजिनःदेवपत्न्योदेवपत्न्यइत्यन्तोयःपदानांसमाज्ञायःसमाज्ञाव-
स्तस्मिन्ग्रन्थेपदार्थावबोधायपरापेक्षानविद्यते एतावन्तिपृथिवीनामान्येतावन्तिहिरण्यनामानीत्ये-
वं तत्रतत्रविस्पष्टमभिहितत्वात्तदेवभिरुक्तंत्रिकाण्डं तच्चानुक्रमणिकाभाष्येदर्शितम् आद्यनैष-
ण्टुकंकाण्डंद्वितीयनैगमंतथा । तृतीयंदैवतंचेतिसमाज्ञायस्तिथास्थितः । गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यनै-
षण्टुकमवम् । जहाद्युत्वस्रसीसान्तनैगमंसम्प्रचक्षते । अश्मादिदेवपत्न्यन्तदेवताकाण्डमुच्यते ।
अश्मादिदेवीर्जाड्यन्तःक्षितिगतोगणः । बाष्पादयोभगान्ताःस्थुरन्तरिक्षस्थदेवताः ।
सूर्यादिदेवपत्न्यन्ताद्युत्थानादेवताइति । गवादिदेवपत्न्यन्तंसमाज्ञायमधीयतेइति । एकार्थवा-
चिनांपर्यायशब्दानांसंघोयत्रप्रायेणोपदिश्यतेतत्रनिषण्टुशब्दःप्रसिद्धः तादृशेष्वमरसिंहवैजय-
न्तीहलायुधादिषुदशनिषण्टवइतिव्यवहारात् एवमत्रापिपर्यायशब्दसङ्कोपदेशात् आद्यकाण्ड-
स्यनैषण्टुकत्वम् तस्मिन्काण्डेत्रयोऽध्यायाः तेषुप्रथमेपृथिव्यादिलोकदिकालादिद्रव्यविषया-
णिनामानि । द्वितीयेमनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि तृतीयेतदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वा-
दिधर्मविषयाणि निगमशब्दोवेदशाची यास्केनतत्रतत्रापिनिगमोभवतीत्येवंवेदवाक्यानामवता-
रितत्वात् तस्मिन्निगमेएवप्रायेणवर्तमानानांशब्दानांचतुर्थाध्यायरूपेद्वितीयस्मिन्काण्डेउपदिष्ट-
त्वात् तस्यकाण्डस्यनैगमत्वम् । पञ्चमाध्यायरूपस्यतृतीयकाण्डस्यद्वैतत्वंविस्पष्टम् पञ्चाध्याय-
रूपकाण्डत्रयात्मकेष्वस्मिन्ग्रन्थेपरनिरपेक्षतयापदार्थस्योक्तत्वात् तस्यग्रन्थस्यनिरुक्तत्वम् । तद्वा-
ख्यानंच समाज्ञायःसमाज्ञातइत्यारभ्यतस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यनैर्द्वादशभि-
रध्यायैर्यास्कोनिर्ममे तदपिनिरुक्तमित्युच्यते एकैकस्यपदस्यसम्भावित्वावयववार्थास्तत्रनि-
शेषेणोच्यन्तइतिव्युत्पत्तेः । तत्रहिचत्वारिपदजातानि नामारूपातेचोपसर्गनिपाताभ्येतिप्रतिज्ञायो-

आवचेध्वर्येषु निपतन्तीति निपातस्वरूपं निरुच्यैव मुदा हतम् । नेतिप्रतिषेधार्थी यो भाषायामुभयम-
न्वध्वर्येनेन्द्रदेवममं सतेति प्रतिषेधार्थी यइति । इमं दासो न सुरायामित्युपमार्थी यइति च । तच्छ्लो-
के केवलप्रतिषेधार्थी यस्यापिनकारस्य वेदेप्रतिषेधोपमा लक्षणो भयार्थो दाहरणमस्मिन्मन्त्रे वगम्य-
ते । एवं ग्रन्थकारेणोक्तास्तत्तदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसरे एवास्माभिरुदाहरि-
ष्यन्ते । नचनिर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयम् । एतदुत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेपुपदनिर्वचनानां केषां चि-
दुक्तत्वात् । यदाहुतीनामाहुतित्वमिति । तमिदं सन्तमिन्द्रइत्याचक्षत इति । यदं प्रथयत्तत्पृ-
थिव्याः पृथिवीत्वमिति च । ग्रन्थकारोऽपि तत्र तत्र स्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति ।
केषां चिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अतएव ग्रन्थकार आह । तदि-
दं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यस्यार्थसाधकं चेति । तस्माद्देदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम् । त-
द्याद्यन्वोऽग्रन्थोऽप्युपयुज्यते । छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात्सप्तचतुरत्तराणि छन्दा-
सिमावरणवाकेनूच्यन्त इति साक्षात् । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् हतीपंक्तित्रिष्टुप् गतीत्येतानि सप्त छन्दा-
सि । चतुर्विंशत्यक्षरागायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरोत्तरा-
धिका अनुष्टुपादयोऽवगन्तव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते—गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । त्रिष्टुप् गीरा-
जन्यस्य । जगतीभिर्वैश्यस्येति । तत्र मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकः । छन्दोऽग्रन्थमन्त्रेण
ननु विज्ञेयः । किञ्च यो ह वाजविदितापेयः छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वास्था-
णुं वच्छंति गर्ते वा पात्यते पमीयते वा पापीयान् भवति । तस्मादेतानि मन्त्रमन्त्रे विद्यादिवि श्रूयते । तस्मा-
त्तद्देदनाय छन्दोऽग्रन्थ उपयुज्यते । ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽभिहितम् । यज्ञकालार्थ-
सिद्धय इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते । संवत्सरमेतद्वर्तचरेत् । संवत्सरमुख्यं भूत्वे-
त्येवमादयः संवत्सरविधयः । र्वसन्तो ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्यमादधीत । शर-
दि वैश्यमादधीत । त्याद्याः क्रतुविधयः । मासि मासि सत्रपृष्ठान्युपयन्ति । मासि मास्यति ग्राह्या गृह्यन्त इ-
त्याद्या मासविधयः । यं कामयेत वसीयान् स्यादिति तत्पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः । एकाह-
कार्यादीक्षेरन्फलुनी पूर्णमासे दीक्षेरन्ति त्याद्याः स्तिथिविधयः । प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातः-
कालादिविधयः । रुचिकास्वग्निमादधीत त्याद्याः क्षत्रविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्यो-
तिषमुपयुज्यते । एतेषां च वेदार्थोपकारिणां षण्णां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षायामेव मुदीरितम्—छन्दः-
पादौषु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं च क्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षायाणं
तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते इति । षडङ्गवत्पुराणादीना-

१ ऐ० आ० चतुर्थाध्यायस्थतृतीयखण्डे । २ तै० ब्रा० १.३.३ । ३ तै० ब्रा० १.१.५ ।
४ तै० आ० मथमपपाठके । ५ तै० सं० ५. ६. ५ । ६ तै० ब्रा० १.१.३ ।

मपि वेदार्थज्ञानोपयोगोपाज्ञवल्क्येनैस्मर्यते—पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राहमिश्रिताः । वेदाः
स्थानानिविद्यानां धर्मस्मचचतुर्दशेति । इतिहासपुराणाभ्यां वेदसमुपबृंहयेत् । विभेत्त्यस्य भुता-
वेदोभामयं प्रहरेदिति । अन्यत्रापि स्मर्यते ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशास्त्रासूक्तानि हरिश्चन्द्र-
माचिकेताद्युपाख्यानानि धर्मब्रह्मबोधोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासग्रन्थेषु स्पष्टीकृतानि उपनिषदु-
क्ताभ्यस्तृप्तिस्थितिलयादयो ब्राह्मणवादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः सर्गधर्मसिर्गधर्मशोभनवन्त-
राणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणमिति । सूत्र्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् न्या-
यशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयमयोजनदृष्टान्तादीनां बोद्धव्यपदार्थानां निरूपणात् तदनुसारेण वेदवाक्य-
मस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते पूर्वोत्तरमीमांसायोर्यो वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव ।
मन्वत्रिविष्णुहारीतादिमोक्तास्तृप्तिषु वेदोक्तसन्ध्यावन्दनादिविधयः प्रपञ्चिताः तदुद्वापते ब्रह्मवा-
दिनः पूर्वाभिमुक्ताः सन्ध्यायां गायत्र्याभिमुखिता अपरार्धे विक्षिपन्तीत्यादिकः सन्ध्यावन्दनविधिः ।
पञ्चवापते महायज्ञाः सततं प्रतापयन्त इत्यादिको महायज्ञविधिः एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि उक्तप्र-
कारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तम् एतैः पुराणादिभिश्चतुर्दशविद्यास्थानै-
रुपबृंहिताया विद्यायामहणे भिकारिविशेषः शास्त्रान्तरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः तां धर्मदान्यास्क-
उदाजहार तत्रायं मध्यमो मन्त्रः—विद्याहवै ब्राह्मणमाजगामगोपायमारोवधिष्टेहमस्मि । असूयका-
यानृजवेयतायनमानूयावीर्यवती तथास्यामिति ॥ १ ॥ विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचा-
र्यमागत्यैव प्रार्थयामास हे ब्राह्मणमां अनधिकारिणे नुपदिश्य पाठय तवाहं निधिवतुरुषार्थहेतुरस्मि
तादृश्यामयिममुपदेष्टरित्वयिचयोऽसूयां करोति यश्चार्जवेन विद्यां नान्यस्यति योऽपि स्नानाचमना-
द्याचारनियतो न भवति तादृशेभ्यः शिष्याभ्यां सेव्यो मानूयाः तथा सतित्वदृढये स्थित्वा फलपदा-
शवेयम् । अथ द्वितीयो मन्त्रः—य आतृणत्थ वितथेन कर्णावदुःसंकुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् । तं न्येत
पितरं मातरं च तस्मै ननु सेत्कथमन्नाह ॥ २ ॥ पूर्वस्थिन्मन्त्रे आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मन्त्रे शि-
ष्यस्य नियमोऽभिधीयते वितथमनृतमपुरुषार्थं भूतलौकिकं वाक्यं तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यं अवि-
तथम् तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणत्ति सर्वतस्तदं न पूरणं करोति उपसर्गवशा-
दौचित्याच्च तृणत्तिघातो रथान्तरे वृत्तिः सर्वदा वेदं यः श्रावयतीत्यर्थः किं कुर्वन्नदुःसंकुर्वन्नमन्दम-
ज्ञस्य माणवकस्यादावर्धं च मृचं वा महीतुमशक्तस्य यथादुःस्वनं भवति तथा पादपादैकदेशं वा माह्वन्
किञ्च अमृतं संप्रयच्छन्नमृतत्वस्य देवत्वजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वात् अमृतं वेदार्थस्तत्पदानं कु-
र्वन् तं तादृशमाचार्यसच्छिष्यो मुख्यमातापितृरूपं मन्येत पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्यश-
रीरस्य पदानादमुल्लूयौ तस्मै मुख्यमातापितृरूपायाचार्यायैकमपि द्रोहं न कुर्यात् । अथ तृतीयो-

मन्त्रः—अध्यापितायेगुरुं नोदियन्ते विधावाचामनसा कर्मणा वा । यथैव तेन गुरोर्भोजनीयास्तथै-
व तां न भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥३॥ ये त्वधमा विधा गुरुणा अध्यापिताः सन्तो विनयो कस्या तदीयहितचिन्त-
नेन शुश्रूषया वा गुरुं नोदियन्ते आदररहितास्ते शिष्या भ्राता गुरोर्न भोजनीयाः अनुभवयोग्यान्
भवन्ति न हितेषु गुरुः रूपां करोति । यथैव गुरुणा तेन पालनीयाः तथैव तान घमाञ्छिष्यान्त-
च्छ्रुतं गुरुपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति फलप्रदं न भवतीत्यर्थः । अथ चतुर्थो मन्त्रः—यमेव विद्याः शु-
चिमममत्तमेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नमायस्तेन द्रुहोक्तं तमच्च नाह तस्मै मा ब्रूयानिधिपाय ब्रह्मजिति ॥४॥
हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः किञ्च यो मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिद-
पि न द्रुहोक्तं तस्मै तु मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय हे ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः इत्थं विद्यादे-
वतमागार्थितत्वात् आचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या । तदर्थं ऋग्वेदोस्माभिः षड्भूत-
नुसारेण व्याख्यामते ।

१ निधिः श्रोत्रधिः ।

इत्युपरोहोतप्रकरणम्.

प्रस्तावना.

अस्य ग्रंथस्यांकनक्रमः—प्रथमं स्थूलाक्षराक्षरस्वरा । ततो धः किञ्चित्त्वल्पाक्षरस्व-
रस्य कचः पदपाठः । ततो धस्तेभ्योऽपिलघ्वक्षरं सायणाचार्यविरचितं भाष्यम् । एवं सर्वत्र क्रमः ॥
प्रतिपृष्ठमधोभागे भाष्ये अन्यग्रंथेभ्यो गृह्योत्तममाणानां तत्र तत्रागतानां तत्तच्छास्त्रावर्गतानां ब्रा-
ह्मणादिवाक्यानामंकन्यासः टिप्पण्यां कृतो ह्येकवर्गादीनां । किञ्च भाष्ये प्रक्रियायां आगतानां
पाणिन्युणादिफिट् सूत्राणां शीघ्रोपस्थानार्थं वर्णानुक्रमेण सूचीचदत्ताद्वितीयाष्टकवि । तथा म-
तिपृष्ठोपरिभागे अध्यायवर्गमंडलानुषाकसूक्तानामंकविन्यस्ताः । एवं सुबोधीकरणार्थमत्र पुस्त-
के क्रमो गीकृतः ।

॥ श्रीः ॥

ऋक्संहिता

सभाष्या पदपाठसंहिताच.

मन्त्रब्राह्मणात्मकेवेदेब्राह्मणस्यमन्त्रव्याख्यानोपयोगित्वात् आदौब्राह्मणमारण्यकाण्डस-
हित्वंव्याख्यातम् अथतत्रतत्रब्राह्मणोदाहरणेनमन्त्रात्मकःसंहिताग्रन्थोव्याख्यातव्यः सचामि-
मीळइत्यारभ्ययथावःसुसाहासवीत्यन्तोष्टकाण्डैर्दशमण्डलैश्चतुःषष्ट्यध्यायैः ईषदधिकसहस्र-
कैरीषदधिकद्विसहस्रवर्गेरीषदविकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्ऋग्भिश्चोपेतः । तस्यचग्रन्थस्यकृत्स्न-
स्याप्याज्ञातक्रमेणैवसामान्यविनियोगोब्रह्मस्यज्ञजपादौपूर्वमेवाभिहितः विशेषविनियोगस्तुतत्तत्क-
तौसूत्रकारेणमदर्शितः सचत्रिविधः सूत्रविनियोगस्तुचादिविनियोगएकैकस्याक्तचोविनियोग-
श्चेति तत्रामिमीळइतिसूक्तंमातरनुवाकेआग्नेयेकतौविनियुक्तम् सविनियोगआश्वलायनेनचतुर्था-
ध्यायस्यत्रयोदशेखण्डेसूत्रितः—अवानोअग्रइतिषडभिमीळेर्मिदूतमिति । तत्रहीनपादग्रहणात्
सूक्तनिधयः सूक्तंसूक्तादौहीनेपादेइतिपरिभाषितत्वात् तस्मिन्सूक्तेप्रथमायाक्तचोद्वितीयस्थां
पवमानेष्टौस्विष्टकृतोयाज्यात्वेनविनियोगः सचद्वितीयाज्यायस्यप्रथमखण्डेसूत्रितः—साह्वान्वि-
श्वअभियुजोऽभिमीळेपुरोहितमिति संयाज्येइति । तत्रकृत्स्नपादग्रहणात् अगित्यवगम्यते ।
अर्चंपादग्रहणेइतिपरिभाषितत्वात् । तथासंयाज्येइत्युकेसौविष्टकृतीमतीयादितिपरिभाषितत्वा-
त्स्विष्टकृत्संबन्धनिधयः तत्रापिद्वितीयमन्त्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वम् यद्यपिसाह्वानित्यनयापु-
रोनुवाक्ययैवदेवतायाःअनुस्मरणरूपःसंस्कारःसिद्धः तथापियाज्यानुवाक्ययोःसमुच्चयोद्वादशा-
ध्यायेचतुर्थपादेमीमांसितः—पुरोनुवाक्ययाज्याविकल्प्यावासमुच्चिता । विकल्प्यान्मन्त्रेणैवदे-
वतायाःप्रकाशनात् । पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्ध्वनाच्चसमुच्चयः । देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात्
युग्मयोर्यथाविकल्पस्तथैवैकयुग्मगतयोरितिचेत् मैवम् पुरोनुवाक्येति समाख्यायाउत्तरकालीन-

१ समदशाधिकैरित्यर्थः (खिलवर्जम्) । २ षडधिकैरित्यर्थः । ३ द्विसप्तत्यधिकचतुः
शताधिकाभिरित्यर्थः (बालखिल्यवर्जम्) ।

याज्यामन्तरेणानुपपत्तेः किञ्चपुरोनुवाक्यामनुष्ययाज्यायजतीतिमत्पक्षवचनेनदेवतोपलक्षण-
हविःप्रदानकार्यभेदोकिपुरःसरंसाहित्यंविधीयते तस्मात्समुच्चयइति ॥

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तंनवर्चम् अग्निनवमधुच्छन्दावैश्वामित्रइत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वा-
त् तस्मिन्मित्रपुत्रोमधुच्छन्दोनामकः तस्यसूक्तस्यद्रष्टृत्वात् तदीयऋषिः ऋषीगतावितिधातुः
सर्वधातुस्यइह इगुपधात्किं वेदप्रालम्ब्य तपोनुतिष्ठतः पुरुषान्स्वयंभूर्वेदपुरुषःप्राप्नोव तथाचश्रूय-
ते-अजान्हवैपृथ्वीस्तपस्यमानान्ब्रह्मस्वयंश्चक्ष्यानर्षत्तद्वयमोभवन्निति । तथाअतीन्द्रियस्यवेद-
स्यपरमेश्वरानुग्रहेणप्रथमतोदर्शनात् ऋषित्वमित्यग्निमेत्यस्मर्यते-युगान्तेन्तर्हितान्वेदान्सेतिहा-
सान्महर्षयः । छेभिरेतपसापूर्वमनुज्ञाताःस्वयंभुवेति ऋष्यादिज्ञानाभावेप्रत्यवायःस्मर्यते-अवि-
दित्वाऋषिच्छन्दोदेवतयोगमेवच । योध्यापयेज्येद्व्यापिपापीयाञ्चायतेतुतः । ऋषिच्छन्दोदेवतानि
ब्राह्मणार्थस्वराद्यपि । अविदित्वाप्रयुजानोमन्त्रकण्ठकञ्च्यतइति । वेदनविधिश्चस्मर्यते-स्वसेव-
णोक्षरंमात्राविनियोगोऽर्थपदच । मन्त्रजिज्ञासमानेनवेदितव्यंपदेपदइति । अग्निमित्यादिसूक्तस्यछ-
न्दःअनुक्रमणिकायांयद्यप्यत्रनोक्तंतथापिपरिभाषायामेवमुक्तम्-आदौगायत्रंमगधैरण्यस्तूपादि-
तिहिरण्यस्तूपाख्यऋषिःयेषांमन्त्राणांवक्ष्यते ततःप्राचीनेषुमन्त्रेषुसामान्येनगायत्रंछन्दइत्यर्थः । पुरु-
षस्यपापसंबन्धवारयितुमाच्छादकत्वात् छन्दइत्युच्यते तच्चारण्यकाण्डेसमाज्जायते-छादयन्ति
हवाएनछन्दांसिपापात्कर्षणइति । अथवाचीयमानाग्निसन्तापस्याच्छादकत्वात्छन्दः तच्चैति-
रीयाआमनन्ति-मज्ञापतिरग्निमचिनुतसल्लुरपविभूत्वातिष्ठत्तदेवाविभ्यतो नोपाश्रितेछन्दोभिरा-
त्मानंछादयित्वापायन्तच्छन्दसांछन्दस्त्वमिति । यद्वा अपसृत्युंवारयितुमाच्छादयतीतिछन्दः तद-
पिछान्दोग्योपनिषद्याज्जातम्-देवावैष्टयोर्विभ्यतसर्षीविद्यांषाविशन्तेछन्दोभिरात्मानमाच्छादय-
न्त्यदेभिराच्छादयंस्तच्छन्दसांछन्दस्त्वमिति । तथाद्योतनार्थोदीव्यतिधातुनिमित्तोदेवशब्दः एतदा-
ज्जायते-दिवावैनोभूदिति तदेवानांदेवत्वमिति । अतोदीव्यतेइतिदेवः मन्त्रेणद्योत्यतेइत्यर्थः ।
प्रथममण्डलेप्रथमानुवाकेत्रीणिसूक्तानि तत्राद्यंनवर्चसूक्तम् अस्मिन्सूक्तेस्तूपमानत्वादग्निदेवः
तथाचानुक्रमणिकायामुक्तम्-मण्डलादिष्वाग्नेयमैन्द्रादिति । अग्निनवमधुच्छन्दावैश्वामित्रः ।

तस्यसूक्तस्यप्रथमामृचंभगवान्वेदपुरुषआह-

ॐ अग्निमीळेपुरोहितंयज्ञस्यदेवमृत्विजम् । होतारंरत्नधातमम् ॥ १ ॥

अग्निम् । ईळे । पुरःइहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् ।

होतारम् । रत्नइधातमम् ॥ १ ॥

अग्निनामकं देवमीळेस्तौमि ईहस्तुतावितिधातुः ङकारस्यलकारोबहुचाम्पेटसंपदायमा-
 तः। अज्मध्यस्थङकारस्यलकारंबहुचाजगुः। अज्मध्यस्थङकारस्यहकारंवैयथाकममिति । म-
 अस्त्यहोत्राप्रयोज्यत्वादाहं होवास्तौमीति लभ्यते कीदृशमग्निमज्ञस्यपुरोहितम् यथाराज्ञःपुरोहितः
 तदग्नीहंसंपादयति तथाग्निरपियज्ञस्यापेक्षितंहोमंसंपादयति यद्वा यज्ञस्यसम्बन्धिनिपूर्वभागेआ-
 हवनीयरूपेणावस्थितम् पुनःकीदृशं देवदानादिगुणयुक्तम् होतारसृत्विजं देवानांयज्ञेषु होतृनाम-
 ककृत्विगग्निरेव तथाचश्रूयते—अग्निर्वै देवानांहोतेति । पुनरपि कीदृशम् रत्नधातमम् भागफल-
 रूपाणारत्नानामतिशयेनधारयितारंपोषयितारंवा । अत्राग्निशब्दस्ययास्कोबहुधानिर्वचनंदर्श-
 यति—अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निःपृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निःकस्मादग्रणीर्भव-
 त्प्रथमं यज्ञेषु प्रणीयते इन्नयति संनयमानोऽक्रोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविनंक्रोपयति न स्नेहयति विनश्य-
 आख्यातेभ्योजायत इति शाकपूणिरितादकाङ्गधाद्वानीतात्सत्त्वेतेरकारमादत्तेगकारमनकेर्वा
 दहतेर्वा नीः परस्तस्यैवाभवतीति । अग्निमीळइति अस्यायमर्थः—सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षण-
 स्याग्निहितत्वाद् अनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांक्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः त-
 त्रपृथिवीलोके स्थितोऽग्निःप्रथमं व्याख्यास्यते—कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयते
 इति मभस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरम् देवसेनामग्रेस्वयं नयतीत्यग्रणीः एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्ति-
 निमित्तम् तथाच ब्राह्मणान्तस्म—अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति । एतदेवाभिधेयं बहुचामब्राह्मणे
 आमनन्ति—अग्निं मुखं प्रथमो देवतानामिति मन्त्रः । अग्निर्वै देवानामवम इति ब्राह्मणम् । तथा च तैत्ति-
 रीया आमनन्ति—अग्निं मे प्रथमो देवतानामिति । अग्निं मे देवतानामिति च । वाजसनेयिनस्त्वे-
 वमामनन्ति—सवा एषोऽग्ने देवतानामजायत तस्मादग्निमिति । यज्ञेष्वग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वग्रं
 पूर्वदिग्बर्त्याहवनीयदेशं प्रतिगार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् सभ्यमानः सम्य-
 वस्वयमेवमही भवन्नङ्गस्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च घरे यतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
 स्थौलाष्ठीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्रोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति—तत्र न क्रोपयती-
 त्युक्तेन स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं रक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरुक्तकारो घा-
 तुवयादग्निशब्दनिष्पत्तिमन्यते—इत इण्गताविति धातुः अफः अज्मध्यस्थङकारस्यलकारोबहुचाम्पेटसंपदायमा-
 तिधातुः दग्धोदहभस्मीकरणे इति धातुः नीतोष्णीष्पापणे इति धातुः अग्निशब्दो हकारणकार-
 निशब्दानपेक्षमाण एति धातोरुत्पत्त्यादयनशब्दादकारमादत्ते अनफि धातुगत्वस्य ककारस्य गकारा
 देशं कृत्वा तमादत्ते यद्वा दहति धातुज न्याहग्धशब्दादकारमादत्ते नीरिति नयति धातुः सच हस्थो-

भूत्वापरोभवति ततोधातुप्रथमिलित्वाग्निशब्दोभवति यज्ञभूमिगत्वास्वकीयमङ्गनयति काष्ठदाहे
हविःपाकेचपेरयतीतिसमुदायार्थः तस्याग्निशब्दार्थस्यदेवताविशेषस्यप्राधान्येनस्तुतिप्रदर्शनायै-
षाग्निमीळइतिक्लृप्तावतीति । तामेवाष्टचम्यस्कृष्टव्याख्यातवान्--अग्निमीळेभिर्माचामीळिरभ्ये-
षणाकर्मापूजाकर्मावापुरोहितोव्याख्यातोयज्ञश्च देवोदानाद्वादीपनाद्वाद्योतनाद्वाद्युस्थानोभव-
तीतिवाचोदेवःसादेवताहोतारंहोतारंभुहोतेहोतिन्यौर्णवाभोरत्नधातमंरमणीयानांधनानांदातृत्वम-
मिति । अस्यायमर्थः--ईदतिधातोःस्तुत्यर्थत्वंमसिद्धम् धातूनामनेकार्थत्वमितिन्यायमाश्रित्य
याज्याऽभ्येषणापूजाअप्यत्रोचितत्वात् तदर्थतयाव्याख्याताः । पुरोहितशब्दोद्वितीयेभ्यामे य-
द्देवापिःशन्तनवेपुरोहितइत्येताष्टचमुदाहृत्यपुरेणनंदधवीतिव्याख्यातः । वैत्तिरीयाश्चपुरोहि-
त्येस्पर्धमानस्यपञ्चनुष्ठानंविधायतत्फलत्वेनपुरेणनंदधतइत्यामनन्ति । देवशब्दोदानदीपनद्यो-
तनानामन्यतममर्थमाचष्टे यज्ञस्यदातादीपयिताद्योतयितायमग्निरित्युक्तंभवति दीपनद्योतनयोरे-
कार्यत्वेऽप्यस्तिधातुभेदः यद्यप्यग्निःपृथिवीस्थानस्त्वपिदेवान्प्रतिहविर्वहनावद्युस्थानोभव-
ति देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मन्त्रमतिपाद्याकाचिदग्निरित्यतिरिक्तादेवतानान्वेषणीया हो-
तृशब्दस्यह्यतिधातोरुत्पन्नत्वेनदेवानामाहोतारमिति । और्णवाभ्रनामकस्तुमुनिर्जुहोतिधातो-
रुत्पन्नोहोतृशब्दइतिमन्यते अग्रेअहोतृत्वंहोमाधिकरणत्वेनद्रष्टव्यम् । रत्नशब्दोद्वितीयाभ्यायेम-
चमित्यादिष्वष्टाविंशतौघननामसुपठितः रमणीयत्वाद्गन्तव्यम् दधातिधातुरत्रदानार्थवाचीति त-
विदंनिरुक्तकारस्ययास्कस्यमन्त्रव्याख्यानम् ॥ अथप्याकरणाप्रक्रियेऽभ्ये--अग्निधातोर्गत्य-
र्थादङ्गेर्नलोपश्चेत्पुणादिसूत्रेणानिप्रत्ययः इदित्वान्नुमागमेनप्राप्तस्थानकारस्यलोपश्चभवति अ-
ङ्गतिस्वर्गेगच्छविहविर्नेतुमित्यग्निः तत्रधातोर्त्यकारउदात्तः आद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययगतइका-
रोऽप्युदात्तः अनुदात्तंपदभेकवर्जमितिद्वयोरन्यतरमुदात्तमवशेष्येतरस्यानुदात्तत्वंप्राप्तम् तत्रधा-
तुस्वरेप्रथमतोऽवस्थितेसतिपश्चादुपदिश्यमानःप्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते सतिशिष्टःस्वरोबलीयानि-
विहिम्यायः ततोऽन्तोदात्तमग्निमातिपदिकम् अनुदात्तौमुष्पितावित्यमित्येतद्वितीयैकवचन-
भनुवाचम् तस्यामिपूर्वइतिथत्पूर्वरूपंतदुदात्तम् एकादेशउदात्तेनोदात्तइतिसुप्रवितत्वात् अग्नि-
शब्दोधातुजन्माइतिमतेसेयंप्रक्रियासर्वापिद्रष्टव्या । मतद्वयंयास्केनप्रदर्शितम्--नामान्याख्यात-
णानीतिशाकटायनोनेरुक्तसमयश्चनसर्वाणीतिगार्ग्यो वैयाकरणानांचैकेइति । गार्ग्यस्यमतेऽग्नि-
शब्दस्यास्त्रण्डमादिपदिकत्वात् फिषोऽन्तउदात्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्वोक्तेष्वग्नीरित्यादिनिर्व-
चनेषुप्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रियायथोचितंकल्पनीया एतदेवाग्निप्रत्ययास्कआह--अथनिर्वच-

मंतदेषुपदेपुस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्याताम् तथातानिनिर्भूमादथानन्विते-
 ऽर्थेप्रादेशिकेविकारेऽर्थानित्यःपरीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमानेसामान्येष्वक्षरवर्णसा-
 मान्याभिर्भूयान्नत्वेननिर्भूपादिति । अस्यायमर्थः—तत्रनिर्वचनीयपदसमूहमध्ये धेष्वभ्यादि-
 पदेपुर्वोक्तरीत्यास्वरसंस्कारौसमर्थौव्याकरणसिद्धौस्याताम् स्वरउदात्तादिः संस्कारोऽनित्यभा-
 दिः किञ्च तौस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्याताम् शब्दस्यैकदेशःपूर्वोक्तोऽभिधातुः
 मदेशः तत्रत्रयोगुणोक्तिरूपोऽर्थः तेनान्वितौ तान्यभ्यादिपदानित्यभ्याकरणानुसारेणनिर्भूयात्
 सच्चनिर्वचनमस्माभिःप्रदर्शितम् अथपूर्वोक्तवैलक्षण्येनकश्चित्त्वेनविदक्षितोऽर्थोऽनान्वितस्तस्मि-
 न्शब्देऽनुगतोऽन्येद तस्यैवव्याख्यानमप्रादेशिकेविकारेइति अग्रनयनादिरूपःक्रियाविशेषोवि-
 कारः सचप्रदेशोनामिशब्दैकदेशोनात्रनामिधीयतइत्यप्रादेशिकः पूर्वसतियःपुमानर्थानित्यः स्वविव-
 क्षितेऽर्थेनियतोनिर्बन्धवान्बाह्याणानुसारेणवादेवतान्तरविशेषणत्वेनयोजयितुंवासनिर्बन्धः तदा-
 नौसपुमान्केनचिद्वृत्तिसामान्येनस्वविवक्षितमर्थपरीक्षेत तस्मिञ्छब्देयोजयेद्वृत्तिःक्रियातद्रूपेणसा-
 मान्यंसादृश्यम् अस्माभिश्चाग्रनयनादिरूपंक्रियात्वसाम्यमुपजीव्याग्रणीत्वाद्यर्थोयोजितः तदिदं
 यास्काभिमतंनिर्वचनम् स्थौल्यस्त्रीविरक्तस्त्वाम्याभिर्वकि—अक्रोपनशब्दस्यादौनिषेधार्थमकार-
 रूपमक्षरंविद्यते अमिशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति तदिदमक्षरसाम्यम् । शाकपूभिस्तुवर्णसाम्या-
 च्चिर्भूते—दग्धशब्दाभिशब्दयोगंकारेणवर्णेनसाम्यम् सर्वथापिनिर्वचनंनत्याज्यमिति । ईकइत्ये-
 तत्पदंलृत्स्वमप्यनुदात्तम् तिङ्तिङ्इतिअतिङ्न्तादमिशब्दात्तरस्यतिङ्न्तास्यनिष्ठातविधानात् ।
 द्वायसंहिताकालेत्वीकारस्यभातुगवस्योदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइतिस्वरितत्वम् तस्मादूर्ध्वभा-
 विनृकारस्यतिङ्प्रत्ययरूपस्यस्वरितात्संहितायामनुदात्तानामित्यैकश्रुत्यंप्रचयनामकंभवति ।
 पुरःशब्दोऽनुदात्तः अयंपुरोभुवइत्यत्रतथैवाभातत्वात् पूर्वाधरावराणामसिपुर्धव्येषामिति
 पूर्वशब्दादस्मत्प्रत्ययःपुरादेशश्च ततोऽत्रप्रत्ययस्वरः घाओनिष्ठायां दधातेर्हिरित्यादेशोऽतिप्रत्य-
 यस्वरेणानुदात्तोऽहितशब्दः तत्रसमासानुदात्तत्वेप्राप्तेतदपवादत्वेनतत्पुरुषेवुत्पार्येत्यादिनाज्य-
 यपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् यद्वा पुरोव्ययमितिगविसंज्ञायांगतिरनन्तरइतिपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम्
 तथोक्तारउदात्तः अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितमचयाःपूर्वषड्रष्टव्याः आद्याक्षरस्यसंहितायां
 प्रचयमासावुदात्तस्वरितपरस्यसचवरइत्यतिनीचोनुदात्तः । यजयाचेत्यादिनायजवेर्नृप्रत्यये-

१ नि०२.१.। २ तै०सं४.३२.। ३ कश्चित्पुस्तकेनीचोनुदात्तइत्यग्रे 'यद्यपिपदकेऽहितश-
 ब्दान्तर्गतस्येकारस्यस्वरितत्वंदुर्लभं उदात्तपरत्वाभावात् मात्राह्रस्वस्तावदवग्रहान्तरमिति या-
 तिशाल्येवसानविधानात् नैत्तिरीयाअनुदात्तमेवाभिदधति तथापियथासंधीयमानान्यमनेकी-
 भवतांस्वरः उपदिष्टस्तथाविद्यादक्षराणामवग्रहेइतिभातिशाल्येऽभिवेशादिहसिद्धिस्तिष्ठिकम्

सत्यन्तोदाचोयज्ञशब्दः विभक्तेः ऋप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति पश्चात्स्वरितत्वम् । देवशब्दः पचाद्यज-
न्तः सचकिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेणान्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः ऋतौ यजवीदिविग्रहे स-
त्किट्स्वरेणानुदात्तः गतिकारकोपपदात्तुदितिकुत्तरपदमृत्स्वरेणान्तोदात्तः विभ-
क्तिस्वरः पूर्ववत् । होतृशब्दस्तु न्यत्पयान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः चित्त्वादिर्नित्यमिति स्वरितप्र-
चयौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो नक्षिपयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः तथा चान्नायते-रत्नं धावेति । रत्नामि-
दधातीति विग्रहः समासत्वादन्योदाचोरत्नधाशब्दः यद्वा कुत्तरपदमृत्स्वरेणानुदात्तः सम्यत्पयस्य पि-
त्स्वरेणानुदात्तत्वे सति स्वरितप्रचयौ संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयः द्वितीयाक्षरस्य सचत्तरत्वमा १ ॥
देवावतारआद्यायाञ्चोऽर्थमप्यपचितः । विज्ञातं वेदगांभीर्यमयसङ्क्षिप्यवर्ण्यते ॥

१. यज्ञ के पुरोहित, दीप्तिमान्, देवों को बुलानेवाले ऋत्विक्
और रत्नधारी अग्नि की मैं स्तुति करता हूँ ।

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयाष्टममाह—

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवो हवक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः ।

देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वभिः पुरातनैर्ऋषिभिः प्रच्युतिभिर्ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यः नूतनैरुत इदानीं तनै-
रस्माभिरपि स्तुत्यः सोऽग्निः स्तुतः सन्निहमशेदेवान् हविर्भुजआवक्षति बहमापणे इति धातुः आवह-
त्तित्यर्थः । पूर्वभिर्ऋषिभिरप्यवहुलं छन्दसीति भित्तये सादेशाभावः पूर्वपर्वमवर्णने इति धातुः पूर्वति धातो-
रन्यत्पयस्य औणादिकः । इत्यन्यत्पयान्तश्चापिशब्दः ऋष्यन्वकेति निपातनात् लघुपधगुणाभावः किन्च-
त्ययोवाचक्षेमः तौ शब्दौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ । ईड्यशब्दस्य न्यत्पयान्तत्वात् तित्स्वरितमिति स्वरिते
शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेन ईड्यन्वेत्यादिना आद्युदात्तत्वम् । नवशब्दस्य नूत्पदेशस्तन्य-
त्ययश्चमहावार्तिके विहितः ततो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अवशिष्टस्वराज्ज्यादिषु नूतनान्तेषु पूर्व-
मपुञ्जेषां । तत्र शब्दोपपत्तिरित्यर्थे प्रसिद्धः तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र समु-
च्चयार्थोद्बन्धः उच्चार्यचेष्ट्यर्थेषु निपन्तीति निपातत्वम् । तर्हि निपाता आद्युदात्तात्स्वकारस्योदात्तः
मातृविषेच न मातृशब्दवदन्योदात्तत्वात् यथामातृशब्दोऽन्तोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु पठितः एवमु-
त्तशब्दस्यापि पाठोद्बन्धः स्वरादेराकृतिगणत्वात् यद्वा एवादीनामन्तस्य न्योदात्तत्वम् स इत्य-
चकिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां दीर्घादीतिरुत्वम् अत्रानुना-
सिक इत्यनुवृत्तौ आलोटिनित्यमित्याकारः सानुनासिकः शोभगो इति त्रोर्यकारः सचलोपः शा-
कत्यस्येतिलुप्यते वदसि ज्ञत्वान्नपुनः सन्धिकार्यम् । आलोनिपातत्वादाद्युदात्तत्वम् । इदमो-

हमत्ययेसविनिष्पन्नत्वादिहशब्देपत्ययस्वरः । बहतिधातोर्लोड्येछान्दसोत्तद् तस्यप्रत्ययगव-
स्पयकारस्यलोपोऽपिछान्दसः यद्वा लेटि सिञ्चहुलमिति सिष्मत्ययः लेटोडाटावित्पङ्गमश्च
ततोवशादीतिसंप्रत्यये तस्यविट्ठविट्ठइतितिङन्तत्वान्निघातः संहितास्वराःपूर्वबद्ध ॥ २ ॥

‘आधानेदृतीयेद्यौमथमाभ्यभागस्यानुवाक्यासूक्तगतादृतीया ।

२. प्राचीन ऋषियों ने जिसकी स्तुति की थी, आधुनिक ऋषि
जिसकी स्तुति करते हैं, वह अग्नि देवों को इस यज्ञ में बुलावे ।

अग्निना रयिमश्रवत्योषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिम् । अश्रवत् । पोषम् । एव । दिवेदिवे ।

यशसम् । वीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

योऽयं होषास्तुत्योभिः तेनाग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं धनमश्रवत्त्वाप्नोति कीदृशं रयिं
दिवेदिवे पोषमेव प्रतिदिनं पुण्यमाणत्वावर्धमानमेव ननु कदाचिदपि क्षीयमाणं यशसं दानादिना
यशोयुक्तम् वीरवत्तमं अतिशयेन पुत्रश्रुत्या दिवोरपुरुषोपेतम् सति हि धने पुरुषाः सम्पद्यन्ते ॥ रयि-
शब्दो मघमित्यादि धननामसु पठितः वषट्स्वरः । अत्रोतेर्धातोर्लोड्ये तस्य येन विष् इतश्च लोपः
कारलोपः लेटोडाटावित्पङ्गमस्यः ततोऽश्रवदिविभवति तस्य निघातः । घञन्तत्वात्पोषशब्द-
आद्युदात्तः । एवशब्दस्य निघातत्वेऽप्येषादीनामन्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । वकारान्तादिश्च-
न्दात्तरस्याः सप्तम्याः शुभांशुलुगित्यादिनाशेषावेसविषावेकाचइत्यादिनोद्धिदं पदादीत्यादिना वाच-
स्योदात्तत्वम् नित्यवीप्सयोरिविद्विर्भावे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तत्वेत्यनुदात्तत्वम् । यशोऽस्यास्तीति
विग्रहे सत्यर्श आदिभ्यो जित्यभ्यत्ययः चित्स्वरभ्यत्ययेन बाधित्वाभ्योदात्तत्वम् । फिट्स्वरेणान्तो-
वाचादीं रशब्दादुत्तरयोर्मनुष्यमपोऽपित्वादनुदात्तत्वम् ह्रस्वनुद्भ्यामिति तु न साववर्णान्तात्वाच्च गो-
श्वभित्तिप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अभिष्टव्यं बहस्यमभ्यवर्तिषूक्थ्येष्टुत्तीयसवनेमैत्रावरुणस्याग्नेर्यजममित्यादिकोवैकल्पि-
कोऽनुरूपस्तृचः एतच्च सप्तमाभ्यामेष्टुष्वित्यादिसङ्ख्येष्टुष्वितम्—अग्निं वीरुधनमग्नेर्यजमभ्य-
वर्तिषि । तस्मिंस्तु चेयाप्रथमासासूक्तेचतुर्थी ॥

३. अग्नि के अनुग्रह से यजमान को धन मिलता है और वह
धन अनुदिन बढ़ता और कीर्तिकर होता है तथा उससे अनेक वीर
पुरुषों की नियुक्ति की जाती है ।

अग्नेर्यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इहे वेपुंगच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने । यम् । यज्ञम् । अश्वरम् । विश्वतः । परिभूः । अंसि ।

सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंयज्ञंविश्वतः सर्वाद्यदिक्षुपरिभूःपरितःप्राप्तवानसि सइत्सपवयज्ञोदेवेषुतर्हिज-
नयितुंस्वर्गेगच्छति प्राच्यादिचतुर्दिगन्तेष्व्याहवनीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वग्निर-
स्ति परिशन्वेनहोत्रीयादिधिष्यव्यामिर्विवक्षित्वा कीदृशंयज्ञं अश्वरं हिंसारहितम् नह्यग्निना
सर्वतःपालित्वंयज्ञंराक्षसादयोर्हिसितुंमभवन्ति ॥ अग्निशब्दस्यषाष्ठिकमामश्रिताद्युदात्तत्वम् । न-
विद्यतेऽश्वरोस्येतिबहुव्रीहौ नञ्मुमुक्ष्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वतइत्यत्रतसिष्ठःप्रत्ययस्वरत्वं
वाधित्वापूर्ववर्णस्यलितीत्युदात्तत्वम् । परिभूस्त्वेषाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते तदपवादत्वेन
रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असीवितिङन्तस्ययद्वृत्तान्नित्यमितिनिघाताभावः ॥ ४ ॥

४. हे अग्निदेव ! जिस यज्ञ को तुम चारों ओर से घेरे रहते
हो, उसमें राक्षसादि-द्वारा हिंसा-कर्म सम्भव नहीं है और वही यज्ञ
देवों को तृप्ति देने स्वर्ग जाता है या देवताओं का सामीप्य प्राप्त
करता है ।

अग्निर्होताकविऋतुःसत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवोदेवेभिरागमत् ॥ ५ ॥ १ ॥

अग्निः । होता । कविऋतुः । सत्यः । चित्रश्रवःस्तमः । देवः ।

देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥ १ ॥

अयमग्निर्देवोन्मैदेवेभिर्देवैर्विभ्रोजिभिःसहागमत् अस्मिन्पञ्चोत्तमागच्छतु कीदृशोभिः हो-
ताहोमनिष्पादकः कविऋतुः कविशब्दोऽत्रकान्तवचनोनतुमेषाविनाम ऋतुः प्रज्ञानस्यकर्मणोवा
नाम वतः कान्तप्रज्ञःकान्तकर्मावा सत्यः अनृतरहितःफलमवश्यंपयच्छतीत्यर्थः चित्रश्रवस्तमः
श्रूयतइतिश्रवःकीर्तिः अतिशयेनविजकीर्तियुक्तः ॥ कविऋतुः चित्रश्रवस्तमइत्यत्रोभयवच-
नव्रीहित्वातूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सत्युसाधुःसत्यः सत्यादशपथेइत्यत्रान्तोदात्तोहरदत्तेननिष्पा-
दितः । लोहन्तस्यगच्छतिविशब्दस्यछत्वाभावउकारलोपश्चाच्चान्दसः त्वोरूपंगमदितिभवति ।
स्पष्टमन्यद् ॥ ५ ॥

इत्प्रसंहितायाविदार्थप्रकाशेयमकाण्डस्यप्रथमाध्यायस्यप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

५. हे अग्नि ! तुम होता, अशेषबुद्धिसम्पन्न या सिद्धकर्मा, सत्य-
परायण, अतिशय कीर्ति से युक्त और बीप्तिमान् हो । देवों के साथ
इस यज्ञ में आओ ।

यद्वत्वाशुपेत्वमग्नेमद्रंकरिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमद्रिः ॥ ६ ॥

यत् । अङ् । वाशुपे । त्वम् । अग्ने । मद्रम् । करिष्यसि ।

तव । इत् । तत् । सत्यम् । अद्रिः ॥ ६ ॥

अद्वैत्यमिमुखीकरणार्थोनिपातः अङ्गाग्नेहेअग्ने त्वंदाशुषेहविर्दचवतेयजमानायवत्प्री-
त्यर्थयद्भद्रंविचगृह्यजापशुरुषंकल्याणंकरिष्यसितद्भद्रंतवेद तवैवसुखहेतुरितिशेषः हेअङ्गि-
रोऽग्ने एतच्चसत्यं नत्वत्रविसंवादोऽस्ति यजमानस्यविच्चादिसम्पत्तौसत्यामुत्तरकृत्यनुष्ठानेनाग्नेरे-
वसुत्तंभवति भद्रशब्दार्थंशाट्यायनिनःसमामनन्ति—यवैरुषस्यविचंतद्भद्रंगृहाभद्रंयजाभद्रं
पशवोभद्रमिति ॥ अङ्गशब्दस्यनिपातत्वेप्यभ्यादित्वादन्तोदात्तत्वम् । दाशुषेदाभ्यान्ताह्वानिवि-
स्तरेणदाशुवानेतिधातोःकृन्त्यत्यपोनिपातिवः तत्रप्रत्ययस्वरः । आमश्चित्स्यामिशब्दस्यपदा-
त्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वंनशङ्कनीयम् अपादादावितिपर्युदस्तत्वात् ततःषाष्टिकमाद्युदात्तत्वमेव ।
भद्रशब्दस्यनक्षिपयत्वेनाद्युदात्तत्वप्रसक्तावपिभद्रिकल्याणेतिधातोरुपरिरक्त्यत्ययेननिपातनाद-
न्तोदात्तत्वम् । अस्मिन्वाक्येयच्छब्दप्रयोगाजिपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातेप्रतिषिद्धेऽस्मत्प्रत्यय-
स्वरेणसतिशिष्टेनकरिष्यसिशब्दउपान्त्योदात्तः । तवेत्यवयुष्मदस्मदोर्कंसीत्याद्युदात्तत्वम् । अ-
ङ्गिराअङ्गाराइतियास्कर्कः । ऐतरेप्रिणोऽपिजपतिदुहितृभ्यानोपाख्यानेसमामनन्ति—येङ्गिराआ-
संस्तेङ्गिरसोभवन्ति । तस्मादङ्गिरोनामकभुनिकारणत्वादङ्गिररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वम् अत्रपदा-
त्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

अग्नीषोममणयनेउपत्वाभइत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः एतच्चनासणेस्रयाभ्रातय—उपत्वा-
भेदिवेदिवउपमियंपनिमतमितितिस्रश्चैकांचान्दाहेति । तस्मिस्तृचेयामथमासासूक्तेसप्तमी ।

६. हे अग्नि ! तुम जो हविष्य देनेवाले यजमान का कल्याण-
साधन करते हो, वह कल्याण, हे अङ्गिरः ! वास्तव में तुम्हारा ही
प्रीति-साधक है ।

उपत्वाभेदिवेदिवेदोषावस्तर्धियावयम् । नमोभरन्तुर्मसि ॥ ७ ॥

उप । त्वा । अग्ने । दिवेदिवे । दोषावस्तः । धिया । वयम् ।

नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥ ७ ॥

हेअग्नेवयमनुष्ठातारोदिवेदिवेप्रतिदिनंदोषावस्तः रात्रौहनिर्ष धियाबुभ्यानमोभरन्तः न-
मस्कारसंपादयन्तः उपसमीपेत्वाएमसि त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्यनिपातस्वरः । त्वा-
मौद्वितीयायाइतियुष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वादेशः । दोषाशब्दोरात्रिवाची वस्तइत्यहर्वाची
इन्द्रसमासे कार्तिकौजपादित्वादाद्युदात्तः सावेकाचइतिधियोविभक्तिरुदात्ता । नमइतिनिपातः ।
भरन्तइत्यत्रशपःपित्वाच्छतुर्लसावधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वेसतिधातुस्वरःशिष्यते । इमसीत्यवेदन्तो-
मसिरितिमसिरित्यादेशोनिपातश्च ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि ! हम अनुदिन, दिन-रात, अन्तस्तल के साथ तुम्हें
नमस्कार करते-करते तुम्हारे पास आते हैं ।

अष्टमीवृचमाह—

राजन्तमध्वराणां गोपाभूतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वेदमे ॥ ८ ॥

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् ।

वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

पूर्वपक्षे त्वामुपैमसि इत्यग्निमुदित्योक्तम् । कीदृशां त्वां राजन्तं दीद्व्यमानम् । अध्वराणां राक्ष-
सकृद्वर्हिषारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं । ऋतस्य सत्यस्यावश्यं भाविनः कर्मफलस्य दीदिविपौनः-
पुन्येन भृशं वा द्योतकम् । आहुत्याधारमग्निद्विधा शास्त्रपसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वेदमे स्वकीयगृहे य-
ज्ञशालायां हविर्निर्वर्धमानम् ॥ राजन्तं वर्धमानमित्यत्रोक्तं यत्र पूर्ववद्वातुस्वरः शिष्यते । दीदि-
विशब्दस्याप्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दमशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

८. हे अग्नि ! तুম प्रकाशमान, यज्ञ-रक्षक, कर्मफल के द्योतक
और यज्ञशाला में वर्द्धनशाली हो ।

सनः पितेर्वसूनवे मे सुपायनो भव । स च स्वानः स्वस्तये ॥ ९ ॥ २ ॥

सः । नः । पिता इव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव ।

स च स्व । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥ २ ॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थं सुपायनः शोभनमाविष्यको भव । तथानोस्मार्कस्वस्तये विनाशरा-
हित्यार्थं स च स्व । समेवो भव । तत्रोभयत्र दृष्टान्तः—यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुपायः प्रायेण स मेवो भ-
वति । तद्वत् ॥ अस्मच्छब्दो देशस्य न इत्येतस्यानुदात्तसर्वमित्यनुदात्तत्वम् । पादयोऽनुदात्ता-
द्वीवशब्दोऽनुदात्तः इवेन नित्यसमासः पूर्वपदमलुति स्वरत्वं च वक्तव्यमिति सप्तः पितेवेति शब्दो-
न्मोवात्तः । शोभनमुपायनं यस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुष्मामित्यन्तोदात्तत्वम् । स च स्वेत्यत्र पदां-
स्वरत्वं नास्तीति निषादः । स च सर्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥ ९ ॥

९. जिस तरह पुत्र पिता को आसानी से पा जाता है, उसी तरह
हम भी तुम्हें पा सकें या तुम हमारे अनायास-लभ्य बनो और हमारा
मंगल करने के लिए हमारे पास निवास करो ।

अग्निमीळ इत्यादिसूक्तमग्निहोमस्य यावत्तनुवाके यथाविनियुक्तम् । तथा वायवायाहीत्यादय-
स्तृचाः प्रथमशस्त्रे विनियुक्ताः । त्वेदं चिन्त्यते । शस्त्रं किं । देवतास्मरणरूपसंस्कारकर्म । किं वा मघा-
नकर्म इति । तत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः सूत्रमापास—स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावदेवताभिधानत्वा-
दिति ॥ १ ॥ आन्यैः स्तुतवेष्टैः स्तुतते । यत्र गंशं सति निष्के वत्पंशं सतीति श्रूयते । तत्र स्तु-

१ किं वा दृष्टकर्म भवानकर्म इति पाठः कर्मिभित्तुपुस्तके ।

विःशंसनं च गुणिनिष्ठगुणाभिधानम् इन्द्रं स्पनुषीर्याणि प्रबोचमित्यवदत्त्वात् एवं सति याज्यान्या-
येन गुणिन्यादेवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वमभ्युपेयम् । याज्यायास्त-
द्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थं लाभेन निर्णीतम् तद्वदत्रापि तुराब्दः प्रधानकर्मत्वं व्यावर्तय-
ति । सिद्धान्तीर्तपक्षं दूषयति—अर्थेन त्वपलब्ध्ये तदेवतानाञ्चोदनार्थस्य गुणभूतत्वादिति ॥ २ ॥
तुराब्देन संस्कारत्वं वारयति संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मन्त्रः स्वस्थानादपलब्धेत कुतः मन्त्रगतं
देवतावाचकं यदि न्यादिनामास्ति तच्चोदनयामश्च रूपयामतिपाद्यस्य देवतारूपस्य गुणभूतम् त-
स्माद्यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मन्त्रो नेतव्यः तद्यथा माहेन्द्रग्रहसन्निधौ अभित्वा
शूरेत्ययं प्रगाथ आजातः । स चेन्द्रं प्रकाशयति न तु महेन्द्रं ततो यत्रैन्द्रं कर्म तत्रायं प्रगाथोपक-
र्षणीयः तथा सति क्रमसन्निधीवाभ्येयाताम् । तदेतत्सिद्धान्तिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षीतिमाध-
चे—वशावद्वा गुणार्थस्यादिति ॥ ३ ॥ वासब्दः प्रगाथस्यान्यत्र नयनं वारयति मन्त्रेऽप्येत-
दिन्द्रशब्दाभिधानं तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्षणार्थस्यात् यथा सौवाण्यासर्वदेवत्याय दजावशावाय-
व्यामात्रजेत्यत्राजावशाब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन केवलेन युक्तानि गमाः वशात्त्वगुण-
प्युपलक्षयन्ति तद्वत् तस्मान्महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निगुणेनेन्द्रशब्देनाभिधानमविरुद्धम्
लोकेऽपि महाराजे केवलं राजशब्दप्रयोगमपि पस्यामः । तदेतत्समाधानं सिद्धान्तीदूषयति—न श्रुति-
समवायित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्यग्रहस्येन्द्रो देवतायुज्यते इति
तच्च देवतात्वस्य तद्विद्वत्श्रुतिसमवायित्वात् माहेन्द्रग्रह इत्यत्र सास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थे महेन्द्राद्वा-
णौ चेति महेन्द्रशब्दादण्युपत्ययो विहितः तस्मान्महेन्द्र एव देवतान्विन्द्रः । विपक्षे वा प्रमाह-
गुणभानर्थक इति ॥ ५ ॥ यदीन्द्रो देवता स्यात्तदानीमैन्द्रग्रह इत्येतावतैवार्थावगतौ मा-
हेन्द्र इति महत्त्वगुणोऽनर्थकः स्यात् चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः । हेत्वन्तरमाह—तथा या-
ज्यापुरोऽहोचोरिति ॥ ६ ॥ इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदे यथामहत्त्वगुणः सार्थकस्तथा याज्या-
पुरोऽनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते एन्द्रसौनस्यमित्यादिके इन्द्रस्य याज्यापुरोऽनुवा-
क्ये मैहोन्द्रो योजसेत्यादिके महेन्द्रस्य । पूर्वपक्षिणोक्ते वशाद्वृत्तान्तो वैषम्यमाह—वशाया म-
र्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ यावशाविधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमे पुच्छागशब्देन न्यवहारो न विरुद्धः
छागत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात् तच्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यते इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु भेद उपपादि-
तः तस्या द्विषमो दृष्टान्तः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षमसङ्गात्तद्वारपितुं त्वोत्रश-
स्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धांतिनो मत्तम् । पुनरपि पूर्वपक्षीतदेवमन्त्रं निराचष्टे—यत्रेति वार्थवत्त्वा-

स्यादिति ॥ ८ ॥ आशब्दः सिद्धान्तिमतव्यावृत्त्यर्थः यथैन्द्रकर्मतत्रप्रगाथोनेत्यस्य इत्ययमेवपक्षः स्यात्
 त्रुतः अर्थवत्त्वात् ऐन्द्रोमशब्दप्रकारमितुंसमर्थ इत्यर्थवान् स्यात् यथैन्द्रमुपकारयितुमसमर्थ-
 त्वाद्वा इत्यर्थप्रमाथस्यप्रसज्येत तस्योद्देवताप्रकारानरूपसंस्कारकर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयोर्मुक्तमिति
 स्थितः पूर्वपक्षः । अधसिद्धान्तमाह—अपिवाभ्रुतिसंयोगात्प्रकरणेस्तौविशंसपीक्रियोत्सिर्विद-
 ध्यातामिति ॥ ९ ॥ अपिवेत्यनेन संस्कारकर्मत्वव्यावृत्त्यर्थे स्तौतिधातुः संसतिधातुभेदेत्याहु-
 दस्त्वप्रकरणे एवकस्याभित्वधानक्रियायाजत्सिर्विदध्याताम् त्रुतः भ्रुतिसंयोगात् वयोर्धात्वो-
 र्भाभ्योऽर्थः भ्रुतिरित्युच्यते तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वेतिभ्यति यथाहिगुणिनपुपसर्जनीकृत्यत-
 जिह्वानागुणानां प्राधान्येन कथं न स्तुतिः योदेवदत्तः सचतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वेजनाः स्तुतिमवग-
 ण्ठन्ति भ्रुणस्योपसर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयेत यच्चतुर्वेदाभिज्ञस्त्वमाकारयेत्युक्ते स्तुतिनवभ्यन्ते
 किं स्वाह्वानप्राधान्यमेव नुच्यन्ते एवं मन्त्रेष्वपि यादेवतासेयमीदृशैर्गुणैरुपेक्षे विमुणया धाम्नि-
 वश्या मुत्स्यः स्तौतिधात्वर्थो विधीयते । त्वत्पक्षे तु येयमीदृग्गुणयुक्तासेयदेवतेषि देवतास्मरण-
 स्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात् ततः भ्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी । यथासति देवताप्रकारनेवात्स-
 र्याभावाद् ऐन्द्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते माहेन्द्रकर्मण्येवावतिष्ठते यदि देवतानुस्मरणरूपं दृष्टमयो-
 धर्जनं लभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह—शब्दपृथक्त्वाच्चेति ॥ १० ॥ द्वादशा-
 मिहोमस्य स्तोत्राणि द्वादशशस्त्राणि इत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते देवताप्र-
 कारानपक्षे सर्वैरपि यत्र सङ्घैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्यानस्यात् प्रधानकर्मणां त्वान्य-
 स्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वात् द्वादशत्वसंख्योपपद्यते एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यम् । विप-
 क्षे वाधमाह—अनर्थकंचतद्वचनमिति ॥ ११ ॥ अग्निद्रुतिः भ्रूयते आग्नेयामहाभ्रवन्तीति तत्रैव पु-
 नरप्यन्यदुच्यते आग्नेयोऽस्तुवते आग्नेयीः संसन्दीप्तिवत्पक्षे त्वद्वचनमनर्थकं स्यात् योदकमातेषु
 स्तोत्रशस्त्रमेष्वग्नेयमहानुसारेण देवतापदस्योद्देशे सत्याग्नेयत्वसिद्धेः प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रका-
 शनरूपत्वाभावेनोहाभावात् आग्नेयमहान्तरविधिवक्ष्यमनर्थकं वद्वदति पुनरपि हेत्वन्तरमाह—अ-
 न्यथार्थप्रतीत्यवहति ॥ १२ ॥ संबन्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति साक्षात्तम् संबन्धश्च द्वयोर्भवति न-
 त्वेकस्य तस्यास्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते सच संस्कारपक्षेन संभवति देवताप्रकारानरू-
 पस्यार्थस्यैकत्वात् प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्मशस्त्रकर्मचेत्यर्थभेद उपपद्यते यद्यपि हि अस्तुतो-
 र्शद्वस्तुवाचित्वेकार्थौ तथापि प्रगीतमक्षसाध्यं स्तोत्रम् अग्रगीतमक्षसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्भेदः ।
 हेत्वन्तरमाह—अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्माग्निहोत्रं जुहोतीति द्वितीया-
 संयोगेनाभिहितम् तथा प्रउर्गशंसतीत्यभिधीयते अतस्तत्सादस्यात् प्रधानकर्मत्वम् । हेत्वन्तरमा-
 ह—कृत्स्ननिवृत्तिर्भेति ॥ १४ ॥ स्तुवस्य स्तुतमसीति स्तोत्रानुमन्त्रणमात्राववाक्य-

शेषेस्तोत्रफलमेवाप्नातम् इन्द्रियावन्तोबनेमहिभक्षीयहिप्रजामिषमिति ननुदेवताप्रयुक्तंफल-
भाप्नातम् अतो न देवतासंस्कारः किन्तु प्रधानकर्मेति स्थितम् । अनेन तु निर्णयेन प्रयो-
जनं विरुतिषूहाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विरुतौ देवतान्तरं तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात्
तन्माभूदिति प्रधानकर्मात्मकम् । एतच्च दशमाध्याये सूत्रितम्—ग्रहाणां देवतान्यत्वेस्तु तश-
स्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति । अत्र सङ्ग्रहश्लोको—प्रजगंशंसतीत्यादौ गुणतो न प्रधान-
ता । दृष्टादेव स्मृतिस्तेन गुणतास्तोत्रशस्त्रयोः ॥ १ ॥ स्मृत्यर्थत्वेस्तौ तिशंस्योर्बात्वोः श्रौ-
तार्थवाचनम् । तेनादृष्टमुपेत्यापि माधान्यं श्रुतये मतमिति ॥ २ ॥ अग्निष्टोमे ह्युत्पादिने सूर्यो दयात्पू-
र्ध्वे षितो होवा मातरनुवाकमनुब्रूयात् एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितम्—देवेभ्यः प्रातर्यावस्यो होतरनु-
ब्रूहीत्याहाभ्वर्युरित्यादि ब्राह्मणम् । तस्मिन् ब्राह्मणेऽग्निमीळित्यादिसूक्तमन्तर्भूतम् तच्च-
व्याख्यातम् । प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रजगशस्त्रं होवाशंसनीयम् तच्च शसंवायवाया-
हीत्यादिसप्ततृचात्मकम् एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्तमित्यादि स्वण्डे प्रपञ्चितम् । तथापि च दशमाध्याये स्तो-
त्रमेशस्तादित्यादि स्वण्डे सूत्रितं च । अत्रेयमनुक्रमणिका—वायो वायव्येन्द्रवायवमैत्रावरुणास्तृचाः
अश्विनाद्वादशाश्विनैन्द्रवैश्वदेवसारस्वतास्तृचाः सप्तैताः प्रजगदेवता इति । अस्यायमर्थः—
वायवायाहीत्यादिकं नवर्षसूक्तम् अग्निं न वेत्पतो न वशब्दस्यानुवृत्तेः तत्राद्यस्तृचो वायुदेवता-
कः द्वितीयेन्द्रवायवदेवताकः तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्षसूक्तम्
तत्राद्यस्तृचआश्विनः द्वितीयेन्द्रः तृतीयो वैश्वदेवः चतुर्थः सारस्वतः तेषु तृचेषु प्रविपाद्यावा-
य्वादयः सारस्वत्यन्ताः सप्तसंख्याकाः प्रजगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छन्दसोऽनुवर्तनात् स एव
आविः तथैवानुवृत्त्या गायत्र्यं छन्दः वायव्ये तृचे मथमाग्रहस्यैन्द्रवायवस्यैकापुरोनुवाक्या एतच्च
ब्राह्मणे समाप्नातम्—वायव्या पूर्वापुरोनुवाक्यमैन्द्रवायव्युत्तरेति । तथा सूत्रितं च—वायवायाहिदर्श-
तेन्द्रवायुस्मेष्टता इत्यनुवाक्ये इति ।

वायव्यतृचे मथमाष्टचमाह—

वायवायाहिदर्शते मे सोमा अरंरुताः । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरंरुताः ।

तेषाम् । पाहि । श्रुधि । हवम् ॥ १ ॥

दर्शत हे दर्शनीयवायो कर्मण्येतस्मिन्वायाहि आगच्छ त्वदर्थमिमे सोमा अरंरुताः अलं-

कृताः अभिषवादि संस्कारोऽलङ्कारस्तेषां तान्सोमाच्च यद्वा तेषामेकदेशमित्यभ्याहारः पाहिस्व-
कीयं भागं पितृभ्यः । तत्पानार्थं हवयस्मदीयमाह्वानं श्रुधिभृणु । अत्र यास्कः—वायवापाहिद-
र्शनीये मे सोमा अरुहता अलङ्कृतास्तेषां भिभृणु नो ह्वानमिति ॥ दर्शित्यत्र अष्टदशीत्यादिसूत्रे-
णावच्यमयं औणादिकः चित्त्वा दन्तो दातस्यामभितानुदात्तत्वम् । अर्तिस्तु सुइत्यादिनामन्यत्प-
यान्तस्य सोमशब्दस्य नित्स्वरः । अलमित्यत्र छान्दसो रेफादेशः अरुहता शब्दे सभासान्तो दात्तत्वं
वाधित्वाऽन्यपदपूर्वपदमकृतिस्वरमाप्तौ भूपणेऽलमित्यलं शब्दस्य गतिसंज्ञायां गतिकारकेत्यादिना कृ-
दुत्तरपदमकृतिस्वरत्वे माते तदपवादत्वेन गतिरनन्तर इति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् निपातत्वादलं-
शब्द आधुदात्तः । पाहीत्यत्र पिवादेशाभावश्छान्दसः । श्रुधीत्यत्र श्रुभृण्वित्यादिना हेर्धिभावः
विङ्गन्नादुत्तरस्य निपातो नास्ति सेर्हं पिचेति पितृत्वनिषेधात् अनुदात्ते निवारिते मत्पयस्वरः ।
हवमित्यत्र हवयविधातोर्बहुलं छन्दसी विसंसारणे सत्युकारान्तत्वात् कदोरवित्यप्यत्ययः तस्य पि-
त्वाद्बुदात्ते सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधि इत्यस्यान्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः ॥ १ ॥

१. हे प्रियदर्शन वायु ! आओ । सोमरस तैयार है । इसे पान
करो और पान के लिए हमारा आह्वान सुनो ।

द्वितीयाष्टकमाह—

वाप उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छाजरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरन्ते । त्वाम् । अच्छ । जरितारः ।

सुतः सोमाः । अहः ऽविदः ॥ २ ॥

हे वायो जरितारः स्तोतारः कविगणजमाणास्त्वामच्छत्वा मभिलक्ष्य उक्थेभिराज्यमउ-
गादिशस्त्रैर्जरन्ते स्तुयन्ति कीदृशाः सुतसोमाः अभिपुतेन सोमेनोपेताः अहर्विदः अहः शब्द-
एकेनाह्वानिभ्यामेभिष्टोमादिकतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः कत्वभिज्ञा इत्यर्थः अर्चति गायत्री-
स्यादिभुवनभूतारिं शतस्वर्चतिकर्मसुधातुषु जरते ह्वयतीति पठितम् स्तुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादौचि-
त्येनाहस्तुत्यर्थो जरति धातुः ॥ अच्छ शब्दस्य संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बहु-
मीहित्वात् पूर्वपदमकृतिस्वरः । अहर्विद इत्यत्र समासस्वरं वाधित्वा तत्पुरुषेतुल्यार्थेति द्वितीया पूर्वप-
दमकृतिस्वरमाते वदपवादत्वेन गतिकारकेति कदुत्तरपदमकृतिस्वरः ॥ २ ॥

२. हे वायुदेव ! यज्ञज्ञाता स्तोता लोग अभिपुत या अभिषवादि
संस्कार-रूप प्रक्रिया-विशेष-द्वारा परिशोधित सोमरस के साथ तुम्हारे
उद्देश्य से स्तुति-वचन कहकर तुम्हारा स्तव करते हैं ।

वापो तव प्रपृच्छती धेना जिगाति दाशुषे । उरूची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रपृच्छती । धेना । जिगाति । दाशुषे । उरूची ।
सोमपीतये ॥ ३ ॥

हेवायोतवधेनावक्तसोमपीतयेसोमपानार्थं दाशुषेदाश्वासंदत्तवन्नंयजमानं जिगातिगच्छति हेयजमान त्वयादत्तंसोमं पास्मादीत्येवं वायुर्जत इत्यर्थः कीदृशीभेना प्रपृञ्चती प्रकर्षेण सोमसं-
पर्कं कुर्वन्ती सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः उरूची उरूच्यहून्यजमानान्गच्छन्ती येये सोमयाजिन-
स्तान्सर्वान् वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ प्रपृञ्चतीत्यवशतुरनुमद्वितीयापुनः श्लोकः धारेत्यादिषु सप्तपञ्चा-
शत्सु वाङ्मयसु गणः धेना ग्राह्य इति पठितम् । वर्तते अथ ते इत्यादिषु द्वाविंशधिकशतसंख्येषु गतिक-
र्मसु गाविजिगातीति पठितम् । दाशुष इत्यत्र गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी । उरूची इत्यत्र गौरादित्वेन ङी-
षिकृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतय इत्यत्र बहुव्रीहित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदपठितस्वरः ॥ ३ ॥

३. हे वायु ! तुम्हारा सोमगुण-प्रकाशक वाक्य सोमरस पीने के लिए हृष्यवाता यजमान और अनेक लोगों के निकट जाता है ।

इन्द्रं वायु इमे सुता उप प्रयो भिरागतम् । इन्द्रं वो वा मुशन्ति हि ॥ ४ ॥

इन्द्रं वायु इति । इमे । सुताः । उप । प्रयः । भिः । आ । गतम् ।

इन्द्रं वः । वाम् । उशन्ति । हि ॥ ४ ॥

एतस्याक्तवरेन्द्रवायवग्रहे द्वितीयापुरोऽनुवाक्यारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः हे-
इन्द्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुवाः तस्माद्युवां योभिरनैरस्मभ्यं दातव्यैः सह उ-
पागतम् अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छतम् हियस्मादिन्द्रवः सोमा वां युवा मुशन्ति कामयन्ते
तस्मादागमनमुचितम् ॥ इन्द्रवायूशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । प्रीणयन्ति भो कृनिति म-
यां स्पृचानि प्रीञ्धातोरेन्तर्भावविषयार्थादस्य व्यत्यये सति नित्स्वरः गमिधातोर्लोप्यध्यमपुरुष-
द्विवचने बहुलं छन्दसीति शपोलुकि सत्यनुदात्तोपदेशे त्यादिनामकारलोपः तवोगवमिति भवति ।
उन्दीक्रेदने इति धातोरुन्देरिच्चादेरित्युन्मत्ययः आद्याक्षरस्येकारादेशः तदइन्द्रशब्दस्य नित्स्वरः
सोमरसस्य प्रवत्वात्क्रेदनं संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्य अनुदात्तसर्वमपावादावित्यनु-
दात्तः । उशन्तीत्यस्य निघाते हिचेति सूत्रेण यविषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निघातस्वरः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र और वायु ! दोनों अन्न लेकर आओ; सोमरस तैयार है; यह तुम दोनों की अभिलाषा करता है ।

वायुं विन्द्रश्चेतथः सुतानां वाजिनीवसू । तावायातमुपद्रवत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । चेतथः । सुतानाम् । वाजिनीवसू इति

वाजिनीवसू । तौ । आ । यातम् । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

अत्र चकारेणान्यः समुच्चीयते सन्निहितत्वाद्वायुरेव हेवायो त्वमिन्द्रश्च युवा मुभौ सुताना-
मभिषुवान्सोमावचेतथोजानीयः यद्वा अभिषुवानां सोमानां विशेषमित्यप्याहारः की-
दृशौ युवां वाजिनीवसू वाजिनीशब्दो मध्यपुनोत्तममुपठितः तथाप्यत्रासंभवाभ्युपगते वाजोऽ-

अंत्यस्यांहविःसन्ततावस्ति सावाजिनी तस्यांवसत इति वौवाजिनीवसू आमश्चित्तादनु-
दातः सौत्थाविधौयुवांश्चक्षिप्रमुपसमीपे आयातमागच्छतम् ॥ षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिपनाद-
स्तु क्षिपंमक्षुद्रवदिविपठितम् तत्र फिदस्वरः ॥ ५ ॥

५. हे वायु और इन्द्र ! तुम सोमरस तैयार जानो । तुम अभसहित
हव्य में रहनेवाले हो । शीघ्र यज्ञ-क्षेत्र में आओ ।

वायुविन्द्रश्चसुन्वतआयातमुपनिष्कृतम् । मक्षिवत्स्थाधियानरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप ।

निःस्कृतम् । मक्षु । इत्या । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हेषापो त्वमिन्द्रश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कर्तारं सोमं उपा-
यातं आगच्छतम् नरा हेनरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ युवयोरगवयोश्च सतोर्धिया अभिमुनाक-
र्मणामस्तु त्वरया संस्कारः संपत्स्यते इत्यासत्यम् ॥ वायो इत्यस्यामश्चित्तस्येति षाड्विकमाद्युदा-
त्तत्वम् । इन्द्रशब्दोक्त्येन्द्रेत्यादिनारन्यत्पयान्स्त्वेन निपातितोऽभित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः ।
षशब्दश्चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र शशुरनुमो न धजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
निरित्येष समित्येतस्य स्थान इति यास्कः । कृतशब्दे आदिकर्मणि कर्तृरिक्तः संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः कु-
र्वति प्रादय इति समासे अन्यथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते थाद्यच्च्काजवित्रकाणामित्यन्तोदात्तः
अतिरन्तर इति तु निःसुदात्तत्वं भवति तद्विकर्मणि क्तेर्विहितम् निष्करोतीति निष्कृदिति
क्लिबन्तव्याख्यानेषु गतिकारकोपपदात्कदिति अकार उदात्तः स्याद । धिया सावेकाचस्तृतीया-
दिरिति विभक्तिरुदात्ता । नरा सुपांस्तु गित्यादिना संबोधनद्विवचनस्य ङादेशः पदात्तरत्वादा-
मश्चित्तस्येत्याहमिको निघावः ॥ ६ ॥

मित्रं हुवे इति मैत्रावरुणस्तु चोमवामयने आरंभणीये चतुर्विंशे होनि प्रातः सवने मैत्रावरुणस्य स्तो-
त्रियः तत्रैवाभिष्टव्य षड्हेऽपि विनियुक्तः तथा चाश्वत्थानेन चतुर्विंशे होता जनिष्ठेत्यादिस्वण्डे
मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षमित्यादिस्त्रिवम् तथा चाभिष्टव्य षष्ठ्याहानीति स्वण्डे—परिशिष्टा-
नावापानुष्टुपमित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षमिति च ।

६. हे वायु और इन्द्र ! सोमरस के दाता यजमान के सुसंस्कृत
सोमरस के पास आओ । हे वेचद्वय ! तुम्हारे आगमन से यह
कर्म शीघ्र सम्पन्न होगा ।

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशार्दसम् । धिर्यघृता र्ची सार्धन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम् ॥ हुवे । पूतदक्षम् । वरुणम् । च । रिशार्दसम् । धिर्यम् ।

घृता र्चीम् । सार्धन्ता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणिहविःप्रदानायपूतदक्षपवित्रबलंमित्रंहुवे तथारिशादसंरिशानांहिंसका-
नामदसमचारंवरुणंचहुवे आह्वयामि कीदृशौमित्रावरुणौ घृतमुदकमञ्जतिभूमिप्रापयतिषाधी-
र्वर्षणकर्मतां घृताचींधियं साधन्तासाधयन्तौकुर्वन्तौ ॥ मित्रशब्दःपुंलिङ्गः प्रातिपदिकस्वरे-
णान्तोदात्तः । हुवइतिह्वयतेर्बहुलंछन्दसीविशपोलुकिसतिह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछ-
न्दसीविसंप्रसारणेउबङ्गदेशः तिङ्कृतिङ्कृतिनिघातः । पूतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहु-
धीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वरुणशब्दः कृवृतृदारिभ्यजनञित्युनन्त्ययान्तोनिष्वादाद्युदात्तः ।
रिशन्तिर्हिंसन्तीतिरिशःशत्रवः इगुपधज्ञामीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः तान्तीतिरि-
शादाः रं सर्वधातुभ्योभुञ्जित्यभुञ्जत्ययेनित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
सएवावशिष्यते शेषनिघातेसतिपकादेशउदात्तेनोदात्तइतिसवर्णदीर्घोप्पुदात्तएव । धीरितिअ-
थइत्यादिषड्विंशतिकर्मनामसुपठिवः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । घृतमञ्जतीतिघृताची कृत्वि-
ग्धघृगित्यादिना किनि अनिदितामितिनकारलोपः अञ्जेतेभ्योपसंख्यानमितिङीप् अचइत्यकार-
लोपेचावितिदीर्घत्वम् । घृतशब्दोन्निधयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वंबाधित्वाधृतादीनांचेत्य-
न्तोदात्तः समासस्येत्यन्तोदात्तस्मापवादकं तत्पुरुषेतुत्यार्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा गतिका-
रकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्यधात्वकारस्यलोपेसति अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलो-
पइतिङीपउदात्तत्वेप्राप्ते चावितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । साधन्ता राधसाधसंसिद्धावित्यस्माद-
न्तर्भावितव्यर्थाल्लटःशत्रादेशे भ्रुंबाधित्वाव्यत्ययेनराप् अदुपदेशत्वादुपरिशृष्टप्रत्ययस्वल्सर्व-
धातुकागुदात्तत्वम् द्वितीयाद्विषयनस्यरापभ्यानुदात्तौसुप्पिवावित्यनुदात्तत्वेपाठोरिविधातुस्वरपद-
शिष्यते सुर्पासुहुगित्याविनाविप्रकेरुकारादेशः ॥ ७ ॥

७. मैं पवित्र-बल मित्र और हिंसक-रिपु-विनाशक वरुण को यज्ञ
में बुलाता हूँ । वे दोनों घृताहुति-दान-स्वरूप कर्म करते हैं ।

ऋतेर्नमित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । कर्तुंरुहन्तमाशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेर्न । मित्रावरुणौ । कृतइदृधौ । कृतइस्पृशा । कर्तुम् ।

रुहन्तम् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हेमित्रावरुणौयुवाकर्तुंप्रवर्तमानमिमंसोमयागंआशाथे आनशाथे न्यातवन्तौ केननिमि-
त्रेवऋतेनअवश्यंभावितासत्येनफलेनास्मभ्यंफलंदातुमित्यर्थः कीदृशौयुवाकर्तुमावृधौ ऋमिस्त्यु-
दकनाम सत्यंवायववेदियास्कः । उदकादीनामन्यतमस्यवर्धयितारौ अतएवऋतस्यराजदकादी-
स्पृशन्तौकीदृशंकर्तुंरुहन्तंअद्वैतरूपैर्भातिपौठम् ॥ ऋतशब्दोघृतादित्वादन्तोदात्तः मित्रावरुणा-
वित्यनमित्रावरुणाभ्येतिमित्रावरुणौ देवतादन्तुवेतिपूर्वपदस्यानङ्गदेशः । कृतस्यवर्धयितारा-

वित्यर्थेन्तर्भाविष्यर्थाद्दुधेः किप् नहिबृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घः । ऋतस्पृशा शृपांसुलुगिति
 ङादेशः मित्रावरुणावित्याद्यामश्रितत्रयस्यस्वस्वपूर्वपदात्परत्वादायामश्रितस्येत्याहमिकोनिघातः ।
 ननुऋतेनेत्येतस्यसुवामश्रितेपराङ्मन्त्रत्वेरेतिपराङ्मन्त्रत्वेनामश्रितानुप्रवेशात्पादादित्वेनपदादपर-
 त्वेनवाहमिकनिघाताभावाद् आमश्रितस्यचेत्याद्युदात्तेनप्रवितव्यमितिचेत् न पराङ्मन्त्राव-
 स्यसुवामश्रिताश्रयत्वेनपदविधित्वात्समर्थःपदविधिरितिनिग्रमात् इहचऋतेनमित्रावरुणावित्ये-
 तयोराशाद्येइत्याख्यानेनैवान्वयेनपरस्परमसामर्थ्यात् । यत्रपुनःपरस्परान्वयेनसामर्थ्यं त-
 त्रपराङ्मन्त्रावात्पादादेराद्युदात्तत्वंभवत्येव । यथामरुतांपितस्तदहंगृणामीति मृगोरुविरित्यु-
 त्पिप्रत्ययान्वत्वेनपृश्नियैवैषयसोमरुतोजावाइत्यादावन्तोदात्तोऽपिहिमरुच्छब्दोमरुतांपितरित्यत्र
 सामर्थ्यात्पराङ्मन्त्रावादेवाद्युदात्तोजातः । प्रकृतेतु ऋतेनेत्यस्यासामर्थ्यादेवनपराङ्मन्त्रावइति
 ऋतानुभाविष्यद्वितीयामश्रितस्यनिघातेकर्तव्येआमश्रितपूर्वमविद्यमानवदितिप्रथमामश्रितेना-
 विद्यमानवद्भवितव्यमितिचेत् प्रवतु अतएवतस्याव्यवधायकत्वाद्ऋतेनेतिप्रथमपदात्परत्वेनैवद्वि-
 तीयामश्रितंनिहनिष्यते यथाहर्ममेगङ्गेयमुनेइत्यादौगङ्गेराब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपितस्याव्य-
 वधायकत्वादेव मेइत्येतदेवपदमुपजीव्ययमुनेराब्दस्यनिघातः किञ्चप्रकृतेमित्रावरुणावित्याम-
 श्रितंसायान्यवचनम् तस्यविशेषणतयाविशेषवचनश्रुतानुभाविति असौनामश्रितेसमानाधि-
 करणेसामान्यवचनमितिपूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपिनिरन्तरायोद्वितीयस्यनिघातः ।
 नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेः ऋतानुभवेत्यस्यद्वितीयपादादित्वाच्चप्रवितव्यंनिघातेन अतएव
 हीर्ममेगङ्गे इत्यत्रश्रुतिपदस्यपदात्परस्यामश्रितस्यापिपादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तत्वंजातम्
 तद्वदनुभाविप्रवितव्यम् वक्तव्योवाविशेषइति । उच्यते—मित्रावरुणपदस्यसुवामश्रितइतिपराङ्म-
 न्त्रत्वेनपरानुप्रवेशादेवऋतानुभवेत्यस्यनपादादित्वम् श्रुतिपदमपितर्ह्येवैवपूर्वस्यसरस्वतिपद-
 स्यपराङ्मन्त्रत्वेननपादादिरितिनिहन्त्येतेतिचेत् पराङ्मन्त्रत्वावस्थावत्सुबन्तमामश्रितंवाश्रित्यमवृत्तेः
 पदविधिः अतस्तयोःसत्येवपरस्परान्वयेपराङ्मन्त्रत्वेनप्रवितव्यम् समर्थःपदविधिरिति
 नियमात् श्रुतिप्रसरस्वतिपदयोश्चनपरस्परेणान्वयः किन्तुसर्वेत्यनेनेत्यसामर्थ्याच्चपरा-
 ङ्मन्त्रावः प्रकृतेतु मित्रावरुणानुवृत्तानुभावातिद्वयोरपिसामानाधिकरण्येनपरस्परान्वयादस्तिसा-
 मर्थ्यमितिप्रवितव्यंपराङ्मन्त्रत्वेन यथामरुतांपितरित्यत्रेतिविशेषः । नन्वतएवतर्हिमित्रा-
 वरुणपदस्यपराङ्मन्त्रत्वेनपराङ्मन्त्रत्वात्पादादावितिपर्युदासादामश्रितनिघातोन्स्यादितिचेत् न
 पूर्वश्रुतत्वंपरंरामश्रितमाश्रित्यःस्वरःप्रवर्ततेतत्रसुवामश्रितइतिपराङ्मन्त्रावः प्रवतिचैवऋ-
 तानुभपदनिघातइति तत्रपूर्वस्यपराङ्मन्त्रत्वेनापादादित्वात्सप्रवर्तते मित्रावरुणपदनिघातस्तु
 पूर्वमेवपदमुपजीवति नपरमामश्रितमितिपराङ्मन्त्रावः । ननुपराङ्मन्त्रत्वाववनिघातोऽपिपदवि-

धिरिविक्तेनेत्यनेनासामध्यात् सतःपदात्परस्यमित्रावरुणपदस्यनस्यादितिचेत् न समानवा-
क्येनिषातयुष्मदस्मदादेशावकव्याइति निषातेपदविधावपिसमानवाक्यत्वमेवपर्याप्तम् न परा-
श्वन्नावयत्परस्परान्वयोऽपीत्यलम् । कर्तुं छत्रःकणुः प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः । आशाथे आ-
नशाथे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् नुडभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

८. हे यज्ञ-चन्द्रक और यज्ञ-स्पर्शी मित्र और यद्यण ! तुम लोग,
यज्ञ-फल देने के लिए, इस विशाल यज्ञ को व्याप्त किये हुए हो ।

कवीनोमित्रावरुणानुविजाताउरुक्षया । दक्षदधातेअपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । नुविजातौ । उरुक्षया ।

दक्षम् । दधाते इति । अपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

मित्रावरुणावेतौदेवौनोऽस्माकंदक्षंवलं अपसंकर्मच दधातेपोषयतः कीदृशौ कवी मेधा-
विनौ नुविजातौबहूनामुपकारकतयासमुत्पन्नौ उरुक्षयानहुनिवासौ विप्रोधीरइत्यादिषुचतुर्विंशति-
संख्याकेषुमेधाविनामसुकविर्मनीषीतिपठितम् उरुतुवीत्येतौशब्दौद्वादशसुबहूनामसुपठितौ ओजः
पाजइत्यादिषुअष्टाविंशतिसंख्याकेषुबलनामसुदक्षोवीद्वितिपठितम् अपसशब्दःषड्विंशतिसंख्याके-
षुकर्मनामसुपठितः ॥ मित्रावरुणा मित्रशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः वरुणशब्दोन्तिस्वरेणा-
द्युदात्तः द्वन्द्वे देवताद्वन्द्वेचेत्युभाववशिष्येते । नुविजातौ बहूनामुपकारकतयातत्संबन्धित्वेनजा-
तावितिविषयीसमासेसमासान्तोदात्तत्वम् चतुर्थीसमासेहि केचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्यात् उरुक्षा
बहूनाक्षयावुरुक्षयौ क्षिनिवासगत्योरिविधातोःक्षिपंत्यस्मिन्नितिक्षयःइत्यधिकरणेपरस्मिन्
प्रत्ययान्तस्यचित्इत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेक्षयोनिदासेइत्याद्युदात्तत्वंविहितम् समासेतु समासस्येत्यन्तो-
दात्तत्वंनाधित्वाकुरुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणमाप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्यपिधायादिस्वरेणान्तोदात्ते-
मनाभ्यते तथापिपरादिच्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वंद्रष्टव्यम् । दक्षोदक्षतेरुत्साहक-
र्मणः षञ् अत्त्वादाद्युदात्तः आप्यतेफलमनेनेत्यपःकर्म आपाकर्माल्यापाहस्वोनुच्चेत्यसुजन्त-
स्यापसस्योरेइत्यादौनित्वादाद्युदात्तस्याप्यपसशब्दस्याप्रत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. इन्द्र और वरुण बुद्धिसम्पन्न, जनहितकारी और विविध-लोका-
श्रय हैं । वे हमारे बल और कर्म की रक्षा करें ।

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्थोऽवर्गः ॥ ४ ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्यआश्विनेकतौविनियुक्तः तथाचसूत्रितम्-अथाश्विनए-
षोऽष्टाःप्रावर्युजेतिचतस्रोऽश्विमायज्वरीरिषइति ।

अश्विनापज्वरीरिषोऽष्टवत्याणीशुभंस्वती । पुरुभुजाचनस्यतेम् ॥ १॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः ।
पती इति । पुरुभुजा । चनस्यतम् ॥ १ ॥

हेअश्विनाअश्विनौ युवामिषोहवितर्क्षणान्यभानिचनस्यतंइच्छतम् भुजायामित्य-
र्थः यद्यपिचनःशब्दोऽन्ववाची तथापि इषइत्यनेनसहनास्तिपुनरुक्तिदोषः इच्छामुपलक्ष्यमितुं
प्रयुक्तत्वात् वक्तव्यमुवाच स लूकापकषतीत्यादौयथापुनरुक्त्यभावस्तद्वत् कीदृशीरिषःयज्वरीः
यागनिष्पादिकाः कीदृशावश्विनौ द्रवत्पाणीहविर्ग्रहणायद्रवभ्यांवावभ्यांपाणिभ्यामुपेतौ
शुभस्यवीशोभनस्यकर्मणःपालकौ पुरुभुजाविस्तीर्णभुजौबहुभोजिनौवा ॥ अश्विना आमैश्वि-
तस्येतिषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । यज्वरीः यागकरणानामप्यन्तानांअसिगिच्छनतीतिवत्स्वभ्यापा-
रेकतृत्वविवक्षया श्रुयज्वोर्द्वनिवितिद्वनिष्पत्त्ययः वनोरचेतिङीप् तत्तन्मियोगेनरेफादेशः प्रत्ययद्व-
यस्यानुदात्तौष्ठ्यितावित्यनुदात्तत्वात् घातुस्वरएवावशिष्यते । इषशब्देशसोऽनुदात्तत्वात्पाविप-
दिकस्वरएवावशिष्यते । द्रवन्तौधावन्तौपाणीययोः तयोःसंबोधनंद्रवत्पाणीइति तस्यामश्विवा-
द्युदात्तत्वम् नपुनराष्टमिकोनिघातः अपादादाविप्रतिविषेधात् इषइतिपूर्वपदस्यसुबामश्वितेश-
सिपराङ्गवद्भावेनमित्रावरुणावृतावृधावितिबद्धपादादित्वमितिचेत् न तत्रसामानाधिकरण्येनपर-
स्परान्वयात् इह त्रिषोर्द्रवत्पाणीइत्यनयोः सरस्वतिशुद्रिपदवदसामर्थ्येनप्रयुक्तत्वात् । शुभ-
इति शुभशुभंदीप्तावित्यस्यसम्पदादित्वाद्भावेकिञ्चन्तस्यषष्ठ्येकवचनम् षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविस-
र्जनीयस्यसत्त्वम् तस्यपतीइत्यामश्वितेपरतःपराङ्गवद्भावादामश्विताद्युदात्तत्वम् नपुनराष्टमिकोनि-
घातः तस्मिन्कर्तव्येद्रवत्पाणीइतिपूर्वस्यामश्वितस्यामश्वितपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावे-
नपादादित्वादपादादाविप्रतिविषेधात् । ननुमित्रावरुणावृतावृधावितिबन्धामश्वितेसमानाधिकरणे-
इत्यविद्यमानवद्भावमतिषेधेनप्रवितव्यमितिचेत् न मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमितिप्रयुक्त-
स्याविद्यमानवत्त्वमतिषेधः द्रवत्पाणीपदंतुनतथेतिवैषम्यात् । पुरुविस्तीर्णौभुजौययोस्तौ आम-
श्विताद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिङादेशः पुरुबहुभुआवेइतिवा । चनस्यतमित्यत्र चायतेरच्चेत्स्व-
भेदि चायुपूजानिशामनयोरित्यस्यासुन्यत्ययेआकारस्यह्रस्वेचानुलुहेनुङागमेचलोपोव्योर्बलीति
यकारलोपेचनस्राब्दोचनानामसुपठितः तदात्मनश्छवीतिमुपआत्मनःक्यच् सनाद्यन्तेतिभाषुत्वा-
त्तोऽप्यमद्विवचनम् । क्यच्ःआत्मनस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शपाएकादेशेऽल्लतेएकादेशउदात्तेनो-
दात्तइत्युदात्तः उपर्यास्यावस्यल्लस्रावृत्तानुदात्तत्वेस्वरितत्वम् नचतिङ्गुतिङ्गुइतिनिघातःपूर्व-
स्यामश्वितस्याविद्यमानवद्भावेनपदपरत्वात्पादादित्वाद्भावदप्राप्तेः ॥ १ ॥

१. हे मित्रबाहु, सुकर्मपालक और विस्तीर्ण-भुज-संयुक्त अश्विद्वय !
तुम लोग यज्ञीय अन्न को यहन करो ।

द्वितीयाष्टकमाह—

अश्विनापुरुदंससानराशवीर्याधिया । धिष्यावनतंगिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिष्या ।
वनतम् । गिरः ॥ २ ॥

अश्विनाहेअश्विनौयुवांगिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियाआदरमुक्तयानुश्रावनेवंसंभजतम्स्वी-
कुरुष्व कीदृशाश्विनौपुरुदंससाबहुकर्माणौ शर्विरातिसंख्याकेपुर्कर्मनामसुदंसइतिपठितम् नराने-
त्यारौ धिष्याभाष्ट्ययुक्तौनुद्धिमन्तौवा कीदृस्याधिया शवीरयामतियुक्तमाश्रयतिहतमसरये-
त्यर्थः ॥ अश्विनेत्याद्यामश्वितचतुष्टयस्यपाठिकयामश्विताद्युदात्तत्वादादित्वात्पाठिकोनिघावः
पुरुदंससेत्यपिहिपादादिरेवआमश्वितपूर्वमविद्यमानवदितिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् नामश्वितेसमाना-
धिकरणेइतिपूर्वस्यसामान्यवचनत्वेननाविद्यमानवत्त्वमितिचेत् न अश्विशब्दवत्पुरुदंसस्यशब्द-
स्याप्यश्विनोरेवत्त्वात्प्रयुज्यमानवयासामान्यशब्दत्वात् सामान्यवचनंनाविद्यमानवदित्युक्ते
अर्थात्तरस्यविशेषवचनत्वावगमात् उभयोःसामान्यवचनत्वेपर्यायत्वेनपौनरुक्त्यावसहाय-
योगवितिचेत् न गुणविशेषसंकीर्तनवत्यसिद्धानेकनामविशेषसंबन्धसंकीर्तनस्यापिस्तुत्युपयोगे-
नसमयोजनत्वाभिष्ययोजनपुनर्वचनस्यैवपुनरुक्तत्वात् अश्विपुरुदंसस्यशब्दयोरैकार्यवृत्तित्वे-
ऽपिपर्यायत्वादेवप्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपिनाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः भिन्न-
प्रवृत्तिनिमित्तानामेवसंकेतस्मिन्नर्थेवृत्तिःसामानाधिकरण्यम् अश्विशब्दस्याश्वसंबन्धोनिमित्तम्
पुरुदंसस्यशब्दस्तुबहुकर्मसंबन्धइतिप्रवृत्तिनिमित्तभेदइतिचेत् न तद्विद्वयंन्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं
मप्रवृत्तिनिमित्तम् व्युत्पत्तिनिमित्तभेदभावेणापिसामानाधिकरण्याभिधानेवृक्षमहीरुहशब्दयोर-
पितथात्वमसङ्गः अतएवहीरेरन्तेदितेसरस्वतिप्रियेमेयसिमहिबिभ्रुत्येतानिचेऽहमेनामानीत्यत्र स-
हस्रतमीमशंसोपयोगित्वेनेहादिशब्दानामेतानिचेअहमेनामानीतिवचनेनपर्यायाणामप्यनेकवि-
शिष्टनामसंबन्धनिबन्धनस्तुत्यर्थत्वेनैवसहमयोगः स्तुत्युपयोगेनैवव्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षाया-
मपिपर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेवनामश्वितइतिमिषेभाभावादामश्वितपूर्वमविद्यमानवदिति पू-
र्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषांपाठिकमाद्युदात्तत्वम् तद्वत्युक्तेऽपि । कशूपूकटिपटिशौटिन्पईर-
भित्यवईरभित्यनुवृत्तौबहुलवचनादन्यत्रापीत्यनेनशुभ्रगवाविधिधातोरीरन्यत्ययेऽवेसतिनिष्वा-
च्छवीरयाशब्दाद्युदात्तः । धियेत्यत्रसावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । एतत्तमित्यत्र शपःपिष्वालो-
पमध्यमद्विवचनस्यलसार्वाधातुकत्वाच्चवनवणसंभकावितिधातुदात्तत्वमेवशिष्यवे नचतिङ्गवि-

इद्विनिघातः पूर्वामश्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वात्। गिरः सुपोऽनुदात्तत्वेनपाविपदिकस्वर-
रुशिष्यते ॥ २ ॥

तृतीयाश्रवमाह—

२. हे विविधकर्मा, नेता और पराक्रमशाली अश्विद्वय ! आवर-
युक्त बुद्धि के साथ हमारी स्तुति सुनो ।

दस्मायुवाकवःसुतानासत्यावृक्तवर्हिषः । आथातरुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्मा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तवर्हिषः । आ । यातम् ।

रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

अश्विनेत्यनुवर्तते हेअश्विनौआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतम् किमर्थमितितदुच्य-
ते सुताः युष्मदर्थसोमाः अभिपुताः पानस्वीकर्तुमितिशेषः कीदृशावश्विनौदसारशूणामुपस-
पयितारौ यद्वा देवदैवत्वेनरोगाणामुपक्षयितारौ अश्विनौवेदेवानांभिक्षावितिव्युतेः । नासत्या
असत्यंअनृतभाषणंतद्रहितौ अत्रयास्कः—सत्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्यप्रणेतारो-
वित्याप्रायणइति । रुद्रवर्तनी रुद्रशब्दस्परुदंनंपवृत्तिनिमित्तम् यदरोदोत्तद्रुद्रस्परुद्रत्वमितितैत्ति-
रीयाः । तद्यद्रोदयन्तितस्मादुद्वाइविवाजसनेयिनः । रुद्राणांशत्रुरोदनकारिणांशूरभटानांवर्तनि-
र्गामोपाटीरूपोमयोसौरुद्रवर्तनी यथाशूरापाटीमुखेनशत्रून्रोदयन्ति तद्वदेवावित्यर्थः युवा-
कवइत्यभिपुतसोमानांविशेषणम् वसवीवरीभिरेकघनाभिआद्भिर्मिश्रिताइत्यर्थः वृक्तानिमूलेर्व-
र्णितानिवर्हिष्यास्तरणरूपाणिषेधां सोमानविवृक्तवर्हिषः यद्वा भरताइत्यादिष्वहस्तृत्विक्वामसुवृ-
क्तवर्हिषइति तदानींतृतीयार्थेप्रथमा ऋत्विग्भिर्अभिपुताइत्यन्वयः ॥ दस्मा आमश्रितस्येत्याद्युदा-
त्तः । युवाकवः युमिअणे युवन्तिमिश्रीभवन्तिवसवीवरीपश्रुतिभिःअयणव्रज्यैरितियुवाकवः कटि-
कष्यादिष्वगणितस्यापियौतेर्बहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः तस्यकित्वेनगुणाभावादुवङ्गादेशः प्रत्यय-
स्वरेणआकारउदात्तः नविद्यतेअसत्यमनयोरितिनासत्यौ नभाणनपाब्बेदानासत्येत्यादिनाम-
रुतिवङ्गावाचओनलोपाभावः पादादित्वेनानिघातादामश्रिताद्युदात्तत्वम् । वृक्तवर्हिषः वृक्तं
मूलेर्वर्णितंवर्हिषास्वीर्णयिषांसोमानविवृक्तवर्हिषः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणकप्रत्ययस्वरएवशिष्यते ।
आइत्यनोपसर्गाभाविषवर्जमित्युदात्तः । रुद्रवर्तनी आमश्रितस्यचेत्यामश्रितनिघातः ॥ ३ ॥

३. हे शत्रुनाशन, सत्यभाषी और शत्रुदमनकारी अश्विद्वय !
सोमरस तैयार कर छिन्न कुशों पर रखवा हुआ है; तुम आओ ।

इन्द्रायाहिचित्रभानोसुताइमेत्वायवः । अण्वीभिस्तनापूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सुताः । इमे ।

त्वाइयवः । अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानोचित्रदीप्तिहेन्दुअस्मिन्कर्मण्यायाहि आगच्छ मृताअभिषुताइमेसोमाः त्वायवः
 त्वांकामयमानावर्तन्ते अण्वीभिःअमुवइत्यादिषुद्वाविंशतिसंख्याकेष्वङ्गुलिनामसुअण्व्यइतिप-
 तितम् फल्विषामङ्गुलिभिः मृताइत्यन्वयः किञ्च एतेसोमाः तनानित्पंपूतासःपूताःशुद्धाःदशाप-
 वित्रेणशोधितत्वाद् इन्द्रशब्दंयास्कोबहुधानिर्वकि—इन्द्रइरांइणातीतिवेरांदवातीतिवेरांदधाती-
 तिवेरांदारयतइति वेरांभारयतइति वेन्दवेन्नवतइति वेन्दौरमतइति वेन्देभूतानीतिवातघदेनंम्राणैः
 समैर्बन्धस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायतइदंकरणादित्याग्रायणइदंदर्शनादित्यौपमन्यवइन्दतेर्वै-
 श्वर्यकर्मणइच्छूणांदारयितावादावयितावादरयितावाचयन्वनामिति । अस्यायमर्थः—इवि-
 धारणेइतिधातुः इरामञ्मुहिस्रतजिष्पादकजलसिन्धुर्दृष्टातिमेधंविदीर्णकरोतीतीन्द्रः । इ-
 दाश्रुदनेइतिधातुः इरामञ्चंद्रिनिष्पादनेनददातीतीन्द्रः । भात्रूपोषणार्थः इरामञ्चंद्रिका-
 रणंसंस्पंदधाविजलप्रदानेनपुष्पातीतीन्द्रः । इरामुत्पादयितुंकर्बकमुखेनभूमिंविदारयतीतीन्द्रः ।
 पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरांधारयतिविनाशराहित्येनस्थापयतीतीन्द्रः । इन्दुःसोमोवह्नीरसः तदर्थं
 यागभूमौद्वइतिधावतीतीन्द्रः । इन्दौयथोकेसोमेरमतेकीद्वतीतीन्द्रः । अिबन्धीदीप्ताविति
 धातुः । भूतानिप्राणिदेहान्इन्द्वेजीवचैतन्यरूपेणान्तःप्रविश्यदीपयतीतीन्द्रः । एतदे-
 वाभिप्रेत्यबाजसनेयिनआमनन्ति—इन्द्रोहवैनामैषयोऽयंदक्षिणेक्षान्पुरुषस्तंवाएतमिन्धंसन्तमि-
 न्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षमियाइबहिदेवाःप्रत्यक्षद्विषइति । तद्यदित्यादिकंआसणान्तराक्षय-
 म् । सप्तवेन्द्रविषयेनिर्बचनमुच्यतेइतिशेषः यद्यस्मात्कारणादेनंपरमात्मरूपमिन्द्रदेवं
 प्राणैर्वाक्शुरादीन्म्रियैःप्राणापानादिवायुभिश्चसहितंसमैन्धन् उपासकाःभ्यानेनसम्यन्यकाशि-
 तवन्तः तत्तस्मात्कारणादिन्द्रनामसंपन्नम् अस्मिन्यक्षेइष्यतेदीप्यतेइतिकर्मणिव्युत्पत्तिः ।
 आग्रायणनामकोमुनिरिदंकरणादिन्द्रइतिनिर्बचनमन्यते इन्द्रोहिपरमात्मरूपेणेदंक्षणकरोति
 औपमन्यवनामकोमुनिरिदंदर्शनादिन्द्रइतिनिर्बचनमाह इदमित्थापरोक्षमुच्यते विवेकेनहिपर-
 मात्मानमापरोक्षेणपश्यति एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकाण्डेसमाधायते—सएतमेवपुरुषंब्रह्मतमप-
 स्यदिदमदर्शमिती ३ तस्मादिन्द्रोनामेन्द्रोहवैनामतमिदं सन्तमिन्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्ष-
 मियाइबहिदेवाइति । इदिपरमैश्वर्येइतिधातुः स्वमाययाजगद्रूपत्वंपरमैश्वर्यतद्योगादिन्द्रः अ-
 नेनाग्निप्रायेणभूयते—इन्द्रोमायाग्निःपुरुषइति । इन्द्रशब्दस्येश्वरवाचकस्याकारटोपेतसि
 नकारान्तमितिपदंभवति इभयेइतिधातुः सत्परमेश्वरःशत्रूणांदारयिताभीषमितेतीन्द्रःद्रुगता-
 वितिधातुः शत्रूणांदावमिषापलायनंप्रापयितेतीन्द्रः यज्वनायागानुहायिनामादरयिता
 भयस्यपरिहर्ताएवमेतानिनिर्बचनानिद्रष्टव्यानीति ॥ इन्द्रेत्यत्रामधिताद्युदात्तत्वम् ।

हरिशब्दश्चन्द्रसंज्ञिभोरश्वयोर्नामधेयम् हरीश्चन्द्रस्यरोहितोऽग्रेरिति वदीयाश्वनामत्वेन पठितत्वात् हेहरिवः अश्वयुक्तेन्द्र त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि कीदृशस्त्वंतुतुजानः त्वरमाणः आगत्य चास्मिन्सुते सोमाग्निषवयुक्ते कर्मणि नोऽस्मदीयं च नोऽहं हविर्लक्षणं दधिष्वधारय स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तुतुजानः तुजेर्लिटि लिटः कानञ्जेति कानजादेशः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हरिवद्वत्यप्रहरयोऽस्य सन्तीति मत्तुपि छन्दसीरस-
तिमकारस्य वात्वम् संबुद्धौ जगिदचामिति नुम् संयोगान्तलोपेन कारस्य मत्तुवसोरुसंबुद्धौ छन्दसी-
तिरुत्वम् आष्टमिको निघातः । ब्रह्मणीत्यस्य हरिवद्वत्यनेनासायर्थात्समर्थः पदविधिरिति निय-
मात्सुबामभिते इति पराङ्मन्त्रावाभावेनापञ्चितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वे सत्पुण्येत्यकारस्य सञ्चरः ।
दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोढियात् यासः से सवाभ्यां वा मावित्येकारस्य वादेशः छन्दस्युभययेति सा-
र्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन शपितस्य लोचद्विर्भावः आर्धधातुकत्वेनेहाग-
मश्च आवोलोप इति चेत्पाकारलोपः । चनः चायतेरन्नेह स्वश्चेत्यमुच्यन्तः चकाराब्जुडागमे यलो-
पः ॥ ६ ॥

६. हे अश्वशाली इन्द्र ! हमारी प्रार्थना सुनने शीघ्र आओ ।
सोमरस-संयुक्त यज्ञ में हमारा अन्न धारण करो ।

ओमांसश्चर्षणीघृतो विश्वेदेवास आगत । दाश्वांसो वा शुषः सुतम् ॥ ७ ॥

ओमांसः । चर्षणिः घृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ।

दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे विश्वेदेवासः एवञ्चामकादेव विशेषाः दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतमग्निपुत्रं सोमं प्रति आगत आगच्छत से च देवा । ओमांसोरसकाः चर्षणीघृतो मनुष्याणां धारकाः दाश्वांसः फलस्य दातारः मनुष्या इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः अश्वि-
मावित्यादिष्वेकत्रिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वेदेवाः साभ्या इति पठितम् एतासु च या-
स्क एषं व्याख्यातवान्—अवितारो जावनीया वामनुष्यपृतः सर्वे च देवा इहा गच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः-
सुतमिति दत्तदेवमेव विश्वेदेव गायत्रं च दत्तयतीषु विद्यते यत्तु किंचिद्देवतं तद्वै विश्वेदेवानां स्थाने यु-
ज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिरिति ॥ अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतम्
देवविशेषस्यैवासाधारणं लिङ्गमिति शाकपूणे मतम् अवन्तीत्योमांसो देवाः मन्त्रित्यनुवृत्तौ अवि-
सि विष्णुभिः किदिति मन्त्रित्ययः ज्वरत्वरसिष्यविमवामुपधाया श्वेत्यूह मनः किञ्चेपि नाहुलकाद्यु-

णः ध्वाजसेरसृगितिजसेरसृगागमः आभक्षिताद्युदात्तत्वम् । चर्षणयोमनुष्याः वान्वृष्टिदा-
नादिनाधारयन्तीतिचर्षणीधृतोदेवाः पूर्वस्यामक्षितस्यसामान्यवचनस्यविभाषितंविशेषवचनेव-
हुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेननिघातः नन्वतएवविद्यमानवत्त्वात्सुखामक्षिते-
इतिपराङ्मवत्त्वेनैकपदीभावात्पदादपरत्वेनकथंनिघातइतिचेद न वत्करणंस्वाश्रयमपियथास्या-
दितिवचनात्पदभेदप्रयुक्तस्यनिघातस्याप्युपपत्तेः ऐकपद्येप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तपदमेकवर्जमिति
सुतरामेवनिघातोभविष्यति इत्यमेवतर्हिद्ववत्पाणीशुभस्पतीइत्यत्रापिपराङ्मवत्त्वेनैकपद्यादुत्तर-
स्यशेषनिघातप्रसङ्गइतिचेद न तत्रपराङ्मवद्भावस्यपरेणामक्षितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमान-
वद्भावेनबाधित्वात् इहपुनर्विभाषितंविशेषवचनेवहुवचनमित्यविद्यमानत्वस्यनिषेधात्पूर्वस्या-
प्यामक्षितस्यविद्यमानवत्त्वात्पराङ्मवत्त्वंस्वीकृतमितिवैषम्यम् । विश्वे पादादित्वादाद्युदात्तः
मणवेवतावचनश्चात्रविश्वशब्दोनसर्वशब्दपर्यायइतिविशेष्यपरतयासामान्यवचनत्वादोमासङ्गत्वं
नेनासामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्येहिपूर्वस्यपादस्यपराङ्मवद्भावेसतिमित्रावरुणावृतावृ-
ष्टावित्यादाविवात्राप्यामक्षिताद्युदात्तवानस्यात् विश्वेइत्यस्यविशेषणंदेवासङ्गति ईज्यन्तीतिदेवाः
प्रकाशवन्तः नन्ववयवप्रसिद्धेःसमुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीतिरूढएवार्थोदिवशब्दस्यशास्त्रोन्नयौगिकः
यौगिकत्वेसवयवार्थानुसन्धानव्यवधानेनप्रतिपत्तिर्विक्षिप्तास्यात् समुदायप्रसिद्धौतुनविशेषइति
चेद न समुदायप्रसिद्धौहिदेवशब्दस्यसामान्यपरतयाविशेषवचनत्वाभावादिप्रपितंविशेषव-
चनेवहुवचनं इत्यनेनानिषिद्धत्वादिश्वेइत्यस्याविद्यमानवत्त्वेनशुभस्पतीइतिपदवेदेवासइत्य-
स्याप्युदात्तत्वंस्यात् स्वरानुसारेणचरूढित्यागेनापिदेवशब्दस्ययोगस्वीकारोपयुक्तएव । आगत
आगच्छत बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्सितिअनुदात्तोपदेशेत्पादिनामकारलोपः आङ्गः पदात्परत्वे-
ननिघातः । दाश्वांसः दाशुदानेइत्यस्यकसौ दाश्वान्ताह्वान्मीद्वान्धेतिनिपातनात्कादिनिघम-
माहइडागमोर्द्विवचनंचनप्रकृति प्रत्ययस्वरेणकसोरुदात्तत्वम् । दाशुषइत्यत्रवसोःसंपसारणमि-
तिसंपसारणम् संपसारणाच्चेतिपूर्वरूपत्वम् शासिवसिघसीनचेतिषत्वम् ॥ ७ ॥

७. हे विश्वेदेवगण ! तुम रक्षक हो तथा मनुष्यों के पालक
हो । तुम हव्यवाता यजमान के प्रस्तुत सोमरस के लिए आओ । तुम
यज्ञ-फल-दाता हो ।

विश्वेदेवासोअमुरःसुतमार्गन्तूर्णयः । उस्वाइवस्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अप्सुतुरः । सुतम् । आ । गन्तु । तूर्णयः ।

उस्वाःइव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वेदेवासः एतन्नामकागणरूपादेवविशेषाः सुतंसोममार्गन्त आगच्छन्त आगच्छन्तु
कीदृशाः अमुरः वत्तलादेवृष्टिप्रदाइत्यर्थः तूर्णयः त्वरायुकाः यजमानमनुग्रहीतुमालस्यर-

हिताइत्यर्थः विश्वेषां देवानां सोमं यत्प्रागमने जसा इत्यादिर्दृष्टान्तः जसाः सूर्यरश्मयः स्वसरा-
ण्यमहानि यत्प्रागस्य रहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत् स्वेदमइत्यादिषु पञ्चदशमुरश्मिनाममुजसाः
वसव इति पठितम् वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्णाममुस्वसराणि घंसः घर्म इति पठितम् तच्च पदं
यास्केन व्याख्यातम्—स्वसराण्यमहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारय-
पि जसा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति ॥ देवासः पचाद्यजन्तश्चित्त्वा दन्तो दातः । अमुरः
तुरत्वरणे श्लुषिकरणीतु तुरतिस्वरयन्तीत्यर्थे किप्चेति किप् गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । आगन्त आगच्छन्तित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं बहुलं छन्दसीति शपोलुक्
तस्य तत्तन्मनथनाच्चेति वनादेशे अपि दिवि श्रुतिषेधादङित्त्वा दनुनासिकलोपाभावः तिङ्कृतिङ् इति
निघासः । जित्वरासं भ्रमे इति धातोस्त्वरन्ते इति तूर्णयः निदित्यनुवृत्तौ बहिश्चिभ्रुयुद्गुल्हात्वरि-
भ्यो निदिति नित्यत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः जसा इवेत्यत्र इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदम-
कृतिस्वरत्वं चेति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नित्यं सरतीति सरः सूर्यः पचाद्यच् स्वः सरोये-
षां तानि स्वसराणि अहानि बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आद्युदात्तः ॥ ८ ॥

८. जिस तरह सूर्य की धिरणों बिन में आती हैं, उसी तरह
वृष्टिदाता विषये देव शीघ्र प्रस्तुत सोमरस के लिए आगमन करें ।

विश्वे देवासो अस्त्रिध एहिमायासो अद्भुहः । मेधं जुषन्त वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वं । देवासः । अस्त्रिधः । एहिमायासः । अद्भुहः । मेधम् ।

जुषन्त । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषाः मेधं हविर्यज्ञसंबन्धि जुषन्त सेवन्ताम् कीदृशाः अ-
स्त्रिधः क्षयरहिताः शोषरहिता वा एहिमायासः सर्वतो व्यापमज्ञाः यद्वा सौचीकमग्निमप्युप-
विष्टमेहिमायासीरित्यदवोचन्त दनुकरणहेतुकोयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति अद्भु-
हो मोहरहिताः बह्वपो बोदारः धनानां प्रापयितारः स्त्रिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो-
भावे किपि न जावहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वान्जुषन्त्यामित्युत्तरपदान्तो दात्तत्वम् । ए-
हिमायासः ईहचेष्टायां आसमन्ता दीहते इत्येहिः इन्नितिसर्वधातुसाधारण इत्यत्र त्ययो नित्त्वादा-
द्युदात्तः एहिर्मायाप्रज्ञापेयमिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अथवा आङ्गुदात्तादुत्तर-
स्य ईहीति लोपमध्यमैकवचनस्य तिङ्कृतिङ् इति निघाते एकादेरादत्तेनोदात्त इत्येकारजुदात्तः ए-
हीत्येव तत्पदयुक्तमायासीरित्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां ते एहिमायासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्भुहः

द्रुहिषांसायां संपदादित्वाद्भावेकिपिबहुवीहैनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मेघं मेघस-
ङ्गेन मेघ्यवेदेवैः संगम्यते इति मेघंहविः कर्मणिषब् अत्वादाद्युदात्तः । जुषन्तसेवन्तामित्य-
र्थे छन्दसिलुङ्लङ्लिटिदितिधातुसंबन्धेऽहं यतउक्तस्याविश्वेदेवाः अवोजुषन्तेतिद्रुहादिधा-
त्वर्थैःसंबन्धाद् बहुलंछन्दस्यमाहूयोगेपीत्यङागमाभावः । बह्वयः निरित्यनुबृचौवह्निश्रीत्या-
दिनाविहितस्यनिमित्ययस्यनित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. विश्वेदेवगण अक्षय, प्रत्युत्पन्नमति, निर्वर और घन-बाहक
हैं । ये इस यज्ञ में पधारें ।

सारस्वदेवेषामथमासाऽन्वारंभणीयेष्टौसरस्वत्याःपुरोऽनुवाक्या तथादर्शपूर्णमासावा-
रप्यमातइत्यस्मिन्स्वण्डे—पावकानःसरस्वतीपावीरवीतिसुधितम् ।

तामेवावचमाह—

पावकानःसरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टुधियावसुः ॥ १० ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवती । यज्ञम् ।

वष्टु । धियावसुः ॥ १० ॥

सरस्वतीदेवीवाजेभिर्हविर्लक्षणैरनैर्मित्तभूतैः यज्ञा यजमानेभ्योवातव्यैरनैर्मित्तभूतै-
र्नोऽस्मदीयंयज्ञं वष्टुकामयताम् कामयित्वाचनिर्वहत्वित्यर्थः तथाचारण्यकाण्डेश्रुत्यैवव्याख्या-
तम्—यज्ञंवष्टुधियदाहयज्ञंवहत्वित्येवतदाहेति । कीदृशीसरस्वती पावकाशोधयित्री वाजिनीव-
तीअश्वत्किपावती धियावसुः कर्मप्राप्यघनानमित्तभूता वाम्देवतायास्तथाविधंघनमित्तत्व-
भारण्यककाण्डेश्रुत्याव्याख्यातम्—यज्ञंवष्टुधियावसुरितिवागैधियावसुरिति । स्पेनःसोमइत्या-
दिषुपंचत्रिंशत्तांस्याकेषुदेवताविशेषवाचिषुपदेषुसरमासरस्वतीतिपठितम् । एतासृष्टयास्कएवं
व्याचष्टे—पावकानःसरस्वत्यनैरश्वतीयज्ञंवष्टुधियावसुःकर्मवसुरिति । पवनंपावःशुद्धिः पावं
कामयित्वापावका कैरैरेशब्दे आतोऽनुपसर्गेकः कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वम् यदा
पुवापीत्यर्थेष्वुलि मत्ययस्थात्कातूर्वस्यातइवाप्यसुपइतीर्त्तस्यात्रावोऽन्तोदात्तत्वंचछान्दसं द्रष्टव्य-
म् । सरःशब्दःसर्वैरसृजन्तत्वादाद्युदात्तः मतुब्जीषोःपित्वादनुदात्तत्वम् । वाजेभिः वाजशब्दोबृ-
वाषित्वादाद्युदात्तः सप्तवृत्तत्वादाकृतिगणः वाजोन्नमास्वितिवाजिन्यःक्रियाः अतइनिठनादि-
विनिमित्तयः ताःक्रियायस्याः सन्तितासरस्वतीवाजिनीवती छन्दसीरइतिमतुपोवत्त्वंमनुब्जी-
षोःपित्वेनानुदात्तत्वाद् इनेःमत्ययाद्युदात्तत्वमेवशिष्यते । यज्ञं यजयाचेत्यादिनानह् मत्ययस्वरे-
भावोदात्तः । बहुवचकानौ कान्तिरभिजातः अदिमश्वित्यःशपइतिशपोलुक् निषातिः धि-

याकर्मणावस्यस्याः सकाशाद्भवतिसाधियावस्यः सावेकावदिति विभक्तिरुदात्ता बहुव्रीहौ पठ-
त्वापूर्वपदमिति विभक्तिस्वरएवशिष्यते छान्दसस्त्वतीयायामनुक् ॥ १० ॥

१०. पतितपावनो, अन्न-युक्त और घनदात्री सरस्वती घन के साथ
हमारे यज्ञ की कामना करें ।

चोदयित्री सृष्टानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं धे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सृष्टानाम् । चेतन्ती । सुमतीनाम् । यज्ञम् ।

धे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती से यमिमं यज्ञं धे धारितवती कीदृशी सृष्टानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री-
प्रेरयित्री सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठानां चेतन्ती वदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयन्ती ॥ चोद-
यित्री बुद्धप्रेरणेण न्यात्तृचचित्वादनोदात्तः क्लेशपोडीविति ङीप् तस्योदात्तयणो ह्यपूर्वावित्यु-
दात्तत्वम् । सृष्टानां कनपरिहाणे इत्यतः क्लिप्चेति क्लिप् सुतरामूनयत्यमियमिति सूत्रहविमिय-
मुच्यते यच्च तद्वत्सत्यं चेति सृष्टम् परादि च्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चेतन्ती चि-
तीसंज्ञाने अत्र शपोडीपश्चपि स्वादनुदात्तत्वम् शतुष्पादुपदेशात् सार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् धा-
त्वन्तस्वरएवशिष्यते । सुमतिशब्दस्य मनुपि ह्रस्वत्वाच्चाप्यन्यतरस्यामिति विभक्तिरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. सत्य की प्रेरणा करनेवाली, सुबुद्धि पुरुषों को शिक्षा देनेवाली
सरस्वती हमारा यज्ञ ग्रहण कर चुकी हैं ।

तृतीयाष्टकमाह—

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा विराजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः ।

विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥ ६ ॥

द्विविधा हि सरस्वती विग्रहदेवतानदीरूपा च तत्र पूर्वाग्याष्टग्यां विग्रहवती प्रतिपादिता अ-
नया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्रचेत-
यति प्रकर्षेण ज्ञापयति किञ्च स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वाधियः सर्वाण्यनुष्ठानप्रज्ञानानि वि-
राजति विशेषेण दीपयति अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वतोत्पादयतीत्यर्थः सरस्वत्यादिरूपत्वया-
स्कोदर्शयति—तत्र सरस्वतीत्येतत्स्वनदीवद्देवतावच्च भिगमाभवन्तीति^१ । एकशतसंख्याकेषु दक-
नामस्वर्णः क्षोद इति पठितम् । एतादृशं यास्को व्याचष्टे—महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति

केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजतीति ॥ महोर्ऋणः महदितितकारस्य
व्यत्ययेन सकारः तस्य रूत्वोत्वगुणाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपेमा-
त्रे प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे इति प्रकृतिभावः अतीत्यर्णः उदके नुट्चेत्यस्य व्यत्ययो नुडागमश्च ।
केतुना प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विश्वाः विश्वशब्दः कृन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ॥ १२ ॥

१२. प्रवाहित होकर सस्त्वती में जलराशि उत्पन्न की है और
इसके सिवा समस्त ज्ञानों का भी जागरण किया है ।

इति प्रथमस्य प्रथमे वृक्षो वर्गः ॥ ६ ॥

इति प्रथमे मण्डले प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि तेषु सुरूपेत्यादिकंदशर्चसूक्तम् । सुरूपकृन्मुदशोत्पनुकान्त-
त्वात् पूर्ववन्मधुच्छन्दसो गायत्रस्य चानुवृत्तेः तेष्वक्रविच्छन्दसी इन्द्रं पृच्छेति चतुर्थ्या पृ-
च्छिलिच्छन्दशनादिन्द्रो देवता अभिष्टवषट्हे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातः सवने स्तोमवृद्धावावापार्थानि
सुरूपकृन्मृतये इत्यादीनि षट्सूक्तानि सूत्रितं च अभिष्टवपृष्टथाहानीति खण्डे—ब्राह्मणाच्छंसि-
नः सुरूपकृन्मृतये इति षट्सूक्तानीति आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महावते निष्के वत्ये औष्णिहृत्वा-
शीतौ शस्तव्यानि उक्तं च शौनकेन—सुरूपकृन्मृतये इति त्रीण्येन्द्रसानसिरयिमिति सूक्ते इति
चतुर्विंशे हि निमाध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृन्मृतये इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्त्वचः हो-
त्रकाणामिति खण्डे मदे मदे हि नोददिः सुरूपकृन्मृतये इति सूत्रितत्वात् अभिष्टोमे वैश्वदेवशस्ते सुरू-
पकृन्मृतये इति धाव्या सुरूपकृन्मृतये तक्षजथमिति सूत्रितत्वात् ।

तामेवां सूक्तगतां प्रथमां च माह—

सुरूपकृन्मृतये सुदुधामिव गोदुहं । जुहुमसि दधिवि ॥ १ ॥

सुरूपकृन्मृतये । ऊतये । सुदुधामिव । गोदुहं । जुहुमसि ।
दधिवि ॥ १ ॥

सुरूपकृन्मुदशो भनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिन्द्रं ऊतयेऽस्मद्गक्षार्थं दधिविप्रतिदिनं जु-
हुमसि आह्वयामः आह्वानेदृष्टान्तः—गोदुहे गोषु गर्थं सुदुधामिव सुषुदोर्ध्नीगामिव यथा लो-
के गोयोंदो ग्धावदर्थं तस्याभिमुख्येन दोहनीयांगामाह्वयतितद्वत् वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वह-
र्नामसु दधिविधीति पठितम् ॥ सुरूपकृन् करोतीति कृन्ः रुहनिभ्यां क्तुः कित्वा दुणाभावः सका-
रोपजनश्छान्दसः समासान्तोदात्तः । ऊतये अवतेर्धातोर् रुदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतिजुतिसाति-
हेति कीर्तयश्चेति किञ्चुदात्तो निपातितः । सुषुदुग्ध इति सुदुधा दुहः कब्धश्चेति कप्प्रत्ययो हकारस्य

चषकारः कित्वाद्गुणाभावः कपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणउकारउदात्तः सुशब्देनगति-
संभासेलुदुत्तरपदमलुतिस्वरत्वेनसप्तस्वरः इवेनविभक्त्यलोपःपूर्वपदमलुतिस्वरत्वंचेतीवस-
भासेसप्त । गांदाग्धीतिगोधुक् सत्सुद्विषेत्यादिनाकिप् छुदुत्तरपदमलुतिस्वरत्वम् । जुहुम-
सि ह्ययतेर्लुत्तमपुरुषबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अज्यस्तस्यचेत्याज्यस्तकारणस्यह्ययतेः
मागेवद्विर्वचनात्संप्रसारणंसंप्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं हलइतिदीर्घः ततःश्लावितिद्विर्वचन-
म् अज्यास्तस्यह्यस्वः श्रुत्वजश्चे इदन्तोमसिरितिइकारागमः प्रत्ययस्वरेणमकारस्यउदात्त-
त्वम् । द्यविद्यवि द्योशब्दःमातिपदिकस्वरेणान्वोदात्तः नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमाधे-
द्वित्वं अनुदात्तंचेतिद्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. जिस तरह ब्रूष ब्रुहनेवाला बोहन के लिए गाय को बुलाता है, उसी प्रकार अपनी रक्षा के लिए हम भी सत्कर्मशील इन्द्र को प्रतिदिन बुलाते हैं ।

उपनःसवनागहिंसोमस्यसोमपाःपिब । गोदाइद्रेवतोमदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमपाः । पिब ।

गोदाः । इत् । रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातरिन्द्रसोमंपातुंनोऽस्मदीयानिसवना श्रीणिसवनानिप्रत्युपसमीपे
आगहिआगच्छ आगत्यचसोमस्यसोमंपिब रेवतोधनवतस्त्वमदोहर्षोगोदाइव गोप्रदसव त्वमिह-
ष्टेसत्यस्माभिर्गाबोलज्यन्तइत्यर्थः ॥ उप निपातत्वाद्, युदात्तः । सवना सूयतेसोमएष्वितिसवनानि
सुपोडादेशल्लोपश्च लीतीतिप्रत्ययात्पूर्वस्पाकारस्योदात्तत्वम् । गहि गमेर्लोट् तस्यसेहिः बहु-
लंछन्दसीतिशपोलुक् हेर्ङित्वादनुदात्तोपदेशोत्पाविनामकारलोपः अतोहेरित्याभाच्छास्तीयेलु-
किकर्तव्ये असिद्धवदत्राभादित्याभाच्छास्तीयोमकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः आमश्चि-
तस्यचेतिनिघातः तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपिपूर्वापेक्षयातिष्ठतिष्ठइतिपिबेत्यस्यनिघातः नचपूर्वस्या-
पिपराहवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वम् असामर्थ्येनतदभावाद् । गांदातीतिगोदाः किप्चेतिकि-
पंपरमपिसरूपंवाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातोमनिनृक्कनिचनिषधेतिविच् किपिहिषुमास्थेत्यादि-
नाधातोराकारस्यईत्वंस्याद् । रेवाद् रयिर्धनमस्थास्तीतिमत्तुप् ह्रस्वनुह्रस्यांभतुबितिमतुबु-
दात्तः छन्दसीरदितिवत्वम् रयेर्मतौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वेगुणश्च । मदः मदो-
नुपसर्गेइत्यप् पित्वादनुदात्तः ॥ २ ॥

२. हे सोममानकर्त्ता इन्द्र ! सोमरस पीने के लिए हमारे त्रिषवण-
यज्ञ के निकट आओ । तुम धनशाली हो; प्रसन्न होने पर गाय देते हो ।

अथातेअन्तमानांविद्यामंसुमतीनाम् । मानोअतिरव्युआगहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अन्तमानाम् । विद्याम् । सुमतीनाम् । मा । नः ।

अति । ख्यः । आ । गृहि ॥ ३ ॥

अथसोमपानानन्तरं हेइन्द्र वेतवान्तमानां अन्तिकतमानामविशयेनसमीपवर्तिनां सुमती-
नां शोभनमति युक्तानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम् वयं त्वां जानीमाम यद्वा सुमतीनां शोभनबुद्धी-
नां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः बुद्धिलाभायत्वांस्मरेमेत्यर्थः त्वमपिनोतिमाख्यः
अस्मानतिक्रम्यान्नेषां तत्स्वरूपं मा कथय किंत्वा गृहि अस्मानेवागच्छ ॥ अथेति निपात आद्यु-
दात्तः निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । अन्तमानां अविशयेनान्तिका इत्यविशायिने त्वम् तमेवादे-
भ्येति वादिलोपः अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः समीपः अत इति ठनाविति ठन् निच्वादाद्युदात्तः दूरो-
त्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति सामीप्योत्कर्षस्य पुनर्योयस्य समीपः स एव तस्यान्त इत्यन्तवत्त्वात् समीपम-
न्तिकमुच्यते । विद्याम् वेत्तेर्लिङि यासुट्परस्मैपदेषु दात्तोङि च्चेति यासुट् उदात्तः पादादित्वात् ति-
ङ्ङितिङ्ङिति न निपातः । सुमतीनां मतिशब्दे किञ्चन्तेपि मन्त्रे वृषेष्वपचमनविदभूवीराजदात्त इती-
कारजदात्तः शोभनामतिर्येषति सुमतय इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो नञ्सुभ्यामिति ज-
चरपदान्तोदात्तः शोभनामतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः ऊदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वैव अतोमवुपि ह्रस्वादन्योदात्ताच्च सुमतिशब्दात्परस्य नामो नामन्यतर-
स्यामित्युदात्तत्वम् । ख्यः ख्याप्रकथने इत्यस्य लुङिसिपि अस्पतिवक्तिख्यातिभ्योङिति चुरङ्गा-
देशः आतोलोप इति चेत्पाकारलोपः इति च्चेतीकारलोपोरुत्वविसर्गो नमाङ्योगे इत्यङ्गभावः ।
गृहि गमेर्बहुलं छन्दसीति शपोलुकि हेर्ङित्वा दनुदात्तोपदेशेति मकारलोपस्यासिद्धवदत्राभावात्
सिद्धत्वादवो हेरिति लुभभवति ॥ ३ ॥

३. हम तुम्हारे पास रहनेवाले बुद्धिशाली लोगों के बीच पड़कर
तुम्हें जानें । हमारी उपेक्षा कर दूसरों में प्रकाशित न होना । हमारे
पास आओ ।

परेहि विप्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छाविपश्चितम् । यस्ते सखिभ्य आवरम् ॥ ४ ॥

परा । इहि । विपम् । अस्तृतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपः चितम् ।

यः । ते । सखिभ्यः । आ । वरम् ॥ ४ ॥

अथ यजमानं मतिहोवाब्रूते हेयजमान त्वं इन्द्रं परेहि इन्द्रस्य समीपे गच्छ गत्वा चावपश्चि-
न्तेषां विनं होतारमां पृच्छ असौ होता सभ्यकस्तुतवा जवेत्येवं मशंकुरु य इन्द्रस्ते तव यजमानस्य स-
सिभ्यकृत्विगभ्यो वरं श्रेष्ठं धनपुत्रादिकमासमन्तात्प्रयच्छतीति शेषः सादृशमिन्द्रमिति पूर्वत्रान्वयः

पुनरपिकीदृशं विग्रमेधाविनं अस्तुतर्थाहंसितं विग्रहत्मादिपुचतुर्विंशतिसंख्याकेषुमेधाविनाम-
स्तु विग्रविपश्चिच्छन्दौषठितौ ॥ विग्रं वृषादित्वादाद्युदात्तः । अस्तुतं अन्यपपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । इन्द्रशब्दे ऋजेन्द्राग्नेत्यादिनात्तु नित्वादाद्युदात्तः । सस्विभ्यः समानेऽस्यभ्योदात्तह-
वित्समानेऽपपदेऽस्यावेरिण् ङित्स्विनुवृत्तेः वस्पङित्त्वाङितोपश्च वत्सन्निभोगेनयलोपः उपप-
दस्योदात्तत्वम् समानस्यछन्दस्यमूर्धमभ्युदकेऽप्यितिसंभावः अतःसस्विशब्दआद्युदात्तः ।
मिषवेइतिवरः ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यप्य तस्यपित्त्वाद्धानुस्वरएव ॥ ४ ॥

४. हिंसा-द्वेष-रहित और प्रतिभाशाली इन्द्र के पास जाओ और
मुक्त मेधावी की वाथा जानने की धेष्टा करो । वही तुम्हारे बन्धुओं
को उत्तम बन वेसे हैं ।

उत्तम्वन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदरत । दधाना इन्द्र इदुवः ॥ ५ ॥ ७ ॥

उत्त । व्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत ।

दधानाः । इन्द्रैः । इत् । दुवः । ५ ॥ ७ ॥

नोऽस्माकंसंबन्धिनः ऋत्विजइतिशेषः तेव्रुवन्तुइन्द्रंस्तुवन्तु उवअपिच हेनिदः निन्दिता-
रः पुरुषाः निरारतइवोदेशानिर्गच्छत अन्यतश्चित् अन्यस्मादपिदेशानिर्गच्छत कीदृशाः ऋ-
त्विजः इन्द्रेदुवः परिचर्यादधानाः कुर्वाणाः इच्छन्दोवधारणे सर्वदापरिचर्याकुर्वन्त्यप्रति-
ष्ठन्वित्यर्थः ॥ निन्दन्तीतिनिदः णिदिकृत्सायांकिप् नुमभावश्छान्दसः सुपोऽनुदात्तत्वाद्धा-
नुस्वरः आभक्षितत्वेपिवाक्यान्तरत्वेनस्ववाक्यगतपदादपरत्वाच्चनिधातुइत्याद्युदात्तत्वमेव । अ-
न्यतः छितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । चिदित्यपिशब्दार्थे तेननकेवलमितः इतोनिर्गत्यान्य-
तोऽपिनिर्गच्छतेतिगम्यते सएषधात्वर्थयोःसंबन्धआरतेतिलुङाद्योत्पत्तेः सहिधातुसंबन्धाधि-
कारेविधीयते । आरत अर्तेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिछोडर्थेलुङ् मभ्यमवहुवचनस्यतादेशः स-
र्विशास्त्यर्तिभ्यश्चेतिपुरेडादेशः ऋहशोङिगुणइतिगुणः आडागमः । दधानाः शानचक्षित्वा-
ध्याषमन्तोदात्तत्वाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दुवः नक्षिपयस्यानित-
न्तस्येत्याद्युदात्तः ॥ ५ ॥

५. सबा इन्द्र-सेवक हमारे सम्बन्धी पुरोहित लोग इन्द्र की स्तुति
करें और इन्द्र के निन्दक इस देश और अन्य देशों से भी दूर हो
जायें ।

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

सुरूपेति सूक्तेष्वोद्भवमाह-

उत्तनः सुभगो अरिर्वोचेयुर्दस्मरुष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उ॒त । नः । सु॒क्ष॒म॒गान् । अ॒रिः । वो॒चेयुः । द॒स्म । कृ॒ष्टयः ।
स्या॒म । इ॒त् । इ॒न्द्र॒स्य । श॒र्मणि ॥ ६ ॥

हेदस्मशब्दामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुग्रहादवरिरुतशत्रवोऽपिनोऽस्मान्सुभगान् शोभनव-
नोपेतान्वोचेयुः उच्यन्तेः कृष्टयोमनुष्याः अस्मन्मित्रभूतावदन्तीति किमुक्तव्यमितिशेषः ततो-
धनसंपन्नावयमिन्द्रस्यशर्मणि इन्द्रमसादलब्धेसुखेस्यामेव भवेमैव मघमित्यादिष्वष्टाविंश-
तिसंख्याकेषु धननामसु रयिः क्षत्रं भगइति पठितम् मनुष्या इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनु-
ष्यनामसु कृष्टयइति पठितम् ॥ उ॒त ए॒वादी॒नामन्व॒इत्यन्तो॒दात्तः । सु॒भ॒गान् भ॒गशब्द॒स्य क॒त्वा-
दि॒पु॒षा॒ठा॒त् नञ्सु॒भ्यामि॒त्युत्तर॒पदान्॒तोदा॒त्तत्वं॒वा॒धित्वा॒क॒त्वा॒द्य॒धेत्युत्तर॒पदा॒द्युदा॒त्तत्वम् संहिता-
यादी॒र्चा॒द॒द॒त्त॒मान॒पादे॒इति॒न॒कार॒स्य॒रु॒त्वम् भो॒भ॒गो॒इति॒यत्वं लो॒पः॒शा॒क॒ल्य॒स्येति॒यलो॒पः त-
स्या॒सिद्ध॒त्वा॒न॒पुनः॒सन्धिकार्यम् आ॒तो॒टि॒नित्य॒मित्या॒कार॒स्य॒सानु॒ना॒सि॒क॒त्वा । अ॒रिः व॒चन॒व्य-
त्ययः अ॒च॒इति॒इप्रत्ययान्तः प्रत्यय॒स्वरेणा॒न्तोदा॒त्तः । वो॒चेयुः उ॒च्यन्तेः व॒च॒परि॒भाषणे॒इ-
त्य॒स्मा॒दा॒शोर्लिङि॒ शेर्जु॒सा॒देशो॒लिङ्ग॒या॒शिष्य॒ङित्य॒ङ्प्रत्यये व॒च॒उ॒मित्यु॒माग॒मः गुणः कि॒दा-
शि॒षी॒ति॒या॒सु॒द् छ॒न्द॒स्यु॒भय॒थेति॒लिङ्ग॒देश॒स्य॒सार्वा॒धातु॒क॒त्वा॒त् लिङ्गः॒स॒लो॒पोऽन॒न्त्य॒स्येति॒स॒का-
र॒लो॒पः अ॒तो॒येयः आ॒द्यु॒णः अ॒ङोऽदु॒प॒देश॒त्वा॒ल्ल॒सार्व॒धातु॒क॒स्वरे॒ण॒लिङोऽनु॒दा॒त्तत्वम् अ॒ङ्प्रत्य-
य॒स्वर॒ए॒व॒शिष्य॒वे तेन॒सह॒ इ॒कार॒स्य॒गुणः॒एका॒देश॒ज॒दा॒त्तेनो॒दा॒त्त॒इत्या॒द्युदा॒त्तः । द॒स्म द॒स्यु॒प॒क्षये॒इ-
त्य॒स्मा॒दन्त॒र्भा॒वि॒त॒ण्य॒र्था॒दि॒वि॒यु॒र्धो॒धि॒द॒त्ति॒भ्या॒धू॒स्यो॒मक् प॒दा॒त्तर॒त्वा॒दा॒म॒श्वि॒त॒नि॒षा॒तः । कृ-
॒ष्टयः कि॒चू॒कौच॒संज्ञा॒यामि॒ति॒कि॒चि॒मनु॒ष्यना॒मत्वा॒च्चि॒त॒इत्यन्तो॒दात्तः । स्या॒म अ॒सु॒भुवि॒ अ॒सो-
र॒लो॒पः या॒सु॒द॒ज॒दा॒त्तत्वम् पा॒दा॒दि॒त्वा॒द॒नि॒षा॒तः । श॒र्मणि शूर्हि॒सा॒यां हि॒न॒स्ति॒दुःस्व॒मि॒ति॒शर्म अ-
न्ये॒भ्योऽपि॒दृश्य॒न्ते॒इति॒मनि॒न् ने॒ङ्गि॒शु॒क्ती॒ती॒ङ्प्रति॒षेधः॒नित्वा॒दा॒द्युदा॒त्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. हे रिपुमर्दन इन्द्र ! तुम्हारी कृपा से शत्रु और मित्र—दोनों
हमें सौभाग्यशाली कहते हैं । हम इन्द्र के प्रसाद-प्राप्त सुख में निवास करते ।

ए॒मा॒शु॒मा॒श॒र्वे॒भर॒य॒ज्ञ॒श्रियं॑ नृ॒मा॒र्दन॑म् । प॒त॒य॒न्म॒न्द॒य॒त्स॒र॒वम् ॥ ७ ॥

आ । ई॒म् । आ॒शु॒म् । आ॒श॒र्वे । भ॒र । यं॒ज्ञ॒श्रिय॑म् । नृ॒मा॒र्दन॑म् ।
प॒त॒य॒त् । म॒न्द॒य॒त्स॒र॒वम् ॥ ७ ॥

ईमिति निपातइदं शब्दार्थे वर्तते हेयजमान आशवेकृत्स्नसोमयागव्याप्तायेन्द्राय ईमाभर-
मंसोममाहर कीदृशंसोमं आशुं सवनत्रयव्याप्तम् यज्ञश्रियं यज्ञस्य संपद्वत् नृमादनं नृणां सत्वि-

यजमानानां हर्षहेतुं पतयत् पतयन्तम् कर्मणि प्राप्नुवन्तं मन्दयत्सत् यन्त्रो मन्दयति यजमाना-
 न् हर्षयति तस्मिन्निन्दे सस्त्रिभूतोऽयं सोमः तत्प्रीतिहेतुत्वात् वृषिहेतुत्वाद् ॥ आशुं कृवापाणिभि-
 स्वदिसाभ्यशुभ्यउणितिलण् प्रत्ययस्वरः । आशवे पूर्ववत् । यज्ञभिर्यं समासस्येत्पन्तोदात्तः ।
 माद्यन्ते अनेनेतिमादनः करणाधिकरणयोधेतित्युट् तस्मल्लिच्चात्पूर्वआकारउदात्तः मयिका-
 रकोपपदात्तदिविसएवशिष्यवे । पतयत् पतयेदन्तस्यचौरादिकोणिच् अवोऽलोपः तस्यस्था-
 निवत्त्वाउपधायावृद्धभावः उटःशत्रादेशः तस्यछन्वस्युभययेत्यार्धधातुकत्वेनशत्रावावदु-
 पदेशादिविनिघाताभावेनमल्पप्राद्युदात्तत्वमेवभवति आर्धधातुकत्वेऽपिसर्वेविधयश्छन्दसिदि-
 क्त्यन्तेइतिणोरनिटीविणिजोभावाः सुपांसुलुगित्यमोलुक् भृशमतेतिप्रत्ययउक्षणनिषेधादु-
 गिदचामितिननुम् । एवं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः मन्दयवीन्देसत्वा सप्तमीतियोगविभागात्स-
 मासः तत्पुरुषेणुत्पार्येविसप्तमी पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. यह सोमरस वीर्य भावक और यज्ञ का सम्पत्स्वरूप है । यह
 मनुष्य को प्रफुल्लकर्त्ता, कार्य-साधनकर्त्ता और हर्ष-प्रदाता इन्द्र का
 मित्र है । यज्ञ-ध्यापी इन्द्र को इसे दो ।

अस्य पीत्वा शतक्रतो घ्नो वृत्राणामभयः । प्राधो वाजेषु वाजिनम् ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतक्रतो । घ्नः । वृत्राणाम् ।

अभयः । प्र । आधः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र त्वमस्यसोमस्यसंबन्धिनमंशपीत्वा वृत्राणां वृत्रनामकासुर-
 प्रमुत्थानां शत्रूणां घ्नो भवः हन्ताभूः पयोवाजेषु सङ्ग्रामेषु वाजिनं सङ्ग्रामवन्तं स्वभक्तं प्रायः प्रकर्षे-
 ण रक्षितवानसि ॥ अस्येतीदमशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्यः सोमो निर्दिश्यते नतु पूर्वप्रकृतः सोमः
 पराश्रय्यवे अतोऽनन्वादेशत्वाभावेदमोऽन्वादेशोऽशानुदात्तस्तृतीयादावित्यश्वदेशः अतो न सर्वा-
 नुदात्तत्वम् किन्तु त्यदाद्यत्वे हलिऽलोपे अकारः प्राविषदिकस्वरेणोदात्तइत्यन्तोदात्तः इत्यन्तोदात्ता-
 दित्यनुब्रुतावृद्धिदं पदाद्यप्युच्चैद्युभ्यइतिविभक्तिरुदात्ता । पीत्वा पिततेः क्त्वाप्रत्यये घुमास्यादिना
 ईत्वम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः असामर्थ्यात्परामर्शित्वात्प्रवृत्तावः । घ्नः मूर्तो घनइति हन्तेर्धा-
 तोः काठिन्येऽप्यत्ययः तदस्यास्तीत्यर्शआदित्वादजन्तः चित्त्वादन्तोवाचः । वाजेषु वृषादि-
 त्वावाद्युदात्तः । वाजिनं इतिप्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

८. हे शतयज्ञकर्त्ता इन्द्र ! इसी सोमरस का पान कर तुमने
 शत्रु आदि शत्रुओं का विनाश किया था और रणाङ्गण में अपने
 घोड़ाओं की रक्षा की थी ।

तंत्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धर्मानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति

शतक्रतो । धर्मानाम् । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हेशतकतो बहुकर्मयुक्तं यद्वा बहुमज्ञानयुक्तेन धनानां सावयेसंभजनार्थं वाजेषु युजेषु
वाजिनं बलवन्तं तं वा पूर्वमष्टोक्तगुणयुक्तं वाजयामः अन्नवन्तं कुर्मः रणइत्यादिषुषट्चत्वारिंशत्सु
संभ्रामनामस्तु पौंस्थेमहाधनेवाजे अग्नमिति पठितम् अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामस्तु अन्नः वाजः
वाजइति पठितम् उरुतुवीत्यादिषु द्वादशसु बहुनामस्तु शतं सहस्रमिति पठितम् अपः अमइत्यादिषुष-
ट्त्रिंशतिसंख्याकेषु कर्मनामस्तु शक्मकतुरिति पठितम् केतः केतुरित्यादिषु एकदशसु मज्ञानामस्तु क-
तुः अतुरिति पठितम् ॥ त्वा अनुदात्तं सर्वमित्यनुबृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु वज्र-
जगौ वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजो बलमन्नं वा ण्यन्तात्करणे षञ् सञ्चितस्वर-
स्यापवादे कर्षात् तत्त्वन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनां चित्पाद्युदात्तः । वाजयामः वा-
जोऽस्यास्तीति वाजयान् तं कुर्मइत्यर्थे तत्करोति वदचष्टे इति णिष् इष्टवण्णौ प्रातिपदिके स्वेतिव-
स्मिन्वरस इष्टवद्वावा द्विभोर्लुङि णिष्मनुपोलुक् टेरित्यकारलोपः णिचक्षित्वादनोदात्तत्वम् शपः
मित्तेनानुदात्तत्वम् लसार्वधातुकस्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वम् पादादित्वात्तिङ्गुविङ्गुविनि-
ष्ठातः । शतकतो आमधितनिषादः । धनानां नक्षिपयस्यानिसन्तस्तेत्याद्युदात्तः । सावये
उदात्तइत्यनुबृत्तौ ऋषियूविजुतिस्त्यतिहेतिकीर्तयश्चेति किञ्चुदात्तः ॥ ९ ॥

९- हे शतकतु इन्द्र ! तुम संग्राम में चही मोहता हो । इन्द्र !
धन-प्राप्ति के लिए हम तुम्हें हविष्य देते हैं ।

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सरवा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुपारः । सुन्वतः ॥ सरवा ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

य इन्द्रो रायो धनस्यावनिः रक्षकः स्वामी वा तस्मा इन्द्राय गायत हे कृत्विजस्त्वधीत्यर्थं स्तुतिं
कुरुष्व कीदृश इन्द्रः महान् गुणैरधिकः सुपारः बहुकर्मणः पूरयित्वा सुन्वतो यजमानस्य सखा सत्स्वित्य-
यः ॥ रायः ऋद्धिर्दंपवाद्यप्युज्जैद्युज्यइति विभक्तैरुदात्तत्वम् । अवनिः अवरक्षणगतिकान्तिप्रीतिरुत्सव-
गमप्रवेशप्रवणस्वाम्यर्थया च न क्रियेच्छादीत्यवाक्यार्द्धिगनार्हिसादानां गवुद्धिषु इत्यस्माद्विस्तृ-
ष्टपृथग्यमिषस्य विबुध्योऽनिरित्यनिः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सुपारः पुपात्तनपूरणयोरित्यस्माणि जन्ता-
त्कर्तरीत्यनुबृत्तौ पचाद्यञ् चितइत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः शतुरनुमोनद्यजादी इति विभक्तिरुदात्ता ।
सखा समानेख्यभ्योदात्तइतीण्प्रत्ययान्तस्वत्सक्रियोगेन यलोपः सखाब्दस्य चोदात्तः द्वित्वा द्विलोपः
तस्मै अदिरित्यनुबृत्तौ त्यजितनिपजिभ्यो द्विदिवितनोवेरदिप्रत्ययः द्वित्वाद्विलोपे प्रत्ययस्वरणेन-
ञञ्उदात्तः त्यदाद्यत्वेन एकादेश उदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः सावैकाचस्त्वृतीयादिर्विभक्तिरिति
विभक्तैरुदात्तत्वे प्राप्ते प्रथमैकवचने अवर्णान्तत्वाच्च गोश्वन्सावर्णेति निवेद्यः । इन्द्राय इन्द्रशब्दो-

रन्मत्पयान्वोनिपातितः निष्वादाद्युदात्तः कर्मणायमभिप्रेतिससंप्रदानमित्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
भित्तिवचनादानं क्रिययाप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ १० ॥

१०. ओ घन के आता और महापुरुष हैं, ओ सत्कर्म-आत्मक और
भक्तों के मित्र हैं, उन इन्द्र को लक्ष्य कर गाओ ।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

आत्विक्सूक्तं दशर्चम् सूरूपकृतं दशोत्पनुवृत्ताक्रातुषु अन्वीत्येवमनुकान्तत्वात् ऋषिच्छ-
न्दोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तु अतिरात्रे तृतीयपर्यायैर्नावरुणशस्तेऽस्त्वोत्रियो-
ऽयं वृचः अतिरात्रे पर्यायाणामितिसंज्ञे—आत्वेतानिषीदतेत्युक्तत्वात् ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

आत्वेतानिषीदतेन्द्रमभिप्रगाधत । सत्वायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इन्द्रम् । अभि । प्र । गाधत ।

सत्वायः । स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

शुराभ्यः क्षिप्रार्योनिपातः क्षाभ्यामाङ्गभ्यामन्वेतुमिव शब्दोऽभ्यसनीयः हे सत्वाय ऋत्विजः
क्षिप्रमस्मिन्कर्मणि इवेव आगच्छतामच्छत आदराद्योऽभ्यासः आगत्य च निषीदतोपविशत उप-
विश्य चेन्मभिप्रमायत सर्ववः प्रकर्षेण स्तुत कीदृशाः सत्वायः स्तोमवाहसः विद्वत्पदशैकविं-
शादिस्तोमानस्मिन्कर्मणि वहन्ति प्रापयन्ति ॥ आ तु आ निपातत्वादाद्युदात्ताः । इत इणगतौ
अचोवस्तिङ् इतिसंहितायां दीर्घत्वम् । नि निपातत्वादाद्युदात्तः । सीदत पाप्माभ्येत्यादिना सदेः सी-
पादेशः सदिप्रपतेरितिसंहितायां पत्वम् । अभि उपसर्गश्चाभिबर्षमितिवचनात्प्रातिपदिकान्वो-
दात्तत्वम् । स्तोमवाहसः अर्तिस्तुष्टुसृष्टृक्षिप्तुभ्रायावापदियक्षिणीभ्योऽभिवि स्तौत्तेर्मन्मत्पया-
न्वः स्तोमशब्दो निष्वादाद्युदात्तः स्तोमं वहन्तीति स्तोमवाहसः वहिहाभाभ्यश्छन्दसीत्यमुन्यत्य-
मः तत्र णिदित्यनुवृत्तेरव उपधाया इत्युपधायावृद्धिः ऊवृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयो-
रपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेत्यौणादिकसूत्रात्समासआद्युदात्तः ॥ १ ॥

१. हे स्तुतिकारक सत्वा लोग ! जोघ्न जाओ और बैठो तथा
इन्द्र को लक्ष्य कर गाओ ।

पुरुषतमं पुरुषाणामीशानं वार्याणाम् । इन्द्रं सोमे सचासुते ॥ २ ॥

पुरुषतमम् । पुरुषाणाम् । ईशानम् । वार्याणाम् । इन्द्रम् ।

सोमे । सचा । सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेतिपदद्वयमत्रानुवर्तते हेसखायऋत्विजः मयंसखा सर्वैःसह यद्वा
सखापरस्परसमवायेनमुते अभिप्रुतेसोमेप्रवृत्तेसति इन्द्रमभिप्रगायत कीदृशमिन्द्रं पुरुषं पुरुष-
हृच्छत्रं तामयतिग्लापयतीतिपुरुषतमः पुरुषाणां बहूनां वार्याणां वरणीयानां धनानां ईशानं स्वामिन-
म् ॥ पुरुषं समुल्लानावितिधातोरन्वर्भावितण्यर्थात्पचाद्यदिषित्वादन्तोदात्तेऽपि कृत्वत्तरपदप्रकृ-
तित्त्वरंभाधित्वा परादिश्चन्वसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुरुषाणां पूपालनपूरणयोरित्यस्मा-
त्कुरित्यनुवृत्तौ पुभिदिव्यधिगृधिष्विदृशित्यस्येति कुपत्ययः कित्वाद्युणनिषेधे उदोष्ठपूर्वस्ये-
त्युकारः उरण्परः प्रथमस्वरेणान्तोदात्तः पुरुषाब्दः अतोमत्तुपिहत्वादन्तोदात्तात्पुरुषाब्दा-
त्परस्यनामोनान्वयत्तरस्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ईशानं ईशपेश्वर्येतिधातोरनुदात्तेष्वात् परस्य
शानचोष्ठसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । वार्याणां बृहत्संभ्रकावित्यस्माद्बहुलोप्येव क्यद्विधौहि
वृज्जब्रह्महर्णनवृकः तित्त्वरितमित्यत्ययस्वरितंभाधित्वा ईदृषद्वृशंसदुहाण्यसश्चविण्यद-
न्तस्याद्युदात्तत्वम् यतोनावश्यत्पत्रतुण्यतोमहर्णनभवति तस्यैवानुबन्धकत्वात् एकानुब-
न्धकग्रहणेनानुबन्धकस्येतिनिश्चयः । सखा षचसमवाये धात्वादेःषःसः संपदादित्वाद्भावे
किविदिकिप् एतयैकवचनं धातुस्वरेणाद्युदात्तः सर्वेविधयश्चन्दसिदिकल्प्यन्तेइतिन्या-
येनसावेकाषडतिसूत्रंनप्रवर्तते सचेत्यस्मनिपावत्वपक्षेस्पष्टमाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. सोमरस के तैयार हो जाने पर सब लोग एकत्र होकर बहु-शत्रु-
विध्वंसक और ज्येष्ठ धन के धनपति इन्द्र को लक्ष्य कर गावों ।

सखानोयोगआभुवत्सरायेसपुरंध्याम् । गमद्वाजैभिरासर्नः ॥ ३ ॥

सः । घृ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंध्याम् ।

गमत् । वाजैभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

षराब्दोवधारणार्थोनिपातः सर्वैस्तच्छब्दैःसंबध्यते सघ सएवेन्द्रःपूर्वोक्तगुणविशिष्टो-
नोऽस्माकंयोगेपूर्वमपातस्यपुरुषार्थस्य संबन्धे आभुवत् आभवत् पुरुषार्थसाधयत्वित्यर्थः स-
एवरायेधनार्थआभुवत्आभवत् सएवपुरंध्यायोषित्वाभुवत् यद्वा बहुविधायां बुद्ध्यावाभुवत् पुर-
न्धिर्बहुधीरिविमात्सकः । सएववाजैभिर्देवैरनैःसहोनोऽस्मान्आगमदागच्छतु ॥ घ चादयोऽनुदा-
त्ताइत्यनुदात्तः संहितायां ऋषितुनुषमश्रुतइक्रश्रोरुष्याणामितिदीर्घः । योगे घञोजित्वादा-
द्युदात्तत्वम् । भुवत् भूयात् भवतिराशीलिङ्गिपरतोलिङ्ग्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः तस्यङित्वेनगु-
णाभेदादुपक्रादेशः किदाशिषीतिमासृज्जभवति अनित्यमागमशासनमिविवचनात्तिङ्गिविह-
तिनिपातः ऊडिदंपदाद्यप्पुत्रैशुभ्यइतिरायेइत्येतस्याविभक्तैरुदात्तत्वम् । पुरंध्यां पुरन्धिः पु-

रुधीः प्रबोदरावित्वादुकारस्येभमादेशः इकारस्यह्रस्वश्च आद्युदात्तप्रकरणेदिवोदात्तादीनांछन्द-
स्युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वं अथवा पुरंशरीरंभीयतेऽस्यामितिकर्मण्यधिकरणेचेति किः प्रत्ययः
अलुक्छान्दसः नविषयस्यानिसन्तस्वेतिपुरशब्दआद्युदात्तः दांसीभारादित्वात्पूर्वपदमकृतिस्वर-
त्वम् । ममत् गयेर्लेटस्तिप् इत्यच्छोपः परस्मैपदेष्वितीकारच्छोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
लेटोडाटावित्यङागमः आगमाअनुदात्ताइतिवस्यानुदात्तत्वेधावुस्वरएवशिष्यते । वाजेजिः
वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

३. अनन्तगुण-सम्पन्न वे ही इन्द्र हमारे उद्देश्यों का साधन करें,
धन दें, बहुविध बुद्धि प्रदान करें और धन को साथ लेकर हमारे
पास आगमन करें।

यस्यंसंस्थेनवृण्वतेहरींसमत्सुशत्रवः । तस्माइन्द्रायगायत ॥ ४ ॥

यस्य । सम्स्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शत्रवः ।
तस्मै । इन्द्राय । गायतु ॥ ४ ॥

समत्सुयुक्तेषुयस्येन्द्रस्यसंस्थेयेयुक्तौहरीद्वावम्बौ शत्रवोनवृण्वतेनसंभजन्ते रथम-
म्बौचद्वृषापलायन्तइत्यर्थः तस्माइन्द्रायतत्सन्तोषार्थं हेमन्तिजोगायत स्तुतिकुरुत रणइत्या-
दिषुषट्त्वार्तिशक्त्युत्तमामनामसुसर्गसुसमरणइतिपठितम् ॥ संस्थे सम्पत्कृषिहवीतिसंस्थोरथाः
आवधोपसर्गेइतिकप्रत्ययः छदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । वृण्वते प्रत्ययस्त्रेणाकारउदात्तः
सतिशिहस्वरबलीयस्त्वमन्यप्रविकरणेभ्यः तिङ्तिङ्इतिनिघातोन्नयवि यदुच्चाचित्यमितिप-
तिषेधात् पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्रन्यवहितेऽपिकार्यमिष्यते । हस्तोरथमितिहरीम्बौ इचित्प-
नुषुत्तौ इपिपिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्दिन्यथेदीन्यत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । शत्रवः शविः
सौत्रोधावुर्हिसार्थः कुरातिभ्यांक्त्वा निष्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मै सत्वेकाचइतिविभक्त्युदात्तस्य
मगोम्बन्तावर्णेतिप्रतिषेधात्प्रातिपदिकस्वरएव ॥ ४ ॥

४. युद्ध के समय में जिन देवता के रथ-युक्त अश्वों के सामने
शत्रु नहीं आते, जन्हीं इन्द्र को लक्ष्य कर गाओ।

सुतुपात्रेसुताइमेशुचंयोयन्तिवीतये । सोमांसोदध्याशिरः ॥ ५ ॥ १ ॥

सुतुपात्रे । सुताः । इमे । शुचंयः । यन्ति । वीतये । सोमांसः ।
दधिःआशिरः ॥ ५ ॥ १ ॥

१ कुरुगार्हपतेतिसूत्रे (पा० ६. २. ४२.) । २ सम्पूर्वादन्तेः किप् छदुत्तरपदमकृ-
तिस्वरत्वंसंभक्षयन्तिषोडशामायुषितिसमदः ।

इमेसोमासः अस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपात्रे अभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे बहुच-
र्येचतुर्थी तस्य पातुर्वीतये प्रक्षणार्थं यन्ति तमेवमाप्नुवन्ति कीदृशाः सोमाः सुताः अभिषुताः शुचयः
दशापवित्रेण शोभितत्वाच्छ्रद्धाः दध्याशिरः, अवननीयमानं दधि आशीर्दोषघातकं येषां सोमानां वि-
दध्याशिरः ॥ सुतपात्रे सुतं पिबतीति सुतपात्रा वनिपः पित्वाद्वा तु स्वरपदशिष्यत्वे समासे द्विती-
या पूर्वपदमकृतिस्वरं बाधित्वा छुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । शुचयः शुचदीप्तौ इक्षित्यनुवृत्तौ इगुप-
घातिदितीनः किं स्वाच्छेषगुणाभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वीतये वीगतिव्याप्तिमजन-
कान्त्यसनत्वाद्नेत्रित्यस्मान्मन्त्रे वृषे वषत्वनविदभूवीराउदात्तइविकिञ्चुदात्तः सोमासः पुञ्ज-
भिषवे अर्तिस्तु सुहुसुवृक्षीत्यादिनामन्त्रं निच्वादाद्युदात्तः आजसेरमुगित्यमुसागमः । दध्या-
शिरः दधातिपुष्पातीतिदधि दध्याश्रधारणपोषणयोः आह गमहनजनः किं किनौलिद्वेति किम्
लिङ्गद्वावादिर्भावः किच्वादाकारलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् शूर्हिंसायां शृणावि दिनस्ति
सोमे अवननीयमानंसत् सोमस्य स्वाभाधिकं रसं क्षजीषत्वमयुक्तं नीरसं दोषं वा इत्याशीः किपि
अवहृद्वायोरिपीत्वम् रपरत्वं च दध्मेव आशीर्येषां सोमानां विदध्याशिरः बहुवीहौ पूर्वपदमकृति-
स्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५. यह पवित्र, स्नेहगुण-संयुक्त और विशुद्ध सोमरस सोमपान
करनेवाले के पानार्थ उसके पास आप ही जाता है ।

त्वं सुतस्य पीतये सप्त्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्रज्यैष्ठ्याय सुकृतो ॥ ६ ॥

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सप्त्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र ।

ज्यैष्ठ्याय । सुकृतो इति सुकृतो ॥ ६ ॥

सुकृतो शोभनकर्मन् शोभनमश्राहे इन्द्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्या-
यदेवे पुन्येष्ठत्वात् सप्त्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धः अजायथाः अभिवृद्ध्या उत्साहेन युको भूः ॥ पी-
तये पापाने इत्यस्मात्स्थागापापचोभाव इविकिञ्च घुमास्येत्यादिना ईत्वम् तस्य निस्त्वेपि न्यत्यये-
न मत्पयोदात्तत्वम् उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमभाषिवाथोजनीयम् । सप्त्यः सप्त्यः भरुत्तरारीतिसू-
त्रेण समाने इनीत्यर्थे समानस्य सप्त्यादोद्यत्पत्यो निपात्यते मत्पयस्वरेणोदात्तः । वृद्धः वृधुवृद्धौ
ऊदितो वेविकत्वात् मत्पये इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठाया मिट्प्रतिषेधः मत्पयस्वरेणोदा-
त्तः । ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठ्यभावो ज्यैष्ठ्यम् गुणवचननाशनादिभ्यः कर्मणि चेति ज्यञ् अ-
च्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

६. हे शोभनकर्मा इन्द्र ! सोमपान के लिए, सदा से ज्येष्ठ
होने के कारण, तुम सबके आगे रहते हो ।

सप्तमीसूत्रमाह—

आत्वाविशन्त्वाशवःसोमांसइन्द्रगिर्वणः । शन्तेसन्तुप्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमांसः । इन्द्र । गिर्वणः ।

शवः । ते । सन्तु । प्रचेतसे ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वात्वांसोमांसः सोमाआविशन्तु आभिमुख्येनप्रविशन्तु कीदृशाःसोमाः आशवः सवनत्रयेप्रकृतिविकृत्योर्वाव्याप्तिमन्तः कीदृशेन्द्र गिर्वणः गीर्भिःस्तुतिभिः संप्रजयीयः देवविशेष गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरनंबनयन्वीतियास्कः । तथाविधहेइन्द्र तेतुभ्यंपचेतसेप-
कृष्टज्ञानाय शंसुस्वरूपाः सोमाः सन्तु ॥ गिर्वणः गृणन्तीतिगिरः स्तुवयः गृशब्दे क्विपि कृतव-
द्भासोरिवीत्वरपरत्वं गीर्भिर्वन्यतेसेव्यतेइतिगिर्वणाः वनवणसंप्रकौ संप्रकःसेवा सर्वधातुभ्यो-
ऽमुभित्पमुन्मत्ययः । पचेतसे बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. हे स्तुति-यात्र इन्द्र ! सवनत्रय-व्याप्त सोमरस तुम्हें प्राप्त हो और उच्च ज्ञान की प्राप्ति में तुम्हारा मंगलकारी हो ।

त्वांसोमांसवीवृधन्त्वामुकथाशतक्रतो । त्वावर्धन्तुनोगिरः ॥ ८ ॥

त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । उकथा । शतक्रतो इति श-

तक्रतो । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हेशतक्रतोवहुकर्मन् बहुप्रशवेन्द त्वांसोमाः सामगानांस्तोत्राणि अवीवृधन् वर्धितवन्ति यथाबहुचानामुकथा श्लाघित्वामवीवृधन् यस्मात्पूर्वमेवभासीद तस्मादि-
षानीमपिनोऽस्माकंगिरःस्तुतयस्तावर्धन्तु वर्धयन्तु अतिवृद्धं कुर्वन्तु ॥ स्तोमाः मनोमिच्छावा-
शुदासः । अवीवृधन् वृधुवृद्धौ ण्यन्तालङ्किचङिउकैदिविवृधेरुपधायाककारस्पककारवि-
धानादन्तरङ्गोऽपिगुणोवाभ्यते द्विर्भावह्लादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वाद्वागमाः । उकथा उकथानि
पाठुदिवचिरिधिसिधिर्यस्थगितिबधेः एकप्रत्ययः तस्यकिस्वात्संप्रसारणम् शेच्छन्दसिबहुल-
मितिशिलोपःनलोपश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः असामर्थ्यादामक्षितपरस्यापिनपराक्त्वद्भावइ-
ति नानुदात्तत्वम् । वर्धन्तु अन्तर्भावित्पण्यर्थाद्बुधेर्न्यत्ययेनपरस्मैपदम् ॥ ८ ॥

८. हे सौ यज्ञों के करनेवाले इन्द्र ! तुमको सोममंत्र और ऋक्-
मंत्र—दोनों प्रतिष्ठित कर चुके हैं । हमारी स्तुति भी तुमको प्रतिष्ठित
या संवर्द्धित करे ।

अक्षितोतिःसनेदिमंवाजुभिन्द्रःसहस्रिणाम्वायस्मिन्विश्यानिपौर्स्या ॥ ९ ॥

१ नि० ६, १४. । २ नाष्टुदात्तत्वमित्यपिपाठः ।

अक्षितः ऊतिः । सनेत् । इमम् । वार्जम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् ।
यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

इन्द्रः इमं वार्जं सोमस्तुर्मयं सनेत् संभजेत् कीदृश इन्द्रः अक्षितोतिः अक्षितोतिरक्षतः
कदाचिदपिरक्षानमुच्चतीत्यर्थः कीदृशं वार्जं सहस्रिणं प्रकृतौ विकृतिपुत्रमवर्तमानत्वेन सह-
स्रस्तस्यायुक्तम् यस्मिन्वाजे विश्वानि सार्वाणि पौंस्या पौंस्यानि पुंस्तानि बह्वानि वर्तन्ते वा इदं वा-
जमिति पूर्वज्ञानयः ॥ अक्षितोतिः ननु शिक्षयेत्यर्थं भातुरकर्मकः तस्मै च कर्माभावादधिकर-
णे भावे कर्तृविधाकप्रत्ययेन भवितव्यम् तदिह यदिकर्तृर्यधिकरणे वा स्यात्तदा तयोरर्थयोर्ण्यत्वात्-
यस्याविधानात् शिक्षयेत्यनुवृत्तौ निष्ठाया मण्यदर्थे इति दीर्घेण भवितव्यम् तथा च शिक्षो दीर्घा वि-
दिनिष्ठान्त्वे अक्षीणेति स्यात् न त्वक्षितेति अद्य न पुंसके भावे कश्चित् भावपरः सितशब्दो गृह्यते
तदा तस्य मण्यदर्थत्वे भाष्यदर्थे इति निषेधा दीर्घनत्वयोरभावात् सितमिति सिध्यति तदा पुनश्च तस्य-
रूपः प्रकृतेरान्वेदीति न विद्यते क्षिप्तमपेति बहुव्रीहिर्नैव भवितव्यम् तथा च नञ्सुष्ठ्यामित्युच-
रपदान्दोदात्तत्वं स्यात् पुनस्तुतिरान्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमत-
माद्युदात्तत्वं न सिध्येदिति । सत्यं अतएवात्र शिक्षातुरन्तर्भावितव्यमर्थो गृह्यते तेन स कर्मकत्वात्क-
र्मण्येवानिष्ठा दत्ता मण्यदर्थे इति निषेधा दीर्घो निष्ठानत्वं च न भवितव्यम् तथा च नञ्चतुक्त्वेन शिक्षा-
अक्षितात्प्रसूयितेत्यर्थः तत्र चाभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वम् पुनस्तुतिपदेन बहुव्री-
हौ स एव स्वरः स्यात्पौंसीति न कोपि दोषः । रिक्षिचिरिजिरिदाशर्द्धिसामां इति क्षिप्तेतेर्द्धिसार्ध-
स्य वा कर्मणि निष्ठा तथा चाक्षितोतिरित्यर्थे ङकमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः । सनेत् वन-
जसंभक्तौ शौचादिकः । वार्जं वृषादि त्वादाद्युदात्तः । इन्द्रः रनो निस्त्वादाद्युदात्तः । सहस्रिणं सह-
स्रमस्यास्ति अत इति ठनौ मत्स्यस्वरः । विश्वा विशेः क्व निस्त्वादाद्युदात्तः । पुंसः क्रमाणि पौं-
स्याति प्राक्षणादेराकृतिगणत्वाद्गणवचनप्राप्त्यादिभ्यः कर्मणि चेति ष्यञ् निस्त्वादाद्युदात्तः
तथमात्रवृषवचनस्य ष्टुर्पांस्तु गित्यादिना हादेशः ननु स्त्रीपुंसाभ्यामञ्ज्ञा औभवनदित्यनेन प्रा-
न्यानां भवनेक्षेत्रे त्वमित्येतत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थे पुनश्च और्विधानाद्यथा पुंसोऽप्यपौंसः पुंस आगतः
पौंस इत्यादि तद्वत्पुंसोऽभावः कर्मवत्त्वस्मिन्नर्थे ष्यञ् अवाधित्वा पौंसानीत्येव भवितव्यम् कथमु-
च्यते पौंस्यानीति । उच्यते—आपत्तादिति सूत्रे त्वात् इत्यवधिनिर्देशात् ब्रह्मणस्त्वइत्येतत्पर्य-
न्ते रिमनिष्ठादिभिः प्रत्ययैः सह तदलोऽसमावेशः एव तत्रैव च शब्दाश्चञ्जोरपि ष्यञादिभिः स-
मावेश एव न बाध्यवाचकभावः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र रक्षो में सबा तत्पर रहकर यह सहस्र-संख्यक अन्न ग्रहण
करे। इसी अन्न या सोमरस में पीरव रहता है।

दशमीसूचमाह—

मानोमर्ताअभिद्रुहन्तनूनामिन्द्रगिर्वणः। ईशानोयवयावधम् ॥ १० ॥ १० ॥

, मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः ।

ईशानः । यवय । वधम् ॥ १० ॥ १० ॥

हेगिर्वणइन्द्र मर्ताः विरोधिनोमनुष्याः नोऽस्मदीयानांतनूनांशरीराणांमाभिद्रुहन् अ-
भियोदोदोहंमाकुर्युः ईशानःसमर्थस्त्वं वधं वैरिभिःसंपाद्यमानंयवयास्मत्तःपृथक्कुरु मनुष्याइ-
त्यादिपञ्चविंशतिसंख्याकेषुमनुष्यनामसुमर्तावाताइतिपठितम् ॥ मर्ताः असिहसिपुमिण्यामिद-
मिलूपुषुर्विभ्यस्तद्वितितन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अभि एवमादीनामन्तः । द्रुहन् द्रुह-
मिषांसायां छिद्येतेहिमिषार्धनायांछेद् वस्यसि झोन्तः इत्यञ्छोपःपरस्मैपदेष्वितीकारञ्छो-
पः शपोलुक् सार्वधातुकमपिदिविद्विजोक्तित्वाद्युपपद्युणाभावः । तनूनां असामर्थ्याप-
राधवद्भावः । इन्द्र गिर्वणः यवम् । ईशानः धातोरनुदात्तेत्वाञ्छपोलुकि ससार्वधातुक-
त्वानुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते । यवय यौवेर्णिचि संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धिर्नकि-
यते अथवा यौवीरियवः पचाद्यच् यवंकरोतीत्यर्थेत्करोतिवदाचछेइतिणिच् इष्टवद्भाव-
हितोः वस्यस्थानिवद्भावोद्भवभावः । वधं हनम्भवधइतिभावेअप् तत्सन्धियोगशिष्टस्थानि-
वद्भावेनान्योश्चाचोवधादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापउदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. हे स्तवनीय इन्द्र ! तुम सामर्थ्यवान् हो । ऐसा करना कि
विरोधी हमारे शरीर पर आघात न कर सकें । हमारा वध न होने
देना ।

सूक्तपेत्पादिषुषट्सूक्तेषुतृतीयस्ययुञ्जन्तीदिसूक्तस्यमधसंख्याकपिञ्चन्दोदैवतानिविनिबो-
गयेत्येतेपूर्ववद्वगन्तव्याः दशर्चेएतस्मिन्सूक्तेआद्यास्तिस्रोन्तिमाचेत्येताभ्यतप्तपेन्त्रयः आद-
हेत्येतांचतुर्थीभारस्यबल्लचोमारुत्यः षास्रमंभ्येवीळुचिदिन्द्रेणेत्येतेद्वेकचौमारुत्यौसत्यावैन्द्याव-
पिभवतः तदेतत्तत्तवमनुज्जमणिकायामुक्तम्—सूक्तपल्लुर्दशैन्द्रयातुयुञ्जन्त्यादहेत्येताःषण्मारुत्यो-
वीळुचिदिन्द्रेणेत्यैन्द्रयोचेति एतस्मिन्सूक्ते युञ्जन्तीत्यसौतृचस्तृतीयेरात्रिपर्यायेब्राह्मणाच्छंति-
नोऽगुरुषः तद्याचाविरात्रेपर्यायाणामिवित्तण्डेयोगेयोमेतवस्तरंयुञ्जन्तिब्रह्मरुषमिवित्सृजितम् ।

तत्रप्रथमासूचमाह—

युञ्जन्तिब्रह्मरुषंचरन्तंपरितस्थुषः । रोचन्तेरोचनादिवि ॥ १ ॥

युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः । रोचन्ते ।

रोचना । दिवि ॥ १ ॥

इन्द्रोहिपरमैश्वर्ययुक्तः परमैश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते अन्न-
मादित्यरूपेणावस्थितम् अरुणं हिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितम् चरन्तं वायुरूपेण सर्वतः प्रस-
रन्तमिन्द्रं परितस्थुषः परितो वस्थिताः लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनो युञ्जन्ति स्वकीये कर्मणि देवत्वात्वे-
न संबद्धं कुर्वन्ति तस्यैवेन्द्रस्य भूर्विशेषभूतारोचना नक्षत्राणि दिवि ध्रुवो केरोचन्ते प्रकाशन्ते ।
अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातम्—युञ्जन्ति ब्रह्ममित्याह । असौ वा आदित्यो ब-
भूवः । आदित्यमेवास्यैयुनक्ति । अरुणमित्याह । अग्निर्वा अरुणः । अग्निमेवास्यैयुनक्ति । चरन्त-
मित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्यैयुनक्ति । परितस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः परितस्थुषः ।
इमानेवास्यै लोकान्युनक्ति । रोचन्ते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्यै-
रोचयन्तीति । पञ्चविंशतिसंख्याकेषु महानामसु महः ब्रह्म इति पठितम् आदित्यस्यापि महत्त्वा-
देव ब्रह्मत्वम् ॥ युञ्जन्ति अन्येऽप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ब्रह्मं प्रातिपदिकान्तोदात्तः । अ-
रुणं रुपरिर्हि सार्याः रोचन्तीति रुणा हिंसकाः इगुपधत्ता प्रीकिरः कइविकः प्रत्ययस्वरेणा-
न्तोदात्तः भसन्ति रुणाय स्यात्सारुणः नञ्मुष्मामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अग्निपूर्वइति पूर्वस्वरूपे
एकदेश उदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् । चरन्तं शपः पित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातु-
कस्वरेण धातुस्वरपवशिष्ये । तस्थुषः तिष्ठोर्लिटः कस्युरादेशः वस्वेकाणां द्विसामिषीटमन्त-
रंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च वल्लीयइति शसिपरतो भत्वाद्दसोः संप्रसारणं परपूर्व-
त्वम् आदेशमप्रत्यययोरिति वत्वं असोऽप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रोचन्ते विष्कोलसार्वधातु-
कानुदात्तत्वम् शपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरपव । रोचना अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्
युवोरनाकावित्यभादेशः चित्वात्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि कडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. जो प्रतापान्वित सूर्य-रूप से, हिंसा-शून्य अग्नि-रूप से और
विहरण-कर्त्ता वायु-रूप से अवस्थित हैं, उन्हीं इन्द्र से सब लोकों में
रहनेवाले मनुष्य सम्बन्ध स्थापित करते हैं ।

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसारथे । शोणा घृष्णू नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे ।

शोणा । घृष्णू इति । नृवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रह्मादिप्रतिपाद्यस्यादित्यादिभूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे हरी एव नामानौ
द्वौ अश्वौ सारथयो युञ्जन्ति इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वम् हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेरिति पठि-
त्वाद् कौटशौ हरी काम्या कामयितव्यौ विपक्षसा विविधे पक्षसौ रथस्य पार्श्वीययोरश्वयोस्तौ
विपक्षसौ रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्भोजितावित्यर्थः शोणारक्तवर्णौ घृष्णू प्रगल्भौ नृवाहसानृणां

पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिपमुत्तानां वोढारौ ॥ अस्य बध्नमित्युक्तस्य परामर्शादिदमोन्वादेशोऽश-
नुदात्तस्तृतीयादावित्यश्च शित्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः विभक्तिरनुदात्तैवेतिसर्वानुदात्तत्वम् । का-
म्या कमुकान्तौ केमेर्णिङ् कामयतेरचोयत् तित्स्वरितापवादत्वेनमतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् सु-
पांसुलुगितिद्विवचनस्यडादेशः । हरतोरथमितिहरी हपिषीत्यादिनाइन् नित्वादाद्युदात्तः ।
विपक्षसा पचिवचिन्पांसुदत्तेतिपचेरसुन्सुडागमः विभिन्नेपक्षसीपांर्ध्वैययोस्तौ विशब्दोनि-
पातत्वादुदात्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यदे द्विवचनस्यडादेशः । रथे रमन्तेऽस्मिन्निति
रथः रमुक्रीडार्या इतिकुषिनीरमिकाशिन्पःकथन्नितिकथन् कित्वादनुदात्तोपदेशोत्यादिना
मकारलोपः नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा शोणवर्णगत्योः गमनकरणत्वात्करणेचञ् अित्वादा-
द्युदात्तः भुपांसुलुगितिडादेशः । भृष्ण् त्रिषृषागल्ग्ये असिगृधिषृषिक्षिपेःकृः कित्वादुणा-
भावः प्रत्ययस्वरः । शृवाहसा नृन्वहतइतिवहेर्वहिहाभाञ्म्यञ्छन्दसीत्यस्यन् पिदित्यनुबृत्तेर्बृ-
द्धिः नित्वादाद्युदात्तः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते ॥ २ ॥

२. वे मनुष्य इन्द्र के रथ में सुन्वर, तेजस्वी, लाल और पुरुष-चाहक
हरि नाम के घोड़ों को संयोजित करते हैं ।

केतुं कृण्वन् अकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषङ्गिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् ।

उषत्क्षमिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हेमर्यामनुष्याइदमाश्चर्यपश्यतेत्यप्पाहारः किमाश्चर्यमितितदुच्यते आदित्यरूपोऽयमि-
न्द्रउषद्भिर्दाहकैः रश्मिभिःप्रतिदिनमुषःकालैर्वासंभूयाजायथाः उदपद्यत अथवासूर्यस्यैवा-
स्तमयेमरणमुपचर्यव्यत्ययेनबहुवचनंकृत्वासंज्ञोघनंक्रियते हेमर्यं प्रतिदिनंत्वमजायथाइतियो-
ष्यम् किं कुर्वन् अकेतवे रात्रौनिद्राभिभूतत्वेनमज्ञानरहितायप्राणिनेकेतुंकृण्वन्मातःप्रज्ञानंकु-
र्वन् अपेशसे रात्रावन्धकारावुत्तत्वेनानभिष्यक्तत्वाद्भूपरहितामपदार्थायमातरन्धकारनिवारणे-
नपेशोरूपमभिष्यज्यमानंकुर्वन् पेशइतिरूपनाम पिंशतेरितियास्कः । अकेतवेऽपेशसेइतिचतु-
र्थ्यौषष्ठचर्थेदृष्टव्यौ ॥ केतुं प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् कृषिर्हिंसाकरणयोश्च लटःशब्दादेशः इदि-
सोनुमधातोरितिनुमागमः कर्तरिशपिप्राप्ते धिन्विकृण्व्योरचेतिउग्रप्रत्ययः तत्तन्नियोगेनवकारस्य
धाकारः अतोलोपइत्यकारलोपः तस्यस्थानिवद्भावात्पूर्वस्यलघूपधगुणोन्नतवति अकारस्यप्र-
त्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । अकेतवे बहुव्रीहौनञ्मुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पेशः नक्षि-
पयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । मर्याः छन्दसिनिष्ठकथ्येत्यादौधियतेर्निपातिवः आगच्छितनिघा-

तः असामर्थ्यात्पूर्वस्मनपरावद्भावः । अपेशतो नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सम-
निपातवाद्युदात्तः । उषद्भिः उषधुषदाहे ज्वलद्भिः रश्मिभिः लटःशत्रादेशोशपिप्राप्तेव्यत्ययेन
शः सार्वधातुकमपिदितितस्यङित्वाल्लघूपधगुणोनभवति शस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् उपरिश-
गुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तः । अजायथाः अजायतेत्यर्थेपु-
रुषव्यत्ययेनिपातः ॥ ३ ॥

३. हे मनुष्यो ! सूर्यात्मा इन्द्र बेहोश को होश में करके और
रूप-विरहित को रूप-दान करके प्रचंड किरणों के साथ उग रहे हैं ।

आदहस्वधामनुपुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधानानामभ्यर्चयिष्यम् ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भस्त्वम् । आदह्स्तिरे ।

दधानाः । नाम । यक्षियम् ॥ ४ ॥

अज्ञास्तिविशेषविनियोगः चतुर्विंशोहनिपातःसबनेत्राक्षणाच्छंसिशस्तेआदहस्वधा-
मन्विद्वेक्षचौहन्त्रेणसंहिदक्षसहत्येका अयंतृचःषल्लहस्तोषियसंज्ञकः तथाचसूचितंचतुर्विं-
शोहोताजनिष्टेतिस्वण्डे—हन्त्रेणसंहिदक्षसआदहस्वधामन्वित्येकाद्वेचेति । यद्यप्येतदैन्यसूक्त-
म् तथाप्यादहेत्यादिषुषट्सुमरुतोवर्ण्यन्ते मायेणैन्त्रेमरुतइत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् आ-
दित्ययमानन्दयार्थेनिपातः अहेत्यवधारणार्थः आदहवर्षतोरनन्तरमेवस्वधामनु इतःपरंजनि-
ष्यमाणमन्त्रमुदकंवानुपलक्ष्यमरुतोदेवागर्भत्वमेरिरे मेघमध्येजलस्यगर्भाकारमेरितवन्तः ज-
लस्यकर्तारंपर्जन्यमेरितवन्तः प्रतिसंवत्सरमेवंकुर्वन्तीतिदर्शयितुंपुनःशब्दःप्रयुक्तः कीदृशामरु-
तः यक्षियंयज्ञार्हनामदधानाःधारयन्तः सप्तस्रगणेषुमरुतामीदृङ्चान्यादृङ्चेत्यादीनियज्ञयो-
ग्यानिनामान्यन्यथाज्ञातानि अन्वइत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुअजनामस्तुर्कूरसःस्वधेति
पठितम् अर्णइत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषुदकनामस्तु तेजःस्वधाअक्षरमितिपठितम् ॥ आत्
अह निपातावाद्युदात्तौ । स्वधां स्वलोकेदधातिपुष्पातीतिस्वधा आतोऽनुपसर्गेकः छदुत्तरप-
दमकृषिस्वरत्वम् । अनुपुनःशब्दौनिपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्यभावोगर्भत्वम् प्रत्ययस्वरः ।
रिरे अन्तर्भावित्वण्यर्थादीरगतावित्यस्मादनुदात्तेतःपरस्यलिटोऽस्त्यारेच् चित्त्वादन्तोदात्तः
सहस्रपेत्यत्रसुपेतियोगविभागावाङ्मासहतिङ्समासेऽपिसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् इजादेशगुरुम-
तोऽनुच्छइत्याभ्रभवति मन्त्रत्वात् अहशब्दयोगाभिधाताभावः सुपश्यपश्यताहैःपूजायामितिनिषे-
धात् । दधानाःशानचक्षित्वादन्तोदात्तत्वेमाहे अम्पस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । यज्ञमर्ह ति
यक्षियम् यज्ञत्विग्न्याधत्तआवितिवप्रत्ययः आयनेयीनीयियःफडस्वछधामत्ययादीनामिती-
यादेशः प्रत्ययस्वरेणङ्कारउदात्तः ॥ ४ ॥

४. इसके अनन्तर मरुद्गण ने यज्ञोपयोगी नाम धारण करके अपने
स्वभाव के अनुकूल, बाबल के मध्य जल की गर्भाकार रचना की ।

पञ्चमीष्टकमाह—

वी॒लुचि॑दारु॒ज॒लुभि॑र्गुहा॑चिदिन्द्र॒वह्नि॑भिः । अ॒विन्द॑उ॒सिया॑अनु॥५॥

वी॒लु । चि॒त् । आ॒रु॒ज॒लु॒भिः । गु॒हा । चि॒त् । इन्द्र॒ ।

वह्नि॑भिः । अ॒विन्दः । उ॒सियाः । अनु॒ ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं पणिभिर्देवलोकाद्वावोपहृतामन्धकारेप्रक्षिप्ताः ताश्चेन्द्रो मरु-
द्भिः सहा जपदिति एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितम्—पणिभिरसुरैर्निगूढाणां अन्वेष्टुं सारमदिवशु-
नीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्मिः पणयो मिचीयन्तः मोचुरिति । मन्वान्तरे च दृष्टान्ततया सूचितम्—निरु-
द्धा आपः पणिनेव गाव इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते—हे इन्द्र वीलुचिद् दृढमपि दुर्गमस्था-
नं आरुजलुभिर्भञ्जिष्वह्निभिर्वोद्धृभिर्न्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं गुहाचिद् गुहाया-
मपि स्थापिताः उसियागा अन्धविन्दः अन्विष्य लब्धवानसि ओजःपाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसं-
ख्याकेषु बलनामसु दक्षः वीलुच्यौद्रमिति पठितम् नवसंख्याकेषु गोनामस्वघ्ना उस्ता उसिया इति
पठितम् ॥ वीलु आतिपदिकस्वरः । चिद् चादिरनुदात्तः । आरुजलुभिः रुजो भञ्जे इत्यौ-
णादिकः कलुषप्रत्ययः किन्धातुणां भावः चिन्धादन्तोदात्तत्वम् समासे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । गुहा सप्तम्याद्वादेशः ग्रामादीनचित्याद्युदात्तः । वह्निभिः वहिभिश्चुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो-
निदिविवहेर्निप्रत्ययः निन्धावाद्युदात्तः । अविन्दः शेमुचादीनामिति नुमागमः लुङ्लृङ् लृक्-
लुदात्तः । वसन्तीत्युसियाः वसेः कर्तरिरियक्प्रत्ययः पत्वाभावश्च बाहुलकादूहनीयः उक्तं
हि—यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययः प्रकृतेः शतद्वयमिति इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ! विफट स्त्रान को भी भेदन करनेवाले और प्रवहमान
मरुद्गण के साथ तुमने गुंफा में छिपी हुई गायों को खोजकर उनका
उद्धार किया था ।

दे॒व॒यन्तो॒यथा॑म॒तिम॑च्छा॒विद॑द्व॒सुं गिरः॑ । म॒हाम॑नू॒षत॑श्रुतम् ॥ ६ ॥

दे॒व॒यन्तः॑ । यथा॑ । म॒तिम् । अ॒च्छ । वि॒दद्व॑सुम् ।

गिरः॑ । म॒हाम् । अ॒नू॒षत॑ । श्रुतम् ॥ ६ ॥

देवयन्तः मरुत्संज्ञका देवानिच्छन्तो गिरःस्तोतारकत्विजः महापौठं मरुद्गणमच्छप्राप्तुमनूषत
स्तुतवन्तः कीदृशं मरुद्गणं विदद्वसुं वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैः वसुभिर्धनैर्युक्तम् श्रुतं विख्यातं

मरुद्गणस्यदृष्टान्तः यथामर्तिं मन्तारमिवयथास्तुवन्तितथेत्यर्थः ॥ देवयन्तःदेवानात्मनश्चन्तः
 मृपभात्मनःक्यच् क्यचिचेतीत्वम् अकृत्सार्वाधातुकयोर्दीर्घइतिदीर्घत्वंचनभवति नच्छन्द-
 स्यपुत्रस्येत्यनेनक्यचियत्वाधमीत्वंदीर्घत्वंवा तस्यसर्वस्यप्रतिषेधात् यद्यपीत्वमेवमकृतं तथा-
 पिव्यवहितस्यापिदीर्घत्वस्यसप्रतिषेधइतिविज्ञायते अश्वायन्तइत्यादावश्वघस्येत्यात्वविधाना-
 दितिस्तुक्तम् क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः क्यचश्चित्वाच्चितइत्यन्तोदात्तत्वम् शपःपित्वेनशतुश्चलसा-
 र्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे एकादेशजडात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । यथा प्रकारवचनेधाल् लितीतिप्र-
 त्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । मर्तिं मन्त्रेवृषेषपचमनेत्यादिनाकिञ्चुदात्तः मतिशब्दोज्ञानपरोप्युपचारात्
 ज्ञातरीन्नेवर्तते अथवा पदान्तरेविशेष्यानुपादानादिन्प्रत्ययैवैषासंज्ञा ततश्च किञ्चकौचसंज्ञाया-
 मितिमन्यतेःकर्तरिक्किच् तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । अच्छ अश्व्या-
 हतगच्छत्यर्थयोमादच्छगत्यर्थवदेष्वितिगतिसंज्ञायासहनिपातसंज्ञायाअपिसमावेशाच्चिपाताआ-
 धुदात्ताइत्याधुदात्तत्वम् । विदद्वसुं विदज्ञानेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यथाच्छतृप्रत्यये विदन्थौदा-
 यांविशयवत्तयाज्ञापयन्तिवसुनिधनानियंसविदद्वसुः विदेःशतृप्रत्ययेअदिप्रभृतिभ्यःशपइतिश-
 पोत्तुकिं प्रत्ययस्वरेणशतुरुदात्तत्वम् बहुमीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । गृणन्तिस्तुव-
 न्नीविगिरःगृणातेःकिपि कृतइद्धातोरितीत्वंरपरत्वं धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । महां महान्तं नकारत्वं
 कारयोर्लोपश्छान्दसः पातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वम् । अनूषत णुस्तुतौव्यत्ययेनात्मनेपदं लुङि
 सस्यअदादेशः सिचि कृटादित्वेनछित्वाद्गुणाभावः इहभावउकारदीर्घत्वंचछान्दसं निघातः ।
 श्रुतं प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

६. स्तुति करनेवाले देव-भाव की प्राप्ति के लिए धन-सम्पन्न,
 महान् और विद्यमान मरुद्गण को लक्ष्य कर इन्द्र की 'इरुह' स्तुति करते हैं ।

इन्द्रेणसंहिदक्षसेसंजग्मानोअबिभ्युषा । मन्दूस्तमानवर्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दक्षसे । सम्जग्मानः । अबिभ्युषा ।

मन्दू इति । समानवर्चसा ॥ ७ ॥

हेमरुद्गण त्वंइन्द्रेणसंजग्मानः संगच्छमानः संहिदक्षसेहि सम्पद्यसेथाःस्वतु अवश्यम-
 स्माभिर्दृष्टव्यइत्यर्थः कीदृशेनेन्द्रेण अबिभ्युषाभीतिरहितेन कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ मन्दू नि-
 त्यममुदितौ समानवर्चसानुत्पवीषी पुराकदाचिद्ध्रुवधदशायांइन्द्रस्यसखायः सर्वदेवानृत्रश्वा-
 सेनापसारिताः तदानीमिन्द्रस्यवृत्रसंबन्धिसकलसेनाजयार्थमरुद्भिःसंगमोभूत् सोऽयमर्थोवृत्र-
 स्यत्वाश्वसथादितिमन्त्रेसंगृहीतः । इन्द्रोवैवृत्रंहनिष्यन्नितिमासुणोर्मेपञ्चिराश्च । इन्द्रशब्दःपरमे-

अथैवन्तमरुद्वर्णं चाभिधत्ते वदानीमिन्द्रस्य संबोधनं बहिरैवाध्याहृतं व्यग्रं तथा चेयमृग्यास्केन व्याख्याता—इन्द्रेण हि संदृश्यते संगच्छमानोऽविश्रुयागणेन मन्दमदिष्णयुवांस्थोऽपि वामन्दुनातेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातमिति ॥ संदृश्यते संपश्येथाः दृशेति वक्तव्यमित्यात्मनेपदं दृशेति ह्येलेडिति प्रार्थनायां लेट् यासः से लेटोडाटावित्पद्मगमः सिद्धहुलं लेटीतिसिप् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति गुणाभावः प्रश्नादिनापत्वम् षष्ठोः कः सीतित्वम् आदेशप्रत्यययोरिति सिप् षत्वम् बहुलमहणात्सिप् परस्वाच्छबिभ्रवति सिषाव्यवधानात्प्रश्यादेशो न भवति शपः पिच्चादनुदात्तत्वं उत्तरस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरपवशिष्यते हिराब्दयोगात्सिद्धतिह्यिति निषातो न भवति हिचेति प्रतिषेधात् । संजग्मानः गमेः संपूर्वाच्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमाने लिट् समोगम्युच्चीत्यात्मनेपदविधानाद्लिटः कानजादेशः द्विर्भावो हलादिशेषोऽप्यासस्य चुत्वं गमहनेत्युपधालोपः कानचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वं गतिसमासेरुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविश्रुया अविश्रुयिष्ये पूर्ववलिट् शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति परस्मैपदम् कसुश्चेति लिटः कसुरादेशः तस्थकिच्चादुणाभावः द्विर्भावः अप्यासस्य ह्रस्वजश्च क्रादिनियमात्प्राप्तइत् वस्वेकाजादिसामिति नियमाच्चिबर्त्तते नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वाद्द्वयोः संप्रसारणमिति वकारस्य उकारः संप्रसारणाच्चेति पूर्वस्वरत्वं शासिवसीति षत्वं इयङादेशं बाधित्वा परनेकाचइति यणादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्वेण सहसंहितायामोकारस्य एङः पदान्तादतीति परपूर्वस्वरत्वे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्ययपरेइति प्रकृतिभावः । मन्दू यदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु इदितो नुमप्रातोरिति नुमागमः कुरित्यनुवृत्तौ स्वरुशंकुपीयुनीलंगुलिग्वित्पत्राविभक्तिकनिर्देशाच्चन्तेर्हि गुरिति वच्चात्वात्तरादपि कुरित्युक्त्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः द्विवचनमौ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः तृतीयैकवचने चेत् सृपांसुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । समानवर्चसा समानवर्चोययोरिति वायस्येति वा बहुव्रीहिः द्विवचने सृपांसुलुगित्यादिना आकारादेशः समानपदस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण सदेवावशिष्यते ॥ ७ ॥

७. हे मरुद्वर्ण ! तुम लोगों की इन्द्र से संकोच-रहित अभिप्राता देखी जाती हैं । तुम लोग सदा प्रसन्न और समान-प्रकाश हो ।

अनवद्यैरभिद्युभिर्मुखः सहस्वदर्वति । गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युः । अभिः । मुखः । सहस्वत् । अर्वति । गणैः ।

इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मत्सः प्रवर्तमानो यं यज्ञः अनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिः धुलोकमग्निगैः काम्यैः फलप्रदत्वेन कामपिष्वयैर्गणैः मरुतसमूहैः सहिवमिन्द्रस्येन्द्रं सहस्वद बलोपेतं यथाभवति तथा च तेषां पूज-

यति अयं यज्ञो मरुत इन्द्रं चाविशयेन ग्रीणयतीत्यर्थः यज्ञ इत्यादिषु पञ्चदशस्य ज्ञानमसु मरुतः विष्णुरिति पठितम् चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसु अर्चति गायतीति पठितम् ॥ न विद्यते अवघं येषां ते-
 अनवघाः न भूमुज्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिगताद्यौ र्यैस्ते अभिद्यवः तैः अभिद्युभिः
 अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । मरुतः प्राति-
 पदिकस्वरः । सहो बलमस्मिन्नर्चनकर्मण्यस्तीति सहस्वरः तसौ मत्वर्थे इति भ्रसंज्ञापादसंज्ञाया-
 बाधितत्वात्सकारस्य रुक्ताभावः मादुपधायाश्चमत्वोर्बोयवादिभ्य इति मतुपो मस्य वत्त्वं सहस्रन्दो-
 नद्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः मतुपः पित्वात् स एव शिष्यते । काम्यैः कमेर्णिङ् अत उपधा-
 या इति वृद्धिः जनो जूष क्रमुरओमन्ताश्चेत्यमन्त्वत्वेन प्राप्तस्य भित्त्वस्य न कस्य भिचगामिति प्रतिषेधा-
 न्मितां ह्रस्व इत्युपधाया ह्रस्वत्वं न भवति ण्यन्तादचोयत् णिलोपः तित्स्वरितमिति प्राप्ते यतो नाव इत्या-
 द्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. निर्दोष, सुरलोकाभिगत और कामना के विषयीभूत मरुद्गण
 के साथ इन्द्र को बलिष्ठ समझकर यह यज्ञ पूजा करता है ।

अतः परिज्मन्नागहिविवोवरोचनादधि । समस्मिन्नुजते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिज्मन् । आ । गृहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि ।

सम् । अस्मिन् । ऋजते । गिरः ॥ ९ ॥

हे परिज्मन्परितो व्यापिन् मरुद्गण अतोऽस्मान्मरुद्गणस्थानादन्तरिक्षादागहि अस्मिन्कर्म-
 ण्यागच्छ दिवोवाद्युलोकाद्वा समागच्छ रोचनादधि दीप्यमाना दादित्यमण्डलाद्वासमागच्छ अ-
 स्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः किमर्थमागमनमिति तदुच्यते अस्मि-
 न्कर्मणिवर्तमानऋत्विगिरः स्तुवीः समुजते सम्यक्प्रसाधयति ऋजतिः प्रसाधनकर्म इति यास्कः ।
 एताः स्तुवीः श्रोतुमागच्छेत्यर्थः यद्यप्यृत्विजामन्नस्य प्रयुज्यमानत्वात् ऋजतिधातोरुत्तमपुरुषेण भ्र-
 वित्वव्यम् तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह—तास्मि-
 विधाऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्यु-
 ज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्येति ॥ अतः पञ्चम्यास्तसिल् एतदोऽश् शिखात्सर्वादेशः लि-
 तीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । परिज्मन् अजगतिक्षेपणयोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति मनिक्
 अकारलोपश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः । गहि गमेर्वहुलं छन्दसीति शपोलुक् हेर्ङित्वादनुदा-
 चोपदेशेत्यादिनामलोपः अवोहेरिति हि लोपो न भवति तस्मिन्कर्तव्ये असिद्धवदजाभादिति मलो-
 पस्यासिद्धत्वेन अनकारान्तत्वात् । दिवः ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । वा चादयोऽनुदात्ता-

इत्यनुदात्तः । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरित्युच् युवोरनाकावित्यनादेशः चिवित्य-
न्तोदात्तः । अधि अधिपरीअनर्थकावितिकर्मप्रवचनीयत्वेनसन्निपातसंज्ञायाःसमावेशाच्चिपा-
ताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः । अस्मिन् परिज्मभित्यादिष्टस्यैवान्वादेशादिदमोन्वादेशोरनुदात्तस्य-
तीयादावित्यश्वानुदात्तः शित्वात्सर्वदेशः विभक्तिः अनुदात्तौसुप्पिदावित्यनुदात्तेतिसर्वानु-
दात्तत्वम् । कअवे ऋणिभृजीवर्जने समित्युपसर्गयोगात्पसाधनेवर्तते निघातः । गिरः
भातिपदिकस्वरः ॥ ९ ॥

९. सर्वदिशा-व्यापक मण्डगण ! अन्तरिक्ष, आकाश या ज्वलन्त
सूर्यमंडल से आओ । इस यज्ञ में पुरोहित लोग तुम लोगों की भली
भांति स्तुति करते हैं ।

इतोवासातिमीमहेदिवोवापार्थिवादधि । इन्द्रमहोवरजंसः ॥ १० ॥ १२ ॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि ।
इन्द्रम् । सहः । वा । रजंसः ॥ १० ॥ १२ ॥

इन्द्रदेवंप्रति सार्तिधनदानंअधीमहे आधिक्येनयाचामहे कस्माल्लोकादितितदुच्यवे इतोऽ-
स्मादग्निदृश्यमानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वादिदिवोवाद्युलोकाद्वा महोमहतःमौढाव्रजसोवापस्यादी-
नारञ्जकादन्तरिक्षलोकाद्वयमिन्द्रोयतःकुतश्चिदानीमास्मभ्यंघनंपयच्छत्वित्यर्थः सप्तदशमुया-
ज्याकर्मस्वीमहेयामीतिपठितम् । इतः इदमश्रद्धात्अभ्यास्तसिद्ध इदमश्शित्तीश् शित्वात्सर्वदेशः
अत्रळडिदमित्यस्यावकाशः आभ्यांशभिःलितीत्यस्यावकाशः पचनंपाचकः उन्नावपिनित्यौ तत्र-
परत्वाद्द्विप्रतिषेधेपरकार्यमितिलितीविहकारस्पोदात्तत्वम् पश्चान्नसेःप्राग्दिशोविभक्तिरिति विभक्ति-
संज्ञकत्वाद्डिदमित्यादिना असर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वंभवति सल्लुप्तौविप्रतिषेधे-
यद्वाधितंतद्वाधितमेवेत्युडिदमित्यस्यपुनरप्रवृत्तिरेवेतिचेद् न लक्ष्यानुरोधेनपुनःप्रसंगविज्ञानंचेति
स्वीकारात् नन्वेवंयतस्ततइत्यादावपिपरेणबाधितमपिसावेकाचइतितसिल्लुजदात्तत्वंस्थादितिचेद्
न यत्तच्छब्दयोः सावर्णान्तत्वेन नगोश्वन्साववर्णेतिनिषेधात् नचपुनःप्रसंगविज्ञानंचेत्येतत्ता-
र्थत्रिकं लक्ष्यानुरोधेनकचिवेततदाश्रयणादिति । सार्ति षण्णुदाने धात्वादेःनःसः भावेकिन् जनस्व-
नसनांसचल्लोरितिनिकारस्यात्वं तितुव्रतथसिद्धसरकसेषुचेतिनिषेधादिण्प्रवति नित्त्वेरप्राप्ते
उदात्तइत्यनुब्रुत्तौ ऋतियूतिजूतिस्नातिहेतिकीर्त्यभ्येतिनिपातनादन्तोदात्तत्वम् । ईमहे ईङ्गत्तौ
श्यनोऽपिबहुलंछन्दसीतिलुक् अस्पृधात्तोङित्वात्तास्यनुदात्तेऽङिदुपदेशादितिहसार्वाधातुकस्या-
नुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते नचविह्वलितुर्विनिघातः षवायोगेप्रथमेतिनिषेधादुपरवाक्ययो-
रपिहिवाशब्दयोगादन्यथावाक्यापरिपूर्तिस्तिङ्विभक्तेरवश्यमप्याहारात्तदपेक्षमेषाप्रथमातिङ्वि-

भक्तिरिति । दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पार्थिवात् प्रथमख्याने प्रथेतेइति पृथिवी
प्रथेः विवन्सं प्रसारणेति विवन्त्ययः । विद्वौरादिभ्यश्चेति ङीष् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः शेषनिघावे-
नानुदात्तादिः पृथिवीशब्दः पृथिव्याविकारइत्यर्थे ओरञ्इत्यनुवृत्तावनुदात्तादेवेत्यञ् यस्मेति-
श्चेतीकारलोपः तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धीरपरत्वम् अित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । अभि-
निपातत्वादाद्युदात्तः । इन्द्रं रन्मत्पमान्द्राद्याद्युदात्तः । महः महत्इत्यस्य अकारतकारयोर्लोप-
श्छान्दसः सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रणसः नक्षिपयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१०. हम इन इन्द्र के निकट इसलिए याचना करते हैं कि ये
पृथिवी, आकाश और महान् वायु-मण्डल (अन्तरिक्ष) से हमें जन-
वान दें ।

इन्द्रमित्यादिकं दशर्चयत्सूक्तं तत्सु रूपं ऋग्विष्णुमित्रादिपुत्रतुर्थम् । ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगश्च
पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तु च्यते—महावते निष्केवत्यशस्त्रे इन्द्रमिद्राधिन इति सूक्तम् तथा च पञ्च-
मारण्यके सूत्रितम्—शिरो गायत्रमिन्द्रमिद्राधिन इति । तथा च तुर्विशोहनिब्रासणाच्छंसिनः श-
स्त्रे इन्द्रमिद्राधिन इति षष्ठस्तोत्रियस्तु चः चतुर्विशोहोवाजनिष्ठेत्युपक्रम्यायाहि सुप्रमाहित इन्द्र-
मिद्राधिनो बृहदिति सूत्रितत्वात् अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेव तृचोऽनुरूपः सूत्रि-
तंच—इन्द्राय महने सुतमिन्द्रमिद्राधिनो बृहदिति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

इन्द्रमिद्राधिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीं रनुषत ॥ १ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाधिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ।

इन्द्रम् । वाणीः । अनुषत ॥ १ ॥

गाधिनः गीयमानसामयुक्ता उद्गातारः इन्द्रमिद्र इन्द्रमेव बृहत् त्वामिद्रिहवामहे इत्यस्या-
सृष्टि उत्पत्तेन बृहज्जामकेन सा भानुषतस्तुतवन्तः अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेता उद्गातारः अर्केभिः
ऋग्यजुर्मैत्रैः इन्द्रमेवानुषतस्तुतवन्तः ये त्ववशिष्टा अब्ध्यां दयस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजुरूपाभिरिन्द्रम-
नुषत अर्कशब्दस्य मन्त्रपरत्वं यास्केनोक्तम्—अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चतीति । श्लोक इत्यादिपुस-
तपश्चाशस्तुवाङ्मयमुवाशीवाणीति पठितम् ॥ गाधिनः उपिकुषिगार्तिभ्यस्थिति गायते स्थ-
ग्यत्ययः निच्वादाद्युदात्तः गाथापसांसन्तीति गाधिनः ग्रीसादिभ्यश्चेतीनिः प्रत्ययस्वरेण इका-
रउदात्तः तच्च सति शिष्टः । बृहत् बृहता तृतीयैकवचनस्य सृपांसुलुगितिलुक् पृषद्बृहन्महत् अग-
च्छत्तुवच्चेत्यनोदात्तो निपातितः । अर्केभिः अर्चपूजायां अर्च्यन्तेऽभिरित्यर्कामन्त्राः पुंसि सं-

श्रायाः प्रायेणेतिषः चञोः कुधिण्यतो रितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहुलं छन्दसीति भिन्न-
ऐसादेशो न भवति । अर्काः स्तुतिसाधनभूता मन्त्रा एषां सन्तीत्यर्किणः । वाणीः वृषादीनां चित्याद्युदात्तः
दीर्घाश्च सितेति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य बाछन्दसीति विकल्पितत्वादीर्घत्वम् । तृतीयार्थे प्रथमा ।
अनूपव गुस्तुतौ णो न इति नत्वं लुङि व्यत्ययेनात्मेनेपदं सस्य अदादेशः सिचइहभावः उकार-
स्पदीर्घत्वं च छान्दसं धावोः कुटादित्वात्सिचोङित्वेन गुणाभावः ॥ १ ॥

१. सामवेदियों ने साम-गान-द्वारा, ऋग्वेदियों ने वाणी-द्वारा
और यजुर्वेदियों ने वाणी-द्वारा इन्द्र की स्तुति की है ।

इन्द्रो वृज्जी हि रण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्मिश्लः । आ । वचः । युजा ।

इन्द्रः । वृज्जी । हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्र इव इन्द्र एव हर्योः हरिनामकयोरश्वयोः सचासहयुगपत् आसंमिश्रः सर्वतः स-
म्यक्मिश्रयिता कीदृशयोर्हर्योः वचोयुजा इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरि-
त्यर्थः अयमिन्द्रो वृज्जीवज्जयुक्तः हिरण्ययः हिरण्यमयः सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ हर्योः हरतइ-
तिहरी इत् निच्वादाद्युदात्तः । सचासहेत्युक्तम् । मिश्रणं मिश्रः मिश्रयतेर्वच् सम्यक्मिश्रोय-
स्यासौसंमिश्रः छत्वं छान्दसम् सम्यक्मिश्रयित्वेत्यर्थः बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । वचसा
युज्येते इति वचोयुजौ षयोः षष्ठीविवचनस्य सुपांस्तुलुगित्याकारादेशः युज्शब्दो धातुस्वरेणान्तो-
दात्तः कृत्तरपदमकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वृज्जी वज्रमस्यास्ति अत इति ठनौ प्रत्ययस्वरः ।
हिरण्ययः अत्युवास्त्यवास्त्वमाध्वी हिरण्ययानिच्छन्दसीति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो नि-
पात्यते अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पूर्वणानुदात्तेन सहैकादेशादुदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः ॥ २ ॥

२. इन्द्र अपने दोनों घोड़ों की बात की बात में जोतकर सबके
साथ मिलते हैं । इन्द्र वज्रयुक्त और हिरण्यमय हैं ।

इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे आसूर्यं रोह्यदिवि । विगोभिरद्रिभैरयत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोह्यत् । दिवि । वि ।

गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥ ३ ॥

अयं इन्द्रो दीर्घाय भौढाय निरन्तराय चक्षसे दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमारोहयत् पुरावृत्ता-
मुरेण जगति यदा पादितं तबस्तन्निवारणे न प्राणिनां दृष्टिस्त्यर्थं ॥ दिव्यं द्युलोके स्थापितवानि-

त्यर्थः सचसूर्यो गोभिः स्वकीयरश्मिभिरर्द्धिपर्वतप्रमुखं सर्वजगद्व्यैरयत् विशेषेण दर्शनार्थमे-
रितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः अथवा इन्द्रएव गोभिर्जलैर्निमित्तभूतैरर्द्धिमेघं व्यैरयत् विशेषेण-
मेरितवान् पञ्चदशसंख्याके पुरश्मिनामसुखेदयः किरणाः भावइति पठितम् त्रिंशत्संख्याकेषु मेघ-
नामसु अर्द्धिः भावेति पठितम् ॥ दीर्घाय प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चक्षते चक्षेः सर्वधातुभ्यो-
स्तुजित्यस्तुन् बहुलग्रहणात् स्माच्चादेशाभावः निच्चादाद्युदात्तः । सूर्यं सुवतिप्रेरयतीति सूर्यः
प्रेरणे धात्वादेशः सः राजसूयसूर्येत्यादिना क्यप्प्रत्ययः तस्य रुढागमश्च निपात्यते क्यपः
किच्चाद्युणाभावः पित्वादानुदात्तत्वं धातुस्वरणशिश्यते । रोहयत् रुहेर्ण्यन्ताल्लङि बहुलं छ-
न्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङ्भावो निघातश्च । दिवि ऋद्धिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्द्धि अ-
दिशदिभ्युभिश्चः क्रितिक्रित्यत्ययः अदन्तिपशवस्तृणादिकमत्रेत्यर्द्धिः निच्चादाद्युदात्त-
त्वम् । ऐरयत् ईरगतौ ण्यन्ताल्लङ् निघातः ॥ ३ ॥

३. इन्द्रस्य मनुष्यों को देखने के लिए ही इन्द्र ने सूर्य को आकाश
में रक्खा है । सूर्य अपनी किरणों-द्वारा पर्वतों को आलोकित किये
हुए हैं ।

इन्द्रवाजेषु नो वसुहसं प्रधनेषु च । उग्रउग्राभिस्तृतिभिः ॥ ४ ॥

इन्द्र । वाजेषु । नः । अ॒व । स॒हस्रं प्र॒धनेषु । च । उ॒ग्रः । उ॒ग्रा
भिः । तृ॒तिभिः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र उग्रः शत्रुभिरपवृष्यस्त्वं उग्राभिरपवृष्याभिरुतिभिरस्मद्विषयरक्षाभिर्वाजेषु-
खेषु नोऽस्मानवरक्षा तथा सहस्रप्रधनेषु च सहस्रसंख्याकगजाश्वादिलाभयुक्तेषु महायुक्षेष्वापि
रक्षा ॥ वाजेषु वृषादीनां चेत्याद्युदात्तत्वम् । नसः सकारस्य रुत्वोत्पत्त्युपेक्षित्यान्तःपादमिति प्रकृतिभा-
वो न भवति अव्यपरे इति निषेधात् । अव अवरक्षणे तिङ्प्रतिष्ठ इति निघातः यद्यपि सहस्रप्र-
धनेषु चावेत्यध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणायाः अवेति क्रियायाश्च वायोगे प्रथमेति नि-
घातनिषेधः प्राप्तः तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य लुप्तत्वाच्चादिलोपेविभाषेति निषेधस्य विकल्पित-
त्वादत्र निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः कर्दमादीनां चेति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधनेषु वाजेषु बहुव्री-
हौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उग्रः उचसमवाये चस्यगः ऋज्जेन्देतिरन् व्यत्ययेनान्तोदात्तः । क-
तिभिः कतिपूतीत्यादिना किञ्चुदात्तः ॥ ४ ॥

४. उग्र इन्द्र ! अपनी अप्रतिहत रक्षण-शक्ति-द्वारा युद्ध और
लाभकारी महासमर में हमारी रक्षा करो ।

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

इन्द्रम् । व॒यम् । म॒हाध॒ने । इन्द्र॑म् । अ॒र्भे । ह॒वाम॑हे । यु॒जम् ।

वृ॒त्रेषु॑ । व॒ज्रिण॑म् । ५ ॥ १३ ॥

वयमनुष्ठानारः महाधनेमभूतधननिमित्तमिन्द्रं हवामहे आह्वयामः अर्धेअर्धके स्व-
 स्तेपिधनेनिमित्तभूतेसतिइन्द्रंहवामहे कीदृशमिन्द्रं युजंसहकारिणं समाहितंवा वृषेपुशन्पुष-
 नलाभविरोधिपुमाभेपु वज्रिवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतम् महाधनशब्दोपधिसंश्रामनामसुप-
 ठिवः तथापि महाधनवचनमप्रसंश्रामइतिवहुव्रीहित्वेसत्पन्तोदात्तत्वासिद्धेर्नाश्रतद्धीतम् ॥
 महाधने महश्चतुर्धनंचेति समासस्येत्यन्तोदात्तः । अर्धे आर्तिगृह्याभन् निस्वादाद्युदात्तः । हवा-
 महे हेअस्पर्धायांशब्देच जित्वात्कर्त्तृभिप्रायेआत्मनेपदं लटःस्थानेमहिङ् इतिआत्मनेपदानामि-
 तिरेत्वम् कर्तरिशप् ह्रःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् वकारस्थउकारः
 परपूर्वत्वं गुणावदेशौ अवोदीर्घोयओतिदीर्घत्वम् विङ्कतिङइतिनिघातः । युजं युजसमाधा-
 वित्यस्यकिङ् युजेरसमासेइतिनुमनप्रवति सहियुजेरितिनिर्देशादिकाररहितस्यनप्रवतिअनि-
 त्यमागमशासनमितिवायुजिर्योगेइत्यस्यापिनुमनप्रवति । वृषेपु वृषुवर्तने प्रतिकूलतयावर्तन्ते-
 इतिवृषाणिशत्रुकुलानि स्फायितञ्जीत्यादिनारकप्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः ।
 वज्रिणं अतइनिठनावितीनिः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र हमारे सहायक और शत्रुओं के लिए वज्रधर हैं; इसलिए
 हम वन और महाधन के लिए इन्द्र का आह्वान करते हैं।

सन्नोऽष्टपञ्चमुचरुंसत्रादावञ्चपावृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । षण् । अमुम् । चरुम् । सत्रादावन् । अप । वृधि ।
 अस्मभ्यम् । अप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

हेसत्रादावन् अस्मदभीष्टानांसर्वेषांफलानांसहप्रदातः अतोव्रीक्षादिनिष्पत्त्यर्थं हेवृषन्
 वृष्टिपदेन्द्र नोऽस्मदर्थं अमुंइत्यमानंचरुमेधमपावृधित्पाटय तथैवास्मभ्यमस्मदर्थंअप्रतिष्कृतः
 प्रतिशब्दरहितः यद्यदस्याभिप्राय्यतेतत्रसर्वत्रनेतिप्रविशब्दंनोच्चारयति अतोऽस्मद्विषयेकदा-
 विदप्यमतिस्त्वलितः एतदेवाभिप्रेत्ययास्कआह—अप्रतिष्कृतोप्रविष्कृतोप्रतिस्त्वलितोवेति ॥
 वृषन् आमश्चितनिघातः । अमुं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चरुं चरवीतिचरुः शृष्टशीवृचरित्त-
 रितनिधनिमित्तस्त्रिभ्यउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सत्रादावन् सत्राशब्दःसहाय्ये
 अभिमतफलजावंसकलंसहप्रदातीतिसत्रादावा आतोमनिनृक्निधनिपश्चेतिवनिष् आमश्चित-
 त्यचेत्पाद्युदात्तत्वम् पादादित्वाञ्चनिघातः । अप निपातस्यचेतिदीर्घः निपातआद्युदात्तः ।

वृद्धि नृञ्प्रकरणे लोटःसिप् तस्यसेर्हपिच्चेतिहिः स्वादिभ्यःशुः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् शुभृणु-
पृळवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः तस्यङित्वात्पूर्वस्यगुणाभावः निघातः । अस्मभ्यं अस्म-
च्छन्दाद्भ्यसोभ्यमितिभ्यमादेशः शेषेलोपइतिदकारलोपः बहुवचनेऽस्येदित्येत्वंनभवति अ-
ङ्ङृतेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तम् प्रातिपदिकस्वरेणस्मेत्यकारउदात्तः भ्यसोभ्यमिति
भ्यमादेशपक्षेशेषेलोपइतिमपर्यन्तशेषस्माद्शब्दस्यलोपः तदाउदात्तनिवृत्तिस्वरेण अस्ममादे-
रकारस्पोदात्तत्वम् । अपतिष्कृतः केनचिदप्रतिशब्दितः कुङ्शब्दे निष्ठेति कर्मणि कप्रत्ययः प्र-
तेःप्राक्ययोगः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्पुङ्गवः सुषामादेराकृतिगणत्वात्पत्वम् नञ्समासे
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. अभीष्ट-फलदाता और वृष्टिप्रद इन्द्र ! तुम हमारे लिए
इस भेष को भेदन करो । तुमने कभी भी हमारी प्रार्थना अस्वीकार
नहीं की ।

तुञेतुञेयउत्तरेस्तोमाइन्द्रस्यवज्जिणः । नविन्धेअस्यसुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

तुञेतुञे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्जिणः । न ।
विन्धे । अस्य । सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

तुञेतुञेतस्मिन्तस्मिन्फलदातरिदेवान्तरेयेस्तोमाःस्तोत्रविशेषाः उत्तरेउत्कृष्टाःसन्तितैःस्तो-
मैः सर्वैरपिवज्जिणोवज्रयुक्तस्यास्येन्द्रस्यसुष्टुतियोग्यांशोभनस्तुतिर्नविन्धेनर्विदामि इन्द्रस्यात्य-
न्तगुणबाहुल्येनदेवान्तरेपूज्यत्वेनप्रसिद्धान्यपिस्तोत्राणिनपर्यायानीत्यर्थः एतावच्चंयास्करवंब्या-
षष्टे—तुञस्तुञेतेर्दानकर्मणः दानेदानेयउत्तरेस्तोमाइन्द्रस्यवज्जिणोनास्यतैर्विदामिसमाप्तिस्तुते-
रिति॥ तुञेतुञे तुञविदानकर्मैत्युक्तम् ततःकर्तरिपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् नित्यवीप्सयो-
रितिद्विर्भावः तस्यपरमाधेदिवमितिद्विवीयस्याधेदितसंज्ञा अनुदात्तचेत्यनुदात्तत्वं दातरिदातरी-
त्यर्थः निरुक्तेतुदानेदानेइत्यर्थोव्याख्यानम् । उत्तरे तृप्तवनतरणयोः प्रावेकदोरप् उच्छब्दउ-
त्कृष्टवचनः उत्कृष्टस्तोयस्येतिबहुव्रीहिः उच्छब्दोनिपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तोमाः अर्तिस्तुस्वित्यादिनास्तोमशब्दोमन्तोनिष्वादाद्युदात्तः । विन्धे वि-
द्वलाभे लट् स्वरितेत्वादात्मनेपदं उत्तमैकवचनमिद् तुदादिभ्यःशः शेमुचादीनामित्यनुम् दकारस्य
व्यत्ययेनधकारः अस्यप्रकृतस्येन्द्रस्यपरामर्शादन्वादेशोऽदमोऽश् शित्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः । सु-
ष्टुतिं वृञ्स्तुतौ धात्वादेःपसइतिसत्त्वं स्त्रियांकिञ्चित्प्रावेकिञ् सुइत्युदात्तेनोपसर्गेणप्रादिसमा-
सःउपसर्गात्सुनोवीत्यादिनापत्वम् अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसोःप्राप्तमुदात्तत्वंधाधित्वा ग-

तिकारकोपपदात्कदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनधातोरुदात्तत्वेमात्रेवदपवादेनतादौचनितिलुप्यता-
 वित्पनन्तरस्यगविसंज्ञकस्यसोरेवोदात्तत्वेनभवितव्यम् तत्तुमन्किन्व्याख्यानाशयनासनस्थान-
 याजकादिक्रीताइत्युत्तरपदान्तोदात्तेनबाध्यते तथाचसुहृवांसुष्टुतीहुवे वृष्णेचोदस्वसुष्टुर्हि मास्ते-
 राकेसुमतयइत्यादावन्तोदात्तत्वमित्याहुः यथातुमन्किन्वित्यादौवृत्तावुक्तंयथैवतन्मघटतइतिव-
 क्ष्यते तत्रहिकारकाहत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेःपाणिनिरित्यादावेवमन्कि-
 न्त्यादिसूत्रमित्युक्तम् कारकादित्येवप्रकृतिःप्रहविरितिचप्रत्युदाहृतम् स्यादेतत् स्तूयतेअ-
 नयेविस्तुतिरिति किनाकरणभूताक्रमभिधीयते सुशब्देनचकरणमेवविशेष्यतेनधात्वर्थः तथाच-
 सुष्टुविरित्यत्रसुशब्दः कारकपरपदमविष्यति प्रकृतिःप्रहविरित्यादौतुप्रशब्दोधात्वर्थविशेषण-
 मेवेवित्यत्युदाहरणोपपत्तिरिति न एवंसतिसुशब्दस्यक्रियायोगाभावात् उपसर्गाःक्रियायो-
 गेश्चतुकाउपसर्गसंज्ञानस्यात् तथाचउपसर्गास्तुनोतिसृवतीत्यादिनाषत्वंनस्यात् ननुकिनाकर-
 णमभिधीयते क्रियासाधनंचकरणं तथाचकरणविशेषणस्यापिसुशब्दस्यकरणात्तर्गतक्रिया-
 योगादुपसर्गतामविष्यतीति न तथासति यद्विक्रियायुकास्तंप्रत्युपसर्गसंज्ञकाहतिकरोत्यर्थमेव
 प्रतिसौरुपसर्गत्वा ननुस्तुधात्वर्थपतीत्यस्यषत्वंनस्यादेव ननुस्तुधात्वर्थद्वारैवतत्करणस्यसुश-
 ब्दोविशेषणमविष्यति याहिशोभनास्तुतिस्तत्करणमपिशोभनमेवेति एवंचस्तुधात्वर्थसंबन्धा-
 तंप्रत्युपसर्गत्वेनषत्वमपिभविष्यति तद्वाराकरणविशेषणत्वात्कारकवचनोऽपिसुशब्दोभविष्य-
 तीतिवृत्त्यविरोधेनैवमन्किन्नादिसूत्रस्यसुष्टुतिशब्दोविषयोभविष्यति प्रकृतिःप्रहविरित्यत्रभा-
 वेकिन्प्रत्युदाहृतेतिनतत्रप्रशब्दस्यकरणपरत्वम् करणेकिन्उदाहरणेऽपिधात्वर्थमात्रविशेषणवै-
 वविबक्षितानतद्वाराप्रत्ययार्थविशेषणवापीतित्यत्युदाहरणतोपपत्तिरिति सुष्टुविरित्यत्रपुनः
 किमभिधेयकरणपर्यन्तंसुशब्दस्यव्यापारइत्युदाहरणतैवनप्रत्युदाहरणतेति न किमत्रसुशब्दः
 श्रुत्येवप्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः उतश्रुत्यैकंविशिनष्टि अर्थादितरदिति यदाप्युभय-
 परत्वंतदापि किंयौगपद्येनउतक्रमेणेति आद्ये प्रतिविशेष्यंविशेषणपदावृत्तिरितिप्रसंगः द्वितीये
 विरम्यव्यापारापातः नचशब्दबुद्धिकर्मणांविरम्यव्यापारःकथंचिद्वृष्टवदोवा अतोनश्रुत्योभय-
 परत्वं अथैकत्रश्रुत्यातात्पर्यम् अपरत्रत्वार्थादिति तत्रधात्वर्थसंबन्धस्यार्थिकत्वेपत्तासिद्धिः
 प्रत्ययार्थसंबन्धस्यार्थिकत्वेमन्किन्वित्यादिस्वरसिद्धिः आर्थिकेनापिकारकसंबन्धेनोदाहरण-
 त्वाभिधानेप्रकृतिःप्रहविरित्यादिप्रत्युदाहरणंनस्यात् श्रुत्याधात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापिप्रशब्दस्या-
 र्थात्तत्करणसंबन्धःकेनवारयितुंशक्यतइत्येषादिक् अतइहप्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वांगीकारे-
 णस्वरःसिद्ध्यतु षत्वंतुछान्दसमस्तु शोभनास्तुतिर्यस्यामिविबहुव्रीहिर्वाभवतु एवंचनञ्सु-

न्यामित्यन्तोदात्तत्वं भविष्यति अथवा सुबुस्तुवन्तीति सृष्टुतय इति करणभूता ऋचः स्तुतिशब्दे-
नोच्यन्ते किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्चप्रत्यये सति चित्त्वादन्तोदात्तता भविष्यति नच करणीभू-
वानामृचाकर्तृप्रत्ययेन किञ्चाकथमभिधानमिति वाच्यम् काष्ठानि पचन्तीति वत्तासामपि स्वव्या-
पारे प्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥ ७ ॥

७. जो विविध स्तुति-वाक्य विभिन्न देवताओं के लिए प्रयुक्त होते
हैं, सो सब वज्रधारी इन्द्र के हैं। इन्द्र की योग्य स्तुति में नहीं जानता।

वृषायूथेव वंसंगः कृष्टीरियर्त्योर्जसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽइव । वंसंगः । कृष्टीः । इयर्ति । ओर्जसा ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषाकामानां वर्षितेन्द्रओजसास्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मनुष्यानि यतिपामोषि कीदृश-
इन्द्रः ईशानः समर्थः अप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः इन्द्रस्य
इष्टान्तः—वंसगोवननीयगतिवृषभोयूथेव गोयूथानियथापामोषितवत् ॥ वृषा कनिन्युवृषित-
क्षिपन्निराग्निद्युप्रविदिव इति वर्षतेः कनिन्यत्ययः किंत्वाद्गुणाभावः निच्चादाद्युदात्तः । यूथा इव
युवन्तिमिश्रीभवन्तीति यूथानि युमिश्रणामिश्रणयोः विथपृष्ठगूथयूथप्रोथा इति थक्प्रत्ययान्तो-
निपातितः निपातनादीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेण अकारउदात्तः शेश्चन्द्रसिवहुलमितिलुक् इवेन नि-
त्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यमिति समासेपि सप्तस्वरः । वंसंगः पृषोदरा-
दित्वादभिमत रूपस्वरसिद्धिः कर्षन्तीति कृष्टयः किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्च चित्त्वादन्तोदात्तः ।
इयर्ति ऋसृगतौ विप् शपः श्लुः श्लाघितिविर्भावः अभ्यासस्य उरद्वहलादिशेषौ आर्दिपिपत्यो-
भेत्यकारस्य इकारः अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङादेशः अङ्गस्य गुणोरपरत्वम् । ओजसा उज्जे-
र्ध्वेवलोपभेत्यसुन् तत्सन्नियोगेन वकारलोपः लघूपधगुणः निच्चादाद्युदात्तः । ईशानः ईशये-
श्वर्ये छटः शानच् अविप्रश्चतिभ्यः शप इति शपोलुक् चित् इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा अनुदात्ते स्वाहसा-
र्षधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः अप्रतिशब्दितः कुशब्देकर्मणिकः पारस्क-
रादेराकृतिगणत्वात्सुहागमः सुषामादित्वात्त्वम् नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. जिस तरह विशिष्ट-गतिवाला बैल अपने गो-बल को बलवान्
करता है, उसी प्रकार इच्छित-वितरण-कर्त्ता इन्द्र मनुष्य को बलशाली
करते हैं। इन्द्र शक्ति-सम्पन्न हैं और किसी की याचना को अप्राप्त
नहीं करते।

य एकं वर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पञ्चक्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यः । एकः । वर्षणीनाम् । वसूनाम् । इरज्यति । इन्द्रः । पञ्च ।

क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यइन्द्रः स्वयमेकएव चर्षणीनामनुष्याणां इरज्यति ईष्टे तथा वसूनां धनानां इरज्यति सइन्द्रः पञ्च निषादपञ्चमानां क्षितीनां निवासाह्वाणां वर्णानां अनुग्रहीतेति शेषः। एकः इण्गवौ इण्-भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कञितिकन् बाहुलकात्कलोपाभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम्। चर्षणीनां प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। वसूनाम् निदित्यनुवृत्तौ शृशृस्तिहिभ्यसिबसिहनिष्ठिदिबन्धिभ्यभ्येत्युपपत्त्ययः निच्वादाद्युदात्तः। इरज्यति कण्ठादिषु ईरजईर्ष्यायां अत्रैश्वर्यार्थः कण्ठादिभ्योयक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। पञ्च पचिभ्यक्तीकरणे पचेभ्येतिकनिन् निच्वादाद्युदात्तः। क्षितीनाम् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. जो इन्द्र मनुष्यों, धन और पञ्चकसिति के ऊपर शासन करने-वाले हैं।

आश्विनंशंसिष्यन्मिन्द्रं वोविश्वतस्परिह्वामहे जनेभ्यः। अस्माकं मस्तु केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥
बण्महांअसीतिह्याभ्यामिन्द्रं वोविश्वतस्परिह्वामहे जनेभ्यः। अस्तु विशेहनिमातः सवने ब्राह्मणाच्छंसि-मइन्द्रं वोविश्वतस्परित्पारंभणीया अतुविशइत्युपक्रम्य ऋषुनीतीनोवरुणइन्द्रं वोविश्वतस्परिह्वामहे जनेभ्यः। अस्माकं मस्तु केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥

वामेतां दशमीं पृथमाह—

इन्द्रं वोविश्वतस्परिह्वामहे जनेभ्यः। अस्माकं मस्तु केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥

इन्द्रम्। वः। विश्वतः। परि। ह्वामहे। जनेभ्यः। अस्माकम्।

अस्तु। केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥

हेकविभ्यजमानाः विश्वतः सर्वेभ्योजनेभ्यः परिउपर्यवस्थितमिन्द्रं वोयुष्मदर्थं ह्वामहे आह्वयामः अतः सइन्द्रोस्माकं केवलोसाधारणोस्तु इतरेभ्योप्यधिकमनुग्रहमस्माकृतो-त्तित्यर्थः ॥ इन्द्रं रन्त्ययान्तो निच्वादाद्युदात्तः। वः अनुदात्तसर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वसूना-विविक्तम्। विश्वतः क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्। परि निपातत्वादाद्युदात्तः संहितायां पञ्चम्याः परावप्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वम्। ह्वामहे हेजः शपि बहुलं छन्दसीति संसारणपरपूर्वत्वे गुणादेशौ। जनेभ्यः अन्यन्तोऽतिजनाः जनयतेः कर्मणि षञ् अनिवयोभ्येत्युपधायावृद्ध-भावः निच्वादाद्युदात्तत्वम्। अस्माकं अस्मच्छन्दोन्तोदात्तः शेषे लोपइत्यन्तलोपपक्षे साम-आकमित्याकारेण एकादेश उदात्तः टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः। केवलः वृषादेराळसिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

१०. सबके अपनी इन्द्र को तुम लोगों के लिए हम आह्वान करते हैं। इन्द्र हमारे ही हैं।

अथसूक्तचतुष्टयात्मकेतृतीयानुवाके एन्द्रसानसिमित्यादिकंदशर्चसूक्तम् मुख्यपुरुषमि-
त्याविषुषइष्टपञ्चमम् ऋष्यादयस्तुपूर्ववत् विशेषविनियोगस्तुमहावतेनिष्केवत्ये औष्णिहृत्-
वाशीवावेन्द्रसानसिरयिमित्यादिकेदेसूक्ते पञ्चमारण्यके औष्णिहीत्वाशीविरितित्वण्डेशौन-
केनसूत्रितम्—मुख्यपुरुषमस्यइतिवीण्येन्द्रसानसिरयिमितिद्वेइति । अतिरात्रेप्रथमपर्याये-
च्छावकाशलोएन्द्रसानसिमितिसूक्तम् सूत्रित्वंच—इन्द्रमिद्राधिनोबृहदेन्द्रसानसिमिति दश-
यागेइन्द्रयाजिनःसान्नाम्यस्यानुवाक्याएन्द्रसानसिमिति उक्तादेवताइत्यस्मिन्त्वण्डेएन्द्रसान-
सिमिससाहिषेपुरुहूतशत्रूनिनिसूत्रितम् ॥

तस्मिन्सूक्तेतामेतांमध्यमाष्टचमाह—

एन्द्रसानसिरयिसंजित्वानंसदासहम् । वर्षिष्ठमूतयेभर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सजित्वानम् । सदासहम् ।
वर्षिष्ठम् । उतये । भर ॥ १ ॥

हेइन्द्र उतयेअस्मदक्षार्थैरयिधनमाभर आहर कीदृशंरयि सानसिंसंभजनीयंस-
जित्वानं समानशत्रुजयशीलं धनेनहिशूरान्मृत्यान्संपाद्यशत्रुवोजीयन्ते सदासहं सर्वदाशत्रु-
णामभिभवहेतुम् वर्षिष्ठमतिशयेनवृद्धंमभूतमित्यर्थः॥ सानसिं वनपणसंभक्तवित्यस्मादसिप्रत्य-
योवृद्धिरन्तोदात्तत्वंच सानसिधर्णसीत्यादिनानिपात्यते । रयिं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।
संजित्वानं समानानरीन्जेतुंशीलमस्य अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्रानिप् उपपदसमासः समान-
स्यछन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकैर्ध्वितिसमानस्यसंभावः छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते ।
वर्षिष्ठं वृद्धशब्दादतिशायनेतमविष्ठनावितिद्वन्द्वं मियस्थिरेत्यादिनावृद्धशब्दस्यवर्षादेशः इष्ट-
नोनित्वादाद्युदात्तत्वम् । उतये उदात्तइत्यनुवृत्तावृत्तियूतिजुतिसावीत्यादिनाकिञ्चुदात्तोनिपा-
तितः । भर ह्यहोर्भञ्छन्दसीतिहकारस्यभकारः वेप्राग्धातोरितिधातोःप्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो-
भ्यवहिताभ्येतिछन्दसिव्यवहितप्रयोगः ॥ १ ॥

१. इन्द्र । हमारी रक्षा के लिए भोग के योग्य, विजयी और
शत्रु-जयी यथेष्ट धन दो ।

द्वितीयाष्टचमाह—

नियेनमुष्टिहृत्ययानिदृत्रारुणधामहै । त्वोतासोन्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिहृत्यया । नि । दृत्रा । रुणधामहै । त्वाऽर्क-
तासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां निमुष्टिहृत्ययानितरां मुष्टिप्रहारेण वृत्राशत्रून् निरुणधामहै निरु-
 क्षांकरवाप वाटशोधनमाहरेत्यर्थः त्वोवासः त्वयारक्षितावयं अर्वता अस्मदीयेनाश्वेन निरुणधा-
 महाइत्यनुषङ्गः पदातिमुद्धेनाश्वमुद्धेन च शत्रून् विनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्यया हनस्तचेति सुब-
 न्नेउपपदेक्यप् तत्तन्निमित्तयोगेन कारस्य तकारः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेमात्रे परादिञ्छन्दसि बहु-
 लमिति बहुलग्रहणेन विचकादीनां छन्दस्यन्तोदात्तत्वाभिधानादन्तोदात्तत्वम् । नि आख्यातसंब-
 दस्यापि नेरुपसर्गस्य व्यवहिताधेति व्यवहितप्रयोगः । वृषा शेञ्छन्दसि बहुलमिति शैलोपः नलो-
 षः । रुणधामहै आदसंयोगेन पित्वाद् असोरलोपइत्यकारलोपोन भवति पित्वादेव चाख्यातस्यानु-
 दात्तत्वेन विकरणस्य श्रमपवोदात्तत्वं शिष्यवे ननु तिङ्प्रतिङ् इति निषावेन भवितव्यम् न द्वेस्वतिङ्
 विभक्ती निविडयामुष्ट्या निरुणधामहाइत्यत्र मुरुष्याश्रुतैका अर्वतानिरुणधामहाइत्यत्रापि नि-
 रुणधामहाइत्यनुषङ्गाद्वितीया तयोः समुच्चयार्थश्चकारोलुप्यते येन चादिलोपे विभाषे विप्रथमे-
 यं तिङ् विभक्तिर्न निहन्यते यथानात्मनां तुप्यति नान्यस्यैव ददातीत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य च शब्दस्य
 लोपात्तुप्यतीति प्रथमा तिङ् विभक्तिर्न निहन्यते ददातीति द्वितीया तु निहन्यत एव ननु तत्र द्वे तिङ् वि-
 भक्तीभ्येते इह पुनरेकैव श्रुतासौ चोत्तरशानुषज्यते नान्याश्रुत इति द्वितीया प्रावात्कथमियं प्रथमा
 न अनुषङ्गलब्ध द्वितीयापेक्षामपि माथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात्पुरोडाशं चाधिभयत्याज्यं च
 प्रोक्षणीश्वासादयत्याज्यं चेत्यत्र संधिभ्रयत्यासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोरुत्तर-
 वाक्यद्वयेऽनुषङ्गमपेक्षैव प्राथम्यस्वीकारेण च वायोगे प्रथमेति निघातनिषेधो दृष्ट इति । त्वया कृता-
 रक्षितास्त्वोवासः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशेदकारलोपञ्छान्दसः अवबोर्निष्ठाया-
 मिडभावश्च ज्वरत्वरसि व्यविमवामुपधायाधेत्यूर्ह एत्पेधत्पूर्ह इति वृश्चभावञ्छान्दसः तृती-
 या कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आकारजदात्तः एकादेशज्वातेनोदात्त इत्युदात्तः । अर्वता
 अर्वतिगच्छतीत्यर्वा अर्वगतौ अन्येभ्योऽपि हस्यन्त इति वनिष्पत्ययः नेडुशिरुतीतीदमविषेधः
 लोपोव्योर्बलीविचकारलोपः अर्वणससावनज इति तकारः वनिषः पित्वाच्चातुस्वरण ॥ २ ॥

२. उस धन के बल से सवा-सर्वदा मुष्टिकाघात करके हम शत्रु
 को दूर करेंगे या तुम्हारे द्वार संरक्षित होकर हम घोड़ों से शत्रु को दूर
 करेंगे ।

इन्द्र त्वोवास आवयं बर्ज्यं घनाददीमहि । जयेम संयुधिस्पृधः ॥ ३ ॥

इन्द्र । त्वाऽकृतासः । आ । वयम् । बर्ज्यम् । घना । दीमहि ।

जयेम । सम् । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

हेइन्द्रत्वोतासस्त्वयापालितावयं घनाघनं शत्रुमहरणायात्यन्तदृढं वज्रमायुधमाददीमहिस्वी-
कर्मः तेन च वज्रेण युधि युजे स्पृधः स्पर्धमानान् शत्रून् संजयेम सम्यक् जयेम ॥ त्वोतासः उक्तम् । वज्रं
वज्रवज्रगतौ क्रजेन्द्राग्नेत्यादिना वज्रशब्दो रन्त्ययान्तो निपातितः । घना घनः काठिन्यं तदस्या-
स्तीति अर्थ आदित्वादच् चित्त्वादनन्तोदात्तः सृपांसुलुगिति ङादेशः । ददीमहि इदाञ्ज्वाने प्रार्थ-
नायां लिङ् क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् स्वरितजित्वात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहि जु-
होत्यादित्वाच्छपः श्लुः श्लाविति द्विर्भावः लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपः आभ्यस्तयोराव-
त्पाकारलोपः । जयेम जिजये शपः पित्त्वादनन्तोदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरात् धातुस्वर-
एव शिष्यते छन्दसि परेपीतिसमः परप्रयोगः । युधि युधसंप्रहारे संपदादित्वाद्भावे किप् सावेका-
चइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्पर्धन्तइति स्पृधः स्पर्धसंघर्षे किप्चेति किप् बहुलं छन्दसीति रेफस्य
संप्रसारणप्रकारः अकारलोपश्च ॥ ३ ॥

३. इन्द्र ! तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर हम कठिन अस्त्र धारण करके
बाह्य करनेवाले शत्रु को पराजित करेंगे ।

चतुर्थीध्रुवमाह—

वयं शूरेभिर्अस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम् । साससाम् पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयम् । शूरेभिः । अस्तृभिः । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् ।
साससाम् । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयंकर्मानुष्ठातारः शूरेभिः शौर्यैर्युक्तैः अस्तृभिरायुधानां प्रक्षेपभित्तैः संयुज्येमहीति शेषः
हेइन्द्र वादशाभटसहितावयं युजासहायभूतेन त्वया पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून् साससाम् अ-
विशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः शुश्रुगतौ क्रजित्यनुवृत्तौ शुषिचिभूमीनां दीर्घश्चेति क्रन् कित्त्वाद्गु-
णाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् बहुलं छन्दसीत्यैसोनिषिद्धत्वाद्बहुवचनेऽन्त्येदित्येत्वं सहयोगेत्-
तीयाबलाद्ययमित्यस्मत्पदसमभिध्याद्वाराधययंसंयुज्येमहीति गम्यम् विनापि सहशब्देन वृद्धोयूने-
ति निपातनादिति सुक्तम् । अस्तृभिः शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा असृक्षे-
पणे तृजित्वाच्छीत्यादिपुत्तन् नित्त्वादाद्युदात्तः रथादिभ्यश्चेति विकल्पविधानादयं इदं भावः
वस्तुवस्तु रथादावभावात्तृत्तौ शंसि क्षदाविष्य इत्यनेन अनिट्त्तन् । त्वया युज्यसि श्पांमदिक्
कित्त्वाद्गुणाभावः युष्मद् प्रत्ययस्वरेण अकारउदात्तः तृतीयैकवचनं टा त्वमेवैकवचने इति मप-
र्यन्तस्यत्वादेशः अवोगुणे इति परत्पत्वम् एकादेशजदासेनोदात्तइत्युदात्तः । युजा अश्रुयुधि-
क्रुद्धांचेति किप् सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । साससाम् शृशंपुनःपुनःसहैमहि षड्मर्षणे

१ पवकाछेइत्यश्लावसः ।

धात्वादेः कः सः धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमग्रिहारेयङ् यङोचिचेति लुक् सन्पङोरिति द्वि-
र्भावः हलादिशेषः दीर्घोक्तिवदीर्घः प्रार्थनायां लिङ् चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्चद्रव्यमि-
ति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं मस् कर्तृरिशप् अदादिवद्भावात् लुक् नित्यं क्तिङ् इत्यन्त्यसकारलोपः
मासुट्परस्मैपदेषु दात्तोङिच्चेति मासुट् लिङ् सलोपोऽनन्त्यस्येति सकारलोपः सति शिष्टत्वाद्या-
सुट्पदोदात्तत्वं शिष्यते पादादित्वाच्च निघातः । पृतन्यतः योद्धुं पृतनामात्मनश्छतः सुपभात्म-
नः क्यच् इति क्यच् सनाद्यन्ताधातव इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् क्य-
चिचेत्यनुवृत्तौ क्यच् ध्वरपृतनस्यार्चिलोपइत्याकारलोपः पृतन्यधातुश्चित्वादन्तोदात्तः उपरिल-
टः शत्रादेशः कर्तृरिशप् पित्वादनृदात्तत्वम् शतुश्चलत्तार्वाधातुकस्वरेण उदात्तेन सहैकादेशज उदा-
त्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छब्दोन्तोदात्तः शतः सुपस्वरेणानुदात्तस्यान्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमो-
नघजादी इत्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ! तुम्हारी सहायता से हम हथियारबन्द लड़ाकों की
सुसज्जित सेनावाले शत्रु को भी जीत सकेंगे ।

पञ्चमीष्टकमाह—

म॒हो॑ इन्द्रः पर॒श्च॒नु॒म॒हि॒त्वम॑स्त्व॒जि॒णै॑ । द्यौर्न॑ प्र॒थि॒ना॒शर्वः॑ ॥ ५ ॥ १५ ॥

म॒हान् । इन्द्रः । परः । च । नु । म॒हि॒त्वम् । अ॒स्तु । व॒जि॒णै॑ ।

द्यौः । न । प्र॒थि॒ना । शर्वः ॥ ५ ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रो महान् शरीरेण मौढः परमगुणैरुत्कृष्टोऽपि नु किञ्च वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय महि-
त्वं पूर्वोक्तद्विविधमाधिक्यं सर्वदास्तु स्वभावसिद्धस्यापि प्रकृत्या प्रार्थनमेतत् किञ्च द्यौर्न द्युलोक-
व शबो बलमिन्द्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिना पृथुत्वेन युज्यतामिति विशेषः यथा द्युलोकः प्रभूतः एव-
मस्य सेना प्रभूता नृशब्दोऽपि क्षिपनामस्य नुमद्विपठितः तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावात् निपात-
त्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः नृशब्दो लोके प्रविषेधार्थ एव स्वाभ्यायेतु प्र-
विषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः येन पदेनान्वीयते तस्मात्पूर्वमयुज्यमानः प्रविषेधार्थः उप-
रिष्टात्पुज्यमान उपमानार्थः तथा च यास्क उदाहरति—उभयमन्वध्यायेनैन्द्रं देवममं सवेति प्र-
विषेधार्थः पुरस्तादुपचारः तस्य यत्प्रविषेधति दुर्मदासो नमुरायामित्युपमार्थोऽप्युपरिष्टादुपा-
चारस्तस्य येनोपमितीति । अत्रोपमेयवाचिनोऽद्युशब्दस्यापि प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः अ-
ष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वोऽजः शर्व इति पठितम् ॥ महानिति नकारस्य संहितायां दी-
र्घादिति स मानपादे इति रूत्वम् आतोऽदि नित्यमिति पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः शोभगोऽघोऽपूर्व-
स्य भोऽशीतिरिति नकारः तस्य लोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति महेरिति त्र्योणाविकङ्क्षन् महेर्भा-

वोमद्वित्वं त्वइतिप्रत्ययस्वरेणोदात्तः सएवशिष्यते वज्रिणइकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः घौः घो-
शब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतोणिदितिभिभक्तेर्णित्वाच्चोऽणितीतिवृद्धिरान्तरत्न्या-
दुदात्तैवभवति । प्रथिना प्रथिन्ना पृथोर्भावइत्यर्थेपृथ्व्यादिभ्यइमनिज्वेतीमनिच् रक्तोहला-
देर्लघोरितिभकारस्यरभावः तुरिष्ठेमेयःस्वित्यनुवृत्तौटेरितिटिलोपः प्रथिमन्शब्दभित्त्वाद-
न्तोदात्तः तृतीयैकवचनेभत्वादलोपोनइत्यकारलोपश्च छान्दसोमकारलोपः अनुदात्तस्यचय-
वोदात्तइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । शवः नक्षिष्यस्यानिसन्तस्वेत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्रदेव महान् सर्वोच्च हैं । वज्रवाही इन्द्र को महत्त्व आश्रय करे ।

इन्द्र की सेना आकाश के समान विशाल है ।

समोहेवायआशतनरस्तोकस्यसनिता । विप्रासोवाधियायवः ॥ ६ ॥

समःओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिता ।

विप्रासः । वा । धियायवः ॥ ६ ॥

येनरः पुरुषाः समोहेसंग्रामे तोकस्थापत्यस्यसनितावालाभेवा आशतव्याप्तवन्तः इन्द्रं
स्तुत्वेशिशेषः वाअथवा विप्रासोमेधाविनः धियायवः प्रज्ञाकामाः सन्तआशतवेसर्वैर्लभन्तइत्य-
व्याहारः रणइत्यादिपुषट्चत्वारिंशत्संग्रामनामस्तु समोहेसमिधःइतिपठितम् पञ्चदशस्वपत्यनाम-
स्तु तुक्तोकमितिपठितम् ॥ समोहेप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । वा चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः ।
आशत अशूव्याघौ छान्दसः च्छेर्लोपः आहागमउदात्तः सतिशिष्टत्वेनसएवशिष्यते । नरः प्रा-
तिपदिकस्वरः । सनिता स्त्रियांकिब् तितुजेष्वादीनामितिवचनाच्चिगृहीतिर्निपठितिरिति-
वदिहागमः । विप्रासः ऋज्वेन्द्रेत्यादिनाविप्रशब्दोरन्यत्ययान्तोनिपातितः । धियायवः धीधारणे
धीयते धार्यते अवबुध्यते श्रुतमर्थजातमनयेविधियाप्रज्ञा सामात्मनश्छन्तीतिव्यप् कया-
च्छन्दसीत्युपत्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

६. जो पुरुष रण-स्थली में जानेवाले हैं, पुत्र-प्राप्ति के इच्छुक हैं
अथवा जो विशेषज्ञ ज्ञानाकाङ्क्षा में तत्पर हैं, वे सब इन्द्र की स्तुति-
द्वारा सिद्धि प्राप्त करते हैं।

यःकुक्षिःसोमपातमःसमुद्रइवपिन्वते । उर्वीरापोनकाकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमःपातमः । समुद्रःइव । पिन्वते । उर्वीः ।

आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येन्द्रस्य उदरमदेशः सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता सकुक्षिः समुद्र-
इव पिबन्ते वर्धते सेचनार्थो धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति काकुदो मुखसंबन्धिन्युर्वीर्बह्वचः आ-
पो न जलानीव जिह्वासंनद्धमास्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो-
न शुष्यतीत्यर्थः यद्यपि श्लोक इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मयसु काकुजिह्वेति पठितम् तथाप्युदक-
संबन्धसिद्ध्यर्थमत्र काकुच्छन्देन मुखमुपलक्षितम् संबन्धवाचिनस्तद्धितस्यात्र छान्दसो लोपोद्ब-
ध्यः ॥ सोमपातमः सोमं पिबतीति सोमपाः आकारो धातुस्वरेणोदात्तः ऊदुत्तरपदमकृतिस्वरेण स-
एव शिष्यते तमपः पित्वादनुदात्तत्वम् । समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वादन्योदात्तः इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदमकृतिस्वरत्वं चेति । पिबन्ते पिविसेचने इदितो नुम् धातोरिति नुमागमः शपः पित्त्वेनानुदात्त-
त्वं तिङ्मलसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः ऊरुशब्दोऽन्तोदात्तः वोतो गुणव-
चनादितिङीष् यणादेशः उदात्तपणो हत्पूर्वादितीकार उदात्तः जसा सह एकादेश उदात्तेनोदात्तश्च-
त्येकादेश उदात्तः । आपः प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः प्रातिपदिकस्वरेणान्योदात्तः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र का जो उदरदेश सोमरस-पान के लिए तत्पर रहता है,
वह सागर की तरह विशाल है । वह उदर जीभ के जल की तरह
कभी नहीं सूखता ।

अभिष्टव्य इह गतेष्वक्ष्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसि एवाहस्यसूनुतेत्यनुरूपसृचः एषु पु-
न्रवाणित इति स्रण्डे—अथ ब्राह्मणाच्छंसि इत्युपक्रम्य एवाहस्यसि वीरपुरे वाहस्यसूनुतेति सूचितम् ।

तस्मिंस्तु चेप्रथमां सूक्तेऽष्टमीं च भाह—

एवाहस्यसूनुता विरप्शी गोमती मही । पक्वाशाखानवाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्थ । सूनुता । विरप्शी । गोमती । मही । पक्वा ।
शाखा । न । दाशुषे ॥ ८ ॥

अस्येन्द्रस्य सूनुतामियसत्यरूपावाक्दाशुषेह विदत्तवतेयजमानाय तदर्थं एवाहि एवं स्वलु अ-
नन्तरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः कीदृशी विरप्शी विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता बहुवि-
धोपचारवादिनीत्यर्थः गोमती बह्वीभिर्गोभिरुपेता गोपदेत्यर्थः अतएव महीमहती पूज्या यथोक्त-
वाचोदघातः—पक्वाशाखान यथा बहुभिः पक्वैः फलैरुपेतापनसंवृक्षादिशाखामीति हेतुस्त्वद्वा यद्य-
पि महन्नामसृजाघं विरप्शीति पठितम् तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थो ग्रहीतः ॥ एव
एवमादीनामन्वइत्यन्योदात्तः संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । हि निपात आद्युदात्तः । अस्थ मल-
वस्येन्द्रस्य परामर्शादिदमोन्वादेशे इत्यादिना अशादेशो नुदात्त इति सर्वानुदात्तः । ऊनपरिहाणे ह-
तरामूनयत्यमियमिति सूत्रं साक्षात्तावृत्तासत्याचेति सूनुतामियसत्यावाक् पराविच्छन्दसि बहुलमि-
ति ककार उदात्तः । विरप्शी विविधरपणं विरप् स्तलपव्यक्षायां वाचि संपदादित्वाद्भावेतिक् व-

देशमस्तीतिविरप्शानिवाक्यानिनानियस्यांवाचिसन्तिसावाकृदिरप्शिनी अवइनिठनाविती-
निः यस्येतिचेत्यकारलोपः कृन्नेभ्योहीवितिहीप् इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः नकारलोप-
श्छान्दसः सवर्णदीर्घपकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यनुदात्तः । गावःअस्यांसन्तीतिगोमती मनुम-
हीपौपित्वादनुदात्तौप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते । मही महती उगितश्चेतिहीप् तस्यपित्वादनु-
दात्तत्वेप्राप्तेशतुरनुमोनद्यजादीइत्यत्रबृहन्महत्तोरुपसंस्थानमित्युदात्तत्वं अच्छब्दलोपश्छान्दसः ।
पका वृषचषपाके निष्ठेतिप्रत्ययः पचोषइतिवत् चोःकुरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
रापासवर्णदीर्घपकादेशउदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तः । शास्त्रा शास्त्रुश्चास्त्रव्याप्तौ पचाद्यच् चित्त्वाद-
न्तोदात्तेप्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वावृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाशुदाने दाश्वान्साह्यान्मी-
ढांश्चेतिनिपातनात्कसौइडभावोद्विर्वचनाभावश्च चतुर्थ्येकवचनेयचिभ्रमितिभ्रसंज्ञायांवसोःसं-
प्रसारणमितिप्रसारणंकारस्यउकारः परपूर्वत्वं शासिवसिधसीनचितिवत्वम् प्रत्ययस्वरे-
णोकारउदात्तः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र के मुख से निकला हुआ वाक्य सत्य, वैचित्र्य-विशिष्ट,
महान् और गो-प्रदाता है और हव्यदाता यजमान के पक्ष में तो वह
वाक्य पके हुए फलों से संयुक्त वृक्ष-शाखा के समान है ।

एवाहितेविभूतयःकुतयइन्द्रमावते । सद्यश्चित्सन्तिदाशुषे ॥ ९ ॥

एव । हि । ते । विभूतयः । कुतयः । इन्द्र । मावते । सद्यः ।
चित् । सन्ति । दाशुषे ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तेतवविभूतयऐश्वर्यविशेषाः एवाहिर्एवंविधाःखलु किंविधाइतितुच्यते भावते
मत्सदृशायदाशुषेहविदत्तवतेयजमानायऊतयस्त्वदीयरक्षारूपाः सद्यश्चित्सन्ति यदाकर्मानु-
ष्ठितं तदैवभवन्ति ॥ भावते मत्सदृशाय वतुष्यकरणेयुष्मदस्मद्भाञ्छन्दसिसादृश्यउपसंस्थानमि-
त्यस्मच्छब्दान्मतुष् पर्यन्तस्यप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमादेशः अदृशन्देनसहअतोऽगुणेइतिपर-
रूपत्वं दृग्दृशवतुष्वितिअनुवृत्तावासर्वनाञ्जइतिदकारस्याकारः सवर्णदीर्घत्वं वतुषःपित्वात्पा-
तिप्रदिकस्वरएवशिष्यते । सद्यः समानेद्यवीत्यर्थेसद्यःपरुत्परार्यैषमइत्यादिनानिपातितम् प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । चिद् चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः । सन्ति असृग्भुवि लटःस्थानेक्षि झोऽन्तः
अदिप्रभृतिभ्यःशप्इतिशपोलुक् तिङ्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमिति शबका-
रमाश्रित्यलसार्वाधातुकानुदात्तत्वंनभवति वर्णाश्रयविधौप्रत्ययलक्षणंनस्तीतिनिषेधात् । दा-
शुषे गतमन्वेगतम् ॥ ९ ॥

९. इन्द्र ! तुम्हारा ऐश्वर्य ही ऐसा है । वह हमारे जैसे हव्यदाता
का रक्षक और शीघ्र फलदायी है ।

दशमीसूचमाह—

ए॒वाह्यं॑ स्थ॒काम्या॑ स्तोमं॒ उक्थं॑ च॒ शंस्या॑ । इन्द्रा॒य सोम॑पीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

ए॒व । हि॒ । अ॒स्थ । का॒म्या । स्तोमः॑ । उ॒क्थम् । च॒ । शंस्या॑ ।

इन्द्रा॒य । सोम॑पीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

अस्येन्द्रस्यस्वोमः सामसाध्यंस्तोत्रं उक्थं च क्रक्साध्यं शंसमपि एवाहि एते उन्ने एवं विधे सतु किं विधे इति तदुच्यते काम्याकामयितव्ये शंस्या ऋत्विग्भिः शंसनोपे किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते इन्द्राय सोमपीतये इन्द्रस्य सोमपानार्थम् ॥ एवास्य व्यवहितमन्त्रेण तम् । काम्या कमेर्णिङ्न्तादचोयत् षेरनिटीति णिलोपः तित्स्वरिति मिति स्वरिति प्राप्ते यवोनाव इत्याद्युदात्तत्वं सुपोऽडादेशः । स्तोमः अर्पिस्तुस्वित्यादिनामन्त्रत्ययः । उक्थं वचपरिभाषणे पातुतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगिविथक् कित्वात्संसारणं परपूर्वत्वगुणाभावा । शंस्या शंसुस्तुतौ ण्यन्तादचोयत् यवोनाव इत्याद्युदात्तत्वं सुपोऽडादेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येन्द्रस्येति सोमपीतिरिन्द्रः बहुमीदृमकृत्वा पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र को सामवेदीय और ऋग्वेदीय मंत्र इन्द्र को अभिलषित हूँ और इन्द्र के सोमपान के लिए यक्तव्य हूँ ।

इन्द्रेहीत्यादिकं दशर्चस्वरूपरुद्रमृत्यादिषुषष्ठं ऋष्यादयस्त्वस्पृष्टं पूर्ववत् विरोधस्तु अतिरात्रे द्वितीयपर्याये अच्छावाकसत्वे इन्द्रेहीत्यनुरूपस्तृचः अतिरात्रे पर्यायाणामिति सप्तमे—इदं सोमस्य न्वइन्द्रेहि मत्स्यन्वस इति सूत्रितम् ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टकमाह—

इन्द्रेहि॒ मत्स्यन्ध॑सो॒ विश्वे॑भिः सोम॒पर्व॑भिः । म॒ह्यँ अ॒भि॒ष्टि॒रोज॑सा ॥ १ ॥

इन्द्रं॑ । आ । इ॒हि । म॒त्ति । अ॒न्ध॑सः । वि॒श्वे॑भिः । सो॒म॒पर्व॑भिः ।

म॒हान् । अ॒भि॒ष्टिः । ओ॒ज॑सा ॥ १ ॥

इन्द्र एहि अस्मिन्कर्मणि आगच्छ आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैः अन्धसः अन्धोभिरभैः मत्तिमाद्यहोभय तत्कर्ष्यभोजसाचलेन महान्भूत्वा अभिष्टिः शत्रूनामभिप्रविवाभवेति शेषः अष्टाविंशतिसंख्याकेषु वलनामस्वोऽपः पाज इति षष्ठितम् ॥ आ इहि आदुः

इन्द्रपहि योसुभयोःस्थानेनभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमितिआद्माहोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशा-
दोमाहोभेतिपररूपम् । मत्सि माद्य मदीहर्षलेपनयोः लोटःसिप् सर्वेविधयश्छन्दसि-
विकल्प्यन्तइतिसोर्हिादेशोनभवति दिवादिभ्यःभ्यञ्जितिभ्यन् बहुलंछन्दसीतिस्थनोलुक्
नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् शमामहानादीर्घःश्रयनीत्युपधादीर्घोऽनभवति सिपःपि-
त्वाद्वातुस्वरएव । अन्वसः अदेर्नुमङ्गस्येत्यमुन् व्यत्ययेनतृतीयाबहुवचनकर्तव्यम् निस्वादाद्यु-
दात्तः । विश्वेभिः अशूषीत्यादिनाकन् निस्वादाद्युदात्तत्वम् ऐसादेशोबहुलंछन्दसीतिनभवति।
सोमपर्वभिः लतारूपंसोमंमृणन्तिपूरयन्तीविसोमपर्वाणः सोमरसाः पूषालनपूरणयोः अन्ये-
भ्योऽपिदृश्यन्तेइतिवनिपृगुणोरपरत्वम् वनिपःपित्वाद्वातुस्वरएव उपपदसमासे छदुत्तरपदमङ्ग-
तिस्वरेणपुनःसपवभवति । अग्निहिरभिगन्ता इषगतौ मध्वेवृषेत्यादिनाकिञ्चुदात्तः सहिभावपरो-
ऽपिभवितारंलक्षयति कित्वाल्लघूपधगुणाभावः तितुवतथसिमुत्तरकसेषुचेति इडागमोनभव-
ति अग्निशब्दस्यइकारे एमचादिषुपररूपत्वंवक्तव्यमितिपररूपत्वं प्रादिसमासे छदुत्तरपदमङ्ग-
तिस्वरत्वम् । ओजसा उज्जेर्बलोपभ्येत्यमुन् निस्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

१. इन्द्र ! आओ । सोमरस-रूप लाहोँ से हृष्ट बनो । महाबल-
शाली होकर शत्रुओं में विजयी बनो

द्वितीयाष्टचमाह—

एमेनंसृजतासुतेमन्दिमिन्द्रायमन्दिने । चक्रिंविश्वानिचक्रये ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । सृजत् । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने ।

चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणायप्रयुक्तः हेअध्वर्यवः सुतेअग्निपुतेचमसस्थेसोमेएनंसोममिन्द्रा-
य इन्द्रार्थासृजत पुनरभ्युचयतशुक्रामन्थिचमसगणेपुनरभ्युचयनमापस्त्वैनोक्तम् । होर्ष-
काणांचमसाध्वर्यवःसकृत्सकृद्धत्वाद्युक्तस्याभ्युजीयोपावर्तध्वमितीति कीदृशमेनं मन्दिं हर्षहे-
तुं चार्किंसाधुकरणशीलं कीदृशायेन्द्रायमन्दिनेहर्षयुक्ताय विश्वानिसर्वाणिकर्माणिचक्रयेकृतवते
सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः । ईमित्यस्यपदपूरणार्थयास्कआह—अथयेप्रवृत्तेऽर्थेमिताक्षरेषु
ग्रन्थेषुवाक्यपूरणाआगच्छन्तिपदपूरणास्तेमिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीति । अस्यायमर्थः
अन्यैरेवपदैर्विबक्षितेऽर्थेसमासेसतियेशब्दाअमिताक्षरेषुछन्दोराहित्येनपरिमिताक्षररहितेषुब्राह्म-
णादिवाक्येषुवाक्यपूरणार्थाद्ब्रह्म्याः मिताक्षरेषुछन्दोयुक्तेषुग्रन्थेषुपदपूरणार्थाः तेचकमी-
मित्यादयइति । ईमित्यस्यशब्दस्यानर्थक्यायैतादृशचमुदाजहार—एमेनंसृजतासुतेआसृजतैनं

१ आपस्तेबसूत्रेअभिष्टोमप्रकरणे ।

सुतइति । एनंइदमोद्वितीयायां द्वितीयादौ स्वेनइति एनादेशोऽनुदात्तइत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजत
संहितायामन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । मन्दिम् प्रमोदहेतुं यदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु इदि-
तोनुमधातोरितिनुम् मन्दमानं प्रयुक्तइत्यर्थे हेतुमतिचेतिणिच् एयन्तस्य अजन्तत्वादचइरितिइ-
कारप्रत्ययः णेरनिटीति णिलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । मन्दिने मन्देः पूर्ववच्चतुर्थ्येकवचने-
अनपुंसकस्यापि व्यत्ययेननुमागमः । चकिं ब्रुह्मअकरणे आह्वगमहनजनः किं किनौलिट्चेति त-
च्छीलवद्धर्मवत्साधुकारिषु कर्तृषु किन्यत्ययः तस्थकित्वाद्गुणाभावः यणादेशः लिङ्गद्वावाद्धिर्वचनं
द्विर्वचनेचीति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्कृशब्दोद्विरुध्यते अस्यासस्मज्जरत्वरपरत्वभुत्वह्ला-
दिशेषाः किनोनिच्वादाद्युदात्तः । विश्वानि विशेः क्व निच्वादाद्युदात्तः । अस्य च क्रयेइति लृट्-
न्तेनयोगेऽपि कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठीनभवति किं किनौलिट्चेति किं किनौलिट्गद्वावेन नत्तोका-
व्ययनिष्ठाखल्यर्थेनानामिति निषेधात् ॥ २ ॥

२. यदि प्रसन्नतावायक और कार्य-सम्पादन में उत्तेजक सोमरस
तैयार हो तो, हर्ष-युक्त और सकल-कर्म-साधक इन्द्र को उत्सर्ग करो ।

मत्स्वांसुशिप्रमन्दिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषुसर्वनेष्वा ॥ ३ ॥

मत्स्व । सुशिप्र । मन्दिभिः । स्तोमेभिः । विश्वचर्षणे । सचा ।

एषु । सर्वनेषु । आ ॥ ३ ॥

सुशिप्र हेतोभनहनो शोभननासिकवा शिमेहनूनासिकेवेति यास्केनोक्तत्वात् तादृशहे-
इन्द्र मन्दिभिः हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः मत्स्वइष्टोभय हेविश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्य-
जमानैः पूज्येत्यर्थः तादृशइन्द्र त्वं एषु मागयतेषु शिपुसर्वनेषु सचादेवैरन्यैः सहागच्छेति शेषः ॥ यदि-
स्तुतीत्यस्य लोटि अनित्यमागमशासनमिति कृत्वा इदितोनुमधातोरिति नुमभवति अनुदात्तेत्वा-
त्तास्यनुदात्तेऽद्विदुपदेशादितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएव संहितायां द्व्यचोतस्ति-
कृतिदीर्घत्वम् । सुशिमेत्यामन्निवनिषातः । मन्दिभिः गतमन्त्रे व्याख्यातम् । स्तोमेभिः मन्त्रत्य-
यस्य निच्वादाद्युदात्तत्वम् बहुलं छन्दसीति त्रिसृषेसादेशोनभवति । विश्वचर्षणे निषातः । सचा
उक्तः । एषु कहिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. हे सुन्दर नासिकावाले और सबके अधीश्वर इन्द्र ! प्रसन्नता-
कारक स्तुतिर्मो से प्रसन्न हो और देवों के साथ इस सबन-यज्ञ में
पधारो ।

चतुर्थीष्टवमाह—

असृप्रमिन्द्रतेगिरः प्रतित्वा मुदहासत । अजोषाष्टषुभं पतिम् ॥ ४ ॥

असृपम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत् ।

अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र गिरस्त्वदीयाःस्तुतीरसृष्टवानस्मि ताम्रगिरःस्वर्गेवस्थितत्वांपतिउदहासव उदत्यमामुवन् वादशीर्गिरस्त्वं अजोषाः सेवितवानसि कौटशांत्वांवृषभं कामानांवर्षितारं पतिं सोमस्यपातारंयजमानानांपालयितारंवा पातावापालयितवेतियास्केनोक्तत्वात् । असृष्टं असृजं सृजविसर्गे लठोर्मिषं तुदादिभ्यःशः बहुलंछन्दसीति अत्रविकरणस्वरुडागमः अकारस्यगकारः लुङ्लङ्लङ्स्वहुदात्तइत्यङागमउदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते । गिरः प्रातिपदिकस्वरः । अहासव ओहाङ्गौ लुङ् सस्यअदादेशः चुरेःसिच्अङागमःनिघातश्च । अजोषाःजुषीषीतिसेवनयोः लठ्स्थान्स् तुदादिभ्यःशः तस्यछन्दस्युभयथेतिआर्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः आसस्थकारलोपश्छान्दसः सवर्णदीर्घः अङागमःसतिशिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते । वृषभं वृषुवृषुषुसेचने अभजित्यनुवृत्तौ ऋषिवृषिभ्यांकिदित्यभञ्जत्ययः कित्वाङ्गणाभावः चित्वादन्तोदात्तः । पतिं पारक्षणे पातेर्हतिः ङित्वाङ्गिलोपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥४॥

४. इन्द्र ! मैंने तुम्हारी स्तुति की है । तुम इच्छित-वर्षक और पालन-कर्ता हो । मेरी स्तुति तुम्हें प्राप्त हुई है ; तुमने उसे ग्रहण कर लिया है ।

संचोदयचित्रमर्वाधाधइन्द्रवरेण्यम् । असदित्तैविभुप्रभु ॥ ५॥१७॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यम् । असत् ।

इत् । ते । विभु । प्रभु । ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र वरेण्यंश्रेष्ठं राधोधनं चित्रं मणिमुकादिरूपेणबहुविधं अर्वागस्मदभिमुखंयथाभव-वितथासंचोदय सम्यक्प्रेरय भोगाययावत्पर्याप्तंतावद्विभुशब्देनोच्यते ततोऽप्यधिकंप्रभुशब्देन वादशंधनंतेतवैवअसदित्अस्त्येव तस्मादस्मभ्यंप्रयच्छेत्यर्थः मधमित्यादिषुअष्टाविंशतिधननामस्तु रायःराधइतिपठितम् ॥चोदय चुदप्रेरणे ण्यन्तालोट् तिङ्गुतिङ्गइतिनिघातः । राधःराधुवन्त्यनेनेतिराधोधनं सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्वादाद्युदात्तः । वरेण्यं वृअण्यः वृषादित्वादाद्युदात्तः । असव असृभुवि छेद् तिप् इत्थलोपइतीकारलोपः छेटोडाटावित्यङागमः अदिप्रभृतिभ्यःशुभृतिशपोलुक् आगमाअनुदात्ताइतिअटोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव । विभु विभवतीतिविभु भुवइत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्योद्वसंज्ञायामितिदुष्यत्ययः ङित्वाङ्गिलोपः प्रत्ययस्वरेणोकारउदात्तः छुत्तरपदमकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । एवंप्रभु ॥ ५ ॥

५. इन्द्रदेव ! उत्तम और नानाविध सम्पत्ति हमारे सामने भेजो । पर्याप्त और प्रचुर धन तुम्हारे पास ही है ।

इन्द्रेहीविसूक्तेष्वीधृचमाह—

अस्मान्सुतत्रचोदयेन्द्ररायेरभस्वतः । तुविद्युन्नयशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः । तुविद्युन्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

हेतुविद्युन्न भभूतधनेन्द्र रायेधनसिद्ध्यर्थमस्माननुष्ठातृन्तत्रकर्मणि सुचोदय सुभूमेरय कीदृशा-
नस्मान् रभस्वतः उद्योगवतः यशस्वतः कीर्तिमतः ॥ तत्र तच्छब्दात्सप्तम्यासल्लिखीतिपत्ययातूर्व-
स्योदात्तत्वम् । इन्द्र आमक्षिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वाच्च निषातः । राये ऊह्रिदमित्यादिनाविभक्ते-
रुदात्तत्वम् । रभस्वतः रभराभस्मे राभस्यंकार्योपक्रमः सर्वधातुभ्योऽस्युन् निच्चादाद्युदात्तः म-
तुपःपित्वादन्युदात्तत्वम् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिनपदत्वम् तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञायावाधिव-
त्वात् आकङ्कारादेकासंज्ञेतिनियमात् । तुविबहुद्युन्नधनंयस्य वाशिकयामक्षिताद्युदात्तत्वम् । यश-
स्वतः यशोस्यास्तीतिमतुप् अस्मायामेधास्रजोविनिरिति विनिनानवाभ्यते मतुपःसर्वप्रसमु-
चयात् यशस्तशब्दोन्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः मतुपःपित्वात्सप्तम्यश्लिष्यते ॥ ६ ॥

६. अनन्त-सम्पत्तिशाली इन्द्र ! धन-सिद्धि के लिए हमें इस कर्म
में संयुक्त करो । हम उद्योगी और यशस्वी हैं ।

सप्तमीधृचमाह—

संगोमदिन्द्रवाजवदस्मेपृथुश्रवोबृहत् । विश्वार्धुयैक्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मेइति । पृथु । श्रवः । बृहत् ।
विश्वऽर्धुयुः । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र अबोधनं अस्मेसंधेहि अस्मभ्यंसम्यक्प्रयच्छ कीदृशंश्रवः गोमत् बह्वीभिर्गो-
भिरुपेतं वाजवद् भभूतेनाञ्जेनोपेतं पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वार्धुः कृत्स्नार्धु-
व्यकारणं अक्षितं विनाशरहितम् ॥ गोमत् वाजवद् उभययममनुपोऽनुदात्तत्वात्मातिपदिकस्व-
रएव वाजशब्दोवृषादिराद्युदात्तः । अस्मे अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीविबुधवचनस्यसुपांसुलुगित्यादि-
मारोमादेशः शित्वात्सर्वदेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शेषेलोपष्टिलोपइतिपक्षेउदात्त-
निवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेअतोऽणुणेइतिपरस्मै एकादेशतदात्तेनोदा-
त्तइतिउदात्तत्वम् । पृथु प्रथमस्थाने प्रथिप्रविप्रस्त्रांसंयसारणंसलोपश्चेतिक्रमत्ययः रेफस्यसं-

प्रसारणप्रकारः परपूर्वत्वं कोः कित्वाचलधूपधगुणः । अयतइतिश्रवो धर्मं अमृन्त्यत्ययः नि-
त्वादाद्युदात्तः । बृहत् प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः विश्वमायुर्यस्मिन्धने विश्वशब्दः कन्ध-
त्ययान्तः तस्य बृहन्नीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिच्छन्दसि बहुलमिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्
एकादेशोदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । अक्षितं शिक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिनिष्ठा तेन
ण्यदर्थत्वानिष्ठाया मण्यदर्थे इति न दीर्घत्वम् अतएव क्षियो दीर्घादिति न निष्ठानत्वम् नञ्समासे
अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. इन्द्रदेव ! गौ और अन्न से युक्त, प्रचुर और विस्तृत, सारी
आयु चलने योग्य और अक्षय धन हमें दो ।

अस्मेधेहि श्रवो बृहद्युञ्जं सहस्रं सातमम् । इन्द्रतारथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युञ्जम् । सहस्रं सातमम् ।

इन्द्र । ताः । रथिनीः । रिषः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र बृहत्श्रवः महती कीर्तिम् अस्मेधेहि अस्मान्पयच्छ तथा सहस्रं सातमं अविश-
येन सहस्रं सत्त्वादानोपेतं युञ्जधनमस्मेधेहि तथा ताः ग्रीहियवादि रूपेण प्रसिद्धाः रथिनीर्व-
हुरयोपेताः इषोचान्यस्मेधेहि ॥ अस्मे घृषां घृष्टुगित्यादिनाशोऽपदेशः । धेहि ध्वसोरेवावभ्या-
सलोपश्चेत्याभ्यासलोपौ । अयतइतिश्रवः अमृनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् सहस्रं सनुतेददाती-
तिसहस्रताः षण्णुदाने जनसनस्वनक्रमगमोविद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारादेशः घातु-
स्वरेणान्तोदात्तः पुनः छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण सप्तवशिष्यते । रथा आसांसन्तीति रथिन्यइ-
ति प्रत्ययस्याधुदात्तत्वम् ऋन्नेभ्यो ङीप् सचपित्वादनुदात्तः । रिषः यौगिकत्वे घातुस्वरः रु-
ढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र ! हमें महती कीर्ति, बहुवान-राभाष्ययुत धन और अनेक-
रथपूर्ण अन्न धान करो ।

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीभिर्गुणन्तं ऋग्मियम् । होमगन्तारमुतये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुपतिम् । गीभिः । गुणन्तः । ऋग्मियम् ।

होम । गन्तारम् । उतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योत्पत्त्यर्थं इन्द्रं होम वयमाह्वयामः किं कुर्वन्तः गीभिः स्तुति-
भिर्गुणन्तः स्तुवन्तः कीदृशमिन्द्रं वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचां मातारं गन्तारं यागदेशे गमन-

शीलम् ॥ वसोः वसनिवासे शृत्स्निहीत्यादिना उन्मत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । व-
सुपतिं समासान्तोदात्तत्वेभावे पत्यावैश्वर्येति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः सावेकाचइति वि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । गुणन्तः गृशब्दे उटः शट् क्रयादिभ्यः आ शतुः सार्वधातुकमपिदिति द्वित्वा-
त् आभ्यस्तयोरावइत्याकारलोपः शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । ऋग्मिथं ऋचोमिमी-
तइति ऋग्मीः संऋग्मिथं माह्मानेशब्दे च क्तिप्चेति क्तिप् धुमास्थेत्यादिना ईत्वम् । षकारस्य चोः
कुः झलांजशोच्चेइति जश्त्वंगकारः द्वितीयैकवचने अचिश्नुधात्वित्यादिना इयङादेशः परनेका-
चइतियणादेशः सर्वेविधयश्छन्त्सि विकल्प्यन्तइति न भवति छन्दुत्तरपदमकृतिस्वरेण इकार-
उदात्तः । होम आहुयामः ह्वेज्स्पर्धायांशब्दे च उट् तस्य अस्मदोबहुत्वेपिव्यत्ययेनमिप् इ-
कारस्य व्यत्ययेनाकारः शपोबहुलंछन्दसीति लुक् बहुलंछन्दसीति ह्रस्वः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः
भावोरित्योकारउदात्तः मिषः पित्स्वरेणानुदात्तत्वम् । गन्तारं गभुगतौ ताच्छीत्येदृन् निच्चा-
दाद्युदात्तः । ऋवये ऋतियूतिजूतीत्यादिना किञ्चुदात्तो निपातितः ॥ ९ ॥

९. धन की रक्षा के लिए हम स्तुति पत्रके इन्द्र को बुलाते हैं ।
इन्द्र धन रक्षक, ऋचा-प्रिय और यज्ञ-गमन-कर्ता हैं ।

सुते सुते न्योक्से बृहद् बृहद् इदरिः । इन्द्राय शूषमर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥
सुते सुते । निःओक्से । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।
इन्द्राय । शूषम् । अर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

आकार इच्छब्दध्वापदपूरणौ यद्वा व्याप्तिवचनआकारः आर्षदर्थेऽभिप्रायावित्यभिधा-
नाव इच्छब्दोपिशब्दार्थः इयर्तिगच्छत्यनुष्ठेयं कर्मप्राप्नोतीत्यरियं जमानः इदरिः सर्वोपि यजमानः
इन्द्राय सुते सुते इन्द्रार्थमभिषुते तत्तत्सोमे शूषं बलं अर्चति स्तौति इन्द्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः की-
दृशं शूषं बृहत्सौर्ध कीदृशायेन्द्राय न्योक्से नियतस्थानाय बृहते मौढाय ॥ सुते सुते पुञ्अभि-
ष्वे कप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः नित्यधीप्ताधोरिति वीप्तायां द्विर्भावः तस्य परमाब्जेद्वितमिषि
द्वितीयस्याब्जेद्वितत्वेनानुदात्तत्वेनानुदात्तत्वम् । न्योक्से निषतमोकोयस्य तस्मै निशब्दो निपावा-
आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः । तस्य यणादेशोऽदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्योकारः स्व-
रितः । बृहते बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति अजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिः ऋगतौ अचरिर्वि-
कास्यत्ययः गुणोरपरत्वं प्रत्ययस्वरेण इकारउदात्तः । इन्द्राय ऋजेन्द्रेत्यादिना उन्मत्यये इकार-
उदात्तः । शूषं प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति निघातस्वरः ॥ १० ॥

१०. प्रत्येक यज्ञ में यजमान लोग सदाप्रियासी और प्रौढ़ इन्द्र
के महान् पराक्रम की प्रशंसा करते हैं ।

गायन्तीति सूक्तस्य मन्त्रसंख्याछन्दोविशेषधैवमनुक्रम्यते— गायन्तिद्वादशानुष्टुभं त्विति

गृहिवाइत्यादिपरिभाषायां तु शब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वात् अस्म्यसूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानु-
वृत्तत्वं द्रष्टव्यम् अषिदेवते पूर्ववत् अभिष्टवषट् इत्यस्योक्त्येव तृतीयसवने च्छावाकस्य गायन्तीति स्तो-
त्रियस्तुचः एक्षुष्विति खण्डे—गायन्ति त्वा गायत्रिण आत्वा गिरो रथीरिवेति सूत्रितम् ।

गायन्ति त्वा गायत्रिणो अर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्वाशतक्र
त उद्गंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः । ब्रह्मा
णः । त्वा । शतक्रतो इति शतक्रतो । उत् । वंशम् इव । येमिरे ॥ १ ॥

हेशतक्रतो बहुकर्मन् बहुमज्ञवेन्द्रत्वा त्वां गायत्रिणः उद्गातारो गायन्ति स्तुवन्ति अर्किणो-
र्चनहेतुमयुक्ता होतारः अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्ति शस्त्रगतैर्मघैः प्रशंसन्ति ब्रह्माणो ब्रह्मप्रध-
त्यश्चतरे ब्राह्मणास्त्वात्वा मुद्येमिरे उन्नतिं प्राप्नुवन्ति तत्र दृष्टान्तः—वंशमिव यथा वंशम्रेनृत्पन्तः
शिल्पिनः प्रौढवंशं उन्नतं कुर्वन्ति यथा वासन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् एता-
श्च वंशास्कर्तृव्याचष्टे—गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वाशतक्रत उद्येमिरे-
वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रयव इति वेति ॥ अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे—अर्को देवो-
भवति यदेनमर्चन्त्यर्कमघो भवति यदेनार्चन्त्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृत्तः क-
दुकिन्नेवि ॥ गायन्ति शप्तिपौषित्वा लुप्तार्चं धातुकत्वाच्चानुदात्तौ धातुरुदात्तः । गायत्रिणः
गायत्रं सामयेषामुद्गातृणामस्ति ते अत इति नूतनौ प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । अर्चन्ति अर्चपूजा-
यां शौचादिकः शप्तिपावनुदात्तौ धातुस्वर एव पादादित्वाच्च निषातः । अर्कं अर्चन्त्ये-
षिरित्यर्कमन्त्राः तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षणया अर्कः पुंसि संज्ञायां च प्रायेणेति कर-
णेषः चजोः कुषिण्यतो रिति चकारस्य कुत्वं ककारः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अर्कमन्त्रायेषां सन्ती-
त्यर्किणो होतारः एकाक्षरात्क्रतो जातेः सप्तम्यां च नतौ सप्तवाविति कृदन्तादिनिठनौ यद्यपि प्रविषि-
चौतयाभ्यप्रव्यत्ययादिनिः प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । ब्रह्माणः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।
शतक्रतो निषातः संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्येति बकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिक-
स्वरेणान्तोदात्तः इवेन समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति स एव शिष्यते । येमिरे
यमउमरमे तिङ्गतिरुदिति निषातः ॥ १ ॥

१. शतक्रतु इन्द्र ! गायक तुम्हारे उद्देश्य से गान करते हैं । पूजक
पूजनीय इन्द्र को अर्चना करते हैं । जिस प्रकार नर्तक वंश-स्पर्श
को उन्नत करते हैं, उसी प्रकार स्तुति करनेवाले ब्राह्मण तुम्हें ऊँचा
उठाते हैं ।

१ नि० ५. ५. । २ नि० ५. ४. । ३ शप् तिपावनुदात्तौ इत्यत्र “ शप् अस्ति ”
अनुदात्तौ इति पाठः । अयमेव युक्तः अर्चन्तीति बहुवचनेति पृत्वा भावात् ।

द्वितीयाष्टकमाह—

यत्सानोःसानुमारुहद्भूर्यस्पष्टकर्तृम् । तदिन्द्रोऽर्थचेतनिपूयेन
वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुम् । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्तृम् ।

तत् । इन्द्रः । अर्थम् । चेतति । यूयेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदासानोःसानुमारुहयजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणायएकस्मात्पर्वतभागादपरं-
पर्वतभागमारुहवान् तथाभूरिप्रभूतं कर्तृकर्मसोमयागरूपं अस्पष्ट स्पष्टवानुपक्रान्तवानित्यर्थः
एतदानीमिन्द्रः अर्थयजमानस्यप्रयोजनंवेवतिजानाति ज्ञात्वाचवृष्णिः कामानांवर्षितासन्यूथे
नमरुद्गणेनसहएजति कंपतेस्वस्थानात् यज्ञभूमिभागन्तुमुद्युक्तइत्यर्थः ॥ सानोः षण्मुदाने सनोति-
वदाति निवसतामवकाशमिति सानुः दूसनजनिचरिचटिरहिष्योऽनुष्णं णित्वाद्युपधावृद्धिः
जित्वादाद्युदात्तत्वं च । अरुहत् रुहेर्लङिति पिशपिसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति लघुपधगुणो-
न्नयति लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिषेधान्निघातो-
न्नयति । भूरि अदिशदिभूरुभिष्यःकिन् कित्वाद्युपाभावः नित्वादाद्युदात्तः । अस्पष्ट
स्पर्शनाधनस्पर्शनयोः स्वरितव्रितआत्मनेपदं लङःप्रथमपुरुषैकयचनम् बहुलंछन्दसीतिशपो-
लुक् वश्वादिपत्वंहुत्वं लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्तइत्यहागमउदात्तः सएवशिष्यते अनुपद्वेणयच्छ-
न्दयोगाभिघावाभावः । कर्तृं हुक्कृकरणे अन्येभ्योऽपिहभ्यन्तइतिविच् गुणोरपरत्वम्
विच्ःसर्वापहारीलोपः करोभावःकर्तृम् । अर्थं अर्तेः उपिकुषिगार्तिभ्यस्थन् नित्वादाद्युदात्तः ।
यूयेन तिथपृष्ठगूययूययोथाइतिथक्प्रत्ययान्तोनिपातितः । वृष्णिःनिरित्यनुवृत्तौ स्रवृषिभ्यां
किदितिनिप्रत्ययान्तः कित्वाद्युपाभावः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । एजति एजृकंपने
तिङ्गुविङ्गइतिनिघातः ॥ २ ॥

२. जब सोमलता के लिए एक पर्वत-मार्ग से दूसरे पर्वत-प्रदेश
को यजमान जाता और अनेक कर्म सिर पर उठाता है, तब इन्द्र यजमान
का मनोरथ जानते और इच्छित-वर्षण के लिए उत्सुक होकर मरु-
बल के साथ यज्ञ-स्थल में आने को प्रस्तुत होते हैं ।

युक्ष्वाहिकेशिनाहरीवृषणाकक्ष्यप्रा । अथानइन्द्रसोमपा
गिरामुपश्रुतिचर ॥ ३ ॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरीइति । वृषणा । कक्ष्यप्रा । अथ ।

नः । इन्द्र । सोमप्राः । गिराम् । उपश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

हेसोमपाः सोमपानयुक्तेन्द्रहरीत्वदीयावश्वौ युक्त्वाहिसर्वथासंयोजय अथानन्तरंनोऽस्म
दीयानांगिरास्तुतीनांउपश्रुतिसमीपेअवणमुद्दिश्यचर तत्पदेशंगच्छ कीदृशौहरी केशिनास्क-
न्धप्रदेशोलम्बमानकेशयुक्तौ वृषणासेचनसमर्थौ युवानौ कक्ष्यमा अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः
कक्ष्या तस्याः पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥ युक्ष अमोलोपश्छान्दसः सतिशिष्टत्वेनप्रत्यय-
स्वरःशिष्यते अचोतस्तिष्ठइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । केशिना प्रशस्ताःकेशाःअनयोःसन्ती-
तिमत्वर्थीयइतिः प्रत्ययस्वरः झुर्पांझुलुगित्यादिनाविवचनस्याकारादेशः । वृषणा वृषुवृषु-
सेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युमतिदिवइतिकनिन् अित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः वाषपूर्व-
स्यनिगमेइत्युपधायाः पक्षेदीर्घाभावः पूर्ववदाकारः । कक्ष्यमा कक्षयोर्भवंकक्ष्यंसूत्रं तत्रावः
पूरयतःपुष्टत्वादितिकक्ष्यमौ प्रापूरणे आतोनुपसर्गेकइतिकःप्रत्ययः छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वं आकारःपूर्ववत् । अथ निपावस्येविसंहितायांदीर्घः । नः अनुदात्तंसर्वमपा-
दावावित्यनुवृत्तौबहुवचनस्यवत्ससावितिनसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्रसोमपाइत्युभौआमन्वि-
तस्यचेतिसर्वानुदात्तौ । गिरां सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिविविभक्तिरुदात्ता । उपशब्दोनि-
पातत्वादाद्युदात्तः श्रुतिशब्देनप्रादिसमासेछुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेत्वेप्राप्ते तादौचनितिरुत्पत्ताविति
तुवर्जितवादिपरत्वाद्भवेःप्रकृतिस्वरः । चर निपातः ॥ ३ ॥

३. अपने केशर-संयुक्त, पराक्रमी और पुष्टांग दोनों घोड़ों को रथ
में जोड़ो । इसके बाद हमारी स्तुति सुनने के लिए आओ ।

विशेषविनियोगस्तुयत्रश्रौतोनसूत्रितः स्मार्तैवप्रविजानीयाद्विधानादिसूत्रतः ॥ एहिस्तो-
मानित्युगेषामुत्रेविशेषाकारेणनविनियुक्ता साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मज्ञादौसर्वत्रानुसंधेयः ।

तामेवांसूक्तगतांचतुर्थीष्टचमाह-

एहिस्तोमोअभिस्वराभिगृणीह्यारुव । ब्रह्मचनोवसोसचेन्द्रयज्ञंचवर्धय ॥ ४

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । रुव ।
ब्रह्म । च । नः । वसोइति । सचा । इन्द्र । यज्ञम् । च । वर्धय ॥ ४ ॥

हेवसोनिवासकारणभूतेन्द्र एहिअस्मिन्कर्मण्यागच्छ आगत्यचस्तोमानुदात्तप्रमुक्तानि
स्तोत्राणि अभिस्वरअभिलक्ष्यप्रशंसारूपंशब्दंकुरु तथाध्वर्यवमभिलक्ष्यगृणीहिशब्दंकुरु
तथाहोत्तमप्रमुक्तानिशाण्यालक्ष्य रुव शब्दंकुरु परिवेषेणसर्वानृत्विजः प्रशंसित्यर्थः तत्तद्व-
र्धनोऽस्माकं ब्रह्मचांचयज्ञंचानुष्ठीयमानंकर्मच सचासहवर्धयसांगत्वसंपादनेनयज्ञंवर्धयित्वाव-
त्फलमचंचयवृद्धंकुरु अन्धइत्यादिव्वष्टाविंशत्यजनामसुब्रह्मचर्चइतिपठितम् ॥ इहि इण्गत्तौ
तेर्हिः हेरपित्वेनकृत्वाहुणाभावः निपातः आङ्गासहगुणेएकदेशज्जात्तेनोदात्तइत्युदात्तः ।

स्तोमान् अर्तिस्तुस्वित्पादिनामन् नित्वादाद्युदात्तः उत्तरपदेनसंहितायानकारस्यदीर्घादृतिस्मान्
नपादेइतिरुत्वं आतोऽटितित्यमित्याकारस्यानुनासिकः शोभगोअघोअपूर्वस्थयोशीतियत्वम्
वस्थलोपः शाकल्यस्येति लोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसन्धिर्नभवति । अग्नि एवमादीनामन्तइत्य-
न्तोदात्तः । स्वर स्तुशब्दोपतापयोः निघातः । अग्नि गतम् । गृणीहि गृशब्दे सेर्हपिच्चे-
तिहिः क्प्यादिभ्यःश्च ईहल्यघोरितीत्वम् प्वादीनां ह्रस्वइति ऋकारस्य ऋकारः ऋवर्णाच्चेतिव-
कञ्यमितिणत्वम् तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः । रुव रुशब्दे सेर्हपिच्चे शपिप्राप्ते व्यत्ययेनशः तस्य
ङित्वेनगुणाभावादुबलादेशः अवोहेरितिहेर्लुक् तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः । मस एहिबृह्मिबृजौ मनि-
चित्यनुवृत्तौ नृहेरभ्यन्लोपश्चेतिमनिन् वत्तन्नियोगेनलोपः अमागमश्च मिदचोन्त्यात्परइतिऋ-
कारात्परः यणादेशः मनिनोनिन्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वसो आमश्चित्तिनिघातः । यज्ञं यज्याचेत्या-
दिनामन् प्रत्ययस्वरः । वर्धय निघातः अत्रचकारद्वयश्रवणादियमेवतिङ्ङिविभक्तिः पूर्ववाक्ये-
ष्वनुषज्यते अतः अनुषक्तैवप्रथमानश्रुतेत्यश्रुतायाश्चवायोगेप्रथमेतिनिघातनिषेधो न भवति ॥४॥

४. हे जनाभ्य इन्द्र । आओ । हमारी स्तुति की प्रशंसा करो;
समर्थन करो और शब्दों से ज्ञानन्द प्रकाश करो । इसके सिवा हमारा
अन्न और यज्ञ एक साथ ही बढ़ाओ ।

अभिष्टवणहृद्गतोक्त्येषुअच्छावाकस्यतृतीयसवनेउक्त्यमिन्द्रायशंस्यमित्यनुस्त्वस्तृचः
एतद्विवक्षितं—इन्द्रंविश्वाअवीवृधञ्जुक्त्यमिन्द्रायशंस्यमितिसूत्रितम् ।

वर्धमिस्तुचेप्रथमांसूक्तेपञ्चमीष्टवमाह—

उक्त्यमिन्द्रायशंस्यवर्धनंपुरुनिष्विधे । शक्रोयथासुतेषुणो
रारणत्सुर्येषुच ॥ ५ ॥

उक्त्यम् । इन्द्राय । शंस्यम् । वर्धनम् । पुरुनिःसिधे । शक्रः ।
यथा । सुतेषु । नः । रारणत् । सुर्येषु । च ॥ ५ ॥

इन्द्रायेन्द्रायवर्धनंवृद्धिसाधनमुक्त्यंशंशंस्यमस्माभिःशंसनीयं कीदृशायेन्द्राय पुरुनि
ष्विधेचहूनांशूणांनिषेधकारिणे शक्रः शक्रइन्द्रोनोऽस्मदीयेषुसुतेषुपुत्रेषुसुर्येषुचसित्वेष्वपि
यथायेनप्रकारेणरारणत् अतिशयेनशब्दंकुर्यात् तथाशंस्यमितिपूर्वज्ञान्यः अस्मदीयेनशस्त्रेण
परितुष्टद्वोऽस्माकंपुत्रानस्मात्सख्यानिचबहुधाप्रशंसित्वित्यर्थः ॥ उक्त्यं वचस्यकृत्प्रत्ययउक्तः
प्रत्ययस्वरः । शंस्यं शंसुस्तुतौ ण्वन्तावचोयच् णेरनिटीतिणिछोपः सित्स्वरितिप्राप्ते यवोनावह-
स्याद्युदात्तत्वम् । वर्धनं करणाधिकरणयोधेतिंकरणेत्युद् तित्वेतिप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् ।
पुरुनिष्विधे बहूनांशूणांनिषेधकाय निषगत्यां चात्वादेःपञ्चमिनिस्त्वपसर्गस्मनिशब्द-
समानार्थस्यप्राक्प्रयोगः किप्चेतिकिप् क्रिपःसर्वापहारीछोपः कुगमिमादभइतिमासः निसः

सकारेण ह्योव्यवधानं छान्दसत्वाद्नाहत्पउपसर्गात्सुनोतीत्यादिना चातुसकारस्य षत्वम् मितः
 सकारस्य हुनादुरिति षत्वम् पुरुशब्देन कर्मणि षष्ठ्यन्तेन समासः षिघोर्चातुस्वरेणोदात्तत्वम् नि
 षिघइतिमादिसमासे छुत्तरपदमलुतिस्वरत्वम् छद्द्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि मह्यात्पुनःकारक-
 समासेऽपि स एव स्वरः । शक्नोतीति शकः स्फामितश्चिवश्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । यथा
 मकारवचनेषात् छित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वोकारउदात्तः । सुवेषु कः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नः न-
 स्नो नकारस्य नञ्चातुस्पोरुप्यइतिसंहितायां णत्वम् । रारणव रणशब्दार्थः चातोरेकाचइति
 यङ् यङोचिचेविलुक् प्रत्ययलक्षणेन द्विर्भावो हलादिशेषः दीर्घोक्तिवइति दीर्घः प्रत्ययलक्षणे-
 वसनाद्यन्ताभाववइति धातुसंज्ञायां लिङ्गर्थेलेडिति हेतुहेतुमन्नावलक्षणे लिङ्गर्थेलेट् अत्रहीन्वकर्तृ-
 कंरारमचमुक्कशंसवस्यकर्तव्यत्वे हेतुः लेटस्तिप् इत्यल्लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः लेटोद्वादा-
 वित्यङ्गमः कर्तरिशप्स्यचर्करीतं परस्मैपदमादिवच्चद्वयमित्यदादिवच्चाषाददिप्रत्ययः
 अत्रइतिमासोलुब्धुल्लंछन्दसीदिनिषिध्यते शपोनुदात्तत्वाच्चावोरन्तोदात्तपदशिष्यवे शपोल्लसार्व-
 धातुकस्यव्यवधानात्तत्रपरसोविधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति नचतिङ्गुतिङ्-
 इतिनिषातः अत्रयथाशब्दयोगेन यावद्यथाप्यामितिनिषेधात् चदायोगेयथमेविषात्रनिषातो-
 नभविष्यति अत्रसुत्तरवाक्येषु सख्येषुचेति चानुकृष्टविभक्त्यपेक्षयेयमथमातिङ्गिभक्तिः । सख्ये-
 षु सख्युः कर्माणि सख्यानिषेधे कर्मणिचेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यइतिसस्तिशब्दाद्यप्रत्ययः तत्रभसंज्ञायां
 भस्येतिचेतीकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

५. अनन्त-वात्रु-निवारक इन्द्र के उद्देश्य से ऋग्वेद के गीत
 परिवर्द्धमान हैं, जिनसे शक्तिशाली इन्द्र हम लोगों के पुत्रों और वन्धुओं
 के बीच सहानाव करें।

षष्ठीवृत्तमाह—

तमित्सखित्वैर्महेतरायेतंसुवीर्ये । सशक्रउत्तनःशक्रदिन्द्रो
 वसुदर्यमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

तम् । इत् । सखित्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुवीर्ये । सः ।
 शक्रः । उत्त । नः । शक्रत् । इन्द्रः । वसु । दर्यमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

सखित्वेनिमित्तभूतेसति तमिदं तमेवेन्द्रमीमहे प्राप्नुमः तथारायेधनार्थं तमीमहे वया
 सुवीर्येशोभनसामर्थ्यानिमित्तंवमीमहे उत्तमपिच शक्रः शक्तिमान्सइन्द्रोनोऽस्मभ्यंवसुधनं
 दयमानः प्रयच्छन् शक्रव अस्मदीपरक्षणे शक्रोऽभूव सप्तदशयाज्याकर्मस्वीमहेयामीविषठि-
 त्व वदनुसारेणेन्द्र्याचामहइतिव्याख्येयम् ॥ सख्युर्भावःसखित्वं वस्यभावस्त्वत्तावित्वः

१ अत्रपदकालेइत्यल्लंछन्दसः ।

प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे ईङ्गतौ छित्वादात्मनेपदं दिवादिभ्यःभ्यन् बहुलं छन्त्सीति स्थ-
नोलुक् तिङ्तिङ्तिङ्तिनिधातः । राये ऊडिदमिति विभक्तेश्चोदात्तत्वम् । सुवीर्ये शोभनं वीर्यं यस्या-
सौ सुवीर्यः भवितुं वाचिनानेन भावो लक्ष्यते सुवीर्यत्वेत्यर्थः बहुवीहादित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौ चे-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शक्रो वीति शक्रः स्फायितश्चिवश्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । श-
कत् शक्रशक्तौ धातुसंबन्धाधिकारे छन्दसिलुङ्लङ्छिटिङ्तिङ्तिङ् यतः शक्रोति अतस्त्वमीमहे-
विधातुसंबन्धः लुङ्छितिः पुषादिद्युदाद्युदितः परस्मैपदेष्विति च्चैरङ्गादेशः बहुलं छन्दसीत्यङ्गा-
गमाभावः तिङ्तिङ्तिङ्तिनिधातः । वसु निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । दय-
मानः दयमानगविरक्षणार्हिसादानेषु अनुदात्तेस्वादात्मनेपदम् लटः शानञादेशः शपः पित्वादनुदा-
त्तत्वम् शानचक्षितइत्यनोदात्तत्वाभावात् अदुपदेशाच्चपञ्चरत्नेन परत्वाच्चसार्धधातुकत्वानु-
दात्तत्वम् धातुस्वरएव शिष्यते ॥ ६ ॥

६. हम लोग मंत्री, धन और शक्ति के लिए इन्द्र के पास जाते हैं और शक्तिशाली इन्द्र हमें धन देकर हमारी रक्षा करते हैं।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽङ्के नविंशोऽङ्कः ॥ १९ ॥

गायन्तीति सूक्ते सप्तमोऽङ्कमाह—

सुविद्वृतं सुनिरजं मिन्द्रत्वादात्तं मिद्यशः । गवामर्षं ब्रजं दधि
कृणुष्व राधौ अद्रिवः ॥ ७ ॥

सुविद्वृतम् । सुनिः अजम् । इन्द्रं । त्वादात्तम् । इत् । यशः । गवाम् ।
अर्षं । ब्रजम् । दधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिवः ॥ ७ ॥

इन्द्रं यशोर्ध्वं कर्मफलभूतं सुविद्वृतं सुसुसर्वत्रमसृतं सुनिरजं सुस्तेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं
त्वादात्तमिव त्वया शोधितं च संपन्नमिति शेषः इतः परं स्त्रीरादिरसत्त्वाभावात् गवामर्षं निवासस्थान-
नं अपवृद्धिं अपवृत्तमुद्धातितद्वारं कुरु हे अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधो घनं कृणुष्व
संपादय ॥ सुविद्वृतं वृज्वरणे कर्मणि कप्रत्ययः विशब्देन प्रादिसमासः विवृतमित्यत्र कदुत्तरपञ्च-
दशकृतिस्वरं धात्वा कर्मवाचिनिकान्ते परतोगतिरन्तरइति पूर्वपदमकृतिस्वरे प्राप्ते परादिच्छन्द-
स्तिङ्छन्दमिति ककारज्वात्तः पुनः सुशब्देन समासे कदुत्तरपदमकृतिस्वरेण सप्तवक्त्रकारज्वात्तः ।
अनुवृत्तमित्येव कदन्तं ननु विवृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्त्वदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति वच-
नम् सुविद्वृतमित्यत्र च समासे वृत्तमित्येवावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति तत्कर्तृकदुत्तर-
पदमकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते—प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन कद्वृत्तग्रहणे यविकारकपूर्वस्यापि-

वित्पकारलोपस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणोन्भवति अत्रसतिशिष्टस्वरवन्दीयस्त्वमन्यत्रविक-
रणेभ्यइतिसतिशिष्टमपिविकरणस्वरं बाधित्वातिङ्पवमत्ययाद्युदात्तत्वम् । राषः असुचन्तो-
मिन्त्वादाद्युदात्तः । अद्रिर्वज्रंवदस्यास्तीतिमनुष्य छन्दसीरइतिवात्वम् संबुजौ उगिदचामितिनुम्
हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ मनुवसोरुसंबुजौछन्दसिइतिरुत्वं विसर्जनीयः आमच्चितस्यच
निषाधः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र ! तुम्हारा दिया हुआ घन सर्पत्र फँला हुआ और मुख-
प्राप्य है । हे वज्रधारक इन्द्र ! गो का गमति-द्वार उद्घाटन करो और
घन सम्पादन करो ।

अष्टमीपृथमाह—

नृह्त्वा॒रोदसी॒उभे॑क॒घाय॒माण॑मिन्वतः । जेषः॒स्वर्व॑तीरपः
संगा॒अ॒स्मभ्य॑धूनुहि ॥ ८ ॥

नृ॒हि । त्वा॒ । रोद॒सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । क॒घाय॒माणम् । इन्वतः ।
जे॒षः । स्व॒र्व॒तीः । अ॒पः । सम् । गाः । अ॒स्मभ्य॑म् । धूनु॒हि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र ऋघायमाणंशत्रुवधंकुर्वाणं त्वात्वां रोदसीद्यावापृथिव्यावपि त्वदीयंगहिमानंन-
हिइन्वतः व्याधुंनसमर्थेइत्यर्थः तादृशस्त्वंस्वर्वतीः स्वर्लोकयुक्ताअपोवृष्टिरूपाः जेषः जयेः जे-
रयेत्यर्थः अपांस्वर्गसंबन्धव्यान्यत्रादिवोवृष्टिं च्यावयतीतिश्रुतं किञ्च वृष्टिप्रदानादनसंपत्ते-
रूर्ध्वअस्मभ्यंक्षीरादिरसप्रदागाः संधूनुहि सम्यकूपरेण ॥ नहि नओहिशब्देनसह स्रुपस्रुपेतिस्-
मासः समासत्वादन्तोदात्तत्वम् । त्वा अनुदात्तंसर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौद्वितीयायाइवित्वादेशः ।
रोदसी रुदेरसृज् निष्वादाद्युदात्तः उगितभेतिङीप् । उभे प्रातिपदिकस्वरेणान्वोदात्तः शपासहै-
कादेशजदात्तः । ऋघायमाणं नृहन्तीतिःऋघा अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिविच् दृशिग्रहणस्य-
विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात्नकारलोपोहकारस्यचघकारः अनृधाऋधाभवतीत्यभूतवद्भावेलो-
हिवादिहाजृभ्यःक्यषितिक्यभ्रप्रत्ययोभवति सहाकृविगणः लोपश्चहल्इत्यनुवृत्तेर्नकारलोप-
श्च वाक्यषइत्यात्मनेपदं लटःशानच् शपःअदुपदेशात्पराञ्छानचोत्सार्वधातुकानुदात्तत्वम् श-
पः पित्वादनुदात्तत्वम् क्यषःप्रत्ययस्वरः एकादेशास्पोदात्तत्वम् । इन्वतः इविज्यासौ इदि-
तोनुमधातोरितिनुम् शपःपित्वावनुदात्तत्वम् लहादेशस्यचसश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरप-
वशिष्यते हिचेतिनिषेधात् तिङ्तिङ्तिङ्तिनिघातोन्भवति । जेषः जयेः प्रार्थनायांलिङ्गर्थेलेट् त-
स्यमध्यमपुरुषैकवचनंसिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः कर्तरिशपिप्राप्ते तदपवादः
सिक्कहुल्लेटीतिसिप् अडागमस्यानुदात्तत्वाद् धातुस्वरपवशिष्यते । स्वरधासामस्तीतिस्व-

र्तयः न्यहस्वरौस्वरितावितिस्वरशब्दःस्वरितः मतुमङीपौपित्वादनुदात्तौ संहितायां स्वरिता-
संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुतिः स्वरितएवशिष्यते । अपः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । भूञ्कर्पने लोट् सेहपिञ्च स्वादिभ्यःश्रुः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादिविभक्त्यलुक् छान्द-
सत्वावभाषः ॥ ८ ॥

८. इन्द्रदेव ! शत्रु-वध के समय में स्वर्ग और मर्त्य दोनों ही
तुम्हारी महिमा को धारण नहीं कर सकते । स्वर्गीय जल-वृष्टि करो
और हमें भी दे ।

अभिष्टुवण्डहस्योक्थ्येषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यषट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्पु-
मलेआश्रुत्कर्णेतिवचोनुत्पन्नःएषुष्वितित्वण्डे-श्रुधीहवंतिरख्याआश्रुत्कर्णश्रुधीहवमितिसूत्रितम्।

आश्रुत्कर्णश्रुधीहवंनुचिदधिष्वमेगिरः । इन्द्रस्तोममिमं
मकुष्यायुजश्चिदन्तरम् ॥ ९ ॥

आश्रुत्कर्ण । श्रुधि । हवम् । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।
इन्द्र । स्तोमम् । इमम् । मम् । कुष्व । युजः । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥

हेआश्रुत्कर्ण सर्वतःश्रोतारौकर्णौयस्यतादृग्निहवमस्मदीयमाह्वानंनुक्षिप्रं श्रुधिश्रुधु मे म-
महोतुर्गिरधित्तुवीरपिदधिष्वचित्तेधारय किञ्चमममदीयमिमंस्तोमंस्तोत्ररूपंवाक्यसमूहंयुजश्चिद-
स्वकीयसत्कुरपिअन्तरंकुष्वआसन्नंकुरु यथावचनंतत्पत्वंप्रियंमन्यसेतद्वदस्मदीयस्तुतिष्वपि
प्रीतिर्कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्ण आसमन्ताश्चृणुतइत्याश्रुत् किप् ह्रस्वस्मत्तुक् वादशौकर्णौय-
स्य आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । श्रुधि श्रुश्रवणे लोटोहिः श्रुवःश्रुचेतिविहितश्रोत्रंहुलं-
छन्दसीतिलुक् तत्तन्नियोगशिश्रुत्वावश्रुभावोपिनिवर्तते श्रुश्रुणुपृक्तवृत्त्यञ्छन्दसीतिहेधिरादेशः
सतिशिश्रुत्वात्त्ययस्वरः आमन्त्रितपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेनपदावपरत्वात्तिङ्गतिङ्ग-
तिनिघातोऽनभवति संहितायामन्येषामपिदस्यतइतिदीर्घः । हवं ह्येज्स्पर्धायांशब्देन बहुलंछन्द-
सीत्यनैभिक्तिकेसंसारणेकतेपश्चादुकारान्तत्वेनअदोरवित्यप्यत्ययः अपःपित्वादात्तुस्वरः ।
नु संहितायां ऋचितुनुषमश्रुवङ्कुरोक्ष्याणामितिदीर्घः । चिद चादिरनुदात्तः । दधिष्व दधा-
पेलोट् यासस्ते सवाग्यावागौ शपःश्रुः अग्यासस्यह्रस्वत्वम् यदि छन्दस्युभयथेत्यार्ध-
घातुकस्यापिस्वीकारादिभागमः आकारलोपः निघातः । मम् तवममौह्रसीत्यनेनमपर्यन्तस्वम-
मादेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेमात्रे युष्मदस्मदोर्ह्रसीत्याद्युदात्तत्वम् । कुष्व हुळम्करणे
लोट् यासस्ते सवाग्यावागौ शपोऽहुलंछन्दसीतिलुक् सतिशिश्रुत्वात्त्ययस्वरः पादादित्क-
अनिघातः । युजः सावेकाचविभिन्नकेरुदात्तत्वम् अन्तरं वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र ! तुम्हारे कान चारों तरफ सुन सकते हैं; इसलिए हमारा
आह्वान शीघ्र सुनो । हमारी स्तुति धारण करो । हमारा यह स्तोत्र
और हमारे मित्र का स्तोत्र अपने पास रखो ।

वशमीष्टमाह—

विद्वाहित्वावृषन्तमंवाजेषुहवनश्रुतम् । वृषन्तमस्यहूमहृत्ति
सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

विद्वा । हि । त्वा । वृषन्तमम् । वाजेषु । हवनश्रुतम् । वृषन्तमस्य ।
हूमहे । ऊतिम् । सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

हेषन् त्वात्वां विद्वाजानीयः हिः पूरणः कीदृशं त्वां वृषन्तमं कामानामतिशयेन वर्णितारं वा-
जेषु संयायेषु हवनश्रुतं अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारं वृषन्तमस्य अतिशयेन कामादीनां वर्णितुस्त-
पकर्विरक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य हूमहे त्वामाह्वयामः कीदृशी मूर्ति सहस्रसातमा अतिशयेन धनस-
हस्राणां दात्रीम् ॥ विषय विदोलटो वेति मसो मोदेशः प्रत्ययस्वरेणान्वोदात्तः अचोवस्तिङ् इति संहि-
तायां दीर्घः । वृषन्तमं पृषुपृषुपृषेचने कनिन्युवृषिवक्षिराजिधन्विद्युमतिविवद्विकनिम् निष्वा-
दाद्युदात्तः तमपः पित्वात्सा एव शिष्यते अयस्मयादीनि च्छन्दसी विभ्रत्वेन पदत्वाभावाज्जलोपाभा-
वः पदत्वाच्चटिलोपः । वाजेषु वाजशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । हवनश्रुतं ह्रस्वतनुवृत्तौ बहु-
लं छन्दसीति ल्युटिसंसारणं हवनं शृणोतीति क्तिप् तुगागमः । वृषन्तमस्य उक्तम् । हूमहे बहुलं
छन्दसीति संसारणं शपश्चतुर्वृत्तौ बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । ऊतिं ऊतियूतिज्जुतीत्यादिना न्वो-
दात्तो निपातिवः । सहस्रसंनोतीति सहस्रसाः षण्मुदाने जनसनस्वनकमगमोविद् विद्वनोरनुना-
सिकस्यादित्याकारादेशः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वात्तदेव शिष्यते ॥ १० ॥

१०. इन्द्र ! हम तुम्हें जानते हैं । तुम यथेप्सित वर्षा करते हो ।
लड़ाई के मैदान में तुम हमारी पुकार सुनते हो । इष्ट-साधक तुमको
अशेष-सुख-साधक रक्षण के लिए हम बुलाते हैं ।

एकादशीष्टमाह—

आतूनंइन्द्रकौशिकमन्वसानःसुतंपिब । नव्यमायुःप्रसू
तिरकृधीसहस्रसामर्षिम् ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मन्वसानः । सुतम् । पिब ।
नव्यम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृषि । सहस्रसाम् । ऋषिम् । ११ ॥

हेषन् तु क्षिप्रं नोऽस्मान्मत्यामच्छेदिविषयः ऐकौशिककुशिकस्य पुत्रेन्द्र मन्वसानः बहुभू-
त्वास्तुवपमिषुर्वसोमं पिब यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रः यथापितृपुत्रेन्द्रस्यैवोत्पत्तत्वात् कु-
शिकपुत्रस्यैव ऋषिर्भव्य अर्चयन्तान्तेषु कर्मणिकामाशुभः कुशिकस्यैव रीरधिनिन्दतुर्गुणमिच्छन्

असचर्यचचार तस्येन्द्रएवगाथीपुत्रोजज्ञहति हेइन्द्र नव्यंसर्वैःदेवैः स्तुत्यंकर्मानुष्ठानपरं आयुर्जीवि-
तम् प्रस्तुतिरमकर्षेण सुबुधर्षय ततोमांसहससांसहससंख्याकलाभोपेतं ऋषिं अतीन्द्रियद्रष्टारं रुधि-
कुरु ॥ तु संहितायां ऋचितुनुधमसुतकुनोरुष्याणामिति दीर्घः । नः संहितायां उदात्तादनुदात्तस्य
स्वरितइति स्वरितत्वम् । इन्द्र आमधितनिघातः । कौशिक निघातः । मन्दसानः हृष्यन्-
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु असानजित्यनुवृत्तौ ऋजिवृधिमन्दिसहिभ्यः किदित्यसा-
नच्प्रत्ययः चित्त्वादान्तोदात्तः । सुतं प्रत्ययस्वरः । नव्यं णुस्तुतौ अचोयत् गुणः दान्तोयिप्रत्यये
इत्यवादेशः यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् । आयुः उसि निदित्यनुवृत्तौ एतेर्णिच्चेत्युसिप्रत्ययः
णित्त्वाद्बुध्यायादेशौ नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सु निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घत्वम् । तिर वरते-
व्यत्ययेनशः अतइत्यातोरिति त्वं अतो हेरिति हेर्लुक् । रुधि रुक्करणे बहुलं छन्दसीति शपोलु-
क् श्रुशृणुपुरुषभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः । सहससां उक्तम् । ऋषिं ऋषीगतौ इभित्यनुवृत्तौ-
इगुपधात्किञ्च कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. इन्द्र ! शीघ्र हमारे पास आओ । हे कौशिक ऋषि के पुत्र !
प्रसन्न होकर सोमरस पान करो । कार्यकारी शक्ति बढ़ाओ । इस
ऋषि को सहस्र-धन-सम्पन्न करो ।

प्रवर्येपरित्वेत्यभिष्ट्यात् स्पृष्टोदकमितित्त्वण्डे—परित्वागिर्वणोगिरोधिद्वयोरदधाउक्त्यं
वचइतिसुत्रितम् तथाहविर्धानप्रवर्तनेसेयं परिधानीया हविर्धानेप्रवर्तयन्तीति त्त्वण्डे—परित्वागि-
र्वणइतिपरिदध्यादितिसुत्रितम् तथान्रासणञ्च—परित्वागिर्वणोगिरिइत्युत्तमयापरिदधातीति ॥

तामेतांद्वादशीष्टचमाह—

परित्वागिर्वणोगिरिहमाभवन्तु विश्वतः । वृद्धायमनुवृद्धयोजु
ष्टाभवन्तु जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरिः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धः आयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

हेगिर्वणः अस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषुकर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरिः अस्मदीयाः
स्तुतयस्त्वात्मां परिभवन्तु सर्वतः प्राप्नुवन्तु कीदृशयोगिः वृद्धायुमनु प्रवृद्धेणायुष्येणोपेतं त्वाम-
नुस्त्यवृद्धयोवर्धमानाः किंचैता गिरिः जुष्टास्त्वयासेविताः सत्योऽजुष्टयोऽस्माकं पीतिहेतवो भव-
न्तु ॥ गिर्वणः गीर्गिर्वन्त्यतइति गिर्वणः वनवणसंज्ञकौ सर्वधातुभ्योऽस्तुन् गिर उपधायादीर्घा-
भावश्छान्दसः आमधितनिघातः । विश्वतः लिटीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वृद्धायुं वृधुवृ-
द्धौ कप्रत्ययः उदितोवेतीटः क्त्वाप्रत्यये विकल्पितत्वाद्यस्य विभावेति निष्ठाया मिडभावः प्रत्यय-
स्वरः इण्गतौ छन्दसीणइति जण् णित्त्वाद्बुद्धिः आयादेशश्च वृद्धमायुर्गस्य बहुव्रीहिपूर्वपदम्-

छविस्वरत्वम् । बृहयः बृष्टेः किनि तितुवदथसिद्धतरकसेषुचेतिश्रुभावः निच्चादाद्युदात्तत्वम्
 जुष्टाः श्वोदितोनिष्ठायामिवोडभावः जुष्टार्पितइत्यनुवृत्तौ नित्यमच्चेइत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टयः
 जुषीपीतितसेवनयोः किन् तितुवेतीडभावः निच्चादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

१२. हे स्तवनीय इन्द्र ! चारों ओर से यह स्तुति तुम्हारे पास पहुँचे। तुम चिरायु हो; तुम्हारा अनुगमन करके यह स्तुति बढ़ती पावे। तुम्हारा संतोष-साधन करके यह स्तुति हमारे लिए प्रीतिकर हो।

इन्द्रं विश्वा इत्यष्टर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छन्दसः पुत्रो जेतु नाम कऋषिः तथा चानुक्ता-तम्—इन्द्रम-
ष्टौ जेतुमाधुच्छन्दस इति छन्दस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तम् इन्द्रो देवानुषवते विनियोगस्तु गहा-
धत्ते निष्के वल्ये कृत्स्नं सूक्तं रां सनीयम् उरुह्वतिस्वण्डे शौनकेन सूत्रितम्—इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्वित्या-
नुष्टुभम् तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्धं चैरास्त्वोत्तरेणार्धं चैनोत्तरस्याः पूर्वमर्धं चैव्यतिषजविषादैः पादाननुष्टु-
भकारं प्रागुक्तमाया इति ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते प्रबोमह इति स्वण्डे—इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्वि-
ति पादानुषङ्ग इति तथा पृष्ठयस्य पञ्चमे हनिनिष्के वल्ये रास्ते इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्वित्यनुरूपस्तृचः
स्तोमेवर्धमान इति स्वण्डे सूत्रितम्—उपनो हरिभिः सुवमिन्द्रं विश्वा अवीवृधन्विति ।

अस्मिन्सूत्रेप्रथमासृचमाह—

इन्द्रं विश्वा अवीदुधन्तस्मृद्रव्यचसंगिरः । रथीतं न रथीनां वा
जानां सत्पतिपतिम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीदृधन् । समुद्रश्चसम् । गिरः । रुथिर्हन्तम् ।
रथिनाम् । वाजानाम् । सत्तुर्पन्तिम् । पतिम् ॥ १ ॥

विश्वाःसर्वागिरोऽस्मदीयाःस्तुतयःइन्द्रमवीवृधन् वृधितवत्यः कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं
समुद्रवद्भाप्रवन्तं रथीनारथयुक्कानांयोजुषांभ्येरथीतमंअतिशयेनरथयुक्तं वाजानामन्जानांप-
तिस्वामिनं सत्यतिसतांसन्मार्गवर्तिनांपाठकम्॥विश्वाः विशेःकृन् नित्स्वरः । अवोवृधन् वृधेर्णि-
चिचङि उर्कदित्यनुवृत्तौ नित्यंछन्दसीतिककारस्यक्कारविधानालुघूपधगुणाभावः निघातस्वरः ।
समुद्रव्यचसं व्यचेरसुन् गाकुटादिभ्योऽङ्गिदितिप्राप्तस्यङ्कित्वस्यव्यचेःकुटादित्वमनसीतिअ-
सिनिषेधात्ग्रहिज्येत्यादिनाङ्कितिविधीयमानंसंभसारणंनप्रयति समुद्रव्यचइवव्यचोयस्य बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रथीतमं रथीनां रथशब्दादुत्पन्नस्येनछान्दसंदीर्घत्वं मत्पयस्वरेणोदा-
त्तत्वंच । वाजानां वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । सत्यं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१॥

१. सागर की तरह व्यापक, रसि-श्रेष्ठ, अन्नपति और साधु-रक्षक

इन्द्र को हमारी सारी स्तुतियाँ परिवर्द्धित कर चुकी हैं ।

द्वितीयाष्टकाह—

सख्येतद्द्ववाजिनोमाभेमशवसस्पते । त्वामभिप्रणोनुमो
जेतारमपराजितम् ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते । त्वाम् ।
अभि । प्र । नोनुमः । जेतारम् । अपराजितम् ॥ २ ॥

हे शवसस्ये बलस्यपालकेन्द्र ते तव सख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सत्तित्वे वर्तमानावर्यवाजि-
नोऽभवन्तोभूत्वा माभेमशत्रुभ्योभीर्तिप्राप्तामाभूम अवस्त्वामभयहेतुं अभिप्रणोनुमः सर्वतः
प्रकर्षेण स्वयम् कीदृशं त्वां जेतारं मुञ्चेपुजयशीलं अपराजितं कापि पराजयराहितम् ॥ स-
ख्ये सख्युः कर्मसख्यं सख्युर्यः प्रत्ययस्वरः । वाजिनः वाजो जनेषामस्तीति वाजिनः प्र-
त्ययस्वरः । भेम अभिभीभये लङ्ङुत्तमबहुवचनमस्नित्यङ्ङितइतिसलोपः बहुलं छन्दसीति चेतुर्लुक्
छन्दस्युभयथेति तिङ्ङार्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः नमाङ्ङ्योगइत्यङ्ङागमप्रतिषेधः । शवसः
षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योपेभ्योऽपि तिविसर्जनीयस्य संहितायां सत्त्वं मृनामश्चितइति पराङ्ङव-
द्भावेन पदद्वयनिघातः । नोनुमः गुस्तुतौ णो न इति नत्वं यङ्ङो लुक् प्रत्ययलक्षणेन सन्यङ्ङोरिति वि-
दिर्भावः गुणो यङ्ङुकोरित्यङ्ङ्यासस्य गुणः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लटोमस् अदादिबन्धा-
वाच्छपो लुक् उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति संहितायां णत्वम् जेतारं जिजये । वाच्छीत्यादि-
षु लृक् अित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । अपराजितं अव्ययपूर्वपदमल्लितस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्व-
म् ॥ २ ॥

२. बलपति इन्द्र ! तुम्हारी मित्रता से हम ऐसे शक्तिशाली हों
कि, हमें भय न मालूम पड़े। इन्द्र ! तुम जयशील और अपराजेय
हो। हम तुम्हारी स्तुति करते हैं।

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न विदस्यन्त्यूतयः । यदीवाजस्य गोमं
तः स्तोतृभ्यो मंहते मघम् ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । ऊतयः । यदि ।
वाजस्य । गोमंतः । स्तोतृभ्यः । मंहते । मघम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य संबन्धिन्यो रातयो धनदानानि पूर्वीः अनादिकालसिद्धाः प्रभूतावा अस्येन्द्रस्य स-
र्वदाय ऋभ्यो धनदानमेव स्वभावइत्यर्थः एवं सति इदानीं तनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्यश्चातिगम्यो-
मोमतोगोसहितस्य वाजस्यान्त्यपर्याप्तं धनं यदिमंहते दक्षिणा रूपेण ददाति तदानीं ऊतयो-

बहुधनवानपूर्वकाणीन्द्रस्यास्मद्विषयाणिरक्षणांनिविदस्यन्ति विशेषेणनोपक्षीयन्ते मघं रे-
कणहत्पादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसु मघशब्दःपठितः दातिदाशतीत्यादिषु दशसु दा-
नकर्मसु मंहतइतिपठितम् ॥ पूर्वीः पुरुशब्दस्यघोषोगुणवचनादितिङीप् आद्यस्थोकारस्यदीर्घ-
श्चान्दसः असि दीर्घाञ्जसिचेतिनिषेधंवाधित्वा वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ङीषःप्रत्ययस्व-
रेणोदात्तत्वम् । रातयः मघेवृषेषपचमनविदभूवीराजदात्तइतिक्विजदात्तत्वम् । दस्यन्ति व-
स्तुउपक्षये विवादिभ्यःअभ्यन् निघातः । ऋतयः ऋतियूतीत्यादिनाकिञ्चुदात्तः । यदि निपातत्वा-
दाद्युवाचः संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । स्तोत्रभ्यः वृञ्स्तुतौ धात्वादेःभःसः वृचक्षि-
त्त्वादन्तोदात्तत्वम् । मंहते शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्बलसार्धधातुकस्वरेणविङ्गतिङ्गइतिनि-
षागोनभवति निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिषेधात् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र का धन-दान चिर प्रसिद्ध है । यदि इन्द्र प्रार्थी लोगों को
गो-संयुक्त और सामर्थ्य-सम्पन्न धन-दान करें तो प्राणियों को चिर
रक्षा होगी ।

अग्निष्ठवषट्कस्योक्थ्येषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यपुरांभिन्दुर्युवाकविरितिस्तोत्रियस्तुचःव-
याचस्तुषितम्—इत्युचित्युपक्रम्य पुरांभिन्दुर्युवाकविवृणाससिराधसइति ।

तस्मिंस्तुचेप्रथमांस्तुकेचतुर्थीष्टचमाह—

पुरांभिन्दुर्युवाकविरमितौजाअजायत । इन्द्रोविश्वस्यक
र्मणोधर्तावृञीपुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुराम् । भिन्दुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः । अजायत । इन्द्रः ।
विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वृञी । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रउच्यमानगुणयुक्तोऽजायतसंपन्नः कीदृग्गुणकइतिसदुच्यते पुरामस्तुरपुराणां
भिन्दुर्मेता युवाकदाचिदपिपत्नीपत्नितादिवार्धकरहितः कश्चिर्मेधावी अमितौजाः प्रभूत्वबलः
विश्वस्यकर्मणः कृत्स्नस्यज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकर्ता वृञी यजमानरक्षणार्थसर्वदावज्युक्तः
पुरुष्टुतः बहुविधैतत्तत्कर्मणिस्तुतः ॥ भिन्दुः भिदिर्विदारणे कुरित्यनुवृत्तौ वृभिदिव्यधियष्टि-
वृषिदक्षिण्यइतिक्रमत्ययः तस्यछन्दस्युभयथेतिसार्धधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यःअभ्य मित्त्वाद-
स्यावचःपरोभवति असोरङोपः अनुस्वारपरसवर्णौ अचःपरस्मिन्पूर्वविधावितिमात्रस्थस्या-
निबद्भावस्यनपदान्तेत्यादिनानिषेधः । युवा युमिश्रणामिश्रणयोः कनिन्युवृषितक्षिराजिघन्वि-
ष्टुप्रतिविषइतिकनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः । कविः कुशब्दे अचइरितिङ् प्रत्ययस्वरः । अमितौजाः
अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुमीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । विश्वस्य
अश्वमुषीत्यादिनाक्रन् नित्त्वादाद्युदात्तः । कर्मणः अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिमनिन् नित्स्वरः ।

धर्ता वृच् चित्वादनोदात्तः । वज्री मत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः । पुरुषुतः स्तुतस्तोमयोश्च-
न्दसीतिषत्वम् बहुषुपदेशोपुस्तुतः थायवञ्काजबिचकाणामित्यन्तोदात्तत्वम् वृतीयासमासेहि
थायादिस्वरापवादः वृतीयाकर्षणीति पूर्वपदमलुतिस्वरः स्याद ॥ ४ ॥

४. युवा, मेधावी, प्रभूत-बलशाली, सब कर्मों के परिपोषक,
वज्रधारी और सर्व-स्तुत इन्द्र ने असुरों के नगर-विदारक रूप से जन्म
ग्रहण किया था ।

त्वं वलस्य गोमतो पावरद्विवो बिलम् । त्वां देवा अविभ्युषस्तु
ज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वम् । वलस्य । गोऽर्मतः । अप । अवः । अद्विष्वः । बिलम् । त्वाम् ।
देवाः । अविभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

बलनामकः कश्चिदसुरो देवसं बन्धिनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपितवान् तदानीमिन्द्र-
स्तद्विलं स्वसैन्येन समायुत्य तस्माद्विलाद्वा निःसारयामास तदिदमुपाख्यानं—इन्द्रो वलस्य बिलमा-
पौर्णोदित्यादिप्रासणे पुमन्नान्तरेषु च प्रसिद्धम् । तदेतच्चृदिनिधायार्थमब्रुवन्ति हे अद्विषः वज्र-
युकेन्द्र त्वं गोमसो वलस्य गोत्रियुक्तस्य बलनामकस्यासुरस्य संबन्धिविलं अपावः स्वसैन्यमुखेना-
पावृतवानसि तदानीं तुज्यमानासो वलेन हिंस्पमाना देवा अविभ्युषः त्वदीय रक्षया बलादभीताः
सन्तः त्वामाविषुः प्राप्तवन्तः ॥ अप निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः वृञ्वरणे लङ्सिप् इतश्च लोपः
स्वादिभ्यः भ्रुः तस्य बहुलं छन्दसीति लृक् गुणोरपरत्वं इल्लङ्घ्यादिलोपः विसर्जनीयः अद्वाग-
मः । अद्विषः अदिरस्यास्तीति मतुप् छन्दसीरिवित्वम् संग्रोधने उगिदचामिति नुम् ह-
ल्लङ्घ्यादिसंयोगान्तलोपौ मतुवसोरुत्संबुद्धौ छन्दसीतिरुत्वम् । बिलं नक्षिपयस्यानिसन्तस्ये-
त्याद्युदात्तत्वम् । अविभ्युषः अभिभीभये लिट् द्विर्भावः अभ्यासस्य ह्रस्वजश्वे कस्य भवेति लि-
टः कसुरादेशः कादिनियमात्प्राप्तइद् वस्वेकाप्राद्वसामिति नियमान्निवर्तते अस्ति सर्वनामस्था-
नेपिव्यात्ययेन भत्वादसोऽसंसारणं परपूर्वत्वं शासिदसिधसीनचितिषत्वम् अविभ्युषात्विद्यादि-
नाप्राप्तमियङादेशं बाधित्वा एरनेकाचइति यणादेशः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् ।
तुज्यमानासः तुजोर्हि सार्थात्तरस्य कर्मणि लटः स्थानेशानच् सार्वधातुकेयगितियक् तस्माद्वपुपदे-
शादुचरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् अकएवप्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः अवरक्षणादिषु
अस्माद्रत्यर्थाङ्गलोप्तिः तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति जुस् सिच् इद्वागमः आद्वाजादीनामित्या-
हागमः आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ ५ ॥

५. वज्र-युक्त इन्द्र ! तुमने गो-हरण-कर्त्ता बल नाम के असुर की
गुहा उद्घाटित की थी । उस समय बलासुर के निपीड़ित होने पर
देव लोगों ने निर्भय होकर तुम्हें प्राप्त किया था ।

पृथीसृचमाह—

तवाहंशूररातिभिः प्रत्यायंसिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्तगि
र्वणोविदुष्टेतस्यकारवः ॥ ६ ॥

तव । अहम् । शूर । रातिभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् ।
आवदन् । उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य ।
कारवः ॥ ६ ॥

हेशूर सगमेशौर्ययुकेन्द्र तवरातिभिः कर्मसु त्वदीयधनदानैर्निमित्तभूतैः अहं होता प्रत्या-
यं त्वापुनरागवोऽस्मि पुराबहुपुर्कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वा दस्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते
किं कुर्वन् सिन्धुं स्यन्दमानं सोममावदन् सर्वतः कथयन् अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदान-
कीर्तिमकटयमित्यर्थः हे गिर्वणः गीर्षिर्वननीयेन्द्र कारवः कर्तारः क्वाचिज्यमानाः उपातिष्ठ-
न्त पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः उपस्थाय च तस्य तादृशस्यौदार्योपेतस्य ते तव धनदानं विदु-
षां नन्ति गिर्वणस्य शब्दं यास्क इत्यर्थं निर्नूते— गिर्वणा देवो भवति गीर्षिरेनं वनयन्तीति रेभोजरितेत्या-
दिषु च यो दशसु स्तोत्रेणामसु कारुशब्दः पठिवः ॥ तव युष्मदस्मदोर्द्धसीत्याद्युदात्तत्वम् । रातिभिः
मन्त्रेभ्येत्यादिना किंचुदात्तः । आयं णोलङ् तस्य स्थमिषामित्यभादेशः अदिप्रभृतिभ्यः शपह-
तिशपोलुक् आडागमः वृद्ध्याभादेशौ विह्वतिह्वतिनिघातः । सिन्धुं स्यन्दुप्रसवणे निदित्यनु-
वृत्तौ स्यन्देः संप्रसारणं ध्वेत्युपस्ययो धकारश्चान्तादेशः निह्वादाद्युदात्तः । आवदन् बद्ध्य-
कायां वाचि लटः शतृ शपः पित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुस्वरणधातुस्वरणवशिष्यते
आकासहकुगतिप्रादय इति समासः कदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । अतिष्ठन्त उपान्मन्त्रकरणे इ-
त्यात्मनेपदम् । गिर्वणः वनपणसंभक्तौ असुन् आमन्त्रितस्य चेति निघातः । विदुः विवज्ञाने लट्
अविप्रभृतिभ्यः शप इति शपोलुक् विदोलटो वेति भेदस् पादादित्वाच्च निघातः संहितायां युष्मत्त-
त्तवसुष्वन्तः प्रादमितिषत्वम् हुनाहुरित्युत्तरस्य तकारस्य ह्रस्वत्वम् तस्य सावेकाच इति विभक्तैरु-
दात्तत्वं प्राप्तं नगोश्वन्त्साववर्णेति निषिध्यते । कारवः कृवापाजीत्यादिना उण् प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

६. वीर इन्द्र ! मैं चूते हुए सोमरस का गुण सर्वत्र व्यक्त करके
और तुम्हारे धन-प्रदान से आकृष्ट होकर लौटा हूँ । स्तवनीय इन्द्र !
यज्ञ-कर्त्ता तुम्हारे पास आते थे और तुम्हारी सत्पुरुषता जानते थे ।

सप्तमीसृचमाह—

मायासिरिन्द्रमायिनं त्वं शुष्णमवातिरः । विदुष्टेतस्य मेधि
रास्तेषां श्रवांस्थुतिर ॥ ७ ॥

मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अव । अतिरः ।
विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषाम् । श्रवांसि । उत् । तिर । ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं मायाभिः त-
त्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः यद्वा तद्वधोपायगोचरमज्ञाभिः अवातिरः हिंसितवानसि एतच्च या-
स्केनोक्तम्—इन्द्रः शुष्णं जघानेति । शुष्णं पिपुमित्यादिमन्त्रे चायमर्थो विस्पष्टः ॥ मेधिराः मेधाव-
न्तोनुष्ठातारः तस्य तादृशस्य ते तव महिमानं विदुर्जानन्ति तेषां जानतामनुष्ठातृणां श्रवांस्यन्ता-
नि उत्तिर वर्धय केतः केनुरित्यादिष्वेकादशमृषज्ञानामष्ट मायावयुनभितिपठितम् श्रवःशब्दं
यास्कोनिर्वकि—श्रव इत्यन्नाम श्रूयत इति सत इति ॥ मायाभिः माङ्गमाने माध्यासासिसू-
प्तोय इति प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । मायिनं माया अस्थास्तीति मायी व्रीणादित्यादिनिप्रत्ययः
प्रत्ययस्वरः । शुष्णं शृषशोषणे अस्मादन्तर्भावितव्यर्थान्निदित्यनुवृत्तौ वृषिशुषिरसि श्रूयः
किञ्चेति प्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तः । अतिरः तरतेर्लङ्घ्यत्ययेन शः तस्य कृत्स्नेन गुणाभावात्
अवदृश्यातोरिव इत्वम् रपरत्वम् । विदुष्टेतस्य गवमन्ने गत्वम् । मेधिराः मिधुमेधुमेधाईसनयोः
औष्णादिक इरव निष्वादाद्युदात्तः । श्रवांसि नक्षिपयत्वादाद्युदात्तः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र ! तुमने मायावी शुष्ण का माया-द्वारा वध किया था ।
तुम्हारी महिमा मेधावी लोग जानते हैं । उन्हें शक्ति प्रदान करो ।

अष्टमीष्टकमाह—

इन्द्रमीशानुमोजसाभिस्तोमां अनुषत । सहस्रं यस्म्यरात
यत्तव सन्ति भूर्यसीः ॥ ८ ॥ २१ ॥

इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनुषत । सहस्रम् ।
यस्य । रातयः । उत् । वा । सन्ति । भूर्यसीः ॥ ८ ॥ २१ ॥

स्तोमाः स्तोतारकृत्विजः ओजसाबलेन ईशानं जयतो निषामकमिन्द्रं अन्त्यनुषत सर्वत्र
स्तुतवन्तः यस्येन्द्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रं स्तोमोपेतानि सन्ति उत्तवा अथवा भू-
यसीः सहस्रं स्तोमाया अप्यधिकाः सन्ति तमिन्द्रमिति पूर्ववान्वयः ॥ इन्द्रं कञ्जेन्वेत्यादिना रव
निष्वादाद्युदात्तः । ईशानं लटः शानच् अदिप्रभृतिभ्यः शपडतिशपोलुक् धातोरनुदात्तेस्त्वाव
तास्यनुदात्तेदित्यादिना शानचोनुदात्तत्वम् । ओजसा नक्षिपयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः अर्दि-
स्तुप्तित्यादिना न्यत्ययः निष्वादाद्युदात्तः । अनुषत णुस्तुतौ णोतः लुङ् व्यत्ययेन सस्य

अदादेशः प्रेःसिच् अस्पधातोः कुटादित्वेनसिचोऽङित्वाद्गुणाभावः इडभावश्चान्दसः दीर्घ-
त्वञ्च अडागमः । सहस्रं कर्दमादीनांचेतिद्वितीयाक्षरमुदात्तम् । रातयः मच्चेवृषेत्यादिनाकिञ्चु-
दात्तः । उत पाविषदिकस्वरः । वा चादिरनुदात्तः । सन्ति मत्पयाद्युदात्तत्वम् तिङ्प्रतिङ्प्रति
निघावोनभवति यद्गुत्तान्नित्यमितिनिषेधात् सहि व्यवहितेऽपिभवतीत्युक्तम् । भूयसीः स-
हस्रादतिशयेनबह्व्यःभूयस्यः अवविभक्तव्यस्यसहस्रस्यसंनिधिबलादुपपदत्वमतीतिः द्वि-
वचनविभक्त्योपपदेतरीयमुनादितिबहुशब्दादीयस्यन् बहोर्लोपोभूचबहोरितीकारलोपः प्रकृते-
र्भूइत्यादेशश्च ईयमुनोनिष्वादाद्युदात्तत्वम् उगितश्चेतिङीप् ॥ ८ ॥

८. अपने बल के प्रभाव से जगत् के नियन्ता इन्द्र को प्रार्थितो
ने स्तुत किया था । इन्द्र का धन-वान हजारों या हजारों से भी अधिक
तरीकों से होता है ।

॥ इतिप्रथमस्यपथमेकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

इतितृतीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

अथसूक्तषट्कात्मकेचतुर्थानुवाके अग्निदूतमित्यादिकस्यद्वादशार्चस्यसूक्तस्य कण्वपुत्रो-
मेधातिथिर्वाणिः अपवादाभावादनवर्तमानं प्राग्विषयस्तूपादित्युक्तंगायत्रमेवछन्दः अग्निदेव-
ताकर्त्तृविस्मृष्टं अतएवानुक्रम्यते—अग्निद्वादशमेधातिथिःकाण्वआग्नेयमग्निनेतिपादोअग्निदेवतो-
निर्मन्थ्यआहवनीयश्चेति विनियोगस्तु यावरनुवाकेआग्नेयेकतौगायत्रेछन्दस्यग्निदूतमिति
सूक्तम् अथैतस्यारात्रेर्विधासकालेइतिखण्डे—अग्निमीळेग्निदूतमितिसूत्रितम् तथापृष्ठयपदह-
स्य द्वितीयेहनिदमेवसूक्तमाज्यशतं पृष्ठयस्याग्निदेवेनोकेअहनीइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्निदू-
तमितिद्वितीयइति दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीअग्निदूतमित्येका नमःप्रबळेइतिखण्डेसूत्रिम्—ईळे-
भ्योनमस्यस्तिरोग्निदूतंवृणीमहइति ।

अस्मिन्सूक्तेमथमाहचमाह—

अग्निदूतंवृणीमहेहोतारंविश्ववेदसम् । अस्ययज्ञस्यसुक्तुम् ॥ १ ॥

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् । अस्य ।
यज्ञस्य । सुऽक्तुम् ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मन्त्रव्याख्यानेतैत्तिरीयब्राह्मणेसमाज्जायते—अग्निदेवानांदूतआसीदुशनाःका-
व्योऽमुताणामिति । तादृशदेवदूतमग्निं अस्मिन्कर्मणिबृणीमहे संभजामः कीदृशं होतारं देवा-

नामाह्वानार्थं विश्ववेदसं सर्वधनोपेतं अस्थप्रवर्तमानस्यथशस्यनिष्पादकत्वेन सुक्रतुंशोभनक-
र्माणं शोभनप्रज्ञंवा यद्यमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदस्य शब्दः पठितः ॥ हो-
तारं हेज्जस्पर्धायां शब्दे च ताच्छील्यादिषु च बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणः निच्वा-
दाद्युदात्तः । विश्ववेदसं बहुमीहौ विश्वसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्थ ऊद्विदमित्या-
दिनाविभक्तैरुदात्तत्वम् । सुक्रतुं कत्वादयश्चेत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. वेददूत, देवाह्वानकारी, निखिल-सम्पत्संयुक्त और इस यज्ञ के
सुसम्पादक अग्नि को हम भजते हैं ।

अग्निमहि हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुषप्रियम् ॥ २ ॥

अग्निम् ६ अग्निम् । हवीम ६ अभिः । सदा । हवन्त । विश्पतिम् ।

हव्य ६ वाहम् । पुरु ६ प्रियम् ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि योगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशे-
षणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीप्सा तं हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैः सदा हव-
न्त निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति कीदृशं विश्पतिं विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकम् हव्यवाहं
यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान्यविबोद्धारं अतएव पुरुषप्रियं बहुनां प्रीत्यास्पदम् ॥ अग्निमग्निं नि-
त्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः तस्य परमाद्भेदितमित्युत्तरस्यान्नेद्वितसंज्ञायां अनुदात्तचेत्यनु-
दात्तत्वम् । हवीमभिः हेज्जस्पर्धायां शब्दे च आह्वानकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्वातन्त्र्यात्कर्तृ-
त्वविदक्षया अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कर्तृमनिनः तस्य छान्दसईडागमः बहुलं छन्दसीविधातोः
संप्रसारणपरपूर्वत्वम् गुणावादेशौ निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सदा सर्वैकान्येत्यादिना सर्वशब्दात् द्वा-
प्रत्ययः सर्वस्य सोऽन्यतरस्यादीति सभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । हवन्त हेज्जोल् सस्यान्तोदेशः
टेरेत्वाभावश्छान्दसः शपि बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणं तिङ्गुतिङ्गिति निघातः । विश्पतिं पत्या-
वैश्वर्येति पूर्वपदमकृतिस्वरमाप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहं
बह्वप्रापणे बह्वेति णिव प्रत्ययः छदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । पुरुषां प्रियं समासान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. प्रजा-रक्षक, हव्यवाहक और बहुलोक-प्रिय अग्नि को यज्ञ-
कर्त्ता आवाहक मंत्रों-द्वारा निरन्तर आह्वान करते हैं ।

तृतीयाष्टवमाह—

अग्ने देवाँ इहावह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे । असि होता नु ईड्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । जज्ञानः । वृक्त ६ बर्हिषे । असि ।

होता । नुः । ईड्यः ॥ ३ ॥

हेअग्ने ज्ञानः अरण्योरुत्पन्नस्त्वंवृक्तबर्हिषेआस्तरणार्थं छिन्नेनबर्हिषायुक्तायतंयज-
मानमनुग्रहीतुमिहकर्मणिहविर्भुजोदेवानावह नोऽस्मदर्थ्यहोता देवानामाह्वावा त्वमीदृचःस्तु-
त्योऽसि ॥ देवानित्यत्रसंहितायां दीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोदिनित्यमित्यनुनासिक-
भावः । ज्ञानः जनीप्रादुर्भावे छिदःकानच् गमहनेत्युपधालोपः द्विर्वचनेचीतिवस्यस्थानिव-
न्नावाद्विर्वचनम् चित्त्वादन्तोदात्तः । वृक्तबर्हिषे ओबभूछेदने निष्ठेतिप्रत्ययः यस्यविभाषे-
सीदृप्रतिषेधः वृक्तबर्हिषजमानाय येनवाक्कत्विजा बहुव्रीहौपूर्वपदमलुतिस्वरः । असि अस्तेः
सिप् अविमभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् वासस्त्योर्लोपइतिसकारस्यलोपः पादादित्वाञनिघातः ।
होवा ह्रयतेस्ताच्चीत्यादिषुतन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् नित्त्वादाद्युदात्तः । ईदृचः ईड-
स्तुनौ ऋहलोर्ण्यत् वित्स्वरित्प्रभाते ईडवंदवृशंसदुर्हाण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. हे काष्ठोत्पन्न अग्नि । छिन्न-कुशोंवाले यज्ञ में देवों को बुलाओ ।
तुम हमारे स्तोत्र-पात्र और देवों को बुलानेवाले हो ।

तौउशतोविबोधययदभेयासिदूत्यम् । देवैरासत्तिर्बर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् । देवैः ।

आ । सत्ति । बर्हिषि ॥ ४ ॥

हेअभेयद्यस्मात्कारणात् दूत्ययासि देवानांदूतकर्ममामोषि तस्मात्कारणादुशतोहविः
कामयमानान्वान्देवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय विबोध्य च बर्हिष्यस्मिन्कर्मणिर्देवैःसह-
आसत्ति आसीदआगत्योपविश ॥ तान् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांरुत्वम् आतोदि-
नित्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः वशकान्वौ छटःशट् अदिमभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक्
ग्रहज्येत्यादिनासंप्रसारणम् शत्रुनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यासि यहृत्ताभि-
त्यमितिनिघातप्रतिषेधः । दूतस्यभागःकर्मवादूत्यं दूतस्यभागकर्मणीइतियत् तस्यवित्स्वरि-
तापवादत्वेन यतोनावइतिभाषमाद्युदात्तत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिक्कल्प्यन्ताइतिनिवर्तते अत-
स्तित्स्वरितमित्येवभवति शेषनिघातः । सत्ति सीदसि षड्विशरणगत्यवसादनेषु छटःसिपि
शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् ननुमवाङ्मस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् प्राप्तेत्यादिनासीदादेशोनभव-
ति । बर्हिषि बृहवृहिवृद्धौ वृहेर्नलोपश्चेतिइतिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः ॥ ४ ॥

४. अग्निदेव ! चूंकि देवताओं का दूत-कर्म तुम्हें प्राप्त हो चुका
है; इसलिए हव्याकांक्षी देवों को जगाओ । देवों के साथ इस कुश-
युक्त यज्ञ में बैठो ।

१ घृताहवनदीदिवःप्रतिष्मरिषतोदह । अभेत्वंरंक्षस्विनः ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । दीदिऽवः । प्रति । स्म । रिषतः । दह । अग्ने ।
त्वम् । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

हेघृताहवनं घृतेनाहूयमानदीदिवोदीप्यमानाग्ने त्वंरक्षस्विनोरक्षोयुक्तात् रिषतोर्हिसका-
चशत्रून्प्रविशस्म इतिप्रकृत्यान् दहस्म सर्वथाप्रस्मीकुरु ॥ घृतेनआहूयतेऽस्मिन्नितिकरणाधि-
करणयोष्येत्यधिकरणेत्युद् अत्रजुहोवेरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद् घृतस्यकरणत्वमेव-
तुकर्मत्वम् अतोनेना तृतीयाचहो-छन्दसीतिकर्मणि तृतीया किंनु कर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकरण-
वाचिन्येष अतः कर्तृकरणेकृतावहुलमितिसमासः तत्रपूर्वपदमलतिस्वरापवादे छन्दुत्तरपदमल-
तिस्वरेपातिपदिकावस्थायामेवकृतेसति पश्चाद्विभक्त्यावुत्पत्त्यामामक्षितस्मचेत्याद्युदात्तत्वम् ।
दीदिवः दीव्यतेर्लिटःकृत्तुः तस्य वस्वेकाच्चाद्धसामितिनिगमादिङभाबः दिर्वचनं हडादि-
शेषः उत्तरवकारस्य लोपोव्योर्वेलीतिलोपः कृत्तुः कित्त्वाद्वृणाभाबः तुजादीनादीर्घोभ्या-
सस्येतिदीर्घत्वमभ्यासस्यासंनुद्धौजगिद्वचामितिनुम् संयोगान्तस्यलोपइतिसकारलोपे न-
कारस्यमनुवसोरुत्तंनुद्धौछन्दसीतिरुत्वम् विसर्गः पदात्परत्वादापक्षितनिघातः अनुपूर्वोपक्षित-
स्याविद्यमानत्वाद् पादादित्वेनननिघातोपपत्तिः पञ्चनामक्षितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनमि-
त्यविद्यमानत्वप्रतिषेधः उभयोरभिपदविशेषणत्वेनविशेषवचनत्वाद् अतएवपरस्परमनन्वयेना-
सामर्थ्यात्समर्थःपदविधिरितिचनियमात्पूर्वस्थनपराङ्मन्यद्भावः येनैकपद्येननिघातःस्यावत्एवही-
डेरन्तेदितेसरस्वतीत्यादौपृथक्पृथग्गाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते—अत्रदीदिवइतिनाभिपदस्य
विशेषणं किन्तु घृताहवनपदस्यैवद्योवनार्थं घृताहवनइतिविशेष्यत्वेनविवक्षितत्वाद् विशिष्टस्य
तु पश्चादभिप्रविशेषणता तत्रदीदिवःपदप्रतिघृताहवनपदस्यविशेष्यत्वाच्चापक्षितेसमानाधिक-
रणेइत्यविद्यमानत्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः अतएवपरस्परविशेषणविशेष्यभावेनसामर्थ्या-
त्सुबापक्षितेइतिपराङ्मन्यद्भाववेशेषनिघातेनापिस्वरूपपत्तिरिति ईडेरन्तइत्यादौतुनैवंपरस्परान्वय-
इतिवैषम्यम् । रिषतः रुषरिषाईसाथार्हाइतिप्रौवादिकस्यलटःशत्रादेशे शपि छान्दसोगुणाभाबः
तोदादिकस्यबाकुरारिर्हाईसायामित्यस्यछान्दसंवत्वम् विकरणस्यशस्यङित्त्वाद्वृणाभाबः । र-
सस्यशब्दादस्मायामेधासजोविनिरितिमित्वर्थीयोविनिः तस्यप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि ! तुम धी से बुलाये गये धीर प्रकाशमान हो । हमारे
ग्रोही लोग राक्षसों से मिल गये हैं । उन्हें तुम जला दो ।

अग्निमन्थने अग्निनाभिःसमिध्यतइत्येवानुवचनीया मातर्वै-
श्वदेव्यमिषितइतिसृण्वेस-
त्रितम्—अग्निनाभिःसमिध्यतेत्वंसमेअग्निनेति एषैवाग्निमवइत्यस्यानुवाक्या अथाग्नेम्यइतिस-
ण्व अग्नावग्निमणयनइत्युपक्रम्यसूत्रितम्—यद्वोषधंप्रमिनामवतान्यग्निनाभिःसमिध्यतइति ।

पामेताषष्ठीसूत्रमाह—

अग्निनाग्निःसमिध्यतेकविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद्जुहास्यः॥६॥२२॥

अग्निना । अग्निः । सम् । इध्यते । कविः । गृहपतिः । युवा ।

हव्यवाद् । जुहुःआस्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निराहवनीयाख्यःस्वस्मिन्वक्षिष्यमाणेनाग्निनानिमध्येनप्रणीतेनवासहसमिध्यते स-
म्यग्दीप्यते कीदृशोग्निः कविर्मेधावी गृहपतिर्यजमानगृहस्यपालकः युवा नित्यतरुणः ह-
व्यवाद् हविषोवोढा जुहास्यः जुहुरूपेणमुखेनयुक्तः ॥ गृहपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । युव युमिभ्रणे कनिन्पुनृषिवक्षिराजिधन्विद्युमतिदिवइतिकनिन् निच्चा-
दाद्युदात्तः । हव्यंवहतीतिहव्यवाद् वहध्वेतिष्विप्रत्ययः णित्त्वादुपधावृद्धिः गतिकारकोपप-
वात्कुवुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहास्यः हूयतेऽनयेतिजुहुः हुवःश्रुवञ्चेविक्रिप् घत्सन्निधो-
गादोर्ध्वम् श्रुवञ्जावादिर्भावः श्रुत्वजस्ते प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । जुहुरास्यंयस्येतिव-
हुमीहौर्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते शेषनिघातः यणादेशउदात्तस्वरितयोरेणःस्वरितोऽ-
नुदात्तस्येत्पाकारःस्वरितः ॥ ६ ॥

६. अग्नि अग्नि से ही प्रज्वलित होती है । अग्नि मेधावी, गृह-
रक्षक, हव्यवाहक और जुहु-(घृतपात्र)-मुख हैं ।

कविमग्निमुपस्तुहिसत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचार्तनम् ॥ ७ ॥

कविम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यधर्माणम् । अध्वरे ।

देवम् । अमीवःचार्तनम् ॥ ७ ॥

हेस्तोवृत्तं च अध्वरेऋतौ अग्निमुपस्तुहि उपेत्यस्तुतिं कुरु कीदृशं कविमेधाविनं सत्यधर्मा-
णंसत्यवचनरूपेणधर्मेणोपेतं देवं द्योतमानं अमीवचावनं अमीवानांहिसकानांशशूणां रोगाणां
वाधावकम् ॥ सत्यधर्मोयस्येति सत्यधर्मा धर्मादनिच्छेदलक्षित्वनिष्प्रमासान्धः अन्तःप्रवेगद-
स्यसमासत्वाभिधानात् बहुमीहौर्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वशेषनिघातेनानुदात्तत्वम् । अमीवशब्दा-
अमरोगेइत्यस्मात्शेषयहजिह्वामीवाजपावीवादि वन्मत्ययेईहागमेचनिपादोनिष्पादाद्युदात्तः
यत्तेयदेवावनेचेत्वस्मादिसार्धोणिजन्मान्धादित्वात्सुः धोरनादेशः धेरनिटीतिधेर्लोपः
लिवीतिधातोरकारस्योदात्तत्वम् नचस्वरेकर्त्तव्येऽपि लोपस्यस्यानिवृत्तम् नपदान्निर्वचनेत्या-
दिनाप्रविशेत्तत्र अमीवानोवाक्त्रनइतिसवासे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते ॥ ७ ॥

७. मेधावी, सत्यधर्मा और शत्रुनाशक देव अग्नि के पास आकर
यज्ञ-कार्य में उसकी स्तुति करो ।

अष्टमीश्रुचमाह—

यस्त्वामग्नेहविष्मतिर्दूतं देवसपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । हविः । पतिः । दूतम् । देव । सपर्यति ।

तस्य । स्म । प्रहविता । भव ॥ ८ ॥

हेअग्नेदेव योहविष्मतिर्यजमानः देवदूतत्वासपर्यति परिचरति तस्य यजमानस्य प्राविता भवस्य अवश्यं रक्षको भव ॥ हूयत इति हविः अर्चिशुचीत्यादिना इतिः प्रत्ययस्वरेण इकार-उदात्तः हविषः पतिः हविष्पतिः नित्यं समासेन उत्तरपदस्थस्येति षत्वम् पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदपठति स्वरत्वम् । सपरशब्दात्कण्ठादिस्थोयगितियक् धातुप्रकरणात् गुणप्रतिषेधाद्यर्था-द्यकः कित्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वाच्च तोविहितस्य यक आर्षधातु कत्वे सति अवो लोप इत्यलोपः सनाद्यन्ताभाव इति धातुसंज्ञायां तिप् कर्तरि शप् तस्मिन् पूर्वस्या तो गुणे इति परपूर्वत्वम् यकः प्रत्यय-स्वरेणोदात्तत्वं शपासह एकदेशस्य एकदेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वम् तिङ्ङित्तिङ्ङिति निघातो-न भवति यद्वृत्तान्तिमित्यमिति प्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

८. अग्निदेव ! तुम देवदूत हो । जो हव्यदाता तुम्हारी परिचर्या करता है, उसकी तुम भली भाँति रक्षा करो ।

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या यो अग्निदेव वीतये इत्येषा अथाग्नेय्य इष्टय इति त्वण्डे सूत्रितम्—यो अग्निदेव वीतये कुर्वित्सु नोग विष्टय इति ।

तामेवां याज्यां सूक्तगतान् वभीश्रुचमाह—

यो अग्निदेव वीतये हविष्माँ आविवांसति । तस्मै पावकमृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निम् । देव वीतये । हविष्मान् । आ विवांसति ।

तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देव वीतये देवानां हविर्भक्षणहेतु यागार्थं अग्निमाविवास-ति अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्या करोति हे पावकाग्ने तस्मै मृळय तं यजमानं सुखम् ॥ देव वी-तये वीगतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्मादसना र्थावक्तिन् देवानां वीतिर्यस्मिन् यागे स देव वीतिः बहु वीहो पूर्वपदपठति स्वरत्वम् । नक्षिपयस्यानि सन्तस्येति पर्युदासाच्च विः शब्दोन्तोदात्तः म-तुपः सर्वानुदात्तत्वात् स एव शिष्यते । आविवासति वागतिगन्धनयोः अस्मादन्तर्भाविष्य-यां दागमयिषुमिच्छतीत्यर्थे सन् आह्वानेच्छापरिचर्यायां पर्यवस्यतीति विवासति शब्दः परिच-

मर्थेनिघटौषठिवः द्विर्भावः अस्यासस्यह्रस्वः सन्यतइतिइत्वम् नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् तिङ्ङुविङ्ङइतिनिघातोऽनभवति भट्टत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् तिङ्ङिचोदात्तवतीत्याहोनिघातः सइसुपेत्यभसहेविभोगविभागादाङ्ङिस्तङ्ङासहसमासे समासान्तोदात्तत्वेप्राप्ते परादिच्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्यै क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥ ९ ॥

९. जो हव्यवाता देवों के हव्य-भक्षण के लिए अग्नि के पास आकर भली भाँति परिचर्या करता है, उसको तुम हे पावक ! सुखी करो ।

पवमानेष्टावभ्रेः पावकस्थानुवाक्या सनः पावकदीदिवइति पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमाउपदिष्टा-
इतिस्वण्डेसूत्रितम्—सनः पावकदीदिबोभ्रेपावकरोचिवेति ।

सामेतामनुवाक्यांसूक्तगतां दशमीं च समाह—

सनः पावकदीदिवोभ्रेदेवौ इहावह । उपयज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दीदिवः । अग्ने । देवान् । इह । आ ।

वह । उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥ १० ॥

हेदीदिवोदीप्यमानपावक शोधकाग्नेसत्त्वं नोऽस्यदर्थं इह देवयजनदेशे देवानावह ततो नोऽ-
स्मदीर्घयज्ञंतत्रत्यं हविश्च उप देवसमीपेमापयेति शेषः ॥ दीदिवः दिवुक्तीडादौ छन्दसिलुङ्ङइ-
लिटइतिवर्तमाने लिट् कृष्टः द्विर्भावः ह्रस्वादिशेषः तुजादीनां दीर्घोऽस्यासस्येत्यस्यासस्यदीर्घत्व-
म् वस्वेकाजाद्वसामिति नियमादसोरिट्प्रतिषेधः उत्तरवकारस्य लोपोऽप्योर्वलीविवकारलोपः
कित्वाद्गुणाभावः संबुद्धौ उगिदचाभिविनुम् ह्रस्व्यादिलोपः संयोगान्तलोपः मनुवसोरिति-
रुत्वं विसर्गः । अग्ने पादादित्वाच्च निघातः । देवान् इहेत्यत्र दीर्घादित्समानपादे इतिरुत्वम् आतो-
रितित्यमित्याकारस्मानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्य योशीतिरोर्यकारः ओषः शाकल्पस्ये-
वियकारलोपः तस्यासिद्धत्वाद्गुणोऽनभवति । इह इदमोहइतिसप्तम्यन्ताद्धप्रत्ययः इदमइश् तद्धि-
तान्तात्वात्प्राविपदिकत्वे सुपोचातुपातिपदिकयोरितिसप्तम्यालुक् तद्धित्वात्सर्वविभक्तिरित्यन्य-
थसंज्ञार्था अव्ययादाप्सुपइत्युत्तरस्याः सप्तम्यालुक् अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ १० ॥

१०. हे ज्वलन्त पावक ! हमारे लिए तुम देवों को यहाँ ले आओ

और हमारा यज्ञ और हव्य देवों के पास ले जाओ ।

सनः स्तवान् आभर्गय त्रेण नवीयसा । रयिर्वीरवतीमिषम् ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर् । गायत्रेण । नवीयसा ।

रयिम् । वीरवतीम् । इषम् ॥ ११ ॥

हेअग्ने नवीयसानवतरेणपूर्वकैरप्यसंपादितेनगायत्रेणगायत्रीछन्दस्केनानेनसूकेनस्त्वानः
स्तूयमानः सत्वंनोऽस्मदर्धं रमिधनं वीरवर्षी शूरपुत्रप्रभृत्यपत्यमुकां इषमन्नंच आभर संपा-
दय ॥ स्त्वानः हुब्स्तुतौ धात्वादेःषःसः स्वरितभित्तइत्यात्मनेपदम् छटःशानच् कर्तरिशाप् न-
हुलंछन्दसीतिलुगभावः गुणाभादेशौ आनेमुगितिमुग्नभवति अनित्यभागमशासनमित्यागमानु-
शासनस्यानित्यत्वात् शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शानचधित्वादन्तोदात्तस्यअदुपदेशाच्छपः पर-
त्वाह्यसार्वधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएवशिष्यते । भर इयहोर्भश्छन्दसीविभक्तत्वम् । गायत्रे-
ण गायत्र्याःसंवन्धिगायत्रं तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरः । नवीयसा नवशब्दादातिशायनिकई-
यस्यन्यत्ययः नित्वादाद्युदात्तः । वीरवर्षी मतुम्ह्रीपोः पित्वादनुदात्तत्वम् अकारःप्रातिपदिक-
स्वरेणोदात्तः ॥ ११ ॥

११. अग्निदेव ! नये गायत्री-छन्दों से स्तुत होकर हमारे लिए
धन और वीर्यशाली अन्न प्रदान करो ।

अग्नेशुकेणशोचिषाविश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमंस्तोमं
जुषस्वनः ॥ १२ ॥ २३ ॥

अग्ने । शुकेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः । इयम् ।
स्तोमम् । जुषस्व । नः ॥ १२ ॥ २३ ॥

हेअग्ने शुकेणशोचिषात्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिः त्वत्कृतसर्वदेवताह्वानसा-
धनस्तोत्रैश्चयुक्तस्त्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तोत्रविशेषंप्रुषस्वसेवस्व ॥ विश्वशब्दोविशोःकृञन्तो-
नित्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्वादन्तोदात्तः देवानांहूतयआह्वाना-
न्यासस्तुतिध्वितिदेवहूतयःस्तुतयः बहुव्रीहौपूर्वपदमकृविस्तरत्वम् । तूयसेऽनेनेतिस्तोमः अवि-
स्तुस्तित्यादिनामन् नित्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

१२. अग्नि ! तुम शुभ्र-प्रकाश-स्वरूप और देवों को बुलाने में
समर्थ स्तोत्रों से युक्त हो । तुम हमारा यह स्तोत्र ग्रहण करो ।

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेनयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

सुसमिद्धइत्यादिकंद्वादशर्चमापीसूक्तम् तस्यकाण्वोमेधातिथिर्कविः गायत्रंछन्दः प्रत्यु-
चंपवीयमानाःसुसमिद्धतनूनपादादिकाद्वादशदेवताः तथाचानुक्रमणिकायाभक्तसंख्याभृषिछ-
न्दस्यानुवृत्तिबलात्तिष्वबलत्त्य देवताउदाहृताः सुसमिद्धइतीधः समिद्धोवाभिस्वनूनपाचराशं-
सहोर्नर्हिर्देवीद्वारंउपासानकादैव्यौहोवोरौप्रचेतसौतिसौदेव्यःस्वरस्वतीळाभारत्यस्वष्टावद-
स्पतिःस्वाहाकृतयइतिप्रत्युचंदेवताएवदामीसूक्तमिति । विनियोगस्तु-यशौसुसमिद्धोनभाव-
हेदिकाण्वमापीसूक्तम् एकादशपयाजाइतिसण्डेस्तुप्रितम्-समिद्धोज्येवित्सर्वेपायधर्मिदेवि ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

सुसंमिद्धो न आर्वहवेवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुसंमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते ।
होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

हेअग्ने सुसमिद्धोनामकस्त्वंनोऽस्मदीयामहविष्मतेयजमानामतदनुग्रहार्थदेवानावह हे-
पावकशोधक होतःहोमनिष्पादकामे यक्षि यजच॥ सुसमिद्धः समःक्रियाविशेषणत्वेनमविसं-
शक्तत्वात्पादिसमासः शोभनवाचिनःसुशब्दस्पृष्टु विशेषणंविशेष्येणबहुलमितिसमिद्धपदेन
कर्मधारयःसमासः सुशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः कर्मधारयेनिष्ठेतिपूर्वपदमळतिस्वरत्वम्
क्रियाविशेषणत्वेहिमुशब्दस्यगवित्वात्पादिसमासेगतिरन्तरद्विसमोपउदात्तत्वम् तदेवळदु-
त्तरपदमळतिस्वरत्वेनस्थास्यतीतिमुशब्दोऽनुदात्तःस्पाद । देवान्अग्ने पूर्ववद्वत्त्वानुनासिके ।
हविष्मते हविरस्यास्तीतिमनुष्व तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वस्याबाधितत्वाच्चरुत्वम् । होतःपा-
वकशब्दयोरायचित्तयोःपृथक्पृथगेवक्रियान्वयेपरस्परमसामर्थ्यात्पराङ्मवद्भावाच्चतन्निबन्धनमै-
कस्वर्यम् नचद्वितीयस्यामचित्तस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्यम् आमचित्तंपूर्वमविद्यमानवदि-
तिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनपदात्परत्वाभावादादित्वाच्चपरस्परसामानाधिकरण्येऽपि होवरित्यस्य
विशेषणत्वेसमानमेवाविद्यमानवत्त्वम् अतएवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपिनपराङ्मवद्भावाच्चतन्नि-
कस्वर्यसिद्धिः अवोहोवरितिविशेष्यम् अवःपुनातीतिपावकइत्यवयवमसिद्धिस्वीकारेण
विशेषणत्वाच्चोतरितिविशेष्यम् तच्चसामान्यवचनमितिनामचित्तेसमानाधिकरणेइत्यविद्यमानव-
त्त्वमतिपेधात् पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामचित्तस्याष्टमिकनिघातेनवा पराङ्मवद्भावेसति
शेषनिघातेनवासर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि यजेतैःसिपि बहुलंछन्दसीतिशपोल्लुक् ब्रह्मादिनाप-
त्वम् षष्ठोःकःसीतिकत्वम् सेर्हिरादेशच्छान्दसत्वाच्चभवति सिपःपित्वेनानुदात्तत्वाच्चातुस्परपव
शिष्यत्वे नचतिङ्गतिङ्इतिनिघातः पूर्वस्यपावकेत्यामचित्तस्याविद्यमानवत्त्वेनपदात्परत्वात् अत-
एवतस्याव्यवधायकत्वेनहोतरित्यपेक्ष्यइतिनिघातःस्यादितिचेत् न यक्षिपदापेक्षयाहोवरित्यस्या-
तिपूर्वत्वेनाविद्यमानत्वात् ननुनामचित्तेसमानाधिकरणेइतितस्यनिबिद्धमविद्यमानवत्त्वम् नचपा-
वकपदस्याविद्यमानवत्त्वेनसमाभाधिकरणपरत्वाभावाः यक्षिपदस्यैवहिकार्यमपि पावकपदंपूर्व-
त्वादविद्यमानवत्त्वात् होतत्पदकार्यमविद्यमानवत्त्वमतिपेक्षंमतिपुत्रत्वाद्विद्यमानवदेवेतिप्रवत्ये-

वहोतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः अतस्तस्यविद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षयायक्षीत्यस्यनिघातः प्रा-
भोत्येव सत्यम् अत्रयक्षीत्यस्यचशब्दपरत्वाच्चादिषुचेतिनिघातप्रतिषेधोभविष्यतीत्यदोषः ॥ १ ॥

१. हे सुखमिदं नामक अग्नि ! हमारे यजमान के पास देवताओं
को ले आओ । पावक ! देवाह्वानकारी ! यज्ञ सम्पादन करो ।

मधुमन्तंतनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्याकृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुमन्तम् । तनूनपात् । यज्ञम् । देवेषु । नः । कवे । अद्य ।

कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हेकवे मेधाविन् अमेतनूनपादेतन्नामकत्वं अद्यास्मिन्दिनेनोऽस्मदीयं मधुमन्तं रसवन्तं
यज्ञंहविः वीतयेभक्षणार्थं देवेषु कृणुहि कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमन्तं फलिपाटिनमि-
मनिजनांगुकूपदिनाकिधतश्चेति मन्यतेरुपत्ययोधकारभ्रान्तादेशः निदित्यनुवृत्तेः प्रत्यय-
स्यनित्वादाद्युदात्तोमधुशब्दः । तनूनपात् आमचित्तनिघातः । अद्य सद्यःपरुत्परीत्यादिना
अस्मिन्काले इत्यर्थेऽप्रत्ययान्तो निपातितः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः वक्षितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्य-
यत्वादव्ययादापस्तुपइत्युपरिसप्तम्यालुक् संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् कृणुहि कृ-
षिर्हि साकरणयोश्च इदितोऽनुमधावोरिति नुम् लोटः सेर्हि रादेशः धिन्वि कृण्वोरचेति शपोपवा-
दोपिकरणउप्रत्ययः तत्सन्निधौ चकारस्य अकारः तस्यातो लोप इति लोपः तस्य स्थानि-
वद्भाषाल्लघूपधगुणो न भवति उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुग्न भवति उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो-
बाधचनमिति वचनात् विङ्कविङ्कइति निघातः । वीतये मन्त्रे वृषेष च मनविदभूवीराजदात्त इति
किमुदात्तः ॥ २ ॥

२. हे मेधावी तनूनपात् नामक अग्नि ! हमारे रस यज्ञ को
आज उपभोग के लिए देवों के पास ले आओ ।

नराशंसमिह प्रियम् अस्मिन् यज्ञ उपह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नराशंसम् । इह । प्रियम् । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये ।

मधुजिह्वम् । हविःकृतम् ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशे अस्मिन् यज्ञे वर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निं उपह्वये आह्वयामि की-
दृशं प्रियं देवानां मीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषि जिह्वोपेतं माधुर्यं रसास्वादकं जिह्वोपेतं वा हविष्कृतं
हविषो निष्पादकम् ॥ नराशब्दो नूनये इत्यस्मादबन्तः प्रत्ययस्य पित्वाद्भ्रातृस्वरणवशिष्यते शं-
सत्यस्मिन्निविशंसः हलश्चेत्यधिकरणेऽथ नराणां शंस इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेऽपि

उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरेभवतः अतएववनस्पत्यादिषुषाठान्नरशब्द-
स्पदीर्घत्वम् । इह इदमोहइतिहप्रत्ययः इदमश्चितीशादेशः प्रत्ययस्वरः । प्रियम् प्रीणावीति-
भियः इगुपध्नापीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् ऋद्धिमित्यादिनाविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । ह्ये निघातः । मधुशब्दस्यआद्युदात्तत्वमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसप्तवशिष्य-
ते । हविष्कृतं हविःकरोतीतिहविष्कृत् किपिहस्वस्यनुक् नित्यंसमासेनचरपदस्थस्येतिषत्वम्
छदुचरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

३. इस यजन-वेश में, इस यज्ञ में प्रिय, मधुजिह्व और हव्य-
सम्पावक नराशंस नामक अग्नि को हम आह्वान करते हैं ।

अग्नेसुखतमेरथेदेवाँईळितआवह । असिहोतामनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह । असि
होता । मनुःऽहितः ॥ ४ ॥

इदृशब्दाभिधेयहेअग्ने ईळितोऽस्माभिःस्तुतःसन् सुखतमेअतिशयेनसुखहेतौ कस्मि-
न्विद्यथे देवानस्यापयित्वाकर्मभूमावावह इदृशब्दाभिधेयत्वमवसूचयितुंईडितइतिविशेषणम्
मनुर्हितः मनुनामन्त्रेणमनुष्येणवायजमानादिरूपेणहितोन्नस्थापितः त्वंहोवादेवानामाह्वातासि
सुखतमेसुखमस्मिन्नस्तीतिमतुप् तस्यगुणवचनेभ्योमतुपोलुग्वकव्यइतिलुक् अतिशयेनसुखःसु-
खतमः तमपोनुदात्तत्वात्माविपदिकस्वरः । रथे रमुक्तीडायां रमन्वेऽस्मिन्नितिरथः हनिकुपिनी-
रमिकाशिष्यः कथञ्चित्कथन् एकाचउपदेशोऽनुदात्तात् इतीदमविषेधः अनुदात्तोपदेशोत्पादि-
नामकारलोपः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । ईडितः ईडस्तुवौ निष्ठेदिकः इडागमः तस्य आंगमाअनुदा-
त्ताइत्यनुदात्तः प्रत्ययस्वरः । देवानितिनकारस्यसंहितायांदीर्घादृत्तिसमानपादेइतिरुत्वम् आतो-
टिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः भोभगोअघोइत्यादिनारोपत्वम् तस्य लोपःशाकत्यस्येति
यलोपः तस्यासिद्धत्वादादुणोनभवति । आ निपातत्वादाद्युदात्तः । असि असृभुवि लटःसिप्
अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तासस्त्योर्लोपइतिसकारस्यलोपः । होता ताच्छीत्येतन् सौ
ऋदुशानइत्यादिनाअनङ् छित्वादन्नादेशः अमृन्नित्यादिनाउपधादीर्घः हल्छादिलोपो नित्वा-
दाद्युदात्तः । मनुर्हितः मन्यतइतिमनुः मनज्ञाने शुस्त्रस्मिहिवप्यसिबसिहनिष्ठिदिबन्धिमनि-
ष्यथेत्युपप्रत्ययः तत्रनिदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाद्युदात्तः हितः दधातेर्धातोर्निष्ठेदिकर्मणिक् दधाते-
र्हिरितिहिरादेशः मनुनाहितइतिसमासे तृतीयायाःस्थानेसुपांसुलुगित्यादिनासुइत्यादेशः तस्य
रुत्वं लुगभावश्छान्दसः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. हे इलित (इला) अग्नि ! सुखकारी रथ पर देवों
को ले आओ । मनुष्यों-द्वारा तुम देवों को बुलानेवाले समझे
जाते हो ।

पञ्चमीष्टचमाह—

स्तुणीतबर्हिरानुषघृतपृष्ठमनीषिणः । यत्रामृतस्यचक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तुणीत । बर्हिः । आनुषक् । घृतपृष्ठम् । मनीषिणः । यत्र ।

अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

हेमनीषिणोबुद्धिमन्तऋत्विजः बर्हिर्दर्शं स्तुणीत वेदेरुपर्याच्छावयत अत्रापिबर्हिर्नाम-
कोऽग्निःसूच्यते कीदृशं बर्हिरास्तरणीयम् आनुषक् अनुक्रमेणसक्तं परस्परसंवद्धम् घृतपृ-
ष्ठं घृतपूर्णानांमुचांबर्हिष्यासादितत्वावधृतं पृष्ठे उपरिभागेयस्यबर्हिषः तत्घृतपृष्ठं यत्रयस्मि-
न्बर्हिषि अमृतस्यामृतसमानस्यघृतस्यचक्षणंदर्शनंभवति यद्वा मरणरहितस्यदेवस्य बर्हिर्ना-
मकस्याग्नेर्दर्शनंभवति तद्बर्हिःस्तुणीतेतिपूर्वधान्वयः ॥ स्तुणीत स्तुञ्ज्वाच्छादने लोणमभ्य-
मपुरुषस्यबहुवचनं लोटोलङ्बत् तस्थस्थमिषामितिथस्यतादेशः ऋषादिभ्यःआ ईहल्यघोरि-
तीत्वम् ऋषणाच्चेतिवकव्यमितिषत्वम् प्यादीनांह्रस्वइतिधातोर्ह्रस्वत्वम् सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्व-
मन्यवविकरणेभ्यः अतस्तिङ्एवमत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । बर्हिः बुर्हिर्लोपश्चेतीनप्रत्ययनलोपौ
प्रत्ययस्वरः । आसमन्तादनुषजतीत्यानुषक् वंजसंगे धात्वादेःपःसः क्तिप्चेतिक्तिप् अनिदिता-
मितिनलोपः आङ्ङोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः गतिसमासः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वम् । घृत-
पृष्ठं घृक्षरणदीप्त्योः निष्ठेतिकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः घृतयुक्तं पृष्ठमस्येतिबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । मनीषिणः आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य नविद्यतेमृतंमरणमस्मिन्नित्यमृतम् बहु-
व्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते नजोजरमरमित्रभृता-
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्षणं चक्षिङ्ब्यक्कायांवाचि वागभिव्यक्तिवाचीघातुरिहाभिव्य-
क्तिमात्रंलक्षयित्वयुट्चेतिभावेत्युट् योरनादेशः तस्मार्धधातुकत्वात् चक्षिङ्ःख्यामिति ख्या-
नादेशेप्राप्ते अनसोभेतिप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

५. बुद्धिमाली ऋत्विक् ! परस्पर-संवद्ध और घी से आच्छादित
बर्हिः-(अग्नि)-कुश विस्तार करो । कुश के ऊपर घी बिखलाई
देता है ।

षष्ठीष्टचमाह—

विश्रयन्तामृतावृधोद्धारोदेवीरसश्रुतः । अद्यानूनंचयष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतवृधः । द्वारः । देवीः । असश्रुतः ।

अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

द्वारोयज्ञस्यशालाद्वाराणि विश्रयन्तां कपाटोद्घाटनेनविश्रयन्तां कीदृशः कृतावृधः ऋत-
स्यसत्यस्य यज्ञस्यवा वर्धयिष्यः देवीर्द्यौवमानाः असश्रुतः असश्चन्त्यउद्घाटनेनप्रवेष्टुपुरुषसंगर-

हिताः यद्वा असंभृतः प्रविष्टपुरुषरहितान्यज्ञगृहान् तत्पुरुषप्रवेशायद्वाराभिमानिन्यप्यन्तर्गतकाअ-
भिनिवेशमूर्तयोविश्रयन्तां विशेषेणसेवन्ताम् द्वारसेवयातत्रपुरुषप्रवेशेनवार्किप्रयोजनमितिव-
दुच्यते अद्यास्मिन्दिनेनूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं चकारादिनान्तरेष्वपीतिदृष्टव्यम् ॥ अत्रावृष्टः कर्तुं
वर्धयन्तीत्यर्थे वृष्टेरन्तर्भावितव्यार्थात्किञ्चेतिक्लिप् उपपदसमासः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्व-
पदस्यदीर्घत्वम् वृद्धिर्धातुस्वरेणोदात्तः समासेकदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वेनसप्तवशिष्यते । देवीः
वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् देवशब्दात्पञ्चाद्यजन्तात्पुंयोगादाख्यायामितिक्लिप् प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तः विभक्त्यासहैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । असंभृतः ग्लुञ्चुषस्जगतौ जकारस्यव्यत्य-
येनचकारः उटःराजादेशः द्वाराभावे नविद्यन्ते सन्धन्तोगच्छन्तोयेषुमाग्वंशादिषुवात् असंभृतः ।
अद्य सद्यःपरुदित्यादिनाद्यप्रत्ययान्तोनिपातितः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्तर-
स्याविभक्तेर्लुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् । मूर्तं एवमा-
दीनामन्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । यष्टवे यजेत्सुमर्थेसेसेनित्यादिनातवेत्यत्ययः वश्वादिनामत्वम्
निष्ठादाद्युवाचः ॥ ६ ॥

६. यज्ञशाला का द्वार खोला जाय । वह द्वार यज्ञ का परिवर्द्धक
है । द्वार प्रकाशमान और जन-रहित था । आज अवश्य यज्ञ सम्पादन
करना होगा ।

सूक्तेस्तमपीष्टवमाह—

नक्तोषासांसुपेशासास्मिन्पुञ्जउर्पह्वये । इदंनोबर्हिरासदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसा । सुपेशासा । अस्मिन् । पुञ्जे । उर्प । ह्वये । इदम् ।

नः । बर्हिः । आसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्दउपःशब्दमल्लोकेकालविशेषवाचिनौ इहवृत्तकालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वयेप्रयु-
ज्येते नक्तोषासा नक्तोषोनामिकेवह्निमूर्त्ति अस्मिन्वर्तमानेयज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वया-
नि किमर्थं मोऽस्मदीयमिदंवेद्यामास्तीर्णंनर्हिर्दर्भ आसदे आसर्तुंमाष्टुं कीदृस्यौ सुपेशासा
शोभनरूपमुक्ते ॥ नक्तपञ्चषाधनक्तोषासा द्वितीयादिवचनस्यसुपसंज्ञलुगित्पाकारः मल्लोपउप-
षादीर्घश्चछान्दसौ देवताहन्तेचेतिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्यकृतिस्वरत्वम् । सुपेशासा शोभनपेशो-
त्कर्षणयोस्ते पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दोनविषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौनञ्छ्रज्यामित्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वस्यापवादत्वेन आद्युदात्तञ्छ्रज्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊहिदमि-
त्यादिनाविभक्तिरुदात्ता । आसदे षड्विंशरणगत्यक्सादनेषु धात्वादेःपन्तः आङ्पूर्वाव-
स्थात्संप्रदादिःभावेक्लिप् आदिसमासः कदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. सौवर्णशाली रात्रि और उषा (अग्नि) को अपने इन कुशों
पर बैठने के लिए इस यज्ञ में हम बुलाते हैं ।

अष्टमीवृचमाह—

तासुजिह्वाउपह्वयेहोतारादैव्याकवी । यज्ञंनोयक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सुजिह्वौ । उप । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची वा तौ याशिकानां प्रसिद्धौ द्वावग्री उपह्वये आह्वयामि नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां तावुभौ यजतामनुविष्टताम् कीदृशौ सुजिह्वौ शोभनजिह्वो-
पेतौ प्रियवचनौ शोभनज्वालौवेत्यर्थः होतारा होमनिष्पादकौ दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ
अवपेषेभावग्री दैव्यहोतृनामकौ कवी मेधाविनौ ॥ ता तौ द्वितीयाद्विवचनस्य स्रुपांस्रुगित्पाकारः
एकदेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सुजिह्वौ शोभनाजिह्वाययोस्तौ नञ्स्रुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदा-
त्तत्वम् पूर्ववदेकादेशस्वरः संहितायामावादेशः तस्य लोपः शाकल्यस्येतिलोपः । होतारा जुहो-
तेत्यन द्विवचने ऋतोऽङीविगुणः अप्रुन्नित्युपधादीर्घः पूर्ववदाकारः निष्वादाद्युदात्तः । दैव्या
देवानामभिधौ देवाद्यत्राविस्तिग्न्यस्येतिचेत्यकारलोपः न्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः पूर्वव-
दाकारः । यक्षतां यजतां लोटिशापिपरतः सिद्धहुलंलेटीति बहुलग्रहणात्सिप् कुत्वचत्वं-
षत्वानि ॥ ८ ॥

८. सुजिह्व, मेधावी और आह्वानकारी देव-द्वय (अग्नि) को बुलाता
है । ये हमारा यह यज्ञ सम्पादन करें ।

नवमीवृचमाह—

इळासरस्वतीमहीतिस्रोदेवीर्मयोभुवः । बर्हिःसीदन्त्स्त्रिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयुः । भुवः । बर्हिः ।

सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ९ ॥

अत्रमहीशब्दोमहत्वगुणयुक्तांभारतीमाचष्टे अन्येष्वामीसूक्तेषु सदृशेष्विळासरस्वतीभा-
रतीत्याभावत्वादिलादिशब्दाभिधेयावह्निमूर्त्यस्ति स्रोदेवीर्दीप्यमाना बर्हिर्वेद्यामास्तीर्णं सीद-
न्तुमाभुवन्तु कीदृशयः मयोभुवः स्रुतोत्यादिकाः अस्त्रिधः शोषेणक्षयेणवारहिताः ॥ इळा
ईदृशुवौ छान्दसंज्ञस्त्वम् किप् धातुस्वरः टापंचैव हलन्तानां यथावाचानिशादिशेतिटप् ।
सरस्वती सरः असुचन्तो निष्वादाद्युदात्तः तदस्यास्तीतिमनुष्यं अदुपधत्वात्त्वं वसौमत्वर्थे-
तिभत्वेनपदत्वस्यबाधितत्वाद् रुत्वाद्यभावः उगितश्चेतिङीप् मनुमङ्गीपौपित्वादनुदात्तौ । मही
महतीशब्देतकारलोपश्छान्दसः यस्येतिचेत्यकारलोपः उदात्तनिबृत्तिस्वरेणङीप उदात्तत्वम्

विसः निशब्दाजसि त्रिचतुरोःसियांतिस्तृचतसृइतिविज्ञादेशः अचिरक्तवतिरेफादेशः । विसृज्योजसइतिजसउदात्तत्वम् । देवीः देवानांपद्मोदेव्यः पुंयोगादाख्यायामिविह्वीष्यस्येति-
चेत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरेणङीषउदात्तत्वम् । जसि दीर्घाजसिचेतिनिषिद्धं दीर्घत्वं बाछ-
न्दसीतिपक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः मीर्द्धिसायां हिनस्तिदुःस्वमितिसृस्त्वमस्तद्भावंयन्ती-
तिमयोभुवः अन्तर्भावितण्यर्थान्मुषःकिप् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हिः बृहर्नेलोपश्चेतिइसि-
प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । सीदन्तु षड्विंशरणादौ पात्रेत्यादिनासीदादेशः । अस्मिधः सिधेहि-
सार्थस्यशोषणार्थस्यवासंपदादिभ्योभावेकिपिनआबहुवीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरंवाधित्वानञ्सु-
प्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. सुखवात्री और अधिनाशिनी इला, सरस्वती और मही आदि
तीनों देवियां (अग्नि) इन कुशों पर विराजें ।

पत्नीसंयाजेत्वष्टुःपुरोनुवाक्या इहत्वष्टारमग्रियमिति शंयुवाकायसंग्रेषितइतिखण्डेस्तृतिव-
म्—सन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजाइहत्वष्टारमग्रियमिति ।

वामेतांपुरोनुवाक्यांसूक्तेदशमीष्टचमाह—

इहत्वष्टारमग्रियंविश्वरूपमुपह्वये । अस्माकमस्तुकेवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारम् । अग्रियम् । विश्वरूपम् । उप । ह्वये ।

अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारंत्वष्टूनामकमग्निइहकर्मण्युपह्वये कीदृशं अग्रियं श्रेष्ठं विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतं
सोऽस्माकंकेवलोसाधारणोऽस्तु इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहंकरोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारं तक्षू-
त्वक्षूतनूकरणे त्व स्वरविसृतिस्त्रयविषूज्जदितोवेतीहभावपक्षे स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिककार-
लोपः द्रुत्वं द्विर्वयिकवचने ऋतोडिसर्वनामस्थानयोरितिगुणे अमृञित्यादिनाजपधाय्यादीर्घः
तृनोन्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अग्रियं अग्रादित्यनुवृत्तौ षञ्छौचेतिषच् आयनेयीत्यादिनाषका-
रस्यइयादेशः यस्येतिचेत्यलोपः आयन्नादिषूपदेशिवचनंस्वरसिन्धुर्थमितिउपदेशिवद्भावात् प्र-
त्ययाद्युदात्तत्वात् षचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाणि त्वष्टूतेनयस्य त्व-
ष्टावैपशूनांमिथुनानारूपकृदितिश्रुतेः ॥ विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेपाठे
बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्माकं असुक्षेपणे युष्मत्सिभ्यामदिक् प्र-
त्ययस्वरेणान्तोदात्तः षडीबहुवचनमात्रम् अत्रपरमपियोऽचीतियत्वंवाधित्वानित्यत्वात्मतिपदवि-
धित्वाच्च सामआकमादेशोक्तवे अनादेशइति निषेधेनयत्वाभावाच्छेषेलोपइतिदकारलोपेअकरा-

न्तत्वेनपश्चात्प्राप्तस्यापिष्ठुटः सामइतिनिर्देशोस्थानिन्यन्तर्भावेननिवृत्तिः एवमर्थपक्षसामहितसिद्ध-
रूपनिर्देशः । केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

१०. उत्तम और नाना-रूपधारी त्वष्टा (अग्नि) को इस यज्ञ में
बुलाते हैं। त्वष्टा केवल हमारे पक्ष में ही रहें।

अवसृजावनस्पतेदेवदेवेभ्योहविः । प्रदातुरस्तुचेतनम् ॥ ११ ॥

अव । सृज । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः ।

अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

हेवनस्पते एतन्नामकाग्नेदेव हविर्भुग्भ्योदेवेभ्योस्पदीयंहविरवसृज समर्पयेत्यर्थः प्र-
दातुर्यजमानस्यचेतनंपरलोकविषयंविज्ञानं त्वत्पसादादस्तु ॥ वनस्पते आमन्त्रितनिधातः ॥ देव
षादादित्वांमनिधातः षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हविः इतिप्रत्ययस्वरः । दातुः ददाते
स्तुच् चितइत्यन्तोदात्तः रुसि क्तउदित्युत्वम् रपरत्वंच रात्संस्थेति सलोपः एकादेशस्वरेणो-
कारउदात्तः । चेतनं चित्तीसंज्ञाने करणेल्मुट् घोरनादेशः लघूपधगुणः द्वितीविप्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. हे देव वनस्पति ! देवों को हव्य समर्पण करो, जिससे हव्यदाता
को परम ज्ञान उत्पन्न हो।

स्वाहायज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवा उर्पह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे ।

तत्र । देवान् । उर्प । ह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहाशब्दोहविःप्रदानवाचीसन् एतन्नामकमग्निविशेषंलक्षयति तदग्निसंपादितंयज्ञं इन्द्रा-
यइन्द्रगृह्यर्थं यज्वनोयजमानस्यगृहे ऋत्विजः कृणोतन कुरुत यत्रयज्ञो देवानुपह्वये ॥ कृणोतन
कृविर्हिसाकरणयोश्च इदित्त्वान्मुम् लोपमध्यमबहुवचनस्य तस्यस्थमिषामितितादेशः तप्तनम-
नथनाभेतितनवादेशः शपिप्राप्तेष्विन्विक्कृण्व्योरचेतिउग्रत्पयः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचञ्चका-
रस्वस्यातोलोपइतिलोपस्तस्यअचःपरस्मिन्नितिस्थानिवन्द्वावाहकारस्यलघूपधगुणोर्भवति त-
नपःपित्वेनङित्त्वादुकारस्यगुणः । इन्द्राय ऋजेन्द्रेत्यादिनारन् निच्चादाद्युदात्तः । यज्वनः
यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु सुयजोर्द्वनिष् रुसि ज्ञसंज्ञायामलोपेप्राप्ते नसंयोगाद्वन्त्वादिति
निषेधः वनिपःपित्वेनधातुस्वरएवशिष्यते गृहे ग्रहउपादाने गेहेकइतिकप्रत्ययः अहिज्येत्या-
दिनासंभसारणं परपूर्वत्वं प्रत्ययस्वरः । तत्रत्रल् द्वितीविप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । देवा

उपेत्यसंहितायां दीर्घादीतिनकारस्यरुत्वम् आतोऽदिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः भो-
भगोइतियत्वम् तस्य ओषःशाकत्यस्येतिओषः ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र के लिए यजमान के घर में स्वाहा-द्वारा यज्ञ सम्पन्न करो ।
उसी यज्ञ में हम देवों को बुलाते हैं ।

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

ऐभिरमेइत्यादिकस्यद्वादशार्चस्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् तच्चसूक्तं बहुदेवताकं अत-
एवानुक्रम्यते ऐभिर्वैश्वदेवमिति विनियोगः बृहद्द्वादशाहस्यप्रथमेच्छन्दोमेतृतीयसवनेवैश्वदेव-
शस्ते—ऐभिरमेदुवोगिरइतिसूक्तं तथाचसूचिवम्—अथछन्दोमाःसमुदाहृमिरित्युपक्रम्यैभिरमे-
दुवोगिरइतिवैश्वदेवम् ।

प्रथमाष्टकमाह—

ऐभिरमेदुवोगिरोविश्वेभिःसोमपीतये । देवेभिर्याहि यक्षि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमपीतये ।

देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

हेअग्नेऐभिरस्मिन्यसेसंभावितैः विश्वेभिर्देवैःसहसोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थंदुवोऽ-
स्मदीयांपरिचर्या गिरोऽस्मदीयाःस्तुतीष्यमति आयाहिआगच्छ यक्षिआगत्ययज च ॥ एभिःपूर्व-
निर्दिष्टानां देवानामिदमापरामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽनुदात्तस्तृतीयादावित्यशनुदात्तः शित्वात्सर्वा-
देशः नेदमदसोरकोरितिभिसपेसादेशाभावः विश्वकिरनुदात्तैव नचळङ्घित्वादिनाविभक्ते-
रुदात्तत्वम् तत्रान्तोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः नक्षत्रयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् । वि-
श्वेभिः विश्वशब्दोविशेःकञन्तोनिच्वादाद्युदात्तः बहुलंछन्दसीतिभिसपेसुनप्रवति बहुवचनेऽ-
त्येदित्येत्यम् । सोमपीतये सोमशब्दः अर्तिस्तुस्वित्वादिनामन्तोनिच्वादाद्युदात्तः सोमस्य
पीविर्बस्मिन्यागेऽसोमपीतिः । तस्मै तादर्थ्येचतुर्थी । देवेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसपेसादेशाभावः
बहुवचनेऽत्येदित्येत्यम् । यक्षि यजेळोटःसिप् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ब्रह्माविनायत्वम्
पञ्चोःकःसीतिकर्त्तृ सेहिंरादेश्छान्दसत्वात्प्रवति सिपःपित्वेनानुदात्तत्वाद्वावुस्वरएव ॥ १ ॥

१. अग्निदेव ! इन विश्वदेवों के साथ सोमरस पीने के लिए
हमारी परिचर्या और हमारी स्तुति ग्रहण करने पधारो । हमारे यज्ञ
का सम्पादन करो ।

आत्वा कण्वा अहूषत गृणन्ति विभ्रते धियः । देवेभिरग्ने आगहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । अहूषत । गृणन्ति । विभ्र । ते । धियः ।

देवेभिः । अग्ने । अ । गृहि ॥ २ ॥

हेविम मेधाविजग्रे कण्वामेधाविनः ऋत्विजः त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वामहूयत आहूयन्ति
तथा तेधियस्त्वदीयानिकर्माणि गृणन्ति कथयन्ति ततो हे अग्ने देवेभिर्देवैः सह आगहि आगच्छ
विम इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसुकण्वकभूरिति पठितम् ॥ त्वा त्वामौ द्वितीयाया-
इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । कण्वाः कणशब्दार्थः अशिष्टलटिकणीषीत्यादिना कन् नित्वादा-
द्युदात्तः । अहूयत हेज्स्पर्धायां शब्दे च छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमाने लुङ् छित्वादात्मनेपदं
तस्य आत्मनेपदेष्वनत इत्यददेशः ज्ञेः सिच् एकाच इतीदृशतिषेधः बहुलं छन्दसीतिसंसारणं
परपूर्वत्वं हलइति दीर्घत्वं आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं छान्दसत्वादकारस्य न गुणः अडागमः । गृ-
णन्ति गृशब्दे लृट् सि सोन्तः ऋयादिभ्यः आ प्वादीनां ह्रस्वइति धातोर्ह्रस्वत्वं आभ्यस्तयोरा-
वइत्याकारलोपः ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति पत्वं तिङ्स्वरएव शिष्यते । विम आमच्चिदनिष्ठा-
तः । ते अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ तेमयावेकवचनस्येति पठ्याः ते इत्यादेशः । देवेभिः छान्दसरे सो-
भावः । गहि गमुस्त्पुगौ लोटः सिप् सेर्हपि च कर्तरि शप् तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् अनुदा-
त्तोपदेशोऽप्यदिनामकारलोपः तस्यासिद्धवद्वाभादित्यसिद्धत्वात्तो हेरिति हेर्लुङ्भवति ॥ २ ॥

२. हे मेधावी अग्नि ! कण्व-पुत्र तुम्हें बुला रहे हैं, साथ ही
तुम्हारे कर्मों की प्रशंसा भी कर रहे हैं । देवों के साथ आओ ।

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निपूषणं भगम् । आदित्यान् मारुतं गणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ।

आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रादिवान्मारुतं मरुतां वायूनां संबन्धिनं गणं च हे अग्ने यक्षीति पदद्वयमनुवर्तते ॥ इन्द्र-
वायुश्च इन्द्रवायू देवताद्वन्द्वे चेति प्राप्तस्यानङ्गभयत्रवायोऽभितिषेधो वक्तव्यइति प्रतिषेधः दे-
वताद्वन्द्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेनुदात्तादाविति निषेधः समासान्तोदात्तत्वमे-
व । बृहस्पतिं तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुटल्लोपो वक्तव्यइति वलोपः सुडाग-
मश्च बृहच्छन्दमाद्युदात्तं केचिद्वर्णयन्तीति वामनः पारक्षणे पातीति पतिः पातेर्हविः प्रत्ययस्वरेणा-
द्युदात्तः समासे जभेवनस्यत्यादिषु युगपदिति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मित्रा द्वितीयायाः सुपां-
सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः । आदित्यान् अदितेरपत्यानि आदित्याः दित्यदित्यादित्यप-
त्युत्तरपदाण्यः प्रत्ययस्वरः । मारुतं मरुतां विकारः अनुदात्तादेरञ् छित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, वायु, बृहस्पति, मित्र, अग्नि, पूषा, भग, आदित्य
और मरुद्गण को यज्ञ-भाग दात करो ।

चतुर्थीध्वनिमाह—

प्रवोऽभियन्त इन्द्रवो मत्सरा मां दयिष्यन्वः । दृप्सामध्वंश्चमुषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । प्रियन्ते । इन्दवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः ।

मध्वः । चमूषदः ॥ ४ ॥

हेइन्द्रादिदेवाः योयुष्मदर्थमिन्दवः सोमाः प्रप्रियन्ते प्रकर्षेणसंप्राप्यन्ते कीदृशाः मत्स-
रास्तृप्तिकराः मत्सरःसोमोमन्दतेस्तृप्तिकर्मणइतिमास्केः । मादयिष्णवः हर्षहेतवः द्रप्साः बिन्दु-
रूपाः मध्वः मधुराः चमूषदः चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र व्यवहिताश्चेतिव्यवहितमयो-
मः । प्रियन्ते प्रिजोयकि रिङ्श्याग्लिङ्शुइतिरिङादेशः हजोवा ह्यहोर्भश्चन्दसीतिहकारस्वभ-
कारः । इन्दवः उन्दीकृदने उन्दिन्तिपात्राणीति निदित्यनुवृत्तौ उन्देरिच्चादेरितिउपत्ययः आदेरि-
कारश्च नित्वादाद्युदात्तत्वम् । मत्सराः मदतृप्तिभोगे चिदित्यनुवृत्तौ कृधूमादिभ्यःकिदिविसर-
प्रत्ययः तितुव्रतथसिमुसरकसेषुचेतीदृमतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः मदीहर्षग्लेपन-
योः मदेर्णन्ताद् णेश्चन्दसीतिङ्णुच् णेरनिटीतिणिलोपेप्राप्ते अयामन्ताल्वाव्येञ्चिण्युष्विति
अयादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः । मध्वः मधुशब्दआद्युदात्तउक्तः मधुशब्दस्यव्यत्ययेनपुंलिङ्गत्व-
म् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति जसिचेतिगुणोनभवति । चमूषदः चमूषुचममुसमुअदने चम्यते
भक्ष्यतेयेषुचमसेषु वे चम्वः कृषिचमीत्यादिनाजः तत्रसीदन्तीतिचमूषदः सत्सद्विषेत्यादिनाकि-
प् सुषामादेराकृतिगणत्वात्त्वत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. तुम लोगों के लिए तृप्तिकर, प्रसन्नता-वाहक, बिन्दु-रूप,
मधुर और पात्र-स्थित सोमरस तैयार हो रहा है ।

पञ्चमीश्रचमाह—

ईळते त्वामवस्यवः कण्वासोऽरुक्तबर्हिषः । हविष्मन्तोऽरंरुतः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वाम् । अवस्यवः । कण्वासः । रुक्तबर्हिषः ।

हविष्मन्तः । अरंरुतः ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वां ईळते ऋत्विजःस्तुवन्ति कीदृशाः अवस्यवः अवनंरक्षणं तद्धेतुं देवानि-
च्छन्तः कण्वासोमेधाविनः वृक्तबर्हिषः आस्वरणार्थंछिन्नदर्भाः हविष्मन्तोहविर्गुक्ताः अ-
रंरुतः अलंकर्तारः ॥ ईळते ईडस्तुतौ अनुदाचेत्त्वाल्लोटोक्तं अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक्
आस्यान्तादेशः टेरेत्वं तास्यनुदाचेत्यादिनालसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाद् धातुस्वरःशिष्यते ।
अवस्यवः अवन्तीत्यवादेवाः तानतिशयेनेच्छन्ति सुपआत्मनःक्यच् क्यचिचेतिईत्वंनभवति
नछन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात्सर्वधातिपदिकेभ्योलालसायांसुग्वक्तव्यइतिमुक् कयाच्छन्दसीत्युप-

त्ययः अतोऽलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । कण्वासः कणशब्दार्थः कणन्तिध्वनन्तिस्तोत्रा-
दिपठेनेतिकण्वाक्त्विजः असिपृषीत्यादिनाक्त्विजः निच्वादाद्युदात्तः आजसेरसुगित्यमुक् । वृ-
कबर्हिषः वृकमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः हविरेषामस्तीतिहविष्मन्तः
तसौमत्वर्थेइतिभत्वेन अपदत्वान्नकृत्वम् । अरंकृतः अलंकुर्वन्तीति अरंकृतः किप्चेतिकिप्
हस्यस्यतुक् कपिलादीनांसंज्ञाछन्दसोर्वालोस्त्वमापद्येइतिलकारस्यरेफादेशः ॥ ५ ॥

५. अग्निदेव ! हव्य-संयुक्त और विभूषित कण्व-पुत्र कुश तोड़कर
तुमसे रक्षा पाने की अभिलाषा से तुम्हारी स्तुति कर रहे हैं ।

घृतपृष्ठामनोयुजोयेत्वावहन्तिवह्नयः । आदेवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥ २६

घृतपृष्ठाः । मनःयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ ।

देवान् । सोमपीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

हेअग्नेत्वात्वा ये अश्वाः रथेनवहन्ति कौटशाः घृतपृष्ठाः पृष्ठाङ्गत्वेनदीप्तपृष्ठाः मनोयुजःम-
नःसंकल्पमात्रेणरथेयुज्यमानाः वह्नयोबोधारः तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थदेवानावहेतिशे-
षः ॥ घृतपृष्ठाः घृक्षरणदीप्त्योः घृतदीप्तपृष्ठं येषतिघृतपृष्ठाः घृतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनसायुजतइतिमनोयुजः ऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्त्विजः कृ-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वा त्वाभौद्वितीयायाइत्यनुदात्तस्त्वादेशः । वहन्ति शप्तिपोरनुदात्त-
त्वाच्चातुस्वरः यद्धृतयोगान्निघाताभावः वह्नयः निरित्यनुवृत्तौ वहिभिश्चुद्रुग्ळाहात्वरिभ्यो-
निदिवि निप्रत्ययः तस्यनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीतये उक्तम् सकारेपरतोनकारस्य संहि-
यां नञेतिषुडागमः सरिचेतिचर्त्वं चयोद्वितीयाःशरिपौष्करसादेरितिद्वितीयस्थकारः ॥ ६ ॥

६. अग्नि ! संकल्पमात्र से ही तुम्हारे रथ में जो जुटनेवाले
दीप्त पृष्ठवाहक तुम्हें ढोते हैं, उनके द्वारा ही वेदों को सोमरस-पान
करने के लिए बुलाओ ।

सूक्तेसप्तमीधृचमाह—

तान्यजत्राँक्तावृधोमेपत्नीवतस्कृधि । मध्वःसुजिह्वायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतवृधः । अग्ने । पत्नीवतः । कृधि ।

मध्वः । सुजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हेअग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् क्तावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान्प-
त्नीवतः पत्नीयुक्तान् रुधिकुरु हेसुजिह्वशोभनजिह्वोपेव मध्वोमधुरस्वसोमस्यभागंदेवान्याय-

य ॥ यजमानं अग्निक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽन्नमितियजेरन्नन्यत्ययः । अन्तावृधः वृधुवृद्धौ अन्त-
र्भावितव्यर्थोऽतिपूर्वेतिक्लिप् अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् वृधेर्धातुस्वरः समासेक-
वृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्ने पादादित्वाच्चापचितनिघातः बाह्यिकमाद्युदात्तत्वम् । पत्नीवतः प-
त्न्युर्नोपगतसंयोगे इति लोष् इकारस्य च नकारः तापसांसन्तीति मतुष् छन्दसीर इति वत्त्वं पतिश-
ब्दोऽतिप्रथयान्तत्वादाद्युदात्तः क्लृप्तमतुषोरनुदात्तत्वात्सपवशिष्यते । रुधि रुध्रोऽलोऽःसिपःसे-
र्षपि चेति हिः बहुलं छन्दसीति विकरणलुक् श्रुशृणुपृक् वृश्च्यश्च छन्दसीति हेर्धिरादेशः जित्वाहु-
षाभावः । मध्वउक्कः । सुजिह्व आमश्चितनिघातः । पायय पापाने पिबन्तं मयुं के इति हेतुय-
ति चेति णिच् शाच्छासाह्यावेषां युगिति युक् पूर्वस्यामश्चितस्याविद्यमानवत्त्वे अतएवाव्यव-
धायकत्वान्मध्वइत्यपेक्ष्य तिङ्गुविङ्गइति निघातः ॥ ७ ॥

७. अग्नि ! पूजनीय और यज्ञ-वर्द्धक देवों को पत्नी-युक्त करो ।

सुजिह्व ! देवों को मधुर सोमरस पान कराओ ।

अष्टमीश्रुचमाह—

ये यजत्रा य ईड्या स्ते नै पिबन्तु जिह्वया । मधोरग्ने वर्षदृकृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वया ।

मधोः । अग्ने । वर्षदृकृति ॥ ८ ॥

येदेवायजत्राः यष्टव्याः तथा ये देवा ईड्याः स्तुत्याः ते सर्वेऽपि वर्षदृकृतिवषट्कारकाले वषट्कार-
मुक्ते यागेवा हे अग्ने तेत्वं दीयया जिह्वया मधोः मधुरस्य सोमस्य भागं पिबन्तु ॥ ये यजत्राः गतम् ।
ईड्याः ईडस्तुतौ ऋहलोऽर्ण्येव तित्स्वरिते पाठे ईडवंदवृशंसदुहाण्यत इत्याद्युदात्तत्वम् । द्वितीयस्य
वेशब्दस्य मुष्पादेशस्य सर्वानुदात्तत्वम् । मधोः प्रत्ययस्य निष्वादाद्युदात्तत्वमुक्तम् । अग्ने आम-
श्चितनिघातः । वषट्कृतिं करोतेः संपदादिभ्यो भावेऽक्लिप् वषडित्यस्य करणं यस्मिन् यागे इति बहुमी-
हिः वषडित्यस्य निपातनादाद्युदात्तत्वम् बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. जो देव यजनीय और स्तुति-पात्र हैं, अग्नि ! वे वषट्कार-
काल में तुम्हारी रसना-द्वारा सोमरस पान करें ।

आर्कीं सूर्यस्य रोचनादिश्चान्देवा उषर्बुधः । विप्रो होते हवक्षति ॥ ९ ॥

आर्कीम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषः । बुधः ।

विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ९ ॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निः उषर्बुधः उषः काले यागगमनाय मनुष्यमानान् वि-
श्वान् देवान् सूर्यस्य सर्वेऽन्धिनो रोचनात्सर्गलोकादिह कर्मणि आर्कीं वक्षति आबहवु ॥ आर्कीं

निपातआद्युदात्तः । सूर्यस्य सूर्यशब्दोराजसूर्यसूर्येत्यादिनाक्यप्यत्ययान्तोनिपातितः क्यपः
 पित्वाच्चातुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् रोचमानात् रुचदीषौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितिकर्तरियुक्
 त्रितइत्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वान् विशेः कृन्नन्तोनिच्चादाद्युदात्तः । उषर्बुधः उषर्बुध्यन्तइत्युषर्बुधः
 क्तिप्चेतिक्तिप् चातुस्वरेणउकारउदात्तः समासेरुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । विप्रः प्रजेन्नेत्यादिना
 रन् नित्वादाद्युदात्तः । होता ह्वयतेस्वाच्छीत्येतन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः
 नित्वादाद्युदात्तः । इह इदमोइइतिहप्रत्ययः इदमइशितिइश् शित्वात्सर्वविशः प्रत्ययस्वरः ।
 वक्षति वहेःभार्यनायांलिङ्गर्थेलेट् तस्यविप् कर्तरिशप् शपिपरतः सिद्धहुलंलेटीतिसिप्
 इत्वकत्वपत्वानि तिङ्कृतिङ्इतिनिघातः ॥ ९ ॥

९. मेघावी और देवों को बुलानेवाले अग्नि प्रातःकाल आगे हुए
 सारे देवों को सूर्य-प्रकाशित स्वर्गलोक से इस स्थान में निश्चय ले आवें ।
 अग्निहोमेप्रउगशस्त्रस्ययान्याविश्वेभिःसोम्यमध्विति स्तोत्रमग्नेशस्त्रादितिस्रण्डेस्त्रितम्-
 विश्वेभिःसोम्यमध्वितियाज्येति ।

तामेतांयान्यांसूकेदशमीधृचमाह—

विश्वेभिःसोम्यमध्वमइन्द्रेणवायुना । पिबामित्रस्यधामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना । पिब ।
 मित्रस्य । धामभिः ॥ १० ॥

हेअग्नेत्वंविश्वेभिःसर्वैःपूषभगादिभिःदैवैरिन्द्रेणवायुनामित्रस्यसंबन्धिभिर्धामभिस्तेजोभि-
 र्भूर्विशेषरूपैश्चसहसोम्यंसोमसंबन्धिमधुमधुरंभामंपिब ॥ विश्वेभिःबहुलंछन्दसीतिभिसरेसादे-
 शाभावः । सोम्यं सोममर्हतिमइत्यनुवृत्तौमयेचेतिप्रत्ययः सोमस्यविकारइत्यर्थे यस्येतिचेतिलोपः
 प्रत्ययस्वरः । मधु फलिपाटिनमिमनीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाद्युदात्तः । वायुना
 कृवापाजीत्यादिनाउण् आतोयुक्चिण्कृतोरितियुक् प्रत्ययस्वरः । पिब पापाने छोटःसे-
 हिंरादेशः शपिपापेत्यादिनापिबदेशः अतोहेरितिहेर्लृक् शपःपित्वाच्चातुस्वरः पादादित्वाभ्यनिघा-
 तः प्रचोतस्तिङ्इतिसंहितायांदीर्घः । धामभिः धाम्आतोमनिभिविमनिन् नित्स्वरः ॥ १० ॥

१०. अग्निदेव ! तुम सब देवों, इन्द्र, वायु और मित्र के तेज-
 पुञ्ज के साथ सोम-मधु पान करो ।

त्वंहोतामनुर्हितोभेयज्ञेषुसीदसि । सेमनोअध्वर्यज ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुःइहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमम् ।
 नः । अध्वरम् । यज्ञ ॥ ११ ॥

हेअग्ने मनुर्हितः मनुवाहोवादिस्वरेणमनुष्येणहितः संपादितोहोता होमनिष्पादकोय-
स्त्वंयज्ञेषुसीदसि विश्वसि सत्त्वंनोऽस्मदीयमिममध्वरंयज्ञंयजनिष्पादय ॥ मनुर्हितः मन्यतेइति
मनुः अनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्युस् आर्विपूर्वपीत्यादिनानिदित्यनुवृत्तौ निष्पा-
दाद्युदात्तः । हितः धाओनिष्ठेतिक्तप्रत्ययः दधातोर्हिरितिहिरादेशः मनुवाहितोमनुर्हितः कर्तृ-
करणेकृत्वानुलमिति सभासः कृत्स्वरापवादेनतृतीयाकर्मणोतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदसि
षड्विशरणगत्यवसादनेषु लटःशप् शप्पिपात्राभ्येत्पादिनासीदादेशः निचातः । सेममित्यत्र
संहितायां सोचिलोपेचेत्यादपूरणमितिसोचोपेगुणः । अध्वरं नविद्यतेध्वरोयस्मिन्सोध्वरः
नअसृभ्यामित्युचरपदान्तोदात्तत्वं नोअध्वरमित्यत्रसंहितायामेकपदान्तादतीतिपूर्वरूपंभाषं प्र-
कृत्यान्तःशदमध्यपरेइतिप्रकृतिभाषानिबर्तते ॥ ११ ॥

११. अग्नि ! मनुष्य-सम्बद्गलित और देवों को बुलानेवाले यज्ञ
में बैठो । तुम हमारा यज्ञ सम्पादन करो ।

युक्ष्वाक्षरुंषीरथेहरितोदेवरोहितः । तामिर्देवाँइहावह ॥ १२ ॥ २७॥

युक्ष्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । तामिः ।

देवान् । इह । आ । वह ॥ १२ ॥ २७ ॥

हेदेवाम्ने रोहितः रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीयावहवाः रथेयुक्ष्व युज्य योजय हिशब्दः पाद-
पूरणार्थः कीदृशीः अरुषीः गतिमतीः हरितः इन्द्रैरथास्त्रान्पुरुषान्नेतुंसमर्थाः तामिर्देवाभिरि-
हास्मिन्कर्मणिदेवानावह ॥ युक्ष्व युजिर्योगे लोट् स्वरितेत्त्वादात्तनेपदं थासःसे सवाभ्यांवाभौ
रुधादिभ्यःभ्रम् वस्यवानुलकाहृक् कृत्ववत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तउदात्तः संहितायांअचोवस्तिङ्-
इतिदीर्घः । अरुषीः अगतौ रन्तिगच्छन्तीत्यरुष्योवहवाः अहनिभ्यामुषन् घातोर्गुणोरपरत्वम्
नित्वादाद्युदात्तोरुप्राब्दः वस्मात्सियाँछान्दसोछोप् शसि प्रथमयोःपूर्वसवर्णइतिदीर्घः ।
रथे रथेरीणादिकःकथन्यप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः । हरितः हस्तरुहियुषिभ्यइतिरितिहरितेति-
प्रत्ययः इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः रुहेरपितेनैवसूत्रेणवतिः इकारःप्रत्ययस्व-
रेणोदात्तः । तामिः सावेकाचइतिविभक्तेःशाममुदात्तत्वं साववर्णेतिनिषिध्यते । देवानित्यप्रपू-
र्वबहुत्वानुनासिकौ ॥ १२ ॥

१२. अग्निदेव ! रोहित नाम के गति-शील और वहन-समर्थ घोड़ों
को रथ में जोतो और उनसे देवों को इस यज्ञ में ले आओ ।

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इन्द्रसोममित्यादिकस्यद्वादशचैत्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् यद्यप्येवत्सूक्तं कृत्स्न-
चतुर्देवसाकंतथापि प्रत्युचमिन्द्रादिदेवत्वान्तराणिमिलितानि तथाचामुक्तम्यते—इन्द्रसोमभूतव्यं

वैन्द्रीमारुतीत्वाष्ट्याग्नेय्येन्द्रीमैत्रावरुणीचतस्रोद्विणोदसआश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताःसर्वत्रेति ।
विनियोगस्तुस्मार्तोद्ब्रष्टव्यः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

इन्द्रसोमं पिबं ऋतुना त्वा विशन्ति वन्दवः । मत्सरासस्तदो कसः ॥ १ ॥

इन्द्रं । सोमम् । पिबं । ऋतुना । आ । त्वा । विशन्तु । इन्द्रवः ।

मत्सरासः । तत्तदो कसः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ऋतुना सह सोमं पिब इन्द्रवः पीयमानाः सोमाः त्वा त्वां आविशन्तु कीदृशाः मत्सरासः
तृप्तिकराः तदो कसस्त्वन्निवासाः सर्वदा त्वद्दरस्थायिन इत्यर्थः ॥ इन्द्र षाष्ठिकमाभिताद्यु-
दात्तत्वम् । सोमं अर्तिस्तुस्वित्पादिनामन् निष्वादाद्युदात्तः । पिबं पिबामि त्रस्येत्यशोकम्
आत्वा विशन्ति त्वत्पुत्रवाक्यगताख्यातार्थेन सहसमुच्चयार्थश्च शब्दोल्लङ्घः अतश्चादिलोपेविभाषेती-
र्थप्रथमातिङ्गविभक्तिर्न निहन्यते । विशन्ति वित्तलोपसाम्येऽपि द्वितीयत्वाभिहन्यत एव संहिताया-
मादुण इति प्राप्त्यगुणस्य ऋत्यक इति शाकल्यमतप्रकृतिभावादभावः । इन्द्रवः प्रबोभ्रियन्त इत्यशो-
कम् । मत्सरासः तत्रैवोक्तं आज्ञासेरसु गित्यस्युक् । तदेव ओकः स्थानं येषां तितथोक्ताः बहुवी-
हो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. इन्द्र ! ऋतु के साथ सोमरस पान करो । तृप्तिकर और आश्वय-
प्रोग्य सोमरस तुमको प्राप्त हो ।

द्वितीयाष्टचमाह—

मरुतः पिबंत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हिष्ठासु दानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबंत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन । यूयम् ।

हि । स्थ । सुद्वानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोत्रात्पोतृनामकस्य ऋत्विजः पात्रात्सोमं पिबत नोऽस्पदीयं यज्ञं पुनी-
तनशोधयत हे सुदानवः शोभनदातारो मरुतः हियस्माद्ययं स्थ युष्माकं शोधयितृत्वं मसिद्धम्
तस्माच्छोषयतेत्यर्थः ॥ पिबंत अत्र तिङोदुपदेशाच्छपः परत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः पू-
र्वाभ्यन्तस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वाच्चिधाताभावः पूर्ववत्प्रकृतिभावः पोत्रात् पोतुः संबन्धिपात्रं
पोत्रं तस्येदमित्यण् तद्धितेष्वचामादेरिति प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति न भवति
नन्वेवमन्त्यस्य ऋकारस्याचोऽङ्गितीति वृद्धिः प्राप्नोति त्वाद्भोजागत इत्यत्र हि विप्रतिषेधे परकार्य-
मिति परया आदिवृद्ध्या अन्त्योपधलक्षणा वृद्धिर्वाभ्यते इत्युक्तं इहतुपरस्या आदिवृद्धेऽछान्द-

सत्वेननिवर्त्यत्वादन्यवृद्धिः प्रामोत्येवेति एवंतर्ज्ञाप्यादिवृद्धिरौकारः क्रियतां तस्यतु छान्दस-
ओकारोभविष्यति । पुनीतन पूञ्पवने लोट् लोटेलङ्ङदितिलङ्ङावातस्य तस्थस्थमिषामितिवा-
देशः क्त्वादिभ्यःश्वा ईहत्यघोरितीकारः तमनसनधनाभेतितनादेशः प्वादीनांह्रस्वइतिह्र-
स्वः प्रत्ययद्वयस्यापिसार्धधातुकमपिदितिङित्त्वात्स्वस्वपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः । यूर्यं युष्मदः
परस्परसोऽङ्गप्रथमयोरमित्यमादेशः नविभक्तौगुस्माइतिमकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः यूयवयौजसी-
तियपर्यन्तस्ययूयादेशः शेषेलोपः अत्रयूयादेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकस्थान्तोदात्तत्वम्
शेषनिघातः ततोयूयादेशः स्थानेन्तरतमइतिसर्वानुदात्तः तत्रशेषेलोपोऽन्त्यलोपइतिपक्षेपूर्वस-
वर्णदीर्घत्वंबाधित्वायोयममिपूर्वइतिप्रातिपदिकान्तेनउदात्तेनसहअनुदात्तस्यसुपएकादेशः सप्त-
कादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः टिलोपपक्षेतुउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्थ असृभ्रुवि
लटोमध्यमबहुवचनं थ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् असोरलोपइत्यकारलोपः व्यत्ययेन
षत्वं हिचेतिनिषेधात्तिङ्ङित्त्वादिनिघातोन्भवति संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम्
अत्रहेसुदानवोयूर्यंहिस्थेतिविवक्षितम् । सुदानवःदाभाम्यानुः सोःप्रादिसमासः आभक्षित-
निघातः अत्रयूयमित्युद्दिश्य सुदानवःस्थेतिनविधीयते येन अनामक्षितत्वान्निघातोन्स्यात्
किन्तुसुदानवइति सिद्धवद्वातृत्वेनसंबोध्यान्येषुतेषुमारुतसूक्तेषुमारुतांप्रसिद्धात्प्रभावाविशयात्
यूर्यंस्थेतिपुष्पच्छन्देनप्रतिनिर्दिश्यपुनीतनेतिप्रार्थनेपवनेतेषांहितुर्वंहिशब्देनोच्यते ॥ २ ॥

२. भरुवृगण ! ऋतु के साथ पौत्र नाम के ऋत्विक् के पात्र से
सोम पीओ । हमारा यज्ञ पवित्र करो । सचमुच तुम दान-परायण हो ।

तृतीयाष्टचमाह—

अभियज्ञं गृणीहि नो भ्रावो नेष्टुः पिब ऋतुना । त्वंहिरन्नधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । भ्रावः । नेष्टुरिति । पिब ।

ऋतुना । त्वम् । हि । रन्नधाः । असि ॥ ३ ॥

भाशब्दःसीवाची तथाचयास्कआह—मेनाम्नाइतिसीणामेनामानयंत्येनामागच्छन्त्ये-
नाइति । भाः अस्पृशन्तीतिभ्रावान् नेष्टुशब्दोन्नतत्वष्टरदेवमाह कस्मिंश्चिदेवसवेनेष्टुत्वेन
त्वहूर्वृत्तत्वाद् हेभ्रावः पत्नीयुक्तेष्टस्त्वष्टः नोऽस्मदीयंयज्ञमभिगृणीहि अभितोदेवानांसमीपे
स्तुहि ऋतुनासहत्वंसोमंपिब हियस्मात्त्वं रन्नधाअसि रन्नानांदावाभवसि तस्मात्सोमंपातुमई-
सीत्यर्थः ॥ अभि उपसर्गाभ्याभिवर्जमितिपर्युदासादभेरन्तोदात्तत्वम् । गृणीहि गृशब्दे लोटि
सिपोहिः क्त्वादिभ्यःश्वा ईङित्त्वादीह्रस्वघोरितीत्वम् आभत्ययस्यङित्त्वाद्गुणाभावः प्वादीनां

ह्रस्वः तिङ्तिङ्इतिनिघातः । आअस्यसन्तीतिमत्तुप् व्यत्ययेनवत्वम् संबुद्धौमनुवसोरुतिरिह-
त्वं विसर्गः पादादित्वेनामञ्चितनिघाताभावात्षाष्टिकामञ्चिताद्युदात्तत्वम् ग्रावइत्यस्यविशेषण-
तयाविशेषवचनत्वान्नामञ्चितेसमानाधिकरणेइतिनिषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्यनेदृशब्द-
स्यषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । पिब शपःपित्वाद्धातुस्वरः पूर्वयोरामञ्चितयोरविद्यमानवत्त्वे-
ननिघाताभावः । रत्नानिदधातीतिरत्नधाः क्तिप्चेतिक्तिप् धातुस्वरः समासेकदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वेनसप्तवशिष्यते । असि सिपः पित्वाद्धातुस्वरः तिङ्तिङ्इतिनिघातोन्भवति हि-
चेतिपतिषेधात् ॥ ३ ॥

३. पत्नीयुक्त नेष्टा या त्वष्टा । देवों के पास हमारे यज्ञ की प्रशंसा करो । ऋतु के साथ सोमरस पान करो; क्योंकि तुम रत्न-
घाता हो ।

अग्नेदेवाँइहावहसादयायोनिषुत्रिषु । परिभूषपिबंऋतुनां ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु ।

परि । भूष । पिब । ऋतुनां ॥ ४ ॥

हेअग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह ततोयोनिषुस्थानेषुत्रिषुसवनेषुसादयदेवानुपवेशय त-
तस्तान्परिभूष अलंकुरु ऋतुनासह त्वंसोमंपिब ॥ अग्नेदेवानित्ययंपादोगतः । योनिषु युमिश्रणे
वहिःश्रीत्यादिनानित्ययः नित्वादाद्युदात्तः । त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति विभक्तेरुदात्त-
त्वम् । भूष भूषअलङ्कारे तिङ्तिङ्इतिनिघातः । पिब ऋतुना गतौ ॥ ४ ॥

४. अग्नि । देवों को यहाँ बुलाओ । तीन यज्ञ-स्थानों में उन्हें
बैठाओ । उन्हें अलंकृत करो और तुम ऋतु के साथ सोमपान करो ।

पञ्चमीशृचमाह—

ब्राह्मणादिन्द्रराधसःपिबासोमंमृतूर्नु ॥ तवेद्विसृज्यमस्तृतम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोमम् । ऋतूर्नु । अनु ।

तवं । इत् । हि । सृज्यम् । अस्तृतम् ॥ ५ ॥

हेइन्द्र ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिंसंवद्धात् राधसोघनभूतादपात्रात् सोमंपिब किंरुत्वाऋतूर्नु
अनु ऋतुदेवाननुसृत्य ऋतवोपिपिबन्वित्यर्थः हियस्मात्तवेद तवसृज्यमस्तृतमृतूनामविच्छि-
न्ने तस्मात्तुभिःसहर्षानंयुक्तम् ॥ ब्राह्मणात् ब्रह्मशब्देनावब्रह्मवर्गेद्वितीयोब्राह्मणाच्छंसीकथ्यते
सचपुंलिङ्गेशेपनिघातेनानुदात्तादिः तस्यसंबन्धीउच्छिष्टश्चमसः सच तस्यैवावयववन्नियतइत्यव-
यवविवक्षायामनुदात्तादेरेञ् तेनजित्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्रब्राह्मणशब्दः । राधसः सर्वधातुभ्यो-
स्तृन् नित्वादाद्युदात्तः । पिब पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् अचोतस्तिङ्इतिदीर्घत्वम् ऋतूर्न्वित्यत्र

द्रविणः६दाः । द्रविणसः । ग्रावहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु ।
देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरेभिष्टोमेप्रकृतिस्वरूपे यज्ञेषुविकृतिरूपेषु उक्थादिषुचदेवमग्निमीळतेऋत्विजः स्तु-
वन्ति कीदृशाऋत्विजः द्रविणसोधनार्थिनः ग्रावहस्तासः अभिषवसाधनपाषाणधारिणः की-
दृशदेवं द्रविणोदाः धनप्रदं यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमंपिबत्वितिशेषः । तमेतंमन्त्रंयास्कएवंनि-
र्वक्ति—द्रविणोदाःकस्मान्ननंद्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्तिबलंवाद्रविणंयदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य
दाताद्रविणोदास्तस्यैषाभवति द्रविणोदाद्रविणसइत्यादि । सोमंयास्कोकोनिर्वचनमपञ्चः तस्मि-
न्नेवग्रन्थेवगन्तव्यः ॥ द्रविणोदाः द्रुदक्षिभ्यामिनन् नित्वादाद्युदात्तोद्रविणशब्दः तद्दातीति
द्रविणोदाः किप्चेतिकिप् पूर्वपदस्यसकारोपजनञ्छान्दसः रूबोत्वे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षेद्वितीयायाःसुआदेशः अथवाद्रविणमात्मनइच्छन्तिद्रविणस्य-
न्ति सुप्रधात्मनःक्यच् सर्वमातिपदिकेभ्योलाजसायांसुग्वक्तव्यइतिक्वचिपरतःसुगागमः द्रवि-
णस्यतेः संपदादित्वाद्भावेकिप् अतोलोपः कौलुभंनस्थानिवद्भवतीतितस्मस्थानिवत्त्वमवि-
षेभाद्यलोपः एवंद्रविणसुशब्दोधनेच्छावचनः द्रविणेच्छादस्यविमयेष्टधनप्रदानेनोपक्षयतीत्य-
र्थे दस्युपक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थोक्तिप्चेतिकिप् एवंद्रविणोदःशब्दःसकारान्तोभवति
तथाच—द्रविणोदसाःप्रवादाभवन्तीर्वि नैरुकोव्यवहारउपपद्यते अतोद्रविणोदसुशब्दः भिन्न-
वाक्यत्वेस्वार्थे प्रथमा एकवाक्यत्वेतुव्यत्ययेनद्वितीयाथोभवति द्रविणसइत्यत्रापिवाक्यभेदपक्षे
द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनञ्छान्दसः आद्युदात्तत्वंतुनियमेनस्थितम् ऋत्विग्विशेषण-
त्वेनैकवाक्यत्वपक्षेतुव्यजन्तात्किप् अतोलोपादिपूर्वदत्त अत्रतुपक्षेक्यचश्चित्तेनान्तोदात्तत्वेमा-
धेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ग्रावयुक्ताहस्तायेषांतेग्रावहस्तासः आजसेरमुक् ग्रावशब्दोवृषा-
दित्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरे नविद्यतेध्वरोहिंसायस्मिन् नञ्भूभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते अनुदात्तेष्वावात्मनेपदं अदिप्रभृतिभ्यइतिशपोलुक् तस्य
अदादेशः ॥ ७ ॥

७. नानाविध यज्ञों में घनाभिलाषी पुरोहित सोमरस तैयार करने
के लिए हाथ में पत्थर लेकर द्रविणोदा या धनप्रव अग्नि की स्तुति
करते हैं ।

अष्टमीश्रुचमाह—

द्रविणोदाददातुनोवसूनिनियानिशृण्वरे । देवेषुतावनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणः६दाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्वरे । देवेषु ।

ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदादेवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृण्विरे हविरुपयुक्तत्वेन भू-
यन्ते वा तानि सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे संप्रजामः धनैर्देवान्यहुं तानि स्वीकृ-
म इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः गतम् । वसूनि शूस्वृत्तिहीत्यादिना उपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ।
शृण्विरे श्रुश्रवणे छन्दसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् श इरेच् छन्दस्युभयधेतिसार्वधातुक-
त्वेन व्यत्ययेन भुः वत्सन्नियोगेन शृभावश्च उवङि प्राप्ते हुभ्रवोः सार्वधातुक इति यणादेशः चित् इ-
त्यनुदात्तत्वं यहृच्चाभित्यमिति निघातप्रतिषेधः शोश्छन्दसि बहुलमिति शैर्लोपः नलोपः पातिप-
दिकान्तस्येति नलोपः । वनामहे वनवणसंज्ञकौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

८. जिन सब सम्पत्तियों की कथा सुनी जाती है, द्रविणोदा
(अग्नि) हमें वह सब सम्पत्ति दें और वह सम्पत्ति देवयज्ञ के लिए
हम ग्रहण करेंगे ।

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्रचंतिष्ठत । नेष्ट्रादृतुमिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणः उदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् ।

ऋतुः शभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणोदाः देव ऋतुभिः सह नेष्ट्रात् नेष्टुसंबन्धिपात्रात् पिपीषति सोमं पातुमिच्छति त-
तो हे ऋत्विजः इष्यत होमस्थाने गच्छत गत्वा च जुहोत होमं कुरुत हुत्वा प्रतिष्ठत च होमस्था-
नात् स्थानान्तरं प्रतिप्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः गतः । पिपीषति पापाने पातुमिच्छतीति सन्-
छान्दसईकारः तिष्ठति इति निघातः । जुहोत लोपमभ्यमबहुवचनं वस्यलङ्घ्यद्वावात्तादेशः वस्य
तन्नमन्नथनाश्चेति तत्तादेशः वस्यपित्वाद्युणः अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तौ अनुदात्ते चेत्पनु-
दात्तत्वे प्राप्ते भीहीभ्रुमदजनधनदरिद्राजागरामत्ययात्पूर्वपितीत्योकारउदात्तः । तिष्ठत हाग-
तिनिवृत्तौ लोट् मभ्यमबहुवचनस्य लङ्घ्यद्वावात्तादेशः शपिपात्राभ्येत्यादिना तिष्ठादेशः
समवप्रविभ्यः स्थइत्यात्मनेपदं न प्रवति तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् अत्र च श-
ब्देन व्यवधानात् तेषां ग्राहो रित्युपसर्गत्वेन माकप्रयोक्तव्यस्यापिशब्दस्य व्यवहिताश्वेति छ-
न्दसि व्यवहितप्रयोगः अत्र च शब्दो जुहोतेति पूर्वैर्ण सहसमुच्चयार्थः न पुनरिष्यतेत्युत्तरेण ते-
नापथ्यं गत्वा अवायोगे प्रथमे विनिषेधाभावात् तिष्ठति इति निघातः । नेष्ट्रात् पोत्राद्यसंपुनीतनेत्य-
त्र पोत्रशब्दे यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । इष्यत इषगतौ लोपमभ्यमबहुवचनम् ॥ ९ ॥

९. द्रविणोदा, ऋतुओं के साथ, त्वष्टा के पात्र से सोम पान
करना चाहते हैं । ऋत्विक् लोग ! यज्ञ में भाओ, होम करो । अतन्त्र
प्रस्थान करो ।

यत्त्वानुरीर्यमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अथस्मानोदुर्दिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुः । द्रविणः । यजामहे ।

अर्धं । स्म । नः । ददिः । ज्व ॥ १० ॥

हेद्रविणोदेदेव यद्यस्मात्कारणादतुभिःसहतुरीयंचतुर्णांपूरणं त्वा त्वांयजामहे अर्धेत्यर्थं निपातस्तच्छब्दार्थः तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्यदाताभवस्म अवश्यंभव ॥ तुरी-
यं चतुर्णांपूरणं चतुरश्रयतावाद्यक्षरलोपभेदित्छप्रत्ययः तस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तात्मागेव आयने-
यीनीत्यादिनाईयादेशः आयच्चादिषूपदेशिवद्धचर्नस्वरसिद्धार्थमिति वचनात् कृतेआदेशे प्रत्य-
यस्वरेणङ्कारउदात्तः । द्रविणोदः उक्तमपादादित्वादामधिताद्युदात्तत्वम् । यजामहे अत्ररापः
पित्त्वेनतिङ्श्रलसार्धधातुकस्वरेणधातुस्वरएव पूर्वस्यामधितस्याप्यविद्यमानवत्त्वात् यद्धृत्तयोगा-
ज्ञाननिघातः व्यवहितयोगेऽपि हिसनिषेधइत्युक्तम् । अध छान्दसोपकारः । स्म चादिरनुदात्तः
संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः । ददिः हुदाञ्दाने आहगमहनजनःकिंकिनौलिट्चेति किप्रत्ययः
लिट्ङ्गावादिर्वचनादि आवोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ १० ॥

१०. हे द्रविणोदा ! चूंकि ऋतुओं के साथ तुम्हें चौथी बार पूजता हूँ; इसलिए अवश्य ही तुम हमें धनदान करो ।

एकादशीष्टचमाह—

अश्विनापिबंतंमधुदीद्यग्नीशुचिभ्रता । ऋतुनायज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबंतम् । मधु । दीद्यग्नी इति दीदिः अग्नी ।

शुचिः । भ्रता । ऋतुना । यज्ञः । वाहसा ॥ ११ ॥

हेअश्विनौ मधुमाचुर्योपेतं सोमंपिबतं कीदृशौदीद्यग्नी द्योतमानाहंवनीयाद्यग्निमुक्तौ शु-
चिभ्रताशुचिकर्माणौ ऋतुनाऋतुदेवतयासहयज्ञवाहसायज्ञस्यनिर्वाहकौ ॥ अश्विना संबोधनवि-
वचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः आमधिताद्युदात्तः । पिबतं रापःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्रल-
सार्धधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । मधु फलिपाटीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्निष्वावा-
द्युदात्तः । दीद्यग्नी दिवुक्तीडादौ अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिविच् वेरपृक्लोपाद्वलितोपोबलीयानि-
दिप्रथमवकारस्यलोपः प्रथमंप्रत्ययलोपेद्विवर्णाश्रयविधौप्रत्ययलक्षणंनास्तीतिनिषेधाद्वलितो-
पोनस्यात् छान्दसंक्षिर्वचनं गुजादित्वादस्यासदीर्घत्वम् यद्गुलुगन्ताद्वासंज्ञापूर्वकोविधिरमित्य-
इत्यस्यासस्मगुणाभावः दीदिरभिर्ययोस्तौदीद्यग्नी आमधिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघातः ।
शुचिभ्रता शुचिभ्रतंपयोस्तौसुपांसुलुगित्याकारः दीद्यग्निशब्दस्यसामान्यवचनत्वेननामधितइ-
त्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वम् पूर्वस्यपराङ्मत्वात् ऐकस्वर्यम् । यज्ञवाह-
सा बहुप्रापणे यज्ञवहवइतियज्ञवाहसौ वहिहाभाञ्ज्मच्छन्दसीत्यसुन् वप्रहिनविकारकयो-

रपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्तोपपदानामपिभवतीत्युक्तम् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः सुपा-
शुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः आमचित्तिनिघातः असामर्थ्यात्पूर्वस्यनपराद्वचद्भावः ॥ ११ ॥

११. प्रकाशमान अग्नि से संयुक्त और विशुद्ध-कर्मा अश्विनीकुमार-
द्वय । मधु, सोम पान करो । तुम्हीं ऋतुओं के साथ यज्ञ के
निर्वाहक हो ।

गार्हपत्येनसन्त्यऋतुनायज्ञनीरसि । देवान्देवयत्तेयज ॥ १२ ॥ २९ ॥

गार्हपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञानीः । असि । देवान् ।

देवयते । यज ॥ १२ ॥ २९ ॥

हेसन्त्य फलप्रदाग्निदेव गार्हपत्येनगृहपतिसंबन्धिनारूपेणयुक्तःसन्, ऋतुना ऋतुदेवेनसह
यज्ञनीः यज्ञस्पनिर्वाहकोसि तस्मात्त्वंदेवयते देवविषयकामनायुक्ताययजमानायदेवान्य-
ज ॥ गार्हपत्येन गृहपतिनासंयुक्तेज्यः यस्येतिलोपः अत्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वंच गृहप-
तित्वमित्यर्थे पत्यन्तपुरोहितादिभ्यइतियकित्वन्तोदात्तत्वंस्यात् । सन्त्य सननेभव षणुदाने
किञ्चकौचेतिकिञ् नक्तिचिदीर्घेतिदीर्घनलोपाभावः भवेछन्दसीतियत् वज्रसाधुरिविवा-
निघातः । यज्ञंनयतीतियज्ञनीः सत्सुद्विषेत्वादिनाकिप् छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते दे-
वानात्पनइच्छतीतिदेवयत् तस्मै क्यचिचेतीर्त्वंनभवति नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात् अश्वाम-
स्येत्यात्वविधानादात्वनिषेधेप्राप्तस्यदीर्घस्याप्येषनिषेधइत्युक्तम् शतुरनुमोनेघजादीइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् अत्रक्यचश्चित्वादनोदात्तत्वं शपःपित्वावनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण उभ-
योःक्यचासहैकादेशेएकदेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः तस्मादनोदात्तत्वात्परस्याविभक्तेः शतुर-
नुमोनेघजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१२. गृहपति, सुन्दर और फलप्रद अग्निदेव । तुम ऋतु के साथ
यज्ञ के निर्वाहक हो । देवाभिलाषी यजमान के लिए देवों की अर्चना
करो ।

चतुर्थेनुवाके आत्वावहन्त्वितिनुवर्चसूक्तम् अपिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तेते विशेषादेशा-
भावादिन्द्रोदेवता विनियोगस्तुप्रातःसवनेयैत्रावरुणस्योत्तीयमानेसूक्तम् आत्वावहन्तुहरय-
इति तथाच द्विदेवस्यैश्वरन्तीतिखण्डेसूत्रितम्-उत्तीयमानेभ्योन्वाहात्वावहन्त्विति तथाषोड-
शिनिशसेआत्वावहन्तुहरयइतिविक्रः तथाचसूत्रितम् अथषोडशीतिखण्डे-आत्वावहन्तुहर-
यइतिविसौगायत्र्यइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह-

आत्वावहन्तुहरयोदृषणंसोमंपीतये । इन्द्रंत्वासूरंचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वृहन्तु । हरयः । वृषणम् । सोमं पीतये । इन्द्र ।

त्वा । सूरश्चक्षसः ॥ १ ॥

हे इन्द्र वृषणं कामानां वर्षितारं त्वात्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीयाभश्चावहन्तु अस्मिन्कर्मण्यपानयन्तु तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ताऋषिजस्त्वांमन्त्रैः प्रकाशयन्त्विति शेषः ॥ हरन्तीति हरयः अचइः इन्द्रसर्वघातुभ्य इतीन् नित्वादाद्युदात्तः । वृषणं कनिन्युवृषितक्षिराजीत्यादिना कनिन् कित्वाद्युपधगुणाभावः वाषपूर्वस्य निगमेद्विबिकल्पितमुपधादीर्घत्वम् । सोमपीतये ऐभिरग्रइत्यत्रोक्तम् । सूरचक्षसः चक्षिद्व्यक्तायां वाचि सर्वघातुभ्योऽमुन् चक्षिष्ठः ख्याम् इति न भवति अनसोः प्रविषेधो वक्तव्य इति निषेधात् धुमेरणे सुवतीतिसूरः सुसूचावृषिभ्यः ऋषितिक्रन् कित्वाद्युणाभावः नित्वादाद्युदात्तः सूरवत् चक्षः ख्यान् प्रकाशयेषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. यथेप्सित-वर्षक इन्द्र ! तुम्हारे घोड़े, तुम्हें सोम-पान कराने के लिए, यहाँ से आवें । सूर्य की तरह प्रकाश-युक्त पुरोहित मंत्रों-द्वारा तुम्हें प्रकाशित करें ।

इमा धाना धृतस्तुवो हरी इहोपवक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । धृतस्तुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः ।

इन्द्रम् । सुखतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिशब्द इन्द्रस्य बोद्धारावश्वावाचष्टे तथा च श्रुत्यन्तरम्—हयोः स्यातेति हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवातां गमयत्विति च एतदेवाग्निमेत्यनिषण्डकार आह हरी इन्द्रस्येति वादशौ हरी इमायागार्थं वेद्याभासादित्वेन पुरोवर्तिनीर्धानाः ग्रहयवतण्डुलानुद्दिश्य सुखतमे रथे इन्द्रमवस्थाप्य इहास्मिन्कर्मणि उपवक्षतः वेदिसमीपे बहतां कीदृशीर्धानाः धृतस्तुवः अलंकरणोपस्तरणाभिधारणेन धृतस्त्राविणीः ॥ धीयन्त इति धानाः धातुवस्य ज्यतिभ्यो न इति नः प्रत्ययस्वरः । धृतस्तुवः धृतस्तुवन्तीति धृतस्तुवः किपि तुगभावश्छान्दसः धातुस्वरः समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावाद्बुद्धादेशः । हरी इज्जहरणे सर्वघातुभ्य इन् नित्वादाद्युदात्तः षष्ठ्यत्वात्संहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः पार्थनाख्ये लिङ्गर्थे लिट् तस्य प्रथमपुरुषद्विषयचनंतस् लोटोद्घाटवित्पदागमः शपिभावे सिद्धदुलंछेटीतिसिप् इत्वकत्वत्वानि विह्वलित् इति निघातः । सुखतमे गतम् ॥ २ ॥

२. हरि नाम के दोनों घोड़े धृतस्पन्दी धान्य के पास, सुखकारी रथ से, इन्द्र को ले आवें ।

इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यध्वरे । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रययति । अध्वरे । इन्द्रम् ।
सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारंभेप्रातःसवने इन्द्रंहवामहे आहुयामः तथैवाध्वरेसोमयागे प्रयतिप्रगच्छति
मारभ्यवर्तमानेसति माध्यंदिनेसवनेतमिन्द्रंहवामहे तथायज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीयसवनेसोमस्य
पीतयेसोमपानार्थंहवामहे ॥ प्रातः स्वरादिध्वन्तोदात्तोनिपातितः । हवामहे ह्येजोलटिशपिपर-
तोह्यःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । प्रयति इण्
गतौ छटःशट् अदिमभूतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्हित्वाद्गुणाभावः प्रादिसमासः रुद्रहणेग-
तिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिक्वचनात्प्रत्ययग्रहणइतिनियमाभावात् शतुरनुमोनघजादीइतिवि-
भक्तैरुदात्तत्वम् । अध्वरे उक्कं संहितायांउदात्तस्वरितयोर्गणःस्वरितोनुदात्तस्येति अकारस्य
स्वरितत्वम् । पीतये पापाने किनि छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. मैं प्रातःकाल इन्द्र को बुलाता हूँ, यज्ञ-सम्पादन-काल में इन्द्र
को बुलाता हूँ और यज्ञ-समाप्ति-समय में, सोमपान के लिए, इन्द्र
को बुलाता हूँ ।

उपनःसुतमार्गहिहरिभिरिन्द्रकेशिभिः । सुतेहित्वाहवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । हरिःभिः । इन्द्र । केशिभिः ।

सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र केशिभिःकेशरयुक्तैर्हरिभिरिन्द्रैस्त्वंनोऽस्मदीयंसुतमभिषुतंसोमंप्रतिउपसमीपेआग-
हिआगच्छ सुते अभिषुतेसोमेनिमित्तमुतेसति हियस्मात्कारणात्त्वाहवामहेत्वामाहुयामः तस्मा-
दागच्छेतिपूर्वशान्वयः ॥ गहि गमेजोऽःसेहिः शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् इषुग-
मियमांछइतिछत्वंनभवति नलुमतांगस्येतिप्रतिषेधात् अनुदात्तोपदेशोत्पादिनाअनुनासिकलोपः
तस्मात्सिञ्जवदत्राभादित्यसिञ्जत्वादतोहेरितिहेलुग्नभवति । केशिभिः क्लिशोरन् जोलोपश्चेतिअन्
मत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः । हवामहे ह्यइत्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं शपःपित्वादनुदा-
त्तत्वं तिङ्भलसार्वधातुक्स्वरेणधातुस्वरएव तिङ्गतिङ्गतिननिघातः हिचेतिप्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

४. इन्द्रदेव । केशर-युक्त अश्वों के साथ तुम हमारे संस्कृत सोम-
रस के निकट आओ । सोमरस तैयार होने पर हम तुम्हें बुलाते हैं ।

स्तेमनःस्तोममागद्युपेदंसर्वनंसुतम् । गौरोनतृषितःपिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । आ । गहि । उप । इदम् । सर्वनम् ।

सुतम् । गौरः । न । तृषितः । पिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

हेइन्द्र सत्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तुर्वि प्रतिआगहिआगच्छ आगमनेहेतुरुच्यते उप
देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनाविरूपं कर्मवर्त-
ते तस्माद्गौरोन गौरस्रगइववृषितः सन्निमंसोमं पिब ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोचिलोपेचेत्यादपू-
रणमिति सुलोपः । गहि गतम् । सवनं सूर्यवेस्मिन्सोमइत्यधिकरणेत्युट् द्वितीया अभिषुतसोम-
स्योदात्तत्वं ल्युङन्तात्सधम्याः सुपांसुपोभवन्तीति वक्तव्यमिति वचनात् द्वितीया अभिषुतसोम-
युक्तमिदं सवनमितिकर्मण्येव वा द्वितीया तदासुतशब्दादर्शनादित्वादच् । वृषितः त्रिवृषापि-
पासायां निष्ठा निष्ठेति कः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पश्चादिट् आगमाअनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ! तुम हमारी यह स्तुति ग्रहण करने आओ; क्योंकि यज्ञ-
सवन (सोमरस) तैयार है । वृषित गोरे हरिणों की तरह आओ ।

इमे सोमांस इन्द्रवः सुतासो अधिबर्हिषि । तौ इन्द्र सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमांसः । इन्द्रवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् ।

इन्द्र । सहसे । पिब ॥ ५ ॥

इन्द्रशब्दः उन्दीक्रेदने इति घातोरुत्पन्नः इन्द्रवः क्रेदनयुक्ता इमे वेद्यामवस्थिताः सोमांसः
वत्तत्याजगताः सोमा बर्हिषियज्ञे अधिआधिक्येन सुतासः अभिषुताः हेइन्द्र सहसे बलार्थं ता-
न्तोमान् पिब ॥ सोमांसः आज्ञासेरसुमिति जसोऽसुगागमः । इन्द्रवः उक्तम् । सुतासः पूर्ववद-
स्युक् संहितायां प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि बृहेर्नलोप-
श्चेति इस् प्रत्ययस्वरः । तौ इन्द्रेत्यत्र दीर्घादटिसमानपादे इति रत्वं यत्वयलोपौ अनुनासिकः । सह-
से बहुमर्षणे अमुषन्तो निष्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

६. यह तरल सोमरस बिछाये हुए कुशों पर पर्याप्त अभिषुत
(संस्कृत) है; इन्द्र ! बल के लिए इस सोम का पान करो ।

सप्तमी सूचमाह—

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदि स्पृगंस्तु शान्तमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदि स्पृक् । अस्तु । शमू श्तमः ।

अथ । सोमम् । सुतम् । पिब ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषः अग्रियः श्रेष्ठः सन् तेतव इ-
दिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शान्तमः सुखवमोऽस्तु अथस्तुतेरनन्तरं सुतमभिषुतं सोमं पिब ॥ अ-
ग्रियः अग्रादित्यनुवृत्तौ घञ्छौचेति घञ् चित्वादनोदात्तः । हृदिस्पृशतीति हृदिस्पृक् स्पर्शानु-

दकेकिन् तत्पुरुषेतिबहुलमित्यलुक् किन्प्रत्ययस्यकुरितिशकारस्यकुत्वं लुदुत्तरपदमकृति-
स्वरत्वम् । शन्तमः सुखकरद्रव्यवचनोऽत्रशमशब्दः ततस्तमप् अत्रसुखप्रकर्षस्यगुणद्वारागु-
णनिष्ठद्रव्येसंक्रान्तत्वादद्रव्यप्रकर्षइतिनिषेधात्किमेत्तिष्ठव्ययेत्यादिनाआमनभवति द्रव्यस्यस्व-
तःप्रकर्षाभावात् ईदृगर्थएवहिसनिषेधः । अथासोमं संहितायांनिषातस्यचेतिदीर्घः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र ! यह स्तुति श्रेष्ठ है; यह तुम्हारे लिए हृदयस्पर्शी और
सुखकर हो। अतन्तर संस्कृत सोम पीओ।

विश्वमित्सर्वनमुतभिन्द्रोमदायगच्छति । वृत्रहासोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति ।

वृत्रहा । सोमपीतये ॥ ७ ॥

वृत्रहाशत्रुघातकशब्दः सोमपीतयेसोमपानायमदायतत्पानजन्यहर्षायच विश्वमित्सर्वम-
पिमुतमभिषुतसोमयुक्तंसर्वनं प्रातःसवनादिरूपकर्मगच्छति ॥ विश्वं अतिपृथीत्यादिनाकन्
निस्वादाद्युदात्तः । सर्वनं सुतं पूर्वषट् । मदाय मदोनुपसर्गेइत्यप्प्रत्ययः पित्वाद्यानुस्वरः । ग-
च्छति इषुगमियमांछः । वृत्रहा वृत्रंहतवान् ब्रह्मभूणवृत्रेषुक्तिप् इन्द्रभूषणित्यादिनानिवृत्तदीर्घ-
त्वं सौचेतिमतिप्रसवाद्भवति लुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये व्यधिकरणचहुव्रीहिरि-
त्युक्तम् तत्पुरुषेवा दासीभारादित्वात्पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. वृत्रासुर का बध करनेवाले इन्द्र सोमपान और प्रसन्नता के
लिए सारे सोमरस-संयुक्त यज्ञों में जाते हैं।

नवमीश्वरमाह—

सेमञ्जः काममापृणगोभिरश्वैः शतक्रतो । स्तवामत्वा स्वाध्व्यः ॥ ९ ॥ ३१ ॥

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृणम् । गोभिः । अश्वैः ।

शतक्रतो इति शतशक्रतो । स्तवाम् । त्वा । सुहोमाध्व्यः ॥ ८ ॥ ३१ ॥

हेशतक्रतो सत्वंनोस्मदीयमिमंकार्यं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सह आपृणसर्वतः पूरय व-
यमपि स्वाध्व्यः शुभ्रसर्वतोऽध्वानयुक्ताः सन्तस्त्वात्मांस्तवाम् ॥ सेमं संहितायां सोचिषोपेचेत्वादपूर-
णमिति श्लोषः । कार्यं कर्मैर्वाजि कर्त्तव्यतोऽघ्नोन्तउदात्तइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते वृषादिपुषाठादाद्युदा-
त्तत्वम् । पृण पृणपीणने लोटः सेहिः तुदादिभ्यः शः तस्य छित्त्वाद्गुणाभावः अतो हेरिति हेर्लुक् ।
गोभिः सावेकाचइतिप्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्वन्त्साववर्णेतिमतिषिध्यते । अश्वैः कृन्तइ-
त्युक्तं अस्मामर्थ्यान्पराश्वन्द्भावः । स्तवाम् हुञ्स्त्वौ धात्वादेः षः संः लोडुत्तमबहुवचनस्यलो-

रोलङ्गदितिलङ्गान्नावात् नित्यंङित्त्वित्सकारस्यलोपः आहुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः प्रत्ययस्यपि-
त्त्वावनुदात्तत्वं धातुस्वरणम् । स्वाभ्यः ध्वैचिन्तायां स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः अन्येभ्योऽ-
पिहस्यन्तइतिक्लिप् द्विशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादत्रसंसारणेसतिपरपूर्वत्वं हलइति
दीर्घः णसिपरनेकाचइतियणादेशः गतिकारकोपपदात्तदित्युत्तरपदमकृतिस्वरत्वं उदात्तयणो-
हल्पूर्वादित्यसउदात्तत्वंनभवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः अतउदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरिणोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वमेवभवति ॥ ९ ॥

९. सौ यज्ञ करनेवाले इन्द्र ! गायों और घोड़ों से तुम हमारी
सारी अभिलाषायें भली भाँति पूर्ण करो । हम ध्यानस्थ होकर तुम्हारी
स्तुति करते हैं ।

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकंनवर्चसूक्तं अतएव नवशब्दानुवृत्तावनुकम्प्यते—इन्द्रावरुणयोरैन्द्रा-
वरुणयुष्वाकुपादनिचुताविति अवदेवताविस्पष्टा ऋषिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तते अयं तु विशेषः युष्वा-
कुहीत्यादिके द्वेकचौपादनिचुत्त्रामकच्छन्त्रोयुके विनियोगस्तस्मात्तैलैंगिकोवाक्यमिदमन्तव्यः ।

तस्मिन्सूक्तेमथमाश्रयमाह—

इन्द्रावरुणयोरहंसस्राजोरवआवृणो । तानोमृळातईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । समःस्राजोः । अवः । आ । वृणे ।

ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठातासस्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोर्देव-
योःसंबन्धि अवोरक्षणंआवृणेसर्वतःप्रार्थये ता सौदेवौ ईदृशेएवंविधेऽस्मदीयवरणेनिमित्तभूतेस-
तिमृळातः अस्मान्मुखयतः ॥ इन्द्रशब्दोरन्त्ययान्तः वरुणशब्दजनन्त्ययान्तः उभौनित्वादा-
द्युदात्तौ समासे देवसाद्वन्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः उभेयुगपदित्यनुवृत्तौदेवसाद्वन्वेचेतियुगपदुभ-
यपदमकृतिस्वरत्वम् । सस्राजोः राजृदीप्तौ सत्सद्विषेत्यादिनाक्लिप् समोमोऽनुस्वारइत्यनुस्वारेपा-
प्ते मोराजिसमःक्वावितिमकारादेशः कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वं कर्तृकर्मणोःकृतीतिर्कर्तरिषष्ठौ । अ-
वरक्षणादिपुत्रावेअसुन् नित्वादाद्युदात्तः । ता सुपांसुलुगित्यादिनाद्विवचनस्याडादेशः टिलोपे
विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृळातः मृहसुस्रने प्रार्थनायांलिङ्गर्थेलिट् द्विवचनं तस्य तत् लोटो-
डाटावित्याडागमः तुदादिभ्यःशः ङित्त्वात्तद्धूपवगुणाभावः । ईदृशे त्पदादिषुहशोनालोचने-
कञ्चेतिइदमशब्देऽपपदेदृशोःकञ् उपपदसमासे इदंकिमोरीशकीइतीदमईश् शित्वात्सर्वविशः
कञः कित्वाद्गुणाभावः अित्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् उपपदसमासेकृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वे-
नतदेवशिष्यते ॥ १ ॥

१. मैं सस्राट् इन्द्र और वरुण से, अपनी रक्षा के लिए, याचना
करता हूँ । ऐसी याचना करने पर ये दोनों हमें सुखी करेंगे ।

द्वितीयाष्टकमाह—

गन्ताराहिस्थोर्वसेहवंप्रिप्रस्यमावतः । धर्तारार्चणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अर्वसे । हवम् । विप्रस्य । मावतः ।

धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

हेइन्द्रावरुणौ अवसे अवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतोमद्विचस्यविप्रस्य ब्राह्मणर्विजो-
हवमाह्वानं गन्तारौस्थोहि मावशीलौभवयःस्वतुः कीदृशौ चर्षणीनामनुष्ठातां धर्तारौ योग-
क्षेमसंपादनेनधारयितारौ ॥ गन्तारा गमेस्ताच्छीत्येतन् द्विवचनस्यसुपांस्तुल्यित्यादिनाआ-
कारादेशः ऋदशोऽङ्गिगुणः अगृन्तित्यादिनोपधादीर्घत्वं तनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् । स्थः असु
भुवि लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनंयस् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । अव-
से अवसरक्षणे तुमर्थेसेतेनित्यसेन् निच्चादाद्युदात्तः । हवं हेओबहुलंछन्दसीत्यनैमित्तिकेसंम-
सारणेपरपूर्वत्वेच ऋदोरन्त्यप् गुणावादेशौ अपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । विप्रस्य दुव-
पृवीजसंताने अस्यकजेन्नेत्यादिनारन्निपातितोनिच्चादाद्युदात्तः । मावतः वतुप्प्रकरणे यु-
ष्यदस्मद्भ्यांछन्दसिसाहस्यउपसंख्यानं वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदोमपर्यन्तस्यमादेशः आसर्व-
नामइतिदकारस्यआकारः सवर्णदीर्घः मनुपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे
सएवशिष्यते । धर्तारा धृश्रधारणे ण्वुलृत्चावितितृच् एकाचउपदेशोऽङ्गीत्यविषेधः गुणोत्तर-
त्वं अगृन्तित्यादिनाउपधादीर्घः सुपांस्तुल्यित्याकारः तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । चर्षणीनां
छपेरादेशश्चइतिअनिप्रत्ययः तत्सन्धियोगेनककारस्यचकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वंबाधित्वा छा-
न्दसमन्तोदात्तत्वम् अवएवनामन्पतरस्यामिविविभक्तैरुदात्तत्वम् तत्रहि मनुपि भोहृत्त्वान्तः
अन्तोदान्तःतपउत्तरस्यनाम्रउवाचत्वमिविव्याख्यातम् ॥ २ ॥

२. तुम मेरे जैसे पुरोहितों की रक्षा के लिए मेरा आह्वान ग्रहण
करो । तुम मनुष्यों के स्वामी हो ।

तृतीयाष्टकमाह—

अनुकामं तर्पयेथाभिन्द्रावरुणरायआ । तावानेर्दिष्टमीमहे ॥ ३ ॥

अनुकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता ।

वाम् । नेर्दिष्टम् । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ अनुकामं अस्मदीयाभिजातमनुरायोघनस्यपदानेन आतर्प-
येथा सर्वतोस्मांस्तुष्टाभकुर्वन् वयंपदायदाधनंकामयामहेतदावदाम्यच्छतमित्यर्थः वा वा

सादृशौयुवानेदिष्टं अतिशयेन सामीप्यं यथा भवति त्वया ईमहेयाचामहे कालविलंबमन्तरेण धनं दात-
व्यमित्यर्थः सप्तदशमुयाञ्चाकर्मसु ईमहेइति पठितम् ॥ अनुकामं कामस्य पश्चादनुकामं अथवा
कामं अनु अनुकामं अनुरिहपश्चादर्थे अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे योग्यता वीप्सापदार्थानतिवृ-
त्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हियथार्था गृहीताः अव्ययं विभक्तीत्यादिना अव्ययीभावसमासः अव्य-
यीभावाच्चेत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुपइति प्राप्तस्य लुकोपवादो नाव्ययीभावादतोस्त्वपञ्चम्याइ-
दिविभक्तेरमादेशः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । तर्पयेथां तृपेयन्ताल्लोटोणिचश्च आत्मनेपदम्
मध्यमद्विवचनमार्थां टेरेत्वेआमेतइत्यामादेशः शपिसत्यतोयेयइत्यनुवृत्तौ आतोडितइत्याका-
रस्यइयादेशः आहुणोयलोपश्च । इन्द्रावरुणा सुपांसुलिगिति द्विवचनस्य आकारः आमक्षिता-
द्युदात्तत्वं संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वम् । रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । ता सुपां-
सुलुगिति विभक्तेराकारः पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्टं अतिशयेनानि-
कं अतिशयनेइष्टन् अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति नेदादेशः यस्येति लोपः इष्टनो निच्चादाद्यु-
दात्तत्वम् । ईमहे ईक्ष्वातौ डिच्चादात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति श्यनोलुक् निषातः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र और वरुण ! हमारे मतोरख के अनुसार, धन देकर हमें
सुप्त करो । हमारी यही इच्छा है कि तुम हमारे पास रहो ।

चतुर्थीवृत्तमाह—

युवाकुहि शचीनां युवाकुं सुमतीनाम् । भूयामवाज्जदान्नाम् ॥ ४ ॥

युवाकुं । हि । शचीनाम् । युवाकुं । सुमतीनाम् । भूयाम ।

वाज्जदान्नाम् ॥ ४ ॥

हियस्मात्कारणात् शचीनामस्मदीयकर्मणां संबन्धिसोमरूपं हविर्युवाकुत्वसतीवरेकधनात्म-
कैरुदकैः पयःसक्तत्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्र-
रूपवचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितं तस्मात्कारणात् हेइन्द्रावरुणौ तथाविधं हविः
स्वीकुर्वन्तोर्मुवयोः प्रसादाद्वयं वाज्जदान्नां अन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम भवेम अपः अमइ-
त्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मणामसु शचीशमीइति पठितम् ॥ युवाकु युमिश्रणे कठिकुपिण्या-
काकुरित्यत्र बाहुलकाद्यौ तेरपिकाकुः प्रत्ययः किंत्वेन गुणाभावाद्दुकारस्योवङादेशः प्रत्ययस्वरेण
मध्योदात्तत्वम् । शचीशब्दः केषां चिन्मते शार्ङ्गरवादिः ङीनन्तो निच्चादाद्युदात्तइत्युभेवनस्पत्या-
दिषु युगपदित्यत्र वृत्तिरुक्तम् । सुमतीनां विद्यामसुमतीनामित्यत्रोक्तम् । भूयाम प्रार्थनार्था
लिङ् उचमबहुवचनेनित्यंङितइतिसकारलोपः यासुट्परस्मैपदेषु दात्तोङिच्चेत्युदात्तोयासुडागमः
लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यस्येतिसकारलोपः बहुलं छन्दसीति श्यनोलुक् सतिशिष्टत्वात् यासुडुदात्तप

शिष्यते । बाणदात्रां बाणददातीति बाणदावानः आतोमनिमित्वादिनायनिष् तस्यपिच्चादावु-
स्वरएवशिष्यते समासे छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते आमिअलोपोनइत्यकारलोपः
तस्याचःपरस्मिन्निविस्थानिबद्धावालोपोव्योर्वलीति वकारलोपोनभवति ॥ ४ ॥

४. हमारे घन में हव्य मिला हुआ है और इसमें पुरोहितों का
स्तोत्र भी सम्मिलित हो गया है; इसलिए हम अन्नदाताओं में अग्रणी हों ।

इन्द्रः सहस्रदानां वरुणः शंस्यानाम् ॥ क्रतुर्भवत्पुक्थ्यः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

इन्द्रः । सहस्रदानां । वरुणः । शंस्यानाम् । क्रतुः । भवति ।
उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः सहस्रदानां सहस्रसंख्याकधनप्रदानांमध्ये क्रतुः धनदानस्यकर्ताभवति प्रभुत्वं
यदातीत्यर्थः तथा वरुणः शंस्यानांस्तुत्यानांमध्ये उक्थ्यः स्तुत्योभवति अतिशयेनस्तुत्यइत्यर्थः ॥
वरुणः अनन्यत्ययोनित्वादाद्युदात्तः । शंस्यानां शंभुस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितमिति पाठे ईद-
र्बद्वृशंसदुहाण्यतइत्याद्युदात्तः । क्रतुः छत्रः क्रतुरितिकतुः कित्वाटुणाभावेयणादेशः प्रत्ययस्वरे-
णाद्युदात्तः । उक्थ्यः उक्थंशस्त्वं तेनस्तुत्यत्वेन तत्रभवउक्थ्यः भवेछन्दसीतियत् यस्येति
लोपः अत्रतित्स्वरितमित्येवद्वाधित्वातीर्थ्यायकूप्यायेत्यादिवद्भ्रूत्वात् यतोनायइति पाठमाद्यु-
दात्तत्वम् सर्वेविषयश्छन्दसिबिकल्प्यन्तइतिनक्रियते ननुयस्येति लोपात्पात्रागेवतित्स्वरितत्वमस्तु
महितदायतोनावइत्येतदस्ति भ्रूत्वाभावात् अतएवहूम्यायचसूम्यायचेत्यादौस्वरितत्वं
हस्यत्वे नचपरत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येति लोपेनप्रथमतोप्राव्यमिति वाच्यम् प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्-
हिरक्काद्यस्येति लोपात्प्रत्ययमात्राश्रयतया अन्तरङ्गत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्रावल्यात् अतऊ-
म्यायेत्यादिवत् उक्थ्यइत्यत्रापिलक्षणतएवस्वरितत्वं भविष्यतीति किञ्छान्दस्येन यत्रहिलोप-
मन्तरेणभ्रूत्वं तत्रयतोनावइत्येतद्भवति यथाचेयंजेयमिति लोपनिबन्धनभ्रूत्वप्रदेशेणुत्वं स्वरि-
तेनैवप्रवित्यमिति पूर्वतर्हितीर्थ्यायकूप्यायेत्यादौपदाद्युदात्तत्वं तदेवछान्दसमस्तु अथ अत्र
बाणांदाश्चलीयइत्यन्तरङ्गत्वेऽपिस्वरितत्वं बाधित्वालोपएवप्रविष्यति तर्ह्युक्थ्येऊम्यायसूम्याये-
त्यादौचछान्दस्यमस्तु सर्वथैकत्रछान्दस्यान्मुच्यते ॥ ५ ॥

५. असंख्य धनदाताओं में इन्द्र धन के दाता और स्तवनीय
देवों में वरुण स्तुति-पात्र हैं ।

इतिप्रथमस्यप्रथमेद्वार्विशोवर्गः ॥ ३२ ॥

०. वीरवीर्योचेत्यत्रवीर्यप्रहणाद्यतोनावइत्यनित्यमितिज्ञाभितत्वात्तित्स्वरितमितित्स्वरित
त्वम् । २. आवृत्यं १. अगवाणः (ऋ० सं० १. ५. १५.) इत्यत्रवेदभाष्यम् ।

सूक्तेष्वधीमहिमाह—

तयोरिदर्वसावयंसनेमनिचधीमहि । स्यादुतप्ररेचनम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयम् । सनेम । नि । च । धीमहि ।

स्यात् । उत । प्ररेचनम् ॥ ६ ॥

तयोरित्यूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरिव अवसा रक्षणेन वयमनुष्ठितारः सनेम संभजेन धन-
मितिशेषः निधीमहिच प्राप्तेधनेयावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोवशिष्टं धनं कचिन्निधिरूपेण स्थाप-
यामश्च उत अपिच प्ररेचनं भुक्ताजिहिताश्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् संपद्यताम् ॥ अवसा अ-
स्तुन् नित्वादाद्युदात्तः वयं यूर्यंहिस्थेत्यत्रयदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । सनेम आशिषिलिङ् तस्यमस्
नित्यं क्विप्ति सकारलोपः किदाशिषीतियासुट् छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकमप्यस्तीति लिङः स-
लोपोनन्त्यस्येतिसकारलोपः अतोयेयदितिइयादेशः लोपोव्योर्षलीतियलोपः लिङ्ग्याशिष्यङि-
त्यङ् आद्युणः पादादित्वाच्च निघातः । धीमहि हुधाञ्धारणपोषणयोः आशिषि लिङ्गोम-
हिङ् तस्य छन्वस्युभयथेतिसार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपोऽनन्त्यस्ये-
तिसकारलोपः सार्वधातुकमपिदितिङित्वम् शप्च बहुलं छन्दसीति जुहोत्यादेरपिश-
पोलुक् आर्धधातुकत्वादातोलोपइटिच्चेत्याकारलोपः निघातः सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वादभचवा-
योगेभ्यमेतिनिषेधः । स्यात् अस्वेऽर्थनायालिङ् तिप् इत्वधेवीकारलोपः यासुट्परस्मैपदे-
प्राप्तोक्तिश्चेति यासुट्ङित्वे अदिप्रभृतिभ्यः शप्इतिशपोलुक् असोरलोपइत्यकारलोपः पादा-
दित्वाच्च निघातः । उत एवमादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः । प्ररेचनं रिचिर्विरेचने प्रावेत्युद् योरनादेशः
लित्तीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् प्रादिसमासः छदुत्तरपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. उनके रक्षण से हम धन का उपयोग और संचय करते हैं ।

इसके अतिरिक्त हमारे पास यथेष्ट धन हो ।

सप्तमीष्टवमाह—

इन्द्रावरुणवामहं हुवेचित्राय राधसे । अस्मान्सुजिग्युर्वस्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् ।

सु । जिग्युर्वः । कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ वांयुवामुभौ अहं हुवे आह्वयामि किमर्थं चित्रायमणिमुक्ता-
दिरूपेण विविधाय राधसे धनाय तदाहूतौ युवां अस्माननुष्ठानम् सुजिग्युर्वः शत्रुविषये सुहुजय-
मुक्ताव कृतं कृतम् ॥ इन्द्रावरुणा सुपांसुलुगित्यादिना संबोधनस्य आकारः देवताद्वयेवेति

पूर्वपदस्यानङ् आमृषिताद्युदात्तत्वम् संहितायांछान्दसंहस्वत्वम् । हुवे ह्ययवेर्लुत्तमैक्यचनं इ-
द शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिलुक् ह्रस्वत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंभसारणं परपूर्वत्वं अचि-
भ्रुषात्वित्यादिनाजबङ् नचहुभ्रुवरित्यादिनायणादेशः जुहोतेरेवहिमतिपदोक्तस्यतदनपुनरस्य
लाक्षणिकत्वाद् इटःप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं पादादित्वाजनिघातः । राधसे अमुञ् नित्वादाद्युदा-
त्तत्वम् । अस्माद् शसि द्वितीयायांचेत्यात्वम् शसोनइतिनत्वम् । जिग्थुषः जिजये लिटःकस्यभेति
कस्युः द्विर्भावः सनलिटोर्जेरितिद्वितीयस्यकुत्वं कसोःकित्वाद्गुणाभावः कादिनियमात्प्राप्त्येदो-
षस्वेकाजादसामितिनियमेननिवृत्तिः द्वितीयाबहुवचनंशस् नसंज्ञायां बसोःसंभसारणमिदि
संभसारणंपरपूर्वत्वं एरनेकाचइतियणादेशः शासिदसिषसीनांचेतिषत्वं प्रत्ययस्वरेणजकार-
उदात्तः । कृतं कृञ्करणे ओष्मध्यमद्विवचनस्य लङ्ङावात्तमादेशः शपोबहुलंछन्दसीतिलुक्
तिङ्तिङिइतिनिघातः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र और वरुण । तरह-तरह के धनों के लिए मैं तुम लोगों
को बुलाता हूँ । हमें भली भाँति विजयी बनाओ ।

इन्द्रावरुणानूनुवांसिषासन्तीषुधीष्व । अस्मभ्यंशर्मयच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वाम् । सिषासन्तीषु । धीषु । आ ।

अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ धीष्वस्मदीयबुद्धिषुवां युवां सिषासन्तीषु सनितुं संभक्तुं सम्य-
क् सेवितुमिच्छन्तीषुतदानीमासमन्तादस्मभ्यं शर्मसुखं नून अतिरामेनक्षिप्रंयच्छतंदत्तं वरुण-
वितंस्त्वामेकेषुक्षिप्रनामस्तु नुमद्वितपठितम् तस्यद्विरावृत्त्यबलाद् अविशयोक्तम्यते ॥ इन्द्रावरुणा
उक्तम् । नून क्वचितुनुषमश्रुतङ्कुरोप्याणामिति पूर्वस्यदीर्घत्वम् । सिषासन्तीषु वनषणसंभक्तौ
घात्वादेशःसः इच्छायांसञ् द्विर्भावोहलादिशेषः सन्यतइषीत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं
सनीदन्तेत्यादिनाविकल्पादिहभावः जनसनरवनांसञ्जलोरितिनकारस्यआकारः उपरिट्टः
शट् कर्तृशिराए उगितभेतिङीए शप्स्थनोर्नित्यमितिनुम् छीपःशपभपित्वाच्छतुष्यलसार्व-
धातुकत्वेनचानुदात्तत्वम् सनोर्नित्वादाद्युदात्तत्वम् वदेवशिष्यते । धीषु सावेकाचइतिविभक्ते-
रुदात्तत्वम् । अस्मभ्यं अस्मभ्यमप्रतिष्कृतइत्यत्रोक्तम् । यच्छतं दाण्दाने शपि पाप्मेत्या-
दिनायच्छावेशः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र और वरुण । तुम्हारी अच्छी तरह से सेवा करने के
लिए हमारी बुद्धि अभिसाधिणी है । हमें शीघ्र सुख हो ।

वदमीश्वरमाह—

प्रथमं श्रोतुमुद्यतिरिन्द्रावरुणयामुवे । यामुधार्थेसुषस्तुतिम् ॥ ९ ॥ १३ ॥

प्र । वाम् । अश्रोतु । सुस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ।
याम् । ऋधाये इति । सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकांशोभनस्तुतिप्रतिहुवेयुवामुभावाह्वयामि किञ्च
सधस्तुतिं युवयोरुभयोःसाहित्येनक्रियमाणयास्तवक्रिययायुक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य ऋ-
धाये युवांवर्धाये तादृशीसुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूतऋक्समूहोवामश्रोतु युवां व्यापोतु ॥
अश्रोतु अश्रूव्याधौ लोटोव्यत्ययेनतिप् स्वादिभ्यःश्रुः । सुष्टुतिः नर्विधेअ-
स्पसुष्टुतिमित्यत्रोक्तम् । इन्द्रावरुणाहुवेउक्ते अत्रतु यद्वत्तयोगादनिघातः । ऋधाये ऋधुवृद्धौ
लट् व्यत्ययेनात्मनेपदम् मध्यमद्विवचनेश्रोर्वहुलंछन्दसीतिलुक् प्रत्ययस्वरेणआकारउदात्तः य-
च्छब्दयोगाननिघातः । सधस्तुतिं सहस्तुतिर्यस्यांसुष्टुतौसासधस्तुतिः अत्रसुष्टुतिरित्यन्यपदा-
र्थे स्तुतिशब्दस्यस्तुत्यतेअनयेतिकरणसाधनत्वेनऋक्परत्वे अयंस्तुतिशब्दोभावसाधनतयास्तव-
नक्रियापरः तस्मिन्भावसाधनत्वेनक्रियापरे अयंकरणसाधनतयाऋक्परइतिसमस्यमानपदा-
र्थादन्यः सहेत्यब्रह्मकारस्यव्यत्ययेनधकारः सहशब्दएवमादित्वादन्तोदात्तः बहुव्रीहित्वेनपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. इन्द्र और वरुण । जिस स्तुति से हम तुम्हें बुलाते हैं, अपनी
जिस स्तुति को तुम परिष्कृत करते हो, वही सुशोभन स्तुति तुम्हें
प्राप्त हो ।

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेप्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

इतिचतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

सोमानमित्यादिषट्सूक्तात्मकेष्वमानुवाकेसोमानमित्यादिकंनवर्चसूक्तम् ऋषिच्छन्दसी
पूर्ववत् देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते सोमानमितिपञ्चब्राह्मणस्पत्याश्चतुर्ध्यामिन्द्रश्चसोमश्च
पञ्चम्यादक्षिणाचान्याःसादसस्पत्यानाराशंसीवान्येति सूक्तगताआद्याःपञ्चर्चोब्रह्मणस्पति-
देवताकाः सासांमभ्येसधावीरइत्येतस्याश्चतुर्ध्यांऋचोब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्चसोमश्चेतिसोदेवताः
त्वन्तमित्येतस्याःपञ्चम्यादक्षिणयासहपूर्वोक्तास्तिसोदेवताः षष्ठीमारम्यतिसृणांसदसस्पति-
र्देवता नराशंसमित्येतस्यानवम्याःसदसस्पतिर्नराशंसोवाविकल्प्यते विनियोगस्तुपूर्ववत् ॥

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टवमाह—

सोमानंस्वरणंरुणुहिब्रह्मणस्पते । कक्षीवंतंयऔशिजः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरणम् । रुणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवंतम् ।
यः । औशिजः ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानमग्निषवस्यकर्तारंमां अनुष्ठातारंस्वरणं देवेषु प्रकाशनवन्तं
 छणुहि कुरु अन्नदृष्टान्तः—कक्षीवन्तं एतन्नामकमृषिं इवशब्दोऽवाच्याहर्तव्यः कक्षीवान्मयादे-
 वेषुमसिद्धः तद्वदित्यर्थः यः कक्षीवानृषिरौशिजः उशिजः पुत्रः तमिवेति पूर्वव्रयोजना कक्षीवतो नु-
 ष्ठात्पुमुनिषुमसिद्धिः वैत्तिरीयैराभायते—एतंवैपरमाट्णारः कक्षीवाः औशिजो वीतहव्यः आयस-
 ससदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अभिन्वतेति । अगन्तरेऽप्युपित्वकथनेनुष्ठात्प्रसिद्धिः सूच्य-
 ते—अहंकक्षीवोऽग्निरस्मि विप्रैरिति । तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रतिदृष्टान्तत्वं युक्तं सोयंमन्त्रोपा-
 स्केनैवं व्याख्यातः—सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान्
 कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिजवष्टेः कान्तिकर्मणोपित्वयं मनुष्यकक्ष्णवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं
 सोतारं प्राप्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पत इति । अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पदेन ब्रह्मण इति पदेन सूचितं
 तात्पर्यं वैत्तिरीया आमनन्ति—सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे छणुहि ब्रह्मणस्प-
 त इत्याह ब्रह्मवर्चसेवावरुन्ध इति ॥ सोमानं मृनोतीति पुत्रोऽग्निषवे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
 मनिन् इति ब्रह्मणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थं त्वान्निच्चेऽपि नाद्युदात्तत्वं किमुपत्ययस्वरण उ-
 ष्ठादिषु वा सोमनशब्दो दृष्टव्यः बहुलग्रहणादौणादिको वामनिर्दष्टव्यः । स्वरणं प्रख्यातं स्तु-
 शब्दोपतापयोः कृत्यत्पुटो बहूलमिति कर्मणि ल्युट् लिटीत्यकार उदात्तः । छणुहि छविर्हि साक-
 रणयोश्च इदितो नुम्भातोरिति नुम् लोटः सिपोहिः शपिमाप्ते धिन्वि कृष्ण्योरचेत्युपत्ययः तत्तज्जियो-
 गेन वकारस्य चाकारः तस्यातो लोप इति लोपः तस्य स्थानि वद्वावान् पूर्वस्य लघूपधगुणः हेर्हि-
 त्वात् उकारस्य न गुणः उत अथ प्रत्ययाच्छन्दोवावचनमिति हेर्नलुक् सति शिष्टस्वरवलीयैस्त्वंमन्यत्र
 विकरणेभ्य इति वचनाद्धरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् पादादित्वान्निघातः । ब्रह्मणः षष्ठ्याः प्रति-
 पुत्रेत्यादिना संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः सुवामधितपराश्च वद्वावात्पदद्वयस्यामन्त्रितनिघातः ।
 कक्षीवन्तं कक्षेप्रवाकक्ष्मा अव्योदरसं वन्धिनीरज्जुः प्रवेष्टुन्दसीदित्यप्रत्ययः सा अस्यास्ती-
 त्यर्थे आसं दीवदृष्टीवच्च कीवत् कक्षीवदिति ऋषि विशेषनाम कक्षीवच्छन्दो निपातितः छन्दसीरद-
 तिवत्त्वं यप्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातितर्ककार उदात्तः मनुष्यपौषित्वाद्नुदात्तौ । औशिजः
 वशकान्तौ इणीत्यनुवृत्तौ वशोः किञ्चेति इजिप्रत्ययः तस्य किच्चाद्बहिर्ग्येत्यादिना संप्रसारणं परपू-
 र्णत्वे गुणाभावः सवस्यापत्यमिति प्राग्दीव्यतोऽण् आदिवृद्धिः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हे ब्रह्मणस्पति ! सुभ्र सोमरस-चाता को उशिज-पुत्र कक्षीवान्
 को तरह देवताओं में प्रसिद्ध करो ।

द्वितीयाष्टकमाह—

योरेवान्योऽग्नीष्वहावमुवित्पुष्टिवर्धनः । सनः सिषक्तुयस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवद्दहा । वसुधवित् । पुष्टिध्वर्धनः ।
सः । नः । सिसृक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

योऽब्रह्मणस्पतिः रेवान्वनवान् यश्चासीवहारोगाणांहन्ता वसुधवित् धनस्थलब्धा पुष्टिध्वर्धनः
पुष्टेर्वर्धयिता यश्चतुरः त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषकुसेवर्वा परिगृह्णा-
नुगृह्णात्वित्यर्थः अत्र सिषकुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह—सिषकुसचतइति सेवमानस्येति । प-
त्यामकौशब्दाविति शेषः ॥ रेवान् रयिरस्यास्तीति मतुप् रयेर्मतौ बहुलमिति मकारस्य संप्रसारणं
परपूर्वत्वं छन्दसीरइदिवत्वं आद्रुणः ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्दहिरङ्गत्वाच्च प्रागेव गुणोक्तत्वे इवर्णा-
भावाच्च वत्वं न चान्तादिवच्चेत्यादिवद्भावेन इवर्णसंपादनम् वर्णाभ्यविधौ तत्पतिषेधात् अन्य-
था त्वद्वाभिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यान्तवद्भावेन अकारत्वादतो भिसरे सित्यैसादेशः स्यात् न च निर-
वकाशत्वेन च वत्वस्यानवकाशत्वम् अग्निवान्वैदग्ध्रस्त्वं । उपनक्षाणि हरिवत्त्वादाववकाश-
लाभात् सत्यं अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परोमतुष्कदाचिविवर्णात्परस्य मतुपः पश्चादेकारादे-
शेन इवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति छन्दसीरइति सूत्रकृतादिवक्षितम् अपुनैवाग्निप्रायेण हरिव-
त्त्वादिकमुदाहृत्यापि अन्ते वृत्तिरुक्ता आरेवानित्यप्युदाहृतम् इत्स्वनुद्गम्यामित्यत्र आदेशव्याप्त्य-
मुपपत्त्युदात्तत्वं वक्तव्यमित्यत्र आदेशव्याप्त्युपलक्षणम् अतएव हि रेवोऽन्तेत्यादौ मतुपजडा-
त्तत्वं दृष्टम् अथवा इत्स्वनुद्गम्यामित्यत्रापि कदाचित् इत्स्वात्परस्य मतुपजडात्तत्वं मित्येव व्याख्येयं
एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात्माक्लृप्त्वात्परोमतुष्विविवरेवानारेवानित्यादौ सर्वत्रोदा-
त्तत्वं सिद्ध्यति अयमेव सूत्रकृतोऽग्निप्रायोवार्तिककृता व्याख्यात इति । अमीवद्दहा अमरोगे इत्येत-
स्माद्वन्यत्ययेन अमीवशब्दो निपातितः तंहन्तीति बहुलं छन्दसीति किप् छन्दुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ।
वसुधवित् वसुधविन्दतीति वसुधिवत् किप्चेति किप् उत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । पुष्टिध्वर्धनः वर्धयतेन-
न्त्यादिवाक्यैः छिदीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं पुष्टेर्वर्धनइति कर्मणि षष्ठ्या समासः छन्दुत्तरपदमकृ-
तिस्वरत्वम् । सिषकु षचसप्तभाये लोटि बहुलं छन्दसीति षप्ः श्च विविधित्वे इत्यादिशेषेषु
बहुलं छन्दसीत्यस्यासाकारस्य इकारः । तुरः तुरत्वरणे इगुपञ्चासीकिरः कः प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

२. जो सम्पत्तिशाली, रोगापसारक, धन-दाता, पुष्टि-वर्धक
और शीघ्र फलदाता हैं, वे ही ब्रह्मणस्पति या बृहस्पति देवता हमारे
ऊपर अनुग्रह करें।

द्वितीयाष्टमहा—

भानः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य । रक्षाणो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष ।

नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अरुणोमर्त्यस्य उपध्वं कर्तुं मस्मत्समीपं प्राप्तस्पर्शानुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिः हिंसकः शंसः शंस-
नमधिक्षेप इत्यर्थः तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान् रक्षणकृमासं पृणक्तु शत्रुणापयुक्तो धिक्षेपः कदाचि-
दस्मान्माप्नोत्वित्यर्थः तदर्थं हेनरक्षणस्ये नोऽस्मान् रक्षणालय ॥ मा निघातः । शंसनं शंसः
प्रापेधञ् जित्वादाद्युदात्तः । अरुणः अर्तेररु रित्यन्तर्भावित्यर्थोऽप्यप्रापेधञ् अरुणावित्यस्मादरुग् गु-
णोरपरत्वं प्रत्ययस्वरप्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्तिः धुर्वीहिंसायां किञ्चकौचसंज्ञायामिति कि-
ञ् वितुञ्चवथसिञ्चसरकसेषु चेतीदृशतिषेधः उपधायाश्चेत्युपधादीर्घत्वं वल्लिलोपवाधित्वाऽऽठिपा-
ते राऽलोप इति वकारलोपः । प्रणक् पृचीसंपर्के लङ्स्तिप् इति श्वेतीकारलोपः हल्ङ्वादिलोपः कु-
त्वं रुधादिभ्यः भ्रमस्तस्य व्यत्ययो बहुलमित्यङागमः यणादेशः अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा
व्यत्ययेन उदात्तत्वम् चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । मर्त्यस्य मृज्माणत्यागे असिदसिमृज-
त्यादिना औणादिकस्तन्मर्त्ययः मर्तेषु भवइत्यर्थे भवेच्छन्दसि इति यद् यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
रक्ष रक्षणालये शपः पित्वादानुदात्तत्वं धातुस्वरपवशिष्यते पादादित्वाच्च निघातः । रक्षाणः
अचो वस्तिङ् इति दीर्घः उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलम्रहणात् अनुपसर्गादपिनसोणत्वम् । ब्रह्मणस्प-
तिः षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्गस्य सकारः सुवामचितपराङ्मन्त्रावात्पदद्वयस्यामचित-
निघातः ॥ ३ ॥

३. ऊधम मन्त्रानेवाले मनुष्यों की डाह-भरी निन्दा हमें न छू सके ।

हे ब्रह्मणस्पति ! हमारी रक्षा करो ।

सर्पावीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हि नोति मर्त्यम् ॥ ४ ॥

सः । घृ । वीरः । न । रिष्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।

सोमः । हि नोति । मर्त्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यक्ष्यमाणं हि नोति प्रामोति वर्धयति वा तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हि नोति तथा सो-
मो हि नोति सद्य स एव यजमानः वीरो वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति न विनश्यति ॥ य चादिरनुदात्तः
संहितायां कचित्तुनुचमश्रुतङ्गुशोरुष्याणामिति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः उक्तम् । हि नोति द्विगवौ-
वृद्धौ च स्वादिभ्यः झुः तिपः पित्वावभ्रुप्रत्ययस्वरपवशिष्यते ॥ ४ ॥

४. जिसे इन्द्र, यक्ष्ण और सोम उन्नयन करते हैं, वह वीर मनुष्य
बिनाश को प्राप्त नहीं होता ।

पञ्चमीष्टकमाह—

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रं भूमर्त्यम् । दक्षिणापात्वं हंसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।

दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

हेब्रह्मणस्पति त्वंतमर्त्यं अनुष्ठातारं मनुष्यं अंहसः पापात्पाहीतिशेषः तथासोमःपातु इ-
न्द्रश्चपातु दक्षिणाख्यादेवताचपातु ॥ दक्षिणा वक्षवृद्धौ वृद्धक्षिभ्यामिनन् नित्वादाद्युदात्तः ।
अंहसः नविषयस्येत्यादिनाआद्युदात्तः ॥ ५ ॥

५. हे ब्रह्मणस्पति ! तুম, सोम, इन्द्र और दक्षिणादेवी—सब
उस मनुष्य को पाप से बचाओ ।

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्त्तिशोवर्गः ॥ ३४ ॥

अनुपवचनीयचरोहोमिसदसस्पतिमित्येषादिनियुक्ता तथाचगृहो मेस्त्वलामाबध्येतिखण्डे
पठ्यते—आचार्यःसमन्वारब्धेजुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतमिति ।

तामेवांसूक्तेषष्ठीसृचमाह—

सदसस्पतिमद्भुतंप्रियमिन्द्रस्यकाम्यम् । सनिमेधामयासिषम् ॥ ६ ॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् ॥ ६ ॥

मेधांलब्धुंसदसस्पतिं एतन्नामकं देवं अयासिषं प्राप्तवानस्मि कीदृशं अद्भुतमाश्चर्यकरं इ-
न्द्रस्यमियं सोमपानेसहचारित्वात् काम्यंकमनीयं सनिधनस्यदातारम् ॥ सदसः षड्विशरणा-
दौ सर्वधातुभ्योऽभुन् नित्वादाद्युदात्तः । पतिं पातेर्हतिः टिलोपः प्रत्ययस्वरः । मियं इगुपघज्ञापी-
किरःकः इयङादेशः प्रत्ययस्वरः । काम्यं कामयतेरचोयत् णेरनिटीविणिलोपः यतोनावइत्या-
द्युदात्तत्वम् । सनिं णणुदाने धात्वादेःसः अचइरित्यनुवृत्तौ त्वनिकषिकस्यअसिषशिध्वनि-
स्त्वनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेतिइमत्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अयासिषं याप्रापणे लुङ् मिप-
अभादेशः यमरमनमावांसूक्तेविसिचइहागमः धातोःसगागमः निघातः ॥ ६ ॥

६. आश्चर्यकारक, इन्द्र-प्रिय, कमनीय और धनदाता सदसस्पति

(अग्नि) के पास हम स्मृति-शक्ति की याचना कर चुके हैं ।

यस्माद्भुतेनसिध्यति,यज्ञोर्विपश्चितश्चन । सधीनांयोगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपः । चितः । चन ।

सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

यतोयमनुष्ठातव्योविपश्चितश्चनविदुषोऽपियजमानस्ययस्मात्सदसस्पतिदेवाद्भुतेनसिध्यति
सोऽयंसदसस्पतिर्देवोधीनांमनोनुष्ठानविषयाणांअस्मदुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणांवायोगंसंबन्धमिन्वति

व्याप्नोति यजमानमनुश्रुत्वा तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् अन्यारादित्यादिना क्रतेयो-
गात्पञ्चमी सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्त्साधवर्णो विप्रतिषेधः । सिध्यति विधुसं-
सि-
धौ स्थनो निष्पादाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तान्नित्यमिति निष्ठातप्रतिषेधः । धीनां सावेकाचइति विभ-
क्तेरुदात्तत्वम् । योगं गुजिर्योगे घञोऽत्रित्वादाद्युदात्तत्वम् । इन्वति इविज्याधौ शप् इदितो-
भ्यादोरिति नुम् निष्ठातः ॥ ७ ॥

७. जिनकी प्रसन्नता के बिना ज्ञानवान् का भी यज्ञ सिद्ध नहीं होता, वही अग्नि हमारी मानसिक वृत्तियों को सम्बन्ध-युक्त किये हुए है ।

आह्वोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् । होत्रा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आह्व । ऋध्वोति । हविःकृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्वरम् ।
होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

आह्वनन्तरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानं ऋध्वोति सदसस्पतिर्देवो वर्धयति ह-
विर्दानानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । यथाविधकृतसिद्धये अध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं
प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं अविघ्नेन परिसमाप्ति युक्तं कृणोति करोति होत्रा हूयमाना देवता तुष्टा सवी यज-
मानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति यद्वा होत्रा अस्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान् परिधोषयितुं देवेषु गच्छति
श्लोको धारेत्यादिषु सप्तधा शस्त्रवाङ्मामस्तु होत्रा गीरिति पठितम् ॥ हविष्कृतिं हविष्कृतिः
संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्राञ्चं अनिग-
न्तोऽथौषप्रत्यये इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं न विद्यते ध्वरो हिंसायस्मिन्
नञ्शुभ्यामित्युत्तरपदान्तादात्तत्वम् । हूयते अस्मा मिति होत्रा देवता हूयामाभुञ्जसिभ्यस्त्रि-
विभन् निष्ठादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

८. अनन्तर वही अग्नि हृष्य-सम्पादक यजमान की उन्नति करते और अच्छी तरह यज्ञ की समाप्ति करते हैं । उनकी कृपा से हमारी स्तुति देवों को प्राप्त हो ।

नराशंसं सुधृष्टं ममर्पश्यं सप्रथं स्तमम् । विवोनसद्वामवसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

नराशंसम् । सुधृष्टम् । अर्पश्यम् । सप्रथं स्तमम् । दिवः ।

न । सद्वामवसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

नराशंसं पतन्नामकं देवविशेषं यद्वा अवयवार्थं न्युत्पत्त्या सदसस्पतिर्देवतापरोपेक्षः न्यु-
त्पत्तिश्च यास्को दर्शयति—नराशंसो यज्ञइति कात्यक्यो नराभस्मिन्नासोनाः शंसं त्यमिति शिखर-
रू-

गिर्न रैः प्रशस्यो भवतीति । अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपिनरैः शस्यमानत्वात् नराशंसत्वं एवमेवाग्निप्रा-
 यं हृदि निधाय ब्राह्मणमेव मान्नायते—मजावैनरो वाक्शंस इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सदस-
 स्पतिर्यो वानराशंसनामको देवः तमपश्यंशास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि कीदृशं सुषुप्तं अत्याधिक्येन धा-
 द्यं युक्तं समथस्तमं अतिशयेन प्रख्यातं सद्यमस्वसं प्राप्ततेजस्कं तत्र दृष्टान्तः—दिवोन द्युलोकानिव
 आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषायथातेजस्विनः तद्वदयं नराशंसः तेजस्वीत्यर्थः ।
 सुषुप्तं शोभनं वृष्णोतीति सुषुक् किप्चेति किप् अतिशामनिकस्तमम् षकारस्य जश्वाभाव-
 श्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्यं पाष्माप्तेत्यादिनापश्यादेशः लुङ्-
 क्तलङ्क्वदुदात्तइत्यटउदात्तत्वम् पादादित्वादिनिघातः । समथस्तमं प्रथमस्त्याने प्रथमं मथः सर्व-
 धातुभ्योऽमुन् निच्वादाद्युदात्तत्वं सहप्रथसावर्तवइति तेन सहेतितुल्ययोगे इति बहुव्रीहिसमासः
 बोपसर्जनस्येति सादेशः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेमाहे परादिश्छान्दसि बहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्त-
 त्वम् ॥ दिवः ऊहिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । सद्यमस्वसं सीदतीति सद्य षद्विशरणादौ
 अन्येभ्योऽपि हरयन्तइति गनिन् निच्वादाद्युदात्तः सद्यमहोयस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन ल-
 कारः ॥ ९ ॥

९. प्रतापशाली, प्रसिद्ध और आकाश की तरह तेजस्वी, नराशंस
 देवता को मैं देख चुका हूँ ।

इति प्रथमस्य प्रथमेष्वर्चिशोवर्गः ॥ ३५ ॥

प्रतित्यमितिनवर्चसूक्तं ऋषिश्छान्दसी पूर्ववत् देवतात्वनुक्रम्यते—प्रतित्यमाग्निमारुतमिति
 कारीरीष्टौ प्रतित्यमेवाध्याया तथा च सूत्रितम्—वर्षकमेष्टिः कारीरीतस्यां प्रतित्यं चारुमध्वरमोळे-
 आग्निं स्वं वसं नमोभिरिति धाय्ये इति ।

तामेतां सूक्तगतां प्रथमां च माह—

प्रतित्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे । मरुद्भिर्गृह्णागहि ॥ १ ॥

प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः हे अग्ने यो यज्ञः चारुं गवैकल्प्य रहितः त्वं तथाविधं
 चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्रहूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे तस्मादस्मिन् अध्वरे त्वं म-
 रुद्भिः देवविशेषैः सह आगहि आगच्छ सेयम् यस्केनैवं व्याख्यातां—वंप्रति चारुमध्वरं सो-

मपानायप्रहूपसेतोमेमरुद्भिःसहागच्छेति ॥ प्रति निपातआद्युदात्तः । त्वं त्यदादीनामः प्रातिप-
दिकस्वरः । चारुं इत्तनिजनिचरीत्यादिनाज्युण् अवजपधायामिवृद्धिः त्रित्वादाद्युदात्तः ।
गोपीधाय निशीथगोपीधावगथाइविथकृत्ययान्तोनिपातितः । म निपातस्वरः ॥ १ ॥

१. अग्निदेव ! इस सुन्दर यज्ञ में सोमरस का पान करने के लिए
तुम बुलाये जाते हो; इसलिए मरुद्गण के साथ आओ ।

द्वितीयाष्टकमाह—

नहिदेवोनमर्त्योमहस्तवक्रतुं परः । मरुद्भिरग्न आगहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुम् । परः । मरुत् । रभिः ।
अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महोमहस्तवसंबन्धिक्रतुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परोनहि उत्कृष्टोदेवोनभवति
स्वतु तथा मर्त्योमनुष्यमपरोनभवति येमनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुविद्वन्ति येच देवास्त्वदी-
येक्रताविज्यन्तेतपोल्लुष्टाइत्यर्थः मरुद्भिरित्यादिपूर्ववत् । नहि एवमादीनामित्यन्तोदात्तः ।
देवः पञ्चाधजन्तश्चित्वादनोदात्तः । महः महस्तलोपञ्छान्दसः बृहन्महोरुपसंख्यानमिवि
विभक्तेरुदात्तत्वम् । तव मुष्मदस्मदोर्ङ्सीत्याद्युदात्तत्वम् । क्रतुं कृत्तः क्रतुः मत्पयाद्युदात्तत्वं
गहि गमृत्पृग्तौ छोटः सेर्हिः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकछोपः
तस्यासिद्धयदवाभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितितुङ्गभवति निघातः ॥ २ ॥

२. अग्निदेव ! तुम महान् हो । ऐसा कोई उच्च देव या मनुष्य
नहीं है, जो तुम्हारे यज्ञ का उत्तलञ्चन कर सके । मरुद्गण के साथ आओ ।

येमहोरजसोविदुर्विश्वेदेवासोअद्भुहः । मरुद्भिरग्न आगहि ॥ ३ ॥

ये महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्भुहः । मरुत् । रभिः ।
अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने येमरुतोमहोरजसोमहत्त्वं उदकस्यवर्षणप्रकारं विदुः तैर्महद्भिरित्यन्वयः की-
दृशामरुतः विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः । सप्तगणायैमरुतवर्षिभ्रुतेः । देवासोद्योतमानाः अद्भु-
होद्गोहरहिताः वर्षणेनसर्वभूतोपकारित्वात् तथाचोपरिष्ठादाभ्रायते—उदीरयथामरुतःसमुद्र-
तोयूयंवृद्धिर्वर्षयथापुरीषिणइति । शास्त्रान्तरेपि मयान्तरस्पृक्षाक्षणमेवमाभ्रायते—मरुवांपृष-
तयःस्थेत्याह । मरुतोवैवृद्ध्याईशतइति । रजःशब्दोयास्केनबहुधान्याख्यातः—रजोरजतेज्यो-

तीरजउच्यतउदकंरजउच्यतेलोकारजांस्थुच्यन्तेसुगहनीरजसीउच्येतेइति ॥ रजसः नक्षि-
पयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः विदुः विदज्ञाने विदोलटोवेतिज्ञेर्जुसादेशः प्रत्ययस्वरः यद्वा-
चयोगाजिवाताभावः । विश्वे । विशोःकञन्त्यस्य नित्वादाद्युदात्तत्वम् । देवासः आञ्जसेरसृक्
देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्त्वादनोदात्तः । अद्रुहः संपदादित्वाद्भावेकिपिसति बहुव्रीहौ नञ्सु-
भ्यामित्यनोदात्तत्वम् कर्तरिवाक्किप् तत्पुरुषेहिअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंस्यात् नचलुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं यतो नञ् नगतिर्नचकारकइति ॥ ३ ॥

३. अग्निवेव ! जो प्रकाशशाली और हिंसा-शून्य मरुद्गण महा-
वृष्टि करना जानते हैं, उन मरुतों के साथ आओ ।

चतुर्थीश्रवमाह—

यउपाअर्कमानृचुरनाधृष्टासओजसा । मरुद्भिर्मआगाहि ॥४॥

ये । उपाः । अर्कम् । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा ।

मरुत्क्षितिः । अग्ने । आ । गृहि ॥ ४ ॥

ये मरुतः उग्रोस्तीव्राःसन्तः अर्कमुदकं आनृचुः अर्चितवन्तः वर्षणेन संपादितवन्त-
इत्यर्थः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः कीदृशामरुतः ओजसाबलेन अनाधृष्टासः अतिरस्तुताः स-
र्वेभ्योऽपिप्रवलाइत्यर्थः अर्कशब्दस्पोदकवाचित्वंवाजसनेयिनआमनन्ति—आपोवाअर्कइति
तन्निर्वचनंचतएवामनन्ति—सोर्चन्नचरत्तस्पाचतआपोजायन्ताचर्तौवैमेकमभूदितितदेवार्कस्यार्क-
त्वमिति । सजगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भउदकंस्रष्टुमुद्युक्तअर्चन् उदकसत्यसंकल्पत्वमहिमप्रख्याप-
मेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् तथा पूजयतोहिरण्यगर्भस्यसकारादुदकमुत्पन्नं तदानीमर्चवो-
मत्तः कमभूदित्यवोचत् तेनोदकस्यार्कनामनिष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः अर्चतेरपस्पृशेयमित्या-
दिनानिपातितः प्रत्ययस्वरः यद्वाचयोगाजनिवातः । अनाधृष्टासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
ओजसा उज्ज्वलेवलोपश्चेत्यसुन् नित्वादाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

४. जिन उग्र और अजेयबलशाली मरुतों ने जल-वृष्टि की थी;

अग्निवेव, उन्हीं के साथ पधारो ।

येशुआधोर्खर्वसःसुक्षत्रासोरिशादसः । मरुद्भिर्मआगाहि ॥५॥३६॥

ये । शुआः । धोर्खर्वसः । सुक्षत्रासः । रिशादसः । मरुत्क्षितिः ।

अग्ने । आ । गृहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

१ उग्रशब्दोरकभत्ययान्तः ऋजेन्द्रेतिसूत्रेण तत्रहिलक्ष्यानुरोधेनरन्त्ययान्तारकभत्य-
यान्ताभ्यनिपातिताः । २ अकारस्यस्थानेऋकारोनिपात्यते ।

येमरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेताः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः शुभ्राः शोभनाः घोरवर्षसः उग्ररूपधराः सुक्षत्रासः शोभनघनोपेताः रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसुक्षत्रं भगवति पठितम् ॥ शुभ्राः स्फापितश्चीत्यादिना शुभे रौणादिकोरक् मत्ययस्वरः । घोरवर्षसः घोरवर्षोपेता बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्षत्रासः बहुव्रीहौ नञ्मुष्पामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं आद्युदात्तञ्चुच्छन्दसीत्येव तु न भवति क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् रिशंतिर्हि सन्तीति रिशाः चानदन्वीति रिशादसः सर्वधातुभ्योऽनप्रत्ययः निस्त्वरेण उत्तरपदमाद्युदात्तं छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण सप्तपदं शिष्यते ॥ ५ ॥

५. ओ सुशोभन और उग्र रूप धारण करनेवाले हैं, जो पर्याप्त-
बलशाली और शत्रु-संहारी हैं, अग्निदेव, उन्हीं मरुद्गण के साथ आओ ।

इति प्रथमस्य प्रथमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सूक्तेषु ऋचमाह—

येनाकस्याधिरोचने दिवि देवास आसति । मरुद्भिरग्रागहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसति ।

मरुत्क्षितिः । अग्ने । आ । गृहि ॥ ६ ॥

येमरुतो नाकस्याधि दुःस्वरहितस्य सूर्यस्योपरि दिविद्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसते तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य कंसुसंवद्यस्मिन्नास्ति असावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चाच्च नञ्कोनाक इति नञ्त्वत्पुरुषः नलोपो नञ् इति नलोपो न भवति नञ्पाणपादित्यादिना प्रकृतिभावात् तत्पुरुषेतुत्यार्येत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन उदात्तत्वं मध्यमंतत्पुरुषकृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे उपसर्गप्रतिष्ठापको निपातः । रोचने रुचदीप्तौ अनुदात्ते वधह्लादेरिति युष् चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । देवासः आजसेरमुगित्यमुक् । आसते आस उपवेशने अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं सस्य अदादेशः अदिपभृतिभ्यः शप् इति शपोलुक् अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् यद्वचयोगाच्च निपातः ॥ ६ ॥

६. आकाश के ऊपर प्रकाश-स्वरूप स्वर्ग में जो दीप्तिमान् मरुत रहते हैं, अग्नि ! उन्हीं के साथ आओ ।

य ईरुखर्यन्ति पर्वतान्तिरः समुद्रमर्णवम् । मरुद्भिरग्रागहि ॥ ७ ॥

ये । ईरुखर्यन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ।

मरुत्क्षितिः । अग्ने । आ । गृहि ॥ ७ ॥

येमरुतः पर्वतान्नेषानीं स्वयन्ति चालयन्ति तथा अर्णवं उदकमुक्तं समुद्रं विरस्कुर्वन्तीति शेषः निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनंतिरस्कारः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईरुखर्यन्ति

उत्खणत्वेत्यादावीत्स्वित्यर्थः हेतुमतिचेतिणिच् इदितोनुम्धातोरितिनुम् णिजन्वधावोश्चित्-
इत्यन्तोदात्तत्वम् शपःपित्वादनुदात्तत्वं विहृश्चलसार्वधातुस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । पूर्व-
तोच् पूर्वपूर्वमवपूर्णे औणादिकोत्तच् प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

७. जो मेघ-भाला का संचालन करते और जल-राशि को समुद्र
में गिराते हैं, अग्नि । उन्हीं मरुद्गण के साथ आओ ।

आयेतन्वन्तिरश्मिर्निस्तिरःसमुद्रमोजसा । मरुद्भिर्मरुद्भिर्मागंहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिः । निस्तिरः । समुद्रम् । ओजसा ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गृहि ॥ ८ ॥

येमरुदोरश्मिभिः सूर्यकिरणैः सह आतन्वन्ति आमुवन्ति आकाशमिविशेषः किं
ओजसास्वकीयेनबलेनसमुद्रंतिरस्कुर्वन्ति तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तनुविस्तारे लटोऽन्तः तना-
दिकृञ्भ्यजः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यश्चितिविहृषाद्युदात्तत्वम् । रश्मिभिः
नियोगिरित्यनुवृत्तौ अओतेरशचेतिभिः प्रत्ययस्वरः । समुद्रं उन्दीक्रेवने स्फापीतंवीतिरक्
समासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥ नवमीशृचमाह—

८. जो सूर्य-किरणों के साथ समस्त आकाश में व्याप्त हैं और
जो बल से समुद्र को उत्क्षिप्त करते हैं, अग्निदेव, उन्हीं मरुद्गण के
साथ आओ ।

अभित्वापूर्वपीतयेसृजामिसोम्यमधु । मरुद्भिर्मरुद्भिर्मागंहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ।

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गृहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ।

हेअग्ने पूर्वपीतयेपूर्वकाले प्रवृत्तायपानाय त्वांप्रतिसोम्यमधु सोमसंबन्धिनंमधुरसं अभि-
सृजामि सर्वतःसंपादयामि अतस्त्वंमरुद्भिःसहाप्रआगच्छ ॥ अभि एवादीनामन्तइत्यन्तो-
दात्तः । त्वामौद्वितीयायाइतित्वादेशःसर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये पूर्वाचासौपीतिश्च पुंवत्कर्मधार-
येत्यादिनापुंवद्भावः । सृजामि सृजयिसर्गे मेषःपित्वादनुदात्तत्वं विकरणस्वरः । सोम्यं
सोममर्हवियइतियः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु फलिपाटिनमीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृ-
त्तेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद्गतम् ॥ अत्रयास्कः—अभिसृजामित्वापूर्वपीतयेपूर्वपानायसोम्यमधुसो-
ममयंसोमेमरुद्भिःसहागच्छेति ॥ ९ ॥

९. तुम्हारे प्रथम पान के लिए सोम-मधु दे रहा हूँ । अग्निदेव ।

मरुद्गण के साथ आओ ।

वेदार्थस्यमकाशेमतमोहादनिवारयन् । पुमर्थीश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाम-
णाचार्येणविरचितेमाधवीयेषेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाहके प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १ ॥

१ सृष्टृश्रियजिपर्विपच्यमितमिनमिहार्थिभ्योऽतच् । २ नि० १०. ३७ ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितवेदायोवेदेभ्योस्त्रिलजगत् ॥ निर्भमेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अयमथमाऽष्टकेद्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायदेवायेत्यष्टवर्चसूक्तं तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत्
ऋगुदेवताकत्वमनुक्रम्यते—अयमष्टावर्चवमिति । विनियोगस्तुसूक्तस्पलैद्विकः स्यात्तर्वाद्दृष्टव्यः ।
व्यूहस्यप्रथमेछन्दोमे पैश्वदेवशस्त्रे अयं देवायजन्मन इत्यार्चवस्तृचः अथछन्दोमाइतिस्त्रण्डेस्त्र-
वितम्—अभित्वादेवसवितः त्रेतायज्ञस्यशम्भुवार्यदेवायजन्मन इति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

ॐ अयं देवायजन्मने स्तोमो विप्रैर्भिरासया ॥ अकारिरब्रधतमः ॥ १ ॥

अयम् । देवार्य । जन्मने । स्तोमः । विप्रैभिः । आसया ।

अकारि । ब्रह्मधतमः ॥ १ ॥

ऋग्वेदोहिमनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । तेचात्रसूक्ते देवताः । तत्सङ्घो जायमानवाचिनाज-
न्यशब्देनैकवचनान्तेनात्र निर्दिश्यते । जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थं अयं
स्तोमः । स्तोत्रविशेषः विप्रैभिः । भेषादिभिर्कृत्विग्निरासया स्वकीयेनास्येन अकारि निष्पादितः
कीदृशः स्तोमः । ब्रधतमः । अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनमयः । स्तोत्रेण तुष्टाऋग-
वो धनं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ आसया आस्थशब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपांशुलुगित्यादिनायाजा-
देशः । व्यत्ययेन प्रकृत्यकारस्य लोपः । चित् इत्यन्तोदात्तः । ब्रधतमः । ब्रह्मनिदधातीति ब्रध-
तुचरपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. जिन ऋभुओं ने जन्म ग्रहण किया था, उन्हीं के उद्देश्य से
मेधावी ऋषिओं ने, अपने स्वयं से, यह प्रभूत धन-प्रद स्तोत्र स्मरण
किया था ।

द्वितीयाष्टकमाह—

य इन्द्राय वचोयुजाततक्षुर्मनसा हरी ॥ शमींजिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचः । युजा । ततक्षुः । मनसा । हरी इति । शमींजिः ।

युजाम् । आशत ॥ २ ॥

येकप्रदः इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं वचोयुजाताहनादिर्कविनावाङ्मात्रेण रथेयुज्यमानोऽसुशि-
सितो हरीपतर्क्षः । तक्षुर्धनस्यौमनसावतक्षुः संपादितन्तः । ऋभूणां सत्यसङ्कल्पत्वात् सङ्कल्पमात्रेणे-

न्द्रस्याश्वौसंपन्नावित्यर्थः तेऋभवः शमीभिः ब्रह्ममसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिः यज्ञमस्म-
दीयमाशतव्याप्तवन्तः अपः अमइत्यादिषुषड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमीशमीति पठितम् ॥
वचोयुजा वचसायुजाते सत्सु द्विषेत्यादिना किष् सुपांसु लुगित्यादिना विभक्तेराकारः छन्दुत्तरप-
दमल्लतिस्वरः । ततश्चुः तक्षुत्वक्षुतनूकरणे लिटि शेरुसादेशः पादादित्वादनिरातः । शमीभिः
शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि औणादिक इन् छदिकारादकिन इति डीष् वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
आशत अश्व्याप्तौ छडि सस्य अदादेशः स्वादिभ्यः श्रुः तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् अहागमः
तिङ्गुतिङ्गिति निघातः ॥ २ ॥

१. मिन्होंने इन्द्र के उन हरि नाम के घोड़ों की, मानसिक बल
से, सुष्टि की है, जो घोड़े आज्ञा पाते ही रथ में संपुक्त हो जाते
हैं, वे ही ऋभुलोग, चमस आदि उपकरण-वर्ण्यों के साथ, हमारे यज्ञ
में व्याप्त हैं ।

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् ॥ तक्षन्धेनुं सबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिज्मानम् । सुखम् । रथम् । तक्षन् ।
धेनुम् । सबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यां अश्विदेवमीत्यर्थं रथं तक्षन् अभवो देवाः कंचिद्रथमतक्षन् तक्षणेन संपादि-
तवन्तः कीदृशं परिज्मानं परिवोगन्तारं सुखं उपर्युपवेशने सुखकरं किञ्च धेनुं कंचिद्वातक्षन् धा-
तूनामनेकार्थत्वात् तक्षविरत्रसंपादनवाची कीदृशी धेनुं सबर्दुघां सबरः क्षीरस्य दोग्धीम् ॥ तक्षन् ब-
हुलं छन्दसीत्यहभावः । नासत्याभ्यां न विद्यते सत्यं योस्तावसत्यौ न असत्यौ नासत्यौ न भ्राण-
पादित्यादिना नलोपाभावः । परिज्मानं अजेः परिपूर्वस्य चक्षुक्षान्त्यादिना मन्प्रत्यये अकारलो-
पआद्युदात्तत्वं च निपातनात् । सबर्दुघां सबः पयोदोग्धीति सबर्दुघा दुहः कबूषश्चेति कप् सबरि-
ति रेफान्तं पातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः कपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव शिष्यते समा-
से छन्दुत्तरपदमल्लतिस्वरः ॥ ३ ॥

३. ऋभुओं ने अश्विनीकुमारद्वय के लिए सर्वत्र-गन्ता और सुखवाही
एक रथ का निर्माण किया था और दूध देनेवाली एक गाय भी
देवा की थी ।

द्वितीये छन्दो मेवैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्या भवस्तु चः द्वितीयस्याभिबोदेवमिति
सण्डे सूत्रितम्—महीधौः पृथिवीचनो युवाना पितरा पुनरिति वृत्ताविति ।

युवाना पितरा पुनः सत्यमर्चा क्रजुयवः ॥ ऋभवो विष्ट्यं कृत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमर्चाः । क्रजुयवः ।

ऋभवः । विष्टी । अकृत ॥ ४ ॥

अभवत्तज्जामकादेवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पूर्ववृद्धावपि पुनर्युवानावरुणावकृतव-
न्तः कीदृशाः सत्यमघाः अवितथमघसामर्थ्येपिताः पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्त्राद्यद्यत्कल-
मुद्दिश्यमघाः प्रयुज्यन्ते तत्तत्फलं तथैव संपद्यते तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः
ऋजूयवः ऋजुत्वमात्मनश्च्छन्तः छलरहिता इत्यर्थः अतएवैतेषामनुष्ठितामघाः सिद्ध्यन्ति विष्टी
विष्टयो व्याप्ति युक्ताः सर्वेषु कार्येषु एतदीयस्य मघसामर्थ्यस्यापतिघातोऽन्यातिरुच्यते ऋभुराब्दं या-
स्कपदं निर्वर्कि—ऋभवज रुमान्तीति वर्तेन भ्रान्तीति वर्तेन भवन्तीति विवि ॥ युवाना युवत्वाद्भ्यो यौवेः
कनिचन्तो निच्चादाद्युदात्तः सुपांसुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । पितरा पूर्ववदाकारः । सत्यम-
घाः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजुशब्दोभावपरः ऋजुत्वमात्मनश्च्छन्तीति क्यच् अकृतसार्वधा-
तुकयोर्दीर्घ इति दीर्घः । क्पाच्छन्दसोत्पत्त्ययः प्रत्ययस्वरः । विष्टो विष्णुव्याप्तौ क्चिच्कौचसंज्ञा-
यामिविक्किच् तितुत्रेत्यादिना इत्प्रतिषेधः तस्मान्न स इत्याडि याजिकाराणां भुपसंख्या नमिति
वस्पर्शकारादेशः सचालोत्पत्त्येति सकारस्य भवति तत्तत्तदुण इति गुणे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति
पूर्वसवर्णदीर्घः तदाधित्वा परत्वात् असिचेति ह्रस्वस्वगुणेन भवितव्यमिति चेत् न संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वात् । अकृत कृजोलुङ् आत्मनेपदं अस्य अदादेशः मघेव सेत्यादिना चैर्लुक् यणादे-
शः अडागमः निघातः ॥ ४ ॥

४. सरल-हृदय और सब कामों में व्याप्त ऋभुओं का मंत्र विफल
नहीं होता । उन्होंने अपने मा-बाप को फिर जवान बना दिया था ।

पञ्चमीष्टकमाह—

संवोमदासो अग्मतेन्द्रेण च मरुत्वता ॥ आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥ १ ॥

सम् । वः । मदासः । अग्मतु । इन्द्रेण । च । मरुत्वता ।

आदित्येभिः । च । राजभिः ॥ ५ ॥ १ ॥

हे ऋभवो युष्माकं संबन्धिनो मदासो मदहेतवः सोमाः इन्द्रेण चादित्येभिरादित्यैश्च सगमवस-
त्त्वाः ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं वृत्तीयसवनेस्ति अतएवावाहननिगद आश्वत्थायनेनैव पठितः-
इन्द्रादित्यवन्तं ऋभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिमन्तं विश्वदेव्यावन्तं भावहेति । कीदृशेनेन्द्रे-
ण मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन अतएव मघान्तरमेवमाप्नायते—मरुद्भिर्निन्द्रसंख्यते अस्तिविति । कीदृशैरा-
दित्येभिः राजभिः दीप्यमानैः ॥ मदासः माद्यन्ते एभिरिति मदाः सोमाः मदो नुपसर्गे इत्यप्यस्य पित्वा-
दनुदात्तत्वं प्राप्नुस्वरएव शिष्यते । आजसेरसृगिति जोसृक् । अग्मत गभेः संपूर्वालुङ् समोगम्यु-
च्छीत्यादिना आत्मनेपदं अस्य अदादेशः मघेव सेत्यादिना चैर्लुक् गमहेनेत्यादिना उपधातोपः व्यध-

हिताभेदिसमोव्यवहितमयोगः निघातः । मरुत्वता मरुतःअस्यसन्तोतिमरुत्वान् वसौमत्वर्थेऽ-
विभसंज्ञापापदसंज्ञायावाधितत्वादजशत्वाभावः शयइतिमनुषोवत्वम् । आदित्येभिः बहुलंछन्द-
सीतिभिसंज्ञादेशाभावेबहुवचनेसत्येदित्येत्यम् । राजभिः राजन्शब्दस्यकनिचन्तत्वेननिष्ठा-
दाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. ऋभुगण । मरुद्गण से संयुक्त इन्द्र और दीप्यमान सूर्य के साथ तुम लोगों को सोमरस प्रदान किया जाता है ।

उतत्यंचमसंनवंत्वष्टुर्देवस्यनिष्कृतम् ॥ अकर्तचतुरःपुनः ॥ ६ ॥

उत । त्यम् । चमसम् । नवंम् । त्वष्टुः । देवस्य । निःकृतम् ।

अकर्त । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उतअपिच त्वष्टुः एतन्नामकस्यदेवस्यसंबन्धितक्षणव्यापारः नवंनूतनंत्यंचमसंतंसोमघा-
रणक्षयंकाष्ठपात्रविशेषंनिष्कृतं निःशेषेणसंपादितमकरोदितिशेषः तक्षणव्यापारकुशलस्यत्व-
ष्टुः शिष्याऋभवः तेननिर्मितंत्वमेकंचमसंपुनरपिचतुरोर्कर्त चतुर्धाविभक्तंभ्रमसान्कृतवन्तः एक-
स्यचतुर्विधत्वकरणरूपोयमर्थोमन्त्रान्तरेपिबिस्पष्टः—एकंचमसंचतुरःकृणोवनेति ॥ नवं णुस्तुतौ
नूयतइतिनवं कर्मणिअप्रत्ययः सहिषओपवादात्वात् घञर्थेसर्वत्रभवति घञ्प्रत्ययश्च अकर्त-
रिचकारकेसंज्ञायामितिकर्तृव्यतिरिक्तसर्वत्रकारकेभवति यद्यपितत्रसंज्ञायामित्युक्तंतापिचका-
रस्यसंज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपिभवत्येव । संबध्यतेइतिसंबन्धः कर्मणिघञित्युक्तम् ।
त्वष्टुः तक्षत्वशूतनूकरणे औणादिकस्तृन् ऊदित्वात्पक्षेऽहभावः स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिक-
कारलोपः । निष्कृतं कृओनिरुपसृष्टात्कर्मणिकः पादिसमासे नित्यंसमासेनुत्तरपदस्यस्येतिषत्वं
अत्र कर्तृकर्मणोःकृवीतिमाज्ञापष्टौ यद्यपिनलोकाव्ययेतिनिषिद्धा तथापिकर्तुःशेषत्वेनविव-
क्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येतस्याःप्राप्तेःशेषिकीषष्टी यथाकर्मणिशेषत्वेनविवक्षिते माषाणा-
मभीयादिवि गतिरन्तरइतिनिसउदात्तत्वम् । अकर्तअकृषत कृओलुङि अस्य व्यत्ययेनतादे-
शः मन्त्रेचसेत्यादिनाचुर्लुक् छन्दस्पुन्यथेतिरिहआर्धभातुकत्वाद्धित्वाभावेनगुणः । चतुरः
चतुरःशसीत्युकारउदात्तः । पुनः स्वरादिष्वाद्युदात्तःपठितः ॥ ६ ॥

६. त्वष्टा का यह नया घमस बिलकुल तैयार हो गया था; परन्तु उसे ऋभुओं ने चार टुकड़ों में विभक्त कर दिया ।

तृतीयेछन्दोमे वैश्वदेवशस्ते तेनोरन्नानिधत्तेतिद्वेऋचावार्भ्व्यौ तृतीयस्यामन्महेति सण्णैस्त्रितम्—इन्द्रइषेदेवापुनस्तेनोरन्नानिधत्तेत्येकाद्वेचेति ।

तपोराद्यास्तुकेसप्तमीसूत्रमाह—

तेनोरत्नानि धत्तन्त्रिरासाप्तानि सुन्वते ॥ एकमेकं सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते ।
एकम् एकम् । सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वांस्तु भेषमतिपादिताक्रमस्तैर्युक्तं सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः सन्तो-
नोस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिष्वक्कुर्वन्तेयजमानाय रत्नानिरमणीयानि सुवर्णमणिमुक्ता-
दीनि धनानि एकमेकं क्रमेणप्रत्येकं धत्तन् प्रयच्छत सुवर्णादीनांमध्ये प्रतिद्वयंयावदपेक्षितं
यावदितिविवक्षया एकमेकमित्युक्तं कीदृशानिरत्नानि त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि उत्तमानिमध्य-
मानिअधमानिचेत्येवंरत्नानांत्रिरावृत्तिः किञ्च साप्तानिसप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गस्थाणि कर्माणि
च धत्तन् संपादयत कीदृशानिसाप्तानि त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि अष्टपाधेयदर्शपूर्णमासादी-
नांसप्तानांहविर्यज्ञानामेकोवर्गः । औपासनहोमोवैश्वदेवइत्यादीनांसप्तानांपाकयज्ञानांवर्गो-
द्वितीयः । अग्निहोमोत्पग्निहोमइत्यादीनांसप्तानांसोमसंस्थानांवर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि रयुक्ती-
हायां निदिश्यनुवृत्तौ रमेस्तत्रेवि नप्रत्ययः तत्ताभियोगेनमकारस्मत्तकारः निच्चादाद्युदात्तः ।
धत्तन् धत्तनधनधनाभ्येतितशब्दस्थतनादेशः । सप्तानांवर्गःसाप्तं सप्तनोऽच्छन्दसीविवर्गे
अप्रत्ययः नस्तद्धितेइतिटिलोपः अस्वादादिवृद्धिः आद्युदात्तत्वं च अवर्गवचनेवचा-
नेन वर्गिणोलक्ष्यन्ते तेनबहुवचनं अन्यथासेकएववर्गस्त्रिरावृत्तइत्येकवचनमेवस्यात् । सुन्वते
शतुरनुमइतिविभक्तैरुदात्तत्वम् । एकमेकं नित्यवीप्सयोरितिबोप्तायांद्विर्भावः एकशब्दः इणः
कचन्तोनिच्चादाद्युदात्तः द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्यपरमाधेहितमित्याधेहितसंज्ञायां अनुदात्त-
चेतिअनुदात्तत्वम् । सुशस्तिभिः शस्यतेआभिरितिशस्तयक्त्वः शंसुस्तुवौ करणेकिन् तस्य
कित्वाञ्चलोपः शोभनाःशस्त्वयइतिपादिसमासे यद्यपिचकिनोनिच्चादाद्युदात्तत्वेनलुट्त्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वेन तदेवमाप्तं तत्पुपरेणमन्किन्व्याख्यानेत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वेनवाच्यते ॥७॥

७. श्रुभुगण ! तुम हमारी शोभन प्रार्थना प्राप्त कर हमारा
सोमरस तैयार करनेवाले को तीन तरह के रत्न, एक एक कर, प्रदान
करो और उसके सातों गुण तीन बार सम्पादन करो ।

१ अष्टपाधेयदर्शपूर्णमासाग्निहोत्राययज्ञघातुर्मास्यनिरुद्धपशुबन्धसौत्रामणीतिसप्तहविर्य-
ज्ञसंस्थाः । २ पञ्चमहामाअष्टकाआर्जुपार्वणआर्जुअवणाधर्मप्रत्यवरोहणशूलगवः आश्व-
युजीकर्मेतिसप्तपाकयज्ञसंस्थाः । ३ औपासनहोमवैश्वदेवयोधहणपञ्चमहायज्ञोपलक्षणम् ।
४ अग्निहोमोत्पग्निहोमउत्पग्न्यः षोडशीषाजयेयोत्रिरात्रोमोर्मायइतिसप्तसोमयज्ञसंस्थाः ।

अष्टमीपृष्ठमाह—

अधारयन्तवह्नयोभजन्तसुकृत्यया ॥ भागं देवेषु यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

अधारयन्त । वह्नयः । अभजन्त । सुकृत्यया । भागम् । देवेषु ।

यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

बह्वयश्चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य बोद्धारकभवः आधारयन्तपूर्वमनुष्यत्वेन भरणयोग्या अप्यमृतत्वनाग्नेन पाणान्धारितवन्तः तथा च मन्त्रान्तरमात्राय वे—मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानश्रुतिरिति । किञ्चेते सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थित्वा यज्ञियं यज्ञार्हं भागं हविर्लक्षणं अभजन्तसे वितवन्तः अयमर्थः सौर्धन्वनाय यज्ञियं भागमानश्रुतिरित्यादि मन्त्रान्तरेषु विस्पष्टः । ब्राह्मणेऽपि ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् नित्याद्युपाख्यानं विस्पष्टम् ॥ वह्नयः निदित्यनुवृत्तौ वहिश्चीत्यादिना निप्रत्ययः । अभजन्त पादादित्वादिनिघातः । सुकृत्यया विभाषा छद्बोरिति छजः कर्मणि क्यप् शोभनं कृत्यमस्याभजनक्रियायाः सा सुकृत्या बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ननु कृत्यशब्दे क्यपः पिप्वेनानुदात्तत्वाद्वा तु स्वरेण आदि कृवात्तः ततश्चाद्युदात्तं च्छन्दसीत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपिनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं एवं तर्हि छजः शचेति स्त्रियां भावे क्यप् प्रत्ययान्तः कृत्याशब्दः क्यपः पिप्वेऽपि व्यत्ययेन उदात्तत्वं प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं कर्षात्तत्त्वत्पदान्तोदात्तः । यज्ञियं यज्ञमर्हतीत्यर्थे यज्ञाविर्ग्यां घसञ्जौ इति घः तस्य इयादेशः प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

८. यज्ञ के वाहक ऋभुगण मनुष्य-जन्म ले चुकने पर भी अविनाशी आयु प्राप्त किये हुए हैं और अपने सत्कर्म-द्वारा देवों के बीच यज्ञ-भाग का सेवन करते हैं ।

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

इहेन्द्राग्नी इत्यादिकं षष्ठ्यन्तं ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् देवतात्वनुक्रम्यते—इह षष्ठ्यन्तं द्वाग्नीमिति । विनियोगस्तु अग्निष्टोमे अच्छावाकशस्त्रे इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति सूक्तम् स्तोत्रमग्नेशस्त्रादितिस्रष्टे—इहेन्द्राग्नी उपेयं धामस्य मन्मन इति न वेति सूत्रितत्वात् । तथा अग्निष्टवषट्पदे प्रातः सवने अच्छावाकशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तम् तथा च सूत्रितम्—अग्निष्टवपृष्ठथाहानीत्युपक्रम्येन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आगवमिति ।

वस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टमाह—

इहेन्द्राग्नी उपह्वयेत योरिस्तोमं मुश्मसि ॥ तासोर्मसो मृपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्ये । तयोः । इत् । स्तोमम् ।
उश्मसि । ता । सोमम् । सोमऽपारतमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणि इन्द्राग्नीदेवावुपह्वये आह्वयामि तयोरित् इन्द्राभ्योरेव स्तोमं स्तोत्रमुत्पत्तिकामयामहे सोमपातमा अतिशयेन सोमं पातुं क्षमौ तौ द्वौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इन्द्राग्नी अव देवताद्वन्द्वेऽपि पूर्ववत्स्यान् इति भवति यत्र हि द्वन्द्वइत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वन्द्वग्रहणात् लोकप्रसिद्धसाहचर्याणामेव द्वन्द्वे आनङित्युक्तं तस्मादत्रावग्रहे ह्रस्वइन्द्रशब्दः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेनुदात्तादाविविप्रविषेधात् । उश्मसि वशकान्तौ छटोमस् इदन्तोमसिरिति इकारोपजनः अदादित्वात् शपोल्लुक् मसोर्ङित्वाद्बहिज्येत्यादिनासंप्रसारणं । ता सोमपातमा उभयत्र सुपांसुलुगित्याकारः ॥ १ ॥

१. इस यज्ञ में इन्द्र और अग्नि का मैं आह्वान करता हूँ । जन्हीं की स्तुति करना चाहता हूँ । वेही इन्द्र और अग्निविशेष सोमपायी हैं । आवें, सोमपात करें ।
तायज्ञेषु प्रशंसतेन्द्राग्नीशुभतानरः ॥ तागायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत । नरः । ता ।
गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हेनरोमनुष्याः कविजस्तापूर्वौ ताविन्द्राग्नीयज्ञेषु अनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः तथा शुभत नानाविधैरुद्धारैः शोभितौ कुरुत तथा तापूर्वौ ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीछन्दस्केषु मन्त्रेषु सामरूपेण गायत ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । शुभत अस्म्यसंहितायामन्येषामपि द्रव्यत इति दीर्घः ॥ २ ॥

२. मनुष्यगण । इस यज्ञ में जन्हीं इन्द्र और अग्नि की प्रशंसा करो और उन्हें सुशोभित करो; जन्हीं दोनों के उद्देश्य से गायत्री छन्द द्वारा गाओ ।

तामित्रस्य प्रशंस्तयेन्द्राग्नीताह्वामहे ॥ सोमपासोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशंस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । ह्वामहे । सोमऽपा ।
सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्य ज्ञेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तयेतापूर्वौ कौदेवौ संपद्येतामिति शेषः यद्वा मित्रस्य मम संबन्धिनौ ताविन्द्राग्नीप्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः सोमपातक्षमौ तापूर्वौ ताविन्द्रा-

भीसोमपीतयेसोमपानार्थं हवामहेआह्वयामः । प्रशस्तये तुमर्थाच्चभाववचनादितिचतुर्थी कृ-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंवाधित्वातादौचनिष्कृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये सोमस्य
पीतिर्यस्मिन्कर्मणितस्मै बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सोमस्यपीतिरितितत्पुरुषेवा दासीभारा-
दित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

३. मित्रधेव की प्रशंसा के लिए हम इन्द्र और अग्नि का आह्वान
करते हैं । उन्हीं दोनों सोम-रस-पान-कर्त्ताओं को सोमपान के लिए
आह्वान करते हैं ।

उग्रासन्ताहवामहउपेदंसर्वनंसुतम् । इन्द्राग्नीइहगच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । संता । हवामहे । उप । इदम् । सर्वनम् । सुतम् ।

इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

सुतंअग्निषवोपेतंइदमनुष्ठीयमानं सर्वनंमातःसवनादिरूपंकर्मउपसामीप्येनमाहुंउग्रासन्ता
वैरिवधादिषु कुरीसन्तौदेवौहवामहे आह्वयामः इन्द्राग्नीदेवौइहकर्मण्यागच्छताम् ॥ सन्त्या
अस्तेः शतरि शसोरलोपः । सर्वनं सुतमितिद्वयं सेमनःस्वोममागहीत्यनेकम् ॥ ४ ॥

४. उन्हीं दोनों उग्र देवों को इस सोमरस-संयुक्त यज्ञ के पास
आह्वान करते हैं । इन्द्र और अग्नि इस यज्ञ में पधारें ।

तामहान्तासदस्पतीइन्द्राग्नीरक्षउज्जतम् ॥ अप्रजाःसन्वत्रिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उज्जतम् ।

अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥ ५ ॥

तौपूर्वोक्ताविन्द्राग्नीरक्षोराक्षसजातिंउज्जतं ऋजुकुर्वंतौर्यपरित्याजयवमित्यर्थः कीदृ-
शौमहान्तामहान्तौ गुणैरधिकौ सदस्पती सभापालकौ तयोःप्रसादात्अग्निगोभक्षकाराक्षसाः
अप्रजाअनुत्पन्नाःसन्तु ॥ महान्ता सान्तमहतःसंयोगस्येतिदीर्घः । सदस्पती सदसस्पतीइति
समासे षष्ठ्यालुकिमातिपदिकसकारस्वरुत्वाभावश्छान्दसः उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदिति उभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी आभविताद्युदात्तत्वम् । अप्रजाः प्रजायन्तइतिप्रजाः अन्येष्वपि
दृश्यतइतिजनेर्हमत्ययः नप्रजाअप्रजाःप्रजाशब्दस्यबहुव्रीहौहि नित्यमसिचप्रजामेधयोरित्यसि-
जादेशःस्यात् अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अत्रिणः तृजन्तस्यअत्रिशब्दस्यजसश्छान्दसइनुदा-
गमः चितइति ककारउदात्तः तस्ययणादेशे उदात्तयणोहल्पूर्वाद् इतिइकारउदात्तः ॥ ५ ॥

५. वे महान् और सभा-रक्षक इन्द्र और अग्नि राक्षस-जाति को
वृष्टता-शून्य करें । भक्षक राक्षस लोग निःसन्तान हों ।

तेनसत्येन जागृतमधिप्रचेतुनेपदे ॥ इन्द्राग्नीशर्मयच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

१ अदेस्त्रिमिमेतित्रिन् मत्ययत्वेणान्तोदात्तः ।

तेन । सत्येन । जागृतम् । आर्धे । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति ।
शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेइन्द्राग्नी सत्येन अवश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेनकर्मणाप्रचेतुने प्रक-
र्षेणफलभागज्ञापकेपदेस्वर्गलोकादिस्थानेअधिजागृतं आधिक्येनसावधानौभवत् ततोस्मभ्यंश-
र्भयच्छतंसुखंगृहंवादत्तम् गयाःरुदरइत्यादिषुद्वाविंशतिसंख्याकेषुगृहनामसुशर्मवर्मेत्युक्तम् ॥
जागृतं जागृनिद्राक्षये अदिप्रभृतिभ्यःशपडतिशपोलुक् तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । प्रचेतुने
चितीसंज्ञानेइत्यस्मात्पण्यन्तावशकेरुनोन्तइतिविहितत्वाद्वाहुलकादौणादिकउनप्रत्ययः समासे
रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी इहेन्द्राग्नीइत्यत्रोक्तम् आमव्रितत्वाद्वाद्युदात्तत्वमवविशे-
षः । शृणातिहिनस्तिदुःखमितिशर्म शर्हिंसायां अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् । यच्छतं इषुग-
मियमांछइतिछः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र और अग्नि ! जिस स्वर्ग-लोक में कर्म-फल जाना जाता
है, वही इस यज्ञ के लिए तुम जागो और हमें सुख प्रदान करो ।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युच्यते तस्यऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् देवताविशेषस्तनुकम्यते—
प्रातर्युजासैकाचतस्रआश्विन्यस्तथासावित्र्यआग्नेय्यौद्वेदीनामेकैकेन्द्राणीवरुणान्यग्नायीनां
द्यावापृथिव्येपार्थिवीषट्पृष्णव्योवोदेवादैवीवेति सूक्तसंख्यानुवर्ततइत्यस्मिन्स्वर्णहे—अनिरुक्ता
संख्याविंशतिरितिपरिभाषितत्वात् । प्रातर्युजेतिसूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्तासंख्याविंशतिसं-
ख्यादृष्ट्या साचविंशतिःएकयाअधिकयासहवर्ततइतिसैका तत्रादौचतस्रऋचोऽश्विदेवताकाः
पञ्चमीमारुत्याष्टम्यन्ताश्चतस्रःसवितृदेवताकाः नवमीदशमीचोभेअग्निदेवताके एकादश्याऋचो-
देवसंबन्धिन्योदेव्योदेवताः द्वादश्याइन्द्रवरुणाग्निपद्मइन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्योदेवताः त्रयोदशी-
चतुर्दश्याद्यावापृथिवीदेवताके पञ्चदशीपार्थिवी षोडश्याद्याःषड्विष्णुदेवत्याः षोडशीदेवदे-
वत्यावां ॥ अत्रसूक्तेविनियोगोलैङ्गिकः प्रातरनुवाकेआश्विनेऋतौप्रातर्युजाविबोधयेतिचतस्र-
ऋचःसूचितंच—अथाश्विनएषोऽषाःप्रातर्युजेतिचतस्रइति । आश्विनग्रहस्यप्रातर्युजेत्येकापुरो-
नुवाक्या द्विदेवत्यैश्वरन्तीतिखण्डेसूचितम्—आश्विनस्यप्रातर्युजाविबोधयेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

प्रातर्युजाविबोधयाश्विनावेहगच्छताम् ॥ अस्यसोमस्यपीतये ॥१॥

१ पृथिवीदेवीदेवताकाषोडशीमारुत्यैकविंशन्त्याःषोड्विष्णुदेवताकाः अतोदेवाइत्यस्या-
षोडश्यास्तुक्तरसादेवाविष्णुर्वाविकल्पेनदेवता ।

प्रातः३युजा । वि । बो॒ध॒य । अ॒श्विनौ । आ । इ॒ह । ग॒च्छता॒म् ।
अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये ॥ १ ॥

अत्रहोताध्वर्युमुद्दिश्यब्रूते हेअध्वर्योप्रातर्युजाप्रातःसवनग्रहेणसंयुक्तावश्विनौदेवौविबोध-
य विशेषेणप्रबुद्धौकुरु अश्विनौप्रबुद्धौ तावश्विनौदेवौअस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्यसोमस्यपी-
तयेसोमपानायइहकर्मण्यागच्छताम्॥ प्रातर्युजावेगृहमाणेनग्रहेणसहेतिप्रातर्युजा सत्सद्विषेत्या-
दिनाकिप् सुषांसुलुगित्याकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य ऊद्विदमित्यादिनाविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । पीतये व्य-येनकिनउदात्तत्वम्॥ १ ॥

१. पुरोहित ! प्रातःसवन-सम्बन्ध से युक्त अश्विनीकुमारों को
जगाओ । सोमपान के लिए वे इस यज्ञ में पधारे ।

यासुरथारथीतमो॒भादे॒वादिवि॒स्पृशा । अ॒श्विना॒ताह्वाम॑हे ॥ २ ॥

या । सु॒रथा । रथि॑तमा । उ॒भा । दे॒वा । दि॒वि॒स्पृशा ।
अ॒श्विना । ता । ह॒वाम॑हे ॥ २ ॥

योभाश्विनादेवायावुभावश्विनौदेवौ सुरथाशोभनरथयुक्तौ रथीवमारधिनामध्ये अ-
तिशयेनरथिनौ दिविस्पृशाद्युलोकनिवासिनौ ताह्वामहे वादशावश्विनावाह्वामहे ॥ येत्या-
दिष्वष्टसुपदेषुसुषांसुलुगितिद्विवचनस्याकारः । सुरथाशोभनोरथोययोस्तौसुरथौ समासान्तो-
दात्तत्वापवादंनहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरंवाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते आद्य-
दात्तंअच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथीतमा अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामिकारस्यदी-
र्घत्वम् । दिविस्पृशा दिविस्पृशतइतिदिविस्पृशौ किप्चेतिक्लिप् तत्पुरुषेकतिबहुलमित्यलुक् ग-
तिकारकोपपदात्कदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. जो आश्विनीकुमार सुन्दर रथ से युक्त हैं; रथियों में श्रेष्ठ और
स्वर्गवासी हैं, उन्हें हम आह्वान करते हैं ।

तृतीयासृचमाह—

धा॒वांक॒शाम॑धु॒मत्य॑श्विनासू॒नृता॑वती । तया॑य॒ज्ञांमि॑मिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वा॒म् । क॒शा । म॒धु॒मती । अ॒श्विना । सू॒नृता॑वती । तया॑ ।
य॒ज्ञम् । मि॒मिक्ष॑तम् ॥ ३ ॥

अश्विना हेअश्विनौदेवौ वांयुवयोःसंबन्धिनी या कशा अश्वताडनीविद्यते तयासहआ-
गत्य यज्ञमस्मदीयं मिमिक्षत् सोमरत्नेनसेकुमिच्छतं कशयाश्वदंढंताहमित्वा सहसास-

मागत्य भवद्विषयां सोमरसाहुतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः कीदृशी कशामधुमती अर्णः क्षोदमित्यादिषु एकशतसंख्याकेषु उदकनामसु मधुपुरीषमिति पठितं तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति अ-
श्वस्यशीघ्रगत्यायत्वे दोदकं संवतितेनेयं कशाक्लिजेत्यर्थः सनुतावती प्रियसत्यवाग्मुक्ता तीव्रे-
ण कशावाहनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते तादृगवेलायां अश्वारूढेन च यथा क्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगम-
नहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं यद्वा श्लोकः धारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशद्वाङ्गमसु कशाधिषणेति पठितं अ-
श्विनो र्यावाक्मधुमतीमाधुर्येपिताषारुभ्यरहिता सनुतावती प्रियत्वसत्यत्वेपेताफलप्रदानविषये-
त्यर्थः तथावाचाधुमकौ यज्ञमिमिक्षवमितियोजनीयम् ॥ कशा कशगतिशान्नयोः पचाद्यच् वृषा-
वित्वादाद्युदाचः । सनुतावती ऊनपरिहाणे सुदुरुनयत्यप्रियमितिसून तथाविधमृतं सत्यं यस्यां
वाचिसासनुता नञ्छ्रम्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा परादिश्छन्दसि बहुलं इति शकारज-
दाचः सायस्या अस्तिसाकशासनुतावती कशायाः संज्ञा एवं नामाकशेत्यर्थः संज्ञायामिति मनु-
षोवत्वम् । मिमिक्षव मिहेः सन् हन्ताच्चेति किच्चादुणाभावः इत्वकत्वपत्वानि ॥ ३ ॥

३. अश्विनीकुमार ! तुम लोगों की जो घोड़ों के पसीने और
ताड़ना से युक्त चाबुक है, उसके साथ आकर इस यज्ञ को सोमरस
से सिक्त करो ।

न॒हि॒वा॒मस्ति॑ दूर॒के॒ यत्र॑ रथे॒न॒ गच्छ॑थः ॥ अश्वि॒ना सो॒मिनो॑ गृह्म ॥ ४ ॥

न॒हि॒ । वा॒म् । अस्ति॑ । दूर॒के॒ । यत्र॑ । रथे॒न॒ । गच्छ॑थः । अश्वि॒ना ।
सो॒मिनः॑ । गृह्म ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवांसोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः समा-
गौ वां युवयोर्दूरके दूरदेशेन हस्तिनवर्तते खलु यद्वा यत्र गृहे गच्छथः तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ न हि एवमा-
दीनामन्त इत्यन्तोदाचः । अस्ति चादिलोपेविभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे न अस्ति यु-
वांचरथेन गच्छथ इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते च शब्दो न प्रयुज्यत इति च लोपे मथमातिङ्गविभक्तिर-
स्तीति । यत्र निपावस्य चेति संहितायां दीर्घत्वम् । गच्छथः इयं यद्यपि न मथमा तथापि यत्रेत्य-
द्वययोगाच्च निघातः ॥ ४ ॥

४. अश्विनीकुमार ! सोमरस देनेवाले यजमान के जिस गृह की
ओर रथ से जा रहे हो, वह गृह दूर नहीं है ।

ज्यूडस्पद्वितीये छन्दो भवैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमूतय इति सा विज्यश्च तसः द्वितीयस्येति स-
ण्डे सूत्रितम्—हिरण्यपाणिमूतय इति च तसोमहीद्यौः पृथिवी च न इति ।

तत्र मथमांस्ते पञ्चमीष्टचमाह—

हिर॑ण्यपा॒णिमू॒तये॑ स॒वितार्मु॑पह्वये । स॒चेत्ता॑ दे॒वता॑ प॒दम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हिरण्यपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये । सः । चेत्ता ।
देवता । पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

ऊतये अस्मद्गणार्थसवितारं देवमुपह्वये आह्वयामि सचसवितारदेवएतन्मन्त्रप्रतिपाद्य-
देवताभूत्वापदं यजमानेन पाप्यस्थानं चेत्ताज्ञापयिता भवति कोदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं यजमा-
नायदातुं हस्तेऽसुवर्णधारिणं यद्वा देवताकर्तृकेयागे सवितारस्वयभृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः
तदर्नीकस्यां चिदिष्टादध्यवः तस्मै सवित्रे नक्षणे प्राशिन्ननामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः तच्च
प्राशिन्नं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत्तदीयपाणिं चिच्छेद ततः प्राशिन्नस्य दातारोऽध्यवः सुवर्णमयं पाणिं
निर्माय यक्षितवन्तः सोयमर्थः कौषीतकिब्राह्मणे सभाज्ञातः—सवित्रे प्राशिन्नं प्रतिजिह्वस्तस्य पाणी य-
चिच्छेद तस्मै हिरण्ययौ प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति श्रुतमिति । पाणिशब्दं हिरण्यशब्दं च या-
स्कएवं निर्वर्कि—हिरण्यं कस्माद्विद्यत आयम्यमानमिति वाह्यतेजनाजनमिति वाहितरमणं भवती-
ति बाह्यदयरमणं भवतीति बाह्यतेजां स्यात्येप्साकर्मण इति । तथा पाणिः पणायतेः पूजाकर्मण इति ॥
हिरण्यशब्दो न विषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदमलुतिस्वरः । ऊतये उदात्त इत्यनुवृत्ता वृत्तियुति-
भूति सातीत्यादिना किञ्चन्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । सवितारं तृचश्चित्त्वा दन्तोदात्तत्वम् । चेत्ता चित्वा
संज्ञाने अस्मादन्तर्भावितपण्यार्थात्ताच्छीत्येतन् अनित्यभागमशास्त्रमिवोद्भावः नित्वादाद्युदा-
त्तः । देवता देवात्तलित्वायेतल् लितीति पत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । पदशब्दः पचाद्यजन्तः चित-
इत्यन्तोदात्तः ॥ ५ ॥

५. सुवर्ण-हस्तक सूर्य को, रक्षा के लिए, मैं बुलाता हूँ । वेही
देव यजमान को मिलनेवाला पद बसा देंगे ।

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

सूक्तेषु षष्ठीसूचमाह—

अपां नपां तमवसे सवितारमुपस्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपां तम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि । तस्य ।

व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

अत्र होता सामगृत्विजमन्यं वाशस्त्रिणं ब्रूते अवसे अस्माज्ज्ञितुं सवितारं उपस्तुहि
तस्य सवितुः संबन्धो निवतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाणि उश्मसि कामयामहे कीदृशं
सवितारं अपां नपां तं जलस्य नपात्तकं सन्तापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपां ऊडिभमित्यादिना
विभक्तं रुदात्तत्वम् । नपां तं पारक्षणे अस्य शत्रवन्तः शत्रुशब्दः तस्य न आसमासे न भ्राणनपादित्या-

दिनानलोपमतिषेधइतिवृत्तिकारः अग्निर्हि अपोनपातितच्छोपकत्वाद् तर्हि कथमपामितिषष्ठौ नलोकाव्ययनिष्ठासल्लथेतिकर्मणिषष्ठ्याःप्रतिषेधात् इतिचेत्तर्हि एपाशेषलक्षणास्तु अध्यादित्यौ अपांकरणतया संबन्धिनौ अमेरापइतिश्रुतेः । आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिस्मृतेश्च । अस्मिन्पक्षे उगिदचामितिनुमभावोपिनिपातनादेवेतिमन्तव्यं पातेःकिञ्चन्तस्यतुग्वानिपातनाद् द्रष्टव्यः अथवानपावयतीतिनपात् एतुगतावितिधातोर्ण्यन्तावक्षिप् अग्न्यादित्यौह्यपांनपापकौ परंयुतवच्छेषकौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवसे तुमर्थेसेसेत् इत्यादिनाअसेत् नित्वादाद्युदात्तः । उभसि वशकान्तौ अदिमभृतिर्यइतिशपोलुक् इदन्तोमसिः इतीकारोपजनः ॥ ६ ॥

६. अपने रक्षण के लिए जल को सुखा देनेवाले सूर्य की स्तुति करो । हम सूर्य के लिए यत्न करना चाहते हैं ।

विभक्तारंहवामहेवसोश्चित्रस्यराधसः । सवितारंहृचक्षंसम् ॥ ७ ॥

विभक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सवितारम् ।

हृचक्षंसम् ॥ ७ ॥

वसोः निवासहेतोश्चित्रस्यसुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्यराधसोघनस्यविभक्तारंअस्य यजमानस्यैतावच्छनदानमुचितमिति विभागकारिणं नृचक्षंसं मनुष्याणांप्रकाशकारिणंसवितारंहवामहे कौपीतकिनपतस्याक्रचोव्याख्यानरूपेब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवसमामनन्ति—यदेतद्वसुः चित्रंराधस्तदेषसविताविभक्ताभ्यःप्रजाभ्योविभजतीति ॥ विभक्तारं हृचश्चित्वादन्तोदात्तत्वं रुद्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । हवामहे ह्वयवेर्बहुलंलृन्दसीतिसंप्रसारणम् । वसोः वसनिवासेशुश्रूक्षिहीत्यादिनाउः निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाद्युदात्तः । राधसः अमृत्तन्तोनित्वादाद्युदात्तः । नृचक्षंसं नृष्वष्टइतिनृचक्षाः तंनृचक्षंसं चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन् शित्त्वादनार्धवातुकत्वेनस्याजादेशाभावः रुद्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. निवास के कारणभूत, अनेक प्रकार के धनों के विभाजनकर्त्ता और मनुष्यों के प्रकाश-कर्त्ता सूर्य का हम आह्वान करते हैं ।
अष्टमीष्टकमाह—

सखायंआनिषीदतसवितास्तोम्योनुनः । दाताराधांसिशुभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत् । सविता । स्तोम्यः । नु । नः ।

दाता । राधांसि । शुभति ॥ ८ ॥

सस्त्रिभूताहेऋत्विजः आनिषीदत सर्वशेषविशतनोरेस्माकमयंसवितानुक्षिप्तोम्यःस्तुति-योग्यः राधांसिधनानिदाताप्रदातुमुद्युक्तः एषसविता शुभति शोभते ॥ समानाःसन्तःस्यान्ति

प्रकाशन्तइतिसखायः स्यामकथने समानेरुयश्चोदात्तइतीण्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेनद्वित्वंयलोप-
श्च द्वित्वादाकारलोपः समानस्यच्छन्दसीत्यादिनासमानशब्दस्यसादेशः इण् सन्नियोगेनोदात्त-
त्वं जसि सख्युरसंबुद्धौइतिणित्वाद्धिरायादेशश्च । निषीदत सदिरमतेरितिषत्वम् । स्तोमे-
षुप्रतिपाद्यत्वेनभवः स्तोम्यः भवेच्छन्दसीतियत् यत्तोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । दावा दानशीलः ता-
च्छीत्येतन् नित्त्वादाद्युदात्तः । राधांसि गतं कर्तृकर्मणोःकृतीविप्राभायाःषष्ठ्याः नलोका-
न्ययेतिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

८. सखालोग ! चारों ओर बैठ जाओ । हमें शीघ्र सूर्य की स्तुति
करनी होगी । घन-प्रवाता सूर्य सुशोभित हो रहे हैं ।

अग्निष्टोमेपातःसवने अग्नेपत्नीरिहावहेतिनेष्टुःप्रस्थितयाज्या प्रशास्ताब्राह्मणाच्छंसीतिस-
ण्डेसूचितम्—अग्नेपत्नीरिहावहोक्षाचायवशाचायेति ।

सामेतांसूक्तेनवमीधृचमाह—

अग्नेपत्नीरिहावहदेवानामुशतीरुप । त्वष्टारिसोमंपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप । त्वष्टारम् ।
सोमंपीतये ॥ ९ ॥

हेअग्नेउशतीःकामयमानाःदेवानापत्नीरिन्द्राण्याद्याः इहदेवयजनदेशेआवह तथात्वष्टारं
देवंसोमपीतयेसोमपानार्थंउपसमीपे आवह ॥ पत्नीः इत्यन्तःपतिशब्दश्चाद्युदात्तःपत्युर्नोयज्ञ-
संयोगेइतिङीप् तत्सन्नियोगेनतकारश्च ङीपःषित्वाद् द्वित्वस्वरएव । उशतीः वशकान्तौ उटःशब्द
अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्द्वित्वाद् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं उगितश्चेतिङीप् शतुर-
नुमइतिङीप्उदात्तः ॥ ९ ॥

९. अग्निदेव ! वेदों की अभिलाषा करनेवाली पत्नियों को इस
यज्ञ में ले आओ । सोमपान करने के लिए त्वष्टा को पास ले आओ ।

आग्नाअग्नेइहावसेहोत्रायविष्टुभारतीम् ॥ वरून्त्रीधिषणांवह ॥ १० ॥ ५ ॥

आ । गाः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्टु । भारतीम् ।
वरून्त्रीम् । धिषणाम् । वह ॥ १० ॥ ५ ॥

हेअग्ने अवसेअस्मानवितुंग्रादेवपत्नीरिहावह तथाहेयविष्टयुवतमाग्ने होवांहोमनिष्पाद-
कामग्निपत्नीभारतीभरतनामकस्यादित्यस्यपत्नीवरून्त्रीविरणीयांधिषणांवाग्देवींवावह वाग्वैधि-
षणेतिवाजसनेयकम् । भरतआदित्यइतियांस्केनोक्तत्वात् तस्यपत्नीभारतीत्युच्यते ॥ गम्यन्तइ-

तिग्माः गमूस्सृपुगतौ औणादिकोद्वप्रत्ययः द्वित्वाद्विलोपः प्रत्ययस्वरः । होत्रां हुयामसिभसि-
स्थस्त्रजिति वचन्तोनिच्वादाद्युदात्तः अतिशयेनयुवायविष्ठः अतिशयनेतमविष्ठनौ स्थूलदूरे-
स्यादिनापणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः । भारतीं शार्ङ्गैरवादेरवृत्तत्वाद्ङीनन्तोनिच्वादाद्यु-
दात्तः । वरूचीं असितस्कभितइत्यादौ यद्यपिवरूत्तशब्दस्तृजन्तइत्युक्तं तथाप्यनेइतिकरण-
स्यपदर्शनार्थत्वाद् वरूत्तशब्दस्तृजन्तोपिदृष्टव्यः तेननिच्वादाद्युदात्तत्वं शेषनिधातेनक्कारस्या-
नुदात्तत्वाद् उदात्तधनोहत्पूर्वाद् इत्यपिनङीपउदात्तत्वम् । धिषणां क्युप्रत्ययानुवृत्तौपृषेधि-
षचसंज्ञायामितिक्युः ॥ १० ॥

१०. अग्नि ! हमारी रक्षा के लिए देव-रमणियों को इस यज्ञ में
ले आओ । युवक अग्नि ! देवों को बुलानेवाली, सत्य कथनशीला
और सत्यनिष्ठा सुबुद्धि को ले आओ ।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टमोवर्गः ॥ ५ ॥

सूक्तेएकादशीष्टममाह—

अ॒ग्नि॒नो॒दे॒वी॒र॒व॒सा॒म॒हः॒श॒र्म॒णा॒नृ॒प॒तीः ॥ अ॒च्छि॒न्न॒प॒त्राः॒स॒च॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥

अ॒ग्नि । नृः । दे॒वीः । अ॒व॒सा । म॒हः । श॒र्म॒णा । नृ॒प॒तीः ।

अ॒च्छि॒न्न॒प॒त्राः । स॒च॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥

देवीर्देव्योदेवपत्न्यः अवसारक्षणेनमहोमहताशर्मणाचसुखेनचसहनोत्मान् अग्निसचन्तां
आग्निमुख्येनसेवन्तां कीदृशोदेव्यः नृपतीः मनुष्याणांपालयिष्यः अच्छिन्नपत्राः अच्छि-
न्नपक्षाः नहिपक्षिरूपाणदिवपत्नीनांपक्षाः केनचिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः पुंयोगादाख्यायांइतिङीषन्तः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः दीर्घाञ्सिचेतिप्रतिषेधस्थ बाछन्दसीतिपाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णोदी-
र्घत्वम् । अवसा अवसरक्षणे अमुन् निच्वादाद्युदात्तः । महः महपूजायां क्तिप् सुपांसुपोभवन्ती-
तित्वीयैकवचनस्यङसादेशः सावेकाचइतिविभक्तैरुदात्तत्वम् । नृपतीः समासान्तोदात्तत्वेमात्रे
परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अच्छिन्नपत्राः न छिन्नानिअच्छिन्नानि अव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अच्छिन्नानिपत्राणिमासांवाः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

११. अच्छिन्नपक्षा वा द्रुतगामिनी और मनुष्यरक्षिका देवी रक्षण
और महान् सुख-प्रदान द्वारा हमारे ऊपर प्रसन्न हों ।

इ॒हे॒न्द्रा॒णी॒मु॒प॒ह्व॒ये॒व॒रु॒णा॒नी॒स्व॒स्तये॑ । अ॒ग्रा॒यी॒सो॒म॒पी॒तये॑ ॥ १२ ॥

इ॒ह । इ॒न्द्रा॒णीम् । उ॒प॒ । ह्व॒ये । व॒रु॒णा॒नीम् स्व॒स्तये॑ । अ॒ग्रा॒यी॒म् ।

सो॒म॒पी॒तये॑ ॥ १२ ॥

इहास्मिन्नकर्मणि स्वस्तये अस्माकमविनाशाय सोमपीतयेसोमपानायच इन्द्रवरुणा-
ग्नीनांपत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्रार्णिवरुणानीं इन्द्रवरुणेत्यादिनापुंयोगेङीप्प्रत्ययः आनुगागमश्च
प्रत्ययस्वरः । अग्नार्यीं वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तइतिङीप् तत्सन्नियोगेन इकार-
स्यैकारजदात्तः । सोमपीतये असकृत्पूर्वोक्तम् ॥ १२ ॥

१२. अपने मङ्गल के लिए और सोम-पान के लिए इन्द्राग्नी,
वरुणानी और अग्नार्यो या अग्निपत्नी को हम बुलाते हैं ।

द्वितीयेन्द्रन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेमहीद्यौःपृथिवीचनइतिद्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः द्विती-
यस्याग्निवइतिखण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरिति । आग्रयणेष्टौ
महीद्यौरित्येषाद्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या आग्रयणंवीहिश्यामाकेतिखण्डेसूत्रितम्—ये-
केचन्मामहिनोअहिमात्यामहीद्यौःपृथिवीचनइति । अग्निमन्थनेप्येषाविनिधुक्ता मातर्वैश्वदेव्या-
वितिखण्डेसूत्रितम्—अभित्वादेवसवितर्महीद्यौःपृथिवीचनइति । विष्यन्दमानंसाक्षाप्यं अनयै-
वाहवनीयदेशेनिनयेत् विष्यपराधइतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—विष्यन्दमानंमहीद्यौःपृथिवीच-
नइतिअन्तःपरिधिदेशेनिनयेदुरिति । आश्विनशस्त्रेप्येषा संस्थितेष्वश्विनायेतिखण्डेसूत्रि-
तम्—महीद्यौःपृथिवीचनस्तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवेवि ।

तामेतांस्केवयोदशीष्टचमाह—

महीद्यौःपृथिवीचनइमंयज्ञंमिमिक्षताम् । पिपृतांनोभरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् ।

पिपृताम् । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

महीमहतीद्यौर्ध्रुलोकदेवता पृथिवीभूमिदेवताच नोस्मदीयमिपंयज्ञंमिमिक्षतां स्वकी-
यसारभूतेनरसेन मिमिक्षतां सेकुमिच्छतां तथा भरीमभिः भरणैःपोषणैर्नोस्मान् पिपृता-
भुजेदेव्यौपूरयताम् ॥ मही महच्छब्दात् उगितश्चेतिङीप् अवशब्दलोपःछान्दसः बृहन्महतो-
रुपसंख्यानमितिङीपउदात्तत्वम् । द्यौः दिव्शब्दःपातिपदिकस्वरणान्तोदात्तः गोतोणिदितिततः
परस्यसोर्णिद्वन्दावाद्भवन्तीबृद्धिरपिस्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी प्रथमख्याने मथेःपिवन्
संप्रसारणंचेतिपिवन्प्रत्ययः पिद्वौरादिभ्यश्चेतिङीप् प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां मिहसेचने सभि
द्विभाविह्लादिशेषौ बलकत्वपत्वानि । पिपृतां पूषालनपूरणयोः ह्रस्वइत्येके लोट् तसस्ताम्
शपःभृः अर्तिपितृयोश्चेत्यभ्यासस्याकारस्यइकारः तिङ्प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः दुग्धभ्रा-
रणपोषणयोः इत्थमृष्टृत्सृष्टृमदमलितीमन् निच्चादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

१३. महान् द्यु और पृथिवी हमारा यह यज्ञ रस से सिक्त करें
और पोषण-द्वारा हमें पूर्ण करें ।

चतुर्दशीष्टकमाह—

तयो॒रिहृ॒तव॒त्पयो॒विप्रा॑रिह॒न्ति॒धी॒तिभिः॑ । ग॒न्धर्व॑स्य॒ध्रुवे॑प॒दे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतश्चत् । पयः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिभिः ।

गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गन्धर्वस्यध्रुवंपदंअन्तरिक्षं तथाचतापनीयशाखायांसमाभ्रायते—यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसे-
वितयन्तरिक्षमिति । तेनान्तरिक्षेणोपलक्षिते आकाशेवर्तमानयोस्तयोरित् द्यावापृथिव्योरेवसं-
बन्धिपयोजलंघृतवत् घृतसदृशं विप्रामेधाविनः पाणिनोधीतिभिःकर्मभिः रिहन्तिरिहन्ति य-
द्वा घृतवद्धृतसारत्वेनोपेतंरिहन्तिरिहोर्व्यत्ययेनरेफः ॥ गन्धर्वस्य धृञ्धारणे गविधृञोमचइ-
तिवप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनगोशब्दस्यचगमादेशः ॥ १४ ॥

१४. अपने कर्म के बल द्यु और पृथिवी के बीच में, मेधावी लोग
गन्धर्वों के निवास-स्थान अन्तरिक्ष में, धी की तरह, जल पीते हैं ।

स्योनापृथिवीत्येषामहानाग्नीवतेभूमिस्पर्शनेविनियुक्ता एतद्विदंस्वचारिणमितिस्वण्डेसू-
क्षितम्—स्योनापृथिविभवेतिसमाप्येति । स्मार्तेहेमन्तप्रत्ययरोहणेप्येषाभ्रपूजप्या मार्गशीर्ष्या-
प्रत्ययरोहणमितिस्वण्डेसूत्रितम्—वस्मिन्नुपविश्यस्योनापृथिविभवेतिजपित्वेति ।

तामेतांसूक्तेष्वदशीष्टकमाह—

स्यो॒नापृ॒थिवि॒भ्रवानृ॒क्षरा॑नि॒वेशनी॑ । यच्छा॒नः॒शर्म॑स॒प्रथः॑ ॥ १५ ॥ ६ ॥

स्यो॒ना । पृ॒थिवि॒ । भ्र॒व । अ॒नृ॒क्षरा॑ । नि॒वेशनी॑ । यच्छ । नः ।

शर्म । स॒प्रथः॑ ॥ १५ ॥ ६ ॥

हेपृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ताभ्रव स्योनशब्दोविस्तीर्णवाची तथाचवाजसनेयब्राह्मणे-
स्योनशब्दोपेतंकंचिन्मन्त्रमुदाहृत्यव्याख्यातम्—इन्द्रस्थोरुमाविशस्योनःस्योनमिति विस्तीर्णो-
विस्तीर्णमित्येवतदाहेति । यद्वास्योनशब्दः सुखवाची तथाचयास्कवाक्पमुदाहरिष्यते—अनृ-
क्षराकण्टकरहिता निवेशनी निवेशस्थानभूतासप्रथोविस्तारभूतं शर्मशरणंनोस्मभ्यं यच्छ हेपृ-
थिवि देहि । तामेताष्टचमुदाहृत्ययास्कएवंव्याचष्टे—सुखानःपृथिविभ्रवानृक्षरानिवेशन्यृक्षरःक-
ण्टकच्छतेर्यच्छानःशर्मयच्छन्नुशरणंसर्वतःपृथिवि ॥ स्योनां विवृतन्तुसन्ताने सिवेष्टेयेचि-
तिप्रत्ययः टेष्टयोश्चादेशः प्रत्ययस्वरः स्योनापृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयोनपरस्परं
अतोसामर्थ्येनैवपराङ्मवावादोकारस्य नामधेयताद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरा ऋषीगतौ गच्छत्यन्त-

रित्युक्षरः कण्टकः तन्युषिण्यांक्सरन् षडोःकःसीतिकत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं नञोबहुव्री-
हिः तस्मान्नुडचीतिनुडागमः नञ्सुष्ठ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । निविशत्यस्याभितिनिवेशनी
करणाधिकरणयोश्चेतित्युट् लिटीविप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यच्छ दाणूदाने पाषेत्यादिना
यच्छादेशः श्रुचोतस्तिष्ठइतिदीर्घः । सप्रथः प्रथमप्रव्याने अस्तुन् प्रथसासहवर्ततइति तेनसहे-
वितुत्पयोगेइतिसमासः बोपसर्जनस्येतिसमावः कृत्स्वरः ॥ १५ ॥

१५. पृथिवी । तुम विस्तृत, कण्टक-रहित और निवासभूता बनो ।
हमें यथेष्ट सुख दो ।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

प्रातःसवनेसोमातिरेके एकंशस्त्रंशंसनीयं तत्रअतोदेवाइत्याद्याःषड्भुवः सोमातिरेकइ-
तिखण्डेसूत्रितम्—महोइन्द्रोयओजसाअतोदेवाअवन्तुःइत्यैन्द्रीभिर्देव्यवीभिश्चेति । अग्नोर्मा-
मेच्छावाकातिरिक्तोक्थेपिपताःषड्भुवःस्तोत्रियानुरूपार्थाः तथाचयस्यपशवइतिखण्डेसू-
त्रितम्—अतोदेवाअवन्तुनइतिस्तोत्रियानुरूपविति । दशपूर्णमासयोःप्रायश्चित्तहोमेप्याद्येवि-
नियुक्ते तथैववेदंपत्रयाइतिखण्डेसूत्रितम्—अतोदेवाअवन्तुनइतिद्व्यभ्यांआहतिभिश्चेति । या-
ज्यानुवाक्ययोर्ध्वलौकिकभाषणेअतोदेवाइत्येवाजप्या सूत्रितंहि—आपद्यतोदेवाअवन्तुनइ-
तिजपेदिति ।

सामेपांसुक्तेषोदशीष्टवमाह—

अतोदेवाअवन्तुनोयतोविष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याःसप्तधामभिः॥ १६ ॥

अतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । विचक्रमे ।

पृथिव्याः । सप्त । धामभिः ॥ १६ ॥

विष्णुःपरमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायन्मादिभिश्छन्दोभिःसाधनभूतैः यतः पृथि-
व्याःयस्मान्द्रूपदेशाद्विचक्रमे विविधंपादक्रमणंलुतवान् अतोस्मात्पृथिवीप्रदेशाओस्मान्देवाअ-
वन्तु विष्णोःपृथिव्यादिलोकेषुछन्दोभिःसाधनैःजयतैत्तिरीयाआमनन्ति—विष्णुमुत्सावैदेवाश्छ-
न्दोभिरिमाँलोकाननपजप्यमभ्यजयन्निति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्यपृ-
थिव्यपादानंपृथिवीप्रदेशाद्रक्षणंनामभूलोकेवर्तमानानांपापनिवारणम् ॥ अतः एतच्छब्दात् प-
ञ्चम्यास्वसिल् इतिवसिल् एतदोशित्यशादेशः लिट्स्वरेणाकारउदात्तः । यतः वसिलःप्राग्दिशो-
विभक्तिरिविविभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं लिट्स्वरः । विष्णुः विषेःकिञ्चेतिनुप्रत्ययः कित्वा-

भगुणः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे सुवित्तिर्योगविभागात् विशब्दस्यसमाप्तः समा-
प्तान्तोदात्तत्वं यद्वचयोगान्ननिषादः । सप्त मुपांस्तुल्यगितिभिसोलुक् । धामभिः दधारेरातोमनि-
भित्तिमनिन्नित्त्वरः ॥ १६ ॥

१६. जिस भू-प्रदेश से, अपने सातों छन्दों-द्वारा विष्णु ने विविध पाद-कर्म किया था, उसी भू-प्रदेश से देवता लोग हमारी रक्षा करें।

वैष्णवोपांशुयाजस्य इदंविष्णुरित्येवानुवाक्या उक्तदेवताइतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रिदेवःपृथिवीमेषतामिति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्येश्वातिक्रमणेअनयैवश्वपदेषुभस्मप्रक्षिपेद्विध्यपराधइतिखण्डेसूत्रितम्—भस्मनाशुनःपदंपतित्वपेदिदंविष्णुर्विचक्रमइति । आतिथ्यायांप्रधानस्यहविषपैवानुवाक्या अयातिथ्येत्तावेतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णुर्विचक्रमेतदस्मप्रिममभिपाथोअश्यामिति । उपसत्सुवैष्णवस्यैवानुवाक्या अथोपसदितिखण्डेसूत्रितम्—अयस्फानोअमीवहेदंविष्णुर्विचक्रमइति ।

सामेतांसूक्तेसप्तदशीपृथमाह—

इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम् । समूमहस्थपांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । ष्वक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।

समूहं हिम् । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदं प्रतीयमानं सर्वजगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेण पादक्रमणं कृतवान् तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् अस्मिन् विष्णोः पांसुरे धूति-
युक्ते पादस्थाने समूहं इदं सर्वं जगत्सम्पन्नभूतम् सेयमुक्त्या स्केनैव व्याख्याता—विष्णु-
विंशतेषां न्यभोतेषां यदिदं किञ्च दक्षिणमते विष्णुसौधानि धत्ते पदं त्रेधा भावाय पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवी-
तिश्याकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसी त्र्यौर्णवाभः समूहमस्य पांसुरेऽप्यायने नन्तरिक्षे पदं
न दृश्यतेऽपि बोधार्थेऽस्मात् समूहमस्य पांसुरे इव पदं न दृश्यत इति पांसवः पादैः स्यन्ते इति वाच्यम्
शेरत इति वापंसनीया भवन्तीति वेति ॥ त्रेधा एधाञ्च इत्येधा च्छत्ययः चितोन्वोदात्तः । समू-
हं बहुप्रापणे निष्ठे विक्रः वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं बलधत्तद्वृत्तद्वृत्तलोपदीर्घत्वानि गतिरन-
न्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्म्य इदमोन्वादेशे इत्यशनुदात्तः प्रत्ययश्चसुप्रत्ययेण । पांसुरे
नगपांसुपांसु इत्यभेदविषयकव्यभित्यम्बवर्ध्यायोः प्रत्ययस्वरः ॥ १७ ॥

१७. विष्णु ने इस जगत् की परिक्रमा की, उन्होंने तीन प्रकार से अपने पैर रखे और उनके धूलियुक्त पैर से जगत् छिप-सा गया।

उपसदिवैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकाले नुवाक्या ग्रीणिपदेत्येवास्मिन्निर्वाचनी-
णिपदाविषक्रमइति स्विष्टकृदाविबुध्यतइति ।

सामेतामष्टादशीष्टचमाह—

त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गोपाअदाभ्यः । अतोधर्माणिधारयन् ॥ १८ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ।

अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापिर्हिसितुमशक्यः गोपाः सर्वस्यजगतोरक्षकोविष्णुः पृथिव्यादिस्थानेषु
अतएतेषुत्रीणिपदानिविचक्रमे किं कुर्वन् धर्माण्यग्निहोत्रादीनिधारयन् पोषयन् ॥ पदा सृष्ट्या-
सृष्टुगित्यादिनाविभक्तैर्द्वादेशः सस्यस्थानिबन्धावेनानुदात्तत्वेप्राप्ते उन्नात्तनिवृत्तिस्वरेणो-
दात्तत्वम् । गोपाः गोपामृतस्येत्यत्रोक्तम् ॥ अदाभ्यः दधेर्कैहलोप्यदितिण्यत् नञ्समासः अव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धारयन् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणणिचपवस्वरः
शिष्यते ॥ १८ ॥

१८. विष्णु जगत् के रक्षक हैं, उतको आधात करनेवाला कोई नहीं

है । उन्होंने समस्त धर्मों का धारण कर तीन पैरों का परिक्रमा किया ।

विष्णोः कर्माणि पश्यन् यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सर्वा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यन् । यतः । ब्रतानि । पस्पशे । इन्द्रस्य ।

युज्यः । सर्वा ॥ १९ ॥

हेत्रात्विगादयः विष्णोः कर्माणिपालनादीनिपश्यन् यतोयैः कर्मभिः ब्रतान्यग्निहोत्रादीनि
पस्पशे सर्वोयजमानः स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहादनुविष्टतीत्यर्थः वादशोविष्णुरिन्द्रस्ययुज्योयो-
ग्योनुकूलः सत्त्वाभवति विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टाहत्पुष्ट्यनुवाकेअथहवैतर्हि विष्णुरित्यादिना
प्रपञ्चेनतैत्तिरीयाआमनन्ति—पस्पशे स्पशनाधनस्पर्शनयोः लिट् द्विर्भावे शर्पूर्वाः स्वयइतिप-
कारः शिष्यते सकारोलुप्यते यङ्प्रत्यययोगादनिघातः । युज्यः युजेर्वाहुलकात्क्यप् कित्त्वाद्गुणाभावः
क्यपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः ॥ १९ ॥

१९. विष्णु के कर्मों के बल ही यजमान अपने ब्रतों का अनुष्ठान
करते हैं । उनके कर्मों को देखो । वे इन्द्र के उपयुक्त सत्त्वा हैं ।

विंशीष्टचमाह—

तद्विष्णोः परमंपदंसदापश्यन्ति सूरयः । दिवीवचक्षुरातंतम् ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।

दिविइव । चक्षुः । आतंतम् ॥ २० ॥

सूरयोविद्वांसः कृत्विगादयः विष्णोःसंबन्धिपरममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं
शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति तत्र दृष्टान्तः—दिवीव आकाशे यथा आततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्निरो-
धाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ सदा सर्वैकान्येति दामत्ययः सर्वस्य सोऽन्यतरस्यादीति सर्वशब्दस्य
सम्भावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिना विभक्त्येव रुदात्तत्वं इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदमलुति स्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः न विषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । आततं तनेतिः कर्म-
णिकः यस्य विभाषेतीदृशतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः रुदुत्तरपदमलुति स्वरत्वेभागे ग-
तिरनन्तर इति गवेरुदात्तत्वम् ॥ २० ॥

२०. आकाश में चारों ओर विचरण करनेवाली मूर्खें जिस प्रकार
दृष्टि रखती हैं, उसी प्रकार विद्वान् भी सदा विष्णु के उस परम
पद पर दृष्टि रखते हैं ।

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ २१ ॥ ७

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते । विष्णोः ।

यत् । परम् । पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्यक् दीपयन्ति की-
दृशाः विपन्यवः विशेषेण स्तोतारः जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः ॥ वि-
प्रासः ध्यानसेरमुक् । विपन्यवः स्तुत्यर्थस्य पनेर्दाहुलकादौणादिकोऽमुपत्ययः यत्र प्रत्ययस्वरः ।
जागृवांसः जागृनिद्राक्षये लिटः कस्युः कादिनियमात्माप्त्येवोवस्वेकाजात्रसामिति नियमा-
भिवृत्तिः ॥ २१ ॥

२१. स्तुतिवादी और मेधावी मनुष्य विष्णु के उस परम पद से
अपने हृदय को प्रकाशित करते हैं ।

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

तीवा इति चतुर्विंशत्युचं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—तीवाश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैर्कैन्द्रवायव्यौ
मैत्रवरुणमरुत्वतीयैर्वैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शिष्टा आप्योन्त्याभ्यर्धाग्नेय्यप्स्वन्तः पुरजष्णिक्
परानुष्टुप् तिस्रश्चान्त्याएकविंशीतिष्ठेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्तमानाभेधा वि-
धिः काण्वः ऋषिः अप्स्वन्तरित्येषा पुरजष्णिक् प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेण आद्यध्वेत्युरजष्णिगि-
तिलक्षणसन्धावाव अप्स्वमेसोम इत्येषानुष्टुप् इदमाप इत्याद्यास्ति सोऽनुष्टुभः शिष्टा एकोनविंश-
तिसंख्याकान्त्रचोगायत्र्यः आदौ गायत्रिमिति परिभाषितत्वात् आद्यावायुदेवताकावतोद्देकचा-
विन्द्रवायुदेवताके ततः एकस्तुचोर्मैत्रवरुणदेवत्यः तत उत्तरतुचस्य मरुद्गणविशिष्टेन्द्रोदेवता
तत एकस्तुचो वैश्वदेवः तदनन्तरमावीपौष्णः शिष्टा ऋचो देवताकाः पयस्वानम इत्यर्धचं गुका-
संमाम इत्येषा त्वमिदेवताका सूक्तविनियोगोऽलिङ्गादवगन्तव्यः अग्निष्टव इह स्य द्वितीये हनिम-

उगशस्त्रेवायव्यतृचस्पतीवाः सोमास इत्येषा तृतीया द्वितीयस्य चतुर्विंशेनेति खण्डे सूत्रितम्—तीवाः सोमास आगहीत्येकेति पृष्ठचषडहेषि द्वितीये हनि पउगे एषा ।

तामेतां सूक्ते प्रथमाष्टचमाह—

तीवाः सोमांस आगं ह्याशीर्वन्तः सुता इमे । वायो तान् प्रस्थितान् पिव ॥ १ ॥

तीवाः सोमांसः । आ । गहि । आशीः श्वन्तः । सुताः । इमे ।

वायो इति । तान् । प्रस्थितान् । पिव ॥ १ ॥

हेवायो इमे सोमांसः ऐन्द्रवायवग्रहादितृपाः सोमाः सुताः अभिषुताः ते च तीर्वाः मभूवत्वा त्वत्पयितुं समर्थाः आशीर्वन्तः आशिरयुक्ताः अतस्त्यमा गहि अस्मिन्कर्मण्यगच्छ प्रस्थितान्—चरवेदिप्रत्यानीतान् सोमान् पिव ॥ सोमांसः अर्विस्तुस्वित्यादिनामन् नित्वा दाद्युदात्तः आज्ञसेर-श्रुक् । गहि मरुद्भिरग्न आगहीत्यत्रोक्तम् । आशीर्वन्तः अत्रिष्पके अपस्पृधेधामित्यादिसूत्रे आहूपूर्वस्य क्षिपिशिरादेशो निपातितः करणस्यापिश्रयणद्रव्यस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि कृष्णविरुध्यवे आशीरेषामस्तोत्याशीर्वन्तः छन्दसोर इति वत्वम् । वायो आमक्षिताद्युदात्तत्वम् । प्रस्थितान् प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं वाधित्वा व्यत्ययेन अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. वायुदेव ! यह तोछा और सुपक्षव सोमरस तैयार है । तुम आओ; वही सोमरस यहाँ लाया गया है । पान करो ।

पूर्वोक्तपवशस्त्रे उभादेवादिविस्पृशेति द्वे ऐन्द्रवायवतृचस्य प्रथमा द्वितीये । तथा च द्वितीयस्येति खण्डे सूत्रितम्—उभादेवादिविस्पृशेति द्वे इति ।

तयोः प्रथमां सूक्ते द्वितीयाष्टचमाह—

उभादेवादिविस्पृशेन्द्रवायूह्वामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविः स्पृशा । इन्द्रवायू इति । ह्वामहे । अस्य ।

सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृशाद्युलोकवर्तिनौ उभादेवा द्वौ देवा विन्द्रवायूह्वामहे आह्वयामः किमर्थं अस्य सोमस्य पीतये असकृद्वाख्यातम् ॥ उभादेवा सुपांसुलुगित्याकारः । दिविस्पृशा ह्युभयोर्देवरूपसंख्यानमितिसप्तम्या अलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रवायू इन्द्रश्च वायुश्चेति द्वन्द्वः उभयप्रवायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यानङो निषेधः देवताद्वन्द्वे चेति मातृस्योभयपदप्रकृतिस्व-

१ तीवाः तिजनिशाने रक्दोर्धत्वं जस्पवः इति ऋक्छन्देत्यत्र मनोरमा ।

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रवरुणंचोभावाह्वयामः कीदृशावुभौ जज्ञा-
ना कर्मप्रदेशेषादुर्भवन्तौ पूतदक्षसाशुखबलौ ॥ वरुणं वृत्रवरणे कृवृत्तृदारिद्र्यजननं निस्वादा-
द्युदात्तः । सोमपीतये दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जज्ञाना जनीमादुर्भावे छन्दसि
लिट् तस्यलिटः कानज्वा इतिकानजादेशः गमहनेत्यादिना उपधालोपः तस्य अचः परस्मिन्नि-
ति स्थानिबन्दावाजनशब्दस्य द्विवचनं स्तोत्रुनाश्चुरितिनकारस्यञकारः चित् इत्यन्तोदात्त-
त्वं पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा पूत्रपवने निष्ठेतिक्ः श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः पूतदक्षोययोस्तौ
बहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. मित्र और वरुण—दोनों शुद्ध-बल-वाली और यज्ञ में प्राबुद्ध
होनेवाले हैं। हम उन्हें सोमरस-पान के लिए, बुलाते हैं।

पञ्चमीष्टचमाह—

ऋतेनयार्हतावृथावृतस्यज्योतिषस्पती । तामित्रावरुणाहुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतुश्चयौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति ।

ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

यौमित्रावरुणौ ऋतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ ऋतमवश्यं प्रावि-
तयासत्यंकर्मफलतत्त्ववर्धकौ ऋतस्यसत्यस्य प्रशस्तस्यज्योतिषः प्रकाशस्यपती पालकौ श्रुत्य-
न्तरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेनश्रुतत्वाद्वादशादित्येज्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिःपाटकत्वंयुक्तं श्रुत्य-
न्तरेच अष्टौपुत्रासोजदितेरित्युपक्रम्य मित्रावरुणभ्येत्यादिकमाज्ञातम् । तामित्रावरुणा तथा-
विभौ मित्रावरुणौ हुवेआह्वयामि ॥ ऋतावृधौ वृधुवृधौ क्लिप्तेतिक्लिप् अन्येषामपिट्प्रत्य-
इतिदीर्घः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ज्योतिषः द्युतदीप्तौ द्युतेरिसिन्नादेशजइतिइसिन्प्रत्ययो-
निस्वादाद्युदात्तः षष्ठ्याःपतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्यसः पत्वम् । मित्रावरुणा देवता-
द्वन्द्वेचेत्यानङ् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं अर्पांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घआकारः । हुवे
हेत्र् आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनेसंप्रसारणे परपूर्वत्वेचकृते बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ढेरेत्वं गु-
णेयाप्ते गिकृतिचेतिप्रतिषेधः उवळादेशः तिङ्कृतिङ्इतिनिषातः ॥ ५ ॥

५. जो मित्र और वरुण सत्य के द्वारा यज्ञ की वृद्धि और यज्ञ
के प्रकाश का पालन करते हैं, उन लोगों का मैं आह्वान करता हूँ।

षष्ठीष्टचमाह—

वरुणः प्राविताभुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः । करतानः सुरार्धसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । उतिभिः ।

करताम् । नः । सुरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं माविता भुवद प्रकर्षेण रक्षको भवतु मित्रश्च विश्वाभिरुतिभिः
सर्षाभीरक्षाभिः माविता भुवद वावुभाषपि नोऽस्मान् सुराधसः प्रभूतधनमुक्ताव करवां
कुरुताम् ॥ अविता वृचश्चित्वादन्तोदात्तत्वं प्रादिसमासे रुद्रुत्तरपदमकृतिस्वरत्वे-
न वदेव शिष्यते । भुवद भूतत्वायां छेटस्तिप् छेटोऽहो इत्यङ्गागमः इत्यङ्गलोपङ्गीकारलोपः
बहुलं छन्दसीति शपोलुक् गुणोभावे भूवोस्तिङ्गीतिप्रतिषेधः उवङ्गादेशः तिङ्गुतिङ्गितिनिघातः ।
विश्वाभिः अशूपृषोत्यादिना कञ्चन्तो विश्वशब्द आद्युदात्तः टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते ।
कृतिभिः कृतिपृतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । करवां कञ्ककरणे भौवादिकः छोटः तस् वसस्तां क-
र्त्तरि शप् गुणोरपरत्वं शपः पित्त्वादननुदात्तत्वं तिङ्गश्च छसाद्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते ।
सुराधसः राधसाधसंसिद्धौ राधोत्पन्नेनेति राधोधनं शोभनं राधोयेषति बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृति-
स्वरत्वेऽभावे नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वात् सोमं नसो अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वेन बाध्यते ॥ ६ ॥

६. वरुण और मित्र सब तरह से हमारी रक्षा करते हैं । वे हमें
मयेष्ट सम्पत्ति दें ।

मरुत्वन्तं हवामहे इन्द्रमासोमपीतये । सजूर्गुणेन तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमं पीतये । सजूर्गुः । गुणेन ।
तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तं मरुद्भिर्भुक्तमिन्द्रं सोमपीतये सोमपानाय आहवामहे आह्वयामः सचेन्द्रोगणे-
न मरुत्समूहेन सजूर्सहर्षतृपतु भवतु ॥ मरुतोऽस्य सन्धीति मरुत्वात् अय इति मतुपो वत्वं वसौ मत्व-
र्थे इति भसंज्ञापापदसंज्ञाया बाधितत्वात् जशत्वाभावः मतुप्सुपौ पित्त्वादननुदात्तौ ननु ह्रस्वनुङ्ग्यां
मतुप् इति मतुप उदात्तत्वेन भवितव्यं स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदितितकारस्याविद्यमानवत्त्वेन
ह्रस्वात्परत्वात् न ह्रस्वनुङ्ग्यामित्यत्र नुद्ग्रहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषानाश्रीयत् इति वृ-
त्तावुक्तं अतो मरुच्छन्दस्य स्वरपव शिष्यते । सजूर्गुः जुषीषीति सेवनयोः संपदादि लक्षणः किं
समानापीतिर्यस्येति बहुव्रीहिः समानस्य च्छन्दसोऽतिसंज्ञावः ससजुषोरिति रितुत्वं वोरुपधायाङ् यु-
पधादीर्घः बहुव्रीहिस्वरेऽभावे निचक्रादीनां छन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तृपतु तृपतृपतृपौ
तुदादिभ्यः शः शेतृपादीनामिति नुमागमः ॥ ७ ॥

७. मरुतों के साथ, सोम-पान के लिए, हम इन्द्र का आह्वान करते
हैं । वे मरुद्गण के साथ तृप्त हों ।

अष्टमीष्टकमाह—

इन्द्रं ज्येष्ठामरुद्गणा देवांसः पूर्षरातयः । विश्वेममंश्रुता हवाम् ॥ ८ ॥

इन्द्रं ज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासः । पूषरातयः । विश्वे । मम ।
श्रुत । इवम् ॥ ८ ॥

हे देवासः इन्द्रमरुद्रूपा विश्वे सर्वे यूयं मम इव माह्वानं श्रुतश्रुत कीदृशाः इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो-
ज्येष्ठो मुख्यो येषु वे तथा विधाः मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दाता
येषां मिन्द्रमरुतां तेषां पूषरातयः ॥ इन्द्रज्येष्ठाः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं पादादित्वादिनिघातः । मरु-
द्गणाः विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पूर्वस्या विद्यमानवत्त्वादिनिघातः । देवासः पूषरातयः
पूर्ववत् । श्रुत श्रुतश्रवणे लोपमभ्यमनबहुवचनं य तस्थस्यमिषामिति वादेशः व्यत्ययेन शप् बहु-
लं छन्दसीति शपोलुक् सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणोपाधेः श्रुतिचेति प्रविषेधः अचोव-
स्ति हवति दीर्घः । इवम् हे ज्ञस्पर्धायां शब्दे च भावेन उपसर्गस्येत्थप संसारणं परपूर्वत्वं गु-
णावादेशौ अपः पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः शिष्यते ॥ ८ ॥

८. मरुद्गण ! तुम्हारे अन्दर इन्द्र अपनी हैं, पूषा या सूर्य
तुम्हारे दाता हैं । तुम सब लोग हमारा आह्वान सुनो ।
नवमी सूचमाह—

इत इन्द्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा । मानो दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

इत । इन्द्रम् । सुदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा । मा ।
नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुद्गणाः सहसानलवता युजायोगेनेन्द्रेण सहवृद्धं शत्रुं
हवनाशयत दुःशंसः दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युको वृत्रो नोऽस्मान् प्रतिमेशव समर्थो मा भूत् ॥ इत
इन्द्रं हि सागत्योः लोटस्थ तस्य च अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपोलुक् अनुदात्तोपदेशेऽप्य-
दिना अनुनासिकलोपः । सुदानवः सुदानुदाने दाभाभ्यां नुस्त्वौणादिकोऽनुपत्ययः मादि-
समासे आमन्त्रितनिघातः । युजा युजिर्योगे कृत्विगित्यादिना क्तिन् सावेकाच इति तृतीयैक-
वचनस्योदात्तत्वम् । दुःशंसः ईषदुःसृष्ट्वित्स्वल् लिटीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । ईशत ईश-
ऐश्वर्यं माङ्गिलुङिमाधे छन्दसि लुङ् लङ् लोट इति व्यत्ययेन लङ् तस्यत्रः बहुलं छन्दसीति शपो-
लुगभावः नमाङ्गयोगे इत्याहागमाभावः विङ्कृतिङ् इति निघातः ॥ ९ ॥

९. दान-परायण मरुतो ! बली और अपने सहायक इन्द्र के साथ
शत्रु का विनाश करो, जिससे दुष्ट शत्रु हमारा स्वामी न बन बैठे ।

विश्वान् देवान् हवाम इमरुते सोमपीतये । उग्राहि पृश्निमातरः ॥ १० ॥ १॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमक्षीतये । उपाः ।

हि । पृथिविमातरः । ॥ १० ॥ ९ ॥

मरुतोमरुतसंज्ञकान् विश्वान्सर्वान्देवान् सोमक्षीतयेहवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः तेच मरुतः उपाः शत्रुभिरसहचराः पृथिविमातरः पृथ्वेर्नानावर्णयुक्तायाभूमेःपुत्राः हिशब्दः प्र-
सिद्ध्यर्थः साक्ष्यसिद्धिः पृथ्वेःपुत्रा इतिमन्त्रान्वरादवगन्तव्या ॥ पृथिवीमातायेति पृथिवीशब्दो-
पुणिपृथिविरित्युपादावाद्युदात्तोनिपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदपठविस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. सारे मरुतदेवों को सोमरस-पान के लिए हम आह्वान करते हैं : वे उग्र और-पुष्टि (पृथिवी, आकाश या मध्य) की संतान हैं ।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेनवमोऽर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीष्टुचमाह—

जयतामिवतन्मृतुर्मरुतामेतिघृष्णुया । यच्छुभंयायनानरः ॥ ११ ॥

जयतामृद्धिव । तन्मृतुः । मरुताम् । एति । घृष्णुया । यत् ।

शुभम् । यायन । नरः ॥ ११ ॥

मरुतदेवानां तन्मृतुःशब्दः घृष्णुया षाष्ट्ययुक्तःसन्नेतिगच्छति केषामिव जयतांविज-
ययुक्तानां शूराणांभटानामिव हेनरोनेतारोमरुतोभूयं यद्यदा शुभंशोभनंदेवयजनं यायन
ग्रामुथ तदात्वदीयःशब्दो गच्छतीतिपूर्वशान्वयः ॥ तन्मृतुः तनुविस्तारे ऋतन्मृतुःआत्मादिना
यनुचप्रत्ययः । घृष्णुया जिघृषामागन्त्ये असिगृधिपृथिविक्षिपेःकुरितिक्कः शुभांशुलुगिति
सोर्वाजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः । यायन तमनमनयनाभेतियनादेशः यच्छब्दयोगा-
न्निपाताभावः ॥ ११ ॥

११. जिस समय मरुतलोग शोभन यज्ञ को प्राप्त होते हैं उस

समय विजयी लोगों के नाव की तरह उनका, वर्ष के साथ, निनाव होता है ।

हस्काराद्द्विद्युतस्पर्यतो जाना अवन्तुनः । मरुतोमृळयन्तुनः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवन्तुः । नः ।

मरुतः । मृळयन्तु । नः ॥ १२ ॥

हस्कारादीप्तिकारात् विद्युतोविशेषेणदीप्यमानात् अतःअन्तरिक्षात्परिजाताः सर्वतज-
त्तजाः मरुतो नोस्मानवन्तुरक्षन्तु तथाविधामरुतो नोस्मान्मृळयन्तुमृत्तमन्तु ॥ हस्कारात् हस्ते-
हसने अत्रलुपकाशमात्रेवर्तते अस्मात्संपदाविच्छेदःकिम् अस्मिन्पदे ह्रस्वःअकरणेइत्यस्मा-

व कर्मण्यण् इत्यण्प्रत्ययः तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनापूर्वपदमरुतिस्वरत्वेप्राप्ते गतिकारकेत्यादि-
नारुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वं अतःऋकमीत्यादिनाविसर्जनीयस्यसत्त्वम् ॥ १२ ॥

१२. प्रकाशमयी बिल्ली से उत्पन्न भरतु लोग हमारा रक्षण और
सुख-विधान करें ।

आपूषश्चित्रर्बर्हिषमाधृणोधरुणं दिवः । आजानष्टं यथा पशुम् ॥ २३ ॥

आ । पूषन् । चित्रः र्बर्हिषम् । आधृणे । धरुणम् । दिवः ।

आ । अजः । नष्टम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

हेपूषन् चित्रर्बर्हिषं विचित्रैर्दग्धैर्भुक्तं धरुणं यागस्यधारकं सोमं दिव आ ध्रुलोकादाहरेतिशेषः
पूषाविशेष्यते आवृणे आगतदीप्तियुक्तं तत्रदृष्टान्तः हेअज गमनशील यथाटोकेनष्टं पशुं महा-
रण्यादावन्वीक्ष्यकश्चिदाहरतिवद्वत् ॥ आवृणे घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्धृणिपृथ्वीतिनिम-
त्ययोनिपातितः ऋवर्णोच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वं प्रादिसमासः आमञ्जिताद्युदात्तत्वम् । धरुणं घृ-
ञ्धारणेअस्मादण्यन्ताद्धावोरर्जेर्णिलुक्चेत्पुनश्चप्रत्ययः व्यत्ययेन नित्स्वराभावेप्रत्ययस्वरः । दि-
वः ऋद्धिमित्यादिनापञ्चचाउदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः पचादित्वादच् ॥ १३ ॥

१३. हे वीक्षितमान् और शीघ्रगन्ता पूषा या सूर्य । जिस तरह
हुनिया में किसी पशु के खोजने पर उसे लोग खोज लाते हैं, उसी
प्रकार तुम आकाश से विचित्र कुशोंवाले और यज्ञधारक सोम को
ले आओ ।

पूषाराजानमाधृणिरपगूह्मगुहाहितम् । अविन्दश्चित्रर्बर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूषा । राजानम् । आधृणिः । अपगूह्मम् । गुहा । हितम् ।

अविन्दत् । चित्रः र्बर्हिषम् ॥ १४ ॥

आधृणिः पूषाराजानं सोममविन्दत् अलभत् कीदृशं अपगूह्मं अत्यन्तगूढं तत्रहेतुः गु-
हाहितं गुहासद्विशोर्गमेधुलोकेस्थितं तथाचित्रर्बर्हिषम् ॥ अपगूह्मं गुहसंवरणे निष्ठेति कर्मणिक्
होवदितिङत्वं श्वस्तयोर्धोषइतिधकारः एत्वद्गुलोपदीर्घाः समासे गतिरनन्तरइतिगतेःपठ
तिस्वरत्वम् । गुहा स्पर्शमलुगितिसप्तम्यालुक् । हितं निष्ठायां दधातेर्हिः ॥ १४ ॥

१४. प्रकाशमान पूषा ने गुहा में अवस्थित, छिपा हुआ विचित्र-
कुश-सम्पन्न और दीप्तिमान सोम पाया ।

उतोसमम्यमिन्दुभिः षट्शुक्लैर्अनुसेषिधत् । गोभिर्यवन्नचर्कषत् ॥ १५ ॥ १०

उतो इति । सः । मसम् । इन्दुभिः । षट् । युक्तान् ।

अनुसेसिधत् । गोभिः । यवम् । न । चर्कषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

उतो अपिच सपूषामसंयजमानाय इन्दुभिः यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षडुसन्तादीन् ऋतू-
न् अनुसेषिषत् अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन् वर्तत इति शेषः तत्र दृष्टान्तः—गोभिर्बलीवर्दैर्यवनं चर्कष-
त् नशब्द उपमार्थः यथा यवमुद्दिभ्य भूमिं प्रति संबत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् ॥ यत्नं कृषिचेत्याद्यु-
दात्तत्वम् । इन्दुभिः उन्दीकृदने उन्देरिच्चादेरिति उपत्ययः उकारस्येकारादेशश्च निदि-
त्यनुत्तेराद्युदात्तत्वम् । युक्तान् दीर्घादटिसमानपादे इतिसंहितायां नकारस्य रुत्वं आतो टिनि-
त्यभितिसानुनासिक आकारः । सेषिषत् विधुगत्यां धावोरेकाच इति यङ् यङोचिच इति तस्य लुक्
प्रत्ययलक्षणोऽन्येन सन्त्यङोरिति द्विर्भावः इडादिशेषः गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः इण्कोरि-
विषत्वं सनादित्वाद्वातुसंज्ञायां लटः शट् कर्तरि शप् अदादिवच्चेति वचनाच्छपोलुक् नाभ्यस्वा-
च्छतुः इति नुमप्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेमाहे अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । गोभिः सावे-
काच इति भिस उदात्तत्वेमाहे नगोश्च भित्तिप्रतिषेधः । चर्कषत् कृषविलेखने यङ्लुकि द्विर्भाव इ-
डादिशेषो रत्वचत्वांनि रुमिकौचलुकि इत्याभ्यासस्य रुगागमः अस्माद्यङ्लुगन्ताव्लेटस्तिप् इत-
श्चलोपः लेटोद्वाटावित्थङागमः अदिमभ्यतिभ्यः शप् इति शपोलुक् लघूपधगुणे प्राप्ते नाभ्यस्त्वस्या-
चिपितीति निषेधः विङ्कृतिङ् इति निघातः ॥ १५ ॥

१५. जिस प्रकार किसान बंलों से यव का खेत बार-बार जोतता
है, उसी प्रकार पूषा भी मेरे लिए, सोम के साथ, क्रमशः छः ऋतुओं
बार-बार, लाये थे ।

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अपोनग्रीये एकधनासुशानीतामृत्स्वयमन्वगच्छन्नंबय इति द्वे अनुब्रूयात् तृतीयया अपोदे-
वीरित्यनयैकधनासुहविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुमविशेत् तथैव सूचितम्—अंबयो यन्त्यभ्वभिरि-
तितिस उज्जमयानुपपद्येतेति ।

अस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्तेषोऽहशीष्टचमाह—

अम्बयो यन्त्यभ्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् । पृञ्चतीर्मधुना पर्यः ॥ १६ ॥

अम्बयः यन्ति । अध्वः शभिः । जामयः । अध्वरिः यताम् ।

पृञ्चतीः । मधुना । पर्यः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतां अध्वरमात्मन इच्छतां अस्माकं अंबयो मातृस्थानीया आपः तथा च कौषीतकि-
भासणे समान्नायवे—अंबयो यन्त्यभ्वभिरित्यापो वा अंबय इति । ता आपः अध्वभिर्देवयजनमार्गैर्य-
न्ति गच्छन्ति कीदृश्य आपः जामयो हितकारिण्यो बन्धवः तथामधुना माभुर्यरसेन मुक्तं पयः पृ-
ञ्चतीः गवादिषु योजयन्त्यः ॥ अंबयः रविचवि अविशब्दे एतस्मात् अच इति प्रकरणे बाहुलका-
त् इः प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः अर्धेभ्यो चेति कनिष् पित्वात् प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे भाषुस्वरः । जामयः

जमुअदने बाहुलकात् इः । अश्वरीयतां अश्वरशब्दात्सुपआत्मनः क्यजितिक्यच् क्यचिचेतीत्वं अपुषादीनामितिवक्तव्यमितियचनात् नच्छन्दस्यपुषस्येतीत्वंनिषेधाभावः सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तेइतिक्यश्चरपृतनस्येत्यकारलोपोपिनभवति क्यच्प्रत्ययान्तधातोर्लटःशतृ शपः पित्वादनुदात्तत्वं शतृश्चलसार्वधातुकस्वरेण तयोःक्यच्चासहैकादेशः एकादेशउदात्तेनोदात्तः इत्यनोदात्तत्वेसति शतुरनुमोनद्यजादीइतिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । पृथ्वीः पृथ्वीसंपर्के लटःशतृ रुधादिभ्यःभ्रम् असोरहोपः अनुस्वारपरसवर्णौ उगितश्चेतिङीप् बाछन्वसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वं शतुरनुमइतिङीपउदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

१६. हम यज्ञेच्छुओं का मातृ-स्थानीय जल यज्ञ-मार्ग से जा रहा है । वह जल हमारा हितपी बन्धु है । वह दूध को मधुर बनाता है ।
अमूयाउपसूर्येयाभिर्वासूर्यःसह । तानोहिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उपं । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः ।

नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्ये उपसमीपेनावस्थिताः आपःसूर्येसमाहिताइतिश्रुत्यन्तरात् वा अथवा सूर्योयाभिरग्निःसहवर्तते पूर्वत्रापांभाधान्यं उत्तरत्रसूर्यस्येतिविशेषः तास्तादृश्यआपोनोस्मदीयमध्वरंयागं हिन्वन्तु ग्रीणयन्तु ॥ याभिः सावेकाचइतिविभक्त्युदात्तस्य नगोश्चन्ताववर्णेतिप्रतिषेधः । शेषाप्रक्रियास्पष्टा ॥ १७ ॥

१७. यह जो सारा जल सूर्य के पास है अथवा सूर्य जिस सब जल के साथ है वह सब जल हमारे यज्ञ को प्रेम-पात्र करे ।

अपोदेवीरुपह्वयेयत्रगावःपिबन्तिनः । सिन्धुभ्यःकर्त्वंहविः॥ १८॥

अपः । देवीः । उपं । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।

सिन्धुभ्यः । कर्त्तव्यम् । हविः ॥ १८ ॥

नोस्मदीयागावोयत्रयास्वप्सुपिबन्तिपानंकुर्वन्ति ताअपोदेवीरुपह्वये आह्वयामि सिन्धुभ्यः स्यन्दनशीलाभ्योऽपोदेवताभ्यः हविः कर्त्वं अस्माभिः कर्त्तव्यम् ॥ अपः ऋद्धिमित्यादिनाशसउदात्तत्वम् । पिबन्ति पाशेत्यादिनापिवादेशः शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिष्ठश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वं निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वं हुञ्ज्करणे कृत्यार्थेतवैकेवकेन्यत्वनइतिकर्मणित्वप्रत्ययः गुणः नित्यरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

१८. हमारी गायें जिस जल को पान करती हैं, उसी जल का हम आह्वान करते हैं । जो जल नदी-रूप होकर बह रहा है, उस सबको हव्य देना कर्त्तव्य है ।

एकोनविंशीमृचमाह—

अप्स्व॑न्तर॒मृतं॑म॒प्सु॑मेष॒जम॒पामु॑तप्रशस्तये । देवा॒भव॑न्तवा॒जिनः॑ ॥ १९ ॥

अप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्सु । जेषजम् । अपाम् ।

उत । प्रशस्तये । देवाः । भवन्त । वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये अमृतं पीयूषं वर्तते तस्याधिकारत्वात् अमृतं वा आपदवि-
भृत्यन्तराच्च तथैवाप्सु भेषजयौषधं वर्तते क्षुद्रोगनिवर्तकास्थाश्लेषकार्यत्वात् उत अपि च
वाहरीनामपदेवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवाः कृत्वा जादयो ब्राह्मणाः एतैर्वेदेवाः प्रत्यक्षं य-
द्ब्राह्मणा इति श्रुत्यन्तरात् । वाजिनो वेगवन्तो भवन्त शीघ्रं स्तुर्विकुरुतेत्यर्थः ॥ अप्सु कृद्धिमि-
त्यादिना समस्या अनुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्वरितयोर्णयः स्वरित इति स्वरितत्वम् । अमृतं
न ओजरपरमिष्वृत्ता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । प्रशस्तये तादौ च नितीति गयेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भवन्त
आमक्षितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामक्षितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनिरासः ॥ १९ ॥

१९. जल के भीतर अमृत और ओषधि हैं । हे ऋषि लोग ! उस
जल की प्रशंसा के लिए उत्साही बनिए ।

कारिर्थापुत्तरस्याज्यप्रागस्य अप्सु गइत्येषानुवाक्या वर्षकामेति सण्डे—अप्स्वमेसधिष्टवा-
प्सुमेसोमोऽब्रवीद्विदित्सुवितम् ।

विंशीमृचमाह—

अप्सु॑मेसोमो॒अब्र॑वीदन्तर्वि॒श्वानि॑भेष॒जा । अ॒ग्निं च॑वि॒श्वशं॑भुव॒मा
प॑श्चवि॒श्वभेष॑जीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा । अग्निम् ।

च । विश्वः शंभुवम् । आपः । च । विश्वः भेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि सन्तीति मेमहं मन्त्रदर्शने मुनये
सोमो देवोऽब्रवीत् तथा विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चार्मिचाप्सु वर्तमानं सोमो-
ऽब्रवीत् तथा च वैत्तिरीया अमेज्यो ज्यायां स इत्यनुवाके—सोपः प्रविशदित्यग्नेरप्सु प्रवेशमामनन्ति
उवागुत्समृक्षमूलादीनामोषधीनां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं विश्वभेषजीः विश्वानि भे-
षजानि यामुत्थाविधा आपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा सुपांसुगित्याकारः । विश्वशं-

भुवं भवतेरन्तर्भावितव्यथावकिप् व्यत्ययेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा विश्वेसर्वेपिज्यापाराः
सुखकरायस्य बहुमीहौविश्वंसंज्ञामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । आपः कर्मणिशसिमाभेव्यत्ययेन
जस् अमृजित्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः विश्वशंभुरितिवत् ॥ २० ॥

२०. सोम या चन्द्रमा ने मुझसे कहा हूँ कि जल में ओषध है,
संसार को सुख देनेवाली अग्नि है और सब तरह की दवायें हैं ।
एकविंशीशृचमाह—

आपःपृणीतभेषजंवरूथंतन्वेउमम । ज्योक्चसूर्यदृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम । ज्योक् ।

च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

हे आपः ममवन्देशरीरार्थवरूथरोगनिवारकभेषजमौषधंपृणीतपूरयत किंच ज्योक्चिरं
सूर्यदृशेष्टुं नीरोगावयंशक्तवामेतिशेषः ॥ पृणीत पृपालनपूरणयोः लोपमध्यमबहुवचनं थ व-
स्य तस्थस्थमिषामितिवादेशः क्वादिभ्यःआप्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वः ईह्रत्यधोरितिर्त्वं कवर्णा-
च्चेविणत्वं सविशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिविह्रस्वरःशिष्ये आपइत्यस्यामन्त्रि-
तंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेपादादित्वान्निधाताभावः । वरूथं वृज्वरणे जृवृज्ज्याद्धथन्
नित्वादाद्युदात्तः । तन्वे इतिह्रस्वश्चेतिनदीसंज्ञापाक्षिकीत्याहागमाभावः उदात्तमणोहल्-
पूर्वादितिभिन्नयुदात्तत्वेमाभेव्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वम् । दृशे दृशेर्वित्त्वेचेति
सुमर्थेनिपात्यते ॥ २१ ॥

२१. हे जल ! मेरे शरीर के लिए रोग-नाशक ओषध पुष्ट करो,
जिससे मैं बहुत दिन सूर्य को देख सकूँ ।

पशौमार्जने इदमापःप्रवहतेत्येषाविनियुक्ता हुतायांवषायामितित्वण्डेसूत्रितम्—इदमापः-
प्रवहतेति । एषैवावभृथेष्टौक्षानेविनियुक्ता पत्नीसंयाजैश्चरित्वेतित्वण्डे—इदमापःप्रवहतसुमित्र्या-
नवापओषधयःसन्तिविसूत्रितम् ।

तामेतांसूक्तेद्वाविंशीशृचमाह—

इदमापःप्रवहतयत्किंचदुरितंमयि । यद्वाहमभिद्रुद्रोह्यद्वाशेष
उतानृतम् ॥ २२ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । द्रुःइतम् । मयि ।
यत् । वा । अहम् । अभिःद्रुद्रोह । यत् । वा । शेषे । उत ।
अनृतम् ॥ २२ ॥

मयि यजमानेयत्किंचदुरितं अज्ञानानिष्पन्नं वा अथवा अहं यजमानः अभिद्रुद्रो ह सर्वतो नु-
जिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि वा अथवा शेषे साधुजनशत्रुवानस्मीति यदस्ति उत अपि च अनृतमुक्तवा-
नितियदस्ति तदिदं सर्वमपराधजातं हे आपः प्रवहत मत्तोपनीयप्रवाहेणान्यतो न यत ॥ मयि मपर्यन्त-
स्य त्वमावेकवचने इति मादेशे श्लेषे अतो गुणे इति पररूपे च सतियो चीति दकारस्य यकारादेशः एका-
देशस्वरेण मकारात्परस्माकारस्योदात्तत्वम् । द्रुद्रो ह द्रुह जिघांसायां णञि गुणे द्विर्वचनह्रस्वह्रस्वा-
दिशेषाः लिटीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं मद्भुजयोगान्निधाताभावः । शेषे शपभाकोशे
लिटि व्यत्ययेन तङ् उत्तमैकवचनमिद् टेरेवं अव एकह्रस्वध्वे इत्येत्वाभ्यासलोपौ प्रत्ययस्वरे-
णान्योदात्तत्वं पूर्ववन्निधाताभावः ॥ २२ ॥

२२. मुझमें जो कुछ दुष्कर्म है, मैंने जो कुछ अन्यायाचरण किया
है, मैंने जो शप दिया है और मैं जो झूठ बोला हूँ, हे जल ! वह
सब धो डालो ।

परावाद्भवनीयोऽस्थाने आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा मनोनायैः संश्लेषित इति स्वण्डे सूत्रित-
म्-इत्योपसिंहन्त आपो अद्यान्वचारिषमिति ।

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समं गस्महि । पर्यस्वान् आगहि तं मां सं
सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अनु । अच्चारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।
पर्यस्वान् । अग्रे । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज् ।
वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन् दिने अवष्टयार्थमापोऽन्वचारिषं जलान्यनुग्रविष्टोऽस्मि प्रविश्य चरसेन जलसारे-
ण समं गस्महि संगताः स्यः हे अग्रे पर्यस्वान् जले वर्तमानत्वेन पर्ययुक्तत्वं आगहि अस्मि-
न्कर्मण्यागच्छ तं मां तादृशं ज्ञानं मां वर्चसावेजसा संसृज संयोजय ॥ आपः कर्मणि शसिमात्रेण्य-
त्ययेन जस् । अचारिषं चरगत्यर्थः सृजि चैः सिच् आर्धधातुकस्येड्गोलादेरिति द् नेटीति वृद्धि-
प्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतया अतोऽत्रान्तस्येत्पुपधाया वृद्धिः । अगस्महि समो गच्छीत्या-
त्मनेपदं चैः सिच् मन्त्रेषेत्प्रादिना चैर्लुगभावश्छान्दसः एकाच उपदेशेनुदात्तादितोऽप्रतिषेधः
वागम इति सिचः कित्वा दनुदाचोपदेशोत्प्रादिनानुनासिकलोपः । गहि लोटि गमः सिपोहिः अपि च्चे-
न कित्वा दनुदाचोपदेशोत्प्रादिनानुनासिकलोपः अतो हेरि सि लुगून भवति असिद्धवद्वाभाव इ-
ति मत्तोपस्थासिद्धत्वाद् ॥ २३ ॥

२३. आज स्नान के लिए जल में पैठता हूँ, जल के सार से
सम्मिलित हुआ हूँ । हे जल-स्थित अग्नि ! आओ । मुझे तेज से
परिपूर्ण करो ।

चतुर्विंशतिवचनमाह—

संमग्नेवर्चसासृजसंप्रजयासमार्युषा । विद्युर्मेअस्यदेवाइन्द्रोविद्या
सहऋषिभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् ।
आर्युषा । विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह ।
ऋषिभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

हेअग्नेवर्चसाप्रजापुर्भिर्मा संप्रजसंयोजय देवाःसोमपातारः अस्यमे यजमानस्य
विद्युः अनुष्ठानजानीयुः किञ्च इन्द्रश्चऋषिभिःऋषिगणैःसहममानुष्ठानंविद्यावजानीयात् ॥
विद्युः विद्यमाने लिङ्निशेर्भुस् यासृद् लिङ्ःसलोपइतिसकारलोपः उत्स्पदान्तादितिपरस्पर-
त्वं यासृटउदात्तत्वेनैकादेशउकारोप्युदात्तः । अस्य इदमोन्वादेशइत्पश्चात्तः विभक्तिरपिमु-
त्वेनानुदात्ता । सहऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः ॥ २४ ॥

२४. हे अग्नि । भृष्टे तेज, सन्तान और दीर्घायु दे, जिससे देवता
लोग, इन्द्र और ऋषिगण मेरे अनुष्ठान को जान सकें ।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेपञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥

प्रथममण्डलस्यषष्ठेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रकस्यनूनमितिपञ्चदशैर्प्रथमसूक्तं अजीगर्तपु-
त्रस्यशुनःशेषस्यार्षेनैष्टुभं अभित्वादेवेतिचोगायत्रःआद्यायाअनिरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता अ-
ग्नेर्देवमित्यस्यअग्निः अभित्वादेवेत्यस्यचस्यसविता नगभक्तस्येत्येषाभगदेवताकावा शेषा-
वारुण्यःतथाचानुक्तान्वम्—कस्यपञ्चोनाजीगर्तिःशुनःशेषःसकृन्निमोवैश्वामित्रोदेवरातोवारुणतु-
ष्टैष्टुभमादौकाव्याग्नेय्यौसावित्रस्तुचोगायत्रोस्यान्त्याभागीवेति । राजसूयेभिषेचनीयेहनिम-
रुत्ववीयेपरिसमाप्तेसतिपतदादिकंसूक्तसप्तकमभिषिक्तस्यपुत्रादिभिःपरिवृतस्यराज्ञःपुरस्ताद्धोवा-
ज्जाख्यातव्यं तथाचसूत्रेभिहितम्—संस्थितेमरुत्वदीयेदक्षिणतआहवनीयस्यहिरण्यकशिपावा-
सीनोभिषिकायपुत्रामात्यपरिवृतायराज्ञेशौनःशेषमाचक्षीतेति ब्राह्मणंचभवति—तदेत्परऋक्ष-
तगाथंशौनःशेषमाख्यातंवद्धोताराज्ञोभिषिकायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनआचष्टे हिरण्यक-
शिपावासीनःमविष्टुणादीति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

कस्यनूनंकतमस्यामृतानामनामहेचारुदेवस्यनाम । कोनोमस्याअदितये
पुनर्दात्पितरंचदृशेयमातरंच ॥ १ ॥

कस्य । नूनम् । कतमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु ।
देवस्य । नाम । कः । नः । मस्यै । अदितये । पुनः । दात् ।
पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चाशुनःशेषोयूपेवजःकांदिशीकः कंदेवमुपधावाभीतिविचिकित्सति तथा
शास्त्रायते—हन्वाहदेवताउपधावाभीतिसप्रजापतिमेवप्रथमंदेवतानामुपससारेति । वयंशुनशेषना-
मकाअमृतानां देवानामभ्येकत्वमस्यकिंजातीयस्यकस्यदेवस्यचारुशोभनंनाममनामहेउच्चार-
यामः नूनमिति विचिकित्सति कोदेवोनःअस्मान्नांशुमूर्ध्वपुनरपिमह्यैमह्यैअदितयेपृथिव्यैदाद-
द्याव तेनदानेमाहममृतःसन् पितरंचमातरंचदृशेयं पश्येयं कोवैनामप्रजापतिरिति श्रुतेः कस्येति-
शब्दसामान्यादनयामजापतिरेवोपसृतइतिगम्यते ॥ कतमस्य किंशब्दाद् वाचहूनांजातिपरिमभे-
हतमच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेमात्रे नञोऽजरमर-
मित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे मनज्ञाने व्यत्ययेनशप् पादादित्वादिनिपातः । मस्यै
उदात्तयणोहल्पूर्वात् इतिविभक्तैरुदात्तत्वम् । दाव गातिस्थेति सितोऽलुक् बहुलंछन्दस्यमाह-
योगेपीत्यदभावः । दृशेयं दृशिर्भक्षणे आशीर्लिङि मिषोम् दृशेर्ग्वकव्यइतिअकृमत्ययः श-
पोपवादः कित्वाऽष्टषुपधगुणाभावः लिङ्याशिष्यङित्यङिहित्सति ऋशोऽङिगुणइतिगुणःस्थाव-
यामृद् झलोपः अतोयेयः आहुणः यामृटःस्वरेणैकारउदात्तः मातरंचेत्यत्रचशब्दाद् दृशेयमि-
त्यनुपज्यते अवस्तदपेक्षयैषाविड्विभक्तिःप्रथमेतिचवायोगेति ननिह्न्यते ॥ १ ॥

१. देवों में किस ओणी के किस देवता का सुन्दर नाम उच्चारण
करें ? कौन मुझे फिर इस पृथिवी पर रहने देगा, जिससे मैं पिता
और माता के दर्शन कर सकूँ ?

द्वितीयाष्टकमाह—

अग्नेर्वयंप्रथमस्यामृतानामनामहेचारुदेवस्यनाम । सनोमस्याअदितये
पुनर्दात्पितरंचदृशेयमातरंच ॥ २ ॥

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु ।
देवस्य । नाम । सः । नः । सस्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् ।
च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चाविचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तदेवमग्निनिधित्य अनया तुष्टाव । यथा-
च श्रूयते—संप्रजापतिरुवाचाग्निर्वैदेवाननिदिष्टस्तमेवोपधावेति सोमिमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्या-
वृत्तानामित्येतयर्चेति । पूर्ववद्योजना दातृ ददातु दशेयं पश्यानीत्येवमाशीः परत्वेन पदद्वयं यो-
ग्यम् ॥ २ ॥

२. देवों में पहले अग्नि का सुन्दर नाम लेता हूँ, वह मुझे इस
विशाल पृथिवी पर रहने दें, ताकि मैं मान्वाप के दर्शन कर सकूँ ।

प्रथमेऽन्धोमेवैश्वदेवशस्त्रे अभित्वा देवसवितरितिसावितस्त्वचः सूक्तस्थानीयः अथच्छ-
न्दोमादितिस्रण्डे—अभित्वा देवसवितः प्रेतायज्ञस्य शंभुवेति सूत्रितम् । अभित्वेत्येषा अभिमन्यनेपि-
विनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्यामितिस्रण्डे—अभित्वा देवसवितर्महीद्यौः पृथिवीचन इति सूत्रितम् श्रूयते
च—अभित्वा देवसवितरितिसावित्रीमन्वाहेति । तथा प्रवर्येऽप्येव विनियुक्ता अथोत्तरादितिस्रण्डे-
अभित्वा देवसवितः समीवत्संनमात् अभिरितिसूत्रितं तथा ग्रावस्तोर्वेपि एतस्मिन्काले ग्रावस्तुदितिस्र-
ण्डे—मध्यमस्वरेणेदं सवनमभित्वा देवसवितरितिसूत्रितम् ।

तामेतां सूक्तेऽव्ययीयाष्टचमाह—

अभित्वा देवसवितरीशानं वार्याणाम् । सदावन्नागमीमहे ॥ ३ ॥

अग्नि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । वार्याणाम् । सदा ।

अवन् । नागम् । ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निना मेरितः सप्तसवितारमभित्वेत्यनेन तृचेन प्रार्थयते तथैव श्रूयते—तमग्निरुवाच स-
विता वैमत्सवानामीशेतमेवोपधावेति सप्तसवितारमुपससाराभित्वा देवसवितरित्येतेन तृचेनेति । हे सदा-
अवन् सदा सर्वदारक्षक हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वात्वां प्रतिभा-
मं प्रजनीयं धनं अभिसर्वत ईमहे याचामहे ॥ ईशानं ईशपेश्वर्यं लटः शानच् वास्यनुदात्ते दि-
वित्सार्वाधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । वार्याणां बृहत्संज्ञकौ ऋहलोर्ण्यव ईडवन्देत्यादिना आ-
युदात्तत्वम् । अवन् आमश्चितनिधातः । नागं कर्षात्त्वत इति घञोन्त उदात्तः ॥ ३ ॥

३. हे सर्वदा आता सूर्य ! तुम श्रेष्ठ घन के स्वामी हो; इसलिए
मुम्हारे पास उपभोग करने योग्य घन की याचना करता हूँ ।

यश्चिद्विद्वत्स्थानमः शशमानः पुरानिदः । अद्देषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्या । जगः । शशमानः । पुरा । निदः ।

अद्देषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

हेसवित्तयोर्भगोभजनीयोधनविशेषस्तेतवहस्तयोर्दधे धृतोभूत् तं धनविशेषं इमहे इतिपूर्व-
शान्वयः चिच्छब्दः पूजार्थं हिशब्दः प्रसिद्धौ धनस्य पूज्यत्वं सर्वप्रसिद्धं तामेव पूज्यत्वमसिद्धिं
विशदयति—इत्याशशमानः अनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः धनस्तुतिप्रकारं च सर्वजानति
ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वलोको निन्दति द्वेष्टि च अतो धनस्तुतिर्निय-
तेत्याशङ्क्याह निदःपुरा अद्वेषः निन्दायाः पूर्वस्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्विषरहितः स-
स्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्या प्रकारवचने इदमस्थमुः एते तौरयो-
ति इदमव्युत्पत्तिमुक्तिव्यत्ययेन विभक्तेर्द्विदशः टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः
शशमानः शशपुत्रगतौ इह तु स्तुत्यर्थः ताच्छीत्यवयोवचने तिताच्छीलिकभ्रानश् कर्तरिशप् पि-
तइत्यन्वोदात्तत्वम् । निदः णिदिकुत्सायां संपदादिलक्षणः क्तिप् नुमभावश्छान्दसः सावेकाच-
इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । अद्वेषः न विद्यते द्वेषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुक्त्यामित्युत्तरपदान्त्वोदात्त-
त्वम् । दधे कर्मणि लिट् तस्य आर्वाधातुकत्वेन अज्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति तेन प्रत्यय-
स्वरपदशिष्यवे यहुतयोगान्निधाताभावः ॥ ४ ॥

४. प्रवर्तित, निन्वा-शून्य, द्वेष-रहित और सम्भोग-योग्य धन को
तुम दोनों हाथों में धारण किये हुए हो ।

भगवन्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

भगवन्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तव । अवसा ।

मूर्धानम् । रायः । आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

हेसवित्तः त्वदीयावयंश्चनः शेषनामानः भगवन्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसारक्षणेन
उदशेय उत्कर्षेण व्यापृभः किं कर्तुं रायो धनस्य मूर्धानं उत्कर्षमारभे प्रारब्धं धनिकत्वमसिद्ध्या-
व्याप्ताभूयामेत्यर्थः ॥ भगवन्तो वृषावित्वाद्युदात्तः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदमल्लिखितस्वरत्वम् ।
अशेम अशून्याद्यौ लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं शप् । रायः ऋद्धिमिति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । आरभे-
कृत्यार्थे तवैकेनिति तुमर्थे केन प्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. सूर्यदेव ! तुम धन शाली हो, तुम्हारी रक्षा-द्वारा धन की
उन्नति करने में लगे रहते हैं ।

इति प्रथमस्य द्वितीयोऽध्यायः ॥ १३ ॥

पठोपचमाह—

न हितेऽन्नं न सद्यो न मन्युं वयं क्षनामीप तपन्त आपुः । नेमा आपोऽग्नि
मिष चरन्तीर्न ये वार्तस्य प्रभिनन्त्य म्वम् ॥ ६ ॥

नृहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । मन्युम् । वयः । च । न । अमी इति ।
 पतयन्तः । आपुः । न । इमाः । आपः । अनिऽमिषम् ।
 चरन्तीः । न । ये । वातस्य । प्रऽमिनन्ति । अभ्वम् ॥ ६ ॥

अथसवित्रापेरितः शुनः शेषपददादिसूक्तशेषेणोत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव पथाचभूय-
 शे-संसविद्योवाचवरुणायैवराज्ञेनिमुकोसितमेवोपधावेतिसवरुणंराजानमुपसत्सारातउत्तराभिरे-
 कत्रिशवेति । हेवरुण पतयन्तः प्रौढेवियत्युत्पतन्तः अमीदृश्यमानाः वयम्वन स्येनादयः पक्षि-
 णोपितेक्षवंत्वदीयंशरीरबलं नसापुःनैवप्राप्ताः त्वत्सदृशंशरीरबलंपक्षिणामपिनास्तीत्यर्थः त-
 थासहः त्वदीयंपराक्रमंतवसामर्थ्यमपिनप्रापुः तथामन्युंत्वदीयंकोपमपिनप्रापुः त्वयिक्रुद्धेसवि-
 सोदुमशकादित्यर्थः अनिमिषंसर्वदाचरन्तीः यदाहरूपेणगच्छन्त्यहमा आपःत्वदीयंबलंनप्रापुः
 वातस्यवायोर्मेगतिविशेषाः त्वदीयमश्ववेगंनप्रमिनन्तिनार्हिसन्ति अतिक्रमंकर्तुंनशक्तादित्यर्थः
 वेपिनप्रापुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ पतयन्तः पतगत्तौचुरादिरदन्तः लटःशतृ शप् गुणायामेशौ अदुपं-
 देशात्सार्वाभावुकानुदात्तत्वेणिचःस्वरः । आपुः आपूव्यामौ लिट्युसि द्विभावंह्लादिशेषौ, अव-
 आदेरित्यात्वं अत्रनसहो नमन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्यसंबन्धात् तदपेक्षायामाथम्याच्चादिलोपे
 विभावेतिप्रथमातिङ्गित्वाकिर्ननिहन्त्यते । चरन्तीः बाह्यन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति मी-
 अर्हिंसायां ऋषादिभ्यःआ आन्त्यस्वयोरात्तत्पाकारलोपः मीनातेर्निगमेदितिह्रस्वत्वं प्रत्ययस्वरः
 तिङ्गित्वाचोदात्तवतीतिगतिरनुदात्तः यङ्गुत्तयोमादनिघातः ॥६॥

६. वरुणदेव ! ये उड़नेवाली चिड़ियां तुम्हारे समान बल और
 पराक्रम नहीं प्राप्त कर सकीं । तुम्हारे सदृश इन्होंने क्रोध भी नहीं
 प्राप्त किया । निरन्तर घिहरण-शील जल और वायु की गति भी
 तुम्हारे वेग को नहीं लांघ सकी ।

अबुध्रेराजावरुणोवनस्योर्ध्वस्तूपददतेपूतदक्षः । नीचीनांस्युरुपरिबु
 ध्रएषामस्मेअन्तर्निहिताःकेतवःस्युः॥ ७ ॥

अबुध्रे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते ।

पूतदक्षः । नीचीनाः । स्युः । उपरि । बुध्नः । एषाम् । अस्मे इति ।

अन्तः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुक्लबलोवरुणोराजाअबुध्रेमूलरहितेन्तरिक्षेतिष्ठन् वनस्पवननीयस्पवेजसःस्तू-
 पंसंबं ऊर्ध्वमुपरिदेशेवदते धारयति नीचीनाःस्युः ऊर्ध्वदेशेवर्तमानस्यवरुणस्यरत्नयज्ञत्प-

ध्याहार्यं तेषामुपस्थास्तिष्ठन्ति एषारम्भीनां बुधो मूलं उपरि तिष्ठतीति शेषः तथा स विकेतवः प्रज्ञापकाभ्यामाः अस्मे अस्मास्वन्तर्निहिताः स्थापिताः स्युः मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ अ-
बुधे न विद्यते बुधो मूलमस्येति बहुवीहैन अस्मभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तूपं स्तपैशब्दसं-
घातयोः स्यः संप्रसारणमूढचेति प्रत्ययः तत्तन्नियोगेन प्रकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारा-
देशश्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । वदते भौवादिकः । नीचीनाः निपूर्वादश्चेत्तत्त्विति-
त्यादिनाक्किन् अनिदितामिति नलोपः न्यच्शब्दात्स्वार्थे विभाषाश्चेरदिकृत्स्वियामिति सः आ-
मन्तित्यादिना तस्य ईनादेशः आयचादिषूपदेशिवत्तच्चनंस्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनादीकार उदात्तः
अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् । स्थुः गतिस्थेत्यादिना सिचो लुक् आत इति सेर्गुसादेशः
उत्पपदान्तादिति परस्त्वत्वं बहुलं छन्दस्य माह्नयोगेपीत्यहभावः । अस्मे स्तुपांस्तुगिति सप्तम्याः शे
आदेशः । निहिताः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । स्युः अस्तेर्लिङ्गिभसोरलोपः ॥ ७ ॥

७. पवित्र-बलशाली वरुण आदि-रहित अन्तरिक्ष में रहकर श्रेष्ठ
तेजः-पुञ्ज को ऊपर ही धारण करते हैं । तेजः-पुञ्ज का मुख नीचे
और मूल ऊपर है । उसी के द्वारा हमारे प्राण स्थिर रहते हैं ।
अष्टमीपञ्चमाह—

उरुंहिराजावरुणश्चकारसूर्यायपन्थामन्वेतवाज । अपदेपादाप्रतिधातवेक
रुतापवक्ता हृदयविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् ।
अनुंष्टएतवै । ऊम् इति । अपदे । पादा । प्रतिधातवे । अकः ।
उत । अपवक्ता । हृदयविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पन्थां मार्गं उरुं विस्तीर्णं चकार हि शब्दः प्रसिद्धौ उत्तरायणद-
क्षिणायनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते—अन्वेतवाज अनुक्रमेणोद-
यास्तमयौ गन्तुमेव तथा अपदे पादरहितेन्तरिक्षे पादाप्रतिधातवे पादौ प्रसेतुं अकः मार्गं कृतवा-
न् पूर्ववत्तरस्य मार्गः अवपादयोरिति विशेषः यद्वा अपदे यूपे वद्धेन मया गंतुमशक्ये भूप्रदेशे पा-
दौ प्रसेतुमुपायं बन्धविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः उत अपि च हृदयविधश्चित् शत्रोरपि अपवक्ता
अपवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार लिट्स्वरेण आकार उदात्तः हिचेति निषातप्रतिषेधः ।
पन्थां पथिमध्यभृक्षामादिति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं पथिनशब्दस्य पतस्थचेति निप्रत्यया-
न्तत्वेन अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमथोः सर्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तत्वम् । अन्वेतवै अनुपूर्वदिदेशे स्तुमर्थे
सेसेन सेनेति तवै प्रत्ययः तवै चान्तश्च मुगपद् इत्याद्यन्तपोरुदात्तत्वम् । पादा स्तुपांस्तुगित्याकारः ।

प्रतिपातवे दधावेस्तुमर्थेद्वतिसूत्रेणैवतवेनप्रत्ययः तादौचनिवीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अकः करोतेच्छन्दसिलुङ्गलङ्छितिलोढ्येल्ह तस्यतिप् भक्षेधसेत्यादिना चूर्लुक् गु-
णोरपरत्वं इत्छ्यान्त्यइतिसिपोलोपः अडागमः । हृदयाविधः हज्जरणे बृहोःपुक्दुकोचेति
कथन् व्यघताडने किप् नहिवृवीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घत्वं छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. देवराज वरुण ने सूर्य के उदय और अस्त के गमन के लिए
सूर्य के पथ का विस्तार किया है । पाद-रहित अन्तरिक्ष-प्रदेश में सूर्य
के पाद-विक्षेप के लिए वरुण ने मार्ग बिछा है । ये वरुणदेव मेरे
हृदय का द्वेष करनेवाले शत्रु का निराकरण करें ।

शतंतेराजन्मिषजःसहस्रमुर्वीगंभीरासुमतिष्टेअस्तु । बाधस्वदूरेनिर्ऋ-
तिपराचैःकृतंचिदेनःप्रमुमुग्धिस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । मिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा ।
सुमतिः । ते । अस्तु । बाधस्व । दूरे । निर्ऋतिम् । पराचैः ।
कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हेराजन्वरुण तेतवशर्वमिषजः सहस्रबन्धनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याकान्योषधा-
नि वैद्यावाप्तानि तेतवसुमतिरस्मदनुग्रहबुद्धिः उर्वीविस्तीर्णागभीरागांभीर्येपितास्थिरास्तु नि-
र्ऋतिमस्मदनिष्टकारिणीनिर्ऋतिपापदेवतां पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा दूरेअस्मत्तोव्यवहितदेशे
स्थापयित्वा तांबाधस्व कृतंचित् अस्माभिरनुष्ठितमपिपनःपार्ष अस्मत्तःप्रमुमुग्धिप्रकर्षेणमुक्तं
नष्टंकुरु ॥ सुमतिः तादौचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते मन्त्रकिञ्चित्यादिनोत्तरपदान्नोदात्तत्वं संहि-
तायां विसर्जनीयसकारस्ययुष्मत्तत्तत्क्षुब्धन्तःप्रादमितिषत्वम् । बाधस्व बाधुर्विलोढने शपःपित्वा-
दनुदात्तत्वं तिष्ठश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । निर्ऋतिं तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वर-
त्वम् । मुमुग्धि मुचुमोक्षणे बहुलंछन्दसीतिश्लुः हुसल्योहेर्धिः तस्यापित्वेनङित्वातुणाभा-
वः षोःकुरितिकृत्वम् ॥ ९ ॥

९. वरुणराज ! तुम्हारी संकड़ों-तृजारों ओषधियाँ हैं, तुम्हारी
सुमति विस्तीर्ण और गम्भीर हो । निर्ऋतिया पाप देवता को विमुख
करके दूर रखो । हमारे किये हुए पाप से हमें मुक्त करो ।

अमीयऋक्षानिहितासउच्चा नक्तं ददृश्रे कुहं चिद्विवेयुः । अदब्धानि
वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमानक्तमेति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निःहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे ।
कुहं । चित् । दिवा । ईयुः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।
विचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥ १४ ॥

अभीरात्रावस्माभिर्हस्यमाना क्रक्षाःसप्तक्षयः तथाचवाजसनेयिनआमनन्वि—क्रक्षा-
इतिहस्मवैपुरासप्तक्षणीनाचक्षवइति । यद्वा क्रक्षाःसर्वेपिनक्षत्रविशेषाः क्रक्षाःस्त्वभिरिविनक्ष-
त्राणामिवियास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिपदेशे निहितासः स्थापितायेसन्तितेक्रक्षाःनक्तं
रात्रौदृष्ट्रे सर्वैरपिदृश्यन्ते दिवाअहनिकुहचिच्च ईयुःकापिगच्छेयुः नदृश्यन्तइतिभावः वरुण-
स्परान्नोब्रह्मणिकर्माणिनक्षत्रदर्शनादिस्वपाणिअदब्धानिकेनाप्यर्हिसितानि किञ्च वरुणस्याज्ञयै-
वचन्द्रमा नक्तंरात्रौ विचाकशद्विशेषेणदीप्यमानएतिगच्छति ॥ निहितासः आजसेरसुक् था-
यादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वेपक्षे गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । दृष्ट्रे दृशोर्लिटि इरयो-
रे इतिरेआदेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं यहृत्तयोगादनिघातः । कुह बाहचच्छन्दसीतिर्किंश-
ब्दादुत्तरस्यब्रह्मलोहादेशः कुतिहोः इतिर्किंशब्दस्यकुआदेशः स्थानिवद्भावात्तत्स्वरेणाद्युदात्त-
त्वम् । विचाकशच्च कशोर्दीप्त्यर्थाद्यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं
समासेकृत्स्वरः यद्वा काशतेर्वाव्यत्ययेनोपभाहृत्स्वत्वम् । चन्द्रमाः चन्द्रेमोहिदितिअसिप्रत्ययः
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेपक्षे दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. ये जो सप्तर्षि नक्षत्र हैं, जो ऊपर आकाश में संस्थापित हैं और
रात्रि आने पर बिछाई देते हैं, दिन में कहीं चले जाते हैं ? वरुणदेव
की शक्ति अप्रतिहत है । उनकी आज्ञा से रात्रि में चन्द्रमा प्रकाशमान
होते हैं ।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

एकादशिनस्यवारुणस्यपशोर्वपापुरोडाशयोस्त्वत्वायामीतिद्वेज्जचौयाज्ये सूत्रित्व—व-
त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइतिद्वे अस्तन्नाद्यामिति वरुणप्रघासेषुवरुणस्यहविषोमाज्या तत्त्वा-
यामीत्येषा पञ्चम्यापौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितम्—इयमेवरुणश्रुधितत्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति ।

तामेतांसूक्ते एकादशीसूचमाह—

तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविभिः । अहेळ
मानोवरुणेहबोध्युरुशंसमानआयुःप्रमोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । या॒मि । ब्रह्म॑णा । वन्द॑मानः । तत् । अत । शास्ते॒ ।
यज॑मानः । ह॒विः॑भिः । अहे॑ळमानः । वरु॑ण । इह । बो॒धिः ।
उरुं॑ शंस॑ । मा । नः॒ । आयुः॑ । प्र । मो॒षीः ॥ ११ ॥

हेवरुण मुमुर्षुरहंत्वात्ताप्रतिसदायुर्मामियाचे कीदृशः ब्रह्मणामौद्वेनस्त्वोत्रेणवन्दमानः स्तु-
वन् सर्वत्रयजमानोपिहविभिस्त्वदापुराशास्तेपार्थयते त्वंचेहकर्मणिअहेळमानः अनादरम-

१ नि० ३. २. । २ गनिकारकयोरितिपूर्वसूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमनुवर्तते तेनपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरः । ३ ब्रह्मणावन्दमानःवेदेनाभिष्टवानः ।

कुर्वन् बोधिअस्मदपेक्षितं बुध्यस्व हेउरुशंसबहुभिःस्तुत्य नोस्मदीयमायुः भामोषीः प्रमुषितं
माकुरु सप्तदशसंख्याकेषु पाञ्चाकर्मस्वीमहेयामीति पठितं चाशब्दलोपश्छान्दसः ॥ अहेळमा-
नः हेडूअनादरेअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्चपित्वादननुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते
ततो न अस्मासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधि बुधअवगमने लोटः सेर्हिः बहुलं छन्दसी-
ति विकरणस्य लुक् बाछन्दसीत्यपित्वाभावेन छित्वाभावाल्लघूपधगुणः हुल्लक्ष्म्योर्होर्धिरिति हेर्धि-
रादेशः धातो रन्त्यलोपश्छान्दसः । मोषीः मुषस्तेये लोटर्थे छान्दसोलुङ् वदवजेति पाषायाद्-
ज्जेनेटीति प्रविषेधे सति लघूपधगुणः बहुलं छन्दस्य माङ्गयोगेपीत्यहभावः ॥ ११ ॥

११. मैं स्तोत्र से तुम्हारी स्तुति कर तुम्हारे पास वही परमायु
भांगता हूँ । हव्य-द्वारा यजमान भी उसे ही पाने की प्रार्थना करता
है । वरुण ! तुम इस विषय में उदासीन न होकर ध्यान दो । तुम
अनन्त जीवों के प्रार्थना-पात्र हो । मेरी आयु मंत लो ।
तदिन्नक्तंतदिवा मस्य माहुस्तदर्थं केतो हृद आविचष्टे । शुनः शोपो य
महंगृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमुक्षु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मस्यम् । आहुः । तत् । अयम् ।
केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे । शुनः शोपः । यम् । अहत् ।
गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमुक्षु ॥ १२ ॥

तदिन्नदेववरुणस्य विषयं स्तोत्रं न कंरात्रौ मस्य शुनः शोपाय आहुः कर्तव्यत्वेन अभिज्ञाः कथ-
यन्ति तथा दिवा पितृदेवाहुः इदमदीयमनसो निष्प्रभोयं केतः पश्चाद्विशेषोपितदेवकर्तव्यत्वेनावि-
चष्टे सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति गृभीतः गृहीतो यूपे बद्धः शुनः शोप इत्यन्तमको जनः यं वरुणमहत्
आहूतवान्सच वरुणो राजा अस्मान् शुनः शोपान् मुमुक्षु बन्धात् मुक्तान् करोतु ॥ मस्य कथि-
चेत्याद्युदात्तत्वम् । आहुः ब्रुवः पञ्चानामिति नृजोलटिश्चेरुसादेशः धातो राहदेशश्च ।- हृदः पद-
चित्वादिना हृदयशब्दस्य हृददेशः कृदिदंपदादिति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । शुनः शोपः शुन इव शोपो-
यस्येति समासे शुनः शोपश्छल्लङ् लुप्संज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्य इत्यलुक् पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वे प्राप्ते उभेवनस्पत्यादिव्यतिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । अहत् हेओलुकि लिपिसि-
चिह्नश्चेति चुरादेशः आतो लोप इटिचेत्याकारलोपः अडागम उदात्तः यद्वचयोगादनिघातः
हिचेति निघातप्रतिषेधः । गृभीतः ह्यहोर्भेदविभक्तं सो अस्मान् प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभा-
वः । मुमुक्षु बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ १२ ॥

१२. दिन और रात, सवा लोभ मैं मुझसे ऐसा ही कहा गया है ।
मेरा हृदयस्थ ज्ञान भी यही गवाही देता है कि, आवद्ध होकर शुनः-
शोप ने जिस वरुण का आह्वान किया था, वही वरुणराज हम लोगों
को मुक्तिदान करे ।

प्रयोदशीपञ्चमाह—

शुनःशोपोऽह्वद्रुभीतस्त्रिष्वदित्यद्रुपदेषुबद्धः । अवैनंराजावरुणः
ससृज्याद्विद्वौअदब्धोविमुक्तुपाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशोपः । हि । अह्वत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुपदेषु ।
बद्धः । अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् ।
अदब्धः । वि । मुमुक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

शुभीतोबन्धनायगृहीतः त्रिषुत्रिसंख्याकेद्रुपदेषु क्रोःकाष्ठस्ययूपस्यपदेषुप्रदेशविशेषेषुब-
द्धःशुनःशोपआदित्यमदितेःपुत्रंयंवरुणं अह्वत् आह्वतवान् हि यस्मादेवंतस्मात् सवरुणोराजाए-
वंशुनःशोपमवससृज्यात् अवसृष्टं बन्धनावविमुक्तंकरोतु विमोकप्रकारएवस्पष्टीक्रियते—विद्वान्
विमोकप्रकाराभिज्ञः अदब्धः केनाप्यर्हिसितोवरुणःपाशान्बन्धनरज्जुविशेषान् विमुमुक्तु वि-
च्छिद्यैनंमुक्तंकरोतु ॥ त्रिषु षड्विचतुर्भ्योहलादिरिति विभक्तैरुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्व-
रितयोर्यणइतिपरआकारःस्वर्यते । ससृज्यात् सृजविसर्गे प्रार्थनायांलिङ् बहुलंलृन्दसीतिवि-
करणस्यभ्रुः । विद्वान् विदज्ञाने विदेःशतुर्वस्रः उगिदचामितिनुम् हल्ङ्ङादिसंयोगान्तलो-
पौ संहितायां दीर्घाद्विसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वं आतोऽनित्यमितिसानुनासिकआकारः ।
अदब्धः दंभुदंभे निष्ठायामनिदितामितिनलोपेक्षवस्तथोर्ध्वधइतिधत्वं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥ १३ ॥

१३. शुनःशोप ने घृत और तीन काठों में आबद्ध होकर अदिति के
पुत्र वरुण का अस्त्रहस्त किया था; इसी लिए विद्वान् और दयालु
वरुण ने शुनःशोप को मुक्त किया था, उनका बन्धन छड़ा दिया था ।

अवभृथेअवतेहेलइतिद्वेक्षचौवरुणस्पहविषोयान्यानुवाक्ये पत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिसण्डे
सूत्रितम्—अवतेहेलोवरुणनमोभिरिति ।

तयोराद्यांसकेचतुर्दशीपञ्चमाह—

अवतेहेलोवरुणनमोभिरवयज्ञेभिरिमहेहविभिः । क्षयञ्स्मभ्यमसु
प्रचेताराजन्नेनांसिश्रथःकृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे ।
हविःऽभिः । क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत् इति प्रश् चेतः ।
राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हेवरुणतेसवहेळःकोधं नमोभिः नमस्कारैः अवेमहे अवनयामः तथा यज्ञेभिः यज्ञैः सांगानुष्ठानेनपूज्यैर्हविर्भिः अवेमहे वरुणपरितोष्यकोधमपनयामः हेअसुरअनिष्टशेषणशीलमचेतः प्रकर्षेणप्रज्ञायुकराजन्दीप्यमानवरुण अस्मभ्यं अस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणिनिवसन् कृतानिअस्माभिरनुष्ठितानि एनांसिपापानि शिश्रथः अथितानिशिथिलानिकुरु ॥ हेळः असुनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः बहुलंछन्दसीत्यैसभावः । ईमहे ईङ्गत्तौविकरणस्पलुक् । क्षयन् क्षिनिवासगत्योः लटःशतृ व्यत्ययेनशष् आमचिताद्युदात्तत्वम् । अरु असेरुन आमचित्वनिघातः । शिश्रथः अथदौर्वत्येचुरादिरदन्तः छान्दसेलुङि णिश्रिद्रुसुभ्यइतिष्वेअङ् द्विर्भाबहुलादिशेषौअग्लोपित्वात्तन्मन्त्रावाभावेपि बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं पूर्ववदभावः ॥ १४ ॥

१४. वरुण ! नमस्कार करके हम तुम्हारे क्रोध को दूर करते हैं और यज्ञ में हृष्य वेकन भी तुम्हारा क्रोध दूर करते हैं । हे असुर ! अचेतः ! राजन् ! हमारे लिए इस यज्ञ में निवास करके हमारे किये हुए पाप को शिथिल करो ।

उदुत्तमंवरुणपाशमस्मदवाधमंविमध्यमंश्रथाय । अथावयमादित्यव तेतवानागसोअदितयेस्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

उत् । उदुत्तम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधुमम् ।

वि । मध्यमम् । श्रथय । अथ । वयम् । आदित्य । व्रते ।

तव । अनागसः । अदितये । स्याम् ॥ १५ ॥ १५ ॥

हेवरुणउदुत्तममुत्कृष्टंशिरसिबद्धंपाशं अस्मत् अस्मत्तः उच्छ्रथाय उत्कृष्यशिशिलंनिकुरु अधमंनिकृष्टंपादेअवस्थितंपाशंअवश्रथायअवज्ञाय अधस्तादवकृष्य शिथिलीकुरु मध्यमंनाभिप्रदेशगतंपाशं विश्रथाय वियुज्यशिशिलीकुरु अथानन्तरं हेआदित्यअदितेः पुत्रवरुण वयंशुनःशेषाः तयमंते त्वदीयेकर्मणिअदितयेस्त्वह्नराहित्याय अनागसःअपराधरहिताः स्यामअवेम ॥ उत्तमं तमपःपित्वादनुदात्तत्वेनआद्युदात्तत्वेप्राप्ते उत्तमशश्वत्तमौसर्ग्रेत्युञ्छादिपुषाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमं अवघावमाधमार्धरेफाःकुत्सितेइतिअवतेरमच् वस्य धः । अथाय अथदौर्वत्ये संहितायांछान्दसोदीर्घः । तव युष्मदस्मदोर्हसीत्याद्युदात्तत्वम् । अनागसः बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नञ्समुभ्यामितिबुव्यत्ययेननप्रवर्तते यद्वा आगस्रान्वाव अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्य विन्मत्तौर्लुक्इतिलुक् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १५ ॥

१५. वरुण ! मेरा ऊपरी पाश ऊपर से और नीचे का नीचे से खोल दो और बीच का पाश भी खोलकर शिथिल करो । अनन्तर हे अदितिपुत्र ! हम तुम्हारे व्रत का लण्डन न करके पापरहित हो जायेंगे ।

यच्चिदित्येकविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं तथाचानुक्रान्तम्—यच्चित्सैकेति ऋषिभ्यान्पस्मादिति परिभाषयाशुनःशेषएवऋषिः आदौगायत्रमितिपरिभाषितत्वात् गायत्रीछन्दः वारुणंत्वितिपूर्वोक्तत्वात् तुष्टादिपरिभाषयावरुणोदेवता-विनियोगउक्तःशौनःशेषाख्याने विशेषविनियोगस्तु अग्निष्ठवपद्देइदं सूक्तं होवकशस्त्रेस्तोमनिमित्तमावापार्थं अग्निष्ठवपृष्ठचाहानीतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—यच्चिदित्येकविंशतिवारुणमेतस्यतुचमावपेतमैत्रावरुणइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

यच्चिद्वितेविशोयथाप्रदेववरुणव्रतम् । मिनीमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण ।

व्रतम् । मिनीमसि । द्यविद्यवि ॥ १ ॥

हेवरुण यथालोकेविशःप्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वन्ति तथावयमपि तेवसंबन्धि यच्चिद्वि यदेवकिञ्चिद्व्रतं कर्म यद्यद्यविप्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेनर्हिंसितवन्तः तद्विप्रव्रतं प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुर्वितिशेषः ॥ यथा लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वेपाठे यथेविषादान्वेइविसर्वाण्युदात्तत्वम् । मिनीमसि मीर्त्स्वर्हिंसायां इदन्त्योमसिः ऋषादिभ्यःभ्रा मीनातोर्निगमेइतिह्रस्वत्वं ईहन्त्यघोरितीकारः सतिशिष्टस्वरनलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिवचनात् तिङ्प्रवत्स्वरःशिष्यत्वे यद्ब्रुचयोगाच्चिघाताभावः ॥ १ ॥

१. जिस तरह संसार के मनुष्य वरुणदेव के व्रतानुष्ठान में भ्रम करते हैं, उसी तरह हम लोग भी दित-दिन प्रमाद करते हैं ।

द्वितीयाष्टचमाह—

मानोवधायहल्वेजिहीळानस्यरीरधः । माहृणानस्यमन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हल्वे । जिहीळानस्य । रीरधः । मा ।

हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हेवरुणजिहीळानस्यअनादरंकृतवतः हल्वे 'हन्तुः'आपिहननशीलस्य ववसंबन्धिने त्वत्कर्तृकायवधायनोस्मान्मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान्माकुरु हृणानस्य हणीयमानस्य क्रुद्धस्यतवमन्यवेकोपायभाअस्मान् रीरधः ॥ वधाय हनअवधइतिअदन्तोवप्रशब्दः उञ्छादिपु पाठादन्तोदात्तः । हल्वेहनर्हिंसागत्योः छहनिर्म्भाकुरितिक्रुमत्ययः भातोर्नकारस्सवकारः । जिहीळानस्य हेहृअनादरे अस्माछिदःकानच् द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वजुत्वजन्त्वानि एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः राप्रसाधसंसिद्धौ षक्ति गिलोपेज्जपायाह-

स्वत्वं द्विचनहलादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः नमाङ्योगेइत्यङभावः । हणानस्य
हणीकृलज्ज्यायां अस्मादशानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ २ ॥

२. वरुण ! अनावरकर और घातक बनकर तुम हमारा धध
नहीं करना । क्रुद्ध होकर हमारे ऊपर क्रोध नहीं करना ।

विमृळीकायतेमनोरथीरश्वंनसंदितम् । गीर्भिर्वरुणसीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । समुदितम् ।

गीःभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हेवरुण मृळीकायअस्मत्सुखायतेतवमनोगीर्भिःस्तुतिभिः विसीमद्विशेषेणवभीमः प्र-
सादयामइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—रथीःरथस्वामीसन्दितंसम्पत्स्वण्डितं दूरगमनेनश्रान्तं अश्वंन
अश्वमिव यथास्वामीश्रान्तमश्वं धासपदानादिना प्रसादयतितद्वत् ॥ रथीः मत्वरथीयईकारः ।
सन्दितं दोषवक्षणद्वने निष्ठेतिकः घटिस्पविमास्थामितीकारान्तादेशः गतिरनन्तरइतिगतेः
प्रकृतिस्वरत्नम् । गीर्भिः सावेकाचइविभिसउदात्तत्वम् । सीमहि विवृतन्तुसन्ताने व्यत्ययेनात्म-
नेपदं बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् षलिलोपः यदा विश्वबन्धमेइत्यस्माद्विकरणस्यलुक् दी-
र्घश्छान्दसः ॥ ३ ॥

३. वरुणदेव, जिस प्रकार रथ का स्वामी अपने थके हुए घोड़ों
को शान्त करता है, उसी प्रकार सुख के लिए स्तुति-द्वारा हम तुम्हारे
मन को प्रसन्न करते हैं ।

पराहिमेविमन्यवःपतन्तिवस्यइष्टये । वयोनवसतीरूप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यःइष्टये । वयः ।

न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हेवरुण मेममशुनःशेषस्यविमन्यवः क्रोधरहितानुद्धयः वस्यइष्टये वसीयसौमिशयेन
वसुमतोजीवनस्यप्राप्तये परापतन्तिपराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताप्रसरन्ति दिशब्दोस्मिभ्यर्थे-
सर्वजनप्रसिद्धिमाह परापतनेदृष्टान्तः—वयोन पक्षिणोयथावसतीर्निवासस्थानानिउपसामी-
प्येनमामुबन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति पादादित्वान्निघावाभावः । वस्यइष्टये वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्लुगि-
तिमतुषोर्लुकि टिलोपे ईयसुनोयकारलोपश्छान्दसः । वसतीः शतुरनुमइतिङीपउदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जिस तरह चिड़िया अपने घोंसलों की ओर बौझती हैं, उसी
तरह हमारी क्रोध-रहित चिन्तायें भी धन-प्राप्ति की ओर बौझ रही हैं ।
कदाक्षत्रश्रियंनरमावरुणंकरामहे । मृळीकायोरुवक्षसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

कदा । क्षत्रश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे ।

मृळीकाय । उरुवक्षसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

पृष्ठीकाय अस्मत्सुखाय वरुणंकदाकस्मिन्काले आकरामहे अस्मिन्कर्मण्यगतं करवाय कीदृशंक्षत्रश्रियं बलसेविनं नरनेतारं उरुचक्षसंनहूनां दृष्टारम् ॥ क्षत्रश्रियं क्षत्राणिश्रयतीतिक्षत्रश्रीः क्षिप्चेत्यादिनाक्षिप्दीवंश्च छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरं स्रदोरचिति अन्नन्त्याद्युदात्तः । करामहे करोतेर्भ्यत्ययेनराप् । उरुचक्षसं चक्षेर्वहुलंश्चिच्चेत्यसुन् शिद्धिद्वावाक्स्वाजादेशाभावः ॥ ५ ॥

५. वरुणदेव बलवान् नेता और असंख्य लोगों के द्रष्टा हैं। सुख के लिए हम सब उन्हें यज्ञ में ले आवेंगे ?

॥ इतिमथयस्यद्वितीयोऽशोऽवर्गः ॥ १६ ॥

षष्ठीश्रुचमाह—

तदित्समानमाशातेवेनन्तानप्रयुच्छतः । धृतव्रतायदाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । स॒मानम् । आ॒शा॒ते इति । वे॒नन्ता । न । प्र ।

यु॒च्छतः । धृत॑व्रताय । दा॒शुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवेनन्तौकामयमानौमित्रावरुणावितिशेषः तावुभौसमानंसाधारणं तदित्अस्माभिर्दत्तं तदेवहविः आशाते अश्रुवाते नम्रयुच्छतः कदाचिदपिममादनंकुरुतः ॥ आशाते अश्रोतेर्लिटिद्विर्भावह्लादिशेषौ अतआदेरित्यात्वं अनित्यमागमशासनमितिवचनादश्रोतेभेतिनुडभावः । वेनन्ता वेनतिःकान्तिकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः युच्छप्रमादे । दाशुषे दाश्वदानेइत्यस्मात् दाश्वान्साह्वानितिकसुमत्ययोनिपातितः वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिषसीनांचेतिषत्वम् ॥ ६ ॥

६. यज्ञ करनेवाले हव्यवाता के प्रति प्रसन्न होकर मित्र और वरुण यह साधारण हव्य ग्रहण करते हैं, त्याग नहीं करते ।

सप्तमीश्रुचमाह—

वेदा॒यो॒वी॒नां॒प॒द॒म॒न्तरि॒क्षेण॒प॒त॒ताम् । वे॒द॒ना॒वः॒स॒मु॒द्रि॒यः ॥ ७ ॥

वे॒द । यः । वी॒नाम् । प॒दम् । अ॒न्तरि॒क्षेण । प॒त॒ताम् । वे॒द ।

ना॒वः । स॒मु॒द्रि॒यः ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेणपततां आकाशमार्गेणगच्छतां वीनांपक्षिणांपदंयोवरुणोवेद तथा समुद्रियः समुद्रेवस्थितोवरुणः नावोजलेगच्छन्त्याःपदं वेद जानाति सोस्मात् बन्धनान्मोचयत्वितिशेषः ॥ वेद विदज्ञाने विदोलोवेतिनिपोणल् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं अचोतस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घः । वीनां नामन्यतरस्यांइतिनापउदात्तत्वम् । पततां शपःपित्वादनुदात्तत्वं शनुभलसा-

वेधातुकस्वरेणधातुस्वरः । नादः सावेकाचइतिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । समुद्रियः भवार्थेसमुद्राभा-
द्वइतिषण्यस्यः ॥ ७ ॥

७. जो वरुण अन्तरिक्ष-वारी चिद्रियों का मार्ग और समुद्र की
नीकाओं का मार्ग ज्ञामते हैं ।

वेदमासोधृतव्रतोद्वादशप्रजावतः । वेदायउपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतव्रतः । उद्वादश । प्रजावतः । वेद ।

यः । उपजायते ॥ ८ ॥

धृतवतः स्वीकृतकर्मविशेषोपधोक्तपहिमोपेतः वरुणः प्रजावतः वदातदोत्पद्यमानप्रजापुक्तान्
द्वादशमासः चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान्वेदजानाति यस्ययोदशोधिकमासउपजायते संवत्सरसमी-
पेस्वयमेवउत्पद्यतेतमपिवेद वाक्यशेषःपूर्ववत् ॥ मासः षड्जित्यादिनामासशब्दस्यमासित्यादे-
शः ऊडिदमित्यादिनाशसउदात्तत्वम् । द्वादश द्वौचदशचेतिद्वन्द्वः अष्टनःसंख्यायाभि-
त्यात्वं संख्येतिस्त्रेणपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजावतः जनीप्रादुर्भावे प्रपूर्वाञ्जनसनसनक्र-
ममभोविदुपत्ययः विदुनोरित्यात्वं लुदुनरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्रजाएषांसन्तीति तदस्यासंख-
्यमित्यित्युक् मादुपधायाइतिमनुषोक्तत्वम् । उपजायते जनेःकर्मकर्तरिरित् कर्मवद्वाधादा-
त्यनेपदं यक् जनादीनांउपदेशएवात्वंकञ्यमितिवचनादचःकर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वं तिङिचो-
दात्तवतीर्युपसर्गस्यनिघातः नचतिङ्कृतिङ्इतिनिघातः यदुत्तान्तित्यमितिप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

८. जो रक्षाबलध्वन करके अपने अपने फलोत्पादक बारह महीनों
को जानते हैं और उत्पन्न होनेवाले तेरहवें मास को भी जानते हैं ।

वेदवार्तस्यवर्तनिमुरोऋष्वस्यबृहतः । वेदायेअध्यासते ॥ ९ ॥

वेद । वार्तस्य । वर्तनिम् । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः ।

वेद । ये । अधिआसते ॥ ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्यऋष्वस्यदर्शनीयस्य बृहतोगुणैरधिकस्यवातस्य वायोवर्तनिमार्गवेदव-
रुणोजानाति येदेवाः अध्यासते उपर्गित्वन्तितानपिवेदजानाति ॥ वातस्य असिहसीत्या-
दिनातन्वपत्ययान्तोवातशब्दोनिस्वादाद्युदात्तः । वर्तनिं वर्ततेअनेनेतिवर्तनिः स्तोत्रवाचकस्यवर्त-
निशब्दस्यअन्तोदात्तत्वसिद्धार्थमुञ्छादिपुषाठादस्यप्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तत्वेप्राप्तेव्यत्ययेनान्तो-
दात्तत्वम् । बृहतः बृहन्बृहतोरुपसंख्यानमितिङ्सउदात्तत्वम् । अध्यासते लसार्धधातुकानु-
दात्तत्वेसविधातुस्वरः ॥ ९ ॥

९. जो वरुणवेन विस्तृत, शोभन और महाम् वायु का भी पथ
जानते हैं और जो ऊपर, आकाश में, निवास करते हैं, उन देवों को भी
जानते हैं ।

दशमीष्टचमाह—

निषसादधृतव्रतवरुणःपस्त्याउस्वा । साम्राज्यायसुकृतुः॥१०॥१७॥

नि । ससाद । धृतव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । साम्राज्याय ।

सुकृतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

धृतव्रतःपूर्वोक्तवरुणः पस्त्यासुदैवीषु प्रजासु आनिषसादआगत्यनिषण्णवान्किमर्थं प्रजानांसांराज्यसिन्धुर्थं सुकृतुःशोभनकर्मा ॥ निषसाद सदिरप्रदेरितिषत्वम् । साम्राज्याय सभाजोभावःसाम्राज्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यइतिष्यञ् श्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुकृतुः कृत्वाद्यथेत्युचरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. धृत-व्रत और शोभनकर्मा वरुण देवी सन्तानों के बीच साम्राज्य-संसिद्धि के लिए आकर बैठे थे ।

अतोविश्वान्यद्भुताचिकित्वाँअभिपश्यति । कृतानियाचकर्त्वा॥११॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ।

कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुतासर्वाण्यभ्यां चिकित्वान्प्रज्ञावानभिपश्यतिसर्वोद-लोकयति याकृतानियान्याभ्यां पूर्ववरुणेनसंपादितानिचकारादन्यानि यान्याभ्यां क-र्त्वा इत्यपरं कर्तव्यानि तानिसर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वश्रान्वयः ॥ अद्भुता शेषछन्दसिबहुलमिति शैर्लोपः प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्यललचइतिनुम् नलोपः । चिकित्वान् कितज्ञाने लिटः कृतुः अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि वस्वेकाजाद्वसामिदिनियमादिहभावः कृतानुनासिकापु-ष्कौसंहितायाम् । पश्यति पाठेत्यादिनादृशोऽप्यदेशः । कर्त्वा कृत्यार्थैवैकेनितिकरोते-स्त्वन् निष्वादाद्युदात्तत्वं पूर्ववदशैर्लोपः ॥ ११ ॥

११. ज्ञानी मनुष्य वरुण की कृपा से वर्तमान और भविष्यत्—सारी अव्यभुत घटनाओं को देखते हैं ।

द्वादशीष्टचमाह—

सनोविश्वाहसुकतुरादित्यःसुपथाकरात् । प्रणार्यूषितारित् ॥१२॥

सः । नः । विश्वाहा । सुकृतुः । आदित्यः । सुपथा । करत्वा

प्र । नः । आर्यूषि । तारिषत् ॥ १२ ॥

शुक्रतुः शोभनप्रज्ञः सआदित्योवरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोस्मान् सुपथा शोभनेन
मार्गेण सहितान् करद करोतु किञ्च नोस्माकमार्युषिपतारिषद मवर्धयतु ॥ सुपथा स्वतीपू-
जायामितिसमासे नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिच्छ-
न्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा तृतीयायाआलादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंति-
स्वरेणवाध्यते कृत्वादथश्चेत्येतन्नभवति अबहुवीहित्वा बहुवीहौहित्विधीयते आद्युदात्तश्च-
च्छन्दसीत्येतदपिनभवति पथिनशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । करद करोतेर्लेटिव्यत्ययेनशप् शपो-
वाङ्कि छेरोहाटावित्यङागमः इतश्चलोपहवीकारलोपः यद्वा छान्दसेलुङि कृष्टरुहिभ्यइतिचुरेर्
कृष्टशोङिगुणइतिगुणः बहुलंछन्दस्यमाहयोगेपीत्यङ्भावः । मणः उपसर्गाद्बहुलमिविनसोणत्वम् ।
वारिषद धारयतेर्लेट्यङागमः सिद्धहुलंतेटीविसिप् आदेशप्रत्यययोरिविषत्वम् ॥ १२ ॥

१२. वही सत्कर्मपेंधायण और अविति-पुत्र वरुण हमें सदा सुपथ-
गामी बनावें, हमारी आयु बढ़ावें ।

त्रयोदशीपञ्चमाह—

विभ्रं द्रापि हि रण्ययं वरुणो वस्त नि निर्जम् । परिस्पशो निषेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रं । द्रापिम् । हि रण्ययम् । वरुणः । वस्त । निः । निर्जम् ।
परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिकवचं विभ्रं धारयन् वरुणो निर्णिर्जं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छा-
दयति स्पशः हिरण्यस्पर्शिनोरस्मयः परिनिषेदिरे सर्वतो निषण्णाः ॥ विभ्रं विभ्रतेः शतरि ना-
म्यस्वाच्छतुरिति नुमभावः आभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । द्रापिं द्राकुत्सायांगतौ द्रापयवी-
षूचकुत्सिवांगविपापयवीति द्रापिः कवचं अर्तिह्रीत्यादिना पुगागमः औणादिकइत्ययेणि लोपः ।
हिरण्ययं कृत्यवास्त्यवास्त्यमाध्वी हिरण्ययानिच्छन्दसि इति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहित-
स्यमयदोषशब्दलोपो निपातितः । वस्त वस आच्छादने लङि अदादित्वाच्छपोलुक्पूर्ववदभावः ।
निर्णिर्जं निजिर्जौ च पोषणयोः । स्पशः स्पशनाघनस्पर्शनयोः क्तिप्चेति क्तिप् । निषेदिरे क-
दुविशरणगत्यवसादनेषु अस्माद्वत्पर्यात्कर्मणि लिटि एत्वाभ्यासलोपो सदिरमवेरितिषत्वम् ॥ १३ ॥

१३. वरुण सोने का वस्त्र धारण कर अपना पुष्ट शरीर ढकते हैं,

जिससे चारों ओर हिरण्यस्पर्शों किरणें फैलती हैं ।

नयं दिप्सन्ति दिसवो न द्रुह्वाणो जनानाम् । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । द्रुह्वाणः । जनानाम् । न ।
देवम् । अभिमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तोवैरिणः यंवरुणंनदिप्सन्तिभीताः सन्नोर्हिंसितुमिच्छांपरित्यज-
न्ति जनानांप्राणिनां द्रुह्माणोद्रोघारोपियंवरुणंप्रतिनद्रुहन्ति अभिमावयः पाप्मानः पाप्मावा-
अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरात् । देवं तंवरुणंनस्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति दंशुर्दंभे अस्मात्सनि सनीव-
न्तर्धेत्यादिनाइहभावः हलन्ताच्चेत्यत्रहल्ग्रहणस्यजातिवाचित्वात् सनःकिप्त्वात् दंभइच्चेति द-
कारात्परस्याकारस्येकारः अनिदितामिति नलोपः प्रभृभावाभावश्छान्दसः अत्रलोपोभ्यास-
रेत्यभ्यासलोपः शपःपित्वादनुदात्तत्वं सिद्धञ्चलसर्वधातुकस्वरेण सनोनिच्त्वानित्स्वरेणाद्युदा-
त्तत्वं यद्वत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः सञ्चन्ताईभेः सनाशंसमिहाउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ।
द्रुह्माणः द्रुहजिघांसायां अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिकनिष् प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-
द्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

१४. जिस वरुणदेव से शत्रु लोग शत्रुता नहीं कर सकते, मनुष्य-
पीड़क जिसे पीड़ा नहीं दे सकते और पापी लोग जिस देव के प्रति पाप-
चरण नहीं कर सकते ।

पञ्चदशीष्टममाह—

उतयोमानुषेष्वायशश्चक्रेअसाम्या । अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥ १८ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ ।

अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

उतअपिचयोवरुणोमानुषेभ्युयशोचं आचक्रेसर्वतःकृतवान् सवरुणः कुर्वन्नापिआसर्वतः
असामिसंपूर्णचक्रे नतुन्यूनंकृतवान् विशेषतोस्माकमुदरेषुआसर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु मनोर्जा-
तावज्यतौषकृचेत्यञ् श्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे प्रत्ययस्वरः । असामि अव्यये
मञ्कुनिपातानामिविवक्तव्यमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः अशेर्युट्चेत्यसृन् । उदरेषु
उविदृणावेरजलौपूर्वपदान्त्यलोपश्चेतिअल् लित्स्वरः गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥ १५ ॥

१५. जिन्होंने मनुष्यों, विशेषतः हमारी उबर-पूति के लिए यथेष्ट
अन्न तैयार कर दिया है ।

परमियन्तिधीतयोगावोनगव्यूतीरनु । इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

परा । मे । यन्ति । धीतर्यः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ।

इच्छन्तीः । उरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

उरुचक्षसंबहुभिर्द्रष्टव्यंवरुणंइच्छन्तीर्मेधीतयःशुनःशेपस्यबुद्धयः परायन्तीपराहृतानि-
वृत्तिरहितागच्छन्ति त्वदृष्टान्तः—गावोन यथागावः गव्यूतीरनु मोहादिअनुलक्ष्यमच्छन्ति तद्व-

४ ॥ गन्धूतीः गाबोजयन्ते इत्यधिकरणे किन् गोयूतौ छन्दसीति अवादेशः दासीभारादित्वात्पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा यूरिथ्यवनं गवांयवनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इच्छन्तीः इध-
इच्छायां छटःशतं तुदादिभ्यःशः इधुगमियमांछइति छत्वं अनुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे वि-
करणस्वरः शिष्यते ॥ १६ ॥

१६. बहुतों ने उस वरुण को देखा है । जिस प्रकार गीएँ गोशाला
की ओर जाती हैं, उसी प्रकार निवृत्तिरहित होकर हमारी चिन्ता वरुण
की ओर जा रही है ।

संनुवोचावहै पुनर्यतामेमध्वाभृतम् । होतैव क्षदसे प्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतम् ।

होताऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

यतोयस्मात्कारणात् मेमजीवनार्थं मधुरंहविः आभृतं अञ्जः सवारूप्येकर्मणिसं-
पादितं अतः कारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियंहविः क्षदसे अभ्रासि पुनर्हविः स्वीकारादु-
र्ध्वं त्वत्स्वं जीवन्तं नु अवश्यं संवोचावहै संभूय प्रियवार्तां करवावहै ॥ वोचावहै ओढर्थे
छान्दसलुङि जुवोवधिः अस्पतिवक्तीति त्रैरङ्गादेशः वचउमित्युमागमेगुणः व्यस्येनदरेत्वं य-
द्वा छोटपवलुङ्गादेशः स्थानिवद्भावादित्वम् । आभृतं इमहोर्भः गनिरनन्तरइति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ १७ ॥

१७. वरुण ! चूंकि मेरा मधुर हृष्य तैयार है; इसलिए होता की
तरह तुम वही प्रिय हृष्य भक्षण करो । अनन्तर हम दोनों बातें करेंगे ।

वर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शरथमधि क्षमि । एताजुषतमे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि । एताः ।

जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वदर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शन् अहं दृष्टवानस्मलु क्षमि-
मायां भूमौ रथं वरुणसंबन्धिनं अधिदर्शं आधिक्येन दृष्टवानस्मि एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः
स्तुतीः जुषत वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शं दृशेरिति वेति त्रैरङ्गादेशः अदृशोऽङ्गिगुणइति गुणः ।
विश्वदर्शतं दृशेर्धृष्टशीत्यादिना अतच्प्रत्ययान्तो दर्शतशब्दः ऋग्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तो दा-
त्तत्वम् यद्वा विश्वदर्शनीयमस्येति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तो दात्तत्वम् ।
क्षमि आतोषादोरित्यथ आतइतियोगविभागादाकारलोपः ॥ १८ ॥

१८. सर्व-दर्शनीय वरुण को मैंने देखा है । भूमि पर, कई बार,
छनका रथ मैंने देखा है । उन्होंने मेरी स्तुति ग्रहण की है ।

वरुणप्रसासेषु इमं वरुणेति वरुणस्य हविषोऽनुवाक्या पञ्चम्यापौर्णमास्यामिति सण्डे स्-
थितम्—इमं मे वरुणं श्रुतिस्त्वायामिन्नल्लणावन्दमानं इति ।

तामेवांसूक्तेः कोनविंशीष्टमाह—

इमेमेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृळय । त्वामवस्युराचके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय ।

त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हेवरुणमेवदीयमिमहवमाह्वानंश्रुधिशृणु किञ्च अद्यास्मिन्दिनेमृळयअस्मान्सुखय अवस्युः रक्षणेच्छुरहंत्वावरुणंआभिमुख्येन चके शब्दयामिस्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि श्रुश्रवणे लोटोहिःश्रुशृणुपृच्छवृष्यच्छन्दसीतिहेधिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्मलुक् अन्येषामपिद्वस्यते इतिसंहितायांदीर्घः । अवस्युः अवस्यशब्दात् सुषआत्मनःक्यच् क्वाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । आचके कैशैराब्दे अस्माहिति आदेचइत्यात्वं द्विर्भावचुत्वे आधोलोपइतिचेत्याकारलोपः तिङ्गतिरुहितिनिघातः ॥ १९ ॥

१९. वरुण ! मेरा यह आह्वान सुनो । आज मुझे सुखी करो ।

तुम्हारी रक्षा का अभिलाषी होकर मैं तुम्हें बुलाता हूँ ।

त्वंविश्वस्यमेधिरदिवश्चग्मभ्रराजसि । सयामनिप्रतिश्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।

सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

हेमेधिरमेधाविन् वरुण त्वं दिवश्चधूलोकस्यापि ग्मभ्रभूलोकस्यापि विश्वस्य सर्वस्य जगतोमध्ये राजसिदीप्यसे सतादृशस्त्वं यामनिक्षेममापणे अस्मदीये प्रतिश्रुधिप्रतिश्रवणमाज्ञापनंकुरु रक्षिष्यामीतिप्रत्युत्तरंदेहीत्यर्थः ॥ दिवः ऊर्द्धिमित्यादिनापठ्याउदात्तत्वम् । ग्मः ग्मेत्येतद्भूनामसुषठिर्व आतोधावोरित्यत्रआतइतियोगविभागादातोषइतिप्रतिषेधेपिब्यत्ययेनाकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि यामापणे आवोमनिर्गन्निष्प्रतिप्रतिमनिन् निस्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि उक्तम् ॥ २० ॥

२०. मेधावी वरुण ! तुम धूलोक, भूलोक और समस्त संसार में दीप्तिमान् हो । हमारी रक्षा-प्राप्ति के लिए प्रार्थना सुनने के अनन्तर तुम उत्तर दो ।

उदुत्तमंमुमुग्धिनोविपाशमध्यमंचूत।अवाधमानिजीवसे॥२१॥१९॥

उत् । उदुत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् ।

चूत । अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

नोस्माकं उत्तमंशिरोगतं पाशं उन्मुग्धि उल्लाप्यमोचय मध्यमं उदरमव पाशं विवृ-
तवियुग्यनाशय जीवसे जीवितुं अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अवचूतअवकम्पना-

शय ॥ उत्तमं उञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । मुमुग्धि मुमुक्षणे बहुलं छन्दसीतिविकरणस्य
 श्चुः द्विर्भावः हलादिशेषः हुसल्योहोर्धिरितिहोर्धिरादेशः तिङ्गुविङ्गइतिनिघातः । चूच चूती-
 हिताग्रन्थनयोः छोटोहिः तुदादिभ्यःशः अतोहेरितिहेर्लुक् । जीवसे जीवप्राणधारणे पुमर्थे-
 सेसेनिति असेप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ २१ ॥

२१. हमारे ऊपर का पाश ऊपर से खोल दो । मध्य और नीचे का
 पाश भी खोल दो, जिससे हम जीवित रह सकें ।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

वसिष्वेतिदशर्चवृषीयंसूक्तं अत्रानुक्रम्यते—वसिष्वदशाग्नेयंत्विति शुनःशेषःशः गाध-
 वीछन्दः इदमुत्तरंचसूक्तमाग्नेयं प्रातरनुवाकेआग्नेयेकतौगायत्रेछन्दसि एतद॥ वसूक्तद्वयमनुष-
 कव्यं तथाचसूत्रितम्—वसिष्वाहीविस्सूक्तयोरुत्तमामुचरेदिति ।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

वसिष्वाहिमियेध्यवस्त्राण्यूर्जापते । सेमनोअध्वरंयज ॥ १ ॥

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते । सः । इमम् ।

नः । अध्वरम् । यज ॥ १ ॥

वरुणेनअग्निस्तुतौमेरितःशुनःशेषः एतदादिसूक्तद्वयेनाग्निस्तौव तथाचाग्न्यायते—तंवस्-
 णउवाचाग्निर्देवानांमुखंसुहृदयतमस्तनुस्तुसंयत्नोत्सङ्गममदितिसोमितिषुष्टावावउत्तराभिर्दोर्विश-
 त्वेति । हेमियेध्य मेष्पस्ययज्ञस्ययोग्य ऊर्जापते अजानांपालकाग्ने वस्त्राणिआच्छादकानि
 वेजांसिबसिष्वआच्छादयप्रज्वलितस्तेजसाभवेत्यर्थः ह्रियस्मात्प्रज्वलितः तस्मात्सदादशस्त्वं
 नोस्मदीयमिममध्वरं यजनिष्यादय ॥ वसिष्व वसव्याच्छादने छोटियासःसे सवाम्पावामौ
 छन्दस्पुत्रयथेत्यार्धधातुकत्वाद् आर्धधातुकस्येहुलादेरितीडागमः लसार्वधातुकानुदात्तत्वेचा-
 तुस्वरः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायां दीर्घः । मियेध्य भकारैकारयोर्मध्ये इयागमच्छान्दसः ।
 ऊर्जापते सुवामध्वितइतिपराङ्मन्वावाद् षष्ठ्यामध्वितस्यसमुदायस्याष्टमिकोनिघातः । सेमं
 सोचिछोपेचेत्वावपूरणमितिसोर्जोपः ॥ १ ॥

१. यज्ञपात्र और अन्नभाजन अग्निदेव ! अपना तेज ग्रहण करो

और हमारे इस यज्ञ का सम्पादन करो ।

चिनोहोतावरंयःसदायविष्टमन्मभिः । अग्नेदिवित्मतावचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरंयः । सदा । यविष्ट । मन्मभिः । अग्ने ।

दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदायविष्ठ सर्वदायुवतम हेअग्ने वरेण्योवरणीयस्त्वं नोस्मः कंहोता होमनिष्पादको भूत्वा
दिवित्यतादीभिर्मतावचोवचसास्तु यमानः सन् निषीदितिशेषः कीदृशस्त्वं मन्मभिः ज्ञापकैस्तेजो-
भिर्मुक्तशिशेषः ॥ यविष्ठ युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरस्पृशोपः पूर्वस्योकारस्य
गुणश्च अवादेशः आमन्त्रितनिघातः । मन्मभिः मनज्ञाने अन्येभ्योपिदृश्यन्त इति मनिवृत्त्ययः
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । दिवित्यता दिवुक्तीडादौ इकस्तिपौधातुनिर्देश इति इकप्रत्ययः तेन च
धातुवाचिनादिविशब्देन धात्वर्थो दीर्घिर्लक्ष्यते यद्वा औणादिकोभावे किप्रत्ययः दिविशब्दान्मनु-
पित्तकारोपजनश्छान्दसः । वचः सुपांस्तुलुगितितृतीयैकवचनस्य लृक् ॥ २ ॥

२. अग्नि ! तुम सर्वदा युवक, श्रेष्ठ और तेजस्वी हो। हमारे
होमकर्त्ता और प्रकाशमय वाक्यों-द्वारा स्तुत होकर दंडो ।

आहिष्मासूनवे पितापिर्यजन्त्यापये । सर्वासस्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये ।

सर्वा । सस्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हेअग्नेवरेण्योवरणीयः पिता पितृस्थानीयस्त्वं सूनवेपुत्रस्थानीयाय मह्यंअग्नीष्टदेही-
तिशेषः हिस्मेतिनिपातद्वयंसर्वथेत्यनुगर्थमाचष्टे अग्नीष्टदानेष्टदान्तद्वयमुच्यते—यथाआपि-
र्बधुरापयेबन्धवे आयजतिहिस्म सर्वथाददातीतिशेषः सस्वामियः सस्येपियायअग्नीष्टंसर्वथा
यथाददातितथात्वमपिदेहि ॥ त्यासूनवे निपातस्यचेतिदीर्घः । यजतीत्यस्यसस्वासस्यइत्यत्रा-
प्यनुषंगोत्तदपेक्षयाइयमथमेति चादिष्टोपेविज्ञावेतिननिहन्यते यद्वा हिचेतिनिपातप्रतिषेधः ।
सस्ये समानेख्यभ्योदात्तइतिसत्त्विशब्दइत्ययान्तआद्युदात्तः सुपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसएव
शिष्यते ॥ ३ ॥

३. श्रेष्ठ अग्निदेव । जिस प्रकार पिता पुत्र को, बन्धु बन्धु को
और मित्र मित्र को दान देता है, उसी प्रकार तुम भी मेरे लिए दान-
परायण बनो ।

चतुर्थीष्टचमाह—

आनो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा । सीदन्तु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयो देवास्त्वद्वन्धवस्त्वमापेरिताः रिशादसः हिंसकान्अदन्तः नोस्मदीयं ब-
र्हिर्यज्ञंआसीदन्तु तत्रदृष्टान्तः—यथामनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदन्तितद्वत् ॥ बर्हीरिशादसः विस-

जनीयस्परुत्वेकते रोरीतिरेफलोपः कूलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइविइकारस्यदीर्घत्वम् । रिशादसः
रिशर्हिंसायां रिशन्तिर्हिसन्तीतिरिशाःशभवः इगुपधज्ञापीकिरःकः तानदन्तीतिरिशादसः
सर्वधातुभ्योऽमुन् छदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदन्तु षट्पदविशरणगत्यवसादनेषु पाप्मेत्यादिनासी-
दादेशः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । मनुषः मनज्ञाने
मन्यतेजानातीतिमनुःप्रजापतिः जनेरुसिर्निचेत्यनुवृत्तौ बहुलमन्यवापीत्यौणादिकउसिप्रत्ययः
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. शत्रुञ्जय मित्र, वरुण और अर्यमा जिस तरह मनु के यज्ञ में
बैठे थे, उसी तरह तुम भी हमारे यज्ञ के कुश पर बैठो ।

पूर्व्यहोतरस्यनोमन्दस्वसख्यस्यच । इमाउषुश्रुधीगिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

पूर्व्य । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च । इमाः ।

ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

हेपूर्व्यजस्यदादेःपूर्वमुत्पन्न होतःहोमनिष्पादकाम्ने नोस्मदीयस्यास्पप्रवर्तमानस्ययज्ञस्य
सख्यस्यचास्मदनुग्रहस्यच सिद्ध्यर्थमन्दस्वहृष्टोभव इमाअस्माभिःप्रयुज्यमानाःगिरः उषु स्तु-
तिरूपावाचोपिश्रुधिःशृणु ॥ पूर्व्य आभिश्रिताद्युदात्तत्वम् । होतरित्यस्यनामधिवेसमानाधिकरणे
इतिपूर्वस्पाविद्यमानवत्त्वात् आहमिकोनिधावः । अस्य ऊडिदमितिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । मन्दस्व
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु शपःपित्त्वादनुदात्तत्वे तिष्ठश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः
अपादादावितिपर्युदासादाहमिकोनिधावाभावः । सख्यस्य सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यइतियप्रत्ययः
यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः । उषु झञ्जइतिषत्वम् । श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुशृणुपुरुषभ्यश्छन्दसीतिहे-
र्षिरादेशः बहुलछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

५. हे पुराणहोमसम्प्रादक, हमारे इस यज्ञ और मित्रता में तुम
प्रसन्न बनो । यह स्तुति-वचन श्रवण करो ।

॥ इत्यथयमस्यद्वितीयेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीभूचमाह-

यच्चिद्विशश्वतातनादेवैदंयजामहे । त्वेइहूयतेहविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवम्इदेवम् । यजामहे ।

त्वेइति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हेअग्ने यच्चिद्विद्यद्यपिशश्वताशश्वतेनमित्येनतनाविस्तृतेनहविषादेवैदं अन्यमन्यं व-
रुणेन्नादिरूपनानाविधदेवताविशेषयजामहे यथापितृद्विः सर्वत्वेइदत्त्वय्येवहूयते अतोदेवता-

न्तरविषयोयागोपि त्वदीयैवसेवेत्यर्थः ॥ तना वनुविस्तारे किष्वेतिक्विप् यद्वा पचाद्यच् छ-
पांसुलुगितिवृत्तीयायाआकारः । देवंदेवं नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमाघेडितमितिउत्तर-
स्याघेडितसंज्ञायां अनुदात्तंचेति सर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिषात्वप्रतिषे-
धः । त्वे युष्मच्छब्दात्साम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्य
त्वादेशः शेषलोपे अतोगुणेइतिपरपूर्वत्वं शेइतिप्रगृह्यसंज्ञायां ध्रुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिर्भावः ।
हूयते अकृत्सावंधातुकयोर्वर्धइतिदीर्घः ॥ ६ ॥

६. नित्य और विस्तीर्ण हव्य-द्वारा हम और-और देवों का जो
यज्ञ करते हैं, वह हव्य तुम्हें ही दिया जाता है ।

प्रियोनोअस्तुविश्वपतिर्होतामन्द्रोवरेण्यः । प्रियाःस्वग्रयोवयम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्वपतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः । प्रियाः ।
सुअग्रयः । वयम् ॥ ७ ॥

विश्वपतिर्विशामंजानांपालकोहोवाहोमनिष्पादकोमन्द्रोहृष्टःवरेण्योवरणीयोप्रिर्नोस्माकं पि-
योस्तु वयमपिस्वग्रयःशोभनाग्निमुक्ताःसन्तस्तवप्रियाभूयास्मेतिशेषः ॥ विश्वपतिः पत्पावैश्वर्ये
इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेभागे परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वरेण्यः वृज्अग्रयः वृषा-
दित्वादाद्युदात्तः । स्वग्रयः बहुव्रीहौनअसृज्यामित्युत्तरपदान्वोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. सर्व-प्रजा-रक्षक, होम-सम्पादक, प्रसन्न और वरेण्य अग्नि हमारे
प्रिय हों, ताकि हम भी शोभन अग्नि से संयुक्त होकर तुम्हारे प्रिय बनें ।

स्वग्रयोहि वार्यं देवासो दधिरे च नः । सुअग्रयः मनामहे ॥ ८ ॥

सुअग्रयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः । सुअग्रयः ।
मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्रयः शोभनाग्निमुक्तादेवासो दीप्यमानाऋत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविः हि यस्मा-
दधिरे वृत्तवन्तः तस्माद्वयं स्वग्रयः शोभनाग्निमुक्ताः सन्तो मनामहे त्वां याचामहे ॥ वार्यं वृज्अग्रणे वृज्-
संज्ञकौ ऋहलोऽण्यत् ईहवन्देत्यादिना आद्युदात्तत्वम् । दधिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् हिचेति
निषात्वप्रतिषेधः । मनामहे मनज्ञानेव्यत्ययेनश्च ॥ ८ ॥

८. शोभनीय अग्नि से युक्त और दीप्तिमान् ऋत्विक् लोगो
ने हमारा ओष्ठ हव्य चारण किया है; इसलिए हम शोभन अग्नि से
संयुक्त होकर याचना करते हैं ।

अथानउसयेषाममृतमर्त्यानाम् । मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अर्थ । नः । उभयेषाम् । अमृत । मर्त्यानाम् । मिथः । सन्तु ।

प्रशंस्तयः ॥ ९ ॥

हे अग्ने असृतमरणरहिताग्ने अथ कर्मानुष्ठानानन्तरं मर्त्यानां मनुष्याणां नोस्माकमस्मत्स्वामिनस्त्वचोभयेषामिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपावाचः सन्तु सम्यगनुष्ठितमिवियजमानविषयप्रशंसा सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ निपातस्य चेतिसंहितायां दीर्घः । असृत अपादाविविपर्युदासात्वाटिकमाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यानां घृष्टप्राणत्यागे असिहृसीत्यादिनातनश्रयमानोमर्तशब्दः तस्माद्भवेच्छन्दसीदियद् यतो नावद्वत्याद्युदात्तत्वम् । सन्तु असोरल्लोपः । प्रशस्तयः तादौ चेत्यगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. अग्निदेव ! तुम अमर हो और हम मरणशील मनुष्य हैं।

आओ, हम परस्पर प्रशंसा करें।

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो य हो ॥ १० ॥ २१ ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । चनः ।

धाः । सहसः । य हो इति ॥ १० ॥ २१ ॥

सहसो वलस्य य हो पुत्रहे देवत्वात्प्राप्ते विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तत्वं इमं अस्मदीयं यज्ञं इदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानः चनो च धाः अस्मभ्यं धेहि विश्वेभिः बहुलं छन्दसीति भित्तये सादेशाभावः । चनः चायूपूजानिशामनयोः चायेरन्नेह स्वधेत्यमुनस्तत्तन्नियोगेन नुहागमश्च निन्वादाद्युदात्तत्वम् । धाः लुङि गतिस्थेति सिचो लुक् बहुलं छन्दस्य माह्वयोगे पीत्यहभावः । सहसो य हो इति स्रवामभित्तइति पराङ्मन्त्रावाधामभित्तस्य चेत्यष्टचामभित्तसमुदायो निहन्यते ॥ १० ॥

१०. बल के पुत्र अग्नि ! तुम सब अग्निर्षों के साथ यह यज्ञ और

स्तोत्र ग्रहण करके अन्नप्रदान करो।

इति प्रथमस्य द्वितीये एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

अश्वं न त्वेति त्रयोदशार्चचतुर्थसूक्तं पूर्ववदृष्ट्यादयः त्रयोदशानमो महद्वा इत्यस्यास्ति ह्युच्छन्दः विश्वेदेवा देवता तथा चानुक्रान्तम्—अश्वं तमो नागायत्रे न्यादैवी विष्टुविति । प्रातरनुवाकाञ्चिनशस्त्रयोरुत्तमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः ।

तस्मिन् सूक्ते मध्यमाष्टवमाह—

अश्वं न त्वा वारं वन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः । सञ्जार्जन्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥

अश्वम् । न । त्वा । वारं वन्तम् । वन्दध्या । अग्निम् । नमः । अभिः ।

समञ्जार्जन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजं तं सभादस्वत्पं स्वामिनं धर्मितां नमोभिः स्तुतिभिः वन्द्यैव-
न्दितुं पवृत्ता इति शेषः अत्र दृष्टान्तः—वारवन्तं वाळयुक्तं अश्वं न अश्वमिव अश्वोपयावालेः बाधका-
भसशक्यमक्षिकादीन् परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्भिरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवन्तं
यत्पुःपित्वा दनुदात्तत्वं यजो जित्वा दाद्युदात्तो वारशब्दः कर्षात् तत्तद्व्यन्तो दात्तत्वं व्यययेन न प्रवर्त-
ते यद्वा वारयति दंशकानिति वारः पचाद्यच् कपिलादित्वा लृत्वविकल्पः वृषादिः । वन्द्यै वदिअ-
भिवादनस्तुत्योः इदिवो नुमधा तोरिति नुम् तुमर्थे सेनेति त्यज्यै प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सम्राजन्वं शपः
पित्वा दनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यवे समासे लुट् उत्तरपठति स्वरेण स एव ।
अध्वराणां नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदान्ो दात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. अग्निदेव ! तुम पुच्छमुक्त घोड़े के समान हो, साथ ही यज्ञ
के सच्चाद भी हो। हम स्तुति-द्वारा तुम्हारी वन्दना करने में प्रयुक्त
हूए हैं।

सधानः सूनुः शर्वसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वा अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घ । नः । सूनुः । । शर्वसा । पृथुप्रगामा । सुशेवः ।

मीढ्वान् । अस्माकम् । बभूयात् ॥ २ ॥

सद्य स एवामिनोस्माकं सुशेवः सुसुखो भवति विशेषः कीदृशः शर्वसा बलस्य सूनुः पुत्रः
पृथुप्रगामा पृथुप्रगमनः किञ्च अस्माकं मीढ्वान् कामानां वर्षिता बभूयात् प्रवतु ॥ सधानः कचित्तु नु-
धमस्तुतङ्कुरूप्याणामिति दीर्घः । शर्वसा सुपांसुपो भवन्तीति ऋषादेशः । पृथुः प्रगामां प्रकर्ष-
णमनं प्रगामः हलश्चेति घञ् पृथुः प्रगामो यस्यासौ पृथुप्रगामा सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घाका-
रः बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । सुशेवः इण् ग्रीष्म्यां वनिवि शेवशब्दो वनप्रत्ययान्त आद्यु-
दात्तः यतो बहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदान्ो दात्तत्वेमात्रे आद्युदात्तं अचूच्छन्सीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् । मीढ्वान् मिहसेचने इत्यस्मात्कसुप्रत्ययान्ो दाश्वान्साह्वान्सीद्वांभेति निपातिवः ।
बभूयात् भवतेच्छान्दसस्मलिटः विङ्गांतिहो भवन्तीति लिङ्गदेशः यासुद् स्थानिवद्भावादार्ध-
धातुकत्वाच्च बभूवः द्विर्बचने भवतेरित्यत्वम् विङ्कतिङ् इति निपातः यद्वा एतस्मादेव लिङ्गि छा-
न्दसः श्लुः भवतेरिति लिटि विहितमभ्यासस्य सर्वविधयश्छान्दसि विकल्प्यन्त इत्यत्वम् ॥ २ ॥

२. अग्नि बल के पुत्र और स्थूल-गमन हैं। वे हमारे ऊपर प्रसन्न
हैं। हमारी अभिलषित वस्तु का वर्णन करें।

तृतीयाष्टकमाह—

सनो दूराच्चासाच्च निमर्त्यादिषा योः । पाहिसदमिहि श्वार्युः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघश्योः ।
पाहि । सर्वम् । इत् । विश्वः आयुः ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वायुः व्याप्तगमनः सत्त्वं दूराच्च दूरेषु आसाच्च आसन्नदेशेषु अघापोः अघं पा-
पमनिर्हर्तुमिच्छतो मर्त्यान् मनुष्याद्वैरिणो नोस्मात् सदपितृ सर्वदैवनिपाहि नितरां पालय । अ-
घापोः सुपञ्चाल्मनः कथञ्च अश्वाघस्यादित्यात्मन् । पाहि पादादित्वादनिघातः । विश्वायुः
इणगतावित्यस्मात् भावे एतेषि चेत्युसिः । विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति पूर्वपदान्बोदात्तत्वं ॥ ३ ॥

३. सर्वत्र-गामी अग्नि ! तुम दूर और सन्निकट देश में पापाचारी
मनुष्य से हमारी सर्वदा रक्षा करो ।

इममूषुत्वमस्माकं सन्निगायत्रं नव्यांसम् । अग्ने देवेषु प्रवोचः ॥ ४ ॥

इमम् । ऊम् इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सन्निम् । गायत्रम् ।
नव्यांसम् । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबन्धिनं इममूषु पुरोदेशेनुष्ठीयमानमपि सन्निहविर्दानं नव्यांसं
नवरात्रं गायत्रं स्तुतिरूपं वचोपि देवेषु देवानामग्ने प्रवोचः प्रब्रूहि ॥ ऊषु निपातस्य चेतिसंहितायां
दीर्घत्वं सुञ्जइतिषत्वम् । नव्यांसं नवरात्रादीयमृनि ईकारलोपश्छान्दसः ईयसुनो निस्वादाद्यु-
दात्तत्वं । वोचः छन्दसि लुङ्लृट् इति लोट् इति लोहर्षे प्रार्थनायां लुङि अस्पतिवकीति प्रेरणादे-
रः वचउत् ॥ ४ ॥

४. अग्नि ! तुम हमारे इस हव्य की बात और इस अभिनव
गायत्री छन्द में धिरचित्त स्तोत्र की बात देवों से कहना ।

आनो भज परमेष्वावाजेषु मध्यमेषु । शिक्षावस्वो अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

आ । नः । अज्ज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्ष ।
वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेअग्ने परमेषु लक्ष्येषु द्युलोकवर्तिषु वाजेष्वक्षेपु नोस्मानाभज सर्वतः प्रापय मध्यमेष्वन्तरि-
क्षलोकवर्तिषु वाजेष्वभज अन्तमस्य अन्तिकतमस्य भूलोकस्य संबन्धिनो वस्वो वसुनि शिक्षदे-
हि ॥ शिक्ष शिक्षविद्योपादाने शपः पित्वाद्वातुस्वरः अचोतस्तिङ् इतिसंहितायां दीर्घः । अन्त-
मस्य अन्तिकतमस्य तमेतादृशेति विकशब्दलोपः ॥ ५ ॥

५. परम (दिव्य लोक का), मध्यम (अन्तरिक्ष का) और अन्तिकस्थ
(पृथिवी का) धन प्रदान करो ।

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वारि शोवर्गः ॥ २५ ॥

षष्ठीवृत्तमाह—

विभक्तार्त्तसिचित्रभानोसिन्धोऽर्त्तमाउपाकआ । सद्योदाशुषेक्षरसि ॥ ६ ॥

विभक्तार्त्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सिन्धोः ।

ऊर्त्तौ । उपाके । आ । सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हेचित्रभानो विचित्रस्मियुक्ताग्रे विभक्ता विशिष्टस्यघनस्य प्रापयित्वासि तत्रदृष्टान्तज-
प्यते—आकारउपमार्थः यथासिन्धोर्नद्याउपाकेसमीपे ऊर्त्तौकर्मितरन्नोपलक्षितंकुल्यादित्त्वं प्र-
साहंविभजन्तितद्वत् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायसद्यस्त्वदानीमेव क्षरसिकर्मफलभूतांष्टिकरो-
षि ॥ सिन्धोः स्यन्दूपसवणे स्यन्देःसंप्रसारणंधेत्युपमयः निवित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । कर्मिः
अर्त्तैरुच्चेतिभिः प्रत्ययस्वरः । दाशुषे भूतव्रतायदाशुषेइत्यत्रोक्तम् ॥ ६ ॥

६. विलक्षण-किरण अग्नि ! सिन्धु के पास तरङ्ग की तरह तुम
घन के विभागकर्त्ता हो । हृष्यदाता को तुम शीघ्र कर्मफलप्रदान करो ।

यमग्नेपुःसुमर्त्यमवाधाजेषुयंजुनाः । सयन्ताशश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यम् । अग्ने । पुतःसु । मर्त्यम् । अवाः । धाजेषु । यम् । जुनाः ।

सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः ॥ ७ ॥

हे अग्ने पृत्तुसंग्रामेषु यमर्त्ययजमानमवाः अवसिरक्षसि यंपुरुषंधाजेषुसंग्रामेषुजुनाःप्रेरय-
सिसनरयजमानः शश्वतीरिषः नित्यान्यन्धानियन्ता मियन्तुंसमर्थोभवति ॥ पृत्तु पदादिपुमां-
स्पृत्तुनामुपसंख्यानमितिपुतनाशब्दस्यपृदादेशः सावेकाचइविविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवाः आवाः
अकाराकारयोर्विपर्ययः यद्वा छेदचाडागमः इत्येतेतिसिप् रकारस्यलोपः । जुनाः ऊर्त्तुतिगत्यर्थः
सौत्रोधातुः छङःसिप् क्रयादिभ्यःष्ठा बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङ्गभावः यद्वत्तयोगादनि-
धातः । यन्ता वृत्तानिच्वादाद्युदात्तत्वम् । शश्वतीः उगितव्येतिङीप् ॥ ७ ॥

७. अग्नि ! युद्ध-क्षेत्र में तुम जिस मनुष्य की रक्षा करते हो,
जिसे तुम रणाङ्गण में भेजते हो, वह नित्य अन्न प्राप्त करेगा ।

अष्टमीवृत्तमाह—

नकिरस्थसहन्त्यपर्येताकथस्यचित् । धाजोअस्तिश्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहन्त्य । परिःएता । कथस्य । चित् । धाजः ।

अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

हेसहस्य शत्रूणामभिभवन्शीलाग्ने अस्पत्यद्भकस्ययजमानस्य कयस्यचित्कस्यापिष्ये-
तानकिः आक्रमितानास्ति किञ्चास्ययजमानस्यअवाय्यः अवणीयोवाजोस्तिबलविशेषोस्ति ॥
कयस्य यकारोपजनश्छान्दसः । अवाय्यः श्रुदक्षिस्पृहिग्रहिभ्यआभ्यइत्याभ्यप्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. रिपु-दमन अग्नि ! तुम्हारे भक्त पर कोई आक्रमण नहीं कर
सकता; क्योंकि उसके पास प्रसिद्ध शक्ति है ।

नवमीष्टचमाह—

सवाजंविश्वचर्षणिर्वाग्निस्त्वस्तुतरुता । विप्रैर्मिरस्तुसनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वचर्षणिः । अर्वात्क्षिः । अस्तु । तरुता ।

विप्रैभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोमिर्वाग्निश्चैर्वाजसंभामं तरुतातारयितास्तु विप्रैभिः
मेधाविभिः ऋत्विग्भिस्तद्विस्तुष्टोभिः सविताफलस्यदातास्तु ॥ विश्वेचर्षणयोयस्य बहुमीहौ
वेत्यादौदृक्त्वन्तोनिपातितः निपातनादेवेकारस्योत्वम् ॥ ९ ॥

९. समस्त-मानव-पूजित अग्नि ने छोड़े के द्वारा हमें युद्ध से पार
करा दिया । मेधावी ऋत्विकों के कर्म के फलदाता हो ।

आहोयमिहोतुरतिरिक्तोक्थेजराबोधतद्विविद्धीतिस्तोत्रियस्तुचः यस्यपशवोनोपधरेरजि-
तिस्रण्डेस्रविवम्—अतिरिक्तोक्थानिजराबोधतद्विविद्धीति ।

तामेतांसूक्तेदशमीष्टचमाह—

जराबोधतद्विविद्धिविशेषविशेषयज्ञियायस्तोमंरुद्रायदृशीकम् ॥ १० ॥ २३

जराबोध । तत् । विविद्धि । विशेषविशे । यज्ञियाय । स्तोमम् ।

रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥

हेजराबोध जरयास्तुत्याबोध्यमानाग्नेविशेषविशे तत्तद्यजमानरूपयजानुग्रहार्थं यज्ञियाय य-
ज्ञसंबन्धनुष्ठानसिन्धुर्थं तदेवयजनंविविद्धिमविश यजमानोपिरुद्रायकूरायाग्रेयुश्चंदृशीकंदर्श-
नीयंसमीचीनं स्तोमंस्तोत्रं करोतीतिशेषः अत्रयास्कपर्वज्याख्यातवान्—जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिक-
र्मणस्त्वाबोधतयाबोधयितरितिवा तद्विविद्धितत्कुरुमनुष्यस्त्वमनुष्यस्ययज्ञियायस्तोमंरुद्रायदर्श-
नीयमिति ॥ जराबोध जूषवयोहानौ अत्रस्तुत्यर्थः विद्भिदादिभ्योऽङित्यङ्प्रत्ययः ततश्चाप

जरयास्तुत्याबोधोमस्मासौजराबोधः यद्वा जरयाबोध्यतइतिजराबोधः कर्मणिघञ् आमच्चि-
ताद्युदात्तत्वम् । विविद्धि विशपवेशने लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिशपःभ्रुः अश्यासहलादिशेषौ
हुसलभ्योद्देशिर्धिरितिहेर्धिरादेशः षत्वणुत्वे यद्वा विष्णुव्याघ्रावित्यस्मात्प्रलोप्यमैकवचने अश्या-
सस्यगुणाभावः । विशेषिशो सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वं अनुदात्तचेत्याधेडितानुदात्तत्वम् ।
यज्ञियाय यज्ञार्तिगङ्गांघस्रजाविविधः । दृशीकं अनिदृशिभ्यांचेतिकीकनप्रत्ययः निच्चा
दाद्युदात्तः ॥ १० ॥

१०. आग्न ! प्रार्थना-द्वारा तुम जागो । विविध यज्ञमार्तों पर कृपा
करके यज्ञानुष्ठान के लिए यज्ञ में प्रवेश करो । तुम वद या उग्र हो ।
रुचिकर स्तोत्रों से तुम्हारी स्तुति करते हैं ।

इतिप्रथमस्यद्वितीयवयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

एकादशीष्टवमाह—

सनोमहौअनिमानोधूमकेतुःपुरुश्चन्द्रः । धियेवाजायहिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिमानः । धूमकेतुः । पुरुश्चन्द्रः । धिये ।
वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोमिर्नोस्मान् धियेकर्मणे वाजायान्नायचहिन्वतुप्रीणयतु कीदृशः महान् गुणा-
धिकः अनिमानः निमानवर्जितः अपरिच्छिन्नइत्यर्थः धूमकेतुः धूमेनज्ञाप्यमानः पुरुश्चन्द्रः
बहुदीप्तिः ॥ महौअनीत्यनसंहितार्थानकारस्यरुत्वानुनासिकावुक्तौ । अनिमानः नविद्यदेनिमा-
नोऽस्येतिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुः इषियुधीन्विदसिष्याषूस्-
भ्योमक् चायःकिः बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । पुरुश्चन्द्रः चदिआह्लादनेदीप्तौच अस्मा-
त्स्फामितश्चीत्यादिनाकर्तरिक् पुरुषासौचन्द्रयेतिसमासान्तोदात्तत्वं ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदमच्चे
इतिमुद् तस्यभ्रुत्वेनशकारः । धिये सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वम् । हिन्वतु हिविप्रीणनार्थः
इदितोनुमघातोरितिनुम् ॥ ११ ॥

११. अग्नि घिनाल, असीम-धूम-केतु और प्रभूत-वीप्ति-सम्पन्न हैं ।

अग्नि हमारे यज्ञ और अल में प्रसन्न हों ।

सेरेवौइवविश्वपतिर्दैव्यःकेतुःशृणोतुनः । उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान्इव । विश्वपतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः ।

उक्थैः । अग्निः । बृहत्भानुः ॥ १२ ॥

सोमिःउक्थैःस्तोत्रैर्युक्तान्अस्मान्शृणोतु वन्नदृष्टान्तः—रेवानिव ययालोकेधनवान्भ्राजा
बन्दिनांस्तोत्रंशृणोतिहृद कीदृशः विश्वपतिःप्रजापालकः दैव्यःदेवानांसंबन्धी अग्निर्देवानांश्रो-

वेतिश्रुत्पन्तरात् । केतुः दूतवत्ज्ञापकः अग्निर्देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । बृहद्भानुः पौडरमिः ॥
सरेवान् पतत्तदोरितिसोर्लोपः रयेर्मवौ बहुलमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं आहुणः छन्दसीरदिति मतुपो-
वत्त्वं आरेशब्दाच्च मतुपउदात्तत्वं वक्तव्यमिति मतुपउदात्तत्वम् । विश्वतिः परादिश्छन्दसि बहुलमि-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानुः बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

१२. अग्नि प्रजा-रक्षक, देवों के होता, देवदूत, स्तोत्र-पात्र और
प्रीति-किरणशाली हैं । वे धनी लोगों की तरह हमारी स्तुति सुनें ।

दर्शपूर्णमासयोः सुगावापनावपूर्वभाविनिजपेनमोमहद्भ्योनमो अर्भकेभ्य इति सूत्रितम् ।
सूत्रे—सूर्यो नो दिवस्तावुनमोमहद्भ्योनमो अर्भकेभ्य इति सूत्रितम् ।

नमोमहद्भ्योनमो अर्भकेभ्योनमो युवभ्योनमो आशिनेभ्यः । यजामदे
वान्यदिशः शक्रवाममाज्यायसः शंसमावृक्षिदेवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

नमः । महद्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः । नमः ।
आशिनेभ्यः । यजाम । देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः ।
शंसम् । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

अग्निना मे रितः श्वनः शेषो विश्वान् देवान नया तुष्टाव । तथा चाभायते—तमग्निरुवाच विश्वान्
देवान् स्तुतुष्यत्वोत्सङ्गामीति स विश्वान् देवान् तुष्टावनमोमहद्भ्योनमो अर्भकेभ्य इत्येतय चैति । महा-
न्तो गुणैरधिकाः अर्भका गुणैर्न्यूना युवानस्तुरुणाः आशिनावयसा व्याहाः वृद्धाः यथोक्तचतुर्विधदे-
हयुकेभ्यो देवेभ्योनमोस्तु यदि शक्रवाम कथंचिद्वनादिसंपत्त्या शक्राश्चेद तदानीं देवान् यजामहे देवाः
ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवता विशेषस्य आ सर्वतः प्रसृतं शंसंस्त्वोत्रं आवृक्षि अहं विच्छिन्नं माकार्षम् ॥ आ-
शिनेभ्यः अशूच्यास्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिक इन् च प्रत्ययः चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । यजाम शपः
पित्वा दनुदात्तत्वं तिष्ठन्मलसार्वधा तु कस्वरेण घातुस्वरः । शक्रवाम शक्रशक्तौ आहुतमस्य पिबेति
तिष्ठः पितृभ्यां दनुदात्तत्वे स विविकरणस्वरः निपातैर्यद्यदि हन्तेति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः प्र-
शस्यशब्दादीयसु निज्यचेति ज्यादेशः ज्यादादीयस इति ईयसु न ईकारस्यात्वं निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
शंसं हलश्चेति घञ् । वृक्षि ओक्त्वच्छेदने व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं इत् त्रैः सिच् स्वर-
विसृतीत्यादिना इह भावः स्कोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः ब्रह्मादिनाषत्वं षढोः कः सीविकत्वं
आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं नमाद्व्योम इत्यह भावः ॥ १३ ॥

१३. बड़े, बालक, युवक और वृद्ध देवों को नमस्कार करते हैं । हो
सकेगा, तो हम देवों की पूजा करेंगे । देवगण ! हम वृद्ध देवों की स्तुति
न छोड़ें ।

इति मध्यमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

यत्रमावेतिपञ्चमसूक्तंनवचं आदितःषल्लनुष्टुभः आयजीइत्याद्यास्तिसोगायत्र्यः आदि-
तश्चसृणामिन्द्रोदेवता ततोद्वेउलूखलदेवत्ये तदन्तराविन्यौउलूखलमुसलोभयदेवताके अन्त्या-
याउच्छिष्टमित्यस्याहरिश्चन्द्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमोदेवता तथाचबृहद्देवतायामुक्तम्-
चर्माधिषवणीयंवासोमंवान्धाप्रशंसतीति । तदुक्तमनुक्रमण्यां यत्रमावानवषल्लनुष्टुवादियच्चिन्मौ-
लूखल्यौपरेमौसत्यौचमजापतेर्हरिश्चन्द्रस्थान्याचर्ममशंसावेति । अद्याश्चतस्रोऽऽःसवेहोमेवि-
नियुक्ताः पञ्चम्याद्याश्चतस्रोभिषवे अन्त्याद्रोणकलशेसोमावनयने तथाचत्राक्षणम्-अथहैतंगु-
नःशेषोऽऽःसवंददर्शतमेताभिश्चतसृभिरभिसृषावयच्चिद्धित्वंगृहेगृहइत्यथैनंद्रोणकलशमभ्यव-
निनायोच्छिष्टंचम्बोभिरित्येतयर्चाथहास्मिन्नन्वारब्धेपूर्वाभिश्चतसृभिःसस्वाहाकाराभिर्जुह्वांच-
कारेचिं ॥

यत्रप्रथमाष्टकमाह-

यत्रग्रावांपृथुबुध ऊर्ध्वोभवन्ति सोतवे । उलूखलसुतानांमवेद्दिन्द्रजल्लुलः ॥ १

यत्र । ग्रावा । पृथुःबुधः । ऊर्ध्वः । भवन्ति । सोतवे । उलूखलःसु-
तानाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥ १ ॥

हेइन्द्र यस्मिन्नऽऽःसवेकर्मणिसोतवेभिषवार्थग्रावापाषाणः पृथुबुधः स्थूलमूलऊर्ध्वउ-
न्नतोभवति तस्मिन्कर्मणि उलूखलसुतानांउलूखलेनाभिषुतानारसंअवेद स्वकीयत्वेनावग-
त्येवजल्लुलोभक्षय ॥ पृथुबुधः बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्र-
तिषेधः । सोतवे पुञ्अभिषवे तुमर्थेसेसेनितितवेनप्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । उलूख-
लसुतानां उलूखलेनसुतानांतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जल्लुलः गलअदने अस्मा-
द्यल्लोकि लेणमध्यमैकवचने छेटोडादावित्यहागमः इतश्चलोपवृत्तीकारलोपः उपधायाउत्वंहला-
दिशेषाभावश्चपृषोदरादित्वाद् ॥ १ ॥

१. जिस यज्ञ में सोमरस चुभरने के लिए स्थूलमूल पत्थर उठाये
जाते हैं, हे इन्द्र ! उसी यज्ञ में ओखल से तैयार किया हुआ सोमरस,
अपना जानकर, पान करें।

द्वितीयाष्टकमाह-

यत्रहाविवजघनाधिषवण्याकृता । उलूखलसुतानांमवेद्दिन्द्रजल्लुलः ॥ २

यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवण्या । कृता । उलूखलःसुता-
नाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥ २ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणि अधिषवण्या उभे अधिषवणफलके द्वा विवजघनादौ जघनप्रदेशा विव ज-
घनं जघन्यत इति यास्कः । कृताविस्तीर्णे कृते संपादिते अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना इन्तेः शरीराव-
यवे द्वे चेति हन्धातोः अच् द्वित्वं कर्दमादित्यान्मध्योदात्तः सुपांसुलुगित्याकारः । अधिषवण्या
बुञ् अभिषवे ल्युट् भवेच्छन्दसीति यत् उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं वित्स्वरितमिति स्वरितः
नच यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं तत्र हि निष्ठाच झजनादित्यस्यानुवृत्तेः झञ्कस्यैव वदिति । कृता
पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥

तृतीयाश्चमाह—

२. जिस यज्ञ में सोम कूटने के लिए दो फलक, जांघों की तरह,
विस्तृत हुए हैं, उसी यज्ञ में ओखल-द्वारा प्रस्तुत सोमरस, अपना जानकर,
पान करो ।

यत्र नार्थपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते । उलूखलमुतानामवे हिन्द्र जल्लुलः ॥ ३ ॥

यत्र । नारी । अपच्यवम् । उपच्यवम् । च । शिक्षते । उलूखल-
लसुतानाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥ ३ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणि नारीपत्नी अपच्यवं शालायानिर्गमनं उपच्यवं च शालामार्गिच शिक्षते
अभ्यासं करोति अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं च्युङ्गत्तौ ऋदोरचित्यप् गुणावादेशौ थायादिनो-
त्तरपदान्तोदात्तत्वं एवमुपच्यवम् । शिक्षते शिक्षविद्योपादाने अद्वयदेशालसार्वधातुकानुदात्त-
त्वे धातुस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्ते विनिघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

३. जिस यज्ञ में यजमान-पत्नी पंठती और वहां से बाहर निकलती
रहती है, इन्द्र ! उसी यज्ञ में ओखल-द्वारा तैयार सोमरस, अपना
जानकर, पान करो ।

यत्र मन्थी विबध्नते रश्मीन्यमितवै इव । उलूखलमुतानामवे हिन्द्र जल्लुलः ॥ ४ ॥

यत्र । मन्थीम् । विबध्नते । रश्मीन् । यमितवै इव । उलूखल-
लसुतानाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कर्मणि मन्थी आशिरमथनहेतुं मन्थानं विबध्नति तत्र दृष्टान्तः—रश्मीन् अश्वबन्ध-
नार्थान् समहात् यमितवै इव नियन्तुमिव अन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्थी पथिमथ्यृक्षामादिति द्वितीया-
यामपि व्यत्ययेनात्वं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमथ्योः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं
यद्वा मथ्यते अनयेति मन्था मघिविलोहने इत्यस्मात् हलश्चेतिकरणे षञ् ततष्ठाप् जिच्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । विबध्नते बन्धबन्धने क्रयादिभ्यः आ अनिदितामिति नलोपे आभ्यस्तपोरात-
इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः तिङ्चोदात्तवर्तोति गतोर्निघातः । यमितवै यम उपरमे तुमर्थे से-
नितितवै प्रत्ययः इडागमश्छान्दसः यद्वा ण्यन्तात्तवै प्रत्ययस्येडागमे सति णिलोपश्छान्दसः
अन्तश्च तवै युगपदित्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जिस यज्ञ में लगाम की तरह रस्सी से मन्थन-दण्ड बांधा जाता
है, उसी यज्ञ में इन्द्र ! ओखल-द्वारा प्रस्तुत सोमरस, अपना जानकर,
पान करो ।

अग्निषवे विनियुक्तां च तस्मिन्मध्ये प्रथमां सूक्ते पञ्चमीष्टकमाह—

यच्चिद्वित्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्तं मं वद जयता
मिव दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे । इह ।
द्युमत्तं मम् । वद । जयताम् इव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्वि यद्यपित्वं अवधातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमु-
त्तप्रहारेण द्युमत्तं अतिशयेन दीप्तं भूतध्वनियुक्तं शब्दं वद तत्र दृष्टान्तः—जयतामिव दुन्दुभिः
यथा युजे जयं पामुक्तां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं ध्वनिकरोति तद्वत् उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यात-
वान्—उलूखलमुरुकरं वोकरं वोर्ध्वस्वो रुमे कुर्वित्यत्र वीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं चैतत्तदुलूखलमित्या-
चक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणमिति ॥ उलूखलक अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिष्ठाभा-
वेषाधिकमाद्युदात्तत्वम् । युज्यसे अदुपवेशाल्लसार्वधानुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते न च तिङ्-
तिङ् इति निष्ठातः निपातैर्यद्यदि हन्तेति पतिषेधात् । द्युमत्तं दीव्यवेदीत्यर्थस्य संपदादिलक्षणः
क्लिप् दिवउदित्युत्वं मणादेशे ह्रस्वनुङ्ङाभ्यामतुषितिमतुषउदात्तत्वं ननु दिवउदित्यप्रगतिप-
दिकं गृह्यते न घातुरित्युक्तत्वात् अक्षद्युरित्यादाविवात्राप्युदात्तव्यं एवं तर्हि दीक्षितस्त्वर्गवाच-
केन दिवुमातिपदिकेन दीक्षितस्य ते इत्युत्वं प्रविष्यति ॥ ५ ॥

५. ओखल । यद्यपि घर-घर तुमसे काम लिया जाता है, तो भी
इस यत्न में विजयी लोगों की दुन्दुभि की तरह तुम ध्वनि फरते हो ।

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

उत्तस्मं ते वनस्पते वातो विवात्यग्रमित् । अथो इन्द्राय पातवे सुनु
सोमं मुलूखल ॥ ६ ॥

उत्त । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् ।
अथो इति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उलूखल ॥ ६ ॥

उत्त अपि च हे वनस्पते उलूखलरूपवृक्ष ते अग्रमित् तव पुरत एव वातो विवातिस्त्व त्वरोपे-
तमुत्तप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु अथोऽनन्तरं हे उलूखल इन्द्राय इन्द्रोपकारार्थं पातवे

पातुंसोमंसुनु सोमाभिषवंकुरु ॥ वनस्पते पारस्करादित्वास्तुद् कार्यकारणशब्दः । पातवे पा-
पाने तुमर्थेसेसेनितितवेत्यप्ययः अित्यादिर्नित्वमित्याद्युदात्तत्वम् । सुनु उतश्चप्रत्ययादसंयो-
गपूर्वादितिहेर्लुक् विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादनिघातः । उलूखल उर्ध्वस्वम-
स्येत्युलूखलः पृषोदरादिः ॥ ६ ॥

६. हे ओखल-रूप काष्ठ ! तुम्हारे सामने घायु बहती हैं; इसलिये
ओखल ! इन्द्र के पान के लिए सोमरस तैयार करो ।

आयजीवाजसातमाताहूँ उच्चविजर्भुतः । हरीइवान्धांसि वप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजसातमा । ता । हि । उच्चा ।

विजर्भुतः । हरीइवेति हरीइव । अन्धांसि । वप्सता ॥ ७ ॥

येऽलूखलमुसले आयजीसर्वतोयज्ञसाधने वाजसातमाविशयेनान्नप्रदे ताहि वे खलु
उच्चापौठध्वनिर्यथाभवतितथाविजर्भुतः विशेषेणपुनःपुनर्विहारंकुरुतः तत्रदृष्टान्तः—अन्धांस्यन्ना-
निचणकादीनिस्वाद्यानिवप्सन्तौभक्षयन्तौहरीइव इन्द्रस्याश्वाविव अत्रयास्कएवंव्याचक्ष्यौ—
आयजीआयहव्येअन्नानांसंभक्तवमेतेषुचैर्विहिषेतेहरीइवान्निभक्षयन्ताविति ॥ आय-
जी यजेरौणादिकःकरणेइप्रत्ययः छदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । वाजसातमा वाजंसनोती-
विवाजसाः षण्णुदाने जनसनेत्यादिनाविद्वप्रत्ययः विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं छ-
दुत्तरमकृतिस्वरत्वं आविशायनिकस्तमप् सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः । विजर्भुतः हञ्हरणे
वस्माद्यह्लुकिअभ्यासहलादिशेषोरत्तजशत्वेपुल्लतेषु रुमिकौचलुकीतिरुगागमः ततः प्रत्य-
यलक्षणेनधातुसंज्ञायांलिटिद्विवचनंतस् अदादिबच्चेतिवचनाच्छपोलुक् गुणोप्राप्तेगिकृतिचेतिप्रति-
षेधः इमहोर्मश्चन्दसीविभत्वं प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । वप्सता भसभक्षणदी-
प्त्योः लटःशट् जुहोत्यादिभ्यःभुः घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः नाभ्यस्तादितिनुमप्रतिषेधः
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. हे अन्न-वाता यज्ञ के दोनों साधन ओखल और मूसल ! जिस
प्रकार अपना लाछ चबाते समय इन्द्र के दोनों घोड़े ध्वनि करते हैं, उसी
प्रकार तुमलू ध्वनि से युक्त होकर तुम लोग बार-बार बिहार करते हो ।

अष्टमीश्रुचमाह—

तानोअद्यवन्स्पतीऋष्वारुष्वेभिःसोतृभिः । इन्द्रायमधुमःसुतम् ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वन्स्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः ।

इन्द्राय । मधुमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणिहेवनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौयुवांश्वेभिर्दर्शनीयैः सोदृभिः अभि-
षवहेतुभिः सहस्रश्वौदर्शनीयौ भूत्वा इन्द्राय इन्द्रार्थमधुमत् माधुपेपितं सोमद्रव्यं नोस्मद्वीर्यं स्रुतं अ-
भिपुणुतम् ॥ ता स्रुपांस्रुमुमित्याकारः । नोअद्य प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावः । वनस्प-
ती उभयपदप्रकृतिस्वरेपामे आगच्छितस्येति सर्वानुदात्तत्वं ध्रुतप्रगृह्यामचीति प्रकृतिभावः । सु-
तं पुञ्अभिषवे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक्निघातः ॥ ८ ॥

८. हे सुदृश्य दोनों काष्ठ (ओखल और मूसल) । दर्शनीय अभिषव-

मंत्र-द्वारा आज तुम लोग इन्द्र के लिए मधुर सोमरस प्रस्तुत करो ।

उच्छिष्टं च चम्बोर्मरसोमं पवित्रं आसृज । धेहि गो रधित्वं चि ॥ ९ ॥ २६ ॥

उत् । शिष्टम् । चम्बोः । मर । सोमम् । पवित्रं । आ । सृज । नि ।

धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥ २६ ॥

हेकात्विग्विशेष हरिश्चन्द्र देवतापक्षे हे हरिश्चन्द्रेति वा चम्बोः सोमस्य भक्षत्वं संपादकयो-
रभिषवणफलकयोः शिष्टं अभिषवराहित्येनावशिष्टं सोमं उद्धर शकटस्योपरिहर सोमं अभिपु-
तंसोमं पवित्रे दशापवित्रे आसृज आनीय मक्षिष प्रक्षेपेत् सत्यवशिष्टं सोमं गोस्त्वचि आनहुहेच-
र्मणि अधिनिधेहि अध्यारोप्य स्थापय ॥ चम्बोः चमुअदने चम्यते भक्ष्यते धेति चम्बुः कृषिच-
मीत्यादिना औणादिकठः प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सप्तमीद्विवचनस्य उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित-
इति स्वरितत्वं उदात्तयणोहलपूर्वादिति व्यत्ययेन न भवति । मर ह्यहोर्भः । धेहि ध्वसोरेच्चा-
वपासलोपश्चेत्येत्वा ण्यासलोपौ निघातः । त्वचि सावेकाच इति विभक्त्येकदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. हे ऋत्विक् ! दोनों अभिषव-फलकों (पात्र-विशेष) से अवशिष्ट
सोम उठाओ, उसे पवित्र कुश के ऊपर रखो । अनन्तर उसे गो-चर्म-
(निर्मित पात्र) पर रखो ।

इति प्रथमस्य द्वितीयेषु द्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

यच्चिद्धिसत्यसोमपाद्विषसं सक्तं सप्तर्चं शुनः शेषस्यार्घं पाङ्कमैर्द्रं अनुक्रमणिकाच—यच्चि-
द्धिसप्तपाङ्कमिति पृष्ठयषडहस्यपञ्चमेहनिमाष्यं दिने सवने होत्रकायच्चिद्धीति सप्तर्चं सक्तं जींस्तृचा-
बहुत्वास्वस्य शस्रेणैकं तृचमावपेरन् चतुर्थे हनीति खण्डे—यच्चिद्धिसत्यसोमपाद्व्येकैकमेवमेवेति
सञ्चितम् । तत्र प्रथमाष्टचमाह—

यच्चिद्धिसत्यसोमपाअनाशस्ताइव स्मसि । आतून इन्द्रशंसय गोष्वश्वेषु
शुभिषु स्रुष्वेषु तु वीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताः इव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । स्रुष्वे

षु । तु विऽमघ ॥ १ ॥

विश्वैर्देवैः प्रेरितः शुनः शोषः पतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋग्भिर्निर्द्वन्द्वेषु तथा-
 चनासंशम-तं विश्वेदेना ऊचुरिन्द्रो वैदेवानामोजिषो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नुस्तुह-
 यत्वा त्सक्ष्याम इति स इन्द्रं तुष्टावयच्चिद्विसत्यसोमपा इत्येतेन सूक्तेन उत्तरस्थपञ्चदशभिरिति ॥ हे
 सोमपाः सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिन्द्र इन्द्र यच्चिद्वियद्यपि वयं अनाशस्ता इव स्मसि अपशस्ता इ-
 व भवामः तथापि हेतुवीमघवहुधनेन्द्र त्वंगोपु अश्वेषु शुभिषु शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च
 निमित्तभूतेषु नोस्मानाशंसय सर्वतः प्रशस्तान् कुरु अस्मद्दोषमनपेक्ष्य गवादीन् प्रयच्छेत्पर्यः ॥
 सोमपाः विजन्तः आमच्चित्निघातः । अनाशस्ता इव शंसुस्तुतौ निष्ठेति भावेकः यस्य विभावे-
 तीदृप्रतिषेधः नञाबहुव्रीहौ नञ्सुष्ठ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्मसि इदन्तोमसिः । तूनः क-
 चित्तुनेष्व्यादिना दीर्घः । गोषु सावेकाच इति प्राप्तस्य यिभक्तमुदात्तस्य नगोश्वन्साववर्णेति प्रतिषे-
 धः । अश्वेषु अश्रुते ध्वानमित्यश्वः अशूपृषीत्यादिना कनप्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । शुभि-
 षु शुभ्रदीप्तौ अदिशदिम्युभिः किञ्चित्किञ्चिन्प्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हे सोमपायी और सत्यवादी इन्द्र । यद्यपि हम कोई धनी नहीं
 हैं, तो भी हे बहुधनशाली इन्द्र ! सुन्दर और असंख्य गौओं और घोड़ों-
 द्वारा हमें प्रशस्त धनवान् करो ।

शिप्रिन्वाजानां पतेशर्चीवस्तवं दंसना । आतून इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु
 शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शर्चीवः । तवं । दंसना । आ ।
 तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु ।
 तुविधमघ ॥ २ ॥

हे शर्चीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनुमुक्त वाजानां पते अन्धानां पते तव दंसना कर्मविशेषो-
 नुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् शिप्रेहनुनासिके वेति यास्कः । अत इति ठनाविति
 मत्वर्थीय इतिः आमच्चिताद्युदात्तत्वम् । वाजानां पते सुवामच्चित इति पराङ्मत्वाद्वा षष्ठ्यामच्चि-
 तसमुदायनिघातः नचामच्चितपूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन् इत्यस्या विद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्
 पादादित्वाच्च निघातः नामच्चिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् ।
 शर्चीवः छन्दसीरद्विमतुषोवत् मनुषसोरुरितिरुत्वे स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः पादादित्वादा-
 मच्चितनिघाताभावः ॥ २ ॥

२. शक्तिशाली, सुन्दर नाकवाले और धनरक्षक इन्द्र । तुम्हारी
 धन्य चिरस्थायिनी है । बहुधनशाली इन्द्र ! सुन्दर और असंख्य गौओं
 और घोड़ों-द्वारा हमें प्रशंसनीय करो ।

तृतीयाष्टकमाह—

निष्वापयामिथूदृशासस्तामबुध्यमाने । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुश्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथूदृशा । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुश्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परसङ्गतत्वेन दृश्यमानेष्वमृत्यौनिष्वापयनितरांसुमेकुरुतेचास्मान्मारयितुम-
बुध्यमानेसत्यौसस्तांनिदांप्राप्तं अन्यत्पूर्ववत् ॥ निष्वापय सुधामादित्वात्पत्वं अन्येषामपिदृश्य-
तइतिदीर्घः । मिथूदृशा मिथुनतयायुगलरूपेणपश्यतइतिमिथूदृशा क्षिप्चेतिदृशेःकर्तरिकिप्
कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वं पूर्ववत्पूर्वपदस्यदीर्घः सुषांसुलुगितिविभक्तेराकारः । सस्तां पसस्वमे लो-
टि तसस्तां अदिपभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः । अनुबुध्यमाने
नञ्समासे अव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

३. जो दोनों पस-बूतिया आपस में बेखती हैं, उन्हें सुलाओ; वे
बेहोश रहें। बहुधनशाली इन्द्र! सुन्दर और असंख्य गौओं और घोड़ों
द्वारा हमें प्रशंसनीय करो।

ससन्तुत्याअरातयोवोधन्तुरशुरातयः । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुश्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः । आ । तु ।
नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुश्रिषु । सहस्रेषु । तुविम-
घ ॥ ४ ॥

त्याः अस्मानिदृश्यमानाःपरोक्षास्ताअरातयःअदानशीलाःशत्रवःससन्तु निद्रांकुर्वन्तु हे
शूर शौर्यपुक्तेन्द्र रातयोदानशीलाः वधवोबोधन्तुअस्मान्बुध्यतां अन्यत्पूर्ववत् ॥ ससन्तु प्र-
त्ययस्वरः । अरातयः रादाने मत्त्रेवृषेत्यादिनाभावेकिन् नविद्यतेरातिरेष्विविबहुवीहौपूर्वपदम-
कृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामितितुसर्वेविधयश्छन्दसिकल्पयन्तइतिनभवति यद्वा किचूक्तौचसंज्ञा-
यामितिकर्त्तरिकिच् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । बोधन्तु पादादित्वान्निघातविह्वति
निघाताभावः ॥ ४ ॥

४. शूर! हमारे शत्रु सोये रहें और मित्र जागे रहें। बहुधनशाली
इन्द्र! सुन्दर और असंख्य गौओं और घोड़ों से हमें प्रशस्त्य बनाओ।

पञ्चमीष्टचमाह—

समिन्द्रगर्वमंमृणनुवन्तं पापयामुया । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु ।
सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र अमुया अनयास्माभिःश्रूयमाणया पापया निन्दारूपयावाचा नुवन्तंस्तुवन्तं अप-
कीर्तिप्रकटयन्तमित्यर्थः तादृशगर्वमंगर्वमसमानवैरिणं संमृणसम्यक्मारय यथागर्वभः श्रोतुम-
शक्यंपरुषशब्दं करोति तथाशत्रुरपि अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं नर्दगर्वशब्दे कृगृशुशलिगर्दि-
भ्योभच् चित्प्रत्ययान्तत्वं । मृण मृणहिंसायां वौदादिकः शस्पर्द्धित्वाद्गुणाभावः ।
नुवन्तं णस्तुतौ शवरि अदिमधत्तित्वाच्छपोलुक् शतुर्द्धित्वाद्गुणाभावे उवडादेशः प्रत्यया-
द्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ! यह गर्दभ-रूप शत्रु पाप या वचन द्वारा तुम्हारी निन्दा
करता है, इसे बध करो । बहुधनशाली इन्द्र ! सुन्दर और असंख्य गौओं
और घोड़ों से हमें धनी बनाओ ।

पतातिकुण्डूणाच्यादूरं वानो वनादधि । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डूणाच्या । दूरम् । वानः । वनात् । अधि । आ । तु ।
नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविमघ ॥ ६ ॥

वानोस्मात्पतिकूलोवायुः कुण्डूणाच्याकुटिलगत्यासत्वास्मान्परित्यज्य वनादधि अरण्या-
दप्यधिकंदूरदेशं पतातिपततु अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति छेदधाढायमः । कुण्डूणाच्या कुडिदाहे
अस्मात्पुडन्ते कुण्डनशब्दे इकारात्परस्माकारस्यक्कारश्छान्दसः ऋवर्णाञ्चेतिवक्तव्यमि-
तिणत्वं तदञ्चतीतिकुण्डूणाची ऋत्विगित्यादिनाकिन् अनिदितामितिनलोपे अञ्चवेञ्चेतिङीप्
अचइत्याकारलोपः चावितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वं चावित्याकारस्योदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. विरह वायु, कुटिल गति के, साथ, वन से दूर जाय । बहुधनशाली
इन्द्र ! सुन्दर और असंख्य गौओं और घोड़ों-द्वारा हमें धनी बनाओ ।

सप्तमीष्टकमाह—

सर्वपरिक्रोशंजहिजंभयांकुक्दाश्वम् । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुभिषुसहस्रेषुतुषीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परि॒क॒रो॒शम् । ज॒हि । ज॒म्भ॒यम् । क॒क॒दा॒श्वम् । आ ।
तु । नः । इ॒न्द्र । शं॒स॒यम् । गो॒षु । अ॒श्वेषु । शु॒भिषु । स॒ह॒स्रेषु ।
तु॒वि॒म॒घ ॥ ७ ॥ २७ ॥

परिक्रोशं अस्मद्विषये सर्ववआक्रोशकर्तारं सर्वपुरुषं जहि मारय कृकदाश्वं अस्मद्विषयेहिंसामदंशत्रुं जंभय मारय अन्यतूर्ववत् ॥ परिक्रोशं कुशआह्वाने परितःक्रोशयतीतिप-
रिक्रोशः पचाद्यच् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जहि हनहिंसागत्योः हन्तेर्जइतिजादेशः त-
स्यासिद्धवद्वाभादिति असिद्धत्वादोहेरितिहेर्लुक्नभवति । जंभय जभिनाशने चुरादित्वा-
त्त्वार्थिकोणिच् शपःपित्वादनुदात्तत्वे णिचपवस्वरःशिष्यते । कृकदाश्वं कृअर्हिंसायां कृ-
दाधारार्चिकलिभ्यःकनितिभायेकनप्रत्ययः किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः तथाच कृकोहिंसा तां
दाशति प्रयच्छतीतिकृकदाशुः बहुलग्रहणादारातेरपि कृकउपपदे कृकेवचःकश्चेत्यण् प्रत्यय-
स्वरेणान्नोदात्तः द्वितीयायामभिपूर्वत्वेमात्रे वाछन्दसीति तस्यबाधितत्वाद्यणादेशः उदात्तस्व-
रितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

७. सब डाह करनेवालों का वध करो । हिंसकों का विनाश करो ।
बहुधनशाली इन्द्र ! सुन्दर और असंख्य गौओं और घोड़ों द्वारा हमें
प्रशंसनीय (धनधान्) करो ।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तमिंशोवर्गः ॥ २७ ॥

आवइन्द्रमितिद्वाविंशत्यृचंसप्तमंसूक्तं शुनःशेषस्पर्शगायत्रं अस्माकमित्येषापादनिचुद्गा-
यत्री त्रयःसप्तकाःपादनिचृदित्युक्तत्वात् शश्वदिन्द्रइत्येषाविष्टुप् आदितःषोडशर्चैन्द्रचः आ-
श्विनावश्वभावत्येत्याद्यास्तिस्सआश्विन्यः कस्तउषइत्याद्यास्तिस्सउषोदेवताकाः तथाचानु-
क्रमणिका—आवोशधिकास्माकंपादनिचृत् शश्वन्निष्टुप्परौतृचावाश्विनौषस्याविति ॥

प्रथमाष्टकमाह—

आवइन्द्रंक्रिर्वियथावाजयन्तःशतक्रंतुम् । मंहिष्टंसिञ्चेइन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इ॒न्द्रम् । क्रि॒र्विम् । य॒था । वा॒ज॒य॒न्तः । श॒त॒क्रं॒तु॒म् । मंहि॒ष्टम् । सि॒ञ्चे । इ॒न्दु॒भिः ॥ १ ॥

वाजयन्तोचमिच्छन्तोवयंशुनःशेषाः हेक्रत्वियजमानावोयुष्माकंसंबन्धिनमिममिन्द्र-
इन्दुभिः सोमैरासिञ्चे सर्वतःसिञ्चामहे तर्पयामः कीदृशंशतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपितं यं-
हिष्ठमतिशयेनप्रवृत्तं सेचनेदृष्टान्तः—यथायेनप्रकारेण क्रिविमवर्तं जलेनपूरयन्तितद्वत् क्रिविश-
ब्दोवषःकाटइत्यादिपुचतुर्दशसुकूपनामसु क्रिविःकूपःसूदइतिपठितम् ॥ क्रिविं कृतीछेदने
कृत्यतइतिक्रिविः कृविपृष्ठिछविस्थवीत्यादौकिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः अतएवतशब्दलोपः
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्ते इतिसर्वांनुदात्तत्वम् । वाजयन्तः वाजआत्मनइच्छ-
न्तः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः अम्भाघस्यादिति पुनर्दीर्घवि-
धानावज्ञापकाव । महिष्ठं महिवृद्धौ अतिशयेनमंहितामंहिष्ठः पुच्छन्दसीतिवृजन्तादिष्ठन्प्र-
त्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितिवृलोपः इष्ठनोनित्वादाद्युदात्तत्वम् । सिञ्चे विचिर्क्षरणे व्यत्ययेनैक-
वचनं शेमुचादीनामिविनुमागमः ॥ १ ॥

१. संसार में जिस प्रकार कृष्ट को जल-पूर्ण कर दिया जाता है, उसी
प्रकार हम, अनाकाङ्क्षी होकर यजमानो, तुम्हारे इस यज्ञ करनेवाले
और अतिवृद्ध इन्द्र को सोमरस से सेचन करते हैं।

शतंवायःशुचीनांसहस्रंवासमाशिराम् । एदुनिभ्रंनरीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । समःआशिराम् ।

आ । इत् । ऊम् इति । निभ्रम् । न । रीयते ॥ २ ॥

यद्व्यः शुचीनां शुद्धानां सोमानांशतंवा शतसंख्याकंसमूहंवा समाशिरां समीचीनेन
आशिरास्येन अयणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रंवासहस्रसंख्याकं समूहंवाएदुरीयते आग-
च्छत्येव सोस्माननुपृष्टास्वितिशेषः सोमप्राप्तौदृष्टान्तः—निभ्रं यथानिष्ठप्रदेशं आपःआमु-
वन्तितद्वत् ॥ समाशिरां अिन्प्राकेइत्यस्यसमाहपूर्वकस्य अपस्पृधेयामित्यादौ आशीरादेशो-
निपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदमकृविस्वरत्वम् । रीयते रीह्रवणे दिवादिभ्यःस्थन् ॥ २ ॥

२. जिस प्रकार जल स्वयं नीचे जाता है, उसी प्रकार इन्द्र सैकड़ों
विशुद्ध सोमरस और “आशीर” नामक सहस्र अयण द्रव्य से युक्त सोमरस
के पास आते हैं ।

संयन्मदायशुष्मिणएनाहस्योदरे । समुद्रोनव्यचोदधे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे ।

समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

१ दशपाथांपंचपाथांअत्रापिचक्रिविशब्दोऋकारवानुसाधनिकयामवति वस्तुतस्तुडु-
कृञ्कारणेकिन्निष्ठागमअनिपात्यतेइतिनिघण्टुभाष्यम् ।

यत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इन्द्रस्य पदायमदार्थसंगतं भवति एनाहि अनेनैव शतेन सहस्रेण च अस्येन्द्रस्योर्दरे व्यचो व्याप्तिर्दधेधृता भवति तत्र दृष्टान्तः—समुद्रो न समुद्र इव यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना सुपांसुलुगिति तृतीयायाऽहो देशः । व्यचः व्यचेः कृतादित्वमनसीति द्विद्वावस्यमविषिद्धत्वात् ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं भवति असुनो निच्चादाद्युदात्तत्वम् । दधे दधातेः कर्मणि अभ्यासह्रस्वजश्लेषेष्कृतेषु आतोलेषु इटिचेत्याकारजोषः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं हि चेति प्रतिषेधाभिधाताभावः ॥ ३ ॥

३. यह अनन्त प्रकार का सोम इन्द्र की प्रसन्नता के लिए इकट्ठा होता है । इसके द्वारा इन्द्र का उदर समुद्र की तरह व्याप्त होता है ।

अयमुत्तंसमतसिकपोतं इव गर्भधिम् । वचस्तच्चिन्नओहसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊम् इति । ते । सम् । अतसि । कपोतः इव ।

गर्भधिम् । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अयम् अयमपि दृश्यमानः सोमः ते त्वदर्थं संपादितः यं सोमं समतसि सम्यक्सातत्येनमामोषि तत्र दृष्टान्तः—कपोतं इव यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्रामोषितवत् तच्चिन्नस्मादेव कारणान्नोस्मदीयं वच ओहसे प्रामोषि ॥ अतसि अतसात्स्यगमने छटिसिप् शप् तिङ्गतिद्वयतिनिष्ठावः । गर्भधिं गर्भोऽस्पां वीयत इति गर्भधिः कर्मण्यधिकरणे चेति किमत्ययः लुट् रुद्रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओहसे तु हिर्दुहिर्उहिर्अर्दने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

४. जिस प्रकार कपोत गर्भिणी कपोती को ग्रहण करता है, उसी प्रकार, हे इन्द्र ! यह सोम तुम्हारा है, तुम भी इसे ग्रहण करो; और, इसी कारण हमारा वचन ग्रहण करो ।

पञ्चमीष्टकमाह—

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर्यस्यंते । विशूतिरस्तु सूचता ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्यं । ते ।

विशूतिः । अस्तु । सूचता ॥ ५ ॥ २८ ॥

हे इन्द्र राधानां पते धनानां पालक गिर्वाहो गीर्भिरुत्समान वीरयौ र्योपेत यस्य ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति तव विशूतिर्लक्ष्मीः सूचतामियसत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं दात्रीशसेति हूनसंश्रुत् अर्श आद्यच् अथवा स्तोतुः इदं इत्यर्थे अणुसंज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न । राधानां पते राधुवन्त्येभिरितिरा-

१ उदरे उदिदृष्टातेरिति अर् । २ कपोत इव कवेरोत्तच्छ्रेत्योत्तच्छ्रेत्ययेन मध्योदात्तः अथवा अव्युत्पन्न एव लघावन्ते इति गुरुदात्तः १

धानिधनानि धुवामधितइतिपराइवद्वावात्वधधामधितसमुदायस्यनिघातः । गिर्वाहः बहुमापणे
बहिहाधान्म्यञ्छन्दसीतिकारकपूर्वस्यापिबहतेरमुनप्रत्ययः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वंचेत्युक्तत्वाद् गिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिःपूर्वपदस्य वोरुपधायाइतिदीर्घस्याभावञ्छन्दसः पा-
श्चिकमामधिताद्युदात्तत्वम् । विभूतिः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५. धन-रक्षक और स्तोत्र-मात्र इन्द्र ! तुम्हारा ऐसा स्तोत्र तुम्हारा
प्रतिभा-प्रिय और सत्य हो ।

ऊर्ध्वस्तिष्ठानऊतयेस्मिन्वाजेशतक्रतो । समन्येषुब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजैः । शतक्रतो

इति शतक्रतो । सम् । अन्येषु । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

हेशतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत अस्मिन्प्रसक्तेवाजेसंग्रामेनोस्माकमूतयेरक्षणायऊर्ध्वउ-
न्नतः उत्सुकस्तिष्ठन्नध त्वंचाहंचमिलित्वाअन्येषुकार्यान्तरेषुसंभवावहै सम्पक्विचारयावः ॥ तिष्ठ
अचोतस्तिष्ठद्विसंहितायां दीर्घः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊद्दि-
मित्यादिनासप्तम्याउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. शतश्रुत ! इस समर में हमारी रक्षा के लिए उत्सुक बनो ।
तुम्हारे कार्य के सम्बन्ध में हम दोनों मिलकर विचार करेंगे ।

योगेयोगेतवस्तरंवाजैवाजेहवामहे । सर्वायइन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःस्तरम् । वाजैऽवाजे । हवामहे । सर्वायः ।

इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

योगेयोगे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजेवाजेकर्मविधातिनितस्मिन्सङ्ग्रामे तवस्तरंअतिशयेन
बलिनमिन्द्रंऊतयेरक्षार्थसत्सायःसखिवत्पियावयंहवामहेआह्वयामः ॥ योगेयोगे युधिर्योगे इ-
च्छेत्तिष्ठञ्चओःकुधिण्यतोरितिकृत्वं षओजित्वादाद्युदात्तत्वं नित्यबीज्ययोरितिबीप्तायांदिर्भा-
वेसविआधेद्वितानुदात्तत्वम् । तवस्तरं तवसःशब्दाद् अस्मायामेवेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्यछा-
न्दसोलोपः ॥ ७ ॥

७. विभिन्न कर्मों के प्रारम्भ में, विविध युद्धों में हम, अत्यन्त बली
इन्द्र को, रक्षा के लिए, सत्ता की तरह बुलाते हैं ।

आघागमद्यदिश्रवत्सहस्रिणीभिरुतिभिः । वाजैभिरुपनोहवम् ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । उतिभिः ।

वाजैभिः । उप । नः । हवम् ॥ ८ ॥

यदिश्रवत् यद्यथमिन्द्रो नोस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात् तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिरुति-
भिः बहुभिः पालनैः बाजेभिरनैश्वर्यसमीपे आववश्यमागमत् आगच्छेत् ॥ यः कचितुनुषे-
त्पादिनासंहितायां दीर्घः । गमत् लिङ्गर्थे लिट् लोटोहाटावित्पडागमः इतश्चलोपदतीकारलोपः
यद्वा छान्दसेलुङि पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेष्विति च्चेरङादेशः बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योगेपीत्यङ-
भावः । श्रवत् श्रुश्रवणे पूर्ववत् लोट्यङागमः । बाजेभिः बहुलं छन्दसीति भिसि ऐसादेशाभावः ।
इदं भावेन उपसर्गस्येति ह्ययत्तेरूपसंसारणं च अपः पित्वाद्यनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. यदि इन्द्र हमारा आह्वान सुनोगे, तो निश्चय ही सहस्रों ऐसी
शक्ति और धन-शक्ति के साथ हमारे निकट आधेंगे।

नवमीष्टकमाह—

अनुप्रत्नस्यौकंसो हुवेतुविप्रतिनरम् । यन्ते पूर्वपिता हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकंसः । हुवे । तुविप्रतिम् । नरम् । यम् ।
ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकंसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य तत्सकाशात् तुविप्रतिं बहून्यजमाना-
नप्रतिगन्तारं नरं पुरुषमिन्द्रं अनुहुवे अनुक्रमेण कर्मस्वाहयामि यं ते त्वामिन्द्रं पिता अस्म-
दीयोजनकः पूर्वपुरास्वकीयानुष्ठानकाले हुवे आहूतवान् तं आहूयामीति पूर्वान्वयः ॥ ओ-
कंसः नक्षिपस्येत्याद्युदात्तत्वम् । हुवे ह्येज्स्पर्धायां शब्दे च इटि बहुलं छन्दसीतिसंसारणं
परपूर्वत्वं गुणोपक्षेपे कृत्विचेति प्रतिषेधः उबङादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादिनि-
धातः । तुविप्रतिं तुवीनां बहूनां प्रतिगन्तारं अप्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इति वत् प्रतिगन्तृशब्दं
लक्षयित्वा तद्द्वारा तदर्थं लक्षयति अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति वत् सत्त्ववचनत्वेना-
निपातत्वादनव्ययत्वेन पूरणगुणेत्यादिना नपठीसमासनिषेधः । हुवे ह्येजोलटि बहुलं छन्दसी-
ति पूर्ववत्संसारणपरपूर्वत्वे द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः यद्वा च यो-
गादिनिधातः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र बहुतों के पास जाते हैं । पुरातन निवास या स्वर्ग से मैं उस
पुरुष का आह्वान करता हूँ, जिसे पहले पिता बुला चुके हैं।

दशमीष्टकमाह—

तन्त्वा वयं विश्ववाराशां स्महे पुरुहूत । सखे वसोजरितृभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

तम् । त्वा । वयम् । विश्ववार । आ । शां स्महे । पुरुहूत ।
सखे । वसो इति । जरितृभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिःस्वस्यकर्मण्याहूत सस्वेसस्विदप्रियवसोनिवासहे-
तोइन्द्रतंपूर्वोक्तगुणयुक्तंवाजरितृभ्यःस्तोतृणामनुग्रहार्थं आशास्महेप्रार्थयामहे ॥ आशास्महे
आङःशामुदच्छायां अदिममृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् । वसो नामत्रितेसमानाधिकरणेइतिपूर्व-
स्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्परावद्भवद्भावेसतिशेषनिघातेनवाआमन्त्रितस्यचेतिवासर्वानुदात्तत्वम् ।
जरितृभ्यः जरतिःस्तुतिकर्मा वृचश्चित्वादनुदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र ! तुम्हें सब चाहते हैं, तुम्हें असंख्य लोग बुला चुके हैं ।

तुम सखा और निवास के कारण हो । मैं प्रार्थना करता हूँ कि तुम अपने
स्तोताओं पर अनुग्रह करो ।

अस्माकंशिप्रिणीनांसोमपाःसोमपात्राम् । सखेवज्जिन्तसखीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमपाः । सोमपात्राम् ।

सखे । वज्जिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातः सखे सस्विदप्रियवज्जिन् वज्रयुक्तेन्द्र सखीनांसस्विदप्रियाणां
सोमपात्रांसोमस्यपातृणामस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यांहनूभ्यांनासिकाभ्यांवायुकानांगवांसमूहः
त्वत्पसादादस्त्वितिशेषः ॥ शिप्रिणीनां ऋचेभ्योडीपइतिडीप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेस
प्रतिप्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः आमन्त्रितस्यसतिशित्वादावन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमपात्रां
आतोमनिन्त्रित्यादिनावन्त्रि अलोपोनइत्यनोकारस्यलोपः ॥ ११ ॥

११. हे सोमपायी, सखा और वज्रधारी इन्द्र ! हम भी तुम्हारे
सखा और सोमपायी हैं । हमारी दीर्घ नासिकावाली गौओं को बढ़ाओ ।

तथानदस्तुसोमपाःसखेवज्जिन्तथारुणु । यथातउश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमपाः । सखे । वज्जिन् । तथा ।

रुणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हेसोमपाःसखेवज्जिन् इष्टयेअभिलषितार्थं तेतवानुग्रहं यथायेनप्रकरेणोश्मसिषयंकाम-
यामहे त्वंतथाकुरु त्वत्पसादात्तदभोष्टंतथास्तु ॥ रुणु कृविर्हिसाकरणयोश्च इदित्वाचुम्
धिन्विच्छ्रव्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्त्रियोगेनवकारस्यचाकारः अतोलोपइतितस्यलोपः तस्यस्थानि-
वद्भावाल्लघूपधगुणाभावः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेर्लुक् । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तो-
मसिःअदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंपसारणं प्रत्ययस्वरः यद्धत्तयोगादनिघातः । इष्टये
इषइच्छायां किनि तितुन्नेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः यद्वा यजतेःकिनि वचिस्वपीत्यादिनासंप-
सारणं वश्वादिनाषत्वङ्गत्वे पूर्वस्मिन्पक्षे मध्वेषेतिकिनउदात्तत्वं द्वितीयेतुव्यत्ययेन ॥ १२ ॥

१२. सोमपायी, सखा और वज्रधर इन्द्र ! तुम ऐसे बनो; तुम इस
तरह आचरण करो, जिससे हम मंगलार्थ तुम्हारी अभिलाषा करें ।

त्रयोदशीष्टवमाह—

रेवतीर्नः सधमादइन्द्रे सन्तु तु विवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । इन्द्रे । सन्तु । तु विवाजाः ।

क्षुमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमन्तो नवन्तो वयं याभिर्गोभिः सह मदेम हव्येन इन्द्रे सधमादे अस्माभिः सह हव्यपुके सतिनो-
स्माकं वागावः रेवतीः क्षीराण्यादि घनवत्यः तु विवाजाः प्रभूतबलाश्च सन्तु ॥ रेवतीः रमिशब्दान्यतुपि
रपेर्मतौ बहुलमिति संसारणं परपूर्वत्वं छन्दसीरइति मतुपो बत्वं षा छन्दसोति पूर्वसवर्णदीर्घः
आरेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । सधमादे मद-
वृत्तियोमे चौरादिकः सहमादयवोति सधमादः पचाद्यच् सधमादस्य मोञ्छन्दसोति सइश-
ब्दस्य सधादेशः थापादिनोत्तरपदान्नोदात्तत्वे माघे परादिञ्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
तु विवाजाः तु इति सौत्रोपातुर्वच्यर्थः अचइरितिङ् संज्ञापूर्वकत्वादुणोन भवति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । क्षुमन्तः दुक्षुशब्दे अस्मात्किपितुगभावञ्छान्दसः ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदा-
त्तत्वम् । मदेम मदीहर्षे व्यत्ययेन शप् अदुपदेशाद्धसार्वधानुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वम्
पतोभातुस्वरः शिष्यते ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र के हमारे ऊपर प्रसन्न होने पर हमारी गायें ब्रूधवाली और
पर्याप्त-शक्ति-सम्पन्न होंगी । गायों से खाद्य प्राप्त कर हम भी प्रसन्न होंगे ।

चतुर्दशीष्टवमाह—

आघत्वा वान्तमनामस्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षञ्चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाङ्वाङ् । त्मना । आमः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति ।

इयानः । ऋणोः । अक्षम् । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धाष्टर्ययुक्तेन्द्र त्वावान्त्वत्सदृशो देवताविशेषः त्मनामः त्वदनुग्रहवशात् स्वयमेवावः
सन् इयानोस्माभिर्प्राप्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतृणां अनुग्रहाय तदभीष्टमर्थं अवश्यं आकणोः
आनीयमक्षिपतु तत्र दृष्टान्तः—चक्रयोः रथस्य चक्रयोः अक्षं यथा अक्षं पक्षिपत्ति तद्वत् ॥ त्वा-
वान् वतुप्पकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्यपसंख्यानमिविवतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति म-
पर्यन्तस्थत्वादेशः आसर्वनाम इति दकारस्यात्वम् मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शि-
ष्यते । त्मना मच्चेष्वाङ्घ्रादेशात् त्मन इत्याकारलोपः । धृष्णो अिधृषा प्रागल्भ्ये प्रसिधृषिधृषि
क्षिपेः ऋः आमक्षितानुदात्तत्वम् । इयानः इङ्गवौ छन्दसि लिट् वस्पलिटः कानज्वेतिकान-

आदेशः अचिभ्रुधात्वित्यादिनाइयडादेशः द्विवचनप्रकरणे छन्दसिवैतिवक्यमिति वचनाद-
भ्यासोनक्रियते चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणोः ऋणगतौ छडि व्यत्ययेन विपःसिपि इत्येतीकार-
लोपः वनादिकृञ्भ्यजः सार्वधातुकगुणः बहुलं छन्दस्यमाहचोगेपीत्याडागमाभावः विक-
रणस्वरणान्तोदात्तत्वम् । अक्षं अक्षस्यादेवनस्येत्याद्युदात्तत्वम् । चक्षयोः अकारस्येकार-
श्छान्दसः ॥ १४ ॥

१४. हे साहसो इन्द्र ! तुम्हारे समान कोई भी देवता प्रसन्न होकर,
हमारे द्वारा याचित होकर, स्तोताओं के लिए अवश्य ही अभीष्ट धन ले
आ देंगे। यह उसी प्रकार धन बेंगे, जिस प्रकार घोड़े रथ के दोनों
घक्कों के अक्ष को घुमा देते हैं।

आयदुर्वःशतक्रतुवाकामंजरितृणाम् । ऋणोरक्षंशर्चीभिः ॥ १५ ॥ ३०

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतःक्रतो । आ । कामम् ।

जरितृणाम् । ऋणोः । अक्षम् । न । शर्चीभिः ॥ १५ ॥ ३० ॥

हे शतक्रतो इन्द्र यदुबोधनं कामितार्थरूपं आस्तोतृभिराह्वयमस्तितं कामं जरितृणां स्तोत्र-
णां अनुग्रहाय आऋणोः आनीयप्रक्षिपसि तत्र दृष्टान्तः शर्चीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारवि-
शेषैः अक्षं यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् । शर्चीभिः शर्चीराब्दः शार्ङ्गरवादिङीनन्तमाद्युदात्तः ॥ १५ ॥

१५. हे शतक्रतु इन्द्र ! जिस तरह शकट की गति अक्ष को घुमाती है,
उसी प्रकार तुम कामना के अनुसार स्तोताओं को धन अर्पण करो ।

शश्वदिन्द्रःपोप्रुथङ्गिजिगायनानंदङ्गिःशाश्वसङ्गिर्धनानि । सनोहिरण्य
रथंदसनावान्तसनःसनितासनयेसनोदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्रः । पोप्रुथत् । जिगाय । नानंदत् ।

शाश्वसत् । धनानि । सः । नः । हिरण्यरथम् । दंसनावान् ।

सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेन्द्रेण दत्तं हिरण्यरथं अनया प्रतिजग्माह तथा च ब्राह्मणम्—तस्माद्वन्द्यः स्तुयमानः
प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ तमेव यापतीयाय शश्वदिन्द्र इतीति । इन्द्रः शश्वत्सर्वदा धनानि वैरि-
संबन्धीनि जिगाय जितवान् अश्वैरिति शेषः कीदृशैः पोप्रुथङ्गिः घासभक्षणानन्तरभाविनमो-
क्षराब्दं कुर्वङ्गिः नानदङ्गिः नादमास्यगतं हे पाशब्दं कुर्वङ्गिः शाश्वसङ्गिः पुनः पुनर्धरां वाश्व-
सङ्गिः दंसनावान् कर्मवान् सनितावाता सहन्वो नोस्माकं सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं सुवर्णेन

निर्मितंरथं अदावदत्तवान् ॥ सनः सनोद्विरुक्तिरादरार्थं । पोषुथद्भिः प्रोथुपर्याप्तौ अस्मा-
घह्लुकि अभ्यासहलादिशेषौ ह्रस्वइतिह्रस्वत्वेकते गुणोयह्लुकोरितिगुणः धातोरुपधायाउ-
त्वंछान्दसं अस्माघह्लुगन्ताच्छतरि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । जिगाय जिजये
लिटोणञि वृद्धिः द्विर्वचनेचीतिस्थानिबद्भावाब्जित्यस्यद्विर्वचनं सनलिटोर्जेरितिअभ्यासादु-
त्तरस्पृक्तत्वम् । नानदद्भिः णदअव्यक्तेशब्दे पूर्ववद्यह्लुकि दीर्घोक्तिवइतिअभ्यासस्यदी-
र्घः पूर्ववदाद्युदात्तत्वम् । शाश्वसद्भिः श्वसमाणने अन्यत्सर्वपूर्ववत् । हिरण्यरथं समासस्येत्य-
न्तोवात्तत्वम् । अदाव् गातिस्थेतिचोल्ङ्क् । दंसनावान् दंसशब्दः अमोदंसोवेषइतिकर्मनाम-
सुपठितः दंसएवदंसना तदस्यास्तीतिमतुषू इत्यनेनेनेतिदंसना ॥ १६ ॥

१६. इन्द्र के जो घोड़े आ लेने के बाद फर-फर शब्द के साथ हिन-
हिनाते और घहराता साँस फेंकते हैं, उन्हीं के द्वारा इन्द्र ने सवा धन
जीता है । कर्मठ और दान-परायण इन्द्र ने हमें सोने का रथ दिया था ।

धातरनुवाके आश्विनेकवौगायत्रेछन्दसि आश्विनावश्वावत्येतितृचः अथाश्विनइ-
तित्वण्डे—अश्विनायन्वरीरिषः आश्विनावश्वावत्येतिसूत्रितम् ।

तृचेप्रथमांस्त्रैसप्तदशीष्टचमाह—

आश्विनावश्वावत्येषायातंशवीरया । गोमदस्त्राहिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वंश्वत्या । इषा । यातम् । शवीरया ।

गोमदम् । दस्त्रा । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

इन्द्रेणमेषितःशुनःशेषः अश्विनौतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तमिन्द्रउवाचाश्विनौनुस्तु-
ह्यथत्तोत्सक्यामइतिसोश्विनौतुष्टावावउत्तरेणतृचेनेति । हेअश्विनौ अश्वावत्याबहुभिर-
श्वैर्युक्तयाशवीरयाप्रेर्यमाणयाइषाचेनसहआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं हेदसाअश्वि-
नौ युवयोःप्रसादाद्यगोवत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवत् बहुनाहिरण्येनयुक्तमस्मदीयंशुहमस्ति-
तिशेषः ॥ अश्वावत्या यशेसोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतावितिदीर्घत्वम् । इषा सावेकाचइति
तृतीयायाउदात्तत्वम् । यातं याप्रापणे लोटितसस्तं अदादित्वाच्छपोल्ङ्क् । शवीरया
शुगतौ कृगूशूपुकटिपटिशौटिभ्यर्इरजितीरन्त्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति नित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

१७. अश्विनीकुमारद्वय ! अनेक घोड़ों से प्रेरित अश्व के साथ आओ ।

शत्रुसंहारी ! हमारे घर में गाएँ और सोना आवे ।

समानयोजनोद्विवारथोदस्त्रावमर्त्यः । समुद्रेअश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वाम् । रथः । द्यूतौ । अमर्त्यः ।

समुद्रे । अश्विनौ । ईर्यते ॥ १८ ॥

हेदसावश्विनौ वायुवयोः संबन्धीरथः समानयोजनः तुल्ययोजनः युवयोर्द्वयोरेकर-
थारूढत्वाद्युभयार्थसकृदेवयुज्यते युक्तःसरथः अमर्त्योविनाशरहितः अमतिहतगतिरि-
त्यर्थः अतएव हेअश्विनौ हियस्मात्समुद्रेन्तरिक्षे ईर्यतेगच्छति अन्तरिक्षनामसुपदितं समुद्र-
शब्दं यास्कएवंव्याचक्ष्यौ—समुद्रःकस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापःसमभिद्वन्त्येनमापःसंभोदन्तेस्मि-
न्भूतानिसमुद्रकोभवतिसमुनन्तीतिवेति' ॥ समानयोजनः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अमर्त्यः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईर्यते ईङ्गत्वाद् अदुषदेशाहसार्वधातुकानुदात्तत्वेश-
भोनिस्त्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

१८. शत्रु-नाशक अश्विनीकुमारद्वय । तुम दोनों के लिए तैयार

रथ विनाश-रहित है; यह समुद्र या अन्तरिक्ष में जाता है ।

न्य० ११ इयस्यमूर्धनिचक्रंरथस्ययेमथुः । परिधामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अइयस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः । परि ।

वाम् । अन्यत् । ईर्यते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवां अइयस्यहन्तुंविनाशयितुमशक्यस्यदृढस्यपर्वतस्यमूर्धनिउपरिचक्रं
भवदीयरथसंबन्धिपंकचक्रंनियेमथुः नियमितवन्तौ अन्यत्चक्रं परिधाद्युलोकस्यपरितः ईय-
तेगच्छति ॥ अइयस्य अहननमग्नः घञर्थेकविधानं स्यान्नापाव्यधिहिनियुध्यर्थमितिहन्तेःकः
प्रत्ययः अग्नमर्हसिअग्न्यः छन्दसिचेतिप्रत्ययःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । येमथुः यमउपर-
मे कितिउडिअतएकहल्मध्यइत्यत्वाभ्यासलोपौ ॥ १९ ॥

१९. अश्विनीकुमारो । तुमने अपने रथ का एक चक्रका अविनाशी
पर्वत के ऊपर स्थिर किया है और दूसरा आकाश के चारों ओर घूम
रहा है ।

मातरनुवाके आश्विनेशस्तेउषस्येकवौगायत्रेछन्दसिकस्तउषइतितृचः अथोषस्यइतिस-
ण्डे—कस्तउषइतितिसइतिसूत्रितम् ।

तस्मिस्तृचेपथमांसूकेर्विशीघ्रचमाह—

कस्तंउषःकधप्रियेभुजेमर्तोअमर्त्ये । कंनक्षसेविभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कधप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कम् ।

नक्षसे । विभावरि ॥ २० ॥

अम्बिभ्यमिरितः शुनः शेषः उपसंतुष्टाव तथाचवासणम्—तन्नाम्बनाकचतुरुषसंतुस्तु-
ह्यथत्वोत्सङ्गावइतिसउषसंतुष्टावातउत्तरेणतुचेनतस्यहस्यच्युप्युक्तायांविपाशोमुमुचेकनीयदे-
स्वाकस्योदरंभवत्युत्तमस्यामेवच्युक्तायांविपाशोमुमुचेगदपेस्वाकआसेति । हेकधमिये स्तुति-
मिये अमर्त्येभरणरहिते उषः एतच्छब्दाभिधेयेउषःकालाभिमानिनिदेवते भुजेतवभोगायमर्तो-
मनुष्यःकोविद्यते हेविभावरि विशेषप्रभावयुक्तेउषोदेवि कंपुरुषंनक्षत्रेआमोषि त्वोर्चितं
भोगंदातुनकोषिमनुष्यःसमर्थः अतएवत्वंकमपिपुरुषंभोगापेक्षयानप्राप्नोषि ईदृशस्तवमहिमे-
त्यर्थः ॥ ते तेमयावेकवचनस्येतिपुष्पच्छब्दस्यतेआदेशः सर्वानुदात्तः । कधमिये कथवाक्यप्र-
बन्धे चुरादिरदन्तः णौअवोलोपस्यस्थानिवद्भावात् उपधावृद्धभाषः चिन्तिपूजिकथिकुं-
विचर्चंश्चेत्यहमत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः दतष्टाप् षष्ठीसमासे ह्यपोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमि-
तिह्रस्वत्वं थकारस्यथकारश्छान्दसः आमञ्जितानुदात्तत्वम् । भुजे भुजपालनाभ्यवहारयोः
संपदादिदृक्षणःकिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मर्तः असिहसीत्यादिनातनप्रत्ययान्तआ-
द्युदात्तः । नक्षत्रे तृक्षूक्षणक्षगतौ । विभावरि भादीप्तौ विपूर्वाद्दस्मादातोमनिनक्षनिन्ननिपश्चेति
वनिष् वनोरचेतिङोप् तत्तच्चियोगेननकारस्यरेफादेशः अंबार्थनद्योर्ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ २० ॥

२०. हे स्तुति-प्रिय अमर उषा । तुम्हारे संभोग के लिए कौन मनुष्य
है ? हे प्रभाव-सम्पन्न ! तुम किससे प्राप्त होगी ?
एकविंशीष्टमाह—

व्यंहिते अमन्मह्यान्तादापराकात् । अश्वेनचित्रे अरुषि ॥ २१ ॥

व्यम् । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् ।

अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥ २१ ॥

अश्वेव्यापनशीले विशेषायनीये येअरुषिआरोचमाने उषःकालाभिमानिनिदेवते व-
वस्वत्त्वं आन्तात्समीपपर्यन्तं आपराकात् दूरपर्यन्तंवयमनुष्याःनामन्महिनबोद्धुंसमर्थाः
हिशब्दः प्रसिद्धौ देवतामहिम्नःपारावारयोरज्ञानमस्मान्प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि मनज्ञाने
बहुलछन्दसीतिबहुलवचनादस्य नोलुक् लुङ्लृट् लृङ्स्वहुदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । अश्वे
अश्वव्याप्तौ अश्वपृषीत्यादिनाकनप्रत्ययः आमञ्जिताद्युदात्तत्वम् ॥ २१ ॥

२१. हे व्यापक और विचित्र-प्रकाशवती उषा । हम दूर या पास से
तुम्हें नहीं समझ सकते ।

द्वाविंशीष्टमाह—

त्वंत्येमिरागहिवाजेभिर्दुहितर्दिवः । अस्मेर्यिनिधारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥

१ दे० ब्रा० ७. १६. १ २ अरुषिअर्तिपुवक्षीत्यादिनाअर्तैरुत्तिर्नित् आमञ्जितनिघातः ।

३ अन्तात् अमघातोः हसिमृषिणेतिनन् ४ पराकात् परापूर्वात् । किरतेरन्येष्वपीतिङः ।

त्वम् । त्येभिः । आ । गृहि । वाजैभिः । दुहितः । दिवः ।

अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥

हेदियोदुहितः ध्रुवतायाः पुत्रि उषोदेवि त्येभ्योजिभिः तैरजैः सहत्वमागृहि अवाग-
च्छ अस्मे अस्मासुरयिधनं निधारय नितरां स्थापय ॥ त्येभिः बहुलं छन्दसीति त्यदुशब्दात् भिस-
पेसादेशाभावः । गृहि असल्लुक्तम् । दुहितर्दिवः परस्यापि दिव इत्यस्य दिवोदुहितरिति अन्वये स-
ति पूर्वत्वात् मुवामश्चिते इति पराङ्मन्त्रावेन पञ्चामन्त्रित समुदायस्थ सर्वानुदात्तत्वम् यद्वा कार्य-
काटं हि संज्ञापरिभाषयित्वा येन मुवामश्चिते इति अस्यामश्चितस्य चेत्प्राप्तमिकेन योगेनैकवा-
क्यत्वे सति परत्वात् पराङ्मन्त्रावे सति सर्वानुदात्तत्वं कृतस्वरयोः पञ्चामन्त्रितयोः पञ्चाङ्गत्ययो-
र्बहुलमिति व्यत्यस्तप्रयोगः । अस्मे मुपांसुलुगितिसप्तम्याः शोआदेशः ॥ २२ ॥

२२. हे स्वर्ग-पुत्री । उस अन्न के साथ तुम आओ, हमें धन प्रदान करो ।

इति प्रथमस्य द्वितीये एकविंशो वर्गः ॥ ३१ ॥

इति प्रथमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सामेनुवाकेष्वसूक्तानि षष्ठममेप्रथम इति प्रथमसूक्तमष्टादशार्चं आद्विरसो हिरण्यस्तूप-
ऋषिः अष्टमी षोडश्यष्टादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिज्ञापयाजगत्यः अग्निर्देवता तथा-
चानुक्रमणिका—त्वमग्नेऽग्नौ हिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुबन्त्याष्टमी षोडश्यौ चेति । मातरनुवाके आ-
ग्नेयेऽक्रतौ आश्विनशस्त्रे च त्वमग्नेप्रथम इति सूक्तं अथैतत्स्थाराधेरिति खण्डे—त्वमग्नेप्रथमो अद्विराऋ-
षिर्नृचि त्सहो जा अभूतो नितुन्दत इति सूत्रितम् अभिष्टुव षडहस्य तृतीये हनि आग्निमारुते शस्त्रे इदं सू-
क्तं जातवेदस्य निविद्धानीयं तथा च तृतीयस्य न्ययमेति खण्डे सूत्रितम्—त्वमग्नेप्रथमो अद्विरा इत्या-
ग्निमारुतमिति । वाजपेये आग्निमारुतेऽप्यसूक्तं जातवेदस्य निविद्धानीयं तृतीयेनाग्निष्टविकेनो-
क्तं तृतीयसदनमित्यतिदिष्टत्वात् ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टचमाह—

त्वमग्नेप्रथमो अद्विराऋषिर्देवो देवानां भवः शिवः सखा । तव व्रते कव
यो विद्वानापसो जायन्त मरुतो भ्राजं दृष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अद्विराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् ।

अभवः । शिवः । सखा । तव । व्रते । कवयः । विद्वानाऽपसः ।

अजायन्त । मरुतः । भ्राजंतु दृष्टयः ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वंप्रथमःआद्यः आङ्गिरसानामृषीणांसर्वेषांजनकत्वात् तादृशोङ्गिरोनामकऋषिः
अभवः तथाचनावरणम्—येङ्गिराव्मासंस्तेर्ङ्गिरसोभवन्ति । तथास्वयंदेवोभूत्वादेवानामन्येषांशि-
वःशोभनःसत्त्वाभव तवमतेत्वदीयेकर्मणिकवयोमेधाविनोविद्यनापसोज्ञानेनव्यामुवानाः ज्ञात-
कर्मणोवाभ्राजदृष्टयः दीप्यमानामुधाः मरुतोमरुत्संज्ञकादेवाअजायन्त ॥ विद्यनापसः विदज्ञाने
विद्योवेदनं बहुलग्रहणादौणादिकोमकृत्ययः तदस्यास्तीतिपात्रादिलक्षणोः प्रत्ययस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वं विद्यनान्यपांसिपेषतिविद्यनापसःपूर्वपदस्य अन्येषामपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणादवग्रह-
समयेपिदीर्घत्वम् । अजायन्त जनीयादुर्भावे तस्यभ्यनि ज्ञानोर्जेतिजादेशः । भ्राजदृष्टयः भ्राजृ-
दीप्तौ व्यत्ययेनशत्रन्तस्य लसार्वाधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः ऋषीगतावित्यस्मात्किञ्चकौचसं-
ज्ञायामितिकिञ्चनृषिशब्दः ततोबहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. अग्नि । तुम अङ्गिरा ऋषि लोगों के भावि ऋषि थे । देवता
होकर देवों के कल्याण-चाही सखा थे । तुम्हारे ही कर्म से मेधावी,
ज्ञात-कार्य और शुभ्रशस्त्र मरुद्गण ने जन्म ग्रहण किया था ।

त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरस्तमःकविर्देवानांपरिमूषसिब्रतम् । विभुर्विश्वं
स्मैभुवनायमेधिरोहिमाताशयुःकतिधाचिदायवे ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरःस्तमः । कविः । देवानाम् ।

परि । मूषसि । ब्रतम् । विभुः । विश्वस्मै । भुवनाय ।

मेधिरः । द्विमाता । शयुः । कतिधा चित् । आयवे ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंप्रथमआद्यः अङ्गिरस्तमः अतिशयेनाङ्गिरोभूत्वाकविर्मेधावीसन्देवानामन्येषां
व्रतंकर्मपरिमूषसिपरितोलङ्करोषि कीदृशस्त्वं विश्वस्मैभुवनायसमस्तलोकानुग्रहार्थंविभुःनहुविधः
आहवनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः मेधिरोमेधावान् द्विमाताद्वयोररण्योरुत्पन्नः यद्वा द्वयोर्लो-
कयोर्निर्माता आयवेमनुष्यार्थंकतिधाचित्कतिभिःप्रकारैःसर्वत्रशयुः शयानः तत्तन्मनुष्यगृहेष्व-
स्थितस्यतवप्रकाराद्यन्तइतिनकेनापिज्ञायतइत्यर्थः॥मूषसि भूषणलङ्कारे मौवादिकः । विभुः विप्र-
संभ्योद्भुसंज्ञायामितिपूर्वाद्भवतेर्दुमत्ययः छुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । भुवनाय भूषधूषस्त्रिज्यभ्य-
न्दसीतिक्पुन् योरनादेशेनित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । मेधिरः मेधुसङ्गमेच अस्माद्वाहुलकःइत्यत्ययः
नित्स्वरः । द्विमाता द्वेमातरौयस्यासौद्विमाता नद्यतश्चेतिकप्रत्ययोनभवति मातृमातृकयोर्भेदेनोपा-
दान्तव नद्यतश्चेतिकवपिविभाष्यतइतितस्यमातृशब्दविषयेपाक्षिकत्वोक्तेः त्रिचक्रादित्वादुत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा द्वयोर्माताद्विमाता समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । शयुः शीङ्स्वमे मृष्टदृशी-

त्पादिनाउपगत्यः । कतिधा इत्यन्तस्यकिमशब्दस्य बहुगणवतुइतिसंख्येतिसंख्यासंज्ञायांसं-
ख्यायाविधार्थेधेतिधामत्ययः । आयवे छन्दसीणइत्येतेरुणप्रत्ययः ॥ २ ॥

२. अग्नि ! तुम अङ्गिरा लोगों में प्रथम और सर्वोत्तम हो । तुम मेघावी हो और वेवों का यज्ञ विभूषित करते हो । तुम सारे संसार के विभू हो; तुम मेघावी और द्विमातृक (दो काठों से उत्पन्न) हो । मनुष्यों के उपकार के लिए विभिन्न रूपों में सर्वत्र वर्तमान हो ।

त्वमग्नेप्रथमोमातरिष्वनआविर्भवसुक्रतुयाविवस्वते । अरेजेतांरोद
सीहोतृवूर्येसंघोभारमयजोमहोवसो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरिष्वने । आविः । भव । सुक्रतुया ।

विवस्वते । अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृवूर्ये । असंघोः ।

भारम् । अयजः । महः । वसो इति ॥ ३ ॥

हेअग्नेत्वमातरिष्वनेप्रथमोमुख्योभूत्वावर्तसे अग्निर्वायुरादित्यइतिवाय्वपेक्षयासर्वत्रमुख्य-
त्वादगमात् तादृशत्वंसुक्रतुयाशोभनकर्मेच्छयाविवस्वतेपरिचरतेयजमानायाविर्भवप्रकटोभव
ववसामर्थ्यद्वारोदसीद्यावापृथिव्यौ अरेजेतां अकंपेताम् न्यसतेरेजतइतिभयवेपनयोरितिया-
स्कः । होतृवूर्येहोतृवरेणयुक्तेकर्मणिभारंभरणं असंघोःऊढवानसि हेवसोनिवासहेतोवहेमहःपु-
ष्पमन्देवानयजःइष्टवानसि मातरिष्वनेनिर्माणहेतुत्वान्मातान्तरिक्षं तत्रश्वसितिप्राणिवीतिभाव-
रिश्वावायुः श्वञ्जुक्षमित्यादौमातरिष्वनशब्दःकनप्रत्ययान्तोनिपातितः । सुक्रतुया सुक्रतुमात्म-
नइच्छतिमुपआत्मनःक्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः क्यजन्तस्यधातुसंज्ञायांअप्रत्य-
यादितिभावेअकारप्रत्ययः ततश्चाप् सुपांसुलुगितितृतीयैकवचनस्यद्वादेशः टिलोपे उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वं संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः । विवस्वते विवास-
विःपरिचरणकर्मा । अस्मात्संपदादिलक्षणःकिप् व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं तदस्यास्तीतिमनुष-
मादुपधायाइतिमतोर्वत्वं तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावाद्युत्वाभावः मनुषःपित्त्वादनुदात्तत्वं
धातुस्वरःशिष्यते । रोदसी बाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । होतृवूर्ये होत्राभियतइ-
तिहोतृवूर्योपज्ञः वृञ्वरणे बहुलग्रहणादौणादिकःक्यप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं इडि-
चेतिदीर्घः यद्वा वृञ्वरणेइत्यस्मादेतिस्तुशास्वित्यादिनाक्यप् अनित्यमागमशासन-
मितिगुणभावः अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घत्वे पूर्ववदउत्त्वदीर्घो प्रत्ययस्यपित्त्वानुदात्तत्वे
धातुस्वरः ऊदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वेनसप्तवशिष्यते । असंघोः षघर्हिंसायां अत्रतुवहनार्थः
स्वादिभ्यःश्रुः पादादित्वादिनिघातः । अयजः भारमित्यस्यपूर्वपदस्यवाक्यान्तरगतत्वात्
तदपेक्षयास्यनिघातोऽनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । महः

महपूजायां किप्चेतिकिप् सुपांसुपोभवन्तीतिशसोऽसादेशः सावेकाचइतितस्योदात्तत्वम् यद्वा
रासिमहच्छन्दस्य अच्छन्दलोपश्छान्दसः बृहन्महवोरुपसंख्यानमितिशसजडात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि ! तुम मातरिइवा या वायु के अप्रगामी हो। तुम योभन
यज्ञ की अभिलाषा से सेवक यजमान के निकट प्रकट हो जाओ। तुम्हारी
शक्ति देखकर आकाश और पृथ्वी कांप जाती हैं। तुम्हें होता माना
गया है; इसलिए तुमने यज्ञ में उस भार को वहन किया है। हे आवास-
हेतु अग्नि ! तुमने पूजनीय देवों का यज्ञ निष्पन्न किया है।

त्वमग्नेमनवेद्यामवाशयः पुरुरवसेमुकृतेमुकृतरः । श्वात्रेणयत्पित्रोमुं
च्यसेपर्यात्वापूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनवे । याम् । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते ।
सुकृतरः । श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ ।
त्वा । पूर्वम् । अनयन् । आ । अपरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमनवेमनोरनुग्रहार्थं द्यांलोकं अवाशयः शब्दितवानसि पुण्यकर्मभिः साध्योद्यु-
लोकइतिप्रकटितवानसि सुकृतेवपरिचरणं कुर्वते पुरुरवसे एतन्नामकस्यराज्ञोन्यग्रार्थं सुकृतरः
अतिशयेनशोभनफलकार्यभूः यद्यदापित्रोररण्योः श्वात्रेणक्षिप्रमधनेनपरिमुच्यसेपरितोमुको-
भवसिजल्पयसइत्यर्थः तदानींत्वाअरण्योरुत्पन्नत्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशं आनयन् आहवनीयत्वेन
स्थापितवन्तः पुनः पश्चादपरं पश्चिमदेशं आनयन् गार्हपत्यरूपेणप्रापितवन्तः आहवनीयकर्मा-
नुष्ठानादूर्ध्वगार्हपत्यरूपेणधारितवन्तइत्यर्थः ॥ अवाशयः वाश्रुशब्दे पुरुरवसेपुरुरौतीतिपुरुरवाः
रुशब्दे अस्मादौणादिकेऽसुनि पुरसिचपुरुरवाइतिपूर्वपदस्यदीर्घोनिपात्यते । सुकृते सुकर्मपाप-
मघ्नपुण्येषुकृजइतिकिप् ततस्तुक् । पित्रोः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिबिप्रकेरुदात्तत्वम् । मु-
च्यसे अदुपदेशाद्विसावर्धधातुकानुदात्तत्वं यद्यपिसविशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यविकरणोऽयमिति
वचनाद्विकरणस्वरः सतिशिष्टोपिलसार्वधातुकस्वरस्थबाधकोनभवति तथापिधातुस्वरंवाधत-
एव धातुस्वरंश्चास्वरइत्युक्तत्वात् अतोयकएवस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि ! तुमने मनु को स्वर्ग-लोक की कथा सुनाई थी। तुम
परिचर्या करनेवाले पुरुरवा राजा को अनुगृहीत करने के लिए अत्यन्त
शुभफल-दायक हुए थे। जिस समय अपने पितृ-रूप दो काष्ठों के घर्षण
से तुम उत्पन्न होते हो, उस समय तुम्हें ऋत्विक् लोग वेदी की भुर्व
ओर ले जाते हैं। अनन्तर तुम्हें पश्चिम ओर ले जाया जाता है।

त्वमग्नेष्टुभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्तुचेमवसिश्वाध्यः । यआहुंतिपरि
वेवावर्षट्कृतिमेकां पुरग्रेविशं आविवाससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिर्वर्धनः । उद्यतस्त्रुचे । भवसि ।

श्रवाभ्यः । यः । आहुतिम् । परि । वेद । वषट्कृतिम् ।

एकं आयुः । अपै । विशः । आविर्वाससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

हेअग्ने त्वंवृषभः कामानावर्षितापुष्टिवर्धनोयजमानस्यधनादिषोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतस्त्रुचे उद्यतयासुचायुक्तायजमानायतदनुग्रहार्थंश्रवाभ्यः मध्वैःश्रवणीयोभवसि योयजमानोवषट्कृतिं वषट्कारयुक्तामाहुतिंपरिवेदपरिवोजानातिसमर्पयतीत्यर्थः एकामुःमुखात्तः त्वमग्नेमथमंतंयजमानंविशः तदनुकूलःप्रजाःआविदाससि सर्ववःप्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः वृधुवृद्धौ अस्माद् गिजन्ताचन्धादित्वात्पुः छित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं छदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वेनसप्तशिष्यते । उद्यतस्त्रुचे यमउपरमे अस्मादुत्पूर्वाभिष्टेतिप्रत्यये अनुदाचोपदेशेत्पाविना अनुनासिकलोपः यतिरनन्तरइतिगतेःमकृतिस्वरत्वम् उद्यतासुक्पेनेतिबहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । वेद आचोवस्तिइदिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

५. आग्ने । तुम इप्सित-फल-वाता और पुष्टिकारक हो । प्रज्ञ-यात्र उठाने के समय यजमान तुम्हारा यश गाता है । जो यजमान तुम्हें वषट्कार से युक्त आहुति प्रदान करता है, हे एकमात्र अन्नदाता अग्नि ! उसे तुम पहले और पीछे समस्त लोक को प्रकाश देते हो । त्वमग्नेवृजिनवर्तनिनरसकमन्पिपर्विविदयेविचर्षणे । यःशूरसातापरितकम्येधनेदधेभिश्चित्समृताहंसिभूर्यसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनवर्तनिम् । नरम् । सकमन् । पिपर्वि ।

विदये । विचर्षणे । यः । शूरसाता । परितकम्ये । धने ।

दधेभिः । चित् । समृक्ता । हंसि । भूर्यसः ॥ ६ ॥

हेविचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वंवृजिनवर्तनिंविस्तृतमार्गं सदाचाररहितंनरंपुरुषंसकमन्सप्तनीयेसमवेतुंयोग्येविदयेकर्षणि पिपर्विपालयसिपूरयसिवासत्कर्मानुष्ठानयुक्तंकरोषीत्यर्थः यस्त्वंपरितकम्येपरितोगन्तव्येधने धनवदशूराणांप्रियतमे शूरसाता शूरैःसंभ्रजनीयेयुद्धेदधेभिश्चिदजत्पैरपिशौर्यैरहितैःपुरुषैः दध्नमर्भकमित्यल्पस्येतिआस्कः । सप्तवासास्यक्यो जुं प्राप्तेसतितदनुग्रहार्थंभूर्यसःप्रौढान्प्रतिपक्षिणः शत्रून्हंसिमारयसि इदंशस्तवमहिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनि वृजिनावर्तनिर्यस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । सकमन् षचसमवायेअन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन्नेद्विशिष्टवीतिइदमतिषेधः न्यंकादित्वात्कुत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्याल्लुक् । पिपर्वि पूपालनपूरणयोः सिपि श्लौ द्विर्भावस्त्वोरदत्त्वह्लादिशेषाः अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्त्वम् । शूरसा-

१ वृषभः कृषिवृषिभ्यांकिदित्यमच् । २ स्त्रुचे स्त्रुवःकःचिक्चदकारउच्चारणार्थः कइत धकारःअवशिष्यते । ३ अवाभ्यःश्रुदक्षीत्यादिनाआभ्यः ४ वृजिनवर्तनि वृजेःकिच्चेतिइनच् वृतेश्चेतिअनिः ५ विदये रुदिविदिभ्यांकिइतिअध्यमत्यमः । ६ नि० ३. २०. ।

ता शुगतौ शुविचिमीनांदीर्घभेविशूरशब्दोरन्यत्यान्तआद्युदात्तः वनवणसंभक्तवित्यस्मा-
द किञ्चन्तःसाविशब्दः जनसनसनांसनज्ञलोरित्यात्वम् शूराणांसाविः संभजनमवेति
बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्याद्देशः । परितक्म्ये तकहसने अस्मादौ-
णादिकोभावेमक् वदह्वोविछन्दसिचेतियः प्रादयोगताद्यर्थेप्रथमयेतिसमाप्ते अव्ययपूर्वपदम-
कृतिस्वत्वरम् । दग्नेभिः दंभुदग्ने स्फायितभीत्यादिनारक् बहुलंछन्दसीतिभिसप्तादेशाभावः ।
सप्तता गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववदाकारः । हंसि हन्तेःसिपि नश्चापदान्तस्पञ्जली-
त्यनुस्वारः यद्वत्तयोगादनिघातः । भूपसः बहोर्लोपोभूचबहोरितिबहुशब्दादुत्तरस्मेयसुनई-
कारलोपः बहोर्भूभावश्च निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. विशिष्ट-ज्ञान-शाली अग्नि ! तुम कुमार्ग-नामी पुत्रप को
उसके उद्धार-योग्य कार्य में नियुक्त करो। युद्ध के चारों ओर विस्तृत
और अच्छी तरह प्रारम्भ होने पर तुम अल्प-संख्यक और वीरता-
विहीन पुत्रपों के द्वारा बड़े-बड़े वीरों का भी वध करते हो।
त्वंतममेअमृतत्वत्तमेमर्तदधासिश्रवसेदिवेदिवे। यस्तातृषाणउभया
यजन्मनेमयःरुणोषिप्रयआचसूरये ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्तम् । दधासि ।
श्रवसे । दिवेदिवे । यः । तृषाणः । उभयाय । जन्मने ।
मयः । रुणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

हेअग्नेत्वंतमर्तं तथाविधंत्वत्सेविनंपनुष्यं दिवेदिवे प्रतिदिनं श्रवसेचार्यं उत्तमे अमृ-
तत्वे उत्कृष्टे मरणरहितेपदेदधासि धारयसि योजमानउभयायजन्मने द्विविधजन्मार्थं द्वि-
पदाचतुष्पदांलाभायेत्यर्थः तृषाणः अतिशयेनतृष्णायुक्तोभवति तस्मैसूरये अभिज्ञाययजमा-
नाय मयः सुखं यद्वैसुखंत्वमयद्विभ्रूत्यन्तरात् । प्रयश्च अन्नमपि आरुणोषिसर्वदःकरोषि ॥
तृषाणः अितृषापिपासायां लिटःकानच् चित्त्वादन्तोदात्तत्वं संहितायांदीर्घञ्छान्दसः । रुणोषि
रुविहिंसाकरणयोश्च धिन्विहृण्वोरचेत्युप्रत्ययः चादिलोपेविभाषेति निघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

७. अग्नि ! तुम अपने उस सेवक मनुष्य को, अनुविन अन्न के
लिए, उत्कृष्ट और अमरपव पर प्रतिष्ठित करते हो। जो स्वर्ग-लोक
और जन्मान्तर की प्राप्ति या उभय-रूप जन्म के लिए अतीव पिपासु
हैं, उस ज्ञानी यजमान को सुख और अन्न दो।

त्वंनोअग्नेसनयेधनानांयशसंआरुंरुणुहिस्त्वानः । ऋध्यामकर्मपि
मानवेनदेवैर्द्यावापृथिवीप्रावर्तनः ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । सनयै । धनानाम् । यशसम् । कारुम् ।
 रुणुहि । स्तवानः । ऋध्याम् । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः ।
 द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

हेअग्ने स्तवानः स्तुयमानस्त्वनोस्माकं धनानांसनयेदानार्थं यशसंयशोयुक्तं कारुं-
 र्मणाकर्तारुपंरुणुहिकुरु नवेननूतनेन अपसामाप्तेन त्वद्वत्तेनपुषेणकर्मयागदानादित्त्वं ऋ-
 ध्यामवर्धयामहे द्यावापृथिवीउभेदेवते देवैरन्यैःसहनोस्मान् प्रावतं प्रकर्षेणरक्षतम् ॥ यश-
 सं अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः व्यत्ययेनप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्लिष्ट-
 कव्यइतियशस्रशब्दावक्लिप् तस्यप्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तधातुसंज्ञायां क्लिप्चेविक्लिप् प्रत्य-
 यान्तधातोःसतिशिष्टत्वाद्धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । रुणुहि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दोवाचन-
 मितिहेतुगभावः । स्तवानः सम्पानच्स्तुवइतिबहुलवचनाद् केवलस्यापिस्तौतेरानच्प्रत्ययः
 वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ऋध्याम् ऋधृवृद्धौ बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् यासुउजदात्तत्वम् ।
 द्यावापृथिवी दिवोद्यावेतिद्यावादेशः आमचित्वानुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. अग्नि ! हम बन-क्षाम के लिए तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम
 यशस्वी और यज्ञकर्ता पुत्रवान करो। नये पुत्र के द्वारा यज्ञ-कर्म की
 हम वृद्धि करेंगे। हे छू और पृथिवी ! देवों के साथ हमें सुचार-रूप से
 बचाओ।

नवमीमृचमाह—

त्वंनोअग्नेपित्रोरुपस्थआदेवोदेवेष्वनवद्यजागृविः । तनूकृद्वोधि
 प्रमतिश्चकारवेत्वंकल्याणवसुविश्वमोपिषे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु ।
 अनवद्यं । जागृविः । तनूकृत् । बोधि । प्रमतिः । च ।
 कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । उपिषे ॥ ९ ॥

हेअनवद्य दोषरहिताग्ने देवेषु सर्वेषुमध्ये जागृविर्जागृतकस्त्वं पित्रोर्मातृपितृरूपयोर्धा-
 वापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानःसन् नोस्माकंतनूकृत् पुत्ररूपशरीरकारीभूत्वा बो-
 धिबुध्यस्व अनुगृहाणेत्यर्थः तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानायप्रमतिश्चअनुग्रहरूपमरुहमवियु-
 क्तश्चभवेतिशेषः हेकल्याणमद्भुतरूपाग्नेत्वंविश्वंवसुसर्वमपिधनं ओपिषे यजमानार्थमावपसि ॥
 उपस्थे सुपिस्थइतितिष्ठतेःकःप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्पाकारलोपः मरुहृधादीनांछन्दस्युप-
 संख्यानमितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जागृविः जागृनिद्राक्षये जूशूस्तृजागृत्यःकिञ्चित्किञ्च
 निश्वादाद्युदात्तत्वम् । बोधि बुधअवगमने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् वाछन्दसीतिहेरपित्वस्य

विकल्पितत्वेनपित्वाद् अङ्गित्वेति अङ्गित्वेति हेर्धिरादेशः लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्चा-
न्दसः । प्रमतिः मनज्ञाने किंनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः प्रकृष्टामतिर्यस्येति
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऋषिषे दुवर्षीजसन्ताने छान्दसेतिटि धासःसे वचिस्वपी-
त्यादिनासंभसारणपरपूर्वत्वे द्विर्भावहलादिशेषौ कादिनियमादिद् ॥ ९ ॥

९. निर्बोव अग्निवेव ! तुम सब देवों में जागरूक हो। अपने
पितृ-मातृ-रूप द्यावा-भूमिवी के पास रहकर और हमें पुत्र-दान करके
अनुग्रह करो। यज्ञ-कर्त्ता के प्रति प्रसन्न-बुद्धि बनो। कल्याण-वाही
अग्नि ! तुम यजमान के लिए संसार का सब तरह का अन्नप्रदान करो ।
त्वमग्नेप्रमतिस्त्वंपितासि नस्त्वंवयस्कृतत्वंजामयोवयम् । संत्वा रायः
शतिनःसंसहस्रिणःसुवीरयन्तिव्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रमतिः । त्वम् । पिता । असि । नः । त्वम् ।
वयः । शकृत् । त्वं । जामयः । वयम् । सम् । त्वा । रायः ।
शतिनः । सम् । सहस्रिणः । सुवीरम् । यन्ति । व्रतपाम् ।
अदाम्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

हेअग्ने त्वंप्रमतिः अस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतिर्युक्तोसि तथात्वंनोस्माकं पितापालकोसि
तथात्वंवयस्कृत आयुष्यपदोसि वयमनुज्ञातारस्तवजामयोवन्धवः हेअदाम्य केनाप्यहिंस-
नीयामे सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणःपालकं त्वात्वां शतिनःशतसंख्यायुक्ताः रायो-
धनानि संयन्ति तम्यकृपामुवन्ति तथासहस्रिणः सहस्रसंख्याकाःरायः संयन्ति ॥ सुवीरं ब-
हुव्रीहौनमृश्यामित्युत्तरपदान्बोदात्तत्वेषामे वीरवीर्यैचित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अदाम्य
दग्निःप्रकृत्यन्तरमस्तीतिकेचिदाहुः दग्नेतिवक्तव्यमितिणयत् ॥ १० ॥

१०. अग्नि ! तुम हमारे लिए प्रसन्न-मति हो; तुम हमारे पितृ-
रूप हो। तुम परमायु के दाता हो; हम तुम्हारे बन्धु हैं। हिसारहित
अग्नि ! तुम शोभन पुरुषों से युक्त और व्रत-पालक हो। तुम्हें संकड़ों-
हजारों धन प्राप्त हों।

त्वमग्नेप्रथममायुमायवैदेवा अकृण्वन् नृपस्यविश्वपतिम् । इळामक
ण्वन्मनुष्यस्यशासनीपितुर्यत्पुत्रोममकस्यजायते ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवै । देवाः । अकृण्वन् ।
नृपस्य । विश्वपतिम् । इळाम् । अकृण्वन् । मनुष्यस्य । शासनीम् ।
पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

हेअग्ने त्वां मधमंपुरा देवाः आयवेआयोर्मनुष्यरूपस्थनहुषस्यएतन्नामकराजविशेषस्य
आयुर्मनुष्यरूपं विशपतिसेनापतिंअरुणवन्कृतवन्तः तथामनुष्यस्यमनोः इत्थां एवनामधे-
यांपूर्वीशासनींधर्मोपदेशकर्त्रीमरुणवन्कृतवन्तः तथाचतैत्तिरीयैराज्जायते—इडावैमानवीयज्ञा-
नुकाशिन्यासीदिति^१ । वाजसनेयिनोप्येवमामनन्ति—अयाजानुयाजानांमध्येमामवकल्पयमया
सर्वानवाप्स्यसिकामानितिसामनुमन्वशादित्यवशादिति । यद्यदाममकस्यमदीयस्यहिरण्यरू-
पसंबन्धिनोयःपिताअजिरास्तस्यपितुःपुत्रोजायते तदानींहिअग्नेत्वमेवपुत्ररूपआसीरितिशेषः ॥
आयवेपृष्ठचर्थेचतुर्थीविक्रव्येतिचतुर्थी । नहुषस्य णहवन्धने नहिकलिहन्मर्तिडसिन्त्यउषच्
बृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । विशपतिं परादिच्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनुष्यस्य म-
नेर्निदित्युषच् निच्चादाद्युदात्तत्वम् बाहुलकाद्बन्धभावः । शासनीं शिष्यतेअनयेतिशासनी कर-
णाधिकरणयोश्चेतिल्युट् टिङ्गणञित्यादिनाङीप् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ममकस्य ममेदमि-
त्यर्थेतस्येदमित्यणि तवकममकोवेकवचनेइत्यस्मच्छब्दस्यभमकादेशः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यह-
तिबन्धभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. अग्नि ! देवों ने पहले पुरुरवा के भानवरूपधारी पौत्र नहुष
का तुम्हें मनुष्य शरीरवान् सेनापति बनाया । साथ ही उन्होंने इला को
मनु की धर्मोपदेशिका भी बनाया था । जिस समय मेरे पिता अङ्गिरा
ऋषि के पुत्र-रूप से तुमने जन्म ग्रहण किया था ।

त्वंनोअग्नेतवदेवपायुभिर्मघोनोरक्षतन्वश्चवन्ध । ज्ञातातोकस्थतन
येगवामस्यनिमेव्रक्षमाणस्तवव्रते ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुश्भिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः ।
च । वन्ध । ज्ञाता । तोकस्थ । तनये । गवाम् । असि ।

अनिश्मेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हेवन्ध वन्दनीयाम्नेदेव तवपायुभिस्त्वदीयैःपालनैःमघोनोधनयुक्तानोस्मान् रक्ष तथाव-
न्ध तनूःपुत्रदेहानपिरक्ष तोकस्यास्मदीयस्यपुत्रस्ययस्वनयोस्मत्पौत्रादिस्त्वव्रतेत्वदीयेकर्म-
णि अनिमेव्रनिरन्तरंरक्षमाणः सावधानोवर्ततेतस्मिन्स्यागावःसन्वितासांगवांचातारक्षकोसि
इंद्रास्यतवास्मदक्षणेकिमुवकव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः शसि श्वयुवमघोनामतक्षितइतिसिन्धुसारण-
म् । तन्वः सुपांसुपोभवन्वीतिशसोजसादेशः पूर्वसवर्णदीर्घस्यदीर्घाञ्जसिचेतिप्रतिषेधः उदात्त-
स्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् शसि हि उदात्तयणोह्लुर्वादिविविक्त्युदात्तत्वंस्यात् ॥ १२ ॥

१२. वन्दनीय अग्नि ! हम धनवान् हैं । तुम रक्षण-शक्ति-द्वारा

हम लोगों की ओर हमारे पुत्रों की बेह की रक्षा करो । हमारा पौत्र
तुम्हारे व्रत में निरन्तर नियुक्त है । तुम उसकी गौओं की रक्षा करो ।

वयोदशीष्टचमाह—

त्वमग्नेयज्यवेपायुरन्तरिनिषङ्गायचतुरक्षइध्यसे । योरातह्व्यो
वृकायधायसेकीरेश्चिन्मन्त्रमनसावनोषितम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषङ्गाय । चतुः
क्षः । इध्यसे । यः । रातह्व्यः । अवृकाय । धायसे ।
कीरेः । चित् । मन्त्रम् । मनसा । वनोषि । तम् ॥ १३ ॥

हेअग्ने त्वयज्यवेयज्योयजमानस्यपायुःपातकः अन्तरःसमीपवर्तिसन् अनिषङ्गापरक्षो-
भिरसंबन्धाययज्ञायचतुरक्षःदिक्चतुष्टयेपिइन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः इध्यसेदीप्यसे अंवृका-
याहिंसकायधायसेपोषकायतुभ्यंरातह्व्योदत्तहविष्कोयोयजमानोस्ति कीरेश्चिद स्तोतुरेव सव-
स्तस्यसबन्धिनंमन्त्रंत्वदीयस्तोत्ररूपंमनसात्वदीयेनचित्तेनवनोषियाचसि ॥ यज्यवे यजिमनिशु-
न्धीत्यादिनायजतेर्युप्रत्ययः वृषादितादाद्युदात्तः । पायुः कृषापाजोत्यादिनाउण्प्रत्ययः आतोयुक्-
चिण्श्रुतोरितियुगागमः । अनिषङ्गाय षअसङ्गे नविद्यतेनिषङ्गोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । चतुरक्षः चत्वार्यंक्षीणिज्वालारूपाणिस्पासौचतुरक्षः बहुव्रीहौसक्यपदणो-
रितिसमासान्तःषच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । धायसे वहिहाधाञ्यञ्छन्दसीत्यसुन् णि-
दित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्श्रुतोरितियुगागमः । कीरेः कृतसंशब्दने अस्माण्यन्तादचइरितीप्रत्यये
णिलोपेधातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । मन्त्रं मन्त्रिगुणभाषणे पचाद्यचि वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वं ।
वनोषि वनुयाचने तनादिकृञ्यञः प्रत्ययस्वरः ॥ १३ ॥

१३. अग्नि ! तुम यजमान-रक्षक हो । यज्ञ को वाधा-शून्य करने
के लिए पास में रहकर यज्ञ के चारों ओर दीप्तिमान् हो । तुम अहिंसक
और पोषक हो । तुम्हें जो हव्य दान करता है, उस स्तोत्र-कर्त्ता के मंत्र
को तुम ध्यान से ग्रहण करते हो ।

चतुर्दशीष्टचमाह—

त्वमग्नुरुशंसायवाघतेस्पाह्यरेकणःपरमवनोषितत् । आधस्य
चित्प्रमंतिरुच्यसेपिताप्रपाकंशास्मिप्रदिशोविदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वम् । अग्ने । उरुशंसाय । वाघते । स्पाह्यम् । यत् । रेकणः ।
परमम् । वनोषि । तत् । आधस्य । चित् । प्रमंतिः । उच्यसे ।
पिता । प्र । पाकम् । शास्मि । प्र । दिशः । विदुः । इतरः ॥ १४ ॥

१ सुवृक्षशुषोत्यादिनाकनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

हेअमेत्वं उरुशंसाय बहुभिःस्तोतव्याम् वाघते ऋत्विजेतदुपकारार्थंस्पर्हस्पृहणीयं परममुत्तमंयद्रेक्णोधनमस्तितद्धनंवनोषिअनुष्ठातालभतामितिकामयसे तथात्वंआध्रस्यचिदसर्व-
तोधारणीयस्यपोषणीयस्यदुर्बलस्ययजमानस्यापिममतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तःपितापालकइत्यभिज्ञै-
रुच्यसे तथाविदुष्टरोतिशयेनाभिज्ञस्त्वंपाकंशिशुं पोतःपाकोर्भकोर्द्विभइत्यभिधानात् यास्को-
प्येवमाह—पाकःप्रकृत्योभवति । तथाविधंयजमानंपशास्ति । प्रकर्षेणानुशिष्टंकरोषि तथादिशः
माध्यादिकाः पशास्ति त्वदीयशासनाभावेनुष्ठातृणांविभ्रमःस्यात् तथाचश्रूयते—देवावैदेवयज-
नमध्यवसायदिशोनपाजानमिति । सभ्रमोदक्षिणदिग्गोभिर्नानिवर्त्यते तदपितत्रैवाध्नात-
म्—पथ्याश्स्वस्तिमयजनप्राचीमेवतयादिशंपाजानन्मग्निनादक्षिणेति । ऐतरेयिणापितथै-
वाध्नातम्—अथोएनंवरमवृणीतमयैवपार्चीदिशंपाजानन्मग्निनादक्षिणामिति ॥ उरुशं-
साय शंसुस्तुतौ शस्यतइतिशंसः कर्मणिघञ् भित्त्वरेणाद्युदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-
नसएवशिष्यते । स्पर्हं स्पृह्यसंवन्धि तस्येदमित्यण् । रेक्णः रिचिर्विरेचने रिचेर्वर्धनेचिच्चे-
त्यसुन् ञकारानुद्वागमः चजोःकुचिण्यतोरितिकुत्वम् । आध्रस्य घैतृमौ आदेचउपदेशेशिती-
त्यात्वे आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः । शास्ति शासुअनुशिष्टौ अदादित्वाच्चउपोलुक् पिच्चादनु-
दात्तत्वेधातुस्वरः । पाकंचपशास्ति दिशश्चपशास्तीतिअत्रचार्योगम्यते अतश्चादिलोपेविभागे-
विप्रथमातिङ्गिभक्तिर्ननिहन्यते । विदुष्टरः विद्वच्छब्दात्तरपि अयस्ययादीनिच्छन्दसीतिभ्रसंज्ञा-
यां वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं शासिवसीतिषत्वं वरपःपिच्चादनुदात्तत्वे वसोः
स्वरेणोकारउदात्तः ॥ ११२ ॥

१४. अग्नि ! तुम्हारा स्तोता ऋत्विक् जंसे अभिलषित और परम धन प्राप्त करे, बैसी तुम इच्छा करो । संसार कहता है कि, तुम पालनीय या दुर्बल यजमान के लिए प्रसन्न-मति पितृ-स्वरूप हो । तुम अत्यन्त पारजाता हो । अन्न यजमान को शिक्षा दो । साथ ही सब दिशाओं का निर्णय भी कर दो ।

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मैव स्यूतं परिपासि विश्वतः । स्वादुक्षद्या यो वसतौ स्योनः कृत् । जीवद्याजम् । यजते । सः । उपमा । दिवः ॥ १५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रयतदक्षिणम् । नरम् । वर्मैव । स्यूतम् । परि ।

पासि । विश्वतः । स्वादुक्षद्या । यः । वसतौ । स्योनः कृत् ।

जीवद्याजम् । यजते । सः । उपमा । दिवः ॥ १५ ॥ ३४ ॥

हेअग्ने त्वमयतदक्षिणंयेनयजमानेनऋत्विग्योदक्षिणादन्ना तादृशं नरंपुरुषंयजमानं विश्वतः सर्वतः परिपासिसम्यक्पालयसि तवदृष्टान्तः—स्यूतं निम्बिच्छद्वेनसूचीभिः सम्पक्-

निष्पादितं वर्येव यथाकवचं प्रुद्धेपालयति तद्वत् स्वादुक्षद्यास्वाद्वजः वसतौ निवासश्रुतेस्वगृ-
हे स्थोनकृत् अतिथीनां सुखकारी योजयमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनि-
ष्पाद्यं यजेते अनुतिष्ठति स यजमानो दिवः स्वर्गस्थो पमादृष्टान्तो भवति यथा स्वर्गे गेनुष्ठातृन् सुस्तय-
ति यथा त्वमपि कृत्विगादीनि त्यर्थः ॥ स्पृतं पिवुतन्नुसन्ताने निष्ठेति क्तः यस्य विभाषेतीदृशतिषे-
षः द्योः शुद्धनुनासिके चेति वकारस्य ऊठादेशः । स्वादून् क्षदतीति स्वादुक्षद्या क्षदतिरस्ति कर्मा अ-
न्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति मनिन्निच्चादाद्युदात्तत्वे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ तु व्यत्ययेन । जी-
वयार्थं जीवाकृत्विज इत्यन्ते दक्षिणाग्निः पूज्यन्ते तेत्यधिकरणेन अकृत्वाभावश्छान्दसः यद्वा जी-
वैः पशुभिर्याजं जीवयाजः याजयते षञ् णेरनिटीति णिलोपस्य अचः परस्मिन् चि विस्थानि-
वद्भावाच्च जोः कुषिण्यत्तोरिति कृत्वाभावः यथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सोपमा सो-
चिलोपेचेत्यादयूरणमिति संहितायां सोर्लोपः । दिवः ऊढिदमिवि विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

१५. अग्नि । जिस यजमान ने अस्विकों को दक्षिणा दी है,
उसकी पुन सिलाई किये हुए कवच की तरह, अच्छी तरह, रखा
करे। जो यजमान सुस्वावु ब्रह्म-द्वारा अतिथियों को सुखी करके अपने
घर में जीव-तृप्तिकारी या जीवों-द्वारा विधीयमान यज्ञानुष्ठान करता
है, वह स्वर्गीय उपमा का पात्र होता है।

इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्त्विशो वर्गः ॥ ३४ ॥

इमामग्न इत्यनया अनाहिताग्निरातिज्यं कृत्वा स्वाम्नावाहुर्विजुहुयात् कृत्विजो वृणीत इति ख-
ण्डे—यवमनाहिताग्निर्गृहसामग्नेशरणिमीषधो न इति सूत्रितम् ।

इमामग्नेशरणिमीषधो न इममध्वानं यमगामदूरात् । आपिः पिता प्रम-
तिः सोम्यानां भूमिरस्पृषि कृन्मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

इमाम् । अग्ने । शरणिम् । मीषधः । नः । इमम् । अध्वानम् ।

यम् । अगाम । दूरात् । आपिः । पिता । प्रमतिः । सोम्यानाम् ।

भूमिः । असि । अस्पृषि । कृत् । मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

हे अग्ने नोऽस्मत्संबन्धिनी इमामिदानीं संपादितां शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीषधः क्षमस्व तथा
त्वदीयसेवां अग्निहोत्रादिरूपां परित्यज्य दूराद्दूरदेशं यमिममध्वानं अगाम वयं गववन्तः तमपि क्षम-
स्वेति शेषः सोम्यानां सोमार्हाणामनुष्ठातृणामर्त्यानां त्वमाप्यादिगुणयुकोसि आपिः प्रापणीयः पि-
ता मूलकः प्रमतिः प्रकृष्टमननयुकः भूमिः भ्रामकः कर्पणनिर्वाहक इत्यर्थः अस्पृषि तद्दर्शनकारी अनुजि-
घृक्षन्नाम त्वक्षो भवसीत्यर्थः ॥ शरणिं हिंसायामित्यस्मादौणादिकः अनिप्रत्ययः । मीषधः

मृषस्तिविज्ञायां अस्माष्णौ चङ्घिगुणेप्राप्ते नित्यं छन्दसीति उपधाककारस्य ककारादेशः णिलोप-
द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्द्वावेत्वदीर्घत्वानि तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । अगाम इण्गत्वौ इणो-
गालुङीतिगादेशः गातिस्थेति सित्चोलुक् अडागमजदाचः । धूमिः अमुजनवस्थाने अमेः संपसा-
रणंचेतीनप्रत्ययः संपसारणेपरपूर्वत्वं इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः कित्वाद्गुणमतिषेधः निच्वादाद्युदा-
त्तत्वम् ॥ १६ ॥

१६. अग्नि ! हमारे इस यज्ञ-कार्य की भ्रान्ति को समा करो और
बहुत दूर से आकर कुमार्ग में जो पड़ गया है, उसे समा करो ।
सोम का यज्ञ करनेवाले मनुष्यों के लिए सुम सरलता से प्राप्य हो, पितृ-
तुल्य हो, प्रसन्न-मति और कर्म-निर्वाहक हो । उन्हें प्रत्यक्ष दर्शन दो ।
मनुष्वदमे अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे । अच्छया ह्या
वद्वादैव्यं जनमासादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिवत् । सदने ।
पूर्ववत् । शुचे । अच्छ । याहि । आ । वद्वा । दैव्यम् ।
जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

हे शुचे शुद्धियुक्त अङ्गिरोद्गन्शीलहविरादानायतत्रतत्रगमनशीलाग्ने अच्छ आग्निमुख्येन
सदने देवयजनदेशे याहि गच्छ तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः—मनुष्वत् यथामनुरनुष्ठानदेशे गच्छति अङ्गि-
रस्वत् यथा चाङ्गिरा गच्छति ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति पूर्ववत् अन्ये च पूर्वपुरुषाय-
था गच्छन्ति यथामन्वादभ्यो यज्ञे गच्छन्ति वद्वत् अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् गत्वा-
चदैव्यं देवतासमूहत्वं जनमावह अस्मिन्कर्मण्यानय आनीय च बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे आसादय ता-
मृदेवानुपेक्ष्य सपवेरय च प्रियमभीष्टं हविष्यं क्षि च देहि ॥ मनुष्वत् तेन तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तत्र
तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वावतिः अयस्मयादित्वेन भत्वाद्गुत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः एवमङ्गिरस्वदित्यादि-
षु । वह इत्युच्यते स्तिङ्ङितिसंहितायां दीर्घः । यक्षि लोटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् सैर्षपिञ्चेति हेर-
भावश्छान्दसः षत्वकत्वे ॥ १७ ॥

१७. पवित्र अग्निदेव ! हे अङ्गिरा ! मनु, अङ्गिरा, ययाति और
अन्यान्य पूर्व-पुरुषों की तरह तुम सम्मुखवर्ती होकर यज्ञवेश में गमन करो,
देवों को ले आओ, उन्हें कुशों पर बैठाओ और अभीष्ट हव्यदान करो ।

साग्निचयनेकतौ उषासं भरणीयायामिष्टावग्नेर्बलशब्दतः पुरोनुवाक्या एतेनाग्ने इत्येषा दर्शपूर्ण-
मासाभ्यामिष्टेति खण्डे—एतेनाग्ने बलशब्दावावृधस्व बलचते जातवेदो नमश्चेति सूत्रितम् ।

एतेनाग्ने बलशब्दावावृधस्व शक्तीवायत्ते चरुमाविदाना । उत्तमणेष्वा
मिवस्यो अस्मान्त्संनः सजसु मत्पावाजवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । वृद्धस्व । शक्ती । वा । यत् । ते ।

चक्रम । विदा । वा । उत । प्र । नेषि । अग्नि । वस्यः ।

अस्मान् । सम् । नः । सृज । सुहृत्वा । वाजवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

हेअग्ने एतेनअस्मत्प्रयुक्तेनब्रह्मणामन्नेणववृद्धस्वअग्निवृद्धोभव शक्तीवाविदावाअस्मदी-
यशक्त्यावास्मदीयज्ञानेनचतेववयत्सोत्रंचक्रम वयंकृतवन्तः एतेनब्रह्मणेतिपूर्वब्रह्मण्यः उतअपि
चअस्माननुष्ठातृत्वस्यअसृमत्तरत्वलक्षणंश्रेयः प्रणेषिप्रकर्षेणमापथ नोस्मान् वाजवत्याप्रभूता-
न्प्रयुक्त्यासृमत्प्राप्तानुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्यासंसृजसंयोजय । ववृद्धस्व वृध्वृद्धौ लेटथडागमः
बहुलंछन्दसीतिशपःश्रुः द्विर्भावह्लादिशेषोरदत्वानि आभ्यासस्यसंहितायांदीर्घश्छान्दसः । श-
क्ती सृपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वं किनोन्निच्चादाद्युदात्तत्वम् । विदा सावेकाचइतिट-
तीयायाउदात्तत्वम् । नेषि णीअप्रापणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् उपसर्गादसमासेइतिणत्वम् ।
सृमत्प्रा मन्किनित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्रथमाभ्यायेप्रपञ्चितं उदात्तयणोहल्पूर्वादिवि
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

१८. अग्नि ! इस भंज से वृद्धि को प्राप्त हो । अपनी शक्ति और
ज्ञान के अनुसार हमने तुम्हारी स्तुति की । इसके द्वारा हमें विशेष
धन वो और हमें अन्न-सन्पन्न शोभन बुद्धि प्रदान करो ।

इतिप्रथमस्पष्टितीयेषञ्चर्विशोवर्गः ॥ ३५ ॥

इन्द्रस्यनुवीर्याणीतिपञ्चदशर्चद्वितीयं सूक्तं आङ्गिरसोहिरण्यस्तूपकषितिषुप्लन्दः इ-
न्द्रोदेवता इन्द्रस्यपञ्चोनेत्यनुक्रमणिका अग्निष्टोमेमाभ्यंदिनसवने निष्केवत्यशस्ते इ-
न्द्रस्यनुवीर्याणीतिनिविदानीयंसूक्तं निष्केवत्यस्येतिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येत-
स्मिन्नैन्द्रोनिविदंश्चादिति । विषुवत्पपितस्मिन्नशस्तेएतद्विनिमुक्तं विषुवान्दिवाकीर्त्यंइतिखण्डे
सूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रोनिविदंशस्तेति । महाव्रतेनिष्केवत्येपि एतदेवविनि-
मुक्तं राधंतरोदक्षिणःपक्षइतिखण्डे—वतसः सवीःषड्बुहतीःकरोतीन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमिति ।

तत्रमध्यमाष्टचमाह—

इन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचंयानिचकारंप्रथमानिवृज्यी । अहञ्जहिम
न्वपस्ततर्वप्रवृक्षणाअभिन्नपर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकारं । प्रथ-

मानि । वृज्यी । अहन् । अहिम् । अनु । अपः । ततर्द । प्र ।

वृक्षणाः । अभिन्नत् । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

वज्रीवज्रयुक्तइन्द्रः प्रथमानिपूर्वसिद्धानिमुख्यानिवीर्याणिपराक्रमयुक्तानिकर्माणिष-
कार सत्येन्द्रस्यतानिवीर्याणि नु क्षिप्रं वीर्याणि कानि वीर्याणि इति तदुच्यते अहिमेघं अहनृत्त-
वान् तदेतदेकं वीर्यं अनुपश्चादपोजलानि ततर्द हिंसितवान् भूमौ निपातितवानित्यर्थः इदं द्विती-
यं वीर्यं पर्वतानां संबन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीलानदीः प्राभिनव भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेन प्र-
वाहितवानित्यर्थः इदं तृतीयं वीर्यं एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि शूरवीरविक्रान्तौ
प्यन्तादचो यदि तियत् णेर निटीति णिलोपः तित्त्वरितमिति त्त्वरितत्वं यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं
न भवति आद्युदात्तत्वे हि सुशब्देन बहुव्रीहौ आद्युदात्तं च छन्दसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वस्य सिद्धत्वात् वीरवीर्यौ चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् अतो वगम्यते यतो नाव इ-
त्याद्युदात्तत्वं वीरशब्देन प्रवर्तत इति अतः परिशेषाच्चित्त्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव ।
बोर्च अस्मति वक्ति ख्यातिर्योऽङि ति चुरङादेशः बहुलं छन्दस्य माहुर्योगेपीत्यहभावः धकार ण-
लि चित्त्वरणे प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् लङि इत्येतीकारलोपे ह
लृङ्प्रत्ययस्य वित्त्वरणलोपः । अहिं आहपूर्वाद्धन्तेराङि श्रिहनिष्ठां ह्रस्वभेतीण्प्रत्ययः आहो-
ह्रस्वत्वं च चशब्देन वेओङि सम्माने स्वयश्चोदात्त इति ङित्वं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं चानुलुप्यते तत-
ङि लोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द अट्तिरुहिंसानादरयोः तिङ्ङित्तिङ्ङिति निघातः । वक्षणाः
वक्षरोपे कुषमण्डार्येभ्यश्चेति युच् चित्त्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥ ३ ॥

१. वज्रधारक इन्द्र ने पहले जो पराक्रम का कार्य किया था, उसी
कार्य का हम वर्णन करते हैं। इन्द्र ने मेघ का वध किया था। अनन्तर
उन्होंने धृष्टि की थी। प्रवहमाना पार्वत्य नदियों का मार्ग भिन्न
किया था ।

द्वितीयाध्यायमाह—

अहन् अहिं पर्वतेशि श्रिया णं त्वष्टां स्मै वर्यं स्वयं ततक्ष । वाश्राहं वधेन
वः स्यन्दमाना अर्जः समुद्रमवजग्मु रापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिम् । पर्वते । शि श्रिया णम् । त्वष्टां । अस्मै ।
वज्रम् । स्वयम् । ततक्ष । वाश्राः इव । धेनवः । स्यन्दमानाः ।
अर्जः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वतेशि श्रिया णं आश्रितं अहिमेघं अहनृत्तवान् अस्मा इन्द्राय स्वयं सुषुपेरणीयं द्वाशब्दानी-
यं स्तुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष तनूकृतवान् तेन वज्रेण मेघेभिन्ने सति स्यन्दमानाः प्रसवणयु-
काभ्यापः समुद्रमर्जः सम्यगवजग्मुः पाताः तत्र दृष्टान्तः—वाश्रावत्सान्प्रतिहं भारवोपेता धेनव इव
यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शि श्रिया णं श्रित्रसेवायां लिङः कानच् द्विर्भाव इत्यादि-

शेषेयजादेशाः चित्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वर्थं अगतौ अस्मात्सुपूर्वावरुहलोर्ण्यदिविण्यत् संज्ञा-
पूर्वकोविधिरनित्यइतिवृत्त्यभावः यद्वा स्वृशब्दोपतापयोरित्यस्मात् गिति पूर्ववद्वृत्त्यभावः ति-
त्स्वरितिमितिस्वरितत्वम् । वाश्यन्तइतिवाश्राः वाश्रशब्दे स्फापितश्चीत्यादिनारक् । जम्मुः उ-
सिगमहनेत्युपवालोपः ॥ २ ॥

२. इन्द्र ने पर्वत पर आश्रित मेघ का वध किया था । विष्वक्कर्मा
या त्वष्टा ने इन्द्र के लिए वृरवेधी यज्ञ का निर्माण किया था । अनन्तर
जिस तरह गाय वेगवती होकर अपने बछड़े को ओर जाती है, उसी
तरह धारावाही जल सवेग समुद्र की ओर गया था ।

वृषायमाणोवृणीतसोमं त्रिकंद्रुकेष्वपिबत्सुतस्यं । आसायकंमघ
वादत्तवश्रमहन्नेनंप्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिकंद्रुकेषु । अपिबत् ।
सुतस्यं । आ । सायकम् । मघश्वा । अदत्त । वज्रम् । अहन् ।
एनम् । प्रथमजाम् । अहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः वृषइवाचरञ्जिन्ः सोममवृणीतवृत्तवान् त्रिकन्द्रेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येत-
न्नामकास्त्रयोपागास्तिकन्द्रकाञ्च्यन्ते तेषु सुतस्याभिषुतस्यसोमस्योशमपिबतीतवान् मघवाधन-
वानिन्द्रः सायकंबन्धकंबजं वादत्तस्वीकृतवान् तेन वज्रेणाहीनामेषानां मध्ये प्रथमजां प्रथ-
मोत्तमं मेघं अहन् इतवान् ॥ वृषायमाणः वृषइवाचरन् कर्तुः क्यङ्सलोपश्चेति क्यङ् अकृत्सार्वधा-
नुकयोरिति दीर्घः अदुपदेशाद्वा तोरन्तोदात्तत्वे क्यङ्कृताद्वा तोरन्तोदात्तत्वम् । सायकं विश्वबन्धने
सिनोतीतिसायकः एवमु लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रथमजां प्रथमं जायतइति प्रथमजाः जनस-
मस्तनकमगमो विदुः विदुनोरित्यात्वम् ॥ ३ ॥

३. बल की तरह वेग के साथ इन्द्र ने सोम ग्रहण किया था । त्रिकन्द्रक
यज्ञ अर्थात् ज्योतिष्टोम, गोमेष और आयु नामक त्रिविध यज्ञों में चुवाए
हुए सोम का इन्द्र ने पान किया था । धनवान् इन्द्र ने वज्र का सायक
ग्रहण किया था और उसके द्वारा अश्वियों या मेघों के अपज को मारा था ।

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोतमायाः ।

आत्सूर्ये जनयन्धामुषासंतादीन्नाशत्रुं न किलाविविस्ते ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमजाम् । अहीनाम् । आत् ।
मायिनाम् । अमिनाः । प्र । उत । मायाः । आत् । सूर्यम् ।
जनयन् । धाम् । उषसम् । तादीन्ना । शत्रुम् । न । किल ।
विविस्ते ॥ ४ ॥

शेच्छन्दसिबहुलमिति शैर्लोपः गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । शयते बहुलं छन्दसीति शोः परस्परशपोलुगभावः । पृथिव्याः उदात्तमणोहलपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. संसार में आवरण या अन्धकार करनेवाले वृत्र को महाध्वंसकारी वज्र-द्वारा, छिन्न-बाहु करके विलुप्त किया था । कुठार से काटे हुए वृक्ष-स्कन्ध की तरह अहि या वृत्र पृथिवी पर पड़ा हुआ है ।

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेष्टकं त्रिंशोऽवर्गः ॥ ३६ ॥

षष्ठीसूत्रमाह—

अयोद्धेर्वदुर्मवआहिजुहेमहावीरं तु विबाधमृजीषम् । नातारीदस्य
समृतिवधानां संरुजानां पिपिषे इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धा इव । दुःसदः । आ । हि । जुहे । महावीरम् ।

तुविबाधम् । ऋजीषम् । न । अतारीत् । अस्य । समृत्तिम् ।

वधानाम् । सम् । रुजानां । पिपिषे । इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो हर्षयुक्तो वृत्रः अयोद्धेव योद्धरहित इव इन्द्रं आजुहे हि आहूतवान् बलु कीदृशं इन्द्रं महावीरं गुणैर्महान् भूत्वा शौर्मोपेतं तु विबाधं बहूनां बाधकं ऋजीषं शत्रूणामपार्जकं अस्मिन् दशस्येन्द्रस्य संबन्धिनो येशां वधाः सन्ति तेषां वधानां समृत्तिं सङ्गमनातारीव पूर्वोक्तो दुर्मदः तरोर्बुनाशकोऽ इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुर्धातुको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः इन्द्रेण हतो न दीप्यतः स- न्तरुजानाः नदीः संपिपिषे सम्यक्पिष्टवान् सर्वानलोकानां वृषवतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कुला- नितवत्यं पाषाणादिकंचूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ नञ्मु- ष्यामित्युत्तरपदान्ोदात्तत्वं समासान्तविधेरनित्यत्वान्न द्यूतव्येति कवभावः । जुहे हेतुस्पर्धायां शब्देच अन्यस्तस्य चेति संसारणं उवहादेशाभावश्छान्दसः यद्वा छन्दस्प्रभयथेति सार्वधा- तुकसंज्ञायां हुभ्रुवोः सार्वधातुकइति यणादेशः अवलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालक्ष्यानुरोधान्ना- श्रीयते इतरथा हि आजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् नचैवं सति सातयेहुवेवामित्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं अनेकाच्चाभावात् अनेकाचइति हितवानुवर्तते प्रत्ययस्वरेणान्ोदात्तत्वं हि चे- विनिघातमतिषेधः । महावीरं महान् आसौ वीरश्च महावीरः आन्महतइति आत्वम् । तुविबाधं बाधुर्विलोडने तुवीन् प्रभूतान् बाधते इति तुविबाधः पचाद्यच् ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समृ- र्तिं तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रुजानां रुजो भक्ते रुजन्ति कूलानीति रुजानानद्यः रुजाना- नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानीति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् तुदादिभ्यः शः नुमभावश्छान्दसः अदुप-

१ ऋजीषं अर्लेर्ऋजचेति ईषन् अर्थ आद्यच् यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तच्छीर्षतश्चान्

२ नि० ६. ३. ।

देशास्तुसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । पिपिषे पिबुसंचूर्णने व्यत्ययेनलिट् । इन्द्रशत्रुः
बहुवीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. दर्पान्ध वृत्र ने पृथिवी पर अपने समान थोड़ा न समझकर
महावीर, बहुध्वंसक और शत्रुञ्जय इन्द्र का युद्ध में माह्वान किया
था। इन्द्र के विनाश-कार्य से वृत्र प्राण नहीं पा सका। इन्द्र-शत्रु वृत्र
ने नदी में गिरकर नदियों को भी पीस दिया।

अपादहस्तोअपृतन्यदिन्द्रमास्यवज्रमधिसानौजघान । वृष्णोव
धिःप्रतिमानंबुभूषणपुरुत्रावृत्रोअशयज्ञस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् ।

अधि । सानौ । जघान् । वृष्णः । वधिः । प्रतिमानम् ।

बुभूषन् । पुरुत्रा । वृत्रः । अशयत् । विद्वंस्तः ॥ ७ ॥

अपाद वज्रेण छिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तः हस्तरहितोविधः इन्द्रमुद्दिश्य अपृतन्यदपृतनां
युद्धमैच्छत् द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्धोपियुद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य
सानौर्भवत्सानुसदृशोपौढस्कन्धेऽधिवपरिचज्जं आजघान इन्द्रआग्निमुख्येन प्रक्षिप्तवान् अश-
कस्यापियुद्धेच्छायादृष्टान्तः—वधिः छिन्नमुष्कः पुरुषः वृष्णोरेतः सेचनसमर्थस्य पुरुषान्तर-
स्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् धामुमिच्छन् यथानशको वितद्वदयमिति शेषः सवृत्रः पुरु-
त्रावबुध्वयवेपुन्यस्तः विविधं क्षिप्तः काहितः सन् अशयत् भूमौ पतितवान् ॥ अपाद बहुवीहौ
पादशब्दस्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अहस्तः बहुवीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपृ-
तन्यत् सप्तधात्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । बुभूषन् सनिग्रहगुहोभेतीदृशविशेषः ।
पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेऽप्योद्धृतायासप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थेऽत्रापत्ययः । अशयत्
व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलं छन्दसीति शपोलुगभावाः । व्यस्तः असुक्षेपणेऽत्यस्मात् कर्मणि कः
यस्य विभाषेतीदृशविशेषः गतिरनन्तरद्विगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणश्च-
त्विपरस्थानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

७. हाथ और पैर से रहित वृत्र ने युद्ध में इन्द्र को बुलाया था।
इन्द्र ने गिरि-सानु-तुल्य प्रौढ़ स्कन्ध में वज्र मारा था। जिस प्रकार
धीर्य-हीन मनुष्य पौरुषशाली मनुष्य को समानता करने का व्यर्थ यत्न
करता है, उसी प्रकार वृत्र ने भी बुधा यत्न किया। अनेक स्थानों में
क्षत-विक्षत होकर वृत्र पृथिवी पर गिर पड़ा।

नदंनमिअममुयाशयानं मनोरुहाणा अतिपन्त्यार्यः । याश्चिद्वृत्रो
महिनापर्यतिष्ठत्तासामहिः परसुतः शीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः ।

अति । यन्ति । आपः । याः । चित् । वृत्रः । महिना ।

परिहृतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतः शीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं श्वं वृत्रं आपोजलानि अति यन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति तपहृष्टान्तः—भिन्नं बहुधाभिन्नकूलं नंदनं सिन्धुमिव यथावृष्टिकाले मभूवा आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् कीदृश्य आपः मनोरुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेव स्थिता आपो भूमौ वृष्टान भवन्ति तदानीं नृणां मनः स्थित्येव श्वेतु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुलंघ्य मवहन्ति तदा वृष्टि लाभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः तदेव दुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते—वृत्रो जीवनं दशायां महिना स्वकीयेन महिन्नाया भित्त्वा एव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् परित्यज्य स्थितवान् अहिर्वृत्रो मेघः तासामपां पत्सुतः शीः पादस्याघः शयानो बभूव यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्याभिलक्षितत्वात् पादस्याघः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं रदाभ्यां निष्ठावोन इति तत्त्वम् । अमुया सुपांसु लुगिविस्तम्याया जादेशः । शयानं शीकः सार्वधातुके इति गुणः धातोर्हि त्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः रुहवीजजन्मनि पादुं भवेत् व्यत्ययेन शानच् कर्तरि शपिमाभे व्यत्ययेन शः अनित्यमागमशासनमिति वचनाम्मुगभावः अदुपदेशाल सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे भावे व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना महपूजायां इत्यस्य सार्वधातुस्य इतीत्यर्थः व्यत्ययेन विभक्त्येव रुदात्तत्वम् यद्वा महिना महिन्ना महच्छब्दस्य पृथ्यादिपुपाठात् तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे पृथ्यादिभ्यश्च निष्पत्तिरिति निष्पत्त्यर्थः देरिति टिलोपः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने अलोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं मकारलोपश्छान्दसः । पत्सुतः शीः पादस्याघः श्वेत इति पत्सुतः शीः क्तिप्चे विकिप् तसि पङ्क्तित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः शस्त्रशक्तिष्विति पङ्क्तिविशब्दभ्रकारवचने इति शालादोषणोत्पत्तिपदोषणादेशो भवतीत्युक्तत्वात् मध्ये सुइति शब्दोपजनश्छान्दसः यद्वा पादशब्दस्य सप्तमी बहुवचने पदादेशोक्ते इतराभ्योपि दृश्यन्त इति सप्तम्यर्थे वसिल् लुगभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

८. जिस तरह भग्न तटों को लाँघकर नद बहता है, उसी तरह

मनोहर जल पतित वृत्र की देह को अतिक्रम करके जा रहा है।

जीवितावस्था में अपनी महिमा द्वारा वृत्र ने जिस जल को बद्ध कर रक्खा

था, इस समय वृत्र उसी जल के पद-वेष्ट के नीचे सो गया।

नीचावया अभवद् वृत्र पुत्रेन्द्रो अस्या अववर्धर्जभार । उत्तरासूरधरः

पुत्र आसीद्वानुः शये सहवत्सानधेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव ।

वर्धः । जभार । उत्तरा । सूरः । अधरः । पुत्रः । आसीत् ।

वानुः । शये । सहवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृत्रपुत्रा वृत्रःपुत्रोयस्याः मातुः सेयमाता वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं माप्ताहताभवत्
 पुत्रं महाराइक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरस्त्रीपतितवतीत्यर्थः तदानीमयमिन्द्रः अस्यामातुःअव
 योभागे वृत्रस्योपरिवधं हननसाधनमायुधंजभार प्रहृतवान् तदानीं सूमांवा उत्तराउपरिस्थि-
 तासीत् पुत्रस्तुअधोभागस्थितआसीत् साचदानुर्दानवीवृत्रमाता शये घृता शयनंरुतवती तत्र
 दृष्टान्तः—धेनुर्लोकप्रसिद्धागौः सहवत्सान यथावत्ससहिवाशयनंकरोतितद्वत् ॥ नीचावयाः
 वेतिस्तावतीविबयोधाहुः औणादिकोसिप्रत्ययः न्यञ्चौवयसौयस्याःसानीचावयाः न्यञ्च-
 शब्दादुत्तरस्याविभक्तेः सुपांसुपोभवन्तीतिवृत्तयैकवचनादेशः अचइत्यकारलोपेचाविति
 दीर्घत्वं अञ्चोश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितितत्स्योदात्तत्वं समासेलुगभावश्छान्दसः बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा नीचौनिरुद्धौ वयसौयस्याःसा पूर्वपदस्यदीर्घश्छान्दसः । वधः ह-
 न्यते अनेनेतिवधः अमृनिहन्तेर्वधादेशः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । जभार ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् । सः
 ब्रूयाणिगर्भविमोचने सूते गर्भविमुञ्चतीतिसूमांवा क्तिप्चेतिक्तिप् । दानुः दोअवत्सण्डने दाभा-
 म्यानुः । शये लटि लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः शीङःसार्वधातुकेइतिगुणे अभादेशः ॥ ९ ॥

९. वृत्र की माता वृत्र की रक्षा के लिए उसकी बेह पर टेढ़ी गिरी
 थी; परन्तु उस समय इन्द्र ने उसके नीचे के भाग पर अस्त्र-प्रहार किया ।
 तब माता ऊपर और पुत्र नीचे हो रहा । अनन्तर बछड़े के साथ गाय
 की तरह वृत्र की माता 'धेनु' अनन्त निद्रा में सो गई ।

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानांकाष्ठानामध्येनिहितंशरीरम् । वृत्रस्यनि
 ण्यंविचरन्त्यापोदीर्घतमआशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निहितम् ।

शरीरम् । वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् ।

तमः । आ । अशयत् । इन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

वृत्रस्यशरीरमापोविचरन्ति विशेषेणोपर्याक्रम्यप्रवहन्ति कीदृशं शरीरं निण्यं निर्नाम-
 धेयं अप्सुप्रभत्वेनगूढत्वात्तदीयनामनकेनापिज्ञायते एतदेवस्पष्टीक्रियते—काष्ठानामपांमध्ये
 निहितं निक्षिप्तं कीदृशानांकाष्ठानां अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानां उपवेशनर-
 हितानां प्रवहणस्वभावत्वादेतासांमनुष्यवचकापिस्थितिःसंभवति इन्द्रशत्रुः वृत्रोच्चम-
 ध्येशरीरेषसिषेसति दीर्घतमोदीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथाभवतितथा आशयत् सर्वतःपतिव-
 वान् । अतिष्ठन्तीनां अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशनानां निविशन्त्यस्मिन्नितिनि-
 वेशनस्थानं करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेत्युद् तद्रहितानां बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्त-
 रपदान्तोदात्तत्वम् । कान्त्वास्थिताःकाष्ठाः पृषोदरादिः । निहितं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृ-
 तिस्वरत्वं अत्रयास्कः—अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणांकाष्ठानामध्येनिहितं

शरीरमेधःशरीरंशरीरंशृणातेःशृणातेर्वावृषस्यनिर्णयनिर्णामविचरन्तिविजानन्त्यापइतिदीर्घदाघ-
तेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोस्यशमयितावाशातयितावातस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्कोवृत्रोमे-
घइतिनैरुकास्वाष्ट्रोसुरइत्यैविहासिकांइति ॥ १० ॥

१०. स्थिति-शून्य, विश्राम-रहित, जलमध्य-निहित और नाम-धिरहित
शरीर के ऊपर से जल बहता चला जा रहा है और इन्द्र-घोड़ी वृत्र अनन्त
निद्रा में पड़ा हुआ है।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

एकादशीष्टकमाह—

दासपत्नीरहिगोपाअतिष्ठन्निरुद्धाआपःपुणिनेवगावः । अपांचिल
मपिहितंयदासीद्वृत्रंजघन्वाँअपतद्वार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः ।
पुणिनांइव । गावः । अपाम् । बिलम् । अपिहितम् । यत् ।
आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अर्धं । तत् । वार ॥ ११ ॥

दासपत्नीःदासोविश्वोपक्षयहेतुर्वृत्रःपतिःस्वामीयासामर्षावाः दासपत्नीः अतएवाहिगो-
पाअहिर्वृत्रोगोपारक्षकोपासांवाः गोपनं नामस्वच्छन्देनयथानमवहन्तिवथानिरोधनं एवदेवस्यही-
क्रियते—आपोनिरुद्धाअविष्ठन्नित्तदृष्टान्तः—पुणिनेवगावः पुणिनामकोसुरः गाअपइत्यबिले
स्थापयित्वातद्विलद्वारमाच्छाद्यमथानिरुद्धवांस्तद्येत्यर्थः अपांचिलंमवहणद्वारंअपिहितं वृत्रे-
णनिरुद्धमासीत् तद्विलंमवहणद्वारंवृत्रंजघन्वान् इत्येवानिन्द्रः अपववार अपवृत्तमकरोत् वृत्रक-
तमपांनिरोधंपरिहृतवान् अत्रयास्कः—दासपत्नीर्दासाधिपत्न्योदासोदस्यतेरुपदासयतिकर्माण्य-
हिगोपाअतिष्ठन्नहिनागुप्ताअहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोहिरेवस्पादेवनिर्हंसितोपसर्गमाह-
न्तीतिनिरुद्धाआपःपुणिनेवगावःपुनिर्वणिगुप्तावतिपणिःपणानाद्वणिकूपण्यनेनेकि अपांचिलमपि-
हितंयदासीत् बिलंभरंभवतिनिभर्तेर्वृत्रंजघ्रिवानपववारतद्वृत्रोवृणोदेर्वावर्ततेर्वावर्धतेर्वायदवृणो-
त्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्तततद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्धततद्वृत्रस्यवृत्रत्वमिति-
विज्ञायतइति ॥ दासपत्नीः दस्युपक्षये दासमतीतिदासोवृत्रःपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्
दासःपतिर्षासां विभाषासपूर्वस्येतिङीप् तत्तच्चियोगेनइकारस्पनकारः बहुव्रीहौपूर्वपदमृकवि-
स्वरत्वं यद्वादासस्यपालयिष्यः पत्यादैश्वर्येइतिपूर्वपदमृकत्वस्वरत्वम् । अहिगोपाः गुपूरक्षणे
गोपायतीतिगोपाः आयादयआर्धधातुकेवेत्यायःप्रत्ययः ततःकिप् अतोऽलोपः वेरपृकलोपाद्विलि-
लोपोबलीयानितिपूर्वयकारलोपः नचाचःपरस्मिन्नितिअतोऽलोपस्यस्थानिवत्त्वं नपदान्द्विर्वचने-

विषयविषेधात् अहिर्गोपायासां पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः रुधिरावरणे सप्तस्थोर्धोर्धविनिष्ठाव-
कारस्यधकारः गविरनन्तरतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अधन्वाद् हन्तेर्छिटः क्लृप्तः अश्व्यासाञ्चेत्यश्व्या-
सादुत्तरस्यहकारस्यकुत्वम् । आदिनियमप्राप्तस्येत्येति भाषागमहनेत्यादिनाधिकल्पविधानादप्रावः
संहितायां नकारस्यरुत्वानुनासिकाबुक्त्वा ॥ ११ ॥

११. पणि नामक असुर-द्वारा जंसे गायें गुप्त थीं, उसी तरह वृत्र
की स्त्रियां भी मेघ-द्वारा रहित होकर निरुद्ध थीं । अल का बाहक द्वार
भी बन्द था । वृत्र का बध कर इन्द्र ने उस द्वार को खोला था ।
अश्व्योवारोअभवस्तादिन्द्रसूकेयत्वाप्रत्यहन्नेवएकः । अर्जयोगा
अर्जयःशूरसोममवासृजःसर्वेसप्तसिन्धून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सूके । यत् । त्वा ।
प्रतिअहन् । देवः । एकः । अर्जयः । गाः । अर्जयः । शूर ।
सोमम् । अर्व । असृजः । सर्वे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

संकेतज्जे सूकः वृक इति वज्रनामस्य पठितत्वात् देवो दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः एकः अ-
द्वितीयो वृषः यद्यदात्वात्वाप्रत्यहन् प्रविकूलत्वेन प्रहृतवान् वत्तदानीत्वं अश्व्योवारः अश्वसं-
वन्धीवाडोन्नवः यथा अश्वस्यवाडोऽनायासेन मक्षिकादीनिवारयति तद्वत्प्रमगणयित्वा नि-
राकृतवानित्यर्थः किंच गाः पणिनामहतासवमजयः जिववान् देशेशूरशौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयो-
जितवान् यथा च वैसिरीयाः त्वष्टाहृतपुत्र इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति—सयज्ञवेशसं कृत्वा प्रा-
सहा सोममपि विदिति । सप्तसिन्धून् इमं मे गैङ्ग इत्यस्यासृज्यान्नावागङ्गाद्याः सप्तसंख्याकानदीः
सर्वे सप्तप्रवाहरूपेण गन्तुं अवासृजः प्रत्यक्तवान् वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः । अ-
श्व्यः अश्वेभ्यः प्रवेक्षन्द्सीतियत् यतो नाथ इत्याद्युदात्तत्वम् वारयति दशमशकानि विवारः
पचायन् कपिलकादित्वादलत्वविकल्पः वृषादित्वाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् यद्धृत्ताञ्जित्य-
मिति निषावप्रविषेधः विच्छिन्नादासवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । अर्जयः गाः इत्यस्य वाक्यान्तर-
गतत्वात् वदपेक्षया स्यतिङ्कृतिविहतिनिघातो न भवति समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक-
व्याहतिवचनात् । सर्वे तुमर्धे से से निति तुवेन प्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र । जब उस एक देव वृत्र ने तुम्हारे वज्र के ऊपर आघात
किया था, तब तुमने घोड़े की पूँछ की तरह होकर उसका निवारण
कर दिया था । तुमने पणि की छियाई गाय को भी जीत लिया था,
खण्डा के सोमरस को जीता था और सप्त सिन्धुओं या नदियों
के प्रवाह को अप्रतिहत किया था ।

नास्मैविद्युजतन्यतुःसिषेधनयामिहमकिरज्रादुनिच । इन्द्रभ्यधुपु
घातेअहिभ्रोतापरीभ्योमघवाविजिग्धे ॥ १३ ॥

न । अस्मै । विद्ध्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् । मिहम् ।

अकिरत् । ह्रादुर्निम् । च । इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति ।

अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघद्वा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इन्द्रनिषेद्धवृत्रोपानविद्युदादीन्माययानिर्मितवान्ते सर्वेऽप्येननिषेद्धमशकाः सोपमर्थो-
नेनमज्ञेणोष्यते अस्मैद्दार्थनिर्मिताविद्युदनसिषेधइन्द्रनमामोव तथा तन्यतुः गर्जनंयामिहं
सेचनंयांवृष्टिंअकिरत्तुत्रोविशिष्टवान्सापिबृष्टिर्नसिषेध ह्रादुर्निच अशनिमपि यांवृत्रःपयुक्तवान्
सापिनसिषेध इन्द्रआहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपियद्यदायुयुधातेयुद्धंलुप्तवनौतदानींविद्युदादयोनमा-
प्ताइतिपूर्वशान्वयः उतअपिच मघवाधनवानिन्द्रः अपरीभ्यःअपराभ्यःअन्यासापिबृत्रनिर्मिता-
नांमायानांसाकाशाद्विजिग्येविशेषेणजितवान् ॥ सिषेध विधुगत्यां । मिहं मिहसेचने मेहृत्तिसिञ्च-
तीतिमिद्वृष्टिः क्तिप्चेतिक्तिप् । अकिरत् कृविक्षेपे तुदादिभ्यःशः ऋतइच्छातोरितीत्वं अडागम-
उदात्तः यद्धुत्तयोगादनिघातः । युयुधाते युधसंप्रहारे छिटिप्रत्ययस्वरः । जिग्ये सन्छिटोर्जेरि-
त्यभ्यासादुत्तरस्यजकारस्यकुत्वम् ॥ १३ ॥

१३. जिस समय इन्द्र और वृत्र में युद्ध हुआ था उस समय वृत्र ने
जिस बिजली, मेघ-ध्वनि, जल-बुष्टि और वज्र का इन्द्र के प्रति प्रयोग
किया था, वह सब इन्द्र को नहीं छू सके। साथ ही इन्द्र ने वृत्र की
अन्य मायाओं भी जीत ली थीं।
अहेर्यातारं कर्मपश्य इन्द्र हृदियत्ते जघ्नुषो भीरुगच्छत् । नवचयन्नेवति
च स्ववन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारम् । कर्म । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते ।

जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् । नव । च । यत् । नवतिम् । च ।

स्ववन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हेइन्द्र जघ्नुषोवृत्रंहतवतःतव हृदिचित्तेयत्पदिभीरुगच्छत् नहतवानस्मीतिबुद्ध्याभयंप्रा-
मुयात् तर्हिअहेर्वृत्रस्ययातारंहन्तारं कर्मपश्यः त्वत्तेन्यंकंपुरुषंदृष्टवानसि तादृशस्यपुरुषान्तरस्या-
भावात् मामुत्तवभयमित्यर्थः यद्यस्मात्कारणात्त्वेनवच नवर्दिच स्ववन्तीः एकोनशतसंख्याकाः
प्रवहन्तीर्नदीःप्राप्यरजांसितत्रत्यान्युदकानिअतरः वीर्णवानसि तत्रदृष्टान्दः—श्येनो न श्येननाम-
कोबलवानपक्षीव दूरगमनात्तवभयमासीदितिगम्यते तद्भयंमाभूदित्यभिप्रायः तच्चदूरगमनंभास-
णसमाभारतं—इन्द्रोवैवृत्रंहत्वानास्तृतीयमन्यमानःपराःपरांवदोगच्छदिति । तैत्तिरीयाध्यामनन्ति-
इन्द्रोवृत्रंहत्वापरांपरावतमगच्छदपाराधमितिमन्यमानइति ॥ हृदि पृथगित्यादिनाहृदयशब्दस्य

१ ऋतन्यञीत्यादिनातनोतेर्यत्तुच् । २ श्येनः शास्त्र्याद्विभ्यइनच् ।

३ ऐ० आ० ३. १५. । ४ तै० सं. २. ५. ३. ।

हृदादेशः ऊहिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । अमुषः हन्तोर्लिटः कसुः षष्ठ्येकवचनेवसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वे शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं नचषत्वतुकोरसिद्धइति एकवेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं नचामुषादिविवाच्यं संप्रसारणद्वीट्सुप्रतिषेधोवक्तव्यइति असिद्धवद्भावस्यमविषिद्धत्वात् गमहनेत्यादिनोपघालोपः नचासिद्धवदनाभादितिसंप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः भिन्नाश्रयत्वात् संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने उपघालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वम् । सवन्तीः सुगतौ शप्श्यनोर्नित्यमिति नुमागमः शपः पित्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुक्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अवतः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १४ ॥ पञ्चदशीष्टचमाह—

१४. इन्द्र ! वृत्र-हन्त के समय जब तुम्हारे हृदय में भय नहीं हुआ था, तब तुमने किसी अन्य वृत्र-हन्ता को क्या प्रतीक्षा की थी या सहायक खोजा था ? निर्भीक इनेन पक्षी की तरह तुम निन्यानवे नविर्मा और जल पार गये थे ।

इन्द्रोयातोर्वसितस्य राजा शर्मस्य च शृङ्गिणो वर्ज्जबाहुः । से
दुराजा क्षयति च र्षणीनामराजनेमिः परितार्वभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥

इन्द्रः । यातः । अवऽसितस्य । राजा । शर्मस्य । च । शृङ्गिणः ।
वर्ज्जऽबाहुः । सः । इत् । ऊम् इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनाम् ।
अरान् । न । नेमिः । परि । ता । वभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥

वज्रबाहुः इन्द्रः शत्रौ हते सति निःसपन्नो भूत्वा यावोगच्छदोजङ्गमस्य अवसितस्य एकैव स्थितस्य स्थावरस्य शर्मस्य शान्तस्य शृङ्गारहित्येन महरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्य महिषवलीवर्दोद्वेष्टराजा भूत् सेदुसएवेन्द्रः चर्षणीनामनुव्याणां राजामूत्वा क्षयति निवसति ता सानिपूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परिबभूव व्याप्तवान् सप्तदृष्टान्तः—अराजनेमिः यथार्थचक्रस्य परितो वर्तमानानेमिराजा भौकीलितानकाष्टविशेषान्व्यामोति वद्वत् । यातः याप्रापणे याति गच्छतीति यात् लटः शट् सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सः सोचिलोपेचेत्यादपूरणमिविसंहितायां सोर्लोपः । ता शेश्चन्द्रसिबहुलमिति शैर्लोपः । नभूव भवतोर्लिटोणलि भवतेरित्यभ्यासस्यात्वं कृताकृतप्रसङ्गितया नुमागमस्य नित्यत्वाद्द्व्येः पूर्ववुगागमः यद्वा इन्धिभवसिन्धांचेति लिटः कित्वाद्वा भावः नचासिद्धवदनाभादितिस्य असिद्धत्वादुवडादेशः शङ्कनीयः युग्युटावुवङ्मणोः सिद्धौ भवतइति तस्य सिद्धत्वात् तिङ्कृतिङ्इति निघातः ॥ १५ ॥

१५. शत्रु-विनाश के अनन्तर वज्रबाहु इन्द्र स्थावरों, जंगमों, शान्त पशुओं और शृङ्गी पशुओं के राजा हुए थे । इन्द्र मनुष्यों में राजा होकर निवास कर रहे हैं । जिस प्रकार चक्र-नेमि अराजों को धारण करती है, उसी प्रकार इन्द्र ने भी अपने बीच सबको धारण किया था ।
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गमवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणा-
चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितवेदायोवेदेश्योत्थितजगद । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथतृतीयाध्यायआरम्भते ॥ त्वमग्रेप्रथमइतिसप्तमानुषाकेपञ्चसूकानि तत्रएतायामेतितृती-
यंसूक्तंपञ्चदशार्चं ऋषिभ्यान्वस्मादिविपरिभाषयाआंगिरसोहिरण्यस्तूपरुषिः अनुकत्वादिन्द्रोदे-
वता त्रिष्टुप्छन्दः एतइत्यनुक्रमणिका गोसववीवधयोर्निष्केवल्येएतायामेतिसूक्तंविनियुक्तं त-
थाचसूत्रितम्—अतिमूर्तिनायक्ष्ममाणइतिखण्डे—गोसववीवधौपशुकामवृन्दसोममेवायामेतिम-
ध्यन्दिनइति ।

तत्रप्रथमाष्टकाह—

ॐ एताया॒मोष॑ग॒व्यन्त॒इन्द्र॑म॒स्माकं॑सुप्रम॒तिव॑रुधाति ।

अ॒ना॒मृ॒णः॑कुविदाव॒स्यरा॒योगवा॑केत॒पर॑मावर्जतेनः ॥ १ ॥

आ । इ॒त । अ॒यो॒म । उ॒प । ग॒व्यन्तः॑ । इन्द्र॑म् । अ॒स्माकं॑म् ।

सु । प्र॒म॒तिम् । व॒रु॒धा॒ति । अ॒ना॒मृ॒णः । कु॒वि॒त् । आ॒त् । अ॒स्य॑ ।

रा॒यः । ग॒वा॒म् । के॒त॒म् । पर॑म् । आ॒व॒र्ज॒ते । नः॑ ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवंकथयन्ति हेदेवाः गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेणअपइवाअस्मदीयाः गाः
प्राप्तुमिच्छन्तोयुयं एतआगच्छत युष्माभिः संहितावयं इन्द्रंगवानयनक्षमंउपायाममाप्नुवाम स-
चेन्द्रः अनामृणः हिंसकरहितःसन् अस्माकंदेवानांप्रमर्तिगोलाभेनहर्षयित्वाप्रकृष्टानुर्विस्तु-
ववृधाति सुवुवर्धयति आत् अनन्तरं सइन्द्रः अस्यरायोधनस्यगवांगोरूपस्यसम्बन्धिपरंके-
तंउत्कृष्टं ज्ञानेनोस्माकंकुविदावर्जतेअधिकंप्रापयति ॥ इत इण्गतौ अदादित्वाच्छपोलुक् ।
अयाम एतेर्लोटुत्तमबहुवचने आहुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः पिङ्गन्नावात्सार्वधातुकलक्षणेगुणे
अयोदेशः नचेणोयणितियणादेशः मध्येपवादाःपूर्वान्विधीन्वाधन्तइतिवचनात्तस्येयङोदे-
शापवादत्वात् अतःपरत्वात् गुणेनयणादेशोबाध्यते पिङ्गन्नावात्त्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-
द्युदात्तत्वम् । गव्यन्तः गाआत्मनइच्छन्तः सुप्रआत्मनःक्यजित्विगोशब्दात्कर्मणःक्यच् वा-
न्तोयिप्रत्ययेइत्यवादेशः प्रत्ययान्ताद्यातोर्लटःशट् वस्यादुपदेराङ्गसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातु-
स्वरः । प्रमर्ति मन्थतेःकिनि अनुदात्तोपदेशोत्यादिनानुनासिकलोपः वादौचेविगतेःप्रकृतिस्वर-

त्वम् । ववृषाति वृधुवृषौ छेत्वाडागमः बहुलं छन्दसीति शपः श्रुः संहितायामन्यासस्य दीर्घश्चा-
न्वसः । अनासृणः सृणन्निर्हंसन्तीति सृणाः इगुपधलक्षणः कः न सन्त्यासृणा अस्थे-
ति बहुव्रीहौ नञ्मुक्त्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य रायः ऊडिदमित्युभयव्यभिचकैरुदात्त-
त्वम् । गवां सावेकावइति प्राप्तस्य व्यभिक्तमुदात्तस्मन गोश्च साववर्णेति पतिषेधः । केवं कित-
ज्ञाने घञन्त आद्युदात्तः । आवर्जते वृजीवर्जने अदादित्वाच्छपोलुकिप्रभे बहुलं छन्दसीति तद-
भादः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् विङ्मलसार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः विङ्मोदात्तवतीति गवेरनु-
दात्तत्वम् कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदि हन्तेत्यादिना निषावप्रतिषेधः ॥ १ ॥

१. आमा, हम गाय पान की इच्छा से इन्द्र के पास चलें। इन्द्र

हिंसा-रहित हैं और हमारी प्रकृष्ट बुद्धि का परिवर्द्धन करते हैं। अन्त
को वह इस गोस्वरूप घन के विषय में हमें उच्च ज्ञान प्रदान करते हैं।

उपेदहं धनं दामप्रतीतं जुष्टानं श्येनो वसति पतामि ।

इन्द्रं नमस्यन् उपमेभिर्कैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्तियामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहम् । धनं दाम् । अप्रति इत् । जुष्टाम् । न ।

श्येनः । वसतिम् । पतामि । इन्द्रम् । नमस्यन् । उपमेभिः ।

अर्कैः । यः । स्तोतृभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

यइन्द्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थं यामन् तदीयशत्रुभिः सह पवृत्ते
युजे हव्योस्ति तैराह्वातव्यो भवति धमिन्द्रमहमनुष्ठाता उपेद पतामि उपामोभ्येव किं कुर्व-
न् उपमेभिः उपमानस्थानीयैरुत्तमैरर्कैः स्तोत्रैः सह नमस्यन् पूजयन् कीदृशमिन्द्रं घनदा
धनपदं अप्रतीतं अप्रविगतं बलिभिरविरक्तमित्यर्थः इन्द्रमाप्तौ दृष्टान्तः—जुष्टापूर्वैः से-
वितावसति स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनो यथा श्येननामको वेगवान्पक्षी स्वकी-
यस्थानं पत्न्यादरेण घातयति तद्वदहमिन्द्रं त्वरया प्राप्नोमि ॥ धनदां धनं ददातीति धनदाः आ-
तोमनि चित्यादिनाविच् । अप्रतीतं शत्रुभिर्न प्रविगतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुष्टाम् जु-
षोमीति सेवनयोः श्वीदितो निष्ठायाभितीदृशप्रतिषेधः नित्यमश्वे इत्याद्युदात्तत्वम् । पतामि छेत्वा-
डागमः । नमस्यन् नमस्तु शब्दात्पूजार्थं नमो वरिवदित्यच् प्रत्ययस्वरः अनुपदेशाच्च सार्व-
धातुकानुदात्तस्पर्कदेशस्वरेणोदात्तत्वम् । उपमीयन्ते इति त्युपमाः माह्माने घञर्थकविधान-
मितिकः बहुलं छन्दसीति भिसरे सावेशाभावः कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यः हेजो बहुलं
छन्दसीतिसम्भारणम् अचोपदिति यद् गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यश्वदेशः यतो नावइत्या-
द्युदात्तत्वम् । यामन् याप्रापणे मनिनो निष्ठादाद्युदात्तत्वम् स्तुपांस्तुष्टुगितिसप्तम्याल्लुक् ॥ २ ॥

२. जिस प्रकार श्येन पक्षी अपने पूर्व-सेवित नीड की तरफ़ बौढ़ता
है, उसी प्रकार मैं भी उपमानस्थानीय स्तोत्रों से, पूजन करके घनदाता
और अप्रतिहत इन्द्र की ओर बौढ़ता हूँ । युद्ध-वेला में इन्द्र स्तोत्रार्थों
के आराध्य हूँ।

तृतीयाष्टकमाह—

निसर्वसेनइषुधीरसक्तसमर्थोगाअजति यस्यवष्टि ।

चोष्कूयमाणइन्द्रभूरिं वामंभापणिभूरस्मदधिप्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वसेनः । इषुधीन् । असक्तः । समः । अर्थः । गाः ।

अजतिः । यस्य । वष्टि । चोष्कूयमाणः । इन्द्र । भूरिं । वामम् ।

मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्तः इषुधीन् बाणानामाधारभूतान् निष्कानन्त्यवकनिवरापृष्ठभा-
गेसंयोजितवान् अर्थःस्वामिरूपइन्द्रः यस्यदेवस्यवष्टिअस्तरेणापहताः गाः प्रदातुंकाभयते तस्य
देवस्य गृहेतागाः समजतिसम्यक्मापयति हेमवृद्धप्रकृष्टनृक्षियुक्तइन्द्र भूरिवामंभूतंगोत्संधनंचो-
ष्कूयमाणः अस्मान्मयंपयच्छन् अस्मदधिअस्मात्पणिर्माभूः व्यवहारीमाभूयाः गदामूल्यंमायाच-
स्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः इनेनसहवर्षतइतिसेना बोधसर्जनस्येतिप्रभावः सर्वासरणशीलासेनायस्ये-
तिबहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् प्रत्ययलक्षणेनाप्यर्थस्वरूप्यतइतिवचनात्प्रत्ययलक्षणेनसर्वस्य
सुपीविसर्वशब्दआद्युदात्तः । इषुधीन् इषवःइषुधीयन्तइतिइषुधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिक्रि-
त्ययः संहितायांदीर्घादटीत्यादिनानकारस्यरुत्वम् अज्ञानुनासिकःपूर्वस्पर्शवेतिपूर्वस्वरोनुना-
सिकः । असक्त वचसमवाये बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । अर्थः अर्थःस्वामिवैरमयो-
रितियत्प्रत्ययान्तोनिपातितः अर्थःस्वाम्याख्याचेत्यन्तोदात्तत्वम् । अजति अजगतिक्षेप-
णयोः । वष्टि वशकान्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् वधादिषत्वेष्टत्वम् । चोष्कूयमाणः स्कुञ्चा-
प्रवणे घातरेकाचइवियद् अकृत्तार्वाधातुकयोर्दीर्घः द्विवचने शर्पूर्वाःस्वयइतिककारःशिष्यते
सकारोत्पद्यते कुहोभुरितिकृत्वे गुणोयङ्लुकोरितिगुणः सुषामादित्वात्प्रत्यय यङन्तात् लटः
शानच् अदुषदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । भूः गातिस्थेविसिचोलुक् ॥ ३ ॥

३. समस्त सेनापति पीठ पर अनुष लगाये हुए हैं। स्वामि-
स्वरूप इन्द्र जिसे चाहते हैं, उसके पास गाय भेज देते हैं। उच्चबुद्धि-
वाली इन्द्र। हमें भरपूर धन देकर हमारे पास व्यापारी नहीं बनना
अर्थात् हमसे गाय का मूल्य नहीं मांगना।

चतुर्थीष्टकमाह—

वधीर्हिदस्युधनिर्घनेनैकध्वरञ्जुपशाकेभिरिन्द्र ।

धनोरधिषिषुणक्तेव्यापन्नपज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युम् । धनिनम् । धनेन । एकः । चरन् ।
 उपशाकेभिः । इन्द्र । धनोः । अधि । विष्णुणक् । ते । वि ।
 आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रहृतिम् । ईयुः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र धनिनं बहुधनोपेतं दस्युंचोरंवृत्रं धनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि त्वंहतवान् स्वत्तु धनि-
 त्वं वाजसनेपिनोपि स्पृष्टमामनन्ति—वृत्रस्यान्तः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि चासन्निति ।
 उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितो भूत्वा एकभ्यरन् प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन्
 यद्यपि पुरुषः समीपे वर्तते तथापि ते मोत्साहयन्त्येव न तु वृत्रं महरन्ति प्रहर्ता तु स्वयमेक एव तथा-
 च ब्राह्मणे स मा ब्राह्मणम्—मरुतो हैनं नाजहुः प्रहरभगवोजहि वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपविष्ट-
 न्चेति । धनोरधि इन्द्रसंबन्धिनो धनुष उपरि विष्णुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य यद्वा विध्यन्सर्वतः तेव-
 शानुचराः व्याधन् विविधमागच्छन् आगत्य च अयज्वानः यज्ञविरोधिनः सन्तः सनका एतन्नाम-
 का वृशानुचराः प्रेतिमीयुः मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः हनर्हि सागत्योः लुब्धिवेति वधादेशः स चादन्तः
 तस्यातो लोप इति लोपे सति स्थानि वद्भावादो हृत्वादेरिति वृत्त्यभावः इट् ईटीति सिचो लोपः आग-
 मानुवात्त्वेषात्वाकारस्योदात्तत्वम् । धनेनैकः ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यमिति
 संहितायां प्रकृतिभावः अनुनासिकस्य छान्दसः । उपशाकेभिः उपशक्तं कुर्वन्तीति उपशाकाः शकृशकौ
 अस्माद्धेतुमण्यन्तादपचाद्यच् याथादिस्वरेणोत्तरपदान्तादात्तत्वम् । विष्णुणक् विष्णुपूर्वात् णरोः
 सम्पदादि लक्षणः किप् नशेर्वेति कुलवम् यद्वा विष्णुपूर्वस्याञ्छतेर्नुदागमः । सनका इत्यस्य सूरानां नाम व-
 णुदाने सन्ति ददतीति सनाः दातारः पचाद्यच् सनान् कामन्ति शब्दयन्तीति सनकाः आतोनुपसर्गे
 कः आतो लोप इति चेत्याकारलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रेति वा दौ च नितीति गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वम् । ईयुः एतेरुसिपरत्वादिणो यणितियणादेशो द्विर्वचने चीति स्थानि वद्भावादिकारस्य
 द्विर्वचनम् दीर्घश्चणः कित्यस्यास्य दीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र । शक्तिशाली मरुतों से सयुक्त रहकर भी तुमने अकेले ही
 धनवान् और चोर वृत्र का कठिन वज्र-द्वारा वध किया था । यज्ञ-शत्रु
 वृत्रानुचरों ने तुम्हारे धनुष से बिनाश का उद्देश्य करके पहुँचकर मृत्यु
 प्राप्त की ।

पराचिच्छीर्षाववृजुस्तइन्द्रायज्वानो यज्वंभिः स्पर्धमानाः ।
 प्रयद्विवो हरिवः स्थातरुग्रनिरवर्ता अंधमोरोदस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥
 परा । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वंभिः ।
 स्पर्धमानाः । प्र । यत् । दिवः । हरिः । वः । स्थातः । उप । निः ।
 अवतान् । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेवृत्रानुचराः शीर्षास्वकीयानिशिरांसिपराचित्पराङ्मुखान्येवकृत्वाववृजुः गतवन्तः
कीदृशास्तेअयज्वानः स्वयंयागरहिताः प्रत्युतयज्वन्निः यागानुष्ठापन्निःसहस्पर्धमानाः हे-
हरिबःहरिनामकास्वयुक्त स्थावःस्थितियुक्तमुक्षेपलायनरहित उग्र शौर्ययुकेन्द्र यद्यदाविवोन्त-
रिक्षात् रोदस्योः धावापृथिव्योः सकाशाच्चअवतानन्नवरहितान् वृत्रानुचरान् निष्पाधमः
निःशेषेणधमनंरुसवानसि तदानींत्वदीयमुखवायुनानुन्नाःसन्त्वोववृजुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ शीर्षा
शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । ववृजुः वृजीवर्जने असंयोगासिद्धकिदितिकित्वाद्गुणाभावः । अय-
ज्वानः यजतेःश्रुयजोर्ङनिविति भूतेष्वनिप्प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधानुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् नञ्-
समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवः ऊडिदमितिबिभक्तैरुदात्तत्वम् । हरिबः हरीअस्य
स्त्वहतिहरिवान् छन्दसीरतिमनुषोवत्वम् । संवृद्धौमनुवसोरितिरुत्वम् । अवतान् बहुव्रीहौनञ्छ्र-
ज्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् दीर्घाददीतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोऽटिनित्यमितिसानुना-
सिकआकारः । अधमः ध्याशब्दाभिसंयोगयोः छङि सिपि शपि पाप्मेत्यादिनाधमादेशः ॥ ५॥

५. इन्द्र ! वे यज्ञ-रहित और यज्ञ का अनुष्ठान करनेवालों के विरोधी
सिर घुमाकर भाग गये हैं । हे हरि नाम के छोड़ोंवाले, पलायन-विरहित
और उग्र इन्द्र ! तुमने विषय लोक, आकाश और पृथिवी से व्रत-विरहित
लोगों को उठा दिया है ।

इतिप्रथमस्यतृतीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीप्रथमाह—

अयुयुत्सन्नवनवद्यस्यसेनामयातयन्तक्षितयोन्नवग्वाः ।

वृषापुधोन्नवध्रयोन्निरष्टाःप्रवद्भिरिन्द्राच्चितयन्तआयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अन्नवनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः ।

नवग्वाः । वृषपुधुः । न । वध्रयः । निःअष्टाः । प्रवत्क्षितिः ।

इन्द्रात् । चितयन्तः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य सेनांप्रतिअयुयुत्सन् वृषस्यानुचरायोद्धुमैच्छन्
तदानीं नवग्वाः नवनीतगवयः श्लोढव्यचरिताः यद्वा अद्विरसांसत्रमासीनानांमध्येयेनवन्नि-
र्मासैरबाप्तफलाःउत्थिताः तेषांनवग्वाइतिसंज्ञा नवग्वासःश्रुतसोमासइन्द्रमित्यादिपुत्रया-
प्रहितत्वात् क्षितयोमनुष्याः अद्विरःप्रश्रुतयः क्षितयःकृष्टयइवितन्नाममुपाठात् अयातयन्त
युद्धार्थमिन्द्रानाविधैर्मन्त्रैःप्रोत्साहितवन्तः इन्द्रेयोद्धुमैवेसतिनिरष्टाःतेनेत्रेणनिराकृताःवृत्रानुच-
राधितयन्तःस्वकीयामशर्किज्ञापयन्तः इन्द्रात् इन्द्रस्यसकाशात्प्रवन्निः प्रवणैः प्रलापितुंमुराकै-
र्मार्गेरामन्दुरेगतवन्तः तद्वद्वान्तः—वृषापुधः वृषेणसेवनसमर्थेनपुंस्त्वयुकेनशूरेणसहयुद्धंकुर्वतो-

वधयो नपुंसकाश्च निसर्गपण्डोवभिश्चेत्यादिस्मृतिप्रयोगात् तेयथाप्रबलेनदूरेनिराकृताभ-
वन्तितद्वत् ॥ अयुयुत्सन् युधसम्प्रहारे सनि हृलन्ताच्चेतिसनःकिच्चादुणाभावः एकाचउपदे-
शेनुदात्ताद्वीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । सेनाम् इनेनसहवर्तवइतिसेना वोपसर्जनस्ये-
तिसहशब्दस्यसभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयातयन्त यसीप्रयत्ने हेतुमतिचेति
णिच् क्षितयः क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिगच्छन्तीतिक्षितयोमनुष्याः किच्कौचसंज्ञायामिति
किच् । नवग्वाः नवभिर्मांसैर्गच्छन्तीतिनवग्वाः गमेरौणादिकोद्वप्रत्ययः यद्वा किपि गमः
क्वावित्यनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिवक्तव्यमितिअकारस्यऊकारः जसि ओःश्रुपीविय-
णादेशः दीर्घश्छान्दसः । वृषायुधः किप्चेतिकिप् किप्चेत्यवसोपपदेश्योनिरुपपदेश्यइत्यु-
क्त्वादवसोपपदेश्यःकिप् अन्येषामपिहृश्यतइतिपूर्वपदस्यसंहितायांदीर्घः । निरष्टाः अशूच्या-
हौ जावेनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः वृथादिनाप्तत्वेष्टुत्वम् निसाचनहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् यद्वा निरस्ताइत्यवसकारस्यषत्वञ्छान्दसं तदानीं अस्ताइत्येतत्कर्मणिनिष्ठेतिग-
तिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रवद्भिः वनवणसंभक्तौ अस्मात्पूर्वात्किप् गमादीनामि-
तिवक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् छुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चितयन्तः चितीसंज्ञाने
अस्मात् प्रयन्तात् लटःशट् शप् अनित्यमागमशासनमितिविवचनाछूपधगुणाभावः ॥६॥

६. उन्होंने निर्दोष इन्द्र की सेना के साथ युद्ध करने की इच्छा
की थी । चरित्रवान् मनुष्यों ने इन्द्र को प्रोत्साहित किया था । शूरों
के साथ जिस प्रकार युद्ध ठानकर नपुंसक भाग जाते हैं, उसी प्रकार
वे भी इन्द्र-द्वारा निराकृत होकर और अपनी शक्तिहीनता समझकर
इन्द्र के पास से सहज-मार्ग से दूर भाग गये ।

त्वमेतान्नुदतो जक्षन् अयोधयोरजस इन्द्रपारे ।

अवावहो दिव आदस्युमुच्चाप्रसुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वम् । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र ।

पारे । अव । अदहः । दिवः । आ । दस्युम् । उच्चा । प्र । सुन्वतः ।

स्तुवतः । शंसम् । आवः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंरुदतोरोदनंकुर्वतःजक्षतःप्रक्षणंहसनंवाकुर्वतभएतान्द्विविधानपितृशत्रुचरा-
नरजसःपारेअन्तरिक्षस्पपरभागेरजःशब्दोन्तरिक्षवाची ओंकारजांस्युच्यन्तइत्युक्त्वात् अयोध-
यःयुद्धमकरोःयुद्धेनमारितवानित्यर्थः दस्युं उपसर्गिवारंवृषं दिवआ ध्रुलोकादानीयउच्चाउत्क-
र्षेणअवावहः दग्धवानसि वृषंसपरिवारंविनाश्यतत्तत्तुर्ध्वमुन्वतःसोमाभिषवंकुर्वतः स्तुवतःस्वोर्त

कुर्वतोयजमानस्यशंसंस्तुतिमावःप्रकर्षेणरक्षितवानसि ॥ रुदतः रुदिअश्रुविमोचने उदःशतं
अदादित्वाच्छपोलुक् श्रुत्यस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शतुरनुमइतिशसजडात्तत्वम् । जक्षतः जक्ष-
भक्षहसनपोः पूर्ववच्छपोलुक् जक्षित्यादयःबहितिअभ्यस्तसंज्ञा अतःअभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वम् । मुञ्चतः मुनोवेःशतरि स्वादिभ्यःश्रुः ह्रस्वोरित्यादिनायणादेशः शतुरनुमइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तुवतः ह्रज्स्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् उवहादेशः पूर्ववत्स्वरः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र ! तुमने हास्यासवतों को अन्तरिक्ष में घुड़-दान किया है ।

वस्यु धृत्र को विष्य लोक से लाकर अच्छी तरह दण्ड किया है । इसी
प्रकार सोम तैयार करनेवालों और स्तोताओं की स्तुति-रक्षा की है ।

चक्राणासःपरीणहंपृथिव्याहिरण्येनमणिनाशुभमानाः ।

नहिन्वानासस्तितिरुस्तइन्द्रंपरिस्पर्शोअदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिह्रनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभं
मानाः । न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पर्शः ।
अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

येवृत्रानुचराः पृथिव्याःभूमेःपरीणहमाच्छादनंसर्वतोव्याप्तिचक्राणासःकुर्वाणाःहिरण्ये-
नहिरण्ययुकेनमणिनाकण्ठबाह्यादिगणेनमण्याद्याभरणेनशुभमानाः शोभमानाः हिन्वानासः
वर्धमानाःसन्तोवर्तन्ते तेतथाविधावृत्रानुचराइन्द्रंयुज्यामोघन्तंनवितिरुः जेतुंसमर्थाआसन्
तदानींसइन्द्रः स्वशोबाधकान्वृत्रानुचरान्सूर्येणादित्येनपर्यदधात्परिहितान्यवहितानकरोत् । व-
थाचमाज्ञपम्—आदित्योक्षेवोद्यन्पुरस्तादक्षांस्पृहन्तीति ॥ चक्राणासः करोतेच्छन्दसिलिङ्गिति
वर्तमानेलिङ्गःकानच् वतोमुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । परीणहं परिणहनंपरीणद् परिपूर्वावनस-
तेभ्रविकिपिनहिबृतीत्यादिनापूर्वपदस्पदीर्घः । पृथिव्याः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।
हिन्वानासः द्विगवौवृद्धौच वाच्छौलिकश्चानश् । तितिरुः विरतिर्गत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. उन धृत्रानुचरों ने पृथिवी को आच्छादन कर खाता था;
और, सुवर्ण और मणियों से भी वे सम्पन्न हुए थे । परन्तु वे
इन्द्र को नहीं जीत सके । इन्द्र ने उन विघ्नकर्त्ताओं को सूर्य-द्वारा
सिरोहित कर खाता था ।

परिद्यदिन्द्रोदसीउभेअबुभोजीर्महिनाविश्वतःसीम् ।

अमन्यमानौअभिमन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमोदस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना ।
विश्वतः । सीम् । अमन्यमानान् । अग्नि । मन्यमानैः । निः ।
ब्रह्मऽग्निः । अधम् । दस्युम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हेन्द्र यद्यदारोदसोउभेद्युलोकावुभौमहिनात्वदीयेनमहिजाविश्वतःसीं सर्वतःपरिमृक्षप-
र्युभोजीः परितोभुक्तवानसि तदानीं त्वं अमन्यमानान्सन्नार्थमनुष्यातुंअशकानपिकेवलपा-
ठकान्यजमानान् अग्निमन्यमानैः अस्मदीयाएतेयजमानाःरक्षणीयाइत्यग्निमानंकुर्वद्भिर्ब्रह्म-
स्मिर्ब्रह्मैदस्पुंचोरंरुद्रादिरूपमसुरनिरधमः निःसारितवानसि धर्मसिर्गतिकर्मैवियास्कः ॥ अनुभो-
जीः भुजपालनाभ्यवहारयोः उडि सिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्रुः बहुलंछन्दसीतीडागयः
अहुदाचः यद्वत्तयोगादनिघावः । महिना महिजा महच्छन्दात्पृथ्वाविउक्षणोभावेइमनिष् टेरि-
विटिलोपः तृतीयैकवचने अलोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणउदात्तत्वं मलोपश्छान्दसः । अम-
न्यमानान् मन्यन्तेजानन्वीतिमन्यमानाः मनज्ञाने दिवादिभ्यःश्यन् श्यनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम्
समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायांरुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥ ९ ॥

९. इन्द्र । चूँकि तुमने महिमा-द्वारा द्युलोक और भूलोक को
सम्पूर्ण रूप से वेष्टन करके सारा भोग किया है; इसलिए तुमने
मन्त्रार्थ-ग्रहण करने में असमर्थ यजमानों की भी रक्षा करने में
समर्थ मन्त्रों-द्वारा बृध-रूप घोर को निःसारित किया था ।

नयेदिवःपृथिव्याअन्तमापुर्नमायाभिर्धनदांपर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभं चक्र इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गा अंधुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तम् । आपुः । न । मायाभिः ।

धनदाम् । परिऽअभूवन् । युजम् । वज्रम् । वृषभः । चक्रे ।

इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

येजलविशेषादिवोद्युलोकात्पृथिव्याअन्तंभूमेःस्थानंनापुःनप्राप्ताः मेघरूपमापन्नेनवृषेणनिरु-
द्धत्वाव अवएवभूमिमात्यभावाव धनदांपनपदांभूमिमायाभिःसस्योपकारादिभिः कर्मभिः नपर्य-
भूवन्परितोनव्याधाः जलपानसस्याभिवृद्धाद्युपकारंनचक्रुरित्यर्थः तदानीमयमिन्द्रोमेघभेदना-
यवजंयुजंस्वहस्तयुक्तंचक्रेवतो ज्योतिषाद्योतमानेनवज्जेणतमसःअन्धकाररूपान्मेघाव गाः गमन-
शीलान्पुदकानिनिरधुक्षत् निःशेषेणवुग्धवान् मेघंभिस्त्वाजलंवृष्टवानित्यर्थः॥दिवः ऊहिदमिविप-
ञ्चम्पाउदात्तत्वम् । आपुः आपृव्यावौ छिद्युतिरूपम् यद्वत्तयोगादनिघावः । पर्यभूवन् अत्रापि

यच्छब्दस्यानुपज्ञात् निघाताभावः। युजं युजिर्योगे कृतिगित्यादिनाकिन् अनित्यमागमशास-
नगितिवचनानुमत्तावः। अघुक्षत् दुह्यपूरणे लुङिशालङ्गुपधादनिटः क्तइति चेतुः क्त्वादेशः दादे-
र्धावोर्ध्वइति घत्वम् एकाचोबशइत्यादिनाभषभावाः संहितायां भषभावाभावश्छान्दसः ॥ १० ॥

१०. जब कि, विषय लोक से जल पृथिवी पर नहीं प्राप्त हुआ और
घन-प्रव भूमि को उपकारी द्रव्य-द्वारा पूर्ण नहीं किया, तब वर्षाकारी
इन्द्र ने अपने हाथों में वज्र उठाया और द्युतिमान् वज्र-द्वारा अन्धकार-
रूप मेघ से पतन-शील जल का पूर्णरूप से दोहन कर लिया।

अनुस्त्वधामक्षरन् आपो अस्यावर्धत मध्य आनाव्यानाम् ।
सध्रीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मना हन्मिधून् ॥ ११ ॥

अनु । स्वधाम् । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये ।
आ । नाव्यानाम् । सध्रीचीनेन । मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन ।
हन्मना । अहन् । अभि । धून् ॥ ११ ॥

आपोजलानिअस्येन्द्रस्यस्वधामचंद्रीणादित्त्वंअनुलक्ष्याक्षरन्मेघाहृष्टाअभवन् तदानी-
मयंवृत्रोनाव्यानांनावातरणयोग्यानांचह्रीनांअपांमध्येआसमन्तात् अवर्धतवृद्धिप्राप्तः प्रभूतज-
लेवर्तमानोपिनममार किन्त्वभिवृद्धपव तदानीमिन्द्रःसध्रीचीनेनसहगच्छतामनसायुक्तंतंवृत्रंओ-
जिष्ठेनअतिबलयुकेनहन्मनाहननसाधनेनवज्रेणअभिधून्कृतिचिदिदिसानभिलक्ष्यअहन् तेषुदि-
वसेषुहृत्वानजलमभ्यपतितस्यापिवृत्रस्यमनोयत्रेन्द्रस्तिष्ठतिष्ठत्रैवसहगच्छति षाडशमभिज्ञायह-
त्वानित्यर्थः ॥ अक्षरन्, क्षरत् अलने । नाव्यानां नावातार्याणां नौवयोधर्मेत्यादिनायत्त्वान्तोपि-
मस्ययेइत्यावादेशः अनावइतिपर्युदासात् तित्स्वरितभितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वम् । सध्रीचीनेन सह
अञ्चतीतिसध्यह् सहस्यसधिरितिसध्यादेशः विभाषाञ्चैरदिकृत्स्नियामित्स्वार्थेत्त्वप्रत्ययः त-
स्यआयभित्यादिनाईनादेशः अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् स्वादेशस्योपदेशिवद्वचनादी-
कारउदात्तः । ओजिष्ठेन ओजोस्यास्तीतिओजस्वी अस्मायामेधेतिविनिः तत्तआतिशामनिक-
इहन्विन्मत्तोलुगितिविनोलुकूटेरितिदिलोपः निस्वादाद्युदात्तत्वम् । हन्मना हन्पतेअनेनेतिहन् अ-
न्येत्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणात् करणोपिमनिन् निस्वादाद्युदात्तत्वम् तृतीयैकवचनेअलोपेभाषे
नसंयोगाद्व्यमन्तादितिप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

११. प्रकृति के अनुसार जल बहने लगा; किन्तु यत्र नौकागम्य
मदियों के बीच में बढ़ा। तब इन्द्र ने महाबलशाली और प्राण-संहारी
आयुध-द्वारा कुछ ही दिनों में स्थिर-मना यत्र का यध किया था।

द्वादशीवचमाह—

न्याविध्यदिलीविशस्पदृह्णाविश्रुद्विणमभिनच्छुणमिन्द्रः ।

यावत्तरोमघवन्पावदोजोवज्जेणशत्रुमवधीःपृतन्युम् ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीविशस्य । दृह्णा । वि । श्रुद्विणम् । अभिनत् ।

शुणम् । इन्द्रः । यावत् । तरः । मघवन् । यावत् । ओजः ।

वज्जेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥ १२ ॥

इलीनिशस्यइलायाभूमेर्बिडेशयानस्यवृत्रस्यसम्बन्धिनी इलीबिलशयस्येतियास्कः । दृह्णाद्विहितानिअसुरेणनिरुद्धानिमभूतान्युदकानिइन्द्रोन्यविध्यदितरांविद्धवान् यद्वा दृह्णानिम-
बलानिसैन्यानि नितरांविद्धवान् तत्तत्तुर्व्वश्रुद्विणंगोमहिषादिशृंगसमानैरामुधैरुपेतंशुष्णांजगत्-
शोषकंवृत्रंभिनयविधिंताद्वितवान् हेमघवन् धनयुक्तेन्द्र तवपावत्तरः यावान्वेगोस्तिपावदो-
जः यावद्वलमस्तितेनसर्वेणमुक्तस्त्वंपृतन्युं पृतनांमुद्धंश्छन्तंशत्रुंवृत्रंवज्जेणावधीः हतवान-
सि ॥ अविध्यत् व्यधताडने शयनि ग्रहिज्येत्यादिनासम्पसारणम् तिङ्कृतिङ्इतिनिघाते उदा-
त्तस्वरितयोर्यणइतिसंहितायां अडागमस्यस्वरितत्वम् । इलीविशस्य पृषोदरादित्वादभिमत्स्वरूप-
स्वरसिद्धिः । दृह्णा इहेर्निघायां दृढः स्थूलबलयोरितिनिपात्यते शेषेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । अ-
भिनत्भिदिर्विदारणे लङ्गिरुधादिभ्यःअम् इतश्चेतीकारलोपेहल्ङ्ङावृक्ष्यइतितिलोपः । शुष्णं
शुषशोषणे शोषयतीतिशुष्णाः तृषिशुषिरसिभ्यःकिञ्चेतिनप्रत्ययः निदिष्यनुवृत्तेराद्युदात्त-
त्वम् । अवधीः लुङ्गिचेतिहन्तेर्वधादेशः । पृतन्युम् पृतनाशब्दात् क्यचि कव्यध्वरपृतनस्येति
अस्यलोपः क्वाच्छन्दसीमिउमत्ययः ॥ १२ ॥

१२. भूमि पर सोये हुए पृत्र की सेना को इन्द्र ने विद्ध किया था
और शृंगी तथा जगच्छोषक पृत्र को विविध प्रकार से ताड़ना बी थी ।
इन्द्र । तुम्हारे पास जितना वेग और बल है, उससे युद्धाफाऊसी
शत्रु को वज्र-द्वारा हनन किया था ।

अभिसिध्योअजिगादस्यशत्रून्वितिग्मेनवृषमेणापुरोमेत् ।

संवज्जेणसृजद्वत्रमिन्द्रःप्रस्वांमतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्यः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन ।

वृषमेण । पुरः । अमेत् । सम् । वज्जेण । असृजत् । द्वत्रम् ।

इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अस्तेन्द्रस्यसिन्धुः साधकोवज्रः शत्रुनभिद्वन्द्वैरिणोभिलक्ष्य अजिगात् गतवान् जिगा-
तिर्विकर्मा गातिजिगातीविगतिकर्मसुपाठात् सचेन्द्रस्तिग्मेनतीक्ष्णेनवृषभेणश्रेष्ठेनायुधेनतेन
वज्रेणपुरः शत्रुस्यपुराणिभ्यभेदविधिंभञ्जवान् ततःसइन्द्रोवज्रेणस्वकीयेनवृषसमसृजत् संयो-
जितवान् संयोज्यचशाशदानः वृत्रं हिंसन् स्वांमर्तिस्वकीयां हपेपितांबुद्धिमातिरत्यकर्षेणवर्धि-
तवान् ॥ सिन्धुः विधुसंराजौ अस्मादौणादिकोमक् कित्वादगुणः प्रथमस्वरःशिष्यते । अजि-
गात् गास्तुतौ अत्रतुगत्यर्थः शुभोत्यादित्वात्सुः द्विर्भावेबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्यम् । अ-
भेत् मिदिर्विवारणे अभिप्राये व्यत्ययेनशाप् तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् लघूपधगुणेहलृध्यान्त्य-
इतिविलोपः यद्वा लुङिङ्वेर्लुक् । अतिरत् प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः यद्वा तरतेत्यत्ययेनशः कृतइङ्ग-
तो रितीत्वम् । शाशदानः शत्रुशतने अस्माद्यङन्तावशानच् तस्यछन्दस्युभयोरपि आर्धधातुक-
त्वाद्विलोपयलोपौ सार्वधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र का कार्य-साधक वज्र शत्रु को लक्ष्य कर गिरा था ।
इन्द्र ने तीक्ष्ण और श्रेष्ठ आयुध-द्वारा वृत्र के नगरों को विविध प्रकार
से भिन्न किया था । अन्त को इन्द्र ने वृत्र पर वज्र-द्वारा आघात
किया था और उसे भारकर मली भाँति अपना उत्साह
बढ़ाया था ।

आवःकुत्समिन्द्रयस्मिन्चाकन्प्रवोयुध्यन्तं दशद्युम् ।

शफच्युतोर्रेणुर्नक्षतद्यामुच्चैत्रेयोनृपास्त्रायतस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम्
वृषभम् । दशद्युम् । । शफच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्याम् । उत् ।
श्वैत्रेयः । नृसस्याय । तस्थौ ॥ १४ ॥

हेइन्द्रकुत्संएतन्नामकंगोत्रप्रवर्तकमृषिं आवःरक्षितवानसि यस्मिन्कुत्सेचाकन्स्तुतिकाम-
यमानोवर्तसे तंकुत्समितिपूर्वज्ञान्यः तथादशद्युंएतन्नामकंदशसुदिक्षुदीप्यमानमृषिंभावः प्रक-
र्षेणरक्षितवानसि कीदृशं युध्यन्तंस्वकीयैःशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वन्तं वृषभंगुणैःश्रेष्ठंशफच्युतःत्वदी-
याम्बस्यशफात्तितोरेणुर्धूलिर्घाद्युलोकंनक्षतमामोति श्वैत्रेयः त्विन्नाख्यायायोषितःपुत्रः पुरा-
शत्रुभयात्जलेमग्नः सन्त्यदनुग्रहात् नृसस्याय मृभिःपुरुषैःसोढव्याय उत्तस्यौजलादुत्थितवा-
न् ॥ चाकन् चकत्प्रौ अस्माग्न्यन्तावशात् छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाणिलोपः शब्भा-
दश्च प्रथमस्वरेणान्तोदात्तत्वम् यद्वा कमुकान्तावित्यस्मात् यद्दुल्लगन्ताल्लङिसिपिअभ्यासस्यनु-
गमावच्छान्दसः दीर्घोक्तिद्विदीर्घत्वम् सिलोपे भोनोधातोर्द्विभक्त्यनकारः धातुस्वरः य-
द्वातयोगावनिघातः । युध्यन्तं व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । दशद्युं दीन्यतेःप्रकाशार्थात् सम्पदादित-

क्षणः किं छोः श्रुदित्पू दशसुदिसुद्युर्नस्यसौदशद्युः छान्दसंहस्वत्वम् यद्वा द्युशब्दोहर्ना-
मस्यपठितः तेनप्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशोलक्ष्यते बहुमीहोपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । शफभ्युतः
शफेनभ्युतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । नक्षत णक्षगवौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । श्वै-
त्रेयः श्वित्रायावपत्यं स्त्रीभ्योऽङ्क् । नृषसाय शकिसहोभ्येतिकर्मणिषत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
समासेकदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदादितिषत्वम् संहितायादीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र ! तुम जिस कुत्स की स्तुति को चाहते हो, उसी कुत्स
की तुमने रक्षा की थी । तुमने युद्ध-रत, खेष्ट और बसों दिशाओं में
वींष्टिमान् दशद्यु की रक्षा की थी । तुम्हारे घोड़ों के सुर्गों से पतित
घूलि घुलोक तक फैल गई थी । शत्रु भय से जल में मग्न होकर भी
इवेत्रेय श्वि, मनुष्यों में अग्रणी होने की अभिलाषा से, आपके अनुग्रह
से बाहर निकल आये थे ।

आवः शमदृष संतुभ्यास्तु क्षेत्रज्ञे षे मधवन्धि व्यंगाम् ।

ज्योक् चिदत्र तस्थि वांसो अक्रच्छत्र्यतामधरा वेदनाकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

आवः । शमम् । वृषभम् । तुभ्यास्तु । क्षेत्रज्ञे षे । मधवन् ।

श्वित्र्यम् । गाम् । ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थि वांसः । अक्रन् ।

शत्रुदृयताम् । अधरा । वेदना । अकरित्यकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

हमधवन् धनवन्निन्ध्विन्ध्वं श्वित्रायाः पुत्रपूर्वोक्तं पुरुषं वावः रक्षितवानसि किमर्थं क्षेत्रज्ञे-
ने शत्रुभिः सह युद्धवेलायां क्षेत्रप्राप्त्यर्थं कीदृशं शमं त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य-
शान्तं वृषभं गुणेः श्रेष्ठं तुभ्यास्तु गां जलेषु गतं मम मित्यर्थः तुभ्यामर्जुनमिति उदकनामस्य पठितत्वात् अ-
त्र अस्माभिः सह युद्धे ज्योक् चिद चिरकालमपि तस्थि वांसः अवस्थिताः सन्तः अक्रन् यैवैरिणः
शत्रुत्वमकुर्वन् शत्रूयतां शत्रूनात्मनश्छत्वा तेषां अधरा वेदना निरुद्धानि दुःखानि त्वं अकः कुरु ॥
तुभ्यशन्दोत्तरिक्षवचनः तत्र भवास्तुमियाः तुभ्याद्भक्तिषन् वस्येपादेशः इकारलोपश्छान्द-
सः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । क्षेत्रज्ञे षे जेषु षुप षुपे षुपतौ अस्मात्सम्पदादि लक्षणः किं क्षेत्रस्य जे-
दक्षेत्रजेद् सप्तासान्तोदात्तत्वम् अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्वित्र्यं
श्वित्रायां भवः प्रवेच्छन्दीप्तिमत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । तस्थि वांसः तिष्ठतेः कस्य वस्ये-
काज्जाद्वसामितोऽङ्गमः । अक्रन् करोतेर्लुङ्मिषे वसेत्यादिनावेर्लुङ् । शत्रुयतां शत्रूना-
त्मनश्छन्तीति शत्रूयन्तः श्रुप आत्मनः क्यजितिक्यच्त्तदन्ताच्छत् तस्य लसार्वाषाणुका नुदात्तत्वे
एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् तस्य च पूर्वत्रासिद्धत्वेनेभ्यतइत्युक्त्वाच्छत्रन्तमन्तोदात्तत्वमिति श-
त्रुनुमोनश्चादीति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अधरा वेदनेत्युभयप्रशेच्छन्दसि बहुलमिति शेषः ।
अकः करोतेर्लुङ्मिषे वसेत्यादिनावेर्लुङ् गुणः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र ! सौम्य, खेष्ट और जल-मग्न इवेत्रेय को क्षेत्र-प्राप्ति
के लिए तुमने बचाया था । जो हमारे साथ बहुत समय से युद्ध कर
रहे हैं, उन शत्रुताकाङ्क्षी लोगों को तुम वेदना और दुःख दो ।

त्रिभिन्नोऽद्येति चतुर्थसूक्तं द्वादशार्चं ऋषिश्चान्यस्माद्वेदेषु रिति परिभाषया आङ्गिरसोऽहिरण्यसू-
पऋषिः अश्विनौ देवता कवी चक्रेति नवमी आनोऽश्विनेति द्वादशी च विष्णुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभा-
षया जगत्पः त्रिष्टुदद्वादशाश्विनं नवम्यन्तेति ष्टुभा वित्यनुक्रमणिका । मातरनुवाके आश्विनेऽक-
तौ जागते छन्दसि इदं सूक्तम् अथाश्विन इति स्वर्ण्डेऽस्त्विति मः-त्रिभिन्नोऽद्येति चतुर्थावापृथिवी इति जा-
गतमिति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् मातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

त्रिभिन्नोऽद्या भवतं न वेदसा विभुर्वायाम उतरातिरश्विना ।

युवोर्हियं च हिम्येव वाससोभ्यायं सेन्या भवतं मनीषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतम् । न वेदसा । विष्णुः । वायम् ।

यामः । उत । रातिः । अश्विना । युवोः । हि । यन्म । हिम्या इव ।

वाससः । अभिः आयं सेन्या । भवतम् । मनीषिभिः ॥ १ ॥

हे न वेदसाश्विना मेधाविना ऋषिदेवौ न वेदा इति मेधाविनाम् न वेदाः कविः मनीषीति तन्नाम-
मुपठितत्वात् तादृशौ युवांश्चिद्विचारमपि अद्यास्मिन्कर्मणि नः अस्मदर्थं भवतं भागतौ भवत-
म् अत्र त्रिरिति वचनं सवनत्रयापेक्षं आदरातिशयोक्त्यर्थं वा त्रिषत्या हि देवा इति श्रुत्यन्तरात्
वायुवयोः यामोगमनसाधनभूतोरथो विभुः व्याप्तः उत अपि चरातिः दानं विभुरिति शेषः युवोर्युवयो-
रुभयोर्यं च हि परस्परनियमनरूपः सम्बन्धविशेषोऽस्ति खलु तत्र दृष्टान्तः—वाससः सूर्यरश्म्या-
च्छादनयुक्तस्य वासरस्य हिम्येव हिमयुक्तयाराभ्येव यथाराभ्या सह दिवसस्य सम्बन्धः कदाचिद-
पि नापैति तद्वत् युवामुभौ मनीषिभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः मनीषीति मेधाविनाम् मनीषीम-
न्धावेति तन्नाममुपठितत्वात् अभ्यायं सेन्या अभितो नियन्तव्यौ अनुग्रहवशात्तदधीनौ भवतम् ॥
अद्य निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः न वेदसा विपरीतं न विचरति न वेदसौ विदज्ञाने इत्यस्मादौणा-
दिकोऽसुन् न अस्मासे न प्राणनपादित्वादिना न कारस्य प्रकृतिभावः सुपांसुलुगित्याकारः आम-
क्षितनिघातः । यामः यायवेगम्यतेनेनेति यामोरथः आर्तिस्त्वित्यादिनामन् नित्वादाद्युदात्तत्वम्
यद्वा यमवपरमे इत्यस्मात्कर्मणि षञ् वृषादिपुपाठादाद्युदात्तत्वम् । रातिः रादाने इत्यस्मात् प्रा-
वेक्तिन्मध्वे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वम् । युवोः सुपांसुपो भवन्तीति षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचनादे-
शः अतश्चादेशविषयत्वाद्योचीति यत्वं न भवति शेषेऽपि इति टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्त्वेव विभक्ते-

समानेअवचिरवद्यगोहनात्रिरययज्ञमधुनामिमिक्षतम् ।
 त्रिर्वाजवतीरिषोअश्विनायुवंदोषाअस्मभ्यमुषसंश्चपिन्वतम् ॥ ३ ॥
 समाने । अहन् । त्रिः । अवयः गोहना । त्रिः । अय । यज्ञम् ।
 मधुना । मिमिक्षतम् । त्रिः । वाजवतीः । इषः । अश्विना । युवम् ।
 दोषाः । अस्मभ्यम् । उषसः । च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥

हेअश्विनाअश्विदेवौयुवंयुवाभुगौसमानेअहन्नेकस्मिन्ननुष्ठानदिनेत्रिरवद्यगोहना त्रि-
 वारमनुष्ठानगतानांदोषाणांसंवरणकारिणौभवतम् । अद्यास्मिन्दिनेयज्ञंयज्ञगतंहविःमधुनामधुर-
 सेनत्रिर्मिमिक्षतंत्रिवारंसिञ्चतम् किञ्च दोषाउपसंभरात्रीर्दिवसांभरात्रिषुदिवसेयुवनैरन्त्येणवा-
 जनतीःबलकारिणीरिषोचामिअस्मभ्यंपिन्वतंसिञ्चतंप्रयच्छतमित्यर्थः॥ अहन् सृष्टांसृष्टुगितिस-
 मन्त्यालुक् । अवद्यगोहनागुहसंवरणे अवद्यगूहयितारौ नन्द्यादित्वात् ल्युः ऊदुषघायागोहइति-
 प्राप्तास्यकृत्वस्याभावश्छान्दसः । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिष्काचउपदेशेनुदात्तादित्वादितीदप्रतिषेधः
 हलन्ताच्चेतिसनःकिञ्चाहधूपधगुणाभावः द्विर्भावहलदिशेवौ बलकत्वपत्वानि । वाजवतीः
 उगितश्चेतिङीप् । पिन्वतं पिविमिविणिविसेचने इदित्वाच्नुम् कर्तरिश्च ॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय । तुम एक दिन में तीन बार यज्ञानुष्ठान का दोष
 शुद्ध करो । आज तीन बार मधुर रस से यज्ञ का हव्य सिक्त करो ।
 रात और दिन में तीन बार पुष्टिकर अन्न-द्वारा हमारा भरण करो ।
 त्रिर्वर्तिर्यातंत्रिरनुव्रतेजनेत्रिःसुप्रान्येत्रेधेवशिक्षतम् । त्रिर्नान्द्यंवह-
 तमश्विनायुवंत्रिःपृक्षोअस्मेअक्षरेवपिन्वतम् ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुव्रते । जने । त्रिः । सुप्रः अन्ये ।
 त्रेधाइव । शिक्षतम् । त्रिः । नान्द्यम् । वहतम् । अश्विना ।
 युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षरोइव । पिन्वतम् ॥ ४ ॥

हेअश्विनायुवंत्रिर्वर्तिर्यातंत्रिरनुव्रतेजनेत्रिःसुप्रान्येत्रेधेवशिक्षतम् तथा अनुव्रतेअ-
 स्मदनुकूलव्यापारयुक्तेजनेत्रिर्वर्तिर्यातंत्रिवारंवदनुग्रहायगच्छतम् त्रिःसुप्रान्येत्रिवारंसुप्रप्रकर्षेणभव-
 द्भारंरक्षणीयेप्रवर्तमानानस्मात्त्रेधेवत्रिभिरवपकरैःशिक्षतंपुनःपुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः तथा
 नान्द्यंनन्दनीयंसन्तोषकरंफलंत्रिर्वहतंप्रापयतम् अस्मे अस्मात्पृक्षोचंत्रिःपिन्वतंत्रिवारंप्रयच्छतम्
 तद्वद्वहन्तः—अक्षरेवअक्षराण्युदकानि अक्षरास्त्रोतः तृप्तिरितिवन्नामसृष्टाया तानिपर्जन्योयथा
 प्रयच्छतितद्वा ॥ वर्तिः वर्ततेत्रेतिवर्तिर्गृहम् इपिपिरुहिवृतीत्यादिनाइत्ययः सृष्टांसृष्टुगितिद्दि-
 त्तयिकवचनस्यसुआदेशः । सुप्रान्ये उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेःकर्मणिण्यत् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य-
 इतिवृद्धभावः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । शिक्षतं शिक्षविद्योपादाने । नान्द्यं ण्यदन्तः । पृक्षः

पृचीसम्पर्के अमृनिमुहागमः । अस्मे सुपांसुलुगितिशेवादेशः । अक्षराश्च अश्वत्तेव्यामुवन्ती-
त्यक्षराणिउदकानि औणादिकः वस्तरःप्रत्ययः शैलोपः ॥ ४ ॥

४. अश्वत्तम् । हमारे घर में तीन बार आओ । हमारे अनुकूल
व्यापार में सगे मनुष्य के पास तीन बार आओ । रक्षा करने योग्य
मनुष्य के पास तीन बार आओ । हमें तीन प्रकार शिक्षा दो । हमें तीन
बार आनन्द-जनक फल प्रदान करो । जैसे इन्द्र जल देते हैं, उसी
प्रकार हमें तीन बार अन्न दो ।

त्रिनांरयिर्वहतमश्विनायुवत्रिदेवतातात्रिरुतावतंधियः । त्रिःसौभ
गत्वंत्रिरुतःश्रवांसिनस्त्रिष्टंवांसूरेदुहितारुहद्रथम् ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । रयिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवताता ।

त्रिः । उत । अवतम् । धियः । त्रिः । सौभगत्त्वम् । त्रिः । उत ।

श्रवांसि । नः । त्रिःस्थम् । वा । सूरे । दुहिता । आ । रुहत् । रथम् ॥ ५ ॥

हेअश्विना युवयुवानोस्मात् रयिधनंविर्वहतंविवारंपापयतंदेवतातौ देवैर्युक्तैर्मणिभिः
विवारमागच्छतमितिशेषः उतअपिचधियोस्मदुद्धीःत्रिःविवारंरक्षतंसौभगत्वम् सौभाग्यंविर्वह-
तमितिशेषः उतअपिच श्रवांस्यन्निनःअस्मभ्यंविर्वहतम् वायुवयोःसम्बन्धिनंविष्टंषक्रत्रयेव-
स्थितंरथंसूरेसूर्यस्यदुहितापुत्री दुहितादुर्हितादूरेद्वितेवियास्कः । साआरुहवती ॥ देवताता स-
र्वदेवासाविलितित्स्वार्थिकस्ताविलुपत्ययः तेनदेवतातिशब्देनवेषसम्बन्धोयशोलक्ष्यवे वेषवाता म-
त्तइतितन्मागमपठितत्वात् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसङ्ख्यादेशः । त्रिष्टं
त्रिपुचक्रेषुतिष्ठतीतिविष्टः सुपिस्थइतिकः अम्बाम्बेत्यादिनासकारस्यषत्वम् । सूरे सूपरेणे सु-
सूधारुधिम्यःक्रन् इविकन् निच्वादाद्युदात्तः विभक्तिव्यत्ययः । रुहत् रुमृहरुहिष्यच्छन्दसीति
पुरकावेशः ॥ ५ ॥

५. अश्विहय । हमें तीन बार धन दो । देव-युक्त कर्मा-
नुष्ठान में तीन बार आओ । हमारी बुद्धि-रक्षा तीन बार करो ।
हमारा तीन बार सौभाग्य-सम्पादन करो । हमें तीन बार अन्न दो ।
तुम्हारे त्रिचक्र रथ पर सूर्य की पुत्री चढ़ी हुई है ।

त्रिनांअश्विनादिव्यानिभेषजात्रिःपार्थिवानित्रिरुदत्तमज्यः ।

ओमानंशंयोर्ममकायसूनवेत्रिधातुशर्मवहतंशुभस्पती ॥ ६ ॥ ४ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । दिव्यानि । भेषजा । त्रिः । पार्थिवानि ।

त्रिः । ऊम् इति । दत्तम् । अतुःभ्यः । ओमानम् । शर्मयोः ।

ममकाय । सूनवे । त्रिधातु । शर्म । वहतम् । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥ ४ ॥

हे अश्विना नः अस्मभ्यं दिव्यानिद्युलोकवर्तीनि भेषजाऔषधानि विर्दत्तं तथापार्थि-
वानिपृथिव्यामुत्पन्नानिऔषधानि विर्दत्तं अद्भ्यः अन्तरिक्षसकारादपि औषधानि विर्दत्तं आपद्-
त्यन्तरिक्षनाम आपःपृथिवीभूरितितन्नाममुपाठात् शंयोरेतन्नामकरमबृहस्पतिपुत्रस्य तेशंयुं
बार्हस्पत्यमबृधन्मितिज्ञाणान्तरात् तस्यसम्बन्धिनोमानंष्टुत्वविशेषममकाय सूनवेमदी-
यायपुत्रायदत्तं हे शुभस्पतीशोभनस्यौषधजातस्यपालकौयुवांविधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रय-
शमनविषयंस्तुसंवहर्षमापयतम् ॥ दिव्यानि दण्डादित्वाद्यमत्ययः । अद्भ्यः ऊर्द्धिमित्यादिनावि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । ओमानं अवतरेत्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिर्ज्वरत्वरेत्यादिना अकारवकार-
योक्तृत्वं सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणो गुणः यद्विज्वरत्वरेत्यत्रानुनासिकेचेतिनानुवर्तेत तर्हिपूर्वेणैव
सूत्रेणवकारस्यऊर्द्धादेशोभविष्यति । शुभस्पती शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणःकिं पृथ्याःपतिपुत्रे-
विसंहितायां विसर्जनीयस्यसत्त्वम् सुवामच्चित्तेइतिपराङ्मद्भावात्पृथ्यामच्चित्तसमुदायस्याष्टमि-
कंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय । दिव्य लोक की औषध हमें तीन बार दो ।
पार्थिव औषध तीन बार दो । अन्तरिक्ष से तीन बार औषधप्रदान
करो । बृहस्पति के पुत्र शंयू की तरह हमारी सन्तान को सुख-दान
करो । शोभनीय-औषध-रक्षक । तुम वात, पित्त, श्लेष्मा आवि
आवि तीन धातु-सम्बन्धी सुख दो ।

त्रिनोअश्विनायजतादिवेदिवेपरित्रिधातुपृथिवीमशायतम् ।
तिस्रोनासत्यारथ्यापरावर्तआत्मेववातस्वसराणिगच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेदिवे । परि । त्रिधातु ।
पृथिवीम् । अशायतम् । तिस्रः । नासत्या । रथ्या । परावर्तः ।
आत्माइव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

हेअश्विनादिवेदिवे प्रतिदिनं दिवेदिवेद्यविद्यवीत्यहर्नाममुपठितत्वात् यजतायष्टव्यौयु-
वानोस्मदीयांपृथिवीवेदिरूपांभूमिं परि सर्वतःप्राप्य त्रिधातुकस्यात्रययुक्तेआस्तीर्णेवार्हिषिअ-
शायतंशयनंकुरुतम् हेरथ्यारथ्यौरथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याकाऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपावे-
दीर्गच्छतम् तत्रदृष्टान्तः—स्वसराणिशरीराणिआत्मेववातः यथाप्राणिनामात्मभूतःप्राण-
वायुः तदीयानिशरीराणिगच्छतिद्वय ॥ यजता यजतेर्भृष्टशरीत्यादिनाअवच् चित्तइत्यन्तो-
दात्तत्वम् । त्रिधातु त्रेधाधीयतेनिधीयतइतित्रिधातु सिद्धनिगमीत्यादिनाधाजस्तुन् निच्चादा-
द्युदात्तत्वम् सभासेकुत्तरपदमरुतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते मुपांस्तुतिस्त्रिभ्यः लुक् । अशा-
यतम् अवादित्वाच्छपोल्लुक् अशयातामित्यस्यह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या सत्सुसाधुस-

त्यौनसत्यौअसत्यौ नअसत्यौ सत्पावेदनासत्त्वित्यौर्णवाप्रइतिपास्कः । नप्राणनपादित्यादि-
नानअःप्रकृतिभावः । रथ्या रथाहौस्वामिनावित्यर्थः छन्दसिचेतियप्रत्ययः । स्वसराणि सरन्तिम-
च्छन्तीतिसराइन्द्रियाणि स्वकीयाःसरा । षांशरीराणाम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. अश्विद्वय । तुम हमारे पूजनीय हो । प्रतिदिन तीन बार
पृथिवी पर आगमन करके तीन कला-युत कुशों पर शयन करो ।
हे वासत्यरथिद्वय ! जिस प्रकार आत्म-रूप वायु शरीरों में जाती है,
उसी प्रकार तुम धी, पशु और वेदी नाम के तीन यज्ञस्थानों में
आगमन करो ।

त्रिराश्विनासिन्धुभिःसप्तमातृभिस्त्रयआहावास्त्रेधाहविष्कृतम् ।

तिस्रःपृथिवीरुपरिप्रवादिवोनाकैरक्षेथेद्युभिरक्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिन्धुभिः । सप्तमातृभिः । त्रयः । आहावाः ।

त्रेधा । हविः । कृतम् । तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः ।

नाकम् । रक्षेथे इति । द्युभिः । अक्तुभिः । हितम् ॥ ८ ॥

हेआश्विना सप्तमातृभिःइममेगन्नइत्यादिप्रश्नोक्तःसप्तसंख्याकाःगङ्गाद्यानद्योमातरःउत्पा-
दिकायेषांजलविशेषाणविसप्तमावरजैःसिन्धुभिःस्यन्दनस्वभावेऽजैः वसतीवरीनामभिः त्रिःसो-
माभिषवःकृतइविशेषः तथाचान्यत्रनासणेसमाम्नातम्—अष्टौकत्वोभिषुणोदिएकादशकत्वोद्वि-
तीयंद्वादशकत्वस्तृतीयमिति । आहावाः यथोक्तजलमुक्तस्यसोमस्याधारभूताःकूपसदृशास्त्रयःत्रि-
संख्याकाद्रोणकलशाधवनीयपूतघृदाख्यानिष्पन्नाइतिशेषः तेषुभिषुपात्रविशेषेषुत्रेधात्रिभिःप्र-
कारैःसवनत्रयगतैः हविष्कृतंसोमाख्यंहविःसम्पादितंद्रव्यंवर्यतइतिशेषः तिस्रःपृथिवीरुपरित्रि-
भ्यःपृथिव्यादिलोकेभ्यःऊर्ध्वप्रवापन्नतौगच्छन्तौयुवां दिवोनाकंद्युलोकसम्बन्धिनमादित्यैरक्षेथे
कीदृशानाकंद्युभिरहोभिरकुभिरात्रिभिश्चद्विंशस्थापितंअह्निसूर्यजदेविराशवस्तंगच्छति इत्ये-
वमहोरात्राभ्यांसूर्योव्यवस्थापितइत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः बहुव्रीहिस्वरः । आहावाः निपानमा-
हावइतिआहपूर्वावह्यवेरप्रत्ययः सम्प्रसारणंवृद्धिश्चनिपातनात् थायादिनोत्तरपदान्वोदात्तत्व-
म् । प्रवा व्युद्भुद्गवौ प्रवेतेगच्छतइतिप्रवौ पचाद्यच् सुपांसुलुगित्याकारः । नाकं नास्मिन्नक-
मस्तीतिनाकः नप्राणनपादित्यादिनानअःप्रकृतिभावः । द्युभिः ऊर्ध्वदमित्यादिनाप्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तस्यदिवोऽल्लितप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

८. अश्विद्वय । सिन्धु आदि नदियों के सप्त मातृ-जल-द्वारा
तीन सोमाभिषव प्रस्तुत हुए हैं । तीन कलस और हव्य भी तैयार हैं ।
तुमने तीनों संसारों से ऊपर जाकर दिवा-रात्रि-संयुक्त आकाश के
सूर्य की रक्षा की थी ।

क॒त्रीच॒क्रात्रि॒वृत्तो॒रथ॑स्य॒क॒त्रयो॑व॒न्धुरो॒येस॑नी॒ळाः ।

क॒दायो॒गोवा॒जिनो॒रास॑भस्य॒येन॑य॒ज्ञाना॑सत्योप॒धाथः ॥ ९ ॥

क॒ । त्री॒ । च॒क्रा । त्रि॒वृत्तः । रथ॑स्य । क॒ । त्रयः॑ । व॒न्धुरः । ये ।

स॒नी॒ळाः । क॒दा । यो॒गः । वा॒जिनः॑ । रा॒सभ॑स्य । येन॑ । य॒ज्ञम् ।

ना॒सत्या॒ । उ॒प॒धाथः॑ ॥ ९ ॥

हेनासत्यावश्विनौ विवृतः त्रिसंख्याकैरभिभिरुपेतस्य भवदीयस्परथस्य ईषाद्वयं पूर्वभागे-
संयुज्यते सेयमेकाग्रिः पृष्ठभागे वियुज्यते तत्र कोणद्वयं सम्पद्यते ईदृशस्परथस्य सम्बन्धीनि त्रीच-
क्रा त्रीणि चक्राणि क कुत्र स्थितानि इत्यस्माभिर्न दृश्यन्ते येकाष्टविशेषाः सनीळाः नीडं गृहसद-
शं रथस्योपधुपवेशनस्थानं तेन सह वर्तन्त इति सनीळाः तेषां विरोधाः बन्धुरः नीडबन्धनाधारभू-
तास्यः अक्षेण सहिते देहेष्वेते विसंख्याकाः क कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायन्ते वाजिनो व-
ल्वतो रासभस्य भवदीयाश्च स्थानीयस्य गर्दभस्य योगोरथे योजनं कदा कस्मिन्काले निष्पन्नमित्य-
स्माभिर्न दृश्यते येन च क्रत्रयनीडकाष्टत्रयरासभयोजनसहिते न रथेन यज्ञमस्मदीयं यागस्थानं उप-
धाथः युवांममुधः सादृशस्परथस्येति पूर्वशान्वयः ॥ त्रीचक्रा उभयत्रापिशेच्छन्दसि बहुलमिवि-
शेलोपः । बन्धुरः बन्धेरौणादिक उरप्रत्ययः बल्वंछान्दसम् । सनीळाः दोषसर्जनस्ये-
तिसंभावः ॥ ९ ॥

९. हे नासत्य-अश्विद्वय । तुम्हारे त्रिकोण रथ के तीन चक्र कहाँ
हैं ? बन्धनाधार-भूत नीड या रथ के उपवेशन-स्थान के तीनों काठ
कहाँ हैं ? कब बलवान् गर्वभ तुम्हारे रथ में जोते जाते हैं, जिनके
द्वारा हमारे यज्ञ में आते हो ।

आना॑सत्या॒गच्छ॑तं हूय॑ते ह॒विर्म॑ध्वः पि॒वतं॑ मधुपेभि॒रास॑भिः ।

यु॒वो हि॑ पूर्वं स॒विता॑प॒सोरथ॑मृ॒ताय॑ चि॒त्रं धृ॒तव॑न्तमि॒ष्यति ॥ १० ॥

आ । ना॒सत्या॒ । गच्छ॑तम् । हू॒यते॑ । ह॒विः । म॒ध्वः । पि॒वत॑म् ।

म॒धुपे॑भिः । आ॒स॒भिः । यु॒वोः । हि॒ । पू॒र्वम् । स॒वि॒ता । उ॒षसः॑ ।

रथ॑म् । ऋ॒ताय॑ । चि॒त्रम् । धृ॒तव॑न्तम् । इ॒ष्यति ॥ १० ॥

हे नासत्यौ अश्विनौ इह कर्मण्यागच्छतम् अशास्माभिर्हविर्हूयते युवांचमधुपेभिः मधु-
रव्यपानयुक्तैरासभिः भवदीयैरास्यैः मध्वो मधुरद्वयाणि हवीं विपिवतं सविता सूर्य उषसः पू-
र्वं उषः कालात्परायुवयोरश्विनोः सम्बन्धिनं रथं ऋतायास्मद्यज्ञार्थं इष्यति हि पेरयति त्वत्तु कीदृशं
चित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिः विचित्रं धृतवन्तं अक्षाञ्जनसाधनेन धृतेनोपेतम् ॥ गच्छतम् अनु-
श्लेषाद्वत्तार्वाधातुकानुदात्तत्वेषः पित्वादानुदात्तत्वम् धातुस्वरः अत्र गच्छतं पिबतं चेति चार्थम्-

तीतिश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिहविभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । ह्यते लसार्धधातुकस्वरानुदात्त-
त्वे यकःस्वरः । मध्वः लिङ्गव्यत्ययः शसियणादेशश्छान्दसः । मधुपेभिः मधुपिबन्तीतिमधु-
पानि आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः । आसभिः पङ्क्तित्यादिनाआस्पशब्दस्यासञ्चादेशः । युवोः
युवोर्ह्ययमितिप्रसक्तम् । इष्यति इषगौ श्यनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १० ॥

१०. हे नासत्य-अश्विद्वय । आओ । हव्य देता हूँ । अपने मधुपायी
मुख-द्वारा मधुर हव्य पान करो । उषा-समय से पहले ही सूर्य ने
तुम्हारे विचित्र और घृतवत् रस को यज्ञ में आने के लिए प्रेरित
किया है ।

आनासत्यात्रिभिरेकादशैरिहदेवेभिर्यातमधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नीरपांसिमृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् ।

मधुपेयम् । अश्विना । प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि ।

मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हेनासत्या असत्येनानुतेनरहितौअश्विनाअश्विदेवौयुवांविभिरेकादशैः येदेवासोदिव्ये-
कादशस्येत्यादिमध्वप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैःसहमधुपेयंसोमात्म-
कमधुरहव्यपानमभिलक्ष्य इहास्मिन्देवयजनदेशेआयातमागच्छतम् आयुरस्मदीयमामुष्यंप्रता-
रिष्टंभवर्चयतं रपांस्यस्मदीयानिपापानिनिर्मृक्षतंनिःशेषेणशोधयतं द्वेषःद्वेषकर्तृन् सेधतंप्रतिषेधतं
सचाभुवा अस्माभिःसहावस्थितौभवतम् ॥ त्रिभिः षट्त्रिचतुर्भ्य इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकाद-
शैः एकादशानांपूरणैः तस्यपूरणइतिङट् । मधुपेयं पापाने अचोयदितिकर्मणिचत् ईदृशीत्याका-
रस्यईकारादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् मधुचतत्वेयमितिसमासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
तारिष्टम् वृषवनतरणयोः छान्दसेप्रार्थनायांलुङिच्चेःसिच् इडागमः वृत्तोवेतिपातस्येटोदीर्घस्य सि-
चिचपरस्मैपदेभ्यितिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाह्न्योगेपीत्यहभादः अत्रतारिष्टंमृक्षतंचेतिचशब्दा-
र्थप्रतीतिस्वस्यचापयोगाच्चादिलोपेविभाषेतिनिघातप्रतिषेधः आदिःसिचोन्यतरस्यामित्याद्युदा-
त्तत्वम् । मृक्षतम् मृशआमर्शने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिङोहर्थेलुङ् शलङ्गुपधादनिटःक्साइति
क्सादेशः एकाचउपदेशेनुदात्तादिवीट्प्रतिषेधः णत्वकुत्वे पूर्ववदहभादः । सेधतम् विभुगत्याम्
अत्रकेवलोपिषिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थेवर्तते प्रार्थनायांलोङ् शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्भलसार्ध-
धातुकस्वरेणधातुस्वरः पादादित्वात्तिङ्गःपरत्वाद्धानिघाताभावः । द्वेषः अन्येभ्योपिहृश्यन्तेइतिक-
र्तरिविच् भवतंद्वेषइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयास्पनिघातोभभवति समानवाक्येनिघात-
मुष्यदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । सचाभुवा सचेत्ययंनिपातःसहशब्दसमानार्थः तथाच

यास्कः—सचासहेत्यर्थइति । सचाभवत्तद्विसचाभुवौ किम् ओःसुपीतियणादेशस्यनभूसुधियो-
रितिपतिषेधः सृपांसृलुगितिबिभकेराकारः ॥ ११ ॥

११. हे नासत्य-अश्विद्वय । तैतीस देवताओं के साथ मघुपान के
लिए यहाँ आओ । हमारी आयु को बढ़ाओ । पाप का खण्डन करो ।
विद्वेषियों को रोको । हमारे साथ रहो ।

आनोअश्विनात्रिवृत्तारथेनार्वाचंरयिवहतंसुवीरम् ।

शृण्वन्तावामवसेजोहवीमिदृधेचनोभवत्तंवाजसातौ ॥ १२ ॥ ५ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिवृत्ता । रथेन । अर्वाचम् । रयिम् ।

वहनम् । सुवीरम् । शृण्वन्ता । वाम् । अवसे । जोहवीमि ।

दृधे । च । नः । भवत्तम् । वाजसातौ । १२ ॥ ५ ॥

हेअश्विना त्रिवृत्तारथेनअप्रतिहतगतित्वात्त्रिषुलोकेषुवर्तमानेनरथेनसह नोस्माकंअर्वाचं
अभिमुखंसुवीरंशोभनैर्वीरैःपुत्रभृत्यादिभिरुपेतंरयिर्धनंआवहतंआनीयमापयतम् शृण्वन्ता अ-
स्पदीयस्तुतिंशृण्वन्तौयुवांअवसेअस्मदक्षणाथंजोहवीमिआह्वयामि नोस्माकंवाजसातौसंभा-
मेवाजसातौमहाधनइतिसंग्रामनामसृपाठात् वृधेवर्धनायभवतम् ॥ सुवीरं शोभनावीरायस्येतिवहु-
वीहौवीरवीर्यैचित्पुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृण्वन्ता श्रुश्रवणे शतरि श्रुवःशृचेतिश्रुःशृभावश्च हुश्रु-
बोःसार्वधातुकइतियणादेशः सृपांसृलुगितिआकारः । जोहवीमि हेजस्पर्धायांशब्देच यद्भुक्ति
अन्यस्तस्यचेतिरुक्तसम्भारणादस्मात्तदुत्तमैकवचनेयज्ञोवेतिईडागमः । वृधे वृधुवृद्धौ इत्य-
स्मात्सम्भवादिलक्षणोभावेकिम् । वाजसातौ षण्णुदाने किंनि तितुन्नेत्यादिनाइदमतिषेधः जनस-
नेत्यादिनाआत्वम् वाजानांसाविर्यंस्मिन्नितिपूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

१२. अश्विकुमारद्वय ! त्रिकोण या त्रिलोक में चलनेवाले रथ
द्वारा हमारे पास पुत्र-भृत्यादि-संयुक्त धन लाओ । अपनी रक्षा के
लिए हम तुम्हारा आह्वान करते हैं । तुम सुनो; हमारो वृद्धि करो
और संग्राम में बल-बान करो ।

ह्याम्यग्निमित्येकादशर्चपञ्चमसूक्तम् हिरण्यस्तूपकृषिः आद्यानवमीचजगतीछन्दस्के
शिष्टासिद्धुभः छत्सस्पसूक्तस्यसवितादेवता आद्यायाःह्याम्यग्निमित्यस्याअग्निमित्रावरु-
णरात्रिसवित्राख्यालिङ्गोकादेवताः षष्ठाचानुक्रान्तम्—ह्याम्येकादशसावित्रं नवमीजगत्याद्या-
चसालिङ्गोकादेवतापादाइति । अभिष्टवपदहस्यचतुर्थेहनित्वैश्वदेवशस्त्रेइदंसूक्तंसावित्रंनिविज्ञा-
नं तृतीयस्यन्ययमेतिस्रण्डेसूत्रितम्—ह्याम्यग्निमस्यमेद्यावापृथिवीइतितिसइति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

ह्याम्यग्निप्रथमंस्वस्तयेह्यामिमित्रावरुणाविहावसे ।
ह्यामिरात्रीजगतोनिवेशनीह्यामिदेवंसवितारभूतये ॥ १ ॥

ह्यामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । ह्यामि । मित्रावरुणौ ।
इह । अवसे । ह्यामि । रात्रीम् । जगतः । निवेशनीम् । ह्यामि ।
देवम् । सवितारम् । भूतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेऽस्माकंअविनाशाय स्वस्तीत्यविनाशिनामेतियास्कः । प्रथममादौअग्निह्यामि-
इहास्मिन्कर्मण्यवसेस्मद्रक्षणायमित्रावरुणौह्यामि जगतोजङ्गमस्थपाणिजातस्यनिवेशनीउप-
वेशनहेतुभूतारात्रीरात्रिदेवतांह्यामि जङ्गमाःसर्वेपाणिनोदिवसेस्वस्वव्यापारान्कृत्वास्वस्वगृहे
रात्रावुपविशन्तीतिप्रसिद्धम् कृतयेजस्मद्रक्षार्थं सवितारंदेवंह्यामि ॥ मित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वेचे-
तिपूर्वपदस्यानङ्गादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्रीं रात्रेश्चाजसावितिङीप् । नि-
वेशनीं निविशन्तेस्यामितिनिवेशनी करणाधिकरणयोश्चेत्तियुट् टिड्ढाणजित्यादिनाङीप् । क-
तये अवतेःकिनि ज्वरत्वेरेत्यादिनावकारस्यउपधायाश्चकृ ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्त-
त्वम् ॥ १ ॥

१. अपनी रक्षा के लिए पहले अग्नि का आह्वान करता हूँ ।
रक्षा के लिए मित्र और वरुण को इस स्थान पर बुलाता हूँ । संसार
का विध्वंस-कारण रात्रि को मैं बुलाता हूँ । रक्षा के लिए सविता
देवता को बुलाता हूँ ।

आकृष्णेनरजसावर्तमानोनिवेशयन्मृतमर्त्यं च ।

हिरण्ययेनसवितारथेनावोयातिभुवनानिपश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निवेशयन् । अमृतम् ।

मर्त्यम् । च । हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति ।

भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सवितासूर्यः कृष्णेनरजसाकृष्णवर्णेनलोकेन कृष्णंकृष्यतेर्निकृष्टोवर्णइतियास्कः । लो-
कारजास्युच्यन्तइतिच अन्तरिक्षलोकोहिसूर्यागमनात्पुराकृष्णवर्णोभवति तेनान्तरिक्षमार्गे-

णआवर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेष्वप्यन्यथा अ-
मृतं मरणरहितं पाणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् तथा चारण्यकाण्डे अमर्त्यो मर्त्येनास्यो नि-
रित्येतस्य मन्त्रागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तार्थो विगम्यते-मर्त्यानि हीमानि शरीराण्यमृतैवा-
देवतेषु । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान् अमृतं अवेक्षमाणः प्रकाशयन्नि-
त्यर्थः हिरण्ययेन स्रवणं निर्मितेन रथेन आयाति अस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं मृतं मरणं
नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञो ज्ञेयमिति धृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यं मर्त्यं भवं भवेच्छन्द-
सीति यद् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । हिरण्ययेन कल्प्यवास्तव्येत्यादिनामयटोमकारस्य लोपो नि-
पातितः यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि भूस्तत्तायां भूधूस्रस्त्रिभ्यश्चन्दसीति क्युनप्रत्य-
यः योरनादेशोऽवकाशः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. अन्धकार-पूर्णं अन्तरिक्षं से बार-बार भ्रमण कर देख और
मनुष्य को सचेतन करके सविता देवता सोने के रथ से समस्त भुवनों
को देखते-देखते भ्रमण करते हैं ।

याति देवः प्रवता यात्युहता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।

आदेवो याति सविता परावतो विश्वादुरिता बार्धमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रवता । याति । उहता । याति । शुभ्राभ्याम् ।

यजतः । हरिभ्याम् । आ । देवः । याति । सविता । परावतः ।

अप । विश्वा । दुःइता । बार्धमानः ॥ ३ ॥

देवो दीप्यमानः सविता मवता मवणवता मार्गेण याति गच्छति तथा उहता उल्लेखेन ऊर्ध्वदेशयुक्ते-
न मार्गेण याति उदयानन्तरं आमभ्याह्नं ऊर्ध्वमार्गः तत उपरि आसायं मवणो मार्ग इति विवेकः तथा
यजतो यष्टव्यः स देवः शुभ्राभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्याम् श्वाभ्यां याति देवयजनदेशे गच्छति सवि-
ता देवो विश्वादुरिता सर्वाणि पापान्यपबार्धमानो विनाशयन् परावतः दूरदेशात् परावत इति दूरनाम स्रुप-
ठितत्वात् तादृशात् घुलोकात् आयाति यागदेशे आगच्छति ॥ प्रवता वनपणसम्भक्तौ अस्मात्-
पूर्वात्किम् गमादीनामिति वक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् लुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उह-
ता उत्पूर्वाद्भनवेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः भृष्टदशीत्यादिना यजेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः । विश्वा दु-
रिता उभयत्र शेषश्चन्दसि बहुलमिति शेषः ॥ ३ ॥

३. देव सविता उदय से मध्याह्न तक उर्ध्वगामी पथ से और मध्याह्न
से सायं तक अधोगामी पथ लेकर गमन करते हैं । वह पूजनीय सूर्यदेव
वो श्वेत घोड़ों द्वारा गमन करते हैं । समस्त पापों का विनाश
करते-करते दूर देश से आते हैं ।

अभीष्टं कृन्नैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रमानुः कृष्णारजो सितविषां दधानः ॥ ४ ॥

अग्निश्चतम् । कशनैः । विश्वरूपम् । हिरण्यशम्यम् । यजतः ।
बृहन्तम् । आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रभानुः ।
कृष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥ ४ ॥

सवितारथमास्थात् आस्थितवानारूढवानित्यर्थः कीदृशं अभीवृतं अग्नितोवर्तमानं त-
थाकृषानैरिष्वरूपं सुवर्णेन नानारूपं कशनं लोहमिति सुवर्णनामसुपाठात् क्वचित्सुवर्णं निर्मितगज-
पंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूपत्वं हिरण्यशम्यं अश्वानां स्कन्धेषुरथ-
योजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्खः शम्याः ताः सुवर्णमय्योरथे वर्तन्ते बृहन्तं प्रौढम् कीदृशः
सविता यजतः यष्टव्यः चित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः कृष्णारजांसि अन्धकारयुक्तयारुष्णवर्णा-
नलोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं विलस्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतं अग्नितोवर्ततइ-
त्यभीवृत् बृत्तवर्तने किप् नहि वृत्तीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाणि य-
स्यासौ विश्वरूपः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेना संज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हि-
रण्यशम्यं हृयंगलिकान्त्योः हृयंतेः कन्यन् हिरचेति कन्यन्त्ययो धातोर्हिरादेशश्च निष्वादाद्युदात्त-
त्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्थात् तिष्ठतेर्लुङि गतिस्थेति सितो लुक् । कृष्णा कृषेवं-
र्णे इति नक्प्रत्ययः शोश्चन्दसि बहुलमिति शैलोपः । तविषीं तविः सौवोधातुः एव तोर्णद्वेति टिप्-
टित्वात् टिङ्गान्नित्यादिना ङीप् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादित्वात् द्रष्टव्यम् । दधानः
ज्ञानवि अम्पस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. पूजनीय और विचित्र किरणोंवाले सविता देवता भुवनों के
अन्धकार के विनाश के लिए तेज धारण करके पास के सुवर्ण-विचित्रित
और सोने की रस्सियों से युक्त विशाल रथ पर सवार हुए ।

पञ्चमीष्टकाह—

विजनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन्त्रं हिरण्यमउगं बहन्तः ।
शश्वद्विशः सवितुर्दैव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानितस्थुः ॥ ५ ॥
वि । जनान् । श्यावाः । शितिपादः । अख्यन् । रथम् ।
हिरण्यप्रउगम् । बहन्तः । शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य ।
उपस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्थुः ॥ ५ ॥

श्यावाः एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः श्यावाः सवितुरिति निघण्टावुक्तत्वात् ते च शितिपादः श्वेतैः
पादैरुपेताः हिरण्यमउगं रथस्य मुखमीषयोरग्रं युगबन्धनस्थानं प्रउगमित्युच्यते तन्नामसुवर्णमयं
यद्युक्तं रथं बहन्तो जनान्माणि नो व्यस्यन् विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः शश्वदसर्वदा विशः प्रजाः

दैव्यस्य इतरदेवसम्बन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपस्थे समीपस्थाने तस्थुः स्थितवत्पः न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वाभुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः ॥ शितिपादः शितपः श्वेतवर्णाः पादाभ्यां शितिपादाः सुपांशुलुगितिजसः सुआदेशः यद्वा शितिः श्वेतवर्णः स्फटिकादिः स इव पादोभ्यां पादस्थलोपो हस्त्यादिभ्य इति समासान्तः पादशब्दस्यान्त्यलोपः उपमानादिति हितप्रानुवर्तते पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तस्य वत्तुवीहीसमासे शितेर्नित्यावहृच्च बहु-
व्रीहावभसव्यविप्रकृतिस्वरत्वम् । अल्पन् स्यातेर्लुङि अस्यतिवकीत्यादिना चुरङादेशः । हिर-
ण्यमङ्गम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहन्तः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातु-
कस्वरेण धातुस्वरः छुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन सप्तशिष्यते । दैव्यस्य तस्येदमित्यर्थे देवाद्यञ-
आविति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयोञ् तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्त-
त्वम् । उपस्थे आलभ्योपसर्गे इति कः आवोलोप इति चेत्याकारलोपः मरुद्भादित्वात्पूर्वपदान्तो-
द्भवत्वम् ॥ ५ ॥

५. श्वेत पंरोंवाले श्याव नाम के घोड़े सुवर्ण युग या सोने की
रस्सियोंवाले रथ को लेकर मनुष्यों के पास प्रकाश करते हैं ।
सूर्यदेव के पास मनुष्य और संसार उपस्थित हैं ।

षष्ठीश्रुचमाह—

तिस्रोधावः सवितुर्द्वा उपस्थौ एकायमस्य भुवने विराषाद् ।

आणिं न रथ्यं ममृताधितस्थुरिद्वर्षी नृयउतच्चिकेतत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

तिस्रः । धावः । सवितुः । द्वौ । उपस्था । एका । यमस्य । भुवने ।

विराषाद् । आणिम् । न । रथ्यम् । अमृता । अधि । तस्थुः । इह ।

ब्रवीतु । यः । ऊम् इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

धावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्ति सत्सि संख्याकाः सन्ति तत्र द्वौ लोकौ सवितुः
सूर्यस्य उपस्था समीपस्थाने वर्तते द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् एकामभ्यमाभूमिर-
न्तरिक्षलोकः यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाद्विरान्गन्तुं सहते भेताः पुरुषा अन्तरिक्षमार्गेण य-
मलोके गच्छन्तीत्यर्थः अमृता अमृतानि चंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतीं पिजलानि वा अधितस्थुः सविता-
रमधिगम्य स्थिताः तत्र दृष्टान्तः—रथ्यमणिं रथाद्दहिरक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्यु-
च्यते रथसम्बन्धिनमणिमधिगम्य पथारथं स्तिष्ठति तद्वद् यस्तु मानवः तत्सवितुस्त्वं चिकेतत् तज्जा-
नात्सिमानव इहास्मिन्निषये ब्रवीतु केनापि कुमशक्यः सवितुर्बहिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः तिसृभ्योज-
स इति विभक्त्येव उदात्तत्वम् । द्वौ संहितायामावादेशो लोपः शाकल्यस्येति विप्रकारलोपः । उपस्था आ-
ख्याणपारांचोपसंख्यानमिति सप्तम्या आङादेशः आङो नुनासिकश्चन्दसीति प्रकृतिभावः । विरा-

षाद् वृश्चरणे घञर्थेकविधानमिति कर्मणि कः बहुलं छन्दसीति इत्वम् तथा सति व्युत्पन्न इति विरा-
इत्युक्तं भवति तान्सहति इति विराषाद् छन्दसि सहति सहेर्णिवः सहेः साहः स इति षत्वम् अन्येषाम-
पि ह्यस्य तद्वति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथस्येदं रथं रथाद्यदित्येव यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् अमु-
ता शेषे छन्दसि बहुलमिति शैर्लोपः । चिकेतत् कितज्ञाने छेदघाटागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः
जुहोत्यादित्वात् श्लुः लघूपचगुणः अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वत्तयोगादनिघावः ॥ ६ ॥

६. ध्रुलोक आवि तीन लोक हैं । इनमें ध्रुलोक और भूलोक—
वो सूर्य के पास हैं । एक अन्तरिक्ष यमराज के गृह में जाने का रास्ता
है । जिस प्रकार रथ कील का ऊपरी भाग अवलम्बन करता है,
उसी प्रकार अमर या चन्द्रमा आवि नक्षत्र सूर्य को अवलम्ब किये
हुए हैं । जो सूर्य को जानते हैं; वे इस विषय में बोलें ।

इति मध्यमस्पृष्टतीये षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

वि॒सु॒पर्णो॑ अ॒न्तरि॑क्षा॒ण्यख्य॑द्ग॒भीर॑वे॒पा अ॒सुरः॑ सु॒नी॒थः ।
के॒दानीं॑ सूर्यः॒ कश्चि॑के॒त क॒तमां॑द्यां र॒श्मि र॒स्या त॑तान ॥ ७ ॥

वि । सु॒पर्णः । अ॒न्तरि॑क्षाणि । अ॒ख्यत् । ग॒भीर॑वे॒पाः । अ॒सुरः ।
सु॒नी॒थः । के॒ । इ॒दानीं॑ । सूर्यः । कः । चि॒के॒त । क॒तमा॑म् ।
द्याम् । र॒श्मिः । अ॒स्य । आ । त॒तान् ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपवनः सूर्यस्परश्मिः सुपर्ण इति पञ्चदशरश्मिनामानीतितन्नाम सुपठितत्वात्
अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि न्यस्यत् विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशित-
वान् कीदृशोरश्मिः गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः रश्मेः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः
असुरः सर्वेषां प्राणदः तथा चान्यत्राज्जायते—सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति सुनीथः सुनयनः
शोभनप्राणः मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क्रि-
श्वर्तते तदेतद्रहस्यं कश्चिकेत को जानाति न कोपीत्यर्थः अस्य सूर्यस्परश्मिः कतमांद्यां आततान
कंध्रुलोकं रात्रौ व्याप्तवान् एतदपि को जानाति ॥ सुपर्णः नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । गभीरवेपाः दुर्बेष्टकम्पने असुन् गभीरवेपो यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः असुष्टो-
पणे अस्यति शत्रून् इत्यसुरः असेरुरन् निज्वादाद्युदात्तत्वम्, यद्वा असून् प्राणान् रातिददाती
ति असुरः आवोनुपसर्गेक इति कप्रत्ययः । सुनीथः णीञ्प्रापणे हनिकृपिनीरमिकाशिष्यः कथ-
न इति कथन् प्रादिसमासे याथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इदानीं इदं शब्दात्सप्तम्यर्थे दानीं चि-
तिदानीं प्रत्ययः इदमइति तीदम् शब्दस्येशादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः धूमरेणे सुवतीति
सूर्यः राजसूर्यसूर्येत्यादिनारुहागमसहितः ऋषप्रत्ययो निपातितः प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरे-

णाद्युदात्तत्वम् । विकेव कित्तशाने लिट् । कतमां किंजातीयां वाबहूनांजातिपरिमभेदतमचूइति
किमशब्दादहतमचू द्वित्वाद्विधोषः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. गंभीर कम्पन से संयुक्त, प्राणवायी मुतयन से संयुक्त किरणों
अन्तरिक्ष आदि तीनों लोकों में व्याप्त हैं । इस समय सूर्य कहाँ हैं;
कौन कह सकता है ? किस दिव्य लोक में सूर्य की रश्मि विस्तृत हैं ?

अ॒ष्टौ॒व्य॒स्य॒त्क॒कु॒भः॑ । पृ॒थि॒व्या॒स्त्री॒धन्व॒योज॑ना॒स॒प्त॒सिन्धू॑न् ।

हिर॒ण्य॒क्षः॑ स॒वि॒ता॒दे॒व॒आगा॒द्दध॒द्रत्ना॑वा॒शुषे॑वा॒र्याणि ॥ ८ ॥

अ॒ष्टौ । वि । अ॒स्य॒त् । क॒कु॒भः । पृ॒थि॒व्याः । त्री । धन्व॑ ।

योज॑ना । स॒प्त । सिन्धू॑न् । हिर॒ण्य॒क्षः । स॒वि॒ता । दे॒वः । आ ।

अ॒गा॒त् । दध॑त् । रत्ना॑ । वा॒शुषे॑ । वार्या॑णि ॥ ८ ॥

पृथिव्याःसम्बन्धिनीरदौककुभः प्राच्याद्याश्चतसोदिशः आग्नेय्याद्याश्चतसोविदिशश्च-
त्येवमष्टौदिशः व्यस्यत्सविताप्रकाशितवान् तथायोजनाप्राणिनः स्वस्वाभोगेनयोजयितृन्ध-
न्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् त्रीनिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान्सप्तसिन्धून्गङ्गादिनदीः समुद्रान्वा
सविताव्यस्यत् हिरण्यक्षः हितरमणीयचक्षुर्भुक्तः हिरण्यमयाक्षोवासवितदेवआगादद्दहाग-
च्छतु किंकुर्वन् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवार्याणिवरणीयानिरत्नानिदधत्प्रयच्छत् ॥ अस्यत्
स्यादेर्लुङि अस्पतिवक्तोत्यादिनाचुरङादेशः । ओ शोश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । धन्व रिविर-
विधविगत्यथाः इदितोनुमधातोरितिनुम् अस्मात्कनिन्युपृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन्
मुपांमुलुगितिभिन्नकेर्लुक् नलोपः पत्ययस्मनिच्चादाद्युदात्तत्वम् । योजना योजयन्तिप्राणिनल-
पत्रागेनेतियोजनानि नन्धादित्क्षणोत्पुः णेरनिटीतिणिजोपः पूर्ववच्छेर्लोपः । हिरण्यक्षः हिर-
ण्यमयानिअक्षीणियस्यासौहिरण्यक्षः बहुव्रीहौसक्ध्यक्षणोरितिसमासान्तः षच्पत्ययः । आगात्
एतेर्लुङिङणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिचिचोर्लुक् । दधत् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषे-
धः आभ्यस्तमोरातइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाश्वान्ताह्वान्
इत्यादिनाकमुपत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोःसम्पसारणमितिसम्पसारणंपरपूर्वत्वं
शासिवसिधसीनांचेतिषत्वम् । वार्याणि बृहत्सम्भक्तौ ऋह्लोर्ण्यत् ईहवन्देत्यादिनाआद्युदात्त-
त्वम् ॥ ८ ॥

८. सूर्य ने पृथिवी की आठों दिशाओं प्रकाशित की हैं । प्राणियों
के तीनों संसार और सप्त सिन्धु भी प्रकाशित किये हैं । सोने की
आँखोंवाले सविता हव्यदाता मजमान को धरणीय द्रव्यदान देकर यहाँ
आवे ।

नवमीसूचमाह—

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणि रुभेद्यावापृथिवी अन्तरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि रुष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति ।

अन्तः । ईयते । अर्प । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि ।

रुष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यहस्तेषु तवान् विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः विचर्षणिः पश्यतीत्यर्थः विचर्षणिः विश्वचर्षणिरितिवक्ष्यामस्तु पाठाद् सविता देवः उभेद्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईयते गच्छति अमीवां रोगादिबाधां अपबाधते सम्यक् निराकरोति तथा सूर्यवेति गच्छति यद्यपि सवितुः सूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गन्तुगन्तव्यभावः रुष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा द्यामाकाशं अभ्यृणोति सर्वतोऽन्यामोति ॥ द्यावापृथिवी दिवसश्च पृथिव्यामिति च शब्दाद्विश्वशब्दस्य द्यावादेशः देवता द्वन्द्वे चेत्युभयपदमकृतिस्वरत्वं नोत्तरपदेनुदात्तादाविति निषेधः । अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति पर्युदस्तत्वात् । ईयते ईङ्गत्वात् विङ्कतिङ्कृतिनिषातः बाधते वेति चेति समुच्चयार्थमतीत्यशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपेविभाषेति निषातमतिषेधः । वेति वीगतिव्याप्तिमजनकान्यसनत्वादानेषु अदादित्वाच्छपोलुक् तिपः पित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्यप्येषा द्वितीया तथापि विङ्कः परत्वाच्चिवाताभावः । ऋणोति ऋणुगत्वात् तनादित्वादुः वनादिपुङ्करोत्तेरेव गुणो नान्येषामिति आपिशलिमतेन गुणाभावः ॥ ९ ॥

९. सुवर्ण-पाणि और विविध दर्शन से युक्त सविता दोनों लोकों में गमन करते हैं, रोगादि का निराकरण करते हैं, उदय होते हैं और तमोनाशक तेज-द्वारा आकाश को व्याप्त करते हैं।

दशमीसूचमाह—

हिरण्यहस्तो अमरुः सुनीथः सुमृळीकः स्ववां यात्वर्वाङ् ।

अपसेधन् रक्षसो यातु धानान् अस्थाद्देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । अमरुः । सुनीथः । सुमृळीकः । स्ववान् ।

यातु । अर्वाङ् । अपसेधन् । रक्षसः । यातु धानान् । अस्थात् ।

देवः । प्रतिदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः अमृतः प्राणवाता सुनीथः सुमुनेता मशस्पइत्यर्थः सुनीथः पाकइतिम-
शस्पनामसुपाठात् सुसृळीकः सुमुसुसयिता स्ववान्वनवान् अर्वाङ्अभिमुखः कर्मदेशेगच्छतु
किञ्च अयंदेशः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानःस्तुयमानः अस्थात् स्थितवान् किंकुर्वन् रक्षसः बा-
धकत्वेनरक्षणनिमित्तभूतान् रक्षोरक्षितव्यमस्मादितियास्कैः । यातुधानानमुरान् अपसेधन्
निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयोगताः । सुसृळीकः सुमुसृळीकंसुखंयस्यासौतथोकः नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् स्वमस्यास्तीतिस्ववान् मादुपधायाइतिवत्वम् संहितायांनका-
रस्यदीर्घाददिसभानपादेइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः रोयत्वम् यलोपश्च ।
अपसेधन् विधुगत्यां शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसावधातुकस्वरेणरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । रक्षसः रक्षपालनेइत्यस्मादपादाने औणादिकःअसिप्रत्ययः यद्वा रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोवटं
करणेअमुन् तदेवामस्तीतिरक्षस्विनः मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । यातुधाना-
न् यवनिकारोपस्कारयोः तस्यादण्यन्तादौणादिकोभावेउप्रत्ययः यातवोपावनापपुधीयन्त-
इति यातुधानाः अधिकरणे ल्युट् लिटीविप्रत्ययात्पूर्वस्पोदात्तत्वम् । अस्थात् गातिस्थेतिस्ति-
चोलुक् । प्रतिदोषं दोषादोषांप्रति बीप्साक्षणेययार्थेअव्ययीभावः । गृणानः गृशब्दे कर्म-
णिलटःशानच् व्यत्ययेनआ प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वं चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. सुवर्ण-हस्त, प्राणवाता, सुनेता, हर्षदाता और घनवाता
संहिता अभिमुख होकर आर्वा । वे देव, राक्षसों और यातुधानों का
निराकरण करके प्रतिरात्रि स्तुति प्राप्त कर अवस्थित हैं ।

एकादशीष्टकमाह—

येतेपन्थाःसवितःपूर्व्यासोरेणवःसुकृताअन्तरिक्षे ।

तेभिर्नोअद्यपथिभिःसुगेभिरक्षाचनोअधिचब्रूहिदेव ॥११॥७॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुकृताः ।

अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अद्य । पथिभिः । सुगेभिः । रक्ष । च ।

नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥ ७ ॥

हेसवितःतेवपन्थामार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवोभूतिरहिताः अन्तरिक्षेसुकृताः
सुमुसुमादिताः सुगेभिः सुहुगन्तुशक्यैः तेभिः पथिभिः तैर्मार्गैः आगत्य अद्यास्मिन्दिनेनो-
स्मान् रक्षच पालनमपिकुरु तथाहेदेव नोस्माननुष्ठातुन्अधिब्रूहिच देवानामग्नेअधिकत्वेनकथय
च ॥ पन्थाः सुपांसुगुणितजसःसुः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः पूर्वैःरु-

वाः पूर्व्याः पूर्वैः कृतमिनयौ चेति यः प्रत्ययस्वरः असुगागमः । अरेणवः नञ्मुष्पामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुकृताः कर्मणिक्ः गतिरनन्तरइति गतेः मकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः सुधुगच्छन्त्ये-
ष्विति सुगाः सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्द्विप्रत्ययः कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । रक्ष इत्येतस्तिङ्-
इतिसंहितायां दीर्घः ॥ ११ ॥

११- सविता देव ! तुम्हारा मार्ग पूर्व-निश्चित, बूलि-रहित और
अन्तरिक्ष में सुनिर्मित है । वैसे ही मार्गों से आकर आज हमारी
रक्षा करो । देव ! हमारी बातें देवों के पास प्रकाश कीजिए ।

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

॥ इति प्रथमे मण्डले सप्तमो नुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमे नुवाके अष्टौ सूक्तानि तत्र प्रथमो यहुमिति विशातृ च मध्यमं सूक्तं घोरपुषः कण्वक्षत्रिः अ-
युजो बृहस्पतिः तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् युजः सतो बृहस्पतिः प्रथमतः तृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षर-
त्वात् अग्निर्देवता ऊर्ध्वऊष्वित्यादिके यूपदेवत्ये तथा चानुक्रान्तम् प्रवोर्षिशतिः कण्वो घोरआ-
ग्नेयं प्रागाथमूर्ध्वऊष्वयौ यौप्याविति ननु ऊर्ध्वऊष्वित्यादिकयोरप्यग्निर्देवतात्वेन भवितव्यं आग्नेयेकता-
वनयोरनुद्धारात् तथा हि सत्रे एनावो अग्निं प्रवो यहुमिति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात् कृत्स्नसूक्तमा-
ग्नेयमिति गम्यते यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां वसिष्ठाहोति सूक्तयोरुत्तमा मुद्धरेदिति वदुद्धारं ब्रूयात् न
च ब्रूते अतः कथं यौप्याविति नैष दोषः यूपधिष्ठानस्याग्नेः स्तुयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्ने-
येकताबुद्धारो न कृतः अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौप्यावित्येतदपि न विरुध्यते भावरनुवाके आ-
ग्नेयेकत्वोवाहते छन्दसि प्रवो यहुमिति सूक्तम् अथैव स्यारोर्षिर्वा स काष्ठ इति खण्डे सूत्रितम्—एना-
वो अग्निं प्रवो यहुमिति ।

तत्र प्रथमाष्टचमाह—

प्रवो यहुं पुरुणां विशां देवयतीनाम् ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदं न्यईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यहुम् । पुरुणाम् । विशाम् । देवयतीनाम् । अग्निम् ।

सुः उक्तेभिः । वचः ऽभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये ।

ईळते ॥ १ ॥

हे सवित्रमजमानदेवयतीनां देवान् कामयमानानां पुरुणां बहूनां विशां प्रजासृष्टाणां वो-
शुष्माकमनुमहाययहं महान्तं महः ववसिथ इति महन्नामसृष्टाया अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिः सू-
क्तरूपैर्वाक्यैः प्रेमहे प्रकर्षेण याचामहे ईमहे यामीति याज्ञाकर्मसृष्टाया अन्यइदअन्ये

प्युच्यः यमर्धिसीं सर्वतः ईळतेस्तुवन्तिवमभिप्रितिपूर्वत्रान्वयः ॥ पूरुणां नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् । विशां सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । देवयसीनां देवानात्मनश्चन्त्यो-
देवयन्त्यः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वस्येवदीर्घस्यापिप्रतिषेधः अस्याधस्या-
दितिपुनरात्वविधानावज्ञापकात् क्यजन्ताल्लटःशट् कर्तरिशप् शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेणक्यचासहैकादेशजदात्तेनोदात्तइतिशतुसुदात्तत्वम् उगितश्चेतिङीप् अ-
नित्यमागमशासनमितिबचनाच्नुमभावः एकादेशस्वरस्यपूर्वत्रासिद्धत्वेनप्यतइतिवचनात्श-
तुसुदात्तत्वंसिद्धमेवेतिशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । सूकेभिः बचेः किचकौचसंज्ञायामिति
कः याथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्वाल्लसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १ ॥

१. तुम लोग बहु-संख्यक प्रजा हो; तुम लोग वेवता की कामना करते हो; तुम लोगों के लिए, सूक्त-वाक्य-द्वारा, महान् अग्नि की हम प्रार्थना करते हैं । अन्य ऋषि लोग भी उन्हीं अग्नि की स्तुति करते हैं ।

जनासोअग्निर्दधिरेसहोवृध्विष्मन्तोविधेमते ।

सत्वंनोअद्यसुमनाइहावितामवावाजेषुसन्त्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृध्वम् । हविष्मन्तः । विधेम ।

ते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । इह । अविता । मव ।

वाजेषु । सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः अनुष्ठानारोजनाः सहोवृधं बलस्यवर्धयितारमग्निर्दधिरेवृधन्तः हविष्मन्तः हविर्यु-
क्तावयं हेअग्नेतेत्वांविधेमपरिचरेम विधतिःपरिचरणकर्मो विधेमसपर्यतीतिपरिचरणकर्मसुपठि-
तत्वात् वाजेष्वन्तेषुसन्त्यदानशीलहेअग्नेसत्वमद्यास्मिन्दिने इहकर्मणिनोस्मान् प्रतिमुमनाः शो-
भनमनस्कः अवितारक्षितामव ॥ सहोवृधं वृधुवृधौ अस्मादन्तर्भावितप्यर्थावकिप्लुदुत्तरपदम-
ल्लुतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः वसौमत्वर्थेइतिप्रत्वेनपदत्वाभावादरुत्वाद्यभावः । विधेम विधविधाने
तुदादित्वाच्छः । सुमनाः शोभनंमनोयस्यासौसुमनाः सोमनसीअलोमोषसीत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । मव पादादित्वाच्चित्कृतिङइतिनिघाताभावः अजोवस्तिङ इतिसंहितायांदीर्घः । सन्त्य ष-
ण्णुदानेकिचि तिवृत्तेत्यादिनाइत्प्रतिषेधः नकिचिदीर्घश्चेतिअनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः स-
न्तिदांता तत्रभवःसन्त्यः प्रवेच्छन्सीतियत् ॥ २ ॥

२. अनुष्ठाना लोगो ने बल-वर्द्धन-कारी अग्नि को धारण किया था । अग्निदेव ! हम हव्य लेकर तुम्हारी परिचर्या करते हैं । तुम अन्न-
दान में तत्पर होकर आज इस अनुष्ठान में हमारे प्रति सुप्रसन्न होकर
हमारे रक्षक बनो ।

तृतीयाष्टकमाह—

प्रत्वाद्दूतं दृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

महस्ते सतो विचरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति ज्ञानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतम् । दृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् । महः । ते ।

सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । ज्ञानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकं आह्वातारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं अग्निर्वैदेवानां दूत आसीदिति श्रुत्यन्तरात् । वाह्रां त्वां प्रवृणीमहे प्रकर्षेण वरणं कुर्मः महो महतः सतो नित्यं सर्वमानस्य ते तव अर्चयो दीपयः विचरन्ति विविधं प्रचरन्ति ज्ञानयः त्वदीयारभ्यो दिवि द्युलोके स्पृशन्ति तत्र त्पान् प्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्तीति विश्ववेदाः असुन् मरुद्भ्यादित्वात् पूर्वदानोदात्तत्वम् यद्वा वेद इति धननाम् विश्ववेदो धनं यस्य बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञायामिति पूर्वदानोदात्तत्वम् । महः महपूजायां किप्चेति किप् सावेकाच इति कृतस उदात्तत्वम् यद्वा महशब्दे अच्छब्दलोपश्छान्दसः । सतः अस्तेः शप्तरिभसोरलोपश्चत्यकारलोपः शतुरनुम इति विभक्त्ये रूदात्तत्वम् । दिवि ऊर्ध्वमिति विभक्त्ये रूदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि ! तुम देवताओं के होता और सर्वज्ञ हो । हम तुम्हें वरण करते हैं । तुम महान् और नित्य हो । तुम्हारी वीप्ति विस्तृत होती है । तुम्हारी किरण आकाश छूती है ।

देवासंस्त्वावरुणो मित्रो अर्यमा सन्वृतं प्रजमिन्धते ।

विश्वंसो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाशमर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रजम् ।

इन्धते । विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनम् । यः ।

ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयः ऋयो देवासः देवाः प्रजं पुरातनं दूतं त्वात्वांसमिन्धते सम्यक् दीपयन्ति योमर्त्यो भिनुष्यो यजमानस्ते तुभ्यं ददाश इति र्विदत्तवान् स यजमानस्त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वधनं जयति ॥ अर्यमा अर्यान् मिमीत इत्यर्यमा श्वन्नुक्षन्ति त्यादिना कनिमत्ययान्तो निपातितः । इन्धते जिहन्वीदीहौ अस्माह्मदिभ्यो ददेरो भग्भ्राजलोपः भसोरलोपश्चत्यकारलोपः । ददाश दामृदाने लिटिणञि लिट्त्वरेण मत्ययात् पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् यद्वा च योगादनिघातः ॥ ४ ॥

४. अग्नि ! तुम प्राचीन दूत हो । वरुण, मित्र और अर्यमा तुम्हें भली भाँति वीप्तिमान् करते हैं । जो भनुष्य तुम्हें हविर्दान करता है, वह तुम्हारी सहायता से समस्त धन विजय करता है ।

पञ्चमीष्टकमाह—

मन्द्रोहोतागृहपतिरग्नेदूतोविशामसि ।

त्वेविश्वसंगतानिब्रताध्रुवायानिदेवाअरुणवत ॥ ५ ८ ॥

मन्द्रः । होता । गृहपतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । अ॒सि॒ । त्वे इति ।

विश्व । सम॒संग॒तानि । ब्र॒ता । ध्रु॒वा । या॒नि । दे॒वाः । अ॒रु॒ण॒व॒त॥ ५॥ ८ ॥

हेअग्ने त्वमन्द्रोहर्षहेतुः होतादेवानामाह्वाता विशांयजमानरूपाणां प्रजानां गृहपतिः गृहस्पतालकोदूतोदेवदूतोसि त्वेत्वयिविश्वावता सर्वाणिकर्माणिसङ्गतानि ब्रतं कर्षरमितिकर्मनाम-
 मृषवशब्दः पठितः पृथिव्यादयो देवाः ध्रुवास्थिराणि यानि कर्माणि अरुणवत कृतवन्तः पृथिवीधा-
 रयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति तान्येतानि त्वयिसङ्गतानीति पूर्वज्ञान्वयः ॥ गृहपतिः पत्या-
 वैश्वर्ये इति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । त्वे स्रुपां स्रुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शेषादेशः त्वमावेकवचने
 इति मपर्यन्तस्यत्वादेशः शेषेलोप इति टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् अन्त्यलोप-
 पक्षे तु एकादेशस्वरेण । सङ्गतानि गमेः कर्मणि निष्ठाया मेकाच इतीदमिति शेषः अनुदात्तोप-
 देशोत्पादिना अनुनासिकलोपः गतिरनन्तर इति गतेः मकृतिस्वरत्वम् । ब्रता ध्रुवेत्युभयत्र शेलोपः ।
 अरुणवत कृविर्हिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेनात्मनेपदम् इदित्वान्जुम् धिन्वि कृण्व्योरचेत्युपत्ययः ॥ ५॥

५. अग्नि ! तुम हर्षदाता हो । तुम देवों को बुलाओ । तुम प्रजाओं के गृहपति हो । तुम देवों के दूत हो । सूर्य, पर्जन्य, पृथिवी आदि देवता जो सब अमोघ दत्त करते हैं, वे सब तुममें सम्मिलित हो जाते हैं ।

इति प्रथमस्य तृतीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

त्वेददमे सुभगे यविष्ठय विश्वमाहूयते हविः ।

सत्वं नो अद्य सुमना उता परं यक्षि देवान् सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सु॒भ॒गे । य॒वि॒ष्ठ॒य॒ । वि॒श्व॒म् । आ ।

हू॒य॒ते । ह॒विः । सः । त्वम् । नः । अ॒द्य । सु॒म॒नाः । उ॒त । अ॒प॒रम् ।

य॒क्षि । दे॒वान् । सु॒वी॒र्या ॥ ६ ॥

हेयविष्ठयपुवतमाग्ने सुभगेसौभाग्ययुक्तेत्वेददत्वम्येवविस्वसर्वहविराहूयते सर्वतःप्रक्षिप्य-
 वे सत्वं नोस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्कोभूत्वा अद्यास्मिन्दिने उत अपिच अपरं स्वस्वत्पादिक-
 मुत्तरं सर्वस्मिन्प्रपिकाळेनैरन्तर्येण सुवीर्याशोभनवीर्योपेतान् देवान् प्रक्षिप्य ॥ सुभगे शोभनोभ-

गोयस्येति बहुव्रीहौ आद्युदाचंश्च छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदाचत्वम् । यविष्ठच युवशब्दादिष्ठञ् स्थूलदूरेत्यादिनायणादेशरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः छान्दसोयकारोपजनः । यसि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । सुवीर्यां शोभनं वीर्येषां वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदाचत्वम् । सुपांस्तु गितिविभक्तेराकारः ॥ ६ ॥

६. युवक अग्नि ! सौभाग्यशाली हो । तुम्हें लक्ष्य करके सब लक्ष्य दिये जाते हैं । तुम हमारे लिए प्रसन्न-मना होकर आज और कल—सर्वदा शोभनीय वीर्य-शाली देवों का अर्चन करो ।

मन्द्रः । होता । गृहस्पतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि । त्वे इति । विश्वा । समुद्गतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृष्वता ॥ ५ ॥ ८ ॥

तंधेमिन्त्यानमस्विन उपस्वराजमासते ।

होत्राग्निर्मनुषः समिन्धते तितिर्वासो अतिस्त्रिधः ॥ ७ ॥

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनेः । उप । स्वराजम् । आसते ।

होत्राग्निः । अग्निम् । मनुषः । सम् । इन्धते । तितिर्वासः ।

अति । स्त्रिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नमस्विनः अन्नयुक्तानमस्कारयुक्तावा नमः आयुः सृजतेति अन्नानामसृपाद्या नमः—शब्दस्यान्नवाचित्वम् तादृशायजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं तंधेम् समेव पूर्वोक्तं सर्वगुणविशिष्टत्वात् तथा अनेन प्रकारेण हविः प्रदानादित्युपेगोपासते मनुषो मनुष्यायजमानाः होत्राग्निः सप्तभिर्वषट्कर्तृभिः सह होत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वन्तीति श्रुत्यन्तरात् । अग्निर्त्वासमिन्धते सम्पदीपयन्ति कीदृशामनुष्याः सिधः शत्रून् तितिर्वासः अतिशयेन वरन्तः ॥ नमस्विनः अस्मायामेधेति मतवर्था योविनिः । स्वराजं स्वभासाराजते इति स्वराट् सत्सृद्धिपेति किप् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसते आस उपवेशने अदादित्वाच्छपोलुक् । तितिर्वासः वृषवनवरणयोः छन्दसिलिङ्गितिवर्तमाने लिट् कम्पुश्चेति कम्पुः वस्वेकाजादसामिति नियमादिद्विभाषः कृतश्चातोरिदीप्त्वम् कृच्छ्रत्युतामिति गुणोहलिचेति दीर्घत्वं च न भवति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तपोरनित्यत्वात् यद्वा तिरतिः पठ्यन्तरं दृष्टव्यम् । सिधः सिधुशोषणे किप्चेति किप् ॥ ७ ॥

७. यजमान लोग नमस्कार-पूर्वक उन स्वयं दीप्तिमान् अग्नि की इसी प्रकार उपासना करते हैं । शत्रु को वृद्धतर पराजय करने की इच्छावाले मनुष्य होत्र लोगों के द्वारा अग्नि को प्रदीप्त करते हैं ।

घ्नन्तो वृत्रमतरत्रोदसी अपउरुक्षयाय चक्रिरे ।

मुवत्कण्वे वृषाद्युम्याहुतः कन्ददश्वो गार्विष्टिषु ॥ ८ ॥

घनतः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय ।
चक्रिरे । भुवत् । कण्वे । वृषा । द्युम्नी । आह्वृतः । क्रन्दत् ।
अश्वः । गोहृष्टिषु ॥ ८ ॥

हेअग्रे घनतः त्वत्सहायेनइतरेदेवाःप्रहरन्तोवृत्रमतरन्तीर्णवन्तः तदनन्तरंरोदसीद्या-
वापृथिव्यौअपोन्तरिक्षंचक्षयायमाणिनांनिवासार्थंउरुविस्तारोयथाभवतितथाचक्रिरे अप्रा-
न्दोन्तरिक्षवाची आपःपृथिवीतितन्नाममृपठितत्वात् भवांस्तु कण्वेकण्वनामकेमहर्षौवृषाकामा-
नांवर्षिता द्युम्नी धनवान् आहुतः सर्वतोहोमयुक्तश्चभुवदभवत् वषट्प्रधान्तः—गविष्टिषुगोविष-
येच्छायुकेषुसंग्रामेषुअश्वःक्रन्दत्शब्दंकुर्वन्यथाभीष्टप्रापकस्तथेत्येषः ॥ घनतः हन्तेःशतरिग-
महनेत्यादिनाउपधालोपः होहन्तेर्जिन्नेष्वितिघत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । क्षयाय
क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिनिवसन्त्यस्मिन्नितिक्षयोनिवाससंस्थानम् पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघः
क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेटिअडागमः इत्थञ्चलोपइतीकारलोपः बहुलंछ-
न्दसीतिशपोलुक् भूमुवोस्तिङ्गीतिगुणप्रतिषेधः अडागमस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरः । आहुतः
आहूयतइत्याहुतः हुवानादनयोः कर्मणिकः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रन्दत्
कदिकदिक्रदिआह्वाने शतरिनुमभावश्चान्दसः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः ।
गविष्टिषु इषश्छायाम् एषणमिष्टिः गवामिष्टिर्घेषुसंग्रामेषु बहुमीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. देवों ने प्रहार करके वृत्र का हनन किया था । वनों जगत्
और अन्तरिक्ष को, रहने के लिए, विस्तृत किया था । अग्नि बलशाली
हैं । वे गो-प्राप्ति के लिए संग्राम में हिनहिनाते हुए घोड़े की तरह
सर्वतोभाव से आहत होकर कण्व ऋषि के लिए ययेच्छ द्रव्य
वर्षण करे ।

प्रवर्येमहावीरेत्खरेसंसाधमानेसंसीदस्वमहौअसीत्येषा स्पृष्टोदकमितित्वण्डेसूजितम्—सं-
सीदस्वमहौअसीतिसंसाधमानइति ।

संसीदस्वमहौअसिशोचस्वदेववीतमः ।

विधूममग्नेअरुषमिधेध्यसृजप्रशस्तदर्शतम् ॥ ९ ॥

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतमः । वि ।

धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मिधेध्य । सृज । प्रशस्त । दर्शतम् ॥ ९ ॥

१ हेअग्रेसंसीदस्वमहौअसिपुपविश महानसिगुणाधिकोभवसि देववीतमः अतिशयेनदेवान्का-
वयमानः शोचस्वदीप्यस्व हेमिधेध्य मेघाहंपशस्व उत्कृष्टाग्नेअरुषंगमनशीलं दर्शनंदर्शनीयंधूमं

विमृजविशेषेणसम्पादय ॥ सीदस्व षट्पदविशरणगत्यवसादनेषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् प्रार्थनायां
 छोटि शपि पाधेत्यादिनासीदादेशः । महान् संहितायानकाराकारयोः-रुत्वानुनासिकायुक्तौ । शो-
 चस्व शुचदीप्तौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङ्प्रत्ययान्निघाताभावः । देव-
 पीतमः वीगतिव्याप्तिमजनकान्त्यसनसादनेषु देवान् वेतिगच्छतीतिदेववीः क्तिप्चेतिक्तिप् अ-
 तिशयेनदेववीः देववीतमः तमपःपित्वादनुदात्तत्वेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुपम् अरो-
 षणम् रुचरिषर्हिसायां धञर्थेकविधानमितिभावेकप्रत्ययः नास्तिरुषोस्येतिबहुव्रीहौनञ्प्रत्या-
 मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मिथेभ्य छन्दसिचेत्यर्हार्थेयप्रत्ययः मकारात्परइयागमञ्छान्दसः ।
 सृज सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः विकरणस्वरः पादादित्वादनघातः । दर्शतं ऋष्टशीत्यादिना-
 दशेः कर्मण्यवचप्रत्ययः ॥ ९ ॥

९. प्रशस्त अग्निदेव । बैठो । तुम बड़े हो; देवों की अतिशय
 कामना करो । तुम वीक्षित-पूर्ण बनो । हे मेधावी और उत्कृष्ट अग्नि ।
 गमनशील और सुवृद्ध धूम उत्पन्न करो ।

यंत्वादेवासोमनवेदधुरिहयजिष्ठंहव्यवाहन ।

यंकण्वोमेध्यातिथिर्धनस्पृतंयं वृषायमुपस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यवा
 हन । यम् । कण्वः । मेध्यः अतिथिः । धनः स्पृतम् । यम् ।

वृषा । यम् । उपः स्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

हेहव्यवाहनहविषोवाहकाग्रे मनवेमनोरनुग्रहायदेवासः सर्वदेवाः यजिष्ठंअतिशयेनपू-
 ज्यंयष्टुतंयंवायंत्वात्वांइहदेवमजनदेशेदधुः धृतवन्तः मेध्यातिथिः मेध्यैरतिथिभिर्गुक्तः कण्वः
 एतन्नामकोमहर्षिः यंत्वाधनस्पृतंधनेनप्रीणयितारंरुत्वादधेइतिशेषः तथावृषेन्द्रोयंत्वांदधेतथा
 उपस्तुतः अन्योपिस्वोतायजमानोयंत्वांदधेसत्वंसंसीदस्वेतिपूर्ववान्वयः ॥ दधुः छिट्युसिकित्वे
 आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं यष्टुशब्दात् तुञ्छन्दसीत्यगुणवचनादप्या-
 विशायनिकइष्टन् वुरिष्ठेमेयःस्वित्तिटलोपः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहन हव्यंवहतीतिह-
 व्यवाहनः हव्येनन्तःपादमितिबहतेज्युद् । मेध्यातिथिः मेध्याअतिथयोयस्येतिबहुव्रीहौपूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । धनस्पृतं धनैरस्मानस्पृणोतिप्रीणयतीतिधनस्पृत् स्पृमीतिबल्योः क्तिप्चे-
 त्क्तिप् तवस्तुकु क्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उपस्तुतः क्तिप्कौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्तः धाया-
 दिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. हव्यवाहो अग्नि । तुम अत्यन्त पूजा-पात्र हो । सारे देवों ने,
 मनु के लिए, तुम्हें इस यज्ञ-स्थान में धारण किया था । तुम धन-द्वारा
 प्रीति सम्पादन करो । कण्व ने पूजा-पात्र अतिथि के साथ तुम्हें धारण
 किया है । वर्षाकारी इन्द्र ने तुम्हें धारण किया है । अन्यान्य स्तुति-
 कारकों ने भी तुम्हें धारण किया है ।

एकादशीष्टकमाह—

यमग्निमेध्यातिथिः कण्वर्द्धयः कृतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमांश्चस्तमग्निवर्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेध्यातिथिः । कण्वः । र्द्धये । कृतात् । अधि ।

तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् ।

अग्निम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिः यागयोग्यामतिथयः अग्निभूयस्यतादृशः कण्वः ऋषिः ऋतादधिजादि-
त्यादध्याहृत्ययमग्निमीधेदीप्तवान् तस्याग्नेरिषोगमनस्वभावारम्भयः प्रदीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते
तथातमग्निमिमांश्चाग्निः प्रयुज्यमाना ऋचो वर्धयन्तीति शेषः यमपितृमग्निवर्धयामसि स्तोत्रै-
वर्धयामः ॥ इषे जिह्वीदीप्तौ इन्धिभवति श्याचेति लिटः कित्त्वादनिदितामिति नकारलोपः द्वि-
र्भावह्लादिशेषयोः कृतयोः सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्धत्तयोगादनिघातः । इषः इषगवौ इ-
ष्यन्ति गच्छन्तीति इषोरम्भयः । दीदियुः दीदेति श्छान्दसोधातुर्दीप्तिकर्मा लिट्युत्ति इयद्वादेशः प-
रनेकाचद्वितीयपादेशाभावश्छान्दसः । वर्धयामसि इदन्तोमसिरिति मत्तइकारागमः ॥ ११ ॥

११. पूजाहं और अतिथि-प्रिय कण्व ने अग्नि को आबिस्य से भी
अधिक दीप्तिमान् किया हं । उन्हीं अग्नि की गति-विशिष्ट किरण
दीप्तिमान् हैं । ये ऋचायें उन अग्नि को बर्द्धित करती हैं; हम भी
परिवर्द्धित करते हैं ।

द्वादशीष्टकमाह—

रायस्पूर्ध्विस्वधावोस्तिहितेभ्यो देवेष्वाप्यम् ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळमहं असि ॥ १२ ॥

रायः । पूर्धि । स्वधावः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यम् । त्वम् ।

वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हे स्वधावः अन्नवन्नमे स्वधा अर्क इति वचनाममुपाठात् अस्माकं रायोपनानि पूर्धि पूरय देहि
वा पूर्धि पूरय देहीति वा इति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेषु आप्यं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि विष्टोत्सलु
त्वं श्रुत्यस्य अन्नवणीयस्य वाजस्य राजसि ईश्वरो भवसि सत्त्वं नोऽस्मान्मृळमृत्तय महान्मुणैर-
धिकोसि ॥ रायः ऊहिदमित्यादिनाविभक्तैरुदात्तत्वम् । पूर्धि पूषात्न पूरणयोः श्रुत्यं पृक्तृभ्य-
श्छन्वसि इति हेर्धिरादेशः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् हेरपित्वेन छित्त्वाङ्गनाभावे उदोष्ठघर्षपूर्वसे-

त्पुत्त्वम् इति चेति दीर्घः । स्वधावः संवृद्धौ मतुवसोरिति रत्नम् । आप्यं अदुषधत्वाभावेऽप्यत्यये-
न पोरदुषधादितिकर्मणियत् यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् यद्वा ण्यतिष्ठान्दसमाद्युदात्तत्वम् । अत्य-
स्य अशुश्रवणे औणादिकः क्यप् तुगागमः यद्वा श्रुतिशब्दात् भवेच्छन्दसीति यत् । मृज मृजसु-
खने शस्यङ्कित्वात्तुषुषधगुणाभावः ॥ १२ ॥

१२. हे अन्न-पूजित अग्नि । हमारे धन की पूति करो । तुम्हारे
द्वारा देवों की मित्रता मिलती है । तुम प्रसिद्ध अन्न के स्वामी हो ।
तुम महान् हो । हमें सुखी करो ।

गूषोऽङ्गुयणे ऊर्ध्वऋषुण ऊतयेति द्वे पञ्चाविष्टिरिति खण्डे सूत्रितम् । ऊर्ध्वऋषुण इति द्वे इति
एतेषां भिष्टवेऽपि विनियुक्ते अथोत्तरमिति खण्डे सूत्रितम्—सस्वेत्सस्वायमग्न्यावत्स्वोर्ध्वऋषुण-
ऊतयेति द्वे इति ।

ऊर्ध्वऋषुण ऊतयेति पञ्चादेवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यत् अजिभिर्वा घद्भिर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊम् इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न ।

सविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अजिभिः ।

वाघत् अजिभिः । विह्वयामहे ॥ १३ ॥

हेयूप यद्वा गूषात्कदारुनिष्ठाग्ने नोस्माकमूतये रक्षणाय ऊर्ध्वऋषुण इति खण्डे सूत्रितम्—सविता
देवो न यथा सूर्यो देव उन्नतः स्तिष्ठति तद्वत् ऊर्ध्वऋषुणः सन्वाजस्य अजस्य सनिता दाता भविष्यति यद्य-
स्मात्कारणादजिभिः आज्येन यूपमजिभिः वाघद्भिर्वा घद्भिर्विह्वयामहे अन्न-
दानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वज्ञानवयः ॥ ऊषुणः एकः सुजीविसंहितायां
दीर्घः सुज इति षत्वं नश्च घातुस्थोरुषुण्य इति णत्वम् । ऊतये अवतेः किं निज्वरत्वेरेत्यादिना ऊर्ध्व ऊर्ध्व-
यूतीत्यादिना किं न उदात्तत्वम् । तिष्ठ शपि पात्रेत्यादिना तिष्ठादेशः अचोत्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः ।
वाजस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः संपदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता षण्णुदाने लुटि वासि
बलादिलक्षण इत् तिपोऽादेशः टिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विवादेशस्योदात्तत्वे प्राप्ते वास्यनुदात्ते-
दितितस्यानुदात्तत्वम् घातुस्वरः नलुटिति निघातप्रतिषेधः । अजिभिः अज्यक्षिप्रक्षणकान्ति-
गतिषु स्वनिकष्यजीत्यादिना इप्रत्ययः । विह्वयामहे निसमुपविश्यो ह इत्यकर्षभिमप्रायेऽप्यात्मने-
पदम् अदुषदेशाल्लसर्वघातुकानुदात्तत्वे घातुस्वरः तिष्ठिचोदात्तवतीति गतेरेनुदात्तत्वम् यद्वा चयो-
गादनिघातः ॥ १३ ॥

१३. हमारी रक्षा के लिए सूर्य की तरह उन्नत बनो । उन्नत होकर
धनदाता बनो; क्योंकि धितक्षण यज्ञ-सम्पादक लोगों के द्वारा हम
तुम्हें आह्वान करते हैं ।

चतुर्दशीष्टकमाह—

ऊर्ध्वानः पाहंसो नि केतुना विश्वं समन्त्रिणंदह ।

कृधीन ऊर्ध्वा चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुर्वः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वम् । सम् ।

अन्त्रिणम् । दह । कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे ।

विदाः । देवेषु । नः । दुर्वः ॥ १४ ॥

हेयूप यद्वा तजिष्ठाग्रे ऊर्ध्वं उन्नतः सन् नोऽस्मान्केतुना ज्ञानेन अंहसः पापावनिपाहिनितरां
पालय विश्वमन्त्रिणं सर्वमन्तारं भक्षकं राक्षसं सन्दह सम्यक् भस्मीकुरु नोऽस्मानूर्ध्वान् उन्नतवान् कृधिकुरु
किमर्थं चरथाय लोके चरणाय जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुर्बोधनं च हविः स्वरूपदेवेषु विदाः संभ्र-
य ॥ अन्त्रिणं अदभक्षणे अदेस्त्रिनिधेति औणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः यद्वा अदत्स्त्रायन्त इत्यत्राः आ-
वोनुपसर्गेक इति कः अवोमत्वर्थीय इति नः कृधि श्रुभृणपूकृवृष्यश्चन्दसीति हेर्धिरादेशः बहुलं छ-
न्दसीति विकरणस्य लुक् अन्येषामपि दृश्यते इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् उन्नयथा ईवति विकल्प-
विधानाच्च श्रुत्यप्रशानि विनकारस्य कृत्वाभावः । चरथाय चरैरौणादिकोभावेऽथ प्रत्ययः । जीव-
से जीवप्राणधारणे तुमर्थे सेसेति ल्यप् प्रत्ययः । विदाः विद्वत्क्षेत्रे अस्मादन्तर्भावितव्यार्थात्
छेदिसिषि छेदोद्घाटावित्याद्यागमः शुदादित्वाच्छः शेषु चादीनामिति नुमनभवि अनित्यमागमशा-
सनमिति वचनेन वस्थानित्यत्वात् इतश्च लोप इतीकारलोपः आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥ १४ ॥

१४. उन्नत होकर हमें, ज्ञान द्वारा, पाप से बचाओ । सब राक्षसों
को जलाओ । हमें उन्नत करो, जिससे हम संसार में विचरण कर सकें ।
इसी प्रकार हमारा हव्य-रूप धन देवों के गुहों में ले जाओ, जिससे हम
जीवित रह सकें ।

पञ्चदशीष्टकमाह—

पाहि नो अग्रे रक्षसः पाहि धूर्ते रराग्नाः ।

पाहि रिषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठय ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्रे । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अराग्नाः । पाहि ।

रिषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्क्षानो ।

यविष्ठय ॥ १५ ॥ १० ॥

हेअग्ने हेनुहृद्भानो बृहन्तोभानवोयस्यवाइशहेयविष्ठययुवतमाग्ने नोस्मान्नक्षसः बाधकाद्वा-
क्षसादेः पाहिपालय तथा अराव्यः घनादीनामदातृरूपाद्धूर्तेर्हिंसकात्पाहि तथा रिषतोर्हिंसकात्
व्याघ्रादेःसकाशात्पाहि उतवाव्यथवा जिघांसतोहन्तुमिच्छतःरात्रोःसकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः धु-
र्वीर्हिंसार्थः किञ्चकौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्किञ् तितुनेत्यादिनाइदृशविषेधः राज्ञोपश्विविकारलो-
पः हलिचेतिदीर्घत्वम् । अराव्यः रादाने आतोमनिजित्यादिनावनिष् नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् पञ्चम्येकवचने अल्लोपोनइत्यनोकारस्यलोपः । रिषतः रिषर्हिंसायाम् लटःशतृ
बहुलुङ्छन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । जिघांसतः हन्तेरिच्छार्थेसनि
अञ्जनगमांसनीविजपधादीर्घत्वम् अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् सन्त्यतइती-
त्वम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेसनोनिच्त्वान्तिस्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानो आ-
मश्वितस्यवेविषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिषावाभावः । यविष्ठय स्थूलदूरेत्या-
दिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः यकारोपजनश्छान्दसः ॥ १५ ॥

१५. हे विशाल किरणवाले युवक अग्नि । हमें राक्षसों से बचाओ ।
घन-दान न करनेवाले धूर्त से हमारी रक्षा करो । हिंसक पशु से
हमारी रक्षा करो । हननेच्छ शत्रु से हमारी रक्षा करो ।

इतिप्रथमस्यतृतीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

शोडशीष्टचमाह—

घनेवविष्वग्विजह्यराव्यस्तपुर्जभयोअस्मधुक् ।

योमर्त्यःशिशीतिअत्यक्तुभिर्मानःसरिपुर्शिशत ॥ १६ ॥

घनाइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्यः । तपुःइजम्भ । यः ।

अस्मधुक् । यः । मर्त्यः । शिशिति । अति । अत्यक्तुभिः । मा ।

नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हेतपुर्जं तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने अराव्यः अस्मभ्यदियस्यघनस्यअदातृनैरिणः विष्वक्स-
र्वतोविजहिविशेषेणयारय तत्रदृष्टान्तः—घनाइव यथाकठिनेनदण्डपाषाणादिनाभ्राण्डादिभ्रष्टं
करोतिवद्वत् योन्योपिरिपुरस्मधुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिनाबाधतेयभ्यान्योमर्त्यः मनु-
ष्यःशत्रुकुभिरायुधैरविशिशीतितनूकरोति अस्मान्महरतीत्यर्थः सरिपुःभर्त्सनमहारकारीद्विवि-
धोपिशत्रुर्नोस्मान् प्रतिमेशत ईश्वरःशक्रोमाभूत् ॥ घनाइव सुपांसुलुगितत्तृतीयायाहादेशः ।
अहि हन्तेर्लोटि हौ हन्तेर्जोदेशः वस्यासिञ्जत्वावहेत्तुंगभाषः । तपुर्जंभ तपसंतापे औणादिकःक-
रणेवसिञ्जत्ययान्तस्तपुश्शब्दोनिच्त्वादाद्युदात्तः जभनाशने जंभ्यन्तेशत्रवपभिरितिजंभान्यायु-
धानि करणेवभूतपुंष्येवजम्भानियस्यासौतपुर्जंभः आमभ्रिताद्युदात्तत्वम् । अस्मधुक् बहुविधा-

सायां सत्सद्विषेत्यादिनाकिम् बाहुल्यमुहण्णहृष्णिहामितिहकारस्यघत्वम् भ्रूभावाः । शिरीति
शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्वम् ततोद्विर्वचने
बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यदुत्तयोगादनिघावः ।
ईशत् उङि बहुलंछन्दसीतिशपोल्लगभावः नमाहयोगेइत्याडागमाभावः ॥ १६ ॥

१६. हे उत्तप्त किरणवाले अग्निदेव । जिस तरह हम लोग
कड़े दण्ड-द्वारा भांड आदि नष्ट करते हैं, उसी तरह घन-वान न
करनेवालों का सदा संहार करो ।

अग्निर्वत्रे सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम् ।

अग्निः प्रावन्मित्रो तमेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निः । वत्रे । सुवीर्यम् । अग्निः । कण्वाय । सौभगम् । अग्निः ।
प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यः अतिथिम् । अग्निः । सातौ ।
उपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निदेवः सुवीर्यशोभनवीर्योपेतं घनमुद्दिश्य वनेषां चित्तः सोग्निः कण्वायमहर्षये सौभगं शो-
भनवनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदितिशेषः तथा मित्रा अस्मन्मित्राणि प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् उत
अपि च मेध्यातिथिमेधयोगैरतिथिभिरुपेतं ऋषिप्रावत् तथा उपस्तुतं अन्यमपि स्तोतारं यजमानं सा-
तौ धनानि दाननिमित्तं प्रावदितिशेषः ॥ वने वन्याचने कर्मणि लिट् नशासदवादिगुणानामित्येत्वा-
भ्यासलोपयोः प्रतिषेधः उपवालोपश्छान्दसः । सौभगं सुभगान् च इत्युद्गातादिषु पाठात्तस्य भाव-
इत्येवस्मिन्नर्थे अञ् मिस्वादाद्युदात्तत्वम् । मित्रा शेच्छन्दसि बहुलमिति शैल्लोपः । उपस्तुतम् कि-
ञ्चैव संज्ञायामिति स्तौतेः कर्तरिकः याथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

१७. सुशोभन वीर्य के लिए अग्नि की याचना की जाती है । अग्नि
ने कण्व को सौभाग्य-दान किया । अग्नि ने हमारे मित्रों की रक्षा
की । अग्नि ने पूजा-यात्र और अतिथि-संयुक्त ऋषि की रक्षा की ।
इसी प्रकार घनवि दान के लिए जिस-किसी ने अग्नि की स्तुति की, उसकी
अग्नि ने रक्षा की ।

अग्निना तुर्वशं यदुपरावत्त उपरादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयं नववास्त्वंबृहदथं तुर्वीति दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वशम् । यदुम् । परावत्तः । उपदेवम् । हवामहे ।
अग्निः । नयत् । नववास्त्वम् । बृहत् इरथम् । तुर्वीतिम् ।
दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निनासहावस्थितान् तुर्वशानामकंयदुनामकंउग्रदेवनामकंचराजर्षीन् परावतोदूरदेशात्
हवामहेआह्वयामः सचामिः नववास्त्वनामकंबृहदथनामकंतुर्वीतिनामकंचराजर्षीन्नयवहान-
यतु कीदृशोभिः दस्यवेसहःअस्मदुपद्रवहेतोश्चौरस्याभिप्रविता॥ नयत् णीअपापणे लेट्यडाग-
मः इतश्चलोपहतीकारलोपः । नववास्त्वं नवंवास्तुयस्यासौनववास्तुः बाछन्दसीत्यनुवृत्तेरभिपूर्व-
त्वाभाषेयणादेशः । बृहदर्थं बहुभीहौपूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ १८ ॥

१८. चोरों का बमन करनेवाले अग्नि के साथ तुर्वश, यव और
अपावेव को दूर देश से हम बुलाते हैं । यह अग्नि नववास्त्व, बृहदर्थ
और तुर्वीति को इस स्थान पर बुलावे ।

नित्वामग्नेमनुर्दधेज्योतिर्जनायशश्वन्ते ।

दीदेथकण्वंऋतजातउक्षितोयनंमस्यन्तिऋष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वाम् । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वन्ति ।

दीदेथ । कण्वे । ऋतःजातः । उक्षितः । यम् । नमस्यन्ति ।

ऋष्टयः ॥ १९ ॥

हेअग्नेज्योतिःप्रकाशरूपत्वांशश्वन्तेबहुविधायजनायमनुःप्रजापतिर्निदधेदेवयजनदेशोस्था-
पितवान् हेअग्नेत्वंऋतजातः ऋतेनयज्ञेननिमित्तभूतेनोत्पन्नः उक्षितोहविर्भिस्तर्पितःसन्कण्वेएत-
न्नायकेमहर्षौदीदेथदीप्तवानसि यमग्निंऋष्टयोमनुष्याः ऋष्टयःचर्षणयइतिमनुष्यनामसुपठितत्वा-
त् नमस्यन्तिनमस्कुर्वन्ति सत्वमितिपूर्वज्ञान्वयः ॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसोदीमिकर्मा थलिद्वि-
र्षधमप्रकरणेछन्दसिषेतिषकव्यमितिद्विर्वचनाभावः अनित्यमागमशासनमितिषचनादिद्विभावः
लित्स्वरेणमत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ऋतजातः ऋतेनजन्मतइतिऋतजातः श्वीदितोनिष्ठायामि-
तीदृशतिषेधः जनसनेत्यादिनाआत्वम् तृतीयापूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् । नमस्यन्ति नमोवरिव-
इतिपूजार्थेक्यच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेक्यजन्तधातुस्वरः । ऋष्टयः ऋषिलेखने
किष्कौचसंज्ञायामितिकिच् ॥ १९ ॥

१९. अग्नि ! तुम ज्योतिःस्वरूप हो । मनु ने विविध जातियों के
मनुष्यों के लिए तुम्हें स्थापित किया था । अग्निदेव । तुम यज्ञ के
लिए उत्पन्न होकर और हव्य-द्वारा तुप्त होकर कण्व के प्रति प्रकाश-
मान हुए हो । मनुष्य तुम्हें नमस्कार करते हैं ।

त्वेषासोअग्नेर्मवन्तोअर्चयोभीमासोनप्रतीतये ।

रक्षस्विनःसवमिद्यानुमावन्तोविश्वंसमत्रिणंदह ॥ २० ॥ ११ ॥

त्वेषासः । अग्नेः । अमंभवन्तः । अर्चयः । भीमासः । न ।

प्रतिइतये । रक्षस्विनः । सवम् । इत् । यातुःमावन्तः । विश्वम् ।

सम् । अत्रिणम् । दह ॥ २० ॥ ११ ॥

अग्नेरर्चयोज्वालाः त्वेषासोदीषाः अमवन्तो बलवन्तः श्रीमासो भयङ्कराः अतः पृथिव्येज-
स्माग्निः मत्प्रेतुं न राक्षसा इति शेषः हे अग्ने रक्षस्विनो बलवन्तः यातुमावतः यातुधानानसुरान्स-
दयित्सर्वदेवसन्दहं सम्पूज्यस्मीकुरु तथा विश्वं सर्वं अग्निं भक्षकं अस्मद्वाधकं शत्रुसन्दहं ॥
त्वेषासः त्विषदीषौ पचाद्यन् चित् इत्यन्तो दातृत्वम् । अमवन्तः अमरोगे अमतिशत्रून् रूजतीत्य-
शोबलं पचाद्यन् वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् । त्वेषामस्तीत्यमवन्तः । पृथीतमे तादौ च नितीति गतेः प्र-
कृतिस्वरत्वम् । रक्षस्विनः रक्षन्त्यनेनेति रक्षोबलं करणे अमुन् अस्माद्यामेधेति मत्वर्थीयो विनिः ।
यातुमावतः यातवो यातनास्तान्निमते निर्मिमते इति राक्षसव्यापारायातुमाः आवो नुपसर्गे क इति कः
तदेषामस्तीति मनुष्यं मयौ बह्वच इति दीर्घत्वम् संज्ञायामिति वत्वम् मनुष्यः पित्वा दनुदात्तत्वे क्तु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्निं अदेस्ति निश्चेति कर्त्तरि निप्रत्ययः ॥ २० ॥

२०. अग्नि की शिखा प्रदीप्त, बलवती और भयंकर है । उसका
विनाश नहीं किया जा सकता । अग्निदेव ! राक्षसों, यातुधानों और
विश्वभक्षक शत्रुओं का वहन करो ।

॥ इति प्रथमस्य दृतीयेऽष्टादशोऽवर्गः ॥ ११ ॥

क्रीळं व इति द्वितीयं सूक्तं पञ्चदशार्चं अत्रेयमनुक्रमणिका—क्रीळं पञ्चोनामारुवं हि गायत्रं
त्विति । अग्निमान्यस्मादभेरवा विशिष्ट इति परिभाषया घोरपुत्रः कण्वः अग्निः इदमुत्तरं गायत्री छन्द-
स्के इदमादिसूक्तं यमं मरुदेवताकं पुहिहवा इति परिभाषितत्वाद् व्यूह्ये द्वितीये छन्दोभे अग्निमारुत-
स्योपेतसूक्तं निबिडानोयं । द्वितीयस्मार्तिवो देवमिति त्वण्डे सूत्रितम्—क्रीळं वः शर्धो मारुतं म-
मारुतमिति । मारुतं च—क्रीळं वः शर्धो मारुतमिति । मरुद्भ्यः क्रीळिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्य-
स्मार्तिवौ क्रीळं व इत्येषामधानस्यानुवाक्या तथा तव इति त्वण्डे सूत्रितम्—क्रीळं वः शर्धो मारुतम-
त्यासो न ये मरुतः स्व इति ।

तामेवां सूक्ते प्रथमा सूचमाह—

क्रीळं वः शर्धो मारुतं मनुर्वाणं रथे शुभम् । कण्वा अग्निं प्रगायत ॥ १ ॥

क्रीळम् । वः । शर्धः । मारुतम् । अनुर्वाणम् । रथेऽशुभम् ।

कण्वाः । अग्निः । प्र । गा॒य॒त ॥ १ ॥

हे कण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्नामहर्षयः यद्वा मेघादिनक्षत्रिजः वीर्यव्यदर्थं मारुतं मरुतसमूहः
त्तरं शर्धो बलं अग्निं प्रगायत अग्निः अकर्षेण स्तुष्वं कीदृशं शर्धः क्रीळं विहरणशीलं अनुर्वाणं प्रातः-

व्यरहितं अतएव श्रुत्यन्तरे ब्राह्मणेन मन्त्रान्तरमेवं व्याख्यातम्—अनर्वाग्नेहीत्याह आतृव्योवाज-
र्वा आतृव्यापनुस्यादिति । रथेशुभं स्वकीयरथे वस्थाप्य शोभमानम् ॥ क्रीळं क्रीडुविहारे प-
चाद्यच्च । शर्धः श्रुधुपसहने शर्धयत्यनेन शत्रूनि तिशर्धो नलं असुत् निस्वादाद्युदात्तत्वम् । मारुतं
मरुतां सन्बन्धि तस्येदमित्यणू व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा समूहार्थे अनुदात्तादेरिति अनुदा-
त्तादिलक्षणः अज्पत्ययः । अनर्वाणं व्यत्ययेन पुँल्लिङ्गत्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्त्वोदात्तत्वम् ।
रथेशुभम् शुभदीप्तौ रथेशोभत इति रथेशुप् क्तिप्चेति क्तिप् तत्पुरुषेति बहुलमित्यत्तुक् छद्-
त्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । गायत्र कैगैशब्दे लिङ्गतिङ्गिति निषावः ॥ १ ॥

१. हे ऋक्-गौत्रोत्पन्न ऋषिगण ! क्रीडासक्त और शत्रुशून्य मरुतो

को जहें करके गाओ । वे रथ पर सुशोभित होते हैं ।

ये पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकं वाशीभिरञ्जिभिः । अजायन्त स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकम् । वाशीभिः । अञ्जिभिः ।

अजायन्त । स्वभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्ति युक्ताः अजायन्त इति संपन्नाः पृष-
त्यो बिन्दु युक्ताः पृषत्यो मरुदाहनभूताः पृषत्यो मरुतामिति निषण्ठावुक्त्वात् ऋषयः आयुधानि
वाश्यः शब्दविशेषः परकीयसेनाभीतिहेतवः वाशीवाणीति वाङ्मामसुपठितत्वात् अञ्जो लहर-
णानि तान्स्तुम इति विशेषः ॥ अजायन्त जनीमादुभवि स्थनिज्ञानोर्जेति जादेशः अङ्गागमउदात्तः ।
स्वभानवः स्वकीयाभानवो येषां बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. उन्होंने अपनी वींति से सम्पन्न होकर बिन्दु-चिह्न-संयुक्त
मुगल्ल वाहन के साथ तथा मृद-गर्जित, आयुध और नाना रूप अलङ्कारों
के साथ अन्य ग्रहण किया है ।

इहेवं शृण्वेषां कशाः हस्तेषु यद्वदान् । नियामञ्चित्रमृजते ॥ ३ ॥

इह इव । शृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि ।

यामन् । चित्रम् । ऋजते ॥ ३ ॥

एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवः यद्वदान् यद्वदन्ति यन्ध्वनिं कुर्वन्ति
यन्ध्वनिं इहेव अत्रैव स्थित्वा शृण्वे शृणोमि सम्बन्धविशेषो यामन्संज्ञामेचित्रं विविधं शौर्यं न्युजते
नितरामलङ्करोति ऋजतिः प्रसाधनकर्मेति मार्कः ॥ शृण्वे श्रुश्रवणे व्यत्ययेनात्पनेपदं श्रुवः शृ-

विभक्तयुदात्तस्यनगोऽन्तावर्णेतिनिषेधः । अर्घ्यं द्रोहनं च अर्थेकविधानमितिक्कः गमहने-
त्पादिनाउपधालोपः होइन्तेरितिघत्वम् तदर्हतीतिर्घ्यं छन्दसिचेतियः नर्घ्यं अर्घ्यं अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रीळादयोगताः । जग्मे जग्मिनाशने जंज्यतेजक्षयतेनेनेतिजग्ममास्यं कर-
णेघञ् । ववृधे वृधुवृधौ लिट् छान्दसंसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

५. जो मरुद्गण पूरित-रूप या दुग्धवात्री-रूप धेनुओं के बीच स्थित
हैं, उनके अविनाशी, क्रीड़ा-परायण और सहन-शील तेज की प्रशंसा
करो । वृध के आस्वादन में वही तेज परिवर्द्धित हुआ है ।

कोवोवर्षिष्ठुआनरोदिवध्रग्मध्रधूतयः । पत्सीमन्तनधूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धूतयः ।

यत् । सीम् । अन्तम् । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्चल्लोकस्यापिग्मभूलोकस्यापि गौःमेतिभूनाममृपठितत्वात् धूतयःकम्पनकारिणः
हेनरः नेतारोमरुतः वीयुष्माकंमध्येआसमन्ताद्वर्षिष्ठोवृद्धतमःकः यद्यस्मात्कारणावर्षीसर्वतः
अन्तं वृक्षाग्रमिव धूनुथ चालयथ तस्मात्कारणात्कम्पयितुंयुष्माकंमध्येकःप्रबलइतिप्रभः ॥
वर्षिष्ठः वृद्धशब्दादिद्विनि प्रियस्थितेत्यादिनावर्षदेशः नित्वादाद्युदात्तः । गमः गमाशब्दाद्वृद्धये-
कवचनेष्वातोधातोरित्यत्रआवइतियोगविभागःकर्तव्यइत्युक्त्वावष्माकारलोपः उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । धूतयः धून्कम्पने किञ्चकौचसंज्ञायामितिक्किञ्चित्तुवेत्यादिनेह्य-
तिषेधः आमन्त्रितस्यचेतिसर्वानुदात्तत्वम् । धूनुथ स्वादिभ्यःभ्रुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वभ्य-
त्रविकरणेभ्यइतिवचनात्सतिशिष्टोपिविकरणस्वरोलसार्वधातुकस्वरनवाधये अतस्तिष्ठएवस्व-
रः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

६. छल्लोक और भूलोक में कम्पन करनेवाले नेतृ-स्थानीय मरुतो,
तुममें कौन बड़ा है ? तुम वृक्षाग्र की तरह चारों विषाखों को
परिचालित करो ।

सप्तमीवृत्तमाह—

निवोयामायमानुषोद्धउपायमन्यवे । जिहीतपर्वतोगिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्ने । उपाय । मन्यवे । जिहीत ।

पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंयामायगमनार्थमानुषः गृहस्वामीकश्चिन्मनुजः निदधेगृहवाढर्थायैहं
स्तंभंनिक्षिप्तवान् भवदीयगमनेनचालितंगृहंपतिष्यतीतिभीत्यातन्निवारणायहृदस्वप्नप्रक्षेपः की-

दृष्टाय यामाधउमायतीव्राय मन्यवेचालनार्थमभिमन्यमानाय युज्यतेहिभवद्मनाङ्गीतिः यतो-
भवद्गत्याचालितः पर्वतो बहुविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरी जिहीतगच्छेद ॥ मानुषः मनोजाताव-
श्यतौ पुक्चेति मनुशब्दादपत्यार्थे अशुभागमश्च श्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । दध्ने षट्
अवस्थाने इत्यस्य लिटि क्त्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः प्रत्ययस्वरः पादादित्वाच्च निघातः । जिही-
त ओहाङ्गौ लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः भ्रजामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् आभ्यस्तयो-
रावइत्याकारलोपेमावेर्हइत्यघोरितीत्वम् । पर्ववान्पर्वतः मत्वर्थीयस्तत्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

७. मरुद्गण ! तुम्हारी कठोर और भयंकर गति के डर से मनुष्यों
ने घरों में सुबूढ़ सम्भ्रमे खड़े किये हैं; क्योंकि तुम्हारी गति से अनेक
शुद्ध-युक्त पर्वत भी चालित हो जाते हैं ।

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वा इव विश्वपतिः । श्रिया यामेषु रेजति ॥ ८ ॥

येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वा इव । विश्वपतिः । श्रिया ।
यामेषु । रेजति ॥ ८ ॥

हेमरुतः येषां युष्माकं यामेषु गमनेषु अज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवीभूमिः श्रियारेजते कम्प-
ते तद्वद्वान्तः—जुजुर्वा इव विश्वपतिः यथा वयोहानि रोगादिना जीर्णः प्रजापाठको राजा वैरिभ-
यात्कम्पते तद्वत् ॥ अज्मेषु अजगति क्षेपणयोः बहुलमहणादौणादिकोमन् अजेज्यघञ्पोरिति वी-
भावो न भवति बलादावार्धधातुके विकल्पमिष्यत इति वचनात् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । जुजुर्वा न जु-
ष्वयोहानौ लिटिः कस्यः बहुलं छन्दसीति उक्तम् अभ्यासहलादिशेषौ वस्तेकाजाद्वसामिति नि-
यमादिहागमाप्तावः आच्छत्पूतामिति गुणो हलिचेति दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वच-
नात् न भवति । विश्वपतिर्विश्वपतिः पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्ते परादिश्चन्द्रसिन्धुल-
मिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । श्रिया सावेकाच इति विभक्त्येकरोदात्तत्वम् । यामेषु यमउपरमे ना-
वेघञ् कर्षात्त्वोचअइत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते नृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेजुकम्पने अदुपदे-
शाच्च सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वत्तयोगादनिघातः ॥ ८ ॥

८. मरुतों की गति से सारे पर्वत फँके जाने लगे । पृथिवी भी
बूढ़े और जीर्ण राजा की तरह कम्पित हो जाती है ।

स्थिरं हि जानमिषां वयोमानुर्निरेतवे । यत्समिनुं ह्मिताशवः ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि जानम् । एषाम् । वयः । मानुः । निःश्रुतवे । यत् ।
सीम् । अनुं । ह्मिता । शवः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां जानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि चलनरहितं तल्लु मातुर्मरुतां जननीस्था-
नीयादाकाशाद्वयः पक्षिणो निरेतवे निर्गन्तुं समर्था भवन्तीति शेषः वादरादाकाशात् भवजन्मेति
मरुतां स्तुतिः यद्यस्मात्कारणात् शवः भवदीयं बलं अनुक्रमेण सीं सर्वतः द्वितादित्वेन धावापृथिव्यो-
र्विभज्यवर्तते अतो भवदीयं जानं स्थिरं हीति पूर्वज्ञान्वयः ॥ जानं जन्यते स्मिति जानमन्तरिक्षं
अधिकरणे घञ् । एषां इदमोन्वादेशे इत्यशब्दे शोनुदात्तः विशक्तिश्च सुत्वादानुदात्ता नचोद्धिदमि-
त्यादिना विभक्त्यनुदात्तत्वम् अन्तोदात्तादिदं शब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे इण्यगौ तुमर्थे से-
नितितवेन प्रत्ययः वादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. मरुतों का उद्भव-स्थान आकाश अविकम्प रहता है । उनके
मातृ-रूप आकाश से पक्षी भी निकल सकते हैं; क्योंकि उनका बल
होतां लोकों में फैलकर सर्वत्र वर्तमान है ।

उदुत्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वलत । वाश्रा अभिज्ञुयातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

उत् । उम् इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अलत ।

वाश्राः । अभिज्ञु । यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

त्ये पूर्वप्रकृता गिरः सूनवः वाचउत्पादकामरुतः वायवोहितात्त्वोष्ठादिषु संचरन्तो वाचमुत्पा-
दयन्ति अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठा अपः आपोपिकाष्ठा उच्यन्ते कान्त्वास्थिता भवन्तीति-
यास्कः । उदु उत्कर्षेणैव अलत अतनिषतविस्तारितवन्तः उवकं विस्तार्यतत्पानार्थं वाश्राः हंभा-
रवोपेतागाः अभिज्ञु जान्वभिमुखं यथा भवति तथा यातवे गन्तुं मेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः प्रे-
रणे श्रुवाः किदिविनुमप्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः । अलत तनुविस्तारे छद्मिभस्यादादेशे बहुलं छन्द-
सीति विकरणस्य लुक् तनिपत्योच्छन्दसीत्युपधा लोपः अडागमः । अभिज्ञु अभिगते जानुनीय-
स्त्वदभिज्ञु प्रसंभ्यां जानुनोर्गुरिविज्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य श्रुशब्दादेशः समासान्तः ।
यातवे तुमर्थे सेनेनितितवेन प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. मरुद्गण शब्दों के जनयिता ह । वे गमन-समय में जल का
विस्तार करते हैं और गायों को “हम्भा” शब्द के साथ घुटने भर
जल में प्रेरण करते हैं ।

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेष्वयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

त्यं चिह्वावीर्धं पृथुं मिहो नपातममृधम् । प्रच्यावयन्ति याममृतिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चित् । घ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृधम् ।

प्र । च्यवयन्ति । याममृतिः ॥ ११ ॥

त्वंचिद्विषयं प्रसिद्धोपोमेघः तमपि मेघं यामभिः स्वकीयगमनैः प्रख्यावयन्ति मरुतप्रकर्ष-
णगमयन्ति कीदृशं दीर्घमायामोपेतं पृथुतिर्यग्विस्तृतं मिहोनपातं सेचनीयस्य जलस्य नपात-
यितारं वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः अमृधं केनाप्यर्हिस्त्वम् ॥ व कचित्तु नुषेत्यादिना दीर्घः । मिहः
मिहसेचने मेहविसिञ्चतीति मिद्वृष्टिः क्विप्चेति क्विप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं
नपातयतीति नपात् नपाणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अ-
मृधम् अमृधुष्टुञ्जने मर्धति उदकेनोत्तीति मृधः बहुलवचनादौणादिकोरूपत्वम् नञ्स्-
मासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा संज्ञामवाचिनामृधशब्देन हिंसा लक्ष्यते मत्वर्थीयोरः पूर्व-
वत्स्वरसमासौ । व्यावयन्ति च्युङ्गता गिचिवृद्ध्यावादेशौ पदकाले ह्रस्वश्चादसः ॥ ११ ॥

११. जो वातल प्रसिद्ध, दीर्घ और छोटे हैं, जो जल-वर्षण नहीं करते
और किसी के द्वारा बध्य नहीं हैं, उन्हें भी मरुत् लोग, अपनी गति से,
फणित करते हैं ।

मरुतो यद्बो बलं जनान् अचुच्यवीतन । गिरीन् रचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरीन् ।
अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हेयमरुतः यद्यस्मादेवकारणात् वीर्युष्माकं बलमस्ति अस्मादेवकारणात् जनान् प्राणिनः
अचुच्यवीतन स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयत तथा गिरीन् मेघान् अचुच्यवीतन प्रेरयत ॥ मरुतः आम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अचुच्यवीतन व्यवर्तेर्लिङ्गित्ययेन परस्मैपदम् तन्न तन्न तथा श्चेति तस्य तन-
वादेशः बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः बहुलं छन्दसीति ईहागमः गुणावादेशौ तिङ्गुतिङ्गुविनिधावः ।
गिरीन् दीर्घादृत्तिमानपादे इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिक इति इकारस्यानुना-
सिकः ॥ १२ ॥

१२. मरुतो । तुम बलवान् हो; इसलिये आदमियों को अपने-
अपने कार्यों में लगाते हो । मेघों को भी प्रेरित करते हो ।

अथोदशीष्टचमाह—

यद्दयान्ति मरुतः संहन्वते ध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेषाम् ॥ १३ ॥

यत् । ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । ह्वन्ते । अर्ध्वन् । आ ।
शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥ १३ ॥

यद्यमदास्तु मरुतो यान्ति गच्छन्ति तदानीं अध्वन्मार्गे सर्वतः संव्रवतेह सम्भूय ध्वनिमव-
स्यं कुर्वन्ति एषां मरुतां संबन्धिनं शब्दं कश्चित् यः कोपि शृणोति ॥ यान्ति याप्रापणे अदादित्वा-
च्छपोलुक् सोन्वइति आदेशोपदेशिवद्भावादन्तीत्येतदाद्युदानं धातुना सहैकादेशोऽकादेशस्वरः

यद्वत्तयोगादनिघातः । ब्रुवते ब्रूव्यकायांवाचि सस्यादादेशेरुतेपरत्वात्पातस्यगुणस्यहित्वेन
बाधितत्वादुबडादेशः । अष्वन् ह्रस्वांमुलुगितिसप्तम्यालुक् । शृणोति तिपःपित्वानुदात्तत्वेविक-
रणस्वरः ॥ १३ ॥

१३. जभी मरुद्गण गमन करते हैं, सभी रास्ते में चारों ओर ध्वनि
करते हैं । उनकी ध्वनि सभी सुन सकते हैं ।

प्रयात॒शीर्षमा॒शुभिः॒ सन्ति॒ कण्वेषु॒षो॒दुवः । तत्रो॒षुमा॒दया॒ध्वै ॥ १४ ॥

प्र । या॒त । शी॒र्षम् । आ॒शु॒भिः । सन्ति॑ । कण्वेषु॑ । षः । दुवः ।
तत्रो॒ इति॑ । सु । मा॒दया॒ध्वै ॥ १४ ॥

हेमरुचः आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शीर्षंशीर्षंशीर्षंत्पुत्रमिति क्षिपनामह्रस्वादा-
त् प्रयातप्रकर्वेणकर्मभूमिगच्छत् कण्वेषुमेधाविष्णुष्ठात्पुषोयुष्माकंदुषोदुवांसिपरिचरणानिस-
न्ति तत्रोषुतेष्वेवपरिचारकेषुकण्वेषुमादयाध्वैतुमात्रवत् ॥ आशुभिः अशून्मात्रौ रुवापाशीत्या-
दिनाउष् मत्पयस्वरः । सन्ति असोरलोपश्चत्यकारलोपः । मादयाध्वै मददृष्टियोगे चुरादिराकु-
स्वीयआत्मनेपदी छेद्याहागमः टेरत्वेन वैतोन्यत्रेत्येकारस्येकारादेशः ॥ १४ ॥

१४. वेगवान् वाहन के द्वारा तुरत आओ । मेधावी अनुष्ठाताओं
ने तुम्हारी परिचर्या का समारोह किया है । उनके प्रति तुष्ट हो ।

अस्ति॒ हिष्मा॒मदा॒यवः॒ स्मसि॒ष्माव॒यमे॒षाम् । विश्वं॒ चिदा॒युर्जी॒वसे ॥ १५ ॥ १४

अस्ति॑ । हि । स्म । मदा॒य । वः । स्मसि॑ । स्म । व॒यम् । ए॒षाम् ।
विश्वं॑ । चि॒त् । आ॒युः । जी॒वसे ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेमरुचः षोयुष्माकंमदायवृषयेअस्तिहिष्म अस्माभिःप्रयुज्यमानंहविर्दोविद्यतेसलु ए-
षांयुष्माकंश्रुतावयंस्मसिष्मविद्यामहेसलु जीवसेजीवितुं विश्वंचिदायुः सर्वमप्यायुः प्रय-
च्छतेविशेषः ॥ स्म निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः । स्मसि इदन्तोमसिः । जीवसे तुमर्थेतिसेनिय-
सेपत्ययः ॥ १५ ॥

१५. तुम्हारी तृप्ति के लिए हृष्य हैं । हम तप्तस्त परमायु जीने
के लिए तुम्हारे सेवक बने हुए हैं ।

कञ्जूनमितिपञ्चदशर्चत्तीयंस्कम् धोरपुत्रःकण्वकपिःकपिभ्याम्यस्मादितिपरिभाषित-
त्वात् पूर्वसूक्तेभारुवंहीत्युक्तत्वाविदमपिमरुदेवताकं गायत्रंतित्युक्तत्वाद्वायत्रीछन्दस्कम् कवेत्य-
नुक्रमणिका विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

कद्धनूनंकधप्रियःपितापुत्रंनहस्तयोः । दधिध्वेवृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । इ । नूनम् । कधप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः ।
दधिध्वे । वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

हेमरुतः कद्धकदात्तलूननमवश्यंहस्तयोःदधिध्वे यूयमस्मान्इस्तेधारयथ तत्रदृष्टान्तः—
पितापुत्रंनहस्तयोः यथालोकेपिताहस्तयोःस्वकीयंपुत्रंधारयतितद्वद कीदृशामरुतः कधप्रियः
स्तुतिप्रीतिः वृक्तबर्हिषः वृक्तंछिन्नंवर्हिर्दध्नोयेषामरुतांयजमानायतेमरुतस्तथाविधाः ॥ कत् क-
दा द्यौचापरोषर्णविकारनाशावित्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः कथास्तुतिः तयाप्रीणयन्तीति
कधप्रियः प्रीञ्जीतौ किप् पूर्वपदस्यङ्ग्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वम् धकारश्छान्दसः
आमञ्चितनिषावः । दधिध्वे दध्नोतेः छन्दसिलुङ्गलङ्गलिट्इतिवर्तमानेडिट् क्रादिनियमाविट् प्रत्य-
यस्वरः । वृक्तबर्हिषः आमञ्चितनिषावः ॥ १ ॥

१. मरुद्गण ! तुम लोग प्रार्थनाप्रिय हो । तुम्हारे लिए कुषा
छिन्न है । जिस प्रकार पिता पुत्र को हाथों से धारण करता है, उसी
प्रकार क्या हमें भी तुम धारण करोगे ?

कनूनंकद्धोअर्थगन्तादिवोनपृथिव्याः । क्वोगावोनरण्यन्ति ॥ २ ॥

क । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्त । दिवः । न । पृथिव्याः ।

क्व । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

हेमरुतः नूनमिदानींकपूर्यंकुत्रस्थिताः कत्कदावोयुष्माकं अर्थे अरणदेवयजनदेशो-
मनं विलम्बमाकुस्तेत्यर्थः दिवोगन्त घुलोकादगच्छत पृथिव्यानगन्त भूलोकादमागच्छत वो-
युष्मान्करण्यन्तिदेवयजनरूपायाःपृथिव्याजन्यत्रकुत्रशब्दयन्ति यजमानाःस्तुवन्ति तत्रदृष्टा-
न्तः—मावोन यथागावोरण्यन्तिशब्दयन्तिवद्वत् ॥ क किंशब्दावस्यन्ताव किमोदित्यवप्रत्य-
यः क्रातीतिकिमःकादेशः वित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । अर्थं ऋग्तौ उषिकुषिगार्मिभ्यस्थनइति
भावेथन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्त गमेलोटि बहुलंछन्दसीतिरापोलुक् थादेशस्थतस्य तप्तनहन-
यनाभेतित्वादेशः अतएवक्लिप्ताभावादनुदात्तोपदेशोत्पादिनाअनुनासिकलोपोनभवति प्रत्यय-
स्यपित्त्वादनुदात्तत्वेभावुस्वरः अचोतस्तिङ्इतिसंहितार्यादीर्घत्वम् । दिवः ऊडिदमितिषिभक्केरु-
दात्तत्वम् । पृथिव्याः उदात्तमणोहलपूर्वादितिषिभक्केरुदात्तत्वम् । रण्यन्ति रणतिःशब्दार्थः
ध्वत्ययेनरण्य ॥ २ ॥

२. इस समय तुम कहाँ हो ? कब आओगे ? आकाश से आओ ।

पृथिवी से मत जाना । यजमान लोग, गायों की तरह, तुम्हें कहाँ
बुलाते हैं ?

तृतीयाष्टचमाह—

कंवःसुभ्रानव्यांसिमरुतःकंसुविता । कोऽविश्वानिसौभगा ॥ ३ ॥

कं । वः । सुभ्रा । नव्यांसि । मरुतः । कं । सुविता ।

कोऽइति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंसम्बन्धीनिनव्यांसिनवतराणि सुभ्राप्रजापशुरूपाणिधनानि प्रजावैपशवः
सुभ्रमिति श्रुत्यन्तरात् । ककुववर्तन्ते तथा सुविताशोभनानिमाप्यानिमणिमुक्तादीनिभवदीया-
निककुववर्तन्ते विश्वानिसर्वाणिसौभगा सौभाग्यरूपाणिगजाश्वादीनिकोकुववर्तन्ते भवदीयैः
सुभ्रादिभिःसर्वैःसहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुभ्रा शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । नव्यांसि नवशब्दा-
दीयसुनिर्हकारलोपश्छान्दसः । सुविता सुसुवितानिसुवितानिवन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्या-
नमित्युवकदेशः । सौभगा सुभ्रगान्मन्त्रेइतितस्यभावइत्यर्थेअञ् पूर्वबच्छेर्लोपः ॥ ३ ॥

३. तुम्हारा नया धन कहाँ है ? तुम्हारा सुशोभन इन्ध्र कहाँ

है ? तुम्हारा सगस्त सौभाग्य कहाँ है ?

यद्युयं पृथ्विमातरोमर्तासः स्यातन । स्तोतावोऽमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयम् । पृथ्विमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः ।

अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

हे पृथ्विमातकधेनुपुत्रामरुतोयूयंयद्यपिमर्तासोमनुष्माः स्यातनभवेत् । तथापिवोयुष्माकं
स्तोतायजमानः अमृतः स्यात् देवोभवेत् ॥ पृथ्विर्मातायेवति समासान्वविधेरनित्यत्वात् न-
द्युतश्चेतिकवभावः । मर्तासः असिहसीत्यादिनात्रियवेस्तत्प्रत्ययः आज्ञसेरसृक् । स्यातन
अस्तोर्लिङि तस्य तन्नतन्नयनाश्चेतितनादेशः यासृटउदात्तत्वम् । अमृतः नञोजरमरमित्र-
श्रुताश्चतुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. हे पृथ्वि नासक धेनु-पुत्र ! यद्यपि तूम मनुष्य हो; परन्तु तुम्हारा
स्तोता अमर हो ।

पञ्चमीष्टचमाह—

मावोमृगोनयवसेजरिताभूदजोष्यः । पथायमस्यगादुप ॥ ५ ॥ १५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पथा ।

यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंजरितास्तोताअजोष्यः असेव्योमाभूत् तत्रदृष्टान्तः—मृगोनयवसे यथातृ-
णेभक्षणीयेमृगःकदाचिदप्यसेव्योनभवति किन्तु सर्वदातृणंभक्षयतितद्वत् किञ्च सःस्तोता
यमस्यपथा यमलोकसम्बन्धिभार्गेणभोपगात्रमागच्छत्मागच्छतु तस्यमरणमाभूदित्यर्थः ॥जरि-
ता जृष्वयोद्गानौ स्तुतिकर्मैतियास्कः । तृतीहागमः चित्वादन्वोदात्तत्वम् । भूत् लुङ्गाविस्थे-
तिसिचोत्तुक् नभाङ्योगेइत्यङ्भावः । अजोष्यः जुषीपीतिसेवनयोः ऋहलोर्ण्यदितिकर्मणिण्यत्
नञ्समासेअन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पथा तृतीयैकवचनेभस्यटेलोपइतिटिलोपः उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । गात् एतेर्लुङ्ङिणोगालुङ्गीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोत्तुक्
पूर्ववदङ्भावः ॥ ५ ॥

५. जिस प्रकार घासों के बीच मृग सेवा-रहित नहीं होता, तृण-
भक्षण करता है; उसी प्रकार तुम्हारे स्तोता भी सेवा-शून्य न हों,
जिससे वे यम के पथ नहीं जायें ।

मोषुणःपरांपरा॒निर्ऋ॑तिर्दुर्ह॑णावधीत् । पदी॒ष्टतृ॒ष्णाया॑सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । परांपरा । निःऋतिः । दुःइहना । वधीत् ।

पदीष्ट । तृष्णाया । सह ॥ ६ ॥

हेमरुतः नोस्मान्निर्ऋतिःरक्षोजातिदेवदामोषुवधीत्सर्वधावधंमाकर्षीत् कीदृशी परापरा
उत्कृष्टादप्युत्कृष्टाअतिवलेत्यर्थः अतएवदुर्हणा केनापिदुर्हनुंशक्या सानिर्ऋतिःतृष्णायास-
हपदीष्टपतनु अस्मदीयातृष्णाबाधिकानिर्ऋतिश्चविनश्यत्वित्यर्थः ॥ मोषुणः मृजइतिषत्वं नभ्य-
धातुस्थोरुषुभ्यइतिणत्वम् । दुर्हणा ईषद्ःसुष्ठित्यादिनाहन्तेःकर्मणिस्वलृ लित्स्वरेणप्रत्यया-
त्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वधीत् लुङ्ङि हन्तेर्लुङ्ङिचेतिवधादेशः सिचि ईडागमः वधादेशस्यादन्तत्वात्प-
काचउपदेशेइदीट्प्रतिषेधोनभवति अतोलोपेसति तस्यस्थानिवत्त्वादतोह्लादेरितिबृहद्भावः
इट्ईदीतिसिचोलोपः । पदीष्ट पदगतौ आशीर्लिङ्छिन्दस्पुभयधेविसार्धधातुकत्वात्सलोपः आ-
र्धधातुकत्वात्तृहागमः प्रत्ययस्वरः । तृष्णाया त्रितृषापिपासायां तृषिष्टुषिरसिभ्यःकिञ्चेतिन-
प्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. निर्ऋति या पाप-देवी अत्यन्त बलशालिनी है; और, उसका
बिनाश नहीं किया जा सकता । वह निर्ऋति हमारा वध न करे
और हमारी तृष्णा के साथ विलुप्त हो जाय ।
सप्तमीष्टवमाह—

सत्यंत्वेषाअमवन्तोधन्वाश्चिदारुद्रियांसः । मिहैरुण्वन्त्यवा॒लाम् ॥ ७ ॥

सत्यम् । त्वेषाः । अमंश्चन्तः । धन्वन् । चित् । आ ।

रुद्रियांसः । मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

धन्वन् चित्मरुदेशेपि रुद्रियांसः रुद्रेणपालितत्वात्तदीयामरुतः आसर्वतः अवातांवायु-
रहितांमिहंवृष्टिकृण्वन्तिकुर्वन्ति तदेतत्सत्यं कीदृशारुद्रियांसः त्वेषाःदीप्ताः अमवन्तोबलवन्तः
मरुतांरुद्रपालनमाख्यानेषुप्रसिद्धम् ॥ धन्वन् रिविरविधविगत्यर्थाः इदित्वाक्षुम् कनिन्-
वृषितक्षीत्यादिनाकनिन् निष्वादाद्युदात्तत्वम् अर्पांस्तुलुगितिसप्तम्यालुक् । रुद्रियांसः रुद्रस्ये-
मेरुद्रियाः तस्येदमित्यर्थेयः आजसेरमुक् । मिहं मिहसेचने क्तिप्चेतिक्तिप् । कृण्वन्ति कृ-
विहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरेचेत्पुमत्वयः वत्सन्नियोगेनवकारस्यचअकारादेशः अतो-
लोपेनलुप्तस्यतस्यस्थानिवद्भावात्लघूपधगुणाभावः ॥ ७ ॥

७. दीप्तिमान् और बलवान् रुद्रियगण या मरुद्गण सचमुच
मरुभूमि में भी वायु-रहित दृष्टि करते हैं।

कारीर्यामारुतंसप्तकपालमित्यस्यहविषोवाश्रेवविद्युदित्येषानुवाक्या वर्षकामेष्टिरितित्वण्डे
सूत्रितम्—वाश्रेवविद्युन्मिमाविपर्वतश्चिन्महिबृद्धोविभायेति ।

वाश्रेवविद्युन्मिमातिवत्सन्नमातासिषक्ति । यदेषांवृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राइव । विद्युत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिसक्ति ।

यत् । एषाम् । वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ताप्रसूतस्त्वनववीधेनुरिव विद्युन्मेघस्थादृश्यमानासती मिमातिशब्दक-
रोति विद्युदेलायांहिमेघगर्जनंसिद्धं माताधेनुर्वत्सन्नं वत्समिव सिषक्ति इयंविद्युन्मरुतः
सेवते सिषक्तिःसेवनार्थः सिषक्तुसचवइतिसेवमानस्येवियास्कोकंत्वात् । यद्यस्मात्कारणा-
देषांमरुतांसंबन्धिनीवृष्टिः असर्जिगर्जनसहितेविद्युत्कालेवृष्टाभवति तस्माद्विद्युतोमरुत्सेवनमुप-
पन्नम् ॥ वाश्राइव वाश्रशब्दे स्फापितस्त्रीत्यादिनारक् । मिमाति माह्मानेशब्देच व्यत्ययेनप-
रस्मैपदम् अहोत्यादित्वात्श्लुः अहामिदितिअभ्यासस्येवम् । सिषक्ति पचसमवामे छटिबहुलंछ-
न्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । असर्जि सृजविसर्गे कर्मणिलुक् चिण्भा-
वकर्मणोरितिचिण् चिणोलुगितितशब्दस्यलुक् गुणः अहागमउदात्तः यद्वत्तयोगादनि-
घातः ॥ ८ ॥

८. प्रसूत स्तनोंवाली घेनु की तरह बिजली गरजती है । जिस
प्रकार गाय बछड़े की सेवा करती है, उसी प्रकार बिजली भी मरुद्गण
की सेवा करती है । फलतः मरुद्गण ने दृष्टि की ।

नवमीष्टकमाह—

दिवा॑चि॒तमः॑ कृ॒ण्वन्ति॑ प॒र्जन्ये॑नोदवा॒हेन॑ । यत्पृ॒थि॒र्वी॒व्युन्द॑न्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् ।
पृथिवीम् । वि॒ऽउ॒न्दन्ति॑ ॥ ९ ॥

हेमरुतः उदवाहेन उदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चित् अह्न्यपि तमः कृण्वन्ति अन्धकारं कुर्वन्ति यद्यदा पृथिवीं मूर्ध्नि व्युन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति तदानोमतिवृष्टिका-
ले तमः कुर्वन्तीति पूर्वान्वयः ॥ उदवाहेन उदकानिवहवीत्युदवाहः कर्मण्यण् मेघविशेषस्येयं
संज्ञा उदकस्पोदः संज्ञायामिति उदकशब्दस्योदभावः क्लृप्तपदमकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति
उन्दीकृदने रुधादित्वावश्म आचलोपइति नलोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

९. मरुद्गण जलधारी मेघों-द्वारा दिन में भी अन्धकार करते हैं ।

पृथिवी को भी सोंचते हैं ।

अर्ध॑स्व॒नान्म॒रुतां॑ वि॒श्वमा॑स॒न्नपार्थि॑वम् । अ॒रेज॑न्त॒प्रमा॑नु॒षाः ॥ १० ॥ १६ ॥

अर्ध । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सन्न । पार्थिवम् ।

अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

मरुतां सम्बन्धिनः स्वनादय ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तरं पार्थिवं पृथिवीसम्बन्धिविश्वं स-
न्नसर्वगृहं आसमन्तात् अरेजतेविशेषः तथा मानुषाः गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्रारेजन्तमकर्षेण
कम्पितवन्तः ॥ अथ छान्दसंघतम् । सद्य षड्विंशरणगत्यवसादनेषु अन्येभ्योऽपि हृत्स्थने इति
मनिन् । पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि पृथिव्या आज्ञाविति प्राग्दीव्यतीयः अअप्रत्ययः जित्वादाद्यु-
दात्तत्वम् । अरेजन्त रेजृकम्पने ॥ १० ॥

१०. मरुद्गण के गर्जन से सारी पृथिवी के ग्रह आदि चारों ओर
कांपने लगते हैं । मनुष्य भी कांपने लगते हैं ।

॥ इति षष्ठमस्य ऋषिर्वायुर्वायवर्गः ॥ १६ ॥

एकादशीष्टकमाह—

म॒रुतो॑ वी॒क्षुपा॑णि॒मि॒श्चि॒त्रो॒र्धस्व॑ती॒रनु॑ । या॒ते अ॒खि॑द्र॒याम॑सिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीक्षुपाणिः । चित्राः । र्धस्वतीः । अनु । यात ।

ईम् । अखिद्रयामसिः ॥ ११ ॥

हेमरुतोयूयंवीळुपाणिभिः दृढहस्तैःसहिताःसन्तः रोधस्वतीरनु कूलयुक्तानदीरनुलक्ष्य
अखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनैः यातेम् गच्छतैव ॥ मरुतः आमश्चिवाद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणि-
भिः वीदुइतिबलनाम वीळुय्यौलमितितन्नामसुपाठात् तेनचतद्वानलक्ष्यते वीळवश्चतेपाणय-
श्च समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वतीः रुधिरावरणे रुणद्धिस्रोतइतिरोधःकूलम् रोधः
कूलनिरुणद्धिस्रोतइत्युक्तत्वात् । असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् तद्युकारोधस्वत्यः मादुपधाया-
इतिमत्तुपोवत्वम् उगितश्चेतिङीप् मत्तुङ्ङीपोऽपित्त्वादनुदात्तत्वे असुनःस्वरएवशिष्यते । यात
याप्रापणे अदादित्वाच्छपोलुक् । ईम् चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् गुणेपकादेशउदात्तेनो-
दात्तइत्युदात्तत्वम् । अखिद्रयामभिः स्विदैत्ये स्फायितच्चीत्यादिनारक् स्विद्रंयान्तीतिस्विद्र-
यामानः नखिद्रयामानः अखिद्रयामानः तैः अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

११. मरुतो ! वृद्ध हस्त-द्वारा बिलक्षण कूल से संयुक्त नदी को
माँति अबाध-गति से गमन करो ।

द्वादशीष्टचमाह—

स्थिरावःसन्तुनेमयोरथाअश्वासएषाम् । सुसंस्कृता
अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् ।
सुसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हेमरुतः येषांवीयुष्माकंनेमयोरथचक्रवत्याःस्थिराःसन्तु तथारथाअश्वासः अश्वा-
श्चस्थिराःसन्तु अभीशवोऽनुचयः अभीशवः दीधितयइतितन्नामसुपाठात् सुसंस्कृताअश्वव-
न्धनरज्जुपरिग्रहणे स्वलङ्कृताः सावधानाः सन्तु ॥ सुसंस्कृताः सम्पूर्वात्करोतेःकर्मणिक्तः सं-
पर्यपेभ्यइतिसुट् पुनःसुशब्देनप्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभीशवः अभिपू-
र्वादभोतेः कृवापाजिमीत्यादिनाउण् वर्णव्यत्ययेनआकारस्मइकारः उक्तश्च—वर्णागमोवर्ण-
विपर्ययश्चेति अभीशवोऽभ्यभ्रुवदेकमाणीतिनिर्दृक्तम् ॥ १२ ॥

१२. मरुद्गण ! तुम्हारा रथ-चक्र-वलय या नेमि वृद्ध हो । रथ
और घोड़े भी वृद्ध हों । घोड़ों को रज्जु पकड़ने में तुम्हारी अँगुलियाँ
सावधान हों ।

त्रयोदशीष्टचमाह—

अच्छावदातनागिराजरायैब्रह्मणस्पतिम् । अग्निमित्रंनदर्शतम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् । अग्निम् ।
मित्रम् । न । दर्शतम् ॥ १३ ॥

हेऋत्विक्समूह तनातनया देवतास्वरूपमकाशमन्यागिरावाचा ब्रह्मणस्पतिमन्त्रस्यहवि-
र्लक्षणस्यान्नस्यवापालकंमरुद्गणं अग्निं दर्शतं दर्शनीयं मित्रं मित्रमपि जरायै स्तोतुं अच्छ आ-
भिमुख्येन वदन् ब्रूहि ॥ अच्छ निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वम् । वद अचोतस्तिङ्गितिसंहि-
तायां दीर्घः । तना तनुविस्तारे तनोति देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना पचाद्यच् वृषादित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । तृतीयायाद्वादेशः । गिरा सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः षष्ठ्याः प-
तिपुत्रेति संहितायां सत्वम् ॥ १३ ॥

१३. हे ऋत्विक्गण । ब्रह्मणस्पति या भरवृगण, अग्नि और सुवृश्य
मित्र की प्रार्थना के लिए देवों के स्वरूप-प्रकाशक वाच्यों-द्वारा हमारे
सामने होकर उनकी स्तुति करो ।

मिमीहि श्लोकं मास्यै पर्जन्य इव तनः । गायत्र्या यत्र मुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकम् । आस्यै । पर्जन्यः इव । तनः । गाय ।
गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

हेऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमीहि निर्मितं कुरु त्वं च श्लोकं तत-
नः विस्तारय तत्र दृष्टान्तः—पर्जन्य इव यद्यामेधोवृष्टिं विस्तारयति तद्वत् उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गा-
यत्रं गायत्री छन्दस्कसूक्तं गाय पठ ॥ मिमीहि माङ्माने जौहोत्यादिकः व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् अत्रामिदित्यन्यासस्येत्त्वम् । आस्ये अमृशेषणे अस्यतेक्षिप्यतेस्मिन्नित्यास्यं कृ-
त्यत्युद्योमहुलमिति अधिकरणेण्यत् तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । तनः तनुविस्तारे छेदिति-
पि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः छेदोद्वादावित्यङागमः इतश्छोपइतीकारश्छोपः । गायत्रं
गायत्र्याः सम्बन्धि तस्मैदमित्यण् यद्वा गायतस्त्रायतइति गायत्रं आतोनुपसर्गेकः ॥ १४ ॥

१४. ऋत्विक्गण । अपने मुंह से स्तोत्र बनाओ । मेघ की
सरह उस स्तोत्र-श्लोक को विस्तृत करो । शास्त्रयोग्य और गायत्री-
छन्द से युक्त सूक्त का पाठ करो ।

वन्दस्व भारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥ १७ ॥

वन्दस्व । भारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् ।
अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥ १७ ॥

हेऋत्विक्समूह भारुतं मरुत्संभन्विनं गणं समूहं वन्दस्व नमस्कुरु स्तुहि वा कीदृशं गणं
त्वेषं दीर्घं पनस्युं स्तुतियोग्यं अर्किणं अर्चनोपेतं अस्मे अस्माकं इहास्मिन्कर्मणि वृद्धा असन्
मरुतः मरुदाभवन्तु ॥ वन्दस्व वदिअभिवादनस्तुत्योः अनुपदेशात् सार्वभानुका मुदासत्त्वेषावु-

स्वरः । पनस्युं पनचेतिस्तुत्यर्थोधातुः असुन् पनःस्तोत्रं आत्मनश्छतीतिपनस्युः भूपजा-
त्मनःकमन् क्वाच्छन्दसीत्युग्रत्ययः । अर्किणं ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायामितिषः अर्कोस्या-
स्तीतिअर्की अतश्चनिठनौ असुन् बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः इतश्चलोपश्रीकारलोपः
तिङ्कृतिङ्ङितिनिघातः ॥ १५ ॥

१५. ऋत्विको ! दीप्त, स्तुति-योग्य और अर्चना से संयुक्त मरुतो
की बन्दना करो, जिससे वे हमारे इस कार्य में वर्द्धनशील हों ।

प्रयदित्येतिदशार्चचतुर्थसूक्तम् चोरपुत्रस्यकण्वस्यार्षम् मरुदेवताकम् अमुजोबृहत्पः यु-
जःसतोबृहत्पः प्रयदशपागार्थत्विप्यनुक्रमणिका गतोविनियोगः ।

प्रयदित्यापरावतःशोचिर्नमानमस्यथ ।

कस्यक्त्वामरुतःकस्यवर्षसाकंयाथकंहधूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्या । परावतः । शोचिः । न । मानम् । अस्यथ ।

कस्य । क्त्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कम् । याथ । कम् ।

ह । धूतयः ॥ १ ॥

हेधूतयः स्थावरादीनांकंपनकारिणोमरुतः यद्यदामानंमननीर्यंयुष्मद्वलंपरावतोदूरात् आ-
रेपरावतइतिदूरनामसुपाठात् इत्याअस्मादन्तरिक्षात् प्रास्यथभूमौमक्षिपथ तत्रदृष्टान्तः—शोचि-
र्न वेजइव यथासूर्यस्यतेजोन्तरिक्षात्भूमौमक्षिप्येतद्वत् तदानींयूयंकस्ययजमानस्यक्त्वाकतु-
नासङ्गच्छध्वेइतिशेषः तथाकस्ययजमानस्यवर्षसः स्तोत्रेणसङ्गच्छध्वे कंयजमानमुद्दिश्ययाथदे-
वयजनदेशेगच्छथ कंह कंसलुजमानमनुगृहीथेतिशेषः॥ इत्या था हेतौचच्छन्दसीतिइदंशब्दा-
त्प्रकारवचनेथाल्प्रत्ययः यदितत्रेदंशब्दस्यनानुवृत्तिः तर्हि थमुप्रत्ययान्तादिदंशब्दादुत्तरस्यावि-
भक्तेर्व्यत्ययेनसुपांसुलुगितिहादेशः प्रथमपक्षेप्रत्ययस्वरः द्वितीयपक्षेतूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्म-
थ अमुक्षेपणे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेऽप्यनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वत्तयोगादनिघावः ।
क्त्वा जसादिपुछन्दसिवाचनमितिनाभावस्यविकल्पितत्वाद्भावः । वर्षसा बृहत्संभक्तौ बृह-
शीङ्गत्मांरूपस्वाङ्गयोःपुद्चेत्यसुन् तत्तन्नियोगेनपुडागमश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् अत्ररूपाभिधा-
यिनावर्षस्यशब्देभदेववास्वरूपप्रकाशकंस्तोत्रंलक्ष्यते क्रतुनासाहचर्यात् ॥ १ ॥

१. कम्पनकारी मरुवर्गण ! जब कि, दूर से आलोक की तरह तुम
अपने तेज की इस स्थान पर भिक्कीर्ण करते हो, तब तुम किसके यज्ञ-
द्वारा, किसके स्तोत्र-द्वारा, आकृष्ट होते हो ? कहाँ किस यजमान
के पास जाते हो ?

द्वितीयाष्टकमाह—

स्थिरावः सन्वायुधापराणुदेवीळुउतप्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तुतविषीपनीयसीमामर्त्यस्यमायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराणुदे । वीळु । उत । प्रतिष्कभे ।

युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हेमरुतः वः आयुधा युष्माकमायुधानिपराणुदे शत्रूणामपनोदनायस्थिरासन्तु स्थिरा-
णिभवन्तु उतअपिच प्रतिष्कभेशत्रूणांप्रतिबन्धायवीळुसन्तुदृढानिसन्तु युष्माकंतविषीबलं
पनीयसीअतिशयेनस्तोतव्यंभवतु मायिनः अस्मासुछन्नचारिणोमर्त्यस्यमनुष्यस्यशत्रोर्मानलं
माभवतु ॥ स्थिराआयुधा उभयवशेच्छन्दसिवहुलमितिशेछोपः । पराणुदे णुदभेरणे संपदादि-
लक्षणःकिप् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् रुदुत्तरपदभक्तविस्वरत्वम् । वीळु सुपांसुलुगिविविन्न-
केर्लुक् ईषाजसादित्वात्मकविभावः । प्रतिष्कभे स्कंधुःसौत्रोघातुः संपदादिलक्षणोभावेकिप्
अनिदितामितिनलोपः । पनीयसी पनतिःस्तुत्यर्थः अस्मादौणादिकःकर्मण्यसुन् ततर्ह्यसु-
नि-ट्रेरितिदिलोपः उगितश्चेतिङीप् ईयसुनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् । मायिनः मायाशब्दस्य
बीसादिषुपाठात् बीसादिभ्येतिमत्वर्थीयइनिः ॥ २ ॥

२. मतवर्गण ! शत्रु-विनाश के लिए तुम्हारे हथियार स्थिर हों ।
साथ ही शत्रुओं को रोकने के लिए कठिन हों । तुम्हारा बल प्रार्थना-
पात्र हो । दुराचारी मनुष्यों का बल हमारे पास स्तुति-भाजन न हो ।

तृतीयाष्टकमाह—

पराह्यत्तिथरंह्यनरोवर्तयथागुरु ।

वियाथनवनिनःपृथिव्यान्पाशाःपर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परा । ह । यत् । स्थिरम् । ह्य । नरः । वर्तयय । गुरु । वि ।

याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । आशाः । पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

हेनरोनेतारोमरुतः यद्यदास्थिरंवस्तुपराह्यवृक्षादिकंपराहृतंभ्रंशंकुरुथ गुरु पाषाणादि-
कंगुरुंस्वोपेतंवर्तयथमेरयथ तदानींपृथिव्याःसंवन्धिनः वनिनोवनवतोवृक्षान् वियाथ-
न विपुज्यमप्येगच्छथ अरण्यगतानानिविडानांवृक्षाणामध्येयस्यकस्यापिवृक्षस्यभ्रंशत्वा-
दितरवृक्षाणांपरस्परवियोगेनशौडोभागोभवति यथापर्वतानामाशाः पर्वतपार्ष्वदिशः विया-

धनवियुज्यगच्छथ ॥ इथ हनर्हि सागत्योः अनुदातोपदेशोत्पादिनानुनासिकलोपः बहुचयोगा-
दनिघातः । नरः पादादित्वादामञ्चितनिघाताभावः । वर्तयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
ञिच्स्वरपवशिष्यते बञ्छब्दानुषंगान्निघाताभावः । याथन वमनमनथनाश्वेतिथनादेशः ॥ ३ ॥

३. नेतु-स्थानीय मरुतो ! जब स्थिर वस्तु को तुम तोड़ते हो,
भारी वस्तु को चलाते हो, तब पृथिवी के नव वृक्ष के बीच से और
पहाड़ की बगल से तुम जाते हो ।

न॒हि॒वः॒शत्रुर्वि॒विदे॒अधि॒द्यवि॒नभू॒म्यां॑रि॒शाद॒सः ।

यु॒ष्माकं॑मस्तु॒तवि॒षी॒तना॑यु॒जारु॒द्रांसो॑नू॒चिवा॒ष्ट्वे ॥ ४ ॥

न॒हि । वः । शत्रुः । वि॒विदे । अधि । द्यवि । न । भू॒म्याम् ।

रि॒शाद॒सः । यु॒ष्माकम् । अस्तु । तवि॒षी । तना॑ । यु॒जा । रु॒द्रांसः ।

नु । चि॒त् । आ॒ष्ट्वे ॥ ४ ॥

हेरिशादसःशत्रुर्हिसकामरुतः अधिद्यविद्युलोकस्योपरिबोयुष्माकंशत्रुर्नहिविविदेनचनभूव
तथाभूम्यामपिशत्रुर्नभूव हेरुद्रांसोरुद्रपुत्रामरुतः युष्माकंप्रकोनपंचाशत्संख्यानांभवतांयुजायो-
गेनपरस्परैकमत्येनआष्ट्वेवैरिणांसर्वतोवर्षणायतविषीतलंनूचिदक्षिणमेवतनास्तु विस्तृताभवतु ॥
विविदे विदसचायां छिटिप्रत्ययस्वरः । द्यवि नहिविविदेभूम्यांचनविविदेइतिषषाब्दार्थमती-
वैष्वादिभोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभ्रकेर्निघातप्रतिषेधः प्राथम्यंचानुषकक्रियापेक्षया । रि-
शादसः रिशर्हिसायां रिशन्ति र्हिसन्तीतिरिशाः इगुपधलक्षणःकः वानदन्तीतिरिशादसः अमृन्
आमञ्चितनिघातः । युजा युजिर्द्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्किन् सवेकाचइतिविभ्रकेरुदात्तत्वम् ।
रुद्रांसः रुद्रशब्देनवत्सम्बन्धिनोमरुवोऽलक्ष्यन्ते आज्ञसेरमुक् । नूचिच्चचितुनुषेत्यादिनादी-
र्घः । आष्ट्वे जिघृषामागलमे संपदादिलक्षणोभावेकिप् रुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. शत्रु-विनाशी मरुवर्गण ! छल्लोक और पृथिवीलोक में तुम्हारे
शत्रु नहीं हैं । शत्रुपुत्र मरुवर्गण ! तुम एकट्ठे हो । शत्रुओं के वमन के
लिए तुम्हारा बल शीघ्र विस्तृत हो ।

प्रवे॒पय॑न्ति॒पर्व॒ता॒न्वि॒विञ्च॑न्ति॒वन॒स्पती॑न् ।

प्रो॒आ॒रत॑मरु॒तो॒दुर्म॑दा॒इव॒देवा॑सुः॒सर्व॑यावि॒शा ॥ ५ ॥ १८ ॥

प्र । वे॒प॒य॒न्ति । पर्व॒तान् । वि । वि॒ञ्च॒न्ति । वन॒स्पती॑न् । प्रो इति ।

आ॒र॒त । म॒रुतः । दुर्म॑दाःइव । दे॒वांसः । सर्व॑या । वि॒शा ॥ ५ ॥ १८ ॥

पर्वतान्मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयन्ति मरुतःप्रकर्षेणकम्पयन्ति वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन्वि-
विञ्चन्तिपरस्परवियुक्तान्कुर्वन्ति हेमरुतोदेवासोदेवाः सर्वयाविशाप्रजयासहितायूयंमोआरतप्रक-
र्षेणैवसर्वतोगच्छन्त तत्रदृष्टान्तः—दुर्मदाइव यथामदोन्मत्ताःस्वेच्छयासर्वतःक्रीडन्तितद्वत् ॥ वेपय-
न्ति द्रुवेपृकम्पने वेपमानान्ययुञ्जते हेतुमणिञ्च । विञ्चन्ति विचिर्पृथग्भावे रुधादित्वादभम्
अस्रोतलोपश्चकारलोपः । वनस्पतीन् वनानांभवयोवनस्पतयः पारस्करादित्वात्सुट् वनपतिशब्दा-
द्याद्युदात्तौ उभेवनस्पत्यादिपुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्पठतिस्वरत्वम् । आरत कृतौ छङि
मध्यमबहुवचनेबहुलंछन्दसीविशपोलुगभावः यद्वा लुङ् सर्तिशास्पर्तिग्यश्चेत्यङ् आहजादीना-
मित्याह्वागमःआटश्चेतिवृद्धिः । देवासः आमक्षिताद्युदात्तत्वम् । सर्वया सर्वस्यसृष्टीत्याद्युदात्त-
त्वम् । विशा सावेकाचद्विविधकेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. मरुद्गण पहाड़ों को विशेष रूप से कंपाते हैं । वनस्पतियों को
अलग-अलग कर बेसे हैं । देव मरुद्गण ! प्रजागण के साथ तुम
यथेच्छ उन्मत्तों की तरह सब स्थानों को भाते हो ।

॥ इतिप्रथमस्पल्वलीयेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

पृथ्वीचमाह—

उपोरथेषुपृषतीरयुग्ध्वंप्रष्टिर्वहतिरोहितः ।

आवोयामायपृथिवीचिदश्रोदबीभयन्तमानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अबीभयन्त ।

मानुषाः ॥ ६ ॥

हेमरुतः रथेषुभवदीयेषुपृषतीः बिन्दुयुक्ताशृगीः उपोसामीप्येनैवअयुग्ध्वं योजितवन्तः
प्रष्टिः एतत्तंज्ञकोदाहनत्रयमभ्यवर्तीयुगविशेषः रोहितःसृगावान्तरजादिर्लोहितवर्णः वहति
रथंनयति वोधुष्माकंयामायगममायपृथिवीचिदश्रोदअन्तरिक्षमपिअश्रोत्आग्निमुख्येनाश्रुणोत् अ-
नुजानातीत्यर्थः पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीभूःस्वयंन्वितितन्नामसुपाठात् मानुषाः भूलोकव-
र्तिनः पुरुषाअबीभयन्त स्वयंभीताःसन्तोऽन्येषामपिभीविमुत्तादितवन्दः ॥ उपोइतिनिपातद्वय-
समुदायात्मकमन्यन्निपातान्तरम् ओदितिप्रयुक्तत्वम् । अयुग्ध्वम् लुङि सलोभलीलिसकारस्म
लोपः चोःकुरितिकृत्वम् । रोहितः रुहेरभलोवेतिइत्यत्ययान्तोनिस्वादाद्युदात्तः । यामाय
यमेप्रविषञ् कर्षात्तत्रइत्यन्तोदात्तत्वेमाषेकृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । अश्रोत् श्रुअवणे बहुलं-
छन्दसीतिविकरणस्पलुक् । अबीभयन्त अिभीभये अस्माण्यन्ताङ्गि भीस्मोर्हेतुभयेइत्या-

तन्नेपदम् विभेतेर्हेतुभाष्ये इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात् पक्षे भियोहेतुभाष्येषु गितिषु क्पामोवि तन्म
क्रियते आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् णौचडिउपधाह्रस्वादि ॥ ६ ॥

६. तुम बिन्दु-चिह्नित या विविध-वर्णं विशिष्ट भूगों को रथ
में जोतते हो। लोहित भृग बाहनश्रीय-मध्यवर्ती होकर रथ चहन करता
है। पृथिवी ने तुम्हारा आगमन सुना है। मनुष्य डरे हैं।

आधोमक्षूतनायकं रुद्रा अवोदणीमहे ।

गन्तानूनं नो वसा यथा पुरे तथा कण्वाय विभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्राः । अवः । दणीमहे । गन्त ।

नूनम् । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्था । कण्वाय । विभ्युषे ॥ ७ ॥

हेरुद्रारुद्रपुत्रामरुतः तनायकं अस्मदीयपुत्रार्थं मक्षुशीघ्रवोयुष्मदीयमदोरक्षणं आवृणीमहे सर्वतः
मार्थयामः मक्ष्वितिक्षिपनाममक्षु इति तन्नाममुपाठात् पुरापूर्वस्मिन्काले कर्मान्तरे पुनो वसा अस्मदी-
यरक्षणेन निमिचेन मूर्धन्यथाप्राप्तवन्तः इत्यानेन प्रकारेण विभ्युषेभीतियुक्ताय कण्वाय मेधाविने
यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं क्षिप्रं गन्तव्यम् ॥ मक्षु ऋचितुनुषमक्षु तद्वक्त्रोरुष्माणामिति दीर्घः । व-
नाय वनोदीतितनः पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा वनयशब्दे अय इत्यस्य लोपश्छान्दसः
कमित्येतत्पादान्ते प्रयुज्यमानं पादपूर्णं शिशिरं जीवनायकं मिति वव उक्तञ्च—अथापि पदपूर्णाः क-
मीभिर्द्विवीति । रुद्राः रोदयन्ती विरुद्राः रोदेर्णीलुक्चेति रकुमत्ययः आमश्चिवाद्युदात्तत्वम् पादा-
दित्वाभिधावाभावः । गन्त लोटि बहुलं छन्दसी विशपोलुक् वमनवित्यादिना तदादेशः अवः
पित्वादनूनासिकलोपाभावः । विभ्युषे विभेतेर्लिटः कृष्टः वस्वेकाजादसामिति नियमादिह भावः
चतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम् शासिवसिषसीनांचेति पत्वम् ॥ ७ ॥

७. रुद्रपुत्र मरुतो ! पुत्र के लिए तुम्हारी रक्षण-शक्ति की हम शीघ्र
प्रार्थना करते हैं। एक समय हमारी रक्षा के लिए तुम्हारा जो रूप
आया था, वही रूप भीरु भेषावी यजमान के पास शीघ्र आवे।

अहमीष्टवमाह—

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आयोनो अभ्वर्षते ।

वितं युयोत शर्वसा न्योजसा वि युष्माकां निरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽईषितः । मरुतः । मर्त्यऽईषितः । आ । यः । नः । अभ्वः ।

ईषते । वि । तम् । युयोत । शर्वसा । वि । ओजसा । वि ।

युष्माकांभिः । निरूतिभिः ॥ ८ ॥

हेमरुतः योयः कश्चिदन्वः शत्रुः युष्मेषितः युष्माभिः मेषितः मर्त्येषितः पारकैरन्यैवमि-
षितः सत् नोऽस्मान्प्रतिआईषते आभिमुख्येनप्राप्नोति तं शत्रुं शवसाअजेनवियुयोवविभक्तंकुरुत
तथा ओजसानलेनवियुयोव युष्माकाभिरुविभिः युष्मत्साम्बन्धिभीरक्षणेभ्यवियुयोत॥ युष्मेषितः
युष्माभिरिषितः शुच्युक्तिं प्रत्यक्षलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेशोदित्यात्वम् नच नलुमवाङ्मस्येतिमति-
बोधः इकोचिविभक्तावित्यत्राचमहणेनतस्यपाक्षिकत्वोक्तेः तृतीयकर्मणीतिपूर्वपदमलुतिस्वरत्व-
म् । मर्त्येषितः पूर्ववत् । अन्वः आभवतीत्यन्वः शत्रुः पृथोदरादित्वादभिमवस्वरूपस्वरसिद्धिः ।
ईषते ईषगतिर्हि सादर्शनेषु अदुपदेशालसार्वधानुदानुदाचत्वेषानुस्वरः । युयोव युमिश्रणामिश्र-
णयोः लोपमभ्यमबहुवचनेनबहुलंछन्दसीविशेषः श्लुः वदनमनघनाद्येतितवादेशः पिच्चातुणः ।
युष्माकाभिः युष्मत्साम्बन्धिनीभिः तस्मिन्निचयुष्माकास्माकावितियुष्मच्छन्दस्ययुष्माकादेशः
हीप्वृद्धीछान्दसत्वाच्चक्रियेते । कृतिभिः अवतेः किनिज्वरत्वरेत्यादिनाऊङ् कृतिगूटीत्या-
दिनाकिनउदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. तुम्हारे या किसी अन्य मनुष्य के द्वारा उत्तेजित होकर जो
कोई शत्रु हमारे सामने आवे, उसका खाद्य और वस्त्र अपहृत करो ।
अपनी सहायता भी उससे वापस ले लो ।

नवमीष्टकमाह—

असामिहिप्रयज्यवः कण्वं ददप्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आन ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिनविद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रयज्यवः । कण्वम् । दद । प्रचेतसः ।

असामिभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिभिः । गन्त । वृष्टिम् ।

न । विद्युतः ॥ ९ ॥

असामिहि संपूर्णमेवयथाभवतितथा प्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्याः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञा-
नयुक्ताः हेमरुतः कण्वं मेधाविनंयजमानं एतन्नामकर्मविवादधारयव हियस्माद्युयंक-
ण्वनामकर्मविधारितवन्तः तस्मात्कारणात् असामिभिरुविभिः सम्पूर्णैरक्षणेनोरमात्र प्र-
त्यागन्ताआगच्छव तत्रहृष्टान्तः—वृष्टिनविद्युतः यथाविद्युतोवृष्टिगच्छन्तिवद्द्व ॥ असामि सा-
म्यर्थे नसामि असामि अव्ययपूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् । प्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्याः यजिमनि-
शुद्धिदत्तिसिद्धिनिष्फोयुरितिकर्मणियुपस्ययः आमधितनिघातः । दद इदान्दाने लोपमभ्यम-
बहुवचनस्यविह्वंतिहोभवन्तीतिलह्नात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः श्लोदिभावेसति आ-
भ्यस्तयोरावतिआकारलोपः लोपस्तआत्मनेपदेधितितलोपः अतोगुणेइविपरपूर्वत्वम्

छन्दस्युभययेत्पार्धधातुकत्वादस्य स्थानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किन्तु मत्पयस्वरस्य हि चेति निघातप्रतिषेधः । मचेतसः प्रकृष्टं चेतो येषां आपश्चितनिघातः । गन्त गमेर्लो-
पमध्यमबहुवचनस्य तस्य तवादेशः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् मत्पयस्य पित्वाद्नुदात्तत्वे घा-
तुस्वरः पादादित्वात् निघाताभावः अचो वस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वम् । विद्युतः विद्योतवे
इति विद्युत् आजभासेत्यादिना किप् ॥ ९ ॥

९. मरुद्गण । तुम सब प्रकार से यज्ञ के भोजन और उत्कृष्ट
ज्ञान से युक्त हो । तुम कण्व अथवा यज्ञमान को धारण करो । जिस
प्रकार बिजली वर्षा लाती है, उसी प्रकार तुम भी अपनी समस्त रक्षण-
शक्ति के साथ हमारे पास आओ ।

असाम्योजो विभृथा सुदानवो सामि धूतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषम् ॥ १० ॥ ११ ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋषिद्विषे । मरुतः । परिमन्यवे । इषुम् । न । सृजत ।

द्विषम् ॥ १० ॥ ११ ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेतामरुतः असामिसम्पूर्णमोजो बलं विश्वधारयथ हे धूत-
यः कम्पनकारिणो मरुतः असामिसम्पूर्णशवो बलं परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे कषीणां
द्वेषं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं द्विषद्वेषकारिणं हन्तारं सृजत तददृष्टान्तः—इषुं यथा शत्रोरुप-
रिबाणं मुञ्चति तद्वत् अत्र निरुक्तम्—असामिसामिप्रतिषिद्धं सामिस्पतेः असाम्योजो विभृथा सु-
दानवः असुसमासं बलं विश्वधारयन्त्याणां दाना इति ॥ विश्वं इष्टमभ्युधारणपोषणयोः णुहोत्पा-
दित्वात्सुः धृजामिदित्यभ्यासस्येत्वम् । ऋषिद्विषे कषीन् द्वेष्टेति ऋषिद्विषे सत्सु द्विषेत्यादिना
किप् । परिमन्यवे मन्युना परिवृतः परिमन्युः पादिसमासे परेरभितो भाविगणहलमित्युत्तरपदान्दो-
दात्तत्वम् । इषुं इषगत्तौ इष्यति गच्छतीति इषुः इषेः किञ्चेति उपत्ययः घान्धेनिदित्यनुवृत्तेर्निष्ठा-
दाद्युदात्तत्वम् । सृजत सृजविसर्गे विकरणस्य ङित्वाद्गुणाभावः । द्विषं किप्चेति किप् ॥ १० ॥

१०. सुशोभन दान से युक्त मरुद्गण । तुम समस्त तेज को धारण
करो । हे कम्पन-कर्त्ता मरुतो । तुम सम्पूर्ण बल धारण करो । ऋषि-
द्वेषी और क्रोध-वरायण शत्रु के प्रति, बाण की तरफ, अपना क्रोध
प्रेरण करो ।

उत्तिष्ठेत्यर्चैषां चर्मसूक्तं कण्वस्यार्चनार्हवम् युजः सतो बृहत्पः अयुजो नृहत्पः ब्रह्मण-
स्पतिदेवताकम् अनुकम्पयेत्—उत्तिष्ठतौ ब्राह्मणस्यत्यमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः चतुर्वि-

शेहनिमरुत्ववीयेपाकृतावब्राह्मणस्यत्याद प्रगाथात्पूर्वउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्ययंप्रगाथः मरुत्व-
वीयइवित्त्वणहेसूत्रितम्—मैतुब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइतिब्राह्मणस्यत्यावावपदेपूर्वैर्निर्त्यादिति
आद्यावुपवर्ग्येभ्यश्चिष्टवेदिनियुक्ता उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्येतामुक्त्वावतिष्ठतइतिसूत्रितत्वात् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वमेहे ।

उपमयन्तुमरुतःसुदानवइन्द्रप्राशुर्भवसर्चा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तः । त्वा । ईमहे । उप । प्र ।

यन्तु । मरुतः । सुदानवः । इन्द्र । प्राशुः । भव । सर्चा ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ अस्मदनुग्रहायत्वदीपनिवासादुत्थानंकुरु देवय-
न्तोदेवान्कामयमानावयं त्वात्वासीमहे याचामहे सुदानवः शोभनदानयुक्तामरुतः उपम-
यन्तु समीपेप्रकर्षेणगच्छन्तु हेइन्द्र त्वं सर्चाब्रह्मणस्पतिनासहप्राशुः सोमस्यप्राशकोभव य-
द्वा वृषस्यर्हिसकोभव ॥ उत्तिष्ठ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । ब्रह्मणस्पते सुनामश्चितइति
पराङ्मुखत्वात् । पठद्यामश्चितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । देवयन्तः देवानात्मनइ-
च्छन्तः सुपआत्मनःव्ययं नच्छन्दस्यपुत्रस्येवीत्वस्येवदीर्घस्यापिनिषेधः अन्वाधस्यादिति
पुनरात्वविधानसाधर्थात् । ईमहइत्यादयोगताः । प्राशुः शूर्हिसायां प्रकर्षेण आसमन्वा-
त् शृणाविहिनस्वीतिप्राशुः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् वोरुपघायादीर्घः कृदुत्तरपदमकृविस्वरत्वम् ।
भव इचोवस्विइतिसंहितायां दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

१. ब्रह्मणस्पति । उठो । देव-कामनाकारी हम तुम्हारी याचना
करते हैं । शोभन और वाता मरुद्गण के पास होकर जाओ । इन्द्र !
तुम साथ में रहकर सोमरस सेवन करो ।

द्वितीयाष्टकमाह—

त्वामिद्विसंहसस्पुत्रमर्त्यउपब्रूतेधनेहिते ।

सुवीर्यमरुतआस्वश्वदधीतियावआचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । द्वि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपब्रूते । धने । हिते ।

सुवीर्यम् । मरुतः । आ । सुश्वश्वम् । दधीत । यः । वः ।

आचके ॥ २ ॥

हेसहस्रस्युत्र बलस्यबहुपालक ब्रह्मणस्पते पुत्रःपुरुत्रायवेनिपरणाद्वेतिनिरुक्तम् ।
 मर्त्योमनुष्यः हितेश्वरपुत्रसिधेवनेनिमित्तभूतेसति त्वामिदं त्वामेषोपनूतेहि समीपमाप्स्य
 स्तौतिस्त्वलु तद्धनसंपादनायप्रार्थयतइत्यर्थः हेमरुतः योधनार्थमर्त्यः वोयुष्मान्ब्रह्मणस्पति-
 सहितान् आचके स्तौति समर्त्यः स्वध्वंशोभनाध्वयुक्तं सुवीर्यशोभनवीर्ययुक्तंचवनंद-
 धीतधारयेत् ॥ सहस्रस्युत्र ब्रह्मणस्पते इतिवदप्रष्टव्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्यम् । उप-
 नूते हिचेतिनिघातप्रतिषेधः त्रिङ्गिचोदात्तवर्गीतिगतेरनुदात्तत्वम् । हिते निष्ठायां दधाते-
 हिरितिहिरादेशः । सुवीर्यं शोभनंवीर्ययस्येतिबहुव्रीहौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्व-
 ध्वं अश्वानां समूहोऽश्वीयं केशाश्वान्पायन्त्रावावन्यतरस्यामिविसमूहायैछप्रत्ययः छस्य
 ईयादेशः शोभनमध्वीयंस्यस्यतस्त्वध्वम् ईकारलोपश्चान्दसः परादिश्चान्दसिबहुलमिति
 उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधीत सीयुटःसकारस्थलोपेसतिअन्यस्थानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्
 पादादित्याभिधावाभावः । आचके कैर्गैरशब्दे आदेचइत्यात्वम् लिटिद्विर्वचनेअन्यासस्यस्य-
 स्वचुत्वे आतोलोपइटित्वाकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्धृत्तयोगादनिघातः ॥ २ ॥

२. हे ब्रह्मण-पालक ब्रह्मणस्पति देवता । शत्रुओं के भीष प्रक्षिप्त
 घन के लिए मनुष्य तुम्हारी ही स्तुति करता है । मरुत्वाण ! जो
 मनुष्य तुम्हारी स्तुति करता है, वह सुशोभन अश्व और वीर्य से
 युक्त घन पाता है ।

चतुर्विंशेऽनियमस्तृतीयेऽस्तिष्ठब्रह्मणस्पतेइत्यस्मावप्रगाथात्पूर्वं प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्ययं प्र-
 गाथोविनियुक्तः सूत्रंतूत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्यत्रैवोदाहरणम् महावीरमादायशालांप्रतिमच्छतृ
 प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्येतांपठनहोतानुगच्छेत् सूत्रञ्च प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेदिति एषैवाग्नीषो-
 मीयप्रणयनेपिदिनियुक्ता सूत्रितंच—प्रैतुब्रह्मणस्पतिर्होवादेवोअमर्त्यइति ।

प्रैतुब्रह्मणस्पतिःप्रदेव्येतुसूनुता ।

अच्छावीरंनयंपङ्क्तिराधसंदेवायज्ञंनयन्तुनः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनुता । अच्छ ।

वीरम् । नयम् । पङ्क्तिराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवःप्रैतुअस्मान्प्राप्नोतु सूनुतादेवीप्रियसत्यरूपावाग्देवताप्रैतुअस्मान्प्राप्नोतु
 देवाः ब्रह्मणस्पत्यादयोदेवाःवीरंशत्रुनिःशेषेणदूरेप्रेरयन्तु तंनयंमनुष्येभ्योहितंपङ्क्तिराधसंब्राह्म-
 णोक्तहविष्पङ्क्त्यादिभिःसमृद्धंयज्ञंपति नोस्मान्अच्छआभिमुख्येननयन्तु ॥ प्रैतु एङिपरस्व-

पमितिपररूपेणाशे एत्येधत्पूदसुइतिवृद्धिः । देव्येत्यित्यत्र उदात्तस्वरितयोर्धणःस्वरितोनुदा-
त्तस्येतिस्वरितत्वम् । नयं नरेभ्योहितम् प्राक्क्रीतीयउगवादिलक्षणोयत्प्रत्ययोदृष्टव्यः । पङ्क्ति-
राधसं पङ्क्तिः श्रीराभोवीतिपङ्क्तिराधाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेचेत्यसुनपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वंच । यत्तं यजयाचेत्यादिनायजतेर्नह ॥ ३ ॥

३. ग्रहणस्पति या बृहस्पति हमारे पास आवें । सत्यदेवो आवें ।
देवता लोग वीर शत्रु को दूर करें । हमें हितकारी और हृद्य-युक्त
यज्ञ में ले जायें ।

योवाघतेददातिसूनरंवसुसधत्तेअक्षितिश्रवः ।

तस्माइळांसुवीराभायजामहेमुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति ।

श्रवः । तस्मै । इळांम् । सुवीरांम् । आ । यजामहे ।

सुप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

योयजमानोवाघतेअक्षितेसूनरंमुनेतर्ज्यवसुधनंददाति समयमानोब्रह्मणस्पतेःप्रसादा-
दक्षितिक्षयरहितंश्रवोचंघचेधारयति तस्यैतादृशायजमानायइळांपतन्नामधेयामनोःपूर्वी
इहावैमानवीमज्ञानुकाशिन्यासीदितिश्रुत्यन्तरात् । आयजामहे वयमृत्विजःसर्वतोयजामः
कीदृशीमिळां सुवीरांशोभनेर्वीरैर्भैर्युक्तां सुप्रतूर्तिमुपमर्षेणार्हिसाकारिणीम् अनेहसं के-
नाप्यर्हिस्याम् ॥ ददाति अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वत्तयोगादनिघातः । सूनरं
सुस्तेननीयतद्विसूनरम् ईषद्दुःशुभ्वितिसत् निपातस्यचेत्युपसर्गस्यदीर्घत्वम् । अक्षिति क्षयोना-
स्त्यस्येत्यक्षिति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नञ्सुभ्यामितितुसर्वेविधयश्छन्दसिबिकल्प्य-
न्तेइतिवचनाजप्रवर्तते । श्रवः श्रूयतइतिश्रवः श्रुश्रवणे असुनोनिष्वादाद्युदात्तत्वम् । सुवीरा-
म् शोभनावीरायस्याःसासुवीरा तां वीरवीर्यैचित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् तुर्वीर्हि-
सार्थः प्रपूर्वादस्माद्भावेकिम् शोभनाप्रतूर्तिःशत्रूणांहिसनंयस्याःसा तां परादिश्छन्दसिबहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्त्वादिर्वाद्दृष्टव्यः । अनेहसं नहन्यतइत्यनेहाः नअिहनएहचेत्य-
सुन्रात्ययःधावोरेहादेशश्च नलोपोनअविनकारस्पलोपः तस्मान्नुडचीतिनुट् ॥ ४ ॥

४. जो मनुष्य अश्विक् के ग्रहण-योग्य धन-दान करता है, वह
अक्षय अन्न प्राप्त करता है । उसके लिए हम लोग इला के पास याचना
करते हैं । इला गुपीरा हैं । वह दान का हमण करती हैं । उन्हें कोई
महीं मार सकता ।

अग्निष्टोमेमरुत्ववीयशसेहन्निवहपगाथानन्तरंमूनमितिप्रगाथः मरुत्ववीयेनेतिस्-

१ ण्डेसुप्रितम्-मूनंनक्षत्राणस्पतिरितिनाक्षत्राणस्पत्यद्वि ।

प्रगाथेप्रथमां सूक्तेष्वमीष्टचमाह—

प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रोवरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओर्कांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥ २० ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् । यस्मिन् ।

इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओर्कांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥ २० ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं नूनमवस्यं प्रवदति होतृमुखे स्थितः स नमब्रूवे यस्मिन्-
क्षेत्रेन्द्रादयश्च सर्वदेवाः ओर्कांसि स्थानानि चक्रिरे तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मन्त्रमिति पूर्वज्ञान्ययः ॥
मन्त्रं मन्त्रिगुणभाषणे पचाद्यच् वृषादिषु पाठात् आद्युदात्तत्वम् । उक्थ्यं उक्थ्याहं छन्दसि चेत्पह-
र्षेयप्रत्ययः यद्वा मवे छन्दसीति यत् सर्वविषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति वचनाद्यतो नावस्थाद्युदा-
त्तत्वाभावे व्यत्ययेन तत्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । ओर्कांसि उच्चसप्तम्याये सप्तम्यन्त्यत्रेत्पधिकर-
णे औणादिकोऽनु बहुलग्रहणात् कुत्वं ब्रह्ममिति ओर्क उचः क इत्यत्र वृत्तावित्युक्तम् । चक्रिरे
क्षरेष्वित्वात् कुतोदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ५ ॥

५. ब्रह्मणस्पति अवश्य ही पवित्र मन्त्र का उच्चारण करते हैं ।
उस मन्त्र में इन्द्र, वरुण, मित्र और अर्यमा देवता अवस्थान करते हैं ।

॥ इति प्रथमस्पृष्टीयेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीष्टचमाह—

तमिदो चेमाविदथेषु शंभुर्वमन्त्रं देवा अनेह संम् ।

इमां च वार्चं प्रतिहर्यथानरो विश्वेद्वा मावो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम । विदथेषु । शम्भुर्वम् । मन्त्रम् । देवाः ।

अनेह संम् । इमाम् । च । वार्चम् । प्रतिहर्यथ । नरः ।

विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः तमिदं तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मन्त्रं विदथेषु यज्ञेषु वोचेम वय-
मृत्विजो ब्रह्मण कीदृशं शम्भुर्वं सुस्तस्य भावयित्वा अनेह सं अहिंसनीयं दोषरहितं हे नरो नेतारो देवाः
इमाम्स्माभिरुभयमानां मन्त्ररूपां वार्चं प्रतिहर्यथ ययं कामयामहे चेत्तर्हि विश्वे तस्य वार्चं पिबामा वननी-
या वाक्वोयुष्मानभवन्त्यामुयात् ॥ वोचेम वचपरिभाषणे आशीर्लिङ्गि लिङ्चाशिष्मन्ति यद्
वच उमित्युमागमः छन्दस्प्रभयथेति सार्धधातुकत्वात् लिङ्गः सञ्ज्ञोपो नन्त्यस्येति यासुटः सकारस्य

लोपः अतोयेयइतीयादेशः आहुणः तिङ्गितिङ्गितिनिघातः । विद्येयु विदज्ञाने विद्येफलसाधनत्वे-
नज्ञायवेइतिविद्योयज्ञः रुविदिभ्यांकिदित्यथप्रत्ययः । शम्भुवम् भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् कि-
एचेतिक्लिप् ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधः । मन्त्रादयोगताः । पतिहर्षथ हर्ष-
गतिकान्त्योः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्बलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् इमानेत्यत्रचशब्द-
भेदर्थः । चणितिनिघातान्तरम् नचसमुच्चयार्थश्चकारः तेननिपातैर्यद्यदिहन्तकुविनेष्वेचणइ-
तिनिघातप्रतिषेधः । अश्रवत् अश्रुव्यामौ लेट्यडागमः व्यत्ययेनपरस्मैपदं इवभट्टोपहृतीकार-
लोपः इयङ्बुङ्भ्यांगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेतिगुणः ॥ ६ ॥

६. देवगण ! मुख के लिए उस हिंसा-द्वेष-शून्य मंत्र का यज्ञ में
हम उच्चारण करते हैं । हे नेतृ-गण ! यदि तुम इस वाक्य को इच्छा
करते हो, तो सारे शोभनीय वचन तुम्हारे पास जायेंगे ।

कोदेवयन्तमश्रवज्जनकोदृक्तर्वाहिषम् ।

प्रप्रदाश्वान्पस्त्याग्निरस्थितान्तर्वावक्ष्यंदधे ॥ ७ ॥

कः । देवयन्तम् । अश्रवत् । जनम् । कः । दृक्तर्वाहिषम् ।

प्रप्र । दाश्वान् । पस्त्याग्निः । अस्थित । अन्तःश्वावत् ।

क्षयम् । दधे ॥ ७ ॥

देवयन्तदेवान्कामयमानंजनकः अश्रवत् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तःकोनामदेवोव्यामुयात् त-
थावृक्तर्वाहिषं अनुष्ठानायछिन्नवर्हिषंयजमानंकोनामान्योदेवोअश्रवत् दाश्वान्दृविर्दत्तवान्
यजमानः पस्त्याग्निःअनुष्यैर्कृत्तिग्भिःसह प्रमास्थितदेवयजनदेशंप्रतिप्रस्थितवान् अन्तर्वावत्
अन्तःस्थितं बहुधनोपेतं यज्ञा अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रमुक्तबहुविधगुणोपेतंक्षयंनिवासस्थानं
गृहद्वेषभूतवान् भवति ॥ देवयन्तमित्यादयोगवाः । प्रप्रप्रसमुपोदःपादपूरणेइतिप्रशब्दस्यद्विर्भावः
अनुदानंचेत्याचेदितानुदात्तत्वम् । अस्थित श्वागतिनिवृत्तौ लुङि समवप्रविश्यःस्थित्यात्म-
नेपदम् स्थाध्योरिच्छेतिघातुसिचोरिवकित्वे ह्रस्वादङ्गादितिसटोपः । अन्तर्वावत् बागतिग-
न्धनयोः अन्तर्वागन्तिगच्छन्तीतिअन्तर्वाःपुत्रपश्वादयः आतोमनिजित्यादिनाविच् तदस्या-
स्वीतिमवुप मवुपःपित्वादनुदात्तत्वेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यज्ञा वावदीतेःक्लिप् । क्षयं क्षि-
यन्तिनिवसन्त्यस्मिन्नितिस्थायः "उत्संज्ञायामित्यधिकरणेचः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् ॥७॥

७. ओ देवों की अभिलाषा करते हैं, उनके पास ब्रह्मणस्पति को
छोड़कर कौन आवेगा ? ओ यज्ञ के लिए कुश तोड़ते हैं, उनके पास
ब्रह्मणस्पति को छोड़कर कौन आवेगा ? ऋत्विगों के साथ द्रव्य-वाता
यजमान यज्ञ-भूमि के लिए प्रस्थान कर चुके हैं और अन्तःस्थित बहुधन-
युक्त घर में गमन भी कर चुके हैं ।

उपक्षत्रं पृथ्वीतहन्ति राजभिर्मयेचित्सुक्षितिर्दधे ।

नास्यवर्तानतरुतामहाधनेनार्भे अस्ति वज्जिर्नः ॥ ८ ॥ २१ ॥

उप । क्षत्रम् । पृथ्वीत । हन्ति । राजभिः । मये । चित् ।

सुक्षितिम् । दधे । न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाधने ।

न । अर्भे । अस्ति । वज्जिर्नः ॥ ८ ॥ २१ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रं बलं उपपृथ्वीत स्वात्मनिसंपृक्तं कुर्यात् ततो राजभिर्वरुणादिभिः सह-
इति शत्रुमारयति मयेचित्भीतिहेतौ युद्धेऽपि सुक्षितिर्दधे सुधुनिवासस्थैर्यधारयति नृपलाय-
ते वज्जिणो वज्राद्यायुधवदोऽस्य ब्रह्मणस्पतेर्महाधनेन भूतधननिमित्तयुद्धे वर्ता प्रवर्तयिता अन्यः को-
पि नास्ति स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः महाधन इति संग्रामनाम महाधने समीके इति तन्नाममुपाठात् त-
था वरुता वरुणस्योद्ध्वनस्य कर्ता अन्यः कोपि नास्ति तथैवार्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिताना-
स्ति ॥ पृथ्वीत पृथ्वीसंपर्के लङ्घिरुधादित्वात्क्षत्रम् असोरलोप इति अकारलोपः प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं
पृथ्वीवराजभिर्हन्ति चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्ति हवि-
भर्केर्निघातप्रतिषेधः इन्तीत्येषा द्वितीयापितिङ्परत्वाच्च निहन्त्यते । सुक्षितिः शोभनाक्षितिः
सुक्षितिः मन्त्रकिञ्चित्पादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्ता वर्तते वृणोते वात् चिआगमानुशासनस्य-
नित्यत्वादिदृष्टावः । वरुता नृध्वनवरुणयोः असितस्कभितेऽर्थादिना तु व्युद्वागमोर्निपातितः चि-
त इत्यन्तोदात्तत्वम् । महाधने महश्च धनं च महाधनम् आन्महत् इत्यात्वम् तेन शब्देन तद्धेतुभूतः सं-
ग्रामोलङ्घयते । अर्भे क्रमदौ अर्धगृभ्यां भ्रञ्जिति भ्रष्टप्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. अपने वारीर में ब्रह्मणस्पति बल संचय करें । राजाओं के साथ वे शत्रु का विनाश करते हैं और भय के समय वे अपने स्थान पर रहते हैं । वे वज्रधारी हैं । महाधन के लिए बड़े या छोटे युद्ध में उन्हें कोई उत्साहित और निरुत्साहित करनेवाला नहीं है ।

यं रक्षन्तीति नवर्षषष्ठं सूक्तम् । तत्रानुक्रमणम्—यं रक्षन्ति नववरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तु च आ-
दित्येषो गायत्रं हीति । धोरपुत्रः कण्वः ऋषिः इवमादीनि त्रीणि सूक्तानि गायत्राणि आद्यन्तयोस्तृच-
योर्वरुणमित्रार्यमणोदेवताः मध्यतृचस्वसुगः पन्था इत्यस्यादित्यादेवताः गतो विनियोगः ।

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नूचित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यम् । रक्षन्ति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नु ।

चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानपुकावरुणादयोदेवायंयजमानंरक्षन्ति सजनोयजमानोनूचिवक्षिप-
मेवद्रुम्येवे दक्षोति शत्रूनहिनस्ति ॥ प्रचेतसः प्रकृष्टचेतोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
नूचिद्व नूचितुनूचेत्यादिनादीर्घः । द्रुम्यते द्रुम्युद्रुम्ये व्यत्ययेनस्मन् आत्मनेपद्वच ॥ १ ॥

१- उत्कृष्ट ज्ञान से सम्पन्न वरुण, मित्र और अर्यमा जिसको रक्षा
करते हैं, उसे कोई नहीं मार सकता ।

यंवाहुतेवपिप्रतिपान्तिमर्त्यरिषः । अरिष्टःसर्वएधते ॥ २ ॥

यम् । बाहुताऽइव । पिप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः । अरिष्टः ।

सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यंयजमानं पिप्रतिवरुणादयोदेवाःधनैःपूरयन्ति तत्रदृष्टान्तः—बाहुतेव स्वकीयोबाहु-
वर्गेपेक्षितंघनमानीयमथापूरयति तद्वत् तथायंमर्त्यमनुष्यं यजमानं रिपोर्हितकात् पान्तिरक्ष-
न्विससर्वोयजमानः अरिष्टः केनाप्यर्हितःसन् एधतेवर्धते ॥ बाहुतेव बाहुवाबाहुत्वं भाववा-
चिनानेनशब्देन बाहुवस्तदाश्रयालक्ष्यन्ते यद्वा समुहार्थेतत्पत्ययोदृष्टव्यः तृतीयपत्ययात्-
संस्थोवाचत्वम् । पिप्रति पृषालनपूरणयोः पूरत्येके जुहोत्यादित्वात्श्लुः अतिपिप्रत्योन्नेत्यप्या-
स्तस्थेत्वम् अस्त्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । पान्ति तिष्ठःपरत्वात्पादादित्वाद्धानिघाताभावः । रिषः
रिषर्हितायाम् किपृचेतिकिप् सावेकाचइविविभक्तैरुदात्तत्वम् । अरिष्टः रिषर्हितायाम् एकाचइ-
सीदृष्टविशेषः ब्रह्मादिनायत्वम् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२- वे जिसको अपने हाथ से धन-पुस्तक करते और हिंसक से बचाते
हैं, वह मनुष्य किसी के द्वारा हिंसित न होकर धृष्टि पाता है ।

विकुर्गाविद्विषःपुरोघ्नन्तिराजानएषाम् । नयन्तिदुरित्तातिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःऽगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः । एषाम् ।

नयन्ति । दुःऽडुता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानोवरुणादयेषां स्वकीययजमानानांपुरः पुरस्तादुर्गागन्तुंशकानि शत्रुनग-
राणि विघ्नन्तिविशेषेणनाशयन्ति तथा द्विषःशत्रूनपिघ्नन्ति तथा दुरिवायजमानसम्बन्धी-
निदुरितानि विरोधयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ कुर्गा दुःऽभगच्छन्त्यत्रेतिदुर्गाणि सुदुरोरधिकर-
णोद्विगमेर्हप्रत्ययः शोच्छन्दसिबहुलमिविशोर्लोपः । पुर काष्ठवाचिनःपूर्वशब्दात्सप्तम्यर्थे पूर्वा-
धरावराणामिव असिपत्ययः कत्तभियोगेनपूर्वशब्दस्यपुरादेशश्च प्रत्ययस्वरः । घ्नन्ति हन्तेर्त्त-
दि अदादित्वाच्छपोलुक् यमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् अन्धादेशस्योपदेशवच-
नादाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादनघातः ॥ ३ ॥

३- वरुण आदि राजन्त्य वंसे मनुष्यों के लिए शत्रुओं का किला
विनष्ट करते हैं; साथ ही शत्रुओं का भी विनाश करते हैं । अनन्तर
वंसे मनुष्यों का पाप-मोचन भी कर डालते हैं ।

चतुर्थीष्टमाह—

सुगः पन्थाः अनृक्षर आदित्यासः कृतं यते । नात्रावत्वादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुगः । पन्थाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । कृतम् । यते । न ।

अत्र । अवत्वादः । अस्ति । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यासो कृतं यते यज्ञं च्छते भवत्समूहाय पन्था मार्गः सुगः सुदुर्गन्तुं शक्यः अनृक्षरः कण्टकरहितश्च अस्मिन्कर्मणि बोधोऽप्युष्माकं अवत्वादः अवमन्तव्यः स्वादोऽप्युगुप्तिस्त-
हविर्विशेषो नास्ति यस्मादिहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुगः सुदुरोऽधिकरणे इति गमेर्द्वयप्रत्ययः । पन्थाः
पथिमयोः सर्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरः कवीगतौ ऋषिभिरन्तर्गच्छन्तीत्यु-
क्षराः कण्टकाः सन्पृथिव्यां वत्सरश्च विक्षरश्च प्रत्ययः किञ्चाट्टणाभावः कत्वपत्वे यास्कस्त्वा-
ह-ऋक्षरः कण्टकश्च छते रिति । न विद्यन्ते ऋक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः नऽमुभ्यामित्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वम् । आदित्यासः अदितेः पुत्रा आदित्याः दित्यदित्यादित्येत्यादिना ण्यप्रत्ययः आज्ञ-
सेरसृक् आमन्त्रिवाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाहमिकनिघाताभावः । यते इण्गवौ लटः शब्दः अदादि-
त्वाच्चपोलुक् इणो यणित्थि यणादेशः शतुरनुमद्विविधभक्तेरुदात्तत्वम् । अवत्वादः स्वाद्वत्प्रक्ष-
यो भावे चञ् अवमन्तः स्वादो वत्त्वादः याथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. आदित्यगण ! तुम्हारे यज्ञ में पहुँचने का मार्ग सुख-सम्य और
कण्टक-रहित है । इस यज्ञ में तुम्हारे लिए बुरा लाभ नहीं तैयार होता ।

यं यज्ञं नयथानर आदित्याः ऋजुना पथा । प्रवः सधीतये न शत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

यम् । यज्ञम् । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा ।

प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

हे नरोनेतार आदित्याः यं यज्ञं ऋजुना पथा अविकलेन मार्गेण नयथ पारंप्रापयथ सम-
ज्ञः बोधीतये मुष्मत्सानामप्यपभोगाय प्रणशब्दं प्राप्नोतु ॥ नयथ अदुपदेशाल्लसार्बधातुकानुदात्तत्वे
धातुस्वरः यदुत्तयोगादनिघातः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वम् । पथा तृतीयैकवच-
ने प्रस्पटेर्लोप इति लोपः अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धीतये धे-
त्पाने आदेश इत्यात्वम् किञ्चिदुमास्थेतीत्वम् । नशत् नशतिर्गत्यर्थः छेदचङागमः इ-
व लोप इतीकारलोपः ॥ ५ ॥

५. नेतु-स्थानीय आदित्यगण ! जिस यज्ञ में तुम सरल मार्ग
से आते हो, उस यज्ञ में तुम्हें अपभोग प्राप्त हो ।

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वारि शोवर्गः ॥ २२ ॥

परीक्षमाह—

सरत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत्तमना । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नम् । मर्त्यः । वसु । विश्वम् । तोकम् । उत्त । तमना ।

अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः सप्तादशो भवद्भिरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो यजमानः अस्तृतः केनाप्यहिंसितः सत् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वधनं अच्छा आग्निमुख्येन गच्छति मामो वि उदधपि च त्वनास्वेन सदृशं तोकमपत्यं गच्छति ॥ तमना मध्वेष्वादिवादेरात्मन इति आकारलोपः । अच्छ निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । अस्तृतः स्तुर्ग्रहिंसायाम् अस्तृतः अस्तृतः अन्ययपूर्वपदमस्य विस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. आदित्यगण ! वह तुम्हारा अनुगृहीत मनुष्य किसी के द्वारा हिंसित न होकर सारा रमणीय धन सामने ही प्राप्त करता है । साथ ही अपने सबुध अपत्य भी प्राप्त करता है ।

कथाराधामसखायः स्तोमं मित्रस्य अर्यम्णः । महिप्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णाः ।

महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभूताः कृत्विजः मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरो रूपं अवस्तदनु रूपं स्तोमं स्तोत्रं कथाकेन प्रकारेण राधामसाधयामः ॥ कथा याहेतौ च छन्दसीति किं शुद्धात्मकारवचनेषु पादिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः कइविकदेशः मत्पयस्वरः । राधाम राधसाधसंसिद्धौ डेटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्पलृक् विद्धुविद्ध इति निषादः । स्तोमं हुअस्तुतौ अर्धितुस्वित्पादिनाभावेण निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्यम्णः षष्ठ्येकवचने अशोकोनइत्यकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । महि महत्पूजायां औणादिक इत्यन्त्यः । प्सरः प्साभक्षणे प्साविभक्षयतीति प्सरो रूपम् औणादिकोऽर्यमयः ॥ ७ ॥

७. सखा लोग ! मित्र, अर्यमा और वरुण के महत्त्व के अनुकूल स्तोत्र किस तरह हम साधित करेंगे ?

मावो घ्नन्तं माशपन्तं प्रतिवोचे देवयन्तम् । सुधैरिह आविवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शपन्तम् । प्रति । वोचे । देवयन्तम् ।

सुधैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

हेमिवादयोदेवाः देवयन्तं देवान्कामयमानंयजमानं यःशत्रुर्हन्ति घ्नन्तादृशंशत्रुवोयुष्म-
ज्यमाप्रतिवोचे दुरुक्तकथनभीत्याअहंनकथयामि तथा यजमानंयःशत्रुःशपतितमपिशपन्तं
माप्रतिवोचेभवद्भिरेवविचार्यशिक्षणीयइत्यर्थः अहंतुमुग्रैरिव धनैरेववोयुष्मानाविवासे सर्वतःप-
रिचरामि ॥ घ्नन्तं हन्तीतिघ्नन् गमहनेत्यादिनाउपधातोः ङोहन्तेरितिकृत्वे प्रत्ययस्वरः । शपन्तं
शपआक्रोशे अदुषदेशाल्लसार्वधातुकानुदानत्वेधातुस्वरः । वोचे ब्रूज्ब्रूयक्तायांवाचि भाङि
लुङि इटि जुषोषचिरितिबचिः अस्मतिबकीत्यादिनाच्चेरङादेशः वचउमित्युमागमः नमाङ्योगे
इत्यङ्भावाः । देवयन्तं छुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिईत्वप्रतिषेधः । मुग्रैः प्राअभ्यासे
छुपुप्रापयेअभ्यस्यतइतिमुग्रम् आतधोपसर्गेइतिकप्रत्ययः आतोन्नेपइटिचेत्याकारलोपः ।
विवासे विवासतिःपरिचरणकैर्मां ॥ ८ ॥

८. वेवगण ! वेवाभिलाषी यजमान का जो हनन करता है और
जो कटु वचन बोलता है, उसके विरुद्ध तुम्हारे पास अभियोग नहीं
उपस्थित करता । मैं धन से तुम्हें तृप्त करता हूँ ।

नवमीष्टवमाह—

चतुरंश्चिद्वदमानाद्विभीयादानिधातोः । नदुरुक्तायस्पृहयेत् ॥ ९ ॥ २३ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निःधातोः ।

न । दुःउक्ताय । स्पृहयेत् ॥ ९ ॥ २३ ॥

घ्नन्तंशपन्तंचमाप्रतिवोचइतिमदुक्तंतत्रोपपत्तिरुच्यते दुरुक्तायनस्पृहयेत् दुष्टंवाक्यंनका-
मयेत् किन्तु दुरुक्ताद्विभीयात् तत्रावशिष्टोमङ्गभागःसर्वोपिदृष्टान्तः—चिदित्युपपार्थेवर्तते अक्ष-
घृतंकुर्वतोरुभयोर्मध्येयःपुमानचतुरः चतुःसंख्याकानृकपदकानुददमानात् ददतोहस्तेधारयतः पु-
रुषादानिधातोःकपदकनिपातपर्यन्तंविभीयात् अस्यजयोभविष्यतिनभविष्यतीतिअन्योभीति
प्रापुयात् अत्रयथाभयं तथादुरुक्ताङ्गेतव्यमितिधर्मरहस्यम् । तस्मादहंघ्नन्तंशपन्तं माप्रतिवो-
चेइत्यभिप्रायः अत्रनिरुक्तम्—चतुरोक्षानधारयतइतितद्यथाकितवादिभीयादेवमेवदुरुक्ताद्विभी-
याच्चदुरुक्तायस्पृहयेदिति ॥ चतुरः चतुरःशसीतिविभक्तेःपूर्वस्योदात्तत्वम् । ददमानात् दद-
द्वाते अत्रधारणार्थः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् अदुषदेशाल्लसार्वधातुकानुदानत्वेनशानजनुदात्तः
धातुस्वरएवशिष्यते । विभीयात् विभीमये लिङि जुहोत्यादित्वात्शपःऽलुः यासुटउदात्तत्वम् पा-
दादित्वाच्चिधाताभावः । निधातोः निपूर्वाद्धातोः सितनिगमीत्यादिनाभावेतुनप्रत्ययः व्यस्यये-
नाद्युदात्तत्वम् तादौचेतिगतिस्वरोनभवति अतावितिपर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय स्पृहरीप्सितइ-

द्वितीयाष्टव्याह—

योः पूषन्घोरकोदुःशेवआदिदेशति । अपस्मत्तपथोजहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अचः । रुकः । दुःशेवः । आदिदेशति ।

अप । स्म । तम् । पथः । जहि ॥ २ ॥

हेपूषन् यःप्रतिपक्षीनोस्मानादिदेशति अनेनमार्गेणनगन्तव्यमित्येवमाज्ञापयति कीदृशः
अचः आहन्ता वृकः अस्मदीयस्यधनस्यादाताअपहर्तेत्यर्थः दुःशेवः सेवितुं दुःशकः दुष्टमुखा
तंतादृशंप्रतिपक्षिणंपथोमार्गात् अपजहिस्मिअवरयमपाकुरु ॥ वृकः कुकवृकआदाने वर्कतइति
वृकः इगुपधलक्षणःकः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दुःशेवः दुष्टशेवंप्रत्ययसौदुःशेवः परादिछन्द-
सिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा दुःस्वेनसेव्यसइतिदुःशेवः वर्णव्यत्ययेनसकारस्यशकारः
हंषहुःसुब्बितिरलु लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आदिदेशति
दिशअतिसर्जने छेदश्चागमः बहुलछन्दसीतिशपः*लुः बहुलछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनाभा-
स्यस्तस्याचीतिषूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणदिभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. पूषन् । यदि कोई आक्रमक, अपहर्ता और वृष्ट हमें उलटा
मार्ग दिखा दे, तो उसे उचित मार्ग से दूर हटा दो ।

अपत्यंपरिपन्थिनंमुषीवाणंहुरश्चितम् । दूरमधिस्नुतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्यम् । परिपन्थिनम् । मुषीवाणम् । हुरःश्चितम् । दूरम् ।

अधि । स्नुतेः । अज ॥ ३ ॥

तंतादृशंपूर्वोक्तगुणयुक्तंस्नुतेमार्गादधिवूरंत्यन्तदूरदेशंप्रति अपाज अपगमय कीदृशंप-
रिपन्थिनंमार्गंप्रतिबन्धकं मुषीवाणं तस्कररूपम् मुषीवाइतिवत्स्करनाम मुषीवाच् वनिमुचइतित-
चामष्टपाठात् हुरश्चितंकौटिल्यानांसञ्चेतारम्भापरिपन्थिनं छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्था-
तरइतिशशवभिधेयेइतिप्रत्ययान्तोनिपातितः । मुषीवाणं मुषस्तेये मोषणंमुषिः औणादिकोत्रा-
वेकिप्रत्ययः मुषिवनति सम्प्रजतइतिमुषीवा वनषणसंज्ञकौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच्प्रत्य-
यः सर्वनामस्थानेचासंभुद्धाविविदीर्घः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हुरश्चितं हु-
र्छाकौटिल्ये सम्प्रदादिलक्षणोत्रावेकिप् राहोपइतिछकारलोपः हुरश्चिनोवीतिहुरश्चि चिनोतेः
किपि तुगागमः तत्पुरुषेतिबहुलमित्यलुक् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्नुतेः सुगतौ किचूकौ-
चसंज्ञायामितिक्चि चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः ॥ ३ ॥

३. उस मार्ग-प्रतिबन्धक, चोर और कपटो को मार्ग से दूर भगा दो ।

चतुर्थीष्टचमाह—

त्वं तस्य द्वयाविनो धशंसस्य कस्य चित् । पदाभितिष्ठतपुषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्य । द्वयाविनः । अधशंसस्य । कस्य । चित् ।

पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिम् ॥ ४ ॥

हेपूषन् त्वं तस्य चौरस्य तपुषि परसन्तापकं देहं पदाभितिष्ठ भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ कीदृश-
स्य द्वयाविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्वयंतद्युक्तस्य अधशंसस्य अस्मास्वघमनिष्टशं-
सतः अधशंस इति तत्स्करनाम मलिम्लुचः अधशंसः इति तन्नाममुपाठात् कस्यचित् अनिर्दिष्टवि-
शेषस्य कस्यापि ॥ द्वयाविनः द्वयमस्यास्तीति द्वयावी बहुलं छन्दसीति मत्वर्थीयोविनिः अन्येषा-
मपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अधशंसस्य अधेषापेशंसो मनस्य भ्रिजाघोयस्य सौयमघशंसः बहुव्री-
हौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । तपुषि तापयत्पनेनान्यमितिवपुषिः औणादिकउषिन्प्रत्ययः बहुलव-
चनादिकारस्य नेत्संज्ञा निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जो कोई प्रत्यक्षा या परोक्ष—दोनों प्रकार से हरण करता
और अनिष्ट-साधन करता है; हे बेव ! उसकी पर-पोड़क देह को
अपने पैरों से रौंद डालो ।

आतत्तैदसमन्तुमः पूषन्नवोदणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ । तत् । ते । दस । मन्तुमः । पूषन् । अवः । दणीमहे ।

येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेमन्तुमः ज्ञानवन्तदसदर्शनीय यद्वा वैर्युपक्षयकारिन् पूषन् तेवदीयंतदवः तादृशं रक्षणं
आवृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे येन रक्षणेन पितृनचिरः प्रभृतीन् पितृदेहानचोदयः प्रेरितवा-
नसि तद्वक्षणमिति पूर्वब्रान्वयः ॥ दस दसिदंसनदर्शनयोः स्फायितञ्जीत्यादिना रक्षप्रत्ययः आग-
मानुशासनस्यानित्यत्वाच्चुमभावः यद्वा दसु उपक्षये इत्यस्मादन्तर्भावितव्ययात्पूर्ववद्वक् । मन्तुमः
मनज्ञाने कयिमनिजनीत्यादिना भावे तु प्रत्ययः मन्तुर्ज्ञानमस्यास्तीति मन्तुमान् सम्बुद्धौ मतुवसो-
रुतिविरुत्वम् । अचोदयः चुदसञ्चोदने चौरादिकः ॥ ५ ॥

५. अरि-मर्दन और ज्ञानी-पूषन् ! तुमने जिस रक्षा-शक्ति से
पितरों को उत्साहित किया था, तुम्हारी उसी रक्षा-शक्ति के लिए हम
प्रार्थना करते हैं ।

पञ्चीष्टचमाह—

अधानो विश्वसौमगहिरण्यवाशीमत्तम । धनानि सुषणां रुधि ॥ ६ ॥

अर्ध । नः । विश्वसौमग । हिरण्यवाशीमतस्तम । धनानि ।
सुसना । रुधि ॥ ६ ॥

हेविश्वसौभाग्यकृत्स्नधनयुक्तं यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्तहिरण्यवाशीमत्तमअतिशयेनसुवर्ण-
मयायुधवन्पुत्रः । अथ पूर्वोक्तास्मदीयमार्थनानन्तरंनोस्माकंधनानिसुवर्णमणिमुक्तादीनिसुवर्णा-
सुहृदानयुक्तानि कथिंकुरु ॥ अथ अथशब्देन धत्वंछान्दसं निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घत्वम् । वि-
श्वसौभाग्यः सुभगान्मन्त्रे इत्युद्वाधादिषुपाठात् भावेअञ् ह्रस्वगसिभ्भन्तेपूर्वपदस्यचेतिउत्तरपदवृ-
ज्जोपासायांसत्यां सर्वविधोनांछन्दसिविकल्पितत्वात् उत्तरपदवृद्धिर्नभवतीतिवृत्तावुक्तम् विश्वा-
निसौभाग्यानियस्यासौविश्वसौभाग्यः । आमन्त्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम हिरण्यमयीवाशी
वदेवामस्तीतिहिरण्यवाशीमन्तः अतिशयेनहिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः आमन्त्रित-
निघातः । सुवर्णा वनवर्णसम्पन्नकौस्तुभेनसम्पन्नवत्इतिसुवर्णानि ईषदुःसुख्यितित्वत् शोभन्वसी-
तिशेर्लोपः । त्रितीयप्रत्ययात्पूर्वस्योदानत्वम् कदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । कथिं कुरुञ्करणे भृश-
णुपकृन्म्यच्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ६ ॥

६. सर्व-सम्पत्शाली और विविध-स्वर्णास्त्र-संयुक्त पुष्प ! हमारी प्रार्थना के अनन्तर हमारे निमित्त धन-समूह धान में परिणत करो ।
अतिनःसुश्रुतोनयसुगानःसुपथाकणु । पूर्वाञ्जिहृक्तुविदः ॥ ७ ॥

अति । नः । स॒श्रवतः । न॒य । सु॒हृ॒गा । नः । सु॒हृ॒प॒था । कृ॒णु ।
पू॒षन् । इ॒ह । क॒तु॒म् । वि॒दः ॥ ७ ॥

सम्भवः अस्मद्वाचनायमाप्नुवतः शत्रून् नोति अस्मान् विक्रम्य नयन्त्यत्र प्रापय नोस्वाद्य
 मृगा मृदुगन्तुं शक्येन मृपथा शोभनमार्गेण कृष्णगन्तुं कुरु हे पूषन् इहा ध्वनिकतुं प्रज्ञानं अस्मद्वाप-
 र्त्तपविदो जानीहि ॥ सम्भवः ग्लुञ्चुषस्जगतौ इत्यत्र सधिमप्येके पठन्तीति धातुवृत्तौ उक्तम् अ-
 स्मात्तदः शत्रु बहुलं छन्दसी विशपोऽनुकम्पत्य स्वरेण शत्रुरुदात्तत्वम् शत्रुरनुमइति विभक्त्युदा-
 साभावश्छान्दसः । मृगा मृदुगच्छन्त्यत्रेति मृगः मृदुरोरधिकरणे इति गमेर्हप्रत्ययः मृपां मृदु-
 गितितृतीयाया आकारः । मृपथा शोभनेन पथा न पूजनादिति सभास्तान्त्यमतिषेधः परादिश्छन्द-
 सिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् कृत्वा वयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति अथ बहुव्रीहित्वात् तत्र हि
 बहुव्रीहावित्यनुवर्तते । कृष्ण रुविर्हिंसाकरणयोः धिन्विकृष्योरचेत्युपप्रत्ययः उत्तमप्रत्ययादि-
 ति हेर्लुक् । विदः विदज्ञानेनेत्यङ्गागमः इति अलोप इतीकारलोपः ॥ ७ ॥

७. बाधक शक्तियों का अतिक्रम करके हमें ले जाओ। सुख-सम्य और सुन्दर मार्ग से हमें ले जाओ। पूषन् ! तुम इस मार्ग में हमारी रक्षा का उपाय करो।

अष्टमीष्टकाह—

अ॒भि॒सू॒य॒व॒सं॒न॒य॒न॒व॒ज्वा॒रो॒अ॒ध्व॒ने । पू॒र्व॒ञ्चि॒ह॒क्तुं॒वि॒दः ॥ ८ ॥

अ॒भि । सु॒य॒व॒सम् । न॒य॒ । न । न॒व॒ज्वा॒रः । अ॒ध्व॒ने । पू॒र्व॒न् ।

इ॒ह । क॒र्तुम् । वि॒दः ॥ ८ ॥

हेपूषन्, सुयवसंशोभनतृणोपलक्षितसर्वौषधियुक्तदेशमभिनयअस्मानभितःप्रापय अघ्न-
नेमार्गाय नवज्वारोनुवनःसन्वापोनभवत्वितिशेषः मार्गेगच्छतामस्माकंइदानींतिनःक्लेशःकोपि
माभूदित्यर्थः गवार्थमन्यत् ॥ सुयवसं शोभनयवसंयस्मिन्देशेससूयवसोदेशः निपातस्यचे-
तिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्चन्द्रसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् कृत्वादिर्वाद्दृष्टव्यः । नवज्वा-
रः ज्वररोगेप्राप्तेषञ् नवभ्यासौज्वारोनवज्वारः थायादिनोत्तरपदान्नोदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. सुन्दर और तृण-युक्त देश में हमें ले जाओ । रास्ते में गया
सन्ताप न होने पावे । पूषन् ! तुम इस मार्ग में हमारी रक्षा का
उपाय करो ।

श॒ग्धि॒पू॒र्धि॒प्र॒य॒सि॒च॒शि॒शी॒हि॒प्रा॒स्पृ॒दर॑म् । पू॒र्व॒ञ्चि॒ह॒क्तुं॒वि॒दः॥ ९ ॥

श॒ग्धि॒ । पू॒र्धि॒ । प्र॒ । य॒सि॒ । च॒ । शि॒शी॒हि॒ । प्रा॒सि॒ । उ॒दर॑म् ।

पू॒षन् । इ॒ह । क॒र्तुम् । वि॒दः ॥ ९ ॥

हेपूषन्, शग्धिअस्माननुग्रहीतुंशकोभव पूर्धिअस्मद्वृंहधनेनपूरय किञ्च प्रयसिअन्य-
व्यपेक्षितवस्तुपयच्छ शिशीहिअस्मानसर्वेषुमध्येतीक्ष्णीकुरु तेजस्विनःकुर्वित्यर्थः उदरमस्म-
दीयंमांसिमृष्टात्नेनसोमरसेनवापूरय अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि शकृशकौ लोटोहिः बहुलंछन्दसी-
तिविकरणस्यलुक् हुसलूप्योहोर्धिरितिहेर्धिरादेशः हेरपित्वाद्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पूर्धि पू-
पालनपूरणयोः शुभ्रणुपुलवृत्त्यश्चन्द्रसीतिहेर्धिरादेशः पूर्ववद्विकरणस्यलुक् उदोहचपूर्व-
स्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः विहःपरत्वाभिधावाभावः । यंसि यमउपरमे लोट्येत्तिपूर्ववद्विकर-
णस्यलुक् निषादः । शिशीहि शोतनूकरणे लोटिबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्युत्वम् ईहत्यघोरिती-
त्यम् प्रत्ययस्वरः । प्रासि प्रापूरणे अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्वादनुदात्तत्वेधागुस्वरः ॥ ९ ॥

९. हमारे ऊपर अनुग्रह करो । हमारा घर घन-धान्य से पूर्ण
करो । अन्य अभीष्ट वस्तु भी हमें दान करो । हमें उप-सेजा करो ।
हमारी उबर-प्राप्ति करो । पूषन् ! तुम इस मार्ग से हमारी रक्षा का
उपाय करो ।

अ॒पू॒ष॒र्ण॒मे॒धाम॒सि॒सू॒क्तै॒र॒भि॒गु॒णी॒म॒सि॒ । व॒सू॒नि॒वृ॒स्म॒मी॒म॒हे ॥ १० ॥ २५ ॥

न । पूषणं । मेथामसि । सुऽउक्तैः । अग्नि । गृणीमसि । वसूनि ।
दस्मम् । ईमहे ॥ १० ॥ २५ ॥

पूषणं देव न मेथामसि वयं न तु निन्दामः किन्तु सूक्तैर्वेदगणैरभिगृणीमसि सर्वत्रस्तुमः दस्यं दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानि ईमहे याचामहे ॥ मेथामसि मेथुमे धार्हिसनयोः ऽटि इदन्तोमसि-रिति मस इकारायमः । सूक्तैः सुष्ठुस्तुवते देवताः मकारायन्तीति सूक्तानि किञ्च कौचसंज्ञायामितिक-र्तृरिक्तः वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् थाथादिस्वरः यद्वा कर्मणि निष्ठा सूपमानावक्तृ-त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गृशब्दे ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् इदन्तोमसिः । दस्म इ-षियुषीन्विदसि श्वाधूसूत्रयोर्मगिति मकृषत्ययः ॥ १० ॥

१०. हम पूषा की निन्दा नहीं कर सकते; उनकी स्तुति करते हैं ।
हम दर्शनीय पूषा के पास धन की याचना करते हैं ।

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

कद्रुद्राय येति नवर्चं अष्टमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—कद्रुद्राय नवरोद्रं तृतीयमैत्रावरुणी चान्त्य-स्तुचः सौम्योन्त्यानुष्टुप्ति । धोरपुत्रः कण्वक्रषिः गायत्री छन्दः यास्ते प्रजा इत्यन्त्यानुष्टुप् रुद्रो-देवता यथानोमित्र इत्येषामित्रावरुणदेवताकाच अस्मे सोमेत्यादिरन्त्यस्तु सौम्य एव सर्वेषु रु-द्रदेवताकेषु कर्मसु ब्रह्मनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यम् तथा च सूत्रितम्—कद्रुद्रायै मारुद्रायै पित-रि मारुद्राय स्थिरधन्वने इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीहुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शन्तं मंहृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीहुः ऽर्तमाय । तव्यसे । वोचेम ।

शमऽर्तमम् । हृदे ॥ १ ॥

कत्कदा रुद्राय एतन्नामकाय देवाय शन्तं अतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम पठेम कीदृशा-यमचेतसे प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय मीहुष्टमाय संकृतमाय अमीष्टकामवर्षमित्यर्थः तव्यसे अतिशये-न प्रनृद्राय हवे अस्मदीयहन्निष्ठाय ॥ कत् कदा अन्यलोपश्छान्दसः । रुद्राय रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः रोद्रेण लुक्चेति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे चिती संज्ञाने प्रकृष्टचेतसीति प्रचेताः गतिकारक-योरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मीहुष्टमाय अतिशयेन मीढान् मीहुष्टमः वाश्वान्ताह्वान्मीढांश्चेति कस्युपत्ययान्तो निपातितः तमपि अयस्मयादित्वेन भत्वा द्वसोः सम्प्रसा-रणमिति सम्प्रसारणम् शासि वसिष्ठसीनां चेति षत्वम् । तव्यसे तवतिर्बृहद्यर्थः सौमो वातुः अ-

तिशयेनतविवातवीयान् तुच्छन्दसीतीयमुन्यत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितलोपः ईयमुनइकारलोप-
च्छान्दसः नित्वादाद्युदात्तत्वम्। वोवेम वचपरिभाषणे लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः थासु-
टः स्वरेणएकारउदात्तः। इदे षड्भित्यादिनाहदमशब्दस्यहृदादेशः ऋडिदमित्यादिनाविभक्ते-
रुदात्तत्वम्॥ १ ॥

१. उत्कृष्ट ज्ञान से युक्त, अभीष्ट-वर्षों और अत्यन्त महान् छत्र
हमारे हृदय में अवस्थान करते हैं। कब हम उनको लक्ष्य करके सुखकर
पाठ करेंगे ?

यथानोअदितिःकरत्पञ्चेनृभ्योपयागवे । यथातोकार्यरुद्रियम् ॥२॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पञ्चे । नृभ्यः । यथा । गवे ।

यथा । तोकार्य । रुद्रियम् ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिर्नोस्माकं रुद्रियंरुद्रसम्बन्धिभेषजं यथायेनपकारेणसिध्यति करत् व-
थाकरोतु किञ्च यथायेनपकारेणपञ्चे अस्मदीयाश्वमहिषादिपशवेनृभ्योऽस्मदीयपुरुषे-
भ्यः विशेषेणगवेगोजातयेदितं रुद्रियं सिध्यति यथाकरोतु किञ्च वोकायास्मदीयपुत्राव
रुद्रियं यथासिध्यति तथाकरोतु भेषजस्यरुद्रसम्बन्धित्वमघ्नान्तरेसामानातम्—मावेरुद्र-
शिवायनूःशिवाविम्बाहभेषजी । शिवारुद्रस्यभेषजीति' । गवादिविषयभेषजंचान्यवस्पष्ट-
मात्रावम्—भेषजंगवेश्वायपुरुषायभेषजमथोअस्यभ्यंभेषजंरुद्रभेषजमिति' ॥ करत् हुञ्जृकरणे
लङि व्यत्ययेनशष् यद्वा लेट्यहागमः इतश्चलोपइवीकारलोपः यद्वा लुङि रुद्ररुद्रहिभ्यश्छन्द-
सीतिचुरङ्गदेशः ऋट्शोङिगुणइतिगुणः आद्ययोःपक्षयोः प्रत्ययस्यपिस्वादानुदात्तत्वेष्टानु-
स्वरः तृतीयेतुव्यत्ययेन यद्वत्तयोगादनिघातः । पञ्चे संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् वेङ्ङिती-
तिगुणाभावः यथादेशः । नृभ्यः नृचान्यतरस्यामितिबिभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे सावे-
काचइतिमात्रस्यविभक्त्युदात्तस्यनगोऽन्ताववर्णेतिप्रतिषेधः । रुद्रियं रुद्रशब्दात्तस्येदमि-
त्यर्थेवप्रत्ययः ॥ २ ॥

२. जैसे व जिस प्रकार भूमि-देवता हमारे लिए, पशु के लिए,
मनुष्य के लिए, गरवों के लिए और हमारे अपत्य के लिए वर-सम्बन्धी
भोवध प्रदान करें ।

तृतीयाश्रयमाह—

यथानोमित्रोवरुणोयथारुद्रचिकेतति । यथाविश्वेसजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा ।

विश्वे । सजोषसः ॥ ३ ॥

मित्रोवरुणश्चनोस्मान्प्रथायेनप्रकारेणचिकेतति अनुग्राह्यत्वेनजानाति रुद्रोपि-
थाचिकेतति सजोषसः समानप्रीतयः विश्वेसर्वेदेवाप्रथाचिकेतन्तितथाभषत्वितिशेषः य-
द्वा यथाशब्दोपेतमन्त्रद्वयस्य तथाकदाचोचेमेतिपूर्वब्रान्वयः ॥ चिकेतति कितज्ञाने छेद-
डागमः नाभ्यस्तस्येतिगुणनिषेधोभभवति बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिषचनात् सार्वधातुक-
त्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सजोषसः जुषीपीतिसेवनयोः समानंजुषन्तीतिस-
जोषसः समानस्यछन्दसीतिसभाषः असुनोनित्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् यदेवछन्दुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते ॥ ३ ॥

३. मित्र, वरुण, रुद्र गौर समान-प्रीतिपुत्र तव देवता हमारे

ऊपर अनुग्रह करे ।

गाथपतिमेधपतिरुद्रंजलाषभेशजम् । तच्छयोःसुभमीमहे ॥ ४ ॥

गाथपतिम् । मेधपतिम् । रुद्रम् । जलाषभेषजम् । तत् ।

शम्भयोः । सुभम् । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्यवयंशंयोः बृहस्पतिपुत्रस्यसम्बन्धित्यसिद्धंसार्वभ्यामपोहितंमुभंमुसमीम-
हेयाचामहे कीदृशंरुद्रं गाथपतिंस्तुतिपालकंमेधपतिं यज्ञपालकं जलाषभेषजंमुखरूपौषधोपेतं
यद्वा उदकरूपौषधोपेतं उदकंहिरुद्रनामाभिषिद्धितंसदौषधंभवति ॥ गाथपतिं गाथेतिवाङ्म-
गार्थागणइतिवन्नाममुपठितत्वात् वाग्रूपायाःस्तुतेःपतिर्गाथपतिः कैगैरैशब्दे आदेशइत्यात्वम्
उषिकुषिगार्तिभ्यस्थञितिधप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् छयापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमि-
तिपूर्वपदस्यह्रस्वत्वम् पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते मरुद्बुधादीनांछन्दस्युपसंख्यामिति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् मेधपतिं पूर्ववत् । जलाषभेषजम् जनीप्रादुर्भावे जायन्तइतिजाः अन्येष्वपिद-
भ्यतइतिहशिग्रहणाधकेबलादपिहप्रत्ययः । लाषः उपकान्तौ कान्तिरभिलाषः नावेधञ् जानां
लाषोयस्मिन्तज्जलाषंमुखं जलाषरूपंभेषजंयस्मिन्नरुद्रेसजलाषभेषजः बहुमीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् । शंयोः कंशंभ्यामितिमत्वर्थीपोयुसप्रत्ययः सितिचेतिपदसंज्ञायांअनुस्वारपरसवर्णौ
प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

४. रुद्र स्तुति-रक्षक, यज्ञ-पालक और उदक-रूप औषध से युक्त
हैं । उनके पास हम बृहस्पति-पुत्र शंयु की तरह सुख की याचना
करते हैं ।

पञ्चमीषचमाह—

यःशुक्रंइवसूर्योहिरण्यमिवरोचते । श्रेष्ठोदेवानांवसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

यः । शुक्रःइव । सूर्यः । हिरण्यमइव । रोचते । श्रेष्ठः ।

देवानाम् । वसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

योरुद्रः सूर्यइवशुकः सूर्यइवदीप्तिमान्हरिण्यमिवरोचते यथासर्वेषां प्राणिनां हरिण्यं मी-
तिकरं भवति तथारुद्रोऽपि सच्चदेवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठः वसुः निवासहेतुश्च ॥ रोचते रुचदीप्तावप्ति-
मीत्यां च अदुष्वे शास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः प्रशस्यतरः प्रशस्यशब्दादिष्ठनिप्रश-
स्यस्य श्रद्धेति श्रादेशः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । वसुः वासयतिसर्वमिति वसुः वसनिवासे अन्तर्भावि-
तण्यर्थात् बह्वस्तृप्तिहीत्यादिना उपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. जो रुद्र सूर्य की तरह दीप्तिमान् और सोने की तरह उज्ज्वल
है, वे देवों के बीच श्रेष्ठ और अधिवास-कारण है ।

इति प्रथमस्य तृतीये षोडशोऽंशः ॥ २६ ॥

आग्निभारुतेशानः करतीति धाम्या अथयथेतमिति खण्डे सूत्रितम्— वैश्वानराय पृथुपाजसे
शानः करत्यर्वावति ।

तामेतां सूक्तेषु षष्ठीश्चमाह—

शानः करत्यर्वावति सुगं मेषाय मेष्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शम् । नः । करति । अर्वावते । सुगम् । मेषाय । मेष्ये । नृभ्यः ।

नारिभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोत्साकंसम्बन्धिभ्योर्वदादिभ्यः सुगं सुगुगम्यं शंसुखं करति देवः करोति अर्वावते अत्वाय
अर्वावतशब्दोऽश्वनाम अर्वावाजीति तन्नाम सुपाठात् मेषाय मेषजातिपुरुषाय मेष्येतजातीयस्यै नृ-
भ्यः पुरुषेभ्यः नारिभ्यः स्त्रीभ्यः गवे गोजावये ॥ करति हुकञ्करणे व्यत्ययेन शप् । अर्वावते अ-
र्वागच्छतीत्यर्वा अन्येभ्योऽपि हस्यन्त इति वनिष् चतुर्थ्येकवचने अर्वाणामसाधनश्रुतिनकारस्य ह-
आदेशः वनिष्पुपौपित्वादनुदात्तौ धातुस्वरः । मेषाय मेषस्य भायां पचाद्यच् देवसेन मेषादयः प-
चादिषु वृद्ध्या इति वचनात् । मेष्ये जातेरस्त्रीविषयादयोपघादिति ङीप् प्रत्ययस्वरः चतुर्थ्येकवच-
ने आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद् आडागभाभावः उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो नुदात्तस्येति स्वि-
रितत्वम् उदात्तपणो हल्पूर्वादिति नुन भवति सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति वचनात् । नृभ्यः
सावेकाच इति प्राप्तिविभक्त्युदात्तत्वस्य नृचान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । नारिभ्यः नृनरयोर्वृद्धिभ्ये-
ति शार्ङ्गैरवादिषु पाठादङ्गीर्यप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः । गवे नगोऽश्वन्तावर्धनेति विभक्त्युदात्तत्वस्य म-
तिषेधः ॥ ६ ॥

६. हमारे घोड़े, मेष, मेषी, पुरुष, स्त्री और गो-जाति के लिए
देवता सुगम्य सुख प्रदान करें ।

१ अस्मे सोमं श्रियमधिनिधेहि शतस्य नृणाम् । महि श्रवस्तु वि नृमणाम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । अग्र्यम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य ।
 वृणाम् । महि । श्रवः । तुविऽनृम्णम् ॥ ७ ॥

हेसोमदेव वृणांपुरुषाणां शतस्यपर्याप्तं अग्र्यं अस्मे अस्मास्तु अधिनिधेहि आधिक्येन स्था-
 पय तथा महि महत्तु विनृम्णां प्रभुत्वल्लयुक्तं श्रवोन्नं अधिनिधेहि ॥ अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याः
 शेषादेशः । वृणां नृचेति दीर्घप्रतिषेधः नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् । महीत्यादयोगवाः ॥ ७ ॥

७. सोम, हमें प्रचुर परिमाण में, सौ मनुष्यों का धन दान
 करो । साथ ही महान् और पयोष्ठ बल से युक्त अन्न भी दान करो ।

अष्टमीसूचमाह—

मानः सोमपरिबाधो मारांत योजुहुरन्त । आन इन्दो वाजै भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरांतयः । जुहुरन्त । आ । नः ।
 इन्दो इति । वाजै । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परिबोधकाः यागरहितानोऽस्मान्मा जुहुरन्त मा हिंसन्तु तथा अरा-
 यतः शत्रवो मा जुहुरन्त हे इन्दो सोम वाजे बलविषयेन विषयेवानोऽस्मान्मा भज सर्वतः सेवस्व सो-
 मपरिबाधः सोमं परिबाधन्ते ये ते तादृशाः किंचेति किं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरायतः रादाने
 कृत्यत्पुटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्वरिक्त्वि यद्वा किंचकौचसंज्ञायामिति किंच नञ्समासे
 अन्यपदपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहुरन्त ह्यप्रसक्तकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् लङि जुहोत्यादित्वात्
 श्चुः बहुलं छन्वसीति बहुलवचनात् इकारस्याप्युत्त्वम् द्विर्भावह्लादिशेषौ सर्वविधयश्छन्दसि वि-
 कल्प्यन्वइति वचनाददभ्यस्तादित्यदादेशाभावे सति श्रोन्त इत्यन्तादेशः नमाङ्चोम इत्यङ्भावः ॥ ८ ॥

८. सोमदेव के प्रतिबाधक और शत्रुगण हमारी हिंसा न करें ।

सोमदेव हमें अन्न दान करो ।

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन् धाम नृतस्य ।

मूर्धाना भासोमवेन आभूर्षन्तीः सोमवेदः ॥ ९ ॥ २७ ॥

याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । नृतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आभूर्षन्तीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥ २७ ॥

हेसोम तेतवसं बन्धिन्योयाः प्रजाः सन्ति स्तोत्रं वा कुर्वन्ति ताः प्रजाः मूर्धा शिरः स्थानीयस्त्वं
 नाभासज्जनयुके यज्ञगृहे वेनः कामयेस्व कीदृशस्पते अमृतस्य परस्मिन् धाम नृतस्य

उत्तमेस्थानेप्राप्तस्यहेसोमआभूषन्तीः सर्वतस्तामलंकुर्वन्तीःप्रजाःवेदः जानीहि ॥ धामन् सु-
पांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । नात्रा गृहबन्धने नहोभश्चेतिकर्मणिइज्ज्प्रत्ययः जित्वादाद्युदात्तत्वम्
सुपांसुलुगितिसप्तम्याहादेशः । वेनः वेनतिःकान्तिकर्मा छेदिसिप्यडागमः तिङ्गुविङ्गितिनिवाकः ।
आभूषन्तीः भूषअलङ्कारे शौवादिकः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वाधातुकस्वरेणाद्युदा-
त्तत्वम् समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेदः विदज्ञाने छेदिसिप्यडागमः ॥ ९ ॥

९. सोम । तुम अमर और उत्तम स्थान प्राप्त किये हुए हो ।
तुम शिरःस्थानीय होकर यज्ञ-गृह में अपनी प्रजा की कामना करो ।
वह प्रजा तुम्हें विभूषित करती है, तुम उसे जानो ।

इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेअष्टमोनुवाकः ॥ ८ ॥

नधमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राग्नेविषस्वदितितुर्दशैर्प्रथमसूक्तम् तत्रानुक्रमणिका—अग्ने-
षलूनाप्रस्कण्वःकाण्वआग्नेयंपुपागाधमाद्योद्वचोऽभ्युषसांचेति । कण्वपुषः प्रस्कण्वःकविः अपद्धि-
तीयाचतुर्थ्याद्यायुजःसतोबृहत्पः प्रथमातृतीयाद्याअयुजोबृहत्पः कृत्स्नसूक्तमाग्नेयंउत्तरंच आ-
द्येद्वेआश्विदेवताकेउषोदेवताकेच प्रातरनुवाकेआग्नेयेऋतौवाईतेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम्
अथैतस्पात्रात्रेरितिखण्डेसूत्रितम्—अग्नेविषस्वत्सस्त्रायस्त्वेति बाजपेयेआग्निमारुतेआद्यःप्रगाद्यो-
नुरूपाः बाजपेयेनेतिखण्डेसूत्रितम्—चित्रवदीषुचेत्सुवीरन्त्वंनश्चित्रकृत्याग्नेविषस्वदुषसइत्यग्नि-
होमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपावितिपर्यायव्युष्टावाश्विनरास्त्रस्यायमेवप्रगाथःस्तोत्रियः यदिपर्या-
यानग्निव्युच्छेदितिखण्डेआश्विनायैकस्तोत्रियोग्नेविषस्वदुषसइतिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

अग्नेविषस्वदुषसश्चित्रंराधौअमर्त्य ।

आदाशुषेजातवेदोषहत्त्वमद्यादेवाँउषर्बुधः ॥ १॥

अग्ने । विषस्वत् । उषसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य । आ ।

दाशुषे । जातवेदः । वह । त्वम् । अद्य । देवान् । उषःऽबुधः ॥ १॥

हेअग्नेत्वं उषसः उषोदेवतायाःसकाशाद् राधोभर्तदाशुषेहविदंत्तवेयजमानायआवह
जानीयमापय सोमिर्विशेष्यते अमर्त्यं परणरहितजातवेदः जातानाविदितः तमेवंशब्दपास्को-
भ्याष्टे—जातवेदाःकस्माज्जातानिवेदजातानिवैनंविदुर्जातेजातेविद्यतइतिवाजातविचोषाजावध-
मोजातविद्योवाजातप्रज्ञानोयत्तजातःशून्यविन्दतेतिलजातवेदसोजातवेदस्त्वमितिवाज्ञाणं तस्मा-

त्सर्वानृतून्यशबोभिर्मभिसर्पन्तीति चेति । कीदृशं राधः विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रं नाना-
विधं किञ्च अद्यास्मिन्दिने उषर्बुधः उषःकाले प्रबुद्धान् देवान् आवह ॥ विवस्वत् विधासनं विवः
वद्युक्त्वा वसनिवासे विपूर्वादन्तर्भावितव्यथात्सम्पदादिलक्षणोभावे किप् तदस्यास्तीति मनुष्य मा-
दुपधायादिविवत्वम् तसौमत्वर्थे इति भवेन पदत्वाभावाद्भुत्वाद्यभावः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । रा-
धः राघसाधसंसिद्धौ राधोत्यनेनेति राधोधनं करणे अस्तु नित्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दा-
शृदाने दाश्वान्साह्यानितिक्रमुप्रत्ययान्तो निपातितः चतुर्थ्ये कवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्र-
सारणम् शासिवसीतिषत्वम् । जातवेदः जातानिवेचीति जातवेदाः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं चेत्यस्तु यद्वा वेदइति धननाम् जातं धनं यस्य स तादृशः आमाञ्चितनिघातः । वह इचो-
वस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वम् । देवान् दीर्घादटिसमानपादे इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् आतो
टिनित्यमित्यनुनासिकआकारः । उषर्बुधः उषसि नुभ्यन्त इत्युषर्बुधः बुध अवगमने किप्चेति-
किप् रोरुत्वाभावश्छान्दसः छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. अग्निवेच ! तुम अमर और सर्व-भूतज्ञ हो । तुम उषा के
पास से हविर्दान शील यजमान के लिए नानाविध और निवास-युक्त
धन ला दो । आज उषाकाल में जाग्रत देवों को ले आना ।

द्वितीयाष्टकमाह—

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनो भैरथी रध्वराणाम् ।

सजूरश्विभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यवाहनः । भैरथी । रथीः ।

अध्वराणाम् । सजुः । अश्विभ्याम् । उषसा । सुवीर्यम् ।

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषणगुणयुक्तोसि जुष्टः सेवितः दूतः देवानां वार्ताहारः हव्यवा-
हनः हविषोवोढा अध्वराणां क्रतूनां रथीः रथस्थानीयः तथाच मन्त्रान्तरं ब्राह्मणेनैवं व्या-
ख्यातम्—रथी रध्वराणामित्याहैष हि देव रथ इति । ब्राह्मणान्तरं च—रथी रध्वराणामित्याह रथो-
हवा एष भूतो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमश्विभ्यां देवताभ्यां उषसा देवतायां सजुः
सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीरोपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोच्चं अस्मे धेहि अस्मा मुप्रक्षिप ॥ जुष्टः जु-
षीभ्योति सेवनयोः नित्यं मन्त्रे इत्याद्युदात्तत्वम् । असि सिपि तासस्त्योर्लोप इति सलोपः हि चेति
निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः हव्यं वहतीति हव्यवाहनः हव्येनन्तः पादमिति श्रुद् योरनादेशः

अस्वादाद्युदात्तत्वेऽनुत्तरपदपठतिस्वरत्वम् । अग्रे षादादिवादादृषिकनिधाताभावः । रथीः रथशब्दात्स्वाधिकर्षकारप्रत्ययः । अध्वराणाम् ध्वरोनास्त्येष्विति बहुव्रीहौ नञ्श्रुत्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यं वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्त्ये श्रुतांस्तुगिति सप्तम्याः शोभादेशः ॥ २ ॥

२. अग्नि ! तुम देवों के सेवित दूत हो । हृष्य वहन करो ।

तुम यज्ञ को रथ की तरह वहन करनेवाले हो । तुम अश्विनीकुमारों, और उषा के साथ शोभनीय, वीर्य-युक्त और प्रभूत धन हमें दान करो ।

अद्यादूतं वृणीमहे वसुं मग्निं पुरुषप्रियम् ।

धूमकेतुं भाक्रजीकं व्युष्टिषु यज्ञानां अध्वरश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्य । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुःप्रियम् ।

धूमःकेतुम् । भाःऽक्रजीकम् । विऽउष्टिषु । यज्ञानाम् ।

अध्वरऽश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिने अग्निवृणीमहे प्रार्थयामहे कीदृशं दूतं वार्ताहारम् वसुं निवासहेतुं पुरुषप्रियं बहुनामिषं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाक्रजीकं पसिद्धभासात्लङ्कृतम् भाक्रजीकः पसिद्धभाइतियास्कवचनम् । व्युष्टिषु उषःकालेषु यज्ञानां यजमानानां अध्वरश्रियं यागसेविनम् ॥ अद्य निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । पुरुषां प्रियः पुरुषियः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुम् इषियधीन्धीत्यादिना धूमशब्दो मक्ष्मत्यपान्तोन्तोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदपठतिस्वरत्वम् । भाक्रजीकम् ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ऋजेभ्योऽपि कर्मप्रत्ययः किं स्वस्यानुवर्तनादगुणाभावः भासः प्रकाशस्य ऋजीकः प्रार्थयिता आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् यज्ञा भासोर्जनं यस्मिन् बहुव्रीहौ पूर्वपदपठतिस्वरत्वम् । व्युष्टिषु उच्छ्रीविवासे विवासोवर्जनं विशेषेण उच्छन्नेत्यमसावर्ज्यन्त इति व्युष्टयः उषःकालाः कर्मणि किन् तितुत्रेत्यादिना इत्प्रतिषेधः ब्रह्मादिना पत्वेष्टत्वम् तादौ चेति पूर्वपदपठतिस्वरत्वम् यणादेशोऽन्तोदात्तस्वरितयोर्व्यणञ् इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । अध्वरश्रियम् अध्वरं श्रियवति अध्वरश्रीः किं चेत्यादिना किप्प्रत्ययः वत्संनियोगेन सम्प्रसारणाभावः दीर्घश्च द्वितीयिकवचने अचिभ्रुधात्तित्यादिना इत्प्रकाशः ॥ ३ ॥

३. अग्नि दूत निवासहेतु, विविध-प्रिय, धूम-रूप ध्वजा से युक्त, प्रख्यात ज्योति के द्वारा अलंकृत और उषाकाल में यजमानों का यज्ञ सेवन करनेवाले हैं । उन्हीं अग्नि को आज्ञा हम वरण करते हैं ।

चतुर्थीष्टवमाह—

श्रेष्ठं यविष्ठं मतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।

देवाँ अच्छायातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुह आहुतम् । जुष्टम् । जनाय ।

दाशुषे । देवान् । अच्छ । यातवे । जातवेदसम् । अग्निम् । ईळे ।

विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषु उषःकालेषु देवान् इतरान्सर्वदेवान् अच्छ आग्निमुख्येन यातवे मनुं अग्निं देवमीळे स्तौमि कीदृशं श्रेष्ठं अतिशयेन प्रशस्तं यविष्ठं युवतमं अतिथिं सततगमनक्षमं स्वाहुतं सुवृक्षासमन्तात् होमाधिकरणं दाशुषेह विदत्तवते यजमानाय जुष्टं पीतं जातवेदसं जातानां वेदितारम् ॥ यविष्ठं युवशब्दादिष्ठनिस्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः अवादेशः निस्वादाद्युदात्तत्वम् । अतिथिं अतसात्तत्पगमने भ्रतन्यञीत्यादिना इधिनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वाहुतम् हुदानादनयोः आहूयतेस्मिन्नित्याहुतः सुभूजायामिति सुशब्दस्य कर्मप्रबचनीयसंज्ञायां स्वतीपूजायामितिसमाप्तः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् अस्मिन् सुशब्दस्य गतिसंज्ञायां चाधिवत्त्वात् ॥ ४ ॥

४. अग्निं श्रेष्ठं, अतिशय युवक, सदा गति-विशिष्ट, सबके द्वारा आहुत, हव्य-दाता के प्रति प्रसन्न और सर्व-भूतज्ञ हैं। उषाकाल में देवगणाभिमुख जाने के लिए मैं उनकी स्तुति करता हूँ।

पञ्चमीष्टवमाह—

स्तुविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृतभोजन । अग्ने त्रातारं मृ-

तं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तुविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृतम् । भोजनम् । अग्ने ।

त्रातारं । अमृतम् । मियेध्यम् । यजिष्ठम् । हव्यवाहनम् ॥ ५ ॥ २८ ॥

हे अमृतमरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतःपालक हव्यवाहन हविषोवोढः मियेध्यं यज्ञार्हं एवंविधे अग्ने विश्वस्य त्रातारं सर्वस्य जगतो रक्षकं अमृतमरणरहितं यजिष्ठं अतिशयेन प्रशस्तं त्वां अहमनुष्ठाता स्तुविष्यामि स्तुतिं करिष्यामि ॥ पुञ्स्तुतौ व्यत्ययेनेडागमः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजनं कर्मफलं भोजयतीति भोजनः नन्त्यादिलक्षणोत्पुः । त्रातारं वैहपालने आदेच इत्यात्वम् तृचिएकाच उपदेशोऽस्तीत्यतिषेधः । अमृतं न भोजनमरमिव मृता इत्युत्तरप-

दाद्युदात्तत्वम् । मियेध्य इमागमश्छान्दसः । यजिष्ठं यष्टुशब्दात् तुश्छन्दसीति इष्टत्वात्पयः तु-
रिष्टिमेयः स्विदित्त्वलोपः ॥ ५ ॥

५. हे अमर, विश्व-रक्षक, हव्यवाही और यज्ञार्ह अग्निदेव, तुम
विश्व के त्राण-कर्ता, मरण-रहित और यज्ञ-निर्वाहक हो, मैं तुम्हारी
स्तुति करूँगा ।

षष्ठीसूचमाह—

सुशंसो बोधिगृणते यविष्ठयमधुजिह्वः स्वाहुतः । प्रस्कण्वस्य
प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्य दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

सुशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठय । मधुजिह्वः । सुआहुतः ।
प्रस्कण्वस्य । प्रतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् ।
जनम् ॥ ६ ॥

हे यविष्ठय युवतमात्रे त्वं गृणते स्तुवते यजमानार्थं सुशंसः सुशंसनीयः मधुजिह्वः मादपितृन्वातः
स्वाहुतः सुष्टुभाभिमुख्येन हुतः सन् बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व किञ्च प्रस्कण्वस्य एतन्नामकस्य
कण्वपुत्रस्य महर्षेः प्रस्कण्वः कण्वस्मपुत्रः कण्वप्रभव इति यास्कैवचनात् । तस्य जीवसे जीवनाय-
मायुः प्रतिरन् एकर्षेण वर्धयन् दैव्यं देवसम्बन्धिनं जनं नमस्य पूजय ॥ सुशंसः शंसुस्तुतौ भावे चञ्
शोभनः शंसो यस्यासौ सुशंसः आद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बोधि बुधजवग-
मने लोकोहिः बहुलं च्छन्दसीति विकरणस्य लुक् हुसल्योर्हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः वाछन्दसीत्यपि-
स्त्वस्य विकल्पितत्वाच्चूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । गृणते गृशब्दे लटः शतृ क्पादिभ्यः
आ आभ्यस्तं योरावइत्याकारलोपः शतुरनुमइति विभक्तिके रूदात्तत्वम् । यविष्ठय गतम् । प्रस्कण्व-
स्य प्रभूतिरुत्पत्तिः कण्वाद्यस्य सप्रस्कण्वः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी इति सुहागमो निपातितः बहुव्री-
हौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । प्रतिरन् प्रपूर्वस्तिरविर्धनार्थः । नमस्य नमो वरिवधिप्रदः क्यच्-
तिपूजार्थे क्यच् प्रत्ययस्वरः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वम् । दैव्यं देवाद्यजआविति
तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यसीयो यज्मात्ययः ॥ ६ ॥

६. युवक अग्नि । तुम -स्तोता के स्तुतिपात्र हो और तुम्हारी
शिक्षा अन्नदायिनी है । तुम आहूत होकर हमारे अभिप्राय को उपलब्ध
करो । प्रस्कण्व जीवित रहो; इसलिए उसकी आयु बढ़ा दो । उस वेय-
भक्त जन का सम्मान करो ।

होतारं विश्ववेदसं संहित्वा विशदन्धत्ते । स आवंहपुरुहूत प्रचे
तसो मे देवो हृद्रवत् ॥ ७ ॥

होतारम् । विश्वेवेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः । इन्धते । सः ।

आ । वह । पुरुहूत । प्रचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञत्वाग्निं विशः प्रजाः समिन्धते हि सम्यग्दीपयन्ति स्त-
तु हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने सत्प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान् देवानि ह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रं आवह आ-
ग्निमुख्येन प्रापय द्रवदिति क्षिप्रनामं द्रवत् ओषमितिव नाम सृपाठात् ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्ती-
ति विश्ववेदाः अस्तु न मरुद्वादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइति धननाम विश्वानिवेदांसि य-
स्यासौ विश्ववेदाः बहुवीहौ विश्वसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । इन्धते जिहन्वीदीप्तौ असोर-
लोप इत्यकारलोपः आभ्रलोपः प्रत्ययस्वरः हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

७. तुम होमनिष्पादक और सर्वज्ञ हो । तुम्हें संसार दीप्तिमान्
कहता हूँ । अग्निदेव । तुम बहुतों के द्वारा आहूत हो । उत्कृष्ट ज्ञान से
यक्त देवों को शीघ्र इस यज्ञ में ले आओ ।

सवितारमुषसमश्विनाभगममग्निमव्युष्टिषुक्षपः ।

कण्वांसस्वासुतसोमासइन्धतेहव्यवाहस्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उषसम् । अश्विना । भगम् । अग्निम् । विश्वेष्टिषु ।

क्षपः । कण्वांसः । त्वा । सुतसोमासः । इन्धते । हव्यवाहम् ।

सुहव्यध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषु उपकालेषु भोज्यमाहुतिरूपमभिलक्ष्य सवित्रादी-
न् देवान् आवहेत्यनुवर्तते स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः सम्बोधनं अग्निमिति हविष उद्देश्यं देवतान्तरं
उच्यते सुतसोमासः अभिषुतसोमाः कण्वासोमेधाविनः अतिप्रजः हव्यवाहं हविषः प्रापकं आह-
वनीयं तां इन्धते दीपयन्ति ॥ व्युष्टिषु उच्छीविदासे विवासोवर्जनं व्युच्छद्यते वमसावर्ज्यतइ-
ति व्युष्टिरुपकालः कर्मणि किनितादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयो-
र्यणइति परस्थानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । क्षपः क्षपेति राशिनाम कृत्ति आतोधातो रित्यत्रावइतियो-
गविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः सुतः सोमोयैः निष्ठेति पूर्वनिपातः बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् । हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाहं वहश्चेति ण्विप्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. शोभन यज्ञ से युक्त अग्नि । रात्रि के प्रभात में सविता, उषा,
अश्विद्वय, भग और अग्नि को ले आओ । हव्यवाही कण्व लोग
सोम तैयार करके तुम्हें दीप्तिमान् करते हैं ।

पतिर्ह्यध्वराणामग्नेदूतो विशामसि ।

उषर्बुधआवहसोमपीतये देवाँ अद्यास्वदृशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अ॒ध्व॒राणां । अ॒ग्ने । दू॒तः । वि॒शाम् । अ॒सि ।

उ॒षः॒॑ऽबुधः । आ । ब॒ह् । सोम॒॑ऽपीतये । दे॒वान् । अ॒य ।

स्वः॒॑ऽदृशः ॥ ९ ॥

हेअग्ने विशांभजानांसम्बन्धिनोयेअध्वरायागाः तेषांपतिःपालकस्त्वंदूतोसिहि देवानां
वार्ताहारोभवसिखलु उषर्बुधः उषःकालेप्रबुद्धानस्वदृशःसूर्यदर्शिनोदेवान्अद्यास्मिन्दिनेसो-
मपीतयेसोमपानार्थंआवहआभिमुख्येनप्रापय ॥ असि हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । सोमपीतये पा-
पाने स्थागापापचोभावेतिभावेक्तिन् घुमास्येतीत्वम् सोमस्यपीतिः दासीभारादित्वापूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । स्वदृशः स्रष्टुर्अतिगच्छतीतिस्वरादित्यः अर्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् वं
पश्यन्तीतिस्वदृशः किप्चेविकिप् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. अग्नि ! तुम लोगों के यज्ञ-पालक और देवों के दूत हो ।

उषाकाल में प्रबुद्ध सूर्य-दर्शी देवों को आज सोमपान के लिए ले आओ ।

अ॒ग्ने॒पूर्वा॑अ॒नूप॑सो॒विभा॑वसो॒दी॒देय॑वि॒श्वदर्श॑तः ।

अ॒सि॒ग्रामे॑ष्व॒विता॑पुरो॒हि॒नो॒सि॒यज्ञे॑पु॒मानु॑षः ॥ १० ॥ २९ ॥

अ॒ग्ने । पूर्वाः । अ॒नु । उ॒षसः । वि॒भा॒व॒सो इति॑ विभा॑वसो ।

दी॒देय॑ । वि॒श्व॒दर्श॑तः । अ॒सि । ग्रामे॑षु । अ॒वि॒ता । पुरः॒॑ऽहितः ।

अ॒सि । य॒ज्ञे॒षु । मा॒नु॒षः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवच्चग्ने विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयस्त्वं पूर्वाउषसोनुअ-
धीतानुषःकालान्अनुलक्ष्यदीदेयदीप्तवानसि तादृशस्त्वंग्रामेषुजननिवासस्थानेषुअवितासि
रक्षकोभवसि यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसुपुरोहितःवेदेःपूर्वस्यांदिश्यवस्थितःमानुषोसि कृत्विग्यजमा-
नानामनुष्ठ्याणांहिनोसि ॥ दीदेय दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा आगमानुशासनस्यानित्यत्वा-
दिद्विभावः द्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिबचनाद्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः वि-
श्वैर्दर्शनीयः स्रष्टृदृशीत्यादिनादृशेत्तत् मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदान्वोदात्तत्वम् । पुरोहितः पूर्वा-
धरावराणामसिपुरधवश्रैषामित्यसिप्रत्ययान्तःपुरस्यशब्दः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्
पुरोव्ययमितिगविसंज्ञायांसत्यां गविसमासेगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. प्रभामानु और धनशाली अग्नि ! तुम सबके दर्शनीय हो ।

तुम पूर्वगामिनी उषा के बाद दीप्त हो । तुम ग्रामों के पालक, यज्ञों
के पुरोहित और वेदी के पूर्वदिशास्थित मनुष्य हो ।

॥ इतिथमस्यतृतीयेऽष्टकोनविंशोऽवर्गः ॥ २९ ॥

एकादशीष्टचमाह—

नि॒त्वा॒ य॒ज्ञस्य॒ सा॒धन॒म॒ग्ने॒ हो॒ता॒र॒मृ॒त्वि॒जम् ।

म॒नु॒ष्व॒दे॒व॒धी॒म॒हि॒प्र॒चे॒त॒सं॒ जी॒रं॒ दू॒त॒म॒म॒र्त्यम् ॥ ११ ॥

नि । त्वा । य॒ज्ञस्य । सा॒धन॒म् । अ॒ग्ने । हो॒ता॒र॒म् । ऋ॒त्वि॒जम् । म॒नु॒ष्व॒त् । दे॒व ।

धी॒म॒हि । प्र॒चे॒त॒सम् । जी॒र॒म् । दू॒त॒म् । अ॒म॒र्त्यम् ॥ ११ ॥

हेअग्नेदेव मनुष्वत्पथामनुयांगदेशेनिदधातितद्वयत्वांनिधीमहिअवस्थापयामः की-
दृशं यज्ञस्यसाधनंयज्ञनिष्पादकं होतारंऋत्विजंऋतौवसन्नादिकेयष्टारं प्रचेतसंप्रकृष्टज्ञानयुक्तं जी-
रंशश्रूणांयौहानिकरं दूतं देवानांदूतस्थानीयं अमर्त्यमरणरहितम् ॥ मनुष्वत् औणादिकउ-
त्तिप्रत्ययान्तोमनुसूच्यः तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः अयस्मयादित्वेनभत्वाद्युत्पाद्य-
भावः । धीमहि दुष्पात्रधारणपोषणयोः लिङिअभ्यासलोपश्छान्दसः । जीरं शुद्धिसौशोभावुः
जीरीचेतिरूपप्रत्ययः कात्यायनस्वाह—रकिञ्यःसन्मसारणेजीरइति ॥ ११ ॥

११. अग्निदेव । तुम यज्ञ के साधन, देवों के आह्वानकारी
ऋत्विक्, प्रकृष्ट ज्ञान से युक्त, शत्रुओं के आयुनाशक, देवों के दूत और
अमर हो । हम मनु की तरह तुम्हें यज्ञस्थान में स्थापन करते हैं ।

द्वादशीष्टचमाह—

य॒द्दे॒वानां॑मि॒त्रम॒हः॑पु॒रोहि॒तो॒न्त॒रो॒या॒सि॒दू॒त्यम् ।

सि॒न्धो॒रिव॑प्र॒स्व॒निता॑स॒ ऊ॒र्म॒यो॒मे॒र्भाज॑न्तेअ॒र्चयः॑ ॥ १२ ॥

यत् । दे॒वानां॑ । मि॒त्र॒म॒हः॑ । पु॒रः॒हि॒तः । अ॒न्त॒रः । या॒सि ।

दू॒त्यम् । सि॒न्धोः॒इ॒व । प्र॒स्व॒निता॑सः । ऊ॒र्म॒यः । अ॒ग्नेः । आ॒ज॒न्ते॒ ।

अ॒र्चयः॑ ॥ १२ ॥

हेमित्रमहः मित्राणांपूजकाग्ने यद्यदापुरोहितस्त्वेवेदेःपूर्वस्यांदिशिस्थापितः अन्तरःदेव-
यजनमभ्येषमानःसन् देवानांदूत्यंदूतकर्मयासिप्रामोषि तदानींअग्नेस्त्वार्चयोदीप्तयः प्राज-
न्तेदीप्यन्ते वज्रदहन्तः—सिन्धोरिव यथासमुद्रस्यमस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ताऋमयस्तर-
ङ्गाः प्राजन्तेवज्रत् ॥ मित्रमहः महपूजायां मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मंसतेपूज्यतेइतिमित्रमहाः औणादिको-
चन् । यासि यद्वचयोगादनिघातः । दूत्यं दूतस्यकर्मदूत्यं दूतस्यभागकर्मणीइतिप्रत्ययः सर्वे
विषयश्छन्दसिषिकित्प्यन्त्यइतिवचनाद्यवोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेदित्त्वरितमिविस्वरितत्वम् ।

यस्वनितासः स्पृशस्वन्नजनशब्दे भावेनिष्ठा प्रकृष्टस्वनिर्तयेतिमस्वनिताः सअमृगागमः
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कर्मयः अर्तेरुच्चेतिमिप्रत्ययः ॥ १२ ॥

१२. मित्रों के पूजक अग्नि । जब कि, यज्ञ के पुरोहित-रूप से
तुम वेदों का यज्ञ-कर्म सम्पादित करते हो, तब समुद्र की प्रकृष्ट ध्वनि
से युक्त तरंग की तरह तुम्हारी शिखाएँ बीप्तिमती रहती हैं ।

श्रुधिःश्रुत्कर्णवर्द्धिमिदेवैरेसयावभिः ।

आसीदन्तुर्बर्हिषिमित्रोअर्यमाप्रातर्यावाणोअध्वरम् ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्कर्ण । वर्द्धिभिः । देवैः । अग्ने । सयावभिः ।

आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातः । र्यावानः ।

अध्वरम् ॥ १३ ॥

हेश्रुत्कर्णश्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यामुक्ताग्ने श्रुधिअस्मदीयंवचनंशृणु योमित्रोदेवः यभ्यार्य-
मायेचान्येप्रातर्यावाणः प्रातःकालेदेवयजनंगच्छन्तोदेवाः तैःसर्वैःसयावभिः आहवनीयाभिना
त्वयासमानगतिभिःअन्यैर्वर्द्धिमिदेवैःसह अध्वरंक्रतुमुद्दिश्यमर्हिषिदर्भेआसीदन्तुअपविशन्तु ॥
श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुशृण्वित्यादिनाहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । श्रुत्कर्णं शृणो-
षीतिश्रुत् किपितुगागमः श्रुलौकणौयस्यासौश्रुत्कर्णः । वर्द्धिभिः बहुमापणे वहिश्चिपुश्रुग्लाहा-
त्वरिभ्योनिष्ठातिनिप्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । सयावभिः समानंयान्तीतिसयावानः यामापणे
आवोमनिष्ठितिवनिष् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रातर्यावाणःपूर्ववत् प्रातिपदिकान्तानुम्विभ-
क्तिषुचेतिणत्वम् ॥ १३ ॥

१३. अग्नि ! तुम्हारे श्रवण-समर्थ कर्ण हमारे वचन सुनें । मित्र,
अर्यमा तथा अन्य जो वेद्यगण प्रातःकाल में या वेद्ययज्ञ में गमन करते
हैं, उन्हें हव्यवाही सहगामियों के साथ इस यज्ञ को लक्ष्य करके कुश
धर बैठो ।

शृण्वन्तुस्तोर्ममरुतःसुदानवोभिजिह्वाकृतावृधः ।

पिबन्तुसोमंवरुणोधृतव्रतोश्विभ्यामुषसांसजूः ॥ १४ ॥ ३० ॥

शृण्वन्तु । स्तोर्मम् । मरुतः । सुदानवः । अभिजिह्वाः ।

क्रतवृधः । पिबन्तु । सोमम् । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्याम् ।

उषसा । संजुः ॥ १४ ॥ ३० ॥

मरुतोदेवाः स्तोमंअस्मदीयंस्तोत्रंशृण्वन्तु कीदृशाः सुदानवः सुदुफलस्यदावारः अभि-
जिह्वाः अभिर्जिह्वास्थानीयोमुत्प्रेयोपेपुमरुतसृतादृशाः क्रतावृधः सत्यस्ययज्ञस्यवावृधकाः व-

थापृतमवतः गृहीतकर्मावरुणोदेवः अश्विन्यदिवाभ्यां उषसा देवतया सज्जः सहस्रो गं पिबतु ॥ इ-
वानवः बुदाभदाने दाभाभ्यां नुरिति भावे नुप्रत्ययः दानुशब्द आद्युदात्तः शोभनं दानुयेषां आद्युदा-
त्तं च्छन्दसीति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायामेव स्थिता हविर्भाज इत्यर्थः वा-
त्स्थ्यावताच्छब्दम् अग्निर्जिह्वास्थानीयोयेषांते छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । अतावृषः अतस्य
सात्यस्य यज्ञस्य वावर्धयितारः वृधेरन्तर्भावोदण्यर्थात् किप्चेति किप् अन्येषामपि दृश्यते इति पूर्व-
पदस्य दीर्घत्वम् ॥ १४ ॥

१४. भरुद्गण वानशील, अग्निजिह्व और यज्ञवर्धनकारी हैं । वे
हमारा स्तोत्र सुनें । गृहीतकर्मा वरुण अश्विनीकुमारों और उषा के
साथ सोमपान करें ।

त्वमग्नेवसुनिति द्वितीयं दशर्चसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—त्वमग्ने देशानुष्ठुभमर्चचोन्त्योदैवै-
ति । प्रस्कण्वश्रुतिः आनुष्ठुभं छन्दः इदं सूक्तमग्निदेवताकम् पूर्वाश्रमेयं त्वित्युक्तत्वात् अयं सोमस्य-
र्चचोदैवदेवत्यः प्रावरणुवाके आग्नेये कर्तव्योऽश्विनश्चेत्तत्सूक्तम् अथैव स्यारात्रेरिति खण्डे सूत्रि-
तम्—त्वमग्नेवसुं त्वंहिक्षेतवदिति । तथा गार्गिरात्रस्यान्ते हन्येतत्सूक्तं आज्यशस्त्रम् आश्रितं
स्वर्गकाम इति खण्डे सूत्रितम्—वारवंतीयमुत्तमे त्वमग्नेवसूरिति चाज्यमिति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

त्वमग्नेवसूरिह रुद्रौ आदित्यौ उत । यजास्वध्वरं जनं मनुजातं घृतमुषम् ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वसुन् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यज ।

सुः । अध्वरम् । जनम् । मनुजजातम् । घृतमुषम् ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं इह कर्मणि वस्वादीन् यज उत अषिचजनं अन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज कीदृशं
स्वध्वरं शोभनयागमुक्तं मनुजातं मनुष्यापतिना जप्तादितं घृतमुषं उदकस्य सेकारम् ॥ यज इ-
चोतस्तिष्ठति संहितायो दीर्घत्वम् । स्वध्वरः शोभनः अध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः अन्धुष्यामित्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । मनुजातम् जनेरन्तर्भावोदण्यर्थात् कर्मणिकः कृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । घृतमुषं मुखपुष्पस्रोहनेन सेचनपुरणेषु घृतेनोदकेन पुष्पातिपूरयतीति घृतमुद् किप्चेति किप् ॥ १ ॥

१. अग्निदेव । तुम इस यज्ञ में वस्तुओं, रुद्रों और आदित्यों को
अर्चित करो । शोभनीय-यज्ञ-युक्त और अन्नदाता अन्य मनुष्य
को भी पूजित करो ।

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

ताघो हि दश्वगिर्वणं त्रयस्त्रिंशतमावह ॥ २ ॥

श्रुष्टीवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विचेतसः । तान् ।

रोहिद्वह अश्व । गिर्वणः । त्रयस्त्रिंशतम् । आ । बह ॥ २ ॥

हेअग्नेविचेतसोविशिष्टमज्ञानादेवाः दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायश्रुष्टीवानोहिश्रुष्टिःकल-
स्पदानंतद्भाजःखलु हेरोहिदम्बरोहिन्नामकैरम्बैरुपेत गिर्वेणःगीर्भिःस्तुतिभिर्वननीयाग्ने गिर्व-
णादेवोभवतिगीर्भिरेनवनयन्तीवियास्कं । त्रयस्त्रिंशत्तवनयासंख्ययासंख्यातान्नान्तैवानावह
इहानय ॥ श्रुष्टीवानः श्रुष्टिःप्रेरणार्थः भावेकिन् श्रुष्टिवनन्तिसंभजन्तइतिश्रुष्टीवानः अन्येभ्यो
पिदृश्यन्तइतिविच्छान्दसंदीर्घत्वम् । विचेतसः विशिष्टचेतोयेषति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
गिर्वेणः गीर्भिर्वननीयोगिर्वेणाः वनतरेस्तुत् पूर्वपदस्यह्रस्वत्वच्छान्दसम् । त्रयश्चात्रिंशच्चत्रयस्त्रिं-
शत् त्रेक्ष्यइतित्रिंशदस्यत्रयसुआदेशः संख्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. अग्नि ! विशिष्ट प्रज्ञावाले देवता हव्यवाता को फल प्रदान
करते हैं । अग्नि ! तुम्हारे पास रोहित नाम का अश्व है । तुम स्तुति-
पात्र हो । तुम उन सैंतीस देवों को यहाँ ले आओ ।

प्रियमेधवदत्रिवज्जालवेदोविरूपवत् ।

अद्विरस्वन्महिन्नतप्रस्कण्वस्यश्रुधीहवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधश्चत् । अत्रिश्चत् । जालवेदः । विरूपश्चत् । अद्विरस्वत् ।

महिश्चत् । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

हेमहिन्नतप्रभूतकर्मन्जालवेदोमे प्रस्कण्वस्यकण्वपुत्रस्यमहर्षेहवमाह्वानंश्रुधिःशृणु तत्रच-
त्वारोदहान्ताः—प्रियमेधात्रिविरूपाद्विरोनामकाएतेषामाह्वानंयथाशृणोषितद्वत् अत्रनिरुक्तम्—
प्रियमेधःप्रियाअस्यमेधायथैतेषासृषीणामेवंप्रस्कण्वस्यशृणुह्वानंप्रस्कण्वःकण्वस्यपुत्रःकण्वप्रभ-
वोयथाप्राप्तमिति विरूपोनानारूपोमहिन्नतोमहाव्रतइतिच । प्रियमेधवत्प्रियमेधस्येव तत्रतस्येव-
विवद्वद्यथैवतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयोगताः ॥ ३ ॥

३. अग्नि ! तुम प्रभूतकर्मा और सर्वभूतज्ञ हो । जैसे तुमने
प्रियमेधा, अग्नि, विरूप और अद्विरा नाम के ऋषियों का आह्वान सुना,
वैसे ही प्रस्कण्व का आह्वान सुनो ।

महिर्केवकुतयेप्रियमेधाअहूषत ।

राजन्तमध्वराणामग्निशुक्रेणशोचिषा ॥ ४ ॥

महिश्केरवः । कुतये । प्रियश्मेधाः । अहूषत् । राजन्तम् ।

अध्वराणां । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

महिर्केरवः यौढकर्माणः प्रियमेधाःप्रियेणयज्ञेनोपेताःऋषयः कुतयेरक्षार्थंअग्निमहूषत-
आहूतवन्तः कीदृशं अध्वराणामज्ञानांमध्येशुक्रेणशोचिषाशुद्धेनप्रकाशेनराजन्तदीप्यमानम् ॥

महिकेरवः महपूजायां औणादिकइत्यत्ययः हुक्ञ्करणे कृवापाजीत्युण् महयोमहान्तः
कारवोयेषतितथोकाः आकारस्यकारादेशश्छान्दसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रिय-
मेधाः प्रियोमेधोयेषति । अहूषत ह्येअस्यर्थायांशन्देव लुङिसिचिबहुलंछन्दसीतिसंपसारण-
परपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ ४ ॥

४. यज्ञों के बीच, विशुद्ध प्रकाश-द्वारा, अग्नि प्रकाशमान होते हैं ।
प्रोक्कर्मा प्रियमेधा लोगों ने, अपनी रक्षा के लिए, अग्नि का आह्वान
किया था ।

धृताह्वनसन्त्येमाउषुश्रुधीगिरः ।

याभिःकण्वस्थसूनवोहवन्तेवसेत्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

धृतःआह्वन । सन्त्य । इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कण्वस्थ । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

हेधृताह्वनधृतेनहूयमान सन्त्यफलप्रदाग्ने इमाजगिरः अस्माभिःप्रयुज्यमानाअपिस्तोत्र-
रूपावाचःश्रुधिसुश्रुणु कण्वस्यमहर्षेःसूनवःपुत्राः याभिर्गीर्भिरवसेस्वरक्षार्थत्वाहवन्तेत्वा-
माह्वयन्ति ॥ धृताह्वन धृतेनाहूयतेस्मिन्नितिधृताह्वनः अधिकरणेल्युट् आभक्षिताद्युदात्तत्वम् ।
श्रुधि श्रुश्रुणुपुरुषाभ्यश्छन्दसिइतिहोर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ५ ॥

५. कण्व के पुत्र, अपनी रक्षा के लिए, जिस स्तुति से तुम्हें बुलाते
हैं, धृताहुत फलदाता अग्नि । वह सब स्तुति सुम सुनो ।
॥ इतिप्रथमस्यतृतीयैकविंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अश्वमेधेपौष्ण्यामिष्टैस्विहृक्तोनुवाक्यत्वांचित्रश्रवस्तमेत्येषा सर्वांकामाप्स्यन्ति-
तिस्रण्डेसूचितम्—त्वांचित्रश्रवस्तमयद्वाहिष्ठंतदग्रयइति ।

वामेतांसूक्तेषठीधृचमाह—

त्वांचित्रश्रवस्तमहवन्तेविशुजन्तवः ।

शोचिष्केशंपुरुप्रियाभेहव्यायवोह्वे ॥ ६ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवःइतम् । हवन्ते । विशु । जन्तवः । शोचिःइकेशम् ।

पुरुःप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोह्वे ॥ ६ ॥

हेचित्रश्रवस्तमअतिशयेनविविधहवीरूपाच्चयुक्तपुरुप्रियनहूनांयजमानानांप्रीविकराग्ने
त्वांहव्यायवोह्वेहविवोर्दं विशुजन्तवः प्रजासूत्यनायजमानाहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशंशोचि-

ष्केशं दीप्तिरूपकेशोपेतम् । तथा च बाजसनेयिन आभनन्ति—शोचन्तश्च होतृस्य समिजस्य रश्मयः
केशा इति ॥ चित्रश्रवस्त्वम् श्रव इत्यन्ननाम चित्रश्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवाः
चित्रश्रवस्त्वम् आभनन्ति वानुदात्तत्वम् । शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिदुसृष्टिदिविष्टिर्भ्य-
सिरिवीक्षितः प्रत्ययस्वरः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्याय हवनक्रियायां प्राप्यत्वाद् कि-
याग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । बोहवे बहुमापणे तु मध्ये सेनेनितितवेत्ययः ङत्व-
धत्तुत्वङलोपेपुठतेषु सहिवहोरोदवर्णस्येति अकारस्य ओकारः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. अग्निदेव ! तुम धयेष्ट और विविध प्रकार के अन्नोंवाले हो
तथा बहुत लोगों के प्रिय हो । तुम्हारे दीप्ति-रूप केश हैं । मनुष्य
लोग तुम्हें हव्य वहन के लिए बुलाते हैं ।

नित्वा होतारम् ऋत्विजं दधिरे वसुवित्तमम् ।

श्रुत्कर्णसप्रथस्तमं विप्रा अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारम् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुवित्तमम् ।

श्रुत्कर्णम् । सप्रथःस्तमम् । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रामेधाविनो दिविष्टिषु पागेषु त्वानि दधिरे स्थापितवन्तः कीदृशं होतारं आह्वादा-
रं ऋत्विजं ऋतुषु यजनशीलं वसुवित्तमं अतिशयेन घनस्पलं प्रियदारं श्रुत्कर्णश्रवणयो-
ग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रख्यातम् ॥ दधिरे इरेचञित्वाङ्गोदात्तत्वं पादादित्वा-
न्निपादाभावः । दिविष्टिषु इष्टयपुष्पणानि दिवःस्वर्गस्पपुष्पणानि येषु पागेषु ते दिविष्टयः सर्वे विधय-
श्चान्दसि विकल्पान् च इति वचनादिव उदित्युत्वं क्रियते बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. अग्नि ! तुम आह्वानकारी, ऋत्विक् और बहुघनवाता हो ।
तुम्हारे कर्ण श्रवण-समर्थ हैं । तुम्हारी प्रसिद्धि बहुव्यापक है । मेधाविधियों
ने यज्ञ में तुम्हें स्थापित किया है ।

आत्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभिप्रयः ।

बृहद्भावि अन्नो हविरे मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । बिभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमाः अभिपुतसोमयुक्ताः विप्रामेधाविनः ऋत्विजः पयःअग्नि हविर्लक्षणमन्नम-
शिलक्षयत्वा आपुष्पवुःत्वामागमयन्ति कीदृशत्वां बृहन्महान्तं भाः प्राप्तुमानं कीदृशाविप्राः दा-

शुभेयतां हविःप्रदस्ययजमानस्यसम्बन्धिहविर्विप्रतोधारयन्तः ॥ अनुष्णयुः श्मुहगतौ अस्मा-
दन्तर्भावितण्यर्थावलङ्घित्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःशुः सिसृक्षस्तविदिष्य-
मेतिशेर्जुसादेशः जुसिचेतिगुणः । नृहन्ताः उभयत्रसुषांसुलुगितिविभक्तैर्लुक् । निप्रतः दुश्शब्धा-
रणपोषणयोः शतरिनाम्यस्ताच्छतुरितिनुभागमप्रतिषेधः अस्पस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ।
मर्ताय दारुणे उभयत्रषष्ठ्यर्थेचतुर्थीविकल्पेतिचतुर्थी ॥ ८ ॥

८. अग्नि ! हव्यवाता के लिए हव्य धारण कर और सोमरस
सैयार कर मेधावी ऋत्विक् अन्न के पास तुम्हें बुलाते हैं । तुम महान्
और प्रभाशाली हो ।

प्रातर्याव्याःसहस्रतसोमपेयायसन्त्य ।

इहायदैव्यंजनं बर्हिरासादयावसो ॥ ९ ॥

प्रातः६याव्रतः । सहः६स्रतः । सोम६पेयाय । सन्त्य । इह । अय ।

दैव्यम् । जनम् । बर्हिः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हेसहस्रतबलेनमथितसन्त्य फलदातः वसोनिवासहेतुभूताग्ने इहदेवयजनदेशेअद्यास्मि-
न्दिनेसोमपेयायसोमपानार्थप्रातर्याव्यः प्रातरागच्छतोदेवानदैव्यंजनंअन्यमपिदेवताजनंबर्हिरा-
सादययज्ञंप्रापय ॥ प्रातर्याव्याः शसिअल्लोपोनइत्यकारलोपः । सहस्रत सहतेभिप्रवत्यनेनेतिस-
होबलं वेनक्रियतइतिसहस्रतः ओजःसहोभस्वमसस्तुवीयायाइतिअलुगभावश्छान्दसः ॥ ९ ॥

९. अग्नि ! तुम काष्ठ-बल-द्वारा ध्वजित होकर उत्पन्न हो । तुम
फलदाता और निवास हेतु हो । आज इस स्थान पर प्रातरागमन करने-
वाले देवों और अन्य देवता जनों को, सोमपान के लिए, कुश के ऊपर बुलाओ ।

अर्वाञ्चदैव्यंजनमग्नेयक्ष्वसहूतिभिः ।

अयंसोमःसुदानवस्तं पाततिरोअह्नयम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिभिः । अयम् ।

सोमः । सुदानवः । तम् । पात । तिरः६अह्नयम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

हेअग्ने अर्वाञ्चमभिमुखंदैव्यंजनंदेवतारूपंपाणिनंसहूतिभिःसमानाह्वनैःदेवान्तरैःसह
यक्ष्वयञ्च हेसुदानवः सुष्ठुफलदातारोदेवाः अयंसोमःयुष्मदर्थंसोमःपुरतोषतेतेवंसोमंपा-
त पिबत कीदृशं तिरोअह्नयंएतन्नामकंपूर्वस्मिन्नह्निअभिभुतोयःसोमः उत्तरेहनिहूयते तस्यै-
तन्नामधेयम् ॥ दैव्यम् देवाद्यअआवितिप्राग्दीव्यतीयोयञ् । यक्ष्व लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
मत्पयस्वराभावश्छान्दसः अग्नेइत्यस्थपादादौबर्तमानस्यामभितपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्य-

मानवत्वात् विद्वद्विद्वद्विनिधाताभावः । सहुतिभिः समानाहुतिराह्वानं येषां तिसहुतयः समान-
स्यच्छन्दसीति सभावः बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पात पापाने बहुलं छन्दसीति शपोऽङ् ।
तिरोऽह्वयं अद्विभ्रमह्वयम् भवेच्छन्दसीति यत् न स्वद्वितेऽतिदिलोपो न भवति अह्वयस्योरेवेति
नियमात् भसंज्ञायामल्लोपो न इत्यकारलोपः येषां भावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां छ-
न्दसि विकल्पितत्वात् क्रियते तिरोहितोऽह्वयस्तिरोऽह्वयः प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावः
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. अग्नि ! सम्मुखस्य देवरूप्य प्राणियों को, अन्य देवों के
साथ, समान आह्वान के द्वारा यजन करो । बानशील देवो, तुम्हारे लिए
यह सोम अभी गत दिवस प्रस्तुत किया गया है । इसे पान करो ।
॥ इति प्रथमस्य तृतीयैवाग्निशोऽवर्गः ॥ ३२ ॥

एषोऽवा इति पञ्चदशर्चतृतीयं सूक्तम् प्रस्कण्वस्यार्च इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्री छन्दस्कम्
अथानुक्रमणिका—एषोऽश्विनोऽनाश्विनं तु गायत्रीमिति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि आ-
श्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । अथाश्विन एषोऽवा इति सूत्रितम् ।

तत्र प्रथमाश्रचमाह—

एषोऽवा अपूर्व्यां व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । व्युच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुषे ।
वाम । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुः अपूर्व्या पूर्वेषु भक्ष्यरात्रादिकाले-
षु विद्यमानान भवति किन्त्विदानीं तनी उषा उषो देवतादिवोद्युलोकस्य सकाशात् आगत्य व्युच्छ-
ति तमो वर्जयति हे अश्विनौ वां युवां बृहत् भूतं यथा भवति तथा स्तुषे स्तौमि ॥ स्तुषे इह स्तुतौ वि-
ह्वलितो भवन्तीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः यद्वा छेत्त्युत्तमैकवचने सिद्धं छेत्ती-
ति सिद्धम् ॥ १ ॥

१. प्रिय उषा इसके पहले नहीं बिखर गई थी । यह उषा आकाश
से अन्धकार दूर करती है । अश्विनीकुमारो । मैं तुम्हारी प्रभूत
स्तुति करता हूँ ।

यादस्मात् सिन्धुमातरा मनोतरा रथीणाम् । धिया देवा वसुविदा ॥ २ ॥

या । दस्मा । सिन्धुमातरा । मनोतरा । रथीणाम् । धिया । देवा ।
वसुविदा ॥ २ ॥

यादेवा यावुभावश्विनौवस्यमाणगुणयुक्तौतौस्तुषेइतिपूर्वश्रान्वयः कीदृशौ दत्ता दर्शनीयौ
सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ यद्यपि सूर्याचन्द्रमसावेव समुद्रजौ तथाप्यश्विनोः केषांचिन्मतेष्व-
पत्वाचथात्वम् रथीणांधनानां मनोतरा मनसातारयितारौ धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य
छन्मयितारौ ॥ मनोतरा मनसातरतइति मनोतरौ तरतेरन्वर्भावितपयर्थोऽप्यक्षरमित्यप् पूर्वपदा-
न्तस्य सकारस्य रुत्वे सति छान्दसमुत्त्वम् । रथीणां नामन्यतरस्याभितिनाम उदात्तत्वम् । धिया सा-
वेकाचइति विभक्तैरुदात्तत्वम् । वसुविदा वसूनि निवासस्थानानि विन्दतइति वसुविदौ क्विप्-
विक्रिप् ॥ २ ॥

२. जो दर्शनीय समुद्र-पुत्र देवद्वय या अश्विद्वय मनोहर और
धनवाता हैं और जो हमारे यज्ञ करने पर निवासस्थान प्रदान
करते हैं, उनकी मैं स्तुति करता हूँ ।

वच्यन्ते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि । यद्वा रथो विमिश्र्यतात् ॥ ३ ॥

वच्यन्ते । वा॒म् । क॒कुहा॑सः । जूर्णा॒याम् । अधि॑ । वि॒ष्टपि॑ । यत् ।

वा॒म् । रथः॑ । वि॒ष्टपिः॑ । पता॑त् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः सम्बन्धीरथः जूर्णायानां शासैः स्तुतायां अधिविष्टपिस्वर्गलोके
यद्यदा विभिरश्वैः पतात् पतति गच्छति तदानीं वां युवयोः ककुहासः स्तुतयो वच्यन्ते अस्माभि-
रुच्यन्ते ॥ वच्यन्ते ब्रवीदेर्ये किं ब्रुवो वचिरिति वच्चादेशः वचिस्वपीत्यादिना सम्भारणम्
सम्भारणाच्चेत्यववाछन्दसीत्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाक्षिकत्वाद्यणादेशः प्रत्ययस्वरः । ककुहा-
सः ककुभ्रं भृगेविदुः प्रधाने चेत्यभिधानादप्राधान्याभिधायिना ककुभ्रशब्देन तत्प्रविपादिकाः स्तु-
तयोलक्ष्यन्ते इत्वं छान्दसं आजसेरमुगित्यमुक् । जूर्णायाम् जृष्वमोहानौ अत्र स्तुत्य-
र्थः धातूनामनेकार्थत्वात् निष्ठायां श्र्युकः कितीति इट्प्रविषेधः बहुलं छन्दसीत्युत्त्वम् हलिचे-
ति दीर्घः रदाभ्यामिति निश्चानत्वम् प्रत्ययस्वरः । विष्टिः वीगत्यादौ वियन्ति गच्छन्तीति वयोश्वाः
औषादिको द्विप्रत्ययः । पतात् पतुगत्तौ छेट्याडागमः इत्थञ्छोपहृतीकारलोपः ॥ ३ ॥

३. अश्विनीकुमारद्वय ! जिस समय तुम्हारा प्रशंसित रथ घोड़ों-
द्वारा स्वर्ग में चलता है, उस समय हम तुम्हारी स्तुति करते हैं ।
चतुर्थीश्चमाह—

हविषा जारो अपां पिपतिं पपुरिर्नरा । पिता कुटस्थ चर्षणिः ॥ ४ ॥

ह॒विषा॑ । जा॒रः । अ॒पाम् । पि॒पति॑ । प॒पुरिः । न॒रा । पि॒ता ।

कु॒टस्थ॑ । च॒र्षणिः॑ ॥ ४ ॥

हेअश्विनौदेवौ अपांजारः स्वकीयतापेनोदकानांजरयितासूर्यः हविषाअस्यदत्तेन
पिपर्विदेवान्पूरयति उदितेसूर्येहविःप्रदानावसूर्यस्यपूरकत्वंदृष्टव्यम् अतःसूर्योदयकाले
युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः कीदृशोजारः पपुरिः उक्कक्रमेणपूरणस्वभावः पिता पातकः कु-
टस्यचर्षणिः कर्मणोद्रष्टा अत्रनिरुक्तम्—हविषापांजरयितापिपर्विपपुरिरितिपूणातिनिगमौ
वापीणातिनिगमौवापिताकृतस्यकर्मणश्चायितादित्यइति ॥ जारः जरयतीतिजारआदित्यः
दारजारौकर्त्तरिणिलुक्चेतिषञन्तोनिपातितः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । अपां ऊहिदमि-
तिविभक्तैरुदात्तत्वम् । पिपर्वि पूपालनपूरणयोः तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपःभुः अर्तिपिपत्योभे-
त्यस्यासस्येत्वम् अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । पपुरिः आदृगमहनइतिकिञ्शत्ययः
लिङ्गवादादकिञ्चेसिद्धेपि पुनःकित्करणसामर्थ्यादृच्छत्युतामितिगुणाभावः उदोत्थपूर्यस्ये-
त्युत्वम् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. हे नेतृस्थानीय अश्विद्वय । पूरक, पालक, यज्ञ-वर्शक और जल-
शोधक सविता हमारे हृष्य-द्वारा देवों को प्रसन्न करें ।

आदारोवांमतीनांनासत्यामतवचसा । पातंसोमस्यधृष्ण्या ॥ ५॥३३॥

आ॒दारः । वा॒म् । म॒तीनाम् । ना॒सत्या । म॒त॒वच॒सा । पा॒तम् ।
सोम॑स्य । धृ॒ष्ण्या ॥ ५ ॥ ३३ ॥

हेमतवचसा अग्निमतस्तोत्रौ नासत्या अश्विनौ वांयुवयोर्मतीनां बुद्धीनां आदारः
प्रेरकोयःसोमोस्ति सोमस्य तंसोमं पातं युवां पिबतं कीदृशंसोमं धृष्ण्याधर्षणशीर्त्तमदक-
रत्वेनतीवमित्यर्थः ॥ आदारः इङ्आदरे आदरयतीत्यादारः दारजारौ कर्त्तरिणिलुक्चेतिषञ्-
त्ययः धाधादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । मतवचसा
मतं अग्निमतं स्तोत्ररूपं यचोययोस्तौ सुपांसुलुगिति विभक्तैराकारः । पातं पापाने बहुलंछ-
न्दसीतिशपोलुकिस्ति पाघेत्यादिनापिबदेशोनभवति । सोमस्य क्रियाग्रहणकर्तव्यमिति कर्मणः
सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेऽष्टी । धृष्ण्या सुपांसुलुगिति विभक्तैर्पाजदेशः ॥ ५ ॥

५. हे नासत्यद्वय ! हमारी प्रिय स्तुति ग्रहण कर बुद्धि-परि-चालक
तीव्र सोमरस का पान करो ।

॥ इतिप्रथमस्यदृवीयेत्रयसिरोवर्गः ॥ ३३ ॥

षष्ठीश्चमाह—

यानःपीपरदश्विनाज्योतिष्मतीतमस्तिरः । तामस्मेरांसाथामिषम् ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । ताम् ।
अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥ ६ ॥

हेअश्विना ज्योतिष्मतीरसवीर्यादिरूपज्योतिर्मुक्तायाइदृअञं नोस्मान् पीपरत् पारयेत्
वृक्षिमापयेत् किञ्चत्वा तमोदारिद्र्यरूपं अन्धकारं तिरः अन्तर्हितं विनष्टं कृत्वा वामिषं वादश-
मञं अस्मे अस्मभ्यं रासाथां सुवां दत्तम् ॥ पीपरत् पृषालनपूरणयोः ण्यन्तात् लुङिचङि
णिङोपः उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहलादिशेषसन्द्गावेत्वदीर्घाः बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभा-
वः चङ्चन्यतरस्यामिति उपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्त-
त्वम् यद्वाचामित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । अस्मे ऋषांस्तुगित्तिचतुर्थीबहुवचनस्यशेआदेशः ।
रासाथां रादाने छान्दसे प्रार्थनायांलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं च्चेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः पूर्वव-
दङभावः तिङ्प्रतिषेधइतिनिघातः ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय ! जो ज्योतिष्क अन्न अन्धकार का विनाश करके
हमें तृप्ति-प्रदान करता है, वही अन्न हमें प्रदान करो ।

सप्तमीश्चमाह—

आनोनावामतीनांपारायगन्तवे । युआथामश्विनारथम् ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे । युआथाम् ।
अश्विना । रथम् ॥ ७ ॥

हेअश्विना मतीनांस्तुतीनांपारायगन्तवेपारंगन्तुं नावानौरूपेणगमनसाधनेननोस्मान्मतिआ-
यातंसमुद्रमभ्यावागच्छतंभूमावागन्तुरथंभवदीयंयुंजाथांसांस्वंकृतम् ॥ नावा सावेकाचइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । गन्तवे तुमर्थेसेनेनितिवेन्प्रत्ययःनित्वादाद्युदात्तत्वम् । युआथाम् युजिर्योगे
छोट्यायामि रुधादित्वावभ्रम् असोरलोपइत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

७. अश्विद्वय ! स्तुति-समुद्र के पार जाने के लिए नौफारूप होकर
आओ । हमारे सामने अपने रथ में अद्वय संयोजित करो ।

अरित्रैवादिवस्पृशुतीर्थेसिन्धूनांरथः । धियायुयुञ्जइन्द्रवः ॥ ८ ॥

अरिन्नम् । वाम् । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः ।
धिया । युयुजे । इन्दवः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोः दिवस्थु शुलोकादपिविस्तीर्णअरिन्नंगमनसाधनंनौरूपंसिन्धूनां स-
मुद्राणां तीर्थेअवतरणपदेशेविद्यतइतिशेषः रथश्च भ्रमौगन्तुंविद्यते इन्दवःसोमाः धियाअश्व-
द्विषयेणयुयुजेयुकावभुवुः ॥ अरिन्नं कगतौ आर्तिर्लघूस्स्वनसहचरइविकरणेइवप्रत्ययः प्रत्य-
यस्वरः । दिवः ऋदिदमितिविभिन्नकेरुदात्तत्वम् । तीर्थे तुष्टवनतरणयोः पावुवुदिवचिरिचिसिचिभ्य-
स्थगितियक् ऋवइजावोरितीत्वम् हलिचेतिदीर्घः । युयुजे छिट्टिरयोरेइतिइरेचोरेआदेशः ॥ ८ ॥

८. तुम्हारा समुद्र के तीर पर आकाश से भी बड़ा नौकारूप
यान है । पृथिवी पर तुम्हारा रथ है । तुम्हारे यज्ञ-कर्म में सोमरस
भी मिला हुआ है ।

दिवस्कण्वासइन्दवोवसुसिन्धूनांपदे । स्वन्मिकुहधित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । कण्वासः । इन्दवः । वसु । सिन्धूनाम् । पदे । स्वम् ।
वन्मिम् । कुह । धित्सथः ॥ ९ ॥

हेकण्वासः कण्वपुत्राः यद्वा मेधाविनक्तविजः अश्विनावित्यंपृच्छतेविशेषः कथमिति
तदुच्यते दिवोशुलोकसकाशात् इन्दवःसूर्यरश्मयःप्रादुर्भूताःसिन्धूनामपांमृदित्वाष्णांस्पन्दनस्व-
भावानां पदेस्थानेअन्तरिक्षेवसुअस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनंज्योतिःआविर्भूतमिविशेषः
अस्मिन्नवसरेयुवांस्वर्गस्वकीयंरूपंकुहधित्सथः कुत्रस्यापयितुमिच्छथः अत्रागत्यप्रदर्शनी-
यमिवितात्पर्यार्थः ॥ कुह बाहवच्छन्दसीतिकिंशब्दात्साम्प्रत्ययेइप्रत्ययः कुतिहोरितिक्रिमः
कुः । धित्सथः इवाअभारणपोषणयोः सनि सनियोभापुरभलभशकपवदामवइसिविआका-
रस्यइसादेशः अत्रलोपोऽस्यासत्येतिअस्यासलोपः सःस्यार्धधातुकेइतिसकारस्पतकारः ॥ ९ ॥

९. कण्वर्धशियो । अश्विद्वय की जिज्ञासा करो । शुलोक से
सूर्य-किरणें आती हैं । पृष्ठ के उत्पत्ति-स्थान अन्तरिक्ष में हमारी
निवास-हेतु ज्योति प्रादुर्भूत होती है । अश्विनीकुमारद्वय । इन स्थानों
में से किस स्थान पर तुम अपना स्वरूप रक्षना चाहते हो ?

अभूत् । ऊम् इति । भाः । ऊम् इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति ।
सूर्यः । वि । अरूयत् । जिह्या । असितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

अभूत् । ऊम् इति । भाः । ऊम् इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति ।
सूर्यः । वि । अरूयत् । जिह्या । असितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

भाउ सूर्यस्यदीप्तिस्तुअंशवेजषःकाळीनरश्मिसिद्धयर्थंअभूदुपादुर्भूतैव सूर्यश्चहिरण्यप्रति
स्वकीयोदयेनहिरण्यसदृशोभूत् अग्निश्च असितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यस्यप्रवेशेनस्वयंकृष्णोभूत्वा
जिह्वयास्वकीययाज्वालाव्यस्यत्प्रकाशितवान् तस्मादयमश्विनोर्युवयोरगमनकालइत्यर्थः ॥
अभूत् भूयुवोस्तिष्ठीतिगुणप्रतिषेधः । हिरण्यंमपि प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रतेः कर्मप्र-
वचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीया । अरव्यत् चक्षिद्व्यकायांवाचि लुङि चक्षि-
कःख्यात्रितिख्यात्रादेशः ॥ १० ॥

१०. सूर्य-रश्मि-द्वारा उषाकाल का आलोक उत्पन्न हुआ है ।
सूर्य उदित होकर हिरण्य के समान हुए हैं । सूर्य के बीच में जाने
से अग्नि कृष्णवर्ण होकर अपनी शिखा-द्वारा प्रकाश पाये हुए हैं ।

अभूदुपा॒रमेत॑वे॒पन्था॑ः॒ऋत॑स्य॒साधु॑या । अ॒दर्शि॑वि॒स्रुति॑र्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊम् इति । पा॒रम् । एत॑वे । पन्थाः । ऋतस्य । साधु॒द्या ।
अ॒दर्शि॑ । वि । स्रुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

ऋतस्यसूर्यस्यपारमेतवे रात्रेःपारभूतमुदयाद्विगन्तुं पन्थामार्गःसाधुयासमीचीनः अभूदु-
निष्पन्नएव दिवः द्योतनात्मकस्यसूर्यस्यस्तुतिःप्रसृतादीद्विव्यदर्शिविशेषेणदृष्टा तस्मादश्विनोर्यु-
वाभ्यामागतव्यम् ॥ एतवे इण्गतौ तुमर्थेसेनेतितवेनप्रत्ययः । साधुया स्रुपांस्रुगिगिविभिभके-
र्यांजादेशः । अदर्शि कर्मणि लुङि चेषिणादेशः चिणोलुगितितशब्दस्पलुक् । स्रुतिः स्रुगवौ कि-
चकौचसंज्ञायामितिकिच् ॥ ११ ॥

११. रात्रि के पार जाने के निमित्त सूर्य के लिए सुन्दर मार्ग
बना हुआ है । सूर्य की विस्तृत शीप्ति दिखाई दी है ।

तत्तदिद॒श्विनो॒रवो॑ज॒रिता॑प्रति॒भूष॑ति । मदे॒सोम॑स्य॒पिप्र॑तोः ॥ १२ ॥

तत्त॒तत् । इत् । अ॒श्विनोः । अ॒वः । ज॒रिता॑ । प्र॒ति । भू॒षति॑ ।
मदे॑ । सोम॑स्य । पिप्र॑तोः ॥ १२ ॥

जरितास्तोता अश्विनोःसम्बन्धितत्तदिद पुनःपुनःकृतंसर्वमपिअवोस्मद्विषयंरक्षणंमतिभू-
षतिप्रत्येकमलङ्करोति तदातदामशंसतीत्यर्थः कीदृशयोरश्विनोः मदेहर्षेनिमित्तभूतेसतिसोमस्य
पिप्रतोः सोमंपूरयतोः ॥ भूषति भूषअलङ्कारे श्रौवादिकः । पिप्रतोः पूषालनपूरणयोः पृष्टत्येके
अस्मालुटःशब्दोपहोत्यादित्वाच्छ्लुः श्लुः द्विर्भावोरदत्वह्लादिशेषाः अर्तिपिप्रत्योऽन्त्येत्या-
सस्मेत्वम् शतुर्ङित्वाद्गुणाभावेयणादेशः अन्त्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. अश्विद्वय प्रसन्नता के लिए सोम पान करते हैं । स्तोता लोग
बार-बार उनके रक्षण-कार्य की प्रशंसा करते हैं ।

अथोदशीष्टवमाह—

ववसानाविवस्वतिसोमस्यपीत्यागिरा । मनुष्वच्छभूआर्गतम् ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् ।

शंभू इति शम्भू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

इहाम्भु सुखस्यभावयिदारौअश्विनौ मनुष्वत् मनाविवविवस्वतिपरिचरणवतिपजमानेव-
वसानानिवासशीतौयुवां सोमस्यपीत्या सोमपाननिमित्तंगिरास्तुतिनिमित्तंचआगतंआमच्छत-
म् ॥ ववसाना वसनिवासे वाच्छील्यवयोवचनेतिवाच्छीलिकथानश् बहुलंछन्दसीतिशयःशुः
अन्येषामपिदृश्यवइतिसंहितायामस्यासस्पदीर्षत्वम् सुपांसुलुगितिबिभ्रकेराकारः चितइत्यन्तो-
दात्तत्वम् । पीत्या पापाने स्थागापापचोभावेइतिभावेकिन् धुमास्येतीत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्व-
म् । वृत्तीयैकवचनेयणादेशोऽदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभ्रकेरुदात्तत्वम् । मनुष्वत् मनज्ञाने मन्य-
शेजानातीतिमनुः बहुलवचनादौणादिकञसिप्रत्ययः वचनस्येवेतिसप्तम्यर्थेवतिःप्रत्ययस्वरः । गर्तं
गमेर्लोडि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशोत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ १३ ॥

१३. सुखर अश्विद्वय । मनु की तरह सेवक वसमान के घर में
निवास-शीत होकर तुम सोमपान और स्तुति-अवण के लिए आओ ।

युवोरुषाअनुश्रियंपरिज्मनोरुपाचरत् । कृतार्वनथोअक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उषाः । अनुं । श्रियम् । परिज्मनोः । उप६आचरत् ।

कृता । वनयः । अक्तुभिः ॥ १४ ॥

हेअश्विनौपरिज्मनोःपरितोगन्त्रोर्युवोः युवयोरुषयोः श्रियमनुआगमनरूपांशोभामनुसु-
त्यउषाउपाचरत् उषःकालदेवताइहागच्छतु युवयोरुगतयोःसदोः पश्चादागतेत्यर्थः युवांचअकु-
भीराश्रिभिः कृता यहागतानिहवींषिवनयःकामयेयेसम्प्रजेये ॥ युवोः युष्मच्छन्दात्तशीद्विवचन-
स्यसुपांसुपोभवन्तीविष्वीद्विवचनादेशः अतआदेशविषयत्वाद्योचीवियत्वाभावाः शेवेलोपः । प-
रिज्मनोः परितःअजतोगच्छतइतिपरिज्मानौ श्वचुसमित्यादिनाअजतेर्मनिनप्रत्ययान्तोनिपा-
वितः । कृता शेच्छन्दासीतिशेर्लोपः । वनयः वनयणसम्प्रकौ विह्वविह्वइतिनिपातः ॥ १४ ॥

१४. अश्विद्वय । तुम वतुर्विचारो हो । तुम्हारी शोभा का

अनुधावन करके उषा आगमन करे । रात्रि में सम्पादित यज्ञ का हव्य
तुम ग्रहण करो ।

प्रवर्ग्येपौर्वाहिकेवर्गस्यहविषोद्वितीयायाज्याउभापिवतमित्येषा अथोत्तरमितिसंश्लेष-
नितम्—उभापिवतमश्विनेतिचोत्राभ्यामनवाभिमिति । आश्विनशस्त्रेयेषाद्वितीयायाज्या सविधं
व—यवामग्नींसिद्धाम्यश्चुरुभापिवतमश्विनेतियाज्येति ।

तामेतांपञ्चदशीष्यमाह—

उभापिबतमश्विनोभानःशर्मयच्छतम् ।

अविद्वियाभिरुतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् ।

अविद्वियाभिः । रुतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

हेअश्विना उभापुवामुभौपिबतंसोमपानं कुरुतम् तत ऊर्ध्वमुभापुवामुभौअविद्वियाभिः प्र-
शस्ताभिरुतिभीरसाभिर्नोस्मर्यंशर्मसुखंयच्छतम् ॥ पिबतम् पापाने लोटिशपि पाप्मेत्यादिनापि-
मादेशः अङ्गवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येतिवचनाल्लघुपञ्चगुणाभावः यद्वा आद्युदात्तःअदन्तःपि-
मादेशः तिङ्गुविहृतिनिघातः । यच्छतम् दाण्दाने लोटिशपि पाप्मेत्यादिनायच्छादेशः । अविद्वि-
याभिः द्वाकुत्सार्मागतौ विपूर्वादस्मान्द्वावेऔणादिकःकिः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः विद्विर्नि-
न्दा तद्विरोधिनी अविद्विःस्तुतिः तांयान्तीत्यविद्वियाः अन्येभ्योपिहृष्यन्तइतिविच् छुदुत्तरपदमक-
तिस्वरत्वम् । रुतिभिः अवतोःकिनि ज्वरत्वरतेत्यादिनाकट् कतियूतीत्पादिनाकिनउदात्तत्वम् ॥ १५॥

१५. अद्विद्वय । तुम दोनों पान करो । तुम दोनों प्रशस्त रक्षण-
द्वारा हमें सुखदान करो ।

॥ इतिमथमस्यतृतीयेपञ्चमिशोवर्गः ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्यमकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थोऽधुरोदेयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमन्महाभिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्वरेणसा-
यणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थमकाशेऋक्संहिताभाष्येमथमाष्टकेतृतीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥३॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितवेदायोवेदेश्योखिलंजगत् । निर्भयेतमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथप्रथमाष्टकेचतुर्थोऽध्यायआरभ्यते अयंवाग्मिविनवमानुवाकस्यचतुर्थसूक्तं दशचमं अ-
मानुकान्तम्—अयं दशमागाथंत्विति । ऋषिभ्यान्वस्मादृषेरिति परिभाषितत्वात् कण्वपुत्रः प्रस्कण्व-
ऋषिः तथापूर्वत्राश्विनंत्वित्युक्तत्वात् तुलादिपरिभाषयाहदमपिसूक्तमश्विदेवताकम् अनयैवपरि-
भाषयाहदमुत्तरं च प्रागाथम् अतः प्रथमाष्टकीयाद्याअयुजोबृहत्पः द्वितीयाचतुर्थ्याद्यायुजः सतोबृह-
त्पः प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दसि एतत्सूक्तम् अथाश्विन इति स्वण्डे सूत्रितम्—व्याजवा-
मयंवाग्मिति आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यविदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

ॐ अयं वाग्मधुमत्तमः सुतः सोमं ऋतावृधा ।

तमं श्विना पिबतं तिरो अह्नं धत्तं रत्नानि वा शुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाग् । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतावृधा । तम् ।

अश्विना । पिबतम् । तिरोऽह्नम् । धत्तम् । रत्नानि । वाशुषे ॥ १ ॥

हेऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वावर्धयितारौ अश्विना अश्विनौ वायुवयोः अयं पुरोव-
र्त्तिसोमः सुतोऽभिपुतः कीदृशः मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्यवान् तिरो अह्नं धत्तिरो मूते पूर्वस्मिन्वि-
नेभिर्भुवंतं सोमं पिबतम् दाशुषे हविर्देत्तव ते यजमानाय रत्नानिरमणीयानि धनानि धत्तं प्रयच्छतम् ॥
वां युष्मदस्मदोऽपृष्टी चतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वा नः वा विविषती द्विवचनस्य वामादेशः सर्वानुदात्तः ।
मधुमत्तमः मनज्ञाने मन्यव इति मधु कलिपाटिनमीत्यादिना उभयत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ध-
करभ्यान्तादेशः अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः मनुष्यमपोऽपि त्वादनुदात्तत्वे पदस्वरपवशिष्यते ।
ऋतावृधा वृधेरन्तर्भावित्वात् किं चेदिकिम् अन्येषामपि इत्यवदति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ति-
रो अह्नं अह्निर्भो ह्नः भवेच्छन्दसीति यत् अह्नस्तेरेवेति नियमाच्च स्तद्धिते इति टिलोपाभावः
तर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाभावे अलोपोन इत्यका-

रलोपः विरोहितोऽह्न्यस्तिरोऽह्न्यः विरोन्तर्धावितिगतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वेऽप्यादिसमासेऽव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । दाद्युपे दाभ्यान्साह्वानित्वादिनाकमुपत्ययान्तो निपातिवः षतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिदसिषसोनांचेतिषत्वम् ॥ १ ॥

१. हे यज्ञघर्जनकारी अश्विद्वय ! यह अतीव मधुर सोम तुम्हारे लिए अभिषुत हुआ है । यह कल ही तैयार हुआ है । इसे पान करो और हव्यदाता यजमान को रमणीय धन दान करो ।

त्रिवन्धुरेण त्रिदृता सुपेशां सारधेनायातमश्विना ।

कण्वांसो वा ब्रह्मा कण्वन्त्यध्वरेतेषां शृणुतं हवम् ॥ २ ॥

त्रिध्वन्धुरेण । त्रिदृता । सुपेशांसा । रथेन । आ । यातम् ।

अश्विना । कण्वासः । वाम् । ब्रह्म । कण्वन्ति । अध्वरे । तेषाम् ।

शु । शृणुतम् । हवम् ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवन्धुरेण उच्यमानतत्त्वेण त्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृता अमतिद्वयगतिवया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशांसा शोभनसुवर्णयुक्तेन रथेन आयातं इहामच्छतम् कण्वांसः कण्वपुत्राः मेधाविनः कृत्विजो वायुषयो रध्वरे यागे ब्रह्मस्तोत्ररूपं ब्रह्म ब्रह्मिलक्षणमर्चं वा कण्वन्ति कुर्वन्ति तेषां कण्वानां हवमाह्वानं शृणुतं शुभ्रआदरेण शृणुतम् ॥ त्रिवन्धुरेण ब्रह्मन्तीति बन्धुराः बन्धेरौणादिकउरम्यत्ययः षयोऽन्धुरामस्यासौ त्रिवन्धुरः त्रिचक्रादिपुपाठात् त्रिचक्रादीनां छन्दस्सुपसंस्थानमिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । त्रिवृता त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत्किप्चेति किप् । सुपेशसा पेशइति हिरण्यनाम शोभनपेशोऽस्यासौ सुपेशाः आद्युदात्तं ब्रह्म छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृणुतम् श्रुश्रवणे श्रुवः श्रुचेति श्रुः तत्तन्नियोगेन धातोः शृभावश्च । हवं हव्येतेषां विनुपसर्गस्येत्यप्सम्प्रसारणं गुणावादेशौ मध्यमस्यपित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय ! अपने त्रिविध बन्धन-काष्ठों से युक्त, त्रिकोण या लोकत्रय में वर्तमान और सुख्य रथ से आओ । कण्वपुत्र या मेधावी ऋत्विक् लोग तुम्हारे लिए स्तोत्र-पाठ कर रहे हैं । उनका सावर आह्वान सुनो ।

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोमं मृतावृधा ।

अथाद्यदस्मावसुभिर्भ्रतारथे वा श्वांसमुपगच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तम् । पातम् । सोमम् । अतः इदृधा । अर्थ ।

अथ । दत्ता । वसु । विभ्रता । रथे । दाश्वांसम् । उप । गच्छतम् ॥ ३ ॥

हे कतावृधा यज्ञस्य वर्षकावश्विमी मधुमत्तमं सोमं पातं पितृवत् हे दत्ता अश्विनी सोमपानार्थं अथ अस्मदाह्वानान्तरं अद्यास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसुभिर्भ्रता अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्ती दाश्वा-

संहविःपर्वयजमानंउपगच्छतंसमीपेयापुतम् ॥ विप्रवा दुग्धधारणपोषणयोः शतरिजुहोत्यादि-
त्वावशःशुः श्रजामिदित्यस्यासस्येत्वम् शतुर्द्वित्याहुणाभावेयणादेशः अन्यस्थानामादिरित्या-
हुदाचत्वम् ॥ ३ ॥

३. यज्ञवर्द्धनकर्त्ता अश्विद्वय । अत्यन्त मधुर सोमरस का पान
करो । इसके अनन्तर हे अश्विद्वय । आज रथ पर घन लेकर हव्यदाता
यजमान के पास गमन करो ।

त्रिषधस्थेवर्हिषिविश्ववेदसामध्वायज्ञमिमिक्षतम् ।

कण्वांसोवांसुतसोमाअभिद्यवोयुवांहवन्तेअश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽसधस्थे । बर्हिषे । विश्ववेदसा । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ।

कण्वांसः । वा । सुतसोमाः । अभिद्यवः । युवाम् । हवन्ते ।

अश्विना ॥ ४ ॥

हेविश्ववेदसामसर्वज्ञावश्विनौ त्रिषधस्थेकक्षात्रयरूपेणास्तीर्णतयान्निषुस्थानेष्ववस्थितेव-
र्हिषिर्दत्तेस्थित्यामध्वायधुरेणरसेनयज्ञमिमिक्षतंसंजुमिच्छवं हेअश्विना वांयुष्मदर्थमुतसोमाअ-
भिद्यवोमयुक्तः अभिद्यवःअभिद्यवदोमयः कण्वांसोयुवामुभौहवन्तेआह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्थे
त्रिषुस्थानेषुसहविषतीतित्रिषधस्थंवर्हिः सुपिस्थवतिकपत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः
सधमादस्थशोश्चन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः । मध्वा आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः
जसिचेत्यत्रजसादिपुच्छन्दसिवावचनमिविवचनाभाभावाभावश्च । मिमिक्षतं मिहसेवने सनिएका-
चइतीट्पतिषेधः इलन्ताच्चेतिसनःकिच्चात्तृष्पधगुणाभावः अभ्यासह्लादिशेषौ उत्कत्वप-
त्वानि । सुतसोमाः सुतःसोमोयैः बहुवीहिस्वरः । अभिद्यवः दुरित्यहर्नाम जेतवत्सम्बन्धी
प्रकाशोलक्ष्यते अभिगताद्युं अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीयमेतिसमासः अन्यपूर्वपदमलवि-
स्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. सर्वज्ञाता अश्विद्वय । तीन स्वातंत्र्य में अवस्थित कुश पर स्थित
होकर मधुर रस-द्वारा यज्ञ सिद्ध करे । अश्विद्वय । दीप्तिमान्
कण्वपुत्र सोमरस संपार करके तुम्हारा आह्वान करते हैं ।

याभिःकण्वमस्तिष्टिभिःप्रावतंयुवमश्विना ।

ताभिःष्वःस्मौअवतंशुभस्पतीपातंसोममृताहृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

याभिः । कण्वम् । अस्तिष्टिभिः । प्र । आवतम् । युवम् ।

अश्विना । ताभिः । शु । अस्मान् । अवतम् । शुभः । पती इति ।

पातम् । सोमम् । ऋतुहृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

हेअश्विना शुवंयुवामुभौयाभिरभिष्टिभिः अपेक्षिवाभीरक्षाभिः कण्वंमहर्षिप्रायत्तरक्षित-
वन्तौ हेगुभस्पवीशोभनस्यकर्मणःपालकौ वाभीरक्षाभिरस्माननुष्ठातृन्स्ववत्तंसुहृदक्षवम् स्प-
ष्टमन्यव ॥ अभिष्टिभिः आभिमुत्स्येनेष्यन्तइत्यभिष्टयःफलानि इषइच्छायां कर्मणिकिनि तितुने-
त्यादिनाइदमतिषेधः पयन्नादिपुलन्दसिपरत्वंकव्यमितिपरत्पत्वम् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्व-
रत्वम् उपसर्गाश्चाभिर्वर्जमित्यभिरन्वोदात्तः । शुभस्पवी शुभदोषौ किपूचेतिकिप् षष्ठ्याःप-
तिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् सुवामश्रितेइतिषष्ठ्यन्तस्यपराङ्मवद्भावाद् षष्ठ्यामश्रितसमुदाय-
स्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय । जिस अभीष्ट रक्षण-कार्य-द्वारा तुम दोनों ने
कण्व की रक्षा की थी, हे शोभन-कर्म-पालक, उसी कार्य-द्वारा हमारी
रक्षा करो । हे यज्ञ-वद्धक । सोमपान करो ।

सुदासेदस्वावसुबिभ्रन्तरथेपृक्षौवहतमश्विना ।

रयिसमुद्रादुतवादिवस्पर्यस्मेधत्तंपुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सु॒दा॒से॒ । द॒स्वा॒ । व॒सु॒ । बि॒भ्र॒न्ता॒ । र॒थे॒ । पृ॒क्षः॒ । व॒हत॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ ।
र॒यि॒म् । स॒मु॒द्रा॒त् । उ॒त॒ । वा॒ । दि॒वः॒ । परि॒ । अ॒स्मे॒ इति॑ । ध॒त्त॒म् ।
पु॒रु॒स्पृ॒हम् ॥ ६ ॥

हेवसादर्शनीयावश्विनौसुदासेशोभनदानमुकायसप्तोपिजवनपुत्रायरथेवहृविभ्रवायुवांशु-
क्षोर्नवहृत्प्रापितवन्तौ समुद्रान्तरिक्षात् समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम समुद्रःअध्वरमित्यन्तरिक्षनाम-
सुपाठात् उतवादिवस्परि अद्यवास्वर्गात्पर्याइत्यपुरुस्पृहंवहुभिःस्पृहणीयंरयिधनंअस्मेधत्तं
अस्मासुस्थापयतम् ॥ सुमुद्रादीतिमुद्राःअमुनि छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवस्परि पञ्चम्याः
परावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । पुरुस्पृहम् स्पृहईप्तायां वरादिरदन्तः पुरुभिःस्पृहत-
इतिपुरुस्पृहः कर्मणिषञ् अतोलोपस्यस्थानिवत्त्वान्नधुपधगुणाभावः जित्वरेणउत्तरपदस्या-
द्युदात्तत्वेछदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणतदेवशिष्यते ॥ ६ ॥

६. अश्विनीकुमारद्वय । तुमने दानशील राजा पुत्रयन-पुत्र
सुवास के लिए लड़ाई में धन को धारण और अन्न को बहान किया
था । उसी प्रकार आकाश से अनेक के वांछनीय धन हमें दान करो ।

सप्तमीष्टवयाह—

यन्नासत्यापरावतियद्वास्थोअधितुर्वशे ।

अतोरथेनमुदतान्आगतंसाकंसूर्यस्यरश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । पराध्वति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।
अतः । रथेन । सुदृता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य ।
रश्मिभ्रंजिः ॥ ७ ॥

हेनासत्याअसत्यरहितावम्बिनौ यद्यदियुवांपरावतिदूरदेशेस्थःपतेथे यद्वा अथवाअ-
धितुर्वशेअधिकेसंगीपेस्थः अवोस्मादूरादसमीपाद्वा सूर्यस्परश्मिभिःसाकं सूर्योदयकालेसुबृवा
शोभनवर्तनयुक्तेनरथेननोस्मान्प्रतिआगतमागच्छवम् ॥ नासत्या सत्सुभवौसत्यौनसत्यौअस-
त्यौनसत्यौनासत्यौ नभ्राणनपादित्यादिनानअःप्रकृतिभावः । स्थः असुभ्रुवि असोरलोपइत्य-
कारलोपः यद्वत्तयोगादनिघावः । गतं गमेर्लोपिवहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादि-
नानुनासिकलोपः ॥ ७ ॥

७. नासत्यद्वय । चाहे तुम पास रहो या दूर रहो; सूर्योदय के
समय सूर्य-किरणों के साथ अपने सुनिमित्त रथ पर हमारे पास आओ ।

अष्टमीपञ्चमाह—

अर्वाञ्चावांससंयोध्वरश्रियोवहन्तुसवनेदुपं ।
इषं पृञ्चन्तासुकृतेसुदानवआवर्हिःसीदतंनरा ॥ ८ ॥

अर्वाञ्चा । वाम् । सतयः । अध्वरश्रियः । वहन्तु । सवना । इत् ।
उपं । इषम् । पृञ्चन्ता । सुकृते । सुदानवे । आ । वर्हिः ।
सीदतम् । नरा ॥ ८ ॥

हेअम्बिनौअध्वरश्रियोयागसेविनः सप्तयोम्बाः सवनेदुपअस्मदनुष्ठेयानित्रीणिसवनान्ये-
षोपलभ्यअर्वाञ्चाअग्निमुस्तावांयुवांवहन्तुमापयन्तु हेनराअम्बिनौसुकृतेसुहुकर्मकारिणोसुदान-
वेशोभनदानयुक्ताययजमानायेवमनंपृञ्चन्तासंयोजयन्तौ युवांवर्हिरासीदवंदर्भमायुतम् ॥ अ-
र्वाञ्चा संपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । अध्वरश्रियम् अध्वरअयन्तीत्यध्वरश्रियः क्लिप्त-
विपञ्चीत्यादिनाक्रिदीर्घम् । वहन्तु वह्प्रमाणे शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्प्रथमसार्वधातुकस्व-
रेणाद्युदान्तत्वम् पादादित्वादिधाताभावः । सवना जुञ्जअग्निषवे अग्निपूषदेसोमपश्वितिसवनानि
अधिकरणेत्युद् योरनादेशः गुणावादेशौ छितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् शेषेच्छन्दसिबहुल-
मिविशेर्लोपः । पृञ्चन्ता पृचीसम्पर्के शवरिरुधादित्वावक्ष्यम् असोरलोपइत्यकारलोपः यत्प-
यस्वरः । सुकृते सुकर्मपापेत्यादिनाकरोवेर्भूवकालेकिप् ह्रस्वस्यपिदीतितुक् । सुदानवे शोभ-

नंदानुर्दानंयस्यासौसुदानुः दानुशब्दोनुपत्ययान्तआद्युदात्तः आद्युदात्तंअच्छन्दसीतिबहुव्री-
हावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सीदतं षट्विशरणगत्यवसादनेषु ॥ ८ ॥

८. तुम सदा यज्ञसेवो हो । तुम्हारे सात घोड़े तुम्हें निकट लाकर
सवन-यज्ञ की ओर ले जायें । हे नेतृ-स्थानीय अश्विद्वय ! शुभकर्म-
कर्त्ता और दानशील यजमान को अन्न दान करके तुम कुश पर घंठो ।

तेननासत्यागतंरथेनसूर्यत्वचा ।

येनशश्वद्दह्युर्दशुषेवसुमध्वःसोमस्यपीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यत्वचा । येन । शश्वत् ।

ऊह्युः । दशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हेनासत्यासूर्यत्वचासूर्यसंबुतेनसूर्यरश्मिसदृशेनवा तेनप्रसिद्धेनरथेनआगतमागच्छतंदा-
शुषे हविर्दत्तवतेयजमानायवसुधनं शश्वदसर्वदायेनरथेनऊह्युः प्रापितवन्तौतेनरथेनेतिपूर्वज्ञा-
न्ययः किमर्थमागमनमितितदुच्यते मध्वः मधुरस्यसोमस्यपीतयेसोमपानार्थम् ॥ सूर्यत्वचा त्व-
चसंवरणे त्वचितिसंवृणोतीतिवद्वग्भिः सूर्यस्यत्वगिवत्वग्यस्य सप्तम्युपमानेत्यादिनावहुव्रीहेरु-
त्तरपदलोपश्च सूर्यशब्दःपूषेणेत्यस्मादस्यपि राजसूयसूर्येत्यादिनारुडागमसहितोनिपातितः
वतःप्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तः सप्तवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणशिष्यते ।
ऊह्युः बहुप्रापणे छिट्छिजसंयोगाछिट्छिदिविलिट्किंस्वे षविस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं अग्न्या-
सहलादिशेषौ सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वचयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

९. अश्विद्वय । तुमने जिस रथ पर धन लाकर हव्यवाता को
सदा दान किया है, उसी सूर्य-किरण-सम्बलित रथ पर मधुर सोम-पान
के लिए आओ ।

उक्थेभिर्वागवसेपुरुवसूअर्केश्चनिह्यामहे ।

शश्वत्कण्वानांसदसिप्रियेहिक्ंसोमंपपथुरश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू । अर्केः । च ।

नि । ह्यामहे । शश्वत् । कण्वानाम् । सदसि । प्रिये । हि । कम् ।

सोमम् । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

पुरुवसू मधुवचनावश्विनौअवसेस्मद्रक्षणार्थंउक्थेभिरुक्थैःशसैः अर्केश्च अर्चनसाधनैः
स्तोत्रैश्चावागमदाग्निमुख्येननिह्यामहेनिवरामाह्वयामः हेअश्विनाकण्वानांकण्वपुत्राणाभि-

भाविनां वाभियेसदसियज्ञस्थानेशश्वत्सर्वदासोमं पपयुर्हिकं युवापीतवन्तौ सवृ ॥ उक्थेभिः बहु-
छन्दसोतिभिसरेसादेशाभावः बहुवचनेऽल्पेदित्येत्वम् । अर्कैः ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायां प्रा-
येणोतिकरणेऽः चजोः कुषिण्यसोरितिकृत्वम् । निह्वयामहे निसमुपविभ्यो ह्येत्यात्मनेपदम् । स-
दसि सीदन्त्यस्मिन्नितिसदः अमुनो निच्चादाद्युदात्तत्वम् । पपयुः पापाने लिटि आतो लोप इदित्ये-
त्वाकारलोपः मत्पयस्वरः हिचेति निधातमविवेधः ॥ १० ॥

१०. हम रक्षा के लिए उक्थ और स्तोत्र-द्वारा अश्विद्वय को अपनी ओर आह्वान करते हैं । अश्विद्वय ! कण्वपुत्रों या मेधावी ऋत्विगों के प्रिय सदन में तुमने सदा सोम पान किया है ।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

सहवामेनेति षोडशर्चपञ्चमं सूक्तम् प्रस्कण्वऋषिः बार्हतादयमुजो बृहत्पुण्ड्रः सवो बृहत्पु-
ण्ड्रः उषादेवता सहषोडशोपस्यंस्वित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाके उषस्येकतौ बार्हते छन्दसीदं सूक्तम् अ-
थोषस्य इति स्वण्डे सुप्रितम्—मत्युषदं शिसहवामेनेति बार्हदमिति । तथा आश्विनशस्त्रेऽप्येव सूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

सहवामेनेन उषां व्युच्छादुहितर्दिवः ।

सहयुष्मेन बृहता विभावरिराया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दूहितः । दिवः । सह ।

युष्मेन । बृहता । विभावरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हेदूहितर्दिवोद्युदेवतायाः पुत्रि उषः उषः कालदेवते नोऽस्पर्धे वामेन धनेन सह व्युच्छमभावं
कुरु हे विभावरि उषो देवते बृहतामभूतेन धुमेनाग्नेन सह व्युच्छ हे देवि त्वं दास्वती दानमुकासती राया
पशुलक्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छ उच्छी विवासे । दूहितर्दिवः शुभामभिते पराङ्मुखत्वेऽप्यथ
परमपि छन्दसीविवचनादिव इत्यस्य पूर्वोद्भवद्भावे सति आमभितस्य चेति षष्ठ्यामभितसमुदायस्या-
ष्टमिकं सर्वानुवात्तत्वम् । बृहता बृहन्महत्तोरुपसंख्यानमिति विभक्तैरुदात्तत्वम् । विभावरि
भादीषौ आतोमनिजित्यादिनावनिष् बनोरचेति ङीप् तत्सन्धियोगेन नकारस्य रेफादेशः सम्भु-
यौ ह्येत्वम् । दास्वती इदाश्रुदाने भावेऽस्त्यन्त्ययः तदस्यास्तीति दास्वती भादुपधाया इति मनु-
षोऽवत्वम् उगितश्चेति ङीप् ॥ १ ॥

१. हे वेदपुत्री उषा ! हमें धन लेकर प्रभात करो । विभावरि
उषा देवता ! प्रभूत धन लेकर प्रभात करो । देवी ! दानशीला
होकर पशु-रूप-धन प्रदान-पूर्वक प्रभात करो ।

अश्वावतीर्गोमती विश्वसुविदो भूरिच्यवन्तवस्तवे ।

उदीरय प्रतिभामूनृता उषभो द्राघोमभोनाम् ॥ २ ॥

अश्वदेवतीः । गोऽमतीः । विश्वसुविदः । मूरिः । च्यवन्तः ।
वस्तवे । उत् । ईरय । प्रति । मा । सूचताः । उषः । चोद ।
राधेः । मघोनाम् ॥ २ ।

अश्वदेवतीः बहुश्वोपेताः गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वसुविदः कृत्स्नस्थधनस्य सुकुलभ-
यिभ्यः उषोदेवताः वस्तवे प्रजानां निवासाय मूरिप्रभूतं यथाभवति तथा च्यवन्तमाताः हेउषोदेवते
मां प्रविशामुद्दिश्य स्तूताः प्रियहितवाचः उदीरय ब्रूहि मघोनां धनवतां सम्बन्धिराधो धनं चो-
दस्मदर्धमेरय ॥ अश्वदेवतीः मघे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् वाच-
न्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्तः प्युङ्गवौ लङि बहुलं
छन्दस्य माहुर्योगेपीत्यङ्गभावः । वस्तवे वसनिवासे तुमर्थे सेनेनितितवेत्यप्ययः निच्चादाद्युदात्तत्व-
म् । ईरय ईरगवौकम्पनेच हेतुमतिणिच् । चोद चुदसञ्चोदने चौरादिकः लोटि छन्दस्मुभयथेति
शप् आर्धधातुकत्वाद् जेरनिटीति णिलोपः शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः पादादित्वाभिधाता-
भावः । मघोनां षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामवद्विते हतिसम्प्रसारणम् ॥ २ ॥

२. उषा अश्व-संबलिता, गोसम्पन्ना और सकलधनवात्री हैं ।
प्रजा के सुख के लिए उसके पास विविध सम्पत्तियाँ हैं । उषा !
मुझे सरपवचन, बल और धनिकों का धन दो ।
तृतीयाश्रवमाह—

उवासीषा उच्छासनुदेवी जीरारथानाम् ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रेन श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवासी । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् ।

ये । अस्याः । आचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उषोदेवी उवासी पुरानिवासमकरोत् प्रभातंकृतवतीत्यर्थः चनुअद्यापि उच्छात् व्युच्छ-
ति प्रभातंकरोति कीदृशी देवी रथानां जीरापेरयिनी उषः काले हिरथाः प्रेरयन्ते अस्या उषसः
आचरणेषु आगमनेषु पेरयादधिरेषु ताः सजीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वान्वयः र-
थपेरणे दृष्टान्तः—श्रवस्यवोधनकामाः समुद्रेन यथा समुद्रमभ्येनावः सजीकृत्य पेरयन्ति तद्वत् ॥
उवासी वसनिवासे णङि लोट्यभ्यासस्योभयेषामिति अभ्यासस्य सम्प्रसारणं लित्स्वरेण
प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् लोट्याहागमः इत्थलोपश्चीकारलोपः पुषादित्वाद् शप-
त्ययः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उषाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षया अस्य
निघातो न भवति समानवाक्ये निघातयुष्मद्समादेशावकव्यादिति वचनात् । जीरा पुर-

विगत्यर्थः सौत्रोधातुः जोरोचेतिरूपमत्ययः । अस्थाः इदमोन्वादेशोऽत्यशादेशोऽनुदात्तः विभक्ति-
रपिमुखादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । आचरणेषु चरगत्यर्थः स्युट्चेतिभावेत्स्युट् टित्स्वरे-
णप्रत्ययात्पूर्वस्मोदात्तत्वम् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दधिरे धृङ्भवस्थाने लिटःकि-
त्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् यच्छब्दयोगादनिघातः । श्रवस्त्वः श्रूयत्वइति
श्रवोचर्नं अस्तुत् तदात्मनश्चक्ष्णीविभवस्त्वः सुषआत्मनःक्यषु क्पाच्छब्दसीत्प्रत्ययः॥३॥

३. उषा पहले प्रभात करती थी और अब भी प्रभात करती हैं ।

जिस प्रकार धनाभिलाषी समुद्र में नाव प्रेरित करते हैं, जिस प्रकार
उषा के आगमन में रथ तैयार किये जाते हैं, उसी प्रकार उषा रथ-प्रेर-
यित्री हैं ।

उषा॒यंते॒प्रया॒मेषु॒यु॒ज्जते॒मनो॒दानार्थ॑सूर्यः ।

अत्रा॒ह॒तत्क॑ण्व॒एषा॒कण्व॑तमो॒नाम॑गृणाति॒नृणाम् ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युज्जते । मनः । दानार्थ । सूर्यः ।

अत्र । अहं । तत् । कण्वः । एषाम् । कण्वतमः । नाम ।

गृणाति । नृणाम् ॥ ४ ॥

हेउषः तेतवयामेषुगमनेषुसत्सुपेसूरयोविद्वांसोदानाभिज्ञाःदानायचनादिदानार्थमनः
स्वकीयंपयुज्जतेष्वेरयन्ति दानशीलाः उदाराःप्रभवः प्रातःकालेदानुमिच्छन्तीत्यर्थः ए-
षांदानुमिच्छतांनृणांतन्नाम दानविषयेलोकप्रसिद्धनाम कण्वतमोतिशयेनमेधावीकण्वोमहर्षि-
रवाह—अत्रैवोषःकालेगृणात्युच्चारयति योदानुमिच्छतिमन्त्रनामग्रहणेनदावारंमशंसतिवावु-
भावप्युषःकालएवतथाकुरुतइत्युषसःस्तुतिः ॥ गृणाति गृशब्दे कैपादिकः प्वादीनांस्वह-
विहस्वत्वम् । नृणां नामि नृचेतिदीर्घप्रविषेधः नृचान्यतरस्यामिविविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. उषा, तुम्हारा आगमन होने पर विद्वान् लोग दान की ओर
ध्यान देते हैं; अतिशय मेधावी कण्व ऋषि दानशील मनुष्यों के
प्रख्यात नाम उषाकाल में ही लेते हैं ।

आ॒धा॒योषे॑वसू॒नर्यु॒षाया॑तिप्रभु॒ज्जती ।

ज॒रय॑न्ती॒वृ॒ज्जन॑प॒तृ॒दी॒यत॑उत्पा॒तय॑तिप॒क्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रज्जुज्जती ।

जरयन्ती । वृज्जनम् । पतृषत् । ईयते । उत् । पातयति ।

पक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

उषादेवी प्रभुञ्जती मर्कषेण सर्वं पालयन्ती आयाति च प्रतिदिनमागच्छति सल्लु ववदृष्टा-
न्तः—सूनरी सृष्टुगृहकृत्यस्यनेत्री योषेवगृहिणीव कीदृशीउषाः वृजनंगमनशीलंजङ्गमं प्राणि-
जातं जरयन्ती जरांप्रापयन्ती असल्लुदुषस्यावृत्तायांपयोहान्याप्राणिनोजीर्णाभवन्ति कि-
ञ्च उषःकाले पद्वय पादयुक्तंप्राणिजातं ईयते निद्रांपरित्यज्यस्वस्वकृत्यार्थंगच्छति कि-
ञ्च इयमुषाः पक्षिणउत्पादयति पक्षिणोत्पद्युषःकालेसमुत्थायतत्रतत्रव्रजन्ति ॥ घ कचित्तुनुचे-
त्पादिनासंहितायां दीर्घः । सृष्टुनयतीति सूनरी नूनये अचइरिति इत्ययः भतिसमासे कृद्-
हणे गविकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात् छदिकारादकिन इति डीष् परादिच्छन्दसि बं-
हलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुञ्जती भुजपालनाभ्यवहा-
रयोः लटः शट् रुधादित्वादेशम् असोरलोपइत्यकारलोपः उगितश्चेति डीष् शतुरनुभइति न-
द्याउवात्तत्वम् । वृजनं वृजीवर्जने वर्ज्यते इति वृजनं प्राणिजातं कूपवृजिमन्दिनिधाभ्यः-
कपुरितिक्युःप्रत्ययः कित्वा लघूपधगुणाभावः योरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पद्वय पदपादः व-
वस्यास्तीति पद्वय सयइति मतुपोबत्वम् व्यत्ययेन मतुपउदात्तत्वम् नचस्वरविधौ व्यञ्जनमवि-
द्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वे सति ह्रस्वनुङ्ङाभ्यां मतुपउदात्तत्वमिति वाच्यं ह्रस्वा-
दित्येव सिद्धे पुनर्नुङ्महणसामर्थ्यादिषा परिभाषानाश्रीयते इति वृत्तावुक्तम् इतरथा हि मरुता-
नित्यत्रापि मतुपउदात्तत्वं स्यात् ॥ ५ ॥

५. उषा घर का काम संभालनेवाली गृहिणी की तरह सबका पालन करके आती है। वह जंगम प्राणियों की परमायु का ह्रास करती है या जंगम प्राणियों की आयु को क्रमशः एक-एक दिन कम करती है। पेरवाले प्राणियों को चलाती है और पक्षियों को खड़ाती है।

षष्ठीश्रुचमाह—

विपासुजति समनं न्यार्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो न किं छेपमिवांस आसते व्युष्टौ वा जिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सुजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति ।

ओदती । वयः । न किं । ते । पमिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ ।

वाजिनीवति ॥ ६ ॥

यादेववासमनंसमीचीनचेष्टावन्तंपुरुषं विमुजतिप्रेरयति गृहारामादिचेष्टाकुशलमपुरुषा-
मुषःकालः शयनादुत्थाप्यस्वस्वव्यापारेप्रेरयतीति प्रसिद्धं किञ्च उषाः अर्थिनोयाचकान्विमुज-
ति तेपित्युषःकालेसमुत्थायस्वकीयदातृगृहेगच्छन्ति ओदतीउषोदेवतापदंस्थानंनवेतिनकामय-
ते उषःकालःशीघ्रंगच्छतीत्यर्थः हेवाजिनीवतिउषोदेवते तेव्युष्टौत्वदीयेप्रभातकालेपमिवांसः

एतन्मुक्तावयवःपक्षिणः नकिरासतेनतिष्ठन्ति किन्तु स्वस्वनीहाद्विनिर्गत्यगच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृज-
ति सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः तस्यद्वित्वाच्छ्रुधगुणाभावः प्रत्ययस्यापित्वादनुदात्तत्वेविकरण-
स्वरः यद्वृत्तयोगादिनिघातः । ओदती उन्दीक्रेदने उनतिसर्वनीहारेणेत्योदतीउषाः शतरिष्य-
त्ययेनराप् व्यत्ययेनानुनासिकलोपेलधूपधगुणः उगितश्चेतिह्रीप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्
नुमभावः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुरदुपदेशास्तसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्
नचशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् अन्तोदात्ताच्छतुःपरस्यास्तद्विधानाद् । नकिष्टे युष्मच्चत्त-
तक्षुष्यन्तःपादमिवित्वम् । षड्विंशतः पतुगतौ लिटःकसृः क्वादिनियमादपाठइद् वस्वेका-
आदिसामितिनियमाभ्रामोतिवक्रियते सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वाद् तनिपत्योच्छ-
न्दसीत्युपधालोपः द्विद्वचनेचीविस्थानिवद्भावात्तद्विर्भावः प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति वाजो-
र्धं अस्यास्तीतिवाजिनोक्रियामत्वर्थीयइनिः ऋन्नेभ्यइतिह्रीप् षादृशी क्रियायस्याःसा
तदस्यास्तीतिमनुष संज्ञायांइतिमनुषत्वम् ॥ ६ ॥

६. तुम सम्यक् चण्डावान् पुरुष को कार्य में लगाती हो । तुम
मिछुकों को भी प्रेरित करती हो । तुम नीहार-धर्षा हो और अधिक
क्षण नहीं ठहरतीं । अन्नपुक्त दक्षसम्पन्ना उषा । तुम्हारे आगमन करने
पर उड़नेवाले पक्षी अपने घोंसले में नहीं रहते ।

एषा युक्तपरावतः सूर्यस्यादयनादधि ।

शतरथेभिः सुभगोषा इयं विधात्यभिमानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । परावतः । सूर्यस्य । उत्तः अयनात् । अधि ।

शतम् । रथेभिः । सुभगा । उषाः । इयम् । वि । याति ।

अजि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषाउषोदेवीशतंअयुक्त स्वकीयानारथानांशतंयोजितवती सुभगासौभाग्यमुकाहय-
मुषाः परावतोदूरस्थास्तूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युलोकाद् मानुषानभि म-
नुष्यानुद्दिश्य रथेभिःशतसंख्याकैर्युक्तेरथैर्विधाति विशेषेणगच्छति ॥ अयुक्त लुङि सलो-
मलीविसिचोऽलोपः । उदयनात् उदयप्रेत्युदयनं इण्गत्वा अधिकरणेत्सुद् लुत्तरपदम-
कविस्वरत्वम् । सुभगा शोभनोभगोयस्याःसा आद्युदात्तंछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मा-
नुषान् मनोःपुत्रामानुषाः मनोजातावज्यवौषुक्चेत्यञ् पुगागमश्च निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. उषा ने रथ योजित किया है । यह सौभाग्यशालिनी उषा
दूर से, सूर्य के उदयस्थान के ऊपर से या दिव्य-लोक से, सौ रथों-
द्वारा मनुष्यों के पास जाती है ।

विश्वंमस्यानानामचक्षसेजज्ज्योतिष्कणोतिसूनरी ।

अपदेपोमघोनीदुहिताविधउषाउच्छदपुसिधः ॥ ८ ॥

विश्वम् । अस्याः । ननाम् । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति ।
सुनरी । अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् ।
अप । सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वजगद्वज्रमप्राणिजातं अस्या उषसश्चक्षसेमकाशायननामगृहीभवति रात्रौ तमसि
निमग्नः सर्वेजनाः तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । कुतः यस्मादेवासुनरीद्विषु
नेत्रो अभिमवत्फलस्य प्रापयित्री उषाः ज्योतिष्कृणोति सर्वप्रकाशयति किञ्च मघोनी मघवती धनव-
ती दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्ना उषाः द्वेषः द्वेषन् अपोच्छद अपवर्जयति तथा सिधः शोष-
यितुं पोच्छत् अपवर्जयति तस्मादिष्टमात्मनिष्ठपरिहारहेतुभूता उषो देवता विश्वं जगन्मस्करोती-
त्यर्थः ॥ अस्याः इदमोन्वादेशोऽइत्यश्वदेशोऽनुदासः विभक्तिश्चसुधादनुदाचेति सर्वांनुवाचत्वम् । न-
नाम संहितायामन्येषामपि दृश्यते इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तुजादित्वे हितुजान इत्यादाविवपदका-
लेपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः इणः षडित्यनुवृत्तौ इमुसोः सामर्थ्ये इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । द्वेषः द्वि-
षज्योती अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति विच् लघूपधगुणः । मघोनी मघं वनति संभजत इति मघोनी श्व-
मुसभित्यादिनामघवन्शब्दः कनिष्ठस्य यान्तो निपातितः सिमासुचेत्योहीविविङ्गीप् भसंज्ञायां
श्वयुषमघोनामवक्षितेति सम्सारणम् । उच्छत् उच्छीविवासे विवासोवर्जनं छन्दसितुच्छत्-
तिट् इति वर्तमाने लङ् बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङागमाभावः । सिधः सिधुशोषणे क्तिप्चेति
क्तिप् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

८. उषा के प्रकाश के लिए समस्त प्राणी नमस्कार करते हैं;
क्योंकि ये ही सुनेत्री ज्योति प्रकाश करती हैं और ये ही धनवती स्वर्ग-
पुत्री या द्युलोक से उत्पन्ना उषावेवी द्वेष्टियों और शोषणकर्ताओं को बुर
करती हैं ।

उष आभाहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः ।

आश्वहन्ती भूरि अस्मभ्यम् सौभगं व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । आहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः ।

आश्वहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् । सौभगम् । विऽउच्छन्ती ।

दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितः द्युलोकस्य पुत्रि उषः उषो देवते चन्द्रेण सर्वेषामाङ्गादकेन भानुना प्रकाशकेन आस-
मन्वाद् आहिमकारास्व किं कुर्वती दिविष्टिषु दिवसेषु भूरिभूतं सौभगं अस्मभ्यं आवहन्ती संपादयन्ती
तथा व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ॥ उषः षाडिकमामञ्जिताद्युदाचत्वम् । दुहितर्दिवः परमपितृव-
सीति दिव इत्यस्य परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामञ्जिताङ्गवद्भावेऽपि षष्ठ्यामञ्जितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानु-

दात्तत्वम् । आवहन्ती ङीप्शपौपित्वादनुदात्तौ शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम्
अतोधातुस्वरःशिष्यते समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरिभवतिनविनश्यतीतिभूरिअदिश-
दिभूशुभिभ्यःकिञितिकिन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्यभावःसौभगं सुभगान्मधेइत्युद्गात्रा-
दिषुपाठात् अअप्रत्ययः ह्रस्वगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धौपाठायां सर्वेविषयश्चन्दसिवि-
कल्प्यन्तइतिवचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्नभवतीतिवृत्तावुक्तम् । व्युच्छन्ती उच्छीविदासे विवासोवर्ज-
नं तौदादिकः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । दिविष्टिषु दिव्शब्देनदिविष्ठ-
आदिष्वोल्लङ्घ्यते तस्यइष्टयएषणानिगमनानियेषुदिवसेषुतेदिविष्टयः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. स्वर्गतनया उवा ! आह्लादकर न्येति के साथ प्रकाशित हो,
अनुविन हमें सौभाग्य दो और अन्धकार दूर करो ।

दशमीसूचमाह—

विश्वस्य हि प्राणं न जीवं न त्वे विधुच्छसिं सूनरि ।
सानोरथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामघे हवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

विश्वस्य । हि । प्राणं न । जीवं न । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसिं ।
सूनरि । सा । नः । रथेन । बृहता । विभावरि । श्रुधि । चित्रामघे ।
हवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

हेसूनरीउषोदेवि विश्वस्यसर्वस्यप्राणिजातस्य प्राणं चेष्टनं जीवं प्राणधारणं च त्वे हि
त्वय्येव वर्तते यद्यस्मात्स्वं व्युच्छसितमोवर्जयसि हेविभावरिविशिष्टप्रकाशमुक्ते सावाटशीत्वं नोस्मा-
न्प्रतिबृहतामौढेनरथेनआयाहीतिशेषः यथाहेचित्रामघेविचित्रधनमुक्ते उषोदेवते अस्मदीयंहव-
माह्वानंश्रुधिंशृणु ॥ प्राणं अनचेष्टायां त्मुदचेतिभावेत्युद् योरनादेशः समासेअनितेरित्युपसर्ग-
स्याचिमिच्चादुत्तरस्यनकारस्यणत्वम् नन्वनितेरिविद्वानिदेशात्कथमनचेष्टायामित्यस्यणत्वम्
तर्हिजीवनस्यपृथग्गुणादानात् तेनैवधातुनाचेष्टालक्ष्यते समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहिता-
यावेकादेशस्वरैकादेशस्योदात्तत्वम् । त्वे सुप्रासुलुगितिसप्तम्याःशोआदेशः । उच्छसिं उच्छीवि-
दासे तौदादिकः सिपःपित्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । सून-
रि सुधुनयवीतिसूनरी नुमयेइत्यस्मादचइरित्यौणादिकइप्रत्ययः गतिसमासेरुह्रस्वणेऽविकाररू-
पूर्वस्यापिमहणात्कृदिकारादकिञ्चिद्विहीष् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्चन्दसिब-
हुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेप्राप्ते आभक्षितस्यचेत्याष्टमिकोनिघातः । विभावरि विशिष्टाभापस्याः

सा छन्दसीवनिपावितमत्वर्थीयोवनिप् वनोरचेतिङीप् तत्सन्जियोगेननकारस्यरेफादेशश्च । अ-
पि अशृणुपुरुवृज्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हेरपित्वेनप्रत्ययस्व-
रेणान्वोदात्तत्वेपादादित्वान्निघाताभावः । मघमितिघननाम चित्रमघंयस्याःसाचित्रामघा अन्ये-
षामपिदृश्यतइतिसंहितायांपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । एवं ह्येज्स्पर्धायांशब्देच भाषेनुपसर्गस्येत्यप्रत्य-
यः तत्सन्जियोगेनसम्प्रसारणं च ॥ १० ॥

१०. नञी उषा ! सारे प्राणियों की इच्छा और जीवन तुम्हारे
में ही है; क्योंकि तुम्हीं अन्धकार को दूर करती हो । विभावरो
उषा ! विशाल रथ पर आना । विलक्षण रथ-सम्पन्ना उषा ! हमारा
आह्वान सुनो ।

उषावाजं हि वंस्वयश्चित्रो मानुषे जने ।

तेनावहमुकृतोऽध्वरा उपयेत्वा गृणन्ति वद्वयः ॥ ११ ॥

उषः । वाजम् । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने । तेन ।

आ । वह । सुकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति ।

वद्वयः ॥ ११ ॥

हेउषः वाजं हविलक्षणमन्नं हि श्रुतिपुत्रसिद्धं वंस्वयाचस्वस्वीकुर्वित्यर्थः योवाजश्चित्रधा-
यनीयः मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वज्ञान्धयः तेनकारणेन सुकृतः सुकृतव-
यो यजमानान् अध्वरान् हिंसा रहितान् यागानुपावहमापय ये यजमाना वद्वयो धननिर्वाहकाः त्वात्वा
गृणन्ति स्तुवन्ति तान् सुकृत इति पूर्वणसम्बन्धः एतदुक्तं भवति यजमानैः प्रचंहविः स्वीकृत्य पुनरपि वि-
र्वायज्ञं संपादयन्ति ॥ वाजं वज्रजगतौ कर्मणि घञ् अजिघ्र्योश्चेत्यत्र च शब्दस्यानुक्तसमुच्चया-
र्थत्वात् वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात् कुत्वाभावः कर्वात्वत् इत्यन्तोदात्तत्वे भा-
ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । वंस्व वनुयाचने अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो ल-
क्ष्यते बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् अनुदात्तत्वात् सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः हि चेति नि-
घातप्रतिषेधः । सुकृतः सुकर्मभाषेत्यादिना करोते भूतार्थे क्रियतु यागमः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अध्वरान् ध्वरो हिंसानास्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्मुष्मामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अध्वरानि-
त्यस्य ईप्सितत्वमत्वात् कर्तुरीप्सितत्वमिति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्य तु अकथितचेति नीवसोर्ह-
स्तेष्वेति द्विकर्मकेषु वद्वयोः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घाद्वीकृतत्वम्
आदौ टिनित्यमिति पूर्वपदस्याकारस्य सानुनासिकता । गृणन्ति गृशब्दे क्र्यादिभ्यः आ प्वादीनां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् आभ्यस्तपोरात इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वत्तयो गादनिघातः ॥ ११ ॥

११. उषा ! मनुष्य के पास जो विचित्र अन्न है, वह तुम ग्रहण
करो और जो यज्ञ-निर्वाहक लोग तुम्हारी स्तुति करते हैं, उन सुकृतियों
को हिंसा-रहित यज्ञ में ले आओ ।

द्वादशीवृचमाह—

विश्वान्देवौ आवह सोमपीतयेन्तरिक्षादुपस्त्वम् ।

सास्मासुधागोमदश्वावदुक्थ्यमुषोवार्जसुवीर्यम् ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् ।

उषः । त्वम् । सा । अस्मासु । धाः । गोमन्तम् । अश्वऽवत् । उक्थ्यम् ।

उषः । वार्जम् । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

हेउषः त्वंसोमपीतयेसोमपानायअन्तरिक्षादन्तरिक्षलोकावविश्वान् सर्वान्आवहअस्मदी-
यंदेवयजनदेशंपापय हेउषः सातादशीत्वंगोमत् गोमन्तंबहुभिर्गोभिर्मुक्तं अश्वान्अश्वैरुपेतंउ-
क्थ्यंप्रशस्यंसुवीर्यशोभनवीर्योपेतंवार्जमर्षं अस्मासु धाः निधेहिस्थापयेत्यर्थः ॥ धाः दधातेच्छ-
न्दसितुङ्गलङ्छिदितिपार्थनायांलुङ् गाविस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभादः ।
गोमत् अश्वान्अश्वेनसोमाश्वेन्द्रियेविमतुषिदीर्घत्वम् उषयत्रमुषांसुतुगितिविभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं
उक्थ्यंस्तोत्रंतत्रभवमुक्थ्यं भवेच्छन्दसीतियत् सर्वेविषयच्छन्दसिविकल्प्यन्तइतियतोनावइत्या-
द्युदात्तत्वाभावे वित्स्वरितमिविस्वरितत्वम् । उषः आमघिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभा-
वः । सुवीर्यं शोभनंवीर्यमस्य वीरवीर्यौचित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. उषा । अन्तरिक्ष से सोमपान के लिए सब देवों को ले
आओ । उषा ! तुम हमें अश्व-गो-युक्त, प्रशंसनीय और वीर्य-सम्पन्न
अन्न प्रदान करो ।

त्रयोदशीवृचमाह—

यस्यारुशन्तो अर्चयः प्रतिभद्रा अदक्षत ।

सानोरयि विश्ववारि सुपेशसमुषार्ददानुसुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदक्षत । सा ।

नः । रयिम् । विश्ववारिम् । सुऽपेशसम् । उषाः । ददानु ।

सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः उषसःअर्चयःप्रकाशाः रुशन्तः शत्रून्हिंसन्तःभद्राः कल्याणाः पश्यदक्षतपतिदत्त-
श्वे सातथाभूताउषाः नोस्मत्परमिददानु कीदृशरयि विश्ववारि विश्ववारिकम् यद्वा विश्वैर्वरणीयंसु-
पेशसं पेशइतिरूपनाम शोभनरूपोपेतंसुगम्यंसुशुगन्तव्यम् यद्वा सुगम्यमितिसुखनाम तदेतुत्वा-
त्ताच्छब्दम् ॥ रुशन्तः रुशरिशर्हितायां शतरितुदादित्वाच्छः अदुपदेशात्सर्वार्थानुकानुदात्त-
त्वे सविशिष्टत्वादिकरणस्वरेमाप्तेन्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदक्षत दशोऽकर्मणितुङ्गिस्तस्मादादे-

शः त्रुःसिच् नदशइतिक्सप्रतिषेधः एकाचइतीदप्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वितिसिचः
 कित्वाल्लघूपधगुणाभावः सृजिदशोर्ल्यमकितीत्यमागमाभावश्चकित्वादेव षत्वकत्वषत्वानि
 अहागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं विश्वं वृणोतीति विश्ववारः वृज्वरणे कर्म-
 ण्यण् यद्वा विश्वैर्विजयतइति विश्ववारः कर्मणिषञ् मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुगम्यं
 सुहुगन्तव्यः सुगमः गमेर्धञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः तत्र भवं सुगम्यं
 भवेच्छन्दसीतियद् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

१३. जिन उपा की ज्योति शत्रुओं को विनाश करके कल्याण-रूप
 में बिछाई देती हैं, वह हम सबों को वरणीय, सुख और सुखद धन
 प्रदान करें ।

येचिद्वित्वामृषयःपूर्वकृतयेजुहुरेवसेमहि ।

सानःस्तोमोअभिगृणीहिराधसापःशुक्लेणशोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्व । कृतये । जुहुरे । अवसे ।

महि । सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः ।

शुक्लेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हेमहिमहितेपूजनीयेवाजघोदेवते त्वायेचिद्वित्येत्तलुपसिद्धाः पूर्वचिरन्तनामपयोमन्त्रदष्टा-
 रः ऊतयेरक्षणाय अवइत्यचनाम अवसेअजायचजुहुरेजुह्विरेआहूतवन्तः सुकल्पैर्मधैःस्तु-
 तवन्तइत्यर्थः हेउषः सावादशीत्वंराधसाअस्माभिर्दत्तेनहविर्लक्षणेनधनेनशुक्लेणशोचिषादी-
 हेनत्वमोनिवारयितुंसमर्थेनवेजसाचोपलक्षितासतीतेषापृथ्वीणामिवनोस्माकंस्तोमानभि स्तुतीर-
 भिलक्ष्यगृणीहिसम्यक्स्तुतमितिशब्दय अस्मदीयाभिःस्तुतिभिःसन्तुष्टाभवेत्यर्थः ॥ ऊतये
 अवतेःकिनि ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्योपधायाश्चोड् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिचुदात्तोनिपातिषः ।
 जुहुरे हेअस्पर्धायांशब्देच लिटिअभ्यस्तस्यचेतिद्विवचनात्पूर्वमेवअभ्यस्तकारणभूतस्यह्वयतेः
 सम्यसारणम् अभ्यस्तस्ययोह्वयतिःकश्चाभ्यस्तस्यह्वयतिःयस्तस्यकारणमितिन्यास्यातत्वा-
 त् परपूर्वत्वेहलइतिदीर्घत्वम् द्विवचनादीनि इरयोरेइतिरेचोरेआदेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्
 यद्वृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपञ्चमीनिर्देशेपि व्यवहितेपिकार्यंभवतीत्युक्तम् । महि महपूजयाम्
 औणादिकइत्ययः लुदिकारादक्तिनइतिङीष् संबुद्धावबार्थनद्योर्हस्यइतिह्रस्वत्वम् । स्तोमान्
 संहितायानकारस्थलत्वाद्युक्तम् । गृणीहि गृशाब्दे क्रैयादिकः शिति प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ।
 राधसा राभ्योत्यनेनेतिराधः अमुनोनित्वादाद्युदात्तत्वम् । उषः पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे
 षाष्टिकमामञ्जिताद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

१४. पूज्य उपा ! पहले के ऋषियों ने रक्षण और अन्न के
 लिए तुम्हें बुलाया था । तुम धन और दीप्तिशाली तेज से विशिष्ट
 होकर हमारी स्तुति पर सन्तुष्ट हो ।

पञ्चदशीष्टकमाह—

उषो॒प॒द्य॒भानु॒ना॒वि॒हारा॑वृ॒णवो॑दिवः ।

प्रनो॑य॒च्छता॑व॒रु॒कं॒पृथु॑च्छ॒र्दिः॒प्रदे॑वि॒गोम॑न्ती॒रिषः॑ ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अ॒य । भानु॒ना । वि । हारौ । ऋ॒णवः । दि॒वः । प्र ।

नः । य॒च्छता॑त् । अ॒रु॒कम् । पृथु । छ॒र्दिः । प्र । दे॒वि । गो॒म॒न्तीः ।

इषः ॥ १५ ॥

हेउषः त्वंअद्यास्मिन्प्रभातसमयेयद्यस्मादभानुनामकाशेनदिवोन्तरिक्षस्यद्वारौद्वारभूवौ पूर्वापरदिगन्तौअन्वकारेणाच्छादितौव्युणवःविश्विष्म्यग्राभोषि तस्मात्त्वेनोस्मभ्यंछर्दिस्तेजस्विगृहंपयच्छतावदेहि कीदृशंछर्दिः अनृकंर्हिसकरहिवं पृथुविस्तीर्णं अपिच हेदेविदेवनशीले गोमतीः बहुभिर्गोभिर्भुक्ताइषोभानिमेत्युपसर्गस्यावृत्तेः यच्छतादित्यनुषज्यते प्रयच्छतावदेहित्वं दागमनस्यास्मद्गुणार्थत्वावस्मदभीष्टंगृहादिकंप्रयच्छेत्यर्थः छर्दिरितिगृहनाम छर्दिःछदिरिति तच्चापसुपाठाव ॥ ऋणवः ऋणस्तुवौ छान्दसेलङ्घिसिपि तनादित्वादुपत्ययः ततोव्यत्ययेनशपिमुजावादेशौ शपःपित्वावनुदात्तत्वेउपत्ययस्वरःशिष्यते यदुत्तयोगादनिघातः । दिवः ऋद्धिमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रनः उपसर्गाद्बहुवचनमितिबहुवचनान्नसोणत्वाभावः । यच्छताव दाणूदाने शपिपाशेत्यादिनायच्छदेशः । अनृकं नास्तिनृकोस्मिन्नितिबहुव्रीहौ नञ् सृज्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पृथु प्रथमस्थाने प्रथिन्नदिभ्रस्त्रांसम्भसारणंसलोपभेतिकुपत्ययःसम्भसारणं च । छर्दिरितिगृहनाम उच्छर्दिर्दीप्तिदेवनयोः अर्चिभुचिहुसपिछादिछर्दिर्गमइसिरितीसिप्रत्ययः लघूपधगुणः प्रत्ययस्वरः ॥ १५ ॥

१५. उषा ! तुमने आज क्योति से आकाश के दोनों द्वारों को जोल दिया है; इसलिए हमें हिंसकों से रहित और विस्तीर्ण गृह बन करो। साथ ही गो-युक्त अन्न भी बन करो।

षोडशीष्टकमाह—

संनो॑रा॒यावृ॑तावि॒श्वपेश॑सामि॒मिक्ष्वा॑स॒मिळा॑मि॒रा ।

संयु॑ञ्जेनवि॒श्वतुरो॑षोम॒हिसं॑वाजैर्वा॒जिनी॑वति ॥ १६ ॥ ५ ॥

सम् । नः । रा॒या । वृ॒ता । वि॒श्वपेश॑सा । मि॒मिक्ष्वा॑ । सम् ।

इळा॑जिः । आ । सम् । यु॑ञ्जेन । वि॒श्व॒तुरा॑ । उ॒षः । म॒हि । सम् ।

वा॒जैः । वा॒जिनी॑व॒ति ॥ १६ ॥ ५ ॥

हेउषः नोस्मान् रायाघनेन संमिमिक्ष्व संसिञ्च संयोजयेत्यर्थः कीदृशेन घनेन बृह-
 या प्रभूतेन विश्वपेशसा पेश इति रूपनाम बहुविधरूपयुक्तेन तथा इळाभिः आ भोभि-
 श्चास्मान् संमिमिक्ष्व इळे वियोनाम इळाजगतीवितन्नाम स्रुपाठात् आकारः समुच्चये पादान्ते
 वर्तमानत्वात् उक्तञ्च—एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्यश्चाइत्याकार इति । किञ्च हेमहि मही-
 ये उषो देवते धुमेन यशसा संमिमिक्ष्व धुमं द्योतते र्यशो वाचं वेति यास्कः । कीदृशेन धुमेन वि-
 श्वतुरा सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन तथा हेवाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरसौ-
 रस्यान् संमिमिक्ष्व अन्नवैवाज इति श्रुत्यन्तरात् ॥ राया ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्व-
 म् । बृहता बृहन्महोरूपसंख्यामिति विभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा विश्वानि पेशांसि यस्या-
 सौ विश्वपेशाः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा मरु-
 द्धादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व मिहसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् लोटि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः द्विर्गा-
 वह्लादिशेषौ इत्वकत्वषत्वानि प्रत्ययस्वरस्य सविशिष्टत्वात्स एव शिष्यते पादादित्वादिनिघातः
 पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात् तिङ्ङित्तिङ्ङिति निघातो न भवति समानवाक्ये निघातयुष्म-
 दस्मदादेशावकव्या इति वचनात् । विश्वतुरा तूर्वतीति तूः तूर्वीर्हि सार्थः किप्चेति किप् राहो-
 ष इति वलोपः विश्वेषां तूर्विश्वतूः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । वाजिनीवति वाजोन्नमस्या अस्ती-
 ति वाजिनीक्रिया वाहशीक्रियायस्याः सावथोका ॥ १६ ॥

१६. उषा ! हमें प्रभूत और बहु-विध-रूपयुक्त घन और गौ
 दान करो । पूजनीय उषा ! हमें सर्व-शत्रुनाशक यश दान करो ।
 अन्न-युक्त क्रियासम्पन्न उषा ! हमें अन्न दान करो ।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पञ्चमोऽर्थः ॥ ५ ॥

उषो भद्रे भिरिति चतुर्गुणं षष्ठं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते उषश्चतुष्कमानुष्टुभंतिविति । कण्वपुत्रः
 प्रस्कण्वऋषिः वृषादिपरिभाषया इदमुत्तरं चानुष्टुभं पूर्वत्र उषस्यंतिवत्युक्तत्वात् इदमपि सूक्तमुषस्यम्
 प्रातरनुवाकस्योपस्थेऋतौ आनुष्टुभे छन्दस्येतत्सूक्तम् सूच्यते हि—उषो भद्रे भिरित्यानुष्टुभमिति ।
 आश्विनशस्त्रेणैवत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्याघनेत्यतिदेशात् ।

प्रथममाश्वनाह—

उषो भद्रे भिराग्निर्गृह्णति दिवश्चिद्रोचनादधि ।

वहन्त्वरुणः प्रसवः उपत्वा सोमिनो गृह्णन् ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गृह्णति । दिवः । चित् । सेचनात् । अधि ।

वहन्तु । अरुण इप्सवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृह्णन् ॥ १ ॥

हेउषःउषोदेवते जग्नेभिःभन्दनीयैः शोभनैर्मार्गैः दिवोन्तरिक्षलोकावरोचनाद्योचमाना-
हीप्यमानात् अधिकपर्ययः उपरिवर्तमानात् चिद्विपूजितार्थः पूजितादेवविधात् अन्तरिक्ष-
लोकात् आगसागच्छ हेउषः अरुणप्सवः अरुणवर्णागावः सोमिनःसोमयुक्तस्ययजमान-
स्यगृहदेवयजनरूपंयज्ञगृहत्वात्तामुपवहन्तुपापयन्तु ॥ गहि गयेर्लोति बहुलंछन्दसीविशपोलुक्
हेरपित्वेनहित्वे अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतोहेरितिद्वयभवति असिद्धवदशा-
भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेष्वहलादेरित्युच् योरनादे-
शे चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अरुणप्सवः प्साभक्षणो प्सान्तिभक्षयन्तिस्त्वनं पिबन्तीतिप्सवोवत्ताः
धौणादिकःकुप्रत्ययः आबोलोपइदित्पाकारलोपः अरुणाःप्सवोयार्सासास्त्वथोकाः अत्रव-
त्तानामारुण्यप्रविपादनात् मादुणामपितथात्वंगम्यते पैतृकमश्वानुहरन्तोमातृकंमावोनुहरन्ती-
तिगोनर्दीर्यः वासांचोषोवाहनत्वंनिघण्टावुक्तम्—अरुणयोगावउषसामिति । अरुणशब्दःअर्तेष्वेति
उनन्यत्ययान्तः लृणाख्यायांचिदित्यसिद्धित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः सपरवचुर्वाहीपूर्वपदमल्लतिस्व-
रत्वेनशिष्यते ॥ १ ॥

१. उषा ! दीप्यमान आकाश के ऊपर से शोभन पथ-द्वारा
आगमन करो । अरुण-वर्ण गाये सोम-युक्त यजमान के घर में तुम्हें
ले आवें ।

द्वितीयाष्टकमाह—

सुपेशंसंसुखंरथंयमध्यस्थाउषस्त्वम् ।

तेनासुश्रवसंजनंभावाअदुहितर्दिवः ॥२॥

सुःपेशसम् । सुःस्त्वम् । रथम् । यम् । अधिःअस्थाः । उषः ।

त्वम् । तेन । सुःश्रवसम् । जनम् । प्र । अव । अद्य । दुहितः ।

दिवः ॥ २ ॥

हेउषः त्वंपरथमध्यस्थाअधितिष्ठसि कीदृशंरथंसुपेशसंशोभनावयवं शोभनरूपयुक्तंवा पे-
शइतिरूपनामेवियास्कैः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तम् पेशःकृशानमितितन्नाममुपाढात् सुखंशोभने-
नत्वेनाकाशेनयुक्तंविस्तृतमित्यर्थः यद्वा सुखहेतुभूतं अथवासुखमितिक्रियाविशेषणं सुखंयथा-
भवतितथेत्यर्थः हेविबोदुहितः धुलोकसकाशादुत्पन्ने उषोदेवते तेनरथेनअद्यास्मिन्कालेसुश्रवसं
शोभनहिर्युक्तंजनयमानंभाव प्रकर्षेणगच्छ ॥ सुपेशसं पेशअवयवे अस्मादुत्पन्नत्ययः नित्वा-
दाद्युदात्तःपेशसुशब्दः शोभनपेशोयस्यासौसुपेशाः आद्युदात्तंअचूछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
अध्यस्थाः विष्ठतेःछन्दसिलुल्लङ्घितइतिवर्तमानेलुङि गातिस्थेविसिचोलुक् अद्वागमउदात्तः
यदुत्तयोगादनिघातः विळिबोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् तेनअन्वेषामपिदृश्यतइतिसंहितायादी-

१ गोनर्दीयः पतञ्जलिः । २ नि० ८. ११ ।

यैः । सुश्रवसं श्रवणजनानां श्रूयतइतिसतइतिर्यास्कः । सुपेशसइति उचरपदाधुदाचत्वम् । अथ
अवरङ्गणगतिपीवितृतीत्युक्तत्वाद्भावविर्गत्यर्थः । दुहितर्विवः परमपिच्छन्वसीविषयन्तस्य पू-
र्णमन्त्रिदात्रवद्भावेसति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदाचत्वम् ॥ २ ॥

२. उषा । तुम जित्त सुरूप और सुखकर रथ पर अधिष्ठान करती
हो, हे स्वर्गंतमया उषा ! उसी से आज हव्यदाता यजमान के
पास आओ ।

वयंश्चित्तेपतत्रिणोद्विपच्चतुष्यदर्जुनि ।

उषःप्रारन्नूर्नुदिवोअन्तेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विःपत् । चतुःःपत् । अर्जुनि ।

उषः । प्र । आरन् । क्रतून् । अनु । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हेअर्जुनिशुश्रवणै उषः उषोदेवते तेतवक्रतूरनुगमनान्यनुलक्ष्य द्विपद्विपादमनुध्यादिकं
चतुष्पदशदिकं तथापतत्रिणःपतत्रवन्तःपक्षोपेवावयधितपक्षिणश्चदिवोअन्तेभ्यःआकाश-
प्रान्तेभ्यःपरितपरिभारव्यकर्षणगच्छन्ति राजाबन्धकारेणाभिभूताःसर्वेप्राणिनस्त्वदागमनान-
न्तरंचेष्टावन्तोभवन्तीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः पतुगतौ पतन्त्यनेनेतिपतत्रं अभिनहीत्यादिनाअत्रम-
त्ययः वतोमत्वर्थीयइतिः । द्विपद द्वौपादावस्थेतिस्त्र्यास्तुपूर्वस्थेतिपादशब्दस्यान्यलोपःसमासान्तः
अयस्मयादित्वेनप्रत्वात्पादःपदिविपद्भाषः द्वित्रिण्यापाद-मूर्ध्वस्तुबहुमीहाविसितउचरपदान्तोदाचत्व-
म् । चतुष्पाद चत्वारःपादावस्थ स्वरभ्यविरिकंपूर्ववत् बहुमीहौपूर्वपदपठतिस्वरत्वम् इणःशब्द-
नुवृत्तौइदुपपत्त्यच्चापत्यस्येतिविसर्जनीयस्यचत्वं नचपरत्वेनास्यासिद्धत्वात्कुप्योऽकःपौचेति
उपध्यानीयादेशःराहूनीयः येननाप्राप्तिन्यायेनवस्थापवादत्वात् अपवादस्तुपरमपिपूर्ववाप-
पवेतिवृत्तापुक्म् । आरन् ऋगतौ छन्दसिदुद्धृष्टछितिइतिवर्तमानेनुक्तिं सतिशास्त्रार्थिभ्यश्चेतिपु-
रकादेशः ऋदशोऽङ्गिगुणइतिगुणःआहामगमः । क्रतून् ऋगतौ अस्यादौणादिकोभावेकुमत्ययः
लक्षणेअनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेइतिद्वितीया संहितायांदोर्धादटिसमानपादेइ-
तिनकास्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्त्वुवेविरोःपूर्वस्यदर्शनस्यसानुनासिकत्वम् । दिवः ऊर्ध्व-
मितिबिभक्तिक्रदात्ता । अन्तेभ्यः पञ्चम्याःपरावभ्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् ॥ ३ ॥

३. हे अर्जुनि या शुश्रवर्णा उषा ! तुम्हारे आगमन के समय
द्विपद, चतुष्पद और पक्ष-युक्त पक्षिगण आकाशप्रान्त के उपरि गगन
में गमन करते अर्थात् आकाशमण्डल में अपने-अपने कार्य में लगते हैं ।

व्युच्छन्तीहिरश्मिभिर्विश्वमाप्तासिरोचनम् ।

तांत्वामुषर्वसूयवोगीर्भिःकण्वाअहूषत ॥ ४ ॥ ६ ॥

विऽउच्छन्ती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वम् । आऽभासि । रोचनम् ।

नाम् । त्वाम् । उषः । वसुऽयवः । गीऽभिः । कण्वाः । अहूषता ॥ ४ ॥ ६ ॥

हे उषः व्युच्छन्ती तवोर्वर्जयन्ती त्वरश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वं सर्वभूतजातरोचनरोच-
मानमंकाशयुक्तं यथाभवति तथा आभासि आसमन्तात्प्रकाशसे हियस्मादेवं तस्मात्तादृशीं त्वां
वसूयवः वसूकामाः कण्वामेधाविनः कण्वगोत्रोत्पन्नानामहर्षयः गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचो-
भिः अहूषत स्तुतवन्त इत्यर्थः कण्व इति मेधाविनाम् कण्वः ऋगुरितिवचाममुपाठात् ॥ आभासि
भादीप्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् सिपः पिप्वादनुदात्तत्वेऽनुस्वरः हिचेति निघातप्रविषेधः विद्धि
चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । रोचनं रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् चित् इत्यन्तोदात्त-
त्वम् । वसूयवः वसूधनमात्मनश्छन्तः सृप आत्मनः क्यच् अलृत्सार्धधातुकयोर्दीर्घः क्त्वाच्छन्द-
सीत्युपत्ययः । गीर्भिः सावेकाच इति विभक्तेश्चोदात्तत्वम् । कण्वाः कणशब्दार्थः अशुभुषितिक-
णीत्यादिना कृन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अहूषत ह्येओलुङि हूः सम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहु-
लं छन्दसीति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वम् चुरेः सिच् एकाच इतीदृशप्रविषेधः संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावात् ॥ ४ ॥

४. उषा ! तুম अन्धकार का मिनाश करके क्षिरणों के द्वारा जगत्
को प्रकाशित करो । कण्वपुत्रों या मेधावी ऋत्विगों ने घन-न्याचक्र
होकर स्तोत्र-द्वारा तुम्हारा स्तव किया है ।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टोवर्गः ॥ ६ ॥

उदुत्पमिविषयो दशर्चसंघमसूक्तं प्रस्कण्वस्यास्यै सूर्यदेवत्यम् आवीनवगायम्यः शिष्टाश्च-
तसोनुदुभइत्युक्तम् तथा चानुकान्तम्—उदुत्पंसोनासौर्येनवाद्यागायम्यइति आश्विनशस्त्रे सौर्ये
कतौ उदुत्पमित्यादयो नवर्चः संसनीयाः संस्थितेष्वश्विनामेविसण्डे स्रजितम्—सूर्यो नो दिवः उदु-
त्पंजातवेदसमिविनवेति ।

एवमथमाश्वमाह—

उदुत्पंजातवेदसंतेवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वायसूर्यम् ॥ १ ॥

उत् । ऊम् इति । त्यम् । जातवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ।

दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यसर्वस्य प्रेरकमादित्यं उदुवहन्ति ऊर्ध्ववह-
न्ति उद्विषदपूरणः उक्तञ्च—मिताक्षरेऽन्यथाः कमीनिद्वितीति किमर्थं विश्वाय विश्वस्मै भुवना-

यदशेदृष्टं यथासर्वेजनाः सूर्यपश्यन्ति तथोर्ध्ववहन्तीत्यर्थः कीदृशं सूर्यं त्वंप्रसिद्धं जातवेव संजातानां प्राणिन विदितारं जातमज्ञं जातघनं वादेवं द्योतमानम् अनिरुक्तम्—उद्धहन्ति त्वं जातवेदसं देवमन्वाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यमिति ॥ जातवेदसं जातानि वेत्तीति जातवेदाः गतिकारकपोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । दृशे दृशे विश्वे चेदितुमर्थे निपातितः । सूर्यं राजसूर्यसूर्येत्यादिना पूरेरणे इत्यस्मात्क्यपरुहागमसहितो निपातितः अवप्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. सूर्य प्रकाशमान हैं और सारे प्राणियों को जानते हैं । सूर्य के छोड़े उन्हें सारे संसार के दर्शन के लिए ऊपर ले जाते हैं ।
द्वितीयाष्टचमाह—

अपत्येतायवो यथा नक्षत्रायन्त्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अपं । त्ये । ता॒यवः॑ । य॒था । नक्ष॑त्रा । य॒न्ति । अ॒क्तु॑भिः ।
सू॒राय॑ । वि॒श्वः॑ चक्ष॒से ॥ २ ॥

त्येतायवो यथाप्रसिद्धास्तस्कराश्च नक्षत्राणि देवगृहस्वपाणि देवगृहवैनक्षत्राणीति श्रुत्यन्तरात् । यद्वा इह लोके कर्मानुष्ठानाय ये स्वर्गप्राप्तुवन्ति तेनक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते तथा च भ्रूयते—यो वा इह यजते अमुं लोकं नक्षत्रे तच्चक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति । यद्वा तेषां स्रज्ज्वलां ज्योतींषि नक्षत्राण्युप्यन्ते स्रज्ज्वलां ज्योतींषि यच्चक्षत्राणीत्याजानात् । यास्कस्त्वाह—नक्षत्राणि नक्षत्रेण तिकर्मणो नेमानि नक्षत्राणीति चक्षाणमिति । यथाविधानि नक्षत्राणि अक्तुभिः रात्रिभिः सह अपश्यन्ति अपगच्छन्ति विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्य आगमनं दृष्टेति शेषः तस्करानक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्य आगमिष्यतीति प्रीत्या पलायन्त इत्यर्थः तामुरिति स्तेननाम तामुस्तस्कर इति तन्नाममुपाठात् अकुरिविरात्रिनाम शर्वरी अकुरिति वचनात् ॥ यथा यथेति पादान्ने इति सर्वानुदात्तत्वम् । नक्षत्रा नक्षत्राणौ अमिनक्षियजिबन्धिपतिज्योत्रन्तित्यत्र न्यत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् नञ्पाठपादित्यत्र चतुर्विधत्वमुक्तम् नक्षरतिनक्षीयत इति वानक्षत्रम् क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यत इति शेषे चन्द्रसिबहुलमिति शैलेपः । यन्ति इण्यण्वौ इणो यणिसियणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे विश्वचक्षे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः चक्षेर्बहुलं शिञ्जेत्यमुन्त्ययः शिञ्जेन सर्वधातुकत्वात् स्थाभादेशाभावः उभयपठयर्थे चतुर्थीवक्तव्येति चतुर्थी ॥ २ ॥

२. सारे संसार के प्रकाशक सूर्य का आगमन होने पर नक्षत्रगण चौरों की तरह रात्रि के साथ चले जाते हैं ।

तृतीयाश्रयमाह—

अदृश्रमस्य केतवो विरश्मयोजनान् अनु । आर्जन्तो अग्रयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।

आर्जन्तः । अग्रयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयो दीप्तयः जनान् अनु व्यदृशं जातान् सर्वान् अनुक्रमेण प्रेक्षन्ते सर्वजगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः । वषट्कारः—आर्जन्तो दीप्यमानाः अग्रयो यथा अग्रय इव ॥ अदृशं दृशिष्ये सणे वर्तमाने लुङि हरिवो वेति चेरकादेशः रुडित्पुनवृत्तौ बहुलं चन्दसीति रुडागमः अतएव बहुलवचनात् ऋदशोऽङ्गिगुणइतिगुणाभावइत्युक्तं तिङ्गतिङ्गोत्तवन्तीति मध्यमपुरुषवचनस्य उत्तमपुरुषैकवचनादेशः । प्रथमपुरुषएवशास्त्रान्तरेऽभ्युपगते—अदृश्रमस्य केतव इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां रुत्वयत्नादिपूर्ववत् । आर्जन्तः शपः पितृत्वात्पुनरात्तत्त्वम् शशुष्यलसार्वापातु-कस्त्रेण भातुस्वरएवशिष्यते ॥ ३ ॥

३. दीप्यमान अग्नि की तरह सूर्य की सूचक किरणें समूचे जगत् को एक-एक कर देखती हैं ।

आनुमांस्येषु शुनासीर्यैषर्वणि अस्ति सौर्यैककपालः तस्य तरणि रित्येषानुवाक्या तथा च सूत्रि-
वम्—तरणिर्विश्वदर्शतः धिषं देवानामुदयादनीकमितियान्यानुवाक्या इति तथा अतिमूर्तिनाम्ने-
काहेलुष्णपक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या तस्यामप्येषानुवाक्या अतिमूर्तिनेति खण्डे सूत्रितम्—नवोनवोऽ-
वतिजायमानस्तरणिर्विश्वदर्शव इति ।

चामेतां सूक्ते चतुर्थीश्रयमाह—

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृत्सि सूर्य । विश्वमात्रां सिरोचनम् ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वदर्शतः । ज्योतिःकृत् । अस्ति । सूर्य । विश्वम् ।

आ । आस्ति । रोचनम् ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिः तरिता अन्धेन गन्तुमशक्यस्थमहलोऽध्नो गन्तासि तथा च स्मर्यते—योजना-
मांसहस्ते द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाणनमोस्तु व इति । यद्वा उपासकानां रोगात्ता-
रयितासि आरोग्यं भास्करादिच्छेदितस्मरणाय । तथा विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्श-
नीयः आदित्यदर्शनस्य चाण्डालादिदर्शनजनित पापनिर्हरणहेतुत्वात् तथा चापस्तम्भः—दर्शने
ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं ब्रह्मण्येवमाकास्येवमसत्तयोक्तः तथान्यो-

तिष्ठत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः यद्वा चन्द्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता रात्रौ हि अम्येषु चन्द्रादिर्विदेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः सन्तो न चकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरि निपातिताः सूर्यरश्मयो गृहान्तर्गतं तमोनिवारयन्ति तद्वदित्यर्थः यस्मादेवं तस्मात् विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमन्तरिक्षं आसमन्तान्नासि प्रकाशयसि यद्वा हे सूर्य अन्तर्यामि तया सर्वस्य प्रेरकपरमात्मनस्तरणिः संसारान्वेस्तारकोसि यस्मात्त्वं विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शतो दृष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः अधिष्ठानसाक्षात्कारे सारोपितं निवर्तते ॥ ज्योतिष्ठत् ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता तथा चाब्रामायते—चन्द्रमामनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायते वि' । ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्य-जातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा आभासि प्रकाशयसि चैतन्यस्फुरणो हि सर्वजगद्भ्यते तथा चाब्रामायते—तमेव भ्रान्तमनुभाति सर्ववस्य भासा सर्वमिदं विभावीति । तरणिः पृष्ठवन-तरणयोः अस्मादन्तर्भावितव्यमर्थत् अविस्तृप्तवन्मयवितृप्त्यो निरित्यनिग्रहयः प्रत्यमाद्यु-दात्तत्वम् । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्ठत् किंप्रचेति किंप्र नित्यं समासे नुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीय-स्यत्वम् । नासि प्रादीतौ अन्तर्भावितव्यमर्थत् छटिअदादित्वाच्छपोलुक् ॥ ४ ॥

४. सूर्य ! तुम भहान् मार्ग का धमज करो, तुम सारे प्राणियों के दर्शनीय हो । ज्योति के कारण हो । तुम समूचे दीप्यमान अन्तरिक्ष में प्रभा का विकास करते हो ।
पञ्चमीषुषमाह—

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् देविमानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

प्रत्यङ् । देवानां । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् ।
प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशः मरुत्नामकान् देवान् मरुतो वै देवानां विश इति श्रुत्यन्तरात् । तान्मरुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ् देविषि गच्छन्नुदयं प्राप्नोषि तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः यथामानुषान्मनुष्यान् प्रत्यङ् देवि तेषु यथा अस्मद्भिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं दृशे दृष्टुं प्रत्यङ् देवि यथा स्वर्लोकवासिने जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति तथा उदेतीत्यर्थः एतदुक्तं भवति—लोकप्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति तथा चाब्रामायते—यस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति ॥ प्रत्यङ् प्रत्यङ्गतीति प्रत्यङ् अङ्गतिपूजनयोः ऋत्विगित्यादिना किम् अनिदितामिति नलोपः उगिदचाभिति नुम् हल्ह्र्यादिसंयोगान्तलोपौ संयोगान्तलोपस्थासिद्धत्वात् उपधादीर्घनलोपयोरभाषः किन्मत्यस्य कुरितिकुत्वं अनिगन्तोऽतएविति अनिगन्तव्यमिति

रजसृष्टिवायत्र छन्दसिवापाभेदितयोरिति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अहा शोऽछन्दसि बहुलमिति शो-
 लोपः । विमानः माह्वाने जौहोत्पादिकः शानचिञ्चौद्विभविभृजामिदित्यभ्यासस्येत्यम् आभ्य-
 स्तयोरित्युत्पाकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्वस्याद्युदात्तत्वम् । जन्मानि जनीपादु-
 र्भावे अन्येभ्योपि ह्रस्वन्तइति मनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. उसी दीप्ति के द्वारा रात्रि के साथ विषय को उत्पादन और
 प्राप्ति को अमलोकन करके विस्तृत अन्तरिक्ष-शोक में भ्रमण करते हो ।

अष्टमीवृचमाह—

सप्तत्वाहरितोरथेवहन्ति देवसूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥८॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिः शकेशम् ।

विचक्षण ॥ ८ ॥

हे सूर्य सर्वस्य द्योतमानविचक्षण सर्वस्य प्रकाशितः सप्त सप्तसंख्याकाः हरितोऽश्वाः रस-
 हरणशीलारसमयोवात्वात्वावहन्ति प्रापयन्ति कीदृशं रथे अवस्थितमिति शेषः तथा शोचिष्केशं शो-
 चीष्विदेजां स्येव यस्मिन् केशा इव ह्रस्वन्ते सतथोक्तः तम् । हरित इत्यादित्याश्वानां संज्ञा हरितश्वा-
 दित्यस्येति निघण्टावुक्तत्वात् ॥ शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्बिश्चुचिबुसृपीत्यादिना इति प्रत्ययान्तो-
 न्नोदात्तः स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते नित्यं समासेन उत्तरपदस्थस्येति विसर्जनी-
 यस्य सत्वम् ॥ ८ ॥

८. दीप्तिमान् और सर्व-प्रकाशक सूर्य । हरित् नाम के सात
 घोड़े रथ में तुम्हें ले जाते हैं । किरणों ही तुम्हारे केश हैं ।

अयुक्ते सप्तशुन्ध्युवः सूरोरथस्थ नृप्यः । ताम्रिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥९॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्थ । नृप्यः । ताम्रिः ।

याति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्य मेरकः सूर्यः शुन्ध्युवः शोचिकाः अश्वस्त्रियः तादृशीः सप्तसप्तसंख्याकाः
 अयुक्तस्वरथे योजितवान् कीदृशः रथस्थ नृप्यः नपातमिष्यः यात्रियुक्ताभिः रथो याति न पत-
 त्वा इदं शीरित्यर्थः एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संन्यत्ताभिर्या-
 ति यज्ञगृहं पत्यागच्छति अतस्त्वस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्तं युजिर्योगे स्वरितत्वा-
 त्कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् लुङि च्चेः सिच् एकाच इतीप्पतिषेधः लिङ्सिचात्मानेपदेऽपि विसिचः
 कित्वा लघूपधगुणाभावः श्लोऽश्लीति सिचः सकारलोपः चोः कुरिति कृतम् । शुन्ध्युवः शुन्ध-
 विशुद्धौ भजिमनि शुन्धिदसिजनिभ्योऽभिरित्युपत्ययः शसि तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्या-

नमित्तिउवहदेशः । सूरः कूपरेणे सुसुधाशुधिन्यःकञ्जितिक्रम्यत्ययः निन्वादाद्युदात्तत्वम् ।
नम्यः नपातयवीत्यर्थेनगुनेष्टुइत्यादिनाउणादिभुनमृशब्दस्त्वन्तोनिपातितः कञ्जेभ्योङीविति
ङीप् यणादेशेउदात्तयणोह्रस्पूर्वादितिङीपउदात्तत्वम् भ्रुपांभ्रुपभ्रवन्तीतिशसोजसादेशः ततोय-
णादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् रेफलोपच्छान्दसःउकंच द्वौचापरौवर्णविकारनाशा-
दिवि । शास्त्रान्तरेतुनर्घ्यइत्येवपठ्यते । स्वयुक्तिभिः स्वकीयाःसूर्यसम्बन्धिन्यःयुक्तयोयोजना-
निपातां बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. सूर्य ने रमयाहिका रात पोर्णियों को रम में संयोजित किया ।

सब संयोजित घोड़ियों के द्वारा सूर्य गमन करते हैं ।

अवभृथेष्टौहोत्रकाजलाजिष्कम्यउद्वयंतमसस्परीतिमध्वंयूः तथाचपत्नीसंयाजैश्चरि-
तेविस्रण्डेसुप्रितम्—उद्वयंतमसस्परीत्युदेत्येवि ।

वामेतांसूकेदशमीसृचमाह—

उद्वयंतमसस्परीज्योतिष्पश्यन्तुत्तरम् ।

देवदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यन्तः । उत्तरम् ।

देवम् । देवत्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तरम् ॥ १० ॥

वयमनुष्ठातारःतमसस्परीतमसउपरिरात्रेर्बुध्वैवर्तमानंतमसःपापात्परिउपरिवर्तमानंवापापरहि-
वमित्यर्थः तथाचाज्जायते—उद्वयंतमसस्परीत्याह पाप्मावैतमः पाप्मानमेवास्मादपहन्तीति । ज्योति-
स्तेजस्विनंउत्तरंउद्वयंतमसस्परीत्याह देवदेवत्रादेवेषुमध्येदेवदानादिगुणयुक्तंसूर्यपश्यन्तः स्तुतिभिर्हं-
विभिर्भजपासीनाःसन्तःउत्तमंउत्कृष्टमंज्योतिः सूर्यरूपंअगन्मप्राप्नुवाम तथाचभ्रूयते—अगन्म-
ज्योतिरुत्तममित्याह असौवाआदित्योज्योतिरुत्तममादित्यस्यैवसायुज्यंगच्छतीति । युक्तंचैतत्वं
यथायथोपासतेतदेवभवन्तीतिश्रुत्यन्तरात् ॥ तमसस्परी पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्य
सत्त्वं । ज्योतिष्पश्यन्तःइत्युक्तोःसामर्थ्येइतिविसर्जनीयस्यसत्त्वं व्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्यतत्राङ्गीक्रियते ।
देवत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेनाप्रत्ययःप्रत्ययस्वरःअगन्म
छन्दसिलुल्लङ्घितइतिप्रार्थनायांलङ्घिबहुलंछन्दसोविशपोलुक् म्बोभेतिधामोर्भकारस्वनकारः
अडागमउदात्तः पादादित्वाच्चिवावाभावः । उत्तमं तमसःपित्वानुदात्तत्वेमासेउत्तमशम्बतमौसर्व-
त्रेत्युच्चादिबुपाठादन्वोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. अन्धकार के ऊपर उठी हुई ज्योति की देखकर हम सब

देवों में प्रकाशवाली सूर्य के पास जाते हैं । सूर्य ही उत्कृष्ट ज्योति हैं ।

उद्यन्नित्यर्थतृचोरोगशान्त्यर्थः तद्याचानुक्रमण्यामुक्तम्—अन्त्यस्तृचोरोगमपनिषदिति
सुकंचैतत् यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशान्तये प्रस्कण्वः सूर्यमस्तौव तेन तृचेन स्तुतः सूर्यः तद्विद्विरोगा-
भिरगमयत् तस्मादिदानी मरि रोगशान्तये अनेन तृचेन सूर्य उपासनीयः तदुक्तं शौनकेन—उद्यन्नद्ये-
विमन्त्रोयंसौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ।

तृचस्यार्घासूक्तेः पकादशीष्टचमाह—

उद्यन्नद्यमित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवंम् ।

हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्क्षयन् । अथ । मित्रं ह महः । आरोहन् । उत्क्षतराम् । दिवंम् ।

हृद्रोगम् । मम । सूर्य । हरिमाणम् । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्य सर्वस्य मे एक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तिभुक्त अद्यास्मिन्काले उद्यन् उत्क्षयं गच्छन् उत्तरां
उद्यत्तरां दिवं मन्तरिक्षं आरोहन् आभिमुख्येन प्रामुख्यं यद्वा दिवमन्तरिक्षं उत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्रामु-
ख्यं एवं विषस्त्वममहद्रोगं हृदयगतं अन्तररोगं हरिमाणं शरीरगतकान्तिहरणशीलं नाशं रोगं यद्वा
शरीरगतं हरिद्वर्णरोगपातवैवर्ण्यमित्यर्थः तदुभयमपि नाशय मांस्तोतारं उभयविधादोगान्मोचयेत्य-
र्थः ॥ मित्रमहः मित्रमनुकूलं महस्तेजोयस्यासौ आमन्त्रितनिघातः । उत्तरां उदित्यनेनोपसर्गेण स्वस्तं-
सृष्टधात्वर्थोऽलक्ष्यते तस्मादातिशायनिकस्तरप् पथमपक्षे अन्तरिक्षविशेषणत्वेन ब्रह्मप्रकर्षप्रतीतिराम्
न भवति द्वितीयेत्यारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति किमेति ब्रह्मव्ययघादाम्ब्रह्मप्रकर्षे इत्याम् प्रथ-
मपक्षोऽप्यपरोऽपित्वा दनुदात्तत्वे उपसर्गस्वरपवशिष्यते द्वितीये तु आम्प्रत्ययस्य सति विशिष्टत्वात्तस्यै-
व स्तरेणाप्यव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्ब्रह्मव्यः सत्सकृतिगणः । हृद्रोगम् वाशोकप्यञ्जरो मेऽपि-
विहृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम मुष्मदस्मदोर्हसीत्याद्युदात्तत्वम् । हरिमाणं हञ्जुरणे जनिहत्या-
मिमनिमित्त्यौणादिक इमनिन्प्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं यद्वा हरिच्छन्दस्थवर्णवाचित्वात् ष-
र्णहृदादिभ्यः व्यञ्जेति चकारादिमनिन्प्रत्ययः इहेमेयः स्वित्यनुवृत्तौ टेरिति टिलोपः ॥ ११ ॥

११. अनुरूप-दीप्ति-युक्त सूर्य । आज उदित होफर और उन्नत
आकाश में चढ़कर मेरा हृद्रोग या मानसरोग और हरिमाण (हली-
मक)-रोग या शरीर-रोग बिनष्ट करो ।

द्वादशीष्टचमाह—

शुक्लेषु मे हरिमाणं रोपणाकां सुदध्मसि ।

अथो हरिद्रवेषु मे हरिमाणं निदध्मसि ॥ १२ ॥

शुक्लेषु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकां । दध्मसि । अथो इति ।

हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

मेमदीयंहरिमाणं शरीरमर्तहरिद्वर्णस्यभावं शुकेषुतादृशंवर्णकामयमानेषुपक्षिषु वयारोपणा-
काद्युशारिकाद्युपक्षिविशेषेषुदध्यसिस्थापयामः अथोअपिचहारिद्वेषुहरितालद्रुमेषुतादृग्वर्णवत्तु
मेमदीयंहरिमाणंनिदध्यसिनिदधीमहि सचहरिमातत्रैवसुखेनास्तांअस्यान्त्यायाधिष्टेत्यर्थः ॥ द-
ध्यसि इदन्तोमसिरिविमसइकारागमः ॥ १२ ॥

१२. मैं अपने हरिमाण (हलीमक) रोग को शुक और सारिका
पक्षियों पर न्यस्त करता हूँ। अपना हरिमाण रोग हरिद्रा पर
स्थापित करता हूँ।

उदगादयमादित्योविश्वेनसहसासह ।

द्विषन्तमसंरन्धयन्मोअहंद्विषतेरधम् ॥ १३ ॥ <॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विषन्तम् । मसम् । रन्धयन् । मो इति । अहम् । द्विषते । रधम् ॥ १३ ॥ <॥

अयंपुरोवर्तीआदित्यःअदितेःपुत्रःसूर्यःविश्वेनसहसासर्वेणबलेनसहउदगात्उदयंयात्रवान्किं-
कुर्वन्मसंद्विषन्तंरन्धयन्मसोपद्रवकारिणंरोगंहिंसन् अपिचअहंद्विषतेअनिष्टकारिणेरोगायमोर-
धमैवहिंसांकरोमि सूर्यपदअस्मदनिष्टकारिणंरोगंविनाशयत्वित्यर्थः॥अगात् एतेर्लुङि इणोगान्तुङो-
सिगादेशःगातिस्येतिचिञोक्तम् । आदित्यः दित्यदित्यादित्येत्यपत्यार्थेयाग्दीव्यवीयोण्यप्रत्ययः ।
रन्धयन्रधंहिंसासंराध्योः ण्यन्ताल्लटःशब्द रधिजभोरचीतिणौधातोर्नुमागमः । मो मा उ निपा-
तद्वयसमुदायोमैवेत्यस्यार्थे ओदिविषगृह्यत्वेभुतमगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । द्विषते शतुरनुमइवि
विभक्तैरुदात्तत्वम् । रधम् रधेर्लुङिपुषादित्वावच्चेरङ्गादेशःरधिजभोरचीतिधातोर्नुम् अनिदिवा-
मित्यनुषङ्गलोपः नमाङ्गयोगेइत्यङ्गभावः ॥ १३ ॥

१३. यह आदित्य मेरे अनिष्टकारी रोग के विनाश के लिए
समस्त तेज के साथ उदित हुए हैं। मैं उस रोग का विनाश-कर्त्ता
नहीं, वे ही हैं।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेनवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

दशमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राभित्यमितिपञ्चदशचैमथमंसूक्तम् अत्रेतिहासमाचक्षते—अङ्कि-
राइन्द्रसदृशंपुत्रंआत्मनःकामयमानोदेवताउपासांचक्रे तस्यसव्यात्म्येनपुत्ररूपेणइन्द्रएवस्वयंअ-
शो अगतिमनुत्यःअभिन्नाभूदिति सप्तव्यवाङ्मिरसोत्पसूक्तस्पृकपिः चतुर्दशीपञ्चदशपौत्रिदुमौ
विदुबन्तस्यसूक्तस्पृष्टाजगत्पइतिपरिभाषयाअवशिष्टास्योदशचौजगत्पः इन्द्रोदेवता वदेव-
त्सर्वमनुक्रमणायुक्तम्—अभित्यंपञ्चोनासव्योद्विषिदुबन्तमङ्किराइन्द्रवृत्तंपुत्रमिच्छन्मप्याय-

वसव्यइतीन्द्रपवास्पुत्रोजायतेति । अविरात्रेप्रथमेपर्यायेहोतुःशस्त्रेइदं सूक्तंशंसनीयं अविरात्रे-
पर्यायाणामितित्वण्डेसूत्रितम्—अभित्यंमेषमध्वर्यवोभरतेन्द्रायसोममितियाज्येति गवामयनस्य
मध्यभूतेविषुवत्तंज्ञकेहन्यपिनिष्केवत्येइदं सूक्तम् यथाचसूत्रितम्—यस्तिग्मभृद्भोजित्यंमेष-
मिन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैर्द्रीनिविदंशस्त्वेति ।

तत्रप्रथमाश्रममाह—

अभित्यंमेषंपुरुहूतमृग्मियमिन्द्रंगीभिर्मदतावस्वोअर्णवम् ।
यस्यद्यावोनविचरन्तिमानुषाभुजेमंहिष्ठमभिविप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्यम् । मेषम् । पुरुहूतम् । ऋग्मियम् । इन्द्रम् । गीःऽभिः ।
मदत । वस्वः । अर्णवम् । यस्य । द्यावः । न । विचरन्ति । मानुषा ।
भुजे । मंहिष्ठम् । अभि । विप्रम् । अर्चत ॥ १ ॥

त्यंमसिद्धंमेषंशत्रुभिःस्पर्धमानं यद्वा कण्वपुत्रंमेषातिथियजमानमिन्द्रोमेषरूपेणामत्यत-
दीयंसोमंपौ सत्रविस्त्वमेषइत्यवोचत् अतइदानीमपिमेषइतीन्द्रोभिधीयते मेषातिथेर्मेषेति सुब-
ल्लण्यामचैकदेशस्यव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाज्जायते—मेषातिथिंहिकाण्वायनिमेषोभूत्वाजहा-
रेति आगत्यसोमंअपहतवानित्यर्थः । पुरुहूतम् पुरुभिर्यजमानैराहूतम् ऋग्मियंऋग्भिर्विक्रि-
यमाणंस्तूपमानमित्यर्थः स्तुत्याहिदेवताविक्रियते यद्वा ऋग्भिर्मयितेशब्दात्तेइतिऋग्मीःतं वस्वो-
अर्णवंधनानामावासभूमिं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रंहेस्तोतारोगीभिःस्तुतिभिरभिमदताभिमुख्येनह-
र्षप्रापयत् यस्तेन्द्रस्यकर्मणिमानुषामनुष्वाणांहितानिविचरन्तिविशेषेणवर्तन्ते तत्रदृष्टान्तः—द्या-
वोन यथासूर्यरश्मयः सर्वेषांहितकराः भुजेभोगायमंहिष्ठंअतिशयेनप्रवृद्धंविप्रमेषाविनं तथापि-
धमिन्द्रमभ्यर्चत अभिपूजयत ॥ मेषं मेषस्पर्धायां इगुपधलक्षणेकेप्राप्तेदेवसेनमेषादयःपचा-
विषुवद्व्याहृतिवचनादुच्यतेत्ययः । ऋग्मियं तस्यविकारइत्यर्थेएकाचोनित्यंमयटमिच्छन्तीतिमय-
ट्प्रत्ययःअकारस्येकारश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः यद्वा माह्मानेशब्देच ऋग्भिर्मयितेइतिऋग्मीः
किपिबल्लिलोपात्तूर्वमेषपरत्वात्पुमास्थेवीत्वम् अचिभ्रुधात्वित्यादिनेयङ्गादेशः कृदुत्तरपदमकृति-
स्वरत्वम् । मदत मदीहर्षहेतुमतिणिच् मदीहर्षलेपनयोरितिघटादिषुपाठात् हर्षार्थेवर्तमानस्य घ-
टादयोमितइतिमिष्वेसमितांस्त्वइविह्वस्त्वम् छोणमध्यमपुरुषबहुवचनेशपिछन्दस्युभयये-
त्यार्चधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिछोपः तत्राब्दस्यसर्वधातुकमपिदिविहित्वेऋचितुनधमशुतइक्-

शोरुष्माणामिविदीर्घः। वस्वः रुसि आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः जप्तादिषु छन्दसि वा-
चनमितिवचनात् घेर्हितीति गुणाभावे यणादेशः। अर्णवं अर्ण उदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः समुद्रः
अर्णसोलोपश्चेति मतवर्थी यो वपत्ययः सलोपश्च तेन शब्देन जलाश्रयवाचिना आश्रयमाशंसक्यते
प्रत्ययस्वरः। विचरन्ति चरगत्यर्थः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः विहिचोदात्तवती-
विगतिरनुदात्ता यद्वृत्तयोगादनिघातः। मानुषा शेषे छन्दसि बहुलमिति शैलोपः। भुजे भुजपालना-
म्पवहारयोः संपदादि लक्षणोभावे किं सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। मंहिष्ठं महिवहिवृ-
द्धौ अविशयेन मंहितो मंहिष्ठः तु छन्दसीति इष्टमत्ययः तुरिष्ठेभ्यः स्त्विति वृद्धोपः निष्वादाद्युदा-
त्तत्वम्। अर्चत अर्चपूजायां भौवादिकः ॥ १ ॥

१. जिन्हें लोग बुलाते हैं, जो स्तुति-पात्र और घन के सागर
हैं, जन्हीं सेव या बलवाद् इन्द्र को स्तुति-द्वारा प्रसन्न करो। सूर्य-
किरणों की तरह जिनका काम मनुष्यों का हित करना है, जन्हीं क्षमता-
वाली और मेधावी इन्द्र को, घन-सम्भोग के लिए, अर्चित करो।

द्वितीयाष्टकमाह—

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिभूतयोन्तरिक्षांतविषीभिरावृतम्।

इन्द्रं दक्षासः ऋभवो मवच्युतं शतक्रतुं जवनी सूचतां रुहत् ॥ २ ॥

अभि। ईम्। अवन्वन्। सुः अभिष्टिम्। ऊतयः। अन्तरिक्षः प्राम्।
तविषीभिः। आः वृतम्। इन्द्रम्। दक्षासः। ऋभवः। मवच्युतम्।
शतक्रतुम्। जवनी। सूचतां। आ। अरुहत् ॥ २ ॥

ऊतयः अवितारो रक्षितारो दक्षासो दक्षयितारः प्रवर्धयितारः ऋभवः उरुभ्रान्तीति नै-
रुक्तम्युत्पत्त्या ऋभवो वरुत उच्यन्ते एषं भूतामरुतः इन्द्रमभीमवन्वन् आभिमुख्येन सत्तु अभजन्व
वृत्तेण सह युष्मन्मानभिन्द्रं सर्वदेवाः पर्यत्यजन् मरुतस्तुतयान पर्यत्याक्षुः तथा चाप्रायते—विश्वेदे-
वा अभजदुर्ये सत्तामः मरुद्भिरिन्द्रं सत्पते अस्त्विति। भासणेऽप्याज्ञातम्—मरुतो हि न नाजहुरिति।
कोऽशमिन्द्रं स्वभिष्टि शोभनाभ्येषणघनं शोभनाभिगमनमित्यर्थः। अन्तरिक्षां अन्तरिक्षं द्यु-
सोकं स्वतेजसा प्रातिपूरयतीत्यन्तरिक्षाः द्वादशस्वादित्येषु इन्द्रस्म विद्यमानत्वात् शास्त्रान्तरे पिभू-
यते—तस्या इन्द्रश्च विवस्वांश्चाजायेतामिति। इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येव इति च। तविषीभिरावृतम्
तविषीविलनाम तविषीशुष्ममिति तजामसुपाठात् बलैरावृतं अतिबलिनमित्यर्थः अदृश्वमदृश्व-
मम् शश्रूणां मदस्य गर्वस्य व्यावधितारं किञ्च शतक्रतुं शतसंख्याकानां कवतूनामाह्वारं बहुविधकर्मा-
णं वा पूर्वोक्तमिन्द्रं जवनी वृचवधं प्रतिप्रेरयिषीं सुगुवातैर्मरुद्भिः प्रमुक्ता महरभगवो जहिषीरस्येति

नाक्षणोक्तत्वापि सत्यात्मिकावागपि आरुह्य आरुह्यवती वृत्रवधं प्रति सापिवाक् इन्द्रस्योत्साह-
कारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् वनवणसंभक्तौ लङ्घिषिपि प्राप्ते व्यत्ययेन उग्रमत्ययः । स्वभिर्हि इषगत्तौ
भावे किन्मत्ययः तितुत्रेत्यादिनेऽप्रतिषेधः एमजादित्वात्परत्वात् शोभना अभिष्टयोमस्येतिव-
द्वीहीनञ्मुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । उक्तयः अवन्तेः कृत्यत्पुटो बहुलमितिकर्त्तरि किन्मत्ययः
यद्वा किञ्चत्तौ चेति किञ्च ज्वरत्वरेत्यादिना ऊट् चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । अन्तरिक्षमां प्रापूणे अ-
न्तरिक्षमातिपूरयतीत्यन्तरिक्षमाः आतोमनिमित्यवचशब्दाद्विच् । आवृतम् वृत्रवरेणाविय-
तइत्यावृतः कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दक्षासः दक्षवृद्धौ दक्षन्वपभिरि-
ति दक्षाः करणेष्वा भित्त्वादाद्युदात्तत्वम् आज्ञसेरसृक् । मदच्युतं च्युद्गवौ अन्तर्भावितव्यमर्थं
क्लिप्चेति क्लिप् ह्रस्वस्यपि कृतीति तुक् । शतक्रतुं शतं क्रतवो यस्य बहुवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । जवनी भुइति सौशेवातुः करणेत्युद् टिङ्गाणञित्यादिना ङीष् छित्स्वरेण जकारात्परस्योदा-
त्तत्वम् । अरुह्य रुहेर्लुङ्कृष्टरुहिभ्यश्छन्दसीति च्चैरङादेशः ॥ २ ॥

२. इन्द्र का आगमन सुशोभन है । अपने तेज से इन्द्र अन्तरिक्ष
को पूरण करते हैं । वे बली, इर्षहर और शतक्रतु हैं । रक्षण और
वर्द्धन में सत्पर होकर अभुगण या मतवगण इन्द्र के सामने आये और
उनकी सहायता की । उन्होंने उत्साह-वाक्यों-द्वारा इन्द्र को उत्साहित
किया था ।

त्वं गोत्रमद्विरोभ्यो वृणो रपो नात्र ये शतदुरेषु गातु वित् ।

ससेन चिद्विमदायावहो वस्वा जावद्रिवावसानस्य नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वम् । गोत्रम् । अद्विरोभ्यः । अ॒वृ॒णोः । अर्प । उ॒त ।

अ॒त्र॒ये । श॒त॒दु॒रेषु । गा॒तु॒वित् । स॒से॒न । चि॒त् । वि॒द्वि॒म॒दा॒य ।

अ॒व॒हः । व॒सु । आ॒जौ । अ॒द्रि॒म् । व॒व॒सा॒न॒स्य॒ । न॒र्त॒यन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वंगोवं अव्यक्तशब्दवन्तं वृष्टधुवकस्यावरकं मेघं अद्विरोभ्यः अद्विरसाष्टपीणामर्था-
वपावृणोः अपावरणं कृतवानसि वृष्टेरावरकं मेघं वजेणोद्घाटय वर्षणं कृतवानित्यर्थः यद्वा गोत्रंगो-
त्रमूर्धपणिभिरपहतं गुहासुनिहितं अद्विरोभ्यः कृषिभ्योपावृणोः गुहाद्वारोद्घाटनेन प्रकाशय उत अ-
पि च अत्र ये महर्षये कीदृशाय शतदुरेषु शतद्वारेषु यज्ञेषु असुरैः पीडार्थं प्रक्षिपाम गातुविद्वयार्गस्य ल-
म्भमिवाभूः यथा विमदायावद विमदनाम्ने महर्षये पिससेन अन्नेन युक्तं वसुधनं अवहः प्रापितवाव
यथा आजौ संग्रामे जयार्थं ववसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुः अद्रिर्वर्जनं त्वय नृत्तं
कृतवानसीति विशेषः अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यते इति भावः ॥ गोवं गुह्यं अव्यक्तशब्दे
औणादिकः प्रत्ययः यद्वा स्वलग्नो रथादित्यनुवृत्तौ इति प्रकटय च ध्वेतिसमूहार्थं प्रत्ययः । शत-

दुरेषु शतद्वाराद्वाराणि पूर्णा दृश्यते के दूर्यन्ते संविद्यन्त इति दुराः वञ्चयेकविधानमिति कमत्पयः छा-
न्दसं सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम् तच्च योऽसुभयोः स्थाने भवति सत्तन्नेत्यन्तरेणापि व्यपदेशमित्युरण-
रपर इति परत्वं भवति यद्वा द्वाराब्दस्येव चान्दसं सम्प्रसारणं दृष्टव्यम् । गातुवित् गाङ्गतौ अस्मा-
त्कमिनिजनिभागाभायाहिभ्यश्चेति तु प्रत्ययः संवेदयति तं भयतीति गातुवित् विदूलाभो अन्तर्भा-
वित्पण्यार्थोऽकिप् छन्दुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । सत्सेन सत्समित्यन्नाम सत्संनमः आयुरितितन्नामसु
पाठात् आजिरितिसंभ्रामनाम् आह्वेआजावितितत्रपाठात् । अर्द्धि अत्तिभक्षयति वैरिणमित्यर्द्धिर्ब-
जः अदिशदिभूशुभिश्रिभ्यः क्चित्तिक्चित्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् यास्कस्तेवं अदिशब्दं व्या-
पश्यौ—अत्रिराहणात्पनेनापि वाचेः स्यादिति ॥ ववसानस्य वसनिवासे कर्मरिताच्छीत्तिकम्पानश्
बहुलं छन्दसीति शपः श्रुः द्विर्भावहन्तादिशेषौ चित्वादन्योदात्तत्वम् ॥ ३॥

१. तुमने अङ्गिरा ऋषियों के लिए मेघ से वर्षा कराई थी ।
जब असुरों ने अग्नि के ऊपर शतद्वार नाम का अस्त्र फेंका था, तब भागने
के लिए तुमने अग्नि को मार्ग बता दिया था । तुमने विमल ऋषि को
ब्रह्म-युक्त बन दिया था । इसी प्रकार संसार में विद्यमान स्तोता को,
अपना धर्म चलाकर, बचाया था ।

त्वमपामपिधानां हृणो रपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु ।

हृत्रयदिन्द्रशवसावंधीरहिमादित्सूर्यैर्विन्यारोहयोदृशे ॥ ४॥

त्वम् । अपाम् । अपिधानां । अहृणोः । अप । आधारयः ।

पर्वते । दानुमत् । वसु । हृत्रम् । यत् । इन्द्र । शवसा । अवंधीः ।

अहिम् । आत् । इत् । सूर्यम् । दिवि । आ । अरोहयः । दृशे ॥ ४॥

हे इन्द्र त्वमपामुदकानां अपिधाना अपिधानानि आच्छादकान् देधान् अपावृणोः अपावरीक्षाः
तथा पर्वते पर्ववति पूरयित्वा प्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमद दानुमतोर्हिंसायुक्तस्य यद्वा द-
नुरसुरपाया सैव दानुः तद्वत् तद्वत्तास्य वृत्रादेर्वसुधनं आधारयः शत्रून् जित्वा तदीयं धनमपहत्य स्वय-
हेन्यचिक्षिप इत्यर्थः यद्वा दानुमदिति वसुविशेषणं शोभनदानयुक्तमित्यर्थः हे इन्द्र त्वमवमदाश-
वसावधेन वृषं यथा णालोकानामावरीतारं तथा च शास्त्रान्तरे सप्ताह्नातम्—यदि मां लोकानवृणो च-
क्षुष्य वृत्रत्वमिति । अहिमासमन्तादहन्तारं तथा च बाणसनेयिनः समामनन्ति—सोमी सोमावजि-
संचभूव सर्वा विद्यां सर्वं यशः सर्वं मन्त्राद्यं सर्वांशं यत्सर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति । एवंभूतम्
सुरं अवंधीर्वधंप्रापितः आदित्यजनन्तरमेव दिवि द्युलोके दृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः वृषेणानृतं सूर्यं तस्मा-
द्यज्ञेनादभूमुच्यत्यर्थः ॥ अपां ऊढिवमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम् । अपिधाना अपिधीयन्ते

आच्छाद्यन्तेऽभिरित्यपिधानानि करणेत्युद् द्वितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्थधात्वाकारस्योदात्तत्वम् त-
त्पकादेशस्वरः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगिति विभक्त्यैः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आधारयः
पादादित्वाभिधावाभावः । पर्वति पर्वदान्पर्वतः पर्वपुनःपृष्ठातेःपीणातेर्वैतियास्कः । दानुमद् दो
अवखण्डनेइत्यस्माद्वा दाण्दानेइत्यस्माद्वा दाभाभ्यांनुरित्यौणादिकोनुप्रत्ययः असुरविशेषणत्वे
सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ! तुमने जल-वाहक मेघ को खोल दिया है और
पर्वत पर वृत्र आवि असुरों का घन छिपा रक्खा है । इन्द्र ! तुमने हत्यारे
वृत्र का वध किया था और संसार को देखने के लिए सूर्य को आकाश
में चढ़ा दिया था ।

पञ्चमीष्टवमाह—

त्वंमायाभिरर्पमायिनोधमःस्वधाभिर्येअधिशुसावजुह्वत ।

त्वंपिप्रोर्नृमणःप्रारुजःपुरःप्रक्रजिश्वांनंदस्युहृत्येषाविथ ॥ ५ ॥ १ ॥

त्वम् । मायाभिः । अर्प । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये ।

अधि । शुभ्रौ । अजुह्वत । त्वम् । पिप्रोः । नृमनः । प्र ।

अरुजः । पुरः । प्र । क्रजिश्वांनम् । दस्युहृत्येषु । आविथ ॥ ५ ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वंमायाभिः जयोपायज्ञानैः मायेतिज्ञाननाम शचीमायेतित्वं नामसुपाठात् यद्वा
मायाभिः लोकप्रसिद्धैःकपटैः मायिनः उक्लक्षणमायोपेतानजुह्वानादीनसुरान्अपाधमः अपाजी-
गमः धमतिर्गतिकर्मैतियास्कः । येअसुराःस्वधाभिर्हविर्लक्षणैरभैः शुभावधि शोभमानैस्वकीये
मुत्सेषवजुह्वत अहौषुः नामौ तानसुरानितिपूर्वेणसम्बन्धः तथाचकौषीतकिभिराज्ञायते—अ-
सुरावाजात्मन्जुह्वरुद्धतेग्रीतेपराभवन्निति । वाजसनेयिभिरप्याज्ञातम्—देवाअहवाअसुराआ-
स्पर्धवततोहासुराअभिमानेनकस्मैचनजुहुमइवित्वेष्वेवास्येषुजुह्वतअरुस्तेपरावभूवुरिति । यथा
हेनृमणः नृष्यजमानेपुरक्षितव्येषुअनुग्रहबुद्धियुक्तस्त्वंपिप्रोः पुरयितुःएतन्नामोसुरस्यपुरःपुराणि
निवासस्थानानिप्रारुजः प्रार्भाक्षीः एवंकृत्वातेनासुरेणोपद्रुतं क्रजिश्वांनंक्रजुगमनंएतत्संशक्तंस्तो-
तारंदस्युहृत्येषुदस्यूनामुपक्षपयितृणांहननेनयुक्तेषुसंग्रामेषु यद्वा दस्यूनांहननेनिमित्तभूतेषुप्रावि-
थप्रकर्षैररक्षिथ ॥ मायिनः मायाशब्दस्पर्धीसादिषुपाठात् धीसादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइति । शु-
भ्रौ शुभ्रदीप्तौ कर्मणिक्किन् वितुषेत्यादिनेहप्रतिषेधः सप्तस्वथोरितिषत्वाभावश्छान्दसः सतिचेवि
चत्वम् । अजुह्वत जुहोतेर्लङ्घित्ययेनात्मनेपदम् अदभ्यस्तादितिस्तस्यादादेशः बुभुवोःसार्वधातु-
कइतिमणादेशः । पिप्रोः पुपालनपूरणयोः पूभिदिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठचपूर्वस्थेत्यत्र

बहुलं छन्दसीत्युक्त्वा वडताभावः छान्दसं विवचनम् आप्यासस्योरदत्तह्लादिशेषाः अतिपिप-
त्योश्च बहुलं छन्दसीत्यम्यासस्येत्यम् यणादेशः । नृमणः नृषु मनोयस्य छन्दस्पृदवग्रहादिति णत्वम् ।
अरुणः रुजोभक्ते रास्पृष्टत्वाद्गुणाभावः । ऋजिश्चानम् ऋजुअभ्रुवेप्राप्नोतीत्युजिश्वा पृषोदरा-
दिः । दस्युहृत्येषु हनर्हि सागत्योः हनस्तचेति प्रावेक्यप्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः दस्युर्नाहत्या
येषु संग्रामेषु परादिम् छन्दसि बहुलमिति मुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् तत्पुरुषपक्षेण रुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्व-
म् । आविथ अवरक्षणे ॥ ५ ॥

५. जिन असुरों ने यज्ञीय अन्न को अपने शोभन मुख में डाल
लिया था, इन्द्र ! धन मायावियों को माया-द्वारा तुमने परास्त किया
था । मनुष्यों के लिए तुम प्रसन्न-चित्त हो । तुमने पित्रु असुर का
निवासस्थान ध्वस्त किया था । ऋजिश्चान नामक स्तोता को,
घोरों के हाथ मरने से आसानी से बचा लिया था ।

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्येष्वविथारन्धयोतिथिग्वायशं वरम् ।

महान्तं चिदुर्बुदं निक्रमीः पदासनादेव दस्युहृत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वम् । कुत्सम् । शुष्णहृत्येषु । आविथ । अरन्धयः ।

अतिथिहृत्यै । शम्बरम् । महान्तम् । चित् । अर्बुदम् । नि ।

क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युहृत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकपृथ्विशुष्णहृत्येषु शुष्णाः शोषयिता एतन्नाजोऽसुरस्य हननयुक्तेषु संग्रामेषु आविथरक्षिष तथा अतिथिग्वाय अतिथिभिर्गन्धव्यामदैवोदासायशं वरं एतन्नामानमस्तु-
रं अरन्धयः हिंसां प्रापितः तथा महान्तं चिदुर्बुदं अपि अर्बुदं एतत्संज्ञकमस्तुरं पदापादेन निक्र-
मीः नितरामाक्रमिषाभूः यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्यदस्युहृत्याय उपक्षपयितुं ग्राह-
ननाय जज्ञिषे सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरन्धयः रघर्हिंसां सराभ्योः रधिजघ्नोर-
चोतिघातोर्नुम् । अतिथिग्वाय गमेरौणादिकोद्भवप्रत्ययः । क्रमीः क्रमुपादविक्षेपे ह्यन्तक्षणे विवृ-
द्धिप्रविषेधः बहुलं छन्दस्यमाकृष्यो गेपीत्यडभावः । पदा सावेकावृत्तिबा ऋतिदंपदादीनि बाविभ्र-
केरुदात्तत्वम् । जज्ञिषे जनीमादुर्भावे विटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥ ६ ॥

६. शुष्ण असुर के साथ युद्ध में तुमने कुत्स ऋषि की रक्षा की थी
और तुमने अतिथि-वत्सल धियोदास की रक्षा के लिए शम्बर राक्षस का
वध किया था । तुमने महान् अर्बुद नाम के असुर को पादाक्रान्त किया
था । इन सब कारणों से विदित होता है कि तुमने दस्युओं के वध
के लिए ही जन्म ग्रहण किया है ।

त्वेविश्वा॒तविषी॒स॒ध्यं॒ग्नि॒तातव॒राधः॒सोमपी॒थाय॒हर्षते॑ ।

तव॒वज्रं॑चिकिते॒बाहोर्हितो॒दृश्वा॒शत्रो॒रव॒विश्वानि॒वृण्यथा॑ ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । स॒ध्यंक् । हिता । तव । राधः ।

सोम॒पी॒थाय॑ । ह॒र्षते॑ । तव । वज्रः । चि॒किते॑ । बा॒होः ।

हितः । दृ॒श्व । शत्रोः । अव । विश्वानि । वृ॒ण्यथा॑ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वेत्वयिविश्वातविषीसर्वबलंसध्यक्सूत्रीचीनंअपराङ्मुखंयथाभवदितथाहिवा निक्षिप्तं
तथा तवराधोमनःसोमपीथायसोमपानायहर्षतेहृष्यति किञ्च तवबाहोर्हस्त्वयोर्हितोवस्थितोव-
ज्रचिकितेअस्माभिर्ज्ञायते अतःशत्रोःशातयितुर्दैरिणः विश्वानिसर्वाणिबृण्यमानुष्यानिवीर्या-
णिअवबृथ छेदनंकुरु ॥ सहअश्नीतिसध्यक् अश्नतेऋत्विगित्पादिनाकिन् अनिदितामिविनलो-
पःसमासेसहस्यसधिरितिसहस्यसध्यादेशः चोःकुरितिकुत्वम् रुदुत्तरपदमरुतिस्वरेप्राप्ते अ-
भिसध्योरन्तोदात्तत्वनिपादनंरुत्स्वरनिबृत्त्यर्थमितिबचनात्सध्यादेशोन्तोदात्तःतस्यमणादेशो द-
दात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । राधः राधोति सप्रजोभवत्यनेन राधोवध-
नजप्यते अमृतनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीथाय पापाने पातुतुदिवचीत्यादिनायक्यमत्य-
यः घृणास्येतीत्यम् । हर्षते हृषतुष्टौ स्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनराप् आत्मनेपदञ्च । चिकिते कित-
ज्ञाने छन्दसितुष्टुल्लिङ्गइतिवर्तमानेकर्मणिटिड् । बाहोः उदात्तयणइतिभिन्नेरुदात्त-
त्वम् । वज्र ओजश्छेदने दौदादिकः ग्रहिण्यादिनासम्प्रसारणं विकरणस्वरः संहितायां ध्र-
षोवस्तिङ्इतिदीर्घत्वम् । वृण्यथा वृषत्तेचने उणादिकोक्तमत्ययः तवभवानिबृण्यथानि तवे-
छन्दसीतिपदं यवोनावइत्याद्युदात्तत्वम् शेछन्दसीतिशेर्लोपः ॥ ७ ॥

७. निःसन्वेह तुम्हारे अन्वर समस्त बल निहित हं । सोमपान
करने पर तुम्हारा मन प्रसन्न होता है । तुम्हारे दोनों हाथों में वज्र
है—यह हम जानते हैं । शत्रुओं का सारा बीज छिन्न करो ।

विजानी॒षार्या॒न्येच॒दस्य॑वोब॒र्हिष्मति॑रन्धया॒शास॑द॒व्रतान् ।

शाकी॑भव॒यज॑मानस्यचो॒दिता॑विश्वे॒त्ताते॑स॒धमा॑र्देषु॒चाकन॑ ॥ ८ ॥

वि । जा॒नी॒हि । आ॒र्यान् । ये । च । दस्य॑वः । ब॒र्हिष्मते॑ ।

र॒न्धय॑ । शास॑त् । अ॒व्रतान् । शाकी॑ । ज॒व । यज॑मानस्य ।

चो॒दिता॑ । विश्वा॑ । इत् । ता । ते । स॒धऽमा॑र्देषु । चा॒कन॑ ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंआर्यान्विदुषोनुष्ठातृन्विजानीहिविशेषेणनुष्यस्व येचदस्यवः तेषामनुष्ठातृणा-
मुपशपयितारः शत्रवः वानपिविजानीहीतिशेषः शात्राचबर्हिष्मदेवर्हिषायज्ञेनयुक्तावयमना-
यावतान् अतमितिकर्मनाम कर्मविरोधिनस्तान्दस्यूनत्स्यवर्हिषांपापय यद्वा यजमानस्यवशं

गमय रभ्यतिर्बशगमनेइतियास्कः । किंकुर्वन् शासत् दुष्टानामनुशासनंनिग्रहंकुर्वन् अतःशाकी
शक्तियुक्तस्त्वंयजमानस्यचोदितप्रेरकोभव यज्ञविधातुकानस्तुरान्तिरस्कृत्ययज्ञानयजमानैः स-
म्यगनुष्ठापयेतिश्रावः अहमपिस्तोता तेतव तानिपूर्वोक्तानिकर्माणिविश्वेव सर्वाण्येवसधमादे-
षुसहमादनयुक्तेषुयज्ञेषुस्तोतुंचाकनकामये॥ जानीहि ज्ञात्ववमोघने कैयादिकः ज्ञाजनोर्जेतिजा-
देशः अत्रहीगतौवृदिविवृत्करणत्वादपारिसमाप्त्यर्थमेवतज्वादिपरिसमाप्त्यर्थमितिवेषादर्शनं ते-
षांज्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वेनप्रवितव्यं मैवं ज्ञाजनोर्जेतिदीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् जानीषादुच्चारणे-
त्यस्यतुदीर्घोच्चारणमन्तरेणाप्येतोदीर्घोयजीत्यनेनैवदीर्घःसिध्यति तस्मादीर्घोच्चारणवैयर्थ्य-
प्रसंगात् अवह्रस्वोनभवतीविसिद्ध्यम् । नहिष्यते तसौमत्वर्थेइतिप्रत्वावरुत्वजस्त्वयोरभावः ।
रन्ध्रम् रर्धहिंसासंराभ्योः । शासत् शास्यनुशिष्टौ शतरिभदादित्वाच्छपोलुक् जक्षित्पादयः-
नक्षित्यस्यस्तसंज्ञायाम् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ।
शाकी शकुशकौ प्रायेषञ् तवोमत्वर्थमिहनिः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वाहृपादिर्द्रष्टव्यः । वि-
श्वं वा उभयपक्षेऽन्वदसीतिशेर्लोपः । सधमादेषु सहमाद्यन्त्येष्वितिसधमादायज्ञाः अधिकर-
णेघञ्प्रत्ययः ननु मदोनुपसर्गेइत्यप्यत्ययेनप्रवितव्यम् मैवं व्यधजपोरनुपसर्गेइत्यत्रैवमदइतिब-
ह्व्येयन्यदोनुपसर्गेइतिपृथगुपादानं तद्वधजपिपक्षेययास्यादितिन्यासकारेणप्रत्यपादीत्यस्याभि-
र्धातुवृत्तावुक्तम् सधमादस्ययोऽन्वदसोतिसहशब्दस्यसधमादेशः । धाकन कनीदीमिकान्ति-
गतिषु अघकान्त्यर्थः छन्दसितुल्लङ्घितइतिवर्तमानेतिद् णलुत्तमोवेतिणिच्त्वस्यविकल्पनाह-
व्यभावः तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

८. छन्द ! कौन आर्य और कौन बस्यु हैं, यह बात जानो ।
कुशवाले यज्ञ के विरोधियों का शासन करके उन्हें यजमानों के
बश कराओ । तुम शक्तिमान् हो; इसलिए यज्ञानुष्ठाताओं की सहायता
करो । मैं तुम्हारे हर्षोत्पादक यज्ञ में तुम्हारे उन समस्त कर्मों की
प्रशंसा करने की इच्छा करता हूँ ।

अनुव्रताय रन्ध्रयन् अपव्रतानां भूमिरिन्द्रः श्रथयन् अनां भुवः ।

वृद्धस्य चिद्धृतो यामिनक्षतः स्तवानो वभ्रो विजघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुव्रताय । रन्ध्रयन् । अपव्रतान् । आऽभूमिः । इन्द्रः । श्रथयन् ।

अनां भुवः । वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । याम् । इनक्षतः । स्तवानः ।

वभ्रः । वि । जघान् । समदिहः ॥ ९ ॥

यइन्द्रः अनुव्रताय अनूक्तकर्मण्यजमानाय अपव्रतान् अपमवकर्मणः यजमानान् रन्ध्रयन्
हिंसयन् वशीकुर्वन् वा यया आभूमिः आभिमुख्येन प्रवन्धीत्याभुवः स्तोताः तैः अनाभुवः वक्षिप-

रीतान्प्रचययन् हिंसयन्वर्तते वृद्धस्यचिद्वर्धतः पूर्ववृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य धामिनक्षयः स्वर्गपा-
 प्रवतः तस्येन्द्रस्यस्तवानः स्तुतिर्कुर्वाणो वयःस्तुत्युदिरणाशीलः एतत्संज्ञकऋषिः सन्दिहः स-
 म्यगुपचितावल्मीकवपाः जघान इन्द्रेण परिहृतान्तरायः सन् पृथिव्याः सारभूतवल्मीकवपालस्त-
 णं यज्ञसम्भारं आहारीं दित्यर्थः तथा च शास्त्रान्तरे समाज्ञातम्—यद्वल्मीकवपासम्भारो भवति कर्ज-
 मेवरसं पृथिव्या अवकृन्वति ॥ अनुव्रताम् अनुकूलं मतं यस्य बहुवीर्यैर्पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ।
 भययन् भयार्हिंसायां णिचिषटादित्वा न्मिन्त्वे मितार्हस्व इति ह्रस्वत्वम् । वर्धतः व्यत्ययेन परस्मै-
 पदम् । इनक्षतः नक्षगतौ इकारोपजनश्छान्दसः यद्वा इनक्षतिर्गत्यर्थः प्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यम् ।
 स्तवानः सम्मानचस्तुव इति स्तौतेर्वहुलवचनाभिरुपपदादथानच्प्रत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ।
 जघान अभ्यासाच्चेत्याभ्यासादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य कुत्वम् । सन्दिहः दिह उपचये कृत्यल्युटो ब-
 हुलमिविवहुलवचनादकर्मणि क्त्वा कदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. इन्द्र यज्ञ-विमुखों को यज्ञप्रिय यज्ञमानों के वशीभूत करके
 और अभिमुख स्तोताओं-द्वारा स्तुति-पराङ्मुखों का ध्वंस करके अधि-
 ष्ठान करते हैं । यज्ञ ऋषि वर्धमानशील और स्वर्ग-ध्यापी इन्द्र की
 स्तुति करते-करते सञ्चित द्रव्य-समूह ले गये थे ।

तक्षत्त उशना सहसा सहो विरोदसी मज्मना बाधते शर्वः ।

आत्वा वार्तस्य नृमणो मनो पुज आपूर्यमाणमवहन् अजि श्रवः ॥ १० ॥ १० ॥

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहैः । वि । रोदसी इति । मज्मना ।

बाधते । शर्वः । आ । त्वा । वार्तस्य । नृमनः । मनः इयुजः ।

आ । पूर्यमाणम् । अवहन् । अजि । श्रवः ॥ १० ॥ १० ॥

हे इन्द्र यद्यदा उशनाकाव्यः सहसा आत्मीयेन बलेन वेत्सहः त्वदीयं बलं तक्षत् तनूकृतवाक्
 सम्पत्कृती ह्यमकार्षीदित्यर्थः तदाशवः त्वदीयं बलं मज्मना सर्वस्य शोधकेन स्वतैक्ष्ण्येन रोदसी द्या-
 वापृथिव्यौ विबाधते वेविभीत इत्यर्थः तथा चान्यत्राज्ञातम्—यस्य शृष्णाद्रोदसी अभ्यसेतामिर्वि ।
 यद्वा रोदसीयस्याद्वाद्रोदसीति तत्संज्ञावदित्यर्थः हे नृमणः नृपुरक्षितव्येषु यजमानेषु अनुग्रहवु-
 दियुक्तेन्द्र आपूर्यमाणं पूर्वकिनबलेनासमन्तात् पूर्यमाणं त्वात्मा मनोपुजः मनोव्यापारमात्रेण यु-
 क्तः वातस्य वायोः सम्बन्धिनः तद्बद्धेन गच्छन्त इत्यर्थः एवंभूता अश्वाः श्रवोऽभि हविर्लक्षणमर्चं
 अभितक्ष्य आवहन् आभिमुख्येन प्रापयन्तु ॥ तक्षत् तक्षत्वक्षतनूरुकरणे लङ्कि बहुलं छन्दस्थमा-
 ऋधोगेपीत्यहभावः शपः पित्वादनुदात्तत्वे धावुस्वरः शिष्यत्वे । उशना वशकान्तौ वशोः कनसिरिति
 कनस् अहिज्येत्यादिना सम्भारणं अदुशानस्फुटं सोनेहस्य चित्यनकादेशः सर्वनामस्थाने चेत्युप-

भादीर्घत्वम् इत्युच्चादिनलोपौ। मन्मना दुमस्त्रोऽयदौ औणादिकोमनिप्रत्ययः। नृमणः छन्द-
स्थृदवग्रहादिविणत्वम्। अवहनं छन्दसितुङ्गलङ्घितइतिप्रार्थनायांलङ् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र ! जब कि उशना के बल-द्वारा तुम्हारा बल तीक्ष्ण
हुआ था, तब विशुद्ध तीक्ष्णता-द्वारा तुम्हारे बल ने द्युलोक और
पृथिवीलोक को भीत कर दिया था। इन्द्र ! तुम्हारा मन मनुष्य के
प्रति प्रसन्न है। तुम्हारे बलशाली होने पर तुम्हारी इच्छा से संयोजित और
वायु की तरह वेग-विशिष्ट घोड़े तुम्हें हमारे यज्ञाग्न की ओर ले आवें।

मन्दिष्टयदुशनेकाव्येसचाँइन्द्रोवङ्कुर्वङ्कुतराधितिष्ठति ।

उपोयपिनिरपःस्रोतसासृजद्विशृण्वस्यदंहिताऐरयत्पुरः ॥११॥

मन्दिष्ट । यत् । उशने । काव्ये । सचाँ । इन्द्रः । वङ्कु इति ।

वङ्कुतरा । अधि । तिष्ठति । उपोः । ययिम् । निः । अपः ।

स्रोतसा । असृजत् । वि । शृण्वस्य । दंहिता । ऐरयत् । पुरः ॥११॥

यद्यप्यद्वन्द्वः उशनेकामयमानेकाव्ये सचासहमन्दिष्टस्तुतोभूत् तदानीं वङ्कुर्वङ्कुतरा अतिश-
येनकुटिलगच्छन्तावन्वौअधितिष्ठति रथेसंयोज्यतमारोहयतीत्यर्थः। यद्वा वङ्कुतरा अतिशयेनद-
क्तेगच्छतिरथे वङ्कुर्वङ्कुतमनशीलावन्वौसंयोज्येति योजनीयम्। उग्रदूर्णस्तादृशइन्द्रः ययिमम-
मयुक्ताव्येधात् स्रोतसामबाह्व्येणअपोनिरसृजत् अत्तानिनिरगमयत् तथा शृण्वस्यसर्वस्य
शेषविपुरस्सरस्यदंहिताःमनुज्याःपुरःनगराणिनिवासस्थानानिन्वैरयत्विधिवैरितवान्॥मन्दिष्ट
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतितु लुकि बहुलंछन्दस्यमाह्व्यगेपीत्यङ्गावः। उशने वशैरौणा-
दिकःक्युप्रत्ययः महिज्यादिनासम्प्रसारणम्। योरनादेशः। सचा वचसमवाये संपदादित्सणोभा-
वेकिप् आह्व्याजयारांभोपसंस्मानमितिबिभ्रकेराकादेशःसंहितायां आहोनुनासिकच्छन्दसीवि-
तस्यसानुनासिकत्वम्। वङ्कुर्वङ्कुतौ औणादिकउप्रत्ययःबहुलवचनात्कुत्वम्। वङ्कुतरा अति-
शयेनवङ्कुर्वङ्कुतरा सृष्टांसृजतिविभ्रकेराकारःअत्रगतितामान्यवाचिनागतिविशेषोत्तरक्यते।यार्थे
यापापणेआहममहनइतिक्मिप्रत्ययः। लिङ्ङाबाह्विर्वचनह्रस्वत्वे आतोलोपइतिचेत्याकारलोपः। प्र-
त्ययस्वरः सृष्टांसृष्टोभवन्तीतिषञ्चम्प्राअमादेशः। दंहिता दहिवृद्धौ इतिस्वाचुम्। ऐरयत् ईर-
प्रेरणे चौरादिकःलङ्घ्याहागमः। आटभेतिवज्रिः॥ ११ ॥

११. जब कि शोभन उशना ने इन्द्र की स्तुति की, तब इन्द्र
अप्यगतिवाले दोनों घोड़ों पर सवार थे। उग्र इन्द्र ने गमनशील मेघों
से जल, प्रवाह-रूप में, बरसाया था। तब ही शृण्व असुर के विस्तीर्ण
नगर को भी ध्वस्त किया था।

आस्मारयदृषपाणेपुतिष्ठतिशार्पातस्यप्रभृतपेषुमन्दसे ।

इन्द्रययासुतसोमेषुचाकनोर्वाण्यश्लोकमारोहसेविषि ॥१२॥

आ । स्म । रथम् । वृषपानेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य ।

प्रहृताः । येषु । मन्दसे । इन्द्र । यथा । सुतसोमेषु । चाकनः ।

अनर्वाणम् । श्लोकम् । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अथकौपीयकिनवतिहासमाचक्षते शर्यातनाभोराजर्षेः यज्ञे भृगुगोत्रोत्पन्नस्य बभूवो महर्षिः
आश्विनं ग्रहणं गृह्णाद्य इन्द्रस्तदङ्गाकुन्दो बभूव समिन्मनुनीयपुनः सोमं तस्यैवावादिषि अयमर्थो-
स्यामिति पाद्यते हे इन्द्र त्वं वृषपाणेषु वृष्णः सेचनसमर्घस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि तेषु नि-
मित्तभूतेषु रथमातिष्ठसि स्वयमेवरथमारुह्य गच्छसि न त्वन्यः कश्चित्पदं तमितेति भावः एवं
यस्यति येषु सोमेषु त्वं मन्दसे इहैवागमोषि वादशाः सोमाः शर्यातस्य पदमाभोराजर्षेः सन्नाशिनः
प्रहृताः प्रकर्षेण संपादिताः अभिषवादि संस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः अतः श्रुतसोमेषु अभिषु-
सोमयुक्तेष्वस्मदीयेषु यज्ञेषु यथा चाकनः यथा कामयसे एवमस्यापिशर्यातस्य सोमान् कामयस्व
तथा सति दिवि द्युलोके अनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं श्लोकं स्तोत्रलक्षणं वचो यशो वा आरोहसे
मागमोषि यद्वा इमं यजमानं दिवि द्युलोके उक्तलक्षणं यशः प्रापयसि ॥ स्व निपातस्य चेति दीर्घत्वम् ।
वृषपाणेषु पापाने प्रावेत्युद् वाभावकरणयोरिति पूर्वपदस्याभिमित्तादुत्तरस्य पानशब्दस्य न-
कारस्यणत्वम् । प्रहृताः भृन्प्रणे कर्मणि निष्ठा मतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । मन्दसे
यदित्युक्तिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु अवुपदेशाद्वृत्तावधानुक्तानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः
कनीदीदिकान्तिगतिषु अत्रकान्तिरर्थः कान्तिश्चाभिज्ञातः छेदिसिन्धुद्वयः बहुलं चन्दसीति
शपः श्नुः तुजादिवाक्स्यास्य दीर्घत्वम् सर्वेष्वप्यमृच्छन्सि बिकल्प्यन्त इत्यप्यस्तस्याद्युदात्त-
त्वाभावे धातोरिविधात्त्वन्तस्योदात्तत्वम् । अनर्वाणं अर्तेरन्येष्वपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणा-
द्भावेन निष्प्रमादुद्गीहो अमि अर्वाणश्चावनज इति पूर्वपदासात् अदिशाभावे सर्वनामस्था-
मेचेत्युपधादीर्घत्वम् नञ्मुष्मामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्लोकं श्लोकसंवादे श्लोक्यत इति
श्लोकः कर्मणिषञ् अस्वावाद्युदात्तत्वम् । रोहसे रुहेर्न्यत्ययेनात्यनेपदम् ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र । सोमपान के लिए रथ पर चढ़कर गमन करो ।
जिस सोम से तुम प्रसन्न होते हो, वही सोम शार्यात राजपि ने
तैयार किया है; इसलिए अन्य यज्ञों में तुम जैसे प्रस्तुत सोमपान
करते हो, उसी प्रकार शार्यात का सोम भी पान करो । ऐसा करने पर
विष्य-श्लोक में अविचल वश प्राप्त होगा ।

अवदा । अभामि हतेर्वचस्य वै कक्षीवते वचयामिन्द्र सुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो विश्वेताते सवनेषु प्रधाच्या ॥ १३ ॥

अवदाः । अभाम् । मृहते । वचस्य वै । कक्षीवते । वचयाम् ।

इन्द्र । सुन्वते । मेना । अवः । वृषणश्वस्य । सुक्रतो इति

सुश्रुतो । विश्वा । इत् । ता । ते । सवनेषु । प्रधाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—अङ्गराजः कस्मिंश्चिद्विवसे स्वकीयाभिः योषिभिः सह गङ्गायां जलक्रीडां चके तस्मिन्समये दीर्घतमानामक्रधिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात् किमपि कुर्वन् शक्नोतीति द्वेषेण गङ्गामध्ये पचिक्षिपे सचक्रधिः केनचित्त्वेन अङ्गराजस्य क्रीडादेरापतिसमाज-गाम सचराजा सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य हृत्वादवतार्यैवमवोचत् हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति एषामहिषी अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति सचतथेत्यनवीत् सामहिषी तुराजानं पतितथेत्युक्त्वा अयं बृद्धत-रो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या स्वकीयामुशित्संज्ञां दासीमाहौषीत् तेन च सर्वज्ञेन क्रपिणाम-चपूतेन वारिणां गृक्षितासतीसैव क्रपिली वभूव तस्यामुत्तमः कक्षीवानामक्रधिः स एव राज्ञः पुत्रो भूत् सच बभुविधेन राजसूयादिना ईजेतस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट इन्द्रो नृचयाख्यां वरुणां यो-षितं पादात् अयमर्थः पूर्वाधेयं प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र त्वं महतेम बृद्धापवचस्ये त्वदीयस्तोत्रवक्ष्यं वक्ष्याम्यः इच्छते मुनये तद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिष्वंकुर्वते कक्षीवदे एतन्नाम्ने राज्ञे नृचयां नृच-याख्यामर्षी अल्पां युवतिमित्यर्थः एवंभूतां स्त्रियमददाः तथा मुक्तवो शोभनकर्मन् शोभनमज्ञ दाहेन्द्र त्वं नृवणश्वस्य एतदाख्यस्य राज्ञः मेनाभबो मेना नामकन्यकाभूः तथा च शाट्वायनिभिः सुबलण्यामश्चैकदेशाख्याख्यानस्त्वं ब्राह्मणमेवमाज्जायते—नृवणश्वस्य मेना-भूत्वा मघवा कुलज्वासेति तां च माघयौवनां स्वयमेवेन्द्रश्चकमे । तथा च ताण्डिगिराज्जातम्—नृव-णश्वस्य मेना नाम दुहितास तामिन्द्रश्चकम इति । अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते वा त्वदीयानितानि विश्वेव सर्वाण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाप्या प्रकर्षेण वक्तव्यानि स्तुतिभिः स्तो-तव्यानीत्यर्थः ॥ महते बृहन्महवोरुपसंख्यानमिति विभक्तैरुदात्तत्वम् । वचस्येव मुपआत्मनः क्यच् कयाच्छन्दसीत्युपस्ययः । कक्षीवदे अश्वचन्धनहेतवोरजवः कक्ष्याः कक्षीवान्कक्ष्या-वानिति यास्कः । आसं दीवदतीवञ्च क्रीवत्कक्षीवदिति सम्प्रसारणं मतुषोवत्वं संज्ञायां निपा-त्यते । मेनेति स्त्रीनाम मेनाज्ञा इति पाठाद् मनज्ञाने मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना पचाद्यच् नशिमान्योरल्लितचेत्वं वक्तव्यमित्येत्वं नृषादिर्दृष्टव्यः मेनामानयन्त्येना इति यास्कः । सवनेषु सवन-मित्ययं नाम सूयते अभिव्यक्त एष्विति अधिकरणे ल्युट् । प्रवाप्या वचपरिभाषणे ण्यति य-जमाचरुचमवचर्चश्चेति कुत्वाभावः वित्स्वरिते पात्रे व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा वाचयदेरचोयदि-वियद् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् ऊदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र ! तुमने अमिषव-कारी धीर स्तुत्याकाङ्क्षी वृद्ध कक्षीवान्
राजा को वृद्धया माम की युवती स्त्री प्रदान की थी । शोभन-
कर्मा इन्द्र ! तुम वृधणश्च राजा की मेना नामक कन्या हुए थे ।
अमिषवण-समय में इन सब विधियों का धर्जन करना चाहिए ।

चतुर्दशीष्टवगाह—

इन्द्रोअश्रायिसुध्व्योनिरेकेपञ्जेषुस्तोमोदुर्योन्यूपः ।

अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसुपुरिन्द्रइद्रायःक्षयतिप्रयन्ता ॥१४॥

इन्द्रः । अश्रायि । सुध्व्यः । निरेके । पञ्जेषु । स्तोमः । दुर्यः ।

न । यूपः । अश्वयुः । गव्युः । रथयुः । वसुयुः । इन्द्रः ।

इत् । रायः । क्षयति । प्रयन्ता ॥१४॥

इन्द्रोदेवःसुध्व्यःशोभनकर्मणोयजमानान्शोभनयज्ञान्वा निरेकेनैधन्येनिमित्तभूतेसविता-
नरक्षितुंअश्रायिअसेविह पञ्जेषुपञ्चादित्यक्षिरसामाख्या तथाचशाट्यानिभिराज्जातम्—पञ्चावा-
अक्षिरसःपशुकामास्तपोतप्यन्तेति । येषुयजमानेष्वक्षिरःसु स्वोमस्तोत्रंनिश्चलंविहति दुर्योन्यू-
पःक्षारिनिस्त्रातास्यूणेव तान् सुध्व्यइतिपूर्वेणान्वयः तस्मादिदानीमपिरायःप्रयन्ताघनस्यप्रदाताह-
न्यइवइन्द्रएवयजमानानांदातुंअश्वयुःअश्वानिच्छन् तथागव्युःगावश्छन् रथपुरयानिच्छन् व-
सुयुः एवमन्यदपियज्ञमस्तितदपीच्छन्क्षयतिवर्तते ॥ अश्रायि अश्रुसेवायाम् कर्तृरिच्छति व्य-
त्ययेनप्रेषिणादेशः । सुध्व्यः क्षीरितिकर्मनाम शोभनाधीर्षेणां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदानोदात्तत्वम्
शक्ति छन्दस्युभयधेतियज्जादेशःउदात्तस्वरितयोर्बेणइतिस्वरितत्वम् । निरेके नितररिचनंनिरे-
कः रिक्षिर्विरेचने प्रावेवञ् याथादिनोत्तरपदानोदात्तत्वम् । दुर्यः दुरेभवोदुर्यः भवेछन्दसीवियव
यजोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । यूपः युधिअणे मूयसेयुज्यतेस्मिजितियूपः कुयुःस्यैतियप्रत्ययः
धीर्घइत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वम् सुशुभ्यानिञ्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वम् । अश्वयुः यजमानेभ्योश्वानिच्छन्
छन्दसिपरेच्छायामितिक्यञ् नछन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः अश्वघस्यादित्यात्वंतु छान्द-
सत्वाच्चभवति क्वाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः एवमुत्तरत्रापि एतावांस्तुविशेषः गव्युरित्यत्र वान्तोयिप्र-
त्ययेइत्यवादेशः । यास्कस्त्वेवंव्याचष्ट—इदंयुरिदंकामयमानोथापितद्वदर्थेभाष्यते वसुपुरिन्द्रो-
वसुमानित्यर्थः अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसुपुरित्थिनिगमोभवतीति । क्षिण्ये शौवादिकः । प्रयन्ता
यमउपरमे वृचि एकाचइतीदमविषेधः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् ॥१४॥

१४. शोभनकर्मा निर्वर्णों की रक्षा के लिए इन्द्र की सेवा की गई
है । पञ्चों या अंगिरोवशीर्थों के स्तोत्र, दारस्थित स्तम्भ भी तरह
जबल हैं । यमदाता इन्द्र यजमानों के लिए अश्व, गौ और रथ की
इच्छा करते हैं; और, विविध यज्ञ की इच्छा करके अधिष्ठान करते हैं ।

इदंनमोवृषभार्यस्वराजैस्तथशुभ्यायनवसेवाचि ।

अस्मिभिन्द्रवृजनेसर्ववीरास्मत्सूरिभिस्तवशर्मन्स्याम ॥१५॥११

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वःरोज । सत्यशुष्माय । त्वसे ।
अवाचि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वेश्वराः । स्मत् । सूरिशभिः ।
तव । शर्मन् । स्याम् ॥ १५ ॥ ११ ॥

इदं पुरोवर्तिनमः स्तुतिलक्षणं वचः हे इन्द्र तुभ्यमवाचि अस्माभिः प्रायोजि कीदृशाय वृषभाय व-
र्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसाराजमानाय सत्यशुष्माय शुष्मभित्तिलनाय शत्रूणां शोषक-
त्वादवितथमलमुक्ताय त्वसे अत्यन्तं प्रवृद्धाय यस्मादेवं तस्मात् अस्मिन् वृजने वर्जनवतिसंभ्रामे स-
र्ववीराः विशेषेण ईरयन्त्यभिधानि विवीराभटाः तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेवावयं स्मदिति निपातः सृशब्दा-
र्थः तव स्मत् शर्मन् इत्युक्त्वा दत्तेशोभने गृहे सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम भवेमनिवसेमेत्यर्थः
यद्वा त्वत्सम्बन्धिनो शोभने यज्ञगृहे सूरिभिः विद्वद्भिः ऋत्विग्भिः सह स्याम शर्मेति गृहनाम शर्मवर्मे-
ति पठितत्वात् ॥ स्वराजे राजद्विषौ सत्सु द्विषेति कृत् । सत्यशुष्माय सत्यं शुष्मं यस्य बहुमीदृश-
वर्षपदमलविस्वरत्वम् । त्वसे त्ववतिः सौत्रोपातुः अस्मादौणादिकोसिप्रत्ययः वृजने वृजीवर्जने कृ-
पुपृजिषन्दिनिषाञ्ज्यः क्युरिति क्युः प्रत्ययः । शर्मन् श्रुपांस्तु गितिसंभ्रामालुक् नृक्षिंसंभ्राम्यो-
रिति नलोपप्रतिषेधः । स्याम नयेतिसंहितायां सकारस्य घुहागमः सूरिचेति चत्वं च यो द्वितीयाः स-
रिपौष्करसादेरिति तकारस्य धकारः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र ! वृष्टि दान करो । तुम अपने तेज से स्वराज करते
हो । तुम प्रकृत-बल-सम्पन्न और धर्तीव महान् हो । हमने तुम्हारे
लिए इस स्तुति-वाक्य का प्रयोग किया है । हम इस युद्ध में समस्त
वीरों द्वारा युक्त होकर तुम्हारे द्विषे हुए शोभनीय घर में
छिद्धानों या ऋत्विकों के साथ वास करें ।

त्वं सुमेषमिषिष्वदशर्चद्वितीयं सूक्तं सन्व स्यावर्मेन्द्रं त्रयोदशीपञ्चदशीपञ्चिदुभौ शिष्टावन्तः
तथा धानुकान्तम्—त्वं सुत्रयोदश्यन्त्येति दुभादिति गवामयनस्य मध्यमे हनिषिषु वत्संस्तके मरुत्ववी-
यशसे इदं सूक्तम् विषुवान्दिवाकीर्त्य इति खण्डे सूचितम्—त्वं सुमेषं कयाशुभेति चमरुत्ववीमिति ।

वचनप्रमाणमाह—

त्वं सुमेषं महयास्वर्विदं शतं त्वस्यं सुम्बः साकमीरते ।
अत्यं नवार्जं हवनस्य वरं रथमेन्द्रं वदत्यामवसे सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्यम् । सु । मेषम् । मह्यम् । स्वः । विदम् । शतम् । त्वस्यं । सुम्बः ।
साकम् । ईरते । अत्यम् । न । वार्जम् । हवनस्य । रथम् ।
आ । इन्द्रम् । वदत्याम् । अवसे । सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्यंतप्रसिद्धमेवंशत्रुभिः सहस्पर्धमानंस्वविदंस्वरादित्योद्यौवांतस्यवेदिचारंलब्धवारंवा यद्वा
 स्वः सुष्ठुअरणीयंघनंतस्यलभ्यमितारं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रहैअध्यर्थोस्तुमह्यसम्यक्पूजय यस्ये-
 न्दस्यशतंशतसंख्याकाः सुश्रवः स्तोतारः साकंसहैवयुगपदेवईरतेस्तुतौप्रवर्तन्ते यद्वा यस्येन्द्रस्य
 रथंशतंसुश्रवः शतसंख्याकाअश्वः साकंसहैरवेगमयन्ति तमिन्द्रंअवसेस्मद्रक्षणायसुवृत्तिभिः
 सुष्ठुआवर्जकैःस्त्वौवैः रथमाववृत्त्यां रथंमतिआवर्तयामि कीदृशंरथं हवनस्यदंहवनमाह्वानंयागं
 वामतिवेगेनगच्छन्तं वेगममनेदृष्टान्तः—अत्यंतवाजं गमनसाधनंअश्वमिव॥ मह्य मह्यपूजायां बु-
 रादिरदन्तः संहितायामन्येषामपिदृश्यतेइतिदीर्घत्वम् । सुश्रवः सुष्ठुभवन्तीति सुश्रवःस्त्वोतारः किप्-
 चेदिक्किप् रुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् जसि ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधेप्राप्ते
 छन्दस्युभययोत्थुभयथाभावाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यजसोनुदात्तस्यस्वरितत्वम् ।
 ईरते ईरगतौकम्पनेच अदादिवाच्छपोलुक्कस्यादादेशः टरेत्वं अनुदात्तेत्वाल्लसार्वाधुतुकानुदात्त-
 त्वेधातुस्वरः शिष्यते यदुत्तयोगादनिघातः तत्रहिपञ्चमीनिर्देशेपिष्यबहितेपिकार्यमिष्यतेइत्युक्त-
 म् । अत्यं अत्यइत्यश्वनाय अत्यः हयइतिपाठात् । वाजं वाज्यतेगम्यतेनेनेतिवाजः वज्रवजगतौ
 करणेघञ् अजिब्रज्योश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजोवाज्यमित्यत्रापिकृत्वाभा-
 वइत्युक्तम् । हवनस्यदं स्यन्दूपसवणे स्पदोजवेइतिवेगेगम्यमानेघञन्तोनिपातितः अतएवव-
 लोपोबृद्धयभावश्च नच नधातुलोपआर्धधातुकेइतिबृद्धेःप्रतिषेधः इत्यल्लक्षणाहिवृद्धिस्तत्रप्रतिषि-
 ष्यते नचेयमित्यल्लक्षणा घञोजित्वादुत्तरपदस्याधुदात्तत्वम् रुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वेनवदेवशि-
 ष्यते । वृत्त्यां वृत्तुवर्तने लिङिष्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसोविशेषः॥ दुः द्विर्वचनादि दामुटो-
 लिङ्वाल्लघूपघगुणाभावःविह्वलित्वइतिनिघातः ॥ १ ॥

१. धिनके स्तुति-कार्य में सी स्तोत एक साथ ही प्रवृत्त
 होते-हैं और जो स्वर्ग विखा देते हैं, उन घली इन्द्र की पूजा करो ।
 गतिशील घोड़े की तरह वेग से इन्द्र का रथ यज्ञ की ओर गमन
 करता है । मैं अपनी रक्षा के लिए उसी रथ पर चढ़ने के निमित्त
 स्तुति द्वारा इन्द्र से अनुरोध करता हूँ ।

सपर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रभूतिस्तर्विषीषु वा दधे ।

इन्द्रो यद्बृत्रमवधी नदीदृतमुज्जन्नर्णासि जहृषाणो अन्धसा ॥ २ ॥

सं । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रम् उतिः । तर्विषीषु ।

यदधे । इन्द्रः । यत् । बृत्रम् । अवधीत् । नदीदृतम् । उज्जन् ।

अर्णासि । जहृषाणः । अन्धसा ॥ २ ॥

अन्धसासोमलक्षणेनाजेनजहृषाणः अत्यर्थहृष्यन्निन्द्रःयद्यदादृष्टं वयाणां लोकानामा-
 वरीतारमसुरंअवधीत् इत्यत्र, कीदृशंवृत्रं नदीवृत्तंनदनाभयआपस्वासाभावरीतारं किंकुर्वन्नि-

नः अर्णोसि जलानि उज्जन् अधःपातयन् तदानींसद्वन्दः पर्वतोऽन पर्ववान्शिखोच्चयइव ध-
रुणेषु सर्वस्वधारकेषूदकेषुमध्ये अच्युतः चलनराहित्येनस्थितः सहस्रमूर्तिः बहुविधरक्षणवा-
न् त्रिविधीषुचलेषु बभूवेषुबृद्धोवभूव ॥ धरुणेषु धारयतेर्णिलुक्चेःयुनःपत्ययः पत्ययस्वरः ।
सहस्रमूर्तिः सहस्रभूतयोयस्यासौ लुगभावश्छान्दसः । बभूव संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि-
हरपदेतिदीर्घत्वम् । नदीवृतं नदीवृणोवीतिनदीवृत् किप् तुगागमः । उज्जन् उज्जआर्जवे वि-
करणस्वरः । अर्णोसि उदकेनुट्चेत्यर्तेरसुन्त्ययः तत्तन्त्रियोगेननुहागमश्च नित्वादाद्युदात्तत्वम् ।
अईषाणः ह्यनुष्टौ यङ्लुगन्ताद्वात्ययेनशानच् अश्वस्वानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् यद्वा यङ्लुग-
देवशानचिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युग्रयधेतिशानचआर्धधातुकत्वादसोऽलोपयलोपौ सा-
र्वधातुकत्वाच्च अश्वस्तस्याद्युदात्तत्वम् । अन्धसा अद्यतइत्यन्धः अदेर्नुमधमेत्यसुन् धातोर्नु-
मागयोपकारान्तादेशश्च नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. जिस समय प्रजापति-प्रिय इन्द्र ने जल-धर्यण करके मदी का प्रतिरोध करनेवाले वृत्र का वध किया, उस समय इन्द्र ने धारावाही जल के बीच पर्वत की तरह अचल होकर और प्रजा की हजारों तरह से रक्षा करके यथेष्ट बल प्राप्त किया था ।

सहिद्वरोद्वरिषुवज्रऊर्ध्वनिचन्द्रबुध्नोमददृद्धोमनीषिभिः ।
इन्द्रंतमहेस्वपस्थयाधियाभंहिष्ठरान्सहिपभिरन्धसः ॥ ३ ॥

सः । हि । द्वरः । द्वरिषु । वज्रः । ऊर्ध्वनि । चन्द्रः । बुध्नः । मददृद्धः ।
मनीषिभिः । इन्द्रम् । तम् । अहे । सुः । अपस्थया । धिया ।
भंहिष्ठरानिम् । सः । हि । पभिः । अन्धसः ॥ ३ ॥

सपूर्वोक्तगुणविशिष्टइन्द्रः द्वरिषुआवरीतपुशत्रुपुवरोहि अविशयेनावरीतास्तु शत्रुजयशीत-
इत्यर्थः यस्मात् ऊर्ध्वनिउद्धृतजलवत्यन्तरिक्षेवमः सम्प्रक्तः व्याप्यवर्तते अतएवचन्द्रबुध्नःसर्वासां
मजानामाह्लादकभूतः अन्तरिक्षस्थसर्वाह्लादकत्वात् मददृद्धः माद्यन्त्येभिरितिमदाः सोमाःदैर्घ्यितः
एवंभूयोइन्द्रोभंहिष्ठरानिभूजधनंभूजदानंवातमिन्द्रंमनीषिभिः मनसईषिभिःमासैर्कैत्विभिः
सह स्वपस्थयाधिया शोभनकर्मयोग्ययानुजया अहेआह्वयामि हियस्मात् सइन्द्रःअन्धसोअस्या-
स्मदपेक्षितस्वपभिःपूरयिता ॥ द्वरः इत्येके द्वरत्पानृणोतीतिद्वरः पचाद्यच् चित्तरेणान्दोदा-
त्तत्वम् द्वरिषुअचद्वरितिकर्तृरित्यपत्ययः । वज्रः वृहत्सम्प्रक्तौ त्रियतेसंभ्रज्यतइतिवज्रः ५,अर्थेकवि-
धानंस्थाभानापाव्यभिहिनियुज्यथर्थमितिपरिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात्कर्मणिकमत्तयः द्विर्भाव-
श्छान्दसः । ऊर्ध्वनि उद्धृत्यैर्ध्रियतेस्मिन्जलमित्यूषः समस्येकवचने अस्थिदधिसन्ध्यङ्गान-
नकुदातः छन्दस्यपिदृश्यतइतिशिशमृजादकथस्यस्यस्याप्यनकादेशः यद्वा ऊर्ध्वसोनकिरित्तम-

सेविधीयमानोनडादेशश्छान्दसत्वात् केवटादपि भवति । चन्द्रबुधः च विआह्लादनेदीपौ च इदि-
त्वाभ्युम् स्फायितञ्जीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
शिष्यते । मदबृद्धः मदीहर्षे मदीनुपसर्गे इति करणे अपत्यस्य पिस्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः तृतीयाकर्म-
णीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहो ह्येन्नुस्पर्धायां शब्दे च छन्दसितुल्लङ्घनलिटइति वर्तमाने लुङि आत्म-
नेपदेश्वन्यतरस्यामिति त्रैलोक्यदेशः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः गुणः । स्वपस्यया अपइति क-
र्मनाम शोभनमपः स्वपः तदर्हवीति स्वपस्यः छन्दसि चेतियमप्रत्ययः मंहिष्ठरातिं मंहिबृद्धौ अ-
दिशयेन मंहित्रीमंहिष्ठा तु छन्दसीतीठवप्रत्ययः पुरिष्ठे मेघः स्वि तितुलोपः निस्वादाद्युदात्तत्वम् मं-
हिष्ठाराविर्षस्य स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावाद्भवत्वम् बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
पयिः पूपा लन पूरणयोः आह्वगमहनजन इति किम्प्रत्ययः उद्गोष्ठ्य पूर्वस्येत्युत्वस्य बहुलं छन्दसी वि-
वचनादत्रावेयणदेशः लिङ्गभावाद्भिर्वचने चीति स्यानि वद्भावे सति द्विर्भावो रदत्वह्लादिशेषाः नि-
स्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र मे आवरणकारी शत्रुओं को जीता । इन्द्र जल को तरह
अन्तरिक्ष में व्याप्त हैं । इन्द्र सबको धूर्त-मूल हैं । वह सोमपान से
वर्द्धित हुए हैं । मैं, विद्वान् ऋषिओं के साथ, उभ प्रवृद्ध और धन-
सम्पन्न इन्द्र को शोभन-कर्मयोग्य अस्तःकरण के साथ बुलाता हूँ;
क्योंकि इन्द्र अन्न के पूरयिता हैं ।

चतुर्थीप्रवमाह—

आयं पुणन्ति दिविसर्वा बर्हिषः समुद्रं न सुध्वं १ स्वा अग्निष्टयः ।

तं ह्यहृत्ये अर्नु तस्थु रूतयः शुष्मा इन्द्रं मवाता अर्हुतप्सवः ॥ ४ ॥

आ । यम् । पुणन्ति । दिवि । सर्वाऽबर्हिषः । समुद्रम् । न । सुध्वं ।

स्वाः । अग्निष्टयः । तम् । ह्यहृत्ये । अर्नु । तस्थुः । उतयः ।

शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः । अर्हुतप्सवः ॥ ४ ॥

सप्तसर्वनस्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानविसोमाः दिवि स्वर्गलोके अवस्थित्यर्च-
यन्ति आ पुणन्ति आसमन्दात् पूरयन्ति वज्रहन्तः—सुशुभवन्तीति सुश्वोनद्यः समुद्रं यथा
नद्यः समुद्रं पूरयन्ति तद्वदित्यर्थः कीदृशो नद्यः स्वाः समुद्रस्य स्वभूताः यथा चाजायते—समुद्राव-
ययुनायसिन्धूनां पत्येनमइति । अग्निष्टयः आग्निमुख्येन गमनवत्यः उतयः अविता रोमरुतः
वृत्रहन्ते वृत्रहने निमित्तभूते सति तमिन्द्रमनुतस्थुः अनुलक्ष्य स्थिता वभूवुः कीदृशामरुतः शुष्माः
शत्रुणो रोषयितारः अवाताः पान्तिमाति कृत्येन गच्छन्तीति वाताः शत्रवः वज्रहिताः अर्हुतप्सवः
अर्हुतल्लप्ताः शोभनादयवा इत्यर्थः ॥ पुणन्ति पूपालनपूरणयोः कैयादिकः प्वादीनां ह्रस्व इति
ह्रस्वत्वम् आम्बस्वयोरात्तत्वाकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सप्तबर्हिषः व-
द्विश्वरूपगत्वसत्तादनेषु सीदन्स्वस्मिन्निविसप्त औणादिको धिकरणेयनिबन्धप्रत्ययः निस्वादाद्यु-

दात्तत्वम् बहुषीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । सृज्यः भवतेःकिप्चेतिकिप् कृदुत्तरपद-
मकृतिस्वरत्वम् अस्ति ओःसृपीवियणादेशस्य नमृमुधियोरिविप्रतिषेधेप्राप्ते छन्दस्युभयधेतिव्या-
देशः उदात्तस्वरितयोर्यणइत्यनुदात्तस्यजसःस्वरितत्वम् । अभिष्टयः इष्टयपणानि उपस-
र्गाभाभिर्बर्जमितिबचनादग्निरन्तोदात्तः बहुषीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते एवञ्चा-
दित्वात्परत्वरूपत्वम् । वृत्रहत्ये हनस्वचेतिहन्तेर्भावेक्यप् तकारान्तादेशश्च मत्पयस्यपित्वादनुदात्त-
त्वेप्रागुस्वरःशिष्यते । अद्भुतप्लवः ह्रकौटिल्ये अस्मान्निष्ठार्मा ह्रहरेश्छन्दसीतिहुआदेशः प्ला-
वक्षणेइत्यस्मादौणादिकोहुःप्रत्ययः नहुतप्लवः अद्भुतप्लवः अव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥४॥

४. जिस प्रकार समुद्र की आत्मभूता और अभिमुष्णगामिनी
नदियाँ समुद्र को पूर्ण करती हैं, उसी प्रकार कुशस्थित सोमरस
विष्मलोक में इन्द्र को पूर्ण करता है । शत्रुओं के शोषक, अप्रतिहत-
वेग और गुशोभन मरुद्गण, धृत्रहृन्म के समय उन्हीं इन्द्र के
सहायक होकर पास में उपस्थित रहे ।

अभिस्वर्द्धिर्मदेअस्ययुध्यंतोरध्वीरिवप्रवणेसंस्रुतयः ।

इन्द्रोपवृज्जीधुषमाणोअन्धसाभिनहृलस्यपरिधीरिवत्रितः ॥५॥१२॥

अभि । स्वर्द्धिम् । मदे । अस्य । युध्यंतः । रध्वीःइव । प्रवणे ।

संस्रुः । ऊतयः । इन्द्रः । यत् । वृज्जी । धुषमाणः । अन्धसा ।

भिनत् । वृलस्य । परिधीन्इव । त्रितः ॥ ५ ॥ १२ ॥

ऊतयोमरुतः मदेसोमपानेनहर्षेत्तविअस्येन्वस्ययुध्यतोवृत्रेणसहयुध्यमानस्यपुरतःस्ववृ-
द्धिस्वभूतवृद्धिमन्वंवृत्रंअभि आभिमुख्येनसंस्रुःअगुःरध्वीरिवप्रवणे यथागमनस्वभावाभापःनि-
भदेशेगच्छन्ति यद्यदाअन्धसासोममृक्षणेनानेनपीतेनधुषमाणः प्रगल्भःसन्नवृज्जीवज्जवानिन्धुः
वृलस्यसंस्रुण्वतः एतत्संस्रुमस्रुभिनदव्यदारयत्अवधीदित्यर्थः वृत्रहृष्टान्तः—त्रितःपरिधीनिद
देवानांहविर्लेपनिघर्षणाय अग्नेःसकाशादअप्सु एकतोद्धितस्वितइतित्रयःपुरुषाजतिरे तथाचवै-
चिरीयैःसमाभ्रातव—सोर्द्धारेणापः अन्यपातयत् त्वएकवोजायत् सव्वितीयमभ्यपातयत् त-
वोद्वितोजायत् सव्वितीयमभ्यपातयत् त्वस्वितोजायदेति । तत्रउदकपानार्थमवृत्तस्यकूपेपवि-
तस्यप्रतिरोधायअध्वरैःपरिधयः परिधायकाःकूपस्याच्छादकाःस्थापिताः वान्यथासोभिनचद्वत् ॥
स्ववृद्धिं बहुषीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । युध्यतः युधसंप्रहरे दैवादिकः व्यत्ययेनराट् अदुपदेशा-
त्सार्वाभावुकानुदात्तत्वेभ्यनोनिस्वादाद्युदात्तत्वम् । रध्वीः रधिर्गत्यर्थः रधिर्वसोर्नग्रेपयेतिउ-
प्रत्ययः वोतोगुणवचनादितिह्रीर् अस्ति वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णादीर्धत्वम् कीर्स्वरःशिष्यते । धुष-
माणः निघर्षणायत्यन्ते शुप्रत्ययेप्राप्तेव्यत्ययेनशःआत्मनेपदंच अदुपदेशात्सार्वाभावुकानुदात्तत्वे

विकरणस्वरः शिष्यते । भिनद लङ्निबहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङ्गभावः विकरणस्वरः य-
द्वृत्तमोगादनिघातः । वलस्य वलसंवरणे वलतिसंवृणोतिसर्वमितिवलः पचाद्यच् क्रियाग्रहणक-
र्तव्यमिविकर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेवह्नी । परिधीन् परिधीयन्तइतिपरिधयः उपसर्गेघोः कि-
रितिदघादेः कर्मणि किप्रत्ययः आतोडोपहृदिचेत्याकारलोपः छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५. जिस प्रकार गमनशील जल नीचे जाता है, उसी प्रकार इन्द्र
के सहायक भरद्गण सोमपाम-द्वारा दृष्ट होकर मुखलिप्स इन्द्र के
सामने वृष्टि-सम्पन्न वृत्र के निकट गये । जिस प्रकार शिश ने परिधि-
समुदाय का भेद किया था, उसी प्रकार इन्द्र ने यज्ञ के अन्न से प्रोत्साहित
होकर वल नाम के असुर का भेद किया था ।

परिधृणाचरतितित्विषेशवोपोवृत्वीरजसोबुध्रमाशयत् ।

वृत्रस्ययत्प्रवणेदुर्गृभिंश्वनोनिजघन्थहन्वोः रिन्द्रतन्यतुम् ॥ ६ ॥

परि । ईम् । धृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः ।

वृत्वी । रजसः । बुध्रम् । आ । अशयत् । वृत्रस्य । यत् । प्रवणे ।

दुः३गृभिंश्वनः । नि३जघन्थ । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् ॥ ६ ॥

योवृत्रः अपोवृत्वीउदकान्यावृत्परजसोबुध्रंअन्तरिक्षस्योपरिपदेशंआशयत् आग्नि-या-
रोत तस्यवृत्रस्यप्रवणेप्रकर्षेणवननीयेन्तरिक्षेवर्तमानस्यदुर्गृभिंश्वनः दुर्ग्रहव्यापनस्यतस्यहिंसा-
पननकेनापिमहीतुंशक्यते सद्भौलोकानवृणोदितिभ्रुवैः । एवंभूतस्यवृत्रस्यहन्वोः मुखपार्श्व-
योः हेइन्द्र यद्यदातन्यतुंमहारविस्तारयन्तं यद्वाशब्दकारिणंबन्धं वृत्वीयार्थेद्वितीयातन्यतुनाबन्धे-
णनिजघन्थनिघरांमजहर्थं तदानीं ईमेनत्वाइन्द्रं धृणा शत्रुजयलक्षणादीभिः परिचरतिपरितोव्यामो-
ति त्वदीयंशवोबलंचवित्विषे मदिदीपे ॥ वित्विषे त्विषदीप्तौ छिट्प्रत्ययस्वरः तिङ्प्रत्ययान्निघाता-
भावः । वृत्वी वृज्वरणे स्नात्त्याद्यश्वेत्यादिग्रहणावक्त्वाप्रत्ययस्पर्शकारः । रजसः रजरागे रज-
न्यस्मिन्नगन्धर्ताद्यइतिरजोन्तरिक्षमअसुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यामिति नलोपः नित्वादा-
द्युदात्तत्वः । अशयत् शीङोव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । दुर्गृभिंश्वनः महव-
पादाने अशून्यत्वादिस्त्रयोर्दुःशब्देउपपदेपृषोदरादित्वाद्भिप्रतरूपस्वरसिद्धिः । निजघन्थ ह-
नर्हिसामन्ताः छिट्प्रत्ययान्निघातान्नलोपः उपदेशेत्वतइतिनिषेधः अस्यासाञ्चेतिअ-
स्यासाउत्तरस्थङ्कारस्यधत्त्व छितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् तिङ्छिचोदात्तवतीतिगतेर्निघा-
तः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । उन्नातुं तनुविस्तारे अस्याव कृतन्यञीत्यादिनायतुच् यद्वा
स्तनराज्येस्थस्माद्बहुलपचनाद्यतुच्प्रत्ययेऽङ्कारलोपः ॥ ६ ॥

६. जल रोककर जो वृत्रासुर अन्तरिक्ष के ऊपर सोया था और
जिसकी वहाँ असीम व्याप्ति है इन्द्र, जिस समय तुमने उसी वृत्र की
केतुनियों को, शब्दयमान वज्र द्वारा, भाहृत किया था, उस समय तुम्हारी
शत्रु-विजयिनी दीप्ति विस्तृत हुई थी और तुम्हारा बल प्रवीण हुआ था ।

सप्तमीष्टकमाह—

हृदं न हित्वा न्युषन्त्यूर्मयो ब्रह्माणीन्द्रतव यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित्ते युज्यं वा वृधेशवस्ततस्तव वर्जमभिभूत्योजसम् ॥ ७ ॥

हृदम् । न । हि । त्वा । निः । कृषन्ति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव ।

यानि । वर्धना । त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् । वृधे । शवः ।

ततस्तव । वर्जम् । अभिभूतिः । ओजसम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मन्त्रजातानि तव वर्धना वर्धयितृणि तानि त्वात्वा न्युषन्ति हि नितरां प्राप्नुवन्त्येव तथ दृष्टान्तः—कर्मयोजनप्रवाहाद् हृदं यथा जलाशयं प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वष्टा चित् सत्वष्टादेव एव ते तव युज्ययोग्यं शवो बलं वृधे प्रावर्धयत् अपि च अभिभूत्योजसं शत्रूणां अभिभूतृणां ओजसावलेन युक्तं वज्रं तव क्षतीक्ष्णीचकार ॥ न्युषन्ति ऋषीणो तौ दादिकः अदुपदेशात् सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः हिचेति निधातप्रतिषेधः । कर्मयः ऋगौ ऋच्छन्ति गच्छन्तीत्यूर्मयः अर्तेरुचेति प्रत्ययः गुणसत्यकारस्य ऋकारादेशश्च प्रत्ययस्वरः । वर्धना वृधुवृद्धौ वर्धते अभिरिति वर्धना करणे ल्युट् शेषेन्द्रसीति शेषः । ततस्तव तस्त्वस्तनूकरणे लिटिणलितित्वरेण प्रत्ययात् पूर्वपदस्योदात्तत्वम् पादादित्वाच्चिधावाभावः । अभिभूत्योजसं अभिभूयतेनेत्यभिभूति करणे क्तिन् तादौ च निवीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् अभिभूत्योयस्य बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. जिस प्रकार जलाशय को जल-प्रवाह प्राप्त करता है, उसी प्रकार तुम्हारे लिए कहे हुए स्तोत्र तुम्हें प्राप्त होते हैं । त्वष्टा ने तुम्हारे योग्य बल-वृद्धि की है और शत्रुविजयी बल से संयुक्त तुम्हारे वज्र को भी अधिकतर बल-सम्पन्न किया है ।

अष्टमीष्टकमाह—

जघन्वोऽहरिभिः संश्रुतक्रतुविन्द्रं वृत्रं मनुषे गातुयन् अपः ।

अयच्छथा ब्रह्मोर्वज्रं मायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊम् इति । हरिभिः । संश्रुतक्रतो इति संश्रुतः क्रतो ।

इन्द्र । वृत्रम् । मनुषे । गातुयन् । अपः । अयच्छथाः । ब्रह्मोः ।

वज्रम् । आयसम् । आधारयः । दिवि । आ । सूर्यम् । दृशे ॥ ८ ॥

हे संश्रुतक्रतो सम्पादितकर्मन् संपादितपद्मवा इन्द्र मनुषेनापगातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृत्रलोकानामावरकमसुरं हरिभिरभ्यैर्युक्तस्त्वं जघन्वान् इति वृत्रात् त्वेव तदनन्तरं अपोवृष्टधुदका-

निर्मावर्तयद्वत्पञ्चाहारः बाह्योस्त्वदीययोर्हस्त्वयोरायसमयोमयवञ्जमयच्छथाः अग्रहीः आकारः
समुच्चयार्थः सूर्यचदिविद्युलोकेहरोद्गुंसर्वेषामस्माकंदर्शनायभधारयः स्थापयार्चकृषे ॥ जघ-
न्वान् इन्तेर्लिटः क्रमुः विभाषागमहनविदविशामितीडागमस्यविकल्पोकेरभावः । गातुयन् गातु-
मिच्छसि छन्दसिपरेच्छायामपीतिक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिदीर्घप्रतिषेधः क्यञन्ताच्छतरिअदु-
पदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेक्यचएवस्वरः शिष्यते । बाह्योः उदात्तयणोहत्पूर्वादिविविभक्ते-
रुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. हे सिद्धकर्मा इन्द्र ! मनुष्यों के पास जाने के लिए तुमने
अश्वयुक्त होकर धुन्न-विनाश किया, बुद्धि की, दोनों हाथों में
लोह-चक्र ग्रहण किया और हमारे बैठने के लिए आकाश में सूर्य को
स्थापित किया ।

बृहत्स्वध्वन्द्रममवधदुक्थ्यमरुण्वतभियसारोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इन्द्रमूतयः स्वर्नृषाचो मरुतो मन्दन्नु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वध्वन्द्रम् । अमवत् । यत् । उक्थ्यम् । अरुण्वत । भियसा ।

रोहणम् । दिवः । यत् । मानुषप्रधनाः । इन्द्रम् । मूतयः । स्वः ।

नृषाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ९ ॥

बृहत्बृहत्सामस्तोतारोयजमानाः भियसानुषभयेनयद्यदोक्थ्यमुक्थार्हस्तोत्रयोग्यमरुण्व-
ताकुर्वन् कीदृशंबृहत्साम स्वध्वन्द्रं स्वकीयेनचन्नेणाह्लादकेनत्रेजसायुक्तम् अमवत् अम-
विशधूनरुजल्पनेनेत्यमोबलं तद्युक्तम् दिवः स्वर्गस्परुहणं आरोहणहेतुभूतं एवंविधेनस्तोत्रेणबृ-
हद्गीतां इन्द्रमस्तोषतेत्यर्थः यद्यदामानुषप्रधनाः प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानिप्रवन्तीतिनिरुक्तव्यु-
त्पत्त्याप्रधनमितिसङ्ग्रामनाम मनुष्यहितसंग्रामाः कृतयः स्वः द्युलोकेस्मरक्षितारोमरुतः नृषाचः
प्राणरूपेणानुन्तेवमानाभूत्वा इन्द्रमपितेनैवरूपेणान्वमदन् आनुपूर्व्येणहर्षप्रापयन् तदानीं स इन्द्रः
बृषवर्धप्रतिउद्युकोबभूवेतिशेषः ॥ स्वध्वन्द्रं स्वकीयचन्द्रंयस्य, ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमघेइति सु-
टभ्यत्वेनशकारः बहुवीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । भियसा प्रीशब्दस्यतृतीयैकवचनेछान्दसो-
स्तुगागमः तस्योदात्तत्वं च । नृषाचः षचसमवाये अयंसेवनार्थेइतियात्स्कः । बृहथेत्यत्रचशब्द-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादास्मादपिष्विप्रत्ययः । अमदन् मदीहर्षे णिचि मदीहर्षंलेपनयोरिति
षटादिशुभाठादमित्येसति मित्वाहस्वइतिह्रस्वत्वम् उह्रि छन्दस्युभयधेतिशपआर्घधातुकत्वात्तणे-
रभिटीदिणिलोपः ॥ ९ ॥

९. धृत् के डर के मारे स्तोताओं ने स्तोत्रों का अनुष्ठान किया
था । वे स्तोत्र बृहत्, बाह्यावयुक्त, बल-सम्पन्न और स्वर्ग की
सीढ़ियाँ हैं । स्वर्ग-रक्षक मरुद्गण ने उस समय मनुष्यों के लिए युद्ध
करके और उनका पालन करके, इन्द्र को प्रोत्साहित किया था ।

दशमीसूचमाह—

द्यौर्भिरदस्यामवाँअहेःस्वनादयोयवीन्द्रियसावज्जइन्द्रते ।

वृत्रस्ययद्वद्वधानस्यरोदसीमदेसुतस्यशवसाभिन्नच्छिरः ॥ १० ॥ १३ ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमंश्वान् । अहेः । स्वनात् । अयोयवीत् ।

भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते । वृत्रस्य । यत् । बह्वधानस्य ।

रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥ १३ ॥

अमवानवज्वान्द्यौर्भिरद्युलोकोपिअस्थाहेवृत्रस्यस्वनादशब्दात् भियसान्नयेनअयोयवीत्
अत्यर्थपृथग्भूतआसीदअकंपतेत्यर्थः हेइन्द्र तेतवस्तुतस्याभिववादिभिःसंस्कृतस्यसोमस्यपाने-
नमदेहर्षेजातेसत्त्वदीयोवज्रःरोदसीद्यावापृथिव्यौबह्वधानस्यबाधनशीलस्यवृत्रस्यशिरःयद्यदा
शवसावलेनाभिन्नत् अच्छिनत् तदानींद्युलोकोभयराहित्येननिष्कलोबभूवेतिशेषः ॥ अयोयवीत्
युयिअणामिश्रणयोरित्यस्माद्यह्लुगन्ताल्लङि यहोवेत्यष्टकप्रत्ययस्येडागमः अडागमउदा-
त्तः । मद्वानस्य बाधुविलोहने वाच्छीलिकेचानशि बहुलंछन्दसीतिशपःशुः हलादिशेषाभा-
वोपातोर्हस्वत्वंछान्दसत्वात् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र ! अभिषुत सोमपान करके तुम्हारे दृष्ट होने पर जिस
समय तुम्हारे यज्ञ ने धुर्लोक और पृथिवीलोक के बाधक वृत्र का
मस्तक वेग से छिन्न किया था, उस समय बलवान् आकाश भी उस
के शब्द-भय से कम्पित हुआ था ।

एकादशीसूचमाह—

यदिन्विन्द्रपृथिवीदशभुजिरहान्निविश्वात्ततनन्तकृष्टयः ।

अत्राहतेमघवन्विश्रुतंसहोद्यामनुशवसाबर्हणाभुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनन्त ।

कृष्टयः । अत्र । अहं । ते । मघवन् । विश्रुतम् । सहः । याम् ।

अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्नु यदाखलु पृथिवीदशभुजिःदशगुणितानवेत् यदिवाकृष्टयःसर्वेमनुष्याः विश्वा
सर्वाण्यहानितवनन्तविस्तारयेयुः हेमघवन्धनवन्इन्द्रअत्राहअत्रैवपूर्वेकिञ्चेपुदेशकालकर्तृकेषु
षेत्वदीयंसहोवृत्रवधादिकारणंबलंविश्रुतंविख्यातंसिद्धं शवसात्वदीयेनबलेनकृतावर्हणावृत्रादे-

वैधस्वपाक्रियाद्यामनुभूयत् अनुभवति यथाद्यौर्महतीवथात्वत्कृतं वृत्रादेर्हिसनमपिमहदिति भावः ॥
ततनन्त तनुविस्तारे स्वरितेत्वादात्मनेपदम् लिङ्घ्येलङिउपत्ययेमासेव्यत्ययेनशप् छान्दसोद्विर्भा-
वः यद्वा बहुलं छन्दसीत्युपत्ययस्य श्लौसतिपुनरपिव्यत्ययेनशप् शपः पित्वादनुदात्तत्वम् लिङ्घ्य-
लसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः शिष्यते बहुलं छन्दस्यमाहयोगेपोत्पदभावः यद्धतयोगादनिषावः ।
विश्रुतं श्रुश्रवणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगवेःप्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हणा बर्हवङ्कपरिभाषणार्हि-
सादानेषु अस्मादौणादिकः क्युप्रत्ययः नवभोरभेदइतिवकारस्यनत्वम् प्रत्ययस्वरः निबर्हयती-
तिषधकर्मसुपठितं च । भुवत् भूतत्तायां छेदयडागमः इवधटोपइतीकारलोपः बहुलं छन्दसीतिश-
पोलुक् भूभुवोस्तिङ्गीतिगुणप्रतिषेधेजवडादेशः ॥ ११ ॥

११. इन्द्र । यवि पृथिवी वसुगुनी बर्ही होती और यवि मनुष्य सब
जीवित रहते, तब तुम्हारी शक्ति, प्रकृत रूप में, सर्वत्र प्रसिद्ध होती ।
तुम्हारी बल-साधित क्रिया आकाश के सबूत विशाल है ।

त्वमस्यपारेरजसोव्योमनः स्वभूत्योजा अवसेष्टपन्मनः ।

चक्रुषेभूमिप्रतिमानमोजसोपः स्वः परिभूरेष्यादिवम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अस्य । पारे । रजसः । वि० व्योमनः । स्वभूति० ओजाः ।

अवसे । ष्टपत्० मनः । चक्रुषे । भूमिम् । प्रति० मानम् । ओजसः ।

अपः । स्व० रिति० स्वः । परि० भूः । एषि । आ । दिवम् ॥ १२ ॥

हेष्टपन्मनः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र अस्य अस्माभिः परिदृश्यमानस्य व्योमनः व्याप्त-
स्थान्तरिक्षस्परजसोलोकस्यपारेरजप्रदेशोवर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्त्वं अवसे अस्म-
न्नक्षणाथैर्भूमिभूलोकंचक्रुषेकृतवानसि किञ्च ओजसोबलवतां बलस्यप्रतिमानप्रतिनिधिरभूः तथा
स्वः सृष्टुअरणीयंगन्तव्यं आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोन्तरिक्षलोकं आदिवंधुलोकंचपरिभूः परिग्रहीवा
परिपूर्वोभवतिः परिग्रहणार्थः एषिपामोषि ॥ अस्य ऊर्ध्वमिति विभक्तैरुदात्तत्वम् । व्योमनः अव-
विर्गत्यर्थः अवरक्षणगतिकान्तीत्यभिधानात् विशेषेण गच्छतिव्याप्नोतीतिव्योम यद्वा वृष्टिप्रदा-
नेन विशेषेण प्राणिनो बतिरक्षतीतिव्योम अन्येषाम्पोपिदृश्यन्तइतिमनिन् ज्वरत्वरेत्यादिनोपधा-
यावकारस्यचऊर् गुणः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा भावेमनिन् विविधमो-
न्नक्षणयस्मिन् बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशोजदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्त-
स्यस्वरितत्वम् । स्वः सृष्टुर्वादर्दरेण्येषाम्पोपिदृश्यन्तइतिविच् अव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् न्य-
क्स्वरौस्वरितावितिस्वरितत्वम् ॥ १२ ॥

१२. अरिमर्दन इन्द्र । इस व्यापक अन्तरिक्ष के ऊपर रहकर निज
भुज-बल से तुमने, हमारी रक्षा के लिए, भूलोक की सृष्टि की है ।
तुम बल के परिमाण हो । तुम सुगन्तव्य अन्तरिक्ष और स्वर्ग व्याप्त
किये हुए हो ।

भूनाम्नेकाहेमरुत्वतीयशस्तेनिविज्ञानीयावसूकात्पुरा त्वंभुवःप्रतिमानमित्येषांशसनाया
तथैवासुप्रयव—शस्यमुक्तंनृहस्यतिसवेनत्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्यादिवि ।

तामेतांसूकेषयोदशीष्टचमाह—

त्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्याऋष्ववीरस्यबृहतःपतिर्भूः ।

विश्वमाप्राअन्तरिक्षमंहित्वासत्यमद्धानकिरन्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वम् । भुवः । प्रतिमानम् । पृथिव्याः । ऋष्ववीरस्य । बृहतः ।

पतिः । भूः । विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महित्वा ।

सत्यम् । अद्धान् । नकिः । अन्यः । त्वावान् ॥ १३ ॥

हेन्द्रत्वंपृथिव्याःप्रथितायाःविस्तीर्णायाःभूमेःप्रतिमानंभुवःप्रतिनिधिर्भवति यथाभूर्लो-
कोमहानचिन्त्यशक्तिः एवंत्वमपीत्यर्थः यथा ऋष्ववीरस्य वीरयन्तिविक्रान्ताभवन्तीतिवीरादेवाः
ऋष्यादर्शनीयावीरायस्यसतथोकः तस्यनृहत्वोवृंहितस्यप्रवृद्धस्यस्वर्गलोकस्यपतिर्भूःपालयितासि
यथा अन्तरिक्षंअन्तरिक्षान्तंद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानमाकाशंविश्वंसर्वमपिमहित्वामहित्वेनसत्य-
मायाः निश्चयेनआसमन्तादपूरयः अतस्त्वावानत्वत्सदृशोन्यः कश्चिन्नकिरस्तिनास्तीत्येवदेव
वदन्त्या सत्यमेव ॥ भुवः भवतेर्लोदिसिष्यद्वागमः उवडादेशः । पृथिव्याः उदात्तयणोहृत्पूर्वादि-
विविधभक्तिरुदात्ता । बृहतः बृहन्महत्तोरुपसंख्यानमितिविप्रकेरुदात्तत्वम् । भूः छान्दसेवर्तमानेन्दु-
र्हि बहुलंछन्दस्ममाङ्गयोगेपीत्यङ्गभावः । अप्राः प्रापूर्णे आदादिकः लङ्ग्यद्वागमः । महित्वा
मुपांमुलुगितितृतीयायाद्वादेशः त्वावान्वतुष्मकरणे युष्मदस्मद्वाछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमि-
तिसादृश्यार्थेवतुष् प्रत्ययोत्तरपदयोभेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः आसर्वनाम्नइत्यात्वम् प्रत्ययस्य
षित्वादनृदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते ॥ १३ ॥

१३. तुम यिपुलायतना पृथिवी के परिमाण हो, तुम वर्शनीय देवों
के बृहत् स्वर्ग के पालनकारी हो । सचमुच तुम अपनी महिमा-द्वारा
समस्त अन्तरिक्ष को व्याप्त किये हुए हो । फलतः तुम्हारे समान
कोई नहीं ।

चतुर्दशीष्टचमाह—

मयस्यद्यावापृथिवीअनुव्यचोनसिन्धवोरजंसोअन्तमानशुः ।

नोतस्वदृष्टिमदेअस्ययुध्यंतएकोअन्यच्चरूपेविश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिन्धवः ।

रजंसः । अन्तम् । आनुशुः । न । उत । स्वदृष्टिम् । मदे । अस्य ।

युध्यतः । एकः । अन्यत् । चरूपे । विश्वम् । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्यव्यचोव्यापनं द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौ नान्वानशाते प्राप्नुमसमर्थं बभूवतुः तथा
 रणसोन्तरिक्षलोकस्य उपरि सिन्धवः स्पन्दनशीला आपः यस्येन्द्रस्य तेजसोन्तमवसानं नानशुः न प्रा-
 पुः उत अपि च सोमपानेन मदेहर्षे सति त्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादिं युध्यतः युद्धयमानस्यास्येन्द्रस्य व-
 त्तस्यान्तं वृत्रादयो न प्रापुः अतः हे इन्द्र एकस्त्वं अन्यत्स्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजावं आनुषक् अ-
 नुषक्तं च कृषे सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ द्यावापृथिवीद्यौ अपृथिवी च दिवो-
 द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः पृथिवीशब्दः षिद्वौरादिभ्यश्चेति ङीष् सौन्तोदात्तः देवताद्-
 न्त्वे चेत् युभयपदमकृतिस्वरत्वम् अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति पर्षुदासाच्चोत्तरपदेनुदात्तादाविति नि-
 षेधाभावः । व्यचः व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनादङित्वाभावे सम्प्रसारणाभावः । आनशुः अ-
 भ्रोतेर्न्यत्ययेन परस्मैपदम् अत आदेरित्यस्यासस्यात्वम् अभ्रोते श्वेति नुडागमः । आनुषक् अ-
 नुपूर्वात् ष असंज्ञेत्यस्मादक्रियनिदितामिति नञोपः अनोरकारस्य दीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

१४. जिन इन्द्र की व्याप्ति को द्युलोक और पृथिवीलोक नहीं पा सके
 हैं, अन्तरिक्ष के ऊपर का प्रवाह जिनके सैन्य का अन्त नहीं पा सका है,
 इन्द्र ! वही तुम अकेले अन्य सारे भूतों को अपने वश में किये हुए हो ।

पञ्चदशीष्टचमाह—

आर्चन् अत्र मरुतः सस्मिन् आजौ विश्वे देवासो अमदन्ननुत्वा ।

वृत्रस्य यद्गृष्टिमतं वधेन नित्वमिन्द्र प्रत्यानं जघन्य ॥ १५ ॥ १४ ॥

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः ।

अमदन् । अनु । त्वा । वृत्रस्य । यत् । गृष्टिमतं । वधेन । नि ।

त्वम् । इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्य ॥ १५ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वां मरुतः अत्रास्मिन्संग्रामे आर्चन् महरभगवो जहि वीरयस्वेत्यनेन वचनेनापूजयन् स-
 स्मिन्तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन् आजौ सङ्ग्रामे विश्वे देवासः ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वात्मानन्दमद-
 न् अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् यद्वा त्वदीयमदानन्तरं तेऽपि मदं प्राप्ताः हे इन्द्र त्वं यद्यदा गृष्टिमतं संग्रामं
 शत्रूनि विगृष्टिषिः तद्वत्तावधेन हननसाधनेन वज्रेण अश्रिमत्त्वं च वज्रस्य ब्राह्मणे समान्नातम्—व-
 ज्रोवापि यद्युपः सोऽष्टाश्रिः कर्तव्योऽष्टाश्रिर्वै वज्र इति । तेन वज्रेण वृत्रस्यानं प्रति आननं भुवं प्रति यद्वा
 श्वासहेतुघ्राणं प्रति निजघन्यनितरां माहर्षीः ॥ आर्चन् अर्चपूजायां भौवादिकः आडागमउदात्तः ।
 सस्मिन् वदोः साविद्विविधीयमानं सत्त्वं व्यत्ययेन समम्यामपि द्रष्टव्यम् यद्वा सर्वस्मिन् जित्यन्ववर्ण-
 णोपोद्भवः । देवासः आजसेरसृगित्यसृक् । आनं आननं वर्णलोपश्छान्दसः यद्वा अनप्राणने अ-

न्यवेनेनेत्यानंघ्राणं करणेघञ् कर्षात्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । अघञ्य ह्नर्हिंसागत्योः यटि उपदे-
शेत्ववतीदृमविषेधः अन्यासाच्चेत्यन्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् । लिट्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वम् ॥ १५ ॥

१५. इस लड़ाई में मरतों ने तुम्हारी अर्चना की थी। जिस समय तुमने तीक्ष्णघातक वज्र-द्वारा वृत्र के मुँह के ऊपर आघात किया था, उस समय सारे देवगण संप्राप्त में तुम्हें आनन्दित देखकर आह्लाबित हुए थे।

॥ इतिपथमस्यचतुर्थेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

न्युषित्येकादशार्चतृतीयं सूक्तं दशम्येकादशयौ त्रिष्टुभौ शिष्टानवजगत्सुः सव्यऋषिः इन्द्रो देवता तथा चानुक्रान्तम्—न्युष्येकादशान्येत्रिष्टुभा विति । अतिरात्रे मथ मे पर्यायेनाज्ञाणाच्छंसिनः शस्त्रेण वत्सूक्तम् तथा चासूत्रयदाचार्यः—न्युषुवाचमप्युधृतस्य हरिवः पिबेद्देवियाज्येति ।

तत्रयथमाहुंचमाह—

न्यूऽपुवाचंप्रमहेसरामहेगिरिइन्द्रायसदनेविस्वतः ।

मूचिद्विरत्नं सप्तमिवाविद्वद्भुतिर्द्विषणोदेषु शस्यते ॥१॥

नि । ऊम् इति । सु । वाचम् । प्र । महे । अरामहे । गिरः ।

इन्द्राय । सद्ने । विवस्वतः । नु । चित्र । हि । रत्नम् । ससतामृद्वम् ।

अविदत् । न । दुःस्तुतिः । द्विणः । शस्यते ॥ १ ॥

महेमहतेइन्द्रायमुवाचं शोभनांस्तुतिनिप्रभरामहे नितरांप्रयुज्यहे उद्विपदपूरणः यतः
विवस्वतः परिचरतोयजमानस्यसदनेयज्ञगृहेइन्द्रायगिरः स्तुतयःक्रियन्ते ह्रियस्माव सइन्द्रः नू-
चिवक्षिभवेवरजंरमणीयममृराणांघनंअविदद्य विन्दति तत्रदृष्टान्तः-ससतामिव यथास्वपतांपुरु-
षाणांघनंचोरःक्षिप्रंलभतेतद्वद्व अतोस्मभ्यंघनंदातुंशकइतिभावः द्रविणोदेषुघनस्यदातृपुरुषे-
षु द्रुहृतिरसमीचीनास्तुतिर्विशस्यते नाभिधीयते अतःमुवाचंप्रभरामहइतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ न्यू-
षुहृत्पस्यउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् अत्रउदात्तपरत्वावसंहितायांकम्प्यते इकःसुजीति
दीर्घत्वम् सुअइतिषत्वम् ॥ महे महपूजायामित्यस्मावक्तिपचेतिक्तिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदा-
त्तत्वम् यद्वा महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छान्दसः। नूचिद्य ऋचितुनुचेत्यादिनादीर्घः। ससतामिव ष-
सस्वमे अस्माच्छत्रन्तादन्तोदात्तादपरस्याविभक्तेः शतुरनुमइत्युदात्तत्वम् इवेनविभक्त्यलोपः पूर्व-
पक्षप्रकृतिस्वरत्वंचेतिसमासः। अविदद्य विदूलाभे छन्दलिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि पुषादिद्यु-
षादीतित्रैरङ्गदेशः अङ्गामउदात्तः द्विचेतिनिवातप्रतिषेधः। द्रविणोदेषु द्रविणानिघनानिदवादी-
विद्रविणोवाःद्रुगतावित्यस्माव द्रुदक्षिण्यामिनभिनीनक्षप्रत्ययान्तोद्रविणशब्दः तस्मिन्क्षमण्यप-

पदेआतोनुपसर्गेकइतिकः पूर्वपदस्यसुगागमश्चान्दसः छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शस्यवे सं-
सुस्तुतौ यकि अनिदितामिति नलोपः ॥ १ ॥

१. हम महापुरुष इन्द्र के उद्देश से शोभनीय-वाद्य प्रयोग करते हैं और सेवाव्रती यजमान के घर शोभनीय-स्तुति-वाक्य प्रयोग करते हैं । इन्द्र ने असुरों के घन पर उसी तरह तुरत अधिकार कर लिया, जिस तरह सोमे हुए मनुष्यों के घन पर अधिकार जमाया जाता है । घनवाताओं को समीचीन स्तुति करनी चाहिए ।

दुरोअश्वस्यदुरइन्द्रगोरसिबुरोयवस्यवसुनइनस्पतिः ।

शिक्षानरःप्रदिवोअकामकर्शनःसखासखिभ्यस्तमिदंगृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य ।

वसुनः । इनः । पतिः । शिक्षाइनरः । प्रदिवः । अकामकर्शनः ।

सखा । सखिभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

इन्द्र त्वंअश्वस्यदुरोदातासि तथागोःपश्वदेदुरोदातासि तथायवस्ययवादेधान्यजास्य
दुरोदातासि वसुनःनिवासहेवोधनस्येनःस्वामीपतिःसर्वेषांपालयिता शिक्षानरःशिक्षातिर्दानकर्मा
शिक्षायादानस्यनेवासि प्रदिवःपुराणः प्रगतादिवोदिवस्यस्मिन्सतथोकःअकामकर्शनः कामान्
कर्शयतिनाशयतीतिकामकर्शनःनकामकर्शनः अकामकर्शनः अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्इवि-
र्दत्तवर्षांयजमानानांकामानभिमतफलप्रदानेनपूरयतीत्यर्थः सखिभ्यःसमानख्यानेभ्यस्तमिदंगृ-
णीमसिब्रूमहे ॥ दुरः दुदा-
श्वाने मन्दिवाशिमथितचिचक्यकिभ्यउरजिति विधीयमानउरभ्यत्ययोदुल्लवचनादस्मादपिप्र-
यति अतएवाकारलोपः । शिक्षानरः शिक्षाविद्योपादाने गुरोश्चहलइत्यकारमत्ययः वतष्टाप् षष्ठीस-
मासः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गृण्यदेकैयादिकः ज्वादीनां ह्रस्वेइतिह्रस्वत्वम् इ-
वन्तोमसिरितिमसेरिकारः ॥ २ ॥

२. इन्द्र ! तुम अश्व, गौ और यव आदि घान्य दान करो । तुम निवासहेतु, प्रभूत धन के स्वामी और रक्षक हो । तुम दान के नेता और प्राचीनतम देव हो । तुम कामना व्यर्थ नहीं करते, तुम धाजकों के सखा हो । उन्हीं के उद्देश से हम यह स्तुति पढ़ते हैं ।

शचीवइन्द्रपुरुकुत्तुमत्तमतवेदिदमभितभेकितेवसु ।

अतःसंगृम्याभिभूतआभरमात्वायतोजरितुःकाममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । इन्द्र । पुरुकुत् । तुमत्तम् । तव । इत् । इदम् ।

अ॒भितः । चे॒किते । वसु॑ । अतः । स॒मृ॒ष्ट्य॑ । अ॒भि॒भूते॑ । आ ।
म॒रु । मा । त्वा॒इ॒यतः । ज॒रितुः । का॒र्मम् । ऊ॒न॒यीः ॥ ३ ॥

शचीवः शचीविपश्चानाम हेइन्द्र शचीवः प्रशावन् पुरुकृतप्रभूतस्पृष्टवधादेः कर्तः शुभतमअति-
शयेन दीप्तिमन् अभितः सर्ववर्तमानं वसुधनं यदस्ति तदिदं तवेव तवैव स्वभूतमिति चेकिते भृगुमस्या-
भित्तायते अतः कारणात् धनसंगृह्यसम्पत्कृद्गृहीत्वा अभिभूतेशत्रूणामभिभवितः आभर अस्मभ्यमा-
हरदेहीत्यर्थः त्वायतः त्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः काममभिलाषमाकनयीः परिहीनमाकार्षीः पू-
रयेत्यर्थः ॥ शचीवः मनुवसोरु रितिरुत्वम् बाष्पिकमापबिताद्युदात्तत्वम् इतरेष्वष्टमिकं सर्वानुदात्त-
त्वम् न चामक्षितपूर्वमविद्यमानवदिति अविद्यमानवत्त्वम् नाम क्षिते समानाधिकरणे इति निषेधात् ।
चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यदन्ताद्वर्तमाने छिटिअमचेइति निषेधात् आम्पत्यमात्रावे सति छिटिआ-
र्धभातुक्त्वादतो लोप्यलोपौ । संगृह्य आभरेत्युभयत्र इग्रहोर्भस्छन्दसीति भन्वम् । त्वायतः त्वा-
मात्मन इच्छति शुभआत्मनः क्यच्पत्ययोजनरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्यत्वादेशः छान्दसमात्वं क्यज-
न्ताल्लटः शतृ तस्य अदुपदेशाल्लसार्वभातुकस्वरेणानुदात्तस्य एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् एकादेशस्व-
रोन्तरङ्गः सिद्धो भवदीति वक्तव्यमिति वचनात् तस्य सिद्धत्वे सति शतृनुमइत्यजादिविप्रक्तेरुदात्तत्व-
म् । कामं कमुकान्तौ इत्यस्माद्भावे घञ् कर्णात् तद्वन्तोदात्तत्वे प्राप्ते नृषादिपुषाठाद्याद्युदात्तत्वम् ।
ऊनयीः ऊनपरिहाणे चुरादिः लुङि णिश्चिदुसुम्भइति च्छेच्छादेशस्य नोनयति ध्वनयतीत्यादिना
प्रतिषेधः इत्यन्तर्हणेति सिचिवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

३. हे प्रशावान्, प्रभूतकर्मा और अतिशय दीप्तिमान् इन्द्र !
चारों ओर जो धन है, वह तुम्हारा ही है—यह हम जानते हैं । शत्रु-
विष्वंसी इन्द्र ! वही धन ग्रहण करके हमें लाभ करो । जो स्तोता तुम्हें
चाहते हैं, उनकी अभिलाषा व्यर्थ न करना ।

ए॒भिर्द्यु॒भिः॑ सु॒मनां॑ ए॒भिरि॒न्दु॒भिर्निरु॒न्धानो॑ अ॒म॒ति॒गोभि॑रा॒श्विना॑ ।
इ॒न्द्रेण॑ द॒स्युं द॒र्यन्त॑ इ॒न्दु॒भिर्पु॒तद्वे॒षसः॑ स॒मि॒पार॑भेमहि ॥ ४ ॥

ए॒भिः । द्यु॒भिः । सु॒मनाः । ए॒भिः । इ॒न्दु॒भिः । नि॒रु॒न्धा॒नः ।
अ॒म॒तिम् । गो॒भिः । अ॒श्विना॑ । इ॒न्द्रेण॑ । द॒स्युम् । द॒र्यन्तः ।
इ॒न्दु॒भिः । पु॒तद्वे॒षसः॑ । स॒म् । इ॒षा । र॒भेम॑हि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र एभिरस्माभिर्दक्षैर्द्युभिर्दिवैश्चरुपरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिस्तृभ्यदक्षैः सो-
मैश्चपीतस्त्वं अस्माकं अमर्तिदारिद्र्यगोभिस्त्वया दक्षैः पशुभिरश्विनाम्बयुकेन धनेन च निरुन्धानो-
निवर्तयन् सुमनाः शोभनमना भव वपमिन्दुभिरस्माभिर्दक्षैः सोमैः प्रीतिनेन्द्रेण दस्युं उपहापयितारं शत्रुं
वर्यन्तोर्हिसन्तः अतएव पुतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुकाभूत्वा इषा इन्द्रदत्तेनाग्नेन संरभेमहि संरब्धाभवे-

मसङ्गच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः शोभनमनोयस्य सोमनसीअलोभोषसीइत्पुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निरुन्धानः रुधिरावरणे स्वरितेत्वादात्मनेपदं असोरलोपइत्यकारलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमर्ति मन्तव्यामतिःऐश्वर्यं न मतिःअमतिः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना अश्वोस्मास्तीत्यश्विधनम् । मत्वर्थीयइनिः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ! इस प्रकार हृद्य और सोमरस से तुष्ट होकर गी और घोड़े के साथ धन दान कर और हमारा वारिद्वय दूर कर प्रसन्नमान हो जाओ । इस सोमरस से तुष्ट इन्द्र की सहायता से हम दम्पु को ध्वंस कर और शत्रुओं से मुक्ति प्राप्त कर अच्छी तरह अन्न भोगेंगे ।

समिन्द्ररायासमिषारभेमहिसंवाजेभिःपुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।

संदेव्याप्रमत्यावीरशुष्मयागोअग्रयास्वांवत्यारभेमहि ॥ ५ ॥ १५ ॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः ।

पुरुश्चन्द्रैः । अभिद्युभिः । सम् । देव्या । प्रमत्या । वीरशुष्मया ।

गोअग्रया । अश्ववत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेइन्द्र रायाधनेनवर्षसंरभेमहिसंगच्छेमहि तथाइषाअजेनसंरभेमहि तथावाजेभिर्बलैःसंरभेमहि कीदृशैर्वाजैःपुरुश्चन्द्रैःपुरुषांबहुनामाह्लादकैः अभिद्युभिःअभितोदीप्यमानैःकिञ्च देव्याद्योतमानायाप्रमत्यात्वदीययाप्रकृष्टबुद्ध्यासंरभेमहि कीदृश्यावीरशुष्मया वीरविशेषेणशत्रूणाक्षेपणसमर्थशुष्मबलंयस्याःसातथोक्ता गोअग्रयास्तोतृभ्योदानार्थमभे प्रमुत्तपषगावोयस्याःसातथोक्ता अश्ववत्या अश्वैरुपेतया ॥ राया ऊहिदमित्यादिनाविभक्तैरुदात्तत्वम् । पुरुश्चन्द्रैः इस्वाश्चन्द्रोत्तरपदमधेइतिमुट् भुत्वेनशकारः समासस्वरः । अभिद्युभिः अभिगताद्यौर्दीप्तिर्येषां अत्रदिश्वद्भोदीर्गिलक्षयतिअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देव्या उदात्तमणइतिविभक्तैरुदात्तत्वम् । प्रमत्या तादौचमितीविगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । उत्तरयोःबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सर्वश्वविभाषागोरितिगोअग्रयेत्यत्रप्रकृतिभावः । अश्ववत्या मधेसोमाश्वेन्द्रियेतिमनुपिदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ! हम धन, अन्न और आह्लावकर और दीप्तिमान् बल पावें । सुम्हारी प्रकाशमान सुमति हमारी सहायिका हो । वह सुमति धीर शत्रुओं का शोषण करे । वह स्रोताओं को गी आबि पशु और अश्व दान करे ।

षष्ठीश्चमाह—

तेत्वामदाअमदन्तानिहृण्वातेसोमासोहृत्रहृत्येपुसत्पते ।

यत्कारवेदशृत्राण्यप्रतिबर्हिष्मतेनिसहसाणिबर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः ।
वृत्रहृत्येषु । सत्सपते । यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति ।
बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः । ॥ ६ ॥

हेसत्यतेसत्वापालयितरिन्द वृत्रहृत्येषुवृत्रहननेषुनिमित्तभूतेषुसत्सपतेपूर्वोक्तमदाः मादकाम-
कृतःत्वात्वाममदन्अमदयन् बर्हिषामपयन् तानिपूर्वोक्तानिवृष्ण्यावृष्णःसेचनसमर्थस्मत्तवसम्बन्धी-
नित्तरुपुरोडाशादीनिहवीषित्वाममदन् तेसोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्चत्वाममदन् यत्तवदा कारवेस्तु-
पिकर्त्तवर्हिष्मतेयज्ञववेयजमानाय दशसहस्राणिअपरिमितानिवृत्राण्यारकाणिउपव्रज्यावानि
अप्रति शत्रुभिरप्रविगतस्त्वंनिबर्हयः न्यवधीःतदानीमितिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ वृष्ण्या शेच्छन्दसिब-
हुलमिविशोर्लोषः । बर्हयः बर्हयविर्हिंसाकर्मा लङि बहुलंछन्दस्पमाङ्गघोमेपीत्यङ्भावः शपःपि-
त्वादानुदात्तत्वे णिच्एवस्वरःशिष्यते महत्त्वयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

६. साधु-रक्षक इन्द्र । वृत्रासुर के वध के समय तुम्हारे
आमन्त्रदाता मन्त्रगण ने तुम्हें प्रसन्न किया था । धर्मक वृत्र ! जिस
समय तुमने शत्रुओं-द्वारा अप्रतिहत होकर स्तोता भीरु हृष्यदाता
यजमान के लिए इस हजार उपद्रवों का विनाश किया था, उस समय
विविध हव्य और सोमरस ने तुम्हें हृष्ट किया था ।

युधायुधमुपघेदेषिधृष्ण्यापुरापुरंसमिदं हंस्योजसा ।

नम्यायदिन्द्रसख्यापरावतिनिबर्हयो नमुचिर्नाममायिनम् ॥ ७ ॥

युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्ण्या । पुरा । पुरम् ।
सम् । इदम् । हंसि । ओजसा । नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या ।
परावति । निबर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र धृष्ण्यापरावतिर्धर्मकस्त्वं युधायुधेनसम्बद्धंयुधंयुद्धंउपघेदेषित्तैवगच्छसि सर्व-
दायुजशीलोभवसीत्यर्थः घेतिपदपूरणः शत्रूणामसुराणांपुरापरेणनगरेणसहस्रदंपुरोवतिपुरंरानुन-
मरंओजसावलेनसंहंसिसम्यक्विनाशयसिशत्रूणांपुराप्यभैत्सीरित्यर्थः हेइन्द्र त्वंनम्याशत्रुकुन-
मनशीलेनसत्त्मासहायभूतेनवज्रेणपरावतिदूरदेशेनमुचिर्नाम अनयासंज्ञयापसिद्धंमायिनंमाया-
यिनमसुरंयद्यस्माच्चिबर्हयः नितरामर्हिंसीः अतस्त्वमेवंस्तूयसइत्यर्थः ॥ युधा युधसम्बन्धारे सम्पदा-
दिठक्षणाभावेकिप् सापेकावइतिविभक्तकेरुदात्तत्वम् । एषि इण्गतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । धृष्ण्य-
यात्रिपृषामागत्ये प्रसिद्धिधृषिषिक्षिपेःकुरितिक्रुःप्रत्ययः किच्वाहुणाभावः सृषांसृजुगितिसौर्या-
वादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरा पृषाळनपूरणयोः पूरयतिराज्ञायप्रिमत्तानीति किच्चेतिक्लिप्

उदोक्ष्यपूर्वस्येत्युत्वम् सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । हंसि हन्तेर्लुटिसिपिअदादित्वाच्छपोलु-
किनम्यापदान्तस्यसलीत्यनुस्वारः । नम्या णमप्रहत्वे औणादिकप्रत्ययः सुपांस्तुलुगितितृती-
भायाद्वचदेशः टिलोपः । सख्या शेषोध्यसखीतिविसंज्ञाप्रतिषेधाज्जाभावाभावेयणादेशः । नमु-
चि इन्द्रेणसहमुञ्चनमुञ्चतीतिनमुचिः औणादिकःकिःप्रत्ययः नभाणनपादित्यादिनानभःप्रकृति-
भावः नञ्जनगतिर्नचकारकमितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मा-
पिनं मायाशब्दस्यघोसादिपुपाठात् मत्वर्थीयइति ॥ ७ ॥

७. इन्द्र । तुम शत्रुओं के ध्वंशकारी हो । तुम युद्धान्तर में आते
हो । तुम बल से एक नगर के बाद दूसरे नगर का ध्वंस करते हो ।
इन्द्र । तुमने, दूर देवा में, वज्र सहायता से नमुचि नामक मायावी
का वध किया था ।

त्वंकरंअमुतपर्णयंवधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्यंवर्तनी ।

त्वंशतावंगृदस्याभिनत्पुरोनानुदःपरिपूताऋजिष्वना ॥ ८ ॥

त्वम् । करंअम् । उत । पर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिःग्वस्यं ।

वर्तनी । त्वम् । शता । वंगृदस्य । अभिनत् । पुरः । अननुदः ।

परिपूताः । ऋजिष्वना ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंकरंजेतत्संज्ञकमसुरं उतअपिचपर्णयंपतन्नामानमसुरंच अतिथिग्वस्यपतत्संज्ञ-
स्वरान्नभ्योजनाय तेजिष्ठया अतिशयेनतेजस्विन्यावर्तनीवर्तन्याशत्रुपेरणकुशलयाशुचया वधीः
हतवानसि तथाअननुदः अनुपश्चात् द्यतिस्वण्दयतीत्यनुदोनुचरः तादृशानुचररहितः एकएवत्वं
ऋजिष्वना एतत्संज्ञेन राज्ञापरिभूताःपरितोवष्टब्धाः शताशतानिशतसंख्याकाः वङ्गदस्यए-
वत्संज्ञस्यासुरस्यपुरः पुराणि नगराणि अभिनत् विभिदिषे ॥ वधीः हन्तेर्लुटि सिपि लुटिचेतिव-
चदेशः तस्यादन्त्वाहुश्चभावः अतएवानेकाचत्वादिप्रतिषेधाभावः इट्ईटीतिसिचोलोपः । ते-
जिष्ठया तेजस्रश्चादस्मापामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्यादातिशायनिकेइष्टनिबिन्मतोर्लुगि-
तिविनोक्तुक् टेरितिटिलोपः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । वर्तनी वृत्यन्तेप्रेथन्तेऽनयेतिवर्तनी करणेल्पुट्
टित्त्वावङ्गीप् सुपांस्तुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अभिनत्
भिदिर्विदारणे छलिसिपिरुधादित्वावभम् इतच्चेतीकारलोपः हल्ङ्घाभ्यश्चविसकारलोपः ।
अननुदः दोधवस्वण्दने आदेचइत्यात्वम् आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः नास्त्यनुदोस्येतिबहुव्री-
हौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् संहितायांदीर्घश्छान्दसः । परिपूताः पूषेरणे कर्मणि
निष्ठा मविरमन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. हमने अतिबिम्ब नाम के राजा के लिए करंअ और पर्णय
नामक असुरों को, तेजस्वी क्षत्रुनाशक अस्त्र से, वध किया था ।
अनन्तर तुमने अनेके ऋजिष्वान् नामक राजा के द्वारा चारों ओर
वेष्टित वंगुह नामक असुर के गतसंख्यक नगरों की छद्मिष्ठ किया था ।

नवमीशृचमाह—

त्वमेताज्जनराज्ञोद्दिशान्वन्धुनामुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिसहस्रानवतिनवश्रुतोनिचक्रेणरथ्यादुष्पदादृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनराज्ञः । द्विः । दश । अन्धुना । सुश्रवसा ।

उपजग्मुषः । षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि ।

चक्रेण । रथ्या । दुःस्पदा । अदृणक् ॥ ९ ॥

इहन्द्र श्रुतोनिश्रुतः प्रख्यातत्वं दिदेश विंशतिसंख्याकान्अन्धुना बन्धुरहितेनसहायरहितेन
सुश्रवसाएवत्संज्ञकेनराज्ञायुद्धार्थमुपजग्मुषः उपगतवतः एतानेवंविधान्जनराज्ञोजनपदानाम-
भिपवीन् षष्टिमित्यादिनावेनाराज्ञामनुचरसंख्योप्यवे षष्टिसहस्रा सहस्राणांषष्टि नवतिनव
नवसंख्योत्तरानवति ताच्चाज्ञैदृक्संख्याकान् अनुचरांश्चरथ्यसम्बन्धिनादुष्पदादुष्पदने-
नशत्रुभिः प्राप्नुमशक्येनेत्यर्थः ईदृशेनचक्रेणन्यदृणकून्यवर्जयः त्वांस्तुतवतःसुश्रवसोजयार्थं
त्वभाग्यतदीयानशत्रून्जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः समासान्तविधेरनित्यत्वावदृष्यत्ययाप्रावः
राजनराज्दोराजृदीषावित्यस्मात्कनिन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः रुदुत्तरपदमरुद्विस्वरत्वेनसपृथ-
ष्यते । अन्धुना गम्भूम्यामित्युत्तरपदान्वोदात्तत्वम् । सुश्रवसा शोभनंश्रवोच्यस्य आद्युदा-
त्तञ्चच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपजग्मुषः गमेल्लिटःकस्यः शसिभ्रसंज्ञायांवसोःसम्प्रसार-
णमिति सम्प्रसारणम् परपूर्वत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपःशासिबसिषसीनांचेविषत्वम् रुदुत्तर-
पदमरुद्विस्वरत्वेनकसोरेवस्वरःशिष्यते । रथ्या रथस्येदंरथ्यं रथाद्यदित्यय यतोनावइत्याद्यु-
दात्तत्वम् सुपांसुलुगितिबिभ्रकेराकारः । दुष्पदा पदगतौ ईषदुःसुभितिसल्लु लितीतिप्रत्ययातू-
र्वस्योदात्तत्वम् पूर्ववद्विभ्रकेराकारः । अदृणक् वृजीवर्जने रौषादिकः लङ्मध्यमैकवचनेहल्-
ङ्ग्यान्त्यइतिसिचोऽलोपः चोःकुरितिकृतम् ॥ ९ ॥

१. असहाय सुमथा नामक राजा के साथ युद्ध करने के लिए जो
बीस नरपति और उनके साथ हजार भिन्यानवे अनुसर आये थे, प्रसिद्ध
हन् । तुमने शत्रुओं के अलङ्घ्य चक्रों-द्वारा उनको पराजित किया था ।

दशमीशृचमाह—

त्वमाविधसुश्रवसंतवोतिभिस्तत्रामभिरिन्द्रतूर्वयाणम् ।

त्वमस्मैकुत्समतिथिष्वमायुमहेराज्ञेयूनेअरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आविध । सुश्रवसम् । तव । कुतिः । तव । आमं । इन्द्र ।

तूर्वयाणम् । त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिष्वम् । आयुम् ।

महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वंवोतिभिः त्वदीयैःपालनैः सुश्रवसंपूर्वोक्तं राजानमाविधररक्षिथ तथातूर्वयाणमे-
वनामानंराजानं तवत्रामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैःपालकैर्वलैराविधेतिशेषः किञ्च त्वमहेमहतेयूने
वरुणायास्मैसुश्रवसेराज्ञेकुत्सादींस्त्रीत्राज्ञःअरन्धनायःवशमनयः रभ्यतिर्वशगमनइदियास्कैः ॥
त्रामभिः त्रैदृपालने आदेचइत्यात्वम् आतोमनिजिविमनिन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अरन्धनायः
रन्धनं वशीकरणं करोति रन्धनयति तत्करोतीतिणिच् इष्टवर्णौप्रातिपदिकस्येतीहवद्भावात्तुटि-
ओपः उक्तिसिपिदीर्घश्छान्दसः॥ १०॥

१०. तुमने अपनी रक्षा-शक्ति के द्वारा सुश्रवा राजा की रक्षा की
थी। तूर्वयान राजा को अपनी परित्राण-शक्ति द्वारा बचाया था। तुमने
कुत्स, अतिथिग्व और आयु राजाओं को महान् युधक सुश्रवा राजा
के अधीन किया था।

यउट्वीन्द्देवगोपाःसखायस्तेशिष्वतमाअसाम ।

त्वांस्तोषामत्वयासुवीराद्राधीयआयुःप्रतरंदधानाः ॥ ११॥ १६॥

ये । उ॒त् । ऋचिं । इन्द्र । दे॒व॒गो॒पाः । सखा॑यः । ते । शि॒व॒त॒माः ।
असा॑म । त्वा॒म् । स्तो॒षाम् । त्वया॑ । सु॒वी॒राः । द्रा॒धी॒यः । आयुः॑ ।
प्र॒त॒रम् । द॒धा॒नाः ॥ ११ ॥ १६ ॥

हेइन्द्र येषां उट्विउट्वेयज्ञसमाधौवर्तमानाःदेवगोपाःदेवैःपालिताःवेतवसखायःसखिवदत्य-
न्तंप्रियाः अतएवशिष्वतमाअसाम अविशयेनकल्पाणाअभूय तेषांयज्ञसमाभ्युत्तरकालमपित्वां
स्तोषामस्त्वयाम अस्माभिःस्तुतेनत्वयासुवीराः शोभनपुत्रवन्तःसन्तःद्राधीयोविशयेनदीर्घमायुर्जी-
वनंप्रकरंमरुहतरंयथाभवतितथावधानाःधारयन्तोभूयास्म ॥ देवगोपाः देवगोपायेषां बहुमीहौ-
पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । असाम असन्भुवि लुङर्थेऽलोटिआडुत्तमस्यपिञ्चेतिपिद्वद्भावात्पिञ्चङिजे-
विङित्वाभावे असोरछोपइत्यकारलोपाभावः पित्वादेवतिङोनुदात्तत्वम् धातुस्वरःशिष्यते । स्तो-
षाम स्तौतेऽलोटि सिबहुल्लेटीतिबहुलग्रहणावलोट्यपिसिप् तस्यपित्वाद्गुणः । सुवीराः वीरवीर्यौ-
षेत्पुत्रपदाद्युदात्तत्वम् । द्राधीयः दीर्घशब्दादीयस्यनिप्रियस्थितेत्यादिनाद्राघादेशः नित्वादाद्यु-
दात्तत्वम् । प्रतरम् प्रशब्दात्तरपि अमुचच्छन्दसीत्यद्रव्यप्रकर्षेअमुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणानो-
दात्तत्वम् । दधानाः दधवेः शानचि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. इन्द्र ! तुम्हारे मित्ररूप हम यज्ञ-समाप्ति से विश्रमान हैं।
हम देवों-द्वारा पालित हुए हैं। हम मङ्गलमय हैं। हम तुम्हारी
स्तुति करते हैं। तुम्हारी कृपा से हम शोभनीय पुत्र पावें और उत्तम
रूप से दीर्घ जीवन धारण करें ।

मानइत्येकादशार्चचतुर्थसूक्तम् षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादशसिद्धिभः शिष्टाः सप्तजगत्पः सन्ध-
कृषिः इन्द्रो देवता तथा चानुकान्तम्—मानो न्यात्रिष्टुषष्ट्यष्टमीनवमो चेति अतिरात्रे प्रथमपयसि-
च्छावाकशसे इदं सूक्तं तथा च सूत्रितम्—मानो अस्मिन्मघवन्निन्द्रपितृभ्यस्तुतो मदायेति याज्येति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

मानो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वं हंसि नहि ते अन्तःशर्वसः परीणशो ।
अर्कन्दयो नद्यो रोरुवद्वना कथानक्षोणी भियसा समारत ॥ १ ॥

मा । नः । अस्मिन् । मघवन् । पृत्स्व । अंहंसि । नहि । ते । अन्तः ।
शर्वसः । परिणशो । अर्कन्दयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा ।
न । क्षोणीः । भियसा । सम । आरत ॥ १ ॥

हेमघवन् घनवन्निन्द्र अस्मिन्परिदृश्यमाने अंहंसिपापे पृत्स्वपृत्तनाष्टपापफलभूतेषु सङ्क्रमे-
षु नोऽस्मान्मापक्षेप्सीरिति शेषः यस्मात्तेन वशवसो बलस्यान्तोवसानं परीणशोपरितो व्याप्तं न हि श-
क्यते सर्वोपि जनस्त्वदीयं बलं अतिक्रामितुं न शक्नोतीत्यर्थः तस्मात्त्वं अन्तरिक्षे वर्तमानो रोरुवद्व-
त्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यो नदीः वना तत्सम्बन्धीन्पुदकानि चाकन्दयः शब्दयसि क्षोणीः क्षोण्यः क्षो-
णीविपुधिबीनाम् षड्पलसितास्रयोलोकाः भियसा त्वद्भयेन कथा कथं न समारतसङ्गच्छन्ते त्वदी-
यं बलमवलोक्य त्रयोपिलोका विन्यसीति भावः ॥ पृत्स्व पदादिषु मांस्त्रुत्स्नानामुपसंख्यामिति पृ-
त्तनाशब्दस्य पृद्भाषः । परीणशो नशविभ्यां शिकर्मा कृत्यार्थे तथैकेनितिकेन प्रत्ययः नित्वादाद्यु-
दात्तत्वम् निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । नद्यः द्वितीयार्थे प्रथमा । रोरुवद्व रुशब्दे यङ्त्वन-
न्ताद्धटः शब्दः अदादिवच्चेति वचनाच्छपोलुक् शतुर्लित्वाद्गुणाभावेऽबळादेशः नाभ्यस्ताच्छतुरि-
ति नुमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । कथा थाहेतौ चच्छन्दसीति किमशब्दात्स-
कारवचनेन याप्रत्ययः तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमःकइति कादेशः । आरत ऋग्वौ समोगम्युच्छी-
त्यात्मनेपदं छान्दसेर्बर्तमाने लङि अवाधित्वाच्छपोलुक् सस्पादादेशः अडागमो वृद्धिश्च ॥ १ ॥

१. मघवन् ! इस पाप में, इस युद्ध-समुदाय में, हमें नहीं
अक्षेप करना; क्योंकि तुम्हारे बल की अनन्तता है। तुम अन्तरीक्ष
में रहकर और अत्यन्त शब्द कर नदी के बल को शब्दायमान करते
हो। तब फिर पृथिवी क्यों न भय पावे ?

अर्चाशक्राय शक्तिने शचीवते शृण्वन्तमिन्द्रं मह्यं अभिष्टुहि ।
यो हृण्वना शर्वसा रोरुवसी उमेव पाह्वत्वा ह्वभो न्युजते ॥ २ ॥

अर्चं । शक्रायं । शाकिने । शचीं वते । शृण्वन्तम् । इन्द्रम् । मह्यन् ।
अभि । स्तुहि । यः । धृष्णुना । शर्वसा । रोदसी इति । उभे इति ।
वृषा । वृषत्वा । वृषभः । निःशृजते ॥ २ ॥

हेअध्वर्यो शाकिनेशक्तियुक्तायशचीवतेप्रज्ञावतेशक्रायेन्द्रायार्चं एवंविधमिन्द्रं पूजय किञ्च
स्तुवीः शृण्वन्तंसमोचीनेयंस्तुतिरिति जानन्तमिन्द्रं मह्यन् पूजयन् अभिष्टुहि अभिमुख्येन तस्य
स्तोत्रं कुरु यइन्द्रः धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शर्वसा वलेन उभे रोदसी द्यावा पृथिव्या न्यृजते नितरां प्र-
साधयति ऋजतिः प्रसाधनकर्मैतियास्कः । सइन्द्रः वृषासेचनसमर्थः वृषत्वा वृषत्वेन अनेनैव सेच-
नसामर्थ्येन वृषभो वर्षिताकामानां यद्वा वृष्ट्युदकानाम् ॥ अर्चं शपः पित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः अ-
चोतस्तिष्ठति दोर्वत्वम् । शाकिने शक्तिः शक्रः शक्रशक्तौ भावे षञ् मत्वर्थी यइनिः क्रियाग्रहणं-
कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिष्टुहि स्तोत्रे दादित्वाच्छपोलुक् उपसर्गास्तुनोदी-
तिषत्वम् हुनादुरितिष्टुत्वम् । वृषत्वा मुष्पांस्तुलुगिति विभक्तेराकारः । न्यृजते ऋजिभृजीभर्जने इ-
दित्त्वानुम् शपिप्रोत्तेव्यत्ययेन शः ॥ २ ॥

२. शक्तिशाली और बुद्धिमान् इन्द्र को पूजा करो । वह स्तुति
सुनते हैं । उनकी पूजा करके स्तुति करो । जो इन्द्र शत्रुजयी बल
के द्वारा द्युलोक और पृथिवीलोक को अलंकृत करते हैं, वे वर्षा-
धियाता हैं, वर्षण-शक्ति-द्वारा धृष्टि दान करते हैं ।

वृषीयामृचमाह—

अर्चां दिवे बृहते शूष्यं वचः स्वक्षत्रं यस्य वृषतो धृषन्मनः ।
बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभोरथो हिषः ॥ ३ ॥
अर्चं । दिवे । बृहते । शूष्यम् । वचः । स्वक्षत्रम् । यस्य । धृषतः ।
धृषत् । मनः । बृहत् श्रवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः ।
हरिभ्याम् ॥ वृषभः । रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

हेस्तोतः दिवेदीप्ताय नृहते महते इन्द्राय शूष्यं शूषमिति सुखनाम वज्रसाधुशूष्यं वा इशं स्तुति-
क्षणं वचः अर्चलञ्चारय यस्येन्द्रस्य वृषतः शत्रून् धर्षयतः स्वक्षत्रं स्वभूतबलवत् मनोवृषत् धृष्टं भवति
हिषः सहि तस्त्विन्द्रः बृहच्छ्रवाः भभूतयशः असुरः शत्रूणां निरसिता यद्वा असुः प्राणो बलं वात-
द्वाव रोमत्वर्थीयः अथवा असवः प्राणाः तेन चापोलक्ष्यन्ते प्राणावा आपहति श्रुतेः । तानरातिददा-
तीत्यसुरः बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता हरिभ्यामश्वान् पुरस्कृतः पूजितः वृषभः कामानां वर्षिता र-
थोरहणशीलः ॥ शूष्यं वज्रसाधुरिति यत् सर्वविषयच्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति यतो नापइत्याद्युदा-

ज्ञत्वाभावेतिस्वरितइतिस्वरितत्वम् । धृषतः अिधृषामागत्ये व्यत्ययेनशः शत्रुरनुमद्विविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । बृहच्छ्रुवाः बृहच्छ्रुवोयस्य नहुनीहौपूर्वपदपठतिस्वरत्वम् । असुरः असुरक्षेपणे असे-
रुरनित्युरन्यत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । बहूणां सुषांसुलुगिति विभक्तेराकारः । पुरः पूर्वाधरे-
त्यादिनाजसिप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥ ३ ॥

३. जो इन्द्र शत्रुजयी और अपने बल में वृद्धमाना है, उम्हों महान्
और दीप्तिमान् इन्द्र के उद्देश से सुल्लकर स्तुति-वाक्य उच्चारण
करो; क्योंकि इन्द्र प्रभूत-यशःशाली और असुर अर्थात् बलशाली है ।
इन्द्र शत्रुओं को दूर करते हैं । इन्द्र अश्व-द्वारा सेधित, अभीष्टवर्षों
और वेगवान् हैं ।

त्वंदिवोर्बृहत्तः सानुकोपयोवत्सनाधृषताशंवरंभिनत् ।

यन्मायिनोव्रन्दिनोमन्दिनाधृषच्छितांगमस्तिमशनिपृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वम् । दिवः । बृहत्तः । सानु । कोपयः । अव । त्सना । धृषता ।
शम्बरम् । भिनत् । यत् । मायिनः । व्रन्दिनः । मन्दिना । धृषत् ।
शितान् । गमस्तिम् । अशनिम् । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंबृहतोमहतोदिवोधुलोकस्यसानुसमुच्छ्रितंउपरिप्रदेशंकोपयः अकम्पयः धृषताश-
शूषांघर्षयित्रा त्सनाआत्मनास्वयमेवशंवरंरतत्संशमसुरंअवाभिनत् अवधीः यत्सदाव्रन्दिनः
शत्रुनजेतुंघृषद्भावंप्राप्तान् यद्वा वृन्दंसमूहः असुरसमूहवतोमायिनोमायाविनोसुरान्मन्दिनाहृष्टेन
धृषत् धृषतामागत्यंभ्रामुवतामनसायुक्तस्त्वंशितांतीक्ष्णीकृतांगमस्तिहस्तेनगृहीतां यद्वा गमस्ति-
रितिरस्मिनाम तद्वतींअशनिंवज्रंधृतवन्त्यसितान्सुरान्जेतुंपृतनारूपेणेच्छसितान्प्रतिमेरयसीत्यर्थः
यदानींबृहतोदिवः सानुकोपयइतिपूर्वेणान्वयः ॥ कोपयः कुपकोपे ण्यन्ताहृङि बहुलंछन्दस्यमा-
हृचोगेपीत्यङ्गभावः । त्सना मन्त्रेष्वह्यादेरात्मनइत्याकारलोपः । धृषत् सुषांसुलुगितितृतीयाया-
लुक् । शितां शोवनूकरणे निष्ठायां शाब्दोऽन्यतरस्यामितोकारादेशः । पृतन्यसि पृतनाशब्दा-
त्सुपआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्तलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ! तुमने महान् आकाश के ऊपर का प्रवेश कम्पित किया
है; तुमने अपनी शत्रु-विध्वंसिनी क्षमता के द्वारा शम्बर असुर
को वध किया है । तुमने हृष्ट और उल्लसित मन से तीक्ष्ण और रश्मि-
युक्त वज्र को बलबद्ध मायावियों के विरुद्ध प्रेरित किया है ।

निघट्टणक्षिंश्वसनस्यमूर्धनिशुष्णस्थचिद्व्रन्दिनोरोरुवृद्धना ।

प्राचीनेनमनसाबहूणावतायद्यद्याचित्कृणवःकस्वापरि ॥ ५ ॥ १७ ॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुष्णस्य । चित् ।
 व्रन्दिनः । रोरुवत् । वना । प्राचीनेन । मनसा । बर्हणावता ।
 यत् । अथ । चित् । रुणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेन्द्र त्वं रोरुवत्मेघैरत्यर्थं शब्दयन् श्वसनस्य अन्तरिक्षे श्वसितीति श्वसनोवायुः तस्य व्र-
 न्दिनः स्वकिरणैराजफलादीन् धृदूभावं प्रापयतः शुष्णस्य चित्तरसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्धन्यु-
 परिप्रदेशे वनावनान्युदकानि यद्यस्माच्च वृणक्षि आवर्जयति प्रापयसीत्यर्थः वायुना सूर्यकिरणैश्च वृ-
 ण्या आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यन्ते तदेवावस्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते प्राचीनेन मकर्वेण
 गङ्गा अपराङ्मुखेनेत्यर्थः बर्हणावता निबर्हयतीति वधकर्ममुपाठात् बर्हणाशत्रूणां हिंसा तद्वता एवं-
 भूतेन मनसा युक्तस्त्वं यद्यस्मात् अद्या चित् अद्यापि रुणवः धर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमान्न सानवस्थाप-
 यसि वर्षांस्तु च वर्षयसि यस्मादेतत्कुरुष्वेतस्मात्कारणात् त्वात्वाप्युपरिकोवर्त्तते न कोपीत्यर्थः अ-
 तस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणक्षि वृजीवर्जने रौधादिकः शपः पिस्वाद्नुदात्तत्वे विकरणस्वरः
 यद्गुचयोगादनिघातः । प्राचीनेन प्रपूर्वादञ्जतेः कृत्विगित्यादिना किनि अनिदितामिति नलोपः वि-
 भावाच्चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थेऽस्यः स्वस्थेनादेशः अवस्यत्यकारलोपे चावितीदीर्घत्वम् स्वप्रत्ययस्य
 सति शिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेन कारजदात्तः । अद्या चित् निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । रुणवः
 रुविर्हिसाकरणयोश्च इदित्वान्नुम् लेटिसिप्यङ्गमभः धिन्वि रुणव्योरचेत्युप्रत्ययः वकारस्याका-
 रादेशश्च वस्यालोपोपेक्षति स्थानि वद्भावाद्ब्रूषघमुणाभ्रवः गुणावादेशौ आगमानुदात्तत्वे विकर-
 णस्वरः । व्रन्दिनः अश्वनिरुक्तम्—मन्दीवन्दते धृदूभावं कर्मणो निवृणक्षि यच्च श्वसनस्य मूर्धनि शब्द-
 कारिणः शुष्णस्यादित्यस्य शोषयितुरोरुपमाणो वनानीति वाधनानीति वेति । धनानीति पक्षे मेघ-
 स्य धनानीति व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ! तुमने मेघ-गर्जन-द्वारा शब्द करके वायु के ऊपर
 और जल-शोषक तथा जल-परिपाककारी सूर्य के मस्तक पर जल
 वर्षण किया है । तुम्हारा मन अपरिवर्तनशाली और शत्रु विनाश
 परायण है । तुमने आज जो काम किया है, उससे तुम्हारे ऊपर कौन
 है ? अर्थात् तुम्हारे ऊपर कोई नहीं—तुम्हीं सर्व-श्रेष्ठ हो ।

परीष्टवमाह—

त्वमाविधनयितुर्वशं यदुत्वं तुर्वीति वृष्यं शतक्रतो ।
 त्वं रथमेतं शंकृत्येधने त्वं पुरो न धर्तिर्दमयोनव ॥ ६ ॥

त्वम् । आ॒वि॒थ । न॒र्यम् । तु॒र्व॒शम् । य॒दुम् । त्वम् । तु॒र्वी॒तिम् ।
व॒प्यम् । श॒त॒क्र॒तो इति॑ शत॒ऽक्र॒तो । त्वम् । र॒थम् । ए॒त॒शम् ।
क॒ल्ये । ध॒ने । त्वम् । पु॒रः । न॒व॒तिम् । दं॒भ॒यः । न॒व ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंनर्यादींस्त्रोत्राज्ञाः आविथररक्षिथ तथाहेशतक्रतोयदुविधकर्मन्तदुविधपञ्चत्वा त्वं
वप्यवप्यकुलजंतुर्वीतिंनुर्वीतिनामानंराजानंआविथेत्येव अपिच त्वंरथंरहणस्वभावमेतत्संज्ञार्थं
एतशंप्रत्ययसंज्ञकंधनेधननिमित्तेसङ्गामेकल्येकर्तव्येसतिआविथेत्येतिशेषः यद्वा पूर्वोक्तानांराज्ञारथं
एतशइत्यम्बनाम एतशमम्बंररक्षितेतियोज्यम् तथा त्वंशम्बरस्यनवतिंनव नवोत्तरनवतिसंख्या-
काः पुरः पुराणिदम्भयः व्यनीनशः ॥ एतशं एतिगच्छतीत्येतशः इण्गवौ इणस्त्वशन्त्वशमुनावि-
वितशन्प्रत्ययः गुणः । कल्ये कर्तव्येइत्यस्यशब्दस्यवर्णविकारःपृषोदरादित्वात् ॥ ६ ॥

६. तुमने नर्य, तुर्वश और यदु नाम के राजाओं की रक्षा की है ।
शत-यज्ञकर्त्ता इन्द्र ! तुमने वप्य-कुलोद्भव तुर्वीति नाम के राजा की
रक्षा की है । तुमने रथ और एतश ऋषि की, आवश्यक धन के लिए
संग्राम में रक्षा की है । तुमने शम्बर के निन्दानवे नगरों का विनाश
किया है ।
सप्तमीपञ्चमाह—

स॒ध॒रा॒जा॒स॒त्प॒तिः॑ शू॒शु॒व॒ज्ज॒नो॑रा॒त॒ह॒व्यः॑प्र॒ति॒यः॑शा॒स॒मि॒न्व॒ति ।
उ॒क्था॒वा॒योअ॒भि॒गृ॒णाति॑रा॒ध॒सा॒दानु॑र॒स्मा॒उ॒प॒रा॒पि॒न्व॒ते॒दिवः॑ ॥ ७ ॥

सः । घ । राजा । सत॒ऽप॒तिः । शू॒शु॒व॒त् । ज॒नः । रा॒त॒ह॒व्यः ।
प्र॒ति । यः । शा॒स॒म् । इ॒न्व॒ति । उ॒क्था । वा । यः । अ॒भि॒ऽगृ॒णाति॑ ।
रा॒ध॒सा । दानुः । अ॒स्मै । उ॒प॒रा । पि॒न्व॒ते । दि॒वः ॥ ७ ॥

सप्तसत्सज्जनो जातो राजा राजमानः सत्पतिः सत्तांपालयितायजमानः शूशुवद् आत्मा-
नंबर्धयति यइन्द्रं पतिरातहव्योदत्तहविष्कः सन् शासंइन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा वस्यस्तुतिंइ-
न्वतिव्याप्नोति उक्थावा उक्थानिशस्त्राणिवा यःस्तोवाराधसाहविलक्षणेनाब्जेनसहाभिगृणाति
तस्याभिमुखीकरणायशंसतिअस्मैस्तोत्रेदानुरभिमतफलप्रदावेन्द्र उपरा उपरान्मेघान् उपरइति
मेघनाम सद्यस्केनैवंनिरुक्तः—उपरउपलोभेधोभवतिउपरमन्तेस्मिन्नप्राण्युपरवाआपइतिवेति ।
तान्मेघान् दिवःसकाशातिन्वते सेचयति दोग्धीतिपादत् ॥ घ ऋचितनुषेत्यादिनादीर्घः । सत्प-
तिः सत्तांपतिःसत्पतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । शूशुवद् दुःशोम्भिगतिवृद्धयोः
प्यन्दाहृतमानेऽङ्घ्रिचुरहादेशे संग्रसारणंसम्यसारणाश्रयंचवलीयइत्यन्तरङ्ग्यपिबृह्यादिकंवाधि-

त्वा णौचसंश्चङ्गेरितिसम्प्रसारणं संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्बृद्ध्यभावेद्विर्वचनादि उवडादेशः ।
 रातहव्यः बहुषीहौर्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शासं शासुअनुशिष्टावित्यस्मान्नावेधञि कर्षात्त्वद-
 त्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्दृष्टव्यः सहाकृतिगणइत्युक्तम् यद्वा शंसुस्तुता-
 वित्यस्माद्धञिव्यत्ययेनलोपः । इन्वति इधिव्यामौ शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यदुत्तयोगा-
 दनिघातः । अभिगृणाति मृशब्दे क्रैयादिकः प्वादीनां ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् तिपःपित्वादनुदा-
 त्तत्वेविकरणस्वरः पूर्वधनिघाताभावः । उपरा सुषांस्तुतिशसःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पिन्वते
 पिविमिविणिविसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

७. जो इन्द्र को हव्य दान करके इन्द्र की स्तुति का प्रचार करते हैं
 अथवा हव्य के साथ मंत्र का पाठ करते हैं, वे ही स्वराज करते हैं,
 साधु-रक्षा करते हैं और अपने को धर्जन करते हैं । फलवाता इन्द्र उन्हीं
 के लिए आकाश से मेघ-जल का वर्षण करते हैं ।

असंमंक्षत्रमसमामनीपाप्रसोमपाअपसासन्तुनेमै ।

येतइन्द्रददुषोवर्धयन्तिमहिंक्षत्रंस्थविरंवृष्यं च ॥ ८ ॥

असंमम् । क्षत्रम् । असंमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा ।
 सन्तु । नेमै । ये । ते । इन्द्र । ददुषः । वर्धयन्ति । महि । क्षत्रम् ।
 स्थविरम् । वृष्यम् । च ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यक्षत्रं बलमसमं न केनचित्समं सर्वाधिकमित्यर्थः तथा मनीषाबुद्धिश्च असमा न क-
 स्यापि बुद्ध्या समाना सर्ववस्तुविषयीकरोतीत्यर्थः नेमइति सर्वनामशब्दएतच्छब्दसमानार्थः ने-
 मेपतेसोमपाः सोमस्यपातारोयजमानाः अपसाकर्मणाप्रसन्तुप्रबुद्धाभवन्तु हेइन्द्र तेतवददुषोहविर्द-
 त्तवन्तोयेत्यदीर्यमहिमहत् क्षत्रं बलं स्थविरं स्थूलं प्रबुद्धं वृष्यं वृषत्वं पुंस्त्वं च वर्धयन्ति प्रबुद्धं कुर्वन्ति
 यद्वा ददुषः यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवत्स्ववेति योजनीयम् । नेमे सर्वनामत्वाज्जसः शीघ्रावे-
 गुणः त्वसमसिमनेमेत्यनुजानीतिसर्वानुदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ददुषः ददातोर्लटः
 कस्रः जसो व्यत्ययेन शसादेशः सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं च बलीयदिति इडागमात्पूर्वमेव सम्प्र-
 सारणं शास्तिवसिधसीनां चेतिषत्वम् प्रत्ययस्वरः । महि-महेरौणादिकश्च प्रत्ययः । स्थविरं
 अजिरशिशिरेत्यादिनातिष्ठतेः किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र का बल असुल है, उसकी बुद्धि भी असुल है । जो तुम्हें
 हव्य दान करके तुम्हारा महान् बल और स्थूल पौरुष बढ़ाते हैं, वही
 सोमपायी लोग यज्ञ-कर्म-द्वारा प्रबुद्ध हों ।

तुभ्येदेते बहुला आद्रिदुग्धाश्च मूषदश्च मसाइन्द्रपानाः ।

व्यंशुहितर्पया काममेषामथा मनोवसुदेया यरुष्य ॥ ९ ॥

तुभ्यं । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिदुग्धाः । चमूदसर्दः । चमूसाः ।
इन्द्रपानाः । वि । अभुहि । तर्पय । कामम् । एषाम् । अर्थ । मनः ।
वसुदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तुभ्येतुभ्यमेव चमसाः चम्यन्ते प्रदयन्त इति चमसाः सोमाः एते सोमास्त्वदर्थं सम्पादिताः
कीदृशा इत्याह बहुलाः प्रभूताः अद्रिदुग्धाः अद्रिभिर्भावजिरभिषुताः चमूषदः चमूषचमसेषु अव-
स्थिताः इन्द्रपानाः इन्द्रस्पपानेन सुखकराः अतस्त्वं तान् व्यभुहि व्याभ्यचरषां त्वदी-
यानां मिन्द्रियाणां काममभिप्ता इति स्तर्पय पूरयेति यावत् अथानन्तरं वसुदेयाय अस्माभ्यमभिमत-
घनमदानाय त्वदीयं मनः कृष्व कुरुष्व ॥ तुभ्य छान्दसो मलोपः । अद्रिदुग्धाः दुग्धैः कर्मणि निष्ठा
एतीया कर्मणीति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । चमूषदः चमूषदने चमन्त्यनेनेति चमूः कृषिचमितनीत्या-
दिना उणादिककप्रत्ययः चमूषसीदन्तीति चमूषदः सत्सु द्विषेत्यादिना किप् पूर्वपदादितिषत्वम्
छदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रपानाः कर्मणि चयेन संस्पर्शादिति पिबतेः कर्मणित्युद् । अभु-
हि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । वसुदेयाय इदाञ्दाने अस्मादचोयदिति भावे यत् ईदंतीतीकारादेशः
मुणः यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् छदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । कृष्व इळञ्करणे बहुलं छन्दसी-
ति विकरणस्य लुक् ॥ ९ ॥

९. यह सोमरस पत्थर के द्वारा तैयार किया गया है, बर्तन में
रक्खा हुआ है और इन्द्र के पीने योग्य है। इन्द्र! यह सब तुम्हारे
ही लिए हुआ है। तुम इसे ग्रहण करो। अपनी इच्छा तृप्त करो।
अनन्तर हमें जन दान करने में ध्यान दो।

अपामंतिष्ठद्वरुणं ह्वरंतमोन्तर्द्वित्रस्यं जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिन्द्रो न नद्यो वव्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणे पुं जिघ्रते ॥ १० ॥

अपाम् । अतिष्ठत् । ध्रुणं ह्वरम् । तमः । अन्तः । द्वित्रस्यं । जठरेषु ।

पर्वतः । अभि । ईम् । इन्द्रः । नद्यः । वव्रिणा । हिताः । विश्वाः ।

अनुस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृष्ट्युदकानां ध्रुणं ह्वरं ध्रुणशब्दोच्चारणचनः चारानि रोधकं तमोन्धकारमतिष्ठत् अय-
मेवार्थः स्पष्टीक्रीयते—वृत्रस्य लोकावधारितुरग्निरस्य जठरेषु दूरप्रदेशेषु अन्तर्मध्ये पर्वतः पर्वतान्मे-
षो भूत् अतस्तमोरूपेण वव्रेण मेघस्यावृतत्वात् वृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते ईं इमाः पूर्वोक्तान् नद्यो न-
दीः अपः नदनाद्यतिव्युत्पत्त्या नदीशब्देनापञ्चम्यन्ते वव्रिणा आवरणेण वव्रेण हिताः पिहिताः

विश्वाऽव्यापिनीः अनुष्ठाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः एवं विधा अपः इन्द्रः प्रवणे पुनित्रेषु भूपदेशेषु अभिजिघ्र-
ते अभिगमयति ॥ वनिष्ठा वृज्वरणे इत्यस्मात् आह गमहनजन इति किप्रत्ययः लिङ्ङ्गावाह्निर्भावा-
दिष्पणादेशः प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः आतश्चोपसर्गे इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः उपसर्गात्पुनोतीति षत्व-
म् । जिघ्रते हन्तेर्गत्यर्थाद्भ्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति शपः ष्लुः अतिपिपत्योश्च बहुलं छ-
न्दसीत्यस्यास्येत्वम् ॥ १० ॥

१०. अश्वकार ने वृष्टि की बारा रोक़ी थी । वृत्रासुर के पेट के
भीतर मेघ था । वृत्र के द्वारा रखे जाकर जो जल अनुक्रम से
अवस्थित था, इन्द्र ने उसे निम्न भू-प्रदेश में प्रवाहित किया ।

सशेवृधमधिधाद्युस्मस्मेमहिस्त्रं जनावाजिन्द्रतस्यम् ।

रक्षाचनोमघोनः पाहिसूरीनायेचनः स्वपत्याइषेधाः ॥ ११ ॥ १८ ॥

सः । शेवृधम् । अधि । धाः । युस्मम् । अस्मे इति । महि । क्षत्रम् ।

जनावाद् । इन्द्र । तव्यम् । रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि ।

सूरीन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥ ११ ॥ १८ ॥

हेइन्द्र सत्त्वं अस्मे अस्मात्पुत्रं यशः अधिधाः अधिनिषेहि कीदृशमित्याह शेवृधं शंशमनं रो-
गाणां शमने सति यद्वर्धते तादृशं तथा महिमहत् जनावाद् शत्रुजनानामभिभवितृत्वं प्रवृक्षेक्षवं-
लंच अधिधा इति शेषः किञ्च हेइन्द्र नोस्मात् मघोनो धनवतः कृत्वा रक्षपालय सूरीन् विदुषोऽज्ञान-
पिपाहिपालय तथा राये धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्ताय इषेऽनाय च नोत्मान्धाः षेहि स्थापय ॥
धाः छन्दसि लुङ् लङ् लिट् इति प्रार्थनायां लुङि गाविस्थेति सिचो लुक् बहुलं छन्दस्यमाह चो गेपीत्य-
द्भाषः । अस्मे सृष्टां सृष्टु गिति अस्मच्छब्दात् सप्तम्याः शोभादेशः । जनावाद् जनान्सह त इति जना-
वाद् छन्दसि सह इति णिषः अवलपधायाम इति वृद्धिः सहेः साहः स इति षत्वम् अन्येषामपि दृश्यत इ-
ति पूर्वपदस्य दीर्घः । तव्यं तदतिवृद्ध्यर्थः सौत्रोच्चातुः अचोयदित्ययं गुणे धातोस्तन्निमित्त-
स्यैवेत्येषादेशः यवोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । रक्ष रक्षपालने शपः पिप्त्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः अचो-
तस्तिङ् इति दीर्घत्वम् । मघोनः स्वयुवमघोनामवृद्धिर्देहि शसि सम्भसारणम् । पाहि अदादित्वा-
च्छपो लुक् हेरपित्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यवे मघोन इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वाच्चिधावाभाषः । स्व-
पत्यै शोभनान्यपत्यानियस्याः सातथोका नञ्सृज्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् जसादिषु छन्द-
सि वाक्चनमिति यादवा इति यादवाभावे वृद्धिरेचीति वृद्धिः ॥ ११ ॥

११. इन्द्र ! हमें वर्द्धमान यश हो । महान् शत्रुओं का पराजय-
कर्ता और प्रभूत बल दान करो । हमें धनवान् करके रक्षा करो । विद्वानों
का पालन करो और हमें धन, शोभनीय वपत्य और अन्न दान करो ।
॥ इति मध्यमस्य चतुर्थेऽध्यायः ॥ १८ ॥

दिव्यदित्येत्यर्चपञ्चमं सूक्तं सव्यस्यार्चं ऐन्द्रजागतम् तथा चानुक्रान्तम् दिव्यदित्येव जागतं-
हीति हीत्यभिधानात् तुहादिपरिभाषया उत्तरे द्वे सूक्ते जागते अतिरात्रे पथमे पर्योपमैत्रावरुणश-
स्त्रे इदं सूक्तम् सूत्रितञ्च—दिव्यदित्येति पर्याप्तः स नोन्येभिरिति चेति विषुवति निष्के बल्येप्ये-
व सूक्तं सूत्रितञ्च—शंस्ये देवो चराणि षट् दिव्यदित्येति समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दो मेपि
निष्के बल्ये एतत् सूत्रितम्—त्वं महो ह्यन्यो ह दिव्यदित्यत्वं महो ह्यन्यत्वं मिति निष्के बल्यमिति ।

प्रथमाष्टकमाह—

दिव्यदित्यवरिमाविषप्रथइन्द्रं नमह्मा पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तु विष्णुश्च र्षणिभ्य आतपः शिशिति वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । प्रथे । इन्द्रम् । न ।

मह्मा । पृथिवी । चन । प्रति । भीमः । तु विष्णुम् । च र्षणिभ्यः ।

आतपः । शिशिति । वज्रम् । तेजसे । न । वंसंगः ॥ १ ॥

अस्मेन्द्रस्य वरिमा उरुत्वं प्रभावं दिव्यदित्युलोकादपि विषमथे विस्तीर्णं बभूव पृथिवी च न पृ-
थिव्यपि च मह्मा हि ज्ञाम हत्वेन इन्द्रं न प्रतिभवति भूमिरपीन्द्रस्य मतिनिधिर्न भवति वतोऽपि स गरीमा-
नित्यर्थः भीमः शत्रूणां भयंकरः तु विष्णुश्च र्षणिभ्यो ननुष्येभ्यः स्तोतृभ्यः ते-
षामर्थमशत्रूणां मातपः आसमन्तात्तापकारी पर्वविधः स इन्द्रः वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तेऽस्या-
मशिशीवे धनूकरोति तीक्ष्णीकरोतीति वषट्छान्तः—वंसगो न वननीय गतिमान् नृषभो यथा स्वभूते
युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति वद्वत् ॥ दिवः ऊर्ध्वमिति विभक्तैरुदात्तत्वम् । वरिमा उरुशब्दात्पृथ्वादिस्-
क्षणमिति च मियस्थिरेत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । प्रथे प्रथप्रख्याने । मह्मा महिम्ना वर्णलो-
पश्छान्दसः यद्वा महेरौणादिकः कनिमत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तृतीयैकवचने जलोपोनइ-
त्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तैरुदात्तत्वम् । प्रति प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रवि-
मिधौ कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीयपुक्ते इतीन्द्रशब्दाद्वितीया प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मा-
दिति पञ्चमी तु छान्दसत्वान्न भवति । भीमः अभिभीषे इत्यस्माद्भिषः पुण्डेति मन्त्रप्रत्ययः भीमो वि-
भ्यत्प्रस्मादिति यांस्कः । आतपः वपतीति तपः पचाद्यच् घायादिनोरपदान्तोदात्तत्वम् । शि-
शीमे शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य न्तुः बहुलं छन्दसीत्यभ्यास-
स्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् अनजादावपि तसार्वाधातुके व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । वंसंगः व-
मपणसंज्ञकौ इत्यस्मात्कर्मणौणादिकः सप्रत्ययः वंसं वननीयं गच्छतीति वंसंगः डोन्यत्रापि दृश्य-

तद्विगमेर्हप्रत्ययः दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. आकाश की अपेक्षा भी इन्द्र का प्रभाव विस्तीर्ण है। महत्त्व में पृथिवी भी इन्द्र की बराबरी नहीं कर सकती। भयावह और बली इन्द्र मनुष्यों के लिए शत्रु को बरभ करते हैं। जैसे साँड़ अपने सींग रगड़ता है, उसी प्रकार तीखा करने के लिए इन्द्र अपना वज्र रगड़ते हैं।

सोऽर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रतिगृह्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषाय ते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृह्णाति ।

विश्रिताः । वरीमभिः । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषाय ते ।

सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

सइन्द्रः समुद्रियः समुद्रवन्त्यस्मादापइतिसमुद्रमन्तरिक्षं तत्रभवः समुद्रियएवंभूतः सन् वरी-
मभिः स्वकीयैः संवरणैः यद्वा उरुत्वैर्विश्रिता व्याप्तानद्यो नदीः शब्दकारिणीर्वृत्रेणावृता अपः पर्ण-
वोन समुद्रइव पतिगृह्णाति स्वीकृत्य ववर्षेति श्रावः सचेन्द्रः सोमस्य पीतये शानाय वृषाय ते वृषइवाच-
रतिर्बर्षधुक्नोवर्तत इत्यर्थः तथा सइन्द्रो युध्मो योद्धा सनात् चिरादेव यद्वा सनातनः ओजसा बलक-
त्वेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः अर्णसो लोपश्चेति मत्वर्थी भोव-
प्रत्ययः सलोपश्च प्रत्ययस्वरः । नद्यः नदअव्यकेशब्दे इत्यस्मात्कर्त्तरि षाद्यच् चितइत्यन्तोदा-
त्तत्वम् नदइति दिट्त्वेन षाठाद् दिङ्गुणञिति ङीप् यस्येति लोपे उदात्तमिबृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम्
असि यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितत्वम् द्वितीयार्धे मथमा अनया लुप्तत्वा नद्यइत्यापउ-
च्यन्ते तथाच श्रूयते—अहावनदताहते तस्मादानद्यो नामस्थतावो नामानि सिन्धवइति ॥ समुद्रियः
समुद्राभादइति श्रवार्थे वप्रत्ययः घस्येयादेशे तस्योपदेशिवद्भचनादाद्युदात्तत्वम् । गृह्णाति ह्य-
होर्भइति भत्वम् । विश्रिताः श्रिञ्सेवायां कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । व-
रीमभिः वृत्रवरणे इत्यस्माद्दौणादिकर्म्मनिष्पत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् यद्वा उरुशब्दादिमनि-
चिदीर्घः आद्युदात्तत्वं च छान्वसत्वात् । वृषाय ते कर्तुः क्यङ्सलोपश्चेत्याचारेथे क्यङ् ङित्वा-
दात्मनेपदम् अकृत्सार्वधा तु कयोरिति दीर्घः । युध्मः युधसम्पहारे इत्यस्मादिविद्युधीन्धदसि श्वाधू-
सूक्त्योपगतिमिक् । पनस्यते पनस्तुवौ पननंपनः तदिच्छति पनस्यति व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ २ ॥

२. अन्तरिक्षव्यापी इन्द्र, सागर की तरह, अपनी व्यापकता के द्वारा बहुव्यापी जल ग्रहण करते हैं। इन्द्र सोमपान के लिए साँड़ की तरह वेग से दौड़ते हैं और घड़ी योद्धा इन्द्र प्राचीन काल से अपने धीरत्व की प्रशंसा चाहते हैं।

तृतीयाष्टकमाह—

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणा मिरज्यसि ।
प्रवीर्येण देवताति चे किते विश्वस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य ।
धर्मणाम् । इरज्यसि । प्र । वीर्येण । देवता । अति । चे किते ।
विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरःहितः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्ववन्तमेघनाकार्षीः न हि हतो भुङ्क्ते इन्द्रो हि धर्मणार्थमेघं व-
जेण हन्ति तथा महः महतः नृम्णस्य धनस्य धर्मणां धारयितृणां कुबेरादीनां इरज्यसि ईशिषे इरज्यसि-
रैश्वर्यकर्मां स इन्द्रो देवतावीर्येण असि अतिशयितः प्रचे किते प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो न भूव स चोग्र उ-
ग्रो इन्द्रः विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे देवैः पुरोहितः पुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणां भृञ्
धारणे अन्येऽप्योपि दृश्यन्त इति कर्तारिमनिन् निष्ठादाद्युदात्तत्वम् । इरज्यसि इरज ईर्ष्यायां ऐश्वर्ये
इत्येके कण्ठादित्वाद्यक् । वीर्येण शूरवीरविक्रान्तौ चुरादिः अचोयदिति यत्र णिटोपः बहुव्रीहौ
वीरवीर्ये चित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् विधानसामर्थ्याद्यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वाभावेति स्वरितमिति स्व-
रितत्वम् तस्मिन् हि सति आद्युदात्तं अचूच्छन्दसीत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकस्यादि-
त्युक्तम् । देवता देवपददेवता देवात्तल्लिति स्वार्थे तत्प्रत्ययः ल्ङीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ।
चे किते कितज्ञाने अस्माद्यङ्गत्वाच्चे कित्यवेः कर्मणि लिटि अतो लोपयलोपौ । पुरोहितः पुरस्तद्व-
स्थाप्तिप्रत्ययान्वस्य तद्धितव्यासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनन्त-
रिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र ! तुम अपने भोग के लिए मेघ को भिन्न नहीं करते ।
तुम महान् घनाड्डों के ऊपर आधिपत्य करते हो । इन्द्रदेव अपने
वीर्य के कारण अच्छी तरह परिचित हैं । सारे देवों ने उग्र इन्द्र को
उनके कर्म के कारण सामने स्थान दिया है ।

चतुर्थीष्टकमाह—

स इद्वनेन नमस्युभिर्वचस्यते चारुजनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियम् ।
वृषां छन्दुर्मवति हर्यतो वृषां क्षेमेण धेनीं मघवा यदिवन्ति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु ।
प्रब्रुवाणः । इन्द्रियम् । वृषां । छन्दुः । अवति । हर्यतः । वृषां ।
क्षेमेण । धेनाम् । मघवा । यत् । इवन्ति ॥ ४ ॥

सद्वत्सपवेन्द्रः वनेअरण्येनमस्युभिः नमसास्तोत्रेणपूजयितुभिः ऋषिभिर्वचस्य तेवचइच्छन्
क्रियतेस्तुयतइत्यर्थः यद्वा वचःस्तोत्रमात्मनइच्छति सचेन्द्रः आत्मीयेपूजनेपुइन्द्रियंस्ववीर्यमनुवा-
णः प्रकटयन्चारुवर्तते किञ्च सवृषाकामानां वर्षकः हर्षतः प्रेप्सावतोयियक्षतः छन्दुः उपच्छन्दयिता
भवति यियक्षतांपुरुषाणां यागेरुचिमुत्पादयतीति भावः वृषा हविषां वर्षयिता हविः प्रदातेत्यर्थः मघ-
वाघनवानेवंभूतोयजमानः क्षेमेणइन्द्रकृतेनरक्षणेनयुक्तः सन् यत्प्रदा धेनांस्तुतिरक्षणांवाचंइ-
न्वतिप्रेरयति तदानींछन्दुर्भवतीतिपूर्वेणान्वयः यद्वा मघवान्वृषेन्द्रः क्षेमेणक्षेमकरेणमनसाधेनांय-
जमानैः कृतांस्तुतिं यद्यस्मादिन्व विव्याप्नोति तस्मादितियोज्यम् ॥ नमस्युभिः नमोवखरिवइतिपूजार्थं
कम्पन् कम्पाच्छन्दसीत्युपमत्ययः । वचस्यते वचइच्छतिवचस्यतितंवचस्यन्तर्कुर्वन्तिमुनयः वचस्य-
यन्ति वचस्ययतेः कर्मणियकिअतोलोपयलोपौ यद्वा वचस्यतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । मनुवाणः मूञ्
व्यकायांवाचि छटः शानच् अदादित्वाच्छपोलुक् शानचोङित्वाट्टाणाभावेउवङ् चित्स्वरेणान्तो-
दाचः । इन्द्रिभं इन्वस्वलिङ्गमिन्द्रियम् इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्त-
मितिवेति लिङ्गदिष्वर्थेइन्द्रशब्दावधच्प्रत्ययोनिपात्यते अतोन्तोदात्तत्वम् । इन्वति इविव्या-
प्तौ शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वत्तयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र जंगल में स्तोता ऋषियों द्वारा स्तुत होते हैं । मनुष्यों
के बीच में अपना वीर्य प्रकट करके बढ़ी सुन्वरता से अवस्मिस्त
होते हैं । जिस समय हव्यदाता धनी यजमान इन्द्र-द्वारा रक्षित
होकर स्तुति-वाक्य उच्चारण करता है, उस समय अभीष्टवर्षों इन्द्र
यज्ञेच्छु को यज्ञ में तत्पर करते हैं ।

सइन्महानिसमिथानिमज्मनाकृणोति युध्मओजसाजनेभ्यः ।
अधाचनश्रद्धधति त्विषीमते इन्द्राय वज्रं निधनिघ्नते वधम् ॥ ५ ॥ १ ॥

सः । इत् । महानि । समृद्धिथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः ।
ओजसा । जनेभ्यः । अध । चन । श्रत् । दधति । त्विषिधमते ।
इन्द्राय । वज्रम् । निधनिघ्नते । वधम् ॥ ५ ॥ १ ॥

सइत् सपवेन्द्रोयुष्मोयोद्धामहानिसमिथानिमहवः सङ्ग्रामान् मज्मना सर्वस्य शोधकेन ओजसाव-
लेन कृणोति करोति किमर्थम् अनेभ्यः स्तोत्रजनार्थं यदेन्द्रोवधं इननसाधनं वज्रमामुधमेधेनुनिच-
निघ्नते निहन्ति अधाचन अनन्तरमेव त्विषीमते दीप्तिमते इन्द्राय सर्वजनाः श्रद्धधति अदिति सत्यना-
म इन्द्रोवत्तवानिदियदुष्पते तत्सत्यमेवेति सर्वे मतिपद्यन्ते ॥ महानि महान्तीत्यस्य तकारलोपश्छान्द-
सः यद्वा महन्ते पूज्यन्त इविमहानि प्रवृद्धानि धजर्थेकविधानमिति कः । प्रत्ययस्वरः समिथानि इ-
प्पगौ संयन्ति सङ्गच्छन्ते स्मिन्वीरा इति समिथानि सङ्ग्रामाः सर्पीण इति धक्यत्ययः किंत्वादुणाभावः

यायादिनोत्तरपदान्नोदात्तत्वम् । मन्मना दुमस्त्रोशुद्धौ मनिन्प्रत्ययः सलाञ्जस्रशीतिसकारस्य
जत्वं दकारः ततश्चुत्वं जकारः प्रत्ययस्वरः । अध छान्दसंघत्वम् निपातस्यचेतिसांहितिकोदी-
र्घः । त्विषीमते त्विषदीप्तौ इत्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् यतुपःपिष्वादानुदात्त-
त्वे वदेवशिष्यते अन्येषामपिदस्यतइतिसांहितिकोदीर्घः । निघनिघ्नते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम्
बहुवचनं च बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः गमहनेत्यादिनोपभालोपः अन्त्यासस्यघत्वंनिगागमम्
आयनीगन्तीतिचेतिचशब्दःप्रकारार्थइत्युक्त्वाद्वाधत्वादावेवतद्वष्टव्यम् ॥ ५ ॥

५. योद्धा इन्द्र मनुष्यों के लिए सर्व-विशुद्धकारी बल-द्वारा
महान् संप्राप्तों में संलग्न होते हैं । जिस समय इन्द्र वध-कारण घञ्
फेंकते हैं, उस समय वीप्तिमान् इन्द्र को सब लोग बलशाली कहकर
उत्सर्ग-आदर करते हैं ।

षष्ठीपृथग्भाह—

सहि॒श्रव॒स्युःस॒र्वना॒निकृ॒त्रिमा॑क्ष॒मया॑वृ॒धानो॒जसा॑विना॒शय॑न् ।
ज्योती॑षिकृ॒ण्वन्न॑वृ॒काणि॒यज्य॑वे॒वसु॑क॒तुःस॒र्त॒वाअ॒पःसृ॑जत् ॥ ६ ॥

सः । हि । श्रव॒स्युः । स॒र्वना॒नि । कृ॒त्रिमा॑ । क्ष॒मया॑ । वृ॒धानः ।
ओज॑सा । वि॒शना॒शय॑न् । ज्योती॑षि । कृ॒ण्वन् । अ॒वृ॒काणि॑ ।
यज्य॑वे । अ॒व । सु॒क॒तुः । स॒र्त॒वै । अ॒पः । सृ॒जत् ॥ ६ ॥

श्रवस्युरभ्यशोवाआत्मनइच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमाणिक्रियमानिर्वृतानिसदनानिअसुरपुराणि
ओजसाबलेनविनाशयन् क्षमयाभूम्यासमानंवृधानोवर्धनशीलः यद्वा क्षमयेत्योजोविशेषणं शम्भू-
षामभिप्रविशानलेनेत्यर्थः ज्योतीषिसूर्यादीनिवृषेणावृतानिअवृकाणिवृकेणावरकेणवेनरहिता-
निकृण्वन्कुर्वन् सुकतुःशोभनकर्मसहितएवंविधःसस्त्वन्त्र्योयज्यवेयष्टेयजयानायवदर्थैसर्वैस-
रणायअपःवृष्टिःक्षणान्पुदकानिअयासृजत् वृष्टिं कृतवानित्यर्थः ॥ कृत्रिमा दुकृञ्करणे द्वितःक्रि-
रिविभावेक्रियत्ययः कर्मभित्यमितिनिरुत्तार्थमए तस्यपिष्वादानुदात्तत्वेक्रियत्ययस्वरएवशिष्य-
वे शोच्छन्दसिबहुलमितिरोटोपः । क्षमया क्षयप्रसङ्गे क्षमतेषाणिजातकृतमुपव्रवमितिक्षमा पिद्भि-
दादिभ्योऽङित्यङ् वतट्ठाप् व्यत्ययेनधानोरुपभालोपः छान्दसंविभक्त्युदात्तत्वम् यद्वा अयंधातुरभि-
प्रवार्यःबह्वभिप्रवेइतिसहन्स्याभिप्रवार्थत्वावअस्मादौणादिकोमनिन् व्यत्ययेनस्त्रीलिङ्गताम-
नइविडीपोनिषेधे ङाबुभाम्भ्यामन्यतरस्यामितिढाप् टिलोपः । वृधानः वाच्यीलिकभ्यानश्चबहुलंछ-
न्दसीतिशपोलुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अवृकाणि वृज्वरणेसुवृभूयुषिमुपिभ्यःकङ्इतिकक्ष्य-
त्ययः बहुव्रीहौनञ्भ्यामित्युत्तरपदान्नोदात्तत्वम् । यज्यवे यजिमनिशुन्निदसिजनिभ्योर्युरिदि

मुपत्ययः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः बहुव्रीहौकत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
सर्वे सृगदौ कृत्यार्थे तैवेकेनिति भावे तवैप्रत्ययः गुणः अन्तश्चतवैयुगपदिति आद्यन्तयोर्युगपदुदा-
त्तत्वम् । अपः ऊडिदमिति शसउदात्तत्वम् । सृजव लङि बहुलुङ्छन्दस्य माङ्योगेपीत्यहभावः ॥६॥

६. धोभनकर्मा इन्द्र यज्ञाकामता करके, बल-द्वारा सुनिमित्त
असुर-गृहों का विनाश करके, पृथिवी में समान वृद्धि प्राप्त करके
धीर ज्योतिष्कों या तारकाओं को निरावरण करके यजमान के उपकार
के लिए प्रबलमान वृष्टि-जल दान करते हैं ।

दानायमनःसोमपावन्नस्तुतेवाञ्छाहरीवन्दनश्रुदाकृधि ।

यमिष्ठासःसारथयोयइन्द्रतेनत्वाकेताआदभ्रुवन्तिभूर्णयः ॥७॥

दानाय । मनः । सोमपावन् । अस्तु । ते । अवाञ्छा । हरी इति ।

वन्दनश्रुत् । आ । कृधि । यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इन्द्र ।

ते । न । त्वा । केताः । आ । दभ्रुवन्ति । भूर्णयः ॥७॥

हेसोमपावन् सोमस्यपातरिन्द्र तेवदीर्यमनः दानायअस्मदभिमत्फलप्रदाना-
यास्तुभवन् हेवन्दनश्रुत् वन्दनानास्तुतीनांश्रोतः हरीत्वदीयावश्वावर्षाञ्चाअस्मदज्ञा-
मिमुसौआकृधि आभिमुख्येनकुरु हेइन्द्र तेववस्वभूतायेसारथयःसन्ति ते यमिष्ठासः
अतिशयेनयन्तारः अश्वनियमनकुशलाइत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञावारः
भूर्णयः स्वकीयामुधादीनांश्रवारः यद्वा भीताः वीक्षणाःशत्रवः त्वात्वांनादभ्रुवन्ति नईसन्ति ॥
सोमपावन् आतोमनिमित्तवनिष् असंबुद्धावितिपर्युदासादीर्षाभावः । अवाञ्छा सुपांसुलुगिवि
विभ्रकेराकारः । वन्दनश्रुत् वदिअभिवादनस्तुत्योः इदित्वाच्नुम् भावेत्युट् तेषांश्रोता श्रुश्रव-
णे किंपितुगागमः । यमिष्ठासः यन्तुःशब्दाचुश्छन्दसीवीहृन्प्रत्ययः वुरिष्ठेमेयःस्वितित्लोपः
निष्वादाद्युदात्तत्वम् आज्ञासेरसृगित्यष्टक् । सारथयः सर्वेर्णिश्चेतिषधिनप्रत्ययोगिलोपश्च
नित्वादाद्युदात्तः । केताः कितज्ञाने चिकेततिप्रतिकूलंजानन्वीतिकेताः पचाद्यच् वृषादेराकृति-
गणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा प्रतिकूलतयाज्ञायन्तइतिकेताः कर्मणिघञ् अित्वादाद्युदात्तत्वम् ।
दभ्रुवन्तिदंभुदंभे स्वादित्वात्श्रुः तस्यङित्वादनिदितामितिनलोपः संयोगपूर्वत्वेनदुभ्रुवोरितिय-
ज्वादेशाभावे अचिभुधात्वित्यादिनोवङ्गदेशः । भूर्णयः भृञ्भरणे वृणिष्टभिरित्यादौ अस्मा-
न्निप्रत्ययान्तोनिपात्यवे अतजत्वदीर्घश्च यद्वा भृभये इत्यस्मात् कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिक्कि-
मि उदोष्ठपूर्वस्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः ऋकारत्वादिभ्यःकिमिठावज्जवतीतिनिठावज्जा-
वाचत्वम् निष्वादाद्युदात्तत्वम् । ७ ॥

७. सोमपायी इन्द्र । दान में तुम्हारा मन रत हो । स्तुतिप्रिय ।

अपने हरि नाम के घोड़ों को हमारे यज्ञ के अभिमुखी करो ।

इन्द्र । तुम्हारे सारथि घोड़ों को यज्ञ में करने में बड़े बल हैं; इसलिये

तुम्हारे विरोधी शत्रु हथियार लेकर तुम्हें पराजित नहीं कर सकते ।

अष्टमीपृथग्माह—

अप्रक्षितं वस्तु विभर्षि हस्तयो रपाङ्गं सहस्तं त्विभ्रुतो दधे ।

आवृता सो वृता सो न कर्तृभिस्त नृषु ते कर्तव इन्द्र भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

अप्रक्षितम् । वस्तु । विभर्षि । हस्तयोः । अर्पाङ्गम् । सहः । त्वि ।

भ्रुतः । दधे । आवृतासः । अवृतासः । न । कर्तृभिः । तनृषु ।

ते । कर्तवः । इन्द्र । भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

हे इन्द्र त्वं अप्रक्षितं प्रसपरहितं वस्तु धनं हस्तयोर्विभर्षि स्तोत्रम्योदातुं धारयसि
तथा भ्रुतः प्रस्थातो भवान् तन्वि आत्मीये शरीरे अर्पाङ्गं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे धारय-
ति त्वदीयास्तनवः कर्तृभिः वृत्रादेरसुरस्यबधं कुर्वद्भिः बलकृतैः कर्मभिरावृतासः आवृताः बल-
कृतानि सर्वाणि कर्माण्येतत्स्य शरीरेमावृत्त्यावतिष्ठन्ते तत्र दृष्टान्तः—अवृता सो न अवत इति कूपना-
म यथा कूपाः जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः मार्गभिराभियन्तेतद्वत् यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र ते तव शरीरेषु
कर्तव्यः कर्माणि भूरयो न हूनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं क्षिप्तये इत्यस्माद्भावे निष्ठापामण्यदर्शे इति प-
र्युदासादोर्ध्वाभावः अवतपक्षियो दीर्घादिविनिष्ठानत्वाभावः प्रकृतं क्षितयस्य तत्पक्षितं नम-
क्षितमपक्षितम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विभर्षि दुश्शत्रुधारणपोषणयोः छित्सिपिशपः
भ्युः शत्रुभिरित्यभ्यासस्येत्यम् । अर्पाङ्गं बहु अभिभवे इत्यस्माभिष्ठायां वकारादौपत्यये तीव्रसहे-
लीटो विकल्पितत्वात् यस्य विभ्रापेतीदृशविषेः इत्वधत्वद्वयलोपेण सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे
माद्ये साङ्ग्यैसाङ्गासाङ्गेति निगमे इति निपातनादात्वम् यदुक्तं साङ्गेति तज्जन्तमेतदितिवदुपलक्षणार्थं
ग्रहण्यम् । तन्वि असादिबुद्धन्दसिवावचनमिति अञ्चधेरित्यत्नौत्वयोरभावे यणादेशः उदात्तस्वरि-
पञ्चोर्ण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् उदात्तमजो ह्युत्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु छान्दसत्वाच्च मवर्तते ॥ ८ ॥

८. इन्द्र । तुम दोनों हाथों में मनस्तंभन धारण करते हो ।

तुम यशस्वी हो । अपनी देह में अपराज्येय बल धारण करते हो ।

जैसे जलार्थी मनुष्य कुओं को घेरे रहते हैं, वृत्ती प्रकार तुम्हारे सारे
अंग घेरतापूर्ण कर्मों-द्वारा घेरे रहते हैं । तुम्हारी देह में अनेक कर्म
विद्यमान हैं । ॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विशोवर्गः ॥ २० ॥

१ हे इन्द्र प्राणादित्यरूपपरमेश्वर अप्रक्षितं अनुपहिंसितं अपहोणं वा वस्तुः कर्मफलार्थधनं
हस्तयोः अधिदैवं हस्तसदृशयोर्दक्षिणोत्तरामणयोर्विभर्षि धारयसि अश्व्यात्तं च जीवन्नादित्यक्षणं
कर्मफलं हस्तसदृशयोः प्राणापानयोर्धारयसि किञ्च सहो बलं त्वदीयमर्पाङ्गं अन्यैरतिरिक्तकार्यभूतः
कर्मफलधारयितुं समर्थोऽसि किञ्च तन्वितनौ स्वात्मनः शरीरेभ्युतः अवणादिज्ञानानि दधे धारयसि
अतो नुष्ठानमया संज्ञात्वावदनुक्तफलं रदासीत्यर्थः किञ्च कर्तृभिर्मूर्ध्नि हिरण्यनिधिप्रक्षेपकारि-
भिः अवृता सो न निधिस्थापनार्थं ज्ञाता अवयवगता इव आवृतासः दिशः सर्वा अपित्वदीयप्रकाशे-

एषप्रपूर्विरितिषल्लचंषष्ठंस्तूकम् सव्यस्यार्षमैन्द्रंजागतमित्युक्तम् अनुक्रान्तञ्च—एषमषडिति । विषुवतिनिष्केवल्येएतत्सूक्तंशंसीयं विषुवान्दिवाकीर्त्यदतिसण्डेसूचितम्—एषप्रपूर्वीर्वृषायदः प्रमंदिषायेति ।

एषप्रपूर्वरिवतस्यचक्षिपोत्योनयोषामुदयंस्तभूर्वाणिः ।

दक्षंमहेपाययतेहिरण्यधरथमावृत्याहरियोगमृभ्वंसम् ॥१॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चक्षिषः । अत्यः । न । योषाम् ।

उत् । अयंस्त । भूर्वाणिः । दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्ययम् ।

रथम् । आवृत्य । हरिःयोगम् । ऋभ्वंसम् ॥ १ ॥

भूर्वाणिरत्ताएषइन्द्रः तस्ययजमानस्यपूर्वीः प्रभूताश्चक्षिषःचमुषचमसेषुअवस्थिताः सोमलक्षणा-
इषः प्रावोदयंस्तमकर्षेणपानार्थमुद्धरति तत्रदृष्टान्तः—अत्योनयोषां यथाश्वोवडवांकीडार्थमुपय-
च्छति सचेन्द्रःहिरण्ययंस्तवर्णमयंहरियोगंहरिभ्यामुक्तंऋषसंजरासमानंरथमावृत्यावस्थाप्य
महेमहेवृत्रवधादिरूपायकर्मणेदक्षंप्रवृद्धमात्मानंसोमंपांययतेपानंकारयति ॥ पूर्वीः पूषालनपूरण-
योः पूषादिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोक्षपूर्वस्येत्युत्वम् पुरुशब्दाद्वेतोगुणवचनादितिष्ठी । य-
णादेशः इतिचेतिदीर्घत्वं प्रत्ययस्वरः । चक्षिषःचमुअदनेइत्यस्मात्क्षिचमितनिधनीत्यादिनाक्-
प्रत्ययान्तश्चमृशब्दः तस्यावर्तमानाइषश्चक्षिषः वकारस्यरेफश्छान्दसः छदुत्तरपदमल्लितस्वरत्वम् ।
अयंस्त छान्दसेवर्तमानेलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् एकाचइतीदृप्रतिषेधः । भूर्वाणिः भर्वविरक्तिकर्मे-
तिर्यास्कः । नातुपाठेवुभर्वर्हिंसायाभितिपठ्यते अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः अकारस्यउकारश्छान्-
न्तसः पाययते पापाने शाच्छासाह्वाव्यावेपांयुक् इतिहेतुमतिणिचियुगागमः णिचश्चेत्यात्मनेपदम् ।
हिरण्ययम् कल्पद्रास्त्व्येत्यादिनाहिरण्यशब्दादुत्तरस्यमयटोमशब्दलोपोनिपात्यते । हरियो-
गम् ह्योर्योर्गोषोभनंयस्मिन् हरिशब्दइत्ययान्तआद्युदात्तः सएवबहुवीहिस्वरेणशिष्यते ।
ऋषसं उरुप्रासमित्यस्यपृषोदरादित्वाद्भ्रुवसादेशः ॥ १ ॥

१. जिस प्रकार घोड़ा घोड़ी की ओर बीकृता है, उसी प्रकार प्रभुताहारी इन्द्र उस यजमान के प्रच्छेद पात्र-स्थित सोमरूप प्लाघ की ओर बीकृते हैं । इन्द्र स्वर्णमय, अक्षययुक्त और रश्मियुक्त रथ को रोककर पान करते हैं । वे कार्य में बड़े निपुण हैं ।

नाच्छादिताः निधिस्यापकाहिर्निधगर्तेनिधिष्यतंगर्तमृत्तिकादिभिः आच्छादयन्ति एवंत्वमपि त्वदीयरश्मिभिः सर्धमाच्छादयसि तावत्तस्यतेतवतनूपुरारैरिषुक्रानवः संकल्पविशेषाः कल्पद्राः मूरयोबहवोविद्यन्तेयोयत्फलमिच्छतितस्यतत्फलमस्त्वित्येवंसंकल्पमात्रेणैवददासीत्यर्थः । इत्युपनिषदाभ्ये ॥ १ नि० ९. २३. ।

द्वितीयाष्टकमाह—

तंगूर्तपोनेमन्निषःपरीणसःसमुद्रंनसंचरणेसनिष्यवः ।

पतिंदक्षस्यविदथस्यनूसहोगिरिनवेनाअधिरोहतेजसा ॥ २ ॥

तम् । गूर्तयः । नेमन्इहर्षः । परीणसः । समुद्रम् । न । समुद्रचरणे ।

सनिष्यवः । पतिम् । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिम् ।

न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयःस्तोवारः नेमन्निषःनमस्कारपूर्वगच्छन्तः यद्वा नीतहविष्काःपरीणसःपरितोभ्यामु-
बन्तः एवंगुणविशिष्टायजमानाः समिन्द्रंस्तुतिभिरधिरोहन्ति स्तुवन्तइत्यर्थः वनदृष्टान्तः—सनि-
ष्यवः सन्निधनमात्मनइच्छन्तोवणिजः धनार्थसंचरणेसञ्चारेनिमित्तभूतेसतिसमुद्रं यथानावा
समुद्रमधिरोहन्ति एवंस्तोवारोपिस्वाग्निमवधनछात्रायइन्द्रंस्तुवन्तीतिभावः हेस्तोवः त्वंचदक्षस्य
प्रवृद्धस्यविदथस्ययज्ञस्यपर्विषाद्यपिदारं सहःसहस्रं त्वंलवन्तमिन्द्रंतेजसादेवतामकाशकेनस्तो-
त्रेणनुक्षिपअधिरोहस्तुहीतिपाठ्य वनदृष्टान्तः—वेनाःकान्ताःस्त्रियःगिरिन यथापर्वतंस्वाग्निम-
तपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति ॥ गूर्तयःगृशब्दे गूणन्तिस्तुवन्तीतिगूर्तयः किञ्चौचेविकर्तरिकिञ्
बहुलंछन्दसीत्युत्तमं हलिचेतिदीर्घः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । नेमन्निषः णमपहृत्वेइत्यस्माच्छव-
रिभ्यत्ययेनैवं वकारस्यनकारादेशाच्च नमन्तइष्यन्तीन्द्रंश्राप्नुवन्तीतिनेमन्निषः इषगतावित्यस्माच्च
किञ्चेतिकिञ् छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा णीञ्पापणेइत्यस्मादर्धित्स्तुस्वित्पादिनामनप्रत्ययः
बहुलवचनाद् नकारस्येतंज्ञाभावः नीताःप्रचाःइषोयेषां परादिश्चन्द्रसिंहबहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् । परीणसः णसकौटिल्येइत्ययंभावुर्गैत्यर्थः भातूनामनेकार्थत्वात् परिवोनसन्तिगच्छ-
न्तीतिपरीणसः किञ्चेतिकिञ् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम्
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा नशविर्गतिकर्मा अस्मात्पूर्ववत्किपिशकारस्यसकारः । सनिष्यवः
णञ्दानेइत्यस्मादिन्सर्वभावुन्त्यइतिकर्मणिइन्प्रत्ययः सनिषात्मनइच्छन्तीतिव्यचि सर्वमाविप-
दिकेभ्योलाटसायाभसृगवकव्यःसृगागमोपिवकव्यइतिमुक्त्वा न्याच्छन्दसीत्युपत्ययः । नु
छविपुन्रुपेतिसांहितिकोदीर्घः । सहः अस्मादुत्तरस्यमनुपच्छान्दसोलुक् ॥ २ ॥

२. जिस प्रकार घनाभिलाषी वणिज् घूम-घूमकर समुद्र को चारों
ओर घ्याप्त करने रहते हैं, उसी प्रकार हृष्य-ब्राह्म स्तोता सोम चारों
ओर से इन्द्र को घेरे हुए हैं । जिस प्रकार लज्जनायें फूल चुनने के लिए
पर्वत पर चढ़ती हैं वसी प्रकार हे स्तोता, एक तेजःपूर्ण स्तोत्र के द्वारा
प्रवृद्ध, यज्ञ के रक्षक, वरुणान् इन्द्र के पास सीधे पहुँचो ।

तृतीयाष्टकमाह—

सतुर्वणिर्महँ अरेणुपौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तूजाशर्वः ।

येन शुष्णं मायिनं मायसोमदेदुधं आभूषुरामयन्निदामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न ।

भ्राजते । तूजा । शर्वः । येन । शुष्णम् । मायिनम् । आयसः ।

मदे । दुधः । आभूषु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

सङ्ग्रहः तुर्वणिः शत्रूणां हिंसाक्षिप्रकारीषा तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कर्कः । तूर्णसम्भजते-
इति तस्यार्थः महान् बृद्धश्च भवति तस्येन्द्रस्य शवो वलं पौंस्ये वरैः पुरुषैः कर्तव्ये सङ्ग्रामे अरेणु
अनवद्यं तूजाशत्रूणां हिंसकं सत् भ्राजते दीप्यते तत्र दृष्टान्तः— गिरेः पर्वतस्य भृष्टिर्न शृङ्गमिव तद्यथा
उच्चतंसर्वदीप्यते तद्वत् आयसः अयोमय कवचमुक्तदेहः दुधः दुष्टानां शत्रूणां धर्ता अवस्थापयि-
षा एवं भूत इन्द्रः मदे सोमपानेन हर्षे सति येन वलेन शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं मायिनं मायाविनं आभूषु
कारागृहेषु दामनिबन्धके निगडे निरमयत् व्यवसायत् तद्वत् लमिति पूर्वैर्णान्वयः ॥ सतुर्वणिः तुर्वी
हिंसार्थः अस्मादौणादिको निपत्ययः । अरेणु रेणुवदाच्छादकत्वाद्देणुशब्देनावधमुच्यते यः श्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तूजा तूजार्हिसायाम् इगुपधलक्षणः कः सुपांसुलुगिति विभक्त्ये-
राकारः । दुधः दुष्टान् ध्रियते वस्थापयतीति दुधः धृङ् अवस्थाने इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्मूलवि-
भूजादित्वात्कृप्रत्ययः यणादेशः रेफलोपश्छान्दसः । रमयत् अमन्तत्वान्मित्ये मिदां ह्रस्वइति ह-
्रस्वत्वम् छान्दसः संहितायां दीर्घः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र शत्रुहन्ता और महान् हैं । इन्द्र का घोष-कृत्य-और शत्रु-
विनाशक बल पुरुषोचित संग्राम में पहाड़ के शृंग की तरह विराजमान
है । शत्रु-सर्वक और लीह-काज-वेही इन्द्र ने सोमपान-द्वारा हृष्ट
होकर धल-द्वारा, मायावी शुष्ण को हथकड़ी डालकर कारागृह में
बन्ध कर रक्खा था । चतुर्थीष्टकमाह—

देवीयदितविषीत्वावृधोतय इन्द्रं सिसंक्तियुपसंनसूर्यः ।

योष्टुष्णुना शर्वसा बाधते तम इर्यं निरेणुं बृहदहर्हिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वावृधा । उतये । इन्द्रम् । सिसंक्ति । उपसम् ।

न । सूर्यः । यः । शुष्णुना । शर्वसा । बाधते । तमः । इर्यंति । रेणुम् ।

बृहत् । अहर्हिस्त्विनिः ॥ ४ ॥

यइन्द्रः धृष्णुनाधर्षकेणशवसावलेनतमस्तमोरूपंवृषादिमसुरंबाधतेहिनस्ति कृतयेरस-
णायत्वावृषात्वयास्तोत्रावर्धितंतमिन्द्रदेवीतविषी द्योतमानंवलयदियदासिषक्तिसमवैतिसेवतइति
यास्कः । सूर्यःउषसंन यथाउषोदेवतांसेवतेनित्यंतत्संबन्धोभवतीत्यर्थः तदानींअर्हिरिष्यणिःग-
च्छन्तोहरन्तीत्यर्हरयःशत्रवः तेषांव्यथोत्पादनेनस्वनयिता शब्दयिताइन्द्रःरेणुरेवणांहिसनंबुहृत्-
भूर्तइयतिशशून्गमयति॥ त्वावृषा त्वयावर्धतइतित्वावृष किप्चेतिक्लिप् प्रथमोत्तरपदयोश्चेतिम-
पर्यन्तस्मत्वादेशः छान्दसंदकारस्यात्वम् छुपांस्तुलुगितिद्वितीयायाआकारः । सिषक्ति षचसम-
वाये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । इयति ऋसृगती जौहोत्पादिकः
अस्मादन्तर्भाषितपण्यर्थात्तद् शपःश्लुः द्विर्भावोदत्वह्लादिशेषाः अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम्
अभ्यासस्यासवर्णेइतीयङदेशः अनुदात्तेचेतिअभ्यासस्याद्युदात्तत्वम् पूर्वपदस्पवाक्यान्तर-
गतत्वेनपदादपरत्वाच्चिदाताभावः । रेणुं रीगतिरेषणयोः अस्मादौणादिकोनुप्रत्ययः । अर्हिरिष्य-
णिः अर्तेरन्येभ्योपिहृद्यन्तइतिविच् अरोगच्छन्तश्चेहरयश्चेत्यर्हरयः तेषांस्वनयितास्यमुस्वन-
ध्वनशब्दे अस्माप्पयन्तादौणादिकभ्यत्ययः णेरनिदीतिणिलोपः घटादित्वान्मित्वे मित्वाह्रस्वह-
तिह्रस्वत्वम् छुत्तरपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. जैसे सूर्य उषा का सेवन करते हैं, वसी प्रकार तुम्हारा
शोषिताम् बल, तुम्हारी रसा के लिए, तुम्हारे स्तोत्र-द्वारा ध्वजित
इन्द्र को सेवा करता है । वही इन्द्र विजयी बल-द्वारा अन्धकार रूप
वृत्र का वसन करते और शत्रुओं को बलाकर अच्छी तरह उनका
ध्वंस करते हैं ।

वियत्तिरोधुरुणमच्युतरजोतिष्ठिपोदिवआतासुबर्हणा ।

स्वमीह्येयन्मदेइन्द्रहर्ष्याहन्तृन्निरपामौजोअर्णवम् ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिरः । धुरुणम् । अच्युतम् । रजः । अतिस्थिपः ।

दिवः । आतासु । बर्हणा । स्वःस्वमीह्ये । यत् । मदे । इन्द्र । हर्ष्या ।

अहन् । हन्तृन् । निः । अपाम् । औजः । अर्णवम् ॥ ५ ॥

यद्यदातिरः वृत्रेणतिरोहितं धरुणं सर्वस्यप्राणिजातस्यधारकं अभ्युतंविनाशरहितं रजः
उदकंदिवोद्युल्लोकात् आतासु आताइतिदिङ्गम आतासुविस्तृतासुदिक्षु देइन्द्र बर्हणाहन्तात्वं
न्यतिष्ठिपः विविधंस्थापयाञ्चरुषे तथा यद्यदास्वमीह्येयिह्येइतिधननाम स्वःसुमुगन्तव्यमी-
ह्यधनंयस्मिन्तस्मिन्तद्भामे मदे तवसोमपानेनहर्षेसति हर्ष्याहृष्टपाशकत्या वृत्रमावरकमसुरमहन्
त्वमवधीः तदानीं अपांपूर्णमर्णवमेधंतिरौजः वर्षणाभिमुखंअधोमुखमकार्षीः वृष्टेरावरकंवृ-

नंहत्वावृष्टिजलेनभूमिन्यसैक्षीरितितात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः तिष्ठतेर्ण्यन्तालुङि चुरेङादेशः णिलो-
पः तिष्ठतेरिदित्युपधायाइत्वम् चङीतिद्विवचने शर्पूर्वाःस्वयइतिथकारःशिष्यते चत्वेनतकारः
अडागमउदात्तः यदृत्तयोगादनिघातः । नहणा मुपांमुलुगिनिसोराकारः । स्वर्गङ्ङि मिहसेचने
निष्ठा होइइतिठत्वम् णवस्तयोर्धोचइतितकारस्यधत्वम् तस्यष्टुत्वेढोढेलोपइतिढलोपः ङलोपेपूर्व-
स्येतिदीर्घत्वम् स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरौस्वरिताविविस्वर्थे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
शिष्यते । अहन् हन्तेर्लङ्मध्यमैकवचने हल्ङ्याण्यइतिसेलोपः यदृत्तयोगादनिघातः ।
औजाः उज्जआर्जेवे लङ्याडागमोवृद्धिश्च ॥ ५ ॥

५. वायु-हन्ता इन्द्र । भिन्न समय तुमने वृत्र-द्वारा अवच्छेद,
जीवन-रक्षक और विनाश-रहित जल आकाश से चारों ओर विसरण
किया, उस समय सोमपान से हर्ष-युक्त होकर तुमने सड़ाई में वृत्र का
घब किया था और जल के समुद्र की तरह मेघ को निम्नमुख कर दिया था ।

त्वंदिबोधरुणीधिषओजसापृथिव्याइन्द्रसदनेषुमाहिनः ।

त्वंसुतस्यमदेअरिणाअपोविहृत्रस्यसमयापाष्यारुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

त्वम् । दिवः । धरुणम् । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इन्द्र ।

सदनेषु । माहिनः । त्वम् । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि ।

वृत्रस्य । समया । पाष्या । अरुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिबोधुलोकात् पृथिव्याःसदनेषुपदरोषु ओजसाबलेनधरुणं
सर्वस्वजगतोधारकंवृष्टिजलंधिषे धिषे स्थापयसि यस्मात्त्वंसुतस्यसोमस्यपानेनमदे हर्षेसति
अपोजलानि अरिणाःप्रेषाच्चिरगमयः वृत्रस्य आवरकंवृषचसमयाधृष्टया पाष्याशिलया यद्वा
शक्त्या व्यरुजः विशेषेणाभांसीः ॥ धिषे दधातेऽलान्दसोवर्तमानेतिद् द्विवचनप्रकरणे छन्दसिचे-
तिवक्तव्यमितिवचनात् द्विवचनाभावः कादिनियमादिडागमे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः ।
माहिनः महेरिण्येतिमहपूजायामित्यस्मादौणादिकइणप्रत्ययः अवउपधायाइतिवृद्धिः ।
अरिणाः रीगतिरेषणयोः कैयादिकः लङ्सिपि प्यादीनांङ्स्वइतिह्रस्वत्वम् । समया षमहम-
यैकृज्ये समतीविसमा पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पाष्या पिपृसंचूर्णेनेत्यस्मादौणादिकङ्
प्रत्ययः बहुलवचनात्उपधायाजाकारः रुदिकारादकिनइतिङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
तृतीयैकवचनेयणादेशेसति उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । अरुजः रुजोभङ्गे तौदादिकः
शस्यङित्वादुणाभाषः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र । तुम महाम् हो । अपने जल के द्वारा सारे जगत् के
धारक-वृष्टि-जल को आकाश से पृथिवी के प्रदेशों पर स्थापित करते
हो । तुमने सोमपान से दृष्ट होकर मेघ से जल को बाहर कर दिया है
और विशाल पाषाण से वृत्र को ध्वस्त किया है ।

प्रमं हिंसायेति प्रकृतं संसृजं संसृजं सार्वभौमैर्नृणां तथैवानुक्रान्तम्—प्रमं हिंसायेति वि-
बुधविनिष्क्रेषत्येदं संसृजं संसृजं प्रमं हिंसायत्यमृष्वितीहवाक्यमन्ततइति उक्त्यसंस्थेकतौ-
तृतीयसवनेनासणाच्छंसिशोभेत्तत्सूक्तम् सुविश्वं—सर्वाः ककुभः प्रमं हिंसायोदयुतइति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

प्रमं हिंसाय बृहते बृहद्रूपे सत्यशुष्माय तवसे मतिमरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायुशवसे अपावृतम् ॥ १ ॥

प्र । मं हिंसाय । बृहते । बृहत् इत्ये । सत्यशुष्माय । तवसे । मतिम् ।
मरे । अपाम् इव । प्रवणे । यस्य । दुःधरम् । राधः । विश्व आयु ।
शवसे । अपावृतम् ॥ १ ॥

मं हिंसाय मं हिंसाय न कर्म विपास्कः । दातुमाय बृहते गुणैर्बृहद्रूपे महाधनाय सत्यशु-
ष्माय अवितथनताय तवसे आकारवः प्रवृद्धाय एव गुणविशिष्टायेन्द्राय मतिमननीयां स्तुतिप्रभरे
प्रकर्षेण सम्पादयामि यस्येन्द्रस्य बलं दुर्धरं अन्यैर्धनुषशक्त्यं तव दृष्टान्तः—प्रवणे निजप्रदेशे अपामि-
व यथा जलानां विमोक्षेनाप्यवस्थापयितुं शक्यते वदं तथा राधो धनं विश्वायुसर्वे बुध्यात् शवसे
स्तोतृणां यत्नाय येनेन्द्रेणापावृतं अपगतावरणं क्रियते तस्येन्द्रस्येति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ मं हिंसाय अ-
विशयेन मं हितामं हिष्ठः तुच्छन्दसीतीष्ठनपत्ययः वरिष्ठेभ्यः स्वमितृलोपः । बृहते बृहन्महत्तोरुपसं-
ख्यानमिति विशिष्टकुरुदात्तत्वम् उत्तरयोश्च बहुवीहिस्वरः मतिं मन्त्रे बुधेत्यादिना किञ्च दात्तत्वम् अ-
नुवाचोपदेशोत्यादिनाऽनुनासिकलोपः । दुर्धरम् धृक्प्रारणे ईषदुःखवितिकर्मणित्वम् । विश्वायु
विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् आयुगमनं यस्य तद्विश्वायुपतेच्छन्दसीण इत्युण्मत्ययः बहुवीहौ विश्वसंज्ञा-
यामिति पूर्वपदान्दोदात्तत्वम् । अपावृतम् कर्मणि निष्ठा गतिरन्तराद्विगतोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. अतीव दानी, महान्, प्रभूतधनशाली, अभीष्टमन्त्र-सम्पन्न और
प्रकाश-ब्रह्म-विशिष्ट इन्द्र के उद्देश से ये मननीय स्तुति सम्प्राप्ति
करता हैं । मिन्नगासिनी जलधारा की तरह इन्द्र का जल कोई नहीं
धारण कर सकता । स्तोत्राओं के बल-साधन के लिए इन्द्र सर्वव्यापी
सम्पत् का प्रकाश करते हैं । द्वितीयाष्टकमाह—

अर्धते विश्वमनुहासविष्टय आपो निष्तेव सर्वनाहविष्मन्तः ।

यत्पर्वतेन समशीतहर्षत इन्द्रस्य वज्रः श्रियंता हि रणययः ॥ २ ॥

अध॑ । ते॒ । वि॒श्वम् । अ॒नु । ह । अ॒स॒त् । इ॒ष्टये॑ । आ॒र्षः ।
 नि॒घ्नाइ॑व । स॒र्वना॑ । ह॒विष्म॑तः । य॒त् । प॒र्वते॑ । न । स॒म॒ऽअ॒शीत॑ ।
 ह॒र्य॑तः । इ॒न्द्रस्य॑ । व॒ज्रः । अ॒र्धिता॑ । ह॒िरण्य॑र्यः ॥ २ ॥

अथह अनन्तरमेव हेइन्द्र विश्वंसर्वमिदंजगत् तेतवसम्बन्धिनेइष्टयेयागायअन्वसत् अन्वभव-
 त् यद्वा इष्टयेहविरादिभिस्तवप्राप्तयेइतियोज्यम् हविष्मतोयजमानस्यसयनासवनानियज्ञजाता-
 निनिजैव निघ्नानिभूत्यलान्यापइवत्वासम्भजन्तइतिशेषः हर्यतःशत्रुवधंमेष्टतइन्द्रस्य हर्यतिभे-
 द्धाकर्मविधास्कं । यद्वा हर्यतःशोभनःहिरण्ययोहिरण्यमयःअर्धिताशत्रूणांहिसनशीलःवज्रःपर्व-
 तेपर्ववतिशिलोच्चयेवृषेवायद्यदानसमशीतसंस्तुतोनाभवत् किन्तुजागरितःसन् अवधीदित्यर्थः य-
 द्वावन्नेप्रेरितोवज्रः अयतिहवःसन्तृप्तमवधीत् तदामभृत्येवतंयहुंसर्वेयजमानाःप्रावर्तिषतेविभ्रा-
 वः ॥ अथ छान्दसंचत्वम् । असत् अस्तेर्लङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । इष्टयेयजतेभवे
 किनि वचिस्वपीत्याविनासम्मसारणं ध्वादिनाषत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा इषगवावि-
 त्यस्मान्नावेकिनि मध्वेवृषेतिवस्योदात्तत्वम् । निजैव सवना शोच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । सम-
 शीव शीह्रस्वमे लङिसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् शीह्रःसार्वधातुकइतिगुणाभावः । हर्यतः
 हर्यगविकान्त्योः घृष्टृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययः । अर्धिता अद्यक्रयकथार्हिसार्थाः ताच्छी-
 लिकस्तृन्प्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. इन्द्र ! यह सारा जगत् तुम्हारे यज्ञ में (तथा) हव्य वाताओं
 का अभिषुत सोमरस तुम्हारी ओर प्रवाहित हुआ था । इन्द्र का
 शोभनीय, सुघर्षणय ओर हतमशील वज्र पर्वत पर निक्षिप्त था ।

तृतीयाष्टकमाह—

अ॒स्यै॒मी॒माय॑न॒मसा॑स॒म॒ध्व॒र॒उ॒षो॒नशु॑भ्र॒आर्ष॑रा॒पनी॑यसे ।
 य॒स्य॒धाम॑श्र॒वसे॑ना॒मेन्द्रि॑यं॒ज्योति॑र॒कारि॑रु॒रितो॑नायसे ॥३॥

अ॒स्यै । मी॒माय॑ । न॒मसा॑ । स॒म॒ । अ॒ध्व॒रे । उ॒षः । न । शु॒भ्रे । आ ।
 ऋ॒र । प॒नीय॑से । य॒स्य॑ । धाम॑ । श्र॒वसे॑ । ना॒मे । इन्द्रि॑यम् । ज्योतिः॑ ।
 अ॒कारि॑ । उ॒रितः॑ । न । अ॒यसे॑ ॥ ३ ॥

हेउषः उषोदेवते शुभ्रेशोभने त्वंमीमायशत्रूणांभयंकराय पनीयसेअतिशयेनस्तोवव्याय
 अस्माइन्द्रायअध्वरोर्हिसारहितेऽस्मिन्प्राग्नेनेतिसंप्रत्यर्थे तथाचयास्कः—अस्त्युपमार्थस्यसम्भ-

त्यर्थेययोगइहेवनिधेहीर्ति । संप्रतिइदानींनमसा नमोहविर्लक्षणमजंसभाभरसम्यक्सम्पादय
घामसर्वस्वधारकनामस्तोत्रेषु नमनशीलंप्रसिद्धंवाइन्द्रियंइन्द्रत्वस्यपरमैश्वर्यंस्पष्टिङ्गंयस्येन्द्रस्य
एवंविधंभ्योतिः भवसेवायहविर्लक्षणान्छात्रार्थंअयसेइतस्तोगमनायअकारिक्रियते हरि-
तो न यथाअश्वानसादिनःस्वाभिलषितदेशंगमयन्तितद्वदिन्द्रोपिस्वाभिमतहविलाभायस्वकी-
यंतेजोगमयतीतिभावः ॥ उपः पादादित्वान्निघाताभावः । सुप्ते शुभदीप्तौ स्थायित-
व्हीत्यादिनारकप्रत्ययः । भर हयहोर्भइतिभत्वम् अचोवस्तिइतिदीर्घः । पनीयसे पनतेःस्तु-
त्यर्थाद्वहुलवचनात्कर्मण्यमुन् तस्मादातिशायनिकेईयस्युनि टेरिविटिलोपः । अकारि छन्दसि-
लुङ्लट्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिगुङ् यद्वृत्तयोगादनिघातः अद्वागमउदात्तः । अयसे अयगता-
वित्यस्मान्मावेअमुन् ॥ ३ ॥

३. शुभ वषा । भयावह और अतीव स्तुति-पात्र इन्द्र को इस
यज्ञ में इस समय यज्ञाक्ष बो । उनकी विषयधारक, प्रसिद्ध और इन्द्रत्व-
चिह्न युक्त ज्योति, छोड़े की तरह उमको यज्ञाक्ष-प्राप्ति करने के अर्थ,
इधर-उधर ले जाती है ।

इमेतइन्द्रतेवयंपुरुषुतयेत्वारभ्यचरामसिप्रभुवसो ।

नहित्वदन्योगिर्वणोगिरःसघत्क्षोणीरिवप्रतिनोह्यत्तद्वचः ॥४॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुःस्तुत । ये । त्वा । आइरभ्य ।

चरामसि । प्रभुवसो इति । प्रभुवसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः ।

गिरः । सघत् । क्षोणीःइव । प्रति । नः । ह्यत् । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र प्रभुवसोप्रभूतधन अतएवपुरुषुतपुरुभिर्वहुभिर्वजमानैःस्तुत येवचयंत्वात्वामारभ्या-
श्रयवयावलम्ब्य चरामसिचरामोयागेवर्तामहे तइमेवयं तेवस्वभूताहेगिर्वणः गीर्भिर्वननीये-
न्द्र त्वदन्यस्त्वतोऽन्यःकश्चिदपिगिरःस्तुवीःनहिसघत्तद्विप्रामोति अतस्त्वंनोस्माकंतत्स्तु-
त्रिलक्षणंवचःप्रतिह्यंकामयस्व क्षोणीरिव यथाक्षोणीपृथिवीस्वकीयानिभूतजातानिकामयते
॥ चरामसि इदन्तोमसिः शपःपित्वादनुदानत्वेघातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् वषाहि-
सार्था अत्रप्राप्त्यर्थः घातूनामनेकार्थत्वात् छेदयद्वागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्पलुक् पादा-
दित्वान्निघाताभावः । क्षोणीरिव हलृच्चाभ्यइतिसुलोपाभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

४. प्रभूतधनशाली और बहु-लोक-स्तुति इन्द्र । हम तुम्हारा अवलम्बन
करके यज्ञ सम्पादन करते हैं । हम तुम्हारे ही हैं । स्तुति-पात्र ! तुम्हारे
सिवा और कोई यह स्तुति नहीं पाता । जैसे पृथिवी अपने प्राणियों को
भारण करती है, उसी तरह तुम भी यह स्तुति-वचन ग्रहण करो ।

पञ्चमीसूचमाह—

भूरितन्द्रवीर्यं तवस्मस्यस्तोतुर्मघवन्काममापृण ।
अनुतेद्यौर्दृहतीवीर्यममहयंचनेपृथिवीनेमओजसे ॥ ५ ॥

भूरि । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः ।
मघश्च । कामम् । आ । पृण । अनु । ते । द्यौः । दृहती ।
वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी । नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतववीर्यसामर्थ्यं भूरिवहु नकेनापिअवच्छेत्तुंशक्यते तादृशस्तववयंस्मसिस्वभू-
ताभवाभः हेमघवन् अस्यस्तोतुः त्वांस्तुवतोयजमानस्य काममभिलाषं आपृणआपूरय बृहती
द्यौर्महानद्युलोकोपि तेतववीर्यंअनुममेअन्वमस्त इन्द्रेणसहावस्थानात् इयंचइयमपिपृथिवीते
तवओजसेमलायनेमेप्रह्वीवभूष त्वद्वलाद्गीतासती अघपववर्ततइतिभावः ॥ स्मसि अस्मभुवि उ-
ति असोरलोपइत्यकारलोपः इदन्तोमसिः । पृण पृणपीणने अन्नप्रीतिहेतुतयापूरणंलक्ष्यते बुदा-
दित्वाच्छपत्ययः तस्यङित्वाद्गुणाभावः । ममे माह्मानेशब्देच ङित्वादात्मनेपदम् लिटि आलो-
लोपइतिचेत्पाकारलोपः । नेमे णममहत्वे लिटि अतएकहल्मध्येइत्येत्वाभ्यासलोपो विङ्-
तिङइतिनिषातः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र । तुम्हारा वीर्यं गहान् है । हम तुम्हारे ही हैं ।
मघवन् ! इस स्तौता की कामना पूरी करो । विशाल आकाश ने
तुम्हारे वीर्य का झोहा मज्जा खा । यह पृथिवी भी तुम्हारे बल से
अवनत है ।

षष्ठीसूचमाह—

त्वंतमिन्द्रपर्वतंमहामुरुवज्जेणवज्जिन्पर्वशश्चकर्तिथ ।
अवांसृजोनिर्वाताःसर्तवाअपःसत्राविश्वंदधिषेकेवलंसहः ॥ ६ ॥ २२
त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम् । वज्जेण । वज्जिन् ।
पर्वशः । चकर्तिथ । अवं । असृजः । निर्वाताः । सर्तवै । अपः ।
सत्रा । विश्वम् । दधिषे । केवलम् । सहः ॥ ६ ॥ २२ ॥

हेवज्जिन् वज्रवन्निन्द्र त्वंप्रसिद्धम् महान् आयागवोमहान्तं उरुविस्तीर्णपर्वतंपर्वतन्तं
मेघं वृत्रासृजं वा वज्रेणायुधेनपर्वशःपर्वणिपर्वणिचकर्तिथशकलीचरूपे तेनमेघेननिवृत्ताआ-
वृताअपःसर्ववैसरणायगमनायअवासृजःअवाङ्मुसमन्नाहीः अतस्त्वमेवकेवलंविश्वंव्याप्तंसहो-
बलंदधिषे पारयसि नान्यःकश्चिदितियदेवत् तत्सत्रासत्यमेव सवेतिसत्यनाम सत्रा इत्येतित्वा-

मसुपाठात् ॥ महामहान्तं नकारस्कारयोर्लोपश्छान्दसः । चर्कतिथ कृतीछेदने छिटि थलि अ-
न्यासस्थोरदत्वहत्यादिशेषचुलानि । सतैवै कृत्यार्थैतवैकेनितिभावेतवैप्रत्ययः कृन्नेजन्तइत्य-
न्ययत्वे अन्ययादाप्पुपइतिमुपोलुक् अन्तश्चतैयुगपदित्याद्यन्तयोर्पुगपदुदात्तत्वम् । दधिषे
छिटिकादिनियमादिट् ॥ ६ ॥

६. वज्रधारी इन्द्र । तुमने उस विस्तोर्ण मेघ को, वज्र-द्वारा,
दुकड़े-दुकड़े किया । उस मेघ के द्वारा आवृत जल, बहने के लिए,
तुमने नीचे छोड़ दिया । केवल तुम्हीं भिष्यव्यापी बल धारण करते हो ।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेदशमोनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशानुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रनूचिदितिनवचैप्रथमंसूक्तम् गौतमस्यनोषत्सआर्ष आ-
ग्नेयं आद्याःपञ्चजगत्यः शिष्टाभ्यससिष्टुभः तथाचानुक्तान्वम्—नूचिचवनोषागोवमआग्नेयंहि-
चतुसिष्टुवन्तमिति हीतिवचनादुत्तरेचद्वेसूक्तेअग्निदेवताके अग्निष्टवपदहस्पपञ्चमेहन्याग्नि-
मारुते इदंजावमेदस्यंनिविद्यानम् तृतीयस्येतिसण्डेसूत्रितम्—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णोशार्धायनूचि-
त्सहोजाइत्याग्निमारुतमिवि । प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऋतौआग्निवशस्त्रेचजागतेछन्दसि आदित्यः
पञ्चर्चः सूत्रितं च—त्वमग्नेप्रथमोअक्षिरानूचित्सहोजाअमृतो नितुन्दइतिपञ्चेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

नूचि॒त्सहो॒जाअ॒मृतो॒ नितु॑न्दते॒होता॒ यद्भू॒तोअ॒र्भव॑द्वि॒वस्व॑तः ।

वि॒साधि॑ष्ठेभिः॒ प॒थिभी॑रजो॒भम॑आदे॒वता॑ता॒हवि॑षा॒ विवा॑सति ॥ १ ॥

नु । चि॒त् । स॒हः॒ऽजाः । अ॒मृतः । नि । तु॒न्दते । होता । यत् । दूतः ।
अ॒र्भवत् । वि॒वस्व॑तः । वि । सा॒धि॒ष्ठेभिः । प॒थि॒ऽभिः । रजः । म॒मे ।
आ । दे॒व॒ऽता॒ता । ह॒विषा । वि॒वा॒सति ॥ १ ॥

सहोजाःसहसावलेनजातः अग्निर्हिवलेनमध्यमानोरण्योःसकाशावजायते अमृतोमरणरहि-
तः एवंभूतोऽग्निःनूचिस्त्रिप्रमेव नितुन्दतेनितरां व्यथयति उत्पन्नमात्रस्याग्नेःस्पष्टमशक्यत्वात् यद्वा
निर्गच्छति तुन्दतिर्गोत्यर्थःसौत्रोधातुः यद्यदाहोपादेवानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवाअयमग्निःविष-
स्वदःपरिचरतोयजमानस्यदेवान्प्रतिहृषिर्वहनायदूतोभवदहृषिर्वहनेनियुक्तोभवति तदानींसाधि-
ष्ठेभिःसमीचीनैःपथिभिःमार्गैःमच्छद्वर्जोन्तरिशंखोऽकंविभमेनिर्गमे पूर्वविद्यमानमप्यन्तरिक्षंअस-

तल्पमभूत् इदानीं तस्य तेजसाप्रकाशमानं सत् उत्पन्नमिव दृश्यते किञ्च देवताया देवतावेतियज्ञनाभ
देवताया देवतातौ यज्ञे हविषाचरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवानां विवासतिपरिचरति ॥ अमृतः सृष्टम-
रणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नञोऽजरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुन्दते तुदव्यथने स्वरिते-
त्वादात्मनेपदम् नकारोपजनश्छान्दसः । साधिष्ठेभिः बाढशब्दादातिशायनिके इष्टनिमित्तकचा-
ढयोर्नेदसाधावितिसाधादेशः बहुलं छन्दसीति भिन्नसेवाभावः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । देवताया सर्व-
देवात्ताविति तिस्रार्धिकस्ताविलूपत्ययः तेन च तत्सम्बन्धीयज्ञो लक्ष्यते यद्वा देवान् हविषा आ-
विषासतीति योन्यम् सृष्टां सृष्टुगिति विभक्त्येर्द्वादशः लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. बड़े बल से उत्पन्न और अमर अग्नि व्यापान या ज्वलन में
समर्थ है । जिस समय देवाह्वानकारी अग्नि यजमान के हृष्यवाही रूत
हुए थे, उस समय समीचीन पथ-द्वारा जाकर उन्होंने अन्तरिक्ष निर्माण
किया था या वही प्रकाश किया था । अग्नि यज्ञ में ह्रष्य-द्वारा देवों की
परिचर्या करते हैं ।

आस्वमद्युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अत्योनपृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवोनसानुस्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वम् । अद्य । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु ।

तिष्ठति । अत्यः । न । पृष्ठम् । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न ।

सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरोजरारहितो यमग्निः स्वस्वकीयं अन्नमदनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वा-
लमासंमिश्रयन् तदनन्तरं चाविष्यन् प्रक्षर्यन् अविष्यन्तित्येतद्वक्तिकर्मसुपठितम् एवं भूतोऽग्निः वृ-
षुक्षिमेव अवतसेषु भूतेषु काष्ठेषु आतिष्ठति आरोहति अत्रातसशब्दः काष्ठवाची अतसंनशुष्कमि-
ति दर्शनात् प्रुषितस्य दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठमुपर्यवस्थितज्वालाज्वालं अत्योनरोचते यथा
सन्ततगमनशीलोऽत्योऽश्व इतस्ततो गच्छन् शोभते एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वतो गच्छन्ती शोभत इति भावः
तदानीं दिवोऽग्नौ लोकस्य सम्बन्धिसानुसमुच्च्रितमग्रं स्तनयन्न शब्दयन्निव अचिक्रदत् गम्भीरशब्द-
मात्मानमधीकरोत् ॥ युवमानः युमिश्रणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः तस्य बहुलं छन्द-
सीति लुगमावः अदुपदेशाल्लसार्थधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरपवशिष्यते । अजरः बहुव्रीहौ नञो-
जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अचिक्रदत् कदिकदिक्रदि आह्वाने रोदने च अस्मात्प्रत्य-
न्तावुल्लिखिकि आगमानुशासनस्यानित्यत्वावनुमभावः द्विर्भावहलादिशेषसन्धाने त्वानि ॥ २ ॥

२. अजर अग्नि तृण-गुल्म आदि अपने खाद्य को ज्वलन-शक्ति-

द्वारा मिलाकर और भक्षण कर घुरत काष्ठ के ऊपर चढ़ गये । बहन
करने के लिए इधर-उधर अग्नेवाली अग्नि की पृष्ठ-वेग-स्थित ज्वाला
गमनशील छोड़े की तरह शोभा पाती है । साथ ही आकाश के उन्नत
और शब्दायमान मेघ की तरह शब्द भी करती है ।

तृतीयाध्यायमाह—

क्राणारुद्रेभिर्वसुभिःपुरोहितोहोतानिषत्तोरयिषाळमर्त्यः ।
रथोनविक्ष्वजसानआयुषुव्यानुषग्वायादेवक्रण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुभिः । पुरःहितः । होता । निषत्तः ।
रयिषाद् । अमर्त्यः । रथः । न । विक्ष्व । क्रजसानः । आयुषु ।
वि । आनुषक् । वार्या । देवः । क्रण्वति ॥ ३ ॥

क्राणाहविर्वहनं कुर्वाणः रुद्रेभीरुद्रेः वसुभिश्चपुरोहितः पुरस्कृतोहोतादेवानामाहोतानिष-
त्तः इविःस्वीकरणायदेवयजनेनिषण्णः रयिषाद् रथीणांशत्रुधनानांअभिप्रविता अमर्त्योमरणर-
हितः एवंभूतोदेवःपोषमानोभिः विक्ष्वप्रजास्तुलौकिकजनेषु रथोन रथइवआयुषुयजमानलक्षणेषु
मनुष्येषुक्रजसानः स्तूयमानः वार्या वार्याणिसम्प्रजनीयानिधनानिआनुषक्आनुषकंयथाप्रव-
ति तथाव्यूषवतिविशेषेणप्रापयति यद्वा वार्याणिवरणीयानिहवींषिस्वयंप्राप्नोति ॥ क्राणा करोतेः
शानचिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् शानचोऽङिस्वाहुणाभावेयथादेशः चितवत्यन्तोदात्तत्वम्
सुपांसुलुगिविसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । निषत्तः बहुविशरणगत्यवसादनेषु अस्मात्कर्मणिनिष्ठा न-
सत्तनिषचेत्यादिनानिष्ठानत्वाभावेनिपातिवः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । रयिषाद् व-
हअभिप्रवे छन्दसिसहइतिष्विः सहेःसाहःसइतिषत्वम् । क्रजसानः क्रजतिःस्तुतिकर्मा असान-
चित्मनुवृत्तौक्रजिभूषिभन्दिस्तइतिभ्यःकिदितिकर्मण्यसानचूपत्ययः चितवत्यन्तोदात्तत्वम् । आयु-
षु व्यापवइतिमनुष्यनाम इण्गवावित्यस्मावच्छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः वृद्धधायादेशौ । वार्या वृह-
त्संप्रकौ अहलोपपदं तित्स्वरितेमात्रे ईदवन्दवृशंसदुहांप्रत्ययवत्यायुदात्तत्वम् शोऽछन्दसीतिशेठो-
पः । क्रण्वति रिबिमलौ व्यत्ययेनसम्प्रसारणम् इदित्वाचुम् कर्परिशब् ॥ ३ ॥

३. अग्नि हव्य का बहून् करते हैं और ब्रह्मों तथा वसुओं के सम्मुख
स्थान पाये हुए हैं । अग्नि देवाह्वानकारी और यज्ञ-स्थानों में उपस्थित
पहुंते हैं । यह धन-जयी और अमर हैं । शीप्तिमान् अग्नि यजमानों की
स्तुति लाभ करके और रथ की तरह चल करके प्रजाओं के घर में
बार-बार वरणीय या श्रेष्ठ धन प्रदान करते हैं ।

चतुर्थीध्यायमाह—

विधातजूनोअतसेधुतिष्ठतेहयाजुहूभिःसृण्यानुविष्वर्णिः ।
तुषुपदमेधुनिनोहवापसेरुण्वन्तस्मरुशदूर्मेअजर ॥ ४ ॥

वि । वार्तऽजुतः । अतसेषु । तिष्ठते । दथा । जुहुभिः । सृण्या ।
तुविऽस्वनिः । तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । दृषऽयसे । रुष्णम् ।
ते । एम । रुशत्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजुषोवायुनामेरितःबुविष्वणिःमहास्वनः एवंभूतोग्निः जुहुभिःस्वकीयाभिर्जिह्वाभिःसु-
प्यासरणशीलेनतेजःसमूहेनचयुक्तःसन् वृष्णयेत्यनायासवचनःवृथाअनायासेनैवअतसेषुउच्यते-
शुब्रसेषुवित्तिष्ठतेविशेषेणतिष्ठति हेअग्ने यद्यदावनिनोवनसम्बद्धान्नुष्ठान्दग्धुंवृषायसेषुवृषवदाचरसि-
वहसीत्यर्थः हेरुशदूर्मेदीपज्वाल अजरजरारहिताग्ने तेतवपमगमनमार्गःरुष्णंरुष्णवर्णोभवति ॥
वातजुतः जुहति सौत्रोधातुः वातेनजुतोवातजुतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वितिष्ठ-
ते समवपविश्वइत्यात्मनेपदम् । जुहुभिः हुदानादनयोः हूयतेआस्वितिजुहुःशुचःशुब्रचेतिक्लिप्-
चकारादीर्थःशुब्रद्वावाङ्निर्भावादि धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । सृण्या सुगवौ सरसीविसृणिःसुब्र-
विश्याकिदितिविप्रत्ययः । एम एत्यनेनेत्येव मार्गः इण्गवावित्यस्मात्करणेऔणादिकोमनिन्
निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि, वायु-द्वारा प्रेरित होकर, महाशब्द, ज्वलन्त जिह्वा
-धोर तेज के साथ, अनायास पेड़ों को दगव कर देते हैं ।
अग्नि ! जिस समय तुम अन्य वृक्षों को शीघ्र जलाने के लिए सीढ़ की
तरह व्यव्र होते हो, हे दीप्त-ज्वाला अजर अग्नि ! उस समय तुम्हारा
गमन-मार्ग काला हो जाता है ।

तपुर्जभोवनआवातचोदितोयूथेनसाह्वीअववातिवंसंगः।

अभिब्रजन्नक्षितंपाजंसारजःस्थानुश्चरथंभयतेपतत्रिणः॥५॥२३

तपुऽजम्नाः । वने । आ । वार्तऽचोदितः । यूथे । न । सह्वान् ।

अव । वाति । वंसंगः । अभिऽब्रजन् । आक्षितम् । पाजंसा । रजः ।

स्थानुः । चरथम् । भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥ २३ ॥

तपुर्जम्नाःतपूषिज्वालापवजम्नाआयुषानिमुस्तानिवायस्यसतथोक्तः वातचोदितःवायुनामेरितः
एवंभूतोग्निर्पूथेज्वालासमूहेसति अक्षितमक्षीणंरजःआर्द्रवृक्षान्तर्गतमुदकं पाजसावेजोबलेनअ-
भिब्रजन्आभिमुख्येनगच्छवनेअरण्येसाह्वान्सर्वमभिभवत्आ आभिमुख्येनअववातिव्यामो-
तिवन्नद्वहन्तः-वंसंगोन यथावननीयगतिर्वृषःभोगूथेसर्वमभिभवन्वर्ततेतद्वत् यस्मादेवंतस्मात्पत-
त्रिणःपतनवतोग्नेःसकाशावस्थानुः स्थावरं चरथंचरव्यंगमंच भयतेनिभेति ॥ साह्वान् दाम्बान्-
साह्वानितिक्रुष्टप्रत्ययान्तोनिपातितः दीर्घादृतिस्मानपादेर्विसंहितायानकारस्यरुत्वम् आवो-

टिनित्यमितिसानुनासिकआकारः एत्वलोपी ह्रस्वच्छान्दसः । स्थातुः कश्मिनिजनीत्यादिनावि-
हितः सुपत्ययोबहुलवचनाचिह्नतेरपि भवति यद्वा स्थातुरनन्तरं चरथं भयते प्रथमं स्थातुः स्थावरं नि-
जेति पञ्चाक्षरमिति व्यर्थः । चरथं चरगत्यर्थः अस्मादौणादिकोऽयमत्ययः । भपते जिभीभये व्य-
त्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति श्लोकाभावः गुणावादेशौ ॥ ५ ॥

५. अग्नि वायु-द्वारा प्रेरित होकर, शिखारूप आयुध धारण करके,
महातेज के साथ, अशुष्क वृक्ष-रस आक्रमण करके और गो-वृन्द के
बीच में साँड़ की तरह सबको पराभूत करके चारों ओर व्याप्त होते
हैं। सारे स्थावर और जंगम अग्नि से डरते हैं।

दधुष्वाभृगवोमानुषेष्वारयिनचारुसुहवजनेभ्यः ।

होतारमग्नेअतिथिर्वरेण्यमित्रं नशेवंदिव्यायजन्मनि ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिम् । न । चारुम् ।

सुहवम् । जनेभ्यः । होतारम् । अग्ने । अतिथिम् । वरेण्यम् ।

मित्रम् । न । शेवं । दिव्याय । जन्मनि ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वात्मानुषेषुमनुष्येषुमध्ये भृगवः एतत्संज्ञामहर्षयः दिव्यायजन्मनेदेवत्वमाप्तये
चारुरयिन शोभनं घनमिव आदधुः आधानसंज्ञारेषुमध्यैः स्थापनेन समस्कृत्वा कीदृशं तां जने-
भ्यः सुहवं यजमानार्थं आह्वातुं शकं होतारं देवानामाह्वातारं अतिथिं अतिथिबलत्समं यद्वा देवय-
जनदेशेषु सततं गन्तारं वरेण्यं वरणीयं मित्रं नशेवं यथासत्सामुत्सकरो भवति तद्वत्सत्सकरमित्यर्थः ॥
दधुः छिद्युसिआतो लोप इटिचेत्याकारलोपः गुष्मत्तत्तत्सुष्वन्तःपादमिविविषर्जनोऽयस्यत्त्व-
म् । सुहवं ह्रस्वचरीषद्दुःसुष्वित्सत् बहुलं छन्दसीविसंसारणम् परपूर्वत्वं गुणावादेशौ लिपी-
विप्रत्ययात्पूर्वस्पोदात्तत्वम् ऊदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. अग्नि । मनुष्यों के बीच में महावि भृगु लोगों ने, दिव्य
जन्म पाने के लिए, तुम्हें शोभन घन की तरह धारण किया था। तुम
आसानी से लोगों का आह्वान सुननेवाले और देवों का आह्वान करने-
वाले हो। तुम यज्ञ-स्थान में अतिथि-रूप और उत्तम मित्र की तरह
सुखदाता हो।

होतारंसप्तजुहोयजिष्ठं पंचाघतोऽणते अश्वरेषु ।

अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसायामिरत्नम् ॥ ७ ॥

होतारम् । सप्त । जुहोः । यजिष्ठम् । यम् । पाघतः । णते ।

अश्वरेषु । अग्निम् । विश्वेषाम् । अरतिम् । वसूनाम् । सपर्यामि ।

प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याकाः जुह्वः होतारः वाघतः कृत्विजः अश्वरेषु यागेषु यजिष्ठं यष्टुतमं होतारं दे-
वानां भाह्वातारं यमं भ्रिवृणते सन्भजन्ते विश्वेषां सर्वेषां वसूनां अरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसाहविले-
क्षणेनानेन सपर्यामिपरिचरामि रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि याचामि । वृणते बृहत्संभक्तौ कैया-
दिकः प्रत्ययस्वरः । अरतिं ऋगतिप्रापणयोः अस्मादौणादिको वहिक्वस्यति न्यधिदित्यतिप्रत्ययः
चित्तादन्तोदात्तत्वम् । सपर्यामि सपर्यतिः परिचरणकर्मा सपरपूजामामिति धातुः कण्ठादिः अतो-
यकपृथक्स्वरः शिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः । यामि याचामीत्यस्य वर्णलोपश्छान्दसः ॥ ७ ॥

७. सात आह्वानकारी ऋत्विक् जो यज्ञों में परम यज्ञार्ह और
बेबाह्वानकारी अग्नि को वरण करते हैं, उसी सर्व-धनदाता अग्नि
को मैं यज्ञाल से सेवित करता हूँ और उनसे रमणीय वन को याचना
करता हूँ ।

अच्छिद्रासूनोसहसोनोअद्यस्तोतृभ्योमित्रमहःशर्मयच्छ ।

अग्नेगृणन्तमंहसउरुष्योर्जोनपात्पूर्भिरायंसीभिः ॥८॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः ।

मित्रमहः । शर्म । यच्छ ॥ अग्ने । गृणन्तम् । अंहसः । उरुष्य ।

ऊर्जः । नपात् । पूः इति । आयंसीभिः ॥ ८ ॥

हेसहसःसूनो बलस्पुत्रबलेन हिमध्यमानोऽग्निर्जायते मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन्त्रे नो-
स्मभ्यं स्तोतृभ्यः अद्यास्मिन्कर्मणि अच्छिद्रा अच्छेद्यानि शर्मशर्माणि सृस्तानियच्छेदेहि किञ्च
हेऊर्जोनपात् अचस्पुत्र भुक्तेनाग्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरचस्पुत्रत्वं एवंविधाग्ने गृणन्तं त्वांस्तुव-
न्तं आयसीभिः व्यासैः यद्वा अयोवद्बतैः पूर्भिः पालनैः अंहसः पापावउरुष्यरक्ष उरुष्यतीरक्षा-
कर्मविधास्कः ॥ अच्छिद्रा शोच्छन्दसीति शैलेः । सूनोसहसः परमपितृन्दसीति परस्परवृद्ध-
तस्य पूर्वामधिताश्च वृद्धावेसति पदद्वयस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । शर्म सुपांसुलुगिति विभक्तुं-
क् । ऊर्जोनपात् नपातयतीति नपात् नप्राणनपादिति नजः प्रकृतिभावः सुवामधिते इति षष्ठ्य-
न्तस्य पराङ्मन्त्रावेसति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाठ्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पूर्भिः पृ-
पालमपूरणयोरित्यस्यात्सम्पदादिलक्षणोभावेऽपि उत्पदीर्घौ सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. बलपुत्र और अनुरूप दीप्तियुक्त अग्नि ! आज हमें अच्छे वृ-
क्ष वान करो । अन्न-पुत्र ! अपने स्तोता को, लोहे की तरह, वृद्ध-
वृद्ध से रक्षा करते हुए पाप से बचाओ ।

भवावरुथंगृणतेविंभावोभवाभघवन्मघवञ्जःशर्म ।

उरुष्याग्नेअंहसोगृणन्तंप्रातर्मसूधियावसुर्जगम्यात् ॥९॥२४॥

भवं । वरूथम् । गृणते । विभाऽवुः । भवं । मघवन् । मघवत्सभ्यः ।
शर्म । उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तन् । प्रातः । मधु ।
धियावसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

हेविभावः विशिष्टमकारा अग्ने गृणतेत्वांस्तुवते यजमानाय वरूथमिति गृहनाम वरूथं अ-
निष्टनिवारकं गृहं भव हेमघवन् धनवज्रमे मघवद्भ्यो हविर्लक्षणघनपुकेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म-
स्तुसंयथाभवति तथाभव हेअग्ने गृणन्तंस्तुवन्तं अंहसः पापकारिणः शत्रोरुरुष्यरक्ष ॥ धियाव-
सुः कर्मणानुब्रूयावाप्राप्तवनोभिः प्रातरिदानीमिव परेशुरपिमक्षुशीघ्रं जगम्यात् आगच्छतु ॥ वरू-
थम् वृज्वरणे वृवृज्ज्यामूषनित्युद्यन्प्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणते शत्रुनुमदिति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । विभावः विशिष्टाभाः विभाः आतोमनिनिविविच् तदस्यास्तीति मधु मादुपभाया-
इविमधुपोदत्वम् मधुवसोरुरिदिनिकारस्यरुत्वम् । मघवद्भ्यः मघवाद्बहुलमिति मघवन्शब्दस्य
तुआदेशः सचनानुबन्धकृत्तमनेकात्त्वमिति विवचनात् अतो न्यस्येत्यन्त्यस्य भवति । मधु कचि-
तुनुषमक्षितिदीर्घः । धियावसुः बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदस्य सावेकाच इति विभक्ति-
रुदात्ता तुगभावश्छान्दसः । जगम्यात् गन्तुसुपगतौ लङि बहुलं छन्दसीति शपः भुः ॥ ९ ॥

९. प्रभावान् अग्नि ! तुम स्तोता के गृह-रूप बनो । धनवान्
अग्नि ! धनवानों के प्रति कल्याण-स्वरूप बनो । अग्नि ! स्तोताओं को
पाप से बचाओ । प्रज्ञारूप धन से सम्यक् अग्नि ! आज प्रातःकाल
क्षीघ्र आओ ।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशोऽर्गः ॥ २४ ॥

वया इति सर्वद्वितीयं सूक्तम् नो भस्वार्थिष्वेष्टुषां वैश्वानरगुणकोशिर्वेदता वया चानुक्रान्त-
म्-वया इति सर्ववैश्वानरीयमिति सूक्तविनियोगोलिङ्गद्वयमन्त्यः ।

प्रथममाष्टकमाह-

वया इदमेअग्रयं स्तेअन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानरनाभिरसि क्षितीनां स्थूणे वजनौ उपमिष्यन्थ ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे ।

अमृताः । मादयन्ते । वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनाम् ।

स्थूणा इव । जनान् । उपमिह । ययन्थ ॥ १ ॥

वयाः शास्त्रावेतेर्वा वायनाभवन्तीति यास्कः । हेअग्ने येन्येअग्रयः सन्ति ते सर्वे पिबेत्तव वया इव
शास्त्रा एव तव स्त्वन्त्येन सन्तीति भावः किञ्च त्वेति सति विश्वे सर्वे अमृता अपरममरणमणोदेवा-

मादयन्तेहृष्यन्ति नहिविद्वन्तिरेकेणैर्जीवितुंशक्यते हेवैश्वानरविश्वेषानराणांजाठरूपेणसम्ब-
न्धिनमे क्षितीनामनुष्याणानाभिः सन्नद्धासि अवस्थापकोभवसि अतस्त्वंउपमिदुपस्थापयि-
तासन् यद्वा उपमिदित्येतद्वृष्टान्तविशेषणम् जनान्पयन्त्यध्वारयः सन्नद्धान्तः—उपमिदुपनि-
स्तात्वास्थूणेव वंशधारणार्थेनिस्तातस्तम्भोयथागृहोपरिस्थववंशधारयतिसद्वत् ॥ वैश्वानर विश्वे-
चेमेनराःविश्वानराः नरेसंज्ञायामितिपूर्वपदस्यदीर्घः तत्सम्बन्धीवैश्वानरः तस्येदमित्यण् ।
नाभिः नहोभवेति इन्प्रत्ययोभकारभ्यान्तादेशः जित्वादाद्युदात्तत्वम् । असि तासस्योलोप-
तिसलोपः । क्षितीनां क्षिनिवासगत्योः अस्माव किञ्चकौचसंज्ञायामितिकिञ् अन्तोदात्ताव क्षि-
तिशब्दादुत्तरस्थनामोनामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वम् । उपमिदु इमिन्प्रक्षेपणे अस्मादुपपूर्वाव व-
हुत्ववचनात्कर्मणिक्प्रतुगागमः । ययंय यमउपरमे लिटिचलिकादिनियमादिटिप्प्राप्तेउपदेशेत्व-
तइतिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

१. अग्निदेव ! अन्यान्य जो अग्नि हैं, वे तुम्हारी शास्त्रार्थ
हैं अर्थात् सब अंग हैं और तुम अङ्गी हो । तुममें सब अमर देवगण
द्रष्टि भाते हैं । वैश्वानर । तुम मनुष्यों की नाभि हो । तुम निखात
स्तम्भ के समान मनुष्यों को धारण करते हो ।

विश्वत्संज्ञेह्याग्निमारुतेमूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवैकल्पिकोऽनुरूपस्तुचः । विश्वा-
वदिवाकीर्त्येदंनिखण्डेस्त्रितम्—मूर्धानंदिवोअरतिपृथिव्यामूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवेति ।

मूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याअथाभवदरतीरोदस्योः ।

तत्त्वादेवासौजनयन्तदेववैश्वानरज्योतिरिदार्थाय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अयं । अभवत् ।

अरतिः । रोदस्योः । तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् ।

वैश्वानर । ज्योतिः । इत । आर्थाय ॥ २ ॥

अयमग्निः दिवोद्युलोकस्यमूर्धाशरीरेवत्यथानभूतोभावात् पृथिव्याभूमेभ्यनाभिःसन्नाहकः
रक्षकइत्यर्थः अधानन्तरं रोदस्योःद्यावापृथिव्योः अयंअरतिः अधिपतिरभवत् हेवैश्वान-
र तत्तादृशदेवदानादिगुणयुक्तत्वात्वादेवासःसर्वदेवाः आर्यायविदुषेमनवेयजमानायवा ज्योतिरिव
ज्योतीरूपमेवअजनयन्तउदपादयन् ॥ पूर्वमस्मिन्दीपयतिइतिमूर्धा श्वन्नुक्षान्तिपादौनिपातनाद्भू-
पसिद्धिः । पृथिव्याः पृथिवीशब्दः विद्वैरादिभ्यश्चेतिङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अजनयन्त
जनीजृप्कसुरजोमन्ताभेतिपितृत्वान्मितांरुहस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

२. अग्नि स्वर्ग के मस्तक, पृथिवी की नाभि और द्युलोक तथा
पृथिवी के अधिपति हुए थे । वैश्वानर । तुम देवता हो । देवों
ने आर्य या विद्वान् मनुष्य के लिए ज्योतिःस्वरूप तुमको उत्पन्न
किया था ।

तृतीयामुच्यते—

आसूर्येनरश्मयोध्रुवासोवैश्वानरेदधिरेभ्रावसूनि ।

यापर्वतेष्वोषधीष्वप्सुयामानुषेष्वसितस्यराजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अम्ना ।

वसूनि । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि ।

तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अम्नावैश्वानरेभ्रावसूनिघनान्यादधिरेआहिताग्निस्थापितानिबभूवुः तत्रदृष्टान्तः—ध्रुवासो-
निधलारश्मयःकिरणाःसूर्येन यथासूर्येआधीयन्तेतद्द्वत्तत्स्वंपर्वतादिषुयानिघनानिविद्यन्ते
तस्यघनजातस्यराजासिअधिपतिर्भवति॥ अम्ना सुपांसुलुमितिभिभक्तेर्द्वादेशः । या शेच्छन्दसि-
बहुलमितिशेर्लोपः । ओषधीषु उषदाहे ओषःपाकः भावेष्वग्नित्वादाद्युदात्तत्वम् ओषआमुषीय-
तेइत्योषधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिक्रमत्पयः दासीभारादिषुपठित्वात् पूर्वपदमलविस्वरत्वम् ।
सप्तमीबबुवचनेओषधेश्वविभक्तवमद्यमायामितिदीर्घः । अप्सु ऋद्धिमितिभिभक्तेरुदात्तत्वम्॥३॥

३. जिस तरह निचल किरणें सूर्य में स्थापित हुई हैं, उसी तरह
वैश्वानर अग्नि में सम्पत्तियाँ स्थापित हुई थीं । पर्वतों, ओषधियों,
जलों और मनुष्यों में जो, घन है, उसके राजा तुम्हीं हो ।

चतुर्थामुच्यते—

बृहतीइवसूनवेरोदसीगिरोहोतामनुष्योऽनदक्षः ।

स्वर्वतेसत्यशुष्मायपूर्वीवैश्वानरायनृत्तमाययज्ञीः ॥ ४ ॥

बृहतीइवेति बृहतीइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता ।

मनुष्यः । न । दक्षः । स्वःइवते । सत्यशुष्माय । पूर्वी । वैश्वानराय ।

नृत्तमाय । यज्ञीः ॥ ४ ॥

रोदसीद्यावापृथिव्यौसूनवेस्वपुत्रायवैश्वानराय बृहतीइव मन्त्रेइवाभूतां वैश्वानरस्यद्या-
वापृथिव्योःपुत्रत्वमन्त्रान्तरेस्पष्टमवगम्यते—उत्रापिदरामहमन्जायतामिर्द्यावापृथिवीभूरित्वसे-
ति । महतोवैश्वानरस्यावस्थानायद्यावापृथिव्यौविस्तृतेजावेइत्यर्थः किञ्चायंहोवाइसःसमर्थः
पूर्वीर्बहुविधाःयज्ञीर्महतीर्गिरःस्तुतीवैश्वानरायाम्रयेपामुद्धेविशेषः कीदृशायस्वर्वदेशोभनगमनयु-

कायसत्पशुष्मायावितथवत्ताय नृतमायातिशयेनसर्वेषानेवै वददृष्टान्तः—मनुष्योन यथामनुष्यो-
लौकिकोबन्दीदातारंपशुम् बहुविधयास्तुत्यास्तौति तद्वद ॥ मनुष्यः मनोजातावज्यतौपुक्चेतिजा-
तौगम्यमानायांमनुशब्दादयञ्पुगागमश्च वित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं-
भवति तत्रहि अजित्पुनर्वर्तते । स्वर्गते सुपूर्वादर्थेर्भावविच् ततोमतुप् मादुपधायार्हातिवत्वम् ॥ ४ ॥

४. आवापृथिवी वैश्वानर के लिए विस्तृत हुए थे । जैसे बन्धी
प्रभु की स्तुति करता है, वैसे ही इस निपुण होता ने सुगति-सम्पन्न,
प्रकृत-बलशाली और नेतृश्रेष्ठ वैश्वानर के उद्देश से बहुविध महान्
स्तुति-वाक्य का प्रयोग किया है ।

दिवश्चित्तेवृहताजातवेदोवैश्वानरप्ररिचिभहित्वम् ।

राजाकृष्टीनामसिमानुपीणांयुधादेवेभ्योवरिवश्चकर्थ ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । वृहतः । जातश्चेदः । वैश्वानर । प्र । रिचि ।

महिःत्वम् । राजा । कृष्टीनाम् । असि । मानुपीणाम् । युधा ।

देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ५ ॥

हेजातवेदः जातानवेदितः वैश्वानराग्ने तेतवमहित्वंमाहात्म्यंवृहतोमहत्तः दिवश्चित्ते-
कादपिप्ररिचिभववृधे किञ्च त्वमानुपीणांमनोजातानांकृष्टीनांप्रजानांराजासिअधिपतिर्भवसि
तथावरिवःअसुरैरपहृतधनंयुधायुद्धेनदेवेभ्यश्चकर्थदेवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर पादादित्वादा-
ष्टमिकनिघाताभावः । रिचि रेचिर्विरेचने अशोपसर्गवशात्तद्विपरोक्तेआधिक्येवर्तते । कृष्टीनां
नाभन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । मानुपीणां मनुषशब्दोमनोजातावित्यञ्प्रत्ययान्तःजातिल-
क्षणोऽङीषिमात्रेवदपवादतयाशाङ्करवाद्यञइतिङीन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । इत्याश्चन्द्रसिचहुलमितिब-
हुलवचनाजामउदात्तस्याभावः । युधा युधसम्प्रहारेत्यस्मावसंपदादिलक्षणोभावेकिप् वरिवश्च-
तिधननाम नक्षिपयस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. वैश्वानर ! तुम सब प्राणियों को जानते हो । आकाश
से भी तुम्हारा माहात्म्य अधिक है । तुम मानव-प्रजाओं के राजा हो ।
तुमने देवों के लिए युद्ध करके धन का उद्धार किया है ।

प्रनूमहित्वं वृषभस्य वोचं यं पूर्वो वृत्रहणं स चन्ते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अवशं बरं भेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महिःत्वम् ॥ वृषभस्य । वोचम् । यम् । पूर्वः ।

वृत्रहर्णम् । स चन्ते । वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् ।

अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

अथ वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरग्निधीयते पूरयति यन्नुप्यगाम पूरयन्नु-
 ष्याः वृषहर्णोऽावरकस्य ये वस्यहन्तारं यवैश्वानरं सचन्ते वर्षार्धिनः सेवन्ते तस्य वृषप्रत्यमर्षाधि-
 त्वे वैश्वानरस्य महित्वं माहात्म्यं नृसिंभं बोधं प्रब्रवीमि किं तदित्यत आह अयं वैश्वानरोऽग्निर्दंस्तेरुत्ता-
 नां कर्मणां बोधक्षयितारं राक्षसादिकं जघन्वान् इतवान् तथा काष्ठाजो वृष्टधुदकानि अभूदप्य-
 धोमुत्तान् यथा दयत् शम्भरं तजिरोधकारिणं मेघं च भवेत् अवाभिनत् ॥ बोधं छन्दसितुल्लङ्घित्वा इति
 वर्तमाने तुल्लङ्घि अस्पतिवक्षीत्यादिना त्रेकादेशः षचत्रयित्युपागमः गुणः बहुलं छन्दस्य माह्वोनेषी-
 त्यह्वावः । जघन्वान् इति छिन्नाः कस्तुः अस्यासाद्येत्यस्यासादुत्तरस्य हकारस्य यत्वम् विशाषामय-
 हने विविक्त्यनादिह्वावः । भवेत् भिदिर्विदारणे लङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् इत्तुल्लङ्घा-
 न्य इति विकारस्य लोपः पूर्वबदह्वावः । अवनिरुक्तम् — यमवीषित्वमहित्वं माहाभाग्यं वृषप्रत्यम-
 र्धितुरपायं पूरयः पूरयित्वमामनुष्मावृष्टहर्णयेष हनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकायादस्युर्दस्यवेः क्षमायां दुषद-
 स्यस्य स्मिन् राक्षसास्य विकर्मणि तत्र ध्रिर्वैश्वानरोऽग्निराभूदप्यः काष्ठाजमग्निं च शम्भरं वेधमि-
 ति । अत्रेदं चिन्तनीयं कोऽसौ वैश्वानर इति तत्र केचिदाहुः मध्यमस्थानस्थो वायुरिन्द्रो वा वैश्वानरः
 तस्य हि वर्षकर्मणां संस्वदप्यद्यतेन तन्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये ते वैश्वानरः सू-
 यो वैश्वानर इति युक्तिर्बाहुः — यावः सवनानीनिषीमि सवनानि लोकत्रयात्मकानि तत्र वृषीयसव-
 नं यावो यजमानः स्वर्गमाप्त इति पृथिव्याः पृथ्व्युत्थो भवेत् तस्य पृथिविपरिहारायाग्निमाह्वेति नृश्ले-
 षो तास्वर्गां भूमिं पृथिव्यो हवि कथमिति तदुच्यते — इतरशक्तवत्सोऽग्नियत्त्वेन पारं भूमिं पृथिव्यां स्थान-
 सन्धिन विश्वानरीयेण सूकेन शम्भरं प्रभवे ततो मध्यमस्थानसन्धिनं रुद्रं धरुवधमपि तदेव त्व-
 ल्लङ्घादेनापरो हवि सप्तपृथिवीस्थानमग्निं यद्यवैश्वानरः सूयोनस्यात् तदानीं परोहो नोपपद्यते
 तदेतन्वत्तु मध्यमपुपपद्यम् अयमेवाग्निर्वैश्वानरः कुतः वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् विन्नेषां
 नराणां लोकान्तरं पतिनेत्युत्तमासन्धिवैश्वानरः तथा चाज्ञातम् — वैश्वानरः पुनः पित्रेलोकं ज्ञात-
 वेदोदहेनं सुहृतां यदलोक इति । यद्वा विन्नेषे नरापनमग्निं यज्ञादौ पीणयन्ती विवत्सन्ध्या द्वैश्वान-
 रः यद्वा सर्वान् पाणिनः पतिश्लोचो यश्च तद्विवैश्वानरौ मध्यमोत्तमौ । अगतावित्यस्यात्पञ्च-
 कुगन्नावच्छान्दतः वास्यामुत्पत्त्यादयमग्निर्वैश्वानरः वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशायापते अग्नि-
 क्तनानन्तरं अयमेव पार्थिवोऽग्निः सप्त्यद्यथे आदित्यसकाशादपि धर्मकाले सूर्यकान्तादियपि पुनश्चे-
 क्षतिः पतिज्ञा तस्याभामनिर्वचनानुरोधेन अयमेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपद्यम् । अस्यापि

वर्षकर्मणास्तुतिः सम्भवति अग्नौ पास्ताहुतिः सम्पगादित्यमुपनिष्ठते । आदित्याज्यायते वृष्टिर्वृष्टे-
रन्तवः प्रजा इति स्मरणान्मत्त्वबरोहोपिनकर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भाकस्वर्गत्वात् एतत्सर्वपास्के-
न वैश्वानरः कस्मादित्यादिना बहुधा प्रपञ्चितम् अत्र यदनुकृतत्सर्वतश्चैवानुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

६. मनुष्य जिन वृत्र-हन्ता या मेघभेदनकारी वैश्वानर या विद्यु-
दग्नि की, वर्षा के लिए, अर्चना करते हैं, उन्हीं जलवर्षी वैश्वानर का
माहात्म्य में शोभ्य बोलता हूँ । वैश्वानर अग्नि ने दस्यु या राक्षस को
हन्त किया है, वर्षा का जल नीचे गिराया है और शम्बर को भिन्न
किया है ।

वैश्वानरो महिष्ना विश्वरूढिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवने येशतिनीभिः पुरुषीधेजस्ते सूनृतावान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

वैश्वानरः । महिष्ना । विश्वरूढिः । भरद्वाजेषु । यजतः ।

विभावा । शातवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुषीधे ।

जरते । सूनृतावान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

वैश्वानरोऽग्निर्महिष्नामहस्वेन विश्वरूढिः रुद्रिरिति मनुष्यनाम विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य स्वभूवाः
सवथोकः भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविर्लक्षणान्बल्यपागेषु यद्वा एतत्संज्ञेषु विपुयजतो यद्व्यः विभावा वि-
शेषेण प्रकाशयिता सूनृतावान् सूनृतामियासत्पावाक्वद्युक्तः एवं भूवोऽग्निः शातवने येशतसंख्याकान्
मातृवन्तिसम्भजत इति शातवनिः तस्य पुत्रः शातवनेयः तस्मिन् पुरुषीधे बहूनि वरिषतत्संज्ञके रा-
जनिष शतिनीभिर्बहुभिः स्तुतिभिः जरते स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु भरन्ति पोषयन्ति भोक्तुनि विभरन्तः शा-
दशायाजायेषु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे मागे मरुद्वाधादित्वात् पूर्वपदान्त्वोदात्तत्वम् । यजतः श्रु-
दशियजिषर्षिष्यमिव भिनमिह्यैर्योतजितियजते रतचूपत्ययः । विभावाभादीसौ आतोमनिभि-
विषनिष तस्य पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । शातवनेये इत्सर्वधातुस्य इतीत्यात्ययः शातव-
निशब्दात् इत्यग्निर्अतिठक् कित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । शतिनीभिः शातशब्दान्त्वर्थीमग्निः क-
ञेऽप्यतिठ्ठीप् । पुरुषीधे पूर्वपदात्संज्ञायामगतिष्णत्वम् । जरते व्यत्ययेन कर्मधिकर्तृत्वत्ययः ॥ ७ ॥

७. अपने माहात्म्य-द्वारा वैश्वानर सब मनुष्यों के अधिपति
और पुष्टिकर तथा अन्नशाली यज्ञ में यजनीय हैं । वैश्वानर प्रभा-
सम्पन्न और सुकृत-वाक्यशाली हैं । शातयज्ञकर्त्ता या शातवनि के
पुत्र पुत्रोय राजा, अनेक स्तुतिर्यों के साथ, उन अग्नि की स्तुति
करते हैं ।

बह्विषि विषञ्चैव दीप्यं सूक्तम् नो धस आर्षे त्रैहृषमाग्नेयम्—अनुकान्तं च—बह्विष्येति । मा-
तरनुवाकस्याग्नेये कतौ वैहृमेऽन्वसीदं सूक्तमाग्निने शस्त्रे च तथा च सञ्चितम्—बह्विष्यस्य मुपमजि-
न्वन्निति शीर्षीति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

बर्हिषशसंविदयस्थकेतुं सुप्रान्वयुतंसद्योअर्यम् ।

द्विजन्मानंरयिमिवप्रशस्तं रातिभरद्भृगवेमातरिश्वा ॥ १ ॥

बर्हिषम् । यशसम् । विदयस्थः । केतुम् । सुप्रऽअर्यम् । द्रुतम् ।

सद्यः६अर्यम् । द्विजन्मानम् । रयिम्६इव । प्रऽशस्तम् । रातिम् ।

भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

बर्हिषविषाचोद्वारं यशसं यशस्विनं विदयस्थकेतुं यशस्य प्रकाशयितारं सुप्रान्वयुतंसद्योअर्यम्—
 णरसिधारं द्रुतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे द्रुत्ये नियुक्तम् सद्योअर्यं यदाहर्वाभिजुहति सद्यस्त्वदानीमेव ह-
 विभिः सह देवान् गन्तारं यदा सद्योअर्यं अरणं गमनं यस्य तं द्विजन्मानं द्वयोर्धावापृथिव्योररण्यो-
 र्वाजायमानं रयिमिव प्रशस्तं पश्यातं एवं भूतयस्मि मातरिश्वा बायुः भृगवे एव तत्संज्ञकम्
 महर्षये रातिभरदयि यमहरदभकरोदित्यर्थः रातिना सम्प्राप्येत्यत्र रातिभिर्मित्रमिति कपर्दिनोक्तं रातिः
 पुत्र इत्येके एतदर्थं प्रविषादकं मन्वान्तरं भवति—रातिभृगूणामुशिजं कविकतुमिति ॥ बर्हि-
 षहिभिषु भृगुणा हान्तरिभ्यो निदिविबहतेर्निमित्त्ययः निद्वज्जाबादाद्युदात्तत्वम् । यशसं यशस्-
 वादादुत्तरस्त्विनो लुक् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यदा अशं आदित्वादश्च स्वरः पूर्ववत् । सुप्रान्वं
 सद्युपकर्षेण अक्षतिरक्षतीति सुप्रानीः उपसर्गद्वयोपसृष्टादन्तेः अक्षितृस्तृप्तिश्च ईरिवीकारप्रत्ययः
 बाह्यन्दसीति अभिपूर्वइत्यस्य विकल्पे सति यणादेशः उदात्तस्वरितयोरेण इति स्वरितत्वम् । स-
 द्योअर्यम् उदिकृषिगार्तिभ्यस्त्यनिति अर्तेः कर्तरि घञ्प्रत्ययः सद्य एवाधोगन्तासद्योअर्यः अव्य-
 यपूर्वपदमलुति स्वरत्वम् यदितु अव्ययेन अकुनिपातानामिति वक्ष्यमिति व्ययमग्रहणेन त्रितयं गृ-
 षेव वर्हिबहुषीहिस्वरो भविष्यति । मातरिश्वा सर्वनिर्माणहेतुत्वात् मातान्तरिश्वा भवति तिरव-
 गतिकर्मा मातरिअन्तरिक्षे भवति गच्छतीति मातरिश्वा भवन्नुक्षन्तिष्पादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः
 यदा मातर्यन्तरिक्षे शुआशु असति गच्छतीति मातरिश्वा असति गतिदीप्तादानेष्पित्यस्मादौ-
 णादिकोऽन्त्ययः एतच्च यास्केनोक्तम्—मातर्यन्तरिक्षे भवति तिमातर्याभ्यनितिवेति ॥ १ ॥

१. अग्नि हव्यवाहक, यशस्वी, यज्ञप्रकाशक और सम्यक् रक्षण-
 क्षील तथा देवों के द्रुत हैं; सदा हव्य लेकर देवों के पास जाते हैं।
 यह वो काष्ठों से, अरणि-मन्थन से, उत्पन्न और घन की तरह
 प्रशंसित हैं। मातरिश्वा उन्हीं अग्नि की, मित्र की तरह, भृगु-वंशियों
 के पास से आयें।

अस्पशामुरुभयांसः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मताः ।

विषाभित्पूर्वो न्यसादिहोतापृच्छो विश्पतिर्विस्तुवेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयांसः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः ।
 ये । च । मतीः । दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता ।
 आऽपृच्छयः । विश्वपतिः । विश्व । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शास्तिपुरस्यामेः उभयांसः उभयेषिदेवाः मनुष्याश्च यद्वा स्तुतिभिः स्तोतारो-
 यैर्यजमानाश्च इममग्निशासितारं सचन्तेसेवन्ते देवाः उशिजः कामयमानाः देवाहविष्मन्तः
 हविषामुकाः येचमर्ताः मरणधर्माणोयजमानाः यद्वा उशिजइतिमेधाविनाम उशिजोमेधाविनः
 स्तोतारः हविष्मन्तोहविर्युकाः यजमानाः किञ्चाप्यहोताहोमनिष्पादकोभिः दिव-
 श्वित्वादित्यादपिपूर्वः उषःसुवर्तमानोभूत्वाअग्निहोत्रहोमार्थंविश्वयजमानेषुन्यसादिअप्ययु-
 षाअग्न्यायत्नेन्यथायिस्थाप्यते कीदृशोहोता आपृच्छयःआप्रष्टव्यःपूज्यइत्यर्थः विश्वपतिः
 विशांप्रजानांपालयिता वेधाः विधाताअभिमतफळस्यकर्ता ॥ शासुः शासुअनुरिष्टौ दन्तचौ
 षंसिरासिशासिषदादिन्यःसंज्ञार्थाचानिरादितिवदन्तद्भागमात्रावश्च षष्ठ्येकवचनेतकारलोपश्छा-
 न्दसः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । उशिजः वशःकिदितिवष्टेरिजिप्तयः अहिज्यादिनासम्प्रसारणम् ।
 मर्ता ब्रह्माणत्यागे असिहसिषृण्वामीत्यादिनातन्मत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । आ-
 पृच्छयः पच्छतीप्तायाम् आङ्पूर्वादस्माच्छन्दसिनिष्ठव्येत्यादौकर्मपत्ययोनिपातितः अहि-
 ज्यादिनासम्प्रसारणम् क्यपःपित्वादनुदात्तत्वेघातुस्वरःशिष्यते । विश्वपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपू-
 र्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. हव्यग्राही देव और मानव—दोनों इन शासनकर्त्ता की सेवा
 करते हैं; क्योंकि ये पूज्य, प्रजापालक और फलवाता अग्नि सूर्योदय
 से भी पहले यजमानों के बीच स्थापित हुए हैं।

वृत्तीयाध्वचमाह—

तं नव्यसी हृद आजायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमुत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वन्त आयवो जीजनन्त ॥ ३ ॥

तम् । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुऽकीर्तिः ।

मधुऽजिह्वम् । अश्याः । यम् । उत्विजः । वृजने । मानुषासः ।

प्रयस्वन्तः । आयवः । जीजनन्त ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरासुकीर्तिः सुदुकीर्तयित्रीअस्मद अस्माकंसुतिः हृदः हृदवस्थित्वाद् प्रा-
 णाद् जायमानमुत्पद्यमानं अग्निर्हिवायोरुत्पद्यतेवायुश्चप्राणएवयःप्राणःसवायुरित्योञ्जानाव ।

मधुजिह्वाद्यितृज्वाळं एवंभूतं तयश्चिमाश्याः आग्निमुख्येन व्याप्नोतु वृजने सङ्ग्रामे पात्रे सविआ-
यवो मनुष्याः यमश्चिजीजनन्तयश्चार्थमुपपादयन् कीदृशाः मनुष्याः कृत्विजः कर्तौ काळेयहारः
मानुषासः मनोः पुत्राः मयस्वन्तः हविर्लक्षणान्नोपेताः ॥ नव्यसी नवीयसीत्यवर्द्धकारलोपश्चा-
न्दसः । हृदः अत्र हृदयशब्देन तत्तथः प्राणो लक्ष्यते यद्वन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृददेशः ।
आपमानं जनीमादुभवि स्थितिज्ञाजनेर्जेति जादेशः अदुपदेशाह सार्वधातुकानुदात्तत्वे यनो नि-
त्वादाद्युदात्तत्वम् अस्मद् सृष्टां सुलुगिविभिभकेर्लुक् । अस्याः अशूच्याधौ लिङि बहुलं न्वसीति
विकरणस्य लुक् व्यत्ययेन परस्मैपदमभ्यमौ । जीजनन्त जनीमादुभवि ण्यन्तालुङि च्चेन्न ह्रस्वदेशः
द्विर्भावहलादिशेषसन्द्भावे त्वदीर्घाः अदुपदेशाह सार्वधातुकानुदात्तत्वे चङ् एव स्वरेमात्रे व्यत्य-
येनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. हृदय या प्राण से उत्पन्न और मिष्टजिह्व अग्नि के सामने
हमारी नई स्तुति व्याप्त हो। मनु-पुत्र मानव लोग यथासमय
यज्ञ-सम्पादन और यज्ञाभ-प्रदान करके इन अग्नि को संग्राम समय
में उत्पन्न करते हैं।

उ॒शि॒व॒पा॒व॒को॒व॒सु॒र्मा॒नु॒षे॒षु॒वरे॒ण्यो॒होता॑धा॒यि॒वि॒क्षु॒ ।

द॒मू॒ना॒गृ॒ह॒प॒ति॒र्द॒म॒आँ॒अ॒ग्नि॒र्भु॒व॒द्र॒यि॒प॒ती॒र॒यी॒णाम् ॥४॥

उ॒शि॒क् । पा॒व॒कः । व॒सुः । मा॒नु॒षे॒षु । वरे॒ण्यः । हो॒ता । अ॒धा॒यि॒ ।

वि॒क्षु॒ । द॒मू॒नाः । गृ॒ह॒प॒तिः । द॒मै । आ । अ॒ग्निः । भु॒व॒त् । र॒यि॒प॒तिः ।

र॒यी॒णाम् ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधकः वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणीयः शीलः एवंभूतो होताग्निः
विष्णुपुत्रगृहपतिर्दमपुमानुषेषु यमजमानेषु अधायिस्थाप्यते सचाग्निर्दमूनाः रक्षसां दमनकरेण मनसा
युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पात्रयिता च सन् दमेयशृङ्गेरयिपतिः धनाधिपतिः आभुवद्वासमन्त्राद्भव-
ति न केवलमेकस्वरयेः अपितु सर्वेषामित्याह रयीणामिति यद्वा रयीणां मध्ये उल्लङ्घ्य न्वन्तस्य
पतिरित्यर्थः ॥ अधायि छन्दसितुङ् लुङ् लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लुङि च्चेन्निष्ठादेशो आतोपुक्चि-
ण् लुत्तोरिति युगागमः । दमयति राक्षसादिकमिविदमूनाः दम उपशमे दमेत्स्वसिरिति औणादिकङ्-
नसिप्रत्ययः यास्कस्त्वाह—दमूनादममनावादानमनावादान्त्वमनावाअपिवा दमइति गृहनामन्त्य-
नाः स्यादिति । दम आँ अग्निः आहो नुनासिकश्छन्दसीति आकारस्य सानुनासिकत्वम् प्रकृ-
तिभावश्च । भुवत् छेदशृङ्गागमः इवभलोपवर्द्धीकारलोपः । रयिपतिः परादिश्छन्दसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि कामना-पात्र, विशुद्धिकारी, निवास-हेतु, वरणीय और
क्षेत्राह्वानकारी हैं। यज्ञ में प्रविष्ट मनुष्यों के बीच अग्नि को स्थापित
किया गया है। अग्नि शत्रुदमन में कृतसंकल्प और हमारे घरों में
पालनकर्त्ता हैं। यज्ञ-भवेत् में धनाधिपति हैं।

पञ्चमीष्टवमाह—

तंत्वावयंपतिमभेरयीणांप्रशंसामोमतिभिर्गोतमासः ।

आशुनवाजंभरंमर्जयन्तःप्रातर्मक्षुधियावमुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६ ॥

तम् । त्वा । वयम् । पतिम् । अग्ने । रयीणाम् । प्र । शंसामः ।

मतिभिः । गोतमासः । आशुम् । न । वाजम् । भरम् । मर्जयन्तः ।

प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६ ॥

गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नावयं नोघसः स्तोतुरेकत्वेप्यात्मनिपूजार्थं बहुवचनम् हेअग्ने रयीणांधनानांपरि रक्षितारं वाहशंत्वात्वांमतिभिर्मननीयैःस्तोत्रैः प्रशंसामः प्रकर्षेणस्तुमः किंकुर्वन्तःवाजंभरम् वाजस्यहविर्दक्षणाक्षस्यभर्तारंत्वांमर्जयन्तोमार्जयन्तः वचदृष्टान्तः—आशुन अश्वमिव यथाजश्वमारोहन्तःपुरुषाः वस्यवहनप्रदेशंहस्तैर्निभृजन्ति तद्वत्त्वयमप्यग्नेर्हविर्वहनप्रदेशंनिभृजन्तइत्यर्थः यथाचाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेमिभिराभ्रातम्—अथमप्येतूष्णीमेवभिःसंमार्ष्टि यथामुक्त्वाग्नेर्हविर्हविर्भजेदेवमेतदग्निमुक्त्वोपक्षिपतिमेहिदेवेभ्योहव्यं वहेति । भिः । वसुः कर्मणामुभ्यावाप्राप्तधनःस्तोत्रिःप्रातः श्वोभूतस्याहःप्रातःकालेमक्षुशीघ्रंजगम्यात् आगच्छतु ॥ मतिभिः मनज्ञानेह्यत्मात्कर्मणि किन् मन्त्रेषुपेत्थादिनावस्योदात्तत्वम् । वाजंभरं अग्नेरेषावैदिकीसंज्ञा संज्ञामाशुतृवीतिवाजशब्देकर्मण्युपपदेत्स्वप्नप्रत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्यमुमिविमुमाममः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । मर्जयन्तः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद् भृजेर्बृक्षिरितिहृञ्चभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचपवस्वरःशिष्यवे । जगम्यात् छिच्छि बहुलंछन्वसीतिशपःशुः ॥ ५ ॥

५. अग्नि । हम गोतमगोत्रज हैं और तुम धनपति, रक्षणशील और यज्ञाश के कर्त्ता हो । जैसे सवार हाथ से घोड़े को साफ़ करता है, वैसे ही हम भी तुम्हें मार्जित करके मननीय स्तोत्र द्वारा प्रशंसा करेंगे । प्रज्ञा द्वारा अग्नि ने धन प्राप्त किया है । इस प्रातःकाल में तुरत आओ ।

॥ इतिमध्यमस्यचतुर्थेष्टिर्द्विशोवर्गः ॥ २६ ॥

अस्माद्दुप्रववसइविषोदशचर्चतुर्थसूक्तंनोघसआर्षमैन्त्रैष्टुभं अनुक्रान्तंच—अस्माद्दुषोदशेवि । अस्यसूक्तस्यनोषादृष्टेतद्वाज्ञणेसमाज्जायते—अस्माद्दुप्रववसेतुरायेतिनोषास्तपदेमातःसवनईति । षळहस्तोत्रियावापवत्सुचतुर्विंशमहाववादिष्वहस्तुमाभ्यंदिनेसवनेत्राज्ञणाच्छंसिशस्त्रेज्ञणातेत्रसपुजेत्यस्याआरम्भणीमायाकृष्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयम् तथाचसुप्रितम्—

अस्माद्दुप्रतवसेशासद्वहिरितीतरावहीनसूक्ते इति । आसृणं च भवति—स एते भासः सवनेष्वहस्तो-
नियान्नास्तामाभ्यंदिनेहीनसूक्तानि शंसन्तीति ।

तत्र मध्यमाष्टकमाह—

अस्माद्दुप्रतवसेतुरायप्रयोनहर्मिस्तोममाहिनाय ।

ऋचीषमायाध्रिगवेओहमिन्द्रायब्रह्माणिराततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि ।

स्तोमम् । माहिनाय । ऋचीषमाय । अध्रिगवे । ओहम् ।

इन्द्राय । ब्रह्माणि । राततमा ॥ १ ॥

इदु इति पातद्वयंपदपुरणे अथापि पदपुरणाः कभीमिद्वितीतियास्कः । यद्वा अवधारणार्थम्
तवसेप्रबृन्दायतुरायत्वरमाणाय यद्वा तुर्विनेशत्रूणां हिंसित्वेमाहिनायगुणैर्महतेऋचीषमाय ऋचास-
माय यादृशीस्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः अध्रिगवे अपृतगमनायापतिहसगमनायेत्यर्थः तथा-
चयास्कः—अपृतगमनकर्मवन्निन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यत इति । एवं भूवायास्माइन्द्रायस्तोमंस्तोमं-
हर्मिपहरामिकरोमीत्यर्थः सत्रदृष्टान्तः—अयोन प्रयेत्यन्नाम यद्वा नृश्रुतितायपुरुषाय कश्चिदन्नं
महति कीदृशं स्तोमं ओहं बहूनां यं प्रापणोऽयं वा अत्यन्तोऽहमित्यर्थः न केवलं स्तोमं किंतु हिंसा-
जिह्वविलक्षणान्यन्नानि कीदृशानि राततमा पूर्वैर्यजमानैरविशयेन दत्तानि इन्द्रस्तुत्याहविषाचपरि-
चरेभेविभावः । तुराय तुरत्वरणे इगुपधलक्षणः कः यद्वा तुर्वीहिसार्थः तुर्वीतीति तुरः परायचिच्छान्द-
सोवलोपः । हर्मि हज्जरणे बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । माहिनाय महपूजायामित्यस्मान्महेरिण्चे-
तीनण्प्रत्ययः नृपभानुश्चिह्नम् । ऋचीषमाय ऋचीषमऋचासम इति यास्कः । तृतीयातत्कृते विसमा-
सः तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् षष्ठोदरादित्वादीकारोपजनः छुषामादित्वावपत्वम् केचिदा-
हुः ऋचस्तुतामित्यस्मावङ्गुपधात्किदिति प्रत्ययः छदिकारादकिन इति ङोष् ऋचीस्तुतिः स-
वासमः पूर्ववत्त्वम् अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सति ङीष उदात्तत्वेन भवितव्यम् त-
थाचन हज्जयते तस्मात्स्वरभिनन्तीयः यद्वा दिवोदासादिर्द्रष्टव्यः । अध्रिगवे अपृतोऽन्येनानिवा-
रितो गौर्गमनं यस्य स तद्योक्तः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वम् षष्ठोदरादित्वादपृतशब्दस्याभिभा-

वः । ओहम् वह्नवेः कर्मणि घञि छान्दसं सम्प्रसारणम् । यद्वा वुहिरुहिरुहिरुहिरुहर्दने इत्यस्मादोहतेः पूर्ववद्धम् । रातसमा रादने इत्यस्माच्चिदान्तादातिशायनिकस्तमम् । शेषे छन्दसीविशे लोपः ॥ १ ॥

१- इन्द्र बली, क्षिप्तकारी, गुण-द्वारा महान्, स्तुति-पात्र और अबाध-गति है । जैसे वृभुक्षित को अन्न दिया जाता है, वैसे ही मैं इन्द्र की ग्रहण-योग्य स्तुति और पूर्ववर्ती धनमान-द्वारा दिया हुआ यज्ञाग्न प्रदान करता हूँ ।

अस्माइदुप्रयङ्वप्रयंसिभराभ्याङ्गुषं बाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदामनं सामनीषा प्रत्नाय परत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्रयः ऽइव । प्र । यंसि । भराभि ।

आङ्गुषम् । बाधे । सुवृक्ति । इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा ।

प्रत्नाय । परत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्माइदुअस्माएवेन्द्राय प्रयइत्यजनाम प्रयइवअजमिवप्रयंसिप्रयच्छामि तदेवस्पष्टीक्रियते । बाधेशब्दाणां बाधनाय समर्थं सुवृक्तिं सुष्ठु आवर्जकं आङ्गुषं स्तोत्ररूपमाधोषं भराभिसंपादयामि । अन्येपि स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय परत्ये स्वामिने इन्द्राय हृदा हृदये न मनसा वदन्तर्वातिनान्तःकरणेन मनीषामनीषया तज्ज्येन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः कर्माणि वा मर्जयन्त मर्जयन्ति संकुर्वन्ति ॥ प्रयंसि य-मउपरमे इत्यस्याव लटि पुरुषव्यत्ययः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । आङ्गुषं आङ्गुषस्तोम आधोष इति यास्कः । आङ्गुषं बाधे धिप्रणोदरादित्वावधौ इत्यस्य गूढादेशः । आङ्गोङ्कारस्य लोपाभावश्च धा-धादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बाधे बाधृविच्छेदने इत्यस्मावच्छत्यर्थे तवैकेनिति भावे केन्मत्स्यः ए-जन्तत्वादव्ययत्वेन सुपोलुक् । मनीषा सुपांस्तुलुगितिवृतीयायाद्वादेशः । परत्ये पतिः समास एवेति धिसंज्ञायाः समासविषयत्वात् बेङ्कितीति गुणाभावे षणादेशः ॥ २ ॥

२- इन्द्र की, अब की तरह, हव्य दान करता हूँ । शत्रुपराजय के साधन-स्वरूप स्तुति-वाक्यों का मैंने सम्पादन किया है । अन्य स्तोता भी उस पुरातन स्वामी इन्द्र के लिए हृदय, मन और ज्ञान से स्तुति-सम्पादन करते हैं ।

अस्माइदुत्यमुपमंस्वर्षाभराभ्याङ्गुषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिवावृधधै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यम् । उपऽमम् । स्वः ऽसाम् । भराभि ।

आङ्गुषम् । आस्येन । मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् ।

सुवृक्तिभिः सूरिम् । वृधधै ॥ ३ ॥

अस्माद्दु अस्माएवेन्द्रायत्वंतंपसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतम् स्वर्णासुवृष्यरणीयस्य धनस्यदातारं सूरिर्विपश्चित्मिन्द्रं वृषभ्यैवर्धयितुं सुवृकिभिः सुवृष्यवार्जकैः समर्थैरित्यर्थः मतीनांस्तुतीनांसम्बन्धिभिः अच्छोकिभिः स्वच्छैर्वचोभिः मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं एवं लक्षणमांगुषं आघोषं आस्थेन मुखेन भरा मिकरोमीत्यर्थः ॥ उपमं उपमीयतेनेनेत्युपमः घञर्थेकविधानमिति करणेकप्रत्ययः आतोऽलोपइटिचेत्याकारलोपः । स्वर्णा सुपूर्वादत्तेर्विजन्तःस्वरशब्दः षणुदाने जनसनस्वनक्रमगमोविट् विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् सनोतेरेन इतिषत्वम् । भरामि पादादित्वान्निघाताभावः । अच्छोकिभिः अच्छाउक्तमोषेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । वृषभ्यै वृषुवृद्धावित्यस्मादन्तर्भावितण्यथात्वं तुमर्थेसेसेनितिकध्यैप्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः द्विर्भावश्छान्दसः यद्वा यद्दुल्लगन्तादस्मिन्मत्पयेव्वागमानुशासनस्यानित्यत्वाद्गीगाद्यभावः अन्येषामपिदृश्यतइतिसाहितिकंअप्यासस्यदीर्घत्वम् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. उन्हीं उपमानभूत, वरणीय-धनवाता और विज्ञ इन्द्र को वर्द्धन करने के लिए मैं मुख द्वारा उत्कृष्ट और निर्मल स्तुति वचनों से युक्त तथा अति महान् शब्द करता हूँ ।

चतुर्थीश्रवमाह—

अस्माद्दुस्तोमंसंहिनोमिरथंनतष्टेवतत्सिनाय ।

गिरंश्चगिर्वाहसेसुवृक्तीन्द्रायविश्वमिन्वंमेधिराय ॥४॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न ।

तष्टाऽइव । तत्सिनाय । गिरः । च । गिर्वाहसे । सुवृक्ति । इन्द्राय ।

विश्वम्ऽइन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्माएवेन्द्रायस्तोमंशस्वरूपंस्त्वोत्रंसंहिनोमिरेयामि तत्रदृष्टान्तः—तत्सिनाय सिनमित्यञनाम सिनमञंभवतिसिनातिभूतानीति यास्कैः । तेनरथेन सिनमञंयस्यसत्तथोक्तःतस्मैरथस्वामिनेतष्टेवतष्टावक्षकोरथनिर्मातारथं यथारथंमेरयवितद्वत् इवेत्येतत्पूरणम् तथागिर्वाहसे गीर्भिःस्तुतिभिरुसमानायेन्द्राय गिरश्चशस्त्रसम्बन्धिनीःकेवलारक्षकश्चसुवृकिशोभनमावर्जनंयथाभवति तथामेरयामि तथामेधिरायमेधाविनेन्द्रायविश्वमिन्वंविश्वं व्यापकंविश्वैर्व्याप्तं सर्वोत्कृष्टंइद्विश्वंसंहिनोमीत्यनुबद्धः ॥ हिनोमि हिंगतौवृद्धौच स्वादित्वात्सुः । तष्टेव तसूत्वसूतनूकरणे ताच्छीलिकस्तृन् ऊदित्वात्यक्षेइहभावः स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेविककारलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । तत्सिनाय सिनशब्दः बिज्बन्धनेइत्यस्याव इण्षिअदीङ्प्रविश्वोनगितिनकम्-

त्पयान्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिराहसे वहिहाधान्म्यञ्छन्दसीतिवहतेःकेवला-
द्विहितोऽन्यत्पयोगतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेतिवचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं च णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः ह्रिचेतिदीर्घाभावञ्छान्दसः । विश्वमिन्वं इविष्यामी
विश्वमिन्वतिष्माप्नोतीतिविश्वमिन्वम् पचाद्यच् लुगभावञ्छान्दसः यद्वा खलूपत्ययोनबहुल-
वचनादस्मादपिधातोर्दृष्टव्यः । मेधिराम मेधाअस्यास्तीतिमेधिरः मेधारथाभ्यामिरजिरचौ
वकव्यावितिमत्वर्थीयइरन् निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जिस प्रकार रथ-निर्माता रथ-स्वामी के पास रथ चलाता है,
जसी प्रकार मैं भी इन्द्र के उद्देश से स्तोत्र प्रेरण करता हूँ । स्तुतिपात्र
इन्द्र के लिए गोभन स्तुतिवचन प्रेरण करता हूँ । मेधावी इन्द्र के
लिए विश्वव्यापी हवि प्रेरण करता हूँ ।

अस्माइदुससिमिवश्रवस्येन्द्रायार्कजुह्वाइ समञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्द्यैः पुरांगूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । ससिमिव इव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् ।

जुह्वा । सम् । अञ्जे । वीरम् । दानः औकसम् । वन्द्यैः । पुराम् ।

गूर्तः श्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्मापेन्द्रायार्कं स्तुतिरूपमञ्जं श्रवस्या श्रवस्ययावज्जेष्यामन्मलाभायेत्यर्थः जुह्वा
आह्वानसाधनेन वागिन्द्रियेण समञ्जे समकं करोमि एकीकरोमीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—ससिमिव य-
था मन्त्राभायगन्तुकामः पुमान् अश्वरथेनैकीकरोति तद्वत् एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दा-
नौकसं दानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसं पशुस्यान् पुरां भृशपुराणां दर्माणं विदारयितारं एवं गुणवि-
शिष्टमिन्वं वन्द्यैर्वन्दितुं स्वोत्तुं पवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ ससिमिव यपसमवाये समवैतिरथेनैकीभवतीति
सविरम्भः वसस्तिविति विधीयमानस्तिष्ठत्ययो बहुलवचनादस्मादपिधातोर्भवति प्रत्ययस्य
पित्वावनुदात्तत्वेधातुस्वरः श्वेन समास उक्तः । श्रवस्या श्रवस्य शब्दात्सुपआत्मनः क्यच् क्य-
जन्वाच्चातोर्भावेऽप्रत्ययत्वादित्यकारप्रत्ययः तवहाप् सुपांस्तुलुगिति तृतीयायाद्वादेशः उदात्तनिवृ-
त्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । अर्कम् ऋचस्तुतौ ऋच्यतेस्तूयतेनेत्यर्कमेषः पुंसिसंज्ञायां षः प्रायेणे-
तिकरणेष्वप्रत्ययः चजोः कुविण्यतो रितिकुलम् उष्पघ्मगुणः प्रत्ययस्वरः । जुह्वा बहुलं छन्दसीति
छवसम्भारणस्य ह्येओहुवः श्रुवच्चेतिक्लिप् धातोर्दीर्घश्च धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने
उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोद्धात्वो-
रिति प्रतिषेधः । अञ्जे अञ्ज्यकिञ्चक्षणकान्तिगतिषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वन्द्यैः वदिअभिधा-
दतस्तुत्योः तुमर्थे सेसेनितिकप्येप्रत्ययः । गूर्तश्रवसम् गृशब्दे निष्ठायां श्रुक् किवीवीट्प्रतिषेधः व-

हुलंछन्दसीत्युत्तमं हृष्टिचेविदीर्घः नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनाभिधानत्वाभावः गूर्तत्रबोयस्य व-
हुवीहीपूर्वपदपठतिस्वरत्वम् ॥ दयाणम् हृदिदारणे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् नेद्विशिक्तो-
पीटप्रतिषेधः व्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् यद्वा औणादिकोमनिमात्ययोदृष्टव्यः ॥ ५ ॥

५. जैसे घोड़े को रथ में लगाया जाता है, वैसे ही मैं भी
अज्ञ-प्राप्ति की इच्छा से स्तुति-रूप में उच्चारण करता हूँ ।
यन्हीं घोर, घानघोष, अलज्जिदृष्ट और असुरों के तगरविदारी
इच्छ की वचन में प्रवृत्त होता हूँ ।

अस्माद्दुत्त्वष्टातस्तद्वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं रणाय ।

वृत्रस्य चिद्विदयेन मर्मतुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्वष्टा । तक्षत् । वर्जम् । स्वपः षतमम् ।

स्वर्यम् । रणाय । वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्म ।

तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टाविश्वकर्मा अस्माद्दुत्त्वष्टातस्तद्वज्रं वर्जं वर्जकमापुं रणाययुद्धार्थतक्षत्पीडणमकरोत्
कीदृशं वर्जं स्वपस्तमं अतिशयेन शोभनकर्माणं स्वर्यं सुष्ठु शत्रुभूमेर्यं यद्वा स्तुत्यं तुजन् शत्रुर्हिसन् ईशा-
नः ऐश्वर्यवान् कियेधाः बलवान् एवंगुणविशिष्टइन्द्रः वृत्रस्य चित् आवरकस्य असुरस्य मर्ममस्था-
नं तुजतार्हिसत्वायेन वज्रेण चिद्वदप्राहार्णीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं शोभनं अपः कर्मयस्यासौ अतिशये-
न स्वपाः स्वपस्तमः तमपः पित्वादनुदात्तत्वम् सोमं नसीजलोमोषसीदित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वर्यं
स्वर्यतत्तत्क्षेत्पञ्चोक्तम् । विदत् विदूलाभे छदित्वात्चुरहादेशः बहुलंछन्दस्यमाहयोगेपीत्यहभावः
यद्वत्तयोगादनिपातः । तुजन् तुजार्हिसायाम् शपिमाद्येन्यत्ययेनशः अदुपदेशात्सार्वाधातुकानु-
दात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः ईशऐश्वर्ये शानचिद्विदयेनानुदात्तत्वाच्छपोलुक् अनुदात्तत्वात्सार्वाधातु-
कानुदात्तत्वेधातुस्वरः । तुजता शत्रुनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कियेधाः अत्रनिरुक्तम्—कि-
येधाः कियद्धा इतिवाक्यममाणघादिविवेर्त । अस्यायमभिप्रायः—कियद्यर्कपरिमाणमित्यस्य बल-
स्यदादृशं बलं दधातिधारयतीतिकियद्धाः यः कोप्यस्य बलस्य हयचानजानातीत्यर्थः । यद्वा क्रममा-
णयाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीतिक्रममाणघाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य
कियेभावाः दधातेर्विच् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र के लिए, त्वष्टा ने, युद्ध के निमित्त शोभन-कर्मा और
सुप्रेरणीय वज्र का निर्माण किया था । शत्रु-नाश के लिए तैयार होकर
ऐश्वर्यवान् और अपरिमित बलशाली इन्द्र ने हननकर्ता वज्र से शत्रु
को मर्म काटा था ।

सप्तमीश्वरमाह—

अस्येदुमातुःसर्वनेषुसद्योमहःपितुंपपिवाञ्चार्वाङ्गा ।

मुषापविष्णुःपचतंसहीयान्विध्यहराहंतिरोअद्रिमस्ता ॥७॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुम् ।

पपिह्वान् । चारु । अन्ना । मुषायत् । विष्णुः । पचतम् ।

सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ ७॥

इदुइत्येतन्निपातद्वयंपदपूरणम् यद्वा अवधारणार्थम् मातुःवृष्टिद्वारेणसकलस्पजगतोनिर्मा-
तुःमहोमहतोस्ययज्ञस्यसर्वनेषुअवयवभूतेषुपातःसयनादिषुविषुसर्वनेषु पितुंसोमलक्षणमन्त्रसद्यः
पपिवान् यदाग्रीह्वयतेतदानीमेवपानंरुतवानित्यर्थः तथाचार्वाङ्गाचारुणिशोभनानिधानाकरम्भा-
दिहविर्लक्षणान्यजानिभक्षितवानितिशेषः किञ्च विष्णुःसर्वस्मजगतोव्यापकःपचतंपरिपक्वमसु-
राणांपनंयदस्त्वन्मुषायदपहरन् सहीयान्स्वविशयेनशत्रूणामभिभविता अद्रिमस्ता अग्नेर्वज्र-
स्पर्शोपकःएवंभूतइन्द्रः तिरःसतइतिप्राप्तस्येवियास्कं । तिरःप्राप्तःसन्वराहंमेघंविध्यत्अन्ताहयत्
यद्वा विष्णुःसुत्यदिवसात्मकोयज्ञः यज्ञोदेयेभ्योनिजायतविष्णुरूपांरुत्वेत्याम्नानात् । सविष्णुःपचतं
परिपक्वमसुरधनंयत्तन्मुषायत् अचूचुरत् तदनन्तरंदोक्षोपसदात्मनांदुर्गरूपाणांसन्नानामह्नांपर-
स्तावासीत् अद्रिमस्तासहीयानिन्द्रः दुर्गाण्यतोत्यतिरःप्राप्तःसन्वराहंउत्कृष्टदिवसरूपांयंयज्ञंवि-
ध्यत् यथातैत्तिरीयकम्—वराहोयंवाभमोषःसन्नानांगिरीणांपरस्ताद्वित्वेद्यमसुराणांभिभवीतिस-
र्वंभिभूतमुद्यत्यसगिरीन्भिस्वातमहजिसिर्व ॥ महःमहतःअच्छब्दलोपश्छान्दसः यद्वा महइ-
त्येतत्पितुविशेषणं महःप्रशस्तंपितुमित्यर्थः । पपिवान् पितुर्लेलितःकृष्टुः वस्वेकाजाद्रसामितीडा-
गवः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपःप्रत्ययस्वरः । चारु सृपांसृलुगितिविभक्तैर्लुक् । मुषायत् मुषस्ते-
ष्वे वज्रर्थेकविधानमितिभावेकमत्ययःशुषमात्मनइच्छतिमुषआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येती-
त्ववदीर्घस्यापिपतिषेधेव्यत्ययेनदीर्घः अस्मात्क्यजन्ताल्लटःशतृ आगमानुशासनस्यानित्यत्वाभ्यु-
पभावः द्वितीयपक्षेतुक्यजन्ताल्लङिचहुल्लन्दस्यमाङ्योगेपीत्यहभावः अत्रस्तेयेच्छयातदुत्तरभा-
विनीक्रियालक्ष्यते । पचतं श्रुहृशीत्यादिनापचतेरत्तच्छ्रुत्ययः चित्त्वादन्तोवात्तत्वम् । विध्यत्व्य-
धताहने लङिदिवादित्वादेश्यन्तस्य छित्त्वादेश्यहिज्यादिनासम्प्रसारणम् श्यनोन्तिच्वादाद्युदात्तत्वम्
पादादित्वाभिधाताभावः । वराहं वरमुद्रकमाहरोधस्य यद्वा वरमाहरतीतिवराहारःसन्प्रबोदरा-

दित्वा द्वारा हृदयुच्यते । अत्र निरुक्तम्—वराहो मेघे । भवति वराहारो वरमाहारमाहर्षीरिति च बाह्वर्ण-
मिति । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः राजाहः स खिन्त्य इति समासन्तश्च्यत्ययः चित्त्वा दन्तो दा-
त्तत्वम् । अस्ता अमुक्षेपणे इत्यस्मात्साधुकारिणि सन् इह भावश्छान्दसः नलोकाव्ययेति षष्ठीम-
तिषेधः ॥ ७ ॥

७. जगत् के निर्माणकर्ता इन्द्र को इस महायज्ञ में जो तीन
अभिषय दिये गये हैं, इन्द्र ने उनमें तुरन्त सोमरूप अन्न पान किया
है । साथ ही सोमनीय हव्यरूप अन्न भी भक्षण किया है । सारे संसार
में इन्द्र व्यापक हैं । उन्होंने असुरों का धन हरण किया है । वे
वायुविजयी और वज्र चलानेवाले हैं । उन्होंने मेघ को पाकर उसे
फोड़ा था ।

अस्माद्बुधाभिर्देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहृत्य ऊवुः ।

परिद्यावापृथिवीजं अर्वाणास्य ते महिमानं परिष्टुः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । आः । चित् । देवपत्नीः । इन्द्राय ।

अर्कम् । अहिहृत्ये । ऊवुरित्युवुः । परि । द्यावापृथिवी इति । जम्बे ।

अर्वा इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परि । स्तुति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मात्पुत्राणां अहिहृत्ये अर्कमहिहृत्ये अर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रं ऊवुः समव-
न्वत् चक्रित्यर्थः सचेन्मूर्त्तवर्त्तुर्विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परिजम्बे स्वतेजसा परिजहार अ-
तिवक्रामेत्यर्थः ॥ ऊवुः वेत्तन्नुत्तमाने लिटि वेओवजिः लिटिः कित्वाद्यजादित्वेन सम्प्रसारणे
क्रियमाणे वकारस्य लिटिवोय इति प्रतिषेधात् वकारस्य सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं द्विवचनादिवच्चा-
स्यान्यतरस्यां कितीति वकारस्य वकारादेशः । जम्बे तद्वज्रहरणे लिटि अित्वात्कर्त्तृप्रियायेत्यात्-
नेपदम् इन्द्रोर्भ्रं इति भ्रतम् । अर्वा उरुशब्दाद्वोदोगुणवचनादिति द्वीप् बाह्वन्दीप्तिपूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र-द्वारा अहि या वृत्र का विनाश होने पर नमनशील देव-
पत्नियों ने इन्द्र की स्तुति की थी । इन्द्र ने विस्तृत आकाश और
पृथिवी को अतिक्रम किया था; किन्तु द्युलोक और पृथिवीलोक इन्द्र
की मर्यादा का अतिक्रम नहीं कर सकते ।

अस्येदेव परिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराब्जिन्द्रोदम आ विश्वगूर्तः स्वरिमन्त्रो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिच्चे । महिःत्वम् । दिवः । पृथिव्याः ।
परि । अन्तरिक्षात् । स्वराद् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वः ।
सुहृदः । अमित्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यमहित्वम् माहात्म्यं परिरिचेअतिरिच्यते अधिकंभवती-
त्यर्थः अत्रोपसर्गोधात्वर्थस्यनिवृत्तिमाचष्टे यथाप्रस्मरणं प्रस्थानमिति कुतःसकाशात् परिरिचे
इत्यत आह दिवोद्युलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानात् अ-
न्तरिक्षलोकाच्चपरिउपर्यर्थः त्रीनलोकानतीत्युपरिपरिरिचइत्यर्थः दमेदमयितव्येविषये स्वरा-
दस्त्वेनैवतेजसाराजमानः विश्वगूर्तः विश्वस्मिन्सर्वस्मिन् कार्येउद्गूर्तःसमर्थः यद्वा विश्वंसर्वमा-
युधं गूर्तउद्यतंयस्यसतथोकः स्वरिःशोभनशत्रुकः शोभनेशवौहन्त्व्येसतिहन्तावीर्यपक्षमइति
गम्यते यथा अंकवारिदिव्यंशासमिन्द्रमिति । अकुत्सितारिमिदिहितस्यार्थः अमित्रः युद्धादिभुगम-
नकुशलः मात्रयाइयत्तयारहितोवा अमत्रोमात्रोमहान्भवत्यन्यमितोवेतियास्कैः । एवंभूतइन्द्रोणाय
रणंयुद्धंआववक्षे आवहतिमेघान्मापयति मेघैःपरस्परयुद्धंकारयित्वावृष्टिचकारेतिभावः यद्वा यु-
द्धायस्वकीयान्प्रतानगमयति ॥ अस्य ऊडिदमिति विभक्तैरुदात्तत्वम् । रिरिच्चे रिचिर्विरेचनेछ-
न्दसिलुल्लङ्घितइतिवर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः उदात्तयणइतिविभक्तैरुदात्तत्वम् । स्वराद्
राजृदीषावित्यस्मात् सत्सुद्विषेतिक्लिप् ब्रह्मादिनापत्वेजन्त्वम् । दमे दमउपशमे इत्यस्मात्कर्म-
णिचअभि नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाच्मरेतिवृद्धिमतिषेधः वज्रोनिस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्व-
गूर्तः मृनिगरणे अस्मान्निष्ठायां ऋयुकःकितीवीट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः
यद्वा गूरीउद्यमेअस्मात् निष्ठा नसत्तनिषत्तेत्यादौनिपातनानिष्ठानत्वाभावात् तत्पुरुषपक्षेभरुद्धभा-
दित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहिपक्षे तु बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति असंज्ञायामपिपूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् । अमित्रः अमगत्यादिषु अमिनक्षियजिबन्धीत्यादिनाजणादिकोबन्धनप्रत्ययः निस्त्वादा-
द्युदात्तत्वम् । ववक्षे वहेर्लेटि सिङ्गुल्लेटीतिसिप् बहुलंछन्दसीतिगपः श्चुःइत्यकत्वपत्वानि लो-
पस्तआत्मनेपदेष्विवितलोपः । रणाय क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी यद्वा
गत्यर्थकर्मणीविचतुर्थी ॥ ९ ॥

९. द्युलोक, भूलोक और अन्तरिक्ष की अपेक्षा भी इन्द्र की महिमा अधिक है । अपने अधिवास में अपने तेज से इन्द्र स्वराज करते हैं । इन्द्र सर्व-कार्य-क्षम हैं । इन्द्र का शत्रु सुयोग्य है और इन्द्र युद्ध में निपुण हैं । इन्द्र भेद्यरूप शत्रुओं को युद्ध में बुलाते हैं ।

दशमीष्टचमाह—

अस्येदेवशर्वसाशुषन्तंविहृश्वद्वज्जेणवृत्रमिन्द्रः ।

गानवाणाअवनीस्मुञ्चदभिश्चवोदावनेसर्चेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुषन्तम् । वि । वृश्वत् । वज्जेण ।

वृत्रम् । इन्द्रः । गाः । न । वाणाः । अवनीः । अमुञ्चत् । अभि ।

शर्वः । दावने । ससर्चेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यशर्वसावलेनशुषन्तंशुष्यन्तंवृषद्वज्जेणविहृश्वदव्यवच्छिनत् तथा माः न चौरैरपहतागावश्च वाणाः वृत्रेणावृताः अवनीः रक्षणहेतुभूताः अपः अमुञ्चदभवर्षीत् तथा दावने हविर्द्विषेयजमानायसर्चेताः तेनयजमानेनसमानचित्तः सन् श्रवः कर्मफलभूतमन्त्रं अभिआभिमुख्येनददातीविशेषः ॥ शुषन्तं शुषशोषणे श्यनिप्रक्षेप्यत्ययेनशः अदुपदेशाहसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरपवशिष्यमे । वाणाः वृत्रवरणे कर्मणिन्द्रः शानचि बहुलंछन्दसीतियकोलुक् शानचोक्त्विन्वाहुणाभावेयणादेशः । अवनीः अवतेः करणे अर्तिस्तुसृष्टधर्मात्पादिनाअनिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दावने आतोमनिजितिवनिप् चतुर्थ्येकवचनेअलोपाभावश्छान्दसः ॥ १० ॥

१०. अपने वज्र से इन्द्र ने जल-शोषक वृत्र को छिन्न-भिन्न किया था । साथ ही चोरों के द्वारा अपहृत गायों की तरह वृत्रासुर-द्वारा धवस्त तथा संसार के रक्षक जल को छुड़वा दिया था । हृष्यदाता को इन्द्र उसकी इच्छा के अनुसार सब दान करते हैं ।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेऽर्थाविशोवर्मः ॥ २८ ॥

एकादशीष्टचमाह—

अस्येदुत्वेषसारन्तसिन्धवःपरियद्वज्जेणसीमयच्छत् ।

ईशानकृदाशुषेदशस्यंतुर्वीतयेगाधंतुर्वणिःकः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । त्वेषसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् ।

वज्जेण । सीम् । अयच्छत् । ईशानकृत् । दाशुषे । दशस्यन् ।

तुर्वीतये ॥ गाधम् । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यत्वेषसादीधेनवलेनसिन्धवःसमुद्राः यद्वा गङ्गाद्याःसप्तनद्याः रन्त स्वेस्वेस्यामेरमन्ते यद्यस्मादयमिन्द्रोवज्जेणसीपानसिन्धुवज्जेणपर्यमच्छत् परितोगियमितवान् अपिच ईशानकृत् वृत्रादिशत्रुवधेनआत्मानिम्बयैवन्तं कुर्वन्मिन्द्रोदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय फलं दशस्यन्पर्यच्छत् तुर्वणिस्तूर्णसम्पन्नजनः तुर्वणिस्तूर्णवनिरिदियार्कः । यद्वा तुर्विताशुष्णा

हिसिता एवंभूतइन्द्रः तुर्वीतयेएतत्संज्ञायउदकेनिमग्नयक्रययोगाधमवस्थानयोग्यंधिष्ण्यंपदे-
शंकःअकार्षीत्॥ रन्त रमुक्तीढापां छान्दसेलुङ्गिबहुवचने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् घातोरन्त्यलो-
पश्छान्दसः । अयच्छन् यमउपरमे इषुगमियमांछइतिछत्वम् । कः करोतेर्लुङि मन्त्रेषसह्वरणशो-
त्पादिनात्वेर्लुक् गुणः इत्छयादिनातलोपः बहुलंछन्दस्यमाहयोगेपीत्यहभावः ॥ ११ ॥

११. इन्द्र की दीप्ति के द्वारा नदियाँ अपने-अपने स्थान पर
शोभा पाती हैं; क्योंकि वज्र-द्वारा इन्द्र ने उनकी सीमा निर्दिष्ट
कर दी है । अपने को ऐश्वर्यवान् करके और हव्यवाता को फल
प्रदान करके इन्द्र ने पुरत तुर्वीति ऋषि के निवास-योग्य एक स्थान
बनाया ।

अस्माद्दुप्रभरातूतुजानोवृत्रायवज्रमीशानःकियेधाः ।

गोर्नपर्वधिरदातिरश्मेष्यन्नर्णीस्पपांचरध्वै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रेम् ।

ईशानः । कियेधाः । गोः । न । पर्व । वि । रद् । तिरश्चा ।

इष्यन् । अर्णीसि । अपाम् । चरध्वै ॥ १२ ॥

तुतुजामइतिप्रनाम तुतुजानस्वरमाणः यद्वा शत्रुर्हिसन्ईशानःईश्वरःसर्वेषांकियेधाः
कियतःअनवभूतपरिमाणस्यबलस्यधाता यद्वा क्रममाणंशत्रुचलंघातयवस्थापयतीतिकियेधाः
हेइन्द्र एवंभूतस्त्वंअस्मैवृत्रायवज्रंप्रभर इमंवृत्रंवज्रेणमहरेत्यर्थः प्रहृत्यच अर्णीसिर्नृद्विजलानिइष्य-
न्तस्माद्दृत्रादगमयंस्त्वंअपांचरध्वै तासामपांचरणायभूपदेशंपतिगमनायतस्यवृत्रस्यमेघरूपस्य
पर्वपर्वणिअवयवसन्धीनृतिरश्चा तिर्यग्बस्थितेनवज्रेणधिरदविलिप्त छिन्धीत्यर्थः तप्रहृष्टान्तः-
गोर्न यद्यामांसस्यविकर्तारोलौकिकाःपुरुषाःपशोरवयधानिवस्त्वोविभ्रजन्तिवद्वत् । अत्रनिरु-
क्तम्—अस्मैमहरतूर्णत्वरमाणोवृत्रायवज्रमीशानःकियेधाःकियच्चाइतिवाक्रममाणधाइतिवागो-
रिवपर्वणिधिरदयेधस्येष्यन्नर्णीस्पपांचरणायेति ॥भर ह्रग्रहोर्भइतिभ्रत्वम् अचोतस्तिङ्इतिसां-
हितिकोदीर्घः । तूतुजानः तुजहिंसायां कानचित्तुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् छ-
न्दस्युभयधेतिकानचःसार्वधातुकत्वेसति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वमाकियेधाः तुजर्ताकि-
येधाइत्यत्रोक्तम् । रद् रदविलेखने तिङ्इतिङ्इतिनिघातः । तिरश्चा तिरोऽश्नतीतिरित्यङ् अतिवि-
त्यादिनाकिन् अनिदितामितिनलोपः तृतीयैकवचनेभसंज्ञायामचइत्यकारलोपः श्रुत्वेनसकारस्य
शकारः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वन् । इष्यन् इषगतावित्यस्मादन्तर्भावित्यण्यर्थाच्छ-
तरिदिवादिष्यःअपन् तस्यनित्वाद्याद्युदात्तत्वम् । चरध्वै तुमर्थेसेसेनिविचरेतरध्वैप्रत्ययः॥ १२ ॥

१२. इन्द्र क्षिप्तकारी, सर्वेश्वर और अपरिमितशक्तिशाली हैं ।

इन्द्र ! तुम इस वृत्र के ऊपर वज्र-प्रहार करो । पशु की तरह वृत्र
के शरीर की संधियाँ तिर्यग् भाव से अवस्थित वज्र से काटो; ताकि
धृष्टि बाहर हो सके और पृथिवी पर जल विचरण कर सके ।

त्रयोदशीष्टकमाह—

अस्येदुप्रब्रूहिपूर्व्याणि तुरस्यकर्माणि नव्यउक्थैः ।

युधेयदिष्णान आयुधान्पृथायमाणो निरिणातिशत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि ।

नव्यः । उक्थैः । युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋथायमाणः ।

निरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्योयइन्द्रः अस्येदु अस्यैव तुरस्ययुद्धार्थत्वरमाणस्येन्द्रस्य पूर्व्याणि पुरा-
णानि कर्माणि एतत्कृतानि बलकर्माणि हेतोस्ततः प्रब्रूहि प्रशंस यद्यदायुधेयोचनाय आयुधानि बजा-
दीनि इष्णानः आभीक्ष्येन मेरयन् शत्रून् ऋथायमाणो हि संश्रद्धो निरिणाति अभिमुखं गच्छति श-
त्रून् विजृहीति पूर्वेण सम्बन्धः पूर्वमिति पुराणनाम पूर्वमभ्यासेति पुराणनाम सृष्टादौ ॥ तुरस्य तुर-
स्वरणे इगुपधलक्षणः कः । नव्यः णुस्तुतौ अचोयदित्यद गुणः धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः ।
इष्णानः इष आभीक्ष्ये कैयादिकः व्यत्ययेनात्मनेपदम् शानचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् । ऋथाय-
माणः न हित्वारोदसीउभे ऋथायमाणमित्यभ्युत्पादितम् । निरिणाति रीगतिरेषणयोः प्रयादि-
भ्यः आ प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् विपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते विङ्गिचोदात्त-
वतीति गतेर्निघातः यद्वचयोगातिङ्गुविङ्गइति निघाताभावः ॥ १३ ॥

१३. जो मंत्रों-द्वारा स्तुत्य हैं, उन्हें युद्धार्थेक्षिप्रगामी इन्द्र के पूर्व
कर्मों का वर्णन करो । इन्द्र युद्ध के लिए बार-बार सारे शस्त्र फेंक-
कर और शत्रुओं का वध कर उनके सम्मुख जाते हैं ।

चतुर्दशीष्टकमाह—

अस्येदुभियागिर्यश्च दृक्कायावाचमूर्माजनुषस्तुजेते ।

उपोवेनस्य जोगुवानओणिमद्योभुवद्दीर्यायनोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । भिया । गिर्यः । च । दृक्काः । यावा ।

च । मूर्मा । जनुषः । तुजेते इति । उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः ।

ओणिम् । सद्यः । भुवत् । दीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवेन्द्रस्य मियापक्षच्छेदभायेन गिरयः पर्वता अपि दृष्टाः निश्चलाः स्वस्वदेशे वतिष्ठन्ते अनुषः
 प्रादुर्भूता दस्मादेवेन्द्रावभीत्याद्यावाभूमा च द्यावापृथिव्यावपितुजेते तु जिहिंसार्थोप्यशक्यम् नेद्व-
 हव्यः कंषेते इत्यर्थः किञ्च वेनस्पकान्तस्मास्य ओर्णिदुःखस्यापनायकं रक्षणं उपो जोगुवानः अने-
 कैः सूकैः पुनः पुनरुपशब्दयन् उपलोकयन् इत्यर्थः एवं भूतो नो धाक्कषिः सद्यस्तदानीमेव वीर्याय भु-
 वत्सीर्यवानभवत् ॥ द्यावा च भूमा द्यावाभूमेत्यनयोर्मध्ये च शब्दस्य पाठश्छान्दसः दिवो द्यावेति वि-
 श्वशब्दस्य द्यावादेशः सुपांसु लुगि विविभक्तेर्वादेशः छान्दसमत्वं पदकारैः कृतम् देवताद्वन्द्वे चेत्यु-
 भयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अद्वयमसिद्धिरपि साम्प्रदायिकी । अनुषः अनी प्रादुर्भावे अनेरुसिरि-
 त्पौणादिक उसिप्रत्ययः । जोगुवानः मुह्यन्त्येकशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताद्वात्ययेन शानच् अदा-
 दिवश्चेति वचनाच्छपोलुक् उवङ्गादेशः अन्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । ओर्णि ओणृअपनय-
 ने अस्मादौणादिक इमप्रत्ययः । भुवत् भवतेर्लेट्यङागमः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् भूषुवोस्तिङी-
 वियुष्मपतिषेधः । नोधाः नोधाक्कषिर्भवति न वनं वधातीति यास्कः । तस्माद्वा ओऽसुच नवश-
 ष्यस्य नोभादम् ॥ १४ ॥

१४. इन्हीं इन्द्र के डर के मारे पर्वत निश्चल हो रहते हैं और इन्द्र
 के प्रकट होने पर आकाश और पृथिवी कांपने लगते हैं । बोधा ऋषि
 ने इन्हीं कमनीय इन्द्र की रक्षण-शक्ति की, सूक्तों-द्वारा, बार-बार
 प्रार्थना करके तुरन्त ही वीर्य या शक्ति प्राप्त की थी ।

पञ्चदशी सूचमाह—

अस्माद्दुत्पदनुदाय्येषामेको यद्वन्ने भूरेरीशानः ।

भैतशंसूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुस्विमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यत् । अनु । दायि । एषाम् । एकः ।

यत् । वन्ने । भूरेः । ईशानः । प्र । एतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् ।

सौवश्व्ये । सुस्विम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

एकः एक एव शत्रुनेतृसमर्थः भूरेर्बहुविधस्पधनस्पर्शानः स्वामी यस्तोत्रं वन्ने यमाचे एषास्तो-
 तृणां सम्मन्त्रि यद्वा मित्राक्षिभ्यस्त्ययः एतैः त्यत्तत्पसिद्धं स्तोत्रमस्माद्भ्रातृयानुदायि अकारीत्यर्थः ।
 उत्तरार्धस्य इयमाख्यायिका—स्वश्वोनाम कश्चिद्वाजासच पुत्रकामः सूर्यमुपासाञ्चके तस्य च सूर्य-
 एव पुत्रो बभूव वेन सह एव शनाश्रोमहर्षेः युद्धं जावमिवित देवदिहोच्यते—अयमिन्द्रः सौवश्व्ये स्वश्व-
 पुत्रे सूर्ये पस्पृधानं स्पर्धमानं सुस्विं सोमानामभिधो वतरं एतशं एव तस्य सप्तसप्तभिर्भावत्पारसत्वात् । अपि बहुलं-
 छन्दस्य माङ्गयोगेपीत्यहभावः । वन्ने वनुयाचने छिटिभ्यस्त्ययेनोपधाओपः । पस्पृधानं स्पर्धसंबर्षे

अस्माद्धिदःकामञ्च द्विर्वचने शर्पूर्वाःस्यइतियकारःशिष्यते धात्वकारस्यलोपोरेकस्यसम्भार-
णञ्चपृषोदरादिवाचि चित्वादान्तोदात्तत्वम् । सौवर्ण्ये स्वश्वइतिजनपदशब्दःक्षधियेसंज्ञात्वेनवर्तते
वानामधेयस्यवृद्धसंज्ञायां वृद्धेकोसलाजादाभ्यद्विविजपत्यार्थेऽप्यहप्रत्ययः नय्याभ्यापदान्ता-
भ्यामितिबृद्धिप्रविषेधः ऐजागमश्च चित्वादाद्युदात्तत्वम् । सुध्विं वृज्जुअभिषवे उत्सर्गश्छन्दसी-
वि अस्मात्किन्त्यत्ययः लिङ्गभाषादिर्भावः यणादेशः उवङ्गदेशाभावश्छान्दसः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र अकेले ही शत्रु-विजय कर सकते हैं । वह बहुविध
धनों के स्वामी हैं । स्तोताओं के पास इन्द्र ने जिस स्तोत्र की
याचना की थी, उसे ही इन्द्र को दिया गया । स्वश्वपुत्र सूर्य
के साथ युद्ध के समय सोमाभिषवकारी एतन्न ऋषि को इन्द्र ने
बन्धाय था ।

एवातेह्यारियोजनासुवृक्तीन्द्रब्रह्माणि गोतमासोअक्रन् ।

ऐषुविश्वपेशसंधिर्यन्धाः प्रातर्मसुधियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥

एव । ते । ह्यारिद्योजना । सुवृक्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः ।

अक्रन् । आ । एषु । विश्वपेशसम् । धिर्यम् । धाः । प्रातः ।

मसु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥

ह्योरभ्ययोर्योजनंयस्मिन्नयेसतथोक्तस्वस्यस्वामित्वेनसम्बन्धोहारियोजनः हेहारियोज-
नेन्द्र गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नाःकथयः सुवृक्तिसुहृदामर्जकानिअग्निमुत्तीकरणकुराडानिब्रह्मा-
णिस्तुतिरूपाणिमन्त्रजातानितेतैवैवाकनअकथय एवस्तोत्रपुविश्वपेशसंबहुविधरूपयुक्तंधिर्यंघाः
धियावस्यत्वावधीर्धनमुच्यते यद्वा धीशब्दःकर्मवचनः पश्चादिवहुविधरूपधनमग्निष्टोमा-
दिकंबहुविधरूपकर्मवाजाधाः धेहिस्थापय प्रातः इदानीमिवपरेद्युरपिप्रातःकालेधियावसुः पु-
नश्चाकर्मणावापामधनइन्द्रः मसुशीघ्रंजगम्यात् अस्मदक्षणाधर्मागच्छतु ॥ एव निपातस्यचेवि
संहितायांवीर्धः । सुवृक्तिं सुपांसुलुगितिशसोलुक् । अक्रन्करोतेर्लुङि मन्त्रेषसङ्करेत्यादिनाचुर्लुक्
अन्तादेशः तस्यद्विस्वाहुणाभाषेयणादेशः इतश्चेतीकारलोपेसंयोगान्तलोपेचअडागमः । धाः छन्द-
सिलुङ्लुङ्छिटइडिलुङ्छेडुङि गाविस्थेतिचित्तेलुक् बहुलंछन्दस्यमाहचोगेपीत्यङ्भावः ॥ १६ ॥

१६. अश्वयुक्त-रमेश्वर इन्द्र ! तुम्हें यज्ञ में उपस्थित करने के
लिए गोतम-गोत्रीय ऋषियों ने स्तुति-रूप मंत्रों को कीर्तित किया था
या स्मृत किया था । इन्हें बहुविध बुद्धि प्रदान करो । जिन इन्द्र ने
बुद्धि-द्वारा धन पाया है, वे ही इन्द्र प्रातःकाल शीघ्र आयें ।

वेदार्थस्यमकाशेनतमोहादेनिवारयन् । पुमर्थोऽध्वरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गमवर्तकश्रीवीरबुक्भूपालसामान्यपुरंधरेणसाय-
णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थमकाशेकसंहिताभाष्येमथमाष्टकेचतुर्थोऽध्यायःसमाप्तः ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदायो वेदेभ्यो स्त्रिलजगद । निर्ममेतमहं बन्धे विद्यावीर्यमहेस्वरम् ॥ १ ॥
अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते प्रथमे मण्डले एकदशानुवाके चत्वारिंशत्कानि गतानि प्रम-
न्महस्येतत्तद्योदशैव पञ्चमं सूक्तं दशानुक्रम्यते—प्रसमो नेति । अनिरुक्ता संख्या विंशतिरित्युक्तत्वात्
सप्तोनेत्युक्तेष्वोदशेत्युक्तं प्रवक्षि ऋषिभ्यान्पस्मादिति परिभाषयानोघाक्तविः अनादेशपरिभाषया
विदुष्वन्वः इन्द्रो देवता गतः क्षामान्यविनियोगः विशेषविनियोगस्तुलितद्वयमन्तव्यः ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

ॐ प्रमन्महेशवसानार्थशूषमांगूषं गिर्वणसे अङ्गिरस्वत् ।

सुष्टुक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामर्कनरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । प्रमन्महे । शवसानार्थ । शूषम् । आंगूषम् । गिर्वणसे ।

अङ्गिरस्वत् । सुष्टुक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम् ।

अर्कम् । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय शवदतिबलनाम तद्विवाचरते यथावर्त्तं शत्रून् हन्ति तथा शत्रूणां हन्तेत्यर्थः मि-
र्वणसे गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः सम्प्रजनीयाय गिर्वणादेशो भवति गीर्भिरेनं वनयन्तीदित्यार्कः ।
श्वम्भूतायेन्द्राय शूषमिति सूक्ष्मनाम शूषं सूक्ष्महेतुभूतम् आङ्गूषस्तोमआघोषइतियार्कः । आङ्गू-
षंस्तोत्रं अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइव प्रमन्महे वयंस्तोतारः प्रकर्षेणावमच्छामः अवगत्य च सुष्टुकि-
भिः सुष्टुआवर्त्तकैः स्तुत्याग्निमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवतेस्तोत्रं कुर्वति ऋषये यद्वन्द्यः ऋषिभ्यः
अर्चनो यो भवति यद्वा कर्मणिकर्तृप्रत्ययः ऋषिणास्तुयमानायेत्यर्थः नरे सर्वेण निजे यद्वा नरे
वज्रयाने विभुताय यद्व्ययविशेषेण यस्यातामपवम्भूताय तस्मै अर्कमक्षत्संस्तोत्रं अर्को यश्चो-
ग्रविर्वदनेनार्चन्तीदित्यार्कः । अर्चाम् पूजयाम उच्चारयामेत्यर्थः ॥ प्रमन्महे मनु अवबोधने दना-
दित्याकुप्यत्ययः छोपस्यास्मान्पतरस्याम्बोरिति मकारप्रत्यये उकारलोपः शवसानाय शवदवाच-

हेकृत्वोवोयूयं महेमहते शवसानायबलमिवाचरते अविमलायेत्यर्थः उत्तरवाक्येय-
च्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः एवम्भूताय तस्माद्वन्त्रायमहिमहदगौर्जनमःस्वोन्नपभरत्वं यक-
र्षेणसंपादयत् किंतस्तोषमित्याह आंगूष्मं साम आवोषयोर्म्यरथन्तरादिसाम तन्निष्पाद्यता-
मित्यर्थः अभित्वाशूरेत्यादिभृक्षुयदानं तस्यसामेत्याख्या तथाचोक्तं—गीतिषुसामाख्येति । ये-
नेन्नेणानोस्माकंपितरः पितृविशेषाः पूर्वपूर्वपुरुषाः अङ्गिरसः पणिनाज्जाशूरेणापहतानांगवाप-
यज्ञाः मार्गज्ञाः सन्तः अतएवार्चन्तस्तंपूजयन्तो गाअविन्दन् अलभन्त ॥ वः प्रथमार्थे द्वितीया । प-
यज्ञाः पदानि जानन्तीति आतोनुपसर्गेकइतिकः आतोलोपइति चेत्याकारलोपः । अविन्दन् वि-
बुलाभे शेमुवादीनामिति नुमागमः ॥ २ ॥

२. तुम लोग उस विशाल और बलवान् इन्द्र को उद्देश कर
महान् और ऊँचे स्वर से गाये जानेवाले स्तोत्र अर्पित करो । इन्द्र
की सहायता से हमारे पूर्व-पुरुष अङ्गिरा लोगों ने, पद-चिह्न देखते हुए,
अर्चना-पूर्वक, पणि नाम के असुर-द्वारा अपहृत गौ का उद्धार किया था ।
द्वितीयाष्टमाह—

इन्द्रस्याङ्गिरसांचेष्टौ विदत्सरमातनयाय धासिम् ।

बृहस्पतिर्भिन्नदाद्रि विदद्गाः समुस्त्रियाभिर्वावशन्त नरः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । अङ्गिरसाम् । च । इष्टौ । विदत् । सरमा । तनयाय ।

धासिम् । बृहस्पतिः । भिन्नत् । अद्रिम् । विदत् । गाः । सम् ।

उस्त्रियाभिः । वावशन्त । नरः ॥ ३ ॥

अभेदमाख्यानम्—सरमानामदेवशुनीपणिभिर्गोव्यपहृतास्तद्वेषणाय तान्सरमा इन्द्रः माहो-
वीत् यथा लोके न्याधो वनान्तर्गतं वृक्षां चेषणाय श्वानं विसृजति तद्वत् सासरमैवमशेषत्वे हे इन्द्र अ-
स्मदीयाय शिशवे तद्गोसबन्धि क्षीराद्यन्नं यदियच्छसितर्हि गमिष्यामीति सप्तथेत्यमवीत् तथा च शा-
ट्थायनकम्—अजादिनीति सरमेपजां करोमियानो गाअन्वविन्दइति । तवोगत्वा गवां स्थानमज्ञासी-
त् ज्ञात्वा चासैन्यवेदयत् यथानिवेदितामुगोषु तमसुरंहत्वा पागाः स इन्द्रो लभतेति । अयमर्थो स्यां
प्रतिपाद्यते इन्द्रस्याङ्गिरसामवीणांच इष्टौ प्रेषणे सति सरमादेवशुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिम् अवि-
न्दत् अविन्दत् धासिरित्यन्नाम धासिः श्रेवित्नाममुपाठात् तया गोषु निवेदितामुषुहस्पतिः बृह-
तादेवानामधिपतिरिन्द्रः अद्रिं अक्षरमसुरं भिन्दस्वीत् तेनापहृता गाः विददलभत् ततो नरो नेता-
रो देवाः उस्त्रियाभिः गोभिः सह उस्त्रियेति गोनाम संवावशन्त घ्राणं हर्षं शब्दमकुर्वन् यद्वा गोभिः साध-
नभूताभिः तदीयं क्षीरादिकमकामयन्त समगच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ इष्यतामित्यस्यादभावे किं नि-
षेधेति किमनुदात्तत्वम् । विदत् विदुलाभे लुङ्लित्वा दद् बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेर्षीत्यङ्गभावः

अङ्गस्वरः शिष्ये वे पादादित्यानिधावाभावः । सरमा सरमासरणादित्यास्कः । सतेरौणादिकोऽ
मपत्ययः । चासि धेष्टाने धीयतेपीयतेइतिधासिः औणादिकः सिप्रत्ययः यद्वा दधातेः पोषणार्था-
त् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः वृहहवोः करपत्योश्चोरेदेवतयोः सुस्तलोपश्चेति सुडागमः तलोपश्च बृह-
च्छब्दोन्तोदात्तः तस्य केचिदाद्युदात्तत्ववर्णयन्तोत्पुक्तम् पतिशब्दोऽतिप्रत्ययान्तआद्युदात्तः
अतउभेवनस्पत्यादिपुङ्ग्विपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्पठतिस्वरत्वम् । उस्त्रियाजिः निवसत्यस्यांसीरा-
दिकमितिउसागौः वसनिवासेइत्यस्मात् स्फायित्वं चीत्यादिना अधिकरणेरक् वचिस्वपीत्यादिना
सम्भसारणम् उसाशब्दात्स्वार्थेऽपृषोदरादित्वेनघप्रत्ययइतिनिघण्टुभाष्यम् घस्येयादेशः प्रत्यय-
स्वरः । वावशब्द वाभृशब्दे अस्माश्चन्ताल्लङिस्स्यान्तादेशोऽसति तस्य छन्दस्युभयथेतिआर्ध-
धातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ व्यत्ययेनधातोर्ह्रस्वत्वम् यद्वा वशकान्तावित्यस्माद्यङि नवशङ्-
विसम्भसारणेपतिष्विष्येपूर्ववदप्रक्रिया ॥ ३ ॥

३. इन्द्र और अङ्गिरा के गौ खोजते समय सरमा नाम की कुतिया ने, गपने बच्चे के लिए, इन्द्र से अन्न या दुग्ध प्राप्त किया था। उस समय इन्द्र ने असुर का वध कर गौ का उद्धार किया था। देवों ने भी गायों के साथ आह्लादकर शब्द किया था।

भतुर्थीसृचमाह—

ससुष्टुभासस्तुभासविप्रैःस्वरेणाद्रिस्वयंश्चिनवगैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्रशक्रवलरवेण दरपोदशगैः ॥४॥

सः । सुस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिम् ।

स्वर्यः । नवद्वैतैः । सरण्युद्भिः । फलिद्वयम् । इन्द्र । शक्र ।

बुलम् । र्वेण । दरयः । दशह्वैः ॥ ४ ॥

अङ्गिरसोद्विधाः सव्यागमनुविहन्वोभेनवभिर्मासैःसमाप्यगवास्तेनवग्वाः नवग्वानव-
नीषणतमइतिवास्कोव्यावल्पो । येतुदशभिर्मासैःसमाप्यजमुस्तेदशग्वाः ताद्वरौरुभ्रमविधैर्नि-
धैर्मेधाविभिः सरण्युभिः सरणंशोभनांगविमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंत्याकैः सप्तसप्तमेधातिथिमध्व-
योङ्गिरसोद्वस्यन्ते एषंभूतैरङ्गिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोत्रयुक्तेनस्वरेणउदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन
यद्वा मन्त्रमभ्यमादिस्वरेणस्तुभास्तोत्रेणस्वर्यः सुष्टुप्राप्यः यद्वा शब्दनीषःस्तुत्यइत्यर्थः हेराक श-
किमभिन्द एवम्भूतःसत्वं अर्द्धिआदरणीयंवज्रेणछेतव्यमित्यर्थः फलिगं प्रतिफलंप्रतिर्बिंबतद-
स्थिजस्तीतिफलित्वच्छमुदकं तद्वच्छत्याधारत्वेनेतिफलित्वः यद्वा त्रीसादिफलंतदस्मिन्सविभ्र-
वतीतिफलित्वृष्टिज्जलं तद्वच्छतीतिफलित्वः एवम्भूतंवर्तमेधंरवेणआलीयेनशब्देनदरयाऽभाषयः

त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणमेघोविभेतीत्यर्थः यद्वा अग्निः पर्वतःअद्यतेस्मिन्पटलादिकमितिअग्निः
फलमेवेवः फलितः उपलक्षितश्चापमुपाठात् बलोत्तरः देववैषलेगाःपर्यपर्यन्तित्वादावसुरे
प्रयुक्तत्वात् एवेकयोपित्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणअविभयुरित्यर्थः ॥ सइत्येकःपादपूरणः । सुहु-
भा स्तोत्रतिःस्तुतिकर्मा संपदादिदृष्टानोभावेकिप् शोभनःस्तुप् स्तोत्रोयस्य नञ्स्तुभ्यामित्युत्त-
रपदान्नोदात्तत्वम् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । स्तुभा करणभूतस्यापिस्तोत्रस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वात्
स्तोत्रविस्तौतीति किप्चेविकर्तरिक्पि सावेकाचइतिविभक्तैरुदात्तत्वम् । सप्त सुपांसुलुगिविभिसो-
लुक् । स्वर्गः स्तुशब्दोपतापयोः ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् वृद्ध्यभावश्छान्दसः तित्स्वरितमितिस्वरित-
त्वम् भवगवैः नवशब्दउपपदेगमेभावेकिप् गमःकाविविअनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिव-
क्ष्यमितिङकारान्तादेशः नवभिर्गूर्गमनयेषतिनवगाः अकारोपजनश्छान्दसः यद्वा गमेभावे
ह्रस्वः पूर्वबद्धुनीहिः बहुमीहौपूर्वपदमरुविस्वरत्वम् । सरण्युभिः सरणमात्मनश्छान्तःसरण्य-
वः क्यचि अन्त्यलोपश्छान्दसः क्यच्छन्दसीत्युः । फलिर्गं फल्मुदकं गच्छतीतिफलितः ङोन्त्य-
मापिद्वयत्इतिगमेङ् । वलं वृणोतीतिवल्ठः पचाद्यच् कपिलकादित्वास्तत्वम् । वरयः द्वि-
दारणे वृद्धौलतायां ह्रस्वयेद्विष्टादिपुषाठान्मित्वे मिवाङ्गस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ ४ ॥

४. सर्वशक्तिमान् इन्द्र ! जिन्होंने नौ महीनों में यज्ञ समाप्त
किया है और जिन्होंने बस महीनों में यज्ञ समाप्त किया है—ऐसे
सप्तसंख्यक और सद्गति-कामी (अङ्गिरोवंशीय) मेघावियों के सुख-
कर-स्वर-युक्त स्तोत्रों से तुम स्तुत किये गये हो । तुम्हारे शब्द से
पर्वत और मेघ भी डर जाते हैं ।

पञ्चमीष्टचमाह—

गुणानोअहिरोभिर्दस्मविवरुषसासूर्येणगोभिरन्धः ।

विभूम्याअग्रथयइन्द्रसानुदिवोरजउपरमस्तभायः ॥५॥१॥

गुणानः अहिर्ःऽभिः । दस्म । वि । वः । उपसा । सूर्येण । गोभिः ।

अन्धः । वि । भूम्याः । अग्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः ।

उपरम् । अस्तभायः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदस्मदर्शनीयशत्रूणामुपक्षपितवन् त्वंअहिरोभिर्कपिभिर्गुणानःस्तुयमानःसन् उपसास-
ूर्येणसहगोभिःकिरणैःअन्धः अन्धकारंविदः व्यवृणोः व्यनाशयइत्यर्थः तथाहेइन्द्र त्वंभू-
म्याःपृथिव्याः सानुसमुच्छ्रितप्रदेशंअग्रथयः विशेषेणविस्तीर्णमकरोः विषयानिमांसमीकृतवानि-
त्यर्थः तथा दिवोन्तरिक्षस्य रजःरजसोलोकस्यउपरं उष्टमूलप्रदेशंअस्तभायःअस्तभाः पयान्त-
रिक्षलोकस्यमूलदृढंभवतितथाकार्णीरित्यर्थः ॥ गुणानः कर्मणिउटःशान्तियकिमात्रेअत्ययेण

आ प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । दस्म दस्युपक्षये इषियुधीन्विदसीत्या-
दिनामक् । वः वृज्वरणे लुङिसिपि मच्चेषसेत्यादिनाप्तेर्लुक् गुणे हल्ङ्यान्मइतिसोपः बहु-
लंछन्दस्यमाहयोगेपीत्यहभावः । अन्वः तयोप्यन्वउच्यतेनास्मिन्ध्यानंभवतीतिर्यास्कः । रजः
लोकार्जास्युन्धन्तइत्युक्त्वाद् रजःशब्दोलोकवचनः सुपांसुलुगितिषड्चालुक् । अस्तमा-
यः लङि स्तंभुस्तुं चित्वादिनामाप्रत्ययः छन्दसि शायजपीति अहावपि न्यत्येन आप्रत्ययस्य शा-
यजादेशः अनिदितामिति नलोपः अहागमः ॥ ५ ॥

५. सुवृक्ष इन्द्र ! अङ्गिरा लोगों के द्वारा स्तुत होकर
तुमने उषा और सूर्य की किरणों से अन्वकार का दिनाश किया है ।
इन्द्र ! तुमने पृथिवी का ऊबड़खाबड़ प्रदेश समतल और अन्तरिक्ष का
मूस प्रवेश बुढ़ किया है ।

॥ इविमथमस्य पञ्चमे प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

प्रथम्ये अभिष्टवे तदुप्रयक्षतममित्येषा अथोत्तरमित्यत्र सूत्रितम्—तदुप्रयक्षतममस्पंकर्मा-
न्वन्वजभोदुसतेष्वेवमिति ।

तामेतां सूक्तेष्वीष्टमाह—

तदुप्रयक्षतममस्पकर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरेयदुपरा अपि न्वन्मध्वर्णसोनर्घः चर्तस्वः ॥ ६ ॥

तत् । ऊम् इति । प्रयक्षतमम् । अस्थ । कर्म । दस्मस्य । चारुतमम् ।
अस्ति । दंसः । उपह्वये । यत् । उपराः । अपि न्वत् । मधुर्दार्णसः ।
नर्घः । चर्तस्वः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्मत्तदुतदेवकर्मप्रयक्षतमं अविशयेन पूज्यं दंस इति कर्मनाम दंस-
स्वदेवकर्मचारुतममतिशयेन शोभनं अस्ति किंतु दित्यव आह अयमिन्द्रः उपह्वरे उपह्वर्त्ये गन्तव्ये
पृथिव्याः सम्बन्धिनिसमीपदेशे उपराः उषाः स्थापिताः मध्वर्णसः मधुरोदकाः चतसोनर्घाः प्रधान-
भूताः गङ्गादिनदीः अपि न्वत् असिञ्चति यदेतत्कर्म तदन्त्येन कर्तुं मशक्यत्वात् पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रय-
क्षतमं यक्षपूजायाम् यक्षय इति यक्षः अविशयेन यक्षो यक्षतमः पुनः मादिसमासे अन्त्यपूर्वपक्ष-
तिस्वरत्वम् । दंसः दसि दंसन दर्शनयोः चुरादि रात्मानेषदी दंस्यते कर्तव्यतया दस्मत् इति दंसः कर्म औ-
णादिकः कर्मण्यमुन् । उपह्वरे ह्यकौटिल्ये कौटिल्यलक्षणगतिवाचिना गतिमानं लक्ष्यते उपह्व-
रन्ति मच्छन्त्यस्मिन्मद्य इति उपह्वरो भूप्रदेशः पुंसि संज्ञार्थाघः प्रायेणेत्यधिकरणेष्वमत्ययः गुणः छ-

दुत्तरपदमङ्गविस्तरत्वम् । अपिन्वद पिविसेचने श्रौवादिकः । चवसाः शस् विचतुरोःस्त्रियांतिस्त्र-
चवसुइतिचतुराश्वस्यचवसादेशः आद्युदात्तोनिपातितः पूर्वसवर्णदीर्घेमात्रेअचिरकतइतिरेफादे-
शः चतुराश्वस्याद्युदात्तत्वाद् स्थानिवद्भावेनचवसादेशस्याद्युदात्तत्वेसिद्धेपिपुनराद्युदात्तनि-
पातनसामर्थ्यादमृणादेशस्यवापूर्वविधौस्थानिवद्भावाच्चतुराशीत्यन्तोदात्तत्वस्मात्प्रागः नच
नपदान्तेविस्थानिवद्भावप्रविषेभः स्वरदीर्घयलोपेपुलोपाजादेशएवनस्थानिवत् अन्यत्रुस्थानि-
वदेवेतिनियमाद् ॥ ६ ॥

६. पृथिवी की मधुर-जलपूर्ण नदियों को जो इन्द्र ने जलपूर्ण
किया है, वह उन वर्णनीय इन्द्र का अत्यन्त पूज्य और सुन्दर कर्म है ।

सप्तमीष्टचमाह—

द्विताविधमेसनजासनीळेअयास्यःस्तवमानेभिरर्कैः ।

मगोनमेनेपरमेव्योमन्धारयद्रोदसीमुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता । वि । वृत्ते । सनऽजा । सनीळे इति सऽनीळे । अयास्यः ।
स्तवमानेभिः । अर्कैः । मगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन् ।
अधारयत् । रोदसी इति । सुऽदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः यासऽअयस्यः तत्ताभ्योयास्यः नयास्यःअयास्यःपुङ्गुरूपैःअयस्यैः साधयितुम-
शक्यइत्यर्थः कथंताभ्यवइत्यवजाह—स्तवमानेभिः स्तोत्रंकुर्वन्भिः पुरुषैःअर्कैः स्तुतिरूपैर्मयैः
स्तूयमानःसन्निद्रः मृसाभ्योभवति यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुख्यःप्राणः सहिआस्यान्मुक्ताद-
यवेगच्छतिनिष्कामवित्तदुपासकोप्यद्विराः उपचारादयास्यजप्यते तथाच छन्दोगैराज्ञातम्—त-
हायास्यजद्वीयमुपासांचक्रे एतमुपवायास्यमन्यन्तेआस्याद्यद्यतेवेनेति । अथवा अयमास्येमु-
स्तेवर्तवइत्ययास्यः तथाचवाजसनेयकम्—तेहोचुःकनुसोभूद्योनेइत्यमसकेत्ययमास्यान्वरिती-
विपूर्वबदुपासकोप्ययास्यः तेनऋषिणा स्तवमानेभिः गुणिनिष्ठगुणामिधानलक्षणांस्तुर्विकुर्व-
न्निरर्कैर्मयैःकरणभूतैःस्तूयमानःसन् सनजा सनेतिनिपातोऽनित्यार्थः नित्यभावेसर्वदाविद्यमान-
स्वप्नावइत्यर्थः पथमभावविकारवाचिनाजनिनाद्वितीयोभावविकारःसत्तालक्ष्यवे यथाओत्प-
त्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसम्बन्धइति । औत्पत्तिकमितिनिवृत्तमइतिहितद्वाभ्यं सनीळे समाननीडे
ओकोनिवासस्थानमयोस्तेसंलभेइत्यर्थः पदविधेद्यावापृथिव्यौद्विताद्विधाविवन्नेविब्रुवेअकरोद
भेदेनास्थापयदित्यर्थःमेनेमननीयेपरमेजत्कृष्टे व्योमन्विधिविधलक्षणेनप्रसिध्दवर्तमानोमगोनसूर्यइ-
व मुदंसाः शोभनकर्मन्वः रोदसीद्यावापृथिव्यावधारयदपोषयत् यद्वा मेनेविस्तीनाम् तथाचया-

स्कः—मेनाग्राहविस्तीर्णमिनामानयन्त्येनाइति । स्त्रीरूपमापचरोदसीइन्द्रः अपुषदित्यर्थः ॥ द्विवा द्विधेत्यस्यधकारस्यतकारश्चान्दसः । सनजा जनीमादुर्भावे अस्माद्भावे अन्येष्वापिदस्यतइतिह-
शिशुहणस्यसर्वोपाधिभ्यभिचारार्थत्वात्केवलादपिजनेर्हप्रत्ययः सनानित्यंजोवननंभयोस्ते
सनजे पूर्वपदस्यह्रस्वश्चान्दसः एवमादित्वादन्तोदात्तत्वम्तदेवनहुत्रीहिस्वरेणशिष्यते सुपांसुलु-
गिविविभक्तेराकारः । अयास्यः यमुप्रयत्ने यासःप्रयत्नः तत्रभवोयास्यः भवेच्छन्दसीदियव न-
यास्यः अयास्यः परादिश्चन्दसिनहुत्तमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् श्रुत्युक्तनिर्दवनेपुपुनोदरादित्वा-
दग्निमतस्वरस्वरसिद्धिः । मेने सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिरोजादेशः रोइतिप्रत्ययत्वम् यद्वा
मन्ववइतिमेना पचाद्यच् नशिमन्योरलिट्येत्वंवक्तव्यमित्येतन्म तत्तष्ठाप् द्विवचने ईदूदेद्विवचनप-
यसमिविप्रत्ययत्वम् । सुर्दसाः दंसइतिकर्मवाचीअसुम्यत्पयान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौआद्युदात्त-
श्चच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. जिस इन्द्र को युद्धरूप प्रयत्न से नहीं पाया जा सकता,
स्तोत्रार्थों की स्तुति-द्वारा पाया जा सकता है, उन्हीं इन्द्र ने एकत्र
संलग्न स्त्री और पृथिवी को अलग-अलग करके स्थित किया है; उन्हीं
शोभन-कर्मों इन्द्र ने सुन्दर और उत्तम आकाश में, सूर्य की तरह,
स्त्री और पृथिवी को धारण किया है।

अष्टमीपृथमाह—

सनाद्विषंपरिभूमाविरूपेपुनर्भुवायुवतीस्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरक्तोषारुशङ्खिर्वपुर्भिराचरतोअन्यान्या ॥८॥

सनात् । दिवंम् । परि । भूम । विरूपे इति विरूपे । पुनः पुनर्भुवा ।

युवती इति । स्वेभिः । एवैः । कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशंतुभिः

वपुः इति । आ । चरतः । अन्याः अन्या ॥ ८ ॥

विरूपेशुकृष्णतयाविषमरूपेपुनर्भुवा पुनःपुनःप्रतिदिवसंजायमानेयुवतीवरूपयौराम्भु-
पतोःसर्वदैकरूप्यात् एवम्भूतेराम्भुपसौदिवंघुलोकंभूमाभूमिचसनावचिरकालादारम्यस्वेभिरेवैः
स्वकीयैर्गमनैःपरिचरतः पर्यावर्तते अयमेवार्थःस्पष्टीक्रियते—अकारादिःकृष्णेभिरन्वकाररूपै-
र्बर्णेरुपलक्षिताउषाचरुशङ्खिर्दीप्यमानैर्वपुर्भिःस्वशरीरभूतेस्तेजोभिरुपलक्षिताअन्यान्यापरस्पर-
व्यतिहारेणआचरतः आवर्तते हेइन्द्र एतत्सर्वत्वयैवकार्यते त्वदधीनत्वात्सर्वासादिवधानामित्यर्थः॥
भूमासुपांसुलुगिविविधियायाहादेशः चान्दसोह्रस्वः । एवैः इष्म्यगौ इष्म्यीह्म्यांवधिविधावेव-
म्यत्पयः मित्रादाद्युदात्तत्वम् । अका मकेतिरांमिनाम नलोपश्चान्दसः । वपुर्भिः अर्विपृथपीत्या-

दिनाउस् निस्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या कर्मव्यतिहारे सर्वमाज्ञोद्देशवत इति वक्तव्यम् समासवच्च-
बहुलमिति द्विषावे तस्य परमाश्लेषितमित्याश्लेषितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्लेषितस्यानुदात्तत्वम् ॥८॥

८. विषम-रूपिणी, प्रतिदिन सञ्जायमाना और तरुणी रात्रि तथा उषा, छाया-मृधिवी पर, सदा से आ-आकर विचरण करती हैं। रात्रि काली और उषा तेजोमयी है।

सनेमिसख्यंस्वपस्यमानःसूनुर्दाधारशर्वसासुदंसाः ।

आमासुचिदधिषेपकमन्तःपयःकृष्णासुरुशद्रोहिणीषु ॥९॥

सर्नेमि । स॒ख्यम् । सु॒अप॒स्यमानः । सूनुः । दा॒धार । शर्वसा ।
सु॒दंसाः । आ॒मासु॑ । चि॒त् । इ॒धिषे॑ । प॒क्कम् । अ॒न्नरि॑ति । पर्यः ।
कृ॒ष्णासु॑ । रु॒शत् । रोहि॑णीषु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः स्वपःशोभनं कर्म तदिवाचरन् शब्दसाराश्वसो बलस्य सूनुः पुत्रः अतिबलवान्ति-
थैः सुदंसाः शोभनयागादिकर्ममुक्तः एवम्भूतइन्द्रः सत्त्वं मजमानानां सस्ति त्वं सनेमिपुराणं दाध-
रपारयति पोषयतीत्यर्थः सनेमीति पुराणनाम प्रवयाः सनेमीति पाठात् किञ्च आभासुचित् आर्द्रा-
स्वपरिपक्वास्तु गोपुच अन्तर्मध्ये पक्वं परिपक्वं पयोदधिषेधारयसि तथा रुष्णां सुलुष्णवर्णां सुरोहिणी-
जुलोहितवर्णां शुभगोपुतद्विपरीतं रुधुदीप्यमानं श्वेतवर्णं पयोदधिषे ॥ सत्त्वं सत्त्मुर्भावः सत्त्वं स-
त्त्मुर्गदिति यः प्रत्ययस्वरः । दाधार वृत्रधारणे तुजादित्वादाभ्यासस्य दीर्घत्वम् । पक्वं पचोव इति नि-
घातकारस्य बलम् । रोहिणीषु रुहवीजजन्मनि प्रादुर्भावे च रुहेश्मलो वेतीत नृपत्ययान्तो रोहितश-
ब्दजाधुदात्तो वर्णवाची वर्णादनुदात्तात्तोपचात्तो न इति ङीप् तत्तन्त्रियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च
ङीपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥ ९ ॥

९. शोभन-कर्म-कर्त्ता, अतीव बली और उत्तम कर्म से सम्पन्न इन्द्र यजमानों से, पहले से, मित्रता करते आते हैं। इन्द्र, सुमने अपरिपक्व गायों को भी दूध दान किया है और कृष्ण तथा लोहित वर्णोंवाली गायों में भी शुक्लवर्ण का दूध दान दिया है।

सनात्सनीळाअवनीरवाताव्रतारक्षन्तेअमृताःसहोमिः ।

पुरु॒षस॒हस्रा॒ज॒न॒यो॒न॒प॒र्वा॒र्दु॒व॒स्य॒न्ति॒स्व॒स॒रो॒अ॒ह्न॒या॒णम् ॥ १० ॥ २ ॥

सुनात् । सहनीळाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ते । अमृताः ।
सहस्रजिः । पुरु । सहस्रा । जर्नयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति ।
त्वसारः । अह्वयाणम् ॥ १० ॥ २ ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थानाः अवाताः शार्तंगमनंतद्रहिताः एक-
पाण्यवस्थानाव अवनयइत्यङ्गुलिनाम एवम्भूताः अवनीरङ्गुलयः पुरुपुरुषिवहूनि सहसा अस्त-
स्यावानिब्रतामृतानि इन्द्रसम्बन्धीनिकर्माणि अमृताः पुनः पुनः करणे पिआलस्परहिताः सत्यः सहो-
भिरात्मीयैर्वलैरक्षन्ते पालयन्ति अपिच स्वसारः स्वयमेव सरत्योङ्गुलयः पत्नीः पालयिष्यः अह्वया-
णं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः यद्वा अह्नीतयानं प्रशस्त्य गमनमिन्द्रं जनयोनं जनय इति देवानां पश्य-
न्त्यन्ते देवानां वै पत्नीर्जनय इति श्रुतेः । तादृक् दुवस्यन्ति परिचरन्ति अल्लिबन्धनेनेन्द्रपीणयन्ती-
त्यर्थः ॥ अवनीः अवनयोङ्गुलयो भवन्त्यवन्तिकर्माणीति यास्कः । सुपांसुलुगिति जसः पूर्वस-
वर्णो दीर्घत्वम् । अवाताः वागतिगन्धनयोः असिहसोत्पादिना प्राप्ते तन्मत्ययः बहुव्रीहौ नञ्सुत्था-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अवाशेच्छन्दसि बहुलमिति शैलोपः । दुवस्यन्ति दुवस्यतिः परिचरणकर्मा-
कण्ठादिः अतोपकपवस्वरः शिष्यते पादादित्वा निघाताभावः । अह्वयाणं ह्रीलजायाम् बहुलं-
छन्दसी विश्वोरभावः व्यत्ययेन शानच् भुगभावश्छान्दसः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रत्ययस्वर-
त्वम् यद्वा बहुलं छन्दसी विशपोलुकि छन्दस्पृभयघेतृशानचभार्धधातुत्वेन कृत्वाभावे गुणाया-
देशौ पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्कस्त्वेवं व्याख्यय—अह्वयाणो ह्नीतयान इति ॥ १० ॥

१०. अिन् गति-विहीन ङ्गुलियौ ने, सवा सन्नद्य होकर स्थिति करने
पर भी, निरालसी बनकर, अपने बल पर, हज्जारों ब्रतों का पालन
किया है या इन्द्र का ब्रत अनुष्ठित किया है, वे ही सेवा-सत्परा अंगुली-
रूपिणी अग्निनी लोग पत्नी या पालयित्री की तरह प्रगल्भ इन्द्र की सेवा
करती हैं । ॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

एकादशीष्टकमाह—

सनायुवो नर्मसानव्यो अर्के वसूधवो मतयो दस्मदद्भुः ।

पतिनपत्नीरुशतीरुशन्तस्पृशन्ति त्वाशवसावन्मनीषाः ॥ ११ ॥

सनायुवः । नर्मसा । नव्यः । अर्केः । वसूधवः । मतयः । दस्म ।

दद्भुः । पतिम् । न । पत्नीः । उशतीः । उशन्तम् । स्पृशन्ति । त्वा ।

शवसावन् । मनीषाः ॥ ११ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र अर्केः शस्त्ररूपैर्मैत्रेयैर्मसानमस्कारेण यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो भवसि सना-
युवः सनादनं अग्निहोत्रादित्यं कर्म आत्मनश्चक्षन्तः वसूधवो वसुधनमात्मनश्चक्षन्तो धनका-
भावापतयो मेधाविनस्त्वा दद्भुः बहुना प्रयासेन जग्मुः हे शवसावन् सत्त्वमिन्द्र तैजस्य कामनीषा-
स्तुतयः त्वात्वां स्पृशन्ति प्रामुख्येन तत्र दृष्टान्तः—उशतीः उशत्यः कामयमानाः पत्नीः पश्यः उशन्तं

कामयमानं पतिं यथापतिसम्भजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः सनेत्येतदन्वयं नित्यत्वमाचष्टे तेन च ब्रह्मलक्षणे सनासनातनं कर्म आत्मनश्छन्ती विसनायुवः क्याच्छन्दसीत्युपत्ययः असिबर्णव्यत्ययेनोक्तम् । वयः मनश्चाने मन्यन्त इति मतयः स्तोतारः किञ्च कौचसंज्ञायामिति किञ्च न किञ्चिदीर्घं येति निषेधे वा बहुलकात् अनुदात्तोपदेशोत्यादिनानुनासिकलोपः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । दधुः द्राकुत्तायांगदौ लिट्द्युसि आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । उशवीः वशकान्तौ छटः शतृ अदादित्वाच्छपोलुक् शतुर्लित्त्वात् ग्रहिन्यादिना सम्प्रसारणम् उगितच्चेति ङीष् शतुस्नुमविनद्याउदात्तत्वम् वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् मनुपि आकारोपजनश्छान्दसः यद्वा मत्वर्धयि आवनिष् ॥ ११ ॥

११. दर्शनीय इन्द्रदेव ! तुम मन्त्र और प्रणाम से स्तुत होते हो । जो बुद्धिमान् अग्निहोत्रादि सनातन कर्म और धन की इच्छा करते हैं, वे बड़े यत्न के बाद तुम्हें प्राप्त होते हैं । बली इन्द्र ! जैसे कामिनी स्त्रियाँ आकांक्षी पति को प्राप्त करती हैं, वैसे ही बुद्धिमानों की स्तुतियाँ तुम्हें प्राप्त करती हैं ।

सनादेवतवुराधोगमस्तौ न क्षीयन्ते नोपदस्यन्ति दस्म ।

युमौ अंसि क्रतुमौ इन्द्रधीरः शिखा शचीवस्तव नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गमस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उप ।

दस्यन्ति । दस्म । युमान् । अंसि । क्रतुमान् । इन्द्र । धीरः ।

शिख । शचीवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र गमस्तिरिति बाहुनाम ववगमस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानिरापोषनानि न क्षीयन्ते न विनश्यन्ति नोपदस्यन्ति च स्तोत्रभ्योदत्ते पितृभ्यस्तगतं धनमुपक्षर्य न प्रामोत्यपि पुवर्धते हेन्द्र धीरो बुद्धिमान् षष्ठोदात्तं द्युमान् दीप्तिमानसि तथा क्रतुमान् लोकरक्षणहेतुप्रवर्धकं पुकोसि हे शचीवः कर्मवन्ति च तव शचीभिः त्वदीयैः कर्मभिर्नोस्मभ्यं धनं शिक्षदेहि शिक्षा विद्वान्कर्मा ॥ क्षीयन्ते क्षीयन्ति सायां क्र्यादिः अस्मात्कर्मकर्त्तरिकर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे बल्करणं स्वाभयमपिययास्यादितिकर्तृवद्भावादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वम् चादिलोपे विभाषे विनिषातपतिषेधः । शचीवः शचीवस्यास्तीति शचीवान्छन्दसीर इति मतुपोवत्वम् सम्बुद्धौ मतुवसोरु-रिति नकारस्य कृतम् ॥ १२ ॥

१२. सुवृश्य इन्द्र ! जो सम्पत्ति, सवा से, तुम्हारे पास है, वह कभी विनष्ट नहीं होती । इन्द्र ! तुम मेधावी, तेजशाली और यश-सम्पन्न हो । कर्मों इन्द्र ! अपने कर्मों-द्वारा हमें धन प्रदान करो ।

सनायते गोतम इन्द्र नम्यमर्तसद्ब्रह्म हरि योजनाय ।

सुनीधाय नः शवसान नो धाः प्रातर्मक्षधियाव सुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥ १॥

सना॒स्यते । गो॒त॒मः । इन्द्र॑ । न॒व्य॒स्य । अ॒न॒क्षत् । ब्र॒ह्म ।
ह॒रि॒र्यो॒जनाय॑ । सु॒नी॒थाय॑ । नः । श॒व॒सान॒ । ॥ नो॒धाः । प्रा॒तः ॥
म॒सु । धि॒या॒श्व॒सुः । ज॒ग॒म्यात् ॥ १३ ॥ ३ ॥

सह्यः सनायते नित्यव्याचरति सर्वेषामाद्यो भवति हेरावसानवत्तदभिन्ना हरियोजनाय ह-
रीजम्बोरथेभोजयतीति हरियोजनः सुनीथाय सुधुनेनेवम्भूताय तस्यैतुभ्यं गोतमः गोतमस्य ऋ-
णेः पुत्रो नो धातुभिः नव्यं नूतनं वसतस्तत्सूक्तं रूपं स्वोन्नोत्समं तदक्षदं करोद अतोऽस्याभिरनेन
स्वोन्नेन स्तुतः सव धियानुभ्याकर्मजावापातवस्तुः इन्द्रः प्रातः काले मनुषीषं जगम्यादागच्छतु ॥
सनायते सनेति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः तस्मादाचारार्थेन्यद्व्यत्ययः । सुनीथाय षी-
भ्यापणे इत्यस्यादौ णादिकः धक्यत्ययः आधादिस्वरः ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र ! तुम सबके भावि हो । हे सुलोचन और बलवान्
इन्द्र ! तुम रथ में धोके योजित करते हो । गौतम ऋषि के पुत्र
मोघा ऋषि ने हमारे लिए तुम्हारा यह अभिनव सूक्त-रूप स्तोत्र
बनाय है । फलतः कर्म-द्वारा जिन इन्द्र ने धन पाया है, वे प्रातःकाल
में शीघ्र आवें ।

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेऽद्वितीयोऽष्टकः ॥ ३ ॥

त्वं महानि विनवर्षं सूक्तं नोपसर्पिषि दृष्टमैन्द्रं अनुकम्पते च—त्वं न वेति । समूहे वरादे
द्वितीये छन्दोभे मरुत्वविधे शस्तेऽतस्तूक्तम् विश्वजितोऽग्निरहसि त्वण्डेऽसृजितम्—वांसुदेकीर्ति-
महो ह्यन्वयो हेति ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

त्वं महौ॑ इन्द्र॒ यो ह॒ शुष्मै॑र्वा॒वा ज॒ज्ञानः॑ पृथि॒वी अ॒मै॒धाः ।
म॒द्धते॑ वि॒श्वा गि॒र्य॒भि॒द॒भ्वा मि॒या दृ॒ह्मासः॑ कि॒रणा॑ नै॒र्जन् ॥ १॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । यः । ह । शुष्मैः । आवा । जज्ञानः । पृथिवी
इति । अमै । धाः । यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चिह्न । अम्बा ।
मिया । दृह्मासः । किरणाः । न । ऐर्जन् ॥ १ ॥

हेन्द्र त्वं महान्गुणैः सर्वाधिको भवसि यो ह यः सत्तु त्वं अमे अहुरकृतेभ्ये स विजज्ञानस्वदानी-
मेव प्रावुर्भूतः सन् शुष्मैः शत्रूणां शोषकैः आत्मीमैर्वैदेद्यां वा पृथिवीया वा पृथिव्यौषाः अशरभः जाह-
शाञ्जयादभुवच इत्यर्थः किञ्च यजते यस्य सत्तु त्वं सन्धिन्वा मिया भीत्या भिन्वा विश्वा मिया भानि
भानि भूवजात्तानि गिरयभिदये च शिषोऽभ्याः अम्बा वहन्वा भैतव्यं न्यन्यपि महान् विभानि सन्ति ते

पिसर्वेदह्रासः दृढावपि ऐजन् अकंपिषत तत्र दृष्टान्तः—किरणान् यथा सूर्यरश्मयः इव सत्तो न प्रसिक्-
म्यन्ते तद्वद् ॥ जज्ञानः जनीयादुभवे लिटः कानच् गमहनेत्यादिनोपधाद्योः स्थानिवद्भावादिर्भा-
वादि चित् इत्यन्तोदान्तत्वम् ॥ द्वावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठश्छान्दसः ।
यत् सुपांसुलुगिविषयलुक् । अन्वा आसमन्दाद्भवन्ति सद्भावं प्राप्नुवन्तीत्यन्वामहान्तः आहू-
र्वाद्भववैराणादिकोऽनन्त्ययः उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च यद्वा नञ्पूर्वाद्भवतेः प्रात्यर्थान्नभिर्बोद्धि-
वितिक्रमप्रत्ययः महान्तो हि प्राप्नुनश्चक्यन्ते शेषेऽन्वसिबहुलमिति शैलोपः । किरणाः कीर्यन्ते वि-
क्षिप्यन्ते इति किरणाः कृविक्षेपे कृपूवृजिमन्दिनिघाञ्ज्यः क्युरितिक्युप्रत्ययः योरनादेशे प्रत्यया-
मुदावः क्तवद्भावरिति त्वम् । ऐजन् एजृक् म्पने लङ्चाङ्गागमः सचोदात्तः वृद्धिश्च ॥ १ ॥

१. इन्द्र ! तुम सर्वोत्तम गुणी हो । भय उपस्थित होने पर अपने
रिपु-शोषक बल द्वारा तुमने धी और पृथिवी को धारण किया
था । संसार के सारे प्राणी और पर्वत तथा दूसरे जो विशाल और
गुबुब्ब पर्वत हैं, ये सब भी, आकाश में सूर्य-किरणों की तरह, गुम्हार
छर से कांप गये थे ।

द्वितीयाष्टचमाह—

आयद्धरीं इन्द्र विव्रतावेराते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् ।

येनाविहर्यत क्रतो अमित्रान् पुरं दृष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विव्रता । वेः । आ । ते । वज्रम् ।
जरिता । बाह्वोः । धात् । येन । अविहर्यत क्रतो इत्यविहर्यतः क्रतो ।
अमित्रान् । पुरः । दृष्णासि । पुरुहूत । पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वय्यदा विव्रता विविधकर्मणौ हरीत्व दीयावन्वौ आवेः रथे आगमयसि रथे योजयसी-
त्यर्थः तदानीं विव्रबाह्वोर्हस्तयोर्जरितास्तोसावज्रमाधात्स्त्वोत्रेण स्थापयति स्तोत्रास्तुते मयजमन्त-
रेण यजन्त्वज्रस्ते हस्त इत्यर्थः हे अविहर्यत क्रतो मे पितृकर्मभिन्द अमित्रान् शत्रून् येन वज्रेणेष्णा-
सि अभिगच्छसि हे पुरुहूत पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैराहूतस्त्वं पूर्वीं वैहीः पुरः अमरपुराणि भेत्तुमभिग-
च्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता व्रतमितिकर्मनाम विविधव्रतकर्मययस्तौ सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्
बहुमीहौ पूर्वपदपठति स्वरत्वम् । वेः वीगतिन्यासि प्रजनकान्पसनस्वादानेषु अन्तर्भावितव्यर्था-
त्छान्दसेलङि सिपि अदादित्वाच्छपोलुक् बहुलं छन्दस्य बाह्ययोगेपीत्यवभावः । धात् दधातेऽछा-
न्दसेलङिगावित्येति सिचोलुक् पूर्ववदवभावः । अविहर्यत क्रतो हर्यतिः प्रेप्ताकर्मैतियास्कः ।
हर्यतिकान्त्योः कान्तिरभिलाषः विहर्यतो न भिलषितः अविहर्यतो भिलषित इत्यर्थः तादृशः
क्रतुः कर्मयस्य सतथोकः । अमित्रान् न सन्ति मित्राण्येषु इति बहुमीहौ नञो जर्मभिश्च तादृशत्वं

पदाद्युदात्तत्वम् । इष्णासि इषआभीक्ष्ण्ये अशगत्यर्थः । अयादिभ्यः आ सिपः पित्वादनुदानत्वे
तस्यैवस्वरः शिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥२॥

२. इन्द्र ! जिस समय तुम विभिन्न-गतिशाली अश्वों को रथ में
संयुक्त करते हो, उस समय तुम्हारे हाथ में स्तोत्र वज्र बैठत है;
और, तुम उसी वज्र से शत्रुओं का अनभीष्ट कर्म करके उनका विनाश
करते हो । बह्मलोकाहृत इन्द्र ! तुम उसके द्वारा असुरों के अनेक
भगर भी ध्वस्त करते हो ।

त्वं सत्यं इन्द्र धृष्णुरेतांस्त्वमृभुक्षानर्यस्त्वं पाद् ।

त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचाहन् ॥३॥

त्वम् । सत्यः । इन्द्र । धृष्णुः । एतान् । त्वम् । ऋभुक्षाः । नर्यः ।

त्वम् । पाद् । त्वम् । शुष्णम् । वृजने । पृक्षे । आणौ । यूने ।

कुत्साय । द्युमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वंसत्यः सत्यभवः सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान् शत्रून् भिगवः सन् धृष्णुः तेषां धर्मयिता
विरक्ता किञ्च त्वमृभुक्षाः ऋभूणामधिपतिः तेषु कृतनिवासो वा यद्वा महान्नाभैतत् महान्मृदो-
सि नयोन्युपोहितः तथा त्वं पाद् शत्रूणामभिभविता हन्तेत्यर्थः । किञ्च वृजने इत्यादीनि श्रीणि स-
ङ्गामनामानि अत्र पूर्वविशेषणे वृजने वर्जनयुक्ते सङ्गामे हि वीराः पुरुषा वर्ज्यन्ते हि स्पन्ते पृक्षे संप-
र्चनीये वीर्यैर्योद्धृता भव्ये एवं विधे आणौ सङ्गामे द्युमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वंसहायो भू-
त्वा शुष्णं शोचयितारमेव तत्संज्ञमहुरअहन् अश्वीः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुरिति मेधाविनाम ऊरुविस्तीर्ण
भावि यद्वा ऋतेन पतेन भाति भवतीति वा ऋभुः ऊरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपदे मातेर्भवतेर्वा मृगध्वा दय-
श्वेतिकुप्रत्ययः पूर्वपदस्य ऋभावश्च निपात्यते क्षयतिरैश्वर्यकर्मा तेषामिष्टे इत्यृभुक्षाः यद्वा सि-
निवासगत्योः तेषु निवसतीति पतेत्येति विधीयमान इति प्रत्ययो बह्वुलबचनादस्मादपि भवति टिलो-
पश्च सौ पश्चिम इत्यृभुक्षामादित्यात्वं प्रत्ययस्वरः । पाद् सह अभिभवे छन्दसि सह इति केवलादपि ण्वि-
बलं छान्वसम् । द्युमते द्यौः दीप्तिरस्मिन् अस्तीति द्युमान् स्वादिष्य सर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायां
द्विवज्जित्युत्वं ह्रस्वमुद्धृत्वा मत्विति मत्वुपउदात्तत्वम् ॥३॥

३. इन्द्र ! तुम सर्वोत्कृष्ट हो । तुम इन शत्रुओं के विनाशक
हो । तुम ऋभुगण के स्वामी, मनुष्य-गण के उपकर्ता और शत्रुओं के
हन्ता हो । संहारक और तुमूल युद्ध में तुमने प्रकाशक और तक्षक
कुत्स के सहायक बनकर शुष्ण नामक असुर का वध किया था ।

त्वं हन्त्या देन्द्र चोदीः सखा वृत्रं यद्वा जिह्म कर्म भुक्षाः ।

पदं शूरवृषमणः पराचैर्विदस्युर्गोना वरुनो वृथा पाद् ॥४॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सर्वा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् ।
 वृषः कर्मन् । उभाः । यत् । ह । शूर । वृषः मनः । पराचैः । वि ।
 दस्यून् । योनौ । अकृतः । वृथाषाद् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंह त्वंसलुप्तस्वाकुत्सस्यसहायः सन् त्वत्तदपसिद्धं धनं जयलक्षणं यशोवाचोदीः मेरित्ति-
 वान्मकार्षीरित्यर्थः हेवृषकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूपकमेपित् वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वृत्रं सर्वस्य घन-
 स्यावरीतारं कुत्सस्य शत्रुं यवमदा उभाः अनुभाः अर्हिंसीः अपिच हे शूरशत्रूणां भिरक वृषमणः का-
 माभिर्वर्षकमनस्केन्द्र वृथाषाद् अनायासेन शत्रूणां माभिर्भवितात् यच्च यदा सलुप्तो नौर्धरैर्मिश्र-
 णीये संभामेदस्यूनं कुत्सस्योपक्षयितूनं अन्यान् शत्रून् पराचैः परागमनैः व्यकृतः पराङ्मुखा यथाभव-
 न्ति तथा व्यच्छिन्नः तदानीं कुत्सः सर्वयशः प्रामोदित्यर्थः चोदीः चुदमेरणे लुङि नेटीति सितिवृद्धि-
 मतिषेधः । उभाः णभतुभार्हितामाम् क्रैयादिकः लङिसिपि तलोपस्थान्दसः बहुलं छन्दस्यमाह्वो-
 गेपीत्यङ्गभावः पराचैरित्येवदव्ययं नीचैरुच्चैरिति वदिति प्रहृष्टास्करमिश्रः । पराचैः पराञ्चनैरि-
 तिनिरुक्तम् । दस्यून् दीर्घादटिसमानपादेऽतिनकारस्य रुत्वम् अथानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति डकार-
 स्य सानुनासिकत्वा । अकृतः कृतीछेदने लङिसिपितुदादित्वाच्छमत्ययः आगमानुशासनस्यानि-
 त्यत्वाच्छेमुचादीनामिति नुमागमस्याभावः शस्य छित्त्वाद्गुणाभावः ॥ ४ ॥

४. हे वृष्टि-वर्षक और वज्रधर इन्द्र ! जिस समय तुमने शत्रु
 का वध किया था, हे वीर, अभीष्ट-वर्णन-कामी और शत्रुजयी इन्द्र !
 उस समय तुमने लड़ाई के मैदान में दस्यूओं को पराङ्मुख करके उन्हें
 ध्वस्त किया था और कुरु के सहायक होकर उनकी प्रथितयशा
 धनाया था ।
 पञ्चमीष्टवमाह—

त्वं हृत्पारिवन्दारिषण्यन्तृह्रस्य चिन्मर्तानामजुष्टौ ।

व्यस्मदाकाष्ठा अर्वते वर्धने वज्रिच्छ्रथिह्यमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । ह्रस्य । चित् । मर्तानाम् ।
 अजुष्टौ । वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाइव ।
 वज्रिन् । श्रथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंसलुप्तस्वत्सहस्यस्य चित्तदस्य कस्यचिदपि अरिषण्यन्तरेषणमनिच्छन् एवं स्वभावो भ-
 वसि देवतात्वेनानुग्रहीतत्वाद् यथापिमर्तानां स्त्रोवृणामस्माकं शत्रुभिरजुष्टावमीवौ सत्यां अस्मत्पूर्वे
 अस्मदीयान्वापमन्तुं काष्ठादिशः आसन्नान्तादिवः विवृताः कुरु यथा सर्वांस्तु दिक्षु अस्मदीया अम्हाः

प्रतिरोधमन्तरेण गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः किञ्च तत्रत्यानभिज्ञानं हेवज्जिन्वज्जवर्जिन्द्र घनेवघनेन कठिनेन पर्वतेनेव वज्रेण अग्निहि भययजहीत्यर्थः यद्वा मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कस्मिन्धि-
ववाप्रीतौ सत्यां वस्वशनोर्द्वयस्यापि अरिषण्यन् रेषणार्हिसनमनिच्छन्वर्तसेयस्मिन्स्वकुत्सादौ मो-
विरस्ति तस्य शत्रुवधं च कृषे अतस्तव प्रियाणां मस्माकमवर्तइत्यादि पूर्ववत् ॥ त्यद सुपांसुलुगिविच-
ठ्यालुक् । अरिषण्यन् रिष्टशब्दात्क्यचिवुरस्युर्द्रविणस्युर्द्रवण्यतिरिषण्यतीतिरिषणूभाबोनिपा-
त्यवे नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मात् पूर्ववत्प्रकृत्त्यालुक् । अवर्ते अवर्णस्तसावन-
अइविमकारस्य तकारादेशः वनिप्सुपौ पिच्चादनुदात्तौ परिशेषाद् घातुस्वरपञ्चशिष्यते । घनेव मू-
र्तौ घनइविकाठिन्ये गम्यमाने हन्तेरप्यत्ययान्तो निपात्यते । अग्निहि अग्निर्हिसार्थः ण्यन्वालोऽिवहु-
लं छन्दं सीति शपोलुक् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र । तुम किसी युद्ध व्यक्ति की हानि करने की इच्छा
महीं करते; तो भी शत्रुओं के द्वारा मनुष्यों का उपद्रव होने पर तुम
उनके अश्व के विचरण के लिए चारों ओर खोल देते हो अर्थात् केवल
अपने भक्तों के लिए चारों विधायें निरुपद्रुत कर देते हो । हे
वज्रधर ! कठिन वज्र से शत्रुओं का विनाश करते हो ।

पठ्याष्टवमाह—

त्वां ह॒त्यदिन्द्रा॑र्णसातौ॒ त्वंभी॑ह्ने नर॒ आ॒जाह॑वन्ते ।

तव॑स्वधाव॒ह्यमास॑म॒र्य॒ ऊ॒तिर्वा॑जे॒ष्वत॒साय्या॑भूत् ॥ ६ ॥

त्वान् । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्णऽसातौ । त्वंऽभीह्ने । नरः । आ॒जा ।
ह॒वन्ते । तव॑ । स्व॒धा॒इवः । इ॒यम् । आ । स॒इम॒र्ये । ऊ॒तिः । वा॒जेषु॑ ।
अ॒त॒साय्या॑ । भूत् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अर्णसातौ अर्णानां गन्तृणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन्स्वर्गमिच्छेमीह भवि-
ष्यनाम मृदु अरणीयं धनं यस्मिन् एवम्भूते आजा आजौ सङ्क्षामे त्यक्तं प्रसिद्धं त्वामेव नरो योऽनुकामः
पुरुषाः सहायार्थं हवन्ते आह्वयन्ति यद्वा अर्णस उदकस्थसातिर्लाभो यस्मिन् नृनादि युद्धे तस्मिन्नित्य-
र्थः धृष्टिनिरोधकेन वृषेण सहवर्षणार्थं तव यत्पुद्गलस्तो वारस्त्वां मोत्साहयन्तीति भावः यस्मादेवं व-
स्वाद हेस्वधावः हेऽभवन् च लवन्वाइन्द्र समर्थे सङ्क्षामे तव सम्बन्धिनी इयमूतिः त्वदीयमिदं रक्षणं आ-
अस्मदाग्निमुत्प्रेन भूदप्रवतु वाजे सङ्क्षामे पुयैवाकृतिः अतसाय्या योऽकृतिः प्राप्तव्या भवति ॥ त्यद-
सुपांसुलुगिविद्वितीयायालुक् । अर्णसातौ भगवौ बहुलवचनादौणादिको न प्रत्ययः ण्युदाने इत्यस्या-
द्भावे किं निजनसनत्वं नामित्यनुनासिकस्यात्वम् बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा उदके नुद्-
चेत्यर्धेरसुन्मत्ययोनुहागमश्च पीवोपवसनादीनां छन्दसिलोपोवकव्यइविसलोपः निच्चादायुदात्त-

य पूर्ववद्बहुवीहिस्वरः । स्वर्गो हि स्वरशब्दो न्यहस्वरौ स्वरिवाविति स्वरितः बहुवीहिस्वरेण स-
पदशिष्यते । आज्ञा सृष्टां सृष्टुगितिसम्प्रदादेशः । स्वभावः मनुवसोरिति मनुषोरुत्वम् । अवसा-
य्या अवसातत्यगमने औणादिकः साध्यप्रत्ययः तस्याडागमश्च आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वम् । भूव छन्दसि लुङ्लटि इति प्रार्थनायां लुङि बहुलं छन्दस्यमाहयोगेपीत्यङ्भावः ॥६॥

६. इन्द्र ! जिस युद्ध में थोड़ा लोग काम और धन पाते हैं, उसमें
सहायता के लिए मनुष्य तुम्हें बुलाते हैं । बली इन्द्र ! समर-क्षेत्र में
तुम्हारा यह रक्षण-कार्य हमारी ओर प्रसारित हो । थोड़ा लोग तुम्हारे
रक्षा-यात्रा हैं ।

त्वं हत्यदिन्द्रसमयुध्यन्पुरौ वज्रिन् पुरुकुत्साय दर्दः ।

बर्हिर्नयत्सुदासे दृथावर्गं होराजन्वरिवः पूर्वैकः ॥७॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । सम । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् ।

पुरुकुत्साय । दर्दरिति दर्दः । बर्हिः । न । यत् । सुदासे । दृथा ।

वर्क । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूर्वै । करिति कः ॥ ७ ॥

इव जिनवज्रिन् पुरुकुत्साय एतत्संज्ञाय कषये युध्यन्तदीयशत्रुभिः सह युद्धं कुर्वाणस्त्व-
मेव त्यक्ताः सप्तपुरः तदीयानि सप्तसंस्थानि नगराणि दर्दः व्यदारयः अत्रैतोरित्यर्थः अपि च सुदा-
से एव संज्ञाय राज्ञे अंहोः एव संज्ञा तस्यासुरस्य सम्बन्धियन्मस्ति तद्वत्तथा अनायासेन बर्हिर्न बर्हि-
वर्क अवृणक् अच्छिन इत्यर्थः तदनन्तरं पुरवे तां हविषा पूरयते तस्मै सुदासे हेराजन्स्वामिभिन्
वरिवोचनं कः अकार्षीः ॥ त्यत् सृष्टां सृष्टुगितिविभक्तैर्लुङ् । दर्दः इविदारणे अस्माद्यद्भुगन्ताल-
ङ्गिमुपि अवादिषो विषयनाच्छपोलुक् बाहुलकादलादिरोषाभावः इच्छ्याभ्यस्तिसोपः व-
हुलं छन्दस्यमाहयोगेपीत्यङ्भावः । सुदासे शोभनं ददातीति सुदाः अस्तु न सुदाः कल्याणदान इति या-
स्कः । वर्कं वृषीवर्जने लङ्सिपि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् लघुपक्षगुणे पूर्ववत्सोपः अङ्भा-
वश्च चोः कुरिविकुत्वम् । कः हुल्लङ्करणे लङ्सिपि मधे घसेति नेल्लुक् पूर्ववत्सोपाङ्गावौ ॥७॥

७. वज्रिन् ! तुमने, पुरुकुत्स नाम के ऋषि के सहायक होकर,
छन सातों नगरों का ध्वंस किया था और सुदास नाम के राजा के
लिए अंहा नाम के असुर का धन, यज्ञ-क्रिया की तरह, आसानी से
विच्छिन्न किया था । अनन्तर, इन्द्र ! उस हव्यवाता सुदास को वह
धन दिया था ।

त्वं त्यानं इन्द्र देवचित्रामिषमापो नर्पापयः परिज्मन् ।

यथा शूरप्रत्यस्मभ्यं यं सि त्मनमूर्जन विश्वधृश्वरं ध्यै ॥८॥

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । इषम् । आपः । न ।
पीपयः । परिंज्मन् । यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि ।
त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वधम् । क्षरध्वै ॥ ८ ॥

हेदेवद्योतमानेन्द्र त्वंनोस्माकंचिवाचायनीयांतामिषमभंपरिज्मन्रितोव्याप्तायोभूमौ
पीपयः प्रवर्धयः यथासर्वाभूमिः अनेनपरिपूर्णाभवतितथाकुर्वित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—आपोन
यथाआपोवृष्ट्युदकानिभूम्यांवर्धणेनप्रवर्धयसितद्वयं यद्वा भूमौवर्तमानानस्मान्प्रयाअपः प्रा-
पयसितद्वयं चित्रानिषमपिपययेतिभावः हेशूरेन्द्र ययाइषात्मनमात्मानंभीवंअस्मभ्यंप्रतियंसिप्र-
च्छसि तत्रदृष्टान्तः—विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्वैक्षरितुंऊर्जन उदकमिव यथास्मभ्यंवहुल-
मुदकंमयच्छसितद्वत्पाणधारणरूपंजीवनमपिमयच्छसीतिभावः ॥ आपः शसिप्राप्तेभ्यत्ययेनजसु
अवृक्षित्पादिनादीर्घः।पीपयः स्फाधीओप्यामीवृद्धौ ण्यन्ताच्छान्दसेलुङि व्यायःपीतिव्यत्ययेन
पीभावः णिअिद्रुलुभ्यइतित्रेभ्रकादेशः णिलोपादीनि यद्वा पीडूपानेइत्यस्मात् लुङिचक्रिपूर्ववत्
महुल्लन्दस्यपाडचोगेपीत्यडभावः । परिज्मन् जमतिर्गतिकर्मा अजगतिक्षेपणयोः आभ्यांपरि-
पूर्वाभ्यां श्वभ्रक्षित्पादीकनिनप्रत्ययान्तोनिपातिवः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । यंसि यमउपर-
मेवहुल्लन्दसीतिशपोलुक् । त्मनं आहोन्मन्त्रापिछन्दसिदृश्यतइत्यात्मनआकारलोपः संज्ञापूर्व-
कस्यविधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः । विश्वध विश्वशब्दात् ससिलःसकारलोपोधत्वंच
प्रागेवंप्रदित्वात् । क्षरध्वै क्षरसञ्चलने तुमर्येसेसेनित्यप्यैन्यत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. तुम हमारा विलक्षण या संग्रहणीय घन, व्याप्त पृथिवी पर जल
की तरह, बर्द्धित करो । वीर, जैसे चारों ओर जल को तुमने क्षरित
किया है, उसी तरह उस अन्न-द्वारा हमें जीवन दिया है ।

नवमीष्टकमाह—

अकारितइन्द्रगोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्तानमंसाहरिभ्याम् ।
सुपेशंसंवाजमाभरानःप्रातर्मक्षुधियावमुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥ ५ ॥
अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आइउक्ता । नमंसा ।
हरिभ्याम् । सुपेशंसम् । वाजम् । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षु ।
धियाइवमुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेद्वगोतमेभिर्गन्तुमैरेतत्संज्ञैर्कभिभिःअकारित्वोवंचरुतमित्यर्थः एतदेवस्पष्टीकरोति
ब्रह्माणिमन्त्रजातानिनमसाइविलक्षणैनाचेनसहहरिभ्यामभ्यामांमुक्तायतुभ्यंओकाआभिमु-

स्थेनोकानि यद्वा मर्यादायामाकारः यथाशास्त्रं मयुकानि सत्त्वं स्रपेशसं पेशद्वितरूपनाम बहुविध-
रूपयुक्तं वाजमर्शनोस्मत्पमाभरआहरदेहीमियावत् धियासुख्याकर्मणावामाधनइन्द्रः प्रातः
कालेवस्मदक्षणास्यजगम्यात्आगच्छतु ॥ ओका शेच्छन्दसिबहुलमिषिशेर्लोपः । स्रपेशसं पि-
शअवयवे असुन्द बहुवीहावाद्युदात्तं अच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर इमहोर्भइतिभक्तम्
अचोवस्तिङ्कृतिसंहितायां दीर्घः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र ! तुम अश्व-सम्पन्नं हो । तुम्हारे लिए गोतमवंशीयों ने
भक्ति-पूर्वक मन्त्र कहे थे । तुम हमें जाना प्रकार के अन्न प्रदान करो ।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

वृष्णोशधयितिपञ्चदशार्चसप्तमसूक्तं नोधसआर्षे मारुतं अन्त्याधिहृष्ट शिष्टाधवुर्दशवग-
त्पः यथाचानुकान्तम्—वृष्णेपञ्चोनामारुतंविदुवन्तमिति । चातुर्विधिकेहन्याग्निमारुतेहृदंमारुतनि-
विद्वानीयंसृष्टितम्—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णोशर्धाययज्ञेनवर्धतेत्याग्निमारुतमिति । आग्निष्टविकेपञ्चमे-
हन्यम्येवदाग्निमारुतेमारुतंनिविद्वानीयं सृष्टित्वं—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णोशर्धायनूचित्तोहोआहत्या-
ग्निमारुतमिति ।

तवप्रथमावचमाह—

वृष्णोशर्धायसुमरवायवेधसेनोधःसुवृत्तिप्रभरामरुद्धः ।

अपोनधीरोमनसासुहृस्त्योगिरःसमजेविदयेष्वामुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुमरवाय । वेधसे । नोधः । सुवृत्तिम् । प्र ।

भर । मरुतुर्दम्यः । अपः । न । धीरः । मनसा । सुहृस्त्यः । गिरः ।

सम् । अजे । विदयेषु । आमुवः ॥ १ ॥

अत्रपूर्वाधिनस्तुतौनोधाःमेर्यते हेनोधः वृष्णेकामानावर्षिषेष्टमस्वायशोभनयज्ञायवेधसेपु-
ष्पफलादीनांकर्त्रे वायौसविहिपुष्पाणिफलानिचोत्पद्यन्ते एवंविधायमरुद्धः विभक्तिव्यत्ययः मरु-
तामिवराविणांशर्धायसमूहायसुवृत्तिं सुष्ठुआवर्जकं सुष्ठुप्रवृत्तंवास्तोत्रं प्रभरमेरयस्तुहीमियावत्
स्तुतौमेरिवोनोधाआह धीरोधीमान् सुहृस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः कृताञ्जलिस्तिथ्यः एवमस्तौहं
मनसागिरःस्तुतिवक्षणावाचः समजेसम्यग्व्यक्ताःकरोमियागिरोविदयेषुयज्ञेषु आमुवःआहूमर्या-
दायां यथाशास्त्रं मयुकाभवन्तीत्यामुवः देववाभिमुखीकरणायसमर्थाः यज्ञयोग्यैःस्तौधैर्मनःपूर्वकंम-
रुद्धं स्तौमीविभाबः वषट्छान्तः—आपोन यथापर्जन्योयुगपदेवपहुंपदेशेषुवहुशोभलाभिवर्धति

तद्वत् ॥ शृणो नृपसेचने कनिन्पुनृपितक्षीत्यादिनाकनिन्प्रत्ययः कित्वाद्युणाभावो नित्वादाद्युदात्त-
त्वम् चतुर्थ्येकवचने असोपोन इत्यकारलोपः । शर्षाय शृधुमसहने शर्म्येपससतेनेनपर्वतादिक-
मितिशर्षोभिरुत्संधः करणेषञ् अित्वादाद्युदात्तत्वम् । सुमखाय शोभनोमत्तोयस्य नञ्शुभ्यामि-
तिमाधेव्यत्ययेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नोधः पादादित्वात्प्राधिकमायश्चिवाद्युदात्तत्वम् । सुह-
त्यः हस्तेभवोहस्त्यः भवेच्छन्दसीवियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । तवः सुशब्देनबहुव्रीहावा-
द्युदात्तञ्चच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हे नौधा ! वर्षक, शोभन-यज्ञ और पुष्प, फल आदि के कर्त्ता
मत्तवृगण को उदय कर सुन्दर स्तोत्र प्रेरण करो । जिन वाक्यों से,
वृष्टि-धारा की तरह अर्थात् मेघों की विविध बूँदों की तरह, यज्ञ-स्थल
में वेदों को अभिमुख किया जाता है, उन्हीं वाक्यों को धीर और
हृताञ्जलि होकर, मनोयोग-पूर्वक, प्रयुक्त करता हूँ ।

तेज॑ज्ञिरे॒दिव॑ऋ॒ष्वासं॑उ॒क्षणां॑रु॒द्रस्य॑म॒र्या॑अ॒सुरा॑अ॒रेप॑सः ।

पा॒व॒कासः॑शु॒चंयः॑सूर्या॑इ॒व॒सत्वा॑नो॒नद्र॒प्सिनो॑घो॒रव॑र्षसः ॥ २ ॥

ते । ज॒ज्ञिरे । दि॒वः । ऋ॒ष्वासः । उ॒क्षणाः । रु॒द्रस्य॑ । म॒र्याः । अ॒सुराः ।
अ॒रेप॑सः । पा॒व॒कासः । शु॒चंयः । सूर्याः॑इ॒व । सत्वा॑नः । न ।
द्र॒प्सिनः । घो॒रव॑र्षसः ॥ २ ॥

तेमरुवोदिवोन्नरिक्षादजज्ञिरेमादुर्वभूवः कीदृशाः ऋष्वासः दर्शनीयाः उक्षणाः सेकारोयुवा-
मइत्यर्थः रुद्रस्यमर्याः मर्याशब्दोमनुष्यवाची इहमरुतामर्त्यत्वासंभवात्युनाइत्यस्मिन्नर्थेपर्यवस्य-
ति मरुतांरुद्रपुनत्वंचमच्चान्तरेस्पष्टम्—आतेपितर्मरुतांमुज्जमेतिर्वि । असुराः शत्रूणांनिरसिता-
रः अरेपसःरेपइविपापनाम पापरहिताः पावकासः सर्वेषांशोधकाः सूर्याइवशुचयोदीपाः सत्वा-
नोन यथापरमेश्वरस्यभूतगणाः अविशयेनबलपराक्रमाःतत्सदृशाइत्यर्थः सत्वानइतिभूतगणा-
उच्यन्ते—अथोयेअस्यसत्वानइत्यावौतयादर्शनात् । द्रप्सिनः वृष्ट्युदकबिन्दुभिर्पुंकाः मरुतः-
सृष्टानमंन्तीतिभुतेः । घोरवर्षसःवर्षइतिरूपनाम घोररूपाः यथाभूतगणाभयंकररूपाः शत्रूणां
भयंकररूपाइत्यर्थः यद्वा सत्वानोनघोरवर्षसः यथाभूतगणाभयंकररूपाः तद्वदेतेपीत्यर्थः ॥
ऋष्वासः कषीगवौ गत्यर्यानुद्धर्थाइति अत्रज्ञानार्थः सर्वनिष्ठृष्येत्यादौ वप्रत्ययान्तोनिपातितः
आजसेरसृक् । उक्षणाः वाषपूर्वस्यनिगमेइत्युपधादौर्षाभावः । अरेपसः बहुव्रीहौनञ्शुभ्यामि-
त्युत्तरपदान्तादात्तत्वम् । सत्वानः पद्विशरणगत्ववसादनेषु मेरुसद्योस्तुद्भवेर्विबेधीममानः

१ क० सं० २. ७. १६. १ २ तै० सं० ४. ५. १. १ ३ तै० सं० २. ४. १. ०.

* मरुतःसृष्टांवाहिनयन्तीतिनिरुक्तम् नि० ७. २४. १

कनिष्पत्ययो बहुलवचनात्केवलादपि भवति प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । धो-
रर्षसः हन्तेरचधुरचेति हन्तेर्पुरादेशः अच् बृद्धातोर्दृङ्शीङ्म्यामित्यष्टन् पुडागमः बहुवी-
हिस्वरः ॥ २ ॥

२. अन्तरिक्ष से भरतु लोग उत्पन्न हुए हैं । वे वंशंतीय वीर्य-
शाली और स्रग् के पुत्र हैं । वे क्षत्रजंघी, निष्पाप, सबके शोधक सूर्य
की तरह दीप्त, स्रग् के गण की तरह अथवा बहावुर की तरह बल-
धराक्रमशाली, वृष्टि-बिन्दु-युक्त और धोर रूप हैं ।

युवानोरुद्रा अजरा अभोग्धनो बवक्षुरधिगावः पर्वता इव ।

दृक्काचिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्रच्यवयन्ति दिव्यानि मज्जना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक् इहर्नः । बवक्षुः । अधिः गावः ।

पर्वताः इव । दृक्का । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र ।

च्यवयन्ति । दिव्यानि । मज्जना ॥ ३ ॥

युवानस्वरुणा रुद्राः रुद्रपुत्राः अजराः जरारहिवाः अभोग्धनः ये देवान् हविर्भिर्न भोज-
यन्ति तेषां हन्तारः अधिगावः अधृतगमनाः परैरनिवारिवगतयः पर्वता इव दृढाङ्गाः एवम्भूता नरुतः
बवक्षुः स्तोत्राणामभिर्मवंपापयितुमिच्छन्ति अपि च विश्वासर्वाणि भुवनानि सद्भावमभानि पार्थिवा-
पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च धसुनि दृक्काचितं दृढान्पिमज्जनेति बलनाम मज्जना शो-
धकेन बलेन प्रच्यवयन्ति प्रचालयन्ति ॥ अभोग्धनः भोजनयन्तीति भोजः न भोजः अभोजः तेषां
हन्तारः बहुलं छन्दसीति हन्तेः क्रिप् सयो होन्यतरस्यामिति हकारस्य चत्वम् इन्द्रं पूषार्घ्यं णां शा-
विति नियमाद्दोषाभावः । बवक्षुः बहुमापणे अस्मादिच्छासनि एकाच इतीदमविशेषः द्विर्भावः द-
त्वकत्वत्वानि सन्यत इतीत्याभावश्छान्दसः छिट्युसि अमच्चेति निषेधादाप्त्ययाभावे अतो-
लोप इत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः पादादित्वाजिधावाभावः ॥ ३ ॥

३. स्रग् के पुत्र भरद्गण तरुण और जरा-रहित हैं तथा जो देवों
को हव्य-नहीं देते, उनके नाशक हैं । वे अप्रतिहत-गति और पर्वत की
तरह बुढ़ाङ्ग हैं । वे स्तोताओं को अमीष्ट देना चाहते हैं । पृथिवी और
एलोक की सारी वस्तुएं बुढ़ हैं, तो भी उनको भरतु लोग अपने बल
से संचालित कर देते हैं ।

चित्रैरजिभिर्वपुषे व्यञ्जते वक्षः सरुक्माँ अधि येति रे शुभे ।

अंसैष्वेषां निमिमृक्षुर्कृष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवोनरः ॥ ४ ॥

चित्रैः । अजिः जिभिः । वपुषे । वि । अञ्जते । वक्षः इक्षु । रुक्मान् ।

अधि । येतिरे । शुभे । अंसैषु । एषाम् । नि । निमृक्षुः । कृष्टयः ।

साकम् । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरिविरूपनाम वपुर्वेरूपायशोभार्थमरुतः चित्रैर्नानाविधैः अजिभीरूपाभिर्यजनस-
मर्थैराभरणैः स्वशरीराणि व्यञ्जते व्यक्तं कुर्वन्ति अलङ्कुर्वन्तीत्यर्थः वक्षःस्तु भुजान्तरेष्वरुक्मावोचमा-
नान्द्वारान् अधिपेतिरेवपरिवकिरे किमर्थं शुभे शोभार्थम् अपि च येषां मरुतांसेषु कष्टयः आयु-
धानि निमिषशुः निमृष्टाः स्थिताः वज्रवुः वैरायुधैः सहितानरोनेतारो मरुतः दिवो नारिसावस्त्वया
स्वकीयेन वतेन साकं सहजिरे प्रादुर्बभूवुः॥ येतिरे वतीमयत्ने छिटि अतएकहलम्भ्य इत्येताभ्या-
सलोपौ । शुभे शुभदीप्तौ सम्पदा दिलक्षणोभावे किं सावेका च इति चतुर्थ्या जडात्त्वम् । मिषशुः
वज्रशुद्धौ सति कदित्वादिद्विषयः हलन्वाच्चे विसनः कित्वाद्गुणाभावः द्विर्वचनादि सम्पत्तौ त-
म् छिट्युसि अवलोप इत्याकारलोपः । जशिरे अनीमादुभावे छिटिगमहनेत्यादिनोपधा लोपः॥४॥

४. शोभा के लिए अनेक अलंकारों से मरुद्गण अपने शरीर को
अलंकृत करते हैं । शोभा के लिए हृदय पर सुन्दर हार धारण करते
हैं और अंग में आयुध पहनते हैं । नेतृस्थानीय मरुद्गण अन्तरिक्ष से
अपने बल के साथ प्रादुर्भूत हुए थे ।

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युतस्तविषीभिरक्रत ।

दुहन्त्यूर्ध्वदिव्यानि धूतयो भूमिपिन्वन्ति पर्यसापरिञ्जयः ॥५॥६॥

ईशानकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विद्युतः । तविषीभिः ।
अक्रत । दुहन्ति । ऊर्ध्वः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिम् । पिन्वन्ति ।
पर्यसा । परिञ्जयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ईशानकृतः स्तोत्रारमीशानं धनाधिपतिं कूर्वाणाः धुनयः मेघादीनां कम्पवितारः रिशादसः
रिशानां हिंसकानामन्तारः यद्वा रिशतां हिंसतां असितारो निरसितारः एवम्भूता मरुतः तविषी-
भिरात्मैर्बलैर्वातान् पुरोवातादीन् विद्युतः विद्योत्मानास्वदितश्चाकृतकुर्वन्ति कृत्वा च परिञ्जयः
परिवोगन्तारो धूतयः कम्पयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवनानि ऊधः ऊधः स्थानीयान्यन्नाणि दुहन्ति
रिक्ती कुर्वन्ति अलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः तदनन्तरं भूमिपयसामेवाभिर्गतेनोदकेन जलेन पिन्वन्ति
सिञ्चन्ति ॥ रिशादसः रिशहिंसायाम् । इगुपधलक्षणः कः रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शब्दः
दानइन्तीति रिशादसः अमृन् निन्वादाद्युदात्तत्वम् लुट् उत्तरपदमलविस्वरत्वम् यद्वा रिशच्छब्दा-
वशत्रन्वादस्योपपत्तेरित्यस्मादकिं व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपवादीर्घः अन्तोदात्तत्वम् । अक्रव
करोते मृच्छान्दसो वर्तमाने लुङ् मधेधसेति चैर्लुङ् । ऊधः सुषां सुलुगिति विविक्तेर्लुङ् ॥ ५ ॥

५. यजमानों को सम्पत्तिशाली, मेघादि को कम्पित और हिंसक को
विनष्ट करके अपने बल-द्वारा मरुतों ने वायु और विद्युत् को जमाया ।
इसके अनन्तर, चारों दिशाओं में जाकर उर्व' सबको कम्पित कर
छुलोक के मेघ का शोषण किया तथा जल से भूमि को सींचा ।

नरुत्वतीयशस्त्रेपिन्वन्त्यपश्येकाधाय्या सूत्रित्वं च—अग्निर्नेतात्वंसोमकृतुभिःपिन्वन्त्यपश्ये-
विधाभ्या इति ।

वामेतांसूक्तेष्वहीश्वचमाह—

पिन्वन्त्यपोमरुतःसुदानवःपयोधृतवद्विदथेष्वामुवः ।
अत्यंनमिहेविनयन्तिवाजिनमुत्सदुहन्तिस्तनयन्तमक्षितम् ॥ ६ ॥

पिन्वन्ति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पयः । धृतवत् । विदथेषु ।
आशुवः । अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् ।
उत्सम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदानामरुतः पयःक्षीरवद् सारवतीरपःपिन्वन्तिसिञ्चन्ति आशुवः
आशुवन्तीत्याशुवःऋत्विजः त्वेविदयेपुयशेषुवृत्तवयथावृत्तंसिञ्चन्ति एवमरुतोपिवृष्टिकुर्वन्तीति
भावःतपोहेतुमाह—अत्यं यथाअश्वंसादिनोविनयन्ति युद्धार्थंशिक्षन्ति एवमरुतोवाजिनविगव-
न्तयेवमिहेवर्षणायविनयन्तिस्वाधीनंकुर्वन्तीतिभावः विनीयचस्तनयन्तंगर्जनंअक्षितंअक्षीणंउ-
त्सजत्तमन्त्यस्मादापइतिउत्सोमेघः तंदुहन्तिरिक्तीकुर्वन्ति ॥ सुदानवः नृपत्ययान्तोदानुशब्दआ-
युदातः बहुव्रीह्यावाधुदात्तञ्चछन्दसीत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् । मिहे मिहसेचने सम्पदादिछक्षणो-
भावेकिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तनयन्तम् स्तनयशब्दधुरादिरदन्तः अतोछोप-
स्यस्यानिबन्धाबाह्व्याद्यभावः ॥ ६ ॥

६. जैसे यज्ञभूमि में ऋत्विक् लोग घी का सिंचन करते हैं, वैसे ही
वान-भरायण भरतु लोग साररूप जल का सिंचन करते हैं। वे लोग
घोड़े की तरह वेगवान् मेघ को बरसाने के लिए विनय करते और
गर्जनकारी तथा अक्षय्य मेघ का दोहन करते हैं।

महिषासोमायिनश्चित्रज्ञानवोगिरयोनस्वतंवसोरघुष्यदः ।
मृगाईवहृस्तिनःखादथावनायदारुणीषुतर्विषीरयुग्म्वम् ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चित्रज्ञानवः । गिरयः । न । स्वतंवसः ।
रघुःस्यदः । मृगाःईव । हृस्तिनः । खादथ । वना । यत् ।
आरुणीषु । तर्विषीः । अयुग्म्वम् ॥ ७ ॥

महिषइविमहभाम महिषासोमहान्तःमायेविमानभाम मायिनःआज्ञाःचित्रभानवःशोघन-
दीपयःगिरियोनस्वतवसःपर्वताइवस्वकीयेनचलेनमुक्तारघुष्यदः शोघगमनाः हेमरुतःएवम्भूतमु-
षविशिष्टाभूर्य इस्तिनोहस्तवन्तोभगाइवगजाइव वनावनानिदृक्षजावानित्वादथभक्षययभक्षये-
विषावदु यद्यस्मादआरुणीषुअरुणवर्णासुवहवासुवविषीवत्तान्पयुग्ध्वंसंयोजितवन्तः तस्माद्भ-
ववामिषवाहनस्यापिमलत्वावतत्संपुकाप्रवन्तः सर्वभजनदीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः स्यन्मूमस्रवणे
रघुशीर्षस्यन्दन्तेगच्छन्तीविरघुष्यदः किप्चेतिकिप् अनिदितामितिनलोपः वात्तमूलमल-
मितिलत्वविकल्पः छदुत्तरपदमलुतिस्वरत्वम् । स्वादथ स्वादभक्षणे । अयुग्ध्वं युजिर्योगे लुकि
त्रेःसिप् एकाचइतीदृप्रतिषेधः धिचेतिसकारलोपः चोःकुरितिकुत्वम् अडागमजदान्तः यद्धचयो-
नादनिघातः ॥ ७ ॥

७. मरुद्गण ! तुम लोग महान्, बुद्धिशाली, सुन्दर, तेजोविशिष्ट,
पर्वत की तरह बली और द्रुतगतिशील हो । तुम लोग करयुक्त राज
की तरह वन का भक्षण करते हो; क्योंकि तुम लोगों ने मरुण-वर्ण
जड़वा को बल प्रदान किया है ।

अष्टमीष्टकमाह—

सिंहाइवनानदतिप्रचेतसःपिशाइवसुपिशोविश्ववेदसः ।

क्षपोजिन्वन्तःपृषतीभिर्ऋष्टिभिःसमित्सबाधःशवसाहिमन्यवः॥८

सिंहाःइइव । नानदति । प्रचेतसः । पिशाःइइव । सुपिशः ।

विश्ववेदसः । क्षपः । जिन्वन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । सभू ।

इत् । सइबाधः । शवसा । अहिमन्यवः॥ ८ ॥

प्रचेतसःमल्लज्जानामरुतः सिंहाइवनानदविघशंशब्दकुर्वन्ति यथासिंहाः गिरिगह्वरेपुमंशी-
रशब्दकुर्वन्ति एवमरुत्स्वप्यागतेषुगन्धीरःशब्दउत्पद्यतइतिभावः तथासु पिशःशोभनावयवाःश्री-
प्रनालक्षारावा तत्रदृष्टान्तः—पिशाइव पेशइतिरूपनाम यथारुरवःस्वशरीरगतैःश्वेतविन्दुभिःअ-
संक्रवास्वद्वद् विश्ववेदसः सर्वज्ञाःक्षपःशत्रूणाक्षपयितारः जिन्वन्तः स्तोत्रुन्मीणयन्तःशवसाबले-
नअहिमन्यवः आह्वननशीलामन्युमुक्ताःयद्विषयःकोपोजायेतवस्यहननेसमर्थाइत्यर्थः यद्वा य-
नर्गज्ञानं मन्युः अहीनज्ञानाः उत्कृष्टबुद्धयइत्यर्थः एवम्भूतामरुतः पृषदीभिः पृषत्यइतिमरुत्वावा-
हनस्याख्या पृषत्यःश्वेतविन्दुद्विधाः सृग्यइत्यैविहासिकाः । नानावर्णविषमालाङ्घ्रिनिर्दृष्टाः । वा-
भिःऋष्टिभिरासुधैभ्यसहिवाःसन्तःसबाधःशत्रुभिर्बाधितान्यजमानानसमिष्टसमानमेतन्मुमपदेवर -
सिधुमागच्छन्तीतिशेषः॥ नानदति णवअव्यकेशब्दे अस्याद्यङ्लुगन्ताल्लट् । पिशाइव पिशाअवय-
वै इंगुपधलक्षणःकः । सुपिशः सुपूर्वातिशअवयवेइत्यस्माद किप्चेतिकिप् पृषतीभिः पृषत्सेचने दद-
भागेपृषइत्यहंजानच्छद्वधेविशतृषज्जावाङुगिष्येतिह्रीर् अंतपृषशत्रुलुपइतिनघातवाचस्वेया-

मे नृहन्महतोरुपसंख्यानयिविनियमात्स्याभावः ॥ ८ ॥

८. उच्च-ज्ञानशाली मरुद्गण सिंह की तरह मिनाब करते हैं। सर्वज्ञाता मरुद्गण हिरण की तरह सुन्वर हैं। मरुत् लोग शत्रु-विनाशक, स्तोता के प्रीतिकारी और क्रुद्ध होने पर नाशकारी बल से सम्पन्न हैं। ऐसे मरुद्गण अपने वाहन मृग और हथियार के साथ शत्रु-द्वारा पीड़ित यजमान की रक्षा करने के लिए साथ ही आते हैं।

रोदसी आवदनागणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आवन्धुरेष्वमतिर्नदर्शता विद्युन्तस्थौ मरुतोरथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणश्रियः । नृषाचः । शूराः । शवसा ।

अहिमन्यवः । आ । वन्धुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विद्युत् ।

न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हेगणश्रियः गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः नृषाचः नृनयजमानान् हविः-स्वीकरणाय सेवमानाः शूराः शौर्योपेताः एवम्भूताः हेमरुतः शवसावलेन अहिमन्यवः आहन्-गत्स्वभ्रातृकोपयुक्ताः सन्तः रोदसीधावापृथिव्यौ आवदत आसमन्ताच्छन्दयत युष्मदागमने स-ति प्रवदीमशब्देन धावापृथिव्यौ पूर्णं कुरुतेति भावः किञ्च हेमरुतः वीर्यशाली मरुद्गणः वन्धुरेषु वन्धक-काष्ठनिर्मितं सारथेः स्थानं वन्धुरमित्युच्यते तद्युक्तेषु रथेष्ववस्थितौ आतिष्ठति अवस्थितं सत्सर्वैर्दृश्य-ते तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते—अमतिर्न अमतिरिति रूपनाम यथानिर्मलं रूपं सर्वैर्दृश्यते दर्शता विद्युन्त यथा वा दर्शनीया विद्युत्मेव स्यात्सर्वैर्दृश्यते एव रथेष्ववस्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ वदत ऋषिर्गुणवत्यादिना दीर्घः । नृषाचः पादादित्वादापृथिव्याद्युदात्तत्वम् । अमतिः अमगत्यादिषु अमेरतिरित्यौणादिको तिप्तम्यः मत्पयाद्युदात्तत्वम् । दर्शता मृधृदशीत्यादिना अवक्ष्मत्यः चित्वादनोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. हे बल-बद्ध, मनुष्य-हिंसी और वीर्यशाली मरुद्गण ! तुम लोग बल-द्वारा विघ्नस्तक क्रोध से युक्त होकर आकाश और पृथिवी को शब्दायमान करो। मरुद्गण ! तुम लोगों का तेज विमल-स्वरूप अथवा वर्णनीय विद्युत् की तरह रथ के सारथिवाले स्थान पर अव-स्थान करता है।

विश्ववेदसोरयिभिः समोक्तः सम्मिश्रः स्तविषीभिर्विराट्शिनः ।

अस्तारिर्धुं दधिरेगमस्त्योरन्तशुष्माष्टषस्वादयो नरः ॥ १० ॥ ७ ॥

विश्वेदेदसः । रयिभिः । समः ओकसः । समिभ्रुतासः । तविषीभिः ।
विश्विनिः । अस्तारः । इषुम् । दधिरे । गभस्तयोः । अनन्तशुष्माः ।
वृषस्वादयः । नरः ॥ १० ॥ ७ ॥

विश्वेदेदसः सर्वज्ञाः रयिभिर्धनैः समोक्तसः समाननिवासाः समवेतावाधनाधिपतय इत्यर्थः
तविषीभिः बतैः समिभ्रुतासः समिभ्राः संयुक्ता इत्यर्थः विश्विनिः बहुभामैतव महान्तः अ-
स्तारः शत्रूणां निरसितारः अनन्तशुष्माः अनवच्छिन्नवलाः वृषस्वादयः वृषा इन्द्रः सादिरायु-
षत्यानीयो येषां तैत्थोकाः यद्वा वृषासोमः स्वादिः स्वाद्यः पेयो येषां तेनरोनेतारः एवम्भूताः मरुतः
गभस्विरिति बाहुनाम् गभस्तयोः बाह्वोः इषुं दधिरे शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकं व्यायुधधारय-
न्ति ॥ समोक्तसः उच्चसमवाये अमृनिबहुलवचनात्कृत्वमिति ओक उच्चः क इत्यत्रोक्तम् बहु-
वीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । समिभ्रुतासः कपिलकादिवाहृत्वम् । विश्विनिः रपलपव्यकार्या
वाचि विपूर्वादस्मात् बहुलवचनात् शक्यत्ययः विविधं शब्दं रपन्तीति विश्विनिः स्तोतारः तेषां स-
न्तीति विश्विनिः यद्वा विविधं रपणं विश्वं तदेवामस्तीति मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वन्ति इति मत्स्य-
स्वरः । अस्तारः वाच्छीलिकस्तृन् इदं भावश्छान्दसः निस्वादाद्युदात्तत्वम् । अनन्तशुष्माः ना-
स्त्यन्तोऽस्त्यन्तः नभस्तुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अनन्तं शुष्मो वलं येषां बहुवीहौ पूर्वपदम-
कृतिस्वरत्वम् । वृषस्वादयः स्वादमक्षणे उणादिक इत्यत्ययः वृषश्चन्द्रः कनिन्यत्ययान्तोऽद्युदा-
त्तः बहुवीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. सर्वज्ञ, जनपति, वसुधापति, शत्रु-नाशक, अमित-पराक्रमी, सोम-
भक्षक और नेता मरुद्गण भुजाओं में हथियार धारण करते हैं ।

एकादशीष्टकमाह—

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोदधुजिघ्रन्त आपथ्यो न पर्वतान् ।
मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुधकृतो मरुतो भ्राजतृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविभिः । पयः दधुजिघ्रन्ते । उत् । जिघ्रन्ते ।
आपथ्यः । न । पर्वतान् । मखाः । अयासः । स्वसृतः । ध्रुवच्युतः ।
दुधकृतः । मरुतः । भ्राजतृष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतः हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः यद्वा हिरण्यणीयैः पविभिः स्थानां चकैः पर्वतान् गवतमेवान्
यद्वा शिलोच्चयान् जिघ्रन्ते ऊर्ध्वगमयन्ति स्थानात् पथ्यावयन्तीत्यर्थः सप्तहृष्टान्तः—पथ्यो न यथा
पथि गच्छन्त्यः मार्गैः आस्थितं दृग् नृणां दिकं चूर्णकृत्योर्ध्वगमयति यद्वा यथा संयुक्ता यज-
मार्गस्थितं नृणां दिकं भ्रमं कुर्वन्ति कीदृशा मरुतः पयोदधुजिघ्रन्त इत्युक्तस्य वर्धयितारः यद्वा पृथोः

पयसावर्धमाभाः पृथिव्यैवैषयसोमरुतो जावा इति हि श्रूयते । मत्साः मत्स इति यज्ञनाम तद्वन्तः अयासः
 देवयजनदेशं प्रविमन्तारः स्वसृतः शत्रून् प्रविस्वयमेव स रन्तो गच्छन्तः ध्रुवध्रुवः ध्रुवाणां निधला-
 नां पर्वतादीनामपि व्यावितारः दुध्रुवः दुध्रुवदुष्टानां भारपितारं आत्मानं कुर्वाणाः यद्वा दुध्रुवमन्यैर्ध-
 र्नुमशक्यं आत्मानं कुर्वाणाः प्राजदृष्टयः दीप्यमाना युधाः ॥ उजिघ्नन्ते हन्ते व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहु-
 लं छन्दसीति शपः श्रुः बहुलं छन्दसीत्यग्रासस्येत्यम् भमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरिविधत्वम्
 व्यत्ययेनान्तादेशः । यद्यपः पथिभवः भवे छन्दसीति यत् नस्तद्धिते इति टिटोपः व्यत्ययेन स्वरितत्वम्
 यद्वा छन्दसीवनिष्ठाविति मतवर्थो यईकारः उदात्तस्वरितयोर्ग्रण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । अयासः
 अयपयमतौ अयन्त इत्ययाः पचाद्यच् आजसैरसृक् । दुध्रुवः अश्वदुःशब्देन दुष्टाः लक्ष्यन्ते वृज्धा-
 रणे दुष्टाश्चारयतीति दुध्रुवः मूलविभुजादित्वात्कमत्ययः यद्वा ईषद्गुः सुष्विति दुःशब्देऽपपदेकर्म-
 निस्त्वन् गुणाभावश्छान्दसः संकुर्वन्तीति दुध्रुवः करोतेः क्तिप्चेति क्तिप् रेफलोपश्छान्दसः ॥ ११ ॥

११. वृष्टि-वर्द्धन-कर्तारः मरुद्गण सोमे के रथ-चक्र-द्वारा मार्गस्थ
 तिमके ओर पेड़ की तरह मेघों को उनके स्थान से ऊपर उठा लेते
 हैं । वे यत्त-प्रिय देवों के धत्त-स्थल में गमन करते हैं । स्वयं शत्रुओं
 पर आक्रमण करते हैं । अचल पदार्थ का संचालन करते हैं । वृत्तः
 के क्तिप् अश्वस्य सम्पत् ओर प्रकाशशाली आयुध धारण करते हैं ।

धूर्धुपावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सुनुं हवसा गृणीमसि ।

रजस्तुरंतवसं मारुतं गणमृजीषिणं वृषणं सश्वतश्चिये ॥ १२ ॥

धूर्धुम् । पावकम् । वनिनम् । विचर्षणिम् । रुद्रस्य । सुनुम् ।
 हवसा । गृणीमसि । रजःस्तुरम् । तवसम् । मारुतम् । गणम् ।
 मृजीषिणम् । वृषणम् । सश्वतः । चिये ॥ १२ ॥

धूर्धुशत्रूणां बलस्य धर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं वनमित्युदकनाम उव-
 कवन्तं वृष्टिपदमित्यर्थः विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य दृष्टारं रुद्रस्य महादेवस्य सुनुं पुत्रभूतं सर्वविधं मरुतां
 समूहं हवसा आह्वानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि शब्दयामः स्तुम इत्यर्थः हे कृत्विग्यजमानाः यूयम-
 पि शिवे ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संधंसश्च तस्मात् कोटिशं रजस्तुरं पार्थिवस्य पांसोः त्वरयि-
 तारं रथे रथमित्यर्थः तवसं मरुद्वं मृजीषिणं वृषणं सश्वतं हिमरुतः स्तूर्यते तत्र च मृजीषमग्निपुण्वन्तीति
 मृजीषस्य मन्धः श्रुतः अतस्तद्वन्तं वृषणं कामानां वर्षितारम् ॥ हवसा हे ओसि मत्यये बहुलं छन्दसी-
 तिसम्यसारणम् । गृणीमसि गृशब्दे इदन्तोमसिः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । रजस्तुरं रजांसितु-

योर्वीतिरजस्तुः गुरत्वरणे किप्चेति किप् । वृषणं वाक्पूर्वस्य निगमे इति दीर्घाभावः । स च तत्पुत्र-
स्वगतावित्यवस्य भिमप्येके इति धातुवृत्तावुक्तम् । गतिकर्मसु च सञ्चतीति पठितम् । श्रिये सावेकाच-
इति विभक्त्येकदा च त्वम् ॥ १२ ॥

१२. रिपु-विष्वंसक, सर्व-वस्तु-शोषक, वृष्टिवाता, सर्वद्रष्टा और
छत्र-युग्म मरुद्गण की, हम स्तोत्र-द्वारा, स्तुति करते हैं । वृत्ति-प्रेरक,
शक्तिशाली, ऋजोप्र-युक्त और अभीष्टवर्षी मरुतों के पास, धन के
लिए, जाओ ।

प्रनू समर्तः शर्वसा जनान् अति तस्थौ वक्रुती मरुतो यमावत ।

अर्वद्विर्वाजं भरते धना नृभिर्नापृच्छयं क्रतुमाक्षेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र । नु । सः । मर्तः । शर्वसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः ।

क्रुती । मरुतः । यम् । आवत । अर्वत्क्षितिः । वाजम् । भरते ।

धना । नृभिः । आपृच्छयम् । क्रतुम् । आ । क्षेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

समर्तः प्रनूयः शर्वसावलेन जनान् जातानन्वाह्य पुरुषानतिजतीत्यनुक्षिपंतस्थौ प्रति-
द्विवो भवति हेमरुतो वोयुष्माकं क्रुती कृत्यारक्षणेन यं पुरुषं भावत अरक्षत अपि च स पुरुषः अर्वद्विर्वाजैः
साधनभूतैर्वाजमन्नं नृभिः स्वकीयैर्मनुष्यैः धनाधनानि च भरते सम्पादयति तथा आपृच्छयं
आपृच्छयं शोभनं क्रतुं अग्निहोमादिकर्ममाक्षेति आपोति पुष्यति प्रजापशुभिः पुष्टो भवति च ॥
क्रुती तृतीयायाः पूर्वसदृशदीर्घत्वम् । नृभिः नृचान्यतरस्यापि विविध क्रतुयुदात्तत्वमतिषेधः ।
आपृच्छयं छन्दसि निष्ठमर्थे त्यागौ आहूपूर्वात्पृच्छतेः क्यच्प्रत्ययान्तो निपात्यते ग्रहिभ्यादिनास-
म्यसारणम् प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ह्रस्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षेति
क्षिनिवासगत्योः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । पुष्यति पुषपुष्टौ दिवादिवाच्यम् निष्ठादा-
द्युदात्तत्वम् विकृपस्त्वानिधाताभावः ॥ १३ ॥

१३. मरुद्गण ! तुम लोग जिसे आधर्य देते हुए रक्षित करते हो, वह
पुरुष सबसे बड़ी हो जाता और वह अश्व-द्वारा मन्त्र और मनुष्य-द्वारा
धन प्राप्त करता है । वही बड़िया वस्तु करता और ऐश्वर्यशाली होता है ।

चर्कृत्यै मरुतः पृतसु दुष्टं धुमन्तं शुष्यं मधर्वत्सु धत्तन ।

धनस्पृतं मुक्थ्यै विश्वचर्षणितो कं पुष्ये मत्तनयं शतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यम् । मरुतः । पृतसु । दुस्तरम् । धुमन्तम् । शुष्यम् ।

मधर्वत्सु । धत्तन । धनस्पृतम् । उक्थ्यम् । विश्वचर्षणितम् ।

तोकम् । पुष्येम् । मत्तनयम् । शतम् । हिमाः ॥ १४ ॥

हेमरुतः मधवत्सुहृदिलक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तनस्थापयतदत्तेति यावत् कीदृशपु-
त्रं चर्कृत्यं कार्येषु पुनः पुनः पुनः स्कर्तव्यं सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः पृष्ठसङ्ग्रामेषु दुष्टरदुःखेन सरित-
क्षयमजयेमित्यर्थः शुभन्तं दीप्तिमन्तं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवन्तं धनस्पृतं धनानां स्पृष्टारं धनैः
प्रीतं वा उक्थ्यं उक्थं स्तोत्रं तदहं प्रशस्यमित्यर्थः विश्वचर्षणिं विशेषेण दुष्टारं सर्वज्ञं पदं विधत्ते कं पु-
त्रं तनयं पौत्रं च शतं हिमाः हेमन्तं तूर्पलक्षितान् शतसं वत्सरान् जीवन्तः सन्तः पुष्ये मपोषयेभ्यः अत्र हिम-
शब्देन तद्युक्ता हेमन्तर्तपोभिधीयन्ते तथा चेन्नाक्षणमेव माम्नायते—शतं हिमा इत्याह शतत्वा हेमन्ता-
नि धिषीमेति वा वैतदाहेति ॥ चर्कृत्यम् प्रकृतिग्रहणे यद्भुलुगन्तस्यापि ग्रहणमिति न्यायेन करोतेत्य-
हं लुगन्त्याह विभाषा कृत्वोरिति क्यप् तुगागमः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृष्ठ-
पदादिषु मांसपृष्ठानामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं तृह्वनवरणयोः ईषद्दुःसृष्टि-
तिस्रस्त्रु सृष्टामादेराकृतिगणत्वात्पत्वम् लित्त्वेरेण प्रत्ययात्पूर्वस्मोदात्तत्वम् । धत्तनं तत्तनघनयना-
द्येति तस्य तनादेशः । हिमाः हन्ते हि चेति मकप्रत्ययः अर्शमाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

१४. मरुवृण । सुभ लोग यजमानों को सब कार्यों में निपुण,
युद्ध में अजेय, दीप्तिमान्, शत्रु-विनाशक, धनवान्, प्रशंसा-भाजन और
सर्वज्ञ पुत्र प्रदान करो । ऐसे पुत्र-पौत्रों को हम सौ वर्ष पोषित करना
अर्थात् सौ वर्ष जीवित रखना चाहते हैं ।

ऐकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नूष्टिरमित्येषायाज्या सृष्टित्वं च—शुचीवो हव्याम-
रुतः शुचीनान् नूष्टिरं मरुतो वीरवन्तमिति ।

तामेतां सूक्ते पञ्चदशी वृचमाह—

नूष्टिरं मरुतो वीरवन्तमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त ।
सहस्रिणं शतिर्नशुशुवांसं प्रातर्मक्षुधिया वसुजगम्यात् ॥ १५ ॥ ८ ॥

नु । स्थिरम् । मरुतः । वीरवन्तम् । ऋतिः सहम् । रयिम् ।
अस्मासु । धत्त । सहस्रिणम् । शतिर्नम् । शुशुवांसम् । प्रातः ।
मक्षु । धिया वसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥ ८ ॥

हेमरुतः स्थिरं स्थासु वीरवन्तं वीरैः पुत्रैर्वर्धतं यद्वा वीर्योपेतं ऋतीषाहं गन्तुणां शत्रूणां मभि-
प्रतिवारं एवं विधं रयिं पुत्रलक्षणं धनं अस्मासु धत्तस्थापयत सहस्रिणं शतिर्न एतत्संख्याकधनवन्तं
अतएव शुशुवांसं पृष्ठं अपि चास्माकं रक्षणाय धिया युद्धाकर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्वृणः प्रातः काले
जगम्यात् आगच्छतु ॥ नूष्टिरं ऋचिगुणवत्यादिना दीर्घः पूर्वपदादिदिप्तत्वम् । ऋतीषाहं ऋगौ

कर्तरिकिञ्च षष्ठमभिभवे छन्दसि स ह इति णि व प्रत्ययः अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्
सुषामादित्वावषत्वम् । शूरावांसं दुःशोन्विगतिवृद्धयोः छिटः कसुः विज्ञाषाश्वेरितिसम्प्रसारणम्
द्विर्वचने गुणादित्वावग्यासस्य दीर्घत्वम् वस्वेकाजादिसामिति विनियमादिदृष्टावः प्रत्ययस्वरः ॥ १ ५ ॥

१५. मरुद्गण ! हमें स्थायी, वीर्यशाली और वान्रजयी धन दो ।
इस प्रकार बात-सहज धन से युक्त होने पर हमारी रक्षा के लिए, जिन्होंने
कर्म-द्वारा धन पाया है, वे मरुद्गण आगमन करें ।

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमेष्टमण्डलेष्टकादशोनुवाकः ११ ॥

द्वादशोनुवाकेन वसूक्तानि तत्र पञ्चेत्यादीनि षट्सूक्तानि द्वैपदानि तेष्वभ्ययनसमये द्वे द्वे सौ-
चतुःपदमेकैकाष्टचञ्चत्वासमाधायते अयुक्तसंख्यासु तु यान्यातिरिच्यते सातधैवाज्जायते प्राये-
णार्थोपित्वयोर्द्विपदयोरेकपद प्रयोगे तु ताः पृथक्शंसनीयाः सूच्यते हि पञ्चानवाधुमिति द्वैपदमिति ।
तत्र पञ्चेति दशचैमथमसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—पञ्चादशपराशरः शाक्यो द्विपदंतदिति । शक्तिपुत्रः
पराशरः शक्तिः तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते वसिष्ठस्य स्रुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशर इति । द्विपदाविराट्छन्दः
विंशतिकाद्विपदाविराज इति हितलक्षणम् अग्निदेवता परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितम् पञ्चान-
वाधुमित्पारम्भ इत्याहोत्पतः भाक्यवसूक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमितितत्पार्थः द्वैपदंतदित्युक्तत्वा-
दिदमांवीनि षट्सूक्तानि तु सादिपरिभाषया द्विपदानि दशमेहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वं
एव द्वैपदंसूक्तं शंसनीयं सूत्रमुदाहृतम् ।

तत्र प्रथमाष्टवमाह—

पञ्चानतायुंगुहाचतन्तं नमोयुजानं नमोवहन्तम् । (१)

सजोषाधीराः पदैरनुग्मन्नुपत्वासीदन्विश्वेयजन्त्राः (२) ॥ १ ॥

पञ्चा । न । ता । युम् । गुहा । चतन्तम् । नमः । युजानम् । नमः ।

वहन्तम् । (१) सजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । ग्मन् । उप । त्वा ।

सीदन् । विश्वे । यजन्त्राः (२) ॥ १ ॥

धीराः मेधाविनो देवाः सजोषाः सत्मानप्रीतयः सन्तः हे अग्ने त्वांपदैर्मा गैः पादकृतैर्लाञ्छनैः
अनुगमन् अन्वगमन् कीदृशं पञ्चाष्टवहतेन पशुना सह वर्तमानं तां युं तां युरिति स्तेननाम यथा स्ते-
नः परकीयं पञ्चादिघनमपहत्य दुष्प्रवेशो गिरिगह्वरे वर्तते तद्वत् गुहाचतन्तं अजूपायां गुहायां गच्छन्तं व-

तमानं चतुर्विंशतिकर्मा । तथाचतैत्तिरीयैः अग्नेरप्सु प्रवेशः समाम्नायते—संनिधायत सोषः प्राविश-
दिति । यद्वा अश्वत्थगुहायां गच्छन्तं वर्तमानं श्रूयते च—अग्निर्देवियोनिधायत । अश्वोत्पन्नत्वा सो-
श्वत्थे संवत्सरमविष्टदिति । तथा नमो युजानं हविर्लक्षणमन्त्रमात्मना संयुजानं नमो वहन्तं देवेभ्यः प्र-
संहविर्वहन्तं यजत्राः यजनीयाः विश्वे सर्वदेवाः हे अग्ने त्वात्वां उपसीदन्तमीपं मा भुवन् ददृशुरित्य-
र्थः ॥ पश्वा तृतीयैकवचनस्य जसादिषु छन्दसि वा वचनमिति नात्रावाभावः उदात्तयण इति विभ्र-
केरुदात्तत्वम् । गुहा भिदादिषु पाठादहमत्ययान्तः वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् सुपांसु लुगितिसप्त-
म्यालुक् । युजानं शानचि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । सजोषाः जुषीमीति सेवनयोः
समानं जुषन्त इति सजोषसः समानस्य छन्दसीति सभावः छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसु लुगि-
ति जसः श्रुः । मन् गमेर्लुङि मन्नेषसेति च्छेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधातोपः बहुलं छन्दस्य भाङ्यो-
गेपीत्यङभावः । यजत्राः अभिनवीत्यादिना न्नप्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. अग्नि । पशु चुरानेवाले चोर की तरह तुम भी गुहा में
अवस्थान करो । भेषाधी और सवृश-प्रीति-सम्पन्न देवों ने तुम्हारे
पद-चिह्नों को लक्ष्य कर अनुगमन किया था । तुम स्वयं हव्य सेवन करो
और देवों के लिए हव्य बहान करो । यजनीय सारे देवगण तुम्हारे
पास आये थे ।
द्वितीयाश्रयमाह—

ऋतस्य देवा अनुव्रता गुर्भुवत्परिष्टिर्द्यौर्नभूम । (३)

वर्धन्ती मापः पन्वा सुशिश्वि मृतस्य योना गर्भे सुजातम् (४) ॥ २ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । गुर्वत् । परिष्टिः । द्यौः । न ।
भूम । (३) वर्धन्ति । ईम् । आपः । पन्वा । सुशिश्विम् । ऋतस्य ।
योना । गर्भे । सुजातम् (४) ॥ २ ॥

उक्तपदार्थः स्पष्टीक्रियते देवाः ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेः अवाव्रतानि कर्माणि गमनाव-
स्थानशयनादिरूपाणि अनुगुः अन्वेष्टुमगमन् तदनन्तरं परिष्टिः परितः सर्वतोन्वेष्टुमभुवदभवत् भू-
मभूमिरपि अग्नेरन्वेष्टुभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्ग इवाभूत् इन्द्रादयः सर्वदेवाः अग्नेर्वेषणाय भूलोकं मासा-
दित्यर्थः आपः अन्वेवताः ई एनं उदकेन विष्टमग्निं वर्धन्ति मवर्धयन्ति यथा देवानपश्यन्ति तथा ऽरक्ष-
न्तित्यर्थः कीदृशं पन्वास्तोत्रेण सुशिश्वि मृतस्य योना गर्भे सुजातम् इति पदार्थः ऋतस्य
यज्ञस्यान्वस्यवाकारणभूते जले गर्भे गर्भस्थाने मध्ये सुजातं सुषुमादुर्भूतं एवमप्सु वर्तमानं अग्निं दे-
वेभ्यः मत्स्यः प्रावोचत् तदनन्तरं देवास्त्वमग्नासि पुरिति भावः तथाचतैत्तिरीयकम्—संनिधायत

सोपःमाविशत्तदेवाःपैषमैच्छन्मत्स्यःप्राववीदिति ॥ ब्रवा शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । गुः
इण्गौ इणोगालुङीतिगादेशः गाविस्येविसिचोळक् आतइतिसेर्जुसूउस्यपदान्नादित्तिपररूपत्वम् ।
परिष्टिः इषइच्छायाम् किनि तिवुवेतीदप्रतिषेधः शकन्वादित्वात्पररूपत्वम् तादौचनिती-
तिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । म्रम म्रपांस्रलुगितिसोर्डादेशः ह्रस्वच्छान्दसः । वर्धन्ति छन्द-
स्युत्तमथेतिशपआर्धाधातुकत्वाद् णेरनिटीतिणिलोपः शपःपित्वादनृदात्तत्वम् तिङ्भलसार्व-
धातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । पन्वा पनस्तुतौ औणादिकोभावेउमत्ययः । सुशिश्चि टुओ-
न्विगतिवृद्धयोः आदगमहनजनइत्यत्रउत्सर्गच्छन्दसीविवचनादकिप्रत्ययः वचिस्वपीत्या-
दिनासम्पसारणम् लिङ्गङ्गावाद्धिभवेवहुलंछन्दसीत्युकारस्येतत्वम्छान्दसोयणादेशः स्रःपूजाया-
पितिसोःकर्मप्रवचनीयत्वम् स्वतीपूजायामितिप्रादिसभासःअव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. देवों ने भागे हुए अग्नि के पसायन-कार्य आदि का अन्वेषण
किया था । अनन्तर चारों ओर अन्वेषण किया गया । तुम इन्द्र आदि
सब देवों के जाने पर स्वर्ग भी तरह हुए थे अर्थात् अग्नि का
अनुसन्धान करने सब देवता भूलोक आये थे । अग्नि यज्ञ के कारण-
स्वरूप, जलगर्भ में प्रादुर्भूत और स्तोत्र-द्वारा प्रवर्द्धित हैं । अग्नि को
छिपाने के लिए जल बढ़ गया था ।

पुष्टिर्नरुण्वाक्षितिर्नृपृथ्वीगिरिर्नभुज्मक्षोदोनशम्भु । (५)

अत्योनाज्मन्त्सर्गप्रतक्तःसिन्धुर्नक्षोदःकईवराते (६) ॥ ३ ॥

पुष्टिः । न । रुण्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः ।
न । शम्भु । (५) अत्यः । न । अज्मन् । सर्गःप्रतक्तः । सिन्धुः ।
न । क्षोदः । कः । ईम् । वराते (६) ॥ ३ ॥

रुण्वारमणीयासर्वेषांहृद्या पुष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिव अग्निःसर्वेषारमणीयः ऐ-
हिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वाद् यद्वा पुष्टिरिवरुणवागन्तव्यः शब्दनीयः स्तुत्योवा
यथापुष्टिःप्राप्यतेतद्वदभिर्यज्ञेहृषिभिःप्राप्यतइतिप्रायः पृथ्वीविस्तीर्णाक्षितिर्न भूमिरिव अग्निर-
पिविस्तीर्णःसर्वेषुभूतेषुजाठरूपेणप्राज्ञस्थानाद्गिरिर्न पर्वतइवभुज्मसर्वेषांभोजयिता यथागिरौवि-
द्यमानंफलमूलादिकमाहृत्यसर्वेषुभूतेतद्वदभावपिचन्तःसर्वेषुभूते यद्वा अमावाहुर्तेहुत्वायज-
मानाःस्वर्गफलंभुज्मते अथवागिरिर्यथादुर्भिसेसर्वाभ्याणिनोभुनक्ति स्वकीयमूलफलादिदानेनपा-
त्यतितद्वदयमपिपापादनुष्ठातृन्मुञ्चति तथाचाप्रायते—अग्निर्थातस्मादेनसःप्रमुञ्चत्विति । श-
म्भु मुखकरंक्षोदोन उदकमिव यथोदकंमुखकरोतितद्वदग्निःसर्वेषांमुखकारीत्यर्थः अज्मन् स-
ङ्ग्रामनामैतत् अज्मनिसङ्ग्रामेअत्योन सन्ततगमनशीनोआत्यश्वइवसर्गप्रतक्तः सर्गेणविसर्जनेनप्र-

गमितः यथासादिनाप्रेषितोजात्यम्बोहन्तव्यसभीपमाशुगच्छति तद्वदग्निरपिस्त्वोत्तुभिःप्रेषितःस-
 वरात्रून्तुंशीघ्रंगच्छतीतिभावः अपिच सिन्धुर्नक्षोदः स्पन्दनशीलमुदकमिव अयमपिशोभमाभी
 यथानिभ्रमदेशाभिमुखोजलप्रवाहोदुर्निवारः तद्वदग्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः अतः यस्मादेवंतस्मा-
 त् ई एनमग्निंकोवरातेकोवारयेत् कोपिवारयितुंशक्नोतीत्यर्थः ॥ रण्वा रविर्गत्यर्थः रण्यवेमा-
 प्यतेइतिरण्वः कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मणिषचाद्यच् । भुज्य भुजपालनाभ्यवहार-
 योः इषियुधीन्धीतिविधीयमानोमक्बहुलवचनादस्मादपिभवति मुपांमुलुगितिसोर्लुक् । अज्यम्
 अजगदिक्षेपणयोः मनिनि वलादावार्धघातुकेविकल्पइष्यतइतिवचनावतीभावाभावःमुपांमुलुगि-
 विसृष्टम्यालुक् । सर्गप्रतकः सृजविसर्गेइत्यस्मात्तत्त्वन्तःसर्गशब्दआद्युदात्तः तच्चुगवौअस्माव-
 न्तर्भावितण्यर्थावनिष्ठायां यस्यविभाषेतीदमतिषेधः अनिदितामितिनिष्तेषः सर्गेणप्रतकः कृती-
 याकर्षणीतिपूर्वपदमल्लतिस्वरत्वम् । वराते वृज्वरणेअन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि छेटोहारावित्या-
 द्वाभयः व्यत्ययेनराप् वैतोन्वयेत्यैत्वस्यविकल्पितत्वादभावः ॥

३. अमीष्ट फल की पुष्टि की तरह अग्नि रमणीय, पृथिवी की
 तरह विस्तीर्ण, पर्वत की तरह सबके भोजयिता और जल की तरह
 सुखकर हैं। अग्नि, यज्ञ में परिचालित अश्व और सिन्धु की तरह,
 क्षीघ्रगामी हैं। ऐसे अग्नि का कौन निवारण कर सकता है ?

चतुर्थीसूचमाह—

जामिःसिन्धूनांआतेवस्वसामिभ्याञ्जराजवर्नान्यत्ति । (७)

पद्वार्तजुतोवनाअस्थोअग्निर्हदातिरोमापृथिव्याः (८) ॥ ४ ॥

जामिः । सिन्धूनाम् । आताइइव । स्वसाम् । इभ्यान् । न । राजा ।

वर्नानि । अत्ति । (७) यत् । वार्तइजुतः । वना । वि । अस्थोत् ।

अग्निः । ह । दाति । रोम । पृथिव्याः (८) ॥ ४ ॥

सिन्धूनां स्पन्दनशीलानामर्षाअयमग्निः जामिःबन्धुः तासामुत्पादकत्वात् तथाचाम्ना-
 तम्—अग्रेरापइति । यद्वा देवेभ्यःपलायितोऽप्युवर्तमानःसत् तासामर्षाबन्धुर्बभूवेत्यर्थः तत्रनिर्द-
 र्शनम्—स्वसांस्वसृणांभावेन यथाभावाअतिशयेनहितकरोभवत्तद्वत्तादृशोमिः बनानिमहान्तर-
 ण्यान्यतिभक्षयपिदहतीत्यर्थः तत्रनिर्दर्शनम्—राजाइभ्याञ्ज म्रियंयन्तीतिनैरुक्तव्युत्पत्त्याइ-
 न्भ्याःशत्रवः तावत्तथासामूळंहिनस्तिवद्वत् यद्वा इभ्याःधनिनः तान्ययाधनमपहरत्तराजाहिनस्ति
 तद्वदित्यर्थः अपिच यद्यदावावजुतो धातेनमेरितःसन्नसनावनान्तरण्यानिव्यस्थात् एकप्रकारेणवि-
 विधमातिष्ठतिवर्षुमवर्षते तदानींअग्निर्हअग्निरेवपृथिव्याभूमेःसाम्बधीनिरोमाओषधिरूपाजिरो-

नै० आरण्यके अष्टमाध्याये ।

माणिदाविच्छिनत्ति भूम्यां ओषधिवनस्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वसां आमोनुहभा-
वश्चान्वसः । अस्याद् लुङि गतिरस्येति सिचोलुक् । दाति दाप्लवने अदादित्वाच्छपोलुक् ॥ ४ ॥

४. जिस प्रकार भगिनी का हितैषी आता है, उसी प्रकार सिन्धु
के हितैषी अग्नि है । जैसे राजा शत्रु का विनाश करता है, वैसे ही अग्नि
वन का भक्षण करते हैं । जिस समय वायुप्रेरित अग्नि वन जलाने में लगते
हैं उस समय पृथिवी के सब ओषधि-रूप रोम छिन्न कर डालते हैं ।

पञ्चमीष्टवमाह—

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् कृत्वा चेतिष्ठो विशामुषं भुत् । (१)

सोमो न वेधाऋतम्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः । (१०) ॥ ५ ॥ १ ॥

श्वसिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । कृत्वा । चेतिष्ठः । विशाम् ।

उषः भुत् । (१) सोमः । न । वेधाः । ऋतम्रजातः । पशुः । न ।

शिश्वा । विभुः । दूरेभाः । (१०) ॥ ५ ॥ १ ॥

अयमग्निर्देवस्यः पलायितः सन् अप्सु लुकेषु श्वसिति प्राणिति निगूढो वर्तते इत्यर्थः । वनदहान्तः—हंसो न सीदन् उदकमध्ये उपविशन् हंस इव कीदृशोऽग्निः कृत्वा कृतुना ज्ञानहेतुना आत्मीयेन प्रकाशेन विशामं जानां चेतिष्ठः अतिशयेन चेतमिवाप्तापयित्वा रात्रौ हि सर्वे जनाः अन्धकारावृतं सर्वअग्नेः प्रकाशं जानन्ति उपभुत् उपसिउषः काले अग्निहोत्रादौ प्रबुद्धः सोमो न वेधाः सोम इव विधावा सृष्टा सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति सोमो वा ओषधीनां शराजेति श्रुतेः । तथा सकलं भोक्तुं जातं सृजति अग्नेरेव भोक्तरूपेणावस्थानात् तथा च वैचिरीयकम्—अग्निरन्नादोक्ष-पतिरिति । वाजसनेयके पि भोक्तुं भोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमाभातम्—एतावद्वा इदमन्वैषां नानाद-
श्च सोम एवाश्वभग्निरन्नाद इति । ऋतम्रजातः ऋतमित्युदकनाभं अवा दुदकात् प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकृतः सङ्कुचितगान्धो भूतः ततः प्रादुर्भूतः सन् विभुः प्रभू-तः सम्पन्नः यदा शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूता वयवो जात इत्यर्थः दूरे-
भाः दूरे विप्लवदेशे रोषिभाः प्रकाशो यस्य सत्तथोक्तः एवं भूतोऽग्निरप्सु श्वसितीति पूर्वेण सम्बन्धः । श्व-सिति श्वसप्राणने अदादित्वाच्छपोलुक् रुधादिभ्यः सार्वधातुक इतीदामगः सिपः पित्वा दनुवाच-
त्वेधा तु स्वरः शिष्यते । कृत्वा जसादिषु छन्दसि वाचनमिति नाभावाभावः । उपसिबुद्धय इति उ-
पभुत् बुध अवगमने किञ्चेति किं एकाचो बश इति भूभावः अहंरादीनां पत्यादिषु पसंख्यामि-
तिसकारस्पर्शदेशः । शिश्वा शोतनूकरणे आदेच इत्यात्मन्-शः कित्तन्वच्चेति उगत्पयः सन्-
न्नादादिभित्ति अतएव नित्वादाद्युदात्तत्वं किद्वन्नावादातोऽपि इति चेत्पाकारलोपः प्रथमप-

क्षे मृषां मृदुगितिसोराकारः द्वितीयेतु पूर्ववन्नाभावाभावः । दूरेभाः तत्पुरुषेकतिबहुलमिति बहुमी-
हावपिबहुलवचनादलुक् बहुवीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५. जल के भीतर घँटे हंस की तरह अग्नि जल के भीतर प्राण धारण करते हैं । उषा-काल में जागकर प्रकाश-द्वारा अग्नि सबको चेतना प्रदान करते हैं । सोम की तरह सारी ओषधियों को वर्द्धित करते हैं । अग्नि गर्भस्थ पशु की तरह जल के बीच संकुचित हुए थे । अनन्तर प्रवर्द्धित होने पर, अग्नि का प्रकाश दूर तक विस्तृत हुआ ।

रयिरिति दशर्वसूक्तद्वैपदम् अच्ययनतः पञ्चर्व द्वितीयसूक्तं पराशरस्यार्चम् आग्नेयं अनु-
कान्तं च—रयिरिति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

रयिर्नचित्रासूरो न सन्दृगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः । (१)

तक्कानभूर्णिर्वनासिषक्तिपयो न धेनुः शुचिर्विभावा (२) ॥ १ ॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । समृद्धक् । आयुः । न । प्राणः ।

नित्यः । न । सूनुः । (१) तक्का । न । भूर्णिः । वना । सिषक्ति ।

पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभावा (२) ॥ १ ॥

अयमग्निः रयिर्धनमिव चित्राचायनीयः विचित्ररूपो वा सूरौ न सूर्य इव सन्दृक् सन्दृष्टार्च-
र्चावस्तुनां दर्शयिता आयुर्न प्राणः आयुः मुखे सञ्चरन् प्राणः पञ्चसन्त्रायायुरिव प्रियतमः यदा यथा प्राण-
धायुः आयुर्जीवनमवस्थापयति तथा चात्रायते—यावद्वास्मिञ्छरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति ।
एवमग्निरपि जाठररूपेणायुषो वस्थापयिता नित्यो न सूनुः नित्यो भुवः पुत्र इव प्रियकारी यथा-
औरसः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता तथा चात्रायते—पुत्रः पित्रे लो-
कलज्जातवेद इति । तक्कान गतिमानम्ब इव भूर्णिः भर्ता यथा श्व उपर्यास्वत् पुरुषं बिभर्ति धारयति पो-
षयतीति तावद्वदयमपीत्यर्थः पयो न धेनुः पय इव पीणयिता शुचिर्दीप्तः विभावा विशिष्टप्रकाश-
युक्तः सर्वगुणविशिष्टोऽग्निः वनावनान्परण्यानिसिषक्तिदग्धुंसमवैति सेवते वा ॥ चित्रा मृषां मृदुगि-
तिसोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नित्यः नेधुव इत्यप्यत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे उपसर्गस्वरपदशिष्यते ।
तक्का तक्कहसने गतिकर्मसु पठितत्वात् अत्र गत्यर्थः तक्कतिगच्छतीति तक्का अन्येभ्योऽपि हस्यन्वङ्-
तिवनिष् । भूर्णिः घृणिपृथ्वीत्यादौ ऋत्वेर्निप्रत्ययान्तो निपातितः ॥ १ ॥

१. अग्नि, धन की तरह वितरण, सूर्य की तरह सब पदार्थों के दर्शक, प्राणवायु की तरह जीवन-रक्षक और पुत्र की तरह हितकारी हैं । अग्नि अन्न की तरह लोक को घहन करते और पुण्यवात्री गौ की तरह उपकारी हैं । धीप्ति और आलोक-युक्त अग्नि धन वर्य करते हैं ।

द्वितीयाष्टकमाह—

दाधारक्षेममोकोनरण्वोयवोनपकोजेताजनानाम् । (३)

ऋषिर्नस्तुभ्वाविक्षुप्रशस्तोवाजीनप्रीतोवयोदधाति (४) ॥ २ ॥

दाधारः । क्षेमम् । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पकः । जेता ।

जनानाम् । (३) ऋषिः । न । स्तुभ्वा । विक्षु । प्रशस्तः । वाजी ।

न । प्रीतः । वयः । दधाति (४) ॥ २ ॥

अयमग्निःक्षेमंलब्धस्यधनस्यरक्षणंदाधारधारयति स्तोत्रंभोदत्तस्यधनस्यरक्षणंकर्तुंशक्नो-
तीतिभावः ओकोन निवासस्थानंगृहमिव रण्वोरमणीयः यद्वा गन्तव्यःगृहवत्सर्वैःपाप्यतइत्य-
र्थः यवोन यवइवपक्वः यथापकोयवःउपभोगयोग्योभवति तद्वदग्निरपिपाकादिकार्यहेतुतयाउप-
भोग्यइत्यर्थःजनानांजेताशत्रुजनानांमध्येभिप्रविता ऋषिर्न मन्त्रद्रष्टाऋषिरिव स्तुत्वादेवानांस्तो-
ता विक्षुयजमानलक्षणेपुमनुष्येषुप्रशस्तः प्रख्यातःवाजीन अश्वइवप्रीतोहर्षयुक्तः यथाश्वोहर्ष-
युक्तोमुखाभिमुखंगच्छतितद्वदयमपिदेवानांहर्षिर्वहनेहर्षयुक्तोभवतीत्यर्थः एवंभूतोऽग्निःवयोर्जं-
दधातिदधातुअस्पर्धंद्दातित्यर्थः वयइत्यन्ननाम वयःक्षेत्रेतिवचाममुपाठात् ॥ दाधारतुजादी-
नामित्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् । क्षेमं क्षियतिनिवसत्यनेनेतिक्षेमः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् निच्वादा-
द्युदात्तत्वम् । रण्वः रविरिवविधिविगत्यर्थाः अस्मात्कर्मणिक्रमत्ययः इदित्वाच्च् । जेता वृचन्व-
आद्युदात्तः । जनानां यतश्चनिर्धारणमितिनिर्धारणेपृष्ठी नेयंकर्मणिपृष्ठीतिनलोकाव्ययनिष्ठेति
पृष्ठीयतिषेधोऽभवति । स्तुत्वा स्तोत्रमितिःस्तुतिकर्मा अन्येभ्योपिद्वयन्तइतिक्वनिष् ॥२॥

२. अग्नि, रमणीय घर की तरह, धन-रक्षा में समर्थ और पके
जौ की तरह लोक-विजयी हैं। अग्नि, ऋषि की तरह, देवों के
स्तोता और संसार में प्रशंसनीय तथा अश्व की तरह हर्ष-युक्त हैं।
ऐसे अग्नि हमें अन्न प्रदान करें।

तृतीयाष्टकमाह—

दुरोकश्शोचिःऋतुर्ननित्योजायेवपोनावरंविश्वस्मै । (५)

चित्रोपदभ्राट्श्वेतोनविक्षुरथोनरुक्मीत्त्वेषःसमतुष्टु (६) ॥ ३ ॥

दुरोकश्शोचिः । ऋतुः । न । नित्यः । जायाइव । योनौ । अरम् ।

विश्वस्मै । (५) चित्रः । यत् । अभाट् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः ।

न । रुक्मी । त्वेषः । समतुष्टु (६) ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिः दुष्प्रापतेजाः ऋतुर्नित्यः ऋतुः कर्मणां कर्ता स इव ध्रुवः यथा सकर्मसु ध्रुवोऽप-
मत्तः स न जागर्ति तद्वदयमग्निरग्निः कर्मसुरक्षासांदहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः योनौ गृहे वर्तमाना जायेव
योषिदिव अग्निहोत्रादि गृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टुजनाय अरं अलं भूषणं भवति यथा
जायया गृहमलङ्कृतं भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलङ्कृतं स ह स्य त इत्यर्थः चित्राया नीयः विचि-
वदीप्तिर्वा यद्यदाभयमग्निरभ्राद् भ्राजते तवानीं श्वेतोन शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति राजौहिं अह-
निसूर्य इव अग्निः प्रकाशको भवति विशुभ्रजासुरद्योन रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्भोचमानदोषियुक्तः
समस्तसंग्रामेषु त्वेषो दीप्तः एवं भूतो यदभ्रादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ दुरोकशोचिः उच समवाये ईषदुःसु-
ष्वितिकृच्छ्रार्थे स्वल् बहुलवचनात्कुत्वम् लित्त्वेरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् दुरोकशोचिस्तेजोय-
स्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरं बालमुत्पेयादिनालकारस्य रेफादेशः । अभ्राद् भ्राजुदी-
प्तौ ठङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् बहुलं छन्दसीति शपोलुक् अभादिषत्वे जस्त्वम् अडागमजदात्तः य-
ष्टुचयोगादनिषादः । समस्तु समानं माद्यन्त्येष्विति समदः संग्रामाः औणादिको धिक्करणे क्तिप्
समानस्य च्छन्दसीति सभावः यद्वा साम्यगतिप्रक्षयतिवीरानिति समदः समपूर्वादन्तेः क्तिप्चे-
विकिप् ॥ ३ ॥

३. दुष्प्राप्य-तेजा अग्नि यज्ञकारी की तरह ध्रुव और गृह-
स्थित गृहिणी (जाया) की तरह घर के भूषण हैं । जिस समय अग्नि
विचित्र-दीप्ति युक्त होकर प्रज्वलित होते हैं, उस समय यह शुभ्रवर्ण
सूर्य की तरह हो जाते हैं । अग्नि, प्रजा के बीच में रथ की तरह
धीप्ति युक्त और संग्राम में प्रभा युक्त हैं ।

सेनेव सृष्टामंदधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका । (७)

यमोहं जातो यमोजनि त्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सेना इव । सृष्टा । अमम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् ।

त्वेषप्रतीका । (७) यमः । ह । जातः । यमः । जनिस्त्वम् । जारः ।

कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सृष्टामेति तासेनेव स्वाभिनासह वर्तमाना भटसंहतिरिव अयमग्निः अमं शत्रूणां भयं दधाति
विदधाति करोतीत्यर्थः यद्वा सृष्टासेनेव अमं बलं दधाति सायथा बलवती तद्वदग्निरपि बलवानित्यर्थः
निर्दोशान्तरमुच्यते—दिद्युदिति वज्रनाम तेन पात्रे पुलंक्ष्यते त्वेषप्रतीकादीममुखा अस्तुर्न दिद्युत्त्वेषः
सामन्विनी पुरिद सायथा भीषयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः अत्र निरुक्तम्—सेने-
व सृष्टाभयं बलं दधात्यस्तु रिव दिद्युत्त्वेषप्रतीकेत्यादि । यच्छति ददाति स्तोतृभ्यः कामानिति य-

मोग्रितृष्यते यद्वा इन्द्राग्नेर्युगपदुत्पत्त्यादग्नेर्यमत्वम् अस्मिन्नर्थेयास्केनमन्त्राज्ञाणेदर्शिते—
यमोहजातइन्द्रेणसहसद्भतः यमाविहेहमातरेत्यपिनिगमोभवतीति' । योजातउत्पन्नः भूतसंघः
यच्चजनित्वम् जनयितव्यम् उत्पत्त्यमानंभूतजातंतदुभयमपि यमोहअग्निरेवसर्वेषांभावानांआ-
हुतिद्वाराअभ्यधीनत्वाद् कनीनांकन्यकानांजारोजरयिता यतोविवाहसमयेअशौलाजादिव्रज्य-
हमेक्षिततासांकन्यात्वंनिवर्तते अतोजरयितेत्युच्यते तथाजनीनांजायानांकृतविवाहानांपतिर्भ-
र्ता तद्याचाल्पामये—अनुपजातपुरुषसम्भोगेच्छावस्थासिंयंसोमोलेभे सच सोमईषदुपजातभोगे-
च्छतांविश्वावसवेगन्धर्वायमादात् सचगन्धर्वोविवाहसमयेअग्नयेपददौ अग्निश्चमनुजायभर्तेद-
नपुत्रैःसहितामिमांमायच्छदिति । इममर्थकाचिदृक्स्पष्टंभूते—सोमोदददन्धर्वायगंधर्वोदददग्नये ।
रथिचपुत्रांश्चादादग्निर्मस्रमधोइमामिवि' । यास्कस्त्वाह—तृतीयोअग्निष्टेपतिरित्यपिनिगमोभवती-
ति' । यद्वा जनीनांपालयिता यतोयमनुष्ठितैर्यागैःफलंप्रयच्छति ॥ सेनेव इनेनसहवर्ततइतिसे-
ना नोपसर्जनस्येतिसंभावः बहुव्रीहिस्वरः । जनित्वम् जनीमादुर्भावे कृत्यार्थेतवैकेनितिकर्मणि
त्वन्त्यत्ययः इडागमः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । जारः आरयमोविजारः दारजारौकर्तारिणितुक्चेतिनि-
पात्यते । कनीनां कन्याशब्दावषष्ठ्येकवचनेबहुलंछन्दसीतिबहुलग्रहणात्संप्रसारणम् परपू-
र्वत्वम् । जनीनाम् जन्यन्तेआस्विदिजनयःस्त्रियः इत्सर्वंचातुष्यइतिइत्यत्ययः निच्चादाद्यु-
दात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. स्वामी के द्वारा संचालित सेना अथवा यन्त्रद्वारी के वीक्षित-
मुख बाण की तरह अग्नि शत्रुओं में भय संचार करते हैं । जो उत्पन्न
हुआ है और जो उत्पन्न होगा, वह सब अग्नि है । अग्निदेव कुमारियों
के जार हैं; (क्योंकि 'लजा-होम' के अनन्तर ही कन्या विवाहिता
समझी जाती हैं ।) विवाहिता स्त्रियों के पति हैं; (क्योंकि विवा-
हिता नारी अग्नि की सेवा करने में पुरुष को साहाय्य देती हैं ।)

पञ्चमीष्टकमाह—

तंर्वश्चराथावयंवसत्यास्तंनगावोनक्षन्तइद्धम् । (९)

सिन्धुर्नक्षोदःप्रनीर्चीरैनोन्नवन्तगावःस्वर्गदर्शिके (१०) ॥ ५ ॥

तम् । वः । चराथा । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते
इद्धम् । (९) सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीर्चीः । ऐनोत् । नवन्त ।
गावः । स्वर्गः । दर्शिके (१०) ॥ ५ ॥

वइतिव्यत्ययेनबहुवचनम् हेअग्ने वंत्वाचराथा चरतीतिचरथःपशुः तत्प्रभवैःइदयाविभिः
साध्याआहुतिरपिचरथेत्युच्यते उपचारात्कार्यकारणशब्दः चराथा चरथयापशुप्रवणशब्दा-
दिसाधनयाआहुत्यावसत्यावसतिनिप्रसवीतिस्थाबरोमीसादिवसतिः पूर्ववदत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते

वसत्यापुरोडाशाधाहुत्यांचवयंइक्ष्मदीक्षमग्निंनक्षत्रेव्यामुयामः पुरुषव्यत्ययः तत्रदृष्टान्तः—अ-
स्तंनगावः अस्तमितिरुहनाम यथागावोर्गृहंप्रामुवन्तितद्वद्वअत्रयास्कः—तंवश्वराथाचरन्त्यापश्वा-
हुत्यावसत्यांचेनिवसन्त्यौषधाहुत्यास्तंयथागावआमुवन्तितथामुयामेति । अयमग्निःसिन्धुर्न-
क्षोवः स्यन्दनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरांअश्वतीःभवस्ततोनिवरामुदच्छन्तीः ज्वालाःमैनोत्पेरय-
ति यथाजलप्रवाहः निम्नदेशेशीघ्रंगच्छति तद्वदग्नेज्वालादग्धव्यंप्रतिगच्छन्तीतिभावः स्वर्नभसि
वर्तमानेदृशीकेदर्शनीयेतस्थिमग्नौ गावोगमनस्वभावारम्भयः नवन्तसंगच्छन्ते नवतिर्गतिकर्मा ॥
चराथा चरैरौणादिकोयक्ष्प्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः सुपांसुलुगितिभिक्केराकारः । वसत्या बहि-
वस्थर्विभ्यश्चिदितिअतिप्रत्ययः उदात्तयणइविविभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तं अस्पतेस्मिन्वसर्वमि-
त्यस्वर्गृहं असिद्धसीत्यादिनातन् वितुषेदीप्तविषेधः निस्वादाद्युदात्तत्वम् । नक्षते नक्षविर्व्याभि-
कर्मा नक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् चादिलोपेविभाषेविनिष्ठावाभावः । नीचीः निपूर्वादश्चत्वेधोप-
संख्यामभिविह्वीप् अपइत्यकारलोपः चापिविदीर्घत्वम् न्यधीचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ऐनो-
द इण्गत्वौ अन्तर्भावितप्यर्थात्छन्दसिलुङ्लङ्लिट्इतिवर्तमानेऽङिभ्यत्ययेनश्रुः आडागमोङ्-
द्धिथ । दृशीके दृशिर्प्रेक्षणे अनिदृशिभ्यांचेदिकीकनप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. जिस प्रकार गायें घर में आती हैं, उसी प्रकार हम जंगम और
स्थावर अर्थात् पशु और धान्य आदि उपहार के साथ प्रदीप्त अग्नि
के पास जाते हैं । जल-प्रवाह की तरह अग्नि इधर-उधर फवाला
प्रेरित करते हैं । आकाश में द्रव्यनीय अग्नि की किरणें मिलित
होती हैं ।

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

वनेष्विति द्वैपदं दशर्चं अभ्ययनसः पंचर्चं तृतीयं सूक्तं पराशरस्यार्थजाज्ञेयं वनेष्वित्यनुक्रा-
न्तमभिनियोगोऽत्रैविकः ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो दृणीते श्रुष्टिं राजे वाजुर्यम् । (१)

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न मद्रो मुर्वत्त्वाधीर्होता हव्यवाद् । (२) ॥ १ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । दृणीते । श्रुष्टिम् । राजा इव ।

अजुर्यम् । (१) क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । मद्रः । मुर्वत् ।

सुः आधीः । होता । हव्यवाद् । (२) ॥ १ ॥

वनेषु जायुः अरण्येषु जायमानः मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सत्ता सोयमग्निः श्रुष्टिं शुभाशुअभुते
कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः क्षिमेण कर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः तथा च यास्कः—श्रुष्टीति क्षि-
मनामाशुअष्टीति । एवंभूतं यजमानं नृणीति सम्भजते अनेन प्रसंहतिः स्वीकृत्य रक्षणीति भावः
तत्र दृष्टान्तः—राजेवाजुर्यजज्जरा रहितं दृढाङ्गं सर्वकार्येषु शक्यमित्यर्थः एवंभूतं पुरुषं यथा राजा नृ-
णीति तद्वत् क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयित्वा कर्तुर्न कर्तुः कर्मणां कर्ता स इव भद्रो भजनीयः कल्या-
णो बाहो नो देवानामाह्वाता हव्यवाद् हव्यवाहनो नो नम देवानामग्निः तथा चाभापये—ययोवा अग्नयो ह-
व्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा अमृताणामिति । एवंभूतो अग्निः स्वाधीः शोभन कर्मा
शोभनाभ्या नो वा शुभं भवतु ॥ जायुः जिजये कृवापाजीत्युण् । अजुर्यं जृष्वचो हानौ भावे
ण्यत् वृद्धौ कृतायामाकारस्य व्यत्ययेन उकारः । जुर्यं जरानास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्यु-
त्तरपदान्नोदात्तत्वम् । शुवत् भवतेर्लेट् षडागमः बहुलं छन्वसीति विकरणस्य लुक् भूसुबोस्तिङी-
विग्रहप्रतिषेधः ॥ १ ॥

१. जैसे राजा सर्व-कर्म-सम व्यक्ति का आदर करते हैं, वैसे
ही अरण्य-जात और मनुष्यों के मित्र अग्नि यजमान पर अनुग्रह करते
हैं । अग्नि पालक की तरह कर्म-साधक, कर्म-शील की तरह भद्र,
देवों को बुलानेवाले और हव्य-वाहक हैं । अग्नि शोभन-कर्मा बनने ।

हस्ते दधानो नृम्या विश्वान्य मे देवान् धाद्गुहानि षीदन् । (३)

विदन्ती मन्नरौ धियं धाद्वायत्त घ्नान्मन्नं अशंसन् । (४) ॥ २ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्या । विश्वानि । अमे । देवान् । धाद् । गुहां ।
निःसीदन् । (३) विदन्ति । ईम् । अन्नं । नरः । धियम् । धाः । हुदा-
यत् । तृष्टान् । मन्नान् । अशंसन् । (४) ॥ २ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्या नृम्यानि हविर्लक्षणानि घनानि हस्ते स्वकीये वाहौ दधानो धारयन् यमग्नि-
गुहा गुहायां अष्टमध्वे अश्वत्थादौ वा संवृत प्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्धमानः सन् अमे अमे देवान् धावन्
स्थापयन् अग्नौ हविर्भिः सह पलायिते स तिसर्वे देवा अग्नौ पुरित्यर्थः नरो नोदारः धियं धाः कर्मणां बुद्धी-
नां वा धारयितारो देवा अत्रास्मिन् काले इमिन् मग्निं विदन्ति जानन्ति यद्यदा हुदा हुदयावस्थितया नृम्या-
तृष्टानि र्मिद्वान् अग्निस्तु विपराक्छन् घ्नानशंसन् अस्तु वन् अधो च भित्यर्थः ॥ निषीदन् सदिरप-
तेरिवित्वम् । विदन्ति विदज्ञाने अदादित्वा च्छपो लुक् प्रत्ययस्वरः । धियन्धाः आपो नृपसर्गे-
कवितिकः तत्पुरुषे लुक् बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । घ्नान् तस्मै शूतनूकरणे
निष्ठा यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः स्कोः संयोगाद्योरिविकलोपः ॥ २ ॥

२. अग्नि सारा हव्यरूप घन अपने हाथ में धारण करके गुहा
के बीच छिप गये । ऐसा होने पर देवता लोग डर गये । नेता और

कर्म-धारयिता देवों ने जिस समय हवय-धृत मंत्र-द्वारा अग्नि की स्तुति की, उस समय उन्होंने अग्नि को प्राप्त किया।

अ॒जोनक्षांदा॒धार॑पृथि॒र्वीत॒स्तम्भ॒धाम॑र्ध्वेभिःस॒त्यैः । (५)

प्रि॒याप॒दानि॑प॒श्वोनि॑पाहि॒वि॒श्वायु॑रभेगुहागुहं॒गाः (६) ॥ ३ ॥

अ॒जः । न । क्षाम् । दा॒धारं । पृथि॒वीम् । त॒स्तम्भं । धाम् । म॒र्ध्वेभिः ।

स॒त्यैः । (५) प्रि॒या । प॒दानि॑ । प॒श्वः । नि । पा॒हि । वि॒श्वः । आ॒युः ।

अ॒भे । गु॒हा । गुहं॒म् । गाः (६) ॥ ३ ॥

अजोन अजविगच्छतीत्यजःसूर्यः यद्वा नजायतइत्यजःजन्मरहितइत्यर्थः सप्तसां केति-
पृथिवीनाम सांभूमिदाधारअयमग्निप्रकाशकत्वेनधारयति पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीअन्त-
रिक्षेचधारयतीत्येवमाद्युलोकंसत्यैरवितधार्यैःमर्ध्वेभिर्मर्ध्वैः तस्तंभस्तथाति यथाअजोनपतति
उपर्येवविप्रतितथाकरोतीत्यर्थः मर्ध्वेर्दिवोधारणंतेत्तिरीयेसमाजायम्—देवावाजादित्यस्यस्वर्म-
स्यलोकस्यपराचोतिपातादविभयुस्तंछन्दोभिरहःहन्पृत्याइति। यद्वा सत्यैर्मर्ध्वैःस्तूयमानोभिःसां
तस्तम्भेति हेअग्ने विश्वायुःविश्वंसर्वमायुरभंयस्यसत्त्वं पश्वःपशोःप्रियाप्रियाणिपदानिशोभनवृ-
णोदकोपेनानिस्थानानि निपाहिनितरांपालय माधाक्षीरित्यर्थःवर्हिक्वनिवसामीतिचेष्ट तत्राह
गुहागुहायाअपिगुहंगुहांगवांसंचारायोग्यस्थानंगागच्छ तवैवनिवसेत्यर्थः ॥ पश्वः असादिपु-
च्छन्त्सिवावचनमितिषोड्विंतीतिगुणाभावेयणादेशः उदात्तमणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा
संपासुलुगितिपञ्चम्याञाजदेशः विश्वादन्तोदासत्वम्।गुहं व्यत्ययेनह्रस्वत्वम्।गाः छान्दसो-
लुह इणोगालुङीतिगादेशः॥ ३ ॥

३. सूर्य की तरह अग्नि पृथिवी और अन्तरिक्ष को धारण किये हुए हैं। साथ ही सत्य मंत्र-द्वारा आकाश को धारण करते हैं। विश्वायु या सूर्याश्रय अग्नि ! पशुओं की प्रिय भूमि की रक्षा करो और पशुओं के चरने को अयोग्य गुहा में जाओ।

यहँचि॒केत॒गुहा॑भ॒र्वन्त॒मायः॑स॒साव॒धारा॑मृ॒तस्य॑ । (७)

वि॒प्रेचू॒तन्त्पू॒तास॑र्पन्त॒आदि॒दसू॒निभ॑र्ववाचा॒स्मै (८) ॥ ४ ॥

यः । ई॒म् । चि॒केत॑ । गु॒हा । भ॒र्वन्त॒म् । आ । यः । स॒साव॑ । धा॒रा॒म् ।

मृ॒तस्य॑ । (७) वि॒ । ये । चू॒तन्ति॑ । कृ॒ता । स॒र्पन्तः॑ । आ॒त् । इ॒त् ।

व॒र्ध॒न्ति॑ । प्र । व॒वा॒च॒ । अ॒स्मै (८) ॥ ४ ॥

यः पुमान् ईर्ष्यन् गुहाभवन्तं गुहायां सन्तं अग्निं चिकेत जानाति यश्च कृतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वाधार-
विदारमेन मग्निं आससाद आसीदिति उपास्त इत्यर्थः ये च कृत्वा कृतानि सत्यानि यज्ञान् वा सपन्धः स-
मवयन्तः सूरान् तोषा पुरुषाः एतमग्निं विचूदन्ति अग्निमुद्दिश्य स्तुतीं श्रमन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः आदिव स्तु-
त्यनन्तरमेव अस्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसुनिधनाय ववाचमकथयति ॥ चिकेत कितज्ञाने छिटि
छलि छित्स्वरः । चूदन्ति चूरीर्हि सामान्यनयोः तौदादिकः उसार्वधा गुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शि-
ष्यवे । ववाच छिटिनुबोधविः छिट्चाम्पासस्योऽग्रेषामिति अज्यासस्य सम्यसारणम् सम्यसार-
णाच्चेति परपूर्वत्वस्य बाछन्दसीति विक्लनाद्यणादेशः ॥ ४ ॥

४. जो पुष्प गुहास्थित अग्नि को जानता है और जो यज्ञ का
धारयिता अग्नि के पास जाता है तथा जो लोग यज्ञ का अनुष्ठान करते
हुए अग्नि की स्तुति करते हैं, ऐसे लोगों को अग्निदेव तुरत धन की
भाव बता देते हैं ।

विषोषीरुत्सुरोधन्महित्वोत्तमजाउत्तमसूज्वन्तः । (९)

चित्तिरपादमेविश्वायुःसद्योवधीराःसम्मार्यचक्रुः (१०) ॥ ५ ॥ ११ ॥

वि । यः । वीरुत्सुः । रोधत् । सहित्वा । उत्त । प्रज्ञाः । उत्त ।

प्रसूषु । अन्तरिति । (९) चित्तिः । अपाम् । दमे । विश्वः आयुः ।

सर्वाः इव । धीराः । सम्मार्य । चक्रुः (१०) ॥ ५ ॥ ११ ॥

योगिः वीरुत्सुओषधीषु महित्वायानिमहत्त्वानि सन्ति तानि विरोधत् विरुणद्धि विरोधे-
माहृणोति नाशयति उत्तमपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिकक्षणाः प्रसूज्वन्तावपि-
धीषुमाहृणोतीत्यालोषधीषु जन्तुर्मध्ये विरुणद्धीत्येव द्वितीयउत्तराब्दः पदपूरणः तद्यथा चित्ति-
वपि दाह्यापविवाअपादमेजलानामप्यभूदेष्टुहेविश्वायुः सर्वाओषोमिर्वर्तत इति शेषः वमग्निधीरा-
वेषाविनः संमायसंमाननं पूजनं कृत्वा स्तुतिभिः स्तुत्येत्यर्थः चक्रुः कर्माणि कुर्वन्ति तद्वद्वहन्तः-
उत्तमेष यथासदनं गृहं प्रथमतः सम्पूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु विपूर्वाद्गोहोतेः
किम् न्यैकादिपुवीरुष इति पठितत्वाद्दुपसर्गस्य दीर्घोपकारभ्यान्त्यादेशः उक्त्वा च—वीरुषओषधीयो-
जन्ति । रोधत् रुधिरावरणे लेटण्डागमः इत्यन्वयोपश्लोकरलोपः । संमाय माह्वानेयान्ये-
समासेन अपूर्वेक्तोत्पद्य नस्यपीतीत्वप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

५. जिन अग्नि ने ओषधियों में उनके गुण स्थापित किये हैं और
सात्त्विक ओषधियों में उत्पद्यमान पुष्प, फल आदि निहित किये हैं,
मेधावी पुरुष जलमध्यस्थ और ज्ञानदाता उन्होंने विश्वायु अग्नि की,
धन भी तरह, पूजा करके कर्म करते हैं ।

श्रीणचित्तिद्वैपदं दशार्चचतुर्थसूक्तम् तत्राभ्ययनतः पञ्चमम् ऋष्याद्याः पूर्ववत् विनियो-
गोत्तेहिकः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

श्रीणन्नुपस्थादिवंश्रुण्युःस्थातुश्चरथमक्तून्पूर्णोत् । (१)

परिदेषामेकोविश्वेषांभुवदेवोदेवानांमहिम्ना (२) ॥ १ ॥

श्रीणन् । उप । स्थात् । दिवम् । श्रुण्युः । स्थातुः । चरथम् ।

अक्तून् । वि । ऊर्णोत् ॥ (१) परि । यत् । एषाम् । एकः । विश्वेषाम् ।

भुवत् । देवः । देवानाम् । महिम्ना (२) ॥ १ ॥

श्रुण्युः हविर्षाभर्ताधारयिता पयःप्रभृतिनाभ्रयणद्रव्येणसोममिवतैर्हविर्भिः श्रीणन्मिश्र-
यद्दिवमुपस्थावउपतिष्ठतिमाभोतीत्यर्थः स्थातुः स्थावरचरार्थजङ्गमतदुभयात्मकं जगदक्तून् सर्वा-
रात्रीभ्यूर्णोत् स्वतेजसाविशेषेणाच्छादयति हविर्वहनं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्वभासाप्रकाशयति स्मे-
तिभावः विश्वेषांसर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानां इन्द्रादीनामभ्येदेवोद्योतमानः एकएवा-
यमग्निः एषांपूर्वोक्तानां स्थावरादीनामहित्वामहत्त्वानिमाहान्यानि यद्यस्मात् परिभुवत्परिभवति
परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते परिपूर्वोभवतिः परिग्रहार्थः यद्वा एषां विश्वेषां स्थावरादीनां म-
भ्येवर्तमानोऽर्थेदेवोऽग्निर्देवानांमहत्त्वानि यद्यदापरिभुवत् परितो व्याप्नोति तदानीमिति पूर्वशान्वयः ॥
ऊर्णोत् ऊर्णुञ्छाच्छादने ऊर्णोतिर्विभाषेति वृद्धोर्ध्वकल्पः ॥ १ ॥

१. हव्य-धारक अग्नि हव्य द्रव्य को मिलाकर आकाश में उपस्थित
करते हैं तथा स्थावर-जंगम वस्तुओं और रात्रि को अपने तेज-द्वारा
प्रकाशित करते हैं । सारे देवों में अग्नि प्रकाशमान और स्थावर, जंगम
आदि में व्याप्त हैं ।

द्वितीयाष्टकमाह—

आदित्तेविश्वेऋतुजुषन्तशुष्काद्यदेवजीवोजनिष्ठाः । (३)

भजन्तविश्वेदेवत्वन्मामक्तंतसपन्तोअमृतमेवैः (४) ॥ २ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । ऋतुम् । जुषन्त । शुष्कात् । यत् ।

देव । जीवः । जनिष्ठाः । (३) भजन्त । विश्वे । देवत्वम् । नाम ।

ऋतम् । सपन्तः । अमृतम् । एवैः (४) ॥ २ ॥

हेदेवद्योतमानाग्ने जीवो जीवन्मन्त्रलब्धं शुष्कात् नीरसादरगिरूपात्काष्ठाधद्यदाजनिष्ठाः प्रादु-
र्भवसिमधनेनोत्पद्यसे आदिव अनन्तरमेव विश्वे सर्वे यजमानाः ते तुभ्यं कर्तुं कर्म जुषन्तसे वन्ते अनु-
विष्टानि यथानुष्ठाय च विश्वे ते सर्वे नामनामकं कृतं अवितथं देवत्वं देवतात्वं भजन्त भजन्ते ग्रामुव-
न्ति किं कुर्वन्तः अमृतं अमरणां त्वां एवैः त्वांगन्तुभिः स्तोत्रैः सपन्तः समवयन्तः ग्रामुवन्त इत्यर्थः ॥
जुषन्ते त्वादीनि त्रीण्याख्यायानि छन्दसि लुक्लृटि इति वर्तमाना र्थानि । एवैः यन्ति स्तोत्रव्या-
भिमुख्येन गच्छन्तीति एवानि स्तोत्राणि इण्शीङ्मां वन् ॥ २ ॥

२. अग्निवेव ! तुम्हारे सुखे काष्ठ से धूलकर प्रकट होने पर सारे यजमान तुम्हारे कर्म का अनुष्ठान करते हैं। तुम अमर हो। स्तोत्र-द्वारा तुम्हारी सेवा करके वे सब प्रकृत वेदत्व प्राप्त करते हैं।

ऋतस्य प्रेषाः ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः । (५)

यस्तुभ्यं दाशा शोधो वानि शिक्षात्तस्मै चिकित्वा न्नर्यिदं यस्व (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वः । आयुः । विश्वे ।

अपांसि । चक्रुः । (५) यः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् ।

तस्मै । चिकित्वा । न्नर्यिम् । दयस्व (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्य ऋतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः प्रेषाः अकर्षेण्यभाणाः स्तुतयः क्रियन्ते धीतिः धीयते सो-
मः पीयते स्मिन्निति वीतिर्यागः सोपि ऋतस्य देवयजनं देशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते अतः सोमिर्विश्वायुः
विश्वं सर्वं भायुरभ्यस्य सत्तथाविधो भवति अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमानाः अपांसि दशपूर्णमासा-
दीनि कर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति हे अग्ने तुभ्यं यो दाशा चरुपुरोडाशादीनि हवींषि ददाति यो वापि योन्यो-
यजमानः ऐशिक्षात्त्वदीयं कर्म कर्तुं शको भूयासमिति इच्छति उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकि-
त्वात् तत्कृतमनुष्ठानं जानन्नं र्यिदं यस्व घनं देहि ॥ दाशात् दाम्पदाने छेत्वा द्वागमः । शिक्षात्
शकृशकौ इच्छार्थे सन् सनिमीमाधुरभलभशकेति अकारस्पृशसादेशः अश्लोपोऽभ्यासस्येति अ-
भ्यासलोपः स्कोः संयोगाद्योरिविसकारलोपः पूर्ववत् छेत्वा द्वागमः । चिकित्वात् कितज्ञाने वि-
दः कस्तुः । यस्व दयदानगतिरक्षणार्हिसादानेषु ॥ ३ ॥

३. अग्नि के यज्ञस्थल में आने पर उसकी स्तुति और यज्ञ किये जाते हैं। अग्नि विश्वायु है। सब यजमान अग्नि का यज्ञ करते हैं। अग्निवेव ! जो तुम्हें हव्य देता है अथवा जो तुम्हारा कर्म करने को सीखता है, तुम उसके किये अनुष्ठान को जानकर उसे घन दो।

होता निषत्तो मनोरपं त्ये स चिन्वासां पत्नीरयीणाम् । (७)

हृच्छन्तरेतो मिथस्तनुषसजानतस्वैर्दक्षैस्मूराः (८) ॥ ४ ॥

होता । निःसंतः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसात् । पतिः ।
रयीणाम् । (७) इच्छन्तः । रेतः । मिथः । तनूषु । सम् । जानतु ।
स्वैः । दक्षैः । अमूराः (८) ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमनोरपत्येयजमानस्वरूपायामजायां होवादेवानामाह्वातासन् निषत्तोनिषण्णाम्हा-
नव्योद्दिप्रजाइतिहिब्राह्मणम् । सचिन्नुसएवत्वंआसांमजानांरयीणांगवादीनांधनानामभिपतिःस्वा-
मी अवस्ताःमजास्तनूषुआत्मीयेषुशरीरेषुमिथःसं सृष्टमेकीभूतंपुत्ररूपेणपरिणतरेतोपीर्यमिच्छन्त
ऐच्छन्त्वदनुग्रहेणपुत्रमलभन्तेतियावत् लब्धपुत्राभ्यताःप्रजाःअमूराःअमूढाःसत्यःस्वैःस्वकीयैःदक्षैः
समर्थैःपुत्रैःसहसंजानत सम्यगवगच्छन्ति चिरकालंजीवन्तीत्यर्थः यद्वा दक्षशब्दःप्राणवाची
प्राणोवैदक्षोपानःकतुरिति श्रुतेः । स्वैःदक्षैःस्वकीयैःप्राणैःअमूराःसहृत्वास्त्वयैवसर्वजानन्ति ॥ इच्छ-
न्त व्यत्ययेनात्मनेपदम् । जानत छान्दसोलङ् शस्यादादेशे भाष्यस्तयोरातइत्याकारलोपः । अ-
मूराः मूराअमूरेत्यत्रयास्कएवंव्याचक्ष्म्यौ—मूढावयंस्मोअमूढस्त्वमसीति । अतोभाष्यमूराब्देनामूढ-
त्वमुच्यते वर्णव्यापत्वावकारस्पर्शः यद्वा मुर्जामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्तत्पदादिलक्षणोभावे
क्लिप् राडोपइविच्छोपः रोमत्वर्थीयःनमूराअमूराः अथवा अगमत्यादिषु अस्मादौणादिन क-
रणस्यस्यः ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि ! तুম मनु के पुत्रों में देवों के आह्वानकारी रूप से
अवस्थान करते हो । तुम्हीं उनके धन के अधिपति हो । उन्होंने पुत्र
उत्पन्न करने के लिए अपने शरीर में शक्ति की इच्छा की थी अर्थात्
तुम्हारे अनुग्रह से उन्होंने पुत्र-प्राप्ति की थी । वे मोह का त्याग
करके पुत्रों के साथ-त्रिकाल तक जीवित रहें ।

पितुर्नपुत्राःकर्तुंजुषन्तश्रोषन्त्येअस्यशासंतुरासः । (९)

विरायऔर्णोदुरःपुरुक्षुःपिपेशनाकंस्तृभिर्दमूनाः (१०) ॥ ५ ॥ १२ ॥

पितुः । न । पुत्राः । कर्तुम् । जुषन्तु । श्रोषन् । ये । अस्य ।

शासन् । तुरासः । (९) वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुक्षुः । पिपेश ।

नाकम् । स्तृभिः । दमूनाः (१०) ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्याग्नेः शासं शासनंतुरासस्वरमाणाः सन्तोयेयजमानाः श्रोषन्शृण्वन्तिसेसर्वेतेनानुशिष्टं
कर्तुंकर्मजुषन्तसेवन्ते तत्रदृष्टान्तः—पितुर्नपुत्राः यथापुत्राः पुरुबहुलंवायकाः पुत्राजोनरकाद्वार-
काकास्वनयाः पितुराज्ञां कुर्वन्ति तद्वत् पुत्रः पुरुवायवे निपरणाद्वा पुनरकं वत्स्रायव इति वेति यास्कः ।

पुरुषः शुश्रूषन्नाम बह्वचः सोमिः पश्यां यजमानानां दुरोद्वाराणि यज्ञस्य द्वारभूतानि राशोधनानि व्यौ-
र्णोत् विवृणोति प्रकाशयति ददातीति यावत् अपि च दमूनाः दमेयस्य गृहे मनोयस्य सोमिः नास्मिन् च-
कंदुः समस्तीति नाको ध्रुलोकः स्तुभिरिति नक्षत्रनाम स्तुभिर्नक्षत्रैः पिपेश अवयवी चकार नक्षत्रै-
र्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोत्रं श्रुश्रवणे छेदघडागमः सिद्धहृल्लंटेटीतिसिप् बहुलं छन्दसीति विवि-
रणस्पलुक् इत्यलोपश्रुतीकारलोपः संयोगान्त्वस्पलोपः । पिपेश पिश अवयवे ॥ ५ ॥

५. जिस प्रकार पुत्र पिता की आज्ञा का पालन करता है, उसी प्रकार यजमान लोग तुरत अग्नि की आज्ञा सुनते और अग्नि-द्वारा आविष्ट कार्य करते हैं। अनन्त-धनशाली अग्नि यजमानों के यज्ञ के द्वार-रूप घन को प्रदान करते हैं। यज्ञ-रत्न गृह में अग्नि आसक्त हैं; और, उन्होंने ही आकाश को नक्षत्र-पुस्त किया था।

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चं अभ्यमनतः पञ्चर्चं पञ्चमसूक्तं पराशरस्यार्चं आग्नेयं शुक्र इत्यनुक्तान् विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रमथमाष्टकमाह—

शुक्रः शुश्रूक्षौ उषोनजारः प्रप्रासमीची दिवोनज्योतिः । (१)

परिप्रजातः कृत्वा बभूय भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् (२) ॥ १ ॥

शुक्रः । शुश्रूक्षान् । उषः । न । जारः । प्रप्रा । समीची इति समृद्धिची ।
दिवः । न । ज्योतिः । परि । (१) प्रजातः । कृत्वा । बभूय । भुवः ।
देवानाम् । पिता । पुत्रः । सन् (२) ॥ १ ॥

शुक्रः शुश्रवणो यमग्निः उषोनजारः उषसोजरमितासूर्य इव शुश्रूक्षान् शोचयित्वा सूर्यस्य प्र-
काशयित्वा भवति यथा समीचीसंगवेद्यावापृथिव्यौ दिवोनज्योतिः द्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव
पथा स्वतेजसा पूरयित्वा हे अग्ने अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः समकृत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेन
उक्तप्रकारेण सर्वजगत्परिबभूय परितो व्याप्नोषि दीव्यन्ती विदेवाः कत्विजः तेषां पुत्रः सन् पुत्राञ्जो-
गरकाचार्यकः सन् पिता भुवः पालयित्वा भवति यद्वा देवानां मिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो-
भूत्वा पिता हविर्भिः पालयित्वा भवति ॥ शुश्रूक्षान् शुचदीप्तौ छिः कृष्टः व्यत्ययेन कुत्वम् । पथा
पुपालनपूरणयोरित्यस्मादादृगमहनजन इति किप्रत्ययः सुपांस्तु लुगि विसोर्द्धादेशः । समीची सम्पूर्वा-
दञ्चतेः कत्विगित्पादिना किन् समः समीतिसम्पादेशः अञ्चतेभ्येति वक्तव्यमिति लीप् अच इत्य-
कारलोपेचाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण लीप उदात्तत्वम् बाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्

यदितु सप्त ईचीदितिपदविभागः कियते तर्हि उदईदिविविधीयमानमीत्वंसमञ्जतरस्यापिद्रष्ट-
व्यम् । नभूय नभूयावत्यन्धेतिनिपातनादिद्विभावः ॥ १ ॥

१. शुक्लवर्ण अग्नि उषा-प्रेमी सूर्य की तरह सर्व-पदार्थ-प्रकाशक
हैं । अग्नि, प्रकाशक सूर्य की ज्योति की तरह, अपने तेज से धी और
पृथिवी को एक साथ परिपूर्ण करते हैं । हे अग्निदेव ! तुम प्रकट होकर
अपने कर्म-द्वारा सारे जगत् को परिव्याप्त करो । तुम देवों के पुत्र
होकर भी उनके पिता हो; क्योंकि पुत्र की तरह देवों के दूत हो और
पिता की तरह देवों को हृष्य देते हो ।

वेधाअदृप्तोअग्निर्विजानन्धूर्नगोनांस्वाद्यापितूनाम् । (३)

जनेनशेवआहूर्यःसन्मध्येनिषत्तोरण्वोदुरोणे (४) ॥ २ ॥

वेधाः । अदृप्तः । अग्निः । विजानन् । ऊर्ध्वः । न । गोनाम् । स्वाद्यां ।

पितूनाम् । (३) जने । न । शेवः । आहूर्यः । सन् । मध्ये । निषत्तः ।

रण्वः । दुरोणे (४) ॥ २ ॥

वेधाः वेधाविनामैतत् वेधावी यद्वा विधाता सर्वस्यकर्ताअदृष्टः दर्परहितः विजानन्कर्तव्या-
कर्तव्यविभागंजानन्नग्निः गोनांगवामूर्धनं गोसम्बन्धिपयसआश्रयभूतस्थानमिव पितूनामचानां
स्वाद्यस्वाद्यवितारस्यिता यथागोस्तृधः पयःप्रदानेनसर्वाण्यन्नानिस्वादनिकरोतिवत्त्वमिरपिसम्य-
कपाकेनसर्वाण्यन्नानिस्वादनिकरोतीत्यर्थः अपिच एवम्भूतोभिः जनेनशेवः जनपदेभ्योकेमुत्सकरः
पुरुषइवमध्येयशेषमध्येआहूर्यः आह्वातव्यः सन् दुरोणेयज्ञगृहेजिषत्तोनिषण्णोरण्वोरमयितास्तु-
त्योवाभवति ॥ गोनां गोःपादान्तेइविअपादान्तेपितुद् । स्वाद्य स्वादन्नास्वादने अन्तर्भावितपय-
स्यावअन्येष्वपिदृश्यन्तइविमनिनसुपांस्तुलुगिविसोर्लुक् । पितूनां नामन्यतरस्यामिविनामउदाच-
त्वम् । आहूर्यः आहूपूर्वावहृत्यतेरचोयदिवियत् बहुलंछन्दसीविसम्भसारणम् ह्यइतिदीर्घः
रेफोपजनश्छान्दसः यवोनायइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. वेधावी, निरहङ्कार और कर्माकर्म-ज्ञाता अग्नि, गौ के स्तन
की तरह, सारा अन्न स्वादिष्ट करते हैं । संसार में हितवी पुरुष
की तरह अग्नि यज्ञ में आहूत होकर और यज्ञस्थल में आकर प्रीति-
प्रदान करते हैं ।

पुत्रोनजातोरण्वोदुरोणेवाजीनप्रीतोविशोवितारीत् । (५)

विशोपदत्तेनृभिःसनीळाअग्निर्देवत्वाविश्वान्यथाः (६) ॥ ३ ॥

पुत्रः । न । जातः । रण्वः । दुरोणे । वाजी । न । प्रीतः । विशः ।

वि । तारीत् । (५) विशः । यत् । अहं । नृभिः । सनीळाः । अग्निः ।

देवत्वा । विश्वानि । अथाः (६) ॥ ३ ॥

पुत्रो न पुत्रश्च जातः प्रादुर्भूतोऽग्निः दुरोणेऽग्रेणो रमयिता भवति वाजीनः अश्वद्वयं प्रीतो हर्ष-
युक्तः सन् विशः संभामेव वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजाः वितारी च विशेषेण तरति अतिक्रामति अपि च
भूमिः क्षत्विग्दस्य गैर्मनुष्यैः सहितो हं सनीलाः समाननिवासस्थानाः विशोदैवीः प्रजायद्यदाब्दे
आहूयामि तदानीमयमग्निर्विन्धानि सर्वाणि देवत्वादेवत्वानि अस्याः अनुतेमामोति स्वयमेव त-
त्तदेव तारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरमाज्ञास्यते—त्वमग्नेवरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि म-
त्समिद्धवत्यादि ॥ अस्याः अशूच्यावौ छिद्ध्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ बहुलं छन्दसीति विकर-
णस्य लुक् ॥ ३ ॥

३. घर में पुत्र की तरह उत्पन्न होकर अग्नि आतन्त्र प्रदान
करते हैं तथा अश्व की तरह हर्षान्वित होकर युद्ध में शत्रुओं
को अतिक्रम करते हैं। जब मैं मनुष्यों के साथ मैं समान-निवासी
देवों को बुलाता हूँ, तब तुम अग्नि! सब देवों का देवत्व प्राप्त
कर लें हो।

न किं ऋता व्रता मि नन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं च कर्ष्यं । (७)

तत्तु ते दंसो यदहन्त्सम नैर्नृभि र्यद्युक्तो विवे रपांसि (८) ॥ ४ ॥

न किंः । ते । एता । व्रता । मि नन्ति । नृभ्यः । यत् । एभ्यः ।

श्रुष्टिम् । च कर्ष्यं (७) । तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । सम नैः ।

नृभिः । यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि (८) ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते त्वसम्बन्धीनि एतावता एतानि परिदृश्यमानानि ददर्शपूर्णमासादीनि कर्मा न किं-
मि नन्ति राक्षसादयो बाधकानि हिंसन्ति यद्यस्मात्स्वंप्रभ्यः कर्म सुवर्तमानेभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नृभ्यो-
यजमानेभ्यः श्रुष्टिं शुआशुअभ्रुते व्यामोतीति श्रुष्टिः यज्ञफलरूपं सुखं तच्च कथं कृतवानसि सति हि
तव व्रतानां बाधके एतन्नोपपद्यते अतो वगम्यते तव व्रतानां हिंसकान सन्तीति हे अग्ने ते त्वदीयं तज्जु दंसः
यदेव कर्म यद्यदि राक्षसादि रहन्ति नाशयति तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण सदृशैर्नृभिर्नैर्नृभिर्मरु-
द्भिर्युक्तत्वं रपांसि बाधकानि राक्षसादीनि यद्यस्मात्स्वविषेः गमयसि पलायनं प्रापयसि तत्तस्माच्च
व्रतानि न हिंसन्तीति योग्यम् ॥ मि नन्ति भीष्मिहासायां क्रयादिकः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ।
विवेः छन्दसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने लङ् वीगत्यादिषु सिपि अदादित्वाच्छपो लुकि षोऽ बहुलं छ-
न्दसीति षः प्लुः ॥ ४ ॥

४. राक्षसादि तुम्हारे यत्त आदि को ध्वंस नहीं करते; क्योंकि
तुम उन व्रतादि में वर्तमान यजमानों को यज्ञ-फलरूप सुख प्रदान करते
हो। यदि राक्षसादि तुम्हारे यत्त का नाश करें, तो अपने साथी नेता
सरतों के साथ तुम उन बाधकगणों को भगा बेते हो।

पञ्चमीष्टमहाह—

उषोनजारोविभाषोत्तःसंज्ञातरूपभिकेनदस्मै । (१)

त्मनावहन्तोदुरोव्यूष्वन्वन्तविश्वेस्वर्दृशीके (१०) ॥ ५ ॥ १३ ॥

उषः । न । जारः । विभाषा । उत्तः । संज्ञातरूपः । चिकेतत् ।

अस्मै । (१) त्मना । वहन्तः । दुरः । वि । व्यूष्वन् । न्वन्त । विश्वे ।

स्वः । दृशीके (१०) ॥ ५ ॥ १३ ॥

उषोनजारोत्तसोअरयिताआदित्यइव विभावाविशिष्टप्रकाशयुक्तः उषोनिवासयितासंज्ञा-
तरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतान्तरवदप्रत्यक्षोनभवतीत्यर्थः । एवम्भूतोऽग्निरस्मै यजमाना-
यचिकेतत् । जानातु अभिमतफलदं ददातित्यर्थः । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः । अस्मै इदं सूक्तं रूपं स्तोत्रं वि-
केतवजानातु । तथा अस्म्यस्मयः । त्मना आत्मनैव स्वयमेव वहन्तो हविर्वहन् कुर्वन्तो दुरो यशसृष्टद्वारा-
णि व्यूष्वन् । विशेषेण गच्छन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तदनन्तरं दृशीके दर्शनीये स्वः । अग्निसि विश्वे सर्वेति-
श्रयो न वन्त गच्छन्ति नवदिग्विकर्मा देवान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ उत्तः । दसनिवासे स्थापितश्चीत्या-
दिनारक् यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । चिकेतत् । कितज्ञाने औहोत्यादिकः । छेत्त्यङागमः । बहुलं छन्द-
सीति वक्तव्यमिति वचनाच्चाग्न्यस्तस्याचिपितीति लघूपघगुणप्रतिषेधाभावः । अग्न्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वम् । व्यूष्वन् । इतिरिति विधिनिगम्यार्थाः । इदित्वाच्चुम् छान्दसोऽलुङ् व्यत्ययेन रेफस्य
सम्प्रसारणम् । यद्वा ऋणुमतौ तनोत्यादिः ॥ ५ ॥

५. उषा-प्रेमी सूर्य की तरह अग्नि ज्योतिः-सम्पन्न और निवास-
हेतु हैं । अग्नि का रूप संसार जानता है । अग्नि उपासक को जानें ।
अग्नि की किरण स्वयं हृष्य वहन करके यज्ञ-गृह के द्वार पर फैलती
हैं; तदनन्तर दर्शनीय आकाश में जाती है ।

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेषोदशोऽवर्गः ॥ १३ ॥

वनेमेति द्वैपदमेकादशार्धं अभ्ययनतः षड्वचं षष्ठं सूक्तम् ऋष्याद्याः पूर्ववत् अनुकान्तं च—
वनेमेकादशेषि । विनियोगोऽलौकिकः ।

वषपथमाष्टमहाह—

वनेमपूर्वीर्योमनीषाअग्निःसुशोकोविश्वान्यश्याः । (१)

आदैन्यानिब्रताचिकित्वानामानुषस्यजनस्यजन्म (२) ॥ १ ॥

धनेर्म । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुश्लोकः । विश्वानि ।
अश्याः । (१) आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य ।
जनस्य । जन्म (२) ॥ १ ॥

पूर्वीः प्रभूताः इषोऽनानिवनेमसंभजेमहि अग्निस्तादृशान्निददावित्यर्थः मनीषामनीषया बु-
ध्याज्यो गन्तव्यः प्राप्तव्यः यद्वा मनीषया अर्यः स्वामी सुश्लोकः शोभनदीप्तिः एवम्भूतोऽग्निः विश्वा-
निसर्वाणिकर्माणि अश्याः अभुते व्यामोति किं कुर्वन् दैव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकि-
त्वात् आसमन्तात् जानन् तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्म जन्मत्तरूपं कर्म चिकित्वात् आ-
ग्निमुख्येन ज्ञाननद्यावापृथिव्योः सम्बन्धीनानि कर्माणि तानिसर्वाणि अवगच्छन् अवगत्य व्या-
मोवीत्यर्थः ॥ वनेम वनवणसम्भक्तौ शपिमात्रे व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च अदुपदेशाल्लसार्वधातुका-
नुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । पूर्वीः पुरुषाब्दाद्भोवोगुणवचनादिति जीष् इङि चेति दीर्घः । मनी-
षा ईषा अक्षादित्याद्य प्रकृतिभावः । सुश्लोकः शुचदीप्तौ भावे षञ् चञोः कुषिण्यदोरिति कुत्वम् ।
शोभनः शोको यस्य आद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्याः देवत्वाविश्वान्यस्या-
इविवत् । चिकित्वात् कितज्ञाने लिटिः कृष्टः ॥ १ ॥

१. जो शोभन दीप्ति से युक्त अग्नि ज्ञान के द्वारा प्रापणीय हैं,
जो सारे देवों के कर्म और मनुष्यों के जन्मरूप कर्म के विषय समझ-
कर सारे कार्यों में व्याप्त हैं, वैसे गग्नि से हम प्रभूत अग्नि मँगते हैं ।

द्वितीयाष्टकमाह—

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्यातां गर्भश्च रथाम् । (३)
अद्वौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशान् विश्वो अमृतः स्वाधीः (४) ॥ २ ॥
गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्याताम् ।
गर्भः । चरथाम् । (३) अद्वौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् ।
न । विश्वः । अमृतः । सुश्लोऽधीः (४) ॥ २ ॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदन्तर्वर्ती अपाज्जपात्संज्ञः यश्च वनानां अरण्यानां गर्भः दावाग्निरूपे अव-
स्थयेव सते यश्च स्यातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भो न्वरवस्थाता चरथां चरणवशां जहमानां
गर्भो जाठररूपेण देहमध्ये वतिष्ठते एवम्भूतायास्मा अग्रे दुरोणे दुस्तयं गृहे अद्वौ चित् वर्तते पि अन्तर्-
ध्ये हविः प्रयच्छन्तीति शेषः सोमं अमृतः अमरणवर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनव्या-
नोदात्म्याकं प्रवत्विति शेषः तद्वद्वान्तः—विश्वः निवेशयित्वा सुखेनावस्थापयित्वा राजा विशान् य-

जानांयथारक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तोभवतितद्वत् ॥ स्थावां तिष्ठतेःकिपि छान्दसस्तुक् यद्वा
औणादिकस्तुप्रत्ययः आभिअन्त्यलोपश्छान्दसः । चरथां शीहृशपिक्कगमीविविधीयमानोयप्र-
त्ययोबहुलवचनाच्चरेरपिद्रष्टव्यः आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामोनुहभावेसवर्णदीर्घः । विश्वः
विश्वप्रवेशने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थादशूमुषीत्यादिनाकन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. जो अग्नि जल, धन, स्थावर और जंगम के बीच अवस्थान करते
हैं, उन्हें यज्ञ-गृह और पर्वत के ऊपर लोग हवि प्रदान करते हैं । जैसे
प्रजावत्सल राजा प्रजा के हित का कार्य करते हैं; वैसे ही अमर अग्नि
हमारे हितकर कार्य का सम्पादन करें ।

सहिस्रपावाँ अग्नीरयीणां दाशद्यो अस्मा अरंभूक्तैः । (५)

एता चिकित्वो भूमानि पाहि देवानां जन्म मर्ताश्च विद्वान् (६) ॥ ३ ॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः । अस्मै ।

अरंम् । सुहूक्तैः । (५) एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाहि ।

देवानाम् । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् (६) ॥ ३ ॥

सशग्निःक्षपावान् क्षपेति रात्रिनाम रात्रिमान् आग्नेयीवैरात्रिरिविश्रुदेः । रात्रेरग्निसम्बन्धो-
पि अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेति हूयमानत्वात् । यद्वा राक्षसादीनां क्षपणेन नाशनेन युक्तः
एवम्भूतोऽग्निः स्तोत्रेयजमानाय रयीणां धनानि दाशत् दाशति प्रयच्छति यो यजमानः अस्मा अग्नेये
सूक्तैः सुहूक्तैः यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैः अरं अलं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मादित्यर्थः हे चिकित्वः चि-
कित्वां धेवनावानिति यास्कः । हे चेत्नावन सर्वज्ञ अग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्म जन्मानि मर्ता-
न्मनुष्यांश्च विद्वान् जानन् एता एतानि भूम भूमिपुत्रक्षितानि भूतजावानि निपाहि निवरां पालय य-
वस्तद्देवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासि अतएव मुन्यस इत्यर्थः ॥ रयीणां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमि-
तिकर्मणः सम्पदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । दाशत् दाशदाने छेदच्छाद्यगमः । अरं बालमूलेत्यादि-
मालत्वविकल्पः । सूक्तैः सुप्रमानावक इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चिकित्वः मनुष्यसोरितिनकार-
स्वरुत्वम् । भूम सुषांस्तुतिविभूमिशब्दादुत्तरस्याद्वितीयायाहादेशः पदकालेह्रस्वश्छान्दसः ॥ ३ ॥

३. मंत्र-द्वारा जो यजमान अग्नि की प्रयेष्ट स्तुति करता है, उसे
रात्रि में प्रवीप्त अग्नि धन देते हैं । हे सर्वज्ञाता अग्नि । तुम देवों और
मनुष्यों के जन्म जानते हो; इसलिए समस्त जीवों का
पालन करो ।

वर्धान्यपूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्चरथं मृतम्रधीतम् । (७)

अराधिहोता स्वर्गनिर्धतः रुणवन्विश्वान्यपींसित्या (८) ॥ ४ ॥

वर्धन् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विह्रूपाः । स्थातुः । च । रथम् ।
 ऋतः प्रवीतम् । (७) अराधि । होता । स्वः । निहसन्तः । कृण्वन् ।
 विश्वानि । अपांसि । सत्या (८) ॥ ४ ॥

पूर्वीर्ब्रह्मः उपसः क्षपो निशाश्वविरूपाः शुक्लकृष्णतयाविविधरूपाः सत्यः यमग्निवर्धान्त्वर्धय-
 न्ति तथा स्थातुः स्थावरं वृक्षादिकं रथं रथभाजं जङ्गमं मनुष्यादिकं च ऋतप्रवीतं ऋतेनोदकेन सत्येन य-
 ज्ञेन वापकर्षेण वेष्टितं यमग्निवर्धयन्ति सोमिः स्वः सुष्टु अरणीये देवमजने निषतो निषण्णः उपविष्टः
 सन् होवादेवानामाह्वाता अराधि संसिद्धो भूत् यद्वा कस्मिंश्चिरराधि आराधित इत्यर्थः किं कु-
 र्वन् विश्वानि सर्वाणि सत्यास्तस्य यजमानेषु भवानि यद्वा सत्यफलानि अपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥
 वर्षान् बृधेयन्त्वादलेष्टा हागमः छन्दस्युभययेशिष आर्षघातुकत्वात् णिलोपः इत्यलोप इदी-
 कारलोपे संयोगान्तलोपः । ऋतप्रवीतं व्येञ्चं वरणे अस्मात्कर्मणि निष्ठा वचिस्वपीत्यादिना स-
 म्यसारणं छद्ब्रह्मणे गविकारकपूर्वस्य ग्रहणात् तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अराधि
 राक्षसाधसंसिद्धौ कर्तरि लुङि व्यत्ययेन चेष्विष् ॥ ४ ॥

४. विभिन्न-स्वरूप होकर भी उषा और रात्रि अग्नि को वर्द्धन
 करती हैं । स्थावर और जंगम पदार्थ यज्ञ-वेष्टित अग्नि को वर्द्धन
 करते हैं । घेवों के आह्वानकारी यहो अग्नि देव-पूजन-स्थान में बँठकर
 और सारे यज्ञ कर्मों को सत्य-फल-सम्पन्न करके पूजित होते हैं ।

गोषु प्रशस्तिर्वनेषु धिषे भरन्त विश्वे बलिस्वर्णः । (९)
 वित्वानरः पुरुत्रासपर्यन्पितुर्नजिमेर्विवेदो भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

गोषु । प्रशस्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे ।
 बलिम् । स्वः । नः । (९) वि । त्वा । नरः । पुरुत्रा । सपर्यन् ।
 पितुः । न । जिमेः । वि । वेदः । भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु सम्पन्नजनीयेषु गोषु अस्मदीयेषु प्रशस्तिं प्रशंसां धिषे दधिषे
 स्थापयसि अस्माकं प्रशस्ताः गवादिपशवो भवन्त्वित्यर्थः विश्वे सर्वजनाः नोस्मान् स्वः सुष्टु अ-
 रणोयं बलिं उपायनरूपं धनं भरन्त आहरन्तु हे अग्ने त्वात्वां नरो मनुष्याः पुरुत्रा बहुषु देवयजनदेशे-
 नुवितापर्मन् विविधं पूजयन्ति पूजयित्वा च वेदो धनं विभरन् त्वन्तो विश्वेण हरन्ति शृङ्खलीत्यर्थः त-
 न्न ह्यन्तः—जिमेर्जीर्णाद्ब्रह्मात्पितुर्नपितुर्वि यथा पुत्राः ब्रह्मात्पितुः सकाशात् जनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिषे
 छान्दसो वर्तमाने लिट् द्विवचनप्रकरणे छन्दसि धेतिवक्यमिविद्विर्वचनाभावः । भरन्त ह्यहरणे के-

बलोपिसोपसर्गाधोदृष्टव्यः छान्दसोऽहं इत्यहोमं इति भवत्वम् । पुरुषा देवमनुष्यपुरुषपुरुषमत्येत्या-
दिनासप्तम्यर्थेऽत्रापत्ययः । जिवेऽब्रूवमोहानौ अशुस्तुजाशुभ्यः किञ्च कृतश्चातो रिति त्वय उणा-
दयोऽन्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिभिः किर्योगिर्योरित्येवमादिषु दीर्घान्भवतीत्युक्तत्वात् इति-
चेति दीर्घस्याभावः रेफेवकारयोर्विपर्ययः उक्ते च—वर्णागमो वर्णवपर्ययश्चेति निच्चादाद्युदात्तत्वम् ।
वेद इति घननाम विद्यते लभ्यत इति वेदः विदुलाभे कर्मण्यमुन् ॥ ५ ॥

५. अग्नि ! हमारे काम में आने योग्य गौओं को उत्कृष्ट करो ।
सारा संसार हमारे लिए ग्रहण योग्य उपासना-रूप घन से आवे ।
अनेक देव-स्थानों में मनुष्यलोग तुम्हारी विविध प्रकार की पूजा करते
तथा बड़े पिता के समीप से पुत्र की तरह तुम्हारे पास से घन
प्राप्त करते हैं ।

क्षिपदास्वयुकुसंख्याभुयान्न्यातिरिष्यतेसावथैवपठितव्येत्युक्तम् उत्तरातादशीक्षिपदा ।

तामेतां षष्ठीश्रवमाह—

साधुर्न गृध्रस्तेव शूरो यातव भीमस्त्वेषः समत्सु (१५) ॥ ६ ॥ १४ ॥

साधुः । न । गृध्रः । अस्ताइइव । शूरः । याताइइव । भीमः ।
त्वेषः । समत्सु (१५) ॥ ६ ॥ १४ ॥

अपमग्निः साधुर्न साधक इव गृध्रः गृहीता यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदग्निर-
पि सर्वस्वीकरोतीत्यर्थः । तथा अपमग्निः अस्तेव शूरो यथा शूरां क्षेप्राधानुष्कः शत्रून् मेरयति तद्वदग्निर-
पि दहन् सर्वपाणिजातमेरयति तथा यातव भीमः याता यातयिता हिंसकः भीमः सर्वेषां भयं करो भवति
तद्वदग्निरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति अतएवं विधोभिः समत्सु सङ्ग्रामेषु त्वेषो दीपः सन्
अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृध्रः गृध्रु अभिकांक्षामां त्रसि गृधिषृषि क्षिपेः कुः । शूरः शृग-
तौ अन्तर्भावितव्यार्थादस्मात् शुचिचिभीनां दीर्घश्चेति कन् ॥ ६ ॥

६. साधक की तरह अग्नि घन अधिकृत करते हैं । अग्नि घनु-
र्कर की तरह शूर, शत्रु की तरह भयंकर और युद्ध-क्षेत्र में प्रज्वलित हैं ।

उपप्रेतिदशर्चसममंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—उपप्रदशेति । ऋषिभ्यान्पस्मादिति परिभाषया ऋ-
क्षिपुत्रः पराशरऋषिः अनादेशपरिभाषया विष्णुः परमाग्नेयैर्ऋषिद्विपेरिभाषितत्वादिभिर्देवता या-
तरनुवाकस्याग्नेयेऋतौ वैदुमेछन्दसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि अर्थैतस्या इति खण्डेतथैव सूचितम्—
उपप्रजिन्वन्ति त्रीणि कात उपेतिरिति सूक्ते इति । आग्निव न शस्ते पिपातरनुवाका विदेशादिदमादीनि
त्रीणि सूक्तानि तथैव सूच्यते—एवमाग्नेयं गायत्रमुपसन्तनुयात्या तरनुवाकं न्यायेनेति ।

वषमथमावृत्तमाह—

उपप्रजिन्वन्नुशतीरुशन्तं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।
स्वसारः श्यावीमरुषीमजुप्रश्चित्रमुच्छन्तीमुषसं न गावः ॥१॥

उषं । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तं । पतिम् । न । नित्यम् ।
जनयः । सनीळाः । स्वसारः । श्यावीम् । अरुषीम् । अजुप्रश्चित्रम् ।
उच्छन्तीम् । उषसम् । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यन्तामथमाणाः सनीळाः नीलोनिवासस्थानं समाननिवासस्थानाः एकपाण्यवस्थानात् स्वसारः स्वसारस्त्यङ्गुलिनाम् एवं प्रुताङ्गुल्यः उशन्तं कामयमानमग्निं जनयोजाधानित्यं असाधारणं पतिं प्रदरिपितवपमजिन्वन् उपभागत्यहविः प्रदानादिकर्मणा ग्रीणयन्ति ग्रीणयित्वा च चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निं अजिन्वन्नेनाजुमन् असेवन् ववदृष्टान्तः—स्वार्थी श्याववर्णं रात्रि-सम्बन्धात् कुष्णावत उच्छन्तीं सूर्यकिरणसम्बन्धात् सप्तमोवर्णयन्तीं अतएव अरुषीं आरोचमानां यद्वा शुभ्रत्वं पयुक्तां उषसं उषोदेवतां मावोदभ्यस्येयथासेवन्ते तद्वत् यथारभ्य उषसानित्यसम्बन्धाः एवं सर्वेषु यज्ञेषु अग्निपरिचरणेन अहुत्तयोनित्यसम्बन्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् गिविपीणनार्थः इदित्वाजुम् डेट्यहागमः । उशतीः वासन्दीति पूर्वसवर्णो दीर्घत्वम् शतुरनुमतिनद्या उदात्तत्वम् । स्वसारः असुक्षेपणे इत्यस्मात् मुजिअसेर्कञ्चित्किञ्च नवद्वस्वसादिभ्य इति ङीष्प्रतिषेधः नि-त्वादाद्युदात्तत्वम् । श्यावी शुभ्रौ इप्सीद्भिन्नामिविवाहुलकाद्वन् शाक्नवादित्वान्ङीन् । अरुषीं अरुषमिति रूपनाम ऋग्यौ ऋह्निभ्यामुषन् छन्दसीयनिपाविति मत्वर्थीयैकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजुमन् जुषीग्रीतिसेवनयोः तौदादिकः उहिज्यत्ययेन परस्मैपदम् रुहित्यनुवृ-त्तौ बह्वलंछन्वसीत्यन्तादेशस्य रुडागमः ॥ १ ॥

१. जैसे स्त्री स्वामी को प्रसन्न करती है, वैसे ही एक-स्थान-वर्तिनी और आकांक्षिणी भगिनी-रूपिणी अंगुलियां अभिलाषी अग्नि को हव्य प्रदान-द्वारा प्रसन्न करती हैं। पहले उषा कुण्डवर्णा और पीछे शुभ्रवर्णा होती है, उन उषा की जैसे किरणें सेवा करती हैं, वैसे ही सारी अंगुलियां अग्नि की सेवा करती हैं।
द्वितीयावृत्तमाह—

धीक्षुचिद्वृद्धापितरो न उक्थैरद्रि रुजन्नाद्विरसोरवेण ।
चक्रुर्विषो बृहत्तो गानुमस्मे अहः स्वर्षिविदुः केतुमुसाः ॥२॥

वीळु । चित् । दृष्ट्वा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिम् । रुजन् ।
 अद्विरसः । रवेण । चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुम् । अस्मे इति ।
 अहरिति । स्वः । विविदुः । केतुम् । उन्नाः ॥ २ ॥

नोस्माकंपितरोद्विरसः एतत्तंज्ञानवयः उक्थैःशस्त्रैः अग्निस्तुत्वा वीळुचिदृष्ट्वा वीळुवि-
 बलनाम बलवन्तदृष्ट्वापिअदिमचारंपणिनामानमसुरं रवेणस्तुतिशब्दमात्रेणैवरुजन्अभजन्
 वैस्तुतोमिस्तमसुरंहववानित्यर्थः किञ्च बृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्पगानुंमार्गंअस्मेअस्माकंचक्रुः
 छतवन्तः आवरकस्यासुरस्य अग्निनाहतत्वात्तमार्गंरुत्वाचस्वः द्रष्टुअरणीयं असुरराहित्येनसुखे-
 नपार्थ्यअहःदिवसंविदुरजानन्लब्धवन्तोवा तथा केतुंअह्नांकेतयितारं तापयितारमादित्यंउन्नाः
 पणिनापहतागाभविदुरित्यनुषङ्गः ॥ वीळुमुपांमुलुगिति विभक्तेर्लुक् । दृष्ट्वा दृढःस्थूलवस्तयोरिति
 निपातितः मुपांमुलुगितिहादेशः । रुजन् रुजोभक्ते तौदादिकः बहुलंछन्दस्यमाहयोगेपीत्यङ्भा-
 वः । विविदुः विदुज्ञाने विदुल्लभेइतिवा छिट्ठितिरूपम् ॥ २ ॥

२. हमारे अङ्गिरा नाम के पितरों ने संत्र-द्वारा अग्नि की स्तुति
 करके बली और वृद्धाङ्ग पणि असुर को स्तुति-शब्द-द्वारा ही नष्ट
 किया था तथा हमारे लिए महान् द्युलोक का मार्ग दिया था । अनन्तर
 उन्होंने सुखकर दिवस, आदित्य और पणि-द्वारा अपहृत गौओं को
 दृतीयाशुचमाह—

दधन् धनयन् अस्य धीतिमादिवर्यो दिधिष्वोर्ध्वं विभृत्राः ।
 अर्तुष्यन्ती रपसो यन्त्यच्छदिवा अन्मप्रयसा वर्धयन्तीः ॥ ३ ॥

दधन् । कृतम् । धनयन् । अस्य । धीतिम् । आत् । इत् ।
 अर्यः । दिधिष्वः । विभृत्राः । अर्तुष्यन्तीः । अपसः । यन्ति ।
 अच्छ । देवान् । जन्म । प्रयसा । वर्धयन्तीः ॥ ३ ॥

ऋग्विषयजनदेशंप्राप्तमग्निंअद्विरसोमहर्षयःदधन् गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् पारयित्वा
 चास्माग्नेर्धीर्तिकर्मअग्निहोवादिलक्षणंधनयन्धनमकुर्वन् यथापुरुषाःधनंसंपादयन्तितद्वदग्निदै-
 बत्यंकर्मान्वयिष्ठनित्यर्थः आदित्यअद्विरसामनुष्ठानानन्तरमेव अर्यःअर्याःधनस्यस्वामिन्यःदि-
 धिष्वःतेनधनेनअग्नीनांधारणंकुर्वत्यःकृताग्न्याधाना इत्यर्थः विभृत्राःआहितानग्नीनग्निहोवादि-
 कर्मणिविहरन्त्यः अर्तुष्यन्तीःविषयान्तरवृष्णारहिताः अतएवापसःअपसाकर्मणामुक्ताः ए-
 वंभूतायजमानलक्षणाःअजाःप्रयसाहविर्लक्षणेनानेनदेवान्दन्वादीन्जन्मजातान्नुष्यांश्चवर्धय-

घोभूत् यद्वा रहसजिन्योजेताभिप्रविताभूत् तथाचैतिरीयकम्—देवाभ्युत्तराः संयत्ता आसन् ते देवा-
बिभ्यतोर्मिमांशिनः तस्मादाहुरग्निः सर्वादेवता इति । तेभिमेव परस्मैकृत्वाभ्युत्तरा अभ्यप्रवन्ति । दे-
वरेयिजोऽप्यामनन्ति—ते देवाः प्रतिनुप्याग्निं पुरस्तात्पावः सवने पर्यौ हंस्तेभिर्नैव पुरस्तात्पावः सवनेभ्युर-
रक्षास्यपान्नेति । आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानन्तरं ईं एनमग्निं भृगवाणो भृगुर्कषिः स इवाचरन्त्यजमानो-
दृत्य दूतस्य कर्म आविषाय शास्त्रमया दयापयामास तत्र दृष्टान्तः—स चासन्नस्तथाभवन्नन्योराजास्त-
हीयसे अभिप्रविशे प्रवलापराक्षेन यथारात्रोत्सपुरुषः दूतकर्मप्रापयति तद्वत् ॥ यथोद मये विलोहने
लुकि रूपन्तस्तेष्वेति वृद्धिप्रतिषेधः । जेन्मः जनीमादुर्भावे अस्मादौणादिक एन्यमत्ययः टिलोपश्चेति
ग्रहणात्करनिधः । यद्वा जिज्येदित्यस्मादकृत्यत्युद्योबहुलमिति बहुलवचनात्कर्तव्यं चोयदिविद्यत्
तस्य नुदायमथ यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् । दूत्यं दूतस्य कर्म दूत्यं दूतस्य भागकर्मणी इति यत् तित्स्व-
रितमिति स्वरितत्वम् यतो नावइत्याद्युदात्तत्वं तु अनित्यमिति वीरवीर्यौ चेत्यज्ञापितम् । भृगवाणः
भृगुरिवाचरन् सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्लिप्तकव्य इति क्लिप् तदन्ताल्लटोभ्यत्ययेन शानच् अनुपदेशाल्ल-
टार्धधातुकानुदात्तत्वे मत्पयान्तधातोरेन्दोदात्तत्वे मासे दृवादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । विषाय
वीमत्यादिषु अस्मादन्तर्भावितव्यार्थावलिङ्ग ॥ ४ ॥

४. मातरिश्वा या ध्यान-वायु के विलोडित करने पर सुभ्रवर्ण
होकर अग्नि समस्त यज्ञ-गृह में प्रकट होते हैं । उस समय जिस तरह
मित्र राजा प्रबल राजा के पास अपने आबसी को ब्रूत-कर्म में नियुक्त
करता है, उसी तरह भृगु ऋषि की तरह यज्ञ-सम्पादक यज्ञमान
अग्नि को ब्रूत-कर्म में नियोजित करता है ।

महेयत्पित्रर्हैरसं दिवेकरवत्सरत्पृशान्यधिकित्वान् ।

सृजदस्ताधृषतादिद्युमस्मैस्वायां देवो दुहितरित्विषिधात् ॥ ५ ॥ १५ ॥

महे । यत् । पित्रे । ईम् । रसम् । दिवे । कः । अव । त्सरत् ।

पृशान्यः । चिकित्वान् । सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युम् ।

अस्मै । स्वायाम् । देवः । दुहितरि । त्विषिम् । धात् ॥ ५ ॥ १५ ॥

महे महोपनिषेष्टादिभिरेदिवेद्योतमानाय देवगणाय ईं इमं रसं पृथिव्याः सारभूतं इविः यद्यद्या-
वमानः कः करोति तदानीं पृशान्यः स्पर्शनकुशलोराक्षसादिधिकित्वान् हवीं विवहन्तं हे अग्ने त्वां
आमन् अवत्सरत्पृशान्यं यथापलायते अस्ता इषुक्षेपणशीलोभिः धृषता धर्षकेण धनुषा अस्मै पलाय-
माना वराक्षसादये दिद्युदीप्यमानं बाणं सृजत् विसृजति देवो दीप्यमानः उषः काष्ठमातोभिः स्वायां
स्वकीयाणां दुहितरि दुहितृवत्तमनन्तरभाविन्या उषसि त्विषिस्वकीयादीर्हि वादस्थापयति उषः का-

हेहिस्सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति तैः स्वकीयं प्रकाशयेकीकरोति तथा च तैस्त्रिरीयकम्—उद्यन्तवा-
दादि त्वमग्निनुसमारोहति तस्माद्भूषणमोर्दिवाददृशति । अत उषसि दीर्घिनिदधातीत्युच्यते ॥
कः करोतेर्लुङि मन्वेधसेत्यादिना च्छेत् । सरव सरच्छग्नौ छेत् च हागमः इत्येकीकारलोपः । पृ-
शन्त्यः स्पृशत्संस्पर्शने कृपृवृजीविविधीयमानः क्युप्रत्ययबहुलवचनादस्मादपि भवति स्पृशन्
स्पर्शः तपसा पुरितियद् सलोपश्छान्दसः तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । दिद्युं दिद्युदिति वज्रनाम
अन्यलोपश्छान्दसः । धाव छान्दसो वर्तमाने लुङ् ॥ ५ ॥

५. जिस समय यजमान मृत्युन् और पालक देवता को हव्य-रूप
रस देता है, उस समय, अग्निदेव । स्वर्ग-कुशल राक्षस आदि तुम्हें
हविर्वाहक जानकर भाग जाते हैं । बाणप्रक्षेपक अग्नि भागते हुए
राक्षसों के प्रति अपने रिपु-संहारी धनुष से बीप्तिशाली बाण फेंकते हैं
तथा प्रकाशशाली अग्नि अपनी पुत्री उषा में अपना तेज स्थापित
करते हैं ।

स्वआयस्तुर्म्यं दमआविभाति नमो वादाशा दुशानो अनुद्युन् ।

वर्धो अग्ने वयो अस्पृह्वर्हा यासं द्राया सरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥

स्वे । आ । यः । तुर्म्यम् । दमे । आ । विभाति । नमः । वा ।

दाशात् । उशतः । अनु । द्युन् । वर्धो इति । अग्ने । वयः । अस्पृ ।

द्विर्बर्हाः । यासत् । द्राया । सरथम् । यम् । जुनासि ॥ ६ ॥

हे अग्ने तुर्म्यं त्वांस्वेदये स्वकीये यज्ञगृहे योजमानः एक आकारो मर्यादायां यथाशास्त्रं आ-
विभाति आसमन्वाद्य समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति अनुद्युन् अनुदिवसं उशतः कामयमानाय
तुर्म्यं नमो वादाशात् इविर्लक्षणमन्वादाद्यात् अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विर्बर्हाः द्वयोर्बध्यमोत्त-
मस्थानयोः बृंहितो वर्धितस्त्वं वयोर्बर्धो वर्धयैव सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि युजे
धेरयसि स पुरुषः शयाघनेन यासदसंगच्छते ॥ तुर्म्यं कियाम्रहर्णकर्तव्यमितिकर्मणः सम्प्रदा-
नत्वा च पुर्था । दाशात् दाम्भदाने छेत् च हागमः । उशतः शतुरनुम इति विभक्तेश्चात्तत्त्वम् चतु-
र्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति षष्ठी । अनुद्युन् द्युरित्यहर्नाम लक्षणे जनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवच-
नीयमुक्ते इति द्वितीया । वर्धो वर्ध उ वृधेर्बन्ता छोटिलन्दस्पृभयधेति शप आर्धधातु क्त्वात् घोरनिटी-
विजिजोपः शपः पित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यवे उ आस है कदेशे उ अ इ वि प्र शृ सत्वम् । यासत्
यामापणे सिबहुलं छेटी विसिप् छेटी हाटा वित्पहागमः । जुनासि जु इ वि गत्यर्थः सौमो धातुः शपि
प्राये व्यत्ययेन आ ॥ ६ ॥

६. अग्नि ! अपने, यज्ञ-गृह में, मर्यादा के साथ, जो यजमान
तुम्हें चारों तरफ प्रज्वलित करता है; और, अनुदित अभिलाष करके
तुम्हें यज्ञ प्रदान करता है, हे द्विर्बर्हा या वो मध्यम-उत्तम स्थानों में-

वर्द्धित अग्नि । तुम उनका अन्न वर्द्धित करते हो । जो युद्धार्थी पुरुष को,
रथ के साथ, युद्ध में प्रेरण करता है, उसे अन्न प्राप्त हो ।

अग्निं विश्वा अग्निपृक्षः सचन्ते समुद्रं न सवतः ससयह्वीः ।

न जा मिभिर्विचिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमर्ति चिकित्वान् ॥ ७ ॥

अग्निम् । विश्वाः । अग्निः । पृक्षः । सचन्ते । समुद्रम् । न । सवतः ।

ससयह्वीः । न । जा मिभिः । वि । चिकिते । वयः । नः ।

विदाः । देवेषु । प्रमर्तिम् । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृक्षः चक्रपुरोडाशादीनि सर्वाण्यभानि अग्निं अंगनादिगुणयुक्तं एनं अग्निवचने जा-
भिमुत्पन्नेन समवयन्ति प्राप्नुवन्ति तद्वद्वान्तः—सवतः समुद्रं यथा सवतो नद्यः समुद्रमग्निगच्छ-
न्ति तद्वत् कीदृशो नद्यः सद्यः सद्यः संख्याकाः इमं भेगं गच्छत्यस्यावृत्तिस्तद्दिनद्यः प्राधान्येन भूयन्ते
यह्वीः महत्त्वमैतत् महत्त्वः जाभिभिः अमन्त्येकस्मिन्पात्रे सहुजुजत इति जामयो ज्ञातव्यः तैर्नो-
स्मदीयं वयो नं न विचिकिते न ज्ञापते ते ज्योदातुमस्माकं अन्नं प्रभूतं नास्तीति ज्ञातव्यः अतो हे अग्ने त्वे-
वेषु दीव्यन्तीति देवाः धनपतयः तेषु प्रमर्तिमकर्षणमननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन् विदाः अस्म-
न्यलम्भाय यद्वा प्रमर्तिमकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः वेदयज्ञापय पृक्षः अभिनामैतत् पृची संपर्के इत्यस्मा-
दौणादिकः कर्मणि किप् धातोः पुमागमश्च यद्वा असुनि सुपांसुलुगिति जसोलुक् । सवतः सुग-
तो सवणं सवः तत्कुर्वन्ति सर्वमातिपदिकेभ्यः क्लिष्टकन्त्य इति किप् एतदन्त्याद्धातोः किप्चेति किप्
इत्यस्य पिपीति तुक् क्लिबन्त्याद्धातोः सति शिष्टत्वाद्वा कुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यह्वीः पिप्पल्यादि-
भ्यश्चेति गौरादिपुषठितत्वात् तस्य चारुतिगणत्वाद्वा पिङ्गीप् वा छन्दसीति पूर्वसवणं दीर्घत्वम् । चि-
किते छान्दसो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः विदुलाभे अन्तर्भावितपण्यथ छिट्चाद्वागमः पुदादित्वा-
च्चा आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चुमन्भावः विकरणस्वरः शिष्यते यद्वा विदेज्ञानार्थस्य
छेति व्यत्ययेन शः ॥ ७ ॥

७. जिस प्रकार विशाल सात नदियाँ समुद्राभिमुख आवृत्त होती
हैं, उसी प्रकार हम्य का अन्न अग्नि को प्राप्त होता है । हमारी ज्ञातिवाले
हमारे अन्न का भाग नहीं पाते अर्थात् हमारे पास प्रचुर धन नहीं
है; इसलिये हे अग्नि । तुम प्रकृष्ट अन्न जानकर देवों को सूचित करो ।

आयद्विषे नृपाति ते ज आनद् शुचिरे तो निर्विक्रं द्यौरभीकैः ।

अग्निः शर्वमनवद्यं युवानं स्वाध्वं जनयत्सूदयच्च ॥ ८ ॥

आ । यत् । इषे । नृपतिम् । तेजः । आनद् । शुचिं । रेतः ।
निःसिक्तम् । बौः । अभीके । अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् ।
युवानम् । सुःआर्ध्यम् । जनयत् । सुदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्नेर्यत्तेजो नृपतिं नृणां पालकं यजमानं आनद् जाठररूपेण आसमन्वाद्यामोषि
किमर्थं इषेनाथ कीदृशं शुचिं शुद्धं द्यौर्दीर्घं तेन तेजसा परिपक्वं अन्नरसरूपरितो दीर्यं अभीके अ-
भ्यक्ते अभिगते अभिप्राप्ते गर्भस्थाने निषिक्तं नितरां सिक्तं अग्निः वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुरुषरूपेण ज-
नयत् जनयत् शर्धं बलवन्तं अनवद्यं अवधारितं युवानं तरुणं जरा रहितमित्यर्थः स्वाध्वं शो-
भनकर्माणं शोभनप्रशंसा उत्पन्नं पुत्रं सुदयच्च यागादिकर्मसु मेरयतु च यद्वा रेत इत्युदकनाम निषि-
क्तं मेघेन वृष्टमुदकं इषेनायसस्यादिनिष्पत्तये अग्नेर्यत्तेजः आनद् अश्रुभ्यामोत्पद्येतेनोदकेन भीमाग्नेः संयो-
गे सति हि सस्यान्पुत्रवन्ते कीदृशं तेजः नृपतिं नृणां रक्षकं शुचिदीर्घं वा हवते जसा युक्तो दीर्घो मिः अ-
भीके आसन्नकाल एव शर्धाय गुणविशिष्टपुत्रं जनयतु च मेरयतु यज्ञादौ ॥ इषे सावेकाच इति विभक्तेरु-
दात्तत्वम् । नृपतिं परादिश्चन्द्रसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनद् अश्रुभ्यामौ उद्भिन्न्यत्यये-
न परस्मैपदभौ आदागमः ब्रह्मादिपत्तेरुत्त्वम् । निषिक्तं पित्रिस्तरणे कर्मणि निष्ठा मतिरनन्त-
रइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् उपसर्गात्सुनोवीति पत्वम् । अभीके अभिपूर्वाद्भवतेऽन्वाद्यपि पूर्वो-
दरादित्वाद्रूपसिद्धिः यद्वा इण्गतावित्यस्मादौणादिकः कक्यत्ययः उभयथापि दासीभारादित्वा-
त्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वाध्वं एरनेकाच इति यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् ।
जनयत् जनेर्ण्यन्वाद्धेऽद्यदागमः । सुदयत् पूदक्षरणे पूर्ववत्सेट्यदागमः ॥ ८ ॥

८. अग्नि का विशुद्ध और वीप्तिमान् तेज अन्न-प्राप्ति के लिए
मनुष्य-पालक पर यजमान को व्याप्त हो । उसी तेज-द्वारा अग्नि गर्भ-
निषिक्त वीर्यं बलवान् प्रशस्य, युवक और शोभनकर्मा पुत्र उत्पन्न
करें तथा यज्ञ आदि कर्म में प्रेरण करें ।

नवमीष्टकमाह—

मनो नयोर्ध्वनः सद्य एत्येकः सन्नासूरो वस्व ईशे ।

राजानां मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियम् अमृतम् रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सन्ना । सूरः ।

वस्वः । ईशे । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुःपाणी ।

गोषु । प्रियम् । अमृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यः सूरः सूर्यः एकः एकाकी असहायः सन् अन्धनो दिव्यान् मार्गान् स्तद्यपि आशुगच्छति अ-
सहायत्वं च भ्रूयते—सूर्य एकाकी चरतीत्याह असौ वा आदित्य एकाकी चरतीति । शीघ्रममनं च स्म-
र्यते—योजनानां सहस्रे द्वे देशे द्वे च योजने । एकेन निमिषाघ्नेन क्रममाणनमोऽस्तुवइति । शीघ्रगमने दृ-
ष्टान्तः—मनोन यथामनः शीघ्रं गच्छति तद्वत् स च शूरः वस्त्वो धनस्य सत्रासहैव युगपदेव ईशो ईष्टि यो हि
शीघ्रं गच्छति स बहुषु देशेष्ववस्थितानि धनानि मामोति यथा राजाना राजमानौ सुपाणी शोभनवा-
हू मित्रावरुणामित्रावरुणौ अस्मदीया सुगोपुर्मियं सर्वेषां पीतिकरं अमृतं अमृतवत्स्वादुभूतं पयोरक्ष-
माणारक्षन्तौ वर्तेते हे अग्ने वत्तद्रूपेण त्वमेवैव वर्तस इति भावः ॥ वस्त्वः छिन्नव्यत्ययः जसादिषु छन्द-
सि वाचनमिति धेहि वीतिगुणाभावे यणादेशः । ईशे ईशपेश्वर्ये ओपस्त आत्मनेपदेऽपि विवतोपः ।
मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्मान्नादेशः देवताद्वन्द्वे चेत्पुत्राय पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. मन की तरह प्रीतिगामी जो सूर्य स्वर्गाधिपथ में अकेले जाते
हैं, वे तुरत ही विविध धन प्राप्त करते हैं । शोभन और सुबाहु
मित्र और वरुण हमारी पीछों, के प्रीतिकर और अमृत-सुल्प दूध की
रक्षा करते हुए अवस्थान करें ।

वशमीष्टवमाह—

मानो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्रमर्षिष्ठा अभिविदुष्कविः सन् ।

नमोन रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्ते रधीहि ॥ १० ॥ १६ ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि ।

विदुः । कविः । सन् । नमः । न । रूपम् । जरिमा । मिनाति ।

पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अधि । इति ॥ १० ॥ १६ ॥

हे अग्ने पित्र्याणिविवरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्यासस्त्वितानि मा प्रमर्षिष्ठाः भाविनाशय
अत्र द्रष्टव्यं रूपं सर्गवशात् अर्थान्तरे वृत्तिः यत्स्वर्गकविः कान्तदर्शी सन् अभिआग्निमुत्थेन विदुः
सर्वविद्वान् नमोन रूपं यथान्तरि स्वरूपवन्तः सूर्यरश्मयः आच्छादयन्ति तद्वदाच्छादयति जरिमा
जरामिनाति मां सक्तद्रष्टारं हि नस्ति अभिशस्ते ईसाहेवोस्तस्याजरायाः पुरा अधीहि मां मुखात्
सायमानमामोति यथा कुरु अमृतत्वं ययच्छेति यावत् ॥ सख्या सख्युर्भावः सख्यं सख्युर्यद्विषयः ।
पित्र्याणि पितृभ्य आगतानि पितुर्गच्छेति यत्प्रत्ययः रीङ्गन्त इति रीडादेशः यस्मेति चेतीकारलोपः
अतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् । मर्षिष्ठाः क्षमति विद्यायां मार्थनायां छान्दसोलुङ् नमाद्व्योमे इत्यङ् भा-
वः । विदुः विद्वान् बहुलमन्यत्रापीत्युत्तिप्रत्ययः अतएव बहुलवचनादुणाभावः छन्दसि वा माधे-

हितयोरिति विसर्जनीयस्यत्वम् । नभः नहेर्विविधस्येत्युक्तम् । अग्निमा जूषदमोहानौ औणादिको-
शावेदमनिचूपत्ययः । मिनावि मीर्द्धिसायां प्वादीनांहस्वइविहस्वत्वम् । अग्निशस्तेः अग्नि-
शस्यतेर्हस्वतेनयेत्यभिशास्तिः करणेकिञ्च तादौचेविगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अभीहि इक्स्वरणे
छोटिअवादिताच्छपोलुक् हिरपित्त्वेनछित्त्वाद्गुणाभावः ॥ १० ॥

१०. हे अग्नि ! हमारी पेतुक मित्रता नष्ट नहीं करना; क्योंकि
सुम भूतवर्षों और वर्त्तमान विषय-ज्ञाता हो । जैसे सूर्य की किरणें
अन्तरिक्ष को ठक लेती हैं, वैसे ही जरा या बुढ़ापा हमारा विनाश
करता है । विनाश-कारण जरा जिस प्रकार न आने पाये, वैसा करो ।

निकाव्येति दशार्चमष्टयसूक्तं वैदुष्यमाग्नेयंपराशरस्यार्चं अनुक्रान्तश्च—निकाव्येति मातरनु-
वाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

निकाव्यविधसः शश्वतस्कृद्दस्ते दधानो नर्या पुरुणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपतीर्यीणांसत्राचक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १॥

नि । काव्या । विधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः ।

नर्या । पुरुणि । अग्निः । भुवत् । रयिपतिः । रयीणाम् । सत्रा ।

चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शश्वतस्य नित्यस्य वेधसो विधातुः प्रलणः सम्बन्धी निकाव्या काव्या निमग्नरूपाणि स्तो-
त्राणि अयमग्निर्निकः नियमेन स्वात्माग्निमुखं करोति किं कुर्वन् नर्या नृभ्यो हितानि नृपसाधुनि वा पु-
रुणि बहु निधनानि हस्ते दधानो हस्ते धारयन् ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवन्तीति भावः स्तो-
त्राभ्यो धनेषु दत्तेष्वपि अग्नेर्धनं न क्षीयत इत्याह—अग्निरिति अयमग्निः रयीणां रयिपतिर्भुवत् धना-
नां मध्ये मा निधनानि उत्कृष्टानि तेषां स्वामी प्रवति किं कुर्वन् विश्वा विश्वानि सर्वाणि अमृतानि हिर-
ण्यनामैतत् अमृतं वै हिरण्यमिति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोत्राभ्यः सत्रासहैव चक्राणः कुर्वन् युग-
पत्ययच्छन्तित्यर्थः ॥ कः करोते आन्दसोलुक् मन्त्रेषु सेति चेत् लुक् हल्ङ्याभ्य इति कारलोपः ।
नर्या नरशब्दाद्विहितार्थे गवादित्येणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः यद्वा सत्रसाधुरिति यत् । चक्राणः करो-
तेर्लटः शानच् बहुलं च्छन्तीति विकरणस्य श्रुतः नन्वेवं सति अग्न्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रामोवि
एवं वर्हिच्छिदः कानजस्तु तस्यार्चधातुकत्वेन अग्न्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वरएव शिष्यते ॥ १ ॥

१. ज्ञाता और नित्य अग्नि की स्तुति आरम्भ करो अथवा
नित्य सहा के मंत्र अग्नि ग्रहण करते हैं । अग्नि मनुष्यों के हितसाधक
धन हाथ में धारण करते हैं । अग्नि स्तुति-कर्त्ताओं को अमृत या हिरण्य
प्रदान करते हैं । अग्नि ही सर्वोच्च धन के अधिपति हैं ।

द्वितीयाष्टचमाह—

अस्मेवत्संपरिषन्तं न विन्दन्निच्छन्तो विश्वे अमृताः अमूराः ।
अमयुवः पदव्यो धियं धास्तस्थुः पदे परमे चार्वमेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सम् । परि । सन्तम् । न । विन्दन् । इच्छन्तः । विश्वे ।
अमृताः । अमूराः । अमयुवः । पदव्यः । धियं धाः । तस्थुः ।
पदे । परमे । चारु । अग्नेः ॥ २ ॥ -

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्यन्तं मियं गृह्य वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् तद्वदग्निरप्यस्माकं पुत्रः
पश्चादुत्पन्नत्वात् तथा चात्रायते—अग्नैव सन्वहव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोककृत्वा तवेद इति । परिषन्तं परिषः
सर्वं प्रवर्तमानं देवेष्वप्यो निर्गत्य अन्वत्थवेण्वादिपुनितीनं सन्वमित्यर्थः एवं विधमग्निमिच्छन्तो विश्वे
अमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवाः अमूराः अमूढाः मरुदभ्यनविन्दन् तमग्निना लभन्त अलभमानाश्च
ते अमयुवः इत्यबाह्नस्याभावेन इविषामभावात् तज्जन्त्येन अमेण क्लेशेन पकीभूताः तस्याग्नेरन्वेष्ट-
नाय पदव्यः पादैर्गच्छन्तः धियन्धाः धियां अग्नेः शयनासनस्थानादि लक्षणाणां कर्मणां धारयितारः
एवं विधाः सन्तः चारु चारुणिशोभने अग्नेः परमे लक्षणे अन्ते पदे यत्र अग्निर्नितीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः
तस्मिन् पदे तस्थुः स्थितवन्तः बहुविधेन प्रयासेन अग्निं ददृशुरित्यर्थः ॥ परिषन्तं उपसर्गपादुर्ग्या-
वस्तिर्यञ्चर इति पत्वम् । अमयुवः युधिभणो अमेण यूयंत इति अमयुवः किञ्चिन्मच्छीत्यादिना
विधीयमानौ किन्दीर्घौ अस्मादपि धातोर्भवतः एत्वादित्वादुबह् । पदव्यः वीगत्यादिषु पादेन
वियन्ति गच्छन्तीति पदव्यः किप्चेति किप् । धियन्धाः आतोनुपसर्गक इति कः तत्पुरुषे लुक् विबहुल-
मिविबहुलवननात् द्वितीयाया अप्यलुक् । तस्थुः पादादित्वान्निधावाभावः । चारु मुपांस्तुलुमि-
वित्तवम्यालुक् ॥ २ ॥

२. सारे अमरण-धर्मा देवगण और मोह-रहित मरुद्गण, अनेक
कामना करने पर भी हमारे प्रिय और सर्वव्यापी अग्नि को नहीं पा सके ।
पेदल चलते-चलते थककर और अग्नि के प्रकाश को लक्ष्य कर
अन्त को वे लोग अग्नि के घर में उपस्थित हुए ।

तृतीयाष्टचमाह—

तिस्रो यदग्ने शरवस्त्वामिच्छुर्चिं धृतं न शुचं यः स पर्यान् ।
वामानि चिह्नधरे यज्ञिया न्यसूदयन्त तन्वः सुजाताः ॥ ३ ॥

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । घृतेन ।
शुचयः । सपर्यान् । नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि ।
असृदयन्त । तन्वः । सुज्ञाताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोभयितारो दीप्तावामरुतः हे अग्ने शुचिशुद्धदीप्यमानं वा त्वामिव देवेभ्यो निर्गमं
त्वामेवोद्दिश्य तिस्रः शरदः वीनसं वत्सरान् घृतेनाज्येन यथा दासपर्यान् पूजां कुर्युः तदानीं त्वमाविर-
भूः तदनन्तरं ते मरुतः त्वयानुशुद्धीताः सन्तो यज्ञियानियज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित्
नामान्यपि दधिरे आधारयन् नामानि चैतिरीयके समान्नायन्ते— ईदृक्षान्मादृक्षचैतादृक्षप्रतिदृक्ष-
प्रमितश्च संमितश्च स भरा इत्यादीनि । एतैश्चाभिचयने मारुताः सप्तकपालाह्वयन्ते नामानि
भारयित्वा च सुज्ञाताः पूर्वैरूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः सन्तः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि अ-
सृदयन्तस्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः शसि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ पूर्वसवर्णदीर्घत्वे पाठे अभिरक्ष-
प्रतिरेफादेशः विशब्दः फिबित्यन्वोदात्तः विसादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनान्वोदात्तत्वे उदात्त-
यणोऽल्पपूर्वादितिशसजडात्तत्त्वम् । शरदः श्रृङ्गिण्यां शीर्यन्ते स्यामो वधय इति शरत्संज्ञात्सरः
शुद्धमसोदित्यदिप्रत्ययः उग्रयज्ञ काष्ठाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । सपर्यान् सपरपूजा-
यां कण्ठादिः छेद्याद्वागमः इतश्च लोप इत्सीकारलोपः । यज्ञियानि यज्ञार्तिभ्यां घस्त्वजौ इत्यर्थे
घमत्ययः ॥ ३ ॥

३. हे दीप्तिमान् अग्नि ! दीप्तिमान् मरुतों ने सीत वर्ष तक
तुम्हारी घृत से पूजा की थी। अनन्तर उन्हें यज्ञ में प्रयोग योग्य
नाम और उत्कृष्ट अमर-शरीर प्राप्त हुआ ।

चतुर्थीष्टवमाह—

आरोदसी बृहती वेविदानाः प्ररुद्रियाजिभिर्यज्ञियासः ।
विदन्मर्तानेमर्धिताचिकित्वानग्निपदे परमेतस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रिया ।
जिभिरि । यज्ञियासः । विदत् । मर्तः । नेमर्धिता । चिकित्वान् ।
अग्निम् । पदे । परमे । तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

बृहतीमहत्पौरोदसीद्यावापृथिव्यौ आवेविदानाः अत्यर्घ्यज्ञापयन्तः कुत्राग्निर्वत्तवद्विपर-
स्परंवदन्तोद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमाना इत्यर्थः यद्वा महत्पौद्यावापृथिव्योर्मध्ये आवेविदानाः
अग्निमुपलभ्यमानाः एवंभूतायज्ञियासोयज्ञाहोदेवाः रुद्रियारुद्रोभिर्देवानामसुरैः सह युद्धसमये
सर्वदेवाः स्थापितं घनं अपहत्य गतवन्तमग्निदेवा आगत्य अग्निसकाशादुत्तेन तज्जनमगृह्णन् तदानीं सो-
मिः अरोदीत् तस्माद्ब्रह्म इत्याख्यायते तथा च तैत्तिरीयकम्—तदग्निर्यकामयत् तेनापाकामत् तदे-
वा विजित्वा वरुत्तमाना अन्वायन् तदस्मि सहसादित्सन्तः पौरोदीद्यदरोदीत्तद्ब्रह्मस्य रुद्रत्वमिति ।
तस्य रुद्रस्याहोणिस्तोत्राणि प्रजह्निरे प्रजह्निरेच कुरित्यर्थः नेमधिता नेमशब्दोर्ध्वघनः तथा च वा-
स्कः—त्वोनेम इत्यर्थः स्वेति । सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यते इति नेमधित इन्द्रः सर्वदेवापकोर्धः
इन्द्र एकपवापरोर्ध्वविद्यावत् तथा च तैत्तिरीयकम्—यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रसितस्मादिन्द्रो देवतानां-
भूयिष्ठमाक्रम इति । तेनेन्द्रेण सहिद्योमर्धो मरुद्वृणः परमेष्ठस्ये अन्ये पदे स्थाने अश्वत्थादौ वस्थिवां-
सं स्थितवन्तं यमग्निरिचिकित्वा ज्ञानम् विदत्तमलभत् ॥ देविदानाः विदेशानां पांशां प्राधांश्चायक-
न्ताल्लटः शानम् बहुलं छन्दसीं विशपोलुक् छन्दस्युभयथे विशानच आर्धधातुकत्वादलोपोपमलोपो
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । विदत्तं विदुलाभे लुक्छिदित्वात् चेरकादेशः । नेमधिता दधातेः
कर्मणि निष्ठा मुधितवमुधितनेमधितेति धिभावो निपात्यते तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदमलविस्वरत्वम्
मुपांशुलुगिति तृतीयाया आकारः । वस्थिवांसं तिष्ठदोर्ध्वः कष्टः वस्वेकाजाद्वसः मिति दागमः ॥ ४ ॥

४. यज्ञार्हं वेधो न विशालं क्षुलोकं और पृथिवी में विद्यमान रह-
कर वह या अग्नि के उपयुक्त स्तोत्र किया था । मरुतो न इन्द्र के
साथ उत्तम स्थान में निहित अग्नि को समझकर उसे प्राप्त किया था ।

यर्धभिर्देवैः सज्जानाना इत्येव अथोत्तरां भवितुं षष्ठेऽनुवृत्तम्—संजानाना उपसीदन् अग्निं द्वा-
वशभिर्विष्वत्सव इति ।

वामेतां सूक्तेष्वग्नीष्टवमाह—

संजानाना उपसीदन् अग्निं द्वावर्ध्वान्तो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिकांसं स्तुन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषिरक्षमाणाः ॥ ५ ॥ १७

सम्सजानानाः । उप । सीदन् । अग्निं द्वा । वर्ध्वान्तः । नमस्यम् ।

नमस्यन्निति नमस्यन् । रिरिकांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः ।

सखा । सख्युः । निमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेअग्ने त्वांसआनानाःसम्यक्ज्ञानतोदेवाःउपसीदन्उपसीदन्तिप्रामुषन्ति उपसर्त्तिकृत्वाच
पत्नीवन्तः सपत्नीकाःसन्तः नमस्यन्ममस्कारार्हंअभिज्ञुआभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तंत्वानव-
स्यन्अपूजयन् पूजयित्वाचसख्युर्मित्रस्यतवनिमिषिदर्शनेनिमित्तभूतेसविरक्षमाणाः त्वयापरिर-
क्ष्यमाणाः सखासखायोदेवाः स्वास्त्वन्वः स्वकीयानिशरीराणिरिरिक्कांसःअनशनादित्वपेणदी-
क्षानियमेनरिक्कीकुर्वन्तः शोषयन्तः कण्वतयामानकुर्वन् देवावैयङ्गमसन्वतेतिश्रुतेः ॥ नमस्यन्
नमोदरिवश्वित्रङ्गइतिपूजार्थेक्यच् लङ्निबहुलंछन्दस्पमालुचोगेपीत्यङभात्वः । रिरिक्कांसः रिचिर्-
विरेचने लिटःकस्युः । निमिषि मिषस्पर्धायां अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः सम्प्रदादिलक्षणोभावे
किप् । रक्षमाणास्त्वयापरिरक्ष्यमाणाः कर्मणिलटःशानच् यकिपाशेव्यत्ययेनशप् ॥ ५ ॥

५. हे अग्निदेव । देवता तुम्हें अच्छी तरह जानकर बैठ गये
और अपनी स्त्रियों के साथ सम्मुखस्थ जानुयुक्त अग्नि की पूजा
की । अनन्तर मित्र अग्नि को बेलकर, अग्नि-द्वारा रक्षित, मित्र देवों ने
अग्नि के शरीर का शोषण कर यज्ञ किया ।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

षष्ठीसूचमाह—

त्रिःसप्तद्व्युष्टानित्वेइत्पदाविद्विहितायज्ञियासः ।

तेभीरक्षन्तेअमृतंसजोषाःपशूश्चस्थातृचरयंचपाहि ॥६॥

त्रिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन्
निःहिता । यज्ञियासः । तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सजोषाः ।
पशून् । च । स्थातृन् । चरयम् । च । पाहि ॥ ६ ॥

त्रिःसप्तएकविंशतिसंख्याकानिगुह्यानिरहस्यानिवेदैकसप्तविंशत्यानियत्पदानि पदापदानिपद्य-
तेमम्यतेस्वर्गएभिरितिव्युत्पत्त्यापदशब्देनाप्रयज्ञाज्ज्यन्ते तेचएकविंशतिसंख्याकाः और्षासनहो-
मवैश्वदेवादयःसप्तपाकयज्ञाः अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयःसप्तहविर्यज्ञाः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमा-
दयःसप्तसोमयज्ञाः एवमेकविंशतिसंख्याकानियज्ञलक्षणानिपदानि हेअग्ने त्वेइद्व्युष्ट्येवनिहिता
स्थापितानि तेषांसर्वेषांत्वत्प्रधानत्वाद् नसमिपन्तरेणयागाअनुष्ठापुंशस्यन्ते यज्ञियासोयज्ञार्हाः
अर्धित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्मुक्ताः तथाचोक्तम्—अर्थसमर्थोविद्वानशस्त्रेणाम-

१ ऐ० ब्रा० ६. ४. १. २ पदांपरिसंख्यापूर्व (१८३) पृष्ठे तेनोत्पन्नानिधत्तेनेति
१. २. २. अस्त्रमाभ्यटिप्पण्यां दर्शिता.

युदस्तः कर्मण्यधिकारीति । एवंविधलक्षणोपेतायजमानाः तानिपदान्यविदन् अलभन्त उज्ज्वान
वेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणधर्माणं त्वारक्षन्ते पालयन्ति यजन्तीत्यर्थः । सजोगास्तैर्यजमानैः स-
मानपीति स्त्वं पशून् गवांश्वादिपशून् च स्थातृन् व्रीक्षादिस्थावराणि चरधंपशुभ्यतिरिक्तं अन्यद्य-
त्पाणिजातमस्त्वं तच्च पाहिरक्ष वेपुहिरक्षितेषु त्वदीयायागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा अतस्त्वमेव पु-
ण्यसङ्गत्यर्थः ॥ यत् सृष्टांस्तुलुगिति विभक्तैर्लुक् । गुह्यानि गुह्याणां भवानि भवेच्छन्दसीति यत् यतो-
नावत्स्याद्युदात्तत्वम् । त्वे सृष्टांस्तुलुगितिसप्तम्याः शोभादेशः । अविदन् विदुलाभे लुङि
दित्वाद् ॥ पशून् स्थातृन् उभयत्र उभयथा र्वित्युभयथा प्रावानकारस्य स्त्वाभावः ॥ ६ ॥

६. अग्नि ! तुम्हारे अन्दर निहित एकविंशति निगूढ़ पदों का
यज्ञों को यजमानों ने जाना है और उन्हीं से तुम्हारी पूजा करते हैं ।
तुम भी यजमानों के प्रति उसी प्रकार स्नेह-युक्त होकर उनके पशु
और स्थावर-जंगम की रक्षा करो ।

विद्वाँ अमेव युनानि क्षितीनां न्यनुषक् शुरुधो जीवसे धाः ।

अन्तर्विद्वाँ अर्ध्वनो देवयानान् अतन्द्रो दूतो अजवो हविर्वाद् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुषक् । शुरुधः ।

जीवसे । धाः । अन्तः । विद्वान् । अर्ध्वनः । देवयानान् । अतन्द्रः ।

दूतः । अजवः । हविः । वाद् ॥ ७ ॥

इमे अमेव युनानि ज्ञाननामैव इह तु ज्ञातव्ये वर्तते सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् ज्ञानं स्त्वं क्षितीनां व-
ज्जानलक्षणानां प्रजानां जीवसे जीवितुं शुरुधः शुरुपस्य शोधकस्य रोधमित्रीरिषो ज्ञानि आनुषक्
अनुषकं सवर्तयथा भवदिवधा विधाः विधेहि कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानान् च सप्तपदान् कृत्वा अन-
न्तरं हविर्वाद् तैर्देवेभ्यः प्रतंहविर्बहन् दूतो जवः देवानां दूतः । भवति कीदृशस्त्वं अन्तर्विद्वान् धावा
पृथिव्योर्ध्वमेवान् किं जानन्न अर्ध्वनो मार्गान् कीदृशान् देवयानान् देवाः यैर्मार्गैर्दन्ति गच्छन्ति ता-
जानन्तित्यर्थः । अतन्द्रः पुनः पुनर्हविर्बहनेऽपि अनलसः ॥ वयुनानि अजगद्विषेण योः अजि-
मित्री ह्यथेतिकर्मण्युनप्रत्ययः । अजेर्ध्वमत्र पोरि विधीभावः । क्षितीनां क्षियन्ति निवसन्तीति
क्षितयो वयुभ्याः किञ्च कौचसंज्ञायामिविकर्तरि किञ् अन्तो दात्तावह स्वान्तावक्षित्विद्यन्दावुचर-
स्वनामो नामन्यतरस्यामिति उदात्तत्वम् । शुरुधः शुरुचं रुन्धन्तीति शुरुधः किप्पेति किप् पूर्वप-
स्यान्त्यलोपः प्रोदरादित्वाद् ॥ ७ ॥

७. अग्नि ! सारे जानने योग्य विषयों को जानकर प्रजाओं
के जीवन-धारण के लिए भुषा-निवृत्ति करो । आकाश और पृथिवी
पर जिस मार्ग से देवलोक जाते हैं, वह जानकर और आलस्य-रहित
होकर, दूत-रूप से, हृष्य वहन करो ।

अष्टमीसुचमाह—

स्वाध्वोदिवआससयह्रीरायोदुरोर्वृतज्ञाअजानन् ।

विदन्नव्यंसरमादृह्मूर्वयेनानुकमानुषीभोजतेविद् ॥८॥

सुःआध्वः । दिवः । आ । सस । यह्रीः । रायः । दुरः । वि । ऋतज्ञाः ।

अजानन् । विदत् । गव्यम् । सरमा । दृह्म । ऊर्वम् । येन । नु ।

कम् । मानुषी । भोजते । विद् ॥ ८ ॥

स्वाध्वःशोभनकर्मयुक्ताःयह्रीःयह्न्योमहृत्यःसप्त मङ्गलाद्याःसप्तनद्याःदिवःद्युलोकादवागत्य भूम्यांपवहन्तीतिरोषः हेअग्नेर्हृदिबिधानद्यःत्वयास्थापिताःअग्नौहोमेसतिहितेनद्वयःसूर्योर्वाहिक-
रोवि वस्मिन्नर्थेस्थितिःपूर्वमुदाहृता अतोवृष्टिद्वाराअग्निरेव नदीःकरोतीत्युच्यते तथाऋतज्ञाःऋतय-
ज्ञानान्तोऽस्त्रिसः रायोवचनाभ्रासुरेणापहृतस्पमोरूपस्मधनस्मदुरोद्वाराणिगमनमार्गान्अजान-
न्त्वयाज्ञातवन्तः त्वत्साध्वेनयागेनमीतवन्द्योगवामन्वेषणायसरमानामदेवसुनीदिषितवान्साचसर-
मार्गार्थास्थानमवगत्येन्द्रस्वन्यवेदयत् इन्द्रश्चतानश्चित्रसोगाःप्रापयत्अतएवत्सर्वत्वमेवकृतवान्अ-
श्विनोभ्यःसकाशादगव्यंगविभ्रवंहृदस्यूलंबबुलमित्यर्थः एवंविधंपयोलक्षणंऊर्वअभं सरमादेवसु-
नी विद्वत्भव कमित्येतत्पूरणम् येननुयेनहिगव्येनमानुषीविट्मनोःसम्बन्धिनीप्रजाभोजते इ-
दानींभुक्ते तदव्यमपिपरम्परयाअग्निरेवकरोति ॥ स्वाध्वः सृआहपूर्वाध्वीशब्दादजसिपरनेकाव-
इतिगणादेशः । यह्रीः वाछन्दसीतिपूर्वसर्वर्णदीर्घत्वम् । गव्यं सर्वभगोरजादिप्रत्ययमसन्नेयह्न्य-
व्यइतिभवार्येयत् । ऊर्व उर्वीर्हिसार्धः ऊर्वतिक्षुबंद्दिनस्तीत्पूर्वमन्त्रं पचाद्यच् । भोजते भुज-
पालनाभ्यवहारयोः श्रमिषातेव्यत्ययेनशप् ॥ ८ ॥

८. शोभन-कर्म-सम्पन्ना विशाल सप्त नदियां द्युलोक से निकली
हैं। ये सारी नदियां अग्नि-द्वारा स्थापित हैं। यज्ञज्ञाता अङ्गिरा
सोर्गों ने असुरों-द्वारा चुराये हुए गोयन का गमन-मार्ग तुमसे जाना
या। घुम्तारी कृपा से सरमा ने उनके पास से प्रचुर गोदुग्ध प्राप्त
किया था। उसके द्वारा मनुष्य की रक्षा होती है।

आयेविश्वास्वपत्यानि तस्थुः कृण्वानासो अमृतत्वाय गानुम् ।

महामहद्भिः पृथिवीवितस्थे मातापुत्रैरदिति धार्यसेवे ॥९॥

आ । ये । विश्वा । सुःअपत्यानि । तस्थुः । कृण्वानासः ।

अमृतत्वाय । गानुम् । महा । महद्भिः । पृथिवी । त्रि । तस्थे ।

माता । पुत्रैः । अदितिः । धार्यसे । वे रितिवेः ॥९॥

येआदित्याःअमृतत्वायअमरणत्वसिद्धये गातुंमार्गमुपायंकृण्वानासःकुर्वाणाःसन्तःविश्वा-
विश्वानिसर्वाणिस्वपत्यानिशोभनान्यपतनहेतुभूतानिचतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्वात्रादित्यानामयनादी-
निकर्माणयावस्युः आस्थितवन्तःकृतवन्तइत्यर्थः तथाचतैत्तिरीयकम्—आदित्याअकामयन्त-
सुवर्गलोकमियामेतीवि वएतस्वट्त्रिंशद्वात्रमपस्यन् तमाहरन्ततेनामयन्तेतिचै । महद्भिःअनुष्ठानेन
महानुभावैःतैःपुत्रैःसहितामासाजनयिषीअदितिरदीनापृथिवीभायसेसर्वस्यजगतोधारणायमह्ना-
स्वकीयेनमहत्त्वेनवितस्थेविशेषेणतिष्ठति हेअग्ने यतस्त्ववेःआदित्यैरनुष्ठितेषुयागेषुचरुपुरोडाशा-
दीनिहवींषिअभक्षयः अतएतत्सर्वजातमित्यर्थः ॥ कृण्वानासः कृविर्हिंसाकरणयोश्च व्यस्येना-
त्यनेपदम् चिन्विकृण्वोरचेत्युग्रत्ययः तत्तन्नियोगेनअकारान्तादेशश्च तस्मातोळोपेसविस्थानिच
द्वावात्तृणाभावः शानचश्चित्वादनोदात्तत्वम् आज्ञासेरसृक् । मह्ना महिजेत्यस्यवर्णलोपश्छान्-
सः । भायसे वहिहाधात्र्यम्छन्दसीतिदधातेर्भाविसृन् णिदित्यनुबृचरातोयुक्चिण्कृतोरितिपुक्ता-
वेः वीगविज्याहिमजनकान्यसनत्वादनेषु उल्लिसिपिअदादित्वाच्छपोलुक् बहुलंछन्दस्त्रमाह्वो-
मेपीत्यहभावः । भायसे इत्यस्यवाक्यान्तरमवतादस्यनिघाताभावः ॥ ९ ॥

९. आदित्यगण ने अमरत्व-सिद्धि के लिए उपाय करके पतन-
निरोध के लिए जो सारे कर्म किये थे, अदिति-रूपिणी जननी पृथ्वी
ने सारे जगत् के धारण के लिए उन महानुभाव पुत्रों के साथ १०
विशेष महत्त्व प्राप्त किया था, अग्निदेव । तुमने हव्य भक्षण किया
था, यही सबका कारण है ।

अधि॒श्रियं॑निर्दधु॒भ्रातुं॑मस्मिन्दि॒वोयद॑क्षी॒अमृता॑अ॒कृण्वन् ।

अध॑क्षरन्ति॒सिन्ध॑वो॒नसृ॒ष्टाःप्र॑नीची॒रमे॒अरु॑षीरजानन् ॥ १० ॥ १८ ॥

अधि । श्रियम् । नि । दधुः । चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् ।

अक्षी इति । अमृताः । अकृण्वन् । अध । क्षरन्ति । सिन्धवः ।

न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अरुषीः । अजानन् ॥ १० ॥ १८ ॥

अस्मिन्नाचारुशोभनांश्रियंपरिस्वरणपरिचनदित्वायज्ञसम्पदंअधिनिदधुः यजमानाः
स्थापितवन्तः निधायचययथाअक्षीयज्ञस्यआज्यभागलक्षणेचक्षुषीअकृण्वन्कूर्वन्ति चक्षुषीवाए-
तेयज्ञस्यमदाज्यभागावितिश्रुतेःतदानींदिवःशुलोकादअष्टताःअमरणधर्माणोदेवाःभागसमयोषा-
वइत्यवगम्यभागच्छन्तीतिशेषःअधअथआज्यभागानन्तरंसृष्टाःअग्नेरुत्पन्नाःसिन्धवोन शीघ्रम-
च्छन्त्योनयद्वक् नीचीःनितरांसर्वांसृदिक्षुगच्छन्तीरुषीरारोचमानाः यद्वानिर्मलत्वाःहेअग्ने एवंभू-

सास्त्वदीयान्वाजाः उत्पन्नाः क्षरन्ति सञ्चलन्ति सर्वांसु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः आगता देवा अप्याजानन्-
अस्माकं होमाय ईदृशो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी परत्वाच्चुर्मवा-
धित्वा ईदृशं विवचनेति अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः स चोदात्तः ईत्वे छवे स छद्गत्परिभाषया पुनर्न-
म न भवति सवर्णदीर्घः । नीचीः निपूर्वादञ्चवेः कृत्विगित्यादिना क्तिन् अनिदिता भित्तिनलोपः
अञ्चवेऽथोपसङ्ख्यानमिति ङीप् अचक्ष्पकारलोपे चाभिति दीर्घत्वम् न्यधीचेति गवेः प्रकृतिस्वर-
त्वम् । अरुषीः अरुषमिति रूपनाम कृदनिभ्यामुषजिति अर्त्वेरुषच् छन्दसीव निषाविति यत्वर्थी-
यईकारः ॥ १० ॥

१०. इस अग्नि में यजमानों ने सुन्दर यज्ञ-सम्पत् स्थापित की थी
एवं यज्ञ के वस्तु-स्वरूप धृत दिया था । अनन्तर देवता लोग आये ।
यह देखकर अग्निदेव । तुम्हारी समुज्ज्वल शिखा, वेगवती नदी की
तरह, सारी दिशाओं में फैली और देवों ने भी उसे जाना ।

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

रयिर्नेविदशर्चनवर्मस्रकंपराशरस्यार्धैर्दुभ्रं आग्नेयं अनुकान्तं च—रयिर्नेति प्रावरनुवाका-
न्विनशास्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

वचनप्रथमाष्टकमाह—

रयिर्नयः पितृवित्तोर्वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः ।

स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतैर्वसव्यविधतो वितारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृवित्तः । वयः । धाः । सुप्रणीतिः ।

चिकितुषः । न । शासुः । स्योनशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः ।

होता इव । सव्य । विधतः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सकाशात् छन्धोरयिर्धनमिव योमिर्वयोधाः अन्नस्य दाता यथापैतृकं धनं विसम्भेण
व्यवहियमाणं सत् अन्नप्रदं भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विसम्भेण व्यवहृतः सन्नः अन्नमदो भवतीत्य-
र्थः चिकितुषो विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः न शासनमिव सुप्रणीतिः सुस्तेन गणे तन्व्यः यथा विद्व-
च्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्तं शयनिर्णयाय नीयते तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते यस्य स्योनशीः सुस-
मदे माईपत्याय तनादौ शयानोऽतिथिर्न सुत्तासन उपवेशितो र्षपाद्यादिभिः सत्कृतो विधिरिव प्रीणा-
नो हविर्भिस्त्वर्पणीयः सोमिर्विधतः परिचरतो यजमानस्य सव्यगृहं वितारीत् प्रवर्षयति वदति वा वन्न
इहान्यः—होवेव होता होमकर्ता ऽप्ययुस्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथावर्षयति वदति ॥ पितृ-
वित्तः विदुषाभे कर्मणि निष्ठा यस्य विभाषेतीदृशविशेषः विभाषागमहनविदविशामिदिकसावस्य-

धावोरिदोविकल्पितत्वाद् तत्रापिविशिष्टाहचर्याद् तौदादिकएवविदिर्गुसवइत्युक्तम् विचोभोगम-
त्यययोरिविनिष्ठानत्वाभावोनिपादिवः । वयोधाः कुवाभ्रभारणपोषणयोः आतोमनिभिविचि ।
सुमणीविः प्रणीयतइतिप्रणीतिः कर्मणिक्किन् वादौचेतिगतेऽप्रकृतिस्वरत्वम् पुनःसुशब्देनसमा-
से छद्महणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणाद् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चिकितुषः छिटःकसुः व-
ह्येकवचनेवसोःसम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् शासिवसिवसीनांचेतिषत्वम् । शासुः शासुअनु-
शिष्टौ शूशृक्षिहीत्यादिनाविधोषमानउग्रत्ययोवहुलवचनादस्मादपिग्रहण्यः तत्रनिदित्यनुवृत्ते-
राद्युदात्तत्वम् । स्योनशीः स्योनमितिसुखनाम स्योनेसुखकरेगार्हपत्यादिस्थानेशेवेइतिस्योनशीः
किप्चेतिक्किप् । प्रीणानः प्रीभूतर्पणे कर्मणिशानचिन्त्यत्ययेनभा । विधक्ः विधविधाने विधतिः
परिचरणंकर्मेतिनैरुक्ताः । तुदादित्वाच्छतमत्ययः शतुरनुमहविविप्रकेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. पंतुक धन की तरह अग्नि अन्नदाता हैं; शास्त्रज्ञ व्यक्ति के
शासन की तरह अग्नि नेता हैं; उपविष्ट अतिथि की तरह अग्नि प्रीति-
पात्र हैं; ओर, होता की तरह अग्नि यजमान का घर बर्द्धित
करते हैं ।

द्वितीयाध्वचमाह—

देवोनयःसवितासत्यमन्माक्रत्वानिपातिवृजनानिबिश्वा ।

पुरुप्रशस्तोअमतिर्नसत्यआत्मेवशेवोदिधिषाप्योभूत् ॥२॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा । क्रत्वा । निपाति ।

वृजनानि । बिश्वा । पुरुप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः ।

आत्माइव । शेवः । दिधिषाप्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवोनसविता द्योतमानः सर्वस्यपेरकः सूर्यइवयोभिः सत्यमन्मासत्यज्ञानःयथार्थदर्शीसो-
भिः कृत्वाआत्मीयेनकर्मणाविश्वावृजनानिविप्रकिन्त्यत्ययः सर्वेस्यःसंभामेभ्यः निपातिनिवरा
पाठमति दन्त्यन्तोर्हिस्त्यन्तेस्मिभिविवृजनंसङ्ग्रामः अपिचपुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोभिः
अमतिर्न रूपनामैतद् रूपमिव सत्योवाचरहितः रूप्यतइतिरूपस्वरूपं यथापृथिव्यादेः स्वरूपं
आगमापायिप्रविशेषेषुसत्त्वपिस्वयमैकरूप्येणनित्यंभवति तद्दमिरपिज्जावचेपुसर्वेपुकर्मसुस्व-
यंएकएवव्याप्यवर्तते सोभिः शेवः सुखकरः तत्रदृष्टान्तः—आत्मेव परममेवास्पदतयानिरतिशया-
नन्वस्वरूपआत्मायथा सर्वान्सुखयतिएतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति । एवमे-
वानन्दयातीतिप्रभवर्णाद् । तद्दमिरपिस्पर्मादिफलहेतुवयासुखयति एवंभूतोभिर्दिधिषाप्योभूद्
सर्वैर्यजमानैर्भारणीयोभवति परित्पामेहिवीरहत्यालेकजोदोषोभवति तथाचतैत्तिरीयकम्—वीर-

हावाएनदेवानां योमिमुदासयते इति ॥ सत्यमन्त्रा वमनंमन्त्र मनज्ञाने अन्येभ्योपि हस्यन्त इति यनि-
न सत्यमवितथंमन्त्रस्य बहुवीहिस्वरः । वृजनानि वृजीवर्जने कृपुवृजीत्यादिनाकमुपत्ययः । पु-
रुमरास्तः पृथीयाकर्मणीति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वेयत्तेष्वृद्धादीनां चेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ससाह-
विमण इत्युक्तम् । अमतिः अमगत्यादिषु अमेरतिः । दिधिषाप्यः दधातोर्दिधिषाप्यद्विषाप्य-
पत्ययान्तो निपात्यते ॥ २ ॥

२. प्रकाशमान सूर्य की तरह यथार्थवर्णों अग्नि अपने कार्य-द्वारा
समस्त दुःखों से रक्षा करते हैं । यजमानों के प्रशंसित अग्नि प्रकृति
के स्वरूप की तरह परिवर्तन-रहित हैं । अग्नि आत्मा की तरह सुख-
कर हैं । ऐसे अग्नि यजमानों-द्वारा धारणीय हैं ।

देवो नयः पृथिवीं विश्वधापा उपसेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्यापति जुष्टे वनारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उपसेति ।

हितमित्रः । न । राजा । पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः ।

अनवद्या । पतिजुष्टा इव । नारी ॥ ३ ॥

देवो न योत्तमानः सूर्य इव योमिः विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्मा यथासूर्यो वृष्ट्यादिमदानेन
सर्वजगच्छे एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता सोमिः पृथिवीपृथिव्यां उप-
सेति सर्वेषां पिबः सन्त्यक्षगृहादौ निवसति तत्र दृष्टान्तः—हितमित्रो न राजा हितान्यनुकूलानि मित्राणि
यस्यादादशो राजायथास्तु सेन निवसति तद्वत् यथा सर्वजनमित्रो राजा एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इ-
त्यर्थः । न नाम्निकम्यनद्विष्टे यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्तात्सीदन्त्यः उपविशन्त्यः पुरुषाः शर्मसदो न वीराः
पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते पिता पुत्रानि यामिः स्वस्य परिचारकान् रक्षतीति श्रावः सोयमग्निः
अतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति तत्र दृष्टान्तः—अनवद्या अनिन्दिता पतिजुष्टे वनारी स्वपविनासे-
वितास्वीच्छता योमिदिव सायथापातिवत्येन शुद्धासवी सर्वकर्मयोग्या भवति एवमग्निरपि ॥ विश्व-
धायाः गतिकारकयोरपि पूर्वपदमकृतिस्वरत्वेति वचनात् कारकपूर्वादपि दधातेः अहिहाभाज्य-
च्छन्दसीत्यमुन् णिदित्यनुवृत्तेरातो युक्चिण्ठतो रिति मुक् मरुद्भादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
उपसेति क्षिनिवासगत्योः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लृक् । जनवद्या बहुवीहौ न भृक्ष्णामित्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पतिजुष्टेव पृथीयाकर्मणीति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । नारी ननुरपोर्बुद्धिबो-
धिशार्ङ्गत्वादिपुमात् क्रीडन्वयाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

३. प्रतिमान् सूर्य की तरह अग्नि समस्त संसार को धारण करते
हैं । अनुकूल सुहृद्-से सम्पन्न राजा की तरह अग्नि पृथिवी पर निवास
करते हैं । संसार अग्नि के सामने पितृ-गृह में पुत्र की तरह बँटता
है । अग्नि पति-सेविता और अभिनन्दनीया स्त्री की तरह विशुद्ध हैं ।

चतुर्थीश्रवणाह—

तन्त्वानरोदमआनित्यमिद्धममेसचन्तक्षितिषुध्रुवास्तु ।

अधिधुन्ननिदधुर्भूर्यस्मिन्मवाविश्वायुर्धरुणोरयीणाम् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यम् । इद्धम् । अमे । सचन्त ।

क्षितिषु । ध्रुवास्तु । अधि । धुम् । नि । दधुः । भूरि ।

अस्मिन् । मवा । विश्वः । आयुः । धरुणः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने तन्वापूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वानरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाः ध्रुवास्तुक्षितिषुनिष्कलास्तुचत्त-
नरहितान्मृमिषुनिरुपद्रवेषुप्रायेष्वित्यर्थः । दमेस्वकीयेयज्ञगृहेनित्यमिद्धं अनवरत्नसमिद्धिः प्रज-
डितं कृत्वा आसचन्त आग्निमुत्प्रेनसेवन्ते किञ्च अस्मिन्नग्नौ धुम् । हविर्लक्षणमजं भूरिचरुपुरोडा-
द्यादित्येषे बहुविधं अग्निनिदधुः स्थापितवन्तः । एवंगुणविशिष्टो योऽग्निः स त्वं विश्वायुः उक्तमकारे-
ण सर्वान् जोषूत्तारयीणां धनानां धरुणो धारयितामव अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचन्त
वचसमवाये छान्दसो वर्तमानेऽहं बहुलं छन्दस्य भाङ्गयोगेपीत्यहं भावः । मवा अचो वस्तिह्यविस्-
द्विवादीदीर्घः । धरुणः शरोर्णीलुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि ! संसार उपद्रव-शून्य स्थान पर अपने घर में, अनवरत
काष्ठ से जलाकर, तुम्हारी सेवा करता हूँ । साथ ही अनेक यज्ञों
में अन्न भी प्रदान करता हूँ । तुम विश्वायु या सर्वान्न होकर हमें
धन दो ।

पञ्चमीश्रवणाह—

विपृक्षोअग्नेमघवानोअश्वुर्विसुरयोददंतोविश्वमायुः ।

सनेमवार्जसमिथेव्वर्योभागंदेवेषुश्रवसेदधानाः ॥ ५ ॥ १९ ॥

वि । पृक्षः । अग्ने । मघवानः । अश्वुः । वि । सुरयः । ददंतः ।

विश्वम् । आयुः । सनेम । वार्जम् । समः । देवेषु । अर्यः । भागम् ।

देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेअग्ने मघवानोहविर्लक्षणेनधनेनमुक्तायजमानाः पृक्षोन्नानिन्मश्वुः व्यामुवन्तु त्वयानु-
गृहीताः सर्वाण्यन्नानिह्रजंता येचसुरयोविद्वांसः त्वांस्तुवन्तिवदवः येचतुर्ग्यहवींषिवदवः प्रयच्छ-
न्नोवर्तन्ते देसर्वेविश्वमायुः सर्वजीवितव्यम्युः व्यामुवन्तु वयंचसमिथेपुसङ्गामेपुवर्चः अरेआपोः
सम्बन्धिर्नवाचमयंसनेमत्वदनुग्रहाद् संज्ञयेमहि तदनन्तरदेवेषुत्वत्पुत्रेपुहन्त्रादिपुत्रवसेयश-

सेवदर्थभागं हविर्भागं दधानाः स्थापयन्तो भूमास्ते विशेषः ॥ अश्व्युः अश्व्यात्तौ व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । ददतः नाम्न्यस्ताच्छतुरित्तिनुमागमविषेधः अग्न्यस्ता-
नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सनेम वनपणसम्भक्तौ व्यत्ययेन शः । अर्यः अरिशब्दाद्वचनभेदकवच-
नेजसादिषु छन्दसिवाचनमिविधेर्द्वितीयादिगुणाभावेयणादेशः अरिशब्दः अचरिर्विद्वत्प्रत्ययान्तो-
नोदात्तः उदात्तयण इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । भागं कर्णात्त्वत्प्रत्ययान्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. अग्निदेव ! घनशाली यजमान अन्न प्राप्त करे । जो धिद्वान्
तुम्हारी स्तुति करते और तुम्हें हव्य-दान करते हैं, वे दीर्घ आयु
प्राप्त करें । हम लड़ाई के मैदान में शत्रु का अन्न लाल करें ।
अनन्तर यश के लिए देवों का अंश देवों को अर्पण करें ।

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेऽष्टको नविंशोऽवर्गः ॥ १९ ॥

षष्ठीवृत्तमाह—

कृतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूग्धीः पीपयन्त द्युभक्ताः ।
परावर्तः सुमतिर्भिक्षमाणा विसिन्धवः समयाससुरद्रिम् ॥ ६ ॥

कृतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मदूग्धीः । पीपयन्त ।
द्युभक्ताः । परावर्तः । सुमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः ।
समया । ससुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

कृतस्य हि कृतदेवमजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवः अभिहोत्रादिहविर्षादोग्धयोगावः पीपयन्त क्षी-
रादिउक्षणंगव्यं जपाययन् कीदृशयोगावः वावशानाः अग्निपुनःपुनःकामयमानाः स्मदूग्धीः स्मच्छ-
ब्दो नित्यशब्दसमानार्थः नित्यकृदसायुक्ताः सर्वदापयसः प्रदाभ्यस्त्यर्थः द्युभक्ताः दिवाप्रकाशेन
सम्भक्ताः संच्छिष्टास्तेजस्विन्वदित्यर्थः अपिच सिन्धवः स्पन्दनशीलाः नद्यः शुभ्रमग्निं अस्माग्नेः गोभ-
नामनुग्रहात्पिकांशुर्दिभिक्षमाणाः याचमानाः सत्यः अद्रिं समयाजदेः पर्वतस्थसमीपे परावतो दूर-
देशादिससुः विशेषेण गच्छन्ति प्रवहन्ति अग्नये दातव्यानां हविर्षानिष्पत्त्येवमवहन्तीत्यर्थः ॥
कृतस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्येष षष्ठी । वावशानाः वराकान्तौ
महन्वाभ्यान् नवशतितिसप्तसारणमविषेधः बहुलं छन्दसीति शपोल्लुक् छन्दस्युभयस्येति शान-
चवार्धधातुकत्वाद् अवलोपमलोपौ अवपलसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वरपवशिष्ये । स्म
दूग्धीः स्मद्वनित्यानि कृपांसि यासां वाः ऊधसो न क्षिप्त्यनङादेशः समासान्तः संख्याज्जपादेर्हो-
विविधीषु भस्मज्ञाया मलोपोन इत्यलोपः क्षीपः पित्वादनुदात्तत्वेन द्वितीयादिसुवरपवशिष्ये । पीपय-
न्त पापाने अस्माद्धेतुमविधिषु शास्त्रासाहेतियुक् ण्यन्ताल्लुक् चेष्वङादेशादि बहुवचन्यवर-

स्यामिविचरः पूर्वस्वोदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रविषेधः । परावतः परामवावदूरं हि परामर्श-
वति अस्मिन्धात्वर्थे गम्यमानेऽवसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थे इति वतिः ॥ ६ ॥

६. नित्यं दुग्धशालिनी और तेजस्विनी गायें अग्नि की अभिलाषा
करके यज्ञस्थान में अग्नि को दुग्ध पाम कराती हैं । प्रवहमाना नदियाँ
अग्नि के पास अनुग्रह की याचना करके, पर्वत के पास दूर देश से
प्रवाहित होती हैं ।

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः ।

नक्ता च चक्रुः षसा विरूपे रुष्णं च वर्णमरुणं च संधुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुमतिम् । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे ।

यज्ञियासः । नक्ता । च । चक्रुः । उषसा । विरूपे इति विरूपे ।

रुष्णम् । च । वर्णम् । अरुणम् । च । सम् । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां नृदिं भिक्षमाणाः याचमानाः यज्ञियासो यज्ञार्हाः सर्वे
देवाः विविधोद्यमाने त्वेत्त्वमिषो हविर्लक्ष्मणमर्च्य दधिरे अस्थापयन् अग्निर्देवानामन्नादहति
भुतेः । तदनन्तरं तादृशो हविर्युक्ताय अनुष्ठानाय विरूपेऽवसर्गात् उषःकालोपलक्षितमहः नक्तं च नक्तं
च रात्रिं च चक्रुः अकुर्वन् एतदेव स्पष्टमिति—रुष्णं च वर्णं रात्र्यां स्यामलवर्णमन्वकारं अह्नि अरु-
णमारोचनं चेतवर्णं तिज्जसन्धुः सम्यक्स्थापितवन्तः ॥ त्वे सुपांसुलुगितिसंख्याः शोभादेशः ।
नक्ता त्वेनैव द्वितीयायाः भावदेशः । उषसा त्वेनैव त्रिभक्तेराकारः । धुः दुधाञ्चरणोपणयोः सुक्ति
क्रातिस्थेति सिचो लुक् आवहति सेरुसादेशः बहुलं छन्दस्त्वमाकुर्योगे पीत्यहन्तावः ॥ ७ ॥

७. हे शुतिमान् अग्नि ! पक्षाधिकारी वेदों ने तुम्हारे अनुग्रह
की याचना करके तुम्हारे ऊपर हव्य स्थापन किया है । अनन्तर
भिन्न-भिन्न अनुष्ठान के लिए उषा और रात्रि को भिन्नरूपिणी किया
है । रात्रि को रुष्णवर्ण और उषा को अरुणवर्ण किया है ।

या आये मर्तान्सु पूर्वो अग्ने ते स्याम मघवानो बयं च ।

छाये विश्वं भुवनं सिसक्ष्यापि वाजो रदसी अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

यान् । राये । मर्तान् । सुसुदः । अग्ने । ते । स्याम् । मघवानः ।

बयम् । च । छाया इव । विश्वम् । भुवनम् । सिसक्षि । आप-

प्रिश्वान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने यान् मर्तान् अनुष्ठानस्थानरापेधनाय सुसुदः अग्निहोत्रादिपुनर्मनुष्यैरयसि ते वा दद्याव-
मं च मघवानो धनिनः स्याम भवेम रोदसी धावा पृथिव्यौ अन्तरिक्षं च आपमिवात्स्वतेजसा नृदृष्टु-

केनवाजापूरितवांस्त्वंचविश्वंभुवनंसर्वजगदसिसक्षिसेवसे अनुग्रहसर्वैरक्षसीत्यर्थः त्वदृष्टान्तः-
छापेव यथाछात्रादेश्यायाभावपादजनिदंकेशनिवार्यरक्षतितद्वत् ॥ राये ऋद्धिमिविविश्वकेरु-
दाचत्वम् । सुपूः पूवमेरणे छेदघडागमः बहुलंछन्दसीतिरापःभुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दाचत्वम् यद्ववाचित्थमिविनिघातप्रतिषेधः । सिसक्षि पचसमवाये बहुलंछन्दसीतिरापःभुः इ-
दित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्यम् । आपमिवान् प्रापूरणे छिद्रःकम्पः वस्वेकाजाग्रसा-
मिवीडागमः आवोडोपदृष्टित्याकारडोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाद्भिर्भावादि ॥ ८ ॥

८. तुम जो मनुष्यों को, अर्थ-स्वाम के लिए, यज्ञ-कर्म में प्रेरित करते
हो—वे और हम बनी होंगे । तुमने आकाश, पृथिवी और अन्त-
रिक्ष को परिपूर्ण किया है । साथ ही सारे संसार को, छाया की तरह,
रक्षित करते हो ।

अर्वङ्गिरेअर्वतोन्नुमिर्नून्वीरवीरान्वनुयामात्वोताः ।

ईशानासःपितृवित्तस्यरायोविसूर्यःशतहिमानोअश्व्युः ॥ ९ ॥

अर्वत्तुभिः । अग्ने । अर्वतः । वृत्भिः । नून । वीरैः । वीरान् ।

वनुयाम । त्वाहर्जताः । ईशानासः । पितृवित्तस्य । रायः ।

वि । सूर्यः । शतहिमाः । नः । अश्व्युः ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वोताः त्वयारक्षिताःसन्तोषयमर्वङ्गिःअस्मदीयिरत्नैःअर्वतःशत्रुसम्बन्धिनोन्वाननुमिर
स्मदीयिर्भर्तेर्नृशत्रोर्भटान्भीमांत्वज्जयन्तद्विवीराःपुत्राःवैवीरान् । त्वांभवनुयामहन्याम वनुष्य-
विहन्तिकर्मा नमगतसंस्कारोभवतीतिपास्कः । पितृवित्तस्यपित्रादिपरंपरयावत्तन्मस्यरायोपनस्य
ईशानासःस्वामिनःसूर्योविद्वांसःनोस्माकंपुत्राःशतहिमाःशतसंवत्सरान्जीविन्तःसन्ताःव्यश्व्युःवि-
शेषेणभुञ्जन्तांअस्मदीयानांपुत्राणांआरोग्यदीर्घमायुश्चभवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः त्वयाकृताः प्रत्ययो-
त्तरपदयोधेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनात्मन् तृतीयाकर्माणोतिपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । शत-
हिमाः अश्वहिमशब्देनतद्वाह्मेमन्त्रोलक्ष्यते आम्हणंचभवति-शतहिमाइत्याह शतत्वाहेमन्तानिभि-
भीयेतिवावैतदाहेर्दि । शतहिमाःशतहेमन्त्वर्चयोपेतिशतसंवत्सरजीविनइत्यर्थः । अश्व्युः अश-
भोजने बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यउक्त्वा ॥ ९ ॥

९. अग्निदेव । तुम्हारे द्वारा सुरक्षित होकर हम अपने अश्व
से शत्रु के अश्व का घब करेंगे । अपने घोड़ाओं के द्वारा शत्रु के
घोड़ाओं को और अपने वीरों-द्वारा शत्रु के वीरों का घब करेंगे ।
हमारे विद्वान् पुत्र पैतृक धन के स्वामी होकर सौ वर्ष जीवन का
भोग करें ।

दशमीध्वचमाह—

एतातेअमउचथानिवेधोजुष्टानिसन्तुमनसेहृदेच ।

शकेमरायःसुधुरोयमतेधिःश्रवोदेवमक्तंदधानाः ॥ १० ॥ २० ॥

एता । ते । अमे । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । सन्तु । मनसे ।

हृदे । च । शकेम । रायः । सुधुरः । यमम् । ते । अधि ।

श्रवः । देवः मक्तम् । दधानाः ॥ १० ॥ २० ॥

हेवेधःमेधाविनामैतद् मेधाविचमे एताउचथानिएतानि इदानींअस्माभिःअयुक्तानिस्तोत्रा-
णि तेतवमनसेमनोवृत्तयेहृदेतद्भुक्तिमवेन्तःकरणायचजुष्टानिसन्तु प्रियाणिभवन्तु तेतवसम्बन्धि-
नः सुधुरः सुधुनिर्वाहकस्य यद्वाशोभनंपूर्वतिदारिद्र्यंहिनस्तीति सुधूः तादृशस्यरायोधनस्ययमंनि-
यमंकरुंशकेमराकाभूयास्य किंकुर्वन्तःदेवमक्तंदेवैःसंभजनंयंश्रवोहविर्लक्षणमर्जंअधिदधानाः
अग्रेरुपरिधारयन्तः अमोहविर्भिर्होमंकुर्वन्तइत्यर्थः ॥ उचथानि वचपरिभाषणे रुदिसिदिक्ष्यां
किदितिविधीयमानोयमत्ययःकिंत्वंचमहुलवचनादस्मादपिभवति ब्रह्मादिनासंप्रसारणम् । जु-
ष्टानि जुष्टाणित्वच्छन्दसि नित्यमंत्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । हृदे पङ्क्तित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादे-
शः । शकेम शकृशकौ लिङ्याशिष्यश्च । सुधुरः पुर्वीर्हिसार्थः क्तिप्चेतिक्तिप् राहोपइविवकार-
लोपः नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः । देवैर्मक्तंदेवमक्तं तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वम्
॥ १० ॥

१०. हे मेधावी अग्नि ! हमारे सब स्तोत्र तुम्हारे मन और अन्तः-
करण को प्रिय हों । देवों के संभोग योग्य अन्न तुम्हारे अन्दर स्थापित
करके हम तुम्हारे दारिद्र्य-विमाशी घन को रक्षा कर सकें ।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथममण्डलेद्वादशोनुवाकः ॥ १२ ॥

अथोदशानुवाकेएकादशसूक्तानि तत्रोपप्रयन्तइतिनवर्चमथमंसूक्तं तत्रानुक्रम्यते—उपप्रय-
न्तो नवगौतमोराहूगणोगायत्रंतितिवि । अस्यायमर्थः—रहूगणनामाकश्चिद्विषः तस्यपुत्रो गौतमो-
स्यसूक्तस्यऋषिः गायत्रंतित्युक्त्वादिवधुत्तरं च गायत्रीछन्दस्कं परमाग्नेयमैन्द्रादिभिपरिभाषित-
त्वादभिर्देवता प्रावरनुवाकस्थाग्नेयेऋतौगायत्रेछन्दस्येतदादिकेदेसूक्ते सूत्रितंच—आपोरेवतीः
क्षयथाहिबस्वउपप्रयन्तइतिसूक्तेइति । आश्विनशस्त्रेप्येतिसूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यविवेशा-
द पृष्ठचपडहस्यप्रथमेहृन्नेतदेवसूक्तमाज्यशस्त्रम् सूत्रितंच—उपप्रयन्तइतिपुप्रथमेहृन्त्याज्यमिति ।

सप्तमप्रमाणमाह—

उपप्रयन्तो अश्वरं मन्त्रं बोधेमाश्रये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपप्रयन्तः । अश्वरम् । मन्त्रम् । बोधेम् । अश्रये । आरे ।

अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अश्वरं हि साम्प्रत्यवायरहितं अग्निहोमादियज्ञं उपप्रयन्तः उपेत्य प्रकर्षेण यन्तो गच्छन्तः साम्प्रविच्छेदेन सम्प्रगनुतिष्ठन्त इत्यर्थः तादृशावयमश्रये अश्वनादिगुणयुक्ताय देवाय मन्त्रं मनसा धनं एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं बोधेन वकारोभूयास्मेत्याशास्पदे कीदृशायाश्रये आरे अस्मे च शृण्वते च शब्दोऽप्यर्थे आरे शब्दात्परोद्भवः आरे च दूरे निस्थित्वा अस्माकं स्तुतीः शृण्वते अस्मात्प्रतीत्यतिशयेन सर्ववर्तमानोऽग्निः अस्मदीयेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ बोधेन बुधो वचिः लिङ्ग्याशिष्यद् वचनमिति युगागमः । शृण्वते शतुरनुमदिति विशिष्टकृदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. जो अग्नि दूर रहकर भी हमारी स्तुति सुनते हैं, यज्ञ में आगमनशील उन अग्नि की हम स्तुति करते हैं।

यः स्त्रीहितीषु पूर्यः सजग्मानास्तु कृष्टिषु । अरक्षद्वाशुषे गयम् ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहितीषु । पूर्यः । सजग्मानास्तु । कृष्टिषु । अरक्षत् ।

दाशुषे । गयम् ॥ २ ॥

पूर्यश्चिरन्तनो योऽग्निः स्त्रीहितीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतास्तु सजग्मानास्तु संगतास्तु सतीषु दाशुषेर्द्वीपिदत्तवदेव जमानाय गम्यं धनं अरक्षद्वाशुषे गयम् इति पूर्वेषां सम्बन्धः ॥ स्त्रीहितीषु ष्विहस्नेहने चुरादिः स्नेहयतीति वधकर्षमुपठितं स्नेसन्नो हि स्थन्ते मजा अभिरिति स्नेहितयः करणे किन्तिगुषेष्वाहादीनामिदिव कव्यमिदिव च नानिगृहीतिर्निपठितिरिति वदितागमः व्यत्ययेन प्रकारस्पर्शकारदेशः किनो दीर्घश्च निस्वादाद्युदात्तत्वम् । सजग्मानास्तु समोगम्युच्छीत्यात्मनेपदं लिटः कानच् गमहनेत्यादिनोपधात्तोपः । अरक्षत् छन्दसि लृट् लृट् इति वर्तमाने लृट् ॥ २ ॥

२. जो अग्नि, वधकारिणी शत्रुभूता प्रजाओं के बीच संगत होकर हविर्दानकारी यजमान के लिए धन की रक्षा करते हैं, उन अग्नि की हम स्तुति करते हैं।

अग्निमन्त्रे जातानां नृहृत्तिरुक्ते उत्तुवन्त्वित्येषामुपवचनीया पातर्वैश्वदेव्यामिति स्तुतिस्तुतिम्—शिष्टेनोत्तरामुत्तुवन्नुजन्तव इति वधासाकमेधेभुमरुह्यः कीळिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिदौ एवैवमयमान्यभागानुवाक्या स्तुतिर्वच—मरुह्यः कीळिभ्यश्चरोत्तुवन्नुजन्तव इति ॥

वामेतांसकेदृवीयाष्टचमाह—

उतब्रुवन्तु जन्तव उदग्भिर्दृत्रहाजनि । धनं जयोरणेरणे ॥ ३ ॥

उत । ब्रुवन्तु । जन्तवः । उत । अग्निः । दृत्रहा । अजनि ।

धनम् जयः । रणेरणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि अरण्योः सकाशादुत्तमः उमानन्तरं जन्तवो जावाः सर्वे ऋत्विजो ब्रुवन्तु तपग्नि-
स्तुवन्तु कीदृशो अग्निः दृत्रहा दृत्राणामावरकाणां रात्र्यां हिन्दा रणेरणे सर्वेषु सङ्ग्रामेषु धनं जयः शत्रुवना-
गजिवा ॥ धनं जयः संज्ञायां भूतवृषीषित्वद् अरुर्द्विषदजन्तवस्येति मुम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।
रणेरणे रणशब्दार्थः रणन्ति दुनु भयोस्मिन्निति रणः सङ्ग्रामः वशिरण्योरुपसङ्ख्यान्मत्स्यन् नि-
त्यवीप्सयोरिति द्विवचनं आभेदिवानुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. सारा लोक उत्पन्न होते ही अग्नि की स्तुति करे, अग्नि
शत्रु-हन्ता और युद्ध में शत्रु-धन की जय करते हैं ।

यस्य दूतो असि क्षपे वेषि हव्यानि वीतये । दस्मत् कृणोष्यध्वरम् ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् ।

कृणोषि । अध्वरम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये देवयजनलक्षणो गृहे देवानां दूतस्त्वं असि भवसि यस्य च हव्यानि
अरुणरोहाशदीनि हवींषी वीतये देवानां भक्षणाय वेषिर्गमयसि यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वैर्दर्शनी-
बं कृणोषि करोषि तमित्सु हव्यमित्युत्तरयासम्बन्धः ॥ वेषि वीगत्यादिषु अन्तर्भावितप्रत्ययां हृद् अ-
दादित्वा षष्ठ्यलुक् पादादित्वा निष्ठायाभावः । दस्मत् दसिदंसनदर्शनयोः इषुमुधीन्वीत्यादि-
नामक् दस्ममित्यत्र मकारस्य वर्णव्यापत्त्या लकारः । कृणोषि कृविर्हिंसाकरणयोश्च भिन्वि कृण्व्यो-
रच्चेत्युपत्ययः वत्सन्नियोगेन वकारस्याकारः तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात् लघुपञ्चगुणाभावः
यस्येत्पनुपञ्चानिष्ठायाभावः ॥ ४ ॥

४. अग्नि ! जिस यजमान के यज्ञ-गृह में तुम देव-भूत होकर
उनके भोजन के लिए हव्य वहन करते और यज्ञ शोभित करते हो—

पञ्चमीष्टचमाह—

तमित्सु हव्यमद्विरः सुदेवं सहसोपहो । जना आहुः सुबर्हिषम् ॥ ५ ॥ २१

तम् । इत् । सुहव्यम् । अद्विरः । सुदेवम् । सहसः । यज्ञो इति ।

जनाः । आहुः । सुबर्हिषम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेसहसोयहोचलस्यपुत्र अङ्गिरःअङ्गनादिगुणमुक्ताग्ने योयजमानःपूर्वमुक्तः तमिदमेव यजमानंमुह्यंशोभनहविष्कं मुदेवंशोभनदैवतंमुवर्हिषं वर्हिरितियज्ञनाम शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनूष्या आहुः कथयन्ति ॥ मुह्यमित्यादिषु नम्रुभ्यामित्युत्तरपदान्तादात्तत्वम् । सहसोयहो शुवामन्त्रिते इति पराङ्मन्त्रावावृण्व्यामन्त्रिते समुदायस्याष्टमिकयामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. हे बल, के पुत्र अङ्गिरा (अग्नि) ! उसी यजमान को सारे मनुष्य शोभन-देव-संपुक्त, शोभन-हव्य-सम्पन्न और शोभन-यज्ञपुक्त करते हैं ।

आचवहासिताँइहदेवाँउपप्रशस्तये । हुव्यासुश्चन्द्रवीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रशस्तये ।

हुव्या । सुश्चन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

हेसुधन्वशोभनाङ्गावनाग्ने तान्देवानिहास्मिन्कर्मणिउप अस्मत्समीपप्रशस्तयेस्तुतयेआवहासिचआवहमापयथ आगतेभ्यस्तेभ्योहुव्याहुव्यानिचरुपुरोडाशादीनिहवींषि वीतयेभक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि वहमापणे डेट्याहागमः । प्रशस्तये शंसुस्तुतौ भावेकिन्तिबुधेदीप्तमति-
बेधः अनिदितामिति नलोपः तादौचेति गवेःप्रठतिस्वरत्वम् । सुधन्व हत्वाच्चन्द्रोत्तरपदेष्वे-
विष्टम् ॥ ६ ॥

६. हे ज्योतिर्मय अग्नि ! इस यज्ञ में, स्तुति ग्रहण करने के लिए देवों को हमारे समीप ले आओ और भोजन करने के लिए हव्य प्रदान करो ।

नयोरुपचिद्विरश्यःशृण्वेरथस्यकच्चन । यदग्नेयासिदुत्यम् ॥ ७ ॥

न । योः । उपचिद्विः । अश्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् ।

अग्ने । यासि । दुत्यम् ॥ ७ ॥

हेअग्ने यद्यदादुत्यंदेवानांदुतत्वंयासिप्राप्नोषि कच्चनकदाचनतदानींसर्वदापियोःगच्छतः सवरथस्यअश्यःअश्वैरुत्पादितःउपचिद्विःश्रवणार्हःशब्दो नशृण्वेनश्रूयते रथस्यशीघ्रगमनेनअस्माग्निः शब्दो नोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ योः प्रापणो इत्यस्माद्योदेचेत्यौणादिकःकुपत्ययः बहुल-
वचनाद्विर्भाभावः । उपचिद्विः इत्येतदश्रोतुमर्हस्यशब्दस्यास्या तथाचतैत्तिरीयाणांप्रातिशा-
ख्यम्—सशब्दमुपचिद्विदिति । शृण्वे श्रुश्रवणे कर्मणिलटिश्रुवःशृचेतिव्यत्ययेनश्रुः श्रुभावश्च
लोपस्तत्त्वात्पनेपदेष्वातितालोपः हुभ्रुवोःसार्वधातुकेइतियणादेशः ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि ! जिस समय तुम देवों के दूत बनकर जाते हो, उस समय तुम्हारे गतिशाली रथ के अश्व 'का शब्द नहीं सुनाई देता ।

अष्टमीसूचमाह—

त्वोतोवाज्यहंयोमिपूर्वस्मादपरः । प्रकाश्वोअमिअस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अहंयः । अजि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र ।

दाश्वान् । अग्ने । अस्थात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मादस्मादधिकारादपरोनिकृष्टो भवति हे अग्ने सवदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवींषि दा-
वाय सन्त्वोदः त्वया ऊतोरक्षितः वाजी अभवान् अहं योलजारहितः एवं भूतः सन् अग्निमास्था-
य ऐश्वर्यमग्निमाप्यमदिविष्ठति सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अहं यः ह्रीलजायां जिह्वेतीति ह्यः न ह्यः
अह्यः अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दाश्वान् वाश्वदाने दाश्वान्साह्वानिषिकृष्टप्रत्ययान्यो-
निपातितः ॥ ८ ॥

८. ओ पुरुष पहले निकृष्ट है, वह तुम्हें हव्य दान करके तुम्हारे
द्वारा रक्षित और अन्न-युक्त होकर लज्जा-रहित (ऐश्वर्यशाली) बनता है ।

उतद्युमत्सुवीर्यं बृहदग्नेविवाससि । देवेभ्यो देवदाशुषे ॥ ९ ॥ २२ ॥

उत । युमत् । सुवीर्यम् । बृहत् । अग्ने । विवाससि । देवेभ्यः ।

देव । दाशुषे ॥ ९ ॥ २२ ॥

उत अपि च हे देवद्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवींषि दत्तवत्ते तस्मै यजमाना-
य बृहत्पौंड्रं च न विवाससि गमयितुं विच्छसि प्रापयसीति यावत् कीदृशं युमत् अतिशयेन दीर्घं सुवीर्यं
शोभनवीर्योपेतम् ॥ सुवीर्यं वीरवीर्यौ चेत्पुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विवाससि वागतिगन्धनयोः सनि-
दिर्भावे सन्मय इतीत्वम् । दाशुषे चतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारण्यः शासि वसि-
वसीनां चेति वत्वम् ॥ ९ ॥

९. हे प्रकाशमान अग्नि ! जो यजमान देवों को हव्य प्रदान करता
है, उसे प्रभूत, दीप्त और वीर्यशाली धन दान करो ।

॥ इति पथमस्य पञ्चमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

पुनस्तेति पञ्चविंशो वर्गः अनुक्रान्त्यं—अपस्वपञ्चेति । कम्पायाः पूर्ववत् पाठ-
नुवाकाश्चिनशस्योः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः पशौस्तोकानुवचने आद्याविनिपुका
स्यैविवचन—मेपितः स्वोक्तेभ्यो न्वाह पुनस्वस्य प्रथममिति ।

सामेवांसूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

जुषस्वसप्रथस्तमंवचोदेवप्सरस्तमम् । हव्याजुहानासनि ॥१॥
जुषस्व । सप्रथःऽतमम् । वचः । देवप्सरःऽतमम् । हव्या । जुहानः ।
आसनि ॥ १ ॥

हेअग्ने समप्रस्तमंअतिशयेनविस्तीर्णवचःस्तोत्रलक्षणमस्मदीयवचनंजुषस्व सेवस्वं कीदृशं
देवप्सरस्तमंदेवानांप्रीणयितुमम् किंकुर्षन् आसनि तवास्येहव्याहव्यानिस्तोकलक्षणानिहवीं-
षिजुहानःप्रक्षिपन् इमानिस्तोकलक्षणानिहवींषिबुध्यामाभूवन् तत्सर्वत्वदीयेनमुत्सेनस्वीकुर्वित्य-
र्थः ॥ देवप्सरस्तमम् स्पृष्टीविचलनयोः देवानस्पृष्टोतिप्रीणयतीतिदेवप्सराः गतिकारकयोरपिपू-
र्यपदमल्लतिस्वरत्वं च सकारपकारयोःस्थानविपर्ययः अतिशयेनदेवप्सराःदेवप्सरस्तमः । जुहा-
नः जुहोतेत्येनान्नाभू अन्पस्वानामादिरित्याद्युवाचत्वम् । आसनि षड्जित्यादिनाआस्य-
शब्दस्यआसचादेशः ॥१॥

१. अग्निदेव ! मुख में हव्य ग्रहण करके देवों को अतीव प्रसन्न
करो और हमारा अतिविशाल स्तोत्र ग्रहण करो ।

द्वितीयाष्टकमाह—

अथतिअद्भिरस्तमाग्नेवेधस्तमप्रियम् । वोचेमब्रह्मसानसि ॥२॥
अथ । ते । अंगिरःऽतमम् । अग्ने । वेधःऽतमम् । प्रियम् । वोचेम ।
ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हेअद्भिरस्तम अतिशयेनाद्भनादिगुणयुक्त यद्वा अद्भिरसांवरिष्ठवेधस्तम वेधाइतिमेधा-
विनाम अतिशयेनमेधाविचित्रे अधानन्तरंतेतुभ्यं सानसिसम्प्रजनीयंपिभयंभीतिकरंब्रह्मस्तोत्रंवो-
चेमवकारोभूयास्म ॥ वोचेम लिङ्ग्याशिष्यद् वचउमित्युमागमः । सानसि वनषणसंभ्रकौ सान-
सिधर्षणंसीत्यादावसिचूप्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥ २ ॥

२. हे अद्भिरा ऋषि के पुत्रों और मेधाविधियों में ज्येष्ठ ! हम
सुम्हारे ग्रहणयोग्य और प्रसन्नता-दायक स्तोत्र सम्पादन करते हैं ।
तृतीयाष्टकमाह—

कस्तेजाभिर्जनानामग्नेकोदाश्वध्वरः । कोहकस्मिन्असिभ्रितः ॥३॥
कः । ते । जाभिः । जनानाम् । अग्ने । कः । दाशुऽश्वध्वरः । कः ।
ह । कस्मिन् । असि । भ्रितः ॥ ३ ॥

हेअग्ने जनानांमनुष्याणामध्येतेतवकोजामिः कोबन्धुः त्वंसर्वैर्गुणैरधिकोसि तवानुरूपो-
बन्धुरास्तीतिभावः कोदाश्वध्वरः दाशुर्दत्तोध्वरोयज्ञोयेनसतथोकः त्वां यद्वमपिसमर्थःकोपि-
नास्तीत्यर्थः कोहत्वं कथंभूतस्त्वमीदृग्रूपइतिसर्वैर्नज्ञायसइत्यर्थः कस्मिन्स्थानेश्रितआश्रि-
तोसिबर्तसेतत्स्थानमपिनकेनचित्ज्ञायते अतस्त्वमस्माभिर्मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यइत्यग्निः
प्रशस्यते ॥ दाश्वध्वरः दाशुदाने जणादयोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मण्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि ! मनुष्यों में तुम्हारा योग्य बन्धु कौन है ? तुम्हारा
यज्ञ कौन कर सकता है ? तुम कौन हो ? कहाँ रहते हो ?

त्वंजा॒मिर्जनाना॒मग्ने॒मित्रो॒अ॒सिप्रियः । सरवा॒सखि॒भ्य॒ई॒र्द्व्यः ॥४॥

त्वम् । जा॒मिः । जनानाम् । अग्ने । मि॒त्रः । अ॒सि । प्रि॒यः ।

स॒रवा । स॒खि॒र्द्व्यः । ई॒र्द्व्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंउत्कृष्टकारेणाचिन्त्यरूपोपिअनुगृहीतृतयासर्वेषांजनानांजामिर्बन्धुरसि यथापि-
यः प्रीणयितात्वंयजमानानांमित्रःप्रमीतेस्त्रायकोसि ईद्व्यः स्तुतिभिःस्तुत्यः त्वंसखिभ्यः समा-
नस्थानेभ्यःकृत्विग्भ्यः सखासखिवदत्यन्तंपियोसि ॥ जामिः जमुअदने जमन्ति सहेकस्मिन्ना-
ने अदन्तीतिजामयोबन्धवः जनिषसिभ्यामिणिसिविधीयमानोबहुलवचनादस्मादपिद्रव्यः ।
ईद्व्यः ईद्वस्तुतौ ईद्वबन्धुशंसदुहाण्यवहत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि ! तुम सबके बन्धु हो, तुम-प्रिय मित्र हो । तुम मित्रों
के स्तुति-यात्र मित्र हो । पञ्चमीसूचगाह—

य॒जानो॒मित्रावरु॑णा॒यज॒दि॒र्वो॒ऋतं॒बृ॒हत् । अ॒ग्ने॒यक्षि॒स्व॒दम॑म् ॥५॥२३॥

य॒ज । नः । मि॒त्रावरु॑णा । य॒ज । दे॒वान् । ऋ॒तम् । बृ॒हत् । अ॒ग्ने ।

य॒क्षि । स्व॒म् । द॒म॑म् ॥ ५ ॥ २३ ॥

हेअग्ने नोस्मदर्थमित्रावरुणाएतत्संज्ञौदेवौयज हविषापूजय यथादेवानिन्द्रादीन्मजपूजय
ऋतंसत्यर्थथार्थफलंयज्ञंचयजेत्येव तदर्थंबृहत्पौढंस्वस्वकीयंदमंयज्ञगृहंयक्षियज सन्नच्छस्व त-
मिजन्तर्बिद्यमानेसतिहियज्ञगृहंपूज्यते ॥ यज इत्येतस्तिङ्ङितिसंहितायांदीर्घत्वम् । देवान् दीर्घा-
दतिसमानपादेहृतिसंहितायांनकारस्वरुत्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिकआकारः यत्वलोपौ ।
यक्षि यजेर्बहुलंछन्दसीविशपोल्लुक् ॥ ५ ॥

५. अग्नि ! हमारे लिए मित्र और वरुण की अर्चना करो और
देवों की पूजा करो । विशाल यज्ञ का सम्पादन करो और अपने यज्ञ-
गृह में गमन करो ।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेप्रयोर्विशोर्ध्वः ॥ २३ ॥

कावइतिपञ्चसूक्तं तृतीयं कावइत्यनुकान्तम् राहूगणोगोतमऋषिः विष्णुछन्दः अग्निर्दे-
वता यावरनुवाकस्याग्नेयेकतौत्रेष्टुभेछन्दसीदमादिकेष्टेष्टके सूत्रितं च—उपपजिन्वज्जितित्री-
षिकावउपेतिरितिसूक्ते इति आश्विनशस्त्रेप्येते यावरनुवाकातिदेशाव ।

तत्रपथमाश्रयमाह—

कावउपेतिर्मनसोवरायभुवन्दग्नेशंतमाकामर्नीषा ।

कोवायज्ञैःपरिदक्षंतआपकेनवानेमनसादाशेम ॥१॥

का । ते । उप॑इति । मन॑सः । वरा॑य । भुव॑त् । अग्ने॑ । शम॑इतमा ।

का । मनी॑षा । कः । वा । य॒ज्ञैः । परि॑ । दक्ष॑म् । ते । आ॒प ।

केन॑ । वा । ते । मन॑सा । दा॒शेम॑ ॥ १ ॥

हेअग्ने वेतवमनसोवरायन्निवारणायअस्मास्त्ववस्थापनायकावपेतिर्भुवत् कीदृशमुपगमनं
भवेत् नकाप्पस्ति तवोचितमुपगमनं ययंकर्तुंनशक्नुमइतिभावः मनीषास्तुतिः शंतया तथातिश-
येनसुखकरी का कीदृशीभवेत् तवोचितास्तुतिरपिनास्तीत्यर्थः कोवायजमानः यज्ञैः तवसम्ब-
न्धिप्रियांगैः दक्षंवृद्धिबलंवा पर्याप्त पर्याप्तोत् नकोपीत्यर्थः तवोचितान्यागाननुष्ठाय वै फलं
प्राप्यतइत्येतदपिदुर्वटमेवेतिभावः उपगमनादिकंतावदास्तां तस्यसर्वस्यसाधनभूतंमनएवास्मा-
कंदुर्लभमित्याह केनेति हेअग्ने तेषुअप्येकेनमनसाकीदृशयानुद्धयादाशेमहवींषिप्रयच्छाम तवोपग-
मनाद्यनुरूपंमनोस्माकंनोत्पद्यतइत्यर्थः ॥ उपेति तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । वराय वृत्रवरणे
अस्मादन्तर्भावितव्यमर्थान् ग्रहवृद्धिनिधिगममेत्यप् तस्यपित्वादनृदात्तत्वेचातुस्वरः । भुवत्
लोट्यङागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूमुवोस्तिङ्गीतिगुणप्रतिषेधः । दक्षं दक्षवृद्धौ भावेकरणे
वाचञ् अित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. अग्नि ! तुम्हारी मनस्तुष्टि करने का क्या उपाय है ?
तुम्हारी आनन्दवायिनी स्तुति कंसी है ? तुम्हारी क्षमता का पर्याप्त
यत्न कौन कर सकता है ? कंसी बुद्धि के द्वारा तुम्हें हृष्य प्रदान किया
जाय ?

द्वितीयाश्रयमाह—

एषांभद्रहृद्दोतानिषीदादन्वःसुपुंरुताभवानः ।

अवतांत्वारोदसीविश्वमिन्वेयजामहेसौमनसायदेवान् ॥२॥

आ । इहि । अग्ने । इह । होता । नि । सीद । अदब्धः । सु । पुरः । एता
भव । नः । अवताम् । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्
इन्वे । यज । महे । सौमनसाय । देवान् ॥ २ ॥

हेअग्ने एहिआगच्छ इहास्मिन्यहोहोतादेवानामाह्वातासन् निषीदउपविश उपविश्य नोस्मा-
कंपुरस्तापुरतोमन्तामृगवसुहृगव यस्मात्त्वंअदब्धः राक्षसादिभिरहिंस्योसि वाहशंत्वांविश्वमि-
न्वेसर्वंभ्यामुवंत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौत्वात्वाभववारक्षवां आगत्योपविश्यचद्यावापृथिवीभ्यांर-
क्षितव्यसन् महेमहेतेसौमनसायसौमनस्यायदेवान् दानादिगुणयुक्तानिन्दादीन्मज्जहविभिः पूज-
य ॥ निषीद सदिरपवेरितित्वम् । सौमनसाय मृगमसोभाषःसौमनसं वस्येदमितिसम्बन्ध-
सामान्येइत्यण्प्रत्ययः सचाप्रभावतक्षणेसम्बन्धविशेषपर्यवस्यति यद्वा शयनान्तयुक्तादिभ्यो-
णितिभाषेअण् सुवादिभ्यस्पाठोदृष्टव्यः ॥ २ ॥

२. अग्नि । इस यज्ञ में आओ । देवों को बुलाकर बैठो । तुम
हमारे नेता बनो; क्योंकि कोई तुम्हारी हिंसा नहीं कर सकता ।
सारा आकाश और पृथिवी तुम्हारी रक्षा करे एवं तुम देवों की अत्यन्त
प्रशंसा करने के लिए पूजा करो ।

प्रसुविश्वान् रक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानां ममिशस्तिपावा ।

अथावह सोमपति हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चक्रम सुदान्ने ॥ ३ ॥

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसः । धक्षि । अग्ने । भव । यज्ञानाम् ।

अग्निशस्तिपावा । अथ । आ । वह । सोमपतिम् । हरिभ्याम् ।

आतिथ्यम् । अस्मै । चक्रम । सुदान्ने ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वान्सर्वान् रक्षसो राक्षसान् प्रसुधक्षिपकर्वेणदह दग्न्वाच यज्ञानां अस्माभिरनुष्ठे-
यानां यागानां अग्निशस्तिपावा अग्निशस्तेहिंसायाः पावारक्षिताभव अथानन्तरसोमपतिसर्वेषां
सोमानां पातकं इन्द्रं हरिभ्यां वदीयाभ्याभ्यां आवह अस्मद्यज्ञं प्रापय आगतायास्मै सुदान्ने सोमन-
स्य फलस्य दाने इन्द्राय आतिथ्यं अतिथ्यर्हसत्कारं चक्रम कुर्मः ॥ धक्षि दह भस्मीकरणे बहुलं छन्द-
सीति शपोलुक् इत्यप्रभावकत्वत्त्वानि । अग्निशस्तिपावा शस्तिहिंसायां अस्मादग्निपूर्वाग्भावे
किन् अग्निशस्तेः पावीत्यग्निशस्तिपावा पारक्षणे आतोमनिजिविबनिम् । सोमपतिं पत्न्या-
वर्धयेदिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदान्ने पूर्ववद्दातेर्वनिम् अलोपोनस्यकारलोपः ॥ ३ ॥

३. अग्नि ! सारे राक्षसों को बहून करो तथा हिंसाओं से यज्ञ
की रक्षा करो । सोम-रक्षक इन्द्र को, उनके हरि नाम के दोनों अश्वों के
साथ, इस यज्ञ में ले आओ । हम सुफलवाता इन्द्र का आतिथ्य
प्रवर्शन करेंगे ।

चतुर्थीष्टकमाह—

प्रजावतावचसावह्निरासाचहुवेनिचसत्सीहदेवैः ।

वेषिहोत्रमुतपोत्रंयजत्रबोधिप्रयन्तर्जनितवसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च ।

सत्ति । इह । देवैः । वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । यजत्र । बोधि ।

प्रयन्तः । जनितः । वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावतायजमानेभ्योदातव्यापत्यादिफलोपेतेनवचसास्तोत्रेणस्तुतःसत् योभिःआसाआ-
स्यस्थानीययाज्वालयवह्निःदेवेभ्योहविषांबोढातमग्निंआचहुवेआह्वयाभि आहूतःसन्तं इह-
स्मिन्कर्मणिदेवैरन्वैःसहनिषत्सिचनिषीदचनिषद्यच हेयजत्रयजनीयाग्ने होत्रंहोत्राक्रियमाणं
कर्म उतअपिच पोत्रंपोत्रालतंकर्मचदेषिकामयस्य वसूनांधनानांपयन्तःप्रकर्षेणनियन्तः वसू-
निअस्मदायस्थानिकुर्वन्जनितःआहुतिद्वारासर्वस्यजनयितरग्ने बोधि अस्मान् बोधय ॥ आसा
पदभित्प्यादिनाआस्यशब्दस्यासत्तादेशः सुषांसुलुपितितृतीयायाहादेशः दिलोपेदवाचनिदृचि-
स्वरेणविभक्तैरुदात्तम् । हुवे हेओलटिबहुलंछन्दसीविसंपसारणम् बहुलंछन्दसीदिशपोलुक्
चवायोगेप्रथमेतिनिवातप्रतिषेधः । बोधि बुधअवगमने अस्याण्यन्तात् छन्दस्युपप्रथमेतिहे-
रार्धधातुकत्वाच्चेरनिदीतिणिलोपः हुमल्भ्योहेर्धिः धावोरन्त्यलोपश्छान्दसः हेरपित्वाचस्यै-
वस्वरःशिष्यते ॥ ४ ॥

४. जो अग्नि मुख-द्वारा हव्य वहन करते हैं, उन्हें अपत्य आदि
फलों से युक्त स्तोत्र-द्वारा आह्वान करते हैं । अग्नि । तुम अन्य देवों
के साथ बैठो और हे यजनीय अग्नि । तुम होता और पोता के कार्य
करो । तुम धन के नियामक और जन्मवाता हीकर हमें जगाओ ।

एकादशिनस्याग्नेयस्यपशोः यथाविप्रस्येत्येषापशुपुरोडाशस्ययाज्या सन्निर्दचयदानाना-
वितिस्रण्डे—यथाविप्रस्यमनुषोहविर्भिःप्रकारवोमननावच्यमानाविति ।

पामेतांसूक्तेष्वग्नीष्टकमाह—

यथाविप्रस्यमनुषोहविर्भिर्देवाँअयंजःकविभिःकविःसन् ।

एवाहोतःसत्यतरत्वमद्याग्नेमन्द्रयाजुह्वयजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविः । भिः । देवान् । अयंजः । कविभिः ।

कविः । सन् । एव । होतरिति । सत्यइतर । त्वम् । अद्य । अग्ने ।

मन्द्रया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

कविः कान्तदर्शीसत्कविभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिःसह विप्रस्यमेधाविनः मनुषोमनोर्यज्ञे
हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः हेअग्नेयथादेवानयजः एवमेवहोतः होमनिष्पादकसत्यतरअविश-
येनसत्सुसाधोअग्ने त्वं अद्यास्मिनयज्ञेमन्द्रयाहर्षयिभ्याजुह्वाहोमसाधनभूतयासुचायजस्व देवा
हविर्भिःपूजय ॥ मनुषः मनज्ञाने बहुलमन्यवापीविमनेरुसिन्मत्ययः ॥ ५ ॥

५. तुमने मेधाविधियों में मेधावी बनकर जंसे मेधावी मनु के यज्ञ
में हव्य-द्वारा देवों की पूजा की थी, वंसे ही हे होम-निष्पादक सत्य
अग्नि ! तुम इस यज्ञ में देवों की आनन्ददायक जुहू आसुक् से
पूजा करो ।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

कथेतिपञ्चवर्षतुर्थसूक्तैवेदभगोवमस्यार्धआग्नेयम् अनुक्रान्तं च—कथेति । भाषरनुवाका-
न्विनशक्तयोः पूर्वसूक्तेनसहोकोविनियोगः ।

कथादाशेमाभयेकास्मैदेवजुष्टोच्यतेभामिनेगीः ।

योमर्त्येष्वमृतकृतावाहोतायजिष्ठइत्कृणोतिदेवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अभये । का । अस्मै । देवजुष्टा । उच्यते ।

भामिने । गीः । यः । मर्त्येषु । अमृतः । कृतश्वा । होता । यजिष्ठः ।

इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्माअभयेकथादाशेम कथंहवींषिदाम अग्नेःअनुरूपयज्ञंकर्तुंअशकाधममिस्पर्धः अ-
थवास्मैभामिनेतेजस्विनेअभयेदेवजुष्टासर्वैःदेवैःसेवितव्यावाकस्तुतिरपिकाकीदृशुच्यते तादृशीं
स्तुतिमपिकर्तुंनशकाइत्यर्थः । अमृतोमरणरहितः कृतावाकृतवाच सत्यवान् यज्ञवान्वाहोतादे-
वानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवामजिष्ठोऽविशयेनयथाएवंभूतोयोभिः मर्त्येषुमरणधर्मस्तुअस्मासृ-
र्त्तमानःसन्देवान् इत्कृणोति हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशायामभयेकथादाशेमेतिपूर्वेणान्वयः ॥
कथा थाहेवौचच्छन्सीतिथाप्रत्ययः । भामिने भादीशौ अर्विस्तुस्वित्यादिनामन्धत्ययः एतोमत्त-
र्थीयइनिः । कृतावा छन्दसीवनिपावितिमत्त्वर्थीयोवनिर् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

१. जो अग्नि अमर, सत्यवान् देवाह्वानकारी और यज्ञ-सम्पादक
हैं तथा जो मनुष्यों के बीच रहकर देवों को हविष्युक्त करते हैं, उन
अग्नि के हम अनुरूप हव्य कैसे प्रदान करेंगे ? तेजस्वी अग्नि की,
सब देवों के उपयुक्त, कंसी स्तुति करेंगे ?

योअध्वरेषुशंतमकृतावाहोतामनूमोभिराकृणुध्वम् ।

अभिर्यद्देर्मतापदेवान्तसचाबोधातिमनसायजाति ॥ २ ॥

यः । अ॒ध्व॒रेषु । शस्त्र॑तमः । कृत॑श्वा । होता । तम् । ऊ॒य इति ।
नर्मः॑ऽजिः । आ । कृ॒णु॒ध्वम् । अ॒ग्निः । यत् । वेः । मर्ता॑य ।
दे॒वान् । सः । च । बोधा॑ति । मन॑सा । यज॑ति ॥ २ ॥

योमिःअम्बरेषुयागेषुशंतवः अतिशयेनसुखकारीकृत्वावासत्यवान्मपार्थदर्शीत्यर्थः हो-
तादेवानामाह्वाताभवति हेअस्तिग्यजमानायुयंतमुतमेवाग्निनमोभिःस्तोत्रैःआरुण्यम्भमिमुखी-
कुरुत यद्यदाज्यमग्निः मर्तायमनुष्याययजमानार्थदेवान्नेः वेति गच्छति तदानींस्तोमिःयष्टव्या-
भूतसर्वान्देवान् बोधातिचजानातिच ज्ञात्वाच मनसानमसात्वाच यजातिच हविर्भिःपूजयति अ-
वस्तमेवाग्निमारुण्यभिमितियोज्यम् ॥ १॥ वेः वीगत्यादिषु छन्दसिदुह्यद्वल्लिटइतिवर्तमानेछह्
तिङ्तिङोभवन्तीविमथमपुरुषैकवचनस्यमध्यमपुरुषैकवचनदेशः । बोधाति बुधअवगमने
छेदघाडागमः शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यत्वे चवायोगेप्रथमेतिनिघातमित्येषः । मन
सा मकारनकारयोःस्थानविपर्ययः ॥ २ ॥

९. ओ अग्नि यज्ञ में अत्यन्त सुखकारी, धनार्थवर्धी और वेदा-
ह्वानकारी है, उन्हें स्तोत्र-द्वारा हमारे अभिमुख करो। जिस समय
अग्नि मनुष्यों के लिए देवों के पास जाता है, उस समय वे देवों को जानते
और मन या नमस्कार-द्वारा पूजा करते हैं।

तृतीयामृचमाह—

सहिक्रतुःसमर्थःससाधुर्मित्रो न भूदहंतस्य रथीः ।
 संमेघैषु प्रथमदेवयन्तीर्विशउपब्रुवते वस्ममारीः ॥३॥

सः । हि । कर्तुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत ।
अद्भुतस्य । रथीः । तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवश्च्यन्तीः । विशः ।
उप । ब्रूते । वस्मम् । आरीः ॥ ३ ॥

सहस्रिः कतुः कर्णः कर्ता स एव मर्यादा रयिता विस्वस्योपसंहता साधुः साधयिवाउत्साद-
यितापिसएव अद्भुतस्याभूतस्यालब्धस्याधनस्पर्धीः रंहयिता प्रापयिता भूद्भवति तत्रदृष्टान्तः-
मित्रेण यथासत्साधनानि प्रापयति सद्भव एवं भूतो यो मित्रमेव मेधेषु पते पुदेव यन्ती देवयन्त्यो दे-
वानात्वन इच्छन्त्यो विशः प्रजाः मयमपुपद्भवते स्तुतिमिरुपेत्य मधान भूव इति कथयन्ति कीदृश्यो वि-
शः दस्यं दर्शनीयं तमग्निं आरीर्गच्छन्त्यः भजनप इत्यर्थः ॥ मर्यादाः सृष्ट्वाणत्यागे अस्मादन्वर्त्तवितप्य-
था वृद्धसि निवृत्त्येत्पादौ निपातनाद्यष्ट छत्पत्युदेव हुलमिति न हुलवचनात्कर्तारिद्रव्यः यतो-
वाप इत्याद्यावात्त्वम् । देवयन्तीः बालन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आरीः ऋगतौ जनिष्यति-

भ्यामिषिवि बहुलग्रहणादस्मादपि इण्प्रत्ययः रुदिकारादकिनइविहीषू बालन्वसीतिपूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि यज्ञ-कर्त्ता है, अग्नि संसार के उपसंहारक और जनयिता
हैं। सखा की तरह अग्नि बलवत् बन देते हैं। देवाभिलाषी प्रजापति
उन दर्शनीय अग्नि के समीप जाकर अग्नि को ही यज्ञ का प्रथम देवता
मानकर स्तुति करते हैं।

सर्नो नृणां नृत्तमो रिशादा अभिर्गिरो वसावेतु धीतिम् ।

तना च ये मघवानः शविष्ठा वाजं प्रसूता इषयन्त मन्म ॥ ४ ॥

सः । नः । नृणां । नृत्तमः । रिशादाः । अभिः । गिरः । अवसा ।

वेतु । धीतिम् । तना । च । ये । मघवानः । शविष्ठाः ।

वाजं प्रसूताः । इषयन्त । मन्म ॥ ४ ॥

नृणां यज्ञस्य नेतृणां मध्ये नृत्तमोऽतिशयेन नेवारिशादाः रिशानां शत्रूणां अचाक्षयिवा यद्वा
रिशवा हिंसवां अक्षयानिरसिवा एवं विधः सोमिः नोस्मार्क गिरः स्तुतीः अवसा इव विर्लक्षणेन अनेन यु-
क्ता धीर्कर्म च वेतु कामयवा अपि च ये यजमानाः तना घननामैव च विस्तृतं न घनेन मघवानो घन-
वन्तः शविष्ठाः अतिशयेन बलिनम्य सन्तः वाजं प्रसूताः प्रसूतं धेरि रिव वाजो हविर्लक्षणमर्चयैः वाह-
या भूत्वा मन्य अग्नेर्मननत्वं स्तोत्रं इषयन्त एषयन्ति कतिभिः कारयितुमिच्छन्ति तेषामपि स्तु-
तिभिः कामयतामिति भावः ॥ नृणां नृचेत्युभयथा भावाद्दीर्घाभावः नामन्यतरस्यामि विनामत्र-
वात्तत्त्वम् । तना वनुविस्तारे षचाद्यच् पूर्वपैकवचनस्य घृणां घृलुगित्याकारः नृवादेराकृतिगण-
त्वादाद्युदात्तत्वम् । शविष्ठाः शव इति बलनाम अस्माया मेधेति मतर्था यो विनिः वत आतिशायनि-
क इव च विन्यवोर्दुर्गिति विनो लुक् टेरिति द्विलोपः इह नो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । इषयन्त इष इच्छा-
वा अस्माज्ज्यन्ताच्छान्दसो लङ् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाण्यौ लघूपधगुणाभावः अदुपदे-
शात् सार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ ४ ॥

४. अग्नि नेताओं के बीच उत्कृष्ट नेता और वात्रुओं के विनाश-
कारी हैं। अग्नि हमारी स्तुति और अन्नयुक्त यज्ञ की अभिलाषा
करें तथा जो घनशाली और बलशाली यज्ञमान लोग अन्न प्रदान करके
अग्नि के ममनीय स्तोत्र की इच्छा करते हैं, अग्नि उन लोगों की स्तुति
की भी इच्छा करें।

एवाभिर्गोतमेभिर्कृतावा विप्रैर्मिरस्तोष जातवेदाः ।

स एषु घृभं पीपयत्त वाजं सपुच्छि पाति जोषमाचिकित्वान् ॥ ५ ॥ २५ ॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । कृतश्वा । विप्रेभिः । अस्तोष्ट ।

जातश्वेदाः । सः । एषु । युष्मद् । पीपयत् । सः । वाजम् । सः ।

पुष्टिम् । याति । जोषम् । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥ २५ ॥

कृतावाकृतवान् यज्ञवान् जातवेदाः जातघनो जातघ्नो वायमग्निः विप्रेभिः मेधाविभिर्गोतमे-
भिर्गोतमैर्कपिभिरेव मुकेन प्रकारेणास्तोष्टस्तुवोभूद्, स्तुतश्च सोमिः एषु गोतमेषु द्युज्जद्योतमानं सोमं
पीपयद् अपिबद् यद्वा वानृषीन् पापयद् तथा सोमिर्वाजं हविर्लक्षणमभं पीपयदित्येव एवं सोमल-
क्षणं चरुपुरोद्वाशादिलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य सोमिः जोषं अस्माभिः कृतं सेवनं आचिकित्वान् आस-
मन्वाद् ज्ञानं पुष्टिमातिपोषं प्राप्नोतु यद्वा अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥ गोतमेभिः कृष्यन्व-
कवृष्णि कुक्ष्यन्मेति विहितस्याणः अग्निं भृगुकुत्सवसि ह गोतमाग्निं रोम्यभेतित्वं पुष्टुक् । अस्तो-
ष्ट स्तोत्रैः कर्मणि लुङि विणभावाच्छान्दसः । पीपयद् पापान् एषमन्वाद् लुङि च्चेष्टादि । जोषं
पुषीप्रीतिसेवनयोः भावेऽन्त्रिज्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. यज्ञयुक्त और सर्वश अग्नि इसी प्रकार मेधावी गोतम आदि
ऋषियों द्वारा स्तुत हुए थे । अग्नि ने भी उन्हें प्रकाशमान सोमरस
का पान और भोजन कराया था । हमारी सेवा जानकर अग्नि पुष्टि
प्राप्त करें ।

इति प्रथमस्य पञ्चमेषोऽष्टविंशोऽवर्गः ॥ २५ ॥

अभित्वेति पञ्चर्षपञ्चमसूक्तं गोतमस्यार्पणामेयं गावश्च तथा चानुक्तम्—अभित्वागायमं-
त्विषि विनियोगोलैङ्गिकः ।

अभित्वा गोतमागिरा जातवेदो विचर्षणे । युष्मैरग्निप्रणोनुमः ॥ १ ॥

अग्नि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातश्वेदः । विचर्षणे । युष्मैः ।

अग्नि । प्र । नोनुमः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातानां विद्विषः विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य दृष्टः एवं भूताग्ने त्वां गोतमा अस्मत्-
कस्य दृष्टा गोतमकृषिः कपरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनं गिरास्तोत्रलक्षणया वाचा अभिआग्निमुख्येन
अस्तौदिविशेषः सद्ब्रह्मपितृाद्युष्मैः त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैः अभिप्रणोनुमः आग्निमुख्येन पु-
नः पुनः स्तुमः ॥ नोनुमः पुस्तुवौ अस्माद्यज्ञगन्तासु उपसर्गादसमासे पीतिण्यत्वम् ॥ १ ॥

१. हे उत्पन्नज्ञाता और सर्वग्रन्था अग्नि । गोतम-वंशीयों ने तुम्हारी
स्तुति की है । दूतिमान् स्तोत्र-द्वारा हम तुम्हारी स्तुति करते हैं ।

द्वितीयाष्टवमाह—

तमुत्वा॒गोत॑मो॒गिरा॒राय॑स्का॒मोदु॑वस्यति । धु॒म्रैर॒भिप्र॑णो॒नुमः ॥२॥

तम् । ऊ॒म् इति॑ । त्वा॒ । गोत॑मः । गिरा॒ । रा॒यः॑ऽका॒मः । दु॒व॒स्य॒ति॒ ।
धु॒म्रैः । अ॒भि । प्र । नो॒नुमः ॥ २ ॥

रायस्काभोधनकायोगोतमोयमग्निं गिरास्तुत्यादुवस्यतिपरिचरति तमु तमेवत्वां धुम्रैर्द्योतमानैः स्तोत्रैः आभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुयः ॥ रायस्कायः रायो धनानि कामयत इति रायस्कायः कर्मण्यणू तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति बहुलवचनादलुक् ऊडिदमित्यादिना पूर्वपदस्य विशिष्टके रुदात्तत्वम् वासीशारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अतः एकमिकंसकुम्भेति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दुवस्यति दुवस उपप्रापे परिचरणे कण्ठादिः ॥ २ ॥

२. घनाकाङ्क्षी होकर गोतम जिन अग्नि की स्तुति-द्वारा सेवा करते हैं, उन्हीं की, गुण-प्रकाशक स्तोत्र-द्वारा, हम बार-बार स्तुति करते हैं ।

तृतीयाष्टवमाह—

तमुत्वा॒वाज॒सात॑मम॒ङ्गिर॒स्व॒ह्वाम॑हे । धु॒म्रैर॒भिप्र॑णो॒नुमः ॥३॥

तम् । ऊ॒म् इति॑ । त्वा॒ । वा॒ज॒सात॑मम् । अ॒ङ्गिर॒स्वत् । ह॒वा॒म॒हे ।
धु॒म्रैः । अ॒भि । प्र । नो॒नुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामजानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेवत्वां अङ्गिरस्व अङ्गिरस इ-
व हवामहे आह्वयामः शिष्टं गतम् ॥ वाजसातमम् षण्णुदाने जनसनस्वनक्रमगमोविद् बिट्ठनोरनु-
भासिकस्यादित्यात्वम् अतिशयेन वाजसाः वाजसातमः तमपः पिप्वादनुदात्तत्वे रुदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरपदशिष्यत्वे । अङ्गिरस्वत् तेन तुल्यमिति वतिः नभोगिरो मनुषावत्युपसंख्यानमिति भ्रत्वे पदत्वा-
नावाब्रुत्वाद्यभावः ॥ ३ ॥

३. अङ्गिरा की तरह सर्वपेक्षा अधिकतर अन्नवाता अग्नि की हम बुलाते हैं और धृतिमान् स्तोत्र-द्वारा स्तुति करते हैं ।

तमुत्वा॒वृ॒हन्त॑म॒योद॑स्यूर्वध॒नुषे॑ । धु॒म्रैर॒भिप्र॑णो॒नुमः ॥४॥

तम् । ऊ॒म् इति॑ । त्वा॒ । वृ॒हन्त॑मम् । यः । द॒स्यूर्न् । अ॒व॒ध॒नु॒षे॑ ।
धु॒म्रैः । अ॒भि । प्र । नो॒नुमः ॥ ४ ॥

हेअग्ने दस्यूनत्पसापयितृनराक्षसादीनयस्त्वम वधूनुवेअवचालयसि स्थानान्मध्यावयसि
वृत्रहन्तमंवृत्राणां पाप्मनां अतिशयेन हन्तारं तु त्वात्मेव त्वां धुमैरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृत्रहन्तं अ-
तिशयेन वृत्रहान् वृत्रहन्तमः पदसंज्ञायान्तलोपेनाब्रूयते इति मपोनुद् । दस्यून दीर्घादृत्तिमानपादेऽपि
नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति ऋकारः सानुनासिकः ॥ ४ ॥

४. हे अग्निदेव ! तुम दस्युओं, अनार्यों या शत्रुओं को स्थान-भ्रष्ट
करो । तुम सर्वापेक्षा शत्रु-हन्ता हो । धृतिमान् स्तोत्र-द्वारा हम तुम्हारी
स्तुति करते हैं ।

अवोचामरहूगणा अग्रये मधुमद्वचः । द्युमैरभिप्रणोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

अवोचाम । रहूगणाः । अग्रये । मधुमत् । वचः । द्युमैः ।

अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

ऋषिः कृतं स्तोत्रं अनयोपसंहरति रहूगणाः रहूगणस्य पुत्रावयंगोतमाः अग्रये अग्रजादिगु-
णयुक्तमवेवायममधुमद्वचः माधुमोपेतं वचनं अवोचाममावादिष्य तद्वचनरूपेण धुमैर्योतमानैः स्तो-
त्रैः पुनः पुनरभिप्रणोनुमः अभिमुख्येन प्रकंषेणस्तुमः ॥ ५ ॥

५. हम रहूगण-वंशीय हैं । हम अग्नि के लिए माधुर्ययुक्त वाक्य
का प्रयोग करते और धृतिमान् स्तोत्र-द्वारा स्तुति करते हैं ।

इति प्रथमस्य पञ्चमे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशैव संस्कारहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्थं अत्रानुक्रम्यते—हिरण्यकेशो-
द्वाद्वाद्याद्यौ चैत्रैश्चौष्ण्यौ पूर्वोऽग्रयेषामभ्यभायेति पूर्वत्र गायत्रं तित्युक्त्वादिदमपि गायत्रं सूक्तं १-
तावांस्तु विशेषः आद्यस्तृचसौष्टुभः द्वितीयस्तौष्णिहः प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निः शुद्धा-
भिर्वादेवता शिष्टानवर्षके वलाभिर्देवताकाः प्रातरनुवाकस्याग्रे ये कर्तव्येष्टुमेच्छन्दि आश्विनशस्ते
चापस्तृचः सूत्रिवच—हिरण्यकेश इति तिस्रोपस्यमस्य महव इति सूक्तेऽपि । कारीर्यामिमेधामच्छदः
हिरण्यकेश इति त्रेकचौयाज्यानुवाक्ये सूत्रिवच—हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वं त्याचिदधु-
ताचामन्ते विश्वं भुवनमभिधिवमिवेति ।

तत्र प्रथमाष्टवमाह—

हिरण्यकेशो रजसो विसारे हि धुनिर्वार्तहव धर्जीमान् ।

शुचिं भ्राजा उपसो न वेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विद्वसारे । अहिः । धुनिः ।

वार्तः इव । धर्जीमान् । शुचिः भ्राजाः । उपसः । न वेदाः ।

यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः । १ ॥

हिरण्यकेशः हितरमणीयाः केशस्थानीयाज्वालायस्यसत्तथोक्तः सुवर्णवद्भोचमानज्वालो-
वाअहिः आगत्यहन्तामेधानांधुनिः तेषांकम्पयिता वातइववायुरिवधजीमान्शीघ्रगतिमुक्तः एवं-
भूतवैद्युतोग्निः रजसउदकस्ययिसारेविसरणेमेवानिर्गमनेनिमित्तभूतेसति शुचिभ्राजाः शोभन-
दीप्तिःसन्नेषाज्जलानिनिर्गमयितुंजानाति उपसः उपोदेवताः नवेदाः नविदन्तीतिनवेदाः मेघादु-
दकस्यनिःसारणंअग्निरेवजानाति उपसस्तुनजानन्तीत्यर्थः अज्ञानेदृष्टान्तः—यशस्वतीः अन्न-
युक्ताः अन्नवत्यः अपस्पुवः अपः कर्मआत्मनइच्छन्त्यः सत्याः अवितथार्द्राभान एवंभूताःप्र-
जाइव अशेषसामज्ञानेनअग्निः प्रशस्यते नतुवानिन्द्यन्ते नहिनिंदानिन्द्यनिन्दितुंअपिबुस्तुत्यंस्वो-
तुमितिन्यायात् ॥ धर्मीयान् प्रजगतौ इन्सर्वभातुत्यइतिभावेइत्यप्ययः एतौमनुष्य तस्यापित्वा-
वनुदात्तत्वेइनोनित्वात्पाविपदिकस्याद्युदात्तत्वम् । नवेदाः नअपूषद्वित्तेःपचाद्यच् नभ्राणनपादि-
त्पादिनानेजःप्रकृतिभावः । अपस्पुवः अपस्शब्दात्सुप्रआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युपपत्यः
तन्वादीनांछन्दसिबहुसमुपसंस्थानमितिउवह् ॥ १ ॥

१. सुवर्ण केशवाले अग्नि (विद्युत्-रूप में) हननशील मेघ को
कम्पित करते और वायु की तरह शीघ्रगामी हैं । वे सुन्दर दीप्ति
से युक्त होकर मेघ से बारि-वर्षण करना जानते हैं । उषा यह बात
सही जानती । उषा अन्नशाली, सरल और निजकार्य-परायण प्रजा होती
तरत्र है ।

आतेसुपर्णाअमिनन्तैर्एवैःकृष्णोनोनाववृषभोयदीदम् ।

शिवाग्निंस्मर्यमानाभिरागात्पतन्तिमिहस्तनयन्त्यभ्रा ॥२॥

आ । ते । सु॥पर्णाः । अ॥मिनन्त । ए॥वैः । कृष्णः । नो॥नाव । वृ॥षभः ।

यदि । इदम् । शि॥वाग्निः । न । स्मर्यमानाग्निः । आ । अ॥गात् ।

पतन्ति । मिहः । स्त॥नयन्ति । अ॥भ्रा ॥ २ ॥

हेअग्नेवेवसुपर्णाः शोभनपतनारमयः एवैर्गन्तुभिर्मरुद्भिःसहामिनन्त आसयन्ता-
न्नेषं हिंसन्ति वर्षणार्थंवाडयन्ति महत्तद् कृष्णः कृष्णवर्णोवृषभोवर्षितामेघःनोनावभ्रशंश-
ब्दमकरोद यदियदाइदमीदृशंकर्म तदानींशिवाग्निःसुखकारिणीभिःस्मर्यमानाभिःहसनवतीभिः
कान्तिभिरिवशुभ्रवर्णाभिःफेनयुक्ताभिरियाद्भिर्विद्युद्भिर्वासहअगात् वैद्युताग्निप्रेरितःपर्जन्यजा-
गच्छतितदनन्तरमिहआपःपतन्ति दिवःसकाशात्यवृष्टाभवन्ति अत्राअत्राणिअद्भिःपूर्णांमेघाः स्त-
नयन्ति इतस्वतःशब्दंकुर्वन्ति ॥ अमिनन्त मीर्जहिंसायां क्रैयादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः ईषाअ-
क्षादित्वात्मकृतिभावः अणोपगृह्यस्येतिर्वैकल्पिकमवसानेविधीयमानमनुनासिकत्वम् व्यत्ययेना-
त्रिसंहितायामपिदृष्टव्यम् । नोनाव नौतेर्यङ्लुगन्तावटिअमखेइतिनिषेधादाम्यत्ययाभावः । स्म-
र्यमानाभिः अिहईषद्वसने शपःपित्वादनुदात्तत्वं शानचोत्तसार्वधातुक्स्वरेणधातुस्वरःशिष्यवे ।

स्तनयन्ति स्तनशब्दे बुरादिरदन्तः पतन्तिस्तनयन्तीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्च नि-
वावाभावः ॥ २ ॥

२. अग्नि ! तुम्हारी तुम्बर और पतनशील किरण, मस्तों के साथ, मेघ को ताड़ित करती है। कुम्भवर्ण और वर्षणशील मेघ गरजा है। मेघ सुखकर और हास्य-युक्त वृष्टि-बिन्दु के साथ आता है। पानी गिर रहा है, मेघ गरज रहा है।

यदीमृतस्य पर्यसापियानोनयन् नृतस्य पथिमीरजिष्ठैः ।

अर्यमामित्रोवरुणः परिज्मा त्वर्चं पृच्छन्त्युपरस्य योनौ ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । ऋतस्य । पर्यसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य ।

पथिः । रजिष्ठैः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा ।

त्वर्चम् । पृच्छन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदीमृतायमग्निः ऋतस्योदकस्य पर्यसापयोवत्सारभूतेन रसेन पियानोजगदाप्यायनं कुर्वन् आप्यायितं वज्रगदज्ञवस्योदकस्य सम्बन्धितः रजिष्ठैः ऋतुतमैः पथिभिर्मार्गैः स्नानपानादिभिः नयन्नापयन् सर्वतो हृदानीं अर्यमामित्रोवरुणश्च परिज्मापरितोगन्तामरुद्गणश्च उपरस्य मेघस्य योनौ नृदधुदकोत्पत्तिस्थाने त्वर्चं पृच्छन्ति नृदधुदकस्याच्छादकं पदं देशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयन्ति उद्घाटयन्तीति यावत् ॥ पियानः स्नायी ओप्यायी वृद्धौ बहुलं छन्दसी विशपो लुक् धातोर्व्यत्ययेन पीभाषः अनुदाचेत्त्वाहसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यत्वे । रजिष्ठैः ऋजुशब्दादिष्वनिविभाषणोच्छन्दसी-शिक्षकारस्परत्वम्, टेरिति टिलोपः । पृच्छन्ति पृचीसंपर्के रौषादिकः ॥ ३ ॥

३. जिस समय अग्नि, वृष्टि-जल-द्वारा, संसार को पुष्ट करते हैं तथा जल के व्यवहार का सरल उपाय (स्नान, पान आदि) दिखा देते हैं, उस समय अर्यमा, मित्र, वरुण और समस्त विष्णामी मरुद्गण मेघ के जलोत्पत्ति-स्थान का आच्छादन उद्घाटित कर देते हैं।

प्रावरनुवाकस्याग्नेयेऋतौ औष्णिहेच्छन्दसि आश्विनरात्रे चाग्नेवाजस्येत्याधास्ति स ऋषः स-
वितं च—अग्नेवाजस्येति तिस्रः पुरुत्वात्वायमिति ।

अग्नेवाजस्य गोमंत ईशानः सहस्रो यदो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोमंतः । ईशानः । सहस्रः । यदो इति ।

अस्मे इति । धेहि । जातवेदः । महि । श्रवः ॥ ४ ॥

हेसहस्रोयहो बलस्यपुत्राग्ने गोमतोबहुभिर्गोभिर्युक्तस्य बाजस्याजस्य ईशानर्षभरस्त्वमसि
अतोस्मे अस्माद्बहेजातवेदोजातघनजातानविदितर्वाग्ने महिमभूतंअवोचं घेहिस्थापय ॥ सह-
स्रोयहो पराङ्मन्त्रावावामधितस्यचेतिषष्ठ्यामधितसमुदायोनिहन्यते । अस्मे सुपर्णलुगितिस-
हम्याः शेधादेशः ॥ ४ ॥

४. हे बल-पुत्र अग्नि ! तुम प्रभूत गो-युक्त अन्न के मालिक
हो । हे सर्वभूतजाता ! हमें तुम बहुत धन दो ।

सईधानोवसुंक्वविरग्निरीळेन्योगिरा । रेवदस्मभ्यंपुर्वणीकदीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यम् । पुरुइअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोमिः इधानोदीपनशीलः वसुर्निवासयितासर्वेषांकविः कान्तदर्शनोमेधावीवा गिरास्तो-
त्ररूपयावाचाईळेन्यः स्तोतव्योभवति हेपुर्वणीक अनीकमुसंपुरुभिर्बह्वीभिर्नीकस्थानीया-
भिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने अस्मभ्यं रेवदनयुक्तमन्नं यथाभवतितथादीदिहिदीप्यस्व ॥ इधानः अग्नि-
दीप्यो वाच्छीलिकमानश् बहुलंछन्दसीविशपोलुक् । ईळेन्यः ईद्वस्तुवौ औणादिकएन्य-
प्रत्ययः । रेवद रवेर्मौनबहुलमितिसम्प्रसारणम् छन्दसीरश्मिमनुषोवत्वम् रेशब्दाच्चमनुषजदात्त-
त्ववक्तव्यमितिमनुषजदात्तत्वम् । दीदिहि दीदेविच्छान्दसोदीपिकर्त्ता ॥ ५ ॥

५. दीप्तियुक्त, निवास-स्थानवाता और मेधावी अग्नि स्तोत्र-
द्वारा प्रशंसनीय हैं । हे बहुमुख अग्नि ! निम्न प्रकार हमारे पास धन-
युक्त अन्न हो, उसी प्रकार दीप्ति प्रकाशित करो ।

गङ्गीधृचमाह—

क्षपोराजञ्जुतत्मनाभेवस्तोरुतोषसः ।

सतिग्मजम्भरक्षसोदहप्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अभे । वस्तोः । उत । उपसः ।

सः । तिग्मजम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥

हेराजन् राजनशीलाग्ने क्षपःक्षपय राक्षसादीन्स्वकीयैःपुरुषैर्बाधस्व उत अपिच त्मना नकेवल-
मन्यैरेवआत्मनाचतान् बाधस्व कदेविचेद उच्यते वस्तोः सर्वाण्यहानि उतअपिच उपसः उपः
कालोपलक्षितारात्रीः अत्यन्वसंयोगेद्वितीया सर्वेष्वहस्तुसर्वाभ्युपेत्यर्थः हेतिग्मजम्भ ती-
क्ष्णमुखाम्ने रक्षसोराक्षसान् उक्तमकारेणक्षपयित्वासपत्नत्वं प्रतिदहत्येकंदह नकिंचिदहमन्यमि-
त्युदास्वेत्यर्थः ॥ क्षपः क्षपशान्त्यां लोटर्षेछान्दसोलङ् छन्दस्पुत्रयधेविशपआर्षधातुकत्वात्

णेरनिटीविणिजोषः उदाननिवृत्तिस्वरेणशपउदानत्वम् । त्वना मन्वेष्वाङ्वादेरात्मनश्चकार-
जोषः । रक्षसः रक्षपातने रक्षितव्यमस्मादिविरक्षः श्रीमादित्वादपादाने असिप्रत्ययः क्षरतेवाण्य-
न्तादसिप्रत्ययेणिजोषः वर्णविपर्ययश्च अस्यच रक्षःशब्दस्य असिप्रत्ययान्तात्प्रत्ययस्वरण-
शिष्यत्वे ॥ ६ ॥

६. उज्ज्वल अग्नि ! दिन अथवा रात्रि में स्वयं या प्रजा-द्वारा
रक्षतावि को विसादित करो । हे तीक्ष्ण-मुख अग्नि ! राक्षस को
बहन करो ।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

मातरनुवाकस्याग्नेयेकौगायत्रेछन्दसिअवानोअभद्रत्याद्याः षल्लुचः सूचित्व-अवानोअ-
भद्रविषल्लुचिमीलेक्षिदूतमिति आश्विनशस्त्रेचैवाःशंसनीयाः मातरनुवाकातिदेशात् ।

षट्सप्तम्यांसुकेसप्तमीष्टचमाह-

अवानोअभद्रुतिभिर्गायत्रस्यप्रभर्मणि । विश्वासुधीषुर्वन्द्य ॥ ७ ॥

अव । नः । अग्ने । उतिभिः । गायत्रस्य । प्रभर्मणि ।

विश्वासु । धीषु । वन्द्य ॥ ७ ॥

विश्वाःसुधीषुसर्वेषुकर्मसुवन्द्यस्तुत्य हेअग्ने गायत्रस्यगायत्रसप्तः गायत्रीछन्दस्कस्यसु-
क्तस्यवामप्रभर्मणिप्रभरणेसम्पादनेनिमित्तभूतेसति नोस्मानुतिभिःत्वदीयैः पालनैः अवरक्षा अव-
ष्टाचोवस्तिष्ठतिसंहितायां दीर्घत्वम् ॥ ७ ॥

७. अग्निदेव ! तुम सारे यज्ञों में स्तुति-भाजन हो । हमारी
गायत्री-द्वारा तुष्ट होकर, रक्षण-कार्य-द्वारा, हमें पालित करो ।

आनोअभेर्यिंभरसत्रासाहंवरेण्यम् । विश्वासुपृत्सुदुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । र्यिम् । ऋ । सत्रासहम् । वरेण्यम् । विश्वासु ।

पृत्सु । दुष्टरम् ॥ ८ ॥

हेअग्ने रयिभननोस्मभ्यंआभरमयच्छ कीदृशंसत्रासाहंसत्रासहयुगपदेववारिभ्यस्यनाशकं
वरेण्यंसर्वैर्वरणीयंविश्वाःसुपृत्सुसर्वेषुसह्यमेषुदुष्टरंशुभिस्तरीतुमशक्यम् ॥ सत्रासाहं छन्दसि-
सहस्रविधिः । वरेण्यं वृजपण्यः । पृत्सु पदाविषुमांसपृत्सुनामुपसंख्यानमिविशृवनाशब्दस्यपृ-
त्सुः सावेकावहविभिन्नकेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. अग्नि ! हमें वारिद्र्य-विनाशी, सबके स्वीकार योग्य और
सारे संप्रामों में भज दो ।

आयुष्कामेष्ट्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आनोअग्ने इति सूत्रितं च—आयुष्कामेष्ट्यां-
ओरातुमन्वावानोअग्नेसुचेतुनेति । महापितृयज्ञेऽप्येवमथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूत्रितं च—जी-
वातुमनौसन्धोत्तयुपस्थादिति ।

वामेतां सूक्तेन वधीष्टवमाह—

आनोअग्नेसुचेतुनारयि विश्वायुपोषसम् । मर्द्दीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । सुचेतुना । रयिम् । विश्वायुः पोषसम् ।
मर्द्दीकम् । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हेअग्ने नोस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभने मज्जानेन युक्तरयिघ्नं आपेहि आस्थापय
कीदृशं मर्द्दीकं वधीकं सुखं तच्छेत्तुभूतं विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन्मायुषि देहादेः पोषकं यावज्जीवमस्म-
दुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना चित्ती संज्ञाने औणादिक उपत्ययः छन्दुत्तरपदमकृतिस्वरत्व-
म् । विश्वायुपोषसं विश्वमायुरस्मिन् शरीरादौ वद्विश्वायुः बहुमीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदा-
न्वोदाचत्वम् तत्पञ्चावीति विश्वायुपोषाः गतिकारकयोरपि पूर्वपदमकृतिस्वरत्वं चेत्पद्युत्तरपूर्वपदम-
कृतिस्वरत्वं च तकारलोपश्छान्दसः दीर्घायुत्वायवर्चस इति मथा ॥ ९ ॥

९. अग्नि ! हमारे जीवन के लिए सुन्दर ज्ञानयुक्त, सुख-हेतु-
भूत और सारी आयु का पुष्टि-कारक बन प्रदान करो ।
दशमीष्टवमाह—

प्रपूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतम अग्रये । मरस्व सुहृद्युगिरः ॥ १० ॥

प्र । पूताः । तिग्मः शोचिषे । वाचः । गोतम । अग्रये ।
मरस्व । सुहृद्युः । गिरः ॥ १० ॥

हे गोतम सूक्तग्रहः सुभयः सुभवं मात्मनश्छन्दस्त्वं तिग्मशोचिषे वीक्षणज्वालायाग्रये पूताः
शुद्धावाकः अग्नेर्गुणान् सन्मगमिदधरीः गिरः स्तुतीः मरस्व प्रकर्षेण सत्प्रादय ॥ तिग्मशोचिषे
तिग्मविशोभे युजिरुपि विजाकुलं चेति मरु विमानिशोचीषियस्य बहुमीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम्
सुभयः सुभशब्दाद्व्ययचिन्त्येव चन्दस्य पुनस्त्येर्विईत्वदीर्घयोऽतिषेधः क्वाच्छन्दसीत्युपसर्गः ॥ १० ॥

१०. हे वनाभिलाषी गोतम । तीक्ष्ण-ज्वालायुक्त अग्नि की विशुद्ध
स्तुति करो ।

एकादशीष्टवमाह—

योनौअग्नेमिवाप्त्यन्तिदूरेपक्षीष्टसः । अस्माकमिदृधेर्भव ॥ ११॥

यः । नः । अग्ने । अग्निः दासति । अन्ति । दूरे । पक्षीष्ट । सः ।

अस्माकम् । इत् । रुधे । भव ॥ ११ ॥

हेअग्ने नोऽस्मान् अन्ति अन्तिकेसमीपेदूरेविपकृष्टदेशस्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति उपसपयतिसशत्रुः पक्षीष्टपततुनस्पतु त्वंच अस्माकमिदं अस्माकमेवबृधेवर्धनायभव ॥ अग्निवा-
सवि दसुजपक्षये अस्माण्यन्ताल्लिट्छन्दस्मुभयधेतेश्च आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिञोपः
अन्तिकादिञोपोबहुलमितिवक्तव्यमितिअन्तिकशब्दस्यककारलोपः । रुधे वृषुवृद्धौ सम्पदादि-
सप्तम्योभावेकिप् सावेकाचइतिविभक्तेश्चात्त्वम् ॥ ११ ॥

११. अग्नि । हमारे पास या दूर रहकर जो शत्रु हमारी हानि करता है, वह पितृष्ट हो । तুম हमारा वर्धन करो ।

सहस्राक्षोविचर्षणिरक्षीसिसेधति । होतागृणीतउक्थ्यः ॥ १२॥ २८॥

सहस्रः अक्षः । विचर्षणिः । अग्निः । रक्षीसि । सेधति ।

होता । गृणीते । उक्थ्यः ॥ १२ ॥ २८ ॥

सहस्राक्षः असंख्याज्वालाः विचर्षणिः विशेषेणभस्वस्यदहायमग्निः रक्षीसिसेधतिप्रतिषेधति
यज्ञान्निर्गमयति सचाग्निरुक्थ्यः उक्थ्यैः शस्त्रैरस्माभिः स्तुयमानः सन् होयदेवानामाह्वाताभूत्वाध-
णीति वान्स्तीति ॥ सहस्राक्षः बहुमीहौसकथ्यणोरिविभूतसमासान्तः सविशिष्टत्वात्तस्यैवस्व-
रः शिष्यते । सेधति विधुगत्यां अक्केवञोपिसोपसर्गाथोद्गन्ध्यः । गृणीते मृगन्दे प्वादीनां ह-
स्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ १२ ॥

१२. सहस्राक्ष या असंख्य-ज्वाला-सम्पन्न और सर्व-दर्शी अग्नि
राक्षसों को ताड़ित करते हैं । हमारी ओर से स्तुत होकर देवों के
आह्वानकारी अग्नि उनकी स्तुति करते हैं ।

॥ इविप्रथमस्यपञ्चमेष्टाविंशोऽवर्गः ॥ २८ ॥

इत्येतिषोडशार्चसप्तमं सूक्तं गौतमस्यार्चयैन्द्रपंक्तिछन्दस्कम् अनुक्रान्तंच-इत्यामोळशैवंपा-
हं हि हिशब्दप्रयोगानुसूतिपरिभाषयाइदमुत्तरेष्वेपङ्क्तिछन्दस्के पृष्ठपदद्वयस्यपञ्चमेऽविमरुत्व-
सीयेइवंसूक्तं सूत्रिवंच-अविवासीत्याहीन्द्रपितृभ्यपिदिविमरुत्वसीयमिति । यगुर्विशोहन्यच्छावा-
कस्याद्यस्तुचोवैकल्पिकोऽनुरूपः होयकाणामितिसप्तमं सूत्रिवम्-इत्यादिहोयइत्यद्वयमेयदि-

न्मरोदसीइति । महाव्रतेनिष्केवल्यस्य दक्षिणपक्षे इत्याहीत्येका तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्-
त्याहि सोम इन्मद इति पङ्क्तिरिति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमा वृचमाह-

इत्याहि सोम इन्मदै ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।

शर्विष्ठ वज्रिन् ओजसा पृथिव्याः निः शशा अहिमर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ १ ॥

इत्या । हि । सोमै । इत् । मदै । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।

शर्विष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् ।

अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १ ॥

हे शर्विष्ठ अतिशयेन बलवान् वज्रिन् वज्रवज्रिन् इत्याहि इत्यमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव-
देमदकरे हर्षकरे सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोत्रावर्धनं तव वज्रिकरं स्तोत्रं चकार अनेन सू-
क्तेन कृतवान् इदित्येतत्पदपूर्णं अतस्त्वं ओजसा बलेन पृथिव्याः सकाशादहिं आगत्य हन्तारं वृचनिः
शशाः निःशेषेण अशाः मा बाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशाच्चिरगमय इत्यर्थः किं कुर्षः स्व-
राज्यं स्वस्वराज्यं राजत्वं अनु अनुलक्ष्य अर्चन् पूजयन् स्वस्वस्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः शा-
श्वन्नुगृहीष्टौ लङ्किलुकिमाते बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः । स्वराज्यं राज्ञो भावः कर्मवाराज्यम् पत्यव-
पुरोहितादिभ्यो यगितियक् षष्ठीराजास इति पठ्यते स्वस्वराज्यं स्वराज्यम् अकर्मधारये राज्यं
इत्युचरपदाद्युदात्तम् ॥ १ ॥

१. हे बलशाली और वज्रधर इन्द्र । तुम्हारे इस हर्षकारी
सोमरस का पान करने पर स्तोता ने तुम्हारी वृद्धिकारिणी स्तुति
की थी । तुमने बल-द्वारा पृथिवी पर से अहि को ताड़ित किया था ।
तथा अपना प्रभुत्व या स्वराज्य प्रकट किया था ।

द्वितीयावृचमाह-

सत्वांमद्वृषामदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृत्रं निरज्यो जघन्य वज्रिन् ओजसार्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनः अभृतः । सुतः ।

येन । वृत्रम् । निः । अतः श्यः । जघन्य । वज्रिन् । ओजसा ।

पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु ।

स्वराज्यम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र तात्वांसोमःअमदयअमदयय, हर्षमापयय कोदशःसोमःवृषा सेचनस्वभावःमदः
मदकरोहर्षकारित्येनामृतःअयेनस्वभापनयापइयाकारयागायन्त्या दिवःसकारादजातयःसुतःअ-
भिषुतः हेइन्द्रवज्रिन्वज्रवन् येनपीतेनसोमेन ओजसानलकरेणअग्नौन्तरिक्षसकाशाववृद्धंनिर्बन्ध-
न्यहृतवानसि अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदयमदीहर्षेअस्माग्निचिमदीहर्षग्लेपनयोरितिषटादिपुषाढाव
मित्वेसमिमिताहस्वहतिहस्वत्वमलङ्कि छन्दस्पृभयधेविशपआर्घभातुकत्वाणेरनिटीतिगिलोपः।
अभ्यः आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोभीतिपकारस्यतत्वम् । जघन्य कादिनियमप्राहस्पेतः उपदेशो-
त्ववइतिप्रतिषेधः अभ्यासाच्चेतिहकारस्यचत्वम् लिटीविप्रत्ययात्पूर्वस्पोदात्तत्वम् महत्तमयोगा-
वनिषावः ॥ २ ॥

२. इन्द्रदेव । सेचन-स्वभाव, हर्षकर और अयेन पक्षी-द्वारा
जानीत तथा अभिषुत सोमरस ने तुम्हें प्रसन्न किया था । वज्रिन् । अपने
बल-द्वारा अन्तरीक्ष के पास से तुमने वृत्र का विनाश किया था
तथा अपना प्रभुत्व प्रकट किया था ।

प्रेत्यभीहिष्ठण्णुहिनतेष्वओनिर्यंसते ।

इन्द्रं नृम्यांहितेशवोहनो वृत्रं जया अपोर्चं अनुस्वराज्यम् ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अप्ति । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि ।

यंसते । इन्द्र । नृम्याम् । हि । ते । शवः । हनः । वृत्रम् । जयाः ।

अपः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र प्रेहि प्रकर्षेणगच्छ अभीहि इन्द्रव्यानशत्रूनाभिमुख्येनप्राप्नुहि प्राप्यचपृष्णुहि वावश-
भूनाभिप्रव वे तवबजोननिर्यंसतेशत्रुभिर्ननिमम्यते अपतिहवगतितिर्यथः वधातेशवःअर्चदीर्घवर्तं
नृम्यांनृणांपुरुषाणांनामकंअभिभावकंहि यस्मादेवंतस्माद्वृत्रमसुरमेवं वा हनःअहि तवोनन्तरि-
निरुद्धाअपः उदकानि जयाः जय वृवंहृत्वातेनामृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः अन्यत्समानम् ॥ यं
सवे यमेः कर्मणिछेदितिबहुलमितिस्तिष्ठ छेदोद्घाटावित्यङागमः । हनः छेदार्थेछान्दसोऽङ् नहुत्वं
छन्दसीविशपोलुगभावः शपःपित्वादनुदात्तत्वेघातुस्वरःशिष्पते पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वा-
भिधावाभावः । जयाः जयतेर्छेद्याङागमः पूर्ववत्स्वरः ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र । जाओ, शत्रुओं का सामना करो और उन्हें पराजित
करो । तुम्हारे वज्र का बोग कोई रोकनेवाला नहीं है । तुम्हारा बल
पुरुष-विजयी है । इसलिए तुम वृत्र का वध करो । वृत्र-द्वारा रोक
हुआ जल प्राप्त करो और अपना प्रभुत्व प्रकट करो ।

निरिन्द्रभूम्याअभिष्टुत्रंजघन्यनिर्दिबः ।

सुजामरुत्वतीरवजीवघन्याहमाअपोर्चं अनुस्वराज्यम् ॥ ४ ॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृत्रम् । जघन्थ । निः । दिवः ।
 सृजा । मरुत्वतीः । अवं । जीवधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् ।
 अनु । स्वः । स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र भूम्याअधि मूलोकस्योपरिवृत्रं निर्जघन्थ निःशेषेण हतवानसि तथादिवोद्युलो-
 कादनिर्जघन्थ इत्यादिमाः अपोवृष्ट्युदकानि अवसृज अधःपातय कीदृशीरपः मरुत्वतीः मरुद्भिः
 संयुक्ताः जीवधन्याः जीवाः प्राणिनो धन्यादसायाभिस्त्वाः अन्यत्समानम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र । तुमने मूलोक और द्युलोक—दोनों लोकों में वृत्र का
 वध किया है । मरुतों से संयुक्त और जीवों के तुष्टिकर वृष्टि-जल
 गिराकर अपना प्रभुत्व प्रकट करो ।

इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीलितः ।

अभिक्रम्यार्वाजिघ्रतेऽपः सर्माय चोदयन् अर्चन् अनुस्वराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीलितः । अभिक्रम्य ।

अवं । जिघ्रते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु ।

स्वः । स्वराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

हीलितः क्रुद्ध इन्द्रः अभिक्रम्य आभिमुख्येन गत्वा दोधतः शूरां कम्पयमानस्य वृत्रस्य सानुं
 समुद्धितं हनुमदेशं वज्रेण अवजिघ्रते प्रहरति किं कुर्वन् अपोवृष्ट्युदकानि सर्माय सरणाय निर्गमना-
 यचोदयन् मेरयन् ॥ दोधतः धूञ्कम्पने अस्माद्यह्लुगन्ताच्छतरिअन्त्यलोपश्छान्दसः अभ्यस्ता-
 नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हीलितः हेङ्गुहोङ्गुअनादरे हेळतइत्येतत्कुप्यतिकर्मसुपठितम् अस्मा-
 निष्ठायां वर्णन्यापत्त्या ईकारः । जिघ्रते हन्तेर्लटिभ्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनंच बहुलं छन्दसीति श-
 पः श्रुः इदित्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीत्यस्यास्येत्यत्र गमहनेत्यादिनोपघालोपः । सर्माय सुगवौ
 अर्तिस्तुस्वित्यादिनाभावेन न प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. क्रुद्ध इन्द्र ने सामना करके कम्पमान वृत्र के उन्नत हनु-
 प्रवेश पर प्रहार किया, वृष्टि का जल बहने दिया और अपना प्रभुत्व
 प्रकट किया ।

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेऽपकोनविंशोऽवर्गः ॥ २९ ॥

षष्ठीवचमाह—

अधिसानौ निजिघ्रते वज्रेण शतपर्वणा ।

मन्वान इन्द्रो अन्धसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन् अनुस्वराज्यम् ॥ ६ ॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतशर्पवणा । मन्दानः ।
इन्द्रः । अन्धसः । सखिश्म्यः । गानुम् । इच्छति । अर्चन् ।
अनु । स्वशराज्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रः शतशर्पवणा शतसङ्ख्याकशर्पधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानावधिनिजिघ्रते अधिःसप्तम्यर्था-
नुवादी समुद्धितेवृत्रस्थकपोलदौस्थानेनितरां हिनस्ति सचेन्द्रो मन्दानो मन्दमानः स्तूयमानः सखि-
सखिश्म्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योन्धसो जस्थगातुं मार्गमुपायमिच्छति अन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्दा-
नः यदिस्तुतौ कर्मणि शानचि यक् छन्दस्प्रुभयधेति शानच आर्धधातुकत्वादतो लोप्य लोपौ अनु-
दात्तेतः परत्वाच्ञानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वे सप्तम्यक एवोदात्तत्वम् अनुदात्तेशानचितस्मय-
कोलोपे सति उवाच निवृत्तिस्वरेण शानच उदात्तत्वाप्रोति एवन्तर्हि शानच आर्धधातुकत्वादेव लसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चितस्वर एवावशिष्यते ॥ ६ ॥

६. शतधाराओंवाले वज्र से इन्द्र ने वृत्रासुर के कपोल-वेश पर आघात
किया । इन्द्र ने प्रसन्न होकर स्तोताओं के लिए मन्द को झुटाने की
इच्छा की और अपना प्रभुत्व प्रकट किया ।

इन्द्रतुभ्यभिर्द्विवोनुत्तंवज्जिन्वीर्यम् ।

यद्वत्पंमायिनं मृगं तमुत्वं मायया वधीरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ७ ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्विष्वः । अनुत्तम् । वज्जिन् । वीर्यम् ।
यत् । इ । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊम् इति । त्वम् ।
मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वशराज्यम् ॥ ७ ॥

अद्विरिति मेघनाम हे अद्विवः वाहनरूपमेघयुक्त्वज्जिन् वज्रवज्जिन्द्र तुभ्यमित्यष्टम्यर्थे च तु-
र्थी तवैव वीर्यसामर्थ्यं अनुत्तं शत्रुभिरतिरिक्तत्वं यद् यस्याद्येन वीर्येण सत्तु मायिनं मायाविनं त्यं
संप्रसिद्धं अयितारं लोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृत्रं त्वमपि माययैवावधीः
इव धानसि ॥ अनुत्तं न सत्तन्निषेत्ति निपातनाभिधानत्वाभावः । अवधीः इन्तेर्लुङि चेति षष्ठादेशः
संचादन्तः तस्यातीतोपे सति स्थानिदं भाषाति चिद्वृत्त्यभावः ॥ ७ ॥

७. हे मेघ-वाहन और वज्रधर इन्द्र ! शत्रु लोग तुम्हारी क्षमता
की अवहेलना नहीं कर सकते; क्योंकि तुम मायावी हो, माया-द्वारा
तुमने मृग-रूप-धारी वृत्र का वध किया था और अपना प्रभुत्व प्रकट
किया था ।

अष्टमीधृचमाह—

वितेवज्जासोअस्थिरन्नवतिन्नाव्याऽनु ।

महत्तइन्द्रवीर्यबाहोस्तेबलं हितमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्जासः । अस्थिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु । महत् ।

ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाहोः । ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र तेतववज्जासोवज्जाः त्वत्तकाशान्निग्वान्यायुधानिनाव्याःनाव्यातार्याःनवतिं नवतिस-
हस्राकाः वृत्रेणनिरुद्धानदीरनु उपलक्ष्यव्यस्थिरन् विविधमस्थिरन् सर्वत्रव्याप्यवर्तमानंवृषंह-
न्तुंववज्जःएकोपिअनेकइवासीदित्यर्थः किञ्च इन्द्र तेतववीर्यमहत्प्रभूतं अन्यैरजेयमित्यर्थः तथाते
बाहोः त्वदीययोर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं त्वदीयौबाहू अपि अतिशयेनबलिनावित्यर्थः अन्य
त्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् विष्टतेर्लुङि समवप्रविश्यः स्थइत्यात्मनेपदम् मन्त्रेघसेतिचुर्लुक् स्था-
प्योरिञ्चेतीत्वम् व्यत्ययेनस्यस्वरश्चादेशः । नाव्याः नौवयोधर्मेत्यादिनापद्य यतोनावइतिपर्यु-
दासाचित्स्वरितमिदिस्वरितत्वम् । बाहोः उदात्तघणइतिविज्ञक्तमुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र । तुम्हारे वज्र मन्त्रे नवियों के ऊपर निस्तृत हुए थे ।

इन्द्र । तुम्हारा वीर्य यथेष्ट है । तुम्हारी भुजायें बहुतबलधारिणी हैं ।

अपना प्रभुत्व प्रकट करो ।

नवमीधृचमाह—

सहस्रंसाकमर्चतुपरिष्टोभतविंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिन्द्रायब्रह्मोद्यतमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साकम् । अर्चत । परि । स्तोभत । विंशतिः । शता ।

एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उद्द्यतम् । अर्चन् ।

अनु । स्वऽराज्यम् ।

सहस्रंसहस्रसहस्रस्याकामनुष्याः साकमर्चत एनमिन्द्रयुगपदेवापूजयन् तथा विंशतिः पो-
डशविंशतिः यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिताचेतिविंशतिसहस्राकास्तेषांयाविंशतिःसहस्रापरि-
ष्टोच्च परितःसर्वतोस्तौद तथाचशताशतसहस्राकाःकषयः एनमिन्द्रमन्वनोनवुःपुनःपुनः
अस्तुवन् अस्मापेवेन्द्रायब्रह्महविर्लक्षणमर्च उद्यतंदातुमूर्ध्वपूतपतएवंविधइन्द्रः वृषमहन्वित्य-
र्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिष्टोभत स्तोभतिःस्तुतिकर्मा उपसर्गात्तुनोदीतिषत्वम् । अनोनवुःपुस्तुवौ

अस्माद्यद्गुणान्नाहं सिञ्जाम्यस्तविदिन्यभेतिसेरुसादेशः । उद्यतं यमवपरमे उत्तुर्वादस्या-
त्कर्मणिनिष्ठा अनुदातोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. एक साथ हजार मनुष्यों ने इन्द्र की पूजा की थी । बीस मनुष्यों
(१५ ऋत्विक्, सस्त्रीक यजमान, सदस्य और शमिता—२०) ने इन्द्र
की स्तुति की थी । सौ ऋषियों ने इन्द्र की बार-बार स्तुति की थी ।
इन्द्र के लिए हव्य अन्न ऊपर रखा गया था । इन्द्र ने अपना प्रभुत्व
प्रकट किया था ।

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन् संहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्थं वृत्रं जघन्वाँ असृजदर्वचनं स्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । तविषीम् । निः । अहन् । संहसा । सहः । महत् ।
तत् । अस्य । पौंस्थम् । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् ।
अनु । स्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रः वृत्रस्यासृजत् तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् हतवान् संहसा सहनेनाभिभवसा-
धनेनायुधेन सहः अभिभवसाधनम् वृत्रायुधं निरहन् हतवान् अस्येन्द्रस्य तलौ स्थं बलं महत् अ-
विश्रैष्ठ्यस्मादयं वृत्रं जघन्वान् हतवान् हत्वा च तन्निरुद्धा अपः असृजत् तस्माद्वृत्रान्निरगमयत्
अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौंस्थं पुंस्यभिभवधने चुरादिः अचोयदित्ययं यवोनावस्थाद्युदात्तत्वम् ।
जघन्वान् हन्तेर्लिटः कसुः विभाषागमहनविदेति इटो विकल्पादिद्विभावः अन्यासाच्चेत्यन्या-
सादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य घत्वम् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र ने अपने बल से वृत्र के बल का विनाश किया था ।
पराभूत करनेवाले शस्त्र से उन्होंने वृत्र का शस्त्र विनष्ट किया था ।
इन्द्र के पास असीम शक्ति है; क्योंकि उन्होंने वृत्र का वध करके,
वृत्र-द्वारा रोका गया, जल निगत किया था । इन्द्र ने अपना प्रभुत्व
प्रकट किया था ।

इमे चित्तवमन्यवे वेपेति श्रियसा मही ।

यदिन्द्रवज्रिञ्जो जसा वृत्रं मरुत्वौ अवधी रर्वचनं स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेति इति । श्रियसा । मही इति ।
यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजसा । वृत्रम् । मरुत्वान् । अवधीः ।
अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

महीमहत्यौ इमेद्यावापृथिव्यौ अपि हेइन्द्र तव मन्यवे त्वदीयकोपात् श्रियसा भीत्या वेपेते
कम्पेते हेवज्रिन् वज्रवशिन्द्र मरुत्वान्मरुद्भिर्पुंक्तत्वं ओजसा बलेन यद्यदा वृत्रमवधीः तदानीं

धावापृथिव्यावपिभयेनअकम्पितामित्यर्थः ॥ वेपते द्रुवपृकम्पने । भियसा जिभीभये औ-
णादिकःकसिपत्ययः ॥ ११ ॥

११. वज्रधारी इन्द्र । तुम्हारे डर के सारे यह आकाश और
पृथिवी कम्पित हुए थे; क्योंकि तुमने मरुतों से मिलकर वृत्र का
धध किया तथा अपना प्रभुत्व प्रकट किया था ।

नवेपसा न तन्यता इन्द्रम् दृत्रः वि । बीभयत् । अग्नि ।

अम्येनं वज्रं आयसः सहस्रं शृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनु ।
स्वः । राज्यम् ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रम् । दृत्रः । वि । बीभयत् । अग्नि ।
एनम् । वज्रः । आयसः । सहस्रं शृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनु ।
स्वः । राज्यम् ॥ १२ ॥

वृत्रः इन्द्रवेपसास्वकीयेनवेपनेनकम्पनेन नविभीभयत् भीतिनाकरोत् तथातन्यतास्वकी-
येनघोरेणगर्जनशब्देननविभीभयत् अपिचेन्द्रेणविसृष्टआयसः अयोग्यःसहस्रशृष्टिः अनेका-
भिर्घाराभिर्युक्तोवज्रः एनंवृषंअभ्यासतइन्दुमाभिमुरभ्येनामच्छत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता स्तन-
शब्दे क्ततन्यजीत्यादिनातनोतेर्विधीयमानोयत्तुचूबहुलवचनादस्मादपिभवति अतएवसछोप-
ष्य सुपांसुलुगितिवृत्तीयायाहादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम् । बीभयत् जिभीभये
हेतुमतिणिच् अत्रवेपनस्तन्यतुभ्याभयं नहेतोःवृत्रादितिहेतुभयाभावादिभेतेर्हेतुभयवृत्त्यात्वाभा-
वः ण्यन्तालुङिष्वेवझदि । आयस अयपयगतौ भौवादिरात्मनेपदी ॥ १२ ॥

१२. अपने कम्पन या गर्जन से वृत्र इन्द्र को नहीं डरा सका । इन्द्र
के लौहमय और सहस्रधारायुक्त वज्र ने वृत्र को आक्रान्त किया
और इन्द्र ने अपना प्रभुत्व प्रकट किया ।

यद्वृत्रंतवचाशनिंवज्रेणसमयोधयः ।

अहिमिन्द्रजिघांसतोदिवितेबद्धधेशवोर्चः । अनुस्वराज्यम् ॥ १३ ॥

यत् । दृत्रम् । तव । च । अशनिम् । वज्रेण । सम् । अयोधयः ।
अहिम् । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्धधे । शवः । अर्चन् ।
अनु । स्वः । राज्यम् ॥ १३ ॥

हेतुम् यद्यदावृत्रंतवहनार्थेनसुष्ठामशनिंवज्रेणसमयोधयः सम्यक्प्राहर्षीः तदा-
भीमहिमागत्यइन्द्रारंभुनंजिघांसतोइन्दुमिच्छत्स्वेतवशवोवर्त्तदिविवद्धधेनवमनुस्यूतं व्यासना-

सीद शिष्टपूर्ववद् ॥ जिषांसवः हन्तेरिच्छार्थे सनिज्जनगमांसनीत्युपधादीर्घत्वम् । षड्वेचषव-
न्धने कर्मणि लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र । जिस समय तुमने घुत्र पर प्रहार किया था, उस समय, तुम्हारे अहि के घब के लिए, कृतसंकल्प होने पर तुम्हारा बल आकाश में व्याप्त हुआ था । तुमने अपना प्रभुत्व प्रकट किया था ।

अग्निष्टनेतै अद्रिवो यस्त्वा जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित्तवमन्यव इन्द्र वे विज्यते भिया अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अग्निः स्तने । ते । अद्रिः श्वः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्र । वे विज्यते । भिया । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रिन् इन्द्र तेव अग्निष्टने सिंहादे सति स्थाः स्थावरजगत् जंगमंच यदस्ति वदु-
भयं रेजते कम्पते त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीया यकोपाय भिया भीत्या वे विज्यते
धशंकम्पते अन्यत्समानम् ॥ स्थाः तिष्ठतेः क्लिप्चेति क्लिप् । वे विज्यते ओ विजीभयचलनयोः
अस्माक्या समभिहारे यद् सन्यङ्गेरिति द्विर्भाषः अदुपदेशाल्लसार्वधा तु कानुदाचत्वे यद्वपवस्वरः
शिष्यते । इन्द्रेत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामचित्पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सवि अस्वपा-
दादित्वा दपादादाविति पर्युदासान्निधाताभावः ॥ १४ ॥

१४. वज्रधारी इन्द्र । तुम्हारे गर्जन करने पर स्थावर और जंगम कांप जाते हैं । वज्र-निर्माता त्वष्टा भी तुम्हारे कोप-भय से कम्पित हो जाते हैं । तुमने अपना प्रभुत्व प्रकट किया है ।

न हि नु यादधीमसीन्द्रं को वीर्यापरः ।

तस्मिन् नृमृगमुत कर्तुं देवा ओजांसि सन्दधुर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

न हि । नु । यात् । अधिः इमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्या । परः ।

तस्मिन् । नृमृगम् । उत । कर्तुम् । देवाः । ओजांसि । सम् । दधुः ।

अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

यादयान्तं सर्वजन्माप्यवर्तमानमिन्द्रं न हि न्वधीमसि ययं न स वगच्छामः यवो ययमत्याः पर-
इत्येतत्तकारान्तमव्ययवैदर्भमाचष्टे परो दिवा पररने वियया परः परस्ताद अतिदूरे मनुष्यैः अज-

वगाहेस्थानेवीर्यावीर्येणसामध्येनवर्तमानमिन्द्रंकोमनुष्योजानीयात् नकोपीत्यर्थः कस्मादिति चेद्वाह तस्मिन्निति यस्मात् तस्मिन्निन्द्र देवाः गृष्णाधनं उत अपिचक्रतुर्वीर्यकर्म ओजांसिब-
लानिचसन्दधुः स्थापयाश्चक्रुः तस्मादित्यर्थः ॥ याव माप्रापणे अस्मात्तदःसत् सुपांसुलुगि-
तिद्वितीयायालुक् । अधीमसि इण्गवौ षदन्तोमसिः । वीर्यां सुपांसुलुगितिवृत्तीयायाआ-
कारः ॥ १५ ॥

१५. सर्व-व्यापक इन्द्र को हम नहीं जान सकते । अत्यन्त दूर में अवस्थित इन्द्र को अपने सामर्थ्य से कौन जान सकता है ? इन्द्र में देवों ने धन, वीर्य और बल स्थापित किया था । इन्द्र ने अपना प्रभुत्व प्रकट किया था ।

यामयर्वा॒मनु॑षि॒ताद॒ध्य॒धिय॒मन्नत॑ ।

तस्मि॒न्ब्र॒ह्मा॒णिपूर्व॑धेन्द्र॒उक्था॑सम॒गम॒तार्च॑न्ननु॒स्वराज्य॑म् ॥ १६ ॥

याम् । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यद् । धियम् । अन्नत । तस्मिन् ।

ब्रह्माणि । पूर्वस्था । इन्द्रे । उक्था । सम् । अगमत् । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ॥ १६ ॥ ३१ ॥

अथर्वापतत्संज्ञकऋषिः पितासर्वासांप्रजानांपितृभूतोमनुश्चदध्यद् अथर्वणःपुत्रपतत्संज्ञ-
कऋषिश्चांधियमन्नत यत्कर्मातन्वत् अकुर्वन्तस्मिन्कर्मणिमानिब्रह्माणिहविर्लक्षणान्यन्नानि
उक्था शस्त्ररूपाणिस्तोत्राणिचयानिसन्ति तानिसर्वाणिवस्मिन्निन्द्रेसमगमतसमगच्छन्त सन्नदृष्टा-
न्तः—पूर्वथा पूर्वेषामन्येषांवसिष्ठादीनांयतोषुमथाहवींषिस्तोत्राणिचइन्द्रेणसन्नच्छन्ते तद्वत्तयइन्द्रः
स्वराज्यंस्वस्वराज्यं अन्वर्चन् अनुपूजयन् वृषवधादिरूपेणकर्मणास्वकीयमधिपतित्वंप्रकटय-
नित्यर्थः ॥ अन्नत तनुविस्तारे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधाद्योः ।
पूर्वथा प्रथपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीतिइवार्थेपूर्वशब्दाव्याख्यालुप्त्ययः । तित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्व-
स्योदान्तत्वम् । उक्था शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । समगमत समोगम्यच्छीत्यात्मनेपदम् लु-
ङि मध्येषसेतिचूर्लुक् गपहनेत्यादिनोपधाद्योः ॥ १६ ॥

१६. अथर्वा नामक ऋषि, समस्त प्रजा के पितृ-भूत मनु और
अथर्वा के पुत्र दध्यद् ऋषि ने मिलने पर किसे, सबमें प्रयुक्त हुम्ब,
धन और स्तोत्र, प्राचीन यज्ञों की तरह, इन्द्र को ही प्राप्त हुए थे ।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेऽपकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दैनिवारयन् । पुमर्थश्चतुरोदेयाद्विद्यावीर्यमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसा-
यणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येपथ्याष्टकेपञ्चमोऽध्यायःसमाप्तः ॥५॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्मिन्निःश्वसित्वेदायोवेदेऽप्योखिलं जगत् । निर्ममेतमहंवदेविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
 दाशतध्यापञ्चमोयमध्यायोव्याकृतः पुरा । धीमतासायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥ १ ॥

मध्यममण्डले त्रयोदशानुवाके सप्तसूक्तानि व्याकृतानि इन्द्रो मदायेति नवर्चमष्टमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते-इन्द्रो न वेति ऋषिष्वान्यस्माद्वेदिरिति परिभाषयारहूगणपुत्रस्य गोतमस्यानुवृत्तेरस्य सूक्त-
 स्पसक्तऋषिः पूर्वसूक्ते पाङ्कं हीत्युक्तत्वात् गुहादिपरिभाषया इदमुत्तरं च सूक्तं पाङ्कं अनदेशपरिभाषये-
 न्द्रो देवता पृष्ठथस्य पञ्चमे हनि निष्के वल्यशस्त्रे इदं सूक्तम् सूत्रितं च-भेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्राम दास इ-
 ति निष्के वल्यमिति आरंभणीये चागुर्वैशिके हनिमाध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे इन्द्रो-
 मदायेति आद्यस्तु चोदैकल्पिकस्तोत्रियः होत्रकाणामिति खण्डे सूत्रितम्-इन्द्रो मदाय वावृधेम दे-
 मदेहि नोददिरिवि । महाव्रते निष्के वल्ये उत्तरपक्षे इन्द्रो मदायेत्येकाशं सनीया तथैव पञ्चमारण्य-
 के सूत्रितम्-इन्द्रो मदाय वावृध इति पङ्क्तिः सुददोहा इति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमाष्टकमाह-

ॐ इन्द्रो मदाय वावृधेशवंसे वृत्रहानृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिषूते मर्भे हवामहे सवाजेषु प्रनो विषत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । ववृधे । शवंसे । वृत्रह । नृभिः । तम् । इत् ।

महत्सु । आजिषु । उत । ईम् । अर्भे । हवामहे । सः । वाजेषु ।

प्र । नः । अविषत् ॥ १ ॥

वृत्रहानृष्यावरकस्य वृद्धिनिरोधकस्य मेघस्याक्षुरस्य बाहन्ता यद्वा आवरकाणां शत्रूणां ह-
 न्ता इन्द्रः मदाय हवार्थं शवंसे बलतौ मतद बलार्थं च नृभिर्गन्तव्येन नृभिर्कतिभिः ववृधे स्तोत्रास्त-
 रूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव स्तुत्या हि देवता प्राप्त बलासदी प्रवर्धते तमिन् तमेवेन्द्रं महत्सु प्रभू-
 तेषु आजिषु संप्रभेषु हवामहे अस्माकं रक्षणाय हवामहे उत अपि च ईमेन मर्भेऽस्त्ये संप्रभे हवामहे
 अस्माभिराहूतः स चेन्द्रो वा जेषु सङ्ग्रामेषु नोऽस्मान्माविषत्प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥ ववृधे वृधेः कर्मणि-

लिङ् संहितायावभ्यासस्य अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् तुजादित्वे हि तु तु जान इति वत्पदकाळे दीर्घः श्रूयते । वृभिः साधेकाच इति पादस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृचान्यवरस्यापि विभक्तिविशेषः । इ-
वामहे ह्ययतेर्लेटिङ् इत्यनुवृत्तौ नहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणम् शपिगुणावादेशौ । अविषव अवरक्षणे
लेट्यहागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः सिङ्गहुलं लेटीतिसिपवस्यार्धधातुकत्वाद्वालिङ्क्षणइद् ॥ १॥

१. वृत्र-हन्ता इन्द्र मनुष्यों की स्तुति-द्वारा बल और हर्ष से
प्रवर्द्धित हुए थे । उन्होंने इन्द्र को हम महान् और शूर संग्रामों में बुलाते
हैं । इन्द्र हमारी संप्रदाय में रक्षा करें ।

असिहिर्वीरसेन्योसिभूरिपराददिः ।

असिदभस्यचिद्वृधोयजमानायशिक्षसिसुन्वतेभूरितेवसुं ॥ २॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराददिः । असि ।

दभस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि ।

ते । वसुं ॥ २ ॥

हेवीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वंसेन्योऽसि सेनाहोभवसि त्वमेकोऽपिसेनासदृशोभवशीत्य-
र्थः हियस्मादेवंतस्माद्भूरिप्रभूतंशत्रूणांघनंपराददिः परादावारात्रूणांपराङ्मुखंयथाभवतितथाआ-
दावासिभवसि दभस्यचिद्व अल्पनामैतत् अल्पस्यापितवस्तोतुःवृधोवर्धयितासि तथायजमा-
नाययागंकुर्वतेसुन्वतेसोमाग्निषवंकुर्वतेपुरुषायशिक्षसि अपेक्षितंघनंददासि शिक्षतिदानंकेमां
भस्माचेतववसुंघनंभूरिबहुलंअक्षयंविद्यते तस्माददासीतिभावः ॥ पराददिः इदाश्रुदाने आदम-
महनजनइतिकिप्रत्ययः लिङ्गद्वावादिर्वचनेह्रस्वत्वम् आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । वृधः वृधे-
रन्तर्भावितण्यर्थाद् इगुपचछक्षणःकः । सुन्वते शत्रुनुमइविविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. वीर इन्द्र ! एकाकी होने पर भी तुम सेना-सबूत हो । तुम
प्रभूत शत्रुओं का घन दान कर देते हो । तुम शूर स्तोता को भी वर्द्धित
करते हो । सोमरसवाता यजमान को तुम घन प्रदान करते हो ।
क्योंकि तुम्हारे पास अक्षय घन है ।

यदुदीरंतआजयोधृष्णवेधीयतेधना ।

युक्ष्वामवच्युताहरीकंहनःकंवसौदधोस्मौइन्द्रवसौदधः ॥ ३॥

यत् । उतइरंते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना । युक्ष्व ।

मदइच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः ।

अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अवेदमारुधानम्—रहूगणपुत्रो गोतमः कुरुसुअयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् तेषां राज्ञां परैः स-
हयुद्धे सति सक्तविरनेन सूक्तेनेन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तुरो-
हितत्वं वाजसनेयिभिराज्ञातम्—गोतमो ह वै राहूगण उभयेषां कुरुसुअयानां पुरोहित आसीदिति ।
यद्यदा जायः सक्तुमाः उदीरते उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं धनाधनं वृष्णवे यो वृष्णुः धर्मयिता
शत्रूणां जेता भवति तस्मै धीयते निधीयते अयतो धनं भवतीत्यर्थः हे इन्द्र त्वं वादशेषु युद्धेषु
प्रवृत्तेषु मदपुत्राः शत्रूणां मदस्य गर्वस्य व्यावयितारौ हरीत्व दीयावन्बौमुस्वरथे योजय योजयित्वा च
कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं हनः हन्याः कंचनत्वां परिचरन्तं वसौ वसुनिधने दधः स्था-
पयसि अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयित्वासि तस्मात् हे इन्द्र अस्मान्स्मदीयान् राज्ञो वसौ धने
दधः स्थापय ॥ उदीरते ईरगतौ आदादिकः अनुदात्ते च्वाह सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरण-
शिष्यते महत्तयो गादनिघातः । धना मृपां सुदुर्गतिदादेशः । युक्त्वा युजिर्गोमे अन्तर्भावित-
गमर्थाद्वोटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्पलुक् अचोत्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वम् । हनः हन्तेल्ले-
टिसिन्धुद्वागमः हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपेविभाषेति प्रथमायास्ति ह्रस्विभक्तेर्निघादप-
त्तिषेधः वसौल्लिङ्ग्यत्ययः । दधः दधधारणे लेटिभ्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ३ ॥

३. जिस समय युद्ध होता है, उस समय शत्रुओं का विजेता हो
घन प्राप्त करता है । इन्द्र ! रथ में शत्रुओं के गर्वनरकाकारी अश्व
संयोजित करो । किसी का नाश करो, किसी को घन दो । इन्द्र ! हमें
तुम धनशाली करो ।

चतुर्थीवृत्तमाह—

कृत्वा म॒हान् अनु॒ष्वधं॒ भीम॒ आवा॒वृधे॒ शवः ।

श्रि॒यः कृ॒ष्व उ॒पाक॒यो नि॒शि॒प्री॒ हरि॒वान् द॒धे ह॒स्तयो॒र्वज्र॑ मा॒यस॑म् ॥ ४ ॥

कृत्वा । म॒हान् । अनु॒ष्वधम् । भी॒मः । आ । व॒वृधे॒ । शवः । श्रि॒ये ।

कृ॒ष्वः । उ॒पा॒क॒योः । नि॒ । शि॒प्री । हरि॒वान् । द॒धे । ह॒स्त॒योः ।

वज्र॑म् । आ॒य॒सम् ॥ ४ ॥

कृत्वा कर्मणा प्रशयावा महान्तर्बाधिकः भीमः शत्रूणां भयंकरः इन्द्रः अनुष्वधं स्वधेत्य-
ज्जनाम स्वधार्या विभक्तयर्थे व्ययीभावः सोमलक्षणस्याजस्पपाने सतीत्यर्थः शवः आत्मीयं बलं
आववृधे आभिमुख्येन प्रावर्धयत् तदनन्तरं ऋषो दर्शनीयः शिप्री शिप्रे हनूनासि केवा तद्युक्तः
हरिवान् हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र उपाकयोः अन्तिकनामैतत् सपीपवर्तिनो हस्तयोर्बाह्वोः आयसं
अयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थं निदधे निदधाति स्थापयति सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हन-

नामहस्तेवजंगृह्णातीतितात्पर्यार्थः ॥ कृत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितीनाभावस्यविकल्पि-
तत्वादभावः । आपसं तस्यविकारइत्यण्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

४. यज्ञ-द्वारा इन्द्र विशाल और भयंकर हैं और सोम-पान-द्वारा
इन्द्र ने अपना बल बढ़ाया है । इन्द्र दर्शनीय नासिका से युक्त तथा हरि
नाम के अश्वों से सम्पन्न हैं । इन्द्र ने हमारी सम्पद् के लिए बलिष्ठ
हाथों में लोहमय बज्र धारण किया है ।

आर्पमौपार्थिवं रजो बद्धधे रोचनादिवि ।

नत्वावीहन्द्रकश्चननजातो न जनिष्यतेति विश्वं वक्षिथ ॥ ५ ॥ १ ॥

आ । प॒रौ । पा॒र्थिवम् । रजः । ब॒द्धधे । रो॒चना । दि॒वि । न ।

त्वा॒वान् । इन्द्र । कः । च॒न । न । जा॒तः । न । ज॒निष्य॒ते । अ॒ति ।

वि॒श्वम् । व॒क्षिथ ॥ ५ ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वतेजसापार्थिवं पृथिव्याः संबन्धिवस्तुजातं रजोऽन्तरिक्षलोकं च आपमौ आपूरयति
तथादिविद्युलोके रोचनारोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धधेन बंधं स्थापितवान् अवोहे इन्द्र त्वा-
वान् त्वत्सदृशः कश्चन न जातो नोत्पन्नोऽस्ति न च जनिष्यते उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति तादृशस्त्ववि-
श्वं सर्वरक्षितव्यं जगद् अतिववक्षिथ अतिशयेन बोद्धुमिच्छसि सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्य-
र्थः ॥ पमौ आपूरणे छिति आतऔण्डइत्यौकारादेशः । पार्थिवं पृथिव्या आआवित्यण्प्रत्ययः
जित्वा दाद्युदाचत्वम् । रजः रजन्यस्मिन् गन्धर्वादय इति रजोऽन्तरिक्षं रजरागे अमृतिरजकरज-
नरजस्तत्पञ्चस्थानमिविनलोपः । बद्धधे बधबन्धने छिति व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः एकहल्-
भ्यमवत्वाभावादेवैवाभ्यासलोपावपिनस्तः पादादित्वाजिघाताभावः । त्वावान् वतुष्मकरणे
मुष्मदस्मद्वाछन्दसिसादस्य उपसर्गस्थानमिति वतुष् आसर्वनाम्न इत्यात्वम् । ववक्षिथ बहुमापणे
अस्मादिच्छासति सन्मतइतीत्यसर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यभावः समन्ता छिति
अमचे इति प्रविषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥ ५ ॥

५. अपने तेज से इन्द्र ने पृथिवी और अन्तरिक्ष को परिपूर्ण किया
है । द्युलोक में चमकते नक्षत्र स्थापित किये हैं । इन्द्रदेव तुम्हारे समान
न कोई हुआ, न होगा । तुम विशेष रूप से सारे जगत् को धारण करो ।

श्रीगणेशमाह—

यो अ॒र्पो म॒र्त॒भोज॑नं प॒रा॒ददा॑ति दा॒शुषे॑ ।

इन्द्रो अ॒स्मभ्य॑ शि॒क्षतु॑ वि॒भजा॑ भूरि॒तेव॑ सु॒भक्षी॑ यत॒वरा॑धसः ॥ ६ ॥

यः । अर्यः । मर्त॑ऽभोजनम् । परा॑ददाति । दा॒शुषे॑ । इन्द्रः ।
अ॒स्मभ्य॑म् । शि॒क्षन्तु॑ । वि । ऋ॒ज् । भूरि॑ । ते । वसु॑ । ऋ॒क्षी॒य ।
तव॑ । राध॑सः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामीपालयिताय इन्द्रः मर्तभोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोग्यमन्नं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तपतेयजमानाय पराददाति प्रयच्छति स इन्द्रोऽस्मभ्यं शिक्षन्तु तादृशमन्नं ददातु अवशिष्टपादद्वयं म-
त्यक्षकृतं हेइन्द्र अस्मभ्यं दातुं धनं विभज्य विभक्तं कुरु यवस्तेतव वसुधनं भूरिवहुलमसंख्यातं अतस्त-
वराधसो धनस्य एकदेशं भक्षीय भजेव मामुयाम् ॥ पराददाति अग्न्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्
तिष्ठिचोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । दाशुषे दाशृदाने दाश्वान्साह्वानितिक्रमुप्रत्ययान्तो निपात्य-
ते चतुर्थ्येकवचनेव सोऽसं प्रसारणमिति सं प्रसारणम् शासिवसिधसीनां चेति षत्वम् । ऋक्षीय
भजसेवायां मार्थनायां लिङि तस्य छन्दस्प्रभयधेत्यार्धधातुकत्वाच्छवभावः सतोपाभावश्च एका-
वद्वतीद्वयविधेः आगमानुदात्तत्वेत्ययस्वरएवशिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वाच्चिघावा-
भावः समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदोदेशावक्तव्या इति वचनात् ॥ ६ ॥

६. ओ पालक इन्द्र यजमान को मनुष्योपभोग्य अन्न प्रदान करते
हैं, वे हमें वंसा ही अन्न दें : इन्द्र ! पुन्हारे पास असंख्य धन है;
इसलिए हमारे लिए धन का विभाग कर दो, ताकि हम उसका
एक अंश प्राप्त करें।

चातुर्विंशिकेऽहनि माष्यन्दिनसवने ब्राह्मणाञ्छंसि नो मदे मदे हि नो ददिरिति वैकल्पिको नुरु-
पस्त्वचः होत्रकाणामिति खण्डे सूत्रितम्—मदे मदे हि नो ददिः सुरुपकनुभूतय इति ।

वृषे प्रथमां सूक्ते सप्तमीं वृचमाह—

मदे॑ मदे॒ हि नो॒ ददि॑र्यु॒था गवा॑मृ॒जु॒क्तुः ।
सं॒गृ॒भ्नाय॑ पुरु॒श॒ताम॑ ह॒स्त्या वसु॑ शि॒शी॒हि॒राय॑ आभर ॥ ७ ॥

मदे॑मदे । हि । नः । ददिः । यु॒था । गवा॑म् । ऋ॒जु॒ऽक्तुः । स॒म् ।
गृ॒भ्ना॒य॒ । पुरु॑ । श॒ता । उ॒भ्या॒ ह॒स्त्या॒ । वसु॑ । शि॒शी॒हि॒ । रा॒यः ।
आ । भ॒र ॥ ७ ॥

मदे मदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुक्रतुः ऋजुकर्मां स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं गवां यूपानि ददिः हि गो-
यूपानां दाता खलु हेइन्द्र सत्पुरु पुरुषि मभूतानि शताशतसंख्याकानि अपरिमितानीत्यर्थः
वसुवसुनि धनानि उभयाहस्त्या उभ्याभ्यां हस्ताभ्यां संगृभ्याय अस्मभ्यं दातुं सम्यक् गृह्णाण शि-
शीहि अस्मां स्वीक्षणीकुरु निशितबुद्धिपुक्तां कुर्वित्यर्थः रायो धनानि हस्तयोः स्थितानि आभर

आहरयच्छ ॥ ददिः हुदान्दाने आह्रमहनजनइतिप्रस्थयः । यूथा शेषेच्छन्दसिबहुलमि-
 पिशेर्लोपः । गवां सवेकाचइतिमात्रस्यनगोश्चन्तावर्णेतिप्रतिषेधः । यृभाम ग्रहउपादाने लोटिहो
 छन्दसिशापजपीतिभ्रातृयस्यशापजदेशः ह्यहोर्भइतिप्रत्वम् । उभयाहस्या उभयहस्य-
 शब्दादुत्तरस्यतृतीयाद्विचनस्यसुप्रांम्लुगितिङादेशः अन्येषामपिहस्यतइतिपूर्वपदस्यदी-
 र्घत्वम् समासान्नोदात्तत्वेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसु सुप्रांम्लुगितिप्रतिषेध-
 क् । शिशीहि शोवनूकरणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आवेचइत्यात्वं इदित्यनुवृत्तौ बहुलं-
 छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ईहत्यघोरितिघातोरीत्वं पादादित्वाजिघाताभावः । रायः ऊहिदमि-
 विविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. सोम पान कर हृष्ट होने पर सरलकर्मा इन्द्र हमें गो-समूह
 देते हैं । इन्द्र । हमें देने के लिए बहु-शत-संख्यक या अपरिमित अन्न
 अपने दोनों हाथों में ग्रहण करो । हमें तीव्र बुद्धि से युक्त और
 घन प्रदान करो ।

मादयस्वसुतेसचाशर्वसेशूरारधसे ।

विद्महिवापुरुषसुमुपकामान्ससृज्महेथानोवितामव ॥८॥

मादयस्व । सुते । सचा । शर्वसे । शूर । राधसे । विद्म । हि । त्वा ।

पुरुषसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता ।

अव ॥ ८ ॥

हेशूरशौर्यवजिन्द्र सुते सोमेअभिपुतेसतिआगत्य सचास्माकंसत्वासन्मादयस्व देनसो-
 मेनतुमोभव किमर्थं शर्वसेवळार्थराधसेस्माकंधनार्थंच त्वात्वापुरुषसुं बहुधनंविद्महिवयं
 पानीमःखलु अतोऽस्मदीयान्कामान् माश्रगवावत्तानिव त्वयाउपससृज्महेहि त्वया
 सत्त्वेकीकुर्मः अथानन्तरं नोऽस्माकं अविताअभिष्ठितफलप्रदानेनरक्षिषाभव ॥ मादयस्व
 भवत्वियोगे कुरादिरात्मनेपदी अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते । ससृज्म-
 हे सुवविसर्गे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् अत्रापिशब्दानुपपन्नं छन्द-
 स्यनेकमपिसाकांक्षमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

८. शूर ! हमारे बल और घन के लिए हमारे साथ सोम-रस
 पान करके तृप्त बनो । तुम्हें हम बहु-धन-शाली जानते और अपनी
 अभिजाषा ज्ञात कराते हैं । तुम हमारी रक्षा करो ।

सुतेतइन्द्रजन्तवोविश्वंपुष्यन्तिवार्यम् ।

अन्तर्हित्योजनानामूर्योवेदोअदाशुषातेपीनोवेदआमर ॥९॥ २॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुण्यन्ति । वार्यम् । अन्तः ।
हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अर्दाशुषाम् । तेषाम् । नः ।
वेदः । आ । अर ॥ ९ ॥ २ ॥

हेइन्द्र तेतवस्वभूतापतेजन्तवोयजमानलक्षणाजनाः विश्वंसर्ववार्यं सर्वैःसंभजनीयंहविः
पुण्यन्तिवर्धयन्ति अवाशुषां हविषामदातृणांजनानांअन्तर्मध्येविद्यमानंवेदोधनं अर्यःसर्वै-
षांस्वामीत्वंरूपोहि पश्यसिहि जानासीत्यर्थः तेषामयजमानानांवेदोधनंनोस्मभ्यंआभर आह-
रप्रयच्छेतियाषत् अयजमानेषुविद्यमानंधनंयामानुषयुक्तत्वाद्भयंभिवभवेत् अतस्तत्पधनस्य
सार्यंक्त्वायतदीयंधनमपहत्य यजमानेभ्यःप्रयच्छेतितात्पर्यार्थः ॥ रूपः रूपाप्रकथने अयंद-
शंनार्थोपि वर्तमानेछान्दसोत्तुङ् अस्पतिवक्त्रीत्यादिनाचुरह्णदेशः आतोऽलोपइतिचेत्याकारलोपः
बहुलंछन्दस्प्रमाद्व्योगेऽपीत्यङ्भावः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र ! ये तुम्हारे ही सब मनुष्य सबके ग्रहण योग्य मैं हूँ
वर्द्धित करते हैं । जो लोग हूँ नहीं प्रदान करते, हे भक्षितपति ! हे
इन्द्र ! उनका धन तुम जानते हो । उनका धन हमें दो ।

॥ इतिप्रथमस्पष्टेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

उपोष्विविषल्लचनवमंसूक्तम् गोतमस्यार्धमैन्द्रं अन्त्याजगवी आद्याःपङ्क्तयः अनुकान्तंच-
उपोषुषृणुगत्यन्वमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः षोडशिश्लेषे आद्यास्तुसंदृशमित्यादिकेद्वेकौ
चविनिमुच्यन्ते अथषोडशीतिखण्डेसूत्रितम्-उपोषुशृणुहीगिरःस्तुसंदृशंत्वावयंमघवन्नित्ये-
काद्वेचपङ्कीइति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह-

उपोषुशृणुहीगिरोमघवन्मातथाइव ।

यदानःसूनृतावतःकरआदर्ययांसइद्योजान्विन्द्रतेहरी ॥१॥

उपोइति । सु । शृणुहि । गिरः । मघंइवन् । मा । अतथाःइइव ।

यदा । नः । सूनृतावतः । करः । आत् । अर्ययांसे । इत् । योज ।

नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हेमघवनधनवन्निन्द्र गिरःअस्मदीयाःस्तुतीः उपोउपैवस्तुशृणुहि उपगत्यसम्यक्शृणु अ-
तथाइवपूर्वयथाविधस्त्वंतद्विपरीतोमाभूः अस्मास्तुपूर्वयथाअनुग्रहनुद्धिमुक्तः वथाविधपवभवे-
त्यर्थः अपिचनोऽस्मान्सूनृतावतः प्रियसत्त्वात्मिकावाक्सूनृता तयास्तुतिरूपयावाचामुक्ता

यदाकरः करोषि आत्मानन्तरं त्वमपि अर्थयासे इव अर्थयस एव याचयस एव न तदास्ते अस्माभिः
 मयुक्तास्तुतीः त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः अतो हे इन्द्र ते हरीत्वदीपावधौ नुक्षि मं योजरथे योजय ॥
 शृणुहि उक्तश्रमत्ययाच्छन्दसि वा वचनमिति वचनादुक्तश्रमत्ययादिति हेतुर्गन्नावः । अतथा इव
 वथे वाचरतिवधाति सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येक इति किप् तथा ते रमययः न तथा इव अतथा इव अव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । करः कुरुञ्करणे लुङि कुरुदरुहिभ्यश्छन्दसीति चुरेकादेशः ननु अहः
 सति शिष्टत्वावतिस्वरेणान्तोदात्तेन भवितव्यम् तर्हि लुङिभ्यत्ययेन शप् ननु लुञ्करणे इति त्वादौ
 षष्ठ्यत्वे अतो व्यत्ययः कस्माद्विषये इति चेत् मैवम् यस्मादस्य धातोस्तत्र पाठः अनार्थः तथा हि कः
 करत्करसीत्यत्र यदाह तु न्यासकारहरदत्तौ व्यत्ययेन शविति तस्मादस्य धातोर्भादौ पाठो नास्तीति
 गम्यते किञ्च यद्यप्येवमपि करदित्येवमादिरूपसिद्ध्यर्थं कुरुदरुहिभ्यश्छन्दसीति करोतेरङ्विधा-
 नमनर्थकं तस्मात् अस्मात्तुङिपि अस्वरूपसिद्धेः कुरुदरुहोरर्थभेदात् लुङ्येतद्रूपसिद्धये कर्तव्य-
 मङ्गविधानमिति चेत् न छन्दसि लुङ्सल्लिङ्गवितुङ्गादीनामेकत्र विधानेनार्थभेदाभावादिति अने-
 नमकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः अतो व्यत्ययेनेति सिद्धम् । अर्थयासे अर्थयाज्या-
 यां चुरादिरात्मनेपदी छेत्वाडागमः । योज युजिर्मोगे ण्यन्ताङोदि छन्दस्युभयथेति शपआर्थ-
 णातुकत्वात्पणेरनिडीदिणि लोपः अचोवस्तिङ्गवित्संहितायां दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

१. जनशाली इन्द्र ! पास आकर हमारी स्तुति सुनो । इस
 समय तुम पहले से भिन्न-प्रकृति मत होना । तुमने ही हमें प्रिय और
 सत्य वाक्य से युक्त किया है । उसी वाक्य से हम तुमसे याचना करते
 हैं । इसलिए अपने दोनों अश्व शीघ्र योजित करो ।

द्वितीयाशुचमाह—

अक्षन् अमीमदन्तस्वप्रिया अधूषत ।

अस्तौषतस्वभानवो विप्रानविष्टयामती योजान्विन्द्र ते हरी ॥ २ ॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत । अस्तौषत ।

स्वभानवः । विप्राः । नविष्टया । मती । योज । नु । इन्द्र ।

ते । हरी इति ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वमादत्तान्यजानि अक्षन् यजमानाभुक्वन्तः भुक्त्वाच अमीमदन्तहि तृष्णाश्चासन्
 मियाः स्वकीयास्तनूः अवाधूषत अकंपयन् अतिशयितरसास्वादेन नष्टकुमशक्नुवन्तः शरी-
 राण्यकंपयन् तदनन्तरं स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयोविप्राः मेधाविनस्ते नविष्टयानवितृप्तमया म-
 तीमत्स्यास्तुत्या अस्तौषतास्तुवन् अन्यत्पूर्ववद्योग्यम् ॥ अक्षन् अदेर्लुङि लुङ्सनोर्ध्वस्त्विति षष्ठा-
 देशः मध्वेधसेत्यादिनाच्चेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधा लोपः स्वरिचेति चत्वं शासिबसिधसीनांचेति ष-
 त्वम् अडागमउदात्तः । अमीमदन्त मयत्प्रियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङिच्चेभङिणि लोपोपधाह-

सः । घ । तम् । वृषणम् । रथम् । अधि । तिष्ठति । गोइविदम् । यः ।
पात्रम् । हारि॒क्ष्यो॒ज्ज॒नम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । योज ।
नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

सद्यः ससत्त्विन्द्रः वृषणंकामाभिर्वर्षकंगोविदंगवालंभयितारं वरथं अधितिष्ठति ईदंशं रथं
अधितिष्ठतु आरूढो भवतु हेइन्द्र योरथः हारियोजनं एतत्संज्ञकंधानामिश्रितपूर्णसोमेनपूर्णपा-
त्रं चिकेतति स्नापयति वरथं अधितिष्ठेति पूर्वेष्वणान्वयः अधिष्ठाय च त्वदीयावश्वौक्षिप्रं योजय ॥
य ऋषितुनुषेति दीर्घः । रथं अधिशीङ्गस्थासं किमेत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठति तिष्ठतेर्ले-
ट्यादागमः । चिकेतति कितज्ञाने लेट्यादागमः जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः श्रुः बहुलं छन्दसीति वक्तव्य-
मिति वचनात् । नाग्यस्तस्याचिपितीति लघुषधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥ ४ ॥

४. जो रथ अभीष्ट वस्तु का वर्णन करता है, गाय देता तथा धान्य
से मिश्रित (सोमरस से) पूर्ण पात्र देता है, इन्द्र ! उसी रथ पर
चढ़ो । अपने घोड़े शीघ्र योजित करो ।

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुपप्रियां मन्दानो या ह्यन्धसो योजान्विन्द्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति
शत६क्रतो । तेन । जायाम् । उप । प्रियाम् । मन्दानः । याहि ।
अन्धसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हेशतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र त्वेत्त्वदीयेरथे दक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वो युक्तोऽस्तु उत अपि च
सव्यः वामपार्श्वस्थोऽपि युक्तोऽस्तु तेन रथेन अन्धसः सोमलक्षणस्याश्वस्य पानेन मन्दानो मत्तस्त्वं
प्रियां पीणयिषीं जायामुपयाहि सायनवर्तते तत्र गच्छेत्यर्थः तदर्थं हेइन्द्र त्वदीयावश्वौ रथे क्षिप्रं यो-
जय अनयोत्तरयाचपीतसोमस्येन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रस्थानं प्रविषाद्यते ॥ मन्दानः यदि स्तुतिमोदमद-
स्वप्रकान्तिगतिषु लिटः कानच् द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । अन्धसः
अदम्यक्षणे अवेर्नुमधश्चेत्यसुन् धातोर्नुमाममोधकारान्तादेशश्च ॥ ५ ॥

५. शतमज्ञकर्त्ता इन्द्र ! तुम्हारे रथ के दाहिने और बायें अश्व
संयुक्त हों । सोमपान से हृष्ट होकर तुम उस रथ-द्वारा अपनी प्रिय
पत्नी के पास जाओ । अपने घोड़े संयोजित करो ।

अन्त्येष्वहः सुहारियोजनस्य युनज्मात्येषा याज्या सुवितं च—युनज्मिन्नेव ब्रह्मणा केशिना हरी-
इति याज्यानुवाक्ये अन्त्येष्वहः स्विति ।

तामेतांसूक्तेष्वहीहवमाह--

युनज्मिति ब्रह्मणा केशिना हरी उपप्रयाहि दधि वेगमस्त्योः ।

उत्त्वा सुतासो रभसा अमन्दिषुः पूषण्वान्वञ्जिन्त्समुपत्न्यामदः ॥ ६ ॥ ३ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे ।

गमस्त्योः । उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमन्दिषुः । पूषण्श्वान् ।

वञ्जिन् । सम् । ऊम् इति । पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र केशिना केशयुक्तौ शिखावन्तौ ते हरी त्वदीयावम्बौ ब्रह्मणास्तोत्ररूपेण मन्त्रेण युनज्मि रथे संयोजयामि तेन रथेन उपप्रयाहि त्वद्गृहमुपगच्छ गमस्त्योः बाहुनामैतद् बाह्वोः अश्वबन्धकान् रभसीन्दधिषेधारयस्व त्वात्मां सुतासो यज्ञोऽभिषुताः सोमाः रभसाः वेगवन्तः तीक्षाः क्षिप्रमदकारिण इत्यर्थः उदमन्दिषुः उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः हे वञ्जिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषण्वान् अत्र पूषण्श्वान् उदःपुष्टौ वर्तते पुष्टिर्वैपूषा पुष्टिमेवावकन्ध इति श्रुतेः । सोमपानजनितया पुष्ट्या युक्तः सत्पत्न्या स्वभार्यया सह समुअमदः सम्पगेव तृप्तो भव ॥ केशिना केशशब्दान्मत्वर्य्ययइनिः सुपांस्तुलमिति विभक्तैराकारः । रभसाः अश्वे आदित्वाद् । अमन्दिषुः व्यत्ययेन परस्मैपदम् । पूषण्वान् पुष्पुष्टौ श्वञ्चक्षन्तित्यादौ पूषन्निति निपात्य वेत्तवान् भावसाधनं ब्रह्मण्यम् पूषा अस्यास्तीति पूषण्वान् मादुपधाया इति मत्तुपोवत्वम् नलोपेजनोनुडिति नुद् कस्वनुङ्ङां मत्तुप उदात्तत्वम् । अमदः मदीहर्षे छन्दसितुङ् लङ्छिट् इति प्रार्थनायां लङ् स्थनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ ६ ॥

६. तुम्हारे केश-सम्पन्न दोनों घोड़ों को मैं स्तोत्र-द्वारा रथ में संयोजित करता हूँ । अपनी दोनों भुजाओं में घोड़े को बांधनेवालों रश्मि धारण करके घर जाओ । इस अभिषुत तीक्ष्ण सोमरस ने तुम्हें हृष्ट किया है । वञ्जिन् ! तुम सोमपान से उत्पन्न तुष्टि से युक्त होकर अपनी पत्नी के साथ भलीभाँति हर्ष प्राप्त करो ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

अश्ववतीति षड्भूतं दशमं सूक्तम् गोतमस्पर्षमैन्द्रं जागतम् तद्याचानुक्रान्तम्—अश्ववति-
जामवमिति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसि शस्त्रे इदं सूक्तम् सूत्रित्वं—अश्ववतिमोमां-
पीति नृणा इयमि सत्यामिति याज्येति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

अश्ववति प्रथमो गोर्षु गच्छति सुभावी रिन्द्रमर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित्पूणस्त्रिवसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथा भितो विचेतसः ॥ १ ॥

१ तै० ब्रा० २. ४. २ ।

अश्वंसवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः ।
तव । ऊतिऽभिः । तम् । इत् । पूणक्षि । वसुना । भवीयसा ।
सिन्धुम् । आपः । यथा । अजितः । विद्वैतसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र योमर्त्योमनुष्यः तवोतिभिः त्वदीयरक्षणैः सुभावीः सुहृमरक्षिवोभवति समर्त्यः अ-
श्वानिबहुभिरभ्यैर्युक्तेष्वेवर्तमानः गोषुमात्रेणुप्रथमो गच्छति सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गो-
मान्भवतीत्यर्थः त्वं तमिव तमेव पुरुषं भवीयसा बहुतरेण भवितुमेन वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन
वसुना धनेन पूणक्षि संपृक्तं संपूर्णकरोषि तत्र दृष्टान्तः—विद्वैतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथा
अजितः सर्वास्तु दिसु सिन्धुं समुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्वानि मन्त्रे सोमाम्भेति मवौ दीर्घत्वम् । सु-
भावीः अवितृप्तवृत्तिभ्य ईरित्यवतरेरीकारपत्ययः । ऊतिभिः ऊतियुक्तीत्यादिना किन उदात्तत्वम् ।
पूणक्षि पृथ्वीसंपर्के रौघादिकः । भवीयसा बहुशब्दादीयसु निबहोर्लोपो भूचबहोरिति बहुशब्दस्य
भूभावः ईयसु न ईकारलोपश्च अत्र तु छान्दसत्वादीकारलोपो न क्रियते भूभावश्च क्रियते अथवा भ-
वितृशब्दात् तु छन्दसीदीयसु च तुरित्थेमेयः स्वितीतृलोपः ॥ १ ॥

१. इन्द्र । तुम्हारी रक्षा-द्वारा जो मनुष्य रक्षित है, वह अश्ववाले
घर में रहकर सर्व-प्रथम गौ प्राप्त करता है । जैसे विशिष्ट ज्ञान-
दाता नदियाँ चारों ओर से समुद्र को परिपूर्ण करती हैं, वैसे ही तुम भी
अपने रक्षित मनुष्य को यथेष्ट धन से परिपूर्ण करते हो ।

आपो न देवीरुपयन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथारजः ।
प्राचैर्देवासः प्रणयन्ति देवधुं ब्रह्म प्रियं जोषयन्ते वराहव ॥ २ ॥

वामेतां द्वितीयाश्रममाह—

आपो न देवीरुपयन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथारजः ।
प्राचैर्देवासः प्रणयन्ति देवधुं ब्रह्म प्रियं जोषयन्ते वराहव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति ।
विद्वैतम् । यथा । रजः । प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवऽयुम् ।
ब्रह्मऽप्रियम् । जोषयन्ते । वराऽहव ॥ २ ॥

होत्रियं होतुः स्वभूतं चमसं देयीर्देव्योद्योतमाना आपो न यथा आपः उपयन्ति उपगच्छन्ति तद्वदुपरि वर्तमाना देवासः देवाः एतमेव चमसं अवः अवस्तात्पश्यन्ति होतृचमसे अस्माकं सोमाग्नि-
षवायापः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संलभ्यते तत्र दृष्टान्तः—विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्य-
संबन्धियथानिरन्तरमवस्तात्पतति तद्वद्वेदयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा
प्राचनैः प्रगमनैः उत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले मणयन्ति होमार्थे मणीतं ब्रह्ममियं ब्रह्मणा सोमदक्ष-
णेनाच्चेन प्रीतं संतुष्टं पूरितमित्यर्थः जोषयन्ते सर्वे देवास्तं चमसं सेवन्ते वरा इव कन्यकां यथा वराम-
मेयं भविष्यति ममेयं भविष्यति इति कन्यकां सेवन्ते एवं देवा अपि ममायं सोमः ममायं सोम इति अ-
स्य पाश्वर्षे वर्तन्त इत्यर्थः एवमपो न ग्रीयविनियोगानुसारेण योजितम् यन्मस्थानुष्ठेयार्थमकारा-
कत्वात् यदा तुरात्रिपर्यायि स्याः विनियोगस्तदा त्वेवं व्याख्येयम्—हे इन्द्र देव्य आपो यथानिब्रदेशं
उपगच्छन्ति एवं देवास्तव दीयंस्तोषं शुश्रूषमाणाः होत्रियं होतुं सन्धिधिष्यं स्थानं उपगच्छन्ति
उपगत्य च अवस्तात्पश्यन्ति विततं ज्योतिरिव देवयुं देवानात्मनश्छन्तमेतं शंसितारं आगताः सर्वे
देवाः प्राचीनं मणयन्ति अग्रतो धारयन्ति ब्रह्ममियं स्तोत्रमियं त्वां शंसन्तं वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥
होत्रियं होतृशब्दात्तस्येदमर्थेऽप्रत्ययः । अवः पूर्वाधरावराणां मसि पुरधवधैषामित्यसिप्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः । प्राचैः उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययम् यद्वा प्रपूर्वादञ्चतेर्घञर्थेकविधानं स्थास्त्रापाव्यधिह-
नियुच्यर्थमिति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वाद्भावेकप्रत्ययः अनिदितामिति नञोपः । जोषयन्ते
जुषीषीति सेवनयोः स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाच्चेतुमिति णिच् ॥ २ ॥

२. जैसे छुतिमान् जल यज्ञ-पात्र में जाता हैं, वैसे ही ऊपर रहने-
वाले देवता लोग यज्ञ-पात्र को देखते हैं । उनकी दृष्टि, सूर्य-किरण को
तरह, व्यापक है । जैसे अनेक वर एक ही कन्या को ग्याहने की इच्छा
करते हैं, वैसे ही देवता लोग सोम-पूर्ण और देवाभिसाक्षी पात्र को, उत्तर
देवी के सम्मुख लाकर, चाहते हैं ।

प्रवर्ग्याभिष्टवे अधिद्वयोरित्येषा स्पृष्ट्वोदकमिति खण्डे सुत्रितम्—अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं व-
चः शुक्रन्ते अन्यद्यजन्ते अन्यदिति । हविर्धानप्रवर्तनेष्वेषा सुधितं च—यमेव यतमाने यदैतम्-
अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्धं च आरभेदिति ।

अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यतस्तु चामिथुनायासपर्यतः ।

असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्राशक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यतस्तु च । मिथुना ।
या । सपर्यतः । असंयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा ।
शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हेइन्द्र द्वयोर्हविर्धानयोः उक्थयंउक्थयंशस्त्वं तद्योग्यंयवः युजे नामित्यादिमन्त्ररूपं वचनंअप्य-
 दधाः निहितवानसि ननुहविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेववचोधिनिवीयते इत्याशंक्य ब्राह्मणेनैवं
 न्याख्यातम्-अधिद्वयोरदधाउक्थयंवचइतिद्वयोर्हेतुतीयंचदिरधिनिधीयतउक्थयंवचइतिमन्त्रा-
 इ यज्ञियवैकर्मोक्थयंवचोयज्ञमेवैतेनसमर्धयतीति । तत्रयथाहविर्धानद्वयेएकमेवतृतीयंचदिरधि-
 निधीयते एवंस्तोत्रमप्युभयोरेकंयुक्तम् उक्थयंनामयज्ञसंबन्धिशस्त्वंतद्योग्यंवचनमपियज्ञियंकर्म
 तस्यायज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपादनायाधिनिधानाद्यज्ञोपसप्तजोभवति कीदृशयोर्हविर्धा-
 नयोः यतस्तुचा यताःसंबन्धाःसुचःग्रहचमसादिष्ठक्षणानिपात्राणिययोः वेमिथुनायुगलरूपेण-
 वर्तमाने या वेहविर्धाने त्वांसपर्यदःपूजयतः तयोरित्यर्थः किञ्च ईदृग्पहविर्धानयुकोयजमानः
 असंयतः शत्रुभिःसहयुद्धार्थमनभिगतःसन् वेमवे त्वदीयेकर्मणिशेतिनिवसति पुण्यविचम-
 जयापशुभिश्चपुष्टोभवतिच मृन्वते त्वदेवत्येभागेसोमाभिवर्बुर्वतोयजमानस्यभद्राकल्याणीश-
 किः उत्कृष्टंवलंभवति एतत्सर्वहविर्धानयोः उक्थयस्यवचसोनिधानेनत्वयाकृतमित्यर्थः ॥ यतस्तु-
 चा यमत्रपरमे निडार्याअनुदात्तोपदेशोत्पादिनानुनासिकलोपः बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् इद-
 मादिषुविपुषेपुष्टपांसुलुगिति विभक्तिकेराकारः । सपर्यव सपरपूजायां कण्ठादिभ्योयक् अनुपदेशात्त-
 सार्वभाषाकानुदात्तत्वे तस्यैवस्वरःशिष्यवे । श्वेति सिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य
 धृक् । मृन्वते यजमानाय यत्पर्येचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी शत्रुनुमइतिविभक्तिकेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र ! ओ हव्य और धान्य यज्ञ-पात्र में तुम्हें समर्पित किया
 गया है, उसमें तुमने मंत्र-वचन संयुक्त किया है । यजमात्र, युद्ध में
 न जाकर, तुम्हारे काम में लगा रहता एवं पुष्टि प्राप्त करता है; क्योंकि
 सोमाभिषव-वाता बल-लाभ करता ही है ।

चतुर्थीष्टवमाह-

आदङ्गिराःप्रथमंदधिरेवपहृद्वाग्रयःशम्यायेसुहृत्पया ।

सर्वपणेःसमविन्दन्तभोजनमश्वान्तगोमन्तमापशुनरः ॥ ४ ॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इन्द्रःअग्रयः । शम्या ।
 ये । सुहृत्पया । सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् ।
 अश्ववन्तम् । गोमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

यदापणिभिर्गावोपहृतास्तदानींअङ्गिराः अङ्गिरसः प्रथमंपूर्वअग्रतः ययोहविलक्षण-
 मर्चदधिरे इन्द्रार्थसंपादितवन्तः आदमन्तरं पादशायैगिरसः इन्द्राग्रयः प्रज्वलितप्राग्भुक्ताः

तन्वः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्पाकर्मणाशोभनेन पागेन इन्द्रमयजजितिशेषः तेनो-
यज्ञस्थनेतारोऽक्रियः पणोः एतन्नामोऽमरस्यसंबन्धिसर्वभोजनं धनं समविन्दन्त समलभन्त कीदृशं
अश्वान्तं अश्वैर्युक्तम् गोमन्तं गोभिर्युक्तम् आकारः समुच्चये गवाभ्यव्यनिरिकं अन्यत्पशुं प-
शुजातं च समविन्दन्त ॥ अक्षिराः सुपांस्तुलुगितिशसः सुः । शम्पा शमीतिकर्मणाम् शाम्यत्यनया
क्रियया दोषजातमिति शमी करणो धञ् नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति वृद्धिमतिषेधः गौ-
रादित्वावलीषु व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । सुकृत्यया शोभनं कृत्यं करणं पश्यांसात्थोक्ता नञ्सुशम्पा-
मित्युत्तरपदान्त्वोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. पहले अक्षिरा लोगो ने इन्द्र के लिए अन्न सम्पादित किया
था । अनन्तर उन्होंने अग्नि जलाकर सुन्दर योग-द्वारा इन्द्र की पूजा
की थी । यज्ञ-नेता अक्षिरोवलीषों ने भद्व, गौ और अन्य पशुओं से
युक्त सारा धन प्राप्त किया था ।

यज्ञैर्यवाप्रथमः पथस्तनेनतः सूर्यो वतपावेन आजनि ।

आगा आज दुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं पजाहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तने । ततः । सूर्यः । वत-पथाः ।

वेनः । आ । अजनि । आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः ।

सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहतामुगेषु अथर्वा एतत्संज्ञकभिः यज्ञैरिन्द्रदेवस्यैः अनुष्ठितैर्यागैः पथः शोभनं बन्धि-
नो मार्गान्यथमस्त्वेतनुते सर्वेभ्यः ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः ततस्तदनन्तरं वतपाः वदानां
कर्मणां पालयितावेनः कान्तः सूर्यः सूर्यरूप इन्द्रः आजनि गवामदर्शनाय आविरभूत् ततो यवावा-
गा आजत् आग्निमुख्येन ग्रामोद तादृशस्थेन्द्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचा अमरानिरसनाय
सहायोऽभूत् यमस्य अमराणां नियमार्थं जातं पादुर्भूतं अमृतं मरणरहितं तमिन्द्रं यजामहे हविर्भिः
पूजयामः ॥ पथः शसिभ्यस्ते लोप इति लोपः उदात्तनिवृत्तिस्त्वेण विभक्तकेरुदात्तत्वम् । तवे तनु-
विस्तारे बहुलं छन्दसौत्तिकरणस्मलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ अजनि
पानीपादुर्भावे दीपजननुषेत्यादिना कर्तरि लुङि चेषिष् । आजत् अजगति क्षेपणयोः ॥ ५ ॥

५. अथर्वा नाम के ऋषि ने, पहले यज्ञ-द्वारा चुराई हुई गायों का
मार्ग प्रदर्शित किया था । अनन्तर वत-पालक और कान्ति-विशिष्ट
सूर्य-रूप इन्द्र आविर्भूत हुए थे । गौओं को अथर्वा ने प्राप्त किया ।
कवि के पुत्र उशना या भृगु ने इन्द्र की सहायता की थी । अमरों के
वधन के लिए उत्पन्न और अमर इन्द्र की हम पूजा करते हैं ।

वर्हिर्वायत्सपत्पाव हृज्यते कौवा श्लोकमाघोषते दिवि ।

प्रावायत्रवदतिकारुहकप्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वे पुरण्यति ॥ ६ ॥ ४ ॥

ब॒हिः । वा । यत् । सु॒ऽअ॒प॒त्याय॑ । वृ॒ज्यते॑ । अ॒र्कः । वा ।
 श्लो॒कम् । आ॒ऽघोष॑ते । दि॒वि । या॒वा । य॒त्र । व॒र्दति॑ । का॒रुः ।
 उ॒क्थ्यः । तस्य॑ । इत् । इन्द्रः॑ । अ॒भि॒ऽपि॒त्वेषु॑ । र॒ण्यति॑ ॥६॥४॥

स्वपत्यायशोभनापतनहेतुभूतायकर्मणेनर्हिर्वायद्यदानृज्यतेछिद्यतेअभ्यर्चनायगार्थमा-
 ह्वियतेअर्कोवास्तोत्रनिष्पादकोहोतावाश्लोकंस्तुतिरूपांवाचंदिविद्योतमानेयज्ञेयदाआघोषते उ-
 च्चारयति यत्रयस्मिन्कास्त्रेयावाअभिषवार्थमवृत्तउपलः वदतिशब्दंकरोति तत्रदृष्टान्तः—कारु-
 क्यः तृप्तोपममेतत् उक्थ्यस्यशस्त्रस्यशंसिताकारुः स्तोतायथाअभिमतशब्दंकरोतितद्वत् वस्ये-
 त्वूर्वोक्तस्यसर्वस्यअभिपित्वेषुअभिप्राप्तिषुइन्द्रोरण्यतिरमते यद्वा पूर्वोक्तानानर्हिरादीनां अभि-
 प्राप्तिषुस्तत्तीषुइन्द्रोरण्यति अस्मदीयोयोगोभविष्यतीतिहर्षशब्दंकरोति ॥ वृज्यते वृषीवर्जने अ-
 दुपदेशात्तत्सर्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेविनिघातप्रतिषेधः । आ-
 घोषते घुषिर्विशब्दने भौवादिकः अत्रापियदित्यस्मनिघातस्यानुषङ्गनिघाताभावः । रण्यति
 रमुकीढार्या व्यत्ययेनरग्नपरस्मैपदंच अन्यविकारश्छान्दसः यद्वा रणशब्दार्थः व्यत्यये-
 नस्यम् ॥ ६ ॥

६. सुन्वर-फल-युक्त यज्ञ के लिए जिस समय कुश का छेदन किया
 जाता है, उस समय स्तोत्र-सम्पादक होता द्युतिमान् यज्ञ में स्तोत्र उद्-
 घोषित करता है । जिस समय सोम-निस्यन्दी प्रस्तर, शास्त्रीय स्तवन-
 कारी स्तोता की तरह, शब्द करता है, उस समय इन्द्र प्रसन्न होते हैं ।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेचतुर्थोवर्गः ॥४॥

असावीर्विश्रुत्यृचमेकादशंसूक्तम् अत्रानुकम्पते—असाविर्विश्रुतिःषल्लनुष्टुभऔष्णिह-
 पाङ्कगायत्रैदृजास्तृचाःपगाथश्रुति । आदितःषल्लनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्रउष्णिहः दशम्याद्या-
 स्तिसःपङ्कयः त्रयोदश्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः षोडश्याद्यास्तिस्रानुष्टुभः एकोनविंशौषुहती विं-
 शीस्तोनृहती अनुवर्तनाद्दोतमन्त्रभिः अनादेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता सूक्तविनियोगोलिङ्गादव-
 गन्तव्यः अविहृतषोडशिरास्त्रेआद्यौतृचौस्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितंच—अथषोडश्यसाविसोमइन्द्र-
 षड्विस्तोत्रियानुरूपाविति । आभिष्विकेनूकधेनुतृतीयसवनेच्छावाकस्यइमावेवतृचैवैकत्पिकौ
 स्तोत्रियानुरूपौ एषूष्वित्विषण्डेसूत्रितम्—असाविसोमइन्द्रतृतममिन्द्रसुतंपिबेति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

असा॒वि॒सोम॑इन्द्र॒तेश॑वि॒ष्टृष्टृ॒णावा॑र्गाहि ।

आ॒त्वा॒ष्टृण॑क्त्विन्द्रि॒यंर॑जः॒सूर्यो॑न॒रश्मि॑भिः ॥१॥

हेवृत्रहन् शत्रूणांहन्तरिन्द्र रथमातिष्ठ आरोह यस्मात्चेहरीत्वदीयावश्वौ बलणास्तोत्रलक्ष-
णेनमन्त्रेणयुकारणेऽस्मान्निर्योजितौतस्मात्त्वरथमातिष्ठ तेमनःत्वदीयंमनश्चमावाअभिषवार्थमवृ-
चःपाषाणः वज्रनावचनीयेनाभिषवशब्देनध्वर्वाचीनं अस्मदभिमुखंशुक्रणोतु शुक्रकरोतु ॥ युक्ता
शुपांशुलुगित्याकारः । वज्रना वचेर्गन्धेतिनुप्रत्ययः गकारश्चान्तादेशः ॥ ३ ॥

३. हे वृत्र-हन्ता इन्द्र । रथ पर चढ़ो; क्योंकि तुम्हारे दोनों
घोड़े मंत्र-द्वारा रथ में हमारे द्वारा संयोजित किये गये हैं । सोम-
चुआनेवाले प्रस्तर-द्वारा अपना मन हमारी ओर करो ।

चतुर्थीष्टिचमाह—

इममिन्द्रसुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यमदम् ।

शुक्रस्य त्वा अक्षरन् धाराः ऋतस्य सादने ॥ ४ ॥

इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब । ज्येष्ठम् । अमर्त्यम् । मदम् ।

शुक्रस्य । त्वा । अक्षि । अक्षरन् । धाराः । ऋतस्य । सादने ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सुतमभिषुतमिमंसोमंपिब कीदृशंज्येष्ठंअतिशयेनप्रशस्यं मदंभवकरम् अमर्त्यम-
मारकम् सोमपानजन्योमदोमदान्तरवन्मादकोनभवतीत्यर्थः तथाऋतस्ययज्ञस्यसंबन्धिनिसादने
गृहेवर्तमानाः शुक्रस्यदीप्तस्यास्यसोमस्यधाराः त्वात्वामग्न्यक्षरन्आग्निमुख्येनसंचलन्ति त्वांमा-
नुषन्ति स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं प्रशस्यशब्दादिविठ्ठि ज्यचेतिज्यादेशः । अक्षरन् क्षरसं-
चलने छान्दसोलङ् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र । तुम इस अतीव प्रशस्त, हर्ष-वायक या मादक और
अमर सोमरस का पान करो । यज्ञ-गृह में यह वीक्षितमान् सोमधारा
तुम्हारी ओर बहती है ।

इन्द्राय नूनमर्चतो कथानि च ब्रवीत न ।

सुता अमत्सु रिन्दवो ज्येष्ठं नमस्यत सहः ॥ ५ ॥ ५ ॥

इन्द्राय । नूनम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीत न । सुताः ।

अमत्सुः । रिन्दवः । ज्येष्ठम् । नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेअतिजः इन्द्रायनूनं शिपमर्चतपूजनंकुरुत एतदेवस्पष्टीक्रियते—उक्थानिअभिगीतम-
न्त्रसाध्यानिस्तोत्राणिचब्रवीतनब्रूत सुताअभिषुताइन्दवःसोमाश्चअमत्सुःआगतमेनमिन्द्रमर्चकु-
र्वन्तु अनन्तरंज्येष्ठंप्रशस्यतमंसहःसहस्विनंबलवन्तंतमिन्द्रंनमस्यत नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन ब्रवी-
तेलोडितसप्तनयनयनाश्चेवितनवादेशः । अमत्सुः मदीहर्षे, छान्दसःप्रार्थनायांलुङ् आगमानुशास-

भस्यानित्यत्वादिदृष्टावः । नमस्तव नमोवरिवक्षिप्रहृदित्वयम् । सहः लुगकारेकारेफाभ्यवक-
व्याइविमत्वर्थीयस्यलुक् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र को तुरत पूजा करो; उनकी स्तुति करो; अभिषुत सोम-
रस इन्द्र को प्रसन्न करे; प्रकासनीय और बलवान् इन्द्र को प्रणाम करो ।
॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेऽष्टमोऽष्टकः ॥ ५ ॥

षष्ठीसूचमाह—

नकिष्ट्वृथीतरोहरीयदिन्द्रयच्छसे ।
नकिष्ट्वानुमज्मनानकिःस्वश्वआनशे ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथिःतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे । नकिः ।
त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुश्वश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र यद्यस्मात्त्वं हरीपतत्संज्ञावश्वौयच्छसेरथेयोजयसि तस्माच्चत् त्वतोऽन्यः कश्चिद्वृथी-
तरः अतिशयेनरथवाननकिःनास्ति अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात् त्वा त्वामनुलक्ष्यमज्मना
बलनामैतत् बलेनसदृशोऽपिनकिर्नरस्ति स्वश्वःशोभनाश्वोन्यश्वत्वांनकिरानशेनयाप इन्द्रस्य
बलाश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशबलवानश्ववान्लोकेकश्चिदपिनास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्ट्वृथ युष्म-
त्तत्तवस्तुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । रथीतरः अतिशयेनरथो तरपि ईदृग्विनास्तीकारान्तादेशः अ-
वग्रहसमयेछान्दसंहस्तत्वम् । यच्छसे यमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । स्वश्वः बहुव्रीहावाद्युदात्तञ्चञ्-
छन्वसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनशे अश्वोलेभेतिअभ्यासादुत्तरस्यनुद् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र ! जिस समय तुम रथ में अपने घोड़े जोत देते हो, उस
समय तुमसे बढ़कर रथी कोई नहीं रहता । तुम्हारे बराबर न तो कोई
बली है और न सुशोभन अश्वोंवाला ।

आभिष्टुतिकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनोयएकइद्विदयतइतिवैकल्पिकःस्त्वोविय-
स्तुचः एषूष्वितित्वण्डेसूचितम्—सत्त्वायआशिषामहियएकइद्विदयतइति । महाव्रतेऽपिनिष्केबल्ये
औष्णिहृत्चाशीतावयंतृचोविनिमुक्तः तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्र्यवे—यएकइद्विदयतआयासद्वि-
भिःसुवमिति ।

तृत्वेप्रथमांस्त्रकेसप्तमीसूचमाह—

यएकइद्विदयतेवसुमतायदाशुषे ।
ईशानोअप्रतिष्कृतइन्द्रोअरुह ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे । ईशानः ।

अप्रतिस्कृतः । इन्द्रः । अ॥ ७ ॥

यइन्द्रः एकइत् एकएवदाशुषे इविर्दत्तवत्तेमर्तायमनुष्यायमजमानायवसुचनंविदयतेविशेषेण वदाति अङ्गेविक्षिपनाम अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितइत्यर्थः एवंमृतः सव-
न्द्रः सिमंईशानः सर्वस्यजगतःस्वामीभवति ॥ विदयते दयदानगविरक्षणहिंसादानेषु शपःपि-
त्वादनुदात्तत्वम् तिष्ठन्धत्तसार्वभौतकस्वरेणभावुस्वरएवशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रति-
ष्कृतः कुशब्दे प्रतिकूलं कृत्यतेशब्दवदतिप्रतिष्कृतः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्तद्वृत्तं सुषामादित्वा-
त्तत्वम् नञ्समासेऽभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. जो इन्द्र केवल हृष्य-दाता धनमान को हृष्य प्रदान करते हैं,
वह समस्त संसार के श्रीश्र स्वामी हो जाते हैं ।

अष्टमीष्टचमाह—

कदामर्तमराधसंपदाक्षुम्भमिवस्फुरत् । कदानःशुश्रवद्विरइन्द्रोअ॥८॥

कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्भम्इव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अ॥ ८ ॥

अराधसंहविल्लक्षणेनाराधसाधनेनरहितम् अयद्वारमित्यर्थः एवंविधमर्तमनुष्मं इन्द्रः पदा-
पादेनक्षुम्भमिवअहिच्छत्रकमिव कदास्फुरत् स्फुरिष्यति आविष्यति यथा अहिच्छत्रमण्डला-
कारेणशयानं कश्चिदनायासेनहन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रहनिष्यतीत्यर्थः स्फुरतिर्बभक-
र्ता स्फुरतिस्फुलवीविवचकर्मसुपठितत्वात् नोऽस्माकंयद्वृणांगिरः स्तुतिस्तक्षणावाचःइन्द्रः
कदाकस्मिन्कालेअङ्गक्षिपं शुश्रवत् श्रोष्यवीविवितकर्मते अत्रनिरुक्तम्—क्षुम्भमहिच्छत्रकंभवति-
बदक्षुम्भते । कदामर्तमनाराधयन्तंपादेनक्षुम्भमिवावस्फुरिष्यति कदानःश्रोष्यतिगिरइन्द्रोअङ्गाङ्गे-
विक्षिपनामेति ॥ पदा पादशब्दस्यपदभित्पादिनापदादेशः ऋद्धिमितिबिभ्रकेरुदात्तत्वम् ।
क्षुम्भमिव क्षुम्भसंचलने अस्मात्कर्मणिषजिमद्वलवचनाद्धातोर्नुमागमः वर्णव्यापत्याप्रकारस्यपका-
रः । स्फुरत् स्फुरसंचलने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिछर्थेछङ् बह्वलंछन्दस्यमाहूपोमेऽपीत्य-
वभावः । शुश्रवत् शुश्रवणे लेट्यहागमः बहुलंछन्दसीविशेषःश्रुः ॥ ८ ॥

८. जो हृष्य नहीं देता, उसे मण्डलाकार सर्व की तरह इन्द्र कब
पैरों से रौंदेगा ? इन्द्र कब हमारी स्तुति सुनेगा ?

नवमीष्टचमाह—

पभिद्धित्वाबहुम्यआसुतावींआविवासति ।

उग्रंतत्पत्यतेशवइन्द्रोअ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुतश्वाङ् । आ॒विवा॑सति ।
उ॒ग्रम् । तत् । प॒त्यते । शवः । इन्द्रः । अ॒ङ् ॥ ९ ॥

बहुभ्योमनुष्येभ्यःसकाशाद्यधिद्विपएवस्त्वुग्रजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तःस-
वहेन्द्र त्वात्वां आविवासविपरिचरति विवासतिःपरिचरणकर्मा तस्मैयजमानायतदुग्रमुदूर्णं
शवोबलंइन्द्रः अङ्गसिर्गपत्यतेपातयतिप्रापयति॥ तत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । पत्यते पतुगत्वौ
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थोव्यत्ययेनश्यत् ॥ ९ ॥

९. इन्द्र ! जो अभिषुत सोम-द्वारा तुम्हारी सेवा करता है, उसे
सुम शीघ्र बल देते हो ।

आतुर्वीशिकेहनिमाभ्यंदिनेसवनेच्छावाकस्यस्वादोरित्याविषूवतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रिय-
स्तृचः होत्रकाणामितिस्रण्डेसूत्रितम्—यःसत्राह्राविचर्षणिःस्वादोरित्याविषूवतइति पृष्ठयस्यपञ्च-
मेहनिनिष्केवत्येऽप्ययंतृचोनुत्पः स्तोमेवर्धमानइतिस्रण्डेसूत्रितम्—स्वादोरित्याविषूवतउपनो-
हरिभिःसुतमिति ।

एतेपथमांसूक्तेदशमीष्टचमाह--

स्वा॒दो॒रि॒त्यावि॒षूव॒तोम॒ध्वःपि॒बन्ति॒गौर्यः ।

याइ॒न्द्रेण॒स॒याव॑री॒वृ॒ष्णा॒मद॑न्ति॒शो॒भसे॒वस्वी॑र॒नु॒स्वरा॑ज्यम् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वा॒दोः । इ॒त्या । वि॒षु॒वतः । म॒ध्वः । पि॒बन्ति॒ । गौ॒र्यः । याः ।

इ॒न्द्रेण॒ । स॒याव॑रीः । वृ॒ष्णा । म॒दन्ति॒ । शो॒भसे॒ । वस्वीः । अ॒नु ।

स्व॒रा॒ज्यम् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्यइत्याविषूवतः इत्यमनेनप्रकारेणसर्वेषुपक्षेषु व्याप्तिपुक्-
स्य मध्वोमधुररसस्यसोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपठ्यी एवंवि-
धंसोमंगौर्योगौरवर्णागावः पिबन्ति यागावः शोभसेशोभार्थं वृष्णाकामाभिवर्षकेणेन्द्रेण सयाव-
रीः सहयान्त्योगच्छन्त्यःसत्योमदन्तिहृष्टाभवन्ति वाःइन्द्रपीतस्यसोमस्यशोषंपिबन्तीत्यर्थः
वस्वीः पथःप्रदानेननिवासकारिण्यस्तागावः स्वराज्यस्वकीयस्येन्द्रस्ययद्वाज्यंराजत्वं तदनुलक्ष्या-
वस्थिताद्विशेषः॥ विषूवतः विषूज्याहौ अस्मादौणादिकःकुप्रत्ययः तवोमतुष्ट ह्रस्वनुङ्स्यांमतु-
विविमतुष्टदात्तत्वम् अन्येषामपिह्रस्वतइतिसंहितायां दीर्घः व्यत्ययेनमतोर्वत्वम् । मध्वः ज-
सादिषुछन्दसिवाचनमितिषोड्शित्विगुणाभावे यणादेशः । गौर्यः विद्वौरादिभ्यश्चेतिङीष्जसिय-

आदेशो उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । सयावरीः याप्रापणे आषोमनिश्चिति
 यनिष् वनोरचेतिडीभिकौ । मदन्ति मदीहर्षे स्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् । वस्वीः वसनिवासे शुस्वृक्षि-
 षीत्यादिनावसेरुपत्ययः धान्येनिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । वोतोगुणवचनादित्यत्रवसुशब्दाद्गुणव-
 चनावलीप् आद्युदात्तार्थेइतिवचनावबसुशब्दावलीपियणादेशः । असिवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घ-
 त्वम् । स्वस्यराज्यंस्वराज्यं अकर्मधारयेराज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. गौर वर्ण गायें सुखाद् एवं सब यज्ञों में व्याप्त मधुर सोमरस
 का पान करती हैं । जोभा के लिए वे गायें अभीष्टवासा इन्द्र के साथ
 गमन करके प्रसन्न होती हैं । ये सब गायें इन्द्र का राजत्व या 'स्वराज्य'
 लक्ष्य कर अवस्थित हैं ।

ताअस्यपृशनायुवःसोमंश्रीणन्तिपृश्नयः ।

प्रियाइन्द्रस्यधेनवोवज्रंहिन्वन्तिसायकंवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृशन् । द्युवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । प्रियाः ।
 इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रम् । हिन्वन्ति । सायकम् । वस्वीः । अनु ।
 स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ताअस्येन्द्रस्यपृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयोनानावर्णागावः इन्द्रेणपातज्यं
 सोमंयसाश्रीणन्ति मिश्रीकुर्वन्ति इन्द्रस्यप्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ताधेनवः सायकंशशूणामन्त-
 कारकं वज्रमायुधंहिन्वन्ति शत्रुषुप्रेरयन्ति इन्द्रोयथाशत्रुषुवज्रप्रेरयति तथेन्द्रस्यमदमुत्पादय-
 न्तीत्यर्थः अन्यत्पूर्वकम् ॥ हिन्वन्ति हिभिःप्रीणनार्थः इदित्वाच्नुम् । सायकं चोन्तकर्मणि ण्यु-
 ल्लिजालेयुमागमः ॥ ११ ॥

११. इन्द्रदेव की स्पर्शाभिलाषिणी उक्त माता वर्ण की गायें सोम
 के साथ अपना दुग्ध पिलाती हैं । इन्द्र की प्यारी गायें शत्रुओं पर सर्व-
 शत्रु-संहारी वज्र प्रेरित करती हैं । ये गायें इन्द्र का राजत्व लक्ष्य
 कर अवस्थान करती हैं ।

ताअस्यनर्मसासहःसपर्यन्तिप्रचेतसः ।

व्रतान्यस्यसश्विरेपुरुषिपूर्वचित्तयेवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नर्मसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रचेतसः । व्रतानि ।
 अस्य । सश्विरे । पुरुषि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु ।
 स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्तागावः अस्त्येन्द्रस्य सहोबलं नमसास्वकीयेन पयोः रूपेणाजेन सपर्य-
न्तिपरिचरन्ति पुरुषिण्वहूनि अस्त्येन्द्रस्पन्नानि शत्रुवधादिस्त्रपाणि वीर्यकर्माणिसन्धिरे सिषेवि-
रे ज्ञापयन्त इत्यर्थः किमर्थं पूर्वचिन्तये युयुत्सुनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय अनेन युध्यमाना वृत्रा-
दयः सर्वमरणभाषाः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्ते इति तेषां बोधनायेत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥
सन्धिरे सश्वगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पूर्वचिन्तये चितीसंज्ञाने भावे किन् मरुद्वधादित्वात् पूर्व-
पदान्चोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. ये प्रकृष्ट-ज्ञान-युक्त गायें अपने बुरख-रूप अन्त-द्वारा इन्द्र के
बल की पूजा करती हैं । ये गायें युद्धकामी शत्रुओं को पहले से ही,
परिज्ञान के लिए, इन्द्र के शत्रु-विनाश आदि अनेक कार्यों को घोषित
करती हैं । ये गायें इन्द्र का राजत्व सक्षय कर अवस्थित हैं ।

चातुर्विधिकेहनिपातः सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे इन्द्रोदधीच इति षष्ठ्यस्तोत्रियसंज्ञक-
स्तुचः सूत्रित्वं—आदहस्वधामन्विन्द्रोदधीचो अस्थभिरिति ।

तृचेपथमांस्केवयोदशीष्टचमाह—

इन्द्रोदधीचो अस्थभिर्द्वित्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥
इन्द्रः । दधीचः । अस्थभिः । द्वित्राणि । अप्रतिष्कृतः । जघान ।
नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाट्वायनिन इति हासमाचक्षते—आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेन अमुराः परावभूतः
अथ तस्मिन् स्वर्गते अमुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् अथेन्द्रस्यैरमुरैः सह योद्धुं शक्नुवंस्तद्विषमन्विच्छन्
स्वर्गगत इति शुभ्राव अथ पयच्छतन्त्रत्वात् नेह किमस्पर्कं चित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति तस्मै अवोच-
त् अस्त्येतदाश्वं शीर्षं येन शिरसा अश्विभ्यामधुविद्यां प्राबवीत् तच्च न विद्यमश्वमवदिति । पुनरि-
न्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति तच्चान्वेषिषुः तच्छर्याणावत्यनुविद्याजहुः शर्याणावच्चैनाम कुरुक्षेत्र-
स्य अघनार्धे सरःस्यन्दते तस्य शिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽमुरानजघानेति । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दि-
तः प्रति कूलशब्दरहितः इन्द्रः आथर्वणस्य दधीचः एतत्संज्ञकस्य कवेः अस्थभिः अश्वशिरःसंघ-
न्धिभिरस्थभिः नवतीर्नवनवसंख्याकानवतीः दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः तथा हिलोकत्रयवर्तिनो-
देवान् जेतुं आदावाष्टुरीमायात्रिधासंपद्यते त्रिविधा अतीतानामतवर्षमानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो-
देवान् जेतुं पुनरपि मत्त्येकं त्रिगुणिता भवति एवं नवसंपद्यते पुनरपि उत्साहादिशक्तित्रयरूपेण त्रैगुण्ये
सतिसप्तविंशतिः संपद्यते पुनः सात्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सति एकोत्तराश्वशीतिः संपद्यते ए-
वं चतुर्भिस्तैर्गुणिता यामायायाः दशमुदिसु मत्त्येकमवस्थाने सति नवनववयः संपद्यन्ते एवं वि-
धानि मायारूपाणि वृत्राणि आबरकाणि अमुरजातानि जघान हतवान् ॥ दधीचः दधिअञ्चतीति

दध्यद् अञ्जतेऽंस्त्रिगित्पादिनाकिन् अनिदितामिति नलोपः षष्ठ्येकवचने अच इत्यकारलोपे चाविषिदीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्त्रेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया चाविति पूर्वपदस्यान्वोदात्तत्वापहम् अञ्जे छन्दस्य सर्वनामस्थानमिति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाच्यते । अस्यभिः छन्दस्यपि द्रश्यत इति अनजादावपि अस्थिराब्दस्यानङ्गदेशः सचोदात्तः ॥ १३ ॥

१३. अप्रतिद्वन्द्वी इन्द्र ने दधीचि ऋषि की हृदिष्ठयो से वृत्र आवि असुरों को नवगुण-नवति या ८१० बार मारा था ।

इच्छन् अश्वस्य पर्वतेऽश्वपश्रितम् । तद्दिदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितम् । तत् ।

विदत् । शर्यणावति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्वतगिरिषु अपश्रितं अपगत्यश्रितं अश्वस्य अश्वसंबन्धिदधीचोयच्छिरः इच्छन्निद्रोवसति शर्यणावति एतत्संज्ञके सरसि तच्छिरोविदत् अज्ञासीत् ज्ञात्वा तदा हत्यतदीयैरस्थिभिर्ब्राणिजघानेति पूर्वस्याष्टुचिसंबन्धः ॥ इच्छन् इष इच्छायां तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् वेत्तेर्लुङ्ङित्ययेन चुरङ्गदेशः । शर्यणावति शर्यणानामदेशः तेषामदूरभ्रमं सरः शर्यणावत् मध्वादिषु शर्यणाशब्दस्याप्रादात् मध्वादिभ्यश्चेति चातुर्थिको मत्तुष संज्ञायामिति मतुपो बत्वम् मत्तौ बह्वचोनजिरादीनामिति दीर्घः ॥ १४ ॥

१४. पर्वत में छिपे हुए दधीचि के अश्व-मस्तक को पाने की इच्छा से इन्द्र ने उस मस्तक को शर्यणावति नाम के सरोवर में प्राप्त किया ।

अतिमूर्तिनाऽप्येकाहेकर्तव्ये पूर्वमेवंकं मासं सूर्या चन्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्टव्यम् एव पूर्वपक्षे चान्द्रमसीष्टिः अत्राह गोरिति तदस्याप्रधानस्यानुवाक्या अतिमूर्तिनेति स्वण्डेऽस्मिन्नितम्—अत्राह गोरमन्वत नषोनवो भवति जायमान इति ।

तामेतां सूक्तेषु दशरीश्रुचमाह—

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीचर्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्र । अहं । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीचर्यम् ।

इत्या । चन्द्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्राह अस्मिन्नेव गोर्मेतुश्चन्द्रमसो गृहे मण्डले त्वष्टुर्दक्षिणस्य संबन्धि अपीचर्यं राशवान्वाहं त्वस्वकीयं यन्नाम तेजः तदादित्यरश्मयः इत्या इत्यमनेन प्रकारेण अमन्वत अजानन् उदकमये स्वच्छे च-

न्द्रविम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति तत्रप्रतिफलिताः किरणाः सूर्येयादृशीं संसालभन्ते तादृशींच-
न्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्त इत्यर्थः एतदुक्तं भवति यद्वा प्रावन्तर्हितं सौरतेजस्तच्चन्द्रमण्डलं पविश्य अ-
तीव नैराशं मोनिवार्य सर्वमकाशयति ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चेन्द्र एव द्वादशस्वादित्येषु चन्द्रस्या-
पि परिगणितत्वात् अतो होराग्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवेति चन्द्रस्तु तेऽतीवमानत्वादिन्द्रो देवतेत्येतदु-
पपन्नं भवति ईदृग्भूतस्पतेजसः आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधान्यविवक्षया चान्द्रमस्यापि द्यौर्विनि-
योगोऽप्युपपद्यते अत्र निरुक्तम्—अथाप्यस्यैकोरश्मिश्चान्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादि-
त्यतोऽप्यदीर्घा भवतीति श्रुत्वा सूर्यरश्मिश्चान्द्रमागन्धर्व इत्यपि निगमो भवति सोऽपि गौरुच्यते अत्रा-
ह गोरमन्वतेति । अत्र ह गोरः सममं सतादित्यरश्मयः स्वभामापीप्यमपचितमपगतमपहतमनन्तर्हितवे-
ति ॥ अमन्वत् मनु अवबोधने । अपीप्यम् अपि पूर्वाच्चिनेतेरर्ष्यादयश्चेति निपातनाद्यत् अतएवा-
भिमतवत्प्राप्तिः यद्वा अपि पूर्वादश्चेतेर्ऋत्विगित्यादिना किञ्चान्निदितामिति नलोपः अपि गते नि-
गते भवमपीप्यं भवेच्छन्दसीति यत् अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् तित्स्वरितः अपीप्योऽप्रका-
श इति षष्ठभास्करमिश्रः । इत्या इदमशब्दादथाहेतौ चच्छन्दसोऽतिप्रकारवचनेऽथाप्रत्ययः यदित्ये-
दमशब्दो नानुवर्तते तदानीमिदमस्थपुरितिथमुपत्ययः अव्ययादाप्सुप इति सुल्लुक्कं बाधित्वा सुपां-
सुल्लुगिति दादेशः । चन्द्रमसः चन्द्रमाह्लादनं मिमोते निर्भिमीत इति चन्द्रमाः चन्द्रे मोहिदित्यसिप-
त्ययः दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदमल्लुक्स्वरत्वम् पूर्वपदं च स्फायितश्चोत्यादिनारूपत्यया-
न्तमन्तोदात्तम् ॥ १५ ॥

१५. इस गमनशील चन्द्रमण्डल में अन्तर्हित जो त्वष्टृ-तेज या सूर्य-
तेज है, वह आदित्य-रश्मि ही है—ऐसा जानो ।

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः को अद्येति द्वे कचौ याज्यानुवाक्ये सूत्रित्वं—कायं दशमं को-
अद्यं कुं धुरिगा कृतस्येति द्वे इति ।

तत्र प्रथमां सूक्तेषोऽदशीं सूचमाह—

को अद्यं कुं धुरिगा कृतस्य शिमीवतो मामि नो दुर्हणा यून् ।

आसन्निषून् ह त्वसो मयो भून् य एषां भूत्या मृणधत्स जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अय । युक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीश्वतः । भामिनः ।
 दुःसह्णायून् । आसन् इषून् । इत्सु असं । मयः इषून् । यः ।
 एषाम् । भृत्याम् । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इन्द्रसंयन्त्रिनोरथस्य धुरिभ्यश्च बह्वनमदेशे गाः यविययो-
 ऽन्वाकोमुहे कोनामनियो कुंशकोवि नकोपीत्यर्थः कीदृशान्भान् शिमीश्वतः वीर्यकर्मपेया-
 न्भामिनः वेजसायुक्तान् दुर्हणायून् परैर्दुःसहेनकोधेनयुक्तान् हणीयतिः कुप्यतिकर्मा आसन्नि-
 भून् येषामासन्त्यास्येभ्यस्त्वमदेशे शत्रूणां महरणार्थमिषवोवाणावन्वास्तान् इत्स्वसः इत्सुशत्रूणां इद-
 येभ्योऽस्यन्तिस्वकीयं पादं क्षिपन्तीति इत्स्वसः ययोभून्मयसः सुखस्य भावयितुं स्वकीयानां सुखमदा-
 नित्यर्थः योयजमान एषामीदृशानामन्वानां भृत्यां भरणक्रियारथवाहनक्रियां ऋणधत्तमर्थयति
 स्तौतीति यावत् सयजमानः जीवात् जीवनवान्भवेत् यद्वा कइति प्रजापतिरुच्यते कोह्वेनाम-
 न्वापतिरिति भ्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरिनिर्वाहे गाः वेदरूपान्वाग्बिरोधान् अद्यादानीं युक्ते संयो-
 जयति कीदृशान् शिमीश्वतः यतिपादैः कर्मभिर्युक्तान् भामिनः उन्ज्वलान् दुर्हणायून् हणीयति-
 हानिकर्मा हातुं अशक्यान् वेदाभ्ययनस्य नित्यत्वात् आसन्निभून् आसन्त्यास्ये इषुरेवर्णमममपुत्रा-
 रण्येषां तान् इत्स्वसः इत्सु इदमेषु दीप्यमानान्यकाशमानानित्यर्थः ययोभून्मयसः अभ्ययन-
 मयज्ञस्य सुखसाधनस्यादहस्य भावयितुं योयजमानः एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियां ऋणधत्त क-
 र्त्तव्यं किं करोति सजीवात् स एव जीवेत् अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून् हणीयतां कण्ठा-
 वित्वाद्यक् बहुलवचनादस्मादुण्मत्पथः अवोत्तोषेति कर्णव्यत्ययेमाकारः भृगव्यादिर्वाद्दह-
 म्यः । आसन्निभून् एदित्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः इषमवावित्यस्मादिषेः किञ्चेत्युप-
 स्यस्यः बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । इत्स्वसः अस्तुक्षेपणे असमतिदीप्त्यादानेषु क्षिपेति क्षि-
 पत्युरुपेक्षतिनहुत्तमित्यलुक् छन्दोत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । ययोभून् व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं यद्वा मितवृत्-
 तिभ्य उपसंस्थानमिति दुमत्पथः । भृत्यां भृश्ररणे संज्ञायां समजनिषदेति क्यप् उदात्तस्य नुह-
 चेः पत्ययस्योदात्तत्वम् । ऋणधत्त ऋधुवृद्धौ छेदिव्यत्ययेन भ्रम् छेदोद्घाटावित्यङागमः इवभ्रवो-
 षवीकारलोपः । जीवात् जीवमानधारणे पूर्वबल्लेष्ट्याङागमः ॥ १६ ॥

१६. आज इन्द्र की गतिशील रथ-धुरी में वीर्य-युक्त, तेजोमय, दुःसह
 क्रोध-सम्पन्न घोड़े को कौन संयोजित कर सकता है ? उन घोड़ों के मुल
 में वाण आबद्ध है । कौन शत्रुओं के हृदयों में पाद-क्षेप और मित्रों
 को सुख प्रदान करते हैं—अर्थात् वे ही अश्व, जो इन अश्वों के
 कायों की प्रशंसा करते हैं । वे दीर्घ जीवन प्राप्त करते हैं ।

कईपतेनुज्यतेकोविंभायकोर्मसतेसन्तमिन्द्रकोअन्ति ।

कस्तोकायकइमांयोतरायेभिर्ब्रवत्तन्वेर्हकोजनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् ।
कः । अन्ति । कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि ।
ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुमहीदरीन्ध्रे आगते सति ईषते शत्रोर्भीतिः सन्को निर्गच्छति न कोऽपीत्यर्थः कस्तुन्य-
ते कोर्हि स्यते शत्रुर्गिर्हि स्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः को यजमानो विभाय विभेति इन्द्रेक्षके सति
भयमपिनोत्पद्यते दूरे तस्य शत्रुता हिंसा अन्ति अन्तिके समीपे सन्तं अस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमा-
नमिन्द्रकः पुरुषो मंसते जानाति वयमेव जानीमोनान्य इत्यर्थः एकः कः पुरकः भुङ्क्ते सहायार्थमि-
न्ध्रे आगते सति को यजमानः तोकाय पुत्राय अधिब्रवत् हे इन्द्रास्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवं रूपं अधि-
बचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाः धिब्रूयात् इति यथा एवं रूपमधिबचनं को यजमानः कुर्यात् स्व-
यमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः इभाय गजामकोऽधिब्रवत् उत अपि चराये शत्रुभिरपह्नियमाणाय घना-
य कोऽधिब्रवत् अपह्नियमाणमस्मदीयं पुत्रं रक्षेत्यधिबचनमपि को यजमानः कुर्यात् न कोपीत्यर्थः
अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च कोधिब्रवत् स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चेन्द्र-
स्याधिबचनं नापेक्षितम् स्तुत्यापीत इन्द्रः स्वयमेवरक्षतीत्यर्थः यदा तु कराब्दमभिधेयस्य प्रजा-
पतेः संवत्स्रिकर्मणि विनियोगः तदानीं परमैश्वर्ययोगात् इन्द्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते
यथा ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारेण कदाचनेत्यस्याप्युचि विद्यमान इन्द्रो गार्हपत्य-
परतयानीयते तद्वत् ॥ ईषते ईषगतिर्हिंसादर्शनेषु भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते तुजर्हिंसा-
यां कर्मणियक् अदुपदेशात् सार्वधातुकानुदात्तत्वेयक एव स्वरः शिष्यते अतिङीति पर्युदात्ताच्चि-
वावाभावः । मंसते छेदयद्वागमः सिद्धुल्लंछेतीति सिप् । अन्ति अन्तिकस्य कादि लोपो बहुलविदि
कलोपः । ब्रवत् ब्रवीते छेदयद्वागमः । तन्वे तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिपुल्लन्दसिवावचनमि-
विचेर्हितीति गुणाभावे यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥ १७ ॥

१७. शत्रुओं के डर से कौन निकलेगा ? शत्रुओं के द्वारा कौन नष्ट
होता है ? समीपस्थ इन्द्र को कौन रक्षक-रूप से जानता है ? कौन
पुत्र के लिए, अपने लिए, मन के लिए, शरीर की रक्षा के लिए अथवा
परिजन की रक्षा के लिए इन्द्र के पास प्रार्थना करता है ?

अष्टादशीष्टकाह—

को अग्निमीद्रे हविषा धूतेन सुचार्यं जाताः क्रतुभिर्धुवेभिः ।

कस्मै देवा आर्वहाना शुहोम को मंसते वीतिहोत्रः सुवेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निम् । ईहे । हविषा । धूतेन । सुचा । यजातै । ऋतुभिः ।
ध्रुवेभिः । कस्मै । देवाः । आ । बहान् । आशु । होम । कः ।
मंसते । वीतिहोत्रः । सुदेवः ॥ १८ ॥

कोयजमानोऽग्निमीहे इन्द्रार्थहविर्नित्यम् अग्निस्तौतिइन्द्रायहविर्निर्वापोऽपि सम्पत्कृत्तुं
शक्यते इन्द्रस्यदुर्बिज्ञानत्वाद् कोवाइन्द्रयागार्थमग्निं सुचा जुह्याध्रुवेभिः ध्रुवेर्नित्यैः ऋतुभिः वस-
न्तादिकण्डैः उपलक्षितेन धूतेन हविषायजातै यजेद् यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः ऋतवो विप्र-
याजा इति ध्रुवेः । ताभिर्ध्रुवैः प्रकृतावनुष्ठेयवयानि धर्तुं ऋतुभिः सह अग्निं आन्यत्रागदेवतां धू-
तेन हविषा कोयजेद् नकोऽपीत्यर्थः कस्मै यजमानाय होमह्वावन्यं प्रशस्यं घनं आशुशीघ्रदेवाः
आवहान् आवहन्ति प्रयच्छन्ति न कस्मा अपीत्यर्थः इन्द्रपबधनस्मदात्तानान्ये देवा इति इन्द्रः स्तु-
ते वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभनदेवता कः कोयजमानो मंसते इन्द्रं सम्पत्कृजानाति नको-
पीत्यर्थः बहुविधेन स्तोत्रेण शिरकाटोपासनेन चन्द्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणैव वितात्पर्यार्थः ॥
ईहे ईहस्तुतौ अदादित्वाच्छपोदुक् । सुचा सावेकाच इति विभक्त्यैरुदात्तत्वम् । यजातै यजतेर्ल-
ट्याङागमः वैतो न्यवेत्येकारः । बहान् बहुतेर्लट्याङागमः इत्यलोप इतीकारलोपः संयोगान्त-
स्येति वकारलोपः । होम ह्रस्वतेः कृतात्वस्य आतोमनिमित्तिमनिन् ह्रस्वत्पुनर्बहुलं छन्दसीति
संपसारणं यद्वा नामन्तीमनित्यादौ होमश्चन्द्रोमनिन्यत्पयान्तो निपात्यते । मंसते मनश्चाने
छेत्वाङागमः सिबहुलं छेटीतिसिप् । वीतिहोत्रः वीगत्वादिषु अस्मात्कर्मणि मच्चेदृषेत्यादिना
किन् सचोदात्तः होमो होमः इयामाभुमसिन्मसन् इति वन्मत्ययः वीतिः प्राप्तो होमो येन बहु-
मीहो पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । सुदेवः नभसृष्ट्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

१८. इन्द्र के लिए अग्नि की स्तुति कौन करता है ? वसन्त आदि
नित्य ऋतुओं को उपलक्ष्य कर यात्र-स्थित हृष्यधृत-द्वारा कौन पूजा
करता है ? इन्द्र को छोड़कर अन्य कौन देवता किस यजमान को
धुरत प्रशंसनीय बन प्रदान करते हैं ? यज्ञ-निरत और देव-प्रसाद-सम्पन्न
कौन यजमान इन्द्र को अच्छी तरह जानता है ?

एकोनविंशीष्टव्याह—

त्वमहमशंसिषो देवः शविष्टमर्त्यम् ।

मत्त्वन्योर्मधवन्नस्ति मर्हि तेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वम् । अहम् । म । शंसिषः । देवः । शविष्ट । मर्त्यम् । न । त्वत् ।

अभ्यः । मघध्वन् । अस्ति । मर्हिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अज्ञेयशिशुमुखीकरणे अङ्गशविष्ठ हेचलवनमङ्गद देवांशानमानम्बं मर्यमरणधर्माणं त्वां
स्तुतवन्तंपुरुषं प्रशंसिषः सम्यग्नेनस्तुतमित्यप्रशंस हेमघवन्धनवन्निन्द्र त्वदम्बस्त्वचोऽन्यः क-
श्चिन्मर्दितासुखयिवानास्ति अतःकारणाच्चेतुष्यं इदंस्तुतिटक्षणंवचोबधीमिउच्चारयामि ॥ शं-
सिषः शंसस्तुतौ लेटिसिप्यडागमः सिबहुलंलेटीतिविकरणस्यसिष तस्यार्धधातुकत्वादिडाग-
मः । शविष्ठ अतिशयेनशवस्वीशविष्ठः इष्टनिविन्मदोर्लुक् देरितिटलोपः । मर्दिता मृदसुक्ष्मे
एचइडागमः ॥ १९ ॥

१९. हे बलिष्ठ देव इन्द्र ! स्तुति-परायण मनुष्य की तुम प्रशंसा
करो। हे मघवन् ! तुम्हें छोड़कर और कोई सुखदाता नहीं है।
इसलिए मैं तुम्हारी स्तुति करता हूँ।

भातेराधांसिमात ऊतयोवसोस्मान्कदाचनार्दभन् ।

विश्वाचनउपमिमिमीहिमानुषवसूनिचर्षणिभ्यआ ॥२०॥८॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा ।
चन । दभन् । विश्वा । च । नः । उपमिमिमीहि । मानुष । वसूनि ।
चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥ ८ ॥

हेवसोनिवासयितः इन्द्र देववसंबन्धीनिरामोत्येभिरिति राधांसिभूतानिअस्मान् कदाचन क-
दाचिदमिमादभन्माविनाशयन्तु तथाकृतयोगन्तारः यद्वा धृतयइत्यवर्णलोपः धृतयः कंपयिषा-
रः त्वेत्दीयामरुतश्चमादभन् हेमानुषमनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यः मघद्रष्टृभ्यः नोऽस्मभ्यंविश्वा-
विश्वाभिसर्वाणि वसूनिधनानिचआउपमिमिमीहि सर्वतआहृत्यअस्मत्समीपेकुरु सर्ववर्तमानंभन-
मस्मभ्यंप्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा किंशब्दात्सर्वैकान्यकिंयत्तदःकालेदेविदामत्ययः किमःकइतिका-
देशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दभन् वंशुदंभे छोटथे छान्दसेलङ्कि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्
नमाङ्छोगेइत्यङ्गभावः । मिमीहि माङ्मानेशब्देच व्यत्ययेनपरस्मैपदं जुहोत्यादित्वावभुः इ-
आदित्यन्यासस्येत्यम् हेङ्कित्त्वावधुमास्थेतीत्वम् ॥ २० ॥

२०. हे निवास-स्थान-वाता इन्द्र ! तुम्हारे भूतगण और सहायक
रूप जन्तुगण या मरुद्गण हमारा कभी बिनाश नहीं करें। हे मनुष्य-हितेष्टी
इन्द्र ! हम भयब्रष्टा हैं; तुम हमारे लिए धन, लाओ।

॥ इतिप्रथमेमण्डलेत्रयोदशोऽनुषाकः ॥ १३ ॥

चतुर्वंशानुवाकेनवसूकानि तत्रप्रथमविद्वादशर्चमध्यमंसूकम् गोतमस्यार्चं पञ्चमीद्वादशयो
विद्वाधौ शिष्टाजगत्स्यः मरुतोदेवताः तथाचानुक्तान्तम्—पमेद्वादशमारुवंइपञ्चम्यन्नेभिद्वाभाविदि।

हरान्दमयोमादिदमादीनिचत्वारिसूक्तानि मरुदेवत्यानि । अग्निष्टवचदहस्यचतुर्थेहमिज्यामिमरु-
देवतसूक्तमारुतनिविजानीयम् सूचितं च—प्रयेरुं भन्ते जनस्य गोपाश्वत्यामिमरुतमिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

प्रयेरुं भन्ते जनयोनसप्तयोयामन्नुद्रस्यसूनवः सुदंससः ।
रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधेमदन्निवीरा विदधे धृष्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । शुंभन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः ।
सुदंससः । रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदन्नि ।
वीराः । विदधेषु । धृष्वयः ॥ १ ॥

येमरुतः यामन्यामनिगमने निमित्तभूते सति प्रशुंभन्ते प्रकर्षेण स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्व-
न्ति जमयोन आयाइव यथाभोषितः स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् कीदृशामरुतः सप्तयः स-
र्वणशीलाः रुद्रस्यसूनवः रोदयतिसर्वमन्तकाले इति रुद्रः परमेश्वरः तस्य पुत्राः सुदंससः शोभन-
कर्माणः एवदेवोपपादयति हियस्मान्मरुतो रोदसीर्धावापृथिव्यौ वृधे वृष्टिप्रदानादिना वधेनाथप-
क्रिरेरुतवन्तः अतः सुदंसस इत्यर्थः वीराः विशेषेण शत्रुक्षेपणशीलाः धृष्वयः सर्वणशीलाः
महीरुद्रागिजोऽथ देवैर्जका इत्यर्थः एवंभूतास्ते मरुतो विदधेषु विदन्त्येषु पृथग्यतया देवानिति वि-
द्यापज्ञाः वेपुमदन्ति सोमपानेन हृष्यन्ति ॥ शुंभन्ते शुभशुभदीप्तौ श्रौवादिकः । जनयः जायन्ते
आस्वपत्न्यानीति जनयो आयाः इन्सर्वधातुज्यश्वीन्यत्ययः । यामन् यामापणे कृत्यत्पुटो ननु-
लमिति ननु लवचनादातोमनिमित्तिभावेमनिन् सुपांसुलुगिविसप्तम्यालुक् । सुदंससः दंस इति क-
र्मनाम शोभनदंसोयेषां सोमनसीजलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्रिरे हिचेति निषा-
वपिषेधः । वृधे वृषुवृद्धौ संपदादि लक्षणो भवेत्किं सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । मदन्नि
मदीर्घेभ्यनिभावेभ्यत्ययेन शप् पादादित्वा निष्ठावाभावः । विदधेषु विदज्ञाने रुदिविदिज्यां कि-
दिविजयप्रत्ययः । धृष्वयः धृषुसंधर्षे कविधृष्वीत्यादिना विन्यत्ययान्तो निपात्यते ॥ १ ॥

१. गमन-बेला में मरुत् लोग, स्त्रियों की तरह, अपने शरीर को
सजाते हैं; वे गतिशील यज्ञ के पुत्र हैं । उन्होंने हितकर कार्य-द्वारा
आकाश और पृथिवी को वर्द्धित किया है । वीर और धर्षणशील मरुद्
गण यज्ञ में सोमपान-द्वारा आनन्द प्राप्त करते हैं ।

द्वितीयाष्टचमाह—

तउंसितासोमहिमानमाशतदिविरुद्रासोअधिचक्रिरेसदः ।
अर्चन्तोअर्कजनयन्तइन्द्रियमधिश्चर्योदधिरेषुश्रिमातरः ॥ २ ॥

ते । उ॒क्षिता॑सः । म॒हि॒मान॑म् । आ॒श॒त॒ । दि॒वि । रु॒द्रा॑सः । अ॒धि ।
च॒क्रिरे॑ । स॒दः । अ॒र्च॒न्तः । अ॒र्कम् । ज॒न॒य॒न्तः । इ॒न्द्रि॒यम् । अ॒धि ।
श्रि॒यः । द॒धिरे॑ । पृ॒श्नि॒ऽमा॒तरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुतः उक्षितासो देवैरभिषिक्ताः सन्तो महिमानं महत्त्वं आशत आमुवन् रुद्रासो रुद्रस्य पुत्राः उपचाराज्जन्ये जनकराब्दः ते रुद्रपुत्रा मरुतः दिवि द्योतमानेन भस्मि सदः सदनं स्थानं अधिचक्रिरे अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः अर्कं मर्चनीयमिन्द्रं अर्चन्तः पूजयन्तः इन्द्रियं इन्द्रस्य लिङ्गं वीर्यं जनयन्तः महरभगवोज्जिबीरयस्वेत्येवं रूपेण वाक्येनोत्पादयन्तः पृश्निमातरः पृश्नेर्नाना रूपाया भूमेः पुत्रा मरुतः श्रियः ऐश्वर्याणि अपि दधिरे आधिक्येनाधारयन् ॥ उक्षितासः उक्षसेचने कर्मणि निष्ठा आजसेरस्युक् । महिमानं महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षण इमनिच् टेरिति टिलोपः । आशत अश्रूणाभौ लङ्घिन्नुल्लङ्घ्यसीति विकरणस्य लुक् । इन्द्रियं इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिति षच्पत्ययान्तो निपात्यते । पृश्निमातरः प्राश्रुते सर्वाणि रूपाणीति पृश्निर्भूमिः श्रूयते च—इयं वै पृश्निः । घृणि पृश्निरित्यादौ निपातनाद्भिमत रूपसिद्धिः पृश्निर्माता येषां देवयोकाः ऋतश्छन्दसीतिसमासान्तस्य कपः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

२. ये मरुद्गण देवों-द्वारा अभिषिक्त होकर महत्त्व प्राप्त कर चुके हैं । रुद्र पुत्रों ने आकाश में स्थान प्राप्त किया है । पूजनीय इन्द्र की पूजा करके तथा इन्द्र को वीर्यशाली करके पृष्णी या पृथिवी के पुत्र मरुतों ने ऐश्वर्य प्राप्त किया था ।

तृतीयाष्टकमाह—

गो॒मा॒त॒रे॒य॒च्छु॒म॒य॒न्ते॒ अ॒जि॒भि॒स्त॒नू॒षु॒शु॒भ्रा॒द॒धि॒रे॒वि॒रु॒क्म॑न्तः ।
बा॒र्ध॒न्ते॒ वि॒श्व॑म॒भि॒मा॒ति॒न॒म॒प॒व॒र्त्मान्ये॒षा॒म॒नु॒री॒य॒ते॒ घृ॒तम् ॥ ३ ॥

गो॒ऽमा॒तरः॑ । यत् । शु॒भ्र॒य॒न्ते । अ॒जि॒ऽभिः॑ । त॒नू॒षु । शु॒भ्राः । द॒धि॒रे ।
वि॒रु॒क्म॑न्तः । बा॒र्ध॒न्ते । वि॒श्वम् । अ॒भि॒ऽमा॒ति॒न॒म् । अ॒प॒ । व॒र्त्मा॒नि ।
ए॒षाम् । अ॒नु॒ । री॒य॒ते॒ । घृ॒तम् ॥ ३ ॥

गोमातरः गोरूपाभूमिर्माता येषां ते मरुतः अजिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैर्यथाशुभ्रयन्ते स्वकीयान् यज्ञानि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति तदानीं शुभ्रादीनामरुतः तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्मवो विशेषेण रोचमानानलङ्कारान् दधिरेधारयन्ति अपि च विश्वं सर्वं अभिमातिनं शत्रुं अग्राधन्ते हिंसन्ति एषां मरुतां वर्त्मानि भागाननुसृत्य घृतं हारणशीलमुदकं रीयते सवति यत्र मरुतो गच्छन्ति बृहद्यु-

इकमपि तदनुसारेण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभमन्त्रे संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् संप्रपञ्चगुणाभावः ।
अजिभिः अजुव्यक्तिमक्षणकान्तिगतिषु त्वनिकष्यउपसिषिष्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरि-
ग्यधेविइत्ययः । शुभाः शुभदीप्तौ स्फायितञ्जीत्यादिनारक् । विरुक्मतः विशिष्टारुक्विरुक्
तद्वन्तो विरुक्मन्तः मनुषियस्यमादित्वेन पदत्वात्कुत्वं भत्वाञ्जशत्वाभावः । रीयते रीड्सवणे देवा-

विकः ॥ ३ ॥

३. गौ या पृथिवी के पुत्र मरुद्गण जब अलंकारों-द्वारा अपने को
शोभा-सम्पन्न करते हैं, तब दीप्त मरुद्गण अपने शरीर में उज्ज्वल
अलंकार धारण करते हैं । वे सारे शत्रुओं का विनाश करते हैं और
मरुतों के मार्ग का अनुगमन करके वृष्टि होती है ।

विषेऽभ्राजन्ते सुमंस्वासऋष्टिभिः प्रच्यवयन्तो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतोरथेष्वारुषंवातासः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजन्ते । सुमंस्वासः । ऋष्टिभिः । प्रच्यवयन्तः ।

अच्युता । चित् । ओजसा । मनःजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु ।

आ । रूषंवातासः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

सुमत्सासः शोभनयज्ञाः ये मरुतः ऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते ते मरुतः अ-
च्युता चिद् व्यावयितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्यपि ओजसा स्वकीयेन बलेन प्रच्यवयन्तः
प्रकर्षेण व्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति उत्तरार्धः प्रत्यक्षरुतः हेमरुतः मनोजुवः मनोवद्देगगतयः
रूषंवातासः वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसर्वसंघात्मकाः युयं रथेषु आत्मीयेषु पृषतीः पृषत्यहतिमरुदा-
हनानां संज्ञा पृषत्यो मरुतामित्युक्त्वाद् पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिः युक्ताष्टगीः यद्यदा अयुग्ध्वं अभिमु-
त्सेन निमुकाञ्जकृत्वा तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवयत्यर्थः ॥ सुमत्सासः सर्वे विषयच्छन्दसि विक-
ल्पन्त इति नञ्सुप्तामित्युत्तरपदस्य प्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्वात् । अच्युता शोभ-
न्सिद्ध्युत्तमि विरोधोपः । मनोजुवः जुष्टिसौत्रोपातुर्गत्यर्थः किञ्च जीत्यादिना किन्दीर्घौ । अयु-
ग्ध्वं युषिर्गोसे रुष्टिभिरेतिसकारलोपः ॥ ४ ॥

४. सुन्दर यज्ञ से युक्त मरुद्गण आयुध के द्वारा विशेष रूप से
वीजितमान् होते हैं । वे स्वयं स्थिर होकर पर्वत आदि को भी अपने
बल-द्वारा उत्पातित करते हैं । जिस समय तुम लोग रथ में भिन्दु-
चिह्नित भुग संयोजित करते हो, उस समय हे मरुद्गण ! तुम लोग
मन की तरह बेगवान् और वृष्टि-सेवन-कार्य में नियुक्त होते हो ।

प्रपद्रयेषु पृषतीरयुग्ध्वं वाजे अद्रिमरुतोरुद्वयन्तः ।

उतारुषस्य विष्यन्ति धाराभर्मेवोदभिर्बुन्दन्ति भूमम् ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । वाजै । अद्रिम् ।

मरुतः । रह्यन्तः । उत । अरुषस्य । वि । स्थन्ति । धाराः ।

चर्मह्रिव । उदभिः । वि । उन्दन्ति । भूम ॥ ५ ॥

हेमरुतः पृषतीः यद्यथारथेषु प्रायुग्ध्वं प्रायुयुजन् किंकुर्वन्तः वाजे अन्ने निमित्तभूते सवि
अद्रिमेवं रह्यन्तः वर्षणार्थं प्रेरयन्तः उत तदानीं अरुषस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य वैद्युताग्नेर्वातका-
शात् बृहद्युदकधाराः भवन्तो विष्पन्ति विमुञ्चन्ति विमुक्तास्ताश्च धाराः उदभिरुदकैश्चर्मैव परि-
मितमल्पचर्मयथा अमयत्नेन क्लृद्यते एवं भूम सर्वा भूमिं व्युन्दन्ति विशेषेण आर्द्रा कुर्वन्ति ॥ रह्यन्तः
रहिगतौ । विष्पन्ति षोऽन्तकर्मणि दैवादिकः ओतः स्यनीत्योकारलोपः उपसर्गात्पुनोतीति षत्वम् ।
उन्दन्ति पदजित्पादिना उदकशब्दस्य उदञ्चादेशः । व्युन्दन्ति उन्दीक्लिदने । भूम सुषांस्तु गिति
भूमिशब्दावुत्तरस्यामोडादेशः छान्दसंहस्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. अन्न के लिए भेद्य को वर्षणार्थ प्रेरण करने बिन्दुचिह्नित भुग
को रथ में लगाओ । उस समय उज्ज्वल सूर्य के पास से बारि-धारा
छूटती है तथा जल से सारी भूमि भीग जाती है ।

पृथीयसवने आवोवहन्ति विपोतुः प्रस्थितयाज्या सूत्रितं च—आवोवहन्तु सप्तयोरधुष्यदोऽमे-
धनः सृष्ट्वा आहिगन्तनेति ।

आवोवहन्तु सप्तयोरधुष्यदोरधुपत्वानः प्रजिगातवाहुभिः ।

सीवता बर्हि रुरुषः सदेः कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥ ६ ॥ १ ॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुः स्यदः । रघुः पत्वानः । प्र ।

जिगात । बाहुभिः । सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदेः ।

कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः । मध्वः । अन्धसः ॥ ६ ॥ १ ॥

हेमरुतो यो युष्मान्सप्तयः सर्पणशीलाः अश्वः आवहन्तु अस्मद्यज्ञं प्रापयन्तु कीदृशाः
सप्तयः रघुष्यदः लघुशीघ्रस्यन्दमानाः वेगेन गच्छन्त इत्यर्थः रघुपत्वानः लघुशीघ्रपदव्यो-
गच्छन्तो ययं बाहुभिः स्वकीयैः हस्तैः अस्मद्यज्ञं दातव्यं धनमाहृत्य प्रजिगातमकर्षेण गच्छत हेम-
रुतो यो युष्माकंसदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानं उरुविस्तीर्णकृतं तत्र यदा स्तीर्णं बर्हिस्तदा सीवत व-
स्मिन् बर्हिष्युपविशत उपविश्य च मध्वो मधुरस्य अन्धसः सोमलक्षणस्याजस्य पानेन मादयध्वं त-
वाप्तवत ॥ रघुष्यदः रघुस्यन्दन्त इति रघुष्यदः स्पन्दमस्रवणे किपूचेति किपू अनिदितामिविग-
लोपः कृदुत्तरपदमकृविस्तरत्वम् । रघुपत्वानः पतुगवौ अन्येभ्योऽपि ह्रस्वपन्त इति वनिष् । जिगा-
त गास्तुतौ जौहोत्यादिकः जिगाती विगतिकर्मस्य पाठात् अत्र गत्यर्थः लोपमभ्ययवहुवचनस्य
सवनवनयनाभेदित्वादेशः तस्य पित्वेन कृत्वाभावादीहल्यधोरिति त्वाभावः । सदेः असः कृक-
मीति विसर्जनीयस्य सत्वम् । मादयध्वं मदृष्टियोगे पुरादिरात्मनेपदी ॥ ६ ॥

६. मरुतो । तुम्हारे बोगवान् और शीघ्रगामी घोड़े तुम्हें इस यज्ञ में ले आवें । तुम लोग शीघ्र-गन्ता हो—हाथ में घन लेकर आओ । मरुतो ! बिछाये हुए कुशों पर बैठो और मधुर सोमरस का पान कर सुप्त बनो ।

तेवर्धन्तस्वतवसोमहित्वनानाकं तस्युरुचक्रिरेसदः ।

विष्णुर्षद्वावृषणं मदच्युतं वयोनसीदन् अधिबर्हिषि प्रिये ॥ ७ ॥

ते । अवर्धन्त । स्वतवसः । महित्वना । आ । नाकम् । तस्युः ।

उरु । चक्रिरे । सदः । विष्णुः । यत् । वृ । आवत् । वृषणम् ।

मदच्युतम् । वयः । न । सीदन् । अधि । बर्हिषि । प्रिये ॥ ७ ॥

तेमरुतः अवर्धन्तवृद्धिगताः कीदृशाः स्वतवसः स्वाश्रयवलाः नान्यस्यकस्यचित् बलमपेक्षन्ते वृद्धिप्राप्य च महित्वनामहिमामहत्त्वेन नाकं स्वर्गमावस्थुः आस्थितवन्तः सदः सदनं नमोस्त-
क्षणस्थानं च स्वकीयनिवासाय उरुविस्तोर्णचक्रिरे यदयेभ्यो मरुद्भ्यः यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षकं
मदच्युतं मदस्य हर्मस्य आसेकारं यत् विष्णुर्हवत् विष्णुरेवागत्परशक्ति तेमरुतः वयोनपक्षिणो रथा
शीघ्रमागच्छन्ति एवं शीघ्रमागत्य बर्हिष्यधि अस्मदीये यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे सीदन् सीदन्तु उपविश-
न्तु ॥ तेवर्धन्त स्वरितो बानुदात्ते पदादावित्येकदेशस्य स्वरितत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तर-
स्थाको व्यत्ययेन नाभावः उदात्तत्वं च यद्वा मृपां मृलुगिति आज्ञादेशो नकारोपजनश्च । तस्युः ना-
कमावस्थुश्च सदश्च विस्तीर्णचक्रिरेति चार्थप्रतीवेश्वादि लोपे विभाषेति प्रथमायास्ति ह्यभिप्रकोर्नि-
षावप्रतिषेधः । यत् मृपां मृलुगिति चतुर्थ्यालुक् । आवत् छान्दसो वर्तमाने लङ् । वृषणं वाषपूर्वस्य-
निगमे इति उपधादीर्घाभावः । मदच्युतं मदं च्योततीति मदच्युत् च्युतिर्आसे चने किप्चेति किप् ।
सीदन् लिङ्गर्थे ट्यङागमः ॥ ७ ॥

७. मरुद्गण अपने बल पर बढ़े हैं । अपनी महिमा के कारण स्वर्ग 'मो' स्थान प्राप्त कर चुके हैं । इसी प्रकार वास-स्थान विस्तीर्ण कर 'धुके' हैं । जिनके लिए विष्णु मतोरपदाता और आह्लावकर यज्ञ की रक्षा करते हैं, वे ही मरुत् लोग, पक्षियों की तरह, शीघ्र आकर इस प्रसन्नता-शायक कुश पर बैठें ।

शूरा इवेद्युधुयोनजग्मयः श्रवस्य वोनपृतनामुयेतिरे ।

अयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेव संहशोनरः ॥ ८ ॥

शूराः इव । इत् । युधुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्य वः । न ।

पृतनासु । येतिरे । अयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुद्भ्यः ।

राजानः इव । त्वेव संहशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येव तत्समुच्चये शूरा इवेव सौर्योपेतायुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयो न शत्रुभिर्युध्यमा-
नाः पुरुषा इव च अगमयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः अवस्यवो न श्रवो न मात्स्य न इच्छन्तः पुरुषा इव पृ-
नासु सङ्ग्रामेषु येतिरे प्रयतन्ते वृषादिभिर्युज्येभ्योऽपि यन्ते तादृशोऽभ्यो मरुद्व्यो विश्वाभुवनासर्वाणि भू-
तजावानि भयन्ते विन्यसि येन रोवृष्ट्या देर्नेवारो मरुतः राजान इव राजमानानृपतय इव त्वेष संद-
शः दीप्तसंदर्शना जगत्पतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति तेऽस्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः युधसं महारे आह गम-
नजन इत्यथोत्सर्गं छन्दसीति वचनात्किन्वात्ययः लिङ्-द्वावाद्भिर्भावादि किंत्वाद्गुणाभावः निष्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । अगमयः तेनैव सूत्रेण किन्वात्ययः गमहनेत्यादिनोपघालोपः स्थानिवद्भावाद्भि-
र्भावादि । अवस्यवः श्रवश्छतिश्रवस्यपि क्याच्छन्दसीत्युत्पत्ययः । येतिरे पतीपयत्वे छन्द-
सिलुङ्खल्लिट् इति वर्तमाने लिट् । भयन्ते अिभीभये बहुलं छन्दसीति शपः श्लोरभावः । त्वेष संद-
शः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् इति रूपाक्षणे संपूर्वादस्मात्संपदाविलक्षणोऽभावोऽपि बहुव्रीहौ पूर्वपदम-
कृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. शूरों, युद्धाधिकार्यों तथा कीर्ति या मन्त्र के प्रेमी पुरुषों की
तरह शीघ्रगामी मरुद्गण संप्राम में लिप्त हुए हैं । सारा विश्व उन
मरुतों से डरता है । वे नेता हैं एवं राजा की तरह उग्र-रूप हैं ।

नवमोऽष्टकमाह—

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रं मृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्ते इन्द्रो नर्यपांसि कर्तव्ये इन्द्रं निरपामैर्जदण्वम् ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रम् । सुकृतम् । हिरण्ययम् । सहस्रं मृष्टिम् ।

सुह्रुअपाः । अवर्तयत् । धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तव्ये ।

अहन् । वृत्रम् । निः । अपाम् । औजत् । अर्णवम् ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रं अवर्तयत् इन्द्रं प्रत्यगमयत् वत्तवानित्य-
र्थः कीदृशं सुकृतं सम्यक्निष्पादितं हिरण्ययं सुवर्णमयं सहस्रं मृष्टिं अनेकाभिर्धाराभिर्युक्तं तद्व-
ज्रं इन्द्रो धत्ते धारयति किमर्थं नरिअपनृसंबन्धात् नृशब्देन संश्रामोऽभिधीयते संश्रामे अपांसि
शत्रुहनादिलक्षणानि कर्माणि कर्तव्ये कर्तुं एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेण वृषे वृष्ट्युदकस्यावरकं अर्णवं
अर्णसोदकेन युक्तमिधं अहन् अवधीत् अपां तेन निरुद्धा अपश्य निरौजदनिःशेषेणाधोमुखं अपाव-
यत् प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं सुपूर्वात्करोतेः कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गवेः अकृतिस्वर-
त्वम् । हिरण्ययं हिरण्यशब्दादुत्तरस्य भयटोमकारस्य लोपः क्लृप्त्वास्त्यवास्तेत्यादिना निपात्यते ।

स्वपाः सोमं न सीजो मोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कर्तवे तुमर्थे सेसे निविकरोते स्वेत्यम् ।
अपां क्रियामहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी कहिदमिति विभक्त्येकदात्तत्वम् ।
औमत् उज्जार्जवे । अर्णवं अर्णसोऽप्येविमत्पर्यायोवः सऽप्यम् ॥ ९ ॥

९. शोमन-कर्मा त्वष्टा ने जो सुनिर्मित, सुवर्णमय और अनेक-
बारा-सम्पन्न वज्र इन्द्र को दिया था, उसे ही इन्द्र ने लड़ाई में कार्य-
साधन करने के लिए लेकर जल-युक्त मेघ या वृत्र को वध किया था
तथा बारि-बारा गिराई थी ।

ऊर्ध्वं नुनुद्रेव तंत ओजसा ददृहाणं चिद्विभिदुर्विपर्वतम् ।

धर्मन्तो वाणं मरुतः सुदानवो भवे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । ददृहाणम् । चित् ।

विभिदुः । वि । पर्वतम् । धर्मन्तः । वाणम् । मरुतः । सुदानवः ।

भवे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अवेयमाख्यायिका—गोवमकषिः पिपासया पीडितः सन् मरुतः उदसं यथाचे तदनन्तरं
मरुतोदूरस्थं कूपमुत्पत्य यत्र सोममकषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा कषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे
आहारं चकृत्वा तस्मिन् आहावे कूपमुत्तिष्ठ्य तद्यष्टिनिोदकेन वर्षां चक्रुः अयमर्थो न्योत्तरयाचम-
विपाद्यते—देयकृतः अवतं अवस्तावत् सोमवतीति अवतः कूपः कूपनामसूच अवतः अवद इति प-
ठितम् तदूर्ध्वं उपरि यथाभवति तथा ओजसा स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे पेरितवन्तः उत्सातवन्त इत्य-
र्थः एवं कूपमुत्साय कषेराभ्यर्पयन्ति न्यन्तो मरुतः मार्गमभ्येददृहाणं पवृजं गतिनिरोधकं पर्वतं चित्
पर्वतान् शिखीभ्यमपि विभिदुः विशेषेण वभ्रुः सुदानवः शोभनदानात्प्रेमरुतः वाणं शतसं-
ख्याभिस्त्वष्टीभिर्मुकुं बीणाविशेषं धर्मन्तो वादयन्तः सोमस्य भवे सोमपानेन हर्षे सति रण्यानि स्तु-
त्या निरमणीयानि घनानि चक्रिरे स्तोत्रम्भः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे गुदघरेण्ये छिटि इरयोरेद्विरे-
आदेशः । ददृहाणं ददृहद्विद्वौ छिटः कानच् । धमन्तः आशब्दाभिसंयोगयोः पाद्येत्या-
दिनापमादेशः । वाणं अजरणवणशब्दार्थाः कर्मणि षञ् कर्षात्त्वद्वत्यन्तोदात्तत्वम् । रण्यानि
रणतेभि विशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् यतो भवेच्छन्दसी विषय यतो नव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. भस्ती ने अपने बल पर कूप को ऊपर उठाकर पथनिरोधक
पर्वत को भिन्न किया था । शोमन-बानशील भस्ती ने बीणा बाजा
बजाकर तथा सोमपान से प्रसन्न होकर रमणीय घन दिया था ।

जिह्वं नुनुद्रेव तंत पादिशासिञ्चन्तुसंगोतमायतुष्णजे ।

आगच्छन्ती मवसा चित्रमानवः कामुविप्रस्यतर्पयन्त धामभिः ॥ ११ ॥

जित्स्म । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्तम् ।

गोतमाय । तृष्णज्ञे । आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा ।

चित्रज्ञानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामग्निः ॥ ११ ॥

मरुतः अवतं उद्धृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तया दिशा जित्सं वक्रं तिर्यञ्चं नुनुदे मेरितवन्तः
एवं कूपं नीत्वा क्रम्याम्रमेव स्थाप्य तृष्णजे तुषिताय गोतमाय ऋषये तदर्थं उत्तं जलप्रवाहं कूपादुद्धृत्य
असिञ्चन् आहावे जवानयन् एवं कृत्वा ईमेनं स्तोतारं शृषिचित्रज्ञानवः विचित्रदीप्तयस्ते मरुतः
अवसा ईदृशेन रक्षणेन सह आगच्छन्ति तत्समीपं प्राप्नुवन्ति प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काम-
मज्जिलाषंधामभिरायुषो धारकैरुदकैस्तर्पयन्त अतर्पयन् ॥ तथा नगोन्वन्त्साववर्णे तिसावेकाचइ-
ति प्रायस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा सावेकाचइदिविभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णजे जितु-
षापिपासायां स्वपितृषोर्नेजिह्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् पदकारस्य शाकत्यस्य त्वयमभिप्रायः अ-
न्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणाद् केवलादपि जनेर्हं प्रत्ययः तृष्णाजातायस्मसतश्चोक्तः द्व्यधोः स-
शाछन्दसोर्वहुलमिविहस्त्वत्वं बहुमीदौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामग्निः दधाते रातोमनिमित्तिम-
नि ॥ ११ ॥

११. मरुतों ने उन गोतम की ओर कूप को देका किया तथा पिपासित
गोतम ऋषि के लिए जल का सिंचन किया । विलक्षण दीप्ति से
युक्त मरुत लोग रसा के लिए आये एवं धीवनोपाय जल-द्वारा मेधागी
गोतम की तुष्टि की ।

मारुतेपशौयावः शर्मैति हविषो यज्या प्रदानानामिति खण्डे सूत्रितम्—अराहवेदचरमाजहे-
वयावः शर्मशशमानाय सन्तीति ।

यावः शर्मशशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषेयच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वियन्तरयि नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिधातूनि । दाशुषे ।

यच्छत । अधि । अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् ।

नः । धत्त । वृषणः । सुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

हेमरुतः वीर्युष्माकंसंबन्धीनि या यानि शर्मशर्माणि सुखानि सुहाणि वा कीदृशानि विधातु-
नि पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि शशमानाय युष्मान्स्तु विभिः भजमानाय दानुं संपादितानि

पूर्वोक्तक्षणानि शर्माणियानि सन्ति यामिचदाशुभेहविर्दन्तवसेयजमानायजधियच्छतअधिकं य-
यच्छथ हेमरुतः सानिसर्वाणि शर्माण्यस्यस्यं विन्यन्त विशेषेणपयच्छत किञ्च हेमरुतः कामाणां व-
र्षितारोमरुतः नोऽस्थस्यं सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्भुक्तरिषिधनधन दत्त ॥ या शोच्छन्दसि बहुल-
मिति शोर्लोपः । शर्म सुपासुलुगिति जसोलुक् । शशमानाय शशभुतगतौ ताच्छीलिकश्चानश् । यच्छत
छान्दसेलङ्किबहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यदभावः । यन्त यमेर्लोडिबहुलं छन्दसीति शपोलुक् तन्न-
मनयनाश्वेतितस्यतवादेशः अतस्तस्यपिस्वेनङ्किच्चाभावाद्नुदात्तोपदेशोत्पादिनानुनासिकलोपो-
नभवति । दृषणः वापपूर्वस्यनिगमेह्युपधादीर्घाभावः । सुवीरं बहुवीर्यवीरवीर्यौचित्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. मरुतो ! पृथिवी आदि तीनों लोकों में अपने स्तोताओं को
वेने लायक जो तुम्हारे पास सुख हैं, उसे तुम लोग हव्यवाता को प्रदान
करो । वह सब हमें दो । हे अभीष्टफलप्रद ! हमें धीर-भुज आदि से
युक्त धन दो ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

मरुतोयस्येति दशर्विंशतीयं सूक्तम् गोतमस्यार्षेणायत्रं मरुदेवतार्क अनुक्रम्यतेष-मरुतोद-
शगायत्रमिति । न्यूहेतृतीये छन्दोमे आग्निमारुतशस्त्रे पतत्सूक्तं तृतीयस्याग्न्यमहेतित्वण्डे सूत्रिव-
म्-मरुतोयस्य हि सामयेवाचमित्याग्निमारुतमिति । ऐन्द्रामारुत्यापधानस्य इविषोमरुतोयस्येत्ये-
वानुवाक्या सूत्रिवंच-ऐन्द्रामारुतीजिदकामामरुतोयस्य हि सय इति । एवैववरुणप्रधासेमारुत्या-
आयिक्ताया अनुवाक्या सूत्रिवंच-मरुतोयस्य हि सयेराश्वेदचरमाअहेवेति । तथा प्रादः सवनेपोतु-
रेषामस्थितयाज्या सूत्रिवंच-मरुतोयस्य हि सयेपमीरिहावहेति ।

मरुतोयस्य हि सये पाथा दिवो विमहसः । समुगोपातमोजनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः । सः ।

समुगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशमरुतः दिवोन्तरिक्षलोकादामृत्यु मत्स्यह्यस्य तत्तु यजमानस्य
क्षयेयशपृष्टे पाथ सोमं पिबथ सजनो जातो यजमानः समुगोपातमः शोभनैः रत्नकैरत्यन्तं युक्तो भव-
ति ॥ पाथ पापाने छेदि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् बहुचयोगादनिघातः । विमहसः विशिष्टमह-
स्तेषो येषां विषयोक्ताः । समुगोपातमः शोभनो मोपाः रत्नकोयस्य तत्समुगोपाः अविशयेन समुगोपाः सु-
नोपलब्धः संपन्नः पित्वाद्नुदात्तत्वे सति बहुमोहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्बोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥ १ ॥

१. हे उज्ज्वल भवद्गण ! अन्तरिक्ष से आकर तुम जिसके यज्ञ-
गृह में सोमपान करते हो, वह अनुप्य शोभन रत्नकों से युक्त होता है ।

द्वितीयाष्टकमाह—

यज्ञैर्वायज्ञवाहसोविप्रस्यवामतीनाम् । मरुतःशृणुताहवम् ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञश्वाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् । मरुतः ।
शृणुत । हवम् ॥ २ ॥

हेयज्ञवाहसः यज्ञस्यबोढारोमरुतः पूर्य यज्ञैर्वा वायन्दःसमुच्चये यज्ञैश्चयजमानस्यमतीनांस्तु-
तीनांतंबन्धिनोविप्रस्यवा अयजमानस्यमेधाविनश्चहवमाह्वानंशृणुत यज्ञवतोयजमानस्ययागर-
हितस्यस्तोतुश्चाह्वानंअवश्यंभवद्भिःश्रोतव्यं यतोभवन्तोयज्ञस्यबोढारः स्तुतिप्रियाभेतिभावः ॥
यज्ञवाहसः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेतिवचनात् बहिहाधाञ्ज्यच्छन्दसीतिकार-
कपूर्वाद्ग्रहतेरस्य न विदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां मनज्ञाने अस्मात्करणेकिन् नामन्यतरस्या-
भित्तिनामउदात्तत्वम् । शृणुत श्रुवःशृचेतिश्रुः सतिशिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यवविकरणेभ्यश्चिद्व-
चनोत्पिठएवस्वरःशिष्यते मरुतइत्यस्यामक्षितस्यामक्षितपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्वे-
नपदादपरत्वान्निघावाभावः । एवं भावेनुपसर्गस्येतिह्यतेरप्य संप्रसारणंच ॥ २ ॥

२. हे यज्ञवाहक मरुवृण ! यज्ञ-परायण यजमान की स्तुति अथवा
मेधावी का आह्वान सुनो ।

उतवायस्यवाजिनोनुविप्रमतक्षत । सगन्तागोमतिव्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतक्षत । सः ।
गन्ता । गोमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उतवाअपिच यस्ययजमानस्यवाजिनोहविर्लक्षणाभोपेतास्तविजः विप्रमेधाविनंमरुद्ग-
णंअन्ववक्षत हविःप्रदानादिनावीक्षणीकुर्वन्ति समयमानः गोमति गोभिर्बहुभिर्युक्तेव्रजेगोष्ठे
गन्तामममशीलोभवति ॥ अतक्षत वसूत्वसूवनूकरणे छान्दसोलङ् व्यत्ययेनेवभ्यमः । गन्ता
गमेस्वाच्छीलिकस्तृन् ॥ ३ ॥

३. यजमान के ऋत्विक् लोगों ने मरुतों को, हव्य-प्रदान-
द्वारा उत्साहित किया है । वह यजमान नाना गौओंवाले गोष्ठ में
जाता है ।

चतुर्थीष्टकमाह—

अस्यवीरस्यर्वाहिर्षिसुतःसोमोदिविष्टिषु । उक्थंमदभ्यशस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । र्वर्हिर्षि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थम् ।
मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु नार्हियज्ञो वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्यास्य मरुद्गणस्य यागाय सोमः स्रुतः अतिगिरमिषुतो भवति उक्थं मरुदेवताकंशलं मदभ्यमविधातुनामुक्तामरुतो-
देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिकामारुवीनिविञ्च अस्य मरुद्गणस्य हर्षाय शस्यते होत्रापठ्यते ॥ अ-
स्य ऊहिदमिति विभक्तैरुदात्तत्वम् । दिविष्टिषु इष्टयपवणानि गमनानि दिवोद्योतमानस्य सूर्यस्य
इष्टयोपेषु दिवसेषु तेवथोकाः बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् व्यत्ययेनोत्वाभावः ॥ ४ ॥

४. यज्ञ के दिनों में वीर मरुतों के लिए यज्ञ में सोम तैयार
किया जाता है एवं मरुतों की प्रसन्नता के लिए स्तोत्र पठित होता है ।
पञ्चमीष्टचमाह—

अस्य श्रोषन्त्वामुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि । सूरं चित्सस्रुषीरिषः ॥ ५ ॥ ११

अस्य । श्रोषन्तु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।
सूरम् । चित् । सस्रुषीः । इषः ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिमरुतः आआभिमुख्येन श्रोषन्तु शृण्वन्तु यो मरुद्गणः विश्वाः चर्षणीः
सर्वान् शत्रुभूतान् मनुष्यान् अभिभुवः अभिभवति साहगणाकारामरुतः शृण्वन्ति वत्यर्थः सूरं चित्
सूरं स्तुतेः मेरयितारं यजमानमपि इषो मरुद्भिः प्रचान्यजानि सस्रुषीः प्राप्ता निभवन्तु ॥ श्रोषन्तु श्रु-
श्रवणे लोटिसिङ्गहुलं लोटिविबहुलवचनात्सिप् । भुवः । भवते लोटि तिपस्तिङो विङो भवन्तीति सिप्
लोटोद्वाटावित्पडागमः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् भूसुरयोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । सूरं भूमेरणे
अस्रुधाद्युधिभ्यः कञितिकन्यत्पयः । सस्रुषीः स्रुगत्वा अस्माद्धिटः कस्रुः उगितश्चेति ङीप्
भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं शासि वसि घसीनां चेषित्वम् जसि बाछन्दसीति पूर्व-
सर्षणीदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

५. सर्व-शत्रु-जेता मरुद्गण स्तोता की स्तुति सुनें एवं स्तोता
अन्न प्राप्त करें ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टकादशोऽवर्गः ॥ ११ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

पूर्वीभिर्हि ददाशिमशरद्भिर्मरुतो वयम् । अवोभिश्चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत्भिः । मरुतः । वयम् । अवः । भिः ।
चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

हेमस्तःपूर्वाभिर्वह्नीभिः शरद्भिःसंवत्सरैः चर्षणीनांसर्वस्यदृष्टूणां सर्वज्ञानांभवतांसंब-
न्धिभिरबोभिः रक्षणैर्युक्ताःसन्तोवयं ददाशिमयुष्मभ्यंहवींषिदत्तवन्तः हियस्मादर्थे यस्मा-
देवंतस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः पुरुषान्दाद्वोतो गुणवच-
नादिविहीष्मणादेशेहलिचेतिदीर्घत्वम् । ददाशिम दाम्भृदाने लिटिश्छागमः हिचेतिनिघातम-
विषेधः । चर्षणीनां नामन्यतरस्याभिविनामउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. मरुद्गण ! हम सर्व-ज्ञाता मरुतो या तुम्हारे द्वारा रक्षित
होकर तुम्हें अनेक वर्षों से हृष्य देते हैं ।
सप्तमीश्रवमाह—

सुभगःसप्रयज्यवोमरुतोअस्तुमर्त्यः । यस्यप्रयींसिपर्षथ ॥ ७ ॥

सुभगः । सः । प्रयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः । यस्य ।
प्रयींसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

हेमयज्यवः प्रकर्षेणयज्यमामरुतः समर्प्योमनुष्योयजमानः सुभगोस्तु शोभनधनयुक्तोभ-
वतु यस्ययजमानस्यप्रयींसि हविर्लक्षणाभ्यामन्यजानिपर्षथ आत्मनिसिञ्चथ स्वीकुरुथेत्यर्थः ॥ सु-
भगः भगवतिधननाम शोभनोभगोयस्य कृत्वादयभ्येत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पर्षथ पृष्टृपृष्टृसे-
चने श्रौवादिकः यद्वृत्तान्त्यमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

७. यजनीय मरुद्गण ! जिसका हम्य तुम ग्रहण करते हो, वह
सौभाग्यशाली है ।
अष्टमीश्रवमाह—

शशमानस्यवानरःस्वेदस्यसत्यशवसः । विदाकामस्यवेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यशवसः । विद ।
कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हेसत्यशवसः अवितथबलाः नरोनेतारोमरुतः शशमानस्ययुष्माव स्तुतिभिःसंप्रजमान-
स्यस्वेदस्य स्वावकमघोच्चारणजनितभ्रमेणस्विद्यमानगात्रस्य वेनतः वेनतिःकान्तिकर्मा कामय-
मानस्य वाशब्दःसमुच्चये एवंभूतस्यस्तोत्रुध कामस्य कामप्रभिलाषंविद लंभयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥
'शशमानस्य शशपुगवतौ ताच्छीलिकम्मानश् । स्वेदस्य जिष्मिदामात्रप्रक्षरणे अन्तर्भाविदण्य-
थात्कर्मणिघञ् जिष्वादाद्युदात्तत्वम् । विद विद्वलाभे लोटिभ्यमपुरुषस्यबहुवचनस्यभ्यत्ययेन
सादेशः बहुलंछन्दसीविविकरणस्यलुक् सस्यादादेशः लोपस्तआत्पनेपदेभिवितिलोपः सत्यमा-

दुदात्तत्वम् पादादित्वाभिधावाभावः श्रुचोवस्तिष्ठतिसंहितायां दीर्घः । कामस्य वृषाविषुपाठा-
दाद्युदात्तत्वम् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेष्वपि ॥ ८ ॥

८. हे प्रकृत-बल-सम्पन्न नेता मरुद्गण ! तुम्हारे स्तुति-सत्पर
और मंत्र उच्चारण करने के कारण परिश्रम से उत्पन्न स्वैव सम्पन्न
एवं अपने अभिलाषी स्तोताओं की अभिलाषा समझो ।
नवमीध्वमाह—

यूपंतत्सत्यशवसआविष्कर्तमहित्वना । विध्यंताविद्युतारक्षः ॥ ९ ॥

यूयम् । तत् । सत्यशवसः । आविः । कर्त । महित्वना । विध्यंत ।
विद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हेसत्यशवसः सत्यबलाः अन्यैरप्रवृध्यबलामरुतोभूयं तद्वृषवधादिषुप्रसिद्धं युष्मदीयं माहा-
त्म्यं आविष्कर्तं आविष्कुरुतप्रकाशयत विद्युताविद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षः
अस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं विध्यतताडयत नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्तं करोष्वेतेषां विद्युतं चन्द्र-
सीति विकरणस्य लुक् तघनघनघनाच्चेति वादेशः गुणः इदुपधस्य चाप्रत्ययस्मेति आभिः एव-
विसर्जनीयस्य बलम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तरस्यालोभ्यत्ययेन नाभावः उदात्तत्वं च यद्वा सु-
पांस्तुलुगितित्वीयायाश्चादेशः नकारोपजनश्च । विध्यतव्यधताहने स्थनिग्रहिज्यादिनासंप्रसा-
रणम् तशब्दस्य सार्वधातुकमपि वितिहित्वेति कचित्पुनः पुनश्च क्विप्सिंहितायां दीर्घः ॥ ९ ॥

९. सत्य-बल-सम्पन्न मरुद्गण ! तुम उज्ज्वल माहात्म्य प्रकट करो
तथा उसके द्वारा राक्षस आदि को विनष्ट करो ।

गूहतागुहंतमोविद्यातविश्वमअग्निणम् । ज्योतिष्कर्तायदुश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

गूहंत । गुहम् । तमः । वि । यात । विश्वम् । अग्निणम् । ज्योतिः ।
कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

हेमरुतः गुहं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोन्धकारं गूहतं संवृतं कुरुत यथास्माग्नि-
र्नदश्यते तथा अवर्शनं प्रापयत विनाशयतेत्यर्थः विश्वं सर्वं अग्निं अक्षरं राक्षसादिकं विद्यातवि-
विधं प्रापयत अस्मत्सकाशान् निर्गमयत यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुत्पत्तिकामयामहे तत्कर्तुं कुरुत
यद्वा गुहं गुहायां शरीरान्तर्गतं गूहारूपे हृदये भवं तमोभावरूपाज्ञानं तद्गूहतं विनाशयत अग्निं पुन-
र्वाच्यस्याक्षरं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत यत्तज्ज्योतिः परतत्त्वासाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयाम-
हे प्राणापानादिष्वचतुर्तिरूपा हेमरुतः तत्कर्तुं कुरुत ॥ गूहतं गूहसंवरणे शयिलधूपधगुणे क्लृपधा-
यागोहद्विउपधायाककारः । यात याप्रापणे अस्मादन्तर्भावितव्यार्थाहोद् । अग्निं अदेक्षिनि-

चेतिभिनिप्रत्ययः । उभसि दशकान्तौ इवन्वोभसिः अदादिवाच्यपोलुक् ग्रहिण्यादिनासंभ-
सारणम् ॥ १० ॥

१०. सार्धंभीम मन्धकार को हुटाओ; राक्षस आवि सब
भक्षकों को दूर करो; जो अभीष्ट ज्योति हमें चाहिए, उसे
प्रकाशित करो ।

॥ इतिप्रथमस्थषष्ठेद्वादशोऽर्गः॥ १२ ॥

प्रत्वक्षसइतिषष्ठचतुर्तीर्यसूक्तम् गोतमस्यार्थेजागवंमारुतं तथापानुक्रान्तम्—प्रत्वक्षसःषड्वाग-
वमिवि अग्निष्टोमेआग्निमारुतशस्त्रेइदं सूक्तमारुतनिविज्ञानं अधयथेतमितित्वण्डेसुवितम्—प्रत्व-
क्षसःप्रववसोयज्ञायज्ञावोअग्नयइति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

प्रत्वक्षसःप्रववसोविरप्शिनोनानताअविधुराऋजीषिणः ।

जुष्टतमासोनृष्टतमासोअञ्जिभिर्व्यानजेकेचिदुसाइवस्तृभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः । प्रववसः । विरप्शिनः । अनानताः । अविधुराः ।

ऋजीषिणः । जुष्टतमासः । । नृष्टतमासः । अञ्जिभिः । वि ।

आनजे । के । चित् । उसाःइव । स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणांमकर्षेणतनूकर्तारः शत्रुघातिनइत्यर्थः यतःप्रववसः प्रकृष्टबल्लोपेताः अ-
तएवविरप्शिनः विविधेनजयघोषेणोपेताः यद्वा बहुनामैतव महान्घोहिविविधैःशब्दैःप्रशस्यन्ते
अतएवानानताः आनतिरहिताः सर्वोत्कृष्टाइत्यर्थः अविधुराःअवियुक्ताः सधगणरूपेणसंघी-
भूताइत्यर्थः ऋजीषिणः तृतीयसंवनेऋजीषस्याभिपवात् तत्रचमरुतःस्तूयन्तइतितेषांऋजीषित्वम्
यद्वा ऋजीषिणः मार्जयितवारोरसानां जुष्टतमासःअविशयेनयष्टृभिःसेविताः श्रुतमासःअविश-
येनमेघोदेनेवारः पूर्वभूतामरुतः स्तृभिःस्वशरीरस्याच्छादकैः अञ्जिभिःरूपाभिर्व्यञ्जकैराभर-
णैः व्यानजेनभस्तिव्यक्तादृश्यन्ते तत्रदृष्टान्तः—केचिदुसाइव येकेचनसूर्यरश्मयोयथानभसिदी-
प्यन्तेतद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः प्रकर्षेणत्वक्षन्तेतनूकुर्वन्तीतिप्रत्वक्षसः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे गतिकारकयो-
रपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्पुनर्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रववसः तवइतिबल्लनाम प्रकृष्टबल्लोपेतां
बहुवीह्रीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विरप्शिनः रपलपव्यक्तायांवाचि विरपणंविरप्ताः औणादिकः
शक्यत्ययः तद्वन्तोविरप्शिनः । अनानताः आनताअवनताः प्रह्वीभूताः नआनताःअमानताः
अव्यमपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविधुराः व्यथभयसंचलनयोः व्यथेःसंभसारणंभःकिञ्चेत्युरव्य-

त्ययः अत्रतुषडुलवचनात्तत्त्वंक्रियते पूर्ववत्समासस्वरौ । जुहवमासः नित्यमंशे इति जुहवब्द-
 युदासः एतद्विशेषनिकस्यतमपः पितृवादनृदात्तत्वे सप्तवस्वरः शिष्यते । आनखे अञ्ज-
 किमक्षणकान्तिगतिषु कर्मणि छन्दसि लङ् लृट् इति वर्णाने लृट् अत आदेरित्यस्यासस्मात्त्वम्
 वस्माच्चुडिहल्लङ् इति नृद् व्यत्ययेन उपधा लोपः इत्योरे । स्तुतिः स्तुञ् आच्छादने क्ति आगमा-
 नुशासनस्यानित्यत्वाच्चुगशावः ॥ १ ॥

१. मरुद्गण शत्रु-घातक, प्रकृष्ट-बल-सम्पन्न, जय-घोष-युक्त, सर्वो-
 त्कृष्ट, संधीभूत, अवशिष्ट (श्रुजीव)-सोम-पायी, यजमानों-द्वारा सेवित
 और मेघ आदि के नेता हैं । मरुद्गण आभरण-द्वारा सूर्य-किरणों
 की तरह प्रकाशित हुए ।

उपहरेषु यदचिध्वं ययिष्य इव मरुतः केनचित्पथा ।

श्रोतन्ति कोशा उपवोरयेष्वाधृतमुक्षतामधुवर्णमर्चते ॥ २ ॥

उपहरेषु । यत् । अचिध्वम् । ययिम् । ययः इव । मरुतः । केन ।

चित् । पथा । श्रोतन्ति । कोशाः । उप । वः । रयेषु । आ ।

धृतम् । उक्षतम् । अधुवर्णम् । अर्चते ॥ २ ॥

हेमरुतः उपहरेषु उपहृतं व्येपुगन्तव्येषु अस्माकं सभिरुद्ये नमसः प्रदेरोपुयद्यदाययिगति-
 मन्तमेवं अचिध्वं वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुरुष्व किं कुर्वन्तः यय इव पक्षिण इव केनचित्पथा केनचि-
 दाकारामार्गेष्वशीर्षंगच्छन्तः नमसि शीर्षं वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुभिः मेघा उपसीयन्त इत्यर्थः त-
 वानी कोशाः मेघनामैव बोध्याकारं येषु आसक्तमेघाश्चोतन्ति जलं मुञ्चन्ति यस्मादेवं तस्मात् हे
 मरुतः सूर्यं अर्चन्ते युष्माकं हविर्भिः पूजयते मसं यजमानाय मधुवर्णं मधुसदृशरूपं स्वच्छं धृतं वृष्ट-
 दकं आसमन्तात् उक्षतसिञ्चत अस्मदभिः प्रवितां वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपहरेषु ह्येकौटित्ये उप-
 ह्रन्ति कौटित्येन तिर्यग्मच्छन्त्येभित्युपह्वरानत्रः प्रवेशाः पुंसि संज्ञार्थावः प्रायेणेत्यधिकरणेवः ।
 अचिध्वं चिनोते वर्तमाने लङ् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लृक् । ययि यायापणे आह्वयमहनजन इति
 कियत्ययः । यथा आहि प्रस्पटे लोप इति दिट् लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तं रुदात्तत्वम् । ओष-
 न्ति श्रुतिस्वरूपे छान्दस्यो लोपः । उक्षत उक्षत्ते चने लोटि तशब्दस्य छित्ते सतीति चितुनुषेत्वादि-
 तासां छित्तिकोदीर्घः ॥ २ ॥

२. मरुद्गण ! जिस समय पक्षी की तरह किसी मार्ग से शीघ्र
 शीघ्रकर पास के आकाशमण्डल में तुम लोग गतिशील मेघों को एकत्र
 करते हो, उस समय सब मेघ तुम्हारे रथों में आसक्त होकर बारि-वर्षण
 करते हैं; इसलिए तुम अपने पूजक के ऊपर मधु के समान स्वच्छ
 जल का सिंचन करो ।

प्रेषामज्मेषुविधुरेवरजतेभूमिर्यामेषुपृथ्व्युज्जतेशुभे ।

तेऽकीळयोधुनयोभ्राजदृष्टयःस्वयंमहिंस्वपनयन्तधूर्तयः ॥३॥

प्र । एषाम् । अज्मेषु । विधुराऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु ।

यत् । इ । युज्जते । शुभे । ते । कीळयः । धुनयः । भ्राजतऽक्रष्टयः ।

स्वयम् । महिंस्त्वम् । पनयन्त । धूर्तयः ॥ ३ ॥

यद्य यदास्तु एतेमरुतः शुभेशोभनाय बृहस्पदकायमुज्जते मेघान्तस्वीकुर्वन्ति तदानीं अज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेषुएषामरुतां संबन्धिषुयामेषु मेघानांनियमनेषुसस्तु भूमिःपृथिवी परे-
ष्वेतेप्रकर्षेणकम्पते यद्वा यदास्तुमरुतः स्वकीयावधान्मुज्जते अन्वैर्योजयन्ति तदानीं एषारथा-
नां संबन्धिषु पर्वतादेरुत्क्षेपकेषुयामेषुगमनेषुसस्तुभूमिर्भीत्याकम्पते तत्रदृष्टान्तः—विधुरेवयद्याभ-
्राविमुक्ताजामाराजोपद्रवादिषुसस्तुनिरात्मभासतीकम्पतेतद्वत्, वेतादृशाःकीळयः विहाराशीलाः
धुनयः चलनस्वभावाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः एवंभूतामरुतः धूर्तयः पर्वतादीन्धुन्वन्तः
सन्तः महिंस्स्वकीयं महियानंस्वयमेवपनयन्त व्यवहरन्ति प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु अज-
रविक्षेपणयोः अर्हिस्तुस्वित्यादिनाविधीयमानोमन्त्रबुलवचनादस्मादपिद्रष्टव्यः बलादावार्ध-
घातुकेविकल्पइव्यववृत्तिवचनादजेर्व्यवजपोरितिबीभावाभावः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेजृ-
कम्पने त्यसत्तेरेजवृत्तिभयवेपनयोरितिवारंस्कः । यामेषु यमउपरमे भावेवञ्च कर्णात्तदइत्यन्योदा-
त्तत्वेभावेवृषादिषुषाठादाद्युदात्तत्वम् यद्वा याप्रापणेइत्यस्मादर्हिस्तुस्वित्यादिनाव्यत्ययः । शुभे
शुभदीप्तौ संपदादिलक्ष्मणःकर्मणिक्लिप् सावेकाचइतिविभक्तोरुदात्तत्वम् । पनयन्त पनव्यवहारे
गुपुपुपविच्छीत्यायः अस्माच्छान्दसोऽहं व्यत्ययेनइत्यत्वम् ॥ ३ ॥

३. मंगल-विधायिनी-वृष्टि की तरह जिस समय मरुत् लोग मेघों को तैयार करते हैं, उस समय मरुद्गण-द्वारा उत्सिप्त मेघों को नियमित हुए देखकर, पति-रहिता स्त्री की तरह पृथिवी कांपने लगती है । ऐसे विहरणशील, गति-विशिष्ट और प्रवीप्तायुध मरुद्गण पर्वत आदि को कांपित करके अपनी महिमा प्रकट करते हैं ।

सहिस्वसृत्पृषदश्चोयुवामृणोऽयाईशानस्तविषीमिराहतः ।

असिसत्यऋणयावानेद्योस्वाधियःप्रविताथाष्टर्षागणः ॥४॥

सः । हि । स्वऽसृत् । पृषत्ऽअश्वः । युवा । गणः । अया । ईशानः ।

ताविषीभिः । आऽहतः । असि । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेयः ।

अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अर्थ । दृषा । गणः ॥ ४ ॥

सहि सत्त्वमरुद्गणः अथाअस्यसर्वस्यजगतः ईशानः ईश्वरशीलोभवति कीदृशः स्वसु-
 तस्वयमेवसरन् नस्तन्यः कश्चिदस्यमरुद्गणस्यपेरकोऽस्ति पृषदम्बः पृषत्पः श्वेतविन्दुंकितासृग्यो-
 श्वस्थानीयायस्यसतथोक्तः युवानित्यतरुणः तविधीभिरन्येषामसाधारणैर्देवैरावृतः परिवेष्टि-
 तः सत्यः सत्कर्माहं ऋणयावास्त्वोपूजापूणस्यापगमयिताबहुलस्यधनस्यदातेत्यर्थः अनेघः प्र-
 शस्यनामैवत् सर्वैरनिन्दितः वृषा जलनांविर्षिता एवंभूलोमरुद्गणः अस्याधियः अस्मदीयस्यास्य
 कर्मणः अधानन्तरं प्रावितासिप्रकर्षेणरक्षिताभवति ॥ अथा सृर्पासृलुगितिषष्ठ्यायाजादेशः इ-
 तिलोपइवीदमइद्रूपस्यलोपः । ईशानः ईश्वरेष्वर्येइत्यस्मात्ताच्छीलिकश्चानश्च तस्यलसार्व-
 धागुक्त्वाभावेनचित्स्वरेणान्वोदात्तत्वम् । अथा ईशानइत्यत्र ईषाअक्षादित्यात्मकृतिभावः । अ-
 सि पुरुषव्यत्ययः । ऋणयावा याप्रापयेइत्यस्मादन्वभांवितण्यर्थादातोमनिमित्तवनिष् । अनेघः
 निदिकृत्तायां ऋहलोर्ण्वदिविण्यत् आगमानुशासनस्यानित्यत्वाभूमभावेऽप्युपभगुणः भग्नस-
 भासेन्ययपूर्वपदपठतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. मरुद्गण स्वयमेव संचालित हैं । श्वेत-विन्दु-युक्त मृग भस्त्रों
 का जड़व हैं । मरुत् लोग तरुण, वीर्यशाली और क्षमता-सम्पन्न हैं ।
 भस्त्रो, तुम सत्यरूप हो, ऋण से मुक्त करते हो । तुम निन्दा-रहित
 और जलवर्षण करनेवाले हो । तुम हमारे यज्ञ के रक्षक हो ।

वज्रमीषुषमाह—

पितुः प्रलस्य जन्मनावदामसिसोमस्य जिह्वा प्रजिगाति चक्षसा ।
 पद्मीमिन्द्रं शम्यकाण आशताविज्जामानियज्ञिया निदधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रलस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र ।
 जिगाति । चक्षसा । यत् । ईम् । इन्द्रम् । शमि । अकाणः ।
 आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

पलस्यभिरन्तनस्यपितुः अस्माकंजनकस्यरहुगणस्य सकाशाज्जन्मना यजन्मतेनवयं
 वदामसिभूमः वस्यमाणंवृत्तान्तं अस्माकंपिताउपदिष्टवान् अतोवयंभूमइत्यर्थः कोसौवृत्तान्त-
 इविषेदुष्यते—सोमस्ययज्ञेऽभिपुतस्यसोमद्रव्यस्यचक्षसाप्रकाशमानयाहुत्यासहिताजिह्वा स्तु-
 तित्वात्वाक् शक्तिमावि मरुद्गणंप्रकर्षेयगच्छति यज्ञेषुसोमाहुतिःस्तुतिश्चमरुद्गःकियते यद्यस्या-
 दीमेनमिन्द्रं शमिवृषभादित्येकर्मणि अकाणः महरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपयास्तुत्यायु-
 काःसन्वःआशवआमुवचनपर्यत्यासुः आदित एवमिन्द्रमाभ्यनन्तरमेवयज्ञियानिबशार्हाणिईदृ-
 चान्धाहृचेत्येवमादीनिनामानि इन्द्रसकाशाहृन्वा दधिरेभूतवन्तः तस्मादेवायज्ञेसोमाहुतिःस्तु-
 तिश्चकियते ॥ शमि शमीदिकर्मनाम सम्येकवचनेछान्दसईकारलोपः । अकाणः ऋचस्तुतौ संप-

दादिज्ञानोभावेकिप्छन्दसीवनिपाविमत्वर्थमिवनिप् अन्यविकारच्छान्दसः यद्वा अन्यस्म-
यादिपुक्चिदुभयंभवतीत्युक्त्वात् समुद्भूतासकृतेत्यादानिवपदत्वानुक्तम् ज्ञत्वान्नत्वामा-
नः । आशत छन्दिवृत्तच्छन्दसीतिविकरणस्थलम् । यद्विधानि यद्विगम्यांयस्त्वज्जावितिअर्हा-
र्थेषः ॥ ५ ॥

५. अपने पूर्वजों द्वारा उपदिष्ट होकर हम कहते हैं कि सोम की
आहुति के साथ मरुतों को स्तुति-वाक्य प्राप्त होता है । मरुतलोग,
घृत्र-वध-कार्य में इन्द्र की स्तुति करते हुए उपस्थित थे और इस
तरह यज्ञ-योग्य नाम धारण किया था ।

अभियसेकंभानुभिःसंमिमिक्षिरेतेरश्मिभिस्तच्छकृन्निःसुखादयः ।
तेवाशीमन्तइष्मिणोअभीरवोविद्रेप्रियस्यमारुतस्यधाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

अभियसे । कम् । भानुभिः । सम । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिभिः ।

ते । शकृन्निः । सुखादयः । ते । वाशीमन्तः । इष्मिणोः ।

अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

वेपूर्वोक्तमरुतः भानुभिःभानुरील्लिदीप्पमानैःसूर्यरश्मिभिःसह कंनूद्युदकं अभि-
सेअभितुंपाणिभिःसेवितुं संमिमिक्षिरे सम्पकृमेदुमिच्छन्ति पृथिवीवृष्ट्युदकेन सम्पक्सेकुमि-
च्छन्ति एवंवृष्टिमुत्पाद्य तेमरुतः शकृन्निः स्तुतिमद्भिःशक्तिभिःसह सुखादयः शोभनस्यह-
विचोभक्षयितारोभवन्ति वाशीमन्तः वाशीतिवाङ्मय शोभनयास्तुविलक्षणयावाचोपेताः इ-
ष्मिणोःस्थानस्यसर्वाभिमत्तंमरुतसंबद्धंविशिष्टंस्थानं विद्रे उन्म्वन्तः ॥ अभियसे पुनर्थे-
सेसेनितिकसेवप्रत्ययः । मिमिक्षिरे मिहसेचने अस्मादिच्छासन्नन्ताल्लिटिअमश्रइविपतिवेषा-
दामन्नावः व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सुखादयः स्वादुभक्षणे औणादिकइमप्रत्ययः शोभनास्वादिर्भक्ष-
णेषां भृष्टृभ्यामित्युत्तरपदान्तादात्तत्वं । इष्मिणः इषगतौ इषिपुभीन्धीत्यादिनामकृतवोमत्व-
र्थमिहनिः । विद्रे विदुत्तात्ते लिटिद्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिचेतिवक्यमितिद्विर्वचनाभावात् इरयोरे-
श्विद्रेचोरेभावात् ॥ ६ ॥

६. जीवों के उपभोग के लिए वे मरुद्गण दीप्तिमान् सूर्य की
किरणों के साथ वारि-वर्षण करना चाहते हैं । वे स्तुतिवाले ऋत्विकों
के साथ आनन्द-दायक हव्य का भक्षण करते हैं । स्तुति-युक्त, वेगवान्
और निर्भीक मरुद्गण ने सर्वप्रिय मरुद्गण-सम्बन्ध-विशिष्ट स्थान को
प्राप्त किया है ।

आविद्युन्मद्भिरितिवक्त्रचंचतुर्थसूक्तम् अत्रानुकम्पते—आविद्युन्मद्भिराद्यान्तेप्रस्तारपङ्की
पञ्चमोविराड् रूपेति पूर्ववद्विदेवते आद्यापङ्कीचदेप्रस्तारपङ्की आद्योपादौजागतौतृतीयचतुर्थे

गायत्रीयस्याः सामस्तारपङ्क्तिः सूत्रितं च—प्रस्तारपङ्क्तिः पुरत इति अस्यायमर्थः जागवौगायत्रीचे-
त्पनुवर्तते यदि पुरतः पुरस्तादौ जागवौपादौ स्यातां अन्त्यौ गायत्री सामस्तारपङ्क्तिरिति एतत्पदित्ये-
षापञ्चमीविराड् रूपा आदितस्तयः पादा एकादशकाः अन्त्योष्टकः साविराड् रूपेऽप्युच्यते विनियो-
गोऽष्टकः ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

आविद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैरथेभिर्यातः ऋष्टिमद्भिर्अश्वपणैः ।

आवर्षिष्ठयान इषावयो न पसता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मद्भिः । मरुतः । सुह अर्कैः । रथेभिः । यात ।

ऋष्टिमद्भिः । अश्वपणैः । आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः ।

न । पसत । सुमायाः ॥ १ ॥

हेमरुतः पितृनिर्मितमन्तरिक्षं प्राप्यरुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति इति मरुतः यद्वा अमितं शशां उब्द-
कारिणः अथवा मितं स्वैर्निर्मितं मेघं प्राप्य विद्युदात्मनारोचमानाः अथवा महत्यन्तरिक्षे ब्रवन्तीति
मरुतः येमध्यमस्थाने देवगणाः समानास्ते सर्वे मरुत आख्यायन्ते तथा चाहुः—सर्वास्तीमध्यम-
स्थाना पुमान्वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति बृहदानुशासनमिति । पौराणिकास्त्वाचक्षवे—मारीचा-
त्कस्य पात्सप्तगणात्मकापको न पञ्चाशत्संख्याकामरुतो जज्ञिर इति । एवं भूता हेमरुतः रथेभिः आत्मी-
यैरथैः आयात अस्मदीयं यज्ञमागच्छत कीदृशैरथैर्विद्युन्मद्भिः विद्योतनं विद्युत् विशिष्टदीप्ति युक्तैः
स्वर्कैः स्वर्चनैः शोभनगमन युक्तैः यद्वा शोभनमर्कोर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति वादृशैः अथवा शोभनदीप्ति-
युक्तैः ऋष्टिमद्भिः ऋष्टयः शक्तिरूपाण्यायुधानि स्थूणा इत्यन्ये तद्वद्भिः अश्वपणैः अश्वानां
पतनं गमनं एषामस्ति वादृशैः यद्वा रंहणशीलामेघारथास्तैः सहान्तरिक्षे वर्षणार्थमागच्छत की-
दृशैर्विद्युन्मद्भिः विद्युत्तडित्तद्वद्भिः स्वर्कैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः अर्षणं गमनं त-
त्त्वभाषनीर युक्तैः अश्वपणैः अश्वव्यासं पणं पतनं गमनं येषां अन्तरिक्षं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः
हेष्टुमायाः मायेति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयम् शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञावामरुतः वर्षिष्ठ-
या प्रवृद्धया इषा अस्मभ्यं दातव्येनाच्चेन सह नोऽस्मान्मविवयो न पक्षिण इव शीघ्रं आपसत आपव-
त्त आगच्छतेत्यर्थः अश्वनिरुक्तम्—अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमा गामिनो भवन्ति

मरुतोमित्रराविणोवामितरोचिनोवामहद्भवन्तीतिवेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैःस्वअनैरिति-
वास्वर्चनैरितिवास्वर्चभिरितिवारधैरायातऋष्टिमद्भिरश्वपणैरश्वपतनेर्वर्षिष्ठेनचनोत्तेनवपइवा-
पततमुमायाःकल्याणकर्माणोवाकल्याणप्रज्ञावेति ॥ विद्युन्मद्भिः यवादेराकृतिगणत्वेनविद्यु-
च्छब्दस्ययवाद्यन्तर्भावादयवादिभ्यइत्यत्रानुवृत्तेर्क्षयइतिमनुषोवत्त्वंनप्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः ह-
स्वनुङ्गम्यामनुवृत्तिर्मनुषउदात्तत्वम् । अश्वपणैः अश्वव्याघ्रौ अश्वपृथीत्यादिनाकन्यत्ययः बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठया वृक्षशब्दादातिशामनिकेइतिनिमित्तस्थिरेत्यादिनावर्षदिशः ।
पतत पतुगवौ लुङि लटित्वात् चुरेकादेशः पतःपुमितिपुमागमः ॥ १ ॥

१. मरुद्गण, तुम बिजली या बीप्ति से युक्त, शोभन गमनवाले,
शस्त्रशाली और अश्व-संयुक्त मेघ या रथ पर आरोहण करके आओ ।
शोभनकर्मा इन्द्र । प्रभूत अन्न के साथ, पक्षी की तरह हमारे पास आओ ।

तेरुणेभिर्धरमापिशङ्खैःशुभेकथान्तिरथतूर्भिरश्वैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वर्धितिवा न्यव्यारथस्य जंघनन्त भूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । धरम् । आ । पिशङ्खैः । शुभे । कम् । यान्ति ।

रथतूर्भिरश्वैः । अश्वैः । रुक्मः । न । चित्रः । स्वर्धितिश्चान् । पव्या ।

रथस्य । जंघनन्त । भूम ॥ २ ॥

तेपूर्वोक्तामरुतः अरुणेभिररुणवर्णैः पिशङ्खैःपिङ्गवर्णैःउभयवर्णोपेतैः रथतूर्भिः रथस्य
धेरमितृभिः अश्वैः वरंदेवानां वरीवारकंशब्दपिदारंस्तुवन्त्यजमानंआयान्ति आगच्छन्ति कि-
मर्थं शुभेतस्पशोभांर्कतुं अथवा शुभेउदकायवृष्ट्यर्थमित्यर्थः तेषामरुतांगणः रुक्मो न रोचमानं
सुवर्णमिवचित्रःअतिशयेनदर्शनीयः स्वर्धितिवान्स्वधितिरितिबज्रनाम शत्रूणांस्तण्डकेनायुधेनो-
पेतः एवंविधगणरूपास्तेमरुतः रथस्यपव्याचक्रधारया भूमभूमिजंघनन्तअत्यर्थंघ्नन्तिस्तोत्ररक्ष-
णार्थमागतानवेषांमरुतांभारमसहमानाभूमिरितिपीडिताबभूवैत्यर्थः ॥ धरं वियन्तेदेवाअनेने-
तिवरः अहवृद्धनिष्ठीतिकरणेअप् । कं कैशब्दे कायसीतिकः बहुलवचनात्कप्रत्ययः । रथ-
तूर्भिः तुरस्वरणे रथंतुरतिवरायुक्तंकुर्वन्तीतिरथतुरः क्तिप्चेतिक्तिप् भ्रित्तिहृत्तिचेतिदीर्घत्वम् ।
पव्या पवीरयनेभिर्भवतीतिपार्श्वः । पृक्षपवने अस्मादचइरिदिइप्रत्ययः उदात्तयणइतिविभक्तकृ-
दात्तत्वम् । जंघनन्त हन्तेर्यङन्ताद्धर्तमानेछान्दसोलङ् छन्दस्पुमयथेतिशपआर्धधातुकत्वादतो-
लोपयलोपौ । भूम भूमिशब्दादुत्तरस्यापःसुप्सुलुगितिहादेशः छान्दसंज्ञस्त्वत्वम् ॥ २ ॥

२. मरुद्गण अरुण और पिङ्गलवाले रथ-धेरक घोड़ों-द्वारा किस
स्तोत्र का कल्याण करने के लिए आते हैं ? सोने की तरह बीप्ति-
मान् और शत्रु-नाशकारी तथा शस्त्रशाली मरुद्गण रथ-चक्र-द्वारा भूमि
को पीड़ित करते हैं ।

तृतीयाष्टकाह—

श्रियेकंवोअधितनूषुवाशीमेधावनानरुणवन्तऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यंकंमरुतःसुजातास्तुविद्युन्नासौधनयन्तेअद्रिम् ॥ ३ ॥

श्रिये । कम् । वः । अधि । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना । न ।

रुणवन्ते । ऊर्ध्वा । युष्मभ्यम् । कम् । मरुतः । सुजातः ।

तुविद्युन्नासः । धनयन्ते । अद्रिम् ॥ ३ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकं तनूषुशरीरेषु अंसप्रदेशेषुवाशीः शत्रूणामाक्रोशकमाराख्यमायुधंअ-
धिधिये कं ऐश्वर्यार्थैर्वर्ततइतिशेषः कमित्येतत्पदपूरणं तदुक्तम्—अथापिपदपूरणाःकमीमिदि-
तोर्वि । सादृशामरुतः वनान उच्छ्रितान्वृक्षसमूहानिव मेधायज्ञान ऊर्ध्वाऊर्ध्वान् एकाहाहीन-
सप्तस्तेजोधिष्ठिवान् रुणवन्तेयजमानैःकारयन्ति हेतुजाताः शोभनजननमुक्तामरुतः युष्मभ्यं
युष्मदर्थं कंसुस्तकरं अद्रिसोमाभिषवेपवृत्तंआवाणं तुविद्युन्नासः प्रभूतधनायजमानाः धनय-
न्तेधनकुर्वन्ति युष्माकंयागापग्रावभिरभिषुण्वन्तीत्यर्थः ॥ वाशीः शत्रूणांभयोत्पादनेनाक्रोश-
शब्दकरणंवाशः तत्तच्छन्दसीवनिपावित्यित्यर्थोयईकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । मेधा सु । सु-
सुगतिशसोद्वादेशः । वना शेषेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । रुणवन्ते रुविर्हिसाकरणयोश्च लटि
व्यत्ययेनात्मनेपदं धिन्विरुण्वोरचेत्युप्रत्ययः पुनरपिव्यत्ययेनान्तादेशः छन्दस्पुत्रययेत्यार्ध-
धातुकत्वेनसस्यादित्वाद्गुणेअवादेशः । ऊर्ध्वा पूर्ववद्वादेशः । धनयन्ते धनशब्दात् तत्करो-
तीविधिञ् ॥ ३ ॥

३. मरुद्गण, ऐश्वर्य-प्राप्ति के लिए तुम्हारे शरीर में शत्रुओं का
संहारक शस्त्र है । मरुद्गण वन, वृक्ष आदि की तरह यज्ञ को ऊपर
करते हैं । सुजन्मा मरुद्गण, तुम्हारे लिए प्रभूत-धन-वासी यजमान
सोग सोम पीसनेवाले पत्थर की धन-सम्पन्न करते हैं ।

चतुर्थीष्टकाह—

अहानिगृध्राःपर्यावआगुरिमांधियंवाकांर्याचदेवीम् ।

ब्रह्मरुण्वन्तो गोतमासोअर्केरुर्ध्वनुनुद्रउत्सधिपिबध्वै ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । । आ । अगुः । इमाम् ।

धियम् । वाकांर्याम् । च । देवीम् । ब्रह्म । रुण्वन्तः । गोतमासः ।

अर्केः । ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । उत्सधिम् । पिबध्वै ॥ ४ ॥

वृषितैर्गोतमैः स्तुतामरुतस्तेभ्योगोतमैर्भ्योदेशान्तरेवर्तमानं कूपमुतवायानीयमददुः एतद्-
 द्वाकश्चिद्विभूते हेगोतमाः गृध्राः जलाभिकाङ्क्षायुक्तान्वोयुष्मान्अहानिशोभनीदकोपेवानिदिना-
 निपर्यागुः पर्यागतानिपरिवः आभिमुख्येनप्राप्तानि प्राप्यच इमांवाकांर्यावाभिरुदकैर्निष्पाद्यां वि-
 र्यं ज्योतिष्टोमादिउक्षणकर्मचदेवीद्योतमानंअकुर्वन् थेष्वाहस्सुग्रहहविर्लक्षणं अन्नं अकैर्मन्त्रसा-
 ध्यैःस्तोत्रैःसहस्रपवनोमरुद्भ्यःकुर्वन्तोगोतमासोगोतमाकषयः उत्सर्धिउत्सोजलमवाहोस्मिन्वीय-
 तइतिउत्सर्धिःकूपः संपिबन्धैस्वकोपयानायकृष्यैर्नुनुद्रेनुनुदिरे देशान्तरे वर्तमानंकूपंउत्स्नातवन्तः
 एतदीयस्तोत्रैःस्तुतामरुतःकूपंउत्स्नातवन्तः इतिपदं तदेवतदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषुउपचर्यते ॥
 गृध्राः गृध्राभिकांक्षामां सुसूचावृषिभ्यःकश्चित्कन्यत्ययः सुपांसुपोभवन्तीविशसोभंस् नि-
 स्वादाद्युदात्तत्वम् । अगुः एतेर्लुङि इणोगालुङीतिगादेशः आतइतिसेर्जुस् । वाकांर्यां हुळञ्कर-
 णो ऋहोऽपर्ययं वाभिःकार्यावाकांर्यां त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नुनुद्रे णुदमेरणे इ-
 रयोरेइतिरेआदेशः । उत्सर्धि कर्मण्यधिकरणेचेतिदधातेरधिकरणेकिप्रत्ययः । पिबन्धै पापाने
 तुमर्चेसेनेतिविशब्धैरन्यत्ययः पापेत्पादिनापिवादेशः ॥ ४ ॥

४. जलभिलाषी गोतमगण, पुष्कारे सुज के दिन आये हैं और
 छाकर जलनिष्पाद्य यज्ञ को श्रुतिमान् किया है । गोतमों ने स्तुति
 के साथ हव्यदान करके जलपानार्थं कूप को उठामा था ।

पञ्चमीष्टकमाह—

एतस्यज्योर्जनमचेतिसस्वर्ह्यन्मरुतो गोतमोवः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतोवराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनम् । अचेति । सस्वः । हु । यत् । मरुतः ।

गोतमः । वः । पश्यन् । हिरण्यचक्रान् । अयः । दंष्ट्रान् ।

विधावतः । वराहून् ॥ ६ ॥ १४ ॥

हेमरुतः एतद्योजनंयुज्यतेनेनदेवतेतियोजनमेतत्सूक्तसाध्यंस्तोत्रं त्यज त्यत्यसिद्धंअन्यदु-
 त्कष्टंस्त्वोभमिव अचेतिसर्वैर्ज्ञायते वोयुष्मदर्थं यद्यदेतत्सूक्तंस्त्वोत्रंगोतमकविः सस्वर्हउच्चारित-
 वानस्त्वत्तु किंकुर्वन् हिरण्यचक्रान् हिरण्यचक्रधारकान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वा अयोदंष्ट्रा-
 न्दशानीतिदंष्ट्राचक्रधारा अयोमयीभिः चक्रधाराभिर्युक्तान् यद्वा दंशनसावनाकष्टयोदंष्ट्राः
 अयोमयाकष्टयोयेषानान् विधावतःविविधभितस्वतःपर्ववमानान्वराहून्वरस्योत्कृष्टस्यशत्रो-
 र्हेतुन् यद्वा उत्कृष्टस्यवृष्ट्युदकस्याहर्तुन् यद्वा उत्कृष्टानांदेशानांआह्वानून् वरस्यहविषोभस्यभि-

तुन्वा एवंभूतान्मरुतः पश्यन्तस्म्यग्जानन् गोतमोयत्सोव्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सदा स्यात्प्रितः स-
र्वैरुपलभ्यत इत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—अथाप्येते माध्यमिकादेव गणावराहवज्रभ्यन्ते पश्यन् हिरण्यच-
क्रानिति ॥ अचेति चित्तीसंज्ञाने छान्दसोर्वर्तमाने कर्मणि लुङ् । सस्वः स्तृशब्दोपतापयोः छडि
विषिबहुलं छन्दसीति शपः श्लुः गुणो हल्लङ्घ्याभ्य इति तल्लोपः धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । वराहून्
वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वाङ्गन्वेर्वाहरतेर्वाङ्गुहोतेरदनार्थाद्वाहु इत्येतत्स्य निष्पत्तिरिति स्कन्दस्वा-
मी अस्मिन् वृषोदरादित्वादभिमतसिद्धिः ॥ ५ ॥

५. मरुद्गण हिरण्यचक्र-रथ पर आरुक्, लोहमय चक्र-धारा से
युक्त, इषर-उधर बौद्धनेवाले और प्रबल शत्रु-हन्ता हैं । उन्हें देखकर
गोतम ऋषि ने जिस स्तोत्र का उच्चारण किया था, वह यही स्तुति है ।

एषा स्यावोमरुतोनुभर्त्री प्रतिष्ठोमतिवाघतो नवाणी ।

अस्तोभयद्दथासामनुस्वधांगमस्त्योः ॥ ६ ॥ १४ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुभर्त्री । प्रति । स्तोभति । वाघतः ।

न । वाणी । अस्तोभयत् । दथा । आसाम् । अनु । स्वधाम् ।

गमस्त्योः ॥ ६ ॥ १४ ॥

हेमरुतः स्या सैषा अस्मदीयास्तुतिः वीर्युष्माकमनुभर्त्रीपुष्मानुहरन्ती युष्मद्रणसदृशी
प्रविष्टोभति प्रत्येकंस्तौति स्तोभतिःस्तुतिकर्मा तथावाघतो नवाणी नशब्दःसंप्रत्यर्थे वदुक्तंया-
स्केन—अस्त्युपमार्थस्यसंप्रत्यर्थेप्रयोगइति । इदानींश्रुतिगसंबन्धिनीवागपिबृथाअनायासेन
आसांआभिर्भग्नस्तोभयत् अस्तौत् इदानीमित्युक्तेकदेत्याह गमस्त्योरस्मदीययोर्बाहोः स्व-
धांअन्ननामैतत् मदावहुविधंअन्नंमरुतःस्थापयन्तितामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभर्त्री इन्द्रहरणे वृ-
क्कमेभ्यइतिङीप् उदात्तपणोहल्लुर्वादितिनद्याजवात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. मरुद्गण, तुम लोगों में से प्रत्येक को योग्य स्तुति स्तव करती
है । ऋषियों की वाणी ने इस समय, अनायास, इन ऋचाओं से
तुम्हारी स्तुति की है; क्योंकि तुम लोगों ने हमारे हाथ पर बहु-विध
अन्न स्थापित किया है ।

॥ इति मध्यमस्य षष्ठे चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

आनोभद्रा इति दशार्चपञ्चमं सूक्तम् गोतमस्यार्चवैश्वदेवं आदितः पञ्चार्चः सप्तमी च जगत्पः
वृष्टी स्वस्ति न इन्द्र इत्येषा विराट्स्थाना नवकौवैराजस्रैर्बृहस्पत्ये कलक्षणयोगात् अष्टम्याद्यास्तिस-
सिद्भुः तथा चानुक्रान्दम्—आनोदशवैश्वदेवं तु पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्पः वृष्टी विराट्स्थानेति अ-
ग्निष्टोमैवैश्वदेवशस्ते उच्चावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानीयं सातुपकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवशस्ते-

स्यपरिधानीया तथाचसूयितम्—आनोभद्राः कर्तव्योयन्तु विश्वतोदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ।
ह्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिदृष्ट्यात्सर्ववैश्वदेवइति च । बाह्यगन्धमवति—सदैवपञ्चजनीपयापरि-
दृष्ट्यादिभिः । महान्वेति नष्केवल्येऽतस्तत्कम् तथापि अमारण्यके सूच्यते—आनोभद्रादीयन्तवस्य-
स्थानइति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

आनोभद्राः कर्तव्योयन्तु विश्वतोदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ।

वैवानो यथासदमिद्वधे असन्नप्रायुवोरक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । कर्तवः । यन्तु । विश्वतः । अदब्धासः ।

अपरिः इतासः । उत्ः भिदः । देवाः । नः । यथा । सदम् । इत् ।

वृधे । असन् । अप्रः आयुवः । रक्षितारः । दिवेदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान्कृतवोऽग्निष्टोपादयो महायज्ञाविश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भागाद् आयन्तु आगच्छ-
न्तु कीदृशाः कृतवः भद्राः समीचीनफलसाधनत्वेन कल्याणाः भजनीयावा अदब्धासः अमुरैर-
हिंसिताः अपरीतासः शत्रुभिरपरिगताः अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः उद्भिदः शत्रूणामुद्देचारः कीदृशाः
कर्तव्यः अस्मांस्तथा आगच्छन्तु यथा अप्रायुवः अपगच्छन्तः स्वकीयं रक्षितव्यं अपरित्यजन्तः
अतएव दिवेदिवे प्रविदिव संरक्षितारो रक्षां कुर्वन्तः एवं गुणविशिष्टाः सर्वे देवानोऽस्माकंसदमिदं सदै-
व वृधे वर्धनाय असन्न भवन्तु ॥ अदब्धासः दंभुर्दंभे दंभोर्हंसा निष्ठायां यस्य विभावे तीक्ष्णतिष्ठेयः
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपरीतासः इण्गत्तौ पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा उभयत्राज्यसेरस्युक्ता
वृधे वृधुवृद्धौ संपदादिलक्षणो भावेऽपि सावेकाच इति विभक्त्येकस्य सत्त्वम् । असन् असन्भुवि छेदघटा-
गमः बहुलं छन्दसी विशपो लुगभावः तस्याङिच्चाद् असोरलोप इत्यकारलोपाभावः । अप्रायुवः इण्-
गत्तौ अस्मात्पूर्वाच्छन्दसीण इति उण्यपत्ययः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अस्ति ज-
सादिषु छन्दसि वाचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वाद् अभावे तन्वादित्वा दुवङ् ॥ १ ॥

१. कल्याणवाही, अहिंसित, अप्रतिरुद्ध और शत्रु-नाशक समस्त
यज्ञ चारों ओर से हमें प्राप्त हों या हमारे पास आवें । जो हमें न
छोड़कर प्रतिदिन हमारी रक्षा करते हैं वे ही वेदता सदा हमें
परिवर्द्धित करें ।

द्वितीयाष्टकमाह—

देवानां भद्रास्तु मतिर्ऋजूयत देवानां रातिरभिनो निर्वर्तनाम् ।

देवानां सख्यमुपसेदि मावय देवान आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥

देवानाम् । भद्रा । सु॒ष्टम॒तिः । ऋ॒जु॒ष्टय॒ताम् । दे॒वानाम् । रा॒तिः ।
अ॒ग्नि । नः । नि । वर्त॒ताम् । दे॒वानाम् । स॒ख्यम् । उ॒प । से॒दिम् ।
व॒यम् । दे॒वाः । नः । आ॒युः । प्र । ति॒रन्तु । जी॒वसे ॥ २ ॥

भद्रास्तुत्यिषीभजनीयावा देवानांष्टमतिः शोभनामतिरनुग्रहात्मिकानुद्धिरस्माकं अस्ति-
विशेषः कीदृशानां ऋजूयतां ऋजुं आर्जवयुक्तं सम्पगनुहाकारं यजमानं आत्मनश्च्युतां यथादेवा
नाराविर्दानं नोऽस्मान् आग्निमुख्येन निचरां वर्ततां तदग्निमतफलप्रदानमपि अस्माकं भवत्वित्यर्थः
वर्धयन्ते देवानां सख्यं सस्ति त्वं सख्युः कर्मणा उपसेदिममामुषाम् तादृशां देवानोस्माकमायुर्जीवसे
जीवितुं प्रविरन्तु वर्धयन्तु ॥ भद्रा भद्रिकल्पाणे सुखे च ऋजेन्द्राग्नेत्यादौ रक्मत्ययान्तो निपातितः ।
ऋजूयतां ऋजुमात्मनश्च्युतिः ऋजूयति स्रुपमात्मनः क्यप् तदन्ताहटः शट् शतुरनुम इति अजादि वि-
भक्तैरुदात्तत्वम् । रातिः रादाने मध्वेवृषेति किन्नुदात्तत्वम् । सख्यं सख्युर्यं इति भावे कर्मणि बायप-
त्ययः । सेदिम बहुविशरणगम्यसादनेषु छन्दसि लुङ्लट्लिट् इति वर्तमाने प्रार्थनायां लिट् सत्त्व-
स्यानैमिचित्त्वेन लिटि परत्वादेशादित्वाभावात् अतएकहल्मध्यइत्येतान्यासलोपौ अन्येषा-
मपि इभ्यह्यविसंहितायां दीर्घत्वम् । प्रविरन्तु प्रपूर्वस्तिरविर्बर्धनार्थः यथा च यास्को व्याचख्यौ—दे-
वानां सख्यमुपसादिमवयदेवान आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनायेति ॥ २ ॥

२. यजमान-प्रिय देवता लोग कल्याण-बाहक अनुग्रह हमारे सामने
है आगे और उनका दान भी हमारे सामने आवे । हम उन देवों
का अनुग्रह प्राप्त करें और वे हमारी आयु बढ़ावें ।

सुवीयाष्टमहा—

नान्पूर्व॒यानि॒विदा॑ हू॒महे॒व्यं॒मर्गं॒भि॒त्रम॒दिर्नि॒दक्ष॑मु॒स्त्रिध॑म् ।
अ॒र्य॒म॒णं॒वरु॑णं॒सोम॑म॒श्विना॒सर॑स्वती॒नः॒भु॒मगा॑म॒र्यस्कर॑त् ॥ ३ ॥
ताम् । पूर्॒व॒या । नि॒ऽवि॒दा । हू॒महे॒ । व॒यम् । ज॒गम् । भि॒त्रम् ।
अ॒दि॒तिम् । दक्ष॑म् । अ॒स्त्रि॒धम् । अ॒र्य॒म॒णम् । व॒रु॒णम् । सो॒मम् ।
अ॒श्वि॒ना । सर॑स्वती । नः । सु॒ष्टम॒गा । म॒र्यः । क॒र॒त् ॥ ३ ॥

यानि श्रान्तेषां पूर्वया पूर्वकादीनयानित्ययानि विदा वेदात्मिकाया वा विविदि विवाङ्मय
यद्वा विविदा विश्वे देवाः सोमस्य मत्सञ्चित्यादिकया वैश्वदेव्यानि विदा वयं हूमहे आह्वयामः देवानि-
वियत्तामान्येनोक्तं तदेव विविद्यते भगं भजनीयं द्वादशानां वादित्यानामन्यतमं मित्रं पृथिवीं वायुं च

हरिभिमनिनंदेवं मैत्रं वा अहरिभिर्भुतेः । अदितिं अस्वणहनीयामदीनां वा देवमातरं दक्षं सर्वं संपजगतो-
निर्माणे समर्थं प्रजापतिं यद्वा प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं प्राणो वै दक्ष इति श्रु-
तेः । अस्मिन् शोधणरहितं सर्वदा ऐकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणं अयं भणं अरीन् मन्देहादीन् सुरान् व्यच्छ-
ति निश्च्यच्छतीत्यर्थमासूर्यः असौ वा आदित्योऽर्थमेति श्रुतेः । तंवरुणं वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पाशै-
रावृणोतीति रात्र्या भिमानी देवो वरुणः श्रूयते च—वारुणीरात्रिरिति । सोमं द्वेधा आत्मानं विभज्य पृ-
थिव्यां लवतारूपेण दिवि च चन्द्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं अश्विना अश्ववन्तौ यद्वा सर्वं व्याप्य-
वन्तौ तथा च यास्कः—अश्विनौ यद्वा भुवा वे सर्वरसेना न्योज्यो दिवान्योऽश्वैरश्विना वित्यौर्णवाभस्त-
त्कावश्विनौ घावापृथिव्या वित्येकेऽहोरात्रा वित्येके स्मर्या चन्द्रमसा वित्येके राजानौ पुण्यकृता वित्ये-
विहासिका इति । एवं भूतान्सर्वान् देवान् अस्मदक्षणां धर्माह्वयाम इति पूर्ववत् संबन्धः अस्माभिराहू-
तास्तु भगा शोभनधनोपेता सरस्वतीनोऽस्य भयं मयः श्रुत्वां करतु ॥ ह्रमहे ह्येजो लटिह इत्यनुवृ-
त्तौ बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम् परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं बहुलं छन्दसीति श्लोक् । अस्मिन् सि-
धुशोधणे संपदादिलक्षणो भवेत्किम् बहुभीह्वीनञ्मुञ्चामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मयस्करतु
करोते लैट्यङागमः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् अतः कृकमीति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ ३ ॥

१. उन देवों को पूर्व के वेदात्मक वाक्य-द्वारा हम बुलाते हैं ।
भग, मित्र, अदिति, वरु, अश्विघ मा मरुद्गण, अर्थमा, वरुण, सोम
और अश्विद्वय को बुलाते हैं । सीमाग्यशालिनी सरस्यती हमारे सुख
का सम्पादन करे ।

चतुर्थीष्टचनाह—

तज्जोवातोमयोभुवांतुमेषजंतन्मातापृथिवीतत्पिताद्यौः ।

तद्वावाणः सोममुतोमयोभुवस्तदश्विनाशृणुतंधिष्ण्यायुवम् ॥ ४ ॥

तत् । नः । वार्तः । मयःऽशु । । वातु । जेषजम् । तत् । माता ।

पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः । तत् । वावाणः । सोमऽमुतः ।

मयःऽभुवः । तत् । अश्विना । शृणुतम् । धिष्ण्या । युवम् ॥ ४ ॥

वातो वायुः तज्जेषजमौषधं नोऽस्यान्वातुमापयतु तज्जेषजं मयोभु मयसः श्रुत्वा स्वस्वभावादिदु-
मावा सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तज्जेषजं अस्मान्मापयतु पिता वृष्टिदानेन सर्वेषां रक्षिता द्यौर्धु-
ओकोपि तज्जेषजं अस्मान्मापयतु सोमसुतः सोमाभिषवं कृतवन्तः मयोभुवः मयसोऽप्यागच्छन्त-
वन्तः ॥

स्यसुस्तस्यप्रावपितारोग्रावाणः अभिषवसाधनाः पाषाणाश्च तन्नेषजमस्मान्पापयन्तु हेधिष्ण्या
धिषणाबुद्धिः तदहर्वावश्विनौ युवंयुवांतन्नेषजंशृणुतं आकर्णयतं यन्नेषजमस्माभिर्वाप्यादिषु
प्राचर्यते तन्नेषजं देवानांभिषजौयुवां अस्माकमनुकूलंयथाभवतिवथाजानीतमित्यर्थः ॥ ययोभु
हस्वोनपुंसकेमातिपदिकस्येतिह्रस्वत्वम् । वातु वागतिगन्धनयोः अन्तर्भावितण्यर्थात्पार्थनायां
छोट् । सोमसुवः सोमेसुजइतिभूतेकिप् । धिष्ण्या धिषणाशब्दादहर्धेच्छन्दसिचेदियः वर्णोप-
श्रान्वसः सुपौसुलुगित्याकारः ॥ ४ ॥

४/ हमारे पास बायुदेव कल्याण-बाहक भेषज ले आवे; माता
मेदिनी और पिता धुलोक भी ले आवें। सोम चुमानेवाले और सुस्त-
कर प्रस्तर भी उस औषध को ले आवें। ध्यान करने योग्य अधिष्ठी-
कुमारद्वय, तुम लोग हमारी याचना सुनो।

तमीशानंजगतस्तस्थुषस्पतिंधियंजिन्वमवसेहूमहेव्यम् ।

पूषानोपथावेदसामसंहृधेरक्षितापापुरदब्धःस्वस्तये ॥५॥१५॥

तम् । ईशानम् । जगतः । तस्थुषः । पतिम् । धियम् । जिन्वम् ।

अवसे । हूमहे । व्यम् । पूषा । नः । यथा । वेदसाम् । असत् ।

वृधे । रक्षिता । पायुः । अवदब्धः । स्वस्तये ॥ ५ ॥ १५ ॥

पूर्वाधिनिन्द्रःस्तूपवे अपराधेनपूषा ईशानंऐश्वर्यवन्तं अतएवजगतोजन्मस्यप्राणिजा-
तस्यतस्थुषःस्थावरस्मचपार्तिस्वामिनं धियंजिन्वं धोभिःकर्मभिःप्रीणयितव्यं एवंभूत-
मिन्वंअवसेरक्षणायवयंहूमहेआह्वयामः पूषानोऽस्माकंवेदसाधनानांवृधेवर्षनायरक्षिता य-
थाअसत् येनप्रकारेणभवति तेनैवप्रकारेण अवदब्धःकेनाप्यार्हिसितःपूषा स्वस्तयेऽस्माकंअ-
विनाशाय पायुःरक्षिताभवतु ॥ तस्थुषः तिष्ठतेर्छिटःकसुः षष्ठ्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमिविसंप्र-
सारणं शासिमसिषसीनांचेतिवत्वं षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । धियंजिन्वं जिभिःप्री-
णनार्थः कृत्यत्पुटोबहुलमितिबहुलवचनात्सच् इचएकाचोप्प्रत्ययवच्चेतिअमागमः । असत् अ-
सृष्टिर्वि लेट्यद्वागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । पायुःपारक्षणे कृवापाजीत्युष् । स्वस्तये सु-
पूर्वादस्तेर्भावेकिन् छन्दस्युभयथेतिवत्सत्तार्वाधातुकत्वात् अस्तेर्भूरितिभूभावाभावइतिवृत्ता-
वुक्तम् ॥५॥

५. उस ऐश्वर्यशाली, स्थावर और अंगम के अधिपति और
यज्ञतोष इन्द्र को, अपनी रक्षा के लिए, हम बुलाते हैं। जैसे पूषा
हमारे धन की वृद्धि के लिए रक्षण-शील हैं, वैसे ही अहिंसित पूषा हमारे
संगल के लिए रक्षक हों।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५॥

पष्ठीष्टचमाह—

स्वस्तिन॒इन्द्रो॑वृ॒द्धश्र॑वाः स्वस्तिनः पू॒षावि॒श्ववे॑दाः ।

स्वस्तिन॒स्ताक्ष्यो॑ अरि॒ष्टने॑मिः स्वस्तिनो बृ॒हस्प॑तिर्दधातु ॥६॥

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । वृद्धश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्ववेदाः ।

स्वस्ति । नः । ताक्ष्यः । अरिष्टनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः ।

दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवाः वृद्धं भूवं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्वायस्य तादृशइन्द्रो नोऽस्माकं स्वस्ती-
त्यविनाशिनाम स्वस्तिअविनाशं दधातुविदधातुकरोतु विश्ववेदाः विश्वानिवेत्तीति विश्ववेदाः
यद्वा विश्वानिसर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वायस्पतादृशः पूषापोषको देवः नोऽस्माकं स्वस्ति
विदधातु अरिष्टनेमिः नेमिरित्यायुधनाम अरिष्टोऽर्हिसितो नेमिर्यस्य यद्वा रथचक्रस्य चारानेभिः
यत्संबन्धिनोरथस्य नेमिर्नर्हिस्य वेत्सोरिष्टनेमिः एवं भूतस्ताक्ष्यः वृक्षस्य पुत्रो गुरुत्मान् नोऽस्माकं
स्वस्तिअविनाशं विदधातु तथा बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयित्वानोऽस्माकं स्वस्तिअविनाशं विद-
धातु ॥ वृद्धश्रवाः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्ववेदाः विदज्ञाने विदृताभे आभ्यामसु-
न्मत्ययान्तो वेदसूत्राब्दः बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तो दात्तत्वम् । ताक्ष्यः वृक्षस्यापत्यं ग-
र्गादिभ्यो यञ् अत्वादाद्युदात्तत्वम् । अरिष्टनेमिः नरिष्टाअरिष्टा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अ-
रिष्टानेमिर्यस्य सत्प्रथोकः । बृहस्पतिः वृहत्तोः करपत्योरिति सुद्वत्लोपौ उभे वनस्पत्यादिष्विति
पूर्वोत्तरपदयोर्मुगपत्यकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. अपरिमेय-स्तुति-पात्र इन्द्र और सर्वज्ञ पूषा हमें मंगल दें ।
सुष के पुत्र अरिष्टनेमि (कश्यप) या अहिंसित रथनेमि युक्त गदइ तथा
बृहस्पति हमें मंगल प्रदान करें ।

सप्तमीष्टचमाह—

पृष॑द॒श्वाम॒रुतः॑ पृ॒श्निमा॑तरः शु॒भ्रं या॑वानो वि॒द्येषु॑ ज॒र्मयः॑ ।

अ॒ग्निजि॒ह्वाम॑न॒वः सूर॑चक्ष॒सो वि॒श्वे नो॑ दे॒वा अव॑सा॒र्गम॑न्नि॒ह ॥७॥

पृषत् अश्वाः । मरुतः । पृश्निमातरः । शुभ्रं यावानः । विद्येषु ।

जर्मयः । अग्निजिह्वाः । मनवः । सूरचक्षसः । विश्वे । नः ।

देवाः । अवसा । आ । गर्मन् । इह ॥ ७ ॥

पृषदम्वाः पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिर्युक्ताश्च श्वायेषातेतथोक्ताः पृथ्निमातरः पृथ्निर्नानावर्णाः
गौः मातायेषां शुभ्रं यावानः शुभ्रं शोभनं यान्ति गच्छन्तीति शुभ्रं यावानः शोभनगतय इत्यर्थः विदधे-
षु यज्ञेषु जगमयोगन्तारः अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः सर्वे हि देवाः हविः स्वीकरणाय अग्ने-
र्जिह्वायां वर्तन्ते तात्स्थयात्ताच्छब्दं मनवः सर्वस्य मन्तारः सूरचक्षसः सूर्यप्रकाशश्चक्षसः प्रकाशो-
येषति एवं मूतामरुतः मरुत्संज्ञका विश्वे देवाः सर्वे देवाः नोऽस्यान् इहास्मिन्काले अवसारक्षणे-
न सह व्यागमन् आगच्छन्तु ॥ शुभ्रं यावानः याप्रापणे आतोमनि निविवनिष् तत्पुरुषेष्ठतिबहुलमि-
ति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । गमन् गमेः पार्थनायां लोट्यहागमः इव श्वलोप इतीकारलोपः
बहुलं छन्दसीति शपोलुक् ॥ ७ ॥

७. श्वेतविन्दु-चिह्नित अश्ववाले, पुश्नि (पृथिवी या गौ) के
पुत्र, शोभन-गति-शाली, यज्ञगामी, अग्नि-जिह्वा पर अवस्थित, बुद्धि-
शाली और सूर्य के समान प्रकाशशाली मरुत् वेच हमारी रक्षा के लिए
छत्र आर्चें ।

अस्ति सौम्यचरुस्तृतीयसवने देनचरुणा देवता इष्ट्वा इष्टशेषे तस्मिन् बहुषु तमवनीयतस्मि-
न्वषट्कर्षास्वकीया छाया दृष्टव्या सायदिनदश्येत तदानीं भद्रमित्येकापठितव्या त्वंसोम इति वण्डे
तथैवस्तु त्वम्—राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मास्तु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति चेति । महाना-
म्नीव ते प्येषाभूमिस्पर्शनेज्या सुविचक्षत द्विदमित्त्वण्डे—भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शस्त्रेभ्यः
भीभवतामवोभिरिति ।

तामेतां सूक्ते अष्टमी पृथमाह—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्मयजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रम् । कर्णेभिः । शृणुयाम् । देवाः । भद्रम् । पश्येम । अक्षभिः ।
यजत्राः । स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुवांसः । तनूभिः । वि । अशेम ।
देवहितम् । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवाः दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्मदीयैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीयं कल्याणवचनं शृणुयाम
युष्मत्पसादाच्छ्रोतुंसमर्थाः स्याम अस्माकं बाधिर्यकदाचिदपि माभूत् हे यजत्राः यागेषु चरुपुरो-
डाशादिभिर्मयष्टव्याः देवाः अक्षभिः अक्षिभिरात्मोयैश्चक्षुर्भिः भद्रं शोभनं पश्येम ब्रह्मसमर्थाः स्या-
म अस्माकं दृष्टिप्रतिषातोऽपि माभूत् स्थिरैरङ्गैरङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैः तनूभिः शरीरैश्च युक्ता-
वयं तुष्टुवांसः युष्मांस्तु वन्तः यदायुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा देवहितं

देवेन प्रजापतिना स्थापितं वज्रशेखरमुपाय ॥ कर्णेभिः बभ्रुल्लङ्घनीतिभिस्तप्रेतभावः । अक्ष-
भिः छन्दस्यपिहस्पतइत्यनह सचोदात्तः । यजत्राः अमिनक्षीत्यादिनामजेरन्वत्ययः । तुहुवा-
स्तः हुम्स्तुतो लिटः कृष्टः शर्पूर्वाः खयइति तकारः शिष्यते । अशेय अशूल्यात्तो लिङ्ग्याशिष्य-
इ यदि तु तत्र परिगणनं अन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङ्गित्ययेन शप् । देवहितं तृतीयाक्रमणीति पू-
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. देवगण, हम कान्तों से मंगल-प्रद वाक्य सुनें, यजनीय देवगण,
हम आँखों से मंगलवाहक वस्तु देखें, हम बुढ़ाप शरीर से सम्पन्न
होकर तुम्हारी स्तुति करके प्रजापति-द्वारा निर्दिष्ट आयु प्राप्त करें ।

शतमिन्नुशरदोअन्तिदेवायत्रानध्रक्राजरसंतनूनाम् ।

पुत्रासोयत्रपितरोभवन्तिमानोमध्यारीरिषतायुर्गन्तोः ॥ ९ ॥

शतम् । इत् । नु । शरदः । अन्ति । देवाः । यत्र । नः । चक्र ।

जरसम् । तनूनाम् । पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः ।

मध्या । रिषत । आयुः । गन्तोः ॥ ९ ॥

हे देवाः अन्तिअन्तिके मनुष्याणां समीपे आयुष्टेन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः
शतमिन्नु शतं सत्तु यस्मात्सृष्टिकाले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति पुष्पाभिः परिकल्पितं
तस्मान्नोस्माकमायुर्गन्तोः कृष्टस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मारीरिषत माईसिष्ट कीदृशान्
नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां जरसं जरायवस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो यूर्यं यत्र च पुत्रासः पुत्राः
पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवन्ति इह गृहस्थापन्नानित्यर्थः ॥ अन्ति अन्तिकशब्दस्य काविलोपो बहु-
लमिविवकव्यमितिकलोपः । यत्र अन्तिनुषमस्तुतु शुरुष्पाणामितिसंहितायां दीर्घः ।
चक्र लिटिमध्यमबहुवचनस्य किन्त्वादुणाभावे यणादेशः अचोतस्तिहृत्सिंहितायां दीर्घ-
त्वम् । जरसं जराया जरसन्यतरस्यामिति जरसादेशः । मध्या मृपांस्तुलुगितिसंभवाद्वादेशः ।
रीरिषत रुपरिषहिंसायां अस्याण्यन्तान्माहिलुङ्गिमध्यमबहुवचने ज्ञेयङ्गिणिलोपोपधाह्रस्वत्व-
विवचनहत्यादिशेषसन्द्भावदीर्घाः छान्दसः पदकालीनो ह्रस्वः । गन्तोः भावच्छेषे स्थेणि विग-
मेस्तोऽन्त्यत्ययः ॥ ९ ॥

९. देवगण, मनुष्यों के लिए (आप लोगों के द्वारा) १०० वर्ष
की आयु ही कल्पित है । इसी बीच तुम लोग शरीर में बुढ़ापा उत्पन्न
करते हो और इसी बीच पुत्र लोग पिता हो जाते हैं । उस निर्दिष्ट
आयु के बीच हमें चिन्तित नहीं करना ।

अदितिर्द्यौरित्येषा अदितिदेवताकेपरी हविषोपाज्या सज्जितं च—अदितिर्द्यौरदिति रन्तरि-
क्षन्ते विष्णोऽप्यामानो न जावइति ।

तामेतांसूक्तेदशमीसूचमाह—

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्मातासपितासपुत्रः ।
विश्वेदेवाअदितिःपञ्चजनाअदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥ १६ ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्षम् । अदितिः । माता । सः ।
पिता । सः । पुत्रः । विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।
अदितिः । जातम् । अदितिः । जनित्वम् ॥ १० ॥ १६ ॥

अदितिरदीनाअखण्डनीयावापृथिवीदेवमातावा सैवद्यौः द्योतनशोभोनाकः सैवान्तरिक्षं
अन्तराद्यावापृथिव्योर्मध्येईक्ष्यमाणंव्योमसैवमातानिर्मात्रोजगत्वोजननी सैवपिताउत्पादकः ता-
तम्यसपुत्रःमातापित्रोर्जातःपुत्रोपिसैव विश्वेदेवाः सर्वेऽपिदेवाः अदितिरेवपञ्चजनानिषादपञ्चमा-
खत्वारोवर्णाः यद्वा गन्धर्वाःपितरोदेवाअमुरारक्षांसीति तदुक्तंयास्केन—गन्धर्वाःपितरोदेवाअ-
मुरारक्षांसीत्येकेचत्वारोवर्णानिषादःपञ्चमइत्यौपमन्यवइति । आसणेत्वेवमाभातम्—सर्वेषांवा-
एतत्पञ्चजनानामुक्त्यदेवमनुष्याणांगन्धर्वाप्सरसांसर्पाणांचपितृणांचेति । तत्रगन्धर्वाप्सरसामै-
कमातृपञ्चजनत्वं एवंविधाःपञ्चजनाअप्यदितिरेव जातंजननंप्रजनानामुत्पत्तिः साप्यदितिरेव ज-
नित्वंजन्याधिकरणंतदप्यदितिरेव एवंसकलजगदात्मनाअदितिःस्तूयते उक्तंचयास्केन—इत्यदि-
वेर्विभूतिमाचष्टेइति ॥ अदितिः कोअवखण्डने अस्मात्कर्मणिकिनि णतिस्मृतिमास्थामितीत्यम्
यास्कपक्षेवु दीदृक्षयेइत्यस्मात्किनि व्यत्ययेनह्रस्वत्वं नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
सपिता निर्दिश्यमानयोरेकतामापादयन्तिसर्वनामानिपर्यायेणवह्निहतामुपाददतइत्युद्देश्यलिङ्ग-
वयापुंलिङ्गत्वम् । जनित्वं जनैरौष्पादिकस्त्वन्मत्पयः ॥ १० ॥

१०. अदिति (अदीना वा अखण्डनीया पृथिवी या देवमाता) आकाश,
अन्तरिक्ष, माता, पिता और समस्त देव हैं । अदिति पंचजन है और
अदिति जन्म और जन्म का कारण है ।

॥ इतिप्रथमस्यपष्ठेचोदशोवर्गः ॥ १६ ॥

अजुनीतीतिनवर्चपठं सूक्तम् गोतमस्यार्थं अत्रानुक्रम्यते—अजुनीतीतिनवगायत्रमन्त्रानुष्टु-
ति । पूर्वत्रैश्वदेवत्वित्युक्तत्वात् तुलादिपरिभाषयाइदमपिसूक्तं बहुदेवताकं सूक्तविनियोगोत्प्रे-
कः चातुर्विधिकेऽहनिपातःसवनेमैत्रावरुणस्यअजुनीतीनइत्येवार्थप्रणीया चातुर्विंशद्वितिसण्डेस-

शिवम्—अजुनीतीनोवरुणइन्द्रं बोविश्वतस्सरीति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहः स्वपिपारं भणीया
शंसनीया स्मृतिवंच—आरंभणीयाः पर्यासात्कद्रुतोहरहः शस्यानीतिहोत्रकाद्वितीयादिष्वेवेति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमा मृचयाह—

अजुनीतीनोवरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥ १ ॥

अजुनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अर्यमा ।
देवैः । सजोषाः ॥ १ ॥

अहरभिमानीडेवो मित्रः वरुणो रात्र्यभिमानीडेव । मित्रश्च वरुणश्च विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं
जानन्नोऽस्मात् अजुनीती अजुनीत्या अजुनयनेन कौटिल्यरहितेन गमनेन नयतु अभिमतं फलं प्रा-
पयतु यथा देवैरन्यैरिन्द्रादिभिः सजोषाः समानशीतिर्यमा अहोरात्रस्पविभागकर्ता सूर्यश्चा-
स्मानृजुगमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु ॥ अजुनीती सुप्रांस्तुलुगितृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्व-
म् ॥ १ ॥

१. वरुण (निशाभिमानीडेव) और मित्र (दिव्याभिमानीडेव)
उत्तम मार्ग पर अकुटिल गति से हमें ले जायें तथा देवों के साथ समान
प्रेम से युक्त अर्यमा भी हमें ले जायें ।

ते हि वस्वो वसंवानास्ते अपमूरा महोभिः । व्रतारं रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते । हि । वस्वः । वसंवानाः । ते । अपमूराः । महोभिः । व्रता ।
रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

ते हि पूर्वोक्तमित्रादयः वस्वो वसुतो धनस्य वसवो वसवो वसवो वासकाः आच्छादयितारः सर्वजगद्ध-
नेन आच्छादयन्तीत्यर्थः अतस्ते मित्रादयः अपमूराः अपमूर्छिताः अमूढाः प्राज्ञाः सन्तो महोभि-
रात्मीयैस्ते जोभिर्विश्वाहा सर्वाण्यहानि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया सर्वेष्वप्यहःसु व्रताव्रतानि जग-
न्निर्वाहकृपाणि स्वकीयानि कर्माणि रक्षन्ते पालयन्ति ॥ वस्वः आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुप-
भादेजसादिषु छन्दसि वाचनमिति चेर्हि तीतिगुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । वसवो वसवः
आच्छादने अस्मादन्तर्भावितव्ययां ह्यहः शानच् बहुलं छन्दसीति शपोलुगभावः वर्णव्यापक्यापका-
रस्य वकारः । अपमूराः मुर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्संप्रदादिलक्षणोभावे किं राक्षोपक्षि-
कारलोपः मरुहामूः प्रमूः तवो गत्वर्थीयोः रोरीतिरेफलोपः नपमूराः अपमूराः अन्ययपूर्वपद-
मरुद्विस्वरत्वम् । रक्षन्ते रक्षपालभे व्यत्ययेन तद् ॥ २ ॥

२. वे जन वेते हैं । वे भूकृता-शून्य होकर अपने तेज-द्वारा सब
अपने कार्य की रक्षा करते हैं ।

तृतीयाष्टकमाह—

ते अस्मभ्यं शर्मयंसन् अमृता मर्त्येभ्यः । बार्धमाना अपर्हिषः ॥ ३ ॥

ते । अस्मभ्यम् । शर्म । यंसन् । अमृताः । मर्त्येभ्यः । बार्धमानाः ।
अप । हिषः ॥ ३ ॥

अमृताः अमरणधर्माणः ते विश्वे देवाः मर्त्येभ्यः मरणधर्मस्थोऽस्मभ्यमनुहातृभ्यः शर्मय-
न्तु लक्षणं सुखं यंसन् यच्छन्तु प्रयच्छन्तु किं कुर्वन्तः द्विषोऽस्मदीयान् पापलक्षणाञ्छन्नपना-
धमानाः विनाशं प्रापयन्तः ॥ यंसन् यमउपरमे छेद्यहागमः सिद्धदुल्लेटीवित्तिप् । अमृताः भूतं
मरणं येषां नास्तीत्यमृताः नजो जमरमिषमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. वे अमरण हमारे शत्रुओं का विनाश करके हम मर्त्यों को
सुखप्रदान करें ।

चतुर्थीष्टकमाह—

विनः पथः सुविताय चिन्तिन्द्रो मरुतः । पूषा भगो वन्द्यासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चिन्तिन्तु । इन्द्रः । मरुतः । पूषा ।
भगः । वन्द्यासः ॥ ४ ॥

वन्द्यासः सर्वैर्देवभीयाः स्तोतव्याः नमस्कर्तव्या इन्द्रादयो देवानोऽस्माकं पथो मार्गान्
विचिन्तु विचिन्तु अशोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात् पृथक् कुर्वन्तु किमर्थं सुविताय सुपुत्रा वन्द्या-
य स्वर्गादिफलाय ॥ पथः शक्तिभ्रमटे लोपः इति लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वम् । सु-
विताय इण्गवावित्यस्मात्कर्मणि निष्ठा वन्दादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यामिति उवङ् गतिर-
न्तरा इति पूर्वपदमलतिस्वरत्वे प्राप्ते सुपमानादक इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चिन्तु चिञ्चयने
बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् इयङ् पादादित्वा निघाताभावः । वन्द्यासः वदिअभिवादनस्व-
रतोः ऋजोर्ण्यत् इव वन्द्य इति बहुलं इत्युदात्तत्वम् आजसेरल्लुक् ॥ ४ ॥

४. वन्दनीय इन्द्र, मरुद्गण, पूषा और भग देवगण उत्तम बल-
शाल के लिए हमें पथ दिखायें ।

आशोयविसन्ति च त्वार्यतिरिक्तोऽर्थानि तत्र चतुर्थे अञ्छावाकातिरिक्तोऽर्थोऽवनोधिपद-
त्वेनानुरूपवृत्त्यर्थैकत्विकी तृतीया सूत्रितं च—उवनोधियोगोऽग्राहविबानुरूपस्योत्तमेवि ।

तामेवांस्त्रैषां अमीष्टकमाह—

उत नो धियोगो अग्राः पूषन्विष्णवे वधावः । कर्तानः स्वस्ति मरुतः ॥ ५ ॥ १७

उत । नः । धियः । गोऽर्वापाः । पूषन् । विष्णो इति । एवंऽयावः ।
कर्त । नः । स्वस्तिहमर्तः ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेपूषन्तोपकदेव हेविष्णोव्यापनशीलदेव हेएवयावः एवैर्यन्तृभिरश्वैर्यातिगच्छतीत्येवया-
वामरुद्रणः हेमरुद्रण ते सर्वेभ्यं नोऽस्माकंधियः आवोर्यामलक्षणानिकर्माणि गोअग्राःपश्वग्रा-
णि पशुममुखानिअस्मत्सकाशाद्भैः पशुभिर्युक्तानिकर्तंकुरुत आगोर्यामकर्मणश्चपशुप्राप्तिहेतुत्व-
माग्रायते—यस्मात्पशवःप्रवेचन्श्शेरन् स एतेनयज्ञेनयजेतेति । उवापिचनोस्मान्स्वस्तिमयः अ-
विनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः इण्गौ इण्शीद्भ्यांवज्रितिवन्मत्ययः अस्मिन्नुपदेयामापणेइ-
त्यस्मादातोमनिजिविवनिष् संनुद्धौवनउपसंस्थानमिविविकारस्यरुत्वम् ॥ ५ ॥

५. पूषन्, विष्णु और मरुद्गण, हमारा यज्ञ गो-प्रधान करो और
हमें विनाश-शून्य बनाओ ।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेसप्तदशोऽवर्गः ॥ १७ ॥

ऋत्विगाद्यर्धमाहृतंमधुपर्कमधुवाताइतिवृत्तेनऋत्विगादिःप्रविग्रहीतावेक्षेव तथाचसूत्र्य-
वे—मधुवाताइतिवृत्तेनावेक्षेति ।

वृत्तेप्रथमांस्तुकेष्वीधृचमाह—

मधुवाताऋतायतेमधुक्षरन्तिसिन्धवः । माध्वीर्नःसन्त्वोषधीः ॥ ६ ॥

मधु । वाताः । ऋतयते । मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः । माध्वीः ।
नः । सन्तु । ओषधीः ॥ ६ ॥

ऋतायतेऋतयज्ञमात्मनइच्छतेयजमानाय वातावायवः मधुमाधुर्योपेतंकर्मफलक्षरन्तिवर्षन्ति
वयच्छन्तीत्यर्थः तथा सिन्धवःस्यन्दनशीलानद्यः समुद्रावामधुमाधुर्योपेतंस्वकीयंसंक्षरन्ति ए-
वैनोत्सर्ग्यंओषधीः फलपाकान्ताओषधयः ताश्चमाध्वीर्माधुर्योपेताःसन्तुभवन्तु ॥ मधु अस्मा-
दुत्तरस्यमत्वर्थीयस्यलुगकारेकाररेफाक्षवक्तव्याइविलुक् । ऋतायते ऋतमात्मनइच्छति क्षुप-
आत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिइत्वदीर्घयोर्निषेधः अन्येषामपीविसंहितायांदीर्घत्वम् क्यज-
न्वाङ्गुःशब्द शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । माध्वीः मधोरञ्चेतिमत्वर्थीयोऽप्रत्ययः ऋत्त्य-
वास्त्वोत्यादौअजि यणादेशोनिपात्यते वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ओषधीः ओषःपाकजा-
स्तुधीयतइत्योषधयः कर्मण्यधिकरणेचेदिकिमत्ययः रुदिकारादकिनइतिङीप् णसिपूर्ववत्पूर्वस-

वर्णदीर्घः दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् तच्च चान्वमाद्युदात्तम् ॥ ६॥

६. यजमान के लिए समस्त वायु और नदियाँ मधु (या कर्मफल) वर्षण करें। सारी ओषधियाँ भी माधुर्य-युक्त हों।

सप्तमीवृचमाह—

मधुनक्तमुतोपसोमधुमत्पार्थिवं रजः । मधुद्यौरस्तुनः पिता ॥ ७॥

मधु । नक्तम् । उत । उपसः । मधुमत् । पार्थिवम् । रजः । मधु ।

द्यौः । अस्तु । नः । पिता ॥ ७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधुमधुमती माधुर्ये पितृफलपदाभवत् । उत अपि च उपसः उपः कालोप-
लक्षितवान्यहानि च मधुमन्ति भवन्तु पार्थिवं रजः पृथिव्याः संवन्धी लोकः अस्माकं मधुमत् माधुर्य-
विशिष्टफलयुक्तो भवत् । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता द्यौर्दुर्लभो कोपि मधुमधुयुक्तो भवत् ॥ पार्थि-
वं पृथिव्याञ्चा आविति प्राग्दीव्यतीयोऽञ्जप्रत्ययः । रजः रजः शब्दो लोकवाची लोकारजांस्तु ध्व-
न्त इति यास्कः । रजन्त्यस्मिञ्जना इति रजः अस्तु निरजकरजनरजः सूपसंख्यानमिति रजोर्नलोपः ॥ ७॥

७. हमारी रात्रि और उपा मधुर या मधुर-फल-दाता हों । पृथ्वी की रज उत्तम फलदायक हो । सबका रक्षक आकाश भी सुखदायक हो ।

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमौ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ ८॥

मधुमान् । नः । वनस्पतिः । मधुमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः ।

गावः । भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकं वनस्पतिः वनानां पालयिता यूपामिमानि देवः मधुमान् माधुर्ये पितृफलवानस्तु ता-
दृशं फलमस्माकं पयच्छत्वित्यर्थः सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमानस्तु गावः अग्निहोत्रार्थार्थ-
नवध्वनोऽस्माकं माध्वीः माधुर्ये पितृपयसा युक्ता भवन्तु ॥ वनस्पतिः वनानां पतिर्वनस्पतिः पार-
स्करादित्वात्सुहृद् वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्मैगपत्यल-
विस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. हमारे लिए समस्त वनस्पतियाँ सुखदायक हों । सूर्य सुखदायक हों । सारी गायें सुखदायक हों ।

शंनो मित्रः शंवरुणः शंनो भवत्वर्थमा ।

शंनो इन्द्रो वृहस्पतिः शंनो विष्णुरुहः क्रमः ॥ ९॥ १८॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । नः । भवतु । अर्यमा ।
शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । विष्णुः । उरुःक्रमः ॥ ९ ॥ १८ ॥

अहरभिमानिभिवोदेवनोऽस्माकंशंसुखकरोभवतु यद्वा अस्मदीयानामुपद्रवाणांशमधि-
ताभवतु रात्र्यभिमानोवरुणश्चशंसुखकरोभवतु अर्यमाअहोरात्रयोःख्यापयितासूर्यश्चनोऽ-
स्माकंशंसुखकरोभवतु बृहस्पतिः बृहदादेवानांपालयिताइन्द्रश्चनोऽस्माकंशंसुखकरोभवतु उ-
रुक्रमःउरुविस्तीर्णकामविपादौविक्षिपवीत्युरुक्रमः विष्णुर्हिवायनावतारेपृथिव्यादीनलोकान्पद-
त्रयरूपेणाक्रान्तवान् अतउरुक्रमोविष्णुश्चनोऽस्माकंशंसुखकरः उपद्रवाणांशमधितावाभवतु ॥
उरुक्रमः क्रमुपादविक्षेपे पचाद्यच् यद्वा उरुनकामवीत्युरुक्रमः कर्मण्यण् नोदात्तोपदेशस्य-
मान्तस्येतिवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

१. मित्र, वरुण, अर्यमा, इन्द्र, बृहस्पति और विस्तीर्ण-पाव-क्षेपी
विष्णु हमारे लिए सुखकर हों ।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

त्वंसोमेतित्रयोविंशत्युचंसमसूक्तम् गोतमस्यार्षसोमदेवताकं पञ्चम्याद्याः षोडशपन्थाः
द्वादशचोर्गायत्र्यः सप्तदशीऽष्टिणक् शिष्टादशविष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्-त्वंसोमत्र्यधिकासौम्यं
पञ्चम्यादिगायत्र्योद्वादशोष्टिणक्चेति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः एकादशिनस्यसौम्यस्यपशो-
र्वपापुशोडाशयोस्त्वंसोमेतिद्वेअचाधनुवाक्ये सूत्रिवंच-त्वंसोमप्रचिकितोमनीषेतिद्वेइति । महा-
पितृयज्ञेएकैकस्यहविषोद्वेइअनुवाक्ये तत्रसोमस्यपितृमतस्त्वंसोमेत्येषामथमानुवाक्या दक्षि-
णाग्नेरग्निमितिस्त्रण्डेसूत्रितम्-त्वंसोमप्रचिकितोमनीषासोमोधेनुमिति । एषैवभायणीयेष्टौसौम्य-
स्यानुवाक्या तदहःप्रायणीयेष्टिरित्यत्रसूत्रितम्-त्वंसोमप्रचिकितोमनीषायातेषामानिदिविया-
पृथिव्यामिति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाष्टचमाह-

त्वंसोमप्रचिकितोमनीषात्वंरजिष्ठमनुनेषिपन्थाम् ।
तवप्रणीतीपितरोनइन्द्रोदेवेषुरत्नममजन्तधीराः ॥ १ ॥

त्वम् । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अनु ।
नेषि । पन्थाम् । तव । प्रणीती । पितरः । नः । इन्द्रो इति । देवेषु ।
रत्नम् । अमजन्त । धीराः ॥ १ ॥

हेसोम त्वं मनीषा मनीषया अस्मदीययानुद्धया प्रचिकितः प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि वयं त्वां स्तुति-
भिरज्ञासि ध्येत्यर्थः अतस्त्वं रजिष्ठं ऋजुतममकुटिलं पन्थां पन्थानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतमार्गं अनुने-
षि अस्माननुक्रमेणमापयसि किञ्च हेइन्दोऽन्दनशीलं सर्वजगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव मणी-
षी मणीष्या त्वत्कर्तृकेन मरुहृत्नयनेन धीराः धीमन्तः कर्मवन्तः प्रज्ञावन्तो नोऽस्माकं पितरो देवेभ्य-
न्मादिषु रत्नं रमणीयं धनमभजन्त असेवन्त प्रामुबन् अतोऽस्मान्पितादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्रचि-
कितः कितज्ञाने अस्मात्कर्मणि निष्ठा छान्दसं द्विर्वचनं यद्वा यद्वा लुगन्ता निष्ठा संज्ञापूर्वकस्य वि-
भेरनित्यत्वात्तुणो यद्वा लुकोरित्यभ्यासस्य गुणाभावः यद्वा छान्दस्युभयथेति निष्ठायाः सार्वधातुक-
संज्ञायां राप् जुहोत्यादित्वात्तस्य श्रुः श्रुत्विति द्विर्वचनं गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
मनीषा श्रुपां लुगिति तृतीयायाः हवेशः । रजिष्ठं ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषर्जोऽछान्दसीति रत्वम्
टेरिति तिलोपः । नेषि नयतेर्लटि बहुलं छान्दसीति शपोलुक् । पन्थां पथिमथ्युभूतामादित्यसावपि-
ष्यत्ययेनात्वम् पथिमथोः सर्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तत्वम् । मणीषी वादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्
श्रुपां लुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

१. सोमदेव । अपनी बुद्धि से हम तुम्हें अच्छी तरह जानते हैं ।
तुम हमें सरल मार्ग से ले जाना । इन्द्र अर्थात् हे सोम, तुम्हारे द्वारा
कामे जाकर हमारे पितरों ने देवों के बीच रत्न प्राप्त किया था ।

अग्निष्टोमे मरुत्ववीयेत्वं सोम क्रतुभिरित्येषा धाव्या सूत्रितं च-अग्निर्नेतात्वं सोम क्रतुभिः पि-
बन्त्यपश्रुतिधाव्या इति ।

वामेवांसूक्ते द्वितीयाध्वचमाह-

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वाद्युभेभिर्द्युभ्यो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वम् । सोम । क्रतुः क्रतिः । सुः क्रतुः । भूः । त्वम् । दक्षैः । सुदक्षः ।

विश्ववेदाः । त्वम् । वृषा । वृषत्वेभिः । महित्वा । द्युभेभिः ।

द्युभ्यो । अन्नवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

हेसोम त्वं क्रतुभिः त्वत्संबन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिरात्मयिर्शनैर्वा सुक्रतुः शोभनक-
र्मां शोभनमज्ञोवाभूर्भवसि तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैरात्मयिर्वलैः सुदक्षः शोभन-
शोभवसि तथा त्वं वृषत्वेभिः वृषत्वैः कामाभिवर्षणैः महित्वा महत्त्वेन माहात्म्येन वृषा कामानां
वार्षिकामर्हाश्च भवसि तथा त्वं नृचक्षाः नृणां यज्ञस्य नेतृणां यजमानानां अग्निमतफलस्य द-
र्शयितासम् द्युभेभिः द्युभैर्वेदैर्देवैर्हविर्लक्षणेनैर्द्युभ्यो नृचक्षाः भूतान् शोभवसि ॥ सुक्रतुः नृ-

भीहौकमवावयमेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अक्षः दक्षवृद्धौ दक्ष्यतेअनेनेतिदक्षोबलम् करणेषम्
जित्वादाद्युदात्तत्वम् अशब्देनबहुनीहावाद्युदात्तंअच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विश्वे-
दाः विश्वानिवेदांसियस्यासौ बहुभीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । वृषत्वेभिः वृ-
ष्णोन्नावोवृषत्वं बहुलच्छन्दसीविभिन्नैसंज्ञावः । महित्वा महैरौणादिकव्यत्ययः भावप्रत्यया-
न्वास्तृपांसुलुगिविविक्तकेराकारः ॥ २ ॥

२. सोम, अपने यज्ञ के द्वारा शोभन यज्ञ से संयुक्त और अपने
बल-द्वारा शोभन बल से युक्त हो । तुम सर्वज्ञ हो । तुम अभीष्ट फल
के वर्धन से वर्धनकारी हो; और तुम महिमा में महान् यजमान
के अभिमत फल का प्रदर्शन करके, यजमान के द्वारा दिये गये अन्न
से तुम बहुल अन्न से सम्पन्न हो ।

राज्ञोनुतेवरुणस्यव्रतानिबृहद्गम्भीरन्तर्वसोमधाम ।

शुचिर्धूमसिप्रियोनमित्रोदक्षाम्योअर्यमेवासिसोम ॥३॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गम्भीरम् । तव । सोम ।

धाम । शुचिः । त्वम् । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाम्यः ।

अर्यमाइव । असि । सोम ॥ ३ ॥

हेसोम राज्ञः ब्राह्मणानांस्वामिनः सोमोऽस्माकंब्राह्मणानांशाजेतिश्रुतेः । वरुणस्यपागार्थ-
माहृतः क्रीतोवस्त्रेणावृतः सोमोवरुणः वरुणोसिधृतमवइतिमर्चल्लिङ्गवत् क्रीतस्यतेनुतवसंवन्धीनि
हिंस्रवानिसर्वाण्यक्षिष्टोमादीनिकर्माणि अतःसर्वेषुयागेषुत्वमेवकरणभूतोभवसीत्यर्थः अतस्त्वव-
धाम त्वदीयतेजः बृहदमहद्विस्तीर्णगम्भीरंभीयोपेतिच यद्वा नुइत्येतदुपमार्थे तदुक्तंयास्केन—अ-
थाप्युपमार्थेभवतिनुदक्षस्यनुतेपुरुहूतवयाइति । राक्षोराजयानस्यवरुणस्यनुवरुणस्येव हेसोम ते स-
वर्धनानिकर्माणिलोकहितकारीणि शिष्टंसमानम् हेसोम त्वंशुचिः सर्वेषांशोधकोऽसि तत्रदृष्टा-
न्तः—प्रियोनमित्रः यथासर्वेषां अनुकूलोऽहरभिभानीमित्रोदेवःशोधयिताभवतितद्वत् तथात्वं
अर्यमेव अस्माभिर्दृश्यमानःसूर्यइवदक्षाम्योऽसि सर्वेषांवर्धकोभवसि यथा अह्निसूर्यः प्रकाशे-
नसर्ववर्धयति एवंनिशिअश्वमयैःसोमकिरणैः प्यायमानंसवस्थावरजङ्गमात्मकंसर्वजगद्वर्ध-
ते ॥ शुचिर्धुं युष्मच्चततशुष्मन्तःपादमितिबिसर्जनीयस्यत्वम् । दक्षाम्यः दक्षवृद्धौ श्रुदक्षिस्तृ-
हिमृद्विष्यआम्यइतिआम्यप्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. सोम (चन्द्र), वरुण राजा के सारे कार्य तुम्हारे ही हैं । तुम्हारा
तेज विश्वीर्ण और गम्भीर है । प्रिय बन्धु के समान तुम सबके संस्कारक
हो । अर्यमा की तरह तुम सबके वर्धक हो ।

आग्रयणेष्टौसौम्यस्यहविषोयावेधामानीवियाज्या आग्रयणंवीहिस्यामाकयवानामिति
 त्वण्डेसूत्रितम्—सोमयास्तेमयोभुवोयावेधामानिदिवियापृथिव्यामिति । एषैवैकादशिनस्यसौ-
 म्यस्यपशोर्वपायांयाज्या सूत्रितं च—यावेधामानिदिवियापृथिव्यामन्नाहं पुन्मुपतनामुपमिमिति ।
 प्रायणीयेष्टावप्येषैवसौम्यस्ययाज्या सूत्रितं च—त्वंसोममचिकितोमनीषायावेधामानिदिवियापृ-
 थिव्यामिति ।

यामेतांसूक्तेचतुर्थीधृचमाह—

यातेधामानिदिवियापृथिव्यांयापर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नोविश्वैःसुमनाअहेळन् राजन्तोमप्रतिहव्यागृभाय ॥४॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओषधीषु ।
 अप्सु । तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेळन् । राजन् । सोम ।
 प्रति । हव्या । गृभाय ॥ ४ ॥

हेसोम तेवदिविद्युल्लोकेयायानिधामानितेजांसिर्वर्तन्ते तथा पृथिव्यांभूमौयायानिवर्तन्ते
 तथापर्वतेषुपर्वतसुशिलोच्चयेषुयानिवर्तन्ते तथा व्रीक्षाओषधीषुअप्सुचयानिवर्तन्ते तेभिर्विश्वैस्तैः
 सर्वैस्तेजोभिर्युक्तः सुमनाःशोभनमनाअहेळन्कुक्ष्यन् हेराजन्तोम राजमानसोम एवंभूतस्त्वं नः
 हव्याअस्माभिःप्रप्तानिहवींषिमितिगृभाय मयिगृहाण ॥ या शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पृथि-
 व्यां उदात्तयण्यइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधीषु ओषधेश्वविभक्तावमथमायामितिदीर्घः । अ-
 प्सु ऊटिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुमनाः सोमनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
 गृभाय अहउपादाने छन्दसिशाखजपीविहौआग्रत्ययस्यशाखजादेशः ॥ ४ ॥

४. सोम, धुल्लोक, पृथिवी, पर्वत, ओषधि और जल में तुम्हारा
 जो तेज है, उसी तेज से युक्त होकर सुमना और क्रोध-रहित राजन्,
 हमारा हव्य ग्रहण करो ।

पौर्णमासेष्टौसौम्यस्याज्यभागस्पत्वंसोमेत्येषानुवाक्या सूत्रितं च—अग्निर्वृत्राणिजंघनदि-
 तिपूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्यात्वंसोमासिसत्त्वविरित्युत्तरस्येति । एवंयत्रयत्रवार्त्रंवावाज्यभागौव-
 त्सर्वंवास्त्वामिनियोगः प्रायःकालीनायामुपसदिप्रधानस्यसौम्यस्यैषानुवाक्या आपराह्निक्या-
 मुपसदिसैवयाज्या सूत्रितं च—त्वंसोमासिसत्त्वविर्गयस्कानोअभीवहेति विपर्यासोयाज्यानुवाक्या-
 नामिदिव ।

तामेतांसूकेपञ्चमीपृचमाह—

त्वंसोमासिसत्यंतिस्त्वंराजोतद्वृत्रहा । त्वंभद्रोअसिऋतुः ॥ ५ ॥ ११ ॥

त्वम् । सोम । असि । सत्सपतिः । त्वम् । राजा । उत । वृत्रहा ।

त्वम् । भद्रः । असि । ऋतुः ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेसोम त्वंसत्यविरसि सत्सकर्मस्तुवर्तमानानां ब्राह्मणानां अधिपतिर्भवसि तस्मात्सोमराजानो-
ब्राह्मणा इति श्रुतेः । यद्वा सन्तः स्वानादयन्तयः पालकायस्य सोमस्य वादशो भवसि तथा ब्राह्म-
ण्ये—स्वानाज्येत्याहैते वा अनुष्मिन्लोके सोममरक्षन्ति । उत अपि च राजा राजमानस्त्वं वृषहाहृ-
षस्मात्सुरस्य शत्रोर्वाहन्तासि भद्रः शोभनः ऋतुः यो यमप्रियो मादियागः त्वमेव तद्रूपो भवसि त्व-
स्ताध्यत्वाद्यागानाम् ॥ सत्यविः बहुधीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् तत्पुरुषपक्षे तु पत्यावैश्वर्ये इति पूर्व-
पदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५. सोम, तुम सत्कर्म में वर्तमान ब्राह्मण के अधिपति हो । तुम
राजा हो । तुम शोभन यज्ञ हो ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽकोनविंशोऽवर्गः ॥ ११ ॥

सामिचित्येकतौ अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु अष्टौ देवस्तु वाह्वीषिनिरूप्यन्ते तत्र सोम-
स्य वनस्पतेर्हविषः त्वंच सोमेत्येषानुवाक्या अथाग्नीषोमीयेणेति स्वण्डेति सूत्रितम्—त्वं च सोमनो-
वशो ब्रह्मादेवानां पदवीः कवीनामिति ।

तामेतां षष्ठीपृचमाह—

त्वं च सोमनो वशो जीवातुं नमरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वम् । च । सोम । नः । वशः । जीवातुम् । न । मरामहे ।

प्रियस्तोत्रः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हेसोम नोऽस्माकं स्तोतृणां जीवातुं जीवनौषधं त्वंच त्वंचेद्वशः कामयेथाः तदानीं वयं नम-
रामहे नमिषामहे कीदृशस्त्वं प्रियस्तोत्रः प्रियाणि स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः बहुभिः स्तोत्रव्यह-
त्यर्थः वनस्पतिः वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रु-
तेः ॥ वशः वशकान्तौ लेटिति प्यङ्गागमः आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यदे त्वंचेति च शब्दः च-
णिति निपातान्तरं चेदर्थम् वद्योगाजिपादैर्यद्यदि हन्तेति निपातमविषेधः । जीवातुं जीवमाणधा-
रणे जीविरातुः । मरामहे मृष्टप्राणत्यागे व्यत्ययेन शप् ॥ ६ ॥

६. स्तुति-प्रिय और सारी ओषधियों के पालक सोम, यदि तुम
हमारे जीवनौषध की अभिलाषा करो, तो हम मृत्युरहित हो जायें ।

आयुष्कामेष्ट्याद्वितीयस्याज्यभागस्य त्वंसोममहेभगमित्येवानुवाक्या अथकाम्याहविस्र-
णहेसुवितम्—आनोअग्नेष्टुचेतुना त्वंसोममहेभगमिवि ।

तामेवांसमग्नीष्टुचमाह—

त्वंसोममहेभगं त्वंयूनं क्रतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । महे । भगम् । त्वम् । यूने । क्रतुयते । दक्षम् ।
दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हेसोम त्वंमहेमहतेवृद्धायक्रतायवे ऋतयज्ञमात्मनश्छतेपुरुषाय जीवसेजीवितुं दक्षंउपभो-
गसमर्थंभगं धनं ददासि विं दधासिकरोषि तथा त्वंयूनेतरुणायचक्रतायवे जीवितुं धनं करोषि ॥ म-
हेमहते अच्छन्दलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिविविभक्तेरुदात्तत्वम् । यूने श्वयुवमघो-
नामवज्रितेइतिसंसारणम् । क्रतायवे ऋतंआत्मनश्छति स्तुपआत्मनःज्यञ् नच्छन्दस्पुत्रस्येती-
त्वदीर्घयोर्निषेधः अन्येषामपिदृश्यतइतिसाहितिकोदीर्घः क्यञन्ताछटःशष्टं शतुरनुमोनघजादी-
इविविभक्तेरुदात्तत्वम् । जीवसे जीवमाणधारणे तुमर्थेसिसेनितिअसेप्रत्ययः ॥ ७ ॥

७. सोम, तुम बृद्ध और तरुण याजक को, उसके जीवन के उप-
योग योग्य धन देते हो ।

स्वस्त्ययन्याद्वितीयस्याज्यभागस्य त्वंसोमेत्येवानुवाक्या सुवितं च—स्वस्त्ययन्यारक्षि-
तवन्तावग्नेरक्षापोअहंसस्त्वंसोमविश्वतइति ।

तामेवांसूकेअष्टमीष्टुचमाह—

त्वंसोमविश्वतो रक्षा राजन् धायतः । नरिष्ये त्वावतः सर्वा ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । रक्ष । राजन् । अघयतः । न ।
रिष्येत् । त्वावतः । सर्वा ॥ ८ ॥

हेसोमराजन् राजनशील त्वंअघायतःअर्घपापंतजेतुकंदुःखंअस्माकंकर्तुमिच्छतःविश्व-
तःसर्वस्वादपिपुरुषांभोऽस्मानक्षपालय त्वावतः त्वत्सदृशस्यसत्त्वासत्स्यमाधः पुरुषःनरिष्येत्
अद्विबिनस्येत् किमुवक्तव्यं त्वत्सत्त्वावनिश्चयीति ॥ अघायतः अर्घपापंपरेणाहच्छवीतिअघायन्
छन्दसिपरेच्छायामपीतिक्यञ् अश्वाघस्यादित्यात्वम् । रिष्येत् रुषरिर्हि सायाम् । त्वावतः
वतुष्यकरणेषुअदस्यआछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिबतुष् प्रत्ययोत्तरपदयोधेविमपर्यन्त-
स्यत्वादेशः आसर्वनामइत्यात्वम् ॥ ८ ॥

८. हे राजा सोम, हमें दुःख देने के अभिलाषी लोपों से
बचाओ । तुम्हारे जैसे का मित्र कभी धिनष्ट नहीं होता ।

सोममवहणे सोमयास्तइवितृचोनुवकव्यः सूत्रितंच—सोमयास्तेमयोभुवइवितिसइवि । आ-
ग्रयणेसौम्यस्यसोमयास्तइत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—सोमयास्तेमयोभुवोयातेषामानिदिविगापृ-
थिव्यामिति । अन्वमेधेपिषौष्ण्यामिदौद्वितीयस्याज्यभागस्येषानुवाक्या सूत्रितंच—त्वमग्नेसम-
थाअसिसोमयास्तेमयोभुवइविसद्वन्ताविदि ।

तामेवांसुकेनवमीष्टवमाह—

सोमयास्तेमयोभुव ऊतयः सन्ति दाशुषे । तामिर्नोविताभवं ॥ ९ ॥

सोम । याः । ते । मयः । भुवः । ऊतयः । सन्ति । दाशुषे । तामिः ।

नः । अविता । भव ॥ ९ ॥

हेसोम तेवसंबन्धिन्योदाशुषेचरुपुरोडाशादीनिवत्तवतेयजमानाय मयोभुवः मयसः सुस्तस्य
भावयिन्योयाकृतयोरक्षाः सन्तिविद्यन्ते तामीरक्षाभिर्नोऽस्माकंअवितारक्षिताभव ॥ मयोभुवः
अस्येतिविशेषणत्वेनस्त्रीलिङ्गत्वेभुवभेदिल्लीष्यामोवि तद्वेतोगुणवचनादित्यस्मादुतइवितपरक-
रणस्यानुवर्तनाच्चभवति ॥ ९ ॥

९. सोम, तुम्हारे पास यजमानों के लिए सुखकर रक्षण है, उनके
द्वारा हमारी रक्षा करो ।

दशमीष्टवमाह—

इमंयज्ञमिदंवचोजुजुषाणउपागहि । सोमत्वंनोवृधेयव ॥ १० ॥ २०

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । सोम ।

त्वम् । नः । वृधे । भव ॥ १० ॥ २० ॥

हेसोम त्वंइमंअस्मान्निःक्रियमाणंयज्ञंइदंवचःइदानींक्रियमाणंस्तुतिलक्षणंवचनंजुजुषाणः
सेवमाणःसन्उपागहिउपागच्छ प्राचीनवंशलक्षणंगृहंप्राप्नुहि प्राप्यचनोऽस्माकं वृधेयस्तत्पर्य-
भायभव ॥ जुजुषाणः जुषीमीतिसेवनयोः छन्दसिछिद् लिटःकानच् चितइत्यन्वोदात्तत्वम् । उ-
पागहि गमेर्लोडिवहुलंछन्दसीतिशपोलृक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः असिद्धवद्वाभा-
दित्यस्यासिद्धत्वाद्धेलुगभावः गतिर्गतावितिपूर्वस्यगतेर्निषावः ॥ १० ॥

१०. सोम, तुम हमारा यह वचन और स्तुति ग्रहण करके आओ
और हमें वर्द्धित करो ।

॥ इतिप्रथमस्यष्टकेविंशोऽष्टकः ॥ २० ॥

१ गृहीत्यस्यआक्रासमासेउत्तरपदस्योदात्तत्वं शून्यत्वेनआहुदात्तः पुनरपि उपेनसमासे
गतिकारकोपपदादितत्तरपदप्रकृतित्वेरेणसप्तोदात्तः ।

दर्शयागेसौम्यस्यान्यभागस्यसोमगीर्भिरित्येषानुवाक्या सूत्रिवंच—अग्निःप्रजेनमन्मना
सोमगीर्भिर्वावयमिति । अन्यत्रापियत्रवृधन्वन्तावान्यभागौवत्रैषाद्वितीयाज्यभागानुवाक्या ।

तामेवांसूक्तेऽकादशीसूचमाह—

सोमं गीर्भिर्वावयं वर्धयामो वचो विदः । सुमृळीको न आविश ॥ ११ ॥

सोमं । गीः३भिः । त्वा । वयम् । वर्धयामः । वचः३विदः ।

सुमृळीकः । नः । आ । विश ॥ ११ ॥

हे सोम त्वात्वां वचोविदः स्तुतिभक्षणानां वचसां वेदितारो वयमनुष्ठातारो गीर्भिः स्तुतिभक्षणै-
र्वचोभिः वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः पादशस्त्वं च नोऽस्माकं सुमृळीकः शोभनं मृत्सं कुर्वन्सत्त्वं आविश
आगच्छ ॥ सुमृळीकः मृदुमृत्स्वने मृदेः कीकन्कनादिति भावे कीकन्त्ययः शोभनं मृद्वीकं यस्ये-
ति बहुव्रीहौ नञ्स्तुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. सोम, हम लोग स्तुति-ज्ञाता हैं; स्तुति-द्वारा तुम्हें वर्द्धित करते

हैं । सुखद होकर तुम आओ ।

सन्तिषदमानेष्टयस्त्विषः तत्र तृतीयस्यामि द्वौ उत्तरस्यान्यभागस्य गयस्फान इत्येषानुवाक्या
सूत्रिवंच—पुष्टिमन्तावमिनारयिमभवद्वयस्फानो अमीवहेति । एषैव यातः काळीनोपसदिसौम्यया-
मस्य याज्या सायं काळीनायां त्वनुवाक्या सूत्रिवंच अथोपसदिति स्वण्डे—त्वं सोमासि सत्पतिर्गय-
स्फानो अमीवहेति ।

तामेवाद्वादशीसूचमाह—

गयस्फानो अमीवहा वंसु वित्पुष्टिर्वर्धनः । सुमित्रः सोमनोभव ॥ १२ ॥

गय३स्फानः । अमीव३हा । वसु३वित् । पुष्टि३वर्धनः । सु३मित्रः ।

सोम । नः । भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः गय इति घननाम घनस्य वर्धयिता अमीवहा अमीवानां रोगाणां हन्ता वसुवि-
त्सोतृणां घनस्य लब्धयिता प्रापयिता पुष्टिर्वर्धनः पुष्टेः संपदो वर्धयिता सुमित्रः शोभनानि मित्रा-
णिसत्त्वापो यस्य सत्त्वथोकः हे सोम त्वं नोऽस्माकमेवं गुणविशिष्टो भव ॥ गयस्फानः स्फायीवृक्षौ-
अन्वर्त्तावित्यर्थः त्वत्ति व्यत्ययेन यत्स्येपः इदमादिषु चतुर्षु पदेषु लुट् उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
सुमित्रः नञ्स्तुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. सोम, तुम हमारे घन-वर्द्धक, रोग-हन्ता, घन-दाता, सम्पद-द्वंद्वक
और सुमित्र-युक्त होओ ।

त्रयोदशीसप्तमाह—

सोमं ररन्धि नो हृदि गावो नयवसेष्या । मर्य इव स्व ओक्ये ॥ १३ ॥

सोमं । ररन्धि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्यः इव ।
स्वे । ओक्ये ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्माकं हृदि हृदये ररन्धिरमस्व त्वनिदर्शनद्वयमुच्यते—गावो न यथा गावः
यवसेषु शोभनतृणेषु आभिमुख्येन रमन्ते मर्य इव यथा वामयोर्मरणधर्मा मनुष्यः स्वे ओक्ये स्वकी-
ये ओकसि गृहेषु वादिभिः सहरमते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तृणः सन् अस्मास्वेदमवतिष्ठस्व ना-
न्यत्र गच्छेदिति दर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ ररन्धि रपुत्रीहायां व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलं छन्दसी-
ति शपः श्चुः छन्दस्युभययोर्विहेरार्धधातुकत्वेन क्त्वाभावादक्त्वित्येति हेर्धिः अतएव क्त्वादानु-
नासिकलोपाभावः सेर्हपि च्चेति हेरपित्वाच्चस्यैव स्वरः शिष्यते छान्दसमाभ्यासस्य दीर्घत्वम् आम-
क्षितपूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामक्षितस्याविद्यमानवत्त्वात् तदादपरत्वेन न निपातः । मर्य इव छन्द-
सि निष्ठक्येत्पादौ मर्यशब्दो व्यत्ययान्नो निपात्यते यतो नावदित्याद्युदात्तत्वम् । ओक्ये उचसमवाये
उच्यते समवेयते पाप्यत इत्योक्मंगृहं ऋहलोऽपर्ययं च जोः कुषिण्यतोरिति कृत्वं वित्त्वरितः ॥ १३ ॥

१३. सोम, जैसे गाय सुन्दर तृण से तृप्त होती है, जैसे मनुष्य अपने
घर में तृप्त होता है उसी प्रकार तुम भी हमारे हृदय में तृप्त होकर
अवस्थान करो ।

यः सोम सख्ये तव ररणं देव मर्त्यः । तं दक्षः स च ते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । ररणत् । देव । मर्त्यः । तम् । दक्षः ।
स च ते । कविः ॥ १४ ॥

हे देव श्रोतमान सोम तव सख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्तं भूते सवि यो मर्त्यो मरणधर्मा यजमानः
रणररणवि एतत्सूक्तत्वेन सोमेण तांस्तौ वि संयजमानं कविः कान्तदर्शी दक्षः सर्वकार्यसमर्थः
त्वं स च ते सेवसे अनुग्रहासीत्यर्थः ॥ ररणत् रणशब्दार्थः छेदशब्दागमः बहुलं छन्दसीति शपः
श्चुः इत्यलोपइतीकारलोपः छन्दस्युभययोर्विहेरार्धधातुकत्वात् अभ्यनिदीति सार्धधातुके विधी-
कानस्याभ्यस्ताद्युदात्तत्वस्याभावे धातुस्वरः शिष्यते । स च ते उचसमवाये पुरुषव्यत्ययः ॥ १४ ॥

१४. सोमदेव, जो मनुष्य बन्धुता के कारण तुम्हारी स्तुति करता
है, हे अतीत-ज्ञाता और निपुण सोम, तुम उस पर अनुग्रह करते हो ।

पञ्चदशीष्टचमाह—

उरुप्याणोअभिशांस्तेःसोमनिपाहंइसः । सर्वासुशेवएधिः ॥ १५ ॥ २१

उरुप्य । नः । अभिशांस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सर्वा ।

सुशेवः । एधि । नः ॥ १५ ॥ २१ ॥

हेसोम त्वंनोऽस्मान् अभिशस्तेःअभिशांसनात् अभिशापरूपाभिन्दनात् उरुप्यरक्ष वरु-
ष्यतीरक्षाकर्मवियासर्कः । तथा अंहसः अस्मत्कृतात्पापाच्चनिपाहि निवृत्तांपालय एवंनः अस्मदीयं
पापंपरिहृत्य सुशेवःअस्मत्स्यंदातज्येनशोभनेनसुखेनयुक्तःसन् सत्साएधिहितकारीभव ॥ अ-
भिशास्तेः शंसुस्तुतौ अस्मान्नावेक्तिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । एधि अस्मभुवि लोटिसोर्हिः
तस्यङित्वात् असोरलोपइत्यकारलोपः ध्वसोरेच्चावग्यासलोपश्चेतिसकारस्यैत्वम् तस्यासिञ्च-
वदवाभादित्यसिद्धत्वात् हुस्तृभ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः ॥ १५ ॥

१५. सोम, हमें अभिशाप या निन्दन से बचाओ । पाप से बचाओ
हमें सुख देकर हमारे हितेयी बनो ।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेःकविशोवर्गः ॥ २१ ॥

भावस्तोत्रेआप्यायस्वसमेतुतइतिट्चोविनियुक्तः सूत्रितंच—आप्यायस्वसमेतुतइतिविसो-
दृजन्वित्वावशादिपइति । पञ्चीसंयाजेषु सौम्यस्याप्यायस्वेत्येवानुवाक्या सूत्रितंच—आप्यायस्व-
समेतुतेसन्तेपयांसिसमुपन्तुवाजाइति । चमसाप्यायनेप्येषाविनियुक्ता सूत्रितंच—आप्यायस्व-
समेतुतेसन्तेपयांसिसमुपन्तुवाजाइतिचमसानाद्योपाद्यानिति ।

तामेतांसूक्तेषोडशीष्टचमाह—

आप्यायस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृष्ण्यम् । भवावार्जस्यसंगये ॥ १६

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यम् । भव ।

वार्जस्य । सम्संगये ॥ १६ ॥

हेसोम त्वंआप्यायस्व वर्षस्व तेतववृष्ण्यंवृषत्ववीर्यसामर्थ्यं विश्वतःसर्वतः समेतु सं-
गच्छतां त्वयासंयुक्तंभवतु एवंभूतस्त्वंवार्जस्याजस्यसंगघेसंगमनेभव अस्माकंअन्नप्रदोभवेत्य-
र्थः ॥ वृष्ण्यं वृषसेचने कनिन्युवृषीत्यादिनाकनिन वृष्णिभवंवृष्ण्यं भवेच्छन्दसीतिवत् अ-

छोपोनश्वकारलोपः येषामावकर्मणोरिति मरुतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते यतो नावद्व्यापुदात्त-
त्वम् । भव अचो वस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वम् । संग्रहे पातुतु दिवचीत्यादिना विधीयमानस्थ-
व्यत्ययो न हुल्लवचनाद्वेरेपि भवति आधादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

१६. सोम, तुम वर्द्धित हो, तुम्हारी शक्ति धारों ओर से तुम्हें
प्राप्त हो । तुम हमारे अन्तर्दाता बनो ।

सप्तदशीष्टकमाह—

आप्यायस्वमदिन्तमसोमविश्वेभिरंशुभिः ।

भवानः सुश्रवस्त्वमः सर्वा दृधे ॥ १७ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तम । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । भव ।

नः । सुश्रवः । इतमः । सर्वा । दृधे ॥ १७ ॥

हेमदिन्तम अतिशयेन मदवन् सोम विश्वेभिः सर्वैरंशुभिः सत्तावयवैराप्यायस्व आसम-
न्ताद्ब्रह्मो भव सर्वं सुश्रवस्त्वमः अतिशयेन शोभनाच्च युक्तः सन्नोस्माकं वृषेदधेनायससत्ताभव विनी-
तव ॥ मदिन्तम मदोर्हर्षस्तद्वाग्मदी अतिशयेन मदीमदिन्तमः माद्वस्तेतितमपोनुद् ।
सुश्रवस्त्वमः श्रवण्यभनाम श्रूयत इति सत इति यास्कः । शोभनं श्रवो यस्य स तद्योक्तः अतिश-
येन सुश्रवाः सुश्रवस्त्वमः तमपः पित्वा दनुदात्तत्वे सोमं न सीञ्जो मोषसीदन्मुचरपदाद्युदात्तमे-
व शिष्यते ॥ १७ ॥

१७. असीव मद से युक्त सोम, सारे लतावयवों द्वारा वर्द्धित हो ।

शोभन भव से युक्त होकर तम हमारे सखा बनो ।

पक्षीसंयाजेषु सोमस्य सन्नेपयांसीति याज्या सूत्रितं—सन्नेपयांसि समुपन्तुवाजा इह लब्धा-
रमयियमिति । यमसाप्यायनेप्येषा सूत्रितं—सन्नेपयांसि समुपन्तुवाजा इति च मत्तानां शोषाया-
मिति ।

वामेवांसुकेष्टादशीष्टकमाह—

सन्नेपयांसि समुपन्तुवाजाः संवृण्वान्यभिमातिषाहः ।

आप्यार्यमानो अमृताय सोमदिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥

सम् । ते । पयांसि । सम् । उम् इति । यन्तु । वाजाः । सम् ।

वृण्वानि । अभिमातिः सहः । आऽप्यार्यमानः । अमृताय ।

सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हेसोम अग्निमाविषाहः अग्निमातीनांशूणांहन्तुस्तेवपएवंभूवंतांपयांसिभ्रंषणार्थानि
क्षीराणिसंपन्नु संगच्छन्तां तथा वाजाउ हविर्लक्षणान्यन्नानिचत्वासंगच्छन्तां वृष्ण्यानिवीर्या-
णिचसंगच्छन्तां हेसोम त्वंअमृताय अस्माकंअमृतत्वाय अमरणत्वाय आप्यायमानः आस-
मन्तादवधमानःसन् दिविनभसि स्वर्गेउत्तमानिउद्गतमानि उत्कृष्टानिअवांसिअन्नानि अस्मा-
भिर्भोक्तव्यानि हविर्लक्षणानिवा धिष्व धारय ॥ते क्रियाग्रहणंकरव्यमितिकर्मणः संपदानत्वा-
च्चतुर्थ्यर्थेवही । अग्निमाविषाहः बह्वभिभवे छन्दसिसहस्रतिष्ठिप्रत्ययः श्रुपामादित्वात्त्वम् ।
अमृताय नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उत्तमानि उच्छब्दात्ससाधनक्रियाव-
चनादाविशामनिकस्तमश् उत्तमशब्दतमौसर्वत्रेत्युच्चादिषुपाठाद्वोदात्तत्वम् । धिष्व श्रु-
धितवस्तुधितनेमधितधिष्वधिषीयचेतिधिभावोनिपात्यवे ॥ १८ ॥

१८. सीम, तुम वात्रु-माशक हो । तुममें रस, प्रज्ञान और वीर्य
संपुक्त हों । तुम वर्द्धित होकर हमारे अमरत्व के लिए स्वर्ग में उत्कृष्ट
अन्न धारण करो ।

सोमप्रबहणेयावेधामानीत्येषा सूत्रित्वं—यावेधामानिहविषायजन्तीर्माधियंशिक्षमाणस्य-
देवेतिनिहितेपरिद्व्यादिवि । एकादशिनस्पसौम्यस्पपशोर्हविषपैवयान्या प्रदानानामितिस-
ण्डेसूत्रितम्—अषाहंयुत्तुपुवनास्तुर्पियावेधामानिहविषायजन्तीति ।

यामेवांसूक्तेएकोनविंशीश्रुचमाह—

यातेधामानिहविषायजन्तितातेविश्वापरिश्रूस्तुयज्ञम् ।

गयस्फानःप्रतरणःसुवीरोवीरहाप्रचरासोमदुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिश्रूः ।

अस्तु । यज्ञम् । गयस्फानः । प्रतरणः । सुवीरः । अवीरहा ।

प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हेसोम त्वदीयानि यानिधामानि शुभमृषिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषाचरुपुरोडाशा-
दिनायजन्ति यजमानाःपूजयन्ति तादेविश्वा त्वदीयानितानिसर्वाणिधामानियज्ञं
अस्यदीयं अश्वरंपरिश्रूस्तु परितोभावधितुणिपरितःप्राप्तानिसन्तु यद्वा त्वदीयानांतेषां स-
र्वेषांधामां अस्यदीयोयजमानः परिश्रूः यज्ञंप्रविपरिमहीतायामेनस्वीकर्तास्तुभवतु परिपूर्वोप-
वदिःपरिमहार्थः तादृशैर्धामिरूपेतत्त्वं दुर्यान्प्राचीनवंशादिउक्षणानस्मदीयान्पृष्ट्वाव गृहा-
वैदुर्यांइतिश्रुतेः । यचर प्रकैषणगच्छ कीदृशत्वं गयस्फानः गयस्यगृहस्यधनस्यवावर्धयि-

ता प्रवरणः प्रकर्षेणदुरितात्तारयिता सुवीरःशोभनैर्वीरैःपुरुषैरुपेतः अवीरहावीर्यांजायन्तह-
विर्बीराःपुत्राः तेषामहन्ता ॥ परिभूः भूमासौ अस्मात्किप्चेतिक्लिप् व्यत्ययोबहुलमितिचिञ्च-
चनव्यत्ययौ । अस्तु व्यत्ययेनैकवचनम् । गयस्फानः गयइतिगृहस्थधनस्पचनामधेयं तेषां
स्फाभिदावर्धयिता कृत्यत्पुटोबहुलमितिकर्त्तरित्युदिच्छान्दसोयलोपः । अवीरहा बीराणां ह-
न्तावीरहा नवीरहाअवीरहा ॥ १९ ॥

१९. यजमान सोम हव्य-द्वारा जो तुम्हारे तेज की पूजा करते हैं,
वह समस्त तेज हमारे यज्ञ को व्याप्त करे । धनवर्द्धक, पाप-व्रता,
वीर पुरुषों से युक्त और पुत्र-रक्षक सोम, तुम हमारे घर में आओ ।

महापितृयज्ञोसोमस्पितृमतोयागे सोमोधेनुमित्येवाद्वितीयानुवाक्या तत्रसैकैकस्पहवि-
षोदेहेअनुवाक्येसमुच्चयेनविहिते तथैव दक्षिणाग्नोरितिस्रण्डेसूत्रितम्—सोमोधेनुंसोमोअर्वन्तमा-
शुंत्वंसोमपितृभिःसंविदानइति ।

सोमोधेनुंसोमोअर्वन्तमाशुंसोमोवीरंकर्मण्यददाति ।

सादन्यंविदध्यंसमेयंपितृश्रवणंयोददाशदस्मै ॥ २० ॥ २२ ॥

सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् । सोमः । वीरम् ।

कर्मण्यम् । ददाति । सदन्यम् । विदध्यम् । समेयम् । पितृश्रवणम् । पितृश्रवणम् ।

यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥ २२ ॥

योजयमानः ददाशत् सोमायहविर्दक्षणान्यच्चानिदद्यात्तस्मैयजमानायसोमोधेनुं सवत्सां
दोर्ध्वीर्गाददाति तथाअर्वन्तमाशुं शीघ्रमामिन्ध्वंश्वददाति प्रयच्छति तथावीरंपुत्रं अस्मैयज-
मानायददाति कीदृशंपुत्रं कर्मण्यंलौकिककर्मसुकुशलं सदन्यं सदनंगृहंतदहं गृहकर्मकुशलमि-
त्यर्थः विदध्यंविदन्त्येषुदेवानिति विदध्यामज्ञाः तदहं दशपूर्णमासादियागानुष्ठानतत्परमित्यर्थः
समेयंसन्नायांसाधुं सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः पितृश्रवणं पिताश्रूयतेप्रख्यायतेयेनपुत्रेणवाहश-
म् ॥ कर्मण्यं कर्मसुसाधुःकर्मण्यः तजसाधुरितियत् येचात्रावकर्मणोरितिपलुतिप्रावः वित्स्वरि-
वमितिस्वरितत्वं एवमुत्तरत्रापिप्रत्ययः । समेयम् उच्छन्दसीतितत्रसाधुरित्यर्थेद्वयप्रत्ययः । ददा-
शत् दशशुदाने डेट्चडागमः बहुलच्छन्दसीतिशपःश्रुः ॥ २० ॥

२०. जो सोमदेव की हव्य देता है, उसे सोम गो और शीघ्रगामी
अश्व देते हैं; और, उसे लौकिक-कार्य-रक्षक, गृहकार्य-परायण,
यज्ञानुष्ठानतत्पर माता-द्वारा आशुत और पिता का नाम उज्ज्वल
करनेवाला पुत्र प्रदान करते हैं ।

एकादशिनस्पसौम्यस्पशोः पुरोडाशस्यअषाहंयुतिवत्येषायाज्या प्रदानानामितिस्रण्डे
सूत्रितम्—अषाहंयुत्सुपुतनाशुपरिषावेषामनिहविषायजन्वीति ।

तामेतामेकविंशीष्टवमाह—

अषाढं पुत्सु पृतना सुपर्णि स्वर्षामिप्सां वृजनस्पगोपाम् ।
श्रेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयन्तं त्वामनुमदेम सोम ॥ २१ ॥

अषाढम् । युत्सुम् । पृतनाम् । पर्णिम् । स्वःऽसाम् । अप्साम् ।
वृजनस्य । गोपाम् । श्रेषुजाम् । सुक्षितिम् । सुश्रवसम् ।
जयन्तम् । त्वाम् । अनुम् । मदेम । सोम ॥ २१ ॥

युत्सुयुक्तेषु अषाढं शत्रुभिरनभिभवनीयं तथा पृतनाद्युत्सेनाद्युपर्णि जयस्य पूरयितारं स्वर्षां स्वर्गस्य सन्निवारं दातारम् अप्सामपां वृद्धिलक्षणानामुदकामां दातारम् यद्वा अप्सां अप्साद्युत्कं प्रक्षकस्-
द्विर्वसर्वेषामनुग्राहकमित्यर्थः वृजनस्पगोपां वृज्यते अनेनेति वृजमन्वत् तस्य गोपां गोपाभिवारं रक्षि-
तारं श्रेषुजां श्रियन्तश्च पृथ्वीवीति भरायाभाः तेषु पादुर्भवन्तं सुक्षितिं शोभननिवासस्थानं सुश्रव-
सं शोभनयशस्कं जयन्तं शत्रून् अभिभवन्तं हे सोम ईदृग्भूतत्वां अनुलक्ष्य मदेम इव युक्ता भवेम ॥ अषा-
ढं षड्विंशतिप्रभवे साढ्यैसाद्वासाढेति निगमे इति निपातनात्सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वाभावः सहेः सा-
ढः सड्वितित्वम् । पर्णिं पृषालनपूरजयोः आह्रमहनजनइति किन्त्यत्ययः । स्वर्षां स्वः स्वर्गस्य नोती-
ति स्वर्षाः षण्मुदाने जनसमस्तनेति विद् विद्वनोरगुनासिकस्यादित्यात्वम् । अप्सां अप्रशब्दोपपदा-
त्तानोक्तेः पूर्वावदिद् यद्वा प्साप्रक्षणे प्सातिप्रक्षयतीति प्साः क्तिच्चेति क्तिप् षड्विद्येते प्साभस्येति
बहुव्रीहौ षड्भ्यामित्युत्तरपदान्त्वोदात्तत्वम् । श्रेषुजां जनीपादुर्जति पूर्ववदिद् आत्वं ष । मदे-
म षड्विहौ षात्वमेव यथा ॥ २१ ॥

२१. सोम, तुम पुत्र मे जय हो, सेना के बीच विजयी हो, स्वर्ग के प्रापयिता हो । तुम वृद्धि-दाता, बल-रक्षक, यश मे अवस्थाता, सुन्दर निवास और यश से युक्त और जयशाली हो । तुम्हें लक्ष्य कर हम प्रफुल्ल हों ।

त्राविंशीष्टवमाह—

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजमयस्त्वंगाः ।
त्वमातन्तन्धोर्वन्तरिक्षं त्वज्योतिषा वितमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वम् । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वम् । अपः । अजमयः ।
त्वम् । गाः । त्वम् । आ । तन्ध्वम् । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् ।
ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हेसोम त्वंइमाभूम्यावर्तमानाविम्बाः सर्वाओषधीःअजनयः उत्सादितवानसि यथात्वं
अपः तासामोषधीनांकारणभूतानिवृष्टचुदकानिअजनयः यथात्वं गाःसर्वांन्पशूनुदपादयः अरु
विस्तीर्णान्तरिक्षं त्वंआततन्य विस्तारितवानसि तस्मिन्नन्तरिक्षेयत्तमः अस्मद्वृष्टिमितोषकंअ-
न्वकारंतदपि त्वं ज्योतिषाआत्मीयेनपकाशेनविववर्थं विवृतंविश्लिष्टंविनष्टंकृतवानसि ॥ त-
दन्ध वनुविस्तारे ववर्थं वृज्वरणे उभत्रलिटस्थितिं नभूथाततन्यजगृन्मववर्धेतिनिगमेइति
निपात्यते ॥ २२ ॥

२२. सोम, तुमने सारी ओषधियाँ, वृष्टि, जल और सारी गायें
धनाई हैं। तुमने इस व्यापक अन्तरिक्ष को भिस्तृत किया है और
ज्योति-द्वारा उसका अन्वकार धिमेष्ट किया है।

देवेननोमनसादेवसोमरायोभागंसहसावन्नभियुध्य ।

मात्वातनदीशिषेवीर्यस्योभयेभ्यःप्रचिकित्सागविष्टौ॥२३॥२३॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागम् । सहसावन्न ।

अभि । युध्य । मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषि । वीर्यस्य ।

उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोइष्टौ ॥ २३ ॥ २३ ॥

हेदेव द्योतमान सहस्रावन्नलवन् सोम देवेनमनसाद्योतमानयात्वदीययावुन्वा रायोभां-
मंसनस्यांशोऽस्मान्निलक्ष्ययुध्यमेरथ यद्वा नोस्माकं रायोधनस्यभागंभकारं अपहर्तारंशत्रुं
अभियुध्यआभियुष्येनसम्यक्पहर त्वा तादृशंत्वांकथिवपिशत्रुः माआतनव क्रेशेनआतर्तमाका-
र्त्तव माहिंसीदित्यर्थःउभयेभ्यःउभयेषां युध्यमानानांसंबन्धिनोदीर्यस्यत्रलस्यत्वमीशिषे ईश्वरो-
न्नवसि सत्तंगविष्टौसंश्रामेपचिकित्सअस्मदीयमुपद्रवंपरिहर ॥ रायः ऊढिदमितिविभक्तैरुदात्त-
त्वम् । भागं भजतेःकर्मणिषञ् ऊत्पत्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिवा कर्त्तात्वत्पत्यन्यो-
दात्तत्वम् । सहसावन्न सहःशब्दान्मनुपिछान्दसआकारोपजनः । युध्य युधसंप्रहारे व्यत्ययेनप-
रस्मैपदम् । तनत् वनुविस्तारे व्यत्ययेनशप् नमाङ्बोगेइत्यङ्भावः । ईशिषे ईशःसेइतीहामयः ।
चिकित्स कित्तज्ञाने गुप्तिञ्किञ्चःसन् । गविष्टौ गवांवाणानांहृष्टयःएषणानिगमनानियेष्मिदि
बहुमीहोपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ २३ ॥

२३. बलशाली सोम, अपनी कान्तिमय बुद्धि-द्वारा हमें वन का अंश
प्रदान करो। कोई शत्रु तुम्हारी हिंसा न करे। लड़ाई करनेवाले
दोनों पक्षों में तुम्हीं बलशाली हो। लड़ाई में हमें बुद्धता से बचाओ।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेत्रयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

एतावत्पाइत्यष्टादशार्चअष्टमंसूक्तम् गोतमस्यार्चं आदित्यतसोजगत्यः त्रयोदशपाद्याः व-
ह्वरुणिहः शिष्टाअष्टौत्रिभुधः उषादेवता अम्बिनावर्तिरित्यन्यस्तचोम्बिदेवत्यः तथाचानुजा-

न्तम्—एताउत्पाद्भूतोषस्यंचतुर्जगत्पादिषडुष्णिगन्तंरुचोन्मयाश्विनइति । स्रक्विनियोगेऽत्रि-
 श्चिकः प्रातरनुवाकेऽवस्येकवौजामतेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचएताउत्पाद्इतिचतस्रोविनियुक्ताः स्र-
 विवंच—एताउत्पाद्इतिचतस्रोजागतमिति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

एताउत्पाउषसःकेतुमक्रतुपूर्वेअर्धेरजसोभानुमञ्जते ।

निष्कृण्वानाआयुधानीवधृष्णवःप्रतिगावोरुषीर्यन्तिमातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊम् इति । त्याः । उषसः । केतुम् । अक्रतु । पूर्वे । अर्धे ।

रजसः । भानुम् । अञ्जते । निःकृण्वानाः । आयुधानिऽइव ।

धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुषीः । यन्ति । मातरः ॥ १ ॥

उभयेतत्सदपूरणः त्याः ताएताउषसः प्रभातकाठाभिमानिन्योदेवताः केतुं अन्धकाराह-
 तस्यसर्वस्यजगत्प्रज्ञापकं प्रकाशंजक्रद अक्रतु उतवत्यः यस्मादेवंतस्मादुपसोरजसोऽन्त-
 रिक्षलोकस्यपूर्वेअर्धेमाधीनदिग्भागे भानुंप्रकाशंअवेत्यक्तीकुर्वन्ति धृष्णवोषर्षणशीलायो-
 द्धारः आयुधानीव यथाअसिप्रभृतीन्यायुधानिसंस्कुर्वन्ति एवंनिष्कृण्वानाः स्वभासा जगत्
 संस्कुर्वाणाः गावः गमनस्वभावाः अरुषीः आरोचमानाः मातरः सूर्यप्रकाशस्यनिर्मात्र्यः
 जगज्जनन्योवाउषसः प्रतियन्तिप्रतिदिवसंगच्छन्ति एवंविधाउषसोऽस्माच्चक्षन्तिवत्यर्थः । अत्र
 निरुक्तम्—एतास्त्वाउषसःकेतुमक्रतुमज्ञानमेकस्याएवपूजनार्थेबहुवचनंस्यात्पूर्वेधन्तरिक्षलोकस्य
 समञ्जवेभानुनानिष्कृण्वानाआयुधानीवधृष्णवः निरित्येषसमित्येतस्यस्थाने एमीदेवा
 निष्कृर्तवारिणीवेत्यपिनिगमोर्भवति प्रतियन्तिगावोगमनादरुषीरारोचनान्मातरोभासोनिर्मात्र्यइ-
 ति ॥ अत्रच करोतेर्लुङि मध्येषसेतिचैर्लुक् । निष्कृण्वानाः लुविर्हिसाकरणयोश्च अस्मात्ता-
 ष्ठीलिकथानश् धिन्विळण्योरचेत्युपत्ययः इदुदुपधस्यचामत्यस्येतिविसर्जनीयस्यवत्वम्
 ऊदुत्तरपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. उषा देवताओं ने आलोक-द्वारा प्रकाश किया है और वे अन्तरिक्ष
 की पूर्व दिशा में प्रकाश करते हैं । जैसे अपने सारे शस्त्रों को धोढ़ा लोग
 परिभाजित करते हैं, वैसे ही अपनी दीप्ति के द्वारा संसार का संस्कार
 करके गमनशीला, दीप्तिमती और मातायें (उषा) प्रतिदिन गमन
 करती हैं ।

द्वितीयाध्यायः—

उदपसञ्जरुणाभानवोदृथास्वायुजोअरुषीर्गाअपुसत ।

अकञ्चुपासोवयुनानिपूर्वथारुशान्तंभानुमरुषीरशिअयुः ॥२॥

उत् । अपसन् । अरुणाः । भानवः । दृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः ।

गाः । अयुक्षत । अकन् । उषसः । वयुनानि । पूर्वऽथा । रुशान्तम् ।

भानुम् । अरुषीः । अशिअयुः ॥ २ ॥

अरुणाभारोचमानाभानवः औषस्योदीप्यमः दृथाअनापासेन स्वयमेवोदपसन् उदगमन् वदनन्तरंउषसश्च स्वायुजः सृस्तेनरथे आयोक्तुंशक्याः अरुषीः शुभ्रवर्णागाः पूर्वमुत्थिताजस्मीन् ईदृशीः स्ववाहनभूताश्चतुष्पदीर्गाएववाअयुक्षत स्वरथे अयोजयन् उक्तंच—अरुणयोगावउष-
सामिति । एवंगोभिर्युक्तरूपमारुह्य उषसः पूर्वथापूर्वेषुअतीतेष्वहःस्विव वयुनानिसर्वेषांप्राणि-
नांज्ञानानिअकनअकार्षुः उषःकालेजातेहिसर्वेप्राणिनोज्ञानयुक्ताभवन्ति वदनन्तरमरुषीरारो-
चमानास्ताउषसः रुशान्तं रुशदितिवर्णनामरोचतेज्वलतिकर्मणइतियास्कः । शुभ्रवर्णभानुं
सूर्यमशिअयुः असेवन्त तेनसहैकीभवन्तीत्यर्थः ॥ अपसन् पवृगतौ लुङितदित्वात् चुरादेशः
पवःपुमितिधातोःपुमागमः । अकन् मखेवसेत्यादिनाचूर्लक् । पूर्वथापलपूर्वविश्वेमात्थाच्छन्दसी-
तीवार्थेथाल्प्रत्ययः । अशिअयुः अश्वसेवामां बहुलंछन्दसीविराजःऽलुः सिजभ्यस्तविदिभ्य-
श्चेतिक्षेर्णुस् जुसिचेतिगुणः ॥ २ ॥

२. अरुण भानु-रश्मियां (उषाये) उचित हुई। अनन्तर रश्मि में जोतने योग्य शुभ्रवर्ण रश्मियों को उषाओं में रश्मि में लगाया एवं पूर्व की तरह सारे प्राणिनों को ज्ञान-युक्त बनाया। इसके पश्चात् रीप्तिमती उषाओं ने श्वेतवर्ण सूर्य को आश्रित किया।

अर्चन्तिनारीरपसोनविष्टिभिःसमानेनयोजनेनापरावतः ।

इषंवहन्तीःसुहृतेमृदानविविश्वेदह्यजमानायसुन्वते ॥३॥

अर्चन्ति । नारीः । अपसः । न । विष्टिभिः । समानेन । योजनेन ।

आ । पराऽवतः । इषम् । वहन्तीः । सुऽहृते । सुऽदानवे । विश्वा । इत् ।

अहं । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

कार्त्तिक्येनः विष्टिभिर्निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः समानेन योजनेन एकेनैवोद्योगे-
न जायतेऽथः आदुरदेशात् आपभिमदिग्भागात् अर्चन्ति नभःप्रदेशं पूजयन्ति कृष्णजगद्गुण-
पदेन्यामुपनीत्यर्थः तत्र ह्यहान्तः—अपसोन मुखकर्मणोपेताः पुरुषाः यथा स्वकीयैरायुधैर्वा-
दीमुखेन तद्विदेशं व्यामुषन्ति तद्वत् किं कुर्वन्त्यः मृलपेशोभनस्य कर्मणः कर्मं मृन्वते सोमाग्निवत्
कुर्वते मृदानवे कल्याणीर्दक्षिणाः अतिगम्योददत्ते यजमानाय विश्वेदह सर्वमेव इषमर्चयन्ती-
रावहन्त्यः प्रयच्छन्त्यद्वत्यर्थः ॥ मारीः मृनयने मदोरम् नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरथादिपुष्पाढा-
व ह्रीन् जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अपसः अपस्य शब्दादशब्दादिभ्यो जित्त्वच् सु-
पांस्तुतिविजितः सुः ज्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वम् । विष्टिभिः विशमपेशने विशन्ति प्रवि-
शन्तीति विष्टयः किरणाः किञ्चूकचसंज्ञायामिति किञ्च । विश्वा सुपांस्तुतिगिति अमोहादेशः ॥ ३ ॥

३. नेत-स्थानीया उवाये उज्ज्वल अस्त्रधारी योद्धाओं की तरह
हैं और उद्योग-द्वारा ही दूर देशों तक की अपने तेज से व्याप्त
करती हैं । ये शोभन-कर्म-कर्त्ता, सोमवाता और बक्षिणा-वाता यजमान
को सारा अन्न देती हैं ।

चतुर्थीष्टवमाह—

अधिपेशांसि वपने नृतूरिवापोर्णुतिवक्षः उस्वेव बर्जहम् ।

ज्योतिर्विश्वस्मै मुर्वनाय कृण्वती गावो न व्रजं न्यु१ वा आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि । पेशांसि । वपने । नृतूः इव । अप । ऊर्णुति । वक्षः ।

उस्वा इव । बर्जहम् । ज्योतिः । विश्वस्मै । मुर्वनाय । कृण्वती ।

गावः । न । व्रजम् । वि । उषाः । आवर्तित्यावः । तमः ॥ ४ ॥

अधः पेशांसि जगत्स्वामिष्ठानि कृष्णवर्णानि तमांसि अधिआधिक्येन वपते छिनत्ति तपह-
हान्तः—नृतूरिव नृस्तूर्वविकेरोनरिकीकरोतीति नृतूनां पितः समयाके शभिः शोभेण छिनत्ति एव-
मुषा अप्यन्वकारसमूहं हि न स्तीत्यर्थः यद्वा नृतूरिव नृत्यन्तीयोषिदिव पेशांसिरूपनामैव तत् सर्वैर्द-
र्शनीयानिरूपाणि उषा अधिवपते स्वात्मनि अधिकं धारयति एवं प्रथमतोऽन्वकारं स्वकिरणैर्निर-
स्य वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेशं अपोर्णुते तमसा जनाच्छादितं करोति स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः बर्जहं प-
यस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमये उज्ज्वल उसा गौर्यया आविष्करोति तद्वत् किं कुर्वती गावो न व्रजं य-
था गावः स्वकीयगोष्ठं स्वयमेव शीघ्रं व्यामुषन्ति एवं स्वयमेव मार्चं दिशं प्राप्य विश्वस्मै मुर्वनाय सर्व-
लोकाय ज्योतिष्कृण्वती प्रकाशं कुर्वती एवमुक्तेन प्रकारेण उषास्तमोन्वकारं व्यावः विनृतमपस्मिष्ठ-
मकरोत् ॥ नृतूरिव तुर्वीर्हिसार्थः किञ्चेति किञ्च ग्राह्योपदिवलोपः वोरुपधायादिति दीर्घत्वम् यद्वा
नृवीगावविनामे नृतिगृह्योः कूरितिक्रमत्ययः । बर्जहं बृहत्संज्ञको वृणीते संव्रजते गामिति वः पयः

विष् क्वाहातीतिवर्णहः ओहाक्त्यागे त्वरूपकरणे वातशुभीतिशर्षेणजवेत्तुदण्डाविश्वतप-
संस्थानमित्यश्वशब्दोपपदादपिलुत्पत्पुटोबहुलमिषिबहुलवचनात्तश्च तस्यसार्वपातुकत्वेनकर्त-
रिषापि शुभोत्पावितादस्तुः द्विवचनादि वयोरभेदइतिवत्त्वम् विवोदासादितात्पूर्वपदाद्युक्तत्वम् ।
आवः वृत्रवरणे लुकि मन्त्रेघसेतिचैर्लुक् गुणे हल्लुच्चाग्न्यइतिविशेषः छन्दस्पिदस्यदहत्या-
हामवः ॥ ४ ॥

४. तर्तकी की तरह उषावेँ अपने रूप को प्रकाशित करती
हैं; और जैसे दोहन-काल में गायें अपना अधस्तन माग प्रकट करती
हैं, उसी प्रकार उषावेँ भी अपना वक्ष प्रकट करती हैं । जैसे
गायें गोष्ठ में शीघ्र आती हैं, उसी प्रकार उषाओं ने भी पूर्व विशा
में जाकर समस्त भुवनों को प्रकाश करके अन्धकार को
विमुक्त किया ।

मातरनुवाकस्योपस्येकतौप्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याःआम्बिनशस्त्रेव यथाचसप्रिवम्-य-
त्यर्चिरित्यष्टौ न्युवाआवोदिविजाइतिषष्ठितित्रैष्टुभमिति ।

प्रत्यर्चीरुशदस्याअदर्शिर्वित्तिष्ठतेबाधतेकृष्णमभ्वम् ।

स्वरुनपेशोविदथेष्वाञ्चित्रंदिबोदुहिताभानुमश्रेत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । बाधते ।

कृष्णम् । अभ्वम् । स्वरुम् । न । पेशः । विदथेषु । अञ्जन् । चित्रम् ।

दिवः । बुद्धिता । भानुम् । अश्रेत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

अस्याउपसः रुशत् दीप्यमानअर्चिः तेजः प्रत्यदर्शि सर्वैःपूर्वस्यांदिशिप्रथमतोदस्यवे वि-
विष्ठतेसर्वासुदिक्षुविविधमवतिष्ठते व्याप्नोतीत्यर्थः सर्वादिशोव्याप्यच अन्व महन्ममैवद अविश-
येनविपुलंकृष्णं कृष्णवर्णमन्धकारं नाधते अपसारयति विदथेषु यज्ञेषु स्वरुन स्वरुनाप्राश-
कत्वेनयुक्तंयूपंयथाआज्येनअभ्यर्च्यवःअञ्जन्अञ्जति तद्वज्रप्रतिस्वकीयपेशःरूपंउषाअनक्ति
संम्लिष्टंकरोति तदनन्तरंचित्रं चायनीयं भानुंसूर्यं विवोदुहिता बुजोकादुत्पन्नाउषाअभेद
असेवव ॥ विविष्ठते समवपविश्यात्मात्मनेपदम् । अभेद अत्रसेवायां लुकि बहुलंछन्दसी-
तिशपोलुक् ॥ ५ ॥

५. पहले उषा का उज्ज्वल तेज पूर्व विशा में दिखाई देता है,
अनन्तर सारी विशाओं में व्याप्त होता और अन्धकार को दूर करता
है । जैसे पुरोहित यज्ञ में आज्य-द्वारा यूप-का अभे प्रकट करता है,
उसी प्रकार उषावेँ अपना रूप प्रकट करती हैं । स्वर्गी-पुत्री उषावेँ दीप्तिमान्
सूर्य की सेवा करती हैं ।

अतारिष्मत्तमसरूपारमस्योषाउच्छन्तीवयुनारुण्योति ।

श्रियेछन्दोनस्मयतेविभातीसुप्रतीकासौमनसापोजीतः ॥ ५ ॥

अतारिष्य । तमसः । पारम् । अस्य । उषाः । उच्छन्ती । व्युना ।
 कृणोति । श्रिये । छन्दः । न । स्मयते । विहताती । सुप्रतीका ।
 सौमनसाय । अजीगरिति ॥ ६ ॥

अस्यनैशस्यतमसोन्धकारस्पर्शमाप्रिदेशं अतारिष्य उत्तीर्णाभ्रम अनन्तरं उच्छ-
 न्तीनैशतमोवर्जयन्ती उषाः व्युनाव्युनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि कृणोति निर्मिमीते श्रिये सं-
 पदर्थे छन्दो न स्मयते यथाजपञ्छन्दमिवा वशीकरणे समर्थः पुरुषः आबध्य समीपं प्राप्य तर्तयित्वा
 स्मयते हसति एवं विभावी विशिष्टप्रकाशं कुर्वन्ती उषाः स्वकीययानिर्मलदीप्त्या हसन्ती वदत्यते
 एवं सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभमाना सती सौमनसाय सर्वेषां सौमनस्याय अजीगः अ-
 न्धकारं भक्षितवती ॥ अतारिष्य वृष्टवनतरणयोः लुङ्सिचिवृद्धिः । तमसः पृथग्याः पतिपुत्रेति
 विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वम् । स्मयते भिर्हर्षञ्जसने भौवादिकः । अजीगः गृनिगरणे
 छङि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः बहुलं छन्दसीत्याभ्यासत्येतन् गुणादीत्यादिना दीर्घः ॥ ६ ॥

६. हम रात्रि के अन्धकार को पार कर चुके हैं। उषाओं ने सारे
 प्राणियों के ज्ञान को प्रकाशित किया है। प्रकाशमयी उषाएँ प्रीति
 प्राप्त करने के लिए अपनी दीप्ति के द्वारा मानो हँस रही हैं।
 आलोक-विलसिताङ्गी उषाओं ने हमारे सुख के लिए अन्धकार का
 विनाश किया है।

भास्वती नेत्री सूतृतानां विवस्त्वेदुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावत नृवत अश्वबुध्यानुषो गोर्अग्रौ उपमासि वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूतृतानाम् । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।
 प्रजावतः । नृवतः । अश्वबुध्यान् । उषः । गोर्अग्रान् । उप ।
 मासि । वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती वेजस्विनी सूर्यदेवि वाङ्मय सूर्यतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्री प्रणेत्री कारयित्री उ-
 पसिद्धिजावायामनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापाराय इव स्वतः शब्दं कुर्वन्ति एवं भूतादिवो दुहिता
 द्युलोकात्सकारादुत्पन्ना उषाः गोतमेभिर्ऋषिभिरस्माभिः स्तवेस्तुयते हे उषः अस्माभिः स्तुतात्वं
 वाजान् अचानि उपमासि प्रयच्छ कीदृशान् वाजान्यजावतः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्मुक्तान् नृवतः
 दासलक्षणैर्नृक्षिपेताम् अश्वबुध्यान् अश्वानुध्याविद्यमानत्वेन बोद्धव्यामेव वाजे पुत्रान् यद्वा अश्व-
 बुध्यान् वर्णव्यापत्त्यायकारः अश्वमूढान् अश्वैर्हिराजानो वनान्यधानि च लभन्ते अवेजानां वन्-
 लत्वम् गोअग्रान् गावः अग्रेषु मुखे येषां वादृशात् ॥ भास्वती मादीप्तौ अमृतं तमोमगुप् मादुपधाया-

इतिमनुषोवत्त्वं उगितधेतिङीप्। नेत्री कनेऽप्योङीप् उदात्तपणोहत्पूर्वादिङीप् उदात्तत्वम्। स्वये
दृञ्स्तुतौ कर्मणिङिङि बहुलं छन्दसीति बहुलग्रहणात् यकोपिलुक् छोपस्त आत्मनेपदेष्वितितलोपः
छन्दस्यभयपेयेकारस्यार्धधातुक्त्वेन छित्त्वाभावाद्गुणावादेशौ। नृवत्तः व्यत्ययेनमतोर्वत्त्वं ह्रस्व-
नृङ्ग्यामनुविमनुपउदात्तत्वम्। यासि मामाने आदादिकः ॥७॥

७. दीप्तिमती और सत्य ब्रह्मणों की उत्पादयित्री आकाश-पुत्री
(ज्या) की गोतमवंशीय लोग स्तुति करते हैं। उधे, तुम हमें पुत्र-पौत्र,
वास-परिजन, अश्व और गो से युक्त अन्न दो।

उषस्त्वमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यम् ।

सुदंसं साश्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तम् ॥ ८ ॥

उषः । तम् । अश्याम् । यशसम् । सुवीरम् । दासप्रवर्गम् । रयिम् ।
अश्वबुध्यम् । सुदंसंसा । श्रवसा । या । विभासि । वाजप्रसूता ।
सुभगे । बृहन्तम् ॥ ८ ॥

हेउषः उषोदेवते त्वं रयिं धनयश्यां प्राप्नुयाम् कीदृशं यशसं यशसा कीर्त्यायुक्तं सर्वैः प्रशस्यमि-
त्यर्थः सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं दासप्रवर्गं प्रकृतोवर्गः संधः पर्यगः दासानां कर्मकराणां पदगो-
यस्मिन्नास्मिन् तं अनेकैर्धृत्यैरुपेतमित्यर्थः अश्वबुध्यं अश्वानुब्याबोद्धव्यापेन धनेन तादृशं हेसु-
भगेशोभनधनेउषः सुदंसंसा शोभनेन कर्मणायुक्तेन श्रवसाश्रवणीयेन स्तोत्रेण प्रीतात्वं वाजप्रसूता
अस्मभ्यं दत्तान्नासती बृहन्तं प्रौढं या यां रयिं विभासि विशेषेण प्रकाशयसि तमस्थामिति पूर्वेषां
बन्धः ॥ अश्यां अश्वव्याप्तौ व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लृक् । यशसं अश-
आदित्वान्मत्वर्थो योच् व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । दासप्रवर्गं दासपत्युपक्षयति शत्रूनि ति
दासोऽपत्यः दस्युपक्षये अस्माभ्यन्तात्पचाद्यच् चित्त्वादन्तोदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्य-
वे । सुदंसंसा सोमं नसी अलोपोषसी इति बहुव्रीहौ चरपदाद्युदात्तत्वम् । या सुपांसुलुगिति अमोहा-
देशः ॥ ८ ॥

८. हे उषे, हम यश, वीर (सहायक), वास और अश्व से संयुक्त
धन प्राप्त करें। सुभगे, तुम सुन्नर यज्ञ में स्तोत्र-द्वारा प्रीत होकर,
हमें अन्न देकर, बह्नी यषेष्ठ धन प्रकट करो।

नवमीवृचमाह—

विश्वानि देवीभुवनाभिचक्ष्यामतीचीचक्षुरुर्वियाविभाति ।

विश्वं जीवंचरसे बोधयन्ती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अग्निश्चक्षुः । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया ।
वि । प्राप्ति । विश्वम् । जीवम् । । चरसे । बोधयन्ती । विश्वस्य ।
वाचम् । अविदत् । मनायोः ॥ ९ ॥

देवीद्योदमानोपाः विश्वाविश्वानिसर्वाणिभुवनानि भूतजातानि अग्निचक्षुः अग्निप्रकाश
प्रकाशवन्ति कृत्वा अनन्तरंपतीचीमत्य दुस्तीसती चक्षुःप्रकाशकेनवेजसाउर्वियाउर्वीविस्तीर्णास-
वीविष्वातिप्रकाशते अपिच विश्वंजीवंसर्वप्राणिजातंचरसेचरणायस्वस्वव्यापारेषुप्रवर्तनायबोध-
यन्ती निद्रातःसकाशादुदोधयन्तीजपाः विश्वस्यसर्वस्यमनायोः मनसायुक्तस्यवाग्व्यवहारसमर्थ-
स्वप्राणिजातस्वयावागस्तिर्वाचमविदत्अजित अतएवोषसः सृजतावतीतिसंज्ञोपपन्नाभवति ॥
अग्निचक्षुः चक्षुःकृत्वायांवाचि अयंप्रकाशनार्थोऽपि समासेनअपूर्वेइतिक्त्वाप्रत्ययस्यत्यवा-
वेशः । प्रतीचीप्रतिपूर्वादेश्वेर्लृत्वित्वादिनाकिञ् अनिदितामिदिनलोपः अश्वदेवोपसंस्थान-
मिविहीप् अचक्ष्मकारलोपेचाविदिदीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणहीपउदात्तत्वम् । उर्विया उ-
र्वीराम्बादुत्तरस्यसोः इयाद्वियाजीकाराणांचोपसंस्थानमिविद्वियाबादेशः आदेशसामर्थ्यात्तस्य
लोपोनभवति । मनायोः मनआत्मनश्चछविमनस्पति सुपआत्मनःक्यच् क्प्याच्छन्दसीत्युः वर्ण-
स्यापस्यासकारेआकारः यद्वा कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्मङ्सकारलोपश्च अकृत्सार्वभातुकयो-
रि-
तिदीर्घः ॥ ९ ॥

९. उज्ज्वल उषायें सारे भुवनों को प्रकाशित करके, आसोक-
द्वारा, पश्चिम दिशा में विस्तृत होकर, दीप्तिमती हो रही हैं। उषायें
सारे जीवों को अपने-अपने कार्यों में लगाने के लिए जगा देती हैं।
उषायें बुद्धिमान् लोगों की बातें सुनती हैं।

वशमीश्वचमाह—

पुनःपुनर्जायमानापुराणीसमानवर्णमग्निशुभ्रमाना ।

श्वघ्नीवृक्तुर्विजंआमिनानामर्तस्यदेवीजरयन्त्यायुः ॥ १० ॥ २५ ॥

पुनःपुनः । । जायमाना । पुराणी । समानम् । वर्णम् । अग्नि ।

शुभ्रमाना । श्वघ्नीश्ईव । कृत्तुः । विजः । आग्निना । मर्तस्य ।

देवी । जरयन्ती । आयुः ॥ १० ॥ २५ ॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसंसंख्येययात्पूर्वं प्रावृत्तवन्ती पुराणीचिरन्तनीनित्येत्यर्थः यस्मा-
त्तमानवर्णं एकमेव रूपं अग्निमाप्यशुभ्रमानाशोभमाना मिषेष्वपिदिवसेषुअस्याएकरूपेणाव-
स्थानमितिप्रतिपत्तिरर्थः एवंगुणविशिष्टादेवी देवग्रीवोपाः सर्वस्यमर्त्यस्य वरधर्मज्ञःसर्व-

स्यप्राणिजातस्यायुर्जीवनंजरयन्तीकनयन्तीवर्तते बह्वीषःस्वतीताम्रहिसर्वेषामायुर्हीयते उषाश्च
पुनःपुनर्जायमानेत्युक्तं अतः सैवायुर्जरयति तत्रदृष्टान्तः—कृद्धः कर्तव्यशीलाश्वघ्नीव व्यावस्तीव
साययाविजश्चलतःपक्षिणः आपिनाना पक्षादिच्छेदनेनहिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पु-
राणी पुरेत्यस्मादव्ययात्सायंचिरंमाह्वेइत्यादिनाप्रवार्येदंमुप्रत्ययः पुराणमोकेपुनराज्ञापकत्वेऽपि-
विनिपातनाच्छुद्धभावः धोरनादेशः तिस्वावङ्गीप् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । शुभ्रमाना शुभ्रदीप्तौ
शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । श्वघ्नी शुनाश्वगान्ध-
ववान्श्वहा बहुलंछन्दसीविषचनाद्भलादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदेहन्तेःक्लिप् क्रान्त्योऽङ्गीविविङ्गीप्
अङ्गोपोनइत्यकारलोपः होहन्तेरितिधत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङ्गीपउदात्तत्वम् । कृद्धः कृतीछे-
दने औणादिकःकृप्रत्ययः । विजः ओविजीप्रयचलनयोः विजन्तिचलन्तीविविजःपक्षिणः।आ-
मिनाना मीर्जहिंसायां कैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् शानचश्चित्वादनोदात्तत्वम्॥१०॥

१०. जैसे व्याघ्र-स्त्री उड़ती चिड़िया का पक्ष काटकर हिंसा करती
है, उसी प्रकार पुनः पुनः आविर्भूत, निरय और एक-रूप-धास्त्रिणी
उषाएँ देवी अनुविन सारे प्राणियों के जीवन का ह्रास करती हैं ।

॥ इतिप्रथमस्यपठेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

एकादशीसूचमाह—

व्यू०र्ष्वतीवि०अन्तो०अबो०ध्यप०स्वसारंसनुत०र्युयोति ।

प्र०मिन०तीमनु०ष्या०युगानि०योषा०जारस्य०चक्ष०सा०वि०मा०ति ॥११॥

वि०ऊ०र्ष्वती । दि०वः । अन्ता०न् । अबो०धि । अप० । स्वसारम् । सनुतः ।

यु०योति । प्र०मिन०ती । मनु०ष्या । युगानि । योषा । जारस्य

चक्ष०सा । वि । मा०ति ॥११॥

दिवोनप्तसोऽन्तान्मान्तान्म्यू०र्ष्वतीवि०वृत्तान् तमसावियुक्तान्कुर्वतीउषाः अबोधिसर्वेप्राणि-
भिरज्ञाविज्ञावाभूत् तदनन्तरंस्वसारंउषसःप्रादुर्भविसति स्वयमेवसरन्धीनिशांसनुतः अन्तर्हित-
नामैषत् अन्तर्हितपदेशेअपमुयोति अपगमय्यपृथक्करोति मनु०ष्यामनु०ष्याणांसंमन्धीनियुगानिरु-
चवेवादीनि प्रमिनसी स्वगमनागमनाभ्यामकर्वेणाहिंसन्ती जारस्यरात्रेर्जरयितुः सूर्यस्ययोषाजाया
उषाः वससाआलीयेनप्रकाशेनविज्ञाति विशेषेणप्रकाशते ॥व्यू०र्ष्वती ऊ०र्ष्वज्ज्वाच्छादने विपूर्वा-
दस्माकृतःशब्द उगितध्वेविङ्गीप् शतुरनुपइतिनद्याउदात्तत्वम् । सनुतः एतदन्तोदान्तत्वंस्वरादि-
पुनिपातित्वम् अतोव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुपइतिसप्तम्यालुक् । युयोति युमिश्रणाभिभ्रणयोः
बहुलंछन्दसीतिशपःभुः । मनु०ष्या कृपांसुलुगितिषष्ठादादेशः । युगानि युजेःकरभेकर्मविषा

यञ् चञोःकुषिण्ययोरितिकुत्वम् उञ्छादिपुकाउविशेषेरथाद्युपकरणेययुगशब्दपाठाच्छुभमु-
पप्राक्कः उञ्छादीनांचेत्यन्तोदात्तत्वम् । आरस्यदारजारौकर्त्तरिणिङ्कुचेतिषञ्चोनिपात्यवे॥११॥

११. आकाश को, अन्धकार से हटाकर, सबके पास उषावे जीवों-
द्वारा बिदित होती हैं । उषावे गमनकारिणी अथवा भगिनी रात्रि
को अन्तर्हित करती हैं । प्रणयी (सूर्य) की स्त्री उषावे अनुदिन
मनुष्यों की आयु का ह्रास करके, विशेष रूप से, प्रकाशित होती हैं ।

पशून्प्रचित्रासुभगाप्रथानासिन्धुर्नक्षोर्दुर्विद्याव्यश्वैत् ।

अमिनतीदैव्यानिव्रतानिसूर्यस्यचेतिरश्मिर्भिर्दृशाना ॥१२॥

पशून् । न । चित्रा । सुभगा । प्रथाना । सिन्धुः । न । नक्षोर्दः ।

दुर्विद्या । वि । अश्वैत् । अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य ।

चेति । रश्मिर्भिः । दृशाना ॥१२॥

सुभगाशोभनप्रभाषिषापायनीयापूजनीयोषाः पशून् यथापशून्गोपाटकोरण्येविस्तारय-
वि वथाप्रथानतेजांसि विस्तारयन्ती दुर्विद्या उर्वीमहृषीषवंभूतासान्यश्वैत् सर्वजगद्भामोद ववह-
हान्तः—सिन्धुर्नक्षोर्दः यथास्यन्दनशीलमुदकं निम्नदेशेअचिरादेवव्याप्नोति वदत् सैनोषाः सूर्य-
स्पर्शभिःकिरणैःसहदृशाना दृश्यमानासवी चेति प्रज्ञावासीव किंकुर्वती दैव्यानिदेवसंभन्धीनि
प्रशानिदर्शपूर्णमासादीनिकर्माणि अमिनती अर्हिसती अनुष्ठानेयजमानान्प्रवर्तयन्तीत्यर्थः उषसः
यादुर्भाषानन्तरं हि अग्निहोत्रादीनिसर्वाणिकर्माण्यनुष्ठीयन्तेनराभौ नसायमस्तिदेवयाअजुह-
मिषिभ्युतेः॥ यथाना प्रथमस्थाने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छीलिकंधानश् बहुलंछन्दसी-
विशपोलुक् । सिन्धुः स्पन्दुप्रसवणे स्पन्देःसंप्रसारणंधमेत्युपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्व-
म् । अश्वैत् दुओश्विगदिवृद्ध्योः लुकि अह्चकोर्विकल्पितत्वाद् घेःसिप् आमनानुशासनस्या-
नित्यत्वादिवृद्ध्योः सिचिवृद्धिः अनिडादित्वाद् इत्यन्तक्षणेसिद्धिप्रतिषेधाभाक् बहुलंछन्दसी-
नीडागमाभाक् स्कोःसंयोगाद्योरितिसलोपः । चेति चितीसंज्ञाने कर्मणिलुकि बहुलंछन्दस्यमा-
ह्वयोगेपीत्यवभाक् । दृशाना दृशेःकर्मणिउटःशानच् बहुलंछन्दसीविविकरणस्यलुक् ॥ १२ ॥

१२. जैसे पशु-पालक पशुओं को चराता है, वैसे ही सुभगा और
पूजनीया उषावे अपना सेव विस्तृत करती हैं और नदी की तरह विशाल
उषावे सारे जगत् को व्याप्त करती हैं । उषावे देवों के यज्ञ का अनुष्ठान
कराकर, सूर्य-रश्मि के साथ, दृष्ट होती हैं ।

यावरनुषाकस्योषस्येकौ औष्णिहेछन्दसि उषस्तच्चित्रमिविसिन्नोविनियुक्ताः आम्बि-
नशस्त्रेच अद्योषस्यद्वितलण्डेसुप्रितम्—उषस्तच्चित्रमात्रेदितिसिन्नौष्णिहइति ।

तत्रपथमांसूकेत्रयोदशीष्वचमाह—

उ॒प॒स्त॒श्चि॒त्र॒मा॒भ॒रा॒स्म॒भ्य॑वा॒जिनी॑वति । येन॑तो॒कं॒च॒तन॑यं॒च॒धाम॑हे ॥ १३ ॥

उ॒पः । तत् । चि॒त्रम् । आ । त्र । अ॒स्म॒भ्यम् । वा॒जिनी॑वति ।

येन॑ । तो॒कम् । च॒ । तन॑यम् । च॒ । धाम॑हे ॥ १३ ॥

हेवाजिनीवति बाजोहविर्लक्षणमन्नं तद्युक्ताक्रियावाजिनी तथाक्रिययायुक्ते उ॒पःउ॒पोदे॒वते॑ अ॒स्मभ्यं॑ चि॒त्रं॒चायनीयं॑ तद्धर्नआहर आहर प्रयच्छ येनघनेनतोकंपुत्रंचतनयं तत्पुत्रंच धामहे दधामहे धारयामः अन्ननिरुक्तम्—उ॒पस्त॒श्चि॒त्रं॒चायनीयं॑घनमाहारास्मभ्यमन्नवतियेनपु॒त्रांश्च॑पौत्रांश्चदधीमहीर्ति ॥ धामहे दधातेर्लटि बहुलंछन्दसीविशपोलुक् व्यत्ययेनाद्युदात्त॒त्वम् यद्वा लोटि आहुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः प्रत्ययस्यपिद्व॒द्वावश्च॑ अतप्रत्ययस्यपित्वादनु॒दात्तत्वे॑षाणुस्वरःशिष्यते अस्मिन्पक्षे एतरे इतिरेत्वाभावोव्यत्ययेनद्रष्टव्यः बहुचयोगाद॒निषावः॑ ॥ १३ ॥

१३. अन्नयुक्त उपे, हमें विचित्र घन प्रदान करो, जिसके द्वारा हम पुत्रों और पौत्रों का पालन कर सकें ।
चतुर्दशीष्वचमाह—

उ॒पो॒अ॒द्ये॒ह॒गो॒म॒त्य॒श्वा॒वति॑वि॒भावरि॑ । रे॒वद॒स्मे॒व्यु॒च्छ॒सू॒नृता॑वति ॥ १४ ॥

उ॒पः । अ॒द्य । इ॒ह । गो॒म॒ति । अ॒श्व॑वति । वि॒भा॒व॒रि ।

रे॒वत् । अ॒स्मे॒ इति॑ । वि । उ॒च्छ । सू॒नृता॑वति ॥ १४ ॥

हेगोमतिअस्मभ्यंदातव्यैर्गोभिर्युक्ते तथा अश्वावति अश्वैर्युक्ते विभाःरिविशिष्टमका॒शोपेते॑ सू॒नृता॑वति मियसत्यात्मिकावाकसूनुवा तादस्यावाचायुक्ते एवंभूतेहेउ॒पःउ॒पोदे॒वते॑ अद्य इदानीप्रभातसमये इहास्मिन्दे॒शे अस्मे॑ अस्माकरेवद्धनयुक्तंकर्मयथाभवतितथाव्युच्छ नैरांतमो॒निवार॑य ॥ अश्वावति मध्वेसोमाश्वेन्द्रियेतिमतौदीर्घत्वं पादादित्वादामधितस्या॒मिकनिषा॒वाश्चावः॑ । रेवद रयेमतौबहुलमितिसंप्रसारणं छन्दसीरइतिमुपोवत्वं रेवद्व्याच्चमनुपउदा॒त्तत्वं॑वक्ष्यमितिमनुपउदात्तत्वम् । उ॒च्छ उ॒च्छी॑विवासे विवासोवर्जनम् ॥ १४ ॥

१४. गो, अश्व और सत्य वचन से युक्त तथा दीप्तिमती उपे,
आज यहाँ हमारा धनयुक्त यज्ञ जैसे हो, वैसे प्रकाशित हो ।

पञ्चदशीशृचमाह—

युक्ष्वाहिवाजिनीवृत्पश्वोअरुणोउषः ।

अथानोविश्वासौमगान्यावह ॥ १५ ॥ २६ ॥

युक्ष्वा । हि । वाजिनीवृत्ति । अश्वान् । अथ । अरुणान् ।

उषः । अथ । नः । विश्वा । सौमगानि । आ । वह ॥ १५ ॥ २६ ॥

हेवाजिनीवति हविर्लक्षणाञ्चवति उषः उषोदेवते अरुणान् अरुणवर्णानश्वान् अश्व-
स्थानीयान्मोविशेषान् अद्यास्मिन्कालेयुक्ष्वाहियोजयैव हिर्निर्धारणे अथानन्तरंरथमारुह्य
विश्वासवाणिशौभ्रगानि सौभाग्यानिनोऽस्मभ्यमावह आनय ॥ अश्वान् दीर्घादितिस-
मानपदेति संहितायांनकारस्यरुत्वम् आवोदिनित्यमितिसानुभासिकआकारः । सौभ्रगानि
शुभ्रगान्यथे इत्युदात्तादिषुपाठाद्भावकर्मणोरर्थयोः प्राणसृजातिवयोवचनोदात्तादिभ्योभित्यञ्
प्रत्ययः हज्जगसिन्धन्तेपूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धौप्राप्त्यां सर्वविधीनांछन्दसिबिकल्पितत्वाद्भो-
त्तरपदवृद्धिर्नभवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

१५. अन्नयुक्त उषे, आज अरुण-वर्ण छोड़े या गौ योजित कते
बीर हमारे लिए सारा सौभाग्य लाओ ।

॥ इतिप्रथमस्यपठेषद्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विनेऋतौऔष्णिहेछन्दसि अश्विनावर्तिरित्ययंतुषः आश्विनशस्त्रेच-
त्तथाचसूत्रितम्—अश्विनावर्तिरस्मदा अश्विनावेहगच्छतमितितृचाविति ।

तृचेप्रथमांसूकेषोडशीशृचमाह—

अश्विनावर्तिरस्मदागोमइत्साहिरण्यवत् ।

अर्वाग्रथंसमनसानिर्यच्छतम् ॥ १६ ॥

अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोमत् । इत्सा । हिरण्यवत् ।

अर्वाक् । रथम् । समनसा । नि । यच्छतम् ॥ १६ ॥

उषःसाहचर्यादुद्दिस्थावश्विनाविदमादिकेनतृचेनस्तूपेवे हेअश्विना अश्ववन्तौ ज्ञात-
नशीलौवादेवौ वसाशत्रूणामुपहायितारौ अस्मदस्माकंवर्तिः वर्तनहेतुभूतंगृहं आसमन्ताद्भो-
मत् बहुभिर्गोभिर्युक्तम् हिरण्यवत् हितरमणीयधनयुक्तंयथाभवति तथासमवसांसमानमन-

स्कौत्तनौ युवांषुष्मदीयंरथंअर्वाक् अर्वाचीनमस्मदीयगृहमग्निभुस्त्रिपञ्चवं आवर्तयतम् ॥
अश्विना सुर्पांस्तुलित्पाकारः । वर्तिः वर्ततेस्मिन्निविर्तिर्गृहं औष्णादिकश्चित्प्रत्ययः । अस्म-
द् सुर्पांस्तुलिविषय्यालुक् । समनसा समानमनोययोस्त्वौ समानस्यञ्छन्दसीविसत्रादः ॥ १६ ॥

१६. शत्रु-मर्वक-अश्विनीकुमारो, हमारे घर को गो और रक्षणीय
घन से युक्त करने के लिए समान-मनोयोगी होकर अपने रथ को
हमारे घर की ओर से चलो ।

सप्तदशीष्टचमाह-

यावित्थाश्लोकमादिवोज्योतिर्जनायचक्रयुः ।

आनऊर्जवहतमश्विनायुवम् ॥ १७ ॥

यौ । इत्या । श्लोकम् । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रयुः ।

आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अश्विना । युवम् ॥ १७ ॥

हेअश्विनौ यौयुवां दिवोद्युलोकाश्श्लोकं उपश्लोकनीयमंशसनीयमन्योविस्तेजः इत्याह-
त्यंभूतमस्माभिरनुभूयमानेनप्रकारेणचक्रयुः कृतवन्तौ केषांचिन्मतेन सूर्याचन्द्रमसौअश्वि-
नावुच्येते तदुक्तंयास्केन-तत्कावश्विनौद्यावापृथिव्यावित्येकेहोरात्रावित्येकेसूर्याचन्द्रमसावि-
त्येकवर्ति । तथाचप्रकारकत्वंतयोरुपपन्नं तौयुवंयुवानोऽस्मभ्यं ऊर्जबलपदमभं आवह-
तं आनयतम् प्रयच्छतम् ॥ श्लोकं श्लोकसंघाते अयंस्तुतमर्थोऽपि कर्मणिषञ्ज् जित्वादा-
द्युदात्तम् ॥ १७ ॥

१७. अश्विद्वय, तुम लोगों ने आकाश से प्रशंसनीय न्योति प्रेरित
की है । तुम हमारे लिए शक्तिशाली मन्त्र ले आओ ।

अष्टादशीष्टचमाह-

इहदेवामयोभुवादस्माहिरण्यवर्तनी ।

उषर्बुधोवहन्तुसोमपीतये ॥ १८ ॥ २७ ॥

आ । इह । देवा । मयः । भुवा । दस्मा । हिरण्यवर्तनी इति

हिरण्यवर्तनी । उषः । बुधः । वहन्तु । सोमः । पीतये ॥ १८ ॥ २७ ॥

उषर्बुधः उषसिप्रबुद्धाअश्विः इह अस्मिन्यागेसोमपीतयेसोमपानायदसाशशृणामुपक्षयि-
तारौअश्विनौआवहन्तुआनयन्तु कीदृशौ देवा देवनशीलौदानादिगुणयुक्तौवा मयोभुवा मयसः
आरोग्यप्रदस्यस्तुल्यस्यभावपितारौ अश्विनौवैदेवानांभिषजावितिर्भुवेः । हिरण्यवर्तनी वर्तते-

नेनेविन्मुत्तत्पावर्तनिशब्देनरथजप्यते सुवर्णमयोवर्तनिर्ययोस्तौ ॥ देवेत्यादिषुविषु सुपांसुलु-
मित्पाकारः । सोमपीतये पापाने भावेकिनिषुमास्थेतीत्वम् । सोमपीतये सोमस्यपीतिःसोमपीतिः
दासीभारादित्वात्पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ १८ ॥

१८. प्रकाशमान, आरोग्य-प्रद, सुवर्ण-रथ-युक्त एवं वाजु-विजयी
अश्विनीकुमारों को, सोमपान कराने के लिए, उषाकाल में उनके घोड़े
जागवार यहाँ ले आये ।

॥ इतिप्रथमस्यपठेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अग्नीषोमावितिद्वादशर्चनपदमसूक्तम् गोतमस्यार्चं आवितस्तिस्त्रोऽनुदुभः नवभ्याद्यास्ति-
सोमायन्मः अष्टमीजगतीविष्टुष्टा शिष्टाःपञ्चविष्टुभः अग्नीषोमौदेवता तथाचानुक्रान्तम्—अग्नी-
षोमौद्वादशाग्नीषोमीमयाद्यास्तिस्त्रोऽनुदुभजपान्त्पास्तिस्त्रोगायन्त्रोऽष्टमीजगतीवेति । अग्नीषो-
मीयस्यपशोर्वपापुरोडाशहविषांआदितस्तिस्त्रकचःक्रमेणानुवाक्याः सूत्रितंच—अग्नीषोमाविमं-
सुषेयुषमेतानिदिविरोचनानीतिवृत्ताविति ।

अग्नीषोमाविमंसुमेशृणुतंवृषणाहवम् ।

प्रतिसूक्तानिहृतंभवतंदाशुषेमयः ॥ १ ॥

अग्नीषोमौ । इममसु । मे । शृणुतम् । वृषणा । हवम् । प्रति ।

सुहउक्तानि । हृतम् । भवतम् । दाशुषे । मयः ॥ १ ॥

वृषणावृषणौकामानांविंवितारौ हेअग्नीषोमौ इमंइदानींप्रयुज्यमानं मेमदीयंहवंआह्वानंसु-
शृणुतंसम्यगवमच्छतं सूक्तानिशोभनानिस्तुतिलक्षणानि अस्माभिःकृतानिवचांसिप्रविहृतंभ-
त्येकंकामयेषां वदनन्तरंदाशुषेचरुपुरोडाशादीनिदत्तवतेयजमानाय मयः मयसःसुखस्यदातारौ
भवतम् ॥ अग्नीषोमौ अग्निश्चसोमश्च इन्द्रे ईदग्नेःसोमवरुणयोरितीत्वं अग्नेःस्तुत्सोमसोमाव-
तिषत्वम् देवताइन्द्रेचेत्युभयपदमकृतिस्वरेभाषे आमन्त्रितस्यचेत्पाद्युदात्तत्वम् । वृषणा सुपांसुलुगि-
त्पाकारः पांसुर्वस्मेतिविकल्पनादुपधायादीर्षाभावः । हवं भावेनुपसर्गस्येतिह्रस्वत्वेरप्संपसारणं
च । सूक्तानि सुपूर्वाद्धक्तेःकर्मणिनिष्ठा सूपमानावक्तृइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हृतं हृतंवि-
क्रान्तयोः श्रौवादिक् ॥ १ ॥

१. अग्नीष्टवर्षा अग्नि और सोम, मेरे इस आह्वान को सुनो,
स्तुति ग्रहण करो और हव्य-दाता को सुख प्रदान करो ।

यदापौर्णमास्यामग्नीषोमावुषांशुयाजस्यदेवता तदानींअग्नीषोमायोअद्येतितस्यानुवाक्या
सूत्रितंचउकादेवताइतिसण्डे—अग्नीषोमायोअद्यवामान्यंदिवोमातरिश्वाजभारेति ।

पामेतां द्वितीयाष्टवमाह—

अग्नीषोमा॒योअ॒द्यवा॒मिदं॒वचः॑ स॒पर्य॒ति ।

तस्मै॑ ध॒त्तं सु॒वीर्य॑ ग॒वां पोषं॑ स्व॒श्व्यम् ॥ २ ॥

अग्नीषोमा । यः । अ॒द्य । वा॒म् । इ॒दम् । वचः॑ । स॒पर्य॒ति । तस्मै॑ ।

ध॒त्तम् । सु॒वीर्य॑म् । ग॒वांम् । पोषं॑म् । सु॒श्व्यम् ॥ २ ॥

हेअग्नीषोमौ योयजमानः अद्यास्मिन्कर्मणिवांयुवास्यां युष्मदर्थं इदंस्तुतिदक्षणवचोवाक्यं सपर्यति पूजितं करोति तस्मैयजमानायगवांपशूनांपोषं अभिवृद्धिधत्तंप्रयच्छतं कीदृशंपोषं सुवीर्यं शोभनेनवीर्येणसामर्थ्येनोपेतं स्वश्व्यंशोभनैरश्वैर्युक्तम् ॥ गवां सावेकाचद्वितीयाष्टव्यविप्रसंयु-
दात्तत्वस्य नगोश्वन्सावषणोतिप्रतिषेधः ॥ २ ॥

२. अग्नि और सोम, जो तुम्हें स्तुति समर्पण करता है, जते बलवान् गौ और सुन्दर अश्व दान करो ।

तृतीयाष्टवमाह—

अग्नीषोमा॒य आ॒हुतिं॒योवां॒दाशां॒हवि॑ष्कृ॒तिम् ।

स॒प्रजया॑ सु॒वीर्यं॒ विश्व॑मायु॒र्व्यश्न॑वत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा । यः । आ॒हु॒तिम् । यः । वा॒म् । दा॒शात् । ह॒विः॒कृ॒तिम् ।

सः । प्र॒जया॑ । सु॒वीर्य॑म् । विश्वं॑म् । आ॒युः । वि । अ॒श्न॒वत् ॥ ३ ॥

हेअग्नीषोमौ योयजमानः आहुतिंआज्याहुतिंवांयुवास्यांदाशावदद्यात् अथवा हविष्कृ-
दिहविषाचरुपुरोडाशादिनाकृतामाहुतिंयोयजमानोदद्यात् सयजमानः प्रजयापुत्रपौत्रादिनायु-
क्तं सुवीर्यंशोभनवीर्ययुक्तं विश्वंसर्वआयुर्जीविनं व्यववक्ष्यामोव ॥ आहुतिं जुहोतेः किनि
सादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्नम् । दाशाव दान्प्रदाने छेत्त्याडागमः यद्वत्तयोगादनिघातः । हविष्कृ-
तिं हविषःकृतिःकरणंयस्यामाहुवौ बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं नित्यंसमासेनउत्तरपदस्यस्वे-
विविसर्जनीयस्यत्वम् । अश्वद्व अश्वोतेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदम् छेत्त्याडागमः ॥ ३ ॥

३. अग्नि और सोम, जो तुम लोगों को आहुति और हव्य प्रदान करता है, वह पुत्र-पौत्रादि के साथ सारी धीर्यशाली आय प्राप्त हो ।

चतुर्थीष्टवमाह—

अग्नीषोमा॒चेति॒तद्दी॒र्यंवा॑प॒दमु॑ष्णीतम॒वसं॑प॒र्णिगाः॑ ।

अ॒वाति॑र॒तं दृ॒संय॑स्य॒शेषो॑ वि॒न्दतं॒ज्योति॑रे॒कं ब॒हुभ्यः॑ ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यम् । वाम् । यत् । अमुष्णीतम् ।
अवसम् । पणिम् । गाः । अव । अतिरितम् । वृत्तयस्य । शेषः ।
अविन्दतम् । ज्योतिः । एकम् । बहुभ्यः ॥ ४ ॥

हेअग्नीषोमौ वांयुवयोः तद्वक्ष्यमाणंवीर्यसामर्थ्यंचेतिअस्माभिर्ज्ञातमभूद्यद्येनवीर्येण
माःअवसंगोरूपंअर्जं पणिपणेः विप्रकिन्मत्ययः एवञ्चाभ्रोऽसुरादममुष्णीतं अपाहार्हम् तथा वृत्त-
यस्यवृत्तिर्वेदनार्थः वृत्तयवृत्तिर्वेदयतीतिवृत्तयोऽसुरःत्वष्टा तस्यासुरस्यशेषःअपत्यं शेषइत्यपत्य-
नाम शिष्यतेःप्रयत्नइतियास्कः । त्वष्टुःसकारादुत्पन्नंवृत्तंअवातिरत्तं अवधिष्टं अवतिरतिर्वचक-
म् । माणाप्रानरूपयोर्गुणयोर्वृत्तिणावस्थानात्समरणंप्राप्तः तथाचाभ्यायते—वस्मान्जंअभ्यमानाद-
ग्नीषोमौनिरकामवांमाणापानौवापनंतदजहितामिति । ततोवृत्तवचानन्तरंज्योतिर्द्योतमानंसूर्यप-
र्कनभ्रसिगच्छन्तंबहुभ्योअनेभ्यः बहुनामर्थायअविन्दतं अलप्ताद्यां एतत्सर्वमेनवीर्येणक्रियते त-
वस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः ॥ चेति चिदीसंज्ञाने लुङि षिण्भावकर्मणोरितिच्चेत्त्रिणादेशः चिणोऽनुगि-
वितशब्दस्पलुक् । अमुष्णीतं मुषस्तेये कैपादिकः । अवसंअवतेरौणादिकोऽसच् । शेषः सृपा-
सुलुगिविद्वितीयायाःसुः । एकं इण्गौ इण्भीकापाशत्यतिमार्चिभ्यःकनितिकन्त्यत्यः नि-
त्यादाधुदाचत्वम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि और सोम, तुमने जिस वीर्य के द्वारा पणि के पास से
गो-रूप अन्न, अपहृत किया था, जिस वीर्य के द्वारा वृत्तय के पुत्र
(वृत्त) का वध करके, सबके उपकार के लिए, एकमात्र ज्योतिःपूर्ण
सूर्य को प्राप्त किया था, वह सब हमें विदित है ।

अग्नीषोमीयस्यपशोर्वपापुरोडाशहविषांयुवमेतानीत्याद्यास्त्विस्रश्चःक्रमेणयाज्याः सूर्यं
पुर्वमेवोदाहृतम् पौर्णमासयोगेअग्नीषोमीयस्यपुरोडाशस्ययुवमेतानीत्येवायाज्या उक्तादेवताइति-
तण्डेसूचितम्—युवमेतानिदिविरोचनानीन्द्राग्नीअवसागतमिति ।

तामेतांसूकेपञ्चमीश्वचमाह—

युवमेतानिदिविरोचनान्यग्निश्चसोमसक्रतूअवत्तम् ।

ध्रुवसिन्धूँरभिश्शस्तेरवद्यावग्नीषोमावमुञ्चतंगृभीतान् ॥ ५ ॥

युवम् । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सक्रतू
इति सक्रतू । अधत्तम् । युवम् । सिन्धून् । अभिश्शस्तेः । अवद्यात् ।
अग्नीषोमौ । अमुञ्चतम् ॥ गृभीतान् ॥ ५ ॥

हेसोम स्वमग्निं सक्तुसमानकर्माणौ सन्तौ युवयुवां रोचनानि रोचनानि दीप्यमानानि
पुत्रान्यस्माभिर्निशिदृश्यमानानि ताराग्रहादीनि ज्योतीषि दिवि द्युलोके अधत्तं आधारयतम् उत्तरार्ध-
स्येयमाख्यायिका—इन्द्रो वृत्रं हत्वा ब्रह्म हत्वा याभीतः सन् पृथिव्या वृक्षे पुत्नीष्वप्सु च ताम्रहत्यां
न्यमाक्षीत् वासामपां शुद्धिरग्नीषोमाभ्यां जातेति । ब्रह्म हत्यां शेनपापेन गृभीतान् गृहीतानाकान्वा-
न्तिन्मूचदीविशेषान् हेअग्नीषोमौ युवयुवां अभिरास्तेः अभिशस्यमानादभिवः प्रकटितादवघ्रात्-
स्मात्पापावजमुञ्चतं मुक्तवन्तौ यद्वा वृषः इन्द्रेण हतः सन् नदीषु पपात ततो मृतेन वृषशरीरेण नद्यः
सर्वादुद्गावभूवुः तथा च तैत्तिरीयकम्—इन्द्रो वृत्रमहन्तो १ पो १ ऋभ्रियत तासां यन्मेध्यं यज्ञि यंसदेवमा-
सीत्तदपोदक्रामदिति । तेन दोषेण गृहीतान् दोस्तस्माद्दोषादग्नीषोमौ मुक्तवन्तौ ॥ रोचनानि रुचदीषौ
अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । सिन्धून् दीर्घादटिसमानपादे इति नकारस्परुत्वम् अश्वानुनासिकं इ-
त्यनुनासिकः । गृभीतान् इमहोर्भइति भत्वम् ॥ ५ ॥

५. अग्नि और सोम, समान-कर्म-सम्पन्न होकर, आकाश में, तुमने
इन उज्ज्वल नक्षत्र आदि को धारण किया है, तुमने दोषात्तान्त
नदियों को प्रकाशित दोष से मुक्त किया है या संशोधित किया है ।

अग्नीषोमीयस्मोपांशुयाजस्य आन्वंदिव इत्येवायाज्या अग्नीषोमायो अद्य वा मित्यत्र सूत्रमु-
दाहरम् ।

दामेवापठीष्टचमाह—

आन्वंदिवो मातरिश्वाजभारामग्रावन्त्यं परिश्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वा वृधानो रुयज्ञाय च क्रथुरुलोकम् ॥ ६ ॥ २८ ॥

आ । अन्यम् । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमग्रात् । अन्यम् ।

परि । श्येनः । अद्रेः । अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । वृधाना । उरुम् ।

यज्ञाय । क्रथुः । ऊम् इति । लोकम् ॥ ६ ॥ २८ ॥

हेअग्नीषोमौ युवयोर्मध्ये अन्यमेकमग्निं मातरिश्वावापुर्दिवो द्युलोकादाजभार भृगवे यजमा-
नाय आजहार तथा च मन्त्रान्तरम्—द्विजन्मानं रयि मिथमशस्तं रार्तिमरद्गवे मातरिश्वेति । श्येनः
शंसनीयगतिमान् पक्षी पक्ष्याकारा गायत्री अन्यं सोमं अद्रेः परि मेरोरुपरि अवस्थितत्वात् स्वर्गा-
वसमग्रात् बलादाहृतवती एवं महानुभावौ युवां ब्रह्मणा सष्टामश्च त्वेण सोमेण हविर्लक्षणेनाच्चेन
वा वृधाना वर्धमानौ युवां यज्ञाय अन्येषां दिवानां यागाय उरुविस्तीर्णलोकं स्थानं च क्रथुः कृतव-

नौ उदत्येतत्पदपूरणं आज्यभागदेवतधोरग्नीषोमयोरुत्तरार्धदक्षिणार्धयोर्हव्ये वन्मध्येअन्यदेव-
त्पानिसर्वाणिहवीर्विह्वयन्ते तन्मध्यमस्थानमग्नीषोमकृतं तथा च तैत्तिरीयकम्—राजानौवापतौदेव-
तानांयदग्नीषोमावन्तरादेवताहव्येते देवतानांविभूत्यावृत्तिः ॥ बभूवुः ॥ वृषेर्द्विदिकान् वृषां चान्द्रसम-
ग्यासस्पदीर्घत्वं सुपांसुदुगित्याकारः ॥ ६ ॥

६. अग्नि और सोम, तुममें से अग्नि को मातरिदवा (वायु) आकाश से लाये हैं और सोम को अद्वि (पर्वत) के ऊपर से उधेन पक्षी (राज) बल-पूर्वक लाया है। स्तोत्रों के द्वारा वर्द्धित होकर, यज्ञ के लिए, तुम लोगों ने भूमि विस्तीर्ण की है।

अग्नीषोमाहविषःप्रस्थितस्यवीतंहर्षतंरुषणजुषेयाम् ।

सुशर्माणास्ववसाहिभूतमधावत्तंयजमानायशंयोः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतम् । हर्षतम् । रुषणा ।

जुषेयाम् । सुशर्माणा । सुवसा । हि । भूतम् । अर्थः । धत्तम् ।

यजमानाय । शम् । योः ॥ ७ ॥

हेअग्नीषोमौ प्रस्थितस्यहोमार्धमाहवनीयसमीपंप्राप्तंहविषःइदंहविःवीतंभक्षयत् तदनन्तरं ह-
र्षतं अस्मान्कामयेथां हेवृषणा कामानां वर्द्धितारौ जुषेयां अस्मदीयं परिचरणं सिवेथां तदनन्तरं सु-
शर्माणा शोभनसुखौ स्ववसा हि शोभनरक्षणौ च भूतं अस्माकं भवतं अद्यानन्तरं हविर्दत्तवत्ते यजमा-
नाय शं शयनीयानरोगाणां शमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां पावनं पृथक्करणं च धत्तं विधत्तं कुर्वतं
उक्तं च यास्केन—शमनं च रोगाणां पावनं च भयानामिति ॥ हविषः क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वीतं वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनस्तादनेषु धत्तं अदादित्वाच्छपोलुक्
वीतं च हर्षतं चेति चार्थप्रतीतिर्यादि लोपे विभाषेति पथमायास्ति हविषक्तेर्निघातप्रतिषेधः हर्षतं पादा-
दित्वा निघाताभावः । जुषेयां वृषणेत्यामश्चितस्यामश्चितपूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वे सति विरुद्धः परत्वा-
न्निघाताभावः । सुशर्माणा स्ववसा उभयत्र बभूवुः ही सोमं न सीजलोमो न सीहत्युत्तरपदाद्युदाच-
त्वम् । भूतं लोटि बहुलछन्दसीति शपोलुक् ॥ ७ ॥

७. अग्नि और सोम, प्रदत्त अन्न भक्षण करो; हमारे ऊपर अनुग्रह करो। अग्नीष्टवर्षा, इमाँ सेवा ग्रहण करो। हमारे लिए सुख-प्रद और रक्षण-युक्त बनो एवं यजमान का रोग और भय हट-जो।

योअग्नीषोमाहविषासपर्यादेवद्रीचामनसापोषुतेन ।

तस्यैवतरंक्षतं पातमंहसोविशेजनायमहिशर्मयच्छतम् ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमां । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचां । मनसा । यः ।
घृतेन । तस्य । व्रतम् । रक्षतम् । पातम् । अंहसः । विशे । जनाय ।
महि । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

योजमानः अग्नीषोमा अग्नीषोमौ देवद्रीचादेवानश्चतादेवतापरापणेनअद्यायुकेन
मनसान्तःकरणेनयुक्तःसंहविषा चरुपुरोडाशादिनासपर्यात् सपर्यतिपरिचरति यज्यमानो-
घृतेनाज्येनाग्नीषोमौपरिचरति तस्ययजमानस्यव्रतंकर्मरक्षतं अंहसः पापात्तंचयजमानं पातरक्ष-
सम् विशेषागेनुपविशते तस्मैजनाययजमानाय महिमहत्प्रभूतं शर्मसुखंयच्छतंदत्तम् ॥ अग्नी-
षोमा देवताद्वन्द्वेभ्युभयपदमकृतिस्वरत्नम् । सपर्यात् सपरपूजायां कण्ठादिः छेदघातागमः ।
देवद्रीचा देवान् अश्चतीतिदेवमङ्ग अश्चतेर्कृत्विगित्यादिनाकिन् अनिदिवापितिनिर्लोपः विष्व-
ग्देवयोश्चदेवश्चत्वौवप्रत्ययेति देवशब्दस्यदेवत्वादेशः तृतीयैकवचने अचक्षत्यकारलोपेचा-
दिविदीर्घत्वम् छन्दुत्तरपदमकृतिस्वरत्नेपात्रे अद्विसध्योरन्तोदात्तनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमि-
तिवचनादद्र्यादेशोऽन्तोदात्तोनिपादितः । विशे सावेकाचक्षतिविभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. अग्नि और सोम, जो यजमान देवता-परायण चित्त से हृष्य-
द्वारा अग्नि और सोम की पूजा करता है, उसके व्रत की रक्षा करो ।
उसे पाप से बचाओ तथा उस यज्ञ-रत व्यक्ति को प्रभूत सुख दो ।

पौर्णमासयागेग्नीषोमीयस्ययागस्यअग्नीषोमेत्येषानुवाक्या तथाचसूत्रितंजकादेवता-
वित्तिष्ठन्ते—अग्नीषोमासवेदसायुधमेतानिदिविरोचनानीति ।

अग्नीषोमासवेदसासहृतीवनतंगिरः । सदेवत्रावभूवयुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमा । सदेवेदसा । सहृती इति ससहृती । वनतम् । गिरः ।
सम् । देवइत्रा । बभूवयुः ॥ ९ ॥

हेअग्नीषोमौ युवांसवेदसा संमानेनएकेनवेदसाहविल्क्षणेनघनेनयुक्तौसहृवीसमानाह्वानौ
षसन्तौ गिरः अस्मदीयाः स्तुवीर्वनतं संभजेथा देवत्रा देवेषुसर्वेषु यौयुवांसंबभूवयुः संभूवी
संभावितौपशस्तौस्थः राजानौवापतौदेवतानांयदग्नीषोमावितिश्रुतेः ॥ सवेदसा समानवेदोय-
योः समानस्यच्छन्दसीति सभावः । वनतं वनवणसंभक्तौ । देवत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्या-
दिनासाम्भ्यर्थेवापत्ययः ॥ ९ ॥

९. अग्नि और सोम, तुम सारे देवों में प्रशंसनीय, समान-घन-
युक्त और एकत्र आह्वान-योग्य हो । तुम हमारी स्तुति सुनो ।

दशमीष्टचमाह—

अग्नीषोमावनेनवांयोवांघृतेनदाशति । तस्मैदीदयतंहृत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वाम् । यः । वाम् । घृतेन । दाशति । तस्मै ।
दीदयतम् । हृत् ॥ १० ॥

हेअग्नीषोमौ वांयुवयोःसंवन्धीयोयजमानः अनेनघृतेनउत्पवनादिभिःसंस्तुतेनान्येनयु-
क्तंहविः वांयुवाभ्यांदाशतिप्रयच्छति तस्मैयजमानायबृहत्प्रभूतंघनंदीदयतंप्रकाशयतंप्रयच्छतपि-
त्यर्थः ॥ दाशति दाशृदाने शप्तिपोःपित्वावनुदात्तत्वेबाबुस्वरः यद्वत्तयोगादनिघातः । दीदयतम्
दीदयतिर्दीप्तिर्कर्मा ॥ १० ॥

१०. अग्नि और सोम, जो तुम्हें घृत प्रदान करता है, उसे प्रभूत
घन दो ।

एकादशीष्टचमाह—

अग्नीषोमाविमानिनोयुवंहव्याजुजोषतम् । आयातमुपनःसचा ॥ ११ ॥

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवम् । हव्या । जुजोषतम् । आ ।
यातम् । उप । नः । सचा ॥ ११ ॥

हेअग्नीषोमौ युवंयुवानोऽस्मदीयानीमानिहव्याहवींषिजुजोषतसेवेधाम् तदर्थेनोऽस्मान्स-
चासह युवामुपायातंउपगच्छतम् ॥ जुजोषतं जुवीषीतिसेवनयोः लोदिव्यत्ययेनशप् छान्दसंवि-
र्वचनम् यद्वा विकरणस्यबहुलंछन्दसीतिभ्रुः घतोव्यत्ययेनशप् बहुलंछन्दसीतिवकन्यमिति
वचनाद् नाभ्यस्तस्याचिपितीतिबहुपधगुणमतिषेधाभावः ॥ ११ ॥

११. अग्नि और सोम, हमारा यह हव्य ग्रहण करो और एकत्र
आगमन करो ।

द्वादशीष्टचमाह—

अग्नीषोमापिपृतमर्वतोऽप्यायन्तामुस्त्रियाहव्यसूदः ।

अंस्मेबलानिमघवत्सुधत्तंरुणुतंनोअध्वरंश्रुष्टिमन्तम् ॥ १२ ॥ १२ ॥

अग्नीषोमा । पिपृतम् । अर्वतः । नः । आ । प्यायन्ताम् ।

उस्त्रियाः । हव्यःसूदः । अस्मे इति । बलानि । मघवत्सु ।

धत्तम् । रुणुतम् । नः । अध्वरम् । श्रुष्टिःमन्तम् ॥ १२ ॥ १२ ॥

हेअग्नीषोमौ नोऽस्माकं अर्चतोऽभ्यान्निपृतं पालयतम् हव्यसूतः क्षीरादिहविषां उत्पाद-
यिष्यः उत्तियाजस्मदीयागावश्च आप्यायन्तां आप्यायिताः प्रवृद्धाः सन्तु मघवत्सुहृद्विलक्षण-
धनयुक्तेषु अस्मे अस्माद्युबलानि धत्तं स्थापयतम् तथा नोऽस्माकं अभ्वरं यार्गं श्रुष्टिमन्तं धनमुक्तं कृ-
णुतं कुरुतम् ॥ पिष्टं पुपालनपूरणयोः पृष्ट्येके जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः अतिपिष्ट्योश्चेत्याभ्या-
सस्येत्तम् । हव्यसूतः हव्यं सूदन्तेक्षरन्तीति हव्यसूतः सूदक्षरणे किम्चेति किम् । अस्मे सुपां सुलु-
गितिसप्तम्याः शोआदेशः । श्रुष्टिमन्तं श्रुष्टीविघननाम शुआशुअस्यवेव्याप्यतेति श्रुष्टिः 'पृषोद-
रादिः हस्वनुदात्तामनुषितमनुपजदात्तम् ॥ १२ ॥

१२. अग्नि और सोम, हमारे अर्चकों की रक्षा करो । हमारी
क्षीर आदि हव्य की उत्पादिका गायें बर्द्धित हों । हम धनशाली हों ;
हमें तल प्रदान करो । हमारा यज्ञ धन-युक्त हो ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽकोनविंशो वर्गः ॥ २९ ॥

॥ इति प्रथमे मण्डले चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

षष्ठदशोऽनुवाके द्वादश सूक्तानि तत्रेवं स्तोममिति षोडशार्चं प्रथमं सूक्तम् आग्निं सस्यकुत्स-
स्मार्चम् षष्ठदशो षोडशैर्विष्टुभौ शिष्टाजगत्यः अग्निर्देवता पूर्वो देवाग्रवतुस्तु चतोरथ इति त्रयः
पादा देवदेवताः तन्मित्रा इत्यर्धर्चो लिङ्गो कमित्रावरुणादिषु देवतयः अथवा तस्याप्यग्निरेव देव-
ता मित्रावरुणादयस्तु निपातभावत्वेनाप्रधानाः एतत्सर्वमनुकान्तम्—इमं षोडशकुत्सआग्नेयं तद्दि-
विष्टुबन्तं पूर्वो देवास्तयः पादा देवास्तन्मित्रोऽर्धर्चो लिङ्गो कदेवतोयद्देवत्वं वा सूक्तमिति । यातरनु-
वाकस्याग्नेयेकतौ जागते छन्दस्येतत्सूक्तं आग्निं नशस्ते च तथा च सूत्रितम्—इमं स्तोममर्हते संजायुव-
ज्जिरिति । आग्निं द्विविके षष्ठे हनि आग्निमारुतेप्येतत्सूक्तं जातवेदस्यमिविद्वानं सूत्रितं च—प्रयज्य-
व इमं स्तोममित्याग्निमारुतमिति । तृतीयसवनने इमं स्तोममित्येषाग्नीधः प्रस्थितयाग्या सूत्रितं च—
इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति त्वार्तीयसवनिक्य इति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमा सूचमाह—

इमं स्तोममर्हते जातवेदसो रथमिव संमहे मामनीषया ।

अद्राहि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मारिषामावयंतव ॥ १ ॥

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातवेदसे । रथम् इव । सम् । महेम् ।

मनीषया । अद्राहि । नः । प्रमतिः । अस्य । सम् । सदि । अग्ने ।

सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १ ॥

अह्वेपूज्याय जातवेदसे जातानां उत्पन्नानविद्वेजात्प्रज्ञायजावचनायचाग्रये मनीषयानि-
 शितया बुद्ध्या इर्मपतत्कृत्स्नस्तोमंस्तोत्रं यमिव यथावक्षारयं संस्करोति यथासंग्रहेमसम्भक्तपूजितं
 कुर्मः अस्याग्नेः संसदिसंभजनेनोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टानुधिः भद्राहि कस्याणीसमर्थास्तु अतस्त्वा
 बुद्ध्यास्तुमप्यर्थः हे अग्ने तव सख्येऽस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं मारिषाम हिंसितान भवाम अ-
 स्मान्नेत्यर्थः ॥ अह्वे अहंपूजायां अहः प्रशंसायामिव लिटः शब्दादेशः यपः पितृत्वावनुदात्तत्वम्
 यपुष्यावुपदेशात् सार्धपातुकस्वरेण पातुं स्वरः शिष्यते । गृहेय महपूजायाम् । रिषाम रिपिंश्याणां
 व्यत्ययेन यः । वयं युष्मदस्मदोर्हंसीत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हम पूजनीय और सर्व-भूतज अग्नि की रय की तरह, बुद्धि-
 द्वारा, इस स्तुति को प्रस्तुत करते हैं । अग्नि की अर्चना से हमारी
 बुद्धि उत्कृष्ट होती है । हे अग्नि, तुम्हारे हमारे मित्र रहने पर हम
 हिसित नहीं होंगे ।

यस्मै त्वमा यजसे ससाधत्य नर्वाक्षेति दधते सुवीर्यम् ।

सतूतावनैनमश्नोत्यंह निरग्ने सख्ये मारिषामावयंतव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वम् । आ॒द्यजसि । सः । सा॒धति॒ । अ॒नर्वा॒ । क्षेति॒ ।

दधति । सु॒वीर्यम् । सः । तू॒ता॒व॒ । न । ए॒नम् । अ॒श्नोति॒ । अ॒ंहतिः॑ ।

अग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॒षाम् । व॒यम् । तव॑ ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वं आयजसे देवानां मिमुख्येन यजसि सयजमानः साधति स्वाभिजि-
 वं साधयति प्राप्नोतीत्यर्थः किञ्च सयजमानः अमर्वांशुभिरप्रत्युवः सख्येति निवसति यथा हृषी-
 र्यशोभनवीर्येपि वधनं दधते धारयति प्राप्नोतीत्यर्थः तूताव सयजमानः तूताव वधति एनं यजमानं
 अह्विः अर्चिर्दारिद्र्याभ्योतिनमाग्रेषि अन्यत्पूर्ववत् ॥ साधति विधुसंराजौ णिषि सिष्यवेत्ता-
 रजोकिं क्रेत्यात्वम् छन्दस्युभयधेविशपआर्चधातुकत्वाद् णेरनिटीति णिजोपः । क्षेति क्षिनिवा-
 न्तोः बहुलं छन्दसीविविकरणस्य लुक् । दधते दधधारणे भौवादिकः । तूताव तुहविबुद्धयः सौ-
 बोधावुः अस्माच्छान्दसो लिट् तुजादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घत्वम् । अग्रेषि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
 अह्विः इन्द्रेरह्वेति व्यतिपत्यः चिदित्यनुच्चेरन्वोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. आग्ने, जिसके लिए तुम यज्ञ करते हो, उसकी आभलाया
 पूर्ण होती है और वह उत्पीड़ित न होकर निवास करता, महाशक्ति
 धारण करता और वर्द्धित होता है । उसे कभी दरिद्रता नहीं मिलती ।
 हे अग्नि, तुम्हारे हमारे बन्धु होने पर हम हिसित नहीं होंगे ।

शर्केमत्वासमिधंसाधयाभियस्त्वे देवाहविरदुन्त्याहुतम् ।

त्वमादित्यो आवहताज्यं १ श्मस्यमे सख्ये मारिषामावयंतव ॥ ३ ॥

शकेम । त्वा । स्रग्द्धम् । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः ।

हविः । अदन्ति । आहुतम् । त्वम् । आदित्यान् । आ । बह ।

तान् । हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । त्वं ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वात्वांसमिधंसम्यगिज्जं कर्तुं शकेम शकाभूयास्म त्वंच धियः अस्मदीयानि दर्शपूर्ण-
मासादीनि कर्माणि साधय निष्पादय त्वया हि सव्येयागानिष्पाद्यन्ते यस्मात्त्वे त्वम्यज्ञावाहुर्वक्त्र-
भिः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविः देवा अदन्ति भक्षयन्ति त्वस्मात्सर्वसाधयेत्यर्थः अपिच त्वं
आदित्यान् अदितेः पुत्रान् सर्वान् देवानावह अस्मद्यज्ञार्थमानय तान् हि इदानीमेव वयमुश्मसि काय-
यामहे अन्यत्पूर्ववत् ॥ शकेम शकृशक्तौ लिङ्ग्याशिष्यह् अवुपदेशात् सार्वधातुका नुदात्तत्वे अ-
कृषवस्वरः शिष्यत्वे । समिधं अग्निवीदीप्तौ अस्मात्संपदादि लक्षणः कर्मणि क्तिप् । त्वे ह्यपोऽमुलुगि वि-
स्राम्येकवचनस्य रोआदेशः । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तोमसिः अदादित्वाच्छपोऽष्टकं ग्रहिन्येत्या-
दिना संप्रसारणम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि, हम तुम्हें अच्छो तरह प्रज्वलित कर सकें । तुम हमारा
यज्ञ साधन करो; क्योंकि तुममें फेंका हुआ हव्य देवता लोग खाते
हैं । तुम आदित्यों को ले आओ । उन्हें हम चाहते हैं । अग्नि, तुम्हारे
मित्र होने पर हम हिसित नहीं होंगे ।

अरामेध्मं कृण्वामाहर्वाषिते चितयन्तः पर्वणापर्वणावयम् ।

जीवातवे प्रसरंसाधयाधियोभे सख्ये मारिषामावयंतव ॥ ४ ॥

अराम । इध्मम् । कृण्वाम । हर्वाषि । ते । चितयन्तः ।

पर्वणाऽपर्वणा । वयम् । जीवातवे । प्रसरम् । साधय । धियः ।

अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । त्वं ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वद्यार्थं इध्मं इन्वनसाधनं एकविंशदिदावात्मकं समित्तमूर्धं अराम संपादया-
म तदनन्तरं ते तुभ्यं हर्वाषि चरुपुरोडाश लक्षणा न्यन्नानि वयं कृण्वाम करवाय किंकुर्वन्तः पर्वणाप-
र्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां चितयन्तः त्वां प्रज्ञापयन्तः सत्वं जीवातवे अस्मा-
कं जीवनौषधाय चिरकाळावस्थानाय धियः कर्माणि अग्निहोत्रादीनि प्रसरं प्रकृष्टतरं साधय नि-
ष्पादय अन्यत्समानम् ॥ चितयन्तः चित्ती संज्ञाने संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्तद्व्युपधुपधुणाभावः ।
पर्वणापर्वणा नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भाषः वस्य परमाभेद्विधिमिति परस्याभेदितसंज्ञायां
अनुदात्तत्वेत्यनुदात्तत्वम् । प्रसरं सरवन्तात्प्रशब्दाक्रियाप्रकर्षवर्धमानादमुचच्छन्दसीत्यनुप्रत्ययः ॥ ४ ॥

४. अग्नि, हम, इन्वन इकट्ठा करते हैं । तुम्हें ज्ञात कराकर
हव्य देते हैं । हमारी आयुर्वृद्धि के लिए तुम यज्ञ सम्पन्न करो ।
अग्नि, तुम्हारे मित्र रहने पर हम हिसित नहीं होंगे ।

पञ्चमीष्टवमाह—

विशांगोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपच्चयदुतचतुष्पदक्षुभिः ।
चित्रः प्रकेत उषसो महौ अस्य मे सस्ये मारिषामावयंतव ॥ ५ ॥ ३० ॥
विशाम् । गोपाः । अस्य । । चरन्ति । जन्तवः । द्विपत् । च ।
यत् । उत । चतुःस्पत् । अक्षुभिः । चित्रः । प्रकेतः । उषसः ।
महान् । असि । अग्ने । सस्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ५ ॥ ३० ॥

अस्याग्नेर्जन्तवो आचारमयो विशांसर्वेषां प्राणिनां गोपाः गोपा मिता रोक्षकाः सन्तः पर-
न्ति उवृच्छन्ति तदनन्तरं यच्च द्विपद द्विपान्मनुष्यादिकमस्ति उव अपि च चतुष्पद चतुष्पाद ग-
वादि कंयदस्ति तदुभयं च कुभिः अजकैः अस्तरिभिः अकमांश्चिह्नमभूत् हे अग्ने पिबो सि-
चित्रदीप्ति युक्तः प्रकेतः आवावन्धकारावृक्षामांसर्वेषां प्राणाप्रमिषामप्रदर्शयिता उषसः उषो देवताया-
अपि महान् गुणैरधिकोऽसि प्रवसि उषास्वरात्रे धरमभागे मकारायति अग्निस्तु सर्वस्यारात्रौ प्रकाश-
यतीति तस्य गुणाधिक्यम् ॥ गोपाः मयूरक्षणे गुपधूपविच्छीत्यामप्रत्ययः अस्यात्किप् अतो लोपः
वेरपृक्तलोपादुल्लोपो बलीयानिति पूर्ववदिलोपः नचाद्यलोपस्य स्यानिदत्त्वं नपदान्तेत्यादिनाम-
लोपप्रवितन्निषेधात् द्विपत् द्वीपादावस्येति बहुव्रीहौ संख्यासु पूर्वस्येति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समा-
सान्तः अयस्मयादित्तेन भत्तेन पादः पदिति पद्मावः एकदेशविभक्तस्यानन्यवत्त्वात् द्वित्रिग्यां पाद-
न्पूर्ध्वस्विति उच्यते पदान्तोदात्तत्वम् । चतुष्पद पूर्ववत्समासान्तःपद्मावश्च इदुपधस्य चापत्यस्ये-
ति विसर्जनीयस्यत्वम् अः संख्याया इति चतुरश्रवद्वाच्यत्वात् सप्तबहुव्रीहिस्वरेण शिष्यदे ॥ ५ ॥

५. उत (अग्नि) की किरणें प्राणियों की रक्षा कस्तो हुई विचरण
करती हैं। द्विपद और चतुष्पद जन्तु उत (अग्नि) की किरणों में
विचरण करते हैं। तुम विचित्र दीप्ति से मुक्त और सारी वस्तुएँ प्रदर्शित
करते हो। तुम उषा से भी महान् हो। अग्नि, तुम्हारे मित्र रहने पर
हम हिंसित नहीं होंगे।

षष्ठीष्टवमाह—

त्वमध्वर्युर्गुह्यहोतासि पूर्व्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।
विश्वाविद्वौ आत्विज्याधीरपुष्यस्य मे सस्ये मारिषामावयंतव ॥ ६ ॥
त्वम् । अध्वर्युः । उत । होता । असि । पूर्व्यः । प्रशास्ता । पोता ।
जनुषा । पुरःहितः । विश्वा । । विद्वान् । आत्विज्या । धीर ।
पुष्यसि । अग्ने । सस्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वं अश्वर्युः अश्वरस्ययागस्यनेतादेवान्प्रतिभेरयिता यद्वा यागेआश्वर्यवस्यक-
र्वाभवसि अश्वर्यौमनुष्येजाठरूपेणवाग्निन्द्रियाधिष्ठातृत्वेनवावस्थाय यागनिष्पादकोऽसि उत-
अपिच पूर्वःमुख्योहोतादेवानामाह्वातापूर्ववदहोतर्यवस्थायहौषस्यकर्मणःकर्वांसिभवसि या-
नुषोहोताअमुख्यः तदपेक्षयास्यमुख्यत्वम् तथाप्रशास्तामकर्षेणशास्तासर्वेषांशिक्षकोऽसि
यद्वा होतर्यजपोतयजेत्यादिनामैवेणशास्तीतिमित्रावरुणःप्रशास्ता पूर्ववत्तस्मिन्वस्थाययाग-
निष्पादकोऽसि पोता यज्ञस्यपावयिताशोषयितासि यद्वा पोतनामकस्यार्त्विजः पूर्ववदधिष्ठा-
ययागनिष्पादकोऽसि तथा अनुषाजन्मनास्वाभाव्येनपुरोहितः पुरस्तादागामिनिस्वर्गादौहितः
अनुकृताचरणोऽसि यद्वा सर्वेषुकर्मस्तु पूर्वस्यांदिस्थाहवनीयेस्थापितोऽसि अथवापुरोहितोन्न-
त्ता देवपुरोहितस्त्वबृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात्तथाचमयन्तान्तरम्—बृहस्पतिर्देवानांन्नत्ताअहंमनुष्या-
णामिति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणिपूर्ववदवस्थायतद्रूपःसन्विश्वा सर्वाणि आर्त्विज्या कृत्विजःऋ-
गणभाष्वर्यवादीनिविद्वान्जानंस्त्वं हेधीर प्राज्ञाग्ने पुष्यसि न्यूनाधिकभावराहित्येनसंपूर्णानि-
रोमि अन्यत्समानम् ॥ अनुषा जनेरुसिः । पुरोहितः दधातेः कर्मणिनिष्ठा पूर्वाधरेत्यादिना
असिप्रत्ययान्तःपुरस्शब्दोऽन्तोदात्तः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोव्ययमितिग-
दित्वाहविरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आर्त्विज्या ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् अस्वादा-
द्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम अश्वर्यु, मुख्य होता, प्रशास्ता, पोता और जन्म
से ही पुरोहित हो । ऋत्विक् के सारे कायों से तुम अचगत ही ।
इतलिए तुम यज्ञ सम्पूर्ण करो । अग्नि, तुम्हारे मित्र रहने पर हम
हिसित नहीं होंगे । सप्तमीष्टवमाह—

योविश्वतःसुप्रतीकःसदृङ्क्षुःसिदूरेचित्तन्तत्किदिवातिरोचसे ।
रात्र्याश्चिदन्धोअतिदेवपश्यस्यमैसख्येमरिषामावयन्तव ॥ ७ ॥

यः । विश्वतः । सुप्रतीकः । सदृङ्क्षुः । अंसि । दूरे । चित् । सन् ।
तत्किदृङ्क्षुः । अति । रोचसे । रात्र्याः । चित् । अन्धः । अति ।
देव । पश्यसि । । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ७ ॥

हेअग्ने यस्त्वसुप्रतीकः शोभनाङ्गःसन्विश्वतः सर्वस्मादपिसदृङ्क्षुसि अन्यूनःसदृशोभव-
सि सत्तदूरेचित्तदूरेऽपिर्वर्तमानःसन् तत्किदिव अन्तिकंनमैतत् अन्तिकेवर्तमानइवअतिरोचसे

अतिशयेन दीप्यते तदुक्तं यास्केन—दूरेऽपि सन्नतिक्रमसंज्ञस्य सङ्गतिः । रात्र्याभित् रात्रेरपि रात्रेः संबन्धिनमन्धः बहुलमन्धकारमपि हेदेव द्योतमानाग्ने अतिपरमसिद्धीत्यपकाशसे अन्यत्पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः शोभनप्रतीकोऽङ्गस्य कत्वादयमेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सहङ् सभानान्ययोमेति वक्तव्यमिति समानोपपदाद्दशोः किन् दृग्दृशवतुष्वितिसमानस्य सभावः दृक्त्ववः स्वत्वतां छन्दसीति नुम् संयोगान्तलोपः किन्त्यस्य स्फुरितिकुलं छन्दोत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । रात्र्याः रात्रेभ्याजसाविति ङीप् ॥ ७ ॥

७. अग्नि, तुम सुन्दर हो, तो भी सबके समान हो। तुम दूर-स्थित हो, तो भी पास ही दीप्यमान हो। अग्निदेव, तुम रात के अन्धकार को मर्दन करके प्रकाशित होते हो। अग्नि, तुम्हारे मित्र रहने पर हम हिसित नहीं होंगे।

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभिस्तु दूढयः ।

तदा जानीत तेषु पुष्यता वचो मे सख्ये मारिषामा वयंतव ॥ ८ ॥

पूर्वः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकम् । शंसः । अभि ।

अस्तु । दुःष्यः । तत् । आ । जानीत । उत । पुष्यत । वचः ।

अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ८ ॥

हे देवाः अग्नयवयवभूताः सर्वे देवाः सुन्वतः सोमाग्निवचकुर्वतो यजमानस्य रथः पूर्वः अन्ये-
रथमयजमानानां रथेभ्यो मुखो भवतु अपि चास्माकं शंसः शंसनीयं अभिशापरूपं पापं दूढयः दुर्धि-
यः पापदुर्धीन् अस्मदनिष्ठाचरणपरानशत्रून् अग्नस्तु अभिभवतु तान्वाधत्वां तदिदं मद्वाक्यं हे दे-
वाः आजानीत आग्निमुख्येनावगच्छत उत अपि च तद्वचोऽस्मदीयवचनं तदर्थचरणेन पुष्यत प्रव-
र्धयत हे सर्वे देवात्मकाग्ने सख्ये इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतं शत्रुनुमद्विविधभेदे रुदात्तत्वम् । शंसः शंस-
वेकीर्त्येति शंसो भिशापः कर्मणि चञ् अत्रिचादाद्युदात्तत्वम् । दूढयः दुष्टं ध्यायन्तीति दुर्धियः ध्ये-
चिन्तायामित्यस्मात्किप्चेति किप् दृशिग्रहणानुवृत्तेः तस्य च विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात्संग्रहार्थं
पुनोदरादिषु ध्येचेति पाठादुरोरेफस्योत्वं उत्तरपदादेहुत्वं ॥ ८ ॥

८. अग्नि के अङ्गभूत देव, सोन का अभिषव करनेवाले यजमान का रथ सबसे आगे करो। हमारा अभिशाप शत्रुओं को परास्त करे। हमारी यह स्तुति समझो और हमें प्रवृद्ध करो। अग्नि, तुम्हारे मित्र रहने पर हम हिसित नहीं होंगे।

वधैर्दुःशंसो अपदूढयो जहिदूरे वाये अन्तिवा केचिद्विष्णः ।

अथापि ज्ञायं गृणते मुगं रुष्यमे सख्ये मारिषामा वयंतव ॥ ९ ॥

वधैः । दुःशंसान् । अप । दुःस्थः । जहि । दूरे । वा । ये । अन्ति ।
वा । के । चित् । अन्विणः । अर्थ । यज्ञाय । गृणते । सुश्रम ।
कृधि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ९ ॥

हेअग्ने तवधैः इननसाधनैरापुधैः दुःशंसान् दुःखेनकीर्तनीयान् दुःस्थः दुर्धियः पापजु-
द्धीन् अपजहि वधंमापय येकेचिद्येकेचनदूरेविप्रकृष्टदेशेवा अन्ति अन्तिके समीपदेशेवावर्तमा-
नाः अन्विणोत्तारोराक्षसादभोविद्यन्ते वान्दुर्धियोपजहीत्यर्थः अथानन्तरं यज्ञाययज्ञपतये गृण-
ते त्वंस्तुवतेयवमानायस्रगंशोभनंमार्गैरुधिकुरु अन्यत्पूर्ववत् ॥ वधैः इनश्ववधइतिहन्तेः कर-
णोअप वधादेशश्च सचादन्तोन्वोदात्तः वस्मातोऽलोपेसतिउदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्रत्ययस्योदात्तत्वम् ।
दुःशंसान् दुःपदुःस्थितिकर्मणिसख् छिदीविप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । जहि छोटिहिः हन्तेर्व-
इविजादेशः वस्मासिखवदवाभादित्यसिखत्वाच्चेर्लुगभावः । अन्ति अन्तिकेस्मकादिछोपो-
बहुलमितिकछोपः । अन्विणः अदेस्त्रिनिधेतित्रिनिप्रत्ययः इकारोन्कारपरिग्राणार्थः । गृणते
शतुरनुमद्वि विप्रकेरुदात्तत्वम् । स्रगं श्रुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्हः । कृधि शुश्रूणुपुरुषवृष्यच्छ-
न्दसिइति हेर्धिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

९. सांघातिक बल-द्वारा तुम दुष्टों और बुद्धि-विहीनों का विनाश
करो । दूरवर्ती और निकटस्थ शत्रुओं का विनाश करो । अनन्तर अपने
स्तुति-कर्ता यजमान के लिए तुम मार्ग कर दो । अग्नि, तुम्हारे
मित्र रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे ।

दशमीष्टकमाह—

यद्युक्था अरुषारोहिता रथे वातजूता वृषभस्यैव ते रवः ।
आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाग्ने सख्ये मारिषामावधंतव ॥ १० ॥ ३१ ॥
यत् । अयुक्थाः । अरुषा । रोहिता । रथे । वातजूता ।
वृषभस्यैव । ते । रवः । आत् । इन्वसि । वनिनः । धूमकेतुना ।
अग्ने । सख्ये । मा रिषाम् । वयम् । तव ॥ १० ॥ ३१ ॥

हेअग्ने अरुषा रोचमानौ रोहिता लोहितवर्णौ रोहितवतिअग्नेरश्वस्याख्या रोहितोऽग्नेरि-
विदर्शनात् रोहितेनत्वामिदं देवांगमयत्वितिप्रसवर्णाच्च । एतेवैदेवाश्वइतिहितवत्याख्यातम् वात-
जूतावायस्यवायोर्ज्वंजवोवेगइववेगोययोस्तौ ईदृशावश्वौ रथेयद्यदा अयुक्थाः अयोऽयः वदानीं
वनानिदहतस्तेव रवः शब्दोवृषभस्येव दृष्टस्ममहोक्षस्मशब्दइवगंभीरोभवति आदन्तरं वनि-

नोवनसंबन्धान् वृक्षानधूमकेतुनाधूमकेतुःप्रसापकोपस्यवाहरोनरस्मिनाहन्वसि व्याप्नोषि अ-
न्वत्पूर्ववत् ॥ अयुक्ताः युजिर्योगे लुङि श्लोशलीविसकारश्लोषः । अकृषेत्पादिपुद्विषपनेषु
घुषांघुलुगित्याकारः । रषः रुशब्दे ऋदोरनिविभावेअप् । इन्वसि इन्विम्यासौ प्रौवादिकः इ-
दित्वाभुम् ॥ १० ॥

१०. अग्नि, जिस समय तुम दीप्यमान, लोहितवर्ण और वायुगति
दोनों घोड़ों को रथ में संयुक्त करते हो, उस समय तुम वृषभ को
तरह शब्द करते हो और वन के तारे वृक्षों को धूमरूप केतु (पताका) द्वारा
व्याप्त करते हो । अग्नि, तुम्हारे वन्धु होने पर हम हिसित नहीं होंगे ।

अर्धस्वनावृतविभ्युःपतत्रिणोर्द्रप्सायत्तैयवसादोव्यस्थिरन् ।

मुगंसत्तैतावकेभ्योरथेभ्योभ्रैसख्येमारिषामावयंतव ॥ ११ ॥

अर्ध । स्वनात् । उत । विभ्युः । पतत्रिणः । द्रप्साः । यत् । ते ।

यवसऽअर्धः । वि । अस्थिरन् । सुऽगम् । तत् । ते । तावकेभ्यः ।

रथेभ्यः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ११ ॥

हेअग्ने अथ दग्धुवनप्रवेशानन्तरं स्वनात्स्वदीपात्पूर्वोक्तगंभीरशब्दादवतारान्दोऽप्यर्थः । व-
णिगः पक्षिणोऽपिनिभ्युः विभ्यविभयंप्रामुबन्ति उत्तमनेनवेशान्तरंगन्तुंसमर्थाःपक्षिणोऽपि
यदाभ्रयंप्रामुबन्ति किमुदकज्यमन्थेवातवत्त्वानांरुकादीनांभीतिर्जायतइति अवत्स्वपिबनंपविश-
ति सर्वेपाणिनोभ्रयंप्रामुबन्तीत्यर्थः । वाहशस्यतेतवद्रप्साः ज्वालैकदेशाः यवसादः यवसा-
नामरण्येवर्तमानानांरुणानामन्तारःसन्तोयद्यदाव्यस्थिरन् विविधमवतिष्ठन्ते वत्तदायेववसर्वमर-
ण्यं मुगंसत्तैतावकेभ्योरथेभ्योभ्रैसख्येमारिषामावयन्ति पूर्वप्रवृत्तै-
र्ज्वालाग्रैस्तृणादिपुद्गेषुसत्तृत्वदीयारथाः प्रविबन्धमन्तरेणपश्चाद्वृच्छन्तीतिभावः अन्यत्समान-
म् ॥ विभ्युः जिभीभ्रये छान्दसोऽलिट् परमेकाचइतियञ् । व्यस्थिरन् समवयविभ्यइवितिष्ठते-
रात्मनेपदम् लुङिभ्यत्ययेनस्यस्परन् स्याप्पोरिषेवीत्वम् इत्स्वादङ्गादितिसल्लोपः । वायकेभ्यः
तवकमयकावेकवचनेइतिपुष्पदस्तवकादेशः ॥ ११ ॥

११. तुम्हारे शब्द सुनकर चिड़िया भी उड़ती हैं । जिस समय
तुम्हारी शिखार्यें तिनके जलाकर चारों दिशाओं में दिप्त होती हैं,
उस समय सारा वन तुम्हारे और तुम्हारे रथ के लिए सुगम हो जाता
है । अग्नि, तुम्हारे मित्र होने पर हम हिसित नहीं होंगे ।

अयंमित्रस्पर्वरुणस्यधार्पसेवयातामरुतांहेळोअद्भुतः ।

मृळामुनोमूर्त्तैर्षामनःपुनुरथेसख्येमारिषामावयंतव ॥ १२ ॥

अयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धार्यसे । अवद्याताम् । मरुताम् ।
हेळः । अद्भुतः । मृळ । सु । नः । भूतु । एषाम् । मनः । पुनः ।
अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १२ ॥

अयमग्नेः स्तोत्रमित्रस्य अहरभिमानीनो देवस्य वरुणस्य रान्धभिमानिनस्य संबन्धिनेषा-
यसेधारणाय अवस्थापनाय प्रवतु मित्रावरुणाविममग्नेः स्तोत्रारंधारयतामित्यर्थः । अवद्यातां अव-
स्ताद्वच्छर्वास्वर्गलोकस्याधस्तादन्तरिक्षे वर्तमानानां मरुतां एव तं ज्ञानां देवानां हिळः क्रोधः अद्भुतः
महाव्यभवति अद्भुत इत्येतन्महत्त्वात् तस्मात्क्रोधादिममग्नेः स्तोत्रारं मित्रावरुणौ रक्षतामिति शेषः
अपि च नोऽस्मान् हेअग्ने मृष्टलमृष्टुष्टयमृष्टस्य एषां मरुतां मनश्च पुनर्भूतु पुनरपि प्रसन्नं प्रवतु अ-
न्यत्तमानम् ॥ धार्यसे वहिहाषाज्जप्यच्छन्दसीति भावेभ्यः । णिदित्यनुवृत्तेऽप्युक्त्वा चिह्नो रिति
युक् । अवद्यातां यामापणे अस्माकं पूर्वास्तः शत्रु शत्रुनुमङ्गतिभिर्भक्तेरुदात्तस्य । मृळ मृष्टस्य-
ने छन्दस्युभययेशिष्यार्घ्यातुकत्वात् येरनिदीविणिजोपः अचोतस्तिष्ठति संहिवायादीर्षत्व-
म् । मृष्टु बहुलं छन्दसीविशपोलुक् ॥ १२ ॥

१२. इस स्तोत्र को मित्र और वरुण धारण करें । अन्तरिक्षचारी
मरुतों को क्रोध अत्यधिक होता है । हमें सुखी करो और इन नहान्
मरुतों का मन प्रसन्न हो । अग्नि, तुम्हारे बन्धु रहने पर हम हिंसित
नहीं होंगे ।

त्रयोदशीष्टकाह—

देवो देवानां भसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुः अचरे ।
शर्मन्त्याम तव सप्रथस्तमे मे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानां । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनाम् । असि ।
चारुः । अचरे । शर्मन् । स्याम् । तव । सप्रथः । तमे । अग्ने । सख्ये ।
मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १३ ॥

हेअग्ने देवोद्योपमानस्त्वं देवानां सर्वेषां अद्भुतो महान् मित्रोऽसि पौत्रः सत्ता प्रवसति तथा चारुः
द्योन्नतस्त्वं अचरेयस्ते वसूनां सर्वेषां धनानां वसुरसि निवासयिष्य प्रवसति अयोऽस्याकं वसूनि देही-

त्यर्थः किञ्च सम्यस्तमेसर्वतःपृथुतमेअतिशयेनविस्तीर्णे तव तत्संबन्धिनिशर्मनशर्मणियह-
गृहेस्यामवर्तमानाभवेम अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् सुपांसुलुगिविसप्तम्यालुक् ॥ १३ ॥

१३. धृतिमान् अग्नि, तुम सारे- देवों के परम बन्धु हो। तुम सुशोभन और यज्ञ के सारे घनों के निवास-स्थान हो। तुम्हारे विस्तृत यज्ञ-गृह में हम अवस्थान करें। अग्नि, तुम्हारे बन्धु रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

तत्तेजद्रयत्समिद्धःस्वेदमेसोमाहुतोजरसेमृळयत्तमः ।

दधासिरत्नंद्रविणंचदाशुषेभ्येसस्येमार्षिषामावयंतव ॥१४॥

तत् । ते । जद्रम् । यत् । समःइन्द्रः । स्वे । दमे । सोमःआहुतः ।
जरसि । मृळयत्तमः । दधासि । रत्नम् । द्रविणम् । च । दाशुषे ।
अग्ने । सस्ये । मा । र्षिषाम् । वयम् । तव ॥ १४ ॥

हेअग्ने तेतत्संबन्धितत्त्वद्रुभद्रंभजनीयंप्रशस्तमित्यर्थः किंपुनस्तव स्वेदमेसकीयेउत्तर-
वेदिलक्षणेनिवासस्थाने तस्यैषस्वोलोकोयदुत्तरवेदीनाभिरिति श्रुतेः । तस्यामुत्तरवेद्यांसविद्धः
सम्यगिद्धःप्रज्वलितः सोमाहुतोहुतेनसोमरसेनसंतर्पितःसन् जरसेकस्त्रिभिःस्तुयसे इतियदस्ति
तन्द्रमिदमित्यर्थः एवंप्रशस्तत्वंमृळयत्तमः अतिशयेनास्माकंसुखयिताभूत्वा रत्नंरमणीयंकर्मफलं
वाद्रविणंघनंच दाशुषेभ्यर्विदत्तवयेयजमानायदधासिप्रयच्छसि अन्यत्समानम् ॥ समिद्धः अग्नि-
न्वीदीप्तौ कर्मणिनिष्ठा श्वोदितोनिष्ठायामिदीप्तिविशेषः गतिरनन्तरइतिगवेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सो-
माहुतः सोमेनाहुतः तृतीयाकर्मणोतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जरसे जरतिःस्तुतिकर्मा व्यत्ययेन
कर्मणिकर्तृप्रत्ययः यद्वत्तयोगादनिघातः । दधासि अनुदात्तेचेत्यन्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

१४. अपने स्थान पर प्रज्वलित सोमरस-द्वारा आहुत होकर जित
समय तुम पूजित होते हो, उस समय तुम सुखकर उपभोग करते हो।
तुम हमारे लिए सुखकर होकर हृष्यदाता को रमणीय फल और घन
दान करो। अग्नि, तुम्हारे बन्धु रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

पञ्चदशीसूचमाह—

यस्मैत्वंसुद्रविणोददाशोनागास्त्वमदितेसर्वताता ।

यंजद्रेणशवंसाचोदयासिप्रजावतारार्धसातेस्याम ॥१५॥

यस्मै । त्वम् । सुद्रविणः । ददाशः । अनागाः इत्वम् । अदिते ।
सर्वज्ञता । यम् । जद्रेण । शर्वसा । चोदयासि । प्रजाध्वता ।
राधसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हेसुद्रविणः शोभनधन अदिते अखण्डनीयाग्रे सर्वदाससर्वाष्टकर्मवतिषु यद्वा सर्वेषु येषु सर्व-
मानाय यस्मै यजमानाय अनामास्तुर्वअपापत्वं पापराहित्येन कर्माहंतात्वं ददाशः प्रयच्छसि समय-
मानः सष्टद्वो भवति यं यजमानं भग्नेन भजनीयेन कल्याणेन शवसा बटेन चोदयासि संयोजयसि
सोऽपि सष्टद्वो भवति ययं वस्त्वोदारः प्रजावता प्रजापतिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन ते राधसा त्वया दत्तेन धने-
न युक्ताः स्याम भवेम ॥ सुद्रविणः शोभनानिद्रविणानि धनानि यस्य द्रुगतौ बुद्धिश्चापि न
द्रविणशब्दस्यान्ते सकारोपजनश्छान्दसः । ददाशः दामृदाने छेट्याहागमः बहुलं छन्दसी विशपः
श्वुः अग्न्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सर्वदासा सर्वदेवात्ताविलितित्वात्थेतावित्यत्ययः या-
स्कपक्षेण सदास्त्वतो यो येषु यागेषु इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् वर्णव्यापस्या आत्वं उभयत्रा-
पिष्ठपांसुलुगितिसप्तम्याद्वादेशः । चोदयासि चुवभेरेणे छेट्याहागमः ॥ १५ ॥

१५. शोभन धन से युक्त और अखण्डनीय अग्नि, सब यज्ञों में
वर्तमान जिस यजमान को तुम पाप से उद्धार करते और कल्याणवाही
बल प्रदान करते हो, वह समृद्ध होता है । हम भी तुम्हारे स्तोता हैं ।
हम भी पुत्र-पौत्रादि के साथ तुम्हारे धन से सम्पन्न हों ।

षोडशीष्टकमाह—

सत्त्वर्मभेसौ भगत्वस्य विद्वानस्माकमायुःप्रतिरेह देव ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥ ३२ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । सौभग इत्वस्य । विद्वान् । अस्माकम् । आयुः ।
म । तिर । इह । देव । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥ ३२ ॥

हेदेव दानादिगुणयुक्ताग्रे सपूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वं सौभगत्वस्य सौभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् ज्ञानम्
इहास्मिन्कर्मणि अस्माकमायुःप्रतिरेह प्रवर्धय प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः त्वया प्रवर्धितोऽस्माकं तदायुः
मित्रादयः इह देवताः ममहन्ता पूजयन्तां रक्षन्त्वित्यर्थः मित्रः प्रसीतिसाक्षाद्वरुणः अवशिष्टानां निवा-
रयिता अदितिः अदीना अखण्डनीयावादेवमावा सिन्धुः स्पन्दनशीलोदकात्मा देवता पृथिवीम-

यित्वाभूदेवता उदेतिसमुच्चये द्यौःप्रकाशमानाद्युलोकात्मादेवता एताभ्यसर्वाभ्यग्निनामवर्धितमायुर्मे-
महन्तामिति पूर्ववान्वयः ॥ सौभगत्वस्य सुभगस्यभावःसौभगं सुभगान्मन्त्रेति उद्गात्रादिपुपाठाद्
भावे अत्र पुनरपिभावधत्त्ययोत्वच्छान्दसी । ममहन्तां महपूजायां भौवादिकः उदेति बहुलं
छान्दसीति शपःश्लुः जुगादित्वाद्यस्यास्य दीर्घत्वम् ॥ १६ ॥

१६. अग्निदेव, तुम सौभाग्य जानते हो । इस कार्य में तुम हमारी
आयु बढ़ाओ । मित्र, वरुण, अदिति, तिन्यु, पृथ्वी और आकाश हमारी
उस आयु की रक्षा करें ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वार्षिणो वर्गः ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कमुपालसाम्राज्यधुरंधरेण साय-
णाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितवेदाद्योवेदेभ्योऽसिद्धजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

प्रथमेमण्डलेपञ्चदशेनुवाकेप्रथमं सूक्तं व्याख्यातम् द्वेविरूपे इत्येकादशार्थद्वितीयं सूक्तम् यस्मानुक्रम्यते—हेएकादशौषसापवाग्नयेइति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया कुत्सस्यानुवृत्तेराहिरसः कुत्सः ऋषिः अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्छन्दः उपसिधातः कालेहविर्भाग्भ्योऽग्निरस्ति सदेवता यद्वा आग्नेयं तदिविपूर्वजोक्तत्वात् तुसाविपरिभाषया इदमादीनि पञ्चसूक्तानि केवलाग्निदेवत्वानि अग्नोऽस्य सूक्तस्य औषसगुणविशिष्टोऽग्निः सृष्टोऽग्निर्वदेवतेति वाशब्दार्थः प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऽस्यैवैष्टुभेच्छन्दसि इदमादिके द्वे सूक्ते तथा च सृजितं अपैव स्यादिति स्वप्ने—द्वेविरूपे इति सूक्ते इति । आश्विनशस्त्रे चैते प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समाग्रायस्येति दिष्टत्वात् ।

तत्र प्रथमाष्टकाह—

ॐ द्वेविरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्यावत्समुपधापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुऽअर्थे ।

अन्याऽअन्या । वत्सम् । उप । धापयेते इति । हरिः । अन्यस्याम् ।

भवति । स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्यस्याम् । ददृशे । सुऽवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्धेस्वरणेशोभनगमनागमने यद्वा अर्थः प्रयोजनं शोभनप्रयोजनोपेते विरूपे विषमरूपे शुक्लकृष्णतयानानारूपे द्वे अहोरात्रे चरतः पुनः पुनः पर्यावर्तयेते चेचाहोरात्रे अग्नेः सूर्यस्य च जननमौतवराग्नेः पुनः सूर्यः सद्भिर्गर्भवद्वा वावन्तर्हितः सन्तस्याभ्यरमन्नागादुत्पद्यते अहः पुनोऽग्निः सहितवविद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येनासत्कल्पः सन्तस्मादहः सकाराणां भिर्युक्तः प्रकाशमानं स्वात्मानं लभते अग्नयोरेतयोः पुत्रत्वं चैतित्तिर्यैराभ्यायते—तयोरेवौवत्तौ अग्निश्चादित्यथ रात्रेर्वत्सः श्वेतवादि-त्सः अहोऽग्निस्त्याग्नोरुण इति । चेचाहोरात्रे वत्सं स्वं पुत्रं अन्यान्यापरस्परव्यतिहारेणोपधापयेते स्वकीयं संपादयतः यद्वा न्याकर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्परसंस्पर्शपापनं तदहः करोति यद्वा कर्तव्यं

स्वपुत्रस्याग्नेः रसस्य पापनं वद्राविः करोति एतच्च सायंपातः कालीनाहुत्पन्निधायम् श्रूयते च—तस्या-
 अग्नेः सायं हूयते सूर्याय पातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या अन्यस्यामहरात्पिकायां
 अग्नेर्जनन्या हरिः रसहरणशील आदित्यः स्वभावान् हविर्लक्षणान् भवान् भवति शुकः निर्मलदीप्तिरग्निः
 स्वजनन्या अन्यस्यां रान्यामादित्यस्य जनन्यां मुखार्चाः शोभनदीप्तिर्युकः स न दहरो दहस्यते ॥ स्वर्गे ऋग-
 तौ उषिकुषिगार्तिन्यस्य निति प्रावेकर्मणि वाच्यं न्यत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् शोभनो र्यो भयोस्ते आ-
 द्युदात्तं च छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्यान्वा कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नोद्देश्यवत् इति वक्तव्यं स-
 मासवच्च बहुलमिति द्विर्भावः बहुलग्रहणात्समासवद्भावाभावे तस्य परमाग्नेद्वितमि विपरस्याग्नेद्वितसं-
 ज्ञायामनुदात्तं चेत्प्राग्नेद्वितानुदात्तत्वम् । धापयेते घेदपाने आदेच इत्यात्वम् ततो हेतुमतिणि च अ-
 र्तिहृत्प्रादिना चोः पुगागमः तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानास्तीति ज्ञापितम् शास्त्रासाहा-
 ध्ये तिल्लतात्वानां निर्देशेन सहिपुक्प्राप्तिरूप्यपनार्थः यदित्यल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पुक्त्वनमा-
 भो विसोनर्थकः स्यात् तस्मादभ्याप्यतीत्यादाविषधापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः निगरणचल-
 नार्थेभ्यश्चेति प्राक्पदपरस्मैपदस्य पादिषु घेटउपसंख्यानमिति प्रतिषेधादात्मनेपदम् । हरिः इन्द्रहरणे
 औणादिक इत्यत्ययः त्रित्वादिर्मित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । भवति एकान्यान्वांसमर्थान्यामिति
 प्रथमायास्ति इति प्रत्यये निर्धातव्यविशेषः । दहरो दहोः छन्दसि लुङ्लङ्छिटि इति वर्तमाने लिट् । मुख-
 र्चाः शोभनं च स्तेजो यस्य शोभनसी अलोपोसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. विभिन्न रूपों से संयुक्त दोनों तमय (दिन और रात), शोभन
 प्रयोजन के कारण, विचरण करते हैं। दोनों, दोनों के वत्स की रक्षा
 करते हैं। एक (रात्रि) के पास से सूर्य अन्न प्राप्त करते और दूसरे
 (दिन) के पास से शोभन दीप्ति से युक्त होकर प्रकाशित होते हैं।

प्रमोमं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भं मतन्द्रासो युवतयो विभृचम् ।

तिग्मानीकं स्वयं शसं जनेषु विरोचमानं परिर्षानयन्ति ॥ २ ॥

दर्श । इमम् । त्वष्टुः । जनयन्त । गर्भम् । अतन्द्रासः । युवतयः ।

विभृचम् । तिग्मः अनीकम् । स्वयं शसम् । जनेषु । विरोचमानम्

परि । सीम् । नयन्ति ॥ २ ॥

अवन्द्रासः स्वकार्ये जगतः शोषणे अनलसाः आलस्यरहिताः जागरूका इत्यर्थः युवतयः
 नित्यतंरुण्यः अजरामरणा इत्यर्थः एवम्भूता दश प्राच्याद्या दशतइत्याकादिशः गर्भि-
 षेभ्युर्गर्भरूपेणान्वर्तमानं त्वष्टुर्दशान्मध्यमाद्वायोः सकाशाज्जनयन्त वैद्युतमग्निं उत्पादयन्ति यथा

दशसहस्राकाभबुल्यः त्वद्दृष्टिस्पर्शबायोः गर्भस्वकारणभूतेवायौगर्भरूपेणवर्तमानं अग्नेर्हिवा-
युःकारणं वायोरग्निरिति श्रुतेः । एवंभूतमिममग्निंजरण्योःसकाराज्जनयन्तजत्पादयन्ति कीदृ-
श्योबुल्यःअतन्द्रासः पुनःपुनःकर्मकरणेआलस्यरहिताः युवतयः अपृथक्कृत्यवर्तमानाः एकस्मि-
न्याणौसंहत्यावस्थिताइत्यर्थः कीदृशमग्निं विभ्रजं सर्वेषुभूतेषुविहृतंजाठररूपेणविभ्रज्यवर्तमानमि-
त्यर्थः विगमानोक्तं तीक्ष्णमुखंतीक्ष्णतेजसं अतएवद्विवैद्युताग्निदर्शनेदृष्टिःप्रतिहन्मते स्वयशसंस्वा-
यत्तयशस्कं अतिशयेनयशस्विनमित्यर्थः जनेषुजनपदेषुसर्वेषुदेशेषुविरोचमानंविशेषेणदीप्यभा-
नं बहूनामुपकारकमित्यर्थः एवंभूतंसीं एनमग्निंपरिपरितः सर्वतोऽनयन्ति स्वस्वोपकारायसर्वेजनाः
स्वकीयदेशं प्रापयन्ति ॥ तद्बुः विषदीप्तौ नमुनेष्टुत्वष्टुसृष्टृत्यादिनाज्जणादिषुतृचन्तोनिपातिवः
अतोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् । विभ्रजं हज्हरणे अस्मात्कर्मणिनिष्ठा छान्दसोरेफोपजनः गतिरनन्तर-
विगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ह्रस्वोर्भङ्गतिप्रत्वम् यद्वा औणादिकः क्रमत्ययः । विगमानोक्तं विजनिशा-
ने युगिरुजिविजां कुत्वंचेतिमक् अनप्राणने अनिहविग्यांचेतिक्कीकन् विगमंतीक्ष्णमनीकंयस्य
यद्बुमीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परिषीं पूर्वपदादिविषत्वम् ॥ २ ॥

२. बसों अंगुलियां इकट्ठी होकर अनवरत काष्ठ-घर्षण करके
वायु के गर्भ-स्वरूप और सब भूतों में वर्तमान अग्नि को उत्पन्न करती
हैं । यह अग्नि तीक्ष्ण-तेजा, यशस्वी और सारे लोक में दीप्यमान
है । इन अग्नि को सारे स्थानों में ले जाया जाता है ।

अग्निं जानां परिभूषन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकं मप्सु ।

पूर्वामनुप्रदिशं पार्थिवानामृतून् प्रशासद्दिदधाधनुषु ॥ ३ ॥

अग्निं । जानां । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकम् । दिवि ।
एकम् । अप्सु । पूर्वाम् । अनु । प्र । दिशम् । पार्थिवानाम् । कृतून् ।
प्रशासत् । वि । दधौ । अनुषु ॥ ३ ॥

अस्माग्नेस्त्रीणिविसंख्याकानि जाना जननानिजन्मानिपरिभूषन्ति परितःसर्वतोऽं-
कुर्वन्ति यद्वा परीत्येवसमित्येतस्यस्थाने अस्माग्नेस्त्रीणिजन्मानिसंभवन्ति समुद्रे अन्धोवहवा-
नलरूपेणैकंजन्म दिविद्युलोकेआदित्यात्मनाएकं अप्सुआपइत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षेवैद्युताग्नि-
रूपेणैकं एवमग्निस्त्रिधात्मानंविभ्रज्यत्रिषुस्थानेषुवर्ततइत्यर्थः तत्रादित्यात्मनावर्तमानःसोमिर्क-
तुत्त्वसन्ताद्यान्बहुतून्प्रशासत्यकर्षेणविभ्रक्तयज्ञापयन् पार्थिवानांपृथिव्याःसम्बन्धिनां स-
र्वेषांप्राणिनांपूर्वाभार्चींप्रदिशंप्रकृष्टांककुशं अनुषु इत्येतदव्ययंसम्यक्शब्दसमानार्थं बहुवचि-
या सम्यगनुक्रमेणविद्वोक्तवान् स्वमीभेदरहितपीरत्तण्डयोर्दिक्कोलयोः प्राच्यादिभेदोवसन्ता-

दिभेदश्चसूर्यगत्यानिष्पाद्यते अतःसूर्यएवतयोःकर्तेत्यर्थः ॥ जाना जनीमादुर्भावे भावेवश्च
कर्षात्त्वदइत्यन्वोदात्तत्वेभाषे बृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ।
भूषन्ति भूषअलंकारे भौवादिकः यद्वा भवतेर्लेटिसिबहुलंलेटीतिसिप् आगमानुशासनस्या-
नित्यत्वादिदभावः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावश्च । दिवि अप्ठ उभयत्र कद्विदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । पार्थिवानां पृथिव्याआजावितिप्राग्दीव्यतीयोऽज्जपत्यपः । प्रशासद शाश्वत-
नुशिष्टौ अस्माहृतःशब्द जक्षित्याद्यःषड्वितिअभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुरित्विनुमपविषेधः
रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुष्टु अपदुःष्ठपृथग्इतिविधीयमानःकुम्पत्ययोर्बहुलवचना-
त्तिष्ठतेरनुपूर्वादिप्रभवति ॥ ३ ॥

३. इन अग्नि के तीन जन्म-स्यान् हैं—(१) समुद्र, (२)
आकाश और (३) अन्तरिक्ष । अग्नि ने (सूर्य-रूप से) ऋतुओं का
विभाग करके पृथिवी के सारे प्राणियों के हित के लिए पूर्व दिशा का
मयाक्रम निष्पादन किया है अर्थात् सूर्य-काल (ऋतु) और दिक्—
धोरों को बनाया है ।

कङ्मंवोनिण्यमाचिकेतवत्सोमातृजनयतस्वधार्मिः ।

बह्वीनांगर्भोअपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरतिस्वधावान् ॥४॥

कः । इमम् । वः । निण्यम् । आ । चिकेत । वत्सः । मातृः ।

जनयत । स्वधार्मिः । बह्वीनाम् । गर्भः । अपसाम् । उपस्थात् ।

महान् । कविः । निः । चरति । स्वधावान् ॥ ४ ॥

हेकातिग्यजमानाः निण्यं निर्णीतांवाह्वनामैव अवादिषुगर्भरूपेणान्ताह्वं तथाचम-
ध्रान्तरम्—गर्भोयोअपांगर्भोवनानांगर्भस्थानांगर्भस्थामिति । एवंभूतमिममग्निवोयुष्माकंम
ध्येकआचिकेतकोजानाति नकोपीत्यर्थः सोयमग्निर्वत्सःमेघस्थानामपावैद्युताग्निरूपेणपुत्रस्था-
नीयःसन्मातृवत्स्यमातृस्थानीयानिवृष्ट्युदकानिस्वधाभिर्हविलक्षणैरभैःजनयतउत्पादयति त-
थाचस्मर्यते—अग्नौमास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याजायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्ववःप्रजा-
वि । अपिच बह्वीनमिधस्थानामपांगर्भःवैद्युतरूपेणगर्भस्थानीयः सोमिःअपसामुपस्थावसमु-
द्राग्निश्चरति औषसाग्निरूपेणादित्यःसन्निर्गच्छति कीदृशः महान् तेजसामौकः कविःक्रान्तदर्शी
स्वधावान्हविलक्षणान्वान् एकएवाग्निर्होमनिष्पादकलक्षणेनपार्थिवरूपेणवैद्युतात्मनाऔषस
रूपेणादित्यात्मनाचविभज्यवर्ततइत्यर्थः ॥ चिकेत कितज्ञाने छान्दसोल्लिङ् । जनयत जनीष्
एकसुरओमन्ताभेतिमिस्वान्मिताहस्वइतिहस्वत्वम् पूर्ववच्छान्दसोल्लिङ् । बह्वीनां नित्यंछन्दसी

विबहुशब्दावलीषु कथाच्छन्दसिबहुलमिति नाम उदात्तत्वम् । अपसं आप्न्याहौ आपः कर्माख्या-
याह स्वधनुर्दत्तवेतिबहुलवचनादकर्माख्यायामपिआयोतेरसिप्रत्ययोहस्त्वथ । उपस्थाप उपवि-
ष्टन्तापोभेत्पुपस्थः आतश्चोपसर्गेइतिछत्यत्पुटोबहुलमितिबहुलवचनादधिकरणेकप्रत्ययः मरु-
द्वृषादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जल, वन आदि में अन्तर्हित अग्नि को तुमने से कौन जानता
है ? पुत्र होकर भी विद्युद्रूप अग्नि अपनी माताओं (जल-रूपिणी)
को हव्य-द्वारा जन्म दान करते हैं । महान् मेघावी और हव्य-युक्त
अग्नि अनेक जलों के गर्भ (सन्तान)-रूप हैं । सूर्य-रूप अग्नि समुद्र
से निकलते हैं ।

आविष्टघोवर्धते चारुं रासुजिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहं प्रतिजोषयेते ॥ ५ ॥ १ ॥

आविःस्थः । वर्धते । चारुः । आसु । जिह्वानाम् । ऊर्ध्वः ।

स्वयंशाः । उपस्थे । उभे इति । त्वष्टुः । विभ्यतुः । आयमानात् ।

प्रतीची इति । सिंहम् । प्रति । जोषयेते इति ॥ ५ ॥ १ ॥

आसुमेघस्थास्वप्नु वैद्यतात्मनावर्तमानोऽग्निः चारुः शोभनदीप्तिः सन् आविष्टघोवर्धते आ-
विर्भूतः प्रकामानोवृद्धिमाप्नोति किं कुर्वन् जिह्वानां कुटिलानामिषेषु तिर्यग्बस्थियणानां वा सामपापु-
पस्थे उत्सङ्गे स्वयंशाः स्वायत्तयशस्कोऽग्निः ऊर्ध्वः ऊर्ध्वज्वलनः सन् अकारणास्वप्नु तिर्यग्बस्थि-
तास्वपि स्वयमूर्ध्वज्वलनित्यर्थः तदुक्तं वैशेषिकैः—अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनं अणुमनसो-
राद्यं कर्मैताम्यदृष्टकारितानीति । अपिच उभेद्यावापृथिव्यौ त्वष्टुर्दीप्ताज्जायमाना इत्यद्यमाना च स्वाव-
भेर्विभ्यतुः प्रयमापतुः तदनन्तरं उत्पन्नां सिंहं सहनशीलं अभिप्रवन् शीलं तमग्निं प्रतीचीं प्रत्यञ्जन्यौ
प्रतिगच्छन्त्यौ आग्निमुख्येन मापुपन्नौ प्रतिजोषयेते सेवेते यास्कस्त्वाह—आविरावेदनात्तत्त्वोव-
र्धते चारुं रासु चारुचरतेर्जिह्वं जिह्वेतेरूर्ध्वं उच्छ्रितो भवति स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने उभे
त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहं प्रतिजोषयेतेद्यावापृथिव्यादिविवाहोरात्रे इति वारणी इति वा-
पिचैनेमत्युक्तेर्जिह्वं सहनं प्रत्यासेवेते इति ॥ आविष्टः आविःशब्दात् छन्दसीविशेषिकस्य
हस्वाच्चादौ वक्षित इति प्रत्वम् । आसु इदमोन्वादेशोऽत्यंशदेशो नुदात्तः विभक्तिभ्यस्त्यादनुदात्ते वि-
सर्वा नुदात्तत्वम् नचोद्धिमिविभक्तेरुदात्तत्वं शङ्कनीयम् अन्तोदात्तादिविशब्दाद्विशब्दविधीयते ।
प्रतीची मणिपूर्वावच्छतेर्कत्विगित्यादिना किञ्च अनिविद्यामिति नलोपः अञ्जतेश्चोपसंख्यामिति त्रि-

ए अथ इत्यकारलोपेचाविदिदीर्घम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तम् बाळन्दसीदिपूर्वसवर्ण-
वीर्यः । जोषयेते जुषीमीदित्येवमयोः स्वार्थेणिच् ॥ ५ ॥

५. कुटिल (नेध-जल के) पाशर्ववर्त्ता यज्ञस्वी अग्नि ऊपर जलकर,
शोभन दीप्ति के साथ, प्रकाशित होकर बढ़ते हैं । अग्नि के दीप्त या
त्वष्टा के साथ उत्पन्न होने पर उन्नय (काष्ठ) भीत होते और सिंह
या सहनशील के सामने आकर उसकी सेवा करते हैं ।

उभेभद्रेजोषयेतेनमेनेगावोनवाश्राउर्पतस्युरैः ।

सदक्षाणांदक्षपतिर्बभूवाञ्जन्तियंदक्षिणतोहविर्भिः ॥ ६ ॥

उभे इति । भद्रे इति । जोषयेते इति । न । मेने इति । गावैः । न ।

वाश्राः । उर्प । तस्युः । एवैः । सः । दक्षाणाम् । दक्षपतिः । बभूव ।

अञ्जति । यम् । दक्षिणतः । हविःभिः ॥ ६ ॥

उभेभद्रेजोषयेते यद्वा द्यावापृथिव्यौ अरणीवा भद्रेभजनीयेशोभनाग्योमेनेस्त्रियौजोषये-
तेन सेवेतेष्व यथाशोभनेस्त्रियौचमरहस्तेराजानंउन्नयतःसेवेते एवंद्यावापृथिव्यौएनमग्निउन्न-
यतःसेवेतेइत्यर्थः अपिच वाश्राः इभारवकुर्वन्त्यः गावोन गावोयथा एवैः स्वकयि-
धरिभैःआदरादिशयेनस्वकीयानवत्सानुपतस्युः संगच्छन्ते तथेममग्निद्यावापृथिव्यावुपस्थिते
प्रपतः पूर्वसेवनमात्रमुक्तं इदानींपुनः गोनिदर्शनेनतत्रैवादरादिशयोद्योत्यसे अवःसोमिर्द-
क्षाणांसर्वेषांबलानांदक्षपतिर्बभूवआसीद बलानामध्येमदतिशयित्वंलंतस्याधिपतिर्बभूवेत्यर्थः
समग्निदक्षिणतः आहूनीयस्यदक्षिणभागेवस्थिताकविजः हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः
अञ्जन्ति आर्द्धीकुर्वन्तिवर्षयन्ति सोमिरिदिपूर्वेणान्वयः ॥ वाश्राः वाश्रश्चन्द्रे स्फायिषञ्जीत्या-
दिनारक् । एवैः इण्गवौ इण्ग्रीङ्स्पावन् इविभावेवप्रत्ययः ॥ ६ ॥

६. उन्नय (काष्ठ या विद्यारात्रि) सुन्दरी स्त्री की तरह उन
(अग्नि) की सेवा करते और बोलती हुई गौ की तरह, पात में
रहकर, उनको दत्त की तरह पालित करते हैं । दक्षिण भाग में अव-
स्थित ऋत्विक् लोग हव्य-द्वारा जिस अग्नि का सेवन करते हैं, वह
सब बलों के बीच बलाधिपति हुए हैं ।

उर्ध्वमीतिसवितेर्वाहूउभेसिचौयततेमीमक्रजन् ।

उच्छुक्रमत्कमजतेसिमस्मान्नवांमातृभ्योवसनाजहाति ॥ ७ ॥

उत् । यंयमीति । सविताइव । बाहू इति । उभे इति । सिचौ ।

यतते । मीमः । क्रजन् । उत् । शुक्रम । अत्कम् । अजते ।

सिमस्मात् । नवां । मातृभ्यः । वसना । जहाति ॥ ७ ॥

सचितेवसर्वस्यमेरकः आदित्योमयानाह्वाहस्थानीयानरभीनुदमयति तथा अयमौषतोमिः-
स्वकीयानितेजांसिजघंयमीति श्रुतं उद्यमानिष्कृष्टाभिमुखानिकरोति तदनन्तरं भीमः सर्वेषां भ-
यंकरोमिः उभेसिचौ उभेद्यावापृथिव्यौ काअनप्रसाधयन्स्वतेजसाअलङ्कुर्वन्यतवेस्वव्यापारे
प्रयत्नवे तदनन्तरं सिमस्मात्सर्वस्मात्भूतजातात् शुक्रं दीप्तं अत्कं सारभूतं संजदजतेरभिभित्स्वभा-
दवे अपिच मादृश्यः स्वमादृस्थानीयेभ्योबृहद्युक्तेभ्यः सकाशाच्च वा नवानिप्रत्यग्राणिवसनास-
र्वस्यजगतः आच्छादकानितेजांसिजहाविउदमयति ॥ यंयमीति यमउपरमे अस्माद्यह्लुकि नुगभो-
नुनासिकान्तस्येतिअभ्यासस्यनुगागमः एवञ्चानुस्वारोपलक्षणार्थम् । सिचौ पिचिरुसारणे सिञ्च-
तः फलेनसंयोजयतइतिसिचौद्यावापृथिव्यौ क्षिप्चेतिक्षिप् । यतवेयतीप्रयत्ने । अत्कम् अत-
सावत्यगमने इण्ग्रीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन् इतिकम् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सिमस्मात् सि-
मशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा वसना उभयतः शेषेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । जहावि ओहाक्
त्यागे औहोत्यादिकः ॥ ७ ॥

७. अग्नि, सूर्य की तरह, अपनी किरण-रूपिणी भुजाओं को
बार-बार विस्तृत करते हैं तथा वही भयंकर अग्नि उभय (दिवारात्रि)
को अलंकृत करके निज-कर्म साधित करते हैं । वे सारा वस्तुओं से
क्षीप्त और साररूप रस ऊपर खींचते हैं । वे माताओं (जलों) के पास
से आरुह्यवक अभिनव रस बनाते हैं ।

त्वेषंरूपंरुणुतउत्तरंयत्संपृञ्चानःसदनेगोभिर्भिरद्भिः ।

कविर्बुध्नपरिमर्ज्यतेधीःसादेवतातासमितिर्बभूव ॥८॥

त्वेषम् । रूपम् । रुणुते । उत्तरम् । यत् । सम्पृञ्चानः ।

सदने । गोभिः । अत्तद्भिः । कविः । बुध्नम् । परि । मर्ज्यते ।

धीः । सा । देवताता । सम्पृञ्चति । बभूव ॥८॥

सदनेन्वरिक्षेगोभिर्ग्रीचीभिरद्भिःमेघस्थाभिःसहसंपृञ्चानःवैद्युतरूपेणसंयुक्तःसन् त्वेषंदी-
प्तं सर्वैर्द्रुमशक्यंउत्तरंउत्कृष्टवरंरूपवैद्युतंमकाशंयद्यदाकृणुतेकरोति तदानींकविःकान्तदर्शीधीः
सर्वेषांधारकःसोमिःबुध्नसर्वस्मोदकस्यमूलभूतमन्तरिक्षंपरिमर्ज्यतेपरितोमार्ष्टिस्वतेजसाआच्छा-
द्यतितस्याग्नेःसादेवताता देवेनदेवनशीलेनाग्निना तवाविस्तारितादीभिःअस्माभिःसुवासवीसमि-
तिर्बभूव तेजसांसंहतिर्भवति ॥ संपृञ्चानःपृचीसंपर्के रौधादिकःअस्माहटःशानच् असोरलोप-
त्यकारलोपः । सदने सौदन्त्यस्मिन्नगन्धर्वादयइतिसदनमन्तरिक्षं अधिकरणेत्युद् । मर्ज्यतेपृणु-
पृष्ट्यौ अस्माद्यद्धि मर्ज्यतेमर्ज्यमानासइतिचोपसङ्ख्यानयित्तिनिपातनादभ्यासस्यरुगाग-

न । देवताया देवेनतयादेवताया मनोतेः कर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशोत्पादितानुनासिकलोपः
म्यस्ययेनात्वम् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. जिस समय अग्नि अन्तरिक्ष में गमनशील जल द्वारा संयुक्त
होकर दीप्त और उत्कृष्ट रूप धारण करते हैं, उस समय वह मेवादी
और सवलोक-धारक अग्नि (तारे जलों के) मूलभूत (अन्तरिक्ष को)
तेज द्वारा आच्छादित करते हैं। उज्ज्वल अग्नि द्वारा विस्तारित वह दोप्ति
तेजःपुञ्ज हुई थी।

उरुतेज्यः पर्येति बुध्नं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्ने स्वयं शोभिरिद्धोदन्धेभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु । ते । ज्यः । परि । एति । बुध्नम् । विरोचमानम् । महिषस्य ।
धाम । विश्वेभिः । अग्ने । स्वयं शः शभिः । इद्धः । अदन्धेभिः ।

पायुभिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

महिषस्यमहतः ते वव ज्यः राक्षसादीनामग्निभाषुकं विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानं उरुवि-
स्तीर्णधामयेणः बुध्नमपां मूढभूतान्तरिक्षं पर्येति परितो व्याप्नोति । हे अग्ने इयः अस्माग्निः प्रज्वलितः
सर्व विश्वेभिः सर्वैः स्वयं शोभिः स्वर्गयैरात्मीयैस्तेजोभिरस्मान्पाहिरक्ष कीदृशैः अदन्धेभिः राक्षसा-
दिभिरिहंसितैः पायुभिः पाह्यमशकैः ॥ ज्यः जिजिअग्निभवे अमृत् । अदन्धेभिः दम्भुदग्ने नि-
ष्ठायां यस्य विभाषेतीदमविषेभः अनिदितामि विनलोपः श्वस्त्वयोर्धोष इति धत्वम् मज्जत्तमासेभ्य-
पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् बहुलं छन्दसीति भिस्तपेत्तमावः ॥ ९ ॥

९. अग्नि, तुम महान् हो । सबको पराजित करनेवाला तुम्हारा दीप्यमान
और विस्तीर्ण तेज अन्तरिक्ष को व्याप्त किये हुए हैं । अग्नि, हमारे द्वारा
प्रज्वलित होकर अपने अहिंसित और पालन-समतेज-द्वारा हमारा पालन करो।

धन्वन्तसोतः कृणुते गातुमूर्मिशुकैर्ऋमिभिरभिनक्षति क्षाम् ।

विश्वान्समानि जठरेषु धत्ते अन्तर्वांसु चरति प्रसृषु ॥ १० ॥

धन्वन् । सोतः । कृणुते । गातुम् । ऊर्मिम् । शुकैः । ऊर्मिभिः ।

अग्नि । नक्षति । क्षाम् । विश्वा । समानि । जठरेषु । धत्ते । अन्तः ।

नवांसु । चरति । प्रसृषु ॥ १० ॥

धन्वन्वसिगार्तुमधनशीलमूर्मिमुदकसंभं अयमग्निः सोतः कृणुते सोतत्तामवाहत्त्वेन मुक्तं
सेभिः शुकैर्निर्बलैर्ऋमिभिः देवैरुत्तमैः क्षाभूर्मिभिरभिनक्षति अग्निव्याप्नोति स्वतेजोभिरन्तरिक्षे ज-
ठरेषु वृत्त्याद्यतेन सर्वाभूमिभिरपर्वदीत्यर्थः पश्चादविश्वान्समानि अयमग्निमेव सर्वान्धन्वा-

निजठरेषुधत्ते अवस्थापयति तदर्थं न वा सुवृष्ट्यनन्तरमुत्पन्नास्तु प्रसृपुसर्वेषामन्नानां प्रसविषीजो-
षधीषु पाकार्यमन्तश्चरविमभ्येवर्तते अन्तरवस्थितेन भौमाग्निना सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ धन्-
व् रिबिरविषविगत्यर्थाः इदित्थान्नुम् कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् सुपांसुलुगितिसाम्यालुक्
बन्वान्तरिक्षंधन्वन्त्यस्मादापइतियास्काः । त्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गातुं गाह्यतौ कमिमनिज-
नीत्यादिना तु मत्पयः । ऊर्मिम् अर्तैरुच्चैर्विसिप्तत्ययः । नक्षति नक्षगती ॥ १० ॥

१०. आकाशगामी जल-संघ को प्रवाह रूप में अग्नियुक्त करते
और उसी निर्मल जल-संघ-द्वारा पृथिवी को व्याप्त कर डालते हैं ।
अग्नि जठर में अन्न को धारण करते और इसी लिए (वृद्धि-प्राप्त) अन्नितव
हास्य के बीच में निवास करते हैं ।

ए॒वानो॑अ॒ग्नेस॒मिधा॑वृ॒धानो॑रे॒वत्या॑व॒कश्र॑व॒सेवि॑भा॒हि ।

त॒न्नोमि॑त्रो॒वरु॑णो॒माम॑ह॒न्ताम॑दि॒तिःसि॑न्धुः॒पृथि॑वी॒उत॑द्यौः॥ ११ ॥ २

ए॒व । नः । अ॒ग्ने । स॒म॒इ॒धा । वृ॒धा॒नः । रे॒वत् । पा॒व॒क । श्र॑व॒से । वि ।

भा॒हि । तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ताम् । अ॒दि॒तिः ।

सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ११ ॥ २ ॥

हेपावक शोधकाग्ने समिधावस्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण एव एवमुक्तमकारेण वृधानो वर्ध-
मानः सन् रेवत् रयिमते धनयुक्तानोस्माकं श्रवसेनापविभाहि विशेषेण दीप्यस्व अस्माकं वाहशम-
न्त्रं प्रपच्छेत्पर्थः नोस्माकं तदन्मित्रादयो मम हन्ता पूजयन्तारक्षन्तिवत्यर्थः उतशब्दः समुच्चये पृ-
थिवी च द्यौश्चेत्यर्थः ॥ एव निपातस्य चेतिसंहितायां दीर्घः । वृधानः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छी-
लिकधानश् बहुलं छन्दसी विशपोलुक् धानशः सार्वधानुक्त्वेन छिस्वाहूपधगुणाभावः उत्ता-
र्यधानुक्त्वाभावेन अनुदात्तत्वाभावे चित्स्वरएवशिष्यवे । रेवत् रयिशब्दान्मतुप् रयेर्मतौ नहुत्त-
मितिसम्प्रसारणम् छन्दसीरइति मतुपोवत्वम् रेशब्दाच्चेति मतुपउदात्तत्वम् सुपांसुलुगिविचषु-
भ्यालुक् ॥ ११ ॥

११. विशुद्धकारी अग्नि, कालों द्वारा वृद्धि प्राप्त कर हमें धन-
युक्त अन्न देने के लिए दक्षिणामा वन्दो । मित्र, वरुण, अदिति,
सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारे उस अन्न की पूजा करें ।

॥ इति मध्यमस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

सप्तम्ये दिनवर्षरत्नीयं सूक्तं कुत्तस्पर्षवैष्टुभं ब्रविणोदस्त्वगुणविशिष्टोमिः शुभामिर्वादेव-
वा यथापानुक्तान्ध-सप्तम्यथानवब्रविणोदसइति । यावरनुवाकान्धिनशस्योः पूर्वसूक्तेन सहो-

कःसूक्तविनियोगः न्युत्स्यदशरात्रस्य षष्ठेह्न्याग्निमारुतेइदंसूक्तंजायवेवस्यनिविश्वान् न्युह-
येदित्विखण्डेसुषितम्—सप्रजथ्यासहसाजायमानइतिजातवेदस्थं स-
मानोदर्कमित्यादिभार्षणम् । महापितृयज्ञेस्विष्टकृत्स्थानीयस्यकव्यवाहनस्यसप्रजथेत्येषामाग्या
दक्षिणाग्निरित्विखण्डेसूत्रितम्—सप्रजथ्यासहसाजायमानइत्यग्निःस्विष्टकृत्कव्यवाहनइति ।

सामेतांसूक्तेष्वथमाहवगाह—

सप्रजथ्यासहसाजायमानःसद्यःकाव्यानिबद्धन्तुविश्वा ।

आपधमित्रंधिषणाचसाधन्देवाअग्निधारयन्द्रविणोदाम् ॥ १ ॥

सः । प्रजथ्या । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । बद्ध ।

अधत्त । विश्वा । आपः । च । मित्रम् । धिषणा । च । साधन् ।

देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः । इदाम् ॥ १ ॥

सहसाबलेनजायमानोनिर्मथनेनोत्पद्यमानःसोमिः सद्यस्तदानीं उत्पत्त्यनन्तरमेव
प्रजथापन्नइव चिरन्तनइवविश्वाविश्वानिसर्वाणिकाव्यानिकवेःकान्तदर्शिनःप्रगल्भस्यकर्मा-
णि बद्ध सत्यं अधत्तअधारयत् पूर्वविद्यमानइवअग्निरुत्पत्तेःसमकान्तमेवस्वकीयंहविर्वहनाविकं
सर्वकार्यमकरोदित्यर्थः इममग्निंवेद्युतरूपेणवर्तमानमेषेष्ववस्थिताआपश्च धिषणाच या मा-
ध्यमिकावाक् साच मित्रंसस्त्रिभूतंसाधन्साधयन्ति कुर्वन्ति तमिमन्द्रविणोदां द्रविणस्यध-
नस्यदातारमग्निदेवाकृतिजोधारयन्गार्हपत्यादिरूपेणधारयन्ति यद्वा देवापवेन्द्रादयइममग्निं
द्रविणोदां हविर्लक्षणस्यधनस्यदातारंकृत्वा दूत्येधारयन् धारयन्ति ॥ प्रजथ्या प्रजपूर्वविश्वे-
नात्यालुच्छन्दसीतिश्वार्थेथालूपत्ययः । काव्यानि कवेःकर्मकाव्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यइति
अप्यञ् अित्वादाद्युदात्तत्वम् । साधन् विधुसंराजौ णिचि सिध्यतेरपारलौकिकेइत्यात्वम् लेट्थ-
डागमः इत्यथलोपहवीकारलोपः छन्दस्युभयधेविशपआर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिलोपः । द्रवि-
णोदां द्रविणानिददातीतिद्रविणोदाः द्रुमतौ द्रुदक्षिण्यापिनन् छान्दसःपूर्वपदस्यलुक् अन्ये-
भ्योपिष्टस्यन्तइतिददावेर्विच् सकारान्तंनु अलुनिकृतेनिष्पद्यते ॥ १ ॥

१. बल या काष्ट-धर्षण-द्वारा उत्पन्न अग्नि तुरन्त ही, पुरातन
की तरह, सत्य ही सारे मेधावियों का यज्ञ ग्रहण करते हैं । जल और
शब्द इस विद्यद्रूप अग्नि को मित्र जानते हैं । देवों ने उन धन-दाता
अग्नि को दूत-रूप से नियुक्त किया था ।

द्वितीयाष्टकमाह—

सपूर्वपानि॒विदा॑क॒व्यता॒यो॒रि॒माःप्र॒जाअ॒जनय॑न्मनू॒नाम् ।
वि॒वस्व॑ता॒चक्ष॑सा॒द्याम॒पश्च॑दे॒वाअ॒ग्नि॒धारय॑न्द्रवि॒णो॒दाम् ॥२॥

सः । पूर्व॑या । नि॒विदा॑ । क॒व्यता॑ । अ॒योः । इ॒माः । प्र॒जाः ।
अ॒ज॒न॒य॒त् । म॒नू॒नाम् । वि॒वस्व॑ता । चक्ष॑सा । द्याम् । अ॒पः । च ।
दे॒वाः । अ॒ग्निम् । धा॒र॒य॒न् । द्रवि॒णः॒दाम् ॥ २ ॥

सोमिः पूर्वया प्रथमया अग्निदेवेन्द्रादिकथानिविदाकव्यता गुणिनिष्ठगुणान्निधानलक्षणास्तुतिः कुर्वता आयोर्मनोः सम्बन्धिना उक्थेन चस्तूयमानः सोमिर्मनूनांसम्बन्धिनीरिमाः प्रजाअजनय उदपादयत् मनुनास्तुतः सन् मानवीः सर्वाः प्रजाअजनयदित्यर्थः तथा विवस्वता विवासनवता विशेषेणाच्छादयता चक्षसा आत्मीयेन तेजसा द्यां द्युलोकेऽपश्चान्तरिक्षं च व्यामोसीति विशेषः अन्यत्समानम् ॥ कव्यता कुशन्ते अचोमदिति भावे यत् कव्यं कवनं स्तुतिं करोति तत्करोतीति णिच् तदन्तावक्ति बहुलमन्त्रापि संज्ञा छन्दसोरिविणिलुक् वतस्तुक् धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आयोः इण्गौ छन्दसीण इत्युण्प्रत्ययः ॥ २ ॥

२. अग्नि ने अद्यु या मनु के प्राचीन और स्तुति-गर्भ मंत्र से तुष्ट होकर मानवी प्रजा को सृष्टि की थी। उन्होंने आच्छादक तेज-द्वारा आकाश और अन्तरिक्ष को व्याप्त किया है। देवों ने उन धन-दाता अग्नि को दूत-रूप से नियुक्त किया था।

तमी॒ळत॑प्र॒थमं॒यज्ञ॑सा॒धंवि॒शआ॒रीस॒हुत॑मृ॒असा॑नम् ।
ऊ॒र्जःपु॒त्रंभ॑र॒तंस॒प्रदा॑नुं दे॒वाअ॒ग्नि॒धारय॑न्द्रवि॒णो॒दाम् ॥३॥

तम् । ई॒ळ॒त । प्र॒थ॒मम् । य॒ज्ञ॒सा॒धम् । वि॒शः । आ॒रीः । आ॒हु॒तम् ।
अ॒सा॒नम् । ऊ॒र्जः । पु॒त्रम् । भ॑र॒तम् । स॒प्र॒दा॑नुम् । दे॒वाः ।
अ॒ग्निम् । धा॒र॒य॒न् । द्रवि॒णः॒दाम् ॥ ३ ॥

हेविशः सर्वे मनुष्याः आरीः अग्निस्वामिनं गच्छन्त्यो यूपं अग्निमीळतस्तु ध्वज कोदशं प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं यज्ञसाधं यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः साधकं निष्पादकं आहुतं हविर्भिस्सर्पिं

ऋक्सानं स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं ऊर्जोन्नत्यपुत्रं भुक्तेनाग्नेनाठराग्नेर्वर्धनात् अग्नेरक्षपुत्रत्वम् । अ-
 रत्वं हविषोभवारं यद्वा प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां भवारं अयमेव—स्वदेहवाप्यमाणो भूत्वा यथा-
 विभर्तितस्मादेष भरत हवि । सुमदानुं सर्पणशीलदानयुक्तं अविच्छेदेन प्रजानि प्रयच्छन्तमित्य-
 र्थः ॥ देवा इत्यादिगतम् । ईळ्व ईद्वस्तुवौ छोटिव्यत्ययेन परस्मैपदम् बहुलं छन्दसी विशापोलुग-
 भावः । यज्ञसाधं यज्ञसाधयतीति यज्ञसाध साधयवेः क्तिप् णेरनिटी विणिजोषः । आरीः ऋग्वौ
 सूचिसूत्रीत्यादिनायङ् यङोचिचेति चराध्वेन बहुलग्रहणादनैमित्तिकोलुक् प्रत्ययलक्षणेन द्विजा-
 नेजरदत्वहलादिशेषौ रुभिकौचलुकीतिरुक् यङ्गुगन्तादौणादिकः क्तिमत्ययः यणादेशे रोरी-
 तरेफलोपः द्रुतोपे पूर्वस्मेति दीर्घत्वम् छदिकारादकिन इविदोष् अस्ति वाछन्दसीति पूर्वसवर्ण-
 दीर्घत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ऋक्सानं ऋक्सानं प्रसाधनकर्मा ऋक्सानं प्रसाधनं हि संहित्यः
 क्तिप् इति कर्मण्यसानच् । भरतं यज्ञभरणे यज्ञहशीत्यादिना अवयच् । सुमदानुं सुपुगवौ स्फामि-
 ष्वङीत्यादिनारक् सुप्रोदानुर्दानं यस्य बहुमीहौ पूर्वपवमकविस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

३. मनुष्यो, स्वामी अग्नि के पास जाकर उनकी स्तुति करो ।
 वे देवों में मुख्य यज्ञ-साधक हैं । वे हव्य-द्वारा आहूत और स्तोत्र-
 द्वारा तुष्ट होते हैं । वे अन्न के पुत्र, प्रजा-पोषक और दानशील हैं ।
 देवों ने उन घनद अग्नि को दूत नियुक्त किया था ।

समांतरिश्वापुरुवारपुष्टिर्विदद्भानुतनयायस्ववित् ।

विशांगोपाजनिता रोदस्योर्देवा अभिधारयन्द्रविणोदाम् ॥ ४ ॥

सः । मातरिश्वा । पुरुवारपुष्टिः । विदत् । गानुम् । तनयाय ।

स्वः ऽवित् । विशाम् । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अभिम् ।

धारयन् । द्रविणः ऽदाम् ॥ ४ ॥

सोमिस्त्वनयाय अस्मदीयाय पुत्राय गानुं अनुष्ठानमार्गं विदत् लंभयतु कीदृशः मातरिश्वा
 मातरि सर्वस्पजगतो निर्मावर्त्यन्तरिक्षे श्वसन् बर्धमानः पुरुवारपुष्टिः पुरुभिर्बहुभिर्वा रावरणीयापु-
 ष्टिरभिर्बुद्धिर्भस्पसतचोकः स्ववित् स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लंभयित्वा विशां सर्वासां प्रजानां गो-
 पागोपायितारक्षिता रोदस्योर्धावापृथिव्योर्जनिता जनयिता उता दयिता ॥ देवा इत्यादिगतम् ।
 मातरिश्वा श्वभुक्षन्तित्यादौ मातृशब्दोपपदात् श्वसमाणेनेत्यस्मात् कनिष्पत्ययान्तो निपात्य-
 वे । विदत् विदुलभे अस्मादन्तर्भावितव्यथात् छान्दसोलुक् सवित्वात् चुरङादेशः पादादित्वा-
 निधावाभावः । जनिता जनितामधे इति विणिजोपो निपात्यते ॥ ४ ॥

४. वे अन्तरिक्षस्य अग्नि अनेक वरणीय पुष्टि प्रदान करते हैं ।

अग्नि स्वर्ग-दाता, सर्वलोक-रक्षक और धावा-पृथिवी के उत्पादक हैं ।

अग्नि हमारे पुत्र को अनुष्ठान-मार्ग दिखा दें । देवों ने उन घन-प्रदाता

अग्नि को दूत बनाया था ।

पञ्चमीष्टकमाह—

नक्तोषसावर्णमा॒मेम्यनिधा॒पयेति॒ शिशुमेकंसमीची ।

द्यावा॒क्षामा॒रुक्मोअ॒न्तर्वि॒जाति॒देवाअ॒ग्निधार॑यन्द्रविणो॒दाम् ॥५॥३॥

नक्तोषसा । वर्णम् । आ॒मेम्यनि॒ इत्या॒मेम्यनि । धा॒पयेति॒ इति ।

शिशुम् । एकम् । स॒मीची॒ इति॒ सम॒ईची । द्यावा॒क्षामा । रुक्मः ।

अ॒न्तः । वि । जा॒ति । देवाः । अ॒ग्निम् । धा॒रयन् । द्रवि॒णः॒दाम् ॥५॥३॥

नक्तोषसा रात्रिरहम् वर्णस्वकीयं रूपं आमेम्यानेपरस्परं पुनर्हितसन्त्यो समीची सञ्ज्ञे संश्लिष्टे एवम्भूते अहस्त्रियामे एकं शिशुं अहः पुनर्मग्निधापयेते इषीं विषाययेते रुक्मोरोषनामः सोमिः द्यावाक्षामाद्यावापृथिव्योरेतन्मन्त्रे विजातिविशेषेण प्रकाशते अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोषसा नक्ते विराजिनाम नकावषाधनकोषसा सुषांसुलुगिति विप्रकेराकारः अन्येषामपीति साहितिक-मुपधादीर्घत्वम् देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्पठति स्वरत्वम् । आमेम्याने मीक्षीं सायां अस्याद्यलुगन्त्याद्यत्ययेन गान् अदादिवच्चेति वचनाप्यपोलुक् परनेकाचवृत्तिष्व् अन्यस्या-नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् लुटुत्तरपदपठति स्वरत्वम् । धापयेते घेदूपाने अस्याण्यन्त्याभिवरण-पठनेति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिपुभेटउपसंख्यानमिति वचनादनपादम्याङ्यमेति प्रविशेयः अनुप-देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः । समीची समूर्वा-इञ्चतेर्कल्वित्यादिना किन् अनिदित्वमिति नलोपः समः समीविसम्यादेशः अञ्चवेभ्योऽसंख्या-नमिति ङीप् अच इत्यकारलोपः चाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् पदकार-स्यत्वमभिप्रायः उदईदिति विधीयमानमीत्वं समञ्चत्तरस्याप्यञ्चतेर्भ्यत्ययेन भवतीति षाञ्चन्दी-ति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । द्यावाक्षामां दिवोद्यावेति धावादेशः सुषांसुलुगिति वृत्त्यावादेशः देवता-द्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्पठति स्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५. दिवारात्रि परस्पर रूपों का बार-बार परस्पर विनाश करके भी ऐक्य भाव से एक ही शिशु (अग्नि) को पुष्ट करते हैं। वे दीप्तिमान् अग्नि आकाश और पृथिवी में प्रभा विकसित करते हैं। देवों ने उन घनव अग्नि को दूत नियुक्त किया था।

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे दृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

रा॒पोबृ॒ध्नःस॒ह्मनो॒वसू॒नाय॒ज्ञस्य॑केतुर्मन्मसाधनो॒वेः ।

अ॒मृत॒त्वं रक्ष॑माणास॒एन॑देवाअ॒ग्निधार॑यन्द्रविणो॒दाम् ॥६॥

रायः । बुध्नः । समृद्धगमनः । वसूनाम् । यज्ञस्य । केतुः । मन्मत्साधनः ।
 वेरिति वेः । अमृतत्वम् । रक्षमाणासः । एनम् । देवाः । अग्निम् ।
 धारयन् । द्रविणः इदम् ॥ ६ ॥

योमिः रायोधनस्यबुध्नोमूलभूतः आहुविद्वारासर्वेषां धनानां कारणत्वाववसूनां निवासहेतु-
 नां धनानां सङ्गमनः सङ्गमयितास्तोतृणांप्रापयिता यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिताज्ञापयि-
 ता वेः आत्मानमग्निगच्छतः पुरुषस्य मन्मत्साधनः मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता अमृतत्वं स्व-
 कीयामरणत्वं रक्षमाणासः पालयन्तो देवाः एनं धनस्य दातारमग्निं धारयन्ति ॥ रायः ऊढिदमिति
 विभक्तैरुदात्तम् । सङ्गमनः नन्वादिलक्षणोऽप्युः । वेः वीगत्यादिषु अस्मादौणादिक इत्यप्य-
 टिलोपम् ॥ ६ ॥

६. अग्नि धन-मूल, निवास-हेतु, अयं-दाता, यज्ञ-केतु और उपासक
 की अभिलाषा के सिद्धि-कर्त्ता है । अमर देवों ने उन धन-दाता अग्नि
 को दूत बनाया था ।

नूचपुराचसदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् ।
 सतश्च गोपां भवतश्च भूरैर्देवा अग्निं धारयन् द्रविणो दाम् ॥ ७ ॥

नु । च । पुरा । च । सदनम् । रयीणाम् । जातस्य । च ।
 जायमानस्य । च । क्षाम् । सतः । च । गोपाम् । भवतः । च । भूरैः ।
 देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः इदम् ॥ ७ ॥

नूचेति निपातसमुदायः अद्येत्यस्यार्थे नूचिदिति निपातः पुराणनवयो नूचेति चेति यास्कैः ।
 नूच अद्यास्मिन्काठे पुराच रयीणां सर्वेषां धनानां सदनमावासस्थानं जातस्योत्पन्नस्य कार्यजात-
 स्य च जायमानस्योत्पद्यमानस्य च सां निवासयितारं सतश्च सर्वत्र विद्यमानस्वप्नावस्यनित्यस्य चा-
 काशादेर्भवत्सद्भावंप्राप्नुवतो भूरैः असंख्यातस्यान्यस्य च भूतजावस्य गोपांगोपायितारं रक्षितारं
 द्रविणोदां धनमदमेवंगुणविशिष्टमग्निं देवा धारयन् हविर्वोद्धत्वेन धारयन्ति ॥ नूच कचित्तु नूचेति दीर्घः ।
 रयीणां नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् । सां क्षिनिवासगत्योः अस्माग्निं च वृद्ध्यायादेशौ
 ण्यन्तावक्तिर्णेरनिटीति णिलोपः वेरपृक्लोपाद्दृलिङोपोबलीयानिति पूर्वलोपोऽवलीति यलोपः
 नच णिलोपस्य स्थानिवत्त्वम् नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपेति प्रविषेधात् यद्वा क्षैजैक्षये अस्मात्किम्
 आदेच इत्यात्वम् । सतः अस्तेऽश्वतरि अदादित्वाच्छपोऽङ्क् असोरलोप इत्यकारलोपः शतुरनुम-
 इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. पहले और इस समय अग्नि सारे धनों का आवास-स्थान हैं ।
 जो कुछ उत्पन्न हुआ है या होगा, उसके निवास-स्थान हैं । जो कुछ

हैं और भविष्यत् में जो अनेकानेक पदार्थ उत्पन्न होंगे, उनके रक्षक हैं । देवों ने उन घनद अग्नि को द्रुत-रूप से नियुक्त किया है ।

द्रविणोदाद्रविणसस्तुरस्यद्रविणोदाःसनरस्यप्रयंसत् ।
द्रविणोदावीरवतीमिर्धनोद्रविणोदारासतेदीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणः३दाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणः३दाः । सनरस्य । प्र ।
यंसत् । द्रविणः३दाः । वीरवतीम् । इषम् । नः । द्रविणः३दाः ।
रासते । दीर्घम् । आयुः ॥ ८ ॥

द्रविणोदाः द्रविणस्यधनस्यबलस्यवादाताग्निःतुरस्यत्वरमाणस्य चतुर्लोकमस्यद्रविण-
सोधनस्यबलस्यवाएकदेशंप्रयंसत् अस्मभ्यंप्रयच्छतु तथाद्रविणोदाः सनरस्यसननीयस्यसंभ-
जनीयस्यस्थावररूपस्यधनस्यैकदेशंप्रयच्छतु अपिचद्रविणोदाः वीरवतीवीरैःपुत्रादिभिर्युक्ताइष-
मर्जनोस्मभ्यंप्रयच्छतु तथाद्रविणोदादीर्घमायुः अस्मभ्यंरासतेप्रयच्छतु ॥ तुरस्य तुरत्वरणे इगुप-
धलक्षणःकः । सनरस्य धनघणसंभक्तौ रुद्रादयश्चेत्यरन्त्ययः । यंसत् धमउपरमे छेदध्वनागमः
सिंहहूलंछेदीविसिप् । रासवे रादाने पूर्ववत्छेदिसिप् व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

८. धनदाता अग्नि जंगम धन का भाग हमें दान करें । धनद
अग्नि स्थावर धन का अंश हमें दे । धनद अग्नि हमें वीरों से युक्त
अन्न दान करें । धनद अग्नि हमें दीर्घ आयु दान करें ।

एवानोअमेसमिधारुधानोरेवत्पावकश्रवसेविमाहि ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥ ९ ॥ ४ ॥
एव । नः । अग्ने । समृद्धिर्धा । रुधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे ।
वि । माहि । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥ ४ ॥

व्याख्यातेयंपूर्वसूक्ते अक्षरार्थस्तु हेशोधकाग्ने एवमस्माभिर्दत्तेनसमिदादिब्रह्मेणनृधानोव-
र्धमानःसन् नोस्माकंधनयुक्तायाचायविशेषणप्रकाशस्य अस्माकंतदन्मित्रादयोममहन्तांपूजय-
न्तां रक्षन्त्वित्यर्थः तथासिन्धुः अब्देवताद्यावापृथिव्यौचममहन्ताम् ॥ ९ ॥

९. विशुद्ध कर्त्ता अग्नि, इस प्रकार काष्ठों से वृद्धि प्राप्त कर
तुम हमें धन-युक्त अन्न देने के लिए प्रज्ञा प्रकाशित करो । मित्र, वरुण,
अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारे उस अन्न की पूजा करें ।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेचतुर्थोऽवर्गः ॥ ४ ॥

अपनइत्यहर्चतुर्थसूक्तं कुत्सस्पर्शगायत्रं शुचिगुणकोभिः शुद्धोभिर्ब्रह्मदेवता तथा चानुक्रान्-
त्यम्—अपनोष्टौशुचयेगायत्रमिति । विनियोगोलैङ्गिकः अत्रेदमाख्यानम्—दीर्घजिह्वीनामरा-
क्षसोत्तर्धान्यज्ञानवाधे वाहन्तुमिन्द्रोऽशकः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समब्रवीत् एषात्वया हन्तव्येति
सचावचीत् तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरमकार्षीरिति तस्य-
विशोकः प्रामोदसकृत्पिरनेन सूक्तेन अग्निं स्तुत्वा शोकमपागमयत् तथा च ताडकम्—दीर्घजिह्वीना-
मराक्षसीयज्ञानबलिहन्त्यचरत् तामिन्द्रः कया च मायया हंतुं नाशंसत् अथ हस्तमिवः कुत्सः कल्पाण-
मासतमब्रवीदिति । तस्मादेतत्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यं अतएव हि सूत्रकारेण भारद्वाजेन द-
शमेहनिकर्तव्ये शान्तिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं विनियुज्यते—न वचस्तु वाहुवीरपनः शोशुचदध-
मिति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

अप॑नः शोशु॑चदध॒मम॑ग्ने शुशु॑ग्यार॒यिम् । अप॑नः शोशु॑चदध॒मम् ॥१॥

अप॑ । नः । शोशु॑चत् । अ॒घम् । अ॒ग्ने । शुशु॑ग्धि । आ । र॒यिम् ।

अप॑ । नः । शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥ १ ॥

हे अग्ने नोस्माकमर्घपापमपशोशुचत् अस्मत्तो निर्गत्य अस्मदीयशत्रुं शोचयतु यद्वा अस्म-
दीयघ्नं शोशुचत् शोकमस्तंसत्त्वं विनश्यतु अपि चास्माकं रयिधनं आसमन्तात् शुशुग्धिप्रकाशय
उकार्घ्यमपि वाक्यं आदरातिशयघोषनाय पुनः पठ्यते अवश्यमस्माकमर्घं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत्
शुचशोके अस्माद्यहन्तुगन्तात् छेदघटागमः अदादिवच्चेति वचनाच्छपोलुक् अभ्यस्तानामादि-
रित्याद्युवाचत्वम् । अघं शोशुचच्चरयि शुशुग्धिचेति चार्घ्यमतीते आदिलोपे विन्नावेति निघातप्रतिषे-
धः । शुशुग्धि शुचदीप्तौ लोटि बहुलच्छन्दसीति शपः श्लुः दुष्टलभ्यो हेर्धिः चोः कुरिति कुत्वम् ॥१॥

१. अग्नि, हमारे पाप नष्ट हों । हमारा धन प्रकाश करो ।
हमारे पाप नष्ट हों ।

द्वितीयाष्टकमाह—

सु॒स्रे॒त्रिया॒सु॒गानु॒याव॑सू॒याच॑य॒जाम॑हे । अप॑नः शोशु॑चदध॒मम् ॥२॥

सु॒ऽश्रे॒त्रिया॒ । सु॒गानु॒ऽया । व॒सु॒ऽया । च॒ । य॒जाम॑हे । अप॑ । नः ।

शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसुधावधनेच्छया निमित्तभूत-
याच यजामहे अग्निहविर्भिः पूजयामः यद्वा सुक्षेत्रियादेव यजनलक्षणशोभनदेशसम्बन्धिना हवि-
षा अग्निं यजामहे नोस्माकमर्घं अपशोश्च व विनश्यतु ॥ सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रं सुक्षेत्रं तद्विषयाह-
च्छा सुक्षेत्रिया सुप्रव्यात्मनः क्यच् न च्छन्दस्पुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः व्यत्ययेनेत्वम् क्यजन्ता-
दप्रत्ययादिति भावे अकारप्रत्ययः ववहाप सुपां सुलुगितिवृत्तीयायालुक् एवमुत्तरत्रापि यद्वा शो-
भनक्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रिया इयाद्वियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति वृत्तीयामाद्वियाजादेशः
॥ २ ॥

२. शोभनीय क्षेत्र, शोभन मार्ग और धन के लिए तुम्हारी पूजा करते हैं। हमारे पाप विनष्ट हों।

तृतीयाष्टकमाह—

प्रयद्भन्दिष्ठ एषां प्रास्माकांसभसूरयः । अपनः शोश्च वधम् ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भन्दिष्ठः । एषाम् । प्र । अस्माकांसः । च । सूरयः । अप-
नः । शोश्चत् । अघम् ॥ ३ ॥

यद्यथा एषां स्तोत्राणामध्ये अयं कुत्सः प्रभन्दिष्ठः प्रकर्षेण स्तोत्रतमः एवमस्माकांसः आस्माकीनाः
सूरयः स्तोत्रारम्भप्रकर्षेण स्तोत्रतमा भवन्ति अन्यत्समानम् ॥ भन्दिष्ठः भन्दतिः स्तुतिकर्मा भदिक-
ल्याणे सुखे चेति वुधातुः अस्माच्च जन्तात्तु च्छन्दसीवीष्ठन् तुरिष्ठेभ्यः स्वि वितृलोपः । अस्माकांसः
अस्माकंसम्बन्धिन आस्माकाः तस्मिन् च णि च युष्माकास्माकाविति अस्माकादेशः छान्दसो न क्प्र-
त्ययस्य लोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धयभावः आज्ञासेरसृक् स्थानिवदादेशोपिमकारा-
त्तरस्याकारस्योदात्तत्वम् यद्वा षष्ठीबहुवचने अस्माकं शब्दस्य मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात् स एवाचा-
र्भेणातिदिश्यते ॥ ३ ॥

३. इन स्तोताओं में जैसे कुत्स उत्कृष्ट स्तोता हैं, उसी तरह हमारे स्तोता भी उत्कृष्ट हैं। हमारे पाप नष्ट हों।

चतुर्थीष्टकमाह—

प्रयत्ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्रते वयम् । अपनः शोश्च वधम् ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयम् । अप-
नः । शोश्चत् । अघम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने यद्यस्मात्तेतयस्सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधाभवन्ति ततोवयं
 च ते त्वस्तोतारः सन्तः प्रजायेमहि पुत्रपौत्रादिभिरुपेताभवेम ॥ जायेमहि मार्यनायांलिङ् स्फ-
 नि ज्ञानोर्जेतिजादेशः अदुपदेशाच्छावर्धतुकानुदात्तत्वे स्फनोनिस्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम्हारे स्तोता पुत्र-पौत्रादि प्राप्त करते हैं; इसलिए हम
 भी तुम्हारी स्तुति करके पुत्र-पौत्रादि लाभ करेंगे। हमारे पाप नष्ट हों।

पञ्चमीष्टमाह—

प्रथदुग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति ज्ञानवः । अपनः शोशुचदधम् ॥ ५ ॥

प्र । यत् । अग्नेः । सहस्वतः । विश्वतः । यन्ति । ज्ञानवः । अप ।
 नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शत्रुभिर्भवतोमेर्भानवोदीप्तयः विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपिमदेशात्
 प्रयन्ति प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति यद्यस्मादेवंतस्मात्तेनाग्निवेजसा अस्मदीयं अघनंश्यतु ॥ यन्ति
 इणोयणिवियणादेराः ॥ ५ ॥

५. शत्रु-विजयी अग्नि को दीप्तियाँ सर्वत्र जाती हैं; इसलिए
 हमारे पाप नष्ट हों।

षष्ठीष्टमाह—

त्वं हि विश्वतो मुख विश्वतः परिभूरसि । अपनः शोशुचदधम् ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । विश्वतः । मुख । विश्वतः । परिभूः । असि । अप ।
 नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वं हि त्वंसत्तु विश्वतो मुख सर्वतो ज्वाला त्वमुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रवि-
 हतिरस्ति अवोहे विश्वतो मुखामे विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि उपद्रवजातात् परिभूरसि अस्माकं प-
 रिग्रहीतासि परिग्रहीताभ्यं रक्षको भवेत्यर्थः अन्यत्तमानम् ॥ ३ ॥

६. अग्नि, तुम्हारा मुख (शिखा) चारों ओर है। तुम हमारे रक्षक
 बनो। हमारे पाप नष्ट हों।

द्विषो नो विश्वतो मुखानि न वेव पारय । अपनः शोशुचदधम् ॥ ७ ॥

द्विषः । नः । विश्वतः । मुख । अति । नावाः । इव । पारयं । अप ।
 नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ७ ॥

हेविश्वतोमुख सर्वतोमुखाम्ने नावेव नावानदीमिव द्विषःशत्रून्तोस्मानविपारय्य अतिक्रमय्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावाइव सावेकाचरतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पारय्य पारतीरकर्मसमाप्तौ ॥ ७ ॥

७. सर्वतोमुख अग्नि, जैसे नौका से नदी को पार किया जाता है, वैसे ही हमारे शत्रुओं से हमें पार करा दो । हमारे पाप नष्ट हों ।

अष्टमीसूचमाह—

सन्ःसिन्धुमिवनावयातिपर्षाःस्वस्तये । अपन्ःशोशुचदधम् ॥ ८ ॥ ५ ॥

सः । नः । सिन्धुम् । इव । नावया । अति । पर्ष । स्वस्तये । अप ।

नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ८ ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तप्रार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थ्यते हेअग्ने सत्त्वं नोस्मान्नावयानावासिन्धुमिव नदीमिव स्वस्तयेक्षेमार्थं अतिपर्ष शत्रून् अतिक्रमय्य पाठय शत्रुरहितं प्रदेशं अस्मान्प्रापयेत्यर्थः तत्त्वसादा नोस्माकं अर्धं पापं च अपशोशुचत् अस्मत्तोषकम्यास्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया आह्वयाजयारामुपसंस्त्यानमिति तृतीयाया अमारादेशः उपोत्तमं रितीत्यकारस्योदात्तत्वम् । पर्ष पूषात्तनपूरणयोः लोटि बहुलं छन्दसीति शपः श्लोभावाः सिद्धदुर्लभेतीति बहुलवचनात्तिष्ठ मुणः प्रचोवस्तिष्ठ इति दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

८. नदी-पार की तरह हमारे कल्याण के लिए तुन हमें शत्रु से पार कराकर हमें पालन करो । हमारे पाप नष्ट हों ।

इति प्रथमस्य सप्तमोऽष्टमोऽर्गः ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्येति तृचंपञ्चमसूक्तम् कुत्तस्यार्थं वैदुषं वैश्वानरगुणकोशिः शुद्धोऽग्निर्वादेव वा यथाचानुक्रान्तम्—वैश्वानरस्य तृचं वैश्वानरीयमिति । न्यूहस्य चतुर्थे हन्याग्निमारुते इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानम् न्यूहश्चेदिति सण्डे सूत्रितम्—वैश्वानरस्य सुमती कर्द्व्यका इति ।

तत्रमध्यमाष्टमाह—

वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं शुर्वनानामग्निश्रीः ।

इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यत ते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुमती । स्याम । राजा । हि । कम् । शुर्वनानाम् ।

अग्निश्रीः । इतः । जातः । विश्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्वानरः ।

यत ते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्यदिव्यैश्वानराणां लोकान्तरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा सम्बन्धिनो भेः सुमतौ शोभनायाम्-
 नुमहात्मिकायां बुद्धौ स्याम अनुग्रहोऽस्त्वेन वर्तमाना भवेम द्विकमित्येतद्विशब्दार्थे सहैवैश्वानरः अ-
 भिप्रीः अभिप्रयणीयः आभिमुख्येन सेवितव्यः सन् भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति
 यो वैश्वानरोऽग्निः इतोऽस्मादरणिद्वयाज्जातः जातमात्र एव विश्वं ददं सर्वजगदिच्छे विशेषेण पश्यति
 मातरुणतासूर्येण च यतते संयतते संगच्छते उद्यन्तं वा वादित्यमग्निरनुसमारोहतीति तैत्तिरीयकम् । य-
 द्वा पार्थिवस्याग्नेस्तेजांसि उद्गच्छन्ति सूर्यकिरणाश्चाधोमुखं प्रसरन्ति तयोः सङ्गमनंदृष्ट्वा वैश्वानरो-
 यतते सूर्येणेत्यृषिर्ब्रूते तथा च यास्कः—अमृतो मुख्यरभ्यः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्याधिपस्तयोर्भासोः सं-
 सङ्गदृष्ट्वैवमवक्ष्यदिति । एवं भूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेतिसम्बन्धः ॥ वैश्वानर-
 स्य विश्वैश्वानराणां सम्बन्धी नरे संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् तस्येदमित्यण् । सुमतौ शोभनाय-
 तिः सुमतिः तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरेणाग्रे मन्किनित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ननु तषकार-
 कादित्यनुबुद्धेर्गतिरुत्तरस्य किनो न पामोति एवं तर्हि मतिर्मननं भावे किन् शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ
 सा सुमतिः नञ्मुह्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चष्टे चक्षिद्भ्यकायां वाचि अयं पश्यति कर्माच्च
 अवा दित्वा च्छपो लुक् स्कोः संयोगाद्योरिविकलोपः । यतते यतीप्रयत्ने ॥ १ ॥

१. हम वैश्वानर अग्नि के अनुग्रह में रहें । वे सारे भुवनों-द्वारा
 पूजनीय राजा हैं । इन दो काष्ठों से उत्पन्न होकर ही वैश्वानर ने
 संसार को बेला और सूर्य के साथ एकत्र गमन किया ।

चातुर्मास्यान्वारं भणीया वैश्वानरपार्जन्या तस्यां वैश्वानरस्य हविषः पृष्टो दिवि तियाज्या चा-
 तुर्मास्यानीवित्पण्डेस्त्रितम्—पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पर्जन्याय प्रगायतेति ।

तामेतां द्वितीयां च याह—

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा सरिषः पातु नक्तम् ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । विश्वाः ।

ओषधीः । आ । विवेश । वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः ।

नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ २ ॥

अथवैश्वानरोग्निः दिविद्युल्लोके आदित्यात्मना पृष्ठः संस्पृष्टः यद्वा निषिक्तो निहिमो वर्तते
तथा पृथिव्या भूमौ गार्हपत्यादिरूपेण पृष्ठः संस्पृष्टो निहितो वा तथा विश्वाः सर्वा ओषधीः पृष्ठः सं-
स्पृष्टः सोमः आविवेश प्राकार्यमन्तः पविष्ठवान् अन्तः पविष्ठेन पार्थिवाग्निना हि सर्वा ओषधयः
पप्सन्ते सहसा परेषामसाधारणेन बलेन पृष्ठः संस्पृष्टः वैश्वानरः नोस्मान् दिवा अह्नि रिषो हिंसतः श-
त्रोः पातुरक्षतु तथा स वैश्वानरो न कंरात्रावप्यस्मान् हिंसका वपातु ॥ पृष्ठः स्पृश संस्पृशने छान्दसः
सकारलोपः यद्वा पृषुसे चने निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । दिवि ऊद्विदमिति विभक्त्येव वाच-
त्वम् । पृथिव्याम् उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्ता । रिषः रिषहिंसायां क्तिप्चेति क्तिप् सावे-
काच इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. सूर्य-रूप से आकाश में और गार्हपत्यादि-रूप से पृथिवी में
अग्नि घर्तमान है । अग्नि ने सारे शस्यों में रहकर, उन्हें पकाने के
लिए, उनमें प्रवेश किया है । वे ही बलशाली वैश्वानर अग्नि दिन और
रात्रि में हमें शत्रु से बचावें ।

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्तु स्माम्ना योमघवानः सचन्ताम् ॥

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत यौः ॥ ३ ॥ ६ ॥

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यम् । अस्तु । अस्मान् । रायः ।

मघवानः । सचन्ताम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । यौः ॥ ३ ॥ ६ ॥

है वैश्वानर तव तत्सत्यमस्तु अस्माभिः क्रियमाणं कर्म सत्यमस्तु अदित्यफलं भवतु ततो-
स्मान्मघवानो धनवन्तो रापो धनवदतिप्रियाः पुत्राः सचन्तां सेवन्ताम् एवं यदस्माभिः प्रार्थितं नो-
स्मदीयं तव मित्रो हरिमा नीदेवो वरुणो रात्र्यग्निमा नीदेदितिः अदीना देवमाता सिन्धुः स्यन्द-
नशीलो दकाग्निमा नीदेवः उतशब्दः समुच्चये एते सर्वे मित्रादयो ममहन्तां पूजयन्तां पालयन्तामि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

३. वैश्वानर, तुम्हारे सम्बन्ध में यह यज्ञ सफल हो । हमें बहु-
मूल्य धन प्राप्त हों । मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश
हमारे उस धन की पूजा करें ।

जातवेदस इत्येकैर्षष्ठं सूक्तम् मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्षत्रैष्टुभं जातवेदो गुणकोग्निः शु-
द्धो मिर्वादेवता तथा चानुक्रान्तम्—जातवेदस एका जातवेदस्यं एतदादीन्येकभूयांसि सूक्तसहस-
मेतत्तु कश्यपार्षमिति । अहर्गणे बुद्धितीयादिष्वहस्सु आग्निमारुते जातवेदसनि विज्ञानात्पूर्वमेवा
शंसनोया सूचितं च—जातवेदसेऽमुनवामसोममित्याग्निमारुते जातवेदस्यानामिति ।

तामेतां प्रथमां च माह—

जा॒तवे॑दसे॒सुन॒वाम॒सोम॑मराती॒यतो॑ निद॒हाति॒वेदः॑ ।

सनः॑ पर्ष॒दति॑ दु॒र्गाणि॒विश्वा॑ना॒वेव॒सिन्धु॑रि॒तात्य॒ग्निः ॥ १ ॥ ७ ॥

जा॒तवे॑दसे । सु॒न॒वाम॒ । सोम॑म् । अ॒रा॒ति॒इ॒यतः॑ । नि॒ । द॒हा॒ति॒ ।

वेदः॑ । सः । नः । पर्ष॒त् । अ॒ति॒ । दुः॒र्गा॒नि॒ । वि॒श्वा॒ । ना॒वा॒इ॒व ।

सिन्धु॑म् । दुः॒इ॒ता । अ॒ति॒ । अ॒ग्निः ॥ १ ॥ ७ ॥

जातवेदसे जातानां उत्पत्तिमयां सर्वेषां विदित्वे यद्वा जातैः सर्वैः प्राणिभिः ज्ञायमानाय जात-
धमाय जातप्रज्ञाय वा प्रथमे लवा रूपं सोमं सुनवाम अभिपुण्यम जातवेदो गुणकमभियुक्तं सोमाभिप-
वन्करवायेत्यर्थः सोमिः अरावीयतः अराविंशत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं निदहाति निवरां
दहवृजस्मीकरोतु अपि च सोमिर्नोस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि शत्रुकुलशक्या-
नि दुःस्त्वानि अतिपर्षत् अविपारयतु अतिक्रमय्य दुःस्वरहितं सुखं मापयतु वज्रदृष्टान्तः—नावेव सि-
न्धुं यथा कश्चित्कर्णधारः ग्राहादिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलितानि र्दीनावा तारयति यद्वत् यथा दुरिषा दु-
रितानि दुःस्वहेषु भूतानि पापानि अस्मान्भिरविपारयतु दुःस्वनिमित्तात्पापादप्यस्मानुत्त-
रयत्वित्यर्थः । अथ निरुक्तम्—जातवेदाः कस्माज्जातानि वेदजातानि वै न विदुजति जाते विद्यत-
विजातविचोवा जातधनो जातविद्योवा जातप्रज्ञानो यच्च जातः पशून् विन्दते तित जातवेदसो जातवे-
दस्त्वभिविदिषा सणमित्यादि ॥ जातवेदसे जातानि वेदो विजातवेदाः गतिकारकमोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वाद्देशेरेत्युक्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरावीयतः न विद्य-
तेरातिर्दानमस्मिन्नित्यराविः शत्रुः समिवास्मानाचरति उपमानांदाचारे इत्युपमानमूतात् कर्म-
णः क्यच् क्यञ्चत्वा छटः शत्रु शत्रुर्नुम इति शस उदात्तत्वम् । दहाति दहवृजस्मीकरणे छेदपाठागमः
वेदः विद्यते लभ्यते इति वेदो धनं विदुलाभे औणादिकः कर्मण्यमुक्तं । पर्षत् पूपा लन पूरणयोः
अस्मादन्तर्भावित्वण्यथा छेदपाठागमः सिद्धदुल्लंघेटीति सिप् । दुर्गाणि दुःस्वेन गम्यते पृथिवि सिद्ध-
रोरधिकरणे इति गमेर्ङः ॥ १ ॥

१. हम सर्वभूतज अग्नि को उद्देश्य कर सोम का अभिपव
करते हैं । जो हमारे प्रति शत्रु की तरह आचरण करते हैं, उनका
धन अग्नि दहन करें । जैसे नौका से नदी पार की जाती है, उसी तरह
वे हमें सारे दुःखों से पार करा दें । अग्नि हमें पापों से पार करा दें ।

॥ इति प्रथमस्थसप्तमे सप्तमोऽवर्गः ॥ ७ ॥

सयोवृषेत्येकोनविंशत्युचंसप्तमसूक्तम् तथानुक्रम्यते—सयोवृषैकोनावार्षागिराऋक्षाश्व-
स्वरीषसहदेवभयमानसुराधसइति । वृषागिरोमहाराजस्यपुत्रभूताः ऋक्षाश्वदयःपञ्चराज-
र्षयः सहदेवसूक्तंददृशुः अवस्तेअस्यसूक्तस्यअभयः उक्तंसार्वानुक्रमण्याम्—सूक्तंसयोवृषेत्येत-
त्पञ्चवार्षागिराविदुः । नियुक्तानामभेयैःस्वैरपिचैतत्पदित्युचीति । अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप्
इन्द्रोदेवता दशरात्रस्यषष्ठेहनिमरुत्वतीयेइदंसूक्तम् तथाचसूत्रितम्—यत्वरथमिन्द्रसयोवृषेन्द्रम-
रुत्वइतिवितिसइतिमरुत्वतीयइति ।

तत्रपथमाशुचमाह—

सयोवृषावृष्ण्येभिःसमोऽकामहोदिवःपृथिव्याश्चसम्राट् ।

सतीनसत्त्वाहव्योभरेषुमरुत्वान्भोभवत्विन्द्रंऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्ण्येभिः । समऽओकाः । म॒हः । दि॒वः ।

पृ॒थि॒व्याः । च । स॒म॒ऽराट् । स॒ती॒न॒स॒त्त्वा । ह॒व्यः । भ॒रेषु ।

म॒रु॒त्वान् । नः । भ॒व॒तु । इन्द्रः । ऊ॒ती ॥ १ ॥

यइन्द्रोवृषाकामानावर्षिता वृष्ण्येभिर्वृष्णिभैर्वीर्यैःसमोकाःसम्यक्समवेतःसह्यःमहोमह-
योदिवोद्युलोकस्यपृथिव्याःप्रथितायाभूमेश्चसम्राड्विश्वरःसतीनसत्त्वा सतीनमित्युदकनाम उदक-
स्यसत्त्वासादयितागमयिता भरेषुसङ्ग्रामेषुहव्यःसर्वैःस्तोत्रभिराह्वातव्यःएवंभूतामरुत्वान् मरुद्भिर्मु-
क्तःसइन्द्रो नोस्माकंऊतीऊतयेरक्षणायभवतु॥ वृष्ण्येभिः वृषन्शब्दादभवेछन्दसीवियत् अल्लोपो-
नइत्यकारलोपःयेचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुव्यत्ययेननभवति । महःमहपूजार्थां क्तिप् यद्वा
महच्छब्देअच्छब्दलोपः सावेकाचइतिविभक्तैरुदात्तत्वम् । सम्राट् भोराजिसमःकाविविराजतौ
क्तिबन्तेउत्तरपदेसमोमकारस्थमकारादेशः मकारस्यचमकारवचनमनुस्वारबाधनार्थम् । सतीन-
सत्त्वा षड्विंशरणगत्यवसादनेषु भेषेषुनिषीदतीतिसतीनंवृष्ट्युदकं औणादिकैर्नमत्ययस्तकारा-
न्तादेशश्च यद्वा सतीमाध्यमिकावाक्साइनाईश्वरायस्यतत्सतीनं व्यत्ययेनपुंवद्भावाभावः वत्सत्त्वा
सदेरन्वर्भावितण्यर्थात्पईरसद्योस्तुदचेत्यौणादिकोवनिषतुडागमश्च मरुद्भवादित्वात्पूर्वपवान्तोषा-
त्तत्वम् । मरुत्वान् जयइतिमनुषोवत्वम् । ऊती ऊतियूतीत्यादिनाकिनवदात्तत्वम् सुपांसुमुनि-
विषनुदर्याःपूर्वसवर्णदीर्घः ॥ १ ॥

१. जो इन्द्र अभोष्टवर्षी, वीर्यशाली, दिव्य लोक और पृथिवी
के सम्राट् और वृष्टि-दाता तथा रणक्षेत्र में आह्वान के योग्य हैं, वे
मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में तत्पर हों ।

द्वितीयाष्टमाह—

यस्यानामः सूर्यस्येव यामो भरे भरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।

वृषन्तमः सस्विजिः स्वेजिरेवैर्मरुत्वान्नोभवत्विन्द्र ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनामः । सूर्यस्य इव । यामः । भरे भरे । वृत्रहा ।

शुष्मः । अस्ति । वृषन्तमः । सस्विजिः । स्वेजिः । एवैः ।

मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ २ ॥

यस्येन्द्रस्य यामो गतिः अनामः परैरनामः सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य गतिः अन्यैर्नामांशक्यते तद्व-
त्स्वेजिरातीयैरेवैर्मनशीलैः सस्विभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह वृषन्तमः अतिशयेन कामानां वर्षिताभरे-
भरे सर्वेषु संश्रामेषु वृत्रहा शत्रूणां हन्ता शुष्मः सर्वेषाममृताणां शोषकः एवं भूतो य इन्द्रोऽस्ति विद्यते समरु-
त्वानिन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामः याप्रापणे अर्तिस्तुस्वित्पादिना भ्रातृभ्यस्त्ययः नित्वा दा-
द्युदात्तत्वम् । शुष्मः शुषशोषणे अविषिदिशुषिभ्यः किदिति मनस्त्ययः नित्वा दाद्युदात्तत्वम् ।
अस्ति बहुतयोगादनिघातः । वृषन्तमः वृषन्शब्दादुत्तरस्पतमपोनादस्येति नुद् । एवैः इण्गत्वा
इण्गत्वा इण्गत्वा ॥ २ ॥

२. सूर्य की तरह जिनकी गति, दूसरे के लिए, अप्राप्य है, जो संग्राम में शत्रु-हन्ता और रिपु-शोषक हैं और जो, अपने गमनशील सत्त्वा मयों के साथ, यथेष्ट परिमाण में अभीष्ट द्रव्य दान करते हैं, वे इन्द्र, मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में तत्पर हों ।

दिवोनयस्मुरेतसो दुघानाः पन्थासो यन्ति शवसापरीताः ।

तरद्वेषाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नोभवत्विन्द्र ऊती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुघानाः । पन्थासः । यन्ति । शवसा ।

अपरिद्वेष्टाः । तरद्वेषाः । सासहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः ।

भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य पन्थासो रश्मयः रेतसो वृष्ट्युदकानि दुघानाः दुहन्तः प्रवर्षन्तः यन्ति निर्गच्छन्ति
घुलोकादितस्ततः प्रसरन्ति तत्र हृष्टान्तः—दिवोन यथा द्योवमानस्य सूर्यस्य किरणावृष्टिर्कुर्वन्तो-
नभःस्थलाभिर्गच्छन्ति तद्वत् कीदृशारश्मयः शवसानेन सहिषाः अपरीताः परैरनभिगताः पु-
ष्पापाइत्यर्थः सोयमिन्द्रस्तरद्वेषाः द्वेषांसि शत्रून् तरन्ति तत्र शत्रुक इत्यर्थः पौंस्येभिर्बलैः सासहिः
शत्रूणामभिभवित्वा एवं भूतो मरुत्वानिन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ रेतसः रेतस्युदकानां री-

यदेगच्छसीविरेवः रीगतिरेवणयोः सुरीष्पांनुद्वेतिअसुन् वुडागमश्च शसोव्यत्ययेनहसादेशः ।
 हुवानाः शुद्धपूरणे कर्तरिलट् शानच् अदादित्वाच्छपोलुक् व्यत्ययेनघत्वम् नृषादेराकृतिगणत्वा-
 दाद्युदात्तत्वम् । पन्थासः पतन्तीतिपन्थानोरश्मयः पतेत्यचेतिइतिमत्पयः थकारान्तादेशश्च अ-
 सिपथिमध्युष्मायादितिब्यत्ययेनात्वम् आजसेरसुक् यद्वा पन्थानइत्यत्रवर्णव्यापन्थानकार-
 स्यसकारः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । सासहिः षहअभिभवे उत्सर्गश्चन्वसी-
 तिवचनात् आहगमहनइविक्रियत्ययः लिङ्-ङ्गावाह्विर्वचनम् ॥ ३ ॥

३. सूर्य-किरणों की तरह जिनकी सतेज और दुष्प्रापणीय किरणें
 वृष्टि-जल का दोहन करके चारों ओर फैल जाती हैं, वे ही शत्रु-
 पराजयी और अपने पौरुष से लब्ध-विजय इन्द्र, मरुतों के साथ हमारी
 रक्षा में तत्पर हों।

सोअङ्गिरोभिरङ्गिरस्तमोभूदृषावृषभिःसखिभिःसखासन् ।
 ऋग्मिभिर्ऋग्मीगातुभिर्ज्येष्ठोमरुत्वान्भोभवत्विन्द्र ऊती ॥ ४ ॥

सः । अङ्गिरःइभिः । अङ्गिरःइतमः । भूत् । दृषा । दृषइभिः ।
 सखिइभिः । सखा । सन् । ऋग्मिइभिः । ऋग्मी । गातुइभिः ।
 ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ४ ॥

सङ्गः अङ्गिरोभिः अङ्गन्तिगच्छन्तीत्यङ्गिरसोयन्तारः वेभ्योप्यङ्गिरस्तमोभूद अति-
 शयेनगन्ताभवति दृषावृषा वृषिदृष्योप्यतिशयेनवृषिता सखिभिः समानख्यानेभ्योमित्रभूते-
 भ्योपिसखाअतिशयेनहितकारी एवंभूतेःसन् ऋग्मिभिरर्चनीयेभ्योपिऋग्मी अर्चनीयोभवति
 गातुभिः गातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्योपिज्येष्ठः अतिशयेनस्तोतव्यः एवंगुणविशिष्टोमरुत्वानिन्द्रो-
 रक्षणाभवतु ॥ अङ्गिरोभिः अगिरगिलगित्यर्थाः अङ्गिराअप्सराइत्यौणादिकोऽसुनप्रत्य-
 योनिपात्यते इदमादिपुसर्वत्रपञ्चम्यर्थेदृशीया । ऋग्मिभिः ऋचस्तुतौ संपदादिउक्षणोभावे
 किप् मत्वर्थोयोमिनिः पदत्वात्कुत्वम् जस्त्वंच । गातुभिः मास्तुतौ कयिमनिजनीत्यादिनाकर्म-
 णितुमत्ययः ॥ ४ ॥

४. वे गमनशील लोगों में अत्यन्त शीघ्रगामी, अभीष्ट-दाताओं
 में प्रधान अभीष्ट-दाता और मित्रों में उत्तम मित्र होकर पूजनार्थों में
 विशेष पूजा-पात्र और स्तुति-पात्रों में श्रेष्ठ हुए-हैं। वे मरुतों के
 साथ हमारे रक्षण में तत्पर हों।

ससूनुभिर्नरुद्रेभिर्ऋग्मिभ्यामृषासोसासुहोअमित्रान् ।

सनीळेभिःश्रवस्यानिनूर्वन्मरुत्वान्भोभवत्विन्द्र ऊती ॥ ५ ॥ ८ ॥

सः । सनु॒भिः । न । रु॒द्रेभिः । ऋ॒न्वा । नृ॒ऽससै । स॒स॒हान् ।
अ॒मि॒त्रान् । स॒ऽनी॒ळेभिः । अ॒व॒स्यानि । तूर्व॑न् । म॒रु॒त्वान् । नः ।
अ॒व॒तु । इ॒न्द्रः । ऊ॒ती ॥ ५ ॥ ८ ॥

सनुभिर्न पुत्रैरिव रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्युक्तः ऋषामहान् एवंभूतः सन्मन्त्रः नृषाणामनुभिः पुरुषैः सोढव्ये सङ्ग्रामे अमित्रान् शत्रून्ससहानभिभूतवान् अपिच सनीळेभिः समाननिलयैर्मरुद्भिः सह अवस्यानिभ्रवइत्यन्नाम तद्धेतुभूतान्युदकानितूर्वन्मेघात्पथ्यावयन् मरुत्वानिन्द्रोस्माकं रक्षणायभवतु ॥ नृषहे वहमर्षणे शक्तिसहोभेतिकर्मणियत् अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां भावका-
रस्य दीर्घत्वम्यतो नावइत्याद्युदात्तत्वे लुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ससहान् वहअभिभवे छिः कट्टः
अभ्यासदीर्घत्वं छान्दसम् । अमित्रान् मित्राण्येषु न सन्तीत्यमित्राः नञोऽजरमरमित्रमृषा इत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वम् । समानं नीळेयान् सनीळाः समानस्य छन्दसीति सभावः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, रुद्र-पुत्र मरुतों की सहायता में, बलशाली होकर, मनुष्यों के संग्राम में शत्रुओं को परास्त करके तथा अपने सहवासी मरुतों की अश्रोत्पादक वृष्टि भेजकर, मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में तत्पर बनो ।
॥ इति प्रथमस्य सप्तमेष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीश्चमाह—

सम॑न्यु॒मीः स॒म॒दन॑स्य क॒र्ता स्मा॒कैभि॒र्नृ॒भिः सूर्य॑स॒नत् ।
अ॒स्मि॒न्न॒ह॒न्त॑स॒त्प॒तिः पुरु॑हू॒तो म॒रु॒त्वान् नो॒भ॒व॒त्विन्द्र॑ ऊ॒ती ॥ ६ ॥
सः । म॒न्यु॒मीः । स॒म॒दन॑स्य । क॒र्ता । अ॒स्मा॒कैभिः । नृ॒भिः ।
सूर्य॑म् । स॒नत् । अ॒स्मिन् । अ॒ह॒न् । स॒त्प॒तिः । पुरु॑हू॒तः ।
म॒रु॒त्वान् । नः । अ॒व॒तु । इ॒न्द्रः । ऊ॒ती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहताः सुगोषु तैः सह युज्यार्थं विनिर्गताः राजाश्चादपो येन सूक्तेनेन्द्रमस्तु वन् सन्मन्त्रः
मन्युमीः मन्योः कोपस्य निर्माता यद्वा अभिमन्यमानस्य शत्रोर्हिंसकः अपिच समदनस्य सङ्ग्रामस्य
कर्ता सत्पतिः सत्पाळयिता पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैः आहूतः एवंगुणविशिष्टः सः अस्मिन्नहम्
अस्मिन् दिवसे अस्माकैभिः अस्माकैः अस्मदीयैः नृभिः पुरुषैः सूर्यसूर्यप्रकाशंसनत् संभक्तं करो-
तु शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमन्त्रकारसंयोजयतु सच मरुत्वानिन्द्रोस्माकं रक्षणायभवतु ॥ मन्युमीः
मन्युभिनावीति मन्युमीः मीर्जहिंसायां किप् । समदनस्य सहमाद्यन्त्यस्मिन्नितिसमदनः सङ्ग्रामः
मदीर्घे अधिकरणे ल्युट् सहस्यसः संज्ञायामिति सभावः । अस्माकैभिः तस्मिन्नणिचयुष्माका-

स्माकावित्पणिअस्मच्छब्दस्यास्माकादेशः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्ध्यभावः बहुलंछन्द-
सीतिभिसरेसभावः स्वरस्तुपास्माकासश्चसूरयइत्यत्रोक्तः । सनत् वनवणसंभक्तौ लेट्यडागमः॥
अहत् स्रपांसुलुगिविसप्तम्यालुक् । सत्वतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. शत्रु-हन्ता, संग्राम-कर्त्ता, सल्लोकाधिपति और ब्रह्मत लोकों-
द्वारा आहूत इन्द्र हम ऋषियों को आज सूर्य का आलोक या प्रकाश
भोग करने दें (और शत्रुओं को अन्यकार दें) और वे मरुतों के
साथ, हमारी रक्षा में परायण हों ।

तमूतयोरणयञ्छूरसातौतक्षेमस्यक्षितयःकृण्वतत्राम् ।
सविश्वस्यकरुणस्येशैकोमरुत्वाञ्जोमवत्विन्द्रऊती ॥ ७ ॥

तम् । ऊतयः । णयन् । शूरःसातौ । तम् । क्षेमस्य । क्षितयः ।
कृण्वत । त्राम् । सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एकः ।
मरुत्वाञ् । नः । मवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ७ ॥

समिन्वशूरसातौ शूरैर्वीरपुरुषैःसम्भजनीयेसङ्ग्रामे ऊतयोनारोमरुतः णयनरमयन्ति
यद्वा पदश्रमगवोजहिवीरयस्तेत्येवंरूपंशब्दमिन्द्रमुद्दिश्यकुर्वन्ति अपिच क्षितयोमनुष्याः तमि-
न्द्रक्षेमस्यरक्षणायस्यसर्वस्यधनस्य वां ज्ञातारंकृण्वत कुर्वन्ति देवतान्तरादस्यकोतिशयइतिथे-
दुच्यते सइन्द्रोविश्वस्यसर्वस्यकरुणस्यअभिमतफलनिष्पादनरूपस्यकर्मणएकोऽसहायएवई-
शैर्इष्टेअन्यत्पूर्ववत् ॥ ऊतयः अवतर्गत्यर्थात्कृत्यत्युटोबहुलमितिकर्त्तरिकिन् वितुवेतीष्टप्रतिषेधः
ज्वरत्वेत्यादिनावकारस्योपधायाश्चऊह ऊवियूतीत्यादिनाकिन्नउदात्तत्वम् यद्वा कर्त्तरिकिच् ।
रणयन् रमतेर्हेतुमणिजन्ताद्वर्तमानेछान्दसोलङ् अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा रणशब्दार्थः अ-
स्माणिजन्तात्पूर्ववत् ॥ त्राम् त्रैहपालने त्रायतेइतित्रां किप्चेतिचशब्देनदृशिग्रहणानुकर्षणा-
भिरुपपदादपिक्लिप् । करुणस्य ब्रुल्लङ्करणे कृवृतृदारिभ्यजनचित्तिभावेजनन् व्यत्ययेनप्रत्य-
याद्युदात्तत्वम् । ईशे ईशैश्वर्ये लोपस्तआत्मनेपदेष्विवितलोपः ॥७॥

७. सहायक मरुत् संग्राम में इन्द्र को, शब्द-द्वारा, उत्तेजित करते
हैं । मनुष्य इन्द्र को धन-रक्षक बनावे । इन्द्र सर्वफल-दायी कर्मों के
ईश्वर हैं । वे मरुतों के साथ, हमारे रक्षण-परायण हों ।

तमप्सन्तशर्वसउत्सवेषुनरोनरमवसेतंधनाय ।

सोअन्वेचित्तमसिज्योतिर्विदन्मरुत्वाञ्जोमवत्विन्द्रऊती ॥ ८ ॥

तम् । अप्सन्त । शर्वसः । उत्सवेषु । नरः । नरम् । अवसे । तम् ।

धनाय । सः । अन्धे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् ।

मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ८ ॥

नरोनेतारः स्तोतारः शवसो बलस्य संबन्धिषु उतसवेषु सङ्ग्रामेषु नरं जयस्यनेतारं तमिन्द्रं अप्सन्त
आमुवन्ति किमर्थं अवसे अन्धार्थरक्षणार्थं वा तथा धनाय धनार्थं च तमिन्द्रं आमुवन्ति तस्मात्स इन्द्रः
तमसि दृष्टिप्रतिबन्धके अन्धेष्विदं आभ्यानरहिते चित्तव्यामोहकरे पितृकामे ज्योतिः विजयलक्षणं प-
काशं विदत् संभयति तस्मात्तमेव आमुवन्तीत्यर्थः अन्यत्समानम् ॥ अप्सन्त आपुज्याधौ उद्विज्य-
त्ययेनात्मनेपदम् व्यत्ययेन कस्य प्रत्ययः व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वम् । विदत् विदुल्लामे छन्दसितुल्ल-
ह्रस्वित् इति वर्धमाने छान्दसोल्लह्रस्वदित्वात् चुरङ्गदेशः बहुलं छन्दस्य माहुर्योगेपीत्यङ्गभावः ॥ ८ ॥

८. सङ्ग्राह्य के मंदान में, रक्षा और धन की प्राप्ति के लिए, नेता
लोभ इन्द्र की शरण ग्रहण करते हैं; क्योंकि, इन्द्र दृष्टि-प्रतिबन्धक
अन्धकार में आलोक प्रदान करते अथवा संग्राम में विजय देते हैं।
इन्द्र, मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में परावण हों।

ससव्येन यमति आधतश्चित्सदक्षिणे संगृभीता रुतानि ।

सकीरिणा चित्सर्निता धनानि मरुत्वान् भो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ९ ॥

सः । सव्येन । यमति । आधतः । चित् । सः । दक्षिणे ।

समृगृभीता । रुतानि । सः । कीरिणा । चित् । सर्निता । धनानि ।

मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ९ ॥

स इन्द्रः सव्येन वामहस्तेनैकहस्तेन बाधतश्चित्सदक्षिणे संगृभीता रुतानि ।
स इन्द्रः दक्षिणेन दक्षिणपार्श्वस्थेन हस्तेनैकेन यजमानैः रुतानि हवींषि संगृभीता संगृहीता संगृह्णावि
अपि च स इन्द्रः कीरिणा चित् कीर्तयिषास्तोत्राचस्तुतः सन् धनानि सर्निता प्रदानशीलो भवति ह-
विः प्रदातृणां भिषस्तोतृणां अपि च नमयच्छतीत्यर्थः शिष्टं स्पष्टम् । यमति यमउपरमे णिचि अमन्व-
आन्मित्वे ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् छन्दस्पुत्रयथेति राप आर्धधातुकत्वाणोरनिटीति णिचोपः ।
आधतः वृषु वृद्धौ अस्मादतिप्रत्ययौणादिकामाममश्च वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । संगृभीता
ग्रहणपादाने लिङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् लिङः सचोप इति सचोपः ग्रहिण्यादि-
भासं प्रसारणम् इमहोर्भ इति भत्वम् इचोवस्तिङ् इति दीर्घः । सर्निता षणुदाने वाच्छीलिक-
स्तृत् । धनानि नलोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र वाम हस्त द्वारा हिसकों को निवारण करते और दक्षिण
हस्त-द्वारा यजमान का हव्य ग्रहण करते हैं। वे स्तोत्र-द्वारा स्तुत
होकर धन प्रदान करते हैं। इन्द्र, मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में
तत्पर हों।

वराणीश्वरमाह—

सग्रामेभिः सनितासरथेभिर्विदेविश्वाभिः कृष्टिमिन्वैष्य ।
सपौंस्येभिरभिभूरशंस्तीर्मरुत्वाञ्जोभवत्विन्द्रजुती ॥ १० ॥ १ ॥
सः । ग्रामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः ।
कृष्टिभिः । नु । अय । सः । पौंस्येभिः । अभिभूः । अशस्तीः ।
मरुत्वां । नः । भवतु । इन्द्रः । जुती ॥ १० ॥ १ ॥

सइन्द्रः ग्रामेभिः मरुत्सवैः सह सनिताफलानां प्रदाता भवति सचाद्यास्मिन्नहनि नृक्षिप्रं वि-
श्वाभिः कृष्टिभिः सर्वैर्मनुष्यैरथेभिरिन्द्रसंनधिभीरथैः करणभूतैर्विदेविश्वायते अपिच सइ-
न्द्रः पौंस्येभिः स्वकौयैर्बलैः अशस्तीः अशंसनीयान् शत्रून् अभिभूः अभिभवन्वर्तते मरुत्वा-
न्सइन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ ग्रामेभिः बहुलं छन्दसीति भिसपेसभावः ग्रामादीनां चेत्पाद्युदा-
त्तत्वम् । विदे विदज्ञाने कर्मणिलट् बहुलं छन्दसीविविकरणस्य लुक् छोपस्त आत्मनेपदेष्वि-
तितलोपः ॥ १० ॥

१०. वे अपने सहायक मरुतों के साथ धन वान करते हैं। आज
इन्द्र, अपने रथ-द्वारा, सारे मनुष्यों से परिचित हो रहे हैं। इन्द्र ने अपने
पराक्रम से, दुष्ट शत्रुओं को अभिभूत किया है। वे मरुतों के साथ,
हमारी रक्षा में तत्पर हों।

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेनवमोऽवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीश्वरमाह—

सजामिभिर्यत्समजातिमीह्मेजामिभिर्वापुरुहूतएवैः ।
अपांतोकस्य तनयस्य जेषेमरुत्वाञ्जोभवत्विन्द्रजुती ॥ ११ ॥
सः । जामिभिः । यत् । समजाति । मीह्मे । अजामिभिः ।
वा । पुरुहूतः । एवैः । अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेषे ।
मरुत्वां । नः । भवतु । इन्द्रः । जुती ॥ ११ ॥

पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूतः सइन्द्रः मीह्मे सक्रामे मीह्ममिद्विधननाम शयेतुत्वात्सक्रामोपि मी-
ह्मराद्येनोच्यते जामिभिः बन्धुभिः अजामिभिर्वा बान्धवरहितैर्वा एवैर्गुणैर्वा मरुतिः सह यदासम-

जातिस्तद्वच्छेदे तेषामुभयविधानामप्याहन्द्मामुवर्षांपुरुषाणां लोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तत्पुत्रस्य च जे-
जममासये स इन्द्रो भवति किमुवकन्यं अस्माकं स्तोतृमानां जयो भवतीति अन्यत्समानम् ॥ समजा-
ति अभजति क्षेपणयोः छेदचाडागमः । जेजे जिजये औणादिकः समत्पयः चतुर्ध्वर्थे सप्तमी यदा-
जे पुणे पुषे पुगतौ किप्वेति किप् सावेकावहति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११- अनेक लोगों द्वारा आहूत होकर बन्धुओं के संग मिलकर या जो
बन्धु नहीं हैं, उनको साथ लेकर समर-क्षेत्र में इन्द्र जाते हैं तथा
उन शरणागत पुरुषों और उनके पुत्र-पौत्रों का जय-साधन करते हैं।
वे मरुतों के साथ हमारी रक्षा में तत्पर हों।

सर्वज्जृद्धस्युहाभीमउग्रः सहस्रचेताः शतनीयः कम्बा ।
चभीषोनशर्वसापाञ्चजन्यो मरुत्वान्भो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १२ ॥

सः । वज्रः श्रुत् । दस्युः ह्वा । भीमः । उग्रः । सहस्रः चेताः ।
शतनीयः । कम्बा । चभीषः । न । शर्वसा । पाञ्चजन्यः ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १२ ॥

सहस्रोवज्रध्वजान्यैर्भर्तुमशक्यस्य वज्रस्य भर्ता दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितुणामसुराणां ह-
न्ता भीमः सर्वेषां भयहेतुः उग्रः उदूर्णतेजाः सहस्रचेताः बहुविधज्ञानः सर्वज्ञ इत्यर्थः शतनीयः व-
हुस्तुतिर्बहुविधप्रापणोवा भ्राज्या उरुभासमानो महान्वा चभीषोन चम्बां चमसेरसात्मना अवस्थितः
सोमइव शवसावत्तेन पाञ्चजन्यः गन्धर्वाभ्यन्तरसो देवाभ्यः सुरारक्षां सिपञ्चजनाः निषादपञ्चमाश-
त्वारोवर्णावा वेपुरसकत्वेन भवः एवंभूतः समरत्वानिन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ दस्युहा बहु-
संख्यस्रोति इत्येः किप् । भीमः जिभीभये भीमादयोपादानेभ्यः पुग्वेति मक् । शतनीयः गीञ्
प्रापणे हनिकृषिनीरमिकाशिन्यः कथञ्चित्किथनप्रत्ययः । चभीषः इषगतौ चम्बांश्च्यतिगंश्च-
वोति चभीषः इगुपचलक्षणः कः वर्णव्यापत्त्यारेफो दीर्घश्च यद्वा चमेरौणादिक ईषन्प्रत्ययः पूर्व-
वक्षेफः । पाञ्चजन्यः भवार्ये वहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति षक्त्वमिति ष्यप्रत्ययः अित्वादाधुरा-
चलम् ॥ १२ ॥

१२- इन्द्र वज्र-धारी, दस्यु-हन्ता, भीम, उग्र, सहस्र-ज्ञान-युक्त,
बहु-स्तुति-भाजन और महान् हैं। इन्द्र, सोम-रस की तरह, बल-द्वारा
पञ्च श्रेणी (चार वर्ण और पञ्चम वर्ण निषाद) के रक्षक हैं। वे
मरुतों के साथ हमारे रक्षण-परायण हों।

तस्य पूर्वजः कन्दति स्मत्स्वर्षादिवोन त्वेषोरवयः शिमीवान् ।
तंस चन्ते सनयस्तं धनानि मरुत्वान्भो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १३ ॥

तस्य । त्वर्जः । क्रन्दति । स्मत् । स्वःऽसाः । दिवः । न । त्वेषः ।
रवथः । शिमीऽवान् । तम् । सचन्ते । सनयः । तम् । धनानि ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १३ ॥

तस्येन्द्रस्यवजः कुलिशः स्मदधराक्रन्दति शत्रूनाक्रन्दयति रोदयतीत्यर्थः मन्त्रः स्वर्गः
शोभनस्योदकस्यदाता दिवो न दिवः सम्बन्धी सूर्य इव त्वेषः त्विषदीप्तौ रवथः शब्दस्पर्शमल-
क्षणस्यकर्ता शिमीवान् शिमीतिकर्मनाम लोकानुग्राहकेण कर्मणायुक्तस्तन्मिन्द्रसनयोधनस्यदा-
नानिसचन्तेसेवन्ते यथावधनानिचसेवन्ते समरुत्वानिन्द्रो नोत्पाकरक्षणायभवतु ॥ क्रन्दति क-
दिकदिक्कुदिआह्वानेरोदनेच छन्दस्युभयधेतिशपआर्धधातुकत्वाद् णेरनिटीतिणिञोपः । स्वर्गः
सुपूर्वादूर्तेर्विच् स्रष्टुअर्तिगच्छतीतिस्वरुदकं तत्सनोतीतिस्वर्गः षणुदाने जनसनस्वनकमगमो-
विट् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्पात्वम् सनोतेरनङ्गतिषत्वम् । त्वेषः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् । रवथः
रुशब्दे शीघ्रपिकृगमिवचिजीविमाणिभ्योथङ्गत्पथमत्पथः गुणावादेशौ । सनयः सनोतेर्भा-
वेऔणादिकश्मत्पथः ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र का वज्र शत्रुओं को रलाता है । इन्द्र शोन्न जल-
धान करते हैं । वे सूर्य को तरह दीप्तिमान् हैं । वे गरजते हैं । वे
सामयिक कर्म में रत रहते हैं । धन और धनवान इन्द्र को सेवा करते
हैं । मरुतों के साथ वे हमारी रक्षा में तत्पर हों ।

यस्याजस्रं शर्वसा मानं मुखं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सीम् ।
सपारिषत्कतुभिर्मन्दसानो मरुत्वानो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १४ ॥

यस्य । अजस्रम् । शर्वसा । मानम् । उक्थम् । परिऽभुजत् ।
रोदसी इति । विश्वतः । सीम् । सः । पारिषत् । कतुऽभिः ।
मन्दसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्यउक्थंमरास्यं शर्वसा मानं बलेनसर्वस्यपरिच्छेदकंसर्वेषां बलस्योपमानभूतंवा
रोदसी द्यावापृथिव्यौ विश्वतःसींअजस्रमनवरतं परिभुजय् परितःसर्वतोभुनक्ति पालयति सङ्-
न्धः कतुभिरेस्मान्निःकृतैर्यागैर्मन्दसानोमोदमानःसन् पारिषदजस्मान्दुरितात्सारयतु ॥ उक्थं
यचपरिभाषणे पातुतुदिवचीत्यादिनाकर्मणिथक् वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणम् । परिभुजय् भु-
जपालनाभ्यवहारयोः छेद्यद्वागमः व्यत्ययेनशः । परिषत् पारतीरकर्मसमाप्तौ छेद्यद्वागमः
सिद्धहुल्लेटीतिसिप् तस्यार्धधातुकत्वादिट् व्यत्ययेनणिञोपः । मन्दसानः मदित्पुलिमोदमदस्व-
मकान्तिगतिषु ऋञिबृधिमन्दिसहिभ्यःकिदित्पसानच्पत्पथः ॥ १४ ॥

१४. सारे बलों का उपमानभूत जिनका बल उभय (पृथिवी और अन्तरिक्ष) लोकों का सदा, चारों ओर से, पालन करता है, वे हमारे यज्ञ से परितुष्ट होकर हमारे पापों से हमें पार करा दें। वे मरुतों के साथ हमारी रक्षा में तत्पर हों।

नयस्यदेवादेवतानमर्ताआपश्चनशर्वसोअन्तमापुः ।
सप्ररिकात्वक्षसाक्ष्मोविवश्वमरुत्वान्भोभवत्विन्द्रऊती ॥ १५ ॥ १० ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । च । न । शर्वसः ।
अन्तम् । आपुः । सः । प्ररिका । त्वक्षसा । क्ष्मः । दिवः । च ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १५ ॥ १० ॥

देवतादेवस्यदानादिगुणयुक्तस्यस्येन्द्रस्यशर्वसोबलस्यान्तमवसानं देवाःवस्थादेव-
गणाः नापुः नानशरे वधावर्ताः मनुष्याआपश्चन आपोपिनप्रापुः सप्तादराइन्द्रः त्वक्षसा शर्व-
णांतनूकर्षाआत्मीयेनबलेनक्ष्मः पृथिव्याः दिवश्चस्वर्गस्यच प्ररिकाप्रकर्षेणरेचकोभवति लोक-
द्वयादप्यस्यबलंअतिरिच्यतइत्यर्थः मरुज्जिर्मुक्तःसइन्द्रोऽनोस्माकमूर्तीकृतयेरक्षणायभवतु ॥
देवता देवएवदेवता देवात्तलित्विस्तार्थेवत् सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् । मर्ताः सृष्ट्वाणत्यागे अ-
सिहसीत्यादिनातन्मत्पयः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । प्ररिका रिचिर्विरेचने अन्येभ्योपिहृत्पन्त-
विक्रिप् अन्त्यविकारश्छान्दसः । त्वक्षसा वक्षत्वक्षतनूकरणे अमृक् निष्वादाद्युदात्तत्वम् ।
क्ष्मः क्षेतिपृथिवीनाम आवोधापोरित्यत्रआतइवियोगविभागादिहृत्सिद्धिरित्यभिधानाद् हृत्सि-
त्तसंज्ञायामाकारलोपः यद्वा क्ष्मायीविघ्नने अस्माद् क्तिप्चेतिक्लिप् वेरपृक्लोपात्पूर्ववर्तिलो-
पः अन्यत्समानम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

१५. देव, मनुष्य या जल-समूह जिन देव (इन्द्र) के बल का अन्त नहीं पाते, वे अपने बल-द्वारा पृथिवी और आकाश से भी अधिक हो गये हैं। वे मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में परायण हों।

रोहिञ्छयावासुमदैशुर्लामीर्युक्षारायक्ञ्चाश्वस्य ।
वर्षण्वन्तविर्भतीधूर्धुर्यमन्द्राचिकेतनाहुंषीषुविक्षु ॥ १६ ॥

रोहित् । श्यावा । सुमत् । अशुः । ललामीः । युक्षा । राये ।
क्ञ्जश्च अश्वस्य । वर्षण्वन्तम् । विर्भती । धूः । सु । र्यम् । मन्द्रा ।
चिकेत । नाहुंषीषु । विक्षु ॥ १६ ॥

रोहिर्व रोहितवर्णाश्यावाश्यामवर्णाजभयोःपार्श्वयोरुभयविधवर्णयुक्तेत्यर्थः सुमर्दशुः सुम-
वस्वतःपार्श्वः उक्तं च यास्केन—सुमवस्वयमित्यर्थः अविदीर्घावयवा ललामीःपुंस्त्वेवतीअश्वभूष-
णयुक्तावा द्युक्षा दिविद्युलोकैकतन्निवासा ऋज्ज्वाश्वस्य एतत्संज्ञस्य राजर्षेःराजेष्वनार्थं वृषण्वन्तं
वृष्णासेक्रेन्द्रेणयुक्तरथं धूर्वयुगसम्बन्धिषुवहनमदेशेषुविप्रतीवहन्ती मन्दासर्वेवामाह्लादकरी
अश्वपंक्तिः नाहुयीषु नहुषामनुष्याः तत्संबन्धिनीषु विसुसेनालक्षणासुप्रजासु चिकेतज्ञायते
ईदृश्याश्वपंचपायुकः इन्द्रःसंभ्रामेषुअनुग्राहकतयामादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः ललामशब्दात्
छन्दसीवनिपादितमित्यर्थीयईकारः अङ्गचन्तत्वात्सुलोपाभावः । द्युक्षा क्षिनिवासगत्योः औणा-
दिकोऽप्रत्ययः दत्तष्टाप् । ऋज्ज्वाश्वस्य ऋजगतिस्थानाजंनोपार्जनेषु ऋज्वेत्वेत्यादिनारकमत्यया-
न्तोनिपातिवः ऋज्जागतिमन्तोश्वस्य बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । वृषण्वन्तं अनोनृदिवि
मनुषोनुद् । चिकेत कितहाने छन्दसिलुलङ्घितइतिवर्तमानेकर्मणि लिट् व्यत्ययेनतिप् ॥ १६ ॥

१६. दीर्घावयव, खलङ्कारधारो, आकाशवासी और रोहितवर्ण
एवं इयामर्षं दोनों इन्द्र के घोड़े, ऋजाश्व नामक राजर्षि को घन
हने के लिए, अभीष्टवाता इन्द्र से युक्त, रथ का सम्मुख भाग धारण करके
प्रसन्न-वदन मनुष्य-मेना-द्वारा परिचित होते हैं ।

सप्तदशीष्टवमाह—

एतत्पुत्तंइन्द्रवृष्णाउक्थंवापार्श्वगिराअभिगृणन्तिराधः ।

ऋज्ज्वाश्वःप्रष्टिभिरम्बरीषःसहृदैवोभयमानःसुराधाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्थम् । वापार्श्वगिराः । अभि ।

गृणन्ति । राधः । ऋज्ज्वाश्वः । प्रष्टिभिरः । अम्बरीषः । सहृदैवः ।

भयमानः । सुराधाः ॥ १७ ॥

हेइन्द्र वृष्णःकामानांवर्षितुस्तेतवत्यवसदेतत्उक्थंस्तोत्रराधःसंराधकंत्वत्मीतिहेतुं वापार्श्व-
रावृषागिरोराज्ञःपुत्राऋज्ज्वाश्वदयः अभिगृणन्ति आभिमुख्येनवदन्ति वापार्श्वगिराइत्येतद्विवृणो-
वि ऋज्ज्वाश्वःएतत्संज्ञोराजर्षिःप्रष्टिभिः पार्श्वस्यैरन्यैर्ऋषिभिःसह इन्द्रमस्तौव केते पार्श्वस्थाः
अम्बरीषादयश्चत्वारोराजर्षयः ॥ वापार्श्वगिराः तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः । गृणन्ति गुरान्दे प्वादीनां
ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । राधः राधसाधसंसिद्धौ राधोविसृष्टोभवत्यनेनेतिराधः करणेअसृन् । ऋ-
ज्ज्वाश्वः ऋज्जागतिमन्तोश्वस्यसतथोक्तः । अम्बरीषःअविशब्दे औणादिकईषन्प्रत्ययः । सहृदे-
वः देवैःसहवर्ततइति वीपसर्जनस्येतिविकल्पनात्संभावाभावः । भयमानः भिभीभये अस्मादन्त-

प्रोवितण्यथाऽत्ययेनशानच् बहुलं छन्दसीतिशपःस्त्रोरभावः अदुपदेशात्तत्सर्वभाषुकानुदात्त-
त्वेभावुस्वरपवशिष्यते । सुराधाः राधइतिपननाम शोभनराधोयस्य सोमनसीजलोमोपसीदस्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

१७. अभीष्ट-दाता इन्द्र, वृषागिर के पुत्र ऋजादेव, अम्बरीष,
सहदेव, भयमान और सुराधा तुम्हारी प्रीति के लिए तुम्हारा यह स्तोत्र
उच्चारण करते हैं ।

दस्युन् शिष्युन् च पुरुहुतएवैर्हत्वापृथिव्यां शर्वानिबर्हीत् ।

सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्विभ्येभिः सनत्सूर्यं सनद्वजः सुवजः ॥ १८ ॥

दस्युन् । शिष्युन् । च । पुरुहुतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्यम् ।

शर्वा । नि । बर्हीत् । सनत् । क्षेत्रम् । सखिभिः । श्विभ्येभिः । सनत् ।

सूर्यम् । सनत् । अजः । सुवजः ॥ १८ ॥

पुरुहुतः बहुभिर्जमानैराहूतइन्द्रः एवैर्भगवन्शीलेर्मरुद्भिर्भुक्तः सखिभ्यो नृगैर्वर्मा-
नान्दस्युन् उपपक्षयितुं शक्नुवन् शिष्यं शमयितुं वचकारिणो राक्षसादीन् बहून् ब्रह्मणोऽप्यहं तदन्तः श-
र्वा हि सकेन वजेण निबर्हीत् अवधीत् निबर्हयतिर्वधकर्मा एवं शक्नुवन् निरस्य श्विभ्योभिः श्वेतवर्णैः
अलङ्कारेण दीप्तैः सखिभिर्मित्रभूतेर्मरुद्भिः सह क्षेत्रं शत्रूणां स्वभूतां भूमिं सनत्समभ्राक्षीत् तथा-
वजेण विरोहितसूर्यं तस्य वृषस्य हननेन समव अग्राजस माहवानित्यर्थः तथा सुवजः शोभनवजयुक्त-
इन्द्रः वृषेण निरुद्धा आपो वृष्ट्युदकानि सनत्समभ्राजत् ॥ दस्युन् दस्यु उपक्षये यजिमनिश्चिदसि-
मनिष्प्रेष्युः वृषादिक्वादाद्युदात्तत्वम् । शिष्युन् शमयपशमे शमयति सर्वतिरस्करोती विराससा-
दिः शिष्युः औणादिकोऽन्यत्पयः वर्णव्यापस्या अकारस्येत्वम् । शर्वा शूर्हिसायाम् अन्येष्वो-
पिदस्यन्त इति वनिष् मृष्टां मृष्टुगिवितृवीयायाहादेशः । सनत् वनपणसंभ्रको लङ्घितुं छन्दस्यमा-
ह्वोमेपीत्यदभावः । श्विभ्योभिः श्वितावर्णे औणादिकोऽन्यत्पयः श्विबन्धुशुक्लवर्णमर्हन्तीति
श्विभ्याः छन्दसिचेति यः । सुवजः आद्युदात्तं ब्रह्म छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

१८. इन्द्र ने, अनेक लोगों-द्वारा आहूत होकर और गतिशील मरुतों

से युक्त होकर, पृथिवी-निवासी दस्युओं या क्षत्रुओं और शिष्युओं या
राक्षसों को प्रहार करके, हननशील वज्र-द्वारा वध किया । अनन्तर श्वेतवर्ण
मित्रों या अलंकार-द्वारा दीप्ताङ्ग मरुतों के साथ क्षेत्रों का भाग कर लिया ।
शान्त-वज्र-युक्त इन्द्र सूर्य एवं जल-समूह को प्राप्त हुए ।

विश्वाहेन्द्रोऽधिवृत्तानो अस्त्वपरिहृताः सनुयामवार्जम् ।

सन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत यौः ॥ १९ ॥ १९ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिःवक्ता । नः । अस्तु । अपरिहृताः ।
सनुयाम् । वार्जम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । औः ॥ १९ ॥ ११ ॥

विश्वाहासर्वकालेनोस्माकमिन्द्रः अधिवक्तास्तु अधिवचनपक्षपातेनवचनं यथोक्तं ब्राह्मणा-
याभिब्रूयादिविषयं दास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो भवतु वयंच अपरिहृताः अकुटिलगताः संतो-
वार्जं हविर्लक्षणमर्चं सनुयाम् संभजामहे यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयो ममहन्तां
पूजितं कुर्वन्तु ॥ विश्वाहा विश्वान्यहानि विश्वाहानि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया शेषे च नृसिबहुलमि-
ति शैलोपः उपधादीर्घत्वम् नलोपः मरुद्भादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपरिहृताः ह्यकौटि-
त्ये निष्ठायां अपरिहृताभ्येति निपातनादुभावाभावः अन्ययपूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् । सनुयाम्
पणुदाने लिङितनादित्वाद्गुणत्वयः वनपणसंभ्रकावित्यस्याव्यत्ययेन उग्रत्वयः ॥ १९ ॥

१९. सब कालों में वर्तमान इन्द्र हमारे पक्ष से बोलें । हम भी
अकुटिलगति होकर अन्न भोग करें । मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु,
पृथिवी और आकाश उन्हें पूजें ।

॥ इति प्रथमस्य सप्तमोऽष्टकादशोऽवर्गः ॥ ११ ॥

प्रमन्दिन इति एकादशार्चमष्टमं सूक्तम् । आदिरसस्य कुत्सस्यार्षे अष्टम्याद्याभ्यवससिष्टमः शि-
ष्टाः सप्तजगत्स्यः इन्द्रो देवता तथा चानुक्रान्तम्—प्रमन्दिन एकादशकुत्सा आद्यागर्भसाविष्णुपनिषत्
चतुसिष्टवन्तमिति । दशरात्रस्य नवमेहनिमरुत्वतीये एतत्सूक्तं विश्वजित इति सप्तमं सूचितम्—प्र-
मन्दिन इमा उल्लेखि मरुत्वतीयमिति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

प्रमन्दिने पितुमर्चतावचोयः कृष्णगर्भानिरहं नृजिष्वना ।
अवस्यत्रोदृषणं वर्जं इक्षिणं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥
प्र । मन्दिने । पितुः मत् । अर्चत । वर्चः । यः । कृष्णाऽर्गर्भाः ।
निःऽअहं । नृजिष्वना । अवस्यत्रः । उदृषणम् । वर्जंऽइक्षिणम् ।
मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ १ ॥

हेकातिजः मन्दिनेस्तुतिप्रवेसोतन्वायेन्द्राय पितुमवहविर्लक्षणेनाभेनोपेतवचःस्तुति लक्षणं
वचनं मार्चयत्यर्च्योच्चारय यद्वन्दः नृजिष्वना एतत्संज्ञकेन राक्षसख्या सहितः स नृकृष्णगर्भाः कृ-
ष्णोनामकश्चिदधुरः तेन निषिक्तगर्भाः तदीयाः मार्गाः निरहं अवधोऽ कृष्णमस्तु रं हत्वा पुत्राणाम-

प्यनुत्सर्पथैर्गर्भिणीस्तस्यभार्या अपि अवधीदित्यर्थः । अवस्थोरक्षणेष्वधोवयंवृषणं नामानां
वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रमुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं तं मरुत्वं तं इन्द्रं सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे आ-
हवामहे ॥ मन्दिने मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु औणादिक इति प्रत्ययः तदुक्तं यास्केन—म-
न्दीमन्दतेः स्तुतिकर्मण इति । पितुमद इत्यनुहस्यामनुनिविमनुपउदात्तत्वम् । कृष्णागर्भाः कृष्णेन
निषिकागर्भायास्तुतास्त्वयोक्ताः परादिश्छन्दसि बहुलमिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अवस्थवः अ-
वेरौणादिकोन्नावे असुन् अवश्छत्यवस्थति सुपआत्मनः क्यच् क्माच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । वृषणं
वायुपूर्वस्पर्शनिगमे इति विकल्पनादीर्घाभावः । सख्याय सख्युः कर्मसख्यं सख्युर्य इति यप्रत्ययः ।
हवामहे हे ओलटि बहुलं छन्दसीति संशयसारणम् ॥ १ ॥

१. जिन इन्द्र ने ऋजिष्वा राजा के साथ कृष्ण नाम के असुर को
गर्भवती स्त्रियों को निहत किया था, उन्होंने हृष्ट इन्द्र के उद्देश से,
अन्न के साथ, स्तुति अर्पित करो । हम रक्षण पाने की इच्छा से उन
अभोष्ट-बाता और दक्षिण हाथ में वज्र-धारी इन्द्र को, मरुतों के साथ,
अपना सखा होने के लिए, आह्वान करते हैं ।

याव्यंसंजाहृषाणेन मन्युना यः शम्बरं यो अहन् पिप्रुम म्रतम् ।

इन्द्रो यः शुष्णं मशुपन्या वृणङ्मरुत्वं तं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः । वि३ अंसम् । जहृषाणेन । मन्युना । यः । शम्बरम् । यः ।

अहन् । पिप्रुम् । अम्रतम् । इन्द्रः । यः । शुष्णम् । अशुषम् । नि ।

अवृणक् । मरुत्वं तम् । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

यइन्द्रः जहृषाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन तस्य विगतभुजं वृत्रं अहन् अवधीत् अपि च
यइन्द्रः शम्बरं एतत्संज्ञमसुरं चावधीत् तथा अन्ते म्रतस्य यागादेः कर्मणो विरोधिनं पिप्रुं एतत्संज्ञं
यासुरं यइन्द्रः अवधीत् किञ्च यइन्द्रः अशुषं शोषकरहितं शुष्णं सर्वस्य जगदः शोषकं एतत्सं-
ज्ञमसुरं न्यवृणक् न्यवर्जयत् समूलं हतवानित्यर्थः तं मरुत्वं तं इन्द्रं सख्याया हवामहे ॥ व्यंसं
विगतो सोयस्मात् बहुव्रीहौ पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् यणि उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्त-
स्वस्वरितत्वम् । जहृषाणेन इत्यनुष्टौ अवबुध्यर्थः छन्दसि लिट् लिटः कानज्वेतितस्य कान-
आदेशः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् चित्वादन्तोदात्तत्वम् । अ-
शुषं शुषशोषणे इगुपधलक्षणः कः शुषाः शोषकानसन्त्यस्येत्यशुषः परादिश्छन्दसि बहुलमि-
ति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अवृणक् वृजीवर्जने रौधादिकः ॥ २ ॥

२. प्रवृद्ध क्रोध के साथ जिन इन्द्र ने विगत-भुज वृत्र या व्यंस
नामक असुर का वध किया था । जिन्होंने शम्बर और यज्ञ-रहित पिप्रु
का वध किया था और जिन्होंने वृजं शुष्ण का समूल नाश किया
था, उन्होंने इन्द्र को, मरुतों के साथ, अपना सखा होने के लिए, हम
आह्वान करें ।

तृतीयाष्टकमाह—

यस्यद्यावापृथिवीपौस्यमहद्यस्यव्रतेवरुणोयस्यसूर्यः ।

यस्येन्द्रस्यसिन्धवःसश्रतिव्रतमरुत्वन्तंसख्यायहवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यम् । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः ।

यस्य । सूर्यः । यस्य । इन्द्रस्य । सिन्धवः । सश्रति । व्रतम् ।

मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्यमहत् विपुलपौंस्यबलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तते यस्येन्द्रस्यव्रतेमि-
यमरूपेकर्मणिवरुणोवर्तते वरुणोपीन्द्रस्यनियमननातिक्रामतीत्यर्थः अपिच सूर्योपियस्येन्द्रस्य
व्रतेवर्तते तथायस्येन्द्रस्यव्रतकर्मसिन्धवोऽनघः सश्रति वचनव्यत्ययः गच्छन्ति सश्रतिर्वित्तिके-
मा । इन्नेणानुशिष्टाःप्रवहन्तीत्यर्थः संमरुत्वन्तमिन्द्रंसख्यायाह्वयामहे ॥ द्यावापृथिवी
द्यौश्चपृथिवीचद्यावापृथिव्यौ दिवोद्यावेतिद्यावादेराः सचाद्युदाचोनिपातितः पृथिवीराब्दोद्गीष्-
पत्ययान्नोन्नोदाचः देवताइन्द्रेचेत्युभयपदमकृतिस्वरत्वम् वाछन्त्सीतिपूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ३ ॥

३. जिनके विपुल बल का द्यौ और पृथिवी अनुधावन करती हैं,
जिनके नियम से वरुण और सूर्य चलते हैं और जिनके नियम के अनुसार
नदियाँ प्रवाहित हैं, उन्हीं इन्द्र को, मरुतों के साथ, अपना सखा
होने के लिए, हम बुलाते हैं।

चतुर्थीष्टकमाह—

योअश्वानांयोगवांगोपतिर्वशीयआरितःकर्मणिकर्मणिस्थिरः ।

वीळोश्चिदिन्द्रोयोअसुन्वतोवधोमरुत्वन्तंसख्यायहवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वानाम् । यः । गवाम् । गोपतिः । वशी । यः । आरितः ।

कर्मणिःकर्मणि । स्थिरः । वीळोः । चित् । इन्द्रः । यः । असुन्वतः ।

वधः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

यइन्द्रः अश्वानांपतिरपिपतिः तथायइन्द्रोगोपतिः नकेवलमेकस्यागोः किन्तु सर्वांसाभि-
त्याह गवामिति सर्वांसांगवामधिपतिर्भवति वशी अपराधीनः स्वतन्त्रइत्यर्थः अपिच यइन्द्रःकर्म-

णिकर्मणिसर्वेषुकर्मसु स्थितो नैव त्वेनावतिष्ठमानः आरितः स्तुतिभिः प्रत्युतः प्रामोदभाववि आरि-
तः प्रत्युतः स्तोमानि तिनिरुक्तम् । यइन्द्रः अमुन्वतः मृन्वतां यागानुष्ठापुणां विरोधि नो वीळो धित्
इदस्यापिशत्रोः वधः इन्ता तं मरुत्वन्तं इन्द्रं सख्याया हवामहे ॥ गवां न गोश्वन्सावर्षो-
तिविभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः पत्या वैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आरितः क-
गतौ अस्मात्पण्यन्तामिष्टा आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्पुगभावः यदा सूचिसूत्रिभूष्यत्यर्थशू-
र्णोतीनामिति विहितस्य यज्ञः यज्ञोचित्यप्रचराब्देन बहुलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिके लुकिप्रत्य-
यलक्षणो न सन् यज्ञोरितिकृत्येतस्य द्विर्वचने उरदात्वाद्वादिशेषयोः सतोः रुमिकौचलुकीतिरुक्
सवो निष्ठायां छान्दस्य इडागमः ककारस्य यणादेशः रोरीत्यभ्यासरेफलोपः द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोण-
दिदीर्घः । वधः कृत्यत्पुत्रो बहुरुमिति बहुलवचनात् इन्द्रवध इति कर्तर्यप्रवादेशश्च सचादन्तः
अवो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जो अश्वों के अधिपति, गोपों के ईश, स्वतंत्र, स्तुति प्राप्त
कर जो सारे कर्मों में स्थिर और अभिषेच-शून्य दुर्द्धर्ष शत्रुओं के हन्ता
हैं, उन्हीं इन्द्र को, महर्तों के साथ, अपना सखा होने के लिए, हम
बुलाते हैं ।

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्पो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविन्दत् ।

इन्द्रो यो दस्यूरधरौ अवातिरन्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः ।

गाः । अविन्दत् । इन्द्रः । यः । दस्यूरः । अधरान् । अवऽअतिरत् ।

मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

यइन्द्रः विश्वस्य जगत्तोगच्छतः प्राणतः प्रश्वसतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी यश्च ब्रह्मणे
ब्राह्मणजातिभ्योऽङ्गिरोभ्यः प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहता गाः अविन्दत्
अलभत अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेवैतैरसुरैर्युद्धागाः स्वयमलभतेत्यर्थः अपि च यइन्द्रो दस्यूरधरः
पयिवृत् अश्वरानधराभिहृष्टान्कृत्वा अवातिरत् अवधीद अवतिरतिर्वधकर्म । तं मरुत्वन्तमिन्द्रं
सख्याया हवामहे । जगत्तः मरुत्सु पुगवौ वर्तमाने पृथक् इन्द्रं जगच्छतृष्वेति अविप्रत्ययान्तो-
निपात्यते अगच्छन्वाद्युदात्तः । प्राणतः श्वसमाणने अनश्च अस्मात्पुटः शब्द अदादिताच्छपो-
लुक् शत्रुनुमदिविभक्तैरुदात्तत्वम् यज्ञ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ ५ ॥

५. जो गतिशील और निश्वास-सम्पन्न जीवों के अधिपति हैं और
जिन्होंने अङ्गिरा आदि ब्राह्मणों के लिए पणि-द्वारा अपहृत गौ का
सर्व-प्रथम उद्धार किया था तथा जिन्होंने दस्युओं को निहृष्ट करके
वध किया था, उन्हीं इन्द्र को, महर्तों के साथ, अपना बन्धु होने के
लिए, हम बुलाते हैं ।

पठमीष्टकमाह—

यः शूरेभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्योधा वद्भिर्हूयते यश्च जिग्युभिः
इन्द्रं यं विश्वा भुवना भिसं दधुर्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥ १२ ॥

यः । शूरेभिः । हव्यः । यः । च । भीरुभिः । यः । धावतुभिः ।
हूयते । यः । च । जिग्युभिः । इन्द्रम् । यम् । विश्वा । भुवना ।
अभि । समदधुः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥ १२ ॥

यइन्द्रः शूरेभिः शौर्योपेतैः पुरुषैः हव्यः योद्धयाह्लातव्यः यश्च भीरुभिः प्रयत्नीतैः कातरैः पुरुषैः सहाधार्थमाह्लातव्यः अपिच यइन्द्रोधावद्भिः पराजयेनपलायमानैः हूयते रक्षार्थमाहूयते यश्च जिग्युभिः प्राप्ताजयैराहूयते यंचेन्द्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि स्वेषु कार्येषु अभिसन्दधुः आभिमुख्येन स्थापयन्ति तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्याया हवामहे ॥ शूरेभिः बहुलं छन्दसीति भिसं-
ऐसभावः । हव्यः हूयते रक्षार्थमाहूयते इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति संसारणम् गुणः घातोस्व-
न्निमित्तस्यैवेत्यबादेशः । भीरुभिः भियः कुक्कुकनाविति कुप्रत्ययः । धावद्भिः सृगतौ सर्वे वेगितायां
शपि पाशेत्यादिना धावादेशः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्य-
ते । जिग्युभिः जिजये लिटः कस्युः द्विवचने सन्लिटोर्जेरिति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् भि-
सि अयस्मयादित्वेन भत्वात् वसोः सम्प्रसारणम् । विसम्प्रसारणम् छान्दसोन्पलोपः ॥ ६ ॥

६. जो शत्रुओं और भीरुओं के आह्वान योग्य हैं, जिन्हें समर से भागनेवाले और समर में विजयी, दोनों ही आह्वान करते हैं तथा जिन्हें सारे प्राणी, अपने-अपने कार्यों के सम्मुख, स्थापित करते हैं, उन्हीं-इन्द्र को, मरुतों के साथ, सखा होने के लिए, हम बुलाते हैं ।

सप्तमीष्टकमाह—

रुद्राणामिति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषां तनुने पृथुज्वयः ।
इन्द्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणाम् । एति । प्रदिशा । विचक्षणः । रुद्रेभिः । योषां ।
तनुने । पृथु । ज्वयः । इन्द्रम् । मनीषा । अभि । अर्चति । श्रुतम् ।
मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

त्रिचक्षणः सूर्यात्मनाप्रकाशमानइन्द्रः रुद्रपुत्राणां अभ्यात्मपाणरूपेणवर्तमानानांमरुतां यद्वा रोदयितृणांप्राणानां प्राणादिशरीराभिर्निर्वातःसन्तोबन्धुजनानरोदयन्ति यदिशामदेशनेनमनुष्येभ्यःप्रदानेनसहएत्यन्तरिक्षेगच्छति तथाचात्रायते—योसौवपन्नुदेति ससर्वेषांभूतानांप्राणानादापोदेतीति। अपिच रुद्रेभिः अधिभूतंवर्तमानैरुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्मोषामाभ्यमिकावाकपृथुविस्तीर्णं ज्योतिर्वेगंतनुवेविस्तारयति प्रसन्नादव्यमरुतांस्तुतिः तैर्मरुद्भिःसहवर्तमानं श्रुतंप्रख्यातं सूर्यात्मानमिन्दंयनीषास्तुतिलक्षणावाक्यमभ्यर्चतिआग्निमुख्येनस्तौति तंमरुत्वन्तमिदंययंसख्यायाह्वयामहे॥प्रदिशा दिशअविसर्जने सम्प्रदादिलक्षणोभावेकिपू।ज्ययः जिजिअग्निभवे जीयये अग्निभूयतेनेनेतिज्योषेयः करणेअस्तुन्। यनीषां ईषाअक्षादित्वात्कृतिभावः॥ ७ ॥

७. सूर्य-रूप आलोकमय इन्द्र सारे प्राणियों के प्राण-स्वरूप रुद्र-पुत्र मरुतों को ग्रहण कर उदित होते हैं और उन्हीं रुद्र-पुत्र मरुतों-द्वारा वाक्य-वेग-युक्त होकर विस्तारित होते हैं। प्रख्यात इन्द्र को स्तुति-लक्षण वाक्य पूजित करते हैं। उन्हीं इन्द्र को, मरुतों के साथ, सखा होने के लिए, हम आह्वान करते हैं।

यद्दामरुत्वःपरमेसधस्थेयद्वावमेवृजनेमादयासे ।

अतआयासध्वरनोअच्छात्वायाहविश्वरुमासत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधस्थे । यत् । वा । अवमे ।

वृजने । मादयासे । अतः । आ । याहि । अध्वरम् । नः । अच्छ ।

त्वाद्या । हविः । श्वरम् । सत्यराधः ॥ ८ ॥

इमरुतः मरुद्भिर्पुक्तेन्द्र परमेउत्कृष्टेसधस्थेसहस्थानेगृहे यद्वा यदिवा मादयासे एषोवर्तसे यद्वा यदिवा अवमेअर्वाचीने वृजने वृज्यतेरिक्कीक्रियतेऽस्मिन्धनमितिवृजनंएहं वस्मिन्मादयासे अतोस्मादुभयविधावस्थानाचोस्माकमध्वरंयज्ञमच्छाग्निमुख्येनायाहि आगच्छ हेसत्यराधः सत्यधन त्वाया तत्कामनया वयं हविश्चक्रमरुतवन्तः॥मरुत्वः मनुषसोरुरिविसंबुद्धौनकारस्वरुत्वम् । सधस्थे हृषिस्थइतिकप्रत्ययः सधमादस्थयोश्चन्द्रसीतिसहस्यसधादेशः । मादयासे यदह्नियोगे पुरादिरात्मनेपदी छेदधाडागमः । त्वाया त्वामात्मनइच्छति हवआत्मनःक्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनदकारस्यात्वम् अपत्ययादितिअकारप्रत्ययः छुपांछुगुगितिवृतीयायालुक् ॥ ८॥

८. मरुतसंपुक्त इन्द्र, तुम उत्कृष्ट घर में ही हृष्ट हो अथवा सामान्य स्थान में ही हृष्ट हो हमारे यज्ञ में आगमन करो । सत्यधन इन्द्र, तुम्हारे लिए उत्सुक होकर हम हव्य प्रदान करते हैं।

नवमीष्टकमाह—

त्वा॒येन्द्र॒सोमं॑ सु॒षुमा॑ सु॒दक्ष॒त्वा॒याह॒विश्च॑ रु॒मा ब॒ह्व॒वाहः ।
अ॒धा॒नियु॒त्वः स॒र्गो म॒रुद्भि॒रस्मि॒न्य॒ज्ञे ब॒र्हिषि॑ मा॒दय॑स्व ॥ ९ ॥
त्वा॒द्या । इन्द्र॒ । सोमं॑ । सु॒सुम॒ । सु॒दक्ष॒ । त्वा॒द्या । ह॒विः ।
च॒क्रम॒ । ब॒ह्व॒वाहः॒ । अ॒र्ध॒ । नि॒यु॒त्वः । स॒र्गणः॒ । म॒रुत्॒क्षिः ।
अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । ब॒र्हिषि॑ । मा॒दय॑स्व ॥ ९ ॥

हे सु॒दक्ष शो॒भन॒व॒न्देन्द्र॒ त्वा॒या त्वत्काम॒नया॑ सोमं॑ सु॒षुम॒ अभि॑षुतवन्तो वयं हे॒न्र॒वाहः ब॒ह्व॒
आम॑श्चरूपेण स्तोत्रेणोत्तमानमाप्स्यमाण इन्द्र॒ त्वा॒या त्वत्काम॒नया॑ सर्वनीये पुरोडाश उ॒त्सर्गं॑ ह॒विश्च॑
म॒रुत॑वन्तः हे॒नियु॒त्वः नि॒युतो॑श्वाः तद॒निन्द्र॒ अ॒ध अ॒यान॑न्तरं म॒रुद्भिः स॒र्गग॑णरूपैः एतत्सं॒क्षेदे॒वैः
स॒र्गणः ग॑णसहितः सन् अ॒स्मिन् च॒र्वमाने॑ य॒ज्ञे न॒र्हिषि॑ आ॒स्तीर्णे॑ दर्भे॒ उपवि॑श्यामादयस्व॒ यमो॑ भव ॥
सु॒षुम॒ पुत्र॑ अभिषवे छिदिकादिनियममाप्स्येदः अनित्यमागमशासनमिति वचनादभावः ॥ ९ ॥

९. शोभन बलं से युक्त इन्द्र, हम तुम्हारे लिए उत्सुक होकर
सोम का अभिषव करते हैं। तुम्हें स्तुति-द्वारा पाया जाता है।
हम, तुम्हारे उद्देश से, हव्य प्रदान कर रहे हैं। अश्व-युक्त इन्द्र, मरुतों
के साथ दलबद्ध होकर इस यज्ञ-कुश पर बैठकर हृष्ट बने।

दशमीष्टकमाह—

मा॒दय॑स्व॒ हरि॑भि॒र्येत॑ इन्द्र॒ वि॒ष्य॒स्व शि॒प्रे वि॒सृज॑स्व॒ धेने॑ ।
आ॒त्वा॒ सु॒शि॒प्र॒हर॑यो व॒हन्तू॒ शन्त॒व्यानि॑ प्र॒तिनो॑ जुषस्व ॥ १० ॥
मा॒दय॑स्व । हरि॑क्षिः । ये । ते । इन्द्र॒ । वि॒ । स्य॒स्व । शि॒प्रे इति॑ ।
वि॒ । सृ॒ज॒स्व । धेने॑ इति॑ । आ । त्वा॒ । सु॒शि॒प्र॒ । हर॑यः । व॒हन्तू॒ ।
उ॒शान् । ह॒व्यानि॑ । प्र॒ति । नः॒ । जुष॑स्व ॥ १० ॥

हे॒न्द्र॒ हरि॑भिरश्वैः स॒हमा॑दयस्व यमो॒ भव॑ येते॒ तव॑ स्व॒भूता॑स्तदर्थं शि॒प्रे ह॑नू॒संह॑वे वि॒ष्य॒स्व सो॒
म॒पा॒नार्थं॑ वि॒वृते॑ कुरु तथा धेने॒ पान॑साधनभूते जिह्वे॒ मजि॑ह्वे॒ के वि॒सृज॑स्व सोम॒पा॒नार्थं॑ वि॒श्लिष्टे॑ कुरु हे
सु॒शि॒म शि॒प्रे ह॑नूनासिकेवा । शो॒भन॑शि॒प्रे न॒ त्वा॒त्वां हर॑योश्चा॒भा व॒हन्तू॒ अ॒स्पदी॑यं ग॒मं प्राप॑यन्तु
त्वं च उ॒शान् अ॒स्मान् काम॑यमानो नो॒स्माकं॑ ह॒व्यानि॑ हवींषि॒ प्रति॑ जुषस्व अत्येकं सेवस्व मा॒ उ॒दा॒सि॒ताः ॥

विष्यस्व षोन्तकर्मणि व्यत्ययेनात्मनेपदं विवादित्वादथ्यन् ओतः श्यनीत्योकारलोपः ऋषसर्गा-
स्मनोतीतिषत्वम् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, अपने घोड़ों के साथ प्रसन्न हो अपने धोनों शिप्र, हनु
या जबड़े खोलो; सोमपान के लिए अपनी जिह्वा और उपजिह्वा खोलो।
हे सुशिप्र वा सुनासिक इन्द्र, तुम्हें यहाँ घोड़े ले आवें। तुम हमारे
प्रति तुष्ट होकर हमारा हव्य ग्रहण करो।

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपावयमिन्द्रैण सनुयामवाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥ १२ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयम् । इन्द्रैण । सनुयाम् ।

वाजम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।

सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥ १२ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुत्स्तोत्रः तस्य वृजनस्य शत्रूणां क्षेमुरिन्द्रस्याव-
न्विनो गोपाः गोपायनीयाः रक्षणीया वयं तेनेन्द्रेण वाजमन्नं सनुयाम लभेमहि यदेतदस्माग्निः मा-
र्यितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयोद्यावापृथिव्यौ च ममहन्ता पूजितं कुर्वन्तु ॥ वृजनस्य वृजीवर्जने कपू-
जिमन्दिनिषाज्ज्यः अपुरित्विष्युप्रत्ययः ॥ ११ ॥

११. जिन इन्द्र का, मरुतों के साथ, स्तोत्र है, उन शत्रु-हन्ता
इन्द्र-द्वारा रक्षित होकर तुम उनसे अन्न प्राप्त करो। मित्र, वरुण,
अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारे उस अन्न की पूजा करें।

इमां तद्वत्प्रेकादशर्चनवर्गं सक्तं कुत्सस्यार्धमैन्द्रं अन्त्याग्निष्टुप् शिष्टादशजगत्पः तथा चानु-
क्रान्त्यम्—इमां तन्त्याग्निष्टुबिति विनियोगोलिङ्गिकः ।

तत्र मध्यमाष्टचमाह—

इमां ते धियं प्रभरे म॒हो म॒ही म॒स्य स्तो॒त्रे धि॒षणा॒ यत्त॑ आ॒न॒जे ।

त॒मु॒त्स॒वे च॑ प्र॒स॒वे च॑ सा॒स॒हि मि॒न्द्रं दे॒वा॒सः श॒र्व॒सा म॒द॒न्नं ॥ १ ॥

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । महः । महीम् । अस्य । स्तोत्रे ।

धिषणा । यत् । ते । आनजे । तम् । उत्सवे । च । प्रसवे ।

च । ससहिम् । इन्द्रम् । देवासः । शर्वसा । अमदन् । अन्नम् ॥ १ ॥

हेइन्द्र महोमहवस्तेतव इमां ददानीं क्रियमाणानि ह्रीं महतीं अत्यन्तोत्कृष्टां धियं स्तुतिं प्रभरे
मकर्षेण संपादयामि तेव व धिषणात्वं दीयानुद्धिः अस्म्यममस्तोतुः स्तोत्रे स्तुतौ पद्यस्मादानजे अस-
क्तासंभ्रितासीद तस्मात्तव मिमांस्तुतिकरोमीत्यर्थः उत्तरोर्ध्वः परोक्षरुतः सप्तर्हि शत्रूणामभि-
प्रवितारं पूर्वोक्तमिन्द्रदेवासः कर्मसुदीव्यन्तः कृत्विजः शं वसास्तुतिभिः कीर्तनेन बलेन अन्वमदन्
अनुक्रमेण हर्षमापयन् किमर्थं उत्सवे च उत्सवार्थं अभिवृद्धयर्थं प्रसवे च धनानां वृद्धयुक्तानां वा-
उत्पत्त्यर्थं च ॥ आनजे अज्जुव्यकिञ्चक्षणकान्तिगतिषु अस्मात्कर्मणि लिट् द्विवचनहत्वादिशेषौ
अत आदेरित्यभ्यासस्पात्वम् तस्मान्मुद्दिहलङ् इति नुट् व्यत्ययेनोपधानकारलोपः । उत्सवे प्र-
सवे पुमेरणे ऋदोरविविधावेअप् निमित्तात्कर्मयोगे इति सप्तमी थायादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
सप्तर्हि बहुअभिप्रवे आद्यगमहनइत्यत्र उत्सर्गश्छन्दसीविवचनात्किमत्ययः लिङ्मुद्गावाद्द्विवच-
नं अन्येषामपीतिसंहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अमदन् मदीहर्षे हेतुमतिणिच् मदीहर्षग्ले-
पनयोरिविषटादिषु पाठान्भित्तां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् छन्दसु भयधे विशप आर्धधातुकत्वाणोर-
निटीतिणिजोः ॥ १ ॥

१. तुम महान् हो। तुम्हारे उद्देश से मैं इस महती स्तुति को
सम्पादन करता हूँ; क्योंकि तुम्हारा अनुग्रह मेरी स्तुति पर निर्भर करता
है। ऋत्विक्को ते सम्पत्ति और धन लाभ के लिए स्तुति बल-द्वार
जब शत्रु-विजयी इन्द्र को हृष्ट किया है।

द्वितीयाष्टकमाह—

अस्य श्रवो नयः सप्तविभ्रतिद्यावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्या चन्द्रमसाभिचक्षे अद्वेकमिन्द्रचरतो वितर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । नयः । सप्त । विभ्रति । द्यावाक्षामा । पृथिवी ।

दर्शतम् । वपुः । अस्मे इति । सूर्या चन्द्रमसा । अभिचक्षे । अद्वे ।

कम् । इन्द्र । चरतः । वितर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य श्रवो यशः कीर्तिं सप्त इमे गङ्गे इत्यस्याश्चिप्राधान्येन पतिपादिता गङ्गाद्याः सप्त-
सहस्रव्याकानघोविभ्रविचारयन्ति वृत्रहननेन इन्द्रस्य यद्वष्टेः प्रदातृत्वं तत्त्वभूतजलोपेतानघः प्रक-
टयन्तीत्यर्थः अपि च द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षं च अस्य सूर्या-
त्ननावर्तमानस्येन्द्रस्य वर्तमानसर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयं वपुः रूपनामैतत् प्रकाशात्मकं रूपं धारयन्ति कि-
ञ्च हेइन्द्र अस्मे अस्माकं अभिचक्षेद्वेदव्यानां पदार्थानामभिमुख्येन प्रकाशनार्थं अद्वेकं अद्वैतार्थं
चक्षुषा दृष्टेहि वस्तुनि इदं सत्यमिति अद्वैतोत्पद्यते कमित्येतत्पदपूरणं तदुभयार्थं सूर्या चन्द्रमसौ वितर्तुरं
परस्परव्यतिहारेण तरणं पुनः पुनर्गमनं यथाभवति तथा चरतो वर्तते त्वमेव तद्रूपः स नवर्तस इत्यर्थः ॥
अस्य ऊर्ध्वमिति विभ्रकेरुदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा द्यौश्चक्षामा च दिवोद्यावेति द्यावादेशः सुपां-

सुलगितिविभक्तेर्द्वादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शितं प्रष्टुं दृशीत्यादिना अवच् ।
सूर्याचन्द्रमसा सूर्यश्चन्द्रमाश्च देवताद्वन्द्वेचेति पूर्वपदस्यानङ्गदेशः सुपांसुलगितिविभक्तेराकारः
चन्द्रमसश्चान्दोदासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः अतो देवताद्वन्द्वेचेति प्राक् स्य
उभयपदप्रकृतिस्वरस्य चोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीतिप्रविषेधः । अभिचक्षे चक्षेः प्रकाशनाया-
त्संपदादिउक्षणोभावेक्षिष् तादर्थ्येचतुर्थी । अद्ये दृशिग्रहणाद्वधातेर्भाविविच् चतुर्थ्येकवचने
आतोधातोः रित्याकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । वितर्तुरं वरतेर्यद्भुगन्वादी-
णादिकः कुरच् बहुलं छन्दसीत्युत्वम् ॥ २ ॥

२. सात नवियाँ इन्द्र की कीर्ति धारण करती हैं । आकाश,
पृथ्वी और अन्तरिक्ष इनका दर्शनीय रूप धारण करते हैं । इन्द्र, सूर्य और
चन्द्र हमारे सामने, प्रकाश देने और हमारा विश्वास उत्पन्न करने के
लिए, बार-बार एक के बाद एक विचरण करते हैं ।

तंस्मारयमधवन्भावसातयेजैत्रयतिअनुमदामसंगमे ।

आजानं इन्द्रमनसा पुरुष्टुत्वापयज्योमधवन्छर्मयच्छनः ॥ ३ ॥

तम् । स्म । रथम् । मघश्चवन् । प्र । अव । सातये । जैत्रम् ।

यम् । ते । अनुमदाम । समङ्गमे । आज्ञा । नः । इन्द्र । मनसा ।

पुरुष्टुत । त्वायत्सुभ्यः । मघश्चवन् । शर्म । यच्छ । नः ॥ ३ ॥

हेमधवन् धनवन् इन्द्र सातये अस्माकं धनलाभाय तस्मै तमेवरथं प्राव प्रेरय वर्तय नोस्मा-
कं मनसा नुचचापुरुष्टुत बहुशः स्तुतेन्द्र तेतव स्वभूतजैत्रं जयशीलं परं रथं सङ्गमे शत्रुभिः सह सङ्गमे आ-
जायुषे सवि अनुमदाम वयमनुक्रमेण स्तुमः अपिच हेमधवन् त्वायज्यः त्वांकामयमानेभ्यो नोस्म-
भ्यं शर्म सुसंपयच्छदेहि ॥ अव अवरोक्षणगति कान्तीत्युक्तत्वादवतिरवगत्यर्थः । सङ्गमे ग्रहवृद्ध-
निक्षिपमधेतिकर्मण्यण् घाथादिनोत्तरपदान्नोदात्तत्वम् । आज्ञा सुपांसुलगितिसप्तम्याङ्गदेशः ।
त्वायज्यः सुपजात्मनः क्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेन दकारस्यार्त्वं
क्यजन्ताद्धटः शट् अदुपदेशाद्धसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति क्यचासहैकादेश उदात्तेनेति तस्मो-
दात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, अपने अन्तःकरण से हम तुम्हारी बहुत स्तुति करते हैं ।
तुम्हारे जिस विजयी रथ को शत्रुओं के युद्ध में देखकर हम प्रसन्न होते
हैं, हमारे धन-साम के लिए उसी रथ को प्रेरण करो । मघवन्, हम
तुम्हारी कामना करते हैं । हमें सुख दो ।

वयं जयेम त्वया युजावृतमस्माकमंशमुदवाभरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्रवरिवः सुगंकेधि प्रशत्रूणां मधवन् वृष्ण्यारुज ॥ ४ ॥

वयम् । जयेम । त्वया । युजा । दत्तम् । अस्माकम् । अंशम् । उत् ।
अव । शरैश्चारे । अस्मभ्यम् । इन्द्र । वरिवः । सुशम् । कधि ।
प्र । शत्रूणाम् । मघश्चन् । दृष्ण्या । रुज ॥ ४ ॥

हेइन्द्र युजा अस्माभिर्युक्तेनसहायभूतेनत्वयाभूतंआवृण्वन्तंशत्रुवयंस्तोतारोजयेम अ-
ग्निभवेम अपिच शरैश्चारे सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे अस्माकमंशयस्मदीयंभागभुक्त्वा शत्रुकृतपीडापरिहारेणो-
त्कृष्टंरक्षा तथा हेइन्द्र वरिवोभनं अस्मभ्यंसुगमंसुगमंमुपापंकधिकुरु तथा हेमघवन् शत्रूणां ज-
स्यदुपदवकारिणांवृण्व्यावृण्व्यानिवीर्याणि प्ररुण्यप्रहृदिनापस्नेत्यर्थः ॥ इत्वं वृञ्चरणे क्तिप्-
चेतिक्तिप् तुगागमः । सुगं सुदुरेभिकरणेइतिगमेर्हमत्ययः । कधि अमृष्टपुपुक्वृष्ट्यइतिहेर्हिः ।
इव रुजोभङ्गे तौदादिकः ॥ ४ ॥

४. तुम्हें सहायक पाकर हम अवरोधक शत्रुओं को परास्त करेंगे ।
संग्राम में हमारे अंश की रक्षा करो । मघवन्, हय सरलता से धन
या सके—ऐसा उपाय कर दो । शत्रुओं की शक्ति तोड़ दो ।

नानाहित्वाहवमानाजनानामेधनानांधर्तरेवसाविपन्यवः ।

अस्माकंस्मारयमातिष्ठसातयेजैत्रंहीन्द्रनिमृतमनस्तव ॥ ५ ॥ १४ ॥

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनोः । इमे । धनानाम् ।

धर्तः । अवसा । विपन्यवः । अस्माकम् । स्म । रयम् । आ । तिष्ठ ।

सातये । जैत्रम् । हि । इन्द्र । निमृतम् । मनः । तव ॥ ५ ॥ १४ ॥

हेधनानांधर्तः गोहिरण्यादित्स्वामांश्चन्याणांधारयित्वाइन्द्र विपन्यवः स्तोतृनामैतद्
स्तोवारहेमेजनाः अवसारसणेनहेतुनात्वाहवमानाःत्वामाह्वयन्तः नानाहि विभिन्नाःसङ्गु तेषांमध्ये
अस्माकंस्म अस्माकमेवसावयेधनदानावरयमातिष्ठ आरोह हेइन्द्र निमृतं अव्याकुलंतवमन-
धित्तंजैत्रंहि जयशीलंसङ्गु शत्रुजित्वाअस्मभ्यंघनंदातुंसमर्थमित्यर्थः ॥ सातये वपुदाने कि-
मिधनसनसनांसनस्रलोरित्यात्वम् ॥ ५ ॥

५. घनाधिपति, ये जो अपनी रक्षा के लिए तुम्हारी स्तुति करते
हैं और तुम्हें बुलाते हैं, वे नाना प्रकार के हैं । इनमें हमें ही, धन
देने के लिए, रथ-पर चढ़ो । इन्द्र, तुम्हारा मन व्याकुलता-रहित
और जय-शील है ।

गोजिताबाहूअमितक्रतुःसिमःकर्मन्कर्मञ्छतमूतिःखजंकरः ।

अकल्पइन्द्रःप्रतिमानभोजसायाजनाबिहयन्तेसिवासवः ॥ ६ ॥

गोऽजिता । बाहू इति । अमितः क्रतुः । सिमः । कर्मन्ऽकर्मन् ।
 शतम्ऽर्कतिः । स्वजम्ऽकरः । अकल्पः । इन्द्रः । प्रतिमानम् ।
 ओजसा । अथ । जनाः । वि । ह्यन्ते । सिसासर्वः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र तवबाहूहस्तौ गोजिता जयेनगवालम्भयितारौ त्वं च अमितक्रतुः अपरिच्छिन्न-
 ज्ञानः सिमः श्रेष्ठः तथाचसाटचायनकम्—सिमइतिवैश्वेष्टमाचक्षतइति । अद्वा सिमः शत्रूणां बन्ध-
 कः कर्मन्कर्मन् स्तोत्राणां कर्मणिकर्मणि उपस्थिते शतमूर्तिः बहुविधरक्षणोपेतः स्वजकरः स्व-
 षतिप्रभ्रातिपुरुषानितिव्रजः सङ्ग्रामः तत्पकर्ता अकल्पः कल्पेनान्येनरहितः स्वतन्त्रइत्यर्थः
 ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः यस्मा-
 देवं गुणविशिष्टः इन्द्रः अथ अतः कारणात् सिषासर्वो धनं लब्धुकामाः जना विह्वयन्ते विविधमा-
 ह्वयन्ति ॥ गोजिता गाः जयतइति गोजितौ सुपांसुलुगिति विभक्त्येकाकारः । सिमः पित्र्बन्धने
 अस्मादौणादिकोमक् । स्वजकरः स्वजमन्थे एवाद्यच् क्षेमप्रियमद्रेण चेति च शब्दस्यानुक्तसमुच्च-
 यार्थत्वात् स्वजशब्दोपपदादपिकरोतेः स्वच् असर्गिषदजन्तस्येति भुम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्न-
 म् । अकल्पः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सिषासर्वः वनघणसंभक्तौ सनि सनी-
 वन्तर्भेति विकल्पनादिदभावः जनसन्तानां सन्तानलो रित्यात्वम् द्विबचनादि सनाशंसभिस्तदरि-
 त्पुण्ययः सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥ ६ ॥

६. तुम्हारी भुजायें, जय-द्वारा, गी के लिए लाभकारी हैं या गी
 को जय करनेवाली हैं । तुम्हारा ज्ञान असीम है । तुम श्रेष्ठ हो और
 पुरोहितों के कार्यों में संकष्टों रक्षण-कार्य करते हो । इन्द्र युद्ध-कर्त्ता और
 स्वतंत्र हैं । वे सारे प्राणियों के बल के परिमाण-स्वरूप हैं । इसी
 लिए धन-लाभार्थी मनुष्य इन्द्र को विविध प्रकार से बुलाते हैं ।

उत्तेशतान्मधवन्भुञ्जभूयसउत्सहसाद्रिरिचिरेकृष्टिषुश्रवः ।
 अमात्रं त्वाधिषणाति त्विषेमस्य धावृत्राणि जिघ्रसे पुरन्दर ॥ ७ ॥

उत् । ते । शतात् । मधवन् । उत् । च । भूयसः । उत् । सहसात् ।
 रिरिचे । कृष्टिषु । श्रवः । अमात्रम् । त्वा । धिषणा । ति त्विषे ।
 मही । अर्ध । वृत्राणि । जिघ्रसे । पुरम्ऽदर ॥ ७ ॥

हेमधवन् धनवन्निन्द्र कृष्टिषु स्तोत्रभुजमनुष्येषु ते त्वया दीयमानं श्रवो यदजयमस्ति तव शताब्दं
 शतसंख्याकात् बनाव् उदिरिचे उदिकमधिकं भवति अपि च भूयसः शतसंख्याकादपि बहुव-

शङ्कनाद उद्गिरिचे अधिकं भवति किं नहुना सहसाद सहससहस्र्याकादप्युद्गिरिचे तयादत्त-
द्वन्मक्षयमित्यर्थः अपिच अमात्रं मात्रया इयचयारहितं प्रगणितुमशक्यैः सर्वैर्गुणैरधिकं त्वा-
त्तां महीमहतीभिषणा अस्मदीयास्तुतिविक्षणावाक् कित्विषे दीपयति त्वत्सर्वान्धिनोगुणान्प्रका-
शयति हेपुरन्दर शत्रूणां पुंरां दारयितरिन्द्र अथ स्तुत्यनन्तरं वृत्राणि आवरकान्शत्रून् जिघ्र-
से हंसि विनाशयसि ॥ रिरिचे रिचिर्विरेचने कर्मणि लिट् । त्विषे त्विषदीप्तौ । जिघ्रसे हन्वे-
ल्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् छेदोद्घातावित्यद्वागमः बहुलं छन्दसीति शपः ॥ ७ ॥ गमहनेत्यादिनोम-
घालोपः स्थानिवद्भावाद्भिर्वचनादि बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्यम् । पुरन्दर पूः सर्वयोर्दोरिस-
होरिति स्वच् स्वचिह्नस्वइति ह्रस्वत्वम् वाचं यमपुरन्दरौ चेति निपातनादम् ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम मनुष्य को जो अन्नवाता करते हो, वह शतसंख्यक
घन से भी अधिक है अथवा उससे भी अधिक है वा सहस्रसंख्यक
घन से भी अधिक है । तुम परिमाण-रहित हो । हमारे स्तुति-वचनों
ने तुम्हें दीप्त किया है । पुरन्दर, तुमने शत्रुओं को हनन किया है ।

अष्टमोष्टकमाह—

त्रिविष्टिधातुप्रतिमानमोजसस्त्रिसोभूमीर्नृपते त्रीणिरोचना ।
अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाशश्रु रिन्द्र जनुषासनादसि ॥ ८ ॥

त्रिविष्टिधातु । प्रतिमानम् । ओजसः । तिस्रः । भूमीः । नृपते ।
त्रीणि । रोचना । अति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । ववक्षिथ ।
अशश्रुः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ॥ ८ ॥

हे नृपते नृणां पालयितरिन्द्र त्वं ओजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरसि की-
दृशं प्रतिमानं त्रिविष्टिधातु धातुशब्दोरज्जुभागवचनः यथा त्रिधातुपञ्चधातुवाच्यत्वं करोषीति ।
यथा त्रिविष्टिः त्रिगुणितारज्जुर्द्वितीयसी एवमिन्द्रोऽपि ह्यतएव इत्यर्थः किञ्च त्वं तिस्रोभूमीः त्रीन्
लोकान् त्रीणिरोचना त्रीणिवेजांसि दिव्यादित्याख्यं अन्तरिक्षवैद्युतरूपं अग्निं पृथिव्यामाहवनी-
यादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमग्निं एवं त्रीन् लोकान् त्रीणिवेजांसि च अतिववक्षिथ अविश-
येन बोद्धुमिच्छसि अपिच इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं च अविबोद्धुमिच्छसि सर्वस्य जगतः पाल-
नेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः यस्मादेन्द्र त्वं सनाधिरकालादारभ्य जनुषा जन्मना
जन्ममश्नुति अशश्रुः सपत्नरहितोसि ॥ त्रिविष्टिधातु त्रिधात्रिमकारेण विष्टिचामवेशनेन विधीय-

वेक्रियवद्विविधविद्यानु त्रिगुणितारणुः विशेषवेक्तिव भाग्यः सितनिगमिमसीत्पादिनाकर्म-
 शिनुनप्रत्ययः कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् अत्रद्वरज्जुवाचकः शब्दस्तद्वचंदादर्थलक्षयित्वात्-
 द्विविधविमानेवर्तते यथाभाष्यकेमिश्रश्चः तिस्रःशसि विचतुरोःस्त्रियामिविविसादेशोन्वोदाचः
 अचिरकृतद्विविधादेशे उदात्तमणोहृत्पूर्वादिविविजकेरुदात्तत्वम् । ववक्षिय वहमापणेइत्यस्मा-
 दिच्छासति उक्तकत्वत्तानि सन्त्यववतीताभाष्यछान्दसः छान्दसेलिटि अमचेइतिनिषेधादाव्य-
 त्त्याभाषः । अनुषा जनेरुसिः ॥ ८ ॥

८. तर-रक्षक इन्द्र, तुम त्रिगुनी हुई रस्सी की तरह सारे प्राणियों
 के बल के परिमाण-स्वरूप हो । तुम तीनों लोकों में तीन प्रकार (सूर्य,
 विद्युत् और अग्नि) के तेज हो । तुम इस संसार को चलाने में पूर्ण समर्थ
 हो; क्योंकि, इन्द्र, तुम बहुत समय से, जन्मावधि, शत्रु-शून्य हो ।

त्वद्वेषुप्रथममहवामहेत्यंबमूथपृतनासुसासहिः ।

सेमन्त्रःकारुमुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रःकृणोतुप्रसवेरथपुरः ॥ ९ ॥

त्वाम् । देवेषु । प्रथमम् । हवामहे । त्वम् । बभूथ । पृतनासु ।

ससहिः । सः । इमम् । नः । कारुम् । उपमन्युम् । उद्भिदम् ।

इन्द्रः । कृणोतु । प्रसवे । रथम् । पुरः ॥ ९ ॥

इन्द्र देवेषुप्रथममहवामहे आगार्यमाहवामहे तथा त्वं पृतनासुसंग्रामेषुसासहिर्बभू-
 थ शत्रूणामभिप्रविशति उत्तरार्धःपरोक्षकवः सइन्द्रोऽनोस्माकंकारुंस्वतीनांकर्तारंउपमन्युं
 उपमन्तारं सर्वज्ञं उद्भिदंशत्रूणामुद्भेत्तारं इममेवंगुणविशिष्टंपुत्रंकृणोतुकरोतु अपिच प्रसवे
 बुद्धोत्तमो जन्मदीपंरथपुरः अन्येभ्योरथेभ्यःपुरतोवर्तमानंकरोतु यद्वा कारुमित्यादीनिरथवि-
 रोपणानि कारुंयुवस्यकर्तारंउपमन्युं उपगतेनभासेनमन्युनाकोपेनयुक्तं उद्भिदं मार्गेवस्थितानां
 बुद्धादीनांउद्भेत्तारं अतिशयेनभंकारम् ॥ बभूथ बभूथाततन्यजयम्ववर्धयतिनिगमेइतिनिपात-
 नादिहभावः । सःसर्वं सोषिलोपेक्षेत्पादपूरणमितिसुलोपः । प्रसवे बुद्ध्याणिप्रसवे क्रदोरप् याथा-
 दिगोचरपदान्वोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. तुम देवों में प्रथम हो । तुम संग्राम में शत्रु-जयी हो । हम
 तुम्हें बुलाते हैं । वे इन्द्र हमारे युद्ध-योग्य, तेजस्वी और विभेव-कारी
 रथ को संग्राम में अन्य रथों के भागे कर दें ।

त्वंजिगिषन्पथनारुरोधिषामेष्वाजामपवन्महत्सुच ।

त्वामुग्रमवसेसंशिरामीस्पथानइन्द्रहवनिषुचोदय ॥ १० ॥

त्वम् । जिगेय । न । धना । कुरोधिथ । अर्जेषु । आज्ञा ।
मघश्चन् । महत्सु । च । त्वाम् । उपम् । अवसे । सम् ।
शिरीमसि । अथ । नः । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

हेन्द्र त्वं जिगेथ शत्रून् जयसि तथा धनाशत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न कुरोधिथ नावरुणस्ति
स्तोत्रभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः हेमघवन् धनवभिन्द अर्जेष्वल्पेषु आज्ञा आजिषुसंग्रामेषु महत्सु च भौ-
देषु संग्रामेषु अवसे अस्माकं रक्षणार्थं उग्रं उदूर्णं अधिकबलं तांसं शिरीमसि स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः
अथानन्तरं हेन्द्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाह्वानेषु सत्सु आगत्य नोस्मान् चोदय संग्रामेषु परय जयं प्रापये-
त्यर्थः ॥ जिगेथ जिजये छिट्छिट्छि कादिनियमात्यास्येदः अचस्तास्तथत्यनिटो नित्यमिति
प्रतिषेधः सन् छिटोर्जे रित्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् । कुरोधिथ कादिनियमादिद् । आज्ञा
सुपांस्तु गितिसप्तमी बहुवचनस्य ङादेशः । शिरीमसि शीतनूकरणे बहुलं छन्दसीति विकरण-
स्यन्दुः आदेच इत्यात्वम् द्विर्वचने बहुलं छन्दसीत्याभ्यासस्येत्वम् ईहत्यघोरिवीकारान्तादेशः
इदन्वोमसि ॥ १० ॥

१०. तुम जय प्राप्त करते हो और विजित धन को छिपाकर रखते
नहीं । धनत्र इन्द्र, तुम उग्र हो । सुग्र और विशाल युद्ध में, रक्षा के
लिए, स्तोत्र-द्वारा हम तुम्हें तीव्र करते हैं । इसलिए इन्द्र, हमें युद्ध के
लिए आह्वान में उत्तेजित करो ।

विश्वादेन्द्रोऽधिकृत्तानोऽस्त्वपरिहृताः सनुयाम् वार्जम् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत्तयौ ॥ ११ ॥ १५ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिकृत्ता । नः । अस्तु । अपरिहृताः ।
सनुयाम् । वार्जम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत्त । यौ ॥ ११ ॥ १५ ॥

व्याख्याते यं रोहिण्यादेविषर्गे इन्द्रः सर्वेष्वहस्तु अस्माकं पक्षपातेन वक्ता प्रवदु वयं चाकु-
टिलगतयः सन्तः इन्द्रेण दत्तमर्जं लभामहे यदस्माभिः प्रार्थितं अस्मदीयं तन्मित्रादयः पूजितं-
कुर्वन्तु ॥ ११ ॥

११. सदा वर्तमान इन्द्र हमारे पक्ष से बोलें । हम भी अकुटिल-गति
होकर भस्त्र भोग करें । मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश
उन्हें पूजें ।

॥ इति प्रथमस्य सप्तमोऽष्टकः ॥ १५ ॥

तत्तद्वत्पट्टवर्चदशमं सुकं कुत्तस्थार्थमैन्द्रैरुग्रम् तथात्रानुक्रान्तम्—यत्तेष्टाविति । तृतीयेन्द्रो-
मेनिष्केवत्ये इदं सुकं निविद्यानं विश्वजित इति खण्डे सुवितम्—तत्तद्विन्दियमिति निष्केवत्यमिति ।

तत्र प्रथमा वृत्तमाह—

तत्तद्विन्द्रियं परं पराचैरधारयन्त कवयः पुरेदम् ।

क्षमेदमन्यद्विन्द्य इन्द्रस्य समीपृच्यते समनेव केतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियम् । परम् । पराचैः । अधारयन्त । कवयः ।

पुरा । इदम् । क्षमा । इदम् । अन्यत् । द्विवि । अन्यत् । अस्य ।

सम् । ईमिति । पृच्यते । समना इव । केतुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयं परममुत्कृष्टं तत्त्वसिद्धमिदं वर्तमानमिन्द्रियं बलं पुरा पूर्वं स्थित्काले कवयः प्रा-
न्तर्दक्षिणः स्तोतारः पराचैः पराचीनं पराङ्मुखं यद्वा पराचैः पराञ्जनैः परागमैर्युक्तं युद्धाग्निमुखमेव
अधारयन्त धृतवन्तः अपि चास्येन्द्रस्य अन्यदेकं इदमग्न्याख्यं ज्योतिः समाक्षमाया भूमौ वर्तते अ-
न्यदेकं सूर्याख्यं दिवि द्युलोके ईम् तदिदमुग्रमविषमिन्द्रस्य ज्योतिः संपृच्यते परस्परं संयुज्यते रात्रा-
वादित्योऽग्निना संयुक्तो जवति अग्निषादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरात् प्रकंददृशो इति श्रुतेः ।
अह्नित्वग्निः सूर्येण संगच्छते उद्यन्तं वावादित्यमग्निमनुसमारोहति तस्माद्भूमौ वाग्नेर्दिवादृशो-
ति श्रुतेः । अनयोः परस्परं सङ्गमने दृष्टान्तः—समनेव केतुः समनशब्दः संग्रामवाची यथा समने सं-
ग्रामे युद्धमानयोरुभयोः केतुर्ध्वंजोऽप्यजान्तरेण संयुज्यते तद्वत् । इन्द्रियं इन्द्रस्य लिङ्गं बलं इन्द्रिय-
मिन्द्रलिङ्गमिति धृत्वा त्वमान्तो निपात्यते । पराचैः अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरित्यथा यास्कस्त्वा-
ह—पराचैः पराञ्जनैरिति । समा क्षुपांस्तुलुगितिसप्तम्यालुक् ईमोमलोपः सांहितिकश्चान्दसः ।
समना इव समममवैकूट्ये अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति युच् क्षुपांस्तुलुगितिसप्तम्या आकारः इवेन
विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, पहले मेघावियों ने तुम्हारे इस प्रविद्ध परम बल को
सामान्य धारण किया था । इन्द्र की अग्नि-रूप एक ज्योति पृथिवी पर
और दूसरी सूर्य-रूप आकाश में है । युद्ध में दोनों पक्षों की व्यवहारों जैसे
मिलती हैं, उसी तरह उक्त उभय ज्योतिषों संयुक्त होती हैं ।

सधारयत्पृथिवीं पृथग्वज्रैर्णहत्वा निरपः संसर्ज ।

अहन्नहिमग्निनद्रौ हिणं व्यहन्व्यं संमघवाशचीभिः ॥ २ ॥

सः । धारयत् । पृथिवीम् । प्रथत् । च । वज्रेण । हुत्वा । निः ।
अपः । ससर्ज । अहन् । अहिम् । अभिनत् । रौहिणम् । वि ।
अहन् । विऽअंसम् । मघश्वा । शचीभिः ॥ २ ॥

सङ्गः पृथिवीं असुरैः पीडित्वा भूमिं धारयत् धृतवान् पीडाराहित्येन स्थितामकरोदित्यर्थः
तदनन्तरं पृथग्वा तां भूमिं विस्तीर्णामकरोत् अपि च वज्रेणायुधेन हन्तव्यान् वृषादीन् हुत्वा अपो वृष्ट्यु-
दकानि निःससर्ज मेघाज्जिगमयामास एतदेव स्पष्टीक्रियते—अहिमन्तरिक्षे वर्तमानं मेघं अहन् वज्रेण
वर्षणार्थं मत्ताडयत् रौहिणं रौहिणो नाम कश्चिदसुरः तं व्यभिन्नवल्गुदारयत् अपि च मघवाधनवानि-
न्द्रः शचीभिः आत्मीयैर्युद्धकर्मभिर्व्यसंविगतभुजं वृत्रासुरं अहन् अवधीत् ॥ पृथक् करोति प्र-
थयति वत्करोतीति णिच् णाविष्ठवत्यातिपदिकस्य कार्यमिति वचनात् रक्तो हलादेर्लघोरिति कका-
रस्य रत्वम् टेरिति ङिः षः तस्य स्थानिवद्भावाद् द्व्यच् भावः प्रथयतेर्लुङि चङि णिः षः द्विवचनं
चङ्यन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वम् न षणिलोपस्य स्थानिवत्त्वम् न षदान्तेत्यादिनास्वर-
विधिप्रतिपत्तिश्चेद्भावात् पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निधाताभावः ॥ २ ॥

२. इन्द्र ने पृथिवी को धारण और विस्तृत किया है । इन्द्र ने वज्र-
द्वारा वृत्र का वध कर वृष्टि-जल बाहर किया है । अहि को मारा है ।
रौहिण नामक असुर का विदारण किया है । इन्द्र ने अपने कार्य-द्वारा
चिगात-भुज वृत्र का नाश किया, है ।

तृतीयाष्टकमाह—

सजातूभर्मा श्रद्धधान ओजः पुरो विभिन्दन् चरद्दिदासीः ।
विद्वान्वज्जिन्दस्य वेहेति मस्यार्य सहो वर्धयाद्युष्मिन्द्र ॥ ३ ॥

सः । जातूभर्मा । श्रद्धधानः । ओजः । पुरः । विऽभिन्दन् ।
अचरत् । वि । दासीः । विद्वान् । वज्जिन् । दस्यवे । हेतिम् ।
अस्य । आर्यम् । सहः । वर्धय । युष्मम् । इन्द्र । ३ ॥

जातूभर्मा जातृत्पशुनिर्माचक्षते कर्तायुधं अशनिरूपमायुधं यस्य सतथोक्तः यद्वा आता-
नां पशूनां भर्ता ओजः ओजसामलेन निष्पाद्य कार्यं श्रद्धधानः आदरातिशयेन कामयमानः एवंभूतः
सङ्गः दासीः दस्युसंबन्धीनि पुरः पुराणिविभिन्दन् विनाशयन् व्यचरत् विविधमगच्छत् हे वज्जिन्
वज्जिन्द्र विद्वान्स्तुतोर्विजानंस्त्वं अस्य स्तोतृदस्य वे उपक्षयकारिणो शत्रवे हे विमायुधं निःसृजेति शो-
नः अपि च हे इन्द्र आर्यसहः आर्याविद्वांसः स्तोतारस्तदीयं वलं वर्धय अतिवृद्धं कुरु तथा युजंतदीयं य-
शस्य वर्धय ॥ जातूभर्मा जनीपादुभवे अन्येष्वपि दस्युषु इति हरिश्च हणस्य सर्वोपाधिष्वभिचारार्थ-

त्वात्केवलादपिप्रत्ययः जास्तूर्वतीतिजातुः तूर्वीर्हिसार्थः किपि रात्रोपश्रितिलोपः प्रियतद्वति
यम अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् जातूर्भर्मस्य छान्दसोरेफलोपः बहुवीहोपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम्
पक्षान्तरेण जनेर्निहा जनसनसनामित्यात्मन् जातंसर्वभर्मभर्तव्यंयेन बहुवीहोपूर्वपदमकृतिस्व-
रत्वम् वर्णव्यापत्त्याअकारस्पृहकारः ॥ ३ ॥

३. उन्होंने वज्र-स्वस्म अस्त्र लेकर भीयं कार्य में उरसाह-पूर्ण होकर
दस्युओं के नगरों का विनाश करके विचरण किया था। वज्रधर इन्द्र,
हमारी स्तुति जानकर दस्युओं के प्रति अस्त्र निकोप करो। इन्द्र, आयों
का चल और यश बढ़ाओ।

तदूचुषेमानुषेमायुगानिकर्तिन्यमघवानामबिभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्युहत्यायवज्जीयद्धसूनुःश्रवसेनामदधे ॥ ४ ॥

तत् । ऊचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तिन्यम् । मघइवा ।

नाम । बिभ्रत् । उपप्रयन् । दस्युहत्याय । वज्जी । यत् । इ ।

सूनुः । श्रवसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

नाम शत्रूणानामकं तदिन्द्रस्वबलं ऊचुषे उक्तवतेस्तुवतेयजमानायकीर्तेन्यं कीर्तनीयंस्तुत्यं-
मकं तद्वत्बिभ्रत् धारयन्मघवाधनवानिन्द्रः मानुषामनुष्याणांसंबन्धीनि इमाइमानिदस्यमानानि
युगानिअहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि कृतत्रेनादीनि सूर्यात्मनानिष्पादयतीतिशेषः किंपुनस्तन्नाम दस्यु-
हत्याय दस्यूनांवृत्रादीनांहननाय उपप्रयन् गृहसमीपाभिर्गच्छन्वज्जीवजवान्सूनुः शत्रूणांप्रिय-
तेन्द्रः यद्ध यत्सलु नाम शत्रूणानामकंश्रवसेजयलक्षणाययशसेदधेभूतवान् ॥ ऊचुषे भूभ्य-
कायावाचि ब्रुवावचिः लिटःकसुः वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं चतुर्थ्येकवचनेप्रसंज्ञायां वसोः
संप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिषसीनांचेतिषत्वम् कसुप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । कीर्तेन्यं कृतसं-
शब्दने कृत्यार्थेतवैकेनितिकेन्यप्रत्ययः । मघवामघशब्दाद् छान्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप ।
बिभ्रत् दुष्टानुधारणपोषणयोः शतरि णुहोत्यादित्वात् शपःश्लुः मृत्रामिदित्यध्यासस्येतत्वम् ना-
प्यस्ताच्छवुरितिनुगागमपतिवेषः आप्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. वज्रधर और अरिमर्दन इन्द्र, दस्युओं के विनाश के लिए निकलकर,
यश के लिए, जो बल धारण किया था, कीर्तन-योग्य उस बल को धारण
कर धनवान् इन्द्र, स्तोता यजमानों के लिए मनुष्यों के युगों का, सूर्य-
रूप से, निष्पादन करते हैं।

तदस्येदंपश्यतामूरिपुष्टंश्रदिन्द्रस्यधत्तनवीर्याय ।

सगाअविन्दत्सोअविन्ददश्वान्तसओषधीःसोअपःसवनानि॥५॥१६॥

१ जास्तूर्वतीतिपाठः ।

तत् । अस्य । इदम् । पश्यन् । भूरि । पुष्टम् । अत् । इन्द्रस्य ।
धत्तन् । वीर्याय । सः । गाः । अविन्वत् । सः । अविन्वत् । अश्वान् ।
सः । ओषधीः । सः । अपः । सः । वनानि ॥ ५ ॥ १६ ॥

हेकस्मिन्मन्त्रे मानसकृपाजनाः अस्मिन्मन्त्रे तदिदंवीर्यं पुष्टंमृदुं अतएवभूरिविस्तीर्णपश्य-
न् आलोकयत् तस्मैचवीर्याय अतएवतन्मन्त्रेनानुकूलं किंपुनस्तदीर्यमितिचेद उच्यते-सहस्रः
पणिभिरपहवागाः येनवीर्येणाविन्दत् अलभत तथा तैरपहवान्मन्त्रे सहस्रोयेनाविन्दत् अपि-
च सहस्रःओषधीः ओषधुपलक्षितार्वांसर्वाभूमिषेनवीर्येणालभत तथा दूषेणनिरुद्धाअपोवृष्टपु-
कानिसहस्रोयेनालभत तथा वनानिवननीयानिसंभ्रजनीयानिधनानिसहस्रोयेनवीर्येणप्राप्येव॥
अतएव तस्मिन्मन्त्रेनाश्वेतिवस्मन्नादेशः । अविन्वत् विद्वत्ताम्रे शेमुचादीनामितिनुम् ॥ ५॥

५. इन्द्र के इस प्रवृद्ध और विस्तीर्ण वीर्य को देखो । उनकी शक्ति
पर भ्रष्टा करो । उन्होंने गो और अश्व प्राप्त किया उन्होंने ओषधियों,
जलों और वनों को प्राप्त किया ।

भूरिकर्मणेष्टुभायष्टुष्णेसत्यशुष्मायसुनवामसोमम् ।
यआदृत्यपरिपन्थीवशूरोयज्वनोविभजन्नेतिवेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे । ष्टुभाय । ष्टुष्णे । सत्यशुष्माय । सुनवाम ।
सोमम् । यः । आदृत्य । परिपन्थीइव । शूरः । अयज्वनः ।
विभजन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बहुविधेनशत्रुवधादिरूपेणकर्मणायुक्तायष्टुषभाय ष्टुषभवत् सर्वेषुदेवेषुश्रेष्ठाय ष-
ष्णेसेचनसमर्थाय सत्यशुष्माय अविषयवत्तायेन्द्रायतदर्थसोमंसुनवाम होमार्थरसत्त्वंकरवाव
शूरःशौर्येणेतोयइन्द्रः आदृत्य धनविषयमादरंरुत्वा अयज्वनोऽयजमानस्यवेदोधनंविभजन्
वस्मादयजमानाद्विभक्तंकुर्वन्अपहरन् एति यजमानेभ्यस्तद्वर्गंदातुंगच्छति तत्रहृष्टान्तः-परिप-
न्थीव यथायामनिरोधकश्चोरः गच्छतांपुण्यपुरुषाणाधनंरुत्वात्करेणापहृत्यगच्छतितद्वत् ॥
आदृत्य हृष्टआदरे समासेनअपूर्वेकत्वोत्पद्यते तस्यस्थानिवद्भावेनरुत्वेति ह्रस्वस्यपितृकृतीति
गुक् । परिपन्थीव छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्थातरीतीतिप्रत्ययान्वोनिपात्यते ॥ ६॥

६. प्रभूत-कर्मा, श्रेष्ठ, अभीष्टदाता और सत्य-वल इन्द्र को
लक्ष्य कर हम सोम अभिषेक करते हैं । जैसे पथ-निरोधक चोर पथिकों
के पास से धन ले लेता है, वैसे ही वीर इन्द्र धन का आदर करके यज्ञ-
हीन मनुष्यों के पास से उस धन का भाग-कर यज्ञ-पराधन मनुष्यों के पास
ले जाते हैं ।

सप्तमीष्टचमाह—

तदिन्द्रप्रेर्ववीर्यं च कथयत्ससन्तं वज्रेणाबोधयौहिम् ।
अनुत्वापत्नीं हृषितं वयं विश्वे देवासोऽमदन्नुत्वा ॥ ७ ॥

तत् । इन्द्र । प्रहृष्टं । वीर्यम् । चकथ्य । यत् । ससन्तम् । वज्रेण ।
अबोधयः । अहिम् । अनु । त्वा । पत्नीः । हृषितम् । वयः ।
च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

हेइन्द्र तद्दीर्घवीरकर्म प्रेवचकथं प्रख्यातमिवाकार्षीः किंपुनस्तद्दीर्घं ससन्तं स्वपन्तं मदो-
न्मत्तमहिं वृषं वज्रेण कुलिशेन घघेन वीर्येण त्वमबोधयः प्रबुद्धः सन्मया सह युद्धं करोत्विति जागरित-
वानसि हृषितं तादृशस्य वृत्रस्य हननेन प्राप्तमहर्षत्वात्वां अनुपभ्यात्पत्नीर्देवपत्न्यः अमदन् हर्षप्राप्ताः
अपि च वयमभ्यगमनशीलाः मरुतोऽपि तथा विश्वे देवासः अन्ये च सर्वे देवाः त्वात्मानुपभ्यादमदन्
अमाद्यन् ॥ ससन्तं वसस्त्वमे अदादित्वाच्छपोलुक् । पत्नीः बाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
अमदन् मदीहर्षे व्यत्ययेन साध ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुमने यह प्रसिद्ध वीर-कार्य किया था । उस निव्रित
अग्नि को वज्र-द्वारा जागरित किया था । उस समय देव-रमणियों ने
तुम्हें हृष्ट देखकर हर्ष प्राप्त किया था । गतिशील मरुद्गण भीर सारे
देवगण तुम्हें हृष्ट देखकर हृष्ट हुए थे ।

अष्टमीष्टचमाह—

शुष्णं पिप्पुंकुयं वृत्रमिन्द्रयदावधीर्विपुरः शंबरस्य ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत यौः ॥ ८ ॥ १७ ॥

शुष्णम् । पिप्पुम् । कुयवम् । वृत्रम् । इन्द्र । यदा । अवधीः ।
वि । पुरः । शंबरस्य । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । यौः ॥ ८ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वं शुष्णादीन् चतुरोसुरान् यदावधीः हतवानसि तदानीं शम्बरस्यासुरस्य पुरः नगराणि
विदारितवानसि असुराणां मुख्येषु हतेषु अन्यान्यपि असुरपुराणि विदीर्णान्यासन्नित्यर्थः यदने-
न सूक्तेन प्रार्थितं त्वस्मदीयं तन्मित्रादयो ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ शुष्णं शुषशोषणो अन्वर्णो विव-
र्णयोऽवृषिशुषिरसि श्वः किञ्चेति न प्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पिप्पुं पूषा लन पूरण-
योः प्रत्यये कौणादिकः कुप्रत्ययः छन्दस्पृभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वशेष जुहोत्यादित्वात्पृ-
भुः

अतिपिपत्योश्चेत्याभ्यासस्येत्यम् । कुयवं यवोयवर्नमिश्रणं कुत्तितयवनमस्य बहुवीहौपूर्वपदम-
कृतिस्वरत्वम् । शम्बरस्य शमयवीतिशम्बः आयुधम् शमेर्वन् ततोमत्वर्थीयोरप्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुमने शृङ्ग, पिशु, कुयव और वृत्र का वध किया है और
शम्बर के नगरों का विनाश किया था । अतएव मित्र, वरुण, अविधि,
सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारी उस प्रार्थित वस्तु को पूजित करें ।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

योनिरिति वर्चमेकादशसंस्कृतस्यार्थवैभुषणमैन्द्रं योनिर्वेत्यनुक्रान्तम् सूक्तविनियोगो
लैङ्गिकः ॥

योनिर्इन्द्रनिषदे अकारितमानिषीदस्वानो नार्वा ।

विमुच्याधयोवसायाश्वान्दोषावस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । निषदे । अकारि । तम् । आ । नि । सीद ।

स्वानः । न । अर्वा । विमुच्य । वर्यः । अवसाय । अश्वान् ।

दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रपित्वे ॥ १ ॥

हे इन्द्र योनिः वेद्याख्यस्थानं तेन निषदे निषदनायोपवेशनाय अकारितं अस्माभिः प्र-
कल्पितमभूत् तं योनिं आनिषीद शीघ्रमागत्य तत्रोपविश शीघ्रमागमने दृष्टान्तः—स्वानो नार्वा अर्वा-
त्यश्वनाम यथा अश्वः स्वानः हे वाशब्दं कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् किं कृत्वा वयः
अश्वबन्धनार्थान् रश्मीन् विमुच्य रथाद्विश्लिष्य तथा अश्वान् रथे योजितांश्चतुरगानवसाय विमु-
च्य अवनिरुक्तम्—अवसायाश्वानि तिस्यति रूपसृष्टो विमोचने इति । कीदृशान् श्वान् प्रपित्वेया-
गकाले प्राप्ते प्रपित्वे प्राप्ते भीकेर्ग्यन्त इति यास्कः । दोषाराधौ वस्तोरहनि च वहीयसः आदरातिश-
येन बोद्धव्यम् ॥ निषदे संदेः संपदादिलक्षणो भावे किम् । स्वानः स्यमुस्वनध्वनशब्दे बहुलवचना-
त्कर्तृविषय कर्षात्त्वत इत्यन्तोदात्तत्वम् । वयः विधन्ति रथेन सह संगच्छन्त इति विशब्देन रथ-
यज्यन्ते वीगत्यादिषु औणादिक इत्यर्थः टिलोपश्च द्वितीयार्थे प्रथमा । अवसाय योन्तकर्म-
णि आदेच इत्यात्वम् समासेन पूर्वोक्तोत्पत्तिवित्त्वोत्पत्तिवादेशः । वहीयसः बहुप्रापणे वृजन्ता-
द्वोद्देशाच्चाचुश्चन्दसीतीपसुन् तुरिष्ठेमेयः स्वि तिलोपे कर्तव्ये इत्यत आत्त्वत्त्वलोपानामसिद्धत्वा-
त्तदाश्रितस्यैतत्त्वस्याप्यभावे तिलोपप्राप्तिक्रियते ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारे बैठने के लिए जो वेदी प्रस्तुत हुई है, उस पर
शब्दायमान अश्व की तरह बैठो । अश्वों को बांधनेवाली रस्सियों को
छुड़ाकर अश्वों को मुक्त कर दो । वे अश्व, यज्ञ-काल आने पर, दिन-
रात्रि नन्हें बहन करते हैं ।

द्वितीयाष्टमहा-

ओत्पेनरइन्द्रमूतयेगुर्नूचितान्तस्सधोअर्ध्वनोजगम्यात् ।
देवासोमन्युंदासस्यध्वन्तेनआवक्षन्तसुवितायवर्णम् ॥ २ ॥

ओ इति । त्ये । नरः । इन्द्रम् । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान् ।
सधः । अर्ध्वनः । जगम्यात् । देवासः । मन्युम् । दासस्य । ध्वन् ।
ते । नः । आ । वक्षन् । सुवितार्य । वर्णम् ॥ २ ॥

त्येतेनरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाः ऊतयेरक्षणाय इन्द्रं ओ आउइतिनिपातद्वयसमुदायआ-
कारार्थः आमुः आगच्छन्ति सचेन्द्रः आगतांस्ताननुचिदक्षिप्रंसद्यस्वदानीमेवअर्ध्वनोनुष्ठानमार्गात्
जगम्यात्गमयतुमापयतु देवासः सर्वदेवाः दासस्यउपक्षपयितुरसुरस्यमन्युंकोषंअध्वन् प्रक्षय-
न्तु हिंसन्तित्यर्थः अपिच तेदेवानोस्माकंसुवितायसुहृत्प्राप्तव्याययज्ञाय वर्णंअनिष्टनिवारकमिन्द्रं
आवक्षन्आवहन्तुआनयन्तु ॥ जगम्यात् गमेरन्तर्भावितण्यर्थात् लिङि बहुलंछन्दसीविशेषः
शुः । अध्वन् वमुअदने छेदिव्यत्ययेनआ-शकारोपजनश्छान्दसः यद्वाअन्नातिःअकृत्यन्तरांहि-
कार्यग्रहणम् । वक्षन् बह्मापणे छेदिसिद्धुल्लेटीतिसिप् बत्वकत्वत्वानि । सुविताय सुपूर्वादिभ्योः
कर्मणिनिष्ठा वन्नादितादुक् सपमानावरुह्युत्तरपदान्वोदात्तत्वम् । वर्णम् वृज्वरणेअस्माद-
न्तर्भावितण्यर्थात् कृष्णसिद्धुपन्यनिस्वपिप्योनिश्चेतिनप्रत्ययः निच्चावाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. रक्षण के लिए ये मनुष्य इन्द्र के निकट आये हैं । इन्द्र उन्हें
पुरतः, उसी समय, अनुष्ठान-मार्ग में जाने बेटे हैं । देवता लोग
वस्युओं का क्रोध विनष्ट करें और हमारे सुख-साधन-स्वरूप यज्ञ में
अनिष्ट-निवारक इन्द्र को आने दें ।

द्वितीयाष्टमहा-

अवत्मनाभरतेकेतवेदाअवत्मनाभरतेफेनमुदन् ।
क्षीरेणस्नातःकुर्यवस्ययोषेहतेतेस्यातांप्रवणेशिफायाः ॥ ३ ॥

अव । त्मना । भरते । केतवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेनम् ।
उदन् । क्षीरेण । स्नातः । कुर्यवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति ।
स्याताम् । प्रवणे । शिफायाः ॥ ३ ॥

केतवेदाः केतं ज्ञातुं वेदः परेषां धर्मयोनिसंवाहः कुयवनामासुरः त्वना आत्मना स्वयमे-
वावभरते ज्ञातं परेषां धर्मं च अपहरति अपिच सोमसुरः उदमुदके अन्तर्वर्तमानः सन् फेनं फेनयु-
क्तमुदकं त्वना आत्मना स्वयमेवावभरते अपहरति क्षीरेण सरणशीलेन तेनापत्तेनोदकेन
कुयवस्यासुरस्य योषेभार्ये ज्ञातः स्नानं कुर्वति ते तादृश्यौ स्त्रियौ शिफायाः शिफानामनदी व-
स्थाः प्रवणे निक्षेपवेष्टुमशक्ये अगाधप्रदेशे हवेनष्टे स्यातां प्रवेतां हेइन्द्र त्वं परेषां धनमपत्तत्स्य
अन्यैर्दूरवगाहे उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुम्बं अवधीरित्यर्थः ॥ त्वना मध्ये व्याख्यादेरा-
त्मन इति आकारलोपः । भरते तद्वज्रहरणे इत्यहोर्भ्रं इति भत्वम् । केतवेदाः कितज्ञाने कर्मणि
षञ् बहुव्रीहौ पूर्वपदपरुतिस्वरत्वम् । उदन् पठन्तित्यादिना उदकशब्दस्य उदनादेशः सुषांस्तु-
गितिसप्तम्यालुक् ॥ ३ ॥

३. कुयव नामक असुर दूसरे के धन का पता जानकर स्वयं अध-
हरण करता है । वह जल में रहकर स्वयं फेनयुक्त जल को चुराता है ।
कुयव की वो स्त्रियाँ उसी जल में स्नान करती हैं । वे स्त्रियाँ शिफा नामक
नदी के गम्भीर निम्नतल में विनष्ट हों ।

युयोपनाभिरुपरस्यायोः प्रपूर्वाभिस्तिरन्ते राष्ट्रशूरः ।

अञ्जसीकुलिशीवीरपत्नीपयोहिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥ ४ ॥

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरन्ते । राष्ट्रि ।

शूरः । अञ्जसी । कुलिशी । वीरपत्नी । पयः । हिन्वानाः ।

उदभिः । भरन्ते ॥ ४ ॥

उपरस्य उदकस्य मध्ये सुषस्थावस्थितस्य आयोः परेषामुपव्रवार्थं इतस्ततो गच्छ-
तः कुयवस्यासुरस्य नाभिः सञ्जग्मावसनस्थानं युयोपगूढमासीत् यथा अन्यैर्न दृश्यते सो-
मसुरस्तथा अकरोदित्यर्थः अपिच पूर्वाभिः पूरयित्रीभिरात्मना अपत्तत्वाभिरग्निः प्रतिरते सोमसुरः
प्रवर्धते सचशूरः शौर्योपेतो राष्ट्रि राजते च आत्मीयेन शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः तं इ-
वमसुरं अञ्जसी आञ्जस्योपेता कुलिशी कूटं शातपत्नी वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एव तसं-
क्षिकास्ति सोमघः पयः पयसा तत्त्वं नन्विना सारभूतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्यः उदभि-
रात्मपिच्छदैर्भरन्ते धारयन्ति ॥ युयोपः मुषविमोहने । नाभिः नहो भवेदीश्रुत्ययः । रा-
ष्ट्रि राजदोषौ बहुलं छन्दसी विशपोलुक् व्यादिना पत्ते इत्वम् । पयः सुषांस्तुगितिवितीया-
यालुक् । हिन्वानाः हिविः प्रीणनार्थः इति चाचुम् अस्थात्ताच्छीलिकधानश्च आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वानुगभावः चानशोलसार्वधावुकत्वाभावाच्च तत्स्वरभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ ४ ॥

४. अमु या उपद्रव के लिए इधर-उधर जानेवाला कुयव जल
के बीच रहता है । उसका निवास-स्थान गुप्त था । वह शूर, पूर्व-अपहृत
जल के साथ, वृद्धि प्राप्त करता और दीप्त होता है । अञ्जसी, कुलिशी

और चोर-पत्नी नाम की तीनों भविष्या स्वकीय जल से उसे प्रीत करके, जल-द्वारा, उसे धारण करती हैं ।

प्रति॒यत्स्या॒नी॒पाद॑र्शि॒दस्यो॑रो॒को॒नाच्छा॑स॒दनं॑ जान॒ती॒गात् ।

अर्ध॑स्मानो॒मघ॑वञ्च॒र्कृता॑दि॒न्मानो॑म॒घेव॑निष्प॒पीपरा॑दाः ॥ ५॥ १८॥

प्रति॑ । यत् । स्या । नीथा॑ । अर्द॑र्शि । दस्योः । ओर्कः । न । अ॒च्छ ।

स॒दनम् । जा॒न॒ती । गा॒त् । अर्ध॑ । स्म । नः । म॒घ॒इव॑ । च॒र्कृता॑त् ।

इत् । मा । नः । म॒घा॒इव॑ । नि॒ष्प॒पी । परा॑ । दाः ॥ ५ ॥ १८ ॥

यद्यदानीथानयनहेतुभूता या सापदवीप्रत्यर्द्धा अस्मान्निर्दृष्टाभूत् साचपदवीदस्योः उप-
क्षपयितुः कुयवस्यासुरस्यसदनं गृहमच्छाभिमुख्येन गावगतामात्रा तत्र दृष्टान्तः—जानतीस्वकी-
यं वत्समग्निजानतीगौः ओकोन निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा क्रजुप्रामोति तद्वन्मार्गोपि असुर-
गृहं प्राप्त इत्यर्थः अभस्य अथानन्तरमेव हेमघवन धनवन्निन्द चर्कृतात् पुनः पुनस्तेनासुरेण कृता-
दुपद्रवान्चोस्मान् रक्षेत्येवमेष इदित्यवधारणे अस्मान् रक्षेव नोस्मान्मापरादाः मापरित्याक्षीः अ-
स्मान्निर्गतानि मार्गेण गत्वा अस्मदुपद्रवकारिणं असुरं जहीति तात्पर्यार्थः तत्र व्यतिरेके दृष्टान्तोऽभिधी-
यते—यमेव निष्पी यथा विनिर्गतपसो विनिर्गतशेषो यथेष्टचारी दासीपतिः यथा इव यथा धना-
नि अस्थाने परित्यजति यथा अस्मान्मापरित्याक्षीरित्यर्थः अत्र निरुक्तम्—निष्पीक्षीकामोभव-
ति विनिर्गतपसाः सप्तः सपतेः स्पृशतिकर्मणो मानो मघेव निष्पपीपरादाः स यथा धनानि विभजति
मानस्त्वं तथापरादा इति ॥ नीथा जीमूपापणे इति कुषिनोरमिकाशिश्यः यथान्तिकरणेन धन्य-
त्ययः । गाव एतेर्लुक् इणो गालुङीविगादेशः गातिस्थे विसिचोलुक् बहुलं छन्दस्यमाह्वयो गेपी-
त्यङभावः । चर्कृतात् करोतेर्लुङ्गन्तात् निष्ठेति क्तप्रत्ययः । मघा इव शब्दस्योतिशेर्लोपः ।
निष्पपी वपस्यमाये सप्तविसमवैवियोन्यासश्च तद्विसप्तः शेषः पचाद्यच् निर्गते नित्योऽकृत्
सप्तः शेषो यस्य सस्त्रीव्यसनी निष्पपः वर्णव्यापस्थाईकारः । दाः हुदाञ्दाने लुङि गातिस्थे विसि-
चोलुक् नमाह्वयोग इत्यङभावः ॥ ५ ॥

५. वत्स-प्रिय गौ जैसे अपनी शाला या गोष्ठ का पय जानती है,
उसी प्रकार हमने भी उस असुर के घर की ओर गये हुए रास्ते
को देखा है । उस असुर के बार-बार किये गये उपद्रव से हमें बचाओ ।
जैसे कामुक धन का त्याग करता है, उसी प्रकार हमें नहीं छोड़ना ।
॥ इति मध्यमस्य सप्तमेष्टादशोऽवर्गः ॥ १८ ॥

१ कश्चिन्निरुक्तपुस्तके “विनिर्गतसप्तः, सप्तः सपतेः स्पृशतिकर्मणः” इति पाठः ‘अ-
यमेव युक्त इति भाति’ । निरुक्तवृत्तौ “विनिर्गतपसाः, स्पृशः स्पृशतेः स्पृशतिकर्मणः”
इत्यपि पाठः । २ नि० ५. १६. ३

षष्ठीवचमाह—

सत्त्वं न इन्द्रसूर्ये सोऽप्यनागास्त्वआमंजजीवशंसे ।
मान्तरांभुजमारीरिपो नः श्रद्धितं ते महते इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्सु । अनागाः । त्वे । आ ।
भुज । जीवशंसे । मा । अन्तराम् । भुजम् । आ । रिषिः । नः ।
श्रद्धितम् । ते । महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हे इन्द्र सत्त्वं नोऽस्मान्सूर्ये सर्वस्य मेरके आदित्ये आभज आभाजय आभिमुख्येन भक्तान् संभ-
क्तान् कुरु तथा सत्त्वं अप्सु अन्देवतासु अस्मानाभाजय अपि च जीवशंसे अविः प्राणिभिः शंसनीये
कामपितृभ्येऽनागास्त्वेऽपापत्वेऽपराहित्येऽस्मानाभाजय अपि च नोऽस्माकं अन्तरांगभक्त-
पेणान्तर्दत्तमानां भुजं पाठयित्रीं पित्रां आसमन्तान् मारिषिः मारिषीः वेतवमहते प्रभूताय इन्द्रियाय
बलाय श्रद्धितं अस्माभिः श्रद्धानं कृतं त्वदीयं बलं बहुमानपूर्वकं स्तुम इत्यर्थः तस्मात्तादृशबलयुक्त-
त्वं मारिषि इति पूर्वेण संबन्धः ॥ अनागास्त्वे न विद्यते आगः पापं यस्य सोऽनागाः तस्य भावस्त्व-
म् छान्दस उपधा दीर्घः । जीवशंसे शंसुस्तुतौ कर्मणि घञ् आयादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुज
भुनक्ति पाठयतीति भुक् प्रजा क्षिप् । रिषिः रिषिर्हि सायां स्वार्थे ण्यन्तादस्मात्सुङि च ङि णिलोपे उपधा-
ह्रस्वत्वादीनि छान्दसं पदकालीनमास्यासहस्वत्वम् । श्रद्धितम् अचछन्दस्य ऊर्पादित्येन गति-
त्वाद्गतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, हमें सूर्य और जल-समूह के प्रति भक्ति-पूर्ण करो । जो
लोग, पाप-शून्यता के लिए, जीव-मात्र के प्रशंसनीय हैं, उनके प्रति भक्ति-
पूर्ण करो । हमारी गभं-स्थित सन्तान को हिसित नहीं करना । हम
तुम्हारे महान् बल पर श्रद्धा करते हैं ।

सप्तमीवचमाह—

अधामन्ये श्रुतेऽस्मा अधायि वृषा चोदस्व महते धनाय ।
मानो अर्कते पुरुहूतयो नाविन्द्रसुध्यं व्योवय आसुतिदाः ॥ ७ ॥

अध । मन्ये । श्रु । ते । अस्मै । अधायि । वृषा । चोदस्व ।
महते । धनाय । मा । नः । अर्कते । पुरुहूत । योनौ । इन्द्र ।
सुध्यं व्योम्यः । वयः । आसुतिम् । दाः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अथ अद्यान्तरमन्ये त्वामनसा जानामि ते त्वास्मै बलाय भद्रं दधामि अस्माभिः श्रद्धाकृत्वा त्वदीयबलविषयमादरादिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः वृषा काषाणां वर्षिता सत्वं महतेषो बालधनाय चोदयस्व अस्मान् मेरय हे पुरुहूत पुरुभिर्वहुभिर्वर्षणमानैराहूतेन्द्र अकृते अनिष्पादिते धनशून्ये योनौ गृहनामैतत् गृहे नोस्मान्वाधाः मानिषेहि धनधान्यपूर्णं गृहे स्थान्वासयेत्यर्थः अपिच हे इन्द्र क्षुध्यन्त्यो नुमुक्षितेभ्यो न्येभ्योऽपि स्तोत्रं दधामि वयोचं आसुर्विषयं क्षीरादिकंच ददा देहि ॥ अघायि वधादेः कर्मणि लुङि जेभिष् आतोयुक्चिण्कृतोरिति युक् क्षुध्यन्त्यः क्षुध-नुमुक्षायाम् दिवादिवाक्येन निष्पादाद्युवाचत्वम् ॥ ७ ॥

७. अन्तःकरण से हम तुम्हें जानते हैं। तुम्हारे उस बल पर हमने श्रद्धा की है। तुम अभीष्ट-वाता हो; हमें प्रभूत धन प्रदान करो। इन्द्र तुम बहुत लोगों के द्वारा आहूत हो। हमें धन-विहीन घर में नहीं रहना। भूखों को भस्म और जल दो।

मानो वधीरिन्द्रमापरां दामानः प्रियाभोजनानि प्रमोषीः ।

आण्डामानो मधवञ्छक्रनिर्भन्मानः पात्राभेत्सहजानुषाणि ॥ ८ ॥

मा । नः । वधीः । इन्द्र । मा । परां । दाः । मा । नः । प्रिया ।

भोजनानि । प्र । मोषीः । आण्डा । मा । नः । मधवन् । शक्र ।

निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहजानुषाणि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नोस्मान्वावधीः माहिंसीः सर्वदास्तेत्यर्थः अपिच मापरादाः मापरित्याक्षीः परादानं परित्यागः अस्मत्कृतां पूजांसदा गृहाणेत्यर्थः अपिच नोस्माकं प्रिया प्रियाणि ईक्षितानि भोजनानि उपभोग्यानि धनानि माप्रमोषीः मापहार्षीः अस्मास्ते वधनानि यथास्युः दधातुर्वित्यर्थः दधामहे मधवन् धनवन् शक्र सर्वकार्यशक्तेन्द्र नोस्माकं आण्डा अण्डसंबन्धीनि गर्भरूपेण निष्कान्यपत्न्यानि मानिर्भेद माग्निनः गर्भरूपेणावस्थितानस्मत्पुत्रान् रक्षेत्यर्थः माचनः पात्रा पदनि गच्छन्ति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्न्यानि पात्राणि तानि च माभेद माग्निदः सहजानुषाणि आनुष्मायानि भूमिसन्ति गच्छन्तीत्यर्थः तानि जानुषाणि वैः सहितानि माविनीनशः यद्वा नोस्माकंसहजानुषाणि आधाने सहोत्तजानि पात्रापात्राणिसुवादीनि मानिर्भेद माग्निनः ॥ वधीः हन्तेर्मांस्त्रिंशु लुङिचेति वधादेशः सचादन्तः सिद्ध अतो लोप इत्यकारलोपः तस्य स्थानि वन्धावादयो-हलादेरिति वृद्धयभावः इट् ईदीति सिचो लोपः । मोषीः मुषस्ते ये लुङि सिच इट् नेटीति वृद्धिप्रविषे-षः । भेद भिदिरिविदारणे लुङिसिचि बहुलं छन्दसो विविकरणस्मलुक् लघुपधगुणः इत्थं स्थान्य इति सिचो लोपः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, हमें नहीं मारना। हमें नहीं छोड़ना। हमारे प्रिय भक्ष्य, उपभोग आदि नहीं लेना। हे समर्थ धनपति इन्द्र, हमारे गर्भ-स्थित अपत्यों को नष्ट नहीं करना। धुटने के बल चलनेवाले अपत्यों को नष्ट नहीं करना।

माध्यन्दिने सवनेर्वाङ्मेहीत्येषापोतुः पस्थितयाज्या सूषितं च—अर्वाङ्मेहि सोमकामं त्वाहु-
स्तवायं सोमस्त्वमेव सर्वाङ्मेहि ।

तामेवांसूक्तेन वमीष्ट्वमाह—

अर्वाङ्मेहि सोमकामं त्वाहु रयं सुतस्तस्य पिबामदाय ।

उरुव्यचा जठर आवृषस्व पितेर्वनः शृणुहि हूयमानः ॥ ९ ॥ १९ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमः कामम् । त्वा । आहुः । अयम् ।

सुतः । तस्य । पिब । मदाय । उरुव्यचाः । जठरं । आ । वृषस्व ।

पिता इव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ ९ ॥ १९ ॥

हे हन्त्र त्वं अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि आगच्छ किं कारणमिति चेत् यस्मात्त्वात्वांसोम-
विषयाभिलाषमाहुः पुराविदः कथयन्ति अयमस्मदीयः सोमः सुतः कृत्विभिन्नभिषुतः अत आ-
गच्छेत्यर्थः आगत्य च मदाय हर्षार्थं तस्य तमस्मदीयमभिषुतं सोमं पिब एतदेव स्पष्टीक्रियते उरु-
व्यचाः उरुविस्तीर्णव्यचो व्यापनं यस्य षाट्शोमहावयवो मूत्वा जठरे आत्मीयि उदरे आवृषस्व सोम-
मासिञ्च आसमन्तात्पूरयेत्यर्थः एवंभूतस्त्वं हूयमानः स्तुतिभिराहूयमानः सन् पितेव पुत्राणां
वाक्यानि शृणोति तथानोस्माकं वाक्यानि शृणुहि शृणु ॥ सोमकामं सोमविषयः कामो भिलाषो-
यस्य बहुब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुव इति सेरुसादेशोष्ठा-
धोराहादेशश्च तस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय म-
दीहर्षे मदीनुपसर्गे इति भावे अप् । उरुव्यचाः व्यचव्याजीकरणे औणादिकोत्तिप्रत्ययः व्यचेः
कुटादित्वमनसीवियचनान् छित्वाभावेन संप्रसारणाभावः परादिश्चन्द्रसिबहुलमित्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् यद्वा उरुविचविव्याप्नोतीति उरुव्यचाः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषस्व वृषसे-
रुषे व्यत्ययेनात्मनेपदशप्तप्रत्ययौ । शृणुहि श्रुशृणुपृक्तृभ्य इति सेर्हिः ॥ ९ ॥

९. हमारे सामने आओ । लोगों ने तुम्हें सोम-प्रिय बना डाला
है । सोम तैयार है; इसे पान कर मृष्ट बनो । विस्तीर्णाङ्ग होकर
जठर में सोम-रस को वर्षा करो । जैसे पिता पुत्र को बात सुनता
है, उसी प्रकार हमारे द्वारा आहूत होकर हमारी बातें सुनो ।

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे एको नविंशो वगः ॥ १९ ॥

१ कर्मणायमभिप्रेति (पा० १. ४. ३२) इति सूत्रे क्रिययायमभिप्रेतीति व्याख्यानात्
तमित्यस्य संप्रदानत्वं संप्रदानत्वाच्चतुर्थी अनुव्यर्थे षष्ठी तस्य तस्मै तमित्यर्थः ।

चन्द्रमाइत्येकोनविंशत्युचंसूक्तंद्वादशम् अपांपुत्रस्यत्रितस्यकूपेपतितस्मकुत्सस्ववार्धम् त-
थाचोभयोःकूपपातआज्ञायते त्रितःकूपेवहितः । कोटोर्निवाहकपिरहदूतमइतिच । त्रि-
तस्मचापांपुत्रत्वैत्तिरीयाःस्पष्टमामनन्ति—तैतएकतोजायत सद्वितीयमभ्यपातयत ततोद्वितो-
जायत सत्तृतीयमभ्यपातयत ततस्त्रितोजायत यदज्जोजायन्त तदाप्यानामाप्यत्वमिति । तमे-
तमाप्यंत्रिवस्तद्वेदास्यइतितकारोपजनेनवयमधीमहेइति । अन्त्याभिष्टुप् संमातपन्तीत्येषाययम-
भ्यामहानृहती आद्यौद्वावष्टाक्षरौपादौ द्वादशाक्षरस्तृतीयः ततोद्वावष्टाक्षरौसायवमभ्या महाबृह-
तीचत्वारोष्टकाजगतश्चमहानृहतीत्युक्तवार्ध्वेचेद्यवमध्येत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् शिष्टाःपङ्क्तयः
विश्वेदेवादेवता तथाचानुक्रान्तम्—चन्द्रमाएकोनास्पस्त्रितोवावैश्वदेवंहिपाङ्कमन्त्याभिष्टुचष्टमीम-
हानृहतीयवमध्येवि । हीत्यभिधानादिदमादीनित्रोणिसूक्तानिवैश्वदेवानि विनियोगः अत्रशा-
ट्थायनिनइतिहासमाचक्षते—एकतोद्वितस्त्रितइतिपुरात्रयकषयोत्रभूवुः तेकदाचिन्मरुभूमावरण्ये
वर्तमानाः पिपासयासन्तमग्रात्राःसन्तः एकंकूपमविन्दन् तत्रत्रितारभ्यएकोजलपानायकूपंप्रा-
विशत् स्वयंपीत्वाइतरयोश्चकूपादुदकमुद्धृत्यप्रादात् तौउदकंपीत्वात्रितंकूपेपातयित्वातदीयंच-
नंसर्वमपहृत्यकूपंचरथचक्रेणपिधायप्रास्थिषातां ततःकूपेपतितःसत्रितः कूपादुत्तरीतुंअशक्नु-
वन्सर्वेदेवामामुद्धरन्वितिमनसासस्मार ततस्तेषांस्तावकमिदंसूक्तंददर्श तत्ररात्रौकूपस्यान्व-
द्यन्मसोरभ्यीन् पथ्यन्परिदेवयते ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

चन्द्रमाअप्सुः१न्तरासु२पर्णो३धावते४दिवि ।

नवो५हिरण्यनेमयः६पदं७विन्दन्ति८वियुतो९वित्तमे१०अस्यरोदसी ॥१॥

चन्द्रमाः । अप्सुः । अन्तः । आ । सुःपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्य३नेमयः । पदम् । विन्दन्ति । विःयुतः । वित्तम् ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

१ ऋ० सं० १. ७. २३. । २ ऋ० सं० १. ७. २४. । ३ तै० ब्रा० ३. २. ८. ।

४ सर्वानुक्रमपरिभाषायांनवमस्तप्तेः-।

अप्सु आन्तरिक्षासु उदकमये मण्डले अन्तर्मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः यद्वा
सुपर्ण इति रश्मिनाम् सुषुभ्राख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चन्द्रमाः दिवि द्युलोके आधावते आह्वयार्था
एकेनैव प्रकारेण धावते, शीघ्रं गच्छति वाहशस्य चन्द्रमसः संबन्धिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसह-
शपर्यन्ताः यद्वा हितरमणीयमान्ताः विद्युतो विद्योतमाना रश्मयः बौध्माकंपदपादस्थानीयमथं
न विन्दन्ति मदीयानीन्दिषाणि कूपेनावृतत्वा ललभन्ते अत इदमनुचितम् तस्मात्कूपान्मामुत्तारय-
तेत्यर्थः अपिच हेरोदसीद्यावापृथिव्यौ भेमदीयं अस्मद्दंस्तोत्रं वित्तं जानीतं यद्वा मदीयंकूपपत-
नरूपं यदिदं दुःस्वतदवगच्छतं मदीयंस्तोत्रं श्रुत्वा मदीयंदुःस्वज्ञात्वा वा अस्मात्कूपान्मामुत्तारयति-
त्यर्थः ॥ चन्द्रमाः चन्द्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मितीति इति चन्द्रमाः चन्द्रे मोहिदित्युच्च दा-
सीभारादिषु पाठात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धावते सुगतौ पाप्मेत्यादिनावेगितायां धावादेशः व्य-
त्ययेनात्मनेपदम् । वित्तं विदज्ञाने षोडशद्वित्वाच्छपोलुक् पादादित्वात्तिङ्तिङ् इति निषादा-
भावः । अस्मिन् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे वशी ऋद्धिमिति विशि-
कुरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. अलमय अन्तरिक्ष में वर्तमान चन्द्रमा, सुन्दर चन्द्रिका के साथ
आकाश में दौड़ते हैं। सुवर्ण-नेमिरश्मियो, कूप में पतित हमारी इन्द्रियां
तुम्हारा पद नहीं जानतीं। धावा-पृथिवी, हमारे इस स्तोत्र को जानो।

द्वितीयाष्टकमाह—

अर्थमिहा उ अर्थिन आज्ञायुवते पतिम् ।

तु जाते वृष्ण्यं पर्यः परिदायरसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थम् । इत् । वै । ऊम् इति । अर्थिनः । आ । ज्ञाया । युवते ।

पतिम् । तु जाते इति । वृष्ण्यम् । पर्यः । परिदायरसं । दुहे ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषाः अर्थमिद्वै अपेक्षितं धनं प्राप्नुवन्त्येव नाहं प्राप्नोमि उ इत्ये-
व तदपूरणम् अपिच ज्ञायान्पदीयाभार्यापर्वि स्वपर्वि आयुवते आभिमुख्येन प्राप्नोमि मदीया तुम-
द्विरहास्तसीव अपिच संयुक्तौ तौ ज्ञायपत्नी वृष्ण्यं वीर्यरूपं पर्युदकं तु जाते प्रजननायान्यो-
न्यसंघटनेन मे रयतः तदनन्तरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण
भृत्वा दुहे दुग्धे पुत्ररूपेण जनयति मम तु पुत्रोपिनोत्पद्यते अत इदं मदीयंदुःस्वं हेद्यावापृथिव्यौ
जानीतम् ॥ उ उज इति शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वा वहुतप्रगृह्याजचीति प्रकृतिभावः । युवते यु-

मिश्रणे व्यत्ययेनात्मनेपदं शब्दुकिप्राप्तेव्यत्ययेनशः । तुआते तुजिपिजिहिंसानलदाननिकेप-
नेषु इदित्वाभुम् व्यत्ययेनभम् आनलोपः । दुहे दुहम्पूरणे ओपस्तआत्मनेपदेविविव-
ओपः ॥ २ ॥

२. घनाभिलाषी निश्चय ही बन पाता है । स्त्री पास ही पति को पाती है, सहवास करती है; और, गर्म से सन्तान उत्पन्न होती है । यावा-पृथिवी, हमारे इस दुःख को जानो अर्थात् पूर्वोक्त प्रकार से रहित हमारे कष्ट को समझो ।

मोषुर्देवाअदःस्वः१रवपादिदिवस्परि ।

मासोम्यस्यशंभुवःशूनेभूमकदाचनवित्तमेअस्यरोदसी ॥३॥

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अर्ब । पादि । दिवः । परि ।
मा । सोम्यस्य । शम्भुवः । शूने । भूम । कदा । चन । वित्तम् ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ३ ॥

हेदेवाः स्वःस्वर्गेवर्तमानंअदः तदस्मदीयंपितृपितामहमपितामहात्मकंसन्तानं दिवस्परिदि-
वभोपरिवर्तमानं मोषुर्देवावपादि अवपन्नंविपन्नंभ्रष्टंमाभूत् ममपुत्राभावात् पुत्रेलोकाच्छयसि ना-
पुत्रास्यलोकोस्तोतिश्रुतेः । अतोवदंसोम्यस्यसोमपानार्हस्यपितृगणस्मरांभुवः सुखस्यप्रापयितुः
पुत्रस्यशूनेअपयमनेकदाचनकदाचिदपिमाभूम युष्मत्प्रसादादममपुत्राजानन्ताम् अतोमानसा
दुःखादुत्तारयतेत्यर्थः। देवावापृथिव्यौ मुवाचमदीयंविज्ञापनंजानीतम्। मोमाजइविनिपातइयसमुदा-
योमैवेत्यस्यार्थे सुइत्येतदवधारणे सुअइविषयम् । पादि पदगतौ चणूतेपदइनिकर्वरिदुङ्गिने-
विष्णादेशः । दिवः कद्विदमितिविभक्तैरुदात्तम् पञ्चम्याःपराबध्यर्थेइदिविसर्जनीयस्यसात्व-
सोम्यस्य सोममर्हवियइतियमत्ययः । शंभुवः भवतेरन्तर्भावितण्यथावक्तिम् । शूने दुःखोन्विम-
तिद्वयधोः प्राबेनिष्ठा श्वीदितोनिष्ठापामितीदृमतिषेधः वचिस्वपीत्यादिनासंयसारणम् ओदिस-
मेपिनिष्ठानत्वं व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिवोद्वह्यः ॥ ३ ॥

३. देवगण, हमारे स्वर्गस्थ पूर्व पुरुष स्वर्ग से च्युत न हों; हम कहीं सोम-प्रायी पितरों के सुख के लिए पुत्र से निराश न हों । यावा-पृथिवी, मेरी यह बात जानो ।

यज्ञंयच्छाम्यवभंसतद्रूतोविवोचति ।

कफ्तंपूर्णगतंकस्तद्विभर्तिगूलनोवित्तमेअस्यरोदसी ॥४॥

यज्ञम् । पृच्छामि । अवमम् । सः । तत् । दूतः । वि । वोचति ।
कं । ऋतम् । पूर्यम् । गतम् । कः । तत् । विप्रति । नूतनः ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ४ ॥

यज्ञं यजनीयं अवमंसर्वेषां देवानामादिभूतं अग्निमुत्सृज्य मोदेवतानामिति श्रुतेः । अग्निर्वेदे-
वानामवमवतिनासणाच्च । तपमिपृच्छामि यन्मया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोमिर्विवोचति विविच्य कथ-
यतु किंपुनस्तत् पृच्छमत इति तदुच्यते हे अग्ने त्वदीयं पूर्यं पूर्वकालीनं ऋतं भवं स्तोतृभ्यः कृतं श्रेयः
कृतं कुपेदानीं वर्तते नूतनो नवतरस्त्वचोन्यः कः पुरुषः तद्भद्रं विभार्तिधारयति यदित्वम्यवर्ति-
भ्यतममेदृशीदशापिनामविभ्यस्य अतस्त्वत्कृतमिति कथय ॥ वोचति वचपरिभाषणे ज्ञेय-
हागमः वचसमिति व्यत्ययेन धात्वोरुभागमः । क किमोदितिसप्तम्यर्थे अत् क्रातीति किमः क्रा-
देशः तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् परेण सह कृत्य कश्चित्मकृतिभावः ॥ ४ ॥

४. देवों में सर्वे-प्रथम यज्ञार्ह अग्नि की मैं याचना करता हूँ । वह
दूत-रूप से मेरी याचना देवों को बतावें । अग्नि, तुम्हारी पहले की
वदान्यता कहाँ गई ? इस समय कौन नूतन पुरुष उसे धारण
करते हैं ? हे धावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो ।

अमीये देवा स्थनं त्रिषु आ रोचने दिवः ।

कदं ऋतं कद नृतं कं प्रजाव आहुतिर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ५ ॥ २० ॥

अमी इति । ये । देवाः । स्थनं । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ।

कत् । वः । ऋतम् । कत् । अनृतम् । कं । प्रजा । वः । आहुतिः ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ५ ॥ २० ॥

हे देवाः त्रिषु पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु येमीयूयं स्थनवर्तमाना भवथ यानि स्थानानि दिवो-
द्योतमानस्य सूर्यस्य आरोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते सूर्यप्रकाशेषु तेषु स्थानेष्वित्यर्थः तेषां वोयुष्माकं
संबन्धिस्त्वोत्विषयस्य सत्यं कद कस्मिन्देशे वर्तते अनृतं द्वेष्टु विषयमसत्यं कद कुत्र गतं अपि च प्र-
जाचिरका लीना वोयुष्माकं संबन्धिनी आहुतिः मया पूर्वमनुष्ठितो यागः ककुप्रासीत् ईदं भूतदुःसा-
नुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान् न प्रामोदित्यनुमिमे अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थनं तप्तनहन-
यनाभेतितराब्दस्य यथादेशः । कद कश्चिदस्य वर्णव्यापत्त्या कद्भावः ॥ ५ ॥

५. सूर्य-द्वारा प्रकाशित इन तीनों लोकों में ये देवबन्ध रहते हैं ।

हे देवगण, तुम्हारा सत्य कहाँ है और असत्य कहाँ है ? तुम्हारी प्राचीन
आहुति कहाँ है ? धावा-पृथिवी, मेरा यह विषय संभलो ।

षष्ठीवचसाह—

कदं ऋतस्य धर्णसि कदरुणस्य चक्ष्णम् ।

कदर्यम्णो महस्पथाति क्रामे मदूढयो वित्तमे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्ष्णम् ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामे म । दुः३ध्यः । वित्तम् ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

हे देवाः वीर्युष्माकं संबन्धिनः ऋतस्य सत्यस्याभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि धारणं कदकु-
 जगतम् वरुणस्यानिष्टनिवारकस्य देवस्य चक्ष्णं अनुग्रहदृष्ट्या दर्शनं कतकगतम् महो महतो महा-
 नुशावस्य अर्यम्णः अरीणानि यन्तुरेतत्संज्ञकस्य देवस्य संबन्धिता यथाशोभनमार्गेण इष्टदेश-
 प्रापणं कतकगतम् एतत्सर्वं पुष्पास्वेव वर्तते न कुत्रापि गतम् अतो वयं दुः३ध्यः दुर्धयः पापनुद्धीन्
 अस्मदनिष्ठा चरणपरान्शान् अतिक्रामेम अतितरेम वैः कृतादस्मात्कूपपातलक्षणादुःसाद्व्य-
 युक्तीणां भवेम हेद्यावापृथिव्यौ मदीयमिदं जानीतम् ॥ धर्णसि धृञ्धारणे सानसि धर्णसि पणं सी-
 त्यादिना असि चूपत्ययान्तो निपात्यते । अर्यम्णः षष्ठ्येकवचने अलोपो न इत्यकारलोपः उदात्त-
 निवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । महः महतो च्छन्दलोपश्छान्दसः यद्वा महपूजायोम, किम् उग्र-
 यथापि सावेकादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दुः३ध्यः पृषोदरादिः चैवेति तत्र पाठादुरोरेफस्योत्वम्
 उत्तरपददेः ह्रस्वं च उदात्तस्य रितयोर्यणश्चतिरवरितत्वम् ॥ ६ ॥

६. तुम्हारा सत्य-पालन कहाँ है ? वरुण की अनुग्रह-दृष्टि कहाँ
 है ? महान् अर्यमा का वह मार्ग कहाँ है, जिसके द्वारा हम पाप-मति
 व्यक्तियों का अतिक्रम कर सकें ? द्यावा-पृथिवी, मेरी यह अवस्था या
 दुःख जानो अर्थात् दुःख-महोदधि में पतित मेरे लिए ये सब वस्तुएँ
 लुप्त-सी हो गई हैं—इस बात के द्यावा-पृथिवी साक्षी हैं ।

अहंसो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तमा व्यन्त्याध्यो रुको न तृष्णजं मृगं वित्तमे अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहम् । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तम् । मा । व्यन्ति । आ३ध्यः । रुकः । न । तृष्ण३जम् । मृगम् ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हेदेवाः पुरापूर्वस्मिन्कालेसुते युष्मद्यागार्थं सोमेअभिषुते कानिचिद् कतिपयानिस्तो-
त्राणि योहंवदामिउक्तवानस्मि सएवाहमस्मि नत्वन्यःकश्चिद् तस्मात्किमर्थमांपरित्यजय तंता-
दृशंमामांआध्यः अभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या अनितामानस्योव्यथाः व्यन्तिभक्षयन्ति तत्रदृष्टा-
न्तः—तृष्णाजं जाततृष्णां पिपासन्तं उदकंप्रतिगच्छन्तंमृगंवृकोन यथारण्यश्वायभ्येमार्गेगच्छन्तं
भक्षयति तद्वद् अन्यद्वत् ॥ व्यन्ति वीमत्यादिषु अदादित्वाच्छपोलुक् तन्वादीनांछन्द-
सिबहुलमुपसंख्यानमितिबहुलवचनाद्यण् । आध्यः आधीयतेमनसिस्थाप्यतइत्याधिः उपस-
र्गेषोःकिः आवोलोपइटिचेत्याकारलोपः असादिषु छन्दसिवाचनमितिजसिचेतिगुणस्य-
विकल्पनादभावेयथादेशः । तृष्णाजम् तृषपिभासायाम् स्वपितृचोर्नजिङ्गिदिनजिङ् पद-
कारस्त्वेवंमन्यते अन्येष्वपिदृश्यतइविदृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वाद् केवलादपि-
जनेर्ह्यस्त्ययः तृष्णाजातायस्य इत्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वम् ॥ ७ ॥

७. मैं बहो हू जिसने प्राचीन समय में सोम अभिषुत होने पर कतिपय
स्तोत्र उच्चारण किये थे । जैसे पिपासित मृग को व्याघ्र खा जाता
हूँ, वैसे ही मुझे दुःख खा रहा है । छावा-भूमिची, मेरा यह विषय जानो ।

अहमीश्वरमाह—

संमातपन्तपुभितःसपत्नीरिवपश्वः ।
मूषोनशिश्नाव्यदन्तिमाध्यःस्तोतारंते शतक्रतोवित्तंमेअस्यरोदसी ॥८॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीःइव । पश्वः । मूषः ।
न । शिश्ना । वि । अदन्ति । मा । आध्यः । स्तोतारम् । ते ।
शतक्रतो इति शतश्रुतो । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐन्नेषा हेइन्द्र पश्वःपार्श्वास्थीनिअत्रसामर्थ्यादपश्वस्थानीयाःकूपभित्तयः मायांअभिषः
सर्वतः सन्तपन्ति सम्यक्पीडयन्ति तत्रदृष्टान्तः—सपत्नीरिव समानःएकःपतिर्यासांताः सपत्न्येष-
थाएकं पतिंअभितःपीडयन्ति परस्परंवा पीडयन्ते हे शतक्रतो बहुविधप्रज्ञावेन्द्र तेतवस्तोवारंमा-
यांआध्यः असंपाद्यमानैर्यागदानादिभिरुत्पादिवाः मानस्यःपीडाः व्यदन्ति विविधंभक्षयन्ति तत्र
दृष्टान्तः—मूषोन यथामूषिकाः-शिश्नाशिश्नानि कुबिन्देनवाषिवानि अजरसेनाटिष्ठानिसूत्राणिभ-
क्षयन्ति यथाशिक्षशब्देनप्रजननमेवोच्यते तत्रोपचारात्पुच्छेवर्तते यथास्वकीयानिपुच्छानिघृतै-
लादिभाण्डेभक्षिष्य ऊर्ध्वमुत्सृज्यव्यदन्तिलिहन्तीत्यर्थः एवमांआधयोभक्षयन्ति नचैषद् हेइन्द्र तव-
स्तोतुर्न्याम्यम् तस्मात्कूपान्माभुत्तारय अन्यस्त्वामम् अत्रनिरुक्तम्—सन्तपन्तिमाभितःसपत्न्यः

इवेमाः पशवः कूपपशवो मूषिका इवास्मात्तानि सूत्राणि व्यदन्ति स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिन्नानि व्यद-
न्तीति चेति ॥ सप्तमीः नित्यं सप्तम्यादि द्वित्वेति शब्दस्य नकारान्तादेशः ङीप् वा छन्दसीति पूर्व-
सप्तम्यदीर्घत्वम् । मूषः मूषस्तेषु क्विप्छन्दसो दीर्घः तथा च पास्कः—मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिका-
पुनर्मृग्यातेर्मूषो ज्येतस्मादेवेति । शिष्वा ष्णाशौचे वज्रार्थे कविधानमिति कः स्यात्सागापाव्यधि-
हनियुष्यार्थमिति कः वर्णव्यापस्यासकारस्य शकारः रुद्रादीनां केधे भवत इति वक्तव्यमिति द्विर्ब-
चनम् बहुलं छन्दसीत्यस्यास्येत्यम् ॥ ८ ॥

८. जैसे दो सप्तमियाँ (सीतें) दोनों ओर खड़ी होकर स्यामी को
सन्ताप देती हैं, वैसे ही कुपे की दीवारें मुझे सन्ताप दे रही हैं । जैसे
बूँहा सूता काटता है, हे शतकतो, वैसे ही तुम्हारे स्तोत्रा को—मुझे
दुःख काटता है । छावा-पृथिवी, मेरी यह बात जानो ।

अमीये सप्तम्यस्त्वन्नामिनाभिरातता ।

त्रितस्तद्देदाह्यः सजामित्वा परे भति वित्तमे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आश्रिता ।

त्रितः । तत् । वेद । आप्यः । सः । जामिश्त्वाय । रेभति ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ९ ॥

येमीद्युलोके वर्तमानाः सप्तसंख्याकारभ्यः सूर्यस्य किरणाः सन्ति तत्र ते पुंस्यै रश्मिषु अ-
ध्यात्मं सप्तम्याण्येव वर्तमानेषु येमदीयानाभिरातता संवद्धा ऋषिरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति
त्रितस्तोर्णतमस्तिरस्कृताज्ञानाग्र्यः अपां पुत्रऋषिः सप्तपूर्वोक्तं वृत्तान्तं वेद विजानाति नान्यः स-
जानमृषिः जामित्वाय कूपाजिर्गन्तृन्वापरे भति तानरभ्यीनस्तौति अन्यत्समानम् ॥ आतता
तनोतेः कर्मणि निष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादि नानुनासिकलोपः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्व-
म् । जामित्वाय जमतिर्गतिकर्मा । जमतिगच्छतीति जामिः औणादिक इष्टप्रत्ययः तस्य भाव-
स्त्वम् । रेभति रेभशब्दे औवादि कः ॥ ९ ॥

९. ये जो सूर्य की सात किरणें हैं, उनमें मेरी नाभि, मर्मस्थल या वास-
स्थान है । यह बात आप्यजित जानते हैं तथा कुपे से निकलने
के लिए रश्मि-समूह की स्तुति करते हैं । छावा-पृथिवी, मेरी यह
विषय जानो ।

अमीये पञ्चोक्षणो मध्ये तस्थुर्महोदिवः ।

देवत्रानुप्रवाच्य सधीची नानि वास्तुर्वित्तमे अस्य रोदसी ॥ १० ॥ २१

अमी इति । ये । पञ्च । उक्षणाः । मध्ये । तस्थुः । महः ।
दिवः । देवज्ञा । नु । प्रश्वाच्यम् । सधीचीनाः । नि । ववतुः ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥ २१ ॥

उक्षणाः सेकारः कामाभिर्वर्काः पञ्च तर्जन्दस्तद्वरुणस्तदग्निरित्यर्धेनप्रतिपादिताः
पञ्चसंख्याकादेवाः यद्वा अग्निर्वायुःसूर्यश्चन्द्रमाविद्युदित्येवंपञ्चसंख्याकाः तथाचशाटधायनम्—
एतान्येवपञ्चान्योर्वीषियान्येषुलोकेषुदीप्यन्ते अग्निःपृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे आदित्योदिवि चन्द्र-
मानसात्रे विद्युदप्स्विति । नक्षत्रेनक्षत्रलोके अप्सुमेघस्थोदकेषु । तैत्तिरीयेष्वेवमाभातम्—अ-
ग्निःपृथिव्यांवायुरन्तरिक्षेसूर्योदिविचन्द्रमादिशुनक्षत्राणिस्मल्लोकेइति । येमीपञ्चसंख्याकादे-
वाः महोदिवोमहतोविस्तीर्णस्यगुलोकस्यमध्येतस्थुः तिष्ठन्ति आसते देवज्ञादेवेषुनुसिर्गप्रवाच्यं
प्रशंसनीयदेवानांयोग्यमदीयंस्तोत्रमतिसधीचीनाः सहाञ्चन्तोयुगपदागच्छन्तस्तेदेवाः मदीयंप-
रिचरणंस्वीकुर्वन्ति तदनन्तरंनिववतुः वृष्टाःसन्तोनिवर्तन्तेच अन्यत्समानम् ॥ उक्षणाः वायुपूर्व
स्यनिगमेइत्युपवादीर्वाभावः । देवज्ञा देवमनुष्येत्यादिनासप्तम्यर्थेवाप्रत्ययः । प्रवाच्यम् वा-
चयतेरस्योदित्विपद् णेरनिटीतिणिजोषः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वेरुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ।
सधीचीनाः सहाञ्चन्तीनिसध्यञ्चः तएवसधीचीनाः सहपूर्वादञ्चतेर्कृत्वितिगित्यादिनाकिन् अ-
निदिवाभितिनजोषः सहस्यसधिरितिसध्यदेशः विभाषाञ्चरेदिकृत्सियामितिस्वार्थेस्तप्रत्ययः ।
ववतुः वृत्तवर्तने छन्दसिलुल्लङ्घितइतिवर्तमानेतिद् व्यत्ययेनपरस्मैपदम् अन्येषामपिद्विश्य-
तइतिसंहितायामग्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ १० ॥

१०. विशाल आकाश में ये जो अग्नि, वायु, सूर्य, इन्द्र और विद्युत्
आदि पाँच अभीष्ट-जाता हैं, वे मेरे इस प्रशंसनीय स्तोत्र को शीघ्र देवों
के पास ले जाकर लोट आवें । यावा-पृथिवी, मेरी यह बात जानो ।

॥ इतिपथमस्यसप्तमेऽष्टकविंशोऽवर्गः ॥ २१ ॥

एकादशीष्टकमाह—

सुपर्णाएतआसतेमध्यंआरोधनेदिवः ।
तेसंधन्तिपथोद्वक्तंरन्तंयहृत्तरिपोवित्तंमेअस्यरोदसी ॥११॥

सु॒ष्ट॒पर्णाः । ए॒ते । आ॒स॒ते । म॒ध्ये । आ॒श्रो॒ध॒ने । दि॒वः । ते ।
 से॒ध॒न्ति । प॒थः । दृ॒क् । त॒र॒न्त॒म् । य॒ह॒तीः । अ॒पः । वि॒त्त॒म् ।
 मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥ ११ ॥

सुपर्णाः रश्मिनामैतव शोभनपतनाएतेसूर्यरश्मयः आरोधनेसर्वस्पावरके व्याप्तेदिवोन्तरिक्षस्यमध्येआसतेवर्तन्ते तेसूर्यरश्मयः पृथोमार्गावब्रुकमरण्यश्चानसेधन्तिनिषेधन्ति निवारयन्ति कीदृशं यद्ब्रूमीर्महतीरपः तरन्तंअतिक्रामन्तंकूपपतनात्पूर्वधितदृष्ट्वाएनंभक्षयितुंकंभिररण्यश्वा महतीर्नदीद्वितीपुंराजगाम सचसूर्यरश्मीन्दृष्ट्वाअयमवसरोनभवतीतिनिवृते अतोऽरश्मयोदृकंनिषेधन्तीत्युच्यते यास्कपक्षेत्वापइत्यन्तरिक्षनाम यद्ब्रूमीरपोमहदन्तरिक्षंपथः पथाद्वादशरश्म्यात्मनामार्गेणतरन्तंवृकंचन्द्रमसंसूर्यरश्मयोनिषेधन्ति अहनिस्सूर्यरश्मिभिर्निरुद्धश्चन्द्रमाः निष्पन्नोदृश्यते अतोनिष्पन्नंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ आरोधने आरुध्यते आधियतेनेनेत्यारोधनं करणे ल्युट् । सेधन्ति विधुगत्याम् अयंकेवलोपिनिपूर्वार्थेद्रष्टव्यः । पथः पञ्चम्येकवचनेभस्यटेलोपः इतिटिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् यास्कपक्षेत्वातृतीयार्थेव्यत्ययेनपञ्चमी । यद्ब्रूमीः यद्ब्रूविमहन्नाम अस्मादाचारार्थेसर्वमातिपदिकेभ्यइविक्रिप् ततोऽलटःशब्द उगितत्वेतिङीप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमत्तावः शतुरनुमद्विनदीस्वरोव्यत्ययेननमवर्तते ॥ ११ ॥

११. सर्वव्यापी आकाश में सूर्य की रश्मियाँ हैं । विशाल जल-राशि पार करते समय, मार्ग में, सूर्य-रश्मियाँ जरण्यकुवकुर या ब्रुक को निवारण करती हैं । छाया-पुत्रिवी, मेरा यह विषय जानो ।

द्वादशीधृचमाह—

न॒व्य॒न्त॒दु॒क्थ्यं॒ हित॑ दे॒वांसः॒ सु॒प्र॒वा॒च॒नम् ।

ऋ॒त॒म॒र्ष॒न्ति॒ सि॒न्ध॒वः॒ स॒त्यं॒ ता॒ता॒न॒ सूर्यो॑ वि॒त्त॒मे॒ अ॒स्य॒ रो॒द॒सी ॥ १२ ॥

न॒व्य॒म् । तत् । उ॒क्थ्यं॒म् । हि॒तम् । दे॒वांसः । सु॒ष्ट॒प्र॒वा॒च॒नम् ।

ऋ॒त॒म् । अ॒र्ष॒न्ति । सि॒न्ध॒वः । स॒त्यम् । त॒ता॒न॒ । सूर्यः । वि॒त्त॒म् ।

मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥ १२ ॥

हेदेवासोदेवाः नव्यंनववरंडक्थ्यंमशस्यंस्तुत्यर्हं सुप्रवाचनं सुष्टुक्कविभिर्वाचयितुंशक्यं एवंभूतंतद्भवदीयंचलंहितंयुष्मासुनिहितं अतोयुष्मदीयेनचलेनसिन्धवः स्यन्दनशीलानयः ऋतुदकंअर्षन्ति आलस्यराहित्येनसर्वदापेरयन्ति अशोष्याःसत्यः प्रबहन्तीत्यर्थः तथासूर्यः सत्यंसर्वदाविद्यमानंस्वकीयैवेजः एतान्आवजोति विस्तारयति अन्यत्समानम् ॥ सुप्रवाचनं वच-

परिभाषणे अस्माज्ज्यन्तात् अन्येष्वोपिदस्यतइतिसिद्धयेयुच् । अर्पन्ति अर्तेर्लेदिसिं बहुलं ले-
टीतिसिप् गुणः । ततान अन्येषामपिदस्यतइतिसंहितायामप्यासस्पदीर्धत्वम् ॥ १२ ॥

१२. देवगण, तुम्हारे भीतर यह नव्य, प्रशंसनीय और सुगन्ध बल
है। उसके द्वारा वहनशील नदियाँ सवा जल-संचालन करतीं और मूर्ध
अपना सर्वदा विद्यमान आलोक विस्तार करते हैं। छावा-पृथिवी, मेरा
यह विषय जानो।

अग्नेतवत्यदुक्थ्यदेवेष्वस्त्याप्यम् ।

सन्ःसत्तोमनुष्वदादेवान्यक्षिविदुष्टरोवित्तमेअस्यरोदसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यम् । देवेषु । अस्ति । आप्यम् ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि । विदुःष्टरः ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १३ ॥

हेअग्ने तवउक्थ्यपशस्यं त्यत् श्रुतिप्रसिद्धम् आप्यं आपिर्घन्तुः तस्यभावः बांधवम्
देवेषुदानादिगुणयुकेष्विन्द्रादिषु अस्तिविद्यते वस्मात्सत्तादृशोविदुष्टरोविदुष्टरस्त्वं नोस्माकंयज्ञे
सत्तोनिषणःसन् देवांस्तानिन्द्रादीन्आरात्समर्थादयायक्षि यज इविभिःपूजय तत्रदृष्टा-
न्तः—मनुष्वत् यथा मनुष्याभ्येतद्वत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ आप्यं आपूज्याद्यौ अस्माज्ज्यन्तादचर-
रितिदमत्ययः ब्राह्मणादित्वात्पञ्च । सत्तः नसत्तनिषत्तेविनिपातनावनिष्ठानत्वाभावः छान्द-
सोतिशब्दलोपोऽत्रदृश्यः । मनुष्वत् मनुरौणादिकउसिप्रत्ययः तत्रतस्येवेतिपठ्यर्थेवतिः नभो-
क्षिरोमनुषांवत्युपसंख्यानमितिभत्वेसविषदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । यक्षि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
बभ्रूवेतिषत्वम् कुत्वत्त्वे । विदुष्टरः विदुस्शब्दात्तरपिअयस्मयादित्वेनभत्वादसोःसंपसारण
मिविसंपसारणम् शासिवसिधसीनांचेतिषत्वम् ॥ १३ ॥

१३. अग्नि, देवों के साथ तुम्हारा वही प्रशंसनीय बन्धुत्व है। तुम
अत्यन्त विद्वान् हो। मनु के यज्ञ की तरह हमारे यज्ञ में बैठकर देवों
का यज्ञ करो। छावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो।

सत्तोहोतामनुष्वदादेवौअच्छाविदुष्टरः ।

अग्निर्हव्यासुसूदतिदेवोदेवेषुमेधिरोवित्तमेअस्यरोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःष्टरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिः । वित्तम् ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

मनुष्यत् मनोरिवास्माकं यज्ञोऽसौ निवर्णो होतृदेवानामाह्वाता विदुष्टो विद्वत्तरः देवोऽना-
दिगुणयुक्तः देवेषु सर्वेऽन्विता विषुमभ्ये मेधिशो मेधावी एवंभूतोऽग्निः सान्देवान् अच्छाभिमुख्येन ह-
व्या हव्यान्वस्मदीयानि हवींषि मया दाया माकारः शास्त्रमया दया मया शास्त्रं सृष्टुं वि प्रेरयतु
अन्यत्समानम् ॥ सृष्टुं वि प्रेरयतु मेधिशो मेधावी मेधिरः मेधा-
या मयिरन्वीरचो वक्त्र्या इति मत्वर्थीय इत्यत्र ॥ १४ ॥

१४. मनु के यज्ञ की तरह हमारे यज्ञ में बैठकर देवों के आह्वानकारी,
अतिशय विद्वान् और देवों में मेधावी अग्निदेव देवों को हमारे हव्य
की ओर शास्त्रानुसार प्रेरणा करें। छाया-पुषिषी, मेरा यह विषय जानो।

ब्रह्माकृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

अूर्णोति हृदामर्तिनव्यो जायतामृतं वित्तमे अस्मरोदसी ॥ १५ ॥ २२ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुविदम् । तम् । ईमहे । वि ।

ऊर्णोति । हृदा । मर्तिम् । नव्यः । जायताम् । कृतम् ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥ २२ ॥

यो वरुणः अनिष्टस्य निवारयिता देवः ब्रह्मपरिवृद्धं तद्वक्षणरूपं कर्म कृणोति करोति तं वा-
दं गातुविदं गातोर्मिं स्पष्टुः स्वाभिचारकस्य तं प्रयितारं वरुणं ईमहे अभिमत्फलं याचामहे ईमह-
इति याचामर्मा तस्मै वरुणाय अयमस्मदीयः स्तोता हृदा हृदयेन मर्तिमननोयां स्तुतिं अूर्णोति विवृ-
णोति प्रकाशयति उच्चारयतीत्यर्थः सौर्यनव्यः स्तुत्यो वरुणः अस्माकमृतं जायतां सृ-
त्यभूतोऽसु ॥ ब्रह्म अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । गातुविदम् विदुलाभे अन्तर्भावित-
ण्यर्थावक्तिम् । ईमहे ईह्मवौ बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । हृदा पृष्ठमित्यादिना हृदय-
शब्दस्य हृदादेशः ॥ १५ ॥

१५. वरुण रक्षा-कार्य करते हैं। उन (वरुण) मार्ग-दर्शक के पास
हम याचना करते हैं। अन्तःकरण से स्तोता वरुण को लक्ष्य कर मन्तनीय
स्तुति का प्रचार करता है। वही स्तुति-प्राप्त वरुण हमारे सत्य-
स्वरूप हों। छाया-पुषिषी, मेरा यह विषय जानो।

गोडशीमृषमाह—

असौ यः पन्था आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमेतं भर्ता सो न पश्यथ वित्तं मे अस्मरोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पन्थाः । आदित्यः । दिवि । प्रश्वाच्यम् । कृतः ।
न । सः । देवाः । अतिःक्रमे । तम् । मर्तासः । न । पश्यथ ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

पन्थाः सततगामी यद्वा ब्रह्मलोकंगच्छतामुपासकानामार्गभूतः सूर्यद्वारेणतेविरजाः
प्रयाप्सीतिभूतेः । एवंभूतोयोसावादित्योदिविद्युलोकेप्रवाच्यं प्रकर्षेणवचनंयथाप्रव-
दि तयाकृतवः निर्मितः यथासर्वैःप्राणिभिर्दृश्यते तथावर्तमानइत्यर्थः हेदेवाः सोममादित्यो-
मुष्माभिरपिनअतिक्रमे अतिक्रमितुंनराक्यः युष्मज्जीवनस्य वदापत्तत्वाद सतिहिंसुर्ये व-
सन्तादयःकाळानिष्पद्यन्ते कालेषुचयोगाःक्रियन्ते मांगेषुचसत्सुप्रवर्ताजीवनं अतोयुष्मा-
भिरपिअसौनातिक्रमितव्यः एवंचसति हेमर्तासः पापकृतोमनुष्याः तंमहानुभावंसूर्यं नपश्य-
थ सूर्यंनजानीथ एवञ्चकूपेपातयित्वानिर्गतावेकतद्वितौ प्रतिनिन्दनंअहमेवमखदृष्टा तंसूर्यंजा-
नामि पापकृतौयुवान्जानीथइति ॥ पन्थाः पतुगतौ पतेत्यचइतिइतिमित्ययः पथि-
मध्यभुक्षामादित्यात्मम् इतोत्सर्वनामस्थानेइत्यत्वं इकारस्यलोपः घोन्यः पथिमयोःसर्वनाम-
स्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । प्रवाच्यम् वक्तेर्यन्तादचोपदितिभावेयम् यतोनावइत्याद्युदात्त-
त्वम् । अतिक्रमे क्रमुपादिविक्षेपे कृत्यार्थेत्ववैकेनितिकेन्यत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

१६. यह जो सूर्य, आकाश में, सर्व-सिद्ध पय-स्वरूप है, देवगण,
उन्हें तुम लोग नहीं लांच सकते । मनुष्यगण, तुम लोग नहीं उन्हें
जानते । यावा-भुविथी, मेरा यह विषय जानो ।

सप्तदशीष्टवमाह-

त्रितःकूपेअवहितोदेवान्हवतऊतये ।
तच्छुश्रावबृहस्पतिःकृण्वन्अहूरणादुरुवित्तमेअस्यरोदसी ॥ १७ ॥
त्रितः । कूपे । अवहितः । देवान् । हवते । ऊतये । तत् ।
शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अहूरणात् । उरु । वित्तम् ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

कूपेअवहितः पाविषसितः एतत्संज्ञकभिः कृतयेरक्षणाय देवान् हवते स्तुतिभिराका-
रयति यदेतत् त्रितस्याह्वानं बृहस्पतिर्बृहतामहतदिवानां रक्षकएतत्संज्ञकोदेवः यदाह्वा-
नं शुभावभूतवान् किंकुर्वन् अहूरणात् अंहसापापरूपादस्मात् कूपपातादुत्तीर्णं उरु-
विस्तीर्णं शोभनं कृण्वन्नुर्वन् ॥ इत्येतेर्दिवहुलंउन्वसीविसंसारणम् शरमुष्मा-

वादेशाः । कृतये कतियूतीत्यादिनाकिञ्चिद्वान्तत्वम् । बृहस्पतिः बृहहतोः करपत्यो-
रिति पारस्करादिषु पाठात्सु दत्तलोपौ उभेवनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्द्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ।
अंहुरणाव अहिगत्तौ इविष्यान्तुम् सर्जिपिञ्जादिभ्यः कुरो लचाविति भावेऽकरपत्ययः दुःस्वप्ना-
विहेतुभावागविरस्यास्तीति पामादिलक्षणो मतवर्धयोऽयोनः आह पूर्वोऽन्तेर्वारूपमुच्यम् ॥ १७ ॥

१७. कुएँ से भिरकर श्रित ने, रसा के लिए, देवों का आह्वान किया ।
बृहस्पति ने श्रित का पाप-रूप कुएँ से उद्धार करके उसका आह्वान सुना
या । वावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो ।

अष्टादशीष्टचमाह—

अरुणो मांसकृद्दृक् पथायन्तं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाप्य तष्टेव पृष्ट्या मयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । दृक् । पथा । यन्तम् । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निचाप्य । तष्टा इव । पृष्टिः आमयी ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १८ ॥

अरुणः अरुणवर्णोलोहितवर्णः वृकोरण्यः श्वा सकृदेकवारंपथायन्तं मार्गेण गच्छन्तं मा-
ंसं ददर्श हि दृष्टवान् हिः पादपूरणः निचाप्य दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन् उज्जिहीते उद्वृच्छति स्म तत्र ह-
ृष्टान्तः—तष्टेव पृष्ट्या मयी यथा तक्षजनि तपृष्टकेशः तष्टावर्धकिः तदपनोदनाय कर्ध्वाभिमुखो भ-
वति तद्वत् हेद्यावापृथिव्यौ मदीयदुःस्वन्तिजानीतम् यद्वा वृक इति विवृतज्योतिष्कश्चन्द्रमा उच्यते
अरुणः आरोचमानः कृत्स्नस्य जगत्प्रकाशकः मासकृत्मा सार्धमासत्वे यनसंबत्सरादीन कालवि-
शेषान् कुर्वन् विधिविभागज्ञानस्य चन्द्रात्मधीनत्वात् स चन्द्रमा आकाशमार्गे यन्तं गच्छन्तं नक्षत्रगणं
ददर्श हिरवधारणे नक्षत्रगणमेव ददर्श नक्षत्रपतितं मामित्यनादरोज्यज्यते यदि मां पश्येद उद्धरेत् कू-
पात् निचाप्य नक्षत्रगणं दृष्ट्वा च जिहीते येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोद्वृच्छति नयामभिगच्छ-
तीत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् अत्र मासकृदिति यास्कः एकपदमन्यते शाकल्यस्तु पदद्वयं तस्मिन्पक्षेऽप्य-
मर्थः—दक्षप्रजापतेर्दुहितृभूताः स्वभार्या अभिव्याधास्तारकाः पुनः पुनर्ददर्श मांसकृदेव पश्यतीति स-
कृद्दृष्ट्वा च जिहीते ताराभिः सह कर्ध्वमेव गच्छति न मां कूपादुत्तारयति अत इदमनुचितम् हेद्या-
वापृथिव्यौ मदीयमिव वृत्तान्तं जानीतम् अत्र निरुक्तम्—वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा वि-
वृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्ता भ-
वति चन्द्रमा वृकः पथायन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभि जिहीते निचाप्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमा-

स्वप्नवन्निवपृष्ठरोगीति' । सल्लव एकस्यसल्लवेतिक्रियाभ्यावृत्तिगणनेनिपातितः । वृकः वृक्ष-
वरणे सृष्टृभूषुषिपुषिभ्यःकिदितिकमत्ययः । जिहीते ओहाङ्गवौ जौहोत्यादिकः भृजामिदि-
त्याभ्यासस्येत्यम् । निचाप्य चायुपूजानिशामनयोः अत्रदर्शनार्थः धातूनामनेकार्थत्वादसमासे-
नञ्पूर्वोक्तोत्थम् । पृष्ठचामयी स्पृशसंस्पर्शने पृष्टिःपृष्ठं स्पृश्यतेअनेनेतिपृष्टिः छान्दसोवर्णलोपः
पृष्टीआमयः पृष्ठचामयः पदान्पृष्ठचामयी ॥ १८ ॥

१८. अरुण-वर्ण धुक ने, एक समय, मुझे मार्ग में जाते देखा या ।
जैसे अपना कार्य करते-करते, पीठ पर धेवना होने पर, कोई उठ
झड़ा होता है, वैसे ही मुझे देखकर धुक भी उठ खड़ा हुआ या । छाया-
पृथिवी, मेरा यह विषय जानो ।

एनाङ्गुषेणवयमिन्द्रवन्तोभिष्यामरुजनेसर्ववीराः ।
तन्नोमित्रवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥ १९॥ २३॥

एना । आङ्गुषेण । वयम् । इन्द्रवन्तः । अ॒भि । स्या॒म । रु॒जने ।
सर्व॑वीराः । तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हन्ता॒म् । अ॒दितिः ।
सिन्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ १९ ॥ २३ ॥

एनाअनेनाङ्गुषेणआघोषणयोगेनस्तोषेणहेतुभूतेन इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणेन्नेणपुकाः
सर्ववीराः सर्ववीरैः पुषैःपौत्रादिभिष्योपेताःसन्नोवयं वृजनेसंग्रामेअभिष्याम शत्रूनाभिप्रवेम त-
दिदमस्यदीयंवचनम् मित्रादयोममहन्तापूजयन्तु पात्यन्तिवत्यर्थः उतशब्दोदेवतासमुच्चयेअत्र-
थास्कः—आङ्गुषस्तोमआघोषः अनेनस्तोमेनवयमिन्द्रवन्तइति । एना द्वितीयादौस्वेनइतिपृथि-
वायाइदमएनादेशः सुषोमलुगितिविभक्तैराजादेशः चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आङ्गुषेण आ-
ङ्गुषोवदपुषेःकर्मणिषञ् आङ्गोङ्कारस्यलोपाभावश्छान्दसः घोषशब्दस्यगूष्भावश्चपृषोव-
दरादित्वाद धागदिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्याम अस्तेऽपार्थनायांलिङि असोरलोपइत्यका-
लोपः उपसर्गप्रादुर्त्यामस्तिर्यङ्परइतिषत्वम् ॥ १९ ॥

१९. इस घोषणा-योग्य स्तोत्र के द्वारा इन्द्र को पाकर हम लोग,
वीरों के साथ मिलकर, समर में शत्रुओं को परास्त करेंगे । मित्र, वरुण,
अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश, हमारी यह प्रार्थना पूजित करें ।

॥ इतिमथमस्यसामेवयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

॥ इतिमथमेमण्डलेष्वदशोनुषाकः ॥ १५ ॥

षोडशेनुवाकेदशसूक्तानि तत्रेन्द्रमिति सप्तर्चप्रथमं सूक्तम् अत्रानुकम्प्यते इन्द्रं मित्रं सप्तत्रि-
द्वन्वमिति अनुवर्तमानत्वात्कुत्सक्राविः पितस्तुवाविशिष्टत्वात् तत्रैव विकल्पितो नानुवर्तते अ-
न्यात्रिद्वयं शिष्टास्त्रिद्वन्वपरिभाषया जगत्पः विश्वे देवा देवतेत्युक्तम् विनियोगोऽतिशक्तिः ।

इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निम् उतये । मारुतं शर्धो अदितिम् हवामहे ।

रथं न दुर्गाहंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । उतये । मारुतम् । शर्धः ।

अदितिम् । हवामहे । रथम् । न । दुः६गात् । वसवः । सुदानवः ।

विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ १ ॥

ऊतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन्मारुतं शर्धो मरुत्समूहं रूपं न च हवामहे आह्वयामहे वसवो-
निवासविदारः सुदानवः शोभनदाना इन्द्रादयः विश्वस्मात्सर्वस्मादंहसः पापान्नोस्मान्निष्पिप-
र्तन निर्गम्यपालयत तत्र दृष्टान्तः—रथं न दुर्गाहं गन्तुमशक्यात् निम्नोन्नतात् स्थानात् सारथयोप-
धारथे पालयन्ति तद्वत् ॥ पिपर्तनं पृथत्येके छोटि वस्तनस्तनयनाश्वेति वस्यतनवादेशः पित्वेन हि-
स्वामावाहुणः अर्विपित्योश्चेत्यज्यासस्येत्वम् ॥ १ ॥

१. रक्षा के लिए हम इन्द्र, मित्र, वरुण, अग्नि और मरुद्गण
को बुलाते हैं । जैसे संसार में लोग रथ को दुर्गम पथ से उद्धार कर
लाते हैं, वैसे ही दानशील और वास-गृह-वाता देवता लोग हमें, पापों
से उद्धार कर, पालन करें ।

त आदित्या आगता सर्वतातये भूत देवा वृत्रतूयैषु शंसुवः ।

रथं न दुर्गाहंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वतातये । भूत । देवाः ।

वृत्रतूयैषु । शंसुवः । रथम् । न । दुः६गात् । वसवः ।

सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः तेषूयं सर्वतातये सर्वैर्वीरपुरुषैस्सताय विस्वारिताय युद्धाय पु-
त्रैर्अस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः आगत आगच्छत अपि च वृत्रतूयैषु संग्रामनामैव संग्रामेषु शंसु-
वः हस्तस्पर्शप्राप्य विदारो भूत भव ॥ गत गमेर्लोटि बहुलं च्छन्सीति शपोल्लङ् ॥ २ ॥

२. आदित्यगण, युद्ध में हमारी सहायता के लिए, तुम लोग आओ
और युद्ध में हमारी विजय के कारण बनी । जैसे संसार में लोग रथ
को दुर्गम पथ से उद्धार कर लाते हैं, वैसे ही दानशील और वास-गृह-
वाता देवगण, हमें, पापों से उद्धार कर, पालन करें ।

तृतीयाष्टकमाह—

अवन्तुनःपितरःसुप्रवाचनाउतदेवीदेवपुत्रेऋतावृधा ।

रथंनदुर्गाहंसवःसुदानवोविश्वस्माओअंहंसोनिष्पितन ॥ ३ ॥

अवन्तु । नः । पितरः । सुप्रवाचनाः । उत । देवी इति ।

देवपुत्रे इति देवपुत्रे । ऋतावृधा । रथम् । न । दुः६गात् ।

वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहंसः । निः । पिपितन ॥ ३ ॥

नोस्मान् पितरोमिष्वात्तादयोवन्तुरक्षन्तु कीदृशाः सुप्रवाचनाः सुखेनप्रवक्तुंस्तोषुश-
क्याः उतअपिचदेवपुत्रे देवाःसर्वेपुत्रस्थानीयाययोस्ते ऋतावृधा ऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवावर्ध-
यिष्यौदेवी देवनादिगुणयुक्तेद्यावापृथिव्यौ अस्मान्तरक्षताम् अन्यत्समानम् ॥ देवी वाछन्दसी-
तिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ऋतावृधा वृधेरन्तर्भावितवर्णार्थात्किप् सृपांसुलुगितिबिभक्तेराकारः॥३॥

३. जिनकी स्तुति सुख-साध्य है, वे पितृगण हमारी रक्षा करें।
वैश्वं की पितृ-मातृ-स्वरूपा और यज्ञ-वर्द्धयित्री द्यावा-पृथिवी हमारी
रक्षा करें। जैसे संसार में लोग रथ को दुर्गम पथ से उद्धार कर लाते
हैं, वैसे ही वानशील और शंस-गृह वाता देवगण, हमें, पापों से उद्धार
कर, पालन करें। चतुर्थीष्टकमाह—

नराशंसंवाजिनंवाजयन्निहक्षयदीरंपूषणंसुमैरिमहे ।

रथंनदुर्गाहंसवःसुदानवोविश्वस्माओअंहंसोनिष्पितन ॥ ४ ॥

नराशंसम् । वाजिनम् । वाजयन् । इह । क्षयत्क्षीरम् । पूषणम् ।

सुमैः । इमहे । रथम् । न । दुः६गात् । वसवः । सुदानवः ।

विश्वस्मात् । नः । अंहंसः । निः । पिपितन ॥ ४ ॥

नराशंसं नरैःशंसनीयं वाजिनंअजवन्तमग्निं वाजयन् उपह्वयन्प्रज्वलयन्निहास्मिन्कालेस्तौ-
मीतिरोषः तथा क्षयद्वीरम् अतिबलिनम् यस्मिन्सर्वेवीराःक्षीयन्ते एवंपूषणंपोषकंदेवंसुमैः
शुलकैरैस्तौत्रैर्हेतुभूतैःइमहेयाचामहे अभीष्टप्रार्थयामहे ॥ नराशंसं उज्जेवनस्पत्यादिष्वितियुग-
पदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् नरशब्दःक्रदोरवित्पबन्तआद्युदात्तः निपातनादीर्घः शंसशब्दोवञ्जन-
आद्युदात्तः । वाजयन् वज्रजगत्तौ अस्माणिञ् । क्षयद्वीरम् क्षिप्तये छटःशतृ शपिमाधेन्यत्य-
येनाद्यः वस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेनकृत्वाभावाद्गुणावादेशौ अदुपदेशाल्लसार्वाभाव-
१०१

कानुदात्तत्वे विकरणस्वरः अतो गुणे ईति परपूर्वत्वे एकदेश उदात्तेने वि एकदेश उदात्तः । क्षय-
नो वीरायस्मिन् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. मनुष्यों के प्रशंसनीय और अन्नवान् अग्नि को इस समय हम
जलाकर स्तुति करते हैं । और और विजयी पूषा के पास, सुखकर
स्तोत्र-द्वारा, याचना करते हैं । जैसे संसार में लोग रथ को दुर्गम पथ
से उद्धार कर लाते हैं, वैसे ही दानशील और धास-गृह-दाता देवगण,
हमें, पापों से उद्धार कर, पालन करें ।

बृहस्पतेः सवितुः सुदानवो विश्वस्मात् अहंसो निष्पति ॥ ५ ॥
रथं न दुर्गाहंसवः सुदानवो विश्वस्मात् अहंसो निष्पति ॥ ५ ॥

बृहस्पते । सवितुः । इत् । नः । सुदगम् । रुधि । शम् । योः ।
यत् । ते । मनुः । इहितम् । तत् । इमहे । रथम् । न । दुः । दगात् । वसवः ।
सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अहंसः । निः । पिपति ॥ ५ ॥

बृहस्पते सवितुः सदैव नोस्माकं सुगं सुसनामैतव सुसंकुधिकुरु अपि च देवस्वभूतं शं
शमनीयानां रोगाणां उपशमनं योः पृथक् कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं मनुर्हितं मनुनामस-
णाहितं त्वम्यवस्थापितम् यद्वा मनुष्याणामनुकूलं एवं विधिशमनं यावनं च यदस्ति तदीमहे याचाम-
हे ॥ सुगं सुष्ठु गम्यते स्मिन्निति सुगम् । सुदुरो रधिकरणे इति गमेहः । शं योरित्येतत्पदद्वयं यास्केनेवं
व्याख्यातम्—शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति । मनुर्हितम् मनोरौणादिकजसिन्यत्ययः दु-
र्गीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५. बृहस्पतिदेव, हमें सदा सुख प्रदान करो । मनुष्यों के रोगों के
उपशमन और भयों के दूरीकरण की जो उपकारिणी क्षमता तुममें
है, उसकी ओ हम याचना करते हैं । जैसे संसार में लोग रथ को दुर्गम
पथ से उद्धार कर लाते हैं, वैसे ही दानशील और धास-गृह-दाता देवगण,
हमें, पापों से उद्धार कर, पालन करें ।

इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निवाह्नुः ऋषिरह्वतये ।
रथं न दुर्गाहंसवः सुदानवो विश्वस्मात् अहंसो निष्पति ॥ ६ ॥
इन्द्रम् । कुत्सः । वृत्रहणम् । शचीपतिम् । काटे । निवाह्नुः ।
ऋषिः । अह्वत् । अतये । रथम् । न । दुः । दगात् । वसवः ।

सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अहंसः । निः । पिपति ॥ ६ ॥

काटे इति कूपनाय तस्मिन् निवाह्नुनिपतितः कुत्सऋषिः अतये रक्षणाय इन्द्रं अह्वत् आह्वय-
तेत्य कीदृशं वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं शचीपतिम् शचीतिकर्मनाम् सर्वेषां कर्मणां पालयि-

तारम् यद्वा शब्दादेव्याभर्तारम् ॥ शचीपतिम् वनस्पत्यादिषुपाठादुभयपदमलुतिस्वरत्वम् श-
चीशब्दः शाङ्गेरवादिङीनन्वआधुदातः । निबाहूः बाह्वयमे नीत्युपसर्गवशात्तनेवर्तते नि-
ष्टायामनित्यमायमशासनमितीदृशभावः इत्यधत्वादीनि यद्वा सुब्धस्वान्तेत्यादौभूशार्थेइहभावोनि-
पात्यते अत्रचबाह्वशब्दोभूशत्वोपेतपतनेसामर्थ्याद्वर्तते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अ-
ह्म लिपिसिचिह्नश्चेतिबुद्धिचुरेकादेशः आतोलोपइतिचेत्याकारलोपः ॥ ६ ॥

६. कूप में पतित कुत्स ऋषि ने, वचने के लिए, यज्ञ-हन्ता और
शचीपति इन्द्र का आह्वान किया था । जैसे संसार में लोग रथ को कुगंम
पथ से उद्धार कर लाते हैं, वैसे ही शानशील और धास-गृह-वाता देवगण
हमें पापों से उद्धार कर पालन करें ।

देवैर्नोदेव्यदिनिर्निपातुदेवस्त्रातात्रायतामप्रयुच्छन् ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥७॥२४॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । अता । आयताम् ।
अप्रयुच्छन् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥ २४ ॥

देवीदानादिगुणयुक्तादितिरस्त्रण्डनीया अदीनावादेवमाता देवैर्दानादिगुणयुक्तैःस्वकी-
यैःपुत्रैःसह नोस्मान्निपातुनितरांरस्तु देवोदीप्यमानस्त्रातासर्वेषांरक्षकः सविता अमयुच्छन् अम-
माद्यन् अस्मद्रक्षणेजागरूकःसत्तत्रायतामस्मान्पालयतु यदनेनसूक्तेनास्माभिःप्रार्थितंनोस्पदीयंत-
न्मित्राक्षयःबद्धदेवताःममहन्तां पूजयन्तु ॥ त्रायतां वैहपालने भौवादिकः । अमयुच्छन् युच्छम-
मादे अस्माह्वयतु नःसमासेव्ययपूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. देवों के साथ अदिति देवी हमारा पालन करें । सबके रक्षक
धीप्यमान सविता जागरूक होकर हमारी रक्षा करें । मित्र, वरुण, अदिति,
सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारी यह प्रार्थना पूजित करें ।

यज्ञोदेवानामिवितृचं द्वितीयं सूक्तं कुत्सस्यावैत्रेण भवैश्वदेवं यज्ञस्तृचमित्यनुकान्तम् विनि-
योगोऽतिश्रुतिः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

यज्ञोदेवानांप्रत्येतिमुन्नमादित्यासोभर्षतामृळयन्तः ।

आवोर्वार्चीसुमतिर्वदत्पादं होभिः प्राधरिवो वित्तरासन् ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवत ।
 मृळयन्तः । आ । वः । अर्वाची । सुम्नमतिः । वदत्यात् । अंहोः ।
 चित् । या । वरिवोवित्तरा । असत् ॥ १ ॥

अस्मदाद्योयज्ञोदेवानामिन्द्रादीनां सुम्नं सुखं प्रत्येति प्राप्नोतु अपिच हे आदित्यासः आदि-
 त्याः मृदयन्तोऽस्मान् मृलयन्तो भवत तथा वोयुष्माकं सुम्नमतिः शोभनामतिः भक्तानुग्रहपरा बुद्धिः अ-
 र्वाची अस्मदभिमुखी भाववृत्त्यात् आवर्तताम् धामतिः अंहोश्चिद दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य वरि-
 वो वित्तरा वरिष इति धननाम अतिशयेन धनस्य लभ्यित्री असत् भवेत् सैषामतिरस्मान् रक्षितुं वर्त-
 तामित्यर्थः ॥ भवत आमञ्जितं पूर्वमविद्यमानवदिति आदित्यास इति प्रादादौ वर्तमानस्यामञ्जित-
 स्याविद्यमानवत्त्वेन अस्य प्रादादित्वा दपादादविति पर्युदासान्निधाताभावः । मृळयन्तः मृदु-
 स्त्वेन ण्यन्ताल्लटः शब्द छन्दस्युभयधेति शतुरार्धधातुकत्वेनादुषदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वा-
 भावेशात्तुःस्वरः शिष्यते । वदत्यात् वृत्तवर्तने लिङ्वित्ययेन परस्मैपदम् बहुलं छन्दसीति शपः-
 श्चुः । अंहोः अहिगतौ इदित्वाञ्चुम् औणादिकउप्रत्ययः । वरिवो वित्तरा विद्वत्तामे अस्माद-
 न्त्वर्भावितण्यर्थो वक्तिषु तत्त आतिशायनिकस्तरप् । असत् असुभुवि छेटचङागमः ॥ १ ॥

१. हमारा यज्ञ देवों को सुखी करे । आदित्यगण, तुष्ट हों ।
 सुम्नहारा अनुग्रह हमारी ओर प्रेरित हो और वही अनुग्रह दरिद्र मनुष्य
 के लिए प्रभूत धन का कारण हो ।

द्वितीयाश्रचमाह—

उपनोदेवा अवसागमन्त्वङ्गिरसांसामग्निः स्तूयमानाः ।
 इन्द्र इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्गिरादित्यैर्नो अदितिः शर्मयंसत् ॥ २ ॥
 उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । अङ्गिरसाम् । सामग्निः
 स्तूयमानाः । इन्द्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुत्ग्निः । अदित्यैः ।
 नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

देवादानादिगुणयुक्ताः सर्वदेवाः अवसारक्षणेन अस्मभ्यं दातव्येनाच्चे नवायुक्ताः नोस्मात्
 स्तोतुम् उपागमन्तु उपागच्छन्तु प्राप्नुवन्तु कथं भूताः अङ्गिरसां एतत्संज्ञकानां वृषीणां संबन्धिभिः
 सामग्निः प्रगोतैर्मन्त्रैः स्तूयमानाः अपिचेन्द्रः इन्द्रियैः धननामैवत् स्वसंबन्धिभिरस्मभ्यं दा-
 तव्यैर्धनैः सह स्नानागच्छन्तु तथा मरुतः सप्तगणरूपा एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः ईदृशान्पादृह-
 चेत्येवमादिनामानोदेवाः मरुद्भिः स्वावयवभूतैः प्राप्तापानादिरूपेण वर्तमानैर्वायुभिः सह अस्मा-
 नागच्छन्तु अथादितिः अस्मदानीयाभदीनां वा देवमाणा आदित्यैः स्वकीयैः पुत्रैः सह नोस्म-

भ्यं शर्मस्तुसंयंसव यच्छतु ॥ गमन्तु लोटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् छन्दस्युभययेति शेषोर्ध्वा-
तुकत्वेन छित्वाभावाद्महनेत्यादिना उपधा लोपाभावः । यंसव यमउपरमे लेट्यङागमः सिद्धहुलं-
छेटीविसिप् ॥ २ ॥

२. अङ्गिरा ऋषियों-द्वारा गाये गये मंत्रों से स्तुत होकर देवगण,
रक्षा के लिए, हमारे पास आये । घन लेकर इन्द्र, प्राणवायु के साथ
गमन्तु लोग तथा आदित्यों को लेकर अदिति हमें गुग्गु प्रदान करें ।

तन्मृदन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमातत्सविताचनोधात् ।

तन्नो मित्रोवरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा ।

तत् । सविता । चनः । धात् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥ २५ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमजगत्ति च न इत्यन्नामेतत् वादशंचनोचं नः अस्मभ्यं इन्द्रो धाव
वधावुददातु एवं वरुण इत्यादावपियोज्यम् तदिदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्मदीधमन्नं मित्रादयो ममह-
न्तां पूजयन्तु पालयन्त्वित्यर्थः ॥ चनः चायुपूजानि शायनयोः चायवेरजे हस्वश्चेत्यसुव नुडागम-
श्च पातोर्हस्वत्वं च वलिलोपः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । धाव छन्दसितुङ्छल्लिट् इति प्रार्थनायां लुक्
मातिस्थे विसिचोलुक् ॥ ६ ॥

३. जिस अन्न के लिए हम याचना करते हैं, उसे इन्द्र, वरुण,
अग्नि, अर्यमा और सविता हों दें । मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी
और आकाश हमारे उस अन्न की पूजा करें ।

यइन्द्राग्नी इति च यो दशर्चतृतीयं सूक्तम् कुत्तस्यापैवैष्टुमैन्द्राग्रम् तथा चानुक्रान्तम्—यइ-
न्द्राग्नी सोमो नैन्द्राग्रं त्विति विनियोगो लैङ्गिकः ।

षष्ठमष्टकमाह—

यइन्द्राग्नी चित्रतमोरयो वामाग्निविश्वानि भुवन्नानि चष्टे ।

तेनायातंसरथं तस्थिवांसाया सोमस्य पिबतंसुतस्य ॥ १ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रतमः । रथः । वाम् । अग्नि । विश्वानि ।

भुवन्नानि । चष्टे । तेन । आ । यातम् । सरथम् । तस्थिवांसा ।

अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १ ॥

हेइन्द्राग्नी चित्रतमः अतिशयेन चायनीयः बायुवयोःसंबन्धीयोरथः विश्वानिभुवनानिभूतजातानि अभिचष्टे आभिमुख्येनपश्यति सुवर्णमयत्वात् रत्नस्वचित्वाच्चस्वप्रभाभिःकृत्स्नजगद्भासयतीत्यर्थः वेनरथेनायातमस्मद्यज्ञमागच्छतम् तर्हि पर्यायेणेत्याह सरथं समा-
नमेकरथंस्थिवांसा युगपदेवास्थितवन्तौयुवामागच्छतं नपर्यायेणेत्यर्थः अथागमनानन्तरं
सुतस्य अस्तिगिरभिभुतं सोमस्य सोमंस्वांशलक्षणंतदेकदेशंवापिबतम् ॥ बां युष्मदस्मदो-
षधीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरित्यादिनाद्विवचनस्यवामादेशः सर्वानुदात्तत्वम् । चष्टे चक्षिह्व-
कार्यावाचि अत्रमकारानार्थः अदादित्वाच्छपोलुक् स्कोःसंयोगाघोरितिकलोपः तास्यनुदात्ते-
दितिलसार्वधातुकानुदान्तत्वेधातुस्वरःशिष्यत्वे यहुत्तानित्यमितिनिघातप्रविषेधः । सरथ-
म समानभासौरथमसरथः समानस्यच्छन्दसीतिसंभावः परादिच्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसा क्षागतिनिवृत्तौ लिटःकृष्टुःद्विवचनम् शर्पूर्वाःखयः वस्वेकाप्रादसा-
मितीहागमः आलोपोपइटिचेत्याकारलोपः सुपांसुलुगित्याकारः । सोमस्य क्रियामहणंकर्त-
व्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपठौ ॥ १-॥

१. इन्द्र और अग्नि, तुम लोगों के जिस अतीव शिष्टिग्र रथ ने
सारे भुवन को उज्ज्वल किया है, उसी रथ पर एक साथ बैठकर आओ;
अभिभुत सोम पान करो ।

द्वितीयाष्टचमाह—

यावद्विदंभुवनंविश्वमस्त्युरुव्यचावरिमताग्नीरम् ।

तावाँअयंपातवेसोमोअस्वरमिन्द्राग्नीमनसेयुवभ्याम् ॥ २ ॥

यावत् । इदम् । भुवनम् । विश्वम् । अस्ति । उरुव्यचा । वरिमता ।

ग्नीरम् । तावान् । अयम् । पातवे । सोमः । अस्तु । अरम् ।

इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवभ्याम् ॥ २ ॥

विश्वंसर्वमिदंभुवनंजगत् यावदस्ति यावत्प्रमाणंभवति कीदृशं उरुव्यचा विस्तीर्णव्याप-
नं सर्वव्यापकमित्यर्थः तथावरिमत्त यस्मिन्नाउरुत्वेनआत्मोयेनगौरवेणगभीरं गांभीर्योपेतं हेइ-
न्द्राग्नी पातवेयुवाभ्यांपातुं अयंसोमस्तावानस्तु तावत्प्रमाणंभवतु तथा मनसेयुवयोरन्तःकरणा-
यअरं सोमः पर्याप्तोभवतु ॥ उरुव्यचा व्यचव्याजीकरणे असुन् व्यचेःकृटादित्वमनसीविषच-
नावळिस्वाभावेनसंप्रसारणाभावः स्वमोर्मुंसकादिविसोर्लुकिप्राप्तेसुपांसुलुगितिर्व्यत्ययेनहादे-
शः । वरिमता पृथ्वादिभ्यश्चमनिन्वेतिउरुशब्दाच्चस्यभावइत्यर्थेइमनिच् प्रियस्थिरेत्यादिनाउरु-
शब्दस्वरदेशः पुनरपिभावप्रत्ययोत्पत्तिश्छान्दसी सुपांसुलुगितिवृत्तीयामालुक् यद्वा वृत्तीया-

माश्चान्दसस्तुङ्गागमः । त्वान् तत्परिमाणस्ययत्तदेतेभ्यःपरिमाणेष्वनु आसर्वनामइत्यात्मम् ।
पातवे पापाने तुमर्थेसेनेनितितवेन्यत्पयः नित्वादाधुदात्तत्वम् । अरं बालमूललघ्वत्तमंगुलीनांवा-
लोरत्वमापद्यतइतिवक्तव्यमितिलत्वविकल्पः । युवश्याम् न्यत्पयेनात्वाभावग्रेषेक्षोपइतिदकार-
लोपः ॥ २ ॥

२. इस बहुव्यापक और अपनी गुल्ता से गम्भीर जो सारे भुवन का परिमाण है, इन्द्र और अग्नि, तुम लोगों के पीने योग्य सोम वही परिमाण हो; तुम लोगों की अम्लिषा अच्छी तरह पूर्ण करे।

च॒का॒थे॒हि॒स॒ध्या॒१॒ङ्गाम॑स॒द्रं॒स॒धी॒र्चा॒ना॒ष्ट॒त्र॒ह्णा॒उ॒त॒स्थः॑ ।

ताविन्द्राभीसर्ध्वञ्चानिषद्यावृष्णःसोमस्यवृषणारुषेथाम् ॥ ३ ॥

चक्राथे इति । हि । स॒ध्र्यक् । नाम । अ॒द्रम् । स॒ध्रीची॒ना ।

वृत्रहृन्तौ । उत । स्थः । तौ । इन्द्राग्नी इति । सध्व्यञ्चा । निःसर्ग ।

दृष्णः । सोमस्य । दृषणा । आ । दृषेयाम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्राग्नी भद्रं कल्प्याणं नाम स्वकीयं नाम धेयं सध्यक् सहगते इन्द्राग्नी इत्येवं संयुक्तं चक्राये
हि युवांस्तुतवन्तौ उत अपि च हेवृषहणौ वृषस्यामुरस्य हन्तारं विन्द्राग्नी सधीचीनासहाञ्जन्तौ वृ-
षवधार्थं सङ्घतौ स्थो भवथः हियस्मादेवं तस्मात् हेवृषणाकामानां वर्षितारा विन्द्राग्नी तौ युवांसध्य-
ञ्जासहितावेव सन्तौ निषधवेद्यामुपविश्य वृष्णः सेतुः सोमस्य आत्मीयं भागं आवृषेथां स्वकीये जदरे
आसिञ्चेथाम् ॥ सध्यक् सहशब्दोपपदादञ्जेतेर्ज्ञेति गित्यादिना क्रिय अनिदितामिति न लोपः
सहस्यं सधिः अद्रिसध्पोरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थं मिति वचनात् सध्पादेशोन्वोदात्तः
ध्पादेशोऽदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् । सधीचीना विभाषाञ्जेरदिक्स्थियामिति स्वार्थेत्सः
युवांसुलुगिदिविभक्तेराजदेशः । वृषहणौ संहितायामावादेशो लोपः शाकल्यस्येति षट्ठोः ।
वृषेथाम् वृषसेचने व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च ॥ ३ ॥

३. तुम लोगों ने अपना कल्याणवाही नाम-द्वय एकत्र किया है। वृष-हन्तृ-द्वय, वृत्र-वध के लिए, तुम लोग एक साथ हुए थे। अभीष्ट-वाता इन्द्र और अग्नि, तुम लोग एकत्र होकर और बैठकर अभिविषित सोम, अपने उबरोँ में, सेवन करो ।

चतुर्थीपञ्चमाह—

समिद्धेष्वग्निष्वानजानायतसुचाबर्हिसतिस्तिराणा ।

ती॒त्रैः सो॒मैः परि॒षिक्ते॒ निर॒वा॒गिन्द्रा॒ग्नीसौ॒मन॒सा॒र्यया॒तम् ॥ ३ ॥

समूहं द्वेषु । अग्निषु । आनजाना । यतश्सुचा । बर्हिः ।
 ऊम् इति । तिस्तिराणा । तीव्रैः । सोमैः । परिंसित्केभिः ।
 अर्वाक् । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् ॥ ४ ॥

अग्निषुगार्हपत्यादिषु अन्वाधानादिनासमिधेषुसम्भिधेषुदीपेषुसस्तु आनजाना इवींषि
 आन्येनाञ्जनौ यतसुचा तदनन्तरं यागार्थं गृहीतसुचौ बर्हिः उ वेद्यां बर्हिंरपि तिस्तिराणा आस्ती-
 र्णकृतवन्तौ अभ्यर्च्य प्रतिप्रस्थातारौ एवं भूतावभूताम् तथासति हेइन्द्राग्नी तीव्रैः क्षिप्रं मदकरैः परि-
 निकेभिः परिवः सर्वैर्ग्रहचमसादिषु आसकैः सोमैः हेतुभूतैः अर्वाक् अस्मदग्निमुत्समायातमागच्छतम्
 किमर्थं सौमनसाय सौमनस्याय अस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः ॥ आनजाना अञ्ज्यकिमक्षणकान्ति-
 गतिषु छिटः कानच् अनिदितामिविनलोपः द्विर्भावे अवआदेरित्यग्न्यासस्य दीर्घः तस्माच्चुद्दिह-
 छवि अद्विहलोपव्यत्ययेन नुद् । तिस्तिराणा स्तुअआच्छादने पूर्ववत्कानच् क्तवत्छातो रिती-
 त्वम् द्विर्वचने शर्वाः स्वयः स्रष्टांस्तुलुगितिसर्वत्रविभक्तेराकारः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि के अच्छी तरह प्रज्वलित होने पर धीनों अघ्वर्युओं ने
 पात्र से घृत सेचन करके कुछ विस्तार किया है । इन्द्र और अग्नि, चारों
 ओर अभिपुत तीव्र सोम-रस-द्वारा आकृष्ट होकर, कृपा के लिए
 हमारी ओर आओ ।

यानीन्द्राग्नी चक्रधुर्वीर्याणियानिरूपाण्युतवृष्ण्यानि ।
 यावाँ प्रज्जानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ५ ॥ २६ ॥
 यानि । इन्द्राग्नी इति । चक्रधुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि ।
 उत । वृष्ण्यानि । या । वाम् । प्रज्जानि । सख्या । शिवानि ।
 तेभिः । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ५ ॥ २६ ॥

हेइन्द्राग्नी यानिवीर्याणि वृत्रवधादिरूपाणि चक्रधुः कृतवन्तौ युवाँयानि चरूपाणि निरू-
 प्यमाणानियवांश्वादीनि भूतजावानि कृतवन्तौ इन्द्राग्निग्राहि सर्वजगत्सृज्यते इन्द्रः सूर्यात्मना वृ-
 षिंसजवि धाराद्वारा वृष्टयुत्पन्नदकः वृष्टेः सकाशात्सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते उत अपि च यानिवृष्ण्यानि
 वृष्णिभवानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवन्तौ तथा वांयुवयोः संबन्धीनि प्रज्जानि चिर-
 न्तनानि शिवानि शोभनानि यायानि सख्या सखित्वानि सन्ति तेभिः तैः सर्वैः सहितौ युवाँस्तुतस्य सोम-
 स्याभिपुवंसोमं पिबतम् ॥ सख्या सख्युर्भावः सख्यम् सख्युर्यदित्यप्रत्ययः शोश्चन्दसि बहु-
 छभिविरोद्धौषः । तेभिः बहुलं चन्दसीति भिसपेसभावः सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न-
 गोश्चन्तावर्णोतिपविषेधः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र और अग्नि, तुम लोगों ने जो कुछ वीर-कार्य किया है, जितने
 रूप-विशिष्ट जीवों की सृष्टि की है, जो कुछ वर्णन किया है तथा

तुम लोगों का जो कुछ प्राचीन कल्याणकर बन्धुत्व है, वह सब ले
आकर अभिपूत सोम पीओ ।

यदब्रवंप्रथमं वा वृणानोऽयं सोमो अमुरैर्नो विहव्यः ।

तां सत्यांश्चद्धामभ्याहियातमथासोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अब्रवम् । प्रथमम् । वाम् । वृणानः । अयम् । सोमः । अमुरैः ।

नः । विहव्यः । ताम् । सत्याम् । अद्धाम् । अभि । आ । हि ।

यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी प्रथमं कर्मोपक्रमएव वां युवां वृणानः संभ्रजमानः यदब्रवं सोमेन प्रीणयिष्यामी-
षियद्वोचं सत्यां यथार्थां तांश्चद्धां अद्धया आदरातिशयेन कृत्वा मुक्तिं अभि अभि उक्ष्य आहि
यातं आगच्छतमेव नो दासायाम् अथागमनान्तरं अभिपूतं सोमं पिबतम् तथा सति अमुरैः ह-
विषां प्रक्षेपकैर्ऋत्विग्भिर्नरयं नो स्माकं सोमो विहव्यो विशेषेण होतव्यो भवति इतरथा अन्यर्थः स्यात् त-
स्यादिन्द्राग्नी आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः ब्रूहि संभ्रजकौ छंदः शानच् आग्न्यस्तपोरात्र इत्याकार-
लोपः । अमुरैः अमृक्षेपणे असेरुरनित्युरनप्रत्ययः । विहव्यः हुदनादनयोः अनोयव गुणः
घातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं छन्दुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. पहले ही कहा था कि, तुम दोनों को वरण करके तुम्हें सोम-
द्वारा प्रसन्न करनेवा, यही अकण्ठ श्रद्धा देखकर आओ; अभिपूत सोम
पान करो । यह सोम हमारे ऋत्विगों को विशेष आहुति के योग्य हो ।

यदिन्द्राग्नीमदथः स्वेदुरोणे यद्ब्रह्मणि राजनि वायजत्रा ।

अतः परि वृषणा वाहियातमथासोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । मदथः । स्वे । दुरोणे । यत् । ब्रह्मणि ।

राजनि । वा । यजत्रा । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि ।

यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ७ ॥

यजत्रापृष्टव्यौ हे इन्द्राग्नी स्वेदुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थाने यवपदि मदथः इष्यथः यद्य-
दि ब्रह्मणि ब्रह्मणे अन्यस्मिन् यजमाने हविः स्वीकरणाय आगत्य इष्यथः यदि वाराजनि ब्रह्मणि ये
युवे साहाय्यं कर्तुं आगत्य इष्यथः अतः परि परिवोस्मात्सर्वस्मात् स्थानात् हे वृषणौ कामानां व-

विंतासविन्द्राभीआयातंहि आगच्छतेमेव औदासीन्यंमाकर्षे अन्यत्पूर्ववत् ॥ यदथः मदीहं
व्यत्ययेनशम् । यजत्रा अमिनक्षीत्यादिनायजत्रेःकर्मण्यत्रवत्सुपांसुलुगिविविभक्तेराकारः ॥ ७ ॥

७. यज्ञ-पात्र इन्द्र और अग्नि, यदि अपने घर में प्रसन्न होकर
रहते हों, यदि पूजक वा राजा के प्रति तुष्ट होकर रहते हों, तो हे अभीष्ट-
दातृ-द्वय, इन सारे स्थानों से आकर अभिषुत सोम पान करो ।

यदिन्द्राभीयदुपुतुर्वशेषुयदुषुष्वनुषुपुरुषुस्थः ।

अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ८ ॥

यत् । इन्द्राभी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । द्रुषुषु ।

अनुषु । पुरुषु । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि ।

यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ८ ॥

अत्रयदुष्वित्यादीनिषञ्चमनुष्यनामानि हेइन्द्राभी यद्यदियदुषुनियतेषुपरेषामर्हिसकेषु
मनुष्येषुस्थोभवथोवर्तेथे यदिवा तुर्वशेषुर्हिसकेषुमनुष्येषुवर्तेथे यद्यदिवादुषुषुदोहंपरेषामुपपन्नव-
मिच्छत्सुमनुष्येषुवर्तेथे यदिवाअनुषुप्राणत्सुसफटैःप्राणैर्युक्तेषुज्ञातृष्वनुष्ठातृषुमनुष्येषु अन्येषां
हिप्राणानिष्फलाः शानहीनत्वाद् अनुष्ठानाभावाच्च तेषुयदिभवथः तथापूरुषुकामैःपूरयितव्ये-
ष्वन्येषुस्तोतृजनेषुयदिभवथः अतःसर्वस्मादस्थानावहेकामांभिवर्षकाविन्द्राभी आगच्छवम्
अमन्तरमभिषुतंसोमंपिबतम् ॥ यदुषु यमउपरमे नियम्यन्तेइन्द्रियाण्येभिरितियदथः यमेर्दुक्-
चेतिकुप्रत्ययोदुगागमश्च अनुदात्तोपदेशोत्पादिनानुनासिकलोपः । तुर्वशेषु तुर्वीर्हिसार्थः औ-
णादिकःअशप्त्ययः । द्रुषुषु द्रुहजिघांसायां संपदादिउक्षणोमावेक्तिप् द्रुहंपरेषामिच्छन्ति छ-
न्दसिपरेच्छापामपीतिक्वचक्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । अनुषु अनप्राणने अन्वयेतिविधीयमानउप-
त्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पुरुषु पूरीआप्प्रायने पूर्णता-
तिपूरवः औणादिकउभत्ययः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र और अग्नि, यदि तुम लोग तुर्वश, द्रुह्य, अनु और पुरु-
गण के बीच रहते हों, तो हे अभीष्ट-दातृ-द्वय, उन सब स्थानों से आकर
अभिषुत सोम पान करो ।

नवमीसूत्रमाह—

यदिन्द्राभीअवमस्यापृथिव्यामध्यमस्यापरमस्यामुतस्यः ।

अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ९ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् ।
परमस्याम् । उत । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् ।
अर्थ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ९ ॥

हेइन्द्राग्नी अवमस्यांपृथिव्यां सन्निकृष्टायामस्यां भूम्यां यद्यदिस्थोवर्तमानौभवयः य-
दिवामध्यमस्यांपृथिव्यां अन्तरिक्षलोके अत्रपृथिवीशब्दस्त्रिष्वपिलोकेषुवर्तेते यथा योद्विती-
यस्यां तृतीयस्यांपृथिव्यामस्यापुषानामेति' उतअपिच परमस्यांउत्कृष्टायांदूरेवर्तमानायांपृथि-
व्यांद्युलोकेयदिवावर्देथे अतःसर्वस्मात्स्थानात् हेवृषणावागच्छतं आगमनानन्तरंमुतंसोमंपिब-
तम् । अवमस्यां अवमशब्दादुत्तरस्यकेर्मत्पयेनस्याङागमः एवमुत्तरत्रापि॥ ९ ॥

९. इन्द्राग्नी, यदि तुम लोग निम्न पृथिवी, अन्तरिक्ष अथवा
आकाश में रहते हो, तो हे अभीष्ट-वातु-द्वय, उन सारे स्थानों से आकर
अभिषुत सोम पान करो ।

यदिन्द्राग्नीपरमस्यांपृथिव्यांमध्यमस्यामवमस्यामुतस्यः ।
अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् ।
अवमस्याम् । उत । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि ।
यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाख्येयं एतावांस्तुविशेषः पूर्वभूम्यादिषुत्रिषुलोकेषुयाविन्द्राग्नीतावागच्छतमित्युक्तम् इदा-
नींतुद्युमधृतिषुअवरोहक्रमेणवर्तमानेषुत्रिषुलोकेषुयाविन्द्राग्नीवर्तेते तावागच्छतमितिपाठ्यते॥ १० ॥

१०. इन्द्राग्नी, तुम लोग यदि उच्च पृथिवी (आकाश), मध्य
पृथिवी (अन्तरिक्ष) अथवा निम्न पृथिवी पर अवस्थान करते हो, तो
हे अभीष्ट-वातु-द्वय, उन सब स्थानों से आकर अभिषुत सोम पान करो ।

यदिन्द्राग्नीदिविष्टोयत्पृथिव्यांपत्पर्वतिष्वोषधीष्वप्सु ।
अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्याम् । यत् ।
पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । अतः । परि । वृषणौ ।
आ । हि । यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ११ ॥

हेइन्द्राग्नी दिविद्युलोकेयद्यदिस्थोभवथः यदिवापृथिव्यांभूलोके यदिवापर्वतेषुमेवादिषुमे-
घेषुवा तथा ओषधीषु तिलमाषवीक्षादिषु अप्सुवदकेषुचअनुग्राहकतयायदिवास्थः हेकामा-
भिर्वर्षकौ युवां अतःसर्वस्मात्स्थानादागच्छतम् आगत्यचाभिषुतंसोमंपिबतम् ॥ पृथिव्याम्
उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधीषु ओषःपाकः आसुधीयतइतिओषधयः कर्मण्य-
धिकरणेचेतिकिप्रत्ययः दासीभारादित्वात्पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् तच्चघञन्तमाद्युदात्तम् ओषधे-
भविभक्तावमथमायामितिदीर्घः ॥ ११ ॥

११. इन्द्र और अग्नि, यदि तुम आकाश, पृथ्वी, पर्वत, शस्य अथवा
जल में अवस्थान करते हो, तो हे अभीष्ट-वातृ-द्वय, उन सब स्थानों से
आकर अभिषुत सोम पान करो ।

यदिन्द्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणा वाहिया तमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । उतः उदिता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया ।

मादयेथे इति । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अर्थ ।

सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १२ ॥

हेइन्द्राग्नी उदिता उदितस्यउदयंमातृस्यसूर्यस्यादित्यस्यसंबन्धिनोदिवोद्योतवानस्या-
न्तरिक्षस्यमध्येमध्यभागे स्वधया आत्मीयेनतेजसाहविर्लक्षणेनानेनवा यद्यस्मात्कारणात् मा-
दयेथे वृषौभवथः तस्मात्कारणादतःसर्वस्मादन्तरिक्षभागात् हेकामाभिर्वर्षकाविन्द्राग्नी आच्छ-
तम् आगमनानन्तरमभिषुतंसोमंपिबतम् ॥ उदिता सुर्गामुलुमितिषष्ठ्याडादेशः । दिवः ऊर्ध्व-
मितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मादयेथे मदवृषियोगे चुरादिरात्मनेपदी ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र और अग्नि, सूर्य के उदित होने पर दीप्तिमान् अन्तरिक्ष
में यदि तुम लोग अपने तेज से दृष्ट होत हो, तो हे अभीष्ट-वातृ-द्वय,
उन सारे स्थानों से आकर अभिषुत सोम पान करो ।

ययोदशीष्टचमाह—

एवेन्द्राग्नीपपिवांसा सुतस्य विश्वा अस्मभ्यं संजयतं धनानि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत यौः ॥ १३ ॥ २७ ॥

एव । इन्द्राग्नी इति । पपिवांसा । सुतस्य । विश्वा । अस्मभ्यम् ।

सम् । जयतम् । धनानि । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । यौः ॥ १३ ॥ २७ ॥

हेन्द्राग्नी स्रुतस्याभिपुतंसोमं एव एवं पविवांसापीतवन्तौ युवांस्मभ्यं विश्वास्तर्वाणि घनानि
संजयतं प्रयच्छतम् यदनेन सूक्तेन शार्धितं तन्मित्रादयो मम हन्तां पूजयन्तु ॥ पविवांसा पापाने
लितः क्रमुः वस्वेकाजाद्वसामितीदागमः ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र और अग्नि, इस तरह अभिपुत सोम पान करके हमें समस्त
घन जान करो। मित्र, वरुण, अश्वि, सिन्धु, पृथिवी और आकाश
हमारे इस प्रार्थित घन की पूजा करें।

इति प्रथमस्य सोमसप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥

विहीत्यष्टर्चवतुर्थसूक्तम् अनुक्रान्तञ्च—विसृष्टाविति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् सूक्तविनियो-
गोऽद्विकः ।

विहारूपं मनसा वस्य इच्छन् इन्द्राग्नीज्ञास उत वासजातान् ।

नान्यायुवत्प्रमतिरस्ति मस्य सवांधियं वाजयन्तीमतक्षम् ॥ १ ॥

वि । हि । अस्यम् । मनसा । वस्यः । इच्छन् । इन्द्राग्नी इति ।

ज्ञासः । उत । वा । सऽजातान् । न । अन्या । युवत् । प्रमतिः ।

अस्ति । मस्यम् । सः । वाम् । धियम् । वाजयन्तीम् । अतक्षम् ॥ १ ॥

हेन्द्राग्नी वस्यः यशस्तर्धनं इच्छन् कामयमानो हं शासो ज्ञातीन् उत वा अपि वा सजातान्
समानजनानो ज्ञातिव्यतिरिक्तान् बान्धवांस्तांश्च मनसा बुद्ध्या विहारूपं युवामेव ज्ञातिरूपेण यन्मुख्ये-
ण वस्यज्ञासि वम् तेहि वनस्य दातारो भवन्ति अपि च युवत्प्रमतिरस्यां अन्या अन्येन केनचित् मस्य
दत्ता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति मदीया यैषा प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता सदा दृश्या बुद्ध्या युक्तो-
हं वां युवयोः संबन्धिर्ना वाजयन्ती अन्यस्मभ्यमिच्छन्ती धियं ध्यानेन निष्पन्नां स्तुतिं अतस्तं अ-
कार्षम् ॥ अस्यम् लुकि अस्पतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्गिति चेरुदेशः । वस्यः वसुशब्दादीय-
सुन्दरेरिति टिप्पणः छान्दसर्षकारलोपः । ज्ञासः सुखदुःखादिकं साम्येन जानन्तीति ज्ञासो ज्ञातव्यः
ज्ञातव्यबोधने औणादिकः असुन् व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । युवत् सृपांस्तुतिविभक्तेर्लु-
क् अर्थाभिधायकत्वात् युवाबौद्धिवचनइतियुष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवादेशः ॥ १ ॥

१. इन्द्र और अग्नि, मैं घन की इच्छा करके तुम लोगों को
ज्ञाति वा बन्धु की तरह जानता हूँ । तुमने ही मुझे प्रकृष्ट बुद्धि दी
है; अन्य किसी ने भी नहीं । फलतः मैंने ध्यान-निष्पन्न और अन्गोच्छ्रा-
सूचक स्तुति, तुम्हें उद्देश कर, की है ।

अश्रवं हि मूरिदावत्तरावां विजामातुरुतवाघास्यालात् ।

अथासोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नीस्तोर्मं जनयामिनव्यम् ॥ २ ॥

अश्रवम् । हि । भूरिदावत्तरा । वाम् । विदजामातुः । उत ।
वा । घ । स्यालात् । अथ । सोमस्य । प्रक्ष्यती । युवश्म्याम् ।
इन्द्राग्नी इति । स्तोमम् । जनयामि । नव्यम् ॥ २ ॥

हेइन्द्राग्नी वायुवांभूरिदावचरा अविशयेन बहुधनस्य दातारो बल्यश्रवं हि अश्रौषंसलु कस्या-
सुरुषाव विजामातुः भूताभिरुप्यादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावत्तेन बहुधनं प्रयच्छति
कन्यालाभार्थं वतोप्यविशयेन दातारो विन्द्राग्नी इत्यर्थः उत वा अपि च स्यालात् स्पर्शं तस्माद्वाजा-
नावपविवाहकादइति स्यालः कन्याभ्राता सयथा भगिनीभीत्यर्थं बहुधनं प्रयच्छति ततोप्य-
विशयेन दातारो विन्द्राग्नी चेति पदपूरणः तथा च सति अथानन्तरं हेइन्द्राग्नी युवश्यां युवश्यां
सोमस्य प्रयती अग्निपुतस्य सोमस्य प्रदानेन सह नव्यं नवतरं प्रत्यग्रं स्तोमं स्तोमं जनयामि निष्पाद-
यामि अत्र निरुक्तम्—अश्रौषंसि बहुदावत्तरौ वां विजामातुरस्तु समाधा जामातुर्विजामाते विश्व-
क्षिणावाः कीतापविमाचक्षते स्तु समाधश्च वरो भिमेवो जामावाजा अपत्यं वचिर्मातो ववाघास्यालाद्-
पि च स्यालात्स्यालभासजः संयोगेनेति नैदानाः स्याल्लजानावपती विवालाजालाजवेः स्पर्शं स्पर्शस्य वे-
श्वर्षमशनपवनं शृणातेः श्रुतावेवां य सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामिनव्यं नवतर-
मिति ॥ अथ वं शुभ्रवणे छडिउत्तमपुरुषैकवचनेन बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । भूरिदा-
वचरा बहुदावदाने आलोमनिचिविवनिष् अविशयेन भूरिदावा भूरिदावचरः भूरिदानस्तु ह्यवकव्य-
विवरेण स्तु पदसंज्ञार्थानञोपः स्तुपांस्तुलुगिति विभक्तेराकारः । च कचित्तुनुषेत्पादिना संहितायां
वीर्यत्वम् । अथ निपातस्य चेति । प्रयती यमउपरमे किनि अनुदात्तोपदेशोत्पादिनानुनासिकञो-
पः तावो चेति गतेः पठति स्वरत्वम् । युवश्याम् सर्वे विषयश्चन्द्रसि विकल्प्यन्त इति युज्यदस्मदो-
रगतिशेषोत्पात्ताभावे रोषे लोप इति दकारस्य लोपः ॥ २ ॥

२. इन्द्र और अग्नि, तुम लोग अयोग्य जामाता अथवा इयालक
की अपेक्षा भी अधिक, बहुत विषय, धन दान करते हो—ऐसा सुना
है । इसलिए हे इन्द्र और अग्नि, तुम्हारे सोम-प्रदान-काल में पठनीय
एक नया स्तोत्र निष्पावन करता हूँ ।

तृतीयाष्टवमाह—

माच्छेत्सूरश्रीरिति नार्धमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।
इन्द्राभिभ्यां कंसुषणो मदनित्तास्य दीधिषणां याउपस्थे ॥ ३ ॥

मा । छेद्य । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितृणाम् । शक्तीः ।
अनुद्यच्छमानाः । इन्द्राग्निभ्याम् । कम् । वृषणः । मदन्ति ।
ता । हि । अद्री इति । धिषणायाः । उपस्थे ॥ ३ ॥

रश्मीन् रश्मिशब्दोऽनुवाची यथारश्मयोदीर्घावविच्छिन्नाभवन्ति एवमविच्छिन्नानुव-
चोवादीन्माच्छेद्य माविच्छिन्नान्कर्मः । पितृणाम् नाधमानाः इन्द्राग्नयोः सकाशात्तथाविधान्
पुत्रादीन्माधमानाः तदनन्तरं पितृणां शक्तीः शक्यत्वादकान्वीर्योत्पादकांस्तान्पुत्रादीन्अनुय-
च्छमानाः अनुक्रमेण नियतान्कुर्वन्तः वृषणः सेकारः पुत्रोत्पादनसमर्थाः सपत्नीका इत्यर्थः एवं-
ज्ज्ञातजमानाः इन्द्राग्निभ्यां किं सुखं यथाभवति तथा मदन्ति स्तुवन्ति हियस्माद् अद्रीशत्रूनाङ्ग-
नौहिंसन्तौ विदारयन्तौ वा बिन्दामी धिषणायाः स्तुत्या उपस्थे उपस्थाने समीपे भवदः तस्मात्तत्सा-
न्विष्याय स्तुवन्तीति भावः यद्वा निपातानामनेकार्थत्वाद्द्विशब्दोपदेत्यर्थे यदा वा बिन्दाश्रीवदि-
स्य अद्री अभिषवसावनभूतामावाणः धिषणाया उपस्थे धिषणा अधिषवणचर्म तस्योपरिहात्
इन्द्राग्न्यर्थे सोममभिषुण्वन्ति तदा तदा यजमानाः स्तुवन्तीति योजनीयम् ॥ छेद्य छिदिर्द्वैधीकरणे
छन्दिन् छन्दसी विविकरणस्य लुक् छन्दस्युभयधेत्यार्धधातुकत्वेन हि त्वाभावात्तु घुघुणः
नमाङ्गयोग इत्यद्वैतभावः । रश्मीन् दीर्घादितिसमानपादइतिसंहितायानकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासि-
कः पूर्वस्य तु वेति ईकारः सानुनासिकः । नाधमानाः नाधूयाज्यायाम् । पितृणाम् नामन्यतरस्यामि-
ति नामउदात्तत्वम् । मदन्ति मदिस्तुतौ आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्चुर्मभावः न्यत्ययेन परस्मै-
पदम् ॥ ३ ॥

३. हम पुत्र-पौत्रादि-हय रज्जु कभी न काटें—ऐसी प्रार्थना करके
और गितरों की तरह शक्तिशाली पुत्र आदि उत्पादन करके उत्पादन-
समय यजमान इन्द्र और अग्नि की सुख-पूर्वक स्तुति करते हैं । वायु-
हिसक इन्द्र और अग्नि स्तुति के पास उपस्थित रहते हैं ।

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेन्द्राग्नी सोमं मुशती सुनोति ।
तार्वश्विना भद्रहस्ता सुपाणी आधावन्तं मधुना पृक्मप्सु ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । देवी । धिषणा । मदाय । इन्द्राग्नी इति । सोमम् ।
उशती । सुनोति । तौ । अश्विना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति
सुपाणी । आ । धावन्तम् । मधुना । पृक्मप्सु ॥ ४ ॥

इन्द्राग्नी युवाभ्यामदाय युवयोर्हर्षाय देवीषोत्तमाना उशती युवाकामयमाना धिषणा
मधुत्वात् सोमं सुनोति अभिषुणोति यद्वा धिषणा अधिषवणचर्म द्योतमानं वदयुवयोर्भेदका-

मयमानंसत्सोमंअभिपुणोवि आबभिःस्वस्मिन्नभिषवायतस्याभिषवकर्तृत्वम् अश्विनाअश्व-
बन्धोभद्रहस्ताशोभनदोर्दण्डौ शुषाणीमणिबन्धादूर्ध्वभागःपाणिःशोभनपाणी एवंभूतौहेन्द्राग्नी
तौयुवांआघावतं शीघ्रमागच्छतम् आगत्यचअप्सुउदकेष्वर्तमानेनमधुना माधुर्योपेवेनसारांशेनपूर्-
वंअस्मदीयंसोमंसंयोजयत्वम् यद्वाअप्सुवसतीवरीषुमधुनामाधुर्यसंयोजयत्वम् विभक्तिव्यत्ययः॥
युवाभ्याम् षष्ठ्यर्थेचतुर्थी । उशती वशकान्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिण्यादिनासंपसारणम्
उगितधेविङीप् शतुरनुमदतिनद्याउदात्तत्वम् । पृक्तम् पृचीसंपर्के रौधादिकः छोटिधसस्तम् अ-
सोरछोपः अनुस्वारपरसवर्णौ नवावचःपरस्मिन्निष्पन्नोपस्यस्थानिवत्त्वम् नपदान्तेत्यादिनाभि-
वेदात् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और अग्नि, तुम्हारे लिए दीप्तिमती प्रार्थना की कामना
करके तुम्हारे हृषं के लिए सोमरस का अभिषव करते हैं । तुम अश्व-
सम्पन्न शोभन-बाहु-युक्त और शुषाणि हो । तुम लोग शीघ्र आकर
उबकत्य मायुर्य-द्वारा हमारा सोम-रस संयुक्त करो ।

युवामिन्द्राग्नीवसुनोविभागेनवस्तमाशुश्रवद्वत्रहृत्ये ।
तावासद्याबर्हिषियज्ञेअस्मिन्चर्षणीमादयेथांसुतस्य ॥ ५ ॥ २८ ॥
युवाम् । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । विभागे । तवःस्तमा ।
शुश्रव । द्वत्रहृत्ये । तौ । आदयेथा । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् ।
प्र । चर्षणी इति । मादयेथाम् । सुतस्य ॥ ५ ॥ २८ ॥

हेन्द्राग्नी वसुनोधनस्यविभागेस्तोत्प्रेयोदातुंविभजेनवात्ययेणवर्तमानौयुवां वृत्रहृत्येवृत्र-
स्यासुरस्यहननेवस्तमा अविशयेनबलिनौप्रवृद्धतमौषांशुश्रव अश्रौषम् हेचर्षणी सर्वस्यद्रष्टा-
राविन्द्राग्नी तौयुवामस्मदीयेस्मिन्पक्षेबर्हिषि वेद्यामास्तीर्णेदर्भे आसद्योपविश्य सुवस्याभिषुत-
स्यसोमस्यपानेनप्रयादयेथां प्रकर्षेणतृप्तौभवत्वम् । विभागे भजसेवायाम् भाषेद्यश्चजोःकु-
धिण्यतोऽरितिकृत्वम् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तवस्तमा तवइतिबलनाम लुप्तमत्वर्थी-
भादेतस्मादाविशामनिकस्त्वम् यद्वा तवतिवृद्धार्थःसौत्रोधातुः तस्मादौणादिकःकर्तरिअस्मि-
न्स्याः शुषांलुगितिबिभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । वृत्रहृत्ये इन्द्रस्तचेतिहन्तेअविक्रम्य तत्सन्नि-
योगेनवकारान्तादेशश्च छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र और अग्नि, स्तोताओं के बीच धन-विभाग में रत रहकर
वृत्र-हनन में अतीव बल-प्रकाश किया था—यह सुना है । सर्व-दर्शि-
हय, तुम लोग हमारे इस यज्ञ में कुस पर बैठकर तथा अभिषुत सोम-
पान करके हृष्ट बनो ।

ऐन्द्राग्रस्यपशोर्हविषप्रचर्षणिष्यइत्येषामान्या प्रदानानामितिसण्डेसुत्रितम्—प्रचर्षणि-
ष्यःपृथगाहवेष्वादेवोमापुसविनासुरत्नइति ।

यामेतांसूक्तेष्वमीश्वरपाह-

प्रचर्षणिभ्यः पृतनाह्वेषु प्रपृथिव्यारिरिचाधेदिवर्ध ।

प्रसिन्धुभ्यः प्रगिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्पन्या ॥ ६ ॥

प्र । चर्षणिभ्यः । पृतनाह्वेषु । प्र । पृथिव्याः । रिरिचाधे

इति । दिवः । च । प्र । सिन्धुभ्यः । प्र । गिरिभ्यः । महित्वा ।

प्र । इन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना । अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाह्वेषु पृतनासुसङ्गमेपुरसणार्थं आह्वानेषुसत्सु हेइन्द्राग्नी आगतवन्तौ युषां चर्षणिभ्यः सर्वेष्वपि मनुष्येभ्यः महित्वा महत्त्वेन प्ररिरिचाधे अतिरिच्येधे सर्वाधिकौ भवथ इत्यर्थः अत्रोपसर्गं वशाच्चातुः स्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति तथा पृथिव्याः सर्वस्याग्ने-
यप्ररिरिचाधे एवं दिवः धुमश्चित्तिस्योपिसिन्धवः स्पन्दनशीलाः आपः गिरयः पर्वताः अपि च हेइन्द्रा-
ग्नी विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि अन्या उक्त्य विरिक्तानि यानि सन्ति तान्यतीत्यप्ररिरिचा-
धे अधिकौ भवथः ॥ पृतनाह्वेषु पृतनासुहवः पृतनाहवः हेजो भावेन उपसर्गस्येत्यप् संपसारणं-
य न्यत्पयेन याथादिस्वराभावेऽदुच्चरपदमकृतिस्वरत्वम् । रिरिचाधे रिरिचिर्विरेचने छन्दसि-
लुक्लुङ्लिटिद्विवर्तमाने लिट् यद्वा छत्वेव बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः । महित्वा महपूजामा-
म् औणादिक इत्यत्ययः तस्य भावो महित्वम् सुपांस्तुलुगिति तृतीयायादादेशः ॥ ६ ॥

६. युद्ध के समय बुलाने पर तुम लोग आकर अपने महस्व-द्वारा सारे मनुष्यों में बड़े बनो । पृथिवी, आकाश, भवी और पर्वत आदि की अपेक्षा बड़े बनो । इन्द्र और अग्नि, तुम अन्य सारे भुवनों की अपेक्षा बड़े हो ।

पूर्वोक्तेष्वपि आभरतमित्येषा पुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रित्वं—आभरतं शिक्षतं वज्रबाहु उज्ज्वलमिन्द्राग्नी आभुवभ्या इतीति ।

यामेतांसूक्तेष्वमीश्वरपाह-

आभरतं शिक्षतं वज्रबाहु अस्मौ इन्द्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपित्वं पितरौ न आसन् ॥ ७ ॥

आ । भरतम् । शिक्षतम् । वज्रबाहु इति वज्रबाहु । अस्मात् ।

इन्द्राग्नी इति । अवतम् । शचीभिः । इमे । नु । ते । रश्मयः ।

सूर्यस्य । येभिः । सपित्वम् । पितरः । नः । आसन् ॥ ७ ॥

हेवज्जनाहू वज्रहस्ताविन्द्राग्नी आप्ररतं अस्मदर्थं धनमाहरतम् आहृत्यचशिक्षतं
अस्मान्पदं शिखतिर्दानकर्मा अपिचास्माननुठावुन् शचीभिः कर्मनामैतत् आत्मीयैः क-
र्मभिरवतं रक्षतं किञ्चसूर्यात्मनइन्द्रस्य येभिरग्निभिः यैरर्चिभिर्नोस्माकंपितरः पूर्वपुरुषाः
सपितृसंहमात्मन्यस्थानं आसन् ब्रह्मलोकमगच्छन् अर्चिरादिमार्गेणहिब्रह्मलोकमुपासकाग-
च्छन्ति तथाचश्रूयते—तेर्विषमभिसंभवन्पार्चिषोहरिति । यद्वा येभीरग्निभिः सपितृसमवेत-
त्वमध्यगच्छन् तेरत्तमयः इमेनुइदानीमस्माभिर्दक्ष्यमानावप्यस्रुज् सूर्यस्य सूर्यात्मनइन्द्रस्य
येरत्तमयस्तप्राग्नेरपि तथाचश्रूयते—अग्निवावादित्यः सायंप्रविरातितस्मादग्निर्दूराच्चकंददशो-
इति । तस्मात्सूर्यरश्मीनां स्तवनेन इन्द्राग्न्योरुभयोरपिस्तुतिःसिद्धा ॥ भरतम् इमहोर्भ-
तिभत्वम् । शिक्षतम् शिक्षविद्योपादाने अदुपदेशाश्रयार्थं धातुकानुदात्तत्वेषाःपितृवादनुदात्तत्वम्
धातुस्वरःशिक्ष्यते तिवहःपरत्वाच्चिवाताभावः । सपितृम् आपृज्याग्नौ अस्मात्सराब्दोपपदात्
छत्पार्थे त्वैकेनितित्वन्यत्पयः पृषोदरादित्वाद्भक्तोःपिभावः यद्वा ण्यसमवाये इत्सर्वधातुग्य-
इतीन् सपेर्भावःसपितृम् । आसन् असंगविदीक्ष्यादानेषु छडि आहागमवदात्तः यद्वात्ताजि-
त्यभिविनिवाताभावः ॥ ७ ॥

७. वज्र-हस्त इन्द्र और अग्नि, धन ले आओ, हमें दो और कार्य-
द्वारा हमारी रक्षा करो । सूर्य की जिन रश्मियों के द्वारा हमारे पूर्व
पुरुष इकट्ठे हुए थे, वे मे ही हैं ।

पुरन्दराशिक्षतंवज्रहस्तास्मौइन्द्राग्नीअवतंभरेषु ।

तजोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥८॥२९॥

पुरंइदरा । शिक्षतम् । वज्रहस्ता । अस्मान् । इन्द्राग्नी इति ।

अवतम् । भरेषु । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥ २९ ॥

हेवज्रहस्ता हस्तेनगृहीतवज्रौ पुरन्दरा अमुरपुराणांदारयिताराविन्द्राग्नी शिक्षतम् अ-
स्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतं अपिच भरेषुसंग्रामेषु अस्मानवतंरक्षतं यदनेनसूक्तेन प्रार्थितं व-
दस्मदीयमिशादयोममहन्ता पूजयन्तु ॥ पुरन्दरा पूःसर्वयोर्दारिसहोरितित्वच् वाचंयमपुरंदरौ-
चेतिनिपातनादम् सुषांसुजुगिविविभक्तेराकारः ॥ ८ ॥

८. वज्रहस्त । पुरन्दर इन्द्र और अग्नि, हमें धनदान करो ।

छडाई में हमें मनाओ । मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और
आकाश हमारी यह प्रार्थना पूजित करें ।

॥ इतिपथमस्यसप्तमेएकोनविंशोवर्गः ॥२९॥

तत्तमेऽविनवर्चपञ्चमं सूक्तम् कृत्स्नस्पायैकाग्रदेवताकम् पञ्चमीनवम्यौषिष्टुभौ शिष्टाः सप्त-
जमत्यः षष्ठावानुक्रान्तम्—तत्तमेनार्धवन्तुपञ्चम्यन्त्येऽपिष्टुभौ इति । अग्निष्टवपञ्चहस्यचतुर्थेह-
निवैश्वदेवशस्त्रेऽदमार्धवनिविज्ञानम् सूचितं चतुर्तीयस्येति स्रष्टे—तत्तमे अपइति वैश्वदेवमिति ।

प्रथमधमाष्टकमाह—

तत्तमे अपस्तदुतायते पुनः स्वादिष्टाधीति रुचथाय शस्यते ।

अयंसमुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समुत्तृष्णुत ऋभवः ॥ १ ॥

तत्तम् । मे । अपः । तत् । ऊम् इति । तायते । पुनरिति । स्वादिष्टा ।
धीतिः । उचथाय । शस्यते । अयम् । समुद्रः । इह । विश्वदेव्यः ।
स्वाहाकृतस्य । सम् । ऊम् इति । तृष्णुत । ऋभवः ॥ १ ॥

हे ऋभवः मेमया अपः अग्निष्टोमादित्स्वकर्म तत्तमिस्त्वारितं बहुशः पूर्वमनुष्ठितम् तदुत देव
पुनस्तायते विस्तार्यते अनुष्ठीयत इत्यर्थः तत्र स्वादिष्टा स्वादुवमा अदिशयेन मीतिकरीधीतिः स्तु-
तिश्च उचथायस्तुत्याय शस्यते पठ्यते अपिच इहास्मिन्यागे समुद्रः समुन्दनशीलोऽयं सोमरसः वि-
श्वदेव्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पर्याप्तो यथाभवति तथा संपादितः तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेणाग्नीम-
क्षिप्तस्य सोमस्य पानेन समुत्तृष्णुत सम्यगेव दृष्टमाभवत् ॥ तत्तम् पुनर्विस्तारे निष्ठायां यस्य विभाषेदी-
द्वमतिषेधः अनुदाचोपदेशोऽप्यदिनानुनासिकलोपः । अपः आपृव्याभौ आपः कर्मोऽस्यामां ह-
स्वोनुद्ववा इत्यस्य भातोऽस्त्वम् । तायते पनोतेर्यकीत्यात्वम् । स्वादिष्टा स्वादुशब्दादा-
दिशायनिक इत्यत्र टेरिति टिलोपः । उचथाय वचपरिभाषणे औणादिकः अयम् कर्मत्ययः वचि-
त्वपीत्यादिना संप्रसारणम् । समुद्रः उन्दीकृतेने स्फाथितञ्जीत्यादिनारक् अनिदिवा भित्तिनलो-
पः । विश्वदेव्यः देवाहोभागो देव्यः छन्दसिचेति यः विश्वे सर्वे देव्यायस्मिन्नसोमे बहुव्रीहौ-
विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेना संज्ञायामपि पूर्वपदान्नोदात्तत्वम् । स्वाहाकृतस्य स्वाहाशब्दस्य कर्मा-
दित्तेन गतित्वाद्वातिरनन्तरति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृष्णुत तृष्णीणने स्वादिभ्यः भ्रु-
ऋभव इत्यनेन संहितायाः प्रत्यक् इति प्रकृतिभावः ॥ १ ॥

१. ऋभुगण, पहले मैंने बार-बार यज्ञानुष्ठान किया है; इस समय
फिर करता हूँ एवं उसमें तुम्हारी प्रशंसा के लिए अत्यन्त मधुर स्तोत्र
पढ़ा जाता है । यहाँ सारे देवों के लिए यह सोम-रस प्रस्तुत हुआ है ।
स्वाहा शब्द के उच्चारण के साथ, अग्नि में उस रस के अर्पित होने पर,
उसे पान कर तुम्हें बनी ।

आभोगयं प्रपविच्छन्त ऐतनापाकाः प्राश्नोममकेचिदापयः ।
सौधन्वनासधरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्वाशुषोगृहम् ॥ २ ॥

आ॒भोग्यम् । प्र । यत् । इच्छन्तः । ऐत॑न । अपा॒काः । प्रा॒क्षः ।
म॒म । के । चि॒त् । आ॒पयः । सौ॒ध॒न्वनासः । च॒रि॒तस्य॑ । भूम॑ना ।
अग॑च्छन्त । स॒वि॒तुः । दा॒शु॒षः । गृ॒हम् ॥ २ ॥

हेमभवः अपाकाः परिपक्वतानाः प्राक्षः पूर्वकालीनाममआपयः प्रापयितारोमदीपा-
ज्ञातयः केचिद् एवंभूतायेकेचनयूयंआभोग्यंउपभोग्यंसोमं इच्छन्तः यद्यदापैतन सपश्चरितुमर-
ण्यंगतवन्तः क्रमवोहिसुधन्वनआक्षिरसस्यपुत्राः तदुकंयास्केन—अभुर्विग्वावाजइतिसुधन्वन-
आक्षिरसस्यभयःपुत्रावभुवुरिर्वि । कुत्सोप्याक्षिरसः अतस्तेनमदीयाज्ञातयइत्युक्तम् हेसौधन्वनासः
सुधन्वनःपुत्राः तदानींचरितस्यसमुपाजितस्यतपसः भूमनाभूमावहुत्वेनवाशुषः हवींषिदत्तवतः
सवितुःसोमाभिषवंकुर्वतोयजमानस्यसंबन्धियज्ञगृहमगच्छत तपसालब्धसोमाःसन्तः कृतपा-
नायूयंगतवन्तः यद्वा दाशुषः पातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्यःअभुभ्यः सोमपानंदत्तव-
तः सवितुर्गृहंनिवासस्थानं तृतीयसवनाख्यंअगच्छतप्राधाः एतत्सर्वमार्गवशंसंतीत्यादौविस्म-
ष्टमाज्ञातम् ॥ आभोग्यम् आसमन्वाद्य भोगआभोगः तदर्हंआभोग्यः छन्दसिचेतियः यस्येति
उपाप्मावच्छान्दसः व्यत्ययेनप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वा आहपूर्वाद्दुजैरोणादिकःकर्मणिइप्र-
त्ययः कुत्वंच अदिव्यत्ययेनगुणः । ऐतन इण्गतौ छडिमध्यमबहुवचनस्यथस्यतादेशः तपम-
वनघनाभेवितस्यतनवादेशः आहागमोवृद्धिश्च । आपयः आमोतेरौणादिकइप्रत्ययः । भूमना
बहुशब्दावपुष्यादिलक्षणइमनिच् महोरितीकारलोपोनहोर्भूभावश्च संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वा-
दलोपाभाषः ॥ २ ॥

२. अमुगण, तुम मेरे जाति-भ्राता हो । जित्त समय तुम लोगों
का ज्ञान अपरिपक्व था, उस पूर्वतन समय में तुम लोगों ने उपभोग्य
सोमरस की इच्छा की थी । हे सुधन्वा के पुत्र, उस समय अपने कर्म
या तपस्या के महत्त्व-द्वारा तुम लोग हविर्बानशील सविता के घर
आये थे ।

तृतीयाष्टकमाह—

तत्स॒वि॒तावो॑मृ॒त॒त्वमा॑मु॒व॒द॒गो॒भ्य॑ च॒छ॒व॒ध॒न्त॒ऐ॒त॒न ।
त्यं॒चि॒च्च॒म॒स॒म॒सु॒रस्य॑भ॒क्ष॒ण॒मे॒कं॒स॒न्त॒म॒कृ॒णु॒ता॒च॒तु॒र्व॒यम् ॥ ३ ॥

तत् । स॒वि॒ता । वः । अ॒मृ॒त॒त्वम् । आ । अ॒मु॒व॒त् । अ॒गो॒भ्यम् ।
यत् । अ॒व॒य॒न्तः । ऐ॒त॒न । त्यम् । चि॒त् । च॒म॒सम् । अ॒सु॒रस्य॑ ।
भ॒क्ष॒णम् । ए॒कम् । स॒न्तम् । अ॒कृ॒णु॒त । च॒तु॒र्व॒यम् ॥ ३ ॥

हेऽक्षप्रवः तद्वद्दानीं सविता सर्वस्य मेरको देवो बोधो योऽप्युष्माकं अमृतत्वं देवत्वं आमुषव आभियु-
 ख्येन मेरितवान् दत्तवानित्यर्थः यद्यदायूर्यमगोऽसंगूहितुमशक्यं सर्वैर्देस्यमानं सवितारं भवयन्तः
 अपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः सन्तः ऐतन् आगच्छत तदानीमिति पूर्वोक्तान्वयः यस्माद्युषेदेवैरास्ताः
 पिताः सन्तः अमृरस्पत्वद्दुः संबन्धिनं तेन निर्मितमित्यर्थः भक्षणं सोमपानसाधनं त्वत्तं चमत्सं एकं
 चिद्व्यसहायमेव सन्तं चतुर्वयं चतुर्व्यूहं अरुणुत कृतवन्तः सृष्ट्या दौत्वहाकृतं चमसं होतुं चमसादि-
 मुख्यं चमसं चतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवन्त इत्यर्थः ॥ अमुषव भूमेरणे तौ दादिकः । भवयन्तः भु-
 अवणे छान्दसो वृद्धमावः । ऐतन् अहिमभ्यमबहुवचनस्य तादेशो तद्वत्तद्वत्तनाच्चेति तद्वत्तनादेशः
 भक्षणम् करणे ल्युट् । अरुणुत कृविहिंसाकरणयोश्च अहिमभ्यमबहुवचने धिनि कृष्ण्योरच्चे-
 त्युपत्ययः । चतुर्वयम् वयमावयवाः चत्वारः अवयवा यस्य सप्तथोक्तः ॥ ३ ॥

३. जिस समय तुम लोग प्रकाशमान सविता को अपने सोम-पान
 की इच्छा कता आये थे तथा त्यष्टा के बनाये उस एक सोम-पात्र के चार
 बुकड़े किये थे, उस समय सविता ने तुम्हें अमरता प्रदान की थी ।

चतुर्व्यूहचमाह—

विष्टी शमीतरणित्वेन वाधतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
 सौधन्वनाः ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥
 विष्टी । शमी । तरणि । त्वेन । वाधतः । मर्तासः । सन्तः । अमृत । त्वत्त्वं ।
 अनशुः । सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरचक्षसः । संवत्सरे । सम ।
 अपृच्यन्त । धीतिभिः ॥ ४ ॥

वाधतः कृतिङ्नामैव अवचसामर्थ्या च हन्तो लभ्यन्ते कृतिगिरूपे वा ऋभवः शमी कर्म-
 नामैव शमदानादीनिकर्माणि अन्यान्यपि एकं चमसं चतुरः कृणोते नेत्यादिनां देवैरुक्तानि कर्मा-
 णिवरणित्वेन वरणिरिति क्षिप्रनाम क्षिप्रत्वेन शौध्येण विष्टीयद्यप्येतत्कर्मनाम तथाप्यवक्रियापरं
 व्याप्य कृतेत्यर्थः एवं कर्माणि कृत्वा मर्ता सोमनुष्मा अपि सन्तः अमृतत्वं देवत्वं आनशुः आनशिरे
 कृतैः कर्मभिर्लेशिरे देवत्वं व्याप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्य-
 सदृशज्ञानावा वेऽऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते वसन्तादिकां अनुष्ठेयैर्धीतिभिर्मिष्टोपादिक-
 र्शभिः समपृच्यन्त संयुक्ता अभवन् हविर्भोगार्हा बभूवुरित्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—कृत्वा कर्माणि क्षि-
 प्रत्वेन बोद्धारो मेधाविनो वामर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशिरे सौधन्वनाः ऋभवः सूरस्थानावः सूरप्रज्ञा-
 वार्त्तवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिर्भीर्धित्वा वा जइति सुधन्वन आक्षिरसस्य मयः शुभावभूति-

वि' ॥ विद्वा विष्वयासौ सात्वाद्यमेतिष्काप्रत्ययस्य ईकारान्तादेशः । शमी सृषांसुतुमि-
विशसोलुक् । आनशुः अशूव्यासौ व्यत्ययेन परस्मैपदम् अभ्योतेत्येत्वासादुत्तरपदस्य नुहागमः ।
अपृथ्व्यन्त पृथ्वीसंपर्के कर्मणि लङ् ॥ ४ ॥

४. ऋभुओं ने शीघ्र कर्मानुष्ठान किया था एवं ऋत्विगों के साथ मिले थे; इसलिए मनुष्य होकर भी अमरत्व प्राप्त किया था । उस समय सुक्त्वा के पुत्र ऋभु लोग सूर्य की तरह दीप्तिमान् होकर, सां-
त्सरिक यज्ञों में, हव्याधिकारी हुए ।

क्षेत्रमिव विमं मुस्तेजनेनैकं पात्रं भूभवो जेहमानम् ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥ ५ ॥ ३० ॥

क्षेत्रम् । इव । वि । ममुः । तेजनेन । एकम् । पात्रम् । ऋभवः । जेहमानम् ।

उपस्तुताः । उपमम् । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवः ।

इच्छमानाः ॥ ५ ॥ ३० ॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुताः ऋभवः जेहमानं होमक्रियां प्रतिप्रयत्नमानं एकमरुहायं
पार्षपानसाधनं त्वष्ट्रानिर्मितं चमसं मानदण्डेन क्षेत्रमिव भूमिमिव तेजनेन तीक्ष्णेन शस्त्रेण चमसच-
तुष्टयत्पेण कर्तुं विममुः विशेषणमानं कृतवन्तः किमिच्छन्तम् उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोम-
लक्षणमर्चं नाधमानाः याचमानाः एतदेव विवृणोति अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये श्रवो-
हविलक्षणमर्चं इच्छमानाः इच्छन्तो देवैः सह सोमपानं कामयमानाः तस्मात् प्रायश्चतुरश्वमसाद्वका-
र्तुरित्यर्थः ॥ ममुः माह्माने शब्दे च व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तेजनेन अणोऽग्रस्य स्यानुनासिक-
इत्यनवसाने व्यत्ययेनाकारस्यानुनासिक्यम् ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । जेहमानम् वेहजेह-
नाहमयत्ने शौचादिकः अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । उपस्तुताः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्
उपमम् माह्माने आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ५ ॥

५. ऋभुगण ने पार्श्व-धर्तियों के स्तुति-पात्र होकर उत्कृष्ट सोम-
रस की आकांक्षा करके, और देवों में हव्य की कामना करके उसी प्रकार
तीक्ष्ण अस्त्र-द्वारा एक यज्ञ-पात्र को चार भागों में विभक्त किया
था, जिस प्रकार मान-दण्ड लेकर खेत मापा जाता है ।

आमनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सुचेव धृतं जुह्वामविद्वानां ।

तरणित्वायेपितुरस्य सश्विरऋभवो वाजमरुहन्दिवोरजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषाम् । अन्तरिक्षस्य । नृक्ष्यः । सुचाइव । घृतम् ।
जुहुवाम् । विद्वानां । तरणिश्वा । ये । पितुः । अस्य । सन्धिरे ।
ऋग्वरः । वाजम् । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबन्धिभ्यो नृक्ष्यः यस्तस्मिन्नेतृभ्यः ऋभु-
भ्यः ऋभुभ्यो हि यस्तस्मिन्नेतारः तेन हि देवत्वप्राप्ताः यद्वा अन्तरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः मध्यमेस्था-
ने सेते पठन्ते वादृशेभ्यः सुचेव यथा सुचा जुह्वा धृतं क्षरणशीलाभ्योपेतं हविः आजुह्वाम मया दा-
यामाकारः यथा शास्त्रं यच्छाम एवमेव मनीषां स्तुतिं विद्वानां वेदनेन ज्ञानेन कुर्म इति शेषः अपि च
ये ऋग्वरः पितुः सर्वस्य जगत्वाः पातकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सन्धि-
रे सूर्यरश्मिभूताः सन्तः प्रापुः वदुक्कम्—आदित्यरश्मयोऽप्युभयत्राप्यन्ते इति । ते ऋग्वरः दिवोरजः रजः
शब्दो लोकवाची द्योतमानस्य स्वर्गास्थस्य लोकस्य संबन्धिनं वाजं सोमलक्षणमर्चं अरुहन् याग-
दानादिभिः कर्मभिः अन्येष्वेवैकैश्च मस्य वदुह्यकरणैः प्राप्नुवन् ॥ सुचा इव सावेका च इति-
विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुहुवाम हुदानादनयोः लोटि आहुत्तमस्य पिचेति आह्वयः । विद्वानां वि-
द्वज्ञाने औणादिको मनिः न संयोगाद्द्वन्द्वत्वात् लोपाभावः । तरणित्वा तुष्टवनतरणयोः अर्धिसुह-
ृषभस्य रस्य वितृभ्यो निरितिकर्तारिनिप्रत्ययः तस्य भावस्तरणित्वम् रोम्भन्दसि बह्वलमिति शेषः ।
सन्धिरे ग्लुञ्चनस्पर्शगतादित्यस्य सन्धिभ्योऽप्येके पठन्ति व्यत्ययेनात्मनेपदम् द्विवचनप्रकरणे छन्दसि-
रेति वक्तव्यमिति वचनात् द्विवचनाभावः इरेच भित्वा दन्तोदात्तत्वम् यद्वा तान्तिमिति विनिष्ठाव-
यतिषेधः । अरुहन् रुहणीजन्मनि प्रादुर्भावे च लुङि लघुहर्षस्त्वन्तसीति नेरुहदेशः । दिवः
ऋद्धिमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । रजः रजरागे रजन्त्यस्मिन्निति रजोलोकः वदुक्कम्—लोक-
रजोऽस्युच्यन्ते इति । औणादिकोऽधिकरणे ग्लुञ्चनकरणरजस्सूपसंख्यालमिति नलोपः छुपांस्तु-
मिति वदुह्यलुक् ॥ ६ ॥

इह ह्य अन्तरिक्ष के नेता ऋभुओं को पात्र-स्थित घृत अर्पित
करते एवं ज्ञान-द्वारा स्तुति करते हैं । ऋभुओं ने एक घृत की तरह
क्षिप्र-कारिता और दिव्य लोक का यज्ञाश्रय प्राप्त किया था ।

सप्तमीष्टकमाह—

ऋभुर्नृक्ष्यः शर्वसामवीयामृभुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्वदिः ।
धूम्रार्कं देवा अवसाहनि प्रिये ईमिति प्रिमपत्सु तोरमुन्वताम् ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इन्द्रः । शर्वसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजेभिः । वसुभिः ।
 वसुः । ददिः । युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अग्नि ।
 तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वताम् ॥ ७ ॥

ऋभुर्विष्वावाजइतिप्रयःसुधन्वनःपुत्राः तत्रशवसावलेननवीयान्नवतरः परास्ततरःऋभु-
 नोस्माकंइन्द्रःपरमेवरः अस्माकरक्षकइत्यर्थः यद्वेन्द्रएवमसन्नादुरुभातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्याऋभु-
 रितिस्तूपदे अपिच वाजेभिः वाजैःअस्मभ्यंदातव्यैरनैःवसुभिःनिवासहेतुभिः धनैश्चऋभुर्व-
 सुस्माकंनिवासयिता अतएवददिःतेषामजानांधनानांचदाताभवतु परोर्धर्चःप्रत्यक्षकृतः हेदेवाः
 दानादिगुणयुक्ताःऋभुमभ्यतयः युष्माकंसंबन्धिनावसारक्षणेनयुक्तेप्रियेअस्माकमनुकूलेअह-
 निदिवसेवर्तमानावयं असुन्वतांसुन्वद्यजमानविरोधिनांशत्रूणांपृत्सुतीःसेनाःअभितिष्ठेम ॥ नवी-
 यान् नवशब्दादातिशायनिकईयसुन् । वाजेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसंप्रेसभावः । वसु वसनिवासे
 अस्मादन्तर्भावितप्रयथावशुस्तिहीत्यादिनाउपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददिः हुदा-
 श्रुदने आदेगमहनइतिकिमत्ययः लिह्वङ्गावावद्धिर्भावादि आतोऽलोपइटिचेत्याकारोपः ॥ ७ ॥

७. नव-बलशाली ऋभु लोग हमारे रक्षक हैं । अन्न और धान-
 गृह के धाता ऋभु लोग हमारे निवास-हेतु हैं; इसलिए ऋभुगण हमें
 बरदायक हैं । ऋभु आदि देवदेव, हम लोग तुम्हारी रक्षा प्राप्त कर,
 अनुकूल दिन में, अभिपक्ष-विहीन शत्रुओं की सेना को परास्त करें ।

निश्चर्मणःऋभवोगामपिंशतसंवत्सेनांसृजतामातरंपुनः ।

सौधन्वनासःस्वपस्थयानरोजित्रीयुवानापितराकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गाम् । अपिंशत । सम् । वत्सेन । असृजत ।
 मातरम् । पुनरिति । सौधन्वनासः । सुहअपस्थया । नरः । जित्री इति ।
 युवाना । पितरा । अकृणोतन ॥ ८ ॥

पुराकस्यचिद्वेषेनुर्धत्वा सकृद्विस्तस्याधेनोर्वत्संदष्टाऋभुवस्तुष्टाव ऋभवस्तत्सदृशीमन्या
 धेनुंरुत्वा तदीयेनचर्मणासंधीय तेनवत्सेनसमयोजयन्निति अयमर्थःपूर्वार्धेनप्रतिपाद्यते हेऋभवः
 मूर्ध्न्यं चर्मणःचर्मणात्वचा तृतीयार्थेपक्षी गधेनुंनिरपिंशत निःशेषेणास्त्रिष्टांसंयुक्तामकुरुष तदन-
 त्तरमातरंतांगांपुनर्वत्सेनसमसृजय संश्लिष्टामकुरुष समगमयतेतियावत् अपिच हेसौधन्वनासः
 सुधन्वनःआश्विनसस्यपुत्राः नरोयज्ञस्यनेवारऋभवः स्वपस्थयाशोभनकर्मेच्छया यागदानाद्या-

चरणेनेतियावत् जिह्वीजीर्णैर्वृद्धौ पितरा मातापितरौ युवानापुनर्यौवनोपेतौ अकृणोतन भूयम-
कृत्वम् ॥ अपिंशत् पिशवयवे सौदादिकः शेमुचादीनामित्तिनुम् । सौधन्वनासः सुधन्वनः पु-
त्राः सौधन्वनाः अन्तिप्रकृतिभावः आजसेरमुक् आमन्त्रितस्यचेत्पाद्युदात्तत्वम् । स्वप्स्य-
या शोभनमपःस्वपः तदिच्छास्वपस्या सुपआत्मनःप्रयत् अग्रत्ययादितिभावेअकारप्रत्ययः ।
जिह्वी जृष्वयोहानौ जूरुसृजागृभ्यःक्विन् अतइद्धातोरीतीत्वम् रेफवकारयोःस्थानविपर्य-
यः बहुलवचनाद्धलिचेतिदीर्घाभावः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । युवाना सुपांसुलुगिविविभक्तेराका-
रः । पितरा पिताचमावाचपितरौ पितामात्रेतिपिताशिष्यते पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अकृणोतन
कृविर्हिंसाकरणयोश्च इदित्वाच्च् धिन्विक्कृण्वोरचेत्युग्रप्रत्ययः तत्सन्त्रियोगेनवकारस्यचाकारः
अतोऽलोपेसवितस्यस्थानिवद्भावाद्धृषधगुणाभावः लङ्भ्यमबहुवचनस्यतश्चन्दस्यतमनमनयना-
धेतितनवादेशः वस्पपित्वेनहित्वाभावात्पुणः ॥ ८ ॥

८. ऋभुगण, तुमने धनड़े से गौ को आच्छादित किया था और
उस गौ के साथ बछड़े का फिर योग कर दिया था । सुधन्वा के पुत्र
और यज्ञ के नेता शोभन कर्म-द्वारा तुमने वृद्ध माता-पिता को फिर
युवा कर दिया था ।

नवमोऽष्टकमाह—

वाजेभिर्नोवाजंसातावविद्वृभुमौहन्द्रचित्रमादर्विराधः ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामर्दितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥१॥३१॥

वाजेभिः । नः । वाजंसातौ । अविद्वि । ऋभुमान् । इन्द्र । चित्रम् ।

आ । दर्वि । राधः । तत् । नः । । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १ ॥ ३१ ॥

हेइन्द्र ऋभुमान्ऋभुर्विन्वावाजइतित्रयोप्यृभुशब्देनोपचारादत्रोच्यन्ते तैर्युक्तस्त्वंवाजसा-
तौ वाजस्यान्त्यस्यसंभजनेनिमित्तभूतेसति वाजेभिरचैरविद्विअस्मान्ज्यामुहि यद्वा वाजसातावि-
विसृज्यमानां वाजसातौसंग्रामे वाजेभिर्धेजनयुक्तैरश्वैः अविद्विअस्मान्तरक्ष अपिच चित्रंचाय-
नीयंराधोधनंआदर्वि अस्मभ्यंदातुमाद्रियस्व तृतीयसवनेऋभुभिःसहेन्द्रस्यावस्थानाद् प्रस-
ङ्गादत्रेन्द्रस्तुतिः यदेतदस्माभिःप्रार्थितं अस्मदीयंतवमित्रादयोममहन्तांपूजयन्तु ॥ वाजसा-
द्यौ वनवणसंग्रहौ भावेकिन् जनसमस्तनांसमस्तलोरित्यात्वम् वाजानां सातिर्यस्मिन् बहुजी-
ह्वौर्ध्वधमकृतिस्त्वरत्यम् । अविद्व विवृज्याप्तौ लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् इक्षल्लप्पोर्होधिः

द्वुजश्वे छन्दस्यपिदृश्येद्विदृशिग्रहणात् छेदश्चागमः यद्वा अवर्तेतेति सिद्धहुल्लेदीति-
बहुलवचनाद्विकरणःसिप् तस्माद्विधातुकत्वादिद् आदेशप्रत्यययोरितिष्यत् धित्वादिपूर्ववत् ।
आभुमाद् इत्स्वनुद्गम्यामतुविविमतुपञ्चत्त्वम् । षर्षि इद्भादरे छोटि व्यत्ययेनपरस्मैपदम् व-
हुल्लेन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, ऋभुओं के साथ मिलकर अन्न-दान के समय हमें अन्न-
दान करते हो—विचित्र धन-दान करते हो । मित्र, धरुण, अदिति,
सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारे उस धन को पूजित करें ।

॥ इतिमथमस्यसप्तमेपकविशोवर्गः ॥ ३१ ॥

तक्षनितिपञ्चवैषष्टसूक्तम् कुत्तस्मार्षभार्गवम् पञ्चमीनिद्रुप् शिष्टाश्वत्सोजगत्पः व-
याचानुकान्तम्—तक्षन्पञ्चान्त्यानिद्रुप् । अग्निष्टोमैवैश्वदेवशस्त्रेदंसूक्तमार्गवनिविज्ञानम् सू-
चित्वं—तक्षन्नथमभवेनश्वोदमत्पृश्निगर्भाह्वि ।

तत्रमथमाचचमाह—

तक्षन्वैसुवर्तविद्वानापसस्तक्षन्हरीइन्द्रवाहावृषण्वसू ।

तक्षन्पितृभ्यामृभवोयुवद्वयस्तक्षन्वत्सायमातरंसचाभुवम् ॥ १ ॥

तक्षन् । रथम् । सुवर्तम् । विद्वानाऽपसः । तक्षन् । हरी इति ।

इन्द्रवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्त्वसू । तक्षन् । पितृभ्याम् ।

ऋभवः । युवत् । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरम् । सचाभुवम् ॥ १ ॥

विद्वानापसः उत्कृष्टेनज्ञानेननिष्पाद्यकर्माणोऽभवात्कर्माणोवाक्कभवः रथंअश्विभोरारो-
हणार्थं सुवर्तं शोभनवर्तनं सुचक्रंवातक्षन्अकुर्वन् तथाइन्द्रवाहाइन्द्रस्य वाहनभूतौ हरीहरण-
शीलौ एवत्संज्ञकावश्वौ तक्षन्कृतवन्तः कीदृशौ वृषण्वसू सेचनसमर्थेनदृढवरेणधनेनबलेनवायु-
कौ अपिचपितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यांवृद्धाभ्यांयुवद्वौवनोपेतंवयः आयुःकभवस्तक्षन्
कृतवन्तः तथावत्सायमातरंयां सचाभुवंसहभुवंसहवर्तमानातक्षन्अकुर्वन् ॥ तक्षन् तक्षत्सूतनूक-
रणे लङि बहुल्लेन्दस्यमात्रयोगेपीत्यहभावः । सुवर्तं शोभनवर्तं तद्विद्वत्सूतं वृत्तवर्तने क्तिप्चेवि
क्तिप् । विद्वानापसः विद्वज्ञाने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणात् भावेमनिन् संज्ञापूर्वकस्यविभे-
रनित्यत्वाद्गुणाभावः बहुलवचनाद्विभक्त्यलुक् परादिच्छन्दसीतिस्वरः यद्वा विद्वत्तामे औणा-
दिकोभावेमक् वतः पामाद्विलक्षणोनप्रत्ययः विद्वन्नं ताभवदपःकर्मणिषाम् बहुव्रीहौपूर्वपदमङ्-
तिस्वरत्वम् छान्दसंपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । इन्द्रवाहा इन्द्रं बहसहवीन्द्रवाहौ बह्वेतिष्वित्यस्यः

अतउपधापाविवृद्धिः सुपांस्तुगिविविभकेराकारः । वृषण्वस्व वृषसेचने कनिन्युवृषितशी-
त्यादिनाकनिन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् वृषण्वस्वस्वयोरुपसंख्यानमितिवस्तुशब्देउत्तरपदेवृषण्-
प्रावः बहुमीहोपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युवत् अत्रयुवनशब्दः सामर्थ्यात्प्रवृत्तिनिमित्तंयुवत्वमात्र-
मात्रे तदस्मिन्नस्वीवियुवत् छान्दसोवर्णलोपः ॥ १ ॥

१. उत्तम-ज्ञानशाली और शिल्पी ऋभुओं ने अश्विनीकुमारों के
लिए सुनिर्मित रथ प्रस्तुत किया था और इन्द्र के वाहक हरि नाम के बलवान्
शेनों घोड़ों को बनाया था । ऋभुओं ने अपने माता-पिता को यौवन
और बछड़े को सहचरी गौ का दान किया था ।

आनोयज्ञायतक्षतऋभुमद्वयःऋत्वेदक्षायसुप्रजावतीमिषम् ।
यथाक्षयामसर्ववीरयाविशातज्ञःशर्धायधासथस्तिन्द्रियम् ॥ २ ॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुः मत् । वयः । ऋत्वे । दक्षाय ।
सुप्रजावतीम् । इषम् । यथा । क्षयाम । सर्ववीरया । विशा । तत् ।
नः । शर्धाय । धासथ । सु । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

हेऋभवः नोस्माकंयज्ञाययज्ञार्थंऋभुमद्वयंउरुभासमानयुक्तंयथोहविलक्षणमनंआतक्षत आ-
समन्तात्उत्तादयत एतदेवविजियते—ऋत्वेऋत्वेअस्मदीयामकर्मणे दक्षायबलायच तादर्थ्येचवुर्यी
एतदुभयार्थंसुप्रजावतीं शोभनाग्निः पुत्रपौत्रादिउक्षाग्निः प्रजाभिर्युक्तामिषंअन्नंआतक्षतेति-
शेषः अपिचसर्ववीरयासर्वैर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेययाविशाप्रजयासह यथायेनप्रकारेणक्षयाम सु-
स्तेननिवसाम तच्चादृशमिन्द्रियं धननामैतत् धनंनोस्मभ्यंशर्धायबलायैवउरुभासथ सुदुष्पत्तप्रयच्छ-
तेत्यर्थः ॥ ऋभुमद्वय उरुभासीतिनैरुक्तव्युत्पत्त्याऋभुशब्दःप्रकाशमात्रवाची ह्रस्वनुङ्ग्यामनु-
वितिमतुषज्जात्तत्वम् । ऋत्वे जसादिषुछन्वसिवावचनमितिघेर्हितीतिगुणाभावेयणादेशः । क्षयाम
क्षिनिवासगत्योः व्यत्ययेनशप् । धासथ धाजोलेट्यडागमः सिद्धदुल्लेटीतिसिप् अन्येषा-
मपिदृश्यतइविसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ २ ॥

२. हमारे यज्ञ के लिए उज्ज्वल अन्न प्रस्तुत करो । हमारे यज्ञ
और बल के लिए सन्तान-हेतु-भूत अन्न प्रस्तुत करो, जिससे हम सारी
वीर सन्ततियों के साथ आनन्द से रहें । हमारे बल के लिए ऐसा
ही अन्न दो ।

आतक्षतसातिमस्मभ्यंमृभवःसातिरथायसातिमर्षतेनरः ।
सातिनोजैर्त्रीसमहेतविश्वहाजामिमजामिपृतनासुसक्षणम् ॥ ३ ॥

आ । तक्षत । सातिम् । अस्मभ्यम् । ऋभुवः । सातिम् । रथाय ।
 सातिम् । अर्वते । नरः । सातिम् । नः । जैत्रीम् । सम् । महेतु ।
 विश्वर्हा । जामिम् । अजामिम् । पृतनासु । सक्षणिम् ॥ ३ ॥

हेनरोयसास्यनेवारकभवः अस्मभ्यमनुवाद्यः सार्तिसंभजनीयंघनंआवक्ष्य जातम-
 स्तावकुरुत तथा अस्मदीयायरथायरंहणशीलायपुत्रादयेरथायैवसार्ति संभजनीयंघनंआवक्ष-
 त तथा अर्वतेअश्वायसार्तिसंभजनीयमन्घनंवाअश्वयोग्यंआवक्षतेत्येव किञ्च विश्वर्हासु-
 र्वेष्वहस्तुनोस्माकं जैत्रीजयशीलांअपरिमितत्वेनसर्वाधिकांसार्तिसंभजनीयंघनंसंमहेतु सर्वोय-
 नः सम्भक्नुजयतु वयं च पृतनासुसंग्राहेषु जामिसहजार्तअजामिसहाजार्तसहानुत्पन्नमशु-
 वासक्षणिअस्मानभिभवन्तंयुष्मत्सदादभिभवेमेतिशेषः ॥ सार्ति कृतियूतिजुतिसावीत्या-
 दिनाकिनन्ददासत्वम् । महेष महपूजायाम् । सक्षणि सहअभिभवे औजादिकःसनिपत्यः
 रत्नकल्पत्वानि ॥ ३ ॥

३. नेता ऋभुगण, हमारे लिए अन्न प्रस्तुत करो। हमारे रथ
 के लिए धन तैयार करो। हमारे घोड़े के लिए अन्न प्रस्तुत करो। संसार
 हमारे जयशील घन की प्रतिदिन पूजा करे और हम संग्राम में, अपने जीव
 उत्पन्न या अनुत्पन्न, शत्रुओं को परास्त कर सकें।

ऋभुक्षणमिन्द्रमाहुवक्तयंऋभून्वाजान्मरुतःसोमपीतये ।
 उभामित्रावरुणानूनमश्विनातेनोहिन्वन्नुसामयेधियेजिषे ॥ ४ ॥
 ऋभुक्षणम् । इन्द्रम् । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजाम् ।
 मरुतः । सोमःपीतये । उभा । मित्रावरुणा । नूनम् । अश्विना ।
 ते । नः । हिन्वन्तु । सातये । धिये । जिषे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणं महाभैतव महावमिन्द्रमाहुवे आह्वयामि किमर्थम् ऊतयेरक्षणार्थम् तथाऋभून्
 वाजाम् ऋभुर्विभवावाजइतिवयःसुधन्वनःपुत्राः तत्रमथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यामध्यमोपिउत्तमवे
 ततः शब्दद्वयेनत्रयोप्युच्यन्ते तदुक्तंयास्केन—मथमोत्तमाभ्यांनहुवभिगमाभ्रवन्तिनमध्यमेनेति ।
 एवंविधानृभून्मरुतश्च सोमपीतयेसोमपानायआह्वयामि तथाउभायुगलरूपेणसंहृत्यवर्तमानौदौमि-
 त्रावरुणौअश्विनौचनूनमवस्थंसोमपानायआह्वयामीतिशेषः अपिच आह्वतास्तेइन्द्रादयोनोस्मान्
 हिन्वन्तु घेरयन्तु गमयन्तित्यर्थः किमर्थंसातयेसंभजनीयायघनाय धियेघनसाध्यायकर्मणेजिषे

चेतुःशृणांजकार्ष्व ॥ क्रशुक्षणम् उरुमात्तमानेस्थानेक्षियविनिवसवीत्पृशुक्षाः उरुपूर्वाद्य शवे-
र्हमप्यादयधेतिकुप्रत्ययः आघोसोपश्टितेत्पाकारजोपः पूर्वपदस्यक्रमावयव क्रशुशब्दोपपदात्
क्षिनिवासगत्योरित्यस्मात् पतेत्यनेतिविधीयमानइतिप्रत्ययोबहुलवचनाद्भवति टिलोपः इ-
तोत्सर्वनामस्थानेइत्यत्वमिकारस्य बावपूर्वस्यनिगमेइतिविकल्पनादुपधादीर्घाभावः यद्वा अर्धे-
र्गुक्षिन्क् किच्चाट्टणाभावः अवएवनावयस्ये । सोमपीतये पापाने स्यागापापचोभावइतिभावेकि
च पुमास्येवीत्वम् दासोभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हिन्वन्तु द्विगवौवृथौच अस्माद-
न्तर्भावितत्पर्यात् लोटिस्मादित्वात्तुः । णिने जिजये वृषयेसेनेतिविकसेप्रत्ययः ॥ ४ ॥

४. अपनी रक्षा के लिए महान् इन्द्र को तथा ऋभु, मित्र, बाज
और मरुतों को, सोम-पानार्थ, हम बुलाते हैं । मित्र, वरुण और अश्विनी-
कुमारों को भी बुलाते हैं । वे हमारे धन, यज्ञ, कर्म और विजय को
सिद्ध कर दें ।

ऋभुर्भरायसंशिशानुसार्तिसमर्थजिह्वाजोअस्मौअविष्टु ।

तर्जोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥५॥३२॥

ऋभुः । भराय । सम् । शिशानु । सार्तिम् । समर्थजित् । बाजः ।

अस्मान् । अविष्टु । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

क्रशुः प्रथमोष्ठाकंसार्तिसंभजनोऽधनंभरायसङ्क्रामार्थसंशिशानु सम्पक् वीक्षणीकरोतु
सङ्क्रामोपिवंभनमस्यम्पदचच्छतित्यर्थः वयात्तमर्थजित् वयामनुष्यास्तैःसहवर्तवइतिसमर्थः
सङ्क्रामः वयशशृणांजेता बाजः एतत्संसृतीयम्यअस्मान् स्तोवृत्अविष्टुअवतु । सङ्क्रामावसतित्य-
र्थः यदनेनसूक्तेनप्रार्थितं अस्मदीयंतन्मित्रादयोममहन्तांपूजयन्तु ॥ शिशानु शोतनूकरणे व-
हुलंछन्दसीदिविकरणस्यशुः आदेचइत्यात्मम् द्विर्भावः ह्रस्वत्वेनबहुलंछन्दसीत्यप्यासस्येत-
म् । अविष्टु अववेर्लोटि सिबहुलंछेटीतिबहुलग्रहणात्सिप् इडागमः पत्वद्वये ॥ ५ ॥

५. संघाम के लिए हमें ऋभु धन दें । समर-विजयी बाज हमारी
रक्षा करें । मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारी
यह प्रार्थना पूजित करें ।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेऽर्चिशोऽवर्गः ॥ ३२ ॥

इहइतिप्रचर्चिशत्पृथंसप्तमसूक्तमङ्गागिरसस्यकुत्सत्यार्चम् चतुर्विंशीप्रचर्चिशोऽर्चिशो
शिष्टाङ्गयोर्विशतिर्भगवतः आद्यःपादोद्यावापृथिव्यः द्वितीयआग्नेयः शिष्टंसूक्तमङ्गावम द-
द्यावानुक्रान्तम्—इत्येवाधिकाश्विनमाघौपादौल्लोकेदेवतावन्त्येविष्टुभाविदि । प्रवर्ग्येतिह-
नेत्येतत्सूक्तम् सूत्रितं—आवाणेवेलेद्यावापृथिवीइतीति । पावरनुवाकेचाश्विनेकद्वौभागवेछन्दस्ये-

वत्सूक्तं सृजितं च—अमन्ममहातारिभ्येलेखावापृथिवी इति जायतमिति । आश्विनशस्त्रेभ्येदत् मातर-
गुवाकन्यावेनेत्यसिदेशात् । वद्याषोमसि सन्ति च त्वार्यविरिकोक्त्यानि वचाच्छावाकासिरिकोक्त्ये-
एतत्सूक्तं यस्य पशवद्विस्वण्डे सृजितम्—ईलेखावापृथिवीजभाजनूनमिति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

ईलेखावापृथिवी पूर्वचित्तयेभिर्घर्मसुरुचं यामन्निष्टये ।
याभिर्भरैकांशं शायजिन्वयस्ताभिर्दुपुऋतिभिर्द्विनागतम् ॥ १ ॥

ईले । आवापृथिवी इति । पूर्वचित्तये । अग्निम् । घर्मम् । सुरुचम् ।
यामन् । इष्टये । याभिः । भरै । कांश्च । अंशाय । जिन्वयः । ताभिः ।
दुम् इति । सु । ऋतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १ ॥

हेखावापृथिवीयावापृथिव्यौ ईलेस्तौमि किमर्थं पूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोऽभ्यापनाय
वर्षाश्विनोऽभ्यापसन्ने यद्वा आवापृथिवीअश्विनौस्तौमि पूर्वचित्तये अन्यदीयावस्तोत्रात्पूर्वमेवास्म-
दीयस्यस्तोत्रस्य मनोषनाय तथा चोक्तम्—वत्कावश्विनौद्यावापृथिव्यावित्येकद्वि । अपि च
यामस्यामनिअश्विनोरागमने सति इष्टयेव दीयमागार्थं आहवनीयत्वेण स्थापितमग्निस्तौमीति शेषः
कीदृशमग्निं घर्ममवृजनेन दीप्तं सुरुचं अतपवशो भनकान्निष्कम् हेवाश्विनाअश्विनौभरै सं-
ग्रामनापैवत् संग्रामे अंशाय युष्मदीयभागाय जयप्रार्थनयाभिर्द्विभिः पात्नैः सहागत्य कारं
कारशब्दः शांस्वाची तेन सप्रियुक्ताः संगिरन्ते कारशब्दकारिणं शांस्वजिन्वयः भुत्वेनापूरयथः वा-
भिः पादशैः ऋतिभिः पात्नैः सह उदितसमुच्चये अस्मानपि सुहुआगतमागच्छतम् ॥ ईले ईहस्तुवौ
उत्तमैकवचनमिह अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्वात्सर्वधातुकानुदात्तेषां तु स्वरः । आवापृ-
थिवी यौवपृथिवी च दिवोद्यावेदिद्यावादेशाद्युदात्तो निपातितः पृथिवीशब्दोऽङीबन्तोऽन्तोदात्तः वे-
वताइन्द्रेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपृथिवीति पर्युदासात् नोत्तरपदेनुदात्तादाविविनिषेधाभावः
वाछन्वसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पूर्वचित्तये चिती संज्ञाने अस्मादन्वर्भावित्यर्थोऽन्ववेकिन् म-
रुहपादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुरुचम् रुचदीप्तावभिर्मीतौ च संपदादि लक्षणोऽन्ववेकिन् शो-
भनारुच्यस्य नञ्सम्भामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामन् याप्रापणे आषोमनिजितिकृत्यत्यु-
टोबहुलमिव बहुलवचनात्प्रावेमनिन् । कारं क्रियतेनेनेतिकारः करणेऽपञ् कर्षात्पवत्यन्तो-

वाचतम् । जिवन्मृत्युः जिवन्मृत्युनाथः अत्रगीर्णनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते घनेनापूरितो हि पु-
रुषः पीतो भवति इदित्यान्तुम भौवादिकः शपः पित्वादनुदाचतम् तिकोदुपदेशात्सार्वाभातुकस्व-
रेण वातुस्वरः शिष्यते यदुत्तान्तिमिति निघातप्रतिषेधः तत्र हि लब्धवद्विषयिकार्यमिष्यत इत्युक्त-
म् । ऊपु इकः सुनीतिदीर्घत्वम् सुअइविषयत्वम् ईनाअक्षादित्वात्सुअउकारस्य प्रकृतिभावः ।
ऊविभिः अवतेर्भावेकिन् अवतरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊह ऊविपूतीत्यादिना निपाद-
नावकिन उदाचतम् । मत्तं गमेर्लोपि बहुतुल्यन्दीवि विविकरणस्य लुक् अनुदाचोपदेशोत्पा-
दिनानुनासिकलोपः ॥ १ ॥

१. मैं अश्विनीकुमारों को पहले बताने के लिए छावा-पृथिवी की
स्तुति करता हूँ । अश्वि-द्वय के जाने पर उनको पूजा के लिए घदीप्त
और शोभन काम्ति से युक्त अग्नि की स्तुति करता हूँ । अश्वि-द्वय,
तुम लोग संप्राप्त में अपना भाग पाने के लिए जिन सब उपायों के
साथ संज्ञा बजाते हो, उन सब उपायों के साथ आओ ।

युवोर्दानार्थमुभरा असश्चतोरथमातस्युर्वचसं नमन्तवे ।

याभिर्धियोर्वचः कर्मन्निष्ठयेताभिरूपुः कृतिभिर्भिविना गतम् ॥ २ ॥

युवोः । दानार्थः । सुभराः । असश्चतः । रथम् । आ । तस्थुः ।

वचसम् । न । मन्तवे । याभिः । धियः । अवचः । कर्मन् । इष्टये ।

ताभिः । ऊम् इति । सु । कृतिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रप्रणयाः असश्चतः अन्यत्रानासकाः स्तोतारः हे अश्विनी युवोर्युवयोः
रथमातस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति किमर्थं दानाय मुष्मत्कर्तृकदानार्थं न लज्जायेत्यर्थः तत्र-
इदानीं—वचसं यथान्यायोपेतेन वचसा वाक्येन युक्तं विप्रश्चितं मन्तवे नुश्रुतिद्वयार्थं विप्रश्चिते स्तो-
तारः प्राप्नुवन्ति तद्वत् अपि च कर्मन् कर्मणि इष्टयेयमार्थं प्रवृत्तान् धियः ध्यातुं विशिष्टज्ञानोपेताम्
याभिरुतिभिः शालनैः अवचः युवांरक्षयः ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसं अर्श आदित्वात् व-
त्पर्यायोच् । मन्तवे मनज्ञाने कर्मिभ्यो निजनीत्यादिना तुपत्पर्यः । धियः ध्यायन्तीति धियः स्तोतारः
धैचिन्वायाम् किप्चेति किप् पशब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणात् संप्रसारणम् । कर्मन् लुपां लुक्-
मिवित्तमप्यानुक् न कृत्तं नुभ्योरिति नलोपप्रतिषेधः ॥ २ ॥

२. जैसे न्याय-वाक्यों से युक्त पण्डित के पास शिक्षा के लिए
जड़े होते हैं, हे अश्वि-द्वय, जैसे ही अन्य देवों में प्रनासक स्तोता
लोग, शोभन स्तुति के साथ, अनुग्रह-प्राप्ति की भाशा में, तुम्हारे
रथ के पास जड़े होते हैं । अश्वि-द्वय, तुम लोग जिन उपायों के साथ
यज्ञ-सम्पादन के लिए सुमति लोगों की रक्षा करते हो, उन उपायों
के साथ, आओ ।

युवंतासां दिव्यस्य प्रशासने विशांक्षयथो अमृतस्य मज्जना । याभिः
 धेनुमस्त्वं पिबन्वथो नरा ताभिः कृषु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ३ ॥
 युवम् । तासाम् । दिव्यस्य । प्रशासने । विशाम् । क्षयथः ।
 अमृतस्य । मज्जना । याभिः । धेनुम् । अस्त्वं । पिबन्वथः । नरा ।
 ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ३ ॥

हेनरानेतारावश्विनौ दिव्यस्य दिविभ्रवस्य स्वर्गसमुत्पन्नस्य अमृतस्य सोमस्य पानेनोत्पत्तेन मज्ज-
 नावलेन युक्तीयुवंयुवां तासां याभिः पुलोकेषु वर्तन्ते तासां सर्वासां विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशास-
 ने शिक्षणे क्षयथः ऐश्वर्यकर्मायम् ईशाद्ये समर्थो भवथः यद्वा मज्जना अन्येषामसाधारणेन वले-
 न विशां प्रजानां दिविभ्रवस्य अमृतस्य वृष्ट्युदकस्य प्रशासने प्रदानेन क्षयथः ईश्वरौ भवथः अपि च
 याभिः कृषिभिरक्षाभिः अस्त्वं प्रसवा समर्था धेनुं गां शंयुना जे कृषये पिबन्वथः सिद्धयः पयसां
 पूरितवन्तावित्यर्थः ताभिः कृषिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ अस्त्वं वृष्ट्याणि गर्भविमोचने सक्नः संप-
 दादि लक्षणोभावे किम् नास्ति सः अस्यामित्यस्यः नञ्मुक्त्यामित्युत्तरपदान्बोदात्तत्वम् अमि-
 थोः श्रुपीदियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्धणञ् इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिबन्वथः पिबिसे व-
 ने औषादिकः इदित्वाच् ॥ ३ ॥

३. हे नेतृ-द्वय, तुम लोग स्वर्गीय-अमृत-लब्ध बल-द्वारा तीनों भुवनों
 में रहनेवाले मनुष्यों का शासन करने में समर्थ हो । जिन सब उपायों-
 द्वारा तुमने प्रसव-रहित शत्रु की गोओं को दुग्धवती किया था, अश्वि-
 द्वय, उन उपायों के साथ, आओ ।

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्जना हि माता तूर्पु त्रणिर्विभूषति ।
 याभिः क्षिमन्तुरभवद्विचक्षणस्ताभिः कृषु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ४ ॥

याभिः । परिज्मा । तनयस्य । मज्जना । द्विज्माता । तूर्पु । त्रणिः ।
 विज्भूषति । याभिः । क्षिमन्तुः । अभवत् । विचक्षणः । ताभिः ।
 ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ४ ॥

परिज्मा परितो गन्ता वायुः तनयस्य आलीयस्य पुत्रस्याग्नेः अग्निर्दिव्यान् वृत्त्यात्मनां वर्त-
 मानम् वायुना मध्यमानः सन् आपते तथा च धूयते—अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः सन्धानः ।
 अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्तिकर्माणि यथाग्नेर्मन्थनप्राजेः सरणं दृढस्य धनुषं आयमनमप्राणजनपा-
 नंस्तानि करोतीति । यद्वा सृष्ट्यादौ वायुसकाशादुत्पन्नत्वाद्भेदायुपुत्रत्वम् आज्ञायते च-

वायोरग्निरिति । एवंस्त्वपुत्रस्याग्नेर्भज्यमानत्वेनयुक्तः सन् द्विधाता ह्यपोलोकयोर्निर्माताभिः पृथि-
वीस्थानवायुरन्तरिक्षस्थानजभयोर्मिलितयोरुभयनिर्मातृत्वमुपपन्नम् यद्वा द्विमावेतितनयस्य
विशेषणम् सुपांसुलुगितिषष्ट्याःसुः द्विभाटकस्यद्वाग्धामरणिग्यांजातस्यएवंभूवोवायुः हेअ-
श्विनौ याभिःऊतिभिर्हेतुभूतैःपालनैः तूर्ध्वतरीतृषुधावत्सुमभ्येतरणिः अतिशयेनतरीवा शीघ्रगा-
मीविभूषतिविभक्तवित्याघोभवति यद्वा विशेषेणसर्वमलंकरोति अपिचविमन्तुः त्रयाणांमन्त्राभि-
विधेयुपाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेषुआसादितज्ञानः कक्षीवान्पाभिर्युष्मदीपाभिरुतिभिर्विचक्ष-
णः विशिष्टज्ञानमुक्तोभवत् वाभिःसर्वाभिरुतिभिः अस्मानागच्छतम् ॥ परिज्मा परिपूर्वाद्य-
गतिक्षेपणयोरित्यस्मात् स्वचक्षुश्चित्यादौनिपात्यते । तूर्ध्व तृषुषनतरणयोः बहुलंछन्दसीत्युक्तम्
इतिचेतिदीर्घः यद्वा त्वरतेः किम् स्वरत्वरत्वेत्यादिनावकारोपधयोरुद्ध सावेकाचइतिविभक्तैरुदात्त-
त्वम् । विभूषति भवतेर्लेट्यङागमः सिद्धदुल्लेटीनिसिप् यद्वा भूषअलंकारे श्रौवादिकः ।
विचक्षणः अनुवाचेतद्वहलादेरितियुच् ॥ ४ ॥

४. चारों ओर विचरण करनेवाले वायु अपने पुत्र और द्विमातृक
अग्नि के बलद्वारा युक्त होकर और त्रीध्यामियों के बीच अतीव शीघ्र-
गन्ता होकर जिन सारे उपार्यों-द्वारा सारे स्थानों में व्याप्त हुए हैं तथा
जिन सब उपार्यों-द्वारा कक्षीवान् ऋषि विशिष्ट-ज्ञान युक्त हुए थे,
उन उपार्यों के साथ, आओ ।

याभिरेभंनिवृत्तंसितमज्जउद्वन्दनैरयतंस्वदृशे ।

याभिःकण्वंप्रसिषासन्तमावतंताभिरुषुऊतिभिर्अश्विनागतम्॥५॥३३॥

याभिः । रेभम् । निवृत्तम् । सितम् । अज्जः । उत् । वन्दनम् ।

ऐरयतम् । स्वः । दृशे । याभिः । कण्वम् । प्र । सिसांसन्तम् ।

आवतम् । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ ।

गतम् ॥ ५ ॥ ३३ ॥

हेअश्विनौ याभिरुतिभिः रेभंप्रवत्संतंकार्षि निवृत्तं अश्वरैः कूपेष्टुनिवारितं सितं-
दीपैःपाशैर्वज्रम् एवंभूतसृष्टिअज्जःसकाशावज्जदैरयतं उदगमयतम् तथावन्दनंप्रवत्संतंज्ञासृष्टिचव-
थाभूतमुदैस्यतम् किमर्थं स्वः स्वरादित्यंदशेवृद्धं अपिच कण्वंअश्वरैरन्धकारेपक्षिंसंज्ञासन्तं आ-
लोकं संप्रजुमालोकमिच्छन्तंयाभिरुतिभिः प्रावतं प्रकर्षेणरक्षतम् वाभिरित्यादिसमानम् ॥

रेभम् रेभेशब्दे रेभत्वेस्तौतीतिरेभः पषाद्यच् । निवृत्तं वृज्वरणे अस्मादन्तर्भावितपण्यथावकम्-
 णिनिहा गतिरनन्तरइतिगतेऽप्रकृतिस्वरत्वम् । सितम् पित्रबन्धने । अद्भ्यः ऊद्विदमित्यादिनावि-
 भक्तेरुदासत्वम् । बन्दनं वदिअभिवादनस्तुत्योः बन्दत्वेस्तौतीतिबन्दनः मन्त्रादिलक्षणोत्पुः
 लित्स्वरेणमत्यपात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरित्येतद्विविधादित्यस्यचसाधारणनामधेयम् तदुक्त्या-
 स्केन-स्वरादिप्योभवतिद्वयरणःसुईरणइति । स्वरादिनिपापमित्यन्यपत्वावसृपोलुक् ।
 दृशे दृशेतिरूपेचेतिदृशिस्तुमर्थेकप्रत्ययान्तोनिपात्यते । सिषासन्तम् वनवणसंग्रहौ सनि
 सनीबन्धेत्पादिनाविकल्पनादिहभावः जनसनस्वनांसनसलोरित्यात्वम् द्विर्भावस्यासस्पृह-
 स्वत्वम् सन्यवइतीत्वम् ॥ ५ ॥

५. जिन उपायों से तुम लोगों ने असुरों-द्वारा कूप में फँके हुए और
 पाश से बाँधे हुए रेभ नामक ऋषि को जल से बचाया था एवं
 इसी प्रकार बन्धन नाम के ऋषि को भी जल से बचाया था तथा जिन
 उपायों-द्वारा असुरों-द्वारा अन्धकार में निःक्षिप्त आलोकेश्च कण्व
 ऋषि की रक्षा की थी, अश्वि-द्वय, उन उपायों के साथ, आओ ।

याभिरन्तर्कंजसमानमारणेभुज्युंयाभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।

याभिःकर्कन्धुर्व्य्यचजिन्वथस्ताभिरुषुऊतिभिरश्विनागत्तम् ॥ ६ ॥

याभिः । अन्तर्कम् । जसमानम् । आ२अरणे । भुज्युम् । याभिः ।

अव्यथिभिः । जिजिन्वथुः । याभिः । कर्कन्धुम् । व्य्यम् । च ।

जिन्वथः । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गत्तम् ॥ ६ ॥

आरणमपाधंकूपादि तत्रासुरैःपक्षिघंजसमानतैर्हिंस्यमानंअन्तर्कंशत्रूणामन्तर्करंएतत्संज्ञंरा-
 जर्षि हेअश्विनौ याभिरुतिभिःअवथोरक्षयः तथा भुज्युंसर्वस्यपालकमेतत्संज्ञंसमुद्रमप्येतिम-
 ग्रं तुङ्गपुत्रस्यपुत्रंराजर्षिं याभिरुतिभिरक्षणहेतुभूवाभिः अव्यथिभिः व्यथारहिवाभिः नौभिः
 जिजिन्वथुः युवामवपर्यवम् एतच्चमन्त्रान्तरे-सुग्रोहंभुज्युमश्विनोदमेघइत्यादिकेविस्मयिष्यते
 अपिच कर्कन्धुं व्य्यं चएतत्संज्ञकौचासुरैः पीड्यमानौयाभिरुतिभिः जिन्वथःप्रीणयथः ग-
 तमन्यत् ॥ असमानम् असिर्हिसायाम् यकिप्रावेव्यत्ययेनशम् । आरणे आहपूर्वाद्वैर्त्युद् ।
 जिजिन्वथुः जिविप्रीणनार्थः लिट्युप्तिरूपम् ॥ ६ ॥

६. कूप में फँकेकर असुर लोग जिस समय अन्तर्क नाम के राजर्षि की
 हिंसा कर रहे थे, उस समय तुम लोगों ने जिन उपायों-द्वारा उनकी
 रक्षा की थी, जिन सब व्यथा-शून्य नौका-रथ उपायों के द्वारा समुद्र
 में निमग्न सुप्र-पुत्र भुज्यु की रक्षा की थी और जिन सब उपायों-द्वारा
 असुरों-द्वारा पीड्यमान कर्कन्धु और व्य्य नाम के मनुष्यों की रक्षा
 की थी, उनके साथ, आओ ।

सप्तमीपञ्चमाह—

यामिः शुचन्ति धनसां सुषंसदंतसंघर्षमोम्यावन्तमब्रये ।
यामिः पृश्निगुं पुरुकुत्सभावतंतानि रूषु ऊतिभिरश्विनागंतम् ॥ ७ ॥

यामिः । शुचन्तिम् । धनसाम् । सुसंसदम् । तमम् । घर्मम् ।
ओम्यावन्तम् । अब्रये । यामिः । पृश्निगुम् । पुरुकुत्सम् ।
आवतम् । तानिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ ।
गतम् ॥ ७ ॥

हेअश्विनौ धनसां धनस्यसंभकारम् शुचन्ति एतन्नामानं सुषंसदं सीदत्यस्मिन्निविसंसद्वहम् शोभनसंसदं यामिरूपिभिरकुरुवम् यथाअब्रयेयामि ओविभिस्संतंभृजनेनसंतंघर्मम् महावीरम् ओम्यावन्तम् सुखयुक्तम् सुखेनस्मद्वंशकर्मअकुरुवम् यद्वा शतद्वारेषण्वहे असुरैःपीडयमाना- यघर्षदीप्तंपीडासाधनममिवदंततत्कारिणं ओम्यावन्तं सुखवन्तमकुरुवम् यथास्मै सुखंभवति यथा- हिमेनोदकेनतममिवारयेयाम् यास्कपक्षेण अत्रयेहविषामत्रेअत्रयेहविरुत्यर्थसूर्यकिरणसंव- र्धमनैदाधमहः ओम्यावन्तंरुसिहेदुवृष्ट्युदकोपेसंरुतवन्ताविवियोग्यम् अपिच यामिरूपिभिः पृश्निगुंपुरुकुत्संचआवतमरक्षवम् तानिःसर्वाभिरूपिभिः अस्मानागच्छतम् ॥ शुचन्तिम् शुचदी- दौ औणादिकोक्षिषु । धनसाम् जनसनस्तनक्रमगमोषिद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्मम् सुषं- सदम् शोभनसंसदस्य नञ्मुष्प्यामित्युत्तरपदान्दोदात्तत्वम् । ओम्यावन्तम् अवतेरन्त्येम्पोपि- दस्यन्तइविमनिन् ज्वरत्वेरत्यादिनावकारस्योपधायाश्चक्रुः गुणः छन्दसिचेत्यर्हार्थेयमत्ययः न- स्तद्वित्इतिटिडोपः येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुन्यत्ययेननमवर्तते । पृश्निगुम् पृश्नयोना नावर्णागाधोपस्यसतद्योक्तः गोक्षियोरुपसर्जनस्येतिगोशब्दस्यह्रस्वत्वम् ॥ ७ ॥

७. जिन उपायों-द्वारा शुचन्ति नामक व्यक्ति को धनवान् और शोभन-गृह-सम्पन्न किया था, जिन उपायों-द्वारा असुरों-द्वारा शतद्वार नाम के घर में प्रक्षिप्त और अग्नि-द्वारा दह्यमान अत्रि के गात्र-बाही उत्साह को भी सुखकर किया था और जिन उपायों-द्वारा पृश्निगु और पुरुकुत्स नामक व्यक्तियों की रक्षा की थी, अश्विद्वय, उनके साथ, आओ ।

यामिः शचीभिर्दृषणापरावृजं प्रान्धं श्रेणं चक्षंस एतविरुधः ।
यामिर्वर्तिकां प्रसिताममुञ्चतंतानि रूषु ऊतिभिरश्विनागंतम् ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । परावृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् ।
चक्षसे । एतवे । कथः । याभिः । वर्तिकाम् । यसिताम् । अमुञ्चतम् ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ८ ॥

हेवृषणाकामानां वर्षितारावश्विनौ याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रजाभिर्वा परावृजं एतन्नामकर्षणं
कुं सन्तमपङ्कमकुरुतम् तथा अन्धं दृष्टिरहितं सन्तमृज्जाश्वर्षिचक्षसे प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शना-
य याभिस्तृतिभिः प्रकथः प्रकर्षेण कुरुथः याभिश्च श्रोणं विगुणजानुकमेव सन्तमृषि एतवे गन्तुं प्रकथः
प्रकर्षेण कुरुतमनौ अपि च याभिस्तृतिभिः वर्तिकां चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं यसितां वृकेणम-
स्तां अमुञ्चतं वृकास्यान्निर्मुक्तमकुरुतम् यास्कपक्षे वृकेण विवृतज्योतिष्केण सूर्येण याभिर्ग्रस्तां
वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुषसं तस्मादमोचयतमितियोग्यम् ताभिः सर्वाभिस्तृतिभिस्मानप्याग-
च्छतम् ॥ वृषणा वृषसे चने कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । परावृजम् वृजीवर्जने परावृणक्ति तप-
सा पापं विनाशयतीति परावृक् क्षिप्चेति क्षिप् कृत्तरपदमकृत्स्वरत्वम् । एतवे वृषर्षेसेनेति ए-
तेस्तवेत्यप्ययः । कथः दुल्लङ्करणे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ ८ ॥

८. अभीष्ट-वर्षिद्वय, जिन सब कर्मों-द्वारा पंगु परावृज अश्वि
को गमन-समर्थ किया था, अन्ध अजाश्व को वृष्टि समर्थ किया था
और भग्नजानु श्रोण को गमन-समर्थ किया था तथा जिन कामों-द्वारा
वृक से गृहीत वर्तिका नाम की स्त्री-पक्षी को मुक्त किया था, अश्विद्वय,
उन उपायों से आओ ।

नवमीपञ्चमाह—

याभिः सिन्धुं मधुमन्तमसं श्वतं वसिष्ठं याभिरजरावर्जिन्वतम् ।
याभिः कुत्सं श्रुतयं नर्यमावतं ताभिस्तृतिभिर्अश्विना गतम् ॥ ९ ॥

याभिः । सिन्धुम् । मधुमन्तम् । असं श्वतम् । वसिष्ठम् । याभिः ।
अजरी । अजिन्वतम् । याभिः । कुत्सम् । श्रुतयम् । नर्यम् । आवतम् ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ९ ॥

हेअम्बिनौ सिन्धुस्यन्दनशीलानदीं मधुमन्तमधुसदरोनोदकेनपूर्णां याभिरुतिभिः अस-
भवं अगमयत् प्रवाहयत्मित्यर्थः हेअजरीजरारहितावम्बिनौ वसिष्ठदृष्टिं याभिरुतिभिः अ-
जिन्वत् अजीणयत् यामिभ्यकुत्सादींलीनृषीनावतमरक्षत् वाभिःसर्वाभिरुतिभिः अस्मानपि-
शुशुआगच्छतम् ॥ मधुमन्तम् मधुशब्दादभूजिमत्पु लिङ्गव्यत्ययः । असम्भवं सम्भतिर्गतिक-
र्मा अस्मादन्वर्भावितव्यमर्थालुङ् ॥ ९ ॥

९. अजर अश्विनौकुमारद्वय, जिन उपायों-द्वारा मधुमयो नदी
को प्रवाहित किया था, जिन उपायों-द्वारा वसिष्ठ को प्रीत और कुत्स,
श्रुतयं तथा नयं नाम के ऋषियों की रक्षा की थी, अश्विद्वय, उनके
साथ आओ ।

याभिःविश्वलांघनसामध्वर्यसहसमीह्वाआजावजिन्वतम् ।
याभिर्वशमश्व्यंप्रेणिमावतंताभिरुषुकुतिमिरश्विनागतम् ॥ १० ॥ ३४ ॥

याभिः । विश्वलाम् । धनःसाम् । अयव्यम् । सहसमीह्वे । आजी ।
अजिन्वतम् । याभिः । वशम् । अश्व्यम् । प्रेणिम् । आवतम् । ताभिः ।
ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १० ॥ ३४ ॥

हेअम्बिनौ धनसां धनसंभजमानां अयव्यं अगच्छन्तींछिन्नजहात्वेनगन्तुमसमर्था य-
वतिर्गतिकर्मा विश्वलाभेवत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्यस्त्रेष्ठस्यसंबन्धिनींसहसमीह्वे मीह्वमितिध-
ननाम बहुधनोपेतेआजौसङ्क्षामे याभिरुतिभिः अजिन्वत् गन्तुं समर्थामकुरुतम् पतय चरित्रं
हिवेरिषाच्छेदिषर्णमित्यत्रविस्पष्टमिष्यते याभिश्चअश्व्यंअश्वारूपस्यपुत्रं प्रेणिं स्तुतेःपेरवि-
चारं वशंपतत्संज्ञदृष्टिंआवतमरक्षतम् वाभिःसर्वाभिरुतिभिः सहास्मानप्यामच्छतम् ॥ प्रेणि-
श्चप्रेणुगतिप्रेरणश्लेषणेषु औणादिकउग्रत्ययः ॥ १० ॥

१०. जिन उपायों-द्वारा धनवती और अंधा दूढ़ने के कारण चलने में
असमर्थ, अगस्त्य-पुरोहित खेल ऋषि की पत्नी, विश्वला को बहुधन-
युक्त समर में जाने में समर्थ, किया था तथा जिन उपायों-द्वारा अश्व
ऋषि के पुत्र और स्तोत्र-सत्वर वश ऋषि की रक्षा की थी, उनके साथ
आओ ।

याभिःसुदानूऔशिजायवणिजेकीर्धश्रवसेमधुकोशोअक्षरत् ।
कृषीवन्तस्तोतार्याभिरावतंताभिरुषुकुतिमिरश्विनागतम् ॥ ११ ॥

याभिः । सुदानु इति सुदानु । औशिजाय । वणिजे । दीर्घश्चसे ।
मधु । कोशः । अक्षरत् । कक्षीवन्तम् । स्तोतारम् । याभिः । आवतम् ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ११॥

उशिक्षंशादीर्घतमसःपत्नी तस्याः पुत्रोदीर्घश्चवानामकश्चिद्विधिः अनावृष्ट्या धीवना-
र्थमकरोद्वाणिज्यम् सचवर्णार्थंअश्विनौतुष्टाव तौचाश्विनौमेघमेरितवन्तौ अयमर्थःपूर्वार्धे
प्रतिपाद्यते हेसुदानुशोभनदानादश्विनौ औशिजायउशिक्षुवायवणिजे वाणिज्यंकुर्वते दीर्घश्च-
से एतत्संज्ञायकपेयाभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिः हेतुभूताभिः कोशोमेघोमधुमाधुर्येपितं वृष्टिज-
लंअक्षरत् असिञ्चत् युष्मत्पसादादपेक्षितानृष्टिर्जातिर्यथः अपिचउशिजः पुत्रं स्तोतारं कक्षी-
वन्तंएतत्संज्ञार्थयाभिरूतिभिरावतमरक्षतम् ताभिःसर्वाभिरूतिभिःसहास्मानप्यागच्छतम् ॥
कक्षीवन्तम् कक्ष्यारजुरश्वस्य तयायुक्तः कक्षीवान् आसन्दीवदहीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्व-
दिविनिपातनान्यपुत्रोवत्वम् संसारणम् ॥ ११ ॥

११. दानवलील श्रुतिद्वय, जिन उपायों-द्वारा दीर्घतमा की उशिज्
नामक स्त्री के पुत्र वणिक्-वृत्ति दीर्घश्चवा को मेघ से जल दिया था
तथा उशिज् के पुत्र स्तोता कक्षीवान् की रक्षा की थी, उनके साथ आओ ।

श्रावशीसूचमाह—

याभीरसांक्षोदसोद्भःपिपिन्वथुरनश्वंयाभीरथमावतंजिषे ।
याभिश्चिशोकंउस्त्रियाउवाजतंतताभिरूषुऊतिभिरश्विनागतम् ॥ १२॥

याभिः । रसाम् । क्षोदसा । उद्भः । पिपिन्वथुः । अनश्वम् । याभिः ।
रथम् । आवतम् । जिषे । याभिः । त्रिःशोकः । उस्त्रियाः । उतःआजत ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १२॥

रसानदीभवविरसतेःशब्दकर्मणइतिपार्स्कः । हेअश्विनौ याभिरूतिभिहेतुभूताभिःरसांनदीं
अनावृष्ट्याजलरहितांक्षोदसाकुलानिसंषिषवाउद्भः उदकेनपिपिन्वथुः युवांपूरितवन्तौ तथाअनश्वं
अश्वैर्वियुक्तंआत्मीयंरथंजिषेजेतुंयाभिरूतिभिरावतमवगमयतम् अपिच याभिरूतिभिःकण्वपु-

वसिष्ठोक्तः। वसिष्ठः। अपहृतागाः उदाजतउदगमयत् अमुरसकाशाक्षेत्रे वासिः सर्वाभिरु-
विभिः सहास्यानप्यागच्छवत् ॥ शोदसा क्षुदिरसपिषणे औणादिकोऽमुरः। उदुः तृतीयैकवच-
नस्यमुपांस्तुपोभवन्तीतिशसादेशः। पद्मिस्त्यादिना उदकशब्दस्मोदन्भावः। असंज्ञायां अक्षोपो-
नइत्यकारलोपः। पिपिन्वधुः पिवित्सेचने इदित्वाच्। जिने जिजये तुमर्धेसेनेतिविक्तेप्रत्य-
यः। उदाजत अजगतिक्षेपणयोः ॥ १२ ॥

१२. जिन उपायों-द्वारा नदियों के सटों को जल-पूर्ण किया या,
अपने अश्व-रहित रथ को, विजय के लिए, चलाया या तथा तुम्हारे
जिन उपायों से कण्वपुत्र त्रिशोक नामक ऋषि ने अपनी अपहृत गौ
का उद्धार किया था, अविचक्ष्य, उन उपायों के साथ आओ।

वासिः। सूर्यपरियायः। परावतिमन्धातारंक्षेत्रपत्येष्वावतम् ।

वासिर्विप्रंभ्ररत्वाजमावतंतामिरुषुऊतिमिरश्विनागतम् ॥ १३ ॥

याजिः। सूर्यम्। परिध्यायः। परावति। मन्धातारम्। क्षेत्रपत्येषु ।

आवतम्। याजिः। विप्रम्। भ्र। भ्ररत्वाजम्। आवतम्।

ताजिः। ऊम् इति। सु। ऊतिः। अश्विना। आ। गतम् ॥ १३ ॥

हेअश्विनौ परावतिदूरदेशेस्थितसूर्यमोरूपेणस्वर्गानुनावृतमादित्यं तस्मात्तमसोमोचयितुं
वासिरुतिभिः परियायःपुषोपरिवोमच्छयः तथामन्धातारस्यै क्षेत्रपत्येषुक्षेत्राणांपतिः अशि-
पतिः क्षेत्रपतिःवत्संबन्धिषुर्कर्मस्तुभावतमरक्षतम् अपिचवासिरुतिभिर्विप्रमेवाविनंभ्ररत्वाज-
विंअन्मदानेनमावतंप्रकर्षेणरक्षतम् वासिःसर्वाभिरुतिभिःसहरक्षणार्थमस्यानप्यागच्छवत् ॥
क्षेत्रपत्येषु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्मण्यर्थेऽप्यञ् ॥ १३ ॥

१३. जिन उपायों-द्वारा दूरवर्ती सूर्य के पास, उन्हें ग्रहण के अन्ध-
कार से मुक्त करने के लिए जाते हो यथा क्षेत्रपति के कार्य में मन्धाता
राजवि की रक्षा की थी और जिन उपायों-द्वारा अश्ववान कर भरद्वाज
ऋषि की रक्षा की थी, उनके साथ आओ।

वासिर्महामतिध्रिग्वंक्षोजुर्वदिवोदासंशम्बरहत्युआवतम् ।

वासिःपुमिद्येऽसदस्युमावतंतामिरुषुऊतिमिरश्विनागतम् ॥ १४ ॥

याजिः। महाम्। अतिथिःश्वम्। क्षः। जुर्वम्। दिवः। दारम्।

शम्बरहत्ये। आवतम्। याजिः। पुः। मिद्ये। असदस्युम्। आवतम्।

ताजिः। ऊम् इति। सु। ऊतिः। अश्विना। आ। गतम् ॥ १४ ॥

हेअश्विनौ महामहान्तंअतिथिगवंअधिभिर्गन्तव्यंकशोजुवंअमुरभीत्याउदकंप्रवेहुंगन्ता-
रम् एवंभूतंदिवोदासंपतत्संज्ञकराजविंशंवरहृत्येशंवरआयुधंतद्युक्तःशंवरोरुहः तस्यहननेविषय-
भूतेसति याभिरूतिभिरावतमरक्षतम् अपिच याभिरूतिभिः पूर्भिद्ये पुराणिनगराणिभिद्यन्तेस्मि-
न्नित्रिपूर्भिद्यःसङ्ग्रामः तस्मिन्त्रसदस्युपतत्संज्ञकष्टर्षिपुरुकुत्सपुत्रंआवतमरक्षतं वाभिरित्यादिपूर्व-
वत् ॥ महान् महान्वमित्यस्यछान्दसोवर्णलोपः । कशोजुवम् कशइत्युदकनाम कशगतिशासनयोः
अमुन् कशांस्पुदकानिजवतइतिकशोजूः जुइतिसौबोधातुर्गत्यर्थः किञ्चचीत्यादिनाकिप्दीर्घौ ।
दिवोदासम् दिवश्चदासे षष्ठ्याअलुग्वक्तव्यइत्यलुक् दिवोदासादीनांछन्दस्युपसंख्यामितिपूर्वप-
दाद्युदात्तत्वम् । शंवरहृत्ये हनस्त्वचेदिहन्तेर्भावेक्यप् तत्सन्निभोगेनतकारान्तादेशश्च छदुत्तरपद-
मकृतिस्वरत्वम् ॥ १४ ॥

१४. जिन उपायों-द्वारा महान्, अतिथि-वत्सल और असुरों के डर
से बल में पड़े हुए दिवोदास को, दाम्बर असुर के हनन-काल में, बचाया
था तथा जिन उपायों-द्वारा नगर-विनाश-रूप समर में पुरुकुत्स-पुत्र
सदस्यु प्राप्ति की रक्षा की थी, अश्विद्वय, उनके साथ आये ।

पञ्चदशीष्टचमाह—

याभिर्विंशंविपिपानमुपस्तुतंकलियाभिर्वित्तजानिन्दुवस्यथः ।
याभिर्न्यश्वमुतपृथिमावतन्ताभिरूषुऊतिभिरश्विनागन्तम् ॥ १५ ॥ ३५ ॥

याभिः । वृषम् । विहपिपानम् । उपस्तुतम् । कलिम् । याभिः ।
वित्तजानिम् । दुवस्यथः । याभिः । विहअश्वम् । उत । पृथिम् ।
आवतम् । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिरः । अश्विना ।
आ । गतम् ॥ १५ ॥ ३५ ॥

हेअश्विनौ वध्रंविखनसःपुत्रंपतत्संज्ञकष्टर्षि विपिपानंविशेषेणपार्थिवरसंपिबतम् याभिरूति-
भिररक्षतम् कीदृशंपुस्तुतंसमीपस्थैः सम्यक्स्तुतमितिस्तूयमानं तथा वित्तजानिलब्धार्थं
कालंपतत्संज्ञकष्टर्षियाभिरूतिभिः दुवस्यथःरक्षथः उतअपिच व्यश्व्यं विगताश्वंपृथिपतत्सं-
ज्ञैर्वेनराजर्षियाभिरूतिभिरावतमरक्षतम् अन्यत्पूर्ववत् ॥ विपिपानम् पापाने ताच्छीलिकश्वा-
नश् बहुलंछन्दसीविशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यास्यासस्येत्यम् । उपस्तुतम् स्तौतेः कर्मणिनिष्ठा म-
वृत्तादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वित्तजानिम् विचालब्धाजायायेनसतथोक्तः जायायानिङ्
इतिसपासान्ोनिङादेशः लोपोव्योर्वन्तीति यलोपः बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । व्यश्वम् विग-

मोन्मोयस्यादसतधोकः बहुमीहिस्वरेणपूर्वपदस्योदात्तत्वेउदात्तस्वरितयोर्पणइतिपरस्यानुदा-
त्तस्यस्वरितत्वम् ॥ १५ ॥

१५. जिन उपायों-द्वारा पानरक्त और स्तुति-पात्र विस्मनःपुत्र वस्त्र की
रक्षा की थी, स्त्री या जाने पर कलि नाम के ऋषि की रक्षा की थी और
जिन उपायों-द्वारा अश्व-शून्य पृथि नाम के वन राजपि की रक्षा की
थी, अश्विद्वय, उनके साथ आओ ।

याभिर्नराशयवेयाभिरत्रयेयाभिःपुरामनवेगातुमीषयुः ।

याभिःशारीराजंतस्यूर्मरश्मयेताभिःपुऊतिभिरश्विनागंतम् ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अत्रये । याभिः । पुरा । मनवे ।

गातुम् । ईषयुः । याभिः । शारीः । आजंतम् । स्यूर्मरश्मये ।

ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिरः । अश्विना । आ । गतम् । १६ ।

हेनरानेकाराश्विनौ पुरापूर्वस्मिन्काष्ठे शयवे एतत्संज्ञकायकपये गातुंदुःस्वनिर्गमनलक्षणं
मार्गयाभिरुतिभिःईषयुः युवांवाञ्छितवन्तौ कृतवन्तावित्यर्थः किंवत्तामर्घ्याद् शयवेचिन्नास-
त्पाराचौभिरित्यस्यासृचिप्रतिपादितम् तथाअत्रयेकपयेशतद्वारेष्वगृहे अमृतैःपीड्यमानास-
न्वापकारिणोभ्येः शीवेनोदकेनशीतकरणसंज्ञणंगातुंदुःस्वनिर्गमनहेतुभूतंमार्गयाभिरुतिभिः युवा-
मिष्टवन्तौ एवञ्च हिमेनाभिर्ग्रसंमदारयेथांमित्यादौप्रसिद्धम् । तथाअनवे एतन्नाभेर्राजर्षयेयाभि-
रुतिभिर्व्यादिधान्यवापनादिरूपंगातुंदारिमनिर्ममनहेतुभूतंमार्गयुवांकृतवन्तौ तथाअमधान्यर-
म्—यंबन्तुकेणाश्विनावपन्तेति । अपिचस्यूर्मरश्मये स्यूर्तःसंबद्धोरस्मिर्दीर्घिर्यस्यवस्मैवत्संज्ञका-
यकपये याभिरुतिभिःशारीः शरीरनामवेणुविशेषः वदिकारभूताङ्गुः आजंतं शत्रून्प्रतिगैरयव-
म् वाभिरुतिभिरित्यादिसमानम् ॥ नरा नूनये ऋदोरप् सुषांसुलुगिविविभक्तेराकारः । शयवे
शीङ्स्वमे भ्रष्टदशीट्चरीत्यादिनाउपत्ययः । ईषयुः इषइच्छायाम् छिटप्युत्ति असवर्णेइतिप-
र्युदासादभ्यासस्येयङादेशाभावेसवर्णदीर्घः । शारीः विकारार्थेशरशब्दादनुदात्तादेभ्येत्पञ् टि-
ङ्गाणञिविङीप् । स्यूर्मरश्मये चिद्वन्तुसन्ताने सिघेरीणादिकोमन्प्रत्ययः छोःश्रुतित्यूह बहुमी-
हौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ १६ ॥

१६. नेतुद्वय, जिन उपायों-द्वारा शत्रु, अग्नि और पहले मनु को
यमन-मार्ग दिखाने की इच्छा की थी और स्यूर्मरश्मि ऋषि के लिए
उनके शत्रु के ऊपर तीर चलाया था, अश्विद्वय, उन उपायों के साथ
आओ ।

सप्तदशीवृचमाह—

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्जनाग्निर्नादीदेचित इद्धो अज्मन्ना ।

याभिः शर्यात्तमवधो महाधने ताभिः पुकृतिभिरश्विनागतम् ॥ १७ ॥

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्जना । अग्निः । न । अदीदेत् ।

चितः । इद्धः । अज्मन् । आ । याभिः । शर्यात्तम् । अवधः ।

महाधने । ताभिः । ऊम् इति । सु । कृतिभिः । अश्विना ।

आ । गतम् ॥ १७ ॥

हेअश्विनौ जठरस्य जठरं भवति जग्धमस्मिन्धियत्त इति यास्कः । जठरोपलक्षितस्य शरीरस्य मज्जनावलेन युक्तः सन् पठर्वापवत्संज्ञोराचार्थः अज्मना संग्रामनामैतत् अज्मनिसंग्रामे युष्मदीयाभिरुतिभिरासमन्ताददीदेत् अदीप्यत् तत्र दृष्टान्तः—चितः काष्ठैरभिचित इज्जः यज्ञगृहे ऋत्विग्भिः प्रज्वालितः अग्निर्न यथाग्निः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः अपिच शर्यात्तमानवधेन संहर्षमानं महाधने संग्रामनामैतत् महाधनेनोपेतसंग्रामे याभिरुतिभिरवधोरक्षयः ताभिरित्यादि गतम् ॥ अदीदेत् दीदेति श्छान्दसो दीप्तिकर्मा । अज्मन् अजगतिक्षेपणयोः अजन्तिक्षिपन्त्यस्मिन्नाणानिति अधिकरणे औणादिकोमनिन् वलादावार्धघातुके विकल्पमिष्यत्त इति वचनादीभावाभावः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । महाधने आन्महत इत्यात्वम् ॥ १७ ॥

१७. जिन उपार्यों-द्वारा पठर्वा नाम के राजखि शरीर-बल से संग्राम में काष्ठ-युक्त प्रज्वलित अग्नि की तरह दीप्तिमान् हुए थे और जिन उपार्यों द्वारा युद्ध-क्षेत्र में शर्यात्त राजा की रक्षा की थी, अश्विद्वय, उन उपार्यों के साथ आओ ।

अष्टादशीवृचमाह—

याभिरद्भिरो मनसानि रण्यथो ग्रंगच्छथो विद्वरे गोर्अर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषासमावर्तन्ताभिः पुकृतिभिरश्विनागतम् ॥ १८ ॥

याभिः । अद्भिः । मनसा । निरुण्यथः । अर्घम् । गच्छथः ।

विद्वरे । गोऽर्णसः । याभिः । मनुम् । शूरम् । इषा । समऽआवर्तम् ।

ताभिः । ऊम् इति । सु । कृतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १८ ॥

अक्षिरहस्येतदामन्त्रितवाक्याद्विर्भूतं तेन चात्मानं संनोभ्यस्तुतावृषिरेत्यति हेअक्षिरः अक्षि-
रसांगोत्राय त्वमन्विनौ स्तुहि हेअश्विना मनसामननीयेन स्तोत्रेण प्रीतौ सन्तौ युवांयाभिरुतिभिः
निरण्ययः स्तोत्रं नितरारमययः यद्वा मनसैव करणभूतेन रमययः तथा गोअर्णसो गोत्वरूपस्य
अरणीयस्य घनस्य पणिभिर्गुहायानिहितस्य विबरे विवरणे गुहादारस्योद्भाटनेन प्रकाशनेन प्रकाशने
विषयभूते सवि याभिरुतिभिः सह युवाग्रमंसर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्ताद्वच्छयः अपिच शूरवीर्यवन्तं
मनुंश्चापृथिव्यामुषेन यवादिधान्यरूपेणाप्तेन याभिरुतिभिः समावृतं सम्पमरकतम् ताभिः सर्वा-
भिरुतिभिः सहा स्थानज्यागच्छतम् ॥ निरण्ययः निरमयय इत्यस्ववर्णव्यापत्त्या एतद्रूपम् ।
विवरे बहवृद्धिनिधिगमधेविभावे अप्याद्यादिनोत्तरपदान्नोदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

१८. अङ्गिरा, अश्विनीकुमारों की स्तुति करो । अश्विद्वय, जिन
उपायों से तुम लोग अन्तःकरण से प्रसन्न हुए थे, जिनसे पणि-द्वारा
अपहृत गौ के प्रच्छन्न स्थान में सारे देवों से पहले गये थे और जिनसे
अन्न लेकर शूर मनु की रक्षा की थी, अश्विद्वय, उन उपायों के साथ आओ ।

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूह्य पुरा धवाथाभिररुणीरशिक्षतम् ।

याभिः सुदासे ऊह्युः सुदेव्यं ताभिरुपुतिभिरश्विना गतम् ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । वि॒म॒दाय॑ । नि॒ह्य॑ । आ । घ॒ । वा॒ । याभिः ।

अ॒रु॒णीः । अ॒शिक्ष॑तम् । याभिः । सु॒दा॒से । ऊ॒ह्युः । सु॒दे॒व्यम् ।

ताभिः । ऊ॒म् इति॑ । सु॒ । ऊ॒ति॑भिः । अ॒श्वि॒ना । आ । ग॒तम् ॥ १९ ॥

हेअश्विनौ विमदाय एतन्नाम्ने कथये याभिर्युष्मदीयाभिरुतिभिः पत्नीः भार्याः पुरुषिष्वस्य दु-
हितरं न्यूह्युः नितरां वावां युवां प्रापितवन्तौ धेतिपदपूरणः तथा याभिरुतिभिररुणीः अरुणव-
र्णा आरोचमानाः गाः आभिरमुख्येनाशिक्षतं अदत्तम् तथा पिजवनपुत्राय सुदासे कत्याण दानापरा-
श्रेष्ठदेव्यं प्रशस्त्वं च न याभिरुतिभिरुह्युः प्रापितवन्तौ ताभिरित्यादि गतम् ॥ पत्नीः अमोव्यत्यये-
न शसादेशः । न्यूह्युः बहुप्रापणे अयुसि यजादित्वात्संप्रसारणम् द्विवचनादि । सुदासे शोभनं द-
दावी विमुदाः अमुक् । सुदेव्यम् दिगादित्वाद्यत् वित्स्वरितमिदं वित्स्वरितत्वम् ॥ १९ ॥

१९. जिन उपायों से विमद अश्वि को भार्या दी थी, जिनसे अरुण-
वर्ण गायें प्रदान की थीं और जिनसे पिजवन-पुत्र सुदास राजा को
उत्कृष्ट धन दिया था, अश्विद्वय, उनके साथ आओ ।

याभिः शन्ताती भवथो ददा शुर्वेभ्यं याभिस्त्वथो याभिरधिगुम् ॥
ओम्यावर्ता सुमरा मृतस्तु संताभिरुपुतिभिरश्विना गतम् ॥ २० ॥ ३६ ॥

याभिः । शन्तांती इति शम्भतांती । जवथः । ददाशुषे । भुज्युम् ।
 याभिः । अवथः । याभिः । अधिःगुम् । ओम्याऽवंतीम् ।
 सुभराम् । ऋतस्तुभम् । तामिः । ऊम् इति । सु । ऊतिःभिः ।
 अश्विना । आ । गतम् ॥ २० ॥ ३६ ॥

हेअश्विनौ ददाशुषेर्हवीषिदत्तवतेयजमानाययाभिरुतिभिः शंतावी मुखस्पकवोरौभवथः
 याभिश्चोतिभिः भुज्युन्तुग्रस्पपुत्रमवथः याभिश्चाग्निं अधिगुर्देवानां शमिता अधिगुश्चापम उ-
 भौदेवानां शमिवाराविति श्रुतेः । अपिच ऋतस्तुभं ऋतं सत्यं स्तोभत्युच्चारयतीत्युतस्तुप् एतत्सं-
 श्रुतिं ओम्यावतीं ओम्येति सुस्वनाय तद्युक्तां सुभराम् सुस्वेन भरणीयामिषं याभिरुतिभिः प्रापयथः
 तामिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्यानभ्यागच्छतम् ॥ शंतावी शिवरामरिष्टस्थकरेद्विताविष्पत्ययः
 लितीविपत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददाशुषे दाशुदाने लिटः कृष्टः वसोः संप्रसारणमिविसं-
 प्रसारणम् आसिदसिचसीनचेविषत्वम् ॥ २० ॥

२०. जिन उपायों से हव्य-वाता को सुख प्रदान करते हो, जिनसे
 पुत्र-पुत्र भुज्यु और देवों के शमिता अधिगु की रक्षा की थी तथा
 जिनसे ऋतस्तुभ ऋषि को सुखकर और पुष्टिकर अन्न दिया था,
 उनके साथ आओ ।

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षट्त्रिंशोऽवर्गः ॥ ३६ ॥

एकविंशीष्टकमाह—

याभिः कृशानुमसनेदुवस्यथोजवेयाभिर्यूनो अर्वन्तुमावतम् ।
 मधुप्रियं भरथोयत्सरदभ्यस्तामिरुषऊतिमिरश्विनार्गतम् ॥ २१ ॥
 याभिः । कृशानुम् । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः ।
 अर्वन्तम् । आवतम् । मधु । प्रियम् । भरथः । यत् । सरदभ्यः ।
 तामिः । ऊम् इति । सु । ऊतिःभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २१ ॥

स्वानादिषु सोमपालेषु मध्ये कृशानुरेकः सोमपालः तथा च वैतिरीयकम्—हस्तसुहस्तकृशा-
 नवेदेवः सोमकयणा इति । कृशानुं असने इषवः अस्यन्ते स्मिति असनः संग्रामः वस्मिन् संग्रामे
 हेअश्विनौ याभिरुतिभिर्दुवस्यथोरक्षथः तथा याभिश्च जवे वेगेन वृत्तं यूनस्तर्णस्य पुरुकृत्सस्य ज-

वैतमम्भं आवतमरक्षतम् अपिचयन्मधुक्षौद्रंमियंसर्वेषामनुकूलवेद्यं तत्सरहस्यः मधुमक्षिकाभ्यः वा-
भिभोतिभिर्भरथः संपादयथः याभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ असने असु-
क्षेपणे करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेत्युद् । सरहस्यः स्रगवौ सर्वैरतिः ॥ २१ ॥

२१. जिन उपायों-द्वारा सोमनाल कुशानु की, युद्ध में, रक्षा की थी,
जिनसे युवा पुष्कुत्स के अश्व को वेग प्रदान किया था और मधुमक्षि-
काओं की मधु दिया था, अश्वद्वय, उनके साथ आओ ।

याभिर्नरैर्गोषुयुधैर्नृपाह्येक्षेत्रस्यसातातनयस्यजिन्वथः ।

याभीरथाँअवथोयाभिरवतस्ताभिरुषुऊतिभिरश्विनार्गतम् ॥ २२ ॥

याभिः । नरम् । गोषुयुधम् । नृससै । क्षेत्रस्य । साता ।

तनयस्य । जिन्वथः । याभिः । रथान् । अवथः । याभिः । अवतः ।

ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २२ ॥

हेअश्विनौ गोषुयुधैर्गोविषयं युधं कुर्वन्तनयस्यस्यनेवारं यजमानयाभिरुतिभिः नृपासे
नृभिः सोद्व्येसंग्रामे जिन्वथः प्रीणयधोरक्षयइत्यर्थः तथा क्षेत्रस्यगृहादिरूपस्य वनयशब्दो-
धनवाची वनयस्यधनस्यचसाता सावधेसंभजनार्थं याभिरुतिभिर्यजमानरक्षयः याभिभयज-
मानानारथान्तरक्षयः तदीयानवतेश्वाँश्च याभिरवथस्ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानप्या-
गच्छतम् ॥ गोषुयुधम् युधसंग्रहारे गोषुयुधवद्विगोषुयुध तल्लुपेठविनहुलमित्यलुक् ।
नृपात्ये षड्मर्षणे शकिसहोभेतिषद् अन्येषामपिदृश्यतइविसाँहिविकोदीर्घः छदुत्तरपदमकवि-
स्वरत्वम् । साता वनवणसंभक्तौ भावेकिन् जनसनत्तनांसन्सजोरित्यात्वम् ऊतिपुतीत्यादिना
किनजडात्तत्वेनिपातितम् स्रपाँछुलुगिविचतुष्ट्याँडादेशः । जिन्वथः जिविप्रीणनार्थः प्रीणादि-
कः इदित्वानुम् । रथान् दीर्घादितिसमानपादेशविनकारस्वरूपम् आवोदितित्पवितिसानुना-
सिकव्याकारः ॥ २२ ॥

२२. श्री की प्राप्ति के लिए जिन उपायों-द्वारा युद्ध-काल में मनुष्य
की रक्षा करते हो और जिनसे क्षेत्र और धन की प्राप्ति में सहायता
करते हो तथा जिन उपायों से मनुष्य-या यजमान के रथों और अश्वों
की रक्षा करते हो, अश्वद्वय, उन उपायों के साथ आओ ।

याभिःकुत्संमाजुनेयंशतक्रतूप्रतुर्वीतिमचवमीतिमार्वतम् ।

याभिर्ध्वसन्तिपुरुषन्तिमार्वतताभिरुषुऊतिभिरश्विनार्गतम् ॥ २३ ॥

याभिः । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतक्रतु इति शतशक्रम् । प्र ।
 तुर्वीतिम् । प्र । च । । दधीतिम् । आवतम् । याभिः । ध्वसन्तिम् ।
 पुरुषसन्तिम् । आवतम् । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिशभिः ।
 अश्विना । आ । गतम् ॥ २३ ॥

हेरावक्रतुबहुविधकर्माणौअश्विनौ आर्जुनेयं अर्जुनइतीन्द्रस्यनाम तथाचवाजसनेयक-
 म—एतद्वाइन्द्रस्यगुह्यंनामयदर्जुनइति । तस्यपुत्रंकुत्संयाभिरूतिभिः प्रावतंमकर्येणारक्षतम् त-
 थातुर्वीतिदधीतिवयाभिरूतिभिः प्रावतम् अपिचयाभिध्वंसन्तिपतत्संतंपुरुषन्तिपतन्नामानंचक्र-
 विंआवतंअरक्षतम् वाभिःसर्वाभिरूतिभिःसहास्मानपिसृष्टुआगच्छतम्॥आर्जुनेयम् शुभ्रादित्य-
 धेतिचशब्दोनृकसमुच्चयार्थइत्युक्त्वावहक् । तुर्वीतिं तुर्वीहिसार्थः शत्रूंस्तुर्वीतिवुर्वीतिः औणा-
 दिकईतिप्रत्ययः । दधीतिम् दधुदंसे औणादिकःकीतिप्रत्ययः । ध्वसन्तिम् ध्वंसुगजौच औणादि-
 कोसिह्प्रत्ययः अनिदितामितिनलोपःसोन्वः । पुरुषन्तिम् पुरुषनोविददावीतिपुरुषन्तिः किच्-
 कौचसंज्ञायामितिकिच् नकिचिदीर्घश्चेतिअनुनासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥ २३ ॥

२३. शतक्रतु अश्विद्वय, जिन उपायों से अर्जुन अर्थात् इन्द्र के पुत्र
 कुत्स, तुर्वीति और दधीति की रक्षा की थी तथा जिन उपायों-द्वारा
 ध्वसन्ति और पुरुषन्ति नाम के ऋषियों को बचाया था, उन उपायों के
 साथ आओ ।

चतुर्विंशीष्टचर्माह—

अम्रस्वतीमश्विनावाचमस्मेकृतंनोदस्मादृषणामनीषाम् ।
 अयूत्येवसेनिह्वयेषांरुधेचनोभवत्तंवाजसातौ ॥ २४ ॥

अम्रस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मे इति । कृतम् । नः ।
 दस्मा । दृषणा । मनीषाम् । अयूत्ये । अवसे । नि । ह्वये ।
 वाम् । रुधे । च । नः । भवत्तम् । वाजसातौ ॥ २४ ॥

हेअश्विनौ अस्मेअस्याकंवाचंअम्रस्वतीम् अमरइतिकर्मनाम विहितैःकर्मभिःसंयुक्तांरुधं
 कुरुतम् तथाजोस्माकंमनीषांनुद्धिहेवृषणाकामानांवर्षकौ दस्मादृषणामुपक्षयितारावश्विनौ वेदा-
 र्थज्ञानसमर्थकुरुतम् अपिच यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्मादवायुर्वाअवसेरक्षणायनिह्वये
 निरयमाह्वये कदा अयूत्ये धोवनरहिते प्रकाशनरहिते राज्ञेःपथिमेयामे तस्मिन्काळे

हिमावरनुवाकाभिनशस्योरिदं सूक्तं पठ्यते आहूतौ च युवां वाजसातौ वाजस्यान्त्यस्य संप्रजने यद्वा
सङ्ग्रामनामैवत् सङ्ग्रामेनोस्माकं वृधे वर्धनाय प्रवतम् ॥ अग्रस्वतोम् आपः कर्माख्यामां हस्वोनुद् च
वेति अह्नन्नुहागमश्च वदस्यास्तीति यत्तु मादुपधाया इति मतुपो वत्वम् तसौ मत्यर्थे इति भ्रवे-
न पदत्वाभावात् कृत्वा यभाषः । अस्मे सुषां सुलुगिति यथाः शो आदेशः । कृतम् करोवेत्तौ ट्विहुटं
छन्दसीति विकरणस्य लृक् । अद्युत्वे द्युतदीप्तौ कृहलोर्ण्यदिति भावेण्यत् वर्णव्यापत्याकारः
द्युत्वं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति बहुव्रीहौ व्यत्ययेनान्वस्वरितत्वम् । निह्वये निसमुपविश्यो ह्वइत्या-
त्यनेपदम् । वृषम् वृधुवृधौ संपदादि लक्षणोभावेऽपि सावेकाच इति विकर्तुदात्तत्वम् ॥ २४ ॥

२४. अश्विद्वय, हमारे कावय को विहित-कर्म-युक्त करो; अभीष्ट-
वर्षों वस्तुद्वय, हमारी वृद्धि को वेद-ज्ञान-समर्थ करो । हम आलोक-
विहीन राज्ञि के शेष-ग्रहर में, रक्षा के लिए, तुम्हें बुलाते हैं । हमारे
अन्न-लाभ में वृद्धि कर दो ।

द्युभिर्ऋतुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत्तमौ ॥ २५ ॥ ३७ ॥

द्युभिः । अर्ऋभिः । परि । पातम् । अस्मान् । अरिष्टेभिः ।

अश्विना । सौभगेभिः । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत्तमौ ॥ २५ ॥ ३७ ॥

हेअश्विनौ द्युभिर्ऋतुभिः अर्ऋभिः अस्मान् स्तोतृन् परिपातम् परिवोरकत्वम् सर्व-
दास्मान् रक्षतमित्यर्थः सथा अरिष्टेभिः अहिंसितैः सौभगेभिः सुभगत्वैः सुभगत्वापादकैः धनै-
रस्मान् रक्षतम् यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्निश्चादयः षट् देवता ममहन्तां पूजयन्तु उत्तरा-
व्यसमुच्चये ॥ द्युभिः दिवजदित्युत्वम् दिवोऽलितिसावेकाच इति प्राधस्य विकल्प्युदात्तत्वस्य
प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः रिषहिसामाम् निष्ठेविकः नञ् समासे व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुलं-
छन्दसीति विकरणस्य लृक् । अश्विना सुषां सुलुगिति विकर्तुदात्तत्वम् आश्वितस्य चेतिसर्वांनुदात्त-
त्वम् । सौभगेभिः शोभनोभगः श्रीर्यस्यासौ सुभगः तस्य भावः सौभगम् सुभगान्मन्त्रे इत्युदा-
त्तादिषु पाठादप्यत्ययः इन्द्रगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेतिसभयपदवृद्धिर्न प्रवति वस्य सर्वे विषयस्त-
न्वसि विकल्प्यन्त इति विकल्पितत्वात् पूर्ववदेव भावः अित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् ॥ २५ ॥

२५. अश्विनीकुमारद्वय, दिन और रात में हमें विनाश-रहित
सौभाग्य-द्वारा बचाओ । मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और
आकाश हमारी इस प्रार्थना को पूजित करें ।

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तमिर्शो वर्मः ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाध्व्यधुरन्धरेण साय-
णाचार्येण विरचिते पाषवीये वेदार्थप्रकाशे अक्संहिताशाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

पस्यनिःश्वसितं वेदायो वेदेभ्योऽस्मिन्नजगत् । निर्ममेतमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्याय अष्टमाध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । प्रथमे मण्डले षोडशं नुवा-
के सप्तसूक्तानि गतानि इदमिति विंशत्युच्यते सप्तसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—इदं विंशतिरुषस्यं द्वितीयो-
र्ध्वं चोराचेष्टेति । ऋषिभ्यान्पस्मादिविपरिभाषयानुवृत्तेराश्रितः कुत्सः ऋषिः अनादेशपरिभाषया
विदुषं छन्दः उपोदेववा द्वितीयाध्वं च स्मरान्निरपि प्रातरनुवाके उषस्येकद्वैष्टुभे छन्दस्येतत्सूक्तम्
स्य विंशं—इदं श्रेष्ठं पृथूरथ इति सूक्ते इति आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकादिदेशात् ।

तत्र प्रथमाध्यायमाह—

ओम् इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विश्वा ।
यथा प्रसूता सवितुः सवार्थ एवाराज्युषसे योनिं मारैक् ॥ १ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । आ । अगात् । चित्रः ।
प्रकेतः । अजनिष्ट । विश्वा । यथा । प्रसूता । सवितुः ।
सवार्थ । एव । राज्ञी । उषसे । योनिम् । मारैक् ॥ १ ॥

ज्योतिषां ग्रहणक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्ये इदं उषआख्यं ज्योतिः श्रेष्ठं प्रशस्ततमं अत्यको-
विशय इति चेत् उच्यते—नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् चन्द्रस्तु यद्यप्यन्य-
त्प्रकाशयति तथापि अविस्पष्टप्रकाशः औषसं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य अगतोऽन्धकारनिराकरणे-
न विशेषेण प्रकाशकम् अतः प्रशस्ततममित्यर्थः तादृशं ज्योतिः आगात् पूर्वस्यां दिश्यागमत् आ-
गते च तस्मिन् चित्रभायनीयः प्रकेतः अन्धकाराद्गतस्य सर्वस्य पदार्थस्य विज्ञापकस्वदीयोरग्निः
विश्वविभुर्मातृः सज्जनिष्ठ मातृभूत् किञ्च यथारात्रीराशिः स्वयंसवितुः सूर्यस्य प्रकाशात् प्रसूता
उत्पन्ना सूर्योऽस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति तस्मिन् जनस्थमितेराशेरुत्पत्त्यभावात् एवमेव रात्रिरपि उष-

सेसदायवषसउत्पत्तयेतदर्थोर्निस्थानंस्वकीयापरभागलक्षणंअरैकुआरेचितवती कल्पितवती-
 त्यर्थः यद्वाप्रसूतारान्निसकाशादुत्पन्नाउषाः सवितुःसूर्यस्यसवायप्रसवायजन्मनिमयाभवति एवं
 रात्रिरपिउषसेउषसोयजन्मतदर्थोर्निस्थापरभागलक्षणंस्थानंकृतवती । अत्रनिरुक्तम्—इदंश्रे-
 ष्ठंज्योतिषांज्योतिरागमश्चित्रमकेतनंप्रज्ञावतममजनिष्टविभूततमंयथाप्रसूतासवितुःप्रसवायरात्रि-
 रादित्यस्यैवंरान्मुषसेयोनिमरिचत्स्थानमिति ॥ श्रेष्ठं प्रशस्यशब्दादाविशायनिकइहन् प्रश-
 स्यस्यशब्दविश्रादेशः प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावाद्विभोषाभावः । अगाव एवेर्लुङिङ्गोगातुङीवि
 गादेशः गातिस्थेतिचित्तोल्ङ् । प्रकेतः कितज्ञाने अन्तर्भावितव्यार्थात् कर्मणिषञ् थाथादि-
 नोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अजनिष्ट जनीमादुर्भावे लुङिसिचइहागमः । निष्वा विप्रसंभ्योद्भूतं
 क्षायामितिप्रवर्तेर्द्विप्रत्ययः सुपांसुलुगित्यादिनासोराकारादेशः ओःसुपीतियणादेशस्यनभूद्यधि-
 योरितिप्रतिषेधेमाधेछन्दस्युभयधेतियणादेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा विपूर्वाङ्गवतेरौणा-
 दिकोद्भूतप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रसूता भूत्प्राणिप्रसवे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेः
 प्रकृतिस्वरत्वम् । सवाय छन्दसिजवसवौवकन्याविनिपातनादच् चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् अणो-
 मप्रसूतस्यानुनासिकइतिसंहितायामकारःसानुनासिकः । एव निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घः । रात्रिः
 रात्रेष्वाजन्तावितिङीप् यस्येतिचेवीकारलोपः । अरैक् रिचिर्विचने लङ्विबहुलंछन्दसीमिवि-
 करणस्यलुक् लघूपधगुणेहलङ्काराभ्यस्यइतितिलोपः वर्णव्यापस्याव्यत्ययेनएकारस्यऐकारः ॥ १ ॥

१. ज्योतिषो मे श्रेष्ठ यह ज्योति (उषा) आई है । उषा की
 विचित्र और जगत्प्रकाशक रश्मि भी व्याप्त होकर प्रकाशित हुई है ।
 जैसे रात्रि सविता-द्वारा प्रसूत है, वैसे ही रात्रि ने भी उषा की उत्पत्ति
 के लिए जन्म-स्थान की कल्पना की है अर्थात् रात्रि सूर्य की सन्तान
 है और उषा रात्रि की सन्तान है ।

द्वितीयाध्यायमाह—

रुशंहत्सा रुशंती श्वेत्यागादौरैगुरुकृष्णासर्दनान्यस्याः ।

समानबन्धू अमृते अनुचीयावावर्णचरत आमिनाने ॥ २ ॥

रुशंहत्सा । रुशंती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् । ऊम् इति ।
 कृष्णा । सर्दनानि । अस्याः । समानबन्धू इति समानबन्धू । अमृते
 इति । अनुची इति । यावा । वर्णम् । चरतः । आमिनाने
 इत्यामिनाने ॥ २ ॥

श्वेत्येत्युपसोनामधेयं रुशदीदीप्ताश्वेत्याश्वेत्यवर्णोऽभाः रुशद्वत्सा रुशदीपः सूर्योऽवतो-
यस्याः सातथोका यथामातुः समीपेऽवतः सञ्चरति एवंऽवतः समीपेऽसूर्यस्य नित्यमवस्थानात्तद्व-
त्तत्त्वम् अथवा यथावतोऽमातुः स्वन्परं संपिबन्द्हरति एवमुपसोवस्यायास्त्वं संपिबन्वत्तद्वत्तु-
ते वादरीसतीत्यागात् आगतवती आगताया अस्याऽवतः कृष्णाकृष्णवर्णारात्रिः तद्वन्नि-
स्थानानि स्वकीयान्त्वाध्यामलक्षणानि आरैक् आरेचितवती कल्पितवती दत्तवतीत्यर्थः उक्त्ये-
तदपूरणम् अपि चैते रात्र्युपसोऽसमानवन्धुसमानेन एकेन सूर्याख्येन वन्धुना सख्यापुके यद्वा सूर्ये-
असहसंबन्धे यथाऽवताऽदध्यसात्सूर्येण संबन्धः एवं रात्रिरपि अस्तं यता सूर्येण संबन्धः असृते मरण-
हिते काळात्मकत्वानित्यत्वात् अनूची अन्वञ्चन्त्यौ प्रथमं रात्रिः पश्चादुपादित्यनेन क्रमेण वञ्चन्त्यौ
यद्वा सूर्येण त्वनुसारेण गच्छन्त्यौ एवं भूते वर्णसर्वेषां प्राणिनां रूपं आमिनानेऽजरमन्यौ यद्वा स्व-
कीयं रूपं हिंसन्त्यौ उभयानैश्वर्यमोनिवर्त्यते प्रकाशात्मकमुपसोत्त्वं रात्र्या एवं विधेः सत्यौघावाघो-
यमाने चरतः प्रतिदिवसमावर्तते यद्वा द्यावान्नसां वरिष्ठमार्गेण चरतः प्रतिदिवसं गच्छतः अत्र नि-
रुक्तम्—रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिविबर्णानामरोचतेऽर्जलतिकर्षणः सूर्यमस्यावत्समाहसाहचर्यामस-
हरणाद्वा रुशदीश्वेत्यामातुः श्वेत्याश्वेत्येते रश्मिचक्राणां सदनान्यस्याः कृष्णवर्णारात्रिः कृष्णं कृष्णतोर्नि-
कृष्टो वर्णोऽथैते सस्तौ विसमानवन्धुसमानवन्धने असृते अमरणभर्माणां वन्धूनां अनूच्यावितीवरेतरम-
भित्तेषु घावावर्णं चरतस्ते एव घावौ धोतनादपि घावा चरतस्त्वया सह चरत इति स्यादांमिनानेऽमि-
नाने अन्योऽप्यस्याध्यात्मं कुर्वाणेति ॥ श्वेत्या श्वित्वावर्णे अस्मात् प्रयन्तादचोयदिति भावे यत् जि-
होपः अर्श आदित्वान्मत्वर्थापोच् । असृते सृते मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ नञोऽजरमरमित्रघृ-
ता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अनूची अनुपूर्वाद् अवेर्कात्त्वगित्यादिना क्तिन् अनिविधामिविनिजोपः
अञ्चतेषोपसहस्रान्मिति ङीप् अच इत्यकारजोपे चाविविधीर्धत्वम् अनुदात्तस्य च षोऽदात्तजो-
प इति ङीप उदात्तत्वम् सुष्ठुऽह्लुगिति विविधकेर्लुक् । आमिनाने वीहृर्हिंसायाम् क्रैयादिकः शान-
चि मीनावेर्निगमे इति ह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

२. वीप्सिमती शुभ्रवर्णा सूर्य-माता उषा आई हैं । कृष्णवर्णा रात्रि
अपने स्थान को गई हैं । रात्रि और उषा दोनों ही सूर्य की बन्धुत्व-
सम्पन्ना और भरण-रहिता हैं । एक दूसरे के पीछे आती हैं और एक
दूसरे का वर्ण-विनाश करती हैं ।

एतीयाश्चमाह—

समानोऽपश्वास्वसोरनन्तस्तमन्यान्पाचरतो देवशिष्टे ।

न मे धेतैनतस्थतुः सुमेकेन त्तोपासा समनसा चिरूपे ॥ ३ ॥

समानः । अध्वा । स्वस्त्रोः । अनुन्तः । तम् । अन्याऽन्या । चरतः ।
 देवशिष्टे इति देवशिष्टे । न । मेथेते इति । न । तस्थतुः । सुमेके
 इति सुमेके । नक्तोषसा । सधर्मसा । विरूपे इति विरूपे ॥ ३ ॥

स्वस्त्रोर्भगिन्योः रात्र्युषसोः अध्वासञ्चरणसाधनभूतोमार्गः समानएकएव येनैवाकाश-
 मार्गेणजवानिर्गच्छति तेनैवरात्रिरपि सचमार्गेनन्तः अवसानरहितः तंमार्गंदेवशिष्टेदेवेनद्योतमा-
 नेनसूर्येणानुशिष्टेशिक्षितेसत्यौ अन्याअन्याएकैकाचरतः क्रमेणागच्छतः अपिच सुमेकेशोभनमे-
 हनेसर्वेषामुत्पादकत्वात्शोभनप्रजनने नक्तोषसाराविरुषाम्बुविस्थे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यांविरुद्ध-
 रूपाभ्यामुकेअपि समनसासमानमनस्के एकमत्यंमार्गेश्चतस्र्यौनमेथेते परस्परंनहिस्तः तथा नतस्थतुः
 कचिदपिनतिष्ठतः सर्वदालोकानुग्रहार्थगच्छत्यर्थः॥ अन्याअन्या कर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्दिष्ट-
 वतइतिवक्तव्यम् समासवच्चबहुलमित्यन्याशब्दस्यद्विधावः तस्यपरमात्रेद्वितमित्यात्रेद्वितसंज्ञायां
 अनुदात्तंचेत्यात्रेद्वितानुदात्तत्वम् । देवशिष्टे शास्त्रानुशिष्टौ अस्मात्कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेवीट्प-
 लिवेधः शासद्बद्ध इत्योरित्युपधायाइत्वम् शासिबसिधसीनांचेतिषत्वम् । ण्वीपाकर्मणीतिपूर्वपद-
 कृतिस्वरत्वम् । मेथेते मेथृमेधृमेधाहिसनयोः भौवादिकः अनुदात्तेव । सुमेके मिहसेचने भावे-
 षञ् शोभनोमेहोषयोस्ते व्यत्ययेनककारः उत्तरपदस्यअित्स्वरेणाद्युदात्तत्वादाद्युदात्तंअच्छ-
 न्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नक्तोषसा सुषांसुलुगितिबिभक्तेराकारः अन्येषामपिदृश्यतइतिसं-
 हितामामुपधायादीर्षः ॥ ३ ॥

३. इन दोनों भगिनियों (उषा और रात्रि) का एक ही अनन्त
 सञ्चरण-मार्ग वीक्षितमान् सूर्य-द्वारा आबिष्ट है । वे दोनों एक के
 पश्चात् एक उसी मार्ग पर विचरण करती हैं । सारे पदार्थों की उत्पाद-
 धित्री रात्रि और उषा, विभिन्न रूप धारण करने पर भी, समानमनः-
 सम्पन्ना हैं । वे परस्पर को बाधा नहीं देतीं और कभी स्थिर होकर
 अवस्थिति नहीं करतीं ।

भास्वतीनेत्रीसूनृतानामचेतिचित्राविदुरोनआवः ।

प्राप्याजगद्भुनोरायोअस्यदुषाअजीगर्भुवनानिविश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानाम् । अचेति । चित्रा । वि । दुरः । नः ।

आवरित्यावः । प्रऽअप्य । जगत् । वि । ऊम् इति । नः । रायः ।

अस्यत् । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वतीविशिष्टप्रकाशनयुक्ता सूर्यवेतिवाङ्माम सूनृतानांवाचनेत्रीउत्पादयित्रीउषसःआहु-
 र्भाषानन्तरंहिपशुपक्षिपृगादयःसर्वेराश्वकुर्वन्ति एवंभूताउषाः अचेति अस्माभिरहायि चित्रा-

शोयनीया शाखासानोस्माकं दुरोद्वाराणि तमसातिरोहितानिव्याधः व्यवृणोत् यथास्माभिर्दृश्य-
न्ते तथातमोनिवार्यं प्रकाशयन्तीत्यर्थः अपिचजगत्सर्वभुवनंमार्प्यप्रकारांगमयित्वा नोस्माकंरा-
योधनानिव्यवृणोत् विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् उदयेतत्पदपूरणम् सौषोषाः विम्बाभुवनानि
सर्वाणिभुवनानितमसातिरोहितत्वेनाविद्यमानकल्पानिअजीगः उद्विरति स्वमुखाभिर्गमयति स्व-
कीयेनप्रकाशेनतमोनिःसार्यपुनरुत्पन्नानीवकरोतीत्यर्थः ॥ नेवी णीज्जापणे वृच् ऋन्नेभ्यो-
होप् उदाचयणोहलपूर्वादितिहोपवदात्तत्वम् । अचेति चितीसंज्ञाने । दुरः द्वारशब्दस्परये-
र्मवैबहुलमितिबहुलवचनात्संसारणम् । आवः वृज्वरणे लुङि मधेघसेतिचेर्लुक् गुणः हल-
ङ्याभ्यङ्गितिलोपः छन्दस्पिदृश्यवद्व्याहागमः । मार्प्यं ऋगतौ णौ अर्तिह्रीत्यादिनायुक् स-
मासेनअपूर्वेक्तवोत्यप् । अख्यव स्माप्रकथने लुङि अस्यत्तिवक्तीत्यादिनाच्चेरङादेशः । अजी-
गः गुनिगरणे लुङि तिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्पन्तुः द्विर्वचनोरदत्वहृदादिशेषाः अर्ति-
पिपत्योश्च बहुलंछन्दसीत्यम्यासस्येत्वम् छान्दसईकारः यद्वा अस्माण्यन्तात् लुङि षङि
द्विर्भावसन्वद्भावेत्वदीर्घाः छान्दसश्चलोपोः ॥ ४ ॥

४. हम प्रभा-संपुक्ता सुनूत-वाक्य-नेत्री विचित्रा उषा को जानते
हैं; उन्होंने हमारा द्वार खोल दिया है । उन्होंने सारे संसार को
आलोक-पूर्ण करके हमारे घन को प्रकाशित कर दिया है । उन्होंने
सारे भुवनों को प्रकाशित किया है ।

पञ्चमीष्टकमाह—

जिह्वाश्ये चरितवेमघोन्याभोगयइष्टयेरायउत्त्वम् ।

इअंपश्यअउर्वियाविचक्षउषाअजीगभुवनानिविश्वा ॥ ५ ॥ १ ॥

जिह्वाश्ये । चरितवे । मघोनी । आभोगये । इष्टये । राये ।

उम् इति । त्वम् । इभम् । पश्यतुभ्यः । उर्विया । विचक्षे । उषाः ।

अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥ १ ॥

मघोनीत्युपसोनामधेयं मघोनीधनवतीउषाः जिह्वाश्ये जिसवंकंशयनायपुरुषायचरि-
तवेचरितुंशयनादुत्थायस्वापेक्षितंप्रतिगन्तुंव्युच्छन्तीभवति त्वम् अयंप्रकशन्दपमार्प्यःसर्वनाम-
शब्दः यदाह—त्वइतिविनिग्रहार्थीयंसर्वमानुदात्तपिति । त्वमेकंप्रतिआभोगयेआभोग्यायशब्दा-
दिविषयार्थेतथाअपरंप्रतिइष्टयेपागार्थं तथाअन्यंप्रतिरायेवनायचन्युच्छन्तीतिशेषः उषाब्द-
व्याये अपिचदंप्रअल्पपश्यअःअन्वकारावृत्तत्वेनईषाहृम्योमनुज्येभ्यः विचक्षेर्विष्टप्रकाशा

यव्युच्छन्ती उर्वीया उर्वीविस्तीर्णा उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा विरोहितानि प्रकाशदानेनोद्दीर्णा-
नीव करोति ॥ जिसरूपे शीघ्रत्वमे जिसरूपे ते इति जिसरूपीः किंप्रचेदिकिंप्ररुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम्
एतेनैकाच इवियम् उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तैः स्वरितत्वम् । आभोगमे आभोगशब्दाच्च-
तुष्ट्यैकवचनेयकारोपजनः यद्वा आह्वर्षाद्भुजैर्बहुलवचनादौणादिकः किमत्ययः कुर्वच । उर्वी-
या इयाद्विषाजीकाराणामुपसंख्यानमिति उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोर्द्धियाजादेशः । विचक्षे चक्षि-
व्यकारावाचि विपूर्वादस्मात्संपदाविलक्षणोभाविकिप् ॥ ५ ॥

५. जो लोग देखे होकर सोये थे, उनमें से किसी को भोग के लिए,
किसी को यज्ञ के लिए और किसी को धन के लिए—सबको अपने-
अपने कर्मों के लिए उषा ने जागरित किया है । जो थोड़ा देख सकते
हैं, उनकी विशेष रूप से दृष्टि के लिए उषा अन्धकार दूर करती हैं ।
विस्तीर्ण उषा ने सारे भुवनों को प्रकाशित कर दिया है ।

सत्रायत्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।

विसदृशा जीवितानि अभिप्रचक्षे उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

सत्राय । त्वम् । श्रवसे । त्वम् । महीयै । इष्टये । त्वम् । अर्थम् इव ।
त्वम् । इत्यै । विसदृशा । जीवितानि । अभिप्रचक्षे । उषाः ।

अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

सत्राय धननामेव धनार्थत्वं कं प्रति उषा व्युच्छन्ती विशेषः तथा श्रवसे अन्वार्थत्वं कं
प्रति व्युच्छन्ती तथा त्वमेकं प्रति महीयै मह्यै इष्टये मिष्टो मादि महायज्ञार्थत्वं कं प्रति व्युच्छन्ती
तथा अर्थमिव अपेक्षितमर्थमिति त्वैगमनार्थं व्युच्छन्ती अपि च विसदृशा विलक्षणानि नाना रूपा-
णि जीवितानि जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषिवाणिज्यादीनि अभिप्रचक्षे अभिमुख्येन प्रकाशयि-
षु व्युच्छन्ती उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसानि गीर्णान्यजोगः प्रकाशनेन उद्दीर्णानीव करोति ॥
त्वम् त्वत्तमसि मने मेत्यनुजानी विसर्वांनुदात्तत्वम् । महीयै मह्यै महेरित्सर्वधातुस्य इतीत्ययः
छदिकारादकिन इति डीप् उदात्तयण इति विभक्तैरुदात्तत्वम् छान्दसईकारोपजनः यद्वा महीश-
ब्दादुत्तरस्य च तुष्ट्यैकवचनस्य यादाप इति व्यत्ययेन यादागमः छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । विसदृशा
त्पदादिषु दृशोनालोचने कश्चेत्यत्र सभानान्ययोश्चेति वचनाददृशोः कञ् सभानस्य च्छान्दसी विसत्रा-
वः विगतसादृश्यानि विसदृशानि शेच्छन्दसि बहुलमिति शैलोपः बहुजीहौ पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ।
अभिप्रचक्षे चक्षेस्तु गर्भे से से नि विते न प्रत्ययः स्कोः संयोगाद्योरितिकलोपः कत्वत्वे ॥

६. किसी को धन के लिए, किसी को अन्न के लिए, किसी को
महायज्ञ के लिए और किसी को अभीष्ट-प्राप्ति के लिए उषा जगाती
हैं । उन्होंने विविध जीविकाओं के प्रकाश के लिए सारे भुवनों को
प्रकाशित किया है ।

सप्तमीप्रचपाह—

एषादिवोदुहिताप्रत्यदर्शिन्पुच्छन्तीयुवतिःशुक्रवासाः ।
विश्वस्पेशानापार्थिवस्यवस्वउपोअचेहसुभगेव्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । वि॒उच्छन्ती । युवतिः ।
शुक्र॑वासाः । विश्व॑स्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उर्वः ।
अ॒ध । इ॒ह । सु॒भ॒गे । वि । उ॒च्छ ॥ ७ ॥

दिवोदुहिताव्योमोदुहितस्थानीया तस्यहिपूर्वार्धेउपाउत्पद्यते सैषाव्युच्छन्तीतमोवर्जयन्ती
प्रत्यदर्शि सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूव कीदृशीसायुवतिः यावपिधीफलानांपुरुषैः प्रापयित्री नित्ययो-
वनोपेतावाशुक्रवासाः श्वेतवसनानिर्मलदोहिर्वा तथा विश्वस्यसर्वस्यपार्थिवस्यपृथिव्याः
संवन्धिनोवस्वोपनस्यईशानाईश्वरी हेसुभगेशोभनधनेउयः तादृशीत्वम् अद्यास्मिन्कावे
इहअस्मिन्देवयजनदेशेव्युच्छ तमांसि विवासय वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः ऊर्ध्वदिमिविविभक्तेरुदा-
त्तत्वम् । व्युच्छन्ती उच्छीविवासे विवासोवर्जनम् तौदादिकः । युवतिः यूनस्तिः । शुक्रवा-
साः वसआच्छादने वस्तेसर्वमाच्छादयतीतिप्रकाशोवासः बहुव्रीहौपूर्वपदमलविस्वरत्वम् ।
ईशाना ईशपेश्वर्ये अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्वास्त्रिस्तार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । पा-
र्थिवस्य पृथिव्याग्राजावितिमाग्नीव्यतीयोऽपत्ययः । वस्वः त्रिदिव्यत्ययः षोड्शतीतिगु-
णस्य जसादिपुच्छन्दसिवावचनमिविविकल्पितत्वादप्रावेयणादेशः ॥ ७ ॥

७. वह नित्य-यौवन-सम्पन्ना, शुभ्रवसना, आकाश-पुत्री उषा
अन्धकार दूर करती हुई मनुष्यों के दृष्टिगोचर हुई हैं। वह सारे
पार्थिव धनों की अधीश्वरी हैं। सुभगे, तुम आज यहाँ अन्धकार दूर
करो।

अष्टमीप्रचपाह—

परायतीनामन्वेतिपार्थआयतीनांप्रथमाशश्वतीनाम् ।
व्युच्छन्तीजीवमुदीरयन्त्युपामृतंकंचनबोधयन्ती ॥ ८ ॥

परा॑यतीनाम् । अनु । एति । पार्थः । आ॑यतीनाम् । प्र॒थ॒मा ।
शश्व॑तीनाम् । वि॒उच्छन्ती । जी॒वम् । उ॒त्त॑र्द्विरयन्ती । उ॒षाः ।
मृ॒तम् । कम् । च॒न । बो॒ध॒य॒न्ती ॥ ८ ॥

परायतीनांपरागच्छन्तीनामतीतानामुपसांसंबन्धिषाथः अन्तरिक्षैकदेशलक्षणंस्थानं पापो-
न्तरिक्षं पथाव्याख्यातमिति पास्कः । अद्यतनी उषाः अन्वेत्यनुगच्छति अतीताउपसोषयाव्युष्टा
एवमेवैषापि व्युच्छतीत्यर्थः तथा आयतीनामागच्छन्तीनां शम्बतीनां बह्वीनामुपसां आधाय-
थमाभवति एषायथावर्तते एवमेवागामिन्योव्युपसतइत्यर्थः तदृशीव्युच्छन्तीतमोवर्जयन्तीजोवंपा-
णिनांजीवात्मानंउदीरयन्ती शयनादूर्ध्वमेरयन्ती उषाः एनंस्वापसमयेपलीनेन्निद्रयत्यावस्रतमिषस
न्तंकंजनकमपिपुरुषंबोधयन्तीपुनरिन्द्रियप्रवेशेनचेतनंकुर्वन्तीप्रवर्ततइतिशेषः ॥ परायतीनां इ-
णूगतौ लटःशतृ णोमण् उगितधेतिङीप् छ्वाश्छन्दसिबहुलमितिनामउदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. पहले की उषाएँ जिस अन्तरिक्ष-मार्ग से गई हैं, उसी से उषा
जाती हैं और आगे अनन्त उपाय भी उसी पथ का अनुधावन करेंगी।
उषा अन्धकार को दूर करके तथा प्राणियों को जाग्रत करके मुक्तवत्
संज्ञा-शून्य लोगों को चेतन्य प्रदान करती हैं।

उपोयदग्निं स मिधे च कथं विपदा वञ्क्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यक्ष्यमाणान् अजीगस्तद्देवेषु च रूपे भद्रममः ॥ ९ ॥

उपः । यत् । अग्निम् । सम् । इधे । च । कथं । वि । यत् । आवः ।

चक्षसा । सूर्यस्य । यत् । मानुषान् । यक्ष्यमाणान् । अजीगरिति ।

तत् । देवेषु । च । रूपे । भद्रम् । अमः ॥ ९ ॥

हेउषः त्वंअग्निंगर्हपत्यादिरूपंसमिधेसमिन्धनामप्रज्वलनार्थंयच्चकथंरुतवरी उषःकाले-
समयोहोमार्थंउपसमिध्यन्ते अपिचतमसातिरोहितं जगत्सूर्यस्यचक्षसापकाशेनयद्भावः व्यवृ-
णोः तमसाविश्लष्टमकरोः तथामानुषामानुषान् मनोःपुत्रान्मनुष्यान्यक्ष्यमाणान्यागंकरीष्यतः
यच्चअजीगः पूर्वतमसाप्रस्तान्धकायानेनोद्गीर्णानिवाकरोः हेउषः देवेषुमध्येत्वमेवभद्रंभजनीयं
सदेतन्निविधममः कर्मचरुणंरुतवनी ॥ आवः वृज्वरगे तृडिमन्त्रेधमेतिचेलुक् गूणे हृदङ्या-
भ्यइतिसिलोपः छन्दस्पिटृश्येदइत्याडागमः । मानुषान् मनोर्जातावज्यतौषुक्चेतिअग्र-
गागमश्च ॥ ९ ॥

९. उषा, तुमने होमार्थ अग्नि प्रज्वलित की है, सूर्य के आलोक
से अन्धकार को दूर कर दिया है और यज्ञरत मनुष्यों को अन्धकार
से मुक्त कर दिया है; इसलिए तुमने देवों का उपकारी कार्य किया है।

दशमीप्रवचनम्—

कियात्प्रायःसमयाभवातिषाव्युपुष्याभनूनंव्युच्छान् ।

अनुपूर्वाःरूपतेवावशानाप्रदीप्यानाजोषमन्याभिरिति ॥ १० ॥ २ ॥

कियति । आ । यत् । समयो । भवति । याः । विऽऊषुः । याः ।

च । नूनम् । विऽउच्छान् । अनुं । पूर्वाः । रूपते । वावशाना ।

प्रदीप्याना । जोषम् । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥ २ ॥

समयेत्यभ्यर्थं समीपवचनम् उवाःसमयाभवति समीपस्थाभवति इवियदेतत् तत्किम्यतिका-
लेमवृत्तं परिसमाहं चेत्याकारःप्रकार्यः एतदुक्तंभवति उवाःयेनकालेनसंयुक्तसकालःकियान् तस्य
कालस्यकिंपरिमाणमिति अनेनोपसोनन्तत्वमुक्तम् तदेवस्पष्टीकरोति पुरायाउपसोव्युपुःव्युष्टाः
सजावाः नूनंचअवश्यंइतःपरंयाभ्योपसोव्युच्छान् व्युच्छन्तिव्युष्टाभविष्यन्ति तत्रपूर्वाःव्युष्टाअ-
तीताउपसः वावशानाःकामयमानाद्दानींवर्तमानोवाः अनुरूपतेअनुकल्पते समर्थाभवति अती-
ताउपसोयथाप्रकाशमकुर्वन् तद्देवापिप्रकाशंकरोवीत्यर्थः तथामदीप्यानाप्रकर्षेणदीप्यमानो-
वाः अन्याभिरामामिनीभिरुपोभिर्जोषंसहृत्संयच्छते आगामिन्योप्येतदीयंप्रकाशंअनुकुर्व-
न्तीत्यर्थः ॥ कियति किंपरिमाणमस्य किमिदंस्यावोचइतिषत्वविधानसामर्थ्यात्किमशब्दादपि
परिमाणार्थेवतुष्ट्वकारस्त्वत्वम् इदंकिमोरीशूकीविकिमःकोआदेशः वस्येपादेशोयस्येतिलो-
पः इत्ययाद्युदात्तत्वम् छान्दसःसांहितिकोदीर्घः । भवति छेट्याहागमः । व्युपुः विपूर्वोवसतिः
व्युच्छनेवर्तते छिट्युसिकित्वेयजादित्वावसंप्रसारणम् द्विर्वचनादि । व्युच्छान् उच्छोविवासे
विवासोवर्जनम् छेट्याहागमः संयोगान्तस्यलोपः । रूपते रूपसामर्थ्ये व्यत्ययेनशः । वावशाना
वराकान्तौ अस्माद्वह्लुगन्ताच्चाच्छीलिकश्चानश् । प्रदीप्याना दीधीद्दीप्तिदेवनयोः छटःशा-
वश् अदादित्वाच्छपोलुक् षसित्पादयःषडित्यप्यस्वसंज्ञायां अन्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्
गतिसमासेलुदुत्तरपवप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. कब से उवा उत्पन्न होती हैं और कब तक उत्पन्न होंगी ?
वर्तमान उवा पूर्व की उवाओं का साग्रह अनुकरण करती हैं और
आगामिनी उवायें इन दीप्तिमती उवा का अनुपादन करेंगी ।

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

एकादशीसूचमाह—

ईयुहेयेपूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुषसंमर्त्यासः ।

अस्माभिरनुप्रतिचक्ष्यामूदोतेयन्ति ये अपरीषुपश्यान् ॥ ११ ॥

ईयुः । ते । ये । पूर्वतराम् । अपश्यन् । वि॒उच्छन्तीम् । उषसम् ।

मर्त्यासः । अस्माभिः । ऊम् इति । नु । प्रतिचक्ष्याम् । अमूत् ।

ओ इति । ते । यन्ति । ये । अपरीषु । पश्यान् ॥ ११ ॥

येमर्त्यासोमरणधर्माणोमनुष्याव्युच्छन्तीं विवासयन्तींपूर्वतरांअतिशयेनपूर्वाविप्रकृष्टांउषसंअपश्यन्इष्टवन्दः तेमनुष्याईयुर्गताः तथाअस्माभिरपिनुइदानींप्रतिचक्ष्यामकर्षेणदृष्टव्यामभूत्जाता तथाअपरीषुभाविनीपुरात्रिषुयेमनुष्याएनामुषसंपश्यान्पश्यन्ति ते आउइतिनिपातद्वय-समुदायः तत्रउदित्येवदवधारणे एवयन्तिआगच्छन्त्येव कालत्रयेष्वेवाव्याप्यवर्ततइत्यर्थः ॥ ईयुः इण्गतौ लिट्धुसिङ्गणोयणिविगणोदेशः द्विर्वचनेचीवितस्यस्थानिवद्भावाद्धिर्भावे दीर्घङ्गणः कितीविअग्यासस्यदीर्घत्वम् । ते मुष्मत्तत्तद्गुणवित्तकारस्यषत्वंद्वुत्वंच । मर्त्यासः आल-सेरसृक् ॥ ११ ॥

११: जिन मनुष्यों ने अतीव प्राचीन समय में, आलोक प्रकाशित करते हुए उषा को देखा था, वे इस समय नहीं हैं। हम उषा को देखते हैं; आगे ओ लोग उषा को देखेंगे, वे आ रहे हैं।

द्वादशीसूचमाह—

यावयद्द्वेषाऋतपाऋतेजाःसुभ्रावरीसूनुताईरयन्ती ।

सुमङ्गलीर्बिभ्रतीदेववीतिमिहाद्योषःश्रेष्ठतमाव्युच्छ ॥ १२ ॥

यवयत्द्वेषाः । ऋतपाः । ऋतेजाः । सुभ्रावरी । सूनुताः ।

ईरयन्ती । सुमङ्गलीः । बिभ्रती । देववीतिम् । इह । अद्य । उषः ।

श्रेष्ठतमा । वि । उच्छ ॥ १२ ॥

यावयद्द्वेषाःयावयन्तिअस्मत्तः पृथक्कृतानिद्वेषांसिदेहूणिराक्षसादीनिमयासातथोका नष्ट-पसिजातायांराक्षसादयोवतिष्ठन्ते यतस्तेनिशाचराः ऋतपाःऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवापालमित्रीऋतेजाःयज्ञार्थमादुर्भूतासत्यामुषसिअहनियागाअनुष्ठीयन्तेअतोयज्ञार्थजातेत्युच्यते सुभ्रावरी सुम-वितिमुत्तनाम तद्वती सनुता वाङ्मैतव पशुपक्षिमुगादीनांवचांसिईरयन्तीमेरयन्तीउत्तावयन्ती सुमङ्गलीःसौमङ्गल्योपेता पत्याकदाचिदपिनवियुक्तेत्यर्थः देववीर्ति देवैःकाम्यमानंयज्ञंविभ्रती

धारयन्ती हेतुः श्रेष्ठतमाज्जेनप्रकारेण अविप्रशस्तात्वं इह अस्मिन् देवयजनदेशे अद्य अस्मिन्वागसमये व्युच्छ विवासय ॥ यावयद्देवाः युमिश्रणामिश्रणयोः अस्मात्प्रयन्ताल्लटः शतृ तस्य छन्दस्युभयधेत्यार्धधातुकत्वात् अदुपदेशाल्लसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययस्वर-एवशिष्यते पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः छान्दसः पदकालीनो ह्रस्वः । ऋतपाः ऋतं पाति रक्षती-त्पृवपाः पारक्षणे विच् । ऋते जाः ऋते निमित्तभूते जायत इत्यृते जाः जनीमादुर्भावे जनसनस्वनक-मगमोषिद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् तत्पुरुषेरुतिबहुलमिदिसप्तम्या अलुक् । शुक्रावरी छ-न्दसीवनिपाविति मत्वर्थी यो वनिप् वनोरचेति डीप् नकारस्य रेफादेशश्च अन्येषामपि दृश्यत इति दी-र्घः व्यत्ययेन प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् । सुमंगलीः सुमंगलावसंज्ञायामिति गौरादिपुषाठावडीप् सर्वे-विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति ह्रस्वश्चाव्यय इति सुलोपस्य विकल्पितत्वाद्भावेरुत्वविसर्गौ । देव-सीदि वीगविज्यातिप्रजनकान्त्यसनत्वाद्नेषु देवैर्वीयते काम्यत इति देववीतिर्यज्ञः कर्मणि क्तिन् दा-सीभारादित्वात्पूर्वपदप्रलुप्तिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

१२. उषा विद्वेयी निशाचरो को दूर करती हैं, यज्ञ का पालन करती हैं, यज्ञ के लिए आविर्भूत होती हैं, सुख देती हैं और सूनृत शब्द प्रेरण करती हैं । उषा कल्याण-साहिनी हैं और देवों का वाञ्छित यज्ञ धारण करती हैं । उषा, तुम उत्तम रूप से आज इस स्थान पर आलोक प्रकाशित करो ।

प्रयोदशीष्टचमाह—

शश्वत्पुरोषाव्युवासवेव्यथोअद्येदंव्यावोमघोनी ।

अथोव्युच्छादुत्तराँअनुद्यूनजराअमृताँचरतिस्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य ।

इदम् । वि । आवः । मघोनी । अथो इति । वि । उच्छात् ।

उत्तरान् । अन् । द्यून् । अजरा । अमृता । चरति । स्वधाभिः ॥ १३

देवीदेवनशीलोषाः पुरापूर्वस्मिन्कालेशश्वत् नित्यंसतव्युवास व्यौच्छाद अथोअनन्तरं अथास्मिन्कालेमघोनीधनवतीउषाः वमसातिरोहितमिदंसर्वजगद्भावः विवासितं प्रकाशनेन सध-सावियुक्मकरोत् अथोअनन्तरं उत्तरान् ऊर्ध्वतरान् भाविनः द्यून् दिवसान् अनुलक्ष्य आगामिष्व-पि दिवसेषु व्युच्छात् व्युच्छति विधासति अतः कालत्रयव्यापिनी सोषाः अजराजरारहि वासवैदैक-रूपा अमृतामरणरहि वाचसवी स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिः सह चरति वर्तते ॥ उवास वसनिवासे लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । आवः तस्मादेव धावोर्लङ्घिबहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् इत्छ्याव्यय इति विलोपः छन्दस्यपि दृश्यत इत्याहागमः । उच्छात् छेदथाहाग-मः । उत्तरान् दीर्घादटिसमानपादे इति नकारस्वरत्वम् आवोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ।

अनु अनुलक्षणेऽविअनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । अजरा अमृता नञ्भावहुषीहौनञोजरमरविप्र-
वाह्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

१३. पहले उषा प्रतिदिन उदित होती थी; आज भी धनवती
उषा इस जगत् को अन्धकार-मुक्त करती हैं; इसी प्रकार आगे भी
दिन-दिन उदित होंगी; क्योंकि वे अजरा और अमरा होकर अपने
तेज से विचरण करती हैं ।

न्य० अजिभिर्दिव आतास्वद्यौदपकृष्णानिर्णिजदेव्यावः ।

प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वैरोषायातिसुयुजारथेन ॥ १४ ॥

वि । अजिभिः । दिवः । आतांसु । अद्यौत् । अप । कृष्णाम् ।

निः । निजम् । देवी । आवरित्यावः । प्रबोधयन्ती । अरुणेभिः ।

अश्वैः । आ । उषाः । याति । सुयुजा । रथेन ॥ १४ ॥

दिवोन्मसः संबन्धिनीषुआवाह्य दिङ्गमैतत् आवतामृविस्तीर्णास्तुदिशु उषाः अजिभिः
अजकैः प्रकाशकैस्तेजोभिः व्यद्योत् विद्योतते प्रकाशते सोषादेवीदेवनशीलारुष्णानिर्णिजम्
निर्णिगितिरूपनाम् रात्रिरुत्कृष्णरूपं अपावः अपावृणोत् प्रकाशेनतिरस्कृतवती अपिच अरुणे-
भिः अरुणैर्लोहितवर्णैः अश्वैर्ब्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैः पुरगैर्वा सुयुजासम्पक्युक्तेनरथेन
उषायावि आगच्छति किं कुर्वती प्रबोधयन्ती सुमान्प्राणिनः प्रबुद्धान् कुर्वती ॥ अद्यौत् द्युतदीप्तौ
उद् द्युम्नोलुकीतिपरस्मैपदम् व्यत्ययेनचूर्लक् गुणेप्राप्तेदृष्टिश्छान्दसी यद्वा द्युभिमिगमने आ-
वादिकः उवोदृष्टिर्लुकिहलीतिवृद्धिः ॥ १४ ॥

१४. आकाश की विस्तृत बिम्बाओं को आलोक-पूर्ण तेज द्वारा उषा
दीप्तिमान् करती हैं । उषा ने रात्रि के काले रूप को दूर किया है ।
सोये हुए प्राणियों को जगाकर उषा अरुण भइववाले रथ से आ
रही हैं ।

देवीनां हविष्युभावहन्त्येवोषसोमाज्या स्रविर्वच—आद्यान्तोषिरस्मिन्निरावहन्वीपोभ्यावा-
याणिनवावरीणुककादोअश्रुतइति ।

आवहन्तीपोष्यावार्याणिचित्रंकेतुंरुणुनेचेकिताना ।

ईयुषीणामुपमाशश्वंतीनांविभातीनांप्रथमोषाव्यश्वैत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

आश्वहन्ती । पोष्या । वार्याणि । चित्रम् । केतुम् । रुणुते ।

चेकिताना । ईयुषीणाम् । उपमा । शश्वंतीनाम् । विभातीनाम् ।

प्रथमा । उषाः । वि । अश्वैत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

पोष्याभावजीवपोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनानि आवहन्ती अस्मभ्यं भान-
यन्ती चेकिताना सर्वजनं प्रज्ञापयन्ती उवाच चित्रं विचित्रं आश्चर्यं भूतं चायनीयं वाकेतुं प्रज्ञापकं रश्मि-
छत्सं जगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते स्वात्मनः प्रकाशादकुरुते सैषा ईयुषीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां
शश्वतीनां वह्नीनां उषसां उषमा उषसमीपे निर्मिता उषमानभूता वा विभावीनां विशेषेण प्रकाशमा-
नानां आगामिनीनां उषसां मधमा आद्या एवं भूतोषाः व्यस्येव तेजसापवृद्धासीव ॥ पोष्या
पुषपुष्टौ पोषणं पोषः भावेऽप्यत्र भवति भवेच्छन्दसीति यत् यतो नावद्व्याद्युदात्तत्वं शोच्छन्दसि
बहुलमिति शैलोपः । वार्याणि वृहत्संभक्तौ ऋहोऽर्ण्यत् ईडवन्दवृशंसदुहाण्यत् इत्याद्युदात्तत्वम् ।
चेकिताना कितज्ञाने अस्माद्यहन्ता छटः शानच् छन्दस्युभयथेति तस्यार्धभातुकत्वादतोऽलोप्यलोपौ
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । ईयुषीणाम् इण्गत्वौ छिटः कृत्तुः द्विर्भावादि उगितश्चेति डीप्
वसोः संप्रसारणम् इणो मणितियणादेशः दीर्घइणः कितीत्यस्यास्य दीर्घत्वम् शासि वसिषसी-
नां चेति षत्वम् डीप् ह्रस्वौ पिप्त्वाऽनुदात्तौ । विभावीनाम् भादीषौ अस्माच्छन्नतात्पूर्ववत् डीप् ह्रस्वा-
च्छन्दसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वम् । व्यस्येव दुओऽभ्यगतिवृद्धयोः लङि बहुलं छन्दसीति विकर-
णस्य लृक् गुणोक्तव्यत्ययेनैत्वम् ॥ १५ ॥

१५. जया पीषक और वरणीय धन लाकर और सबको चेतन्य देकर
विचित्र रश्मि प्रकाशित करती हैं । वह पहले की उषाओं की
छपमा-रूपिणी हैं और आगामिनी प्रभावती उषाओं की प्रारम्भ-
स्वरूपिणी । वह किरण प्रकाश करती हैं ।

॥ इति मध्यमस्याहमेकृती योवर्गः ॥ ३ ॥

बोडशीष्टवमाह—

उदीर्ध्वजीवोऽसृर्न आगादप्रागात्तम आज्योतिरेति ।

अरैक् पन्थां यात विसूर्यापागन्मयत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वम् । जीवः । असृः । नः । आ । अगात् । अप । प्र ।

अगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एति । अरैक् । पन्थाम् । यातव ।

सूर्याय । अगन्म । यत्र । प्रतिरन्ते । आयुः ॥ १६ ॥

हेमनुष्याः उदीर्ध्वं शयनं परित्यज्य उद्वृच्छन् नोस्माकं असृः शरीरस्य मेरुपिवाजीवो जीवा-
त्मा आगाद आगतवान् तमः अपप्रागादपपक्रान्तं उषसः प्रकाशेति सर्वजीवव्यापारयोगः द-
स्मात्परमात्मरूपतया सच्चजीवस्तदेव ज्योतिरेति आगच्छति सूर्याय सूर्यस्य पन्थां मार्गं अरैक् वि-
विक्रीकरोति यातवेगमनाय तस्मिन् देशे गच्छामः अत्र यस्मिन् देशे आयुः अभवामैवत् अभ्यं प्रतिरन्ते
प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः उदाराऽनेन प्रवर्धयन्ति ॥ ईर्ध्वम् ईरण्वौ आदादिकोऽनुदात्तत्वे । अरैक्

१ सर्वजनीनव्यापारयोग इति पाठः ।

रिषिर्विरेचने लङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् गुणे व्यत्ययेनैत्वम् । पन्थाम् द्विती-
यायामपि पथि मध्यमुहापावृत्तिव्यत्ययेनात्वम् । अगन्तु गमेर्लङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक्
प्रोत्थेति मकारस्य नकारः ॥ १६ ॥

१६. मनुष्यो, उठो; हमारा शरीर-संचालक जीवन आगया है।
अन्धकार गया; आलोक आया। उषा ने सूर्य को जाने के लिए
राग बना दिया है। उषा, जिस वेश में अन्नदान करके बह्वन करती
हो, वही हम जायेंगे।

स्यूमना वाच उदियति वह्निस्तवानो रेभ उषसो विभातीः ।

अद्यात दुच्छ गृणते मघो न्यस्मे आयुर्निदिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूमना । वाचः । उत । इयति । वह्निः । स्तवानः । रेभः । उषसः ।

विभातीः । अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघो नि । अस्मे इति ।

आयुः । नि । दिदीहि । प्रजावत् ॥ १७ ॥

वह्निः स्तोत्राणां बोधः रेभः स्तोत्रनमैव स्तोत्रा उषसो विभातीः तमसोपनोदनेन मका-
शमाना उषोदेवता स्ववानः स्तुवन् वाचो वेदरूपायाः संबन्धीनि स्यूमना स्युमानि अनुस्पृतानि उव-
सान्युक्तानि उदियति उदयमयति उच्चारयति अतो हेमघोनि मघवत्युषः अद्यास्मिन् समये गृणते
स्तुवते तस्मै पुरुषाय वदुच्छ वृष्टिनिरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय वर्जय अस्मे अस्मभ्यं च प्र-
जावत्प्रजाभिः पुषपौत्रादिभिर्युक्तं आयुर्भूनिदिदीहि निवर्त्तय काशय दीदेति श्रान्दसो दीक्षिकया
मयच्छेत्यर्थः ॥ स्यूमना विवृतनुसन्ताने अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभि-
चारार्थत्वात् कर्मणि मनिच् छोः शुद्धिर्लङ् आह्वयजमारांचोपसंख्यानमिविधिभक्तेराज्ञादेशः
यथा औणादिकोप्रावेमक् पामादि लक्षणो मत्वर्थी योनः बन्धनयुक्तानीत्यर्थः शोभन्तसि बहुल-
मितिशेर्लोपः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वाचः सावेकाच इति ह्रस्व उदात्तत्वम् । इयति ऋग्यौ जौ-
होत्यादिकः श्रुः आर्तिपिपत्तोभेति अग्न्यासस्येत्यम् । स्तवानः ह्यस्तुतौ गानचि अदादित्वा-
च्छपोलुक् तस्य छन्दस्युत्तमपेत्पार्थभातुकत्वेनेकित्वाभावाद्युणावादेशौ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्
विभातीः शतुरनुमोनघजादीद्विहीप उदात्तत्वम् । गृणते गृशब्दे कैयादिकः प्वादीनां ह्रस्वः पू-
र्वोक्तेन सूत्रेण भिन्नकैरुदात्तत्वम् । अस्मे सुपांसुलुगिविषतुर्ध्याः शोभादेशः ॥ १७ ॥

१७. स्तुति-वाहक स्तोता प्रभावती उषा की स्तुति करके सुप्रसिद्ध
वेद-यापय उच्चारण करते हैं। धनवती उषा, आज उस स्तोता का
अन्धकार नष्ट करो और उसे सन्तति-युक्त अर्थ धान करो।

धामोर्मतीरुषसः सर्ववीराव्युच्छन्ति वाशुपेमर्त्याय ।

वायोरिव सूनृतानामुदकैतां अश्वदां अश्ववत्सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

याः । गो॒ऽर्म॒तीः । उ॒ष॒सः । स॒र्व॒ऽवी॒राः । वि॒ऽउ॒च्छ॒न्ति । दा॒शु॒षे ।
म॒र्त्या॒य । बा॒योः॒ऽई॒व । सु॒नृ॒ता॒नाम् । उ॒त्त॒ऽअ॒र्के । ताः । अ॒श्व॒ऽदाः ।
अ॒श्व॒व॒त् । सो॒म॒ऽसु॒त्वा ॥ १८ ॥

दाशुषेर्हवींषिदत्तवतेमर्त्यायमनुष्माययजमानाय गोमतीः गोमत्योबहुभिर्गोभिर्गुकाः
सर्ववीराः सर्वैःशरणसमर्थैःवीरैः शूरैर्युक्ताः याजमसोव्युच्छन्तिमोवर्जयन्ति बायोरेव बायुव-
च्छीघ्रवर्तमानानां सनृतानां स्तुतिरूपाणां वाचां उदके सभासौ अश्वदाअश्वानां दात्रीस्ताजपसः
सोमसुत्वासोमानामभिषोवा यजमानः अभवद्भ्यामोतु ॥ दाशुषे दामृदाने दाम्बान्ताह्वानिदि
कमुपत्ययान्तेनिपात्यते चतुर्थ्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमिति संप्रसारणम् शासितवसि वसीनां-
चेतिषत्वम् । अभवद् अशून्यासौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् छेदघडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ।
सोमसुत्वा पुञ्अभिषवे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्लिप् ह्रस्वस्यपितीतितुक् ॥ १८ ॥

१८. जो गो-संपुक्त और सर्व-वीर-सम्पन्न उषास्ये बायु की तरङ्ग
शीघ्र सनृत स्तुति के समाप्त होने पर हव्यवाता मनुष्य का अन्धकार
विनष्ट करती है, वे ही अश्व-दात्री उषास्ये सोमाभियव-कारी के प्रति
प्रसन्न हों ।

एकोनविंशोऽष्टकाह—

मा॒ता॒दे॒वाना॒मा॒दि॒ते॒रनी॒कं॒य॒ज्ञ॒स्य॒केतु॒र्दृ॒हती॒वि॒भा॒हि ।
प्र॒श॒स्ति॒ऋ॒द्र॒ह्म॒णेनो॒न्यु॒॑च्छा॒नो॒जने॒जन॒यवि॒श्व॒वारे ॥ १९ ॥

मा॒ता । दे॒वाना॒म् । अ॒दि॒तेः । अ॒नी॒कम् । य॒ज्ञ॒स्य॑ । के॒तुः । दृ॒ह॒ती ।
वि । भा॒हि । प्र॒श॒स्ति॒ऋ॒द्र॒ह्म॒णे । नः । वि । उ॒च्छ॒ । आ ।
नः । ज॒ने । ज॒न॒य॒ । वि॒श्व॒ऽवा॒रे ॥ १९ ॥

हेउषः त्वेदेवानांमाताजननी उषसि सर्वेदेवाःस्तुत्याप्रबोध्यन्ते अतःसातजननवतीत्युच्य-
ते अतएवअदितेदेवानांमातुरनीकंप्रत्यनीकंमविस्पर्धिनीत्वमित्यर्थः यद्वा दीव्यन्तीविदेवारम्भः
तेषांनिर्मात्रीअदितेरखण्डनीपायाभूमेरनीकंमुखं यथाइन्द्रियाश्रयत्वात्मुखं प्रकाशकं एवमुषाः
भूमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः यज्ञस्यकेतुः यज्ञस्यकेतयित्री श्रापयित्रीनृहवीमहतीसतीविभाहि प्रका-
शस्व अपिप्रशस्तिरुदसम्यक्स्तुतमिविप्रशंसनं कुर्वतीनोस्मदीयाय ब्रह्मणेमन्त्ररूपायस्तोत्रायन्यु
च्छविवासाय तदनन्तरं हेविश्ववारे सर्वैर्वरणीयेउषः नोस्मान्जननेजनपदेआजनय शाभिमुख्येन
मातुर्भावय अवस्थापयेत्यर्थः ॥ नृहती नृहन्महतीरुपसंख्यानमिति ङीप्उदात्तत्वम् । प्रशस्तिरुद
शंसुस्तुतौ प्रावेकिन् विवृणोतीदृशविषेधः अनिदितामिविनिङोपः तस्मिन्नुपपदेकरोवेःकिप्चेवि-

किं । जनय जनीयादुर्भावे जिष्णुपथादृद्धिः जनीजृक्कसुरजोमन्वाभेसिमित्वे मिवांहस्वइति
हस्त्वम् ॥ १९ ॥

१९. उवा, तुम देवों की माता हो, अविति की प्रतिस्पर्द्धिनी हो ।
तुम यज्ञ का प्रकाश करो; विस्तीर्ण होकर किरणवान करो । हमारे
स्तोत्र की प्रशंसा करके हमारे ऊपर उदित हो । सबको वरणीया
उवे, हमें जनपद में आविर्भूत करो ।

यच्चित्रमम्रं उषसो वहन्ती जानाय शशमानाय भद्रम् ।
तजो मित्रो वरुणो जामहन्ता मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥ ४ ॥

यत् । चित्रम् । अम्रः । उषसः । वहन्ति । ईजानाय । शशमानाय ।
भद्रम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः ।
पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥ ४ ॥

चित्रं चायनीयं अम्रः आपन्मयं जनं उषसो वहन्ति आनयन्ति तत ईजानाय हविर्भिरिष्टवते श-
शमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं तद्भवतीति शेषः यदनेन सूक्तेनास्माभिः
प्रार्थितं तन्नित्रादयः बहुदेवताममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ अम्रः आपन्मया औ आपः कर्माख्या-
यांहस्वोनुद्वेति बहुलग्रहणादकर्माख्यायामपि अमुन् धातोर्हस्वोनुदागमश्च । ईजानाय य-
जतेऽथ मृदसि लिट् लिटः कान्त्वा वषिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणद्विवचनादि । शशमानाय शश-
हृतगतौ पाष्ठीलिकम्भाजंश्च तस्य लसार्वधातुकत्वाभावाददुपदेशालसार्वधातुकस्वरभावे चित्स्व-
रएव शिष्यते ॥ २० ॥

२०. उषावें जो कुछ विचित्र और ग्रहण-योग्य घन लाती हैं, वह
यज्ञ-सम्पादक स्तोता के कल्याण-स्वरूप हैं । मित्र, वरुण, अविति,
सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारी इस प्रार्थना को पूजित करें ।

इमारुद्रायेत्येकादशर्चनवर्मसूक्तम् कुत्तस्यार्धं दशम्येकादशयौ त्रिष्टुभौ शिष्टानवजगत्पः
रुद्रो देवता तथा चानुक्तान्तम्—इमा एकादशरौ द्विद्विष्टुवन्तमिति । शूलगवादिषुरुद्रदेवायेषुक-
र्मसु अनेन सूक्तेन दिगुपस्थेया तथा च सूजितम्—कद्रुद्रायेमारुद्रायाते पितरिमारुद्राय स्थिरधन्व-
नइति सर्वेषुरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति ।

तत्रमथमाप्तचमाह—

इमारुद्राय तव सेकपदिनेऽयहीराय प्रभरामहे मतीः ।

यथाशमसं द्विपवे चतुष्पवे विष्वं पुष्टं ग्रामे अस्मि जनातुरम् ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयत्स्वीराय । प्र । शरामहे ।
मतीः । यथा । शम् । असत् । द्विपदे । चतुःपदे । विश्वम् ।
पुष्टम् । यामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥ १ ॥

रुद्राय रोदयविसर्वमन्त्रकाळेतिरुद्रः यद्वा रुतंसारात्म्यदुःखंतवद्भावयति अपममयति
विनाशयतीतिरुद्रः यद्वा रुतः शब्दरूपावपनिषदः ताभिर्द्रूपतेगम्यतेप्रविपाद्यतइतिरुद्रः यद्वा
रुद्रशब्दात्मिकावाणीतत्प्रविपाद्यात्मविद्यावा तामुपासकेभ्योराविददातीतिरुद्रः यद्वा रु-
द्रिआवृणोतीतिरुद्रः अन्धकारादि तद्विनाशविदारयतीतिरुद्रः यद्वा कदाचिदेवाहुरसंभामे अ-
ह्यात्मकोरुद्रः देवैर्निक्षिपंघनमपहृत्पनिरगात् अमुराजित्वादेवापनमन्विष्यदह्नाघनमहरम् तदा-
मीमरुदत् तस्यापुद्गत्पात्मायते तथाचतैत्तिरीयकम्—सोरोदीद्यदोदीत्तपुद्गत्स्वरुद्रत्वमिति । त-
स्मैरुद्रायमतीः मननीयाइमाःस्तुतीःप्रशरामहे प्रकर्षेणनिष्पादयामः कीदृशाय तवसेप्रवृत्ताय क-
पर्दिनेजटिलाय क्षयद्वीरायक्षयन्तोबिनस्यन्तोवीरायस्मिन्नादृशाय यद्वा क्षयविरेश्वर्यकर्मा श-
ब्दः प्राप्तेस्वर्वावीरामरुद्राणाःपुत्रायस्य तस्मै यथायेनप्रकारेण शंशमनीयानारोगाणांउपशम-
नं द्विपदे अस्मदीयायमनुष्माय चतुष्पदेगवाश्वप्रक्षतयेचअसत्प्रवेद्य तेनप्रकारेणस्तुतीःकुर्व-
त्यर्थः अतोस्मिन्नस्मदीयेग्रामेवर्तमानंविश्वंसर्वमाणिजातंअनातुरंआतुराःरुग्णाः तैरहितंसत् पुष्टं
मनुजंभवतु ॥ रुद्राय रोदेर्गिज्जुक्चेतिरुक् । तवसे तवतिर्जुद्धर्थःसौत्रोपातुः औणादिकोऽस्ति-
धत्पयः । क्षयद्वीराय शिक्षये छटःशब्द छन्दस्युभयधेतिशतुरार्धघातुकत्वेनअदुपदेशात्तत्सार्धघातु-
कानुदात्तत्वात्तस्यैवस्वरःशिष्यते बहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । असत् अस्तुभि जेटघटावः
इत्यमलोपश्रीकारलोपः । द्विपदे द्वीपादावस्थ संख्यातुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्त्यलोपःसमासा-
न्तः अतुष्ट्येकवचनेभसंज्ञायांपादःपदितिपद्भावः एकदेशविरुतस्यानन्यत्वाद्विजिग्यांपादन्पूर्व-
सुबहुव्रीहावित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चतुष्पदे स्वरवर्जपूर्ववत् बहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् पूर्व-
पदं च नःसंख्यायाइत्याद्युदात्तम् ॥ १ ॥

१. महान् कपर्दी या जटाधारी और बीरों के विनाश-स्थान
रुद्र को हम यह मननीय स्तुति अर्पण करते हैं, ताकि द्विपद और
चतुष्पद सुख रहें और हमारे इस ग्राम में सब लोग पुष्ट और रोग-
शून्य रहें ।

रुद्रदेवत्येशौवपापुरोडाशयोर्गुह्यानोरुद्रेत्यादिकेदेअनुवाक्ये यथाचसूत्रितम्—पृष्ठानो-
रुद्रोवनोमयस्कधीतिदेआतेपिदर्शुवास्तुजमेत्विति ।

तयोरायांसुकेद्वितीयाष्टचमाह—

मृळानोरुद्रोतनोमयस्कृधिक्षयद्दीरायनमसाविधेमते ।

यच्छंचयोश्चमनुरायेजेपितातदस्थामतवरुद्रप्रणीतिषु ॥ २ ॥

मृळ । नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि । क्षयत् । दीराय । नमसा ।

विधेम । ते । यत् । शम् । च । योः । च । मनुः । आशयेजे । पिता ।

तत् । अश्याम् । तव । रुद्र । प्रहर्नीतिषु ॥ २ ॥

हेरुद्र नोस्मभ्यं अस्मदर्थं दृढं त्वं सुसयिता भव उत अपि च तदनन्तरं नोस्माकं मयः सुसं कृधि कुरु ययंच क्षयद्दीराय सयित सर्ववीरं प्राप्तेभ्यै र्पं रुद्रिभ्युं कंवा ते त्वानमसाहविलक्षणो नाभेन ममस्कारेण वा विधेम परिचरेम विधतिः परिचरणकर्मा अपि च पिता तत्पादको मनुः स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः शरीराणां शमनं योश्च भयानां यावनञ्च यदेतद्वयं आयेजे देवेभ्यः सकाशात्प्राप्य दत्तवान् हेरुद्र द-
वप्रणीतिषु मरुद्वनयनेषु सत्सु तद्वयं अश्यामभ्याभ्याम ॥ दृढं दृढसुसने तौदादिकः अचोतस्तिष्ठ-
इति संहितायां दीर्घः । कृधि करोते लोटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् शुभ्रणुपुलङ्ग्य छन्द-
सीति हेर्धिः अतः कृकमीति मयसो विसर्जनीयस्य सत्वम् । क्षयद्दीराय क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
कर्मणः संपदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम विधविधाने तौदादिकः । आयेजे यजदेवपूजासंगविकरण-
दानेषु लोटिसंज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्संपसारणाभावेऽप्यस्यासलोपौ । अश्याम अशूज्याधौ
व्यत्ययेन परस्मैपदम् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ २ ॥

२. रुद्र, तुम सुखी हो; हमें सुखी करो । तुम वीरों के बिनाशक हो । हम नमस्कार के साथ तुम्हारी परिचर्या करते हैं । पिता य उत्पादक मनु ने जिन रोगों से उपशम और जिन मयों से उद्धार पाया था; रुद्र, तुम्हारे उपवेश से हम भी वह पावें ।

अश्यामते सुमर्ति देवयज्यया क्षयद्दीरस्य तवरुद्रभीदुः ।

सुभ्रायं निदिशो अस्माकमाचरारिष्टवीरा जुह्वामते हविः ॥ ३ ॥

अश्याम् । ते । सुह्रमतिम् । देवयज्यया । क्षयत् । दीरस्य । तव ।

रुद्र । भीदुः । सुभ्रायम् । इत् । विशः । अस्माकम् । आ । चर ।

अरिष्टवीराः । जुह्वाम् । ते । हविः ॥ ३ ॥

हेमीदुः सेकः कामाभिर्वर्षकनित्यतरुणवारुद क्षयद्वीरस्यक्षयितप्रविपक्षस्यमरुद्विपुं-
स्यबा तवमुमर्षिशोभनांकल्याणीं अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते त्वत्संबन्धिनो बभूव देवयज्यया देवभागेन
त्वद्देवत्येन यज्ञेन अस्थामव्यापवाम त्वंचास्माकं विशः प्रजा अभिलक्ष्य आचर आगच्छ किं कुर्वन् सु-
भ्रायन्निदं सुभ्रमि विमुक्तनाम तासां प्रजानां सुस्वमिच्छन्नेव सुस्वमदपवभवेत्यर्थः ततो वयं अरि-
ष्टवीरा वीर्यान्जायन्त इति वीराः प्रजाः अरिष्ठा आर्हसि ता वीरा येषां तया भूताः सन्तः त्रेतुभ्यं हविः
चक्र पुरोडाशादिकं जुहवाम चोदिते आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमर्षि मतिर्वर्धनं शोभनं मननं यस्यां
बुद्धौ सा सुमतिः नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयज्यया छन्दसि निष्ठकर्म्येत्यादौ यजेयं-
मत्ययो निपात्यते स्त्रीलिङ्गत्वाच्च । मीदुः मिह सेचने दाश्वान्साह्यान्पीडुनिति क्लृप्तमप्यमान्तो-
निपातितः संबुद्धौ मतुवसोरितिरुत्वम् । सुभ्रायन् सुभ्रं परेषामिच्छति छन्दसि परेच्छा यामपी-
ति कर्मण नञ्छन्दस्यपुनस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः देवसुभ्रयो र्यजुषिकाठके इति विधीयमानमात्वं व्य-
त्ययेनात्राभिदृष्टव्यम् ॥ ३ ॥

३. अभीष्ट-वाता यज्ञ, तुम वीरों के क्षयकारी अथवा ऐश्वर्यशाली
मरुतों से युक्त हो । हम देव-यज्ञ-द्वारा तुम्हारा अनुग्रह प्राप्त करें ।
हमारी सन्तानों के भुल की कामना करके उनके पास आओ । हम भी
प्रजा का हित देखकर तुम्हें हृष्य देंगे ।

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वंकुं कविमवसे निह्वयामहे ।

आरे अस्मदैव्यं हेळो अस्तु सुमतिमिह्वयमस्यावृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेषम् । वयम् । रुद्रम् । यज्ञसाधम् । वंकुम् । कविम् । अवसे ।

नि । ह्वयामहे । आरे । अस्मत् । दैव्यम् । हेळः । अस्तु ।

सुमतिम् । इत् । वयम् । अस्य । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

अवसेरक्षणाय रुद्रं महादेवं निह्वयामहे नितराभाह्वयामः कीदृशं त्वेषं दीप्तम् यज्ञसाधं य-
ज्ञस्य साधयितारं एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति तथा च तैत्तिरीयके देववैयशाद्रुद्रमन्तरायन्नित्यु-
पक्रम्या ज्ञातव्य—स्विष्टवैनदं भविष्यति यदिमं साधयिष्याम इति तव स्विष्टरुतः स्विष्टकृत्वमिति ।
वंकुंकुटिलगन्तारं कर्विकान्तवर्षिनम् सच रुद्रः दैव्यं देवस्य द्योतमानस्य संबन्धिनं हेळः को-
धं अस्मदारे अस्मत्तोदूरदेशे अस्तु मे रयतु अस्य महादेवस्य सुमतिमिच्छोभनामनुमहरूपां बु-
द्धिमेव वयमावृणीमहे आभिमुख्येन संभ्रजामहे ॥ यज्ञसाधं यज्ञसाधयतीत्यज्ञसाध विपुसंरा-
द्धौ सिध्यते रपारलौकिके इत्यात्मम् यद्वा राधसाधसंसिद्धौ अस्मात्पुण्यन्तावक्रि । वंकुं वकि-

कौटिल्ये औणादिकउपत्ययः । निहयामहे निसमुपविभ्योहृत्पात्यनेपदम् । दैव्यं देवाद्य-
अजाविविपादीव्यतीयोयञ् । अस्पृत् अस्तुक्षेपणे दैवादिकः । वृणीमहे वृङ्संभक्तौ कैपादि-
का ॥ ४ ॥

४. रक्षण के लिए हम दीप्तिमान्, यज्ञ-साधक, कुटिलगति और
मेघावी यज्ञ का आह्वान करते हैं । वह हमारे पास से अपना क्रोध दूर
करे । हम उनका अनुग्रह चाहते हैं ।

दिवोवराहमरुषंकपर्दिनत्वेषंरूपंनमसा निहयामहे ।

हस्तेविभ्रंशेषजावार्याणिशर्मवर्मच्छर्दिस्मभ्ययंसत् ॥ ५ ॥ ५ ॥

दिवः । वराहम् । अरुषम् । कपर्दिनम् । त्वेषम् । रूपम् । नमसा ।
नि । हयामहे । हस्ते । विभ्रत् । शेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्म ।
छर्दिः । अस्मभ्यम् । यंसत् ॥ ५ ॥ ५ ॥

बराहं बराहारगुल्फहोजनं यज्ञ बराहवद्वह्निं अरुषम्आरोषमानं कपर्दिनंजटा-
त्रिबुक्तं त्वेषं तेषसावीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदान्तैरविगम्यं एवंभूतं रुद्रंनमसा हविलं-
क्षजेनाघेन नमस्कारेणवा दिवोद्युलोकसकाशाच्चिह्नयामहे नितरामाह्वयामः सजाह्वोरुद्रः
हस्तेस्वकीये बाहौवीर्याणिसर्वैर्वरणीयानि शेषजा शेषज्यानिरोगशमनहेतुभूतानिविभ्रव धारय-
न्अस्वाभ्यस्वोद्युभ्यः शर्म आरोग्यलक्षणंसुखं वर्मआयुधानानिवारकंकवचं छर्दिः गृह्णामैतद
गृहंसस्मयच्छत् ॥ विभ्रव दुष्टञ्छारणपोषणयोः औहोत्यादिकः छटःशट् यज्ञामित्यभ्यास-
स्येषम् । शेषजा शिषजचिकित्सायाम् कण्ठादिः पचाद्यच् अवोलोपयलोपौ मुमङ्लशेषजाशे-
तिनिपादमाद्रूपसिद्धिः शोच्छन्दसिवहुलमितिशेर्लोपः । वार्याणि वृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यद् ईदव-
न्वेत्याद्युदात्तत्वम् । छर्दिः उच्छर्दिदीप्तिदेवनयोः छृद्यतेदीप्यतेसुवर्णादिमिध्वनेऽप्रकाश्यते इतिछ-
र्विर्गृहं अर्चिश्चिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइस् । यंसत् यमउपरमे छेटचद्वागमः सिञ्चदुल्लेटीतिसिप्-
इषंभलोपस्वीकारलोपः ॥ ५ ॥

५. हम उन स्वर्गीय उत्कृष्ट वराह की तरह वृद्धाङ्ग, अरुणवर्ण,
कपर्दी, दीप्तिमान् और उज्ज्वल रूप धर यज्ञ को नमस्कार-द्वारा बुलाते
हैं । हाथ में वरणीय शेषज धारण करके वे हमें सुख, वर्म और गृह
प्रदान करें ।

इदंपित्रेरुतामुच्यतेवचःस्वादोःस्वादीयोरुद्रायवर्धनम् ।

रास्वाचनोअमृतमर्तमोजनंन्मनेतोकायतनंयायमृळ ॥ ६ ॥

इदम् । पित्रे । मरुताम् । उच्यते । बर्चः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय ।
 वर्धनम् । रास्व । च । नः । अमृत । मर्तुः भोजनम् । त्मने ।
 तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

इदंस्तुतिस्मरणवचः मरुतां एकोनपञ्चाशत्संस्थानां देवविशेषाणां पित्रे जनकाय रु-
 द्रायेश्वराय उच्यते उच्चारयति कीदृशं स्वादोः स्वादीयः रसवतो मधुघृतादेरपि स्वादुतरं अविश-
 नेन हर्षजनकमित्यर्थः वर्धनंस्तुत्यस्य मवर्धकं स्तोत्रेण हि देववाहसातीवर्धते रुद्रस्य च मरुतां
 पितृत्वमेवमाश्रयते—पुराकदाचिदिन्द्रोऽमृताभ्यजिमाय वदानीदितिरमृतावा इन्द्रहननसम-
 र्थं पुर्वकामयमाना वपसाभर्तुः सकाशाद् भूलोभे इमं वृत्तान्तमवगच्छन् इन्द्रो ब्रूहस्वः सन् सस्य-
 त्स्वपोभूत्वा तस्या उदरं पविश्यात्तं गर्भं सप्तधा विभेद पुनरप्येकैकं सप्तस्रण्डमकरोत् ते सर्वे गर्भैकदेशाः
 धोनेर्निर्गत्वारुद्र एव स्मिन्नवसरे लीलायै गच्छन्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ इमान् ददृशतुः महेशं पति
 पार्वत्येवमबोधत् इमे मांसस्रण्डाः यद्यामत्येकं पुत्राः संपन्थन्तां एवं त्वया कार्यमपि चेत्पीविरस्वीषि
 स च महेश्वरस्त्वात् समानरूपान् समानवयसः सप्तानालङ्कारान् पुत्रान् कृत्वा गौर्यैः प्रददौ एवमेव पुत्राः
 सन्तिषिषि अतः सर्वे पुमारुते पुस्तुके पुमरुतोरुपपुत्रा इति सूच्यन्ते रौद्रेषु च मरुतां पिता रुद्र इति अपि च हे
 अमृतमरुतार इति रुद्र मर्तुः भोजनं मरुतां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमभनोस्मभ्यं रास्व ययच्छ तयात्मने
 आत्मने द्वितीयार्थे च पुर्वीं मां शोकायतोः पुत्रं एतयं तत्पुत्रं च मृळं मृत्तय ॥ पित्रे उवाच यज-
 इति विभक्तैरुवाच त्वम् । रास्व रादाने ज्यत्ययेनात्मनेपदम् । त्मने मत्तेश्चाहवादेरात्मनस्तथा-
 शोभ्यत्रापि चान्वसिहस्पत इति वचनादात्मन आकारलोपः ॥ ६ ॥

६. मधु से मी अधिक मधुर यह स्तुति-वाक्य मरुतों के पिता रुद्र के
 उद्देश से उच्चारित किया जाता है । इससे स्तोता की वृद्धि होती है ।
 मरण-रहित रुद्र, मनुष्यों का भोजन-रूप अन्न हमें प्रदान करो । मुझे,
 मेरे पुत्र को और पौत्र को सुख दान करें ।

मानो महान्तं मृतमानो अर्भकं मान उक्षान्तं मृतमानं उक्षितम् ।
 मानो बधीः पितरं मोत मातरं मानः प्रियास्तन्वोरुद्ररीरिषः ॥ ७ ॥

मा । नः । महान्तम् । उत । मा । नः । अर्भकम् । मा । नः ।
 उक्षान्तम् । उत । मा । नः । उक्षितम् । मा । नः । बधीः । पितरम् ।
 मा । उत । मातरम् । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रीरिषः ॥ ७ ॥

हेरुद्र नोस्माकं मध्ये महान्तं वृद्धं मावधीः माहिंसीः उत अपि च नोस्माकं अर्भकं बालं माहिंसीः
तथानोस्माकं मध्ये उक्षन्तं सेकारं मध्यवयस्कं युवानं मावधीः उत अपि च नोस्माकं मुक्षितं गर्भं रुवे-
णस्त्रीपुनिषिकं मयत्वं मावधीः तथानोस्माकं पितरं जनकं मावधीः उत अपि च मातरं जननीं मावधीः
तथानोस्माकं प्रियाः स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनूषु भवाः प्रजावा हेरुद्र मारीरिषः माहिंसीः ॥
वधीः हन्ते मां हि लुङ्घि चेत विधादेशः सचादन्तः सिच इट् अतो लोपस्य स्थानि वन्नावा वृद्धाभा-
वः । रीरिषः रिषिं सायाम् ण्यन्ता लुङि चङि णिलोपोपधा इत्स्वत्वादीनि छान्दसः पदकाञ्चीनो-
त्पासहस्वः ॥ ७ ॥

७. वरु, हममें से बूढ़े को नहीं मारना, बच्चे को नहीं मारना,
सन्तानोत्पादक युवक को नहीं मारना तथा गर्भस्थ शिशु को भी नहीं
मारना । हमारे पिता का वध नहीं करना, माता की हिंसा नहीं करना
तथा हमारे प्रिय शरीर में आघात नहीं करना ।

मानस्तोकेतनयेमान आयौ मानो गोषु मानो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान्मानो रुद्रा मामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्रा हवामहे ॥ ८ ॥

मा । नः । तोके । तेनये । मा । नः । आयौ । मा । नः । गोषु । मा । नः ।

अश्वेषु । रीरिषः । वीरान् । मा । नः । रुद्र । मामितः । वधीः ।

हविष्मन्तः । सदम् । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हेरुद्र नोस्माकं लोकादिविषये मारीरिषः माहिंसीः लोकशब्दः पुत्रवाची वनं यस्तत्पुत्रः आपु-
रित्यन्तोदात्तं मनुष्यनाम पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो योऽस्मदीयो मनुष्यस्तस्मिन् हिंसां माकृथाः तथा हेरुद्र
वीरान् विक्रान्तान् शौरेपितान् अस्मदीयान् मामितः क्रुद्धः सन् मावधीः माहिंसीः वधं च हविष्म-
न्तो हविर्भिर्युक्ताः सन्तः सदमित्रा सर्वदैव त्वां हवामहे आह्वयामहे ॥ आयौ इण् गतौ छन्दसी णस्त्यु-
ण्प्रत्ययः । मामितः मामक्रोधे कोधिकरणे चेतिकर्त्तरिक्तः । हवामहे हे ओलटिबहुलं छन्दसी-
वित्तं सारणम् ॥ ८ ॥

८. वरु, हमारे पुत्र, पौत्र, मनुष्य, गौ और अश्व को नहीं मारना ।

वरु, क्रुद्ध होकर हमारे वीरों को हिंसा नहीं करना; क्योंकि हव्य लेकर
हम सदा ही तुम्हें बुलाते हैं ।

देवसुवां हविषुरुद्रस्य पशुपतेर्यगे उपतेस्तोमानित्यादिके याज्यानुवाक्ये स्रष्टितं च—उपते-
स्तोमानपशुपाहवाकर्त्तरा स्वापितमरुतां सुममस्मे ।

उपतेस्तोमानपशुपाहवाकर्त्तरा स्वापितमरुतां सुममस्मे ।

मद्राहितै सुमतिर्मृळयत्त माथा वयमवइत्ते हंणीमहे ॥ ९ ॥

उप । ते । स्तोमान् । पशुपाः इव । आ । अकरम् । रास्व । पितः ।
मरुताम् । सुभम् । अस्मे इति । जुद्रा । हि । ते । सुहमतिः ।
मृळयत्सुहर्तमा । अर्थ । वयम् । अवः । इत् । ते । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हेरुद्र स्तोमानस्तुतिरूपावमवान्तेतुभ्यंउपाकरम् उपकरोमिसमर्पयामि वज्रहृदयः—
यथा पशूनां पाजयिता गोपः प्रायः काले स्वस्मै समर्पितान् पशून् सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति ए-
वं तत्साकाशाच्छब्दानस्तुतिरूपान्महावस्तुति साधनवया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः हेमरुवापितः
मरुत्संज्ञानदिवानामुत्पादकरुद्र नोस्माभ्यं सुभं सुहं रास्व देहि अपि च तेन दीया सुमतिः कल्याणी
बुद्धिः मृळयत्तया अतिरागेन सुसमित्तया अतपव्रतद्राजपत्नीया हियस्मादेवं तस्मात् अद्यान-
न्तरं वयं ते त्वदीयमवोरक्षणं तूष्णीमहे संभ्रजामहे ॥ अकरं छन्दसितुक्छन्दस्तिटइति वर्तमाने लङ्
छन्दसि तुह्यिभ्य इति चेरुद्रादेशः कद्रुशोडिगुणः । पितर्युक्तां परमपि छन्दसी विपरस्यान्वष्टयाः पूर्वाभ-
क्षितानुपवेशे सत्यामन्वितस्य चेत्यपि पदद्वयमनुदात्तम् । अस्मे अर्पणं तुल्यमिति चतुर्थी बहुवचनस्य शे
आदेशः । मृळयत्तया मृदयस्त्वने अस्मात्प्रयन्ताल्लटः शट् तस्य छन्दस्युभयपेत्पार्धभातुकत्वात्
सार्धभातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यवे ॥ ९ ॥

९. जैसे चरवाहे सायंकाल अपने स्वामी के पास पशुओं को लौटा
देते हैं, वर, वैसे ही मैं तुम्हारा स्तोत्र तुम्हें अर्पण करता हूँ । मरुतों
के पिता, हमें सुल दो । तुम्हारा अनुग्रह अत्यन्त सुखकर और कल्याण-
वाही हो । हम तुम्हारा रक्षण चाहते हैं ।

आरेते गोघ्नमुतपुरुषघ्नं क्षयद्वीरसुभमस्मेते अस्तु ।
मृळाचनो अधिचब्रूहि देवाधाचनः शर्मयच्छद्विबर्हाः ॥ १० ॥

आरे । ते । गोधमम् । उत । पुरुषधमम् । क्षयत्सुवीर । सुभम् ।
अस्मे इति । ते । अस्तु । मृळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ।
अधि । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विबर्हाः ॥ १० ॥

हे क्षयद्वीर क्षयितसर्वशत्रुघ्न रुद्र ते त्वदीयं गोघ्नयवगोहननं यद्वा गोहननसाधनवा-
युधं उत अपि च पुरुषघ्नं पुरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयं आरेद्वीरे अस्मत्तोषिपुच्छद्वेशेभ-
वतु अस्मे अस्मात्ते त्वदीयं सुभं सुहं अस्तु भवतु अपि च नोस्माकं मृळयस्त्वसिभ्यर्पयः शोभय हे
देव शोभमान रुद्र नोस्मान् अधिब्रूहि अधिचक्षयं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणाया पित्रूणां विविधा
अवयव अद्यानन्तरं द्विबर्हाः द्वयोः स्थानयोः युधिष्यामन्तरिक्षे चरितुः यद्वा इषोर्दक्षिणोत्तर-

मार्गयोर्ज्ञानकर्मणोर्वापरिवृत्तः स्वामी सत्त्वं नोऽस्मभ्यं शर्मन्मुखं यच्छदेहि ॥ गोघ्नं हनर्हि सागत्योः
अस्मात्पृथगर्थैकविधानमिति भावे करणे वाक्यप्रत्ययः गमहनेत्युपधाजोपः होहन्वेरितिषत्वम् ।
द्विवर्णाः इहिवृद्धिवृद्धौ द्वयोः स्थानयोः नर्हते मवर्धते इति द्विवर्णाः अमृन्, कदुत्तरपदमकृतिस्-
रत्वम् ॥ १० ॥

१०. वीरों के विनाशक रुद्र, तुम्हारा गो-हनन-साधन और मनुष्य-
हनन-साधन अस्त्र धार रहे । हम तुम्हारा दिया सुख पावें । हमें सुखी
करो । दीप्तिमान् रुद्र, हमारे पक्ष में कहना । तुम पृथिवी और अन्तरिक्ष
के अधिपति हो । हमें सुख दो ।

अवोचामनमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हवर्हद्रो मरुत्वान् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥ ६ ॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवम् ।
रुद्रः । मरुत्वान् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥ ६ ॥

अवस्यवः अवोचाम् अवाच्यं वा इच्छन्तो वयं अवोचाम एतत्सूक्तं रूपं स्तोत्रं अवादिष्य अस्मै रुद्रा-
य नमोनमस्कारोस्तु मरुत्वान् रुद्रिः स्वकीयैः पुत्रैर्मुक्तोरुद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु स्वीकरो-
तु यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तत्सर्वं मित्रादयः पृथुदेवताः ममहन्तां पूजयन्तु उत शब्दोप्यर्थे ॥ अवो-
चाम ब्रूयन्त्यायां वाचि लुकि भुवो वचिः अत्यतिवक्तिरूप्यातीत्यादिना चुरकादेशः वचउमित्यु-
भागमः । अवस्यवः अवरक्षणे भावे अमृन् मृषात्मनः क्यच् कयाच्छन्दसीत्युपप्रत्ययः । हवम्
भावेन उपसर्गस्येत्युपसर्गप्रसारणं । मरुत्वान् अयश्चित्तमनुपोवत्वं तसौमत्वर्थे इति श्रुत्वेन पदत्वा-
भावाच्च त्वाभावाः ॥ ११ ॥

११. हमने रक्षा-कामना करके कहा है । उत रुद्र देव को नमस्कार
है । मरुतों के साथ रुद्र हमारा आह्वान सुनें । मित्र, वरुण, अदिति,
सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारी इस प्रार्थना को पूजित करें ।

चित्रमिति षड्भुवस्तु कृत्स्नस्पर्षत्रैष्टुभसूर्यदेवताकं तथा चानुक्रान्तं—चित्रं षट्सौर्यमिति
आम्बिनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि तत्रेदं सूक्तं शंसनीयं सूत्रितं च—चि-
त्रं देवानां नमो मित्रस्येति । आदितस्ति सक्तवः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः
पशोर्वपापुरोडाशयोर्माज्ये तथा च सूत्रितं—चित्रं देवानामुदगादभीकमिति पञ्चशानो भवचक्षसाशं-
नो अद्देति । अतिमूर्तिना ज्येको हेतुना सौर्ये पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्येषा याज्या सूत्रि-
तं च—चरणिर्विश्वदर्शवश्चित्रं देवानामुदगादभीकमित्यियाज्यानुवाक्या ।

गामेवांपथमाष्टकमाह—

चित्रं देवानां मुदंगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषः ॥ १ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य ।
वरुणस्य । अग्नेः । आ । अप्राः । आवापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् ।
सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्युषः । च ॥ १ ॥

देवानां दीव्यन्तीति देवारभयः ते पदिवजनानामेव वा अनीकं तेजः समूहस्त्वं चित्रं आ-
श्चर्यकरं सूर्यमण्डलं उदगात् उदयाच्चलं प्राप्तमासीत् कीदृशं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च उपलक्षणमेतत्
एतदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं च उदयं माप्यचद्यावापृथिवी दिवं पृ-
थिवी अन्तरिक्षं च आपाः स्वकीयेन तेजसा आसमन्तादपूरयत् ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्ती सूर्यः अन्तर्या-
मितया सर्वस्मिन् परमः परमात्मा जगदोज्ज्वलमस्य तस्युषः स्थावरस्य च आत्मा स्वरूपभूतः सहित्सर्वस्य
स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं कारणाच्च कार्यनातिरिच्यते तथा च पारमर्षेः सूत्रम्—त-
दनन्यत्वमारंभेण शब्दादिभ्य इति यद्वा स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा उदि-
ते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वजगत्सु नष्टेन युक्तं सदुपलभ्यते तथा च श्रूयते—यो सौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां
प्राणानादायो देवीति ॥ आपाः प्रापूरणे लक्षिपुरुषव्यत्ययः अदादित्वाच्छपोलुक् । जगतः गमे-
र्ह्येति क्तिप् द्विवचनम् गमः कावित्यनुनासिकलोपः । तस्युषः तिष्ठतेर्लिटः कसुः द्विवचने शर्पूर्वाः-
स्वयः षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं आतोलोप इति चेत्याकारलोपः शासिब-
सिचसीनाचेति षत्वम् ॥ १ ॥

१. विचित्र तेजःपुञ्ज तथा मित्र, वरुण और अग्नि के चक्षु-
स्वरूप सूर्य उदित हुए हैं। उन्होंने आवा-पृथिवी और अन्तरिक्ष को
अपनी किरणों से परिपूर्ण किया है। सूर्य जगम और स्यावर—दोनों
ही आत्मा हैं।

द्वितीयाष्टकमाह—

सूर्यो देवी भूषसंरोचमानं मयोनियोषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रानरेदिव्यन्तोऽपुगानि वितन्वते प्रतिभद्रार्पभद्रम् ॥ २ ॥

सूर्यः । देवीम् । उषसम् । रोचमानाम् । मर्यः । न । योषाम् ।
अग्निः । एति । पश्चात् । यत्र । नरः । देवद्वयन्तः । युगानि ।
विद्वन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रम् ॥ २ ॥

सूर्योदेवीवानादिगुणयुक्तारोचमानादीप्यमानामुषसंपश्चादभ्येति उषसःपादुभावनन्दरं
तांअभिलक्ष्यगच्छति वनदृष्टान्तः—मर्योर्नयोषां यथाकश्चिन्मनुष्यःशोभनवयवांगच्छन्तीषु-
वर्तिस्रियंसततंअनुगच्छति एद्वयत्रयस्यांउषसिजातायादेवयन्तोदेवंद्योतमानंसूर्ययष्टुमिच्छ-
न्तोन्नरोयज्ञस्यनेवारोयजमानाः युगानि युगशब्दःकालवाची तेनचतत्रकर्तव्यानिकर्माणिउक्ष्य-
न्ते यथादर्शपूर्णमासाविति । अग्निहोत्रादीनिकर्माणिवितन्वतेविस्तारयन्ति यद्वा देवयन्तोदे-
वयागार्थंघनमात्मनश्छन्तोयजमानपुरुषाः युगानिहलावयवभूतानिकर्षणायवितन्वतेप्रसारय-
न्ति तामुषसंअनुगच्छन्तीत्यर्थः एवंविधंभद्रंकल्याणंसूर्यमपि भद्रायकल्याणरूपायकर्मफलायस्तु-
मद्विशेषः यद्वा देवकामायजमानाः युगानियुग्मानिभूत्वापत्नीभिःसहिवाःसन्तोभद्रंकल्याणं
अग्निहोत्रादिकर्मभद्रायतत्फलार्थंप्रतिप्रत्येकंयस्यांउषसिप्रवृत्तायांवितन्वतेविस्तारयन्ति ॥ मर्यः
मृद्भाणत्यागे छन्दसिनिष्ठकर्मैत्यादौपत्यपान्तोनिपात्यते यतोनावद्वत्याद्युदात्तत्वम् । युगानि
युगेःकर्मणिषड् युगशब्दःकालविशेषेरथाद्युपकरणेचेत्युज्झादिपुष्ठात् गुणाभावोन्तोद्वात्तत्वं
च । वितन्वते तनुविस्तारे तनादिकृञ्भ्यवः सहेतियोगविभागाद्विलोपसर्गस्यसमासेसति
समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. जैसे पुरुष स्त्री का अनुगमन करता है, वैसे ही सूर्य भी दीप्तिमती
उषा के पीछे-पीछे आते हैं । इसी समय देवाभिलाषी मनुष्य बहु-युग-
प्रचलित यज्ञ-कर्म का विस्तार करते हैं; सुफल के लिए कल्याण-कर्म
को सम्पन्न करते हैं । तृतीयाश्वचमाह—

भद्राअश्वाहरितःसूर्यस्यचित्राएतङ्गवाअनुमाद्यासः ।
नमस्यन्तौदिवआपृष्ठमस्थुःपरिद्यावापृथिवीयन्तिसद्यः ॥ ३ ॥
भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतङ्गवाः ।
अनुमाद्यासः । नमस्यन्तः । दिवः । आ । पृष्ठम् । अस्थुः । परि ।
द्यावापृथिवी इति । यन्ति । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कल्याणाअश्वाएतङ्गवाइत्येतदुभयमश्वनाम तत्रैकंक्रियापरंयोजनीयं अश्वाः पु-
रगाः व्यापनशीलावाहरितोत्तारः चित्राविचित्रावयवाः अनुमाद्यासः अनुक्रमेणसर्वेस्तुत्यामा-
दनीयाःएवंभूताः सूर्यस्यएतङ्गवाअश्वाः यद्वा एतंप्रत्यङ्गन्तव्यंमार्गगन्तारोश्वाः एतंशब्दवर्णनी-

छवर्णवामामुवन्तोऽम्बाः नमस्यन्तः अस्माभिर्नमस्यमानाः सन्तः दिवोन्तरिक्षस्पृष्टं उपरिप्रदेशं
पूर्वभागलक्षणं आस्युः आतिष्ठन्ति प्रामुवन्ति यद्वा हरितोरसहरणशीलरिम्भयः भद्रादिविशे-
षणविशिष्टाः दिवः पृष्ठं नमस्तलं आतिष्ठन्ति आस्थाय च द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानी-
मेव एकैनाह्नापरिवन्ति परितोगच्छन्ति व्यामुवन्तीत्यर्थः ॥ अम्बाः अशुभ्यासौ अशुभवीत्यादिना
कृतम् । एतत्वाः इण्गत्तौ असिहसीत्यादिना कर्मणितन्यात्थयः गमेरौणादिको भवेद्भ्रमत्थयः एत-
व्यं प्रति ग्वोममनयेषां तेषां कोः बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । अनुमाद्यासः मदिस्तुतौ अ-
स्मात्पण्यन्तादचोयत् यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् । नमस्यन्तः नमो हरिर्वदति पूजार्थं क्यच् व्यत्य-
येन कर्मणिकर्तृप्रत्ययः । अस्युः तिष्ठतेच्छान्दसो वर्तमाने लुङ् गातिस्थेति सिचोलुक् आवदति शे-
नुस् ॥ ३ ॥

३. सूर्य के कल्याण-रूप हरि नाम के विचित्र घोड़े इस पथ से जाते
हैं । वे सत्रके स्तुति-भाजन हैं । हम उनको नमस्कार करते हैं । वे
आकाश के पृष्ठ-वेश में उपस्थित हुए हैं । वे घोड़े तुरत हो द्यावा-
पृथिवी—चारों दिशाओं का परिभ्रमण कर डालते हैं ।

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महिम्नं मध्याकर्तो विवर्तत संजभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रीवासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवत्वम् । तत् । महिम्नम् । मध्या । कर्तोः ।

विवर्ततम् । सम् । जभार । यदा । इत् । अयुक्त । हरितः ।

सधस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

सूर्यस्य सर्वमेरकादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वम् स्वातन्त्र्यमिति यावत् महिम्नं महत्त्वम् महात्म्यं
चतुर्देव तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाभ्याहारः यत्कर्तोः कर्मनामैतत् पारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्णादिल-
क्षणस्य कर्मणो मध्यामध्यापरिसमाप्ते एव तस्मिन् कर्मणि विवर्ततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालं अस्तंग-
च्छन् सूर्यः संजभार अस्माद्लोकात्वात्मनि उपसंहरति कर्मकरश्च पृच्छं अपरिसमाप्तमेव विसृ-
जति अस्तंग्यन्तं सूर्यं दृष्ट्वा ईदृशं स्वातन्त्र्यमहिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति न कस्यापि सू-
र्येदेदृशं स्वातन्त्र्यमहिमानं चावगाहते अपि च इदित्यवधारणे यदेदं यस्मिन्नेव काले हरितोर-
सहरणशीलान् स्वरसमीन् हरितवर्णान् श्वान् वा सधस्थात्सहस्रानादस्मात्पार्थिवल्लोकादादा-
यभ्युक्तं अन्यत्र संयुक्तान् करोति यद्वा युजिः केवलं अपि विपूर्वोद्गम्यः यदैवासौ स्वरसमीन् अ-
श्वान् वा सधस्थात् सहतिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थोरथः तस्मादयुक्तं अमुञ्चत् आवद अनन्तर-
मेव रात्री निशा वासः आच्छादयितुं तमः सिमस्मै सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः सप्तम्यर्थे चतु-
र्थी सर्वस्मिन्लोकैस्तनुते विस्तारयति यद्वा वासो वासरमहस्तत्सर्वस्मादस्माद्लोकादानीं परात्री

यमस्तनुते अप्रनिरुक्तम्-तत्सूर्यस्यैवैतत्तन्महित्वं मध्येयत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते-
यदासावयुङ्क्ते हरणानां दित्परम्भीन् हरितोऽम्बानिति वाथरात्रीवासस्तनुते सिमस्मै वै सरमहरवयुवती-
सर्वस्मादिति ॥ महित्वम् महपूजायाम् औणादिक इन्द्रप्रत्ययः तस्य भावस्त्वतलौ । मध्या
मध्यशब्दात्साम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति द्वादेशः । कर्तोः करोते रौणादिकस्तोऽन्य-
त्ययः । विततं विपूर्वाच्चनोतेः कर्मणि निष्ठा उदिस्त्वेन क्त्वाप्रत्यये इटो विकल्पनात् यस्मिन् विभाषेतीद्
प्रतिषेधः गतिरनन्तर इति मतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जगार ह्यहोर्भञ्जन्दसीति भावम् । अपुक्त
युजेर्लुङि ऋलोऽलीति सचोऽपः । सधस्थात् धञर्थेकविधानमिति अधिकरणेकप्रत्ययः सध-
मादस्थयोऽञ्जन्दसीति सधादेशः दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्री रात्रेऽञ्ज-
साविति ङीप् ॥ ४ ॥

४. सूर्यदेव का ऐसा ही देवत्व और माहात्म्य है कि वे मनुष्यों
के कर्म समाप्त होने के पहले ही अपने विशाल किरण-जाल का
खपसंहार कर डालते हैं । जिस समय सूर्य अपने रथ से हरि नाम के
घोड़ों को खोलते हैं, उस समय सारे लोकों में रात्रि अन्धकार-रूप
कावरण विस्तृत करती है ।

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपां कृणुते योरुपस्थे ॥

अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्हरितः संभरन्ति ॥ ५ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिचक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते ।

योः । उपस्थे । अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः ।

कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ ५ ॥

तत्तदानीं उद्यमसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगत्तः अभिचक्षे आभि-
मुख्येन घोरं भस्म उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य भेरकः सधितारूपं सर्वस्य निरूपकं मकाशकं
तेजः कृणुते करोति अपि चास्य सूर्यस्य हरितो रसहरणशीलारम्भयः हरिद्वर्णा अम्बावा अमर्त्य
अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशदीप्यमानं श्वेतवर्णम् पाजः बलनामैतत् अतिबल-
स्याभिनेशस्य तमसो निवारणे समर्थं अन्यत्तमसो विचक्षणं तेजः संभरन्ति अहनि स्वकीयगमने-
न निष्पादयन्ति तथा कृष्णं कृष्णवर्णं अन्यत्तमः स्वकीयागमनेन रात्रौ अस्तरम्भयोऽप्येवं कु-
र्वन्ति किमुवक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे संपदादि लक्षणोभावे किं क-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । योः ऋसिद्धसोऽथेति पूर्वरूपता । उपस्थे धञर्थेकविधानमिति एकप्रत्ययः

स्वामी निष्कण्टक घर में प्रवेश करता है, मैं भी वैसे ही नेत्रों से स्पष्ट देखकर और दीर्घ आयु भोगकर बुढ़ापा पाऊँ।

मध्वः सोमस्याश्विनामदायप्रजोहोताविवासतेवाम् ।

बर्हिष्मतीरातिर्विश्रितागीरिषायातनासत्योपवाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रजः । होता । आ ।

विवासते । वाम् । बर्हिष्मती । रातिः । विश्रिता । गीः । इषा ।

यातम् । नासत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

अश्विना हेअश्विनौ मध्वोमधुमाधुर्येपितेनसोमस्यसोमेनमदाययुवयोर्मदार्थंप्रजश्चिरंतनो-
होताहोमनिष्पादकोयजमानः वांयुवांआविवासते विवासदिःपरिचरणकर्मा आहमयादायाम्
यथाशास्त्रंपरिचरति अपिचरातिर्दातव्यंहविः बर्हिष्मतीआस्तीर्णेनबर्हिषायुक्तंमुष्मदर्थंबर्हिष्या-
सादितमित्यर्थः यथागीः स्तुतिलक्षणावाक्च विश्रिताकत्विसुसमवेवा पैः सुविरपिक्रियवत्त्व-
र्यः अतोहेनासत्यावश्विनौ इषाअस्मभ्यंदातव्येनानेन वाजैर्नलैश्चसहयुवां उपयातंअस्मत्समीपं
ग्रामुतम् ॥ मध्वः सुपांसुपोभवन्तीतिवृत्तीयार्थेनही जसादिषुछन्दसिवाचनमितिषेड्डीतीतिगु-
णाभावेयणादेशः । मदाय मदीहर्षे मदोनपसर्गेइत्यप् । रातिः रादाने कर्मणिकिन् मध्वेनूयेत्या-
दिनातस्योदात्तत्वम् । विश्रिता श्रिञ्सेवायाम् कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरविगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्
॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, तुम्हारे चिरन्तन होता तुम्हारे हर्ष के लिए मधुर
सोमरस के साथ तुम्हारी अर्चना करता है। कुश के ऊपर हव्य स्थापित
किया हुआ है; ऋत्विर्को-द्वारा स्तुत और प्रस्तुत हुआ है। नासत्यद्वय,
मल और बल लेकर पास आओ।

द्वितीयामृचमाह—

योवामश्विनामनसोजवीयान्रथःस्वश्वोविशंआजिगति ।

येनगच्छथःसुकृतोदुरोणंतेननरावर्तिरस्मभ्यंयातम् ॥ २ ॥

यः । वाम् । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः ।

विशः । आऽजिगति । येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणम् ।

तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यम् । यातम् ॥ २ ॥

तत्रमध्यमासुचमाह—

नासत्याभ्यां बर्हिर्विप्रवृजोस्तोमोऽयम्यभिधेयवार्तः ।

यावर्त्तगायविमदायजायासेनाजुषान्यूहतुरथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्याम् । बर्हिः इव । प्र । वृजो । स्तोमान् । इयमि ।

अभिया इव । वार्तः । यौ । अर्त्तगाय । विमदाय । जायाम् ।

सेना इजुवा । निःऊहतुः । रथेन ॥ १ ॥

बर्हिरिव यथा कश्चिद्यजमानो यागार्थं बर्हिः प्रवृजो भक्षणं अन्युनातिरिक्तं यागाय पर्याप्तं वर्त्तं वृक्छिनत्ति संपादयतीति यावत् एवमहं नासत्याभ्यां अश्विभ्यां स्तोमानस्तुतीः इयमि संपादयामि एतदेव विशदीक्रियते अभिधेयं यथा अभियाणि अप्रेषु मेघेषु अवस्थितानि उदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति एवमहं अश्विभ्यां स्तोत्राणि इयमि बहुशः प्रेरयामि कीदृशाश्विनौ अर्त्तगायवाताय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदाय एतत्संज्ञाय राजर्षये मध्येमार्गं स्वयंवरार्थमागतैस्त्वामलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योजुमशक्रुवते पितृस्मै सेनाजुवाशत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुष्प्रापेण रथेन यावदश्विनौ जायां भार्यापरैरेनाकान्तान्यूहतुः शत्रून् हित्य वदीयं गृहं प्रापयात् । ततुः वाप्सामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्यां सत्सु भवौ सत्यौ न सत्यौ असत्यौ न सत्यौ नासत्यौ न भ्राणन्पादि-त्वादिना न जः प्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृजो वृजीवर्जने आदादिकः इदि-त्वाभ्युम् उपस्त आत्मनेपदेष्वितितलोपः । इयमि ऋगतौ जौहोत्यादिकः अर्तिपिपत्योश्चेत्य-त्पासत्येत्वम् अश्यासस्यासवर्णे इतीयह् । अभिया इव समुद्राभाद् इति भवार्थे धः घस्येमादेशः छन्दसि बहुलमिति शैलोपः । अर्त्तगाय अर्तिगृह्यां भन इत्यर्ते भन अर्त्तएवार्त्तकः संज्ञायार्त्तकः छान्दसोगकारः अपर आह अर्त्तमल्पं गायतीत्यर्त्तकः कैमैरश्वे गापो हक् आतो लोप-टिचेत्याकारलोपः तदेतत्तद्वत्तः शाकल्यस्याभिमतम् । सेनाजुवा जु इति सौत्रोधातुर्गत्यर्थः अस्मादन्वर्भावितण्यर्थात् किञ्चिच्चिच्छीत्यादिना किप्दीर्घौ तन्वादित्वादुवह् । न्यूहतुः बहुप्रा-पणे लिट्यवसियजादित्वात्संसारणम् यदुत्तान्तिमिति निघातप्रविषेधः ॥ १ ॥

१. यज के लिए, जिस प्रकार यजमान कुश का विस्तार करता है तथा पाथु मेघ को चाना दिशाओं में प्रेरित करती है, उसी प्रकार मैं नासत्यद्वय या अश्विद्वय को प्रभूत स्तोत्र प्रेरित करता हूँ । अश्विनीकुमारों ने शत्रु-सेना-द्वारा दुष्प्राप्य रथ-द्वारा युवक विमद राजर्षि की, स्वयंवर में प्राप्त, स्त्री को विमद के परस पहुँचा दिया था ।

वीक्षुपत्नमिशराशुहेमभिर्वादेवानां वाजूतिभिः शाशदाना ।

नद्रासंभो नासत्यामहसंमाजायमस्यं प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

वीक्षुपत्नः । आशुहेमः । वा । देवानाम् । वा । जूतिः ।
शाशदाना । तत् । रासजः । नासत्या । सहस्रम् । आज्ञा । यमस्य ।
प्रधने । जिगाय ॥ २ ॥

वीक्षुपत्नः वीक्षुविवलनाम बलवदुत्तमैः आशुहेमः शीघ्रगमनैः काशब्दः समुच्चये
हेनासत्याअश्विनौ एवंभूतैरश्वैश्चदेवानां इन्द्रादीनां जूतिमिः प्रेरणैश्च शाशदानाशाशमानयोः
अत्यर्थमिष्यमाणयोर्युवयोः बाहनभूतोयोरासजः प्रजापतिनादत्तः समयमस्यैव स्वतस्म्यपीतिकरे-
षणे प्रकीर्णधनोपेते आत्मा आजौ संश्रामेतत्संभूतां सहस्रं जिगाय जिववान् यैव स्वतो हि बहूनां मर-
णहेतुना संश्रामेण तुष्टो भवति यद्वा जेतव्यत्वेन प्रजापतिना निहितं वृक्षसहस्रं शीघ्रगमनयुको रासजः
जिगाय जयेनालभत अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वैर्वा जिगाय युवाजयं प्राप यामास तथा चास्मिन् चर्षे-
प्रजापतिर्वै सोमाय राशे दुहितरं प्रायश्चदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसन्धेयम् ॥ वीक्षुपत्नः वीक्षुव-
लतन्ती विवीक्षुपत्यानः । आशुहेमः आशुशीघ्रं हिन्वन्ति यश्च न्वीत्याशुहेमानस्तैः हिमवौ वृ-
क्षौ च अन्येभ्योऽपि दम्भन्त इति मन्त्रिन् छदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । जूतिभिः कविपूतिज्जूतीत्यादि-
ना कृतिवददात्तत्वम् । शाशदाना शदुशातने अत्र गत्यर्थः घातुना मनेकार्थत्वात् अस्यायङ्वाक्यः
शानच् वस्य छन्दस्सुभ्रमयेत्याधेपातु कत्वाक्यमप्रावः अतो लोपयतोऽपि अग्न्यस्तानामादि-
रित्याद्युदात्तत्वम् सुप्रांस्तुमिति वदन्त्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । आज्ञा येनैव सूत्रेण द्वादेशः । जिगाय
जिजये सन्तुष्टोर्जे रित्याभ्यासादुत्तरस्य कृत्वं गकारः ॥ २ ॥

२. नासत्यद्वय, तुम लोग बलवान् और शीघ्रगामी अश्व-द्वारा
भीति और देवों के उत्साह से उत्साहित हुए थे । तुम्हारे रथ-वाहक
वर्षम ने यम के प्रिय सहस्र यदों में जय-लाभ किया था ।

तृतीयाष्टकम्—

तुपोहभुज्युर्मश्विनोदमेधेरधिनकभिन्मभुवौ अवाहाः ।

तमूहयुनो नो मिरात्मन्वती मिरन्तरिक्षभुद्धिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तुयः । हु । भुज्युम् । अश्विना । उदमेधे । रयिम् । न । कः । चित् ।
ममूहवान् । अर्ब । अहाः । तम् । उहयुः । नोभिः । आत्मन्वतीभिः ।
अन्तरिक्षभुद्धिभिः । अपोदकाभिः ॥ ३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका तुपोनामअश्विनोऽभिः कश्चिद्वाजर्षिः सचद्वीपान्तरवर्तिभिः शत्रु-
भिरित्यन्तमुपवृद्धः सन्तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युसेनया सह नावामाहौषीद सापनौर्मध्येऽमुद्रमविदू-

रंगतावायुयशोनभिन्नासीत् तदानींसञ्जुः शीघ्रमश्विनौतुष्टाव स्तुतौचतौसेनयासहितंआत्मी-
यास्तुनौषुआरोप्यपितुस्तुद्रस्यसमीपंत्रिभिरहोरात्रैःप्रापयामासतुरिति । अयमर्थइदमादिकेनतु-
चेनप्रतिपाद्यते इत्यन्वयःसिद्धौ तुमःखलुपूर्वशत्रुभिःपीडितःसन्तज्जमार्थंउदमेघे उदकैर्मिसतेसि-
न्धुतइत्युदमेघःसमुद्रः तस्मिन् सञ्जुंएतत्संज्ञंमियंपुत्रंअवाहाः नावागन्तुंपर्यत्पासीत् एतद्वृत्ता-
न्तः—मष्टवान्प्रियमाणःसन्धनलोभीकधिन्मनुष्यः रथिन यथाघनंपरित्यजतितद्वत् हेअश्विनौ
तंचञ्जुंमध्यमेसमुद्रंनिमग्नंनौभिःपितृसमीपंऊहयुः युवांप्रापितवन्तौ कीदृशीभिः आत्मन्वतीभिः
आत्मीयाभिः युवयोःस्वभूताभिरित्यर्थः यद्वा वृतिरात्मा धारणवतीभिरित्यर्थः अन्तरिक्षमुद्भिः
अविस्वच्छत्वावअन्तरिक्षेजलस्योपरिष्ठादेवगच्छीभिःअपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वादपगतोदकाभिः
अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ उदमेघे मिहसेचने कर्मणिघञ् न्यंकादीनांचेतिकुत्वम् उदकस्योदः
संज्ञायाम् यथायादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मष्टवान् षट्प्राणत्यागे लिटःकसुः कादिनिय-
मात्यावस्तेषोवस्वेकाजादसामिविनियमावभावः । अहाः ओहाकृत्यागे लुङितिति च्चुःसिच्
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सगितौनक्रियेते बहुलंछन्दसोतिर्दृढभावः हल्लङ्घान्पइतिवि-
छेपः कृत्वविसर्गौ यद्वा मञ्चेयसेतिष्वेर्लुक् च्चुर्लुङ्त्वादिण्नक्रियते । नौभिः सावेकाचइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । आत्मन्वतीभिः आत्मनोमतुष मादुपधायाइतिवत्वम् अनोनुडितिनुद् नटो-
पः हस्वनुद्गत्यांमगुनितिमतुषउदात्तत्वम् । अन्तरिक्षमुद्भिः मुद्गत्तौ क्तिप्चेतिक्तिप् ॥ ३ ॥

३. जैसे कोई छियमाण मनुष्य घन का त्याग करता है, वैसे ही
सुय नाम के राजपि ने बड़े कष्ट से अपने पुत्र भुज्यु को, सेना के
साथ, शत्रु-जय के लिए, नौका-द्वारा समुद्र (स्थित द्वीप) में भेजा ।
मध्य-समुद्र में निमग्न भुज्यु को, अश्विद्वय, तुमने अपनी नौका-द्वारा
उप के पास पहुँचाया था । तुम्हारी नौका जल के ऊपर अन्तरिक्ष
में चलनेवाली और अप्रविष्ट जलवाली है अर्थात् तुम्हारी नौका में जल
नहीं पँठता ।

तिस्रःक्षपस्त्रिरहातिव्रजंजिनासत्याभुज्युमूहयुःपतद्वैः ।

समुद्रस्यधन्वार्द्रस्यपारेत्रिभीरथैःशतपद्भिःषष्ठश्वैः ॥ ४ ॥

तिस्रः । क्षपः । त्रिः । अर्हा । अतिव्रजंतृक्षिः । नासत्या । भुज्युम् ।

ऊहयुः । पतद्वैः । समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य । पारे । त्रिःक्षिः ।

रथैः । शतपत्क्षिः । षट्श्वैः ॥ ४ ॥

हेनासत्यानासत्यौ सेनयासहोदकेनिमग्नंभुज्युंतिस्रःक्षपःत्रिसंख्याकारात्रीःत्रिरहात्रिवारमा-
वृत्तानित्यहानिवअतिव्रजंजिः अविक्रम्यगच्छंजिः एतावन्तंकाष्ठंअतिव्याप्यवर्तमानैःपतद्वैः
पतद्भिःत्रिभिःत्रिसंख्याकैःरथैःऊहयुः मुवांऊहवन्तौ केतिचेदुच्यते समुद्रस्य अनुराशेर्मध्येधन्वन्
धन्विजलवर्जितमदेशे आर्द्रस्यउदकेनआर्द्रभूतस्यसमुद्रस्यपारेतीरदेशेच कथंभूतैःरथैःशतपद्भिः

शतसंख्याकैश्चकलसृणैः पादैरुपेतैः बहन्वैः बहन्मिरन्वैर्भुक्तैः ॥ विस्रः विचतुरोः सिमामिति विशब्दस्य
सिम्भादेशः सचान्तोदात्तः अचिरकृतइतिरेफादेशोऽदाचयणो हत्पूर्वादिति विभक्त्येकदाचत्वम् ।
अपः विभक्त्यन्तस्य छान्दसंहस्वत्वं यद्वा रासिभावइतियोगविभागादधातोरप्याकारलोपः । अहा
गेच्छन्दसिबहुलमिशिरोऽपः । पर्वमैः पतुगवौ पतेरंगम् । अन्वत् ध्विर्गन्त्यर्थः इति स्वाभुक् क-
निन्मुवृषीत्यादिना कनिब् सृपांसुलुगितिसप्तम्याद्भुक् । शवपद्भिः शवपादायेषति तं स्यात्पूर्वस्ये-
विपादशब्दस्यान्यलोपः समासान्तः अयस्मयादित्वेन प्रत्याह पादः पदिति प्रजायः यद्वा पादसमा-
गार्थः पञ्चन्दः प्रकृत्यन्तरंदृश्यम् ॥ ४ ॥

४. नास्तत्प्रद्वय, तुमने श्रीधरगामी शतचक्र-विशिष्ट श्रीर छः अश्वों
से युक्त रथ-त्रय पर भुज्यु को बहन किया था । वह रथ तीन दिन,
तीन रात तक अर्द्ध सागर के अल-शून्य प्रदेश में लाये थे ।

अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।

यदश्विना ऊहयुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

अनारम्भणे । तत् । अवीरयेथाम् । अनास्थाने ।

अग्रभणे । समुद्रे । यत् । अश्विनौ । ऊहयुः । भुज्युम् । अस्तम् ।

शतश्रित्ताम् । नावम् । आतस्थिवांसम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ अनारम्भणे आलम्बनरहिते समुद्रे तत्कर्म अवीरयेथां विकान्तं कृतव-
न्वौ पूर्वा अनारम्भणत्वमेव स्पष्टीकरोषि अनास्थाने आस्थीयते स्मिन्निति आस्थानो भूप्रदेशः
यदहिते स्थातुमशक्ये जले इत्यर्थः अग्रभणे अग्रहणे हस्तेन ग्राह्यं शास्त्रादिकमपि यत्र नास्ति तस्मि-
न्नित्यर्थः किंपुनस्तत्कर्म भुज्युं समुद्रे मग्नं शतारित्रां बहुरित्रां यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैः जलाटोडने स-
विनोः शीघ्रं गच्छति तान्परित्राणि ईदृशां नावं मातस्थिवांसं आस्थितवन्तं आरूढवन्तं कृत्वा अस्तं
गृह्णामैतत् पितुस्तुभ्यं गृहं प्रति यदूहयुः तत्पापणमन्यैर्दुःशक्तं पूर्वा समुद्रे मग्नं कृतवन्ता-
वित्यर्थः ॥ अनारम्भणे आरभ्यत इत्यारम्भणम् कृत्यल्युटो बहुलमितिकर्मणिल्युट् नञ्स्तुभ्यामित्यु-
च्चरपदान्तोदात्तत्वम् । अवीरयेथां शूरवीरविकान्तौ पुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानाग्रभणयोः
पूर्ववत्पुट्स्वरौ अयंतुविशेषः इयहोर्मइति भत्वम् । अस्तं अस्त्यते अस्मिन्सर्वमित्यस्तंगृहम्
असिहसीत्यादिनावन्त्यमयः । शतारित्रां ऋगवौ अर्तिभूस्तत्वनसहइति करणे इव प्रत्ययः
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५ अश्वद्वय, तुम लोगों ने अवलम्बन-शून्य, भूप्रदेश-रहित,
ग्रहणीय शास्त्रादि-वस्तु-रहित सागर में यह कार्य किया था । सी
झीड़ोंवाली नौका में भुज्यु को बैठाकर तुम के पास लाये थे ।

॥ इति प्रथमस्याष्टमोष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सप्तमीसूत्रमाह—

यमश्विनाददधुः श्वेतमश्वमघाश्वायशश्वदित्स्वस्ति ।
तद्वात्रमहिर्कीर्तेन्यभूत्पैदोवाजीसदमिद्व्यो अर्यः ॥ ६ ॥

यम् । अश्विना । ददधुः । श्वेतम् । अश्वम् । अघः अश्वाय । शश्वत् ।
इत् । स्वस्ति । तत् । वा । वात्रम् । महि । कीर्तेन्यम् । भूत् ।
पैद्वः । वाजी । सदम् । इत् । हव्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

अग्नेदमारुपयते—पेदुर्नामकश्चिद् सचाश्विनौतुष्टाय तस्मैपीतौकंचित्श्वेतवर्णं अश्वं दत्त-
वन्तौ सचाश्वः प्रौढंजयंचकरेति एतदत्रप्रतिपाद्यते—हेअश्विनाअश्विनौ युवां अघाश्वायअह-
न्तव्याश्वायपेदुनाग्ने राजर्षये यंश्वेतवर्णंअश्वंददधुः दत्तवन्तौ सोश्वः तस्मैस्वस्तिजयलक्षणं
महत्वं शश्वदित् नित्यमेवचकार वांयुवयोस्तद्वात्रंदानं महिमहत् अतिगभीरं अतएवकीर्तेन्यं
सर्वैःकीर्तेनीयंशस्यं भूत्अभूत् तस्मात् पैद्वः पेदोःसंबन्धीपतनशीलः शीघ्रगामीवा अर्यः श-
श्वणमिरयितायुषेभुमेरयितव्योवा वाजीवेजनवानसोश्वः सदमिद सदैवहव्यः अस्मान्निरप्या-
ह्मातव्यः ॥ दात्रं ददातेप्रविऔणादिकसप्रत्ययः । महि महपूजामाम् इन्सर्वेषातुभ्यदतीन् । की-
र्तेन्यम् कृतसंशन्दने कृत्यार्थेतवैकेकेन्यत्वनइतिकेन्यप्रत्ययः ऋतइच्छातोरित्रीत्वम् । भूत् व-
हुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः । पैद्वः पेदोःसंबन्धी तस्येदमित्यण्प्रत्ययः छान्दसोवर्णलोपः ।
हव्यः ह्यतेरचोयदितियत् बहुलंछन्दसोविसंप्रसारणम् गुणःधातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः ।
अर्यः ऋतौ अर्यादयश्चेत्यौणादिकोयत् व्यत्ययेनान्वोदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. आश्वद्वय, अद्वय अश्व के पति पेदु नाम के राजपि को तुमने
जो श्वेतवर्ण अश्व दिया था, उस अश्व ने पेदु का नित्यप्रति जय-रूप
मंगल साधन किया था । तुम्हारा यह दान महान् और कीर्तनीय
हुआ था । पेदु का यह उत्तम अश्व हमारा सदा पूजनीय है ।

सप्तमीसूत्रमाह—

युवंनरास्तुवतेपज्जिघायकक्षीवतेअरदतंपुरंधिम् ।
कारोतराच्छफादश्वस्यदृष्णाः शतंकुम्भाँअसिञ्चतंसुरायाः ॥ ७ ॥

युवम् । नरा । स्तुवते । पज्जिघाय । कक्षीवते । अरदतम् । पुरंमधिम ।
कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । दृष्णाः । शतम् । कुम्भान् ।
असिञ्चतम् । सुरायाः ॥ ७ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—कक्षीवान् सपिः पुरातमसातिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनौ तुष्टा-
व तस्मै अश्विनौ भूताधिपं दत्तवन्ताविति तदाह—हेनरा नेतारावश्विनौ युवं युवां पञ्जिषाय पञ्चाङ्ग-
त्यक्षिरसामाख्या पञ्चावा अक्षिरस इत्याज्ञातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवते कक्ष्यारजुरश्वस्य
तद्वत्तेतत्तज्ञाय स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मसं पुरन्धि मभूताधिपं बुद्धिं अरदत्तं व्यलिखतम् यथा सर्वार्थ-
गोचरा भवति तथा कृत्वन्तावित्यर्थः अपि च करोत रात् कारोतरो नाम वैदलश्चर्मविष्टो भ्राजन् वि-
शेषः यस्मिन् सुरायाः स्तावर्णं क्रियते लुप्तोपममेतत् कारोत रात् यथा सुरायाः संपादकाः तां स्ता-
वयन्ति एवमेव युवां कृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्याश्वस्य शफात् सुरावसुरायाः शतं कुम्भान्
असंख्यातान् सुराघटान् असिञ्चतम् अक्षारयतम् यद्वा सिञ्चतिः पूरणार्थः कारोत रस्यानीयात्
युष्मदीयाश्च सुराद्या सुराप्रवहति तया असंख्यातान् घटान् असिञ्चतं अपूरयतम् ये जनाः सौत्राम-
ण्यादिकर्मणि युष्मद्या गाय सुराया चन्ते तेषामित्यर्थः ॥ स्तुवते स्तौतेर्लटः शब्द अदादित्वाच्छपोलुक्
शतुरनुमतिविभक्तैरुदात्तत्वम् । पञ्जिषाय पञ्जशब्दात् शैषिकोच्च । कक्षीवते आसन्वीवदक्षी-
वश्च कक्षीवत्कक्षीवदिविनिपातनात्कक्ष्यशब्दस्य संप्रसारणं बलं च । अरदत्तम् रदविच्छेदने । पुर-
न्धिम् पुरन्धिर्बहुधीरितियास्कः । पृषोदरादित्वात् पुरन्धिभावः यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजा-
तमस्यांघ्रीयते अवस्थाप्यत इति पुरन्धिर्बुद्धिः कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किं प्रत्ययः तत्पुरुषेक-
ति बहुलमिति वचनादलुक् इदं तु व्युत्पत्तिमात्रम् वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिञ्चतम् पिचिरक्षर-
णे सौदादिकः शेषु चादीनामिविनुम् ॥ ७ ॥

७. नेतृद्वय, तुमने अङ्गिरा के कुल में उत्पन्न कक्षीवान् को,
स्तुति करने पर, प्रचुर बुद्धि वी थी । सुरापात्र के आधार से जैसे सुरा
निकाली जाती हैं, वैसे ही तुम्हारे सेचन-समर्थ अश्व के छुर से
तुमने शतकुम्भ सुरा का सिञ्चन किया था ।

अष्टमीष्टकमाह—

हिमेनाग्निं घ्नं समवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।

ऋबीसे अग्निमश्विनावनीतमुन्निन्यधुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निम् । घ्नं । अवारयेथाम् । पितुमतीम् । ऊर्जम् ।

अस्मै । अधत्तम् । ऋबीसे । अग्निम् । अश्विना । अवन्नीतम् ।

उत् । निन्यधुः । सर्वगणम् । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अग्नेदमारूपानम्—अत्रिक्रमिमुसुराः शतद्वारेपीडायश्चगृहेमवेत्युषाभिनाअवाधिषत् तदा-
नीतिनक्रमिणास्तुतौअश्विनौअग्निमुदकेनोपशमय्यतस्मात्पीडागृहादविकलेन्द्रियवर्गस्तन्तनिरगम-
यधामिव तदेतत्प्रतिपाद्यते—अश्विनाहेअश्विनौ हिमेनहिमववशीतोदकेनघंसंदीप्यमानंअ-
ग्नेर्वाधनार्थंअसुरैःप्रक्षिप्तंतुषार्मिअवारयेथांमुवांनिवारितवन्तौ शीतोक्तवन्तावित्यर्थः अपिचा-
स्मैअसुरपीडयाकार्म्यप्राप्तायात्रये पितुमतीं पितुरित्यन्तनाम अचयुक्तंऊर्जबलप्रदंरसात्मकंक्षी-
रादिकंअघत्तंपुष्ट्यर्थमायच्छतम् ऋचीसे अपगतमकाशपीडायश्चगृहेअवनीतंअवाङ्मुखवयाअ-
सुरैःपापितंअग्निंसर्वगणं गणःसमूहः सर्वेषांइन्द्रियाणांपुत्रादीनांवागणेनोपेतं स्वस्तिअविनाशो-
पथाभ्रवितथाउन्निन्यथुः तस्माद्ब्रह्मादुदमय्युवांस्वगृहंपापितवन्तौ यद्वा हिमेनशीतेनवृष्ट्युद-
केन अग्निंअश्विचक्षीदं घंसंअहर्नामैतत् सामर्थ्याद्वनिदाघकाटीनंअहः अवारयेथां तस्याह-
स्तेक्षणंनिवारितवन्तौ अपिचास्मैअग्नयेपितुमतींषरुपुरोडाशादिउक्षाणाचोपेतंऊर्जबलकरं रसा-
त्मकंउपस्तरणाभिधारणात्मकंघृतंअघत्तम् वृष्ट्युत्पादनेनाग्नेर्यागार्थंहवींषिनिष्पादितवन्ता-
वित्यर्थः ऋचीसे अपगततेजस्केपृथिवीद्वयेअवनीतंओषधीनांउत्पादनायअवस्ताचीतंपार्थि-
वाभिनापरिपकाउदकेनक्रिचात्घोषधिवनस्पत्योविरोहन्ति अत्रिंहविषांअचारंओषधिवनस्प-
त्यादीनांवापवंधिघं अग्निंसर्वगणं वीत्याघोषधिवनस्पत्योविरोहन्ति हेअश्विनौमुवांस्वस्तिअविनाशोपथाभ्र-
वितथाउन्निन्यथुः वीत्याघोषधिवनस्पत्योविरोहन्तिभूमेरुपरिष्ठाचीतवन्तौ कारणात्मनापार्थिवा-
ग्नौवर्तमानंसर्वमोषधिवनस्पत्यादिकंअश्विनौप्रवर्षणेनव्यकीकृतवन्तावित्यर्थः अयंपक्षोयास्के-
नहिमेनोदकेनेत्यादिनोकः ॥ पितुमतीम् ह्रस्वनुङ्ग्यामवुवितिमतुपउदात्तत्वम् । ऋचीसे अ-
व्यास्कः—ऋचीसमपगतभासमपचितभासमपहतभासमनन्तर्हितभासंगतभासवेति । धृषोदरा-
दित्वादभिमवत्पस्वरसिद्धिः । अत्रिं अदभ्रक्षणे अदेस्तिनिधेतिचशब्दावत्रिप् । अवनीतम्
गदिरनन्तरविगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वस्ति असृग्नुवि जावेकिन् छन्दस्युभयधेतिसार्वधातु-
कत्वादस्तेर्भूभावाभावः ॥ ८ ॥

८. तुमने हिम या जल-द्वारा शतद्वार-पीडा-यंत्र-गृह में फँसे हुए
अत्रि की, सारों ओर की, अक्षुरों-द्वारा प्रज्वालित और दीप्यमान
अग्नि का निवारण किया या तथा अग्नि को अन्नयुक्त और बल-प्रव
साध्य दिया या । अश्विनीकुमारद्वय, अत्रि जो निम्नाभिमुख होकर
अन्धकारमय पीडा-यंत्र-गृह में प्रक्षिप्त हुए थे, उन्हें तुमने संगियों के
साथ मुख से वहाँ से उठाया था ।

परावतंतासत्यानुदेथामुच्चाबुधंचकथुर्जिह्वावारम् ।

सर्त्रापोनपापनापरापेसहसायतृप्यतेगोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतम् । नासत्या । अनुदेयाम् । उच्चाह्वयम् । चक्रयुः ।
जिस्रवारम् । क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय ।
तृष्यते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—कदाचिन्मरुभूषौवर्षमानस्यस्तोतुर्गोतमस्यऋषेःसमीपं देशान्तरेवर्षानं
कूपंजत्सायाम्बिनौपापयेताम् प्रापम्यचतंकूपंस्नानपानादिसौकर्यायउपरिमूर्तमपोविहंगम-
स्थापयतामिति । तदेवदाह—हेनासत्यासत्यस्वभावोसत्यस्मनेतारौनासिकापप्रवौदा एतत्संज्ञा-
वन्धिनौ युवाववतम् कूपनामैतत् अवस्तातत्तंकूपंपरानुदेयां गोतमस्यऋषेःसमीपेरेरिषायां वद-
न्त्वरंतंकूपंजत्सायाम् उच्चैरुपरिष्ठावतुभेमूलंयस्यसतथोकः जिस्रवारं जिस्रमपस्ताद्वर्षानं वयम्
वर्कवारंद्वारंयस्यसतथोकः एवंगुणविशिष्टंचक्रयुः युवामरुषायां वस्मात्कृपावत्तृष्यतेनिपासतोयो-
तपस्य पायनायपानार्थं आपोन आपश्च अयंनशब्दार्थं क्षरन्मवाहस्त्वेषेननिरगमश्च कीदृश-
स्य रायेहवींषिदचवते सहस्राय सहनशीलाय यदा सहस्रसंख्यायराये वनाय एतत्संख्याधन-
लाभार्थंचाक्षरम् ॥ अनुदेयाम् पुदमेरणे तौदादिकः । जिस्रवारम् क्षरन्शब्दस्य पृषोदरादित्वात्
वारादेशः । क्षरन् क्षरसञ्चलने बहुलंछन्दस्समाह्वयोगेपीत्यद्वयान्नः शपःपित्वावनुदासत्वम्
विहंगमसार्वधातुक्स्वरेणधातुस्वरः । पायनाय हेतुमविणिच् शाच्छासाहेतिभुक् ज्ञानेत्युद् ।
राये रादाने रातिवदावोविराः रावेर्हैः कडिदमितिविभक्तैरुदासत्वम् । तृष्यते अितृषापिपा-
सायाम् स्पक् षटःशट् स्पनोनिष्ठादाद्युदासत्वम् षष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी ॥ ९ ॥

९. नासत्यद्वय, तुम मदभूमि में गोतम ऋषि के पास कूप
खड़ा सामे घे और कूप का तल-भाग ऊपर तथा मुख-भाग नीचे किया
या । उस कूप से तृष्णातुर गोतम के पान और सहस्र धन लाभ के
लिए जल निर्गत हुआ था ।

जुजुरुषोनासत्योतवर्षिप्रामुञ्चतंद्रापिमिवच्यवानात् ।

प्रान्तिरंतजहितस्यापुर्वस्वादित्यतिमरुणुतंकनीनाम् ॥ १० ॥ ९ ॥

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वत्रिम् । प्र । अमुञ्चतम् । इापिषईव ।

च्यवानात् । प्र । अतिरतम् । जहितस्य । आयुः । द्रुमा । आत् ।

इत् । पतिम् । अरुणुतम् । कनीनाम् ॥ १० ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—बलीपत्त्रिणादिप्रित्तेषोषीर्णाहः पुषादिभिःशतित्कभ्यधनास्यऋ-
षिःअम्बिनौपुष्टाव स्तुतावम्बिनौतस्मैऋषेचरावपयव्यपुनर्यौवनंमक्रुतामिति तदेवदाह—

हेनासत्यावम्बिनौ जुजुरुषोजीर्णादध्यवनादध्यवनाख्यादधेः सकाशात् वमिष्ठत्वं शरीरं आवृत्याव-
स्थितां जरां प्रामुञ्चत प्रकर्षेण अमोचयतम् तत्र दृष्टान्तः— द्वापिमिष द्वापिरितिकवचं स्याख्या यथा क-
थित्कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं वृत्तापश्चादशरीरावपृथक्करोति तद्वत् जत अपि च हेदस्मात् तत्संज्ञौ दर्श-
नीयौ वाम्बिनौ जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य क्रमेः आयुर्जीविनं प्रातिरतम् प्रावर्धयतम् मपूर्वस्ति-
रतिवर्धनार्थः आदिद अनन्तरमेव युवानं सन्तं कनीनां कन्यानां पविर्भर्तारं अकृणुतं अकुरुतम् ॥
जुजुरुषः शृष्वयोहानौ लिटः कृष्टः बहुलं छन्दसीत्युत्वम् द्विर्भावः पञ्चम्येकवचनेवसोः संप्रसार-
णमिति संप्रसारणम् शासिवसिधसीनां चेति षत्वम् । वमिष्ठं वृज्वरणे आदृगमहन इति किप्रत्ययः ।
जहितस्य ओहाकृत्यागे कर्मणि निष्ठा तस्य छन्दस्युत्पद्येति सार्वधातुकत्वाच्चक् तस्य बहुलं छ-
न्दसी विश्लुः जहाते षेतीत्वम् । कनीनाम् रमेर्मतौ बहुलमिति बहुलवचनात्कन्याशब्दस्यावसं-
प्रसारणम् ॥ १० ॥

१०. अश्विद्वय, जैसे शरीर का आवरण (कवच आवि) छील फेंका
जाता है, वैसे ही तुमने जीर्ण अ्यवन ऋषि की शरीरव्यापिनी जरा
छील फेंकी थी । दत्तद्वय, तुमने पुत्रादि-द्वारा परित्यक्त ऋषि के जीवन
को बढ़ाया था; अनन्तर उन्हें कन्याओं का पति बना दिया था ।

॥ इति प्रथमस्याष्टमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीष्टममाह—

तद्द्वानराशंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्यावरूथम् ।

यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळमुद्दर्शनात्पथुर्वन्दनाय ॥ ११ ॥

तत् । वा॒म् । न॒रा । शंस्य॑म् । रा॒ध्यम् । च॒ । अ॒भि॒ष्टि॒म॒न् ।

ना॒स॒त्या । वरू॑थम् । यत् । वि॒द्वां॑सा । नि॒धि॒म् । इ॒व । अ॒प॒गू॒ळम् ।

उत् । दर्श॑नात् । उ॒प॒थुः । व॒न्द॑नाय ॥ ११ ॥

अभेदमाख्यानम्—वन्दनो नाम कश्चिद्विद्विः सचासुरैः कूपे निस्त्राय उत्तरीतुमशक्नुवन् अम्बि-
नावस्तौ त्वमम्बिनौ कूपाव उचिन्वतु रिति तदाह—नरा आरोग्यस्य नेतारो हेनासत्यावम्बिनौ वांयु-
वयोः संबन्धि अभिष्टिमव अन्वेषणयुक्तं अभिमुख्येन प्राप्तव्यम् तथावरूथं वरणीयं कामयितव्यं त-
त्कर्मे शंस्यं अस्माभिः प्रशंसनीयं राध्यं आराधनीयं च किंपुनस्तत्कर्म विद्वांसा ज्ञानन्तौ युवां निधिमि-
व निक्षिप्तं धनमिव अपगूळं अरण्ये निर्जने देशे असुरैर्निगूढं वन्दनाय वन्दनं कर्षिदर्शनात् अर्धगैः
पिपासुभिः दृष्टव्यान् कूपाव उदूपथुः उदहाहर्ण एव यदेतत् कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यं शंसुस्तुतौ
अस्माकं यन्ताव चोयदिति यव यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । अभिष्टिमव अभिपूर्वादिष्वगतावित्यस्मा-
द्भावे किं मन्त्रे शृपेति किं न उदात्तत्वम् रुदुचरपदमरुतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते शकन्त्यादित्वात्तर-

रूपत्वम् तादौचेतिगुणविस्वरस्यसर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वाद्भवतिः तयोमनुष्य अन्योदा-
चादुत्तरस्यवस्यह्रस्वनुङ्स्यामित्युदात्तत्वम् । वरूथम् जवृञ्स्यामूथम् । विद्वांसाष्टपांस्तुगितिबि-
भकेराकारः । अपगूहम् गूहसंवरणे कर्मणिनिष्ठा यस्यविप्रापेतीदृशविशेषः इत्यवत्वद्वल्लो-
पदीर्घाः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शवाव भृशहृशीत्यादिनाञतच् । ऊपधुःदुवर्षी-
ञतन्नुसन्ताने छिट्थधुसि यजादित्वात्संप्रसारणम् द्विर्वचनादि । वन्दनाय क्रियाग्रहणं कर्त-
व्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ११ ॥

११- नेता नास्त्यद्वय, तुम्हारा यह द्रष्ट वरणीय कार्य हमारे
लिए प्रशंसनीय और आराध्य है—जो तुमने जानकर गुप्त धन को
तैरह छिपे उन वन्दन ऋषि को दिसासित पथिकों के द्रष्टव्य रूप से
निकाला था ।
द्वावशीष्टमाह—

तद्वाँनरासनयेदंसंउयमाविष्कणोमितन्यतुर्नदृष्टिम् ।

दध्यद्दृह्यन्मध्वायर्वणोवामश्वस्यशीर्ष्णाप्रयदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वा॒म् । न॒रा । स॒नये॑ । दंसं॑ । उ॒यम् । आ॒विः । क॒णोमि॑ ।

त॒न्यतुः॑ । न । दृ॒ष्टिम् । द॒ध्यद् । दृ॒ह्य । यत् । म॒धु । आ॒य॒र्वणः॑ ।

वा॒म् । अ॒श्वस्य॑ । शि॒र्ष्णा । प्र । यत् । ई॒म् । उ॒वाच॑ ॥ १२ ॥

अत्रेयमारुमायिका—इन्द्रोदधीचेमवर्ग्यविद्यामधुविद्यांचोपदिश्यदिशमामन्यस्यैवस्यसि
शिरस्तेछेत्स्यामीत्युवाच ततोऽश्विनावश्वस्यशिरश्छिन्नादधीनःशिरःप्रच्छिद्यान्मन्त्रनिधायतत्रा-
श्व्यंशिरःप्रत्यक्षताम् तेनचदध्यद् ऋषःसामानियजुषिचप्रवर्ग्यविषयाणिमधुविद्यामपिपादकं वा-
क्षणंचाश्विनावध्यापयामास तदिन्द्रोज्ञात्वावज्जेणतच्छिरोच्छिनत् अथाश्विनौवस्यस्वकीयंवा-
नुवंशिरः प्रत्यक्षतामिशिराट्पायनवाजसनेययोःप्रपञ्चेनोक्तम्—वदेवत्यतिपाद्यते—नराहेनरौअ-
श्विनौवांयुवयोःसंबन्धिउग्रंउत्तूर्णान्यैर्दुःशकंदंसः कर्मनामैतत् युवाभ्यांपुराकृतंत्वंकर्मसनयेच-
नञाभार्थंआविष्कणोमिप्रकटीकरोमि तत्रदृष्टान्तः—सन्यतुर्न यथापेक्षस्यःश्रन्दोदृष्टिमेवान्तर्देवमा-
नमुदकंप्रवर्षणेनसर्वत्रप्रकटयतितद्दत्तं किंत्वंकर्मअथर्वणःपुरोदध्यद् एतत्तंशक्तभिःअश्वस्यशी-
र्ष्णांयुष्मत्सामर्थ्येनप्रतिहितेशिरसावांयुवाभ्यांईदमांमधु मधुविद्यांयज्यदात्सुलोवाचमोक्षवात्र
सर्वानींअश्वस्यशिरसःसन्धानलक्षणंपुनर्मानुषस्यशिरसःप्रतिसन्धामलक्षणंचयद्भदीयंकर्मतत्
आविष्कणोमीत्यर्थः॥ सनये वणुदाने खनिकम्पञ्च्यसिप्रसिध्वनिस्सनिबनिसनिमन्त्रिचरिष्यधे-
सिइत्ययः । वन्यतुः वनुविस्तारे ऋषस्यश्रीत्यादिनायतुच् यद्वा स्थनराज्ये वाहुलकाधुष्यं छान्-
सःसञ्जोपः । दृष्टिं दृष्यतेसिष्यतेअनेनेतिवृष्टिः मध्वेवृषेत्यादिनाकिनञ्वास्तत् । आथर्वणः अर-

त्यार्थेअणिअभिविप्रलुतिभावाद् द्विलोपाभावः । शीर्ष्णां शीर्षं च्छन्वसीविशिरःशब्दपर्यायःशी-
र्षंरशन्दोत्तोदात्तोनिपात्यते अलोपेक्षविजडात्तनिवृत्तिस्वरेणविप्रकेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. नेतृद्वय, जैसे मेघ-गर्जन आसन्नदृष्टि प्रकटित करता है,
मैं धन-प्राप्ति के लिए, तुम्हारे उस उग्र कर्म को वैसे ही प्रकटित
करता हूँ—जो अमर्षा के पुत्र बघोचि ऋषि ने छोड़े का मस्तक पहनकर
तुम्हें यह मधु-विद्या सिखाई थी ।

अजोहवीनासत्याकरावामहेयामन्पुरुमुजापुरन्धिः ।

श्रुतंतच्छासुरिववधिमत्याहिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वाम् । महे । यामन् । पुरुमुजा ।
पुरंमधिः । श्रुतम् । तत् । शासुःइव । वधिःमत्याः । हिरण्यहस्तम्
अश्विनौ । अदत्तम् ॥ १३ ॥

वधिमतीनामकस्यचिद्वाजर्षेःपुत्रीनपुंसकभर्तृका सापुत्रलाभार्थंअश्विनावाजुहाव तदाह्वा-
नंश्रुत्वाअश्विनावागतमवस्यैहिरण्यहस्ताख्यंपुत्रंददत्तुः तदेतदाह—पुरुमुजा बहुनांपालकौ प्रभूत-
हस्तौदाहेतासत्यावश्विनौमहेमहनीयेपूजनीये यामन्यामनियतिगच्छतीतियामःस्वोवंतस्मिन्स-
वि कराअभिमतफलस्यकर्तारौवांयुवांपुरन्विर्बहुधीः वधिमतीवधिःपुत्रोत्पादनाशक्तःपण्डकःत-
द्वतीएतन्तंज्ञाराजपुत्रीअजोहवीत् पुनःपुनः स्तुत्यापुत्रलाभार्थंआहूतवती युवांचवधिमत्यास्तदा-
ह्वातंश्रुतंशृणुतम् तत्रदृष्टान्तः—शासुरिव यथाशासुराचार्यस्यवचनंशिष्योवहितःसन्नैकाग्र्येणश्रु-
णोतितद्वचश्रुत्वाचहेअश्विनौवस्यैहिरण्यहस्तंमुवर्षामयपाणिंहितरमणीयपाणिंवाएतत्संज्ञंपुत्रंअदत्तं
शायच्छतम् ॥ अजोहवीत् ह्यतेर्यङ्लुगन्ताहङ् यङोवेतितिपर्ईडागमः । करा करोतेःपचाद्यच् सु-
पांसुलुगितिप्रकेराकारः । यामन् आतोमनिनक्रनिष्वनिपञ्चेतिमनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालु-
क् । श्रुतम् लङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् बहुलंछन्दस्यमाह्नयोगेपीत्यङभावः । शासुः
शासुः शासुअनुशिष्टौ संतिशसिशासीत्यादिनासंज्ञायांवुन् इडभावश्छान्दसस्तलोपश्च ॥ १३ ॥

१३. बहु-लोक-पालक नासत्यद्वय, तुम अभिमत-फल-दाता हो ।
बुद्धिमती वधिमती नाम की ऋषि-पुत्री ने पूजनीय स्तोत्र-द्वारा
तुम्हें बार-बार पुकारा था । जैसे शिष्य शिक्षक की कथा सुनता है,
तुमने वैसे ही वधिमती का आह्वान सुना था । अश्विद्वय, पुत्राभिला-
षिणी तपुसक-पतिका वधिमती को तुमने हिरण्यहस्त नाम का पुत्र
प्रदान किया था ।

आस्रोवृकस्यवर्तिकामर्भकेषुवंनरानासत्यामुमुक्तम् ।

उतोकर्षिपुरुमुजापुवंहरूपमाणमरुणुतंविचक्षे ॥ १४ ॥

आ॒स्रः । वृ॒कस्य॑ । वर्तिका॑म् । अ॒भी॒र्के । यु॒वम् । न॒रा । ना॒स॒त्या ।
अ॒मु॒मु॒क्तम् । उ॒तो इति॑ । क॒विम् । पु॒रु॒ष॒भु॒जा । यु॒वम् । ह ।
रु॒प॒मा॒णम् । अ॒रु॒ण॒तम् । वि॒क्षे ॥ १४ ॥

वर्तिकाचटकसदृशस्यपक्षिणः सौ तां अरण्येवर्तमानेन युनाग्रस्तां पुरा किलाश्विनौ अमोचयत्-
म् तदेतदाह—हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ युवं युवां अभीर्के अभिगते वृकवर्तिकयोः सङ्ग्रामे वृक-
स्यविकर्तकस्य शुनः आस्रः आस्यात्तर्तिकाचटकसदृशीं अमुमुक्तं अमोचयत्म् यास्कस्त्वा-
ह—पुनः पुनर्वर्तते मयि दिवसमावर्तत इति । वर्तिका उषाः तां वृकेणावरकेण सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छाद-
यिवास्त्र्येण ग्रस्ताम् अतो अपि च कविमपिम् हे पुरुभुजा बहुपालकौ युवं ह युवां एव रूपमाणं सन्तं वि-
चक्षे विविधं द्रष्टुं अरुणतम् अकुरुत्म् ॥ आस्रः पदचित्पादिना आस्यस्यासनादेशः अतोपोन इत्य-
कारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । अमुमुक्तम् भुचेरन्तर्भावितगण्यर्थात् लङ्बि-
हुल्लङ्घ्यसीति विकरणस्य श्रुः । रूपमाणम् रूपिः स्तुतिकर्मा गुदादिषु दृष्टव्यः विकरणस्वरे मासे
वृषादीनां चित्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे तु पथे से से निति से न्यत्स्यः स्कोः संयोगाद्योरितिसलोपः ॥ १४ ॥

१४. नेता नासत्याग्रय, तुमने वृक अथवा सूर्य के मुख से वर्तिका
नामक पक्षी अथवा उषा को छुड़ाया था । हे बहुलोक-पालक, तुमने
स्तोत्र-तत्पर मेधावी को प्रकृत ज्ञान देखने दिया था ।

पञ्चदशीष्टवमाह—

च॒रि॒त्रं हि॒ वेरि॒वा॒च्छे॒दि॒ पूर्ण॑मा॒जा॒खे॒ल॒स्य॒परि॑त॒क्म्या॒याम् ।
स॒द्यो जंघा॑माय॒सीं वि॒श्लायि॑ धने॒ हिते॑ स॒र्वे प्र॒त्यध॑त्तम् ॥ १५ ॥ १० ॥

च॒रि॒त्रम् । हि । वेः॒इव॑ । अ॒च्छे॒दि । प॒र्णम् । आ॒जा । खे॒ल॒स्य॑ ।
परि॑त॒क्म्या॒याम् । स॒द्यः । जंघा॑म् । आ॒यसी॑म् । वि॒श्लायि॑ । धने॑ ।
हि॒ते । स॒र्वे । प्र॒ति । अ॒ध॒त्तम् ॥ १५ ॥ १० ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेलोनामराजा तस्य संबन्धिनी विश्लानामस्त्री सङ्ग्रामे शत्रुभिश्छि-
न्नापादासीत् पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतौ अश्विनौ राजावागत्य अयोमयं पादं समधनाम् तदेतदा-
ह—आजा आजौ सङ्ग्रामे अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिन्या विश्लाल्याया भरित्रं चरणं
वेरिव वेःपक्षिणः पूर्णं पत्रमिव अच्छेदिहि पुरास्त्रिन्मभूत्स्त्रलु हे अश्विनौ युवां अगस्त्येन स्तुतौ

सन्तोपरितक्म्यायाम् परितक्म्यारात्रिः परितपनांतकतीतिपास्कः । एतामुभयतः सूर्यो गच्छतीति
तस्यार्थः राजावागत्य सद्यस्त्वदानीमेव हितेशु पुनिहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सर्वे सत्तुं गन्तुं वि-
श्रम्यता ये आपसीं अयोमयीं जंघां जंघोपलक्षितं पादं मत्पथतम् सन्धानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥
चरिषम् अर्विलूधूसूखनसहचर इति करणे इव । आज्ञां सुपांसुलुगिति विभक्त्यैर्होदिशः । आप-
सीम् अयः शब्दाद्विकारार्थे प्राणिरजसादिभ्योऽङ् दिहाणञि विहीप् ॥ १५ ॥

१५. खेल राजा की स्त्री विश्पला का एक पैर, युद्ध में, पक्षी की
पंख की तरह, फट गया था । अश्विद्वय, तुमने रातों रात, विश्पला के
जाने के लिये तथा, वास्तु-न्यस्त धन-लाभ के लिए, उसे लीहमय जंघा
दे दी थी ।

॥ इति पथमस्माष्टमे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

षोडशीष्टचमाह—

शतं मेषान् वृक्ये च क्षदानम् अश्वं तं पिताम्वं चकार ।

तस्मात् अक्षीनां सत्या विचक्ष आधत्तं दस्त्राभिषजावनर्वन् ॥ १६ ॥

शतम् । मेषान् । वृक्ये । चक्षदानम् । ऋज्ज् अश्वम् । तम् । पिता ।

अन्धम् । चकार । तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विचक्षे । आ ।

अधत्तम् । दस्त्रा । अभिषजौ । अनर्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरिः पुत्रो ऋज्ज् अश्वो नाम राजर्षिः तस्य सतीपे अश्विनोर्वाहनभूवोरासभोवृकीभूत्वावस्थे
स च तस्य आहारार्थं एकोचरशतसंख्यान् पौरजनानां स्वभूतान् मेषान् शकलीकृत्य प्रददौ ऋज्ज् अश्वः
शतमेकं च मेषानि तिमिर्मान्त्रे दर्शनात् । एवं पौराणाम् हिते प्रवृत्तं पिताशापेन नेत्रहीनमकरोत् तेन सूय-
माना अश्विनौ अस्मद्वाहननिमित्तमस्यान्धत्वा जातेति जानन्ती तस्मै अक्षिणी प्रायच्छतामिति तदेत-
दाह—अवतच्छन्दश्चतुर्थे च्छन्दाभ्याहारः यऋज्ज् अश्वः शतं शतसंख्याकान् मेषान् वृक्ये आत्म-
नापोषिषा यैवृकस्त्रियैश्च शकलीकृत्य प्रदात् तं च क्षदानं क्षदतिरत्तिकर्मा अवशकलीकरणार्थः श-
कलीकृत्य दत्तवन्तं ऋज्ज् अश्वं पिताशापेन अन्धं दृष्टिहीनं चकार कृतवान् हेनासत्या सत्यस्वभावौ सत्य-
स्पने वारौ वा अभिषजौ देवानां वैद्यभूतौ अश्विनौ वैदेवानां अभिषजाविति श्रुतेः । दस्त्रादर्शनीयौ एतत्स-
शौबा हे अश्विनौ अनर्वन् अनर्वणी द्रष्टव्यं प्रतिपिदृशापादगमनरहिते अक्षी चक्षुषी विचक्षे विविधं प्र-
हंसमर्थे तस्मै ऋज्ज् अश्वाय आधत्तं व्यधत्तं अकुरुतम् ॥ वृक्ये वृकोरण्यम् भातस्पृशी वृकी जातेरस्त्री-
विषयादिति लोप् असादिपुच्छसिवावचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्याह भावे यजादेशे उदात्तस्वरित-

भोर्येणइविपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । पक्षदानम् शब्दोर्द्धःकानच् चित्स्वरः । अक्षी ईच-
द्विवचनेइविपरत्वादशब्दस्यईकारान्तादेशः सचोदात्तः तस्मिन्नुच्चेसकृद्वैविप्रतिषेधइविपरि-
ज्ञाययापुनर्नृत्तमवति । विचक्षे चक्षेः संपदादितक्षणोभावेकिप् । अनर्बन् फगतौ अस्मादन्ये-
भ्योपिदृश्यन्तइतिदिशिग्रहणस्यविभ्यन्तरोपसंमहार्यत्वावभावेवनिप् अर्बगमनंविषयंप्रत्यनयो-
नांस्तीतिबहुव्रीहौनञ्भ्यामित्युत्तरपदान्चोदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिद्विवचनस्यलुक् छान्दसोन-
लोपाभावः ॥ १६ ॥

१६. जिन ऋजाश्व रातषि ने अपनी बृकां (बृक की स्त्री) को
खाने के लिए सी भेड़ों को काट डाला था, उनको उनके पिता (वृषागिर)
ने झूठ होकर नेत्र-हीन कर दिया था । ऋजाश्व के दोनों नेत्र किसी भी
वस्तु को देखने में असमर्थ हो गये थे । भिषज-रक्ष नासत्यद्वय, तुमने
ऋजाश्व की आँखें अच्छी कर दीं ।

आध्वार्यं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्णैवातिष्ठदर्वता जयन्ती ।

विश्वेदेवा अन्वमन्यन्त हन्निः समुश्रियानां सत्या सचेये ॥ १७ ॥

आ । वाम् । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्णैश्च । अतिष्ठत् ।

अर्वता । जयन्ती । विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । तृत्सुतिः ।

सम् । ऊम् इति । श्रिया । नासत्या । सचेये इति ॥ १७ ॥

सवितादुहितरसूर्याख्यासोमायराक्षोपदातुमैच्छत् तांसूर्यासर्वेदेवावरयामासुः वेअन्योन्य-
भूषुः आदित्यमवधिष्ठत्वा आशिषावाय योस्माकं मध्ये उज्जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति तत्राश्विना-
बुद्धयमतम् साचसूर्या जिववतोस्तयोरथमारोह अथ प्रजापतिर्वै सोमायराक्षोदुहितरं मायञ्छवि-
त्यादिकं वासुपुत्रमनुसन्धेयम् । इदं चारूप्यान्सूर्यां विवाहस्य स्तावकेन सत्येनोत्तमिवाभूमिरिति सू-
केन स्पष्टयिष्यते हेअश्विनौ वां युवयोः रथं कार्ष्णैश्च कार्ष्णशब्दः काष्ठवाची यथाकाष्ठं आशिषावन-
स्य अवधितयानिर्विहंतव्यं आशुगाभीकभित्स्वैभ्यो भावः पूर्वप्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पू-
र्वा अर्ववाशी प्रमवधिप्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयन्ती जीयमाना सूर्यस्य सविबुः
दुहिता अविष्टव आच्छवती विश्वे सर्वे देवाः एतदारोहणं स्थानं हन्निः हृदयैः अन्वमन्यन्त
अन्वजानन् तदानीं हेनासत्यावश्विनौ श्रिया कृत्स्नहस्तत्वाभिरूपपासं पदाकान्त्वा वायुवांसं सचेये
सङ्गच्छेये ॥ जयन्ती व्यत्ययेन कर्मणि शठप्रत्ययः । हन्निः पञ्चित्यादिना हृदयशब्दस्य हन्ना-
वः । सचेये वचसमवाये स्वरितत्वादात्मनेपदम् ॥ १७ ॥

१७. अश्विद्वय, सारे देवों में तुम्हारे शीघ्रगामी घोड़ों के होने
से सूर्य-पुत्री सूर्या तुम्हारे द्वारा विजित हो गई और तुम्हारे रथ पर
मारोहण किया । घुड़दोड़ के जितानेवाले काष्ठ-काष्ठ के पास तुम्हारे
घोड़ों के पहुँचने से सारे देवों ने हृदय के साथ इस कार्य का अनुमोदन
किया । नासत्यद्वय, तुमने सम्पत् प्राप्त की ।

अष्टादशीवृचमाह—

यदयातं दिवो दासाय वर्ति भ्रतृवाजाया श्विना हयन्ता ।

रेवतुवाह सचनोरथो वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातम् । दिवः । दासाय । वर्तिः । भ्रतृवाजाय । अश्विना ।

हयन्ता । रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् । वृषभः । च ।

शिशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विना हयन्तास्तु विभिराहूयमानौ युवांभरद्वाजाय संज्ञियमाणहविलक्षणाभायय-
जमानाय विवोदासाय एतत्संज्ञाय राजर्षये अग्नीष्टं फलं दातुं वर्तिस्तदीयं गृह्यं यद्यदा आयातं आगच्छ-
तम् तदानीरिव धनयुक्तमन्वांयुषयोः सचनः सेवनोरथः उवाह तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास
अपि च तस्मिन् रथे वृषभो न ह्वाच शिशुमारो वाह्यपरस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यमकटनाय युक्ता वा-
हनव्यासं युक्ता वास्ताम् ॥ दिवोदासाय दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुगवकव्यवृत्त्यलुक् दिवोदासादीनां
छन्दस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भ्रतृवाजाय भृञ्भरणे अस्माद्यत्ययेन कर्मणि शतृपत्य-
यः शतृपश्च छन्दस्युपसंख्येत्यार्धधातुकत्वेन लसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् बहुव्री-
हौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । हयन्ता हे अः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ बहुलं छन्दसीतिसंसारणम्
शपिमुजे छान्दसोपादेशः । रेवत् रयिशब्दावप्रतुप् रयेर्भौ नहुलमिति संसारणम् छन्दसीरश्मि-
वृषो बत्वम् रयिशब्दाच्चेति मवुपउदात्तत्वम् । सचनः वचसेवने अनुदात्ते वच्चलदेरिति मुप् । यु-
क्ता ह्वांस्तु गिति विभिकेरकारः ॥ १८ ॥

१८. अश्विद्वय, राजर्षि दिवोदास के, हव्यान्न प्रदान कर तुम्हें,
बुलाने पर तुम उनके घर गये थे । उस समय तुम्हारा सेव्य-रथ धन-
संयुक्त अल ले गया था । वृषभ और ग्राह उस रथ में युक्त हुए थे ।

एकोनविंशीवृचमाह—

रयिस्तुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यनासत्या वहन्ता ।

आजह्वावीं समनसो वज्रैस्त्रिद्वौभागं दधतीमयातम् ॥ १९ ॥

रयिम् । सुक्षत्रम् । सुः । अपत्यम् । आयुः । सुवीर्यम् । नासत्या ।

वहन्ता । आ । जह्वावीम् । समनसा । उर्ष । वज्रैः । त्रिः । अद्वौः ।

भागम् । दधतीम् । अयातम् ॥ १९ ॥

हेनासत्पाद्यसत्रं शोभनबलं रम्यधनं स्वपत्यंशोभनैःपुत्रादिभिरुपेतम् सुवीर्यशोभनवीर्यो-
पेतम् आयुः अन्ननामैतद् पूर्वमुणविशिष्टं अन्नं च वहन्ताचारमन्वौयुवां समनसासमानमनस्कौस-
न्तौजद्वावीं जह्मोर्महर्षैःसंविन्निर्नीमजांआपातंआभिमुख्येनागच्छतम् कीदृशींवाजेहंविजंक्षणे-
रनेरुपेवाम् अहूः अत्राहःशब्देनतत्रानुष्ठेयःसोमयागोऽह्यते तस्यप्रातःसवननादिरूपेणविधावि-
श्रक्तंभागंअंशंदधवींविभ्रवीम् अनुस्रवन्हंविभिर्नयमानामित्यर्थः ॥ हृक्षयम् बहुवीहीनज-
ह्म्यामित्युत्तरपदान्नोदात्तत्वम् । सुवीर्यम् वीरवीर्यैचितिनहुवीहानुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जह्मा-
वीं जह्मशब्दात्तस्येदमित्यम् । टिङ्गाणमितिङीप् जाहूवी ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयःपृषोदरादित्वा-
त् उक्तं च—वर्णामोवर्णविपर्ययमेति अतएवमभ्योदात्तत्वम् ॥ १९ ॥

१९. नासत्यद्वय, तुम शोभन-बल-सम्पन्न और शोभन अपत्य और
वीर्य से युक्त होकर तथा समान प्रीति-युक्त होकर महर्षि जह्म की
सन्तानों के पास आये थे । सन्तानों ने हृक्षय प्रदान किया था तथा वैतक
सोमाभिषव के प्रातःसवन आदि तीन याग चारण किये थे ।

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तं मूहयूरजोभिः ।

विभिन्दुनानासत्या रथेन विपर्वतौ अजरयू अयातम् ॥ २० ॥ ११ ॥

परिऽविष्टम् । जाहुषम् । विश्वतः । सीम् । सुऽगेभिः । नक्तम् ।

ऊहयुः । रजःऽभिः । विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि ।

पर्वतान् । अजरयू इति । अयातम् ॥ २० ॥ ११ ॥

जाहुषो नाम कथिपराजा विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृत्तं वराजानं हेनासत्पावम्भि-
नौ अजरयू अजर इति नित्यवरुणौयुवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन न कंरावौ
सुगेभिः सुगुणन्तुशब्दैः रजोभिः रजैर्मार्गैः ऊहयुः तस्माच्छत्रुसमूहाभिरममयत्वम् सीमित्ये-
तत्पदं पादपूरणम् निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्त्यान् शिञ्जोऽन्यान् क्मयावन् विशेषेण ग-
च्छतम् ॥ परिविष्टम् विशयवेशने कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति मतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः
सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्हः । विभिन्दुना भिदिर्विदारणे औणादिक उग्रत्वमोनुमागमम् । अ-
जरयू मजरा अजर वापात्यनश्छदः ह्रस्वभावनः क्मप् अच्छन्दस्य पुनस्ते दोत्वदीर्घयोर्निषेधः
क्म्याच्छन्सीत्युपस्यः ॥ २० ॥

२०. नासत्यद्वय, तुम अजर हो । जिस समय जाहुष राजा शत्रुओं-
द्वारा चारों ओर से घेरे गये थे, उस समय अपने सर्व-मेवकारी रथ-
द्वारा रातो-रात उन्हें सुगम्य पर्व से बाहर कर के गये थे; और शत्रुओं-
द्वारा दुरारोह पर्वतों पर गये थे ।

॥ इति पद्यवस्थाहं नेरकादशोऽर्चः ॥ ११ ॥

एकविंशीष्टवमाह—

एकस्यावस्तोरावतरणायवशमश्विनासनयेसहस्रा ।
निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्तापृथुश्रवसो वृषणा वरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणाय । वशम् । अश्विना ।
सनये । सहस्रा । निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रवन्ता ।
पृथुश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

हेअश्विनौवशमेवत्तंशशर्षि एकस्यावस्तोरेकस्याहः रणायरमणीयाय सहस्रा सहस-
संख्यायसनयेधनलाभायआवतंअरक्षतं सश्रुभिः प्रत्यहंयथासहस्रसंख्यंघनंलभतेवयारक्षितव-
न्तावित्यर्थः अपिच हेवृषणौकामानांवर्षितारौअश्विनौ इन्द्रवन्ताइन्द्रेणसंयुक्तौयुवां दुच्छुनाः
दुष्टमुत्सान्दुःखस्पर्कतृप्पृथुश्रवसः विस्तीर्णयशसः अरातीः शत्रूभिरहतं निःशेषेणावधिष्टम्
यद्वा कानीनस्यपृथुश्रवससंज्ञकस्यराक्षः शत्रूनिनियोज्यम् ॥ सहस्रा मुपांमुलुगिविचतुर्ध्या-
द्वादेशः । अहतम् लङ्किथसस्तम् अनुदात्तोपदेशोत्पादिनानुनासिकलोपः । दुच्छुनाः शुनमि-
विमुत्तनाम् दुष्टमुत्संयासांवास्तथोकाः परादिच्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ २१ ॥

२१. अश्विद्वय, तुमने वश नाम के ऋषि की, एक दिन में हजार
घोभन धन पाने के लिए, रक्षा की थी। अभीष्ट-वर्षक अश्विद्वय,
तुमने इन्द्र के साथ मिलकर पृथुश्रवा राजा के क्लेशदायक शत्रुओं को
मारा था।

द्वाविंशीष्टवमाह—

शरस्यचिदार्चकस्यावतादानीचाउच्चाचक्रथुःपातवेवाः ।
शयवेचिन्नासत्याशचीभिर्जसुरयेस्तर्यपिप्यथुर्गाम् ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत्कस्य । अवतात् । आ । नीचात् ।
उच्चा । चक्रथुः । पातवे । वारिति वा । शयवे । चित् । नासत्या ।
शचीभिः । जसुरये । स्तर्यम् । पिप्यथुः । गाम् ॥ २२ ॥

आर्चकस्यचक्रथुस्यशरस्याचेवएतत्तंशस्यापिस्तोतुः पिपासितस्यपातवेपानार्थेनी-
चादलीचीनात् अवतात्कूपात् उच्चाउच्चैरुपरिष्ठात् वाः उदकं हेअश्विनौयुवांआचक्रथुः आ-
भिमुख्येनछतवनौ तथा हेनासत्याअश्विनौ शचीभिः युज्यदीयैःकर्मभिः परिचरणैःजसुरयेआ-
न्त्यापशयवेचिद् शयुनाच्चेरुपयेस्तर्येनिबृत्तप्रसवांगांअग्निहोत्रार्थेस्पयसोदोग्नीपिप्यथुः पय-

सायुवांवापूरितवन्तौ ॥ पातवे पापाने तुमर्थेसेसेनितितवेन्यत्ययः । जसुरस्ये जसुर्हितायाम् ण-
स्तुसहोरुरिव । स्तर्यम् स्तीर्यतेआच्छाद्यतेप्रसवेसामर्थ्याभावेनेतिस्तरोः अवितुस्तुस्तुष्टिर्गर्भ-
रितोकारप्रत्ययः बाह्णन्दीत्यमिपूर्वस्यविकल्पितत्वाद्भावेयणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिप-
रस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । पिप्पथुः प्यायोवृद्धौ छिटिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् छिट्यहोमेतिपी-
त्रावः ॥ २२ ॥

२२. ऋचत्क के पुत्र शर नामक स्तोता के धाने के लिए तुमने कूप
के नीचे से जल को ऊपर किया था । नासत्यद्वय, भान्तशयु नामक
ऋषि के लिए प्रसव-शून्य गौ को, अपने काम्य द्वारा, बुधवती
बनाया था ।

अवस्यतेस्तुवतेकृष्णिपार्ष्णजुपतेनासत्याशचीभिः ।

पशुननष्टमिवदर्शनायविष्णाप्वंददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । तुवते । कृष्णिपार्ष्ण । ऋजुपते । नासत्या ।

शचीभिः । पशुम् । न । नष्टम्इव । दर्शनाय । विष्णाप्वम् ।

ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यतेअवनरक्षणमात्मनश्छदेस्तुवतेस्तुर्विकुर्वते कृष्णिपार्ष्ण कृष्णोनामकश्चिन्व तस्य
पुत्रायऋजुपते आर्षदमिच्छते विश्वकायएतत्संज्ञायऋषये हेनासत्यौ युवांवाचीभिरात्मैभिःक-
र्मभिःविष्णाप्वं विष्णाप्वंनामविनष्टंपुनर्दर्शनायदर्शनार्थंददथुःदत्तवन्तौ तत्रदृष्टान्तः—पशुननष्ट-
मिव एकउपमार्थैःपूरकः यथाकश्चिद्विनष्टंपशुंस्वामिनोदृष्टिपथंप्रापयतितद्वत् ॥ अवस्यते अवस्तु
शब्दादसुपमात्मनःक्यच् शत्रुनुमश्चिविभिन्नकेरुदात्तत्वम् । कृष्णिपार्ष्ण कृष्णाशब्दादपत्यार्थे
छान्दसोषष् ॥ २३ ॥

२३. नासत्यद्वय, कृष्ण-पुत्र और ऋजुना-तत्पर विश्वकाय नामक
ऋषि के तुम्हारी रक्षा की लालसा में, स्तुति करने पर अपने कायों-
द्वारा, तुमने, नष्ट पशु की तरह, उनके विष्णापु नामक विनष्ट पुत्र
को बिला बिला था ।

दशरात्रीरशिवेनानवद्यूनवन्दंश्रयितमप्स्वन्तः ।

विप्रुतरिभमुदनिप्रवृत्तमुर्जिन्यथुःसोममिवस्रुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अशिवेन । नव । द्यून् । अवन्तम् । श्रयितम् ।

अप्स्वन्तः । अन्तरिति । विप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रवृत्तम् ।

उत् । निन्यथुः । सोमम्इव । स्रुवेण ॥ २४ ॥

पुरात्सलुरेभ्रर्षिपाशैर्नखाअसुराःकूपेकस्यचिद्विसस्यसायंकालेपचिक्षिपुःसचाश्विनौस्तु-
बन्दशरात्रीर्नवाहानिचकूपमप्येतथैवावतस्थे दशमेहनिपातरश्विनौतंकूपादुदवारयन्तामितिव-
दाह—अप्सुकूपान्वर्तमानास्तुअन्तर्मध्येअसुरैःपातितं अशिवेनदुःखहेतुनादात्राअवनर्चबन्धम्
अधितंशत्रुभिर्हिसितम् दशरात्रीःदशसंख्याकानिशाः नवद्यूनवसंख्याकान्यहानिच अत्यन्तसं-
योगेद्वितीया एतावन्तंकालंतत्रैवकूपेवस्थितम् अतएवउदन्मुदके विप्रुर्तविप्रुतम् व्याक्षिप्तसर्वाङ्गं
प्रवृक्कम् सुप्तोपमेवत् प्रवृजनेनसंततंघर्ममिवव्यधयासन्तप्यमानम् एवंभूतेरेभं हेअश्विनौ
मुवांउज्जिन्मथुः तस्मात्कूपाउज्जीतंउज्जीर्णकृतवन्तौ तत्रदृष्टान्तः—सोममिव यथाअग्निहोत्र-
होमार्थंअभिपुतंसोमरसंकूपसदृशोअग्निहोत्रस्यालीमध्येवर्तमानंसुवेणाप्ययुंरुचयतितद्दत् ॥ अ-
वनद्धम् णह्वन्वने कर्मणिनिष्ठा नहोषः अणस्तयोर्धोघहतिनिष्ठातकारस्यधत्वम् गविरन-
न्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अधितम् अथर्हिसार्थः निष्ठा विप्रुतम् पुङ्गतौ अवनद्धवत्प्रत्य-
यस्वरौ कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः । उदनि पृथित्यादिनाउदकशब्दस्योदन्भावः ॥ २४ ॥

२४. असुरों-द्वारा पाश से बद्ध, कूप में निक्षिप्त और शत्रुओं-द्वारा
आहत होकर रेभ नामक ऋषि के इस रात नौ दिन जल में पड़े रहने
से कथा से सन्तप्त और जल से विप्लुत होने पर तुमने उन्हें उसी प्रकार
कुएं से निकाल लिया था, जिस प्रकार अश्वर्य्य छुव से सोम निकालता है ।

प्रवांदंसांस्यश्विनाववोचमस्यपतिःस्यांसुगवःसुवीरः ।

उतपश्यन्अश्रुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणंजगम्याम् ॥ २५ ॥ १२

प्र । वा॒म् । दंसां॑सि । अ॒श्वि॒नौ । अ॒वो॒च॒म् । अ॒स्य । पतिः॑ । स्या॒म् ।

सु॒गवः॑ । सु॒वीरः॑ । उ॒त । पश्य॑न् । अ॒श्रु॒वन् । दी॒र्घ॒म् । आयुः॑ ।

अस्त॑म्इव । इ॒त् । ज॒रि॒माण॑म् । ज॒ग॒म्या॒म् ॥ २५ ॥ १२ ॥

एवमनेनसूकेनाश्विनोर्महिमानंप्रशस्याधुनामद्यदृष्टास्वाभीष्टंप्रार्थयते हेअश्विनौ वांगुष-
योःदंसांसिपुरु कृतानिकर्माणिप्रावोचं इत्यमुक्तवानस्मि सोहंसुगवः शोभनगोयुक्तःसुवीरःशोभ-
नवीरश्चभूत्वाअस्यराष्ट्रस्यपतिरधिपतिःस्यांभवेयं उतअपिच पश्यन्अक्षिण्यापश्यन्उपलक्षणमेतत्
सर्वैरिन्द्रियैःस्वस्वविषयदर्शनसमर्थैः दीर्घवर्षशतरूपेणायतंआयुर्जीवितंचाश्रुवन्प्राप्नुवन्हम् अस्त-
मिवेत् यथागृहंस्वामीनिष्कण्टकंमविशति एवंजरिमाणंजरांजगम्यां कण्टकराहित्येनप्राप्तुंवांउज्जः
संधिरकालंनिवसेयमित्यर्थः ॥ स्याम् अस्तेःप्रार्थनायांलिङ् यासुट् असोरलोपइत्यकारलोपः ।
अश्रुवन् अश्रुव्यात् औ व्यत्ययेनशट् । जरिमाणम् जृष्वयोहानौ अस्मादौणादिकइमनिचूपत्ययः ।
जगम्याम् गमेःप्रार्थनायांलिङ् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः ॥ २५ ॥

२५. अश्विद्वय, तुम्हारे पूर्व-कृत कार्यों का मेने वर्णन किया । मैं शोभन
गौ और वीर से युक्त होकर इस राष्ट्र का अधिपति घर्तू । जैसे गृह-

स्वामी निष्कण्टक घर में प्रवेश करता है, मैं भी वैसे ही नेत्रों से स्पष्ट देखकर और दीर्घ आयु भोगकर बुढ़ापा पाऊँ ।

मध्वः सोमस्याश्विनामदायप्रलः होताविवासतेवाम् ।

बर्हिष्मतीरातिर्विश्रितागीरिषायातं नासत्योपवाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रलः । होता । आ ।

विवासते । वाम् । बर्हिष्मती । रातिः । विश्रिता । गीः । इषा ।

यातम् । नासत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

अश्विना हेअश्विनौ मध्वोमधुमाधुर्येपितेनसोमस्यसोमेनमदाययुवयोर्मदार्थं प्रलश्चिरंतनो-
होताहोमनिष्पादकोयजमानः वांगुवांआविवासते विवासतिःपरिचरणकर्मा आहमर्यादायाम्
यथाशास्त्रंपरिचरति अपिचरातिर्दातव्यंहविः बर्हिष्मतीमास्तीर्णेनबर्हिषायुकंयुष्मदर्थंबर्हिष्या-
सादितमित्यर्थः तथागीः स्तुतिलक्षणावाक्च विश्रिताऋत्विक्समवेदा तैः स्तुतिरपिक्रियतइत्य-
र्थः अतोहेनासत्यावश्विनौ इषाजस्मत्पदावन्मेनाच्चेन वाजैर्बलैश्चसहयुवां उपयातंअस्मत्समीपं
प्राप्तम् ॥ मध्वः सुपांसुपोभवन्तीतिवृदीयार्थेषष्ठी असादिषुछन्दसिवावचनमितिषेर्हितीतिगु-
णाभावेयणादेशः । मदाय मदीहर्षे मदीनुपसर्गेइत्यप् । रातिः रादाने कर्मणिक्किन् मध्वेद्वेषेत्या-
दिनातस्योदात्तत्वम् । विश्रिता श्रिञ्सेवायाम् कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगवेःप्रकृतिस्वरत्वम्
॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, तुम्हारे चिरन्तन होता तुम्हारे हर्ष के लिए मधुर
सोमरस के साथ तुम्हारी अर्चना करता है । कुश के ऊपर हव्य स्थापित
किया हुआ है; ऋत्विक्-द्वारा स्तुत और प्रस्तुत हुआ है । नासत्यद्वय,
अन्न और बल लेकर पास आओ ।

द्वितीयाष्टकमाह—

योवामश्विनामनंसोजवीयान्नथःस्वश्वोविशंआजिगति ।

येनगच्छथःसुकृतोदुरोणंतेननरावर्तिरस्मभ्यंयातम् ॥ २ ॥

यः । वाम् । अश्विना । मनंसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः ।

विशः । आऽजिगति । येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणम् ।

तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यम् । यातम् ॥ २ ॥

हेअश्विनौ वांपुवयोःस्वभूतः मनसोजवीयान् मनसोऽप्यविशयेनवेगवान् स्वश्वः शोभ-
नाश्वः एवंभूतोयोरथः विशः आज्ञाः आजिगाति आग्निमुत्प्रेनगच्छति येनरथेनसुकृतः शो-
भनंयागंकुर्वतोयजमानस्य दुरोणंदेवयजनलक्षणंगृहंगच्छथः हेनरानेतारावश्विनौ तेनरथे-
नजस्मभ्यंअस्माकंवर्तिः वर्तनाधिकरणंगृहंपासंआगच्छतम् ॥ जवीयान् जवोस्यास्तीति
जववान् तदस्यास्तीतिमनुष्यं ततआतिशायनिकईयस्तुन् विन्मतेर्लुक् टेरितिटिलोपः । जिगाति
गास्तुवौ जौहोत्यादिकः गतिकर्मसुपाठादगच्छत्यर्थः बहुलंछन्दसीत्यस्यासस्पेतवम् ॥ २ ॥

२. अद्विद्वय, मन की अपेक्षा भी वेगवान् और शोभन-अश्व-युक्त
रथ सारे प्रजावर्ग के सामने जाता है और जिस रथ से तुम लोग शुभ-
कर्मा लोगों के घर जाते हो, नेतृद्वय, उसी पर हमारे घर पधारो ।

ऋषिर्नरावंहसःपाञ्चजन्यमृबीसादत्रिमुञ्चयोगणेन ।

मिनन्तादस्योरशिवस्थमायाअनुपूर्वदृष्टणाचोदयन्ता ॥ ३ ॥

ऋषिम् । नरौ । अंहसः । पाञ्चजन्यम् । ऋबीसात् । अत्रिम् ।

मुख्यः । गणेन । मिनन्ता । दस्योः । अशिवस्थ । मायाः ।

अनुपूर्वम् । दृष्टणा । चोदयन्ता ॥ ३ ॥

हिमेनाग्निमित्यनयोक्तव्यार्थः पुनः प्रकारान्तरेणानयाप्रतिपाद्यते अवस्तत्रोक्तंसर्वमवा-
पिशब्दश्च अस्यार्थस्तु हेनरानेतारौवृषणौकामानांवर्षितारौअश्विनौपाञ्चजन्यंनिवादपञ्चमा-
वत्वातेषांपाञ्चजनास्तोषप्रवस्वभानुनागृहीतमर्मुसूर्यमोचयन्त्रिःसर्वेषांहिवाचरणात् तत्रभव-
इत्युच्यते तद्दिशसृषिर्अंहसःपापरूपाहबीसात् शतद्वारेयश्चगृहेअंघ्रेःपीठार्थजसुरैःप्रसिद्धात् पु-
त्राग्नेःसकाशात् गणेनेन्द्रियवर्गेणपुत्रपौत्रादिगणेनवासहमुञ्चथः अमोचयतम् किंकुर्वन्तौ मिम-
न्ताशभूतर्हसन्तौ दस्योः उपसप्तपितुः अशिवस्थदुःसकारिणोद्वारस्यसंबन्धिनीःतस्मिन्त्रयौपु-
ष्कामायाश्चअनुपूर्वजानुपूर्व्येणचोदयन्तौप्रेरयन्तौनिवारयन्तौ ॥ पाञ्चजन्यं बहिर्देवपाञ्चजनेभ्यश्च-
वक्तव्यमितिप्रवार्थेभ्यः । मिनन्ता मीर्णार्हसायाम् क्रैयादिकः छटःशत मीनापेर्मिममेतिह्रस्व-
त्वम् ॥ ३ ॥

३. नेतृद्वय, अभीष्ट-वर्षकद्वय, तुमने शत्रुओं की हिंसा करके
और क्लेशदायिनी दस्यु-माया का आनुपूर्विक निवारण करके पाँच
अेणियों (चार वर्ष और पञ्चम निवाद) द्वारा पूजित अत्रि ऋषि को
शतद्वार-यन्त्र-गृह के पाप-तुषानल से, सन्तानादि के साथ, मुक्त
किया था ।

अश्वनगूहमश्विनादुरैर्वर्षिर्नरावृषणारैर्ममपुत्रु ।

सन्तारिणोयोविप्रतुदंसोभिर्नवांजूर्यन्तिपूज्याकृतानि ॥ ४ ॥

अश्वम् । न । गूहम् । अश्विना । दुः६एवैः । ऋषिम् । नरा । दृषणा ।
रेभम् । अप्सु । सम् । तम् । रिणीयः । विप्रुतम् । दंतः६भिः ।
न । वाम् । जूर्यन्ति । पूर्या । कृतानि ॥ ४ ॥

गरानेवारौवृषणाकामानां वर्षकौ हेअश्विनौ दुरेवैदृष्यापैरश्वरैः अप्सुकूपस्थेषुकेषुगूढनिगू-
ढनिस्तादरेभं ऋषिन्पादुन्नीयविप्रुतं दिग्भिष्टावयववन्तं अश्वं नव्याधितमश्वमिव दंतोभिरुन्मीषैः
भैरज्यरूपैः कर्मभिः संरिणीयः समधत्तम् सर्वैरवयवैरुपेतमकुरुतमित्यर्थः वामुवयोः सर्वम्भी-
निपूर्याचिरन्तनानि कृतानि कर्माणि न जूर्यन्ति न हि जीर्णानि भवन्ति ॥ दुरेवैः दुरूपसृष्टादेवैः ईषदुः
ष्टुष्टवित्तु । रिणीयः रीगदिवेणयोः कैयादिकः प्वादीनां ह्रस्वः । जूर्यन्ति जूष्वयो हानौ
देवादित्वात् अयम् बहुलं छन्दसीत्युक्तम् हलिचेति दीर्घः ॥ ४ ॥

४. नेतृद्वय, अश्वौष्ठ-वर्षकद्वय, [बुधान्त दानवों-द्वारा जल में
निगूढ़ रेभ ऋषि को तुम लोगों ने निकालकर पीड़ित अश्व की तरह,
उनका विनष्ट अवयव, अपनी बवाओं से, ठीक किया था। तुम्हारे पहले
के काम जीर्ण नहीं हुए।

सुषुप्वांसं न निष्कृते रूपस्थे सूर्ये न दत्त्वा तमसि क्षियन्तम् ।
शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विना वन्दनाय ॥ ५ ॥ १३ ॥

सुषुप्वांसम् । न । निः६कृतेः । उपस्थे । सूर्यम् । न । दत्त्वा ।
तमसि । क्षियन्तम् । शुभे । रुक्मम् । न । दर्शतम् ।
निः६खातम् । उत् । ऊपथुः । अश्विना । वन्दनाय ॥ ५ ॥ १३ ॥

निर्कटिरिति भूनाम निर्कलिः पृथिव्याः उपस्थे उत्संगे सुषुप्वांसं सुप्तवन्तं पुरुषमिव कूपमध्ये श-
यानं सूर्येन सूर्यमिव तमसि कूपावर्गान्धकारे क्षियन्तं निवसन्तं सूर्यमिव तेजस्विनमित्यर्थः शुभे
शोभनार्थं निर्मितं रुक्मं रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शतं दर्शनीयं एव गुणविशिष्टं कूपे अश्वरै-
र्निखातं वन्दनाय वन्दनं ऋषिं हेदन्नादर्शनीया अश्विनौ युवां उदूपथुः उद्धृतवन्तौ ॥ सुषुप्वांसम् अज्य-
प्राये टिटः क्रमुः बचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणम् द्विवचनादि । उपस्थे उपपूर्वास्तिष्ठतेर्धर्मार्थे-
कविधानमित्यधिकरणेकप्रत्ययः मरुद्भादित्वात् पूर्वपदान्त्वोदात्तत्वम् । वन्दनाय क्रियाग्रहणं-
कर्तव्यमितिकर्मणः सम्पदान्त्वाच्चतुर्थी ॥ ५ ॥

५. वर अश्विद्वय, पृथिवी के ऊपर सुषुप्त मनुष्य की तरह और
अन्धकार में क्षय-प्राप्त सूर्य के शोभन दीप्तिमान् आभूषण की तरह
तथा दर्शनीय उस कूप में प्रक्षिप्त वन्दन ऋषि को तुम लोगों ने
निकाला था।

षष्ठीश्चमाह—

तद्द्वानराशंस्यपञ्जियेणकक्षीवतानासत्यापरिज्मन् ।

शफादश्वस्यवाजिनोजनायशतंकुम्भौअसिञ्चतमधूनाम् ॥ ६ ॥

तत् । वा । नरा । शंस्यम् । पञ्जियेण । कक्षीवता । नासत्या ।

परिज्मन् । शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतम् ।

कुम्भान् । असिञ्चतम् । मधूनाम् ॥ ६ ॥

। हेनरानेतारौनासत्यावश्विनौ परिज्मन्परिगमनेअग्नीष्टस्यप्रापणेनिमित्तभूतेसति पञ्जिये-
णपञ्जाणांअद्विरसांकुलेजातेनकक्षीवतामया वायुवयोःसंबन्धि तत्कर्मशंस्यंप्रकर्षेणशंसनीयं
शस्त्रमधुतेर्यश्चन्वाभ्याहारः यजनायअपेक्षमाणायपूरुषायवाजिनोवेगवतस्त्वदीयाश्वस्यशफात्
निर्गतेर्मधूनामधुभिःशतंशतसंख्याकान्कुम्भान्असिञ्चतमपूरयतम् सिञ्चितिरत्रपूरणार्थः यदेत-
न्मधुनापूरणं तच्छंस्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. नेता नासत्यद्वय, अङ्गिरोबंशीय कक्षीवान् में मनोनुकूल द्रव्य
की प्राप्ति की तरह तुम्हारा अनुष्ठान उद्घोषित करूँगा; क्योंकि
तुमने शीघ्र-नामी घोड़ों के खुरों से निकाले हुए मधु से संसार में
सैकड़ों घड़े पूरे कर दिये थे।

सप्तमीश्चमाह—

युवन्नरास्तुवतेऋष्णिषायविष्णाप्वंददयुर्विश्वकाय ।

घोषायैचित्पितृषदेदुरोणेपतिर्जूर्यन्त्याअश्विनावदत्तम् ॥ ७ ॥

युवम् । नरा । स्तुवते । ऋष्णिषाय । विष्णाप्वम् । ददयुः ।

विश्वकाय । घोषायै । चित् । पितृषदे । दुरोणे । पतिम् ।

जूर्यन्त्यै । अश्विनौ । अदत्तम् ॥ ७ ॥

हेनरानेतारावश्विनौ युवन्नुवास्तुवतेस्तोत्रंकुर्वते ऋष्णिषाय ऋष्णास्त्रस्यपुत्रायविश्वका-
यविष्णाप्वंददयुः विष्णाप्वनामविनष्टपुत्रंदत्तवन्तौ घोषानामब्रह्मवादिनीकक्षीवतोदुहिता सा-
कुष्ठिनीसतीकस्यैविहरायादत्तापितृगृहेनिषण्णाजीर्णासीत् साश्विनोरनुग्रहात् नष्टकुष्ठसतीप-
तिलिप्ते वदेतदाह—हेअश्विनौ पितृषदेपित्रासंबन्धेदुरोणेस्वकीयेजनक्रगृहेकुष्ठरोगेणभर्तारमप्राप्य
पितृषदेपितृसमीपेनिषण्णायैजूर्यन्त्यै नरांप्राप्नुवत्यैघोषायैचित्पतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्यैअपिरो-
मोपशमनेनपतिभर्तारंअदत्तम् युवांदत्तवन्तौ ॥ पितृषदे बहुविशारणादिषु क्लिप्तेतिक्लिप् । जूर्यन्त्यै

पुत्रयोऽनौ सटःशतं दिवादिवायस्य बहुलं छन्दसीत्युक्तम् इति चेति दोषः अदुपदेराह-
सार्षादुक्तानुवाचत्वेत्यनो नित्वादायुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. नेतृद्वय, कृष्ण के पुत्र बिम्बकाय के, तुम लोगों की स्तुति करने
पर, विनष्ट पुत्र बिम्बायु को तुम लोग लामे थे। अश्विद्वय, कोढ़
होने के कारण बुढ़ापे तक पितृ-गृह में अविवाहिता रहने पर घोषा नाम
की ब्रह्म-बादिनी स्त्री को, कोढ़ बुर कर, पति प्रदान किया था।

युवंप्रसावाप्यरुशतीमदत्तमहःक्षोणस्याश्विनाकण्वाय ।

प्रवाच्यंत हृषणाकृतं वां यज्जार्णवाय श्रवोऽध्यधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । स्यावाय । रुशतीम् । अदत्तम् । महः । क्षोणस्य ।

अश्विना । कण्वाय । प्रवाच्यम् । तत् । हृषणा । कृतम् ।

वाम् । यत् । नार्सदाय । श्रवः । अधिऽअधत्तम् ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ युवंप्रसावाप्यरुशतीमदत्तमहःक्षोणस्याश्विनाकण्वाय श्रवोऽध्यधत्तम्
शायच्छवनम् अश्विहोणस्यहोणायहदिराहित्येनमनुपशकःसन्तकस्त्रिजेवावस्थानेनिवस-
ति वस्येनिवसतेकण्वायकण्येनहस्तेजः तैजसंभृतिरिन्द्रियंअदत्तमितिशेषः यथाहेहृषणा
कानानांविशारौ वायुवयोस्तत्कृतं कर्मप्रवाच्यंमकर्मैवाचनीयंशंसनीयम् नार्सदायपुत्र-
पुत्रायपधिरायकण्ये श्रवःश्रवणेन्द्रियंअध्यधत्तंअदत्तवन्तीत्यहविषयसदित्यर्थः अपरजा-
ह-बाह्यस्यपरीक्षार्थमसुराऽकण्वाकर्मिगृहेतमसिनिदधुः अथैवस्थितःसन्मुद्रांउपसंविजा-
नीहि यदित्वाहोणोसीति वमश्विनावागत्यकचतुः स्मुद्रायाहर्म्यस्योपरिबीणावाद्यन्वाशावाता-
मभिभ्यावः संशब्दंभूतान्युष्टानुपसंभृतिं वदेत्यतिपाद्यते-हेहृषणाकानानांविशारौअश्विनौ वा
युवयोस्तत्कृतं कर्मप्रवाच्यंमकर्मैवाचनीयं यद्वनार्सदायपुत्रपुत्रायकण्वायक्षोणस्य क्षोणः शब्दकारीबी-
जाविशेषः महोमहवः क्षोणस्त्वन्नवः शब्दंअध्यधत्तम् उपसंविज्ञानार्थमधिकंअकुरुतम् ॥ व-
हः महपूजायाम् अस्मादौणादिकोत्तिप्रत्ययः पक्षान्तरेतुमहच्छब्दात् पक्षपेकवचनेछान्दसोऽ-
क्षोणः बुहन्महवोरुपसंस्थानमिविदिनकेरुदात्तत्वम् यद्वा किवन्वात्पक्षपेकवचनम् । क्षोणस्य
स्त्रिंशत्तमत्योः कृत्पत्युटोवहुलमितिकर्तरित्युद् पुषोदरादिवात्क्षोणमाशः वदुक्तंयास्केन-
क्षोणस्त्वन्नवत्स्य । पक्षान्तरेतु-दुमुराब्देऽस्मादौणादिकोत्तिप्रत्ययः । नार्सदाय कर्मन्वके-
त्यम् ॥ ८ ॥

८. अश्विद्वय, तुमने कुष्ठरोग-ग्रस्त श्याव या स्यामवर्ण ऋषि को
अच्छा कर बीप्तिमती स्त्री बी बी । भाँसे न रहने से कवि नहीं बल सकते
थे; तुमने उन्हें भाँसे बी बी । अश्विद्वय, बहरे नृपद-पुत्र
को तुमने जान दिये थे; वे कार्य ब्रह्मसंस्तनीय हैं।

नवमीशुचमाह—

पुरुवर्षीस्यश्विनादधानानिपेदेव ऊहयुराशुमश्वम् ।
सहस्रसांवाजिनमप्रतीतमहिहनेश्वस्यम् १ तरुत्रम् ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षीसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदेवै । ऊहयुः ।
आशुम् । अश्वम् । सहस्रसाम् । वाजिनम् । अप्रतिश्रुतम् ।
अहिहनेम् । श्वस्यम् । तरुत्रम् ॥ ९ ॥

हेअश्विनौ पुरुपुरुणिबहुनिवर्षीसि रूपनामैतत् आत्मीयैः कर्मभिः कृतानिरूपाणिदधाना
धारयन्तौ युवां आशुं शीघ्रगामिनं अश्वं पेदेवेदुनाभ्रेस्तुवतेन्यूहयुः नितरां प्रापितवन्तौ दत्तवन्तावि-
त्यर्थः कीदृशमश्वं सहस्रसांसहस्रसंख्याकस्यघनस्य सनितारं वातारं वाजिनं बलवन्तं अतएव अप्रती-
तं शत्रुभिरपसिगतम् अहिहने अहीनामागत्य हन्तृणां शत्रूणां शत्रून्वाहन्तारं श्वस्यं श्वः श्वणीयं
स्योर्बलमश्वस्युवि विषयमित्यर्थः तरुत्रं वरितारं ॥ वर्षीसि वृज्वरणे वृज्वशीक्ष्म्यारूपस्वाङ्गयोः
पुद्गेत्यष्टचपुद्गगयश्च । दधाना दधातेर्लटः शानच् अग्न्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सहस्रसा-
म् यजुदाने जनसप्तसप्तनेति विद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् । श्वस्यम् श्वस्यशब्दात् भ-
वेच्छन्दसीति यत् वित्स्वरितः । तरुत्रम् वृष्टवनवरणयोः अशिवादिभ्यश्चोत्रावित्युपसत्ययः व्यत्य-
येनाद्युदात्तत्वम् यद्वा प्रसितवस्त्वभितेत्यादौ निपातनाच्चुभन्ताच्चरुशब्दादपि संज्ञापूर्वकस्य विधेर-
नित्यत्वाद्वाग्राप्तेरप्यङ्गित्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. बहु-रूप-धारी अश्विद्वय, तुमने राजावि पेदु को शीघ्रगामी
अश्व विया था। वह घोड़ा हजारों तरह के घन देता था। वह
बलवान् शत्रुओं-द्वारा अपराजेय, शत्रु-हन्ता, स्तुति-पात्र और विषय में
रक्षक था।

नवमीशुचमाह—

एतानिवांश्वस्यासुदानू ब्रह्माङ्गुषंसर्दनं रोदस्योः ।
यद्वापञ्चासौ अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च वार्जम् ॥ १० ॥ ११ ॥

एतानि । वाम् । श्वस्यां । सुदानू इति सुदानू । ब्रह्म । आङ्गुषम् ।
सर्दनम् । रोदस्योः । यत् । वाम् । पञ्चासः । अश्विना । हवन्ते ।
यातम् । इषा । च । विदुषे । च । वार्जम् ॥ १० ॥ ११ ॥

हेसुदानुशोभनदानावश्विनौ बांयुवयोः संबन्धीनिपतानि समनन्तरोक्तानिबीर्षाणिश्रव-
स्याश्रवणीयानि सर्वैर्ज्ञातव्यानिभवन्ति तदर्थरोदस्योः द्यावापृथिव्यात्मनावर्तमानयोर्युवयोः
उक्तं च यास्केन—यत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकइति । तथा च तैत्तिरीयकम्—इमे अश्विना-
संबन्तरोभिर्वैश्वानरइति । तयोर्युवयोः सदनंस्तोतृसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वा आङ्ग्वं आ-
घोषणीयम् ब्रह्म मन्त्ररूपं स्तोत्रं निष्पन्नमिति शेषः यद्यदायज्यासः अंगिरसांगोत्रोत्पन्नायजमा-
नाः हेअश्विनौ बांयुवां इवन्तेस्तुतिभिरात्मारक्षार्थं आहूयन्ति तदानीं इषादावप्येनानेन सह-
भार्यामागच्छतं च विदुषेभ्यो द्विषयस्तोत्रं जानदेमहं च वाजमन्त्रं बलं वामयच्छत्वमिति शेषः ॥ या-
तम् च वायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । विदुषे विदुस्ताने विदेः शतुर्वशुः वसोः संप्रसारणमि-
विसंप्रसारणम् शास्त्रिषसिषसीनचेति शत्वम् ॥ १० ॥

१०. शानवीर अश्विनीकुमारो, तुम्हारी ये बीर-कीर्तिया सबको
जाननी चाहिए । तुम द्यावा-पृथिवी-रूप वर्तमान हो । तुम्हारा
आह्वावकर घोषणीय मन्त्र निष्पन्न हुआ है । अश्विद्वय, जिस समय
अङ्गिराकुल के यजमान तुम्हें बुलाते हैं, उस समय अन्न लेकर आओ तथा
मुझ यजमान को बल दो ।

एकादशी सूचमाह—

सूनोर्मर्निनाश्विनागृणानावाजंविप्रायभुरणारदन्ता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वृधानासंविश्वपलांनासत्यारिणीतम् ॥ ११ ॥

सूनोः । मर्नेन । अश्विना । गृणाना । वाजम् । विप्राय । भुरणा ।

रदन्ता । अगस्त्ये । ब्रह्मणा । वृधाना । सम् । विश्वपलांम् ।

नासत्या । अरिणीतम् ॥ ११ ॥

हेभुरणाभर्तारोपोषकौ नासत्यासत्यस्वभावौ हेअश्विनौ सूनोः कुंभ्रात्यसूतस्य अगस्त्य-
स्य स्वेत्तपुरोहितस्य संबन्धिना मानेनस्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण गृणानास्तुयमानौ विप्रायमेधा-
विनेत्रह्वाजाय ऋषये वाजमन्त्रं रदन्ताविलिखन्तौ निष्पादयन्तौ युवां विश्वपलांसंग्रामे छिन्नजं वांस्ते-
तस्य संबन्धिनीं क्षिप्यं समरिणीतम् पुनरस्याजं घासमयोजयत्वम् हृदीयेन पादेन प्रथमपादोको-
र्धो विनियये अगस्त्येकैषौ ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण वृधानाप्रवर्धिताविति ॥ गृणाना गुरान्दे
व्यस्य येन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः प्लादीनां ह्रस्वः । भुरणा भुरणभारणपोषणयोः कण्डूदिः पचाद्यच्
अतो लोपमलोपौ मुपांस्तुलुगिति विभक्तेराकारः आमश्चित्निघावः विप्रायेत्यस्य रदन्तेत्यनेनासाव-
द्यौ अपराङ्मन्त्रावत्वम् । वृधाना वृधेर्लिटः कानच् संहितायां छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् वृ-

जादित्वेहितुजानइतिषत्पदकालेपिस्थाव । अरिणीतम् रीगतिरेषणयोः कैयादिकः प्वादी-
नाह्रस्वः ॥ ११ ॥

११. पोषक नासत्पद्वय, कुम्भ के पुत्र अगस्त्य ऋषि की स्तुति से
स्तुत होकर और मेधावी भरद्वाज ऋषि को अन्नदान कर तथा अगस्त्य-
द्वारा मंत्र-वर्द्धित होकर तुमने बिष्पला को नीरोग किया था ।

कुह्यान्तासुष्टुतंकाव्यस्यदिवोनपातावृषणाशयुत्रा ।

हिरण्यस्येवकलशंनिखातमुदूपधुदशमेअश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । यान्ता । सुष्टुतिम् । काव्यस्य । दिवः । नपाता ।

वृषणा । शयुत्रा । हिरण्यस्यइव । कलशम् । निखातम् ।

उत् । ऊपधुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

प्राखलुजानसःस्तुतिगच्छन्तावश्विनौमार्गमध्ये कूपेपतिरेभंदृष्ट्वा तंकूपादुदतारयतां
तदानींअश्विभ्यांगन्तव्यंकाव्यस्यनिवासस्थानमजानन्ऋषिः अश्विनौपृच्छति हेदिवोनपाता
द्योतमानस्यसूर्यस्यपुत्रौ वृषणाकामाश्विवर्षकावश्विनौ कुहकुत्रशयुत्राशपनेनिवासस्थातः
वर्तमानस्यकाव्यस्यभार्गवस्यसुष्टुतिशोभनांस्तुतिभ्रोतुंयान्तागच्छन्तौ यद्वा शयुत्रेत्येतदश्विनो-
र्विशेषणम् शयुनाअस्त्रायकौयुवांहिरण्यस्येवकलशं यथाहिरण्यपूरितंकलशंभूम्यानिक्षिप्तंसर्वै-
र्भूतैस्तंकश्चिदग्निरुद्धरति एवमसुरैःकूपेनिस्त्रातंदशरात्रीर्नवाहानिचतत्रैवनिवसन्तरेभमवगत्यदश-
मेहन्अहनिउपधुः कूपादुचीतवन्तौ किंवश्विवासस्थानमितिपभ्रोरेभस्यानुक्तावपिदशरात्री-
रश्विनेनेविमघ्नान्तरेभामर्थ्यात्यतीतिः यद्वा काव्यस्यस्तुतिपतिगच्छन्तौयुवांकुहकस्मिन्स्थाने
रेभंयुवामुजिन्यधुरितिमभः ॥ कुह बाह्वच्छन्दसीतिसप्तम्यर्थेहप्रत्ययः । दिवोनपाता सुवाम-
श्वितेपराङ्मत्स्वरेइविपराङ्मत्स्ववेनपठयन्तस्यामश्वितानुमवेशादामश्वितस्यचेतिपदद्वयसमुदाय-
स्यषाठिकमाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिधाताभावः नपादित्यपत्यनाम नपातयतीति
नपात् नप्राप्नपादितिअःप्रकृतिभावः सुषांसुष्टुगितिबिभक्तेराकारः । शयुत्रा अश्विनादि-
ग्न्यश्चोत्रइतिशीङ्उत्रः यद्यन्तोदात्ततानस्यात् तर्ह्येवंशयुत्रायेतेइतिशयुत्रौ त्रैल्लपालनेआदे-
चइत्यात्वम् आतोनुपसर्गेकःअतएवव्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । निस्त्रातम् स्वनुअवधारणे अ-
स्मात्कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेवीद्वमतिषेधः अनसनस्वनांसन्झलोरित्यात्वम् गतिरनन्तरइतिगतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । अहन् सुषांसुष्टुगितिसप्तम्यालुक् नक्षिसंनुद्धयोरितिनलोपमतिषेधः ॥ १२ ॥

१२. आकाश-पुत्रद्वय, अभीष्टवर्षक, काव्य (जशना) की स्तुति
सुनने के लिए कहां उसके घर की ओर जाते हो ? हिरण्यपूर्ण कलश की
तरह कूप में गिरे रेभ ऋषि को तुमने बसबों बिन उबारा था ।

अष्टोदशीष्टमाह—

युवंच्यवानमश्विनाजरन्तपुनर्युवानंचक्रथुःशचीभिः ।
युवोरथंदुहितासूर्यस्यसहश्रियानां सत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवम् । च्यवानम् । अश्विना । जरन्तम् । पुनः । युवानम् ।
चक्रथुः । शचीभिः । युवोः । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । सह ।
श्रिया । नासत्या । अरुणीत ॥ १३ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवांशचीभिः आत्मीयैर्भेषज्यलक्षणैःकर्मभिः जरन्तं जीर्यन्तं च्यवानंस्व-
तीनांआवधितारंएवत्संज्ञंयुवानंपुनर्यौवनोपेतंचक्रथुः कृतवन्तौ अपिच हेनासत्यावश्वि-
नौ युवोःयुवयोः रथंसूर्यस्यदुहितासूर्याख्याश्रियासहस्रकस्तहस्ररूपयासंपदाकान्त्यावासह
अवृणीतसमभजत आगत्यारूढवतीत्यर्थः आंवांरथंदुहिसेत्पत्रलिखितमाख्यानमत्रापिद्रष्टव्यम्॥
जरन्तम् जूषवयोहानौ व्यत्ययेनराप् । युवोः युष्मत्शब्दात्पक्षीद्विवचनेव्यत्ययेनयोचीतिमत्वाभा-
वेसविशेषलोपप्रतिदकारलोपः अतोऽगुणेइतिपरस्परत्वम् एकादेशाजडाचेनोदाचः । अवृणीत वृद्ध-
संभक्तौ क्रियादिकः ॥ १३ ॥

१३. अश्विद्वय, भेषज्यरूप कार्य-द्वारा पुनरे वृद्ध च्यवन ऋषि को
युवा किया था । नासत्याद्वय, सूर्य-पुत्री सूर्या, कान्ति के साथ, पुनः
रथ पर चढ़ी थी ।

अष्टोदशीष्टमाह—

युवंतुग्रायपूर्व्यैभिरेवैःपुनर्मन्यावभवतंयुवाना ।
युवंभुज्युमर्णसोनिःसमुद्राद्विमिरुहयुर्ऋज्वेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवम् । तुग्राय । पूर्व्यैभिः । एवैः । पुनःइमन्यौ । अभवतम् ।
युवाना । युवम् । भुज्युम् । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विभ्रिः ।
ऊहयुः । ऋज्वेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

हेयुवाना दुःस्वानांयावयितारावश्विनौ युवंयुवांपूर्व्येभिः पुराणनमित्तं पूर्वकालीनैश्चिरन्त-
नैः एवैः स्तुत्यंपतिगन्तुभिःस्तोत्रैस्तुभ्यायभुज्योर्जनकस्यसंबन्धिभिः पुनर्मन्यौयथायुवंयुवांभु-
ज्योःसमुद्रगमनात्पूर्व्युवांस्तोतव्यौ तथापुनरपीदानीं स्तोतव्यौअभवत्तम् यदायुवंसमुद्रमध्ये
सेनयासहनिमग्नंभुज्यंतुमस्यपुत्रंअर्णसः अर्णस्वतः प्रौढोदकमुकावत्समुद्रात्अम्वुराशेःसका-
शाद्विभिर्गन्तुभिर्ऋजेभिः शीघ्रगतियुक्तेरश्वैश्चनिरूहयुः निर्गम्यपितृसमीपंप्रापितवन्तौ तदानीं
पुनरप्यतिशयेनस्तोतव्यौजातादित्यर्थः तुमोर्हंभुज्यमित्यत्रोक्तमाख्यानमत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ ९-
वैः इण्गतौ इण्शीह्न्त्यांवन् । पुनर्मन्यौ मनज्ञाने अत्रस्तुत्यर्थः मन्यतेस्तौवीरिमनास्तुतिः
पचाद्यच् छन्दसिचेत्यर्हार्थेयः । युवाना युमिश्रणामिश्रणयोः कनिन्युवृषीत्यादिनाकनिन् श्रु-
पांस्तुतिविभिर्ऋकेराकारः । अर्णसः अर्णसूशब्दात्उत्पन्नस्यमत्वर्थीयस्यबहुलंछन्दसीतिबहुल-
ग्रहणालोपः सर्वेविषयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिविभक्त्युदात्तस्यविकल्पनादभावः । ऋजेभिः
ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ऋजेन्नेत्यादिनारन्त्ययान्तोनिपातिवः बहुलंछन्दसीतिभिसं-
सभावः ॥ १४ ॥

१४. दुःस्व-विदारक-द्वय, तुम जैसे पहले स्तोत्र-द्वारा तुम्हारी स्तुति
करते थे, अतस्तर फिर भी उसी तरह तुम लोगों की अर्चना करते
थे; क्योंकि उनके पुत्र भुज्यु को तुम विभिन्न समुद्र से गमनशील नौका
और शीघ्रगति अश्वद्वारा ले आये थे ।

पञ्चदशीष्टवमाह—

अजोहवीदश्विनातौप्र्योवांप्रोहःसमुद्रमव्यधिर्जगन्वान् ।
निष्टमूहयुःसुयुजारथेनमनोजवसावृषणास्वस्ति ॥ १५ ॥ १५ ॥
अजोहवीत् । अश्विना । तौप्र्यः । वाम् । प्रःऊहः । समुद्रम् ।
अव्यधिः । जगन्वान् । निः । तम् । ऊहयुः । सुयुजा । रथेन ।
मनःजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥ १५ ॥

हेअश्विनौ वांयुवांतौप्र्यःतुमपुत्रःप्रोहःपित्राप्रापितः समुद्रमव्यधिर्जगन्वान्भुज्युःउदकेनिम-
ग्नोपि अव्यधिः व्यथांपीडांअप्राप्तएवसन् अजोहवीद स्तुतिभिराह्वयत् तमाह्वातारहेमनोभव-
त्तामनोवद्देगमुक्तौ वृषणाकामाभिवर्षकौअश्विनौ सुयुजास्तुह्वयैर्युक्तेनरथेन स्वस्तिक्षेपंयथा-
भवति तथानिरूहयुः जलाच्चिर्गम्ययुवांपितृगृहंप्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान् गमेर्लिटःऋष्टः वि-
भाषागमहनविदविशामितिबिकल्पनादिहभावः म्वोश्चेतिमकारस्यनकारः । निष्टम् युष्मत्तत्तत्तत्त-

अन्तःपादमिति पूर्वार्थः । मनोजवसा मनसोजवद्वयजयोपयोस्तीवथोक्तौ मृपांसुलुगितिविभक्तै-
राकारः पादादित्वादायद्विनिधावाभावेषाद्विक्रमाद्युदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

१५. अश्विद्वय, पिता सुप्र-द्वारा समुद्र में भेजे हुए और जल में
डूबते हुए मृग्यु ने, सरलता-से समुद्र-पार होकर, तुम्हारा आह्वान
किया था । मनोवेग-सम्पन्न अभीष्ट-वर्षिद्वय, तुम लोग उत्कृष्ट-
अश्व-युक्त रथ पर मृग्यु को लाये थे ।

॥ इति प्रथमस्याष्टमेषादशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशीष्टमाह—

अजोहवीदश्विनावर्तिकावामास्त्रोयत्सीममुञ्चतं वृकस्य ।
विजयुषाययथुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वाम् । आस्त्रः । यत् । सीम् ।
अमुञ्चतम् । वृकस्य । वि । जयुषा । ययथुः । सानु । अद्रेः ।
जातम् । विष्वाचः । अहतम् । विषेण ॥ १६ ॥

आस्त्रोवृकस्येत्यर्धचनेन मदुक्तं दशपूर्वनिमित्तिपाद्यते वर्तिकावृकसदृशस्यपक्षिणः सीम्-
केणारण्यशुनाग्रस्तासती हेअश्विनौ बांयुषां तदा अजोहवीद आहूतवती यत्सीं यदास्त्रवृकस्य
आस्त्रः आस्त्रात् अमुञ्चतं वर्तिकाग्रमोचयतम् अपिच युवांजयुषा अयशीलेन रथेन अद्रेः प-
र्वतस्य सानुसमुच्छ्रितपदेशं विजययथुः शत्रुभिरावेष्टितं जाहुषाख्यं स्तोतारं शत्रुसमूहान् निर्गम्य तेन सह
अन्यैर्गन्तुमशक्यं पर्वताग्रं गतवन्तावित्यर्थः । वृकं परिविष्टं जाहुषमित्यत्र । तथा विष्वाचो विविध-
गवियुक्तस्य एतत्तं शस्यासुरस्य जावमुत्पन्नमपत्यं विषेण हवेतेन अहतं युवां हतवन्तौ यद्वा वर्तम-
विदिवसमावर्तत इति वर्तिका उवाः वृक इति विवृतज्योतिष्कः सूर्य उच्यते तेन प्रस्तासतीसा हेअ-
श्विनौ युवामजोहवीद आहूयत् यदास्त्रयुवांवृकस्य सूर्यस्य आस्त्रः आस्यस्थानीयात् समण्ड-
लात् अमुञ्चतं अमोचयतम् सूर्येणैकीभूतमुषसं पृथक्कृत्य उदयात् पूर्वरात्रे रपरभागे स्थापितवन्तावि-
त्यर्थः । तथा च यास्कः—आदित्योऽपि वृक उच्यते यदा वृहे आहूय दुषा अश्विना वादित्येनाग्निम-
स्तापामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानमिति । अपिच अयुषा अयशीलेन रथेन अद्रेर्मेघस्य सानु-
समुच्छ्रितपदेशं वृष्टिचिकीर्षया विशेषणमयथुः युवां गतवन्तौ गत्वा च विष्वाचो विविधगति युक्तस्य
मेघस्य संवन्निना विशेषेणोदकेन जावमुत्पन्नं सर्वं भूतजातमहतमगमयत् वृष्टिं कृतवन्तावित्यर्थः ॥

अजोहवोत् ह्यतेर्यङ्लुगन्ताल्लङितिपियङोवेतीहागमः अन्त्यस्तस्यचेतिद्विर्वचनात्पूर्वमेवह्रय-
तेःसंप्रसारणम् । आस्रः पङ्क्तित्यादिनाआस्यशब्दस्यासनादेशः अङ्गोपोनइत्यकारलोपः ।
जयुषा जिजये औणादिकउपिप्रत्ययः । विष्वाचः विष्णुनाआग्निमुख्येनअश्वतीतिविग्रहः ऋ-
त्वमित्यादिनाकिञ् अचइत्यकारलोपः चाबितिदीर्घः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वेमा-
मेचावित्यन्तोदात्तत्वम् । अहतम् इनर्हिंसागत्योः लङिअदादित्वाच्छपोलुक् अनुदाचोपदेशो-
स्यादिनानुनासिकलोपः ॥ १६ ॥

१६. अश्विद्वय, जिस समय तुम लोगों ने वृक के भुज से वतिका नाम की चिड़िया को छुड़ाया था, उस समय उसने तुम्हारा आह्वान किया था । तुम लोग जयशील रथ-द्वारा जाह्नव को लेकर पर्वत-प्रवेश करते गये थे । तुमने विष्वाङ् असुर के पुत्र को विषयुक्त तीर-द्वारा हत किया था ।

शतंमेषान्दृक्प्रेमामहान्तमःप्रणीतमशिवेनपित्रा ।

आक्षीकृआश्वेअश्विनावधत्तंज्योतिरन्धायचक्रधुर्विचक्षे ॥ १७ ॥

शतम् । मेषान् । दृक्प्रे । ममहानम् । तमः । प्रणीतम् । अश्विन ।

पित्रा । आ । आक्षी इति । ऋज्जःअश्वे । अश्विनौ । अधत्तम् ।

ज्योतिः । अन्धाय । चक्रधुः । विचक्षे ॥ १७ ॥

शतंमेषान्दृक्प्रेमामहान्तमःप्रणीतमशिवेनपित्रा । शतंशतसंख्या-
कान्मेषान्दृक्प्रे वृकीरूपेणावस्थितायाश्विनोर्वाहनायरासत्राय ममहानं पूजितवन्तं आह्वार-
यसमर्पितवन्तं अश्विनेनअसुप्तकारिणापित्रास्वकीयेन जनकेन तमः दृष्टिराहित्येनप्रणीतं कृतम्
अन्वंप्रापितं ऋजाश्वं चक्षुष्यन्तंअश्विनावकुरुतामितिशेषः एतदेवविशदयति हेअश्विनौआक्षी
पितृशपाप्तदृक्प्रे मज्जाश्वेएतत्तत्सकेराजर्षौआधत्तं पुनर्दर्शं नसमर्थेअकुरुतम्—वदेवाह अ-
न्धाय दृष्टिहीनायज्योतिर्भकाशकंचक्षुः विचक्षे विविधंजगद्गृहं चक्रधुः युवां कृतवन्तौ ॥ मम-
हानं ममपूजायाम् लिटःकानच् संहितायांछान्दसमस्यास्तस्यदीर्घत्वम् । प्रणीतम्, प्रपूर्वा-
जयतेःकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरद्विगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । पित्रा उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । आक्षी आक्षिशब्दाद्विषयने नुमागमभयाप्रोति ईचद्विषयनेइतीकारान्तादेशश्च परत्वादीका-
रादेशः तस्मिन्नुपेसलुगत्परिभाषयापुनर्नुजभवति उदात्तइत्यनुवृत्तेरीकारस्योदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

१७. जब कि, ऋजाश्व ने वृकी के लिए सौ भेड़ों का वध किया था, तब उनके क्रुद्ध पिता ने उन्हें अन्धा बना दिया था । इसके अनन्तर तुमने उन्हें नेत्र प्रदान किया था । देखने के लिए तुम लोगों ने अन्ध को प्रक्षु दिया था ।

अष्टादशीसूचमाह—

शुनमन्धायभरमहयत्सावृकीरश्विनावृषणानरेति ।

जारःकनीनइवचक्षदानक्रज्जश्वःशतमेकंचमेषान् ॥ १८ ॥

शुनम् । अन्धाय । भरम् । अह्वयत् । सा । वृकीः । अश्विना ।

वृषणा । नरा । इति । जारः । कनीनः इव । चक्षदानः । क्रज्जः श्वः ।

शतम् । एकम् । । च । मेषान् ॥ १८ ॥

शुनमिति सुतनाम भरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पन्नं शुनं सुत्वं अन्धायदृष्टिही-
नाय तस्मै क्रज्जाम्हायदृच्छन्ती सा वृकी हे अश्विनौ अश्वयुक्तौ कृत्स्नं जगद्वाप्नुवन्तौ वा वृषणा
हे वृषणौ कामानां वार्षिकारौ इति एवं संबोध्य नरानेता रावश्विनौ अह्वयत् आहूतवती आह्वय-
न्यास्तस्याः कोष्णिमाय इति चेत्तदुच्यते—कनीनइव यथाप्राप्तमौदनः कामुको जारः भारदारिकः
सम्पत्तिरित्यैसर्वधनं धनञ्छति एवमृज्जाम्बोमसंशतमेकंच एकोत्तरशतसंख्याकान् देवान् पौरजना-
नां स्वभूतानपइत्यचक्षदानः शक्यो कुर्वन्पदादाय तेनेदृशीं दुर्दशां प्राप्स्येति ॥ कनीनः युवशब्दा-
दिठ्ठिनि युवात्पयोः कनन्वतरस्यामिति युवशब्दस्य कन्नादेशः व्यत्ययेन इठ्ठनः स्वादेशः यद्वा कनी-
दीति कान्तिगतिषु औजादिकर्जनप्रत्ययः ॥ १८ ॥

१८. उन अन्ध को चक्षु-द्वारा सुत होने की इच्छा से वृकी ने तुम्हें
आह्वान किया था—अश्विद्वय, अभीष्ट-वर्षिद्वय, नेतृद्वय, आजाइव ते,
तव्य जार की तरह, अमितव्ययी होकर एक सी एक भैंसों को लण्ड-
लण्ड किया था ।

एकोनविंशीसूचमाह—

महीवामूतिरश्विनामयोमूरुत्सामंधिष्ण्यासंरिणीयः ।

अथायुवामिदह्वयत्पुरंन्धिरागच्छतंसीवृषणाववोभिः ॥ १९ ॥

मही । वाम् । ऊतिः । अश्विना । मयः इभूः । उत । सामम् । धिष्ण्या

सम् । रिणीयः । अथ । युवाम् । इत् । अह्वयत् । पुरं इधिः । आ ।

अगच्छतम् । सीम् । वृषणौ । अवः इभिः ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ वायुवयो महीमहतीऊतिःपालनं मयोभूः मयसः सुतस्य जावपिषी उवअपि
च हे धिष्ण्याधिषणास्तु विजज्ञाणावाकृतयास्त्वोवज्यौ सामं व्याधितं पुरुषं विमिष्टांगमभ्यादिकं सं-
रिणीयः स इत्यावयवंकुरुयः अथअपिच युवामितयुवामेव पुरन्धीर्वहुधीर्घोषादिभ्यस्त्वावाह्वयत्

रोगोपशमनार्थं आहूतवती हेवृषणौकामानां बर्षितारौ अश्विनौ अवोभिः रक्षणैः सह जागच्छतम् ।
आभिमुख्येन सीमेनां प्रापवन्तौ ॥ मही महती छान्दसो वर्णलोपः यद्वा महारौणा विक्रव रुदि-
कारादकिन इति ङीप् । मयोभूः प्रवेरेन्तर्भावितण्यर्थो वक्रिप् । रिणीथः रीगतिरेषणयोः कैया-
विकः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ॥ १९ ॥

१९. अश्विद्वय, तुम्हारा रक्षा-कार्य सुख का कारण है; हे स्तुति-
पात्र, तुमने रोगियों के अंगों को ठीक किया है; इसलिए प्रभूत-मुक्ति-
प्राप्तिनी घोषा ने, तुम्हें रोग-निवृत्ति के लिए बुलाया था । अभीष्ट-
वातुद्वय, अपने रक्षण-कार्यों के साथ आओ ।

अधेनंदसा स्तूर्यं विषं क्तामपि न्वत्तं शयवे अश्विना गाम् ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायान्यूहयुः पुरुमित्रस्य योषाम् ॥ २० ॥ १६ ॥

अधेनुम् । द्रुत्वा । स्तूर्यम् । विऽसंक्ताम् । अपि न्वत्तम् । शयवे ।

अश्विना । गाम् । युवम् । शचीभिः । विऽमदायं । जायाम् । नि ।

ऊहयुः । पुरुमित्रस्य । योषाम् ॥ २० ॥ १६ ॥

हेवृषणां नीमावश्विनौ विषकां विशेषेण सक्तावयवां ऊरावयवमित्यर्थः अतएव स्तूर्यं नि-
वृत्तमसवां अतएवाधेनुं अदोग्मी एवं भूवां गां शयवे एतत्संज्ञायक्त्रये अपि न्वत्तं पयसा अपूरयत्
अपि पुरुमित्रस्य पुरुमित्रो नाम कधिदाजातस्य योषां कुमारीं शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विमदाम
एतत्संज्ञायक्त्रये शत्रुभिः सह योद्धुमशकाय युवं युवां जायान्यूहयुः विमदस्य गृहं प्रापितवन्तौ ॥ स्त-
ूर्यम् स्तृञ् आच्छादने अवितृत्त्वश्चिन्त्य ईरि विर्विकारप्रत्ययः वा छन्दसीत्यपि पूर्वस्य विकल्पाद-
भावे यणावेशः उदात्तस्वरितयोरेण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । विषकाम् पञ्चसंज्ञे कर्म-
णि निष्ठा अनिदितामिति नलोपः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अपि न्वत्तम् पिवित्सेचने इ-
दिताम्भुम् औषादिकः । पुरुमित्रस्य पुरुणि मित्राण्यस्य संज्ञायामित्राजिनयोरिति नहुषी-
हान्वत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २० ॥

२०. दत्तद्वय, शत्रु ऋषि के लिए तुमने कृशा, प्रसव-क्षून्या और
धुग्ध-रहिता गौ को दुग्ध-पूर्ण किया था । तुमने अपने कर्म-द्वारा पुरुमित्र
राजा को कुमारी को विमद ऋषि की स्त्री बनाया था ।

एकविंशीधृषमाह—

यवंचक्रेणाश्विनावपन्तेषदुहन्तामनुषायदत्ता ।

अमिदस्य बकुरेणाधमन्तोरुज्योतिश्चक्रयुराययि ॥ २१ ॥

यवम् । वृकेण । अश्विना । वषन्ता । इषम् । दुहन्ता । मनुषाय ।
दत्ता । अग्नि । दस्युम् । वक्रुरेण । धर्मन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रथुः ।
आर्याय ॥ २१ ॥

आर्यायविदुषेमनुषशब्दोमनुशब्दपर्यायः मनुषायमनवेमनोरथं हेदसादर्शनीयावम्बिनौ
वृकेणलाङ्गेनकर्षकैः कृष्टदेशेयवयवाद्युपलक्षितसर्वधान्यजातवपन्तावापयन्तौ तथा इषमन्नना-
मैतत्तत्कारणभूतंवृष्ट्युदकंचदुहन्तामेवात्सारयन्तौ तथा दस्युंउपक्षयकारिणंअमुरपिशाचादिकं
वक्रुरेण वक्रुरोनामभासमानोवज्रः वेनअभिधमन्ता धमतिर्वधकर्मा अभिघ्नन्तौ एवंत्रिविधकर्म-
कुर्वन्तौयुष्मां उरुविस्तीर्णज्योतिःस्वकीयंतेजः माहात्म्यंचक्रथुः कृतवन्तौ दर्शितवन्तावित्यर्थः
यद्वा त्रिविधकर्माचरणेनआर्यायविदुषेमनवेविस्तीर्णसूर्याख्यंज्योतिश्चक्रथुः कृतवन्तौ जीवनहि-
सूर्यपश्यति वजेतुभूषानित्रीणिकर्माणिमुवाभ्यांकृतानीतिभाषः अत्रनिरुक्तम्—वक्रुरोभास्करो-
भयङ्करोभासमानोवज्रवीतिवावयमिववृकेणाश्विनौनिवपन्तौवृकोलाङ्गंभवतिविकर्तृनाम् । इत्या-
दिकमनुसन्धेयम् ॥ मनुषाय मनोरौणादिकउपन्यत्ययः ॥ २१ ॥

२१. अश्विद्वय, तुमने विद्वान् मनु या आर्य मनुष्य के लिए हल-
द्वारा छेत जुतवाकर, यव वपन कराकर, अन्न के लिए वृष्टि-वर्षण
करके तथा वज्र-द्वारा दस्यु का वध करके उसके लिए विस्तीर्ण ज्योति
प्रकाश की ।

द्वाविंशीष्टचमाह—

आथर्वणायांश्विनादधीचेऽश्व्यंशिरःप्रत्यैरयतम् ।
सवांमधुप्रवोचदृतायन्वाष्ट्रंयदसावपिकक्ष्यंवाम् ॥ २२ ॥
आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्व्यंवम् । शिरः । प्रति ।
ऐरयतम् । सः । वाम् । मधु । प्र । वोचत् । कृतश्चत् । त्वाष्ट्रम् ।
यत् । दत्तौ । अपिःकक्ष्यम् । वाम् ॥ २२ ॥

तद्वांनरांसनयइत्यवोक्तमात्मानमिहाप्यनुसन्धेयम् हेअश्विनौआथर्वणायअथर्वणः पुत्रा-
यवधीचेवध्यह्नाग्नेमहर्षयेअश्व्यंअश्वस्यसंबन्धिशिरःप्रत्यैरयतम् प्रत्यधत्तम् तदीयंमानुषंशि-
रभ्यच्छिद्यान्यत्रविधायाम्येनशिरसातर्ह्यसमयोजयतमित्यर्थः सत्त्वांयुवाभ्यांयवर्ग्यविद्याम-
धुविद्यांचवक्ष्यामीतिपुराकृतान्मविज्ञांकृतायन्सत्त्वामात्मानइच्छन्मधुमधुविद्यांत्वाष्ट्रंत्वदुरिन्नाह-
व्यंमवोचत्योक्तवान् हेदसादर्शनीयौअश्विनौ बांयुवयोःसंबन्धितदपिकक्ष्यंछिनस्यभक्तशिरसः

कक्षपदेशेनपुनःसन्धानभूतं प्रवर्ग्यविद्यास्वरहस्यंतदपिवांयुवाम्यांप्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे अ-
श्वदेर्कृत्वितिगित्यादिनाकिन् अनिद्रितामिति नलोपः चतुर्थ्येकवचनेअचइत्यकारलोपेचावितिदी-
र्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्त्युदात्तत्वेप्रोक्षतस्यापवादत्वेनचाविति विभक्तेःपूर्वस्योदात्तत्व-
प्राप्तं तस्याप्ययमपवादः अश्वेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ २२ ॥

२२. अश्विद्वय, तुमने अथवा ऋषि के पुत्र दधीचि ऋषि के स्कन्ध
पर अश्व का मस्तक जोड़ दिया था। दधीचि ने भी सत्य-रक्षा कर त्वष्टा
या इन्द्र से प्राप्त मधुविद्या तुम्हें सिलाई थी। बलद्वय, वही विद्या
तुम लोगों में प्रवर्ग-विद्या-रहस्य हुई थी।

सदाकवीसुमतिमाचकेवाविश्वाधियोअश्विनाप्रार्थतमे ।

अस्मेरधिनासत्याबृहन्तमपत्यसाचंश्रुत्यरराथाम् ॥ २३ ॥

सदा । कवी इति । सुमतिम् । आ । चके । वाम् । विश्वाः ।

धियः । अश्विना । प्र । अपत्यम् । मे । अस्मे इति । रयिम् ।

नासत्या । बृहन्तम् । अपत्यःसाचम् । श्रुत्यम् । रराथाम् ॥ २३ ॥

हेकवीकान्तवर्धिनौमेधाविनावश्विनौ वांयुवयोःसुमतिंकल्याणीमनुग्रहात्मिकांबुद्धि-
दासर्वदाआचकेआभिमुख्येनपार्थये मेमदीयानि विश्वाधियःसर्वाणिकर्माणिपुष्पांप्रावतंप्रकर्षे-
षरक्षतम् अपिचास्मेअस्मभ्यहेनासत्यावश्विनौ बृहन्तं महान्तं अपत्यसाचंअपत्यैःपुत्रादि-
भिःसमपेतं श्रुत्यंमशंसनीयंउत्कृष्टं रयिधनंरराथा प्रयच्छतम् ॥ चके कैशेनान्दे व्यस्येनात्मने-
पदम् छिट्युत्तमैकवचनेरूपम् । अस्मे सुपांसुलुगितिचतुर्थीबहुवचनस्यशेआदेशः । अपत्यसाचं
अपत्यैःसहसेचवेसंगच्छवइत्यपत्यसाच् छान्दसोण्विः । श्रुत्यम् श्रुतिःस्तुतिः तत्रभवंश्रुत्यम्
प्रवेच्छन्दीतिवत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । रराथाम् रादाने छोटिव्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुव-
चन्दीतिरापःश्रुः ॥ २३ ॥

२३. मेधावि-द्वय, मैं सदा तुम्हारी कृपा के लिए प्रार्थना करता
हूँ। तुम मेरे सारे कार्यों की रक्षा करते हो। नास्त्यद्वय, हमें विशाल,
सन्तान-समेत और प्रशंसनीय धन दो।

हिरण्यहस्तमश्विनारराणापुत्रंनरावधिमत्याअदत्तम् ।

त्रिधाहश्यावमश्विनाविकस्तमुज्जीवसंऐरयतंसुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यहस्तम् । अश्विना । रराणा । पुत्रम् । नरा । वधिमत्याः ।

अदत्तम् । त्रिधा । ह । श्यावम् । अश्विना । विकस्तम् । उत् ।

जीवसे । ऐरयतम् । सुदानू इति सुदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणौदावारौवानरानेतारी हेअश्विनौ हिरण्यहस्तेनामपुत्रं वधिमत्याः एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्यै अदत्तं प्रायच्छतम् अपिच हेसुदानुशोभनदानावश्विनौ त्रिधात्रेधादिकस्तं विच्छि-
न्नां रथावाख्यं चर्षिजीवसेजीवितुं जदैरयतम् असुरैस्तेषां खण्डितं शरीरं पुनरेकीकृत्य उदगमयतमित्य-
र्थः ॥ रराणा रमतेः शानचि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः व्यत्ययेन मकारस्यात्वम् रातेर्वा व्यत्ययेन
शानच् पूर्ववत् श्लुः । वधिमत्याः चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति वशी । जीवसे जीवप्राणधारणे तुम-
र्थे सेसेनि विजसेत्ययः ॥ २४ ॥

२४. दानशील और नेता अश्विद्वय, तुमने वधिमती को हिरण्यहस्त
नाम का पुत्र दिया था । दानशील अश्विद्वय, तुमने तीन भागों में
विभक्त श्याव ऋषि को जीवित किया था ।

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्रपूर्याण्यायवोवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वन्तो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदधमावदेम ॥ २५ ॥ १७ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्याणि । आयवः ।

अवोचन् । ब्रह्म । कृण्वन्तः । वृषणा । युवभ्याम् । सुवीरांसः ।

विदधम् । आ । वदेम ॥ २५ ॥ १७ ॥

अश्विना हेअश्विनौ वायुवयोः संबन्धीनि पूर्याणि प्रदानि एतानि इदानीं मयोक्तानि वीर्या-
णि वीरकर्माणि व्यायशमनुष्याः मदीयाः पित्रादयः प्रावोचन् उक्त्वन्तः वयंच हेवृषणा कामाश्वि-
र्ब्रह्मावश्विनौ युवाभ्यां ब्रह्मसम्राज्यकंस्तोत्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः सुवीरांसः सुवीराः शोभनैः वीरैः पु-
त्रादिभिरुपेताः सन्तः विदधं यज्ञं आवदेम आग्निमुख्येन स्तुतीरुच्चारयाम ब्रह्म विदधं वेदयन्तम-
तिथितपेक्षितप्रदानेन आवदेम आग्निमुख्येन मियपूर्विकां वाचं उच्चारयाम ॥ कृण्वन्तः रुविर्हि सा-
करणयोश्च इदित्वाचुम् लटः शट् धिन्वि कृण्व्योरचेत्युग्रत्ययः अकारान्तादेशश्च अवोवोपेसति
स्थानिवद्भावाच्चूषधगुणाभावः । सुवीरांसः शोभनावीराण्येव तितथोक्ताः आबसेरश्लक् वीरवी-
र्योचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विदधम् विदज्ञाने रुविर्विभ्यां किवित्ययप्रत्ययः ॥ २५ ॥

२५. अश्विद्वय, तुम्हारे दान प्राचीन कार्यों को पूर्वंज कह गये हैं ।
अभीष्ट-वात्तुद्वय, हम भी तुम्हारी स्तुति करके धीर पुत्र आवि से
पुस्त होकर यज्ञ को सम्पन्न करते हैं ।

आवामित्येकादशर्चत्वीयं सूक्तं कक्षीवत आर्षवैष्टुप्रभाश्विनम् तथा चानुक्तान्त्रम्—आवा-
मेकादशेति । पूर्वसूक्तान्यांसहप्रावरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुकोविनिर्भोगः ।

तत्रप्रथमाश्रममाह—

आवा॒र॒थो॒अ॒श्वि॒ना॒श्वे॒न॒प॒त्वा॒सु॒मृ॒ळी॒कः॒स्व॒वा॒या॒त्वा॒वा॒इ ।

यो॒म॒र्त्य॒स्य॒म॒न॒सो॒ज॒वी॒या॒त्रि॒व॒न्धुरो॒वृ॒ष॒णा॒वा॒त॒रं॒हाः ॥ १ ॥

आ । वा॒म् । र॒थः । अ॒श्वि॒ना । श्वे॒न॒प॒त्वा । सु॒मृ॒ळी॒कः ।

स्व॒वा॒न् । या॒तु । अ॒वा॒इ । यः । म॒र्त्य॒स्य । म॒न॒सः । ज॒वी॒या॒न् ।

त्रि॒व॒न्धुरः । वृ॒ष॒णा । वा॒त॒रं॒हाः ॥ १ ॥

हेअश्विनौ वायुवयोःस्वभूतोरथः अर्वाङ्अस्मदग्निमुखंआयातुआगच्छतु कीदृशोरथः श्वेनपत्वा श्वेनइत्यश्वनाम शंसनीयगमनैरश्वैःपतनगच्छन् यद्वा श्वेनःपक्षी सइवशीघ्रपतन् मृष्टलीकः शोभनमृषयुक्तः स्ववान्जनवान् हेवृषणौकामानांवर्षितारौअश्विनौयःयुष्मदीयोरथःमर्त्यस्यमनुष्यस्यमनसोजवीयान् अतिशयेनवेगवान् तद्यथावेगेनकृत्स्नजगद्ग्रामोति ततोऽप्यतिशयेनक्षणमात्रादेवसर्वजगत्पर्यटतीत्यर्थः ॥ त्रिवन्धुरः दन्धुरंवेष्टितंसारथ्येःस्थानं त्रिप्रकारेणवन्धुरेणयुक्तः । वातरंहाः वातस्मवायोःरंहोवेगइववेगोयस्यसतथोक्तः अनेनाप्रविहतगतित्वमुच्यतेसारथ्यइतिपूर्वचान्वयः । श्वेनपत्वा पत्नगतौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिष् दासीभारादिः यद्वा इतिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसङ्गुह्यार्थत्वात्प्रावेष्टनिष् ततोबहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । जवीयान् जवोस्यास्तीतिजववान् अतिशयेनजववान्इतिजवीयान् आतिशायनिकईयसुन् विन्यतोर्लृक् टेरितिटिलोपः ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, श्वेन पक्षी की तरह वीध्रगामी, सुत्तकर और धन-युक्त तुम्हारा रथ हमारे सम्मुख आवे । अभीष्ट-वर्षक-द्वय, तुम्हारा वह रथ मनुष्य के मन की तरह वेगवान्, त्रिवन्धुर या त्रिवन्धनाधार-भूत और वायु-वेगी है ।

त्रि॒व॒न्धुरे॒णा॒त्रि॒वृ॒ता॒रथे॒न॒त्रि॒च॒क्रे॒ण॒सु॒वृ॒ता॒या॒त॒म॒र्वा॒क् ।

पि॒न्व॒तं॒गा॒जि॒न्व॒त॒म॒र्व॒तो॒नो॒व॒र्ध॒य॒त॒म॒श्वि॒ना॒वी॒र॒म॒स्मे ॥ २ ॥

त्रि॒व॒न्धुरे॒ण । त्रि॒वृ॒ता । रथे॒न । त्रि॒च॒क्रे॒ण । सु॒वृ॒ता । आ ।

या॒त॒म् । अ॒र्वा॒क् । पि॒न्व॒त॒म् । गाः । जि॒न्व॒त॒म् । अ॒र्व॒तः । नः ।

व॒र्ध॒य॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना । वी॒र॒म् । अ॒स्मे इति ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण वन्धुरंसारथ्यस्थानंत्रिप्रकारवन्धुरोपेतेन त्रिवृतात्रिधावर्तमानेन त्रिचक्रेणचक्रयोपेतेन सुवृताशोभनंगच्छतारथ्येनअर्वाङ्अस्मदग्निमुखंआयातंआगच्छतम् आगत्यचा-

स्मदीपागाः पितृतपसापूरयन्तः नोस्माकं अर्चतोऽन्वाजिन्वतं प्रीणयन्तम् अपिच हेअश्विनौ
अस्येअस्माकं वीरपुत्रादिकं वर्धयन्तं प्रवृद्धं कुरुतम् ॥ त्रिचक्रेण त्रीणि चक्राणि यस्मिन् सद्योक्तः त्रि-
चक्रादीनां छन्दस्सुप्तसहस्रानामिदं त्रिचक्रपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. अपने त्रिचक्रपुर, त्रिकोण या तीनों लोकों में वर्त्तमान, त्रिचक्र
धीर शोभन-गति रथ पर हमारे सम्मुख आओ । अश्विद्वय, हमारी
गायों को वृद्धयती करो । हमारे घोड़ों को प्रसन्न करो । हमारे वीर
पुत्र आदि को वर्द्धित करो ।

प्रवद्यामनामुद्यन्तारथेन दत्त्वा विमंशृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमद्वावाप्रत्यवर्तिगमिष्ठाद्दुर्विप्रासो अश्विनापुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्स्यामना । सुदृढता । रथेन । दत्त्वा । इमम् । शृणुतम् ।

श्लोकम् । अद्रेः । किम् । अद्वा । वा । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा ।

आद्वा । विप्रासः । अश्विना । पुराजाः ॥ ३ ॥

हेदसौ दर्शनीया अश्विनौ प्रवद्यामनामरुहमनेन शीघ्रगामिना सुवृताशोभनवर्त्तनिरथे-
नागत्य अद्रेः आदरं कुर्वन्तः स्तोतुः इमं श्लोकं स्तुति लक्षणाभिमांदा चंशृणुतम् अश्विना हेअ-
श्विनौ पुराजाः पूर्वजाताधिरन्तनाः विप्रासो मेधाविनः वां युवां अवर्तिस्त्वो वृणां दारिद्र्यं प्रवित्त-
रिहर्तुं गमिष्ठा गन्तव्या वाहुः कथयन्ति किं शब्दः प्रदर्शनफलप्रभेदवर्त्ते किं कथयन्ति कथयन्त्ये-
व सर्वे तथा सत्यागमस्यमिति ॥ प्रवद्यामना सोपसृष्टे धात्वर्थे वर्त्तमानात्पशुधादुपसर्गाच्छन्दसि-
धात्वर्थे इति विदिः याप्रापणे आबोमनिचितिवहुलवचनाद्भावेमनिन् त्वोननुमीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । अद्रेः इद्वावरे आद्वापूर्वादस्मादौणादिकः कियत्पथः आहो इत्यम् । गमिष्ठा
गन्तृशब्दादुपसृष्टन्दसीदीङ्गन्तु रिष्ठेभ्यः स्विदिट्ठोपः सुपांसुड्गुगिविभिभकेराकारः । आद्वाः व-
यमस्वरः शावादित्वाभिधाताभावः ॥ ३ ॥

३. दत्तव्यम्, अपने शीघ्रगामो धीर शोभन-गति रथ-द्वारा आकर
सेवा-परायण स्तोता का यह मंत्र सुनो । अश्विद्वय, क्या पहले के
विद्वान् यह नहीं बोले थे कि, तुम स्तोताओं की बख्तिता कर करने के
लिए सर्वथा जाते हो ?

आर्वाशयेनासौ अश्विनावहन्तुरथे युक्तास आशवः पतङ्गाः ।

ये अमुरो विव्यासो न गृध्रा अग्निप्रयो नासत्या वहन्ति ॥ ४ ॥

आ । वा । शयेनासः । अश्विना । वहन्तु । रथे । युक्तासः ।

आशवः । पतङ्गाः । ये । अप्सुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः ।

अग्नि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥ ४ ॥

हेअश्विनौ रथेयुक्तासः युक्ताः सारथिनावहनप्रदेशेयोजिताः आशवः व्यामुषन्तः पतङ्गाः पतनसमर्थाः श्येनासः शंसनीयगमनाः अश्वाः वायुवांआवहन्तु अस्मत्समीपमानयन्तु येअश्वाः अमुरः आपइवत्वरोपेताः दिव्यासोनगृध्राः अन्तरिक्षेवर्तमानागृध्राख्याः पक्षिण- इवशीघ्रगच्छन्तः हेनासन्थौ युवां प्रयोहविलक्षणमनं अभिलक्ष्य वहन्तिप्रापयन्ति तादृशाव- तिपूर्ववत्संबन्धः ॥ अमुरः तुरत्वरणे अपशब्दोपपदादस्मात्किप्चेतिक्लिप् ॥ ४ ॥

४. अश्विद्वय, रथ में योजित, शीघ्रगन्ता, उछलने में बहाबुर और द्रव्येन पक्षी की तरह वेग-विशिष्ट तुम्हारे घोड़े तुम्हें लेकर आवें। नासत्यद्वय, जल की तरह शीघ्रगति अथवा आकाशचारी गृध्र की तरह शीघ्रगति वे घोड़े तुम्हें हव्यास के सामने ले आ रहे हैं।

आवांरथंयुवतिस्तिष्ठदन्नजुष्टीनरादुहितासूर्यस्य ।

परिवांमश्वावपुषःपतङ्गावधोवहन्त्वरुपाअभीके ॥ ५ ॥ १८ ॥

आ । वांम् । रथम् । युवतिः । तिष्ठत् । अन्नं । जुष्टी । नरा । दुहिता ।

सूर्यस्य । परि । वांम् । अश्वाः । वपुषः । पतङ्गाः । वयः । वहन्तु ।

अरुषाः । अभीके ॥ ५ ॥ १८ ॥

हेमरानेतारावश्विनौ युवतिस्तरुणीसूर्यस्यदुहिताजुष्टीप्रीतासती वायुवयोः अन्नद्वयं रथंआतिष्ठत् आरुह्यवतीं तयासहितौवायुवांअश्वाः अभीकेगृहसमीपेत्वरथंपरिवहन्तुपरिप्रापयन्तु कीदृशाअश्वाः वपुषः वपुरितिरूपस्यशरीरस्यवानामधेयम् सवन्तः छान्दसोमत्वर्थीय-स्यलोपः पर्वमाः उत्पतनसमर्थाः वयोगच्छन्तः अरुषाः आरोचमानाः हिंसकरहितावा ॥ अत्र इतराभ्योपिदृश्यन्तइतिहरिमहणान्नवदाद्ययोगेपिद्वदमशब्दात् विभक्त्यर्थेन्नत्प्रत्ययः। जुष्टी जुषीप्रीतिसेवनयोः औणादिकः कुप्रत्ययः बोवोगुणवचनादितिडीप् ॥ ५ ॥

५. नेतृद्वय, प्रसन्न होकर सूर्य की युवती पुत्री तुम्हारे रथ पर चढ़ी थी। तुम्हारे पुष्टाङ्ग, सम्प-प्रदान-समर्थ, शीघ्रगामी और वीर्यमान् घोड़े तुम्हें हमारे घर की ओर ले आवें।

उहन्दनमैरतंदंसनाभिरुद्रेभंदस्त्रावृषणाशचीभिः ।

निष्टौर्यंपारयथःसमुद्रात्पुनश्च्यवानंचक्रथुर्वुवानम् ॥ ६ ॥

उत् । वन्दनम् । ऐरतम् । दंसनाभिः । उत् । रेभम् । दस्त्रा । वृषणा ।

शचीभिः । निः । तौर्यम् । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानम् ।

चक्रथुः । युवानम् ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ बन्दनमेतत्संज्ञं सर्षिदंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः कृपादुदैरतम् उदैरयतम् उदग-
मयतम् हेदसादर्शनीयौ नृपणाकामानां वर्षितारावश्विनौ शचीभिः कर्मभिः रेभं पतत्तां तं वर्षिदश-
रात्रीर्नवाहानि च कूपे निवसन्तं तस्मादुदैरयतं उदतारयतम् तथा तौ ध्यंतु प्रस्य पुषं भुज्यं सुमुदे निमग्नं
आत्मीयाभिर्नौभिरश्वैश्च समुद्रान्निष्पारयथः सीरदेशं प्रापितवन्तौ तथा अयवानं च्यवनं कार्यं जी-
र्णपुनर्युवानं यौवनोपेतं च कथुः कृतवन्तौ ॥ ऐरतम् ईरगतौ कम्पने च ण्यन्तालुडिच्छन्दस्युभय-
द्येति शपभार्धधातुकत्वाणोरनिदीति णिलोपः ॥ ६ ॥

६. अग्ने कायं द्वारा तुमने बन्धन ऋषि को बचाया था । काम-
घर्षिद्वय, अग्ने कायं द्वारा तुमने रेभ ऋषि को निकाला था तुमने सुप्र-
पुष भुज्यु को समुद्र से पार कराया था । च्यवन ऋषि को फिर युवक
बना दिया था ।

युवमत्र येव नीताय तप्तमूर्जमोमानमश्विनावधत्तम् ।

युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिजुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवम् । अत्रये । अवन्नीताय । तप्तम् । ऊर्जम् । ओमानम् ।

अश्विनौ । अधत्तम् । युवम् । कण्वाय । अपि रिप्ताय । चक्षुः ।

प्रति । अधत्तम् । सुष्टुतिम् । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हेअश्विनौ युवंपुत्रा अवनीताय शतद्वारे पीडाय च गृहे अवस्ताजीताया व्रजे वधं पीडार्थं
प्रक्षिप्तं तुष्णीमिरीति तदेकेनावारयेथाम् अपि चास्मै अत्रये ओमानं सुस्तकरं ऊर्जरसवदनं अधत्तं माय-
च्छतम् तथा सुष्टुतिं शोभनां सुर्विजुजुषाणां सेवमानौ युवां अपिरिप्ताय असुरैर्जाक्ष्ण्यपरीक्षार्थं इ-
हासीनः सन् व्युष्टामुषसं जानीहीति अन्धकारवति गृहे प्रवेशिताय कण्वाय क्षपये चक्षुः व्युष्टाया उष-
सः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं कृतवन्तौ यद्वा अपिरिप्ताय अपि लिप्ताय पटलेन प्रहितवृद्धये एवं वि-
धाय कण्वाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तम् प्रत्यस्थापयतम् ॥ ओमानम् अववैरौणादिकोमनिः ज्वर-
त्वेत्यादिना वकारस्योपधाया अऊह् गुणः । अपिरिप्ताय लिप उपदेहे अस्मात्कर्मणि निष्ठा कपिल-
कावित्वालुत्वविकल्पः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जुजुषाणा जुषीपीति सेवनयोः छा-
न्दसोऽडिट् छिटः कानज्वा सुर्पां हलुमिविविभक्तेराकारः ॥ ७ ॥

७. अश्विद्वय, तुमने रोके हुए अग्नि की प्रवीप्त अग्नि-शिक्षा को
निवारित किया था और उन्हें रसवान् अन्न प्रदान किया था । स्तुति
ग्रहण करके तुमने अन्धकार में प्रविष्ट कण्व ऋषि को चक्षुप्रदान
किया था ।

युवंधेनुं शयवेनाधितायापि न्वतमश्विना पूज्याय ।

अमुञ्चतं वर्तिकां मंहसोनिः प्रतिजंघां विश्पलाया अधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । धेनुम् । शयवे । नाधिताय । औपेन्वतम् । अश्विना ।
 पूर्व्याय । अमुञ्चतम् । वर्तिकाय । अंहसः । निः । प्रति । जंघाय ।
 विशपलायाः । अधत्तम् ॥ ८ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ युवयुवां पूर्व्यायपुरातनाय नाधिताययाचमानाय शयवे एतत्संज्ञाय
 ऋषयेधेनुंनिवृत्तपशवामदोग्धीं अपिन्वतंपयसाअसिञ्चतम् सर्वदापयस्विनीमकुरुवमित्यर्थः अ-
 पिच वर्तिकांवृकेणयस्तांचटकसदृशींशकुर्निअंहसःवृकास्पलक्षणात्पापावनिरयुञ्चतम् निरयो-
 चयतम् यदा पुनःपुनर्वर्ततइतिवर्तिकाजघाः तामादित्येनाभिभ्रस्तांयुवाममोचयतम् तथाविशपला-
 यैसंग्रामेच्छिजंघायैअगस्त्यपुरोहितस्यस्वेलस्यसंयन्धिन्यै एतत्संज्ञायैस्त्रियैआयसीजंघांयत्न-
 यत्तम् प्रत्यस्थापयतम् समयोजयतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. अश्विद्वय, प्रार्थना करने पर प्राचीन शयु अश्वि की दुग्ध-
 रहिता गौ को दुग्धवती किया था । तुमने वृक-रूप पाप से वर्तिका को
 छुड़ाया था । तुमने विशपला की एक जंघा बना दी थी ।

युवंश्वेतंपेदवइन्द्रजूतमहिह्नमश्विनादत्तमश्वम् ।

जोहूत्रमयोअभिभूतिमुग्रंसहस्रसां वृषणंवीद्वंगम् ॥ ९ ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवे । इन्द्रजूतम् । अहिह्नम् । अश्विना ।

अदत्तम् । अश्वम् । जोहूत्रम् । अयः । अभिभूतिम् । उग्रम् ।

सहस्रसाम् । वृषणम् । वीद्वंगम् ॥ ९ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ पेदवेपेदुनाग्रेराक्षेयुवयुवांश्वेतंश्वेतवर्णकश्चिदश्वंअदत्तमायच्छत-
 म् कीदृशंइन्द्रजूतं इन्द्रेणयुवाभ्यांगमितंदत्तमित्यर्थः अहिह्नंशशूणांहन्तारम् जोहूत्रंअतिश-
 येनसक्तुमेष्वाहावारम् अयः अरेःशत्रोःअभिभूतिंअभिभावुकंउग्रंउदूर्णवीर्यवन्तमित्यर्थः स-
 हस्रसां सहस्रसंख्याकस्यधनस्यसंभकारंदावारंवा वृषणंसेकारंयुवानमित्यर्थः वीद्वंगम् द्वाङ्ग-
 मित्यर्थः ॥ इन्द्रजूतम् जुहति सौत्रोधातुर्गत्यर्थः अस्मादन्तर्भावितप्यर्थात्कर्मणिनिष्ठा तृतीया-
 कर्मणीतिपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । जोहूत्रम् हूयतेर्यङ्लुगन्तादौणादिकःत्रय्यत्ययः प्रत्ययस्यपि-
 ण्णादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । अयः अरिशब्दात्पष्ठेकवचनेजसादिषुछन्दसिवावचनमिवि
 बोद्धितीतिगुणस्यविकल्पितत्वादभावेयणादेशः उदात्तयणइतिविभक्तैरुदात्तत्वम् । अभिभू-
 तिम् अभिभूयतेनेत्यभिभूतिः करणेकिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सहस्रसाम् सनो-
 वेःसनोवेषामनसनस्वनेतिविद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् ॥ ९ ॥

९. अश्विद्वय, तुमने पेदु राजा को श्वेतवर्ण घोड़ा दिया था । वह
 अश्व इन्द्र-प्रवत्त, जानु-हन्ता और संप्राम में शस्त्र करनेवाला था ।
 वह अरि-मर्दन, उग्र और सहस्र या अनेक प्रकार के धन देनेवाला था ।
 वह अश्व सेवन-समर्थ और वृद्धाङ्ग था ।

दशमीष्टचमाह—

तावाँनरास्वर्वसेसुजाताह्वामहेअश्विनानाधमानाः ।

आनउपवसुमतरथेनगिरोजुषाणासुविताययातम् ॥ १० ॥

ता । वा॒म् । न॒रा । सु । अ॒र्व॒से । सु॒ऽजा॒ता । ह॒वाम॑हे । अ॒श्वि॒ना ।

ना॒ध॒मा॒नाः । आ । नः । उ॒प । वसु॑म॒ता । रथे॑न । गि॒रः । जु॒षा॒णा ।

सु॒वि॒ताय॑ । या॒त॒म् ॥ १० ॥

नरानेतारौहेअश्विनौ सुजाताशोभनजन्मानौ तावाँतौपुवाँनाधमानाः धनंयाचमानाः वयंस्तो-
वारःअवसेरक्षणार्थसुह्वामहे शोभनमाह्वयामहे गिरःस्तुतीःजुषाणासेवमानौपुवाँवसुमताधनपु-
केनरथेमनोस्मानुपायातम् उपागच्छतम् किमर्थं सुवितायसुपुत्राद्व्यापयधनायसुखायवा ॥ सु-
जाता शोभनजन्तजन्मययोस्तौसुजातौ सुपांसुपुत्रिविविधकेराकारः नशृमुष्मापित्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । नाधमानाः नाधुयाज्यायाम् । जुषाणा जुषीपीतिसेवनयोः वाच्छीलिकथानयं तुदा-
दित्वाच्छः पूर्ववद्विभक्तकेराकारः । सुविताय सुपूर्वादेवेःकर्मणिनिष्ठा तन्वादित्वादुवङ् सूपमा-
नादक्षइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. नेतृद्वय, शोभन-जन्मा अश्विद्वय, हम धन-याचना करके रक्षा
के लिए तुम्हें बुलाते हैं । हमारी स्तुति ग्रहण करके तुम लोग धनशाली
रथ पर, हमें सुख देने के लिए, हमारे सम्मुख आओ ।

एकादशीष्टचमाह—

आश्येनस्यजर्वसानूतविनास्मेयातंनासत्यासजोषाः ।

हवेहिवाँमश्विनारातहव्यःशश्वत्समायाउषसोव्युष्टौ ॥ ११ ॥ ११ ॥

आ । श्ये॒नस्य॑ । ज॒र्वसा॑ । नू॒तने॑न । अ॒स्मे इति॑ । या॒त॒म् ।

ना॒स॒त्या । स॒ऽजोषाः॑ । ह॒वे । हि । वा॒म् । अ॒श्वि॒ना । रा॒त॒ह॒व्यः ।

श॒श्वत्स॑मा॒याः । उ॒षसः॑ । वि॒ऽउ॒ष्टौ ॥ ११ ॥ ११ ॥

हेनासत्यावश्विनौ सजोषाः सजोषसौसमानप्रीतियुक्तौ श्वेनस्यशंसनीयगच्छतोश्चस्वनू-
तनेनवतरेणप्रत्यग्रेणजवसावेगेनसहितौयुवामस्मेअस्मान् आपातंआगच्छतम् अश्विना हेज-
श्विनौ रातहव्योवाँयुवाँयादावव्येनहविषामुक्तःसत् शश्वत्समायाः कात्वात्यकवयानित्यापाउ-
षसः व्युष्टौविवासनसमयेवाँयुवाँहवेआहूयामि द्विहैतौ हियस्यादेवंतस्यादायातमित्यर्थः ॥ अस्मे

सुषांस्तुलुगिति शतः शो आदेशः । सजोषाः तेनैव द्विवचनस्य सु आदेशः । हुवे हेओलहुत्तमैकवचने बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणम् शपगुणावादेशाः । शश्वत्तमायाः उत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्पुञ्छादि-
पपाठादन्तोदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. नासत्यद्गु समान-प्रोति-सम्पन्न होकर तथा इयेन पक्षी अथवा प्रशंसनीय गवतकारी अथवा के नूतन वेग की तरह हमारे निकट आओ । अश्विवद्वय, हृष्य लेकर हम नित्य उषा के उदय-काल में तुम्हें बुलाते हैं । आवारयमिति दशर्चचतुर्थसूक्तं दैर्घतमसस्य कक्षीवत्तार्थजागतमाश्विनम् तथा चानुक्ता-
न्तम्—आवारयं दशजागतमिव । प्रातरनुवाकस्याश्विने कतौ जागते छन्दसीदंसूक्तमाश्विनशस्त्रे च तथा च सूत्रितम्—आवारयमभूविदं योषां परिज्मेति शीणीति ।

तत्र मथमाश्वचमाह—

आवारयं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतद्वसं श्रुष्टीवानं वरिवो धामभिप्रयः ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथम् । पुरुहमायम् । मनःऽजुवम् । जीरऽअश्वम् ।

यज्ञियम् । जीवसे । हुवे । सहस्रऽकेतुम् । वनिनम् । शतद्वसम् ।

श्रुष्टीऽवानम् । वरिवऽधाम् । अभि । प्रयः ॥ १ ॥

हेअश्विनौषा युषयोः संबन्धिनं रथं जीवसे जीवनाथं मयोहविर्लक्षणमश्वं अजिह्वस्य आहुवे आहुषामि कीदृशं पुरुमायं बहुविधाभ्यर्थं बहुविधकर्माणं वा मनोजुवं मनश्च शीघ्रं गच्छन्तं जीराश्वं जबद्वश्वोपेतम् यज्ञियं यज्ञेष्वाहातुमर्हं सहस्रकेतुं अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केवयितारं ज्ञाप-
यितारं वा वनिनं वनमित्युदकनाम तद्वन्तं शतद्वसं शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं श्रुष्टीवानम् श्रुष्टीमिक्षि-
प्रनाम क्षिप्रं संभ्रजमानम् यद्वा सुखवन्तम् वरिवोषां वरिवद्वतिधननाम वरिवसोधनस्य दातारम् ॥
पुरुमायम् बहुव्रीहौ विचक्रादित्वा दन्तोदात्तत्वम् यद्वा वत्पूर्वादर्श आदित्वादच् । जीराश्वम् जुह-
विमत्यर्थः सौषोषावुः जोरीचेति रक्ईकारान्तादेशश्च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यज्ञियम् यज्ञार्तिगम्यावत्त आदिविअर्हार्थे च मत्प्रयः । हुवे हेओलहुत्तमैकवचने बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणम् तुलि-
स्तनुवृत्तौ नहुत्तं छन्दसीति शोऽनुक्त्वं उच्यते । शतद्वसं शतवसं छान्दसस्तकारोपजनः ॥ १ ॥

१. अश्विवद्वय, जीवन धारण के लिए, अश्व के निमित्त, मैं तुम्हारे रथ का आवाहन करता हूँ । वह रथ बहु-विधगति-विशिष्ट, मन की तरह शीघ्रगामी, वेगवान् अथवा ते युक्त, यज्ञ-यात्र, सहस्रकेतु-युक्त, शतधन-युक्त, सुखकर और धनदाता है ।

द्वितीयाष्टकाह—

ऊर्ध्वाधीनिःप्रत्यस्यप्रयामन्यधापिशस्मन्त्समयन्तआदिशः ।

स्वदामिधर्मप्रतियन्त्युतयआवांमूर्जानीरथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रयामनि । अधायि । शस्मन् ।

सम् । अयन्ते । आ । दिशः । स्वदामि । धर्मम् । प्रति । यन्ति ।

ऊतयः । आ । वाम् । ऊर्जानी । रथम् । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

अस्परथस्पमयामनिप्रयाणेप्रगमनेसति शस्मन्अश्विनोःशंसनेस्तवनेधीतिः अस्मदीयाबुद्धिः ऊर्ध्वाङ्मुक्ता प्रत्यधापिप्रत्यस्थायि तदनन्तरंदिशः देष्टव्याः स्तुतयोपिसमयन्ते अश्विन्यांसङ्गच्छन्ते आकारःसमुच्चये अहंचस्तोताधर्ममहावीरस्थं यद्वा क्षरणशीलाज्यादिकंहविः स्वदामि स्वादूकरोमि ऊतयः अविचारोरक्षकाकृत्विजश्चप्रतियन्ति धर्मप्रतिगच्छन्ति संस्कारार्थं अपिच हेअश्विनौ वांयुवयोः रथंऊर्जानीसूर्यस्यदुहिताआरुहत् आरुहवती ॥ प्रयामनि यापामणे आः सोमनिजितिरुत्पत्युटोबहुलमितिबहुलवचनाद्भावेमनिन् दासीभारादित्वात्पूर्वपदमलतिस्वरत्वम् । शस्मन् शंसुस्तुतौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् दृश्यमहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वादुपधानकारलोपः स्रुपांस्रुगितिसप्तम्यालृक् । अयन्ते अयपयगतौ भौवादिकोनुदात्तेत् । ऊतयः किञ्चत्तौचसंज्ञायामितिअवतोःकर्तरिकिञ् ज्वरत्वेत्यादिनावकारोपधयोरुह् । अरुहत् कृष्टरुहिन्यवतिचैरङादेशः ॥ २ ॥

२. उस रथ के गमन करने पर अश्विद्वय की प्रशंसा में हमारी बुद्धि ऊपर उठ जाती है। हमारी स्तुतिमां अश्विद्वय को प्राप्त हुई हैं। मैं हव्य को स्वाविष्ट करता हूँ। सहायक ऋत्विक् लोग आते हैं। अश्विद्वय, सूर्य-पुत्री उर्जानी तुम्हारे रथ पर चढ़ी हैं।

संयन्मिथःपस्पृधानासोअग्मतशुभेमस्वाअमिताजायवोरणे ।

युवोरहप्रवणेचैकिनेरथोयदश्विनावहथःसूरिमावरम् ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अग्मत । शुभे । मस्वाः ।

अमिताः । जायवः । रणे । युवोः । अहं । प्रवणे । चैकिने । रथः ।

यत् । अश्विना । अवहथः । सूरिम् । आ । वरम् ॥ ३ ॥

मस्ताःमस्तबन्धोयज्ञोपेताः अमिताःअपरिमिताःआयवोजयशीलाःमनुष्याः रणेसंग्रामेशुभे
शोभनायधनायतदर्थमिथःपस्पृधानासःअन्योन्यंस्पर्धमानाःयद्यदासमगमतसङ्गच्छन्ते तदानींअ-
श्विनाहेअश्विनौ युवोरहयुवयोरेवरयःप्रवणेमकर्वेणसंप्रजनीयेभूतलेचेकितेज्ञायते देवेषुमध्येयु-
वामेवरक्षणार्थशीघ्रंरथेनागच्छद्यद्व्यर्थः यद्येनरथेन स्तरिस्तोतारंपति वरंभ्रेष्ठंघनंआवहयः प्राप-
यथः सरथद्व्यर्थः ॥ पस्पृधानासः स्पर्धसंघर्षे छान्दसोलिट् तस्यलिटःकानजादेशः छान्दसरेफस्य
संपसारणं अकारलोपः । अगमत गमेच्छान्दसोलिट् समोगम्युच्छीत्यादिनात्मनेपदम् बहुलं-
छन्दसीविशपोलुक् सस्यादादेशः गमहनेत्युपधालोपः । मस्ताः मस्तोयज्ञः अशौआदित्वादच् । आ-
यवः जिजये छवापाजीत्यादिनाउण् । चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताच्छान्दसोवर्तमानेलिट्
अतोलोपयलोपौ । यद्य सुपांसुलुगितिद्वीयायालुक् ॥ ३ ॥

३. जिस समय यज्ञ-परायण असह्य जय-शील - मनुष्य संग्राम में
घन के लिए परस्पर स्पर्धा करके एकत्र होते हैं, हे अश्विद्वय, उस समय
तुम्हारा रथ पृथ्वी पर आता हुआ मालूम पड़ता है । उसी रथ पर
तुम लोग स्तोता के लिए झेठ घन लाते हो ।

युवंभुज्युंमुरमाणंविभिर्गंतस्वयुक्तिभिर्निवहन्तापितृभ्यआ ।
यासिष्टंवर्तिर्दृषणाविजेन्यं१दिवोदासायमहिचेतिवामवः ॥ ४ ॥
युवम् । भुज्युम् । मुरमाणम् । वि३भिः । ग॒तम् । स्वयुक्ति३भिः ।
नि॒वह॑न्ता । पि॒तृ॒भ्यः । आ । या॒सि॒ष्टम् । वर्तिः । दृ॒षणा ।
वि॒ज॒नेन्य॑म् । दि॒वः॒दासा॑य । म॒हि । चे॒ति । वा॒म् । अ॒वः ॥ ४ ॥

वृषणा कामानांविषितारौहेअश्विनौ युवंयुवांमुरमाणंविभिःअश्वैःअभ्यमाणंगतंसमुद्रेनि-
मगंभुज्युंतुग्रपुत्रंस्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्वैः नौविशेषैश्च निवहन्ता नितरांवहन्तौ पि-
तृभ्यआ आङ्मर्यादायाम् यत्रपितरस्तुभ्यादयआसतेवावत्पर्यन्तमित्यर्थः विजेन्यमितिदूर-
स्थंदूरेवर्तमानंवर्तिःतुग्रस्यगृहंप्रतियासिष्टंअगच्छतम् अपिच दिवोदासायराशेरुतंवांयुवयोःसंब-
न्धिअबोरक्षणंरांबरहननरूपमहिमहद्गभीरंचेतिअस्माभिर्ज्ञायते ॥मुरमाणं बुभ्रूअधारणपोषणयोः
कर्मणिलिटःशानच् व्यत्ययेनसः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् । पितृभ्यआ मर्यादायामाङ्कर्मप्रवचनी-
यसंज्ञा पञ्चम्यपाङ्परिभिरितिपञ्चमी । यासिष्टं यापापणे यमरभममावांसक्चेतिसगागमः सिच-
इहाममः । विजेन्यं विजनोदूरदेशः वज्रभवंविजेन्यं भवेछन्दसीविषय वित्स्वरितइतिस्वरि-
त्वम् ॥ ४ ॥

४. अभीष्ट वचकद्वय, जो भुज्यु अपने घोड़ों के द्वारा लाये जाकर
समुद्र में निमज्जित हुए थे, उन्हें तुम लोग स्वयं अपने संयोजित
घोड़ों के द्वारा लाकर उनके पिता के पास उनके दूरस्थ घर में पहुँचा गये
थे । दिवोदास को भी जो तुम लोगों ने महान् रक्षण प्रदान किया था,
बहु हम जानते हैं ।

पञ्चमोष्टकमाह—

युवोर्अश्विनावपुषेयुवायुजंरथंवाणीधेमनुरस्यशार्ध्यम् ।
आवापतित्वंसख्यायजग्मुषीयोषावृणीतजेन्यायुवांपनी ॥ ५ ॥ २० ॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवायुजम् । रथम् । वाणी इति ।
येमनुः । अस्य । शार्ध्यम् । आ । वाम् । पतिस्त्वम् । सख्यायं ।
जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवाम् । पनी इति ॥ ५ ॥ २० ॥

अश्विनाहेअश्विनौ युवोः युवयोर्वाणीवननीयौमशस्यौअश्वौयुवायुजंयुवाभ्यांयुज्यमानं
रथंआजिघावनसमयेअस्यरथस्मयत्रशार्ध्यप्राप्यंआदित्याख्यंअवधिभूतंलक्ष्मंवपुषेशोभनार्थव-
द्येमनुः सर्वेभ्योदेवेभ्यःपूर्वप्रापयामासतुः तदनन्तरंचआजग्मुषीआगतवती जेन्याआजिघावने-
नजीयमानापोषासूयां सख्यायसत्त्वित्वाययुवांपुवयोः पतित्वंअवृणीत कथमिति ममयुवामेवप-
तीभर्तारविति ॥ युषोः षष्ठीद्विवचनेयोचीतियत्वस्पर्षविधीनांछन्दसिबिकल्पितत्वादभावे शेषे-
लोपइतिदकारलोपः अतोगुणेइविपररूपत्वम् । युवायुजम् युवावौद्विवचनेइतिअर्थाभिधायकस्य
शुष्मच्छन्दस्यअविभक्तावपिष्यत्ययेनयुवादेशः । शार्ध्यं ऋधुमसहने अस्मादण्यन्तादचोयदिवि
यत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । जग्मुषी गमेलिटःकृष्टुः उगितश्चेतिङीष् वसोःसंप्रसारणमिति
संप्रसारणम् गमहनेत्युपधालोपः । जेन्या जिजये औणादिकण्यप्रत्ययष्टिलोपश्च ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, तुम्हारे प्रज्ञासनीय दोनों छोड़े, तुम्हारे संयोजित
रथ को, उसकी सीमा—सूर्य—तक सारे बेघों के पहले ही ले गये थे ।
कुमारी सूर्या ने, इस प्रकार विजित होकर, मैत्री-भाव के कारण,
“तुम मेरे पति हो”—कहकर तुम्हें पति बना लिया था ।

षष्ठीष्टकमाह—

युवैरेभंपरिपूतेरुष्यथोहिमेनंघर्मपरितप्तमत्रये ।
युवंशयोरवसंपिप्यधुर्मविप्रदीर्घेणवन्दनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवम् । रेभम् । परिःसूतेः । उरुष्यथः । हिमेनं । घर्मम् । परितप्तम् ।
अत्रये । युवम् । शयोः । अवसम् । पिप्ययुः । गवि । प्र । दीर्घेण ।
वन्दनः । तारि । आयुषा ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवारेभंक्रषिपरिषूतेः परितःमेरकादुपद्रवाद् उपपतनाद्वाउरुष्यथःअरक्षयः
उरुष्यतीरक्षाकर्मेवियार्स्कः । तथा अत्रयेऋषयेपरितस्तंपरितस्वर्गधर्मैःअश्वरैःपीडार्थमक्षिप्तंदीप्य-
मानंतुपाग्निहिमेनशीतोदकेनअवारयेथाम् यद्वा हविषामत्रयेभक्षयित्वेअग्नयेपरितस्तंसूर्यकिरणैःसं-
तर्गधर्मं अहर्नामितद् अहः हिमेनवृष्ट्युदकेनहविःसंपादकवीक्षाद्युत्पत्त्यर्थंअवारयेथाम् अपिच
शयोः एतत्संज्ञस्यऋषेः गविनिवृत्तप्रसवायांधिनौअवसंरक्षकंपयः युवंयुवांपिप्यथुः प्रवर्धितवन्तौ
तथा जीर्णांगोवन्दनऋषिः दीर्घेणायुषामप्तारियुवाभ्यांप्रवर्धितः प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसं
अवतेरौणादिकः असत् । पिप्यथुः प्यायीवृद्धौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् लिह्यङोभेविपीभावः॥६॥

६. तुमने रेभ ऋषि को, चारों ओर के उपद्रव से बचाया था।

तुमने अत्रि के लिए हिम-द्वारा अग्नि का निवारण किया था। तुमने
शत्रु की गी को दुग्ध दिया था। तुमने बन्धन ऋषि को दीर्घ
आयु-द्वारा वर्धित किया था।

युवंवन्दनंनिर्कृतंजरण्ययारथंनदस्त्राकरणासमिन्वथः ।

क्षेत्रादाविप्रंजनथोविपन्ययाप्रवामत्रविधतेदंसनाभुवत् ॥ ७ ॥

युवम् । वन्दनम् । निःकृतम् । जरण्यया । रथम् । न । दस्त्रा ।

करणा । सम । इन्वथः । क्षेत्रात् । आ । विप्रम् । जनथः । विपन्यया ।

प्र । वाम् । अत्र । विधते । दंसना । भुवत् ॥ ७ ॥

हेदस्त्राअश्विनौ युवंयुवांजरण्ययाजरयानिर्कृतंनिःशेषेणमाहंवन्दनंकार्षिकरणाकर्माणंक-
र्तारौशिल्पकुशलौयुवांसमिन्वथः समधत्तं पुनर्युधानमंकुत्तं तत्रदृष्टान्तः—रथं यथाकश्चि-
दशिल्पीजीर्णरथंपुनरप्यभिनवंकरोतितद्वत् अपिच विपन्ययास्तुत्यागर्भस्थितेनवामदेवेनस्तु-
तौसन्तौ क्षेत्रादभा आकारःसमुच्चये मातुरुदरलक्षणाजन्मस्थानात् विप्रमेघाविर्गतसृष्टिं
जनथः जनयथश्च तथा वांयुवयोः दंसनारक्षणात्मकं कर्म अत्रास्मैविधतेपरिचरतेयजमानाय
प्रभुवत्प्रभवतु रक्षितंसमर्थंभवतु ॥ निर्कृतं ऋगतौ कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वर-
त्त्वम् । जरण्यया जरणक्रियाहंजरण्याअन्त्यावस्था छन्दसिचेतियः । करणा करोतेरन्येभ्यो-
पिदृश्यतइतियुच् । इन्वथः इतिव्याप्तौ इदित्वाच्नुम् भौवादिकः । जनथः जनीप्रादुर्भावे णिच्यु-
पधावृद्धिः जनीजृष्कष्टुरजइतिमित्त्वाम्निताहस्वइविहस्वत्वं छन्दस्युभयधेतेशिपआर्धधातु-
कत्वाद् णेरनिटीतिणिञोः । विपन्यया पनस्तुतौ अध्यादयश्चेतिभावेयत् व्यत्ययेनान्तोदात्त-
त्वम् । विधते विधविधाने तौदादिकः छटःशट् शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भुवत् भवते-
र्छट्छडागमः बहुलंछन्दसीविशपोलुक् भूसुबोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

७. जैसे पुराने रथ को क्षिल्पी नया कर देता है; हे निपुण दस्त्र-
ज्ञ, उसी प्रकार तुमने भी बाह्य-धी-हित बन्धन को फिर युवा कर

दिया था। गर्भस्थ वामदेव के तुम्हारी स्तुति करने पर तुमने उन भेवाबी को गर्भ से जन्म दिया था। तुम्हारा यह रक्षण-कार्य इस परिचर्या-परायण यजमान के लिए परिणत हो।

अगच्छतं रूपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निबाधितम् ।
स्वर्वती रित उतीर्युवोरहं चित्रा अमीकै अभवन् अभिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतम् । रूपमाणम् । परावति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा ।
निबाधितम् । स्वः स्वतीः । इतः । उतीः । युवोः । अहं । चित्राः ।
अमीकै । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ परावतिदूरदेशोत्तमद्वयेस्वस्यपितुःतुग्रस्यत्यजसात्यागेननिबाधितंपीडितंभु-
ज्यं छपमाणंयुवांस्तुवन्तंअगच्छतम्युवारक्षणाथैगतवन्तौ यस्मादेवंतस्मात् हेअश्विनौ स्वर्वतीः
स्वर्वत्यः शोभनगमनयुक्ताः इतः इतोमुत्साव चित्राभ्यामनीया युवोरहयुवयोरेवकृतीः कृतयो-
रक्षाः अमीकैसमीपे अभिष्टयः सर्वैःप्राणिभिःअभ्येषणीयाअभवन् भवन्ति ॥ छपमाणं छप-
तिःस्तुतिकर्मा अयंचतुर्वादिर्दृढव्यः । स्वर्वतीः सुपूर्वादन्तेभिर्विदिच् ततोमतुष छन्दसीरतिम-
तुषोत्पत्तम् । अभिष्टयः इषच्छायाम् भावेकिन् शकन्वादित्वात्पररूपत्तम् ॥ ८ ॥

८. भुज्य के गिना ने उनको छोड़ दिया था। भुज्य ने दूर देश में पीड़ित होने पर तुम्हारी कृपा के लिए प्रार्थना की। तुम उनको पात गये। फलतः तुम्हारी शोभनीय गति और विचित्र रक्षण-कार्य सब लोग सम्मुख पाने की इच्छा करते हैं।

उतस्यावांमधुमन्मक्षिकारपन्मदेसोमस्यौशिजोद्वन्यति ।
युवंदधीचोमनआविवासयोथाशिरःप्रतिवामश्व्यवदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वाम् । मधुमत् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य ।
औशिजः । हुवन्यति । युवम् । दधीचः । मनः । आ । विवासयः ।
अथ । शिरः । प्रति । वाम् । अश्व्यम् । वदत् ॥ ९ ॥

उतअपिच हेअश्विनौ मधुमत्तमधुमन्तौ वांयुवांस्यात्तमक्षिकासरवामधुकासासती अरप-
त्तस्तौव तथा औशिजः उशिजःपुत्रः कक्षीवान्तोमस्यपानेनयुवयोर्मेदेहर्षेनिमित्तभूतेसति
हुवन्यतियुवामाहुयति युवंयुवांच तस्यैमक्षिकायैमधुदानुमधुविद्यार्थिनौसन्तौदधीचआथर्वणस्य
कर्त्तव्येनभिक्षंशुभ्रवयाआविवासयः पर्यचरतम् अद्यानन्तरंवस्मिन् पोतेसतिअश्व्यंवांयुवाभ्यां
प्रविहितंअश्वस्यसंबन्धियत्तशिरःतदपुवांप्रति मधुविद्यांअवदत् सक्तविराश्वेनशिरसाउपदिष्ट-

वानित्यर्थः ॥ मधुमत् सुपांसुलुगिति विभक्त्येकं । अरपत् रपलपव्यकार्यावाचि । मदे मदीहर्षे
मदोनुपसर्गे इति भावेऽपि । हुवन्यति हेतुस्पर्धायां शब्दे च त्मुच्चेति भावेऽप्युद् बहुलं छन्दसीति सं-
सारणम् । हुवन्यति हुवनमात्मनश्छति सुपआत्मनः क्यच् अन्त्यलोपश्छान्दसः वर्णव्याप-
स्याउत्तम् । अश्व्यं अश्वे भवमश्व्यम् भवे छन्दसीति यत् ॥ ९ ॥

९. तुम मधु-युक्त हो । मधु-कामिनी उस मक्षिका ने तुम्हारी
स्तुति की है । उशिज्जुषुत्र में कक्षीवान् तुम्हें सोमपान में प्रसन्नता पाने
के लिए बुलाता है । तुमने दधीचि ऋषि का मन तृप्त किया था ।
उनके अश्व-गस्तक ने तुम्हें मधुविद्या प्रदान की थी ।

युवं पेदे वे पुरुवारं मश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शर्यै रभिद्युं पृतना सुदुष्टरं चर्कृत्य मिन्द्रं मिव चर्षणी सहम् ॥ १० ॥ २१ ॥

युवम् । पेदेवै । पुरुवारम् । अश्विना । स्पृधाम् । श्वेतम् । तरुतारम् ।

दुवस्यथः । शर्यैः । अभिद्युम् । पृतनासु । दुस्तरम् । चर्कृत्यम् ।

इन्द्रं मइव । चर्षणि सहम् ॥ १० ॥ २१ ॥

अश्विना हे अश्विनौ पेदे पेदेना अरे राज्ञे पुरुवारं बहुभिर्वरणोप्यं स्पृधां संग्रामे स्पर्धमानानां शत्रु-
णां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभ्रवर्णं इन्द्राङ्गमश्वं युवं युवां दुवस्यथः दत्तवन्तौ पुनरपि कीदृशं शर्यैः
शरीरैर्दृविशर्याः योवारजैः पृतनासु संग्रामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यं अभिद्युं अभिगतदीप्तिं चर्कृत्यं स-
र्वेषु कार्येषु पुनः पुनः प्रयोज्यं इन्द्रमिव चर्षणी सहं इन्द्रो यथा शत्रून् अभिभवति एवं शत्रुजनानामभिभ-
वितारमित्यर्थः ॥ स्पृधां स्पर्धं सहर्षे क्रिप्तेति क्रिप् चशब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणात्तस्य च विध्यन्त-
रोपसंग्रहार्थत्वाद् कारस्य लोपोरेफस्य च संसारणम् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तरुतारं वृ-
ष्टवनतरणयोः अस्मात्तृचि असितस्कभितस्वभितेत्यादौ निपातनाद् रूपसिद्धिः । चर्कृत्यम् करोते-
र्यङ् लुगन्ताद्विभाषाकृत्षोरिति क्यप् तत्तत्तुक् ॥ १० ॥

१०. अश्विद्वय, तुमने पेदे राजा को बहुजन-वाञ्छित और शत्रु-
पराजयी शुभवर्ण अश्व दिया था । वह अश्व युद्ध-रत, दीप्तिमान् युद्ध
में अपराजय, सारे कार्यों में संयोज्य और इन्द्र की तरह मनुष्य-
विजयी है ।

काराधदिति द्वादशर्षं अमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—काराधवद्वादशान्यादुःस्वमनाशिनी आ-
द्यागायत्री द्वितीयाककुप् तृतीयाचवुष्टर्यौ काविराण् नष्टरूप्यौ पञ्चमीतनुशिरा षष्ठ्यक्षरैरुष्णिक्
विष्टारनृहवो रुतिर्विराट् विसो गायत्र्य इति । अस्मायमर्थः—अनुवृत्तेरौशिजोदैर्धतमसः कक्षीवानृ-
षिः आद्यागायत्रीविद्वांसाविदित्येषाककुप् मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् मध्यमश्लोककुविषि
हितलक्षणम् तृतीया ताविद्वांसेत्येषा काविराट् नवकयोर्मध्ये जागतः काविरादित्युक्तलक्षणोपे-

तत्वात् चतुर्थीविपृच्छामीत्येवानष्टरूपी नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपीत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् प्रयाषो-
षइत्येषापञ्चमोतनुशिरा एकादशिनोःपरः षट्कस्तनुशिरेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् श्रुतगायत्रमित्ये-
षापञ्चो यद्यपि पादसंख्ययाउष्णिक्नभवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् युवहीतिसप्तमीविष्टारबृह-
ती अष्टिनोर्मध्येदशकौविष्टारबृहतीतितल्लक्षणोपेतत्वात् माकस्मादस्यष्टमीकृतिः जागतावष्टक-
कृतिरित्युक्तलक्षणसद्भावात् दुहीयन्नितिनवमीविराट् दशम्याद्यास्तिसो गायत्र्यः आश्विनवैति
वैशन्द्ययोगानुसृष्टादिपरिभाषयाइदमपिसूक्तमाश्विनम् अधःस्वमस्येत्यन्त्ययादुःस्वमनाशनमिति
पाद्यवे अतोवातेनोच्यतेसादेवतेतिन्यायेनतदेवदेवता सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः घर्माभिष्टवेत्यादि-
तो नवर्षोविनियुक्ताः सूच्यतेहि—काराध्वोत्राश्विनावामिति नवाभ्रात्यग्निरिति । काराध्वोत्रा-
श्विनावामिति नवविच्छन्दसइत्यादिकं भाषणमनुसंधेयम् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

काराध्वोत्राश्विनावामिवांजोषउभयोः । कथाविधात्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होत्रा । अश्विना । वाम् । कः । वाम् । जोषे ।

उभयोः । कथा । विधाति । अप्रचेताः ॥ १ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ बांपुवांकाहोत्रा वाङ्मनमैतत् कीदृशीस्तुतिलक्षणावाक्राध्वआराध-
यति प्रीतौकरोति युवयोर्माहात्म्यानुरूपास्तुतिर्नास्तीत्यर्थः किञ्च वांयुवयोरुभयोर्जोषेजोषजे
सेवनेपीणनेवासमर्थःकःस्तोताविद्यते युष्मदृणाभिज्ञःकश्चिदपिनास्तीत्यर्थः अप्रचेताःयुवयोर्मा-
हात्म्यमजानंभक्त्याकेनप्रकारेणविधाति युवांपरिचरति युष्मद्विषयंपरिचरणमपिनकर्तुंशक्यतइ-
त्यर्थः ॥ राधत् राधसाधसंसिद्धौ छेदश्चागमः । जोषे जुषीप्रीतिसेवनयोः भाषेधम् अित्वादा-
द्युदात्तत्वम् । कथा याहेतौ चच्छन्दसीति किंशब्दात्प्रकारवचनेधामत्ययः किम्कइतिकदेशः ।
विधाति विधविधाने तौदादिकःछेदश्चागमः । अप्रचेताः प्रकृतचेतोयस्यासौप्रचेताः नभूतमासे-
न्यमपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, कीन-सी स्तुति तुम्हें प्रसन्न कर सकती है ? तुम्हें
दोनों को कीन परितुष्ट कर सकता है ? एक अज्ञानी जीव तुम्हारी
कैसे सेवा कर सकता है ?

द्वितीयाष्टकमाह—

विद्वांसविदुरःपृच्छेदविद्वानित्थापरोअचेताःनूचिन्मुर्मैतअक्रौ ॥ २ ॥

विद्वांसो । इत् । दुः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्था । अपरः ।

अचिन्ताः । नु । चित् । नु । मते । अक्रौ ॥ २ ॥

इत्था इत्थमननपूर्वोक्तप्रकारेण अविद्वान् अज्ञः स्तोता विद्वांसावित् सर्वज्ञावश्विनावेष दुरोहा-
राणि स्तुतिपरिचरणयोरुपायभूतान्मार्गान्पृच्छेत् प्रष्टुमर्हति अपरः अश्विन्यामन्यः सर्वोप्यचेताः य-
स्मात् चेन्नसाज्ञानेन रहितः तस्मादश्विनावेषपृच्छेदित्यर्थः तौ चार्कौ शत्रुभिरनाक्रान्तौ अश्विनौ नूचि-
क्षिपमेवमननपूर्वयेत्येतौ न रिभक्तानुग्राहकतया सन्निधत्त इति वाक्यशेषः ॥ इत्था थाहेतौ चच्छन्दसी-
ति धामत्ययः इदमदश एतेतौ रथोरिति इन्द्रावः यदि थाहेतौ चेत्यत्र इदमशब्दस्य नानुवृत्तिः तदानीं
इदमस्थमुः एतदन्तात्परस्याविभक्तव्यत्ययेन सुपांसुलुगितिहादेशः । अक्रौ क्रमुपादविक्षे-
पे अस्मान्जन्त्युपपदेकृत्यत्युटोचहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपि जनसनस्वनक्रमगमो विद्वितिविद्वि-
विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् नञ्समासेभ्यः पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. अनभिज्ञ प्राणी इसी प्रकार उन दोनों सर्वज्ञों की परिचर्या के
उपायभूत मार्गों की जिज्ञासा करता है । अश्विनीकुमारों के सिद्धा सभी
ब्रह्म हैं । शत्रु-द्वारा आक्रमण-रहित अश्विद्वय शीघ्र ही मनुष्य पर
अनुग्रह करते हैं ।

ताविद्वांसाह्वामहेवांलानोविद्वांसांमन्मवोचेतमद्य ।

प्रार्चयमानोयुवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । ह्वामहे । वां । ता । नः । विद्वांसा । मन्म ।

वोचेतम् । अद्य । प्र । आर्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हेअश्विनौविद्वांसासर्वज्ञौ वावांवीयुवांहवामहे आह्वयामहे तातौआह्वौविद्वांसाअभिज्ञौ
युवांनोस्मार्थमन्ममननीयंज्ञातव्यंस्तोत्रंअथास्मिन्कालेवोचेतंभुवाणौभूयास्तं सचाहंयुवाकुर्मुवां
कामयमानःस्तुत्यासंयोजयन्वादयमानःयुवाभ्यांहविःप्रयच्छन्प्रार्चत् प्रार्थप्रकर्षेणस्तौमि ॥ ता
सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । वोचेतम् नृञ्जन्त्यावाचि नृवोवचिः लिङ्चाशिष्यइ वचउमि-
त्युमागमः । आर्चत् अर्चपूजायाम् भौवादिकः तिङ्शित्कोभवनन्तीतिमिषस्तिनादेशः । दयमानः
दयदानगतिरक्षणाहिंसादानेषु शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः
शिष्यते । युवाकुः युवाकामयतइतियुवाकुः मितद्वादिभ्यउपसंख्यानमितिदुपत्ययः अविभक्ता-
वपिज्यत्ययेनयुवावौद्विवचनेइतियुवादेशःआत्वंच यद्वा धुमिभजे औणादिकःकाकुमत्ययः ॥३॥

३. सर्वज्ञद्वय, हम तुम्हारा आह्वान करते हैं । तुम अभिज्ञ हो,
हमें भगनीय स्तोत्र बताओ । वही मैं तुम्हारी कामना करके, हव्य-
प्रदान करते हुए, स्तुति करता हूँ ।

चतुर्थमिष्टमाह—

विपृच्छामिपाक्या न देवान् वर्षदृक्तस्याद्भुतस्य दत्ता ।

पातंच ससंसोयुवंच रभ्यसोनः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वर्षदृक्तस्य । अद्भुतस्य ।
दत्ता । पातय् । च । ससंसः । युवम् । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हेअश्विनौ युवांविपृच्छामि विशेषेण मष्टमिच्छामि पाक्यान् एकव्यमज्ञानान् परिपक्वमीन-
न्यान्देवान् न पृच्छामि किन्तु युवामेव सर्वशौपृच्छामीत्यर्थः हेदत्तादर्शनीयौतौ युवयुवां वर्षदृक्त-
स्य वर्षदृक्कारेणाद्भुतस्य अद्भुतस्य आश्चर्यभूतस्य महतः ससंसः अतिशयेन बलवतः बलोत्पा-
दकस्य सोमस्य स्वांशलक्षणमेकदेशं पातंच नोस्मांश्च रभ्यसः अतिशयेन रभस्विनः प्रोद्यमान् कु-
रुवम् ॥ पाक्या पचेर्भूलोप्यव चजोः कुषिण्यतोरितिकुत्वम् वित्स्वरः सुपांसुलुगिति विभक्ते-
रिति शः । वर्षदृक्तस्य वर्षदृक्तस्योर्थादित्वेन गत्वित्वाद्वातिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पातं
पापाने बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । ससंसः सहवे अभिभवत्यनेनेति सहोबलम् असुन् तदस्यास्ती-
तिसहस्री मत्वर्थीयोविनिः तत आतिशायनिक ईयसुन् विन्मवोर्लुक् छान्दस ईकारलोपः । र-
भ्यसः रभरात्रस्ये रात्रस्यं कार्योपक्रमः पूर्ववत्प्रक्रियाज्ञेया ॥ ४ ॥

४. मैं तुम्हें ही जिज्ञासा करता हूँ; अपनी पक्व वृद्धि से जिज्ञासा
नहीं करता । बलवत्, “वर्षदृ” शब्द के साथ अग्नि में प्रवृत्त, अद्भुत
और पुष्टिकर सोम-रस पान करो । हमें प्रीति बल प्रदान करो ।

पञ्चमीष्टमाह—

प्रयाघोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पञ्जियो वाम् ।

प्रेषयुर्न विद्वान् ॥ ५ ॥ २२ ॥

प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति ।
पञ्जियः । वाम् । प्र । इषयुः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेअश्विनौ मप्रव विसमर्थाप्रव विसावाक् यावाक् मुष्मत्स्तुतिरूपा घोषे घोषाख्यायाः पुत्रे
सुहृत्स्वारण्येकौ भृगवाणेन भृगौष शोभे शोभते यया च स्तुतिरक्षणया वाचा पञ्जियः पञ्चाजि-
रसः तेषां कुलोत्पन्नः कक्षीवान् युवां यजति पूजय विसौति सापिशोभव इत्यर्थः इषयुर्न इषमञ्ज-
त्यनः कामयमानश्च विद्वान् स्तुत्यभिन्नः कक्षीवानृषिः मप्रवतु मुष्मदनुग्रहात् संपूर्णकामोभ-

व्रतित्यर्थः ॥ घोषे घोषानामकाचिद्वस्त्रादिनीकक्षीवतः पुत्री अत्रोपचारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुत्रवर्तते । भृगवाणे चिरन्तनो भृगुरिवाचरति सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति किप् धातुसंज्ञायां व्यत्ययेन लटः शानच् शवादि आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः वृषादिः । शोभे शुभदीप्तौ लोपस्त-
आत्मनेपदेष्वितिलोपः । इषयुः इषगतौ इष्यति गच्छतीति इषमन् इगुपधलक्षणः कः यद्वा इव-
इच्छायाम् इष्यते सर्वैः प्राणिभिरिति इषमन् व्यत्ययेन कर्मणिकर्तृप्रत्ययः प्रशब्देन संहितायां
मादूहोढोढ्येष्वेव वृद्धिर्वक्तव्येति वृद्धिः ॥ ५ ॥

५. तुम्हारी जो स्तुति घोषापुत्र सुहस्ति और भृगु-द्वारा उच्चारित
होकर सुशोभित हुई थी, उसी स्तुति-द्वारा वज्रवंशीय ऋषि में कसीबाल
तुम्हारी अर्चना करता हूँ । इसलिए स्तुतिज्ञ में असन्नामभा में
सफल यत्न बर्न ।

श्रुतं गायत्रं तर्कवानस्य अहं चिद्विरिरेभाश्विनावाम् ।

आक्षी शुभस्पती दन् ॥ ६ ॥

श्रुतम् । गायत्रम् । तर्कवानस्य । अहम् । चित् । हि । विरेभ ।

अश्विना । वाम् । आ । अक्षी इति । शुभः । पती इति । दन् ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ गायत्रं गायत्रीयुक्तं गायत्रं सामानिष्पाद्यं निष्पन्नं वास्तोत्रं तर्कवानस्य स्वलक्षणे-
रन्धस्य ऋजाश्वस्य संवन्धि श्रुतं शृणुतम् अहं चिद्विरिरेभस्तुतवान् किं कुर्वन्
हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालयितारौ जलस्य वास्वामिनौ अक्षीयुषाभ्यां दत्ते च सुषीभावन आ-
ददानः तस्मै इवमहमपि अभिमतफलं प्रयच्छतमिति भावः ॥ श्रुतम् श्रुत्रवणे लङि बहुलं छन्द-
सीति विकरणस्य लुक् । तर्कवानस्य तर्कगतौ अवगतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मन्दगतिर्लक्ष्यते
औणादिक उभयप्रत्ययः । भृगवाणस्येति वक्तव्यक्रियोल्लेखः । विरेभ रेभशब्दे । अक्षी ईचद्विवचने इत्य-
क्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः सचोदात्तः । शुभस्पती सुनामचिते पराङ्मत्त्वेरेदतिषष्ठ्यन्तस्य पराङ्-
वन्नाभावः पदद्वयसमुदायस्याहमिकामचित्वानुदात्तत्वम् । दन् आहपूर्वाद्दत्तेराहोदोनास्यविह-
रणे इत्यात्मनेपदम् व्यत्ययेन शतृ जुहोत्यादित्वात् ऋः द्विवचनप्रकरणे छन्दसि चेतिकव्यमिति वि-
चनाद् द्विवचनाभावः छन्दस्युभयथेत्युभयथाअयणां शतुः सार्वधातुकत्वेन क्त्विम् आर्षधा-
तुक्त्वावातो लोप इति चेत्पाकारलोपः ॥ ६ ॥

६. स्थलवृत्ति वा गति-रहित ऋषि अर्थात् अन्ध ऋजाश्व की
स्तुति सुनो । शोभनीय कर्मों के प्रतिपालक, उसने मेरी तरह स्तुति
करके चक्षुह्रय प्राप्त किया था । फलतः मेरा मनोरथ भी पूर्ण करो ।

सप्तमीष्टकमाह—

युवंह्यास्तमहोरन्युवंवायन्निरतंतंसतम् ।

तानौवसूसुगोपास्यातंपातंनोदकादघायोः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । आस्तम् । महः । रन् । युवम् । वा । यत् ।

निः३ अतंतंसतम् । ता । नः । वसू इति । सुगोपा । स्यातम् । पातम् ।

नः । दकात् । अघायोः ॥ ७ ॥

हेअश्विनौ महोमहवोधनस्परन्तरावारौदातारौयुवंयुवांकञ्चनास्तम्यत्निरतंतंसतंधना-
निरगमयतम् रक्षकौविनाशकावपियुधमेवेत्यर्थः हेवसूतासयितारावश्विनौ ता तादरौयुवं
युवानौस्माकंसुगोपा सुगोपायितारौरक्षितारौस्यातंभवतम् अपिचनोस्मान्अघायोः अघंपाप-
कतंनोस्माकमिच्छवोदकात् स्तोनात्पातंरक्षतम् ॥ महः महत्छान्दसोऽच्छन्दलोपः । रन्
दन्इवित्प्रक्रियोच्चेया व्यत्ययेनैकवचनम् । निरतंतंसतम् तसिअलङ्कारे अस्माण्यन्ताङ्गु-
हि णिभिद्रुमुभ्यइतिच्चेभक् द्विवचनादिच गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञायाः बाधितत्वात् सन्वद्भावाभावाः ।
सुगोपा सुपांसुलुगिविविभक्तेर्लुक् । अघायोः अघंपरेषामिच्छति छन्दसिपरेच्छायामित्यम्बु
अम्बावःस्यादित्यात्वम् न्याच्छन्दसीत्युपत्ययः ॥ ७ ॥

७. सुमने सहान् धनदान किया है तथा उसे फिर लुप्त कर डाला
है । गृह-चातुर्व्य, तुम हमारे रक्षक बनो । पापी बुरा या तत्स्कर से
हमारी रक्षा करो ।

अष्टमीष्टकमाह—

माकस्मैधातमभ्यमित्रिणेनोमाकुत्रानोगृहेभ्योधेनवोगुः ।

स्तनाभुजोअशिंश्वीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातम् । अभि । अमित्रिणे । नः । मा । अकुत्र ।

नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः । स्तनऽभुजः । अशिंश्वीः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ अमित्रिणेअमित्रमित्रराहित्यंतद्वयकस्मैचिदपिशत्रवेनोस्मान्माभिधातम् आ-
भिमुख्येनमावस्थापयतम् अपिचनोस्माकंगृहेभ्यः प्रकाशात् स्तनाभुजः स्तनैर्वस्तान्मनुष्यांश्चपा-

ल्यन्त्यो धेनवोगावः अशिन्वीः शिशुनावत्सेनविरहिताः अस्मदीये गृहे अशयानावास्तव्यः अकु-
त्रचित् अस्माभिरगम्ये मे देशे मागुः मागच्छन्तु ॥ धातम् धाञोमाङि लुङि गातिस्थेति सिसिचोलुक् न-
माङ्योगे ईत्यङ्भावाः । अकुत्र परादिश्छन्दसि बहुलभित्मुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । गुः इण्गतौ इणो-
गालुङीति गादेशः गातिस्थेति सिसिचोलुक् आतइति ऋजुस् । स्तनाभुजः भुजपालनाभ्यवहार-
योः स्तनैर्भुजान्तिपालयन्तीति स्तनाभुजः क्विप् अन्येषामपि दृश्यत इति सार्हितिको दीर्घः । अ-
शिन्वीः सख्यशिन्वीति भाषायामिति छन्दस्पिब्यत्ययेन निपातनं द्रष्टव्यम् यद्वा शिशुरस्या-
स्तौति शिन्वी छन्दसीव निपाविति मत्वर्थीय ईकारः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् वा-
छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः अथवा शीङ्स्वमे उत्तर्गश्छन्दसीति किप्रत्ययः द्विर्वचनह्रस्वत्वे पर-
मेकाचइति यण् छान्दसोवकारः पूर्ववत्समासस्वरौ ॥ ८ ॥

८. किसी ऋजु के सामने हमें नहीं अर्पण करना । हमारे घर से
दुग्धवती गायें, गलड़ों से अलग होकर, किसी अगत स्थान को न
चली दायें ।

दुहीयन्मित्रधितये युवाकुं राये च नो मिमीतं वाजं वत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मित्रधितये । युवाकुं । राये । च । नः । मिमीतम् ।

वाजं वत्यै । इषे । च । नः । मिमीतम् । धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवाकुयुवांकामयमानाः स्तुतिभिर्यावमितारः संयोजयितारो वास्तोतारः
मित्रधितये मित्राणां बन्धुजनानां धारणार्थं दुहीयन् युष्मत्सकाशात् धनानि दुहन्ति प्राप्नुवन्ति अतो नो-
स्मानपि वाजवत्यै वाजयुकाय च राये धनाय मिमीतं कुरुतम् तथा धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्तायेषेभ्यश्च नो-
स्मान् मिमीतं कुरुतम् अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः बल्युक्तं धनं गोयुक्तमञ्चप्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन्
दुग्धपूरणे दुहिर्दोहः इगुपधात्किदिति भावे इत्ययः दुहिमात्मन इच्छति दुहीयति सुपआत्मनः क्य-
च् दुहीयतेर्लेट्यङागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः यद्वा दुहेर्लिङि शस्यरजिब्यत्ययेन रभादे-
शाभावे रूपमेतत् छान्दसोन्त्यलोपः यद्वा रजादेशे लृक्ते छान्दसोरेफस्प्रयकारः अतएव व्युत्प-
न्नवधारणाभावगृह्णन्ति । युवाकु भृपां सुलुगिति जसोलुक् । मिमीतम् माह्मानेशब्दे च औहोत्या-
दिकः व्यत्ययेन परस्मैपदम् अजामिदित्यस्यास्येत्वम् च वायोगे प्रथमेति निपातप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

९. जो तुम्हें उद्देश्य कर स्तुति करता है, वह मित्रों की रक्षा के लिए
धन पाता है । हमें अक्षयुक्त धन प्रदान करो तथा धेनु-युक्त अश्व दो ।

दशमोष्ठकमाह—

अश्विनोरसनं रथमनश्वं वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरिचाकन ॥ १० ॥

अश्विनोः । असनम् । रथम् । अनश्वम् । वाजिनीवतोः ।

तेन । अहम् । भूरि । चाकन ॥ १० ॥

वाजिनीवतोः वाजोर्ज्वलं वातद्वयक्रियावत्तोरश्विनोः अनश्वं अश्वरहितं अश्वराहित्ये-
पिसामर्थ्याविशयेन गच्छन्तं रथं असनं अहं स्तोता स मभजम् तेन वरधेन भूरिभूतं मे यश्चाकन
कामये ॥ असनम् जनवणसंभक्तौ लङ् । चाकन कनोदीप्तिः कान्तिगतिषु छान्दसोऽडिद् णत्तुत्तमो-
वेति णित्वस्त्विकल्पनाद्बुद्धयभावः तुजादित्वाद्भ्यासदीर्घत्वम् ॥ १० ॥

१०. मैंने अश्वराता अश्वरहित का अश्व-रहित, परन्तु गमन-समर्थ,
रथ प्राप्त किया है । उसके द्वारा मैं अनेक प्रकार के लाभ प्राप्त करने
की इच्छा करता हूँ । एकादशीष्ठकमाह—

अयंसमहमातनूह्यते जनोऽनु । सोमपेयं सुखोरथः ॥ ११ ॥

अयम् । समह । मा । तनु । ऊह्यते । जनान् । अनु । सोमपेयम् ।

सुखः । रथः ॥ ११ ॥

हे समह घनेन सहित हे रथ अयं पुरोवर्ती त्वम् मामातनुविस्तारय पुत्रपौत्रघनादिभिः समृद्धं कुरु
यद्वा अयं अयमानं त्वामामुवन्तं मामितियोज्यं सच्चसुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वारथः जनान्
अनुस्तोतृजनेषु सोमपेयं सोमपानं पविच्छाते कस्यते अश्विभ्यानीयते अतोऽश्विभ्यां यदीयते तत्सर्वं
रथपददाती विरथं संबोध्यार्चना ॥ अयं इदो यं पुंसि यद्वा अयपयगतौ पचाद्यच् । समह मघ-
मिति घननाम मघेन सह वर्तत इविसमघः छान्दसो वर्णविकारः यद्वा मह पूजायाम् महयति पूजय-
प्रीतिमहोवनम् पचाद्यच् । ऊह्यते बह्मपापणे कर्मणि छेत्पचाद्वागमः यजादित्वात्संभसारणम्
तस्य छान्दसो दीर्घः अदुपदेशाद्धित्वात् कानुदात्तत्वे यकपवस्वरः शिष्यते । सोमपेयम् पापा-
मे अचोपदिदिभावेयम् ईद्यती विईकारादेशः यतो नावदित्वाद्युदात्तत्वम् ऊदुत्तरपवपठति-
स्वरत्वम् ॥ ११ ॥

११. घन-पूर्ण रथ, मैं सामने ही हूँ । मुझे समृद्ध करो । उस सुखपर
रथ को अश्विद्वय, स्तोताओं के सोम-पान स्थान पर ले जाते हैं ।

द्वादशीष्ठकमाह—

अभस्रमस्य निर्विदेभुः अतश्चरेवतः । उभातावस्ति नश्यतः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अर्धं । स्वमस्य । निः । विदे । अभुञ्जतः । च । रेवतः । उभा ।
ता । बलिः । नश्यतः ॥ १२ ॥ २३ ॥

अध्वदानीप्रभातसमये स्वमस्य स्वमंप्रतिनिर्विदेनिर्विण्णोस्मि तथा अभुञ्जतः परान् रक्षतः
रेवतो धनवतश्च पुरुषस्य एव भूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विण्णोस्मि यतः ता उभा तावुभौ बलिक्षिप्रं नश्यतो ना-
शं प्राप्नुवतः स्वमहृष्टः पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते कदर्यस्येव धनं अभुक्तं अदत्तं सद्यस्मिमेव नश्यति त-
दुभयविषयो निर्वेदो मां वाचत इत्यर्थः अत्र स्वममात्रस्य असत्त्वमतिपादनेन दुःस्वमस्यापि असत्त्वाव-
पतिपादितः अतएवावुः स्वमनाशिनीति युज्यते । स्वमस्य क्रियामहर्णकर्तव्यमिति कर्मणः संपदा-
नत्वाच्चतुर्थ्यर्थेष्वपि । विदे विदुलाभे आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । रेवतः रयिशब्दा-
न्मतुप् रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणम् छन्दसीरइति मतुपोवत्वम् रेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वमिति त-
स्योदात्तत्वम् । उभा ता उभयवत्सुपां ह्रुत्प्रागित्याकारः ॥ १२ ॥

१२. सै प्रातःकाल के स्वप्न से घृणा करता हूँ और जो धनी हमरे
का प्रतिपालन नहीं करता, उसे भी घृणित समझता हूँ । दोनों शीघ्र
नाश की प्राप्ति होते हैं ।

॥ इति मथमस्याष्टमे वयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

॥ इति दाशतय्याः मथमे मण्डले सप्तदशो नुवाकः ॥ १७ ॥

अष्टादशो नुवाकेषु सूक्तानि तत्र कदित्येति पञ्चदशार्चं मथमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—कदि-
त्यापञ्चो नुवाकैश्च देवं वेति । अनुवर्तमानः कक्षीवानृषिः अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् विश्वेदेवा इन्द्रो-
वादेव विनियोगो लैङ्गिकः ।

तत्र मथमाष्टममाह—

कदित्या नूः पात्रं देवयतां श्रवद्गिरो अद्विरसां तुरण्यन् ।
मयदानुद्विरा आहर्म्यस्यो रुक्मसते अध्वरे यजत्रः ॥ १ ॥

कत् । इत्या । नृन् । पात्रम् । देवयताम् । श्रवत् । गिरः ।
अद्विरसाम् । तुरण्यन् । म । यत् । आनद् । विशः । आ । हर्म्यस्य ।
उरु । रुक्मसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नैःपात्रं नृन्नुत्ता नृणां स्तुते नैःतृणां पुरुषाणां रक्षणशील इन्द्रः पुरण्यन् गोतृषधनं मेरयन् देव-
यतां देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा इन्द्रं आत्मन इच्छतां अङ्गिरसा सृषीणां अस्माकं इत्याश्रयं-
बुज्यमाना गिरः स्तुतीः कवकदाकस्मिन्काष्ठश्रवत् शृणुयात् यद्यदास इन्द्रः हर्म्यं स्पृह्यं पलक्षि-
तेन गृहेण युक्तं स्पृजमानस्य संबन्धिनो विशः कृत्विग्लक्षणां नृणां आभिमुख्येन मानद्वामो-
ति वदानीं अध्वरे अस्मदीये यज्ञे यज्ञो यष्टव्यः सन् उरु बहुलं कंसते क्रमते स्वयमेवोत्सहवत्स्यर्थः ॥
कत्र कदा अःषठोऽष्टान्दसः । नैःपात्रं नृन्नेद्विसंहितायां नकारस्य कत्वम् अत्रानुनासिकः पु-
र्वस्मत्पुर्वेत्युकारः सानुनासिकः । पात्रम् पारक्षणे ताच्छीलिकस्तन् व्यत्ययेन सौरमादेशः
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावे यण् । देवयतां सुपआत्मनः क्यच् चतोऽटः शट् शतुरनुमङ्-
विभिक्तेरुदात्तत्वम् । श्रवत् श्रुभवणे छेदचडागमः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लृक् । पुरण्य-
न् पुरणत्वरायाम् कण्ठादिः । आनद् अत्रोतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् औप्राप्ते व्यत्ययेन अम्
विकरणः बभ्यादिषत्वे ज्ञत्वम् आडागमः । हर्म्यं स्पृह्यं शब्दादंश आदित्वादच् । कंसते क्रमु-
पादविक्षेपे वृत्तिसर्गवापनेषु क्रम इत्यात्मनेपदम् छेदचडागमः सिञ्जहुलं लेटीविसिप् । यज्वः अ-
भिनक्षीत्पादिना यजेरन्पत्ययः ॥ १ ॥

१. मनुष्यों के पालन-कर्त्ता और गौ-रूप धन के दाता इन्द्र मन्त्र
देवाभिलाषी अङ्गिरा लोगों की स्तुति सुनें ? जिस समय वे गृहपति
यजमान के ऋत्विकों को सामने देखते हैं, उस समय वे यज्ञ से यजनीय
होकर प्रभूत उत्साह से पूर्ण होते हैं ।

स्तंभी इधांस धरुणं पुषाय ह्वभुर्वाजा यद्रविणं नरोगोः ।

अनुस्वजां महिषश्चक्षतं वामेनामश्वस्य परिमातरंगोः ॥ २ ॥

स्तंभीत् । ह्व । धाम् । सः । धरुणम् । पुषायत् । ऋभुः । वाजाय ।

द्रविणम् । नरः । गोः । अनु । स्वऽजाम् । महिषः । चक्षत । वाम् ।

मेनाम् । अश्वस्य । परि । मातरम् । गोः ॥ २ ॥

स इन्द्रः धांशुलोकं स्तंभीत् स्तवाविसत्तु वधागोः पणिभिरपहतस्य गोसमूहस्य वज्रस्यो-
दकस्य किरणसमूहस्य वा नरोनेता स इन्द्रः ऋभुः सूर्यात्मना उरुविस्तीर्णं प्राप्तमानः सन् द्रविणं सर्वैः
प्राणिभिः अग्निद्रवणीयं धरुणं उदकनामैव सर्वस्य भारकं नृदृष्टुदकं वाजाय अन्वार्थं वत्तार्थं वा पु-
षाय च गुण्यादिसिञ्चति प्रवर्षतीत्यर्थः अपिच महिषः महनामैव महानसूर्यरूपी इन्द्रः स्वजांस्वः
सकाशादुत्तर्त्तां ब्राह्मणोत्तिवसासर्षमाच्छादयतीति वारार्षिः यक्षा प्रकाशेन ब्रह्मणोत्तिमाजवाः
वामनुचक्षत चष्टिः परमतिकर्मा अनुपध्यात्स्यति प्रकाशते स्वयंमौढप्रकाशोपेति स्वगत्यानिष्पादित-

पाराशरुषसम्भवाद्देवीत्यर्थः अपिचेदमपरमाभ्यर्ग्यं यदयमभ्यस्यमेनां स्त्रीनामैतत् स्त्रियंवद्-
 शांगोर्मातरं जननीं परिवर्परीत्येविपरीतामकरोत् कदापिद्वन्द्वोलीलयाभ्यासांगामुत्पादयामास
 तद्वन्नमतिपाद्यते मन्त्रान्तरेचेन्दवाक्यरूपेएतद्विस्मयवगम्यते॥ वरुणं धारोर्णिलुक्चेत्युनमत्ययः ।
 प्रुषायत् प्रुषप्रुषसेहनसेवनपूरणेणु कैयादिकः छेदचङागमः छन्दसिशास्यपीत्यहावपिआमत्यय-
 स्य शायभादेशः । नरः नूनये बहुलवचनात्करोरवितिकर्तव्यम् । चक्षव चक्षिह्मकायावा-
 पि छान्दसोत्तरं बहुलंछन्दसीतिशमोलुगभावः ॥ २ ॥

२. उन्होंने स्थिर-रूप से आकाश को धारण किया है । वे असुरों-
 द्वारा अपहृत गायों के नेता हैं । वे विस्तीर्ण प्रभा से युक्त होकर सारे
 प्राणियों के द्वारा सेवनीय हैं और साक्ष के लिए जीवन-धारक दृष्टि-जल
 प्रेरित करते हैं । महान् सूर्यरूप इन्द्र, अपनी पुत्री उषा के अनन्तर
 अवित होते हैं । उन्होंने अश्व की स्त्री को गौ की माता किया या अथवा
 घोड़ी से गाय उत्पन्न की थी ।

नक्षद्वन्मरुणोः पूर्वराट्पुरोविशामद्विरसामनुधून् ।

तक्षद्वन्निपुतं तस्मिन् चतुष्पदे नर्यापि द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हवम् । अरुणीः । पूर्वम् । राट् । तुरः । विशाम् ।

अद्विरसाम् । अनु । धून् । तक्षत् । वज्रम् । निधुतम् । तस्मिन् ।

याम् । चतुःपदे । नर्याय । द्विपादे ॥ ३ ॥

अरुणीः अरुणवर्णाभारोचमानावाजसः राट् राजन्यकाशयत् सूर्यात्प्राश्नः पूर्वपूर्वकै-
 पिभिः प्रयुक्तम् हवम् इदानीं अस्माभिः क्रियमाणं आह्वानं नक्षत् नक्षत् शृणोतु कीदृशः अनुधून्
 अनुदिवसं विशामनुष्माणां अद्विरसामृषीणां स्तोत्रां तुरः धनस्य मेरयिता अपिच सवन्तः व-
 ज्रस्वकीयं आयुधं निपुतं हन्त्येन सह नितरां युक्तं तक्षदकरोत् वधा घांघुलोकंतस्तं भव अस्व-
 भयश्च यथा अधो न पतति तथा अकरोदित्यर्थः किमर्थं नर्याय नृभ्यो हिताय चतुष्पदे गवाभ्या-
 दये द्विपादे मनुष्याय च एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नक्षत् नक्षगत् छेदचङागमः । पूर्व पूर्वैः कृत-
 मिनियौचेति यमत्ययः । राट् राजद्वीपौ अस्मादन्तर्भावितव्यार्थादक्ति । तुरः तुरत्वरणे इगु-
 वत्तक्षत्कः । वक्षत् तक्षत्वभूतनूकरणे बहुलं छन्दस्यमाहयोगेपीत्यङाभावः । तस्तं भव द्वि-
 रक्षत्रिमविप्रतिबन्धे अस्माज्जयन्तां लुङि चङि रूपम् चङ्यन्यतरस्यामिति उपोचमस्योदात्तत्वम्
 पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वाजिधावाभावः । चतुष्पदे चत्वारः पादा अस्त्य संख्यासु पूर्वस्ये विपाद-
 शब्दस्यान्यलोपः समासान्तः चतुर्थ्येकवचने भस्ते शार्पापादः पदिविपञ्चनः । द्विपादे पूर्ववत्प्रक्रिया
 अयं प्रविशेनः अयस्य पादित्वेन पदत्वात् संज्ञाया अभावे पञ्चावाभावः द्विक्रियापादस्य पूर्वस्य बहु-
 व्रीहौ इत्सु सरपदान्बोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. वे अरुणवर्ण जवा को रंजित करके हमारा उच्चारित पुरातन्य मंत्र सुनें। वे प्रतिदिन अङ्गिरा गोत्रवालों को अन्न देते हैं। उन्होंने हननशील वज्र बनाया है। वे मनुष्यों, चतुष्पदों और द्विपदों के हित के लिए, वृक्षरूप से, आकाश धारण करते हैं।

अस्यमदेस्वर्यदाऋतायापीवृतमुस्त्रियाणामनीकम् ।

यध्वप्रसर्गेत्रिककुम्भिवर्तदपद्रुहोमानुषस्यदुरोवः ॥ ४ ॥

अस्य । मदे । स्वर्यम् । दाः । ऋतार्यम् । अपिष्टवृतम् । उस्त्रियाणाम् । अनीकम् । यत् । ह । प्रसर्गे । त्रिककुम्भम् । निवर्तत् । अर्ष । द्रुहः । मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र अस्यसोमस्यपानेनमदेहर्षेसत्क्रियायज्ञार्थस्वर्यस्तुत्यंअपीवृतंपणिभिर्गुहाशुनिगू-
हंउस्त्रियाणांगवामनीकंसंघं दाः अङ्गिरोभ्योदत्तवानसि उत्तरोर्ध्वःपरोक्षकृतः यच्च यदास्तु
मसर्गेयुधेत्रिककुम्भिषुलोकेषुउच्छ्रितइन्द्रः निवर्तव निवरांषर्तेतत्तदानींसद्वन्द्वोद्रुहोद्रोग्धुः मानुष-
स्यमनोःसंबन्धिनोसुरस्यपणोःसंबन्धीनिदुरोद्गाराणिगवामनिर्गमनायपिहितानिअपवः अपवृणो-
ति उद्धाटयति ॥ स्वर्यम् स्वरान्दोषवापयोः ऋहलोण्यव संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्द्वय-
भावः । अपीवृतम् अपिपूर्वावृणोतेःकर्मणिनिष्ठा निपातस्यचेतिपूर्वपदस्पर्दीर्घः गविरनन्तर-
इतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रसर्गे प्रकर्षेणसृज्यन्तेविमुच्यन्तेस्मिन्निषवइतिप्रसर्गः अधिकरणेघ-
ञ् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् छान्दसस्थाधादिस्वराभावः । निवर्तव वृत्तवर्तने सेटघडागमः
व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । वः वृज्वरणे छान्दसोऽङ्गिमघेघसेतिचैर्लृक् गुणेहलङ्घ्यादिलोपः ॥४॥

४. इस सोमपान से हृष्ट होकर तुमने स्तुति-यात्रा और पणिद्वारा छिपाई हुई गीओं को यज्ञार्थ दान किया था। जिस समय त्रिलोक-ध्येत इन्द्र युद्ध में रत होते हैं, उस समय वे मनुष्यों के वलेश-दाता पणि अमुर का द्वार, गीओं के निकलने के लिए, खोल देते हैं।

तुभ्यंपयोयत्पितरावनीतांराधःसुरेतस्तुरणैर्भुरण्यू ।

शुचिपत्तरेकणआर्यजन्तसबर्धुघायाःपयंउस्त्रियायाः॥ ५ ॥२४॥

तुभ्यम् । पयः । यत् । पितरौ । अनीताम् । राधः । सुइरेतः । तुरणैः ।

भुरण्यू इति । शुचि । यत् । ते । रेक्णाः । आ । अर्यजन्त ।

सबर्धुघायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेइन्द्र तुरणैस्त्रिप्रकारिणे तुभ्यंभुरण्यूकृत्स्नजगत्पोषयन्त्यौपितरौउत्पादयन्त्यौघावापृथि-
व्यौयद्यदापयः सान्नाय्यलक्षणंहविः अनीतांगोष्वनयतां न्यधिषातामित्यर्थः कीदृशंपयः राधः

राघकं सप्तद्विकरं सुरेतः शोभनरेतस्कं कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः हविषःसकाराश्विष-
गदुत्पद्यते अग्नौपास्ताहुनिःसन्धगावित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायवेवृष्टिर्वृष्टेरन्ततःप्रजादिति ॥
यद्यदाश्वघाषाप्रथिवीभ्यांगोष्मानीतंशुचिशुद्धं सर्वदुःखायाः क्षीरस्यदोग्ध्याउत्तियायाः गोःपयः रेक्काः
घननामैतत् घनवदतिप्रियं यद्वा अतिरिक्तप्रवृद्धमेवंविधंहविः तेतुभ्यमायन्त आभिसुख्येनय-
जमानाःप्रायच्छन् तदानींदुरोमानुषस्यद्वाराणि अपवृणोतीतिपूर्व्यासंबन्धः । अनीताम् णीन्प्रापणे
छकि बहुलंछन्दसीतिशपोलक् । सुरेतः सोमेनसीअलोमोवसीइत्युत्तरपदाधुवात्तत्त्वम् । तुरगे तुरण-
त्परायाम् कण्ठादिः यक् किप्पेतिकिप् अंतोछोपयछोपौ । सुरण्यु सुरणभारणपोषणयोः अथमपि-
कण्ठादिः यक् औणादिकउप्रत्ययः ॥ ५ ॥

५. क्षिप्रकारी तुम्हारे लिए जगत् के पालक पिता द्यौ और माता
पृथिवी समृद्धिशाली और उत्पादन-शक्ति-युक्त दुग्ध साथे थे । जिस
समय उनसे दुग्धवती गीर्वाँ का विशुद्ध घन-युक्त दुग्ध तुम्हारे सामने
रक्खा था, उस समय तुमने पणि का द्वार खोल दिया था ।

अध्वप्रजंज्ञेतरणिर्ममत्तुप्ररोच्यस्याउषसोनसूरः ।

इन्दुर्येभिराष्टस्वेदुहव्यैःस्रुवेणसिञ्चज्रणाभिधाम् ॥ ६ ॥

अध्व । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उषसः ।

न । सूरः । इन्दुः । येभिः । आष्ट । स्वइदुहव्यैः । स्रुवेण ।

सिञ्चन् । ज्रणा । अभि । धाम् ॥ ६ ॥

अध्वदानीमयमिन्द्रःस्तुतिभिःप्रीयमाणःसन्प्रजज्ञे प्रकर्षेणप्रादुर्बभूव सतरणिःशत्रूणांसार-
कःअस्मान्ममत्तुमादयतु सचप्ररोचिप्रकृष्टंरोचते तत्रदृष्टान्तः—अस्याःअस्माभिः प्रदृश्यमानायाः उषसः-
समीपेवर्तमानःसूरोन सूर्यइव ज्रणाज्रणीयःस्तोतव्यःइन्दुःसोमः धामआहवनीयलक्षणं स्थानम-
मित्ययस्रुवेणसिञ्चन् सिच्यमानःसन् स्वेदुहव्यैःस्वभूतसमृद्धहविर्ज्यैर्येभिरस्माभिः आष्टआशितः-
जासीत् तानस्मान्मादयत्वित्यर्थः ॥ जज्ञे जनीप्रादुर्भावे छिटि गमहेनेत्युपवाछोपः । ममत्तु मदी-
हर्षे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यशुद्धः । रोचि रुचदीप्तौ छान्दसोवर्तमानेनलृक् व्यत्ययेन स्रुवेणादेशः ।
आष्ट अष्टांशजने कर्मणिछविचहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलृक् ऋधादिष्वेष्टत्वम् आष्टागमः बहुला-
भित्वमित्तिनिपातप्रतिषेधः । स्वेदुहव्यैः इदिवरमैश्वर्ये औणादिकउप्रत्ययः अनित्यमागमशासन-
मितिनुमभावः इदूनेप्रभूतानिचतानिहव्यानिस्वभूतानिचहव्यानिषेषाम् यद्वा मिद्विदीप्तौस्वायत्ता-
मिद्वूनिद्वानिहव्यानिषेषाम् अथवा स्वभूतमिदंपुरोवर्तिहव्यंहाविर्येषांतेतयोक्ताः एवोदरादित्वाव-
भिमतरूपसिद्धिः । सिञ्चन् विचिरध्वरणे व्यत्ययेनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः शेषुचादीनामितिनुम् । ज्रणा
ज्रतिःस्तुतिकर्मा अस्मात्कर्मणिस्थिद् सुपांसुलुगितिबिभचेराकारः व्यत्येनस्त्रिस्वराभावः ॥ ६ ॥

६. इस समय इन्द्र प्रकट हुए हैं । वे उषा के समीप में विद्यमान
सूर्य की तरह दीप्तिमान् हुए हैं । ये शत्रु-विजयी इन्द्र हमें मत्त

या प्रसन्न करें। हम भी हृष्य अपेण करके, स्तुति-भाजन सोम-रस को, प्रात्र-द्वारा, यज्ञ-स्नान में सिद्धिस्त करके, उसी सोम-रस का पान करें।

स्विध्मायह्नधितिरपस्यात्सुरोअध्वरेपरिरोधनागोः।

यद्दप्रभासिकृत्व्याअनुद्यूननर्विशेषध्विषेतुरार्य ॥ ७ ॥

सुःइध्मा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । सुरः । अध्वरे । परि ।

रोधना । गोः । यत् । ह । प्रऽभासि । कृत्व्यान् । अनु । द्यून् ।

अनर्विशे । पशुऽइध्वे । तुरार्य ॥ ७ ॥

यद्यद्विध्मासुदीपास्यावनधितिः वनेछेत्तव्येवृत्तसमूहे निधातव्याशस्त्रीअपस्यात् अ-
पः विशसनात्मकंस्वकीयकर्मकर्तुमिच्छेत् तदानीं सुरः प्रेरकोध्वर्युः अध्वरेयज्ञेगोः पशोः रोध-
नारोधनाययूपेनिपोजनायपरिभवति समर्थोभवति यद्वा स्विध्मासूर्यकिरणैःसुदीपावन-
धितिः वनमुदकमस्पांधीयतइतिवनधितिर्वेधमाला सायधदाअपस्यात् अपःप्रवर्षणलक्षणं
कर्मकरोति वदानीं सुरः प्रेरकइन्द्रः अध्वरेयज्ञस्थनिमित्तभूतेअध्वर्यवेआहिंसितव्येन्तरिक्षे
वर्तमानःसत्त गोवृष्ट्युदकस्मारोधनारोधनान्यावरणानिपरिपरितोनिवारयतीविशेषः उत्तरोर्ध्वः
प्रत्यक्षकृतः हेइन्द्र सूर्यात्मनावर्तमानस्थं कृत्व्यात् कृत्वीतिकर्मनाम कर्मसुसाधुन् धून् दिव-
सावअनुलक्ष्य यज्यदास्तत्प्रभासिप्रकर्षेणदीप्यसे तदानींअनर्विशेअनसाशकटेनइन्द्राद्याह-
रणायअरण्यप्रविशते यद्वा गन्तव्यंस्थलंप्रविगन्तुं अशक्तायपुरुषायपश्विवेषशून् मेरयसे तु-
राय त्वरमाभायगोधनपालायचसिद्धयेदभिमवमितिवाक्यशेषः ॥ स्विध्मा शोभनंइध्मंदीपंआ-
स्पंदीतिर्वायस्याःसावथोका नअसृग्भामित्युत्तरपदान्त्वोवात्तत्वम् । अपस्यात् अपस्तृशब्दात्सु-
वआत्मनःक्यच् छेदघाहागमः । रोधनां रुधिरावरणे त्युद्भवेतिप्रावेत्युद् शोभन्तसिबहुलमि-
तिशेर्लोपः । अनर्विशे अनसाविशतिप्राभोतीत्यनर्विद् विशतेःकिप् अहरादीनांपत्यादिभू-
पसंख्याममिति सकारस्यरेफादेशः यद्वा अनेःकर्मणिविच् अरंगन्तव्यंप्रति विशतिप्राभोतीतिअ-
र्विद् नअर्विद्अनर्विद् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अदण्वव्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ।
पश्विवे इषयतौ अस्मादन्तर्भावितव्यर्थोयं किप्चेतिकिप् ॥ ७ ॥

७. जिस समय सूर्य-किरण-द्वारा प्रकाशित मेघमाला जल-वर्षण करने को तैयार होती है, उस समय प्रेरक इन्द्र, यज्ञ के लिए, बुद्धि के आवरण का निवारण करते हैं । इन्द्र, जिस समय तुम सूर्य-रूप से कर्म के जित में किरण बान करते हो, उस समय गाड़ीवान्, पशु-रक्षक और क्षिप्रगामी अपने-अपने कार्य में सिद्धि प्राप्त करते हैं।

अध्माहोविहआवोहरीइहद्युआसाहमभियोधानउत्तमम् ।

हरियत्तैमन्दिनैदुसन्धेगोरससमाद्रिभिर्वानाप्यम् ॥ ८ ॥

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । धुम्रस्तहम् ।

अमि । योधानः । ऊत्सम् । हरिम् । यत् । ते । मन्दिनम् ।

धुमन् । वृधे । गोश्रभसम् । अद्रिंशभिः । वाताप्यम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र महोमहतोदिवोमदकरस्य सोमस्याष्टामोक्तारौ हरीस्वकीयावधौ इह अस्मिन्कर्म-
णिआदः पीतशेषसोमपायय तथा धुम्रासाहं धुम्रस्यास्मदीयस्यधनस्याभिमवितारम् उत्समुत्ताव-
यितारम् शत्रुयोधानः योधनशीलस्त्वमभिमव यत्तदातेतववृधेवर्धनाय हरिमनोहरं मन्दिनमदकर-
गोरमसम् अश्रगोशब्दःपयसिर्वर्तते पयोवर्धतद्देव्यवन्तर्वर्धयन्तमित्यर्थःवाताप्यंवातेनप्राप्तव्यं वात-
तुल्येनशीघ्रकारिणात्वयापातव्यमित्यर्थः एवंविधंसोममद्रिभिःप्रावभिः धुम्रान्दुहन्तिऋत्विग्भिरु-
प्यन्ति तदानीम् अष्टेतिपूर्वप्रसङ्गः ॥ अष्टा अशमोऽने तृच् आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिदमावः ।
धुमन् पदकाष्ठीनोमवामावच्छादसः ॥ ८ ॥

८. जिस समय ऋत्विग् लोग तुम्हारे वर्धन के लिए मनोहर, प्रसन्न-
कर, बलदायक और तुम्हारे उपभोग्य सोम से, प्रस्तर-द्वारा, रस निकालें
उस समय हर्ष-दायक सोम-रस के उपभोक्ता अपने हरि नाम के
बोनों घोड़ों को, बल-यज्ञ में, सोमपान कराओ। तुम युद्ध-निपुण हो।
हमारे घनापहारी शत्रु का हमम करो।
त्वमायसंप्रतिवर्तयोगोदिवोअश्मानमुपनीतमृन्वा ।
कुत्साययत्रपुरुहूतवन्वच्छुष्णमनन्तैःपरियासिवधैः ॥ ९ ॥
त्वम् । आयसम् । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानम् ।
उपनीतम् । ऋन्वा । कुत्साय । यत्र । पुरुहूत । वन्वन् ।
शुष्णम् । अनन्तैः । परियासि । वधैः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र त्वंगोः गन्तुः शुष्णस्यासुरस्यवधार्थमायसमयमयवज्रप्रतिवर्तयः आभिमुख्ये-
नयसुनःकीदृशंवज्रदिवोद्युलोकात्ऋन्वादीप्तेनत्वष्टाउपनीतम् आनीतमश्मानंशीघ्रंशत्रोर्व्यापकं यत्र-
यदा ऋपुरुहूतपुरुभिर्बहुभिःस्तोतृभिराद्वेतेन्द्र कुत्सायएतत्संज्ञायअवधयेशुष्णंशोषकमसुरमनन्तैर्निर्व-
धिकैर्वधैर्हननसाधनैः आयुर्वधेवन् हिंसन्परियासि परितोषाच्छसि तदानीतद्वधार्थवज्रप्रत्यवर्तय-
इत्यर्थः ॥ अश्मानम् अश्वव्यासौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् । ऋन्वा जसादिषुछन्दसिवावचन-
मितिनामावस्थानिकल्पितत्वादमावेयणादेशः । वन्वन् वनुयाचने अप्राहिसार्थः तथाचयास्कः-
वनुष्वातिहन्तिकर्मानवगतसंस्कारोभवतीति । वधैः हनयवधइतिहन्तेःकरणेअप् तत्सन्नियोगेनवधा-
देशम् स्यादन्तोन्वोवातः तस्मात्स्तेभ्योपेसतिश्चतस्त्रिभूतिस्त्वेवमत्ययस्योद्यत्तम् ॥ ९ ॥

९. तुमने ऋभु-द्वारा आकाश से लाये गये, शीघ्रगामी और लीह-
मय वज्र को स्वरित-गति शुष्ण असुर के प्रति फेंका था। बहुलोक-

पूजा-पात्र, उस समय तुम, कुत्स ऋषि के लिए, शुष्ण को अनेकानेक हननशील अस्त्रों-द्वारा मारते हुए घेरते हो ।

पुरायत्सूरस्तमसोऽर्पितस्तमद्रिवःफलिंगहेतिमस्थ ।

शुष्णस्यचित्परिहितंयदोजोदिवस्परिसुधर्पितंतदादः ॥ १० ॥ १५ ॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अर्पितः । तम् । अद्रिवः । फलिङ्गम् ।

हेतिम् । अस्य । शुष्णस्य । चित् । परिहितम् । यत् । ओजः ।

दिवः । परि । सुधर्पितम् । तत् । आ । अद्रित्यंदः ॥ १० ॥ १५ ॥

पुरायत्पदासूरःसूर्यः वमसः तपोरूपस्यशुष्णस्यासुरस्यारीतेः सङ्क्रामावमुकोभवदिति शेषः तदानीं हेअद्रिवः आद्रिणात्यनेनेत्यद्रिवज्जः तद्वनिन्द्र तंफलिंगमेवनामैतद मेघरूपेणावृ-
णन्तहेतिहन्तारंशुष्णंअसुरंअस्यनिरसितवानसि यद्वा अस्यशुष्णस्यासुरस्यहेतिहननसाधनं
आयुधंफलिंगमेघरक्षणंआशंक्षीरितिशेषः तथाशुष्णस्यचित्तशोषयितुरसुरस्यचयदोजःआच्छा-
दकंचलंदिवस्परिद्योतमानस्यसूर्यस्योपरिपरिहितंआच्छादितंमुग्रयितंमुहुसूर्येसकंतदोजःतस्या-
त्सूर्यादादः आदृणाः विम्लिष्टंरुतवानसीत्यर्थः ॥ अद्रिवः छन्दसीरद्विभक्तुपोवत्वम् मनुवसोरु-
रितिभकारस्यरुत्वम् । हेतिम् कृत्यत्मुटोबहुलमितिबहुलवचनाद्धन्तेःकर्तरिफिक् ऋविपूतीत्या-
दौनिपातनाद्रूपसिद्धिरन्तोदात्तत्वं । अस्म्य अमुक्षेपणे लटःसिप्तस्यव्यत्ययेनसादेशः अवोहे-
रितिहेलुक् । दिवस्परि पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । अदः इविदारणे उक्किसि-
पिबहुलंछन्दसीविविकरणस्यलुक् गुणेहलुङ्ग्यान्त्यइविसिलोपः ॥ १० ॥

१०. जिस समय सूर्य अन्धकार के साथ संग्राम से मुक्त हुए, उस समय हे वज्रधारिन्, तुमने उनके मेघ-रूप शत्रु का विनाश कर दिया । उस शुष्ण का जो बल सूर्य को आच्छादित किये हुए था और सूर्य के ऊपर ग्रथित हुआ था, उसे तुमने भग्न कर दिया था ।

अनुत्वामहोपाजसीअचक्रेधावाक्षामामदतामिन्द्रकर्मन् ।

त्वंवृत्रमाशयानंसिरासुमहोवज्ज्येणसिष्वपोवराहुम् ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । मही इति । पाजसी इति । अचक्रे इति । धावाक्षामा ।

मत्ताम् । इन्द्र । कर्मन् । त्वम् । वृत्रम् । आशयानम् । सिरासु ।

महः । वज्ज्येण । सिष्वपः । वराहुम् ॥ ११ ॥

हेइन्द्रमहीमसौमहत्यौपाजसीबलवत्यौअचक्रेअचक्रमणेसर्ववज्याव्यवर्तमानेधावाक्षमाधावा-
पृथिव्यौकर्मन्वृत्रमादिलक्षणैकर्मणिप्रवृत्तत्वात्वांअनुमदवांलटमकुरुताम् अन्यमन्येतांवा तथा-

सिरीयकम्—सन्नाभ्यामेवप्रसृतइन्द्रोवृत्रमहसिति' । तदनन्तरं त्वमाशयानमासमन्ताभ्याप्यवर्तमानं-
बराहुं बराहं वृत्रमसुरं सिरासु सरणशीलासु अस्महो महतावज्रेण हत्वा सिध्वपः अस्वापयः वज्रेण हत्वा-
प्राप्तिवान् किर्यः ॥ महीसु पांसु लुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । पानसी पानः शब्दो बलवाचको-
लक्षणया त्रतद्वसिर्वर्तते इयाद्विद्यार्जाकाराणामुपसंस्थानमिति विभक्तेरीकारादेशः । चापाद्यामा धौध-
क्षामाच दिवोद्यावेति यावादेशः देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्नम् सुपांसु लुगिति विभक्तेर्लृक् ।
मदतां मदीहर्षे व्यत्ययेन शप् बहुलं छन्दस्यमाच्छोगोपीत्यहमावः । महः महतः करणेशोपत्तेन वि-
वक्षितेष्वी अचछन्दोपच्छान्दसः । सिध्वपः अश्वपश्वे अस्मात्पण्यन्ताङ्गिचकिंसंज्ञापूर्वकस्य-
विवेरनित्यत्वात्स्वापेक्ष्यतीतिसम्प्रसारणं न क्रियते ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, महान् बली और सर्व-व्यापक द्यौ और पृथिवी ने वृत्र-
वध-कार्य में तुम्हें उत्साहित किया था । तुमने उस सर्वत्र व्यापक और
थोड़ा हार-धुक्त वृत्र को महान् वज्र से, प्रवहमान जल में, फेंक
दिया था ।

त्वमिन्द्र नर्यो यौ अवो नृन्ति (नृन्ति) श्वा वा तस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यतैकाव्य उशनां मन्दिनं दाहृत्र हणं पार्यैत तक्षवज्रम् ॥ १२ ॥

त्वम् । इन्द्र । नर्यैः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वा तस्य ।

सुयुजः । वहिष्ठान् । यम् । ते । काव्यः । उशनां । मन्दिनम् ।

दात् । वृत्रहर्हन्म् । पार्यैम् । तक्ष । वज्रम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र नर्यो नृभ्यो हितस्त्वं यान् नृन्नेतुन् अश्वान् अवः अवसिरक्षसि तान् वा तस्य सुयुजो वृत्रह-
शीर्घं गच्छतः सुयुजः शोभनं रथेन युज्यमानान् वहिष्ठान् अतिशयेन वोढुन् अश्वान् तिष्ठ आतिष्ठ आरोहे-
त्यर्थः काव्यः कवेः पुत्र उशनां मन्दिनं मदकरं यवजं ते तुभ्यं दातुं दत्तवान् तं वज्रं वृत्रहणं वृत्रस्यासुरस्य-
वातकं पार्यैश शूणां पारजे अतिक्रमेण समर्थं च ततश्च तनूकृतवानसि ॥ अवः अवतेर्लृट्प्रत्ययः इत्य-
छोपज्ञाकारलोपः । वहिष्ठान् वोढुं शब्दात्तुच्छन्दसीति इच्छन् तुरिष्टे मेयः स्वितितृलोपः । पार्यै पारती-
रकर्मणमासौ अस्मात्पण्यन्तादचोयदित्यित् । ततश्च तक्षत्वक्षूतनूकरणे पुरुषव्यत्ययः ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, तुम मानव-बन्धु हो । तुम जिन अश्वों की रक्षा करते हो,
उन वायु-तुल्य, शोभन और वाहक अश्वों पर चढ़ो । कवि के पुत्र
उशना ने जो हर्षवायक वज्र तुम्हें दिया था, तुमने उसी वृत्र-ध्वंसक और
शत्रु-नाशक वज्र को तीक्ष्ण किया है ।

त्वं सूरौ हरितो राम यो नृभरं च कमेतं शोनाय मिन्द्र ।

प्रास्यं पारं नवर्ति नान्यानां मपि कर्तमवर्तयोर्यज्युन् ॥ १३ ॥

त्वम् । सूरः । हरितः । रमयः । नृन् । भरत । चक्रम् । एतशः ।
न । अयम् । इन्द्र । प्र३ अस्य । पारम् । नवतिम् । नाव्यानाम् ।
अपि । कर्तम् । अवर्तयः । अयज्युन् ॥ १३ ॥

हेइन्द्र सूरः सूर्यात्मनावर्तमानस्त्वं हरितो हरिर्द्वर्णान् नृन् लेवृन् श्वान् यद्वा रसहरणशीलान् र-
स्मीन् रामयः उपरमयः अयं एतशो न एतश इति सूर्यांश्च स्यात्स्या तथा च श्रूयते—एतशेन सूर्यो देवतां-
मयत्विर्ति । नशब्दश्चायं एतशश्चरथस्य चक्रं भरत्प्रावहत् अपि च त्वं नाव्यानां नावातार्याणां नदीनां
मवर्तिनवतिसंख्यां अतीत्य वर्तमानं पारंतीरदेशं समभ्यर्थे द्वितीया वीरदेशे अयज्युन् अयजमानान्
यज्ञविधिहीनान् अमृतादीन् पास्य प्रक्षिप्य तत्र कर्तुं मवर्तयः कर्तव्यमपि कृत्वा तान यजमानान् वर्तयः
प्रापयः ॥ रमयः लङि बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यहभावः अन्येषामपि हस्यत इति सांहितिको दी-
र्घः । पास्य अमुक्षेपणे अस्मात्स्वपिरूपम् । नाव्यानाम् नौवयोधमेत्यादिनायत् तित्स्वरि-
पभितित्स्वरितत्वम् ॥ १३ ॥

१३. सूर्य-रूप इन्द्र, हरि नामक अश्वों को रोको । इन्द्र का एतश
नाम का घोड़ा रम का चक्का खींचता है । तुम नौका-द्वारा नद्ये नदियों
के पार पहुँचकर वहाँ यज्ञ-विहीन असुरों ,या अनायों से कर्तव्य काम
कराओ ।

त्वं नो अस्था इन्द्र दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरितादभीके ।
प्रनो वाजान् रथोऽश्वे बुध्यानि पेयन्धि श्रवसे सुनुतायै ॥ १४ ॥

त्वम् । नः । अस्थाः । इन्द्र । दुःहणायाः । पाहि । वज्रिवः ।
दुःइतात् । अभीके । प्र । नः । वाजान् । रथः । अश्वे बुध्यान् ।
इषे । यन्धि । श्रवसे । सुनुतायै ॥ १४ ॥

हेवज्रिवः वज्रवन्निव त्वं दुर्हणायाः दुःखेन हन्तव्यायाः अस्थाः अवृतेर्दारिद्र्यात् नोस्मा-
न्नाहिरक्ष तथा दुरितात्पापात् अभीके अग्निप्राप्ते समीपवर्तिनिसङ्ग्रामे अस्मान् रक्ष अपि च
नोस्माभ्यं रथोरथयुकान् अश्वबुध्यान् अश्वानां बोधकान् अश्वायावद्भिर्लभ्यन्ते ता-
वदित्यर्थः यद्वा अश्वबुध्यान् छान्दसो वर्णविकारः अश्वमूलान् अश्वप्रमुत्तानित्यर्थः सर्वहिष-
नं अश्वमूलं दासापवर्गं यथोक्तम् दासप्रवर्गं रथिमश्वबुध्यमिति । एवंविधान् वाजान् रथानि य-
थन्धिप्रयच्छ किमर्थं इषे अन्तार्यं श्रवसे कीर्त्यं सुनुतायै सुनुताप्रियसत्यात्मिका वाक्त्वदर्थं च ॥
दुर्हणायाः ईषेः शुभ्रिति हन्तेः कर्मणि खल् । पाहि पादादित्वा निघात्वाभावः । वज्रिवः वज्रोस्मा-

छन्दसीरहनिभुवोवत्तम् संबुद्धौमत्तुवसोरिति नकारस्यरुत्वम् । रथः छन्दसीवनिपावितिरथशब्दा-
न्मत्वर्थोयईकारः । यन्धि यमउपरमे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यल्लक् वाछन्दसीतिहेःपित्त्वेनकिंत्वा-
भावादङित्तिहेः । ११ ॥

१४. वज्रधर इन्द्र, तुम हमें इस दुर्बान्त वरिष्ठता से बचाओ;
समीप-वर्ती मंत्राण में हमें पाप से बचाओ । उन्नत-कीर्ति और सत्य
के लिए हमें रथ, अश्व, धन आदि दान करो ।

मासातं अस्मत्सु मतिर्विदसद्वाजप्रमहः समिषो वरन्त ।

आनो भजमघवन् गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥ २६ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुश्मतिः । वि । दसत् । वाजप्रमहः ।

सम् । इयः । वरन्त । आ । नः । भज । मघवन् । गोषु । अर्यः ।

मंहिष्ठाः । ते । सधमादः । स्याम ॥ १५ ॥ २६ ॥

हेवाजप्रमहः वाजैर्वनैः प्रमहनीयेन्द्र तेत्वदीयासासुमतिः शोभनानुग्रहरूपासुद्धिः अस्मत्
अस्मासुमाविदसत् माविशुष्यतु तथाइषोआन्यस्मान्संवरन्तसंवृतान्कुर्वन्तु हेमवध्वनवसिन्द्रमर्थो-
धनपतिस्त्वनोस्मान् गोपुआमजग्रापथ तेतवमंहिष्ठाः अतिशयेनस्तुतिभिः प्रवर्धयितारोवयंसधमादः-
स्याम पुत्रपौत्रादिभिः सहमायन्तोभवेम ॥ अस्मत् सुपांसुद्धिगिति सप्तम्याल्लक् । दसत् वसुउपश्रये-
माङ्गिष्ठेपुषावित्वादङ् । वाजप्रमहः वाजैर्वनैः प्रकृष्टमहस्तेनोयस्यसतयोक्तः पादादित्वादङ्गमिक
निपाताभ्यः पादिकमामभिताद्युदात्तत्वम् । वरन्त वृज्वरणे व्यत्ययेनलप् । गोषु सावेकाव-
तिप्राप्तस्यविधत्तयुदात्तत्वस्य नगोश्चन्साववर्णेतिप्रतिषेधः । अर्यः अर्यःस्वाग्निवैश्ययोरितिनिपात्यते
अर्यःस्वाम्याख्याचेदित्यन्तोदात्तत्वम् । मंहिष्ठाः महिवृद्धौ इदित्वाञ्जुम् अस्माद् भीवित्प्यर्थात्तृच्
तुच्छन्दसीतीछन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः । सधमादः मधतृत्तियोगे चौरादिकः सहमादयन्तैस्तृ-
यवर्त्तीतिसधमादः किप्चेतिकिप् जस् सधमादस्ययोश्छन्सीति सहस्यसधत्तेशः ॥ १५ ॥

१५. धन के लिए पूजनीय इन्द्र, हमारे पास से अपना अनुग्रह नहीं
हटाना । हमें अन्न पुष्टि दे । मघवन्, तुम धनपति हो । हमें गो दोगे ।
हम तुम्हारी पूजा में तत्पर हैं । हम पुत्र, पौत्र आदि के साथ धन
प्राप्त करें ।

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेषद्विशोवर्गः ॥ १६ ॥

॥ इत्यष्टादशोनुवाकः ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दानिवारयन् । पुमर्थोऽध्वतुरोदेयाद्विधातीर्थमहेभरः ॥ १ ॥

॥ इतिश्रीमद्राजाधिरानपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कम्पाळसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणाचार्ये-
णविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमाष्टकं समाप्तम् ॥ १ ॥

वैदिक-संहिता

- ☆ ऋग्वेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ☆ ऋग्वेद संहिता। मूलमात्र।
- ☆ ऋग्वेद संहिता। भाषामात्र। रामगोविन्द त्रिवेदी
- ☆ ऋग्वेद संहिता। सायणाचार्य कृत भाष्य एव हिन्दी व्याख्या सहित। 1-8 भाग सम्पूर्ण
- ☆ ऋग्वेद संहिता। (प्रथम अध्याय, सूक्त 1-10) हिन्दी व्याख्या तथा हिन्दी अंग्रेजी अनुवाद। सम्पादक-प्रो. उमाशंकर शर्मा 'ऋषि'
- ☆ शुक्लयजुर्वेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ☆ शुक्लयजुर्वेद संहिता। सम्पा. श्री दौलतराम
- ☆ शुक्लयजुर्वेद संहिता। मूलमात्र। (निर्णयसागर द्वारा)
- ☆ शुक्लयजुर्वेद संहिता। पदपाठ-उक्वट-महोदयभाष्य सज्जित तत्त्वबोधिनी हिन्दी व्याख्या सहित। डॉ. रामकृष्ण शास्त्री
- ☆ सामवेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ☆ सामवेद संहिता। सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप शर्मा 'गौड़' कृत हिन्दी भाषानुवाद सहित।
- ☆ अथर्ववेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ☆ अथर्ववेद संहिता। सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप 'गौड़' कृत हिन्दी भाषानुवाद सहित। 1-8 भाग

चौखम्बा विद्याभवन
वाराणसी